De Gids. Jaargang 18

bron
De Gids. P.N. van Kampen, Amsterdam 1854

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001185401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

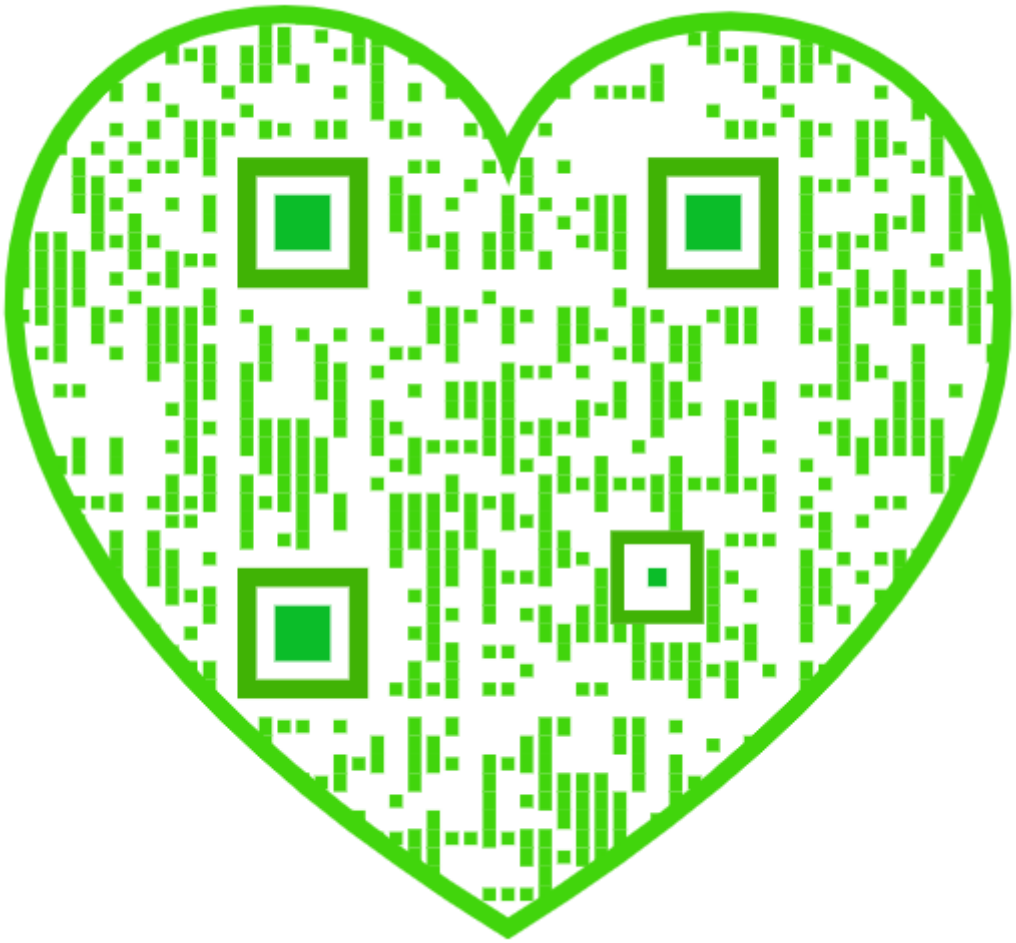

De Aprilbeweging.

Ik ga een werk ondernemen, in velerlei opzigt moeitevol en onaangenaam. Ik ga dagen van hartstogt en spanning, van partijschap en verdeeldheid in het geheugen terugroepen. Maar ik doe het met leedgevoel, niet uit leedvermaak. Ik doe het, niet om het vuur der hartstogten nog verder aan te blazen, maar om zooveel mogelijk tot bezinning en bezadigdheid terug te brengen. Ik doe het, gedachtig aan de spreuk dat de geschiedenis de leermeesteresse des levens is. Het zou ondankbaar en onverstandig zijn, wanneer we haar lessen versmaadden. Vooral waar het een gebeurtenis geldt, zoo hoogst-belangrijk als de Aprilbeweging; - een gebeurtenis, die misschien bestemd is om een keerpunt te vormen in de geschiedenis van Nederland. Zulk een gebeurtenis moet naar waarheid worden gekend; - haar oorzaken, karakter en gevolgen moeten met juistheid worden begrepen. En ik durf mij niet vleijen, dat dit bij het meerendeel mijner landgenooten werkelijk reeds het geval is. De tallooze vlugschriften en dagblad-artikelen, waarmeê onze letterkunde te midden van den strijd - ik zou niet altijd durven zeggen: verrijkt - werd, dragen allen den stempel dat ze partijschriften, strijdschriften, verweerschriften waren. Gelijk begrijpelijk en vergeeflijk is, partijzucht - en wie durft zeggen, dat hij er geheel vrij van bleef? - benevelde het oordeel. Van weêrszijde maakte men zich aan eenzijdigheid schuldig. De liberalen en Roomsch-Katholieken zagen in de Aprilbeweging niets anders dan het drijven eener politieke factie; - gedurig waarschuwden zij, ‘dat protestantsche agitatie slechts een middel is in de

hand eener politieke factie om de Regering te bemoeijelijken, zoo mogelijk te doen vallen[1].' Daarentegen zagen hun tegenstanders er heel iets anders in; - gedurig hooren we hen ter goeder trouw beweren: 'het is de geest van het Protestantismus, die ontwaakt is en met kracht te voorschijn getreden[2].' Van weêrszijde vergat men, hoe 'talloos velen de draden zijn, waaraan een feit, hoe gering het ook schijne, verbonden is[3].' Van weêrszijde waande men dat de Aprilbeweging uit slechts één enkele oorzaak was voortgekomen, en vergat dat in de werkelijke wereld ieder feit alleen door een zamenwerking van onderscheidene voorafgaande verschijnselen wordt tot stand gebragt. Zoodoende kon natuurlijk geen van de beide partijen het feit volledig leeren begrijpen. Bovendien was een onpartijdige beoordeeling van personen en zaken te midden van den strijd ook-dáárom onmogelijk, omdat veel van hetgeen we nú weten, toèn nog onbekend was. En feiten die men slechts ten halve kent, kan men niet met juistheid beoordeelen.

En ook-nú, nu men de zaken beter *kon* weten, blijft men nog-altijd aan dezelfde eenzijdigheid zich schuldig maken. Het is nog maar weinig tijds geleden, dat in het hoofdorgaan der orthodox-antirevolutionaire partij werd beweerd: 'het karakter der Aprilbeweging was strijd op *Evangelischen* en *historischen* grondslag tegen de *vrijzinnige* wanbegrippen, waardoor de overmagt der *Roomsche Kerk* voorbereid werd[4].' Nog zeer onlangs schonk de stoute verbeelding van een hoogleeraar, die zeer gaarne onder de gematigden en verdraagzamen zou willen gerangschikt worden, ons de volgende hoog-dichterlijke allegorie: 'De lang getergde Nederlandsche leeuw ontwaakt, en verbreekt de boeijen, voor hem gesmeed, met éénen slag[5].' Zóó spreken de kundigen. Zóó miskennen de meest-ontwikkelden in den lande het karakter der beweging nog steeds op een verregaande wijze. Van de velen die tot zelfstandig onderzoek geen bevoegdheid of geen gelegenheid hebben, mogen we dus billijkerwijze niet veel beters verwachten. Het kan

1 De zaak der R.K. Hierarchie onpartijdig beoordeeld, p. 14.
2 Bedenkt wat gij doet, enz. p. 1.
3 Mr. C.W. Opzoomer, Politische bijdragen, p. 38.
4 Nederlander. N°. 996.
5 P. Hofstede de Groot, De invoering der Pauselijke Bisschoppen (lees: *Bisdommen*) in Nederland, p. 46.

wel niet anders of ze moeten, voorzoover ze in de koortsachtige spanning gedeeld en de adressen tegen de herstelling der bisschoppelijke hierarchie onderteekend hebben, geneigd zijn om die hoogklinkende uitspraken als waarheid aan te nemen.

Ik meen dus geen nutteloos of noodeloos werk te doen, wanneer ik in het volgend opstel een poging waag om den gang, den aard en de strekking der Aprilbeweging beter te doen kennen. Te dien einde heb ik mij de moeite getroost om de geschiedenis der beweging uit de bronnenzelve op te sporen. Ik heb, voorzoover mij bekend is, alles gelezen, rijp en groen - 't laatste is niet het minste - wat de onstuimige Aprilmaand ons heeft opgeleverd. Ik zal verpligt zijn, tot staving van mijn oordeel daaruit gedurig allerlei plaatsen meê te deelen. Zelfs op prulschriften, die ik liefst onvermeld zou laten, zal ik de aandacht moeten vestigen, omdat we er den geest der volksmenigte uit leeren kennen. Door die opeenstapeling van aanhalingen moge de vorm van mijn opstel eenigzins lijden, de inhoud zal er bij winnen. Vooreerst wordt zoodoende de beschuldiging afgesneden, dat ik zonder kennis van zaken zou geoordeeld hebben; - en ten tweede kan dan ieder lezer zich van de meerdere of mindere juistheid mijner beweringen door eigen onderzoek overtuigen, want ik wijs hem de bronnen aan, waaruit ik geput heb. Ik doe dit laatste met te grooter gerustheid, omdat ik mij bewust ben dat ik naar mijn beste weten de waarheid, en niets dan de waarheid, ga mededeelen. Van alle partijdigheid en van alle ligtvaardigheid in het oordeelen zal ik mij pogen vrij te houden. Ik wensch, zooveel in mij is, het goede en het kwade in beide de strijdvoerende partijen, zonder aanzien des persoons, te doen opmerken. Ik wensch niet te vergeten, dat bestrijding van het beginsel der Roomsch-katholieke Kerk, wanneer het geschiedt op het ware terrein en met betamelijke wapenen, in den Protestantschen Nederlander niet alleen geoorloofd, maar zelfs pligtmatig is. Ik wensch, met één woord, in het oog te houden, dat men de regten van onze Roomsch-katholieke medeburgers en van het Roomsch-katholieke kerkgenootschap in heel hun omvang kan erkennen, en toch een bestrijder zijn van de Roomsch-katholieke Kerk; dat men streng-regtvaardig en onpartijdig kan zijn, zonder kleurloos te wezen. Opzettelijk kwetsen zal ik niemand.

Maar evenmin zal ik uit verkeerd-geplaatste teêrhartigheid harde waarheden verzwijgen. ‘Rondborstigheid, al mogt ze ten kwade worden geduid, is pligtmatig en onmisbaar, ik zeg niet, opdat de toedragt der gebeurtenissen, zooveel mogelijk, met juistheid tot de nakomelingschap worde overgebragt, maar opdat niet reeds in onze dagen het vaderland, door verzwijging of verbloeming van hetgeen behartiging verdient, van den nuttigen invloed eener duur betaalde ervaring worde beroofd[1].’ Ik zou mijn doel bereikt achten, wanneer mijn opstel dit laatste, zij het dan ook in geringe mate, hielp verhoeden.

I.

Men is veelal gewoon, zich de Aprilbeweging voor te stellen als een op zich-zelf staand verschijnsel, waarvan dan de oorzaak door sommigen in het herstel der bisschoppelijke hierarchie, door anderen alleen in den kwetsenden toon der pauselijke allocutie wordt gezocht. Men ziet voorbij dat, indien die beschouwing juist ware, de snelle voortplanting en bovenal de volstrekte algemeenheid der beweging een onverklaarbaar raadsel zou zijn. Men ziet voorbij, dat de spanning hier reeds zeer groot was, toen *The Times* ons nog maar het eerste berigt van de herstelling der bisdommen had meêgedeeld; - dus vóórdat wij de pauselijke allocutie kenden of over den inhoud verontwaardigd konden zijn. Men ziet voorbij, dat vrees voor Roomsche bisschoppen, gelijk zich die in de Aprilbeweging openbaarde, noodzakelijk, evenals alle vrees, met een dieper-liggende oorzaak moet zamenhangen, waaraan ze haar oorsprong dankt. Men ziet voorbij, dat heel de geschiedenis van de laatste jaren niets anders is geweest dan een voorbereiding der Aprilbeweging; - dat gedurig-meer de brandstoffen werden opgehoopt, die vroeg of laat *moesten* ontvlammen; - en dat de kerkregeling der Roomsch-katholieken benevens de pauselijke allocutie alleen die ontvlamming een weinig

1 Mr. G. Groen van Prinsterer, De ministeriën Thorbecke en de Kempenaer, enz. p. 4.

verhaast hebben. We moeten al aanstonds op de tweeledige strekking der adressen de aandacht vestigen. Ze ademden verzet tegen Rome, ja; - maar tegelijk verzet tegen Thorbecke. En dat verzet was de uiting of openbaring van een misnoegen dat reeds lang in den boezem van velen gesmeuld had. Bij de volksmenigte moge de onrust en spanning in 'traditionele antipathiën van eene Protestantsche natie[1]', gelijk de anti-revolutionaire partij het op haar 'eigenaardig' standpunt noemt, of - om minder-eigenaardig, maar duidelijker te spreken - in bisschopsvrees en bisschopshaat haar grond hebben gehad; - dat zoovelen, die gewoonlijk tot de kundigen, tot de beschaafden, tot de gematigden worden gerekend, aan de beweging zich aansloten, ja haar aanmoedigden en voortplantten, kwam voor een groot deel uit dieper-liggende oorzaken voort.

Die oorzaken waren van verschillenden aard, en verdienen breedvoeriger te worden uiteengezet.

Een eerste oorzaak was het misnoegen van de meeste aanzienlijken in den lande tegen Thorbecke, dat reeds van 1848 dagteekende. Het had zijn grond in zuiver-staatkundige redenen. Thorbecke meenden ze - en niet ten onregte - was de man aan wien we die vrijzinnige grondwetsherziening te danken hebben, die hen van vele hunner onbillijke voorregten had beroofd. Ze konden nù niet langer het land alleen-regeren. Dat vergaven ze Thorbecke nooit. Daarom moest hij, vroeg of laat, vallen. Ieder middel, hetwelk tot dat gewenschte doel kon leiden, was welkom; zelfs den schijn van belangstelling in de godsdienst wilde de aristokratie daarvoor wel op zich laden. Een smeekschrift aan den Koning teekenen ten behoeve der vervolgde Madiai's, wilde ze niet[2]. Natuurlijk; - dat was in Februarij, toen Thorbecke nog vast in den zadel zat, en de aristokratie is, o! zoo voorzigtig. Bovendien, zij zelve kon er niets bij winnen. Een smeekschrift ten voordeele van de Madiai's was geen wapen, dat dienen kon om Thorbecke ten val te brengen. Zien we haar een maand later in een geheel-tegenovergestelden zin handelen; - zien we haar toèn een brandenden geloofsijver ten toon spreiden, waarvan een maand vroeger nog geen vonk had gegloord; - we moeten niet vergeten, dat het

1 Nederlander, N°. 849.

2 De Fakkel voor 1853, N°. 11.

petitionement, verzet ook tegen Thorbecke ademde. Zij ondersteunde het met woord en daad, omdat het een dreigende manifestatie tegen den schenner van haar regten was.

Dat anderen - en wel de leiders der anti-revolutionaire partij en der zich liberaal noemende Protestanten - de beweging hebben aangevuurd en voortgeplant, kwam eveneens voort uit een misnoegen op Thorbecke, dat reeds van veelvroeger tijd dagteekende. Het was niet zoozeer vrees voor de bisschoppen, niet zoozeer verontwaardiging over den toon en inhoud der pauselijke allocutie, die hen dreef om de adressen in omloop te brengen, als wel hevige ontevredenheid op Thorbecke, omdat hij hun liefsten wensch verijdeld had. Die beide magtige partijen hadden verlangd, dat de Staat aan de Protestanten in het kerkelijke en in het staatkundige den voorrang was blijven toekennen. Ze hadden gewild, dat de toestand van vóór 1795 feitelijk was blijven voortbestaan; - dat de Roomsch-katholieken geen deel aan het verkiezingswerk, bijna geen ambten en bedieningen, geen kerkelijk bestuur naar hun wensch en behoefte gekregen hadden. Ze vermeldden met ophef, hoeveel verstandiger in dat opzigt onze vaderen waren. ‘Onze vaderen wisten reeds, dat verdragen geen gelijkstellen, laat staan voortrekken is. Zij verdroegen de Roomschen in hun midden[1].’ Ze hadden gewild dat de Roomsch-katholieken als een hoop Heloten werden beschouwd, en riepen onophoudelijk: ‘de Nederlandsche natie, als natie, is Protestantsch[2].’ Van dat alles wilde Thorbecke niets weten. Hij meende, dat het de taak eener billijke regering is, die oude vooroordeelen en veeten niet te bestendigen, maar zooveel mogelijk te helpen uitroeijen. Hij meende, dat Protestanten en Roomsch-katholieken beiden zonen zijn van hetzelfde vaderland, wier gelijke regten billijkerwijze ook gelijkelijk moeten beschermd worden. Hij meende, dat er voor eene billijke Regering niet langer van een *Protestantsche*, maar alleen van *één Nederlandsche* natie sprake mogt zijn. Als lid der staatscommissie door wie de grondwetsherziening is voorbereid, en als lid der Regering bleef hij aan deze zijne overtuiging getrouw. Daardoor heeft hij den bitteren haat van vele Protestanten op zich geladen. Want men wilde dat in geen geval. Reeds bij gelegenheid

1 De Fakkel, N°. 3.

2 Idem, N°. 1.

van de grondwetsherziening bleek het; - de veertienduizend handteekeningen op de adressen tegen het ingediende ontwerp waren slechts voor een klein gedeelte afkomstig van de aristokratie, die vermindering van haar magt duchtte, maar meerendeels van zich liberaal noemende Protestanten, die voor vermeerdering van den invloed der Roomschkatholieke staatsburgers en van hun kerkelijke vrijheid bevreesd waren. Het bleek gedurig uit ‘een der voornaamnaamste organen van het *negatieve* Protestantisme,’ gelijk de - zeker zeer positieve! - *Nederlander*[1] het blad noemt, waarin telkens gesproken werd van ‘de grondwettelijke revolutie van 1848, waarbij het historisch-protestantsch beginsel ten eenenmale werd verloochend[2].’ Het bleek sterker en duidelijker dan ooit te voren tijdens de Aprilbeweging. ‘Eensklaps werpt Rome zijne bisschoppen in het midden van het *Protestantsche Nederland*[3],’ riep de anti-revolutionaire partij. ‘Wij Nederlanders, wij Protestanten..... beschouwen Nederland als *ons* land en 's lands belangen als *onze* belangen,’ verkondigde het hoofdorgaan der, op kerkelijk terrein zich liberaal noemende, Protestanten. ‘De vrijheden in 1795 den Roomschen *vrijwillig* gegeven..... zijn en blijven geëerbiedigd, tenzij hunne leiders en kerkvoogden van die vrijheden op nieuw weder misbruik mogten maken. *In dat geval zoudn wij hen als kinderen moeten beschouwen en als kinderen moeten behandelen*[4].’ De bedoeling is duidelijk. Men zou den Roomsch-katholieken hun grondwettelijke regten en vrijheden voorloopig nog wel laten behouden, maar alleen-wanneer zij er geen verder gebruik -want dat staat gelijk met *misbruik* - van maakten; - met andere woorden, wanneer ze hun regten als ongeschreven wilden beschouwen. Dezulken erkennen de waarheid niet van het schoone woord, door den hoogleeraar Broere[5] gesproken: ‘Het bestaan der Katholieken in dit land is geen vreemd, geen opgedrongen en geweldig, maar een natuurlijk, door en door historiesch, oorspronkelijk Nederlandsch feit, en gij, die het bestrijdt, in plaats van het daarvoor te huldigen, gij bestrijdt uw eigen Vaderland en u zelven.’

1 Ned., N°. 1012.

2 De Fakkel, N°. 10.

3 De Nieuwe Bisschoppen, p. 3.

4 De Fakkel, N°. 17.

5 C. Broere, Bezadigd woord aan mijne welgezinde Prot. landgenooten, p. 58.

Bij velen, bepaaldelijk bij vele predikanten, kwam daar nog iets anders bij. Deze laatsten waren sints een paar jaren, bijna zonder uitzondering, hevig verbitterd op Thorbecke, omdat hij naar hun oordeel de zelfstandigheid van hun eigen kerkgenootschap in tweederlei opzigt op een verregaande wijze had miskend. Het Algemeen reglement der Hervormde kerk was door de Regering niet goedgekeurd, dan onder elf beperkende voorwaarden. En het ontwerp van wet op het armbestuur, door Thorbecke ingediend, onderwierp de kerkelijke armenzorg aan het werkdadige toezigt van den staat. We zullen hier niet treden in een beoordeeling van die beide handelingen; - wij vermelden ze, alleen om in herinnering te brengen dat er - hetzij dan te regt of ten onregte - hoog en algemeen misnoegen door werd opgewekt. Men geloofde toèn nog, dat de zelfstandigheid der Kerk in de grondwet erkend was. Het provinciaal kerkbestuur van Zeeland[1] beriep zich ter bestrijding van de armenwet op 'de grondwettige regten en vrijheden onzer kerk;' - het vroeg 'niets dan handhaving van regten, door de Grondwet gewaarborgd.' De kerkenraad van Rotterdam[2] verklaarde, niet overtuigd te zijn 'dat de Staat in zijn regt is, wanneer hij, de vrijheid en zelfstandigheid der kerk erkennende, te gelijk zich mengt in een deel harer eeredienst.' De synodale commissie[3] vroeg 'hoe eene Staats-armenwet..... overeengebragt kan worden met het vrij en zelfstandig beheer van onze Kerk, en alzoo met art. 170 der Grondwet.' Ziet men die onvervaarde kampvechters voor de grondwettelijke zelfstandigheid van *hun eigen* kerkgenootschap kort-daarna vaandragers worden van een beweging, die aan het *Roomsch-katholieke* kerkgenootschap diezelfde grondwettelijke zelfstandigheid betwist, men moet niet vergeten, dat die beweging ook tegen Thorbecke gerigt was, die door zijn nieuw ontwerp van armenwet nog-onlangs hun verbittering op nieuw had opgewekt.

We zouden echter onbillijk zijn, wanneer we niet erkenden, dat ook de Roomsch-katholieke Kerk, door de houding die ze sints een aantal jaren in en buiten Nederland had aangenomen, voor een deel zelve het ontstaan der beweging heeft voorbereid. Het kon niet anders of die

1 Kerk. Courant (1853), N°. 16.

2 Idem (1853), N°. 13.

3 Idem (1852), N°. 2.

houding moest bij den Protestant regtmatige bezorgdheid en verontwaardiging opwekken. In Zuid-Duitschland zag hij de bisschoppen gehoorzaamheid weigeren aan de wetten van den staat. In Frankrijk zag hij de Protestantsche gemeenten in de uitoefening van haar eeredienst bemoeijelijkt. In Oostenrijk zag hij heel de Protestantsche Kerk met vernietiging bedreigd. In Spanje zag hij den Protestant zelfs het regt op een eerlijke begrafenis ontzegd. In Italie zag hij zijn geloofsgenooten, omdat ze den bijbel lazen, in de gevangenis geworpen en met den dood bedreigd. Die slagtoffers van barbaarsche staatswetten, wier onwrikbaar geloof en rampspoedig lot hun de deelneming van heel het Protestantsch Europa verzekerde, zag hij door de Roomsch-katholieke pers in Nederland bestempeld met den naam van ‘belagchelijke figuren.’ Den grondlegger der Nederlandsche vrijheid zag hij door Roomsch-katholieke landgenooten, wier scherpzinnigheid en geschiedkennis hen voor zulk een verregaande partijdigheid had moeten behoeden, gesmaad als een ‘eervergeten huichelaar.’ Dat alles wekte natuurlijk hooggaande verbittering. Het was bevorderlijk aan de verlevendiging van ‘traditionele antipathiën,’ die bij velen aan het verdooven waren. Het versterkte de bisschopsvrees der volksmenigte. Het stemde de gemoederen om zelf onverdraagzaam te worden, ten einde mogelijke onverdraagzaamheid te voorkomen; - om zelf onregt te plegen, ten einde niet misschien in de toekomst onregt te lijden. Het verontschuldigt de Aprilbeweging niet, maar het helpt haar ontstaan verklaren.

We vleijen ons, door deze eenigzins-uitvoerige schets het duidelijk te hebben gemaakt, hoeveel zaden van misnoegen tegen Thorbecke en tegen de Roomsch-katholieke Kerk er in den aanvang van het jaar 1853 aanwezig waren, - hoe-veel brandstoffen er lagen opgehoopt, die slechts op een of andere gelegenheid wachtten om in lichtelaaije (vlam) uit te barsten.

Die gelegenheid kwam weldra. De Roomsch-katholieke kerkregeling was de vonk, die het reeds lang smeulende vuur deed ontbranden. Alles werkte daartoe mede. Het onverwachte der zaak, in de eerste plaats; - ofschoon de regeling reeds sints zes en twintig jaren was voorbereid, of liever *juist-omdat* ze zoo lang was tegengehouden, kon men aan het denkbeeld niet wennen, dat ze *ooit* tot stand zou komen. De toon der pauselijke allocutie niet minder.

Die toon was voor iederen Protestant in vele opzigten kwetsend. De Hervorming werd daarin het werk van ‘den vijandigen mensch’ genoemd. Stoutweg werd er in beweerd, dat ‘de katholieke godsdienst in dat koningrijk met den dag toenam,’ en hoog opgegeven van het ‘groote nut,’ dat de herstelde bisschoppelijke hierarchie aan ‘de katholieke zaken en de geloovigen’ zou aanbrengen. Ik betwist den Paus het regt niet, om op zijn standpunt dat alles te zeggen. Ik geloof, dat Alberdingk Thym regt had, toen hij beweerde[1]: ‘Ik ben noch geroepen, noch gestemd de verdediging op mij te nemen van de form der Pauselijke stukken in al hare *details*, maar waarom moet het woord *bijgeloof* in den mond eens volksvertegenwoordigers, toegepast op de godsdienst zijner Katholieke landgenooten - waarom moet het *monstrum transsubstantiationis* van een Hoogleeraar aan een onzer publieke instellingen van onderwijs, uitgesproken in de tegenwoordigheid ook van een Katholieken ambtgenoot en van Katholieke studenten, minder grievend gerekend worden, dan het woord *ketterij* in den mond van het Hoofd der katholieke Kerk?’ Ik geloof zelfs dat men, wanneer de Paus honigzoete woorden, vol verdraagzaamheid en gematigdheid, had gesproken, hem van ‘Jezuitenlist’ zou hebben beschuldigd, en met niet minder vijandigheid tegen de tot stand gebragte kerkregeling zich aangekant. Maar de onverdraagzame taal, door den Pauselijken stoel gesproken, werd nu een wapen, waarvan de drijvers der beweging zich bedienden om den hartstogt en de verbittering der Protestantsche volksmenigte meer en meer te doen toenemen.

Ook over het ministerie deed de tot stand gebragte kerkregeling het onweder losbarsten, dat reeds lang had gedreigd. In de allocutie werd een lofrede gehouden op den ‘geest van billijkheid en regtvaardigheid, waarmede zij, die de zaken van dat Rijk (Nederland) beheeren en besturen, vervuld zijn.’ Die lofrede werd nu gebruikt om der menigte diets te maken, dat Thorbecke ons aan Rome verkocht had. Reeds-vroeger waren de zaden van wantrouwen tegen dien staatsman met volle handen uitgestrooid. *De Fakkel*, het orgaan der anti-papisten, had het nog kort te voren gedaan. ‘Of Thorbecke in het

1 J.A. Alberdingk Thijm, de katholieke kerkregeling in ons Vaderland, p. 14.

geheim Roomsch is of niet, doet op zich zelf weinig ter zake; genoeg, hij toont het door zijne daden, dat hij zich aan de Roomsche partij heeft overgegeven[1].' Men wachtte zich wel, te doen opmerken, dat die lofrede op zich-zelf nog niets bewees; - dat het ministerie zeer goed door den Pauselijken Stoel om zijn regtvaardigheid kon geprezen worden, zonder-dat daarom aan de Regering Roomschgezindheid behoefde te worden toegeschreven. En een door haat en vrees verblinde volksmenigte geloofde aan die beweerde Roomschgezindheid gretig en onvoorwaardelijk. Allerlei noodlottige omstandigheden werkten mede om het in dien waan te versterken. Een *buitenlandsch* blad bragt ons het eerste berigt der tot stand gekomen kerkregeling. In dat berigt werd beweerd, dat de zaak 'op aanzoek van onze Regering' geschied was. En het ministerie bleef zwijgen. Het vergat - en, om der gevolgen wil, is dat zeer betreurenswaardig - dat het door te zwijgen den schijn van schuldbesef op zich laadde en den laster, door kwaadwilligen en slecht-onderrigten uitgestrooid, voet gaf. In plaats van onmiddellijk zich-zelf voor de natie te regtvaardigen, riep het de Tweede Kamer eerst tegen den 13^{den} April bijeen, toen de spanning haar toppunt reeds bereikt had.

Had het ministerie dan misdaan? Had het zich aan misdadige partijdigheid of onverantwoordelijke nalatigheid schuldig gemaakt?

Om hierover met kennis van zaken te kunnen oordeelen, dienen we naauwkeurig na te gaan, welke gedragslijn het in de zaak der Roomsch-katholieke kerkregeling gevolgd heeft.

Het hoofd van de Roomsch-katholieke Kerk, en dus ook van het Roomsch-katholieke kerkgenootschap in Nederland, had den 9^{den} December 1851, door middel van zijn internuntius, aan onze Regering te kennen gegeven, dat hij tot een herstelling der Roomsch-katholieke bisdommen hier te lande wenschte over te gaan. Dat verlangen was allezins regtmatig. Onze Roomsch-katholieke landgenooten hadden, reeds ingevolge artikel 165 onzer grondwet, aanspraak op een inrigting van hun kerkbestuur, gelijk zijzelve die mogten verlangen. De hoogleeraar Broere heeft dit met groote scherpzinnigheid uiteengezet. 'De bescher-

1 N°. 4. (1853).

ming aan de kerkgenootschappen beloofd is eene *gelijke* bescherming. Hoe is dat te verstaan? De kerkgenootschappen zijn aan elkander zeer *ongelijk*. Het een is talrijker dan het ander, het een verschilt geheel van het ander, en ook het kerkbestuur kan, als alle besturen, naar een monarchaal, een aristocratisch of republikeinsch beginsel zijn ingerigt. Daaruit volgt, dat de *gelijkheid* der bescherming onmogelijk te zoeken is op godsdienstig gebied. Het zou dwaas zijn gelijkheid te zoeken in de ongelijkheid, en alle godsdiensten gelijk maken was zooveel als allen gelijkelijk verdrukken. De gelijkheid moet derhalve gezocht worden op het burgerlijk en politiek terrein. De Staat is voor allen dezelfde, en slechts van deze zijde is gelijkheid mogelijk. De Staat derhalve erkent geene heerschende Kerk, maar beschermt evenzeer het eene kerkgenootschap als het andere, zorgt dat ieder kerkgenootschap onbelemmerd vrijheid geniete van te zijn en te leven, vrijheid derhalve van zijn eigen genootschappelijk of organiek bestaan te hebben en van alles te verrigten wat de aard van het genootschap vordert[1].' Altijd (ingevolge artikel 169 der grondwet), voorzoover het niet strijdt met bestaande staatswetten. En de bisschoppelijke hierarchie op zich zelve deed dat voorzeker niet. Toen dus het Roomsch-katholieke kerkgenootschap in Nederland, bij monde van zijn wettig Hoofd, verklaarde tot de instelling van een bisschoppelijk bestuur te willen overgaan, kon de Regering ingevolge de duidelijke letter der grondwet dat niet beletten, wanneer ze althans niet - gelijk een lid der Tweede Kamer[2] durfde beweren, dat ze ter wille van antipapistische vooroordeelen had moeten doen - den Roomsch-katholieken hun *wettig regt* wilde onthouden. Het Roomsch-katholieke kerkgenootschap, een kerkregeling verlangend naar zijn wensch en behoefte, vroeg niets meer dan b.v. het Hervormde kerkgenootschap bezat; - het vroeg alleen gelijkheid van regt. Ja, de Roomsch-katholieken hadden op een bisschoppelijk bestuur nog een eigenaardig regt, omdat hun bisschoppelijk bestuur geen willekeurig-gekozen vorm is, die even goed gemist of door een anderen vervangen kan worden (gelijk dat met den vorm van kerkbestuur in onze Protes-

1 C. Broere, Een bezadigd woord, enz. p. 28 en 29.
2 De heer Gevers van Endegeest.

tantsche kerkgenootschappen het geval is), maar een noodzakelijk vereischte om ‘hun genootschappelijk bestaan te voltooijen, zoo als de aard en het wezen van hunne godsdienst het vordert; - omdat die organisatie niet alleen met het leerstellig geloof en de godsdienstoefening der Katholieken in onoplosbaar verband staat, maar zij nog bepaaldelijk verpligt zijn te *gelooven*, dat hun kerkbestuur uit kracht eener goddelijke instelling bestaat uit Bisschoppen, Priesters en Dienaren[1].’

De Regering had den moed - want waarlijk! er behoorde moed toe - om de bisschopsvrees der Protestantsche volksmenigte te trotseren, en te erkennen dat het Roomsch-katholieke kerkgenootschap, ingevolge de letter der grondwet en de eischen der billijkheid, op een bisschoppelijk bestuur regt had. Onze Koning en zijn ministers waren eenstemmig van oordeel, ‘dat, volgens de beginselen der grondwet, de Roomsch-katholieke Kerk hier te lande de vrijheid heeft haren inwendigen toestand naar verkiezing te regelen[2].’

Naar verkiezing. Dus niet bij konkordaat. ‘In het algemeen, - het is reeds in 1841 door den Roomsch-katholieken priester van Kints gezegd - zijn er voor de Landsregeringen twee wegen, om de Bisschoppelijke inrigting aan de Katholijke Kerk te verschaffen, de Regeringen kunnen namelijk, *of* de Kerk aan de Kerk overlaten, en zich van alle inmenging in de Kerkregeling onthouden, wanneer de Bisschoppelijke inrigting, door de Kerk zelve alleen, zal worden ingevoerd: *of* zij kunnen bij Koncordaat met de Pauselijke Magt, welke de eenige algemeene magt in de Kerk is, waarmede ten deze kan gehandeld en besloten worden, overeenkomen, welke invloed bij de Bisschoppelijke inrigting aan den Staat zal komen te behooren[3].’ Tusschen die twee wegen had de Regering te kiezen. Wij weten wel, dat naar het oordeel van sommigen haar nog een derde weg openstond. Reeds in 1841, toen over de ten-uitvoer-legging van het in 1827 gesloten konkordaat werd gehandeld, had men beweerd: ‘Moge het den Koning behagen..... in plaats van met Rome, met zijne

1 Broere, Een bezadigd woord, p. 27 en 28.
2 Ned. Staatscourant van 27 April 1853.
3 C. van Kints, Het goed regt der Roomsch-katholicken tot een Concordaat, p. 72.

Roomsch-Katholieke Landskerk zelve, over Hare organisatie, indien zij noodig geacht wordt, in overleg te treden[1].' Natuurlijk. Want, 'deden daartegen onoverkomelijke moeijelijkheden zich op, dan heeft Z.M. van zijne zijde het mogelijke beproefd, *en dan behage het Hoogstdenzelven liever het thans bestaande te laten bestaan*, en gunstiger tijden af te wachten, dan de onafhankelijkheid van zijn Rijk en den welstand van al de overige Kerkgenootschappen, *die het grootste deel zijner onderdanen bevatten*, op het spel te zetten.' En die 'onoverkomelijke moeijelijkheden' - men wist het zeer goed - zouden niet uitblijven. Men wist zeer goed dat juist die 'Landskerk' niet bestond en niet bestaan *kon*, zoolang niet het bisschoppelijk bestuur op wettige wijze door het Hoofd van het kerkgenootschap, en dus door den Paus, was tot stand gebragt. Maar zóó doende zou de Regering een vertoon van welwillendheid ten toon spreiden, dat tot niets kon leiden, en de bisschoppen zouden uit het land worden geweerd - *maar schijnbaar door de schuld der Roomsch-katholieken zelve*.

De Regering weigerde, dien slinkschen weg te bewandelen, en besloot, gelijk we boven reeds met een enkel woord aanstipten, zich in de kerkregeling der Roomschkatholieken niet te mengen.

Heeft de Regering daardoor de belangen des lands aan Rome prijsgegeven?

Laat ons zien.

Er bestond een koncordaat, bij hetwelk het Rijk zich verbonden had ten behoeve van de Roomsch-katholieken twee bisschoppen te zullen bezoldigen, van wie de een te 's Hertogenbosch en de ander te Amsterdam zijn zetel zou hebben. Dat koncordaat, ofschoon in 1827 gesloten, had door de scheuring des Rijks zijn kracht niet verloren, want het was in 1841 door Willem II bij geheim tractaat op nieuw geratificeerd. Toen nu de Pauselijke Stoel in 1851 aan onze Regering meêdeelde, dat hij tot de kerkregeling der Roomsch-katholieken wenschte over te gaan, gaf hij haar gelijktijdig de keus tusschen een kerkregeling ingevolge de bepalingen van het vroeger-gesloten koncordaat, of een kerkregeling door den Pauselijken Stoel naar eigen goedvinden tot stand te brengen. De keus was voor een ver-

1 Stemmen over elk Konkordaat, p. 51

standige Regering niet moeijelijk. Op een bisschoppelijk bestuur hadden de Roomsch-katholieken, ingevolge de grondwet en ingevolge het koncordaat, regt. Maar het verzet der Protestanten, zoowel in 1827 als in 1841, tegen de uitvoering van het koncordaat was bekend. Daarbij, wanneer de Regering zich ging mengen in een zaak van zoo hoogst-teederen aard, zou ze den schijn niet ontgaan van òf te veel òf te weinig te geven; - hetzij van de eene, hetzij van de andere partij zou ze altijd het misnoegen op zich laden. En bovenal, ze was overtuigd, dat de grondwettige vrijheid en gelijke bescherming, ook aan het Roomschkatholieke kerkgenootschap verzekerd, geen inmenging van den Staat en geen beperking door een koncordaat toeliet. Zij stelde dus aan den Pauselijken Stoel voor, om het vroeger gesloten koncordaat met wederzijdsch goedvinden te vernietigen, en gaf op die voorwaarde aan het Hoofd van het Roomsch-katholieke kerkgenootschap vrijheid, ‘om aan de Katholieke kerk van dit land die organisatie te geven, welke haar past[1]’.

Door deze haar handelwijze toonde de Regering, dat zij de regten der Roomsch-katholieken niet wilde krenken, maar toch de ‘traditionele antipathiën’ der Protestanten zoo min mogelijk kwetsen. Zij wist de vernietiging te bewerken van een koncordaat, dat erkenning en bekostiging van twee bisschoppen aan den Staat oplegde. Zij wist onderhandeling met het Hoofd van het Roomsch-katholieke kerkgenootschap te vermijden, die zoo ligt den schijn krijgt eener onderhandeling van de eene Magt met de andere. Maakte zij zich daardoor schuldig aan misleiding der Roomsch-katholieken, gelijk later in een vrij dubbelzinnige lofrede op Thorbecke[2] - geschreven tegen den aanvang der verkiezingen, met het blijkbare doel om, zoo mogelijk, zijne Roomsch-katholieke landgenooten van hem te vervreemden - beweerd is? Voorzeker niet; - het Roomschkatholieke kerkgenootschap koos zelf gaarne de vrijheid boven een koncordaat, met al zijn voorregten ja, maar ook met al zijn beperkingen. Gaf ze door die regeling der zaak de regten van den Staat ‘laaghartig prijs,’ gelijk een vaan-

1 Nederl. Staats-Courant van 27 April 1853.

2 De Fakkel, (1853, N°. 23).

drager van de christelijk-historische partij[1] het later geliefde te noemen? Neen, want het ministerie wist, dat artikel 169 der grondwet ook voor Roomsch-katholieke bisschoppen is geschreven en dat een krachtige handhaving van dat artikel een voldoende waarborg is, ook ‘tegen de onverdraagzaamheid eener vervolgzieke Kerk[2].’ Of maakte ze zich door de kerkregeling, als een zaak van zuiver-huishoudelijken aard, aan het kerkgenootschap-zelf over te laten, aan grondwetschennis schuldig? Men heeft het beweerd, maar het bewijs is achterwege gebleven. En ‘men moet eerst aantoonen, dat de Grondwet aan het ministerie Thorbecke een andere gedragslijn *voorschreef*, vóór men zijn houding tegenover het Roomsche Kerkgenootschap *ongrondwettelijk* gaat noemen. Men kan dit niet, en we meenden dat reeds dáárom hier de onder regel moet gelden: *in dubiis pro reo* (wat twijfelachtig is, mag niet in het nadeel van den beklaagde worden uitgelegd)[3].’ Het is een juiste opmerking: ‘niet dat de organisatie vrij gelaten is, maar dat zij niet vrijgelaten is, zou in de grondwet moeten worden aangetoond’[4]. Zelfs de christelijk-historische partij moest het erkennen (later veranderde zij, met haar gewone ‘buigzaamheid,’ eenigermate van gevoelen): ‘dat een organiseren van de Roomsche Kerk, misschien zelfs op zoodanige wijs als we thans aanschouwen, volgens de Grondwet aan den Pauselijken Stoel vergund is[5].’

Ik heb met opzet in de voorafgaande regelen gesproken van *de Regering*, en niet van *het ministerie*. 't Is niet het ministerie geweest, dat eigenmagtig, buiten weten, ja tegen den wil des Konings, den Paus de vrijheid heeft verleend om het bestuur van het Roomsch-katholieke kerkgenootschap naar eigen verkiezing te regelen. Partijhaat heeft zich niet ontzien, aan het ministerie zulk een schandelijke handelwijze toe te dichten ten einde de volksmenigte er tegen in te nemen, en ten bewijze aangevoerd, dat de Koning zijn ministers bij gelegenheid van het tot stand komen dier willekeurige kerkregeling heeft ontslagen. Het

1 G. Barger, Antwoord aan den Hoogleeraar Broere, p. 13.
2 Idem, p. 14.
3 D. Koorders, De Herstelling der Roomsche bisdommen, p. 4.
4 C. Broere, Een bezadigd woord, bl. 43.
5 De Nederlander, N°. 849.

zou weinig voegzaam zijn, wanneer ik in een beoordeeling van die daad onzes Konings trad; - ik eerbiedig haar, ofschoon ik haar betreur. Ik wil alleen in 't voorbijgaan de aandacht vestigen op een gezegde van den Heer Schimmelpenninck van der Oye, dat namelijk ‘de Koning het betreurde, dat dat ontslag aan een godsdienstige quaestie verbonden werd, die voorwaar, in strijd met zijne bedoelingen, tot moeijelijkheden aanleiding kon geven[1].’ Maar dat onze Koning van zijn ministers, omtrent de wijze waarop de kerkregeling der Roomsch-katholieken het best kon worden tot stand gebragt, in gevoelen zou verschild hebben, is een lasterlijk verzinsel, dat alleen bij een onkundige en onbevooroordeelde menigte geloof kon vinden. In het eerste schrijven van den minister van Sonsbeeck aan den pauselijken Internuntius, d.d. 24 Maart 1852, staat het reeds met zoovele woorden te lezen: ‘Van dit gezigtspunt uitgaande en onder voorbehoud hiervan’ (vernietiging van het konkordaat), ‘is de ondergeteekende *gemagtigd* om te verklaren, dat niets de vrije organisatie der Katholieke Kerk van dit Koningrijk verhindert[2].’ En de voormalige minister Strens heeft, zonder-dat het van regeringswege is tegengesproken, in de Tweede Kamer verklaard: ‘Dat het tegenwoordig Gouvernement aan de Kamer onder anderen mededeele de kabinetsbrieven van 22 November 1850, Lit. Z. 21, en 16 October 1852, Lit. G. 21, en dan zal blijken, *dat de geheele onderhandeling met voorkennis en met uitdrukkelijke toestemming van Zijne Majesteit is gevoerd en ten einde gebragt*[3].’

Men merke op dat het juist de 16de October 1852 is geweest, waarop de onderhandeling is ten einde gebragt en den Paus vrijheid verleend om tot de lang vertraagde kerkregeling over te gaan.

De Regering had echter, den ligt-prikkelbaren geest van het Protestantsche deel der bevolking kennende, van den beginne af op voorloopige mededeelingen aangedrongen. Van Sonsbeeck had reeds in zijn eerste schrijven (d.d. 24 Maart 1852) de hoop uitgedrukt, ‘dat Z.H., alvorens er gevolg aan te geven’ (aan ‘de vrije organisatie der ka-

1 Bijblad, zitting van 20 Augustus 1853, bl. 267.
2 Ned. Staatscourant van 27 April 1853.
3 Bijblad, van 20 Augustus 1853, bl. 262.

tholieke Kerk'), 'haar, alsmede den tijd, waarop die organisatie zal geregeld worden, wel aan het Gouvernement zal willen mededeelen[1].' Het was een *verzoek*, en geen *bevel*, vooreerst-reeds omdat de verpligting tot voorafgaande meêdeeling der organisatie, en de noodzakelijkheid van haar goedkeuring door onze Regering, van zelf vervallen waren ten gevolge der vernietiging van het koncordaat, - maar bovenal omdat de Regering teregt van oordeel was, dat men ingevolge de grondwet aan de kerkelijke vrijheid haar onbelemmerden loop moet laten, zoo lang zij geen inbreuk maakt op de publieke orde en de bestaande staatswetten. Doch het verzoek werd onmiddellijk achtervolgd door een drangreden: 'het Gouvernement is overtuigd dat deze mededeelingen niet ongunstig zullen zijn voor het doel, dat de H. Vader zich voorstelt.' Natuurlijk; - wilde men dat de uitoefening van een *regt* niet zou afstuiten op *vooroordeelen*, dan moest zooveel mogelijk alles vermeden worden, wat die vooroordeelen kwetsen kon.

De pauselijke Stoel scheen dan ook het gedane verzoek te zullen inwilligen. Althans den 20sten September 1852 sprak van Sonsbeeck, in een voordragt aan den Koning, van de 'officieuselijk door Mgr. Belgrado gedane mededeeling van het voornemen des H. Vaders om, alvorens tot de regeling der kerkelijke aangelegenheden over te gaan, van den tijd wanneer en de wijze waarop, aan U.M. kennis te doen geven[2].' Zonderling echter; - naauwelijks was van Zuylen als minister opgetreden, of de internuntius kwam hem verwittigen, dat die toezegging van voorloopige meêdeeling door hem niet was gedaan. Deze laatste moest hiermede wel genoegen nemen, maar hij verzuimde niet, bij vernieuwing op voorafgaande mededeelingen aan te dringen. *Het punt werd door den internuntius met stilzwijgen voorbijgegaan*. In Februarij daaraanvolgende ontving van Zuylen een schrijven van onzen gezant te Rome, die hem meldde, dat men in Rome zeer voldaan was, 'dat de Nederlandsche regering zich gaaf met de voorgenomen organisatie vereenigde.' Hij antwoordde onmiddellijk, 'dat er voor dergelijke gunstige berigten geenerlei grond was, vermits geene openingen, van welken aard ook, waren ge-

1 Ned. Staatscourant van 27 April 1853.
2 Idem.

daan[1].' In die zelfde maand, eenige dagen later, schreef hem de gezant een brief, waarin voor het eerst, bij wijze van gerucht, van een aartsbisdom van Utrecht werd gesproken. 'Het daarover (door den minister van Roomsch-katholieke eeredienst) uitgebragt advies, zoowel als mijne eigene beschouwingen, gaven aanleiding tot een antwoord, waarbij den Gezant werd aanbevolen niet te verzuimen, om het tot stand komen van zoodanig plan te beletten[2].'

Zoo stonden de zaken in het midden der maand Maart 1853. De Regering bleefvertrouwen, dat de Pauselijke Stoel niet zou nalaten - zoowel in het belang eener rustige invoering van het bisschoppelijk bestuur, als ten dank voor de onpartijdigheid en regtschapenheid, waarmeê de Regering den billijken wensch van het Roomsch-katholieke kerkgenootschap had verhoord - haar voorafgaande meêdeelingen te doen geworden. Wel was hij - en een Roomsch-katholiek dagblad vermeldde dat nog onlangs met ophef - tot het doen van zulke voorafgaande mededeelingen niet regtstreeks *verpligt*, maar des te beter gelegenheid had hij nu om, door het vervullen van dien allezinsbillijken wensch, van zijn 'achting voor het Gouvernement[3]' en van zijne erkentelijkheid te doen blijken.

Maar de Pauselijke Stoel ging zijn eigen weg. Hij voorzag waarschijnlijk, wat van Zuylen later aan onzen gezant schreef: 'Zoo wij bij tijds verwittigd waren, zouden wij zeer ernstige aanmerkingen in overweging gegeven hebben[4];' en van Zuylen's gissing was wel niet onjuist: 'Misschien is men ons juist daarom voorbijgegaan, zonder ons te raadplegen, omdat men zulke aanmerkingen verwachtte.' Plotseling las men in onze dagbladen een berigt, uit *The Times* overgenomen, waarin verhaald werd, dat de Paus 'op aanzoek van onze Regering' de bisschoppelijke hierarchie in Nederland hersteld had, en dat er een aartsbisdom Utrecht was opgerigt, benevens vier suffragaan-bisdommen. Met wrevel en weêrzin werd dat berigt door de Protestanten vernomen. Er ontstond bij de volksmenigte een hevig misnoegen tegen het ministerie, dat zelf bij den Paus '*aanzoek*' scheen gedaan te hebben om de gehate bisschoppen. Het ministerie verzuimde noodlottigerwijze, onmiddellijk het voortloopen van dat valsch gerucht door middel eener verklaring in de Staats-

1 J.P.P. van Zuylen van Nyevelt, Open Brief aan Jhr. W. Boreel van Hogelanden, d.d. 24 November 1853.
2 Idem.
3 Staatscourant van 27 April.
4 Idem.

courant te stuiten. Een paar dagen later komt de Pauselijke allocutie en brengt de officieele tijding van het herstel der bisschoppelijke hierarchie. Dat stuk droeg den stempel eener, nog altijd raadselachtige onhandigheid. Het kon niet erger geweest zijn, wanneer het er op aangelegd was om de verbittering van het protestantsche deel der natie op te wekken. Het scheen er op ingerigt om het Protestantisme en de roemrijkste nationale herinneringen te smaden. Het scheen ten doel te hebben om traditionele antipathiën op te wekken en bestaande vooroordeelen te kwetsen. De gevolgen bleven niet uit. Hevige en algemeene verontwaardiging ontbrandde. En niet tegen Rome alleen. De allocutie bevatte een, op zich-zelf zeer onschuldige, lofrede op de ministers. Maar de gisting der gemoederen was oorzaak, dat men nu in die lofrede een bewijs meende te vinden voor de Roomschgezindheid der ministers. En dat vermoeden - of liever die ongerijmde onderstelling - deed ook tegen hèn heftige verbittering ontstaan.

Nú was voor de hoofden der reactionaire, der antirevolutionaire en der antipapistische partij het oogenblik om te handelen gekomen. De vaan der beweging werd ontrold. Een predikant, van wien men zonder overdrijving kan zeggen dat hij een heftig antipapist en een heftig tegenstander van Thorbecke's armenwet was, schijnt - hetzij alleen, hetzij in verbinding met anderen - het plan ontworpen te hebben, dat men tegen het aangekondigde herstel der Roomsch-katholieke bisdommen adressen aan den Koning moest opzenden. Dat toen de Utrechtsche kerkeraad in de zaak is gemengd, - dat een adres is opgesteld, en door dat kerkelijk ligchaam aan de gemeente-leden ter teekening voorgelegd, - niemand die daarmeê onbekend is. Het mag echter niet onopgemerkt blijven, dat - volgens getuigenis van den kerkeraad zelven - men vooraf in gemeen overleg was getreden met politieke personen, die buiten den kerkeraad stonden; - met staatkundige tegenstanders, dus, van het toenmalig Bewind. En evenmin mogen we het onvermeld laten, dat - volgens getuigenis van Dr. Kemink zelven - die welbekende mede-arbeider aan het hoofdorgaan der antirevolutionaire partij in de gelegenheid was om het ontstaan van het adres van nabij gade te slaan. Zeer waarschijnlijk is het aan een verbroedering van de hoofden der meest-strijdige partijen, dat het Utrechtsche adres, en de *onverdeelde* ondersteuning die het vond, hun oorsprong danken.

En wat behelsde dat adres? Een protest, ten aanschouwen

van heel Europa, tegen de allocutie, voorzoover daarin op den gestadigen vooruitgang van het Katholicisme in Nederland roem werd gedragen? Een openlijke betuiging van onwrikbare verkleefdheid aan de beginselen der Hervorming? Een openlijke getuigenis van krachtig geloofsleven, en - de proef op de som - geen spoor van bisschopsvrees? Helaas neen! Wat men van die beschaafde en geletterde mannen had mogen verwachten, zoo ze werkelijk door den geest van het Protestantisme waren bezield geweest - eerbiediging namelijk der regten van andersdenkenden - dáárvan in hun adres geen spoor. Weet ge *wat* ze vroegen? Wering der bisschoppen. Ze verzochten, dat door den Koning ‘de vergunning niet worde gegeven tot het aannemen van den titel, rang of waardigheid, van Metropolitaan- of Suffragaan-Bisschop van eenig gedeelte onzes vaderlands, door een vreemden vorst verleend[1].’ Dat verlangen werd aangedrongen door een verwijzing naar ‘artikel 65 der Grondwet.’ Dat niet de vreemde vorst van den Kerkelijken Staat, maar het hoofd van het Roomsch-katholieke kerkgenootschap het bisschoppelijk bestuur had ingesteld; - dat artikel 65 hier bovendien niet kon toegepast worden, omdat daarin blijkbaar alleen van *burgerlijke* titels sprake is, door *vreemde* MOGENDHEDEN verleend, - verzweeg men, of zag men, door hartstogt verblind, niet in. Men liet het *regt* der Roomschkatholieken op hun bisschoppelijk bestuur voor 'tgeen het was, en bragt - zeer behendig - alleen den *indruk* op den voorgrond, dien de uitoefening van dat regt op bekrompen Protestanten kon maken. Men gebruikte bij voorkeur uitdrukkingen, die de eigenliefde der Protestanten moesten streelen, noemde bij voorbeeld de Nederlandsche natie ‘eene Protestantsche’ en herinnerde aan ‘den strijd tegen Rome gestreden.’ Het doel werd bereikt. Vijfduizend namen, ook van vrouwen, versierden in twee dagen tijds (den 29sten en 30sten Maart) het gedenkstuk van ‘kerkelijken schrik’ en verkeerd-bestuurden geloofsijver. De ‘veêrkracht der natie[2]’ was ontwaakt. De beweging was aan den gang.

En hiermeê nog niet tevreden, zond men ijlings aan alle

1 Eenige adressen ter zake van de herstelling der bisschoppelijke hierarchie (Bijlagen tot Dr. L.G. Visscher's Voorlezingen over de geschiedenis der Roomsch-Katholieke Kerk, enz.), p. 4.

2 De Ned., N°. 866.

kerkeraden een afdruk van het adres, en voegde er een circulaire bij, waarin men op het teekenen van dit of een ander - '*krachtiger*[1]' - aandrong.

Laat ons nu zien, tot welke hoogst-opmerkelijke slotsommen aangaande den oorsprong, voortgang en aard der beweging het onmiddellijk-voorafgaande ons reeds leidt.

Vooreerst: de beweging is uitgegaan van één bepaald punt. Het *mouvement spontané* - gelijk men het gelieft te noemen - is niet in onderscheiden deelen des lands gelijktijdig ontstaan. Het is Utrecht, dat het voorbeeld heeft gegeven en door zijn voorbeeld tot medewerking aangespoord; - vóór dien tijd is elders aan geen petitioneren gedacht.

Ten tweede: de beweging is ontstaan door 'gemeen overleg van *politieken* en *kerkelijken*[2],' gelijk zelfs in de rondgezonden circulaire met ronde woorden erkend wordt. Politieke haat en heerschzucht van kerkelijke personen was aan het ontstaan der beweging niet vreemd.

Ten derde: de beweging is afgedaald van de aanzienlijken tot de geringeren. Het waren mannen van beschaving, aanzien en geleerdheid, door wie het plan is ontworpen en het, door hen vervaardigd, adres aan de volksmenigte ter teekening voorgelegd. En die mannen waren niet de organen van het zoogezegde volk. Dit laatste (ook de burgerstand daaronder begrepen) heeft aan geen adresseren gedacht, voordat het *van alle predikstoelen* daartoe uitdrukkelijk was vermaand.

Eindelijk: de beweging is voortgeplant door *kerkelijke* personen. De afdrukken van het Utrechtsche adres zijn gezonden aan de kerkeraden, met andere woorden: aan *de predikanten*. Nergens is dan ook een adres tot stand gekomen, wanneer predikanten het initiatief niet namen, en niet van den christelijken leerstoel tot deelneming opwekten. Vianen levert daarvan een voorbeeld[3]. Het pleit wel eenigzins tegen de bewering, dat de Aprilbeweging een *mouvement spontané* was.

Ik weet wel, dat een nieuw lid der Tweede Kamer, die aan de beweging zijn lidmaatschap dankt[4] - zeker uit allezins-prijzenswaardige erkentelijkheid - heeft gezegd, dat ze

1 Zegt de circulaire, o.a. te vinden in de 'Maand. Kronijk', Deel I, p. 633.
2 In de circulaire, t.a.p.
3 De Ned., N°. 1055, waar er in een berigt nog op geschimpt wordt.
4 De Heer Hoekwater.

werkelijk een *mouvement spontané* is geweest. Maar ik kan dat alleen met zeker voorbehoud toestemmen. Dat verreweg het grootste aantal der adressanten, reeds van nature met afkeer tegen bisschoppen bezield, ‘onder den indruk der pauselijke allocutie[1],’ geheel vrijwillig en te goeder trouw zijn naam aan de beweging heeft geleend, geef ik gaarne toe. Ook van het meerendeel der predikanten wil ik dat aannemen, ofschoon ongetwijfeld bij velen hunner - zij 't dan ook onbewust - weêrzin tegen Thorbecke in het spel kwam. Maar de vraag is en blijft: Zijn de *drijvers*, de *eerste aanleggers der beweging* door zuiver-evangelischen ijver bezield geweest? Is het bij *de eerste aanleggers der beweging* iets anders geweest dan een verbond van kerkelijke onverdraagzaamheid met politieken haat, dan een vereenigde kampstrijd tegen twee doodvijanden? En zoolang ik die vraag - op grond van het in de vorige bladzijden ontwikkelde - met neen moet blijven beantwoorden, zóólang blijf ik aan de beweging het karakter der spontaneïteit ontzeggen.

Ook nog om een andere reden moet ik dat doen. Wanneer ik mijzelven de vraag doe: Zou die spontane beweging wel ontstaan zijn, als Utrecht niet was voorgegaan, en door heel het land zijn circulaires had rondgezonden? luidt - op grond, dat geen enkel verschijnsel van dien aard zich vóór den 30sten van Lentemaand elders vertoond heeft - mijn antwoord ontkennend. Maar ik wil het tegendeel eens voor een oogenblik aannemen. Dan nog hoop ik mijne lezers te bewijzen, dat er opwinding der gemoederen heeft plaats gehad, en dat de beweging dus niet zóó spontaan geweest is, of men achtte het aanvuren der hartstogten, door allerlei eenzijdige en onware voorstellingen - die men, door vrees en partijzucht verblind, meerendeels zelf, ik geloof het gaarne, te goeder trouw voor juist hield - nog noodig. ‘Ik *hoop* het’.... neen! tegen mijn wil zie ik me in die droeve noodzakelijkheid gebragt. Ik zal moeten herinneren aan dat tal van vlugschriften en pamphletten, waaronder de drukpers in April heeft gezwoegd, en wier herlezing den Protestant nog steeds een blos van schaamte naar het aangezigt jaagt. Ik zal moeten herinneren aan dat tal van onbewezen beschuldigingen, waarmeê men in naam van het Protestantisme tot

1 In de circulaire, t.a.p.

verkorting der regten van andersdenkenden heeft aangespoord. Ik zal moeten herinneren aan zoovele predikers van het evangelie, die hun invloed hebben misbruikt en een geheel ander gezag uitgeoefend, dan ‘het gezag der waarheid en der liefde[1].’ Maar die herinnering, hoe onaangenaam ook, kan nuttig zijn. Daarbij is ze noodig, willen we het snelle voortloopen der beweging leeren begrijpen. Ze mogt dus niet achterwege blijven. Ik wensch echter in het meêdeelen van proeven onpartijdig en - zooveel mogelijk - spaarzaam te zijn.

Onder de leugenachtige beweringen, waardoor men de menigte in beweging heeft gebragt, wijs ik in de eerste plaats op de stelling, dat een herstelling der Roomsch-katholieke bisdommen ons Protestanten, vroeg of laat, weêr voor een inquisitie-raad en op den brandstapel zou brengen. Gedurig, in rijm en onrijm, is die bewering herhaald. Een man, wien het blijkbaar aan geestbeschaving niet ontbreekt, hooren we, reeds in den aanvang der beweging, zijn opwekking aan de Protestanten, om zich toch door een algemeen petitionement tegen de nieuwe bisschoppen te verzetten, aandringen met de vraag: ‘Wilt ge liever lijdelijk wachten, totdat gij de schavotten zult zien oprigten en de brandstapels u zullen tegenflikkeren[2]?’ De predikant van Toorenenbergen trad op als ziener, en waarschuwde dat de Paus ‘met zijne bisschoppelijke hierarchie niets anders dan de invoering der Inquisitie, en een geheimen [!] oorlog tegen ons en de godsdienst onzer vaderen bedoelt[3].’ De antirevolutionaire partij herinnerde, ‘dat Rome, waar het daartoe het vermogen bezit, *vervolgen moet*[4],’ en spiegelde ons Protestanten het vrij-onbehagelijk uitzigt voor, dat we, wanneer nú aan Rome's aanmatiging geen paal en perk werd gesteld, na verloop van vijftig jaar ‘ten minste in de gevangenis en op de galeijen[5]’ zouden zijn. Het is met name de predikant Barger, die waarschuwde - in een leerrede - tegen ‘datzelfde Rome, dat ons nu eerst bisschop-

1 De Fakkel (1853), N°. 38.
2 Wat hebben wij te doen bij de dreigende vestiging der hierarchie in ons Vaderland? (bij Weijting en van der Haart) p. 4.
3 A. van Toorenenbergen, Een ernstig woord enz. (bij J.W. Swaan), p. 18.
4 ‘De Nieuwe Bisschoppen’ (bij Kemink en Zoon) p. 15.
5 Id. p. 14.

pen, maar later foltering en inquisitie zenden zal[1],' en - als zag hij de brandstapels reeds rooken - er onmiddellijk de vraag op laat volgen: 'Wie kon gelooven dat de eeuwen der vervolging om de godsdienst ooit zouden terugkeeren?' Tegen den prijs van eenige weinige centen verspreidde men allerlei martelaarsgeschiedenissen onder het volk. 'Hendrik Eemkens te Utrecht verbrand,' heette het een. 'Protestanten! weest nu wakker, Want gedenkt aan Jan de Bakker,' droeg het ander ten opschrift. In kreupelrijm volgde men dat betreurenswaardig voorbeeld na. Constanter zong, bij de komst des Konings in de hoofdstad:

'Hij komt, die aan zijn Heldenstam
  En roemrijke afkomst waard,
Ons veiligt voor de houtmijtvlam
  En 't inquisitie-zwaard[2].'

In een 'Nieuw Geuzenlied' - niet zonder doel op de wijs van een straatliedje[3] vervaardigd, dat alleen door de heffe des volks wordt gezongen - kwamen regels voor als de volgende:

'Zij hebben 't weêr voorwaar gezworen,
  Om al wat Geus en Ketter heet,
Weêr te vervolgen als te voren
  Hier Granvel en d'Alva deed;
    Dan brandt weêr 't martelvier
      Gelijk een lier,
    Dan wacht ons 't bloedig lot
      Op het schavot[4].'

Een ander rijmelaar zong:

'Krijgt Rome eenmaal voet, 't zal ons den nek verbreken,
'k Voorzie dan wee en smart, en martelvuur en zwaard![5]'

Doch genoeg. Reeds lang genoeg moest ik het zedelijk en het schoonheids-gevoel mijner lezers aan een pijnlijke proef blootstellen. Ik zal waarlijk geen lofrede op Rome's verdraagzaamheid houden. Maar ik acht het be-

1 G. Barger, Onze voorbereiding tot een heiligen strijd (bij M. Wijt en Zoon).
2 Hij komt (bij Weijtingh en van der Haart).
3 'Ik heb mijn lief al lang verlaten' enz.
4 Nieuw Geuzenlied (bij Gebr. Campagne).
5 De standvastigheid onzer vaderen (bij C.L. Brinkman) p. 7.

treurenswaardig en afkeurenswaardig, dat men in een land waar de Protestanten in ieder opzigt de overhand *hebben* en, wanneer ze althans trouw blijven aan het geloof hunner vaderen, kunnen *behouden*, de verbeelding eener onoordeelkundige volksmenigte ontstelt door de schildering van verdrukking en jammer, die der protestantsche Kerk zouden te wachten staan als zij de regten van andersdenkende landgenooten durfde eerbiedigen. Ik acht het betreurenswaardig en afkeurenswaardig, dat men zich niet ontziet de hartstogten van vrees en haat op te wekken, en eener ligtgeloovige menigte dingen als aanstaande voor te spiegelen, tegen wier mogelijkheid de Nederlandsche Protestanten reeds in hun eigen meerderheid een voldoenden waarborg hebben.

Ik herinner in de tweede plaats, hoe er op den prikkel van het eigenbelang in een tal van vlugschriften en dagblad-artikelen is gewerkt. Zoo ontzag men zich niet te verspreiden, dat de Utrechtsche akademie nu weldra door een bisschoppelijk seminarie zou worden vervangen. Naauw was de allocutie bekend geworden, of een ‘protestantsch volksblad’, waarvan ik wel gedurig melding moet maken omdat het zulk een grooten invloed heeft uitgeoefend, behelsde de waarschuwing: ‘Zelfs moet een Aartsbisschop binnen Utrechts wallen zijn gezeteld..... *Utrecht*, voor uwe akademie, Hervormde Kerk, voor uwe godgeleerde faculteiten..... is nu de laatste ure geslagen[1].’ Weinige dagen later bezigde het volksblad een ander middel om bij de onkundige menigte het verzet tegen de nieuwe bisschoppen en het ministerie, zoo noodig, nog aan te vuren. ‘Weet gij wat Rome van u wil? Dat gij aan hare bisschoppen al de vaste goederen terug geeft, die zij vroeger in Nederland hebben bezeten. Men heeft reeds voor geruimen tijd rondgeloopen met adressen, waarin dit als een regt van 's lands hooge regering werd geëischt. Ook die eisch zal hun worden ingewilligd door hen, die niets liever willen dan rust[2].’ Een vlugschrift, dat in de allereerste dagen der beweging is uitgekomen en - helaas! - een vijfden druk heeft beleefd, verzekerde stoutweg, dat ‘de natie nu tonnen schats voor het onderhoud der bisschoppen zou moeten opbrengen[3].’ Ja, een hoogleeraar die beter kon en moest weten maar door

1 De Fakkel, n° 13.

2 Idem, n°. 15.

3 Dat niemand uwe kroon neme, p. 9.

haat tegen Thorbecke ten eenenmale verblind was, ontzag zich niet, reeds in de laatste dagen van Maart een soortgelijk vermoeden uit te spreken, en door zijn professors-titel gezag bij te zetten. Ik bedoel den hoogleeraar Vreede, die zoovéél heeft bijgedragen om de gemoederen in gisting te brengen. Hij uitte zijn vermoeden in den eigenaardigen stijl van de antirevolutionaire partij. ‘Vreemd genoeg, juist onder het tegenwoordig ministerie, uitvloeisel der theorie *Redding door bezuiniging*..... is *voor het eerst* in de wet van 29 December 1849 *niet* uitdrukkelijk van die *twee* bisschoppelijke woningen melding gemaakt..... Moeten wij uitgaan van de onderstelling’ [hoe voorzigtig!] ‘dat een Bewind, hetwelk ter bevrediging der bezuinigingswoede, voor slooping en afbraak van Hoogescholen en andere instellingen van wetenschap, van Geregtshoven en Regtbanken niet zoude terugdeinzen, van dat oogenblik af omging met de gedachte, om 's Lands kas *buiten noodzaak* te bezwaren met eene zoo weelderige inrigting van het Episcopaat, als die, welke ons is aangekondigd[1]?’ Men weet niet of men, bij het lezen van zulke taal uit den mond van een hoogleeraar, over zoo verregaande verblinding moet weenen of blozen over het schandelijke van die onbewezen aantijgingen.

Ik wil hier overigens in het voorbijgaan alleen twee dingen herinneren. Vòoreerst ‘het Gouvernement heeft volstrekt geen tractementen beloofd[2];’ en door niets ter wereld wordt het vermoeden geregtvaardigd, dat 't het onderhoud van het bisschoppelijk bestuur der Roomsch-katholieken zou hebben op zich genomen. En ten tweede, het verderfelijke van artikel 168 der grond wet is op nieuw gebleken. De Roomsch-katholieken hebben ingevolge dat artikel voor hun bisschoppelijk bestuur wel eenige aanspraak op een toelage van staatswege; - maar de Protestanten, zich op de *facultatieve* strekking van het artikel beroepend, willen - op hùn standpunt evenmin geheel zonder regt - die aanspraak niet laten gelden. Voor een Regering is dan ook de schijn, hetzij van Roomschgezindheid, hetzij van onbillijke bevoorregting der Protestanten, niet te vermijden, zoolang niet ieder kerkgenootschap verpligt wordt om voor de instandhouding van zijn eigen eeredienst zorg te dragen.

1 Utrechtsche provinc.- en stads-courant van 31 Maart.
2 Gelijk de heer Strens nog in de zitting van 6 Dec. 1.1. verklaarde.

Laat ons nu verder gaan en in de derde plaats een blik werpen op de logenachtige voorstellingen, die omtrent de magt en den invloed der nieuwe bisschoppen onder de volksmenigte werden verspreid. ‘De verheffing van een Aartsbisschopszetel - riep men haar toe - is geene geringe zaak. Hij, die er toe benoemd en door de Regering erkend wordt, gebiedt als oppermagtig heerscher over 1.200,000 van 's Konings onderdanen. Zijne magt en zijn invloed zal, met betrekking tot dat gedeelte van *Neêrlands* bevolking, die van den Koning evenaren, neen, overtreffen[1].’ Men vergat, haar er bij te zeggen, dat - gesteld zelfs, er viel op dat ‘oppermagtig heerscher’ niets af te dingen - in ieder ander geval *de Paus* die gevaarlijke evenknie van onze koningen geweest was en blijven zou. ‘De *Nederlandsche* bevolking komt weder onder Rome's bisschoppen,’ klonk het elders. ‘Wij zeggen *de Nederlandsche bevolking*, want het zijn geen Bisschoppen voor de Roomschen alleen. De aartsbisschop is aartsbisschop *van* Utrecht, niet van de Roomschen in die stad, ook niet van de Roomschen alleen, maar van al de steden en landen, die ten tijde van Filips II het aartsbisdom Utrecht uitmaakten, terwijl Noord-Brabant en Limburg daar nog zijn bijgevoegd. Hij is de man, door wien de paus nu het vroeger zoo fiere Nederland regeert[2].’ Men vergat het bewijs er bij te voegen. De antirevolutionaire partij beweerde in haar hoofdorgaan stoutweg hetzelfde. ‘Thans is naar Pauselijke aankondiging en verordening, welke de Regering niet weêrspreekt maar bevestigt [een “eigenaardigheid” van *de Nederlander!*] Nederland *Terra Catholica* geworden; en deze van het bloed onzer godvruchtige vaderen doorweekte bodem, op welken vóór bijna drie eeuwen de echte vrijheid haren Godgevalligen zetel vestigde, moet nu de smaadheid ondergaan van te zijn een geestelijk territoir, een Pauselijk wingewest, aan het gestoelte van Petrus *geheel* onderworpen’[3]. Een ander riep: ‘Het geldt hier geene regeling van de Roomsch-katholieke Godsdienst *in* den Staat.... Maar het betreft die kerkelijke heerschappij *bij* den Staat, waartegen de Staat geen magt hebben zal[4].’

1 Dat niemand uwe kroon neme, p. 11.

2 De Fakkel, n°. 14.

3 N°. 860.

4 Vrijzinnige onstaatkundigheid en de Paus zonder regt (overgedrukt uit het ‘Goudsch Kronijkske’ van 10 April), p. 9.

Waarschuwend klonk het: ‘Gij weet alzoo, wat lot u nakende is, wanneer *het Koningrijk der Nederlanden*, als een gevolg der hier te lande gevestigde hierarchie, eene aan den Paus *cijnsbare provincie* zal geworden zijn[1].’ Den predikant Huydecoper hooren we in een leerrede, die hij - zeker bij wijze van tegenstelling - *Een vredewoord* noemde, uitroepen: ‘Wij misgunnen aan onze Roomsche mede-christenen hunne Bisschoppen niet, maar wij verheffen alleen de stem tegen *de herstelling der Bisschoppelijke Heerschappij in ons Vaderland*, zoo als die bestond vóór de Hervorming, zoo als Rome die terug wil hebben. Wij verheffen de stem tegen de toekenning van een *bepaald grondgebied*, hun door den Paus afgeteekend..... waarvan zij Heeren zouden zijn[2].’

Ik mag van het geduld mijner lezers niet te veel vergen. En toch moet ik nog eenige andere argumenten vermelden, waarvan men zich bediend heeft, om tegen het bisschoppelijk bestuur onzer Roomsch-katholieke landgenooten weêrzin te wekken of liever te versterken.

Zoo heeft men van verschillende zijden herinnerd aan den tachtigjarigen oorlog, en den bloedigen strijd dien de gewetensvrijheid onzen vaderen heeft gekost. En op zichzelf is dat loffelijk. Het is allezins-pligtmatig, dat de kinderen de groote daden van het voorgeslacht herdenken. Maar men heft verzuimd te herinneren, hoe Roomschkatholieken en Protestanten in den beginne in dien strijd tegen den schenner van hunne regten met elkaêr verbonden waren; - en men heeft verzuimd aan te toonen, dat de gewetensvrijheid in Nederland, door het herstel der bisschoppelijke hierarchie, wordt te niete gedaan. Of men al jammert en klaagt, dat die hierarchie hersteld is ‘in Nederland! In ons Vaderland! In dat land, waar eens tachtig jaren gestreden en het edelste bloed vergoten werd ten einde de plek, die wij bewonen, van den overheerschenden invloed van het Romanisme te bevrijden[3];’ - of men uit het herstel der bisdommen de gevolgtrekking al afleidt: ‘Zoo hebben dan onze vaderen tachtig jaren lang te vergeefs gestreden[4];’ - het bewijst niets anders, dan dat men gaarne godsdienstvrijheid *voor zich alleen* zou willen hebben.

1 Wat hebben wij te doen enz.? p. 4.
2 T.R.C. Huydecoper, Een vredewoord (bij W.P. van Stockum), p. 10.
3 Dat niemand uwe kroon neme, p. 5.
4 De Fakkel, N°. 13.

Zoo is beweerd, dat het herstel der Roomsch-katholieke bisdommen door de Protestanten niet mogt worden geduld, omdat die hierarchie een ‘geestelijke overheersching’ zou zijn tegenover de andere kerkgenootschappen. Het is gedaan door den predikant ter Haar in het bijzijn des Konings. ‘Het is onze innigste overtuiging - hooren we hem zeggen - dat daardoor (door zoodanige invoering en erkenning der hierarchie) eene *suprematie* aan het Roomsche kerkgenootschap zou worden toegekend en afgestaan, gelijk geen der andere kerkgenootschappen zich immer zou vermogen toe te eigenen[1].’ Jammer, dat voorzeker de innigheid zijner overtuiging den heer ter Haar heeft bewogen, om te spreken als magthebbende en zijn bewering niet door een of ander bewijs op te helderen. Mij is het nog niet regt duidelijk, waarin die ‘suprematie’ zou bestaan. Of mogen de Roomsch-katholieken geen bisschoppelijk bestuur hebben, omdat wij Protestanten, in overeenstemming met den meer-republikeinschen geest onzer Kerk, een anderen vorm van kerkbestuur verkiezen? En heet dàt volgens den heer ter Haar *gelijkheid van bescherming*, aan het eene kerkgenootschap zijn regt te onthouden ter wille van een ander? 't Zou kunnen zijn. Zooveel is zeker, dat hij de tolk van velen geweest is, toen hij zijn argument heeft aangevoerd.

Eindelijk is ook nog beweerd, dat ‘Rome's hierarchie niet is te vergelijken met een Hervormde of Luthersche Synode.... Op niets grijpen zij (die synoden) in, wat met de wetgeving of het staatsbestuur zamenhangt[2];’ - daarentegen moet Rome's hierarchie dat op alles trachten te doen. Of, gelijk ter Haar het in welsprekender woorden zegt: het herstel der bisschoppelijke hierarchie in Nederland, ‘*met al den aankleve van dien*’ [wat bedoelt hij toch met dien aankleve?] is een handeling, die ‘als een vreemde magt in het raderwerk der Regering dreigt in te grijpen.’ Ik herinner in het voorbijgaan, hoe de antirevolutionaire partij - die immers ‘overleg van den Staat met de Kerk’ eischt - dat niet zoo ten eenenmale kan afkeuren. Ik laat overigens de bewering voor hetgeen zij is. Heerschzucht en aanmatiging kenmerken in mijn oog niet het *Roomsch-katholieke* kerkgenootschap-alleen. Men herinnere zich - wil

1 Amsterdamsche Courant van 16 April, 1.1.
2 Bedenkt wat gij doet, enz., p. 10.

men zijn geheugen niet te veel vergen - het verzet van de Nederlandsche Hervormde Kerk tegen Thorbecke's ontwerp van armenwet. De zucht om een *imperium in imperio* uit te oefenen, is niet aan het *Roomsch-katholieke* kerkgenootschap-alleen eigen. Men herinnere zich de Aprilbeweging en de verkiezingen van 17 Mei. 't Is het eigenaardig streven van *alle* kerkgenootschappen, den Staat op de eene of andere wijze te overheerschen, en de Staat moet daartegen niet in onregt en willekeur steun zoeken. Maar dat de deelnemers aan de Aprilbeweging in dien waan verkeerden, kan ons niet verwonderen.

Men ziet het uit al het voorgaande, aan pogingen, om de spanning der gemoederen te doen toenemen, heeft het niet ontbroken. En verwonderen kan het niet, dat de adressen tegen het herstel der bisschoppelijke hierarchie in veertien dagen tijds met tweemaal honderdduizend handteekeningen waren bedekt. Bij de groote menigte heerschte van ouds bisschopsvrees; - en de vrees maakt, gelijk we weten, ligtgeloovig. Al die verzinsels en beweringen, hoe ongerijmd ook, werden dus onvoorwaardelijk geloofd. Daarbij, velen stonden op het standpunt van den, overigens zoo helderdenkenden, Broes; - ze vroegen minder wat regtvaardig en grondwettig was, maar vonden het denkbeeld van Roomsch-katholieke bisschoppen nu eenmaal ‘voor hun gevoel ondragelijk[1].’ We behoeven niet te zeggen, dat al dezulken gaarne hun naam aan de adressen leenden. En men moet niet vergeten, dat de predikanten alom van den predikstoel hun gemeenteleden tot deelneming aan den heiligen kampstrijd opwekten; - het was een kruistogt: ‘God wil het! God wil het!’

Overigens waren er bepaaldelijk twee dingen, waarvan partij werd getrokken, om de verbittering, vooral tegen de Regering, nog hooger te doen stijgen.

De bisschoppelijke eed was het eene. In dien eed komt de belofte voor, dat men ketters en scheurmakers naar vermogen zal ‘vervolgen en bestrijden.’ Dáármeê is der volksmenigte wat schrik aangejaagd! Men scheen te vergeten, dat de Staat door artikel 169 der grondwet de magt heeft, om al die vervolging en bestrijding - ook al werd er aan

1 W. Broes, De Kerk en de Staat, IV,-p. 323.

gedacht - te beletten. Men meende in een goedaardiger eed - van bisschoppen, die men *toch* tot alle kwaad in staat acht - een *beteren* waarborg voor de veiligheid van goed en leven te zullen hebben. Men vergaf 't aan het ministerie niet, dat het ons Protestanten roekeloos aan een vervolging en bestrijding door Roomsche bisschoppen had blootgesteld.

De noodlottige elf beperkende voorwaarden, waaraan de Regering in der tijd de goedkeuring van het algemeen reglement der Hervormde Kerk had verbonden, waren het andere. Men leidde daaruit de gevolgtrekking af, dat de kerkelijke vrijheid, die volgens de Regering in de grondwet geschreven stond, alleen aan het Roomsch-katholieke kerkgenootschap door haar werd verleend. Men wees de volksmenigte op die beperkende voorwaarden, en vergeleek daar de onbeperkte vrijheid mede, aan Rome verleend. Zoodoende poogde men haar te overtuigen, dat de Regering zich aan partijdige begunstiging van het Roomsch-katholieke kerkgenootschap schuldig maakte. En deze, op den schijn afgaande, geloofde aan die beweerde Roomschgezindheid. Dat de Hervormde Kerk zelve goedkeuring van haar reglement had *gevraagd*, en dat dus de Staat aan die *gevraagde* goedkeuring voorwaarden mogt verbinden, wist zij niet. Veel-minder nog wist ze, dat die beperkende voorwaarden niet gerigt waren tegen *het kerkgenootschap als zoodanig*, in zijn betrekking tot andere kerkgenootschappen, maar alleen beperkingen van de wetgevende magt der synode waren, voorzoover derden, *leden van het Hervormde kerkgenootschap*, zich door haar met krenking van hun wettige regten bedreigd achtten, en gemaakt *op uitdrukkelijk verzoek van die derden*.

Alles werkte dus zamen, of liever: van alles werd zooveel mogelijk partij getrokken, om de hartstogten steeds heviger te doen ontvlammen, en dreigend werd de toon die tegen de Regering, ja tegen den persoon des Konings, begon gevoerd te worden. Zoo kwamen b.v. in een fictieven brief aan den Paus deze schandelijke woorden voor: ‘Onze gezagvoerders hebben niets geweten van die ruime concessiën, waarop gij u verhoovaardigt. Zij slaan dus daarom een oog op dien man in hun midden, die als de oude Dondergod *Thor* het Vaderland beroert, de Protestantsche Kerk wil doen wankelen, den vorstentroon omver wil rukken, en met zijn bek u aangrijnst, als een vriend, omdat

hij door u zijne heerschzucht denkt te bevorderen[1].' In een geschrift, dat blijkbaar van geen onkundige afkomstig is, werd openlijk met moord en doodslag gedreigd. 'Waarom is Oldenbarneveld gevallen, en waarom zijn de gebroeders de Witt door het *volk* vermoord? Er zijn schrikkelijke tooneelen te wachten.... bijaldien de Koning geen besluit neemt overeenkomstig het verzoek van de duizenden adressanten[2].' Nu, inzoover er tusschen de houding der predikanten in 1672 en in 1853 wel eenige overeenkomst is, was de waarschuwing misschien niet ongegrond. 'Het Huis van Oranje zinkt ineen - klonk de oproerige taal van *De Fakkel*[3] - als het zich nu niet krachtdadig laat zien, als het nu Rome niet als in het aangezigt slaat. 't Zal met het Huis van Oranje gaan als met het Huis van de Stuarts, als met het Huis van de Bourbons, wanneer het, zoo voortgaande, op bevel van Mr. Thorbecke, Neêrlands doodvonnis onderteekent.' En in een der tallooze kreupelrijmen[4], waarin 'de ontwaakte geest aan het Protestantisme' zich openbaarde, las men deze veelbeteekenende regelen:

'Oranje blijve ons deel.
Maar als de hoop tot niet versmelt,
En Rome's heerschappij
Op onzen bodem wordt hersteld,
Dan - ja, dat zweren wij -
Dan is ons regt ons eigen regt!'

De Nederlander beweert, gelijk we vroeger zagen, dat 'het karakter der Aprilbewegingstrijd op *evangelischen* grondslag' is geweest. Men zou het niet zeggen. Die hartstogtelijkheid, die ongepaste bedreigingen, die oproerige taal pleiten weinig voor evangelischen zin.

Niet allen echter, door wier toedoen de beweging is voorbereid, hebben zich aan zulke hartstogtelijke uitvallen tegen de Regering schuldig gemaakt; - bepaaldelijk de antirevolutionaire partij niet, althans in haar hoofdorgaan. Zij is gewoon, een voorzigtiger - volgens sommigen, ook evangelischer - taktiek te volgen. Zij zou haar aansprakelijkheid voor zulke buitensporigheden spoedig - en met alle regt! - kunnen ontkennen. Maar ongelukkig is er op één punt

1 Zij zullen het niet hebben, het vrije Nederland (bij Gebrs. Campagne), p. 4.
2 Bedenkt wat gij doet, p. 12.
3 N°. 13.
4 Bijbel en Oranje (bij J.D. Doorman).

tusschen de leden der christelijk-historische partij en de ‘negatieve’ antipapisten volmaakte overeenstemming geweest, en dat punt is ter beoordeeling van het karakter der beweging van beslissend gewigt. Dat punt verspreidt een hoogst-belangrijk licht over den oorsprong van het verzet tegen het herstel der bisschoppelijke hierarchie. Beiden, antirevolutionairen en antipapisten, hebben namelijk verklaard, dat zij de Roomsch-katholieke Kerk als onchristelijk beschouwen. Het hoofdorgaan der antirevolutionairen sprak het reeds vóór den aanvang der beweging in een artikel, dat later afzonderlijk is uitgegeven, met ronde woorden uit: ‘De Roomsche Kerk, als georganiseerd ligchaam, is de verklaarde vijandin van den waarachtigen God[1].’ Het hoofdorgaan der antipapisten deed in stoutheid van taal daarvoor niet onder. ‘Wie in de Roomsch-katholieken, als zoodanig, hunne *medechristenen* zien, die moeten òf zelf in het geheim Roomsch zijn, òf Rome's godsdienst niet kennen, òf zelf van het christendom weinig meer dan den naam bezitten[2].’ Van *dat* beginsel uitgaande, mogt men natuurlijk niets onbeproefd laten om het herstel der Roomsch-katholieke bisdommen te beletten. Van *dat* beginsel uitgaande, kon men niet vragen, wat volgens de grondwet geoorloofd was, want der vijandin van den waarachtigen God mogt men de handen niet vrijgeven. De antirevolutionaire partij, met haar gewone ‘eigenaardigheid,’ nam wel is waar van het tegendeel den schijn nog aan. ‘Op den voorgrond zij eerbiediging van al wat inderdaad tot de *grondwettige* regten der Roomschkatholieken behoort[3],’ verklaarde ze. En dat, terwijl zij een week vroeger de hierboven reeds meêgedeelde woorden had gesproken: ‘Wij betwisten niet, dat een organiseren van de Roomsche Kerk, misschien zelfs op zoodanige wijs, als we thans aanschouwen, volgens de Grondwet aan den Pauselijken stoel vergund is[4].’ Maar dit nam niet weg, dat ze aan het verzet tegen het herstel der Roomsch-katholieke bisdommen zich aansloot en met de antipapisten, van hetzelfde beginsel uitgaande, ook gemeene zaak maakte. Of werkelijk de Roomsch-katholieke Kerk antichristelijk is, laat ik hier geheel in het midden. Ik ben geen theoloog; - maar

1 Het Roomsch-Katholicisme (bij Kemink en Zoon), p. 7.

2 De Fakkel (1853), n°. 2.

3 De Ned. n°. 855.

4 De Ned., n°. 849.

bovendien, de beantwoording van die vraag kan op onze beschouwing van de Aprilbeweging geen den minsten invloed uitoefenen. Wanneer de zonen der Hervorming de overtuiging hebben, dat Rome's Kerk antichristelijk is, en zij dulden niet dat die Kerk, ook in hun midden, haar geregelden vorm van bestuur aanneemt, dan doen ze hetzelfde, wat zij aan Rome's Kerk ten laste leggen; - ze zijn onverdraagzaam. Ik weet wel, wat er gezegd wordt. ‘Des Konings Roomsche onderdanen zullen nergens de gelegenheid missen, om God naar hunne overtuiging te dienen binnen hunne kerkgebouwen. Gelijkheid voor de wet zal niemand hen betwisten, en met de Protestanten zullen zij zich kunnen verheugen in het bezit van godsdienstvrijheid[1].’ Maar die vergelijking is onjuist. Het valt niet te ontkennen, dat, terwijl het Protestantsche kerkgenootschap uit zijn aard aan vrijheid tot bijbellezen en vrijheid tot gemeenschappelijke godsvereering genoeg heeft, het Roomsch-katholieke uit kracht van zijn eigenaardig wezen zijn geregelden vorm van kerkbestuur op den duur niet kan missen. Veroordeelen nu de Protestanten het in Rome's Kerk, dat ze in Roomsch-katholieke landen hun datgene niet wil toestaan, waarin naar Rome's meening de kracht van het Protestantisme is gelegen, dan zijn ze verpligt, van een betere handelwijze het voorbeeld te geven en niet zelf het Roomschkatholieke kerkgenootschap datgene te onthouden, waarin naar veler meening de voorname kracht van het Roomschkatholicisme is gelegen.

Overigens mag ik niet nalaten te herinneren, welke jammerlijke gevolgen het onvermijdelijk moet na zich slepen, wanneer de eene groote afdeeling van de Christenkerk de andere als de ‘verklaarde vijandin van den waarachtigen God’ gaat beschouwen. In ons vaderland is dan geen eerbiediging der grondwettige regten van het Roomsch-katholieke kerkgenootschap, geen vrede met onze landgenooten voor zooverre ze innig en trouw aan die Kerk verkleefd zijn, meer mogelijk. Onderdrukking - de heer de Kempenaer zou het ‘beteugeling’ noemen - wordt dan godsdienstpligt. Ja, eigenlijk kan men Gods Kerk voor de aanslagen dier vijandin niet volkomen-beveiligd rekenen, zoolang die afgodendienaars niet tot den laatste toe over onze grenzen zijn verjaagd.

1 Mr. J.R. Thorbecke en de vijf Ned. bisschoppen (bij C.L. Brinkman), p. 22.

Ik overdrijf niet. Ik heb helaas! de bewijzen hier voor mij liggen, dat de kiem van dat alles reeds in de Aprilbeweging aanwezig was. Naauw was het herstel der Roomschkatholieke bisdommen ons aangekondigd, of het hoofdorgaan der antipapisten riep zijnen lezers toe: 'Wat is er nu noodig? Afscheiding. Scheidt u van de Roomschen af, en laat hen aan hun eigen lot over[1].' In een geschrift, dat niet zonder groot talent en schijnbare bezadigdheid geschreven is, werd de leer verkondigd: In een Staat, waar de Protestanten de overhand hebben, moeten deze, willen zij vrij blijven, Roomsch-catholieken uit het Staatsbestuur weren; zij moeten geene Roomsch-catholieken begunstigen..... zij mogen geene Roomsch-catholieke dienstboden in hunne huishouding gebruiken[2]. Een ander vlugschrift sprak het met ronde woorden uit: Onmogelijk is het, dat hij die Rome bemint, een waar vaderlander, een getrouw onderdaan kan zijn[3]. De predikant Simons verklaart in een, later uitgegeven, leerrede: 'Pligt is het nu geworden, dure *christen*- en *burgerpligt*, dat gij voortaan Rome's ongelukkige verblinde slaven die overmilde begunstiging onthoudt, die voor u zelve ten verderve moet keeren, daar zij Rome's magt met elken dag doet aangroeijen[4].' De predikant de Grient Dreux was nog consequenter. 'Ge moet', riep hij zijn hoorders en lezers toe, 'in dezen tijd bijzonder voorzigtig zijn in uwen omgang met uwe Roomsche medeburgers, zoo min mogelijk gemeenschap met hen houden en hen nergens in vertrouwen[5].' De christelijk-historische predikant Doedes deed het niet minder. Hij vroeg: 'Wat zoudt ge zeggen van iemand, die bij de nadering eener wel toegeruste rooverbende het nemen van de noodige *maatregelen tegen hare verschijning* afried door eene lofrede op de vrucht, welke men zeker zal mogen verwachten van verhandelingen over de eerlijkheid[6]?' De zin der vergelijking heeft geen toelichting noodig.

1 De Fakkel n°. 4.
2 De Protestantsche Kerk onder Willem III in 1685 enz. (bij C.L. Brinkman), p. 14 en 15.
3 Wat is de pligt van iederen Protestant enz. (bij D. Allart), p. 33.
4 C. Simons, Troost en vermaning bij den hernieuwden worstelstrijd tegen Rome.
5 P. de Grient Dreux, Waakt en werkt, opwekkingsrede, (bij E. Ippius Fockens), p. 27.
6 J.J. Doedes, De allocutie van Paus Pius IX (Postscriptum, p. 4).

Ziedaar de taal die algemeen werd gevoerd. Tot mijn leedwezen ken ik onder de Protestanten, die tegen het herstel der Roomsch-katholieke bisdommen zich hebben aangekant, er slechts enkelen, die een anderen toon hebben aangeslagen. De advocaat van Buren heeft het teedere onderwerp met zooveel kalmte en gematigdheid behandeld, dat zelfs de Roomsch-katholieke hoogleeraar Broere hem daarvoor hulde moest brengen. Hij ging dan ook van het beginsel uit: ‘Verstandige, brave en echte Christenmenschen erkennen van beide zijden, dat wij..... wat de *hoofdwaarheden* aangaat, hetzelfde geloof tot onze zaligheid omhelzen[1].’ De Leidsche predikant de Blaauw erkende openlijk: ‘Het aanwassen van Rome's magt is niet de schuld der Regering, die zoo iets niet verhoeden kon. Neen, alleen van de laauwhartigheid der Protestanten[2].’ Hij erkende, dat alleen door de verflaauwing van het geloofsleven onder de Protestanten Rome's magt reeds-nú zoo reusachtig is toegenomen en, wanneer men niet verandert, nog verder toenemen zal. En de predikant Meijboom schreef deze treffend-ware en edele woorden: ‘Opgewondenheid is een zeepbel, die uiteenspat, en niets blijvends achterlaat. Bitterheid en haat zijn onchristelijk, en door de Grondwet van het Godsrijk verboden. Er is maar ééne kracht, die evangelische christenen te dienste is, en die al wat uit de wereld is, overwinnen kan en zal - dat is *de kracht der christelijke liefde*[3].’

Maar wanneer we die enkele gematigde strijders uitzonderen, en we doorbladeren dien stapel preeken en pamphletten waaruit ik u enkele proeven heb meêgedeeld, ik bid u, wat dunkt u dàn van de christelijk-historische stelling, dat het karakter der April-beweging strijd op *evangelischen* grondslag was? Herdenk nog eenmaal aan die koortsachtige vrees voor Rome's bisschoppen en Rome's praalvertoon; - aan dat strijden voor de evangelische waarheid met vleeschelijke wapenen; - aan die ongeloovige kleinmoedigheid, die in onbillijke onderdrukking van het Katholicisme het eenige redmiddel zag voor de zaak der Hervorming; - en stel daartegen-

1 H.J. van Buren, De zaak met Z.H. Paus Pius IX verduidelijkt (bij S. van Reyn Snoek), p. 7.
2 H.T. de Blaauw, Nederland meer dan eenig ander land ter wereld blijkbaar tot hoofdzetel van het Protestantisme bestemd, p. 20.
3 L.S.P. Meijboom, De evangelische Propaganda (bij H.A. Frijlink), p. 24.

over dat verheven woord: '*dit* is de overwinning die de wereld overwint, ons GELOOF; - ik vraag het u, durft ge die twijfelmoedige bisschopsvrees nòg een strijd op *evangelischen* grondslag noemen? Vestig nog eenmaal, - al doet ge het ook met weêrzin - den blik op al die opwekkingen tot afkeer en haat, ja tot stelselmatige uithongering van andersdenkende landgenooten, wanneer ze met prijzenswaardige naauwgezetheid en gemoedelijke opregtheid trouw blijven aan hun voorvaderlijk geloof; - en stel daartegenover die heerlijke les: 'Hebt zelfs uwe vijanden lief;' - ik vraag het u, durft ge dat woelen van blinden hartstogt nòg een strijd op *evangelischen* grondslag noemen? Zoo ja, ik herinner u dat heerlijke woord, door den Haagschen prediker van Koetsveld - helaas, dat hij onder de Protestantsche evangeliedienaars alleen-stond - gesproken: 'Ook al ware die herstelde hierarchie het vreesselijk schrikbeeld, dat menigeen zich daarvan maakt..... ook dan nog vrees ik niet, zoolang ons de *vrijheid* blijft. Is het Protestantisme zoo zwak, dat het nevens Rome niet bestaan kan, dan verdient het te vergaan; en zou toch, naar de eeuwige wetten der natuur, eenmaal van zelf bezwijken. Is het licht, dat het verspreidt, zoo flaauw, dat het door den glans van eenen bisschopsstoel wordt overschaduwd, dan zou het toch, ook buitendien, in den loop der tijden worden uitgedoofd. Neen en nogmaals neen, mijne hoorders! De overwinning van het Protestantisme is niet te hopen van de hand, angstig voor den schitterenden glans van den Roomschen bisschopsstoel gehouden, maar van eene andere hand, die met opgewekten spier overal het licht des evangelies ontsteekt[1].' Toets aan die kernige woorden de Aprilbeweging, en uw oordeel zal juister zijn. Ge zult leeren inzien, dat het karakter dier beweging strijd uit onprotestantsche vrees en onevangelischen haat tegen Rome is geweest; - strijd uit onkunde en vooroordeel, uit kleingeloovigheid en blinden hartstogt.

Men versta mij niet verkeerd. Ik heb hier niet de drijvers, maar alleen de gedrevenen op het oog, - de velen die, onverschillig tot welke partij ze behoorden, volkomen ter goeder trouw de adressen hebben onderteekend, nadat men sluimerende 'traditionele antipathiën' in hen had opgewekt en

1 In zijn voortreffelijke leerrede: Het licht op den kandelaar (bij S.E. van Nooten), p. 23.

aangevuurd; - het groote meerendeel dus van *de tweemaal honderdduizend*, - degenen bij wie het oordeel des onderscheids niet genoeg was ontwikkeld om zelf te onderzoeken en zelfstandig te handelen. Hun ijver zonder verstand is hun niet euvel te duiden. Ja, terwijl we het betreuren, dat zoovele duizenden nog op zulk een lagen trap van godsdienstige ontwikkeling staan, en dat een traditionele religie-haat nog steeds in hen voort blijft leven; - terwijl wij de uiting van hun ijver voor het Protestantisme afkeuren, mogen we aan dien ijver op zich-zelf onzen lof niet onthouden. Ze zijn meerendeels door hun predikanten op een dwaalspoor gebragt, maar ze hebben gehandeld als mannen van eer, zonder eenige neven-bedoeling, alleen uit verkeerd-bestuurden godsdienstijver.

Niet alzoo de drijvers der onderscheidene partijen.

Bij de hoofden der conservatieven en (of?) aristokraten was het niet zoozeer ijver voor de belangen van het Protestantisme en verontwaardiging over de kwetsende taal van den Paus, als wel haat tegen Thorbecke, die hen genoopt heeft om aan de beweging zich aan te sluiten. Ik meen dat, zonder partijdigheid, te mogen beweren. Tot staving van mijn gevoelen wijs ik op hetgeen ik reeds vroeger vermeld heb; - dat nog geen twee maanden vroeger de Utrechtsche en Amsterdamsche aristokratie gebleken was, voor het lijden der Madiaï's bijzonder onaandoenlijk te zijn. En ik herinner reeds-nú met een enkel woord welk een verzoenende houding de hoofden dier partij tegenover het Roomsch-katholieke kerkgenootschap hebben aangenomen, zoodra het bewind in hun handen was overgegaan, en hoe zij de schuld van al onze verwikkelingen met Rome op het vorig ministerie hebben geworpen.

De aanvoerders der antipapistische partij werden niet gedreven door gemoedelijke vrees voor den nakenden ondergang van het Protestantisme, en ook niet door afkeer van de vrijzinnige regeringsbeginselen. Integendeel, zij noemden zich steeds, op kerkelijk en op staatkundig terrein, de liberalen. Maar het was een vrijzinnigheid, die slechts tot op zeker punt ging. De emancipatie der Roomsch-katholieken, ofschoon sints 1795 in onze staatsregelingen geschreven, was in hun oog onduldbaar. Het was uit afgunst op het Roomsch-katholieke kerkgenootschap en uit haat tegen Thorbecke, door wien de emancipatie van een *regt* tot een *feit* was verheven,

dat zij zoo ijverig geholpen hebben om de beweging in het leven te roepen.

De medewerking van de leiders der antirevolutionaire partij is niets anders geweest dan politieke kansrekening. Men moet niet uit het oog verliezen, dat de constitutioneel-Protestantsche en de Roomsch-katholieke partij haar bondgenootschap met de antirevolutionairen, bij gelegenheid van het laatste verkiezingswerk, hadden verbroken. Daardoor was hun kracht geweldig verzwakt. En nú zag men het vreemde schouwspel, dat een partij, die altijd voor vrijheid en zelfstandigheid van de Kerk had gestreden, ter bestrijding van die zelfstandigheid optrad; - dat een partij die in gezindheidsscholen nooit eenig gevaar voor 'volledige ontwikkeling eener *ultramontaansche* rigting[1]' had gezien, tegen daarstelling van een bisschoppelijk kerkbestuur zich vijandig aankantte; - dat een partij, die vroeger het 'negatieve' Protestantisme steeds met onverzoenlijke bitterheid had bestreden, aan de zijde dier doodvijandin zusterlijk zich schaarde. De taktiek was behendig, en inweêrwil van tallooze waarschuwingen[2] zijn velen verschalkt. De Groningsche predikanten gingen zoo ver, dat zij de lezing der antirevolutionaire organen hun gemeenten ter lezing aanrieden 'als zeer geschikt tot behoud van evangelischen zin.' De uitkomst heeft geleerd, inhoever de aansluiting van de zijde der antirevolutionairen opregt-gemeend was. Toen het doel bereikt en het aantal antirevolutionaire leden in de Kamer verdriedubbeld was, ontkende het hoofdorgaan der partij ooit eenig 'bondgenootschap met de Fakkel[3]' gehad te hebben. Het durfde zelfs beweren, dat de Aprilbeweging antirevolutionair van aard en oorsprong was geweest. Het doet mij leed voor mijn vaderland, dat ik der partij die eer niet geven mag. De beweging was - gelijk men uit al het voorgaande zal hebben opgemerkt - niet *antirevolutionair*, maar *antipapistisch* van aard en in oorsprong.

Overigens meen ik het doel, dat ik mij met het schetsen van het zonderlinge bondgenootschap heb voorgesteld, niet beter te kunnen zamenvatten, dan in die tref-

1 De Ned., n°. 929.

2 B.v. Arnh. Courant (1853), n°. 94, in een stuk, getiteld: 'Ene gedrochtelijke unie'.

3 De Ned., n°. 998.

fend-ware woorden van de Synodale Commissie der Hervormde Kerk. ‘Ziet het niet voorbij, dat sommigen onheilig vuur op den altaar hebben gebragt. De geschiedenis van ons vaderland verheft hare stem ter waarschuwing, dat geene godsdienstige en kerkelijke geschillen tot partijleus noch tot masker van staatkundige en eerzuchtige bedoelingen mogen misbruikt worden[1].’

(*Wordt vervolgd*).

1 Herderlijke Brief (bij H.C. Susan), p. 15.

Het statistisch congres te Brussel.

Wij leven in eenen tijd, waarin zich een krachtige geest van toenadering openbaart tusschen de verschillende volken en volksstammen der beschaafde wereld. Een ruimer handelsverkeer, versnelde middelen van gemeenschap, toenemende welvaart en meerdere behoeften hebben naauwere betrekkingen aangeknoopt tusschen de meest afgelegene streken; het stoffelijk welzijn heeft op den wetenschappelijken zin der natiën, op de verbreiding der zucht tot kennis eenen weldadigen invloed uitgeoefend. Elke beschaafde natie is, naar mate haar gezigteinder zich verder heeft uitgebreid, meer tot de overtuiging gekomen, dat zij ter verruiming van haar stoffelijk welzijn, ter verhooging van haren wetenschappelijken zin, bouwstoffen ook uit den vreemde behoeft en uit de vorderingen en nasporingen van hare naburen groot nut kan putten. Uit dit oogpunt beschouwd hebben bijeenkomsten van deskundigen uit verschillende landen groot nut. Zij bevorderen den voortgang der wetenschap door wrijving van denkbeelden en vooral door eene meer volledige bekendheid met de bestaande hulpbronnen; zij zijn krachtige geneesmiddelen tegen eenzijdigheid en kortzigtigheid. Het nut dier bijeenkomsten wordt verhoogd, wanneer zij op praktisch terrein treden en strekken tot het oirbaar maken van eenen bodem, voor eene groote vruchtbaarheid vatbaar, dien men echter, hetzij uit gemis van kennis met de wijze van bebou-

wing, hetzij uit gebrek van vertrouwen op de deugd der vruchten, braak heeft laten liggen.

Dit braak liggen viel de statistiek en haar gebied met enkele uitzonderingen tot aan het begin van deze eeuw ten deel. Men begon toen eerst te begrijpen, en dit begrip is nog verre van algemeen, dat die kennis, welke de stoffelijke, verstandelijke en zedelijke hulpbronnen der maatschappij ontleedt, onontbeerlijk is voor een ieder, die op hoogere beschaving aanspraak maakt, maar vooraf voor den staatsman, den wetgever, den staathuishoudkundigen.

Reeds in 1847 was op de vereeniging der Duitsche taalgeleerden te Lubeck het plan opgevat, om in het vervolg in het programma der werkzaamheden eene afdeeling gewijd aan de statistiek, vooral der landverhuizers, op te nemen. Dit voornemen leed toen schipbreuk op de verwikkelingen in 1848, welke aan de germanisten-vereenigingen een min vreedzaam einde hebben gegeven. Het was in 1851, dat een blik op de schoonste voortbrengselen van nijverheid en menschelijk vernuft, op de wereld-tentoonstelling te Londen, eenige mannen het gemis deed betreuren aan volledige kennis van den omvang der stoffelijke middelen, welke den rijkdom en de welvaart der verschillende natiën uitmaken. Het waren de Heeren Quételet en Visschers, toen te Londen aanwezig, die met eenige Engelsche vrienden de grondslagen leiden tot eene statistische bijeenkomst, welke in 1852 te Brussel zou worden gehouden. De daarop gevolgde politieke gebeurtenissen in Frankrijk verschoven de verwezenlijking tot in 1853.

België bezit sedert 1841 eene algemeene centrale commissie voor de statistiek, door den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken, den Heer Liedts, ingesteld. Deze Commissie, geheel zamengesteld uit praktische mannen, aan wie de leiding van den een' of den anderen tak van bestuur is toevertrouwd, verzekerde zich eerst de ondersteuning der regering, welke met eene milde geldelijke bijdrage haar te hulp kwam. De Commissie begreep teregt, dat het hoofddoel der bijeenkomst zijn moest, eenvormigheid of eenparige wijze van behandeling in de statistische bouwstoffen der verschillende landen te brengen. Voor hem, die de vergelijkende statistiek tot onderwerp zijner studiën maakt, is het thans ondoenlijk een geregeld verband in de bouwstoffen te vinden. Volkstellingen op verschillende grondslagen en ver-

schillende tijdstippen; statistieken van landbouw, van handel en scheepvaart, naar verschillende waarde, maten en gewigten. In het eene land zorgvuldige behandeling, in het andere geheele verwaarloozing.

De Commissie ontwierp hare schets; eene schets, die zeer uitvoerig is uitgevallen. Zij zond hem, eer hij bepaaldelijk werd vastgesteld, om tot legger voor de leden van het congres te dienen, in de maand Mei van dit jaar aan de corresponderende leden en aan andere deskundigen in het buitenland ter beoordeeling. Hierop volgden enkele aanmerkingen en aanwijzingen, welke tot eenige veranderingen, meest echter van ondergeschikten aard, in het ontwerp hebben aanleiding gegeven.

Al wie dergelijke bijeenkomsten ooit heeft bijgewoond weet, dat zonder voorbereiding talrijke openbare vergaderingen, waar rijp en groen naast elkander zit en de groenen in den regel het hoogste woord voeren, luttel weinig beteekenen. Men had zulks vooral ondervonden op de beide congressen, welke in 1847 te Brussel plaats hadden.

Men besloot dus, gelijk zulks verleden jaar bij het gezondheidscongres met goed gevolg had plaats gehad, de voorbereidende werkzaamheden in sectiën af te doen en slechts het stemmen, na het hooren van den rapporteur der sectie, aan de algemeene vergadering over te laten. Men stemt dan over de geheele vraag of de kwestie *en bloc*, ten einde nuttelooze herhalingen of uitweidingen over bijzondere punten, in de afdeelingen reeds behandeld en aangenomen, voor te komen.

Aan de eerste afdeeling vielen ten deel de algemeene regeling of inrigting der statistiek, de volkstelling, met inbegrip van de bevolkingregisters en den loop der bevolking, de landverhuizingen en het kadaster.

Aan de tweede de statistiek van landbouw, nijverheid en handel.

Aan de derde de huishouding of het huishoudelijk budget der nijvere klassen, de telling der bedeelden en de staat van het armwezen, de statistiek van het onderwijs en van het strafregtwezen.

Aan de opening der zittingen gingen een paar bijeenkomsten vooraf, slechts door een klein gedeelte der leden bijgewoond en gehouden ten huize van den Minister van Binnenlandsche Zaken. In welke bijeenkomsten, behalve eenige

voorbereidende werkzaamheden, door den Secretaris der internationale postvereeniging te Londen, namens de steden Londen, Manchester, Glascow, Hull, enz., het voorstel werd te berde gebragt, om eenvormige brieventaxen in de verschillende landen in te voeren, en een ander om het verschil in handelswetgeving te doen werdwijnen. Deze voorstellen werden later in de algemeene vergadering op nieuw ter tafel gebragt. Men begreep toen teregt, dat die voorstellen de bevoegdheid en de grenzen van het statistisch congress te buiten gingen, en bepaalde zich na eenige woordenwisseling tot het uiten van eenige vrome wenschen.

Een en twintig verschillende rijken of natiën hadden op dit congres vertegenwoordigers. Men telde onder de tegenwoordigen 65 vreemden en 87 Belgen; terwijl daarenboven 69 vreemden en 23 Belgen schriftelijk van hunne goedkeuring hadden doen blijken.

De Belgische regering had de regeringen der verschillende landen uitgenoodigd om officieel afgevaardigden naar dit congres te zenden. Zij begreep dat, door aan dit congres een officieel karakter te geven, de mogelijkheid, ja zelfs de waarschijnlijkheid bestond, dat het door de leden aangenomen ontwerp door de regeringen tot grondslag van den statistischen arbeid zou worden genomen.

Aan die roepstem beantwoordden de volgende elf staten: Frankrijk, Groot-Brittanje, Oostenrijk, Pruissen, Saksen, Beijeren, Wurtemberg, Zwitserland, Sardinië, Spanje en Portugal. Voorts hadden enkele geleerde genootschappen of vereenigingen, als de statistische vereenigingen te Londen en Marseille, die van staatschuishoudkundige te Parijs en meer anderen, op dit congres afgevaardigden gezonden.

Vooral verdient opgemerkt te worden, dat de praktische mannen, waarvan sommigen onder de leiding der werkzaamheden van een statistisch bureau grijs geworden, in grooten getale waren opgekomen. Meer bekend met de moeijelijkheden aan statistische nasporingen verbonden en door eigen ondervinding wetende, dat slechts door beperkte en eenvoudige vragen *veel*, door te veel te verlangen *niets* wordt verkregen, hebben zij, vooral in de eerste afdeeling, menigmaal het programma besnoeid, waar de vraag hun toescheen de mogelijkheid eener juiste beantwoording te boven te gaan.

Hoogst belangrijk was de inzage van den schat statistische werken, hetzij door de leden medegebragt, hetzij van

regeringswege toegezonden en waaronder, behalve de Belgische, die uit Engeland, Sardinië en Saksen eene eervolle melding verdienen.

De zittingen van het congres werden geopend op Maandag 19 en gesloten op Donderdag 23 September. De eerste zitting begon met de voorlezing van de lijst der leden en het zamenstellen van het bureau, waartoe de leden der Belgische commissie, met den Heer Quételet als voorzitter, van zelf waren aangewezen, terwijl aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, den Heer Picreot, onder wiens leiding de voorbereidende werkzaamheden hadden plaats gehad, het eerevoorzitterschap van regtswege toekwam.

Aan de sierlijke rede, door dezen staatsman uitgesproken, ontleen ik het volgende gedeelte, hetwelk de waarde door de Belgische regering aan de beoefening der statistiek gehecht van naderbij doet kennen: ‘De statistiek, die tot lichtbaak moet strekken voor alle gedeelten van het gebouw der regering, heeft in België hare plaats gevonden. Te midden van den stroom, die alle natiën leidt tot maatschappelijke verbeteringen, was de statistiek eene der eerste bemoeijingen van de Belgische regering. Maar het was vooral na de instelling der algemeene statistische commissie, dat hare beoefening ten onzent zulk eene vlugt nam, dat zij thans den lande de grootste diensten bewijst, diensten van eene onbetwistbare nuttigheid in alle maatregelen door de regering te nemen ter ontwikkeling van den nationalen rijkdom. Het groote tienjarige verslag, hetwelk wij aan de kunde en den naauwgezetten ijver van de leden der commissie verschuldigd zijn, heeft doen kennen het vermogen van vereenigde krachten en van den geest van onderzoek, hetwelk een groot maatschappelijk doel beoogt, vooral wanneer die geest uitstekende mannen bezielt, bij wien een geoefende praktische blik ondersteund wordt door eene grondige wetenschappelijke kennis. - De statistiek, wanneer hare beoefenaars een geest van éénheid bezielt, steunende op vaste grondslagen op alle staten toepasselijk, is bestemd om hare weldaden uit te breiden over alle aardstreken en een nieuw licht te verspreiden over de ware belangen der regeringen en volken. De statistiek in dien zin opgevat heeft de verheven strekking om de banden, die de natiën moeten verbinden, nader toe te halen, en om overal te versterken die gevoelens van verbroedering en vrede, welke ten huidigen dage de mensch-

heid beschermen tegen elken dwazen naijver der volken. Met dit groot maatschappelijke doel voor oogen, is thans de tijd aangebroken om het gebied der statistiek uit te breiden en deze wetenschap tot de hoogte van een onderwerp de overweging der regering overwaardig te verheffen.'

Nadat de daverende toejuichingen, op het uitspreken dezer rede gevolgd, eenigzins bedaard waren, werd uit elk der acht volgende landen: Groot-Brittanje, Frankrijk, Pruissen, Duitschland, de Nederlanden, Spanje, Oostenrijk en Italië een vertegenwoordiger tot vice-president gekozen, waarop de voorzitter het woord opnam en de vergadering met het doel der bijeenkomst, de voorbereidende en den verderen loop der werkzaamheden en de belangstelling van heinde en verre nader bekend maakte.

De eerste zitting werd besloten met mededeelingen van de inrigting der statistiek in de verschillende landen. Deze mededeelingen, welke men als het belangrijkste gedeelte van het in de algemeene bijeenkomsten verhandelde mag beschouwen, waren een voorbode van de levendige debatten, welke in de eerste afdeeling over de wijze van inrigting der statistiek zouden plaats hebben. In het ontwerp was namelijk aangenomen de Belgische en Sardinische inrigting: eene centrale commissie aan het hoofd en ondergeschikte commissiën in elk departement of in elke provincie. Terwijl hierover geen verschil bestond, dat, wil men iets degelijks verrigten, er voor de bewerking der statistieke mededeelingen in elk land een centraal punt bestaan moet, hetwelk als gemeenschappelijk brandpunt de verschillende stralen in zich opneemt, waren de gevoelens gedeeld of dit brandpunt bepaaldelijk zijn moest eene commissie, onder wier toezigt zoowel het centraal als de overige bureau voor de statistiek dienden geplaatst te worden, of wel enkel een algemeen bureau, aan hetwelk de overigen zouden ondergeschikt zijn. Voor het eerste stelsel pleitten de vorderingen, welke de beoefening der statistiek in België en Sardinië gemaakt hadden. Men beweerde, dat eene commissie van invloedrijke, onafhankelijke en deskundige mannen meer dan een enkel ambtenaar bij eene regering vermogt, om haar tot het doen verzamelen der benoodigde bouwstoffen en vooral tot het verschaffen of doen inwilligen der benoodigde gelden over te halen. Zonder het bestaan der commissie zou België de niet onaanzienlijke sommen voor hare volkstel-

ling, op eene zeer uitgebreide schaal uitgevoerd, nimmer hebben verkregen. Door het bestaan eener commissie zouden tevens de ambtenaren met de bewerking der bouwstoffen belast een, voor eene onpartijdige behandeling der statistiek soms noodzakelijk, onafhankelijk standpunt verkrijgen.

Voor het tweede stelsel werd als hoofdgrond aangevoerd, dat in verreweg de meeste landen de centrale commissiën geheel onbekend waren. Indien men derhalve te uitsluitend was en het bestaan eener commissie als vereischte in het programma opnam, liep men ligt gevaar dat het geheel ongunstig door de regeringen werd opgenomen. Men vermeende daarenboven, dat de zamenstelling eener commissie in vele landen op het gemis van deskundigen schipbreuk zou lijden. België verkeerde ten dezen door eenen gunstigen zamenloop van omstandigheden en het éénig zamenstel der commissie in eenen geheel exceptionelen toestand. In Denemarken was b.v. reeds in 1833 eene centrale statistische commissie benoemd. De verschillende leden werkten echter elk voor zich en, hoewel verscheidene dier leden met ijver hunne taak volbragten, zag men zich nogtans in 1849 genoopt, haar door een centraal bureau voor de statistiek, uit zeven ambtenaren zamengesteld, te doen vervangen. Dit bureau, aan hetwelk de Kamer jaarlijks ruim 17000 gulden toestaat, had sedert dien tijd reeds tien deelen over verschillende onderwerpen van statistiek uitgegeven. Vooral de Duitsche leden waren voor het instellen van commissiën niet gunstig gestemd. Men wees op Pruissen, waar sedert 1810 een centraal bureau bestond en door de zorg van Hoffmann, later van Dieterici, de beoefening der statistiek eene groote uitbreiding had verkregen, zoodat, behalve de jaarlijksche mededeelingen van den loop der bevolking, thans om de drie jaren de algemeene statistiek, die der kerken en scholen, der geneeskunde, der fabrieken en verschillende takken van nijverheid, door het bureau wordt uitgegeven. Dit bureau is daarenboven alle drie jaren belast met het opmaken der volkstelling en heeft reeds vijf deelen over den handel van het Duitsche Tolverbond het licht doen zien. Aan ditzelfde bureau is voorts opgedragen het verzamelen der weêrkundige waarnemingen en sedert den laatsten tijd het vervaardigen van eenen kalender; terwijl het daarenboven alle veertien dagen een tijd-

schrift uitgeeft, geheel aan de statistiek gewijd, waarin door eenen ambtenaar, uitsluitend met die taak belast, uittreksels uit de statistische bouwstoffen van het buitenland worden gegeven. Pruissen stond derhalve, ook zonder de hulp eener commissie, op een zeer hoog standpunt.

Het gevolg van dit verschil van meeningen was, dat geen der beide stelsels uitsluitend werden aangenomen, maar men zich bepaalde tot het te kennen geven van de nuttigheid en noodzakelijkheid eener algemeene instelling, onafhankelijk in verschillende opzigten van het administratief beheer, in verband staande met plaatselijke instellingen; terwijl men aan elk land overliet de zorg, om aan die instellingen eene wijze van inrighting te geven, het meest overeenstemmende met den geest, die het algemeen bestuur bezielt.

Hetgene men hoofdzakelijk verlangt is éénheid in de officiele statistiek. De ambtenaren, met de redaktie belast der verschillende afdeelingen van statistiek, dienen onderling overeen te komen, dat zij dezelfde indeelingen, namen, cijfers zullen aannemen ter aanduiding van dezelfde onderwerpen, om zoowel het verrigten van dubbel werk als het bestaan van leemten in de algemeene staten te voorkomen. Men vermeent, dat men hiertoe het gemakkelijkst zou kunnen geraken door eene bijeenkomst of vereeniging der vertegenwoordigers van de voornaamste takken van algemeen bestuur, aan welke eenige mannen zouden worden toegevoegd, die door studiën of kennis in bijzondere vakken de praktijk zouden kunnen voorlichten en tevens die moeijelijkheden kunnen oplossen, welke meer uitsluitend tot het gebied der wetenschap behooren.

Alle leden waren van oordeel dat, daar verscheidene bouwstoffen of hulpbronnen slechts op de plaats zelve kunnen worden gewaarmerkt en het noodzakelijk is dat statistiche opgaven aan streng onderzoek en contrôle werden onderworpen, in de provinciën of departementen bijzondere commissiën, bureaux of ambtenaren moesten bestaan in onmiddelijke aanraking met de algemeene instelling. Slechts op die wijze zouden de belangrijke daadzaken niet ontsnappen aan de oplettendheid van hen, die er aanteekening van moeten houden en wordt meer hebbelijkheid in het verzamelen en geven van statistische opgaven verkregen. Hierdoor bevordert men tevens de populariteit, waaraan de statistiek, vooral wanneer het werken geldt van grooten om-

vang, bij voorbeeld volkstellingen, nog zoo groote behoefte heeft.

Hierbij werd de wensch gevoegd, dat de centrale instellingen in de verschillende landen zich onderling mogten mededeelen hunne statistische werken en de modellen gebezigd ter verkrijging en verzameling der bouwstoffen, en dat in elk land een bepaald middelpunt of een bepaald persoon werd aangewezen, belast met de ontvangst en de verzending.

De centrale statistische commissie in België nam de taak op zich om jaarlijks eene opgave of lijst van mededeelingen of statisticke werken uit het buitenland in hare bulletins te doen drukken, ter bevordering van algemeene bekendheid met de statistiche voortbrengselen in de verschillende landen.

Voorts werd nog de wensch geuit, dat bij elke uitgave van statistische nasporingen, de algemeene of de recapitulatie-staten met den tekst tegen billijken prijs meer algemeen verkrijgbaar gesteld werden, dewijl het buitenland meer behoefte heeft aan algemeene overzigten dan aan lijvige boekdeelen, opgevuld met plaatselijke bijzonderheden, in welke wel de ingezetenen, doch niet de vreemden belang stellen.

Het tweede vraagpunt, waarmede de eerste afdeeling zich bezig hield, betrof de volkstellingen. Men was vrij algemeen tegen het Fransche stelsel, om met behulp van gemeentesgewijze tafelen de telling te doen opmaken. Zij moest nominatief of individueel geschieden, bij billetten aan elk huisgezin toegezonden, en de feitelijke bevolking tot grondslag worden genomen, waarbij bijzondere inlichtingen konden worden gevraagd, ter verkrijging van het cijfer der wettig gedomicilieerde bevolking.

Omtrent de tijdstippen, waarop de tellingen moesten plaats hebben, waren de gevoelens zeer uiteenloopend. De Duitsche leden verlangden driejarige volkstellingen, dewijl zij door de staten van het Duitsche tolverbond, ter berekening van ieders aandeel in de jaarlijksche opbrengsten van het handelsverkeer, als norm waren aangenomen; anderen weêr vijfjarige, zoo als in Frankrijk. De meerderheid echter was van gevoelen dat tellingen, een werk van grooten omvang en gepaard met groote kosten, op meer verwijderde tijdperken moesten plaats hebben en achtte tienjarige tellingen, vooral bij het bestaan van bevolking-registers, voor toereikende.

Ook omtrent het tijdstip des jaars bestond verschil van meening. De Engelschen en de vertegenwoordigers der meer noordelijke landen gaven aan den laatsten Maart boven den laatsten December de voorkeur. In Maart is in den regel de lust tot reizen en trekken het geringst en kan dierhalve eene bevolking het gemakkelijkst beschreven worden. Koude, stormen en ongunstig weêr zijn grootendeels geweken, groote hinderpalen bij het doen eener telling, vooral in landen van rivieren en stroomen doorsneden en uit vele soms ongenaakbare eilanden bestaande. Naar hun oordeel was de laatste dag van het jaar, een feestdag waarop menigeen pleegt van huis te gaan, de minst geschikte dag des jaars tot het doen eener telling. Tegen deze bedenkingen, niet van belang ontbloot, werd aangevoerd, dat ter aansluiting aan de opgaven van den jaarlijkschen loop der bevolking, welke van den eersten Januarij tot den laatsten December plegen te loopen, als ook voor het aanleggen van bevolkingregisters, wier grondslagen uit de telling moeten worden genomen, het van het grootste belang was, dat de telling op het einde des jaars plaats had. Aan de dagteekening 31 December diende geen te groot gewigt gehecht te worden, daar het van algemeene bekendheid is, dat in een geheel rijk eene telling nimmer op éénen dag afloopt, doch steeds minstens een tiental dagen vereischt worden. Dit gevoelen werd omhelsd door de meerderheid. Men besloot, met weglating der dagteekening, dat de tellingen in de maand December zouden plaats hebben.

Tegen het vragen naar de gesproken taal en naar de godsdienst bij volkstellingen waren enkele leden. Het eerste vereischte, waartegen werd aangevoerd dat in sommige huisgezinnen meer dan eene taal inheemsch is, werd vooral behouden op aandrang van den Oostenrijkschen vertegenwoordiger, wijzende op het groote belang van die kennis in zijn uit verschillende volken of volksstammen zamengesteld vaderland.

Te regt besloot men, bij de vraag naar het onderwijs der kinderen, de indeeling in lager, middelbaar en hooger onderwijs, als te onbepaald en zeer uiteenloopend, te vervangen door die in openbaar of school- en bijzonder of huisonderwijs en tevens weg te laten het vragen naar de personen of huisgezinnen door liefdadige instellingen ondersteund en naar de verzekeringen tegen brandschade. De eerste vraag achtte men niets afdoende, dewijl de ondersteuning

dikwijls tijdelijk is, en die vraag eerst dan van geen belang ontbloot zou zijn, indien men tevens den aard en de hoegrootheid der ondersteuning kon kennen, eene opgave, welke echter veel gemakkelijker en zekerder door tusschenkomst der liefdadige instellingen dan door middel eener telling verkrijgbaar zou zijn. - De tweede vraag werd als geheel ondoenlijk beschouwd. De huizen worden dikwijls bewoond door huurders, die niet weten of de eigenaars al dan niet hunne panden hebben laten verzekeren. Voorts zou men onderscheid moeten maken tusschen de verzekering van onroerende en die van roerende goederen; voorts dienen te letten op de wijze van verzekering, b.v. bij premiën of door onderlinge brandwaarborg-maatschappijen. Op het land, waar de gewassen meer dan het mobilair verzekerd worden, zou ook naar de verzekering tegen hagel of anderzins een onderzoek moeten plaats hebben, zoodat enkel de vraag naar de wijze van verzekering-billetten overladen met vragen zou vereischen.

Uit beleefdheid en heuschheid voor het schoone geslacht, waarbij de Fransche leden de hoofdrol speelden en het niet aan gelach, aan snedige opmerkingen en aan toespelingen op de veredelde kunst der keurslijvenmakers ontbrak, werd de vraag naar de zigtbare ziekten en gebreken van het menschelijke ligchaam, waarvan de Belgische commissie elk gebrekkig zigtbaar bestanddeel in haar programma had opgenomen, beperkt tot de blinden, doofstommen, cretijnen en krankzinnigen, de laatsten zoowel in hunne woningen als in openbare en bijzondere instellingen. De personen, lijdende aan de kropziekte, verdwenen uit het programma, tot groot leedwezen van enkele leden, dank zij het aangevoerde gebruik van hooge dassen, die het onderzoek naar dit gebrek dikwijls ondoenlijk maken.

Het voorstel van een der leden, om de naauwkeurigheid en opregtheid der gevraagde inlichtingen te waarborgen door eene strafbepaling, werd verworpen als eene aangelegenheid, vallende buiten de bemoeijingen van een congres en over te laten, naar mate de omstandigheden het gebieden, aan de regeringen en aan hen, die met het doen der tellingen belast zijn.

Het nut der bevolkingregisters werd algemeen erkend. Men maakte de opmerking, dat zij sedert dertig jaren in Beijeren bestonden, en ook in België, de Nederlanden en

Pruissen waren ingevoerd. Ook kwamen de moeijelijkheden ter sprake, zoowel in de uitvoering als in het bijhouden der registers bestaande; moeijelijkheden, die deels in gebrek aan kennis bij verscheidene gemeente-besturen ten platte lande, deels in gebrekkige aangiften en gedurige verhuizingen, vooral van dienst- en werkboden, moeten gezocht worden. Een der leden vermeende de oplossing te hebben gevonden, door voor te stellen, dat elke persoon op een los genummerd blad zou worden beschreven, welke bladen alphabetisch zouden worden gerangschikt en waarop achtereenvolgens door den secretaris der gemeente alle openbare omstandigheden van elks leven zouden worden aangeteekend. Zoo doende zou naar zijne meening het werk der volkstelling met dat van het aanleggen van registers ineensmelten en in het vervolg nieuwe tellingen gemist kunnen worden. Van meer dan eene zijde werd hiertegen aangevoerd, dat, hoe schoon dit voorstel klonk oppervlakkig beschouwd, het bij de uitvoering geheel ondoenlijk zou blijken. Terwijl reeds in kleine gemeenten van ettelijke honderd zielen voor zoek raken, verscheuren of gemis van waarborg voor echtheid der bladen te vreezen was, achtte men het voorstel geheel ondoenlijk in die gemeenten, welke niet bij honderden maar bij honderd duizenden hunne zielentallen tellen.

Het opmaken van den jaarlijkschen loop der bevolking, een der gewigtigste punten van het statistisch onderzoek en waaromtrent men tot in de minste bijzonderheden in het programma was getreden, gaf aanleiding tot levendige beraadslagingen. Bij de geboorte van het kind, achtte men het van belang den ouderdom der beide ouders en bij onechte althans dien der moeder op te geven, dewijl slechts hierdoor eene nadere kennis kon worden verkregen van den ouderdom, waarop in de verschillende landen bij de vrouw de vruchtbaarheid begint, haar toppunt bereikt en ophoudt en tevens die opgave welligt een stap nader zou leiden tot de oplossing van een algemeen erkend, edoch, niettegenstaande de nasporingen van Höfacker, Sadler en onzen landgenoot Janse[1], niet opgelost verschijnsel, dat jaarlijks meer jongens dan meisjes worden geboren.

Bij de sterfte werd de opmerking gemaakt, dat het niet

1 Bijdrage tot het onderzoek naar de oorzaken der geslachtsverhouding bij de geboorten. Middelburg, 1853.

toereikend was den ouderdom van den overledenen en de maand van het overlijden te kennen, maar tevens dat het, om den loop der bevolking met juistheid te kunnen opmaken, een vereischte was te weten of de overledene al dan niet met der woon in de gemeente was gevestigd en tevens het maandelijksche getal af- en overschrijvingen in de registers van den burgerlijken stand te kennen.

In Saksen wordt bij het overlijden van een kind beneden de zes jaren tevens van de wettigheid en onechtheid aanteekening gehouden. Ook die aanteekening beschouwde men als van geen belang ontbloot wegens de betrekkelijk grooter sterfte in de eerste levensjaren van onechte dan van wettige kinderen. De meerderheid oordeelde echter dat men niet verder diende te gaan dan tot het derde jaar, dewijl na dien leeftijd slechts overblijven de sterkst gebouwde onechte kinderen en men aannemen mag dat dan het verschil in verhouding ophoudt. In Cuba, merkte een der leden ter loops op, had men ook tusschen elk der geslachten bij wettige en onechte kinderen groote verschillen waargenomen. - Een voorstel, om bij overlijden ook van het wettigen der kinderen melding te maken, vond echter geen weêrklank, vooral na de gemaakte opmerking, dat de Engelsche wet het wettigen van kinderen niet toelaat.

Zeer uiteenloopend waren de gevoelens over de opgave der ziekte bij het overlijden. In de afdeeling werd de vraag meer uitsluitend uit een statistisch, in de algemeene bijeenkomst uit een geneeskundig oogpunt beschouwd. Een der Fransche leden meldde, dat in zijn vaderland de regering thans door de meest uitstekende geneeskunstoefenaren eene uitvoerige lijst had doen opmaken van alle kwalen en ziekten, welke den dood ten gevolge hebben. Van deze lijst zou een stel afdrukken aan alle geneesheeren in den lande worden toegezonden, met verzoek om bij overlijden van elken patient hem bij de ziekte-oorzaak van zijnen dood aan te teekenen en het billet verzegeld den burgemeester of het gemeente-bestuur toe te zenden, ter voorkoming van elk onkiesch of de naastbestaanden van den overledenen kwetsend onderzoek. Hierbij voegde de vertegenwoordiger der Engelsche regering de opmerking, dat in zijn vaderland de geneesheeren in het bezit zijn van zoodanig model, hetwelk zij met zooveel naauwgezetheid invullen, dat te Londen, bij eene wekelijksche sterfte van ruim duizend personen, op de

honderd lijsten hoogstens veertien achterlijk blijven. Vooral werden die aanteekeningen van het uiterste belang beschouwd bij besmettelijke ziekten; men verlangde dan ook de bijvoeging der woorden: dat enkel de geneesheer de opgave der ziekte, die den dood na zich gesleept had, zou geven en dat tevens het beroep of de maatschappelijke toestand en de burgerlijke staat van den overledenen zou worden opgegeven.

Het is welligt niet geheel onbekend, dat te Genève reeds sedert vijftien jaren sterftelijsten bestaan, met aanduiding der ziekte. Hier bestaat echter tevens eene behoorlijke contrôle. De oorzaak van het overlijden wordt niet slechts aangeteekend door den geneesheer, die den overledene bij zijne ziekte heeft behandeld, doch tevens door eenen tweeden geneesheer, van wege het geneeskundig bestuur afgevaardigd. Beider bulletins werden den geneesheer, met het opmaken der statistiek belast, ter hand gesteld, die slechts die bulletins bij zijne berekeningen opneemt, welke volkomen overeenstemmen. De Heer Marc d'Espine, uit Genève, die de Zwitsersche geneeskundige commissiën en vereenigingen vertegenwoordigde, wenschte deze inrigting algemeen ingevoerd en de noodzakelijkheid hiervan door een besluit der vergadering aangenomen te zien. Zijn voorstel leed echter schipbreuk op het betoog dat de maatregel, welligt uitvoerbaar in steden, behoorlijk voorzien van geneesheeren, ondoenlijk zou zijn ten platte lande, waar het dikwijls moeite kost eenen enkelen geneesheer aan te treffen[1].

In het programma stond de wensch uitgedrukt, dat eene eenvormige naamlijst van de oorzaken van het overlijden, toepasselijk op alle landen, zou worden vervaardigd; hoewel de vermelding van dien wensch gevolgd was door een uitdrukkelijk voorbehoud van nadere behandeling op eene eerstvolgende bijeenkomst, veroorzaakte zulks echter eene hevige woordenwisseling tusschen de geneeskundige leden. Terwijl de algemeene Inspecteur van de militaire geneeskundige dienst in België zeer uitweidde over het onuitvoerbare en wees op de beraadslagingen in de koninklijke Belgische akademie voor geneeskunde, alwaar eene naam-

1 Opgaven der ziekten bij het overlijden worden thans jaarlijks gegeven in Pruissen, Beijeren en Sardinië. Zij bestaan voorts voor Hamburg van 1821-1825 en voor Frankfort aan den Main over 1851.

lijst werd vastgesteld, niet dewijl men het eens was, maar het redetwisten moede een einde aan de zaak wenschte te maken, betoogden andere deskundigen, dat het verschil over namen van minder gewigt was, indien men slechts over de aandoening of den aard der ziekte het eens was. Naar hunne meening waren sommige ziekten bij de geneesheeren op verschillende tijden onder verschillende namen bekend, en toch wist elk geneesheer, dat die namen dezelfde ziekte aanduidden. Ten slotte werd de geuite wensch met meerderheid van stemmen in het programma behouden, meer om een einde aan den strijd te maken, dan uit overtuiging van de mogelijkheid der uitvoering.

Over de wijze van inschrijving der doodgeborenen, of juister uitgedrukt de levenloos aangegeven, bestond in de afdeeling verschil van gevoelen. Het is bekend, dat Artt. 29 van de Nederlandsche en Fransche burgerlijke wetboeken bepalen, dat de aangiften van geboorten bij den ambtenaar van den burgerlijken stand moeten gedaan worden binnen drie dagen na de bevalling. Het kind vóór de aangifte overleden wordt als doodgeboren beschouwd, of, zoo als ten onzent geschiedt, op de jaarlijksche staten van den loop der bevolking als levenloos aangegeven opgenomen. In België onderscheidt men de doodgeborenen in overleden vóór, tijdens en na de bevalling; deze drieledige indeeling werd ook ten slotte door de meerderheid aangenomen. Terwijl sommigen de geheele splising wenschten te doen wegvallen, als te afhankelijk van den graad van opregtheid der gedane aangiften, verlangden anderen enkel eene tweeledige indeeling, dewijl de overledenen der derde soort, zoolang zij leefden, onder de levendgeborenen gerangschikt en als zoodanig op de jaarlijksche staten moesten worden opgenomen. Te regt werd tegen deze laatste meening aangevoerd, dat de ambtenaren van den burgerlijken stand zoo gewend zijn alle vóór de aangifte overleden kinderen onder de doodgeborenen op te nemen, dat, ook bij het weglaten der derde soort, kinderen, die kort na de geboorten geleefd hebben, onder de doodgeborenen zouden worden opgenomen. Het is te vreezen dat, vooral ten platten lande, de splitsing nimmer tot juiste opgaven zal leiden, tenzij men aan den vroedmeester of de vroedvrouw, die de bevallen vrouw heeft bijgestaan, bepaaldelijk de verpligting oplegge om in allen gevalle zelf de aangifte te doen. In

Frankrijk heeft de drieledige splitsing, eenen korten tijd beproefd, schipbreuk geleden, èn op de zwarigheden bij de onderscheiding, èn wegens ingewikkelde kwestiën in zake van erfenissen hieruit voortgesproten.

Zoo uitvoerig als de voorgaande vraagpunten onderzocht waren door de eerste afdeeling, zoo oppervlakkig was de behandeling der beide laatsten, de landverhuizingen en het kadaster.

Omtrent het al of niet opgeven der bekende of vermoedelijke redenen der verhuizingen liep vooral het verschil van meening. Sommigen achtten die opgave hoogst belangrijk. Zij zeiden, er bestaan dikwijls omstandigheden, die een groot aantal personen doen besluiten het vaderland te verlaten; het is van het hoogste belang met het bestaan hiervan bekend te zijn. Naar hunne meening zou de burgemeester der gemeente of de ambtenaar met de inschrijving in het register belast in de meeste gevallen met de redenen bekend zijn. Terwijl een enkel lid het geheele nut van het houden van een register voor de verhuizingen in twijfel trok, was de meerderheid van gevoelen dat het onderzoek naar de bekende of vermoedelijke reden der verhuizing moest wegvallen. Hij die verhuist, verkiest zelden de reden van zijn vertrek op te geven en tracht door uitvlugten en verdichtsels den in zijn oog inquisitorialen maatregel te ontduiken. Over het algemeen is de kwestie der landverhuizers geheel nieuw en, gelijk bleek uit den geheelen inhoud van het programma, nog niet grondig behandeld. Men sprak b.v. slechts van de verhuizingen zeewaarts, terwijl die landwaarts werden over het hoofd gezien. Ten slotte liet men de verpligting, om in elke gemeente een register van landverhuizers te houden, vervallen en verlangde slechts opgave van de algemeene oorzaken, zoo bekende als vermoedelijke, der landverhuizing.

Voor ons land, waar kadastrale opnemingen bestaan, acht ik vooral belangrijk dat gedeelte van het programma, hetwelk voorschriften behelst omtrent de aanhouding of bijwerking van het kadaster. Men heeft zich hierbij bepaald tot de volgende punten:

> Veranderingen in de gedaante en de grenzen der perceelen, aan te duiden op bijgevoegde kaarten of plannen, onverminderd de inschrijvingen, welke op bijgevoegde tabellarische aanwijzers moeten geschieden.

Veranderingen van den aard of de soort der bebouwing
Veranderingen van eigenaren.
Veranderingen in waarde van de eigendommen, in de buitengewone gevallen door de wet omschreven.

De Belgische commissie had enkel gesproken van veranderingen in waarde van de eigendommen. Men heeft te regt gemeend dat deze bewoordingen te onbepaald waren en ligt aanleiding zouden geven tot de gedachte, alsof elke verandering in waarde op eene verandering in het kadaster invloed zou moeten hebben. Men beoogde vooral dat het kadaster op die wijze werd opgemaakt, dat, met het oog op de bepalingen de verjaring betreffende, het een titel kan worden tot staving van den eigendom. Men beschouwde dus het kadaster niet enkel uit een fiskaal standpunt, maar als den inventaris van de grondeigendommen of als een grootboek, waarin elk eigenaar zijnen titel van eigendom zou kunnen vinden. Men zag in het kadaster den grondslag der statistiek van den bodem en van den landbouw, den grondslag van het hypotheekwezen en van het credietstelsel op den eigendom gevestigd; in een woord, het voornaam hulpmiddel om alle twistpunten over den eigendom op te lossen. Men verlangde uit dien hoofde dat, waar een algemeene kaart bestond, de kadastrale kaarten in overeenstemming met die kaart zouden worden vervaardigd en dat, waar zulks het geval niet was, men zou beginnen met de groote drichoeksmeting en vervolgens verdeelen en op nieuw verdeelen in kleinere driehoeken ter verkrijging der kadastrale kaart. Men betoogde vooral de noodzakelijkheid van eenvormigheid bij het bepalen van de cijfers en van de waarde. Men beoogde om in die landen, waar het kadaster reeds was opgenomen, aan de regeringen zooveel doenlijk de vrije hand te laten.

II.

De tweede afdeeling was van meening, dat men bij de behandeling van de statistiek der nijverheid vooral moest letten op zuiverheid van bewoordingen en het gebruik van eene wetenschappelijke en beredeneerde rangorde. Zij stelde dierhalve voor de nijverheid, als omvattende alle takken van 's menschen arbeid en alle stoffelijke goederen hieruit voortspruitende, in de volgende vijf hoofdstukken in te deelen: *landbouw, bergwerken en mijnen, fabrieknijverheid en beroepen of trafieken, handel*, zoowel binnen- als buitenlandsche, *visscherij*, zoo ter zee als op rivieren en binnenwateren, indien het mogelijk was ook hieromtrent volledige inlichtingen te verkrijgen. De Belgisehe commissie had zich bepaald tot de drieledige indeeling in landbouw, nijverheid en handel, en de mijnen begrepen onder nijverheid, terwijl van de visscherij geene melding gemaakt was.

Eene statistiek van den landbouw is op eene uitgebreide schaal eigenlijk slechts van Frankrijk en België voorhanden. In het eerste van beide landen werd sedert 1834 een zestal jaren hieraan gewerkt. Men vertrouwde daar het werk toe aan de zorg der burgemeesters, die elken persoon, eigenaar of bezitter van een stuk gronds hoe klein ook, moesten ondervragen, en niet minder dan 18½ millioen feiten hebben op die wijze bijeengebragt, welke, door het centraal statistische bureau verzameld en gerangschikt, door de zorg der Regering later zijn uitgegeven. In België ging men meer stelselmatig te werk, en werd in 1846, gelijktijdig met de volkstelling, de statistiek zoowel van den landbouw als van de fabrieksnijversheid opgemaakt. De billetten werden, naar een vooraf vastgesteld en zeer uitvoerig model, aan elken landbouwer toegezonden. In Engeland bestaat enkel voor Ierland eene meer uitvoerige statistiek van den landbouw. In Frankrijk wordt thans de volgende proef genomen om deze statistiek met naauwkeurigheid op te maken. Men heeft in elk departement eene commissie benoemd, onder welke trapsgewijze geplaatst zijn arrondissements-, kantonnale, gemeente-commissiën. De berigten, uitgaande van de laatsten, ondergaan eene trapsgewijze herziening, totdat zij den prefect in handen komen, die ze het algemeene bureau toezendt. Van deze indeeling, waarvan

men zich veel goeds belooft, dient eerst de ondervinding de doelmatigheid te leeren kennen. Oppervlakkig beschouwd moet dit ingewikkeld raderwerk aan gemis van geschikte personen schipbreuk lijden, en is het vreezen, dat de eene commissie de taak op de andere zal schuiven.

Men was vrij algemeen van meening, dat de afloop van den oogst als tijdstip bij het toezenden der individuele billetten moest worden gekozen. De landbouwer is dan het best in staat naauwkeurige berigten te geven. Vertrouwt men de taak aan commissiën, dan dienen de opgaven verzameld te worden, wanneer de vruchten nog te velde staan, daar de taak eener commissie te zwaar zou worden, indien zij elke schuur moest onderzoeken en elken landbouwer ondervragen. Men beschouwde het als ondoenlijk om hieromtrent eenen vasten en gelijkvormigen regel gebiedend voor te schrijven, als te zeer afhankelijk van het administratief beheer en van den staat der eigendommen. In hetzelfde land kunnen verschillende toestanden der eigendommen en van hunne indeeling verschillende handelwijzen ter verkrijging van opgaven vereischen. Men stelle zich voor een grondeigendom van eenige honderd bunders, waarop vierhonderd en meer pachters en huurders wonen. Hier is het zeer moeijelijk zich van individuele billetten te bedienen, dewijl vermoedelijk onder die personen velen zullen gevonden worden die, eigenlijk geene landbouwers, gedurende de week op beroep in de stad gaan werken, slechts den zaturdag avond bij hun gezin terugkeeren, en het landelijk werk aan hun gezin of aan anderen overlaten. Naar het oordeel der afdeeling kan men slechts geloofwaardige opgaven voor de landbouwstatistiek verkrijgen, wanneer op de plaats zelve en met de hulp van vertrouwde en kundige agenten of personen de gevraagde feiten zijn bijeengebragt. Er kunnen gevallen voorkomen, waar het raadzaam is kleine bebouwde perceelen aan elkander verbonden globaal op te nemen, en men acht het dus niet raadzaam het opnemen *één voor één* verpligtend te maken. Omtrent het tijdstip der opname liepen de meeningen zeer uiteen. De meerderheid was echter voor de drie laatste maanden des jaars. Voor de telling van het vee achtte men het voorjaar als den meest geschikten tijd, dewijl het vette vee in de drie laatste maanden dikwijls reeds geslagt is, en in den zomer de telling zeer bemoeijelijkt wordt door het zich bevinden van het vee op de weide.

Dat het inwinnen van opgaven en de telling periodiek moest plaats hebben, was het algemeene gevoelen. Men vermeende echter dat de voordragt der Belgische commissie om het onderzoek minstens om de vijftien jaren te bewerkstelligen, in om de tien jaren moest veranderd worden. Bij eene statistiek van den landbouw is het van het hoogste belang de gemiddelde hoeveelheid voortbrengselen te kennen, waarop men rekenen kan ter voldoening in de algemeene behoefte; die middenterm of het zoogenaamde *gewone jaar* kan echter bij de groote jaarlijksche afwisseling in hoedanigheid en hoeveelheid der voortbrengselen geenszins uit de opgaven van een enkel jaar worden opgemaakt. De staten dienen dus niet slechts te vermelden de uitkomsten van het jaar, waarover de opgaven loopen, maar tevens de gemiddelde opbrengst gedurende het tijdsverloop tusschen beide tellingen. Zoo verkreeg men in België in het ongunstige jaar 1846 bij telling in sommige gemeenten slechts zes mudden tarwe per bunder, terwijl in die gemeenten de gemiddelde opbrengst was van 18 tot 20 mudden.

Voorts werd op de noodzakelijkheid gewezen, dat het opmaken der landbouwstatistiek zoo veel mogelijk gelijktijdig met de volkstelling geschiede. Een der leden verlangde dat men jaarlijks de uitkomsten van den landbouw zou opnemen. Men zou zich dan slechts bepalen tot de voornaamste punten; dit jaarlijks opnemen zij onmisbaar bij het opmaken van eenen middenterm. Hoewel men de gegrondheid der opmerking erkende, stiet men hier echter op het groote bezwaar der kosten.

De tot de statistiek van den landbouw vereischte opgaven zouden volgens het programma betreffen de acht volgende hoofdonderwerpen: 1° den bodem en zijnen aard, 2° de luchtgesteldheid en natuurverschijnselen, 3° de krachten en werktuigen vereischt ter bebouwing van den bodem, 4° de middelen gebezigd om te voorzien in de bestanddeelen, welke aan de voortbrengende kracht van den bodem ontbreken, 5° de huisdieren en al wat er onmiddelijk op betrekking heeft, 6° de bijzondere teelt van elke der nuttige planten, met inbegrip der gelijkmaking en beploeging van den bodem, 7° de wetten der voortbrenging, de verdeeling en het verbruik der voortbrengselen van den grond (toegepaste landhuishoudkunde), 8° de betrekking van den landbouw tot de maatschappij, behelzende de voorschriften in acht te nemen bij

de bebouwing van den grond zoowel naar de voorschriften van het burgerlijke wetboek, als naar andere bepalingen.

Men vermeende echter in de afdeeling dat de meesten dezer vraagpunten, niet tot cijfers terug te brengen, meer tot het gebied der wetenschap, dan tot dat der statistiek behoorden. Hoewel het inwinnen van die inlichtingen als nuttig erkend werd, meende men echter dat een gebiedend voorschrift ten dien aanzien niet kon worden gegeven. Men hield zich derhalve bij de volgende algemeene bewoordingen: Daar het opmaken eener statistiek van den landbouw geschiedt met het doel om eene volledige kennis te verkrijgen van de voorwaarden, wijze van bebouwing en uitkomsten bij den landbouw in een land op een bepaald tijdstip, dient zij alle daadzaken te bevatten, die uit die verschillende oogpunten tot onmisbare bouwstoffen moeten dienen.

Te regt maakte een der leden de opmerking, dat bij het opmaken van den nationalen rijkdom uit de opgaven van de statistiek van den landbouw men zich wachten moet dezelfde zaken twee keeren in rekening te brengen. Indien men b.v. de voortbrengselen der weilanden, de opbrengst der aard appelenteelt enz. opsomt tot verkrijging van het nationaal vermogen, kan men niet op nieuw gaan optellen de runderen op die weiden, de varkens door die aardappelen vetgemest, en uit de opsomming van beide gegeven, tot het nationaal vermogen besluiten. Er waren enkele leden die, zoo mij voorkomt teregt, verlangd hadden dat althans eenige bepaalde vraagpunten betreffende den bodem, de wijze van bebouwing, de waarde der voortbrengselen en de arbeiders op het land gesteld waren. Stelt men geen *minimum* van vraagpunten, dan vraagt ieder naar verkiezing, en is eene vergelijking tusschen de opgaven van den landbouw in verschillende landen ondoenlijk.

Onder de statistiek der mijnen en bergwerken werden gebragt de steenkolen-, metaal- en zoutmijnen, de zoutbronnen, de steen- en verdere bergwerken, de steengroeven, de veenderijen en verdere brandbare delfstoffen, de uitgravingen van zand en potaarde. Men onderscheidde hierbij de ruwe voortbrenging van die in de berghutten.

Bij de behandeling der fabrieknijverheid heeft de vraag, binnen welke grenzen die nijverheid moet worden beperkt, en de aanduiding der grens tusschen het handwerk en de fabriek, aanleiding gegeven tot eene zeer uiteenloopende

woordenwisseling. De fabrieknijverheid omvat alle die takken van nijverheid, welke de grondstoffen of goederen, in eenen zekeren staat of onder zekere gedaante gekocht, weder verkoopt, nadat zij eene verandering of bewerking ondergaan hebben. Hetgeen bewerkte stof is voor de eene fabriek, is grondstof voor de andere. De calicots, bewerkte stof der weverijen, zijn, evenals de verfstoffen, grondstoffen voor de drukkerijen. Men achtte het derhalve onraadzaam te onderscheiden tusschen de smederijen of smeltovens (usines), de eigenlijk geregelde fabrieksnijverheid in het groot en de ambachten of beroepen, en verkoos liever zich te bepalen tot de twee volgende hoofdafdeelingen: de nijverheid der weefgetouwen en de overige takken van nijverheid. De eerste soort zou de geheele bewerking omvatten van vlas, hennep, wol, katoen en zijde.

Voorts werden als bepaalde punten van onderzoek opgenomen: het getal werklieden, hunne dag- of werkloonen, de leerjaren en de daarop gestelde voorwaarden, de gebezigde grondstoffen, werktuigen, beweegkrachten, als: water, wind en stoom. Men achtte het voorts van het hoogste belang, om in fabriekssteden plaatselijk onderzoek in te stellen, ter verkrijging der kennis van kleine bijzonderheden, welke dikwijls bij het opmaken van de statistiek van de fabrieknijverheid voor het geheele land niet verkrijgbaar zijn.

Zeer belangrijk was het verhandelde over de telling der werklieden, hun loon en middelen van bestaan, in verband tot de nijverheid der fabrieken zoowel als tot die der mijnen en bergwerken. Men oordeelde te regt, dat de kennis van het cijfer of het bedrag der dag- of werkloonen van weinig belang was, indien men niet tevens wist in welke uitgaven, met behulp van dat loon, moest en kon voorzien worden. Men diende hier te raadplegen de ondernemers of fabriekanten, de werkbazen, ja zelfs de werklieden en de publieke meening, ten einde de verhouding der waarde van het werkloon tot de levensbehoeften der werklieden te leeren kennen. Men beschouwde het als noodzakelijk, de volwassen werklieden van elk der beide geslachten van de kinderen beneden de 16 jaren te splitsen[1]. In Frankrijk, België en Engeland wordt die leeftijd als maximum aangeno-

1 Die splitsing bestaat in ons land voor elke soort van nijverheid, volgens de uitkomsten der derde volkstelling.

men, boven hetwelk men steeds als gewoon ambachtsman beschouwd wordt. In Duitschland is daarentegen meestal het veertiende jaar, waarop de belijdenis in den regel wordt afgelegd, het overgangstijdperk van den staat van kind tot de hoedanigheid van werkman.

Voorts achtte men het wenschelijk, opgave te verlangen van het getal kinderen als leerlingen aangenomen en van de voorwaarden voor het leerlingschap. De kamer van koophandel te Parijs heeft hieromtrent eerst onlangs een onderzoek ingesteld en zoowel over de voorwaarden als het gemis van geschreven overeenkomsten, belangrijke inlichtingen ingewonnen. Wanneer de wetgever het getal werkuren der kinderen in de fabrieken wil regelen (eene regeling die, hoewel voorgestaan op het hygienisch congres te Brussel, mij noch wenschelijk, noch uitvoerbaar voorkomt), zijn die gegevens als onmisbaar te beschouwen.

Het programma verlangt opgave van het gemiddelde dagloon. Algemeen was afdeeling hiermede niet zeer ingenomen. In Parijs wisselen de dagloonen af van fr. 0.75 tot 20 franken. Het is bekend dat te Amsterdam de diamantslijpers tot dertig gulden 's weeks verdienen, terwijl ten platten lande menig arbeider zich met 60 of 70 centen daags en minder moet behelpen. Die hooge loonen, welke bij sommige takken van nijverheid wegens schaarschte aan geschikte werklieden of eene hooge mate van vereischte kundigheden moeten worden besteed, verhoogen den middenterm der dagloonen boven de werkelijkheid, en geven een fictief getal, hetwelk vergeleken met de gewone dagloonen, een groot verschil in meer oplevert. Het is veel nuttiger te weten dat een groot aantal werklieden een zeker loon verdienen, hetwelk met meer grond als het gewone kan beschouwd worden. Zoo verdienen b.v. te Parijs en te Londen de meeste werklieden van frs. 3.50 tot 5 franken daags, terwijl in andere gemeenten en vooral ten platte lande de dagloonen verre beneden dat cijfer plegen te blijven. De laagste en hoogste loonen moeten steeds een afzonderlijk punt van statistisch onderzoek uitmaken, waarbij tevens de redenen der hoogte en laagte dienen te worden aangeduid. Voorts mag men niet uit het oog verliezen, of voeding en huisvesting al dan niet onder de dagloonen zijn begrepen. Al kan men ook niet alle daadzaken opteekenen, welke de opvoeding, de ellende of de middelen tot besparing bij den

ambachtsman of den nijveren stand betreffen, met betrekking tot zijne middelen van bestaan of van levensonderhoud dienen die hoofdpunten aangeteekend te worden, welke tot eene juiste waardering der dagloonen kunnen leiden. Het is bekend, dat zoowel in België als in Beijeren en Baden een naauwkeurig onderzoek naar den toestand of het budget der arbeidende klasse is gedaan, en dat in die landen hierover een vrij helder licht verspreid is. Het ware te wenschen dat, vooral op het voetspoor van België, hetwelk door den toenmaligen nood in de beide Vlaanderen hiertoe het eerst geleid werd, ook in ons vaderland commissiën werden benoemd, belast met het onderzoek naar den toestand en de behoeften der arbeidende klassen in elke provincie.

Het gedeelte van het programma, hetwelk den handel en de scheepvaart betreft, liet het meest te wenschen over. Reeds dadelijk viel de aandacht der afdeeling op twee hoofdleemten, den binnenlandschen handel en de stoomvaart, welke niet eens bij name vermeld waren. Ik acht het van geen belang eene beschrijving van het programma over te nemen, daar de verslagen van handel en scheepvaart door het departement van Financiën uitgegeven op die leest geschoeid zijn. Slechts die opgaven, welke in die verslagen vermist werden, verdienen hier eene bijzondere melding. Ter aanduiding van de waarde der goederen, verlangt men opgave van de *officiele* of *blijvende*, en van de *veranderlijke* of *wezenlijke* waarde in twee afzonderlijke kolommen. De kennis der officiele waarde, welke wordt opgemaakt naar een bij overeenkomst vastgesteld beding en onveranderlijk blijft, is noodzakelijk als punt van vergelijking tusschen de verschillende jaren, om den jaarlijkschen voor- of achteruitgang der handelsbeweging te leeren kennen. Slechts de kennis van de veranderlijke of wezenlijke waarde, dikwijls zeer afwijkende van de officiële, kan een juist begrip geven van den omvang of het belang der handelsbetrekkingen gedurende het jaar. Deze laatste geeft daarenboven eenen meer juisten maatstaf tot vergelijking van den omvang der handelsbetrekkingen van de verschillende landen. Bij den invoer moet de waarde worden aangeduid, met uitsluiting der inkomende en accijnsregten, terwijl tevens het tarief en het geheele bedrag der ontvangen regten dient opgegeven te worden. Voorts werd ook hierop de aandacht gevestigd, dat het handelsjaar in de staten van handel en scheepvaart verschillend bere-

kend wordt. De Britsche verslagen loopen b.v. van 5 April tot 5 April, anderen van 1 Julij tot 30 Junij. Ook hierin ware eenvormigheid wenschelijk; men stelt dus voor het jaar van 1 Januarij tot 31 December te doen loopen.

Men bepaalde dat op een volgend statistisch congres een verslag zou worden uitgebragt over de verslagen van handel en scheepvaart in de verschillende landen, waarin alle punten van verschil in vorm en bewerking zouden worden opgenomen. Dit werk werd toevertrouwd aan de zorg van de Belgische algemeene commissie.

Voorts werd als wenschelijk beschouwd: 1° Dat in de handelsstaten der landen, welke het tientallig stelsel van maten en gewigten niet hebben aangenomen, eene kolom voorkome ter aanduiding van de overbrenging of verhouding tot dat stelsel. 2° Dat de regeringen zich niet bepaalden tot het doen opmaken van verslagen van *buitenlandschen* handel en scheepvaart, maar tevens die inlichtingen inwonnen, welke de handelsbeweging in het binnenland doen kennen. Men mist hier echter de voor de kennis van den buitenlandschen handel bestaande hulpmiddelen, de grenskantoren en de registers van in- en uitvoer.

De onderscheiding tusschen buiten- en binnenlandschen handel bragt op twee zeer belangrijke vragen: Waartoe behooren de handel met de koloniën en de kustvaart? Terwijl men het algemeen eens was, dat de laatste een deel uitmaakte van den binnenlandschen handel, en wegens haren bijzonderen aard in de verslagen van dien handel eene afzonderlijke behandeling vereischte, waren de gevoelens gedeeld omtrent den kolonialen handel. Van den eenen kant wees men op Engeland, hetwelk tot in de laatste tijden de scheepvaart met de koloniën als binnenlandsche scheepvaart beschouwd had, en waar dezelfde wet op den handel in het binnenland en dien op de koloniën grootendeels toepasselijk was. Van den anderen kant werd de opmerkzaamheid gevestigd op de bestaande verslagen van buitenlandschen handel en scheepvaart, welke steeds van den handel en scheepvaart met de koloniën melding maken. Dit geschilpunt, hetwelk slechts als beginsel eenige waarde bezit, vindt, dunkt mij, zijne oplossing in de betrekking van de koloniën tot het moederland. Waar de koloniën in eenen staat van geheele afhankelijkheid van het moederland verkeeren en de handelsbetrekkingen met de koloniën het monopolie zijn van

het moederland, schijnt het rangschikken van dien handel onder binnenlandschen handel de voorkeur te verdienen. Bijaldien echter het buitenland tot het aanknoopen van handelsbetrekkingen met de koloniën vrij wordt toegelaten, is het, dunkt mij, eigenaardig ook het handelsverkeer van het moederland met de koloniën als buitenlandschen of internationalen handel te beschouwen.

Wegens verschil in berekening van den inhoud der schepen acht men het noodzakelijk, dat de grondslag der berekening in de verslagen worde opgegeven.

De sterkte der bemanning van de handelsvloot wordt nog gemist in de handelsverslagen; het ware wenschelijk dat die opgaven niet slechts globaal voor de geheele vloot, maar ook afzonderlijk voor elke soort van schepen gedaan werden, en wel afzonderlijk voor de stoom- en voor de zeilschepen, voor schepen boven en beneden eenen bepaalden inhoud. Eene onderscheiding tusschen scheepsjongens en het overige scheepsvolk geeft groote moeijelijkheden. De benaming van scheepsjongen is zeer onbepaald; in verscheidene landen heeft men aan boord nieuwelingen in het vak van 20 en meer jaren, die noch als scheepsjongens, noch als matrozen kunnen beschouwd worden. De Engelsche wet, welke den scheepskapitein verpligt, een bepaald getal jongens aan boord te nemen, staat te vallen met de laatste overblijfselen der navigatie-akte. Maakt men een onderscheid tusschen scheepsjongens en matrozen, dan dient men elken rang, door de bemanning bekleed, afzonderlijk te vermelden; zulks leidt ligt tot verwarring, en maakt de staten zeer uitvoerig en ingewikkeld. Het geheele voorstel, door een der Engelsche leden gedaan, vond bij de leden geenen weêrklank en werd met groote meerderheid verworpen. Men verlangde enkel dat, bij de opgave van het getal jaarlijks geworven zeelieden, het getal inlandsche en vreemde afzonderlijk werd opgegeven.

Met betrekking tot de handelsvloot werd gewezen op de noodzakelijkheid der volgende jaarlijksche opgaven: Getal, soort en inhoud der bestaande, der gebouwde en genaturaliseerde, der verongelukte, gesloopte of in het buitenland verkochte zeeschepen.

Eindelijk kwam nog de buitenlandsche vrachtvaart of de vaart van den eenen buitenlandschen haven naar den anderen ter sprake. Dat de kennis van die vaart, welke met de

toeneming van het vrije handelsverkeer tusschen de volken en de gelijkstelling der vreemde en inlandsche vlaggen, eene groote vlugt schijnt te zullen nemen, van het hoogste belang is, werd algemeen erkend. De moeijelijkheid ligt echter in het verkrijgen dier kennis. In die havens, waar consuls of handelsagenten worden aangetroffen, zouden deze personen met het houden van die aanteekeningen kunnen belast worden; in de meeste havens, door de schepen aangedaan, wordt echter de aanwezigheid gemist van die personen. Daar men geen middel vond om dien gordiaanschen knoop door te hakken, bepaalde men zich tot den wensch, dat de regeringen de geschikte maatregelen mogten beramen om tot de kennis van die vaart te geraken.

Wij zijn thans genaderd tot de werkzaamheden der derde en laatste afdeeling. Was aan de eerste afdeeling de mensch in zijne betrekking tot de buitenwereld en de maatschappij, aan de tweede de geheele stoffelijke wereld aangewezen, de haardstede en het zedelijk gebied werd aan de zorg der derde afdeeling toevertrouwd.

In verscheidene landen, met name in Engeland, Frankrijk en België, is herhaaldelijk onderzoek gedaan naar den huishoudelijken toestand der arbeidende klassen. Bij gemis van algemeenen en vasten grondslag en van gelijkheid in benaming stuitte men steeds bij het doen van vergelijkingen. Dan eens waren onder dagelijksche behoeften verteringen begrepen, elders niet opgenomen. Hier was de ééne, ginds de andere klasse van werklieden tot grondslag der berekening genomen. Het is uit dien hoofde wenschelijk, dat alle bestanddeelen punten van onderzoek uitmaken, de noodzakelijke zoowel als de nuttige en overtollige uitgaven. Slechts op die wijze kan het bestaan of het gemis van welvaart bij de arbeidende klassen gekend worden. Men vermeende dierhalve dat haar huishoudelijk budget, hoewel geheel afhankelijk van plaatselijke omstandigheden, van de klasse der werklieden, van den aard en de grootte van het gezin, tot de drie volgende hoofdsoorten van verteringen kon worden teruggebragt: de natuurlijke of stoffelijke, d.i. *de noodzakelijke en gewone*, waarbij de grenzen naauw beperkt zijn of meer uitgebreid, naarmate van de hoegrootheid, niet slechts der dagloonen, maar ook en wel hoofdzakelijk van het gezin, *de godsdienstige, zedelijke en verstandelijke*, en *die van weelde, van onmatiaheid en zorgeloosheid*.

Onder de verteringen der eerste soort worden gebragt de voeding, woning, kleeding, ligging, verwarming, verlichting, bewassching, de behoedmiddelen voor gezondheid en zindelijkheid, als baden enz., geneeskundige dienst, onderhoud en herstel der woning, brandwaarborgspenningen, aankoop en onderhoud van meubelen, belastingen en verpligte opbrengsten van verschillenden aard, briefporto's en kleine onkosten; voorts de kosten, veroorzaakt door de uitoefening van het beroep of het ambacht (met uitzondering van den aankoop der grondstoffen), de kosten van den tuinbouw, wanneer het gezin het bezit of gebruik heeft van eenen plek gronds.

Onder de tweede soort de kosten, verbonden aan de uitoefening der godsdienstpligten, de school- en leergelden voor de kinderen, aankoop van schrijfbehoeften, boeken, platen enz., inschrijvingen en bijdragen, welke eene zedelijke, verstandelijke, liefdadige strekking hebben, deelneming in genootschappen of fondsen voor onderlinge hulp, belegging in spaarbanken.

Onder de derde soort van verteringen rangschikt men het bezoek van koffijhuizen, kroegen, tapperijen, bier- en wijnhuizen en het gebruik van sterke dranken, aankoop van tabak, snuif of cigaren, verliezen in het spel, loterijen of hazardspelen, sieraden, bezoek van schouwburgen, openbare feesten of vermakelijkheden, beleeningen in de leenbanken en de daarmede gepaard gaande onkosten.

Voor elke soort van vertering verlangt men, behalve het voorwerp, zoo veel doenlijk gewigt, maat of hoeveelheid en de geldswaarde der vertering te kennen. Tevens acht men het raadzaam dat, naar aanleiding van bepaalde artikelen uit het budget, korte opmerkingen worden gegeven omtrent gewoonten en zeden en algemeene aanwijzingen over de wijze van voeding, den aard der woningen, de gezondheidsregelen, de lasten of belastingen, de opvoeding, de instellingen van voorzorg, de verstrooijingen of volksvermaken, het getal slijterijen en tapperijen, het verbruik van geestrijke dranken, van tabak enz.

Onder de ontvangsten worden gerangschikt, behalve de dag- of weekloonen van het hoofd van het gezin, de moeder en de kinderen, de opbrengst van den tuin of het erf, van verhuur van gedeelten van het huis of het land, de opbrengst van het rund-, pluim- en ander vee, van het sprok-

kelen en de gemeene weide, van pensioenen, renten en interessen, eindelijk verschillende opbrengsten en toevallige baten.

Ten einde de verkregen uitkomsten beter te kunnen vergelijken, hield men het voor wenschelijk om, met inachtneming der onderscheiding tusschen werklieden bij den landbouw en die bij de fabrieksnijverheid, vooraf het budget op te maken van drie ongelijk bemiddelde gezinnen, elk bestaande uit vader, moeder en vier kinderen van 16, 12, 6 en 2 jaren; het eene ten deele ondersteund door de openbare liefdadigheid, het tweede weinig bemiddeld, doch niet deelende in den openbaren onderstand, het derde welvarende en in geheel onafhankelijken toestand verkeerende. Men zou dan voor elk dier gezinnen de ambachten, die zij of hunne leden uitoefenen, moeten opgeven en voor elke van de drie klassen een model of voorbeeld moeten uitzoeken, het meest geschikt om een juist denkbeeld te geven van den huishoudelijken toestand van het grootste getal gezinnen in dergelijke omstandigheden verkeerende. De staten zouden, voor zoo verre zulks doenlijk was, melding maken zoowel van de dagelijksche of wekelijksche ontvangsten en verteringen, de laatste artikelsgewijze en met aanduiding der hoeveelheden, als van het totaal over het geheele jaar.

Tot nadere toelichting van het voorafgaande dient opgemerkt te worden dat, nadat in Engeland reeds veelvuldige nasporingen naar den toestand der arbeidende klassen gedaan waren, de bekende statisticus Joseph Fletcher, onlangs overleden, dit gedeelte van het programma aan de Belgische commissie ter behandeling op het congres heeft toegezonden. De Belgische commissie heeft toen, door tusschenkomst van den minister van binnenlandsche zaken, eene reeks van vragen, dit onderwerp betreffende, aan de provinciale statistische commissiën toegezonden, met uitdrukkelijk verzoek om de voorbeelden zoo talrijk mogelijk te maken, ten einde in alle gedeelten des Rijks den toestand der verschillende klassen van werklieden te leeren kennen. Men diende in de eerste plaats den landbouwer te onderscheiden van den ambachtsman of den fabriekarbeider; onder de eersten zij, die zich enkel met het landelijk bedrijf bezig houden, en zij die bij het landelijk werk nog het een of ander handwerk uitoefenen; onder de laatsten den mijn- of bergwerker van den

arbeider in groote fabrieken en in kleine werkplaatsen. De Belgische commissie heeft ten gevolge van dit onderzoek meer antwoorden gekregen dan zij verwacht en zelfs dan zij gewenscht had. Hun getal beliep omstreeks duizend. Een bewijs van het groote belang dat in het onderzoek gesteld werd. De schifting der antwoorden van twee provinciën heeft reeds doen zien welke hoogst belangrijke inlichtingen zij bevatten.

Door het opligten van den sluijer, die over den toestand der arbeidende klassen verspreid ligt, leert men tevens kennen de werking van de verdeeling van den bodem in kleine perceelen, van het bezit van groote grondeigendommen, van de ontwikkeling van landbouw, fabrieknijverheid en handel, de strekking van verscheidene instellingen en den invloed van bodem en luchtgesteldheid op de meerdere of mindere welvaart.

Bij de behandeling van de statistiek der behoeftigen, was de eerste vraag: wat is *behoefte?* Het antwoord: *gemis van het noodzakelijke*. Behoeftig is hij, die de middelen niet bezit om te bestaan of te leven zonder hulp of onderstand van anderen. Men wachte zich dus vooral de *behoefte* met de *armoede* te verwarren. De behoefte is een *volstrekt*, de armoede slechts een *betrekkelijk* kwaad. De arme kan des noods bestaan zonder aalmoezen te vragen en onderstand te krijgen; de behoeftige, zonder aalmoes of onderstand, sterft ontwijfelbaar van gebrek en honger. Eene bevolking kan dus arm zijn, ofschoon niet volstrekt behoeftig. De behoefte is hetzij toevallig en tijdelijk, hetzij vast en voortdurende. In het laatste geval staat zij bekend onder den naam van *pauperisme*.

De omvang der behoefte kan niet steeds afgemeten worden naar den omvang der middelen in het werk gesteld om haar te verligten. Op sommige plaatsen, waar wel is waar de middelen overvloedig zijn, doch de onderstand zonder oordeel of naar een verkeerd stelsel verleend of liever uitgestrooid wordt, ontaardt dikwijls de armoede in behoefte en eindigt met pauperisme of eene voortdurende kwaal te worden.

De telling der behoeftigen dient plaats te hebben binnen bepaalde grenzen, b.v. voor elke stad en voor het platte land afzonderlijk, voorts bij huisgezinnen en afzonderlijke personen met onderscheiding van het geslacht en van de

personen beneden de 16 jaren. Voorts dienen zij die toevallig en tijdelijk, van hen die voortdurend onderstand genieten onderscheiden te worden.

Voorts verlangt men opgave van de voornaamste en wezenlijke oorzaken der behoefte, waarbij het raadzaam voorkomt de behoeftigen naar de volgende oorzaken te rangschikken: ouderdom, ligchaamsgebreken, weduwenstaat, verlies of verlaten der ouders, groot getal kinderen gebrek aan werk, ontoereikend dagloon, slecht gedrag enz. Kennis van het getal en den aard der liefdadige instellingen, naar de soort ingedeeld, met hunne bevolking of het getal ondersteunden op een bepaald tijdstip. Inlichtingen vooral omtrent het pauperisme, zijn karakter, zijne oorzaken en gevolgen. Getal bedelaars, vagebonden, behoeftigen zonder wettig domicilie, zoo als de *Heimathlosen* in Zwitserland, de Bohemers en Zigeuners. Staten van ontvangsten en uitgaven, waarop de uitgaven aan behoeftigen in hunne woningen, van die in gestichten besteed, moeten worden onderscheiden. Instellingen van voorzorg, bestemd om de behoefte te lenigen en te voorkomen.

Men heeft het tevens als wenschelijk beschouwd, dat, bij het doen eener telling van de behoeftigen, ook zoo veel doenlijk die personen werden opgenomen, welke, hetzij geheel, hetzij gelijktijdig met openbaren onderstand, verpleegd of ondersteund worden door bijzondere instellingen, en dat de lijsten, registers enz., dienende ter inschrijving der behoeftigen naar geslacht en naar ouderdom, op gezette tijden werden herzien.

Bij het bestaande voornemen, om aan de vraagpunten betreffende de stoffelijke, zedelijke en verstandelijke verbetering van den toestand der arbeidende klassen en van de behoeftigen, eene nieuwe bijeenkomst te wijden, waartoe de grondslagen na afloop van het congres reeds gelegd zijn, werden vorenstaande punten slechts ter loops behandeld. Men begreep te regt dat de omvang van het onderwerp te groot, het belang van eene grondige ontwikkeling voor de maatschappij te overwegend was, om slechts als onderdeel van een uitvoerig programma met spoed te worden afgehandeld.

Wij zijn thans genaderd tot *de opvoeding en het onderwijs*. In de afdeeling ging men van het standpunt uit, dat opvoeding en onderwijs steeds hand aan hand moeten gaan, en

dat het laatste nimmer van de eerste mag worden gescheiden. Zelfs had een der leden gewenscht dat de zoogenaamde crèches, bewaar- of toevlugtzalen (salles d'asile) en de opvoedingsgestichten eene afzonderlijke klasse zouden vormen.

Het programma verdeelt de instellingen voor opvoeding en onderwijs in de volgende vier klassen:

1° Voor lager onderwijs (eerste graad): de crèches, toevlugt- of bewaarzalen, bewaarscholen (écoles gardiennes ou maternelles), eigenlijk gezegde lagere scholen, tusschenscholen (écoles primaires supérieures, waartoe de zoogenaamde fransche en de hoogere burgerscholen behooren), herhaling- en zondagscholen, scholen voor volwassenen, kostscholen, normaalscholen voor lager onderwijs, scholen voor blinden en doofstommen, bijzondere scholen voor behoeftigen, wees- en toevlugtshuizen, scholen verbonden aan instellingen van nijverheid en weldadigheid en aan gevangenissen.

2° Voor middelbaar onderwijs (tweede graad) Atheneën, lyceën of latijnsche scholen, gymnasiën, kollegiën, nijverheids- en handelsscholen, scholen voor den land- en tuinbouw, de boomkweekerij, de veeartsenijkunde, de zeevaart enz.

3°. Hooger onderwijs (derde graad): hoogescholen, scholen ter vorming van bouw- en waterbouwkundigen, voor het mijnwezen, de kunsten en het fabrijkwezen, land- en boschhuishoudkundige scholen.

4° Scholen gewijd aan een bijzonder onderwijs: godsdienstig onderwijs, seminariën; praktisch onderwijs in verschillende takken van nijverheid, werkplaatsen tot het aanleeren van ambachten; onderwijs in de schoone kunsten, akademiën, teekenscholen; onderwijs in de toonkunst, muzijkscholen, vereenigingen, gezelschappen; onderwijs in ligchaamsoefeningen; onderwijs voor krijgslieden, compagnie- of bataillonsscholen, onderwijs voor regimentskinderen, avondscholen in de regimenten, hoogere krijgskundige scholen; rij- en zwemscholen; oefenscholen ter handtering of behandeling van vuurwapenen.

Een der leden maakte de vergadering opmerkzaam op het verhandelde in de akademie voor geneeskunde te Parijs over de opvoeding der cretijnen. Reeds heeft men in Zwitserland proeven gedaan, welke met eenen gunstigen uitslag bekroond zijn, en is men er in geslaagd sommige dier ongelukkigen tot vrij goede werklieden te vormen. Hij ver-

langde derhalve dat ook die soort van scholen afzonderlijk werden opgenomen. Men deed hem opmerken, dat zij onder de algemeene benaming der scholen uitgaande van weldadige instellingen reeds waren begrepen.

De statistiek verlangt van elk der voornoemde scholen of instellingen het getal te kennen, met aanduiding zoo veel mogelijk der vakken van onderwijs, der leerwijze, van de gebezigde taal, het godsdienstig karakter of de godsdienstige gezindheid, wanneer het geldt kerkelijke instellingen; het getal onderwijzers of leeraren; het getal leerlingen, naar geslacht en zoo doenlijk naar ouderdom onderscheiden; belooning, bezoldiging der of tegemoetkoming aan de onderwijzers of leeraren; het personeel van bestuur en toezigt; de aan die scholen of instellingen verbonden vereenigingen, openbare voorlezingen of lessen, bibliotheken, verzamelingen, museën, de uitgegeven werken of andere wetenschappelijke en kunstgewrochten, de aanmoedigingen en belooningen, de wedstrijden en examens, de leer- en reisbeurzen, de voorzorgkassen, pensioenfondsen voor de onderwijzers en leeraren, voor hunne weduwen en weezen; de ontvangsten met aanduiding van het bedrag van school- of collegiegelden en minervaliën, der bijdragen van den staat, van openbare en liefdadige besturen; de uitgaven met opgave der kosten van bestuur en toezigt, van het materiëel en het onderwijzend personeel.

Behalve deze algemeene opgaven, welke meest tot cijfers kunnen worden teruggebragt, acht men het wenschelijk: dat het verband der opvoeding met de verschillende graden van onderwijs worde aangeduid; dat de bijzondere maatregelen genomen voor de opvoeding en het onderwijs der kinderen van de landelijke en de stedelijke bevolking en voor die van de behoeftige klasse, dat het kosteloos en verpligt onderwijs, de aanmoedigingen, de dwangmiddelen afzonderlijk vermeld worden; dat voor de lagere scholen het getal leerlingen in den winter zoowel als in den zomer worde opgegeven, dat zoo veel mogelijk duidelijk worde aangetoond het bij de opvoeding en het onderwijs gevolgde stelsel, ten einde zijne werking te leeren kennen. Men vermeende dat tot de kennis dier werking konden leiden opgaven van het getal en den aard der examens, graden en diploma's, de graad van beschaving van de lotelingen voor de nationale militie en van de gevangenen, het karakter der handteeke-

ningeu op akten van den burgerlijken stand enz. Eindelijk beschouwde men als nuttig eene opgave der gunstige of nadeelige bijkomende omstandigheden, welke op de uitkomsten van het onderwijs invloed hebben uitgeoefend.

Nog blijft ons over de laatste tint van ons verslag. Wij eindigen met de schaduwzijde. - De statistiek der misdrijven bekleedt, als zedelijke zwaartemeter der natiën, eene belangrijke plaats in de maatschappij. Zij gaf door de tegenwoordigheid van den beroemden Heidelberger criminalist Mittermaier aanleiding tot belangrijke beraadslagingen.

De criminele statistiek kan teruggebragt worden tot de volgende vier hoofdpunten:

1° Getal misdrijven of misslagen en overtreders.

2° Aard der misdrijven.

3° Vervolging en beteugeling.

4° Opgelegde straffen.

De Belgische commissie had in haar programma hierop doen volgen eene lijst van misdrijven, ontleend aan het fransche strafwetboek en aan de fransche wetgeving, De afdeeling oordeelde te regt dat, bij het groote verschil van strafwetgevingen, van indeeling en benaming der misdrijven en bij het groote verschil in meening over den graad van strafbaarheid der enkele misslagen, het ondoenlijk was om voor als nog eene volledige lijst van misdrijven als toonbeeld voor alle strafwetgevingen zamen te stellen. De taak diende zich voor als nog te bepalen tot het leggen van hechte grondslagen voor eene criminele statistiek en het voorbereiden der bouwstoffen voor de toekomst. Bij het leggen der grondslagen had men twee, vaak strijdige, belangen te vereenigen, dat der gelijkvormigheid in de criminele statistiek van alle landen met dat der vrijheid of vrije werking van de instellingen en van de ambtenaren, belast met het opmaken der staten of verslagen. Zoo kan men b.v. zich niet meer bedienen van de indeeling in misdrijven tegen personen, eigendommen en gemengde misdrijven, eene indeeling verworpen door de wetboeken, welke met de vorderingen der wetenschap zijn medegegaan. Zoo kan b.v. hij die, overigens hoogst eerlijk man, uit onvoorzigtigheid eenen manslag begaat, niet op dezelfde leest geschoeid worden met hem, die met boos opzet door eenen slag of met scherp werktuig zijnen naasten misvormt. De criminalist weet dat tweegevecht en meineed geene misdrijven zijn te-

gen personen. Hoe te handelen met bloedschande en een, maar al te zeer verspreid, tegennatuurlijk misdrijf, niet bestraft door de fransche wet? Verschillende wetgevingen geven aan hetzelfde woord eene verschillende beteekenis, zoo als b.v. met het woord *moord* (*meurtre, murder, mörder*) in Frankrijk, Engeland en Duitschland het geval is. In Engeland wordt hij *assassin* genoemd, die door eene hevige beleediging, in woorden geuit, is uitgedaagd. Zoo heeft het woord *diefstal* eene meer uitgebreide beteekenis in Frankrijk dan in Duitschland, daar de duitsche wetgevingen de toeëigening van een gevonden voorwerp, waarvan men den eigenaar kent (Funddiebstahl), als een bijzonder misdrijf beschouwen.

De afdeeling verwierp uit dien hoofde elke rangschikking in klassen. Men diende bij het zamenstellen der criminele statistiek tot grondslag te nemen de benamingen van alle misdrijven, waarop de strafwetgeving van het land straffen bedreigt, en tevens bij de staten te voegen eene schets van den aard der strafwetgeving van het land, loopende vooral over de door de strafwet aan de qualificatiën, het verschil en den graad van schuld of strafbaarheid gehechte beteekenis.

Voorts zouden de regtsgeleerden en vooral de criminalisten der verschillende landen uitgenoodigd worden, om elk volgens het strafregt van zijn land eenen staat of eene tafel der misdrijven op te maken, waarop zoo uitvoerig mogelijk zouden worden aangeduid de soorten van misdaden, wanbedrijven en overtredingen, met bijvoeging eener uitlegging van het begrip en den aard, alles met het doel om den grondslag te vormen en de bestanddeelen voor te bereiden tot eene meer algemeene classificatie op alle landen van toepassing.

Van die beginselen uitgaande, achtte men het wenschelijk dat de staten voor de criminele statistiek de volgende opgaven zouden behelzen:

1° Getal misdrijven, ter kennis gekomen van de regterlijke magt.

2° Getal misdrijven, niet vervolgd om de eene of de andere reden of waarop geene regelmatige uitspraak van vrijspraak of veroordeeling is gevolgd.

3° Getal misdrijven, werkelijk vervolgd, getal beschuldigden en aangeklaagden, met onderscheiding van geslacht en ouderdom, zoo veel mogelijk van jaar tot jaar beneden

de één en twintig jaren, voorts van één en twintig tot dertig en vervolgens van tien tot tien jaren.

4° Getal vrijgesprokenen en veroordeelden, op gelijke wijze onderscheiden.

5° Opgelegde straffen, volgens eene naamlijst zoo uitvoerig mogelijk: doodstraf, gevangenisstraf, deportatie, boeten enz., met uitdrukkelijke aanduiding der uitgevoerde doodvonnissen, van den duur der gevangenisstraf (levenslang, boven de 10, van 10 tot 5, 5 tot 3, 3 tot 1 jaren, 1 jaar en minder), van dien der deportatie en van het bedrag der boeten.

6° Getal personen aangehouden en in verzekerde bewaring gebragt, om welke reden ook.

7° Duur der preventieve gevangenis.

8° Getal voorloopige in vrijheid stellingen, met of zonder borgtogt.

9° Duur der voorloopige instructiën vóór de uitspraak.

10° Getal veroordeelden naar kunne en ouderdom, met onderscheiding van hen, die vroeger eene of meerdere veroordeelingen van dien aard hebben ondergaan.

Men achtte het raadzaam, dat bij die algemeene opgaven zoo veel mogelijk inlichtingen gevoegd werden betreffende de geboorteplaats, de woonplaats, den burgerlijken staat, het beroep en den graad van onderwijs der overtreders, betreffende de bekende of vermoedelijke oorzaken der misdrijven, de verzachtende omstandigheden, de weêrspannigen aan de wet, den aard van den procesvorm en van de uitspraak, betreffende het hooger beroep, het beroep in cassatie, het gebruik van het regt van gratie enz. Men achtte deze inlichtingen vooral nuttig, om den invloed van het verblijf in de steden, van de beroepen, het onderwijs en de behoefte op het plegen van misdrijven en de overeenstemming tusschen zeden en openbare meening en de strafwetten te leeren kennen.

Voorts werd de wensch geuit, dat tegen een volgend congres staten of tabellen zouden worden vervaardigd, welke een overzigt zouden geven van den omvang der bevoegdheid van de verschillende regterlijke kollegiën, en van het voorbereidend onderzoek of de instructie in al hare bestanddeelen, zoowel naar den vorm als naar de uitkomst der instructie, en dat de grondslagen zouden worden gelegd voor eene statistiek der burgerlijke regtspleging.

De statistiek der misdrijven is niet toereikend om den graad van zedelijkheid eener natie te leeren kennen; ook die der burgerlijke pleitgedingen levert tot die kennis eene belangrijke bijdrage, daar heb- en schraapzucht, zucht tot bedrog en leugen de twistende partijen vaak bezielen.

Op het voorstel van verscheiden leden werd de wensch geuit, dat van de groote steden afzonderlijke en uitvoerige statistische verslagen mogten worden uitgegeven. Die verslagen zijn van het hoogste belang wegens den invloed van de digtheid der bevolking op den gezondheidstoestand, de zedelijkheid en het getal misdrijven.

Voorts werd de algemeene commissie met de taak belast om, onder den titel van *statistiek der natuurkunde*, voor eene volgende bijeenkomst eene nieuwe reeks van vraagpunten bijeen te brengen, betreffende de leer der luchtgesteldheid, de beschrijving der bergen en bergketens, den plantengroei in elke streek der aarde, zoo in het wild, als door teelt, betreffende de periodische verschijnselen in het leven van planten en dieren; vraagpunten, welke in verband staan zoo met de natuurkunde van ons wereldrond, als met den algemeenen gezondheidstoestand, de bebouwing van den bodem, de bosch- of houtbeplantingen en het geheele wezen van den grondeigendom en het grondbezit.

De taak van den verslaggever is nog niet vervuld. - Nog blijft ons over te gewagen van de levendige belangstelling van onze zuidelijke naburen in de talrijke bijeenkomst, die hunne hoofdstad tot zetel van hare beraadslagingen had gekozen. De koning der Belgen heeft niet slechts met de beide prinsen eene der zittingen vereerd met zijne tegenwoordigheid; hij liet tevens een zestigtal der vreemde leden tot zijnen disch uitnoodigen, en gaf in de gesprekken met de enkele leden blijken, dat ook hij zich in die dagen op de hoogte van den gang der beraadslagingen had weten te houden. De minister van binnenlandsche zaken, die meer dan eens bij de zittingen tegenwoordig was, vereenigde een der avonden al de leden van het congres ten zijnent. Ook zijne ambtgenooten van justitie en financiën bezochten de vergadering; terwijl de leden der Belgische algemeene commissie om strijd de vreemde leden ten disch of ten avond uitnoodigden.

Meermalen werd in dit verslag van wenschen gesproken. Moge op zijne beurt de verslaggever er den wensch bijvoe-

gen, dat het voorbeeld van België en het officiële karakter door de regeringen van de meest beschaafde natiën aan de bijeenkomst gegeven, bij regering en volksvertegenwoordiging hier te lande de overtuiging doe geboren worden, dat de statistiek niet enkel als eene wetenschappelijke *curiositeit* mag beschouwd worden, maar dat hare beoefening onmisbaar is voor elk staatsbestuur, hetwelk het daglicht niet schuwt, en bezield wordt door het ernstig streven om de stoffelijke hulpbronnen des lands en de verstandelijke en zedelijke krachten der natie grondig te leeren kennen, ter verbetering van het gebrekkige, ter aanvulling van het ontbrekende; voor elk bestuur, hetwelk geene wetten en verordeningen verlangt enkel in de meer of min scherpe vormen van het vernuft der ontwerpers en beoordeelaars gegoten, maar hare ontwerpen vooraf proeft aan den toetssteen van de ondervinding of van eene reeks waarnemingen en feiten.

M.M. VON BAUMHAUER.

Over Nederduitsche regtsoudheden.

Nederduitsche Regtsoudheden, door Dr. M.J. Noordewier. Utrecht, Kemink en Zn., 1853. 8°.

> ‘Quels monuments reproduisent avec une exactitude égale à celle des lois, l'esprit, les moeurs et pour ainsi dire la physionomie de chaque époque?’
> Defacqx, *Ancien droit Belgique*.

Wat zijn eigenlijk regtsoudheden? Die vraag kwam bij mij op, toen ik het geleerde werk van Jacob Grimm, de *deutsche Rechtsalterthümer* las; zij deed zich andermaal voor bij het bovenstaande geschrift van D^{r}. Noordewier, en nog is mij het kenmerk daarvan niet geheel duidelijk geworden. In de voorrede van zijn werk geeft Grimm het onderscheid op tusschen een historisch regtsgeleerde en eenen oudheidkundige. Gene, zegt hij, heldert het nieuwe uit het oude op, deze het oude uit het oude zelf, en slechts tot behulp uit het nieuwere. Gene moet het oude op het nieuwe regt toepassen, deze is eer genegen de veelvormige verschijningen des ouden op breedere, vrijere grondslagen te vestigen. Bij genen is overweging, bepaling, vorming, bij dezen verzameling en eenvoudig verhaal.

Geeft dit nu eene bepaling, wat door regtsoudheden eigenlijk te verstaan is? Ik twijfel er aan. Of zou het zijn, wat Grimm iets verder als zijn doel opgeeft, bouwstoffen voor het zinnelijke element der regtsgeschiedenis te verzamelen? Ook dit voldoet mij niet geheel, omdat alsdan veel achterwege had kunnen blijven, wat niet onmiddelijk tot dat zin-

nelijke element in betrekking staat. Of zal men eindelijk datgene regtsoudheden noemen, wat in het regt, de zeden en gebruiken, de staatsregeling, de denkwijs en het geloof van een vroeger tijdvak herinnert, dat thans als gesloten kan beschouwd worden, en welk alles of geheel vergaan of in onzamenhangende en slechts half meer begrepen overblijfselen voortkwijnt?

Hoe dit zij, en welke bepaling men ook verkieze, niemand, en vooral geen regtsgeleerde, die het regt ten minste niet uit het oogpunt van een zaakwaarnemer beschouwt, zal het nut ontkennen, dat in het verzamelen, ordenen en ophelderen der oude regtsgebruiken, regtsvormen en regtstaal gelegen is, tot beter verstand van zijne eigene wetenschap en tot het bekomen van eenen helderen blik in de geschiedenis onzer maatschappij en onzer volksontwikkeling; en juist daarom heeft dat onderzoek ook meer algemeene waarde; zonder hetzelve is de geschiedenis der middeleeuwen veelzins duister, en het staat met het volksleven in het naauwste verband, want ieder vrij man nam min of meer persoonlijk deel aan de regtspraak en aan de handhaving der wetten en herkomen. Niet ten onregte zegt daarom de Schrijver dezer regtsoudheden in zijne Voorrede: ‘Wie de Nederlandsche regtsoudheden naar eisch zal behandelen, moet het raderwerk kennen der thans bestaande maatschappij, en nasporen, hoe het vroeger was zamengesteld; nasporen, hoe vroeger huis en gemeente (waarom ook niet de gouw en de staat?) werden bestuurd, welke begrippen van regt vroegere toestanden deden ontstaan.’ Wij zullen later onderzoeken in hoe verre de Schrijver aan dat programma getrouw gebleven is.

In de vorige eeuw, toen het oud nationale regt wel door het Romeinsche getyranniseerd, maar toch niet verdrongen werd, was natuurlijk de behoefte aan opheldering der oude regtsgebruiken en wetten van meer practisch belang dan thans, en het is dus geen wonder dat er veel meer over geschreven en gedacht werd. Men kan daarvan in het begin dezes werks eene lange opgave vinden, en die nog in het geheel niet volledig is; om van de schriften van den raadsheer van Spaan, van de Rhoer, van Hasselt en van Lijnden over de regtspleging niet te spreken, zoo hebben Kluit en zijne school en (ik zou bijna zeggen, zijn tegenstander) Pestel zoo veel tot opheldering der oude staats-

en regts instellingen bijgedragen, dat hunne schriften nog lang een onmisbare vraagbaak zullen zijn voor wie de vroegere regtsinstellingen wenschen te kennen, maar zij behandelen dit onderwerp meer in het algemeen, en vooral is het volksregt, dat zich op het platte land, in marken en andere vereenigingen het zuiverst gehandhaafd heeft, slechts hier en daar, waar het pas gaf, ter loops aangeroerd. Matthaeus, G. en J.J. van Hasselt en Schrassert hielden zich meer daarmede bezig, maar wat zij verzamelden ligt in de volmaaktste wanorde dooreen geworpen, gelijk bij den tweede, of begraven onder een last ongenietbare geleerdheid, zoo als bij den eerste. Eene stelselmatige bearbeiding van de nationale regtsgebruiken en instellingen, in de bijzonderheden ontwikkeld, ontbrak ons nog. Bovendien leden vele dier schriften aan een of twee groote gebreken, te weten, of zij moesten dienen om de staatkundige denkwijs der schrijvers of hunner partij te steunen, en hiervan zijn zelfs de uitstekende geschriften van Kluit lang niet vrij, òf zij werden in verband gebragt met en verkneed naar het Romeinsche regt, zoo de auteurs der Romanistische school toegedaan waren. Zoo is het der moeite waard te zien, hoe o.a. Bort in zijne regtsgeleerde tractaten zich in alle bogten wringt om de nationale wetten en instellingen met de Romeinsche in overeenstemming te brengen, zelfs waar het zaken geldt waarvan Tribonianus, Paulus en andere groote Romeinsche juristen nooit gedroomd hadden.

Wij heeten dus de poging van den heer Noordewier om ons het oude volksregt in zijne eigenaardigheden, zijne dichterlijke taal, zijn naïven eenvoud, zijne mildheid en eerlijkheid voor het oog te brengen, hartelijk welkom. Zijn geschrift vult eene gaping aan, en zal voor de studie onzer regtsgeschiedenis lust en liefde wekken, even als dat van zijnen grooten voorganger in Duitschland gedaan heeft, en al dient het maar alleen om het ingewortelde vooroordeel weg te nemen, dat het Frankische tijdperk als eene eeuw van het vuistregt brandmerkt, terwijl het integendeel juist de eeuw van vrijheid en volksregt was, dan kan men zeggen, dat het niet vergeefs geschreven werd.

De heer Noordewier is geen regtsgeleerde, maar heeft Grimm's werk met lust en ijver bestudeerd, en ziende welke rijke vruchten dat voor Duitschland in het algemeen gedragen heeft, wenschte hij een dergelijken oogst op eigen

bodem te zamelen, en heeft daartoe op allerlei akkers met taai geduld en noeste vlijt rondgezocht, zoodat wij dan ook van zijn geschrift mogen tuigen, wat Grimm van het zijne oordeelt, dat het is een werk vol materiaals.

'De taal van Grimm verbeteren, konden we niet,' zegt de Schrijver, en meestal zijn zijne leidende gedachten, door het geheele werk heen, letterlijk medegedeeld.' Het geraamte dus, of wil men de stellingen en de redenering zijn slechts overgebragt, de bewijstukken daarentegen behooren den Nederlandschen bewerker. Wij zijn ver van dit te wraken; waar het voorbeeld zoo goed is, doet men veiliger dat te volgen, dan den goeden weg te verlaten, alleen om den roem van oorspronkelijkheid. Maar iets anders is het, of dat oorspronkelijke voorbeeld niet hier en daar te wijzigen, aan te vullen, te verbeteren was. Zoo Grimm ooit eene tweede uitgaaf in het licht zendt, zal die dan niet herzien en verbeterd zijn?

De inrigting is dus uit het Duitsche werk bekend. De inleiding beschouwt de regtstaal; vervolgens worden in zes boeken achtervolgens behandeld *staat, huis, eigendom, verbindtenissen, misdrijven, gerigt*. Mij dunkt, de vier eersten of althans 2, 3 en 4 zouden ook te zaam gevoegd kunnen worden, als het onderwerp van een burgerlijk wetboek, misdrijven en gerigt het tweede en derde boek uitmaken, terwijl het eerste meer het staatsregt bevat. Ontbreekt er nu nog niet het een en ander? Dit zullen wij later zien.

Regtstaal. Hier komen voornamelijk ter sprake de terminologie en de formulen; dat het oud Duitsche regt daaraan even gehecht was als het Romeinsche, weet ieder; merkwaardig is soms de overeenstemming tusschen beiden, en bezwaarlijk zal Rome dat van Griekenland ontleend hebben. De heer N. heeft eene menigte dezer formulen bijeen gezameld, meestal door bewijsplaatsen gestaafd, enkelen onbetuigd. Van de formule *met lachende monde ende met droghen oghen* (bl. 36), heb ik meer dan een voorbeeld ontmoet, als a^{o} 1134, bij Bondam 2, n°. 30: *traditionem grata et hilari fronte recepit*. - a^{o} 1274 bij Kluit, *Hist. Crit.* 2. n°. 272, *sponte et hilariter contulerunt*. - a^{o}. 1373, bij van Mseris 3. 282. *Ende met hem quam sijn wijf met lachenden monde ende met droghen oghen ende gaf over etc*. - a^{o} 1386 bij Heda, p. 264. *Hilari vultu, ridentibus oculis* (recepta) *spontanea et libera resignatione ususfructus vulgariter lijftocht*.

Andere voorbeelden uit Duitschland, bij Grimm, bl. 37. Onder de symbolische handelwijzen, die hier nog ontbreken, is eene der merkwaardigsten het zinnebeeldig dieren- of menschenoffer bij inbezitname van onroerend goed, bij stichting van gebouwen en dergelijken. Een opmerkelijk voorbeeld van a^{o} 1383 bij van Mieris 3. 400. ‘Voert tugheden dese persoenen voersz. dat sy sagen opten tijt doe dese palinghe (tusschen Holland en Braband) gheschiede, dat een put ghegraven was op Zwaelwestert, daer een knecht in geworpen wart, die geheeten was Arnd Matten, alse tote eene ghedenckenisse.’ - Over het veelbesprokene Frankische symbool van het *chrena crud* heeft Grimm later eene gewijzigde meening voorgedragen in Haupt's *Zeitschr. für d. alterthum*[1] dat D$^{r.}$ N. niet schijnt gekend te hebben.

Ik kan bij deze gelegenheid niet nalaten op te merken, dat de Schr., terwijl hij de oude regtstermen verklaart, ze tevens, waar het pas geeft, zelf gebruikt, zoodat zijn werk ook in dit opzigt verdient bestudeerd te worden, en ik geloof dat, zoo het vóór de invoering onzer Nederlandsche wetboeken verschenen ware, de redactie, of liever de terminologie daarvan op vele plaatsen gelukkiger zou geweest zijn, en wij geene woorden als *uitvoerders van uiterste wilsbeschikkingen* en dergelijken zouden ontmoeten. Gelukkig zullen de opstellers van een wetboek van strafregt er nog hun voordeel mede kunnen doen, en in het algemeen allen wien de redactie van wetten is toevertrouwd.

B.I. *Stand*. De voorname indeeling des Duitschen volks was, zoo als bekend is, in vrijen en onvrijen; de eersten de leden des stams, de anderen meest vreemden van oorsprong, deels krijgsgevangenen en hun nakroost, deels inlanders, die vrijwillig hunne vrijheid verspeeld hadden. Hieruit laat zich opmaken, dat de eigenhoorigen, die nog in de vorige eeuw hier en daar in ons land gevonden werden, geene stamgenooten waren van de overige vrije inwoners, tenzij de laatsten vroeger insgelijks onvrij geweest waren, terwijl daarentegen onder de lijfeigenen van andere gewesten, Nederlanders van afkomst konden schuilen. Uit de vrijen verhief zich de adel, en boven dezen de koning. De onvrijen verhoogden zich gedeeltelijk tot liten of laten en wonnen hierdoor een personenregt, ofschoon ook misschien

1 Ik meen ook in zijne *Gesch. der deutschen Sprache*.

onder deze klasse vreemde kolonisten, zelfs Romeinen mogen schuilden; de overigen met verschillenden naam en betrekking waren eigendom van eenen heer, zonder eenige burgerlijke regten, behalve onder zich, maar des ondanks ver verheven boven de koloniale slaven van een beschaafder tijdvak.

Welke waren nu de regten en pligten dezer verschillende standen en hunne betrekking tot elkander en den staat? dit wordt hier uitvoerig ontwikkeld. Vooreerst de koning; maar wat heeft den Schrijver bewogen, geheel met stilzwijgen het gewigtige punt van de wetgeving voorbij te gaan, en de veel betwiste vraag: of de vorst daarbij aan de toestemming des vrijen volks gebonden was of niet? Wel beweert hij bl. 81 ter loops van de latere Hollandsche graven, dat zij daarin geheel onafhankelijk waren, en op het gezag van Kluit afgaande, had hij het ook van de oudere koningen kunnen aannemen, maar tegen deze stelling van Kluit en zijne school is nog al het een en ander in te brengen, zoowel ten aanzien der koningen, als der graven, al is het dat beiden zich dat regt meermalen hebben aangematigd. De zaak laat zich niet in een paar regels bewijzen, maar ik wil den Schrijver toch een paar plaatsen in overweging geven. Bij den monnik Jonas in de Vita S. Wulframni (zijn tijdgenoot) zegt de Friesche vorst Radbod van zekere oude wet: *decretum esse lege perenne olim a praedecessoribus suis omnique Frisonum gente*, d.i. de *meene meente*, zoo als het later heet, die dus deel aan de wetgeving had. Evenzoo bij de Frankische vorsten, zoo als blijkt uit den proloog der Salische wet, uit het opschrift der Alamannische, uit de Decretio Childeberti van 595 cap. 4, uit het capitul. Compendiense van 757, en dat van 779, alsmede uit het derde capitulaar van 800, waar het heet: *Ut populus interrogetur de capitulis quae in lege noviter addita sunt. Et postquam omnes consenserunt, subscriptiones et manufirmationes suas in ipsis capitulis faciant*. Met de graven was het evenzoo; ik erken dat zij de stedelijke handvesten en de landregten gegeven hebben, zonder dat juist overal van de medewerking des volks blijkt, maar dit was na de opkomst der territoriale hoogheid, en toen zij, door de steden aan het gemeene landregt te onttrekken, eigenmagtig de oude staatsregeling verbroken hadden, en met dat al waren zij vóór de regering van het huis van Bourgondië, toch niet in dat opzigt on-

beperkt, maar de vroegere ongeschrevene landregten en zelfs de geschrevene wetten waren met goedvinden des volks ingevoerd[1], behalve alleen datgene wat 's graven ambt aanging, en het was daarom dat de Zeeuwsche adel van Floris V afviel, dewijl hij eigenmagtig de landregten veranderd had.

Maar misschien zegt de heer N.: waartoe dit alles? het behoort niet tot de regtsoudheden; dan ligt de schuld aan mij, die nog niet juist weet, wat regtsoudheden zijn, en ik ga dus verder.

Van den koning komt men op de hoogst bevoorregte klasse, op den adel. Men zou nu gaarne willen weten welke zijn oorsprong en onderscheidend kenmerk was; een en andere vraag wordt noch door Grimm, noch door D^{r}. Noordewier volledig beantwoord, en misschien is dat ook ondoenlijk[2]; men kan, zoo als zij trouwens gedaan hebben, niet veel meer opgeven, dan welke voorregten hun boven de vrijen eigen waren.

Van ouden tijd bestond echter bij de Duitsche volkeren een erfelijke adelstand, en de edelen zochten de heugenis hunner vaderen levendig te houden en den stamboom te bewaren, waarvan de oudste Engelsche kronijken en de Angelsaxische en Noordsche heldenliederen vele sporen vertoonen, ook Tacitus erkent dit[3]; maar in de oudste Frankische wetten komen alleen vrijen, geene edelen voor; bestonden zij daarom niet? ik geloof ja; de voornaamste antrustionen, zoo als ook de Schr. opmerkt, vooral de hertogen en graven, die *vir inluster, vir venerabilis* heetten[4)], waren ongetwijfeld edelen.

Indien men het kenmerk van den adel alleen in grondbezit stelt, dan houdt de adel met het verlies van goed op; stelt men het alleen in de afkomst van beroemde voorouderen, waar is dan de maatstaf om de waarde van dien roem te beoordeelen? dan stonden zij met onze patriciërs

1 Ook de stedebrieven bevatten slechts gewijzigde aloude costumen, zoo als zij zelve meermalen getuigen.
2 Ook Kluit erkent dat hem dat onderscheid nog duister was. *Hist. der Holl. Staatsregt*. V. 38.
3 *German*. C. 13.
4) Deze titel komt reeds in den Codex Theodos. voor. 1. 7. 'de locat. fund. jur. emph.' en elders. Zie ookBrissonius *de V.S*. i.v. *Comes*, en *Illustris*.'

gelijk, en dit zou ik niet durven beweren. Ik geloof dus dat beide te zamen tot den adel gevorderd werd, voorname ambten, hetzij zelf of door de voorouders bekleed, en aanzienlijk landbezit, vooral van heerlijke hoeven (*mansus dominicales* of *indominicati*) in de mark. Uit de hoogere boeten den edelman betaald en wederkeerig opgelegd, blijkt reeds dat hij als meer bemiddeld gedacht werd dan de vrije.

De zaak laat zich duidelijk maken, wanneer men het oog slaat op de inrigting der marken, zoo als die nog heden, vooral in Overijssel, uit overoude tijden in wezen zijn gebleven. Daar, en meestal ook in Gelderland, is ééne heerlijke hoeve in de mark, waaraan het ambt van holtrigter verbonden is; slechts enkele voorbeelden vindt men, dat die betrekking verkiesbaar was. Die heerlijke hoeve zal waarschijnlijk het erf geweest zijn, dat bij de inbezitname of verovering den aanvoerder te beurt viel, terwijl de gewone mansi ten deel vielen aan de mindere krijgslieden of vrije landverhuizers, even als zulks nog heden ten dage plaats grijpt in de militaire koloniën in Zweden.

Die heerlijke hoeven moet men dus niet verwarren met de latere heerlijkheden uit 's vorsten domein gesproten. Dezen waren meest leenen, genen allen alodiaal; dezen verkregen de patronaatsregten uit vorstelijke gunst, genen uit krachte van vrij bezit. De eigenaar van eenen mansus dominicalis was regtens rigter in de mark, of stelde eenen schout in zijne plaats, onder toezigt altijd van den koninklijken graaf; wanneer hij op zijn erf eene kerk bouwde en begiftigde, was hij collator, bij het leengoed was hem dit door den vorst goedwillig vergund.

De edele was dus in zekeren zin de ambachtsheer, of liever de voorzitter in de mark, en stond boven de overige vrijen der gemeente, even als de vorst boven de edelen; maar daar volgens het oud Duitsche regt, de man en zijn goed een was, werd er tot den adeldom, zoo als men het in later tijd wel uitdrukte, qualificatie in den goede en in den bloede vereischt.

Die stand van zaken duurde, ondanks veelvuldige inbreuken[1], tot aan de kruistogten voort, toen het leenstelsel zich vormde, en geheel andere betrekkingen, op eene militaire leest geschoeid, opkwamen.

1 Vooral door de giften aan de kerk en hare immuniteit.

Op de edelen volgen de vrijen, oorspronkelijk van gelijke regten, later misschien wel eens door armoede tot onvrijheid verzonken of in hunne regten verkort. De heer N. heeft daarover vrij uitvoerig gehandeld, hier en daar kan men er echter nog wel iets bijvoegen. Zoo zou ik, sprekende over de verpligting tot landvolge of deelneming aan de heirvaart, gewezen willen hebben op het eerste capitulaar van 812, dat de verpligting van ieder vrijman, naar gelang van zijn vermogen regelt, en dat volkomen strookt met eene bepaling in de latere Friesche wetten voorkomende. Zie de verhandeling van Halsema *over den ouden staat der Ommelanden*, bl. 70.

Uit deze bepalingen rijst de bedenking, of dat onderscheid tusschen meer of min gegoeden, enkel bij de verpligtingen of lasten, dan ook bij de regten of lusten in aanmerking kwam. Of b.v. in de mark of gemeente elk vrije ééne stem had, dan of de stem gehecht was aan het bezit eener volledige hoeve, even als nog in onze tegenwoordige marken plaats vindt, zoodat de vrije, die niets bezat, dan ook geene stem had, zonder daarom nogtans zijne standsregten te verliezen, want hij herkreeg het stemregt bij het bezit eener geregtelijke hoede, terwijl de onvrije of geene vrije hoeve bezitten kon, of dat bezit hem niet baatte; ik geloof dat deze beschouwing der zaak nog op andere gronden kan verdedigd worden.

Nadat de Schr. eerst over vrijen in het algemeen gehandeld heeft, gaat hij in de tweede plaats tot de stedelijke vrijen, de poorters of burgers over, na eerst kortelijk het tiendregt afgescheept te hebben, dat wel verdiend had hier min stiefvaderlijk behandeld te worden; maar hij hervat dat onderwerp later, en bespreekt het daar uitvoeriger. Of hem het geleerde werk van M^{r}. Meijlinck bekend was, blijkt daaruit niet[1].

Ten aanzien van den oorsprong der steden is de heer N. grootendeels het algemeene gevoelen toegedaan; ik moet daarin van hem verschillen; mijns oordeels is er tweederlei oorsprong der Nederlandsche steden aan te nemen: 1° de oude hoofdplaatsen der graafschappen waren meestal versterkt, bezaten markt, munt en tol, benevens de grafelijke

1 Ter loops eene vraag aan den Schrijver of wie het beter weet: wat is *chace* in een charter van 1116, in Kluit's *Hist. Critica*?

vierschaar, hadden daarom reeds vóór de 13e eeuw schijn van municipaalregten, en werden ook *civitas, urbs, oppidum, castrum* genoemd, gelijk Nijmegen, Utrecht, Stavoren, Deventer enz. Slechts enkelen dezer plaatsen hebben later grafelijke stedebrieven aangenomen, de meesten schijnen die onnoodig of misschien beneden zich gerekend te hebben. 2o De plaatsen, die van den landsheer stedelijke handvesten of charters ontvingen, waren oorspronkelijk gemeenten, die onder het gouwgerigt of de grafelijke vierschaar behoorden en die nu door grafelijke gunst eene soort van zelfstandig bestaan kregen. Deze instellingen der graven waren zonder twijfel in den beginne onregtvaardig, als buiten toestemming des vrijen volks in de gouw, noch bij keizerlijk edict geschied, maar wegens het nut dat zij aanbragten, zag men het onwettige voorbij, en de keizer, die het niet verhinderen kon, liet het geschieden, of gaf zijne goedkeuring; in Gelderland echter heeft hij eens een aantal grafelijke stedebrieven als onwettig herroepen. Uit deze gunst des graven volgde zijn bijzonder regt op de regeling der stedelijke belangen, een regt, dat hij ten aanzien des vrijen volks op het land, eerst later, meest door geweld erlangde, toen de ongebodene geregten allengs in verval geraakten, of althans 's volks regten door het leenstelsel voor die van vorst en adel moesten zwichten. Men moet evenwel niet denken dat de burgerijen oorspronkelijk alleen uit onvrijen en allerlei weggeloopen slaven bestonden; de schepenbank werd van ouds meestal door oorspronkelijk vrijen, mogelijk zelfs door edelen bekleed, maar zij hadden niet meer een voorregt boven de hoorigen, want het stedelijk grondgebied maakte vrij.

De Schr. beweert (bl. 100), dat vóór het regelen van het stederegt en het brengen van alle ingezetenen onder een schependom, ieder naar eigene keur leefde, elk gilde onder eigen overheid stond. Is dit wel waar? ik twijfel er aan en zou denken, dat men de oude opgaven daaromtrent verkeerd verstaan heeft. Bij de overige plaatsen toch, die geen stederegt verwierven, vindt men er geene sporen van. De ingezetenen van elke gemeente stonden onder éénen schout, verzeld van een collegie van schepenen of buren, en in Friesland van azing en redjevan of bijzitters, en het bestaan van zulke plattelandschepenen in Gelderland is althans uit een echt stuk der elfde eeuw te bewij-

zen[1]. Het is waar, er bestonden gevallen, waarin het volksregt den man volgde, waar hij zich ook bevond, maar dit zullen gevallen van vrijwillige geregtelijke handelingen geweest zijn, even als nog in veel later tijd de keus vrij bleef tusschen aasdoms- of schepensdomsregt, en even als ook ons wetboek ten aanzien van Nederlanders in vreemde landen zulke vrijheid toestaat. In zaken van algemeen burgerlijk regt, zullen zij zeker het landregt der plaats hunner woning gevolgd hebben.

Deze opmerking brengt mij van zelf tot het vreemdenregt, waarover de Schr. bl. 166 volgg. handelt. Het komt mij voor dat hij hier geen genoegzaam onderscheid maakt tusschen gegoede en vrije vreemdelingen, en arme reizigers of landloopers. Op de laatsten alleen is zijne schildering omtrent het verlatene van hunnen toestand passend; de eersten daarentegen genoten wel degelijk landregt en bescherming, zoo goed als de inboorlingen. Hoe kon men anders goederen in verschillende landstreken bezitten, die vrijelijk vervreemden en op die goederen regten uitoefenen? En hiervan zijn toch overvloedige bewijzen; een voorbeeld vindt men in een charter van 855, bij Bondam en elders gedrukt; zekere Folkerus, een rijk grondbezitter, schenkt daarbij goederen weg, gelegen in de gouwen Betuwe, Veluwe, Kennemerland, Westergo en Humsterland, dus in Frankenland en Friesland, en hij doet dit voor de Frankische goederen volgens de regelen der Frankische, voor de Friesche volgens die der Friesche wet, een bewijs voor hetgeen ik zoo even opmerkte, dat in zaken van algemeen burgerlijk regt de vreemdeling het regt zijner woonplaats, niet dat zijner geboorteplaats volgde, en dus ook toen de regel gold: *locus regit actum*.

Het is waar, bij de bepaling van het weergeld merkt men onderscheid op. Zoo stelt b.v. de Ripuarische wet, Tit. 36, dat van eenen Frank op 200, van eenen Burgondier, Alaman, Fries, Beijer en Saxer op 160, dat van eenen Romein op 100 solidi[2], maar hier wordt uitdrukkelijk gezegd, dat het *advenae* gold; de ingezeten vreemdeling zal daartoe bezwaarlijk gerekend zijn.

1 Zie dit afgedrukt in mijne *Gedenkst. tot opheld. der Nederl. Geschied.*, D.I. n°. 1.

2 Er staat *culpabilis judicetur*. Men zou dus eenigzins kunnen twijfelen of er weergeld of fredus bedoeld wordt.

Ik zou thans nog moeten spreken over de verschillende klassen van onvrijen, doch om niet wijdloopig te worden en *de Gids* te veel plaats te ontrooven, wil ik mij alleen een paar opmerkingen veroorlooven; de eerste, dat ik nog gaarne van den Schrijver eenige bijzonderheden geleerd had aangaande de regten der laten van dien tijd, waarvan hij geen gewag maakt, namelijk of het verhaal van den monnik Hucbald (ik meen uit den Kronijkschrijver Witikind van Corvey overgenomen), aangaande den Saxischen landdag te Marclo, in zoo verre waar kan zijn, dat daar ook laten verschenen, iets dat opmerking verdient en tegen het latenregt schijnt te strijden. Eene tweede opmerking is, dat de Schrijver, naar het mij voorkomt, te regt het bestaan van het *jus primae noctis* tegen veler gevoelen aan Nederland ontzegt. Dat er heerlijkheden geveild zijn, waar de notaris dat regt in de koopconditiën gesteld had, is waar, maar nergens zal men in verlijbrieven of stukken van den landsheer afkomstig dat ooit erkend vinden; dat onvrijen voor de toestemming ten huwelijk den heer iets betaalden, is eene geheel andere zaak[1].

In een tweede artikel stel ik mij voor, het overige van dit werk, het burgerlijke regt bevattende met de misdrijven, de regtspleging en regtsinstellingen, te beschouwen. De Schrijver heeft in zijn werk zoo vele bijzonderheden zaamgedrongen en met weinige woorden zoo veel uitgedrukt, dat, wil men hem op den voet volgen en met hem te dinge gaan, men de noodige verste dient te vragen.

(*Wordt vervolgd.*)

L.Ph.C.B.

1 Z. Smallegange, *Kron. van Zeeland*, bl. 622, en Van der Schelling, *Holl. Tiendregt*. I. 142.

De drie hoofdsteden der Christenheid: Jeruzalem, Rome, Constantinopel.

De menschheid op aarde maakt één geheel uit. De werking der verschillende deelen van dat groote geheel, in overeenstemming of in strijd met elkander, heeft de strekking om eene zekere uitkomst tot stand te brengen. Dit zal een ieder getuigen, die de resultaten weet te waarderen, door de verscheidenheid der volken bewerkt, en weet op te merken, hoe het deze verscheidenheid is, die de natiën tot beweging, tot ontwikkeling van anders sluimerende talenten noopt.

Maar maakt de menschheid één groot geheel uit, waarin geen lid aanwezig is zonder werkkring, zonder bestemming, dienstbaar aan he doel des geheels; zoo moet elk volk in het bijzonder wéder een geheel uitmaken, met aan het doel van dit kleiner geheel ondergeschikte leden. Want slechts zamenvoeging van verschillend werkende bestanddeelen brengt leven, brengt werking te weeg.

Werkelijk is een volk bij een ligchaam te vergelijken, of liever, een volk is een ligchaam: want ik weet niet, waarom het begrip van ligchaam minder toepasselijk zijn zou op eene volkseenheid, dan op hetgeen wij doorgaans met dien naam bestempelen: of mist het, bij zamenhang van zamenwerkende deelen, scherp afgebakende grenzen?

Een volk is een ligchaam: het maakt zich den bodem eigen, waarop het gevestigd is; het richt dien, als het ware, voor zich toe; het schiet er wortels in, en trekt er zijn voedsel uit; het wint er alles van, wat het noodig heeft,

om zich te doen gelden als eene vereeniging van wezens, door de natuur vol behoeften geschapen, maar machtig om die behoeften te vervullen; het gebruikt de gelegenheden, welke die bodem hem aanbiedt, om zich met andere volken in verband te stellen.

Zoo veel brengt een volk niet tot stand zonder behoorlijke verdeeling van den arbeid. Een deel wint de vruchten der aarde; een ander deel bereidt ze toe of belast zich met derzelver vervoer of ontvangst van elders; een ander legt zich toe op de verkrijging der voor de maatschappij vereischte kundigheden; een ander deel, eindelijk, ziet zich de taak opgedragen, om voor de algemeene belangen te waken. Er bestaan punten van vereeniging, waar zich dezulken, die met eenig gedeelte der maatschappelijke taak belast zijn, zamenvinden om hun doel te bereiken: aan de grenzen, aan de rivieren, aan de kusten, zijn posten gevestigd ter verdediging tegen buitenlandsch geweld, of tot het bedrijf van den handel, en in één middelpunt vindt men den zetel des bewinds, vanwaar de bevelen uitgaan ter verzekering van de geregelde werking des geheels.

Een volk is een ligchaam; maar een ligchaam, waarin eene ziel woont. Het heeft heugenis van zijne afkomst, van zijne geschiedenis; het heeft bewustheid van eene te vervullen bestemming; heilig zijn hem de overleveringen der vaderen; wat het bezit, beschouwt het als een ongeschonden te bewaren pand; ieder onderdeel gevoelt zich één met het geheel: lijdt een enkel lid, zoo lijden alle leden mede, en zij gevoelen niet alleen physieke pijn in de belemmering van het stoffelijk leven, maar achten zich ook zedelijk gekwetst en beijveren zich ter uitroeijing van het kwaad of tot herstel der aangerande eer. Dat gevoel, hetwelk niet alleen ieder deel der natie zich als één doet erkennen met het geheel, maar ook het tegenwoordig geslacht met de geslachten, die zijn voorgegaan, vereenigt, verklaart de ingenomenheid, waarmede het hart der volksgenooten hangt aan die plaatsen, waarin zij als het zinnebeeld hunner eenheid aanschouwen; waar de gedenkteekenen van een roemrijk of door oudheid belangrijk verleden verzameld zijn; waar de overheid gezeteld is, die de macht en de eere der natie vertegenwoordigt. Geen volk, of het heeft zijne *hoofdstad*, op welke het roem draagt, en die het, in geval van nood, geneigd zou zijn als het laatste bolwerk zijns bestaans tot het uiterste te verdedigen.

Hoe veredelend de innige gemeenschap met het zieleleven der natie voor den individu ook zij, hij heeft nog hoogere belangen te behartigen. Gelijk het leven van den enkelen mensch eindig is, zoo is ook het leven eens volks eindig, - en de mensch heeft eenen geest in zich, die hem in verband stelt met het oneindige. Hij gelooft eenen eeuwigen God; hij gelooft aan eene hoogere wereld, en begeert dier wereld toe te behooren. Dit geloof, gemeenschappelijk gekoesterd, is de grondslag eener gemeenschap, boven de volksgemeenschap verheven; het werkt aaneensluiting, vereeniging tot verkondiging der heilrijke waarheid en tot vereering van het hoogste voorwerp des geloofs. De dus vereenigde geloovigen hebben geen ander burgerschap, geen ander vaderland, geen ander middelpunt, dan in den hemel. Maar het geestelijke in deze wereld openbaart zich in tijdelijken vorm; deze openbaring heeft hare geschiedenis; deze geschiedenis doet de plaatsen heilig achten, aan welke gewichtige herinneringen verbonden zijn. De gemeente der geloovigen maakt als het ware een volk uit, welks grenzen wel niet zamenvallen met die, welke volken van volken scheiden; maar hetwelk niettemin zijn uitwendig verband, zijne uitwendige eenheid, zijne *hoofdaplaats* heeft. JERUZALEM is zulk eene hoofdstad voor de gansche Christenheid; maar de twee groote afdeelingen der Christenheid, de Roomsche of Latijnsche, en de Oostersche of Grieksche Kerk, hebben bovendien elk hare hoofdplaats: de eerste, ROME; de tweede, CONSTANTINOPEL. - Laat ons zien, welke kracht de gehechtheid aan die hoofdplaatsen des geloofs nog in onze dagen uitoefent.

Eeuwen lang reeds is de eerste indruk verflaauwd, dien de verovering van Jeruzalem door een Mahomedaanschen volksstam eenmaal op de Westerlingen gemaakt heeft. Toen gevoelde de Latijnsche Christenheid de hevigste ontsteltenis op het denkbeeld, dat de plaats, vanwaar de boodschap van haar heil was uitgegaan, waar haar Heiland zelve geboren was en zijn graf getoond werd; de plaats, rijker dan eenige andere aan heiligdommen van allerlei aard, en die, zoo geloofde zij, bestemd was nog eenmaal het tooneel van de ontzaggelijkste gebeurtenissen te worden, dat die heilige plaats in de handen der ongeloovigen was gevallen. Zij zou zich in haar oog aan den gruwel hebben schuldig gemaakt van

den zoon, die zijne moeder ongestraft laat mishandelen; ja, gemeend hebben, zich zelve van de heilbeloften Gods buiten te sluiten, zoo zij die heiligschennis ongewroken had gelaten; - en bij scharen snelden hare kinderen derwaarts om de vijanden van het kruis te tuchtigen. Doch al wordt de wonde, der Christenheid door de afscheuring van Jeruzalem toegebracht, zoo pijnlijk niet meer gevoeld, nog altijd zijn veler blikken op dien zetel der eigenlijke Moederkerk geslagen. De Protestanten hebben zich van den band losgemaakt, die de Westersche Christenheid met Rome verbindt, en daarmede de stelling verkondigd, dat een wereldsch rijk, een vleeschlijk volk eene hoofdstad erkennen mag, maar dat het bijgeloof heeten moet, het middelpunt eener geestelijke maatschappij ergens anders te zoeken dan in den hemel. Niettemin zijn er onder die Protestanten, wien de aardsche geschiedenis der Kerk meer bijzonder ter harte gaat, en die de toekomstige geschiedenis dier Kerk uit den bijbel lezen. Dezulken verwachten veel van en voor Jeruzalem, hetwelk volgens hen bestemd is om, uit zijne vertreding als tot den hemel toe verheven, de zetel te worden van een rijksgebied, door Christus zelven op aarde te voeren. Op Jeruzalem staren zij: bij elke belangrijke gebeurtenis of beweging onder de volken achten zij, dat de tijd zich aankondigt, waarop hunne vèrwachtingen aangaande die heilige stad staan vervuld te worden; doch rechtstreeks of door stoffelijke middelen schijnen zij niet te arbeiden om die toekomst te verwezenlijken.

Maar ook de Mogendheden trekken zich Jeruzalem aan. De waardigheid der Christenstaten tegenover het verzwakte Turksche rijk, tot welks gebied Jeruzalem behoort, scheen niet te dulden, dat hunne geloofsgenooten of onderdanen in de uitoefening van hunne godsdienstige vereering des Zaligmakers op de heilige plaatsen dier stad van de willekeur eens Turkschen land voogds of wel van de balddadigheid eener Mohamedaansche bevolking afhankelijk waren. Daarom hebben zich bepaaldelijk Frankrijk en Rusland een zeker gezag verzekerd ter handhaving van de vrije godsdienstoefeningen der Christenen te Jeruzalem. Frankrijk trad hier op als de verdediger der rechten van de Catholijke Christenen in het Oosten, te liever, omdat het zich daardoor eene gelegenheid geschonken zag om zich in die gewesten, tegenover den invloed der zich overal nestelende Engelschen en der telkens

meer dreigende Russische staatkunde, eenigermate te doen gelden. En geen wonder, dat men Rusland in de behartiging der Christelijke belangen te Jeruzalem met Frankrijk ziet wedijveren. Rusland is uit een staatkundig oogpunt de hoofdmacht der Grieksche Christenen, de eenige Grieksche Mogendheid, die in staat is om op te treden als de voogdes harer talrijke geloofsgenooten in het Turksche rijk. Deze rol kan den Czaar niet onverschillig wezen om den onberekenbaren invloed, dien zij verzekert, en wilde hij ze in een voornaam punt behartigen, zoo moest hij zijn gezag te Jeruzalem doen gelden, want met deze stad, in het gebied van het voormalige Grieksch-Romeinsche rijk gelegen, rekenen zich de Grieksche Christenen in vrij wat sterker mate, dan de Westerlingen, door banden van recht en plicht verbonden. - Evenwel ook zelfs de Protestantsche Mogendheden, Engeland en Pruisen, hebben gemeend een vasten voet op den bodem der hoofdstad van het Heilige Land te moeten zetten. Zij hebben het gedaan, door een bekeerden Jood, uit Pruisen uitgegaan, en in Engeland geordend, als bisschop derwaarts te zenden. Zoo bezit dan thans het Protestantisme te Jeruzalem een vertegenwoordiger; zoo heeft het gezorgd, dat er aldaar een openbaar bewijs van zijn aanwezen bestond, als wilde het te kennen geven, dat het niet wenscht achter te staan, waar het aankomt op de aanvaarding der erfenis van plichten en rechten, die zich de Christenheid te Jeruzalem weggelegd ziet.

Maar, hoe het zij, in het vraagstuk aangaande de heilige plaatsen te Jeruzalem zien wij meer de Christelijke Regeringen, dan de Christelijke bevolkingen werkzaam: in den boezem der Christelijke maatschappijen zelven wordt dat vraagstuk niet behandeld, noch voor de zaak onwillekeurig en levendig partij getrokken. Der Westersche Christenheid gaat Rome nader ter harte.

Met den tijd der eerste uitbreiding des Christendoms valt het tijdstip zamen der uiterste ontwikkeling van den Romeinschen staat. Rome was toen de hoofdplaats der wereld, en nog nimmer is sedert in de geschiedenis ten tweeden male het verschijnsel gezien, dat ééne stad, door al de volken, die eenigzins aan de beweging des geschiedkundigen levens deelnamen, als hun hoofd, als het middelpunt van

alle gezag en van al hun streven beschouwd werd. Rome bleef de hoofdstad, ten minste der Westersch-Europesche wereld, ook na hare vernedering en val. De aanvoerders der Germaansche benden, die haar aanrandden, huiverden zelven voor hetgeen zij bestonden; de vertegenwoordigers en verwanten der Caesars, die zij vernederden en verachten moesten, boezemden hun nog altijd een geheimzinnig ontzag in. Zij streden door de macht der omstandigheden, door de dwaasheden der Romeinsche vorsten, door hunne eigene onbeteugelde hartstochten genoopt, tegen personen, en met geen ander doel, dan om zich uit onontwarbare verwikkelingen te redden; maar het recht en de machtsvolkomenheid van de Romeinsche staatkundige orde van zaken kwam het niet in hen op te bestrijden. Hun streven, bewust of onbewust, was geen ander, dan om tot een geordend staatsleven te geraken, en de geordende Staat was voor hun oog of hunne bevatting nergens aanwezig, dan in de inrichting der Romeinsche wereld; het uitzicht van hunnen roem was deel te hebben aan de eer, die Rome op hare burgers en overheden deed afdalen, en zouden zij het denkbeeld hebben kunnen koesteren om Rome te vernietigen? Neen! zelfs toen sommige Germaansche legerhoofden zich tot zelfstandige vorsten met onafhankelijk gebied op den bodem des alouden Romeinschen rijks hadden opgeworpen, konden zij zich wel niet anders beschouwen, dan als stedehouders van die Caesars, die of te zwak geworden waren om eenig werkelijk gezag te doen gelden, of reeds geene nazaten meer hadden op den ledigen troon. Getuige de handelwijze van Karel den Grooten, die, zoodra er eenige kalmte en eenheid in de volkenmassa, die het Romeinsche gebied had overweldigd, ontstaan was, dadelijk het uitwendig bestaan van het keizerschap herstelde.

En bovendien Rome's staat was voor hen één met Rome's godsdienst. Hunne geestelijke herders, die verhevene boden des vredes in een tijd van verwarring en krijg, die roerende verkondigers der liefde in een tijd van verdelging van menschen door menschen, hunne geestelijke herders, zeg ik, waren Romeinen; de beschaving hunner priesters, de taal hunner Kerk, was de Romeinsche beschaving, was de Romeinsche taal. En hoe ware het hun mogelijk geweest, Rome niet te ontzien? Dit ware heiligschennis geweest, overtreding van dien plicht des eerbieds, die geloovigen kinderen

jegens hunne geestelijke vaders voegt, opstand tegen God die een eeuwig beginsel in Rome gelegd had en aan Rome's bestaan scheen verbonden te hebben.

En was het dan niet noodwendig, dat, zoo het Christendom één was, zoo één band alle geloovigen zamenbond, zoo gelijkvormigheid van inrichting en leer een vereischte was, dat dan Rome's kerk als eene moeder onder hare dochters, Rome's bisschop als de eerste onder zijns gelijken, zijne uitspaak van lieverlede als beslissend, zijne wijding van lieverlede als eene onmisbare bekrachtiging van alle geestelijk gezag beschouwd werd; dat, in één woord, Rome als de hoofdstad der Christenheid, Rome's bisschop als de vorst der Kerk vereerd werd? De uitkomst heeft het bewezen. Rome is als hoofd der Christenheid overal erkend geworden, behalve daar, waar Rome's naam, van den aanvang aan, geene tooverkracht uitoefenen kon, ik bedoel, in de landen, die oorspronkelijk tot het Oostersch-Romeinsche rijk behoorden hier zat nog eeuwen lang een echte Caesar op den troon, die zelfs de overweldiging van Italië door vreemdelingen als een roof, aan hem gepeelgd, kon aanmerken; hier bezat men een nieuw Rome in Constantinopel, den begunstigden zetel van den eersten Christenkeizer, met alle heerlijkheid, die aardrijkskundige ligging, kunst en wetenschap verleenen kunnen, toegerust. Maar waar Constantinopels armen niet reiken konden, daar breidde Rome hare armen zegenend, soms knellend, over de Christenheid uit.

Tot nog toe wordt Rome als de hoofdstad der Kerk door de Catholijke Christenen erkend. De Catholijken zijn nazaten van die Christenen, welke zich in den tijd der Hervorming aan de oude kerk gehouden hebben. Zij blijven met kinderlijken eerbied aan de geschiedkundige herinneringen hechten, die Rome voor de Westersche Christenen medebrengt; zij stellen de eenheid van de inrichting en leer der Kerk op prijs, en achten deze niet anders te verkrijgen, dan door de erkenning van Rome's gezag.

Maar een gevaar dreigt dengenen, die Rome's uitnemendheid in de Christenwereld huldigt.

Wie zekere uren of dagen afzondert om zich aan godsdienstige overdenkingen of handelingen toe te wijden, en er tevens niet op bedacht is, de overige uren en dagen des levens door de gedachte der eeuwigheid te heiligen, is juist in datgene vervallen, wat de waarneming van bepaalde gods-

dienstige oefeningen bestemd is te verhoeden: hij heeft het gewone leven ontheiligd en als ontgoddelijkt. De godsdienst moet strekken om ons in alles wat ons omgeeft en in al wat wij verrichten, in al onze betrekkingen en in al onze handelingen God te doen erkennen en vereeren, en wien zij dit niet geleerd heeft, zijne godsdienstoefening is de ware niet, zij is een wereldsch bedrijf, dat zich slechts hierin van elk ander wereldsch bedrijf onderscheidt, dat het aanspraak maakt eene geestelijke handeling te wezen en als zoodanig den wereldschen mensch vermag te paaijen met den waan, alsof hij deel had aan het geestelijke en eeuwige.

Gelijk nu de godsdienst bestemd is om ons het leven te leeren heiligen, zoo is de gemeenschap eener kerk bestemd om ons elke menschelijke gemeenschap heilig te leeren houden; zij moet strekken om ons de banden, die ons aan ons volk, de plichten, die ons aan de Overheid van ons volk verbinden, als door God zelven verordend te leeren eerbiedigen. Alzoo kan er nimmer strijd bestaan tusschen de verplichting, uit onze kerkelijke gemeenschap voortvloeijende, en die, welke van onze betrekking als burgers eener volksmaatschappij onafscheidelijk zijn. Maar beschouwt men de Kerk als tegen den Staat, waartoe men als burgers behoort, overstaande, dan verlaagt men den Burgerstaat in dezelfde mate als men de Kerk verheft: de eerste is dan eene bloot menschelijke en wereldsche inrichting, de tweede is hemelsch en goddelijk, ja, zij is het Godsrijk zelve; de gemeenschap met haar verzekert den geloovige het deelgenootschap aan de eeuwige zaligheid, en deze begeert hij om den wil van geenerlei aardschen band of plicht te verbeuren; hij heeft twee vaderlanden: het eene is het land, waar zijne maagschap woont; het andere heeft den zetel der kerkelijke heerschappij tot hoofdstad; en het eerste bemint hij als zich zelven, het andere als eene bruid, voor welke hij zich zelven en al het zijne met wellust ten offer brengt: als eene bruid - ziedaar eene edele en heilige betrekking! Het is zoo, maar edel en heilig alleen voor den edelen en wijzen jongeling, wien het hoofd niet duizelt en dien de zinnelijkheid uiet prikkelt. Anderzins maakt hij van zijne bruid eene godin, en deugd van zijne zinnelijkheid, en hij bereidt zich eene bedroevende teleurstelling tegen den tijd, dat de bruid zijne vrouw zal geworden zijn; hij bereidt zich een huwelijk, waarin tusschen de beide voormalige gelieven eene betrekking bestaat, niet ongelijk aan die, welke er bestaan moet tusschen de Kerk

en de onderdanen van den Kerkelijken staat, voor wie de kerkelijke hoofdstad met de burgerlijke zamenvalt; die zich dus geen ideaal vermogen te scheppen; in één woord, voor wie de bruid eene vrouw is.

Gansch bijzonder is de betrekking, die er tusschen de volken van de Grieksche Kerk en hunne kerkelijke hoofdstad, Constantinopel, bestaat. Deze hunne hoofdstad is in handen van een niet-Christelijk volk. Ook Jeruzalem, het is waar, is in de macht dierzelfde Mahomedanen; maar de tijd, waarin deze stad tot het Christenrijk behoorde, ligt aan gene zijde der geschiedenis van de tegenwoordig levenskrachtige bijzondere nationaliteiten; ook is Jeruzalem nooit anders dan zeer kortstondig het staatkundig middelpunt van een Christelijk rijk geweest, en de belangstelling in die stad, op zich zelve reeds flaauw genoeg, is bovendien tusschen zoo vele onderling even machtige natiën verdeeld, dat geene derzelve er aan denken kan, hare aanspraak uitsluitend te doen gelden. De tijd, daarentegen, waarin Constantinopel aan Christelijke heerschers toebehoorde, is nog zoo lang niet verleden: de vier eeuwen, sedert welke het aan een Aziatischen stam onderworpen is, hebben de betrekking tusschen haar en het volk, wiens voorzaten haar bezeten hebben, nog niet verbroken. Het rijk, door de vreemde overweldigers op den bodem van het aloude Grieksch-Romeinsche rijk gesticht, schijnt in onzen tijd, en wellicht is dit niet meer dan schijn, maar hoe het zij, het schijnt zijne ontbinding nabij te wezen. Geen wonder, dat bij de erfgenamen van den Griekschen naam, van welke een deel zich reeds op den bodem van het aloude vrije Griekenland een onafhankelijk gebied heeft weten te verwerven, de hoop wakker wordt om in een niet zeer verwijderd verschiet, Constantinopel tot den zetel van een oneindig heerlijker rijk te verheffen. Dunkt het velen in den schoot der Westersche Christelijke volken, dat de liefde voor Rome vaak in strijd is met de nationale belangen; voor de Grieken is de liefde voor hunne Moederkerk algemeen eene bij uitstek nationale zaak: de Ultramontanen begeren hun vaderland voor Rome; de Grieken verlangen Constantinopel voor hun vaderland te veroveren. Zoo vereenigt zich alles om hen met gespannen verwachting op de teekenen des tijds te doen letten. Lang, zoo redeneren zij, kan het Turksche rijk niet meer in den tegenwoordigen toestand

blijven bestaan: het valt van zelve ineen. En wie aanvaarden alsdan de opengevallen erfenis? Wie anders, dan die inwoners des rijks, in welke nog levenskracht is overgebleven, de eeuwen lang onderdrukte vroegere beheerschers, de vele millioenen Grieksche belijders: uit hen komen de nieuwe heerschers voort: de betrekkelijk weinig talrijke Turken worden tot den toestand van naauwelijks gedulde sekte vernederd; een nieuw Grieksch-Christelijk rijk ziet het aanzijn, met Constantinopel, de moederkerk van al wat op aarde de Grieksche kerkleer erkent, tot hoofdtad.

Zoo droomen de Grieken. Zij droomen, zeg ik; want even als zij redeneren, redeneert nog eene Mogendheid in Europa, en die Mogendheid trekt uit die redenering gansch andere gevolgen. Gij begrijpt, dat ik Rusland op het oog heb. Dreigt het Turksche rijk ieder oogenblik in een te storten, en zijn de Grieksch-Christelijke ingezetenen van dat rijk en van het aangrenzende Grieksche koningrijk, als het ware, de natuurlijke erfgenamen van het gebied huns voorgeslachts, dat hun slechts tijdelijk was ontweldigd; dan heeft Rusland, zoo redeneren de Russen zelven en aan hun hoofd de Czaar, dan heeft Rusland het ontstaan van een machtig rijk te duchten, dat, gevestigd in de schoonste provinciën van Europa, bij eene andere huishouding, dan de barbaarschheid der Turken aldaar in de laatste eeuwen liet geworden, licht menigen staat zou overvleugelen; een rijk, allervoordeeligst voor handel en scheepvaart, met eene door talrijke baaijen oneindig uitgebreide kust, aan twee zeeën gelegen; een rijk, dat den sleutel in handen zou hebben van de poorten, die Europa langs de naaste wegen naar Azië voeren; een rijk, eindelijk, met Constantinopel tot hoofdstad, en eenen opvolger der aloude Grieksch-Romeinsche keizers aan het hoofd. Wij zagen boven, welk eene tooverkracht het Westersch-Romeinsche keizerschap, in weêrwil van zijn spoedigen ondergang, op de volken van Europa heeft uitgeoefend, terwijl het Oostersch-Romeinsche rijk voor eenige eeuwen van het veld der beweging en ontwikkeling buitengesloten en daardoor zoo goed als in vergetelheid geraakt was. Welnu! thans kondigt zich een rijk aan, dat zich als eene vernieuwing, als eene voortzetting van het Grieksch-Romeinsche rijk zal willen aangemerkt hebben. Zijt gij, zal dit rijk, eenmaal herboren, tot de Westersche rijken kunnen zeggen, zijt gij de erfgenamen van het oude Rome; hebt gij bij uwen oorsprong zelven erkend, dat gij uwe machtsvolkomenheid van

Rome ontleendet; welnu, met dat Rome was ik oorspronkelijk één; bij ontstentenis van beschermers des rijks op den Westersch-Romeinschen troon viel de schepter noodwendig mij in handen. Wat gij in Rome vereerdet, kwam mij toe; wat gij aan Rome ontweldigdet, was een roof, aan mij gepleegd; wat gij geworden zijt, hebt gij aan het oude Romeinsche rijk ontleend, en ziet, het oude Romeinsche rijk leeft voort in mij. Op zulke weidsche titels zou dat Grieksche keizerrijk, welks wedergeboorte in onzen tijd niet meer onder de bloote hersenschimmen kan gerangschikt worden, in de maatschappij der staten kunnen bogen, en zou Ruslands keizer, tot nog toe de eenige Grieksche keizer, den glans dier titels gaarne op een ander hoofd, dan op het zijne zien overgaan? - Maar eene andere bedenking ligt Rusland nog oneindig nader. Ruslands godsdienstleer erkent Constantinopel als een der heiligste zetels des Christendoms: aan Constantinopels waardigheid acht zij Ruslands kerk ondergeschikt. Staat er nu een Christelijk rijk op, dat Constantinopel tot zetel heeft, dan zijn alle Russische Christenen onderdanigheid schuldig aan eene buitenlandsche kerk, met den glans van aardsche mogendheid omstraald; dan wordt de heerlijkheid van den Russischen keizerstaat, allereerst in de oogen zijner eigene onderdanen, aanmerkelijk overschaduwd. Kan de Czaar dit dulden? Hij, die, gezeten in de vierschaar der Europesche Mogendheden, ter regeling der wereldorde zulk een ontzaggelijk gewicht in de schaal legt? Hij, zonder mededinger, de gewapende arm en het gekroonde hoofd der Grieksche Kerk? Wat er in het Turksche rijk voorvalt, wat er uit het Turksche rijk ontstaat, het mag niet strekken tot vermindering van Ruslands aanzien: mocht er eenmaal een Constantinopolitaansche keizerszetel te vervullen zijn, zoo moet Ruslands Czaar en geen ander dien beklimmen. Daarom, gaarne wil Rusland het Turksche rijk in zijn kwijnend bestaan handhaven, want de Turken zijn het niet, die het ducht; neen! het is de mogelijke toekomst van de in Turkije gevestigde Grieksche Christenen. Dezen moeten aan Ruslands bescherming, aan Ruslands tusschenkomst, aan Ruslands oppergezag gewend worden, opdat zij, wat er gebeure, in Rusland hunnen natuurlijken Heer erkennen mogen. En meent Turkije aan Rusland die inmenging in hetgeen haar en hare onderdanen aangaat, niet te kunnen toestaan, dan moet Turkije met geweld gedwongen worden. Of zou Rusland de verplich-

ting, die zijne grootheid hem oplegt, mogen verloochenen, zijne toekomst prijs mogen geven, van zijne roeping afvallig mogen worden? Van zijne roeping afvallig mogen worden! Ja, Rusland kent zich eene hooge roeping toe. Uit het standpunt der Grieksche Christenen, is de Grieksche kerk, zoo oud, zoo oorspronkelijk, zoo ongeschonden, de eenige ware Kerk: Rome's paus is in hare oogen een eenvoudig gewestelijk kerkvoogd, die, zoo hij iets meer wil zijn, zich afvallig betoont van het ware ligchaam en hoofd der Kerk. Moet dus het Christendom tegen ongeloof en revolutie, moet de Paus zelve tegen oproerige leeken en onderdanen verdedigd worden, dan aanvaardt de Czaar, en misschien kan men hier een veelbeteekenend bezoek voor eenige jaren (1845) door hem aan Rome en den Paus gebracht, als bewijs aanvoeren, dan, zeg ik, aanvaardt de Czaar volgaarne het beschermheerschap over de Westersche kerk en den Paus, wel verzekerd, dat wie bescherming behoeft en aanneemt, eenen meester huldigt. In zulk een geval, zou de Keizer der Franschen, sedert verrezen, zijn eenige mededinger naar het beschermheerschap over de Catholijke Westersche Christenheid wezen. De Protestantsche natiën zouden zich de plannen en daden van het Russische Bewind ongetwijfeld dienen aan te trekken; maar zij zouden dit slechts uit een zuiver staatkundig oogpunt vermogen te doen. Op hun standpunt hebben Ruslands aanmatigingen geen vat: het Protestantisme heeft rechtstreeks tegen het Pausdom, maar middellijk tevens tegen het Grieksche kerkelijk stelsel geprotesteerd, en van alle verplichting tot erkenning van eenige geestelijke macht op aarde ontslagen, breidt het zich over de wereld uit, in dezelfde ontzaggelijke mate als de Protestantsche bevolkingen zelven, die thans reeds Noord-Amerika vervullen, om weldra in Australië en over de eilanden van den Oceaan, die ter eener zijde Westelijk Amerika en ter anderer zijde Oostelijk Azië bespoelt, een nieuw wereldrijk te stichten. Wat de geduchte omwenteling in China voor het Christendom en wellicht voor het Protestantisme zal uitwerken, is Gode bekend. In allen gevalle is het gewicht, dat het Protestantisme door de geweldige uitbreiding der Protestantsche bevolkingen erlangt, zoo ontzaggelijk, dat de strijd tusschen de Europesche volken binnen Europa zich, in vergelijking, bijna als eene binnenlandsche aangelegenheid voordoet. Hoe het zij, ook de strijd over en om de hoofdsteden der Christenheid boeit

der Protestanten belangstelling, niet alleen uit een staatkundig, maar ook uit een wetenschappelijk en geschiedkundig oogpunt. Hoe zouden wij, wie wij ook zijn, zonder ernstige belangstelling de leerstelsels kunnen gadeslaan, die volken tegen volken, ja de burgers van een en denzelfden staat tegen elkander in het harnas jagen? Ja, godsdienstige leerstelsels zijn het, die Europa verdeelen, en, hetzij met bescheidenheid, hetzij met aanmatiging; hetzij door middel van leer en prediking, hetzij door middel van stoffelijke wapenen, om erkenning tegenover de oningewijden, of onderling om den voorrang dingen. Vier zulke leerstelsels laten zich onderscheiden, het eene telkens op omvattender gebied dan het andere. Er is eene Christelijk-historische school in Protestantsche staten, die op het oude geloof een Christelijk staatsrecht bouwt; er is eene Christelijk-historische school op den bodem van het Catholicismus, die het oppergezag der Kerk en des Pausen handhaaft; er is eene Christelijk-historische school, van welke Ruslands Czaar de profeet is, en wier streven wij hebben trachten af te schaduwen; er is, eindelijk, nog eene vierde, die tot Israël, maar bekeerd tot den Christus, en tot Jeruzalem teruggaat, om zich eene toekomst, heerlijker dan alle andere aardsche heerlijkheid, een rijk, met Jeruzalems herbouwden tempel tot heiligdom en Christus zelven tot Koning, te beloven. - God legt in de geschiedenis der menschheid op aarde geenen steen, of het is om daarop te bouwen. Zulke door God gelegde steenen zijn de hoofdsteden der Christenheid, wier beteekenis wij hebben overwogen. Of het gebouw, dat op hen reeds gestaan heeft of nog staat, tot verval en vernietiging, of tot schooner verrijzenis bestemd is, God weet het. Wij moeten, dunkt mij, dit niet eenmaal willen weten; maar te midden van den stroom der aardsche gebeurtenissen, moeten wij ons vasthouden aan eenen grondsteen, die geene aardsche bouwvallen draagt, noch aardsche heerlijkheid verwacht, aan eenen steenrots, dien ik geen anderen naam kan geven, dan die hem in de geschiedenis der menschheid gegeven is: den naam van CHRISTUS. Zoo denkende, zoo gevoelende, zijn wij waarlijk boven belemmerende vooroordeelen verheven: het Jeruzalem, dat op aarde is, zegt de Apostel Paulus, is dienstbaar met hare kinderen; het Jeruzalem, dat boven is, is vrij, en dat Jeruzalem zij onzer aller Moeder!

October, 1853.

W.G. BRILL

Mozaïk.

Wij hadden reeds de *water-* en de *regtzinnigheidsvrees*. Toen wij de laatste ontvingen, bestond er weinig uitzigt op eene vermeerdering van dergelijke kwalen; eene vermeerdering, die dan ook door de Nederlandsche natie niet werd gewenscht, vooral sedert de beide bestaande na de Aprilbeweging in *in-* en *extensiviteit* schrikbarend zijn toegenomen.

Het was onzer tegenwoordige Tweede Kamer (de eigenlijk ware vertegenwoordiging) echter voorbehouden, om een derde kwaal, niet minder schrikbarend, met niet minder hevigheid inwerkende op het zenuwgestel van den individu dan de beide anderen, te doen kennen. Het is de *hiezersvrees*. Wie deze ziekte in al haren omvang wil leeren kennen, sla de diskussies dier hooge staatsvergadering gade bij de behandeling van het voorstel ter afschaffing van den accijns op het vleesch en het tonnegeld, sla de stuiptrekkende bewegingen gade, tot welke die vrees aanleiding geeft, ja - het zij met weemoed óp- en met eerbied áangemerkt - de vaak koddige luchtsprongen en buitelingen, tot welke *les élus de la nation*, tevens tegenstanders van den helschen toeleg om het vleeschgebruik te bevorderen, door haar worden verpligt.

Men schrijft uit Antwerpen: ‘Eene vergadering, éenig in de jaarboeken van onzen *Cercle litteraire, scientifique et artistique*, ja in die van alle andere inrigtingen van dien aard, had onlangs ten onzent plaats, en gaf op nieuw blijk, dat onze stad, hetgeen niet van alle handelsteden kan worden getuigd, aan de allerwege waargenomen beweging op het gebied van Wetenschap en Kunst in geenen deele vreemd blijft.

Europa's beschaving had hare stralen in onze stad als in éen brandpunt vereenigd. De edelste vernuften reikten elkaâr de hand, hetgeen nog zelden was aangestaard. Achtereenvolgens voerden de afgevaardigden uit Frankrijk, Engeland, Duitschland en Nederland *ex cathedrâ* het woord. De Heer Jules Janin sprak over “*de invloed der mode*,” Disraëli over “*de Puff*” in christelijk-historischen zin, Prof. Erdmann over “*de Zelfkennis*” en Prof. A. des Amorie van der Hoeven over “*het naïve*,” terwijl hij ten besluite het dichtstuk “*de Brand*” reciteerde van zijn vriend, den Ridder Tollens.

De laatste spreker bewerkte met het gunstigst gevolg zijn aanzienlijk gehoor. Gedeeltelijk moge dit aan de keuze der onderwerpen te danken zijn,

die bij verre de meesten door de bijwoning van de vergaderingen der dichten kunstlievende genootschappen van Noord-Nederland reeds bekend genoeg waren, om alle hoorders, zonder veel hoofdbrekens, de diepe wijsgeerige beschouwingen der verhandeling en de stoute en verhevene gedachten van het dichtstuk te doen volgen.'

Wij hebben gemeend deze voor ons vaderland zoo vereerende tijding aan ons beschaafd publiek niet te moeten onthouden, en bevelen die vooral aan in het geheugen van alle moderne liefhebbers van statuën en statuëtten, daguerreotypen en phothographiën, wien wij in bedenking geven bij voorraad reeds een plekje gronds op één der pleinen onzer hoofdsteden of een plaatsje aan den wand hunner *salons de réception* uit te zoeken.

In deze dagen van koude, honger en gebrek, en vroege duisternis, - den gouden tijd voor de bibberende orgeldraaijers en krijtende bedelaars, is het ons goed aan het haardvuur te schuilen en ons te koesteren - in de eerste plaats bij het vuur, maar in de tweede en laatste bij de geestelijke vonken, zoo mildelijk spattende uit het Nederlandsch dichterengenie.

Klaag niet over vergulde armoede, kwaadaardige recensent! in wiens borst het altoos wintert; verblijd u veeleer over den overvloed, die u, ten minste in den winter van dit jaar, geboden wordt. Van Noord en Zuid, van Oost en West verschijnen de keurige bundels - neem de héele mooije bandjes het laatst - bundels vol poëzij, voor het minst vol verzen.

Ik wensch hun allen een goed onthaal, maar '*de laatste gedichten*' van vader Tollens in aller handen. De blijmoedige grijsaard munt in dezen bundel weder uit in dien onnavolgbaren eenvoud, dien de 'Letteroefeningen' met zooveel talent en eenvoudige onnavolgbaarheid, bij iedere harer treffende beschouwingen over Kunst en Letterkunde, weet aan te wijzen.

Het *epitheton ornans:* 'onnavolgbaar' heeft ons echter tot het doen eener poging aangespoord, welke menigeen, en de Redactie der Letteroefeningen niet het minst, gewaagd zal noemen. Wij kozen toch ter navolging één der juweeltjes van het zuiverste water.

Treffe ons de straffe van Icarus, indien wij falen. Bij mislukking zullen wij in stilte lijden, maar evenwel - zij 't naauw hoorbaar - stameren: *in magnis voluisse sat est*.

Vader Tollens zong:

De vogelen.

't Groen puilt naauwlijks uit de boomen,
Of daar zijn ze weêr in 't hout,
Al die zwervers, jong en oud.
Waarvandaan toch of ze komen?
's Winters is er geen in 't woud.
Zeg eens, waar gij hebt gezeten,
Waar gescholen, bonte vlugt,
Die komt vallen uit de lucht?
Wie heeft daadlijk u doen weten,
Dat weêr 't lentewindje zucht?

Hoe ze domplen, hoe ze stijgen,
Hoe ze wappren op de veêr!
Zie, daar strijkt een troepje neêr:
Hoe ze wieglen op de twijgen,
Hoe ze schomlen heen en weêr!
Weest voorzigtig, al te dartlen!
Niet zoo woelig, niet zoo druk!
Krijgt toch maar geen ongeluk!
Met dat springen en dat spartlen
Brak er ligt een pootje stuk.

Hoe ze schaatren, hoe ze fluiten,
Gagglen hier en kaaklen daar!
Wat beweging! wat misbaar!
Hoe ze tjilpen, hoe ze tuiten,
Hoe ze gonzen door elkaâr!
Zouden ze aan elkander vragen,
Waar ze scholen in een bouw,
Waar ze huisden in een schouw,
En 't vertellen en het klagen
Wat ze leden van de koû?

Of misschien dat ze overleggen,
Waar 't nu groeizaamst op het land -
In de klei is of in 't zand;
Mooglijk, dat ze elkander zeggen
Waar gepoot werd en geplant.
Zie, daar drijven ze op de veder,
Na een kort en kloek beraad,
Met een golving op de maat,
Midden in mijn moesland neder.
Tuinman! pas nu op uw zaad!

Maar de tuinman, sluw en wakker,
Stond verborgen op de loer,
Waar ze pikten naar het voêr:
Paf! daar dreunt het langs den akker
Van een kruiddamp uit het roer;
En in dwarling opgevlogen,
Rondgestoven heen en weêr,
Weggefladderd heinde en veêr,
Drijven ze als een wolk uit de oogen:
Nergens is een vogel meer.

Hoor eens, tuinbaas! 'k wil 't wel weten,
'k Hou mijn erwtjes liefst voor mij;
Stroopen staat ook niemand vrij;
Maar de vooglen moeten eten,
Even goed als ik en gij.
'k Voel mij 't hart van deernis raken,
Als ze, hunkrend naar het aas,
Siddren bij het minst geraas;
Hoor eens: als ze 't schaplijk maken,
Zie wat door de vingren, baas!

Wij poogden hem van zoo nabij mogelijk na te volgen in

De muizen.

Neen, 't is van Tollens niet, Maar 't is hem nagezongen!

't Nachtlijk uur heeft pas geslagen,
Of zij treden uit hun kluis,
Wandlen glurend door het huis;
Daags durft geen van hen zich wagen;
Schuilen zij in 't kolengruis;
Zeg mij, waar gij hebt gezeten
Waar gescholen, wilde stoet!
Hadt gij daags te weinig moed?
Wie heeft, kleinen, 't u doen weten
Dat gij 's nachts juist wandlen moet?

Hoe ze schromplen, hoe ze kruipen,
Hoe ze krabblen op en neêr,
Komende van heinde en veêr.
Hoe ze schuiflen, hoe ze sluipen,
Hoe ze springen keer op keer!
Weest voorzigtig, al te dartlen!
Niet zoo woelig, niet zoo druk!
Krijgt toch maar geen ongeluk;
Met dat krabblen en dat spartlen
Braakt ge ligt een pootje stuk!

Hoe ze piepen, hoe ze fluiten,
Schreeuwen hier, en knabblen daar!
Wat beweging! wat misbaar!
En geen ooglid kunt ge sluiten
Van dat stromplen door elkaâr!
Zouden ze aan elkander vragen,
Waar ze scholen, in welk gat,
Waar de meid haar smoutpot had,
En 't vertellen en het klagen
Wat ze leden van de kat!

Of misschien, dat ze overleggen,
Waar de beste proviand
Mogt gelegd zijn voor de hand!
Mooglijk, dat ze elkaâr wel zeggen
Hoe men daarvan watertandt.
Zie, daar stijgen zij kloekmoedig,
Naadrend in een groot getal,
Tot de pot die voeden zal,
En zij smullen er zoo goedig....!
Keukenmeid! denk om je val!

En de meid, zoo sluw als schrander,
Had de val reeds klaar gezet,
Boven op de pot met vet.
Pof! daar zit reeds de een en de ander
In het loos gespreide net.
En al de andren, vol verbazen,
Siddrend voor dat droevig lot -
Al te duur betaald genot! -
Laten de gevangnen razen
En verlaten de aarden pot.

Hoor eens, Trijntje! 'k wil 't wel weten,
'k Houd mijn smout het liefst voor mij;
Stelen staat ook niemand vrij,
Maar de muisjes moeten eten,
Even goed als ik en gij.
'k Voel mij 't hart van deernis raken,
Als ze ruiken wat er leit
In uw kelder uitgespreid,
En er niets van mogen smaken!
Hoor eens, als ze 't schaplijk maken,
Zie wat door de vingers, meid!

Wij bezitten op dit oogenblik in ons midden eene Koninklijke Commissie tot herstel van het nationaal tooneel, bestaande uit de Heeren: Mr. J. van Lennep, Mr. J.H. Burlage en A.J. de Bull. Hare veel omvattende werkzaamheid sprak zich reeds uit in het doen voorstellen van: *Joan Woutersz, Romeo en Julia* en de *Politieke Tinnegieters*, welk laatste stuk in de tale der Heraldiek een sprekend wapen zou worden genoemd.

Er wordt gevraagd of bedoelde Commissie ook het nieuwe drama: *de Bede der Schipbreukelingen* laat vertoonen en daarmeê haren arbeid besluit.

Bibliographisch album.

Programma van het Gymnasium te Deventer. 1853.

> Blasen ist nicht flöten, ihr müsst die Finger bewegen.
> Goethe.

Het Berigt omtrent het Stedelijk Gymnasium te Deventer over den Cursus 1853-1854, bevat als aanhangsel een in het Hoogduitsch geschreven Programma over ‘Schiller's Wilhelm Tell’, van den Heer S. Susan.

Wanneer de loffelijke gewoonte, op verscheidene Gymnasiën ingesteld, om bij het jaarlijksche schoolberigt een Programma te voegen, bij beurten door de Docenten geschreven, onder anderen ook die strekking heeft, de onderwijzers in staat te stellen, om, althans in een geschrift van geringeren omvang, van tijd tot tijd eene proeve te leveren van hunne kennis en bedrevenheid in dat vak, waarin hun het onderwijs is toevertrouwd, en wanneer bijgevolg ieder Onderwijzer jegens zich zelven verpligt is, tijd noch moeite te ontzien, om aan den goeden dunk, dien men van zijne bekwaamheid heeft, en aan de goede verwachting, die men dien ten gevolge ten opzigte van zijn te leveren specimen koestert, te beantwoorden, - dan kan men zich waarlijk niet genoeg verwonderen, dat de Heer S., over een onderwerp handelende, als het door hem gekozene, hetwelk zulk eene rijke stof ter behandeling aanbiedt, en bijgestaan door eene mede zoo overvloedige literatuur, zulk een onbeduidend geschrift heeft kunnen uit de handen geven als het onderhavige, dat zoo in allen deele geschikt is, de goede meening, die men van des Schrijvers bekwaamheden heeft en te regt heeft, in plaats van te versterken,

veeleer te verminderen. Wij althans moeten bekennen, dat ons nog nimmer op het gebied der kunstkritiek een geschrift onder de oogen gekomen is, dat ons zoowel ten opzigte van den inhoud, als van den vorm, minder voldaan heeft. En toch houden wij ons aan den anderen kant ten volle overtuigd, dat de Heer S., indien hij zich slechts een weinig moeite had willen geven, iets geheel anders had kunnen leveren. Daarom kunnen wij deze nalatigheid niet onopgemerkt laten voorbijgaan. Cui posse datum, is velle ne respuat; of: hij wijte het zich zelven, wanneer de kritick hem lastig valt.

Let men vooreerst op den inhoud dezer Verhandeling, en vraagt men zich zelven, na het stuk ten einde gelezen te hebben: wat heeft toch de Schrijver met zijne Verhandeling bedoeld - dan staat men waarlijk verlegen en weet zich geenerlei antwoord te geven, zoo zelfs, dat men niet eens durft te bepalen, of de Heer S. het geheele Schillersche drama heeft willen behandelen of slechts een gedeelte daarvan en nog minder; of hij eene literatuur-historische beschouwing daarvan heeft willen leveren, of eene aesthetisch-kritische; of hij eene analyse van het stuk naar bedrijven en tooneelen heeft op het oog gehad, ten einde de ekonomie of het organismus van het geheel te ontvouwen, of dat hij zich alleen bij enkele plaatsen heeft willen bepalen, b.v. bij die, waar Tell op den voorgrond staat, ten einde dezen als den held van het drama te karakteriseren, en wat dies meer zij. Niets van dat al blijkt met zekerheid.

Al hetgeen er van Tells karakter gezegd wordt, bepaalt zich bij de vier volgende plaatsen, die telkens nagenoeg idem per idem bevatten en slechts eene kleine variatie zijn op een paar woorden van Goethe en van Mad. de Staël. Bl. 6 leest men: ‘Der Held ist nichts mehr als der einfache Sohn des Gebirges, der von Politik nichts weiss und sich in dieselbe nicht mischt. Der Zufall, die Selbstvertheidigung macht ihn zum Retter des Vaterlandes.’ - Bl. 17: ‘Tell ist kein Held des Spiels (zegge: *kein dramatischer Held*), sondern nur ein schlichter, harmloser Sohn des Gebirges, der sich auf keine Politik versteht und in dieselbe sich nicht einlässt; dass er indirect der Retter seines Vaterlandes wurde, ist ein Zufall, weil eben der Unterdrücker der Schweiz gerade auch jener war, der ihm sein angestammtes Recht streitig machen wollte.’ - Bl. 10: ‘Der schlichte Sohn des Gebirges, den die Natur zum Hirten gebildet, der nur das Leben geniesst, wenn er rastlos ein flüchtiges Ziel verfolgen kann, bekümmert sich weder um Knechtschaft, noch um Herrschaft, er kann nicht rathen und prüfen; aber gilt es, ein verirrtes Lamm von dem Abgrund zurückzuführen, einen Vater seinen Kindern mit Gefahr des Lebens zu erhalten, hat man ihn zu einer bestimmten That, die einen Mann fordert, nöthig, dann fehlt der Tell nicht; oder wenn die Noth ihn zur Selbstvertheidigung zwingt, wenn man ihm sein gutes, göttliches Recht streitig macht, wenn er Gefahr für Weib und

Kind almet, dann erst gelangt er in (zegge: *kommt er zu* -) Besinnung und Ueberlegung. (sie?) - Bl. 10: ‘Tell denkt an die Tyrannei, die ihn unmittelbar trifft, nicht an die Politik; er verurtheilt den Tyrannen vor seinen (zegge: *seinem*) eigenen Richterstuhl, er tödtet ihn; aber er nimmt an keine (zegge: *keiner*) Verschwörung Theil’[1].

Eene Analyse van het Drama kunnen wij de Verhandeling, alhoewel er naar de volgorde der bedrijven over gehandeld wordt, ook niet noemen, aangezien er dan meer dan de helft zou zijn overgeslagen, want in het eerste bedrijf wordt er geen woord gezegd van het schoone tooneel tusschen Walther Fürst en Gertrud, geen woord van hetgeen er voor Zwinguri plaats heeft, geen woord van de zamenspraak tusschen Tell en Stauffacher, geen woord van Melchthal ten huize van Walther Fürst, in het tweede bedrijf niets van het tooneel ten huize van den Vrijheer von Attinghausen; in het derde bedrijf niets van Rudenz en Bertha; in het vierde bedrijf niets van het 1° tooneel, het sterfbed van den Heer von Attinghausen, en in het vijfde bedrijf niets van het eerste en laatste tooneel.

Van een literatuur-historisch standpunt is er naauwelijks een spoor te vinden. Er blijft dus wel niets anders over, dan het geschrift als eene aesthetische kritiek te beschouwen. En het schijnt dan ook, als of de Heer S. het plan had gehad, iets dergelijks te leveren. Maar ook van dien kant beschouwd, is het stuk in allen deele hoogst onvoldoende. Wel is waar men ontmoet hier en daar een gezegde van Schiller zelf over zijn gedicht, of van Goethe of Mad. de Staël of een paar andere (genoemde en *niet genoemde*) beoordeelaars van vroegeren tijd, maar al deze aanhalingen zijn zonder orde, zonder kritiek, zonder een leidend idee en zonder dat er eenig degelijk resultaat uit getrokken wordt, hier en daar zoo maar ter loops er tusschen ingestrooid, en hebben daardoor hunne oorspronkelijke waarde zoo geheel verloren, dat het beter ware, indien zij geheel waren achterwege gelaten, en zulks vooral dan, wanneer zij, gelijk meestal plaats heeft, ook nog kwalijk begrepen, en dien ten gevolge verkeerd toegepast, of, hetgeen nog erger is, deels door overhaasting in het afschrijven deerlijk verminkt, deels door eigenmagtige verandering in volslagen nonsens herschapen zijn. Zoo leest men b.v. bl. 14: ‘Bisher glaubte die Welt an den Heldensinn einer Lucretia, eines Mucius Scaevola und liess sich dadurch erwärmen und begeistern; jetzt aber kommt die historische Kritik und sagt, dass jene Personen nie gelebt haben, zondern als Fictionen und Fabeln anzuschen sind, die der grosse Sinn

1 ‘Il ne pense point à la politique, il ne songe à la tyrannie que quand elle trouble sa vie paisible; - il la juge, il la condamne à son propre tribunal, mais il ne conspire pas.’ *Mad. de Staël*.

der Römer erdichtet, *so sollten wir wenigstens gross genug sein, daran zu glauben*;' terwijl deze woorden van Goethe bij Eckermann, onverminkt, aldus luiden: 'Bisher glaubte die Welt enz. - Jetzt aber kommt die historische Kritik und sagt, dass jene Personen nie gelebt haben, sondern als Fictionen und Fabeln anzuschen sind, die der grosse Sinn der Römer erdichtete. Was sollen wir aber mit einer so ärmlichen Wahrheit? Und wie die Römer gross genug waren, so etwas zu erdichten, so sollten wir wenigstens gross genug sein, daran zu glauben'[1]. In 'Tages- und Jahreshefte,' XXX. p. 183. zegt

1 De Heer S. geeft hier abusivelijk Carrière als bron op. Deze woorden zijn niet van Carrière, maar van Eckermann ontleend, gelijk ook de onmiddelijk voorafgaande: 'Urkundlich lässt sich der Apfelschuss nicht nachweisen; aber die Mythe ist dergestalt mit dem Volksleben der Schweizer verwachsen, dass sie dem factischen Ereignisse gleichsteht,' waar echter de aanhalingsteekens geheel vergeten zijn. Deze slordigheid, t.w. het weglaten of verkeerd plaatsen van aanhalingsteekens, komt ook elders voor. Meermalen wordt er eene plaats uit een' schrijver overgenomen, zonder dat zijn naam genoemd wordt en zonder dat er aanhalingsteekens geplaatst worden, of, zoo al die teekens niet ontbreken, staan ze toch niet daar, waar zij behooren te staan, t.w. niet in het begin, maar in het midden der overgenomen plaats. Daardoor krijgt het dan veelal den schijn, als of men de eene helft van eens anders gezegde voor zijne eigene woorden wilde uitgeven. Wij veronderstellen dergelijke bedoelingen niet in den Heer S., maar vragen toch, of men uit de interpunctie van de zoo even genoemde en van de navolgende plaatsen niet iets van dien aard zou kunnen opmaken. B.v. bl. 8: 'Und wie Fran von Stahl (!) sich ausdrückt: cette vie tout à la fois pastorale et guerrière, qui combat avec la nature et reste en paix avec les hommes, erregt ein lebendes (zegge: *lebhaftes*) Interesse für die Schweiz und erhebt die Nation zu einer dramatischen Person.' Conf. Mad. de Stael: cette vie tout à la fois pastorale et guerrière, qui combat avec la nature et reste en paix avec les hommes: tout inspire un intérêt animé pour la Suisse; et l'unité d'action dans cette tragédie, tient à l'art d'avoir fait de la nation même un peronnage dramatique.' - Bl. 5: 'Alles sollte, wie bij Göthe, stets Erfahrung, tief reale Gestalten und keine Idee sein, und da er, im Gegensatz von Schiller, keine Ideen sogar "*mit den Augen sehen konnte*," so blieb der Stoff liegen, bis dass Schiller, mit Göthe's Bewilligung: nach der ihm eigenen Richtung und den Bedürfnissen des Theaters gemäss, das Leben und die Geschichte der Schweiz in Tell idealisirte.' - Bl 4: 'Die Räuber mit allen Mängeln, den Monstrositäten der Anlage, der Uebertreibung der Charaktere und der Handlung tragen schon in sich den Geist, der damals in ganz Deutschland wiederhallte, "*den Angstruf eines Gefangenen nach Freiheit*" einen Geist, der sich bald verheerend erheben und in kurzer Zeit in Erfüllung bringen sollte, was in den engen Raum eines Theaterstüks zusammen gedrängt, -? - und was das Genie der Freiheit zwar undeutlich und verworren und wie "*durch ein Fern, rohr*" schon geahnt hatte.' - Hier zijn niet alleen de 'oogen', de 'noodkreet' en de 'verrekijker', maar ook al het overige deels uit G. Schwab, deels uit Hinrichs letterlijk overgenomen. - Onder deze kategorie behoort ook het volgende. Bl. 6 leest men: 'Die angeblichen (?) Brunnen (zegge: *Quellen*) waren vermuthlich: Schweizerische Geschichte von Tschudi und Johannes von Müller; auch Ebeli, Schilderung der Gebirgsvölker der Schweiz.' - d.i. naar *ik* vermoed, heeft Schiller bij zijnen Tell uit de navolgende bronnen geput. De Heer S. wil het dus doen voorkomen, als of hij de eerste ware, die deze bronnen had ontdekt? - en de Heer S. weet toch zoo goed als wij, dat het reeds voor lang den onvermoeiden ijver van Joachim Meijer (Schiller's Wilhelm Tell, auf seine Quellen zurückgeführt und sachlich und sprachlich erläutert von J.M.; Programm der Studien-Anstalt in Nürnberg, 1839) gelukt is, deze en nog drie schrijvers (waarbij Böttiger in de 'Minerva' den zevenden en achtsten gevoegd heeft) als bronnen van Schiller op te sporen, want dit is reeds sints jaren bij alle Schillers biographen en met name ook bij G. Schwab, dien de Heer S. kennen moet, omdat hij hem aanhaalt, te lezen. Wat is dan hier nog langer te vermoeden? Waartoe dat pronken met geleerde divinatiën in dingen, die iedereen weten kan! - Buitendien hoe slordig is dat alles afgeschreven. Niet: Schweizerische Gesch. von Tschudi und Joh. v. Müller, maar Tschudi's Chronik und J.v. Müller's Geschichten Schweizerischer Eidgenossenschaft; ook niet Ebeli, maar Ebel, Schilderung enz. moet het zijn. Zoo vindt men ook bl. 14 aangehaald: 'Pölitz, dramatische Form' een boek, dat niet bestaat, maar wel: Pölitz, Das Gesammtgebiet der deutschen Sprache, en aldaar in het 3de deel een hoofdstuk, getiteld: 'die dramatische Form der Dichtkunst.'

Goethe: ‘Von meinen Absichten melde nur mit wenigem, dass ich in dem Tell eine Art von Demos darzustellen vorhatte und ihn desshalb als einen kolossal-kräftigen Lastträger bildete - ohne sich weiter um Herrschaft zu bekümmern, sein Gewerbe treibend und die unmittelbarsten persönlichen Uebel abzuwehren fähig und entschlossen.’ Den Heer S. schijnen deze woorden niet voldaan te hebben; althans men vindt ze hier aldus teruggegeven, bl. 5: ‘Er wollte in Tell eine Art von Demos vorstellen - ein harmloser, *kolossaler Lastträger*, der sich weder um Herrschaft noch um Knechtschaft bekümmerte und *nur Gefühl hatte für die Blitzschläge, die ihn unmittelbar und persönlich trafen*.’ Zoo zoude dan de held van het door Goethe ontworpen epos een kolossale lummel geweest zijn, voor niets gevoel hebbende, dan voor hetgeen zijn eigen persoon betrof! - Andere aldus ad modum Ballhornii verbeterde plaatsen zijn de volgende: Pölitz, Das Gesammtgebiet der deutschen Sprache, D. III, blz. 367: ‘Die Hauptperson im Drama muss daher der Einbildungskraft immer gegenwärtig sein, selbst wenn sie von der Bühne in den einzelnen Seenen abgetreten ist, auch muss die Verwickelung und Entwickelung des dramatischen Knotens auf sein Schicksal den entschiedensten Einfluss behaupten.’ De Heer S., de laatste woorden omkeerende, zegt bl. 8: ‘Tell steht jetzt, wie man sagen kann, im Mittelpunkt (!); wenn er auch in den einzelnen Scenen von der Bühne tritt, zo bleibt er doch für unsere Einbildungskraft immer gegenwärtig, und sein Schicksal hat auf die Entwickelung des dramatischen Knotens den entscheidensten (zegge: *entschiedensten*) Einfluss[1]. - Item, bl. 5: ‘Der Landvogt war zwar ein rachesüchtiger

1 Ook hier zijn wederom de ‘’, (duitsch: die Gänsefüsschen) geheel weggelaten.

und herzloser Tyrann, der aber doch zwischen beiden etwas Gutes verüben mochte,' enz. Ook hier ware het, althans voor de taal, beter geweest, indien de Heer S. de woorden van Goethe geheel onveranderd had overgenomen, want 'zwischen beiden' en 'Gutes verüben' is niet Duitsch. Hetzelfde is het geval met de navolgende woorden, insgelijks van Goethe: 'Durch alle Werke Schillers geht die Idee der Freiheit, und diese nahm eine andere Gestalt an, sowie Schiller in seiner Kultur selbst ein anderer wurde.' De Heer S., bl. 4: 'Durch *Schillers alle Werke* geht die Idee der Freiheit, und diese Idee nahm eine andere Gestalt an, so wie Schiller in seiner Kultur weiter ging und ein *anderer Mensch* wurde.'

Proeven van eigen kritiek ontmoet men er zeer schaars, omdat de Heer S. het opzettelijk schijnt vermeden te hebben, een eigen oordeel uit te brengen. Trouwens aan al die gewigtige bedenkingen, tegen dit gedicht in vroegeren en lateren tijd geopperd, en die men, zoo men er niet geheel in vago, ins Blauc hinein, over spreken wil, niet kan en mag onaangeroerd laten, gaat de Heer S. met stilzwijgen voorbij, of, zoo er eens van een dergelijk subtiel punt gerept wordt, houdt hij zich aanstonds met een 'dem sei nun wie ihm wolle[1]' buiten stemming, of Mevr. de Staël wordt verzocht, het woord te doen[2]. Van al hetgeen reeds Bouterweck en Solger en later voornamelijk Börne, de Recensent in de Iris, Weber, Schink en anderen dit drama ten laste gelegd hebben, wordt er geen woord gezegd; niets over het beweerde gebrek aan eenheid van handeling in het stuk, niets over het geisoleerde optreden van Tell, te midden van zijne landgenooten, niets over Rudenz en Bertha, als onnoodige stoffaadje, niets over de vraag, of de dramatische Tell, de teederhartige vader, gelijk hij daar geschilderd wordt, het bewuste schot heeft *kunnen* doen; niets van Tell's onderdanigheid jegens zijnen heer, die hem Börne als 'philisterhafte Submission' zoo kwalijk heeft genomen, niets over Tells ontsnappen uit de boot, door denzelfden

1 De Heer S. schijnt een bijzondere voorliefde voor deze wending te hebben. Men vindt haar ook bl. 14: 'alle Ereignisse, welche in der Welt auf das Schicksal eines ganzen Volkes oder eines ganzen Landes einwirkten, werden in der geweihten und profanen Geschichte immer (!) dargestellt als von den sichtbaren Zeichen der Natur vorher angemeldet. Der Himmel macht seine Zustimmung oder Abneigung immer durch ausserordentliche Erschütterungen in der sichtbaren Natur kund. *Dem sei nun wie ihm wolle*, enz.' - Nein, dem sei nicht wie ihm wolle, of er moest in de zigtbare natuur dezelfde wanorde heerschen, als in deze verhandeling. Aan het geloof aan eene dergelijke bovennatuurlijke machinerie mag men thans in de poëzij eene plaats inruimen en in eene 'Kapuzinerpredigt,' maar nergens anders.

2 Indien zulks uit galanterie is geschied, hebben wij er vrede mede. Anders moeten wij bekennen, hadden wij liever gezien, dat de Heer S. ons getoond had, mannen als Börne, Hoffmeister, Weber, Joachim Meyer, Schink en anderen over zijnen Tell nagelezen te hebben.

Börne eene verraderlijke daad genoemd; niets over de zonderlinge wijze van beraadslaging op het Rütli, waar datgene, wat een hoofdpunt van overweging had moeten uitmaken, aan het toeval wordt overgelaten; niets daarvan, dat de eedgenooten meer spreken dan handelen; niets over den breeden monoloog van den anders zoo woordkarigen Tell; niets over de zamenstelling van Tell en Johannes Parricida als ‘apologetischen Missgriff,’ niets over de declamatorische Tirade van Melchthal: ‘o eine edle Himmelsgabe,’ enz. of over de emphatische declamatie van Ruodi, waar de Heer S. toch zoo geschikt eene gelijkluidende plaats uit zijn' Shakespeare (Lear) had kunnen aanhalen; niets over het karakter van Hedwig, als te teêr, te sentimenteel geteekend, en hoe al die deels gegronde, deels ongegronde bedenkingen verder heeten mogen. Niets van dat al is hier te vinden. Echter geheel ontbreekt het deze aesthetische kritiek toch ook niet aan aesthetiek, noch aan kritiek. Maar helaas! de weinige plaatsen, waar de Heer S. een eigen oordeel uit, verwekken mede geen groot denkbeeld, noch van des schrijvers kennis, noch van zijne redeneerkunde. Ten bewijze mogen de volgende plaatsen dienen. Bl. 10: ‘Der erste Akt soll die Auseinandersetzung des Gegenstandes sein, wie Boileau bemerkt: que dès les premiers vers l'action préparée, sans peine du sujet aplanisse l'entrée. Alle Personen sollen da in ihrem Charakter erscheinen, oder wenigstens mittelbar bezeichnet zein, in so fern sie mit der ganzen Handlung in Beziehung stehen. Und wie meisterhaft entspricht Schiller jener Bedingung; wie schön bewährt sich in dieser Aufgabe sein Geist für das Edelste und Erhabenste, Recht und Freiheit, jenes allen seinen Schriften aufgedrücktes (zegge: *aufgedrükte*) Gepräge, welch eine herzerhebende, alt-deutsche Sitte und welchen biedern Heldenmuth athmet nicht seine Darstellung.’ Bestaat daarin het meesterlijke der expositie? Door expositie, Exposition (of gelijk de Heer S. in zijn Duitsch belieft te zeggen: Auseinandersetzung des Gegenstandes) verstaat men immers al die mededeelingen die de dichter terstond bij het begin van zijn stuk te doen heeft, ten einde den lezer of toeschouwer omtrent de plaatselijke en tijdelijke omstandigheden, in welke de handelende personen zich bevinden, en omtrent de personen, van welke de ontwikkeling der handeling uitgaat, in te lichten, alsmede om de motiven of werkende oorzaken bloot te leggen, van welke het geheele verloop der handeling afhangt. Deze mededeelingen moeten echter niet bij wijze van Proloog vooruitgezonden worden, zoodanig, dat men ze ook des noods zou kunnen overslaan. Integendeel, met de expositie moet de handeling zelve beginnen, zij moet een gedeelte der handeling, een stuk van het geheel uitmaken. Wanneer men nu wil aantoonen, dat een dichter aan dit vereischte in zijn gedicht meesterlijk heeft voldaan, hoe kan het dan te pas komen, over 's mans liefde voor regt en vrijheid, over heldenmoed en derge-

lijke te spreken? - Zulk eene redenering is gelijk aan die: Jan is goed, Jan is dichter, ergo is Jan een goed dichter. - Bl. 5: ‘Der Wilhelm Tell hat viele Eigenthümlichkeiten, wordurch (zegge: *wodurch*) er zich von gewöhnlichen Schauspielen unterscheidet. Erstens ist jene Freiheit, die in den übrigen Schillerschen Stücken auftritt, ein Gegenstand, um dessen Besitz man noch kämpft oder der in eine ferne: (zegge *einer fernen*) Zukunft zu hoffen ist; hier ist sie in voller Kraft da, ist sie mit dem Volksleben schon *in einander gewachsen* wie der Kern in der Frucht, und streitet man zur Erhaltung dessen, was man schon besitzt. Der Held des Stücks unterliegt nicht der Macht des Schicksals. Mitleiden und Furcht, die eigentlichen Hebel des Drama's, werden dadurch erregt, dass der Zuschauer einen edlen Mann ohne eigene Schuld, gegen ein widriges Verhängniss kämpfen sieht, unter dessen fast zermalmender Kraft der Geist des Ringenden immer erhöht und gesteigert wird, bis er sich siegend und rächend über seinen Unterdrücker erhebt. Zweitens enz.’ - Welk eene confusio idearum in weinige regels! Dus Schillers Wilhelm Tell verschilt van de gewone tooneelspelen ten eerste daardoor dat 1°. dit stuk van een anderen inhoud is, dan de overige Schillersche stukken, 2°. dat de held van dit stuk niet bezwijkt, en 3°. dat medelijden en vrees niet daardoor opgewekt worden, dat enz.; en deze drie punten zijn één, makende één punt van verschil uit. Bij gevolg zijn alle andere tooneelspelen van gelijken inhoud, laten alle andere tooneelspelen hunnen held regelmatig het onderspit delven en verwekken alle andere tooneelspelen geen medelijden en geene vrees daardoor, dat enz.! - Bl. 4: ‘Kabale und Liebe, der Kampf gegen die Ordnung des Lebens, Marquis Posa im Don Karlos, vertritt die Rechte der Menschheit ans dem höchsten Standpunkte betrachtet; die heilige Unschuld der Jungfrau, der Magd (d.i. de meid) von Orleans tritt für die Rechte der Völker in die Schranken enz.’ Alzoo in Kabale und Liebe wordt een strijd gevoerd tegen de orde des levens? - Het privilegie van bevoorregte standen, hunne zedelijke en sociale verbastering, de verguizing der heiligste regten, der persoonlijke vrijheid en gelijkheid, hof- en adelintrigues enz. maken dus de orde des levens uit? Verder: ‘die heilige Unschuld der Jungfrau’ enz. Noch de onschuld der maagd van Orleans, noch de maagd van Orleans zelve strijden voor het volkenregt. Gesteld ook, het ware denkbaar, dat een meisje voor het volkenregt (NB. voor zulk een abstractum!) het harnas zou aantrekken, zoo strijdt toch Johanna er in geen geval voor. Zij heeft het zwaard alleen voor haren koning aangegord, voor niets anders. De vaderlandsliefde verschijnt bij haar als een zeer ondergeschikt motief. Haar naaste doel is, haren koning in Rheims te kroonen. Al hetgeen zij doet, doet zij voor den koning alléén. En zoo moet het ook zijn, wanneer dit gedicht eene ‘roman-

tische Tragoedie' zal kunnen genoemd worden. Juist dat geeft aan hetzelve het romantische karakter, het middeleeuwsch koloriet. - Bl. 6: 'Die Selbstvertheidigung macht Tell zum Retter des Vaterlands. Die Freiherren der Schweiz tragen wenig zur Rettung bei, und die eigentlichen Widersacher, der Tyrann und der Adel treten nur auf in Unrecht und sterben in Unrecht.' - d.i. De adel (want vrijheeren behooren ook tot den adel) draagt weinig bij tot de bevrijding van het land en de adel ook niet, en Gessler c.s., de verdrukkers van het land, ook niet! En zulke dingen in zoo pompeuse woorden! - Buitendien staat er van den adel, die slechts in onregt optreedt, bij Schiller niets te lezen. Wel is waar neemt Schiller (in strijd met Tschudi) aan, dat een gedeelte van den Zwitserschen adel naar de zijde van Oostenrijk overhelde, en geeft zulks in den persoon van Rudenz te kennen; maar dat de adel aan den overmoed en de wreedheden der landvoogden zou hebben deelgenomen, leest men nergens. Slechts één (Wolffenschiessen) 'tritt (om de schoone tirade van hierboven nog eens te herhalen) auf in Unrecht und stirbt in Unrecht.' Daarentegen de oude Attinghausen ontslaapt zacht en zalig. Rudenz, door Bertha bekeerd, verzoent zich weldra weder met zijne landgenooten, en beiden, Rudenz en Bertha van Brunek, worden, in plaats van in onregt te sterven, nog ter regtertijd een aardig paartje.

Maar het wordt tijd, de pen neer te leggen, anders loopen wij gevaar allengs het geheele programma af te schrijven. Slechts ééne plaats kunnen wij ons niet onthouden, hier nog bij te voegen, omdat zij in rariteit al het overige nog overtreft. Op bl. 6 staat te lezen als volgt: 'Die schmerzliche Gewalt des höchsten Jammers, die gefährdete Sicherheit des guten Hausrechts, des Sterns im Auge, treibt die bescheidenen wackern Männer aus den drei Landen, die heilige Sache ihres Vaterlandes in Schutz zu nehmen.' - Hoe komt toch de Heer S. aan dien waarlijk kolossalen Gallimathias? - Antwoord: In het eerste bedrijf, eerste tooneel, antwoordt Baumgarten, na verteld te hebben, dat hij den landvoogd Wolffenschiessen, die zijne vrouw heeft willen geweld aandoen, had vermoord, op den uitroep der omstanders: God zij u genadig, wat hebt gij gedaan!

> 'Was jeder freie Mann an meinem Platz!
> *Mein gutes Hausrecht* hab' ich ausgeübt
> Am Schander meiner Ehr' und meines Weibes;

en in het vierde tooneel zegt Melchthal, wiens vader de landvoogd Landenberger de oogen heeft laten uitsteken:

> 'Nicht lüstern jugendliches Blut, mich treibt
> *Des höchsten Jammers schmerzliche Gewalt*,

Was auch den Stein des Felsen muss erbarmen.
Ihr selbst seid Väter, Häupter eines Hauses,
Und wünscht euch einen tugendhaften Sohn,
Der eures Hauptes heil'ge Locken ehre,
Und euch den *Stern des Auges* fromm bewache.

Nu neemt de Heer S. het huisregt, den jammer en den oogappel, werpt alle drie in één ketel en brouwt daarvan het bovenstaande mixtum compositum, het dolste, dat ooit uit des Unsinns Hexenküche te voorschijn is gekomen, en waarmede alleen nog te vergelijken is, wat er op bl. 6 van de liefde gezegd word, dat namelijk de liefde is ‘eine einfache anspruchlose Blume in dem Distelen- und Dornenkranze des drohenden Schicksals mit eingeflochten.

An Schillers genius.

‘Deine Wercke zu höchster Belehrung
Studirt er bei Tag and bei Nacht,
Drum hat er in tiefster Verehrung
Dir ganz was Absurdes gebracht.’
Dr. SICHERER.

Holland. Almanak voor 1854. *Uitgegeven door Mr. J. van Lennep. Te Amsterdam, bij Gebroeders Kraaij*.

Zoo de vroeg invallende schemer, het ontbladerd geboomte en de koude wind, die over het graauwe landschap heensnerpt, ons niet de aankomst van den winter verkondde, het ware ons reeds gemeld geworden door de verschijning der Jaarboekjens in sierlijken dos. Zou er verband zijn tusschen den winter en die kinderen der weelde? Tusschen het verstorven landschap, met het mollige sneeuwkleed bedekt, en de almanakken, omhangen met den prachtband, waaraan de weelde en de mode zoo kwistig hare cijnsen hebben gebracht?

Misschien dat het andwoord ons lichter zij na de doorbladering van een dier talrijke voortbrengselen der Kunst, en wel van die, welke gewis bij honderden onzer landgenoten zal zijn ingeleid, om

den wille van een man, van wiens veelzijdige talenten bijkans ieder tijdgenoot gewaagt; van een man, die zijn lauweren plukt in alle genres der poëzije, met de pen en met het woord, in hof- pleit- of raadzaal.

Het kan na deze inleiding niet meer onzeker zijn, dat we het Jaarboekjen ‘Holland’ bedoelen, uitgegeven door Mr. J. van Lennep en Gebr^{s} Kraaij.

Toen Mr. J. van Lennep voor de eerste reize zijn Jaarboekjen deed verschijnen, beloofde hij reeds eene gunstige uitzondering te maken op den algemeenen regel, en zijn ‘Holland’ op Hollandsch papier, met Hollandsche letters gedrukt, in een echt Hollandschen band, door Hollandsche binders gebonden, te doen bogen op echt Hollandschen inhoud. Wij gelooven te mogen beweren dat de uitgever, zij het ook voor de eerste reize, aan eene uitgesproken belofte, een opgevat systeem ontrouw is geworden.

Wij zijn de laatsten om ons te vermeten dit af te keuren, daar wij bij het geven der belofte de afwijking reeds hadden verwacht. Evenwel draagt deze Almanak, en de tegenwoordige jaargang niet het minst, de blijken, dat er van het oorspronkelijk streven sporen genoeg zijn overgebleven, om het van de andere bundels te onderscheiden.

Wij treffen hier toch eenige opstellen aan, die in de zuster-almanakken, welke andere eischen stellen, óf om het wezen, óf om den vorm, misschien wel om beiden, ter opneming ongeschikt waren gekeurd, maar een plaats moesten vinden in het jaarboekjen ‘Holland.’

Zijn wij onrechtvaardig, als we daaronder reeds het eerste stuk rangschikken: *de zeden onzer voorvaderen met de onzen vergeleken*, door Mr. J. van Lennep. Zien wij onjuist, indien wij gelooven dat, hoewel de vorm - de stijl - klaar en de voorstelling geleidelijk en boeiend zij, het wezen, de stoffe zelve, wellicht als *fonds* eener verhandeling nog in menige onzer dicht- en kunstlievende genootschappen met graagte genoten, maar bij den lezer, die door geen der middelen wordt afgeleid, met welke stem en gebaren bij eene voordragt tooveren, beschouwd zal worden als in de hoogste mate eenzijdig en tevens als overoud en versleten, als een pleitrede ter gunste eener zaak, waarover reeds lang vonnis ging?

De aanleiding tot dit opstel wekt bovendien wel eenige verbazing. Een zijner geachte vrienden ‘vergastte in het afgeloopen jaar sommige onzer letterkundige kringen op een betoog, waarin hij de ingetogenheid en eenvoudigheid in handel en wandel van die voorvaderen afschilderde en ten voorbeeld stelde. Na den afloop der vergadering hem dankende voor het gehoorde, gaf ik hem te kennen, *dat al het door hem bijgebrachte volkomen waarheid behelsde*, doch dat ik niettemin zou durven aannemen op de eerstvolgende bijeenkomst eene verhandeling voor te dragen, waarin ik juist het tegendeel zou bewijzen.....’ en hieraan danken wij het ontstaan van het tegenwoordig opstel. Het komt ons daarom verklaarbaar voor, dat de auteur ‘bij

het naar huis gaan zich zelven afvroeg, of hij zich niet had laten vervoeren tot het verdedigen van een paradox.' Na de bekentenis toch, dat de feiten door den verdediger van het tegenovergesteld gevoelen volkomen waarheid behelsden, en bij de volharding om dit gevoelen alsnog te bestrijden, kunnen wij moeilijk iets anders aannemen, dan dat 'die zekere neiging,' waarvan Mr. J. van Lennep spreekt, 'den lieden van levendige verbeelding ingeschapen, om ook de ongerijmdste stellingen te verdedigen,' ook den auteur hebbe beheerscht.

Wij gelooven het onnoodig hem op den voet te volgen, waar hij poogt te bewijzen wat den tijdgenoot reeds als ontwijfelbaar zeker had aangenomen, om te bewijzen dat de 19e Eeuw de 17e in fijnheid van vormen, in verlichting, in humaniteit is voorbijgestreefd.

Bezwaarlijk kunnen wij ons leedwezen ontveinzen, dat een talent als Mr. J. van Lennep zich heeft kunnen vergenoegen met eenige feiten te konstateeren, ze te verbinden en haastelijk, bijkans als zonder kritiek, daaruit gevolgtrekkingen af te leiden, die niet boven tegenspraak verheven zijn. Een paar voorbeelden daarvan wagen wij aan te halen. 'In de reglementen van den Hove van Holland niet alleen, maar in onze meeste Baljuwschappen kan ieder het met zijne eigene oogen lezen, hoe aan de Taalmannen en Advokaton gelast werd, niet anders dan nuchteren voor de vierschaar te verschijnen; zij waren *alzoo* in den regel *niet* nuchteren; anders zou het bevel geen zin gehad hebben.' Zou de auteur tot dergelijke konkluzie gerechtigd zijn, daar het een tijd geldt waarin nog al spoedig keuren en reglementen werden gemaakt en het alzoo niet boven twijfel verheven kan zijn, dat een geïsoleerd feit wellicht door hem tot algemeenheid wordt verheven?

De auteur waagt verder de verzekering, dat het in de 17e Eeuw binnen Amsterdam verboden was anders dan met sleden te rijden, en bestrijdt daardoor de meening, alsof het niet-houden van koetsiers of palfreniers iets voor de ingetogene leefwijze onzer voorvaderen pleiten zou. De bedienden konden niet bestaan, zij waren om de boven opgegeven reden overbodig. Een vluchtige blik in de *Handvesten van Amsterdam* doet het ongegronde der bewering door de aantooning van de onjuistheid van het feit blijken en ons weinig vertrouwen inboezemen voor de overige stellingen des auteurs, voor zooverre zij op door hem opgegeven historische feiten steunen.

In Amsterdam werd in de 17e Eeuw *niet alleen* met sleden maar ook *met andere voertuigen* gereden. Ten bewijze voeren wij aan: 1o. 'Doctoren *jonger dan* 45 *jaar*, rijdende met karossen, betalen ƒ 25 boeten 's jaars.' Keur van 1682 gerenoveerd in 1736. Zie Handvesten van Amst., fol. 730 en 910. 2o. 'Wie bij het huwelyk *carossen* gebruikte gaf een boete aan het Aalmoezeniersweeshuis; die *huurkoetsen* daarbij gebruikte evenzeer.' (Een bewijs dat ze er waren.) Keur van 1679, 85, 90. Handv. fo. 548.

De keur, vermoedelijk door den auteur bedoeld, is die van 7 April 1663,

Handv. f°. 739 en 40. Die Keur draagt echter ten opschrift: '*hoe met karossen en calessen door de stad te rijden*,' en bepaalt alleen, dat men niet *hard*, maar *zediglijk, regtuit, zonder stilstaan* moet rijden en de naauwe straten mijden. De auteur heeft waarschijnlijk *niet* 'de keur' gelezen, maar alleen hetgeen de uitgevers *in margine* ('*niet met karossen te rijden enz*.' vermeldden.

Mr. J. van Lennep is te goed bekend met onze 17^{e} eeuw, dan dat wij niet verwacht hadden, dat hij bij het behandelen van zulk eene stoffe dieper blik zou hebben geslagen in dien tijd, en ons bij de vermelding dezer feiten, die wellicht met vele anderen hadden kunnen vermeerderd worden, tevens hadde aangetoond wat op de zedelijke ontwikkeling dier Eeuw heeft ingewerkt, wat hare richting heeft bepaald en uit welke bron hare kwalen en gebreken zijn voortgevloeid.

Ons dunkt - en wie is daarvan beter bewust dan hij - dat bij de beschouwing dier periode op eene kracht zou te wijzen zijn, die van zelve reeds eene fijnere beschaving buitensloot, en in haar ontaarding zich als ruwheid moest uiten; op eene levensvolheid, die tot groote daden spoorde, maar tevens tot dartele uitspattingen leiden moest.

De bewijsvoering is bovendien niet overal klemmend. Er is sprake van de sobere en ingetogen leefwijze van de Ruyter en van Jan de Witt, die maar één mannelijken dienstbode had. 'Krachtige bewijzen in de daad!' roept de auteur. 'Wat de Ruyter betreft, die als kind nooit weelde gekend en van jongs af op zee gezwalkt en zich met scheepskost gevoed had, ik wilde wel eens weten, waar hij - (ook niet als Admiraal?) - den smaak voor fijne spijzen zou hebben opgedaan, of hoe hij zich in een weelderige levenswijze zou hebben *kunnen* schikken.' Hoe menige *parvenu* van *onzen* tijd stoot deze logika omverre! 'Maar Jan de Witt dan? die was toch een volbloed aristokraat, die leefde in den Haag in de groote waereld en had in weêrwil van dat alles maar één knecht! Ik zou kunnen antwoorden dat de meesten onder onze tegenwoordige ministers er ook niet meer hebben; - maar ik wil den schijn niet aannemen die Heeren te vleien door hen met Jan de Witt te vergelijken. (Zeer aardig!) Ik zal eene andere vraag doen: toont juist het gestadig ophalen van dat feit, dat de groote Raadpensionaris maar één knecht had, niet aan, dat men zulks iets nieuws, iets ongewoons achtte? Werd het niet zelfs door zijne vijanden als een bewijs, niet van eenvoudigheid, maar van schraalheid aangemerkt? - 't Is waar, zij verweten evenzeer aan Kornelis de Witt zijn praalzucht, dat hij zich met een dozijn bont opgeschikte lijfwachten tot den togt naar Engeland inscheepte.'

De auteur werpt het opgeworpen kaartenhuis bij de laatste regelen omver. Hoe redt hij zich uit den zelf aangelegden klem? Door de verzekering dat 'moge Jan de Witt dan maar éénen knecht gehad hebben, die bij extra gelegenheden een livrei aantrok en achter op

een huurkoets stond, de leefwijze in den Haag in zijn tijd en reeds onder Fredrik Hendrik alles behalve eenvoudig was!! Wij zouden na dit alles, om in den stijl des auteurs te spreken, kunnen uitroepen: “Krachtige bewijsvoering in de daad!”

Aan dit opstel schakelen wij als onwillekeurig de tweede bijdrage des Redakteurs: *Feestregelen, uitgesproken door leden der Rederijkerskamer Achilles, ter gelegenheid van de luisterrijke viering der oprichting van Rembrandts standbeeld*,’ en dat door den auteur bij de verloting, die toen gehouden werd, goedgunstig als niet-prijs, zoo als wij gelooven, in manuscript werd afgestaan.

Scherper tegenstellingen dan beide bijdragen troffen wij zelden aan. Was het streven in de eene merkbaar, om de eeuw van Rembrandt als gekenmerkt door de grootste ruwheid, losheid van zeden en ribauderije voor te stellen, hier heeft het tegendeel plaats, en boogt die eeuw op eene grootheid, verhevenheid, ja adeldom, zonder wedergade, zonder smet.

Wij zijn de eersten om te erkennen, met hoe vele bezwaren de vervaardiger van feestregelen, meestal, wat hun lot betreft, te vergelijken met de gesalarieerde dichters van bruilofts- of lijkdichten, te kampen heeft, en hoe licht men daarbij stranden kan op de klip der konventie. Is deze hier vermeden?

Een geestig vriend, naast den steller dezer aankondiging op den avond ter feestviering nedergezeten, vergeleek den naderenden optocht van die tolken der edele poëzij (- de leden der Rederijkerskamer Achilles -) bij dien der gehuurde vrienden, welke een overledene de laatste eere bewijzen, of bij dien, welke bijna zonder uitzondering altijd het sieraad uitmaken onzer oorspronkelijke Nederlandsche dramatische gelegenheidsstukken. De woorden, daarna gesproken, deden de laatste vergelijking niet onjuist worden, terwijl bij de lezing de gedachte bij ons oprees, dat de auteur eerlijker zou hebben gehandeld, indien hij den poetischen vorm niet had gebruikt. Men oordeele.

Twee der leden dringen door de menigte heen tot op het orkest, waar zij door een ceremoniemeester werden gestuit en het hier volgende onderhoud een aanvang nam.

Ceremoniemeester.

Wie zijt gij, die onaangemeld,
En van zoo breeden stoet verzeld,
  Het schildersfeest komt storen?
Die ons in 't vrolijk jubelen stuit,
Nu zich 't bezielend maatgeluid
  Tot Rembrandts eer laat hooren?
Verantwoordt u! *Geeft klaar bescheid*,
Of ziet u straks van hier geleid.

A.

Wees onbezorgd. -

De rei ontvangt verlof nader te treden, en dat wel bij monde van B., die hem toeroept:

Treê nader, kom met feestgebaar
Om op 't gewijde kunstaltaar
  Uw gaven neêr te strooien:
En meng de hulde van uw lied
Met wat de verw of zangstem biedt,
  Om 't *heilig koor te tooien*.

De dichter veroorlove ons de opmerking, dat het niet velen zal zijn weggelegd het produkt te mogen zien van het mengsel, dat hij in de drie laatste regelen voorschrijft.

Nu komt de Hoogepriester van de tolken der edele poëzij, - altijd de Heeren Rederijkers - en wordt onder de letter C. sprekend ingevoerd.

Den wensch der Dichtkunst werd voldaan. Op 't feest verschenen
Zag zij haar recht erkend, den toegang zich verleenen.
  Het ingespannen oor der toegevloeide schaar
  Wacht luistrend af, wat klank der *hooggestemde* snaar
Ontlokt wordt, die 't gewelf welluidend door zal ruschen
En sneller 't Hollandsch bloed in de aadren op doen bruischen
  Bij 't schel weêrgalmen van des grooten Rembrandts lof.

En toch, die hooggestemde snaar kan weinig meer dan de onmacht der poëzij bekennen. De dichter zingt toch:

Ach! woorden, hoe vol gloed, akkoorden, hoe vol leven,
Zijn machtloos, zijn te zwak, om d'indruk weêr te geven.

Waarom dan op het heilig koor verschenen, Heer Hoogepriester! nu ‘de hulde van het lied zich niet kan mengen met wat de verw of zangstem biedt?’ Het is echter slechts een oratorische figuur, die den grooten gedachte-sprong verbergen moet, als ge verder gaat, nadat ge eerst niet te vervullen eischen hebt gewaagd, en gesproken hebt van ‘het weêrbarstig, ijskoud brein, door klanken te overreden, of het ijzer van een borst tot smeltend wasch te omkneden:

o Neen! geen lofspraak hier, voor wie geen lofspraak vraagt.
Geen lier of harpgezang - een andren toon gewaagd:
Een statelijken galm, die op verbeeldingsvlerken

Uw geest terugvoer naar dien tijd der wonderwerken,
Naar de *ongelijkbare* eeuw, die Rembrandt heeft geteeld,
Hem, van die wondereeuw den voedsterzoon en 't beeld.

En nu behandelt de dichter zijne stoffe eerst. Hij onderneemt de schildering der eeuw en hare verschillende uitingen; hij stipt Maurits aan, Fredrik Hendrik, Tromp,

Die zesmaal sterker macht voor hem de vlag deed strijken
En Hollands Liebaart met Neptunus drietand prijken,

(*Nous voilà en pleine Mythologie!*)

Sla verder de oogen rond: hier ziet gij Barneveldt,

Zelfs Baerle of Vossius, ook de Groot, de Tulpen, Blaauwen en Stevijnen, van Noort, Reael en Lemaire ‘aan 't scheeprijk IJ’ worden niet vergeten.

Het gezicht verbreidt zich. Niet slechts de uitverkorenen van Pallas of Bellone, maar ook zij - de tegenstelling is hier niet volledig - die door de Kunst, bij 's levens morgenschijn, gelaafd en opgekweekt zijn met hemelsche ambrozijn, dagen op.

't Is Hooft, hij, Klioos en Euterpes gunsteling,
Wiens *rein gekuischte* taal een ruwer spraak verving:
't Is Vondel, de eer en roem van Hollands Dichtrenscharen,
Die 't laatste nakroost nog doet luistren naar zijn snaren;
't Is Campen, 't is Quellyn, wier onvergeetbre naam,
Storte ook hun werk in gruis, zal leven door de faam.
't Is Zweling, hij, wiens lof nog luid wordt nagezongen,
Waar zich de galm verheft der trillende orgeltongen.

Het geldt hier de schildering der 17de Eeuwsche letterkunde. We verwijten haar niet alleen weinig oorspronkelijkheid, weinig nieuwheid, maar zeker ook weinig oprechtheid; want de schilder is dezelfde als de auteur, die ons eenige oogenblikken vroeger verkondigde:

‘Men vestige eens onbevooroordeeld, en zonder konventioneelen bril te gebruiken, het oog op Hooft en zijne vrienden van het Muiderslot. Ik twijfel er niet aan, of zij wisten er zich ongemeen te vermaken; maar waarin bestaat, wel beschouwd, hunne zoo hooggeprezene verfijning? Immers grootendeels in loutere navolging, wij zouden bijna zeggen, naäping van de gewoonten, vormen en spraakwendingen der ouden. Leest hunne brieven en gedichten, *allhands* die, waarin zij hun best doen om zwierig of aardig bij uitnemendheid te wezen. Vinden wij niet meestal Latijnsche denkbeelden, in

verlatijnscht Neêrduitsch uitgedrukt? Treffen wij niet telken reize, en dat bij de ernstigste zaken, bij vriendschapsbetuigingen, bij rouwbeklag, bij ontboezemingen, die alleen uit het hart moesten voortkomen, iets, dat gemaakt, dat gekunsteld is, dat de natuur uitsluit en de waarheid verkracht? En sla nu diezelfde mannen cens gade, wanneer zij de pronkgewaden van hoffelijkheid en klassicismus afleggen om eens echt Hollandsch te wezen.'

Herkent ge bij deze redenering de gunstelingen der Kunst, 'gelaafd en opgekweekt met hemelsche ambrozijn?'

De tegenstrijdigheid is, dunkt ons, alleen te verklaren, indien wij aannemen, dat de auteur in het éene opstel slechts de oogen - hier en daar gewapend met de *binocle* van Prof. Geel - in het andere echter een ouden konventioneelen bril heeft gebruikt.

Na de schildering van wat het Neêrland der 17de eeuw groots heeft opgeleverd, wordt het ons opgehelderd, waarom zij bij het Rembrandtsfeest door den auteur is noodig geoordeeld. De greep is gelukkig en we hebben er eenige schoone regels aan te danken:

> Maar - nu wij met ontzach, met wellust op hen staren,
> Wie, die 't verschijnsel, wie, die 't raadsel op zal klaren
> Van zoo veel groots en schoons, dat, als ter zelver stond
> Gekweekt, ontwikkeld en ontbloeid op d'eigen grond,
> Het kleine Neêrland in een oefenschool hervormde,
> Waar al wat roem bejoeg leergierig heenen stormde?
> 't Is, dat geen Wetenschap, geen Kunst - zich zelve alleen
> Genoegzaam - onverzeld van *andre* (?) voort zal treên.
> Bestaan, ontsproten uit denzelfden boom der kennis,
> Blocit elke tak of geene -
>
> Men zie, in Rembrandts eeuw, hoe statig zich de tronk
> Verhief en malsch gebloemt en gouden vruchten schonk:
> Hoe 't eigen levenssap, al de onderscheiden deelen
> Doortrekkend, wasdom, gloed, en krachten voort bleef teelen:
> Hoe elke balsemknop een waassem van zijn geur
> Den zustertwijg ontleende, en zich de tooverkleur
> Van 't zwellend levensooft, aan tak bij tak gewiegeld,
> Op elke vrucht in 't rond helschittrend zag weêrspiegeld,
> Of hoe 't gehemelt, bij 't genieten van elk deel,
> Den heulsmaak opving van 't harmonische geheel.

De laatste vergelijking had de dichter ons moeten besparen. Wij grepen de gelegenheid gretig aan om eenige techniesch volmaakte vaerzen, waarin eene gedachte leeft, mede te deelen; en dit te meer, daar wij met leedwezen moeten erkennen, dat ze ons niet vaak gegeven wordt.

Het slot van het betoog is echter meer eene berekening op het effekt door eene scherpe tegenstelling, die verrast, dan eene samentrekking der détails en een naar waarheid in het licht stellen van het thema:

> Maar waarom langer hier in beeldspraak afgemaald
> Een waarheid, die uw brein zoo helder tegenstraalt?
> Ontneem aan Rembrandts eeuw haar helden en haar dichters,
> Haar wijze Staatsliên en verheven volksverlichters,
> Al wat die eeuw omschijnt met onverganklijke eer,
> *En Rembrandt - blijve groot, maar is geen Rembrandt meer*.

hetwelk, overgezet zijnde in koud proza, naar onze meening, beteekent: Rembrandt *plus* de helden, de dichters, de wijze staatsliên en verheven volksverlichters, *gelijk* Rembrandt; maar Rembrandt *minus* die onderscheidene hier opgetelde krachten, blijft wel gelijk Rembrandt, maar toch Rembrandt *minus* de groote mannen van zijn tijd.

Nu wordt weder een beurtzang aangeheven; D vangt aan:

> Ja, zoo wij hier met *luider keel*
> Aan Rembrandt eere geven,
> Dat van die eer een schittrend deel
> Zijn' Eeuw zij toegeschreven;
> Die Eeuw, toen Kunst en Wetenschap
> Doorvoed van 't eigen levenssap,
> Omsnoerd met vaste banden,
> Ten voorbeeld van heel 't waereldrond,
> Hun zetel vestten op den grond
> Der vrijgevochten landen.

‘Voorbijgevlogen is die eeuw!’ zoo zingt de dichter verder. Hij wenscht echter niet treurende en rouw klagende te eindigen. ‘O zelfs het gezonken Neêrland kan nog aan het hoofd der volken pralen,’ wanneer ‘onze Koning, telg van d'ouden stam,’ de vlam, ‘die eens zoo schitterend gloeide, weêr ontstak en koesterde.’ Het is niet meer dan een kompliment, maar één zeer te onpas bijgebraeht; want het geeft den schijn, als of het den dichter met zijn hier behandeld thema nooit recht ernst is geweest. De 17de eeuw, in wier krachtig zelfsbewustzijn - volgens den dichter zelven - de kiem lag harer groote mannen in het veld en in den raad, in de kunst en in de wetenschap, zij zoude herboren worden door de gunst van een vorst... door een ridderlint wellicht?

Mr. J. van Lennep gaf nog een bijschrift in vaerzen, ‘Rust’ getiteld. Hij heeft waarschijnlijk met dit zonderling rijmpjen het leveren eener parodie op alle bijschriften bij plaatjens bedoeld. Wat de

gravure voorstelt wordt naauwkeurig, en - *passez nous le mot* - op een nog al zeurenden deun opgeteld.

Er is eene aangename rust in het landschap, maar die rust zal weldra worden afgebroken, want:

- Zegt gij - ‘op dees wentlende aard
Wordt nimmermeer de rust bewaard:
En 'k hoû voorzeker, dat de wind
Eerlang met nieuwe kracht begint;
Straks uitgerust, kiest met vermaak
De wakkre huisman weêr zijn taak,
En draaft, hem vlug vooruitgesneld,
Zijn hond weêr over 't heideveld,
En steekt op nieuw die kloeke vrouw
De forsche handen uit de mouw,
En drentelt weêr en huppelt blij
Het dartel wichtjen aan haar zij,
En zet, door kunstmin aangespoord,
De schilder weêr zijn arbeid voort...’

't Is mooglijk, ja, dat zulks geschiedt,
Maar zeker op dit prentjen niet.

Het stukjen is een waardige geestverwant van het vaers deszelfden auteurs, getiteld: *Winternacht*; met dit verschil echter, dat de schilder in het laatste dichter blijkt. De storm op zee wordt gemaald met breede trekken, en tot welk doel? om den auteur te kunnen doen zeggen:

Dan is het grootsch en schoon voor forsch gestemde harten,
Gelaten, onvervaard bij 't woeden der natuur,
Én dood én doodsgevaar op d'Oceaan te tarten,...
Maar ik zit liever t'huis bij 't vuur.

Ons dunkt, dat het laatste gedicht, reeds voor jaren gemaakt, gevoegelijk in onze literatuur alléen had kunnen blijven, en dat het bewijs niet had behoeven versterkt te worden, hoe speelziek vaak het talent is van onzen gevierden dichter van Lennep.

Mevr. Bosboom Toussaint leidt in haar verhaal: ‘*de van Beverens*,’ reeds een goede bekende bij ons in. Dezelfde Heer van Drenkwaart, die ons in den Almanak voor het Schoone en Goede tegenover den Kunstschilder van Cuick wordt voorgesteld, treffen wij ook hier aan.

Het thema is in beide verhalen één. ‘Gedenkt der vorige dagen’ zoo luidt het motto, aan het hoofd van dit opstel ge-

steld; en waarlijk, om het heden recht te waardeeren, is de beschouwing, de kennis van het gister verre van overbodig. Een onzer vrienden heeft het der auteur echter bijkans tot verwijt gemaakt, dat zij in dagen als de tegenwoordige, nu de hartstochten door een onchristlijken ijver opgewekt, naauwelijks zijn uitgegist, terugwijst op een tijd, die zoo licht weder voedsel zoude kunnen geven aan de naauw gedoofde vlammen, aan driften nog niet ten eenenmale getoomd.

Indien de rust, naar welke wij verlangen, echter moest verkregen worden ten koste van een verleden, waaraan wij, in het burgerlijke en godsdienstige, ons zoo naauw verbonden gevoelen, indien wij om harentwille de herinnering prijs moesten geven aan wat ons het dierste is, dan voorwaar werd zij wel duur, ja te duur gekocht. Verre zij het van ons het prediken der onverdraagzaamheid of het houden van kontroversen te verdedigen; die beiden voegen onzer 19e Eeuwe niet meer; waar worden zij gepredikt in de kunstvoorstelling die wij bedoelen? Geldt het hier niet het pleit van gewetensdwang en gewetensvrijheid, en wordt de laatste niet verdedigd en de eerste gegispt met al het vuur eener overtuiging? De toepassing ligt niet verre ook voor onze dagen, al werd de in de 16e Eeuw verdrukte partij in de 17e zelve verdrukkende, al blijft ze in de 19e, voor het minst in ons vaderland, nog de meerdere.

Onlangs schreef[1] een ander onzer vrienden: 'Ieder volk leeft grootendeels van zijn verleden. Had men aan de beoefening diens verledens en de krachtige opbloeying der 17e Eeuw zoo zeer geene behoefte - voortaan zal ze zich meer en meer doen gevoelen. En Nederland kan niet langer teren op de gedenkstukken der 17e Eeuw alléen. De 17e Eeuw, hoe glansrijk ook, heeft trouwens aan het nageslacht meer puinhoopen dan monumenten nagelaten: dat is het eigen der tijdperken van burgeroorlog.' Hij wees daarom op de 12e Eeuw, bij wier gedenkstukken Nederland, volgens zijne meening, beter voedsel zoude erlangen, en van zijn standpunt te recht. Hij heeft reeds beproefd ons derwaards over te voeren, hij heeft gepoogd het verleden dat hem het naaste lag, voor te stellen aan den tijdgenoot; de vrijheid verblijft hem om den ingeslagen weg te vervolgen; en - *ne soyons pas plus royaliste que le roi* - wat wij der wederpartij van harte vergunnen, wij zullen het dan ook ons zelven wel mogen toestaan.

Naar onze meening kan hier alleen de vrage gelden op wat wijze de gekozen stoffe is bewerkt, kan er dus alleen sprake zijn van eene aesthetischen toetssteen.

1 Alberdingh Thijm, voorrede voor 'Zwart op Wit,' dichtverscheidenheden door Dr. J. Nolet de Brouwere an Steeland.

Het zal wel voor de eerste reize zijn, dat de geniale auteur den rijkdom der stoffe, ter behandeling door haar uitgelezen, laat gissen, door dien van verre aan te wijzen, maar ongebruikt voorbij te gaan. Gold dit oordeel van den '*Joan Wouterz van Cuick*,' niet minder geldt het van '*de van Beverens*,' dat in levendigheid van voorstelling, in charakterschildering, in konceptie, naar onze bescheiden meening, beneden het eerste staat.

De figuur van den jeugdigen schout, die genegenheid schijnt te hebben opgevat voor Joffer van Beveren, maar die neiging bestrijdt en onderdrukt uit plicht en geloofsijver, doet ons nog levendiger dan in van Cuick betreuren, dat de auteur zich vergenoegd heeft te doen vermoeden welk heerlijk tableau zij had *kunnen* ontwerpen. Van dezen toestand wordt geen partij getrokken. De auteur heeft het blijkbaar niet gewild, want haastig glipt zij over dit détail heen; de pozities echter, die zij als hoofdmomenten bestemd, en waarvoor zij het meeste licht bewaard heeft, schenken ons geene vergoeding.

Zeker, de geloofsmoed der Joffer van Beveren eischt deelneming, vergt eerbied af; gunstig komt zij uit bij de transaktie van dezen, het wegduiken uit vreeze van genen, maar wat richt zij anders uit dan de volbrenging van een niet zeer belangrijk feit - de vlucht van Adam Voogd - en wel onder omstandigheden die de belangstelling niet kunnen doen klimmen. Bovendien is de pozitie van Joffer van Beveren tegenover Adam Voogd zoo zonderling, en doet zij de hoofdpersonen in zulk een wonderlijk licht verschijnen, dat wij niet anders kunnen onderstellen dan dat de auteur, die ons wel nimmer aan zwakheden van dien aard gewend heeft, hier met een historiesch feit had te worstelen, hetwelk zij geene gelegenheid had in den engen door haar gekozen vorm te verwerken en passend te maken voor hare kunstschepping.

Adam Voogd, een aanzienlijk handelaar in Dordrecht en gehuwd met eene nog Roomsche vrouw, is beticht van ketterij, en Joffer van Beveren, die hem zelfs niet van aangezichte kent, doch vernomen heeft, dat het hem gelden zou, gaat uit geloofsijver hem waarschuwen. Op den weg derwaards bejegent haar de jonge schout; en tusschen beiden vangt een onderhoud aan, dat de lementen voor eene belangrijke daad aanbood, doch eene *hors d'oeuvre* wordt.

De schout, wien zij het eigenlijk doel der reize niet waagt te openbaren, en ten laatste mededeelt, dat hare wandeling een bezoek gold aan haar nicht, geleidt haar derwaards. Toen zij met deze alleen was, meldt zij het doel harer komst, - de redding van Adam Voogd, wiens huis achter dat harer nicht uitkomt, en gemeenschap heeft door een tuindeur.

Dat de doorgang hem geopend was, bewijst de plotselinge komst van den handelaar ter plaatse waar de beide vrouwen nog bezig zijn te beraadslagen. Het plan van Joffer van Beveren wordt den niets

vragenden handelaar medegedeeld, die het echter niet volgen wil, hoe ernstig ook de aandrang der juffer zij.

‘Ik ben zoo dankbaar oft ik die reeds had genoten,’ was zijn antwoord, ‘doch ik wil hopen, dat het daartoe niet komen zal.’

‘Hierop scheidde men; Maria pijnlijk getroffen en teleurgesteld. Wat had ze al niet *gewaagd* en *geleden!* (?) en tot deze uitkomst! Meest nog was zij onvoldaan over zich zelve. Zij voelde zich afgemat na den vruchteloozen strijd, en met onrust zag zij zich door gewaarwordingen aangegrepen, in zonderlinge tegenstelling met hare kalme zielstemming.

‘Zij voelde zich als overstelpt door een stroom van smartelijke aandoeningen, toen Adam Voogd haar vaarwel zeide. Om haar gerust te stellen en den slechten indruk van zijne onverzettelijkheid weg te nemen, gebruikte hij al de kunstgrepen van zijn vernuft, toonde hij al de goedheid van zijn hart, en uitte daarbij onwillens meerdere en meer beduidende woorden, dan hij zich in een gewoon geval zou veroorloofd hebben.

‘Wat zwakheid is dit!’ zeide Maria in zich zelve bij het naar huis keeren, ‘zoo angstig en zielsbedroefd voelde ik mij niet bij het afscheid van mijne zusterlijke vriendin, Barbara van Wezel. Ik heb martelaren in den geest gevolgd naar de houtmijt met hooge geestelijke blijdschap, en mijn hart is dus bekneld om dezen enkelen, die uit onchristelijken moedwil reukeloos het gevaar trotseert.

‘Ik zou voor iederen broeder of zuster mijn leven stellen, om het hunne te redden ... maar - ik voel het, ik zou meer dan mijn leven willen geven om diens gevaar te deelen! Voorzeker - ik moet dien man nimmer, nimmer wederzien.’

Zou de jonkvrouwe waarlijk dus kunnen gesproken hebben? Zou zij het zich-zelve hebben durven bekennen, dat zij bij den eersten blik - vergeten wij niet dat Adam Voogd haar geheel vreemd was - den echtgenoot eener andere beminde?

Of de auteur eene dergelijke aanmerking vermoed heeft? Het blijkt wel eenigzins uit de woorden die zij hier nog aan toevoegt: ‘Men ziet het, Maria van Beveren was geene heilige, ontoegankelijk voor zwakheid, maar zij was Christin, en daarin vond ze de sterkte, om aan die zwakheid niet toe te geven.’ De vrage worde ons hier gegund: Voor welke zwakheid moest het Christendom haar hier hoeden, en op welke wijze had zij, zonder haren naam van eerbare jonkvrouw prijs te geven, zich eener zwakheid kunnen toegeven?

Mariaas voorspelling wordt echter spoedig vervuld. De schout klopt aan de deur van Adam Voogd aan, doch deze redt zich door de bewuste tuindeur en ontvlucht de stad. Toen deze echter overging, keerde Voogd terug. Zijne goederen waren verbeurd; zijn handel was geruïneerd; zijne huisvrouw was overleden. De auteur maakt wel-

willend plaats voor Maria van Beveren, die haar dan ook spoedig inneemt - zij werd zijne gade.

En nu welke is de idee der rijk begaafde schrijfster? ‘In dagen van verdeeldheid, oordeelden zij - Geertruyd en Maria van Beveren-, behoorden Christelijke vrouwen, aan welke zijde zij zelve ook stonden, toch altijd partij te kiezen voor de verdrukten; dit gevoelen was niet de opinie van alle hare tijdgenooten.

Wij hopen toch dat het sympathie vinden moge bij de onze.’

Had de anteur slechts de volheid van haar talent aan hare stoffe eijnsbaar gemaakt en ons de Christelijke vrouwen en de verdrukten met scherpere lijnen en helder koloriet weten voor te stellen!

Konden wij het onze taak rekenen een ander harer bijdragen, en wel die in de Aurora, te beschouwen, we zouden haar mogen danken voor de vergoeding die zij ons daarin schenkt.

Nog twee Proza-opstellen worden ons in ‘Holland’ geschonken: *Keizer Napoleon en de Keizerin Maria Louiza te Amsterdam in* 1811, en *Eene Bambochade* van A. Beeloo.

Het eerste zal door velen met genoegen gelezen worden als eene herinnering aan bange, gelukkig verleden, doch te veel vergeten dagen. De nationaliteitstrots voelt zich ook beleedigd, bij de beschouwing van Neêrlands verdrukking en Neêrlands vreeze, die het verleidde of liever dwong om de ketens te kussen. Op aesthetische waarde maakt het verhaal echter geene aanspraak; de vorm is korrekt - ziedaar het eenige wat de bijdrage onderscheidt vàn en haar verheft bòven eene gewone kompilatie uit de dagbladen van dien tijd.

Bij het tweede pozen wij iets langer. Het is het leven van een Hollandschen schilder, te Laren opgevoed, die door zijn wanstaltigen lichaamsvorm den bijnaam van ‘il Bombucchio, de gebochelde’ verkreeg. Wij begrijpen dat de schrijver, dien we hier den eernaam van dichter-schilder mogen geven, om de engte van zijn cadre tot oekonomie in de voorstelling gedwongen was; niet te min hadden wij wat breeder trekken, wat scherper lijnen, in één woord wat meer licht op den individu gewenscht, moest het zijn, ten koste van menig détail. Wij hadden liever één moment uit 's kunstenaars leven ontvangen, dan een zoo haastig doorloopen van geheel leven, als hier plaats heeft. Hij wordt geboren, hij is knaap, jongeling, man; zijne eerste zwerftochten op de Gooischen heiden worden beschreven, de gewaarwordingen die hem daarbij bezielden medegedeeld, gewaarwordingen die reeds getuigen van zijne ontwikkeling en de richting zijns geestes; maar de oorzaak dier ontwikkeling, het gradueele voortschrijden van den geest, die zich-zelven bewust wordt, gemist. Hij gaat naar Italië, wordt daar gezien, ontmoet daar een schoone, op welke hij verlieft, maar die door de zorg der famille van hem verwijderd wordt, achtervolgt haar, en wekt den haat en den wrok op van haren huiskapellaan, die hem en diens vrolijke medgezellen aan

het hoofd van eenige knechten van het heilige officie komt overvallen; moet uit Italië naar zijn vaderland vluchten, waar hij zich in een bui van zwaarmoedigheid verdrinkt.

Zie hier het skelet des verhaals. Waan echter niet dat de indruk, welken deze inhoudsopgave op u maakt, vergeleken kan worden met die, door de lezing te weeg gebracht. De auteur heeft de beenderen meesterlijk weten te verhullen in een vorm, die eere zou doen aan degelijker inhoud.

Geniet eene der schilderingen, zoo als de auteur er meerdere geeft en die hem naar onze meening aanspraak geeft op den straks gebezigden titel: ‘Niets behaagde hem (den gebochelden) echter zoo zeer als zijne eenzame omzwervingen over de heiden van het Gooiland. - Deze landstreek heeft door hare gesteldheid een eigenaardig karakter. De golvende grond, met bruine heide overdekt, waaruit zich hier en daar aanzienlijke heuvelen verheffen, van waar men een wijd uitgestrekt vergezigt geniet, vertoont eene verscheidenheid, in ons land, vooral in 't gewest Holland, niet gewoon. Tusschen het bruin der heide, plekken van groene heesters en gewassen, met kleurrijke en geurige bloemen getooid, of hier en daar dennen- en eikenboschjes, welke reeds menige lustplaats omringden, die, met haar schaduwrijk geboomte, liefelijke tuinen en vijvers, daar glanst als een “blinkende esmaraud, gevallen midden in het heidezand;” verder bloeijende akkers, nieuwe veroveringen op den woesten grond, geschakeerd met het glinsterend wit der boekweit, het goudgeel der wuivende korenhalmen en de verschillende kleuren van allerlei moeskruiden, 't geheel als een breed golvend tapijt over heuvelen en dalen uitgespreid; talrijke kudden, in stofwolken gehuld, zich langzaam over de heiden bewegende, het geklank van wier bellen leven schenkt aan het anders cenzame landschap, dat toch met zoo vele dorpen en gehuchten bezaaid is, wier torens, met die der nabij gelegen of meer verwijderde groote en kleine steden, zich verheffen over velden en bosschen aan de eene zijde, terwijl aan de andere de Zuiderzee, nu als een effen meer de stranden kust, dan met schuimende golven daar langs heenbruist, en door tallooze vaartuigen doorkliefd, een gansch ander tooneel vol leven vertoont, zoo verschillend met de rust van het landschap en toch niet daarmede in strijd.’

De auteur houdt eene voorafsprake en verontschuldigt zich over den door hem gekozen titel, nu hij voor zijn opstel een plaatsjen waagt te vragen ‘in een keurige verzameling van proza en poezij in de keurige ‘Holland.’ Die woorden, zelfs opgevat als ironie, - en eene dusdanige uitlegging ware thands eene gunstige voor 's auteurs raadvermogen en oordeelskracht - klinken echter zonderling in het opstel van een medewerker, die op het oogenblik, dat hij ze nederschrijft, weinig met de keurig- en kernigheid des aanstaanden bundels bekend kan zijn.

Tot nog toe kwam het ons voor alsof een daemonische kracht op al de medewerkers ‘van de keurige verzameling van proza en poëzij van den keurigen Holland’ heeft ingewerkt, en hen dwong mede te werken, om den Holland geene keurige verzameling te doen zijn. Die kracht beheerschte zelfs de edelsten, aan de beschouwing van wier voortbrengselen we ons waagden; zouden de tolken der poëzij haar ook hebben gehoorzaamd?

De prioriteit voegt C.G. Withuys, die, uit vreeze van te mild te zullen zijn, te karig is met de uitingen van zijn talent. Hij gaf ons bij eene schoone gravure van Ary Scheffer, een gedicht: *de Kranke* getiteld. Withuys schijnt niet het voorbeeld van anderen te bekrachtigen, om een bijschrift bij eene illustratie daarmeê zoo groot mogelijk kontrast te doen vormen of het te doen oplossen in eene *would-be* aardigheid of in eene klacht over den zwaren last, den vrijen dichter-schouder opgelegd. Withuys vraagt zich rekenschap van wat hij, geleid door de beeldende kunst, te doen hebbe, en poogt de illustratie te illustreeren. Is het hem gelukt? De daemon, waarvan we straks gewaagden, scheen het ook hier niet gewild te hebben, al liet hij Withuys Withuys blijven in diens vorm. De gedachte echter, en de uitwerking? Men oordeele:

Zij ging als gejaagd door de zalen,
  En gleed als een schim door de poort;
Zij staroogde wild door de dalen
  En trad naar den grafheuvel voort.
Daar zonk zij, met *rillend gebeente*,
  Den dood op het strakke gelaat,
Als steen op het koude gesteente,
  In 't dun niets bedekkend gewaad.

De voorstelling op de gravure dunkt ons bevalliger; wij gelooven niet, dat de schilder aanleiding geeft tot de beweging van als *steen neêr te vallen op het gesteente*.

Daar zat zij, ontvlochten de haren,
  De voeten ontbloot op het zand,
  En 't buigende hoofd op de hand,
Verlangend ten hemel te staren.

De *koorts* had de banden verbroken
  Der zinnen met wat hen omgaf:
Doch fijnere zinnen ontloken:
  Hun geest overzweefde het graf.
Gestalten uit blijdere dagen,
  Reeds lange ten hemel gegaan:

Gespelen, geliefden en magen,
Zag ze, om zich, bewegen en staan.

Volgens den dichter is verrukking der zinnen eene ijlende koortse, of liever is de profecy na verwant aan razernij.

Het gezond verstand voelt zich, naar wij gelooven, gekwetst door zulk eene voorstelling. De koortse, die het brein verwart en het zelfsbewustzijn vernietigt, wordt hier als de krachte aangeduid, die de fijnste vermogens in werking doet toenemen en dat zelfsbewustzijn verhoogt!

De dichter maakt zich bovendien aan eene vergissing of voor 't minst aan eene verwarring in de voorstelling schuldig. Hij doet de ijlende naar het graf gaan om haar een gezichte in bovenaardsche sfeeren te gunnen, zoo als reeds in de boven aangehaalde regels geschilderd wordt. Het is alsof hij vergat wat hij neêrschreef, daar hij vervolgt:

En toen het gezigt was geweken,
Toen alles weêr zweeg, als voorheen,
Toen dacht zij, haar harte zou breken,
En bad: ‘o laat niet mij alleen!’-
Zij zocht hen verwilderd in 't ronde,
Wier hemelsche troost haar begaf,
En hief toen zich op van haar sponde
En wilde hen zoeken op 't graf.
Daar kwam zij, en zonk op de steenen...

De dichter vergat, dat ze er reeds ‘als steen’ was neêrgezonken. Het deed ons echter genoegen te bespeuren, dat de dichter de koorts niet overal als de moeder der profecye huldigde, maar ‘de spranken van rede laat wekken’, zij het ook door het maanlicht, dat de kranke op de grafzerk beschijnt. Daar roept zij de Almacht en den Verlosser aan, en bidt om ontbonden te worden....

Dan zag zij omhoog, met gebeden -
De brandende koorts sloot haar mond;
De nachtwind blies ijs op haar leden,
En 't stoflijke zintuig verzwond.
Maar hemelsche beelden ontwaarde
Weêr 't fijnere zintuig der ziel:
De scheiding van geest of van aarde:
Het donker der graven verviel.

Wij zijn getuigen van den intocht der verheerlijkte kranke door de poorte des Hemels; - eene schildering, die wij meermalen - zij

het ook niet in even krachtigen vorm, - ontvingen, en voor wier waarheid wij geen toetssteen hebben.

Maar zoo wij vragen naar het doel der voorstelling! Waarom worden zoo vele krachten in beweging gesteld, worden aarde en hemel saamgemengeld, wordt het verleden, het heden en de toekomst aaneen geschakeld?

In '*de Kranke*' moeten wij een algemeen beeld kunnen herkennen, voor een speciaal is de toestand te weinig bepaald. Is 't het beeld van de menschheid, door zonde misvormd, door den last des levens vermoeid, nederzinkende op de groeve - de eindpaal van het lijden, en daar de stemme des hoogeren levens vernemende? De gedachte ware Withuys waardig; maar.... zijn wij wel gerechtigd haar als de grond-idee aan te nemen, daar alsdan ettelijke *accessoires* in het gedicht zouden moeten wegvallen, als onnoodig, als overdadige arabesken aangebracht?

'*Tweede knop*', door Nicolaas Beets, is eene kleinigheid, die te meer onbeduidend wordt naast zijne meesterlijke bijdrage in de Aurora, - de schoonste, die, naar onze meening, dit jaar geschonken werd.

Ten Kate, '*qui peut tout dans la poësie*', zoo als een zijner vrienden in eene beschouwing der Nederlandsche letterkunde het uitdrukte, getuigt in zijne bijdrage: *des negers klacht*, vertaald naar Cowper, niet Cooper, zoo als de Holland opgeeft, tegen de uitspraak van zijn vriend. Ten Kate, die eene door niemand betwiste reputatie als dichterlijk vertaler bezit, wordt - zij het voor de eerste maal - dien naam ontrouw; Cowper heeft zich te beklagen.

Forced from home and all its pleasure,
Afric's coast I left forlorn:
To increase a strangers's treasure,
O'er the raging billows born.
Men from England bought and sold me
Paid my price in paltry gold;
But, though slave they have enrolled me,
Minds are never to be sold.

Men hoort in deze regels het stenen van de smarte, men hoort de tale van het hart. Ten Kate vertolkte:

Ver van mijn huis en lieven,
Geslingerd op de zee,
Om vreemden rijk te maken,
Nam mij de *Dwingland* meê.
Voor wat armzalig zilver
Kocht en verkocht men my -
Maar, klemt de slavenketen,
De zielen blijven vrij!

Hervindt gij het oorspronkelijke in tederheid van uitdrukking, in zachtheid van gevoel? En dan de voorlaatste stanza!

By our blood in Afric wasted,
Ere our necks received the chain;
By the miscries that we tasted
Clossing in your barks the main;
By our sufferings, since ye brought us
To the man-degrading mart:
All, sustained by patienee, taught us
Only by a broken heart.

De vertolking geeft:

O, by ons bloed, vergoten
In wreede menschenjacht;
By 't *lijden* en de *ellende*,
Waarmeê ge ons schip *bevracht:*
By 't stijgen van den jammer,
Die op uw markten *gilt:*
By 't harte, dat verbroken
In duizend boezems trilt. -

Ten Kate heeft voor het eerst den dichter, wiens tolk hij wilde zijn, niet begrepen.

Hoe schoon we echter Cowpers poëem achten, toch verwondert het ons, dat Ten Kates keuze daarop viel. Hij is als zoo velen onder den invloed van het boek van Mistress Stowe; hij schijnt als zoo velen met den arbeid dier schrijfster te dweepen - het is mode geworden een traan van medegevoel te storten voor den zwarten slaaf; - het lijden van verre schijnt ook poëtischer dan dat van nabij; de lompen en de bibberende leden kwetsen het schoonheidsgevoel; - maar waarom zijne eigene beschouwingen niet liever gegeven? De konceptie toch van Cowpers vaers strookt weinig met onze begrippen, met onze 19de-eeuwsche zucht naar waarheid. Ten Kate is toch te fijn kunstkenner, om in '*the negroes complaint*' niet de klacht te hooren van den filantroop, die in het vrije Londen, en niet gants verstoken van de genietingen der weelde en beschaving, het lot van den armen neger in zijn studeervertrek beklaagt.

Ook Ter Haar achtte het niet beneden zich zijne verbeelding door eene gravure te doen prikkelen tot werkzaamheid. Bij een allerliefst naïef kinderkopjen van N. Pieneman schreef hij zijne '*kinderblijdschap*'.

Ge zoudt misschien gewenscht hebben, dat *le ton élégiaque* hier hadde plaats gemaakt voor een tafereeltjen vol leven en lust; ge

hadt het u misschien wenschen te zien voorgetooverd: een weelderig landhuis met zijn bordes, op welks smaragdgroen tapijt de zacht roode tinten der roos, de meer vurige der geraniums, bevallig geschaard in bloembed bij bloembed, zoo voordeelig en liefelijk zouden uitkomen; gij zoudt u het landschap wenschen voorgetooverd te zien, toegerust met al de pracht en den rijkdom, waarover de zomer te beschikken heeft - een lachende aarde beneden, een wolkelooze hemel daarboven, en dan in 't midden dier geurende bloemekens, dier jubelende vogelkoren, de hoop en de liefde van velen, de onschuld, voor welke ons harte zoo warm klopt en de menschelijke ziele in hare vereering de aarde te onheilig beschouwde, en een Eden, een Paradijs heeft gebouwd - het lachende, stoeiende kind, in de lente des levens, met de rozen op de koontjens, met de leliën op het voorhoofd en den hemel in het glinsterend oog.

De dichter heeft het niet gewild, en heeft er dus ook niet naar gestreefd om ons dat te geven. Mogen wij het hem ten kwade duiden? Bezwaarlijk is den dichtergeest den kring voor te teekenen, waarin hij zich bewegen moet. Hij is vrij, maar waarlijk vrij, omdat hij wetten kent, waaraan hij gehoorzamen moet. Elke stoffe heeft hare eischen, elke idee hare vormen. De vraag ware dus hier niet onbillijk: heeft de dichter den juisten vorm verkozen, heeft hij zijner stoffe recht gedaan? Eene elegische grondtoon, een didaktische beschouwing...! en ze wordt bij ons ingeleid onder den titel van *Kinderblijdschap!*

Voor wie dat ruikertje geplukt?
Lief springsterje in de bloemendreven!
Die 't gras naauw met uw teentjes drukt,
Hier als een vlindertje aan komt zweven.
Wat juichtoon schalt er uit uw mond!
Gaat ge in uw Moeders armen snellen,
En in verrukking haar vertellen,
Waar gij die mooije bloempjes vondt?

De aanduiding ware reeds voldoende; de dichter vond het echter niet, en stapelt vraag op vraag, wat zij met het ruikertje voornemens is te doen.

Hebt gij dat tuiltje zaâmvergaard,
Om daarmeê 't popjen op te sieren,
Als ge in het grasperk *hurkt* ter aard,
Moê van de vlinders na te zweven?
Of is 't een kleine feestbouquet,
Om uw Papa de borst te tooijen,
Of lagchend hem door 't haar te strooijen,
Als hij u op zijn knieën zet?

De dichter wordt door zijn talent van schilderen tot afdwalen, ja tot de afbeelding van het meest onbeduidende verleid.

Na al die vragen, waarin de auteur de bewegingen van het kind aanduidt, komt hij eindelijk tot eene beschouwing van het kind, eene beschouwing, die niet uitmunt door frischheid, hoe koel ze ook zijn moge.

> Kind, hoe benijdbaar is uw lot!
> Gij voelt geen kwelling, kent geen zorgen.

Altijd onware voorstelling, toch altijd herhaald! Nu schildert de dichter de verrigtingen van het kind; de verhouding van het kind tot de waereld buiten hem, en besluit eindelijk met een soort van toepassing:

> Bloei, teedre bloem! rijs heerlijk op!
> Verruk door 't schittren van uw kleuren!
> Ontbind uit d' opgebarsten knop
> Een schat van Godgewijde geuren!
> Blijf uwer oudren vreugde en roem!
> Moog nooit hun oog in later jaren
> Vol weemoed op uw beeldtnis staren,
> Als van een vroeg geplukte bloem.

Een woordspeling ten besluite! De werking des verstands ook hier, waar wij de uiting des gevoels hadden moeten waarnemen! Dichter, gij gaaft ons schoone vaerzen, maar de ziele ontbreekt; het harte bleef koud bij de blijdschap des kinds!

Hasebroek gaf een blijk van zijn bezoek *op het Loo*. Wat de politiek, wat de deelneming aan de beweging der eeuw het leven toch verbittert, de edelste genietingen vergalt! Wij zijn haast geneigd om Ter Haars uitspraak waar te noemen, als hij tot het kind zegt:

> Hoe benijdbaar is uw lot!

want zeker bij een bezoek op het Loo zou het kind hebben rondgesprongen en de frissche lucht ingeademd en als de sprinkhaan over het veld, of het eekhorentjen van tak op tak hebben gedarteld. De bedaarde, ontwikkelde mensch kan echter dat voorbeeld niet volgen; ontvlucht hij ook in de natuur het muffe boekvertrek, het baat hem niet, want het laatste volgt hem, en ieder schoon akkoord in de vrije schepping herinnert hem de wanklanken, ginder vernomen. Iedere moschplant verandert in zijn oog in een ouden foliant; en gebeurt de reize na April achttien honderd drie en vijftig, dan heeft er nog grooter optiesch bedrog plaats, en wordt iedere boomtop veranderd

in een bisschops-mijter en worden in het windengezucht de tonen van het '*dies irae*' of het '*te deum*' gehoord. Het ging Ds. Hasebroek toch alzoo. Hij woonde een onweder bij, - voor de eenvoudigen van harte een stemme des hemels, voor den dichter echter een stemme der aarde, al spreekt hij er ook van, dat God de Natuur door donders uit hare rust wekt. Men hoore toch:

Een onweêr is op Nederland
Uit Rome plotsling losgebroken.
Het banvloekvuur in 's Pausen hand
Heeft hier een onweêrsgloed ontstoken.
't Hervormde Neêrland slaakt een kreet,
En 't kind gelijk, als 't kwaad moet duchten,
Gereed in vaders arm te vlugten,
Schuilt Neêrland bij Oranje in 't leed!

Arm hervormd Nederland, zoo ge dien steun behoefdet, zoo ge onmachtig waart u-zelven te verdedigen en bij het staatsgezach om hulpe moest gaan bedelen!

De dichter vervolgt zijne gedachten en geeft ons in korte en krachtige trekken de geschiedenis der laatste beweging. Maar nu de toepassing! Wij weten toch het thema des dichters: Als de natuur aêmachtig zou versterven, dan wekt God haar door Zijne donders op uit haar rust!

....Gelijk hier in deez gaard
Van uit de Oranje-bloesemtwijgen,
Door 't zuivrend onweer als herbaard,
Gansch nieuwe geuren opwaarts stijgen,
Ga zoo, o dierbre Oranjespruit!
Na 't onweêr, dat is *afgedreven*,
Een nieuwe geur, een frisscher leven,
Een rijker zegen van u uit.

De dichter is stout in zijne tropen. Het zuivrend onweêr is toch de April-beweging of liever 'de wet op de kerkgenootschappen', en de natuur, van welke een nieuwe geur, een frisscher leven, een rijker zegen uitgaat, is de Oranjespruit!!, die ten slotte op zijn vader - Willem de derde, koning van Engeland - wordt gewezen, waarbij deze de vereerende onderscheiding ten deel valt van bij een *borstbeeld* te worden vergeleken.

Van den Bergh vermeerderde het aantal zijner Balladen met nog éene.

Hij behandelt ditmaal een belangrijk feit, en daarbij geschikt ter aanschouwelijke voorstelling. De schildering is uitmuntend, en noode weêrhouden wij ons van eenige strofen mede te deelen.

Overal echter, waar hij den handelenden persoon laat spreken, achten wij hem minder gelukkig geslaagd en den geest der eeuw niet altoos gevat. ‘Meer handelen dan bidden!’ gold van die tijden. Het eerste stelt Van den Bergh schoon in het licht; het tweede - we willen niet geacht worden te beweren, dat die eeuw het niet kón - het tweede geschiedt bij hem echter wel wat te onpas. Haring stond alleen op den dijk, dien hij verweeren wil; een blik ten hemel had daar meer uitgedrukt dan de bede, door Van den Bergh hem in den mond gelegd:

‘Geef dat mijn arm mijn volk behoud,
Heer! hoor mij *waar ik kniel!*
Richt Gij mijn oog, steun Gij mijn hand,
En, val ik voor mijn vaderland,
Aan U behoort mijn ziel!’

Onze taak spoedt ten einde; wat nog rest vordert geene bijzondere beschouwing. Van Zeggelen gaf eene ‘*Nabetrachting van eene uitgekookte keukenmeid*’; bij korter behandeling, bij eene samentrekking der détails, ware zijne bijdrage met genoegen gelezen. Bij het vaers van De Bull, ‘*Ongevraagde Raadgevingen*’, kwam ons onwillekeurig ‘*Jerôme Paturot, à la recherche d'une république*’ voor den geest. Het is hier echter: ‘*le poête à la recherche d'une idée*.’ De Heer G. Timme gaf: ‘*de Wijsgeer en de Vloo*’. Tollens had dezelfde stoffe reeds behandeld, maar ongelijk pikanter. Deze vertaalde het van John Gay, gene naar het Spaansch van Samaniego. Het schijnt eene idee, die de waereld heeft rondgereisd, om in den ‘Holland’ te sterven. Didymus toont in zijne verschillende bijdragen een meesterschap over den vorm, dat wij huldigen. Hij heeft andere jaarboekjens echter beter bedacht dan dit. Wij hopen hem spoedig weder te zien.

Symeon Anton schonk eene ‘*uitboezeming ter eere der staten, die het gewone gebed in hunne vergaderingen hebben afgeschaft*’. De pseudoniem, die verleden jaar in de vuilste vormen Douglas Jerrold naäapte, maakt het ditmaal weinig beter. Het doel van den schrijver kwam ons bovendien niet helder voor; is het ernst of luim?

De schoolmeester gaf ettelijke bijdragen in zijn bekenden stijl. Er is eene voorstelling van de waarheid, die de fijne schakeeringen van de menschelijke dwaasheid in het licht stelt en den glimlach op de lippen plooit; er is eene voorstelling van den onzin, die de scherpst schreeuwende kontrasten in het leven vertoont en tot een schaterlach noopt; of liever, in een beeld aanschouwelijk gemaakt: er is genot voor den mensch in de beschouwing van de onvolmaaktheid zijns naasten; - en er is genot voor den mensch bij de beschouwing van de gedrochtelijkheid eens aaps. De lezer make ten aanzien van den schoolmeester de toepassing zelf, en beslisse, welk genot

hem, bij de lezing van 's schoolmeesters bijdragen, wordt gegund. Wij voor ons weten ons gevoelen niet beter weder te geven dan door de volgende woorden van Geoffroy: ‘*Ce n'est q'une mauvaise rapsodie, qu'un salmis de quolibets, de coq-à-l'ane, de calembours, de turlurpinades, de jeux de mots. Cette débauche d'esprit, ce style dévergondé, excitent de temps en temps le rire de la farce, mais on les méprise après en avoir ri*.’

De Almanak Holland heeft dit jaar weder weinig aantrekkelijks, met welk een tal van beroemde namen de inhoudsopgave ook prijke, en al gebiedt de billijkheid ons ook daarbij te voegen, dat de uitgevers, Gebr. Kraaij, zich van hunne taak zeer goed hebben gekweten en het Jaarboekjen van *hunne* smaak getuigt.

S.

***Nederlandsche Volks-Almanak voor* 1854. *Onder Redaktie van H.J. Schimmel. Schiedam, H.A.M. Roelants*. 1853.**

Maar eene vraag.

De woorden, boven dit opstel geplaatst, bereiden er u op voor, dat het even weinig ons doel is in deze regelen eene aankondiging als eene beoordeeling der bijdragen tot dit jaarboekje te leveren. Vergenoeg u dies met de getuigenis, dat zij, zoo in proza als in poëzij, een dozijn te boven gaande, verscheidenheid genoeg aanbieden, om der meerderheid te bevallen, al loopen er enkele onder, die door de minderheid gaarne zouden worden gemist. Of, liever nog, maak zelf met de eene of met de andere kennis, naar uw lust tot bewonderen of tot berispen is opgewekt, ons vergunnende slechts een woord in het midden te brengen naar aanleiding der ‘Voorreden,’ die aldus luidt:

‘De redaktie gevoelt, bij het ten einde brengen der haar opgelegde taak, behoefte om haar arbeid van eenige woorden ter inleiding te doen verzeld gaan.

Zij de werkkring der Nederlandsche Pracht-jaarboekjens ook uitgebreid en algemeen, kan ieder verzamelaar daartoe betrekken wat slechts niet in strijd is met het schoone, de werkkring van den Volks-Almanak is betrekkelijk beperkt, daar den verzamelaar van dezen vóór alles de plicht is opgelegd, om het Nederlandsche element bij uitnemendheid te vertegenwoordigen. Men neme het echt nationale in den uitgestrektsten zin van het woord, men zij zoo min mogelijk exkluzief, toch zal niet elke stoffe bruikbaar zijn, toch zal niet alle bijstand eene werkelijke hulpe blijken!

Hoe men 't ook beschouwe, van den arbeider voor den Volks-Almanak wordt gevorderd, dat hij het schoone aan het nationale, het algemeene onderwerpe aan het bijzondere, en alzoo in zekere mate bekrompen zij, en een exkluzivisme huldige. Men wijte het misschien daaraan, dat der Redaktie de hulp harer literaire vrienden zoo karig toevloeide, en uit dat oogpunt kan zij, in het belang van Nederlands letterkunde, zich daarover zelfs verblijden.

Zij hoopt alleen, door meestal te hebben moeten steunen op eigen kracht, niet te verre beneden de aan haar gerichte eischen gebleven te zijn, maar dat het haar gegeven zij, om naast den Volks-Almanak voor Roomsch-Katholieken en dien der Protestanten, met welke beiden ons het jaar achttien honderd vier en vijftig verrijken zal, een Volks-Almanak voor Nederland te hebben mogen saamstellen.'

Tot zoo verre de 'Voorreden,' en nu de vraag, welke zij bij ons deed oprijzen.

Wat dunkt u, zoo wij het al den verdienstelijken redakteur ten goede houden, dat hij het der scherpzinnigheid van ieder zijner lezers overliet, zich den spotzieken glimlach voor te stellen, waarmede hij het woordeke '*verrijken*' nederschreef, toen hij van twee o n d i n g e n gewaagde in *Volksalmanakken voor bijzondere gezindheden*, wat dunkt u, mogen wij hem dit ook den te zedigen eisch doen, een jaarboekje voor het N e d e r l a n d s c h e V o l k slechts naast deze eene plaats te verzekeren, - en zoudt gij, zonder hapering in de keel, die tegenstelling van het schoone met het nationale kunnen slikken, indien uw oog, als het onze, bij het schrijven dezer regelen, toevallig tegelijk op de beeldtenissen van Rembrandt, Vondel en de Ruyter viel?

'La littérature est l'expression de la société' heeft de Bonald gezegd, en, waarlijk, wij zullen de laatsten zijn het iemand euvel te duiden, dat hij geen te gunstig denkbeeld van de onze opvat, wanneer hij, met de dagbladen in de hand, de titels leest van het grootste gedeelte der geschriften en geschriftjes den Nederlanders dezes tijds aangeboden; wanneer hij, niet zonder walging, er de loftuitingen bij kan verduwen, die in deze voor één enkel exemplaar veil - en toch nog te duur zijn! Ons roepen zij niet enkel de woorden van Schiller voor den geest:

> 'Nichts ist der Menschheit so wichtig, als ihre Bestimmung zu kennen:
> Um zwölf Groschen Courant wird sie bei mir jetzt verkauft!'

Ons vervult die dagelijksche, lange lijst van kerkelijke twistschriften, zoo kwalijk stichtelijke lectuur geheeten, daar zij even weinig ootmoed wekken als krachten leeren ontwikkelen, en waaraan niet slechts alle christelijke liefde, maar ook alle menschelijke heuschheid ontbreekt; ons vervult die lijst met diepe droefheid. Ons verklaart zij, al verontschuldigt zij die niet, ons verklaart ze het heir van pamfletten, waarmede zij door partij worden beantwoord; pijlen, aan wier snijding, scherping en schieting, oogenblikken, uren, jaren levens worden verkwist, bij wier beter gebruik tegelijk de grootheid en het geluk van ons volk had kunnen winnen! Onroomschen en Roomschen, wat heeten wij ons toch volgelingen van denzelfden Meester, wij, die Zijn eerste gebod geweld aandoen, - wij, die elkander de aarde vergallen, twistende over den weg naar den hemel, - wij, die als

zonen van hetzelfde land behoeften en belangen in te grooten getale gemeen hebben, om de een den ander niet als broeders van één gezin behulpzaam te zijn in de bevrediging en bevordering van beide! De breuke op kerkelijk gebied blijkt onheelbaar te zijn, - moet zij daarom ook op het burgerlijke en maatschappelijke gapen?

De Nederlandsche Volks-Almanak werd gevolgd door een Christelijken, - alsof dit niet had mogen volstaan, verscheen een Roomsch-Catholieke; - thans verrassen u op straat de aankondigingen van den Lutherschen, - weldra zullen het u die der tallooze schakeringen van Hervormden doen, - in hoe vele soorten van Volkjes zal het den letterkundigen lusten onze weinige millioenen landgenooten te versnipperen? Eere aan De Liefde, die ten minste de *bon sens* had het boekje voor zijn kuddcke slechts *Almanak voor Huis en Hart* te noemen. Of zou het onzen vriend Alberdingk Thym niet waardiger zijn geweest, zich met een *Jaarboekje voor Roomsch-Catholieken* te vergenoegen? Het had hem evenzeer gelegenheid gegeven tot die honderden en duizenden zijner geloofsgenooten te spreken, welke te bekrompen of te bevreesd zijn om eenig werk ter hand te nemen, waaruit de adem der hervorming hen aanblazen kan; het zou niet als de titel, dien hij koos, tegen zijne waardering onzer grondwet hebben getuigd. Wat zullen wij echter zeggen van hen, die zijn voorbeeld volgden, of ook ‘de gelooven paar aan paar in de arke moesten gaan;’ - die het deden, hoezeer hunne kerk, verre van als de zijne uitsluitend te zijn, dezelfde gewetensvrijheid, die zij voor zich eischt, andersdenkenden toekent, - wat anders dan dat het, schier eene eeuw nadat ‘het Protestantisme,’ zoo als Bancroft zich uitdrukt, ‘zijn doel in de staatkunde heeft bereikt,’ eindelijk tijd wordt, dat kerkgeschillen ophouden onze nationaliteit te verbrokkelen!

Er zijn er, die het betreuren, dat het aan den avond der vorige eeuw ‘groote ideeën heeft gesneeuw,’ en er zijn er, die het verheugt, dat in den ochtend van deze over het westen van Europa eene nieuwe lente aanlichtte; maar hetzij men het beklage, hetzij men het toejuiche, wij leven onder instellingen, die van geen catholiek of protestantsch volk weten, die slechts het Nederlandsche kennen. Hoe eng de grenzen mogen zijn, waarbinnen zijn gebied werd beperkt; hoe luttel gewigts het langer in de schaal van ons werelddeel hebbe te werpen; hoeveel het ook verloor, indien het de spreuk zijner vaderen volkomener dan deze in beoefening bragt, indien het beide provincialismus en sektenhaat aflegde, zou het zich niet met eene toekomst mogen vleijen, benijdbaar boven die van menigen nabuur? ‘Eendragt maakt magt!’ klinke ons niet enkel uit het verleden in de ooren, het beheersche aller hoofd en harte, het wijzige iederen wensch, en trots de tallooze schakeringen van gewest en geloof, zal de naam van Nederlander in den vreemde eerbied

vergen, zal ons lot in dit goede land gezegend zijn! Één in afkomst, hetzij we ons het liefst verlustigen in de heugenis onzer vroegste letterkunde, bloeijende eer het dorre hout in de bosschen van den vreemde uitbotten mogt, hetzij ons harte spoedigst warm wordt bij de herinnering dier zwervers op den oceaan, aan wie wij het hebben dank te weten, dat Oost en West de namen onzer landschappen dragen; - één in taal, het zoete blijk, dat wij allen aan de knieën derzelfde moeder speelden, dat wij allen kinderen van éénen huize zijn; - één in lief en leed, hetzij de zon onze oogsten rijpt, hetzij de storm onze kusten teistert, en zoowel als de vrede in den handel den hoorn des overvloeds voor ons leêg stort, als wanneer de oorlog onze schatten vergt en ons bloed stroomen doet; - één in alles wat menschen voor deze wereld gemeens kunnen hebben, late men ieder, den blik op de volgende gerigt, Gode naar zijne wijze dienen, hier geen anderen wedijver kennende dan dien, in iedere betrekking Zijn beeld getrouwst te dragen, om dáár allen - voor onze tekortkomingen te worden vergeven!

Op dit standpunt schijnt het ons toe, dat er bij de zamenstelling van een A l m a n a k voor het N e d e r l a n d s c h e V o l k van geenerlei bekrompenheid sprake kan zijn; - integendeel nemen de eischen, die men aan zulk een boek rigten mag, eenen omvang, bij welke ook den koenste en kloekste de veder dreigt te ontvallen. Het zou niet alleen de strijdende elementen moeten verzoenen, het zou ook de sluimerende krachten moeten opwekken; - het zou evenzeer van een scherpen blik voor onze gebreken als van een open zin voor onze gaven moeten getuigen; - breidel en prikkel tevens, zou het ons vooruit moeten brengen, telken jare eenige schreden verder op de baan dier beschaving, wier kransen de waardige voorwerpen zijn van den wedijver der volken onzes tijds. Wij hebben de gedachte aangegeven, welke het werk zou moeten beheerschen; werp met ons een blik op de moeijelijkheden aan hare veraanschouwelijking verknocht! Bestemd voor het volk, zou iedere greep eene gelukkige moeten wezen, - het juicht uw schot slechts toe als ge raakt! - zou iedere groep door hare waarheid moeten treffen, - voor het gewaagde, het gemaakte, het gezochte heeft het geen zin. Zonder tot forschheid te vervallen, zou de teekening van iedere figuur door flinkheid moeten uitmunten; en, eindelijk van de pen naar het palet grijpende, schuilt er in den schat van kleuren eene nieuwe reeks van zwarigheên, want wie den lust voor het bonte bot vierde, zou misschien behagen, maar beschaven, maar louteren zou hij niet! Bestemd voor het volk, - wij namen het woord tot nog toe maar in zijnen engsten zin, - bestemd voor het volk, zou het ook invloed moeten uitoefenen op die middelklasse, wier leden, naar het woord van Keizer Karel, drie, vier malen mensch moesten wezen, daar zij in staat zijn de voortbrengselen van drieërlei uitheemsche letterkunde in het oorspronkelijke te ge-

nieten, en zich echter nog zoo dikwerf, in plaats van naar het voedzame ooft te grijpen, aan de schittering van verstuivende bloesems vergapen. Orde te brengen in den bajert harer begrippen, - haar, bij vergelijking met den vreemde, te doen beseffen, dat der burgeren voorspoed en vrijheid geen hecter hoeksteenen hebben dan verlichting van hoofd en veredeling van harte, - dat deelname aan het bestuur het welzijn van allen kan waarborgen, mits men die waardere en die waardig zij, ziedaar nog eene zijde dier veelzijdige taak! Bestemd voor het volk, - waartoe in den ruimsten zin genomen ook aanzienlijke en adel behoort, - zou hij het voor onze patriciërs in beeld hebben te brengen, dat er iets meer voor hen te doen valt, dan al wegkwijnende en inkrimpende op roemrijke herinneringen te teren; - zou hij het onzen edelen hebben toe te roepen, dat in onze dagen meer nog misschien dan ooit weleer n o b l e s s e o b l i g e , het woord, dat bij het grootste volk uit de nieuwere geschiedenis, dat bij onze overburen door de vertegenwoordigers der eerbiedwaardigste namen bij uitnemendheid wordt betracht! Met lust en liefde ons heden beschouwende en bestuderende, zou die auteur, tot geene klasse afdalende, allen trachten op te heffen, en - wij haasten ons het er bij te voegen - zich door eene maar ten deele geslaagde poging, niet slechts bij voorbaat de vrijspraak voor zijne misgrepen verwerven, neen, tevens bewezen hebben een der beste burgers onzes tijds te zijn geweest; u en mij en duizenden met ons opwekkende het woord van Göthe in beoefening te brengen:

> ‘Immer strebe zum Ganzen, und kannst du selber kein Ganzes
> Werden, als dienendes Glied schliess' an ein Ganzes dich an.’

Hoe wij het oogenblik, waarin wij deze gedachten lucht gaven, zouden zegenen, indien Schimmel er zich door opgewekt mogt gevoelen den vriendenwensch gehoor te geven, waarmede wij besluiten: eikenblâren zouden schoon staan in den vroeg verworven lauwerkrans. Alle zwarigheden, die zijne zedigheid er tegen in zal brengen, afwerende, niet zoo zeer met de gegronde opmerking, dat het doel hem vast voor den geest zweefde in de tegenstelling van twee eeuwen, in het boekske, waarover wij spreken, omgetrokken, als met de opregte verklaring, dat wij aan geene onmagt gelooven voor wij die beproevende ervoeren, gaan wij zijne tweede bedenking, het enge der lijst hem gegund, in gedachte te keer; waarom zoude alleen zijn tafereel die niet vullen? Wij wenschen het om meer dan eene reden, - zoo al de belangstelling van het publick in tentoonstellingen, als onze Almanakken aanbieden, niet verflaauwt, uit het gehalte der jaarboekjes blijkt het voldingend, dat er te vele zalen van dien aard worden geopend, dan dat onze kunstenaars in iedere iets goeds zouden kunnen geven. Maar meer nog dan om de moeijelijkheid aan

het verkrijgen van geschikte bijdragen verknocht, verlangen wij om den wille van den Almanak zelven, dat slechts hij dien schrijve: aan é é n fiksch g e h e e l is grooter invloed gewaarborgd dan aan twintig - bijna fragmenten.

Ons heden levert er stoffe in overvloed voor op; ons heden, dat ons verleden waard kan worden, zoo het laatste aan het eerste slechts voorspiegelt wat het goeds en groots, wat het inderdaad navolgingswaardigs had; ons heden, dat de hemel voor eene oprakeling der oude twisten behoede! Schoon den strijd niet schuwende, dewijl wij meê den moed hebben de wapens aan te gorden om betere beginselen te doen zegevieren, juichen we toch liever de veelzijdige verschijnselen van vreedzame ontwikkeling toe, die zich in velerlei rigting openbaren: alleen een in iedere beteekenis des woords w a k k e r volk kan het w e l gaan!

E.J.P.

De oostersche quaestie.

***Le Spectateur de l'Orient*, 1re *année, Tome premier*, 1e-8e *livraison*, 26 *Août* (7 *Sept.*) - 10 (22) *Décembre*, 1853. *Athènes, imprimerie de C. Nicolaïdes de Philadelphie*, 1853.**

***Maandelijksche Kronijk. Geschiedenis van den dag*. 1e *Jaarg. Twee Deelen. Zalt-Bommel, J. Noman en Zoon*. 1853.**

I.

De oogen van geheel Europa zijn met angstige spanning op Turkije geslagen; geene natie, geene regering, die niet gevoelt dat van de wending der gebeurtenissen in het Oosten, niet slechts de vraag van oorlog of vrede tusschen de magtigste staten van Europa, maar welligt de toekomst van ons werelddeel afhangt; die niet beseft dat het oogenblik van handelen gekomen is, hetzij om zich te wapenen, hetzij om krachtig hare onzijdigheid te handhaven. Men herinnert zich het woord van den Veroveraar: ‘binnen veertig jaren zal Europa republikeinsch of kozaksch zijn.’ De hyperbolische uitdrukking, die het onderscheid tusschen constitutioneel en republikeinsch met opzet voorbijzag, doelde op den strijd der Engelsche en der Russische begrippen; want Napoleon begreep beter, dan onze soi-disant anti-revolutionairen, dat de Fransche revolutie slechts eene mislukte poging was, om de Britsche vrijheid op het vaste land over te brengen, door eene natie, die onder lang despotisme voor redelijke vrijheid onvatbaar was geworden en straks tot onzinnige bandeloosheid oversloeg. Of misschien moesten wij liever zeggen: Napoleon had op St. Helena niet noodig de vrijheid aan de ver-

achting bloot te geven, door de afzigtige karikatuur, die de Fransche omwenteling van haar geleverd had, steeds op den voorgrond te brengen, en hare ware gestalte, met de armen zegenend over de volken uitgebreid, zooveel mogelijk te omsluijeren of in de schaduw te schuiven. Wanneer wij het geschil, dat, naar aanleiding der Russische eischen tegenover Turkije, de kabinetten van Londen en Petersburg verdeelt, in zijne diepere beteekenis opvatten, dan is het de strijd tusschen de vrijheid van Europa en het absoluut gezag. Zoo althans wordt de zaak door de Engelsche pers, door de Engelsche natie beschouwd, al is het ook dat tevens de bedreigde handelsbelangen een niet onbeduidend gewigt in de schaal leggen; en Rusland zou aan zijne antecedenten ongetrouw moeten zijn en door de Duitsche antirevolutionaire schrijvers geheel moeten miskend worden, zoo het niet, bij de uitbreiding van zijnen invloed, tevens de verdere onderdrukking aller wenschen naar politieke vrijheid, aller elementen van weêrstand tegen het absolutisme op het oog had, waartoe het in de verdeeling en assimilatie van Polen en in het smoren van den strijd der Hongaren voor het behoud hunner vrijheden, met zoo echt revolutionair geweld de hand heeft geleend. Inderdaad, men kan bij de poging, die men thans dagelijks ziet aanwenden, om alle zucht naar redelijke vrijheid met de dolste revolutionaire woede, als consequente ontwikkeling derzelfde begrippen, gelijk het heet, op ééne lijn te stellen, en het Christendom als bondgenoot bij de vertrapping der volksvrijheden in te roepen, niet genoeg wijzen op het onderscheid tusschen het absolutisme en de roeping der overheid van Gods wege om orde en geregtigheid te handhaven, waaruit voor de onderdanen de pligt tot gehoorzaamheid volgt aan de gestelde magten, gelijk zij door den Apostel Paulus geleerd wordt. Die magten zijn de feitelijk bestaande, absoluut in de absolute, constitutioneel in de constitutionele, republikeinsch in de republikeinsche landen. Omtrent den besten vorm van bestuur leert ons het Evangelie tittel noch jota; de wetenschap, hoe de staat naar de behoefte der volken behoort te worden ingerigt, kan zoo weinig als de sterrekunde en scheikunde uit den Bijbel worden geput; en de gehoorzaamheid aan het gezag verschuldigd kan zeker nimmer geschonden worden, wanneer men door middelen, die binnen de perken der bestaande wet blijven, aan beter over-

tuigingen omtrent hetgeen tot welzijn der volken dient ingang zoekt te verschaffen. Men kan dus, behoudens den eerbied voor het welbegrepen *droit divin*, belijden wat de ondervinding aller eeuwen geleerd heeft, dat geene onverantwoordelijke, d.i. absolute magt, ooit zonder misbruik werd uitgeoefend, en dat geene dragelijke en voor den duurzamen bloei der staten en de ontwikkeling van de krachten der burgers heilzame verhouding tusschen regeerders en geregeerden bestaan kan, zoo lang niet de wet, als het uitvloeisel der verlichte openbare meening, het rigtsnoer en de meerdere van het uitvoerend gezag geworden is. De moeijelijkheid ligt in de vraag, en alleen in de vraag, waar en wanneer feitelijk verzet der onderdanen tegen willekeurige verkrachting der regten van het geweten, der verworven vrijheden, der bestaande instellingen geoorloofd wordt; wat de onderdaan doen mag en moet, wanneer de overheid vergeet, dat zij niet tot haar eigen voordeel, maar tot heil der haar toevertrouwde volken is ingesteld. Een weêrstand tegen gewetensdwang, zoo als het verzet onzer vaderen tegen Philips, dat van de Britten tegen Jakobus II, althans voor een deel mag genoemd worden, wordt door de meeste antirevolutionairen onzer dagen wettig geacht, naar den regel, dat men Gode meer gehoorzaam moet zijn dan den menschen, zoodat zij, in strijd met bisschop Filmers leer der lijdelijke gehoorzaamheid, eene uitzondering op den regel van Paulus toelaten, die door den Apostel zelven niet is gemaakt, ofschoon ze door het gezag en het voorbeeld zijner mede-apostelen werd aanbevolen. Ons dunkt, dit mogt den letterknechten voorzigtigheid leeren. De vraag is, hoe moet de onderdaan handelen, wanneer de vorst bezworen regten vertrapt en geene andere wet dan zijne willekeur raadpleegt. Onzes inziens wordt die vraag door Paulus niet beantwoord, daar hij bij de aanwijzing van de pligten der burgeren steeds uitgaat van de voorstelling eener overheid, die de hare vervult. Wat wij zouden willen weten is het oordeel des Apostels over Hampden, toen hij weigerde het tegen wet en regt geeischte scheepsgeld te betalen; over het Lange Parlement, toen het tegen den trouwloozen Karel I de wapenen opvatte; over de Noord-Amerikaansche koloniën, toen zij, overeenkomstig de beginselen der Britische constitutie, weigerden zich lasten te laten opleggen door een Parlement, waarin zij niet vertegenwoordigd waren; over Polen, toen het zijne verkrachte

nationaliteit tegen den Russischen autocraat verdedigde, over Hongarije, toen het zijne verscheurde constitutie tegen de willekeur van het huis van Habsburg zocht te handhaven, tot het door den bijstand, dien de Keizer aller Russen aan zijne tyrannen verleende, afgemat en afgestreden, gedwongen werd den nek weder onder het juk zijner overheerschers te krommen.

Maar wat wij vooral wilden doen opmerken, men kan, op grond zijner overtuiging aangaande Gods geopenbaarden wil, het feitelijk verzet tegen de misdaden der vorsten ongeoorloofd achten, en toch aan de onderdrukkers van de vrijheid der volken zijne goedkeuring weigeren; men kan aan Polen en Hongarije het regt ontzeggen om hun eigen regters te zijn, en van de volken eischen, dat zij de wraak over der vorsten meineed en willekeur aan God overlaten, en toch in zijn hart de denkwijze en de handelingen dier mannen verachten, die misbruik maken van de magt, waarvoor zij aan God alleen verantwoording meenen schuldig te zijn. Men kan op godsdienstige gronden Polen tegenover Ruslands, Hongarije tegenover Oostenrijks keizer in het ongelijk stellen, en toch zijne sympathie niet onthouden aan het land, welks leuze de redelijke en wettelijke vrijheid der volken is, op het oogenblik waarop het tegen wil en dank tot de opneming der wapenen tegen het bolwerk van het absolutisme gedrongen wordt.

Van alle landen van Europa is Engeland welligt het eenige, waar geen gevaar bestaat voor eene reactie, die de volksvrijheden verslindt; waar alle standen, van de hoogste tot de laagste, met liefde voor de bestaande vrije instellingen vervuld zijn, en de handhaving dier instellingen als de voorwaarde der nationale grootheid beschouwd wordt. Daarentegen is er geen land waar het absolutisme krachtiger is gevestigd en consequenter wordt gehandhaafd, dan Rusland. Engeland en Rusland zijn dus natuurlijke antagonisten en uit een politiek oogpunt als de beide polen van Europa. In den strijd tusschen deze magten kan het tegenwoordige Frankrijk uit den aard der zaak slechts eene ondergeschikte rol vervullen. Ofschoon in het belang van het politiek evenwigt, en als vertegenwoordiger van de regten der Latijnen op de gewijde plaatsen, tegen de aanmatigingen van Rusland in het Oosten gekant, gevoelt het uit den aard der zaak niet die roeping, om de door Rusland vertegenwoor-

digde beginselen van het absoluut gezag te bestrijden, sedert zijne wisselzieke bevolking, de worsteling om onbereikbare utopiën van volksvrijheid moede, den voorzitter der republiek in een keizer heeft herschapen, en andermaal een telg van het geslacht Napoleon gelaarsd op den rug van het uitgeputte omwentelingspaard gesprongen is. Op Engeland houden alle volken, die hunne constitutionele vrijheden tot nog toe uit den stroom der reactie gered hebben, met angstige verwachting de blikken geslagen, en zij gevoelen het, dat zoo de Britsche luipaard in den strijd tegen Ruslands adelaar moest onderdoen, weldra de laatste ure voor de instellingen zou geslagen hebben, op welke zij hunne hoop voor de toekomst hebben gevestigd.

Het is niet gemakkelijk over den staat en de hulpmiddelen van het Russische rijk een oordeel te vellen. Omtrent een land, dat zijne eigene behoeften en wenschen noch door de periodieke pers, noch zelfs door eene literatuur van meer blijvenden aard openbaart, dat aan vreemdelingen slechts een beperkten en achterdochtig bewaakten toegang gunt, en door de onbekendheid zijner moeijelijke en weinig tot beoefening uitlokkende taal is afgezonderd van de beschaafde wereld, waartoe inderdaad alleen zijne aristokratie en sommige door verovering verworven provinciën eenigermate behooren, zou men zich ligtelijk eene geheel verkeerde voorstelling kunnen vormen; en zeker is er in het hedendaagsch Europa geen gewest, waarover de denkbeelden bij vreemdelingen meer onbestemd en nevelachtig zijn, dan over het uitgestrektste rijk van ons werelddeel. Het werk van den Heer Léouzon le Duc, chargé de mission bij het Russische hof, ‘de Russische quaestie of de crisis in het Oosten’ getiteld, bevat over den toestand van Rusland merkwaardige revelaties, die mij doen betreuren dat ik het alleen uit eenige uittreksels in de tijdschriften ken[1]. Nogtans zal ik mij veroorloven eenige dier uittreksels hier vertaald mede te deelen, als eene kleine bijdrage, om den kolossus van het Noorden beter te leeren kennen. Ziehier wat de Heer le Duc ons leert aangaande de verlichte censuur, die over de drukpers in Rusland geoefend wordt.

1 Onderstaande uittreksels zijn geput uit eene beoordeeling der Engelsche vertaling in the Athenaeum, N°. 1354. De titel der Engelsche vertaling is ‘The Russian question or the crisis in the east.’

‘Het is onmogelijk iets belagchelijker uit te denken, dan de wijze waarop de censuur over de pers onder het bestuur van Prins Menschikoff wordt uitgeoefend. 't Is waar, dat de algemeene Commissie voor deze aangelegenheid in Rusland zich nimmer door eene bijzondere mate van schranderheid en verlicht doorzigt heeft onderscheiden; maar 't was voor Prins Menschikoff bewaard, haar in den hoogsten graad belagchelijk te maken. Het woord *vrijheid*, met alle daarvan afgeleide bijvoegelijke naamwoorden en bijwoorden, is verbannen en als uit het woordenboek der Russische taal uitgewischt; de volgende grappige anecdote zal toonen, hoe de censoren overeenkomstig hunne instructie weten te handelen. Eenigen tijd geleden zond een hoogleeraar in de wiskunde aan de Commissie het handschrift ter inzage van een boek over de werktuigkunde, met verzoek om verlof tot de uitgave. Nu had de auteur in de beschrijving van zekeren mechanischen toestel zich de uitdrukking laten ontsnappen, dat de raderen, veeren, enz., *vrijelijk* werkten, en wat verder geschreven, dat eene regte lijn zich in de onbegrensde ruimte *zonder* eenige *beperking* laat verlengen. De cursief-gedrukte woorden werden door de censoren geschrapt, - het eerste zonder eenige opheldering, het andere op grond dat het gezag van den Russischen Keizer het eenige was, dat in deze wereld “zonder beperking” kan genoemd worden.’

De volgende geschiedenis is eene opmerkelijke bijdrage tot de kennis der Russische zeden:

‘Gedurende de regering van Keizer Alexander werd de dochter eener adelijke familie in eene afgelegen provincie verliefd op een van haars vaders bedienden, en had het ongeluk moeder te worden. Daar zij voor de ontdekking harer schande vreesde, werd het kind door den deelgenoot harer schuld met hare toestemming uit den weg geruimd. Kort daarna maakte de dood harer beide ouders haar tot eene wees. Toen begon haar vorige minnaar haar onophoudelijk te vervolgen en haar, door de bedreiging van hare misdaad te openbaren, groote geldsommen af te persen. Langen tijd bukte zij voor deze dreigementen; doch toen zij eindelijk zijne hardnekkigheid moede werd, stak zij den brand in eene schuur waarin hij lag te slapen, na vooraf alle gelegenheid tot ontkoming te hebben versperd, zoodat hij ellendig in de vlammen omkwam. Doch ofschoon

alle bewijzen van hare schuld ontbraken, werd zij zoodanig door wroegingen over hare dubbele misdaad verscheurd, dat zij op zekeren dag, de kwellingen van haar geweten niet langer kunnende dulden, zich naar de dorpskerk spoedde en den priester hare zonden beleed, die, natuurlijk, het ontzettend verhaal mededeelde aan zijne vrouw, onder belofte van onschendbare geheimhouding. Niet lang daarna verscheen de jonge dame op een bal, door een zeer aanzienlijk persoon gegeven, waar zij alle mededingsters door hare schoonheid en de pracht van haar gewaad overschaduwde, toen, terwijl zij aller oogen op zich gevestigd hield, de vrouw van den priester haar niets kwaads vermoedend slagtoffer naderde, en openlijk de vreesselijke geschiedenis verhaalde, die de jonge dame aan den priester had toevertrouwd. De balzaal geraakte in beroering, de dame werd oogenblikkelijk in hechtenis genomen en vervolgens verhoord en veroordeeld; doch daar zij van edele geboorte was, achtten de regters het noodig het vonnis, voor het werd ten uitvoer gelegd, den Keizer ter goedkeuring aan te bieden. De uitkomst van het hooger beroep was geheel onverwacht. De Keizer was zoo verontwaardigd over het verraad van den priester, dat hij hem van zijnen post ontzette en naar het leger zond, om levenslang als gemeen soldaat te dienen; en daarentegen was hij zoo zeer door het opregt berouw van het meisje getroffen, dat hij haar alleen veroordeelde om in een klooster twee maanden boete te doen, terwijl hare schande en hare misdaden haar niet verhinderden, later een zeer gewenscht huwelijk te sluiten.’

Indien wij den Heer le Duc mogen gelooven, dan zijn de Russen van de leer van Philippus van Macedonië, die verklaarde, dat hij nimmer wanhoopte aan de inneming eener stad, in welke hij twee met goud geladen ezels kon drijven, waarvan de zin vrij wel overeenkomt met dien van het Russische zeggen: ‘wij hebben afgezanten, daarom hebben wij geen vloten noodig.’

‘Rusland,’ zegt de Heer le Duc, ‘schat zijne troepen naar hunne wezenlijke waarde, en stelt er geen groot vertrouwen in; het neemt daarom tot onderwerping van vreemde volken zijne toevlugt tot andere en krachtdadiger hulpmiddelen. Vandaar, dat de fluisterende stem der Muskovietische overredingskracht zich steeds vermengt met het

kanongebulder, en de overwinningen van den Czar minder lood dan goud kosten. In den veldtogt van 1828 tegen Turkije zouden de Russen buiten allen twijfel tot een schandelijken terugtogt zijn genoodzaakt geweest, indien zij den Pacha van Varna niet hadden omgekocht, om hun die vesting over te geven. In Hongarije wonnen zij geen terrein, voor zij er in slaagden den verrader Görgey te koopen. En in Finland, waar zij slechts een handvol boeren tegen zich over hadden, werd de overwinning alleen verzekerd, doordien zij den Gouverneur van Sveaborg wisten te winnen. Overal, waar Rusland het staal ontbloot, wordt tevens de klank zijner schatten vernomen. In de ure des strijds verlaat het zich meer op de mijnen van Siberië, dan op de tuighuizen van Systerback, Toula en Briensk; en mogt een oorlog ontstaan, dan zal ook nu Rusland het meest op de kracht zijner schatten vertrouwen. Dit is slechts het heerschend stelsel en een, dat bijzonder aangenaam is aan de oude Muskovietische partij; want omkooping is de eenige vorm van onderhandeling, die bij barbaarsche horden in gebruik is.'

Wij vertrouwen, dat deze aanhalingen genoeg zijn, om het werk van den Heer Léouzon le Duc aan de aandacht der talrijke schaar onzer vertalers aan te bevelen. Mogten wij den schrijver geheel vertrouwen, dan zou Europa weinig van Rusland te vreezen hebben. Volgens hem zouden de Muskovieten slechts op een afstand schrik kunnen inboezemen, en hunne voorgewende magt verzwinden, naarmate men ze digter onder de oogen treedt. 'Rusland,' zegt hij, 'telt een millioen soldaten op het papier; maar is nimmer in staat geweest meer dan 200,000 te gelijker tijd in het veld te brengen.'

Een der gewigtigste vragen ook uit het oog op eene mogelijke uitbreiding van het Russisch grondgebied, als het gevolg der verwikkelingen in het Oosten, is de invloed, dien de Russische heerschappij op de overwonnen landen heeft geoefend. Wij vinden daaromtrent eenige opheldering in een nieuw Engelsch werk van den Heer Laurence Oliphant: 'De Russische stranden der Zwarte Zee in den herfst van 1852; benevens eene reis langs de Wolga en door het land der Donsche Kozakken'[1]. Het is wel niet mogelijk

1 'The Russian shores on the Black Sea in the autumn of 1852; with a voyage down the Volga and a tour through the country of the Don Cossacks.'

voor ieder, die nog andere zaken te verrigten heeft, in deze dagen geheel op de hoogte te blijven der literatuur, die tot de Oostersche quaestie in naauwer of meer verwijderde betrekking staat. Ook het werk van den Heer Oliphant is mij alleen uit de Engelsche tijdschriften bekend. Ziehier wat the Economist[1] ons dienaangaande berigt.

'De Heer Oliphant heeft zich bij het publiek gunstig bekend gemaakt door zijn werk over Nepaul, en heeft zich nu niet minder verdienstelijk gemaakt door de uitgave zijner opmerkingen over de deelen van Rusland langs de Zwarte Zee. Wij moeten bekennen - ofschoon wij in het algemeen de inzigten van den schrijver omtrent de groote zwakheid en bedorvenheid van het Russische bewind deelen - dat hij zich over den Czar en alle Russische autoriteiten, van den eersten minister tot aan zijn portier, met zoo veel hevigheid uitlaat, dat een gevoel van medelijden ons bijna tot de zijde van den Czar en zijn gouvernement doet overhellen en veronderstellen, dat de schrijver hen al te streng heeft beoordeeld. De tafereelen, die de Heer Oliphant ophangt van de geweldenarijen der Russische ambtenaren en van de noodlottige gevolgen, die de uitbreiding van het Russisch gezag voor elk der onderworpen landschappen heeft, en de waarschuwingen, die hij daardoor der wereld geeft, om te verhoeden, dat die groote beweegbare zedelijke poel zijne perken nog verder overschrijde, zijn treffend, om niet te zeggen ontzettend.' En wat verder: 'De schrijver zag veel, dat geheel nieuw is voor Europeanen, en was altijd vlug en ijverig in het overwinnen van moeijelijkheden en het opmerken van alles, wat inderdaad opmerking verdient. Te allen tijde zou dit boek eene aangename lectuur opleveren; maar op dit oogenblik, nu het ons naauwkeurig berigt geeft van de wezenlijke zwakheid der mogendheid, die thans geheel Europa met onrust vervult, en toont, dat Ruslands veelsoortige bevolkingen, verschillend in oorsprong, taal, zeden en godsdienst, meer worden bijeengehouden door vrees en afkeer voor elkander, door het Gouvernement bestuurd met het oogmerk, om allen in bedwang te houden, dan in waarheid vereenigd zijn,

1 Van 26 Nov. 1853.

mag het even nuttig en leerzaam als aangenaam genoemd worden. Het is eene levendige beschrijving van vreemde rassen, vreemde zeden en van het meest bedorven gouvernement op den aardbodem.'

Ziedaar dus andermaal een werk, dat de opmerkzaamheid onzer vertalers verdient. Ik zal ook daaruit eene kleine proeve laten volgen, die strekken kan om de vrienden der Russische autocratie nog verder omtrent het voorwerp hunner genegenheid in te lichten.

'Zich uitstrekkende tot in het hart van Azië, terwijl het in het uitsluitend bezit is van de helft van het Europesche vasteland, - middelen van gemeenschap met het Oosten langs de Kaspische Zee bezittende, aan iedere andere Europesche mogendheid ontzegd, - doorsneden van rivieren, door de natuur bestemd om de havens te verbinden van de vier zeeën, langs welke het Muskovietisch gebied is uitgestrekt, kon Rusland de groote weg der natiën worden. De rijkdom van Europa en Azië kon zich dus uitstorten in de koffers van het land, door de verschillende kanalen, die Rusland alleen op zoo voordeelige wijze aan den wereldhandel bieden kon; en de eenige reden, waarom deze uitkomst niet lang is verkregen, is het virtueel verbod van zulk een staat van zaken door het Gouvernement, opgesloten in de weigering van het regt van doorvoer over het Russisch grondgebied aan alle vreemde koopwaren. Als een noodzakelijk gevolg hiervan gaan de voortbrengselen van het Oosten over Smyrna en Trebisonde, ofschoon hun de weg over Tiflis naar Redout Kalé aan de Zwarte Zee, of - waartoe slechts een kanaal tusschen de Wolga en de Don zou vereischt zijn, - die te water van Asterabad en de overige havens aan de Kaspische Zee, over Astrakan en Tzaritrin, naar Taganrog aan de Zee van Azof, of eindelijk zelfs de regtstreeksche weg naar Petersburg zou openstaan. Dus zijn de schitterende handelsontwerpen door Peter den Groote gekoesterd, en gebouwd op eene gehoopte uitbreiding zijner Oostelijke grenzen, verijdeld door eene staatkunde, onwaardig den opvolgers van een zoo verlichten monarch; en die havens aan de Kaspische Zee, welke hij zelfs ten koste van zijn politieken goeden naam zocht te verwerven, vallen steeds dieper onder een invloed, die hunnen voorspoed vernietigt.'

Onder de talrijke boeken en tijdschriftartikelen, de Oos-

tersche quaestie betreffende, die in de laatste maanden in Engeland zijn in het licht verschenen, is mij slechts een geschrift van eenige beteekenis bekend, dat, voornamelijk uit afkeer van Turkije, de Russische staatkunde in bescherming neemt. Het is dat van den Heer Mac Farlane, getiteld 'Kismet of het vonnis van Turkije'[1]. In zijn gloeijenden haat tegen al wat Turksch is, vindt de schrijver een grond, om Rusland en den Czar te verheffen. Het behoeft wel naauw gezegd te worden, hoezeer zijn oordeel tegen het algemeen gevoelen aandruischt. Ziehier eenige regelen uit het oordeel, dat the Athenaeum over zijn werk velt, als een bewijs, hoe zelfs de organen der literatuur, die zich gewoonlijk buiten de politieke quaestiën houden, deelen in het algemeene - en, ofschoon misschien eenigzins overdreven, toch ook naar ons oordeel regtmatig - gevoel van verbittering tegen Rusland.

'Bij den Heer Mac Farlane is zwart alleen in sommige gevallen zwart, en eene regte lijn slechts nu en dan eene regte lijn. Neem b.v. wat hij over de slavernij in Turkije zegt - in het oog houdende, dat Turkije zijne *minus*-, en Rusland zijne *plus*-grootheid is. Hij maakt grooten ophef van het soms aangevoerde feit, dat in sommige hoeken en winkels van het Ottomannische rijk nog slavenhandel gedreven wordt, in weêrwil der verordeningen van de Tanzimat; - en hij vergeet, dat in Rusland - het beschaafde, wijze en verlichte Rusland - de slavernij *wettelijk* zoowel als feitelijk bestaat. Er is, wat meer is, nog een verder onderscheid tusschen de beide landen - ten voordeele van Turkije volgens ons, en daarom ten voordeele van Rusland volgens den Heer Mac Farlane, - wiens logica niet onze logica is: - de beheerschers van Konstantinopel vonden de slavernij in het land bestaande, toen het door hen veroverd werd, en hebben haar afgeschaft; - de beheerschers van Rusland vonden in dat land de slavernij niet bestaande en zij hebben haar ingevoerd. Een wijzer advokaat dan de Heer Mac Farlane zou dat onderwerp niet hebben aangeroerd.'

Wij nemen geenszins voor onze rekening alles wat wij in de Engelsche organen der openbare meening ten nadeele van Rusland in vergelijking van Turkije vinden aangevoerd.

1 'Kismet or the Doom of Turkey.'

Het is dus meer om de opgewondenheid van den volksgeest tegen Rusland in zijnen aard en zijne oorzaken te beter te schetsen, dat wij nog de volgende zeer karakteristieke plaats uit the Economist opnemen, die te meer opmerking verdient, naarmate dit aan de belangen van den handel gewijde blad den vrede en de harmonie tusschen de volken doorgaans te ijveriger voorstaat.

'Het is niet waar in dien zin, waarin het gewoonlijk beweerd wordt, dat de Russen onze *mede*-Christenen en de Turken "ongeloovigen" zijn. Overeenkomstig onze zienswijze, betreffende hunne godsdienst, zijn beiden "*wang*geloovigen." Wij twijfelen zeer, of, zoo de zaak wèl verstaan werd, wij niet zouden bevinden, dat de Engelsche en vooral de Schotsche protestanten meer sympathie hebben met het geloof en de gevoelens der Mohammedanen, dan met die van de in duisternis wandelende aanhangers der Grieksche kerk. De Turken bidden alleen tot God - denzelfden God als wij - "den God van Abraham, Izaäk en Jakob;" de Russen bidden alleen tot de maagd Maria en een heirleger van heiligen, die in onze oogen een verfoeisel zijn. De grondslag en de eerste geloofsartikelen van alle drie de kerken - de Mohammedaansche, de Oostersch-Christelijke en de onze - zijn eenzelvig. Wij gelooven allen in éénen God, in Mozes en in Jezus, - wij als een Goddelijken Verlosser, zij als Zijnen Profeet. Hier blijven *wij* staan: de Rus en de Turk gaan beide verder: de laatste vereert nog Mohammed, de eerste St. Nikolaas, St. Katharina en eene eindelooze lijst van andere gecanoniseerde priesters en geloofsgetuigen. Het is eene treurige en ondankbare taak, zich genoodzaakt te zien aldus den evenaar te houden tusschen twee valsche godsdienststelsels; maar wij durven een beroep doen op schier iederen ernstigen Protestant, die Turkije bezocht heeft, of hij niet meer gereede en natuurlijke sympathie gevoelde voor de godsdienst van Mohammeds volgelingen, wier eenvoudig geloof slechts twee voorname eischen doet: - het gebed tot God en milddadigheid jegens den medemensch; die nimmer, 't zij 's morgens of 's avonds, bij den arbeid of aan tafel, verzuimt zijnen God aan te roepen, zoo vaak de Muezzin het uur aankondigt, en die nimmer een bedelaar voorbijgaat, zonder hem "om Gods wil" een aalmoes te geven, hoe arm hij ook zelf moge zijn, - dan met de zoogenaamde

Christenen der Oostersche kerk, wier gansche godsdienst eene aaneenschakeling is van vasten en bijgeloovige plegtigheden, die verslaafd zijn door priesters, bijna even onwetend als zij zelven, die weinig weten van hunnen Verlosser en zelfs nog minder van hunnen God.'

Er is, bij veel overdrijving, in het hier gezegde ook waarheid, ofschoon het niet moeijelijk zou zijn ook de keerzijde ten nadeele van de Koranleer bloot te leggen. Wij zullen misschien tot juister oordeel komen door ook andere schrijvers over de hedendaagsche Grieksche kerk te laten spreken. Hooren wij vooreerst den Heer Kinglake, wiens uitmuntende schetsen, onder den titel van 'Eothen' in het licht gegeven, eene blijvende plaats onder de klassieke voortbrengselen der Engelsche letterkunde innemen.

'De verandering, die in het karakter der Grieken heeft plaats gegrepen, moet, mijns inziens, grootendeels geweten worden aan de leerstellingen en praktijk hunner godsdienst. De Grieksche kerk heeft eenig leven gegeven aan den Russischen boer, eenig uitzigt op eene betere toekomst, en eenige denkbeelden, die, hoe nederig ook, beter zijn dan niets hoegenaamd, maar het geloof, en de vormen, en de wonderlijke kerkelijke literatuur, die gunstig gewerkt hebben op de klei, waaruit de Muskovietische lijfeigenen gevormd zijn, drukken den etherischen geest der Grieken als lood. Nergens in de wereld heb ik godsdienstige verrigtingen gezien, waarvan het zoo pijnlijk is getuige te zijn, als van die der Grieken. Intusschen moet de afschuw, die ons bij het zien hunner eerdienst schier doet rillen, voor een deel althans, slechts aan de kracht der gewoonte worden toegeschreven. In het gansche Ottomannische gebied, en dikwijls zelfs in het koningrijk van Otto, dragen de Grieken tulbanden of andere hoofddeksels, en scheren zich het hoofdhaar af, slechts een kleinen bundel in den vorm van een rattenstaart op den kruin latende staan; natuurlijk blijven zij derhalve zoowel binnen als buiten 's huis gedekt, en zelfs om het *betreden* eener kerk alleen wijken zij niet af van deze gewoonte. Maar wanneer de Griek stilstaat bij den altaar, dien hij zich heeft gekozen, dan, maar ook dan eerst, ontbloot hij het hoofd, en terwijl gij hem dus ziet, met kaal geschoren schedel, en den barbaarschen staart, die van zijn' kruin afhangt, een houten of glazen voorwerp kussende, en in slaafsche houding kruipende en

zich ter aarde werpende, aanschouwt gij het bijgeloof in eenen vorm, die, althans wat den uitwendigen indruk aangaat, moeijelijk afzigtiger te bedenken is.'

De Heer Kinglake spreekt vervolgens over dc strenge vasten der Grieksche kerk, opgevoerd tot eene hoogte, die bij koortsachtige verhitting des ligchaams eene sombere en ziekelijke opgewondenheid te weeg brengt, waardoor men in de regte stemming geraakt, 'om den altaar van zijn' Heilige te beschenken, en zijnen buurman een dolk in het hart te steken,' en over de talrijke heilige dagen, waaraan ten minste een derde van het jaar wordt verbeuzeld, en die veelal worden doorgebragt 'in eene ernstige en onafgebroken beschouwing van wat er op straat voorvalt.'

Ik zal hier uit een anderen schrijver nog ééne bijzonderheid bijvoegen, die het te meer verklaarbaar maakt, dat de eerdienst in de Oostersche kerken niet slechts den Protestant, maar ook den beschaafden Katholiek met weêrzin vervullen moet. 'De Grieken,' zegt Sir James Emerson Tennent, in zijne Geschiedenis van Nieuw-Griekenland[1], 'hebben nog in hunne kerken eenige ellendige portretten van Christus en de Heiligen, gewoonlijk geteekend op een vergulden grond, zoo als men dat vindt in de werken van Giotto, Cimabue en de vaders der Italiaansche scholen. Van deze wordt, zegt men, een groot gedeelte ingevoerd uit Rusland, en uit hunne gebrekkige bewerking blijkt maar al te duidelijk, hoe gering de vorderingen zijn, die daar de kerkelijke kunstenaars gemaakt hebben sedert de dagen van Helena en Wladimir. Ja, zoo geestverslavend zijn de banden des bijgeloofs, dat de *leelijkheid* zelfs een vereischte wordt geacht in deze gewijde voorstellingen, die te sterker godsdienstig gevoel schijnen op te wekken, naarmate zij verder van alle gelijkenis op menschelijke wezens verwijderd zijn. Een Grieksch prelaat weigerde een schilderij van Titiaan aan te nemen, omdat, naar zijn oordeel, de volkomenheid van het licht en bruin daaraan den ergerlijken schijn eener van 't doek afkomende gestalte gaf.'

Wat wij hier hebben bijgebragt betreft zeker niet uitsluitend en zelfs niet in de eerste plaats Rusland, maar de Oostersche kerk in het algemeen, die sedert de vruchtelooze pogingen der ikonoklastische Keizers, om de grof mis-

1 'The History of Modern Greece,' T. II, p. 278.

bruikte beelden uit de kerken te bannen, steeds dieper en dieper in een poel van bijgeloof en onkunde verzonken is. Doch ofschoon de Heer Kinglake aan de Oostersche kerk zelfs een gunstiger invloed op den Russischen boer dan op den Griek schijnt toe te kennen, zoo is dit slechts vergelijkenderwijze gesproken, met het oog op hetgeen beiden naar zijne meening geweest zijn, en neemt niet weg, dat inderdaad de Griek in godsdienstige ontwikkeling over het algemeen hooger staat dan de Rus. En hierbij mag vooral niet worden uit het oog verloren, hoe groote vorderingen in beschaving de Grieken in de laatste jaren en nog na de verschijning van Eothen gemaakt hebben, het meest voorzeker in het rijk van Otto, maar ook in de nog onder Turksche heerschappij staande gewesten; hoe het koningrijk Griekenland een verbazend deel zijner geringe hulpmiddelen aan de bevordering van opvoeding, onderwijs en wetenschap toewijdt; hoe aan de denkbeelden van het Westen vrije toegang tot de Grieken gegund wordt, en zij, ofschoon onder duizenderlei moeijelijkheden, er naar streven om langzamerhand den eervollen rang althans eenigermate te hernemen, dien zij vroeger onder de volken der aarde bekleedden. Wij komen hierop beneden terug, maar willen toch ook hier reeds doen opmerken, hoe deze feiten allengs een hervormenden en verbeterenden invloed op den toestand der kerk in Griekenland moeten oefenen en zeker reeds geoefend hebben, die niet denkbaar is in Rusland, zoo lang het voor de mate zijner geestelijke ontwikkeling afhankelijk is van den wil van een alleenheerscher, wien niets meer schijnt ter harte te gaan, dan alles te smoren wat de zucht naar meerdere vrijheid in den boezem zijner onderdanen zou kunnen opwekken. Wil men eene proeve van den toestand der kerk in dit rijk van kwalijk vermomde barbaarschheid, men veroorlove mij nogmaals eene kleine aanhaling uit het werk van le Duc.

‘Hoe zou men kunnen verwachten, dat de Russische bevolking zich van dronkenschap zal onthouden, wanneer het gebruik van sterke dranken dagelijks in hare oogen geheiligd wordt door het voorbeeld der priesters, hare natuurlijke onderwijzers? Het is een den schrijver persoonlijk bekend feit, dat in zeker dorp in het binnenland de inwoners langen tijd genoodzaakt waren hunnen geestelijken herder van Zaturdagavond tot twaalf ure des Zondags onder

slot te houden, ten einde te voorkomen, dat hij te dronken werd, om in staat te zijn, de mis te lezen; echter gebeurde het soms, dat hij aan hunne waakzaamheid wist te ontsnappen, en, dank zij de brandewijnflesch onder zijn rok verborgen, al waggelend de kerk betrad.'

De achterlijke staat van Rusland in intellectuële en morele, zoowel als in materiële ontwikkeling, zou minder zwaar tegen het stelsel der heerschers van dit magtige rijk getuigen, indien de Muskovieten inderdaad uit de klei, waarvan de Heer Kinglake spreekt, gevormd waren. Doch wij vreezen dat het gezag der geschiedenis zal toonen, dat, waar dit als grond van verontschuldiging mogt worden aangevoerd, het niet meer dan een voorwendsel is. De toestand van het middeleeuwsche Rusland was in zijne verhouding tot het Westen van Europa juist het omgekeerde van wat hij nu is. De lijfeigenschap, waaronder toen de meerderheid der bevolking van Frankrijk en Engeland gebukt ging, was onbekend onder de Muskovieten, toen zij (in 862) de heerschappij over hun land aan Rurik en zijne broederen opdroegen en den naam van Russen aannamen naar den stam van Warengers[1], waartoe de heerschers hunner keuze behoorden; toen de grootvorstin Olga (in 955) te Konstantinopel het Christendom annam; toen Wladimir de Groote (in 988), na zelf den doop ondergaan en eene Byzantijnsche prinses gehuwd te hebben, de afgodsbeelden vernielen en al zijne onderdanen opkomen liet, om in de Dnieper, tot aan de borst in het water staande, het Sacrament te ontvangen, en toen Jaroslaff (1022-1053) te Kieff eene boekerij, te Nowgorod een school stichtte, de kerkvaders in het Slavoonsch liet vertalen, in Nestor een geschiedschrijver van zijn volk in de landtaal zag opstaan, en een bloei der schilderkunst in zijn rijk aanschouwde, die toen in het overige van Europa schaars gezien werd. Thans, nu in de landen van het Westen de laatste sporen van lijfeigenschap verdwenen zijn, verkeeren twee derden van Ruslands bevolking in dien vernederenden staat, in 16½ millioen *kroonboeren* en 23½ millioen *boeren van den adel* gesplitst. De getuigenissen der Byzantijnsche en Arabische zoowel als inlandsche schrijvers, en de ongeloofelijke menigte Arabische muntstukken, die men in Rusland en de

1 Zoo heette men in Rusland de Noormannen.

Oostzeegewesten gevonden heeft, leeren ons hoe een vrij en uitgebreid handelverkeer, waarvan de Russen de middelaars waren, ten deele toen zij nog het heidendom, meer nog sedert zij het Christendom beleden, de landen aan hunne Oostelijke met die aan hunne Westelijke grenzen verbond, lang voor dat in het Westen, door den invloed der kruistogten en de opkomst der steden, de handel zijne vleugelen begon uit te slaan; Nowgorod was een der magtigste emporia der wereld, zoodat het een spreekwoord was: ‘wie vermag iets tegen God en het groote Nowgorod?’ eeuwen vóór dat het in het verbond der Hanse was opgenomen en de Duitschers er hunne faktorijen gevestigd hadden[1]. Thans nu het Westen meer en meer het beginsel van den vrijen handel huldigt en dien door de verbetering zijner gemeenschapsmiddelen gedurig nieuwe banen opent, naarmate hij hem van zijne kluisters ontdoet, zijn uitgestrekte en door hunne ligging voor grooten handelsbloei vatbare distrikten van Rusland van bruikbare wegen verstoken en verspert de vrees voor het doorbreken der verlichting ook de gelegenheid tot den doorvoer van vreemde koopwaren. Zeker! wij mogen aan het huis van Romanoff de jammeren en verachtering niet wijten, die de verdeeldheden der vroegere heerschers en de verovering der Tartaren gebragt hebben over eenmaal zoo bloeijende gewesten; maar dat Rusland, nadat Peter de Groote de baan der hervorming gebroken heeft, niet meer is geworden dan het thans is, dat is, zoo wij het niet als een grond van persoonlijke beschuldiging willen laten gelden, de veroordeeling van het absolutisme. Men vergelijke wat thans het betrekkelijke kleine Brittanje is, dat de banier van het gezuiverde Christendom voor alle volken omhoog heft, alle zeeën met zijne handelsvloten bedekt, zijne nijverheid en welvaart dagelijks klimmen ziet, aan zijne talrijke bevolking overvloed van arbeid en onbelast voedsel verschaft, zegevierend over de gansche aarde strijdt tegen de menschonteerende slavernij, de wereld verbaast door de wonderen zijner industrie, en alle beschaafde volken aan de lippen zijner dichters en geschiedschrijvers ziet hangen, met het onmetelijke Rusland, gebogen onder

1 Zie b.v. over het middeleeuwsche Rusland Becker's Algem. Geschied., Dl. VII, bl. 50-54, Dl. VIII, bl. 79, 80; Gibbon, Decline and Fall of the Roman empire, Ch. LV; Finlay, History of the Byzantine empire from DCCXVI to MLVII, p. 402 en volgg.; Stüwe, die Handelszüge der Araber, S. 266-276.

den looden last van bijgeloof, lijfeigenschap, handelsdwang, verarming en systematische verdrukking, en kieze dan tusschen de Engelsche en Russische beginselen, tusschen - indien het dan zoo heeten moet - republikeinsch en kozaksch! Ons kan de keuze niet twijfelachtig zijn.

II.

De Economist, na de boven medegedeelde vergelijking tusschen de Oostersche kerk en den Islam naar aanleiding eeniger in het openbaar gesproken woorden te hebben voorop gezet, vervolgt zijne karakteristieke redenering, die wij met eenige bekorting wenschen weêr te geven, op volgende wijs.

'Bovendien heeft in de zaak, die onmiddellijk tot deze beschouwing aanleiding geeft, de Turk gehandeld als een redelijk Christen, de Rus als een roofzuchtige ongeloovige. En hoe kan een vorst aanspraak maken op onze goedkeuring, op grond van gemeenschappelijk geloof, terwijl hij handelt in de meest in 't oog loopende tegenspraak met deszelfs geest? "Aan hunne vruchten zult gij ze kennen." .... Trouwens, dit is niet het eenige geval, waarin op het grondgebied der Osmanli's heidensche misdaden bedreven worden door de Christenen, en de vervulling van Christenpligten bewaard blijft voor de ongeloovigen. Niemand, die op het Paaschfeest Jeruzalem heeft bezocht, of de berigten der bezoekers gelezen heeft, kan onwetend zijn van de ergerlijke tooneelen, die daar jaarlijks plaats grijpen; - hoe de Grieken en Katholieken strijden op het graf zelf van den Heer, dien zij als hun gemeenschappelijken Zaligmaker belijden, tot de gewijde grond door stroomen bloeds gedrenkt wordt, en hoe de verbaasde en verontwaardigde Osmanli's krachtige maatregelen hebben te treffen, om de geschillen der "ware geloovigen" te slechten en de woedende "Christen"-strijders te scheiden.

Doch dit alles treft het doel niet. Waren de Russen meer wezenlijke Christenen en de Turken meer volkomen Heidenen, dan zij in waarheid zijn, het zou weinig met de vraag te doen hebben. Wij kunnen de geldigheid van

zulke consideratiën niet aannemen. Daardoor zou eene deur worden geopend, die wij nimmer in staat zouden zijn te sluiten; een beginsel worden toegegeven, dat wij nimmer in al zijne wettige en noodwendige conclusiën zouden kunnen opvolgen..... Kunnen wij, mogen wij, zonder onrust en protest, ook maar de eerste aanduidingen van eene wijze van redeneren en denken gadeslaan, die, zoo iets, dan dit beteekent, dat de aanmatigingen en onregtvaardigheden van regtgeloovigen tegen ketters en wangeloovigen, met meer toegevendheid beschouwd en met meer zachtheid berispt moeten worden, dan wanneer de verhouding tusschen beiden is omgekeerd; dat de maat der schuld moet gezocht worden, niet in den aard van het misdrijf, maar in het geloof van den misdadiger; dat het aangerijgte kwaad kan verschoond worden om de theologische dwalingen van het slagtoffer. Wachten wij ons voor de verraderlijke scherpte der wigge. Zulk een beginsel zou ons verpligten met andere oogen te zien op een aanval van Pruissen op Oostenrijk en een van Oostenrijk op Pruissen; om geweld, door Zweden of Amerika jegens Napels gepleegd, te gedoogen, maar voor Holland partij te trekken, zoo zijne regten door Rusland of Oostenrijk werden geschonden. Indien Rusland het regt heeft zich te bemoeijen met het bestuur der Porte over zijne geloofsgenooten, dan heeft Frankrijk het onbetwistbaar regt om in de bres te springen voor de Katholieken van Ierland, Pruissen voor de Protestanten in Oostenrijk, of Oostenrijk voor de Katholieken der Rhijn-provinciën.....

Minder dan eenig ander land ter wereld mag Engeland gehoor geven aan eenig voorwendsel, gegrond op de beweerde ongepastheid, dat een Soeverein van de eene godsdienst heerschappij voert over onderdanen van eene andere. Zelf Protestantsch voert Engeland den schepter over millioenen Katholieken, duizenden Grieksche Christenen, millioenen Mohammedanen en Heidenen; en hevig zou het zich gebelgd toonen over de bemoeijing van eenigen sympathiserenden vorst, en luid zou het uitvaren tegen de aanmatiging van eenigen vreemdeling, die het beduiden wilde, dat het de belijders van zoovele verschillende godsdiensten niet wèl en regtvaardig bestuurde, of ongeschikt was om over hen gezag te oefenen. Neen! laat ons niet dulden in het geval van anderen wat wij niet zouden dulden in

ons eigen geval. Laat ons het Christendom in ieder land beschermen en handhaven met alle wettige en wijze middelen ter onzer beschikking; maar laat het zijn een Christendom in waarheid en niet in vorm - het Christendom, dat de geboden van Christus doet en niet dat zich slechts naar zijnen naam noemt; het Christendom ('t zij door ketter of regtgeloovige aan den dag gelegd), dat geregtigheid en liefde oefent en zich vrij houdt van misdrijf, niet dat, hetwelk zijne belijdenis slechts tot een dekmantel en scherm bezigt voor daden, door geheel andere denkbeelden ingegeven en die een geheel anderen naam verdienen.'

Wij ontkennen niet, dat deze redenering bij zeer veel waars ook hare zwakke zijde heeft. Zoo zij voldoende toont, dat er geen grond bestaat om Ruslands aanval te vergoêlijken, zij is althans onvoldoende om het regt der Engelsche tusschenkomst tot handhaving van het gezag der Porte over hare Christen-onderdanen te betoogen. Wanneer Engeland het aan Turkije aangedaan onregt als den eigenlijken grond zou willen doen voorkomen, waarom het zijne vloot naar de Zwarte Zee zendt, dan zouden wij dat evenzeer als een voorwendsel moeten beschouwen, als wij de gronden bloot voorgewend achten, die de fijn gesponnen nota's en circulaires van Graaf Nesselrode voor de Russische invasie der Donau-vorstendommen opgeven. Slechts daarom - de Times heeft het openlijk erkend - is Engeland in de Oostersche kwestie de trouwe bondgenoot der Porte, omdat het belang van Turkije zamentreft met zijne eigene belangen. Wat de Engelsche regering met den zedelijken en materiëlen steun, aan de Porte verleend, inderdaad beoogt, is de handhaving der integriteit van het Ottomannische rijk in het belang van het politiek evenwigt, in het belang van Engelands handel en industrie. Nogtans kan eene regering, die, gelijk de Britsche, zich op den duur slechts kan handhaven, wanneer zij de trouwe afdruk der volksmeening is, den steun van zedelijke argumenten niet ontberen. In het onderhavig geval put zij honderdvoudige kracht daaruit, dat, naar de overtuiging van de groote meerderheid der natie, het verzet tegen Ruslands aanmatigingen een strijd voor de beschaving, voor de menschheid is. Het antagonisme der Engelsche en Russische beginselen, dat wij hierboven ontwikkeld hebben, is, zoo al niet de onmiddellijke oorzaak, toch de diepste grond

zoowel als de magtigste hefboom van Engelands krachtsontwikkeling, het is dat, wat aan het geschil zijne wereldhistorische beteekenis geeft, wat de oogen der volkeren met gespannen verwachting op de uitkomst doet staren.

Wat de gronden van Ruslands handelingen zijn, schijnt misschien oppervlakkig moeijelijker in te zien. Die in de nota's van Graaf Nesselrode opgegeven, blijken, zoo wij ze ontdoen van de listige drogredenen, waarmede zij omkleed zijn, zeker de beuzelachtigste, die ooit tot eene vijandelijke daad tegen eene vreemde mogendheid hebben aanleiding gegeven. Want de nieuwe uitvinding der Russische diplomatie, die aan het bezetten der Donau-vorstendommen het karakter van een oorlogsfeit ontnemen wilde, om het onder den fraaijen naam van een waarborg voor de vervulling van Ruslands regtmatige en op de traktaten van Kainardji en Adrianopel gegronde eischen smakelijk te maken aan de vreemde hoven, was eene wanhopige poging, waarvoor zelfs de sophisterij der geslepenste diplomatie van geheel de wereld te kort schoot. Wij kunnen, zoo wij aan den eenen kant het feit naar zijne ware beteekenis waarderen, aan den anderen kant de redeneringen tot hare eigenlijke waarde terugbrengen, niet anders zeggen, dan dat het Turksche grondgebied is aangerand, omdat - het zijn de woorden van de Times, die wij gebruiken - ‘de Porte een oogenblik willens is geweest den sleutel van de hoofddeur der kerk te Bethlehem in handen van den Latijnschen Patriarch te stellen,’ en in weêrwil dat dit voornemen zelfs bij eene latere schikking is opgegeven. Dat de ware oorzaken dieper liggen, behoeft wel geen betoog.

Men kent aan Keizer Alexander het gezegde toe: ‘Zoo lang wij niet in het bezit van de Dardanellen zijn, hebben wij den sleutel van ons huis niet.’ Wij gelooven, dat deze enkele woorden verder reiken tot verklaring der Russische staatkunde, dan de ellenlange stukken in de kanselarij te St. Petersburg gefabriceerd. Wie de Russische geschiedenis ook maar oppervlakkig kent, kan er geen oogenblik aan twijfelen, of de Czaren hebben sedert lang Konstantinopel als de eigenlijke hoofdstad beschouwd van den Keizerstaat, die in hunne oogen de voortzetting is van het Byzantijnsche rijk, en bestemd om op de puinhoopen der Ottomannische heerschappij op nieuw de banieren van het orthodoxe geloof aan de oevers van den Hellespont te planten.

Als het hoofd der Grieksche kerk, sedert de Patriarchen van Moskou, - tot in het midden der 16de eeuw door die van Konstantinopel bevestigd, - door Peter den Groote aan eene van hem alleen afhankelijke Synode van prelaten ondergeschikt werden, en de wassende magt van Rusland de Christenen onder Ottomannische heerschappij de oogen tot den Czar als hunnen natuurlijken beschermer deed opheffen; als de gebieder over 60 millioenen onderdanen, de heerscher over een gebied in drie werelddeelen van 350,000 vierkante geogr. mijlen, de beschikker over eene magt, hoedanige geen der opvolgers van Konstantijn immer bezeten heeft, huist bij Ruslands Keizer zoowel de natuurlijke begeerte als het vermogen, tenzij de waakzaamheid der groote Westersche magten zijne ontwerpen verijdele, om de schoone gewesten, die eenmaal de kern van het Oostersche rijk vormden, aan de verzwakte handen der Osmanli's te ontwringen, en den rijkszetel te vestigen in dat vorstelijk Konstantinopel, dat door zijne ligging aan eene zeeëngte, die twee werelddeelen scheidt en twee zeeën verbindt, alleen een keizerrijk geldt. Daarbij is er geen de minste twijfel aan, of de ontwerpen van den Czar tegen Turkije worden, ofschoon op geheel verschillende wijze, even krachtig door de openbare meening van de meerderheid zijner onderdanen gesteund, en zelfs gedreven, als de maatregelen tegen Ruslands vergrooting door de Engelsche regering beraamd, bij hare onderhoorigen steun vinden. Het fanatisme der Russen, te sterker naarmate hun gezigtskring beperkter, hunne kennis geringer is, ontvlamt ligtelijk bij de gedachte aan een kruistogt voor het orthodoxe geloof tegen de banieren der halve maan, en het erfelijk instinkt, dat de barbaarsche vlken van het Noorden te allen tijde van begeerte vlammende blikken op de vruchtbare landouwen van het Zuiden deed slaan, voltooit wat er anders nog aan de zamenstemming der wenschen van Vorst en Volk ontbreken mogt.

Wij zouden gaarne de organen des volks over zijne beschouwingswijze betrekkelijk den aanval op Turkije raadplegen, indien zoo iets in Rusland bestond. Bij gebreke daarvan willen wij ons vergenoegen met eenige aanhalingen uit een werk van een Duitschen anti-revolutionairen schrijver, die in zijne liefde voor het absolutisme den grond vindt voor eene levendige bewondering van Rusland en zijnen Czar, en van onbepaalde goedkeuring van de politiek door het kabinet

van Petersburg tegenover Turkije gevolgd. Het werk, dat wij bedoelen, draagt den titel ‘Turkije in het tegenwoordige, de toekomst en het verledene, of uitvoerige geographisch-ethnographisch-statistisch-historische beschrijving van het Turksche rijk’[1]. De naam van den schrijver, Ungewitter, beantwoordt niet kwalijk aan het karakter van zijn boek, inzonderheid van het twaalfde en laatste hoofdstuk, dat de politieke quaestie van het oogenblik bespreekt, en door den auteur waardig geacht is, ook als afzonderlijke brochure te worden in het licht gezonden. Zulk een *onweder* als uit die bladen over het hoofd van allen, die des schrijvers blinde bewondering voor de modelstaten Oostenrijk en Rusland niet deelen, losbarst, zou genoegzaam zijn om de laatste sporen van alle constitutionele vrijheid van het gelaat van Europa weg te vagen, als de kracht van het geblaas geëvenredigd ware aan de mate van bolheid, waartoe deze moderne Aeolus zijne wangen uitzet[2].

Wij zullen deze bladzijden niet bezoedelen met de dwaze en onbetamelijke uitvallen, die zich de schrijver veroorlooft tegen alle constitutionele vrijheden en hare voorstanders. Het zal genoeg zijn, om hem onzen lezers als tot onze tegenvoeters behoorende te leeren kennen, wanneer wij hier zijn oordeel over de Engelsche parlementshervorming mededeelen, een naar ons inzien even regtvaardigen als onvermijdelijken maatregel, die, door de wijsheid der wetgevende magt in tijds tot stand gebragt, Groot-Brittanje voor eene zee van kwalen behoed en een nieuw tijdperk van voorspoed verzekerd heeft.

1 ‘Die Türkei in der Gegenwart, Zukunft und Vergangenheit, etc.,’ von Dr. F.H. Ungewitter, Erlangen, 1854.

2 Ziehier eene kleine proeve, die het jammer zou zijn door eene vertaling te bederven: ‘Die türkisch-russische Angelegenheit hat, wie man zu sagen pflegt, den Fuchs zum Loche herausgejagt und sehr Vielen, selbst unter den schlauesten und gewandtesten Männern, unverschens die Maske abgerissen. Sie hat den ganzen Schwarm unverhüllter und verkappter Revolutionsmänner, entschiedener Christushasser und scheinheiliger Namenchristen, geschworener Feinde des monarchischen Princips und heuchlerischer Conservativen aufgestöbert und in eine namenlose Wuth versetzt dadurch, dass sie den von ihnen in den letzten vierzig Jahren des faulen Friedens mit so vieler Ausdauer und Geschicklichkeit aufgerichteten künstlichen Bau urplötzlich zu zerstören und damit ihre letzten und schönsten Hoffnungen zu vernichten droht. Manche scheinen dadurch sogar um ihren Verstand gekommen zu seyn, wie z.B. ein Berliner Zeitungscorrespondent, der die Abgeneigtheit der Neuen Preussischen Zeitung, mit den türkenfreundlichen Fanatikern in Ein Horn zu blasen, einen *politischen Selbstmord* nannte!!!’ Doch genoeg van deze *Kunftwörter. Ex ungue leonem*.

‘Door de onzalige en in hare verderfelijke gevolgen onafzienbare Parlementshervorming van 1832,’ zoo luidt daarentegen het oordeel van den Heer Ungewitter, ‘is in de Britsche constitutie een haar tot dusverre geheel vreemd gebleven(?) demokratisch element ingedrongen, hetwelk zich (gelijk door verstandige Britten reeds van den aanvang voorspeld is) allengs tot een bepaald revolutionair element heeft ontwikkeld; zoodat nu het gansche gewigt der wetgevende magt zich alleen in het huis der gemeenten, of om juister te spreken in de dit huis beheerschende clubs, meetings en dagbladen heeft geconcentreerd, de beide andere hoogste takken der wetgeving zich daarnaar moeten voegen, en het land formeel en ten volle in de baan der revolutie getreden is.’ De schrijver zou misschien verlegen zijn, indien hij de praktische nadeelen moest aanwijzen, die Engeland van de parlements-hervorming geleden heeft; gemakkelijker is het, het begrip van revolutie willekeurig uit te breiden tot alles wat niet in den smaak van een Russischen autocraat valt, en onder dien gehaten naam te declameren tegen hetgeen een vrij volk van eene horde van barbaren onderscheidt.

Maar wij mogen van de geestverwantschap des schrijvers met de trouwe dienaren van den Russischen Czar verwachten, dat hij geen verwerpelijke tolk van de inzigten der Russische politiek zal zijn. Het is daarom, dat wij den Heer Ungewitter nog eenige oogenblikken in zijne beschouwingen willen volgen. Wij zullen er het bestaan van nog een ander instinkt, dan het reeds besprokene, als prikkel der handelingen van het Russische gouvernement, in vinden aangewezen.

Na op zijne wijze getoond te hebben, dat Engeland thans het hoofdkwartier is van wat hij, naar het bekende, op het verwarren der begrippen berekende misbruik, ‘de revolutie’ noemt, en dat zij in Zwitserland en Sardinië steunpunten heeft in hare manoeuvres tegen Oostenrijk, schildert de schrijver Turkije als de voorname werkplaats der revolutie op het Vasteland van Europa. Hij wijst er op, dat ‘de Hongaarsche rebellen,’ de ergste vijanden van het met Rusland zoo naauw bevriende Oostenrijk, door de Porte met open armen ontvangen en met geld ondersteund zijn; dat zij hunne uitlevering geweigerd en Kossuth in vrijheid gesteld heeft; dat ‘de dolken der revolutionaire bende’ Kosta aan de wraak

van Oostenrijk onttrokken hebben, toen de Consul hem op verraderlijke wijze door Grieksche huurlingen te Smyrna had doen opligten; en dat de Porte de scharen der politieke uitgewekenen tegelijk met hare eigene benden tegen Rusland in den strijd zendt. Daar nu, volgens onzen schrijver, het Turksche Gouvernement weinig meer is dan een stel marionetten, waarvan Engeland de bewegende draden houdt, zoo is Turkije zijns inziens de geschikte plaats voor lord Palmerston en zijne vrienden, als voorvechters der revolutionaire grondstellingen, om vandaar tegen Rusland en Oostenrijk, als de bolwerken der anti-revolutionaire staatkunde (men denke slechts hoe de historische regten bij de politiek omtrent Polen en Hongarije geraadpleegd zijn!), zijne vijandelijke pijlen te rigten. Het verdient in 't voorbijgaan opmerking, hoe de schrijver Oostenrijkscher dan Oostenrijk is, 't welk tot dusverre, zoowel als Pruissen, in het Turksch-Russische geschil ééne lijn met Engeland en Frankrijk trekt, en, zoo de jongste tijdingen waarheid spreken, zelfs na het binnenvaren der vereenigde vloten eene meer besliste houding tegen Ruslands aanmatigingen heeft aangenomen. Zonder dat wij zouden durven beslissen, wat de definitieve rol van het door strijdige belangen her- en derwaarts getrokken Oostenrijk in geval van een algemeenen oorlog wezen zoude, is het klaar, dat het de vergrooting van Ruslands magt althans niet minder vreest, dan de gevaren die zijne eigene staten van uit Turkije, als ‘de werkplaats der revolutie,’ bedreigen. Waren de mogendheden van het Westen thans evenzeer door hunne eigene zaken bezig gehouden, als tijdens de verdeeling van Polen, en ware Turkije niet, om het overwegend gewigt van Konstantinopel, voor eene verdeeling ongeschikt, wij twijfelen naauwelijks of de belangen van het absolutisme en die van het politiek evenwigt in het Oosten zouden welhaast in een soortgelijken maatregel worden overeengebragt. Doch keeren wij tot den Heer Ungewitter terug, die na al het aangevoerde tot het resultaat komt, dat de strijd, die thans Europa bedreigt, een strijd is tusschen de revolutie en de monarchie (d.i. tusschen republikeinsch en kozaksch, zoo als Napoleon het uitdrukte, tusschen de Engelsche en Russische, of de constitutionele en absolutistische beginselen, zoo als wij het vertolken zouden), en wèl een laatste, beslissende strijd, van welks uitkomst het toekomend lot van Europa voor altijd zal afhankelijk zijn. Op

dit laatste zou zich Hase's karakteristiek van Bossuets ‘discours sur l'histoire universelle:’ - geschreven ‘met een inzigt in de wegen der Voorzienigheid, als hadde de schrandere bisschop van Meaux niet slechts in 's konings maar in Gods raad gezeten,’ - welligt niet kwalijk laten toepassen. Wij zullen thans onzen schrijver over de aangehaalde stelling eenige oogenblikken zelven laten spreken.

‘Gelukt het aan het drijven van Ruslands tegenstanders en de bemoeijingen van de vrienden der Turken, het politieke aanzijn van Turkije bij het sluiten van den vrede te verlengen, dan erlangt door deze zegepraal de revolutie nieuwe krachten; het oude spel begint dan weder op nieuw, en de revolutie zal dan *zeker en gewis*, vroeger of later, hetzij door een plotselingen ommekeer der dingen in Frankrijk, of op andere wijze, haar doel bereiken, de laatste bolwerken der monarchie omver rukken, de Europesche troonen omwerpen en op hunne puinhoopen de sociale roode republiek oprigten. Behaalt echter Rusland volkomen en in allen deele de zege, dan is de in Turkije schuilende kanker, waaraan Europa vier eeuwen lang geleden heeft, op eens genezen, Engeland voor altijd vernederd en aan de revolutie op het Vasteland van Europa voor goed een einde gemaakt. Want het eene volgt uit het andere. Is Engeland goed getuchtigd, dan verliest het ook allen lust en kracht om revolutionaire proefnemingen op het Vasteland te wagen, en de revolutie ziet zich van haren voornamen steun beroofd. Wordt zij nu niet langer door Engeland geruggesteund en is zij bovendien uit haar drakenhol in Turkije verdreven, dan verliest zij ook hare steunen operatiepunten in Zwitserland en Piemont; met alle kans om nieuwe revolutionaire uitbarstingen te weeg te brengen is het alsdan gedaan, en de verzwakte, ontmoedigde partij ziet zich tot zijdelingsche pogingen en geheime woelingen beperkt. Maar in denzelfden graad als de revolutie ontmoedigd en verzwakt wordt, voelt zich de monarchie bemoedigd en gesterkt, en deze zal, door een veertigjarige ervaring geleerd, niet eer rusten, vóór zij de revolutie tot in hare geheimste schuilhoeken heeft opgespoord en daaruit verdreven, en haar alle middelen om verder te schaden ontnomen heeft.’

Wij kunnen na de hulp door Rusland aan Oostenrijk tot onderdrukking van den Hongaarschen vrijheids-oor-

log verleend, na de stroomen bloeds door de krijgsgeregten van graaf Haynau vergoten, na de onverbiddelijke strengheid waarmede de politieke uitgewekenen tot op Turksch en Britsch grondgebied door diplomatische nota's en zelfs door pogingen tot opligting vervolgd zijn, na de geheele rol in één woord door de kabinetten van Weenen en Petersburg in de laatste jaren gespeeld, de plannen en uitzigten, hier aan de absolutistische hoven toegekend, hoe ongerijmd ook, naauwelijk overdreven achten. Verhinderde niet de naijver van Oostenrijk op den aanwas der Russische magt, en de vrees van eerstgemelde mogendheid, dat onder het oorlogsrumoer de vlam des oproers welhaast op nieuw in Italië en Hongarije mogt uitslaan, eene zamenspanning dier beide magten, die welligt Pruissen half tegen wil en dank zou medeslepen, Europa kon zich op eene geduchte worsteling bereiden, waarvan de eindelijke uitkomst, vooral bij de dubbelzinnige positie, waarin Frankrijk geraakt is, kwalijk zou te voorzien zijn, en welligt in de volkomene vernietiging der laatste sporen van volksvrijheid op het Vasteland zou bestaan. Zoo als de zaken werkelijk staan, is intusschen voor Rusland weinig van Oostenrijk en Pruissen te hopen, en van Frankrijk zoowel als van Engeland alles te vreezen: een goede genius schijnt te waken over de vrijheden der volken, die ze tot dus verre hebben weten te handhaven, door de raadslagen harer belagers te verdeelen.

Intusschen mag ook Rusland, zelfs alleen staande, met den ijzeren wil van zijnen Czar, de sluwheid zijner diplomatie en de grootheid zijner magt, niet gering geacht worden. Wij gelooven dat de heer Cobden, die Rusland door eigen aanschouwing kent, op het Edinburger vredescongres naar waarheid gezegd heeft, dat deze staat zijne magt veel meer zou uitbreiden ‘door eene vredelievende staatkunde aan te nemen, door zijne rivieren bevaarbaar te maken, door zijne kanalen te verbreeden, door de vruchtbaarheid van zijnen grond te vermeerderen,’ dan wanneer hij zich in Konstantinopel eene derde hoofdstad gaf; doch eene zoodanige magtsontwikkeling, die van de beschaving des volks en op den duur van de ontwikkeling van denkbeelden van vrijheid onafscheidelijk is, valt niet in den smaak van het Petersburger kabinet, dat zich zeker door zulke consideratiën niet in het minst in zijne plannen zal laten storen. - De houding der overige mogendheden zal waarschijnlijk Rusland wel doen

inzien, dat het oogenblik voor den beslissenden strijd tusschen ‘republikeinsch en kozaksch’ nog niet gekomen is; maar daarom zal het zijne plannen tot vermeestering van Konstantinopel en de wateren, die de Zwarte en Egeïsche zee verbinden, niet opgeven, zoo het slechts eenige kans ziet die te volvoeren. Wij hebben de redenen, die het daartoe nopen, reeds ten deele vermeld; maar aarzelen niet daar nu nog bij te voegen, dat die verovering ook tot voorbereiding van den strijd tusschen de Engelsche en Russische beginselen geene onverschillige zaak zou zijn, al mogt de beslissende kamp tot later tijdperk verschoven worden. Hooren wij daarover nogmaals den heer Ungewitter.

‘Wie de geschiedenis van Rusland sedert Peter I kent, en dus weet dat deze magt niet eer heeft gerust, en ook, uit hoofde harer wezenlijke materiële belangen niet eer heeft kunnen rusten, voor zij aan het onmetelijke rijk den natuurlijksten uitweg in het Westen, de Oostzee, geopend had, die zal het ook ligt begrijpen, dat Rusland in het Zuiden even weinig rusten kan, tot het de politieke perken van den Bosporus en de Dardanellen heeft doorgebroken, en zich den volkomen vrijen doortogt naar de Middellandsche Zee gebaand heeft. Welk *onpartijdig* staatsman zou Rusland dit streven kunnen euvel duiden? Op zich zelf toch heeft dit streven geen anderen grondslag dan een zuiver staats-economisch belang of den geheel natuurlijken wensch, om den Russischen zeehandel en de Russische scheepvaart die uitbreiding en ontwikkeling te verschaffen, die met de sterke vermeerdering der inlandsche producten en de reusachtige vorderingen, welke het rijk in zijn binnenste op den weg der beschaving maakt, in gepaste verhouding zijn. Men acht het wel geheel in de orde, dat de Noord-Amerikanen den wensch koesteren zich Cuba toe te eigenen, en daardoor den sleutel van den Mexicaanschen zeeboezem in handen te krijgen; en in Rusland zou men een wensch van tegenovergestelden aard, dien namelijk van met zijne scheepvaart in het Zuiden niet langer in de Zwarte Zee opgesloten te blijven, gispen? Zouden, dus vragen wij, de Noord-Amerikanen zich in Ruslands plaats zulk eene op- en afsluiting geduldig laten welgevallen? Zouden zij de hun in den weg staande politieke perken niet voor lang doorgebroken, en zich een uitweg naar de vrije, opene zee gebaand hebben?

Mogten zich, door eenige omwenteling in de natuur, de

Bosporus en de Dardanellen tot de breedte van de Straat van Calais verwijden, dan zou van eene politieke beperking der Russische scheepvaart in de Zwarte Zee geene sprake meer zijn, en van hetzelfde oogenblik af zou waarschijnlijk ook de Turksch-Russische strijd met geringe moeite tot aller tevredenheid te beslechten wezen. Doch die beide zeeengten zijn nu eenmaal zeer smal en Turkije is in het bezit der wèlversterkte kusten. Turkije vormt dus die politieke perken; en er zijn slechts twee middelen denkbaar om die door te breken, het eene vreedzaam, het andere door geweld. De vreedzame weg zou te beproeven zijn geweest, zoo de Porte zich op een standpunt bevond, waarop zij aan redelijke gronden en billijke voorslagen gehoor kon geven. Want dan zou een of- en defensief verbond met Rusland op vreedzame en tevens voor Turkije niet gevaarlijke wijze hetzelfde bewerkt hebben, wat nu door het geweld der wapenen en de vernietiging van het Turksche staatswezen moet verkregen worden. Vóór den oorlog van 1828-29 waren zelfs voor de Russische *koopvaardijschepen* de Bosporus en de Dardanellen geheel gesloten, en eerst bij het Adrianopelsche vredestraktaat (art. 7) bewilligde de Porte aan Rusland vrije vaart van de Middelandsche naar de Zwarte en van de Zwarte naar de Middellandsche Zee voor Russische koopvaarders. En in zoo verre zijn, althans formeel en voor tijden van vrede, de politieke perken uit den weg geruimd. Maar Rusland is, vooreerst reeds door zijne geheele tegenwoordige positie, dan door de hedendaagsche ontzaggelijke uitbreiding van den zeehandel en de scheepvaart in het algemeen, en eindelijk door de hierbij laatstelijk nog gekomen omstandigheid, dat de revolutie, die de omverwerping aller Europesche vorstenzetels in het schild voert, magtige vloten tot hare beschikking heeft, met volstrekte noodwendigheid tot de ontwikkeling eener ontzagwekkende zeemagt gedrongen; en het is juist Turkije, hetwelk daartegen den voornaamsten hinderpaal vormt. Wel is waar is de Russische vloot reeds zeer aanzienlijk; zij kan zich echter hoogst waarschijnlijk nog altijd niet met de Engelsche, en ook wel niet met de Fransche en Amerikaansche meten, deels wegens de mindere getalsterkte der oorlogschepen, deels wijl de andere genoemde staten, wegens hunne geographische ligging en de daarmede verbonden groote voordeelen voor

de ontwikkeling der zeemagt, reeds sedert lang in dit opzigt vooruit zijn. Maar nu heeft Engeland zijne meerderheid ter zee maar al te dikwijls op de onbeschaamdste en schandelijkste wijze misbruikt, en zich met name ook tegen Rusland bij verschillende gelegenheden zijdelingsche aanvallen en honende vorderingen veroorloofd. Frankrijk en zelfs de Vereenigde Staten zijn het daarin, hoewel zeldzamer en op eenigen afstand, gevolgd? En hoe kan men verwachten dat het magtige Rusland, 'twelk bij een Europeschen oorlog een millioen weluitgeruste soldaten kan laten te velde trekken, Rusland, dat zich zijner magt en sterkte volkomen bewust is en aan zijne waardigheid niet het geringste laat te kort doen, dergelijken smaad en hoon zich op den duur zou laten welgevallen?'

Wij hebben deze fraaije redenering, die wij intusschen, naar de handelingen te oordeelen, gelooven dat regt in den Russischen smaak is, door onze aanmerkingen niet willen afbreken. Wij kunnen ze echter niet zoo geheel zonder kommentaar laten voorbijgaan. Rusland heeft, naar het schijnt, omdat het een magtige reus is, die een millioen soldaten te velde kan brengen, in zijne betrekking tot andere volken slechts zijn *bon plaisir* te raadplegen, en is aan geene wetten van regtvaardigheid en gematigdheid gebonden. Het mag heden aan Turkije een op niets dan zijn eigenbelang gegronden eisch doen, dien deze magt zonder zelfmoord niets kan inwilligen, om de weigering tot een voorwendsel te nemen voor een krijg, waardoor het de Middellandsche Zee voor de ontwikkeling zijner zeemagt opent, en zal dus morgen op gelijke wijze met Zweden en Denemarken kunnen handelen, wanneer zijne positie tegenover de Westersche mogendheden het bezit van de Sond en de Belten even wenschelijk mogt maken. De schrijver spreekt van de wenschen der Amerikanen naar het bezit van Cuba, als ware geheel Europa gereed de billijkheid daarvan te erkennen, en schijnt dus vergeten, dat de expeditie van Lopez door de beschaafde volken als weinig beter dan een aanval van Boekaniers is beschouwd, dat zij zelfs door het Gouvernement der Unie is verloochend, en dat Engeland zijne goede diensten aan Spanje verleend heeft, om het bij het bezit van dat eiland te handhaven, in weêrwil zelfs der grieven in den daar nog steeds voortdurenden slavenhandel gelegen. De schrijver spreekt van de verbazende ontwikkeling van Ruslands handel en productieve

kracht; hij wordt door de berigten aller reizigers gelogenstraft. Waren echter de Bosporus en de Dardanellen nog voor de Russische handelsvloten gesloten, wij zouden meenen dat Rusland teregt op de opening dier zeestraten kon aandringen; maar dat de andere mogendheden, omdat Rusland eenmaal zijne veroveringen tot aan de Zwarte Zee heeft uitgebreid, nu ook zonder tegenspraak of verzet zijn regt zouden behooren te erkennen op alles wat het eene even imposante positie ter zee, als het reeds tot hunne bekommering te land bezit, en bij eene betere staatkunde nog meer bezitten kon, zou kunnen verzekeren, is inderdaad wat veel gevergd. Wij weten voor het overige niet welke de door den schrijver bedoelde beleedigingen zijn, door Engeland aan Rusland aangedaan; hij specifieert geene andere dan de verschijning der vereenigde vloten in de baai van Besika en later in den Bosporus - eene demonstratie, waarvan, zegt hij, ‘Keizer Nikolaas naauwelijks notitie genomen heeft;’ hij kent echter aan Rusland eene niet benijdenswaardige vatbaarheid toe, om beleedigd te worden, wanneer hij het in zijn regt verkort acht door de maatregelen van den Amerikaanschen kapitein Ingraham tot verlossing van den Hongaar Kosta, die zeker dat rijk in geenen deele aangaan.

Wij zullen van het werk van den Heer Ungewitter met de aanhaling van nog ééne plaats afstappen, die, behoudens de overdrijving en de eigenaardige kleur, die de zaken erlangen door den bril waarvan hij zich bedient, veel waarheid bevat, en het nog duidelijker maakt dat in het drama hetwelk thans (zoo God het niet verhoedt!) zijne bloedige ontknooping met rassche schreden nadert, Rusland en Engeland de hoofdrollen vervullen.

‘Engeland heeft niet slechts de Porte onder voogdij, maar heeft van haar geheel en al bezit genomen; zoodat, gelijk uit eenen bezetene niet zijn eigen ik, maar de in hem wonende daemon spreekt, zoo ook al wat de Porte tegen Rusland en Oostenrijk spreekt en doet, niet zij zelve, maar de in haar gevaren daemon spreekt en doet. Wanneer derhalve Engeland de Porte en dus ook faktisch Turkije beheerscht, en wel zonder daartoe het minste regt te hebben, en alleen op den weg der aanmatiging, vanwaar mag Engeland dan wel den moed ontleenen, om Rusland van schending der onafhankelijkheid van de Porte te beschuldigen, wanneer het er op aandringt, dat de regten, die

het volgens de bestaande verdragen toekomen, eene werkelijkheid worden? Hoe kan van eene onafhankelijkheid der Porte sprake zijn, wanneer Engeland, gelijk dit het geval is, de Porte beheerscht?'

Dat de regten, die Rusland zich in Turkije als beschermer der Grieksche kerk wil aanmatigen, in de traktaten van Kainardji en Adrianopel eenigen wezenlijken grond hebben, dat is juist wat door de Porte, en bovendien niet slechts door Frankrijk en Engeland, maar door alle mogendheden, in de Weener-conferentie vertegenwoordigd, geloochend wordt. Wij kunnen dus dit punt laten rusten. Daarentegen is het ongetwijfeld waar, dat Engeland op de leiding van de zaken der Porte inderdaad een overwegenden invloed oefent en sedert jaren geoefend heeft. Die invloed langs vreedzamen weg verkregen en in den vorm van goeden raad, niet van hooghartige eischen gehuld, heeft aan de Porte geene aanleiding tot klagten gegeven, en is evenzeer in het belang van beschaving en menschelijkheid als in het belang van Engeland. De uitgebreide gewesten, regtstreeks of middellijk aan het gezag der Porte onderworpen, zijn allerbelangrijkste debouché's voor de Britsche manufacturen, zoowel door eigen verbruik, als door den doorvoer naar Perzië, dien Rusland het onverstand heeft, niet door zijne staten te gedoogen. Over dezelfde gewesten liggen de zoogenaamde overland-communicatiën met het Britsche rijk in Hindostan, welker gewigt dagelijks meer gevoeld wordt. Eindelijk, van het oogenblik waarop de invloed door Engeland, gezamenlijk met Frankrijk, te Konstantinopel geoefend, zich van daar terug trok, zou de onbeschermde Porte voor Rusland een gemakkelijke prooi zijn, waardoor niet slechts de genoemde voordeelen voor Engeland zouden verloren gaan, maar tevens, al kon het ook Epyte als deel voor zich van den buit erlangen en Frankrijk door verdere uitbreiding zijner bezittingen in Noord-Afrika worden schadeloos gesteld, het evenwigt der magten verbroken en aan Rusland de gelegenheid gegeven zou zijn, om geheel Europa te overvleugelen en voor zijne willekeur te doen buigen. Het behoud van de integriteit der Ottomannische heerschappij is voor Engeland eene levensvraag; daarvoor te waken, is reeds sedert lord Chatham het streven aller Britsche kabinetten, hetzij Whig of Tory, terwijl het gewigt der zaak met ieder jaar is toegenomen. Maar de invloed, dien Engeland en de overige mogendheden

van het Westen, vooral door de tusschenkomst van Reschid Pacha geoefend, is tevens in het belang der beschaving en der Christenheid geweest. Er is geen twijfel aan, of de hervormingen en de Tanzimat hebben in zeker opzigt aan Turkije meer nadeel dan voordeel berokkend; zij hebben de barbaarsche kracht der Osmanli's gebroken, en de voorname bron der staatsinkomsten, de afpersingen jegens de nijvere Christen-onderdanen der Porte gepleegd, voor een groot gedeelte doen opdroogen. Maar diezelfde verordeningen, waarop sommigen zoo laag nederzien, zijn, ofschoon doorgaans gebrekkig gehandhaafd en soms ernstig bedreigd, voor de Christen-bevolking, die in Europeesch Turkije althans de zeer groote meerderheid uitmaakt, van onberekenbaar voordeel geweest. Bij hen hebben onderwijs, handel en welvaart in de laatste jaren reuzenschreden gemaakt, die grootelijks door de hervormingen zijn verhaast. Indien men niet maar enkel op het heerschende ras der Osmanli's, maar op den toestand der gansche bevolking, Turken en Rajats van verschillende klassen te zamen genomen, het oog slaat, is het volkomen waar wat Lord Palmerston onlangs in het Parlement verzekerde, dat weinige staten in de laatste jaren zoo groote vorderingen hebben gemaakt als Turkije. ‘Oui il y a progrès en civilisation en Turquie,’ roept de Spectateur de l'Orient[1] uit, ‘seulement les Turcs n'y participent pas!’ Is dit waar, het is te beter voor de toekomst der Christenen en maakt de Russische bescherming voor hen te minder tot behoefte. ‘Nous ne nions pas que le Tanzimat n'ait en quelque sorte aidé au progrès des Chrétiens,’ zegt hetzelfde tijdschrift, ‘mais voilà précisément pourquoi toutes ces innovations sont si antipathiques aux Turcs[2].’ Maar zie daarom dan ook juist, waarom de Tanzimat door de gedurige waakzaamheid der Westersche mogendheden tegen de oude Turksche partij moet worden gehandhaafd, opdat niet Turkije in den staat van barbaarschheid terugvalle, - gehandhaafd tot eenmaal de verschillende fracties der Christelijke bevolking door den bloei hunner welvaart, de vermeerdering hunner beschaving, en de zamenstrengeling hunner belangen rijp zijn, om den scepter te aanvaarden die aan de ontzenuwde handen der Osmanli's ontvalt, en zonder Russische tusschenkomst het erfdeel hun-

1 Livr. 7, p. 236.
2 Ald., p. 237.

ner vaderen te heroveren. Frederik de Groote van Pruissen noemde den toenmaligen strijd tusschen de Russen en de Turken, dien van de éénoogigen met de blinden. Dit woord geldt nog, minder uit een militair oogpunt (in dit opzigt is zelfs eene betrekkelijke minderheid van Turkije tot dusverre niet gebleken), dan uit een zedelijk en verstandelijk. De erfgenamen van de glorie der Hellenen, met al de natuurlijke meerderheid van hunnen geest, al hunne liefde voor de vrijheid, al hunne vatbaarheid en sympathie voor de beschaving van het Westen, hunne voortreffelijke municipale instellingen, hunne met reuzenschreden toenemende zeevaart, die hun de meest vrije handelsbeweging tot behoefte maakt, zijn, wij vertrouwen het, niet bestemd, om den ijzeren, maar gebroken schepter der Turken met den looden schepter der Russen te verwisselen. Een nieuw Christenrijk, met zijn hoofdzetel aan de boorden van den Bosporus, krachtig door vrijheid, door handel, door beschaving, met Rusland verbonden door de gemeenschap der godsdienst, die eenmaal zich van Konstantinopel naar de boorden van de Wolga verspreidde, maar met het Westen door gemeenschap van beschaving en instellingen, zou een beter bolwerk tegen de Russen vormen, dan het in elkander stortende gezag der Porte; een beteren waarborg voor het behoud van het politiek evenwigt van Europa geven, dan de door kunstmiddelen gehandhaafde integriteit van een rijk, dat, aan zich zelf overgelaten, zijne oplossing nabij is. Men verwachte niet dat dit denkbeeld door Ruslands tusschenkomst te verwezenlijken is. De bloesems van den herlevenden geest der Hellenen, die anders welligt gouden vruchten beloven, door den killen adem uit het Noorden aangeraakt, zullen verstikken in den knop. En zoo schijnt het dan ook met het oog op de toekomst der Grieken de taak van het Westen, de integriteit van het Ottomannische rijk te handhaven tot het van zelf ineenstort onder de pogingen tot eene regeneratie, waartegen de wet des Korans en de aard des Turkschen volks zoo groote zwarigheden opwerpen, dat het ongetwijfeld in die poging bezwijken moet, opdat niet de vreemde indringers van de overzijde des Donaus zich meester maken van de erve, die den landskinderen toekomt. De Christen-bevolking van Turkije moet nog eenige jaren (hoe lang is Gode bekend!) lijden en dragen en onder de verdrukking wassen, en het is eene treurige,

maar ontwijfelbare waarheid, dat de weder-opwekking van den oud-Turkschen geest, waarvan deze dagen van strijd getuigen zijn, dat lijden oneindig verzwaart en honderden op nieuw de slagtoffers heeft gemaakt van ongehoorde geweldenarijen, die het centraal-bestuur, hoe wel ook gezind, niet bij magte is te verhinderen. Maar dat lijden en dulden is de voorwaarde eener grootsche, door alle regtgeaarde Grieken met vurig verlangen verbeide toekomst, die het voorbarig uitstrekken der handen naar de bescherming van Rusland voor altijd in rook zou doen vervliegen.

III.

Men is, welke meeningen te dien aanzien ook in den aanvang mogen geheerscht hebben, thans in het Westen van Europa genoegzaam overtuigd, dat de groote meerderheid der Christenen onder de heerschappij der Porte het beschermheerschap van Rusland geenszins begeert, en niets meer vreest dan onder het strenge bestuur van den Czar te komen, dat hen met tienjarige krijgsdienst, zware lasten, beperking van hunnen handel en den ondergang hunner gemeentelijke vrijheden bedreigt; - nadeelen, die zeker, wat zij in veiligheid van personen en goederen zouden winnen, maar al te duur zouden betalen. Daarentegen is men over het algemeen nog zeer ver verwijderd van het denkbeeld der mogelijkheid van het herstel des Byzantijnschen rijks; een denkbeeld, dat vrij algemeen als een ijdele hersenschim beschouwd wordt. ‘Reeds in de laatste tijden van het Byzantijnsche rijk,’ zegt de Maandelijksche Kronijk[1], en zij is hier ongetwijfeld de tolk van de in het Westen heerschende meening, ‘waren de Christenen in deze landen, de Serben misschien alleen uitgezonderd, verwilderd en verwaarloosd. Onder de Turksche heerschappij zijn zij nog dieper gezonken. Zij zijn thans zoo werkeloos en lusteloos en bovendien zoo zeer verdeeld, dat er, ondanks hunne meerderheid in getalsterkte, hoegenaamd niet aan te denken valt, om, na de verdrijving der

1 Dl. I, bl. 613.

Turken, uit hen een enkel Christen-rijk te vormen.' Deze ongunstige meening is ongetwijfeld gevoed door de minder gelukkige ontwikkeling der constitutionele staatsvormen, onder den Beijerschen invloed en den druk van duizend moeijelijkheden, in het rijk van koning Otto; eene omstandigheid, die de groote vorderingen van kennis en beschaving, de verbazende ontwikkeling der scheepvaart, de bewonderenswaardige uitbreiding van het onderwijs en de vele schitterende bewijzen van Vaderlandsliefde en *public spirit*, door de burgers aan den dag gelegd, maar al te zeer doet over het hoofd zien. Vooroordeel tegen de eigenaardigheden der Oostersche kerk, zoowel bij katholieken als protestanten, werken die meening nog verder in de hand, en doen voorbijzien dat het stuitende van sommige vormen, deels alleen uit de kracht der gewoonte ontspringt, deels door de vorderingen der beschaving allengs zal worden verzacht. Wij voor ons aarzelen niet de heerschende ongunstige meening omtrent de Grieken, zoo in als buiten het gebied der Porte, overdreven en bevooroordeeld te noemen. De Grieksche nationaliteit heeft een welsprekenden verdediger gevonden in het Tijdschrift aan het hoofd dezer bladzijden aangekondigd, en wij willen gaarne erkennen, dat de lezing zijner evenveel vrijheidsliefde als vaderlandsliefde, evenveel geestdrift voor de beschaving als voor de kerk ademende taal, op ons een grooten invloed geoefend heeft en ons menig punt in de Oostersche quaestie allengs met andere oogen heeft doen beschouwen. De volledige analyse van zulk een geschrift, in eene menigte van artikelen, wel één van geest, maar zeer verscheiden van inhoud gesplitst, is eene taak, die welligt onze krachten zou te boven gaan en ons zeker zou noodzaken te veel van het geduld onzer lezers te vergen. Wij zijn echter te zeer overtuigd van het regt der Grieken, om zoo goed als, ja meer dan eenig ander, over de Oostersche quaestie gehoord te worden, dan dat wij den 'Spectateur' niet eenige oogenblikken de gelegenheid zouden gunnen, om in deze bladen sommige zijner treffendste denkbeelden in zijne eigene woorden te verkondigen. Men zal de schrijvers van den 'Spectateur' gaarne ten goede houden, dat zij de groote quaestie meer uit een Grieksch dan uit een algemeen Europeesch oogpunt bespreken, en mij, dat ik mij grootendeels van verdere beoordeeling hunner denkbeelden onthoude, nadat ik reeds bij de aanduiding der in mijn oog eenig bevredigende solutie van het

Oostersche vraagstuk aan den dag gelegd heb, in hoeverre ik meende mij die denkbeelden te mogen toeëigenen.

Een der opstellen in den ‘Spectateur,’ die mij het meest getroffen hebben, is dat getiteld: *le dualisme Grec*, in de tweede aflevering voorkomende. De schrijver beijvert zich aan te toonen, dat men geheel te onregt in het Westen van Europa aan de Grieken eene splitsing in eene russisch-gezinde, eene engelschgezinde en eene fransch-gezinde partij toedicht. De schrijver beweert, dat zulke partijen in waarheid niet bestaan, dat de Grieken aan de ééne zijde de hand reiken aan de Slavische volken, aan wie zij hunne godsdienst geschonken hebben en van wie zij wederkeerig de verlossing van het Turksche juk hopen; aan de andere zijde aan de volken van het Westen, die hun de kiemen van hunne beschaving verschuldigd zijn, en van wie zij op hunne beurt de weldaden van politieke vrijheid en godsdienstige verdraagzaamheid wenschen te ontvangen. Naarmate eene dezer beide rigtingen de overhand heeft, kunnen de Grieken in twee partijen gesplitst worden, die men eene Oostersch- en eene Westersch-gezinde zou kunnen noemen.

‘D'une part,’ dus lezen wij, ‘nous voyons l'ancien élément oriental persister dans son antipathie contre l'occident, tourner ses voeux et ses espérances vers la Russie, la seule nation qui partage notre foi et notre haine contre le drapeau de Mahomet. C'est la Russie seule qui semble appelée par le Dieu des Grecs à chasser les infidèles de Byzance, et à rouvrir au culte orthodoxe les portes de la basilique de Sainte Sophie; c'est la Russie qui, reconnaissante du don que nous lui avons fait de notre religion et de notre civilisation, va restaurer l'empire de Constantin. Des prophéties, des chants populaires, interprètes des espérances des masses, circulent de village en village; une littérature entière se forme, dont le cachet distinctif est le caractère religieux, la tendance anti-occidentale, la continuation de la tradition byzantine sous l'égide de la Russie.’

De andere partij wordt in de volgende bewoordingen geschilderd:

‘Mais d'autre part, le commerce et les rapports de la race grecque avec les nations de l'Europe occidentale, avaient modifié peu à peu les idées et affaibli les préventions qu'on avait contre elles. On commence à découvrir que l'Occident n'est plus cet Occident fanatique, papiste, à demi

barbare, qui au temps de Photius et de Michel le Cirulaire avait placardé aux portes de Sainte Sophie l'anathème contre la tradition grecque, qui avait détourné le torrent des croisades de son lit naturel pour le lancer contre Byzance schismatique..... Les immenses progrès des sciences, des lettres, des arts de l'Occident ne peuvent que frapper d'admiration les Grecs modernes; une jeunesse avide de savoir se répand dans les universités de l'Europe; là, l'histoire lui dit que pour un Grec *apprendre c'est se rappeler*; que tous ces progrès, toutes ces lumières, toutes ces institutions, sont le glorieux héritage de ses ancêtres développé et fécondé par le génie occidental, et qu'en les transportant dans sa patrie elle n'y portera pas des plantes exotiques, mais tout ce qu'il y a de plus indigène, de plus grec.

Il était par conséquent parfaitement naturel et logique, qu'il se développât en Grèce une tendance tout opposée à celle que nous avons remarquée plus haut, un esprit occidental regardant la civilisation de l'Occident comme ce qu'il y avait de plus parfait au monde, de plus conforme aux moeurs et à la vraie tradition grecque, partageant les préjugés de l'Occident contre les idées byzantines, considérant, injustement sans doute à plusieurs égards, l'époque byzantine comme une époque de décadence et de corruption de la civilisation grecque; ayant la conviction que le premier devoir de la Grèce dans son mouvement de renaissance était de quitter les erremens du moyen-âge grec, de revenir à la vraie tradition grecque, conservée, développée et transmise aux grecs modernes par la civilisation occidentale..... Les caractères distinctifs de cette école sont l'amour des libertés et des principes de la révolution française de 1789, le mépris pour l'époque du Bas-empire, *la crainte de la Russie*. On pourrait ajouter, qu'en fait de religion, elle n'a pas un certain esprit d'exclusivisme et d'intolérance, qui distingue l'autre école. Ce qu'elle a de commun avec elle, c'est l'antipathie contre la Papauté, c'est l'ardent amour pour l'indépendance et la gloire de la race grecque.'

Wij zouden bijna in de verzoeking komen eenige aanmerkingen te maken op een punt, hier en elders door de schrijvers van den 'Spectateur' aangeroerd, - de vraag, in hoeverre de Grieken het regt hebben zich op de Byzan-

tijnsche periode te verheffen, - indien wij niet vreesden te ver af te dwalen. De vraag is van zaamgestelden aard. Het komt er niet slechts op aan te beslissen, wat de wezenlijke waarde was der Byzantijnsche beschaving, maar ook vooral om te bepalen, in hoeverre zij inderdaad Grieksch was. Wij zijn geneigd aan te nemen, vooral na de lezing van Finlay's verdienstelijke ‘Geschiedenis van het Byzantijnsche rijk van 716 tot 1057’[1], dat de Byzantijnsche époque doorgaans in vele opzigten te laag wordt gesteld, en dat, althans in het aangeduide tijdvak, daar meer beschaving, meer handel, meer welvaart, meer maatschappelijko orde, betere wetten en betere zeden zelfs heerschten, dan terzelfder tijd in eenig gedeelte van Westelijk Europa. De geschiedenis der hofkabalen en der gruwelen door vele der heerschers van Byzantium bedreven, die in de werken der historieschrijvers van dat tijdvak ongelukkig de ruimste plaats innemen, hebben het oordeel zelfs van wetenschappelijke mannen welligt misleid. Het tijdvak der ikonoklastische Keizers vooral is een tijd van een krachtig en verstandig bestuur, van schitterende wapenfeiten, van verlichte wetten, van groote stoffelijke welvaart, slechts bezoedeld door godsdienstige onverdraagzaamheid, die wij althans den beeldenbrekers naauwelijks euvel kunnen duiden, wanneer wij zien, hoe juist de beeldendienst de Oostersche kerk heeft bezoedeld en verlaagd. Maar de vraag is, welk aandeel aan deze gloriën den Grieken toekomt. Het Byzantijnsche rijk was de opvolger van het Oostersch-Romeinsche. Zijne wetten, waarop het zich het meest mag laten voorstaan, waren die van Rome; zijne grootste Keizers waren Isauriërs; vreemde Aziaten, zoo als Armeniërs, Phrygiërs en zelfs Arabieren vervulden de hoofdrollen in zijne geschiedenis; en schoon de Grieksche taal die van het bestuur, van het volk en van de kerk was, de burgers van Konstantinopel beschouwden zich noch in afkomst, noch in godsdienst als Grieken, en zouden dien toen verachten naam schier als een smaad hebben aangemerkt. ‘De vlugtigste blik,’ zegt Finlay[2], ‘leert ons, dat in de 9de en 10de eeuw de beschaafde klassen te Byzantium verstoken waren van alle sympathie met Grieken-

1 ‘History of the Byzantine Empire from 716 tot 1057,’ by G. Finlay, 1853.
2 Pag. 379.

land, dat zij de Grieken beschouwden als een provinciaal en vreemd ras. De vaders der kerk en de kerkelijke geschiedschrijvers, wier werken zorgvuldig beoefend werden, om de opvoeding der Byzantijnsche jeugd te voltooijen en haar voor het openbaar leven voor te bereiden, verbanden welhaast alle Grieksche denkbeelden uit hunnen geest als schooljongens-droomen, en bragten hen in eene atmospheer van praktische werkzaamheid in Kerk en Staat. De Byzantijnsche maatschappij was eene ontwikkeling der Romeinsche beschaving, en de geest van Byzantium was praktisch en positief: staats- en regtswetenschap waren voor haar wat vrijheid en wijsbegeerte voor de oude Grieken geweest waren. De verbeelding en smaak van Hellas hadden in hunne natuurlijke meerderheid iets, dat weêrzin inboezemde aan de Byzantijnsche pedanterie, en de kerkelijke geestdrijvers als tegen eene heidensche rigting in het harnas joeg. Een in het oog loopend verschil van denkwijze was daarom de blijvende oorzaak van den afkeer jegens Griekenland en de Grieken, die men in de Byzantijnsche maatschappij bespeurt, en die eerst na het begin der elfde eeuw begint te verdwijnen. Zijne werking is even zigtbaar op het Helleensche ras zelf, bij hetwelk de geest van plaatselijk patriotisme altijd sterk was, en dat zich zoo zeer uit de dienst van het Byzantijnsche Gouvernement verwijderd hield, dat de geboren Grieken in de maatschappelijke en politieke geschiedenis van het rijk eene veel minder gewigtige rol vervullen, dan waarop zij inderdaad aanspraak hadden.’

Wij zouden wat wij hier bijbragten kunnen laten gelden als een grond, waarom de glorie der Hellenen nog den hedendaagschen Grieken dierbaarder behoort te zijn dan de overlevering van Byzantium, en de band die hen met het Westen verbindt als inniger moet beschouwd worden, dan die welke hen aan Rusland knoopt. Intusschen ontkennen wij geenszins, dat sedert de elfde eeuw het Grieksche element meer en meer het overwigt erlangt, en de afstammelingen der Hellenen allengs dien eersten rang onder de Christen-volken van het Oosten innemen, dien zij ook onder de Turksche heerschappij nimmer verloren hebben en waarop de vrijheidsoorlog het zegel heeft gezet. De tegenwoordige verhouding der Grieken tot de overige Christen-volken in het Ottomannische rijk is een der gewigtigste punten, waar

het geldt de mogelijkheid of waarschijnlijkheid te beoordeelen, dat immer een nieuw Christen-rijk, onafhankelijk van en een bolwerk tegen Rusland, aan de boorden van den Bosporus zal verrijzen. Dit punt wordt dikwijls in den ‘Spectateur’ besproken. Het volgend uittreksel uit een opstel, getiteld: ‘l'élément orthodoxe en Turquie’[1], zal ons den geest doen kennen, waarin dit geschiedt.

‘Selon nous, l'élément qui est appelé à succéder à l'élément ottoman, à mesure que ce dernier perd de sa force, c'est l'élément orthodoxe, c'est l'assemblage de tous les peuples Chrétiens, soumis à la Turquie, et qui ont jadis fait partie de l'empire grec de Byzance. Ce sont les Hellènes ou Grecs, descendans du plus noble peuple de l'antiquité, qui ont conservé intactes leur langue et leur nationalité, et qui ont été l'élément prédominant de l'empire, et puis les peuples appartenant à d'autres races, mais qui finirent par adopter peu à peu la civilisation, et en partie la langue grecques, et dont les traditions ne font qu'un avec la tradition byzantine.

Les liens qui unissaient pendant l'empire ces diverses races à la nationalité grecque, n'ont pas été détruits par la conquête. Sous la domination turque, l'Eglise Orthodoxe de Constantinople les réunit comme dans un faisceau. Tous les chrétiens de cette communion constituent en Turquie, sous la dénomination d'Ouroum Mileti (nation romaine) une nationalité à part, ayant pour chef reconnu le patriarche de Constantino ple. Le nom de Roum (romain) fut donné généralement par les Turcs, à tous les peuples appartenant à l'Eglise d'Orient, sans distinction de race; de même que dans les Gaules, lors de la conquête des Francs, toute la population conquise fut désignée sous la dénomination de Romains, par opposition à celle des Francs. Si donc un amalgame de l'élément gaulois et de l'élément romain, et la fusion du premier dans le second expliquent la dénomination de Romains donnée par les Francs aux peuples conquis de la Gaule, il faut bien admettre qu'un fait analogue s'étant reproduit huit siècles plus tard dans l'Orient, lors de la conquête des Turcs, ait eu la même cause, à savoir que les Tures n'ont vu sous la désignation de Romains, qu'un seul peuple dans

1 Livr. 3, p. 73, vv.

tous les chrétiens de l'Eglise d'Orient, le peuple gréco-romain ou byzantin qui s'était assimilé tous les autres peuples de sa communion.

Cette prépondérance de l'élément hellénique sur tous les Chrétiens orientaux se perpétua durant la domination turque, grâce aux privilèges accordés à l'Eglise, grâce surtout au parti qu'elle en sut tirer. Si la fusion n'est pas complète, si les peuples Chrétiens de la Turquie présentent aujourd'hui encore une diversité de races, cela tient aux causes suivantes:

1°. A l'attitude constamment défensive de l'empire de Byzance. La nationalité grecque s'étant dégagée de l'élément romain (dont elle n'a conservé que le nom jusqu'aux derniers temps) et ayant définitivement occupé le pouvoir, est parvenue, il est vrai, à subjuguer et à convertir à sa religion les divers peuples d'origine bulgare, slave, albanaise et valaque, qui habitent aujourd'hui la Turquie. Mais les attaques perpétuelles auxquelles il a été en butte, attaques de jour en jour plus formidables, et qui ont fini par amener sa chute, n'ont jamais laissé a l'empire grec le temps nécessaire pour opérer la fusion des races, résultat qui ne dépend que d'un travail lent et de circonstances plus favorables que celles que cet empire eut à traverser.

2°. A l'asservissement aux Turcs. Depuis la conquête, les peuples Chrétiens ont joui d'une longue paix, mais c'était la paix du tombeau. Il est vrai, comme nous l'avons vu plus haut, qu'ils constituaient une seule et même nationalité; mais le lien de cette nationalité était un lien plutôt religieux que politique; ils avaient, en dessous du pouvoir turc, un seul chef à eux, le patriarche grec de Constantinople, chef spirituel, investi, il est vrai, d'un pouvoir temporel assez étendu, mais non d'un pouvoir politique indépendant.

Telles sont les causes qui ont retardé jusq'ici une complète assimilation. Mais il n'est pas moins vrai que la civilisation de tous les Chrétiens de la communion orientale de la Turquie, est la civilisation hellénique, que leurs traditions se rattachent à l'empire de Byzance, et que leur voeu commun est la résurrection de cet empire.'

Het belangrijkste stuk echter in den 'Spectateur' en dat de Oostersche quaestie uit het Grieksche oogpunt het best en grondigst bespreekt, is welligt dat, getiteld: 'Sur les solutions

diverses de la question de l'Orient'[1], welk stuk oorspronkelijk in den vorm van brief aan eenige Europesche staatslieden werd toegezonden. Met eene beknopte analyse en enkele aanhalingen uit dit stuk wil ik mijne uittreksels uit den 'Spectateur' besluiten. Ik zal daarbij niet in wederlegging treden van hetgeen de schrijver aanvoert ten betooge, dat de vrees die de volken van het Westen voor de plannen van Rusland koesteren ongegrond is. De schrijver zegt zeer teregt: 'que Constantinople tuerait à la longue St. Pétersbourg, comme elle a tué Rome;' doch wanneer zijn ooit de lessen der ervaring, die de geschiedenis geeft, het rigtsnoer der handelingen van eerzuchtige vorsten geweest? Wij kunnen ons des noods verklaren, dat de schrijver op zijn Grieksch standpunt ter goeder trouw gelooft, dat 'la guerre des Russes contre les Turcs n'est pas une guerre de spoliation, mais une guerre de délivrance, digne des principes et des sentiments du 19 siècle,' maar wij weten te wel dat de Russische Czar aan de beginselen en gevoelens der 19de eeuw volkomen vreemd is, om de overtuiging, in deze woorden uitgedrukt, niet voor een ijdelen droom te houden. Wij zijn van het gevoelen dergenen, die gelooven dat Rusland, in weerwil zijner verklaringen, de Oostersche quaestie wil dienstbaar maken aan zekere politieke doeleinden, die met het lot der Grieksche Christenen niet in regtstreeksch verband staan, en de geheele loop der gebeurtenissen geeft ons daartoe het regt. Dien loop der gebeurtenissen hier te ontwikkelen, en daaruit de bewijzen voor onze stelling op te maken, ligt buiten ons oogmerk en is ook wel voor de meeste onzer lezers, voor allen die de verschillende phases der Oosterscne quaestie met belangstelling gevolgd hebben, geheel overbodig. Hun, die deze kennis nog ontberen of hunne herinneringen wenschen te ververschen, kan daarvoor een volkomen voldoend hulpmiddel worden aangewezen. De 'Maandelijksche Kronijk,' sedert den aanvang van 1853 door de HH. Noman en Zoon, voor ongeloofelijk geringen prijs uitgegeven[2], heeft ons in den loop van dit geheele artikel, ten aanzien van alle feitelijke bijzon-

1 Livr. 1, p. 15-31, Livr. 3, p. 80-96.

2 De 12 nommers, tot twee deelen vereenigd, te zamen ruim 1600 bladzijden beslaande, en versierd met 12 vrij-, en gedeeltelijk zeer goede steendrukportretten van de voornaamste personen, die eene rol op het tooneel der geschiedenis vervuld hebben, kosten slechts ƒ 3.60.

derheden, die wij ons wenschten op nieuw voor den geest te brengen, nimmer in den steek gelaten. Men moge de redactie nog wat keuriger, de afscheiding van de eigen denkbeelden des schrijvers en van die uit vreemde dagbladen ontleend wat scherper, de correctie vooral wat zorgvuldiger wenschen; toch levert het geheel zulk een volledig, getrouw, ordelijk en in voorstelling levendig verslag der gebeurtenissen, dat wij daarin veel meer te prijzen dan te laken hebben. Inzonderheid is de Oostersche quaestie, gelijk zij verdiende, met de uiterste zorg behandeld, en zal in den jaargang 1853 naauwelijks minder dan een vierde van de geheele Kronijk beslaan. De belangrijkste diplomatieke nota's en andere staatsstukken en eenige der gewigtigste dagblad-artikelen zijn daarin of geheel opgenomen of uitvoerig geëxcerpeerd. Wij hebben het groote nut van zulk een naauwkeurig overzigt der gebeurtenissen van den dag, dat tot dusverre in onze letterkunde geheel ontbrak, bij deze gelegenheid in ruime mate ondervonden; en wij twijfelen niet of de ‘Maandelijksche Kronijk’ zal aan de latere geschiedschrijvers van het tijdvak, dat wij beleven, nog veel belangrijker diensten kunnen bewijzen. Wij aarzelen niet deze onderneming als eene bij uitnemendheid nuttige, als de vervulling eener werkelijke behoefte, en tevens als eene aanvankelijk wèl volvoerde aan te bevelen.

Maar terwijl wij dan voor de handelingen van Rusland en de gronden van het mistrouwen, dat zij in het gansche Westen hebben opgewekt, naar de Maandelijksche Kronijk verwijzen, zullen wij ons bij de beschouwing van het aangehaalde artikel uit den ‘Spectateur’ dadelijk plaatsen op het punt, waar de schrijver, zijne apologie van Rusland ter zijde stellende, zich plaatst op het standpunt van hen, die van Rusland niets hopen en veel vreezen, om vandaar de verschillende mogelijke oplossingen der Oostersche quaestie te overzien. De eerste is de handhaving van het statu-quo en van de integriteit van het Ottomannische rijk. Zonder twijfel ligt deze het naaste en schijnt ook door de in de Weener-conferentie vertegenwoordigde mogendheden bedoeld te worden, gelijk zij ook in overeenstemming met de traktaten is. Wij hebben reeds te kennen gegeven, dat, naar onze meening, deze handhaving inderdaad het tegenwoordige doel der Westersche mogendheden zijn moet; maar wij gelooven met den schrijver, dat de eindoplossing der

Oostersche quaestie niet hierin kan gelegen zijn. De onverbiddelijke logica van een Engelschen schrijver, den Heer Worms, die de meerderheid der Christen-bevolkingen van Turkije ten volle erkennende, en het ais zeker aannemende, dat zij, zoo de teugel slechts eenigermate gevierd werd, weldra de overhand erlangen zouden, nogtans, naardien geheel Europa bij het behoud van Turkije belang heeft, het juk der Christenen wil verzwaren in stede van het te verligten, opdat het hun te minder in den zin kome zich daarvan te ontslaan, die logica, wij erkennen het, is de onze niet. Afgezien van het onedelmoedige, zeggen wij liever van het misdadige van zulk een stelsel, zijn wij overtuigd, dat het niet tot het doel zou leiden, maar juist de tegenovergestelde uitkomst, de verhaaste afwerping van het juk zou ten gevolge hebben. Wij laten nu over den tegenovergestelden weg, sedert 1823 door de mogendheden ingeslagen, den ‘Spectateur’ zelven eenige oogenblikken spreken:

‘Il est connu qu'on a aussi cherché le salut de la Turquie dans la voie contraire, qu'on a essayé de lui inoculer la civilisation, d'élever à l'égalité politique toutes les populations de l'empire, de désarmer les chrétiens par la douceur et par la justice, et d'entourer le trone du Sultan de l'affection de tous ses sujets, qui seraient unis d'intérêts, quoique divisés par le culte. Cè système est sans doute fort recommandable par les sentiments d'humanité, qui l'ont dicté; mais il a le tort d'atteindre moins encore que l'autre le but qu'on s'est proposé. Il fut chaudement recommandé à la Turquie, lorsqu'on eut vu l'oppression y produire le fruit amer de la révolution grecque. Le Sultan Mahmoud en fit la base de ses réformes, et le sujet de sa déclaration de Guiulhané. Son fils l'adopta, et y donna sa pleine adhésion par l'acte connu du nom de Tanzimat. l'Europe y battit des mains et crut à la Turquie constitutionnelle.

Il est vrai que le Tanzimat ne fut pas beaucoup plus qu'une simple déclaration de principes les plus généraux et les moins contestés de la morale politique, et qu'il n'eut pas beaucoup plus d'effet qu'une déclaration de principes n'en a d'ordinaire. Le pays n'en fut pas mieux gouverné, l'égalité entre les populations n'en resta pas moins une fiction. Cependant les conseils pressans et réitérés que donnaient au Sultan les puissances intéressées à son maintien, l'élan de son propre coeur, ou l'indolence secondée par des senti-

ments naturellement humains, la crainte enfin de voir se reproduire les terribles effets de l'exaspération des peuples, qui avaient marqué la fin du règne de son père, toutes ces causes concoururent à produire une partie du résultat désiré. Les chrétiens furent moins opprimés; ils furent plus sûrs de leur vie et de leur propriété, moins inquiétés dans l'exercise de leur industrie, dans l'entretien de leurs temples et de leurs écoles. Ce fut là un véritable progrès, mais un progrès pour les chrétiens seuls, qui, en fort peu de temps, et sous ces conditions un peu plus favorables, montrèrent ce qu'ils avaient de sève, et le développement dont ils étaient suceptibles. Pour les Turcs ce fut une fausse route, où ils perdirent chaque jour plus de terrain.

Les chrétiens avaient pour eux d'abord les avantages sociaux que le Christianisme offre sur toutes les autres religions. L'évangile contient les éléments du code le plus parfait, en même temps que les règles de la morale la plus sublime. Il enseigne les vertus qui honorent le citoyen, ainsi que le dévouement qui fait les héros et sanctifie les martyrs. En même temps les races chrétiennes de la Turquie sont pour la plus part issues d'une souche robuste, et douées d'activité et d'intelligence. Les Grecs surtout, avec un passé qui les éveille et les stimule, avec les traditions d'une civilisation héréditaire dont ils ne se sont jamais entièrement départis, élevés à la lecture des chefs-d'oeuvre qui ont répandu la lumière par toute la terre, ont bientôt montré leur superiorité. Jamais, lors même qu'ils gémissaient sous le joug le plus abruitssant, ils n'avaient manqué d'hommes éminens dans toutes les branches, dans le clergé, dans les lettres, en politique. Plusieurs de leurs écoles avaint acquis du renom, et leur commerce attirait l'attention de l'Europe; mais leur prospérité matérielle grandit surtout depuis que quelques garanties leur ont été accordées. Ils élevèrent partout des écoles, ils envoyèrent leurs bâtimens aux ports les plus lointains, ils s'emparèrent de tout le commerce de la Turquie, et d'une partie de celui de l'Europe. Ce sont eux aussi qui accaparèrent toute l'agriculture du pays, et le peu d'industrie qui pouvait y être excercée. Aussi les richesses affluaient-elles chez eux et comme les Turcs n'osaient plus s'en saisir de vive force, ils acquéraient des fortunes considérables. Une des clauses du Tanzimat accordant à tous les sujets de l'empire

d'acheter et de vendre librement leurs immeubles, ils en profitèrent en Thrace, en Macédoine, en Epire et en Thessalie, pour redevenir seuls possesseurs de presque tout le pays. Ils achetaient leurs biens fonds aux Turcs, qui en même temps que les chrétiens avançaient d'un pas si rapide, suivaient de leur côté une marche tout a fait rétrograde.'

De schrijver heeft hier althans duidelijk getoond, dat de Tanzimat en de raadgevingen der Westersche mogendheden aan de Christenen op Turksch gebied de gewigtigste diensten bewezen hebben; dat het verder betreden van dien weg langzamerhand en geleidelijk het volkomen overwigt aan de Christenen zal verzekeren, zonder dat zij de Russische tusschenkomst noodig hebben, die hun nu reeds zoo veel kwaad heeft berokkend door het verlevendigen van het Turksche patriotisme, ja, maar ook van het fanatisme, dat zich in talrijke daden van geweld jegens de 'Christen-honden' lucht geeft, en door de mogendheden van het Westen in een toestand te verplaatsen, die hen verhindert naar eisch der Christenen belangen te behartigen. De sterke vermindering van de Turksche bevolking, en de algemeene verarming der Osmanli's, die, zelven te traag voor alle industrie, hunne oude middelen, om zich ten koste van de Christenen te verrijken, door de stem van Europa veroordeeld zien, zal onfeilbaar het resultaat te weeg brengen, dat de grenzen van het Grieksche rijk van Otto eenmaal tot aan den Bosporus en de Pruth worden uitgebreid, indien dat rijk er in slaagt, door zijne vorderingen in beschaving, in industrie en in ordelijke ontwikkeling zijner politieke vrijheden, zich de sympathie der volken van het Westen te verwerven, en te toonen, dat het den wil heeft om alle Russische aanmatigingen te keeren, en dat het bewaren van Europa's evenwigt beter aan de handen zijner regeerders, dan aan die der verzwakte Osmanli's kan worden toevertrouwd. Het natuurlijk antagonisme der Turken en Russen, ziedaar wat het Westen in de integriteit van Turkije een bolwerk tegen Rusland doet zien; de natuurlijke neiging van de Grieken tot Rusland in de gemeenschap van godsdienst gegrond, ziedaar wat het Westen jegens een Grieksch rijk aan den Bosporus wantrouwig maakt. Kunnen de Grieken de Westersche mogendheden overtuigen, dat hunne belangen in het Oosten veilig aan hunne handen kunnen worden toevertrouwd, dan

is hunne toekomst verzekerd, mits zij de volheid des tijds weten af te wachten.

Doch wij hervatten nog eenmaal onze uittreksels. Na de verderfelijke gevolgen der hervormingen voor de Turken zelven geschetst te hebben, gaat de schrijver aldus voort:

'Les idées de l'Europe, les grands principes du christianisme, violemment inculqués à la Turquie, lui ont été funestes, et ont accéléré sa décomposition. Cette alliance monstrueuse du Coran avec l'Evangile, de la moralité divine avec la loi d'un usurpateur, ne pouvait avoir qu'un résultat: la vérité a brisé l'erreur. Ces effets seraient plus sensibles encore et plus rapides, si les clauses principales du Tanzimat avaient été scrupuleusement observées. Elles étaient au nombre de trois, et concernaient 1° l'égalité parfaite de tous les sujets du Sultan; 2° la régularisation des contributions: 3° celle de la conscription. Rien de plus illusoire que la première de ces promesses, mais en même temps rien de plus dangereux pour la prépondérance de la race Turque que son accomplissement. Jamais les chrétiens ne furent admis aux hautes dignités de juges, de Pachas, de ministres, d'officiers d'aucun grade. Ce serait contraire au Coran, d'après lequel les enfans seuls du prophète sont les dépositaires légitimes de toute autorité. Mais aussi cette autorité, confiée aux chrétiens plus habiles et plus intelligens, leur donnerait bientôt une immense prépondérance, et les rendrait les maîtres.

Quant aux contributions, il est certain que si, malgré les exactions que les chrétiens subissent de la part des Turcs, ceuxci languissent dans la misère, tandis que les premiers s'enrichissent et prospèrent, un règlement équitable des impôts ferait peser sur les Turcs une partie des charges qui n'atteignent aujourd'hui que les Grees, et augmenterait encore leur détresse. L'espoir de la suppression des abus est un des plus illusoires, qu'on ait jamais pu concevoir pour la Turquie. Il n'y a personne qui n'ait un intérêt à les maintenir. En Grèce on a vu les hommes les plus influens, ceux qui ont tenu pendant longtemps les destinées et les ressources de leur pays dans leurs mains, vivre et mourir dans la pauvreté la plus honorable. En Turquie la dilapidation et la prévarication sont la règle, et cette règle est sans exception. Qui y remédierait, lorsqu'il est notoire que le promoteur, le chef du parti des réformes,

ou soi-disant telles, s'en est créé une fortune scandaleusement colossale[1]?

Enfin dans la conscription le principe d'égalité a été poussé assez loin pour que les Turcs ne dédaignassent pas de recruter aussi des enfans chrétiens. Mais s'ils les prenaient en proportion égale avec les Turcs, s'ils les admettaient aux promotions, l'armée d'Europe serait bientôt entre les mains de leurs adversaires constants et irréconciliables. Aussi ne les prennent-ils que comme simples soldats, ou plutôt ils ne leur confient que les emplois les plus vils, comme de faire la cuisine, de balayer les casernes et les écuries, sans aucun espoir d'avancement. En même temps ils les enlèvent à leurs foyers, ils les envoient au fond de l'Asie, où, loin des leurs, loin de toute assistance de l'église, abandonnés et oubliés, ils se voient le plus souvent contraints d'embrasser l'islamisme.

Les Turcs n'ont peut-être pas tout-à-fait tort de se courber devant la fatalité comme devant une divinité terrible et inexorable. C'est elle qui les étreint aujourd'hui dans son étau de fer. Qu'ils avancent ou qu'ils reculent, c'est vers leur perte qu'ils marchent. Leur position est sans issue: d'un côté ils se heurtent au Coran, de l'autre à leurs sujets, qui sont leurs ennemis. Leur rôle est fini en Europe. Peut-être peuvent-ils le reprendre avec avantage en Asie.'

Wij gelooven dat de schrijver hier niets te veel zegt van de onvereenigbaarheid der eerlijk uitgevoerde hervormingen met den Koran en het Turksche stelsel; en 't is daarom, dat wij met zooveel vertrouwen durven beweren, dat de eindbeslissing der Oostersche quaestie niet in de handhaving der integriteit van het Ottomannische rijk kan gelegen zijn. Vervolgens toont de schrijver met veel juistheid, dat de verschillende ontwerpen van verdeeling niet zouden voldoen, omdat het bezit van Konstantinopel, dat alsdan altijd aan Rusland ten deel zou vallen, inderdaad de hoofdzaak is. De oprigting van verschillende kleine Christen-Staten, overeenkomstig de verscheidenheid der rassen, zou evenmin aan het oogmerk beantwoorden, juist dewijl die staten te magteloos zouden zijn, om het evenwigt van Europa te verzeke-

1 Wij laten deze bijzonderheid, die op Reschid-Pacha schijnt te doelen, natuurlijk voor rekening van den schrijver.

ren, en den invloed van Rusland en Oostenrijk onmogelijk zouden kunnen weêrstaan. De oprigting van een Christenrijk, sterk genoeg om onafhankelijk te zijn, ziedaar wat dus als eenige mogelijkheid overblijft. De schrijver voorziet en beantwoordt de verschillende tegenwerpingen. Hij toont, dat de inéénsmelting der rassen door overeenstemming van herinneringen, godsdienst en denkwijze reeds grootendeels volbragt is; hij toont, dat men in Griekenland geen Panslavisme heeft te vreezen, daar het Grieksche element verre het overwigt heeft op het Slavische. Hij leert ons, dat de tegenwoordige bevolking van Europeesch Turkije en Klein-Azië slechts drie millioen Tnrken tegen 6,400,000 Grieken en met hen geheel vereenzelvigde Albanezen, 3,500,000 Wallachijërs en Moldaviërs, 4 millioen Bulgaren en 1,200,000 Slaven of Serben (in Montenegro) telt; dat de Wallachijërs en Moldaviërs, afstammelingen der oude Daciërs, onder het bestuur der Phanarioten, grootelijks onder den invloed van het Grieksch element zijn geraakt; dat de Bulgaren, ofschoon een Slavisch dialekt sprekend, van afkomst geen Slaven en nog veel minder Russen zijn; en dat dus het Slavisch element alleen door de Montenegrijnen en 800,000 Bosniaken, die, als den Islam omhelsd hebbende, bij de Turken geteld worden, ofschoon velen nog in 't geheim het Christendom belijden, wordt vertegenwoordigd. Hij vertrouwt, dat eene volkomen gelijkheid, in den nieuwen staat aan al deze natiën toegekend, weldra de inéénsmelting volkomen zou maken, en eene nieuwe nationaliteit voortbrengen, Grieksch naar haar hoofdkarakter, en sterk genoeg om den invloed van Rusland te wederstaan, waartegen zij door sympathie voor de beschaving, de wetenschap en de vrijheid van het Westen zal gewaarborgd worden, zoodra zij niet meer in de Russen handhavers van de regten der orthodoxe kerk tegen de Turken en bestrijders van den gemeenschappelijken vijand te begroeten hebben.

Doch het wordt tijd, dat wij de pen nederleggen. Wij hebben de verwachtingen geschetst, die de erfgenamen der Hellenen, na vier eeuwen van verdrukking en slavernij, op de tegenwoordige verwikkelingen in het Oosten durven bouwen. Zullen die verwachtingen verwezenlijkt worden? Nog hebben Engeland en Frankrijk het zwaard in de schede gehouden, en nog hangt het van den Russischen Czar af, het woord uit te spreken, dat den vrede herstelt en het Oos-

tersche vraagstuk verdaagt. Mogt hij zich, door dat woord te spreken, den dank van geheel Europa waardig maken! Nogtans vreezen wij, dat altijd eene verdaging het beste is wat hier te hopen valt. Uitstel zal, dus meenen wij, voor niemand voordeeliger zijn dan voor de Grieken. Hunne taak is het aan Europa te toonen, dat de weder-oprigting hunner nationaliteit, op grooter schaal dan die in het koningrijk van Otto heeft plaats gehad, de beste waarborg is voor de rust der wereld, en de beste oplossing van het Oostersche vraagstuk. Wij hopen, wij vertrouwen, om den wille van de glorie hunner vaderen, aan wie de beschaving de duurste aller verpligtingen heeft, dat zij daartoe slechts *tijd* behoeven zullen!

P.J. VETH.

De wet op de bevordering bij de zeemagt.

De wijze van bevordering, ontslag en op pensioen stellen der officieren bij de Zeemagt volgens regelen, welke zoowel beantwoorden aan de billijke eischen der betrokkenen, als aan het belang van het Rijk, mag voorzeker een moeijelijk en gewigtig punt van wetgeving worden genoemd.

Evenmin als de hulpmiddelen van de schatkist bij die regeling uit het oog mogen worden verloren, evenmin behoort men het belang voorbij te zien, dat de natie heeft in een goed ingerigt, wakker en ijverig korps, dat onbestaanbaar is, wanneer zijne ambitie geen prikkel vindt en zijn stoffelijk bestaan niet voldoende is gewaarborgd.

Het zijn deze bedenkingen, welke ons eene plaats hebben doen verzoeken in dit tijdschrift, om daarin onze beschouwingen over dit onderwerp in korte trekken uiteen te zetten.

Artikel 58 van de Grondwet zegt: ‘De bevordering, het ontslag en het op pensioen stellen van de militaire officieren, zullen geschieden volgens de regels, bij de wet te bepalen;’ en naar aanleiding hiervan is eene bijzondere wet ten deze voorgedragen, behandeld, aangenomen en in werking gesteld.

Men volgt die wet getrouwelijk op; men gehoorzaamt haar met eerbied; maar dit is immers nog geene reden, waarom men haar als volmaakt zou moeten beschouwen, en boven bedenkingen verheven zou achten?

In de Staten-Generaal zelve heeft het niet aan aanmerkingen over de duidelijkheid der redactie ontbroken, en kort

geleden nog trof het ons, dat in de Tweede Kamer *zeer juiste* bezwaren werden gemaakt tegen het al meer en meer toenemen van den pensioenenlast; terwijl de Minister van Marine *zeer juist* daarop antwoordde, dat hij geheel in overeenstemming met de wet handelde.

Men erkent derhalve, dat er in de wet zelve iets gelegen is, hetwelk aanleiding tot grondige bezwaren geeft.

En het is zoo! want de ondervinding leert, dat het gestadig promoveren en pensioneren van officieren, tot geen gewenschte uitkomst kan leiden. De pensioenenlast is sedert 1842 met ongeveer ƒ 250,000 toegenomen. Men wilde op die wijze meer kans op bevordering geven, en het korps hoofdofficieren allengs verjeugdigen; men stiet vele personen voor het hoofd; en wat zijn de gevolgen van die handelingen? In 1842 waren de oudste Luitenants ter zee der eerste klasse 40 à 41 jaren oud; thans 44 à 45. Waarlijk! hoe men ook promovere en pensionere, de uitkomsten zullen dezelfde blijven; men vordert niet, en het pensioenbedrag wordt gestadig verhoogd.

Daarom vermeten wij ons eenige aanmerkingen nopens de wet voor te dragen.

Wat was het doel des Grondwetgevers bij het stellen van art. 58?

Wij gelooven, dat men de belangen van het Rijk en van de dienst wilde bevorderen, en tevens den stand van officier een waarborg wilde geven tegen willekeurige behandeling.

Is dit doel door de wet bereikt?

Het zij ons geoorloofd hierop ontkennend te antwoorden.

De belangen van het Rijk worden niet bevorderd door het verhoogen van den pensioenenlast. De belangen van de dienst zijn niet bevorderd, omdat slechts een zesde der subalterne en slechts een vierde der hoofdofflcieren bij keuze bevorderd mogen worden, en aan die bevorderingen aanmerkelijke bezwaren en voorwaarden in den weg zijn gesteld; zoodat het bestuur in zijne handelingen belemmerd is, en het allermoeijelijkst valt, om jeugdige officieren vooraan te stellen. En met dat al vindt de stand van officier geen waarborg; want in weerwil van de opgenoemde bepalingen, kan hij naar goedvinden uit het vaste korps worden verwijderd, of bij de bevordering gepasseerd.

Het ontwerp van wet op de bevordering, enz. heeft ook

eene eigenaardige behandeling ondergaan. In 1848 is eene militaire commissie van Oorlog en Marine benoemd, om in gemeen overleg, hoofdpunten, gegevens en denkbeelden te verzamelen, die tot bouwstoffen zouden kunnen strekken voor de zamenstelling der wetsvoordragt; en dienaangaande is in dato 6 Januarij 1849 een gezamenlijk verslag aan de betrokken Ministers ingediend.

Eerst twee jaren later kwam het ontwerp van wet in 't licht, en onbewust van hetgeen in dien tusschentijd daaromtrent is voorgevallen, vond men in dat ontwerp wel enkele hoofdpunten, gegevens en eenige ondergeschikte denkbeelden van de militaire commissie terug; doch het hoofdbeginsel was er geheel en al in verbogen geworden.

Men weet, dat de wetsvoordragt in de Tweede Kamer aanmerkelijk gewijzigd is; dat er bepalingen in voorkwamen, die niet uitgevoerd konden worden; en wij hebben reeds gezegd, dat er zelfs op de wet, als wet, aanmerkingen zijn gemaakt.

Er bestaat dus grond om te vragen: of het beginsel, dat in de wet heerscht, zoo veel beter is dan het verworpene? En daaromtrent hebben wij de overtuiging nog niet kunnen erlangen. De stand van gepensioneerd officier is volgens de wet even dubbelzinnig als vóór 1848. Het Rijk kent een pensioen toe, als belooning voor langdurige eervolle dienst, aan een officier, die, in de bepaalde termen vallende, daarom verzoekt. Maar het Rijk kent eveneens, op grond van eenige bepalingen[1], pensioen toe aan een officier, die men uit het vaste korps wil verwijderen.

Beide zijn *eervol* gepensioneerd; de stand van beide is gelijk; terwijl toch in hunne militaire en burgerlijke verhouding een groot onderscheid bestaat.

De bevordering bij keuze is gesteld op een zesde en een vierde, omdat - zegt de memorie van toelichting - de ondervinding heeft doen zien, dat dit voldoende is. Wij weten echter niet, op welke wijze men die ondervinding verkregen heeft. Of wil men daardoor te kennen geven, dat de tegenwoordige toestand van het korps, waarbij sedert 1814 slechts vijf buitengewone bevorderingen hebben plaats gehad, aan alle vereischten voldoet? Wil men staande houden, dat het noodzakelijk is bij eene zeemagt, om geene andere Kapiteins

1 Op grond van lid *a, b* en *d* van het tweede gedeelte van art. 33.

en Kapitein-Luitenants te hebben, dan dezulken, die tusschen de 60 en 52, en tusschen de 52 en 45 jaren oud zijn? Ware dit zoo, dan zou ons argument vervallen; want ook wij hebben veel eerbied voor hooge jaren, en ook wij willen gaarne erkennen, dat er uitmuntende kommandanten van ver gevorderden leeftijd *kunnen* zijn. Maar daarom beschouwen wij ouderdom nog niet als een hoofdvereischte voor hoogeren rang, en herinneren ons drie Heeren[1], die, nog geen 30 jaren oud, Kapitein-Luitenant, en nog geen 40 jaren oud, Kapitein ter zee waren, en die zich onderscheidden als mannen van veerkracht, als Zeeofficieren van den echten stempel, die schepen wisten te kommanderen, zonder iets minder te zijn dan de met hen in rang gelijk staande Heeren van vergevorderde jaren.

Doch indien de ondervinding in Nederland, op welke wijze dan ook, mogt geleerd hebben, dat men niet meer dan een vierde en een zesde bij keuze bevorderen moet, kunnen dan drie vierde van de Luitenants ter zee 1^{e} klasse wettige aanspraak maken op bevordering bij ancienniteit?

Ja - zegt art. 13 van de wet - voor zooverre zij de geschiktheid tot den hoogeren rang bezitten. Maar wie oordeelt over die al- of niet geschiktheid? Wie? het Ministerie? laat ons de zaak bij den naam noemen; de officier heeft in zijn stand geen waarborg tegen ontijdige afvoering uit het korps, geen waarborg tegen het passeren bij bevordering. Hij is en blijft, even als vroeger, afhankelijk van eene opinie, van een: *men vindt*. Wie is *men?* MEN!!

Bijaldien deze beschouwingen niet ongegrond zijn; bijaldien in vervolg van tijd de noodzakelijkheid mogt blijken, om de wet op de bevorderingen, enz. te herzien, dan zouden wij, op bescheidene wijze, in overweging wenschen te geven, of het niet meer in overeenstemming met de Grondwet zou zijn, indien de beginselen vooraan gesteld werden, die wij hier ontwikkelen zullen:

1°. De stand van een op eigen verzoek eervol gepensioneerd officier moet bij de wet omschreven worden.

1 De Heeren Lucas, Arriens en Koopman.

2°. Een raad van eer, van admiraliteit, van onderzoek, of hoe men het noemen moge, adviseert nopens al, wat het korps Zee-officieren betreft; en dit advics is wettig, voor zooverre aangaat handelingen, die ten nadeele van een' Officier zijn, maar alleen toelichtend ten aanzien van bevordering of begunstiging[1]

3°. Het pensioneren volgens lid *a, b* en *d* van het tweede deel van art. 33, zoo als ook het passeren in de bevordering bij ancienniteit, is afhankelijk van het advies van den raad.

4°. Het behandelen der gevallen, opgenoemd sub 3, 4, 5, 6 in art. 22 van de wet op het ontslag, is opgedragen aan den raad.

5°. Kwestiën of conflicten, die in de dienst kunnen voorkomen, en niet van criminelen aard zijnde, echter te ernstig beschouwd worden, om volgens de gewone regelen der krijgstucht te vereffenen, worden onderworpen aan het onderzoek en het advies van den raad.

6°. In alle rangen zullen de bevorderingen geschieden, twee derden bij ancienniteit, en een derde *kan* plaats hebben bij keuze.

7°. In de rangen van Luitenant 1e klasse tot Schoutbij-nacht kan 2 jaren dienst, waarvan 18 maanden activiteit, voldoende geacht worden, om tot bevordering in aanmerking te komen.

Wij zullen eenige dezer punten trachten toe te lichten:

De bij de wet vermelde raad van onderzoek kan buiten 's lands bezwaarlijk vereenigd worden, zonder den loop van de dienst voor eenigen tijd te stremmen, en kon dus ineensmelten met den door ons bedoelden raad van eer. De raad van eer, die zich jaarlijks eenmaal gedurende eene maand of langer te 's Hage constitueert, is zamengesteld uit Vlagen Hoofd-officieren van het vaste korps, die telkens op nieuw, bij loting, worden benoemd.

1 Het prérogatief van de Kroon blijft ten deze stipt geëerbiedigd.

Wij nemen aan: een vlagofficier als President, twee kapiteins ter zee en twee kapitein-luitenants; en in de gevallen, vermeld in de artt. 22 en 23 van de wet, wordt de raad van onderzoek zamengesteld, door aan de opgenoemde vijf leden almede bij loting toe te voegen twee officieren, die ouder in dienst, doch van gelijken rang (en bij gebrek aan zoodanigen van den naast hoogeren rang) zijn met den officier, nopens wien het onderzoek plaats heeft. De twee toe te voegen officieren behooren tot hetzelfde korps, als de betrokkene officier; namelijk: tot het korps der Marine, der Mariniers, der officieren van gezondheid of van administratie.

De artikelen 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31 en 32 van de wet blijven bestaan, met dien verstande, dat zij, wat inhoud en redactie aangaat, in overeenstemming worden gebragt met de door ons vooraangestelde beginselen. Zoodra de zaak, waarover de raad van onderzoek zitting heeft gehad, is afgeloopen, worden de twee toegevoegde officieren uit den raad verwijderd, en blijven dus de vijf opgenoemde vlagen hoofdofficieren, als raad van eer, om de punten te behandelen, die sub 3° en 5° door ons zijn vermeld, en om tevens de namen op te geven van de officieren, die tot bevordering bij keuze in aanmerking komen. De bemoeijingen van den raad van eer bepalen zich echter alleen tot de rangen van adelborst van de 1^{e} klasse tot Kapitein-Luitenant ter zee.

De werkkring wordt zoodanig geregeld, dat, na voorafgaande raadpleging en overleg, in verband tot de bij het ministerie aanwezige rapporten en bescheiden nopens het personeel, de vraagpunten worden opgemaakt, die ter beslissing aan den raad zullen worden voorgelegd.

De beslissing geschiedt in dier voege, dat op elk der achtereenvolgend door den President voorgelezene vraagpunten, door de leden, in besloten briefjes, wordt geantwoord met *ja* of *neen*.

De meerderheid van stemmen beslist; en de naauwkeurige aanteekeningen van deze beslissingen worden in een algemeen rapport, door al de leden op het woord van eer onderteekend, den Minister aangeboden.

Daarna wordt de raad ontbonden.

Wij zijn in gemoede overtuigd, dat zoodanige beginselen heilzamen invloed zullen uitoefenen op het personeel van de zeemagt, dewijl, de stand van officier wettig gewaarborgd zijnde, men niet afhankelijk zal blijven van eene opgevatte opinie, waardoor alle materiële en zedelijke belangen op de grievendste wijze kunnen worden gekrenkt.

Wij zijn in gemoede overtuigd, dat zoodanige beginselen klem en steun zouden geven aan de handelingen van een minister, die den wil heeft om met veerkracht en billijkheid te besturen; want alle réclames van personen stuiten immers af op de wettige adviezen van den raad. Tevens zou men, volgens zoodanige beginselen, eenige jeugdige, uitmuntende, krachtvolle officieren vooraan kunnen plaatsen, zonder daarom de oudere in jaren, die nog tot velerlei diensten geschikt zijn, voor het hoofd te stooten, door hen uit het korps te verwijderen; want iedereen begrijpt, dat iemand van 50 of 60 jaren oud nog zeer goed een schip kan *besturen*; terwijl hem soms de veerkracht en de vaste wil zouden kunnen ontbreken, om een oorlogsfregat naar behooren te disciplineren, en ijver en toewijding mede te deelen en in te prenten aan de onder hem gestelde officieren en equipage.

Wijders dient nog opgemerkt te worden, dat wij de bemoeijing van den raad van eer niet verder hebben willen doen uitstrekken, dan tot den rang van Kapitein-Luitenant ter zee, omdat wij niet zouden hechten aan eene zoo stellige bepaling van het aantal hoofdofficieren, en deze toch bij onze geringe zeemagt zoo zeer in persoon bij Zijne Majesteit en bij het Bestuur bekend kunnen zijn, dat het niet moeijelijk valt, om de kommandementen der schepen aan de meest geschikten onder hen toe te vertrouwen.

Mogt men evenwel noodig oordeelen, dat ten aanzien van hoofdofficieren een advies ingewonnen werd, dan zou men voor dit geval de twee kapiten-luitenants in den raad van eer door kapiteins ter zee moeten doen vervangen.

Intusschen hebben wij in de bovenstaande beschouwingen een zeer gevoelige snaar aangeroerd, de bevordering bij keuze

namelijk. Zoolang ons heugt, zijn er stemmen tegen opgekomen, en dit zal ook wel altijd het geval zijn. De zeeofficieren zijn steeds tegen keuze ingenomen en vreezen dat protectie, gunst, of intrigue daarbij eene groote rol zullen spelen.

Wij mogen niet ontkennen, dat dit gevaar aanwezig is: maar zou men niet denken, dat het advies van den raad, die op het woord van eer stemmen deswege uitbrengt, een grooten waarborg voor billijkheid oplevert? Immers indien een enkel lid zich gemoedelijk in de keuze zou kunnen vergissen, de meerderheid alleen beslist over het advies.

En bij het kleine korps der Marine, dat aanhoudend in activiteit is, heeft men elkander onderling zóó leeren kennen, zóó leeren waarderen, dat het oordeel van de meerderheid zelden van de waarheid kan afwijken; en mogt ongelukkigerwijze een uitstekend officier bij de bevordering over 't hoofd worden gezien, dan rijst daaromtrent ook dadelijk een zoo algemeene roep, dat het bestuur in de mogelijkheid is, om de begane onbillijkheid al zeer spoedig te herstellen.

En tegenover deze bezwaren stellen wij de belangen van de dienst. Wij gelooven niet, dat er een officier is, die thans nog zal willen staande houden, dat hooggevorderde leeftijd een voornaam vereischte is, om den rang van hoofdofficier te kunnen bekleeden. Men gevoelt het algemeen, maar verschilt in de wijze van zien, hoedanig de uitmuntende jeugdiger officieren vooraan gebragt moeten worden. Velen zouden daartoe willen geraken, door hen, die minder geschikt zijn voor hoogeren rang, te passeren; doch zou dit plan in de uitvoering niet velerlei bezwaren ontmoeten? Zijn enkele officieren niet geschikt, dan is dit algemeen bekend, en volgens ons beginsel, oordeelt en adviseert de raad daaromtrent; maar om in 't algemeen het korps in twee deelen te verdeelen, *al* of *niet* benoembaar tot hoofdofficier, dat men er over nadenke! Waar houdt het op? Waar is de afscheiding van de nuances? Daar zijn bij voorbeeld vier, die in rang op elkander volgen, en in hoedanigheden zoo bijzonder weinig van elkander verschillen, dat wij voor ons ten minste uiterst huiverig zouden zijn, om een advies uit te brengen; deze kan *wel* in rang opklimmen, en gene *niet*. Nog moeijelijker wordt dit, als men bedenkt, hoe zeer daardoor de carrière van A., die als een uitverkorene bevor-

derd wordt, uiteen zou loopen met het lot van B., die als ongeschikt voor 't hoofd wordt gestooten en voor zich zelf, zoowel als voor zijne betrekkingen, in zijne eer gekrenkt wordt. En toch is er zoo luttel verschil tusschen A. en B.!

Neen! laat ons de zaak niet verbloemen. De meerderheid van een korps bestaat doorgaans uit goede, bruikbare officieren, en deze moeten aanspraak hebben op bevordering bij ancienneteit. Een kleiner aantal munt uit, en wordt in het belang van 's Konings dienst bevorderd bij keuze. En weinigen worden door den raad ongeschikt geoordeeld, om bij ancienneteit tot hoogeren rang op te klimmen; terwijl een enkele, almede op advies van den raad, als geheel ongeschikt, uit het vaste korps wordt afgevoerd.

Op die wijze onderhoudt men in een korps die emulatie, die zucht om zich door ijver loffelijk boven anderen te onderscheiden, zonder welke het militaire wezen een hersenschim, ja een onding is. Deze redenen baten echter niet. De geest van het meerendeel der officieren is stellig tegen keuze gestemd. Gewone officieren weten, dat zij niet in de termen zullen vallen, en zij, die wezenlijk uitmunten, zijn doorgaans bescheiden; want zelden ziet men ware verdienste gepaard met ijdelheid en eigenwaan.

Moet echter het bestuur zich door deze opinie laten terughouden? Immers neen! want dan zou de impulsie tot handelen van beneden uitgaan, in plaats van van boven. Dan zou men bij elke handeling in het algemeen belang van de dienst, moeten vragen: Hoe denken de Heeren er over? En dit is toch niet bestaanbaar.

Bij alle Zeemogendheden wordt de bevordering bij keuze toegepast, en bij alle Zeemogendheden hoort men onder de officieren klagen over gunst en protectie. Zie de *navy-list* van een oud Engelsch Luitenant, welke uitboezemingen hij aanteekent nevens den naam van een ander, die hem is voorgetrokken! Lees de *nautical standards* van 5 en 6 jaren geleden, en allerlei réclames van de oude voorvechters uit het begin dezer eeuw!

Lees, wat er is voorgevallen bij de enquête over de Britsche marine! En toch heeft Lord Auckland openlijk voor het Parlement verklaard, dat de bevordering bij ancienneteit niet vereenigbaar is met de belangen van H.M. dienst.

Zoo leest men ook in een uitmuntend vertoog[1] van den kapitein ter zee Graaf Bouet Willaumez, over de Fransche marine, het volgende:

‘L'empereur Napoléon écrivait le 14 Juin 1805 à son Ministre de la Marine: “Il ne faut pas se le dissimuler; il faudra que je choisisse désormais mes amiraux parmi ces jeunes officiers de trente cinq ans, etc.” ..... aussi sans méconnaître la nécessité de faire la part de l'ancienneté dans les promotions, n'en devons nous pas moins constater ici une opinion, qui est devenue presque proverbiale en marine, tant elle touche au vrai; c'est que les officiers supérieurs faits au choix depuis quelques années, l'emportent de beaucoup sur ceux faits à l'ancienneté. L'intrigue et le favoritisme ne jouaient donc pas dans les promotions le rôle exclusif que leur reprochaient tant de médiocrités envieuses. Et cependant les tableaux du conseil de l'amirauté n'existaient point avant 1848!’

En ieder weet, dat, nog kort geleden, bij Keizerlijk decreet, de bevordering bij keuze bij de Fransche Marine in veel ruimere verhouding is bepaald, dan vroeger het geval was.

Indien wij nu in gedachte reeds hooren zeggen: ‘Ja, dat is goed in Engeland en Frankrijk; maar in Nederland is het gansch anders, want keuze zou aanleiding geven tot ongeregeldheid, tot dienstverzaking, tot krijgsraden, enz.’ dan is het antwoord gereed, dat Nederland niet zoo anders is dan andere, dat de kleine Zeemagt de keuze dubbel gemakkelijk maakt, en dat de drie vroeger genoemde Heeren, die niet eens ‘bij keuze’, maar wel degelijk ‘bij gunst’ waren voorgetrokken, en den naijver van de middelmatigheid grootelijks hadden opgewekt, niet te min zich op de meest prompte wijze wisten te doen gehoorzamen en eerbiedigen, zonder dat er ooit eenigen schijn was van ongeregeldheid, dienstverzaking of krijgsraad te hunnen aanzien.

Maar de denkbeelden zouden eenigzins moeten veranderen. Een goed gewoon officier is niet in zijne eer gekrenkt, wanneer een uitstekend officier hem voorgetrokken wordt; want *allen* kunnen toch niet uitmunten. Daarentegen is hij wel, en op de meest grievende wijze, in zijne eer gekrenkt,

1 Revue des revues, Avril 1852.

als hij door opklimming in ancienneteit *aanspraak* op bevordering verworven hebbende, op eenmaal verneemt, dat *men* hem daartoe ongeschikt heeft geoordeeld, terwijl een ander, die op hem volgt, en die ook niets meer is dan een gewoon goed officier, wel bevorderd wordt. Wij vragen het nogmaals: waar is de afscheiding der nuances tusschen verschillende goede, bruikbare officieren? Waarin ziet *men* dat groot verschil tusschen A. en B.? In het uiterlijk voorkomen? In voorkomende manieren? In eene schijnhouding aan wal?

Het schijnt derhalve, dat de stelling om bij ancienneteit, en alleen de geschikste personen te bevorderen, tot niets anders kon leiden dan tot willekeur, of tot hetgeen wij thans zien gebeuren, en dat wij dan verre verkieslijk achten, namelijk: promoveren en pensioneren, zonder jeugdiger officieren vooraan te brengen, en toch met gestadige vermeerdering van den pensioenenlast.

Wij wilden nog een gevoelen over keuze uiten. Velen beschouwen keuze als eene belooning voor schitterende daden en belangrijke diensten, terwijl wij voor ons vermeenen, dat ‘keuze’ behoort te geschieden in het belang van 's Konings dienst; niet omdat een officier zoo vele diensten *bewezen heeft*, maar wel, omdat hij nog zoovele diensten *bewijzen kan*; niet in het belang van den persoon, maar wel in het belang der Marine. De instellingen der ridderorden zijn daar, om *bewezene* uitstekende diensten te beloonen; maar is het tevens gebleken, dat bij die diensten een militair genie heeft uitgeblonken, dan gaat de benoeming tot ridder ter *belooning* van den officier gepaard met eene bevordering bij keuze, omdat hij in hoogeren rang nog belangrijker diensten *kan* bewijzen.

En dit is, naar onze meening, het ware gezigtspunt, dat zeker altijd door velen zal bestreden worden, maar dat toch door den tijd overwinnen moet.

Men moet de zee-officieren niet beoordeelen, zoo als zij aan wal *schijnen*, maar zoo als zij in de vloot *zijn*; en daar teekent ieder onmiddellijk zijne positie af. - Er zijn drie hoofdstempels. I. uitmuntend, II. goed, III. zóó zóó; en het oordeel daaromtrent faalt niet; het is dadelijk geveld, en met eene zoo verwonderlijke eenparigheid door de hoogste en laagste rangen aan boord, dat er geen twijfel overblijft.

Indien men I. bevordert bij keuze; de bevordering van II. bij ancienneteit wettig waarborgt; en III. niet in de bevordering passeert of niet uit het korps verwijdert, dan op een wettig advies van den raad; indien deze beginselen werden opgevolgd, dan zou men in de eerste tijden wel eenige aanmerkingen hooren, of eenige courantenartikels te voorschijn zien komen; maar men zou ook zeer spoedig de gunstige uitkomsten bespeuren, en het personeel der zeemagt, dat zulke uitmuntende bouwstoffen bezit, met een nieuw leven zien verrijzen, want de edele *wed*-ijver van talent, genie en toewijding zou ruimschoots opwegen tegen den *na*-ijver van de middelmatigheid. De lust en ambitie, waarvan de kiem in zoo ruime mate aanwezig is, zouden voedsel vinden en zich krachtig kunnen ontwikkelen.

Het zal vreemd schijnen, dat wij zoo zeer aandringen op een stelsel, waarmede wij als 't ware alleen staan, en men zal zeggen, dat wij onze gevoelens moesten buigen voor die van de meerderheid. Hiertoe zouden wij nu wel zeer geneigd zijn, doch vragen vooraf: waar staan wij alleen?

Bij vreemde natiën wordt het beginsel nopens keuze van eeuwen her opgevolgd, zoo als dit in vroegere jaren bij ons ook plaats had. In het dagelijksch leven is men op 30jarigen ouderdom verkiesbaar als volksvertegenwoordiger en benoembaar tot de hoogste ambten en betrekkingen in den Staat. Men ziet hoogleeraren, die dezen leeftijd nog niet eens hebben bereikt. Napoleon was 26 jaren oud, toen hij Italië overwon; Nelson was bij Koppenhagen nog geen 40 jaren. Behoeven wij te herinneren aan 1830 en 1832, en de geestdrift, veerkracht en toewijding van de kernvolle flotille te vergelijken bij de loffelijke voorzigtige houding der groote schepen van de ancienneteit? Bij onze Landmagt kan de benoeming tot Hoofdofficier uitsluitend bij keuze geschieden. Keuze wordt toegepast bij de geneeskundige dienst en bij de Administratie der marine..... Neen! onze begrippen staan niet alleen; maar alleen en afgezonderd staat het denkbeeld, dat men ten dezen opzigte bij de werkdadige oorlogsmarine heeft verspreid; en dit denkbeeld, hoe vasthoudend het ook door sommigen verdedigd moge worden, zal van zelf verdwijnen, zoodra een krachtig en billijk bestuur, ook in dit opzigt, wil afwijken van de ambitie verdoovende routine, die sedert veertig jaren bij de Zeemagt is opgevolgd.

Daardoor kan onzes inziens de marine in hoedanigheid de hoogte bereiken, die haar voegt; want ofschoon steller dezes de eer niet heeft tot het wapen te behooren, voedt hij de innige en onwankelbare overtuiging, dat het personeel der Nederlandsche Oorlogsmarine, goed begrepen, goed bestuurd en goed ontwikkeld, dat van andere natiën kan evenaren niet alleen, maar het op beslissende wijze kan overtreffen.

December 1853.
X.

Een bezoek op de Bataviasche tentoonstelling.

In het laatst van het jaar 1851 deed in eene vergadering van bestuurders der Natuurkundige Vereeniging te Batavia, de voor zijne betrekkingen in de maatschappij te vroeg overleden Luitenant ter zee H.D.A. Smits, toenmaals secretaris dier vereeniging, een voorstel daartoe strekkende, dat genoemde bestuurders zich tot eene commissie zouden vormen tot inzameling van voorwerpen van Indische nijverheid voor de tentoonstelling, die in den zomer van 1852 te Arnhem zou worden gehouden. - Het schijnt bij den eersten aanblik wel eenigzins vreemd, dat zulk een voorstel in eene natuurkundige vereeniging werd gedaan, maar de hoofdzaak was dat eene zoodanige commissie tot stand kwam, en zoo het gouvernement zich niet met de zaak inliet, was er zeker geen ligchaam, waarbij men zoo veel medewerking kon verwachten als dat der natuurkundige vereeniging, waarvan de talrijke leden, over den geheelen archipel verspreid, door hunnen stand en hunne betrekkingen krachtdadig het beoogde doel konden bevorderen. Toen het voorstel werd overwogen, bleek het al spoedig, dat er tijd te kort schoot om eene verzameling van eenig belang, vóór het tijdstip, waarop de Arnhemsche tentoonstelling zou geopend worden, naar Nederland te verzenden.

Het is mij niet bekend, wie toen het voorstel deed om eene tentoonstelling te Batavia te houden, maar het werd gedaan - luide toegejuicht en met hart en ziel, met dien ijver en die opgewondenheid, die de kenmerkende trekken

van zijn karakter waren, omhelsd door den Heer Smits; en hij met een paar andere leden der vergadering werden in commissie gesteld, om het noodige ter voorbereiding te verrigten.

Reeds den volgenden dag werd de ondersteuning van het Gouvernement ingeroepen. De geldelijke, die in een renteloos voorschot gevraagd was, werd geweigerd, maar de zedelijke in ruime mate toegestaan. Aan de commissie werd uit de aanzienlijkste ambtenaren en kooplieden die uitbreiding gegeven, welke ter bereiking van het doel noodzakelijk was, en de Heer Schiff, directeur van cultures, werd tot voorzitter daarvan benoemd. Gelukkige keuze, die niet weinig tot het welslagen der onderneming heeft bijgedragen! Weldra werden er inteekeninglijsten tot vrijwillige bijdragen in alle gewesten rondgezonden, de Gouverneur-Generaal schreef voor de aanzienlijke som van ƒ 1000 in, de handel schonk milde bijdragen, subcommissiën werden in de voornaamste residentiën gevormd, en weldra had men genoegzame gelden bijeen om een plan voor een gebouw te vragen. Ofschoon men geen prijs uitgeloofd had, werden er vijf teekeningen ingezonden, waarvan die van den Heer Deeleman, ingenieur van den waterstaat, met eene kleine wijziging door de commissie werd aangenomen. De kosten van dit gebouw zouden, behalve de houtwerken die welwillend door het gouvernement in leen werden afgestaan, ƒ 18 à 20,000 beloopen. Hoewel op vele plaatsen aanvankelijk onverschilligheid heerschte, ontving men van andere zijden zoo veel blijken van deelneming, dat de goede uitslag niet meer twijfelachtig was, en de commissie bragt uit eigene middelen eene som van ƒ 15000 als leen bij elkander, om de noodige aankoopen te doen. De Heer Cores de Vries stelde zijne stoomschepen beschikbaar tot kosteloozen overvoer der voorwerpen, het Gouvernement bevorderde het transport en beloofde de bezoekers der tentoonstelling het vrije gebruik van postpaarden over Java, en door de in Indië zeldzame medewerking van verschillende ligchamen en personen kwam de tentoonstelling tot stand, die den 10^{en} October door de commissie met eene korte rede van den voorzitter, - die door den Gouverneur-Generaal is beantwoord, - geopend werd.

Hebt ge, na alzoo eene korte geschiedenis van het ontstaan der Bataviasche tentoonstelling gelezen te hebben, mogelijk lust het gebouw eens met mij in te gaan en een blik op de verzamelde voorwerpen te slaan? Zoo ja, volgt mij dan. Verwacht echter geene opnoeming en beschrijving van de duizend en een zaken, daar bijeengebragt; zoo gij die wilt kennen, koopt dan een catalogus, of nog beter, zou ik wel zeggen, wacht tot de beredeneerde catalogus het licht ziet, indien ik niet vreesde dat ge ad kalendas graecas zoudt moeten wachten. Wij willen het gebouw slechts doorwandelen en die algemeene opmerkingen maken, die zich aan onzen geest voordoen.

Het gebouw der tentoonstelling is opgerigt aan den N.O. hoek van het Koningsplein. Een koninklijk plein voorwaar! O Batavia, pronkjuweel onder de steden van het Oosten! wie die ooit bij het vallen van den avond of in de heldere maneschijn uwe lagchende voorsteden doorreed, zal het gezigt vergeten op de groene vlakte van dat veld, omringd door uwe villa's, tot woonhuizen ingerigt, waarvan de helderwitte muren zich half verschuilen onder het eeuwig groene loof der keerkringsgewesten, en dat zoo uitgestrekt is, dat het gebouw der tentoonstelling, indien men het er midden op geplaatst hadde, een kaartenhuis zou geschenen hebben? Hoewel, zoo als het nu is, de symmetrie eenigzins verbroken wordt en het gebouw niet gunstig uitkomt, was de keuze der plaats bij den zamenloop van een viertal wegen gelukkig en practisch. Verbeeldt u een bijna vierkant gebouw van ongeveer 314 ellen in omtrek, met gothische ramen en een ingang en peristyle. Zoo ge u het dak naar evenredigheid van den omvang hoog voorstelt, bedriegt gij u. Het dak loopt bijna onmiddellijk van de muren naar binnen benedenwaarts af, zoodat er eene rondgaande gallerij gevormd wordt van 13 el breedte en in het midden eene ruime plaats overblijft, waar eene smaakvolle tent is opgerigt, die op de galerijen steunt, en waar gij van de vermoeijenis van het heen en weder wandelen kunt uitrusten.

Zoodra men het gebouw intreedt, valt het oog op een paar kolossale tijgers, behoorende tot de verzameling van opgezette dieren van den Heer Vincent, die ter linkerzijde van den ingang het eerst uwe aandacht vraagt. Het moeten prachtige dieren geweest zijn, vooral de eene, waarvan de huid, thans met kapok gevuld, nog een dreigend aanzien heeft. De hou-

ding is goed, en toch - er ontbreekt leven aan. Het vel is volgestopt tot er zich geen rimpeltje meer vertoont. Men vreest het dier voor zijne oogen te zullen zien barsten, zoo dik en opgeblazen ziet het er uit. Het is eene opmerking, die men bij de meeste opgezette dieren kan maken, en die ook deze overigens belangrijke verzameling in het algemeen geldt. De natuur geeft de dieren eene huid, die niet als een bordpapieren harnas om de leden sluit. Zoo ge u niet te lang bij deze dieren ophoudt, en de reusachtige hoornen van elken buffelkop of de schitterende vederen van het gevogelte niet stuk voor stuk bewondert, zijn wij wldra te midden der voortbrengselen, uit de residentie Soerabaja gezonden, en in het ruime vak, daaraan afgestaan, kunt ge het karakter der geheele tentoonstelling doorzien. Men was, naar ik verneem, eerst voornemens geweest, de zaken soortgewijze te rangschikken, zoo als gereedschappen voor den landbouw, houtsoorten, modellen van huizen, enz.; maar het bleek in de uitvoering, zoowel door de late toezending van sommige artikelen, als wegens het gevaar, om de eigendommen te verwarren, onmogelijk, en zoo werden de voorwerpen uit dezelfde provincie bijeengeplaatst. Ik geloof, dat het schilderachtige der tentoonstelling er bij gewonnen heeft; maar ofschoon ieder landschap wel iets eigenaardigs oplevert, dat ge te vergeefs in een ander zoudt zoeken, het overzigt over eene enkele afdeeling geeft u een overzigt over het geheel. Overal modellen van woningen en schuren, van landbouwers- en visch-gereedschap, van werktuigen van den ambachtsman, inlandsch geweven, geverwd en geborduurd doek, monsters van de produkten van den grond, als indigo, suiker, rijst en tabak, wapens in menigte, zadels, tuigen, meubels en wat niet al meer; en, bedrieg ik mij niet geheel, dan moet wel de eerste indruk voor iederen bezoeker zijn, verbazing over wat de inlander met geringe middelen vermag, maar niet minder verwondering over de middelmatigheid, waarop hij staan blijft. Beschouw deze kris, waarvan de schede uit één stuk hard hout is gewerkt; waarlijk, het mag gezien worden, en het ivoren heft zou de trots van een onzer bekwaamste lofwerksnijders zijn; maar bezie vooral de werktuigen, waarmede alles gemaakt is, en uwe goedkeuring zal in bewondering overgaan. Zie gindschen koppel pistolen, zij kunnen niet wedijveren met de heerlijke wapens van Seraing, maar slot en loopen zijn

goed. De vervaardiger is een Javaansche smid in de negorij Pandian, een plaatsje, op geene kaart onzer bezittingen te vinden. Hij heeft die loopen zelf geboord, uit de hand geboord, zonder eenig werktuigelijk hulpmiddel om zijn dril regt te houden, dan zijne vaste hand en zijn geoefend oog. Maar wilt ge zien, wat die aanleg belooft, wanneer hij ontwikkeld wordt, beschouw dan deze chirurgicale instrumenten, op den constructie-winkel te Soerabaja door inlanders bewerkt. Ik ken de namen van die leelijke tangen en messen niet; maar dit verzeker ik, dat zij voor het beste Europesche fabrikaat in sierlijkheid en deugdzaamheid niet behoeven onder te doen.

Soerabaja is bij uitnemendheid het land der Javasche industrie, en de arbeid in hoorn, karet en ivoor heeft eene groote mate van volkomenheid bereikt. Het koperwerk is zwaar en over het algemeen ruw bearbeid, maar op de groote stoomfabriek te Soerabaja worden uitmuntende koperslagers gevormd. Het heeft ons bevreemd van deze inrigting, die Nederland tot eer verstrekt, niettegenstaande de vele gebreken, die haar nog aankleven, geene voorwerpen op de tentoonstelling aan te treffen, en het komt ons ook voor, dat de constructie-winkel eene meer belangrijke verzameling had kunnen inzenden. De voorwerpen van *Getah pertja*, daar vervaardigd, zijn netjes, maar, indien het waar is, wat mij verzekerd werd, dat zij in de warmte spoedig kleverig worden, in dit gewest niet zeer doelmatig.

Er komt hier nog eene doos voor met een goed bewerkt geweerslot en een paar andere voorwerpen. Wij zouden daar niet bij blijven stilstaan, daar het ons voornemen niet is in zoo vele bijzonderheden te treden, ware er niet bij vermeld, dat zij vervaardigd zijn door een inlandsch kind, na slechts een jaar op den constructie-winkel werkzaam geweest te zijn. Mogten vele inlandsche kinderen zijn voorbeeld volgen; ophouden zich te verbeelden, dat het ellendige bureauleven, waarin zij zich, met slechts weinige uitzonderingen, niet boven den rang van kopijist verheffen, de eervolste loopbaan is; beginnen in te zien, welken eervollen werkkring de industrie aanbiedt, en eene klasse vormen, waaraan Indië behoefte heeft en voor wie de bronnen van welvaart rijkelijk zullen vloeijen.

De afdeeling Banjoemas is rijk aan voortbrengselen der natuur, en de Heer Jhr. S.F.H. Gevers heeft zich door

zijne belangrijke inzending hoogst verdienstelijk gemaakt. Hier, even als in menige andere afdeeling, vinden wij eene verzameling van verschillende houtsoorten, maar ook hier geldt de opmerking, die op weinige uitzonderingen na op allen toepasselijk is, dat de stukken veel te klein zijn om eenig oordeel over de eigenschappen van het hout te vormen. Overigens welk een rijkdom van meubel- en timmerhout wordt ons hier en elders ten toon gespreid! Jammer slechts, dat de middelen van vervoer uit de bosschen zoo gebrekkig en kostbaar zijn. Niet dan in de onmiddellijke nabijheid van bewoonde plaatsen kan men met voordeel hout vellen, maar daar ook heeft de mensch met ruwe hand en onbezonnen hoofd de bijl gebruikt, en heerlijke bosschen van Djati, het kostbaarste timmerhout der wereld, die bij eene wijze verdeeling een onuitputbre bron van rijkdom zouden opleveren, zijn geheel en voor altijd vernield.

Wij zijn reeds verscheidene beelden in nationale kleederdragt voorbijgewandeld. Hoevele toeschouwers deze ook in Europa zouden trekken, gaan wij ze hier bijna onopgemerkt voorbij. De kleederdragt heeft natuurlijk voor de bewoners van Indië niets vreemds, en de afwezigheid van alle kunst maakt de beschouwing weinig aanlokkend. De beelden uit klaksteen vervaardigd, en door Raden Adipati Kesoemo Adi Ningrat ingezonden, dertien Madurezen in hun kostuum voorstellende, maken daar eene gelukkige uitzondering op. Ook het koperwerk van Madura verdient opmerking wegens de volkomenheid der bearbeiding. Het zoo even genoemde inlandsche hoofd heeft, onder vele andere zaken, ook eenige weinige modellen van smids-gereedschappen ingezonden, merkwaardig wegens hunne onbeduidenheid in vergelijking van de voortreffelijke wapenen en andere werktuigen, welke men daarmede smeedt.

Laat ons een oogenblik stilstaan bij dezen blaasbalg, al ware het alleen om op te merken, op welke wijze de inlander zich weet te helpen. Twee kokers, uit zacht hout vervaardigd, staan met het ondereinde in een zwaar blok, waarin twee horizontale gaten geboord zijn, die met de kokers gemeenschap hebben. In die gaten worden bamboezen gestoken, wier uiteinden in een doorboorden steen sluiten, welke in den vuurhaard ligt. In de kokers zijn twee bamboezen geplaatst, die van onderen zoodanig met hanenveeren zijn voorzien, dat de lucht bij de opwaarts

gaande beweging doortogt vindt, maar bij de nederwaartsche door de gaten in het blok wordt geperst. Beurtelings worden deze zuigers door een jongen op en neer bewogen, en ziedaar den blaasbalg van den inlandschen smid voltooid.

Bali zal den beoefenaar der Oostersche land- en volkenkunde aantrekken door de manuscripten op Lontar-bladen en beelden, aan de Brahminische godsdienst behoorende, zoo als die van Wishnoe, Sieva en anderen, waaronder er zijn, die, niettegenstaande hunne weinig smaakvolle vormen, ten volle de aandacht verdienen door het kunstige snijwerk.

Wij zijn tot eene kleine tafel genaderd, die weinig in het oog valt, maar daarom niet minder merkwaardig is. Zij is voorzien met een aantal blikken bussen, die allen het uiterlijk hebben alsof zij afkomstig waren van den Heer Alberdingk Thijm, die al conserverende zoo conservatief is geworden, dat hij ons Nederlanders nog allen in een blijke van de 14de of 15de eeuw waant bewaard te hebben. Zij zijn evenwel met niets minder dan groenten of vleesch gevuld, maar met tin- en andere ertsen van het eiland Biliton.

Twee zoogenaamde schuitjes zuiver metaal liggen daar als onwedersprekelijke getuigen, dat er tin gevonden wordt, niettegenstaande een geleerde verklaard had, dat Biliton, volgens alle regelen der geologie, geen tin kon of mogt hebben.

Maar is er nu zoo veel, dat eene mijnontginning goede uitkomsten voor de ondernemers belooft? Men zegt, dat er weldra een honderd pikols ter markt zullen komen; men zegt, dat er eene massa erts gereed ligt, die allen twijfel omtrent den goeden uitslag der zaak wegneemt; men zegt eindelijk, dat er nog geen Bilitonsch tin aangevoerd is uit gebrek aan gemeenschap. Intusschen reizen gemagtigden per mail naar Holland en vice versa; eene gansche bezetting en het civiel bestuur is ten laste der onderneming; geldgebrek schijnt er dus niet; waarom heeft men dan niet begonnen met een goed schip te koopen, waardoor de gemeenschap met Batavia te allen tijde gewaarborgd werd? Op het kapitaal, aan die onderneming verbonden, ware deze uitgave gering, en de eenige, die bij mislukking geen stellig verlies opleverde.

Wij treden de zuider-gallerij in; maar gij zult mij ten

goede houden, dat ik u niet bij iedere afdeeling ophoude en u de namen der verschillende residentiën een voor een doe kennen. Werp eens een blik rondom u, en zeg mij, of er iets is, dat een grootere rol speelt op de tentoonstelling dan de bamboes? Als ik het talent had van een Potgieter, in zijn Salmagundi in de beschrijving van een schip ten toon gespreid, dan voerde ik u in een bamboesbosch, om u de verkwikkende schaduw van dat heerlijk gewas te doen genieten, vóór het gekapt wordt om in ontelbare behoeften te voorzien; en als ik dat talent bezat, maakte ik geen half afgewerkt stuk, na de belangstelling te zeer te hebben opgewekt, om niet eene pijnlijke teleurstelling te veroorzaken. Nu ik dat talent niet heb, is het welligt meer verdienste in u, waarde lezer! zoo gij mij nog verder volgen wilt, dan er onregt door mij zou worden gepleegd, als ik u midden in de tentoonstelling staan liet, aan u zelven overlatende hoe er weer uit te komen.

Bamboes! ik geloof bijna, dat men gemakkelijker zou kunnen zeggen, waartoe het niet, dan waartoe het wel gebruikt wordt. Men eet het, men brandt het, - zijt ge op weg zonder vuur, een inlander helpt u in weinige oogenblikken met een paar oude stukken uit de verlegenheid. Een lange dikke bamboes strekt den inlander tot waterof palmwijnvat. Zijn huis is er van gebouwd, zijne legerstede en zijne stoelen zijn er van gemaakt; sigarenkokers, waarmede gij uw broeder in Holland, mandjes, waarmede gij uwe zuster een schat van genoegen zoudt geven, alles van bamboes, ziet ge op menige tafel ten toon gespreid. Hier is het model eener brug uit de residentie Kadoe, geheel van bamboes, waaraan geen enkele spijker gebruikt is, die eene spanwijdte van 70 voet heeft, en waarover zwaar geladene karren veilig hunnen weg vervolgen. Ginds ziet ge twee rustbanken van dezelfde stof, die uw salon niet zouden ontsieren. Men zou een lijvig boekdeel over het gebruik van dit onmisbaar gewas der tropische gewesten kunnen schrijven. Ik geloof bijna, dat er geen werktuig is, door den inlander gebezigd, dat niet geheel of gedeeltelijk uit bamboes is vervaardigd. Overal ziet ge het, om nog iets op te noemen, in de eenvoudige werktuigen, waarmede de sarongs, slendangs en kleedjes geweven zijn, die bevallig de gallerijen draperen en die wij thans van wat naderbij willen beschouwen. Zij kunnen de vergelijking met de voortbreng-

selen der Europesche nijverheid niet doorstaan, noch in fijnheid van stof, noch in schittering van kleuren, noch in sierlijkheid van teekening; maar wanneer men weder de middelen in aanmerking neemt, waarmede zij gemaakt zijn, verdienen zij dubbele aandacht. In dit opzigt zijn vooral de gebatikte of inlandsch-geverwde kleedjes, waarvan de fraaiste in de residentie Samarang (die met de residentie Soerabaja in volkomenheid van inlandsche industrie wedijvert) voorkomen, zeer merkwaardig.

In koperen bakjes, van onderen met een of meer fijne buisjes voorzien, worden op het wit geweven kleedje, met de was, die uit het buisje loopt, verschillende figuren geteekend, en wel zoo, dat alles, wat men verder wit wil laten, met was wordt overdekt. Het kleed wordt daarna in een verwstof gedoopt, waarin het doek overal, behalve waar het met was gedekt is, de kleur van de verw aanneemt. De was wordt daarna in warm water uitgekookt en het wit te voorschijn komende doek op nieuw met andere figuren beteekend, om daarna in eene andere verwstof eene tweede kleur te ontvangen. Men moet de vastheid van hand bewonderen, waarmede de figuren geteekend worden, die zoo volmaakt op elkander gelijken, dat zij voor het ongeoefend oog niet van gedrukte te onderscheiden zijn. De gebatikte kleedjes zijn ten gevolge van den arbeid, dien zij vorderen, zeer duur; de inlander is er op gesteld, en zij hebben de deugd van sterk te zijn. Hier en daar ziet men kostbare sarongs met gouddraad doorweven, die echter meer de zucht naar schitterende kleeding doen kennen, dan door kunst uitmunten. Overal blijft de kunst halverwege staan. De bloemen van Ambon, van vederen gemaakt, verraden een aanleg, die de schoonste uitkomsten belooft, indien het werkelijk eene industrie werd, die door talent werd geleid, en niet eene liefhebberij bleef, waarvan de voortbrengselen in smaak, sierlijkheid en nabootsing der natuur bij die der Europesche bloemwerkers verre ten achteren staan. De zilversmeden van Sumatra's Westkust hebben groote vermaardheid wegens hun zoogenaamd filigraan-werk, waarvan een paar dames-garnituren op de tentoonstelling aanwezig zijn, en een Europeesch werkman zou zeer verlegen zijn, om met de werktuigen van een Padangschen goud- en zilversmid een eenvoudig voorwerp te maken. Ook zullen eenige bloemen, uit de soelang-soelang-plant gesneden, die eene zelfstandigheid be-

zit, veel overeenkomst hebbende met het merg van den vlierboom, niet ligt de aandacht van den opmerkzamen beschouwer ontsnappen, terwijl een geschreven Koran, met geteekende titelplaat, de ijverzucht van onze beste kalligraphen zou opwekken.

Onder de vele voorwerpen, die ons oog treffen, moeten wij nog de wajangpoppen opmerken, waarvan eene enkele verzameling in ruwen vorm ons de poppen der vier-kroonenspellen herinnert. Al de overige zijn vlakke voorwerpen, die als schaduwbeelden achter een verlicht scherm vertoond worden. Bij allen vindt men dezelfde karakters terug, velen hebben een gedrochtelijk aanzien, sommigen zijn kunstig gesneden. Men vindt in de oudere geschriften van het Bataviaasch genootschap eene beschrijving dezer poppen.

Het zal u met mijne wandeling door de tentoonstelling gaan, zoo als het iederen bezoeker van dergelijke inrigtingen gaat, namelijk dat men haar verlaat na slechts een zeer gering gedeelte gezien en opgemerkt te hebben.

Ik hoop dan ook, dat anderen u een nieuwen blik daarin zullen vergunnen en u de menigte van wapenen, waaronder de pijlen de belangstelling onzer Nederlandsche boogschutters zullen opwekken, of de landbouwkundige werktuigen of de modellen van koffij-, rijst- en tabakschuren, pel- en andere molens zullen doen kennen. Wij willen nog een blik op de onbewerkte stoffen slaan, wel een oppervlakkigen, want onze kennis van de zaken is zeer gering, maar toch geven zij mij aanleiding tot eenige opmerkingen, die mogelijk uwe aandacht waardig zijn. In de eerste plaats moet ik u opmerkzaam maken op de talrijke vlas- en hennipachtige grassoorten en gewassen, waaruit de inlander zijne garens spint tot het weven van kleedjes, het breiden zijner netten en het slaan van zijn touwwerk. Onder het laatste munt het touw van Manado uit, dat voor den niet-kenner volkomen het Europesche touw, althans in uiterlijk, evenaart, waarom wij het dubbel betreuren, dat de stof, waaruit het geslagen is, niet onbereid aanwezig is, noch de naam daarvan in den catalogus vermeld staat. Wij hopen, dat er in het vaderland een ernstig onderzoek naar het technisch gebruik dezer vlas- en hennipsoorten en van menige andere grondstof op de tentoonstelling aanwezig zal plaats hebben. Wij hopen het, maar gelooven het niet. De belangstelling in onze koloniën onder den handelstand en de kapitalisten in Nederland is zoo ge-

ring. Valsche beschuldiging! hooren wij uitroepen, maar wij hier in Indië weten waar wij ons aan te houden hebben. Wij herinneren ons dat, weinig tijds geleden, eene inschrijving geopend werd om een monument op te rigten voor den Generaal Michiels en voor al de braven, die in de verdediging van de eer van Nederland en voor het behoud dezer bezittingen roemrijk waren gesneuveld, en dat de groote handelsteden Amsterdam en Rotterdam gezamenlijk voor nog geen ƒ 50 - (zegge vijftig gulden) hebben geteekend. Wij merken op, dat van het natuurkundig tijdschrift, dat meer en meer de rijke bronnen van Indië doet kennen, dat op ieder kantoor, 'twelk op Indië handel drijft, voorhanden moest zijn, meer exemplaren in Singapore dan in Amsterdam en te Rotterdam, dan in geheel Nederland worden verkocht.

Als het op algemeene beschouwingen aankomt van ontwikkeling en vooruitgang van vrijen arbeid, afschaffing van heerediensten en wat dies meer zij, dan hooren wij veel praten, want dat kost geen geld; maar als er van deze zijde op uitbreiding van personeel, op een grooter aantal van bekwame ambtenaren, het waarachtige middel tot ontwikkeling, wordt aangedrongen, als er gelden gevraagd worden tot oprigting van vuurtorens of ter bevordering van scheepvaart, waarvoor de handel eene belasting opbrengt, die daartoe opzettelijk moest worden gebezigd, dan vernemen wij weigerachtige antwoorden en wordt er op het verlangde batige saldo gewezen. Wij betreuren het niet, dat een orgaan als dat van Dr. van Hoëvelltalrijke lezers vindt, omdat wij weten, hoe zeer ieder bestuur toezigt behoeft om niet in te slapen, in fouten te vervallen, in dwalingen te volharden. Toch hebben wij niet genoeg aan die critiserende belangstelling, waarbij het goede dat er bestaat wel eens uit het oog wordt verloren, waarbij men wel eens vergeet, dat niettegenstaande de gebreken, die het Indisch bestuur even als andere aankleven, de administratie hier onnoemelijke schatten naar Nederland zond, terwijl de administratie dáár schulden op schulden stapelde, dat deze heerlijke gewesten met een onbeduidend legertje voor het Moederland bewaard blijven, en dat hier een toestand van rust en welvaart is geboren, waarvan geen ander kolonie of wingewest van eenig volk der aarde een tweede voorbeeld oplevert.

Neen, het is niet die critiserende belangstelling, die, bij de goede zijde die zij heeft, de kwade voegt van dikwijls de besturen ontijdig te drijven naar hetgeen men voorwaarts noemt,

maar niet altijd voorwaarts is, maar kapitaal en ondernemingsgeest, op kennis van de voortbrengselen onzer koloniën gegrond, die Indië behoeft; en als wij dan geene afdeeling der uitgestrekte gallerijen intreden, waar geen rijke schat van ertsen, van harsen en gommen, van oliën, van allerlei grondstoffen, voorhanden is, die slechts op de hand der nijverheid wachten om nieuwe bronnen van welvaart te openen, en daarbij bedenken hoe onkundig men van dat alles in Nederland is, hoe het geringste kapitaal door onze handelaren niet wordt afgezonderd om te onderzoeken wat die grondstoffen voor de Europesche markt zouden kunnen opleveren, hoe men het Gouvernement veroordeelt zelf ondernemer en handelaar te zijn en zonder het Gouvernement geene onderneming of handel begint, dan herhalen wij wat wij boven zeiden: de belangstelling in onze koloniën onder den handelstand en onze kapitalisten is zoo gering. En nu ik mij deze uitweiding vergund heb, wil ik er mij nog eene veroorloven, - bij de afdeeling Borneo. Daar ligt goud van dat land, dat bij al zijne schatten ook een rijkdom van dit metaal paart, die welligt dien van Californië en Australië evenaart. Ik zal u daar niet belust op maken; wat mij betreft, ik wensch dat deze gewesten van goudgravers verschoond blijven: de gedachten, die dit goud bij mij opwekt, zijn niet van winzuchtigen, maar van treurigen aard. Dat is geen Hollandsch goud, dat is Chineesch goud!

Ik zal u de geschiedenis van Borneo niet verhalen: zoo ge niet op de hoogte der zaak zijt, moet ik verwijzen naar Dr. v. Hoëvell's tijdschrift, waar gij lezen kunt, hoe wij toegelaten hebben, dat een hoop landloopers uit China een imperium in imperio stichteden, hoe wij niet meer met de oorspronkelijke vorsten des lands, aan wie wij bescherming beloofden, onderhandelen, maar met die landloopers, die eene verschrikkelijke onderdrukking over de oorspronkelijke bevolking uitoefenen. Reeds vóór vijf maanden, nadat de Chinezen getoond hadden, dat zij ons gezag niet erkenden, nadat zij eene poging hadden aangewend om den Commissaris van het Gouvernement gevangen te nemen, en onze troepen hadden ingesloten, wier lot niet te voorzien was geweest, zonder de stoute onderneming tot ontzet van een ondergeschikten officier, stelde het militair departement, zijn wij wel onderrigt, aan het Gouvernement voor, om eene krachtdadige expeditie naar Borneo te ondernemen en de

Chinezen ten onder te brengen, en zou de tegenwoordige chef van het leger, de eerste overwinnaar van Balie, de Generaal Bakker, niet ongenegen geweest zijn de expeditie zelf aan te voeren; maar alsof wij nog niet genoeg ondervinding hadden opgedaan, alsof het niet beter ware de Hollandsche vlag op Borneo neder te halen, dan zulke beleedigingen, haar aangedaan, ongewroken te laten, verkoos de Gouverneur-Generaal den weg van onderhandelen. Thans zijn er gedurende al dien tijd twee bataillons op den voet van oorlog geweest, eene aanzienlijke flotille houdt de kust ingesloten, de invallende regentijd maakt eene expeditie voor de eerste maanden onmogelijk, en na verloop daarvan zal er meer geld verspild zijn, dan de onderneming, door het militair departement voorgesteld, zou gekost hebben, zonder dat wij een stap voorwaarts hebben gedaan, terwijl de overmoed des vijands is gestegen, de middelen tot verdediging zijn verdubbeld, zijne krijgskunde is ontwikkeld.

Onder dien treurigen indruk, door het Borneosche goud gemaakt, willen wij de tentoonstelling niet verlaten. Ik moet u nog in de afdeeling Batavia rondleiden, waar talrijke voortbrengselen van Europesche en Chinesche industrie, in Indië vervaardigd, voorhanden zijn. Weinig tijds vóór de opening vernamen wij, dat als eene hulde aan den ijver voor de tentoonstelling, door wijlen den Heer Smits als Secretaris der Commissie aan den dag gelegd, zijn portret in eene der gallerijen zou worden opgehangen. Hij had met warmte de zaak voorgestaan, den koele opgewekt, den trage aangespoord, den moedelooze versterkt. Tallooze brieven werden door hem geschreven om de deelneming algemeen te maken, en de dood had hem onverwacht uit zijne met eer betredene loopbaan weggerukt, vóór de verwezenlijking der zaak nog nabij was. Ik had het denkbeeld toegejuicht, om den doode nog een deel der eere toe te kennen, die zijn opvolger en den leden der Commissie zoo regtmatig toekomt, en die hem bij zijn leven niet onthouden zou zijn. Hoe groot was onze teleurstelling, toen wij de afdeeling Batavia bezochten en daar het portret vonden hangen met het onderschrift: ‘In leen afgestaan voor de Bataviaansche tentoonstelling het portret van wijlen den Heer H.D.A. Smits, Luitenant ter zee 1^{e} klasse, Ridder der orde van den Nederlandschen leeuw, Lid der Commissie ter verbetering der O.I. zeekaarten, in craijon geteekend,

naar eene daguerrotype door den Heer W.D. Wiemans, ingezonden door den teekenaar.'

Neen! als zoodanig behoorde het er niet te hangen, neen, als proeve van de teekenkunst van den Heer Wiemans ware iedere andere teekening doelmatiger geweest. Wij achten de verdiensten van den Heer Smits in het algemeen zoo buitengewoon niet; maar wij twijfelen, of zonder zijne voortvarendheid en zijnen ijver het plan voor de tentoonstelling aanvankelijk dien ingang en die ondersteuning zou gevonden hebben, die tot de bereiking van het doel noodzakelijk waren, al erkennen wij dat het later ook zonder zijne hulp tot stand werd gebragt. Wij meenen, dat 'wijlen de Heer Smits, in leven Secretaris *voor de tentoonstelling*,' eene hulde ware geweest, die niemand te kort had gedaan, en wij hopen vurig, dat geen kleingeestige jaloezie hem die onthouden heeft, niet alleen omdat zij onregt pleegt, maar omdat zij in iedere maatschappij, waar zij bestaat, een hinderpaal is voor de bereiking van veel goeds en edels, dat door de belanglooze medewerking van velen moet worden tot stand gebragt.

Onder de voorwerpen van Chinesche industrie vallen de borduurwerken in gouddraad het eerst in het oog. Pailletten en draad zijn, naar ik meen, van Europeesch maaksel, maar het werk is uitmuntend. De kunst van het ivoor te bewerken bezitten de Chinezen in hooge mate, en in eene Chinesche tentboot vindt men daarvan eene bezienswaardige proeve. Een paar kunstsloten getuigen van vernuft, en de rijtuigen zijn goed afgewerkt, maar wat bont, eene opmerking, die in het algemeen de meeste tentoongestelde rijtuigen geldt. Met genoegen rust het oog op de keurige banden, waarin de boeken van de Heeren Lange en Comp. en van Haren Noman en Kolff zijn gebonden, terwijl de typographie eene hoogte heeft bereikt, die met Europa wedijvert en Engelsch Indië verre overtreft. De 'Indische typen' behooren hier eigenlijk niet te huis. Zij zijn in de koninklijke steendrukkerij van Mieling te 's Gravenhage gedrukt. Het onophoudelijk geratel van een hand-rijstpelmolen, door den Heer Deeleman, ingenieur van den waterstaat, uitgevonden, op verzoek van menig inlandsch hoofd en anderen in beweging gebragt, bewijst de belangstelling, die dit eenvoudig werktuig opwekt, dat wij hopen weldra ingevoerd te zien, waardoor de arbeid der vrouwen niet weinig verminderd zal worden.

Hier valt uw oog op eene centrifugaal-machine voor de suikerbereiding, vervaardigd *dans l'atelier de Mess*. Chaulan en Puche, een weinig verder op een heerlijk tuig voor vier paarden van Mons. Coudray, of op een sierlijk rijtuig van Mons. Lakara, op de keurige laarzen van Mons. Sueffert, op de confituren of suikerwerken van Mons. Bern of Mess. Esmiolle of Langier. Zoo er rokken ten toon gesteld waren, zij zouden afkomstig zijn van Mess. Oger frères of van Mons. Bluvet, modeartikelen van Madame le Jeune of Mad. Peroline, horologiën of daguerrotypen van Mess. Racine frères. En waar is nu de Hollandsche industrie? Helaas! zij is er niet. Hoe menig vreemdeling zagen wij hier in welvaart en aanzien toenemen, hoe menigeen zagen wij reeds met een aanzienlijk kapitaal, door spaarzaamheid en vlijt vergaderd, naar Europa terugkeeren, en wij vragen nogmaals: waar zijn onze Hollandsche industriëlen? Meent niet, dat wij ons gaan rangschikken onder hen, die het Gouvernement beschuldigen de oorzaak van dit gemis te zijn. Wij wenschten mede, dat de formaliteiten, om naar Indië te gaan, gemakkelijk gemaakt werden, dat die bij v. allen kosteloos bij het gemeentebestuur konden afloopen, maar het stellen van borgen, dat men in zijn bestaan voorzien kan, wordt evenzeer van den vreemdeling als van den Nederlander geëischt, en het is eene billijke vordering, die wij wenschen dat niet afgeschaft worde; doch de oorzaak ligt niet in het Gouvernement, maar in ons Nederlanders zelven.

De Nederlander verplaatst zich niet gemakkelijk; hij is niet alleen gehecht aan zijn geboortegrond, maar aan de stad of het dorp zijner inwoning, en ik weet niet of het een gevolg daarvan is, of eene bijkomende omstandigheid, maar die ik als de hoofdoorzaak van het gemis van Hollandsche industriëlen in Indië beschouw, men vindt weinig bekwame werklieden in Nederland. Welligt acht gij mijn oordeel onbillijk, maar bij een weinig nadenken zult gij er de juistheid van moeten toestemmen. Wie niet in eene provinciale hoofd- of akademiestad woont, kan getuigen, hoe moeijelijk het is een goed kleedingstuk gemaakt te krijgen. Zijt ge gelukkig genoeg een goeden schoen aan den voet te hebben, ik durf tien tegen één te wedden dat een Duitscher hem gemaakt heeft; een timmerman, die paneelwerk verstaat of een goed schuifraam kan maken, is eene zeldzaamheid; en mannen als Wenckebach, Bekker, Hohwu en anderen kunnen hunne

fabrieken niet zonder vreemdelingen aan het werk houden. In dat gebrek aan bekwame werklieden ligt de hoofdoorzaak dat men geen Hollandsche industriëlen in Indië vindt. Menig vreemdeling, die zich door zijne nijverheid een onafhankelijk bestaan heeft verworven, is als soldaat in Indië gekomen en heeft zich, na met eere de vanen verlaten te hebben, als ambachtsman neêrgezet. Waarom kunnen wij hetzelfde niet van onze gepasporteerde Hollandsche soldaten zeggen? Omdat er geen talent onder gevonden wordt.

Met halve bekwaamheden zijn wij niet gediend. Zij worden ruimschoots onder de Chinezen en inlanders aangetroffen, en zoo de arbeid van den Europeër niet in alles volkomener is, kan hij bij de geringe behoeften van dezen met hen niet wedijveren. De vreemde arbeider doorreist de halve beschaafde wereld op zijn ambacht, of bezoekt althans de grootste werkplaatsen, om zich in zijn vak te volmaken. De Nederlander groeit op onder de leiding van bazen van middelmatige bekwaamheid, en hij wordt reeds wegens aanleg en ijver geroemd, die dezelfde middelmatigheid bereikt. En dan is er nog iets. Men zegt, - voor de waarheid durf ik niet instaan, maar mij is het meermalen verhaald, - wie geen uitmuntende betrekkingen in Holland heeft en over aanzienlijke middelen kan beschikken, ontvangt op zijne bestellingen uit Nederland - prullengoed. Dat doen de vreemdelingen hier niet. Wat zij uit Frankrijk ontvangen, munt uit door fraaiheid, goeden smaak en bruikbaarheid. Maar gij zult wel vermoeid zijn. Kom laat ons dan nog eenige oogenblikken in de tent gaan, waar Monsieur Bern ons een delicieus glas ijs zou geven, indien ongelukkigerwijze het ijs juist in deze warme dagen niet op ware. Wij zullen ons nu met eene minder verfrisschende verfrissching moeten tevreden stellen en daarmede ons bezoek op de Tentoonstelling besluiten, terwijl we u dank zeggen voor uw bijzijn.

L.D.

Toussaint l'ouverture.

Toussaint l'Ouverture, de Bevrijder der Negers op Haïti, bewerkt naar het Engelsch van Dr. J.R. Beard, door J.B. Rietstap, Utrecht, 1853.

Vóór weinige jaren nog zoude men zich bijna de *risée* hebben gemaakt van het publiek, wanneer men sprak of schreef over de belangen onzer anderskleurige natuurgenooten, wanneer men beweerde dat adeldom van ziel, helderheid en verhevenheid van verstand ook wel eens hun deel konden zijn. Daar verscheen Mrs. Stowe's ‘Uncle Tom’, een tafereel, met gelukkige hand uit het leven der slavernij gegrepen, waarin met de levendigste kleuren en de scherpste trekken hare gruwelen werden geschilderd; en zoo ooit een boek invloed heeft geoefend op de openbare meening, dan was het dit. Het was geene wijziging, maar eene omwenteling. De held van het boek werd het onderwerp van alle gesprekken, de opinie der schrijfster die van het publiek. Waar men vroeger bespot en veracht had, liet men zich aan hare hand leiden om achting en eerbied te betoonen; men erkende het bevooroordeelde eener opgevatte meening. Waarlijk! slechts eene vrouw kon zoo iets bewerken!

Maar die omwenteling in de openbare meening had iets met alle omwentelingen gemeen: zij ging te ver. Even als het boek, dat er de aanleiding van was, zijn voornamen prikkel vond in het pikante der tegenstelling, zoo werd alleen de lichtzijde van het inwendig negerleven gewaardeerd, de goede hoedanigheden van hun karakter verheven, en

Oom Tom was voor eene poos de afgod van het publiek. Wij willen hem dien roem niet betwisten, evenmin als de juistheid der overeenkomst tusschen het portret en het origineel. Een enkel woord echter ter waarschuwing tegen de buitensporige waarde, welke de algemeene menschenliefde onzer dagen aan het Amerikaansch kunstproduct heeft gehecht. Wij kunnen in Oom Tom, bij den besten wil, niet anders zien dan eene uitzondering. Hen, wien die uitspraak gewaagd moge schijnen, verwijzen wij naar het gebied der ondervinding, en naar de geschiedenis ook van dien man, wiens beroemde naam aan het hoofd dezer regelen prijkt. Onze ingenomenheid met Toussaint l'Ouverture zij een waarborg, dat wij ons gaarne aan de zijde der *anti-slavernij* scharen. Maar die ingenomenheid uit te strekken tot al zijne stamgenooten, tot Soulouque en de zijnen, wij bekennen het gaarne, is voor ons eene onmogelijkheid. De ondervinding regtvaardigt eene bekentenis, die bij den eersten aanblik uiterst onphilantrophisch moge schijnen: de geschiedenis van Toussaint zelve staat daar als een groot voorbeeld. Wij wenschen van zijn leven en werken op Haïti hier eene schets te leveren; dan zullen wij tevens de gelegenheid hebben, om een blik te werpen op de maatschappij, die hij heeft gevormd.

Haïti was in het tijdperk, waarin Toussaint l'Ouverture leefde, in den eigenlijken zin van het woord eene kolonie van Frankrijk. Ruim twintig duizend planters hadden den grond in bezit. Nevens hen was een nagenoeg gelijk getal vrije kleurlingen, terwijl de grond bebouwd werd door meer dan vierhonderd vijftig duizend zwarte slaven. Juist beschouwd, waren hier dus de tegenstrijdigste elementen vereenigd. Want er zal geen grooter afscheiding, geen feller haat kunnen bestaan onder de menschen, dan die door het verschil van kleur wordt te weeg gebragt, grooter en feller zelfs door de kleur van het gelaat, dan door de kleur eener partij. Nergens was dit zoo sterk als op Haïti, waar al de verschillende nuances op beperkte uitgestrektheid door en nevens elkander leefden. En is, in het algemeen, de afscheiding doorgaans het scherpst onder die standen, welke het digtst tot elkander naderen, ook hier heerschte een onverzoenlijke haat tusschen de kleurlingen en de blanken, het gevolg van de jaloerschheid der eersten en de minachting der laatsten. Men zag het, zoodra de eerste toonen der Fran-

sche omwenteling van 1789 op het eiland weerklonken. De mulatten vorderden de erkenning, ook in Frankrijk's kolonie, van de vermaarde *droits de l'homme*, de planters het regt eener koloniale vergadering. Maar wat men vroeg, men vroeg het voor zich zelven, niet alleen niet voor anderen, maar tegen hen. De Fransche wetgevende vergadering dekreteerde den 8sten Maart 1790, dat zoowel de blanke kolonisten als de kleurlingen eene vergadering zouden vormen voor het bestuur van Haïti. Maar de blanken weigerden de kleurlingen in hun midden op te nemen; ‘zij betuigden’ - zegt Dr. Beard - ‘liever te sterven, dan een ontaard bastaardgeslacht in hunne politieke regten te laten deelen.’ En toen de Fransche gouverneur het besluit, in het moederland genomen, wilde ten uitvoer leggen, geraakten de kolonisten in openbaar verzet tegen zijn gezag.

Door een opstand trachtten nu de mulatten hunne burgerschapsregten te doen erkennen. Het verdient opmerking, dat zij daarbij de beschuldiging nog verre van zich wierpen, de vrijheid der zwarten te willen bevorderen, wijl het groote verwijt, dat de negers hun nog heden ten dage voor de voeten werpen, is, van met het verdrukkingsysteem der blanken te hebben geheuld.

De mulattenkrijg bragt het geheele eiland in beweging; en zoo er nog een politiek gezag erkend werd, het was het allerminst dat van het moederland. De redevoeringen der Assemblée Constituante hadden haren invloed niet gemist. Kon het wel anders - wanneer de gevierde Lameth verklaarde, dat hij liever zijne aanzienlijke bezittingen op St. Domingo verliezen zou, dan de beginselen van regtvaardigheid en menschelijkheid verloochenen, door de erkenning van de regten der kleurlingen te weigeren, - of dezen wilden die beginselen, in het beschaafd Europa zoo openlijk verkondigd, in de praktijk leeren kennen! Welligt is de geschiedenis van het verloren gaan van Haïti voor Frankrijk, eene les voor alle wetgevende vergaderingen, waar beginselen eener logische regtvaardigheid en eener algemeene philantropie meeningen doen ontstaan en verkondigen, evenzeer in strijd met de belangen van het moederland, als met die der kolonie zelve.

Lameth had te gelijker tijd voor de vrijlating der negers gestreden. Wat hij in Frankrijk predikte, Price en Wilberforce deden het in Engeland, en op St. Domingo zou het

verwezenlijkt worden. De kleurlingen niet alleen, maar ook de blanken hadden reeds een beroep op den bijstand hunner slaven gedaan. Hoewel ter naauwernood bij magte om, vereenigd, deze bevolking uit een ander werelddeel te overheerschen, begrepen zij niet, hoe hevig de storm kan zijn na eene langdurige stilte, hoe snel en woedend de golven elkander opvolgen, wanneer de sluizen eens zijn opengeworpen. Vreeselijk was het eerste ontwaken der negers uit de slavernij. Moord, schending en plundering verzelden, neen, waren het eenige doel hunner strooptogten door het eiland. Het bloedbad der Fransche omwenteling werd op het tooneel van St. Domingo overgebragt: het droeg al de kenmerken van den veranderden toestand. Want bij de toomeloosheid eener lang onderdrukte menigte, voegde zich de opwinding van hun bijgeloof. Thomas Madiou[1] verhaalt, dat Biassou en Jean François, de hoofden der negers, omringd waren met toovenaars en al de symbolen der magische kunst. Des nachts werden in hun kamp groote vuren aangelegd, waaromheen naakte vrouwen woeste dansen uitvoerden en wilde bezweringen uitbraakten. Zoodra de opwinding der negers op het hoogst geklommen was, verscheen Biassou in hun midden met zijn magischen stoet. Hij hield hun het verdienstelijke voor van den strijd tegen de blanken, wijl zij, daarin omkomende, weder herleven zouden bij hunne broederen in Afrika. Dan verzamelden zich de negers onder den standaard van Jeannot - het lijk van een jongen blanke op de punt eener lans, - en de togt tegen den vijand, of liever de slagting werd aangevangen. Het is bedroevend te zeggen, maar het karakteriseert den toestand: wanneer zij kleurgenooten meester werden, die voor hunne tegenpartij streden, stelden zij het zich ten taak hen weder tot slaven te verkoopen. Alle menschelijk gevoel was aldus opgegeven, of, juister gezegd, het menschelijk gevoel was bij hen nooit aangekweekt, veel min veredeld. Maar er bleek meer uit dien strijd: de negers kenden en wilden de vrijheid nog niet, wel vrijheid om te vechten en eene opgekropte wraak bot te vieren, maar geene vrijheid als levensbeginsel, die ook ondenkbaar is, zoolang men geen meesterschap over zich

1 ‘Histoire d'Haïti.’

zelven kent. Wij meenen dat dit een punt van eenig gewigt is in den eersten negeroorlog, en al ware het slechts om daardoor Toussaint's verdiensten jegens zijn ras te meer te doen uitkomen, hadden wij wel gewenscht dat Dr. Beard daarop gewezen had. Zijne schets van den stand der partijen op Haïti is overigens zeer belangrijk, en onnaauwkeurigheden zijn hierbij uiterst moeijelijk te vermijden. Echter had de aanleiding tot den eersten negeropstand - welke dan toch het beginsel is der onafhankelijkheid van Haïti - juister kunnen aangegeven, en niet uitsluitend behooren toegeschreven te worden aan de mulatten. Welligt is dit punt, even als meerdere in het werk van Dr. Beard, toe te schrijven aan de zucht om den kleurling S^{t}. Rémy[1] tegen te spreken, evenzeer als de disculpatie der mulatten van de hun ten laste gelegde beschuldigingen, door den geleerden Franschman d'Alaux[2)], aan een onvoorwaardelijk volgen van dien schrijver moet geweten worden.

Opmerkelijk was nu de verhouding der partijen op St. Domingo jegens het moederland. De blanke kolonisten hadden, onafhankelijk van den Franschen gouverneur, eene vergadering gevormd ten einde de kolonie te besturen; de mulatten en ook de negers bleven koningsgezind. Terwijl zij aldus de partij van Lodewijk XVI kozen, en daarin uit het Spaansche gedeelte van het eiland ondersteund werden - hetgeen den negers de benaming deed krijgen van *nègres légitimistes*, - was de strekking der kolonisten, zich allengs geheel van Frankrijk af te scheuren. Zij riepen het eerst de hulp van Engeland in, die hun ook verleend werd. Voorzeker inconsequent was de Britsche staatkunde, die hier een beginsel van legitimiteit ging bestrijden, dat haar weerstand tegen Frankrijk en Europa moest regtvaardigen. Maar wanneer ook is Groot-Brittanje consequent, als het eene kolonie denkt te vermeesteren! Eene partij voor de republiek bestond er niet, anders dan hare commissarissen, en kon er ook niet bestaan, zoo lang zij zich niet geheel nieuwe bondgenooten op Haïti zocht. Want, wat de blanke kolonisten betrof, hunne zucht tot onafhankelijkheid werd niet door den schijn van een nieuwen regeringsvorm verblind, en de gunsten, door de republiek den zwarten aangeboden, ga-

1 'Vie de Toussaint l'Ouverture.'
2) 'Revue des Deux Mondes, van 1850 en 1851.'

ven hun nieuwe stof tot verbittering tegen Frankrijk. In de mulatten had zij eerder bondgenooten gevonden; maar zouden zij zich afscheiden van de negers, zonder voldoenden steun te bezitten tegen hen? Hun belang bragt het zeer zeker mede, want zij waren, voor een deel althans, slavenhouders, even als de blanken. Maar zij hadden, aan den anderen kant, zelve den negeropstand bewerkt, en naar hetgeen vooraf was gegaan, weinig reden om zich op de trouw der blanken te verlaten. Zoo bleven mulatten en negers vereenigd, ook nadat de commissaris der republiek Southonay, hetzij dan uit vrees, hetzij stelselmatig, de afschaffing der slavernij had verkondigd. De republiek had toen haar bondgenoot gevonden.

Maar die bondgenoot was Toussaint l'Ouverture, veeleer dan het negerras. Want bij alle onbeschaafde volken - en wij kunnen den toestand der negers in dit opzigt wel met den primitieven toestand der europesche maatschappijen vergelijken - bestaat de noodzakelijkheid der onderwerping, De strekking van het negerleven is en kan dan ook niet zijn republikeinsch. Maar Toussaint had het belang van zijn ras in het oog. En waar dit streed met deszelfs neigingen, daar treedt hij op den voorgrond als de eenige, die beide weet te vereenigen, wijl hij beide weet te voldoen. Slechts uit dat oogpunt zal de beschouwing van den negerheld mogelijk zijn. Men vergete niet, eensdeels, dat hij, om een volk te scheppen, eerst menschen heeft moeten vormen, en ten andere, dat hij zelf een neger was.

Aanvankelijk in eene onbeduidende stelling geplaatst bij het leger der opstandelingen, had hij alras het wantrouwen weten te overwinnen, dat zijn vredelievend karakter en zijn meerder verstand bij hen hadden verwekt. Als adjudant van Biassou had hij kennis van den oorlog verkregen, en tevens een grooten invloed verworven op de hoofden van den opstand, zoowel als op de negers. Waar hij met hen verschilde, was het ontegenzeggelijk in zijn voordeel, en menig voorbeeld zou kunnen aangehaald worden van eene menschlievendheid en schranderheid, die althans geene navolging waren van de handelingen der blanken op Haïti. Met de overige negerhoofden, was hij in dienst van Spanje overgegaan. En wilt gij zijne verhouding tot de verschillende partijen kennen, Dr. Beard zegt het u: ‘Toussaint was geacht door de Spanjaarden, gevreesd door de Engel-

schen, ontzien door de Franschen, gehaat door de planters, geëerd door de negers,' en - dit had hij er bij kunnen voegen - mistrouwd door de mulatten. Toussaint werd allengs als de ziel van den oorlog aangemerkt. Het woeste en onbepaalde karakter van den opstand was onder zijne leiding grootelijks verdwenen; eene strenge, ja meer dan strenge discipline hield de negerbenden in orde. Hij was begonnen hun van de godsdienst, waarin hij was opgevoed, te spreken en te onderrigten, en had zoo den grond gelegd voor den magtigsten hefboom ter ontwikkeling van de individus. En zoo er nog iets kon gevonden worden, in staat om den negers de waardij van den mensch, hunne eigene waardij te leeren kennen, dan was 't het aanzien waarmede zij Toussaint l'Ouverture omringd zagen, dan was 't het zedelijk overwigt van een kleurgenoot. Dit waren nog slechts de aanvankelijke grondslagen voor de vorming eener maatschappij, maar het stelsel was zijnen oorsprong aan hem verschuldigd. Zietdaar, naar ons bescheiden inzien, hetgeen hem aanspraak geeft op de erkentelijkheid en bewondering ven het nageslacht.

Toussaint's politiek, als men het zoo noemen mag, verkreeg daardoor eene scherp geteekende kleur. Het doel eener duurzame emancipatie der negers bakende zijnen weg af. Het verbond met de mulatten kon niet duurzaam zijn, wijl deze even als de blanken belang hadden bij het behoud der slavernij. Spanje's zijde te houden was, door de inneming van Engeland, mede ondoenlijk geworden; zij waren daarenboven beide slavenhoudende staten. De Fransche Republiek daarentegen had den 4^{den} Februarij 1794 de vrijverklaring der slaven, door Southonay uitgesproken, bevestigd. Toussaint wierp zich in hare armen. En zij had zich geenszins over hem te beklagen. Tweemalen verijdelde hij de vestiging eener mulattenheerschappij; de Engelschen werden door hem uit Haïti verdreven; het Spaansche gedeelte van het eiland door zijne wapenen veroverd. Napoleon, dien wel niemand van vooringenomenheid voor Toussaint verdenken zal, schreef hem eenigen tijd daarna: 'Si le pavillon français flotte à S^{t}. Domingue, c'est à vous et aux braves noirs qu'il le doit. Appelé par vos talents et la force des circonstances au premier commandement, vous avez détruit la guerre civile, mis un frein à la persécution de quelques hommes féroces, remis en honneur la re-

ligion et le culte de Dieu.' Zietdaar eene bekentenis, waaraan wij veel waarde hechten, juist omdat ze in zekere mate gedwongen was. Wij willen nu nagaan, hoe Toussaint tot de hooge waardigheid was gestegen, waarvan reeds in dien brief des Eersten Consuls is gewag gemaakt.

Laveaux, de Fransche gezaghebber op Haïti, had Toussaint, kort na zijne toetreding, tot zijn luitenant-generaal verheven, waardoor hem een aanzienlijk deel toekwam in het bestuur van het eiland. Zijne verdiensten in de vestiging der openbare orde in de kolonie erkennende, noemde hij hem den Spartacus, die door den abt Raynal in zijn bekend werk aan het negerras was voorspeld. Het was diezelfde bestrijder van het romeinsche juk, naar wiens voorbeeld Toussaint zich gevormd had, in wiens daden hij zich zoo gaarne spiegelde. Weinig had hij in zijne woning op de plantage van Bayou, de 'Libertas,' kunnen denken, dat die eerenaam, zoo korten tijd daarna, hem door den beschaafden Europeaan zou geschonken worden. Thiers moge regt hebben met te zeggen: 'il n'avait pas l'audace généreuse de Spartacus,' maar dan had hij niet een deel der waarheid moeten verzwijgen, en de vergelijking tot die der bestrijders van Toussaint met een Crassus en Pompejus behooren uit te strekken. De negers hadden daarenboven vijanden in eigen boezem; en de benoeming van Toussaint, bij Lavaux' terugkeer naar Frankrijk, in zijne plaats, tot hoogsten gezaghebber op het eiland, verwekte bij Rigaud en de overige mulattenhoofden een naijver en een tegenstand, die in een openbaren oorlog tusschen negers en kleurlingen ontaardde.

De oorsprong hiervan moet voorzeker gevonden worden in de gevoeligheid van Rigaud, die mede in dienst der republiek tot hooge waardigheden geklommen was, van dus ten voordeele van Toussaint te zijn voorbijgegaan, en wij gelooven met d'Alaux, dat de laatste daarin ten onregte alleen het verschil der kaste heeft gezocht, en alzoo de ontbranding van den oorlog onvermijdelijk gemaakt. Maar hoe dit zij, het was het eerste tooneel van dien oorlog der rassen, die nog altoos op Haïti voortduurt, en door Faustin I op zoo schrikbarende wijze weder is aangewakkerd. Ook uit dat gezigtspunt was de verheffing van Toussaint l'Ouverture tot de hoogste waardigheid, een keerpunt in zijne geschiedenis en die van de bevrijding der negers. Het

doen uitkomen der keerpunten eener levensgeschiedenis is altoos een der vereischten door de kunst gesteld, en wij moeten in verband daarmede bekennen, dat de indeeling van het werk van Dr. Beard ons niet heeft mogen bevallen; wij hebben te vergeefs naar de redenen van die indeeling gezocht. Bijna zouden wij ze op ééne lijn stellen met die van Montesquieu's ‘Esprit des Lois,’ zoo geheel willekeurig, en daardoor zoo hinderlijk en verwarrend voor den lezer. Hoofdstuk V, b.v., zet onmiddelijk het verhaal voort van den eersten negeropstand, in het IVe Hoofdstuk aangevangen. Geen reden bestaat er voor die afscheiding, anders, dan om het IVe te kunnen besluiten met een staaltje van menschlievendheid van Toussaint. De afdeeling in eenige boeken, welke Toussaint's verheffing, zijn bestuur, zijn oorlog tegen Leclerc, tot titel voerden, ware voldoende geweest voor eene wenschelijke verpoozing; dan zou ook het romanachtig aanzien van het werk, dat vele historische verdiensten heeft, zijn weggenomen. Van den vertaler kunnen wij niet vermoeden, dat hij op eigen gezag die indeeling zou hebben bewerkt[1].

De mulattenoorlog werd tot een gelukkig einde gebragt, Rigaud onderworpen en naar Frankrijk gebannen. En nu alzoo de laatste hinderpaal tot een duurzamen vrede was weggenomen, kunnen wij het bestuur van Haïti van naderbij leeren kennen, en zoo mogelijk door feiten de uitspraak van Thiers bevestigen, dat Toussaint l'Ouverture bezat ‘un génie de gouvernement tout à fait extraordinaire.’ Toussaint was thans de bestuurder van alle dingen; de Republiek, hoewel door commissarissen vertegenwoordigd, bezat geene andere magt om zich in hare kolònie te doen ontzien, dan die, welke zij aan de medewerking van het negerhoofd ontleende. En zijn gezag werd gaarne erkend, uit den aard der zake door de zwarte bevolking, en evenzeer door de blanken, wijl het, ontstaan uit de omwenteling, het eenige rustpunt voor al de doorgestane jammeren, den eenigen krachtigen waarborg voor het behoud der maatschappij opleverde. Toussaint l'Ouverture vond die kracht

1 Wij grijpen met genoegen deze gelegenheid aan, om te betuigen, dat de Nederlandsche bewerking van den heer J.B. Rietstap in taal en uitdrukking niets te wenschen overlaat. Eene vergelijking met het origineel is ons echter niet vergund geweest.

in de medewerking van alle klassen; ontaardde zijne regtvaardigheid wel eens in wreedheid, zij was althans gelijk voor blanken en zwarten, voor creolen en emigranten. Eene militaire heerschappij was gevestigd. Uit den opstand had Toussaint een staand leger van 20,000 negers gevormd, dat in een land, bergachtig en doorsneden als Haïti, eene geduchte magt kon genoemd worden. Al de overige negers hadden geweren erlangd, als ware het ten teeken van de door hen veroverde voorregten en ter vergoeding voor den hun opgelegden arbeid. Want Toussaint, de zwakheden van zijn geslacht kennende, had hen voor den tijd van vijf jaren weder tot den arbeid op de plantages gedwongen. Een zoo verstandig gebruik maken van de verworvene vrijheid is een der schoonste trekken van zijn talent om te heerschen, maar is tevens hetgeen hem het meest onderscheidt van zijn volk. Die dwang, dat ijzeren juk - zoo men wil - was onmisbaar om de aangeboren luiheid der negers in het hart aan te tasten. Waren alle negers als hij, waarom hun niet overal de vrijheid toegekend? Maar wij behoeven de bewijzen van het tegendeel niet ver te zoeken: het tegenwoordig Haïti moet zijne levensmiddelen trekken uit de Vereenigde Staten van Amerika. Zoodanig is thans, na het opgeven van Toussaint's stelsel, de toestand van den landbouw op dat gezegend eiland.

De planters werden door hem uitgenoodigd naar hunne bezittingen terug te keeren, en zeer velen toonden genoeg vertrouwen in zijn bestuur te bezitten, om daaraan dadelijk te voldoen. De goederen der niet terugkeerenden werden voor staatseigendom verklaard en toegewezen aan zijne generaals. Christophe, de latere koning van Haïti, die een groot deel had gehad aan de verdrijving der Engelschen, voerde het bevel in het noorden; de zachtmoedigste der negers, Laplume, in het zuiden; de wreede Dessalines in het westen. In hunne militaire districten hadden zij het toezigt over de bebouwing van den grond door de negers, wien, zoo als wij zeiden, na een leertijd van vijf jaren de vrijheid wachtte. Gedurende dien tijd waren de planters genoodzaakt hun één vierde van de opbrengst van den grond af te staan.

De dwang van Toussaint's bestuur werd dus door blanken en zwarten gelijkelijk gevoeld. In verband met het doel der duurzame vrijmaking van de slaven, kan het nut

daarvan niet in twijfel worden getrokken. Wat de uitkomsten betreft, zij gingen alle verwachtingen te boven. In het jaar 1801, na een tienjarigen oorlog, bloeide het eiland weder als in 1789, ja overtrof de opbrengst van den grond die van laatstgenoemd jaar met ruim een derde. Het despotisme had hier zijne gunstige zijde.

Toussaint nam, overeenkomstig de bepalingen van het verdrag van Bazel, tusschen Frankrijk en Spanje gesloten, bezit van het Spaansche gedeelte van het eiland, zoodat zijn gezag nu van kaap Tiburon tot kaap Samana werd erkend. Hij had met de inbezitneming een tweeledig doel bereikt. Eensdeels werd de landbouw van het Fransche gedeelte bevoordeeld door den vrijen handel met het Spaansche, in paarden, muilezels en hoornvee; maar voornamelijk werd daardoor aan den slavenhandel, die zich hier gevestigd had, voor goed een einde gemaakt. Deze handel was gevoed geworden door de hoofden van den eersten negeropstand, in die woeste tijden, waarvan wij in den aanvang spraken, toen het denkbeeld nog niet bestond van de emancipatie der slaven. Thans was het bestaan daarvan op St. Domingo eene anomalie geworden, en toen aan Toussaint de sleutels der hoofdplaats van het Spaansche gedeelte werden overgegeven, kon hij met regt zeggen een traktaat te hebben in het leven geroepen, en de wetten der republiek te hebben volvoerd.

Bij iedere plegtige gelegenheid deed Toussaint een beroep op het godsdienstig gevoel der menigte. Zijne troepen moesten deel nemen aan de morgen- en avondgebeden. De roomsch-katholijke geestelijkheid stond bij hem in hoog aanzien. Bij de vereeniging van St. Domingo met Haïti, even als bij de verdrijving der Engelschen, en den terugkeer der planters en uitgewekenen op het eiland, vaardigde Toussaint proclamaties uit, om overal in de kerken Te Deum's te doen zingen en de deelneming algemeen te maken. Behendig en doeltreffend middel, om al hetgeen in het oog springend de materiële welvaart van Haïti bevorderde, den negers in naauw verband met de godsdienst voor te stellen, de godsdienst die zij moesten leeren begrijpen, en die zij nog zoo weinig begrepen hebben. Wel verre toch, dat het Katholicisme het oude bijgeloof van den Afrikaanschen stam zou overwonnen hebben, of zelfs er door overwonnen zijn, is er allengs eene vermenging van beiden

ontstaan, die tegenwoordig, onder Soulouque's bescherming, bij ⅘ der bevolking de afzigtelijkste vertooning oplevert. D'Alaux verhaalt, dat men soms in dezelfde woning een christelijk doopmaal en eene Afrikaansche begrafenis ziet, op meer dan eene borst de rozenkrans aan hetzelfde koord verbonden met de behekste steentjes der toovenaars, terwijl de negers onverschillig de mis gaan bijwonen bij den pastoor, of de bezwering bij den priester van Vaudoux. Zoo weinig beteekenend zijn alsnog de vruchten, door Toussaint's godsdienstige bemoeijingen afgeworpen. Hopen wij dat eene verlichter regering, dan die van den tegenwoordigen keizer is, welhaast het hare bijbrengen zal om het goede zaad weliger te doen opschieten.

Toussaint had tot de terugkeerende kolonisten gezegd: ‘Keert weder naar uwe plantages; weest onverzettelijk regtvaardig en zorgt dat de zwarten hun pligt doen, opdat zij door de bevordering van uwe welvaart, ook die des lands bevorderen.’ En de uitkomst bewees, hoe doeltreffend de leertijd van vijf jaren was, voordat de negers in het volle genot der vrijheid wierden gesteld. Maar, die vijf jaren vervlogen zijnde, waar zou het dan met de bebouwing der plantages henen? De arbeid der vrije negers, zoo als die nu bestond, was door Toussaint georganiseerd. Maar hoe in de openvallende plaatsen te voorzien? Welligt is dit gewigtig vraagstuk voor de toekomst de hoofdreden, althans eene der redenen geweest, die hem het noodzakelijke eener staatsregeling voor Haïti deden inzien. En in het ontwerp, dat daartoe van eene door hem benoemde commissie, bestaande uit acht blanke grondeigenaren en een mulat, uitging, komt dan ook de bepaling voor, dat maatregelen zullen getroffen worden om den aanvoer van negers uit Afrika te bevorderen. Wij hebben die bepaling niet door Dr. Beard genoemd gevonden. Zij is daarom belangrijk, wijl zij, geheel met Toussaint's goedvinden opgesteld zijnde, ons vergunt den blik dieper in diens stelsel te slaan. Eene oppervlakkige beschouwing kan tot de beschuldiging geleid hebben, dat hij de belangen van zijn volk aan de planters verkocht had, en aldus middelijk de slavernij wilde herstellen. Maar deze bepaling der ontworpene constitutie stond in een naauw verband met het geheele werk der vrijmaking van den negerstam. De gedurige verhuizingen uit Afrika zouden hun een blijvend overwigt op Haïti verzekeren. Ge-

louterd door den gestelden leertijd, dien zij in gedwongen arbeid op de plantages, maar in het uitzigt op de vrijheid moesten doorbrengen, zoude het aantal gedurig toenemen van vrije negers, die, onttrokken aan de barbaarschheid en den lediggang van hun geboorteland, hier in alle de voordeelen van den arbeid en de beschaving zouden deelen. Dat denkbeeld was edel en verheven, en het heeft menige pen in Europa in beweging gebragt, om te waarschuwen tegen de vestiging eener uitgebreide negerheerschappij in de Antilles. Welligt ware die waarschuwing niet overbodig geweest, wanneer het genie van Toussaint l'Ouverture het lot der negers had blijven besturen. Maar zijn geheele optreden op het staatstooneel was te onverwacht, zijn gezag te geducht voor het toenmalige Frankrijk, de grondslag van dat gezag te nieuw gelegd, dan dat het op duurzaamheid had mogen rekenen. Hij had op Haïti eene maatschappij ingerigt, berekend naar de neigingen en de behoeften van de numerieke meerderheid der bevolking, welke hij allengs trachtte ook tot eene morele meerderheid, althans gelijkheid met de beschaafde klasse, op te voeren; hij had de commissarissen van het moederland, die zijn stelsel in den weg stonden, verwijderd; hij had, om zijn werk te bekroonen, de duurzaamheid er van door eene geschrevene staatsregeling getracht te verzekeren. Zijn tweede vaderland en zijn volk voeren er wel bij. En zoo lang Napoleon, die in Frankrijk het alvermogen van den staat gepersonifieerd had in zich zelven, den oorlog tegen Europa had te voeren, was Toussaint's gedrag stilzwijgend en ook wel eens woordelijk door hem goedgekeurd. De vrede van Amiëns echter legde daar voor eene wijle zijne heerschzucht aan banden. Zijn rustelooze blik werd op Frankrijk's koloniën gevestigd. En geen wonder dat zijne inzigten omtrent de Fransche handelsbelangen, door Thiers in het XVI^{de} Boek van zijn ‘Consulat et l'Empire’ weergegeven, onvereenigbaar waren met de eischen van het negerras op St. Domingo. Handelsbelangen - een groot woord, waarvan het gewigt geen gevaar loopt om door een Nederlander te worden miskend. Napoleon's staatkunde in dit opzigt was ver uitziende, maar tevens hoogst ingewikkeld. Wij willen ze daarom niet met die van den regent op Haïti in vergelijking brengen. Maar één punt moet hier vermeld worden, dat, bij den stand waarin toenmaals de oeconomische wetenschap

zich nog bevond, zeer belangrijk was. In het reeds besproken ontwerp van staatsregeling voor het eiland, wordt, met enkele woorden slechts, de handel geheel vrij verklaard, terwijl, daarentegen, bij de tijdelijke herstelling van de Fransche heerschappij, de handel der vreemde natiën tot vier havens beperkt, en de aanvoer van Europesche voortbrengselen aan de Fransche vlag voorbehouden werd. Een nieuw bewijs welligt, dat de staatkunde in hare kindschheid, zoo als die van Toussaint l'Ouverture, althans dit gemeen heeft met de wetenschap: de eenvoudigheid.

De eerste blanke en de eerste zwarte, zoo als Toussaint's geliefkoosde uitdrukking was, wanneer hij zich zelven met Napoleon vergeleek, geraakten dáárdoor met elkander in strijd, dat Napoleon, die geene vergelijking in Europa duldde, deze het allerminst met een neger dulden kon; dat hij, wiens gezag ontstaan was als een gevolg der nieuwe beginselen van vrijheid en gelijkheid, de toepassing dier beginselen niet wist uit te strekken tot een menschenras van andere kleur; dat Toussaint l'Ouverture, daarentegen, geene zaak hooger achtte dan de duurzame vrijmaking van den negerstam, en geene minder dan de gehoorzaamheid aan Frankrijk; dat hij, na de opoffering van een leven en de inspanning van alle krachten, de uitkomst niet wist te leggen aan de voeten van Napoleon. IJdel was Toussaint's verwachting, wanneer hij zich op zijne rustplaats te Ennerij vleide met eene gelukkige vergetelheid, en van Frankrijk de erkenning dacht te verkrijgen van een gezag, dat, door hem zelven verworven, alleen nog de betrekkingen met het moederland had staande gehouden. Frankrijk prees zijne verdiensten, en zond, ter belooning, een leger van 20,000 man, eene magt ten eenenmale onnoodig om van hem de erkenning der Fransche souvereiniteit te verkrijgen, en toch nooit magtig genoeg om blijvend te herstellen wat het eigenaardig karakter was geweest van een vroegeren toestand. Er waren voor Haïti tijden aangebroken van oorlog en verwoesting, van verbranding der steden en sluiting der havens, waarin de eendragt verbroken zou worden door vreemde verleiding, en de slavernij weder de velden drukken, die onder de handen van vrije menschen een' ongekenden bloei bereikt hadden.

Men zal niet vergen dat wij hier eene schets leveren van den vernielenden oorlog, door den Franschen bevel-

hebber Leclerc tegen Toussaint l'Ouverture gevoerd, door den beproefden moed der Fransche legers tegen de door de natuur van den grond en het klimaat beschermde zwarten. Wij zouden slechts in zwakke trekken een tijdvak weergeven, waaraan Dr. Beard zeven hoofdstukken van zijn werk heeft gewijd, en werpen liever een sluijer over de wreedheden die dien oorlog bevlekten, en van weerszijden niet alleen de waardigheid van den mensch deden vergeten, maar ook de groote zaak in de schaduw stelden, waarvoor men streed. Wij zouden niet durven beweren dat hier het regt aan de zijde van Napoleon en aan de zijde van Toussaint beide was; maar de toestand was toch zoodanig, dat de staatkunde hare argumenten in beide rigtingen kon doen gelden. Haïti was eene kolonie van Frankrijk. Frankrijk had dus het regt, voor zoo ver althans het bezit alleen een regt geeft, zijn gezag op Haïti te doen erkennen. Maar Toussaint had dat gezag altoos erkend, ook in die tijden toen de bedwelming eener nieuw verworvene magt hem ligtelijk de hand naar eene kroon had kunnen doen uitsteken. Hij had aan Napoleon zijne bezwaren medegedeeld over de herstelling der slavernij bij dekreet; hij had de ontworpene staatsregeling voor het eiland aan zijne beoordeeling onderworpen, en in antwoord op een en ander werd hem eene vloot van meer dan vijftig oorlogschepen gezonden, toegerust - zijne spionnen hadden het hem gezegd - met eene geduchte magt van landstroepen. Hem, die zijn leven aan de vorming van zijn volk wijdde, moest toen wel allereerst de gedachte aan eene onvoorwaardelijke onderdrukking, aan eene algeheele herstelling der slavernij voor den geest komen. Zeer natuurlijk was dus zijne weifeling, hoe nu de zaak van dat volk te beschermen. Lamartine legt hem de gedenkwaardige woorden in den mond:

> ‘- - Dans l'attitude où les destins m'ont mis,
> Le servirai-je mieux, rebelle que soumis?’ -

Toussaint wist zeer wel - wie kon het beter weten - dat de zaak der negers zich in hem verpersoonlijkt had. En de toon der proclamatiën, toen het Fransche leger geland was, de gedragslijn der bevelhebbers, de geduchte magtsontwikkeling, lieten bij hem geen twijfel meer overig, dat het der expeditie niet te doen was om blootelijk de

Fransche souvereiniteit te doen erkennen, maar om hem ten onder te brengen, ten einde in hem de ader af te snijden, die het leven gaf aan de vrijgemaakte bevolking. Zietdaar de oorzaak zijner rebellie. Is zij al niet geheel verontschuldigd, zij wordt althans verklaard, verzacht door het voorstaan van een groot doel. En heeft dat doel al de sympathie van velen niet, niemand zal het ontkennen, dat Toussaint l'Ouverture althans de man was, in wien de vrijmaking der slaven hare verheerlijking heeft gevonden.

Toussaint werd ten onder gebragt, verraderlijk opgeligt en naar Frankrijk vervoerd. Als Enghien viel hij, een slagtoffer van Napoleon's staatkunde.

En nu nog een enkel woord tot besluit.

Wij kondigen een boekwerk aan, dat in eene bestaande leemte voorziet, door Toussaint l'Ouverture nader bij onze lezers bekend te maken. Wij doen dit met vertrouwen, wijl wij gelooven dat de onpartijdigheid van het Nederlandsche publiek de groote mannen van alle landen en volken zal weten te onderscheiden en te waarderen.

Moge voor Toussaint's vaderland eene schoone toekomst zijn weggelegd, en moge zijn werk nog eenmaal rijpe vruchten dragen, wanneer de buitensporigheden der onkunde en de vooroordeelen van het bijgeloof zullen zijn geweken!

's Hage, 27 Nov. 1853.

M.L. VAN DEVENTER.

Mozaïk.

Een schoon schouwspel voor wie op de tribunes onzer Tweede Kamer had plaats genomen, toen de ministeriële verantwoordelijkheid ter sprake kwam! Welk een logica, welk eene eruditie, welk eene welsprekendheid van de zijde der Aprilministers! Het hoofd van het vorig kabinet stelde - hoe onnoozel! -: dat de ministers, de verantwoordelijke ministers, mét den Koning de regering uitmaakten. Het hoofd van het Aprilkabinet bewees het ongerijmde dier stelling; bewees, dat de Koning alléen een wil had, die uitgevoerd moest worden en dat de ministers daarvoor aansprakelijk waren. ‘Het gaat in een constitutionnelen staat.’ zoo had het hoofd van het Aprilbewind er nog bij kunnen voegen, ‘als op een Surinaamsche plantage. De meester heeft alléen een wil, en de slaven dengen nergens anders toe, dan om zich voor dien wil aansprakelijk te stellen en de geeselslagen te ontvangen, die de meester eigenlijk heeft uitgelokt.’

Voor een twintigtal jaren vertoonde men in de hoogste vergadering onzes lands een wassenbeeldenspel. Thans echter zijn de beelden vervangen door werkelijk menschen, die hier en daar, wat het *draaijen* en *knikken* met het hoofd aangaat, nog soms aan de vroegere beelden herinneren, welke door den baas van het ‘spul’ in beweging werden gebragt. Wij hebben evenwel nu menschen, werkelijke menschen, en wat nog meer zegt, wij zien in plaats van de *slaapmuts*, die vroeger de beelden versierde, hier en daar zelfs de *policiemuts*, de *chakot* van een infanterist, ja de *beerenmuts* van een grenadier. Wat wonder dan ook, dat wij, toen *eene minderheid* in de laatste dagen door *eene meerderheid* werd *overschreeuwd*, dadelijk dachten aan den soldaat, die Archimedes belette zijn mathematisch opstel uit te werken door..... hem *dood te slaan*. De ruwe kracht tegenover de gedachte! Soldaten-overmoed, soms synoniem met advokaten-onbeschaamdheid, tegenover rede en verstand!

Proeve van kritick, door de ‘Vaderlandsche Letteroefeningen,’ dat populairste - het getuigt voor onze natie - dat meest consequente - de geest

van vader IJntema leeft nog in iedere bladzijde - onzer maandwerken, in den jare 1855 over eenige ‘prachtbanden’ te geven:

Vaste sterren van de eerste grootte, die den beschouwer - een donkere planeet - met haar licht beschijnen. ‘*Tollens*..... Juweel van naïveteit, den grooten onnavolgbaren meester waardig. *Da Costa*..... Juweel van het zuiverste water. Het Nabatheesche vuur vlamt in iederen regel van dit gedicht des grooten puikpoëets en profeets. *A. Bogaers*.....; een echt, veelkleurig juweel, den grooten meester waardig, die plasticiteit met objektiviteit vereenigt. *J. van Lennep*..... geestig, onnavolgbaar, ongeëvenaard meesterschap over de taal, den auteur van de E legende overwaardig. Ten aanzien van dezen puikpoëet verwijzen wij naar onze kritiek over de dramatische poëzij des grooten mans, gebonden in keurigen band, in klein 8°. *B. ter Haar*..... schoon, uitnemend, voortreffelijk.’

Vaste sterren van de 9de *tot* 12de *grootte ingesloten*, van welke de paraloxis nog niet met zekerheid door den beschouwer is berekend; die veranderlijk zijn van kleur, en de donkere planeet niet altijd met haar licht begunstigen. ‘*Potgieter*..... een stukje den meester waardig; het zal echter niet door allen worden begrepen; hoe jammer, dat er zooveel medeklinkers in voorkomen, hetgeen het voor de declamatie niet wel geschikt maakt.’ Is de beschouwer echter in het afgeloopen jaar zelf beschouwd, hetgeen wel eens plaats kan hebben, dan zal de kritiek anders luiden en wel: ‘Potgieter..... duisterder, gezochter van wending dan ooit, onhollandsch in zijn vorm, opéénhooping van medeklinkers. Regels, waaraan soms halve voeten ontbreken! *J.J.L. ten Kate*..... zoetvloeijend als altijd; volslagen meester over de taal; de verzen huppelen op hunne voeten; de declamator declameert ze als van zelf. Puikpoëet! *S.J. van den Bergh* (als hij in het afgeloopen jaar elders niet te veel geprezen werd) een echt vaderlandsch zanger; pittig, mannelijk poeët, puikpoëet. *A. Beeloo*..... hier en daar wat hard, weinig zangerig, anders volle versificatie, geboren poëet. *A.P. van Groningen*.... weet den Alexandrijn in eere te houden, pittig, kernachtig in zijn driehonderd regels groot gedicht. Puikpoëet!’

Dwaalsterren of wel planeten, waarvan de massa gewogen en de omloopstijden behoorlijk zijn berekend. ‘*A. van der Hoop Jszoon*..... Volksdichter bij uitnemendheid. Makkelijk rollen de woorden. 't Is te zien dat de poeët zijn poëzij vindt in hetgeen hem omningt. De klemtoon valt echter tweemaal op *het*, en driemaal op *de*; veelbelovend poëet! *P.A. de Genestet*..... talentvol, meesterlijk, jammer dat de jeugdige meesterzanger zoo veel éensylbige woorden gebruikt. Wij bevelen den Alexandrijn in zijne krachtige bescherming aan. Veelbelovend poëet! *Schimmel*..... dikwijls krachtig, hier en daar wel wat gezwollen en eenige malen ruw van uitdrukking; ettelijke verzen nog al hard; viermaal valt de klemtoon op *het* en zesmaal op *de. De Bull*..... Zachte, liefelijke elegie; de jeugdige Zanger belooft veel voor de toekomst’ (de dwaalster kan door eene overigens vreeselijke en ongewone storing eenmaal nog wel een vaste ster van de 11de grootte worden); ‘de klemtoonen vallen echter bijna overal op toonlooze woorden. De vóorslag is bij hem hier en daar niet zuiver; overigens keurig van vorm; veelbelovend poëet! *W.J. Hofdijk*..... Krachtige verzen, maar doorspekt en doorregen met vreemde woorden; de lieve lezeressen zullen hare respective keeltjes geweld moeten aandoen. Niet van onzen tijd; hier en daar gebrek aan taalkennis; *smaak* wordt toch vrouwelijk gebruikt even als *vrede*; Siegenbeek wil toch anders. *J.A. Alberdingk Thijm*..... dnister, onverstaanbaar als altijd; barbaarsche uitdrukkingen bij menigte; niet van onzen tijd; hij neemt de slepende en de staande rijmen niet in acht. Ongeoorloofde

klemtoonen op *de* en *het*. Hij bestudeere *Dautzenberg* en den dichter van de: *Val van Sigeth*; half-poëet.'

Manen, satellieten van de donhere planeet, voorstellende den beschouwer in de Letteroefeningen. 'Te veel om bij name op te tellen. Alle hebben echter aanleg, veel aanleg, rijken aanleg, buitengewonen aanleg en kunnen bekwame tuiniers worden in den bloemhof der Kunst, zoo zij maar nooit het snoeimes ter hand nemen. Zij hebben slechts te letten op de klemtoonen en de medeklinkers, op de eensylbige woorden en de staande en slepende rijmen en overigens den dichter van "*de val van Sigeth*" te bestudeeren.'

Indien men wil, kan deze proeve ook voor 1856 dienen en misschien wel voor het restant der 19de Eeuw. In het laatste geval zullen echter eenige dichternamen dienen gewijzigd te worden, daar de Letteroefeningen, die aan allen de onsterfelijkheid verzekeren, hierin alleen zullen blijken gefaald te hebben.

Als eene proeve van den stouten periodenbouw, welke ons aan den stijl der Duitsche philosophie doet denken - krachtig, doch wel wat onverstaanbaar - schrijven wij het volgende af uit *de Amsterdamsche Courant* van 10 Januarij 1854.

'Aan het Gemeente-Bestuur van Kampen, is het arrest bij het Provinciaal Geregtshof gevallen, in de zaak tusschen het domein en die gemeente over de kwestie der aanwassen aan zee, gewezen, beteckend geworden en geïnsinneerd, om zich van nu af van alle daden van eigendom op die *litigerende* (zeer curieus!) gronden te onthouden.'

Hoewel de Courant bij de ondergane verandering, waarover de redactie, blijkens hare eigene verklaring, vele complimentjes - hoe lief, hoe zoet! - ontving, en door welke dit blad waarlijk - blijkens dezelfde verklaring - onmisbaar werd, 400 (zegge vier honderd) regels meer levert dan vroeger, ondervindt men toch de waarheid van het *Dum brevis esse studeo, obscurus fio*.

Dr. Jonckbloet is, als Hoogleeraar in de Nederl. Taal en Letterkunde en Vaderlandsche Geschiedenis, van Deventer naar Groningen bevorderd. Men verzekert, dat de nationale Wetenschap vooral aan de ijverige bemoeijingen van Prof. Hofstede de Groot dit belangrijk feit te danken heeft. De Groningsche Hoogleeraar deelde met alle ernstige en onpartijdige beoefenaren onzer Vaderlandsche Letterkunde de overtuiging, dat alleen Jonekbloet, de schrijver van de Geschiedenis der Middeneeuwsche Dichtkunst, de toclichter van van Heelu en Velthem, de uitgever van *Walewiue, de Lorrienen, Beatrix*, Huygens' *Cluyswerck*, enz., dat alleen de moedige ijsbreker bij de jongere letterkundige school in Nederland, in aanmerking kon komen om den uitmuntenden Matthijs de Vries in Groningen te vervangen. Prof. Hofstede de Groot heeft dan ook geene middelen onbeproefd gelaten, om bij het Ministerie van Binnenlandsche Zaken te bewerken, dat de Universiteit, waaraan hij zelf de eer heeft Hoogleeraar te zijn, met de aanwinst van een lid als Prof. Jonckbloet bevoorregt wierd. Zelfs uit Utrecht en dergelijke invloedrijke plaatsen heeft ZHG. laten werken, om tot deze verblijdende uitkomst te geraken. Men verzekert, dat de waardige Groninger Hoogleeraar zijn aanstaanden ambtgenoot, bij diens komst in Groningen, eene feestviering bereidt, geëvenredigd aan de behoeften van zijn hart en aan de belangrijkheid der gebeurtenis voor Groningens Akademic. Dit voornemen vereert ge-

noemden Hoogleeraar des te meer, omdat hij bevriend was met wijlen Prof. Lulofs en men ditzelfde van Jonckbloet niet geconstateerd vindt.

‘Ende zij vermenigvuldigden zich’ - gelijk de paddestoelen! Deze dichterlijke vergelijking werd ons ingegeven door de aankondiging der nieuwe tijdschriften, welke in dit gezegend jaar 1854 voor 't eerst het licht, althans den boekwinkel zullen zien. - Wij begrijpen het motief hunner verschijning niet, of 't moest zijn om weêr te verdwijnen en de oudere, zoo mogelijk, meê te rukken in het graf van vergetelheid, dat hun vermoedelijk wacht. - Met deze algemeene beschouwingen zullen wij onze recensie eindigen van: *Lettervruchten van Hollandschen en Vreemden Bodem bij Quanjer te Zierikzee; Album van Buitenlandsche Lettervruchten, bij Gebr. Abrahams te Middelburg; de Humorist, Magazijn van luimige Verhalen*. - Of we niet reeds genoeg hadden aan *Leeskabinet, Leesmuseum, Europa* en *tutti quanti!* - We voegen er een treurzang bij, op hen, wier namen wij op schier iederen omslag vermeld vinden. - *Du persil dans toutes les soupes!* roept een goed vriend uit.

De prijs der vokalen heeft, sedert de optreding van een *italiaansch* operagezelschap op het leydsche plein, eene groote rijzing ondergaan, vooral de *i* en *o*, welke zeer *gezocht* maar toch gevonden zijn. - We hopen dat dit voor de *pur-sang* Italianen van de troep eene aangename voldoening zal wezen, even als voor den ijverigen directeur, die niets verzuimt om zich de gunst van het publiek waardig te maken - dan een goed hollandsch personeel en de opvoering van goede stukken.

Bibliographisch album.

Proeve eener geschiedenis van de toelating en vestiging van vreemdelingen in Nederland tot het jaar 1795. *Eene proeve tot verkrijging van den graad van doctor in de regten aan de Utrechtsche Hoogeschool, door S.J. van Geuns. Schoonhoven, S.E. van Nooten*. 1853.

Wanneer wij den verdoolden reiziger onze deur openen, ons bed met hem deelen en hem een plaatse gunnen aan onzen haard en onze tafel, dan zal men, ja, onze gastvrijheid prijzen, doch men zal er tevens bij opmerken, dat honderden met ons denzelfden Christenpligt vervullen en den ongelukkigen herbergen en verzorgen zouden. Gastvrijheid is eene deugd, die, aan geen land of volk gebonden, in alle streken bekend en beoefend wordt, waar beschaving en menschelijk gevoel heerschen. En toch is het zoo vaak voorbijgezien, dat de Staat, als zedelijk ligchaam dezelfde regten en pligten hebbende als elk *individu*, bogende op beschaving, hoog aangeschreven zijnde in de rij der volken, evenwel de leer der gastvrijheid verloochende. Hièr deed een kwalijk begrepen *egoïsme*, dáar een dweepende godsdienstijver, ginds een luim des regents, de poorten der steden sluiten, de havens der zeeën bewaren, de grenzen des lands met wachten bezetten, opdat niet een vreemd handelaar of een andersdenkende broeder het land of de stad binnentrad. En dan nog zag men met een *air de dédaign* op China neder, niet opmerkende, dat men het zelf in de leer der Staathuishoudkunde en in het Volkenregt, evenmin als in de practijk des Christendoms, eene schrede verder gebragt had dan dát land, of de Spartaansche wetgever, toen hij de deuren van Sparta voor de vreemdelingen sloot. Het volkenregt mogt spreken van verdragen en vriendschapsverbonden; de vorsten mogten elkaâr *Mon frère* tituleren; het Christendom mogt van *broeders* spreken; de staathuishoudkunde mogt het vrije verkeer aanbevelen, men bleef halstarrig bij het oude beginsel, dat de vreemdeling tot de *βαρβαρὸι* behoorde, dat hij een paria was, een indringer, die de kinderen des huizes het dagelijksch brood ontstal; en al preekte men ook over de Cananitische vrouw, den vreemde werden de kruimkens niet gegund, die van de tafel der huisgenooten vielen.

Eere, eere zij ons Vaderland, dat mildere beginselen predikte! De vreemde vond er eene rustplaats, een' zetel aan de tafel des huisgezins, en als de brandstapels rookten in Frankrijk, dan ontsloot Oud-Holland zijne poorten, ontving de vlugtelingen gastvrij en gul, en had eene zalve voor de wonden, zoo onchristelijk aan de Israëlitische broeders door Christenen geslagen. Of men er voordeel bij had? De vermoeide reiziger, dien ge herbergt, deelt u mede wat hij zag, brengt zijne kennis in uw huis en zijn raad en zijn hulpe in uwe zaken en wijst u vaak een beteren weg, dan ge tot heden in uw huisbestuur volgdet. Zoo doet ook de vreemdeling, dien ge uw land openzet. Hij brengt, wat partijschap noch godsdiensthaat rooven kunnen, hij brengt zijne kunde met zich, en de *industrie* en beschaving, die hij in uwe vesten brengt, vergoeden ruimschoots uwe gastvrijheid voor u en de volgende geslachten.

Met belangstelling ontvingen wij daarom de met zoo veel lof bekende bijdragen des Heeren H.J. Koenen over de Joden en Fransche vlugtelingen in Nederland. Zij hechtten een grooten krans aan de kroon van onzen roem. Met belangstelling begroeten wij ook het werk van den Heer van Geuns, die evenzeer, op meer algemeen gebied, de oud-Vaderlandsche gastvrijheid een laauwerkrans heeft gevlochten.

Wij gelooven tevens, dat de schrijver te regt de Hollandsche taal tot zijn voertuig koos. Er is geen bezwaar tegen het gebruik van het statige latijn voor streng wetenschappelijke onderwerpen; doch men zal ons moeten toegeven, dat het dikwerf te bejammeren is, als eene belangrijke bijdrage tot de Geschiedenis of Letterkunde een gesloten boek moet blijven voor hen, die welligt oneindig verder zijn voortgestreefd op den koninklijken weg der wetenschappen dan hij, die in de taal van Rome en Latium spreekt. Wij willen niet zoo gereedelijk de meening onderschrijven, dat de vreemde taal gelegenheid zou geven een minder deftig personaadje deftig voor te doen, omdat het kleed, waarin hij verschijnt, statig is; doch wel hebben wij het dikwijls bejammerd, als wij onderwerpen, bij de Romeinen geheel onbekend, toch in eigengemaakt Latijn zagen behandelen en eene taal scheppen, waarin *Assecuratio, Trassans, trassatus, burgimagister*, enz., enz., eene parodie geleken op de Romeinsche taal. Evenzeer als wij dat, wat zuiver Romeinsch is, gaarne in de taal der oudheid beschreven vinden, b.v. het Romeinsche regt, evenzoo doet het ons genoegen, dat de Heer van Geuns zijn onderwerp in zijne moedertaal behandeld, en er daardoor meerdere waarde aan gegeven heeft.

De schrijver stelde zich ten doel den vreemdeling op den voet te volgen, zoo als hij het land binnentreedt, totdat hij met de burgers zamensmelt. Elk hoofdstuk heeft dus drie onderverdeelingen, waarvan de eerste den vreemdeling vóór zijne opname onder de burgers beschouwt, de tweede die opname zelve nagaat, en de derde over den vreemdeling spreekt, wien reeds onder de burgers eene plaatse gegund

was. De grafelijke tijden zijn in het eerste hoofdstuk behandeld: die der vereenigde Nederlanden vinden in het tweede eene plaats.

Druk, papier en correctie verdienen lof. De stijl is onberispelijk; had de schrijver hier en daar het niet gemakkelijk te betreden pad met een bloem gesierd, het had de wandeling veraangenaamd. Bedriegen wij ons niet, dan eischt onze tijd niet alleen degelijkheid, maar ook aangename vormen; de voedzame spijze wenscht men op een smaakvol *plateau* gediend te zien.

Welligt hadden wij het vers, dat de proeve sluit, op den promotiemaaltijd des auteurs toegejuicht; nu kunnen wij alleen wenschen dat het daar gebleven ware.

Of de uitspraak des Hoogleeraars van Hall, uitspraak van een regter, van wiens oordeel zelden appèl valt, en die de schrijver in de voorrede vermeldde, ook hier toepasselijk zij?

Het volgende moge aan de beantwoording dier vraag gewijd zijn.

De auteur zal het ons evenwel ten goede houden, wanneer wij hem niet op al de zijwegen, die hij bewandelde, volgen, doch alleen den vreemdeling vergezellen, zoo als hij den Vaderlandschen grond betreedt en zich daarop eene ‘blijvende plaatse’ kiest, voornamelijk gedurende de grafelijke tijden.

Grimm, de gigant, die boven velen der oudheidonderzoekers zich majestueus verheft; Grimm is de rijkste bron, waaruit wij den toestand der vreemdelingen in de oudste tijden kunnen leeren. Aan hem voornamelijk zijn wij het verschuldigd, dat zich het volgende uit den nevel der middeneeuwen helder voor ons oog vertoont. Hij zij ons ten gids, even als hij het den auteur der ‘Proeve’ is geweest.

De *βαρβαρόφωνος*, de *aljarazda*, d.i. hij die eene andere taal spreekt, werd bij de Germaansche volkstammen als vreemdeling beschouwd. Het begrip van *vreemde* is daardoor zeer verschillend, en werd dan eens ruimer, dan eens naauwer genomen. Die niet tot eene familie behoorde, of die geen deelgenoot was in een of ander marktgenootschap, werd vreemde genoemd; doch in meer algemeene beteckenis zou men den vreemdeling kunnen bepalen als den persoon, die tot een anderen stam behoorde en eene andere taal sprak. Bij de verdeeling in stammen, welke bij de Germannen gold, is deze bepaling niet de minst aanneemlijke. Men kan hier voor de *terminologie* bij opteekenen, dat de vreemde in de keuren *gast* wordt genoemd, zoolang hij in het land verkeert, een zeer eigenaardig woord, dat den patriarchalen tijd kenschetst.

Men zou evenwel verkeerd doen, en eene blinde vooringenomenheid met de middeneeuwen aan den dag moeten leggen, indien men zich voorstelde, dat de Germanen den vreemdeling beschouwden met hetzelfde oog, waarmede ons derde artikel der Grondwet hem aanziet.

Men zou het nog als een bloote opmerking kunnen beschouwen, wanneer men leest, dat de Heeren van den Geregte den vreemde *partijeck* waren; men zou, met het oog op provincialisme en urbanisme onzen tijd niet zooveel beter prijzen dan de dagen van ouds, als men las dat *de buiren den vreemden man niet gunstlick* waren, doch men zal altijd met een blik uit de hoogte moeten nederzien op wetten, die den vreemde niet deden deelen in de regten van de markt, zoodat hij geheel zonder bescherming was, ja, men zal geen woord van hooge afkeuring kunnen inhouden, wanneer men leest, dat alleen een boete op den manslag des vreemdelings stond, en zijne magen de *breuke* niet eens konden vragen van den moordenaar. Al spoedig - bloost, gij verdedigers van beperkingen en uitsluitingen, bloost reeds hier! - al spoedig deed het verkeer met naburige volken hieromtrent eenige mildere bepalingen invoeren, waarvan het gevolg was, dat men den vreemde naar zijn eigen landregt rigtte. Voorzeker eene al te sterke gehoorzaamheid aan het beginsel, dat men niemand van zijn eigen regten en regter mag aftrekken! Een bewijs er van is voor de hand in een keur van Hertog Jan, die den vreemden, welke in zijn gebied kwamen wonen, toestond, *dat si gebruken hare vriheden*.

Dit alles gold in vrije landen. In streken, waar hoorigheid de regel was, was het *wildvangsregt* in zwang. *Wildvangen* zijn *accolae, adventitii*, en het *wildvangstregt* staat dus met het *droit d'aubaine* gelijk. Wie, zonder door zijn Heer gevolgd te zijn, of door zijn bewindsman opgeëischt te worden, in het gebied van den Heer kwam, werd door dezen, hetzij hij hoorig of vrij was, *geusucapiëerd*. Ook de nalatenschap der *wildvangen* kwam aan den Heer. Uit dit een en ander vindt ook de spreuk: *de lucht maakt eigen*, hare verklaring.

Evenwel was voor de burgers onderling gastvrijheid een heilige pligt, hoewel het de gewoonte was dat men den gast niet langer dan drie nachten herbergde.

Het is opmerkelijk dat men reeds oudtijds een zweem van ons artikel 3 Gw. aantreft. Als de vreemde toch zich over een inlander had te beklagen, deed de Regter *den uytheemschen man recht binnen den derden daeghe*. Dit heette *Gastrecht*. Getuige mogt de vreemdeling niet zijn; soms betaalde hij in eenige landen bij het doortrekken een tol (*sprekende tol*).

Eenige dezer opmerkingen zijn door den auteur der ‘Proeve’ niet medegedeeld: de overige echter vrij uitvoerig vermeld, en door de noodige autoriteiten gestaafd (bl. 1-6).

Het ontstaan der steden bragt in het regt der vreemdelingen ook hier te lande eene aanmerkelijke wijziging, vooral wat het begrip van vreemdeling betreft, daar men nu zoowel vreemde zijn kon in betrekking tot de stad, waarin men het poorterschap niet verkregen had, als in betrekking tot het grondgebied van den graaf of hertog, waartoe men als *herkomen man* niet behoorde. De steden, niet meer onder

den despotieken band van één Heer, eene vrijheid genietende, die zij vaak duur genoeg hadden gekocht, begrepen dat er tot den bloei der *communia* meer vereischt werd, dan het voeren van zegel, het hebben van eigene schepen, en het bezetten der poort door hare poorters. De Heer mogt van veroveren leven, en *nemen* wat hij op andere wijze niet bekomen kon; de gemeenten moesten werken, wilden zij eten. Handel en nijverheid ontstond, en door deze viel allengs de slagboom weg, die den vreemdeling buiten de poorten hield. Of men het wist, hoe de *foires* in Frankrijk bloei en leven gaven aan Brie en Lyon? Wij moeten het zekere antwoord schuldig blijven, doch zouden vermoeden dat men van Fransche kooplieden, die bij ons kochten en verkochten, daaromtrent veel vernomen had; en in bijna elk Charterboek der steden vindt men dan ook in de oudste Keuren bepalingen opgenomen, waarbij aan vreemdelingen niet alleen vrijheid en bescherming verleend werd, maar hun de meeste gastvrijheid werd aangeboden, en alle onregt, hun aangedaan, met strenge straf is bedreigd. Frankrijk, Engeland, Braband, Duitschland, zagen hunne inwoners gastvrij op Hollandschen grond ontvangen; de jaarmarkten te Weesp, Gorinchem, Utrecht, Goes en op andere plaatsen werden door de vreemdelingen bezocht. Doch - en hier zou een *pessimist* gelegenheid te over vinden om een driewerf wee! te roepen - doch de provinciën onderling waren niet altijd even genegen elkaâr wederkeerig gastvrijheid te verleenen. De oorzaak is niet ver te zoeken. Men kent de veeten, die tusschen eenige deelen des lands bestonden, en hoe vaak jaren achtereen daarover bloedige oorlogen gevoerd zijn, en nu is het zeker voor eene twistende partij allerongelukkigst, wanneer zijn vijand juist zijn buurman is. Dan worden er aanhoudend *guerilla's* gevoerd en de verzoening wordt hoe langer zoo meer onmogelijk. Evenwel werd, bij het sluiten des vredes, telkens ook den nabuur gastvrijheid beloofd en vrijheid van handel drijven in het naburig land gegeven. Floris V heeft vooral medegewerkt om, door het toelaten en beschermen van vreemdelingen, den handel te bevorderen en het verkeer uit te breiden.

De Joden maakten op deze gunstige bepalingen dikwerf eene uitzondering; hoewel men hun op sommige plaatsen toestond, hunne godsdienst vrij uit te oefenen en nering te doen, scheidde men hen toch van de overige bevolking af, door een straat of hoek der stad voor hen in gereedheid te brengen, en hun die ter woon aan te wijzen. In Overijssel en Utrecht - het schijnt dat de verdraagzaamheid daar nooit ten troon gestegen is - alleen, werden de ongelukkigen vervolgd of ter dood gebragt, en toen de looden scepter van Karel en Philips op ons arm land drukte, en de spreuk in praktijk werd gebragt:

> ‘Tantum religio potest suadere malorum.’

toen eerst werden er scherpe plakaten uitgevaardigd, waarbij aan

de Joden het verblijf in Holland en Zeeland werd ontzegd. Vreemde *interpretatie* des Christendoms! En toch, juist wat de zoo ten onregte verachte natie moest onderdrukken, werd haar ten zegen. De Jood, die wist dat hij vervolgd kon worden, stak zijn door eigen nijverheid verdiend geld niet in vaste goederen, maar in tilbare have; en terwijl nu dikwijls de goederen-handel hun verboden was, kwam de geldhandel meer en meer in hunne handen; zóó zelfs, dat de hoovaardigste landheer, trotsch op blazoen en baronie, den Israëliet in een achterbuurt opzocht, ten einde van hem het geld te leenen, dat zijn wapenschild glans en luister geven moest. Ja men vreesde niet eens voor ontheiliging, als men de kerksieraden bij de verworpene ketters beleende voor de klinkende munt, die de Jood daarvoor gaf. Zij hadden niets gevraagd, die ongelukkigen, ‘dan eene zachte ballingschap en eene niet harde herbergzaamheid;’ men weigerde het hun beiden; zij smeekten om brood en *devote* Christenen reikten hun een steen.

In spijt der liberaliteit, die men betoonde, werd er een streng toezigt gehouden op den *herkomen man*. Geen vreemdeling mogt wapens dragen, geen balling werd ontvangen, welke laatste bepaling bij tractaten en onder belofte van *reciprociteit* werd vastgesteld, en dus eene bijdrage is tot de kennis van het *internationaal* regt omtrent de uitlevering van boosdoeners. Reeds van 1566 dagteekent ook de Keur, dat de herbergiers de namen der bij hen vernachtende vreemdelingen op eene nachtlijst moeten plaatsen, en aan de politie inleveren. Tegen bedelarij en *vagebondage* werd overal door de plakaten van keizer Karel ten strengste gewaakt. Andere bepalingen waren van tijdelijke kracht en tijdelijk belang.

Het strengste toezigt werd op de jaarmarkten gehouden. Uit meer dan één oogpunt beschouwd, is de geschiedenis der Markten uiterst gewigtig. Zij hadden grooten invloed op de uitbreiding van den koophandel en de ontwikkeling van het handelsregt, doch voor den toestand der vreemdelingen waren zij van onberekenbare gevolgen. Onze kermissen staan tot de jaarmarkten der middeneeuwen in hoegenaamd geen verband, tenzij men ze als eene *satyre* daarop wil beschouwen. Schulden maken, vechten, ongeregeldheden waren met strenge straf bedreigd. Hadden wij de ‘Proeve’ moeten opstellen, wij hadden ons noode kunnen onthouden met een enkel woord van de Fransche *foires* te spreken, den wissel te gedenken, welke op die *foires* getrokken werd, en de usantiën te vermelden, volgens welke daar regt gesproken werd, *secundum bonos veteres usus;* doch dat dan ook de kooplieden, *doivent agir loyalement*. De *Études* van Fremery leveren daartoe een rijke bron.

De *naufragus* werd oudtijds beschouwd als een door God verlatene. De geschiedenis van den profeet Jonas bewijst dit reeds. Niets was dan ook meer *consequent*, dan de *bona naufragum* als *res nullius* te beschouwen, die aan den *occupans* als eigenaar toekwamen: van daar

het *strandregt* door Prof. Cras, in zijne *verhandelingen*, zoo voortreffelijk behandeld. Meer en meer evenwel kwam voor den schipbreukeling medelijden in de plaats van afkeer, en het goed, dat de on gelukkige bezat, werd voor hem bewaard tegen een bergloon, dat volgens van Mieris in de Noordelijke streken *den derden penninck* bedroeg. Hij, die de gestrande goederen voor zich zelv' behield, zonder die aan den Officier, Grietman of Dorpregter te brengen, werd dan ook voor diefstal teregt gesteld.

Een blik op den staat, eigendom en erfopvolging, van vreemdelingen, benevens de korte beschouwing hunner bevoegdheid (*rechtsfähigkeit* zou de Duitscher zeggen) om contracten aan te gaan en in regten te staan, zal den regtstoestand der vreemdelingen in die vroege tijden doen kennen.

Van den staat der personen gedurende de grafelijke regering is weinig bekend. De schrijver der ‘Proeve’ vermeldt daaromtrent alleen eenige weinige bijzonderheden, welke hierop nederkomen, dat de vreemde dezelfde vrijheid (in Braband ten minste) genot, die hij in zijn moederland konde genieten; terwijl de vreemde adel alleen dan erkend werd, wanneer onze regering die door haar zegel had gesanctioneerd; eene bepaling, die tamelijk overeenkomt met het voorschrift in onze Grondwet, dat tot het dragen van vreemde orden de toestemming des Konings gevorderd wordt. Zou het personaal-statuut, dat later bij de schrijvers over het Internationaal-regt in ons Vaderland, zelfs in vroegere tijden, zoo helder ontwikkeld werd, ook toen niet reeds den vreemdeling eenigermate gevolgd zijn, voor zoover de *jura majestatis* daardoor niet worden gekrenkt?

Aan vaste goederen werd nog al eenige waarde gehecht, en van daar de bepaling, die in de meeste landen van kracht was, dat vreemdelingen óf geheel verstoken waren van den eigendom van *ontilbare have*, óf dat zij die niet dan na het volbrengen van eenige formaliteiten verkrijgen konden. Het was evenwel voldoende, dat men dadelijk na den koop zich om het burgerschap aanmeldde. De onroerende goederen waren onderworpen aan de wetten des lands, waar zij gelegen waren (*reëel statuut*).

Meer is er van het regt van erfopvolging, gedurende de grafelijke tijden, bekend. De vreemdeling stond *per fictionem juris* eigentlijk onder de voogdij van den Landheer, die dus ook regtens de erfgenaam werd van zijne goederen, niet omdat die goederen *bona vacantia* waren, en zoo als nu de Staat de onbekende nalatenschappen benadert, doch als wettig erfgenaam met uitsluiting van die, welke óf bij testament, óf *ab intestato* geroepen waren. Vooral gold dit, als er geene kinderen nagelaten werden. Wanneer wij bedenken dat 14 Julij 1819 het *droit d'aubaine* in Frankrijk eerst voor goed werd afgeschaft, kunnen wij niet beweren, dat ons Vaderland ten achteren was, te meer niet als men Ph. de Leyden gelooven mag (door den schrijver der ‘Proeve’ aange-

haald), die, in de veertiende eeuw schrijvende, toen reeds verklaarde, dat, zoo er erven waren, de Graaf de goederen van hen, die *van buten onsen lande gheboren* waren, aan de erven altijd afstond, en die alleen dan occupeerde wanneer de nalatenschap als onbeheerd moest worden beschouwd. Dat Hendrik II aan de kerk te Utrecht zijn regt op de nalatenschappen der daar gestorvene vreemde priesters overdroeg, kan dien regel niet verzwakken, daar het *coelibaat*, waaronder de priesters leven, ten gevolge had, dat geene kinderen ooit tot die nalatenschappen geroepen werden. De vreemdeling zelf was niet van de erfopvolging uitgesloten; de boedel, waarvoor hij als geregtigde opkwam, werd jaar en dag bewaard, en binnen dien tijd kon de vreemdeling zijn regt doen gelden, mits in de plaats, van waar hij kwam, ook onzen burgers erfregt was toegestaan.

Van de nalatenschap van vreemdelingen werd evenwel een regt van *exue* geheven, tenzij dit bij tractaten over en weder uitgesloten was.

Het schijnt dat oudtijds ook reeds de regel gold: *locus regit actum*, zoodat de handelingen, volgens de wetten van een vreemd land gedaan, hier in regten geldig werden beschouwd.

Van meer gewigt is de leer der Regtsvordering, in welke tusschen den vreemde en den inboorling een wezentlijk onderscheid werd gemaakt. Reeds oudtijds (1217) werd in Zeeland en andere provinciën aan den vreemdeling toegestaan, den inboorling te dagvaarden en als eischer op te treden. Soms werd hun zelfs het regt van lijfsdwang op de burgers toegestaan voor schulden binnen de grenzen van het gebied gemaakt; in Utrecht was daarbij pandregt op de goederen toegestaan. Deze milde bepalingen leeren ons hoe gaarne men den vreemdeling wilde aanzetten om zijn verblijf hier te lande te vestigen. De Hollander kende zijn belang!

Daar de vreemdeling niet altijd lang op de uitspraak wachten kon, werd er binnen 24 uren of ook wel binnen drie dagen regt gesproken in de zaken waarin vreemdelingen betrokken waren. Evenwel was in regten oudtijds niet lang uitstel gegeven; het langste was dat van 7 of 14 nachten, waarvan in de Salische en Ripuarische wetten gewag wordt gemaakt. Om dus de verhouding juist te beoordeelen, moet men den langsten termijn niet stellen op twee à drie jaar, welke tijd nu met een proces gemoeid kan zijn, doch op 14 dagen uiterlijk. De *goede mannen* spraken *ex aequo et bono* spoedig regt. Welligt verlangden zij ook naar het *soupé* dat hen meestal wachtte, en waarop zij vrij vertering hadden. Hoe gaarne zou men nu het fijnste soupé voldoen, in plaats van de kosten, die voor zegel, registratie en..... praktizijns in rekening gebragt moeten worden.

De misdrijven, tegen vreemdelingen begaan, werden oudtijds niet gestraft, doch toen later het verkeer zich uitbreidde, en de markten gelegenheid gaven om den handel te doen bloeijen, was het van gewigt dat de vreemdeling zooveel mogelijk beschermd wend. In eenige

streken van ons Vaderland (Zeeland, Utrecht, Amstelland, Gooiland, Friesland) gold het stelsel van reciprociteit. Het behoeft geen betoog dat dit stelsel weinig inzigt in de theorie van het strafregt verraadde, daar toch de inboorling, die zich jegens den vreemdeling vergrijpt, niet gestraft moet worden om het land des vreemden eene glorierijke voldoening te schenken, doch alleen omdat op vaderlandschen bodem het regt niet straffeloos gehoond mag worden, en misdrijven, ongewroken, de orde der maatschappij mogen verstoren.

In den regel kon de vreemdeling niet getuigen. Wij gelooven dat de enkele Keuren en Privilegiën, die aan den vreemdeling dat regt toestonden, eene uitzondering heeten mogten; ten minste is ons regt vrij bepaald bij het oude beginsel gebleven. De reden, waarom alleen poorters getuigen moesten, zocht de auteur der ‘Proeve’ niet in wantrouwen jegens de vreemdelingen, maar in de omstandigheid, dat deze geene goederen binnen het regtsgebied bezaten, waarop bij valsch getuigenis de schade te verhalen was. Wij zouden meenen dat die reden toch ook niet zoozeer vereerend is, en, in strijd met Pestel, liever den oorsprong dezer beperking zoeken in den oudtijds geldenden regel, dat de getuige *evenknie* van klager of verweerder moest zijn; dat het afleggen van getuigenis een *burger*ligt was, en er zooveel gewigt aan gehecht werd, dat na de afgelegde getuigenis niet eens een vonnis werd geveld, doch de getuigenis zelf voor uitspraak gold. De *oorcoinde* beslistte, wen sie quyt vertugen, die sal quyt wesen! Ook de *contra-enquête* stond, ten minste in Drenthe, den partijen vrij; de wraking was ook niet uitgesloten.

De vreemdeling kon tegen den vreemdeling regt erlangen, mits de schuld in het regtsgebied van ons land aangegaan, of de betaling daar geschieden moest. De markten hebben, zoo niet deze bepaling in het leven geroepen, dan toch zeker die uitgebreid, en het hooge gemak er van meer en meer doen kennen. Gedomilicieerde vreemdelingen hadden even als ingezetenen meestal regt te eischen, dat zij niet van hunnen regter zouden afgetrokken worden (*actor sequitur forum rei*), terwijl doortrekkende vreemdelingen overal voor den regter konden worden geroepen, ja zelfs door den stadsbode geapprchendeerd en in arrest gebragt, totdat zij aan hunne verpligtingen voldaan zouden hebben; welke lijfsdwang evenwel verviel, zoodra zij behoorlijk borg stelden voor de verschuldigde som. In strafzaken gold alleen het *forum apprehensionis*.

Bij het exklusivisme, dat in de leer der staathuishoudkunde heerschtte, en vooral uit de instelling der gilden sterk sprak, kan het geene bevreemding wekken, dat den vreemdeling bijna geene beroepen openstonden, om daarin zijne kracht te beproeven. Het eerste vereischte om gildebroeder te mogen worden, was toch poorter te zijn; en dus kon de vreemdeling geen tak van bedrijf uitoefenen, waarvoor gilden bestonden, tenzij hem de vergunning door de regering bij uitzondering

als een octrooi, en meestal tegen betaling van hooge regten gegeven was. Die beroepen, welke niet in den engen band der gilden gesnoeid waren, stonden evenwel den vreemdeling open.

De schrijver der ‘Proeve’ maakt nog eene onderscheiding tusschen bedieningen en ambten, en brengt onder de eerste het procuraat, notariaat en makelaarschap. Er wordt bij deze bedieningen niet van burgerschap gesproken, zoodat de schrijver daaruit afleidt, dat zij ook door vreemdelingen konden worden waargenomen. De voorbeelden daarvan zullen dan toch wel uiterst zeldzaam zijn geweest, en de practijk en usantie hebben aangevuld, wat aan de *codificatie* ontbrak.

Wij kunnen ons zeer goed vereenigen met schrijvers onderscheiding der ambten, als hij daarin verschil maakt tusschen de ambten die dadelijk van regeringswege begeven werden, of die, waarin door de stedelijke regering of wel uit eene nominatie, door de stedelijke regering opgemaakt, door de hooge overheid werd voorzien. In het eerste geval werden alleen inboorlingen gekozen; in het tweede zag men dikwerf vreemdelingen door de grafelijkheid tot ambten geroepen, iets dat reeds van oudsher der nationaliteit pijnlijk aandeed, doch ook in troebele tijden met een diplomatick inzigt geschiedde.

De derde afdeeling is door den schrijver gewijd aan de vraag: welke regten aan het burger- en inboorlingschap verbonden waren, en hoe de vreemdeling genaturaliseerd werd, en dus die regten deelachtig werd?

De regering der steden, soms de burgemeester alleen, verleende het poorter- of burgerschap - woorden van gelijke beteekenis - terwijl zelden de toestemming van de landsregering daarbij werd gevorderd. De bevoegdheid om poorter te worden, was regel; uitsluiting uitzondering, en als zoodanig werden misdadigers, vijanden van den graaf en lijfeigenen geweerd. Men moest evenwel zes weken inwoner zijn geweest, en verzoek doen (onze verklaring van vestiging), welk verzoek in sommige streken onzes lands binnen den bepaalden termijn van één jaar geschieden moest.

De burgerschapsregten werden door koop, huwelijk of schenking verkregen. Met den koop was men uiterst billijk, en voor 1 tot 4 penningen kon men op deze wijze poorter worden. Leyden en Utrecht waren minder mild en eischten grootere sommen. Men deed dan den eed van getrouwheid, en stelde meestal zekerheid, dat men een zeker aantal jaren poorter zou blijven. De koop schijnt dus in den regel meer eene verklaring voor het gemeentebestuur te zijn geweest, waarvoor men de bij de handvesten bepaalde *leges* voldeed. De *gekochte burgers* verschilden van hen, die burgers werden om eenig werk in de stad te doen. Aan de laatsten was het poorterschap tot wederopzeggings toe gegeven, terwijl het ook niet op hunne kinderen overging. Het huwelijk maakte terstond poorter, doch in sommige plaatsen moest men evenwel daarenboven eene *retributie* voldoen, wilde men zich op

den poortersrol ingeschreven zien. De regeringen hadden het regt het poorterschap te schenken, ja men vindt tractaten in ons inter-nationaal regt, waarbij steden onderling bepaalden, dat zij wederkeerig elkanders inwoners als burgers zouden beschouwen, zoodat daardoor ook de kwestie wordt opgelost, hoe poorters van Alkmaar te Oudewater en te Delft in de regering konden benoemd worden.

De burgers, die alzoo de voordeelen smaakten aan het poorterschap verbonden, moesten ook deelen in de lasten, die het opleverde en de pligten vervullen, welker vervulling daaraan verbonden was. Daaronder behoorde b.v. de pligt, om in de stad te wonen, vooral de bepaalde schatting te voldoen en poortersdiensten te bewijzen. Wij hadden gaarne gewenscht, dat de schrijver der 'Proeve' eenigzins uitvoeriger over de krijgsdienst was geweest. Deze was tweeledig: het verstrekken van manschappen voor de grafelijkheid, of vroeger bij de *schotbare* streken het roeijen op de *coggen*, waardoor ook iedere streek op een zeker aantal *riemslagen* belast was; dit was een last, die overgebleven was uit de heerendiensten, of bij het toestaan der bede op de poorters was gebleven. Van anderen aard evenwel was de pligt om als poorter de stad en hare vesten te verdedigen; die verpligting was een gevolg van de vrijheid der steden, en in tijden toen het als eere gold de wapens te voeren was dit eerder een regt tegenover den vorst, hoewel het pligt van de poorters onderling was. De schrijver der 'Proeve' heeft dit onderscheid niet scherp genoeg geteekend.

De vorst had bij exceptie het regt van naturalisatie, waardoor het burgerregt verkregen werd.

De voorregten aan het burgerschap verbonden, worden ten slotte door den schrijver herdacht. Zij zijn: de vrijheid van de lijfeigenschap: de tolvrijheid, de geregtelijke privilegiën en die, welke de bevoegdheid gaven tot het uitoefenen van beroepen of het bekleeden van ambten. Eenige meer bijzondere voorregten, als daar zijn het opnemen in gestichten van liefdadigheid, worden ter loops aangeduid: welligt ware het niet onbelangrijk geweest een blik op de statuten dier gestichten te werpen. Onder de geregtelijke privilegiën was dat *de non evocando* niet het geringste. Wij vinden het terug in onze wetsbepaling, dat niemand van zijn regter mag worden afgetrokken. Het verdient ook opmerking, dat bij de lijfstraffelijke regtspleging geen poorter op de pijnbank mogt worden gelegd, tenzij hij te voren van zijn burgerregt vervallen was verklaard.

Het vorige is de korte inhoud van de eerste afdecling des werks; in de tweede heeft de auteur de tijden der republiek aan zijne beschouwing onderworpen. Het is niet te ontkennen, dat deze chronologische behandeling niet geschikt is om van elk onderwerp een totaal-indruk te verkrijgen, en wij hadden dan ook de voorkeur ge-

geven aan eene verdeeling, die elk onderdeel ten einde toe behandelen liet, liever dan dat wij nu den draad van iedere beschouwing afgebroken zien, om die in het tweede hoofdstuk weder op te vatten. Echter gaf dit geen regt in dit *referé* eene andere volgorde te kiezen, daar wij ons voorstelden den schrijver op den voet te volgen.

Ook hier is dezelfde onderverdeeling in acht genomen, welke in het eerste hoofdstuk gebruikt was en het begrip van vreemdeling en burger maakt weder het eerste onderwerp van schrijvers beschouwing uit.

De vereenigde provinciën vormden een' *foederativen* staat, en hoewel in dit tijdperk de beteekenis van burger voor staatsburger der vereenigde provinciën niet onbekend was, werd toch door het heerschend exklusivisme en provincialisme meestal onder vreemdeling verstaan, die niet tot eene bepaalde provincie of stad behoorde. Zoo was een burger van Groningen en Ommelanden een vreemdeling in het Sticht, hoewel de in een der zeven provinciën geboren of burgerregt genietende inwonder, dank zij vele tractaten, grootere voorregten genieten kon, dan men verleende aan hem, die in een vreemd land geboren was, en in geene der provinciën het burgerregt genoot. Is factisch het provincialisme nu geheel verdwenen? Of zoo het nog te dikwijls het pleit beslccht, waarom dan met verachting op onze voorouders nedergezien?

De vreemdeling werd dan ook tijdens de republiek der Vereenigde Nederlanden in ons land meestal gastvrij ontvangen; men veroorloofde zich alleen - en wie zou het wraken? - voorzorgmaatregelen om indringers en boosdoeners te weren. Vooral bleek de liberaliteit onzer voorouders uit de gunstige ontvangst, die den uitgewekenen vóór 1685 hier te lande geworden is. Doch daarom is de geschiedenis van den vreemdeling op onzen grond ook meestal zamengesmolten met de geschiedenis dier vlugtelingen zelve, met welke zij als het ware één geheel uitmaakt. Haters van het *Ilias post Homerum*, willen wij ons *referé* niet onnoodig vergrooten door den auteur nog langer te volgen, doch vergenoegen ons liever met de verwijzing naar de bekende werken van Berg en Koenen, die van de gastvrijheid onzer Republiek een zoo juist tafereel hebben opgehangen, en het duidelijk aantoonen, dat het opschrift op de oude penning waarheid bevatte: *Belgium Foederatum perfugium Miseris!* - Den schrijver der ‘Proeve’ onzen dank, dat ook hij dit zoo helder in het licht stelde!

J.A.M.

***Vragen van Nederlandsch Regt, beantwoord door eenige Amsterdamsche Regtsbeoefenaren*, 1e *en* 2e *Verzameling*, 1849-1853. 2 *dln. Amsterdam, P.N. van Kampen*.**

De wetenschap en praktijk zijn den leden der *juristen-vriendenkring (?)* hoogen dank verschuldigd voor de bereidwilligheid, waarmede zij de resultaten van hun' arbeid niet in het archief van hun *Dispuut* bewaarden, doch aan het publick ten beste gaven. Reeds vroeger, vóór dat wij de uitnoodiging ontvingen om deze ‘Vragen’ in ‘de Gids’ aan te kondigen, hadden wij de bundels met genoegen en nut gelezen, en zagen de goede verwachting ten volle bevestigd, die de namen der Verzamelaars ons reeds vóór de lectuur hadden doen opvatten. Wij zouden kunnen opmerken, dat wij het wenschelijk zouden geacht hebben, dat de eerste bundel niet zoo vele reeds bekende quacstiën had behandeld: dat strafregt en strafvordering en eenige bijzondere wetten niet geheel vergeten waren, doch hier, ter wille van het *varietas delectat*, ook eene plaats gevonden hadden; maar voor het overige moeten wij ons van iedere beoordeeling onthouden. De vragen toch, die in deze bundels beantwoord zijn, behooren veelal tot de ingewikkeldste, waaromtrent *in utramque partem* kan worden gedisputeerd. Dit moge reeds daaruit blijken, dat in den vriendenkring zelv' het voor en tegen van iedere stelling is verdedigd, en over vele eene zeer uiteenloopende jurisprudentie bestaat. Omtrent de verbindbaarheid der Wet van 1807, over de interessen b.v., heeft de Hooge Raad vroeger voor de geldigheid der wet uitspraak gedaan, terwijl onlangs het Provinciaal Geregtshof van Noord-Holland daaromtrent in tegenovergestelden zin heeft beslist, ja zelfs vonden wij in de Verzameling eene vraag behandeld, die binnen zeer kort tijdsverloop door twee onderscheidene Kamers van ééne en dezelfde regtbank in tweeledigen zin is beantwoord. Wij durven, zonder den schijn van betweterij op ons te laden, dus vrijelijk verzekeren, dat wij het met eenige decisiën in den bundel niet eens zijn, en eene andere uitspraak gegeven zouden hebben dan men daar aantreft. Het nagaan der stukken en het toetsen der bewijsgronden zou evenwel een werk zijn, dat eene gelijke ruimte zou vorderen als de Verzameling zelve beslaat. Die arbeid zou daarbij vruchteloos zijn en weinigen overtuigen, te meer daar de gronden, die

men tegen de uitspraken der Vriendenkring in het midden konde brengen, bij het regtsgeleerd publiek, waarvoor deze uitgave uitsluitend geschiedde, bekend zijn. Het komt er alleen op aan, die gronden te wegen, en wij voor ons willen niet, ten minste niet bij alle quaestiën, waarin wij verschillen, stoutweg beweren dat ons gewigt het beste en onze schaal de zuiverste is.

Ééne aanmerking nog ten slotte. Wij hechten aan de beantwoording van juridische vragen niet dat gewigt voor de practijk, hetgeen wij aan de mededeeling van een proces hechten. Het is uiterst moeijelijk om vraagstukken te vinden, die zuivere *quaestiones juris* zijn, en wanneer er feiten *verzonnen* worden, dan kan eene kleine wijziging in deze de geheele uitspraak omverstooten, en de vraag een geheel ander aanzien geven. Onze meening zou verduidelijkt worden, indien wij hier het voorbeeld kozen (hoewel dat al te sterk spreken zou) van den geneesheer, die op een vriendenkring zich ziek verklaarde, en zijne vrienden over zich practiseren en voor zich recepten liet schrijven. Eenige der in den bundel opgenomen stukken zijn geen zuivere *quaestiones juris;* op deze is het gezegde natuurlijk alleen van toepassing.

De wijze van behandeling is voortreffelijk. De bondigheid van den stijl verdient bijzondere vermelding, en op vele plaatsen herinnerden wij ons den lof, dien Leibnitz aan de Romeinsche juristen gaf, en pastten dien gaarne op deze *vragen* toe.

Hoewel het geen betoog verdiende, dat niet alle, ja de minste der stukken het gevoelen van alle leden des gezelschaps uitdrukten, zoo was evenwel de opmerking niet ongepast, dat geen der leden solidair voor deze adviezen aansprakelijk is. Eenige der uitgevers zijn in publieke betrekking, en het is dikwijls voor den regter eene uiterst moeijelijke stelling, wanneer hij geroepen wordt een vonnis te geven in eene zaak, waarover hij vroeger door den druk zijn oordeel heeft doen kennen. Hoe, wanneer de meerderheid dan van gevoelen verschilt? Hoe, wanneer hij zelf van opinie veranderd is? Want wij hebben te veel achting voor de regterlijke magistratuur, om haar eene consequentie aan te dichten, die onbestaanbaar is met een vrij onderzoek en de altijd naar betere resultaten strevende wetenschap.

De uitvoering is zoo goed, als wij die van den uitgever in den regel gewoon zijn; - de prijs? - och, wie verlost ons toch van die dure boeken!

M.

***Zes Maanden in Natal en onder de Hollandsche Boeren van de Kaapkolonie. Uit het Engelsch van Charles Barter Esq. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1853.**

De beschrijving van een gewest, dat teregt ook op Hollandsche belangstelling aanspraak kan maken, door een onpartijdig en ervaren reiziger en kolonist, die niet alleen in staat is de voor- en nadeelen van het land met juistheid te wegen, maar ze ook in vergelijking te brengen met die van andere gewesten, mag zeker onder de nuttige en goede boeken worden gerangschikt.

En wanneer dan de schr. van zulk een werk toont niet slechts oog en zin te hebben voor datgeen, wat uitsluitend den bodem, de voortbrengselen en het klimaat betreft en dus meer bepaald in verband staat tot de kansen voor landbouw-ondernemingen en emigratie, maar tevens den blik des kunstenaars te bezitten voor de schoonheden van het landschap en de gave om zeden en gewoonten, om volkskarakter en maatschappelijke inrigting op te merken; dan voorzeker mag zijn boek met gerustheid ter lezing worden aanbevolen, en daarom aarzelen wij dan ook niet de reisbeschrijving van den Heer Charles Barter met aanprijzing onder de aandacht te brengen der lezers van dit tijdschrift.

Het mag welligt niet onbelangrijk zijn, hierbij te voegen, dat de schr. - volgens de mededeeling van den Heer J. Stuart van Pietermaritzburg - zich thans met ter woon heeft gevestigd in die streken, welke hij aanvankelijk alleen bezocht met het doel om zijne kennis van vreemde landen uit te breiden, en die hij geheel onverschillig voor de eerste maal betrad. - Het is eene sterke getuigenis voor Zuid-Africa, dat de oud-kolonist van Nieuw-Brunswijk, Canada en Ohio er zijn blijvend verblijf opsloeg.

En uit meer dan één oogpunt schijnen Natal, de Souvereiniteitslanden en welligt in nog hoogere mate de gewesten aan gene zijde der Vaalrivier - het gebied der Hollandsch-Africaansche republiek - zulk een voorkeur te wettigen.

Zoowel de gematigde temperatuur en de goede ligging, als de uitnemende vruchtbaarheid van den bodem, de vele hulpbronnen, die het bezit, en het karakter der landbouwende of veeteelende gemeente,

die er zich heeft gevestigd en welke al de voorwaarden vereenigt om eene goedgeordende, bloeijende en beschaafde maatschappij te worden, zoo haar vrede en rust worden gegund en in hare geestelijke behoeften worde voorzien - behoeften, die zij erkent en wier bevrediging zij zelve vurig wenscht - maken Zuid-Africa tot een der geschiktste, neen tot het meest geschikte gewest voor europeesche emigratie.

Daarbij voegt zich voor ons nog eene groote reden tot belangstelling, namelijk de band, die ons verbinden moet met onze stam- en taalgenooten in dat zuidelijk werelddeel. - En waarlijk, we mogen er trotsch op zijn, de Africaansche Boeren broeders te mogen noemen, daar zij getoond hebben hunner afkomst van de helden onzer 16de en 17de eeuw waardig te zijn, daar zij hebben vastgehouden aan de vroom- en vroedigheid, den moed en den vrijheidszin der vaderen, duldend met onderwerping en gelatenheid; strijdend met beleid en kracht, en de hulpe biddend en beidend van boven; overwinnend, om den arbeid des vredes te oefenen.

De geschiedenis hunner verdrukking en verongelijking, hunner uittijging uit het vreemde gebied, hunner mocitevolle togetn door de binnenlanden van Zuid-Africa, hunner oorlogen met de wreede Kafferstammen en hunner tijdelijke nederzetting in Natal, dat, onder hun beleid, spoedig opwies tot een bloeijend gewest, doch weldra door hen moest worden ontruimd, sints Engeland wederregtelijk het land zijn eigendom noemde; in één woord, hunne geschiedenis der jongste vijf en twintig jaren is daar, om welsprekend te pleiten voor het karakter der Africaansche Hollanders, om, welligt ook, welsprekend te getuigen van de laauwheid van het oude land.

Verjaagd en vervolgd, onzeker waar ze te avond hunne tenten zouden opslaan, gedund en verzwakt door verraderlijke aanvallen, zwierven zij voort, verder en verder in de binnenlanden, waar nooit een Europeaan den voet had gezet en volgden tot dusver onbekende stroomen in hunnen loop en drongen eindelijk door tot gene zijde van de Vaalrivier, waar hun eindelijk de lang ontbeerde ruste werd gegund, en het ongestoord en onafhankelijk bezit van den grond werd gewaarborgd. - De Hollandsch-Africaansche Republiek verrees, en, spijt hun gering aantal, wisten de Boeren zich door al de hen omringende, woeste stammen te doen ontzien en eerbiedigen en in een tweetal jaren vlekken te bouwen, hunne veeteelt te vermeerderen, de geledene verliezen voor een goed deel te herstellen en hun gemeenebest die inrigting te geven, welke overeenkomstig was aan hunnen aard en hunne zeden en in eenvoudigheid het zeker van de meeste wint.

Maar thans, nu de vrede is verzekerd, zien zij om zich en ontwaren dat, zij de schade aan have en goed ook van lieverleê hersteld, de ballingschap en krijg eene schade hebben berokkend, welke nog niet is vergoed. - Zij zien de opvoeding hunner kinderen verwaar-

loosd, zij zien het jongere geslacht opgegroeid in onwetenheid en onkunde, verstoken van alle onderwijs, van herders en leeraars. - Al hebben ze den Bijbel en Vader Cats en Bunyan's Christenreize ook overal meêgevoerd; wat baat het, sints hunne kinderen niet meer in staat zijn, de wijze lessen te lezen, in elk dier boeken vervat?

En zij hebben in hunnen nood, met vurig verlangen en dringende bede, maar tevens met blijmoedige hope en vertrouwen de handen uitgestrekt naar ons, en naar ons alleen, daar zij van geene andere zijde het licht en den troost willen ontvangen. - Wat heeft het oude land gedaan?

Wij hebben het betreurd, al mogten we er ons niet over verwonderen in den Brit, dat er in het boek van Barter zoo weinig omtrent de hollandsche Boeren wordt medegedeeld, en dat zijne berigten omtrent hen niet geheel van Engelsche partijdigheid zijn vrij te pleiten. - Al laat hij ook hier en daar regt wedervaren aan de goede eigenschappen der Boeren, waarmede hij te Natal en in de Souvereiniteit in aanraking kwam, toch is zijne beschouwing van hun karakter geene gunstige en liefelijke, en de vertaler heeft wèl gedaan er zijne noten aan toe te voegen.

Overigens mogen we den schr. dit niet zoo zeer envel duiden; hij is niet doorgedrongen in de Hollandsch-Africaansche Republiek; hij heeft alleen die boeren ontmoet, welke op engelsch gebied zijn gebleven, al houden ze nog vast aan voorvaderlijke taal en zeden. - Hunne betrekking tot de engelsche bevolking kan geene aangename zijn, en het bevreemdt ons niet, dat zij de pligten der gastvrijheid met afgepaste, deftige beleefdheid, zonder gulle hartelijkheid omtrent den Brit in acht nemen.

Maar al geeft ook, in dit opzigt, het boek minder, dan de bijvoeging ‘onder de Hollandsche Boeren’ ons aanvankelijk met eenigen grond mogt doen verwachten, te meer uitvoerigheid is er gewijd aan de beschrijving van Pieter-Maritzburg, de hoofdstad van Natal, van het Drakengebergte met zijne talrijke kloven en hooge platte oppervlakte, van de vele *spruiten* en stroomen en watervallen, van de bosschen en de wijde grasvlakten, van het geheele vruchtbare landschap. - De voorstelling is aanschouwelijk, en we leeren de natuur tegelijk met de bewoners en hunne zeden kennen, terwijl we den schr. volgen op zijne verschillende uitstappen, van het eene boerenerf naar het andere, van de eene spruit tot de daarop volgende, van Urban naar de hoofdstad, en van daar naar, en over het gebergte.

Wij maken kennis met de vlekken en dorpen, met de kolonisten en veeboeren, met hunne levenswijze, hunne jagten en hunne uitspanningen, met hunne hottentotsche arbeiders, met menig belangrijk *détail* van natuurschildering of zedenbeschrijving en met menig typisch individu, terwijl wij - hoewel minder uitvoerig - tevens worden ingelicht omtrent het bestuur en de verdediging der engelsche bezittingen.

Wij gelooven den schr. niets beters te kunnen zeggen, dan dat wij met genoegen hem op *Schutkraal* of in den africaanschen wagen op den *rek* hebben vergezeld, met hem hebben gejaagd - ofschoon we wel hadden gewenscht, met beter gevolg - en met hem in *kralen* hebben geslapen.

Aan de Kaffers en de Zulu's zijn drie hoofdstukken gewijd, die niet tot de minst gewigtige van het werk behooren en ons zeker gunstig doen oordeelen over Barter's kennis en inzigt. De oorzaak der Kafferoorlogen wordt daarin, naar onze meening, met juistheid aangegeven en *à la barbe* van alle ziekelijke philanthropie, zouden ook wij gelooven, dat slechts door de uiterste strengheid en kracht paal en perk kunnen worden gesteld aan de bloedige aanvallen dier even wreede als listige volksstammen.

Wanneer de philantropie deernis vergt met Kaffers, men zoude haar kunnen vragen, of de Europeaan die niet meer verdient, die zijn have en goed ziet geroofd of verbrand en zijne magen op afgrijselijke wijze vermoord[1].

Wij mogen onze aankondiging niet eindigen, zonder den vertaler dank te hebben gezegd voor zijne oordeelkundige aanteekeningen en voor den doorgaands vloeijenden stijl, waarin hij het werk heeft overgebragt, terwijl de uitgever gezorgd heeft voor eenen bijzonder netten compressen druk in 331 bladz., goed papier en voor een vignet in tint, waarover wij geene opinie zullen uitspreken.

JOH. C.Z.

1 Wij willen hiermede echter niet gezegd hebben, dat wij deelen in des Schr's beschouwingswijze over inlandsche stammen in het algemeen. Wij gelooven niet dat er eene natuurwet bestaat, onmededoogend genoeg om de verdelging en uitroeijing voor te schrijven der oorspronkelijke bewoners van al die gewesten, welke de Europeaan goedvindt tot zijne koloniën te verklaren. - Wij beamen slechts de meening, dat men met kracht en doortastend moet handelen en niet zijne toevlugt moet nemen tot halve maatregelen, welke het zoo noodzakelijke ontzag van woeste horden voor onze meerderheid slechts kunnen ondermijnen.

***William Wallace, bevrijder zijns Vaderlands. Historisch-Romantisch tafereel*. 2 *deelen. Amsterdam, Joh. van der Hey en Zoon*. 1853.**

Ons afkeurend oordeel over dit werk kan in weinige woorden gemotiveerd worden. De onbekende auteur had zich ten doel gestsld de saga's, die nog heden ten dage in de heuvelen van Schotland voortleven, en met verwonderlijke getrouwheid van geslacht tot geslacht worden overgebragt, tot één geheel te verzamelen, en in behagelijker gewaad aan zijne langenooten aan te bieden. Wij gelooven dat dit doel door eene verzameling der *Märchen* zelve bereikt ware geworden, en men den verzamelaar dank hadde gebragt voor dien moeijelijken doch niet onveruchtbaren arbeid. Doch toen de auteur die overleveringen in één kunstprodukt wilde verzamelen, bond hij zich zelv' de handen, en kon zijn verhaal niet anders worden, dan eene aaneenschakeling van de wonderlijkste avonturen en *tours d'adresse*, die de hoofdpersoon des verhaals ten uitvoer brengt. De karakters zijn niet geteekend, de schrijver bekommert zich om deze niet; de tijd van Wallace is ons niet aanschouwelijk gemaakt; de dialoog is gerekt, onwaar, onjuist; dan tot in het belagchelijke stijf, dan weder voor een onderdaan, een lijfeigene ongehoord en onnatuurlijk los. Doch dit alles kon de auteur verzuimen, zijn doel was alleen eenige *Märchen* aaneen te schakelen, die, zoo als wij ze hier moeten verduwen, alle bekoorlijkheid missen. Wij aarzelen dus niet over dit werk als kunstprodukt een afkeurend oordeel uit te spreken, terwijl het voor een Sagaboek veel te onvolledig en oppervlakkig is.

Dat wij het boek met moeite ten einde bragten, wijten wij echter ook vooral aan den vertaler. Welk denkbeeld van, en oefening in onze ‘rijke moedertaal’ deze heeft, is ons een raadsel. Het boek wemelt van gallicismen en germanismen, verkeerde constructiën, *participia praesentia*, die zich hier in al hunne stijfheid vertoonen, en nieuwe woorden, voor welker zamenstelling wij den uitvinder geen octrooi zouden toekennen. Vele voorbeelden zijn al te curieus, om ze hier niet aan te halen. Dit zij mijne verschooning, als ik eene lijst van fouten mededeel, grooter dan men gewoonlijk in eene aankondiging aantreft.

VOORREDE. Zindoelden; bl. 1, romantikers; bl. 35, gevestigde handwerken; bl. 51, niemand zag hem, zonder gedrongen te zijn tot lan-

geren en aandachtigen blik; bl. 71, lange blik; bl. 96, Hij mogt een goed specimen van den Noormanschen Edelman zijn genoemd geweest in het vroegere gedeelte der XIIIde eeuw; eodem, vol ridderlijk; bl. 97, met steenen rijkst bezet; bl. 100, bandrekel; bl. 105, verlangde zeerst; bl. 111, dan heb ik u verongelijkt, in zoo verre, en ik wil amende doen, in zoo verre van u te zeggen, enz.; bl. 135, gewaardig u vrij toe te laten; bl. 147, iemand tot instemming krijgen; bl. 149, eenig wel uitziend meisje; eod., door alle middel; bl. 150, schurkschen ridder; bl. 151, tot bewustheid brengen van de rol, die hij hem had toegekend; bl. 172, waarom zou er ook zulk een niet kunnen toeven in een oord, zoo allezinds in woeste overeenstemming? Gij hebt de opvolging aan uwen vader gewonnen; bl. 173, een bona fide Et tin (bergreus); bl. 178, geruischloos; eod., *niet* en *noch* by eene ont. kenning, voor *niet* en *of*; bl. 179, Zie dien helderen hemel, type voor de reinheid des gemoeds. Type! NB., een eenvoudig bergmeisje uit de eeuw van Wallace, spreekt! bl. 181, wat met u aan te vangen na, zie ik niet door; eod. ongehavend, voor gehavend; bl. 215, *plaid*-stof; bl. 221, ja al hebt gij voor zeven achtsten een mannelijken geest, niet te min zijt gij eene echte vrouw; bl. 224, kauderwaalsch; bl. 229, een actief doorzettend handelen (d.i. driemaal handelen); bl. 251, een pijl aan den vijand present doen; bl. 266, het zou even dat zijn, voor; het zou hetzelfde zijn; bl. 295, rijk kostbaar; bl. 298, feil slaan; bl. 299, aldoor, voor: gedurende al dien tijd; bl. 299, wondheelerij, voor: heelkunde; bl. 299, ja zelfs de weinig begrijpende Simon.

Ik vermoed, dat men niet verlangen zal op deze wijze ook het tweede deel te doorloopen. Genoeg om den lezer te toonen, dat wij regt hadden den vertaler te vragen, welk denkbeeld hij van onze taal heeft?

De druk kon netter zijn; het vignet?.... als zoo velen.

Hartelijk wenschen wij, dat de auteur niet weder dergelijke verhalen zamenflanst, doch doet hij het, welnu, laat dan de uitgever ze liever niet bij ons introduceren, en wil hij dit toch doen, dat dan ten minste eene betere vertaling het boek ten deel valle!

M.

Iets over de agrarische wetten bij de Romeinen.

Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη.

Er is in den jongsten tijd in het openbaar een en andermaal sprake geweest over deze wetten; waarbij, trouwens, wederom zienswijzen voor den dag kwamen, die, na de schriften van eenen Niebuhr en Savigny, om geene andere namen te noemen, voor het minst als verouderd mogten beschouwd worden. Dat de namen der Gracchen daarbij genoegzaam in eenen adem, doch juist niet eershalve, genoemd werden, behoeft verder dan ook geene verwondering te wekken: eeuwen achtereen was men geene andere voorstelling gewoon. - En toch grijpt de regte kennis dezer wetten veel dieper in het wezen der Romeinsche geschiedenis, dan men aanvankelijk wel gelooven zou; Niebuhr zelf althans verklaarde gulweg, dat hij geen duidelijk inzigt daarin gekregen had, voor hij zich met den waren oorsprong en den eigenlijken aard der agrarische bewegingen had bekend gemaakt. Eerst de regte kennis van den verwikkelden toestand van Romes domeingronden verspreidde hem een geheel nieuw licht over dit volk.

Dat dit licht nogtans zich niet meer algemeen heeft verbreid, dan vaak blijkt het geval te wezen, daarvan ligt de schuld gedeeltelijk aan Niebuhr zelven. Zijn groot, altijd fragmentarisch werk, ofschoon het den naam van den diepzinnigen, veelomvattenden geleerde onsterfelijk maakt, munt geenszins uit door behagelijken vorm, en is daarbij dikwijls zeer onduidelijk. Van den anderen kant hebben

tevens eigenaardige omstandigheden, gelijk wij verder zien zullen, er ruimschoots toe medegewerkt, om de Gracchen in een verkeerd daglicht te stellen, waaraan het moeijelijk valt hen te onttrekken. Zij zijn eenmaal revolutie-mannen! Wat daarvan ook zijn moge, we vonden onwillekeurig aanleiding om eenige bladzijden neêr te schrijven over de wetten aan het hoofd van dit opstel genoemd. De geachte lezer verwachte hierbij niets nieuws. Wij wilden slechts eenige resultaten mededeelen voortgevloeid uit de vorderingen, welke, in de laatste jaren vooral, in de geschiedenis der Romeinen gemaakt zijn, zonder dat wij het juist noodig vonden daarbij telkens namen of plaatsen van schrijvers aan te halen. Vroeger leverden wij zelven eene geringe bijdrage op dit belangrijk gebied. Zij zulks intusschen slechts beschouwd als in het voorbijgaan gezegd, voor dezen of genen welligt, die het ons als een verwijt mogt willen voorwerpen, wanneer we soms hier of daar uit eigen geschrijf vertalen. Wij geven het feit eerlijk aan, terwijl wij de qualificatie er van gaarne aan anderen overlaten. Wat wij ons voorstelden was alleen een zoo duidelijk mogelijk inzigt te geven van een hoogst belangrijk geschiedkundig onderwerp; waarmede wij ons ten minste bij dat gedeelte van ons publiek hoopten te verpligten, hetwelk, de bronnen zelve minder naderende, bij gevolg ook veel van wat daarover geschreven is niet leest. Het zou ons hierbij weinig moeite kosten, om eene lange lijst te laten volgen van allerlei grootere en kleinere schriften, direct en indirect over ons onderwerp handelende. Voor dengenen, die een afzonderlijk geheel in eenige nieuwere taal daarover mogt wenschen te kennen, zij het genoeg hier te noemen ‘*Des lois agraires chez les Romains*, par M. Antonin Macé, Doct. ès- Lett., etc., Paris 1846,’ - een vrij volledig en duidelijk boek van bij de zeshonderd bladzijden, waaronder nogtans wel eenige, waarop nog al aanmerkingen zouden te maken zijn.

Voor wij echter tot de korte beschouwing eeniger agrarische wetten zelve overgaan, is het voor het regt verstand dier zaken noodig, eenen vlugtigen blik te werpen op den ouden staatkundigen toestand van Rome, voornamelijk van het plebs. Vooral uit de verkeerde opvatting van dit laatste woord is er, reeds bij de Romeinsche schrijvers zelven, zoo vaak misverstand ontstaan, zoo menige valsche voorstelling hebben wij daaraan te danken, zooveel verwarring is daar-

uit bij de te boek stelling der vroegste gebeurtenissen blijkbaar doorgedrongen, dat het geenszins overtollig heeten mag een en ander wat breeder uit een te zetten. Het dadelijk verband hiervan met ons eigenlijk onderwerp zal gewis te spoedig voor den dag komen, dan dat wij nog meenen zouden ons vooraf over onze wijdloopigheid te moeten verontschuldigen.

De stichting van Rome verliest zich in de grijze oudheid. Het is ons hier om het even, of de zoo vermaard gewordene wereldstad reeds vroeger door een ander volk, dan dat hetwelk zijnen beroemden naam aan haar ontleende, is bewoond geweest. Even min behoeven wij hier de nasporingen mede te deelen, omtrent den juisten tijd, waarin die stichting of, wil men dan, wederbevolking zou hebben plaats gehad. De oude Romeinen zelve konden het daaromtrent tot geene zekerheid brengen: hunne beste achterwaartsche berekeningen (welke trouwens eerst verscheidene eeuwen na den oorsprong van hun volksbestaan gemaakt werden), stellen die gebeurtenis ongeveer in het midden der achtste eeuw vóór onze jaartelling. Hoe zij onderling ten opzigte van dezen ouderdom nog verschilden, waarbij de afwijking van sommigen, zooals van Sallustius, vrij aanmerkelijk was, en zelfs op eenige eeuwen kan gebragt worden, nemen wij gereedelijk aan als genoegzaam bekend. - Doch hoe weinig vastheid wij overigens ook omtrent den tijd van den oorsprong des volks bezitten mogen, met meerdere zekerheid gewis kunnen wij aannemen, dat het Rome der Romeinen aan eene Albaansche kolonisatie zijn ontstaan te danken had[1] Wat de sage daarvan meldde, alsof de stad aan-

1 Dergelijke kolonisatiën geschiedden in den oudsten tijd, en voor een gedeelte ook nog later, óf naar eene onderhoorige stad, 't zij men die vroeger zelf aangelegd of geheel veroverd had (in het eerste geval meestal, om zich een nieuw geschikt handelspunt te bezorgen, of om zich van eene bezwarende overbevolking te ontlasten), - óf men dwong eenen vijand door de wapenen, om althans een gedeelte van zijn gebied aan een zeker getal nieuwe, bijgebragte burgers af te staan. Het gebeurde juist ook wel, dat de eene of andere partij, om politieke redenen, hare oude woonplaats min of meer ged wongen verliet; wanneer zij namelijk, gelijk hier te Alba het geval schijnt geweest te zijn, het onderspit had moeten delven; of dat die, door welke andere omstandigheden dan ook soms genoopt, zich elders ging vestigen en waarbij zij vaak eene ledige stad kon vinden, om zich neer te zetten. Een vond als deze behoefde in die woelige eeuwen waarlijk niet onder de zeldzaamheden gerekend te worden, en de lezers van Xenophon weten reeds, hoe het hieromtrent mede in Azie gesteld was. Intusschen moet men ook, vooral wat die oudste steden van midden-Italië betreft, zich geen al te gunstig denkbeeld vormen van hare bevolking en uitgebreidheid. Hier te minste, zou, wanneer Rome dan al gesticht of bewoond ware geweest vóór de Albanen of Latijnen, de winst slechts bestaan hebben in het vinden van een onregelmatig aantal onaanzienlijke hutten. - Waarom wij nu kortheidshalve maar de uitdrukking bezigden van ‘het Rome der Romeinen’ behoeft gewis geene verdere aanwijzing.

vankelijk zou zijn bevolkt geweest door eene zamengeschoolde bende herders en vagebonden, is blijkbaar onwaar en ten eenenmale overdreven; in ieder geval wordt dit verhaal ook niet zoo sterk gekleurd bij de beste Romeinsche schrijvers zelven gevonden, als menigeen zich dat uit een vroeger schoolboek herinneren mag. De Romeinen hadden slechts dit met de meeste volkeren der oudheid gemeen, dat zij hun oorsprong bij voorkeur aan zoo geringe, en dan nog liefst aan zoo wonderbaarlijke beginselen, als maar mogelijk was, toeschreven, alleen opdat de glans van de lateren zoodoende des te schitterender zou kunnen uitstralen, en zonder daarbij juist angstig toe te zien, of diezelfde ver teruggevoerde voorvaderen hun eigenlijk wel in alle opzigten tot groote eer verstrekten; even als vele hunner Italiaansche naneven zich al gelukkig genoeg gevoelden - getuige het spreekwoord, - wanneer zij eenen stamheer konden halen uit de Hel van Dante. - Uit de aandachtige beschouwing, intusschen, hunner vroegere staatsinrigting (met voldoende zekerheid, wat de hoofdtrekken aangaat, op te maken én uit hetgeen daarvan duidelijk gebleven was, én uit hetgeen daarvan later als gewijzigd of veranderd werd opgegeven, en welke staatsinrigting zij zelven, tamelijk inconsequent zou men mogen zeggen, voor even oud uitgaven als de ongeregelde stichting hunner stad), kan met reeds met genoegzamen grond het gevolg trekken: dat eene natie, die zich mede op zulke aristocratische beginselen gevestigd had, geenszins gezegd mogt worden uit eene horde halve wilden ontstaan te zijn. Het was immers eene regering van geslachten met eene koning aan het hoofd, benevens eenen senaat, waarin de aanzienlijksten uit hun midden gekozen werden; en wanneer wij hier op de omstandigheid letten, dat ongeveer op denzelfden tijd te Alba een ommekeer in het bestuur moet hebben plaats gehad, waarbij de koninklijke regering werd afgeschaft, dan lijdt het bijna geen twijfel, of het was juist de monarchale partij, ten minste eene fractie

daarvan, welke de kern uitmaakte van den nieuwen staat. Deze geslachten, wijders, hadden hunne cliënten of, zooals het woord aanduidt[1], onderhoorigen: eene soort van half-vrije lieden, die tegenover hunne patronen nogtans meer stonden als kinderen over hunnen vader, dan wel als slaven tegenover hunne heeren. De oorsprong van deze eigenaardige staatkundige verhouding, welke men bij meer volkeren der oudheid, gedeeltelijk ook bij de latere Venetianen aantreft, is moeijelijk op te sporen; waarschijnlijk waren het aanvankelijk verspreide familiën, niet magtig genoeg om op zich zelve te staan, en die van lieverlede, of gedwongen, of vrijwillig, zich aan andere hadden onderworpen, op vrij aannemelijke voorwaarden altijd. Beiden groeiden vervolgens met elkander op als burgers van denzelfden staat, in eene betrekking, welke ons onwillekeurig de kasten in het Oosten voor den geest brengt, waarmede men zich echter wachten moet de cliënteel niet te ver te vergelijken. Het kan ook zijn, dat bij het openen eener vrijplaats op den Kapitolijnschen berg, gelijk dit bij den aanvang plaats had, enkele personen of hoofden van gezinnen zich gaarne aan dezeflde bepalingen onderwierpen, aan welke zij zagen, dat een gedeelte der bevolking van den pas gevestigden staat, niet zoo ongelukkig juist, reeds onderworpen was.

Inmiddels kwamen er telkens nieuwe bewoners bij, die, sterk of vermogend genoeg om zich niet als cliënten te laten inlijven, daarom evenwel door de geslachten of Patriciërs niet in hun midden, met al de regten welke zij zelve bezaten, werden opgenomen en die alzoo eene tusschenbevolking daarstelden, welke in den beginne gewis in ieder opzigt onbeduidend was. Eerst bij de inlijving der moederstad, Alba, kreeg zij eene gewigtige beteekenis door de uitbreiding, welke zij daardoor bekwam, en ook eerst van toen af, moet men aannemen, dat het *plebs* (de menigte), onder welken naam nu allen, die noch tot de Patriciërs, noch tot de cliënten behoorden, begrepen werden, als staatkundig ligchaam begon te bestaan. Slechts zes of zeven der aanzienlijkste Albaansche geslachten werden bij die gelegenheid onder het Romeinsche patriciaat gebragt, ofschoon de bevolking van Rome daarbij verdubbelde. Wij vinden later nog eene enkele reis vermeld, dat een vreemd

1 *Cliens, cluens*, van *clueo* (bij Plautus enz.), κλύω - naar lemand hooren.

magtig geslacht, - zooals dat der Claudiërs, kort na de verdrijving der koningen, hetwelk ten gevolge van oneenigheden in zijn vaderland zich te Rome kwam neêrzetten, - nog onder de Patriciërs werd opgenomen; waarbij het schier onnoodig is op te merken, dat het reeds in den aard der zaak zelve lag, dat hunne corporatie slechts zelden eene dergelijke uitbreiding onderging, en zij tot die opneming niet bijzonder genegen waren tevens. Het plebs daarentegen kon van tijd tot tijd ligt nog eenige versterking bekomen, en maakte zoo doende weldra de grootste helft der ingezetenen uit. Doch nu houde men reeds dadelijk in het oog: dat een ieder wie alzoo onder dien algemeenen naam van *plebs* begrepen was, daarom nog geenszins tot het *gemeen*, in de ongunstige beteekenis van dit woord namelijk, behoorde, gelijk het zoo dikwijls bij onze schrijvers heet. Men lette slechts op het klein aantal Albaansche familiën dat werd uitgezonderd, terwijl alle andere, zonder onderscheid, plebeijsche werden. Deze laatste waren natuurlijk niet allen armen; alhoewel de Patriciërs, onder meer voorregten, welke zij zich tegenover hen hadden voorbehouden, tevens wel hadden gezorgd, dat hunne eigene rijkdommen dagelijks konden toenemen ('t zal weldra blijken), zonder dat diezelfde ontwikkeling voor de Plebejers mogelijk was, die integendeel meer en meer verarmen moesten. Toen deze intusschen, nog geene twintig jaren na den laatsten Tarquinius, de drukkende overheersching der Patriciërs zoo moede waren geworden, dat zij besloten liever een ander oord op te zoeken, en zij reeds begonnen met Rome te verlaten en zich op eenigen afstand neêr te slaan, toen lieten diezelfde Patriciërs zich nog altijd aan die afgevallen bevolking genoeg gelegen zijn, om alles aan te wenden ten einde haar wederom in de stad te krijgen, hetgeen men natuurlijk nimmer zou gedaan hebben, wanneer het slechts arm volk of gemeen was geweest; want welke staat zou onder dezelfde omstandigheden al die klanten maar niet liever bedaard laten optrekken? Doch de beteekenis, welke het woord plebs later meer algemeen ontving, was oorzaak, dat inzonderheid deze gebeurtenis door de geschiedschrijvers verkeerd werd opgevat, althans voorgesteld. Plebejer toch, om het nog even kort en duidelijk te herhalen, heette ieder vrij burger, die geen Patriciër was, en Patriciërs waren alleen afstammelingen der oudste geslach-

ten, der familiën, welke den staat hadden gegrondvest. Deze, schier even oude, dubbele bevolking stond van den oorsprong af scherp tegenover elkander, en gaf waarschijnlijk tot de sage aanleiding, dat Rome niet alleen door eenen Romus, of Romulus, maar door eenen Remus er bij gesticht zou wezen, - alzoo door tweeling-broeders, die trouwens niet lang broederlijk van zin waren gebleven.

Het valt niet te ontkennen, wanneer men vlugtig nagaat, hoe de pogingen der Patriciërs, bij den langdurigen politieken strijd, die er sedert gevoerd werd, steeds strekten, om alle mogelijke voorregten voor hunnen stand alléen te behouden, terwijl de Plebejers van hunnen kant even rusteloos voortgingen, voor zich diezelfde voorregten aan hunne tegenstanders te ontwringen, - waarbij men van beide partijen maar gelijkelijk erkennen moet, dat zij zich niet altijd van even eerlijke wapenen bedienden, - dat dan bij den eersten oogopslag het regt meer schijnt te zijn aan de zijde van eerstgenoemden, daar deze toch de regtstreeksche afstammelingen waren van hen, die altijd als de eerste bevolking zijn aan te merken, en bij wie de voorvaderen der Plebejers voor het grootste gedeelte waren ingelijfd. Doch vooreerst was dit dan toch niet met allen het geval geweest, gelijk in korte trekken werd aangewezen; en wat dan nog dat poëtisch verhaal van de onderwerping van Alba betreft, uit de omstandigheid alleen, dat nog sommige geslachten daaruit onder de Patriciërs werden opgenomen, mag men gerustelijk opmaken, dat wij hierbij niet te zeer aan eene volkomene overwinning hebben te denken. Het lied, of de liederen, waarin al de bijzonderheden dezer gebeurtenis voor de lateren waren bewaard, droegen gewis eene sterke nationale tint, en wie zou het, in één woord, te gewaagd vinden, indien wij verder daarbij eenvoudig aannamen, dat in elk geval Livius, uit ligt te bewijzen partijdigheid, ze wel zoo wat versneden kan hebben ter eere der voorvaderen; daar wij toch bij eene belegerings-historie van veel lateren tijd, en dus in een vrij overeenkomstig geval, hem klaarblijkelijk kunnen overtuigen, van, stellig tegen beter weten aan, de zaken der Romeinen gunstiger te hebben voorgesteld, dan zij werkelijk gestaan hadden[1]. Maar gesteld zelfs, dat

1 Voor sommigen is het welligt noodig, deze beschuldiging van Livius eenigzins nader toe te lichten. Wij bedoelen hier zijn verhaal omtrent Porsenna, reeds door de Beaufort grondig wederlegd. De heerschende, en tot voor eene eeuw zelfs eenige voorstelling der omstandigheden van het hier bedoelde beleg, gelijk die door alle schrijvers zonder verder onderzoek uit Livius werden afgeschreven, en waarbij dan alles zoo fraai voor de Romeinen afliep en Porsenna als goed vriend van hen scheidde, - is overbekend. Minder bekend is het welligt altijd nog, dat Rome bij die gelegenheid wel degelijk genomen werd, en de overwinnaar zelfs harde wetten voorschreef. Zoo spreekt Plinius onder andere van het verbod, bij het *verdrag* met den aanvoerder der Etruscen bepaald: om geen ander ijzer te mogen gebruiken dan voor den ploeg. Kon men zoo iets opleggen, wanneer Rome niet onderworpen was geweest, en volgt daaruit niet van zelf, dat de Romeinen zelfs hunne wapenen hadden moeten uitleveren? Plinius had daarbij slechts niet van *verdrag* moeten spreken. Doch het verschrikkelijke woord is door Tacitus in al zijne naaktheid genoemd, als die in zijne Historiën, ergens van den tempel van Jupiter op hot Kapitool gewagende, in 't voorbijgaan zegt: ‘dat zelfs Porsenna bij de overgave der stad’ (*dedita urbe*).... enz.; want wij hebben hier die plaats, welke vóor de Beaufort door allen was over het hoofd gezien, doch hem voornamelijk tot zijn naauwkeurig onderzoek leidde, welks resultaten vervolgens Niebuhr nog vaster stelde, niet verder noodig. Ook Dionysius vermeldt nog, dat den Romeinen destijds een gedeelte van hun land werd ontnomen. - En zou Livius nu onkundig zijn geweest van een zoo gewigtig feit? Neen voorwaar; want uit zijne eigene verspreide berigten mag men het tegendeel vaststellen. Zie hier hoe gemakkelijk. Het was namelijk eene gewoonte in deze tijden, genomene steden te tierceren in haar landbezit. Rome was, gelijk Livius zelf berigt, door Servius verdeeld in 30 tribussen. Deze tribussen stonden in directe verhouding tot het gansche grondgebied, en zoo omgekeerd. Later, berigt hij, kwam daar nog eene bij. Haar gezamenlijk getal was alzoo 31. Maar nu leest men weêr bij hem, en dat zoo zonder de minste aanmerking er naast: dat er bij den dood van Tarquinius 21 waren. Waar waren alzoo die overige gebleven? Immers getierceerd en op dat tijdstip nog niet heroverd! Trouwens Livius schreef ook eene zeer *vaderlandsche* historie, zou Bilderdijk hebben kunnen zeggen, en het kostte hem hier

die zaken met Alba zich al hebben toegedragen, gelijk wij ze vinden te boek gesteld, en dat alzoo op dien tijd de gansche massa door elkander, deels *par droit de conquête*, deels *par droit du plus fort*, als *minder bevoorregte* burgers werd geconstituëerd, - burgers bleven de Plebejers toch altijd, en mogten zij dus zelfs oorspronkelijk geheel onderworpen zijn geweest, dan gelooven we nog niet dat daarom hun *regt*, om

gewis te veel, om de waarheid aan den dag te brengen. - Genoeg intusschen over dit punt, en alleen nog dit, voor hem die vragen mogt: maar waarom herstelde Porsenna, als hij dan de stad genomen had, Tarquinius niet op den troon? Dit was niet in het eigenlijk belang der Etruscen; het voordeeligste bleef, om Rome slechts te kortwieken. Van hare koningen hadden zij bovendien reeds ongelukkige ondervinding gehad. Alleen de gelegenheid voor dezen oorlog greep Porsenna gretig aan; doch daarop liet hij den eenmaal verjaagden aan zijn eigen lot over, die zich met hem ook brouilleerde, en naar elders trok, naar Tusculum, om de Latijnen op te zetten.

naar dezelfde politieke regten met hunne medeburgers te dingen, te ontkennen is; dat men hun stelselmatig voortstreven naar algemeenen gelijkheid *a priori* veroordeelen mag. Wij willen de vraag hier niet doen: of het dezer tweede bevolking, meerendeels nog uit de afstammelingen bestaande derzelfde moederstad, wanneer zij al eens als slaven waren ingelijfd, niet wettig had vrijgestaan zich van hunne overheerschers los te maken: en of verder, als die overheerschers alle middelen aanwendden, om hen onderworpen te houden en het meeste voordeel van hen te trekken, zij insgelijks niet alle pogingen in het werk mogten stellen, om hun lot althans te verbeteren? Wij willen evenmin in eene algemeene beschouwing treden, welke ons ligt te ver zou afleiden, door op te merken, dat, gelijk eenmaal uit Gallen en Franken, uit Saksers en Normandiërs, uit Ieren en Engelschen[1] enz., eene eenige en zelfstandige natie is opgegroeid, zoo in het algemeen de voorregten van het eene deel der onderdanen boven het andere, langen tijd, kunnen staande gehouden worden, maar zich toch ten laatste door den natuurlijken drang der omstandigheden, telkens door de onderliggenden in hun voordeel aangegrepen, in eene algemeene gelijkheid van alle onderdanen, van welke afkomst ook, moeten oplossen; ofschoon daarom voor de regtbank der menschheid de goede zaak der aanvankelijk onderliggende bevolking niet wordt in twijfel getrokken. Liever slaan wij nog even het oog op den oudsten staatkundigen toestand der Plebejers, om vervolgens, voor zoover dit opstel zulks vereischt,

1 Wij komen de aanmerking gaarne voor, dat deze ter loops gemaakte vergelijking tusschen den alouden toestand der Gallen en Franken, enz., met de tweeslachtige bevolking van Rome niet in ieder opzigt steek houdt; doch het derde, hetwelk, volgens Aristoteles reeds, slechts in elke vergelijking behoeft waar te zijn, is hier ruim genoeg te vinden. Verder zou men misschien nog kunnen opmerken, hoe bij genoemde volkeren langzamerhand als van zelf eene verbroedering ontstond door het uitsterven en het vermengen door aanhuwelijking der oorspronkelijk gedemarkeerde geslachten; terwijl het laatste althans te Rome niet kon plaats hebben, doordien de huwelijken tusschen patriciers en plebejers verboden waren. Doch behalve dat dit verbod met den tijd werd opgeheven (zie bl. 298), en men daarbij zou kunnen voegen, dat b.v. in Engeland, reeds in de gewone titels van *earl* en *count* het bewijs voorhanden is, dat de oorsprong van geslachten zelfs na verloop van verscheidene eeuwen nog niet altijd verdwijnt, - zoo wilden wij ook slechts aanstippen, en niet meer: dat alle hebridische bestanddcelen in een volk eindelijk noodwendig uitloopen op een staatkundig geheel, hetzij dan meerdere of mindere beletselen zulks langer of korter tegenhielden.

medé kortelijk na te gaan, wát zij daaraan gedurig wisten te verbeteren, waarbij alsdan de agrarische wetten van zelve ter sprake zullen komen; zonder verder bij het onderzoek stil te staan, of primitief het regt al of niet aan hunne zijde was, of nogmaals de vraag op te werpen: waarom men hen juist meer zou willen veroordeelen dan zoo vele volken uit den ouden en nieuwen tijd, die naar politieke eenheid, naar gelijkheid voor de wet, gestreefd hebben? Trouwens, de redelijke mensch wil dat ook niet; maar het lezend publiek werd eeuwen lang misleid door de scheve voorstelling, welke de Romeinsche geschiedschrijvers, deels onwillekeurig, deel uit partijdigheid (waarover straks nog met een enkel woord), van al deze zaken gaven, tot dat eindelijk Niebuhr uitvoerig aantoonde, dat men toch in die vroegere Plebejers niet steeds, volgens den ouden slenter, oproerige Heloten moest zien, maar eenvoudig een volk, hetwelk voor zijne vrijheid kampte. - Niebuhr had natuurlijk voorgangers, even goed als Columbus; maar eerst door hem zijn wij in staat gesteld eene zoo allezins gewigtige geschiedenis, als die der Romeinen altijd blijft, in weêrwil van de wijze waarop zij tot ons gekomen is, in het algemeen goed te begrijpen; en deze hoofdverdienste kan nimmer worden uitgewischt door de billijke tegenwerpingen, welke men hier en daar tegen zijne werken maken mag. Waar zou dit nogtans ook het geval niet wezen bij eenen zooveel omvattenden arbeid als de zijne? - Keeren wij echter liefst onmiddellijk tot onze Plebejers terug.

In den beginne dan waren dezen uitgesloten van alle staatkundige regten. Niet alleen, dat zij geene leden mogten zijn van den senaat; maar zelfs tot de vergaderingen der curiën, waarin de overige burgerij bij algemeene beraadslagingen werd verzameld, was hun de toegang geheel ontzegd. Tusschen hen en de Patriciërs konden geene wettige huwelijken worden gesloten, en even eens werden zij onbevoegd geacht tot de waarneming van priester-betrekkingen. Alle magt, in één woord, rustte in de handen der Patriciërs, die hen letterlijk in niets lieten deelen, behalve in het voeren van den oorlog, en het betalen der belastingen. Vervolgens waren nog de voordeelen van den krijg, ten opzigte van het grondgebied hetwelk men gedurig aanwon, uitsluitend voor de Patriciërs. Al het veroverde

land, namelijk, dat staats-domein werd, mogt door dezen in eene soort van onbepaalde erfpacht worden aangeslagen, waarvoor zij slechts de tienden van het veldgewas en een vijfde der boomvruchten behoefden op te brengen; met welke opbrengst dan nog vaak geweldig de hand werd geligt. - Dit privilegie moge sommigen vrij zonderling toeschijnen; doch Appianus merkt daaromtrent eenvoudig op, dat de Romeinen zulks instelden, dewijl dikwijls een nieuwe oorlog ontstaan was, vóor men nog den tijd had gehad de in eenen vorigen pas veroverde landerijen behoorlijk te verdeelen, of hoe ook te regelen. In ieder geval bleven zij het eigendom van den Staat, tegen wien geene verjaring kon worden ingebragt, en die dus te allen tijde ze met het volste regt kon terug nemen; gelijk zulks dan ook van den oorsprong af, zoo al niet dagelijks, toch meermalen voor het aanleggen of uitbreiden van wegen, als anderszins, geschied mag zijn. Intusschen zij het hier ter plaatse genoeg er alleen op aan te dringen, dat de Patriciërs alzoo mede het exclusief vruchtgebruik bezaten der domeinen, zonder daarbij voor als nog in eenige verdere bijzonderheden te treden; terwijl wij wijders dengenen, die verlangen mogt nader ingelicht te worden, omtrent den waarborg van staatswege, dien de eigendunkelijke bezitnemer of vruchtgebruiker had tegenover derden, die een zelfde algemeen regt hadden op zijne slechts *genomene* landen, en omtrent honderd punten meer van dien aard, - eens vooral verwijzen naar een onschatbaar werkje van Savigny ‘das Recht des Besitzes,’ hetwelk reeds om den regtsgeleerden naam van den schrijver in dezen allezins belangrijk mag heeten.

Maar de Plebejers, inmiddels, kregen die nimmer iets? - Ja wel; somwijlen werden hun eenige gronden in vollen eigendom afgestaan, die zij alsdan naar goedvinden onderling konden verdeelen, of gemeenschappelijk behouden, voor weiden of andere einden. En op dat eenmaal toegewezen, geassigneerd land, behield de staat zich geene regten voor, behalve eene zekere grondbelasting, doch geene tienden meer. Zoodanig land heette privaat-land (*ager privatus*), in tegenoverstelling van al wat domein was of *ager publicus*. Het komt vaak op de juiste onderscheiding dezer benamingen aan, en zoo zij hier tevens uitdrukkelijk opgemerkt: dat de woorden *bezit, bezitting, bezitten*, even als in

't Latijn *possessio, possidere*, eigenlijk geene andere beteekenis hebben, waar het althans vaste goederen geldt, dan van *vruchtgebruik*, in *vruchtgebruik hebben*, enz.; terwijl daarentegen *eigendom* (*dominium*) slechts van dat erf moet gebezigd worden, waarvan iemand, behoudens de regten altijd die de staat heeft om van de eigendommen belastingen te heffen, de volle heer en meester is. - Alzoo waren de Patriciërs *bezitters* (in zoover, namelijk, zij staatsgronden inhadden), de Plebejers *eigenaars* van hun land. Genoeg inmiddels, om vooraf reeds te doen begrijpen, hoe ook uit onkunde vaak tegen wetten werd uitgevaren, welke de *bezittingen*, en dus slechts *in vruchtgebruik gehoudene landerijen*, aanrandden. Trouwens vóor Heyne (op wien wij terug komen, daar wij anders voor ons plan te ver zouden vooruit loopen) zijn deze door alle schrijvers met *eigendommen* verward.

Nu zou men echter, wel wat te spoedig, de gevolgtrekking willen maken: dat de volle eigendom van eenig land toch steeds veel voor had boven het altijd precair bezit der Patriciërs, en dus in dit geval de Plebejers waarlijk niet achterstonden.

Indien de zaak met een algemeen antwoord mogt worden afgedaan, dan zou men door bloot op het feit te verwijzen, hoe er meer dan eene eeuw te Rome gevochten is, door de Patriciërs, om alles te laten gelijk het vroeger was, door de Plebejers, om liever tot dezelfde regten te geraken ten opzigte van den *ager publicus*, - al terstond tot de beslissing kunnen komen: dat de Plebejers dan toch weêr geenszins tot de bevoorregte partij behoorden. En zulks was ook in het geheel niet het geval. Vooreerst greep dat assigneren van land ook al zoo dikwijls niet plaats, en geschiedde dit dan nog niet bij zulke belangrijke portiën. Van tijd tot tijd slechts onder de koningen, die anders den Plebejers in den regel persoonlijk goedgunstig waren, smeet men hun als 't ware een brok toe, om den mond te stoppen en de reeds vroegtijdig geopperde aanspraak, om minstens gelijk genot te hebben ten aanzien van die landerijen welke men gezamenlijk had helpen winnen, te versmoren. Daarbij ging men zorgvuldiger te werk bij het innen der grondlasten dan bij de heffing der tienden, ten opzigte van welke laatste wij althans de bewijzen in handen hebben, welke ons zoo even veroorloofden te zeggen: dat daarmede vaak geweldig de hand werd geligt; terwijl men, volgens ons beste

weten altijd, niet even goed zou kunnen bewijzen, dat diezelfde laxiteit heerschte bij de betaling van eerstgenoemde belasting. Trouwens hiertoe bestond ook zooveel kans niet, in aanmerking genomen de wijze waarop en de ambtenaar door wien deze geïnd werd, in tegenoverstelling van die publieke verpachtingen der tienden, waarmede zoo bij herhaling erbarmelijk werd geknoeid[1]. Vervolgens stonden die private landerijen al meer en meer, gelijk men zich ligt verklaren kan, in zoo onbeduidende verhouding tot de bezittingen der Patriciërs, waardoor zij meestal geheel waren ingesloten, dat ze niet zelden juist daardoor voor het plebs geheel verloren gingen. Dit moge zich dus verklaren. Niet alle Patriciërs waren natuurlijk rijk, evenmin als juist alle Plebejers arm waren. Doch uit hetgeen vooraf ging, kan men reeds duidelijk genoeg opmaken, hoezeer de eerstgenoemden in massa dagelijks rijker moesten worden, en daarentegen de klasse der laatstgenoemden eer achter- dan vooruit moest gaan. Nu waren er voor de geregelde bebouwing, zelfs der kleinere grondstukken, door het gedurig afwezig zijn voor den krijg, in het algemeen slavenhanden noodig. Bezat een Plebejer die niet, dan konden zijne akkers hem ook niet veel voordeel aanbrengen; terwijl de Patriciërs er ligt een groot getal slaven op konden nahouden (ook een deel der krijgsgevangenen verwees men soms daartoe), en zoo doende hierdoor minder te lijden hadden[2]. - Niet alleen toch moet hier in aanmerking genomen worden, hoe dus de kleine eigenaar, tegenover den grooten bezitter, bij gelijk drukkende omstandigheden, er altijd veel spoediger

1 Voor de beschrijving der oude toestanden van eenig volk is het ongelukkig, dat dikwijls, zoo als in de beste handboeken zelfs over antiquiteiten wel geschiedt, bijzonderheden van vroeger en later, ordeloos worden door elkander gehaald, zeker niet om den lezer duidelijke denkbeelden te geven. Daarom prijzen wij het in onzen J. van Lennep dat hij ‘Onze Voorouders’ in zoovele afzonderlijke tijdvakken heeft geschetst. Wij hopen, echter, om goede redenen dat men ons vergunnen zal hier een en ander uit eenigzins lateren tijd te mogen grijpen tot bewijsvoering voor eenen vorigen.

2 Het aantal slaven, die het land bebouwden, was bij velen later tot eene zoo onrustwekkende menigte aangegroeid, tot bijzonder nadeel bovendien der vrije arbeidende klasse, dat hieromtrent mede beperkende bepalingen werden gemaakt bij de wet van Licininus, door de Gracchen hernieuwd, en waarover alzoo beneden meer.

moest onder geraken; maar er zijn ook bovendien bewijzen genoeg voorhanden, dat de mindere burger door zijnen magtigen buurman dikwijls dood eenvoudig uit zijn goed werd verdrongen; waarbij men slechts ter opheldering te voegen heeft, dat zoo er te Berlijn dan al altijd regters waren, zulks daarom voor de Plebejers te Rome niet steeds van den beginne af het geval was.

Geen wonder, om al die redenen, wanneer velen zich in schulden moesten steken, en wat dit beteekende kan men ligtelijk aantoonen door de vermelding alleen van de wetsbepaling, welke veroorloofde: dat men eenen onvermogenden schuldenaar als slaaf aan het werk zette ('t kon ook van diens zijde vrijwillig geschieden), tot zoo lang zijne schulden waren aangezuiverd. ‘Ieder patricisch huis,’ zei eens een Tribuun, ‘is eene plebejische gevangenis,’ - en die uitdrukking was gewis niet geheel en al rhetorisch. Volgens den ouden Cato was *geld voorschieten* en *iemand vermoorden* tamelijk synoniem. De renten, berekend per maand, werden dadelijk bij het kapitaal opgeschreven, en zoodoende klom dit in korten tijd aanmerkelijk. Genoeg nogtans, want het is niet noodig hierbij alles aan te roeren, om een denkbeeld te geven van de ongelijkmatige verhouding, waarin Romes dubbele bevolking verkeerde, en welke verhouding, natuurlijk, van dag tot dag voor de Plebejers ongunstiger werd. Men vergete inmiddels niet, dat deze altijd vrije medeburgers waren. Wat bij de vaderen al eens meer op den voorgrond had kunnen staan, wischte zich toch langzamerhand uit voor de neven; daarbij hadden allen te gelijk steeds denzelfden krijg gevoerd voor hetzelfde vaderland. De koningen trouwens, 't is reeds even gezegd, waren in den regel nog hunne beschermers. Vreemdelingen van afkomst, als zij meerendeels waren, zochten zij vaak in het plebs een steunpunt tegenover den trotschen overmoed der Patriciërs, voor wie hunne heerschappij, om de aangeduide reden, eene ergernis was, en zoo nam reeds de vijfde in rang, volgens de geschiedschrijvers, Tarquinius Priscus, honderd van de aanzienlijkste Plebejers in den senaat op[1]. Diens opvolger

1 *Beschrevene vaders*, heet het vaak in onze boeken over de Romeinsche geschiedenis, als er van of tot de senatoren gesproken wordt, met eene zonderlinge, eigelijk niets beteekenende uitdrukking, waarvan echter de verkeerdheid gemakkelijk valt op te sporen. De patricische senatoren namelijk ('t zij zulks reeds nu, of bij eene latere inschuiving gebeurde), jaloersch op hunne oudere regten, eischten: dat de nieuwe leden ten minste niet collectief met hen zouden worden aangesproken, maar met eenen anderen naam, zoodat het toen werd: *patres et conscripti*, d.i. vaders, of patriciërs *en bijgeschrevenen, nieuw gekozenen*. Volgens eene Latijnsche spraakwending, (even als bij wetten, die door meer dan één persoon waren voorgedragen, enz.) werd intusschen de verbinding *et* weggelaten, en deze uitdrukking bleef eenmaal *more maiorum* in zwang; vanwaar in 't kort uit onkunde die platte, zinlooze vertaling, waarbij men *conscripti* geheel als adjectief beschouwt. - Trouwens: *les pères conscrits*..... tout comme chez nous! - Onwillekeurig herinnert men zich hierbij de eigenaardig overeenkomende Romeinsche hooghartigheid van den als geleerde zoo verdienstelijken Josephus Scaliger, als die onder meer voorwaarden van dien aard, waardoor bij zich eindelijk liet bewegen, 17 jaren na de oprigting der Leydsche hoogeschool, aldaar de plaats van den ons half ontfutselden Justus Lipsius te vervangen, ook deze stelde: dat hij in zijne purperen toga bij elke plegtige gelegenheid in den senaat afzonderlijk zou moeten worden aangesproken, vóor de overige professoren.

Servius bragt door eene gansch nieuwe wetgeving (of alles wat daarvan vermeld wordt juist van hem alleen uitging, behoeft hier niet te worden onderzocht), eenen geheelen ommekeer van zaken te weeg; waarbij het plebs vooral goede winsten deed, daar het onder andere mede toegang verkreeg tot de te gelijk op eene andere leest geschoeide volksvergaderingen. Volgens Dionysius, zou reeds Servius het vruchtgebruik der domeinen voor de beide standen hebben willen openstellen; doch door zijnen geweldigen dood kwam de regering, in ieder opzigt te vroeg, aan den laatsten Tarquinius, die al de wetten van zijnen voorganger op zijde schoof, en daarop als een dwingeland heerschte over allen, zonder onderscheid.

Aan diens overheersching maakte het gansche volk een einde, onder de leiding der aristocratie, waarvan Brutus de chef mogt heeten. Dat deze juist een halve idioot zou geweest zijn, althans jaren achtereen zich zoo zou hebben aangesteld, om de tyrannieke ijverzucht van den koning, zijnen bloedverwant, te ontgaan, is blijkbaar eene latere historie, aan zijnen naam ontleend, en welke reeds genoegzaam hare wederlegging vindt in de bijzonderheid, dat Brutus, op het oogenblik dat Tarquinius verdreven werd, het aanzienlijkste krijgsbevelhebberschap in den Staat bekleedde. Maar geen tijdvak welligt in de gansche Romeinsche geschiedenis is zoo verdraaid en mede chronologisch verward tot ons gekomen, als dat van de afschaffing der koninklijke regering. Als een enkel staaltje herinnere men

zich, wat wij te voren in eene noot zeiden omtrent die belegering van Porsenna. Klaarblijkelijk hebben wij hier te doen met kwade trouw, om het even of die welligt reeds bij de berigtgevers schuilde, waaruit Livius en anderen hebben geput. Door al de, dikwijls met elkander geheel tegenstrijdige, berigten heen kunnen wij echter genoegzaam nagaan, hoe de hoofdzaak zich eigenlijk toedroeg; waarbij het tevens niet zoo moeijelijk valt, om de redenen dier opzettelijke vervalsching van feiten bloot te leggen. Wij stipten reeds aan, hoe gehaat het koningschap bij de aristocratie werd, die slechts naar eene goede gelegenheid uitzag (even als dit vroeger te Athene had plaats gehad), om zich daarvan te ontslaan. Nu moest het plebs nog in den maalstroom worden medegesleept, en ongelukkig gaf de laatste regering redenen tot algemeen misnoegen. Het deed alzoo dapper mede in de opgewondenheid, die gaande werd gemaakt door een ondergeschikt familieschandaal, hetwelk een tragisch uiteinde had; doch om zich later diep te beklagen, toen het al de voordeelen der revolutie aan den kant der Patriciërs alleen zag opgehoopt. Het was dezen daarbij echter niet onverschillig, om de Plebejers, of liever geheel het mindere volk, zooveel mogelijk in den waan te brengen, als of alles voornamelijk ten hunne behoeve was geschied, en dat wisten zij dan ook zoo behendig te doen voorkomen, en hunne liederen en welke oorkonden ook uit dien tijd luidden zoo eenstemmig over deze gebeurtenis, dat al de latere schrijvers zulks voor goede munt opnamen, en men aldus tot de blijvende voorstelling geraakte van in Brutus de type van een volksvriend, eenen echten vriend der democratie te aanschouwen. Ja, zoo gingen de Franschen zelfs henen in hunne groote omwenteling, en plaatsten zijne buste, onnoozel weg, en terwijl ieder nog dagelijks zong van '*les aristocrates à la lanterne!*' naast die van eenen Marat. Als of het dwazer ware mogelijk geweest![1]

Over dergelijke historische misvattingen behoeven wij ons nogtans niet zoo sterk te verwonderen, indien wij bedaard nagaan, hoe, b.v. op eigen terrein, en dan nog uit eenen zooveel lateren tijd, de dood van eenen Oldenbarneveld bij

1 De latere Brutus, *le régicide*, wanneer die soms al eens daarbij bedoeld of er mede verward werd, was juist ook in geen geval, ja alles behalve - *un démocrate pur-sang*.

ons, vele eeuwen achtereen en welligt nog[1], geheel verkeerd werd opgevat, door in hem een slagtoffer te zien der zoogenaamde politieke vrijheid. De hoofdfout in dergelijke zaken ligt meestal bij den eenen of anderen misleiden of eenzijdigen schrijver van gezag, vrij blindelings door alle volgenden nageschreven. En van Livius nu, den grooten man te allen tijde voor de Romeinsche geschiedenis, mag men gerust herhalen: dat hij in menig opzigt én misleid én eenzijdig was.

Voor het eerste punt zij het genoeg er blootelijk op te wijzen, dat de alleroudste en gewigtigste bronnen voor de lotgevallen van Rome van patricischen oorsprong waren, zoo als de dorre annalen der priesters, enz., en dat de voor ons reeds verloren geraakte auteurs, die dat alles nog hadden kunnen raadplegen, volgens de getuigenis van Livius zelven, niet altijd het grootste vertrouwen verdienden. Bekend is het daarenboven, dat nog het grootste deel der geschiedkundige monumenten bij dien algemeenen brand onder Brennus (390 v.C.) te niet ging; - en hoe wijders de Romeinen er slag van hadden lacunen van dien aard aan te vullen, moge reeds blijken uit de roekelooze wijze, waarop zij de daden hunner vaderen in hunne lijkreden durfden verheffen[2]. - Voegt men nu hier nog bij, om onze

1 Hetgeen nu evenwel er niet meer door kan, sints de wakkere grijze Tydeman het achtste deel van Bilderdijk in het licht zond.

2 Het houden dezer lijkreden was een bijzonder iets te Rome, en daarom twee woorden hierover. Het lijk moest volgens de wet der XII Taf. buiten de stad worden begraven of verband, hetgeen trouwens ook vóor dien tijd wel in den regel het geval schijnt geweest te zijn; doch waartegen later zeker nog al eens gezondigd werd, daar wij meermalen eene vernieuwing vinden dezer bepaling, waaromtrent anders alleen voor de Vestaalsche maagden, en in enkele gevallen voor beroemde mannen, eene uitzondering was geoorloofd. Inmiddels werd de overledene aanvankelijk op het Forum neergezet, en aldaar dan eene lofrede op hem gehouden; in de eerste plaats door den zoon of eenigen naasten bloedverwant; anders door dezen of genen aangenomen redenaar. Bij den dood van Brutus zou deze plegtigheid het eerst hebben plaats gehad, welke daarop weer zuiver patricisch bleef, tot dat ook de voorregten der levende Patriciërs genoegzaam versmolten waren. Livius verhaalt, dat toen de Romeinsche matronen zooveel gouds als zij maar konden hadden bijeengebragt, om Rome van de Galliërs te bevrijden, uit dankbaarheid mogt gehouden worden. Plutarchus stelt het geval iets vroeger, en Cicero daarentegen zegt juist niet bepaald (gelijk wel eens ten onregte uit zekere plaats van hem is opgemaakt): dat de eerste lijkrede op eene vrouw eerst in zijnen tijd gehouden werd; maar schijnt bloot aan te duiden, dat daarvan vóor hem weinig of geen gebruik is gemaakt. Uit sommige plaatsen der Ouden blijkt het, dat eene vergunning voor deze zaak bij de overheid moest worden aangevraagd; terwijl men weêr uit vele andere zou kunnen opmaken, dat zoo iets niet noodig was. Het waarschijnlijkste in dezen komt ons voor: dat het bij personen, die de hoogste staatsbetrekkingen hadden bekleed, een regt was, waarop men van zelf voor hen *more maiorum* mogt aanspraak maken, en dat zich alzoo ook tot hunne vrouwen, tot voorname priesteressen enz., kon uitstrekken; maar dat er eene afzonderlijke vergunning moest worden verleend, - gelijk die toch ook telkens noodig was voor het houden van een triumf, b.v., - indien de doorluchte overledene zelf geen eerste magistraat geweest was, of om welke ons onbekende omstandigheden dan ook. Verder werden de wassen beelden, of wel busten, van beroemde voorvaders, d.i. van degenen die een curulisch ambt hadden waargenomen, bij eene dergelijke gelegenheid uit de kasten en kisten gehaald, waarin ze anders, op de rij af, in het voorportaal of de voorzaal, rustten, en met den meesten luister bij het lijk ten toon gesteld en vooruit gedragen. Men wachte zich inmiddels van te veronderstellen, dat eene zoodanige groote begrafenis iets plegtigs had: ze was eer eene soort van maskerade met gehuurde huilebalken, muzijkanten, ja, soms komedianten (mimen) voorop. - Doch wij mogen hier niet wijdloopiger worden. - Ook die lijkrede zelve kon wel niet zeer tot plegtigen ernst stemmen, als wij slechts bedenken, dat Cicero onder andere daaromtrent bepaald zegt: ‘onze geschiedenis is daardoor nog met meer leugens gevuld; want vele zaken zijn in die dingen beschreven, welke nimmer hebben bestaan, als valsche triumfen en consulaten, uit de mouw geschudde geslachten, enz. enz.’ - Welken indruk toch moesten al die kwakzalverijen op het publiek maken, dat alles beter wist - en verstaan kon? Bovendien lezen wij nog bij Suctonius, dat een knaap van 9 jaren de lijkrede op zijn vader hield, en een ander, die niet veel ouder mag geweest zijn, op zijne grootmoeder; waarbij men, trouwens, dan ook dient te voegen, dat het een paar prinsjes waren, Tiberius en Caligula.

tweede bewering in even korte trekken te staven, dat Livius zelf tot de partij der aanzienlijken behoorde, - een Pompe-

(Wij houden ons hier aan den laatsten naam, en waarom zou men zulks nu ook gemakshalve maar niet blijven doen, ofschoon Niebuhr te regt herinnert, dat die eigenlijk in dien tijd slechts een *sobriquet* was, hem door de soldaten gegeven, even als *le petit caporal* b.v., en sedert, vrij *sans façon*, onder de geschiedschrijvers in zwang gebleven. Hetzelfde geldt van Caracalla). - Nog dit als toegift op 't vorige, alhoewel de lezer de reeds zoo lange noot hier gerust mag afbreken. - Bij Macrobius vindt men naar aanleiding van eene bewering van Aristoteles, dat de vrouw niet zoo spoedig dronken wordt als de man, een geleerd dispuut over de vraag: wie van beiden meer dierlijke warmte bezitten zou? waarbij, onder meer bewijzen, welke de eene spreker bijbrengt ten voordeele in dit opzigt van de vrouw, mede voorkomt: dat *daarom* oudtijds, wanneer er soms bij algemeene rampen eene menigte lijken te verbranden waren, slechts één vrouwenlijk bij tien mannenlijken gevoegd werd, als voldoende om eene behoorlijke valm te onderhouden. Dit gebruik op zich zelf, ofschoon het waaróm door eenen anderen disputant met even fraaije argumenten wordt bestreden, wordt echter door de aldaar aanwezigen niet ontkend. Er waren gewis meer bepalingen van dien aard, die wij niet allen even goed 't huis zouden kunnen brengen. Zoo moesten, om slechts dit te noemen, jonge kinderen en zij die van den bliksem waren getroffen, niet verbrand, maar altijd begraven worden. Sulla was weêr de eerste uit zijn geslacht, die verbrand werd. Waarom juist al de Corneliërs vóor hem *begraven* werden, is niet bekend. Het is alleen waarschijnlijk, dat Sulla eene afwijking hieromtrent te zijnen opzigte begeerde, opdat niet eventueel met zijn lijk mogt worden gedaan, gelijk hij zelf met dat van Marius had gehandeld.

jaan was volgens Augustus (die met zijne historie dan ook in 't geheel niet wegliep) -; dat daarbij in zijnen tijd de beteekenis van het woord *plebs* geheel van de oorspronkelijke was afgeweken, dewijl het eigenlijk meer een scheldnaam was geworden voor de laagste volksklasse, sedert het politiek onderscheid der beide standen had opgehouden te bestaan; - zoo hopen wij in deze weinige regels althans eenigzins te hebben getoond (het onderwerp op zich zelf kon ligt tot een afzonderlijk boekdeel aangroeijen, en is daarbij reeds volledig genoeg behandeld door de Beaufort, die wederom zooveel verpligt was aan onzen grooten Perizonius), dat men ten minste wel wat behoedzaam mag wezen bij het opslaan van Livius, en zijne kleur even goed op het oog houden als bij Wagenaar, Bilderdijk, Groen van Prinsterer, in 't kort, bij alle schrijvers over hun land van eenige naam[1].

Gaan wij echter voort met nog even aan te roeren, dat de toestand der Plebejers, na de invoering van het Consulaat, van dag tot dag verergerde, zoodat zij spoedig de bittere slotsom trokken: dat die gansche omwenteling voor hen slechts had te weeg gebragt, dat zij nu in plaats van éen koning er twee bezaten, die dan nog uitsluitend behoorden tot de aristocratie, prat op hare behaalde overwinning, en weldra van alle vrees voor eene contra-revolutie ontheven, door de heugelijke tijding van het overlijden van den altijd nog als een onweêr dreigenden Tarquinius, die

1 het is welligt niet overbodig, een hier aangeroerd punt nog even op te helderen. Men herinnere zich, dat oorspronkelijk alle niet-Patriciërs, alle niet-adelijken, als men zoo wil, Plebejers heetten, om het even tot welke primitief aanzienlijke oude geslachten velen hunner ook mogten behooren. Toen echter de politieke regten voor beiden gelijk waren gemaakt, hield Rome op een bloot aristocratische staat te zijn, om echter slechts over te gaan in eene gemengde oligarchie. De vermogendste familiën hielden nu bij opvolging het roer in handen, en zoo vormde zich een nieuwe adel van die Patriciërs of Plebejers, wier voorvaderen de hoogste betrekkingen hadden vervuld. Dat waren toen de *viri nobiles*, de nobili, les nobles. De benaming van *plebs* ging daarop verachtelijk over op de Proletariërs, eene steeds allerlastigste bevolking in de grijze heuvelenstad. Doch was het nu wel sterk te verwonderen, wanneer men in den tijd van Livius van die vroegere beroerten met de Plebejers las, en dat nog wel in de oorkonden hunner tegenpartij, dat men zich dan onwillekeurig vervoeren liet om hunne bedrijven zonder verder onderzoek te veroordeelen?

in het 15de jaar zijner verbanning, aan het hof van den tyran Aristodemus te Cumae overleed. Kort daarop had dan ook die uitwijking van het plebs plaats (eene scheuring van niet maar slechts eenige dagen), waaraan, na het zenden van behoorlijke gezantschappen, als van den eenen staat tot den anderen, het bekende einde werd gemaakt. Gelijk er twee patricische consuls waren, zoo zouden ook voortaan jaarlijks twee plebejische tribunen gekozen worden, wier magt zich nogtans vooreerst weinig verder uitstrekte, dan dat zij de senaatsbesluiten, welke zij vermeenden dat ten nadeele van hunnen stand waren, konden krachteloos maken door hun *veto*, - mits zij beiden het daaromtrent eens waren[1]. Genoten zij van den eenen kant de gewigtige onderscheiding van in hunne betrekking onschendbaar te wezen, van den anderen weêr was hun de vernedering voorbehouden, van geen voet binnen den senaat te mogen zetten, maar de débatten op een bankje aan de deur te moeten aanhooren. Bij elke zege, trouwens, die het plebs op deze wijze behaalde, was het duidelijk, dat het altijd eene overwinning was op eenen magtigen vijand bevochten, waarbij men elkander over en weder wat had moeten toegeven. Zoo kwam, om slechts iets te noemen, het regt, om ook het consultaat te mogen bekleeden, eerst tot stand, nadat men tegelijk was overeengekomen, dat de justitie, vroeger daaraan verbonden, onder een afzonderlijk hoofd zou komen, en deze waardigheid, de praetuur, in het uitsluitend bezit zou blijven der Patriciërs; - ofschoon het verder hierbij schier niet noodig valt op te

1 Hun getal werd later op vijf, en vervolgens nog op tien gebragt, zonder veel tegenkanting juist van de zijde der Patrieiërs, die integendeel te goed begrepen, dat zij onder zoo velen des te gemakkelijker één zouden kunnen vinden, die in hun belang zou zijn over te halen. Bij alle collegiën gold nogtans dezelfde bepaling, dat één hunner de voorstellen der anderen door zijne intercessie kon vernietigen, en zoo had men ook al zeer spoedig, na de invoering van een tweeledig consultaat, mede de nadeelige gevolgen hiervan leeren kennen, doordien het wel eens gebeurd was, dat de eene consul, betzij als een afvallige, die zich zocht populair te maken en welligt meer dan dit, hetzij omdat hij uit inwendige overtuiging, tegen de zienswijze van zijn collega aan, het plebs had willen begunstigen, aldus een of ander consulair bevel verijdeld had. Hiertegen was evenwel spoedig een redmiddel gevonden in de Dictatuur: eene magt zonder appèl, welke te Rome reeds dagteekent van 498 v.C. Elk ander oppergezag stond daarbij voor zes maanden stil (tenzij de dictator binnen dien tijd vrijwillig abdikeerde), en, wat wel het meeste hier beteekende, men kon, door een ligt voor te geven dreigend gevaar, ja om de onbeduidendste redenen zelfs, ieder oogenblik deze buitengewone magt in het leven roepen.

merken, dat deze laatste clausule, nu er toch ook eenmaal zelfs plebejische consuls waren, weldra bezwijken moest.

Er stond echter niet lang na de invoering van het tribunaat (met welks beschrijving wij ons hier niet verder mogen bezig houden, evenmin als wij nog over de onmiddellijk daarop ingestelde aediliteit, of over andere gebeurtenissen van dit tijdvak kunnen spreken), een man onder de Patriciërs zelven op, die eerlijk en kloek de zaken der Plebejers opnam; alhoewel met geen ander gevolg, dan dat hij, door den haat en de woede zijner eigene hoogst verbolgene partij, het met eenen geweldigen dood moest bekoopen. Deze man was Sp. Cassius Viscellinus, volgens Livius de eerste, die eene agrarische wet voordroeg[1], eene wet, gelijk hij terstond laat volgen, 'die tot op onze dagen nimmer zonder de grootste beroerten te berde gebragt is.' Bedriegen wij ons niet, dan zal nogtans niemand zich door die bijgevoegde woorden uit het veld laten slaan; dewijl de eigenlijke toedragt van zaken, uit hetgeen voorafging, althans voor een gedeelte, ligt zou kunnen worden uitgecijferd. - Alles kwam eenvoudig hierop neêr, dat Cassius eenige nieuwe bepalingen zocht in te voeren ten opzigte van het staatsdomein. Wij bezitten de eigene woorden zijner wet niet, en daarenboven bestaat er omtrent enkele bijzonderheden in dezen nog al eenig verschil tusschen Livius en Dionysius, van wie de laatste echter vermeldt, dat er na lang worstelen, een senaatsbesluit tot stand kwam, hoofdzakelijk van den volgenden inhoud: 'De consuls van het volgende jaar (en dus klaarblijkelijk, om ten minste deze eer aan Cassius te onthouden, die op dit oogenblik voor de derde maal reeds consul was), zouden eene hooge commissie benoemen van tien leden, om te onderzoeken, wat er van de domeinen moest worden verpacht, wat daarvan onder de onvermogenden kon worden verdeeld; ook zouden voortaan de bondgenooten een gelijk aandeel hebben aan het land, hetwelk zij telkens zouden helpen veroveren; even als allen, zonder onderscheid, die in het bezit waren van het burgerregt.' - Door deze slotbepaling was alzoo de regtmatige vergunning voor de Plebejers, om even als de Patriciërs staatslanderijen in vruchtgebruik te mogen nemen, tevens vast-

1 Eigenlijk waren het allen reeds agrarische wetten geweest, zoo dikwijls er onder de koningen gronden waren verdeeld of toegewezen.

gesteld; waarbij dan nog was gezorgd, dat de opbrengsten hiervan voor de schatkist in het vervolg wat geregelder zouden plaats hebben, door de naauwkeurige opmeting, welke van de perceelen, daartoe behoorende, geschieden moest; daar de uitdrukking van de *verpachting van domeincn*, hier en ook elders slechts eigenaardig gebezigd is voor de *verpachting der tienden*[1].

Had men zich eenmaal van deze slechts vernieuwde tiendpligtigheid weten te ontslaan, dan waren de verwarring en de botsingen, welke uit de wederinvoering daarvan konden ontstaan, natuurlijk niet ligt te overzien. Immers de oppermagtige vruchtgebruiker kon zoodoende te eer zijn geërfd grondbezit, bij menigeen welligt al voor een paar eeuwen door eenen voorzaat, alhoewel altijd op vaststaande voorwaarden, geoccupeerd, - reeds voor lang als zijn vollen eigendom beschouwd hebben, zonder dat hem die onwettige aanspraak door iemand bestreden was. Alleen bij een voorstel als van Cassius werd het eene noodzakelijkheid zijne titels aan te toonen; zoo niet, er ten minste in te berusten, dat men zijne landgoederen op de nieuwe lijsten zag brengen, welke weêr opgemaakt moesten worden voor de behoorlijke regeling der klaarblikelijk genoegzaam in onbruik geraakte tiendinning. Nu kon het wel is waar gebeuren, dat deze of gene ter goeder trouw meende, dat een reeds lang door zijn geslacht bezeten goed privaat land was geweest, of dat hij niet bij magte was, eigendoms-documenten voor den dag te brengen, zoodat hem door de commissarissen zijn regtmatig erf kon betwist worden, - zeker zullen beide veronderstellingen slechts op een gering getal uitzonderingen kunnen worden toegepast. Zooveel is gewis, dat de voorname grief der rijke Patriciërs deels hierin gelegen was, dat zij van hunne goederen liever niet dan al wilden betalen; deels in de omstandigheid, dat uit de beschrijving voor de belastingen, welke alzoo plaats zou vinden, van zelve volgen moest, dat tegen het volle regt, hetgeen de meesten hunner zich althans feitelijk hadden weten te bezorgen, op deze wijze krachtig en nadrukkelijk, en dat wel van staats-

1 Ofschoon wij, naar den aard van ons opstel, het verkieslijk vonden, het maar met geenen omhaal van citaten te overstelpen (de noten, zoo als wij half met schrik bemerken, groeijen toch, onder het voortschrijven, onwillekeurig aan), zoo zij nogtans hier bepaald verwezen naar Niebuhr, R.G., II, 159 enz. (3e uitg.)

wege, werd geprotesteerd. Daarbij luidde het senaatsbesluit, gelijk wij zagen, dat een deel der domeinen op nieuw onder het volk moest worden verdeeld: namelijk onder de behoeftigen in de stad, in wier omstandigheden men terstond eenigzins wilde voorzien; dewijl het occupatie-regt, al werd zulks dan al in 't vervolg voor de beide klassen opengesteld, hun, op de keper beschouwd, even weinig voordeel aanbragt, als naderhand hunne algemeene bevoegdheid om consul te kunnen worden. Voor diegenen, nu, onder de Patriciërs, wier bezittingen niet zoo geheel verwijderd lagen, mogt aldus inzonderheid de gegronde vrees bestaan, dat de staat eerlang méer dan zijn tiendregt daarvan zou opvorderen, ten einde de voorschrevene uitdeeling te bewerkstellingen. Eindelijk was het hun een doorn in het oog, dat hierna de landen, die gewonnen mogten worden, geen privilegie meer voor de hunnen zouden opleveren, en zich zoodoende meer en meer een uitzigt opende van volkomene staatsburgerlijke gelijkheid, waartegen en hunne hebzucht en hun trots zich geweldig bleven verzetten.

Wat overigens in het besluit de bepaling omtrent de bondgenooten betreft, die moet men alleen opvatten als de ratificatie, die Cassius gelijktijdig geven wilde aan een vroeger met de Hernikers en Latijnen gesloten verdrag. Althans uit Dionysius mag men dit opmaken, en op deze wijze heeft die zaak ook niets buitengewoons noch onwaarschijnlijks. Beloften van dien aard, voorwaar, waren wel meer geschied, om vóor eenen oorlog tot algemeene wapening te nopen; zonder dat men later, als men de handen weêr vrij gevoelde, zich daaraan gehouden had. Livius berigt echter: dat aan de Hernikers, in den laatsten krijg, zelfs twee (derde) deelen van hun land ontnomen waren, en dat Cassius nu voornemens was, de helft daarvan aan de Latijnen en de andere helft aan het plebs toe te wijzen, met nog een stuk domein daarenboven. Doch uit de woorden zelve zijner spoedig hierop gevolgde beschuldiging, door Dionysius medegedeeld, blijkt ten minste niets van dit laatste.

Men zou inmiddels verkeerd doen, met te gelooven (zij zulks in het voorbijgaan gezegd), dat Cassius door Dionysius in een helderder daglicht wordt gesteld dan door Livius; daar de een hem even goed van zucht naar tyrannie beschuldigt als de ander. Zoo lazen zij toch ook beiden in hunne oude

annalen. Slechts verdient het hierbij opmerking, dat Dionysius, als geboren vreemdeling, bij het te boek stellen dier aloude veeten, altijd minder hartstogtelijkheid meêbragt, niet zoo door dien aristocratischen bril van Livius zag (men vergunne de uitdrukking), en alzoo de waarheid van zelve ligter bij hem doordringt; tot welker algeheele openlegging het hem nogtans aan 't noodige doorzigt ontbrak om zijne bronnen aan alle kanten wat naauwkeuriger te toetsen en te vergelijken. Livius bezat altijd nog minder kritische kennis.

Bij al het verschil, intusschen, hetwelk onze schrijvers hier opleveren, blijft zooveel gewis, dat de meerderheid der patres, uiterst verbitterd op Cassius, zich voor het oogenblik zoo goed mogelijk zocht te redden door de ten uitvoerlegging der zaak op de baan te schuiven van het volgende jaar. Zoodra had hij echter het consulaat niet neêrgelegd, of hij werd door het publiek ministerie, bij monde van twee quaestors, waarvan de een de broeder was van den consul, die hem mede opvolgde, voor het volk (het volk zonder de Plebejers altijd), beschuldigd van naar de alleenheerschappij gestreefd en Romeinsche landen aan vreemden te hebben willen wegschenken. De tribunen hadden hem gewis kunnen redden, doch deze zelfs waren naijverig op hem, juist omdat hij zich de zaken der Plebejers zoo moedig had aangetrokken, zonder dat het initiatief van hen was uitgegaan[1]. Zij lieten hem alzoo aan zijn lot over, en dat was spoedig beslist. Om hem in ballingschap te zenden, daarvoor was men zeker te bevreesd na het gebeurde met Coriolanus, hetwelk nog zoo versch in het geheugen lag. Als landverrader veroordeelden zij hem daarom ter dood; ja, zoo hoog dreef de woede boven, dat er zelfs waren, die zijne kinderen tevens wilden zien omgebragt. Zijn huis werd daarbij tot den grond geslecht.

En zoodanig uiteinde dan had de ontwerper der eerste

1 Alzoo Dionysius. Als een gering bewijs voor hetgeen wij zoo even zeiden, hoe hij soms maar naast elkander neêrschreef, wát hij slechts vond, moge mede de vermelding dienen van eene andere door hem genoemde reden, waarom de tribunen hier de zijde der Patriciërs hielden, en waarbij hij zijnen lezers de volle keus laat. - ‘Of de tribunen,’ zegt hij alzoo verder, ‘lieten Cassius maar waaijen, dewijl zij bang waren, dat het plebs, door die verdeeling van landerijen, maar vadsig en slecht zoude worden, in één woord, tot brooddronkenheid overslaan!’

agrarische wet van dien aard, tot een afschrikwekkend voorbeeld voor allen, die zich aan iets dergelijks mogten willen wagen. Hij was driemaal consul geweest, eens nog tijdens die uitwijking van het plebs, toen niemand, uit hoofde van de verwikkelde omstandigheden, daar gretig naar was; doch hij althans, als men hem deze waardigheid aanbood, zich niet onttrok. Verder was hij door den eersten dictator tot onderbevelhebber (*magister equitum*) benoemd geworden, had hij twee triumfen gevierd, en was hij driemaal belast geweest met vredesonderhandelingen. Uit dit alles blijkt, dat hij een uitstekend man was. Livius gewaagt noch van zijne oorlogen, noch van zijne triumfen; maar spant slechts alle krachten in, om hem regt hatelijk te doen uitkomen. Dionysius daarentegen wijst er nog op, hoe hij vroeger in even groot aanzien stond bij de beide standen; terwijl de latere naamgenoot van onzen held, Dio Cassius[1], in een, eerst in onzen leeftijd gevonden fragment, met ronde woorden verklaart: ‘dat hij was omgebragt, niet dewijl hij had misdreven, maar uit nijd.’ Indien men deze woorden van Dio Cassius vroeger gekend had, dan had men het leven van den ander waarschijnlijk reeds vóor Niebuhr meer onderzocht (ofschoon de Beaufort reeds daarmede op weg was), waarvan een helderder inzigt in de geschiedenis het gevolg moest zijn. Immers het komt hier buiten tegenspraak er niet enkel op aan, om een historisch, algemeen veroordeeld persoon te *rehabiliteeren*; ofschoon elke afzonderlijke bijdrage van dien aard reeds hare verdienste bezit, door minstens éen steen, als het ware, ter verbetering aan te brengen, voor het groot gebouw, zoo als de geschiedenis van welk land, of van welken tijd ook, ons dat naliet. Doch bij het ombrengen van een Oldenbarneveld, van een Wallenstein, van een de Witt, en dergelijke, hebben wij niet enkel met geïsoleerde feiten te doen, maar met zoodanige die zoo geheel en al in de hoofdverschijnselen van hun tijd ingrijpen, dat tot het regt begrip

1 Deze, even als Dionysius, uit Klein-Azië afkomstige Grieksche schrijver, leefde intusschen een paar eeuwen later, en bekleedde onder andere nog het consulaat in 228, onder den keizer Severus. Zijnen Romeinschen geslachtsnaam had een der voorvaderen van Dio gewis van den een of anderen Cassius gekregen, door wien hij tot het burgerregt gekomen was. De veronderstelling soms, dat hij om deze toevallige omstandigheid, wat voor ruim zeven eeuwen geschied was, zonder verderen grond gunstig had willen doen uitkomen, zou, zachtkens uitgedrukt, den lezer geene eer aandoen.

daarvan, en dikwijls zelfs van eeuwen vóor en na, het wel allezins der moeite waardig heeten mag, de beschuldigingen of loftuitingen der tijdgenooten, en van allen wijders, die wij kunnen nagaan, dat slechts naschreven, naauwkeurig en onbevooroordeeld te onderzoeken. En alzoo bij Cassius. Nemen wij zelfs voor een oogenblik al eens aan, dat hij werkelijk een tyran had willen worden, - die gewone aantijging overigens, welke men eenen Gracchus, en anderen die zich op hetzelfde terrein waagden, terstond naar het hoofd wierp, en waardoor wij reeds tot behoedzaamheid omtrent het verhaal worden aangespoord, - dan zou men zich daarom nog niet mogen laten misleiden, om in denzelfden adem *dus* ook het *regt* op zich zelf te ontkennen, hetwelk nog altijd in zijne handelingen liggen kon, en dat, waar eenmaal een *verdict* van schuld bestond, zoo ligt kon worden voorbijgezien, of behendiglijk onder de *daden* verschoven zijn. En zoo blijft hier inderdaad het regt, het onomstootelijk regt bestaan, dat Cassius had, om op de tiendvordering ten voordeele van den staat aan te dringen voor al die landerijen, welke langzamerhand feitelijk privaat-eigendommen geworden waren. En mogt het onredelijk heeten, ja, was het voor het waarachtig welzijn van Rome niet hoogst wenschelijk, dat die voordeelen der domeinen in het vervolg ook den Plebejers konden ten nutte komen; al zou dit ook alleen geweest zijn, om langs dien weg de groote ongelijkheid in fortuinen wat te vereffenen, en eenen gegoeden burgerstand te verkrijgen, aldaar steeds zoo schaarsch? Doch dit alles ging vooreerst met de veroordeeling van Cassius weêr verloren, en de kwaal werd natuurlijk ieder jaar nog grooter en in elk opzigt gevaarlijker. Dat de Patriciërs voor het minst partijdig waren, zoodra het de landerijen gold, zal wel vastgesteld mogen worden, en geen wonder daarom ook, indien zij standvastig van nevenbedoelingen spraken, en steeds zooveel afschuw mogelijk hoopten op het hoofd van den eersten den besten en zoo vervolgens van allen, die zich aan die zaak lieten gelegen zijn.

Niemand voorwaar, zou, mogen ontkennen, dat somwijlen ook wel, bij het weêr nieuw opwerpen van agrarische wetten, zelfzuchtige inzigten in het spel kwamen. Het aantal dier wetten is groot geweest, grooter dan men goed zou kunnen nagaan, ofschoon zij ook dikwijls, gelijk zelfs die, welke voor de lateren vooral wel het grootste gerucht

hebben gemaakt, die van de Gracchen, hoofdzakelijk slechts voorstellen waren, om vroegere, en weêr in onbruik geraakte of ontduikte bepalingen in het leven terug te roepen en nieuwe kracht bij te zetten; en zeker zal wel niemand voor de zuiverheid der bedoelingen van de voorstellers van al die wetten willen instaan. Maar is dat nu eene reden, om de goede trouw van allen tevens te veroordeelen, gelijk zoo zigtbaar bij de ouderen en nieuweren is geschied? Daar kwam echter nog een algemeen ongeluk bij; namelijk, dat zoo dikwijls schier als die wetten werden voorgesteld, de jammerlijkste inwendige beroerten daarop volgden; - doch was dit wederom een voldoende grond, om ze op zich zelve als verderfelijke twistvuren te veroordeelen, alleen om de gevolgen, die zij in den regel, uit onwil en tegenkanting, na zich sleepten? Uit dit gezigtspunt, echter, werden ze weder door de schrijvers, als bij opvolging, schier uitsluitend beschouwd, en zoo betitelde zelfs nog de diepe oudheidkenner Chr. G. Heyne eene overigens allerverdienstelijke redevoering, waaraan Niebuhr erkende oneindig veel verpligt te zijn, met het alles behalve vleijend opschrift: *over de agrarische wetten, als verpestend en verfoeijelijk*. Men houde nogtans op het oog, dat Heyne deze rede uitsprak in het begin van 1793, op den 1^{en} Maart, ten aanhoore zelfs van vele aanzienlijke Fransche uitgewekenen; op eenen tijd, waarin meer dan eens ernstig sprake was, van eene doodeenvoudige grondverdeeling ten gerieve der *sans-culottes, naar het voorbeeld der oude Romeinen* ('t geen natuurlijk klem aan de zaak moest geven); - waarin men althans aanvankelijk begon met alle eigendomsregten, altijd dan *naar de praktijken*, zoo al niet naar de theoriën, *der edelste republikeinen van de oudheid*, spoedig op zijde te zetten, wanneer die slechts ietwat hinderlijk waren aan de verdere *bewerking* van vrijheid, gelijkheid en broederschap van het eenige souvereine volk. Op dien tijd, waarin een dolleman als Babeuf, als een symbool van de meer dan oorspronkelijk Spartaansche, eigenlijk Cretensische gelijkheid, welke hij aanprees, plat weg 'Gracchus' achter zijn naam schreef[1], wien hij even min kende als zijne vrienden

1 Tot de vurigste en lastigste bewonderaars dier naar hunne denkbeelden gefatsoeneerde Gracchen, behoorden inzonderheid nog Hébert, Anacharsis Clootz en Camille Desmoulins. Deze laatste trouwens schijnt de Sempronische zaken altoos wat scherper te hebben bekeken; indien wij althans zoo mogen oordeelen naar eene enkele aanhaling van een stuk van hem in de 'Vieux Cordelier', waarvan wij reeds daarom alleen zoo gaarne eene of andere uitgave zouden wenschen te doorbladeren.

van Brutus iets begrepen, - op dien tijd bewees Heyne geleerd en duidelijk (en daarin ligt zijne groote verdienste, - hij was de eerste die zulks uiteen zette): dat al die agrarische wetten, waarvan men den mond vol had, nimmer den vasten eigendom hadden aangegrepen; steeds hadden gezien op blootelijk in vruchtgebruik genomen land, waaromtrent de interimistische concessie ieder oogenblik met het volste regt mogt worden opgeheven. Doch om den ongelukkigen invloed welligt, die zij schier te allen tijde op de rust te Rome hadden uitgeoefend; maar vooral uit weêrzin tegen de noodlottige gevolgen, welke nog dagelijks uit diezelfde steeds verkeerd begrepene wetten dreigden los te barsten, gaf hij daaraan die afschrikkende bijnamen. Hoe hij overigens over de gansche zaak in beginsel dacht, en aan welken kant hij vermeende, dat in het algemeen de grootste grieven lagen, kan de lezer, zonder dat hij daarbij diep hebbe na te denken, uit de volgende woorden opmaken, die hij ten slotte sprak: ‘dat daar nooit een tijd gedurende het gansch bestaan der republiek geweest is, waarin iemand wenschen mogt te Rome geleefd te hebben, *tenzij* hij tot de Patriciërs zou hebben behoord, of tot de hoofden der facties.’

Maar, zou men nogmaals kunnen opwerpen, bleef het met dat al niet steeds *gevaarlijk*, om telkens weêr met nieuwe of vernieuwde wetten van dien aard voor den dag te komen, en verdienden reeds daarom die ontwerpers of voordragers geene afkeuring?

Ons antwoord zou gereedelijk zijn: ja, indien zij *stellig* hadden geweten, dat zij niets dan beroerten, en volstrekt geen welzijn zouden kunnen te weeg brengen; doch mogt, of kon er ooit zoodanige stellige overtuiging bij iemand bestaan, die zich eerlijk bewust was van eene in beginsel regtvaardige, wettige zaak, tot heil zijner medeburgers, naar zijne beste pogingen op te vatten? Dat er altijd waren, die *omdat* er beroerten zouden volgen, met eene agrarische wet voor den dag kwamen, doet hier niets ter zake. Ter loops is reeds toegestemd, dat al die wets-mannen geenszins den toets van eerlijke lieden zouden kunnen doorstaan. Doch wij gingen ook van alles behalve van het voornemen uit, om eene globale apologie op hen te schrijven; wij wilden

immers die wetten zelve slechts eenigzins toelichten, daar zij vaak even goed hare voorstanders hebben doen veroordeelen, als omgekeerd de voorstanders weêr haar, altijd ten gevolge van verkeerde begrippen. Doch wij laten het aan een ieder over, de helden der agrarische wetten die hij dan mogt aannemen dat het wel met den staat hebben gemeend, ten aanzien van het gevaarlijke en onvoorzigtige hunner pogingen en hun gebrek aan politiek doorzigt, zelf te beschuldigen of vrij te pleiten. Het kan zijn, dat sommigen uit dit oogpunt eenig verwijt verdienden; zelve dachten we zoo en nog, b.v. omtrent Flaminius[1]; maar ook *dit* zou hier wederom eigenlijk niets afdoen, en we zouden dus slechts de hier gemaakte opmerking in haar geheel hebben te herhalen.

De Atheners, verhaalt men, hadden op doodstraf verboden ook maar te spreken van de herneming van Salamis, hetwelk zij op den duur onmogelijk konden missen; doch hetwelk hun bij de telkens mislukte poging ter herovering, reeds zooveel stroomen bloeds gekost had. Een wijze, maar die zich gek hield (niet oneigenaardig!), Solon namelijk, maakte een gelukkig einde aan die zaak. Zoolang nogtans in eenen staat geene dergelijke doodstraffen bestaan, zal men wel nimmer doortastende heelmeesters kunnen beletten de wonde te willen uitsnijden.

Er verliepen nog 120 jaren na den dood van Cassius, voor het plebs op denzelfden voet als de Patriciërs met den *ager publicus* mogt omgaan: eene overwinning te gelijk behaald met de algemeene openstelling van het consulaat. In dien tusschentijd was Rome bijna zonder poozen het tooneel geweest van inwendigen strijd; waaraan, ongelukkig genoeg, nimmer een einde scheen te kunnen komen dan door eenen of anderen buitenlandschen oorlog, dikwijls, voorzeker, met dit doel alleen opgevat. Het is waar, dat de stad voor een groot gedeelte hare grootheid aan hare staatkundige partijen, die elkander telkens zochten voorbij te streven, te danken had; echter lag daarin ontegenzeggelijk tevens de kiem van haar verval. Wij willen intusschen over die 120 jaren heenstappen, zonder de verschillende agrarische wetten, die er in voor den dag kwamen, op te noemen. Sommige daarvan waren slechts herinneringen van het voorstel, dat met

1 Zie blz. 305.

met den dood van Cassius was te niet gegaan. Andere weêr stelden bloot partiëele landverdeelingen onder de Plebejers voor. Onder de ontwerpers der laatste treffen wij nog denzelfden Fabius aan, die als quaestor Cassius had aangeklaagd, terwijl wij van nu af het geslacht van Fabius in ongenade zien vervallen. Doch van al deze wetten, voor zoover we haar al genoegzaam uit de schrijvers kunnen leeren kennen, is alleen de hier bedoelde van het jaar 366 v.C. voor ons van gewigt. - Wijders willen wij even min stilstaan bij de voordeelen, welke het plebs inmiddels op een ander terrein behaalde, door de uitbreiding van aanzien en magt, welke de tribunen zich zelven en hunner bijzondere vergaderingen meer en meer wisten te bezorgen, zoo als door opheffing van het verbod op de gemengde huwelijken in 445; maar vooral door de reeds verkregene verandering in het staatsbestuur, welke dadelijk daarop volgde. Het consulaat toch, zij zulks slechts ter herinnering gezegd, werd destijds wel niet geheel afgeschaft noch opengesteld; doch voortaan zouden er, in plaats van 2 consuls, ook krijgstribunen met consulaire magt, voor de helft uit de Plebejers, kunnen gekozen worden; terwijl overigens de senaat - wederom eene belangrijke transactie! - telkens bij besluit bepalen zou: of er voor het volgende jaar consuls, en alzoo een nog uitsluitend patricisch bestuur, of wel gemengde consulaire tribunen zouden worden benoemd. - Maar genoeg, om op den volkstribuun C. Licinius Stolo neêr te komen, die, met zijn ambtgenoot L. Sextius, aan de privilegiën der Patriciërs, men zou haast zeggen, den genadeslag toebragt, indien er niet na hem nog volle zestig jaren verloopen waren, vóor die allen, tot het laatste toe, staatsburgerlijk waren verdwenen.

Het waren eene menigte voorstellen, alle kunstig in elkander geweven en met dezelfde hoofdstrekking, welke Licinius voordroeg, en na jaren verwarring en strijd eindelijk zegevierend wist door te drijven. Het is echter onnoodig die hier allen afzonderlijk te bespreken. De aanstelling mede van plebejische consuls, welke uit deze zelfde wetten voortvloeide, is bovendien te bekend en van te duidelijk gewigt om nog te worden gecommentariëerd. Dat Livius als de voornaamste drijfveer, welke Licinius zou hebben aangezet om het consulaat der Plebejers er door te halen, eene kinderachtigheid van diens vrouw opgeeft, gaan wij insgelijks stilzwijgend voorbij. Men had toch ook redenen genoeg,

om meer verbolgen te zijn op Licinius dan op iemand. Immers zoo Cassius al de geregelde betaling der tienden, en de verdere gelijkstelling der beide standen ten opzigte van het domein krachtig had aangeroerd, de laatste ging altijd nog veel verder. Behalve dat hij deze beide bepalingen bleef terugvorderen, eischte hij nog: ‘dat niemand meer dan 500 *jugera*[1] van de bedoelde gronden mogt bezitten, of in vruchtgebruik hebben, en dat alles, wat door daartoe te benoemen commissarissen bevonden mogt worden boven deze maat in het genot te zijn van één persoon, zou worden teruggenomen en onder de minvermogenden verdeeld.’ Verder werd nog voorgeschreven: hoeveel stuks groot en klein vee ieder burger slechts in de publieke weiden mogt laten loopen; hoeveel slaven men op zijn land mogt houden, enz., enz. - Gelijk men ligt kan vermoeden, was het intusschen ook vooral die bepaling ten opzigte van het getal *jugera*, welke de rijke Patriciërs in opschudding bragt, - en geen wonder tevens. Tot nog toe gewoon, om op tamelijk gemakkelijke en min kostbare wijze hunne bezittingen uit te breiden, die bij velen gewis tot eene zeer aanzienlijke hoogte waren opgeklommen, werd hun niet alleen de weg, om daarmede maar in 't oneindige te mogen voortgaan, ten eenenmale afgesneden; doch moesten zij nog alles wat buiten het aangewezen cijfer liep, terstond, - en voor wie nog? - afstaan. - Men wachte zich hier echter voor eene onwillekeurige dwaling, welke nog tot eene geheel verkeerde voorstelling van de zaak kon aanleiding geven; waarom wij des noods liever het verwijt op ons laden van in eene enkele herhaling te vallen. Licinius bepaalde genoemden maatstaf voor de *publieke* gronden, die elk burger bezitten mogt, niet voor de *private* landerijen Al had iemand ook van deze laatsten tien- en honderdmaal meer in eigendom, dan werd hem noch door deze, noch door eenige agrarische wet immer het geringste daarvan ontnomen. Neen, wat wettig eigendom was bleef onaangeroerd. Het was hier ook geenszins een

1 Een *jugerum* (van *jugum* - juk - span), was een stuk gronds, dat men met een paar ossen op één dag kon afploegen, en zou men aldus, met het oog op de etymologie, geschikt kunnen vertalen door *morgen*. Overigens is er nog al verschil; want ieder *jugerum* bedroeg 28800 □ Rom. voet, waarvan elk geschat wordt op ongeveer 0,296 N. El, en alzoo in 't geheel 25 □ Ned. Roeden, 23 □ El ruim - Onze morgen is ook juist wel wat groot, en daarop mogen wij eensdeels trotsch wezen. Die 500 *jugera* komen anders genoegzaam overeen met 490 Maagdeburger morgen.

maatregel, om de grootste kapitalisten eenvoudig tot beneden een zeker peil wat te onttakelen, ten einde uit die *Proudhon*-overschotten den onvermogenden rond te deelen; noch eene soort van '*un milliard sur les riches*.' - Ten andere zij hier nog opgemerkt, dat al wat men alzoo beneden of tot die 500 *jugera* behouden mogt, daarom nog geen bijzonder eigendom was geworden. De staat bleef natuurlijk zijn oorspronkelijk regt behouden ook op de rest, die hij nog iederen dag uit hoofde van geldgebrek of om welke andere redenen ook, kon terugnemen of verkoopen. De wet ging alzoo uit van het striktste regt, en bevatte tevens de beste elementen voor het algemeen welzijn. Wij merkten reeds aan, hoe te Rome steeds een gegoede middelstand gemist werd, die zich in de eerste plaats door het opheffen, en beperken te gelijk, van een zoo groot grondprivilegie krachtig had kunnen ontwikkelen. Dat de uitkomsten leerden, hoe dit gebrek verre was van voor altijd verholpen te wezen, daar het zich later zelfs nog meer deed gevoelen dan toen, is meer dan bekend. Aanvankelijk, ja, ging Rome na deze wetten een schitterend tijdperk in. Door de schorsing der voornaamste voorregten welke tot dusverre de burgers eigenlijk nog altijd hadden gescheiden, kwam er in den staat een nieuw leven, een nieuw bloed, waarvan alras de overige Italianen de frischheid gevoelden. Maar eindelijk stonden de zaken voor de burgerij in het algemeen weêr als voorheen; slechts het personeel van 't bestuur was gewijzigd en verbreed, zonder dat men andere fouten van dit bestuur gelijktijdig had aangetast. De voordeelen daaruit te halen, lokten, ongelukkig genoeg, de nieuwere uit beide standen gemengde magthebbers langzamerhand even goed aan, als zulks vroeger bij de Patriciërs alleen het geval was geweest. - Had men zich eerlijker naar de Licinische wet gedragen; hadden zij, die met het opzigt over den aangewezen maatstaf waren belast, een waakzamer oog gehouden op de overschrijding dier 500 *jugera;* waren zij zelve, die beurtelings het gezag in handen hadden, niet daarmede voorgegaan (en zoo maakte zelfs Licinius reeds zich hieraan schuldig!) dan had de bloei van Rome zich oneindig duurzamer kunnen ontwikkelen; dan had men eenmaal niet weêr slechts rijken en armen gehad, zonder tusschenstand; dan waren ook nimmer die bloedige tooneelen vertoond, welke de latere pogingen der edele Gracchen te weeg bragten, als zij het moedig

ondernamen de nu gemaakte bepalingen omtrent de landerijen weêr nieuwe kracht te geven, doch daarbij onmagtig vielen voor den zelfzuchtigen onwil der oligarchie.

De Licinische wetten bragten, intusschen, hare eigenaardige bezwaren met zich, waarop men insgelijks dient te letten. Zoo het toch al met het volste regt bestaanbaar was, een zeker excedent terug te nemen van land, waarvan men den staat in zeker opzigt als den opperleenheer beschouwen kon; zoo die maatregel al van onberekenbaar goede gevolgen voor de toekomst mogt heeten; dan kon het nog niet anders, of de bekende moeijelijkheden, waarop men later zoo dikwijls bij de leenen stuitte, wanneer het er op aankwam, om die weêr los te krijgen, moesten zich allen hier in het klein voordoen. Bij Cassius deden wij deze algemeene zwarigheden reeds eenigzins uitkomen. Daarenboven droeg de staat zelf direct en indirect schuld, zoo het altijd precair bezit der domeinen ongevoelig uit het oog was geraakt, wanneer hij geen toezigt gehouden had op de geregelde tiendbetaling, en dus feitelijk al die landerijen aan hare gebruikers als eigendommen had overgelaten. Waren de registers daarvoor slechts behoorlijk bijgeschreven (de Romeinen zagen toch ook anders niet op tegen eene, zelfs vrij omslagtige, papieren-administratie), dan had er ten minste nooit verwarring kunnen ontstaan omtrent den wettigen eigenaar van deze of gene gronden, gelijk nu zeker genoeg gebeurd is. - Trouwens, men zou kunnen zeggen, dat die Romeinsche staat als staat, indien hij eene dergelijke schuld moet dragen, niet in de lucht hangt; dat de aristocratie, de oligarchen, die hem *à tour de rôle* bestuurden, eigenlijk daarvoor moesten optreden; en dat, wanneer het dan eenmaal blijkt, dat er schromelijke misbruiken geboren waren, misbruiken die zij zelven beurtelings hadden moeten verhoeden of tegengaan, doch waarvan zij juist bij voortduring de voordeelen hadden ingeoogst; dat dan, om kort te gaan, alzoo de oligarchie zelve dubbel de schuld moet krijgen van de gebreken der oligarchie. - Wie zal het tegenspreken en, met het oog op de geschiedenis, dien staatsvorm ook langer willen verdedigen? *Tenzij* alweêr voor hem soms de voorwaarde er bijkwam, waarop Heyne hierboven zeide, dat het te Rome nog wel was uit te houden.

Tot die eigenaardige bezwaren van straks moet men nog

brengen, dat op die als excedent teruggevorderde gronden natuurlijk allerlei gebouwen konden gekomen zijn, en de meeste mogelijk, na de occupatie, geheel waren hervormd en herschapen. Menig voorvaderlijk familiegoed, reeds sedert onheugelijke tijden als onvervreemdbaar eigendom beschouwd, welligt gedeeltelijk aangekocht van andere inhebbers van naburige domeinen, - moest dat dan worden gesplitst of verscheurd, de gebouwen soms maar worden afgebroken? Antwoord: ja. De wet gunde slechts 500 *jugera*, en daar men natuurlijk - gesteld, dat iemand het dubbel bezat, en er waren gewis die veel meer hadden, - nimmer zich de moeite kon geven om de andere 500 in alle rigtingen met stukken en brokken weg te snijden, zoo kon het wel niet anders of de gedepossedeerde had nog groote verliezen te verwachten, al werd hij dan ook al schadeloos gesteld ten opzigte van zijne gebouwde eigendommen, gelijk de wet van Gracchus uitdrukkelijk bepaalde. Bij publieke verkooping had de vruchtgebruiker gelegenheid om zijn bezit in eigendom te doen overgaan; doch de clausule hier, dat het ingetrokkene moest worden verdeeld, baarde zonder twijfel lastige verwikkelingen van allerlei aard. - Wat de hardheid betreft, dat men domeinen uit particuliere handen kon hebben gekocht en betaald, doch dat de staat daarna met zijn opperregt dien koop weêr geheel van onwaarde kon doen worden; - deze hardheid komt zeker bij den eersten oogopslag grooter voor dan zij bij de tweede blijft. Op zich zelf toch was dit geval niet harder dan elkander in dit opzigt. Wettig geoccupeerd land kon men vrijelijk aan elkander weêr overdoen, en zulks geschiedde zeker ook dikwijls genoeg. Doch de titel, dien men daarbij verkreeg, kon slechts tegen derden worden ingeroepen, nimmer tegenover den staat zelven, die, met dezen overgang toe te laten en den kooper zelfs *casu quo* te beschermen, daarom zijne eigene regten niet prijs gaf. Uit de voorbeelden, welke altijd bestonden, dat een gedeelte dier gronden ten nutte van publieke werken was aangesproken, had men bovendien reeds genoeg kunnen leeren, om de kans, dat zulks eenmaal op dezelfde wijze ook met het terrein hetwelk men nu van een bezitter kocht, zou gebeuren, althans niet onder de onmogelijkheden te brengen.

Bij dat alles blijft het echter duidelijk, dat de Licinische wet eene groote opschudding moest te weeg brengen, al

had de uitvoering daarvan ook met mindere moeijelijkheden te kampen gehad. Nog boven en behalve die verliezen en het weêr regelen der tienden (alles even hatelijk en onuitstaanbaar in hunne oogen) werden tevens ook de gewigtigste privilegiën der Patriciërs aangetast; want door dezelfde deur, welke hun voor 't consulaat moest worden opengezet, wisten de Plebejers ook tot het binnenste des tempels van het kapitool door te dringen: eene zaak van zoo overwegend belang, vooral voor hunnen zedelijken invloed. Aldaar werden namelijk, in een onderaarsch heiligdom, de bekende Sibyllijnsche boeken bewaard. Het opzigt daarover was toevertrouwd aan twee Patriciërs. Licinius nu eischte mede: ‘dat dit priester-collegie van 2 op 10 leden, insgelijks uit de beide standen te kiezen, gebragt zou worden.’ Dat het hier weêr om iets meer te doen was, dan om de bloote eer alleen (ofschoon ieder, die maar eenigzins van nabij met het raderwerk der staatkundige godsdienst van de Romeinen bekend is, ook weet, hoe allergewigtigst reeds deze eer op zich zelve voor de Plebejers was), is ligt te vatten voor hem, die maar bedenkt, hoe deze boeken meestal in woelige omstandigheden werden geraadpleegd; waarbij het natuurlijk niet onverschillig mogt heeten, mede tot de uitleggende partij te behooren of niet. Hoe meer verbittering er ontstond, des te meer werd het zaak voor de Plebejers, om het orakel voor Rome niet alleen door tusschenkomst der Patriciërs te laten spreken.

Al deze hervormingen lieten de massa van het plebs nogtans vrij onverschillig, daar zelfs het occupatie-regt, zooals reeds werd aangestipt, voor den armen stedeling geene directe voordeelen kon opleveren. Doch het volgde uit den aard der zaak, dat deze in ieder geval van boven naar beneden zouden moeten werken, en dat de eerlijkste hervorming zelfs, welke de tribunen in het meer uitsluitend belang der onvermogendsten van hunnen stand, hadden kunnen te weeg brengen, toch krachteloos zou gebleven zijn, indien zij zich zelven niet eerst hadden weten op te heffen tot het hoogste aanzien der Patriciërs. Naast de aloude aristocratie was allengkens eene nieuwere onder de Plebejers opgekomen, sedert de instelling van het consulair-tribunaat en de opheffing van het verbod op de gemengde huwelijken. Deze partijen stonden tot nog toe gewis zeer ongelijk tegenover elkander; maar van die Licinische wetten zou het

nu geheel afhangen, of de grondslagen, waarop de zijnen aanvankelijk hadden gebouwd, nog konden worden omvergehaald, dan wel, of men het zou moeten aanzien, dat men die voor de toekomst stevig bevestigde. Het was alzoo zelfs een hoofdvereischte voor de leiders van het plebs, dat zij zelven in de eerste plaats tot iederen schuilhoek der hoogste magt konden doordringen; een natuurlijk gevolg van de halfheid hunner positie te dien aanzien. Voor ons daarom is het onverschillig, of sommigen hunner hierbij al of niet door personeele ambitie werden geleid. Men heeft met deze beschuldiging wel eens eene schaduw willen werpen over de gansche omwenteling, welke nu tot stand kwam, en insgelijks die wetten als wetten niet altijd genoeg gewaardeerd, dewijl hare uitwerking niet allezins opleverde, wat daarmede beoogd was. Doch waaraan dit laatste te wijten was - zeker niet aan de wetten zelve. Reeds is daarover in het kort gesproken, en zulks zal nog duidelijker uitkomen bij de behandeling van de zaken der Gracchen.

Door deze gedeeltelijke onverschilligheid aan de eene, en de grootste hardnekkigheid aan de andere zijde, duurde intusschen de strijd over al deze voorstellen jaren achtereen. De tribunen kwamen telkens daarop terug, en hielden telkens de benoeming van consuls op den ouden voet tegen; zoodat er te Rome eene tusschenregering plaats had, waarvan geen zoo lang voorbeeld bestond. Bepaaldelijk voor de armen was er een voorstel bijgevoegd tot verligting hunner schulden. Dit wilde de groote hoop wel beginnen met aan te nemen; doch wat het consulaat betreft, daar dit hun geene eigene winst opleverde, zoo lieten zij zich zonder veel moeite door invloedrijke Patriciërs overhalen, om dat af te stemmen. Zoo ware misschien het tijdstip, waarop de magt der Plebejers zich voor goed vestigen kon, nog ver verwijderd gebleven, wanneer Licinius niet had volgehouden, dat men *niets* of *alles* moest aannemen (‘wilt gij niet eten, dan zult gij ook niet drinken’ - zeide hij tot het volk), en hij niet op deze wijze alle ontwerpen te gelijk had doorgedreven. - Tegen deze methode, inmiddels, welke natuurlijk op den duur tot het inschuiven van de grofste misbruiken kon aanleiding geven, werd vervolgens ook eene afzonderlijke wet gemaakt, de bepaling inhoudende: dat men nimmer over meer dan één ontwerp te gelijk mogt laten stemmen.

Zoo nu nogtans bij al deze nieuwe wetten de aanzienlijksten onder de Plebejers al het meeste wonnen ('t is gereedelijk erkend), dan zie men daarom toch de groote weldaden, welke uit den veranderden staat van zaken voor het algemeen konden, ja moesten te voorschijn treden, niet voorbij; noch lette men te zeer op het verschijnsel, dat de onderste klasse te midden van dit alles opleverde. Waar toch ook, om ons niet langer hierbij op te houden, zou men bij wetten, voor het algemeen welzijn ontworpen, en waarbij kiesbevoegdheid of andere politieke regten zelfs op de breedste grondslagen worden verleend, niet insgelijks de tegenwerping kunnen maken: dat een gedeelte der bevolking aan al die zaken weinig of niets heeft; terwijl nog weêr een ander even onverschillig blijft bij het verkrijgen als bij het verlies daarvan, 't zij uit vadsigheid, 't zij uit volslagen gebrek aan doorzigt. - Intusschen verwezenlijkten de algemeene voordeelen, welke de trouwe nakoming der Licinische wet had moeten opleveren, zich geenszins op die wijze, als zulks had kunnen plaats hebben. De adel stoorde zich weldra niet meer aan die voorschriften omtrent de landerijen gemaakt, en beschouwde deze op nieuw gelijk voorheen als zijn regtmatig eigendom, met dit onderscheid slechts ten opzigte van vroeger: dat het nu geen patricische adel alléen was, die, ten koste van anderen, zoo veel land als maar mogelijk was in gebruik nam.

C. Flaminius, dezelfde die in het begin van den 2^{den} Punischen oorlog als consul sneuvelde bij het meer Trasimene, had mede, toen hij tribuun was, eene agrarische wet voorgedragen, die, behalve meer ongelukkige gevolgen, onwillekeurig had medegewerkt, om de bezitters in het algemeen in hunne eigenndukelijke aanmatiging te versterken van zich eindelijk maar voor goed als eigenaars te beschouwen. Bij deze wet namelijk, waarover het hier niet noodig is op nieuw in vele bijzonderheden te treden, waren voor eene nieuwe landverdeeling volstrekt geene reeds geoccupeerde perceelen in beslag genomen, maar slechts een eerst onlangs veroverd grondgebied in het Noorden van Italië; waarmede alzoo, wanneer al niet regtens, althans eenigzins feitelijk, de onvervreemdbaarheid der toenmalige bezittingen stilzwijgend scheen te zijn erkend. Nog vóor het einde van genoemden Punischen oorlog was er zoodoende bijna geen spoor meer overig van de Licini-

sche wetten; doch daarentegen was de ellende, uit de schandelijkste misbruiken hieromtrent ontstaan, des te meer zigtbaar. Overal op het land vond men, in weêrwil van de eenmaal gemaakte beperking te dien opzigte, honderden van slaven, die daar het werk verrigtten. Wat was het gevolg daarvan geworden? Dat de vrije bevolking, welke nog kleine landgoederen bezeten had, tusschen die van magtige naburen gelegen; doch deze, hetzij uit hoofde van bij misgewas onvermijdelijke schulden, hetzij dewijl zij geheel wederregtelijk uit hare have was verdrongen, allengs had verloren; nu zelfs niet eens haar dagelijksch onderhoud kon vinden in het bewerken van eens anders gronden, dewijl men hierbij de voorkeur gaf aan dienst van slaven, al zou zulks ook alleen geweest zijn, omdat deze de wapenen niet mogten dragen, en alzoo niet gedurig behoefden afwezig te zijn voor het steeds drukkende oorlogen. Gansch Italië was daardoor gevuld geworden met bedelaars en roovers, en leverde, geheele streken door, het bedroevend schouwspel op, dat in stede van vrije arbeiders slechts geketende slaven den veldarbeid verrigtten. Eene middelklasse, zoo die al immer gezegd kon worden eigenlijk bestaan te hebben, vond men ten laatste in het geheel niet meer.

Aan dezen treurigen staat van zaken zocht eindelijk Tib. Sempronius Gracchus een einde te maken door de hernieuwing der Licinische wet, welke hij dan tevens door andere daarmede gepaarde maatregelen op duurzamer grondslagen wilde vestigen. Vóor hem zou C. Laelius hierover gedacht, doch om de schier onoverkomelijke zwarigheden er van afgezien, en daarom den bijnaam van ‘de Wijze’ (*Sapiens*) gekregen hebben. Niebuhr merkt hieromtrent aan: dat deze bijnaam óf als spotnaam moet beschouwd, óf door *slim* dient vertaald te worden, in zoover het dan slim mag heeten, de hand niet te steken in een wespennest. De ongelukkige gevolgen, voorwaar, welke Tiberius, en vervolgens zijn broeder Caius ondervonden, bevestigden ook volkomen, hoe gevaarlijk elke poging van dezen aard geworden was. - Tiberius echter bezat eene edele ziel, ontzag geene gevaren waar het de redding van zijn vaderland gold, en sprong, even als hij met C. Fannius het eerst de muren van Karthago had beklommen, ook hier moedig in de bres. Door zijne groote dapperheid had hij den roemrijken naam, dien hij droeg, eervol staande gehouden; vervolgens als quaestor den

vrede gesloten met Numantia. Daarop sloeg hij als volkstribuun de handen aan het groote werk. Twee zaken had hij daarbij voornamelijk op het oog. Vooreerst om den staat, geheel overeenkomstig den geest der voorvaderlijke wetten, een aanwas van vrije burgers te bezorgen, die hem een nieuw frisch leven zouden kunnen bijzetten, tusschen eene bevolking van niets dan armen en grooten. Daarvoor wilde hij het burgerregt uitbreiden onder de Latijnen, die, ofschoon bondgenooten der republiek, en in zoovele andere opzigten daarenboven met de Romeinen naauw verbonden, nog ongeveer op denzelfden trap stonden, waarop voor derdehalve eeuw de Plebejers hadden gestaan, alhoewel in hunne steden zelfs grootere beschaving te vinden was dan binnen Rome. Ten andere zocht hij, om het ongehoord verschil in bezittingen, een ware kanker voor een staat in welken de kapitalen in geen geval tot groote industrie-ondernemingen werden aangewend, tegen te gaan, en om op nieuw te beproeven of er nog eene middelklasse te vormen was, die 500 Licinische *jugera* te herstellen, onder de vrijgevige bepaling zelfs daarbij: dat men nu en voortaan voor een of meer zonen nog 250 (Niebuhr beweert voor twee en meer nog 500) *jugera* daarenboven mogt bezitten. Verder zouden er driemannen worden gekozen, belast met het nasporen der excedenten, welke tegen schadevergoeding voor de gebouwen zouden worden teruggenomen en verdeeld; onder uitdrukkelijke voorwaarde nogtans, dat de minvermogenden, aan wie deze ingetrokkene landerijen moesten toegewezen worden, niets daarvan mogten verkoopen. Een wijs verbod voorzeker, dewijl zonder dat de gansche maatregel toch niet veel helpen kon, en de rijken binnen kort weêr alles zouden inhebben. Eindelijk werd nog bepaald, ten einde het aanbouwen van het geschonken land voor eigene rekening krachtdadig te ondersteunen, dat voor de zoodanig bedeelden, de onlangs door Attalus aan het Romeinsche volk vermaakte schatten zouden worden aangesproken.

Tiberius vond aanvankelijk eenige ondersteuning bij een deel der oligarchie, meer dan men welligt verwachten zou; alhoewel deze partij, tegelijk met zijn val, van schrik en vrees uit elkander stoof, en daarop weêr haastig overliep, ten einde méer dan lastige vervolgingen te ontgaan. Intusschen waren ook zijne tegenstanders juist niet allen lieden, die alleen om eigene voordeelen en verliezen dachten; daar enkelen

gewis uit een politiek beginsel, dat in eene alvermogende aristocratie, aan welker eenmaal bestaande voorregten het dus gevaarlijk was de hand te slaan, het eenig waarachtig heil en de duurzaamheid van den staat zag, zíjne principes bestreden; - waarbij men zou kunnen denken aan Engelands jongsten strijd over de koornwetten. - De meerderheid van den senaat zocht inmiddels op allerlei wijze de wetten van Tiberius tegen te houden, en nam in zijnen uitersten nood de zoo dikwijls met gunstig gevolg aangewende intercessie van een tribuun te baat. Zij vonden hunnen man in M. Octavius, even als Gracchus uit een aanzienlijk geslacht; want in dezen tijd - het zij in 't voorbijgaan opgemerkt, - werd het tribunaat meestal bekleed door personen van consulaire familiën, en waren de meeste Plebejers die consul werden, eerst tribuun geweest. - Octavius werd daarop door Tiberius op allerlei wijze aangezocht, ja gesmeekt, om zijne voorstellen niet hinderlijk in den weg te treden; zelfs bood de laatste aan, om uit zijne eigene middelen het aanzienlijk verlies te vergoeden, hetwelk mede voor den eersten uit de aanneming der wet moest voortvloeijen. Dit mogt Octavius, trouwens, in geen geval aannemen, en zoo bleef de geheele zaak in *statu quo*, waaraan Tiberius toen eenvoudig een einde zocht te maken door in de volksvergadering voor te stellen, om zijn ambtgenoot van zijne betrekking te ontzetten. Hij greep hier gewis in een regt, dat anders onschendbaar was, en deed een voorstel, waarvan geen voorbeeld bestond; doch hetwelk men, zonder sophisterij, altijd als volkomen wettig mogt beschouwen bij een volk, welks souvereiniteit toch eenmaal op den voorgrond heette te staan, en dat dus ook wel het regt kon nemen, om een ambtenaar, wien het direct had benoemd, insgelijks te ontslaan. Op deze wijze nu kwam de wet eindelijk tot stand, en Tiberius zelf, met zijn jongeren broeder Caius, benevens zijn schoonvader, den oud-consul en censor Appius Claudius, werden als commissarissen met de uitvoering daarvan belast. Nogtans mogt het zóover niet komen; de hoofdontwerper beleefde niet eens het einde van zijn tribunaat. De nieuwe verkiezingen hiervoor hadden destijds plaats in het begin van Junij, den oogsttijd in Italië; waarna de verkozenen hun post aanvaardden op den 9 December. Gracchus beijverde zich zijn tribunaat verlengd te krijgen: iets hetwelk voor als nog ten minste tegen de gewoonte was.

Zijne vijanden deden natuurlijk hun uiterste best, om zulks te beletten, en verklaarden, als reeds de eerste tribus hem hare stem gegeven had, de keus voor onwettig. Die dag liep onder treurige voorteekenen voor hem af, en als een aangeklaagde ging hij met zijne zonen onder het volk rond, ten einde bescherming te zoeken voor zijn eigen leven en dat zijner kinderen. Tot zijn ongeluk was het landvolk en het beste gedeelte der burgers, waarop hij steunen kon, voor den veldarbeid afwezig. De verkiezing, welke den volgenden dag weêr begon, ofschoon anders niet zeer talrijk, was even onstuimig als de vorige. Reeds sints den oorlog met Hannibal, hadden de volksvergaderingen der tribunen niet meer op het Forum plaats, maar vóór het kapitool, op een plein, waar alsdan bij zoodanige gelegenheden stellaadjen en banken werden opgeslagen. De senaat hield juist (zeker wel niet toevallig) eene zitting in de nabijheid, in den tempel der ‘Trouw.’ Men kon daar het verkiezingsrumoer duidelijk hooren. Dit werd voor oproer verklaard, en daarop stormden de senatoren met Scipio Nasica[1] aan 't hoofd naar buiten. Gracchus bragt, te midden van het gevaar, hetwelk bij de toenemende wanorde met ieder oogenblik voor hem aangroeide, de hand aan 't hoofd. Hij mag dit gedaan hebben, om aan 't woord te komen, of om hulp in te roepen. Zooveel is zeker, dat de uitlegging, welke zijne vijanden aan dit teeken gaven (de vraag is echter, of zij daaraan zelven wel geloofden) bespottelijk was. Volgens hen zou hij om eene kroon hebben gevraagd. Wij zouden hem dan voor krankzinnig moeten verklaren. Doch de blinde hartstogten waren eenmaal zonder breidel meer, en dat was genoeg. P. Mucius Scaevola, de beroemde jurist, die zelf consul en der beginselen van Gracchus toegedaan was (maar later een der eerste overloopers), vermogt niets tegen den woesten aanval, die nu plaats greep, en waarbij Tiberius viel,

1 Deze P. Cornelius Scipio Nasica, dien men voor zijnen tijd als den *leader* der aristocratie beschouwen kan, was de achterkleinzoon van Cn. Cornelius Scipio, met zijnen dapperen broeder in Spanje gesneuveld, gedurende den 2den Punischen oorlog; van welken broeder de groote Afrikaan, de overwinnaar van Zama, een zoon was. Van dezen Afrikaan was Cornelia, de beroemde moeder der Gracchen, eene dochter; terwijl wederom eene dochter van haar met den tweeden Afrikaan, den held van Karthago en Numantia, gehuwd was. Nogtans was de zwager evenmin als de neef een voorstander van de staatkunde van Tib. Gracchus.

onder het smijten met de losgerukte banken en de slagen der menigte. Daar vloeiden stroomen bloeds van de slagtoffers zijner partij. Al de lijken werden in den Tiber geworpen; terwijl nog eene groote menigte werd gevat en gevangen gezet, tegen welke het volgende jaar eene regtsvervolging werd ingesteld, onder den consul Laenas, dien Niebuhr - kortheidshalve - bij onzen Alba vergelijkt. Het triumviraat der genoemde commissarissen bleef, als men zoo wil, bestaan, en in de plaats van Tiberius werd zijn vriend M. Fulvius Flaccus verkozen, de latere consul, die vervolgens, gelijk wij zien zullen, met Caius Gracchus vermoord werd; terwijl nog C. Papirius Carbo[1] Appius Claudius bij diens overlijden verving. Doch met allerlei machi-

1 Deze Carbo drukte het voetspoor van Gracchus, maar met slechte inzigten, en verdient te regt den naam, dien Niebuhr hem geeft, van ‘unwürdiger.’ De woorden, welke onze groote geschiedschrijver hier laat volgen (zoo als namelijk Zeiss die mededeelt, waarmede overigens de uitgaaf van Isler trouw genoeg overeenkomt), mogen hierbij eene kleine plaats vinden; ze zijn eigenaardig en belangrijk genoeg. ‘Iemand van groot aanzien,’ - zegt hij dan, van dezen Carbo sprekende, - en die een tijdperk vol lotswisselingen doorloopen had, maakte mij eens de opmerking: ‘gij weet niet welke herinneringen eene revolutie nalaat; men begint den aanval met de besten, en eindigt met ten slotte onder schelmen alleen te staan.’ Maar nu komt dit nog: ‘Solche Zeiten, wie die französische Revolution, auf welche mein Freund sich bezieht, sind nicht mehr zu fürchten, und Jahrhunderte können vorübergehen, ehe eine Revolution in Europa ausbricht.’ - Wij schatten Niebuhr zoo hoog als iemand, zonder hem evenwel daarom voor een profeet te houden, gelijk wij reeds bij eene vroegere gelegenheid ons veroorloofden bescheidenlijk te verklaren, toen eene enkele, ter kwader ure uit zijne pen gevloeide zwaarmoedige uitdrukking een geachten hoogleeraar ten onzent een tekst leverde, om daarop eene verhandeling te bouwen, waarin ons zwart werd voorgespiegeld: hoe wij eene eeuw van barbaarschheid te gemoet konden gaan; - altijd naar aanleiding van die bedoelde woorden van Niebuhr, wiens hier neêrgeschrevene uitspraak toch in ieder geval den profeet wel zal doodslaan. - Ontnemen wij, intusschen, hiermede Niebuhr gedeeltelijk onzen lof? Geenszins. Daar is naar onze meening nimmer een geleerde geweest, die zoovele geschiedkundige feiten grondig had onderzocht en kende als hij. Maar even als hij daarom wel eens al te systematisch bleef in zijne wijze van ontwikkeling, door soms te veel af te leiden uit een enkel nieuw verkregen inzigt, waarvan de ontdekking hem te zeer bezielde, met andere woorden, hem tot te ver gaande gevolgtrekkingen verleiden kon; - zoo was hij insgelijks, hier althans blijkbaar, ook wel eens te voortvarend met zijne berekeningen voor de toekomst, met de combinatie van gevolgen in het algemeen. Liever vereenigen wij ons in dit opzigt, en nu zelfs meer nog dan vroeger, met de zienswijze van eenen Carlyle; ofschoon die wederom het *toeval* wel wat al te ruim spel laat, en te weinig erkent, welke gebeurtenissen voor allen uit enkele zaken en personen kunnen voortvloeijen, die hij daardoor, zonder onderscheid, weêr met al te veel minachting gadeslaat.

natiën werd genoeg gezorgd, dat de uitvoering hunner taak onmogelijk werd. Als onder andere, na verloop van vier jaren, een nieuw ernstig begin daarmede te gunstige gevolgen scheen te zullen hebben, werd, bij afzonderlijk senaatsbesluit, de commissie voor ditmaal behendig in handen gesteld van den consul Sempronius Tuditanus, als een geschikt tusschenpersoon, naar het heette, ten wiens opzigte aan weerskanten zoo geene vooringenomenheid bestond. Tuditanus moest echter schier onmiddellijk daarop voor den Illyrischen oorlog uittrekken, en liet de lastige zaak der opmeting, waarmede hij spoedig inzag, dat hij oneindig minder eer kon inleggen, bedaard liggen. De driemannen, intusschen, hadden zoodoende zoo goed als opgehouden te bestaan. Wel beproefde Fulvius Flaccus nog, toen hij zelf consul in 128 was geworden, en dus weêr vier jaren later, de wetten van Tiberius eindelijk in werking te brengen, en begon hij te dien einde met eenige voordragten nopens het burgerregt; maar aan de hierop wederom hevig in den senaat ontbrande beroerten, maakten alras verschillende bewegingen binnen Italië, doch vooral een oorlog in Gallië een einde; daar Fulvius even gretig deze provincie aannam, als de anderen, om hem maar van huis te hebben, hem gereedelijk daarmede afscheepten. Tevens dient hierbij nog op de omstandigheid gelet te worden, dat, tijdens het consulaat van Fulvius, Caius Gracchus steeds afwezig was als pro-quaestor van Sardinië, doordien zijn reeds het vorige jaar geëxpireerd mandaat, om ligt te begrijpen redenen, eenvoudig was verlengd. - Caius overtrof in bekwaamheden, volgens de eenparige getuigenis der geschiedschrijvers, zijn broeder Tiberius nog in hooge mate, en wel niet het minst in welsprekendheid. Dit talent had hij reeds kort na zijns broeders dood zeer gunstig doen uitkomen, bij eene wetsvoordragt van Carbo, strekkende om zoo dikwijls achtereen als men wilde, het tribunaat voor denzelfden persoon te verlengen. Daarna scheen hij echter vooreerst eene meer passieve rol te kiezen; terwijl hem toch ook het lot van Tiberius nog zoo versch in het geheugen lag, en hij door de onbeduidendheid, waartoe zijne betrekking van *triumvir* gebragt was, zich even goed tot werkeloosheid zag veroordeeld, als hij de kracht der tegenpartij daarin tevens duidelijk en levend voor oogen had. Dat deze hem met dat al niet over het hoofd zag, bleek uit de zoo even vermelde verlenging zij-

ner quaestuur; gedurende welke hij inmiddels eenen nieuwen glans wist te werpen op den roemrijken naam, door zijnen vader op hetzelfde eiland achtergelaten. Hoe bemind hij zich had weten te maken, - een zoo hoogst zeldzaam verschijnsel in de provinciën! - zag men eens nog inzonderheid, bij een verzoek van den consul Aurelius, onder wiens bevelen hij stond. Deze had namelijk van de Sardiniërs eene soort van contributie in kleedingstukken voor zijne soldaten gevorderd, waaraan men nogtans onwillig was te voldoen. Zelfs hadden de Sardiniërs gezanten over die zaak naar Rome gezonden. Eene ziekte in het leger maakte intusschen het spoedig voorhanden zijn van nieuwe goederen dringend noodzakelijk. Daarop ging Caius in eigen persoon de steden rond, en verkreeg terstond al wat men verlangd had vrijwillig. - Nu gelieve men echter niet te gelooven, dat de senaat juist ten genoegen der Sardiniërs hem daar zoo buitengewoon lang liet blijven. De vrees bestond, dat hij soms ook eens mogt willen beginnen met het tribunaat te verlangen, hetwelk hij alsdan uit hoofde van zijne dagelijks toenemende populariteit zeker verkrijgen zou, en dat in handen als de zijne als een geducht wapen tegen de oligarchie kon worden aangewend. Deze betrekking moest, even als elke andere, te Rome zelf worden gevraagd, en alzoo liet men Caius maar liefst op zijn eiland zitten. Doch toen begaf deze zich, in weêrwil van een en ander, naar huis; verantwoordde zijn gedrag behoorlijk bij de censors, en werd daarop, met eene voorbeeldelooze meerderheid, daar de gansche bevolking uit den omtrek voor de stemming was opgekomen, als tribuun benoemd voor het jaar 123 v.C.; of om juist te spreken, om dien post reeds met het einde van 124 te aanvaarden. Te gelijker tijd, ongeveer, was ook zijn vriend Fulvius teruggekeerd, wien men insgelijks, door het terughouden van een opvolger, zoo lang men kon, had van huis gehouden; alhoewel de oorlog in Gallië reeds glansrijk geëindigd was, zoodat men hem zelfs nog een triumf moest toestaan.

De eerste wet, waarmede Caius, op wien nu aller oogen gevestigd waren, de lange reeks zijner hervormingen begon, was eigenlijk meer een zoenoffer, gelijk zij te regt genoemd is, op het graf zijns broeders gebragt. Zij luidde: ieder magistraat, die een Romeinsch burger, zonder inachtneming van de wettige formaliteiten heeft veroordeeld, zal

daarover voor het volk te regt staan. Laenas, die wel begreep, dat het hier voornamelijk op hem gemunt was, verkoos liever zich terstond in vrijwillige ballingschap te begeven, dan eene nadere behandeling dezer zaak af te wachten. - De verdedigers der Gracchen hebben wel eens wat verlegen gezeten met dit begin van den jongsten, en onder meer daarbij aangevoerd: ‘dat deze wet geenszins oppervlakkig beschouwd moet worden als slechts het uitwerksel eener retro-actieve wraakneming; maar dat zij veeleer eene soort van *habeas corpus* was, eene bevestiging dier schoone voorregten, zoo hoog geroemd bij Cicero, Livius en Tacitus, volgens welke een Romeinsch burger alleen voor zijne gelijken kon worden te regt gesteld en altijd door vrijwillige verbanning eene veroordeeling ontgaan.’ Het was echter eene geheel overbodige moeite, hier dergelijke fraaije verdedigingsgronden bijeen te zoeken. Had men toch gedurende zijn ambtsjaar de handen al vrij, dan bestond het regt altijd, - en dat kon of mogt wel niet anders, - om den afgetreden magistraat voor zijne gedane handelingen *casu quo* later te straffen, en zoo vinden wij ook nog wel voorbeelden van censors, die eenig wangedrag weêr ophaalden, jaren te voren gepleegd. Wat de een al niet had opgemerkt, 't zij dan willens of onwillens, kon een ander nog vervolgen, even als die omgekeerd de magt bezat, om eene door zijnen voorganger uitgesprokene straf, voor zooveel doenlijk, weêr op te heffen. De commissie nu, waarin Laenas zich destijds zoo barbaarsch geweerd had, bleef met het volkomenste regt aan dezelfde verantwoordelijkheid blootgesteld. Zoo dus al geen censor die zaak had opgevat, noch eenig tribuun vóor Caius daaromtrent eene klagt bij het volk had ingeleverd, dan stond zulks in ieder geval hém nog vrij. En zou men nu de gemoedelijkheid zoo ver willen drijven, van hem verwijtingen te doen, omdat hij, zoodra hij kans daartoe zag, een beul die jaren lang was vrijgeloopen vervolgde, - een beul, wiens tegenwoordigheid hem het vergoten bloed zijns broeders, en van zoovele van hunne aanhangers, telkens pijnlijk herinneren moest? Met welke wraakgierige tegenpartij had hij daarenboven te doen! Dat hij zelf zich overigens niet door onverbiddelijken wrok vervoeren liet, doch slechts de voorgenomene taak krachtig poogde aan te vatten, blijkt reeds uit de inwilliging, welke hij zijner beminde moeder bragt, door zijne tweede,

tegen M. Octavius gerigte wet weêr in te trekken. Natuurlijk bevreesd, van in dezen eenen gevaarlijken tegenstander te zullen ontmoeten, dewijl hier eigene grieven in het spel kwamen, zocht hij zich in tijds van dezen kant te dekken, door verder voor te slaan: dat iemand, die van eenig ambt was ontzet, voor geen ander weêr in aanmerking mogt komen. Echter hielden de vermaningen en de bede van Cornelia, die bij al deze woelingen slechts een uiteinde als dat van haren Tiberius voorzag, op zijne staatkunde de overhand.

Hierop volgde eerst eene menigte van wetten, door welke hij de grondslagen van den staat langs alle zijden grondig zocht te verbeteren. Dat bij elke wenschelijke hervorming van dezen aard, de dadelijke winsten altijd grooter moesten zijn voor het volk dan voor de oligarchie, treedt reeds van zelf op den voorgrond, wanneer men zich den toenmaligen gang van zaken slechts vlugtig voor den geest roept. Men wachte zich nogtans hem daarom ondoordacht een demagoog te noemen, en vrage zich liever telkens af, of het langs andere wettige wegen wel haast mogelijk was, duurzame en afdoende verbeteringen daar te stellen. De voornaamste dezer wetten willen wij wederom slechts kortelijk nagaan, daar het toch voor het eenvoudig doel, hetwelk wij beoogen, niet strikt noodig is, ja, misschien hier niet op zijne plaats zou zijn, indien wij in eene zoo volledige beschrijving wilden treden als dit onderwerp noodwendig vorderen zou, indien wij al de verschillende berigten daaromtrent bij Cicero, Plutarchus, Appianus, enz. te vinden, naauwkeurig wilden vergelijken en tot een geheel brengen. De juiste volgorde dier wetten is zelfs niet eens met zekerheid op te maken, daar ze bij de afzonderlijke schrijvers geenszins dezelfde is. Genoeg zij het hier te vermelden, dat het meerendeel daarvan eerst werd voorgedragen gedurende het tweede tribunaat van Gracchus, welke waardigheid hem ongevraagd mede voor het volgende jaar werd opgedragen.

Gelijk men ligt kan bevroeden, kwam de agrarische wet van zijn broeder onder de eerste aan de beurt; ofschoon die daarom ook ditmaal niet terstond in alle deelen werd ten uitvoer gelegd. De tribuun nam door zijne veelvuldige bedrijvigheid te veel den tijd weg, voor den drieman noodig, om eene zooveel omvattende taak als het omslagtig opmeten, verdeelen, en zoo meer, der publieke landerijen,

naar eisch te kunnen volbrengen. Daar hij nogtans deze laatste betrekking behield na het eindigen, wanneer dan ook, van de eerste, zoo was het vooreerst ook voldoende, de altijd nog bestaande Sempronische wet eenvoudig te consolideren, en daarmede aanvankelijk, gelijk ook gebeurde, slechts een begin te maken, hetgeen hij later ernstig zou kunnen doorzetten; te meer, wanneer hij het dan tevens zoover gebragt zou hebben, dat de geheele uitvoering dezer wet, door al wat inmiddels was voorafgegaan, met oneindig minder bezwaren zou behoeven te worstelen dan vroeger.

Ter ondersteuning van de armen stelde hij voor: dat men hun maandelijks koorn zou uitdeelen; volgens Plutarchus tegen eenen zeer lagen prijs; volgens Appianus om niet. Wie van die beiden regt heeft, doet hier weinig af, daar degenen, die reeds tegen het beginsel eener dergelijke wet te velde trekken, zich gewis niet door eene uiterst geringe betaling daarmede zullen laten bevredigen. Bij elke armenwet komen de verschillendste inzigten voor den dag, en het is voorzeker ook geene geringe taak, de juiste grens aan te wijzen van algemeene ondersteuning, en verder, de manier, waarop deze het voordeeligst kan worden aangewend, ten einde de énergie van het individu niet tegelijk met zijne armoede geheel verloren ga, maar nog blijve bestaan, of zelfs worde opgewekt. Moet men geven? - en zoo ja, hoeveel moet men geven? wát moet men geven? aan wie moet men geven? wanneer moet men geven? en alle vragen van dien aard meer, zijn blijkbaar zoo gemakkelijk niet ter beantwoording als zij wel schijnen mogen; niemand zal althans beweren, dat daaromtrent nog niet meer overeenstemming in het algemeen te wenschen blijft. Ze behooren daarbij tot die altijd lastige quaestiën, tot welker beoordeeling ieder zich gereedelijk competent acht; trouwens, eene genoegzame waarschuwing voor ons zelven, om ons niet verder op dit terrein te begeven. Slechts de opmerking zij ons nog geoorloofd: dat men den toenmaligen toestand der armen te Rome, in geen geval uit het standpunt van onzen tegenwoordigen tijd beschouwen mag. Vooreerst bestonden daar zoo geene inrigtingen, welke de Christelijke liefdadigheid later zoo algemeen te voorschijn riep, als gasthuizen, hospitalen, en honderd dergelijke zaken meer. Ten andere kon de mindere man er in 't geheel niet zoo voldoende aan

den kost of vooruit komen, als thans bij geringe inspanning en vlijt mogelijk is; wegens de overgroote menigte slaven, die de rijken er op nahielden, en door wie zij genoegzaam alles lieten verrigten. Iedere groote toch had zijn eigen schoenlapper, kleêrmaker, enz. enz. in huis, zoodat in één woord, de voordeelen, uit al die grootere of kleinere métiers nú te halen, aldaar gelijk niets waren, of ten minste slechts bestonden voor zooverre het kielenvolk onder elkander eenen kleinhandel dreef, die noodwendig vrij beperkt was. En evenwel waren die allen vrije burgers, die gedeeltelijk mede in de vergaderingen over het lot van koningen en volken moesten beslissen. Was het bestaanbaar met het idée eener groote souvereine natie, dat die hare stem uitgehongerd inleverde, tenzij de patronen in de voeding hadden voorzien? Was het juist verkieslijker, dat de patroon zijne cliënten, dan dat de staat zijne burgers onderhield? Kwam er eigenlijk wel groot onderscheid in de zaak, als men die eenigzins dieper nagaat? Wanneer men, ten slotte, eenmaal met een gepeupel als hier vergaderingen moest houden, en er geene kans bestond, dat onding eindelijk af te schaffen (eerst de keizers met hunne soldaten vermogten zulks), dan kon men consequent wel niet minder doen, dan er voor zorgen, dat die fiere stemgevers althans konden leven. Wat bleef Gracchus voor 't oogenblik al anders overig?

Eene andere wet, welke van het inzigt uitging, om de krijgsdienst te verligten, was: dat voortaan de soldaten zouden gevoed en gekleed worden, ten koste van de schatkist, zonder dat hunne soldij daarbij lijden mogt, en dat niemand zou behoeven te dienen vóor het einde van zijn 17de jaar. Beide bepalingen waren allezins billijk, in weêrwil van het geschreeuw, hetwelk men aanhief over de onkosten. Het traktement was nog steeds hetzelfde gebleven[1], alhoewel de levensmiddelen en alles, sedert honderd

1 Reeds in 423 v.C. werd door de tribunen een voorstel gedaan, om eene belasting te leggen op den *ager publicus*, ten einde daaruit aan de soldaten soldij te kunnen betalen; doch te vergeefs. Twintig jaren later kwam zulks echter tot stand, alhoewel niet op de verlangde wijze, dewijl het geld, daarvoor noodig, in plaats van op de domeinen te worden geheven, uit eene directe belasting, *tributum*, eigenlijk grootendeels op het plebs neêrkomende, gevonden zou worden. Met dit besluit, hetwelk van den senaat uitging, waren de tribunen ook juist alles behalve ingenomen; maar het volk was reeds zoo blijde over het dadelijk vooruitzigt van traktement te zullen krijgen, dat de zaak op die wijze doorging. Hoeveel het toen bedroeg, weet men niet. Alleen berigt Polybius, dat in zijn tijd een infanterist daags 2 obolen kreeg, ongeveer tien cent; een centurio bekwam het dubbel; een ridder, wel te verstaan, zoo hij met 2 eigene paarden diende, het driedubbel; voorzag de staat daarin, dan weer een derde minder. Aanvankelijk schijnen de tribunen- inhet- leger geen traktement te hebben ontvangen; later wel, ofschoon men niet vindt sints wanneer. Caesar verdubbelde alles, doch toen schijnt het koorn er daarentegen weêr afgegaan te zijn. Augustus en Domitianus vermeerderden nogmaals de soldijen, met welke de latere keizers over het geheel naar willekeur rondsprongen.

jaren en meer, aanmerkelijk in prijs gestegen waren. Voor de schatkist, waarin van tijd tot tijd nog zulke aanmerkelijke sommen voor teruggevorderde oorlogskosten waren gevloeid, was deze vermeerdering van uitgaven geen ernstig bezwaar, indien men slechts zorgde voor de behoorlijke invordering der gewone belastingen, en wat zorgvuldiger het oog hield op de administratie daarvan in het algemeen. De finantiëele moeijelijkheden, zoo zij al eens ontstonden, dienden hier van boven af verholpen te worden, en niet door de onthouding van betamelijke uitgaven voor de mingegoeden. Bovendien had eene bij de verpligte eigen zorg voor kleeding, zoowel als voor tenten en wapens, al te bekrompen betaling nog eenen zeer demoraliserenden invloed op den Romeinschen soldaat, daar zij hem schier noodzaakte, in elken oorlog in de eerste plaats gretig uit te zien naar eene plundering, en daarvoor alles te wagen; hetgeen natuurlijk op den duur niet bevorderlijk kon zijn aan het onderhouden van eenen zijnen stand waardigen krijgsmansgeest. - Wat de tweede bepaling hierbij betreft, eigenlijk de vernieuwing van eene reeds vroeger bestaande, zij ontdekt eene te groote kwaal, gewis aan het eindeloos oorlog voeren te wijten, dan dat het noodig zou wezen de billijkheid daarvan nader te betoogen.

Om den alles overheerschenden invloed van den senaat te fnuiken, bragt Caius mede eene nieuwe regterlijke organisatie tot stand, waarover nogtans de bijzondere berigten meer uiteen loopen dan bij eenige andere zijner wetten. De hoofdzaak kwam intusschen hierop neêr: dat hij den senatoren het ambt van regter, tot nog toe uitsluitend door hen bezeten, ontnam, en het op de ridders overbragt. Sedert langen tijd waren eene menigte van regtszaken, vroeger door afzonderlijke quaestoren voor het volk gebragt, aan eene regelmatige regtbank onderworpen. De klagten over de

stadhouders, onder andere, waren ten laatste zoo talrijk geworden, dat men ook daarvoor een afzonderlijk geregtshof had ingesteld. Deze leden, nu, waren bij het lot benoemde senatoren. Doch de bewoners eener provincie, wel verre van bij dien overgang te winnen, gevoelden alras, dat eene regtbank, waarvan de leden allen tot dezelfde *clique* behoorden als de aanzienlijke magthebbers over wier afpersingen of geweld zij zich kwamen beklagen, nog minder goede kansen voor hen aanbood, dan eene overigens wisselvallige en zoo ligt door persoonlijken invloed te leidene volksvergadering. Dat toch ook de klagten over de omkoopbaarheid der senatoren, die aanhoudende grief, doch waarvan de waarheid nog zoo onlangs bij de zooveel geruchts makende vrijspraak van eenen Aurelius Cotta, Salinator en anderen op nieuw schandelijk was bevestigd, geenszins uit de lucht waren gegrepen, maar deze smet inderdaad genoegzaam allen zonder onderscheid aankleefde, kwam weldra zoo jammerlijk als algemeen voor den dag in den te dezen opzigte zoo befaamden oorlog met Jugurtha. Kortom, Gracchus verhief den ridderstand ten koste van den senaat, en daarvoor had hij meer dan éene goede reden. Voor de achting alleen, die elke regterlijke magt noodwendig bezitten moet, was het gelukkig, dat er eene verandering in het personeel kwam. De ridders waren de geschiktste opvolgers daarvoor. Zij vormden eenen afzonderlijken stand, tusschen den senaat en het volk, en waren allen vermogend. Ook in dit opzigt boden zij mede eenigen waarborg aan. Ware Gracchus een dol democraatge weest, dan had hij der volksvergaderingen veelvuldiger bemoeijenissen bezorgd. Door integendeel den nieuwen regters de behandeling op te leggen van meer zaken dan van de competentie der vorigen geweest waren, maakte hij zelfs, dat na dezen het volk als zoodanig niet meer, of althans zelden, werd bijeengeroepen, en daarin handelde hij ontegenzeggelijk wijs. Maar er was meer. Al zijne pogingen gingen van het beginsel uit, om eenen krachtigen burgerstand te vormen, en de oligarchen daarvoor te kortwieken. Hoe kon hij beter daartoe geraken, dan door van boven af eenig aanzien te nemen, en dat ergens in het midden te bevestigen, om niet nogmaals te gewagen van de wijze, waarop men van boven dat aanzien tot nog toe had opgehouden?

Ook ten aanzien der benoemingen van consuls en praetors voor de provinciën, waarmede de senaat zoo willekeurig te werk ging, stelde hij doelmatige bepalingen vast. Het was namelijk de gewoonte, dat de consuls eerst na de verkiezing hunner opvolgers, door den senaat lieten beslissen, welke provinciën aan die opvolgers, welke aan eenen praetor zouden worden opgedragen, na hunne eventueele aftreding te Rome. De grootste partijdigheid kon hierbij voorzitten, dewijl alzoo het personeel voor het volgende jaar reeds bekend was, en ieder daarvan zich natuurlijk beijverde zoodanige provincie te verkrijgen, als het beste strookte met zijne eigene belangen. Om nu alle knoeijerij hiermede voor goed den weg af te snijden, en tevens het misbruik tegen te houden, dat een stadhouder soms jaren achtereen in eene rijke provincie gelaten werd, en een ander weêr half in ballingschap daar blijven kon, (wat was met hem zelven gebeurd?) eenvoudig bij besluit van den senaat, maakte Caius, voor zoover bekend is, twee nieuwe bepalingen. De eerste was: dat vóor de comitiën der verkiezingen, en dus vóor men wist wie consul worden zou, de senaat moest vaststellen, welke consulaire provinciën er zouden wezen. De tweede: dat de provinciën niet meer door den senaat mogten worden geprorogeerd.

Nog eene andere wet van hem was niet zoo zeer tegen den senaat, als tegen een algemeen voorregt der burgers van de eerste klasse, bij de stemming in de volksvergadering, gerigt. Men weet dat de ingezetenen naar hun vermogen verdeeld waren in 5 klassen: de rijksten in de eerste en zoo vervolgens; en iedere klasse weêr in een zeker aantal centuriën, te zamen uitmakende 193. Verder waren de burgers nog verdeeld, overeenkomstig hunne werkelijke of aangenomene woonplaats, in de zoogenaamde tribussen[1], op dit oogenblik ten getale van 35. Wanneer er nu eene tribuut-vergadering plaats had (waarin alzoo 18 stemmen reeds de meerderheid hadden), werd eerst bij het lot beslist, welke tribus beginnen zou met hare stem uit te brengen. Daarop verzamelde het volk zich weêr in centuriën, en het lot besliste nogmaals tusschen de centuriën der eerste klasse van deze tribus, welke centurie wederom de primaire stemming beginnen zou. Deze eerste stemming oefende intus-

1 Zie de noot op blz. 276.

schen zoo grooten invloed uit op al de rest, bij een volk vooral, dat gewoon was in de nietigste beuzeling zelfs eene zekere voorbeschikking te zien, dat in den regel, zoo al niet altijd, de benoeming van dezen of genen daarmede als beslist kon beschouwd worden. Na deze loting, wijders, der centuriën van de eerste klasse, werd eveneens gehandeld door die van de tweede, enz. Het direct en zedelijk voordeel lag hier dus weêr geheel aan den kant der rijksten. Alzoo bepaalde Gracchus, geheel in verband met zijne staatkundige zienswijze, om het overwigt der aristocratie langs alle zijden te verminderen, ten einde de ontluiking van een te scheppen middelstand niet in hare geboorte verstikt werd, dat de centuriën van al de vijf klassen voor die eerste stemming door elkander zouden loten.

Met hetzelfde doel, hetwelk door alle nadenkenden die noch het overwigt der democratie, noch dat der aristocratie begeerlijk achtten, moest worden omhelsd, zocht hij insgelijks, op het voetspoor zijns broeders, het burgerregt uit te breiden onder de Latijnen. Er waren te dien tijde niet meer dan 390,736 stemgeregtigde Romeinsche burgers. Dit bloote cijfer wijst genoeg aan, dat Romes oppermagt zich toch niet op den duur zou kunnen staande houden tegenover Italië alleen, indien niet in tijds een duchtige toevoer kwam van burgers met gelijke regten. In korte woorden is reeds gezegd, hoe boven alle anderen de Latijnen hiervoor in aanmerking moesten komen. Het was daarbij te voorzien, gelijk de ondervinding nog binnen eene halve eeuw zoo vreeselijk bevestigde, dat die bondgenooten eenmaal, even als weleer de Plebejers, zich geheel zouden willen afscheuren, of met de wapens in de vuist hunne regtmatige vorderingen zouden weten door te drijven. In geen geval zocht Caius eene horde vrijgelatenen te doen opnemen.

In verband met dit alles stond gewis de velerlei zorg, welke hij aan de middelen van vervoer in geheel Italië besteedde. Naar alle zijden verbeterde hij de wegen, en bewerkstelligde hij de behoorlijke opmeting daarvan door op elke duizend schreden[1] een mijlsteen te plaatsen. Maakte hij op deze wijze groote uitgaven noodzakelijk, van den anderen kant zorgde hij weêr, dat de schatkist die dragen kon, door de verpachtingen der openbare inkomsten op

1 = 1472 N. El, alzoo ruim een kwartier gaans.

zekerder grondslagen te vestigen en door op de te verdeelen landerijen eenige belasting te laten rusten. Behalve dat droeg hij zorg voor de eindelijke regeling der zaken van Azië, alwaar na de vermaking[1] van Attalus, en de daarop gevolgde onderwerping van Aristonicus, de hebzucht der stadhouders steeds ongestoord ruim spel had kunnen spelen. Enkele wetten nog, welke Gracchus verder zou hebben voorgedragen, zijn ons of in 't geheel niet nader bekend, of wel bezitten wij daaromtrent slechts zeer geringe aanwijzingen. De meeste, trouwens, stonden, zooals men ziet, in geen regtstreeksch verband tot de agrarische wet, aan welke zijne gedachtenis nogtans als geketend zou blijven; doch allen te zamen leveren met dat al, gelijk wij reeds genoeg deden uitkomen, een gesloten geheel op. De verrigtingen van zijn merkwaardig tribunaat kan men alzoo in deze weinige woorden zamenvatten: hij gaf den soldaten kleeding en, even als aan de armen in de stad, koorn; aan die van buiten land; aan de ridders de regterlijke magt; aan de Latijnen het burgerregt. Even als door de hervormingen van Licinius en Sextius zich in ieder geval een nieuw leven in den staat ontwikkeld had, en Romes krachten in 't algemeen door de genoegzame gelijkstelling der Plebejers met de Patriciërs aanmerkelijk waren aangegroeid, trachtte hij door een gelijksoortigen aanwas van burgers, zijn vaderland nogmaals zulk een tijdperk te doen ingaan. Maar, door de geschiedenis van ruim twee eeuwen geleerd, hoe een groot deel der toen gemaakte verbeteringen nog niet algemeen genoeg had gewerkt, naardien ten laatste slechts eene vernieuwde en uitgebreidere aristocratie zich langzamerhand van alles had meester gemaakt, zocht hij het weder ontstaan van dezelfde kwaal ernstig tegen te houden, en tevens zijne wetten te bestendigen, door zeer wenschelijke magtsbeperking, en andere doelmatige wijzigingen in de staatsregeling, waarmede de terugkeer tot de oude misbruiken, zoo al niet ten eenenmale afgesneden (in eene oligarchie blijft dit onmogelijk), althans zooveel doenlijk voorgekomen werd. De oligarchen zagen dit alles zeer goed in

1 ‘Vermaking, 't echte Neêrduitsche woord voor het afgeknotte Romeinsche *legaat*,’ zeide Bilderdijk in de voorrede van zijn bundel van dien naam; waarop hij, zeker in geene goede luim, liet volgen: ‘Dit strekke hier ter voorkoming van een misverstand, dat in dezen Onhollandschen tijd welligt plaats kon grijpen.’ Dus schreef hij in 1821.

en tegen hunne vereende pogingen bleek het alras, dat Gracchus, met de weinigen die hem uit hun midden ondersteunden, geenszins bestand was.

Maar het volk was zijn steun, zou men aanstonds willen opmerken. Een zeer wankelbare steun, gelijk het voorzeker altijd is; en van die ervaring wist men zich ook meesterlijk tegen hem te bedienen. Als het middel, om hem te doen vallen, nam men ditmaal geene intercessie te baat: het had tijdens Tiberius te slechte uitkomst opgeleverd. Doch hetzelfde resultaat wist men ook zonder dát sluw te bereiken. De senaat zocht eenvoudig de populariteit van Gracchus te ondermijnen met, door eenen ambtgenoot van hem, insgelijks voorstellen te laten doen, nog veel vrijgeviger dan de zijne. Eenen geschikten handlanger hiervoor vond men in M. Livius Drusus[1], die alzoo voorsloeg: dat de landerijen, aan het volk toegewezen, geheel vrij zouden zijn van elke belasting of opbrengst; en dat er twaalf koloniën te gelijk zouden worden aangelegd, ieder van 3000 Romeinsche burgers. Met beide wetten stelde hij Gracchus volkomen in de schaduw. Deze had, om in de meer dadelijke behoeften der mindere burgers te voorzien, en dewijl er toch ook, naar wij zagen, van de volledige uitvoering der agrarische wet vooreerst niet veel komen kon, mede eenige koloniën laten aanleggen, onder anderen Junonia op het gebied van het verwoeste Karthago[2]; maar hierin dan toch zoo geen slag

1 Den bijnaam Drusus kreeg een zijner voorvaderen na het ombrengen van een Gallisch opperhoofd, Drausos geheeten. De gelijken naam dragende zoon van dezen Livius, speelde eene nog vrij wat gewigtiger rol dan de vader; doch eindigde met als tribuun in zijn eigen huis verraderlijk te worden vermoord. Deze was insgelijks een voorvechter der aristocratie, alhoewel hij zelf nog met eene agrarische wet voor den dag kwam (waarvan wij overigens nagenoeg niets weten), en insgelijks aandrong op eene uitbreiding van het burgerregt. Uit zijne tamelijk duistere geschiedenis kan men alleen met eenige zekerheid opmaken: dat hij voor geene der partijen ver genoeg ging, en daardoor, in weêrwil van zijne bekwaamheden en gewis eerlijke bedoelingen, als het slagtoffer viel van den algemeenen baat. - Nog had Livius twee dochters, waarvan de eene de moeder werd van Cato van Utica, de andere de grootmoeder van M. Brutus, den moordenaar van Caesar. - Livia Drusilla, de derde vrouw van Augustus, was de dochter van zekeren Drusus, doch met de vorigen slechts bij adoptatie verwant; want de eigenlijke naam van haar vader was Appius Claudius Pulcher. Daar zij vroeger was getrouwd geweest met Tib. Claudius Nero, waren alzoo hare beide kinderen, Tiberius en Drusus, van weerszijden uit het doorluchte geslacht der Claudiërs, waarvan zij ook menigen karaktertrek vertoonden.

2 Of liever er kort bij; want bij de herstelling der stad, die Gracchus, en na hem, met beter gevolg, Julius Caesar ondernam, hield men de plegtige verwensching op 't oog, bij de verwoesting uitgesproken, en daarom bouwde men maar iets daar bezijden. Volgens Plutarchus zou het voorstel tot deze kolonie zijn uitgegaan van zekeren Rubrius, een ander ambtgenoot van Gracchus; doch laatstgenoemde belastte zich in elk geval met de uitvoering van alles. Junonia was de eerste Romeinsche kolonie buiten Italië. Men heeft beweerd (en zelfs Göttling behoort daaronder), dat zulks tot verderf strekte der republiek, in zooverre hare burgers in den vreemde gingen. Nog daargelaten, dat de massa vrije burgers, welke men op deze wijze kwijt raakte, in de meeste opzigten tehuis uitmuntend kon gemist worden, zoo zag men, van Velleius af, welligt steeds over het hoofd, dat, volgens het aaneengeschakelde plan der Sempronische wetten, er altijd eene groote aanwinst van burgers zou hebben plaatsgevonden, waarop dít verlies - zoo ooit - wel te lijden was. En mogt men het daarbij zelfs niet als zeer doelmatig beschouwen, wanneer bij de sterke uitbreiding, welke het rijk gedurig bekwam, hier en daar eene vaste eigene bevolking werd neêrgezet? Hier was de keus daarbij in het geheel niet ongunstig, alhoewel men met sterke vooroordeelen te kampen zou krijgen; daar het nieuwe Karthago, in de 2de en 3de eeuw na Chr. zelfs nog de grootste stad was na Rome, waarin Latijn werd gesproken. Na hare vernieling door de Arabieren (693) verhief zij zich echter niet meer. - De naam Junonia had inmiddels van zelf moeten wijken voor zijnen beroemden voorganger, even als het later geen duurzaam gevolg had, dat men Jeruzalem, onder ongeveer gelijke omstandigheden, herdoopte in Aelia Capitolina, - ofschoon dan de Arabische schrijvers het nog altijd moeten noemen: de Heilige Stad, of Ilia. - Dit nog. - Sprekende over de ligging van het oude Karthago, zei Niebuhr onder andere: dat hij de beste narigten daaromtrent te danken had aan den overste Humbert, wien hij daarbij ‘einen rechtlichen, offenen, redlichen, geraden Soldaten’ noemt. In de uitgaaf van Zeiss stond de

geslagen als nu Livius deed. Wat de senaat immiddels beoogd had, gelukte volkomen. Livius werd de held van

naam nog geschreven Hömberg, ofschoon met de aanmerking daarbij, dat men voor de juistheid van de spelling niet kou instaan. Bij Isler vindt men dien echter behoorlijk gespeld, ter eere van de nagedachtenis van onzen landgenoot, die *post varia fata* in dienst stond van den Dey van Tunis, en aldaar belangrijke ontdekkingen op het veld der Punische oudheid deed. Maar nu vertelt Niebuhr verder, dat de teekeningen van den overste Humbert, ongelukkig in handen vielen ‘des Camillo Borgia, eines wahren Abenteurers, eines Neffen des Cardinal Borgia, welcher ein grosses Talent zum zeichnen hatte.’ Deze zou misbruik van vertrouwen gemaakt, en die teekeningen voor zijne eigene hebben uitgegeven. ‘Was ich hier sage - voegt hij ten slotte er bij - ist vielen bekannt, doch ist in Deutschland Niemand davon unterrichtet.’ - Zeiss en Isler komen verder hierin overeen: dat die papieren of dat werk van den mede reeds overleden Borgia nog onuitgegeven te Napels liggen, maar zijn ingezien door den Deenschen geleerde Estrup, voor zijne *Lineae Topographicae Carthaginis Tyriae* (*Hafniae*, 1821). - Hoe het verder met die zaken gelegen zij, weet ik niet. Aan den broeder van den overste, den gewezen directeur van het Leydsche kabinet van pleisterbeelden, D.P.G. Humbert de Superville, den edelsten grijsaard dien ik immer gekend heb, en wiens herinnering mij nog steeds dankbaar en vol genot voor den geest zweeft, schreef ik vroeger nog om eenige inlichtingen in dezen, waartoe hij gewis beter dan iemand in staat was. Doch voor ik eenig antwoord hierop ontving betreurde ik weldra zijn dood.

den dag, in de plaats van Gracchus, die inmiddels als drieman afwezig was voor de regeling zijner koloniën. Bij zijne terugkomst was het volk omgekeerd als een blad; sloeg niet de minste acht op hem bij de benoeming van tribunen voor het volgende jaar; en verkoos daarentegen onder de volgende consuls zijnen hevigsten vijand Opimius. Het jaar te voren had nog dat zelfde volk, op bloot verzoek van Gracchus, als te regt voor elke verheffing van Opimius bevreesd, diens kandidaatschap geheel in den wind geslagen, en in zijne plaats C. Fannius gekozen, die nogtans later de Sempronische partij weêr verliet.

Nu liep echter de gansche revolutie spoedig ten einde. Caius, eenmaal geen tribuun meer, werd door de oligarchen algemeen bespot als een doctrinair en een hol theoreticus. Zijne wetten bleven deels onuitgevoerd, deels zocht men die weêr in te trekken. Onder andere werd een senaatsbesluit voorgedragen, om zijne koloniën te laten vervallen. Een der tribunen, die aan de zijde van den senaat stond, voerde het woord tot het volk tegen Gracchus, die zelf verschenen was, om zijne belangen te verdedigen. Men beschuldigde hem met groot geschreeuw, den tribuun te zijn in de reden gevallen. Opimius, die juist op het kapitool met offeren bezig was, zond een zijner lictoren heen, om iets voor het offer te bezorgen. Toen deze terugkeerde, riep hij uit, terwijl hij door Gracchus en zijne vrienden heendrong: ‘uit den weg, gemeene kerels! voor een fatsoenlijk mensch!’ Het kwam tot dadelijkheden, en de lictor werd doodgeslagen. Daarop stelde Opimius diens lijk op het forum ten toon, als een begin van het groote treurspel, hetwelk stond aan te vangen. De senaat nam het besluit: ‘dat de consuls moesten toezien, dat de Staat geene schade leed.’ Sedert men niet meer gewoon was een dictator te benoemen, werd met zoodanig besluit aan de consuls, in urgente gevallen, dictatoriale magt verleend. - Daarop nam Gracchus afscheid van zijne vrouw en kinderen, en trok naar den Aventijnschen berg, te allen tijde een toevlugtsoord voor de onderdrukten. Op eenen dergelijken afloop scheen hij althans niet gerekend te hebben, en nog kon hij niet tot het besluit komen, om de zaken tot het uiterste te drijven. Zijn vriend Fulvius Flaccus, die hem steeds ter zijde had gestaan, tastte stouter door, en wapende ter verdediging zooveel slaven en gemeen als hij

maar kon bijeenbrengen. Dat de ridders, die hunne verheffing aan Gracchus te danken hadden, slechts rustige toeschouwers bleven, mag ons op den eersten aanblik verwonderen - ‘wird aber durch die wohlhabenden Leuten, deren Eigenthum nicht in Ländereien, sondern in Kapitalen besteht, eigenthümliche Furcht leicht erklärt’ - merkt Niebuhr op. - Het duurde intusschen ook niet lang, of de verdedigers bezweken. Fulvius zond nog zijnen achttienjarigen zoon naar den senaat, om eenen wapenstilstand te erlangen; doch met geen ander gevolg, dan dat Opimius, als hij andermaal daarmede aankwam, hem in de gevangenis liet werpen en vervolgens ombrengen. De vader zelf werd bij het nemen van den Aventijnschen berg in een huis gegrepen en vermoord. Caius zocht te vergeefs te ontkomen; want daar zijn voet bij het afspringen van eenen muur verzwikte, en ook hij: ‘*a kingdom for a horse*’ had kunnen roepen, zoo werd hij spoedig met de getrouwen, die hem ondersteunden, achterhaald. Een slaaf of cliënt van hem, zou daarop, volgens zijn eigen verlangen, een einde aan zijn leven hebben gemaakt. Zijn hoofd werd met dat van Fulvius naar Opimius gebragt, die beloofd had het tegen goud te zullen opwegen; waarvoor zekere Septimuleius het nog vulde met lood. Meer dan 3000 aanhangers werden te gelijk omgebragt, hunne lijken met die der beide aanvoerders in den Tiber geworpen, en hunne bezittingen verbeurd verklaard; waarbij men zelfs aan de weduwe van Gracchus het door haar zelve medegebragt vermogen ontnam. Bij deze slagtoffers bleef het niet eens; het bloedvergieten duurde nog langen tijd voort. Opimius werd later wegens zijne verregaande wreedheid aangeklaagd; doch toen zelfs verdedigd door den renegaat Papirius Carbo, die kort daarop zelf door Licinius Crassus, een zwager der Gracchen, zoo hevig werd aangetast, dat hij zich het leven benam. Maar ook deze Crassus verliet wederom zijne partij, en werd nog een der voornaamste voorstanders van den senaat. De geschiedenis dezer tijden is vol dergelijke walgelijke voorbeelden. Opimius, om nog dit van hem te zeggen, speelde vervolgens nog eene schandelijke rol in den Jugurthijnschen oorlog, waarbij hij echter niet zoo gelukkig ontsnapte. Hij stierf in ballingschap.

En dit einde vond dan het edele broedrenpaar na hun soms, ja, onstuimig, maar altijd eerlijk streven, om Rome op vaste grondslagen te hervormen. De aristocratie

liet zich door hare overwinning zoozeer bedwelmen, dat zij, als een monument daarvoor, eenen tempel stichtte aan de ‘Eendragt’, terwijl de stad nog rookte van 't bloed. Welk verder lot daarbij hunne verschillende wetten ondergingen laat zich gemakkelijk vermoeden. Voor zoover zulks gaan kon liet men ze onaangeroerd liggen. Van die uitdeeling van het burgerregt kwam natuurlijk evenmin als van die der onwettig bezetene landerijen. Wat daarvan nu of vroeger reeds was toegewezen, en hetgeen dan volgens de Sempronische wet niet mogt worden vervreemd, kwam echter spoedig weêr in de handen der rijken, daar althans dit gedeelte der wet, kort na den dood van Caius, door eene nieuwe werd opgeheven. Het gevolg dezer intrekking bragt even spoedig nieuwe armoede te weeg, en het volk zag toen eerst in, welke degelijke beschermers het verloren had. Die tempel der Eendragt werd door hen verafschuwd; in de plaats daarvan beschouwde het den grond als heilig waar de broeders gevallen waren, en bragt aan hunne daar opgerigte beelden de eerstelingen zijner vruchten, even als aan Goden.

Hiermede eindigen wij onze taak, welke reeds onwillekeurig de grenzen overschreed, bij den aanvang door ons bepaald. Wij laten daarom te meer de verdere agrarische wetten, tot op Caesar nog zes of zeven in getal, onaangeroerd. Zij leveren bovendien, uithoofde van de meer onvolkomen of verwarde berigten daaromtrent bij de oude schrijvers, eene aanmerkelijke reeks van bijzondere zwarigheden op, welke noode eene verdere behandeling zouden toelaten, als die, waarmede wij tot hiertoe voor ons doel vermeenden te mogen volstaan. Dit doel, zij zulks kortelijk herhaald, was om een eenmaal ter sprake gebragt geschiedkundig punt[1], zoo duidelijk als wij vermogten, althans eenigzins toe te lichten. Daarvoor somden wij slechts eenige feiten op, van eene enkele opmerking begeleid. Men moge nu niet langer met het latere volk der Gracchen nagedachtenis eerstelingen willen wijden; die reformistische wetten, waarom dan ook, blijven afkeuren, - ons om het even! Maar gelukkig zouden wij ons rekenen, indien wij tot de meerdere bekendheid van een gewigtig deel der Romeinsche geschiedenis althans *iets*

1 Zeer toevallig vernamen wij onder 't schrijven, dat ‘de Nederlander’ eenige artikels hieromtrent geleverd heeft, en welligt nog levert; want - *κεί θέμις ἐστὶν, - κεί μὴ θέμις ἐστί*, - dit blad kan men hier nergens inzien.

hadden mogen bijdragen; opdat wij niet - en het is met het oog op eenige woorden van Niebuhr dat wij spreken, - wanneer al onze Germaansche buren zich bij wijle verlustigen in het denkbeeld dat wij eigenlijk een deel van hun groot rijk behoorden uit te maken, - naar hunne schatting zouden behooren te liggen - zij zulks met eerbied jegens den jongen keizer gezegd! - ergens in eenen hoek van Oostenrijk. - Ziehier de bedoelde woorden, waarmede wij tevens ons afscheid nemen van den lezer. ‘Es hat eine Zeit gegeben wo der Name der Gracchen verrufen war, wo man in ihnen die Koryphaeen des willkürlichen Eingreifens in das Eigenthum Anderer sah, und eine andere Zeit wo sie eine gewiss ihnen selbst höchst verhasste Celebrität hatten. Diese beiden Ansichten sind jetzt völlig untergraben, und wenn auch die verwickelte Lehre vom Ager publicus noch nicht überall begriffen ist, so glaube ich doch nicht dass in Deutschland Jemand noch die alte Ansicht über die Gracchen theilen wird, es sei denn etwa in einem Winkel von Oesterreich.’

Doesborgh, Jan.

D^{r}. C.A. ENGELBREGT.

De Aprilbeweging.

II.

Met bliksemsnelheid plantte de beweging, nadat Utrecht het sein had gegeven, zich voort. Het verzet tegen de kerkregeling der Roomsch-katholieken werd algemeen. Van heinde en ver stroomden adressen naar de hoofdstad. Binnen veertien dagen tijds had een tal van meer dan tweemaal honderd duizend personen den Koning om afwending gesmeekt van het dreigend gevaar. De Protestantsche plattelandsbewoners deden het bijna zonder uitzondering. In sommige steden verdrongen zelfs de vrouwen elkaêr aan den ingang der kerkgebouwen, ten einde ook van háár deelneming in de mannelijke beweging te doen blijken. Het petitionnement kreeg, door zijn volstrekte algemeenheid, een zorgwekkend aanzien. Het was een *vragen* - soms in meer-, soms in minder-eerbiedigen vorm - dat niet veel van *eischen* verschilde.

En wàt vroeg men?

Het is een onmogelijkheid, die vraag voor iedere gemeente in 't bijzonder met volkomen zekerheid te beantwoorden. We zouden het kunnen, wanneer al de adressen waren publiek gemaakt;- en dat zijn ze niet. We hebben geen andere gegevens om ons oordeel uit op te maken, dan een twintigtal adressen, uit de grootere steden afkomstig. En toch is het van hoog belang, dat we het doel, den zin en de strekking van het petitionnement naar waarde leeren schatten. Het doel der beweging moet ons haar aard helpen verklaren. We moeten dus weten, of de zin en geest der adressen is geweest ‘*regt voor allen*’; - of men niets an-

ders begeerd heeft dan ‘vrijwaring der Protestanten tegen onregt; geen verongelijking.... der Roomsch-Katholijken[1].’ Hoe daartoe te komen?

Ik geloof, dat men ons niet van partijdigheid zal beschuldigen, wanneer we uit de publiek-geworden adressen bij benadering ons oordeel opmaken. Die adressen zijn afkomstig van de meest-beschaafden in den lande. De eenvoudige dorpeling bekommert zich, in vraagstukken van godsdienstigen aard, weinig om de voorschriften eener grondwet. Ligtelijk neemt hij, in dagen van spanning, wanneer het om beveiliging zijner godsdienst tegen schijnbare of wezenlijke aanranding te doen is, zijn toevlugt tot de meest-afdoende hulpmiddelen. Van eerbiediging der regten van andersdenkenden heeft hij in zulke tijden veelal geen begrip. Bij den stadbewoner mag gewoonlijk meer kunde, hooger verstands-ontwikkeling, dus ook meer bezadigdheid, worden ondersteld. Het kan derhalve moeijelijk overdrijving heeten, wanneer we zin en strekking der plattelands-adressen afmeten naar den zin en de strekking van de adressen die uit de groote steden den Koning zijn toegezonden.

En wanneer we nu deze laatsten inzien, dan blijkt het ons, dat ze zich in twee hoofdklassen laten splitsen. Er is één klasse van adressen, in welke, vergelijkenderwijs, een gematigde toon heerscht. 't Is een zevental. Men vergenoegt zich daarin met, onder verschillende vormen, te vragen dat de Staat de nieuw-benoemde bisschoppen niet officieel erkenne. Dien geest ademt het adres, door het bestuur van het evangelisch-Luthersche kerkgenootschap opgesteld, en in nog-hooger graad het adres van Protestantsche ingezetenen uit Haarlem. Het adres van den Groningschen kerkeraad eveneens. Daarin werd gevraagd, ‘dat geen bisschop of aartsbisschop, door den gewonen eed van gehoorzaamheid aan den paus van Rome verbonden, ooit door Uwer Majesteits regering officieel worde erkend[2].’ Eenige-adressanten uit Leyden deden een soortgelijk verzoek. Wij ‘komen tot den troon Uwer Majesteit met het eerbiedig verzoek, dat het Hoogstdezelve behagen moge, geene organisatie der Roomsche kerk, op de (voornoemde) Ultramontaansche be-

1 Mr. Groen van Prinsterer, in de zitting van 20 Augustus 1853.
2 Dr. L.G. Visscher, Eenige adressen ter zake van de herstelling der bisschoppelijke hierarchie, p. 33.

ginselen gegrond, met Uwe Koninklijke goedkeuring te bekrachtigen, noch op eenigerhande wijze, tot de verwezenlijking er van, Uwe medewerking te verleenen[1].' Het adres van den 's Gravenhaagschen kerkeraad ademde dien zelfden geest. Daarin werd de overtuiging uitgesproken, 'dat de *wettige erkenning* door den Staat van Bisschoppen, die *bij eede* tot de *vervolging der ketters*, op hun grondgebied zijn gehouden, in lijnregten strijd is met den eed, dien U.M. heeft gezworen om alle Godsdiensten in het Rijk GELIJKELIJK *te beschermen*[2].' Een adres uit Arnhem luidde, in de hoofdzaak, niet anders. Het behelsde het 'eerbiedig en onderdanig verzoek dat het Hoogstdezelve (den Koning) behagen moge, door het verordenen van zulke verordeningen en voorzorgen, als de wijsheid Uwer Majesteit gepast zal oordeelen, te toonen: het zegel Uwer hooge goedkeuring niet te willen hechten aan het vestigen van *zoodanige* Hierarchie in Nederland, welke, in plaats van gelijkheid, ongelijkheid in bescherming, aanzien en regten, op godsdienstig en kerkelijk gebied, voor de Nederlandsche ingezetenen zou ten gevolge hebben[3].' En in een adres, door eenige leden van den Waalschen kerkeraad te 's Hage opgesteld, werd de wensch geuit, 'dat nimmer aan een Roomschen kerkvoogd, door de Regering, een titel worde toegekend of geoorloofd te voeren, waardoor andere Nederlandsche Christenen dan belijders der Roomsche kerkleer, zouden kunnen worden geacht onder zijn gezag te staan[4].'

Men ziet het, in geen van die adressen wordt ontkend, dat het Roomsch-katholieke kerkgenootschap regt heeft op een bisschoppelijk bestuur. Men maakt zwarigheden. De een verlangt dat de bisschoppen, door een eed gebonden om de ketters te vervolgen, zich door een tweeden eed tot eerbiediging der godsdienstvrijheid zullen verbinden. De ander wil, als waarborg tegen vervolgzucht, dat alleen aan Nederlanders - door geboorte, of ook door naturalisatie? - het bekleeden van het bisschoppelijk ambt zal worden vergund. Een derde zou gaarne zien, dat niemand den titel b.v. van aartsbisschop van *Utrecht* mogt voeren, omdat het daardoor den schijn zou kunnen krijgen, alsof ook andersdenkenden aan zijn bestuur onderworpen waren. Maar één ding erkennen

1 Dr. L.G. Visscher, Eenige adressen enz., p. 17.
2 Idem, p. 10.
3 Idem, p. 19.
4 Idem, p. 8.

toch allen; - de Roomsch-katholieken zijn volkomen bevoegd om zich een bisschoppelijk kerkbestuur te kiezen of door hun wettig Hoofd te doen geven. En dat getuigt reeds van groote bezadigdheid, dubbel-prijzenswaardig in die dagen van spanning.

Doch waarom, vraagt misschien de een of ander, wendden die adressanten zich dan tot den Koning? Alleen om van hun bezorgdheid te doen blijken? Neen. Hoewel ze meerendeels niet durfden ontkennen, dat de bisschoppelijke hierarchie ingevolge een grondwettig regt was tot stand gekomen; - tòch verlangden ze, dat de nieuwe kerkregeling door de Regering niet, of alleen onder bepaalde voorwaarden, zou worden erkend. Dat was het gevolg eener schromelijke begripsverwarring. Men verwarde erkenning met goedkeuring. Men waande dat de Regering, de nieuw-benoemde bisschoppen als hoofden van het Roomsch-katholieke kerkgenootschap erkennend, hen daardoor vanzelf in heel hun geestelijke magtsvolkomenheid erkende. Men had Broere's zeer juiste opmerking nog niet gelezen: ‘De bisschoppen mogen niet erkend worden, is nu de eisch der partij. Dat kan iets beteekenen in een land waar eene Staatskerk bestaat, en de bisschoppen of wie dan die kerk besturen, erkend worden in eigenlijken godsdienstigen zin, als opvolgers der Apostelen of als dienaren van het waarachtig evangelie. Maar in een land, waar alle godsdiensten vrij zijn, en er geene door den Staat voor de ware wordt verklaard, daar kan zoodanige erkenning niet plaats hebben. Wat men daar erkennen noemt, is slechts erkenning van het *feit* dat dezen of genen aan 't hoofd van een kerkgenootschap staan, en overeenkomstig dat feit handelen[1].’ Men begreep niet, dat van de zijde en in het stelsel onzer Regering geen andere, geen openlijke en opzettelijke erkenning te pas kwam. Men beeldde zich in dat een Regering, die de benoeming van bisschoppen in het Roomsch-katholieke kerkgenootschap als *feit* erkende en in haar betrekking tot het kerkgenootschap in overeenstemming met dat feit handelde, zich daardoor verbond om b.v. wettelijken bijstand te leveren tot vervolging der ketters. Tegen dat denkbeeldig gevaar wilde men zich zien gewaarborgd. Men meende dien waarborg te vinden in eenige beperkende voorwaarden, die de Regering aan een

1 C. Broere, Een bezadigd woord enz., p. 67.

gebeurlijke erkenning van de kerkregeling der Roomschkatholieken moest verbinden. Men begeerde dus onmiskenbaar ‘regt voor allen;’ - men bedoelde geen verongelijking der Roomsch-katholieken; - en toch, tegen wil en dank, werd men tot het doen van een ongrondwettigen eisch gedreven. In de nieuwe regeling van het kerkbestuur der Roomsch-katholieken kwam niets voor, waardoor de regten en vrijheden van andere kerkgenootschappen wezenlijk en feitelijk werden gekrenkt. De Regering was dus, op het standpunt der adressanten-zelve, niet bevoegd om de invoering der bisschoppelijke hierarchie geheel of gedeeltelijk te beletten. En niettemin kenden ze, in strijd met hun beginsel, aan de Regering die bevoegdheid toe. Een kerkgenootschap komt, uit den aard der zaak, gedurig in aanraking met den Staat. Kent men nu aan het kerkgenootschap het regt toe om zijn inwendige organisatie naar verkiezing te regelen; - maar geeft tegelijk aan de Regering het regt om alle geregelde betrekkingen met zulk een kerkgenootschap af te breken, *ook al blijft de nieuwe organisatie binnen de perken der staatswetten*, tot-zoolang ze volkomen naar het goedvinden van den Staat is ingerigt; - men heft dan *feitelijk* het regt tot inwendige organisatie op. Men geeft den Staat een overmagt, waarvan hij een gevaarlijk misbruik kan maken. De heer van Hall heeft de proef op de som geleverd. Hij verklaarde, aan het Roomsch-katholieke kerkgenootschap van staatswege geen gelden te zullen uitbetalen, vóór het bisschoppelijk bestuur zich aan een terugwerkende wet onderworpen had[1]. Hij handelde in overeenstemming met den wensch, in die meer-gematigde adressen uitgedrukt.

En toch, inweêrwil van hun gevaarlijke, ja verderfelijke strekking, verdienen deze laatsten den lof, dien we er aan toezwaaiden. De adressanten zagen blijkbaar zelven niet in, welk een ver-uitziende strekking hun verzoekschriften hadden. Ze wilden zich-zelven vrijwaren tegen gevreesd onregt, maar poogden dat te doen met erkenning, zoo als ze meenden, van de regten der Roomsch-katholieken. Het groote meerendeel der Protestanten wilde veel-verder gaan dan *zij*. Het groote mee-

1 Handelingen van de Regering en de Staten-Generaal over de grondwetsbepalingen nopens de godsdienst, Dl. II, p. 351 en 352. - Ik zal naar deze, met zorg bewerkte, verzameling meestal verwijzen, omdat ze waarschijnlijk meer-algemeen in handen is dan het Bijblad.

rendeel der Protestanten wilde van geen regt der Roomschkatholieken op een bisschoppelijk kerkbestuur iets weten. Het groote meerendeel der Protestanten vroeg, in naam van het Protestantsche Nederland, in naam van het bloed der martelaren, in naam der gewetensvrijheid, wering der bisschoppen van den Nederlandschen bodem.

Dit was trouwens niet anders te verwachten. Sommige drijvers hebben de schuld van de hartstogtelijkheid, waarmeê vooral het Protestantsche volk zich tegen de uitoefening van verkregen regten heeft aangekant, op de ‘onverantwoordelijke nalatigheid’ van het vorig Bewind pogen te werpen. Er is beweerd, dat de Nederlandsche Protestanten het herstel der Roomsch-katholieke bisdommen, ofschoon met leedgevoel, toch rustig zouden hebben aangezien, wanneer de Regering maar intijds voor de handhaving der oppermagt van den Staat tegen ultramontaansche aanmatigingen had gewaakt. De bewering is onwaar. Men denke terug aan 1841. In plaats van *vier* bisschoppen, toèn slechts *één*. De benoeming der bisschoppen toèn toegekend, niet aan den paus, maar aan de Nederlandsche geestelijkheid; - en den Koning het regt voorbehouden om de benoeming van personen, die hem niet welgevallig waren, nietig te verklaren. De bisschoppen toèn verpligt om een eed van trouw aan den Koning te doen. En men bedenke dat, naar het oordeel der drijvers van 1853, de grondwet in 1841 evenveel vrij liet als in 1853. Men zou dus meenen, dat de kerkregeling der Roomsch-katholieken in 1841 door het Protestantsche deel der natie niet was belemmerd. Men zou meenen, dat althans de meer-beschaafden en ontwikkelden het hunne hadden gedaan, om het regtsgevoel der volksmenigte op te wekken. Het tegendeel is waar. Een stroom van vlugschriften overdekte in weinig tijds het land, allen bestemd om de hartstogten meer eh meer op te wekken. Wil men proeven? Een man wien het onmiskenbaar niet aan kunde ontbrak, wierp zeer behendig de vraag op: ‘Zoo al de Roomschen beweren, naar de inrigting hunner Kerk bisschoppen te behoeven, wij vragen: hoe zij dan eeuwen lang, ook na de herkrijging hunner vrijheden in 1795, hunne Godsdienst zonder Bisschoppen hebben waargenomen?[1]’ Men verstond ook in 1841 de kunst reeds

1 Het concordaat (bij Joh. Müller), p. 18 en 19.

om uit de langdurige onthouding van een regt de gevolgtrekking af te leiden, dat het nog wel langer kon en mogt onthouden worden. Zelfs in Limburg en Noord-Brabant mogten geen bisschoppen worden geduld. ‘Men beweert openlijk’ - liet een der vlugschriften[1] zich hooren - ‘dat Zijne Majesteit zich zou hebben laten ontvallen, dat de Roomsch Catholijke Kerk in de oude (?) provinciën eene missie zou blijven en het concordaat alleen voor Limburg en Noord-Braband gesloten worden. Ware dit zoo, dan zou.... het Protestantisme in Noord-Braband met een' geheelen ondergang bedreigd worden. En het opkomen van zulk een onweder stilzwijgend aan te zien, zou laf en onteerend zijn.’ Men sprak het stoutweg uit: ‘Onze Vaderlandsche grond, nog dras van het bloed der Martelaren, die in de zestiende eeuw door Rome en de Inquisitie vermoord zijn, aan wier hoofd de eerste Willem staat, is niet geschikt om een Bisschopszetel te dragen[2].’ Een man, die niet onder de gewone pamphletschrijvers mag gerangschikt worden, riep op heftigen toon: ‘Neen! geen Concordaat - geene Bisschoppen - geene Monnikenorden - geene Jesuiten: oneer en schande voor het vrije en Protestantsche Nederland[3].’ Ja, voor het verkondigen van logens, waarmeê ook in 1853 op den prikkel van het eigenbelang werd gewerkt, deinsde men niet terug. Het eenige onderscheid was, dat men ze in 1841 voorzigtiger inkleedde. ‘Utrecht’ - werd beweerd - ‘aldaar de burgerij en menige der aanzienlijkste familiën van het Vaderland, schrikt voor de gedachte, dat zijne beroemde Hoogeschool voor den Bisschopszetel (zoo al niet terstond, dan toch eenigen tijd later) zou verbannen zijn!![4]’ Volksliedjes werden, in betrekkelijk-grooten getale, onder de menigte verspreid. Met één woord, alle mogelijke middelen werden in het werk gesteld om de uitvoering van het concordaat te beletten. De antipapistische geest der volksmenigte werd opgewekt en aangevuurd; - traditionele antipathiën werden verlevendigd; - de Koning werd van alle kanten bestormd met

1 Eene stem uit Noort-Brabant (bij L. Veerman), p. 2.
2 De jezuiten, de troon der Nederlanden en het concordaat (bij A.B. Saakes), p. 32.
3 De teekenen des tijds in Nederland (bij ten Brink en de Vries), p. 19.
4 Zedig-vrijmoedige bedenkingen enz. (bij A.B. Saakes), p. 21.

adressen; - en.... de uitkomst is bekend. De Koning moest, om een dreigenden opstand te voorkomen, toegeven. De uitoefening van een wettig regt moest worden opgeschort. Van geen waarborgen, hoe veelsoortig en wijdomvattend ook, wilde men weten. Men had een concordaatsvrees. Men wilde *geen bisschoppen*. En ze werden geweerd.

En ging het zóó in 1841, het is maar al te begrijpelijk, dat het in 1853 niet beter kon gaan. Meer en meer had zich sints de opschorting van het concordaat een ultramontaansche wereldbeweging geopenbaard, die in het eene land zich van het gezag, in het andere van de vrijheid bediende om haar doel na te streven. Reeds vroeger hebben we op enkele uitingen van die wereldbeweging gewezen. 't Was vooral de geloofsvervolging der Madiaï's, die onder de Protestantsche volksmenigte in Nederland een diepen indruk maakte. En in geheel Europa - gelijk Stahl teregt opmerkt[1] - geen enkel Roomsch-katholiek blad dat, ik zeg volstrekt niet: hun invrijheidstelling, maar verzachting van straf begeerlijk achtte; - terwijl men alom een kreet aanhief over '*vervolging*' der Katholieken, toen de Regering van Mecklenburg aan de propaganda den toegang tot haar rijk verbood. Het wekte algemeene bekommering. Daar kwam nog iets bij. Ook binnenslands heerschte tusschen Protestanten en Roomsch-katholieken reeds lang scherpe afscheiding. In enkele plaatsen van ons vaderland had men Roomsch-katholieken, soms door drank bedwelmd, soms op aansporing van een of anderen pleitbezorger, daden zien plegen, dubbel-betreurenswaardig omdat heel het kerkgenootschap er voor aansprakelijk werd gesteld, - daden, die uitstekende middelen in de hand van sommige 'volksbladen' waren om haat en tweedragt te doen toenemen. Die volksbladen, sedert jaren werkzaam om niets dan polemiek tegen Rome en Rome's uitingen op het gebied van godsdienst en staatkunde te leveren, hadden in hooge mate meêgewerkt om een geest van antipapisme, van haat tegen Rome, onder de Protestantsche burgerklasse te verlevendigen. Is het niet, om meer dan ééne reden, begrijpelijk dat men ook in 1853 op wering, zoo mogelijk, van Roomsche bisschoppen bedacht was? Men had in meerdere of min-

1 F.G. Stahl, Der Protestantismus als politisches Princip (1853), p. 49.

dere mate leeren inzien, dat Rome's Kerk met altijd-jeugdige kracht, en met al de middelen die haar ten dienste staan, naar de alleenheerschappij blijft streven. Men had gezien, dat in sommige Roomsch-katholieke landen onverdraagzaamheid ten troon zit. Men zag in het buitenland de bisschoppen strijden met onwrikbaren moed voor ‘de regten der Kerk.’ Toen de herstelling der bisschoppelijke hierarchie door den paus werd aangekondigd, herinnerde men zich dat alles met schrik. Die kerkregeling was een nieuw en zorgwekkend uitvloeisel van de ultramontaansche wereldbeweging. Het Protestantisme werd in zijn heiligste belangen bedreigd. Het gehate Rome zou door zijn luister de eenvoudige eeredienst der Protestanten overschaduwen. Dat mogt niet. Van grondwettige vrijheid en gelijkheid kon, nu de doode letter levende werkelijkheid zou worden, geen sprake meer zijn. Dat de bestaande staatswetten, naar behooren gehandhaafd, een voldoende waarborg tegen iedere gevreesde aanmatiging waren, werd niet bedacht. Dat een krachtig geloofsleven onder de Protestanten het eenig-onverwinnelijke wapen is, waarmeê het voortloopen van die ultramontaansche wereldbeweging kan worden gestuit, - en tegelijk het eenige wapen, dat den Protestant, die vrijheid voor zich-zelf begeert, in den eeuwenlangen worstelstrijd past, het werd ten eenenmale voorbijgezien. De vrees benevelde het oordeel en verduisterde het regtsgevoel. Men wantrouwde de levenskrachten van het Protestantisme zóózeer, dat men - zelfs in een land als het onze - verkregen regten niet durfde eerbiedigen. Er was maar één middel, meende men, om Rome's magt te fnuiken. Dat middel was, zoo niet grondwettig, toch afdoende. Men had het meer gebruikt. De bisschoppen moesten geweerd worden.

Dat men van dàt denkbeeld vervuld was, valt uit den inhoud van het groote meerendeel der publiek-gemaakte adressen gemakkelijk te bewijzen. Een adres uit de omstreken van Meppel gaf het zonder omwegen te kennen. Men verzocht daarin den Koning, ‘dat Uwe Majesteit, naar de magt door de Grondwet aan den Koning toegekend, niet toelate, dat Rome, door het instellen van bisdommen, het benoemen van bisschoppen en dergelijke geestelijke personen en waardigheden, of soortgelijke maatregelen in ons Vaderland weêr een gezag vestige, geheel in strijd met

den geest van ons volk, nadeelig voor het Koninklijk gezag, gevaarlijk voor de rust en noodlottig voor de dierbaarste belangen des Vaderlands[1].' De Groningsche studenten spraken het niet minder duidelijk uit. Nadat ze den Koning hadden onderrigt, wàt de paus eigenlijk bedoelde met de herstelling der bisdommen hier te lande, lieten ze er op volgen: 'Wij smeeken daarom Uwe Majesteit, om òf hen' (de bisschoppen) 'te verhinderen, tot ons over te komen, als gevaarlijk voor de rust des lands, òf' [alleen] 'wanneer dit *niet* MEER mogelijk is, hen niet van regeringswege te erkennen of te laten erkennen, en' [niet: *of vooraf*, maar: *en*] 'die bepalingen te maken, welke geschikt zijn, hunne magt zooveel te beperken als Neêrlands behoud en heil dringend vorderen[2].' Groningsche vrouwen, ofschoon zich 'niet vermetende te oordeelen over staatsaangelegenheden,' verzochten evenzoo den Koning met aandrang, om 'geene maatregelen te gedoogen, die immer zouden kunnen strekken, om bijgeloof en gewetensdwang weêr op onzen geboortegrond te doen heerschen[3].' De evangelisch-Luthersche kerkeraad te 's Hage verklaarde, niet, 'met het oog op de geschiedenis,' te zullen onderzoeken, 'of de oprigting van bisschoppelijke zetels, in Nederland, noodzakelijk zij tot den welstand der Katholieke Kerk.' Hij verklaarde 'met ijver alles tegen te gaan, waardoor verbittering aangekweekt, of rampzalige geloofshaat bevorderd kan worden.' En zie, tòch, ja juist-dáárom 'vraagt hij U.M. eerbiedig en vertrouwend om te waken dat geenerlei kerkelijke organisatie, door *Rome* voorgeschreven, in Nederland worde toegelaten, wanneer er gronden bestaan mogten, om te duchten, dat die organisatie daartoe in de gevolgen zou kunnen leiden[4].' In het adres van Protestantsche ingezetenen uit Alkmaar wordt een nog veel stouter toon aangeslagen. Zóóver wou men wel gaan om 'ten volle' te erkennen 'het regt, aan iederen Nederlander door de grondwet gewaarborgd, *zijne godsdienstige meeningen* met volkomen vrijheid te belijden.' Maar 'wegens het bijzonder karakter der Roomsche Kerk en van hare leer en instellingen, wegens hare eigenaardige verhouding tot alle andere Kerkgenootschappen, en vooral

1 Dr. L.G. Visscher, Eenige adressen enz., p. 30 en 31.
2 Idem, p. 28 en 29.
3 Idem, p. 29.
4 Idem, p. 24 en 25.

op grond van hetgeen de geschiedenis van ons Vaderland daaromtrent met onuitwischbare letteren heeft te boek gesteld, meenen zij reden te hebben, om te vreezen, dat het verleenen van *gelijke* bescherming aan alle gezindten, gelijk de Grondwet die belooft, der hooge Regering bij de vestiging eener bisschoppelijke *Hierarchie* in ons Vaderland, zoo als die bij de Pausselijke allocutie is aangekondigd, hoogst moeijelijk - zoo niet onmogelijk zal worden gemaakt.' Zij eindigen met den, niet onduidelijken, wenk, 'dat zij alles veil hebben voor de ongeschonden handhaving hunner dierbaarste regten[1].' Uit Leyden adresseerde men 'in het welbegrepen belang van het Nederlandsche Roomschkatholicisme zelf.' En wat vroeg men dan den Koning? Om 'paal en perk te stellen aan de aanmatiging eener Buitenlandsche Mogendheid; - om geene organisatie der Roomsch-katholieke Kerk in Nederland te gedoogen, dan zulk eene die, *uit den boezem dier kerk zelve geboren*, binnen de grenzen, door de Grondwet gesteld, aan hare behoefte voldoet; - om nimmer toe te laten, dat de Roomsche Geestelijkheid, hetzij door het aannemen van wijdsche titels anderer regten verkorte, hetzij door het ten toon spreiden van uitwendigen luister en praal, voor het gevoel en de overtuiging van het meerder deel van Neêrlands volk rustverstoorend of beleedigend zou kunnen werken[2].' Uit Delft liet eveneens een luide angstkreet zich hooren. 'Bij het stof Zijner vaderen' vroeg men den Koning 'afwending van het Uwen Protestantschen onderdanen, den Staat zelven en ook Uw Doorluchtig Huis dreigende gevaar, in de door den Paus van Rome aangekondigde vestiging der Bisschoppelijke Hierarchie in Nederland.' Men vroeg afwending van een Magt, 'welke den Paus van Rome boven alles erkennende, niet anders dan krenkend voor Uwe Protestantsche onderdanen en gevaarlijk voor de rust en den vrede van Nederland zijn kan[3].' In het Rotterdamsche adres werd het regt der Roomsch-katholieken op hun bisschoppelijk bestuur wel niet regtstreeks ontkend; - men liet de zaak in 't midden. Maar men liet toch niet onduidelijk doorschemeren, dat de nieuwe kerkregeling misschien geheel of gedeeltelijk had kunnen gekeerd worden, en be-

1 Dr. L.G. Visscher, Eenige adressen enz., p. 34 en 35.
2 Idem, p. 15.
3 Idem, p. 17.

sloot, even als de Alkmaarder Protestanten, met de dreigende verzekering, dat men ‘voor de handhaving zijner dierbaarste regten alles veil’ had[1]. Het adres van den Arnhemschen kerkeraad spande de kroon. Reeds in den aanhef werd de strekking onverholen uitgesproken. ‘Bij de vele en ernstige stemmen, die allerwege in het Vaderland.... tot U.M. uitgaan, met dringend verlangen, dat eene aangekondigde vestiging der Bisschoppelijke Hierarchie in dezen lande geweerd worde, - bij die stemmen hebben wij gemeend, ook de onze te moeten voegen.’ De aangekondigde kerkregeling zou voor de Hervormde Kerk van Nederland ‘*vernederend, schadelijk, schandelijk*’ zijn. ‘Moest op Neêrlands historiebladen het feit vermeld staan, dat door een Vorst uit Oranje's huis, bij toestemming, of oogluiking, de Hierarchie van het Pausdom is hersteld geworden; er zullen altoos zijn die dat schrift met hun dierbaarste hartebloed wilden uitwisschen[2].’

De zin en strekking van die adressen heeft voorzeker geen toelichting noodig. Willens moet men de waarheid in het aangezigt slaan, wanneer men zou durven ontkennen, dat wering der bisschoppen het eenige doel was. En dat doel hadden de plattelands-adressen bijna allen; - we mogen dat zonder overdrijving beweren. Men zie b.v. het adres van Doetichem in, dat gelukkig voor de vergetelheid is bewaard[3]. Men herinnere zich, hoevele gemeenten ten platten lande hun volkomen instemming met het Utrechtsche adres hebben betuigd. En van een adres, waarin men onder anderen leest: ‘zou niet de herstelling en de vestiging eener Roomsche Hierarchie in den staat.... velen krenken in hunne dierbaarste overtuiging[4]?’ mag toch wel gezegd worden, dat het wering der bisschoppen ten doel had. Men bedenke, hoeveel traditionele antipathiën, in den loop der laatste jaren, door allerlei middelen bij het volk waren verlevendigd. Men lette op nog iets anders. Adressen, waarin niets anders werd gevraagd dan dat er geen officieele erkenning der bisschoppen mogt plaats hebben, hebben we er slechts een zevental leeren kennen. Het adres van de synodale commissie der evangelisch-Luther-

1 Dr. L.G. Visscher, Eenige adressen enz., p. 12.
2 Idem, p. 18 en 19.
3 O.a. in de Kerkelijke Maandbode van 1853, n°. 7.
4 Dr. L. Visscher, Eenige adressen enz., p. 3.

schen moet daarvan nog worden uitgezonderd. Het Luthersche kerkgenootschap is klein; - en bovendien, dáár zijn de gemeenteleden niet door hun kerkelijke besturen in de zaak gemengd. En nu trekke men er verder nog het Leydsche en Arnhemsche adres af. Het is een bekende zaak, dat ze in beide die plaatsen alleen door eenige *aanzienlijke* ingezetenen zijn geteekend, die zich met den heftigen toon en de ongrondwettige strekking der kerkeraads-adressen niet konden vereenigen. Tegelijk merke men op, dat de groote menigte, *het volk*, het adres van den kerkeraad onderteekende. Dat alles moet den lezer overtuigend doen zien, dat het groote meerendeel van de Nederlandsche Protestanten aan waarborgen, aan beperkende voorwaarden, niet-genoeg meende te hebben. Het moet hem overtuigend doen zien, dat één zelfde antipapistische geest het Protestantsche volk in stad en dorp bezielde. Ja, we mogen veilig aannemen, dat het alleen de predikanten zijn geweest - misschien ook de aanzienlijken - die op enkele plaatsen het petitionnement binnen de palen der gematigdheid hebben gehouden; - en dat die gematigde adressen *uitzonderingen op den regel* zijn geweest. Over 't algemeen bedoelde het petitionnement dit ééne: wering der Roomsche bisschoppen van den Nederlandschen bodem. De verwantschap der beweging van 1853 met die van 1841 is daarin openbaar. Men wilde nòch kerkregeling door middel van een concordaat, nòch organisatie zonder inmenging der Regering. De priester van Kints had 't goed gezien: ‘Tegen beide deze regtvaardige en grondwettige wijzen verzet zich onze tegenpartij met hardnekkigheid - en wij durven niet beslissen, tegen welke het meeste[1].’

Begrijpelijk is het, dat men later dat alles op den achtergrond heeft pogen te dringen. Begrijpelijk is het, dat men later aan het petitionnement een andere strekking, een andere beteekenis heeft pogen te geven. Twee dingen waren er, die dat hoogst-wenschelijk maakten. Had men wering der bisschoppen bedoeld, dan had buiten eenigen twijfel de beweging een ongrondwettig karakter gehad; - dan was er geen ‘regt voor allen’ begeerd, maar ‘verongelijking der Roomsch-katholieken.’ Daarbij, de constitutionelen hadden van den beginne af gezegd, dat aan wering

1 C. van Kints, Het goed regt der Roomsch-Catholijken enz., p. 28 en 29.

der bisschoppen niet gedacht kon worden, - dat men der volksmenigte een ijdel droombeeld voorspiegelde, aan welks verwezenlijking niet te denken viel. De Roomsch-katholieken hadden stoutweg verklaard, ‘dat diegenen het zullen winnen die zeggen: wat is, dat is, en daarnaar hebben we gehandeld, en zullen we handelen[1].’ En men had de volksmenigte in beweging gebragt, door het geloof aan de mogelijkheid van het tegendeel op te wekken. Nu de bisschoppen er toch waren en bleven, moest noodwendig teleurstelling en misnoegen het gevolg zijn. Dit moest, zoo mogelijk, worden verhoed. Verwonderen kan het ons dus niet, reeds in een der Mei-nommers van ‘de Fakkel’ te lezen: ‘’t Was niet de kwestie of de Roomschen ook geestelijken zouden mogen hebben, die zij *onder elkander* hunne bisschoppen noemen; maar of deze Roomsche geestelijken ook zóó genoemd zouden worden door 's lands hooge regering, of zij als bisschoppen door 's lands hooge regering zouden worden erkend, gerespecteerd en bezoldigd[2].’

Jammer maar, dat de inhoud der meeste adressen het tegendeel bewijst. Jammer maar, dat ‘de Fakkel’ zelf wering der bisschoppen altijd als mogelijk en wenschelijk had voorgesteld. Reeds den 1sten April, toen het Utrechtsche adres nog te naauwernood door het land was verspreid, was 't begonnen. ‘De nakomelingschap zal ons zegenen, indien wij nu als mannen pal staan en ons met kracht tegen *Rome* en *Rome's* bisschoppen op *Neêrlands* bodem verzetten[3].’ In dien geest was het volksblad voortgegaan. ‘Neen, geen bisschopszetel zoo min te Breda en te 's Hertogenbosch, als te Haarlem en te Utrecht.[4].’ Als het doel dat ‘regtstreeks’ met het petitionnement beoogd werd, noemde het kort-daarna ‘het weren der bisdommen of [let wel!] *ten minste* van hunne erkenning door de regering[5].’ Het scheen nog niet duidelijk genoeg zijn meening te hebben verklaard. Een stelselmatiger uiteenzetting volgde. ‘Wat het *godsdienstige* betreft, mag ieder Nederlander zijne godsdienstige meeningen hier vrijelijk belijden, en mag geen godsdienstoefening binnen gebouwen of gesloten plaatsen worden gestoord. Beide die regten en vrijheden gunnen wij volgaarne ook aan

1 C. Broere, Een bezadigd woord enz., p. 67.

2 De Fakkel (1853) n°. 20.

3 Idem, n°. 13.

4 Idem, n°. 14.

5 Idem, n°. 15.

onze Roomschgezinde landgenooten. Maar wat wij hun niet gunnen is dit, dat hun paus hier zijne prefecten of stadhouders benoemt, - dat hun paus het vrij gevochten Nederland gaat inlijven in zijn kerkgebied, - dat hun paus zijn hierarchie hier vestigt, - dat hun paus hier bisschoppen en aartsbisschoppen aanstelt, die hem een *onbepaalde* gehoorzaamheid zweren en door hem zich tot alles laten gebruiken[1].' Kan het duidelijker?

''t Was niet de kwestie of de Roomschen ook geestelijken zouden mogen hebben, die zij *onder elkander* hunne bisschoppen noemen.' Dat was de kwestie wèl. Ook uit de vlugschriften en pamphletten van die dagen is het te bewijzen. Wij beweren niet, dat er geen uitzonderingen hebben bestaan. Wij beweren niet, dat eerbiediging van de grondwettige vrijheid der Roomsch-katholieken niet door sommigen - zooveel ze dat althans, in die dagen van hartstogt, met de regten der Protestanten bestaanlijk achtten - ook in geschrifte zou zijn aanbevolen. Maar gelijk in de adressen, gelijk in 'de Fakkel,' zoo stond ook in de meeste vlugschriften de wenschelijkheid van wering der bisschoppen op den voorgrond. In een tal van kreupelrijmen werd het gedurig herhaald.

'Tot wat prijs geen Bisschopsstoet,'

zong een historisch dichter[2]. Even rond en openhartig kwam een ander er voor uit.

'Hij (de Koning) leen aan Rome's Hierarchie
Geen plaats in 't Vaderland[3].'

Een derde smeekte den Koning, al zingend:

'Laat alles zoo het was tot nu,
En duld geen Hierarchie[4].'

En voor die kreupelrijmen moge men den neus optrekken. Men moge ze beschouwen als dingen van weinig waarde en beteekenis. De geschiedschrijver der Aprilbeweging is verpligt, ze aan de vergetelheid te ontrukken. Want die kreupelrijmen, bij honderden en duizenden gekocht en gele-

1 De Fakkel (1853), n°. 17.
2 Utrechts Bisschoppen, p. 13.
3 Bijbel en Oranje (bij J.D. Doorman).
4 Ontboezeming uit Utrecht bij 's Konings vertrek uit Amsterdam (bij J. II. Siddré).

zen, moeten als de meest-natuurlijke uitingen van den volksgeest beschouwd worden. Temeer nog, wanneer hun inhoud met de geschriften der meer-beschaafden overeenstemt. En in April was dat werkelijk het geval. Een schrijver, wiens talent en bezadigden vorm van schrijven we reeds-vroeger geroemd hebben, kwam er openlijk voor uit: ‘des Konings Roomsche onderdanen zullen nergens de gelegenheid missen, om God naar hunne overtuiging te dienen binnen hunne kerkgebouwen... Maar geen Bisschoppelijk gezag zij er over het land[1].’ Een ander, van wiens kunde en schijnbare kalmte we eveneens reeds-vroeger melding maakten, vroeg, alsof het de eenvoudigste zaak ter wereld was: ‘Weet gij waartoe wij regt hebben? om Rome's baälspriesters en baälsprofeten ten gevalle van onze broederen zoowel als van de Roomsche menschen, die te midden van ons wonen, van onzen bodem te keeren[2].’ In zachtzinniger vorm zeide de onbekende, wiens bevallige stijl en puntige voorstelling zijn eenzijdige beschouwingen bij duizenden ingang deed vinden, hetzelfde. ‘De Roomsche kerk geniet in ons vaderland alle vrijheid, waarop een kerkgenootschap aanspraak heeft. Ik zou haar die vrijheid ook voor de toekomst hebben verzekerd, maar ik had tevens gewaakt tegen veranderingen, die al de Protestanten met bittere verontwaardiging doen opstaan[3].’ Ja, zelfs de antirevolutionaire partij - die ‘eerbiediging van de regten der Roomsch-katholieken’ in haar banier heeft geschreven - was van dat denkbeeld niet vreemd. We zouden kunnen wijzen op het adres van de christelijk-afgescheiden gemeente te Groningen, die den Koning smeekte: ‘doe toch wat in Uwer Maj. vermogen is om zulk een kwaad’ (vestiging der bisschoppelijke hierarchie) ‘te verhinderen[4].’ We wijzen liever op het geschrift van den predikant Doedes, dat reeds in de eerste dagen der beweging het licht zag en blijkbaar tot een soort van christelijk-historischen handwijzer of raadgever bestemd was. Wat leest men daarin? ‘Dat de Roomsch-katholieke Kerk in Nederland georganiseerd wordt, en de Roomsch katholieke Kerk in Nederland zich dit van den Paus laat welgevallen, kan de Staat aanzien. Maar zoodra de bisschoppelijke hierarchie zich met een officieel karakter

1 Mr. J.R. Thorbecke en de vijf Nederlandsche bisschoppen, p. 22.
2 Bedenkt wat gij doet enz., p. 23.
3 De grondwet en de bisschoppen (bij W.F. Dannenfelser), p. 29.
4 Dr. L.G. Visscher, Eenige adressen enz., p. 34.

vertoont, en hare titels tegen over den Staat zou willen laten gelden, dan wordt het anders. Dan is het tijd, dat de Staat zorge, het land voor schade te behoeden[1].' Dat is buiten eenigen twijfel zeer gematigd. Leest men echter zeven bladzijden verder, wat vindt men dáár? 'Laat het niet, indien gij het verhinderen kunt, komen tot de ontwikkeling van het Romanisme door de bisschoppelijke hierarchie, welke hare noodzakelijke vrucht, kettervervolging, met zich brengt.'

Wij meenen, dat er na al het aangevoerde omtrent het doel der beweging, omtrent het doel van *het groote meerendeel* der adressen en der adressanten althans, geen twijfel meer kan overblijven. Zelfs de heer Groen was in de Tweede Kamer tot de erkentenis gedwongen: 'Het kan zijn' - een antirevolutionaire eigenaardigheid - 'dat een groot deel der onderteekenaars gemeend heeft dat volgens de Grondwet de bisschoppen konden worden geweerd[2].' Wij-voor-ons zouden het echter betwijfelen, of het groote meerendeel der adressanten zich juist zoo volkomen binnen de palne der grondwet heeft willen houden. Wij-voor-ons zouden meenen, dat er, in den regel, weinig aan de grondwet is gedacht. Wij-voor-ons vinden de eenig-natuurlijke verklaring deze: dat het godsdienstig gevoel der groote menigte, eenmaal opgewekt en geprikkeld, *instinctmatig* bevrediging heeft gezocht in wering der bisschoppen. Maar gesteld eens, we willen aannemen, dat men alom en algemeen gehandeld heeft *uit overtuiging* dat de bisschoppen *volgens de grondwet* konden geweerd worden. Dubbel-zwaar zou in dat geval de schuld van diegenen zijn, die der menigte zulke onware voorstellingen hadden diets gemaakt.

Overigens mag het niet onopgemerkt blijven, dat aan het hoofdorgaan der antipapisten treffende bewijzen zijn de ontleenen, hoe weinig men eigenlijk bij magte was om de ongrondwettigheid van de kerkregeling der Roomsch-katholieken uit de grondwet-zelve aan te toonen. Het blad moest b.v. erkennen: 'de grondwet waarborgt ons bij de vrijheid van 't geweten en bij de vrijheid van godsdienstoefening binnen de muren onzer kerkgebouwen. *Ook geeft zij aan de onderscheidene godsdienstige gezindheden het regt om, als genootschappen zich zelf te*

1 J.J. Doedes, De allocutie van paus Pius IX (bij Kemink en Zoon), p. 29.
2 Bijblad der buitengewone zitting van 1853, p. 332.

organiseren[1].' En waarmeê verdedigde het dan zijn aansporing tot verzet? Met een nietsbeteekenende uitvlugt: 'De Roomsche gezindheid in Nederland organiseert nu als genootschap zich zelf niet, maar ontvangt hare organisatie... van buiten 's lands.' Een andermaal moest het toegeven, dat niets aan het Roomsch-katholieke kerkgenootschap zijn reorganisatie belette, maar.... de fout was, 'dat het aan 's pausen bevelen gehoor gaf *tegen den verklaarden wil van den Koning*[2].' En dat, ofschoon het tegendeel reeds was gebleken. Bij een vroegere gelegenheid verdedigde het zijn verzet met de bewering, dat het zesde hoofdstuk der grondwet 'alleen vrijheid*gevende* bepalingen' bevat. Want het kon niet ontkennen, - 't staat 'niet [met zoo vele woorden] in de Grondwet geschreven, dat de kerkgenootschappen zich niet mogen organiseren of reorganiseren zonder goedkeuring van de Regering[3].' De lezer ziet het, men beriep zich *op* de grondwet, en men redeneerde *geheel buiten de grondwet om*. Men las tusschen de regels. In de grondwet zelve was geen artikel te vinden, waarmeê men zijn eisch tot wering der bisschoppen kon aandringen.

Doch we willen niet vooruitloopen. Het zal later, in het verband der rede, van zelf blijken, van welken aard, van welke beteekenis het beroep op de grondwet is geweest: 't Is tijd, dat we op de houding en handelingen der Regering het oog gaan vestigen.

Het opkomen van den storm was, ook in 's Hage, niet met onverschilligheid aangezien. Ook in 's Hage wist men maar al te goed, hoe weinig er noodig was om in een land als het onze den prikkel der onverdraagzaamheid te wekken; - en men begreep dat er pogingen moesten gedaan worden om de gemoederen der Protestanten tot kalmte te stemmen. Nog vóór het einde der maand Maart werd er een beproefd. De minister van binnenlandsche zaken zond aan 's Konings commissarissen, in alle provincies behalve in Noord-Brabant en Limburg, een circulaire, waarin hun de toedragt der zaak in grove omtrekken werd geschetst. De pauselijke Stoel had 'eerst met den slag gewaarschuwd.' De 'voor dit land weinig berekende' allocutie en breve waren eerst 'na de uitvaardiging' der Regering in handen geko-

1 De Fakkel (1853) n°. 15.

2 Idem, n°. 31.

3 Idem, n°. 25.

men. Maar overigens was de kerkregeling-zelve tot stand gebragt in overeenstemming met ‘het beginsel der Grondwet, dat aan alle kerkgenootschappen gelijke bescherming verleent.’ En de Regering zou aan de personen der nieuwe bisschoppen, zoodra het hun namen kende, ‘voorzigtigheid, eenvoud en uiterste gematigdheid’ aanbevelen. Ziedaar de hoofdinhoud van dat schrijven[1]. Men werd uitgenoodigd, er, ‘waar het pas geeft,’ gebruik van de maken.

Dat die poging weinig bevredigende vruchten heeft opgeleverd, is bekend. En de reden daarvan was, voor een deel, dat 's Konings commissarissen - op één enkele uitzondering na - zich met de zaak niet hebben ingelaten. Maar de hoofdoorzaak lag in de ondoelmatigheid der poging-zelve. Het schrijven van den minister moest een geheim blijven. Alleen-zijdelings mogten ophelderingen en inlichtingen aan de bevolking worden gegeven. De Regering begreep niet, dat de spanning te algemeen, de onzekerheid te groot, het wantrouwen te diep-geworteld was om door zulke zijdelingsche courantenberigten - gesteld ook, ze waren gegeven - die bovendien zich alleen tot enkele algemeenheden bepaalden, te worden weggenomen. De Regering begreep niet, dat onmiddellijke uiteenzetting van heel de zaak in de Staatscourant en onmiddellijke bijeenroeping van de Staten-Generaal door den drang der omstandigheden onvermijdelijk was geworden.

De onrust in den lande nam toe. Het petitionnement nam een aanvang. Reeds in de eerste dagen van April werden eenige adressen den Koning toegezonden. Ze werden door Hem in handen van den ministerraad gesteld. En zie! deze laatste adviseerde den 6^{den} April, om ze ter zijde te leggen. Het ministerie scheen nòg niet in te zien, dat de hartstogten der Protestantsche volksmenigte op een bedenkelijke wijze aan 't gisten waren. Het scheen nòg niet in te zien, dat - al waren in sommige van die adressen ook verzoeken aan den Koning gedaan, ‘die volgens de Grondwet niet *konden* ingewilligd worden[2]’ - een Koninklijk woord van geruststelling, tot verdrijving van de schrikbeelden die de Protestantsche bevolking allerwege van de aangekondigde kerkregeling der Roomsch-katholieken zich

1 Handelingen enz., Dl. I, p. 212.
2 De heer van Bosse in de zitting van 19 Augustus 1853 (Bijbald, p. 247).

maakte, niet mogt uitblijven. Het is later gebleken, dat de Koning over het vraagstuk niet eenstemmig met zijn ministers dacht. Het is dus zeer mogelijk, dat door Hem aan een dergelijk voorstel van de ministers geen gevolg was gegeven. Maar dit neemt niet weg, dat deze laatsten staatkundig hadden gehandeld met het te doen. Want wat te verwachten was, dat gebeurde nu. De stroom der adressen werd steeds-grooter. Het onverklaarbaar zwijgen der Regering deed de vrees en bekommering steeds-hooger stijgen. Steeds-luider werd het gemor. De Tweede Kamer was wel bijeengeroepen, maar eerst tegen den 13^{den} April. En wanneer de volksdriften zijn opgewekt, kan alleen snelle handeling het voortloopen van het kwaad stuiten. Dat werd niet bedacht. Handelen was hier: blootlegging van de toedragt der zaak, - en het werd niet gedaan. De volksmenigte, reeds door allerlei geruchten misleid, *moest* daardoor wel in haar wantrouwen tegen de Regering versterkt worden. En *toen* eindelijk, omstreeks den 10^{den} April, het stilzwijgen werd afgebroken, ook toèn-nog vergenoegde men zich met een halven maatregel. Niet in het officiele dagblad der Regering werd de zaak uiteengezet; - men vergenoegde zich met, *onder 's hands*, aan eenige der meestgelezen dagbladen een berigt ter plaatsing te zenden. Daarbij, in dat berigt waren juist-die twee dingen verzwegen, die ge schikt waren om het Protestantsche deel der natie gunstiger voor de Regering te stemmen. Het was voor de beangste Protestanten niet genoeg, te vernemen dat de kerkregeling der Roomsch-katholieken ‘zonder medewerking der Regering’ was vastgesteld; - daar had kunnen en moeten bijgevoegd worden, dat onze Regering tot den einde toe bij den pauselijken Stoel had aangedrongen op voorafgaande meêdeelingen, ten einde zoodoende in staat te zijn om in het belang des lands en van onderlinge verdraagzaamheid met raad en voorlichting te dienen. Daar had kunnen en moeten bijgevoegd worden, dat onze Regering niet zou nalaten, nu aan dat gematigd verzoek niet voldaan was, daarover te Rome haar gevoeligheid te toonen. Het werd verzuimd. Ja, zelfs toen een der dagbladen stoutweg aan zijn lezers had verzekerd, dat de indeeling der bisschoppelijke zetels was vastgesteld ‘in overeenstemming met de consideratiën van Z.M. Regering zelve,’ en toen dat berigt in de Staatscourant - eindelijk, *den* 12^{den} *April* - officieel werd ge-

logenstraft, bepaalde men zich tot de verklaring: ‘de Regering is over die indeeling en benoeming niet geraadpleegd geworden.’ Ze ‘moest aan de regeling vreemd blijven.’ Van de regtvaardigheid en grondwettigheid zijner handelingen overtuigd, verzuimde het ministerie te veel, wat allezins geoorloofd en in zijn persoonlijk belang zeer wenschelijk was geweest. Het begreep, dat het tegenover de volksvertegenwoordiging zijn gedrag op voldoende gronden kon verdedigen. Het vergat, dat de volksmeening in de allereerste plaats moest worden ingelicht en, zooveel het kon, gerustgesteld.

Maar aan alle onzekerheid zou weldra een eind worden gemaakt, want den 13^{den} April kwam de Tweede Kamer bijeen, en - gelijk te verwachten was - onmiddellijk werd dáár de aangekondigde kerkregeling ter sprake gebragt. Een der afgevaardigden uit de stad, waar het verzet zich het eerst had geopenbaard[1], kreeg van de Kamer verlof tot het doen van vragen aan het ministerie. Ze waren vijf in getal. Was de lang-verwachte kerkregeling door de oprigting van een vijftal bisdommen tot stand gekomen? Zoo ja, was die oprigting het gevolg van een concordaat, of een eigenmagtige handeling van het kerkgenootschap? Zou, in het laatste geval, die kerkregeling door de Regering aan een voorafgaande kennisneming worden onderworpen? Had de Regering geen voorafgaande mededeelingen verwacht en - zoo die niet geschied waren - achtte zij daardoor hare waardigheid niet gekrenkt? En eindelijk, indien die mededeelingen waren weggebleven, was dan het gedrag van den Nederlandschen gezant te Rome niet te laken, en rekende de Regering dan ook soms eenig protest of vertoog tegen die beweerde herstelling van lang-vernietigde bisdommen noodig? Naar aanleiding van die vragen ontstond nu een vrij uitvoerige discussie, waaraan onderscheiden leden[2] deel namen. De ministers van Roomsch-katholieke eeredienst, van Buitenlandsche Zaken en van Hervormde eeredienst voerden herhaalde malen het woord, en zetten de gedragslijn uiteen, door de Regering in deze zaak gevolgd. In overeenstemming met hare ‘beginselen aangaande de vrijheid, aan alle kerkgenootschappen, wat de regeling van

1 De heer van Doorn.
2 De heeren Gevers, van Hall, Groen en Metman.

hun inwendig bestuur betreft, toegekend[1],' had ze zich van de regeling vreemd gehouden; - de bisdommen waren zonder haar medewerking en zonder haar voorkennis tot stand gekomen. Ze ontkende daarom niet 'het minder voegzame' van den gekozen 'vorm.' Doch tot een protest van de zijde der Regering kon dit geen aanleiding geven; - de minister van Buit. Zaken maakte de zeer juiste opmerking: 'Een protest kan dan alléén te pas komen, wanneer uit stilzwijgen berusting kan worden afgeleid[2].' Waren de voorafgaande meêdeelingen, die men bij herhaling en met aandrang verzocht had, niet ontvangen; - onmogelijk kon de Regering daardoor hare waardigheid gekrenkt achten. 'Hoogstens kan er gevoeligheid door worden opgewekt,' en *die* zou te Rome - men bepaalde zich tot deze bedekte aanduiding - '*niet onopgemerkt blijven*[3].' De Nederlandsche gezant te Rome was in heel de zaak niet gemengd geweest; - de onderhandelingen over de vernietiging van het concordaat waren tusschen den vorigen minister van Buitenlandsche Zaken (van Sonsbeeck) en den pauselijken internuntius te 's Hage gevoerd.

Aan weêrspraak tegen dit een en ander ontbrak het niet. Een afgevaardigde uit Leyden[4] deed de vraag, wat men met een gezant te Rome deed, wanneer zulke hoogst-gewigtige zaken buiten hem om behandeld werden. De Regering antwoordde, dat in het tegenovergesteld geval met evenveel regt zou kunnen gevraagd worden, wat we met een minister van Buitenl. Zaken in 's Hage doen. En ze had er kunnen bijvoegen, dat het voor de Protestanten veelkwetsender en met het constitutioneel beginsel omtrent de betrekking tusschen Kerk en Staat in strijd zou geweest zijn, met een kerkgenootschap als met een Magt tegenover den Staat in overleg te treden door middel van den Nederlandschen gezant. - Het hoofd van het christelijk-historische driemanschap[5] beweerde, dat het hier gold, niet een inwendige organisatie, maar het *naar buiten werken* van zulk een organisatie. Hij vroeg, of niet uit dien hoofde 'verstandhouding en gemeen overleg' welligt, in verband

1 De heer Strens (Handelingen enz., Dl. I, p. 225).
2 De heer van Zuylen van Nijevelt (idem, p. 240).
3 De heer van Zuylen van Nijevelt (idem, p. 230).
4 De heer Gevers.
5 De heer Groen van Prinsterer.

met artikel 165 en 169 der grondwet, had dienen vooraf te gaan. Hij behield zich echter voor, het antwoord op die vraag nader te geven; - de Regering had hem anders met zijn eigen woorden kunnen weêrleggen, in den loop van diezelfde rede geuit: dat namelijk een Gouvernement geen regt heeft ‘om jegens eenige gezindheid een *jus in sacra* uit te oefenen, om zich in te laten met een *inwendige* organisatie, met het *inwendig* bestuur van die gezindheid[1].’ Want het gold hier juist zulk een ‘*inwendige* organisatie;’ - geen regten tegenover den Staat werden geëischt of verleend; - en van erkenning, anders dan van het *feit* der kerkregeling, was geen sprake. - Van veel-meer gewigt was het grondwettig bezwaar, dat tegen de handelwijze der Regering werd ingebragt. Het was ontleend aan artikel 165, dat aan alle kerkgenootschappen *gelijke* bescherming verzekert. Een afgevaardigde uit Utrecht[2] wees op ‘de kerkordening voor de Hervormden,’ op de beperkingen, tijdens de invoering van die kerkordening in het staatsbelang gemaakt; - hoe b.v. iedere wijziging in de begrenzing en jurisdictie, hetzij van kerkelijke besturen, hetzij van kerkelijke gemeenten, toen aan 's Konings goedkeuring was voorbehouden. Hij deed opmerken, dat diezelfde Regering thans, nu het een ander kerkgenootschap gold, tot een soortgelijke handelwijze verpligt was. De Regering antwoordde, dat die beperkende voorwaarden, waaraan de organisatie van het Hervormde kerkgenootschap gebonden was, een noodwendig gevolg waren van den weg, dien men had ingeslagen. In plaats van een constituante te benoemen, had men de herziening van het kerkelijk reglement aan de synode overgelaten, en deze was - ingevolge een bepaling in het oude reglement - verpligt geweest, op haar werk de goedkeuring des Konings te vragen. Dit argument, van groote zwakheid niet vrij te pleiten, werd ontzenuwd door een afgevaardigde uit Gouda[3]. Hij gaf toe, dat ingevolge die bepaling des Konings goedkeuring misschien was vereischt geworden; maar geen goedkeuring onder beperkende voorwaarden, in strijd met de grondwet die scheiding van Kerk en Staat wil, en nú met de letter van artikel 165 in openbare tegenspraak. De Regering bleef het antwoord schul-

1 Handelingen enz., Dl. I, p. 237.
2 De heer van Doorn.
3 De heer Metman.

dig. - Haar taak was anders in deze discussie niet ongemakkelijk. De eenige afgevaardigde, die zich tegen de kerkregeling der Roomsch-katholieken als zoodanig aankantte[1], - die er openlijk voor uitkwam: ‘Men had kunnen trachten, de thans afgeschafte regeling nog eenigen tijd, nog zoolang te behouden, als dit voegzaam en goed kon geacht worden[2],’ - verklaarde zelf, dat hij ‘de quaestie van het regt’ geheel in het midden liet. Een afgevaardigde uit de hoofdstad, die weldra een tegenovergestelde rigting zou inslaan, huldigde openlijk het beginsel: ‘Ieder kerkgenootschap heeft het regt om *zich zelf* te organiseren[3].’ En aantoonen dat kerkelijke vrijheid, in den zin waarin ze door de Regering werd begrepen, met letter en geest van de grondwet niet was overeen te brengen, deed niemand. Men liet de grondwet eigenlijk ter zijde. De vraag waar het eigenlijk op aankwam, werd door niemand opgeworpen. De beschuldigingen, door sommigen tegen de Regering ingebragt, waren genoegzaam-allen gegrond op *den indruk*, dien de kerkregeling der Roomsch-katholieken had gemaakt. En daartegen werd door de Regering ingebragt, dat zij ‘volgens de beginselen der grondwet’ aan de kerkelijke vrijheid van het Roomsch-katholieke kerkgenootschap haar onbelemmerden loop had gelaten, - dat ze uit dien hoofde aan de voorgenomen kerkregeling vreemd had moeten blijven, en dus ook den ongunstigen indruk, door die kerkregeling gemaakt, onmogelijk had kunnen voorkomen. Gelijk de minister van Buitenlandsche Zaken het uitdrukte: ‘De Regering heeft *niets* gedaan’ - ‘om te beletten, dat de organisatie der Roomsch-Katholieke Kerk plaats grijpe;’ - ‘maar ik meen, dat juist hierin de regtvaardiging der Regering ligt opgesloten[4].’ En zij vergat niet, te harer verantwoording in herinnering te brengen, hoe geheel-vrije kerkregeling, gelijk ze nú tot stand was gekomen, reeds drie jaren lang telkens bij de behandeling der Begrooting door den minister van Roomsch-katholieke eeredienst als ophanden was aangekondigd, zonder-dat daartegen uit den boezem der Tweede Kamer één enkele stem was opgegaan.

Wij meenen in het voorgaande de hoofdpunten der discussie, tot welke de interpellatie van den afgevaardigde uit

1 De heer Gevers.
2 Handelingen enz., p. 232.
3 Idem, p. 236.
4 Idem, p. 239.

Utrecht aanleiding gaf, in hun onderlingen zamenhang te hebben opgenomen. Op zich-zelve was voorzeker die interpellatie niet van beslissend gewigt. Men ging van weêrszijde, de Regering en haar tegenstanders, slechts op verkenning uit. 't Was slechts een ligte schermutseling. Trouwens, er was gevraagd, ‘dat, bijaldien over de(ze) intrekking’ (van het concordaat) ‘eenige nota's of stukken zijn gewisseld, daarvan alsdan aan de(ze) Kamer mededeeling zal worden gedaan;[1]’ - en de minister van Buitenlandsche Zaken, ofschoon met nadruk verklarende dat in die stukken niets nieuws zou worden gevonden, verklaarde zich bereid om aan het verzoek te voldoen. Daarom wilde men wachten met den beslissenden aanval, tot men de stukken onderzocht en het stelsel van lijdelijkheid, door de Regering gevolgd, aan de grondwet getoetst had. Nú werden de meeste punten slechts-even aangeroerd. Maar de interpellatie was daarom niet van alle belang ontbloot. Wel was de uitslag niet geschikt om de gemoederen eener onstuimige volksmenigte te bevredigen, die van een ‘gevoeligheids-betoon’ weinig begrip had. Wel bleek uit al het gesprokene niet veel anders, dan dat onze Regering zich tot niets-doen had bepaald en dus Rome's gehate bisschoppen lijdelijk toegelaten in het Protestantsche Nederland. Maar de onzekerheid, waarin men tot nog toe verkeerd had, nam een eind; - de valsche geruchten, die opzettelijk of zonder opzet waren uitgestrooid, werden gelogenstraft; - en *dat* was in ieder geval goed en wenschelijk. Het ministerie moge door den uitslag der interpellatie niet hooger in de volksmeening zijn gerezen, - de zaak, waarin zooveel duizenden in den lande hoog belang stelden, werd er door tot meer openbaarheid gebragt. De beweging kreeg gelegenheid om een meerbepaald karakter aan te nemen.

Inmiddels kwam de Tweede Kamer den 18^{den} April weêr bijeen, en onmiddellijk werd, op verzoek van den afgevaardigde uit Utrecht, de kerkregeling der Roomsch-katholieken weêr aan de orde gesteld. Men had dat algemeen verwacht, en zag de uitkomst met gespannen aandacht te gemoet. De leden hadden nu gelegenheid gehad om de stukken, door het gouvernement overgelegd, met aandacht na

1 Handelingen enz., Dl. I, p. 224.

te gaan; - gelegenheid gehad om over de gedragslijn, door het Gouvernement gevolgd, zich een oordeel te vormen. Men vermoedde dus, dat de strijd zich nu niet langer tot algemeenheden zou bepalen; - de grieven konden nu scherper en naauwkeuriger worden geformuleerd, en van-zelf zou daardoor de Regering genoodzaakt worden om, bij de verdediging van haar gedrag, meer tot bijzonderheden af te dalen. En dat vermoeden was niet ongegrond. Grieven van onderscheiden aard, die in de vorige zitting slechts terloops waren aangestipt, werden nú uitvoerig ter sprake gebragt.

'De Regering was verpligt geweest, de pauselijke allocutie onmiddellijk met een protest te beantwoorden.' Een afgevaardigde uit Nijmegen drukte het in deze krachtige bewoordingen uit: de Regering 'heeft de eer en waardigheid des Lands verwaarloosd, door met geen enkel woord te protesteren tegen de aanmatigende taal van het Hof van Rome, in de pauselijke allocutie en Apostolische brieven gevoerd[1].' Dat oordeel grondde zich op de meening, ook door een warm voorstander van het ministerie gedeeld (ofschoon deze niet op een protest aandrong): 'Die allocutie is niet meer eenvoudig een kerkelijk stuk..... Thans is die allocutie *een staatstuk* geworden, door het ééne Gouvernement aan het andere medegedeeld[2].' De minister van Buitenlandsche Zaken kwam daartegen op. Hij ontkende, dat de allocutie op officieële wijze aan de Regering was meêgedeeld. De breve alleen 'draagt het kenmerk eener officieële mededeeling[3].' In de begeleidende missive van den internuntius, d.d. 7 April, stond het met zóóvele woorden te lezen, dat de toezending plaats had 'ten gevolge der officieële mededeelingen, in de jongste dagen ontvangen van Z. Emin. Monsignor den Kardinaal Antonelli[4].' De toezending der allocutie daarentegen was niets anders dan een beleefdheid van den heer de Belgrado. De minister had daarvoor een sterksprekend bewijs: 'Toen de internuntius, na toezending der pauselijke allocutie, zich bij mij vervoegde, heb ik uitdrukkelijk gevraagd, of die overlegging was ge-

1 De heer van Lijnden, (Handelingen enz., Dl. I, p. 262).
2 De heer van Hoëvell (idem, p. 257).
3 De heer van Zuijlen (idem, p. 276).
4 Woorden uit Belgrado's brief (idem, p. 195).

schied met voorkennis en op last van zijn Gouvernement, waarop..... een ontkennend antwoord is gegeven[1].' Dat bewijs werd als afdoend aangenomen. Niemand schijnt het in de gedachte te zijn gekomen, dat heel de redenering van den minister kon ontzenuwd worden door de enkele opmerking, dat de toezending der allocutie aan onze Regering reeds den 12^{den} Maart *zoo officieel mogelijk* had plaats gevonden door den kardinaal Antonelli. Maar óók schijnt het niemand in de gedachte te zijn gekomen, dat aan een protest tegen de pauselijke allocutie en breve voor onze Regering niet te denken viel, om de eenvoudige reden dat de meêdeeling van die beide stukken het karakter had eener mededeeling, niet *van het eene Gouvernement aan het andere*, maar *van het kerkelijk en geestelijk hoofd der Nederlandsche Roomsch-katholieken* aan de Regering van den Staat waarin dat kerkgenootschap gevestigd was; - en dat het den Staat in 't algemeen niet voegen zou, tegen *kerkelijke* leerstellingen en opvattingen te protesteren, - veel-minder nog tegen kerkelijke opvattingen, die door een groot deel der Nederlandsche bevolking worden gedeeld en als zoodanig eerbiediging verdienen, zoolang de regten van andersdenkenden er niet *feitelijk* door gekrenkt worden. Dat men niet met 'het Hof van Rome' te doen had, - dat men daarmeê nooit te doen had gehad, ook niet tijdens de onderhandelingen over de vernietiging van het concordaat, - dat toen de onderhandeling gevoerd was *binnenslands*, en niet met den vertegenwoordiger van het Hof van Rome, maar *met den vice-superior der Hollandsche Zending*, werd geheel uit het oog verloren. Ook de leden der Regering spraken in heel deze discussie telkens van 'het Hof van Rome' waar van den pauselijken Stoel sprake had moeten zijn. Het verwijt was niet ongegrond: 'Waarom dan gesproken van het *Hof van Rome*, als men meent, hier alleen met een *geestelijk* opperhoofd te doen te hebben[2]?' De Regering, bewerende dat een protest van hare zijde tegen de pauselijke allocutie en breve niet te pas kwam, had het regt volkomen aan haar zijde; - maar haar beste wapenen liet ze ongebruikt liggen. Haar overwinning, zóó behaald, was niets dan een overwinning in schijn.

1 De heer van Zuijlen (Handelingen enz., Dl. I, p. 276).
2 De heer van Lijnden (idem, p. 261).

Men bragt een tweede beschuldiging in. ‘Door de nieuwe kerkregeling werd de Roomsch-katholieke landskerk in haar regten verkort.’ Een afgevaardigde uit Leyden beweerde, ‘dat er aan de zijde van de Roomsch-katholieken hier te lande regten bestaan, die hier zijn voorbijgegaan[1].’ Een afgevaardigde uit Utrecht wierp de vraag op: ‘in hoeverre het regt, hetwelk den ingezetenen van Nederland, die de Roomsche leer belijden, toekomt op eene eigene regeling hunner kerkelijke zaken, in deze kan zijn aangetast of verkort.’ ‘Waar blijkt het’ - hooren we hem vragen - ‘dat zij de regeling verlangen, zoo als die nu is geschied[2]?’ Met volkomen regt antwoordde de Regering: ‘De vraag, wie het regt heeft om bisschoppen te benoemen, is buiten het bereik van de Regering, dat is eene zuiver kerkelijke zaak[3].’ De Nederlandsche Roomsch-katholieken dienden zelven te beoordeelen, en niemand *kon* 't dan zij, of regten, op wier voortdurend bezit zij prijs stelden, door de nieuwe kerkregeling werden gekrenkt. ‘En wat overigens hiervan zijn moge’ - de Regering deed het teregt opmerken - ‘geene klagt is van wege de Roomschen daarover aangeheven, en derhalve erkent men, dat de Paus het regt van benoeming heeft.’

Een derde grieve was: ‘De Regering had in deze zaak gehandeld in strijd met artikel 165 der grondwet.’ Een afgevaardigde uit Nijmegen gaf aan dat artikel een zeer zonderlinge uitlegging, die men onvermeld zou laten, zoo ze niet aan een groot deel der adressen, zelfs aan het Amsterdamsche, ten grondslag had gelegen. ‘Moet dit niet in dien zin worden uitgeleged’ - vroeg hij - ‘dat er behoorlijke *waarborg* gegeven worde, dat het ééne kerkgenootschap zich niet ontwikkelen kan op eene wijze, die het andere aan banden legt[4]?’ Het ongerijmde der bewering springt in het oog. Bescherming onderstelt aanranding. De zin van het artikel is eenvoudig deze: dat de Regering tusschenbeiden treedt, wanneer het eene kerkgenootschap een *feitelijke* inbreuk maakt op de regten van het ander - *niet eerder* - en alsdan door zijn *bescherming* de verbroken *gelijkheid* her-

1 De heer Gevers (Handelingen enz., Dl. I, p. 280).
2 De heer van Doorn (idem, p. 254).
3 De heer Strens (idem, p. 284).
4 De heer van Lijnden (idem, p. 262).

stelt. De Regering liet dan ook die oppervlakkige en kennelijk-verkeerde grondwets-uitlegging voor hetgeen ze was. Ze had genoeg te doen met naar een bevredigende beantwoording van de, op nieuw opgeworpen vraag te zoeken: ‘hoe rijmt men die volkomene vrijheid voor de *Roomsche* met het onophoudelijke toezigt over de *Hervormde* Kerk[1]?’ Onmiskenbaar steunde haar verdediging op beter gronden, dan vijf dagen vroeger. Ze deed nu vooral uitkomen, dat die beperkende voorwaarden aan het Hervormde kerkgenootschap waren opgelegd ‘in een tusschen-toestand.’ Het bewind moest door de Regering aan de Kerk worden teruggegeven. ‘Maar wie vertegenwoordigt de Kerk? Dat was de vraag. Er waren kerkelijke autoriteiten, die de bevoegdheid van de synode om een zoo onbepaald gezag uit te oefenen, als men meende te doen, ten ernstigste betwistten[2]’ Dáaruit was de oorsprong te verklaren van die beperkende voorwaarden; - ze waren in het belang van het kerkgenootschap, op aandrang van kerkelijke besturen, indertijd gemaakt. Maar er bleef altijd één uitzondering; - de reserve, waarin sprake is van de grenzen der jurisdictie van de kerkbesturen. Ook de Regering kon het niet ontkennen. En voorzeker, dat was een uitzondering, niet van geringe beteekenis of ondergeschikt belang. Maar heel deze zaak kon niet worden aangevoerd als bewijsgrond, dat de Regering de kerkelijke vrijheid der Roomsch-katholieken nu eveneens had moeten aan banden leggen. Wat kon het Hervormde kerkgenootschap, dat de verbindende kracht der elf beperkende voorwaarden, door den Staat gesteld, van den beginne af ontkend had, - wat konden de antirevolutionaire leden der Kamer, die met de synode voor de ‘zelfstandigheid en onafhankelijkheid’ der Kerk in de bres waren gesprongen, billijkerwijze vorderen? Dat de Regering een staatstoezigt zou volhouden en uitbreiden, dat zij voreger altijd met den naam van ongrondwettig hadden bestempeld? Immers neen. Men kon alleen vorderen, dat hetgeen men aan anderen in overeenstemming met de grondwet zag toekennen, ook aan het Hervormde kerkgenootschap mogt worden vergund. De herinnering aan de geschiedenis der elf beperkende voorwaarden, ofschoon een regtmatige grieve van het Hervormde kerkge-

1 De heer Groen (Handelingen enz., Dl. I, p. 268).
2 De heer van Bosse (idem, p. 277).

nootschap tegen de Regering verlevendigend, regtvaardigde tegelijk de gedragslijn, door de Regering tegenover het *Roomsch-katholieke* kerkgenootschap gevolgd, als volkomengrondwettig.

Men had nog een andere grieve, en ze was wel de gewigtigste van allen; - 'het stelsel van lijdelijk toezien, door de Regering gevolgd, was miskenning van de grondwet.' Alweder stond de afgevaardigde uit Nijmegen onder de beschuldigers vooraan. 'De Regering' - zeide hij - 'heeft... door in deze zaak zich tot *niets doen* te beperken, mijns inziens gehandeld tegen den onmiskenbaren geest der grondwet[1].' Zijn geestverwant, de afgevaardigde uit Zwolle, herhaalde de aanklagt. 'Dat systeem van lijdelijk toezien is eene miskenning van de Grondwet. Om in den zin der Grondwet te waken, is daartoe niet meer noodig dan *lijdelijkheid*[2]?' In antwoord op die beschuldigingen veroorloofde de Regering zich de vraag, 'of in de Grondwet eenig beginsel is, waaruit men zou kunnen afleiden een regel van handeling dien het Gouvernement had moeten volgen, en dien het Gouvernement in dit geval zou hebben verzuimd[3].' Door die vraag poogde zij den strijd op het ware terrein over te brengen. Zij poogde haar tegenstanders te herinneren, wáár het hier eigenlijk op aankwam; - op het betoog namelijk, dat de Regering een of ander verzuimd had, dat haar door eenig artikel der grondwet bepaald was voorgeschreven. Ze deed meer. Ze beriep zich *te harer verdediging* op de grondwet. Ze wees op het laatste gedeelte van artikel 170, waar gezegd wordt, dat de tusschenkomst der Regering niet wordt vereischt, behoudens verantwoordelijkheid volgens de wet, bij de afkondiging van kerkelijke voorschriften. Zij meende teregt, dat het hier - wanneer men althans geen willekeurige, door niets gebillijkte, onderscheiding wilde maken - een kerkelijk voorschrift gold, - een regeling van het Roomsch-katholiek kerkbestuur *geheel binnen den kring der Kerk*, en zonder-dat eenige staatswet was overtreden; - dat uit dien hoofde haar lijdelijk toezien geen miskenning, maar eerbiediging van de grondwet verdiende genoemd te worden. En het is opmerkelijk, haar beroep

1 De heer van Lijnden (Handelingen enz., Dl. I, p. 263).
2 De heer Groen (idem, p. 268).
3 De heer Thorbecke (idem, p. 288)

op de grondwet werd door niemand weêrsproken. Wel poogde men haar te bewijzen, dat ze een andere gedragslijn had behooren te volgen; - maar men deed dit buiten de grondwet om. ‘De fout ligt in het eerste antwoord aan den pauselijken Stoel. De vraag: wilt gij handhaving van het concordaat of eene nieuwe schikking? had de Regering op een bij uitnemendheid gunstig standpunt gebragt. Toen had het Gouvernement moeten zorgen, dat het òf het concordaat behield, òf iets beters[1].’ De Regering antwoordde teregt, dat zij dan ‘tot ieder organiek reglement van ieder kerkgenootschap’ zou moeten medewerken en een ander stelsel volgen, dan volgens hare meening - en ze had er kunnen bijvoegen: ook volgens de meening van haren bestrijder - het stelsel der grondwet was. Men wees op een rigting in de Roomsch-katholieke Kerk, waartegen waarborgen in den Staat worden vereischt. De Regering antwoordde: vreest men voor onwettige handelingen, ‘de Regering zal zoodanige handelingen weten te keeren, maar de leerstellingen zal zij overlaten aan het geweten van hem, die ze belijdt, hij zij Katholijk, hij zij Protestant[2].’ Men herinnerde: ‘het hoofddenkbeeld in de behandeling der Roomsch-katholieken is steeds geweest de meest mogelijke verdraagzaamheid, maar tevens scherp toezigt; zooveel mogelijk ruime gewetensvrijheid, maar niet, in de uiterste consequentiën, toelating van al hetgeen *zou kunnen gezegd worden* tot de eischen en behoeften der Roomsch-katholieke kerk te behooren[3].’ De Regering had zich tegenover dien bestrijder kunnen verdedigen met diens eigen woorden, dat namelijk ‘de Kerk niet behoort te zijn, om het zoo uit te drukken, *vogelvrij*; - dat zij in hare vrijheden en regten van staatswege behoort te worden beschermd *volgens de eigenaardigheid der Kerk*;[4]’ - het was haar genoeg, te herinneren aan ‘de gelijkheid der gezindheden.’ Men wierp de vraag op, ‘of een vreemdeling regten kan afleiden uit eene Nederlandsche wet. Een Nederlander alleen’ - zoo meende men - ‘schijnt regten te erlangen uit eene Nederlandsche wet; een vreemdeling door contracten,

1 De heer Groen (Handelingen enz., Dl. I, p. 293).
2 De heer Thorbecke (idem, p. 290).
3 De heer Groen (idem, p. 270).
4 De heer Groen (idem, p. 114).

tractaten, concordaten[1].' Ook zonder haar opzettelijk te weêrleggen, ontzenuwde de Regering die tegenwerping, toen ze verwees naar artikel 170 der grondwet, waarin onmiskenbaar aan den 'vreemdeling' het regt was toegekend om te doen, wat hij nú had gedaan.

Nog een andere grieve werd tegen de Regering ingebragt; - een grieve, wel van ondergeschikte beteekenis, maar wier waardeering noodig is om de goede trouw der ministers tegen een onverdienden aanval te verdedigen. Men wierp namelijk op de Regering den schijn, alsof ze vroeger haar stelsel van lijdelijk toezien bemanteld had en in bewoordingen ingekleed, die eêr het tegendeel schenen aan te duiden. Het werd gedaan door een afgevaardigde uit Zwolle. Toen in November 1852 de Regering geheel-vrije kerkregeling der Roomsch-katholieken als ophanden had aangekondigd, had hij gezwegen. Waarom had hij dat gedaan? 'In de onderstelling, die zeer wel vereenigbaar was met de toen door de Ministers gebezigde woorden, dat er althans eenigzins zou gewaakt worden voor hetgeen uit de nadere mededeelingen blijkt geheel ter zijde gesteld te zijn[2].' En wat zeide dan de minister van Roomsch-katholieke eeredienst in November 1852? Dat men de bevoegdheid van den Paus erkend had om, volgens de grondwet, tot de kerkregeling der Roomsch-katholieken over te gaan, maar altijd 'behoudens het grondwettig toezigt tot handhaving der openbare orde en rust, en de zorg, dat ieder kerkgenootschap zich houde binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat[3].' Uit deze laatste woorden maakte de Zwolsche afgevaardigde zeker op - alleen het *gissen* is ons vergund, want de Regering liet de beschuldiging onbeantwoord - dat er 'althans eenigzins zou gewaakt worden' voor hetgeen later bleek 'geheel ter zijde gesteld te zijn.' Maar die afgevaardigde was toch ook in 1850 lid der Kamer, en herinnerde hij zich dan niet, wat er op den 12^{den} December van dat jaar in zijne tegenwoordigheid was voorgevallen? De Regering had toen in een van de gewisselde stukken een soortgelijke uitdrukking gebruikt. En juist-die uitdrukking wekte kwaad vermoeden bij een afgevaardigde

1 De heer Rochussen (Handelingen enz., Dl. I, p. 264).
2 De heer Groen (idem, p. 266).
3 De heer Strens (idem, p. 150).

uit 's Hertogenbosch[1]. Hij meende, dat met die uitdrukking een staatstoezigt kon zijn bedoeld of voorbehouden, juist gelijk de Zwolsche afgevaardigde in April 1853 beweerde er altijd een bij de Regering ondersteld te hebben, en daarom vroeg hij nadere uitlegging. Ze werd door de Regering gegeven. En van wàt aard was ze? Dat de vrijheid van het kerk genootschap werd erkend, ‘onverminderd onze zorg *dat de wetten behoorlijk nageleefd en streng geëerbiedigd worden*[2].’ De beschuldiging van den Zwolschen afgevaardigde was dus ongegrond. Wel verre van haar bedoelingen te verbergen, had de Regering, reeds sints meer dan twee jaren, duidelijk verklaard, dat het haar voornemen was, aan de kerkelijke vrijheid haar vollen loop te laten, behoudens hare zorg om schennis van staatswetten tegen te gaan en te straffen.

't Is waar, de Regering had in November 1852 ook nog iets anders verklaard: ‘omtrent de wijze en het tijdstip, waarop die organisatie zal plaats hebben, worden bij het Gouvernement ten bekwamen tijde verdere mededeelingen te gemoet gezien[3].’ En het was in de overige zitting reeds gezegd, en in deze zitting werd het door den minister van Buitenlandsche Zaken op nieuw verklaard, ‘dat geene mededeelingen, *van welken aard ook*, hadden plaats gehad[4].’ Het bleek dus nu, dat die verwachte mededeelingen, waarop men misschien zijn hoop had gebouwd, niet ontvangen waren. Maar was dat de schuld van het lijdelijk toezien der Regering? Kon men dat als een grieve tegen de Regering aanvoeren? Wist men dan niet uit de verklaringen, door twee ministers in de vorige zitting gegeven en nú herhaald, dat de Regering van den beginne af op voorafgaande meêdeelingen had aangedrongen, en dat ze bij iedere gelegenheid dat verzoek had hernieuwd? De Regering was verantwoord; - ze had gedaan wat ze kon. En ook-nú had ze met geen lijdelijk toezien zich vergenoegd; - het bleek uit een hoogst-belangrijke mededeeling. We herinneren ons, hoe de minister van Buitenlandsche Zaken reeds in de zitting van 13 April had verklaard, dat de gevoeligheid der Nederlandsche Regering over de ondervon-

1 De heer Luijben.
2 De heer van Sonsbeeck (Handelingen enz., Dl. I, p. 64).
3 De heer Strens (idem, p. 150.
4 De heer van Zuijlen (idem, p. 284).

den onheuschheid te Rome ‘niet onopgemerkt zou blijven.’ Nú bleek het - en het is onbegrijpelijk, dat de Regering niet reeds vijf dagen vroeger tot openbaarmaking van die daad is overgegaan - dat *reeds den* 11den *April* onzen gezant het bevel was gezonden om zich onmiddellijk, met onbepaald verlof, uit Rome te verwijderen. De Regering, ofschoon de uitoefening van een grondwettig regt volkomen-eerbiedigend, - ofschoon aan de kerkelijke vrijheid haar onbelemmerden loop latend, - had niet geaarzeld haar hooge gevoeligheid te toonen over de niet-vervulling van een zeer gematigd verzoek, zoo dikwerf gedaan en nimmer rondweg afgeslagen; - haar hooge gevoeligheid dáárover, dat de pauselijke Stoel haar niet in de gelegenheid had gesteld om, van hare zijde althans, op het kiezen van een minder-kwetsenden vorm bij, de invoering der kerkelijke nieuwigheid aan te dringen.

En de Kamer?

Zij drukte het zegel harer goedkeuring op de handelingen der Regering. Door den afgevaardigde uit Utrecht werd eindelijk een motie van orde voorgesteld, en door de aanneming van die motie heeft de Kamer een blijk van vertrouwen gegeven aan het ministerie. Het is later van verschillende zijden ontkend, maar ten onregte. Het zal ons niet moeijelijk vallen, dat te bewijzen.

Wàt was uit de mededeelingen, uit de zelfverdediging der ministers zonneklaar gebleken? Dat de Regering een scherp onderscheid maakte tusschen de *zaak* en den *vorm*. De Regering had te Rome haar gevoeligheid doen blijken, niet over den aard of omvang der kerkregeling-zelve, maar alleen over het gemis van voorafgaande meêdeeling. De Regering had 't in den loop der discussies op nieuw herinnerd, ‘dat de Grondwet aan ieder kerkgenootschap de vrijheid geeft om zijne inwendige organisatie zoodanig daar te stellen, als het hoofd van dat kerkgenootschap of het kerkgenootschap zelf goedvindt[1].’ Met andere woorden, haar lijdelijk toezien was eerbiediging der grondwet geweest. En nu wordt het voorstel gedaan dat de Kamer, ‘kennis genomen hebbende van de gedane mededeelingen betreffende de onderhandeling over de regeling der kerkelijke aangelegenheden van de Roomsch-Katholijken hier te lande, en gehoord

1 De heer Strens (Handelingen enz., Dl. I, p. 278).

hebbende, dat daaromtrent krachtige vertoogen aan het hof van Rome zijn of zullen worden gedaan,' moge overgaan tot de orde van den dag. Wat lag in dat voorstel, uit den aard der zaak, opgesloten? Drie dingen. Vooreerst, dat de oorzaak der ontstane verwikkelingen bij den pauselijken Stoel was te zoeken. Ten tweede, dat de Nederlandsche Regering, volgens de meening der Kamer, de zaak naar behooren behartigde. En ten derde, dat de Regering met een gevoeligheidsbetoon over den *vorm*, en dat wel alleen over den vorm waarin de organisatie *aan het Gouvernement was medegedeeld*, kon volstaan, terwijl de bevoegdheid van den pauselijken Stoel tot de zaak-zelve en de grondwettigheid van het lijdelijk toezien der Regering stilzwijgend erkend werd. Ook dit laatste punt kan aan geen twijfel onderhevig zijn; - er is niet de minste dubbelzinnigheid in het woord '*daaromtrent*.' Want wat had de Kamer van de Regering gehoord? Dat er krachtige vertoogen gedaan waren of zouden worden..... Waarover? Om de zaak zelve geheel of gedeeltelijk te keeren? Neen; - alleen tegen den vorm. Wil men echter nog-sterker bewijzen? De voorsteller gaf zelf de verklaring, dat hij zijn motie gedaan had, 'niet met het oog op de *zaak*, maar op den *vorm*[1]'. En *inhoeverre* met het oog op den vorm? Ook inzoover ons Gouvernement, volgens sommigen, kon geacht worden de schuld van den gekozen vorm, voor een deel althans, door zijn lijdelijk toezien op zich te hebben geladen? Waarlijk niet. Het is weinig tijds later aan 't licht gekomen, dat de voorsteller vooraf met een bekenden voorstander van het ministerie over zijn motie had geraadpleegd, - dat hij diens medewerking had gevraagd en verkregen, - en dat men omtrent dit ééne punt overeen was gekomen: '*geenerlei afkeuring van het gedrag van het Ministerie*[2].'

Omtrent zin en strekking der motie kan, na al het gezegde, wel geen twijfel meer zijn overgebleven. Wat ze spottenderwijs genoemd werd, dat was ze werkelijk; - 'een motie, waardoor het Gouvernement, zonder zweem van afkeuring, tegen het Hof van Rome in een *demonstratie van*

1 De heer van Doorn (Handel. enz., Dl. I, p. 296).
2 De heer van Hoëvell, in de zitting van 19 Augustus 1853 (Bijblad der buiteng. zitting, p. 252).

gevoeligheid ondersteund werd[1].' En die motie werd aangenomen met een meerderheid van veertig tegen twaalf stemmen. Van die twaalf stemmen moeten er nu nog zeven worden afgetrokken. We mogen aannemen, dat de Roomschkatholieken tegen-stemden, deels omdat de vorm der motie hun nòg niet duidelijk genoeg was, maar vooral omdat ze geen afkeurend oordeel over een handeling van hun geestelijk opperhoofd wilden uitbrengen. In heel de Kamer werden dus eigenlijk slechts vijf leden gevonden, die met de gedragslijn, door de Regering gevolgd, zich niet konden vereenigen. En onder die vijf waren nog de drie vertegenwoordigers der christelijk-historische school.

Men ziet het, de zegepraal van het ministerie was volkomen. Wie het tegendeel gewenscht hadden, ze vonden zich bij de uitkomst jammerlijk bedrogen. Terwijl de Regering tegen volksdriften en vooroordeelen een zwaren kamp heeft te strijden, - terwijl een rusteloos-aanwassende stroom van adressen den persoon des Konings om afwending vraagt van 'tgeen de Regering als grondwettig had toegelaten, wordt het teedere vraagstuk in 's Lands hooge vergadering ter sprake gebragt, en zie! haar oordeel over de handelingen der Regering is goedkeurend, volkomen-goedkeurend, bijna eenstemmig-goedkeurend. De moeijelijkheid wordt niet ontweken, maar overwonnen. Het blijkt, dat het ministerie voortdurend in het vertrouwen der volksvertegenwoordiging blijft deelen. Van dat vertrouwen ontvangt het een nieuw, sterk-sprekend, in dezen zorgwekkenden oogenblik dubbelbelangrijk, bewijs. Zijn voortbestaan is verzekerd.

Zoo scheen het.

Maar drie dagen vroeger had in de hoofdstad des Rijks een gebeurtenis plaats gegrepen, die een geheel-andere uitkomst te voorschijn riep.

Den 11^{den} April had de Koning zich naar Amsterdam begeven. En lag in die reize op-zichzelf niets bevreemdends, - was 't op-zichzelf niets anders dan een herhaling van 'tgeen de Nederlandsche koningen gewoon zijn telken jare te doen, - de keuze van het tijdstip bleef niet onopgemerkt. Het kon, naar men meende, den Koning niet onbekend zijn gebleven, dat er in Amsterdam een algemeen pe-

1 De Ned., N°. 868.

titionnement tegen de nieuwe kerkregeling der Roomschkatholieken werd voorbereid; - en het trok de aandacht, dat juist-díe dagen door Hem gekozen werden om zijn hoofdstad met een bezoek te vereeren. De dag van 's Konings komst was juist de dag, waarop voor 't eerst in de kerkgebouwen der Hervormden de gelegenheid tot het teekenen van adressen was opengesteld. Het was een zonderling schouwspel. Terwijl links een vrij talrijke volksmenigte zich voor het paleis des Konings verdrong, zag men regts menschen van allerlei rang en stand en leeftijd, inweêrwil van het sombere, graauwe, gure voorjaarsweder, in rustelooze opvolging de Nieuwe Kerk binnenstroomen. Het een werd met het ander in verband gebragt. Dat er tusschen den Koning en zijn ministers niet in alle opzigten een gewenschte eenstemmigheid bestond, was een bekende zaak; - 's Konings komst juist-nú, zoo meende men, moest in verband met dat feit worden beschouwd en had als zoodanig een bepaalde beteekenis. Het was geen geheim meer, dat er aan gedacht werd om den Koning het adres, zoo mogelijk, door een commissie te doen aanbieden; - 's Konings komst juist-nú bewees, naar men meende, dat zulks Hem niet ongevallig zou zijn. Ja, geen verwachtingen zoo dwaas en ongrondwettig, waar sommigen zich niet meê begonnen te vleijen. Een treurige proeve daarvan levert ons een schriftje, dat weinige uren vóór 's Konings komst aan de hoeken van vele straten en stegen werd aangeplakt. Verjaging der bisschoppen uit den lande werd daarin als mogelijk en wenschelijk voorgesteld; - ‘zal het in het staatkundige vrijstaan, om, voor de Rust van den Staat, die personen, welke men vreest, het land te doen ruimen, nog te meer zal dit op het geestelijke terrein, waarbij onze dierbaarste belangen betrokken zijn, het geval wezen.’ ‘Onze Protestantsche Vorst’ zou er zijn hulp wel toe leenen; - ‘aan hem, aan hem alleen is de Regering toevertrouwd, hij zal er voor zorgen en wij zullen hem met alle onze krachten ondersteunen.’ En mogen we aan zulk een verschijnsel al geen overdreven-groote beteekenis hechten, het onopgemerkt voorbijgaan mogen we evenmin. Want het levert een sterksprekend bewijs, dat, van den beginne af, aan deze reize des Konings een eigenaardige beteekenis werd gehecht.

Inmiddels ging het teekenen van het adres met spoed voort. Er openbaarde zich een ongeloofelijke geestdrift.

Vrouwen, zelfs uit de aanzienlijkste geslachten, bleven niet achter. Men scheen haast te hebben om het woord te logenstraffen, waarmeê meer dan met eenig ander ding Thor becke Amsterdams aristokratie had verbitterd: ‘wanneer Amsterdam de hartader van het land is, dan klopt die hartader al zeer flaauw.’ En het ging, we gelooven dat gaarne, bij allen te goeder trouw; - zelfs bij een hoogleeraar, die lid was geweest van het ontbonden Instituut, en voor den Paus, in diens ballingschap, had gebeden[1]. De ijver was een natuurlijk gevolg van den angst. De geschriften en gesprekken van den dag hadden de akeligste schrikbeelden opgehangen van het leed, waaraan ons nakroost zou zijn blootgesteld. Sommige predikanten hadden, nu reeds drie weken lang, al het mogelijke gedaan om door hun preêken de heerschende bekommering nog hooger te doen stijgen, maar tevens op te wekken tot een algemeen verzet, als het eenige middel dat het dreigende kwaad nog kon keeren. En nu werd dat middel den beangsten Protestanten aangeboden; - nu werd door hunne leeraren hun van den predikstoel bekend gemaakt, dat een adres aan den Koning hun ter teekening zou worden voorgelegd; - nu werd over die poging tot redding van het Nederlandsch Protestantisme de zegen des Hemels afgesmeekt; - is het te verwonderen, dat men als één eenig man naar de kerken snelde? 't Moge gebeurd zijn, dat enkelen in *al* de kerkgebouwen, en dus onderscheiden malen, hun naam onder het adres hebben geplaatst; - zulke misbruiken zijn bij een petitionnement van dien aard en omvang nooit, ook met den besten wil niet, te vermijden. Ze bewijzen niets. Wat de predikant ter Haar ‘echt Protestantschen geest’ noemde, maar veeleer gemis van echt-Protestantschen geest verdiende te heeten, heerschte in die dagen te Amsterdam *volstrektalgemeen* en is onloochenbaar de groote hefboom geweest. Dit neemt echter niet weg, dat ook in Amsterdam de beweging - en in Amsterdam misschien meer dan ergens elders - niet tegen Rome-alleen, maar gelijktijdig tegen Thorbecke gerigt was. En het neemt niet weg, dat de aristokratie - zij 't dan ook onbewust, instinctmatig - vooral ook onder den invloed van dezen laatsten prikkel heeft gehandeld. Het een mag evenmin worden ontkend als het

1 De Fakkel (1853), n°. 5 en 14.

ander. Trouwens, hadden niet die beide dingen zamengewerkt, nooit zou in drie dagen tijds het cijfer der onderteekenaars tot een en vijftig duizend - veel meer dan een vierde deel van heel de Protestantsche bevolking - zijn geklommen.

Op Vrijdag den 15^{den} April zou het adres den Koning worden aangeboden. Niemand ontveinsde zich het gewigt van het oogenblik. Van het antwoord, bij die gelegenheid door den Koning te geven, hing oneindig-veel af. Ook de ministerraad begreep dat, en hij achtte het pligtmatig, nog daags vóór de aanbieding een ontwerp van beschikking aan den Koning toe te zenden. De ministerraad stelde Hem daarin eerbiedig voor, om bij een gebeurlijke aanbieding van adressen aan de adressanten of hunne vertegenwoordigers te kennen te geven, dat de invoering van een bisschoppelijk bestuur over het Roomsch-katholieke kerkgenootschap een uitvloeisel der grondwettige kerkelijke vrijheid was, en als zoodanig noch goedkeuring, noch erkenning van staatswege behoefde; - en dat overigens de Koning zou waken, dat door die invoering niemands regten werden gekrenkt. Dat ontwerp van beschikking was in overeenstemming met de gedragslijn, door de Regering tot op dien oogenblik gevolgd. En dien geest *moest* 's Konings antwoord wel ademen, zou het blijken, dat er tusschen het Hoofd en de leden der Regering eenstemmigheid omtrent dit gewigtig vraagstuk bestond.

Daar komen de couranten van Zaturdag in 's Hage, en brengen er omtrent het antwoord, door den Koning gegeven, de zonderlingste geruchten in omloop. De Koning zou gezegd hebben, dat het petitionnement tegen het grondwettig regt der Roomsch-katholieken en tegen de eerbiediging van dat regt door de Regering den band tusschen Oranje en Nederland nog dierbaarder aan zijn hart had gemaakt. Volgens anderen zou Hij er nog hebben bijgevoegd, dat Hij zich tegen zijn zin door de grondwet gebonden achtte. Maar in ieder geval en volgens alle lezingen zou Hij een antwoord hebben gegeven, lijnregt in strijd met de houding Zijner ministers.

De ministerraad, onmiddellijk zamengeroepen, was eenstemmig van oordeel, dat de toestand, door die geruchten geboren, niet kon voortduren. De ontstane onzekerheid moest, in het belang van de rust des lands en van de kracht

der Koninklijke regering beide, onmiddellijk worden weggenomen. Maar dat kon niet, wanneer niet van de zijde des Konings een beslissende stap werd gedaan. En het was om dáárop aan te dringen, dat de ministers, nog dienzelfden dag, eenparig hun bekenden brief aan den Koning schreven. Ze deden daarin uitkomen, met passende kieschheid, welken ‘indruk’ 's Konings antwoord ‘volgens de berigten’ had gemaakt; - wat men ‘meende’ verstaan te hebben. Maar tegelijk deden ze uitkomen, dat welligt alles in een ‘misverstand’ zijn oorsprong kon hebben. En nu vroegen ze één van beiden. Ingeval er alleen misverstand bestond, bragten ze het - zeer natuurlijk en door de omstandigheden noodzakelijk geworden - verzoek voor den Troon, dat het den Koning behagen mogt, ‘allen twijfel en misverstand op de meest uitdrukkelijke wijs, door eene ronde, openbare verklaring weg te nemen.’ Mogt daarentegen door de ‘berigten’ de *juiste* lezing van 's Konings antwoord zijn overgebragt, dan wenschten ze van hun betrekkingen te worden ontheven. Want als mannen van eer kwamen ze ook-nù voor hun overtuiging uit, dat de kerkelijke vrijheid der Roomsch-katholieken, hun door de grondwet gewaarborgd, ongekrenkt moest worden gehandhaafd.

De haat[1] heeft zich niet ontzien, dat schrijven te noemen ‘een brief, waarbij de Koninklijke waardigheid te grabbelen wordt gegooid.’ Niet het minste begrip van een constitutioneel Koningschap moet men hebben, om zóó iets te durven zeggen van een schrijven, waarin degenen die toch leden, zelfstandige en verantwoordelijke leden der Regering zijn, aan het Hoofd dier Regering te kennen geven, dat ‘in het belang van het Land en van het Koningschap’ één van beiden door den drang der omstandigheden onvermijdelijk is geworden: een openlijk blijk van eenswillendheid des Konings met zijn ministers, òf onverwijld ontslag; - en dat doen, ja met al den ernst en nadruk dien het gewigt van het oogenblik eischt, en met al den klem dien het bezit eener onwankelbare overtuiging geeft, maar tegelijk met al den eerbied, dien ze aan den Kroondrager zijn verschuldigd. Die brief der ministers, in plaats van hun tot schande te strekken, strekt hun tot blijvende eer.

1 De Heer Schimmelpenninck van der Oije, in de zitting van 20 Augustus 1853 (Bijblad der buitengewone zitting, bl. 267).

Hij draagt de blijken van geschreven te zijn door mannen die niet gezind waren, ter wille van hun portefeuilles een offerfeest van politieke overtuigingen te vieren, - die van geen koophandel-drijven met beginselen weten wilden. En in degenen, aan wie de hoogste en heiligste belangen van land en volk zijn toevertrouwd, is dat ontwijfelbaar de schoonste deugd.

De ministers haastten zich, hun voordragt den Koning, die zich nog in Amsterdam bevond, te doen toekomen. Maar de ‘onverwijlde beslissing,’ die zij gevraagd hadden, kwam niet. De toestand van spanning en onzekerheid bleef voortduren. 's Konings terugkomst, in den loop van maandag, bragt geen verandering. Het was juist de dag, waarop de interpellatie in de Tweede Kamer hernieuwd was; - en velen begonnen nu te vermoeden, dat de Koning den uitslag dier interpellatie wilde afwachten. Want ofschoon de stap, door het ministerie gedaan, voor de meesten een geheim was gebleven; - dat er, in verband met 's Konings verblijf in Amsterdam, welligt ministerieële veranderingen ophanden waren, wist men. Hoe ongemeen-gunstig de uitslag der interpellatie voor het ministerie was, hebben we gezien. En geen wonder dus, dat men vrij algemeen zijn voortbestaan weêr verzekerd waande.

Maar die waan was van korten duur. Reeds op den avond van den volgenden dag bleek het, dat de volksmeening ditmaal weêrklank had gevonden bij het geëerbiedigd Hoofd van den Staat. De Heeren Thorbecke, van Bosse, van Zuijlen en Strens - zoo las men in de Staatscourant van 20 April - waren op hun verzoek uit hunne betrekkingen ontslagen, en in de rij der nieuwbenoemde ministers las men bovenaan - den naam van Mr. F.A. van Hall, de ‘type van het concessiestelsel’[2].

De vruchten der beweging begonnen gezien te worden.

(*Slot volgt.*)

2 De Fakkel (1854), n°. 4.

Geschiedbeoefening.

Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren. 1853. Achttiende Jaargang. Deventer, J. de Lange. 1853.

Reeds schrijven wij het jaar des Heeren 1854, en eerst heden stel ik den titel van genoemd jaarboekjen aan het hoofd der navolgende bladzijden. Zouden zij slechts eene aankondiging of bibliografische recensie van den Almanak bevatten - bezwaarlijk mocht ik uit de omstandigheid, dat mij deze eerst voor weinige maanden ter behandeling werd gezonden, eene verschooning ontleenen voor mijn huidig optreden. Ik maak op die verschooning geene aanspraak. Ik wil dezen Almanak beschouwen als vertegenwoordiger van een beginsel: om de degelijkheid van zijn inhoud is hij het waard; om de talrijkheid der geschriften, waaraan de zelfde verwijten kunnen gedaan worden als aan hem, noopt hij er mij toe met sterken prikkel. Wat ik te zeggen heb is, naar mijn bescheiden oordeel, nog even waar op heden, als bij de verschijning van het jaarboekjen. D i t is mij a a n l e i d i n g - het denkbeeld, uitgedrukt in den t i t e l van dit opstel, o n d e r w e r p ter behandeling.

Ik moet dan ook vooruit verklaren, dat de aanmerkingen, die ik mij ga veroorloven, niet in het bijzonder of uitsluitend gemaakt worden op den *Overijsselschen Almanak voor Oudheid en Letteren van* 1853 - maar op eene geheele studierichting, die in ons vaderland talrijke meerder en min verdienstelijke beoefenaars telt. Ik moet mij onderstaan op te komen tegen de hoedanigheid harer vruchten, die ik be-

weer, dat maar weinig bij volstrekte ónvruchtbaarheid voorheeft. Voor eene stonde thuisgekeerd uit de trotsche wouden en weelderige lusthoven der letterwetenschap, gelijk zij bij onze stamverwanten aan gene zij van Rijn en Wezer ter genieting wordt aangeboden, kom ik mij beklagen over het onsystematische onzer vorsching en oefening in Nederland. 't Is of de nederlandsche liefhebber van oudheid, geschiedenis, en letteren - slechts door eene onbepaalde zucht tot het ontvangen van indrukken gedreven - als een schoolknaap ter viertijd de poort uit loopt, onverschillig welke, en, in zijne blijdschap over het ontspringen aan stad en klasse (zijn daaglijksch leven), doelloos ombuitelt door het zomergroen, zich vermaakt met steentjens in het kringelend water te werpen, bij het zweet zijns aanschijns een kuil te graven in zand of aarde, nu eens in een boom klautert om vogelnestjens uit te halen, dan weêr wat bloemen plukt, die hij al of niet bij zich steekt, en alles afwisselt met van tijd tot tijd zijn pet ten kaatsbal in de heldere blaauwe lucht te gebruiken; in één woord, volkomen voldaan is, wanneer hij zich in de vrije natuur wat heeft bewogen en verlustigd. Is dat alles dan niet dienstig tot uitspanning, en der gezondheid voordeelig van den knaap? - Ongetwijfeld; maar verder dan zijne persoonlijke voldoening gaat het door hem bewerkt gevolg toch ook niet. Bijna even zelfzuchtig, bijna even weinig direkt-maatschappelijk, schijnt mij de studie der bedoelde liefhebbers. Zij meenen, dat al wat weetbaar is, in welke orde het zich hunnen geest ook aanbiede, des beoefens waardig en geschikt mag gekeurd worden om de stof hunner nasporing uit te maken, wanneer zij lust tot de behandeling gevoelen en mids maar dat weetbare tot heden nog niet algemeen geweten wordt. Alles dunkt hun dierhalve voorwerp van wetenschap: dat wil zeggen - niet slechts van de absolute wetenschap, welke alleen bij den Schepper aanwezig kan zijn en bij Hem ook aanwezig is - maar van de relatieve wetenschap, gelijk zij past in het kader der beperkte menschelijke maatschappij. Of begrijpen zij misschien in 't geheel niet, dat de wetenschap, uit zedigheid en welbegrepen eigenbelang-zelf, zich perken behoort te stellen? - En is het niet dit voorbijzien van de evenredigheid der dingen, deze onmatige ingenomenheid met zekere bepaalde voorwerpen, die men met het woord *liefhebberij* heeft bestempeld? De liefhebbers getroosten zich,

dat zij maar weinig sympathie vinden, dewijl ze vooraf weten dat dit hun lot is; zij berusten in de mogelijkheid, dat hunne buitensporige, hunne dartele ingenomenheid met sommige voorwerpen niet sluit in de som der menschelijke handelingen: maar daar bekreunen zij zich niet om; zij zijn te gelukkig in het bezit van den eenmaal opgevatten leiddraad voor hunne letterspelen, in het genot ook van den onredelijksten *parti-pris* bij hunne studiën, om zich door iets daarvan te laten afbrengen. Zoo is er ten onzent, die de onbeduidendste voorvallen uit eenig bepaald tijdperk van de vaderlandsche geschiedenis achtervolgends tot stoffe hunner gedichten, zekere reeksen van personen of toestanden tot voorwerpen hunner prozaverhalen maken - niet om dat zij zoo bij uitsluiting door die tijd of die soort worden aangetrokken - niet om dat er zoo bijzonder veel over-eenstemming is waar te nemen tusschen die stoffe en hunnen aanleg, hunne geaardheid, hun talent, hunne familie-omstandigheden, of dergelijken - maar eenvoudig, om dat men toch wel *iets* moet bewerken, wil men werken, en de eene reeks van zaken, mids het eene talrijke zij, zoo goed is als de andere. Zóo beginnen zij vaak met eene luim over hunne eerste keuze te laten beschikken, en eindigen met zich op te dringen, dat het eene keuze was uit innige behoefte der ziele; eene keuze, geleid door natuur en rede. En nóg is voor deze mannen rechtvaardiging mogelijk; voor de liefhebbers van hierboven niet. Ten voorbeelde!

Het eerste stuk, achter den kalender, van den *Overijsselschen Almanak* voor 1853, beslaat 80 bladzijden, en is getiteld: *Geschiedkundige herinneringen omtrent Kuinre*. Het vangt aldus aan: ‘Een graaf of heer van Kuinre komt het eerst in de laatste jaren der twaalfde eeuw voor.’ Dit begin onderstelt eenig belang, dat voor den lezer geacht wordt gelegen te zijn in ‘Een graaf of heer van Kuinre’; maar ik bid u, welk recht heeft de Auteur om belangstelling voor de Heeren van Kuinre te vragen, meer belangstelling, dan die zich te vrede heeft gehouden met het weinige, dat we tot heden van hen wisten? De Schrijver doet ook maar de lichtste poging niet, om te bewijzen, dat hij het recht heeft 80 bladzijden nederlandschen druks voor te zetten aan ik weet niet hoe veel nederlandsche lezers, 80 bladzijden opgevuld met *Geschiedkundige herinneringen omtrent Kuinre*. De Schrijver meent blijkbaar, en onze liefhebberende

geschiedvorschers zijn er van overtuigd, dat al hetgeen aan iemant de moeite waard heeft geschenen opgezocht en verhaald te worden, van zelf het uitgeven en lezen verdient. Had er een groot dichter, kunstenaar in vaerzen of proza, geleefd, die een voortreffelijk meesterwerk geschapen had, waartoe hij bouwstoffen aan de Kuindersche Geschiedenisse had ontleend, dan zoû men, met eenigen schijn van voegzaamheid, na zijn dood, een stuk als de onderwerpelijke *herinneringen* van hem kunnen uitgeven - om dat de adversaria van groote mannen menige bijdrage tot de kennis van hunnen geest en de waardeering hunner eigenlijke gewrochten kunnen opleveren; maar, het zij met allen eerbied voor de geleerdheid en met oprechte achting voor de goede bedoelingen van den Schrijver gezegd - ik zie niet in, waarom wij meer belang hebben te stellen in de geschiedenis van Kuinre dan in eene monografie van welk landsdeel ter waereld ook. Het standpunt van den Auteur is volstrekt individueel, heeft niets maatschappelijks, niets wetenschappelijks - wanneer door wetenschap iets beters moet verstaan worden dan eene planloze samenrijging van noties. De Schrijver neemt het standpunt in der buitenplaatsbezingers van de vorige Eeuw, die óok geheel en al door persoonlijke konsideratiën, niet door de behoeften der maatschappij, noch de eischen van wetenschap of kunst gedreven, zich vermaten in die maatschappij het woord te nemen en iets voort te brengen, dat door zijn inhoud blijkbaar praetendeerde in het evenredig organismus binnen te dringen, dat men wetenschap of kunst noemt. Ik heb met verschuldigde aandacht de ‘herinneringen’ ten einde toe gelezen, en ik moet zeggen, dat de lotgevallen van het geringste muntstuk, het zij uit het kabinet, het zij uit den schatkoffer, van den Schrijver, mij geene mindere belangstelling zoû kunnen inboezemen dan het hier geleverde, waarschijnlijk zeer ware, zeer gebeurde, aangaande de Kuinder Heerlijkheid.

Ik moet daarop aandringen. Ik kan niet toelaten, dat de dwaling onweêrsproken blijve: ‘Wat ik, Auteur, gekweekt heb of gedolven, verdient dat gij, Lezer, het in u opneemt.’ 't Wordt tijd, dat men toch eens, ook in Holland, begrijpen ga, wat beoefening van kunsten en wetenschappen is; wat zij niet is.

Aan welke allereerste vereischten moet een historiesch opstel beandwoorden?

Beginnen wij met kunst en wetenschap, zoo veel hier noodig, te onderscheiden.

Een kunstwerk draagt zijne eigenaardige en strenge wetten in zich-zelf. Niet ten onrechte noemt men den kunstenaar schepper. De kunstenaar vormt geheelen. De hoedanigheid, de verwerpelijkheid of waardij, der deelen hangt vooral af van hunne onderlinge verhouding. Met andere woorden: een feit uit de geschiedenis van Kuinre, dat daar kleur- en geurloos vermeld staat op eene der 80 bladzijden, die, tot mijn leedwezen, bij het betoog dat ik wensch uit te spreken, mij in handen zijn gevallen, kan een kostelijk bestanddeel worden, kan het glanspunt uitmaken van een literair *kunst*-werk: om dat de leden der kunstwerken hunne grootste waarde ontvangen van de plaats, waar zij in een organiesch verband met het geheel zijn gebracht. Zoo kan een hoed of wandelstok de angstvallig of met smachtend verlangen verbeide ontknoping van een drama te-weeg-brengen: maar is dat eene reden om dien hoed, of dien stok, hun vilt of hun riet, hooger te schatten dan de betrekkelijk geringe plaats, die hun in de natuurkunde en in de garderoobeleer wordt aangewezen?

Zie, zoo staat het met een kunstwerk. Een kunstwerk is een geheel, dat in zijne volkomene harmonie even weinig verlegen hoeft te zijn over het figuur, dat het maakt, wanneer het vergeleken wordt bij andere kunstwerken, die misschien uit eene hoogere orde van denkbeelden ontleend zijn, - als de schier toonloze staafjens van het hout-en-stroo-instrument behoeven te vreezen, om in vergelijking gebracht te worden met de volle klanken van een serafienorgel. Het hout-en-stroo-instrument zegt met het grootste recht: ‘Hoor mij, in mijn eigenaardig leven; luister naar de melodiën, die geboren en ontwikkeld worden, en zich oplossen binnen den kring der voorwaarden van mijn eigen harmoniesch bestaan; maar ruk mijn geheel, en daardoor mijn wezen, mijn leven niet uit elkander, om de doode leden te gaan vergelijken met andere leden, die tot geheel andere bedieningen geroepen zijn.’

Zoo is het geenszins gesteld met de *wetenschap*, voor zoo ver zij van de kunst kan worden afgescheiden (volkomen kan zij het natuurlijk nimmer). De wetenschap kan eene harer waardige daad verrichten, ook wanneer zij iets voortbrengt, dat geen geheel op zich-zelf is. Iedere louter we-

tenschappelijke poging geschiedt meer om de objektieve wetenschap volledig te maken, dan om eene onafhankelijke wetenschappelijke schepping het licht te doen zien. Waardoor maakt men nu de objektieve wetenschap volledig? Door dat gene aan te brengen, wat bij den huidigen staat der wetenschap vereischt wordt, waarnaar verlangd wordt, waaraan behoefte bestaat. Was, bij voorbeeld, de wetenschap onzer vaderlandsche geschiedenis[1] reeds in zoo verre volwassen, dat het onderdeel, hetwelk men ‘geschiedkundige herinneringen omtrent Kuinre’ noemt, dadelijk zijn eigenaardige en bestemde plaats kon vinden: dan zoû ik het schrijven dezer bijdrage toejuichen. Kwam er, in het medegedeelde, iets voor, dat een bijzonder en nader licht verspreidde op dezen of genen persoon of toestand, die reeds hunne verdiende plaats in onze geschiedenis en de daaraan verbonden belangstelling hadden gevonden, of die, tot heden verkeerd beoordeeld, door het meêgedeelde hun vollen waarheidseisch erlangden - dan, ook dan zoû ik mij verheugen in de aangedragen steenen tot het langzaam groeyend en reeds weêr op sommige punten vervallen gebouw. Nú dunkt de arbeid mij gelijk te staan met de vervaardiging van een windvlaggetjen voor éen der torens van een kasteel, welks voeteering naauwelijks volbouwd is.

Twee hoedanigheden derhalve geven, in de eerste plaats, aan eenigen historischen arbeid waarde. Hij moet of gemotiveerd worden door de behoeften der objetieve wetenschap; of hij moet zich-zelven als kunstwerk kunnen staande houden - in dien zin, dat zijne aesthetische proporties hem tot het gebied brengen van de kunst, en hij derhalve de rechtvaardiging uit het wetenschappelijk en maatschappelijk oogpunt niet dadelijk noodig heeft.

De geleerden vergeten dikwerf, dat ze voor menschen schrijven, en derhalve menschelijk, dat is harmoniesch, veelzijdig, genereus, liefderijk moeten zijn in hunne gewrochten: met andere woorden - dat hunne voortbrengselen, in de maatschappij ten disch gebracht, niet bloot moeten vertegenwoordigen hunne eenzijdige bekwaamheid of vruchtbaarheid ter oplevering van deze of gene spijs; maar dat hunne schotels wel bepaaldelijk moeten kunnen voldoen aan de behoef-

1 Ik noem ze zoo, ten spijt van Bilderdijks aanmerkingen: want de *geschiedenis des vaderlands* zal toch wel de *vaderlandsche* geschiedenis bij uitnemendheid zijn.

ten of verlangens der genoodigden. En wien kan men op dit gerecht van Kuinre noodigen? Voor als nog alleen hem, die, eenig werk van beeldende kunst of letterkunst willende stoffeeren, toevallig iets meer van Kuinre dan van Buiksloot moet weten. En voorziet eenig historiesch opstel werkelijk in eene leemte der objektieve geschiedenis - verkeert deze werklijk in dien toestand van volkomener toegerust te zijn en in geheelheid aan te winnen, wanneer de geschonken bijdrage aan haar is toegevoegd: welnu, waarom dit dan niet bij het leveren der bijdrage aangetoond? Wat baat het aandragen van den tichel, als er geen cement is, om hem aan de wachtende steenlagen te bevestigen?

En wil men zich van den toestand der objektieve wetenschap niet zoo bepaald rekenschap geven - of is men deswege in twijfel - dan blijft er inderdaad, om zich tegen het verrichten van overtollig werk te waarborgen, geen middel over buiten dit eene: met meesterhand de volledigheid, de harmonie, de geheelheid, als een zegel aan het wetenschappelijk voortbrengsel in te drukken, en hieraan aldus het voorrecht te verzekeren van met den bijzonderen maatstaf der kunst, niet met den algemeenen van wetenschap en maatschappij, te worden gemeten.

Intusschen tegen de verdedigbaarheid van dit middel zijn - het is mij bekend - in de laatste tijd bedenkingen gerezen. Het punt komt mij belangrijk genoeg voor, om er ter dezer gelegenheid eens bij stil te staan.

De Hoogleeraar Visscher heeft goedgevonden[1], met zeer grove woorden, eenige niet bijzonder fijne aanmerkingen te maken op mijne historiesch-literarische novelle *Ioannes Stalpaert van der Wiele*. De Hoogleeraar schreef onder den pseudonyem ‘R.’, en bepaalde zich tot het uitspreken van heel veel asserties en het afleggen van heel veel verklaringen. De smaadredenen, gericht tegen mij en sommige mijner geloofsgenoten (die men ten onrechte mij tot lof- en blaamgenoten geeft), liet ik liggen voor hetgeen zij waren: maar dewijl het mij toescheen, dat sommige der onbewezen stellingen van den toen nog niet bekenden Schrijver uit *bronnen* konden geput zijn, die *goed* waren, hoewel hij ze niet opgaf, en vooral om dat ik wilde waarschuwen tegen

1 *Astrea*, II, bl. 369 en volg.

eene aesthetische dwaling, door den Hoogleeraar met dat verleidend zelfvertrouwen gepredikt, hetwelk wij gewoon zijn in zijn stijl op te merken, poogde ik, met een paar woorden, zijne verkeerde leering te wederleggen, en noodigde den ongenoemden Schrijver uit - zijne aangebrachte berichten, waarvan enkele mij ‘inderdaad merkwaardig’ en ‘gants niet onwaarschijnlijk’ voorkwamen, met de opgave zijner bronnen te staven.

Hij had, namelijk, gezegd, dat sommige datums en plaatsnamen in Stalpaerts leven geheel verkeerd door mij waren medegedeeld; hij had gezegd, dat ik de geschiedenis der XVIe Eeuw, uit volslagen onkunde en verregaande opgewondenheid, alleszins verdraaid had; dat, bijv., *de regeering der Geuniëerde Provinciën, na de afzwering van Philips*, wel verre van de Roomschen te onderdrukken of te bemoeilijken, in tegendeel, ziende dat er geen roomsche Godsdienst-oefening meer gehouden kon worden, om dat er geen roomsche Priesters meer waren[1], *naar middelen zocht, om jongeluî uit enkele nog overig zijnde*[2] *aanzienlijke roomsche familiën tot Priesters te doen oplieden*[3]; hij had gezegd, dat ik eene ‘romantische episode’ voor ‘geschiedenis’ had ‘uitgegeven’. ‘Men toont hem aan,’ zegt ‘R.’ - die zich te gelijk bekend maakt als ‘professor Visscher’ - ‘men toont hem aan, dat hij in een historisch vertoog eenige dingen voorbrengt, die onmogelijk zijn, en hij schaamt zich niet te zeggen: “‘t is waar ook, het was gelogen, maar ik deed dit slechts ter veraangenaming van het verhaal.”’ Men houde mij de mededeeling dezer onhebbelijke woorden van den Hoogleeraar ten goede: het algemeen kunstbeginsel, dat ik tegenover zijne getuigenis handhaven zal, kon niet sterk genoeg spreken, wanneer ik mij onthield van, in een

1 ‘Dat men [bij het plakkaat van 20 Dec. 1581] de oefening eener Godsdienst verbood, die, bij VOLKOMEN gebrek aan Priesters, eigenlijk gezegd, in het openbaar niet meer geoefend worden kon, was belagchelijk.’ Prof. Visscher, t.a.p. bl. 350, k.I.

2 Het geheele katholieke deel der bevolking heet, bij Prof. Visscher, ‘de overgebleven Roomschen’. Vergelijk deswege de opgave en redencering van Bilderdijk, D^{1} VI en XIII, 2^{e} St.

3 ‘IN DIT TIJDSTIP, toen de “vijanden des geloofs” de Katholieken zoo weinig bezwaarden [omtrent 1600], ZOCHT, zoowel DE REGERING als de reeds genoemde kerkvoogd NAAR JONGELIEDEN, DIE ZICH AAN HET PRIESTERAMBT WILDEN WIJDEN, *vooral jongelieden van eenigzins deftige geboorte en opleiding*, en bij voorkeur Hollanders.’ Prof. Visscher, t.a.p. bl. 351, k. 11.

enkelen trek (uit de velen), den aanval van den Heer Visscher te kenschetsen. Ik heb het er heden op gezet effen rekening met den Hoogleeraar te maken. Hij heeft al sedert eene reeks van maanden, waar hij mij slechts in de verte zag naderen, het mes in de luif gestoken, zoo als Hooft zegt, en, met zekere *coquetterie*, op zijne wijs gegrimlacht en geblikkertand, in de hoop dat men zijne uitdaging aannemen zoû, of misschien ook in de hoop, dat hij het woord alléen zoû hebben. De Heer Visscher zegt, dat hij mij 'vergeven' wil wat ik misdaan heb; hij wil mij den kwijtbrief *octroyeeren* voor mijne 'letterkundige ketterijen[1]', hij wil dat doen, na dat hij al de spotpijlen uit zijn koker verschoten, en zijn gantschen schat van literaire scheldwoorden en onliteraire personaliteiten heeft uitgeput. De Heer Visscher is een goed man! Maar toon ik mij zijner gunste niet waardig - dan zal hij mij 'nog beter bedienen'.

Ik pleit hier niet voor eene persoonlijke zaak. Ik kom hier op voor twee algemeene belangen. Ten eerste, voor het juiste begrip der grenzen van roman en geschiedenis; om dat men, zonder de kennis der geschiedgrenzen ook aan de zijde waar historie en roman elkaâr belenden, zich geen helder omgetrokken beeld van de geschiedbeoefening in het algemeen maken kan. Ten tweede, voor het waarborgen van den publieken waarheidszin en publieke kunstsmaak tegen de voorstellingen en insinuaties van den Hoogleeraar Visscher. Ik zal, overeen-komstig zijn te kennen gegeven verlangen, hem and-woorden: maar hij geniete deze voldoening met overleg, bij kleine togen, want het zal zijn *pour cette fois seulement*.

Roman en Geschiedenis. Daar hebben in de waereld gebeurtenissen plaats. Elke gebeurtenis bestaat uit eene opvolging van momenten. Hoe krijgt men van die gebeurtenissen kennis? Door hare afspiegeling in den menschelijken geest. Maar even als een dagerrotype, bij de naauwkeurigste voorstelling, slechts éene zijde van het afgebeelde ter beschouwing biedt, even als hij niet ter zelfder tijd iemants rechter en linker profiel opneemt en afdrukt, zoo kan ook zelfs hij die oog- en oorgetuige van een feit is, onmogelijk *langs den weg der zinnelijke waarneming* dit feit in al zijne bijzonderheden leeren kennen. De schuldeischer, in het Salomoosrecht van Sancho Panza, meent, dat hem een

1 *Astrea* III, bl. 284.

stok in de hand wordt gegeven, en dat er valsch gezworen wordt: de rechter vult zijne onvolkomen waarneming aan. De reiziger ziet, in den vreemde, *the out-side of the best houses*: dat gene wat het charakter en eigenlijk levenselement der vreemde stad uitmaakt, ontsnapt doorgaands aan zijne waarneming. Is dit het geval met feiten en voorwerpen, die wij met eigen oogen gezien hebben - hoe veel meer moet zich het lang verledene niet onttrekken aan onze navorsching. Wat doet dus ieder, die eene gebeurtenis te boek stelt? Wat doet de trouwste, en dorste, chronijkschrijver? Zijn verstand verbindt de feiten. Met andere woorden: hij vermeerdert het objektief waargenomene met iets, dat hij uit zijn eigen geest put. Wanneer wij lezen, ‘dat een persoon op den openbaren weg door een roover is aangevallen, en dat hij, in plaats van zijne beurs af te staan, den roover aan het Gerecht heeft overgeleverd,’ dan hebben wij daar eene voorstelling, die uit twee bestanddeelen is samengesteld: uit de feiten van den aanval, afkeering, en overlevering namelijk, en uit de redeneering, de fiktie, als men wil, van den opteekenaar, dat de reiziger niet gezind was zijne beurs te geven, dat hij, uit zucht tot zelfsbehoud of tot rechtshandhaving, den roover gevangen heeft genomen, - dat, kortom, er eene werking van oorzaken en gevolgen in de gebeurtenis heeft plaatsgehad. En als nu een chronijkschrijver dat bericht mededeelt - dan zegt de Hoogleeraar Visscher, dat hij ‘gelogen’ heeft; want dat hij er van het zijne heeft bijgedaan. Wanneer ik uit een dagerrotype, die mij iemants aangezicht omgeven van zwarte baard en hoofdharen te beschouwen geeft, opmaak, dat de man, van achteren gezien, óok zwart haar zal hebben, dan wordt er, naar aanleiding van deze gevolgtrekking, van ‘logens’ gesproken, die ‘voor geschiedenis worden uitgegeven’. Alle geschiedschrijvers, van alle eeuwen, hebben begrepen, dat de geschiedenis geene werktuigelijke afdrukking van den *schijn* der gebeurtenissen wezen mocht: maar, dat de geschiedschrijver tot taak had dien lichamelijken schijn *wezen* te geven, door van het zijne, door het produkt van eigen redeneering of eigen verbeelding, aan de uiterlijke gedaante der dingen toe te voegen, en het stoffelijk waargenomene aldus te bezielen tot iets verstandelijk genietbaars.

Niet slechts produkt van redeneering - ook produkt van

verbeelding. - Men zie de werken der Grieken, die historici geweest zijn - de A en Ω - Herodotus en Plutarchus: men zie de beroemde schriften van Sallustius, Livius, Caesar, Tacitus, en allen wier voortreflijkheid hunne vertolking in de levende talen heeft te-weeg-gebracht, en ze daardoor volkomener onder het bereik van het oordeel der genen gesteld heeft, die, als ik, niet *gemeenzaam* zijn met de klassieke talen: meent men, inderdaad, dat de beschreven gevechten, de meêgedeelde redevoeringen, de verklaarde staatsplannen, de zedelijke drijveêren en zedekundige gevolgtrekkingen, dat al dat gene wat wij in die geschiedschrijvers vinden het eenvoudig produkt is eener stoffelijke waarneming, onmiddelijk of naar letterlijke overdracht neêrgeschreven? - Niemant houdt Herodotus voor een geloofwaardig geschiedschrijver, zal men zeggen; de meening van Strabo is overbekend, dat men lichter uit Homerus en Hesiodus de geschiedenis kan leeren, dan uit Herodotus en Ctesias. Maar werd door de Grieken van zijn tijd aan Herodotus de eisch gedaan, om slechts de afschaduwing te geven van stellige feiten? In tegendeel: het volk was er zoo van doordrongen, dat een geschiedschrijver niet is een werktuig, maar een mensch, met verstand, gevoel, en verbeelding, een dichter in één woord - dat ze den negen boeken zijner historie de namen der negen Muzen toeleîden. En nu zie men welk modern geschiedschrijver men wil - steeds zal de helft van zijn boek fiktie, slechts de wederhelft feit wezen. Men leze de historische schriften der Middeleeuwen: hebben de schrijvers niet op elke bladzijde die geloofswaarheden uitgesproken, welke, in de oogen van de minder en meer stoute rationalisten onzer dagen, louter illuziën en produkt der verbeelding zijn? Hooft zoû, meen ik, al een zeer vreemden blik op Prof. Visscher geslagen hebben, indien deze hem had opgemerkt, dat hij ‘gelogen’ had, want dat de Prins van Oranje nimmer zoo hoofdiaansch eene redevoering had gehouden, als de Hollandsche Tacitus hem, ter ‘vergaadring der Algemeene Staaten’ van 26 Nov. 1579, in den mond legt[1].

Dat men allengskens begonnen is het feitelijke, het minst verdichte, van het meer of louter verzierde te onderschei-

1 Folio-uitg. (1677), bl. 674. Men vergelijke het edel geschreven stuk van Hooft bij de ‘schoone harangue’, die Bor mededeelt: D^{I} II, bl. 141 en volg.

den, is een loffelijk streven. Elk tijdvak heeft het recht de geschiedenis op zijne beurt uit elkander te nemen, om van zoo nabij mogelijk de verhouding der stoffelijke tot de geestelijke bestanddeelen, de afmenging van het zinnelijk waargenomene met het door redeneering of verbeelding verkregen toevoegsel gade te slaan. Maar dáarin moet de triomf der eeuw niet bestaan - dat zij scheppingen van vroeger tijd weet te ontleden; zij moet de verdeelde elementen, op hare wijze, weder tot een organiesch geheel weten samen te brengen: anders zoû zij veel van de kinderen hebben, die een voorwerp breken om te zien *hoe het gemaakt is*, zonder de kracht te bezitten het vernietigde geheel door een ander te doen vervangen.

De overheersching van het stof door den geest heeft den roman doen geboren worden. Toen de volken hoorden van de heldendaden, het zij van Alexander, het zij van Karel den Groote - om een paar onbetwistbaar historische helden te noemen: raakte hunne verbeelding ontvlamd, en zij schreven telkens aan die voorwerpen hunner bewondering al dat gene toe, wat den *held* kenmerken kon, en wat hem in verband bracht met de waereld die hem-zelven omgeven had, en die hen, de volken, op het oogenblik omgaf. Zoo zijn de romans of epopoeen der Middeleeuwen (de naam doet niets tot de zaak) steeds nieuw bewerktuigde historische scheppingen; waarvan de held, gelijk hij gekend werd in het tijdvak der nieuwe schepping, het noodzakelijk en redelijk middenpunt is. Was Karel de Groote een held, die tegen de ongeloovigen vocht, zegt stilzwijgend de roman van 1200, waar hij de overleveringen des volks afluistert - welnu, dan is hij als een geloofsheld, als de Heiland-zelf, als Willibrordus, Bonifacius, Kilianus, en andere strijders voor de waarheid, van Twaalf Volgelingen omringd geweest. Heeft hij de ongeloovigen bevochten - welnu, dan is hij naar den Lande van over Zee gegaan, en heeft de heilige aarde gekust, en is met zijne Genoten dikwerf gekweld door de booze Turken[1]. Is Karel een geweldig Koning geweest, zeide de roman de volkstem op een ander oogenblik weêr na - welnu, dan waren er ook eenige fiere Heeren, die zijner felheid en willekeur weêrstand

1 Zoowel in Assenedes romantiesch gedicht, als in de *Heemskinderen*, heeten de Saraceenen ook *Turken*.

hebben durven bieden, zoowel als het den Keizer in onzen tijd geschiedt. Was Arthur een machtige, moedige, en zeer hoofsche Koning, zeide de roman de traditiën der adelcirkels in paleizen en prieelen na, dan hebben zijne Ridders van de Tafelronde den schoonen vrouwen ook minne en hulde gegeven, en hebben, met groote vreugde, zich onderworpen aan de sterkste beproevingen, de woedendste reuzen bevochten, de diepste wonden ontvangen, de tartendste woorden gesproken, om hunne faam door de waereld te doen weêrklinken, om de gunsten der schoonste vrouwen te verwerven. En zoo schetsten de verschillende tijdperken, en verschillende streken en standen, de voorwerpen hunner bewondering, hunner liefde, of van hunnen haat, met de vormen en kleuren, die zij aan de waereld rondom zich heen ontleenden. Dit gaf, men kan het niet ontkennen, een zeer subjektief charakter aan die romantieschhistorische voorstellingen. Daarop is de kritiek ontwaakt, en heeft zoo veel mogelijk het objektief ware trachten te scheiden van zijn hulsel. Onder den drang van deze reaktie moest de roman wel grootendeels wechvallen, en, in verband met nog andere oorzaken, is het hieraan te wijten, dat onze rijke XVIIe Eeuw bijna geene nieuwe romans heeft aan te wijzen, en aldus de tusschensoort ontbrak, die ten schakel diende van wat men poëzie en wat men historie noemde. Dank zij de verdere toepassing van het kri tiesch beginsel, is men er echter tegen het einde der vorige Eeuw in geslaagd den roman weder in het leven te roepen. Men vorderde allegnskens tot zoo ver op het bergpad, hetwelk de menschelijke geest moet afloopen, dat men zich juist aan den tegenovergestelden kant van de middeleeuwsche beschouwingswijze bevond. Men had het door velen betwiste recht herwonnen, om uit het bekende tot het onbekende te besluiten; om na de ontleding te herbouwen. De toegenomen kennis stelt schrijvers en lezers in de mogelijkheid om zich te verlustigen in tafereelen, die voor een groot gedeelte niet slechts de hoofdfeiten en gronddenkbeelden van vroeger eeuw te zien geven, maar ook de vormen en kleuren, welke dier vroeger eeuw eigen waren. In de Middeleeuwen sprak men bijna nooit anders dan in de vormen van zijn eigen tijd, meenende genoeg gedaan te hebben, wanneer het oorspronkelijk denkbeeld, het eenvoudigst levensbeginsel der voorstelling, niet geheel in de nieuwe

bewerking verloren was geraakt. Ik heb daarom de kunst van die tijd genoemd romantiesch-historiesch. De kunst van onze tijd, daarentegen, die zich met historische stoffen bezighoudt, is de historiesch-romantische. De onderscheidene uitdrukkingen geven het overwicht aan der beide bestanddeelen. Het stoffelijk feit beheerscht bij ons in hooger mate het romantiesch bestanddeel dan het in de Middeleeuwen het geval was: maar dit wil niet zeggen, dat de historie van onze dagen geheel de hulp ontberen kan van ons vermogen tot het maken van gevolgtrekkingen en het vormen van nieuwe voorstellingen uit de voorhanden stof. In onze tijd heeft de verzoening plaats tusschen wetenschap en dichtkunst, en het historiesch-romantische *genre*, in zijne ontelbare schakeeringen, is voor goed aangewonnen. Daar is strijd van meeningen onder de historiesch-romantische kunstenaars, over de eischen der stoffelijke of feitelijke en der aesthetische waarheid. Twee onzer voortreflijkste vertegenwoordigers van de jongere richting, mijne vrienden Schimmel en Hofdijk, kunnen het hieromtrent niet eens worden: of het feit in zoo verre als ondergeschikt aan het kunstwerk te beschouwen is, dat in een historiesch-romantiesch opstel de tijdrekenkunde-zelfs mag buigen voor de aesthetische eischen; of, dat het kunstwerk niet op een feit mag gebouwd worden, ten zij, bijv., de chronologische eigenschappen van het feit over-een-komen met den gang van het dichterlijk gewrocht. Men ziet, de beslissing is afhanklijk van de minder of meer stoffelijke waarheid, die men aan zijn voortbrengsel wenscht toegekend te zien. Daaromtrent is dus verschil van meening: of men in een historiesch-romantiesch dichtwerk feiten mag doen plaats grijpen, die, volgends de letter der chronologie, daar ter plaatse onmogelijk zijn - ja of neen. Maar dit was niemant ooit in het hoofd gekomen te vragen, of men - neen, te betwisten, dat men - in een opstel, hetwelk op cen historischen grond berust, met in-acht-neming van alle bekende bijzonderheden wegends tijd, plaats, aard van menschen en omstandigheden, historische personen woorden mag laten spreken, zaken mag laten verrichten, waarvoor geen oogof oorgetuige instaat, dat ze werklijk aldus gehoord of voltrokken zijn. Intusschen, dat noemt de Hoogleeraar Visscher ‘liegen’. De Hoogleeraar Visscher noemt dus niet slechts *liegen* al wat, buiten het stoffelijk gebeurde, door

de beroemdste romeinsche geschiedschrijvers, als eene vrucht hunner individualiteit, ten verband wordt gegeven aan de stellig gebeurde feiten en stellig gesproken woorden - maar de Heer Visscher noemt 'liegen', dat men in een nergends voor stoffelijk-HISTORIESCH uitgegeven opstel een verband aanbrengt tusschen 'Stalpaerts pozitie in de toenmalige maat schappij, het bestaan van zeker kerkvenster, uit zijne familie herkomstig, en de wending in zijn levensweg[1]', toen hij van Advokaat Priester werd. Zoo veel begrip van de eischen der aesthetika, zoo veel eerbied voor de rechten der kunst, heeft een Hoogleeraar van de Utrechtsche Universiteit in de XIXe Eeuw - dat hij, om zekere historiesch-romantische levensschets buiten diskussie te stellen, niets beters weet te doen dan, met minder naïviteit en minder geestdrift voor den 'belogen' held, de woorden te herhalen van den eerzamen Jacob van Maerlant, die reeds in de XIIIe Eeuw, de minstreelen 'loghenaren' schold[2].

Ik acht het voor een historiesch-romantiesch opstel eene verdienste te meer, wanneer de lezer, des verkiezende, met juistheid kan nagaan, wat er letterlijk historiesch, wat er gefingeerd in is. Ik betreur, bij voorbeeld, dat Kindermann niet goed heeft kunnen vinden zoodanige handleiding aan zijn *Dirck Rafelsz Camphuysen* toe te voegen. Ik meende, wat mijn stukjen over Stalpaert betreft, dat de aard der mededeelingen, in verband met de aanhalingen aan den voet der bladzijden, deswege naauwelijks twijfel kon laten: maar in geen geval zal ik ooit in den maatstaf, waarmede Professor Visscher waarheid en logen onderscheidt, een scepter kunnen zien, waarvoor de letterkundigen van Nederland eerbied zouden moeten hebben.

Toch zwaait de Hoogleeraar den staf met zoo veel gemak en zelfbehagen, toch voert hij, in de laatste tijd, een zoo hoogen en soevereinen toon, dat ik mij verplicht zie eenige feiten, stoffelijke, tastbare feiten, in herinnering te brengen, welke, bij het beoordeelen en ontvangen van des Hoogleeraars stellingen en instinuatiën, niet uit het oog mogen verloren worden.

De Heer Visscher, die zulke enge grenzen stelt aan schrijvers, welke zich met historische personen bezighou-

1 *Tijd, N.-H.C.* N° 1765.

2 Men zie Jonckbloet. *Gesch. der Middennl. Dichtkunst*, I, bl 200 en volg.

den, is de eerste, om het ruimste gebruik te maken van de gouden vrijheid, aan welker verdediging ik het gewaagd heb de voorgaande bladzijden te wijden. De Heer Visscher maakt van die vrijheid niet alleen gebruik, maar misbruik. Hij heeft het talent van zeer onderhoudend te vertellen, en naar mate zijne vertellingen aardiger zijn, vinden zij meer ingang, en moet er ernstiger tegen gewaarschuwd worden. Toen de Hoogleeraar mij heftig beschuldigde, om dat ik den jongen advokaat Stalpaert een zeer mogelijk bezoek in de Haagsche St-Jacobskerk had laten doen, en hem daar in eene zeer waarschijnlijke geestverheffing had afgeschetst, om hem het historiesch gestaafd besluit te doen nemen van Priester te worden, ging ik, volgends den Hoogleeraar, de perken te buiten, die mij (bij de bewerking van dit hist.-romantiesch opstel, van deze hist.-literarische novelle) gesteld waren. Neen, dan zoû de Hoogleeraar mij toonen, hoe men de waarheid eerbiedigen moet; en daarop verzekert hij stoutwech (en dat in een kritiesch opstel, in eene louter geschiedkundige redeneering), dat ‘de famillie van der Wielen’, uit hoofde van het ‘overgroot gebrek aan Priesters’, en ook om dat Stalpaert ‘in 's Gravenhage geen praktijk kon vinden’, besloot haren jongen advokaat aan de Godgeleerdheid te wijden. De Heer Visscher verklaart dit, verzekert dit (in zijne historiesch-kritische bijdrage[1]) met een onbewogen voorhoofd, met een schijn van ernst, als hadde hij aan den verdichten familieraad deelgenomen, waarin men zich tot dien stap bewogen zag. Daarentegen getuigt de Heer Visscher even rustig, dat hij mij heeft ‘aangetoond’, hoe ik in een ‘historisch vertoog’ (*ncgo*) eenige dingen heb *voorgebracht*, die ‘ONMOGELIJK zijn’; op welke aanwijzing ik mij niet *geschaamd* zoû hebben te andwoorden (en de Heer Visscher citeert mijn - nooit gegeven - andwoord tusschen aanhalingsteekens): ‘'t is waar ook, het was gelogen; maar’ enz.[2].

Wat kan iemant, die prijs stelt op fatsoen en goede smaak, inbrengen tegen zulk een onwaardig spel met uit de lucht gegrepen woorden? - Ik wil er niets tegenover leggen in de schaal, dan alleen nog eenige trekken ter kenmerking van mijn al te moedwilligen bestrijder.

1 *Astrca* II, bl. 351, k. II.
2 T.a.p. bl. 366, k. II.

De Heer Visscher had, zoo als ik boven gezegd heb, eenige ‘gants niet onwaarschijnlijke’ berichten gegeven, ter verbetering van zekere datums en plaatsnamen in Stalpaerts levensschets. Ik verzocht hem in 't openbaar, de bron aan te toonen, waaruit hij geput had. Hij andwoordt mij op *deze* vraag: dat ‘de minste student op onze hoogescholen die bronnen [kan] aanwijzen[1].’ Sedert ben ik dan ook des Heeren Visschers bronnen op het spoor gekomen - de blijken er van zijn nedergelegd in mijn Almanak voor 1854. Maar waar stroomen die bronnen nu? Als de ‘*minste* student onzer hoogescholen’ zelfs het weet - dan zal haar geruisch ten minste wel in deze of gene openbare bibliotheek gehoord worden! Dat zoû men denken. Neen, de bron is dermate verborgen, is zoo totaal onbekend zelfs aan onze béste studenten, behalven een enkele, met wien de Hoogleeraar er zich over moog onderhouden hebben, dat ik niet weet of de bescheidenheid mij verlooft de plaats te noemen. Genoeg: de bron is een partikulier handschriftjen, berustend bij een persoon, die geheel buiten alle letterkundigebeweging staat. Wat zegt men van de waarheidsliefde niet van den minsten student, maar van een bejaard Hoogleeraar aan eene onzer Hoogescholen?

Was ik mij niet bewust, dat ik hier de eer heb het woord te voeren in het openbaar, dat ik spreek in het tijdschrift *De Gids* - kon ik, ook maar een oogenblik, vergeten wat publieke plichten zijn - ik zoû mij met zekere leden der Tweede-Kamer kunnen gelijk stellen, en maken gebruik van eenige personaliteiten, van private gesprekken en geschreven berichten, die kuriëuze bijdragen zouden leveren tot de geschiedenis van Prof. Visschers kennismaking met Stalpaert: ik zoû den Hoogleeraar dan nog maar met gelijke munt betalen, en hij zoû mij wellicht gaarne in dit exces zien vervallen; maar ik moet hem te-leur-stellen. Daarom ook, wensch ik mij, over den lof of blaam, die mijne ‘christlijke deugden’, mijn ‘staatsburger’ schap, mijne maatschappelijke pozitie, van den Hoogleeraar verdienen mogen[2], op letterkundig gebied niet met hem te *aboucheeren*; daarvoor heb ik hem geene plaats aan te bieden. Op óns gebied komt het er slechts op aan, dat de Heer Visscher een

1 T.a.p. bl. 366, k. II.
2 T.a.p. bl. 366, k. II.

goed letterkundige zij. Dit heeft het Vaderland, hebben de letterkundige organen het recht van hem te vorderen.

In het laatst verschenen nummer der *Astrea* (van letterkundige organen gesproken) komt de Hoogleeraar in appèl (gelijk hij 't noemt) tegen de goedkeuring, ‘indirectelijk’ ‘in de *Gids*’ aan mijne beschouwing van Cervantes' *Don Quijote* gegeven. Nu ik tóch in den *Gids* over den utrechtschen Hoogleeraar het woord voer - moge men 't mij ten goede houden, dat ik des Heeren Visschers aanmerkingen, van den opgeblazen staat waarin zij verkeeren, even, door eene lichte samendrukking, in hare wezenlijke gehalte doe kennen.[1]

‘1.’ De spelling van den naam zoû niet deugen. ‘Van geen *Don Quijote*, maar van *Don Quixote* kan er eenige rede wezen.’ 't Is, inderdaad, om er deernis meê te hebben. De Heer Visscher schijnt van het regeltjen der vroegere spaansche grammatici op *ja, jo, ju*, nooit te hebben hooren spreken. De latere en, onder deze, de beste edities van den roman hebben wel deugdelijk de *j*, niet de, overigens *hier* geheel evenkrachtige, *x*. Reeds in de vorige Eeuw werd de *x* meer en meer uitzondering in dergelijke woorden, de *j* regel. Van daar, dat toen de Fransche Akademie in de vorige Eeuw de *i* en *j* nog door elkander schreef in haar diktionnaire, de Spaansche reeds lang, om het keelgeluid der *j*, de beide letters van elkaâr had afgescheiden; en in 1815 stelde de laatste, onder andere bepalingen, vast, dat de keelletter, ten aanvange van lettergrepen en tusschen twee klinkers, die tot heden nu eens door *x*, dan eens door *j* werd afgebeeld, in 't vervolg altoos *j* zoû geschreven worden. In de nieuw verschenen *Historia de España* van D. Ignacio Castellar[2] wordt *Ximenez* dan ook *Jimenez* gespeld. Hij schrijft voords: *ejecutando, ejército, viejos, distrajeron, trabajo, Méjico*, enz. Ik ben geen voorstander der beslissing van wetenschappelijke vraagstukken bij kabinetsverordening, politiemaatregel, of vergaderingshelft *plus* één; maar, in eene vreemde taal, houd ik mij zoo veel mogelijk

1 Ik maak van deze gelegenheid gebruik om een paar noodlottige drukfouten in de geciteerde vaerzen te herstellen: *Gids*, 1853, D[1] II, bl. 729, vaers 6, staat: deinst; lees: deint. T.a.p. bl. 730, vaers 2, staat: kroon; lees: koon. T.a.p. vaers 9. staat: stroom; lees: stoom. En in den *Gids* voor Jan. 1854, bl. 129, r. 25, staat: en; lees: in.

2 Ik haal dezen schrijver aan, om dat hij een *taalmeester* is.

aan het landsgebruik; en dit behoort mij, door een zoo trouwhartig Siegenbekiaan als de Hoogleeraar Visscher, niet euvel geduid worden. Eer die Heer zich weder over spaansche grammatika uitlaat, zal hij wél doen zijn Sobrino nog eens goed door te zien. De spraakkunst van Martinez (Bordeaux, 1829) kan hem omtrent het *hier* behandeld punt voldoende inlichten; gelijk ook die van Vriend (Kampen, 1851). Reeds eene noot van Dr Brill in den *Gids* van 1847, kan den Hoogleeraar van dienst zijn: *Boekb.*, bl. 801.

'2.' Cervantes schreef, 'zoo als hij-zelf verhaalt,' zegt de Hoogleeraar, 'om zijne lezers te *vermaken*'. Nu, als Cervantes het zelf zegt, dan zal het wel waar zijn! Daar had ik zoo spoedig niet aan gedacht[1]. Wat *zegt* Boileau ook? - 'Ik ben het niet, die mijne satires maakt: het is het rijm:

> Si je pense exprimer un auteur sans défaut -
> La raison dit Virgile, et la rime - Quinaut.'

'3.' Cervantes slaagde er in om *in alle landen* van Europa de 'middeleeuwsche ridderpoëzij' te doen vervallen. Meent de Heer Visscher inderdaad, dat er omstreeks het einde der XVIe Eeuw, in *eenig* land van Europa nog 'middeleeuwsche ridder-*poëzij*' gelezen werd? Meent de Heer Visscher wellicht, dat Francesca da Rimini, omstreeks 1300 reeds door Dante bezongen, met haar minnaar den *Lancelot* lezende -

> 'Di Lancilotto come amor lo strinse,'

tot het jaar 1600 moet gebracht worden? 't Zoû niets vreemd zijn. De Hoogleeraar heeft, gelijk we straks zien zullen, méer zonderlinge idees gehad. Bedoelt hij, intusschen, met *ridderpoëzij*, de prozaverhalen, waarin de middeleeuwsche riddergedichten werden overgezet - dan beklaag ik den Heer Visscher en Cervantes beide: want in de XVIIe Eeuw ging men juist eerst met de meeste lust en kracht aan het drukken en herdrukken dier ridderromans. Dán heeft Cer-

1 Zoo gaf Cervantes ook voor, dat hij den *Don Quijote* uit het Arabiesch vertaald had: en - - de Professors te Troyes in Champagne zonden een geteerde naar Madrid, om de vertaling(!) van Cervantes te vergelijken met het arabische handschrift, dat op het Eskuriaal berustte(!!!).

vantes *niets* uitgewerkt. Ik noodig den Heer Visscher, ofschoon hij ‘waarschijnlijk veel ridderromans gezien, en vooral gelezen heeft[1]’, ik noodig den Heer Visscher uit eens te gaan naar de bibliotheek der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Daar zal zijn Hooggel. vinden eene plank vol dikke 4°-boeken. Dat is de *Amadis van Gaulen* in het Hollandsch. Dat is juist de ridderroman, waar *Don Quijote* zich gek in gestudeerd heeft. Het spreekt van zelf, dat ik, met betrekking tot den Heer Visscher, zelfs al nam hij den *Amadis* ter lezing, mij durf vleyen met een minder noodlottig rezultaat. Maar dat is inderdaad merkwaardig om te zien: die kapitale uitgeversonderneming; dien formidabelen ridderroman in 24 boeken! Een reeks van dikke twee-kolommige quartijnen1 O maar, die druk dagteekent zeker van overoude dagen - misschien, wel... van voor Costers tijd! Neen, geenszins; die druk dagteekent van omstreeks 1620, dat is een jaar of vijftien na dat Cervantes de ‘middel-eeuwsche’ ridderromans in *alle* landen van Europa had doen vervallen. Ik zeg *omstreeks* 1620 - want naar mate dat de exemplaren der verschillende ‘Boecken’ van de veelgelezen Historie versleten - werden ze weêr bijgedrukt, en zoo heb ik in dit oogenblik voor mij liggen een band, die aanvangt met het ‘XIVe Boeck’, gedrukt in 1620; het XVIIIe daarentegen draagt het jaartal 1615, en het XVIIe weêr 1623. Ook vond *Amadis* in die tijd onder de dichters zijn lofredenaars nog, blijkends een sonnet van den rederijker *Haact naa 't best*, waarvan ik hier de 8 eerste regels gaarne prijs geef:

> Ghy licht-gheloovich mensch, die steedts hebt inde mond:
> ‘'T is niet dan ydelheyt, het zijn onnutte Boecken
> Die men van Amadis vint *in al 's werelts hoecken*,
> “'T zijn leughens, beuselen, 't zijn redens sonder grond.”
> 'T contrary dat is waer, dat blijckt tot elcken stond:
> Want hier in wort gheleert een *eerlijck deughtsaem leven*,
> *Vreught, droefheyt, lijden, pijn, weeld', armoed'* daer beneven
> En hoem' hem draghen sal, int ghene God ons jond.’

Dat klinkt anders. Ik kan het ondeugend vermoeden maar niet onderdrukken, dat de Heer Visscher *niet* veel

1 Ook behalven den *Ferguut*, dien de Hoogleeraar heeft uitgegeven, en waar ik nog met een woord van te gewagen heb.

ridderromans gelezen heeft[1] Hadde de Hoogleeraar een weinig méer heuschheid ten mijnen opzichte aan den dag gelegd - ik zoû hem in dit oogenblik eene handreiking doen, en hem zeggen, dat Cervantes inderdaad *zekere soort van ridderromans*, maar volstrekt niet de '*middeleeuwsche* ridderpoëzij', in diskrediet heeft helpen brengen. In de gegeven omstandigheden, vergenoeg ik mij hem te verwijzen naar Creuzé de Lesser, *Amadis de Gaule*, 2e Ed. pag. xvj, ligne 27 et suiv., naar Dunlop en Liebrechts *Geschichte der Prosadichtungen* (1851), S. 167, 173, 190, 330 en volg., naar Schack *Geschichte der dram. Literatur in Spanien*, II, S. 28, enz.

'4.' In den geheelen loop der XVIIe en XVIIIe Eeuw en tot voor een twintig jaar heeft men in 't oneindige een tal van ridderromans, zoowel in België als in Holland, onder den naam van 'volksboeken,' uit de 'blaauwe bibliotheek', herdrukt. Er heeft hier dus eene kleine vergissing plaats, en Cervantes heeft niet, zoo als de Hoogleeraar zegt, de 'romantische verdichtingen der vaderen' 'volkomen gedood, en alzoo aan het groote publiek ontnomen'[2]. Ik heb in mijne bewerking van vier ridderromans[3] er het een en ander nader van gezegd, en neem de vrijheid daarheen te verwijzen.

'5.' De Heer Visscher denkt, dat ik Cervantes' werken nooit onder de oogen gehad heb. Ik wil des Heeren Visschers argumenten niet tegen hem-zelven keeren - anders zoû ik misschien met vrucht uit Cervantes' komedies kunnen bewijzen, dat de Hoogleeraar, bij de lezing er van, alles schijnt overgeslagen te hebben, wat hem een blik gunde op Cervantes' bedoelingen. De zelfde fijne ironie, de zelfde bespotting van den tijdgeest, die in den *Don Quijote* gelegen is, komt in vele dezer tooneelstukken uit. 'Cervantès se vengea du public, de ses compatriotes et de son siècle..... Presque personne ne se douta de la censure indirecte que Cervantès voulait faire; la postérité seule en comprit la portée'[4]; behalven Prof. Visscher.

'6.' Mijne geheele beschouwingswijs van den *Don Quixote*

1 Altoos behoudends den *Ferguut*.

2 Ik beroep mij op den Hoogleeraar-zelven: 'Volksboekjens [van den roman *Floris en Blancefloer*], die nog altijd worden gelezen en herdrukt, vindt men op de markt.' *Beknopte Gesch. der Nederl. Letterk.*, I, bl. 40.

3 Bij Van Kampen, 1851.

4 Emile Bégin, *Voyage en Espagne*, pag. 301.

(kan ik den Heer Visscher met die *x* gelukkig maken, *vogue la galère!*) berust op eene drogrede, voorkomende in Von Quandts *Briefe aus Spanien*. Ik had verwacht, dat de Heer Visscher ten minste eerlijk genoeg zoû geweest zijn om (met den luimlievenden Heer W. in de *Letteroefeningen*), te zeggen, dat ik-zelf de geheele plaats uit Von Quandt meêdeel: nú zou de Lezer kunnen denken dat de Heer Visscher Von Quandt gelezen en ik hem niet geciteerd had. Ik zal straks nog een en ander op het gebied der *nederlandsche* letterkunde van den Heer Visscher te vergen hebben, dat hij mij niet zal kunnen geven: ik wil daarom het gants onmogelijke niet van hem vragen, en beperken, op het gebied der *vreemde* letterkunde, mijne eischen tot het hoognoodige. Maar zie - dit had de Hoogleeraar toch wel mogen weten, dat Von Quandts opinie volstrekt geene nieuwigheid was. Reeds Châteaubriand noemt, blijkens mijn motto, *Don Quichotte 'le moins fou des mortels'*. De Hoogleeraar (dien ik in de *vreemde* letterkunde geen examen wil afnemen) had het reeds kunnen leeren uit de mededeeling van zijn stadgenoot Mr Schüller, die het naslaan der plaats mogelijk maakt, door op te geven: *Itinéraire de Paris à Jerusalem*, III, p. 212, 213. Philarète Chasles, die anders in zijne *Études sur l'Espagne* niet overal blijken geeft op de hoogte van zijn onderwerp te staan[1], zegt elders: 'Qui n'a pas un profond respect pour le pauvre Don Quichotte, grande âme malade, haute intelligence éclipsée?... Quel noble coeur bat dans ce corps maigre, chétif et difforme. *Les facultés heroïques du chevalier de la Manche, son amour platonique*, disparaissent-ils jamais au milieu de la risée qui l'environne?' Ik tart den Heer Visscher mij éene plaats in den *Don Quijote* aan te wijzen, waar Cervantes' held een zot figuur maakt - waar hij niet groot en edel blijft - altoos *abstraction faite* van zijn krankzinnigheid. Wat dunkt u - als Cervantes het Ridderwezen en zijne afspiegeling in de 'middeleeuwsche' overleveringen en epopoeën had willen belachelijk maken, zoû hij dan iemant tot zijn held genomen hebben, die van

1 Hij ontziet zich niet te zeggen, dat Cervantes, de zoo edele zoon van een volk, waarbij *el pundonor* een maatschappelijk beginsel en het epitheet *pundonoroso* een term des dagelijkschen levens was, gemaakt heeft: 'un livre de railleries contre l'héroïsme.' Elders zegt hij beter: 'Ce grand et noble Cervantès! il met écriteau de bouffonnerie, et sous cette bouffonnerie quelle profondeur!'

den aanvang af aan krankzinnigheid lijdt, en dus geene vernedering, geene beschaming, over welke dwaasheid of dweepzucht ook, ondergaan *kan*? Neen, dan zoû hij iemant, die volmaakt bij zijne zinnen was, het éene dwaze figuur na het andere als Ridder hebben laten maken; zóo ware er voldoening voor den schrijver mogelijk geweest. Ik zeg het den Heer Schüller dan ook volmondig na, *n'en déplaise* den uitgever van *Ferguut*: 'Het meesterstuk der Spaansche literatuur is geen comiek boek[1]', in den alledaagschen zin des woords. 'Cervantes', zegt de zelfde beoefenaar van *Don Quijote* op eene andere plaats[2], 'is een *vriend* van het Ridderwezen..... En van waar kan de onvergankelijke rouwkreet over den uitgedoofden ridderlijken geest eerder opgaan, dan van uit de romantische bestrijders der Mooren, van uit de avontuurlijke ontdekkers der Indiën? En uit welke borst in Spanje kan de elegie over den voorleden tijd van ridderlijke dapperheid en dichterlijke grootheid van ziel, over de vervlogene gelegenheid tot onverschrokken daden en stoute ondernemingen eerder oprijzen, dan uit die van Cervantes, den romantischen dichter, den avontuurlijken zwerver, den ridderlijken bestrijder der Turken bij Lepante? De *Don Quijote* is eene tragische ontboezeming over den vervlodenen riddergeest, het is eene verzuchting naar de deugd der vaderen: *comisch voorgesteld, omdat de ernstige voorstelling door den verbasterden tijdgenoot zoude worden bespot*.... Zoo verklaart zich de voorliefde, die wij met hem voor den Ridder koesteren; zijne edele gezindheid verdient die, in weêrwil van den glimlach, welken hare teleurstellingen ons afpersen[3].' Zie voords het bovenaang. uitvoerige werk van Dunlop en Liebrecht, in zonderheid bl. 190, 330 en volg.

Intusschen - ik mag mij niet verwonderd betoonen, dat de Hoogleeraar Visscher zich met deze beschouwingen moeilijk kan vereenigen. 'Deftigheid en ernst behooren tot de grondtrekken van het ridderkarakter,' zegt D^{r}. Halbertsma[4]: 'dit heeft Cervantes meesterlijk in acht genomen,' vervolgt hij, 'en niets is dommer en laffer dan de ligtzinnigheid, welke de fabrikant Scribe & Comp. aan zijne ridders... leent.' Nu behoort de Hoogleeraar Visscher, blijkends zijne verschillende letterkundige boeken en tijdschriftopstellen, geens-

1 *Voorlezing* (1842), bl. 40.
2 T.a.p. bl. 49.
3 T.a.p., bl. 61.
4 *Letterk. Naoogst*, bl. 54.

zins tot die geleerden welke zeer hoog loopen met ‘deftigheid en ernst’; hij kan dus de ernstige gemoedelijkheid en waardige bedoelingen, uitgesproken in Cervantes' kunstwerk, niet bevatten, noch op prijs stellen - zoo min in 1853 als in 1820[1]. Maar wat méer te betreuren is: de Heer Visscher spreidt zijne minachting van waardigheid en ernst onophoudelijk ten toon in zijne methode van letter- en geschiedbeoefening. In het jaar 46, toen Jonckbloet dien geduchten mokerslag toebracht aan het zoogezegd wetenschappelijk gebouw der ‘oude school’, getuigde hij reeds te-recht[2], ‘dat de beoefening der oude Nederlandsche letteren.... geleden heeft door een dilettantisme, dat regts en links, zonder bepaald doel, beuzelend, zonder systeem, zonder overtuiging, in plaats van de wetenschap, eene schrale, onvruchtbare liefhebberij heeft daargesteld.’ Daar is misschien geen letterkundige in Nederland, wiens onkunde en stelselloosheid zoo verderfelijk werkt als die van Prof. Visscher. De beoefenaars der middelned. taal en literatuur kennen den utrechtschen Hoogleeraar op dat punt door en door. De zelfde bekwame aanvoerder bij eene jongere en seriëuzer school, zoo even door mij genoemd, Dr Jonckbloet, heeft voor lang reeds, met het volste recht, zekere soort van ‘ongerijmde taal verklaringen’ met den historiesch-literarischen term van ‘Visschersche verklaringen’ bestempeld[3]. Toen de boven aangehaalde Dr Halbertsma door Prof. Visscher ‘verzocht’ was ‘om eene aankondiging’ van des Hoogleeraars uitgave van *Ferguut* te doen[4], ‘dacht [hij] er tevens eenige punten bij te voegen, waarin zijne zienswijze van die des Hoogleeraars verschilde.’ Dr Halbertsma ging des Heeren Visschers boek doorlezen, ‘[hij] teekende iets aan; herzag het en stipte nog iets aan, en toen [hij] al de artikelen uit [zijn] glossarium op den *Fergut*, die [hij, ter terecht-wijzing van den Hoogleeraar] meende noodig te hebben, had afgeschreven, was er een werkje bijéén van omtrent honderd bladzijden.’ Het moge nu waar zijn, dat

1 Reeds voor 33 jaren klaagde de Heer Visscher over ‘het bijna onbegrijpelijk (!!!) getal ridderverhalen, welke door den onnavolgbaren Cervantes zoo al niet het eerst, althans op de bevalligste wijze (*freilich*?) naar waarde geschat zijn.’ Visscher, *Bloemlezing*, I, bl. IV.
2 *Gids (Boekb.)*, 1846, bl. 3.
3 *Gids (Boekb.)*, 1845, bl. 70.
4 *Letterk. Naoogst*, bl. 2.

sommige woorden, die de Hoogleeraar behandeld had, niet volkomen bevredigend door Dr Halbertsma zijn toegelicht - men mag veilig aannemen, dat toch elke door Dr Halbertsma gerevideerde verklaring op eene vergissing bij den Hoogleeraar wijst. Geen letterkundige in Nederland kan gebruik maken van den uitgegeven 'ridderroman' *Ferguut*, ten zij hij zich de moeite getroost eene nieuwe kopij van het middeleeuwsch handschrift, berustend in de bibliotheek der Leidsche Maatschappij, te maken. Behalven de talloze zinstorende interpunktiefeilen in den text bij Prof. Visscher, heeft Jonckbloet meer dan 150 verkeerde verklaringen bij ZHGel. geteld[1]. En waarom werken die vergissingen van Prof. Visscher zoo verderfelijk bij het publiek? Om dat de Hoogleeraar ('t is boven reeds gezegd) het talent heeft van onderhoudend en aardig te vertellen; als hij daar geestig en aanschouwelijk heenkeuvelt, en voor géene uitlegging te-rug-deinst, vergeet het publiek naar zijne geloofsbrieven te vragen. Bovendien, om dat hij geen ernst in zijn letterkundig charakter, en geen stelsel in zijn letterkundig streven heeft, weet hij een zekeren schijn van onpartijdigheid aan te nemen, waarmede hij beurtelings de voorstanders van verschillende religiëuze en historische richtingen gerieft. Ten derde heeft hij, in de laatste jaren, de gewoonte aangenomen, zijne geschriften rijkelijk te behangen met opgaven van boektitels. De Heer Visscher schijnt een werktuig uitgevonden te hebben, waarmeê hij (over eenig onderwerp sprekende) oogenblikkelijk de titels der boeken bij-een-registert, die over dat onderwerp handelen. Menig-een denkt, bij het lezen dier titels, dat hij nu, in het geschrijf van Prof. Visscher, het rezultaat krijgt der doorwerking van al die boeken. Dit is eene zeer noodlottige dwaling. Éen voorbeeld ten bewijze. De Hoogleeraar schrijft eene *Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. Dit boekjen verschijnt, na dat de Hoogleeraar zich ten minste reeds een dertig jaar met de beoefening dier letterkunde in het openbaar heeft beziggehouden. Nu weet iemant, die maar dertig weken in de nederl. letterkunde heeft rondgezien, dat Ruysbroec niet genoemd kan worden een middelnederlandsch *dichter*, maar wel de beste en vruchtbaarste der bekende middelnederlandsche *prozaschrijvers*. En

1 *Gids (Boekb.)*, 1846, bl. 21.

wat doet Prof. Visscher, in zijne bovengenoemde *Geschicdenis der Nederlandsche Letterkunde?* Hij noemt hem, in het '4e gedeelte' van het '2e tijdvak', onzen 'derden hoofddichter' - na Lodewijk van Velthem, waarvan Jonckbloet zoo goed als bewezen heeft, dat hij geen Lodewijk van Velthem heette[1], en na Jan de Clerc, dien hij ook nog Deckers noemt, ofschoon, vóor de uitgave der *Geschiedenis*, Matthijs de Vries zonneklaar had aangetoond, dat de naam van Deckers eene schrijffout was en de man Jan de Clere of Jan Boendale genoemd werd[2]. Te-recht zegt Dr Van Vloten, in zijne recensie van des Heeren Visschers bijna onleesbaar geschreven boek[3], dat de Hoogleeraar 'voor een goed deel blijkbaar meer op uiterlijke aanwijzingen, in boekenlijsten en elders, afging, dan hij uit eigene - althans naauwkeurige - kennisneming der betrekkelijke geschriften putte.'

Ik heb nog éene grief tegen den Hoogleeraar. Na de vermelding van deze, zal ik hem vrijlaten. Zijn arbeid is gevaarlijk voor de publieke smaak en publieken waarheidszin, om dat hij, gelijk ik zoo even gezegd heb:

1o op eene onderhoudende wijze, dwalingen en aardigheden als ontwijfelbare feiten der goê gemeente weet in te prenten;

2o om dat hij, bij gebreke van ernstige eigen overtuigingen, een schijn van onpartijdigheid weet aan te nemen[4];

1 In de inleiding op het 1e Deel van den *Lancelot*, bl. XXXVII en volg.

2 *Der Leken Spieghel*, Inl. bl. CVII; men zie ook de door de Heeren Van Even en Génard gevoerde polemiek in de *Eendragt* 1853, en des laatsten afzonderlijke verhandeling (Andw. 1853). Van Even dunkt mij niet verslagen.

3 *Alg. Konst- en Letterbode*, 1851, no 17.

4 De Hoogleeraar aarzelt bij voorbeeld niet te getuigen, dat de Gereformeerden en Lutherschen en zelfs de Remonstranten (de Hoogleeraar heeft onlangs het publiek medegedeeld, dat hij waalsch-hervormd was - *Astrea*, 1852, bl. 366) een berispelijken preekstijl hadden in de XVIIe Eeuw. Nu - dat klonk onpartijdig: maar was hij den verschillenden protestantschen kerkgenootschappen hardgevallen - dan kon hij de Katholieken toch ook niet voorbijgaan; hij zegt: 'bij de Roomschen was de kanselwelsprekendheid, uit zucht om regt duidelijk en populair te wezen, plat en grof geworden, en schier geen aandacht waardig.' De Hoogleeraar Visscher weet er niets van. Dit blijkt niet uit het wechblijven van eenig bewijs: want de Hoogleeraar bewijst bijna nooit: maar het blijkt uit de kontemporeine getuigenis van den Hoogleeraar Francius: 'Na gesproken te hebben van de Protestantsche redenaars en Frankrijk, Duitschland en Engeland, komt deze [in zijne redevoering *De usu eloquentioe in sacris*] op ons vaderland en vraagt: "Wat zal ik van de onzen zeggen? Mocht ik er iets van kunnen zeggen! Mocht ik hen boven alle anderen kunnen stellen! Maar door onze schuld, door onze traagheid ja, zoo wij de waarheid willen hooren, zijn we helaas! maar al te nalatig in de studie, en hebben wij er slechts zeer weinigen die wij ten voorbeeld kunnen aanvoeren. Toch zijn er enkele én geleerde én welbespraakte mannen van wie zij die zich aan den kansel toewijden, de kennis der taal en een goede schrijfwijze kunnen leeren." ..... "Op die oefening behooren wij ons met zoo veel te meer ijver toe te leggen als wij dit vlijtiger door onze tegenpartij zien geschieden. Wat toch nemen zij, die tot de Roomschen behooren en bij hen de kanselrede beoefenen, méer ter harte, dan de welsprekendheid? Ik laat hunne kerkgebruiken en plegtigheden, ik laat ook hunne inroeping der Heiligen en vooral der Zalige Maagd daar, hetgeen in al hunne redevoeringen tot walgens toe herhaald wordt, daar liever de hulp van haren Zoon en de bijstand van den H. Geest moesten afgesmeekt worden; maar toch wat is er bij hen niet eene welsprekendheid! wat waardigheid en majesteit! wat een verheven en wonderschoone stijl! Want zij weten, die geslepen en looze mannen, wat de welsprekendheid op 's menschen hart vermag; wat gepaste en wel gerangschikte woorden, wat de stem en de gebaarmaking kunnen uitwerken."' (Zie verder den *Katholiek*, 1853, D1 XXIV, bl. 378 en volg.) 'Ik laat' Prof. Francius' voorstelling als of onze eenige Heer en Meester Christus en de H. Geest werden voorbijgegaan, door de inroeping der Heiligen, 'dáar'; maar men ziet, uit zijne onwraakbare getuigenis aangaande den stijl, taal en gebaren der XVIIe-eeuwsche kanselredenaars, dat de Hoogleeraar Visscher.... een aardig prater is.

3º om dat hij, hoe indigest de noties ook in zijn geest aanwezig zijn, zich een vertoon van onnaspeurlijke geleerdheid weet te geven.

Maar mijne vierde grief is de zwaarste. Ik wil de hoedanigheid, waarop zij het gemunt heeft, den naam niet geven, dien deze verdient. Ik wil er ook geen bewijs voor ontleenen aan des Hoogleeraars kwalijk gemotiveerde aanvallen op *mijn* letterarbeid. Hoe de Hoogleeraar deze beoordeelt, op wat wijze hij daarbij te werk gaat, om welke reden hij juist mij aanvalt - is mij-zelven en het publiek onverschillig, voor zoo ver hij zich alleen aan mij, en niet op hoogst schadelijke wijze aan de wetenschap vergrijpt. Mijn grief is dus van het algemeenst mogelijk belang, op het gebied der nationale letterkunde.

Het is bekend, dat er sedert jaren strijd gevoerd wordt tusschen de zoogenaamde oude, stationaire school en hare weêrpartij. Bij de oude school bestond eene onverholen geringschatting van onze middeleeuwsche taal en letteren; kenbaar uit de poging ter afsnijding van alle diepere navorsching (Siegenbeek - 1805-1827); uit de onwetenschappelijke beoefening der middelned. letteren (Lulofs - *Handboek*, getoetst aan Jonckbloets recensie en des eersten te-

genschrift); uit den toon-zelven, soms van smaad, meest van *condescendance*, waarmede, ten spijt van het licht dat bij de naburen reeds ontstoken en door Huydecoper en Van Wyn ook bij ons was aangebracht, over onze middelned. letteren gesproken werd[1]. Die geringschatting kwam voort uit onkunde en traagheid. Jongere beoefenaars onzer letteren deden door ijver méer wetenschap op; kwamen door nadenken tot het rangschikken en systematizeeren der letterkunde, over-een-komstig den voortaan onmiskenbaren historischen en logischen typus. Zoo kwam men tot het inzicht, dat de middelned. letterkunde niet, tegen alle ontwikkelingsorde in, aanving met de didaktiek, met de school van Maerlant; maar, dat het schilderend epos, het zingende lied de dramatische dierfabel ook bij het nederlandsche volk aan het redeneerend en konkludeerend leerdicht waren voorafgegaan. De Hoogleeraar Visscher gaf blijk van - slimheid, door, toen deze waarheid eenmaal gezegevierd had, haar niet meer rechtstreeks te bestrijden. Intusschen had hij, vroeger, boeken uitgegeven, die de geschiedenis der *nederlandsche* letterkunde met Maerlant en Melis Stoke, met het leerdicht, begonnen[2]. Nu was hij in het geval van weêr letterkundige boeken te willen uitgeven. *A tort et à travers* vast te houden dat de oude school gelijk had, kon hij niet meer. Wat deed hij dus? Hij nam voor de middeleeuwsche dichters eene willekeurige verdeeling aan. Hen, *van wie ons de naam en eenig 'dichterlijk werkals een geheel', was bewaard gebleven*, noemde hij HOOFDDICHTERS. En nu behoefde hij niet met de oudste dichters, maar ook met deze hoofddichters gevoeglijk, onder een schijn van distributieve rechtvaardigheid, zijne tijdperk aanvangen. Deze hoofddichters onderscheidde hij, weder in 'classische' en 'romantische'. De zededichters en chronijkdichters waren bij ZHG. de *klassieken*; de epische en lyrische zangers waren zijne *romantieken*. Ik twijfel, of onze akademische filologen met deze deeling genoegen zouden nemen. Maar

1 Ik heb de meeste dier sprekers behandeld in het thands afzonderlijk bij Van Langenhuijzen uitgegeven boeksken*: De la littérature néerlandaise à ses différentes époques*. Zie *Astréaas fransche feuilleton*, Jaarg. I, bl. 28 en volg.

2 *Bloemlezing uit de Beste Schriften der Nederl. Dichters*, door L.G. Visscher (1821), bl. 2, V, 2. *Iets over Jacob de Coster van Maerlant*, door L.G. Visscher, Hoogleeraar enz. (1838), bl. 19. *Bijdragen tot de oude Letterkunde der Nederlanden*, door L.G. Visscher, Hoogl. enz. (1835), bl. 123.

mij zoû het niet passen, voor de klassieke waereld, tegen een vaderlandsch Hoogleeraar, uit de Stichtsche Universiteitstad, het harnas aan te trekken. *Passons outre*. Natuurlijk - hoe eigenlijk *ónnatuurlijk* ook - liet nu de Hoogleeraar het wel bedeeld romantismus door dit zijn klassicismus voorafgaan, en behandelt in de eerste plaats zijne zoogenaamd *klassieke* schrijvers. Zoo bleef dan Maerlant - de chronijk- en zededichter - de eerste naam in des Hoogleeraars nieuwe, gelijk in zijne oude boeken. Zoo behoefde hij zich niet loyaal en open bij de nieuwe studierichting, met mannelijke verzaking van vroegere dwalingen, aan te sluiten: zoo (vergeef mij het eenige woord, dat de handeling uitdrukt) zoo slook hij, in het oude kleed, het nieuwe en voortaan eenig verdedigbare stelsel zijnen leerboeken binnen.

En een man, tegen wien men dit viertal grieven moet laten gelden - een Hoogleeraar aan de Utrechtsche Universiteit, die bedenken moest, dat hij een figuur heeft op te houden - ontziet zich niet, door allerlei onbetamelijke en nimmer uitgelokte aanrandingen, waarmeê hij de publieke belangstelling voor zich wil opwekken, eene onmisbare oorzaak te stellen tot het verhaasten eener beschuldiging, als ik heb moeten uitbrengen! - Hier zal ik het, voor dit maal, bij laten, en zeg met Kean: ‘Vous pouvez vous retirer, Milord, je n'ai plus rien à vous dire!’

Het is *à propos* van miskenning des verbands tusschen wetenschap en maatschappij en miskenning der evenredigheden van de wetenschap in zich-zelve, dat mij de *Overijsselsche Almanak* in het door Prof. Visscher geopende krijt heeft gevoerd: ik zal ten opzichte van mijn geleider (den Almanak) niet ondankbaar zijn, maar keer ‘heeler en heeter herte’ tot hem, als voorwerp van behandeling, te-rug.

Op bl. 82-84 van den Almanak wordt de beschrijving van een overijselsch muntstuk gegeven, met bijgevoegde afbeelding. De eigenaar houdt het voor een ‘zoo genoemde snaphaan’, en vraagt of deskundigen er meer van te zeggen weten.

De derde bijdrage is van historiesch-literairen aard. Het onderschrift *Leiden* .... V. maakt, in 't Hollandsch vertaald, Dr J. van Vloten als auteur bekend. Hij leidt zijn stadgenoot (mede-Kampenaar) den dichter Franciscus Martinius

bij den lezer in, met de mededeeling uit Hoofts *Brieven* over de ‘roozelaars onder de doornen’, de dichters en predikanten Martinius en Goddaeus onder de prozaïsche(?) Overijselaars. Hoe Hooft met den rijmlozen Goddaeus op kon hebben, nog anders dan als Drostprijzer, is mij altoos een raadsel geweest. Het *Nieuwjaarsdicht voor het Jaar* 1631, dat Van Vloten van Martinius ons meêdeelt, komt mij voor den lof des tegenwoordigen Uitgevers geheel, dien des gastvrijen Drossaarts tot zekere hoogte, waardig te zijn. Toen Hooft zeî, dat Martinius voor geen van ‘onze Duitsche rijmers’ - den Heer van Zuilichem uitgezonderd - ‘zouw behoeven te wijken, wen het hem lustte zijnen geest aan de Poëzy te koste te leggen,’ stond hem in den eigen oogenblik de heldengeest voor de gedachte, waartegenover ook de Heer van Zuilichem, met St-Michielskoord en al, een zoo bleek figuur maakt. Wat partijdigheid!

Na Martinius, den muzenzoon, komen wij tot een geheel andere personaadje. De Heer Mr B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis levert eene *bijdrage tot de kennis van den* DUIVEL. Zoo de *Heeren van Kuinre* maar van beperkt plaatselijk of persoonlijk belang zijn - hier hebben wij zeker met een ander Heer te doen, die op zeer uitgebreide heerschappij en invloed kan bogen. Niets van wat ons derhalve nader met deze individualiteit bekend kan maken, mag onbelangrijk heeten. Het is mij duister, waarom dit onderwerp, dat, op het standpunt van den Schrijver althands, een algemeengermaansch, ten minste een nederlandsch onderwerp is, juist in het *overijselsche* jaarboekjen voor (*overijselsche?*) oudheid en letteren geplaatst werd. Evenwel slaagt de Schrijver er in de aandacht en leergierigheid zijner lezers op te wekken en gedeeltelijk te voldoen. Of echter de naamsverklaring van *koof*, aan den dichterlijksten, maar ook vaakst door de *liefhebberij* misbruikten, tak der grammatika (de etymologie) in zijnen goeden naam voordeelig zal zijn - betwijfel ik. Ziehier de redeneering des geachten Schrijvers: De naam *koof* komt voor, met twee anderen, *Moentgen* en *Krombeen*, in een, naar men zegt, in Friesland populair geworden vaersjen. *Munja* en *Grom* beteekenen in het Serviesch, volgends Grimm, bliksem en donder; wij hebben gezien, dat, in vroeger dagen, ‘d' ongheweerten niet altijts tot natuerlijcke oorzaken gherefereert en zijn, maer worden zomtijts van de boose Gheesten die hen-lieder meeste macht in [....]cht hebben (als S. Pauw els ghetuycht) verweet ende

ghegenereert'; in het genoemde vaersjen past de hoedanigheid der onweêrverwekking volkomen bij de rol, die *Moentgen, Krombeen*, ende *Koof*, wordt toegeschreven. Nu beteekent, volgends een oud Slawiesch woordenboek, Κωπα, *agmen, cohors, catervoe*, heirleger. 'Toen de Verlosser in zijne omwandeling door het land der Gadarenen eenen bezetene uit de graven ontmoette, en den onreinen geest vroeg: Welke is uw naam? antwoordde deze: *Legio*.' Vermoedelijk heeft de Booze *van lieverlede* (?) ook den naam van *Legio* = Κωπα = *Koof* aangenomen; de slawische naam *Koopa* schijnt herwaards overgebracht, zegt de Schrijver, door die oude Wilten, waarnaar men zegt, dat Utrecht Wiltenburg genoemd zoû zijn. Mij dunkt, dat, wilde men het *legio*, hetwelk bij Mark. V en Lukas VIII gelezen wordt, door de Wilten doen interpoleeren bij het friesche duivelenvokabulaar, men dan wel eenigen grond voor de noodzaaklijke onderstelling had mogen aanvoeren, dat de naam bij verschillende volken bestond vóor de omwandeling van den Heiland op aarde. Het is een verblijdend verschijnsel, dat een met roem bekend beoefenaar der *économie politique*, gelijk de Baron Sloet, genot blijft vinden ook in het bestudeeren eener andere dan de bloot stoffelijke zijde van het volksleven. Het volledigt en verciert aanmerklijk de persoonlijkheid des waardigen volksvertegenwoordigers, en waarborgt eene hoogere nuttigheid aan het geheel zijner werkzaamheden. Ik kan evenwel den wensch niet onderdrukken, dat het standpunt, van waar de Heer Sloet volksgeloof en volkszeden blijkt te onderzoeken en te beoordeelen, nog wat ruimer mocht worden; dat namelijk de zelfde rationeele en zijn hart even zeer als zijn verstand vereerende methode, waarin de staathuishoudkunde door hem beoefend wordt, hem ook tot de aanvaarding van een eenigszins hooger beginsel in de beoefening ik zal het maar noemen der volksmythologie mocht leiden. *Hij* dient het volk niet, gelijk het recht heeft dienst te vragen, die 's volks zeden, gewoonten, en bovennatuurlijke begrijppen, met liefde onderzoekt en beschrijft, doch aan het einde van zijn arbeid getuigt, dat de verkregen rezultaten tot niets kunnen leiden dan tot de sloping der laatste overblijfsels van het gebouw, dat men in den aanvang met zoo veel ingenomenheid scheen te beschouwen. Ziehier de laatste woorden der bijdrage van den Heer Sloet: 'Wij wagen de stelling, dat er nog veel kwaads op rekening van de on-

zigtbare werking des duivels wordt gezet, wat uitsluitend moet worden toegeschreven aan het booze menschelijke hart zelf.' Men ziet, in deze stelling is niet veel *gewaagds*; maar wat hier nog slechts met zekere timiditeit wordt aangegeven, spreekt zich volkomen duidelijk en zeer gewaagd uit in de volgende stelling: 'Als ieder zich wilde bevlijtigen, om binnen den engen kring, welken de wanden zijner woning beslaan, - dat kleine plekje van onze aarde! - vrede en liefde te kweeken; om ook daar buiten eenige handen vol menschengeluk, en, als het hem gegeven zij, eenige *kiemen van waarheid voor de toekomst* uit te strooijen, dan zou het spoedig *een volksgeloof* worden, dat de duivel in eene waarlijk beschaafde maatschappij geene plaats meer heeft kunnen vinden, maar *voor goed* naar de bouwvallen van Babylonië terug gebannen is.' Daar is veel zoets, veel liefderijks in deze woorden: maar indien ze iets meer bevatten dan een gouden droom van onmogelijke aardsche volmaaktheid, indien men de *waarlijk beschaafde maatschappij* meent in het leven te kunnen roepen, met behoud van de door hartstochten en faalbaarheid gekenmerkte *menschelijke natuur* - dan zijn die woorden onvereenigbaar met de eerste grondstellingen van het Christendom niet alleen, maar met elke hoogere opvatting en interpretatie van stoffelijke verschijnsels. Ik neem de vrijheid der overdenking van den Heer Sloet aan te bevelen, of er wel de minste reden zoû zijn, om het bestaan en den invloed van verschillend gegraduëerde *zalige* geesten aan te nemen, waaraan wij het geloof putten uit den Bijbel en uit de geschiedenis aller theologiën, indien wij het bestaan van den invloed van *vervallen* geesten, dat uit den zelfden Bijbel en verdere getuigenissen der volken tot ons spreekt, meenen te moeten loochenen. Daar is maar éen stap te doen uit: het stof + den geest, d.i. + God en de geesten = het heelal, tot: het stof zonder de geesten, het stof = het heelal. De vraag is niet, of wij wél sympathie hebben voor de stelling, dat God en de ziel bestaan, of wij géene sympathie gevoelen voor de stelling, dat het beginsel des kwaads met persoonlijkheid bekleed is: de vraag is, of de beide stellingen van elkaâr kunnen afgescheiden worden, en of, bij eene poging tot afscheiding, de hechtste gronden ons niet ontzinken voor het geloof aan het alleronbegrijpelijkste, aan God-zelven.

Een paar bladzijden van den *Almanak* zijn toegewijd aan

eene omschrijving der betrekking van de stad Deventer tot de W.-I. Kompanjie. Dat er in alle archieven van alle steden onzes vaderlands, in alle kerkbibliotheeken, op alle zolders van alle raadhuizen, geene schrifturen aanwezig zijn van even veel algemeen belang als het hier gegevene, zoû de Schrijver bezwaarlijk kunnen beweeren. Maar moeten wij dan maar alles laten drukken, wat er ooit opgeschreven is? Het medegedeelde *Journael-extract*, op bl. 124, had gevoeglijk eene plaats kunnen vinden in eene verzameling van korte trekken uit diversche zeereizen. Wie echter, die om een korten trek uit een zeereis verlegen is, zal dien gaan zoeken op pag. 124 des 18^{n} Jaargangs van den *Overijsselschen Almanak voor oudheid en letteren*?

De Heer F.A. Ebbinge Wubben geeft, in 50 bladzijden, eene monografie van den ouden *Stads- of Veeneweg te Rouveen*. Ik moet bekennen, dat in eene uitvoerige, geografiesch-historische beschrijving van Overijsel dit opstel niet zoû mogen ontbreken: maar gelijk het daar nu ligt, in zijne eenzaamheid, in zijne bovenmatige aanspraak op belangstelling voor den veeneweg te Rouveen, zie ik niet in, dat de aan dezen verbonden ‘geschiedkundige herinneringen van vroeger dagen’ juist eene voldoende aanleiding gaven om den Weg tot het middelpunt van een historiesch onderzoek te maken. Evenwel, doet zich iemant op, die verband brengt tusschen de geschiedenis van dezen weg met dien van andere wegen en dijken op onzen zeer eigenaardigen en zeer merkwaardigen bodem, ik zal het toejuichen; voor het oogenblik vrees ik, dat uit 99 % van de 500 of méer exemplaren, welke van dezen Almanak gedrukt worden, het hier gestrooide zaad op de steenen of tusschen het onkruid gevallen zal zijn.

Dr J.H. Halbertsma geeft in het jaarboekjen, waarmeê wij ons bezighouden, een vertoog, getiteld *De y eene Nederlandsche letter*. Ik veroorloof mij tot mijn geleerden vriend de vraag te richten, waarom hij dit stuk niet in het *Archief* van De Jager of in het *Magazijn* van Te Winkel geplaatst heeft. Moeten de duizenden, die belang behooren te stellen in eene van de 26 klankwijzigingsteekens, waarmeê de menschelijke gedachten in hare oneindige verscheidenheid worden uitgedrukt, juist weten, dat eene zaakrijke geschiedenis van de nederlandsche letter *y* in den 18^{n} Jaarg. van den *Overijsselschen Almanak* begraven ligt? en mogen zij dien *Alma-*

nak niet ontberen, op straffe van een vertoog te missen, dat zij voor de waardeering der letter *y* behoeven? Deze vragen en de voorgaande opmerkingen hebben ten doel, om in het licht te stellen, hoe onsystematiesch de *Almanak* is bij-een-gebracht.

Dr Halbertsma geeft de tweërlei bediening op der gothische Y, optredende als vokaal in de aan het Grieksch ontleende woorden, en als konsonant *w* in de gothische. 't Is bekend, dat buitendien de Gothen tweërlei *i*, een *j*, een *u*, een *f*, en *hw*-teeken hadden[1]. Door voorbeelden, uit het IJslandsch en Landfriesch bijgebracht, toont de Heer Halbertsma aan, dat de uitspraak der *y*, in die talen, tusschen de *i* en ű[2], in lag. Dit gebruik der *y* bestond bij de Gothen niet. Tegen het ijsl. of schandinav. woord *thYlja* (om een paar te kiezen uit Dr Halbertsmaas voorbeelden) leeren mij Fulda en Reinwald, dat in het Goth. niets naders overstaat dan *t*EI*han*, *gat*EI*han*, aanzeggen, of *talzjan*, leeren; indien er verwantschap bestaat tusschen 't ijsl. *slytja*, voeren (a.-s. *slidan*, eng. to *slide*) en het goth. *sniwan*, gaan, *sniumjan*, ijlen, wordt de *y* niet in de vokaal van het gothische woord, hoewel, toevallig (bij het eerste), in de konsonant te-rug-gevonden; *thliuhan*, vluchten, brengt ons niet nader aan de *y* (het goth. *tiuhan*, voeren, is van geheel andere vorming en korrespondeert etymologiesch met het a.-s. *teón*, trekken[3], dat wel de *y* aanbiedt in den 2^{n} en 3^{n} persoon, maar hier niet ter zake doet). De vokaal van het ijsl. *skyld*, lfr. *scild*, schuld, wordt in het goth. woord door *u* uitgedrukt[4]. Men ziet, derhalve, dat de gothische *y*, welke in de woorden gebruikt wordt, die wij met *w* schrijven, met onze vokaal *i* en *y* geene dadelijke gemeenschap heeft. Voor onze scherpe

1 *Ulfilas*, Ed. van Zahn, 1805.

2 Dat, trouwens, de (korte of doffe) *i* en *u* vaak slechts eene dialektverscheidenheid van den zelfden klank zijn, blijkt uit de nederlandsche woorden: *dun, din* (*Van vroescepen dinne* - arm aan wijsheid: een nog bestaande vlaamsche rederijkkamer), *runnen, rinnen, stuk, stik, put, pit, sunter-Klaas, sunter-Goelen, vrinden, vrunden*. De tweeklank *ie* en scherpe *u* wisselen óok af: *lieden, luden* (nu *luiden*), *bedieden, beduden* (*beduiden*), *hieken, cuken* (*kuiken*). De Hoogduitschers spreken nog dikwijls de scherpe *ü* uit als scherpe *i*; het eng. *little* is één woord met ons *luttel*, enz.

3 Grimm, *Grammatik*, 3te Aufl., I, 366.

4 Men kent het uit *skulds* en *skula* (schuldig), en uit het werkwoord. Het subst. *schuld* is anders *dulg*.

of zoogenaamd lange *i* en *y* heeft het Gothiesch doorgaands *ei*[1]: bijv. al aanstonds in de voornaamwoorden: *meina, theina, seina*[2] (gen.), *meins, meina, mein* (poss.), in de werkwoorden, als: *weihan*, wijden, *hweilan*, verwijlen, *galeikan*, lijken, bevallen, *hneiwan*, neigen (nijgen), *fairweitjan*, verwijden, enz.; zelfst. naamw.: *neiths, wein, weihs*, wijk, *swein*, enz.; hetwelk natuurlijk niet weêrspreekt, dat de *ei* ook soms tegen andere onzer klanken overstaat[3]. Wij zien dus, dat het Gothiesch, de edele germaansche taal der IVe Eeuw, het letterteeken Y gekend heeft; namelijk 1° ter afbeelding van de upsilon in uit het Grieksch genomen woorden: bijv. '*spyreida*', '*iairusaulymai*', '*smyrna*', '*thymiamins*', enz.; 2° ter afbeelding dier klankwijziging, welke wij thands door *w* uitdrukken. Wel in eene andere, maar niet in deze, konsonantische betrekking schijnt de *y* in andere germaansche taaltakken voor te komen[4]. Den overgang van een onderstelde voorafgaande vokaal *u* op een volgenden klinker schijnt zij in andere germaansche taaltakken niet meer af te beelden[5]; wel den overgang van eene vooronderstelde *i*[6]. Echter komt zij in sommige andere taaltakken ook op als vokaal en heeft dan somtijds een middenklank tusschen *i* en *ü*. Het doet mij leed, dat de Heer Halbertsma de oudste 'nederlandsche charters' niet citeert, waarin hij, naar het schijnt[7], *costerije* en *mooije* met *ij*, in plaats van met *y* gespeld heeft gevonden. Ik begrijp echter niet, hoe (aangenomen daar werd *ij* gelezen) men

1 Grimm, *Grammatik*, I, 61.
2 Naar analogische wetten aldus aan te nemen. *Ulf*. II, S. 32.
3 Grimm, t.a.p. S. 64.
4 Zie Bosworth, *A.-S. Grammar*, p. 44. Echter vindt men bij Otfrid, 'in de nog bestaande hss. (doch niet bestendig): *yrougen, yrquicken, yrfullent, yrstuant, yrkanta*, enz.' Prof. Bormans, *Verslag* enz., bl. 261.
5 De eng. naam der *y* - *waj* (*oeaj*), en die der *u* - *y*u (*joe*) wijst echter ontegenzeggelijk op verwantschap tusschen die beide letters als konsonanten.
6 Dr Bosworth zegt, dat 'the Anglo Saxon, in the 4th century, differed less from the Gothic than in the 9th century.' Ik ben niet bevoegd over de vormverscheidenheid dier verschillende a.-s. toestanden te oordeelen.
7 Bl. 179. Dergelijke *-ij-* komt voor in het luiker HS. van het *Leven van Jesus* - maar dit bewijst niets, want Prof. Bormans heeft daarin ook gelezen: *ijoken, ijacoppe, ijoeden, IJanne*; doch ook *onss, ssoute, ssoudire, Herodess*, enz.: eene ziekte *de double vue* van den kopiïst. Zie Bormans' *Verslag*, bl. 253 en volg. en *Middelaer*, Jaarg. II, bl. 262, J. III, bl. 340.

door die *ij* eene dubbele *i*-vokaal zoû te verstaan hebben. Een tweeklank *m*0011 schijnt mij eene anomalie in onze tweeklankvorming. De tweeklanken, die op *i* en *u* uitgaan, zijn toch eigenlijk maar zeer licht difthongiesch, en de voorgaande vokaal gaat, met niets meer dan een zweem van de *i* of *u*, eigenlijk op - in den niet geschreven medeklinker *j* of *w. Bui* klinkt niet anders dan *beu*^{j}*j*[1]; houden wij het woord aan, zoo hooren wij niets dan de toonloze uitademing der *j*. 't Is het zelfde geval met *koû*; ook dit klinkt *kow*, of, wil men wat fijner, *ko*^{u}*w* Heeft men dus, in onze oudste nederlandsche charters, werkelijk *ij* geschreven in *costerije* - dan kan toch, naar mijn bescheiden oordeel, die *ij* geen dubbele vokaal *i* beteekenen, maar moet zijn: de *i*, waarbij gevoegd is de eigenlijk overtollig afgebeelde overgang der *i* op de *e* van den uitgang. Beter komt mij dus ook voor - de later in de beste handschriften voorkomende schrijfwijze van *costerie, moye*, en ook *costerye*: om dat de *y* een enkelvoudig teeken is; en verdubbeling hier overtollig schijnt. 't Is waar, de Gothen, bij wie de *j* dan ook eene geheel bijzondere en aanzienlijke rol speelt, spelden *frijoda*, ik beminde, hij beminde (Ulf. Joh. XIV, 31, XV, 9), *fijan*, haten (Matth. V, 43), *fijands*, haters (v. 44); maar zelfs bij hen leest men ook *frioda* (Joh. XI, 36), *fiand* (Matth. V, 43), *friathwa*, liefde, akk. (Joh. XIII, 35), *friathwai*, liefde, abl. (Joh. XV, 9), en ziehier wat de uitgever aanteekent over de wechlating dier *j*: op (Matth. V, 43) *fiais*, (gij) haat: ‘Völler würde das Wort *fijais* heissen, allein der Gothe läszt besonders in diesem Worte das *j* oft *des Wohllauts wegen* aus.’ Het zelfde herhaalt hij in de Spraakleer (bl. 35). Ik meen hierop eenigszins te mogen drukken, om dat de siegenbeeksche spelling zich nog altijd optooit met die *ij* in *bloeijen, vleijen, verfraaijen*, enz. Zoo dat de meeste schrijvenden en lezenden meenen daarin de *ij* van *tijd* en *vlijt* te vinden, en dichters, die anders geen *ei* op *ij* laten rijmen, met het kalmste geweten ‘de *maatschappij-en*’ elkander laten ‘*vlei-jen*’. De *y* schijnt mij ter vorming der overgangen van andere klinkers op de *e* of *i* van den uitgang (*buyen, gloeying*, enz.) veel geschikter. *Vrijen, verblijen*, waarin onze tegenwoordige

1 Met de hd. *äu* van *freule*.

ij gehoord wordt, kunnen haar echter niet gebruiken[1]. Ter vervanging toch van de *ij* kan, dunkt mij, de *y* niet dienen. De Heer Halbertsma bewijst, dat de doffe of korte en scherpe of lange *i* elkander in sommige woorden wel eens afgewisseld hebben; maar kan dit eene reden zijn om, thands nog, de in haar wezen gekende lichte letter *y*, ook al neemt men haar aan als ‘eene zachte sleepende *i*’, voor onze harde *ij*, die den scherpsten korte *e*- of *oe*-klank afstuitend op de konsonant *j* doet hooren, te doen optreden? De charters, door Dr Halbertsma op bl. 185 genoemd, zijn blijkbaar slordig geschreven geweest: want moet de *y*, in *prys* en *tyt, ghelyc*, enz. gelden voor *ii* - hoe zal men dan *meyere, seyde, hoy*, en *eyere*, daar mede voorkomend, behoorlijk uitspreken? Niet naar behooren - maar *me-ii-'re, se-iide, ho-ii*, en *e-ii-'re*. De voorbeelden, uit het *Leven van Jesus* geput (bl. 191), kunnen niet in aanmerking komen: sedert Prof. Bormans wijlen den welmeenenden Hoogleeraar Meyer (Meijer?) met de stukken in de hand heeft aangetoond, dat in het HS. nagenoeg de regel gevolgd is, en de H^{r} Meyer *y* heeft gelezen, waar *ij* stond[2]. Ik beken, dat de *ij*, als herinnering der oude uitspraak (*tiit, riic, miil*), niet volkomen aan den tegenwoordigen klank in de woorden *tijd, rijk, mijl* beandwoordt; ofschoon de gronden, waarop Prof. Bormans haar behoudt, toch niet onverdedigbaar zijn (als tweeklank), en zijne beredeneering der *y*-kracht (als konsonant, waar de vokaal op afstuit) in *kraey, strooy*, en *geloey*, tot rechtvaardiging van ons gebruik der *ij* uitmuntende diensten kan verrichten[3]: maar het beste komt mij vóor de verwezendlijking van een ergends opgezet plan, om een nieuw teeken voor onze *ij* te laten gieten; namelijk *i* en *j* verbonden. Dan kunnen de verschillende klanken en krachten, welke in *buyen* en *bloeyen*, in *vrÿen* en *blÿken*, in *hooijaar* en *strooijoffertjen* voorkomen, behoorlijk worden aangeduid[4].

1 De Siegenbekianen moeten, om konsequent te zijn, maken zij van *vloei, vloei-jen, vrij - vrij-jen* schrijven; dat zeer fraai is, maar dat onze ‘barbaarsche’ vaderen, voor 14 eeuwen, zich, welluidendheidshalve, geschaamd zouden hebben.

2 ‘Die *y*^{s} zijn allen van den heer Meijer! Behalven in sommige eigennamen, is er in den ganschen tekst van 't Luiker hs. niet eene enkele *y* te vinden.’ Bormans *Verslag*, enz. bl. 252-253.

Vergelijk het dezer dagen verschenen bericht van Dr Halbertsma in den *Konst- en Letterbode*, N° 6, bl. 44.

3 *Verslag* enz., bl. 275 en volg.

4 Hoe zeer die *y*, naar den aard harer bediening in het Gothiesch, geschikt is, om tot overgangsletter bij de tweeklanken te strekken, blijkt o.a. uit de vergelijking van *vloeyen* met het eng. *flow*$^{(*)}$, *groeyen, grow*, *reye, row*, *blow* is ook *bloeyen* (niet slechts *blazen* en ons *blowe, slag*), *strooyen, strew*, *dooyen, thaw*; daarentegen hebben de Engelschen *gray* voor ons *graauwe*. Overigens beroep ik mij op hetgeen omtrent de *ij*- en *y*-zaak werd aangevoerd in mijne verhandeling *De Nederduitsche* (lees: *Nederlandsche*) *Spelling*, 1847 (Kemink en Z^{n}), bl. 114 en volg., bl. 30 en volg.

(*) Ofschoon er hier in 't A.-S. de tegenoverstaat.

Het volgend stuk in den *Almanak* is van zeer belangrijken inhoud, en draagt ten titel *Eenige bijzonderheden uit het maatschappelijk leven van vroegeren tijd*. Het bepaalt ons geheel op overijselschen bodem, en is hier dus goed op zijne plaats. Het wordt opgevolgd van eene bijdrage door Mr J. van Doorninck, waarin bewezen wordt, hoe groot gezach door de 'Gedeputeerden der Provisionele Representanten van het Volk van Overijssel' in 1796 gehecht werd aan Mr G. Dumbars werk *Tegenwoordige Staat van Overijssel*, en met hoe veel gerustheid de 'Leden der Financiële Commissie van het Departementaal Bestuur' gemeend hebben zich te mogen verlaten op 'dat gedeelte van het Tweede Deel, hetwelk meer bepaaldelijk over de middelen van consumtie of accijnsen handelt.' Hierbij is gevoegd eene voor den geschiedschrijver der nederlandsche Belastingen onmisbare *Bijlage*.

De Schrijver van de bovengenoemde *Bijzonderheden* levert, op bl. 261-267, nog een paar bijdragen: n° 1 geeft verslag van eenige nederlandsche *trojaansche paarden*; n° 2 zegt iets omtrent de Pinxterbloemen; n° 3 is een woordtjen over veenbrand.

Mr R.W. Tadama geeft een opstelletjen over *Maan- en Klaagbrieven*. Het stuk uit de XVe Eeuw, door hem medegedeeld, biedt een recht schilderachtig tafereeltjen aan van den reeds in ruitergeest ontaardenden riddergeest van de avondschemering der Middeleeuwen. Het behandelde feit vindt zijne plaats in den tachtigjarigen *gelderschen* burgerkrijg. Reynalt Rouwe van Onsschen en Johan van Elden, die onder Adolf van Gelder dienden tegen de partij van dezes vader, Hertog Arnold, hebben twee cleefsche Ridders gevangen genomen, doch, tegen belofte van losgeld, laten gaan. De beide Ridders, Dirick ter Horst, Amptman te Cranenborch en Sander van der Impell, waren echter in

gebreke gebleven aan hun woord te voldoen, meenende zich over de anderen te beklagen te hebben. Daarop schrijven de geldersche krijgers den onderwerplijken brief, en dagvaarden daarin hunne schuldenaars om te 's Heerenberg te komen ‘to neghen uren vurmiddaige, mit uwen vrinden tot vertich personen und perden toe,’ of minder - ten einde de schuld af te doen. Meenen de cleefsche Ridders echter, dat de gevangenneming niet eerlijk in zijn werk is gegaan, dan roepen de anderen hen op te verschijnen ‘in al sulcke harnysch, tuge ind met alsulcker weren als wy hadden op ten dach in den strijde,’ opdat ‘elck van ons den synen van u *noch eyns* bestain to vanghen.’ Deze loyale voorslag geeft den Heer Tadama aanleiding te gissen (daar ‘het einde van de zaak onbekend is’), dat de beide cleefsche Ridders te 's Heerenberg gekomen zijn en de zaak, ‘na veel schelden en razen, afgemaakt en met een stevigen dronk bevestigd is.’ ‘Immers,’ zegt de Schrijver (ik begrijp echter niets van dat *immers*), ‘de ridders uit de middeleeuwen waren meestal even teêrgevoelig op het punt van eer, als schraal bij kas, en zij zullen dus waarschijnlijk’ (thands gaan wij in eene andere reeks van denkbeelden over) ‘liever het losgeld bij een Jood of Lombardier hebben opgenomen,.... dan den scheldbrief af te wachten,’ waarmede zij gedreigd waren, en die aan alle ‘fursten, heren, ritteren, knechten, vrouwen, steden, und gueden mannen to kennen’ zoû gegeven hebben, ‘woe schentlicken gy, vertwyvelde, vertzaegde dyeve ind verreder, ons uwer velt-gevenckenissen versaickten, ind ons alsoe laveloiss ind eerloiss wyrden.’ ‘Hebben zij het echter daarvoor gehouden, dat de zaak niet eerlijk was toegegaan, dan zijn zij niet gekomen,’ zegt de Schrijver; ik zoû gekonkludeerd hebben - dan zijn zij óok gekomen, om daarvan door de overwinning hunner weêrpartij het bewijs te leveren. Te recht toch, en meer wáar, dan samenstemmend met het boven aangehaalde, zegt de Schrijver: ‘belangrijk is de zeldzame wijze van regtsvordering in die dagen, waarbij alles aan het eergevoel en de goede trouw van de tegenpartij werd overgelaten. Dat een edelman of een gezeten burger zijn woord zoude verbreken, beschouwden onze voorouders bijkans als eene onmogelijkheid; tegen zulk eene laagheid was geene straf te bepalen; het prijs geven aan de algemeene verachting was de zwaarste straf. Die geest ademt ook [in] het medegedeelde stuk,

en het aanbod om den vroegeren kamp nog eens te hervatten, getuigt mede van die ronde en krijgshaftige geaardheid, waardoor onze voorvaders vermaard werden.' Dit is, dunkt mij, eene waardige appreciatie van de deugden des voorgeslachts. Al wat kan bijdragen om de Nederlanders, vooral in hun zieleleven, in het leven des verstands, der verbeelding, en des gevoels, te doen kennen, verdient gedrukt te worden. Maar wachten wij ons dan ook om met de *Vornehmheit*, die zoo gemakkelijk aan den dag te leggen, maar zoo moeyelijk te rechtvaardigen is, uit de hoogte op de voorwerpen onzer studie neêr te zien en er ons op te verheffen, dat de Ridders van de XIXe Eeuw niet 'schelden en razen', niet 'schraal bij kas' en minder 'teêrgevoelig op het punt van eer' zijn. Een voorwerp dat onze beoefening verdient, verdient ook onze gemoedelijke waardeering; vooral wanneer dit voorwerp het eerbiedwaardigste is, dat den geschiedvorscher kan bezighouden: het krachtig leven van zijn eigen voorgeslacht.

De Almanak wordt besloten met eene geïllustreerde verhandeling van Dr Halbertsma, over *Ringmunten en Oorijzers*. Aan de heuschheid van den Auteur ben ik het bezit verschuldigd van een afdruk dezer bijdrage met *gekleurde* platen - hetwelk de voorstelling niet weinig verduidelijkt. De belangrijke schets, door den schranderen Oudheidkenner gegeven van de lotgevallen der friesche vrouwenkapsels, wekt het verlangen op, dat hij de geschiedenis van ons nationaal kostuum nog op andere punten aanvulle en toelichte. Waarom echter de friesche kap door Dr Halbertsma in den *Overijsselschen Almanak* behandeld wordt, is onzeker, en ook deze bijdrage helpt dus het *provinciaal* jaarboekjen, als zoodanig, niet charakterizeeren.

Men lijde, dat ik, bij wijze van rezumee, nóg eens de klacht uitspreek over het *te hoop werpen* der wetenschap ten onzent. De *Navorscher* is de volmaaktste vertegenwoordiger van deze zelfde lastige gewoonte. Hoe dikwerf komt er iets in voor, dat belang voor ons heeft; maar hoe veel tijd moeten wij niet aan de lezing van ons volkomen onverschillige zaken verspillen, eer wij er in slagen dat gene uit die draaikolk van brevier- en nonpareilletters op te visschen, wat ons past. Een onzer bekwaamste papieren- en boekbewaarders zeide mij eens - en moet men het hem niet toegeven? - dat het drukken des kataloogs van een slecht geordend

archief geen waarde heeft: want men ontvangt daarin niets meer dan een gedrukten bajert neven den geschreven bajert. De stelling *l'art pour l'art* rechtigt zeker tot de stelling *la science pour la science*. Daar is geen gevaar in het onderschrijven van eene van beiden; mids men maar begrijpe - dat én de kunst én de wetenschap maatschappelijke verschijnsels zijn, en dat er, bij hare beoefening, aan maatschappelijke eischen gedacht moet worden. De Kunst en de Wetenschap zijn openbaringen van het Leven; maar daarom moeten zij ook gegoten worden in vormen, die op het Leven der maatschappij en der individuën gemoeleerd zijn. Met andere woorden: de zelfde orde, die God het leven der maatschappij en der individuën ter voorwaarde van duurzaamheid gesteld heeft, moet in het oog worden gehouden vooral bij de inspanning der edelste krachten van den geest en de behandeling van de kostbaarste stoffen, ons door de waereldgeschiedenis opgeleverd. Het is niet menschelijk de *semer son âme au vent*; het is niet maatschappelijk onsystematische dingen te doen. Ik heb al genoeg gezegd van dezen met roem bekenden Almanak, de toevallige aanleiding ter ontwikkeling van een lievelingsdenkbeeld, - om te vreezen, dat ik verdacht zal worden den inhoud minder te waardeeren dan ik werkelijk doe; maar ik kan toch niet nalaten nog een paar bewijzen van zijn systeemloze (of wil men liever, slordige) inrichting aan te geven.

Het leelijk gegraveerde wapen, dat op den titel de betere houtsneê van vroeger jaren (welke nog op den omslag staat) verdrongen heeft, vertoont in den schildleeuw eene hartseering, uit den (heraldiesch) rechter bovenhoek naar den linker gegrift, die den *rooden* leeuw in een *groenen* verandert. (Wij hebben hier met een *oudheidkundigen Almanak* te doen.) Waartoe toch die dubbele *s* in het woord *Overijssel*? Sedert men te-recht heeft aangenomen, dat de nieuwere regeling des onderscheiden gebruiks van *z* en *s*, de *ss* uit *koussen, waassem, verrijssenis* enz. verbant, is er geen enkele reden meer om *Overij*SS*elsche* te schrijven. (Wij hebben hier met een *letterkundigen Almanak* te doen.)

‘Plaatsgebrek’ verhinderde de Redaktie, ‘voor iederen dag den tijd van Maans- op- en ondergang beide aan te geven’ - uit hoofde dat men ‘op de eerste bladzijde der maand de aanwijzing van feestdagen wenschte te behouden.’ Die Feestdagen enz. zullen dus wel goed in orde zijn. Mijn

vriend Stalpaert van der Wiele zoû zich intusschen zeer beklagen, dat op 21 Jan. Ste Agnes vergeten is, en dat men alleen op den 28^{n} haar naam leest, met het toevoegsel ‘H. Driev.’ Dit zelfde woord staat ook op *Aschdag* te lezen, op *Witten Donderdag*, op *Ste Cathrina*, en op het wezendlijk Drievuldigheidsfeest (22 Mei). Het is mij een raadsel wat men daardoor verstaat. Men stelt *Maria-Boodschap* op *Goeden Vrijdag*; men zendt ons *in Assumptione* niet ter kerke; men laat ons vasten op *St Andries* en op *St Thomas*, ja, bijna de gantsche maand December door. Men noemt het datumlijstjen der verjaardagen van het Koninklijk Huis eene ‘Genealogie’ (*vroeger* gaf men inderdaad eene genealogie - en het hoofd is, bij den veranderden inhoud der bladzijde, blijven staan). Men geeft - blijkends de typografische verdeeling - onder den titel JAARTELLINGEN EN FEESTDAGEN, vijf rubrieken: de eerste heeft geen hoofd; de tweede heet: *De Zondagsletter B*; de derde - *Quatertempers*; de vierde - *Joodsche Feestdagen*; de vijfde is getiteld -.

Een wenk ten slotte: al wat weetbaar is, heeft niet altoos recht op beschrijving; maar al wat men de moeite neemt te doen, heeft recht van ons te vergen, dat wij het zoo goed doen als wij kunnen.

Half Januari, 1854.

J.A. ALBERDINGK THIJM.

Mozaïk.

Wanneer wij bij het bezoeken van openbare tentoonstellingen en andere dergelijke plaatsen nu en dan in de gelegenheid komen het onderscheid tusschen ‘fatsoenlijke menschen’ en de zich wat meer wanende aristocratie gade te slaan, worden onze Hollandsche ooren van de zijde der laatstgemelde doorgaans getroffen door de klanken der taal van het moderne Babylon, het revolutionaire broeinest, dat, zoo het al voor het oogenblik een Keizer erkent, dien slechts erkent als de ‘uitverkorene van het souvereine volk.’ Wij voor ons vinden het onbegrijpelijk, hoe vrome anti-revolutionairen, voorstanders bij uitnemendheid van het *nationaal*-historisch element, even afkeerig van de Fransche leer der gelijkheid, die zelfs onder het keizerschap gehuldigd blijft, als zij eene onmiskenbare neiging hebben, om den ‘knoet’ in bescherming te nemen, hunne lippen zoo kunnen bezoedelen. Keizer Nikolaas is consequenter. Zoo min als hij dulden kan, dat zijne onderdanen den nationalen baard afleggen, zoo min durft men hem naderen, met het ‘afschuwelijk Fransch, alleen den duivel waard,’ op de lippen, en vele Russische dames, die de taal van hun Vaderland in den huiselijken kring nimmer hoorden, leeren echter eenige Muscovietische spreekwijzen van buiten, om die overluid uit te spreken, als de Keizer voorbijgaat. Wij durven de navolging van het voorbeeld van Ruslands Keizer aanbevelen. Natuurlijk echter mogen wij niet vergen, dat de aristocratie Nederuditsch zal spreken; haar mag men nog toevoegen wat Jonkvrouwe de Lannoy reeds in de vorige eeuw een harer leden toesprak:

> ‘Ja, Byland, daar gij 't zegt, geloof ik met der daad,
> Dat gij mijn verzen leest en waarlijk Duitsch verstaat.
> Mij dunkt, ons Nederduitsch mogt zich gelukkig schatten,
> Wanneer gij 't nagenoeg in proza kondt bevatten;
> Maar 't zelfs van woord tot woord in verzen te verstaan,
> Kan, dunkt mij, met uw rang bijna niet zamengaan.’

Wij bekennen volgaarne, dat het nog beneden onze aristocratie is, de taal te spreken van het land van ‘canaux, canards, canaille;’ maar, daar toch Rusland de bij uitnemendheid anti-revolutionaire, Christelijke, knoeterige mo-

gendheid is, achten wij het niet ongepast, hare aandacht op de Russische taal te vestigen. Zij zou zich daardoor tevens nog veel beter van den ‘fatsoenlijken burger,’ die meestal ook Fransch verstaat, onderscheiden.
T.

In andere landen openbaart zich de nationaliteit bij voorkeur in liefde voor de moedertaal en voor de nationale letterkunde, en in begunstiging der nationale industrie; in Nederland openbaart zich de bij uitnemendheid nationale rigting der hoogere standen daarin, dat zij de Nederlandsche taal niet dan bij noodzakelijkheid en in den omgang met minderen, en daarom doorgaans slecht en onbeschaafd spreken; dat zij naauwelijks eenige regelen in die taal zonder de grofste fouten kunnen schrijven; dat Fransche adressen hunne brieven, Fransche titels hunne visite-kaartjes versieren; dat zij aan geene Nederlandsche talenten gelooven; dat zij daarom nimmer een Nederlandsch boek openen en elken eent zouden weggesmeten achten, aan de aanmoediging eener Nederlandsche letterkundige onderneming besteed; dat Nederlandsche fabriekaten slechts bij hen te slijten zijn, wanneer de fabriekanten handig genoeg zijn, om die voor vreemde te laten doorgaan; dat zij de opvoeding hunner kinderen toevertrouwen aan Fransche of Zwitsersche bonnes, en later aan Fransche of Zwitsersche Gouverneurs en Gouvernantes, en dat zij bij voorkeur bij Zwitsersche predikanten ter kerk gaan.
T.

Men klaagt, dat de Regering niets doet voor Kunsten en Wetenschappen. Men is onbillijk. Waar is ergens een meer populair en doeltreffender middel te vinden om den kunstzin des volks te verheffen, dan de beelden en ornamenten, die eene talentvolle teekenpen, onder ministeriëel toezigt, op de allerwege verspreide nieuwe muntbiljetten heeft voorgesteld? Waarlijk, als men, ter linkerhand, die vrouw met de weegschaal, ter regter die met de schenkkan (wegen en schenken - spijs en drank - de grutter en de tapper) beschouwt - als men gadeslaat ter linkerzijde de aardrijkskunde, ter regterzijde de drukpers, van boven een engeltje zonder beenen met eene spade, en een dito met den welsprekenden staf van den god der dieven in de hand, en hoe dat engeltje der boeren en dat engeltje der boeven als om strijd een lauwerkrans zeer beleefdelijk toereiken aan het wapen van Nederland - als men dat schoon geheel aanschouwt - gecomponeerd onder de hooge inspiratie der ‘tegenovergestelde rigting,’ - dan vraagt men zich af - hetzij men de muntbiljetten van ƒ 10, hetzij men de bijna geheel gelijkvormige van ƒ 100 bewondert - of er wel één tabaksverkooper in Nederland is, die zulke franije sigarenzakjes nahoudt.
L.

De ‘Nederlander’ zegt in een zijner jongste nommers, dat de geschiedenis van het afgetreden bewind, wanneer wij voor een oogenblik de Roomsche quaestie ter zijde stellen, een treffend bewijs levert van het ‘onvermogen der vrijzinnigheid.’ Wij willen hier niet twisten over dien ongelukkigen naam, dien wij echter nooit willen bezigen, zoolang, bij het willekeurig rekken van een begrip, eene spraakverwarring mogelijk is, die een toestand, waarin alle vrijheid is vernietigd, gelijk thans in Frankrijk, als noodzakelijke consequentie voorstelt der rigting van hen, die men genoemd heeft naar hunnen *vrijen zin* of *zin voor vrijheid*. Wij veronderstellen, dat dit beweerd

wordt in dien zin, waarin men zeggen kan dat *dood* en *graf* de noodzakelijke consequentiën zijn van het *leven*. Doch dit daargelaten, Aristoteles heeft ons reeds geleerd, dat homonymiën, onderschuiving van meer of min verschillende begrippen aan hetzelfde woord, de immer vloeijende bron zijn van even eindeloozen als nutteloozen woordenstrijd. In zulken woordenstrijd is de Nederlander een onovertrefbaar meester; wij voor ons zijn daarvan afkeerig en zoeken naar iets tastbaars, iets dat u niet, terwijl gij het meent vast te houden, tusschen de vingers doorglipt.

In het gegeven geval is het ten deele niet moeijelijk, dat tastbare te vinden. Het afgetreden bewind is volgens ‘de Nederlander’ de uitdrukking der vrijzinnigheid; wij mogen dus aannemen, dat in het zeggen van ‘de Nederlander,’ behalve misschien nog heel veel anders, ook ligt opgesloten, dat het afgetreden bewind een ‘onvermogend bewind’ is geweest. Hier intusschen stooten wij op eene andere dubbelzinnigheid. Wat bedoelt dat onvermogen van het afgetreden bewind? onvermogen om zijne eigene denkbeelden te verwezenlijken? of onvermogen om aan de partij van ‘de Nederlander’ voldoening te verschaffen? Wij gelooven dat het eerste gemeend is, en dat ‘de Nederlander,’ wanneer het belang van den strijd dat zoo medebrengt, bereid is, om te zeggen dat hij het laatste bedoelt. Dat nu het vorig Gouvernement onvermogend geweest is om aan de eischen der partij van ‘de Nederlander’ voldoening te verschaffen, is even waar als natuurlijk; het had daartoe zijne beginselen moeten verzaken. Als evenwel het onvermogen van het vorig bewind daarin moet bestaan, dat het zijne eigene denkbeelden niet verwezenlijken kon, dan is dit beweren half eene onwaarheid, want er is zeer veel tot stand gebragt, dat zelfs ‘de Nederlander’ niet kan wegredeneren; en waar het te kort schoot is dit aan het eindeloos rekken der discussiën, door ze in den maalstroom der logomachie te trekken, aan de agitatie tegen sommige wetsontwerpen verwekt, en waarbij men zich meesterlijk de vooroordeelen der natie heeft weten ten nutte te maken, aan den veelvuldigen en veelsoortigen wederstand, die alle niet regtstreeks onwettige middelen heeft uitgeput, en aan den ontijdigen val van het bewind te wijten. En wie was van dat alles de ziel en de drijfveer? Immers de partij van ‘de Nederlander’? Nu betwisten wij aan niemand het regt, om langs alle wettige middelen denkbeelden en wetsontwerpen te bestrijden, die hij schadelijk oordeelt, maar wel betwisten wij hem het regt, *onvermogen* aan bewindslieden te verwijten, die hij zelf door de listigste oppositie op sommige - zeker nog lang niet op alle - punten, onvermogend heeft gemaakt. Stel nu dat ‘de Nederlander’ het laaghartige, het in den grond onhoudbare van zulk een verwijt moest toegeven; dat hij erkennen moest dat toch veel is tot stand gebragt; dat hij zich de concessie liet ontwringen, dat het niet regt ‘onvermogen’ van het vorig bewind kan geheeten worden, wanneer het niet aan de eischen van ‘de Nederlander’ heeft voldaan, - zouden daarmede de pijlen van dit bij uitnemendheid opregt en godzalig orgaan zijn verschoten? Verre van daar. Het onvermogen van het afgetreden bewind zou dan onder zijne handen het onvermogen worden om iets goeds tot stand te brengen. En dit is natuurlijk, omdat het vorig bewind de uitdrukking was van de vrijzinnige rigting, en uit de vrijzinnige rigting, volgens ‘de Nederlander’, uit den aard der zaak niets goeds kan voorkomen. Nu blijkt het wel voor ieder, die eenig doorzigt heeft, dat men in een cirkel heeft omgedoold, en geene schrede verder is; maar men heeft door groote woorden den ‘met kunst- en vliegwerk’ opgewekten weêrzin tegen de afgetreden staatsmannen levendig gehouden en gevoed, en daarom niet voor niet geschreven. Begrepen?

T.

Een onzer kunst- en letterkundige maatschappijen, welke om de veertien dagen teekenen van zieleleven geven door het openstellen harer vergaderzaal voor toegenegen hoorders en gelauwerde redenaars - de minste moet toch Ridder zijn van de Eikenkroon - heeft onlangs blijk gegeven van haren tijd te kennen. ‘Door zich te ontbinden?’ hoor ik vragen. In geenen deele; maar door eene prijsvrage uit te schrijven, die, naar wij gelooven, een beter lot zal weêrvaren, dan de uitgeschrevene maar nooit beantwoorde der laatste halve Eeuw.

Zij had ook vaak hare eerepenning uitgeloofd voor ‘Treurspelen’, ‘Epische gedichten,’ ‘Oden.’ ‘Hymnen,’ enz.; helaas te vergeefs! en schoon zij gevoelde, dat de satyre in ons gezegend *klein* vaderland nog het best en weligst tieren moest, had zij den meed niet voor dát genre een prijs uit te loven.

Wij gelooven dat zij - en te regt - bevreesd was een zelfmoord te begaan. Thans echter zeilt zij tusschen Scylla en Charybdis door en belooft zij haar goud voor de best gekeurde..... *Aesthetische Cacographie*, waarbij ze als model verwijst naar de opstellen van .....r in de Astrea, een te weinig bekend tijdschrift, doch dat mettertijd de gevaarlijkste mededinger van de Vaderlandsche Letteroefeningen belooft te worden.

Men verneemt dat de opgegeven stoffe algemeen bijval vindt onder Nederlands gelauwerde geletterden.

X.

Het is niet lang geleden, dat aan de overzijde van het kanaal, in de beide huizen der vertegenwoordiging, eene sterke politieke partij bestond, die met de zich noemende ‘anti-revolutionaire’ in Nederland, in hare positie tegenover het vorig bewind veel overeenkomst had. Ook die partij voerde oppositie, gelijk zij beweerde, op nationale en Christelijke grondslagen; ook die partij zocht op iedere quaestie de verschillende elementen van tegenstand te vereenigen om door een verbond van verschillende minderheden de voorstellen van het bewind te doen vallen; ook die partij ontzag, ofschoon van ietwat anti-revolutionaire kleur, geene vrij revolutionaire agitatiën, waar het er op aankwam, om maatregelen te doen vallen, waartegen zij uit vrees of haat was gekant; ook die partij sprak dikwijls met stoutheid over het onvermogen der regering; ook die partij vereenigde zich, waar zij het terrein der groote woorden en louter afgetrokken begrippen verliet, en op dat der praktische politieke en staats-economische quaestiën kwam, schier alleen in het negatieve, en vermeed uit voorzigtigheid, of omdat zij geene meening had, hare positieve gevoelens over al zulke punten uit te spreken. Een zamenloop van omstandigheden, het grootendeels door de menées der partij zelve te weeg gebragt onvermogen van het bestaande bewind, gevoegd bij een noodlottig geschil, dat een zijner invloedrijkste leden had doen aftreden, bragt de Derbyisten voor eenige oogenblikken op het kussen. Nu bleek het, van welk allooi zij waren als staatsmannen; dat, hoe knappe woordenzifters, hoe welsprekende redenaars zij zich ook getoond hadden, zij - de *nationale* partij - tegenover den verklaarden tegenzin der *natie*, niets vermogten tot stand te brengen in hunne ‘eigenaardige rigting,’ die zij trouwens, om slechts de portefenille te behouden, spoedig bereid waren op te geven, en dat zij, niet eens ‘dilettanten in de staathuishoudkunde’ zijnde, niet in staat waren een budget op te maken, dat den toets kon doorstaan. Eenige weinige maanden waren genoegzaam om alle illusiën van het Derbyisme te verstoren, en het geloof aan de partij voor altijd naar het gebied der ‘popular fallacies’ te verbannen; en het tegenwoordig bewind plukt daarvan rijkelijk de vruchten.

Wij voor ons achten het voor Nederland eene groote schade, dat de Aprilbeweging niet regtstreeks de ‘anti-revolutionaire partij’ heeft op het kussen gebragt, en ous in staat gesteld ‘de vrienden’ met onderwijs- en armenwetten, met begrootingen en belastingen te zien omspringen. Zulk eene proeve van het vermogen der ‘anti-revolutionairen’ moeten wij waarschijnlijk vroeger of later doorstaan, en hoe eerder het geschiedt, hoe spoediger het prestige van nationaliteit en christelijkheid, dat hun bij zoo velen invloed verschaft, zal geweken en het geloof aan het vermogen van het ‘Groenianisme’ om iets bruikbaars tot stand te brengen, zoowel als in Engeland dat aan het vermogen van het Derbyisme, voor altijd naar het gebied der ‘popular fallacies’ zal verwezen zijn. Dan eerst zal de tijd daar zijn, waarop ten onzent in alle rigtingen met vrucht aan den opbouw van het constitutionele stelsel zal kunnen gewerkt worden. Wij willen ons niet vermeten, omtrent den loop der zaken in dat geval voorspellingen te doen; slechts houden wij ons overtuigd, dat ‘de vrienden’ niet van hun geweten verkrijgen zouden, dezelfde bedenkelijke middelen te bezigen om zich in het bewind te handhaven, die zich de Derbyisten hebben veroorloofd, maar tevens dat daarom hun val slechts te spoediger hunne verheffing zou volgen. Men heeft gezegd, met het oog op de Derbyisten: ‘when competent men cannot be found to lead a party, it is a sign that the party itself has no business to exist.’ Wij gelooven haast dat men in Nederland, na de maatregelen ‘der vrienden’ aanschouwd te hebben, zeggen zou: dat men de bekwaamheid eeniger mannen in het redetwisten abusievelijk voor bekwaamheid om den staat te besturen had aangezien, en dat op den grondslag van eenige glibberige algemeenheden, geene politieke partij kan worden gevestigd, die door haar vermogen om iets tot stand te brengen, haar regt bewijst om te bestaan.

T.

Men las onlangs in de dagbladen: ‘In de laatste vergadering van de Akademie van Wetenschappen had een ongeval plaats, dat zeer ernstige gevolgen had kunnen hebben voor eene schilderij van van der Helst. Door het te stevig aanstoken van den kagchel door de aldaar vergaderde uitverkorenen der Nederlandsche Wetenschap, dreigde het *onderhavig* kunststuk den marteldood in de vlammen te sterven.’

Voor zoo verre ons bewust is, werd geen kreet van schrik of medegevoel, in welke kunstinstelling ook, vernomen, toonde niemand den diepen zin te vatten, die in het gebeurde lag.

De Nederlandsche Wetenschap toch bedreigt in haren Turkschen overmoed, in hare Vandalenwoede, de Nederlandsche Kunst.

O te wreed vermoord Koninklijk Nederlandsch Instituut, gij, die ruim veertig jaren waaktet over Letterkunde en Kunst, al deedt gij 't ook zwijgend, *comfortable* uitgestrekt in de mollige *voltaire* en, naar het Sybaritisch voorschrift, de ooren verstopt voor het gewoel van het plebs buiten den Tempel, dien gij u zelf hadt gebouwd; indien ge nog onder de levenden waart, voorwaar, het ware niet geschied, van der Helst hadde geen gevaar geloopen!

Het gebeurde heeft echter ook eene lichtzijde. Het toont, dat de Regering onzes lands, zoo niet voor de Kunst, dan toch voor de Wetenschap gunstiger gestemd is dan vroeger. Toen ontbraken op een zeker tijdstip de noodige penningen om de waggelende schoorsteenen van de vergaderzalen des Instituuts te doen herstellen en zag men met schrik - men begrijpe: het Koninklijk Nederlandsch Instituut! - een kenden strengen winter te gemoet; thans blijkt

ten minste dat dáarin voorzien is; ja zelfs, dat de Akademie van Wetenschappen de vrije beschikking heeft over de brandstof!!

X.

De Russische oorlogskorvet *Navarino*, kapitein *Istominé*, welke, zoo als wij hooren, bestemd was eene kruisvaart van *vier* jaren te ondernemen, doch al aanstonds bij den aanvang harer reize, in eene engelsche haven onderzocht en afgekeurd werd, en daarna den steven naar Vlissingen wendde, waar zij op nieuw onderzocht en op nieuw onbruikbaar verklaard is geworden, tenzij men zich eene reparatie wilde getroosten, welke zóóveel zou bedragen, dat men daarvoor eene nieuwe korvet kon bouwen; die *Navarino* heeft aanleiding gegeven tot demonstraties, welke we, voor 't minst genomen, in den tegenwoordigen tijd onvoorzigtig achten. - We gelooven gaarne, dat de beleefdheden, aan de officieren van het russisch oorlogsschip bewezen, en hunne bezoeken in 's Hage, geene officieële tint dragen, doch ze verkrijgen welligt eenige beteekenis onder de bestaande omstandigheden. - Dat onze marine, die van andere natiën hoffelijk ontvangt, wie, die 't laken zal? maar dat men daarmede zoo ver gaat, als thans heeft plaats gehad, en dat in een oogenblik van spanning en vermoedelijken strijd, waarbij wij vóór alles de strengste onzijdigheid moeten bewaren, komt ons ondoordacht voor; want we willen niet gelooven, dat het doordacht zij.

Zou de *Navarino* een type zijn der Russische oorlogsmarine? -

W.

In een onzer dagbladen vindt men de volgende advertentie:

‘Er wordt gevraagd een blanco crediet van eenige honderd millioenen voor den tijd van drie jaren. Zij, die hierop reflecteren, kunnen verzekerd zijn hun vertrouwen in de goede en solide handen te stellen van een bepreefd financier, die in 1844 zijne bewijzen van bekwaamheid heeft geleverd en de tegenwoordige operatie wenscht te verrigten bij wijze van *dessert* en als onherroepelijk laatste gastrol. - Tot geruststelling en meerderen waarborg voor het gegadigd publiek dient, dat de aanvrager een man is, die zijne grijze haren niet wenscht te bezoedelen en die door eene wijde klove gescheiden is van..... de constitutionele partij. - Men adresseere zich to 's Hage, adres V.H.; des noods ongefrankeerd.’

W.

Bibliographisch album.

Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk gezin. Uitgegeven door W. Moll, P.J. Veth en F.J. Domela Nieuwenhuis, Hoogleeraren te Amsterdam, onder medewerking van onderscheidene Nederlandsche Geleerden. Eerste Deel. A-H. Amsterdam, P.N. van Kampen, 1852.

Het verblijdt ons, de uitgave van dit met veel zorg bewerkt, van dit echt Hollandsch ‘Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk gezin,’ zoo ver gevorderd te zien, dat wij, zonder van voorbarigheid beschuldigd te kunnen worden, zijne verschijning kunnen toejuichen. Bedriegen wij ons niet, dan zal ieder, die het van nabij heeft leeren kennen, er groote waarde aan hechten. Het brengt hem, die den Bijbel met vrucht lezen wil, op de hoogte, welke hij zonder deze hulp, óf in het geheel niet, óf dikwijls met zeer veel moeite bereiken zou, en stelt hem in staat, om zich behoorlijk toegerust aan het onderzoek des Bijbels te zetten. ‘Vooral bestemd voor Bijbellezers, die bij de dagelijksche lectuur der H. Schriften, tot verstand van woorden en zaken, dikwerf eenige meerdere toelichting wenschen, dan de gewone hulpmiddelen hun bereiden, brengt dit Woordenboek hun een overvloed, door welken zij menige vraag beantwoord, menige moeijelijkheid uit den weg geruimd, menig raadsel opgelost, en zich zelven tot ijveriger voortgezet onderzoek opgewekt zullen vinden. Opdat het werk zou beantwoorden aan het doel, namen de geleerden, aan wier zorg en vlijt men dezen arbeid te danken heeft, zich voor, om doorgaans geene eigenlijk wetenschappelijke onderzoekingen mede te deelen, maar slechts de belangrijkste uitkomsten van zoo vele geleerde nasporingen, als tot en in onzen tijd met gelukkigen uitslag ondernomen werden.’ Aan de getrouwheid, waarmede zij dit voornemen ten uitvoer bragten, zijn wij dan nu reeds dit eerste Deel verschuldigd[1], door vorm en inhoud beiden de meest voldoende getuigenis afleggende,

1 Van het tweede deel zien bl. 1-336, tot het Art. *Kinderen*, het licht. Hierover later, als het in zijn geheel voor ons ligt.

dat zij, die zich tot deze taak vereenigden, zich met bekwaamheid en naauwgezetheid er van hebben gekweten. Hier is een schatkamer geopend, in welke men zich, daar alles behoorlijk geordend is, zeer gemakkelijk bewegen kan, en spoedig veel ontmoet tot verklaring van hetgeen men in de H. Schrift duister mogt vinden. ‘Ons Woordenboek zal echter geen uitlegkundig Woordenboek zijn,’ zeggen de geleerde uitgevers in hunne cenvoudige voorrede, geen uitlegkundig Woordenboek, ‘dat de verklaring van den ganschen inhoud der H. Schriften bedoelt. Het zal zich bepalen tot eene betrekkelijk volledige opgave van hetgeen behoort tot de Bijbelsche Geschiedenis en Levensbeschrijving, de Bijbelsche Aardrijkskunde, Natuurkunde en Natuurlijke Historie, de Bijbelsche Oudheden en de Inleiding op de verschillende boeken der Schrift, waarbij wij eene korte ontwikkeling wenschen te voegen van de hoofdbegrippen der Bijbelsche geloofsleer, zedeleer en menschkunde, benevens eene verklaring van de vreemde woorden, die in de Nederduitsche overzetting onvertaald bleven.’ De arbeid is ten gevolge van dit plan zoo verdeeld geworden, dat, in den regel, bijv. de artikelen uit de Bijbelsche Geschiedenis en Levensbeschrijving door Dr. A.H. Blom, den Hoogl. J. van Gilse, Dr. J.J. Prins, Dr. J.P. Stricker, den Hoogl. P.J. Veth, die uit de Bijbelsche Aardrijkskunde door Dr. G.H. van Senden[1], den Heer S.M. Cand. M.D. de Bruijn en Dr. Blom, die uit de Natuurkunde en Natuurlijke Historie door den Hoogl. Veth, die uit de Bijbelsche Oudheden door Dr. H.H. Kemink, den Hoogl. W. Moll, Dr. G.D.J. Schotel, den Hoogl. J.J.P. Valeton, den Hoogl. Veth, die uit de Geschiedenis en Oudheden der vreemde Volken, die met de Israëlieten in aanraking kwamen, door Dr. C. Leemans, Dr. Schotel, den Hoogl. Valeton, die uit de Inleiding op de verschillende boeken der H. Schrift en op de Apokrijphe boeken des O.T.[2], door den Hoogl. van Gilse, den Hoogl. A. Kuenen, den Hoogl. J.H. Scholten, den Hoogl. Veth, die uit de Bijbelsche Geloofs- en Zedeleer door den Hoogl. F.J. Domela Nieuwenhuis, die uit de Menschkunde door Dr. F.C. van den Ham, zijn bewerkt. Hebben zij zich voorgesteld, ‘bij de bearbeiding der artikelen, tot dit alles behoorende, zulke vormen in acht te nemen, als dienstbaar kunnen zijn, om het werk met nut en genoegen te doen gebruiken, door allen, die niet geheel verstoken zijn van de beschaving, welke men bij het lezende publiek onderstellen mag,’ zij zijn naar ons oordeel zeer gelukkig geslaagd in het ten uitvoer brengen van dit voornemen. Hoe vreemd het ook moge klinken, het is waar, dat men dit Woordenboek - wie leest anders

1 Na de voltooijing der beide eerste letters heeft deze geleerde, volgens een berigt op de Naamlijst der Medearbeiders geplaatst, wegens zijne reis naar Palestina zijne medewerking gestaakt, en zijn diep betreurd afsterven heeft hem verhinderd, de afgebroken taak later te hervatten.

2 Bij welke men dit Woordenboek ook kan gebruiken.

ooit een Woordenboek voor zijn genot? maar dat men dit Woordenboek - met genoegen, met geestelijk genot, leest, als men althans dorst naar kennis van de H. Schriften, en brandt van verlangen, om het schoonste, invloedrijkste en gezegendste van alle boeken goed te verstaan.

Om dit Woordenboek zoo te gebruiken, dat men niets van den rijken voorraad, dien het aanbiedt, ongebruikt laat, om te weten te komen wat men hier al zoo kan vinden, moet men zijne oogen eens laten gaan over de artikelen, die er in behandeld worden. Met betrekking tot de namen van personen, plaatsen, landen, volken, boeken, die in den Bijbel voorkomen, is dit natuurlijk minder noodig. Het geldt meer de artikelen, die betrekking hebben op zaken, over welke in de H. Schrift gesproken wordt. Al de artikelen van deze laatste soort hier te noemen, achten wij niet noodzakelijk; maar een gedeelte daarvan onder de aandacht onzer lezers te brengen, is toch zeker niet ongepast. Wij kiezen die van een drietal letters, zoo als zij zich aan ons voordoen, en zie, daar vinden wij:

Onder letter A: aalmoezen, aanbidden, aanroepen, aanspraakplaats, aap, aardbeving, aardbodem (aarde, aardrijk), aas, abba, adder, adem, afgezant (zie apostel), afgoderij, afgrond, afsnijden (zie ban), agaat, ajuin, akker (- werk), albast, algumminhout (zie almuggimhout), almuggimhout, aloë, alpha, alsem, altaar, amandel (- boom, - noten, -roede), ambtman (- lieden), amen, amethist, anker, antichrist, apocrijph, apostel, apotheker, appel (- boom), arend, ark van Noach (zie Noach), ark des verbonds, armen, armgesmijde (- ring, - versiersel), asch, avond (zie morgen), avondmaal, avondoffer (zie morgenoffer), avondwolf (zie wolf), azijn.

Onder lett. G: gaffel, gal (of galle, galle-water), galban, galg, galgal, gast (zie herberg), gebed (zie bidden), gebeente (zie been), gebergte (zie berg), geblaas, gebod, geboomte, gedachte, gedenkeedel, gedenkoffer, gedierte (zie dier), geessel (geesselen), geest des menschen), geest (van God, Heilige Geest), geit (geitenbok), gekkernij, geklank, gekrookt, geld, gelofte, geloof (gelooven, geloovigen), gelijkenissen, gemeenschap, gemeente, gemoed, gems, genade, geneesmeester (- kunst), geordineerd, geraakten, geregtigheid, gerigt (zie ook oordeel), gerst, geschenk, geschiedenis, geslacht (- register), gesnedene, gestalte, gesteente (zie edelgesteente), gesternte (zie ster), getal (tellen), getuige, gevangenis (Assyrische, Babylonische), gevangenis (kerker), gevogelte (zie dier en vogel), geweten, gewigt, gewormte (zie worm), gezalfde, gezang (zie lied en zingen), gezant, gezigt (visioen, profetisch-), gezweer (zie melaatschheid en zweer), gezwel, gier, gierst, gift (zie geschenk), glas, God, Godsdienst (godsdienstig), godvruchtig (godvruchtigheid), godzalig, gomer, gopherhout, gordel, gordijn, gort, goud, goudsmid, graan, graf (zie graven), grafdoeken, grafteeken, gramschap, granaatappel (- boom), gras, graven, graveren, groeten, guichelaar, gunstgenoot, gijzelaar.

Onder lett. H: haag (- eik), haak, haak (visch-, zie visch, visscher), haan (hen), haar, haarband, haard, haas, hagedis, hagel, hals, halsband (- sieraad), hamer, hand, handel (zie koophandel), handoplegging, handopsteking, handreiking, handschrift, handwerk, hanengekraai, hangen (zie dood), harnas (zie pantsier en wapenrusting), harp, hart, haven, havik, hazelaar, heelmeester (zie geneesmeester), Heer, heerlijkheden (zie heerschappij), heerlijkheid, heerschappij, heerse (zie gierst), heffe (zie wijn), heffen (heffing, hefoffer, hefschouder), heil en heiland, heilig (-en, -heid, -ing, -making), heiligdom, heilige (het, - der heiligen), heir (- leger, - scharen), hel (zie helle), held, helle, helm, hemel, hemelsblaauw, hemelsbrood (- koorn, zie man), hen (zie haan), heraut, herberg, herbergzaamheid, herder, herfst (zie jaar), hert (hinde), heup, heuvel, hin, hinde (zie hert), historie (zie geschiedenis), hoed, hoek (van het hoofd, den baard), hoeksteen, hoer (- eren, - erij), hof, hofmeester, hol (zie spelonk), hond (-skop, - enprijs), honger- (snood), honig (-koek, -raat, -zeem), honigdaauw, hoofd, hoofddeksel, hoofdman (- lieden), hoogepriester, hoogepriesters (tijdrekenkundige lijst van de), hoogte, hooi (zie gras), hoop, hoorn, hop, horzelen, hout, houweel, hoveling (kamerling), hovenier (zie hof), huid, huis, huisgezin (- vader, - vrouw), huisoverste, huisraad, hulledoek (zie hoed), hulzen, huren, hut (zie huis, tent, loofhutten), huurling, huwelijk, hyacinth, hyena, hysop.

Deze opgave is zeker niet vrij te pleiten van droog te zijn, maar zonder haar is het niet wel mogelijk, iemand eenige voorstelling te geven van den rijkdom der onderwerpen, welke hier behandeld worden. Moge overigens deze opgave droog zijn - een geraamte is zelden anders dan dor - het woordenboek zelf is noch dor, noch droog.

- En nu uwe aanmerkingen en bedenkingen - vraagt men waarschijnlijk.

Indien wij er hadden van groot gewigt, namelijk op den geheelen aanleg van het werk, op den heerschenden geest en toon, of met betrekking tot de methode der bearbeiding, wij zouden ze met bescheidenheid in het midden brengen. Dit is echter het geval niet. Dat wij ons niet altijd konden vereenigen met het resultaat, waartoe de onderscheidene medearbeiders gekomen zijn, zal niemand verwonderen. Daar liggen zes honderd negen en twintig bladzijden, gedrukt in twee kolommen, voor ons, dragende de slotsom van onderzoekingen met betrekking tot misschien meer dan tweemaal zooveel onderwerpen. Zijn wij hier of daar een ander gevoelen toegedaan, het zou nu ook niet genoeg zijn, dit te zeggen; wij behoorden dan ook de gronden op te geven, waarom wij meenden te moeten afwijken. Waartoe dit echter hier? De vraag is, of dit Bijbelsch Woordenboek, naar aanleg en methode, naar vorm en inhoud, geschikt is voor het doel, dat men zich bij de bearbeiding heeft voorgesteld.

Wij aarzelen geen oogenblik, als men het ons vraagt, te antwoorden: ja.

Meer nog. Wij noemen het onmisbaar voor ieder, wien het om grondige Bijbelkennis is te doen, en wien niet al de kennis ter dienste staat, over welke de geleerden, uit wier handen wij dit Woordenboek ontvingen, beschikken kunnen. In de voorrede wordt gezegd, dat het ‘den beoefenaren der Godgeleerdheid en den Predikers des Evangelies niet onnuttig zal zijn.’ Neen, voorwaar, 't zal hun geen schade aanbrengen. Dat ieder het zooveel mogelijk met oordeel gebruiken moet, ligt in den aard der zaak, en wordt ook door de schrijvers gewenscht. Zij hebben, door hun naamletter onder hunne artikelen te plaatsen, zich niet alleen aansprakelijk gesteld voor het door hen geschrevene, maar ook een wenk gegeven, dat aan het geschrevene niet meer gezag moet worden toegekend, dan aan den naam van hem, door wien het artikel bewerkt is.

Een paar vragen zal men ons nu wel niet ten kwade duiden.

In het artikel ‘duisternis’ lezen wij aan het einde: ‘Elders is duisternis het beeld van onwetendheid, van nood en ellende, van dood en toekomende straffen, welk alles geene nadere opheldering behoeft.’ Wij vragen, of iemand, die gaarne eenige verklaring had van de uitdrukking ‘buitenste duisternis,’ bevredigd zou zijn door die verzekering. Gelukkig voor het Bijbelsch Woordenboek, dat de schrijver van het artikel ‘duisternis’ niet gewoon is, zich van zijne taak af te maken met de gedachte: hier is licht genoeg! In een Woordenboek als dit liever te veel dan te weinig; eene stelling, die ons dan ook volkomen vrede doet hebben met hetgeen een ander geleerde ons in het artikel ‘graven’ bijv. aangaande het heilige graf mededeelt. Zij, die dit Woordenboek gebruiken, mogen er wel op bedacht zijn, dat zij niet alleen zoeken naar hetgeen zij er in verwachten kunnen, maar ook opsporen wat naar aanleiding van het een of ander woord, zonder dat het streng genomen behoefde gezegd te worden, daar medegedeeld is.

In het artikel ‘berouw’ lezen wij: ‘spijt over het gedane, zoodat men vurig wenscht het niet gedaan te hebben, is op verschillende plaatsen des O.T. bij vermenschelijking aan God toegekend, en moet oneigenlijk opgevat worden, gelijk ook Hebr. VII: 21; want God zelf is onveranderlijk en altijd liefde.’ In het midden latende, of de verklaring van berouw hier juist is, vragen wij in den naam van ‘het Christelijk gezin,’ wat het dan eigenlijk beteekent, als God gezegd wordt berouw over iets te hebben. Moet het oneigenlijk worden opgevat, hóe dan? Eene oneigenlijke beteekenis is toch ook eene beteekenis. De geleerde, aan wien de rubriek is toevertrouwd, tot welke dit artikel behoort, was er zeker op voorbereid, dat men zich vooral bij het door hem bewerkte gedeelte van het Bijbelsch Woordenboek dikwijls tot vragen opgewekt zou gevoelen. Artikelen schrijven over

de hoofdbegrippen der Bijbelsche geloofs- en zedeleer! Nu, al zouden wij ons hier en daar anders uitgedrukt hebben, wij gelooven geenszins dat wij de taak, door hem op de schouders genomen, in allen deele beter zouden hebben vervuld. Zijne artikelen schijnen ons toe, hoogstbelangrijke bijdragen voor eene zuiver-bijbelsche theologie te bevatten.

Voor dezen keer nu genoeg. Over het tweede deel, bij leven en welzijn, later. Omdat het nog niet te laat is, geven wij in bedenking, of het niet goed zou zijn, aan het einde van het derde nog eenige artikelen te geven ook over die personen uit de Geschiedenis des Joodschen volks vóór Jeruzalems verwoesting door de Romeinen, wier namen bij Flavius Josephus voorkomen, zonder dat zij in de Apokryphen des O.T. gevonden worden. Het is waar, in een 'Bijbelsch' Woordenboek kunnen zij niet *geëischt* worden. Maar of zij *gemist* kunnen worden, als men de namen, die in de Apokryphen des O.V. voorkomen[1], opneemt? Nu vindt men hier bijv. over Heliodorus een artikel, maar niet over Alexander Janneüs, niet over Alexandra, niet over Antipater, niet over Aristobulus, den zoon van Johannes Hyrkanus, benevens zijne latere naamgenooten, ofschoon deze voor de Joodsche Geschiedenis belangrijker dan Heliodorus en andere in de boeken der Makkabeën genoemde personen zijn. Wij herhalen, geëischt kan zulk eene reeks van artikelen niet worden - en misschien is het reeds voldoende, als in het Register, dat wij aan het einde te gemoet zien, verwezen wordt bijv. naar den inhoud van het artikel: 'Hoogepriesters' en soortgelijke. Hoogstwelkom zal ook een register zijn op de plaatsen der Schrift, waar een of ander woord, of de eene of andere uitdrukking is opgehelderd of toegelicht. Anders mogt men bijv. het artikel 'beter' eens over het hoofd zien, waar niet iedereen eene exegese van Hebr. XII: 24, veel minder een artikel bepaald ter wille van die plaats, zoeken zou.

Hartelijk wenschen wij, dat zij, die nu aan de voltooijing van dit Woordenboek arbeiden, het eens in zijn geheel voor zich mogen zien, en dat God hun daartoe de noodige kracht en opgewektheid blijve geven en doe behouden. Moge het geheel eens zoo bewerkt zijn, dat men er te regt van zeggen kan: ziedaar een boek, dat men van a-z met het grootste genoegen leest.

Overigens behoeft niemand ons op ons woord te gelooven, als wij zeggen, dat dit Bijbelsch Woordenboek in een fatsoenlijk, beschaafd, Christelijk gezin regt op zijne plaats is. Men verschaffe het zich en onderzoeke zelf, of wij ons bedrogen hebben.

Februarij 1854.

J.I. DOEDES.

1 Wat heeft Eleazar, de zoon van Mattathias, wat Eleazar, de martelaar, 2 Makk. 6: 18, bedreven, dat zij niet in het artikel van hun naam zijn opgenomen?

Egmond. Treurspel van Goethe. Vertaald door J.A. van Eeden. Haarlem, A.C. Kruseman. 1853.

Menigmaal heb ik mij over het martelaarsgeduld van ons lezend publiek verwonderd. Het leest niet alleen alles, wat hem aangeboden wordt, lijdzaam en gedwee, maar er is naauwelijks iets zoo slechts te verzinnen, of men heeft daarvoor in al te grooten eerbied voor hen, die schrijven, nog een woord van lof en erkentelijkheid over. Men hoore slechts oordeelvellingen van het gros dergenen, waaruit het lezend publiek eigenlijk bestaat, of men leze de boekbeoordeelingen in sommige onzer zoogenaamde recenserende tijdschriften - er is bijna geen boek, dat niet, al wordt het dan ook niet luidkeels geprezen, ten minste door den beoordeelaar in een of ander opzigt *verdienstelijk* genoemd wordt. Dat woord is doodelijk voor alle echte kritiek, die niet in de zwakheid en de vooroordeelen van het publiek deelen, wier doel veeleer wezen moet, de opinie van dat publiek voor te lichten, te prijzen wat prijzenswaardig, en *saas phrase* te veroordeelen, wat slecht is. Hoe menigmaal heb ik mij geërgerd over dat woord verdienstelijk. Wanneer op een concert een dilettant op hartverscheurende wijze een concert van Vieuxtemps met zijn strijkstok doodgehakt heeft, dan vindt men, dat hij wel niet uitmuntend, maar voor een liefhebber toch nog al *verdienstelijk* gespeeld heeft. Als een akteur, die van het verheven doel en de eigenaardige moeijelijkheden zijner kunst zelfs geen flaauw denkbeeld heeft, in Amsterdamsche achterbuurtentaal raast en tiert en loeit, dan oordeelt het publiek, dat hij juist geen Snoek, maar toch *geen onverdienstelijk* (dat is nog eene fijne nuance van verdienstelijk) akteur is. Een der Haagsche puikdichters verrijkt al sedert jaren de nederlandsche litteratuur met berijmde anecdotes. Het publiek ziet koelbloedig toe, hoe hij zich wringt en draait en pijnigt, om geestig te zijn. Zonder mededoogen leest het de elegante boekjes, en berokkent door zijn bijval aan den *verdienstelijken* poeta parturiens nieuwe kwellingen. Een Amsterdamsch dramatisch dichter flanst uit tien nieuwerwetsche Fransche spektakelstukken een elfde Hollandsche zamen. Het stuk wemelt van ongerijmdheden, van verkeerd pathos, ‘wo das Hohle mit dem Leeren sich so angenehm verbindet,’ van uitdrukkingen, die elk beschaafd oor moesten kwetsen en beleedigen. Men vindt het een *ver-*

dienstelijk gewrocht van een jeugdig dichter, noemt het een oorspronkelijk drama, en de dankbare impressario geeft aan den nieuwen Racine, ten blijke van *zijne* goedkeuring, een gouden horologie ten geschenke. Ik zou niet wenschen, dat men mijne woorden verkeerd uitlegde. Ik heb er hoegenaamd niets tegen, dat iemand voor zijn genoegen viool speelt, of verzen, ja zelfs, wanneer de geest getuigt, drama's maakt. Het zijn zeer achtenswaardige liefhebberijen, stellig even onschuldig, ja zelfs nog onschuldiger, dan biljarten of paardrijden. Wanneer iemand zijne snipperuren er aan besteedt, om ten gerieve van zijn gezin en zijne vrienden versjes te maken, wanneer het zijn zelfgevoel kan streelen, om die in een der talrijke letterkundige genootschappen, die kweekscholen van dilettantisme en middelmatigheid, voor te lezen, ik heb er niets tegen, evenmin, als wanneer een veelbelovend jeugdig toonkunstenaar zijne ouders de overtuiging tracht te geven, dat het geld, door hen aan muzijklessen besteed, vruchten gedragen heeft, of wanneer een jonge Raphaël zijn vader op diens verjaardag met eene door hem zelven vervaardigde schets verrast. De kritiek heeft geen regt, het private leven binnen te dringen. Maar op haar rust de heilige verpligting, om alles, wat zich op het gebied der litteratuur aan het licht der openbaarheid waagt, streng en onpartijdig na te gaan. Tot een dergelijk onderzoek is iedereen geroepen en geregtigd, wiens geest daartoe genoegzaam ontwikkeld is, en die zich tot heilige wet gesteld heeft, wanneer hij zijn oordeel in het openbaar uitspreekt, dat steeds naar innige overtuiging te doen. Maar laat hem dan ook vrij zijne stem verheffen, laat hem het regt, om het zwarte zwart te noemen, en dwing hem niet, om beleefdheidshalve de waarheid te verkrachten, en eene aan den goeden smaak gevaarlijke toegevendheid te helpen bevorderen. Een oud Duitsch dichter zegt:

> Wer lobt des Snecken Springen,
> Und des Ochsen singen,
> Der kam nie, wo der Leebart sprang
> Und die Nachtegal sang.

Het is zoover gekomen, dat schrijvers het kwalijk nemen, wanneer men hunne boeken niet in alle opzigten goedkeurt. Want omdat zij meer geprezen worden, dan zij verdienen, meenen zij nog meer lof verdiend te hebben, dan hun toegekend wordt. Wie zich voor verongelijkt houdt, heeft stellig het regt, tegen eene kritiek op te komen, maar het is ten eenenmale doelloos, zulk een' strijd verder voort te zetten. ‘Gegen Recensionen’, zegt Jean Paul, ‘lässt sich nie etwas machen, ausgenommen Antikritiken, die aber in's Unendliche gehen..... es tritt der alte Cyklus von Incken und Kratzen und Kratzen und Incken ein.’

Toen ik voor het eerst eene vertaling van Goethe's ‘Egmond’ aangekondigd zag, werd ik daardoor aangenaam verrast. Over het algemeen toch heb ik gevonden, dat men in Nederland Schiller beter kent, en stellig alleen daarom ook meer bemint en acht, dan Goethe. En toch zijn Goethe's werken, zijne dichterlijke evenzeer als zijne prozaïsche, voor den denkenden lezer eene schier onuitputtelijke bron van genot en leering. Lees zijne harmonische Liederen, onwillekeurig voelt gij u medegesleept, en gij moet den dichter volgen overal heen, waarheen hij u voert. Nog bedwelmd als het ware van al het schoone, dat hij u heeft doen aanschouwen, van de heerlijke geuren, die hij u heeft doen inademen, neemt gij afscheid van den dichter, en de wijsgeer reikt u de hand, om u uit het rijk der phantasie in het werkelijk leven terug te brengen; aandachtig luistert gij naar de echte levenswijsheid, die in honigzoete taal van zijne lippen vloeit; gij bewondert hem, maar begrijpt hem tevens volkomen, wanneer hij verbindt, hetgeen u vroeger scheen gescheiden te zijn, wanneer hij orde en geregelde opvolging in denkbeelden brengt, die gij nooit in betrekking tot elkander beschouwd hadt. Geene spheer van het leven is hem onbekend. Hij leest in het hart van den magtige en den zwakke, van den reine en den verworpene. Hij heeft al de diepten van het menschelijk gemoed gepeild, hij kent al de geheime drijfveeren, die den mensch doen handelen en dulden, van het geheime zuchten der miskende liefde, tot het verderfelijk kruipen van den in het donker schuilenden haat. In zijn ‘Faust’, een werk, dat alleen in staat zou zijn, aan Goethe's naam de onsterfelijkheid, en aan de Duitsche litteratuur de onvergankelijkheid te verzekeren, ziet gij als in een tooverspiegel geheel het leven van den mensch afgemaald, en leert den eeuwigen strijd kennen, die in zijn binnenste gevoerd wordt. Daar is iedere regel goud, dat is geen a priori geconstrueerd wijsgeerig stelsel; het is de echte wijsheid van het leven, uit het leven geput en van toepassing op het leven. Daarbij eene taal, die met de gedachte als het ware speelt, zoo zoetvloeijend, zoo onovertreffelijk juist en gepast en schoon. Bijna niet minder heerlijk is ‘Egmond’, een drama, niet geperst in het dwangbuis der drie zoogenaamde Aristotelische eenheden, waarvan Lessing's Hamburgische Dramaturgie het Duitsche tooneel voor goed ontslagen heeft, en geen eigenlijk tooneelstuk. De strijd voor de vrijheid, staatkundige en godsdienstige vrijheid, wordt voor onze oogen gevoerd. Wij hooren de klagten van het verdrukte volk en beamen hare regtvaardigheid; maar de dichter leidt ons ook het kabinet der heerschers binnen, en doet ons gevoelen, dat hun belang en de zorg voor hun zelfbehoud menigen maatregel zoo al niet wettigt, dan toch verontschuldigt, dien men gewoon is onbepaald af te keuren. Tusschen beide partijen, tot het volk behoorende met zijn hart, door zijne geboorte en zijne ridderlijke deugden geregtigd tot eene der eerste plaatsen

na den heerscher, verrijst de heldengestalte van Egmond. Zijne liefde voor Clara doet zijn edel, grootmoedig, ridderlijk karakter nog zoo veel te meer uitkomen. Wij volgen dan ook de ontwikkeling van zijn karakter en zijn lot met zoo warme belangstelling, wij zijn dermate geboeid, dat het volkomen lyrische slot der tragedie ons in het allerminst niet hindert; wij deelen zoo zeer in de edele geestdrift van den held, en rigten ons oog zoo uitsluitend op hem, dat wij vergeten, naar den uitslag van den strijd ten opzigte van het volk, van Alba en van Oranje te vragen.

Geen wonder dus, dat ik het sierlijke, keurig gedrukte boekje, toen het mij door de Redaktie van dit Tijdschrift ter beoordeeling was gezonden, met een gunstig vooroordeel in de hand nam. Maar naauwelijks had ik vier pagina's gelezen, of ik wierp het vol verontwaardiging op mijne schrijftafel neder, en heb met moeite van mij kunnen verkrijgen, om het op nieuw voor den dag te halen en aan die voor mij zoo vereerende uitnoodiging te voldoen. Wie de briefwisseling van Schiller en Goethe gelezen, en daarin gezien heeft, met welke angstvallige naauwgezetheid die onsterfelijke mannen aan hunne meesterstukken werkten, wat heilige eerbied zij voor de kunst koesterden, welk verheven denkbeeld zij van de roeping des kunstenaars hadden, die moet, wanneer hij die vertaling leest, in mijne verontwaardiging over eene zoo roekelooze verknoeijing van een der gewrochten van den grooten dichter deelen. De vertaler weet niet, wat het wil zeggen, een boek van Goethe te vertalen. Toen Schlegel en Tieck, twee der Koryphaeën der Duitsche litteratuur, Shakespeare in het Duitsch overbragten, hadden zij vooraf aan het bestuderen van dien dichter, van zijn tijd en van zijne tijdgenooten lange jaren besteed. Niets was aan hunne aandacht ontgaan, en toch boden zij schroomvallig aan hunne landgenooten hun arbeid aan; want zij hadden ontzag voor den naam van den grooten Brit, zij hadden ontzag voor hunne landgenooten, zij stelden prijs op hun eigen goeden naam. Johann Heinrich Voss, even groot geleerde, als beminnelijk dichter, heeft aan de vertaling van Homerus zijn halve leven besteed. Ook in Nederland zou ik mannen kunnen noemen, die met der daad getoond hebben, hoe zeer zij beseffen, welke verpligtingen op den vertaler van dichtwerken rusten; hunne namen zijn trouwens aan iedereen bekend en zij zijn boven mijn lof verheven. Wie wetenschappelijke werken vertaalt, die duiden wij het zoo zeer niet ten kwade, wanneer hij minder keurig en naauwkeurig vertaalt, als slechts niets van den inhoud van het vertaalde werk voor ons verloren gaat; maar wie een gewrocht der vrij scheppende phantasie in eene vreemde taal overbrengt, die moet niet slechts met platte woorden ten naaste bij hetzelfde zeggen, wat in het oorspronkelijke staat; hij moet den meesterlijken vorm en de uiterlijke schoonheid van zijn voorbeeld trachten te evenaren; hij moet er voor zorgen, dat de op vreemden bodem

overgebragte vrucht in haar nieuw vaderland niets van haar geur en hare schoonheid verlieze. De Heer J.A. van Eeden toont in zijne vertaling van Egmond alles te missen, wat noodzakelijk vereischte is, om Goethe goed te vertalen. Hij kent in de eerste plaats geen Duitsch, en vervalt tot de allerbespottelijkste fouten, die enkel een gevolg zijner onkunde zijn. Hij tracht Goethe's losse, ongedwongene, natuurlijke taal hier en daar na te bootsen, maar hij kent de grens niet, die de taal van het volk van gemeene taal scheidt. Somtijds slaat hij geheele zinnen, geheele passages over. Het gaat hem als de vos in het oude Westphaalsche spreekwoord: ‘Se is mi te krumm, sach de foss, da sat de Kate met'ner Wuorst omme bome,’ of wil hij daarmede welligt te kennen geven, dat hij, de Heer van Eeden, Goethe's redeneringen wel voor wat langdradig en wijdloopig houdt? De vertaler heeft met eene niet genoeg te laken ligtzinnigheid en onbegonnenheid eene taak op zich genomen, die geheel andere krachten vereischt, dan waarop hij zich beroemen kan. Hij heeft de vertaling zonder voorrede uitgegeven. De beoordeeling mag dus haar standpunt zelve kiezen. Ik kan die vertaling slechts als eene oefening in het vertalen beschouwen. De Heer van Eeden dacht misschien: *bonus vir semper tiro*. Die spreuk is in zekeren zin zeer waar en juist. Maar niemand heeft het regt, anderen op zijne tirocinia te vergasten. Ik zal een aantal fouten uit de vertaling van het eerste bedrijf opsommen; met de aanwijzing van alle misslagen zou ik een half nommer van de Gids kunnen vullen.

Vooraf ga eene reeks van barbarismen, die de grofste onkunde van de Duitsche taal verraden, en waarvan ieder op zich zelf genomen voldoende zou zijn, om den vertaler voor altijd het *manum de tabula* toe te roepen. Buijk, een soldaat van Egmond, beschrijft (1ste Bedr. 1ste Toon.) den slag bij Grevelingen. Op het beslissend oogenblik komt de Engelsche vloot te hulp. ‘Auf einmal kam's, wie vom Himmel herunter, von der Mündung des Flusses.’ De Heer v.E. vertaalt (p. 8): ‘Op eens klonk het, als kwam het van den hemel tot langs den oever.’ Inderdaad, eene vreemdsoortige plaatsbepaling, een geluid, dat *van* den hemel tot *langs* den oever komt. In het zelfde tooneel geeft *Jetter*, een Brusselsch burger, zijn afkeer van den oorlog te kennen: ‘Und doch’ zegt hij: hör' ich noch lieber ‘von Soldaten, als ich sie sehe. *Buijk*. Dass sollte ich übel nehmen. *Jetter*. Auf euch ist's nicht gesagt, Landsmann! Wie wir die Spanische Besätzung los waren, holten wir wieder Athem.’ *Soest* (een tweede Brusselsch burger). ‘Gelt, die lagen Dir am schwersten auf? *Jetter*. Verir er sich! *Soest*. Die hatten scharfe Einquartierung bei Dir. *Jetter*. Halt Dein Maul! *Soest*. Sie hassen ihn vertrieben aus der Küche, dem Keller, der Stube, dem Bette.’

Er behoort, dunkt mij, niet bijzonder veel bedrevenheid in de Duitsche taal noch overgroote scherpzinnigheid toe, om dat te be-

grijpen. De Heer v.E. vat er evenwel geen woord van, zoo als uit de volgende vertaling (p. 11) blijkt: ‘- kortom, ik hoor liever van soldaten dan dat ik ze zie. B. Dat *neem ik u hoogstens kwalijk*. J. Ik zeg het niet op u, landsman! Ik meen, *dat wij eerst regt zouden leven, als we de Spaansche bezetting kwijt waren*. S. *Het geld, dat het je kost, het geld, vriend! dat weegt het zwaarst*. J. *Abuis, daar wringt hem de schoen niet*. S. *En dan die dagelijksche inkwartiering, wat belief je, enz. enz*. Onze vertolker van Goethe heeft zich met het woort *gelt* op de allerjammerlijkste wijze vergist, en het met *geld* verwart. Daarop draaft hij nu door, en lapt zoo, na reeds in de voorafgaande zinnen erbarmelijke fouten te hebben gemaakt, daar hij toch iets zeggen moet, den “blühensten Unsinn” bij elkaar. In het tweede tooneel vertaalt hij (p. 12) de woorden van Margaretha van Parma. “Denn, ist es zu läugnen, der Uebermuth der fremden Lehrer hat sich täglich erhöht; sie haben unser Heiligthum gelästert, die stumpfen Sinne des Pöbels zerrüttet, und den Swindelgeist unter sie gebannt. Unreine Geister haben sich unter die Anführer gemischt, und schreckliche Thaten sind geschehen, die zu denken schauderhaft ist,” aldus: Te ontkennen is het niet, de vreemde predikers winnen dagelijks meer veld; zij *lasteren onze heiligste zaak, onze godsdienst;* ze maken het volk *oproerig en ongehoorzaam*. Onder die oproerigen mengen zich dan nog *personen van een gansch anderen stempel, die veel verder zien dan het gemeen*, en nu zijn er dingen gebeurd, *te schandelijk, te erg, om te verzwijgen*.’ Ja, inderdaad te erg, om er bij te zwijgen. Een paar regels verder laat Goethe de regentes eene schoone gedachte in de volgende schoone bewoordingen uiten: ‘O, was sind wir Grossen auf der Woge der Menschheit? Wir glauben sie zu beherschen, und sie treibt uns auf und wieder, hin und her.’ De schrandere vertaler laat weg, waardoor die plaats eigenlijk zoo schoon wordt, het heerlijke beeld, en vertaalt als volgt: ‘Helaas, wat zijn de grooten op deze aarde niet magteloos en afhankelijk! Wij gelooven dikwijls de wereld te regeren - zij is het, die ons verheft en vernedert, of ons heren derwaarts medesleept.’ Ik zou die manoeuvre wel eens willen zien, eene wereld, die de grooten verheft en vernedert, of ze opneemt, en nu hier-, dan daarheen sleept en slingert. Margaretha klaagt in een onderhoud met Machiavelli bitter over Egmond: ‘Sein Gewissen’ zegt zij, ‘had cinen gefälligen Spiegel. Sein Betragen ist oft beleidigend. Er sieht oft aus, als wenn er in der völligen Ueberzeugung lebe, er sei Herr und wolle es nur aus Gefälligkeit nicht fühlen lassen, wolle uns so gerade nicht zum Lende hinausjagen; es werde sich schon geben.’ Onze man vertaalt (p. 17): ‘Zijn geweten *heeft iets van eene behagelijke en verleidelijke spiegel*. Zijne handelwijs is dikwijls beleedigend. Hij heeft soms het voorkomen, alsof hij waande Heer en Voogd te zijn, *maar dan is hij te be-*

schaafd, om het duidelijk te doen gevoelen, dat hij ons eigenlijk het land wil uitjagen. *Maar dat volgt van zelve*.' Een geweten, dat iets van een spiegel heeft! En dan die vreemde redenering: hij heeft het voorkomen, alsof hij waande voogd en heer te zijn, is echter te beleefd, om het ons te laten merken. Maar hoe weet zij het dan? Te Bonn plagten wij zoo iets '*Bierlogik*' te noemen! En dan die onbetaalbare laatste phrase: *Maar dat volgt van zelve*. Als Goethe dat had moeten beleven, dat men zijne denkbeelden zoo verknoeid en verdraaid had, hij zou - maar neen, hij zou waarschijnlijk hetzelfde gedaan hebben, als de goedhartige oude professor, van wien hij in een zijner werken gewaagt (*Ethisches*, dritte Abtheilung). Deze had een' student geëxamineerd, wiens weten in hooge mate stukwerk was, dien hij echter toch met de woorden: '*etiam nihil didicisti*' het gewenschte getuigschrift gaf.

In het derde tooneel leidt de dichter ons de woning van Clara binnen. Uit een gesprek tusschen haar en hare moeder leeren wij de geschiedenis dier familie kennen, wij hooren van Brackenburg's standvastige liefde voor Clara en de omwenteling, die Egmond's verschijnen in het hart van het meisje heeft doen geboren worden. Zij kan nogtans niet onvriendelijk tegen Brackenburg zijn, en deze beschouwt ieder hartelijk woord, ieder vriendelijken blik van Clara als een bewijs, dat hij haar toch nog niet onverschillig is. Op meesterlijke wijze zijn de drie karakters geschetst: van de door Egmonds gunst verheerlijkte, maar toch te zeer door vooroordeelen bevangene moeder, dan dat zij niet soms iets ongeoorloofds in zijn omgang met Clara zou zien; van Clara, die Egmond bemint met de gansche kracht harer ziel, en hem vereert als een God, ver boven haar en boven alle andere menschen verheven; van Brackenburg eindelijk, die de verandering in Clara's gedrag wel bespeurt, maar te zwak en te laf is, om een krachtig besluit te nemen. In de vertaling van dit tooneel komen dingen voor, die ten duidelijkste bewijzen, dat de vertaler de karakters, zoo als ik ze met losse trekken geschetst heb, volstrekt niet begrepen heeft. Zoo laat hij Clara op pag. 20 van Brackenburg zeggen: '*Ik zou hem gaarne hebben*, en mag hem in de ziel wel lijden. *Ja, ik zou met hem kunnen trouwen, maar eigenlijk verliefd zijn, hem beminnen, dat kan ik niet*.' Het eerste gedeelte van die periode is in het geheel niet te begrijpen, tenzij men veronderstelle, dat de vertaler het woord *hebben* in den praegnanten keukenmeidenstijl gebruikt heeft. En hoe is het mogelijk, dat Clara, met hare hartstogtelijke liefde voor Egmond, de woorden: *ik zou met hem kunnen trouwen* over de lippen zou kunnen brengen. Zij zou reeds de mogelijkheid, om zoo iets ook maar te denken, als verraad en zonde beschouwd hebben. Goethe wist dat trouwens ook zeer goed. Hij laat haar den vroegeren tijd herdenken, en dan is hetgeen zij zegt zeer natuurlijk: 'Ich *hatte* ihn gern, und will ihm

noch in der Seele wohl. Ich *hätte* ihn heirathen können, und glaube, ich war nie in ihn verliebt.' De vertaler is tot die fouten klaarblijkelijk vervallen, alleen omdat hij het werkwoord *haben* niet vervoegen kan. In het begin van dit derde tooneel staat, wanneer de moeder voor het eerst spreekt, in het Duitsch: 'Die Mutter (im Sessel *strickend*).' In de vertaling luidt dit (pag. 18): 'de moeder (*op haar stoel zich verheffende*).' De vertaler heeft niet geweten, wat *stricken* is, en oordeelde het stellig de moeite niet waardig, om de dictionnaire te raadplegen. Wij hebben daaraan het koddige scholion te danken, dat de goede vrouw, die met hare dochter over de meest onverschillige dingen praat, van haar stoel oprijst, als of zij eene volksvergadering moest openen en besturen. Nog naïver is hetgeen op pag 21 staat. Clara wenscht in hare grenzenlooze liefde voor Egmond een schildknaap te zijn, dan zou zij hem tot in den slag toe kunnen volgen. Hare moeder verwijt haar hare ligtzinnigheid met de woorden: 'Du warst immer so ein Springinsfeld; als ein kleines Kind schon bald toll, bald nachdenklich.' Daarna plotseling met hare gedachten op iets anders overspringende, vraagt zij: '*ziehst du dich nicht ein wenig anders an?*' natuurlijk omdat zij Egmond wachtende was. Clara antwoordt: 'Vielleicht, wenn ich lange Weile habe.' Ik wil er niet eens van spreken, dat reeds in de eerste woorden van Clara de vertaler de bedoeling van den dichter niet gevat heeft, wanneer hij vertaalt: '*was ik een page* ("wäre ich nur ein Bube"), zou ik met hem gaan;' want dat is bij hetgeen hem een paar regels verder overkomen is, nog maar eene kleinigheid. Hij vertaalt; 'Altijd waart gij van kindsbeen af zoo dol, zoo onberaden, en dan weer zoo droefgeestig,' en dan, als vertolking der Duitsche woorden: '*ziehst du dich nicht ein wenig anders an: Zull gij dan nooit veranderen?*' De vert. begreep van de Duitsche zin alleen het woord *anders*, en heeft daaruit al dat fraais gefabriceerd. Maar zijn hoofd moet al heel vreemd georganiseerd zijn, wanneer hij vat, hoe op die vraag iemand anders dan een krankzinnige antwoorden kan: 'Mogelijk, moeder, als ik mij ga vervelen.' Ik ben nog niet ten einde. Aan Clara wordt, ten blijke van hare ligtzinnigheid, door hare moeder herinnerd, hoe zij eens, toen zij bij eene vriendin eene plaat zag, waarop Egmond in den slag bij Grevelingen afgebeeld was, op het oogenblik, dat hem een paard onder 't lijf werd doodgeschoten, het geheim harer liefde door den luiden uitroep, dien de ontsteltenis haar afperste, bijna verraden had. Zij verontschuldigt zich met te zeggen: 'Hätte ich nicht schreien sollen!' De Heer van Eeden, die wel het Hollandsche, maar niet het Duitsche woord *schreien* kent, vertaalt: 'Had ik niet moeten *weenen?*' De heerlijke monoloog van Brackenburg, die dit tooneel en daarmede het eerste bedrijf sluit, is vreeselijk gehavend. De gedeelten, die voor den vertaler te moeijelijk waren, heeft hij naar *brevi mann* over-

geslagen, en hetgeen hij zich verbeeldde te begrijpen, is vol fouten. ‘Jetzt schleppe ich mich an den Augen eines Mädchens so hin,’ luidt bij hem (pag. 23): ‘nu zie ik laf een meisje naar de oogen.’ ‘Und ich stube unter dem Getümmel nur ab’ vertaalt hij: ‘en ik sterf *onder een geheim en vreeselijk lijden*.’ Het woord *Getümmel* is ook niet allemans gading. ‘Da schien sie sich zu erweichen’ beteekent volgens hem: ‘zij scheen mij te ontwijken.’ Men kan nagaan, wat vreemdsoortige logica door dergelijke vertalingen in de redenering van Brackenburg moet gebragt worden. In het begin van het tweede bedrijf vertaalt een Brusselsch burger uit de 16de eeuw: ‘reeds voor acht dagen zei ik het op de *klub*.’ Waarschijnlijk was hij daarheen gegaan, om de Times te lezen en een partijtje Whist te spelen. Bij Goethe staat: ‘Noch vor acht Tagen auf der *Zunft* sagte ich.’

En nu vraag ik, of er geen' moed toe behoort, om zoo iets te laten drukken, en of het mogelijk is, kalm te blijven, wanneer men het leest. Ik heb, behalve de reeds opgesomde, in het eerste bedrijf nog meer dan honderd fouten en onjuistheden aangeteekend, maar het is onnoodig, het vonnis over de vertaling nog breedvoeriger toe te lichten. Van den Heer van Eeden neem ik afscheid met den raad, dien ik hem, hoewel ongevraagd, in zijn eigen belang en in het onze meen verschuldigd te zijn, eerst nog wat thema's uit Meidinger of Hamelberg te vertalen, voor dat hij zijne handen op nieuw aan Goethe slaat.

Brielle, 15 Febr. 1854.
E. MEHLER.

Lavater's gedachten over Jezus Christus in zijn verzoenend lijden en sterven en zijne voortdurende betrekking tot de zijnen; alsmede over den staat der afgescheidene zielen na den dood, en de waarde van het Evangelie. Te Leiden, bij D. Noothoven van Goor.

Wie kent niet den beroemden physiognomist van het laatst der vorige eeuw, J. Kasp. Lavater, een man, gevierd misschien als weinige anderen, die in zijne schriften eene zonderlinge mengeling ons aanbiedt van heldere inzigten, stoute grepen en fantastische droombeelden, van vast geloof ter ééner en eene nu eens rationalistische, dan weder mystieke tendenz ter anderer zijde? Moeten wij van Lavaters droomerijen, zoowel op het gebied van physiognomie, als op dat van de christelijke waarheid, waarvan vooral zijne ‘Aussichten in die Ewigkeit’ ten voorbeelde strekken, zeggen, dat zij op de weegschalen der gezonde en bedaarde wetenschap gewogen en te ligt bevonden zijn, jammer is het toch, dat met het vele onhoudbare ook zoo menige heldere gedachte en diepe blik in de waarheden des christendoms gevaar loopt der vergetelheid prijs gegeven te worden; en zeer prijzen wij de proeve, om Lavaters gedachten over zoo gewigtige onderwerpen, door nieuwe uitgave, der vergetelheid te ontrukken. Eigenlijke beoordeeling van het werk des reeds zoo menigmaal beoordeelden Lavaters ware minder ter plaatse; wij zeggen alleen, dat Lavater een man was van een open en edel karakter, die zich echter meer door zijne opvattingen en dikwijls dweeperijen of fantasiën, dan door strenge wetenschap liet leiden; 't was bij hem meer intuitie, dan onderzoek, en met intuitie loopen wij op zich zelve niet hoog, vooral wanneer die intuitiën - au fond meeningen, die men niet bewijzen, of waarvan men den grond niet aantoonen kan - niet door de strengste wetenschappelijke onderzoekingen worden gestaafd, laat staan wanneer men - hoe menigmaal gebeurt het zelfs nog niet in onze dagen! - op intuitie wijst, waar men met de resultaten der strenge wetenschap in tegenspraak is.

Wat nu dit boekske betreft, bekend zijn Lavaters gedachten over de verschillende, op den titel genoemde onderwerpen. 't Belangrijkst zijn zijne gedachten over het verzoenend lijden en sterven van Jezus Christus, die van helder inzigt in het Evangelie - in vele opzigten althans - getuigen, de groote vragen van onzen tijd over dit on-

derwerp daarom echter niet oplossen, omdat echte wetenschappelijkheid te veel ontbreekt, en de exegese hier en daar nog al iets te wenschen overlaat. Er is echter, en dit ware genoeg om het aan te bevelen, geloof, warmte en leven in, en het straalt op elke bladzijde door: Lavater gevoelde zelf, neen, leefde zelf in hetgeen hij schreef. Daarom beamen wij de uitspraak van den beoordeelaar, in de voorrede genoemd: ‘Het is een boekje, bij uitstek geschikt voor stichtelijke lektuur in onze huiskamers. Menigeen, naar wiens oordeel de ware regtzinnigheid daarin bestaat, dat *het leven Christus* zij, zoo als het dit was bij den vromen, nu zaligen Lavater, zal zich met mij over uwe onderneming verblijden - en Gods zegen zal er gewisselijk op rusten!’

***Preken voor zeelieden, ten gebruike aan boord. Uit het Engelsch van Georg Burder, door Dr. E.B. Swalue, Predikant te Amsterdam. Met eene voorrede van W. Jamieson, Pred. bij de Eng. Episc. Gem. te Amst. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1853.**

Wat men ook in 't algemeen zegge van de dagelijks toenemende menigte preêkbundels en losse prêken, die het lezend publiek in ons vaderland bijkans overstroomt, niemand zal ontkennen, dat er aan prêken voor zeelieden groote behoefte bestaat, en dat de enkele bestaande bundels niet voldoende zijn om daarin te voorzien. Reeds uit dit oogpunt prijzen wij bovenstaande uitgave, maar nog meer om den voortreffelijken inhoud, en wij zeggen vrijmoedig, dat de ijverige vriend van den zeeman, Dr. Swalue, een goed en nuttig werk met deze vertaling heeft gedaan, al hadden wij van hem liever een geheel eigen werk gezien, waartoe hij gewis bij uitnemendheid de bekwaamheid heeft, en waartoe hij meer dan anderen geschikt is, omdat hij op de godsdienstige behoeften van den zeeman zijne bijzondere aandacht gevestigd houdt. Gij vindt hier in het kort bestek (ons dunkt, goed gezien) van 160 aangenaam uitgevoerde, nette klein 8° bladzijden 12 prêken over belangrijke onderwerpen, waarin altijd de behoefte van den zeeman uitstekend in het oog gehouden wordt, en die juist geschikt zijn om hem in de verschillende toestanden, waarin hij bij afwisseling op zee, in het verre land, op den vaderlandschen bodem zich bevindt, regt te treffen, en in het hart te grijpen; als zoodanig beoordeeld, verdienen zij de hoogste aanbeveling, al zou er misschien

uit een homiletisch oogpunt menige bedenking tegen te maken zijn, als zijnde dikwijls meer treffende en regt stichtelijke toespraken *naar aanleiding* van teksten, dan schriftverklaringen en volledige ontwikkelingen der gedachten, in die teksten uitgesproken. Misschien waren zij dan echter voor dit bepaalde doel minder bruikbaar geweest.

Wij wenschen dit boekje in de handen van elken zeeman, en houden ons overtuigd, dat het velen ten zegen zal zijn. Wij danken den Eerw. Vertaler, en hopen, dat God hem voortdurend lust en kracht schenke, om, bij zijne roeping in zijne gemeente, ook tot zegen voor den zeeman werkzaam te zijn.

Rotterdam.

S. HOEKSTRA Bz.

De Huiskerk. Een Handboek voor Christelijke familiën tot huiselijke godsdienstoefening op elken dag van het jaar, door Fr. Arndt, Pred. te Berlijn. Vrij vertaald door S. van Dissel, rustend Pred. te Leiden. Leiden, D. Noothoven van Goor. 1e *Aflevering*.

Nieuw Christelijk Dagboek, ingerigt naar de vatbaarheid en de behoeften van kinderen. No. 1. *Schoonhoven, bij S.E. van Nooten*.

De dagen, toen de vrome huisvaders het zich ten pligt rekenden, om voor hun gezin den geheelen bijbel van Genesis I tot de Openbaring - met inbegrip van geslachtlijsten, registers, min kiesche geschiedenissen! - door te lezen, zijn gelukkig voorbij, ongelukkig echter, dat de vrome gewoonte, om dagelijks in het huisgezin zich gemeenschappelijk door gebed en bijbellezen, of op welke andere wijze, te stichten, en daarmede den dag te beginnen en te eindigen, langzamerhand in vele gezinnen in vergetelheid of onbruik begint te geraken. De voorgewende oorzaak is hier en daar de moeijelijkheid, om den bijbel voor te lezen aan kinderen, eensdeels wegens het vele duistere en onverstaanbare, waarop men bij die lezing stuit, anderdeels en nog meer, omdat er veel in den bijbel voorkomt, wat men tot voorlezing voor kinderen onvoegzaam rekent. In zulke huisgezinnen echter, waar dit geen voorwendsel is, en waar de huisvader gaarne - ware 't niet, dat gezegde redenen hem weêrhielden - zijn gezin door het lezen des bijbels zou willen stichten, zijn de beide

werken, die wij aankondigen, en die voor geringen prijs, 't eerste voor 30, 't andere voor 25 cents per maand-aflevering, verkrijgbaar gesteld zijn, buiten twijfel hoogst welkome geschenken. Wij hebben ze met stichting gelezen, en schoon eene eerste aflev. ons tot eigenlijk oordeel geen regt geeft, zoo durven wij ze toch met volle vrijmoedigheid aanbevelen.

Wat het eerste betreft, 't zijn korte overdenkingen naar aanleiding van eenen tekst op elken dag des jaars, velen regt geschikt, om, des morgens gelezen, tot gidsen te strekken voor den dag, en wegens de forsche grepen uit het leven, en de fijne menschkundige opmerkingen, die wij hier en daar aantreffen, menigmaal bij een eerste lezen genoeg in 't geheugen gegrift, om tot dat einde goede dienst te doen. De schrijver stelt zich echter *volwassenen* voor, en althans voor jongere kinderen, zelfs van 15 jaar, ware menig gezegde onverstaanbaar, waarbij nog eenigzins komt de duitsche tint, die over het geheel ligt; b.v. in N°. 1 zou geen kind begrijpen, wat de woorden: ‘In Jezus naam staat Gods amen,’ beteekenen.

Het tweede wordt, onder medewerking van eenige predikanten van ons vaderland, en wel van de verschillende gezindten, bewerkt door Ds. G.E.W. de Wijs, pred. te Schoonhoven. Naar doel en strekking is het meer dan het vorige voor huiselijke godsdienstoefening geschikt in zulke gezinnen, waar ook *kinderen* zijn. Oordeelen wij naar deze eerste aflevering, dan mag het met regt genoemd worden ingerigt naar de vatbaarheid en de behoeften van kinderen, maar men zou er gerust kunnen bijvoegen: daarom niet min geschikt voor de overige leden des gezins, die door eene eenvoudige en duidelijke voorstelling van de belangrijke waarheden, in deze eerste aflevering kortelijk besproken, zeker ook zelven het best gesticht worden. Deze aflevering bevat bijdragen, behalve van Ds. de Wijs zelven, onder anderen van de WelEerw. HH. van Charaute te Zaandam, Prins te Rotterdam, van Koetsveld te 's Gravenhage, wat op zich zelf reeds genoegzame aanbeveling zal zijn.

Mogen beide uitgaven het doel bevorderen, dat de uitgevers zich voorstellen, beiden zullen zij bij de huis-godsdienstoefening belangrijke diensten bewijzen, al geven wij aan de laatste uitgave, èn omdat zij van vaderlandsche predikanten uitgaat, èn omdat zij ook voor kinderen bestemd en geschikt is, de voorkeur; in andere gezinnen durven wij echter ook de eerste vrijmoedig aanbevelen; het steendrukplaatje voor de eerste aflevering, voorstellende de huiskerk, is fraai. Van beide werkjes is de uitvoering zeer goed. Later hopen wij op beiden terug te komen; de spoedige aankondiging dezer eerste aflevering diene tot bevordering van het doel.

***Twee Hoofdbeletselen, die er voor den Onderwijzer kunnen bestaan, in de vorming der Jeugd. Wenken voor Ouders, door J.P. Goedhart, Onderwijzer te Dordrecht. Dordrecht, Blussé en van Braam*. 1853.**

De *hoofdbeletselen* in de opvoeding, waarop in dit kleine vertoog opmerkzaam wordt gemaakt, zijn: 1°. de ouders beschouwen den onderwijzer als *onder hen*, in plaats van *naast hen*, staande; 2°. de ouders schenken den onderwijzer het *noodige vertrouwen* niet. De onderwerpen, hier behandeld, zijn derhalve niet nieuw te noemen. Ze zijn ook, door 't geen hier wordt aangevoerd, gansch niet uitgeput: en toch achten wij het stukje van eene nuttige strekking, en wenschen het in veler handen. In aangenamen stijl en hartelijken toon wijst het vaders en moeders op het belang, dat zij zelve er bij hebben, de onderwijzers hunner kinderen niet tegen te werken en hun het vereischte vertrouwen niet te onthouden. Zou die herinnering bij velen overbodig zijn? Wij gelooven het even weinig als de Schrijver, ‘wien’ (blijkens het *Voorwoord*) ‘eene zesjarige ondervinding, als hoofdonderwijzer opgedaan, heeft doen zien, dat sommige ouders de vorming hunner kinderen, zonder het zelf te willen of te weten, tegenwerken.’

Zouden wij dus den Schrijver in *elk* tijdperk erkentelijk moeten zijn voor *wenken* als de hier meêgedeelde: 't is vooral in den *tegenwoordigen* tijd. De ouders hebben in de laatste jaren dikwerf van hunne *regten* hooren gewagen; ze zouden schier vergeten, dat er ook *pligten* op hen rusten. De eischen, door sommigen thans aan de lagere school gedaan, zijn van dien aard, dat men geregtigd wordt het er voor te houden, dat zij die school als de *eerste*, de *natuurlijke*, de *eenige* plaats der opvoeding aanmerken; het is dan niet ongepast aan te toonen, dat de onderwijzer *naast* de ouders staat; dus niet *onder* hen, maar dus ook niet *in plaats van* hen. Met eene aanhoudendheid en ijver, eene betere zaak waardig, heeft meer dan ééne partij onder ons zich bevlijtigd, met volle handen het zaad van *wantrouwen* aangaande den onderwijzersstand te strooijen; het mag aan de ouders wel eens worden herinnerd, dat, zonder *vertrouwen* van hunne zijde, een goed deel verloren gaat van de vruchten, welke zij van de medewerking van anderen in de opvoeding hunner kinderen verwachten.

Dr. A.D.J.

Een nieuw adept der anti-revolutionaire school.

Opmerkingen over Staatsregt, door Mr. I.J. Rochussen. Utrecht, Kemink en Zoon, 1854.

De leer van het goddelijk regt der overheid, in tijden van omwenteling en staatkundige beweging tot zwijgen gebragt, in tijden van reactie en van rust zich verheffend uit vroegere vernedering, vindt in dagen als de onze, dagen van vreeze voor de uitspattingen van revolutionaire willekeur en van mistrouwen bij velen jegens alle theorie en jegens alle wetenschap op de uitspraken der rede gegrond, magtigen aanhang zoowel als hevige bestrijders. Lang bleef in ons vaderland de twist hoofdzakelijk tot parlementaire discussien bepaald. In den laatsten tijd evenwel is men begonnen de stellingen der anti-revolutionaire partij meer bepaald aan wetenschappelijk onderzoek te onderwerpen. En, traden van de eene zijde in de jongste dagen verdienstelijke mannen op als aanvallers tegen de anti-revolutionaire school, onlangs won deze een nieuwen discipel en een nieuwen verdediger. De Heer Mr. I.J. Rochussen, op wetenschappelijk terrein tot heden nog niet bekend, verschijnt in de rijen harer strijders, gewapend met eene volledige staatkundige geloofsbelijdenis. Wat hebben beide partijen van hem te wachten? Wat de eene te hopen en de andere te duchten? en wat belooft de nieuwe adept der anti-revolu-

tionaire school te zijn voor de staatsregtelijke wetenschap in het algemeen? De kritiek heeft kennis te nemen van zijn werk, ten einde voorloopig althans, naar die eerste proeve die vragen te kunnen beantwoorden.

Onder den nederigen titel ‘Opmerkingen over Staatsregt’ levert de Heer Rochussen ons naar zijn zeggen ‘eene schets in breede trekken van de beginselen der anti-revolutionaire school,’ eenen ‘bevattelijken catechismus harer leer.’ Wien der anti-revolutionaire schrijvers, in beginsel en rigting wel overeenstemmend, maar in gevolgtrekkingen en in de toepassing menigmaal zeer van elkander afwijkend, hij daarbij gevolgd is, zegt hij ons niet. Hij schijnt ons alleen te kennen te geven dat hij bij zijnen arbeid eenigzins eclectisch is te werk gegaan. Zijne in sommige opzigten welligt niet ongegronde afkeer van aanhalingen heeft hem echter verhinderd zelfs de plaatsen aan te wijzen waar de door hem verdedigde stellingen bij de woordvoerders zijner partij zouden te vinden zijn. De lezer weet dus niet, ten ware hij besluite alle anti-revolutionaire schrijvers aandachtig door te lezen (en dan zou hij den bevattelijken catechismus kunnen ontberen), in hoe verre de opvatting van den Heer Rochussen, wat de gevolgtrekkingen en bijzonderheden aangaat, de juiste is; terwijl hij doorgaans evenmin zal kunnen beoordeelen of de hier en daar tusschengevoegde verdediging der anti-revolutionaire leer tegen de Heeren Fruin en Reesema (wier uitnemende geschriften in elk geval eene andere wijze van wederlegging verdienden) in alle opzigten gegrond mag worden genoemd. Als bepaald polemisch geschrift en als verdediging van het tegenwoordig hoofd der anti-revolutionairen in Nederland derhalve min belangrijk, kan echter het werkje van den Heer Rochussen, als eene uiteenzetting van algemeene zoowel als van eigen anti-revolutionaire beginselen in tegenstelling van elke andere rigting, als de ontwikkeling en verdediging alzoo van een stelsel op anti-revolutionaire begrippen gebouwd, een zeer verdienstelijke arbeid zijn. Te onderzoeken of deze mogelijkheid waarheid zij, is de taak der wetenschappelijke kritiek. Welligt vindt zij daarmede ook nog een ander middel dan dat der opzettelijke en naauwkeurige vergelijking met andere stelsels, om te ontdekken of het voorliggende in allen deele echt en consequent anti-revolutionair genoemd mag worden: de beantwoording der vraag, in hoe verre de schrijver in zijne ge-

volgtrekkingen en in de toepassing trouw is gebleven aan het beginsel waarop hij zijn stelsel gebouwd heeft. Tot dat tweeledig onderzoek wenschen wij vooreerst ons te bepalen. Het zal ons daarbij intusschen, hopen wij, niet aan de gelegenheid ontbreken, om ook van onzen kant enkele opmerkingen te wagen over het anti-revolutionaire staatsregt in het algemeen. Wij zullen echter bij onze beschouwing tot die beginselen en begrippen der antirevolutionaire school ons bepalen, die algemeen èn door haar zelve èn door hare bestrijders voor de hare worden erkend.

Het eerste vereischte eener wijsgeerige staatsleer is, dat zij gebouwd zij op eenen grond, op welken hare eerste stelling behoorlijk rusten kan. Welke is die grond bij het antirevolutionaire staatsregt? Niet de uitspraken van het Evangelie, gelijk sommigen beweren, - zegt de Heer Rochussen (bladz. 3 zijner brochure)[1], - maar de natuur des menschen. Wij mogen dus billijkerwijze verwachten, de vereeniging der menschen tot eene geordende maatschappij en de vorming van den staat uit het natuurlijk wezen der menschen, bij gevolg ook mede uit de werkzaamheid van zijnen vrijen wil te zien voortspruiten. In die verwachting zien wij ons echter bedrogen. Wij vernemen integendeel dat maatschappij en staat niet door menschen gevormd zijn, maar hun aanzijn te danken hebben aan eene goddelijke verordening, zonder dat 's menschen wil daartoe iets heeft bijgebragt, en dat de staat alzoo eene uitwendige dwangordening is, in welke de mensch, geheel onafhankelijk van zijn wil, geplaatst is, zonder te weten of te begrijpen hoe en uit welke oorzaak (t.a. pl.). Wij herhalen dan onze vraag, op welken grond deze eerste stelling van het anti-revolutionaire staatsregt steunt. Dat de staat een gegeven is (t.a. pl.), een feit, betwijfelt niemand; de vraag blijft echter, hoe het ontstaan van dat feit te verklaren zij en welke de wijsgeerige zoowel als de historische grond op welken het rust. De geschiedenis leert ons zonder twijfel dat de mensch zich altijd als een

1 Wij volgen hier bij de aanwijzing der bladzijden den eersten druk. De tweede is voor 't overige onveranderd.

gezellig wezen heeft vertoond, dat hij altijd, voor zoo ver wij weten, in zamenleving met anderen van zijne soort heeft verkeerd, maar de geschiedenis leert ons niet dat er altijd staten zijn geweest, en evenmin dat de mensch van nature een gezellig wezen is, en dat hij bestemd is, met anderen in eene maatschappij en in eenen staat te leven. Wanneer de Heer Rochussen zich dus met andere anti-revolutionairen op de geschiedenis beroept (bl. 3 en 4), dan doet hij anders niet dan een algemeen erkend feit te vermelden, een feit dat, wel verre van de zaak te verklaren, integendeel zelf verklaard behoort te worden. Te zeggen dat het geregtigd is te zijn omdat het is, en uit zijn bestaan het bewijs te putten dat het door God gewild is, zou te veel bewijzen, daar alsdan volkomen hetzelfde zou kunnen gelden van al wat kwaad is en niet mag zijn. Te zeggen dat de menschen in de maatschappij zijn geplaatst omdat zij tot elkander in zekere betrekking staan (bl. 4), is hetzelfde herhalen in andere bewoordingen. Maar, zegt de Heer Rochussen, de mensch heeft tot bevrediging zijner behoeften, tot ontwikkeling zijner vermogens, tot bereiking zijner bestemming de hulp van anderen, van zijne medemenschen noodig, en daarom heeft God hem onder zoodanige ordening als tot dat alles nuttig is, in betrekking tot zijne medemenschen geplaatst, en deze met elkander verbonden (bl. 4 en 5). Wij zouden meenen dat ook de dieren elkanders hulp noodig hadden tot bevrediging hunner behoeften, en tot voldoening aan hunne bestemming (hun voortbestaan), en dat ook zij tot elkander in zekere betrekking waren geplaatst; de schrijver voegt er echter (bl. 5, een weinig verder) bij, dat de menschen verstandelijke en zedelijke wezens zijnde, juist daarom eene hoogere vereeniging en eene eigenlijke ordening hunner wederzijdsche betrekkingen behoeven. En zeker zeer te regt, maar daarmede zijn wij nu weder teruggekeerd tot datzelfde punt, bij hetwelk wij straks stilstonden, - de zedelijke natuur des menschen, en vragen alzoo, hoe dan zulk eene verstandelijke en zedelijke vereeniging onafhankelijk van den wil dier verstandelijke en zedelijke wezens kan zijn ontstaan, d.i. met andere woorden, hoe men zich een verstandelijk en zedelijk wezen denken kan zonder wil.

Dan, ligt niet daarin juist het hoofdgebrek en de gronddwaling der geheele anti-revolutionaire school, dat zij òf gebonden en teruggehouden door een kerkelijk dogma, òf in gestadige en

zeker dikwerf geregte, maar tevens verkeerd begrepen vreeze voor menschvergoding en godverzaking, steeds terugdeinst voor de volkomene erkenning van 's menschen vrijen wil, terwijl zij niettemin de noodzakelijkheid beseft, bij hare wijsgeerige wereldbeschouwing de diepten te peilen der menschelijke natuur? Zij tracht wijsgeer te zijn, maar durft het niet te blijven; zij spreekt van de zedelijke en verstandelijke natuur der menschen, maar waar het geldt tot den eigenlijken grond van het ethische door te dringen, en daaruit juist de ware betrekking der menschen tot elkander en der menschen tot God te verklaren, daar vlugt zij weg van de aarde en snelt terug naar den hemel, of verschuilt zich, met den naam van rationalisme en ongeloof op de lippen, achter het dogma eener kerk, vijandinne van het ongeloof, maar ook van alle waarachtige wijsbegeerte. Zij vervalt daar door in eene grove dwaling: zij verwart zedelijke vrijheid met willekeur en veroordeelt gene uit angst voor deze. Zij loochent dat de mensch uit vrijen wil zijnen God en zijne medemenschen kan liefhebben, omdat zij vreest dat zijne willekeur zijne betrekking tot God en tot zijne medemenschen loochenen zal. Zij ontkent dat 's menschen redelijke wil de oorsprong is van den staat, omdat zij vreest dat zijne toevallige willekeur den staat zal trachten te vernietigen. Zij verwart vrijheid met bandeloosheid en onderwerpt beide aan hetzelfde anathema. Zij begrijpt niet dat de wil tot het goede steeds in het einde magtiger moet zijn dan de willekeur, en dat de ware vrijheid moet zegevieren over de bandeloosheid. Van daar dan ook dat de anti-revolutionairen steeds overal rondzoeken naar een of ander gezag, 't zij van de kerk, 't zij van de Heilige Schrift, 't zij dan eenvoudig van het bestaande zoo als het is, eene ordening Gods die van buiten den mensch is gegeven, niet uit den mensch zelven, niet uit zijn wezen is voortgesproten.

En zoo zijn dan, volgens anti-revolutionaire beginselen, en naar de meening van onzen schrijver, de maatschappij, de staat en de mensch door God gewild, zonder dat de wil des menschen daarbij in aanmerking komt (bl. 3 en 5). En het bewijs dezer stelling wordt, naar de verzekering van den Heer Rochussen, niet geput uit den Bijbel, maar uit de natuur des menschen en uit de geschiedenis (bl. 3 en 4). De staten zijn derhalve, indien wij 't wel verstaan, uit de lucht gevallen; en dat dit zoo is, dat laat zich ten klaarste be-

wijzen uit de geschiedenis en uit het wezen van den mensch! - Nu is echter, dus gaat de schrijver voort, de *inrigting* van den staat weder geheel aan de vrije werkzaamheid des menschen overgelaten (bl. 5 en 6). Dus, om de meening van den Heer Rochussen, indien hij 't ons veroorlooft, onder een beeld te verduidelijken, de mensch in den staat is als iemand die zich ergens in een huis bevindt zonder te weten of ooit te kunnen ontdekken hoe hij er eigenlijk in gekomen is. Hij vindt daar andere menschen met welke hij genoodzaakt is het te bewonen, met vrijheid nogtans om er met hen zoo veel in te vertimmeren en te verfraaijen als hij wil. Waarom hij nu *die* vrijheid bezit en van waar hij ze ontleent, blijft evenzeer onopgelost als de vraag, hoe hij buiten zijn wil het huis is binnengekomen. En in waarheid, wij begrijpen dan ook niet hoe die vrijheid van den menschelijken wil tegelijk bij de inrigting van den staat kan worden toegegeven en bij zijne vorming ontkend. Waarom komt de wil des menschen in 't eene geval niet in aanmerking en in 't andere wel? Is het alleen omdat God dit zoo en niet anders heeft gewild? In dat geval vragen wij, hoe de schrijver het weet, en hoe hij het bewijst. Uit de openbaring toch niet, hopen wij, want dan zou hij zijne bewering logenstraffen, dat hij zijne staatsleer niet door de uitspraken van het Evangelie, maar uit de natuur des menschen wilde bewezen hebben. En zoo dan het eensklaps hier optreden van den vrijen wil uit de menschelijke natuur zal worden afgeleid, dan blijft de bedoelde tegenstrijdigheid onopgelost, en zou men genoodzaakt zijn zonder eenigen den minsten grond in het eene geval eene gedwongen lijdelijkheid en in het andere eene vrije werkzaamheid van den wil aan te nemen, 't geen, de schrijver zal het met ons gevoelen, in een wijsgeerig stelsel dat niets mag aannemen wat ongegrond is, veel min eene ongegronde tegenstrijdigheid toegeven, niet voegt. Dat het mede niet consequent anti-revolutionair is, zullen wij straks gelegenheid vinden op te merken.

De schrijver meent intusschen, al deze en dergelijke zwarigheden te kunnen oplossen door zijn punt van uitgang te zoeken in de erkenning van den persoonlijken, wereld en volken besturenden God (bl. 3). Van die erkenning gaan dan ook alle anti-revolutionairen uit bij de ontwikkeling hunner staatsregtelijke stelsels. Nu is het zonder twijfel eene hooge ver-

dienste vooral van de nieuwere Duitsche anti-revolutionairen, het geloof aan eenen persoonlijken God tegenover het pantheïsme van Schelling en Hegel gehandhaafd te hebben, maar, daargelaten nog *welk eenen God* zij vereeren, eene andere vraag is het, of de erkenning van de goddelijke persoonlijkheid en van het goddelijke wereldbestuur op zich zelve ons een stap nader brengt tot de verklaring van het gestelde vraagstuk. Onbewezen toch blijft, gelijk wij reeds opmerkten, dat God den staat gewild heeft, wanneer men niet tevens het zedelijk en verstandelijk wezen zoowel als de physieke natuur des menschen daarbij in aanmerking neemt; en vermits nu een zedelijk en verstandelijk wezen zonder zedelijke vrijheid eene tegenstrijdigheid is, zoo volgt, dat het geloof aan een persoonlijken God ook in verband met des menschen natuur, zoodra in deze de zedelijke vrijheid niet volkomen wordt erkend, ontoereikend blijft om de grondstelling van het anti-revolutionaire staatsregt te bewijzen, terwijl het nog veel minder bij magte is, de bovengenoemde tegenstrijdigheid in de verdere ontwikkeling van het beginsel op te lossen.

De Heer Rochussen zal ons derhalve moeten toegeven, dat hij òf zich beroepend op de natuur des menschen ook den menschelijken wil bij de vorming van den staat zal moeten in aanmerking nèmen (waardoor zijn stelsel vallen zou), òf de natuur des menschen ter zijde latend, zich ter staving zijner grondstelling op den Bijbel zal moeten beroepen. En wanneer hij dan ook tot het laatste besluit en den Bijbel vervolgens naar *zijne* opvatting gaat verklaren, dan erkennen wij gaarne, dat, van *zijn* standpunt gezien, zijn stelsel eene betere houding zou kunnen erlangen, en dan ten minste consequent zou kunnen zijn. Maar dan vervalt de Heer Rochussen ook weder in dezelfde fout, die men den anti-revolutionairen in het algemeen verwijt, en van welke hij hen trachtte vrij te pleiten: hij bouwt het staatsregt op een subjectief geloof, op een kerkelijk leerstuk, op een naar eigene opvatting verklaarde uitspraak des Bijbels. Met andere woorden: hij zegt der wijsbegeerte vaarwel, geeft het zelfstandig en wetenschappelijk staatsregt ten beste en keert tot het philosopherend geloof, d.i. tot de niet-philosophie terug.

Dit wat de grondstelling betreft. In hare gevolgen zien wij ze nader ontwikkeld bij de beschouwing der staatsmagten.

Gaan wij echter vooraf na, welke volgens onzen schrijver de ethische beteekenis zij van den aldus buiten den wil des menschen gevormden of gegeven staat.

Zij is bij hem bijkans geheel negatief. De bestemming van den staat is hoofdzakelijk de instandhouding der regtsordening (bl. 9-11), de instandhouding alzoo zijner eigene ordening, of, met een ander woord: zelfbehoud. Wel is waar ‘ook de beschaving, de ontwikkeling der natie, de algemeene zedelijkheid, de eerbied voor Gods geboden, de geest en de stoffelijke welvaart der natie kunnen den staat niet onverschillig zijn, en zijn hem van overwegend belang, en aan zijn invloed onderworpen’ (bl. 10); maar dat alles behoort ‘niet regtstreeks onder zijne ordening;’ de ontwikkeling en volmaking der natie zijn alzoo niet het hoogste doel van den staat, maar alleen ‘van overwegend belang,’ en behooren dan ook alleen tot zijne ‘middelijke zorg’ en tot zijne ‘zijdelingsche bemoeijingen.’ De hoogste idee van den staat is alzoo eigenlijk niets anders dan zelfbehoud; zelfontwikkeling en zelfvolmaking blijven, zoo ze al door den schrijver in hare waarde erkend worden, geheel ondergeschikte. Wel moet, zegt hij, ook de staat ‘ieder zoo veel mogelijk bevrediging zijner ligchamelijke en geestelijke behoeften verschaffen, en ieder behulpzaam zijn tot zijne ontwikkeling en volmaking’ (bl. 11); maar zal daarvan dan ook eene hoogere ontwikkeling en volmaking van den staat door de gemeenschappelijke ontwikkeling en volmaking zijner burgers het gewenschte gevolg zijn? Dit blijkt niet. De schrijver vergenoegt zich met te verklaren, dat er ‘een gevoel van bevrediging en van gerustheid bij allen uit ontstaat, - die welvaart en tevredenheid die de burgers van den staat verbindt.’

Zeker, het is niet veel. Maar hadden wij regt, meer te verwachten? Wij meenen integendeel ons te mogen verwonderen dat den staat hier nog eene andere bestemming dan die van zelfbehoud wordt toegeschreven, daar wij eigenlijk niet begrijpen, van waar de staat den wil ontleent om voor de beschaving en de ontwikkeling zijner burgers zorg te dragen, gelijk het ons dan ook evenmin duidelijk is, om welke reden de staat hier als persoon wordt voorgesteld, indien hij werkelijk niets anders dan eene uitwendige ordening is, die van buiten den mensch is toegekomen. Of is de wil die hier den staat wordt toegeschreven, de

wil van God zelf, vertegenwoordigd misschien door zijnen afgezant, den souverein? (van welk begrip straks). Maar dan houdt ook weder alle werkzaamheid van 's menschen wil bij de inrigting van den staat op. Of is het de wil des menschen die den staat zorg laat dragen voor de opvoeding en de ontwikkeling der natie? Maar wat blijft er dan weder van die goddelijke ordening over, die boven de menschen gesteld is, wanneer zij op deze wijze geheel aan 's menschen wil onderworpen wordt? Men ziet, het is weder dezelfde tegenstrijdigheid die wij boven opmerkten: de vrije wil des menschen erkend bij de inrigting en de werkzaamheid van den staat en ontkend bij zijne wording. Alleen zij is hier nog een weinig duidelijker te voorschijn getreden, daar ze zich hier op practisch gebied begint te vertoonen.

Tot de ethische beschouwing van het maatschappelijk leven behoort ook, en wel in de eerste plaats, die van de verhouding tusschen den staat en de godsdienst. De Heer Rochussen spreekt daarvan ter loops in zijn eerste paragraaf, uitvoeriger in de derde. De godsdienst, de betrekking der menschen tot God, is volgens hem, even als de zedelijkheid, iets geheel subjectiefs (bl. 9 en 39) en heeft bovendien nog dit eigenaardige dat zij met het staatsleven niets gemeens heeft, dan alleen in zoo verre de '*kennis van God*' invloed kan uitoefenen op het '*staatsbegrip*' en door middel van dit op den staatsvorm en op de instellingen eener natie (bl. 8). De godsdienst is voorts wel eene *gemeenschappelijke zaak* voor de menschen, maar *verbindt* ze niet met elkander, dan alleen voor zoo ver ze met elkander in één kerkgenootschap vereenigd zijn (bl. 10, 39 en 40). Het gebied van de godsdienst is dan ook geheel gescheiden van het maatschappelijke. Alleen bestaat er een verband tusschen kerk (het inbegrip van alle kerkgenootschappen te zamen) en staat, omdat zij van *gelijken oorsprong* zijn: 'God heerscht op het maatschappelijke gebied middelijk door den staat, op het godsdienstige *heerscht* (een hard woord!) Hij zelf onmiddelijk' (bl. 50 en 41); maar voor het overige is er tusschen godsdienst en staat geenerlei inwendig verband: de staat is voor allen, de godsdienst voor ieder individu, en de staat heeft nu de betrekking van den individuelen mensch tot God eenvoudig te erkennen, en te zorgen dat niemand in zijne godsdienstige overtuiging en in zijne godsdienstoefening gehinderd worde (bl. 39 en v.). Dit, wij er-

kennen het, schijnt althans eenigzins beter met het begrip van den staat als eene bloot negatieve, van 's menschen wil onafhankelijke ordening overeen te stemmen. Hoe de schrijver nu evenwel op eene andere plaats (bl. 41) weder van eene '*godsdienstige overtuiging van den staat*' kan spreken, wanneer hij in de godsdienst niets anders dan eene individuele betrekking van den mensch tot God, en niet ook tevens een band van vereeniging voor de menschen erkent, verklaren wij niet te begrijpen. Of hij moest de godsdienstige overtuiging van de meerderheid der staatsburgers bedoelen? Maar wat gaat der ordening Gods de overtuiging eener toevallige meerderheid aan? Wij laten die raadselachtige voorstelling van eene godsdienstige overtuiging van den staat of van de natie, die met de overtuiging van meerdere gezindheden niet kan in een vallen en toch invloed moet uitoefenen op de regeling der openbare aangelegenheden, enz. (bl. 41 en 42) dan ook, om niet in een labyrinth te geraken waaruit we weinig kans zien weder verlost te worden, ter zijde, en houden ons aan de eerste stelling van den schrijver, dat de godsdienst, iets subjectiefs en individueels, niet iets maatschappelijks zijnde, alleen aan de negatieve beschermende zorg van den staat kan worden aanbevolen. Wij vernemen wel is waar dat de zorg voor het godsdienstig onderwijs ook tot de bemoeijing van den staat behoort, maar tevens, dat de staat voor elke gezindheid afzonderlijke scholen moet oprigten (bl. 42), waardoor dan alle godsdienstige opvoeding der natie wederom aan den staat onttrokken en aan de individuën overgelaten wordt. De reden daarvoor opgegeven, dat de godsdienstige overtuiging der menschen in noodwendig verband staat met hunne begrippen van zedelijkheid, en de voorschriften der zedewet derhalve afhankelijk maakt van de toevallige meening van het individu, bevestigt ons in onze opvatting. Geen hoogere eenheid alzoo voor de menschen, geen gemeenschappelijke godsvereering, geen gemeenschappelijk en algemeen godsdienstig en zedekundig onderwijs in den staat, maar eene godsdienst en eene zedewet voor elk op zich zelf staand individu, partijschap en godsdiensthaat van der jeugd af aan gevoed door afzonderlijke scholen en elkander verketterende gezindheden, in plaats van mogelijke verbroedering en onderlinge liefde, - ziedaar dan het ideaal van het staatsleven, het ideaal gelijk we weten

der kerkelijke regtzinnigheid, wie alle verbroedering van andersdenkenden een gruwel is. Maar dat is dan ook in alle opzigten en in al zijne strengheid het langverworpen beginsel van dienzelfden *regtstaat*, die de menschen als *nevens elkander geplaatste eenheden* beschouwt, en zich vergenoegt de vrijheid, de regten en het geestelijk en stoffelijk welzijn van ieder individu als individu, en niet als deel van een hooger geheel, als lid eener hoogere eenheid, zooveel mogelijk te bevorderen, - een begrip dat voortdurend de voornaamste grieve tegen de staatsleer der rationalisten is geweest, en welks laatste woord de leuze van het door de anti-revolutionairen zoo hevig bestreden eenzijdig liberalisme is: ‘de staat behoort atheïst te zijn.’

Dan, is dit niet, hoezeer het ook van den anderen kant weder in strijd moog verkeeren met het begrip van eene door God zelf over de menschen ingestelde ordening, het noodwendig gevolg van het anti-revolutionair stelsel, dat, wij allen weten het, en zijne verdedigers verkondigen het luide, eene godsdienst van den staat, die juist daarom staatsgodsdienst kan zijn omdat zij met eerbiediging van elks leerstellige begrippen de godsdienst van allen is, niet erkent en niet dulden wil? De anti-revolutionair kent slechts ééne godsdienst, ééne waarachtige godsvereering: het is de zijne, ze moge de roomsch-katholieke of de zoogenaamd regtzinnig protestantsche zijn. Twee wegen nu waren hem lang ter verwezenlijking zijner begrippen omtrent de godsdienst in den staat ter keuze gegeven: de eerste is, den staat te belasten met de strenge handhaving zijner godsdienst; de tweede, den staat alle wezenlijke zorg voor de godsdienstige opvoeding der natie te ontzeggen, ten einde op die wijze althans het verderf te keer te gaan, dat voor de alleenzaligmakende leer, uit de verkondiging eener algemeenen, alle bijzondere overtuigingen eerbiedigende, maar toch ook allen vereenende godsdienst, moet voortspruiten. Maar de eerste dier beide wegen, lang gevolgd, is heden ten dage, bij de meerdere ontwikkeling der volken en bij den vooruitgang van beschaving en verlichting hem gesloten; wat wonder nu, zoo hij, althans de regtzinnig protestantsche antirevolutionair, tegenwoordig den laatsten inslaat, en uit trouwe bezorgdheid voor het heil zijner kerk, en voor de instandhouding van haar onverzettelijk dogma, met den liberalist dien hij verfoeit, de godsdienst uit het staats-

begrip verwijdert en met hem leert uitroepen: ‘De staat zij atheïst!’ -

Van de ontwikkeling der algemeene staatsbegrippen overgaande tot de nadere toepassing der hoofdbeginselen, verklaart de Heer Rochussen in zijne tweede paragraaf de veelbesproken leer der souvereiniteit, de anti-revolutionaire stelling van het goddelijk vorstenregt. Na het voorafgaande mogen wij hier kort zijn. De staat, zegt onze schrijver, is verpersoonlijkt in den souverein. De staat is door God gemaakt, zonder dat de wil des menschen daarbij in aanmerking komt; nu is de souverein ook door God ingesteld zonder dat de wil der menschen daartoe iets heeft bijgedragen; en God heeft hem, den vertegenwoordiger van den staat, de magt verleend, welke hij noodig heeft om te heerschen over de menschen. Echter zagen wij, dat, volgens den Heer Rochussen, de menschelijke wil, schoon lijdelijk bij de eerste vorming van den staat, echter onmiddelijk begint te werken zoodra het de inrigting van den staat geldt. Deze wekzaamheid nu, aan de natie naast en met den souverein in 't algemeen toekomende, is bepaaldelijk opgedragen aan die verschillende magten in den staat die de natie vertegenwoordigen en hare belangen waarnemen. En daardoor is dan tevens de magt van den souverein beperkt (bl. 11 en v.). Wij hebben op dit alles alleen het volgende aan te merken: vermits, gelijk wij zagen, volstrekt onbewezen is, dat de staat door God gemaakt is zonder dat de wil der menschen daarbij in aanmerking kan worden genomen, ja zelfs deze stelling blijkt eene ongerijmdheid te zijn zoodra men let op de zedelijke en verstandelijke natuur des menschen, zoo is het evenzeer onbewezen en eene even groote ongerijmdheid, te stellen, dat de souverein, de verpersoonlijking en de vertegenwoordiger van den staat, zijn gezag onmiddellijk van God ontleent, zonder dat de wil des menschen daarbij in aanmerking komt. En vermits verder niet is verklaard, om welke reden de vrijheid van den menschelijken wil eensklaps bij de inrigting van den staat is te voorschijn getreden, terwijl zij bij de oorspronkelijke wording van den staat was ontkend, zoo volgt, dat het plotseling verrijzen van eene menschelijke magt (die der natie) nevens of met de goddelijke van den souverein, evenzeer een onopgelost raadsel blijft.

Over 't geheel is de schrijver dan trouwens ook niet bijzonder mild met verklaringen. Hij wordt daarmede nog ka-

riger dan te voren bij de toepassing zijner algemeene beginselen. De souverein, zegt hij, ontleent zijne heerschappij van God. Maar van waar ontleenen nu die andere magten in den staat, die den souverein door den Heer Rochussen worden ter zijde gesteld, haar gezag? Van de menschen, zou men na 't voorafgaande meenen. Of dan ten minste onmiddelijk van God, die den wil der menschen toelaat vrij te werken in den staat, en dus ook toelaat dat die wil door hen worde uitgesproken. Neen! zegt de schrijver, niet van de menschen en ook niet onmiddellijk van God, maar - ‘van den souverein’ (bl. 12 en 13). Maar indien nu de souverein eens weigert de verlangde magt aan de vertegenwoordigers der natie te verleenen, en hunne medewerking toe te laten (gelijk wel eens gebeurt)? Verliezen de volksvertegenwoordigers dan hun gezag, en houden zij dan regtelijk en feitelijk op, zamen te werken met den souverein? En is het dan weder gedaan met de vrije werkzaamheid van den menschelijken wil bij de inrigting van den staat? Of is de souverein krachtens goddelijk bevel gedwongen de bedoelde magt aan de vertegenwoordigers der natie te verleenen? Maar dan ontleenen deze hunne magt immers van God en niet van den souverein. Of is de souverein een middelaar tusschen God en de menschen, een afgezant die aan de volksvertegenwoordigers hunnen lastbrief heeft over te reiken, gelijk hij den zijnen onmiddellijk van God ontvangen heeft? De zaak wordt niet duidelijker naarmate wij verder bij onzen schrijver voortlezen. Integendeel, wij beginnen nu weder te vermoeden, dat de volksvertegenwoordigers hunne bevoegdheid toch eigenlijk noch van God, noch van den souverein, maar van de menschen ontleenen. De menschen toch, herhaalt de Heer Rochussen weder (bl. 13 en 14), mogen met gemeen overleg den staat inrigten gelijk hun het best dunkt. Gesteld nu, de natie kiest zich eenen constitutionelen regeringsvorm, omdat deze haar de beste schijnt, wie heeft dan de volksvertegenwoordiging in 't leven geroepen, God, de souverein of de natie? Men zou zeggen, de natie; althans, de souverein en de natie te zamen, - alzoo in 't algemeen genomen, de menschen. Of God en de menschen te zamen? - Maar genoeg; de lijst van duisterheden en tegenstrijdigheden behoeft vooreerst niet vermeerderd te worden. Vragen wij liever aan welke oorzaak de hier reeds genoemde voornamelijk zijn toe te schrijven.

Wij gelooven haren oorsprong te vinden in den strijd, dien wij in de geheele ontwikkeling van het stelsel voortdurend meenen op te merken, tusschen des schrijvers gezond verstand en zijn anti-revolutionair beginsel. God, zegt zijn beginsel, heeft den staat als eene ordening over de menschen, buiten hunnen wil, ingesteld. Maar, werpt zijn gezond verstand hem tegen, de mensch is toch een zedelijk en verstandelijk wezen en heeft alzoo een wil. En nu tracht hij beginsel en gezond verstand te verzoenen, door den menschelijken wil, na hem eerst een oogenblik te hebben vastgehouden, eensklaps weer los te laten, en hem de beslissing toe te kennen over de inrigting van den staat, na hem bij de wording van den staat alle vrije werkzaamheid te hebben ontzegd. God, meent nu weder het beginsel, heerscht in den staat door den souverein, en daarom heeft Hij dezen magt verleend over de menschen. Maar, herneemt het gezond verstand, die magt kan toch ook niet onbeperkt zijn, daar het anders met den wil des menschen en bij gevolg ook met zijne zedelijke en verstandelijke natuur weer gedaan zou zijn. Het gevolg van het conflict is weder eene transactie: de souverein heerscht uit kracht van goddelijk bevel, maar de volksvertegenwoordigers staan hem ter zijde om in naam der natie en uit kracht van 's menschen wil wetten te maken met hem; de souverein ontvangt zijne magt van God, maar regeert volgens wetten door de menschen gemaakt. En zoo ontvangt God dan een deel, en de menschheid een deel; God maakt den staat, de mensch verandert en verbetert hem, en de Heer Rochussen verbeeldt zich dat beiden nu wel met de schikking tevreden zullen zijn. Wij voor ons meenen het echter te mogen betwijfelen, en gelooven den Heer Rochussen in bedenking te moeten geven, of het niet alligt verstandiger ware, tusschen twee tegenstrijdigheden eene keuze te doen, dan een vergelijk te beproeven dat noodwendig in eene ongerijmdheid eindigen moet. Men kan consequent anti-revolutionair zijn; men kan, uitgaande van eene subjectieve opvatting der openbaring, den vrijen wil des menschen ontkennen en den vorst bekleeden met goddelijk gezag. Maar dan dient men hem ook onbeperkte magt te geven over zijne onderdanen, en dezen alle medewerking te ontzeggen in wetgeving en bestuur, ten ware de vorst zelf, bij wege van gunstbewijs en altijd herroepelijk, hun een deel zijner magt en een deel zijner werkzaamheid

overdraagt, en sommigen hunner toelaat met raad en daad hem ter zijde te staan. En men kan ook zelfstandig en wijsgeerig denker zijn, en, uitgaande van de zedelijke en verstandelijke natuur des menschen, zijne zedelijke vrijheid in hare volle waarde erkennen. Maar dan kan men ook niet anders dan in de wording en in de vorming der staten het werk der menschen zien, hier beter, daar slechter uitgevoerd, en altijd voor hooger volmaking vatbaar en bestemd, maar altijd ook overgelaten aan des menschen vrije, zedelijk volkomen onbelemmerde werkzaamheid. Maar men kan niet consequent anti-revolutionair en consequent zelfstandig denkend wijsgeer tevens zijn. Gene ziet in het zedelijke overal den goddelijken en nergens den menschelijken wil; deze op ethisch gebied overal God, maar overal ook den mensch; maar wie daar in het eene geval God zonder den mensch en in het andere beiden te zamen meent te herkennen, die zal op het voorregt van consequente denkwijze zeker geen aanspraak kunnen maken.

Wat de Heer Rochussen verder omtrent de inrigting van den staat aanvoert, kunnen wij gevoegelijk met stilzwijgen voorbijgaan: het is niet dan eene nadere uitbreiding van het reeds vermelde: volksvertegenwoordiging, staatsraad, verantwoordelijke ministers en onafhankelijke regterlijke magt, met behoud altijd van een souverein ‘bij de gratie Gods’ in den letterlijken en strengen zin van het woord. Hoe de schrijver het een met het ander tracht te verzoenen, hebben wij boven gezien. Belangrijker schijnt het ons verder na te gaan, hoe het gewigtig en met dit alles naauw zamenhangend leerstuk van de gehoorzaamheid aan den souverein, in verband met de leer van den opstand door hem ontwikkeld wordt.

Het *regt*, oordeelt de Heer Rochussen, eischt van elken onderdaan onbeperkte, onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de bevelen van den vorst, welke die ook zijn mogen. De *zedelijkheid* daarentegen eischt dat hij vóór alles Gods geboden gehoorzaamt. Wanneer nu het bevel van den vorst in strijd geraakt met het bevel van God dan is de onderdaan, schoon hij *regtelijk* gehoorzaamheid schuldig is aan den vorst, echter *zedelijk verpligt* hem ongehoorzaan te zijn; en hij wordt in dat geval *regtelijk strafbaar* voor eene daad waartoe hij *zedelijk verpligt* is (bl. 19 en 20). Zonderlinge zedeleer! Wij begrijpen zeer goed dat iemand, in een of ander

geval gebruik, of liever misbruik makend van een of ander regt, in strijd kan handelen met de voorschriften der zedewet; maar hoe men in 't algemeen en als beginsel kan stellen, dat men *onregt* plegend niettemin *zedelijk* kan handelen, dit, erkennen wij, is ons volkomen duister. Gaarne vernamen wij dan ook van den schrijver wat hij onder eene *zedelijke misdaad* verstaat. Wij gelooven intusschen daarin de verklaring dezer ongerijmdheid te vinden, dat hij toevallige wet en feitelijk regt met de algemeene regtsbegrippen verwart. En zeker, datgene wat in zekere tijden en onder zekere omstandigheden door bepaalde menschen als regt wordt beschouwd, kan in strijd met de zedelijkheid zijn; en in dit geval zou iemand zedelijk kunnen handelen schoon hij strafbaar werd geacht volgens eene op 't oogenblik der handeling regtsgeldige wetsbepaling. Dan, er is hier geen sprake van eene of andere toevallige wet, aan welke de zedelijke mensch gehoorzaamheid zou moeten weigeren, en volgens welke zijne zedelijke daad strafbaar zou kunnen zijn, maar van een algemeen regtsbegrip: het goddelijk regt van den souverein, en het onregt dat men in elk geval pleegt wanneer men zich tegen hem verzet. En wanneer nu blijkt dat in onze voorstelling eenig regtsbegrip in strijd is met ons begrip van zedelijkheid, dan volgt dat wij òf het een òf het ander ons verkeerd voorstellen, en dat het een naar het ander dient gewijzigd te worden, ten ware wij kans mogten zien, ons een denkbeeld te vormen van een *onzedelijk regt* of van een *zedelijk onregt*.

Eene geheel andere, maar zeker niet min zonderlinge oplossing vindt de schrijver voor het gewigtige vraagstuk van het regt van opstand. Omverwerping der bestaande ordening, zegt hij, zal ‘onvermijdelijk’ zijn, wanneer het onregt van de zijde des souvereins zoo groot is geworden, dat het niet langer verdragen kan worden. Zoodanige omverwerping der door God gewilde ordening nu is en blijft in elk geval zonde en misdaad; maar in het gestelde is zij eene ‘physische noodzakelijkheid’ (bl. 22 en 23). Wij zouden meenen, dat geene physische noodzakelijkheid den zedelijken en godsdienstigen mensch ooit tot verontschuldiging eener zonde en eener misdaad kon strekken. Of is physische noodzakelijkheid hier zoo te verstaan, dat de mensch, daarin geplaatst, *gedwongen* is zich aan haar te onderwerpen, en dan ook niet anders handelen *kan?* Maar dan vervalt

ook het begrip van misdaad en van zonde, daar in dit geval de vrijheid van den wil en daarmede ook de verantwoordelijkheid heeft opgehouden te bestaan. Hoe het zijn moge, de Heer Rochussen erkent, dat er gevallen kunnen voorkomen, in welke de omverwerping der bestaande ordening noodzakelijk wordt; en zeker, het is veel voor een anti-revolutionair. Of hebben wij omverwerpen hier in den zin van beschermen te verstaan, zóó namelijk dat de door God gewilde ordening, de staat, door omverwerping der evenzeer door God gewilde ordening, de vorstelijke magt, beschermd en gehandhaafd zou moeten worden? Maar dan vervalt ook weder, de wonderlijke verwarring van begrippen en de nog verwonderlijker keuze der woorden zelfs daargelaten, het geheele begrip van misdaad en zonde, daar het toch wel geen zonde zijn zal, te willen handhaven wat God zelf heeft ingesteld. En, hoe men 't ook wende, in geen geval is het God, die door den souverein, den vertegenwoordiger van den staat, over de menschen heerscht, zoodra men aanneemt dat deze in de noodzakelijkheid kunnen geraken zich tegen den vorst te verzetten, daar zij alsdan zich in de noodzakelijkheid zouden bevinden zich te verzetten tegen God, 't geen toch wel niet denkbaar is. Integendeel, hoe meer men de zaak tracht te verklaren en de moeijelijkheid op te lossen, te grooter wordt de tegenstrijdigheid. Zou ze ook hier niet aan dezelfde poging tot verzoening van twee geheel tegenstrijdige begrippen, die wij vroeger reeds opmerkten, zijn toe te schrijven? Zeker, zoo iets het vruchtelooze dier poging bewijst, het is deze laatste proeve. De strijd der beginselen is hier tot het uiterste gekomen en heeft zich als een geregelde krijg geopenbaard. Zoolang nog de menschelijke wil die den staat inrigt, met den goddelijken die den staat heeft gevormd en den souverein magt en gezag verleent, in overeenstemming bleef, kon er tegenstrijdigheid, inconsequentie zijn; maar zoodra de goddelijke verordening met de menschelijke in tegenstelling geraakt, zoo zelfs dat de mensch door schuld van den door God zelf ingestelden vorst gedwongen wordt de ordening Gods omver te werpen, is er geen einde aan den strijd te voorzien, dan alleen in de wederkeerige vernietiging der beide elkander weersprekende beginselen, d.i. niets minder dan

zelfvernietiging van het geheele stelsel. Zoo ooit, dan geldt het hier eene stellige keuze te doen tusschen anti-revolutionaire en niet-anti-revolutionaire begrippen. Wie een van God over de menschen gestelden vorst erkent, onderwerpe zich onderdanig, lijdelijk, onvoorwaardelijk aan zijne bevelen; hij kusse de hand die hem slaat, want het is de hand des Heeren die kastijdt; hij vernedere zich voor den geweldenaar in het stof, want in de majesteit van zijnen koning aanschouwt hij het beeld van de majesteit Gods. Maar hij spreke niet van noodweer, van zelfverdediging, van noodzakelijkheid tot verzet; want dat is misdaad en dat is zonde; en liever dan ze te bedrijven, lijde hij onregt en vervolging, en zoo het zijn moet en God het wil, ook den dood. Zie, we mogen medelijden gevoelen met den dweeper, die aldus zich laat ‘tiranniseren om der geregtigheid wille’, onze achting mogen we niet weigeren aan zijne standvastigheid, en aanspraak op onzen eerbied heeft zijne trouw aan zijne beginselen. Maar zou ook hij onze bewondering waardig kunnen zijn, die juist dan, wanneer zijne beginselen op de proef worden gesteld en in strijd geraken met zijn eigenbelang, die beginselen verloochent, en zich gewonnen geeft aan eene physische noodzakelijkheid? Zou hij onze achting verdienen, die in zijnen vorst den gezalfde des Heeren erkennend de wapenen tegen hem opvat zoodra het juk hem ondragelijk begint te worden dat hij zich zelven heeft opgelegd? Of worden we daarbij niet onwillekeurig aan de droevige figuur herinnerd die de Tory-voorvechters der Engelsche Kerk onder de regering van Jacobus II met hunne leer der volstrekte gehoorzaamheid hebben gemaakt, en verdienen ze niet erger dan een medelijdenden glimlach, die trouwe verdedigers van het goddelijk vorstenregt, toen zij, het oogenblik der beproeving gekomen, niet aarzelden hunne beginselen prijs te geven en - zich te onderwerpen aan de ‘physische noodzakelijkheid’? En toch, van den anderen kant deden ze wèl hunne dwaling af te zweren, en ze zouden nog veel verkeerder hebben gehandeld, indien ze ten verderve van hun vaderland in hunne valsche leer hadden volhard. Maar hadden zij niet even goed vooraf door eenvoudige redenering, indien ze minder door partijwoede verblind waren geweest, de gevolgen der dwaling kunnen voorzien, en zouden ze daar-

mede Engeland en hunzelven niet groote onheilen en velerlei jammeren hebben bespaard? Eenvoudige redenering nu leidt den Heer Rochussen juist tot hetzelfde resultaat als hen eene treurige ervaring. Waarom vangt hij dan niet aan met datzelfde waarmede zij geëindigd zijn? 't Is waar, een anti-revolutionair stelsel had hij dan moeilijk kunnen ontwikkelen, en het ware hem noodig geworden eenen anderen dan anti-revolutionairen grondslag voor zijn wijsgeerig staatsregt op te zoeken; maar is het dan zoo voortreffelijk en zoo veilig en zoo hecht, dat anti-revolutionair fundament, dat het der wetenschap eene opoffering zou zijn het prijs te geven? Wij meenen bij onze voorafgaande opmerkingen het tegendeel te hebben bespeurd. Wij twijfelen dan ook niet, of de Heer Rochussen zal het loffelijk voorbeeld volgen van zijne anti-revolutionaire broederen in het Engeland der zeventiende eeuw, of wel, met verwerping van de les die zij hem geven mogten, blijven volharden bij zijn stelsel zonder de gevolgtrekkingen te ontkennen tot welke het noodwendig hem leiden moet; - ten ware hij alligt mogt wenschen voort te gaan op den nu eenmaal ingeslagen weg en eene nieuwe proeve ons aan te bieden van de onvereenigbaarheid der anti-revolutionaire begrippen met de lessen der ervaring en met de uitspraken van het gezond verstand.-

Wij mogen hier onze beschouwingen over het stelsel des schrijvers afbreken. Zijne voorstelling van den constitutionelen regeringsvorm als het zeker en onfeilbaar (?) voorbehoedmiddel tegen de physische noodzakelijkheid van den opstand (bl. 22-24), waarbij eene grondwet alzoo, naar Stahl's vergelijking (Geschichte der Rechtsphilosophie, 338) een politieke bliksemafleider, en het beginsel van evenwigt der magten en van wederkeerig wantrouwen (mede eene grieve tegen het eenzijdig constitutionalisme) gehuldigd wordt, laten wij aan hemzelven ter beoordeeling over. Wat hij verder, in zijne derde afdeeling, nog aanvoert ten opzigte van de regten der personen, behoort, schoon het tot een gewigtig hoofdstuk van de wijsbegeerte des regts in betrekking staat, niet meer onmiddellijk tot ons tegenwoordig onderzoek naar de algemeene anti-revolutionaire beginselen van staatsregt. Veel is er in die ontwikkeling van het personenregt wat wij ten volle beamen, en wij mogen dan ook niet nalaten hier

in het voorbijgaan de verdienste te erkennen die de anti-revolutionaire school (hoewel geenszins uitsluitend) zich tegenover de pantheïstische rigting in de handhaving van het begrip der persoonlijkheid en der individuele bestemming des menschen verworven heeft; sommige punten daarentegen, b.v. de bepaling der *zedelijke vrijheid* (bl. 26), enkele beschouwingen over het huwelijk (bl. 29 en 31) en dergelijke zouden wederom grond kunnen opleveren tot eenige tegenspraak; wij meenen echter het een en ander hier te moeten voorbijgaan, niet omdat het ons min belangrijk voorkomt, maar omdat wij, aan beperkte ruimte gebonden, ons tot datgene moeten bepalen wat tot de hier besproken algemeene beginselen van staatsregt in meer onmiddelijk verband staat. Van des schrijvers voorstelling omtrent de betrekking tusschen godsdienst en staat, mede in zijne derde paragraaf behandeld, spraken wij boven. Over de vraag of de anti-revolutionaire leer, wil zij consequent zijn, noodwendig tot ultramontanisme leidt, is hij zeer kort (bl. 44-46). Wij willen daarover mede niet uitweiden, en meenen na al het vroeger gezegde met de opmerking te kunnen volstaan, dat de ultramontaansche anti-revolutionaire rigting dáárin althans consequent is, dat zij, den vrijen wil der menschen eenmaal ontkennend, ook voortgaat dien overal te ontkennen, terwijl die anti-revolutionaire leer welke de Heer Rochussen voor echt protestantsch uitgeeft, gelijk wij zagen, op dat punt al zeer inconsequent oordeelt. Wij ontkennen niet dat de laatste werkelijk anders *denkt* dan de eerste; maar de schrijver herinnere zich dat het hier niet de vraag is, of er eenig verschil van denkwijze tusschen beide rigtingen bestaat, maar alleen of de anti-revolutionaire leer, wil ze consequent zijn, al of niet ultramontaansch denken *moet*. De fraaije en uitgebreide verzameling van Bijbel-teksten op welke de schrijver aan het slot zijner opmerkingen (bl. 48-56) ons vergast, laten wij geheel in hare waarde, maar tevens ook geheel ter zijde. Het is ons voldoende den schrijver te hebben zien erkennen dat het staatsregt niet op Bijbel-teksten gebouwd moet worden (bl. 3 en 4); en de vraag, of eenige staatsleer nu al dan niet door den Bijbel bevestigd wordt, kan ook voor hem derhalve dan eerst belangrijk zijn, wanneer vooraf is uitgemaakt of zij op zich zelve beschouwd met de uitspraken der gezonde rede en met de lessen der ervaring

overeenstemt. De schrijver merke intusschen wel op, dat wij hiermede nog geenszins de overeenstemming zijner staatsbegrippen met den zin van het Woord Gods, gelijk het in den Bijbel is vervat, toegeven; maar dat wij alleen daarom ons onthouden de discussie op het terrein der Bijbel-verklaring over te brengen, omdat, naar het eigen gevoelen van den Heer Rochussen, vooraf de juistheid der anti-revolutionaire beginselen zelve dient bewezen te worden, en dit naar onze meening nog verre is van geschied te zijn. Wij haasten ons dan ook liever, ten besluite nog eenen blik te werpen op de vier laatste bladzijden der voor ons liggende brochure, in welke de schrijver de eigenaardige deugden en voortreffelijkheden der anti-revolutionaire leer heeft opgesomd.

Waardoor, vraagt hij, onderscheidt zich nu het anti-revolutionaire staatsregt van elke andere theorie? En ten antwoord noemt hij al de bijzondere eigenschappen van zijne staatsleer op, die naar zijne bewering aan haar alleen kunnen worden toegekend (bl. 56 en v.). Zien wij of ze haar werkelijk toekomen, en zoo ja, of ze haar uitsluitend eigen zijn.

Het wezen der anti-revolutionaire theorie, zegt de schrijver (bl. 56), ligt in hare objectiviteit. En teregt. Maar is zij de eenige objectieve staatstheorie? Of is die van zoo vele andere, niet anti-revolutionaire staatsleeraren misschien niet objectief? Het Hegeliaansch pantheïsme, de doodvijand der anti-revolutionaire rigting, was zoo objectief, dat er voor de subjectiviteit zoo goed als niets overbleef. Had de schrijver nu nog van reële objectiviteit in tegenstelling van formele gesproken (hij kan Stahl daarover nalezen), dan had de bewering althans nog eenige houding gehad, schoon ook die objectiviteit volstrekt niet het bijzonder en uitsluitend eigendom van de leer anti-revolutionairen is, maar even stellig ook door anderen dan Stahl (wij noemen uit den laatsten tijd o.a. den jongeren Fichte) tegen de bloot subjectieve staatsleer zoowel als tegen de bloot formeel objectieve gehandhaafd wordt.

De anti-revolutionaire leer, meent de Heer Rochussen verder (t.a. pl.), komt tot de kennis van den staat als de onmiddelijke door God, buiten 's menschen wil ingestelde ordening door het onderzoek van de natuur des menschen

als stoffelijk, zedelijk en verstandelijk wezen. Wij hebben gezien dat dit onwaar niet alleen, maar zelfs eene onmogelijkheid is.

Het anti-revolutionaire staatsregt, lezen wij (t.z. pl.), gaat uit van het begrip van een harmonisch geordend geheel, waarvan de zelfstandige deelen tot elkander in noodwendige betrekking staan. Kent de Heer Rochussen een staatsregt dat den staat niet als een geheel of als een disharmonisch geheel beschouwt, waarvan de deelen niet zelfstandig zijn en niet tot elkander in noodwendige betrekking staan? Bovendien gaat de anti-revolutionaire leer zoo min als eenige andere van dat geheel uit: zij vindt het, en zij tracht het te verklaren; maar zij gaat uit, zegt de Heer Rochussen zelf (bl. 3), van de goddelijke persoonlijkheid en van de natuur der menschen. Wat ze daaruit voortbrengt, is ons bekend.

Dat het geen eigenaardigheid van het anti-revolutionaire stelsel alleen is, een eeuwig en een tijdelijk moment in den staat te erkennen (bl. 57), zal de schrijver ligt inzien wanneer hij zich de moeite geeft eenige stelsels van niet antirevolutionairen met het zijne te vergelijken.

Eindelijk, zegt de Heer Rochussen, alleen de anti-revolutionaire beginselen strooken met de menschelijke vrijheid (bl. 57). Dat ze daarmede al zeer weinig strooken, vooral wanneer ze consequent worden volgehouden en toegepast, hebben wij gezien. En zou de schrijver meenen, dat beginselen die den mensch uit vrijen wil zich laten onderwerpen aan de ordening van den staat, *niet* strooken met het denkbeeld van zedelijke vrijheid? Ons schijnt de mensch die zich zelven vrijwillig bindt vrijer, dan hij wien een uitwendige dwang wordt opgedrongen.

Het blijkt ons alzoo uit het door den schrijver aangevoerde niet, dat de anti-revolutionaire leer zoovele eigenaardige voortreffelijkheden bezit, op welke zij tegenover elke andere zich zou mogen beroemen. Het zou alleen dan welligt waar kunnen zijn, wanneer die tegenstelling de eenig mogelijke ware, van welke de Heer Rochussen ter uitsluitende aanprijzing der anti-revolutionaire staatstheorie zich bedient. De revolutie - zegt hij (bl. 57 en 58) - *de revolutie daarentegen* ziet in den mensch een zelfstandig, onafhankelijk wezen; zij gaat uit van het begrip van het in-

dividu; zij is eenzijdig; zij miskent het individuele zelf; zij vernietigt alle gezag en daarmede alle ware vrijheid tevens - - -. *De revolutie!* In vele opzigten mag dat waar zijn. De revolutie en de revolutionaire leeringen zijn dikwijls zeer eenzijdig, zeer vermetel, en voor den staat en voor de ware vrijheid hoogst noodlottig geweest; en gegrond is zonder twijfel de beschuldiging tegen die theorie, die de vernietiging van al het historisch gewordene tot beginsel verheft. Maar verkeert de Heer Rochussen dan nog, even als zijne leermeesters, in den belagchelijken waan dat er nooit ter wereld iets anders geleerd is dan een zoogenaamd anti-revolutionair staatsregt en eene dusdanige revolutie-leer, dat men nooit aan iets anders gedacht heeft dan aan een mystiek dweepend vergoden van het gezag en aan een omverwerpen en vernietigen van alle magten op aarde, en dat niemand ooit iets anders heeft gewild dan eene in 't einde altijd despotieke souvereiniteit bij de gratie Gods of de anarchie eener bandelooze menigte? In dat geval zouden we hem den raad geven eens oplettend om zich henen te zien en te luisteren naar hetgene door anderen wordt gezegd. Dan wij willen niet veronderstellen dat de Heer Rochussen werkelijk onbekend zoude zijn met al wat door de groote wijsgeeren en staatsleeraren van zijnen en van vroegeren tijd is gedacht en verkondigd, en wijten het dan ook liever aan verkeerd voorbeeld en aan al te groote ingenomenheid met eigen denkwijze, zoo hij uit het oog heeft verloren wat er voortreffelijks door anderen voor de staatswetenschap geleverd is. Ware hij ten opzigte van zijne eigene meeningen een weinig minder verblind geweest, hij zou het ook met ons hebben ingezien, dat het eene hoogst onwetenschappelijke aanmatiging der anti-revolutionairen is, wanneer zij, trotsch op hunnen partijnaam, zich veroorloven alle andersdenkenden zonder onderscheid onder de algemeene categorie van omwentelingsgezinden zaam te vatten. Maar wij mogen dan ook niet betwijfelen, of de Heer Rochussen zal, de behoefte gevoelend aan een hernieuwd en onpartijdig onderzoek, uit welbegrepen eigenbelang niets verzuimen om dat inzigt in de vroegere en vooral ook in onze tegenwoordige staatswetenschap zich te verwerven dat ter harer beoordeeling onmisbaar mag worden geacht, en hem dan ook in de gelegenheid zal stellen

zich te overtuigen, dat het ‘jurare in verba magistri’, vooral bij het uitspreken van een hard oordeel over anderen, somtijds zeer onvoorzigtig is. -

Wanneer wij thans, het einde onzer taak genaderd, onze meening hebben te kennen te geven over het geheel van het door ons onderzochte stelsel, dan gelooven wij, hebben wij dit, met herhaling eener reeds vroeger meermalen gemaakte opmerking, te karakteriseren als eene in allen deele mislukte poging tot verzoening van twee, in beginsel en in gevolgen lijnregt met elkander strijdende leerstelsels: van den bloot goddelijken oorsprong van den staat met de zedelijke en verstandelijke natuur des menschen, van uitwendigen dwang met inwendige vrijheid, van 's menschen lijdelijkheid bij de wording met zijne vrije werkzaamheid bij de inrigting van den staat, van souvereiniteit bij de gratie Gods met wetgeving door het volk, van de leer der volstrekte gehoorzaamheid met die van het regtmatig verzet, van anti-revolutionair met constitutioneel staatsregt, van anti-revolutionaire begrippen in één woord met de uitspraken der gezonde rede. Wij hebben de tegenstrijdigheid reeds onmiddellijk opgemerkt in het beginsel, wij zagen ze tot klaarheid gekomen in de grondstelling, wij zagen ze steeds meer en meer te voorschijn treden in de gevolgtrekkingen, en we zagen ze eenen onverzoenlijken en vernietigenden krijg voeren in de practische toepassing van het stelsel. En de ethische beteekenis van den staat werd er niet door veredeld, zijne zedelijke bestemming integendeel in waarde verminderd, en de verhouding van de godsdienst tot het maatschappelijk leven, tot de gemeenschap der menschen, bijkans tot niets teruggebragt. Maar allerminst werd er door bereikt wat de Heer Rochussen scheen te wenschen: het onschuldige en het onschadelijke te bewijzen van de anti-revolutionaire theorie. Welverre toch van dien was zijn werk ons een nieuw blijk van het tegendeel. Want wanneer wij uit zijne proeve de onmogelijkheid eener vereeniging van antirevolutionaire beginselen met de instellingen eener vrije staatsregeling op nieuw bevestigd zien, dan, zouden we meenen, is daarmede ook op nieuw bewezen, hoe gevaarlijk juist de consequente toepassing dier beginselen voor die staatsinstellingen zou kunnen worden, wier behoud de voortdurende zorg aller vrije volken en aller beschaafde en verlichte

natiën behoort te zijn. En hiermede mag dan tevens ook de vraag beantwoord worden geacht, die wij bij den aanvang onzer beoordeeling stelden: Wat hebben de strijdende partijen te wachten van den nieuwen adept der anti-revolutionaire school? Wij gelooven uit het bovengezegde te mogen opmaken, dat de bestrijders der anti-revolutionaire leer niet alleen weinig van hem te duchten, maar, zoo hij voortgaat op den ingeslagen weg, ook in het vervolg nog veel van hem te wachten hebben. Door zijne eerste proeve althans heeft hij een nieuw wapen hun ter hand gesteld, of ten minste eenen reeds bekenden bewijsgrond tegen zijne partij door eigen voorbeeld bevestigd; een bewijsgrond, die te krachtiger worden zal, naarmate hij verder het door hem aangenomen stelsel in zijne nadere bijzonderheden mogt ontwikkelen en alzoo de proef mogt hernieuwen om constitutionele staatsinstellingen te enten op anti-revolutionairen stam. Wij haasten ons intusschen hierbij te voegen, dat wij daarmede geenszins een geringschattend oordeel over de persoonlijke bekwaamheid van den Heer Rochussen wenschen uit te spreken, daar wij integendeel volkomen toestemmen dat het geene ligte zaak is, een volledig stelsel van staatsregt, 't zij in alle bijzonderheden, 't zij dan in haastige trekken en bij wege van opmerkingen, te ontwikkelen; maar wij meenen hem dan toch ook in bedenking te mogen geven, of het wel voorzigtig mag worden geacht, juist dan wanneer de strijd der beginselen weder het hevigst begint te ontbranden, eensklaps met een wijsgeerig staatsregtelijk stelsel op te treden, dat van diep nadenken en naauwgezette studie der hedendaagsche wetenschap geenszins voldoende en doorslaande blijken draagt.

Aangenaam is het ons voor 't overige, aan het zedelijk karakter des schrijvers, voor zoo verre het ons uit zijnen arbeid is gebleken, onze welgemeende hulde te mogen toebrengen. In zijn voorwoord heeft hij de mogelijkheid eener openbare verguizing verondersteld. Maar, daargelaten ook dat verguizing alleen een wapen tegen den magtige, onoverwinnelijke is, en daargelaten ook dat wij ongeneigd zijn, ooit van dat wapen tegen iemand, hoe magtig ook, gebruik te maken, van ons zal hij in geen geval na het door hem geleverde iets anders dan het tegendeel te wachten hebben. Met voldoening toch

hebben wij het opgemerkt, dat telkens wanneer hij in tegenstrijdigheden vervalt, het zijn gezond verstand niet alleen, maar ook zijne natuurlijke welwillendheid, zijn zin voor menschelijkheid is, die hem tot ontrouw aan zijne beginselen drijft, die hem alle dwinglandij doet schuwen en hem in vrije instellingen waarborgen leert zoeken tegen overheersching en willekeur, ook al dringt hem zijn beginsel de verdediging dier waarborgen tegen het geweld van een despoot te veroordeelen als zonde en als misdaad tegen God. En wanneer wij de ethische bestemming van den staat hem zien miskennen, althans ontdekken dat hij ze niet in hare volle waarde heeft verstaan, wij schrijven het toe aan de dwaling van zijn beginsel dat eene voortdurende ontwikkeling der geheele menschheid ontkent, terwijl hij zelf niettemin aan eene gestadige volmaking van den enkelen mensch ook op aarde en onder de zorg ook van den staat blijft gelooven. Eindelijk, zoo hij de algemeen godsdienstige opvoeding van het volk uit den werkkring van den staat verbant, en de menschenmaatschappij in elkander terugstootende kerkgenootschappen verdeelt, het is alwederom dat harde en liefdelooze beginsel, dat de vereering van éénen God en de liefde tot éénen Vader niet als de hoogere eenheid weet te erkennen, in welke alle vijandschap en alle haat onder de menschen verzoend moeten worden, terwijl daarentegen zijn gevoel voor ware humaniteit verdraagzaamheid en wederkeerige toegeeflijkheid predikt en het heil der menschen tracht te bevorderen door de bevordering hunner godsdienstige en hunner zedelijke ontwikkeling. Mogt de Heer Rochussen door eigen ervaring leeren inzien, dat het practische grondgebrek der anti-revolutionaire school juist in de miskenning van het echt menschelijke gelegen is, wij mogen zeker zijn dat hij door eene verkeerd geplaatste eigenliefde zich niet zal laten weerhouden, eene leer vaarwel te zeggen die blijkbaar zoo weinig overeenstemt met de inspraak van zijn eigen gemoed. Niet dat wij die valsche humaniteitsleer hem zouden wenschen aan te prijzen die het menschelijke ten koste dikwerf van het goddelijke verheft. Want met den anti-revolutionair erkennen wij, dat zij velen tot godverzaking heeft verleid, en dat de men schelijkheid, velen een ijdele klank en een nevelachtig begrip, velen ook een schijnheilig masker is geweest, om on-

menschelijke gruwelen te bedrijven in haren dikwijls misbruikten naam. En teregt heeft dan ook de anti-revolutionaire school den staf gebroken over die wereldhervormers die de zegepraal der menschelijkheid voorspelden in de ongebondenheid der menschelijke driften en in de ontkenning van den persoonlijken, wereldregerenden God: maar de anti-revolutionaire school is te ver gegaan in haren strijd, en om het misbruik van den naam heeft zij het begrip zelf der ware humaniteit miskend. De revolutie heeft eenmaal God verloochend en den staat ten laatste onderworpen aan toevallige willekeur; de anti-revolutionaire leer verliest de waarde des menschen uit het oog en bindt zijne zedelijke vrijheid aan uitwendigen dwang.

Tegen de eene eenzijdigheid zoowel als tegen de andere te waken, is de roeping der wetenschap en behoort de voortdurende zorg te zijn van elk die aan hare beoefening zijne krachten wijdt. Met reden wil de wetenschap eene Christelijke zijn; met regt eischt zij eenen Christelijken staat; want het Christendom is geen leerstelsel dat naar willekeur kan aangenomen of verworpen worden, maar een feit in de geschiedenis aan welks invloed volken en staten zich niet vermogen te onttrekken; maar met reden mag dan ook de vraag worden gesteld, welke de waarlijk Christelijke staatsleer zij te noemen, - zij, wier Godsbegrip dat van den Heerscher, den Koning, den Jehovah van het aloude Israël, wier beginsel dwang en wier ideaal van burgerdeugd eene onvrijwillige gehoorzaamheid en eene onderwerping uit noodzakelijkheid is, - of die leer, wie God in waarheid de God der Liefde, wier grondbeginsel zedelijke vrijheid des menschen, en wier hoogste ideaal dan ook de meest volkomene vrijheid is.

Wij hebben, op voorbeeld van den schrijver wiens werk wij bespraken, van alle aanhalingen ons onthouden; ééne enkele intusschen zij ons veroorloofd, en het zij ons vergund onze opmerkingen te besluiten met de woorden van Imanuel Hermann Fichte, die in zijn System der Ethik (I, 507, 508) over den Christelijken staat ons het volgende zegt:

‘Ist es wahr, dass der Christliche Gott die *Liebe* sei, habt Ihr diesen Gedanken in der That mit Ernst und Ueberzeugung umfasst: so kann er Euch auch nur ein Gott

der Klarheit und Freiheit sein, der keinen Zwang und keine unbegreifliche Autorität übrig lässt, der seine ganze Menschheit durch Freiheit zur vollkomnen Gemeinschaft unter sich und mit seinem Geiste emporbilden will. Der “Christliche Staat” darf Euch daher nur ein Staat der *höchsten Freiheit* sein!’

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Toenemende beoefening der staathuishoudkunde in Nederland.

Het is gewis een verblijdend verschijnsel, dat de belangstelling in de beoefening van de staathuishoudkunde in Nederland zoo merkbaar toeneemt.

Het kan toch niet anders, of de beoefening van die wetenschap, het toetsen van de bestaande orde van zaken aan hare lessen, *moet* langzamerhand het meer en meer in praktijk brengen van die lessen tot gelukkig gevolg hebben. Dat gelukkig gevolg *kan* op den duur niet uitblijven, omdat de staathuishoudkunde in haar ruimsten omvang is de leer van het waarachtig volksgeluk, omdat de toepassing van hare lessen *moet* leiden tot vermeerdering van volkswelvaart. De goede ontwikkeling, de ruimst mogelijke verspreiding van hare beginselen onder alle standen der maatschappij, zal dit ongetwijfeld langzamerhand tot algemeene overtuiging maken.

Het zoude aan de *anti-cornlaw-league* wel nimmer zijn gelukt van de Engelsche regering de afschaffing van de graanregten te verkrijgen, zoo zij niet door jarenlange krachtig voortgezette leering de meerderheid der natie, en eindelijk ook van het Parlement, ten laatste had weten te overtuigen, dat het verschaffen van goedkoop brood een eerste voorwaarde is tot vermeerdering van volkswelvaart, en dat het goedkoopst brood datgene is, waarvan de bestanddeelen wor-

den voortgebragt, aangevoerd en toebereid, zonder aan eenige lasten of beperkingen te zijn onderworpen.

‘Voedsel is grondstof van alle nijverheid,’ is niet ten onregte gezegd. Voedsel is de eerste levensbehoefte waarvoor de mensch arbeidt, en zonder hetwelk hij tot allen arbeid ongeschikt is. Hoe beter, hoe gemakkelijker, hoe goedkooper hij in die behoefte voorziet, hoe meer zijne kracht en zijn voortbrengingsvermogen toeneemt, hoe meer hij voor de voldoening van andere behoeften overhoudt, hoe meer en hoe beter hij kan en in den regel zal voortbrengen, en hoe meer hij dus zijne eigene welvaart en die van het algemeen doet toenemen.

Die toeneming van welvaart zal daar het grootst zijn, op de duurzaamste grondslagen rusten, waar de meeste vrijheid van nijverheid bestaat; dat is, waar het met de minste beperkingen een ieder vrij staat voort te brengen, wat hij wil, zoo als hij wil, zoo veel hij wil, en daarover te beschikken gelijk hij wil.

Hoewel in de laatste jaren in ons land gelukkig meerdere stappen van toenadering tot dat beginsel zijn gedaan, zoo ontbreekt er toch nog zeer veel aan, dat dit begrip reeds zoozeer in het volksleven zou zijn doorgedrongen, als wenschelijk zoude zijn. In onze staathuishouding valt nog veel te veranderen, eer men zal kunnen zeggen, dat zij op goede staathuishoudkundige grondslagen rust, en aan de vrije ontwikkeling der volkswelvaart geene hinderpalen in den weg stelt.

Het waarachtig belang van regering en natie eischt, dat die hinderpalen zooveel immer mogelijk, zoover de goede inrigting van den staat het maar eenigzins gedoogt, worden uit den weg geruimd.

Om dit tot eene volksovertuiging te maken, moet van de volksopvoeding in den ruimsten zin, nog veel meer dan thans het geval is, werk worden gemaakt, moeten gezonde staathuishoudkundige begrippen zooveel mogelijk worden verspreid.

Het strekt tot voldoening op veel te kunnen wijzen, ten betooge dat ook hieromtrent bij de natie in de laatste jaren meer leven is ontstaan, dat bij velen de behoefte tot leering is geboren, dat de begeerte om aan die zucht te voldoen, ook niet zonder vruchten is gebleven.

Wij wenschen vlugtig op enkele van die lichtende pun-

ten op het gebied der staathuishoudkunde in ons midden, in ruimen omvang genomen, te wijzen, zoowel om te doen uitkomen wat reeds geschied *is*, als om, door te wijzen op het bestaande, de aandacht te vestigen op hetgeen nog geschieden *moet*, en, mogt het zijn, anderen tot het voorzien in die behoefte op te wekken.

Onze beide meer bepaaldelijk aan de staathuishoudkunde gewijde tijdschriften schijnen een steeds ruimeren kring van lezers te vinden. Vele der overige tijdschriften behandelen telkens staathuishoudkundige onderwerpen. Het ‘Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje,’ dat in den aanvang zich naauwelijks scheen te kunnen staande houden, is nu voor goed gevestigd, en biedt zijne eerste vijfjarige serie aan het publiek aan, - en wel voor eenen prijs zoo gering, dat de koopers der afzonderlijke jaargangen bijna berouw zouden krijgen er zooveel meer voor te hebben gegeven, zoo zij niet, ter wille van de goede zaak en het doel der uitgevers: verspreiding van kennis van den wezenlijken toestand van ons land, dat besluit moesten goedkeuren. In de ‘Praktische Volksalmanak’ hebben een aantal onzer gunstigst bekende staathuishoudkundigen onlangs een hoogst nuttig werk op zoo uitstekende wijze aangevangen, dat ieder, die in het verspreiden van nuttige kennis belang stelt, er hoogen prijs op zal stellen, daaraan in het vervolg te mogen medewerken.

Telkens ziet men ook de vertaling van buitenlandsche staathuishoudkundige werkjes aangekondigd: duidelijk bewijs dat zij een genoegzaam aantal lezers vinden om voortdurend tot de uitgifte aan te moedigen.

Op het gebied van de statistiek, waarvan de kennis vooral voor de regering zoo noodzakelijk is tot juiste beoordeeling van den wezenlijken toestand des lands, is door de regering, en ook door bijzondere personen en vereenigingen, in de laatste jaren zooveel verrigt, dat dit zelfs buitenslands de aandacht heeft getroffen, en dat nog onlangs door een zoo bevoegd beoordeelaar als von Reden, in een belangrijk statistiek overzigt van ons land, werd getuigd, dat schier geen land in de laatste jaren daaromtrent meer had verrigt. Wel hebben wij nog geene ‘Statistique Générale,’ nog geene ‘Statistique de l'Agriculture,’ nog geene ‘Statistique Administrative,’ als Frankrijk of België; wel ontbreekt bij ons nog veel aan de eenheid in de bewerking der statistiek, waarin

andere landen zich sedert zoolang verheugen[1]. Maar toch kunnen wij met voldoening wijzen op onze statistiek van handel en scheepvaart, van de bevolking, op de geregtelijke statistiek, op het ‘Statistiesch Jaarboekje’, op de zooveel verbeterde jaarlijksche verslagen der regering over onderwijs, armwezen, enz., die der Gedeputeerde Staten, der Gemeentebesturen, enz., waardoor het opmaken van eene algemeene statistiek gemakkelijker, van een goed en vrij-volledig statistisch overzigt zeer mogelijk is geworden.

Waarom toch wordt - wij willen dit even in 't voorbijgaan vragen - zulk een algemeen administratief statistiesch overzigt niet jaarlijks aan den Koning of aan de Staten-Generaal aangeboden? Waarom moet dit wel geschieden door de provinciale- en gemeente-besturen, wel omtrent handel en scheepvaart, onderwijs en armwezen, landbouw en publieke werken, enz., enz., maar niet omtrent den staat in zijn geheel? Zulk een verslag zou niet moeten bestaan uit schier enkele cijfers, als in het ‘Statistiesch Jaarboekje,’ die, hoe belangrijk ook, toch dor zijn en voor den algemeenen lezer weinig aantrekkelijks aanbieden, maar beredeneerd als de provinciale verslagen. Deze, tot een geheel gebragt, zoo als dit reeds eenigzins in de Staats-Courant in 1852 geschiedde, en de jaarlijks door de regering uitgebragte verslagen van onderscheiden aard, zouden tot dat jaarlijks uit te brengen statistisch overzigt de voornaamste bouwstoffen leveren. In dat algemeen jaarlijksch statistisch overzigt, dat op zich zelf telkens een zeer lezenswaardig en algemeen belangrijk geheel zou kunnen vormen, zou men de hoofdbron kunnen vinden voor een tienjarig ‘Exposé de la situation administrative du Royaume,’ zoo wij meenden te moeten trachten het uitstekend ons daarin door België gegeven voorbeeld na te volgen.

Op het zoo gewigtig en zoo uitgebreid gebied der armenzorg mogen wij ook gelukkig op vele verschijnselen

1 Gebrek aan eenheid was de hoofdfout in de bewerking der statistiek, waarop ik reeds in Oct. 1849 meende te mogen wijzen, toen ik het stukje: ‘De beoefening der statistiek,’ opgenomen in het ‘Algemeen Letterlievend Maandschrift,’ Januarij 1850, schreef. Hoeveel er ook sedert dien tijd ook op dit gebied is vooruitgegaan, zal dit gebrek nog wel steeds blijven bestaan, zoolang wij geen Centraal-Statistiek Bureau hebben, dat aan de zaak eenheid van leiding en bewerking geeft, en zich in betrekking stelt met de partikuliere vereenigingen en personen, die zich de zaak aantrekken.

wijzen, ten blijke zoowel van steeds toenemende algemeene belangstelling in die zorge, als van de langzame verspreiding van meer heldere begrippen omtrent den daarbij te volgen weg, waarbij gelukkig de rigting van verzorging meer en meer voor die van voorkoming wordt verlaten.

Onder de vele vereenigingen van zoo verschillenden aard, die door verspreiding van nuttige kennis de bevordering van het algemeen welzijn beoogen, en die gelukkig steeds in aantal en in omvang van werkkring toenemen, willen wij hier slechts wijzen op de maatschappijen van landbouw en op de vereenigingen in het belang der nijverheid en tot oprigting van industrie-scholen. Beide zijn van betrekkelijk nog jeugdige dagteekening, en beide beoogen hoofdzakelijk de verlichting van die klassen onzer medeburgers, die daaraan het meeste behoefte hebben, en wier verlichting het meest tot hun eigen en het algemeen welzijn kan bijbrengen.

Mogen de zoo nuttige industrie-scholen zich weldra in denzelfden bloei verheugen, als de landbouw-maatschappijen reeds doen.

Wrijving van denkbeelden, leering door toespraak en voorbeeld, is uitstekend nuttig tot het verspreiden van kennis. Dit begrijpen onze maatschappijen van landbouw, die daarom vooral de afdeelingsvergaderingen, waarin men meer als 't ware huiselijk bijeen is, eerder zijn gevoelen durft uiten, meer over de bestbekende zaken van zich zelven en zijne buren kan spreken, zooveel mogelijk dienstbaar maken aan het bespreken van punten van dadelijk nut en van oogenblikkelijke toepassing. Uit dat begrip ontspruiten al die congressen en vergaderingen en tentoonstellingen en wedstrijden van velerlei aard en van veelzijdig nut, - een eigenaardig kenmerk onzer eeuw.

Dat begrepen ook de in de laatste jaren hier en daar in ons land ontstane, hoogst nuttige vereenigingen tot oefening in het voeren van debatten, eene navolging der Engelsche debating-clubs, waar het bespreken van staathuishoudkundige onderwerpen veelal de hoofdzaak schijnt uit te maken, zoo als dit o.a. in de Vereeniging ‘Handel en Nijverheid’ te Amsterdam plaats heeft.

Ook onze geëerbiedigde Koning bewijst van dat begrip doordrongen te zijn. Daarvoor getuigt o.a. al hetgeen hij reeds in het belang van den landbouw deed, en nog steeds voortgaat te doen, waarvoor hij de regtmatige aanspraak

heeft verworven op de erkentelijkheid van allen, die in den bloei en vooruitgang van dezen hoofdtak van ons volksbestaan belang stellen, en beseffen dat slechts uiterste krachtsinspanning ons de hoogte der vorderingen in de landhuishoudkunde van onze naburen kan doen bereiken.

Zonder te vergeten wat de Koning deed ter bevordering van de zoo wenschelijke invoering hier te lande van verbeterde landbouwwerktuigen, van veredelde veesoorten, tot toelichting van onderscheiden vraagstukken, den landbouw betreffende, tot uitbreiding van het landhuishoudkundig onderwijs, welke blijken hij gaf van belangstelling in tentoonstellingen en congressen, - waarvan zijn jongst besluit tot het houden eener eerste algemeene Nederlandsche tentoonstelling van voortbrengselen van landbouw en veeteelt, weder een zoo krachtig bewijs is, - willen wij hier meer bepaald melding maken van een ander blijk van 's Konings besef, dat onze landbouwers behoefte hebben aan leiding en onderrigt. Wij bedoelen de voordragten over onderwerpen, den landbouw betreffende, in onderscheiden gemeenten ten platten lande gedurende dezen winter door eenige landhuishoudkundigen, op 's Konings last en 's Konings kosten, gehouden. Die voordragten, goed, met beleid en naar de bevatting van de meerderheid der hoorders, voor wie zij bestemd zijn, ingerigt, kunnen van uitstekend nut zijn, veel licht verspreiden en vele vooroordeelen tegengaan. De gedachte zelve is zeer gelukkig: het is te hopen dat de uitvoering aan de verwachting zal beantwoorden. Vooral in den aanvang behooren die voordragten uiterst eenvoudig en bevattelijk en praktisch te zijn, om de aandacht te boeijen, en met het doel geleidelijk de belangstelling in de meer moeijelijke en diepere punten der landhuishoudkunde op te wekken en gaande te houden. Dit schijnt niet altijd in het oog te zijn gehouden. Reeds is de opmerking gemaakt, dat, ten gevolge van het te geleerde, te wetenschappelijke van sommige voordragten, de aanvankelijk opgewekte belangstelling der landbouwers hier en daar al merkbaar is verflaauwd. En gewis zullen de boeren en boerenjongens er meer aan hebben, te hooren hoe zij b.v. hunnen mesthoop moeten inrigten, ten einde, zonder de mogelijk veelal te kostbare overdekte mestvaalten, te zorgen, dat niet juist een groot deel der kostbaarste meststoffen te loor gaat, zoo als nu zoo dikwijls het geval is, dan om eene verhandeling

aan te hooren over den invloed van de lucht op de groeikracht der planten.

Een ander bewijs van het ontwaakt besef van het nut van leering door toespraak en voorbeeld, zien wij in het ontstaan der ‘Vereeniging voor Volksvlijt,’ waarvan Prins Frederik, altijd bereid tot bevordering van al wat goed en nuttig is, wel het Beschermheerschap op zich heeft willen nemen. Die vereeniging heeft zich, naar men weet, tot doel gesteld, alle tot haar gerigte vragen, met de uitoefening van eenig bedrijf in verband staande, te beantwoorden, nieuwe en vreemde werktuigen en voorwerpen te ontbieden, 't zij wanneer haar zulks wordt opgedragen door een industrieel, die ze tot eigen gebruik wil aanwenden, 't zij om ze hier te lande bekend te maken en te verspreiden, - eene doorloopende tentoonstelling te houden van voorwerpen, voor de volksvlijt belangrijk, en door toespraak als anderzins ons op de hoogte te houden van wat er elders op 't gebied der volksvlijt omgaat, en een band te vormen tusschen de beoefenaars der praktische wetenschappen en de uitoefenaars der bedrijven zoo binnen als buitenslands. Daartoe strekken onder anderen de doorloopende tentoonstellingen in het ‘Polytechnisch Museum’, te Amsterdam, en de daar gehouden voordragten, waar o.a. (om maar een voorbeeld te noemen) in het vorig jaar Ericson's Caloric Engine werd behandeld, en de uitlegging daarvan door teekeningen en modellen opgehelderd. Het is duidelijk, dat de ontwerpers van deze Vereeniging zich de navolging van het zoo hoogst interessante Londensche ‘Polytechnic Institution,’ doch met nog uitgebreider werkkring, voor oogen hebben gesteld. Allen, die in de gelegenheid zijn geweest, die zoo belangrijke inrigting te bezigtigen, en enkele der populaire voordragten, aldaar dagelijks over onderscheiden onderwerpen, zooveel mogelijk over eenig punt van oogenblikkelijk belang, gehouden, aan te hooren, en die beseffen, hoe groot nut zoodanige inrigting kan stichten, hoeveel zij tot volksopvoeding en volksbeschaving kan bijdragen, zullen wel den wensch uiten, dat het ‘Museum’ in de Doelenstraat eenmaal ‘the Polytechnic Institution’ van Regentstreet waardiglijk moge op zijde streven. Lang zal zulks evenwel nog aanhouden, vooral zoo het waar is wat sommigen beweren: dat namelijk de ‘Vereeniging voor Volksvlijt’ niet die ondersteuning en medewerking vindt, waarop

zij, vooral in Amsterdam, uithoofde van het goede doel dat zij zich voorstelt, het veelzijdig nut dat zij stichten kan en het voordeel en genot dat zij vooral voor haar zetel, de hoofdstad, kan opleveren, aanspraak scheen te mogen maken. Het is te hopen, dat Amsterdam, dat in den laatsten tijd meerder bewijzen gaf van ontwaakt leven en opgewekte belangstelling, vooral in alles wat met handel en nijverheid in verband staat, ook krachtdadig toonen zal, dat zij er hoogen prijs op stelt, zoo mogelijk een Polytechnisch Museum te bezitten, dat met het Londensche in nut en belangrijkheid kan wedijveren.

Ten einde daartoe te geraken, is het te hopen, dat de bestuurders der ‘Vereeniging’ in staat worden gesteld moeite noch kosten te sparen, om hun Museum en de daar gehouden voordragten reeds terstond zoo belangrijk en ook zoo toegankelijk mogelijk te maken. Vooral in den aanvang van haar bestaan behoort dergelijke inrigting niets onbeproefd te laten wat haar bij het publiek gewild en gezocht kan maken, en het algemeen van haar nut en belangrijkheid kan overtuigen. Hetgeen men daar vindt en hoort moet voor het publiek zoo aanlokkelijk zijn, dat een ieder er heen wil, en er zich telkens moet kunnen gaan verlustigen. Daartoe moet o.a. het lokaal schier elk oogenblik, en niet slechts driemaal in de week eenige uren toegankelijk zijn. De moeite die uren te onthouden, getroosten niet velen zich, en eens voor een gesloten deur gekomen, komt men alligt niet terug.

Deze opmerking over het wenschelijke eener zoo ruim mogelijke toegankelijkheid van het Polytechnisch Museum, leidt ons tot eene andere van gelijken aard, die wel niet eigenlijk bij het hier behandeld onderwerp te huis behoort, maar die echter, als met de zaak der beschaving en der volksopvoeding in verband staande, hier hare plaats moge vinden. Wij bedoelen het te weinig voor het publiek toegankelijke van vele onzer Musea, Bibliotheken en andere Verzamelingen, die openbaar heeten, maar dikwerf slechts als 't ware bestemd schijnen voor de bestuurders en de enkelen die deze er van tijd tot tijd wel willen toelaten. Sommige dier openbare, voor het algemeen bestemde inrigtingen zijn gewoonlijk slechts twee of driemalen in de week gedurende weinige uren toegankelijk, en dan moet men zich soms nog vooraf de moeite getroosten, zich van toegangs-

kaarten te voorzien, of wel den toegang schriftelijk van de bestuurders verzoeken. In sommige verzamelingen liggen schatten sedert lange jaren voor elks oogen verborgen en ontoegankelijk, omdat een directeur steeds voor heeft, die zelf te schikken of te bewerken en daartoe tijd noch gelegenheid heeft kunnen vinden, of het hem daartoe mogelijk aan geschiktheid ontbrak. Gebrek aan het noodige toezigt, of wel aan belangstelling bij de hoogere autoriteiten, liet hem soms toe de aan zijne zorgen toevertrouwde verzameling jaren lang als 't ware als de zijne te beschouwen, waaraan hij kon werken wanneer hij zulks goed vond, en waarvan hij aan het publiek toonde wat hem goed dacht. Op de aanmerking, door mij eenmaal in eene der grootste bibliotheken van ons land gemaakt, dat het jammer was dat zulk eene inrigting niet op meerder dagen en voor velen beter geschikte uren, voor het publiek, toegankelijk was, daar zulks allerwaarschijnlijkst het bezoeken der bibliotheek zeer zou doen toenemen, en haar dus aan haar doel als openbare, ten dienste van het publiek tot algemeen nut bestemde inrigting, beter zou doen beantwoorden, werd mij door een der hoofdbeambten geantwoord met de vraag: Of ik dan dacht dat de beambten niets te doen hadden, dan de bezoekers ten dienste te staan? Daarop was natuurlijk niet te antwoorden, dan dat bij eene goede inrigting en 't bestaan van eene goede leeskamer voor de bezoekers, van catalogussen, waarin ook een minder beambte den weg weet, bij 't aanwezig zijn van een beambte of bediende, om de gevraagde boeken te geven of aanwijzingen te doen, de meeste beambten in hunnen wetenschappelijken arbeid weinig behoefden te worden gestoord, maar de bibliotheek dan oneindig beter aan haar doel, bevordering van de algemeene beschaving, zou kunnen beantwoorden, terwijl toch ook de bevordering van dat doel de hoofdzaak der beambten behoorde te zijn.

In het buitenland begrijpt men soms beter, op welke wijze zulke publieke inrigtingen wezenlijk ten nutte van het publiek kunnen strekken. In St. Petersburg en Berlijn, b.v., - zoo ten minste mijn geheugen mij niet bedriegt - kan men 's ochtends, 's middags en 's avonds in de doelmatig ingerigte bibliotheken teregt. De Louvre, het British Museum kan men dagelijks bezoeken. Nog voor eenige jaren was de rijke bibliotheek in dat reusachtig Museum niet

voor het publiek te zien, hoewel men, zich daartoe in persoon tot een der directeuren wendende, zeer gereedelijk werd toegelaten. Doch vele duizende van de bezoekers der Londensche tentoonstelling zullen het kunnen getuigen, hoe men in 1851 al die ontelbare zalen in het Britsch Museum, ook die der Bibliotheek, geheel vrij kon doorwandelen, hoe daar de zeldzaamste boeken en handschriften, b.v., waren ten toon gespreid, hoe gereedelijk gevraagde inlichtingen werden gegeven, en hoe de in verschillende gedeelten van de bibliotheek arbeidende beambten daarmede ongestoord konden voortgaan, terwijl het koperen traliewerk hen van het publiek afgesloten hield, zonder hen echter in 't minste te beletten op de tot hen gerigte vragen te antwoorden.

Nu wil ik niet beweren dat in het enkel doorwandelen eener bibliotheek, of in het zien openliggen van een enkel zeldzaam exemplaar of keurig handschrift, zoo bijzonder groot nut is gelegen. Maar het zoo ruim mogelijk openstellen van al zulke publieke instellingen behoort met een hooger doel te geschieden: het kan medewerken tot volksbeschaving, tot veredeling van smaak; het kan op de rust- en feestdagen tot een aangenaam en nuttig tijdverdrijf strekken; het kan een deel der volksopvoeding uitmaken; het kan die inrigtingen wezenlijk algemeen nuttige inrigtingen doen worden. Dit toont men in Engeland te beseffen, en dit verdient m.i. ten hoogste aanbeveling en navolging.

Hoe velen herinneren zich niet op een werkdag in het Britsch Museum ambachtslieden of fabriekarbeiders te hebben gezien, die in het terugkeeren van of naar hun werk een gedeelte van die zalen doorwandelden, en al die zaken bewonderden? Hoe velen kunnen niet getuigen des zondags in de schilderijzalen van het eerwaarde Hampton-Court schier te zijn verdrongen geweest door de menigte, juist uit de geringere klassen, zoowel van de stad als van het land, welke die schilderijen kwam bezien, - of alsdan de tuinen van dat paleis en vooral de Kew-gardens vervuld te hebben gezien met eene soortgelijke menigte, die daar den dag kwam doorbrengen, en genieten van de schoone, vrije natuur, fraaije wandelingen en heerlijke bloemen? En waarom zag men daar die menigte, die men bij ons nimmer op zulke plaatsen ontmoet? Omdat bij het verlicht Engelsch gouvernement, of bij de bestuurders van die instellingen het besef bestaat,

dat zij, voor het algemeen, voor het publiek bestemd, met der daad en in waarheid *publiek* moeten zijn, dat zij zooveel mogelijk ten algemeenen nutte moeten strekken, dat zij de kennis, den smaak van het publiek kunnen bevorderen. Zeer velen gewis zullen het Britsch Museum verlaten, zonder andere herinnering, dan dat zij een ontelbaar aantal zalen doorliepen, opgevuld met tal van vreemdsoortige en voor een goed deel onbegrijpelijke voorwerpen. Maar velen toch zullen er een indruk hebben ontvangen, die meer blijvend is en nuttiger werkt. De een voelt er de bewondering en gehechtheid aan zijn vaderland vermeerderd, dat zulke schatten bijeenbragt en hem er nu ook van laat genieten. Een ander ziet er iets dat zijn smaak veredelt, hem in zijn bedrijf van nut kan zijn, een goed denkbeeld bij hem opwekt. In ieder geval wordt hem een aangenaam tijdverdrijf verschaft. Juist uit dien hoofde is het ook zoo goed gezien om Hampton-court en the Kew-gardens, op tamelijken afstand van Londen gelegen, op zondag voor het algemeen open te stellen. Het schijnt in den eersten opslag welligt vreemd, dat in Engeland, waar over het algemeen de zondag zoo uiterst streng en stil wordt gevierd, en wanneer de stad als 't ware uitgestorven schijnt, juist op zondag zulke plaatsen voor het publiek open zijn. Maar zal men bij nader inzien dat denkbeeld niet moeten loven? Een groot deel van Londens arbeidende bevolking en geringe burgerklasse verlaat, evenzeer als de betere dit doen, Londen op zondag, om, na zesdaagschen arbeid in stof en kolendamp, eenige versche lucht te genieten; en is het nu niet, zoowel uit een algemeen maatschappelijk als uit een hygienisch oogpunt goed gezien, om haar dan te lokken naar schoone tuinen, waar zij den dag kunnen doorbrengen en het genot hebben van goede schilderijen te zien, dan haar te nopen in herbergen en kroegen te gaan zitten? ‘Zij doe noch het een noch het ander, zegt welligt de strenge, orthodoxe moralist, maar wijde dien dag aan de godsdienst en aan het rustige huiselijke leven.’ Godsdienstoefening verkiest men toch in den regel niet ochtend, middag en avond bij te wonen, en dat huiselijke leven bestaat toch veelal voor de ongehuwden niet, en de arbeider *wil* den zondag gewoonlijk bepaaldelijk aan genot en uitspanning wijden. En nu zal het toch wel veel gewenschter zijn, den arbeider des zondags met zijn gezin of zijne vrien-

den zijn brood en vleesch en porter te zien gebruiken op het groene gras in Hampton-court of de Kew-gardens, in Windsor- of Richmond-park, dan ze in of voor onze kroegen en herbergen te zien zitten, sterken drank of zuur bier drinkende. En wie zou wel op den rustdag de meeste krachten voor de volgende werkdagen hebben opgedaan? - daargelaten nog dat de een in de gelegenheid is geweest zijn smaak en gevoel voor het schoone te veredelen, en dat er waarschijnlijkheid bestaat dat de ander weder iets in zedelijke waarde is achteruitgegaan.

Keeren wij na dien uitstap tot ons onderwerp terug, om, *last though not least*, nog melding te maken van één bewijs van ontwaakte belangstelling in de beoefening der staathuishoudkunde, waarop wij als een der gelukkigste verschijnselen van den laatsten tijd meenen te mogen wijzen, en dat wij alleen daarom in de laatste plaats vermelden, omdat wij er enkele regelen meer aan wenschen te wijden, dan aan de tot hiertoe aangestipte punten. Wij bedoelen de voordragten sedert het najaar van 1852 in de afdeeling Koophandel van de Maatschappij: Felix Meritis, te Amsterdam gehouden, waarvan men zoowel in den vorigen als in dezen winter, telkens een kort verslag, o.a. in de Amsterdamsche Courant aantreft.

Gelijk men zich uit de dagbladen van dien tijd kan herinneren, had het bestuur van de nieuw georganiseerde afdeeling Koophandel aangekondigd, dat gedurende den winter van 1852 op 1853, tweemalen 's weeks voordragten zouden worden gehouden, den eenen keer over de beginselen der staathuishoudkunde, den anderen over een of ander onderwerp van handelsgeschiedenis, staathuishoudkunde en land- en volkenkunde, terwijl er telkens na het houden der voordragt, in een gemeenzaam onderhoud onder de leiding des sprekers, gelegenheid zou zijn het voorgedragene nader te bespreken, of wel eenig ander onderwerp op meer gemeenzame wijze te behandelen. Ook weet men uit de verslagen in de dagbladen, dat de volgende voordragten zijn gehouden: over de beginselen der staathuishoudkunde, door den Hr. E. van Voorthuijsen; over eenige gedeelten der Nederlandsche handelgeschiedenis, in verband beschouwd met den tegenwoordigen toestand des Vaderlands, door den Hr. H.J. Koenen, die zijne schoone en zoo belangrijke voorlezingen door den druk publiek heeft gemaakt en daardoor ongetwijfeld bij

velen het verlangen naar het publiceren ook der overige verhandelingen zeer heeft opgewekt; over de plaats, welke in de voortbrenging van rijkdommen de natuurkrachten innemen, door den Hoogleeraar den Tex; over de verschillende ontwikkelingsperioden, welke de wetenschap der staathuishoudkunde heeft doorgeloopen, door den Hoogleeraar M. des Amorie van der Hoeven; over het betrekkelijke, dat bij de toepassing van de beginselen der staathuishoudkunde is in acht te nemen, door den Hoogleeraar de Bosch Kemper; over de gevolgen van eene vermeerderde voortbrenging der edele metalen, door den heer W.C. Mees; over Borneo's westkust, door den Hoogleeraar Veth. Men ziet, het kunnen in waarheid staathuishoudkundige voordragten worden genoemd. Gedurende dezen winter is dit eveneens het geval, en worden even belangrijke onderwerpen behandeld: de heer Koenen b.v. sprak over de geschiedenis van scheepsbouw en scheepvaart; de Hoogleeraar des Amorie van der Hoeven over de ontdekkingen van Carey in de wetenschap der staathuishoudkunde; M^{r}. O. van Rees over de Nederlandsche wetgeving in betrekking tot de visscherij, den landbouw en het fabriekwezen; M^{r}. J. Heemskerk Az^{n}. over de assurantie, enz.

Op die voordragten, op dat voor het praktisch nut daarvan zoo uitnemend belangrijke gemeenzaam onderhoud daarover, meen ik te mogen wijzen als op een uitstekend voorbeeld, hoe het juiste begrip van het belang van de beoefening der staathuishoudkunde, en van het meer en meer in praktijk brengen, op het maatschappelijk leven toepassen van hare lessen, van het nut van wrijving van denkbeelden, in de hoofdstad is ontwaakt. Vooral is de gedachte uiterst gelukkig te noemen, om het in eene rede uitgesproken woord, de daarin voorgedragen denkbeelden, later in een meer gemeenzaam onderhoud nog eens te doen behandelen. Het gesprokene kan dan, ten nutte zoowel van den spreker als van de hoorders, nader aan de praktijk, aan de denkbeelden der hoorders worden getoetst, door voorbeelden nader worden toegelicht. Het is eene gedachte, die van den juisten praktischen geest van de ontwerpers getuigt. Dat gemeenzaam onderhoud, goed geleid, kan uitstekend bevorderlijk zijn om wetenschap en praktijk steeds nader bijéén te brengen, om het gesprokene van wezenlijk en blijvend praktisch nut te doen zijn, om het in Felix Meritis gehoorde tot eene

levendmakende kracht in het maatschappelijk leven te doen worden.

Teregt worden in de ‘Praktische Volksalmanak’ eenige bladzijden gewijd aan eene poging tot bestrijding van het vooroordeel, dat theorie en praktijk twee geheel verschillende zaken zijn, dat veel van 'tgeen in theorie waar en goed is of schijnt, in praktijk niet goed wordt bevonden. Geen beter middel voorwaar tot uitroeijing van dat vooroordeel, tot langzame vestiging van het begrip, dat wat in theorie inderdaad waar en goed is, dit ook zoo in de praktijk zal worden bevonden, dan het zooveel mogelijk in verband brengen van theorie en praktijk, het toetsen van de denkbeelden van den theorist aan de feiten door den prakticus bijgebragt, het toelichten van de leer door het voorbeeld. In de volle overtuiging dat eene wezenlijke goede leer in de praktijk goed *moet* worden bevonden, dat hare toepassing op den duur voordeelen zal aanbrengen, hopen wij dat de wezenlijke handelaars steeds in toenemend aantal de voordragten in Felix Meritis zullen bijwonen, en niet huiverig zijn in het mededeelen hunner opmerkingen over de voorgedragen denkbeelden. Ongetwijfeld zal daardoor voor hen menig oppervlakkig, min duidelijk, of zelfs schijnbaar met het gesprokene strijdend punt nader worden toegelicht, en het zal ook niet zonder nut zijn voor de sprekers, die daardoor worden in de gelegenheid gesteld hunne voordragt nader te verduidelijken en van meer praktisch nut te doen zijn, en er ook zelve hun voordeel mede te doen, zoowel tot bevordering van eigen kennis, als om aan hunne voordragten eene meer praktische rigting te kunnen geven.

Een spreker, die inderdaad beoogt voor zijn gehoor nuttig te zijn, zal ongetwijfeld voor zulke opmerkingen erkentelijk zijn, daar zij hem in de gelegenheid stellen een voor zijn begrip volkomen, maar voor het begrip zijner hoorders minder duidelijke voorstelling van een denkbeeld te verduidelijken en op de praktijk toepasselijk te maken, of wel daar zij hem soms nieuwe gezigtspunten openen en in staat stellen de zaak van verschillende zijden te doen beschouwen.

Mogen daarom de sprekers in Felix Meritis onder hunne hoorders er steeds velen vinden, die over het gesprokene opmerkingen kunnen en durven maken, en die de aan zoo velen onder ons nog eigen beschroomdheid, wanneer het er op aankomt iets te doen dat maar eenigzins naar het in

't publiek spreken gelijkt, - gevolg vooral van volslagen gebrek aan oefening, - weten te overwinnen. Ongetwijfeld zullen alsdan die voordragten meer en meer beantwoorden aan het doel, en krachtig medewerken om onder den Amsterdamschen handels- en nijverheidsstand een beteren, een meer wetenschappelijken geest, meer leven, meer energie te doen ontstaan.

Op die werkzaamheden van de afdeeling Koophandel der Maatschappij Felix Meritis meende ik te mogen wijzen als op een sterk sprekend voorbeeld van ontwaakte belangstelling in de beoefening van staathuishoudkunde, in de behandeling van staathuishoudkundige onderwerpen, van het ontwaakt besef dat theorie en praktijk hand aan hand moeten gaan, dat wrijving van denkbeelden nuttig is om iets goeds tot stand te brengen.

Wij willen niet beweren dat die werkzaamheden reeds vele vruchten hebben gedragen. Zoowel de bewustheid dat zoo iets gewoonlijk slechts zeer langzaam werkt, zelden spoedig algemeen ingang en bijval vindt, als weinige bekendheid met Amsterdam, zou die bewering uiterst gewaagd maken. Wij bedoelden slechts te wijzen op het feit dat die voordragten worden gehouden, dat zij door een goed gedacht gemeenzaam onderhoud over het gesprokene worden gevolgd, en dat de proeve zooveel bijval heeft gevonden, dat het bestuur niet heeft geaarzeld dezen winter op dezelfde wijze voort te gaan, en deze goede zaak dus als gevestigd schijnt te mogen worden beschouwd.

Naar ons inzien heeft het bestuur der afdeeling Koophandel zich door het tot stand brengen dezer nuttige zaak groote aanspraken op de erkentelijkheid zijner medeburgers verworven. Moge het bestuur steeds goed aan het doel beantwoordende sprekers weten aan te treffen, en in een steeds toenemend aantal belangstellende hoorders, die met het gesprokene hun voordeel doen, zijne belooning vinden.

Door met ingenomenheid op die werkzaamheden van de afdeeling Koophandel der Maatschappij Felix Meritis te wijzen, als op een sterk sprekend bewijs dat in Amsterdam op het gebied der staathuishoudkunde meerdere blijken van leven worden gegeven, hoe daar het juiste besef is ontwaakt dat wetenschap en praktijk hand aan hand moeten gaan, hoe daar het nut van wrijving van denkbeelden, als krachtig middel van opwekking tot meerder leven en ener-

gie, worden gevoeld, bedoelen wij, overtuigd van het nut der zaak, anderen tot navolging van het daar gegeven goede voorbeeld op te wekken. Maar eveneens overtuigd dat onze zwakke pogingen daartoe niets zullen kunnen bijdragen, zouden wij ons gelukkig achten, indien slechts de vrucht van dit schrijven mogt zijn, dat anderen zich met ons vereenigden in het uiten van den dringenden wensch, dat bestuurders en sprekers in de afdeeling Koophandel der Maatschappij Felix Meritis mogten kunnen goedvinden, het verslag van de werkzaamheden der afdeeling, in beteren en meer blijvenden vorm, dan zulks nu in de dagbladen geschiedt, publiek te maken.

Dat telkenmale in de dagbladen voorkomend kort verslag is nuttig om steeds op de zaak de aandacht gevestigd, de belangstelling gaande te houden, haar te populariseren en tot navolging op te wekken. Maar het nut dat die voordragten ook buiten Felix Meritis zouden kunnen stichten, zou natuurlijk veel grooter zijn, zoo na het eindigen van de reeks dier voordragten daarvan een volledig verslag werd publiek gemaakt.

Het laat zich zeer wel begrijpen, dat sommigen der sprekers, of geheel uit het hoofd sprekende, of hunne voordragten mogelijk niet zoo doorwerkt hebbende, als zij dit met publiek maken en aan de kritiek te onderwerpen stukken zouden hebben gedaan, er misschien tegen opzien dat het verslag van het gesprokene geheel als hun werk zoude worden beschouwd. Vooral zou dat het geval zijn bij de sprekers gedurende het gemeenzaam onderhoud, waarbij dikwerf veel belangrijks in min gekuischten vorm zal worden in 't midden gebragt, en men in den regel onvoorbereid spreekt. Die sprekers zouden ligt van het spreken worden afgeschrikt, zoo hunne woorden publiek gemaakt, en zij daarvoor aansprakelijk moesten worden gehouden. Zoo iets zou zeer te betreuren zijn, en de werkzaamheden der afdeeling Koophandel ongetwijfeld minder belangrijk en minder nuttig maken, en dus volstrekt moeten worden voorkomen.

Er schijnt ook wel een middel te zijn aan het verlangen naar meerder publiciteit van het in Felix Meritis verhandelde te voldoen, zonder dat dit met die bezwaren voor de sprekers zou behoeven gepaard te gaan. Door snelschrijvers zou b.v. het verhandelde zoo naauwkeurig mogelijk kunnen

worden opgeteekend, en wel, wat het gesprokene bij het gemeenzaam onderhoud betreft, desverlangende zonder vermelding van de namen der sprekers. Dat verslag zou, 't zij door het bestuur der afdeeling, 't zij door den een of anderen uitgever, doch liefst door het bestuur, als beter bevoegd om over de waarde en de naauwkeurigheid daarvan te oordeelen, en nadat de sprekers in de gelegenheid zouden zijn gesteld het desverkiezende na te lezen, in het licht gegeven en algemeen verkrijgbaar behooren te worden gesteld. Bij die uitgifte zou duidelijk moeten worden vooropgezet, dat zij geschiedde geheel ter verantwoording der uitgevers, en dat de sprekers voor het min naauwkeurige, het min juiste der hun in den mond gelegde woorden in geenen deele mogten worden aansprakelijk gehouden. Zoo iets zou misschien de beduchtheid voor de publiciteit van mogelijk beschroomde sprekers kunnen overwinnen, het zou de kritiek ontwapenen, en, daar het toch geen staatsstukken geldt, weinig of niets aan de wetenschappelijke waarde, aan het nut van het verslag ontnemen. Mogten er ook nog sprekers worden gevonden, die zelfs nog onder zulke voorwaarden voor publiciteit beducht waren, en hun licht alleen binnen de muren van Felix Meritis wilden laten schijnen, men zou zelfs ook hun te wille kunnen zijn, en het verslag van hunne voordragt des noods geheel kunnen weglaten.

In het vertrouwen dat een zoodanig ingerigt verslag met graagte zou worden ontvangen en veel nut zou kunnen stichten, en hopende dat ook bij anderen, ook beseffende dat een geheel volledig verslag nog wel niet zou te verkrijgen zijn, genoegzame belangstelling in de zaak zou worden gevonden om tot het verkrijgen van zoo iets mede te werken, werden door mij reeds in Januari 1853 pogingen in het werk gesteld zulk verlangen publiek ter kennis van het bestuur en de sprekers van de afdeeling Koophandel te brengen, in de hoop door die publiciteit bijval tot het voorstel op te wekken. Die pogingen stuitten destijds echter op allerlei bezwaren af en de zaak werd, voor zoo verre mij bekend is, sedert nergens ter sprake gebragt, hetgeen, naar men mag vertrouwen, wel niet zou hebben plaats gehad, zoo de staathuishoudkunde in Nederland een orgaan bezat, waarin *al* wat op staathuishoudkundig gebied onder ons voorvalt, terstond werd besproken, geen slechts eenigzins belangrijk economisch verschijnsel onvermeld bleef.

Zulke poging wordt nu herhaald, en wel voornamelijk omdat sedert dien tijd de hoop op hare verwezenlijking levendiger is geworden, en er meerder kans schijnt te bestaan dat, zoo slechts van onderscheiden zijden daartoe belangstellende pogingen worden aangewend, men zich spoedig in die verlangde publiciteit van het in Felix Meritis verhandelde zal mogen verheugen.

Sedert dien tijd toch, en wel in het vorig najaar, is het Verslag van de Werkzaamheden der afdeeling Koophandel, hoewel nog slechts voor de leden der Maatschappij Felix Meritis, in zijn geheel gedrukt. Enkele exemplaren schijnen aan eenige autoriteiten in den lande te zijn aangeboden. Van dien stap tot volledige publiciteit schijnt de overgang vrij gemakkelijk. Dat verslag toch is nu in handen gekomen niet alleen van de leden der afdeeling Koophandel, die de voordragten bijwoonden, maar van al de leden der Maatschappij Felix Meritis, ten getale van 4- of 500, zoo ik mij niet vergis, en van eenige personen buiten de Maatschappij. Natuurlijk is het ook gelezen door vele anderen, die in de kennisneming van het in die afdeeling verhandelde belang stelden.

Zou het nu niet wat veel gevergd zijn, dat verslag nog steeds als niet openbaar gemaakt te beschouwen? Waarom langer aan het belangstellend publiek het gebruik onthouden van een verslag, dat in zoo veler handen is gegeven, waaronder men wel zal mogen gissen dat zich meerderen bevinden, die het niet zoo waarderen als vele anderen zouden doen, die het zich nu zien onthouden?

Dat het verslag die publiekmaking ten volle verdient, zal wel ieder toestemmen, die met mij in de gelukkige gelegenheid was van den zoo belangrijken inhoud kennis te nemen. Ongetwijfeld zal die kennisneming ook de overtuiging vestigen, dat die publiekmaking de krachtigste bijdrage zou zijn om tot navolging van dat goede voorbeeld uit te lokken.

Het zoude onkiesch mogen worden geacht den inhoud van een slechts als handschrift voor een bepaalden kring van lezers gedrukt, niet in den handel gebragt en dus niet voor publieke behandeling bestemd boek publiek te bespreken. Met het uitspreken der overtuiging, dat het boek én als gewigtige verzameling van staathuishoudkundige verhandelingen, vooral voor wat men toegepaste staathuishoud-

kunde zou kunnen noemen, door het belangstellend publiek zou worden begroet (ook als bewijs van den in Amsterdam ontwakenden goeden geest), én een krachtige spoorslag ter navolging zou zijn, zal dus hier moeten worden volstaan. Ik doe dit echter met leedwezen, omdat de aanhaling van eenige gedeelten van het werk gewis vrij wat meer dan mijne verzekering, zoude bijdragen om mijne overtuiging tot die van het algemeen te maken.

Het verlangen van sprekers en uitgevers eerbiedigende, zal dus verder over den inhoud van het verslag worden gezwegen. Wel zal echter mogen worden gezegd, dat het, wat den vorm betreft, schier geheel voldoet aan het straks gezegde, toen werd vermeld op welke wijze zulk stuk welligt zou kunnen worden ingerigt, zoodat de sprekers desverlangende van alle aansprakelijkheid van het hun in den mond gelegde worden outheven, zonder dat het daarom voor het publiek minder belangrijk en nuttig behoeft te worden. Alleen vindt men nu nog de namen vermeld van de sprekers gedurende het gezellig onderhoud, waaronder er welligt zijn die, bij volledige publiciteit van het verslag, ongenoemd wenschen te blijven, aan welk verlangen gemakkelijk zou kunnen worden voldaan.

Mogten bestuurders en sprekers in de afdeeling Koophandel der Maatschappij Felix Meritis, zoo hun deze regels mogten onder de oogen komen, in dit wijzen op het belangrijk verslag van hunne werkzaamheden, een bewijs van warme belangstelling in hunne pogingen tot verbreiding van juiste staathuishoudkundige begrippen zien: zij zullen dan ook den wensch naar meerder openbaarheid van dat Verslag niet onbescheiden achten; zij zullen ook het uiten van dien wensch wel willen opvatten als voortspruitende uit de overtuiging, dat het in Felix Meritis ontstoken licht ten volle verdient ook daarbuiten zijn glans te verspreiden, dat het daar gegeven goede voorbeeld ten volle verdient elders navolging te vinden, en dat het nader bekend worden met den inhoud van dat Verslag het gereedste middel zou zijn om tot die zoo gewenschte navolging aanleiding te geven.

Mogt mijne poging om, door te wijzen op dat Verslag, ook bij andere belangstellenden in de vermeerdering van algemeene staathuishoudkundige kennis de overtuiging te vestigen, dat de werkzaamheden van de afdeeling Koophandel der Maatschappij Felix Meritis wel in de eerste plaats

verdienen te worden vermeld, wanneer er sprake is van ontwaakte belangstelling in de beoefening der staathuishoudkunde onder ons, dan, wil ik hopen, zal het mij worden vergeven, zoo die aanwijzing wat te uitvoerig werd; maar dan vooral ook, hoop ik, zullen velen zich met mij vereenigen om voor het vervolg op volledige openbaarheid van dat Verslag aan te dringen.

Het publiceren van zoodanig Verslag en de kennisneming van zijn inhoud zou, veel krachtiger dan in dit stuk kon geschieden, bewijzen, wat ook hier werd bedoeld: zoowel dat de beoefening van de staathuishoudkunde in Nederland steeds veld wint, als dat het hoogst wenschelijk is dat er van de voortdurende uitbreiding van die beoefening steeds werk worde gemaakt.

Februarij 1854.

J.K.W. QUARLES VAN UFFORD.

Over Nederlandsche regtsoudheden.

Nederduitsche Regtsoudheden, door Dr. M.J. Noordewier. Utrecht, Kemink en Zoon. 1853. 8°.
II.

Ik hervat de beschouwing der Nederduitsche (waarom niet Nederlandsche?) regtsoudheden. Het vroegere betrof meerendeels het staatsregt, het tegenwoordige gedeelte handelt in de eerste plaats over het burgerlijke regt: zoo als zich dat ten aanzien van personen (bij Grimm en zijn vertaler *huis*), zaken of *eigendom*, en verbindtenissen ontwikkelt. Later wordt afzonderlijk over misdrijven en gerigt gesproken.

De voornaamste onderwerpen van het personenregt zijn hier huwelijk, vaderlijke magt, waarbij dan de voogdij met een besproken wordt, erfregt en eindelijk *oevelgang*, of overdragt van goederen aan den erfgenaam bij levenden lijve en met voorbehoud van lijfpensie.

Het familieleven en de heerschappij van den huisvader over de zijnen en tevens de betrekking van het geslacht tot het stamgoed komt in het Duitsche regt vooral uit; vandaar de bloedwraak met den aankleve van dien, het onafgebrokene mundium der vrouwen, hetzij door den man of den naasten agnaat uitgeoefend, en vandaar ook de pligt om de familiegoederen niet te doen *verstammen*, d.i. in andere geslachten overgaan.

Men kan uit Grimms nasporingen zien hoe veel omtrent die onderwerpen de eene stam van de andere verschilde en

evenzoo de gouwen onderling. Schijnt het niet alsof de wetgevende magt, de vorst met zijne vergaderde graven, abten en mannen, opzettelijk die onderwerpen zoo weifelend hebben gelaten, om de regten van het familieleven en van den huisheer, den paterfamilias niet te krenken? Het is evenwel niet te denken dat hier bloot de willekeur der enkelen het regt der familie bepaalde. Wat de gewoonte was in de gouw of in de mark, dat was de markgenoot verpligt te volgen, zou zijne handeling wettig zijn.

Ik zal Grimm en zijn vertaler niet bij die nasporingen volgen, omdat ik liever op een ander punt de aandacht wil vestigen, maar ik wenschte dat zij niet geschreven hadden dat waarschijnlijk *im ältesten Friesland* de vrouw van het erfregt althans van onroerende goederen geheel uitgesloten was. De uitdrukking is zoo onbepaald, dat zij eigenlijk niets beduidt, want wat is het *oudste* of de oudste tijd? Van het Romeinsche tijdvak weet men in dit opzigt zoo goed als niets, maar raadpleegt men de oudste charters der 8^{e} en 9^{e} eeuw, b.v. de giften aan de abdij Fulda gedaan, dan blijkt het wel anders, en daar zijn er zelfs onder, waaruit men mag opmaken, dat in sommige gevallen zonen en dochters gelijkelijk erfden, want zij schenken somtijds van hunne goederen elk denzelfden cijns. Uit het stamgoed alleen zullen de dochters waarschijnlijk uitgesloten geweest zijn. De latere wetten zijn aan de vrouwen ook ten aanzien der onroerende goederen niet al te ongunstig, al trekken zij veelal den mansstam voor.

Bij Grimm vind ik tot mijne verwondering van het *eenkindschapsregt*, zoo als het in Drenthe heet, en dat in M^{r}. S. Gratama onlangs een uitlegger gevonden heeft, geen gewag gemaakt, en toch was dat gebruik ook in Duitschland niet onbekend, zoo als o.a. blijken kan uit het werk van G. Beijerus, *Delineato juris Germanici*, L. 3. C. 15, *de unione prolium*, gelijk ook het Wurtembergsche landregt eenen titel heeft *von Einkindschaften*; daarentegen zijn mij van de Duitsche *Erbverbrüderungen* en *Ganerbschaften* hier te lande geene voorbeelden ontmoet en ook de heer Noordewier heeft er, zoo het schijnt, geene kunnen vinden.

Het derde boek handelt over *eigendom* zoo van onroerend als roerend goed, of gelijk het in ons vroegere regt heette, *tilbare have*. Het vierde van *verbindtenissen*, waarbij echter

noch van huur noch van erfpacht gerept wordt, maar des te meer van het schuldenregt en de clausule van *leisting* of het *pactum obstagiale*, waarover, zoo ver het Nederland aangaat, eene goede dissertatie van J.E.N. van Lijnden, te Utrecht in 1786 verschenen is. Volgens Grimm moest de schuldenaar gedurende den tijd der leisting door den schuldeischer worden onderhouden; in Nederland was dit in den regel het geval niet. De schuldenaar teerde te zijnen eigenen koste en dikwijls werd er nog als een stimulans tot spoedige betaling bij gestipuleerd, dat hij verpligt zou zijn alle dag *rechte maeltiden to holden*, en zelfs wel dat, zoo dit dwangmiddel te vergeefs was, de schuldeischer het geld bij lombardiers of joden mogt opnemen, voor wier renten (en men begrijpt dat die heeren rekenden!) de leisting dan verlengd of ook de goederen des schuldenaars in beslag genomen konden worden. In Gelderland is de leisting bij besluit van 13 December 1473 als *eene verderfflike snoede gewoente* uitdrukkelijk afgeschaft, maar desniettegenstaande is mij nog eene acte van den graaf en de gravin van Ubbergen van 1515 voorgekomen, onder verband van leisting aangegaan. Als het oudste voorbeeld haalt Grimm eene Fransche oorkonde van 1134 aan, maar Fischer[1] stelt de zaak in Duitschland reeds bekend in het midden der elfde eeuw; het werk thans niet meer ter hand hebbende, kan ik niet onderzoeken of hij regt heeft. In Nederland herinner ik mij geen ouder voorbeeld dan van 1226, te vinden in het charterboek van Bondam, doch ik heb niet alle oorkonden met dat doel onderzocht.

In het vijfde boek wordt over misdrijven en straffen gehandeld; dit onderwerp heeft in den laatsten tijd vele liefhebbers gevonden, die over het afsnijden van neus en ooren, het spijkeren aan de kaak en dergelijke feestelijkheden van den goeden ouden tijd lang en breed uitgeweid hebben; ik weet zelfs niet of het onderwerp niet ook in handen der heeren Navorschers gekomen is; ik zal er dus geene bijdrage toe behoeven te geven, en b.v. van het strijken met een gloeijend zwaard over den rug en van verschillende declaratiën der heeren van den scherpen zwaarde hier geheel

1 *Geschichte des teutschen Handels*. I. 449.

zwijgen. Eere zij der wijsbegeerte der 18e eeuw, dat die gruwelijke vertooningen thans geheel tot de regtsoudheden behooren!

Het zesde of laatste boek beschouwt het gerigt, regterlijke organisatie en regtspleging, en hier wil ik nu wat langer bij stilstaan, omdat dit onderwerp nog niet ten aanzien van Nederland goed uiteengezet en met de administratieve instellingen in verband beschouwd is, en dat niettegenstaande die inrigting, hoewel gewijzigd, tot in 1811 toe voortgeduurd heeft, en eerst met de geheele afschaffing van het historische regt is te gronde gegaan.

De regterlijke organisatie in den Frankischen tijd was op de aloude indeeling des lands in landschappen, gouwen en marken gevestigd, zoo als ik dit elders uitvoerig betoogd heb[1]. Aan het hoofd van elk volk of landschap was een hertog geplaatst, die tegelijk het burgerlijke en militaire bestuur waarnam en het oppertoezigt had over het regtswezen. In Nederland waren drie zoodanige landvoogden, een van Friesland, een van West-Saxen en een van Ripuarie, maar de landvoogdij der twee laatsten althans strekte zich ook buiten onze grenzen uit. Elk hertogdom was verdeeld in graafschappen, niet juist twaalf, zoo als sommigen gemeend hebben, maar zooveel er gouwen waren, dus hier meer, daar minder. Over elk graafschap was een graaf gesteld, die daar hetzelfde ambt vervulde als de hertog in het hertogdom; de graafschappen vervielen weder in marken of gemeenten met eenen schout aan het hoofd, die in zijne gemeente insgelijks militair, burgerlijk en regtsbestier had. Hoe ver dat regtsbestier ging, en hoe het van de regtspraak der schepenen verschilde, kan men bij Grimm en Noordewier nazien.

Eene eerste vraag, die ik gewenscht had in de *Regtsoudheden* beantwoord te zien, maar die daarin niet aangeroerd wordt, is die naar den oorsprong dezer ambtenaren, 't zij Romeinsch, 't zij Duitsch. Ik zal mij wachten eene beslissende uitspraak te doen, maar ik mag zeggen, dat mij bij gezet onderzoek thans de Romeinsche oorsprong waarschijnlijker dunkt, hoewel ik geloof, dat ook de Duitschers onder het heidendom eene soortgelijke staatsinrigting bezaten.

1 *Handb. der Middelnederl. Geogr.*, bl. 121 volgg.

De namen *dux* en *comes*, die in de middeleeuwen het Duitsche hertog en graaf vertolkten, komen sedert het begin der keizerlijke regering in het Oosten en Westen, te Byzantium en Rome voor, vooral de laatste. Men had commites van allerlei aard en betrekking, evenals thans *commiesen* bij de departementen van algemeen bestuur, zoo als men bij Brissonius en Ducange i.v. *comes* kan nazien, en aan de duces zoowel als aan de comites wordt herhaaldelijk even als in den Frankischen tijd de titel *vir inluster, vir spectabilis* of *venerabilis* toegekend. Onder dezen komen, ter vergelijking met de Frankische ambtenaren, bijzonder de *duces et comites provinciarum* voor, die meer dan eens in den Codex van Justiniaan genoemd worden. Zie l. 3. Cod. *de off. rect. prov.* l. un. C. *de comit. qui prov.* l. 8 en 11 C. *de erog. milit.*, en vooral l. 2 Cod. *de comit. rei milit.*, waar hun ook de titel van *viri illustres* gegeven wordt[1]. Maar wij komen nog een stap nader; uit den codex van Theodosius ziet men, dat die ambtenaren reeds ten jare 367 ook aan den Rijn ingesteld waren; zie l. 9 *de re milit.* en aldaar inzonderheid de verklaring van Gothofredus, die nog andere bewijzen hiervoor bijbrengt, daar de woorden der wet dit anders nog eenigzins twijfelachtig konden maken[2]. Daarentegen vinden wij geene zekere berigten, dat in die streken van Duitschland, waar geene Romeinsche instellingen ingevoerd waren, van ouds gouwgraven bestonden. Op zeker monument, in Gelderland gevonden, komt een *summus magistratus civitatis Batavorum* voor, maar deze was daarom nog geen graaf, en wat de benaming *dux* betreft, somtijds kan deze door veldheer opgevat worden, somtijds was het de landvorst. In Skandinavie kende men alleen koningen en *jarlen*, het Engelsche *earl*, en dit waren toen edelen, geene graven. De schout komt mij eer als een ambtenaar van Duitsch ras voor.

Ik keer, na dien kritischen uitstap, tot de regtsregeling terug. In gewone zaken was er drieërlei instantie of liever drie soorten van regtbanken, die der gemeente, waar de schout

1 Verg. ook nog l. 16 ff. *de off. praes.* en l. 3. 4. ff. *de off. adsess.* en van Maanen, *de supr. Mechl.in concilio*, p. 31.

2 Er staat: *Tam Duces quam etiam comites et quibus Rheni est mandata custodia*, maar de zin der wet leert het zelf wat men te verstaan hebbe.

van 's heeren wege regt eischte, die des graafschaps, in de hoofdplaats gewoonlijk gehouden en naar het schijnt *vierschaar* of *graafgeding* genoemd, met den graaf als regtsvorderaar; eindelijk in het hoogste ressort, de koning zelf met zijne raden. De eerstgenoemden hadden slechts de lage of middelbare, de tweede ook de hooge regtspraak of ban; de koning behield zich enkele zware misdaden als hoogverraad en derg. voor, en het oppertoezigt en laatste ressort. Bovendien werden die regtbanken van tijd tot tijd door de koninklijke *missi* geïnspecteerd, die dan ook misbruiken herstelden en klagten aannamen; hunne pligten vindt men uitvoerig in de capitulariën beschreven[1]. Bijzondere zaken dienden ook voor bijzondere regtbanken, dijkzaken voor dijkgraaf en hoogheemraden, woudzaken voor den waldgraaf en schepenen, jagtzaken somtijds voor wildgraaf en vorsters, en dezen hadden insgelijks den ban, 't zij hoog 't zij laag, naar gelang zij al of niet plaatselijk waren.

Uit deze graven zijn onze latere baljuwen in Holland, ambtlieden of regters in Gelderland, drosten in Overijssel gesproten, die 's graven stadhouders werden toen dezen meerdere graafschappen tegelijk bestierend en allengs de grondregten erlangend hun oorspronkelijk ambt door anderen voor zich lieten waarnemen. Uit de nog bekende en onder de republiek wettelijke verdeeling des lands in baljuwschappen, ambten, enz., kan men (met enkele wijzigingen[2] en na aftrek der steden en der hooge heerlijkheden) de oude graafschappen leeren kennen. Het onderscheid tusschen baljuw en meijer of ook schout was dus niet, gelijk de schrijver meent, die hier, Grimm loslatend, alleen wil gaan, dat de eerste onder den seneschalk de judex villae was en regtsprak over de ambtenaren en werklieden, de meijer hetzelfde in de andere hoeven en de schout de plaatselijke overheid onder den graaf, maar de eerste de baljuw of rigter had het hooge, de schout alleen het middelbare of lage regtsgebied, de eerste beregtte het district of de gouw, de

1 Z. de beide capitularien van 802 bij Georgisch *Corp. jur. Germ. ant.* p. 625 en 643, het derde capit. van 810 ibid. p. 749 en het derde capit. van 812, ibid. p. 765.

2 Het graafschap Maasland is b.v. gesplitst in de baljuwschappen van Delfland en Schieland.

laatste de gemeente. Zelfs na de oprigting van het hof van Holland is die inrigting blijven bestaan, en alleen de regtsmagt en onafhankelijkheid der baljuwen wat besnoeid, en men moet erkennen dat dezen het verdienden, want men staat verbaasd hoe deze kleine dwingelanden zoo lang in een vrijen staat hunne knevelarijen en willekeur hebben kunnen volhouden; ik zeg dit niet zonder de bewijzen er van in handen te hebben.

Onafhankelijk van de landschapsbaljuwen waren de hooge heerlijkheden en later ook de meeste steden, al lagen zij midden in zulk een landschap, zoo als b.v. de baljuw van Hazerswoude niets te maken had met den hoogbaljuw van Rijnland. Den oorsprong van de meesten dezer hooge heerlijkheden zou ik zoeken, niet zoo als men doorgaans aanneemt, in grafelijke uitgiften aan bijzondere edelen, hetzij titulo lucrativo of oneroso, maar in de exemtiën der kerkelijke goederen van de regtsmagt der gouwgraven, dat reeds in de 8e of 9e eeuw begonnen is en allernadeeligst op de oude volksvrijheid gewerkt heeft, doordien toen niet meer allen gelijk waren voor de wet en niet meer één belang hadden, maar de kerkelijke advokaten stonden tegenover de wereldlijke graven, en de landzaten werden dikwijls aan hunnen natuurlijken regter onttrokken. Het schijnt dat vele dezer kerkelijke goederen allengs in handen van wereldlijke heeren zijn overgegaan, die zich in het kerkelijke voorregt hebben weten te handhaven, waarbij dan de latere grafelijke uitgiften moeten gevoegd worden. Aan de steden (de oude hoofdplaatsen der gouwen uitgezonderd) is aanvankelijk niet het volle hooge regtsgebied geschonken, maar allengs zijn hare voorregten uitgebreid en de stedelijke schouten zijn meer baljuwen geworden, al bleven zij meestal den ouden naam behouden. Hoe door al deze uitzonderingen de hooge vierscharen tot in het ongerijmde vermeerderd zijn, natuurlijk tot groot nadeel eener goede regtsbedeeling, zal blijken, wanneer ik zeg dat mij in de voormalige provincie Holland in de 18^{e} eeuw nog, zoo ik wel geteld heb, niet minder dan 155 hooge vierscharen, behalve die der steden, zijn voorgekomen, die in burgerlijke en crimineele zaken regtspraken, en waaronder er waren, gelijk die van Marquette, wier regtsgebied zich binnen de grachten van het kasteel bepaalde.

Gaarne zou ik hier ook nog het een en ander over de schouten en hunne banken bijbrengen, en dan met een de identiteit van *marca* en *villa* als *in den Frankischen tijd* door dien ambtenaar beregt, maar later gescheiden, vindiceren, welk punt juist dezer dagen betwist is, maar noch de redactie noch de lezers van ‘de Gids’ zouden zulk een uit den aard der zaak droog betoog verlangen; het wordt ook tijd te eindigen.

Met zoete lofspraak ben ik de aankondiging van dit werk begonnen, het bittere zal ik hier op den koop toegeven. Ik zal vragen, waarom over verscheidene zaken niet gehandeld is. Omdat Grimm bij de behandeling van het vreemdenregt niet gesproken heeft van markten en handelsregt, daarom zwijgt de Hollandsche bewerker er ook van, en toch hoe belangrijk is dat niet, zelfs voor de middeleeuwen, en hoe verschillend zijn de grondbeginselen van die des gemeenen regts. De zoogenoemde *skra* van Novogorod en andere wetten diens tijds zijn daarvoor milde bronnen. Over de joden en hunnen regtstoestand vindt men hier evenmin ophelderingen, misschien omdat hun bestaan in Nederland vóór de 14^{e} eeuw niet uit stukken diens tijds te bewijzen is[1], maar er zijn altijd losbollen en doorbrengers geweest, en dus had men ook geldschieters noodig, en bovendien komen zij in de 11^{e} of 12^{e} eeuw aan den Rijn als slavenhandelaars voor[2]. Meer nog mis ik de verklaring van eenige Nederlandsche regtsinstellingen in den Frankischen tijd. De oorsprong der klaarbanken op Engelanderholt, op de Praest en elders, van de huldiging der heeren van Kennemerland op den *Stopelenberg* (zoo schrijft Wagenaar teregt) bij Heemskerk, dus waarschijnlijk naar den dingstapel genoemd, vind ik bl. 386 nog niet volledig verklaard en de regterlijke organisatie, zoo als die in het Frankische tijdperk in overeenstemming met het burgerlijke bestuur plaats vond, zoekt men hier te vergeefs; ik zwijg van bijzondere punten, b.v. welk aantal schepenen voor een graafgeding, welk voor een schoutenbank noodig was, dan of dit, zoo als in het nieuwere regt, afhing van den aard der zaken, van de pligten des griffiers en meer dergelijken.

1 Koenen, *Gesch. der Joden in Nederl.* en nalezingen daarop.
2 Bondam, ‘Charterb.’ bl. 158.

Ondanks die aanmerkingen zijn de Nederlandsche regtsoudheden een nuttig werk, dat als legger bij de studie zeer welkom is. Komt Grimm de eer toe dit gebouw opgerigt te hebben, de heer Noordewier heeft het op zijn Hollandsch gestoffeerd en in Nederland eene stem te meer doen hooren voor de belangrijkheid onzer eigene regtsgeschiedenis, en daarvoor breng ik hem ten slotte mijnen dank toe. Wanneer men nagaat hoe gering nog de belangstelling in deze wetenschap is, ja dat die zoo ver ik weet niet eens op alle onze hoogescholen in den kring van het akademisch onderwijs is opgenomen, dan krijgt ieder geschrift, dat tegen die onverschilligheid protesteert, juist daarom eenige waarde, en om daartoe mede te werken heb ik gaarne dit werk aangekondigd.

L. PH.C.B.

Mozaïk.

De Tweede Kamer, die wij aan de Aprilbeweging danken, heeft deze maand weder een uitstekend bewijs geleverd, hoe zij hare parlementaire waardigheid weet te handhaven. De minister van koloniën, door de gratie van art. 59 der grondwet, alinea 2, - altijd volgens de nieuwe opvatting der ministeriële verantwoordelijkheid - Czar van Nederlandsch-Indië, vaardigt tegen hetgeen hem eene ongepaste bekendmaking van zaken het bestuur van Indië betreffende toeschijnt, eene Ukase uit, zoo algemeen en dreigend, en tevens, zeker met het doel om ze naar omstandigheden te kunnen toepassen, in zulke nevelachtige orakeltaal gesteld, dat de ambtenaar, om zich niet aan schade bloot te stellen, voorzigtigheidshalve de ruimste interpretatie zal moeten volgen; dat het morgenrood der openbaarheid in de koloniale aangelegenheden, in 1848 aangebroken, op nieuw voor stikdonkeren nacht zal plaats maken; en dat aan eene grondige beoefening der geschiedenis en instellingen van Indië, buiten den kring der ingewijden, niet meer te denken valt. De minister, door een vertegenwoordiger op de meest bescheidene wijze en na bekomen verlof der Kamer om verklaring gevraagd, antwoordt uit de hoogte, behandelt de zaak en bagatelle, weigert alle wezenlijke opheldering en ontziet zich niet eene interpellatie over eene zaak van de hoogst denkbare aangelegenheid, als gold zij subjectieve gemoedsbezwaren van den spreker en minutieuse détails van redactie, met bitteren spot te beantwoorden. De constitutionnele partij zwijgt, in de verwachting dat zelfs de meest ministeriële leden zulk een hoon, der vertegenwoordiging aangedaan, niet dulden, niet onbeantwoord laten zullen. Zij verklaart echter dadelijk, dat zij den minister niet voorbereid acht om de bedenkingen te beantwoorden, en grijpt later de eerste gelegenheid, de behandeling der Indische muntwet, aan, om hem te doen zien, hoe zeer hij de ministeriële verantwoordelijkheid miskend heeft, en, ten ware hij in den hem gelaten tijd van beraad op zijne dwaling terug mogt komen, naar alle constitutionnele beginselen het vertrouwen der Kamer zou moeten verbeurd hebben. Tot loon zijner volharding in de meest pertinente weigering om opheldering te geven, erlangt daarop de minister van twee derden der Aprilkamer een getuigschrift, dat zij van zijne bereidwilligheid tot het geven van ophelderingen volkomen overtuigd is. Met andere woorden, de minister slaat de Kamer in het aangezigt, en de Kamer zegt: ‘ik dank u, mijn gebieder! een slag van uwe hand voel ik niet, hij heeft veeleer het effect eener streelende gewaarwording. Verzuim toch niet mij bij gelegenheid de wang weder zoo aangenaam te doen gloeijen!’

T.

Indien de bewering juist ware, dat Rusland in den strijd tegen de Porte alleen de bescherming der christelijke godsdienst bedoelde, en zich geene suprematie over een groot gedeelte van de onderdanen des Sultans wilde aanmatigen, dan zoude niets eenvoudiger en rationeeler zijn geweest, dan dat de Czar zich had aangesloten aan Frankrijk en Engeland om *gezamentlijh* de gelijkstelling van *alle* Christenen met de Muselmannen te vorderen. - Dat de russische politiek echter verre is van dergelijke vrome en belangelooze drijfveeren, is thans voor niemand, die oogen heeft om te zien en ooren om te hooren, een geheim meer. Achter de dikkere godsdienstige mazen, begint het fijngeweven web der moscovitische staatkunde duidelijk door te schijnen, en 't ware te veel gevergd, wanneer men wenschte ons thans nog *dupe* te maken van een schoon voorwendsel. - Het is niet de eerste keer, dat de godsdienst behendig wordt geëxploiteerd ter bereiking van staatkundige oogmerken; Nederland herinnert zich nog te duidelijk de Aprildagen van het vorige jaar, om zulks niet te weten. - En zoo men nog twijfelen mogt, hoe weinig welkom de *bevrijders* en *beschermers* zijn aan de stammen, ter wier redding zij aansnellen, men roepe zich de vroegere invallen der Russen in de Vorstendommen voor den geest, en het tooneel van plundering en verwoesting, dat zij er meer dan eenmaal hebben aangerigt. - Wij gelooven den Russophilen eene beleefdheid te bewijzen, door hun de volgende regelen van MORITZ HARTMANN onder de oogen te brengen:

> ‘Doch ein schreckliches Wort war: russische Einquartirung! -
> Freilich erschien des Rurik Sohn als Freund und Alliirter;
> Dennoch flehten zu Gott mit Inbrunst Städter und Landmann:
> “*Herr, o wende den Freund von uns; schick' lieber die Feinde!*”
> ‘Dennoch bebte der Mann, der Vater für Kinder und Gattinn;
> Für das Gut, das Arbeit erwarb, der sorgliche Hauswirth,
> Und was Mühe erspart, ward gleich wie Todte vergraben,
> Denn die Kosaken, die sind, man weiss, Communisten wie *Cabet*,
> Und der Könige Freund ist Freund nicht immer dem Volke.’
>
> B.

Wij vernemen dat Ds. ten Kate het plan heeft eerstdaags zijne volledige dichterlijke werken uit te geven onder den titel van *Vertaalde Poëzie*. - Wij prijzen 't zeer in den begaafden zanger, dat hij toont doordrongen te zijn van de les: ‘Geef den keizer wat des keizers is!’ en maken alle letterkundigen opmerkzaam op dit schoone voorbeeld van literarische cerlijkheid, waartegen menigeen zondigt door het uitgeven van gedichten, die uit den vreemde vertaald zijn, doch ons als oorspronkelijk opgedischt worden.

W.

Bibliographisch album.

***Specimen theologicum, continens annotationem in locos nonnullos Evangelii Joannei, ad vindicandam hujus evangelii authentiam (inest excursus de capite XXI). Scripsit C.P. Tiele. Amst.*, 1853. viii, 158 pag.**
***Disputatio de locis evangelii Johannis, in quibus ipse auctor verba Jesu interpretatus est. Scripsit E. Laurillard. L.B.*, 1853. x, 86 pag.**
***Disquisitio de discipulo, quem in quarto evangelio dilexisse Jesus dicitur. Scripsit J. Breunissen Troost. L.B.*, 1853. x, 132 pag.**

In den zomer des voorgaanden jaars ontving ik in het specimen, welks titel ik hierboven verkort heb uitgeschreven, een bewijs, dat een vriend van vroeger jaren nog aan mij dacht. De hr. C.P. Tiele heeft, nog als student aan het seminarium der remonstranten te Amsterdam, het voorbeeld, voor jaren door de hh. C.W. v.d. Pot en J.J. v. Vollenhoven gegeven, gevolgd, door aan het einde van zijn' studietijd, in 't publiek, onder voorzitting van prof. des Amorie v.d. Hoeven, een proefschrift met bijgevoegde theses te verdedigen, alles konform met hetgeen bij eene akademische promotie plaats heeft, uitgenomen dat deze den doktors-titel oplevert, over welken de hoogleeraar aan genoemd seminarium geene beschikking heeft. Ik wil mij hier niet verdiepen in de beschouwing eener dusdanige manifestatie, die voor uiteenloopende beoordeeling vatbaar is: genoeg, mijn vriend zond mij een exemplaar van zijn stuk, 'twelk ik met dankbaarheid ontving, ofschoon ik haar in geen vriendschappelijk geschrijf lucht gaf, omdat ik hiertoe alleen met moeite en als gedwongen kan komen. Zeker was hij mijner niet indachtig, om van mij in ‘de Gids’ een oordeel over zijne Jchanneïsche studiën te vragen, maar is hij nog dezelfde als vroeger, dan

duidt hij mij niet ten kwade, dat ik, immers meer nog door aankondiging dan door beoordeeling, zijn werk hier ter sprake breng; ja, hij ziet daarin een blijk, dat ik het niet ongelezen in de boekenkast geplaatst heb, en hij hoort daarin een' groet uit de verte van mij, die zijner steeds met toegenegenheid gedenk.

Het lag voor de hand, dat ik zijn proefschrift in deze bladen aankondigde. De redaktie van dit tijdschrift immers zond mij de bij haar ontvangene disputatio van den hr. Laurillard ter behandeling. Terstond kwam ik op de gedachte haar met het specimen te vereenigen; de verwantschap der onderwerpen en het karakter van beide - vruchten van onderwijs in de godgeleerdheid - bragten mij als van zelf hiertoe. Weldra kreeg ik ook kennis van het bestaan der disquisitio van den hr. Troost en meende, dat ook deze bij mijne aankondiging behoorde. Zoo heb ik nu de eer dit driemanschap onzen lezers voor te stellen.

't Is waar, hun arbeid is die der jongelingsjaren, maar wat de jeugd aan ondervinding mist, wint zij aan frischheid. Daarenboven mogen wij niet vergeten, dat de grijze v. Hengel als promotor de oogen heeft laten gaan over de disputatio, en dat prof. Scholten dezelfde diensten bewezen heeft aan de disquisito. Ik merk dit ook op, omdat ik niet onregtvaardig wil wezen jegens mijn' vriend, den schrijver van het specimen. Ik weet, dat prof. v.d. Hoeven bij soortgelijke werkzaamheden zijne discipelen geheel hun' eigen' weg laat gaan, al dragen de vruchten dier werkzaamheden, gelijk natuurlijk is, de bewijzen, dat zij van *zijne* discipelen afkomstig zijn, 'twelk ook het specimen zou kunnen staven. Maar waarlijk, de disputatio draagt meer dan mij lief is het zegel van prof. v. Hengel, de disquisitio dat van prof. Scholten. Meent niet, dat ik de leidsche doctoren van een pronken met de vederen hunner onderwijzers wil beschuldigen. Ik vertrouw, dat zij, is mijn vermoeden waar, als huns ondanks meer moeten schijnen dan zijn. Meent ook niet, dat ik hunne promotores beschuldigen wil: het schijnt mij voor dezen moeijelijk, ja bijna onmogelijk den juisten middelweg in het behulpzaam zijn hunner discipelen te bewandelen. Als eerst het onderwerp gezamelijk gekozen en besproken is, als dan de bronnen zijn aangewezen, als vervolgens het manuskript onder de vlugge pen des hooggeleerden korrektors doorgaat en eindelijk de drukproeven met hare breede witte randen zoo vriendelijk tot een professoraal ‘deleatur’, ‘addatur’ of ‘mutetur’ uitnoodigen, dan moet er gemakkelijk *te* veel uit hoofd en pen des hoogleeraars in het geschrift van den doctorandus vloeijen. Vanwaar, vraag ik vrijmoedig, dat grondig, naauwkeurig, *eenig* exegetiseren in de dissertatie van den hr. Laurillard? En vindt gij niet bij den hr. Troost eene zoo duidelijke dialektische rangschikking der stoffe, een zoo benijdenswaardig overmeesteren van uwe toestemming door gemakkelijkheid en scherpzinnigheid bij het wegruimen van bezwaren, dat gij onwillekeurig aan ‘de leer der hervormde kerk’ denkt? Bovendien vermeldt de laatste, bl. 2, dat hij

gedurende twee jaren de exegetische lessen van prof. Scholten over het bewuste evangelie heeft bijgewoond. Daarom alleen zou ik wenschen, dat hij een ander onderwerp ter behandeling had gekozen. En waarlijk, ik wenschte ook om mijns zelfs wille, dat ik de beide hoogleeraren niet zoo duidelijk in de leidsche dissertatiën herkende, want nu loop ik groot gevaar, dat ik partij kies niet tegen rekruten, gelijk ik zelf er een ben, maar tegen veteranen, die voor mij glimlach noch schouderophalen behoeven over te hebben. 't Veiligst is, dat ik schrijf als in de onderstelling van eene zeer innige geestverwantschap tusschen prof. v. Hengel en dr. Laurillard, zoowel als tusschen prof. Scholten en dr. Troost; 't veiligst is te hopen, dat de promotores in het werk hunner leerlingen ten behoeve van referent of recensent nog fouten overgelaten hebben.

Maar wat spreek ik alsof ik alleen moest kritiseren? Ik heb beloofd meer te zullen aankondigen of verslag geven, waarom zich niemand verbaze, als hij na het lezen van mijn geschrijf deze of die fout niet aangewezen ziet. Verwacht meer van mij een weêrgeven van den algemeenen indruk, dien de drie stukken op mij maakten, dan eene recensie, die op een' zonden-register gelijkt.

Neen! een zonden-register kan ik niet geven, als ik maar denk aan het genot, dat inzonderheid de hr. Troost mij verschaft heeft. Zijn onderwerp is naauwkeurig bepaald: *de discipel, dien de Heer lief had*. Wèl is het waar, dat de overeenstemming van bijna allen Johannes als zoodanig heeft aangewezen; wél behoeven de droomerijen van eenen Lützelberger[1], die dezen eernaam aan Andreas wil schenken, geene wederlegging meer; maar 't spreekt van zelf, dat de wetenschappelijke bevestiging van 'tgeen ons gevoel zegt hooge waarde bezit; weten wij met zekerheid, dat de uitverkoren discipel niemand anders dan de zoon van Zebedeüs is, en zien wij, wat bij zulk een onderzoek van zelf voor het licht komt, hoe schoon dit gevoelen met de verhalen der synoptici en met den geest des vierden evangelies overeenstemt, dan verkrijgen wij tallooze bewijzen voor de echtheid der heilige boeken, die anders een onverklaarbaar zamenweefsel van in elkander passende bedriegerijen zouden zijn. Van zelf moest de hr. Troost in aanraking komen met de kampioenen van den dag, en bekwam alzoo zijne disquisitio de kleur des tijds. 't Is jammer, dat hij zelf ons in zijne inleiding niet bij het belang en de geschiedenis der kwestie bepaalt. Dan hadden wij ook kennis kunnen maken met den arbeid van Sommelius en Schmid over dit onderwerp[2]. Maar in de inleidingen zijn de drie schrijvers niet sterk. Die

1 Die kirchl. Tradition über d. Apostel Johannes und seine Schriften in ihrer Grundlosigkeit nachgewiesen. Leipzig, 1840.

2 Gust. Sommelius, Ds. de discipulo quem dilexit Jesus. Lund. 1795. - J.G. Schmid, Pg. de Joanne a Jesu dilecto. Jena, 1795.

van den hr. Tiele is zeer onbepaald; de hr. Laurillard heeft *niets* vooraf te zeggen. Ook door hem had ik gaarne zien aanwijzen, welke de omvang en de belangrijkheid van zijne onderzoekingen wezen zouden.

Nog meer zal het u blijken, genegen lezer, met hoeveel regt de hr. Troost zijne aandacht wijdde aan den discipel, van wien wij lezen, dat de Heer hem liefhad, als ik u den gang van zijn onderzoek mededeel. Het is verdeeld in twee deelen, van welke het eerste gewijd is aan eene 'ontwikkeling van hetgeen in het vierde evangelie verhaald wordt aangaande den meer genoemden discipel.' In het tweede wordt hetgeen die ontwikkeling heeft opgeleverd 'aan een kritisch onderzoek onderworpen.' Nu is het eerste deel weêr in tweeën gesplitst; vooreerst leert gij den 'persoon,' daarna zijn 'characterismus' kennen. Wat den 'persoon' aanbelangt, gij ontvangt het bewijs, dat discipel dien de Heer liefhad 'één der apostelen' was (§ 1), maar 'niet één van die apostelen, die met name in het vierde evangelie voorkomen' (§ 2). Vervolgens leert gij 'dat hij Johannes zelf moet geweest zijn wegens het stilzwijgen van den vierden evangelist over dezen in Klein-Azië zoo beroemden apostel' (§ 3), daarenboven 'wegens het weglaten van den bijnaam *de dooper*, dien de synoptici aan den anderen Johannes geven' (§ 4), eindelijk 'uit het laatste hoofdstuk des evangelies' (§ 5). Zoo is u dan alle twijfel aangaande den persoon des discipels ontnomen, waarop gij in het tweede hfdst. verneemt, 'dat hij visscher' (§ 1) en 'dat hij niet onbemiddeld was' (§ 2). Voorts zijt gij getuige van 'zijne eerste kennismaking met den Heer' (§ 3) en hoort de bewijzen, 'dat hij zijnen naam met regt mogt dragen' (§ 4). Zijne 'vriendschap met Petrus' (§ 5) en 'zijne bekendheid ten huize van den hoogepriester' (§ 6) voltooijen het beeld des geliefden discipels, voor zoover dat in het vierde evangelie geschetst wordt, behalve dat ons nog (§ 7) uit hfdst. 21 bewezen wordt, dat 'hij getuige en beschrijver was van hetgeen in dat evangelie verhaald wordt.' - Na het opsommen dezer resultaten, vraagt gij, of wij er vrede meê kunnen hebben, of de synoptici ze niet wederspreken, of het evangelie van Johannes in zijn geheel ze wel bevestigt. De hr. Troost laat u niet zonder antwoord; het tweede deel zijner disquisitio zal het u geven. In het eerste hoofdstuk daarvan ziet gij u uit de synoptici bewezen, 'dat Johannes een visscher was' (§ 1) en 'wel niet onbemiddeld' (§ 2); ook zij bevestigen het verhaal der 'eerste kennismaking met Jezus' (§ 3); zij getuigen, 'dat hij boven de anderen bij Jezus bemind was' (§ 4), staven 'zijne vriendschap met Petrus' (§ 5) en hun stilzwijgen belet 'zijne bekendheid bij den hoogepriester' niet (§ 6). In het tweede hoofdstuk moet Johannes zelf uit zijn evangelie 'die bekendheid' bewijzen (§ 1), het geheele karakter van zijn geschrift overtuigt 'dat hij de geliefde discipel des Heeren is' (§ 2) en zoo gij nog ééne zaak voor de kritiek onopgelost ziet, namelijk dit zijn 'oor- en ooggetuige zijn,'

waarvan § 7, hfdst. 2, Dl. 1, gesproken is, gij vindt ten slotte uitvoerig bewezen ‘dat hij dit was’ (§ 3).

Indien gij met aandacht deze mijne opgave gelezen hebt, dan is het u gebleken, hoe keurig de vorm van het werk des hr. Troost mag heeten. Alles sluit naauwkeurig in elkander. Hoe gaarne ga ik aan de hand van zulk een' schrijver. Hij houdt orde in het redeneren, hij maakt zich niet schuldig aan een gedurig vergeten van de zaak, die hij nu eigenlijk behandelt, hij gaat regtuit naar zijn doel; en, moet hij ons ook somtijds op zijwegen voeren, dan laat hij ons toch nooit den regten weg vergeten. ‘Waar zijn wij?’ behoeft gij hem niet te vragen. Tot wat verwaaring van denkbeelden heeft het praten in 't honderd ook al geleid! Och, hadden allen de gave des hr. Troost, om toch bij het optrekken van een gebouw den eenen steen op den anderen te plaatsen, iets afgeronds, één geheel te geven! Zoo ver gaat de naauwkeurigheid van den schrijver, dat hij zelfs éénmaal aanteekent, wat in aanmerking zou moeten komen bij zijn kritisch onderzoek (bl. 43), of namelijk de verschillende kenmerken van den geliefden discipel met elkander overeenkomen, ‘twelk echter als aan geen’ twijfel onderhevig buiten verdere behandeling blijft. Na zoo veel lof zal toch de vraag niet ongeoorloofd zijn: waarom deze dissertatie alleen historisch, exegetisch en kritisch is? Waarom ook niet psychologisch? De schrijver wijst mij op veel van dien aard, dat in het tweede deel voorkomt. Met dankbaarheid heb ik het gelezen. Maar ik had den hr. Troost zoo gaarne zien doordringen in de beteekenis van dat ‘dien Jezus lief had.’ Winer spreekt in zijn R.W.B. reeds van eene ‘Misdeutung’ van dien naam; ik had zoo gaarne uit de kennis, die wij van Johannes hebben, zien opgemaakt waarom *hij* dien eernaam droeg; en - ware het niet al te veel gevraagd - ik had het stuk ook in dit opzigt nog volledíger gewild, dat de schrijver gedaan had, wat hij zegt uit gebrek aan krachten te hebben nagelaten, namelijk: dat hij de gansche kerkelijke oudheid in aanmerking hadde genomen. Maar ik mag niet ondankbaar zijn.

Met minder lof moet ik spreken van het zamenstel der beide andere dissertaties. De hr. Laurillard behandelt die plaatsen van het evangelie, waar Johannes zelf de woorden van Jezus verklaard heeft. Voorzeker, een hoogst belangrijk onderzoek! Bij hem komen toch achtereenvolgens in aanmerking II, vs. 21, 22; VI, vs. 6, 64^{b}, 71; VII, vs. 39; XI, vs. 13; XII, vs. 33; XIII, vs. 11; XVIII, vs. 9; XXI, vs. 19^{a}. Hij heeft dus geene rangschikking der zaken, die tot zijn onderwerp behooren, noodig; de orde, die hij bewaren moet, wordt door het evangelie zelf aan de hand gegeven. Doch nu wekt het mijne verwondering (en de uwe zeker ook, waarde lezer!), dat hij onophoudelijk van zijn onderwerp afdwaalt en zich op zijpaden bevindt, waar gij geheel en al vergeet wat hij nu eigenlijk als titel van zijne disputatio heeft opgegeven. 't Gaat toch al te ver, als in

de aanteekening bij VI, vs. 6 van de 12 pag. 9 zijn toegewijd aan het betoogen van de echtheid niet dier woorden, maar der geheele perikope 1-26. Ja, 't is waar, hiertoe behoort vs. 6, maar 't was immers genoeg geweest als de schrijver had aangetoond, dat dit vers op zich zelf niet verdacht kan wezen, gelijk hij in weinige woorden pag. 31 doet. Ongelukkig staat ook in hfdst. 21 één vers, dat tot het onderwerp van deze disputatio behoort, en nu moet de geheele kwestie over dat onderwerp op de baan komen, waartoe weêr 3 bladzijden besteed worden en toch moet dit oppervlakkig blijven. Immers wat er voorgaat over de authentie van dit vers zelf ware genoeg geweest. En de schrijver had niet behoeven te vreezen, dat hem stoffe zou ontbroken hebben. Ik wil niet spreken over hetgeen ik meer bij sommige plaatsen verlangd had, maar in 't algemeen mis ik iets, dat noodzakelijk hier eene plaats had moeten vinden. 't Is enkel exegese die ik aantref en deze alleen laat mij halverwege vragend staan. O, de behandeling der verklaring van Johannes van het ‘breekt dezen tempel af’ is keurig, het bewijs is klemmend, dat hij den Meester verkeerd verstaan heeft; ik wil hetzelfde aannemen van XII vs. 33 en XXI vs. 19: maar ik wilde, dat de Schr. eene poging had aangewend om zulk een verkeerd begrip te rijmen met het vertrouwen, dat ik in Johannes zoo gaarne wil blijven stellen. Ik had zoo gaarne den exegeet ook als dogmatikus leeren kennen en hem voor die kennismaking zijne onnoodige isagogische digressies kwijt gescholden.

Ook het specimen van den hr. Tiele lijdt zeer aan een' gebrekkigen vorm; misschien valt dit mij zoo duidelijk in het oog, omdat de hr. Troost zich in dit opzigt bovenmate gunstig onderscheidt. ‘Maar ik heb ook losse aanteekeningen willen geven,’ zal mijn vriend zeggen. Ja, dit heeft hij, lezers! Hij heeft het evangelie van Johannes met aandacht gelezen en daaruit die plaatsen ter behandeling aangeteekend, waarin hij den ooggetuige herkende. Vervolgens heeft hij deze behandeld, alleen aanvullende, waanneer de anderen voor hem ze reeds hadden aangevoerd, behalve de twee hoofdplaatsen I vs. 14 en XIX vs. 35, die hij eene geheel nieuwe bewerking waardig keurde. Ook heeft prof. Scholten hem eenige verzen aangewezen, die hij met dankbaarheid gebruikt heeft. Dit alles geeft zijn stuk een zeer bont aanzien, te meer nog daar hij in een appendix Johannes XXI behandelt. Waarom in een appendix? En waarom ten minste *dit* bijna uitsluitend *taalkundig* vers voor vers? *Helderheid*, die bij den hr. Troost zoo groot is, mist gij op vele plaatsen bij den hr. Tiele geheel en al.

Het bewijs ligt voor de hand. Een duitsch recensent, die anders zijn specimen prijst, heeft, volgens de vertaling zijner recensie, gelijk die in den ‘Konst en Letterbode’ voorkomt, zoo gelezen, dat hij den Schrijver voor een' verdediger der echtheid van het laatste hoofdstuk des evangelies houdt, dat hij alles behalve is. De vertaler dier recensie in genoemd weekblad wijt het daaraan, dat de recensent niet scherp

gelezen heeft, maar ik zou zeggen, dat de schuld ook wel eenigzins aan den hr. Tiele ligt. Zijne resultaten komen niet helder uit, zijne redeneringen vloeijen niet gemakkelijk voort. Daarom laat zijn stuk zich moeijelijk lezen. Dit is zelfs zoo erg, dat ik zijne eerste aanteekening verscheidene malen moest herlezen, eer ik den draad regt vatten kon en reeds bijna besloten had, om van de aankondiging af te zien, omdat ik vreesde weinig goeds van het geschenk mijns vriends te kunnen zeggen. In 't vervolg echter geraakte ik meer aan het opdelven zijner resultaten gewoon en vond hier en daar duidelijke bewijzen dat hij ook in staat is bondig te redeneren, ja bemerkte zooveel goeds en eigenaardigs, dat ik er mij een genoegen van maak dit mede te deelen. Vooraf echter zij den hr. Tiele nog gevraagd, of hij wel gedacht heeft aan het onderscheid tusschen authentie en axiopistie?[1] wel hangen ze naauw te zamen, maar hij had toch niet zonder iets hierover in het midden te brengen ze met elkander mogen verwisselen, en dat doet hij in zijne annotatie op hfdst. II vs. 2, welk vers hij tegen Bauer verdedigt door de opmerking dat de discipelen van Jezus ter bruiloft konden genoodigd zijn als vrienden of betrekkingen van den gastheer. Dezelfde verwarring van authentie en axiopistie vind ik op II, vs 15, 21 en 22; V, vs. 13; XI, vs. 35. Waarom in de inleiding niet eene plaats ingeruimd voor eene naauwkeurige bepaling van authentie? De schrijver van het specimen staat op geen' vasten grond; ook mist hij nog eene vaste hand; er is zooveel vlottends en wankelends in zijne annotatio. Zoo dikwijls moet de lezer vragen: wat wil de schrijver? En waarom komt dit juist hier voor? Misschien is het gebrekkige in dit stuk wel te wijten aan of te begrijpen uit de weinige sympathie die mijn vriend gehad heeft voor de mathematische studiën, toen hij nog propaedeuticus was. Hij zelf maakt zijn exkuus aan prof. Matthes over zijn' ijver, die soms minder dan betamelijk moest heeten. Maar in dat zelfde exkuus laat hij de professoren Beijerman, Veth en Bosscha deelen; en in de wetenschappen, die dezen onderwezen, is hij toch niet achterlijk gebleven. Getuige zijn specimen zelf. Hem staat de kennis van het oud hollandsch, van het hebreeuwsch, van het arabisch en van het syrisch ten dienste, maar vooral toont hij zich sterk in het grieksch. Het taalkundig element in zijn stuk getuigt van onverdroten ijver en van niet geringe kennis. De aanteekeningen op het 21ste hoofdstuk zijn meest van dien aard. Tot voorbeelden kan ik ook wijzen op de behandeling van het woord ἀπεσταλμένος (9,vs.7) in vergelijking met het Hebreeuwsche שלוח. En dat de hr. T. de kritiek van den tekst naauwkeurig beoefent, kan men duidelijk zien uit de

1 Dit onderscheid is door hem erkend, als hij (pag. 129) zegt: ‘non negligenda videtur authentiae vel potius ἀξιοπιστίας species quae huic loco inest,’ enz. Maar vooral pag. 45 v.o., waar wij lezen: ‘Quod de antithesi Joannea dixit Reddingius, magis axiopistiam loci, quam originem Joanneam spectat et probat.’ Waarom dit dan zelf niet in 't oog gehonden?

kritische operatie, die hij bij VII, vs. 52 in het werk stelt. Daarenboven heeft hij vele aardige, waarlijk vernuftige opmerkingen. Ik zou dit kunnen bewijzen door het een en ander hier af te schrijven, zooals b.v. de annotatio op I, vs. 29, 30 en 31, vooral ook die op vs. 43. Het zij intusschen den lezer genoeg om hem bekend te maken met de bekwaamheid mijns vriends in het handhaven der echtheid van Johannes' evangelie, als ik hem doe zien, hoe hij de beschuldigiging van Strauss wederlegt, dat de vierde evangelist zijnen mededisciepel Petrus zou hebben willen doen dalen in de achting zijner lezers. Hij stelt de anthitheses van Strauss en van zich zelven in dezer voege tegenover elkander: wij deelen er eenige mede.

Antitheses Straussianae.
Antitheses nostrae.

Evangelista quartus Petrum quidem inter primarios Jesu ponit discipulos, toties quoties synoptici eum loquentem agentemve inducit, de cognomine honorifico ei a Domino tributo, de testimonio ejus, Mt. 16, 16 narratis simillimo mentionem facit, [apud 4um porro Petrus etiam quo citius ad Dominum veniret se in mare projicit (21, 7)], in coena ultima et in horto Petrus crebrius agit et loquitur, quam apud synoptt. et denique a quarto Jesum usque in palatium Pontificis maximi secutus et post resurrectionem sepulcrum adiisse narratur - *at vel sic tamen* talia in laudem Petri narrata ab auctore nostro in Joannis gratiam obumabrantur minuunturve.	Negari nequit in 4° evangelio de Joanne crebrius mentionem fieri quam apud synoptt. eumque ibi semper Petrum comitari - *at vel sic tamen* Petrus crebrius quam Joannes loquens agensve inducitur [inserantur ex parallela antithesi quae de Petro Joanneo Straussius], Petrus nominatur, Joannis nomen sub cognomine celatur, ita ut eum difficile agnoscas, Petri frater primus omnium Jesum adit nominaturque, et saepe quaedam de hoc Andrea narrantur, Joannis frater ne nominatur quidem, quater vel quinquies de discipulo dilecto mentionem factam invenies, saepissime et ferme cuivis narrationi adest Petrus, agit, loquitur.
In coena postrema Petrus quidem peculiorem ostendit curam ut appareat quis sit Jesu proditor - *at vel sic tamen* id modo per dilectum illum discipulum facere potest. 13, 23.	In coena postrema discipulus dilectus Jesu dextrae accumbens, hunc de proditore interrogat - *at vel sic tamen* id modo facit instigante Petro.
Petrus quidem ad Jesu sepulcrum currit, ut apud synopticos - *at vel sic tamen* id facit comitante Joanne.	Joannes quidem Domini adit sepulerum - *at vel sic tamen* modo tamquam Petri comes.

Ach, wat blijken de redenen der aanvallers op onze evangeliën, als wij ze goed beschouwen, dikwerf nietig en gezocht! Trouwens *gezocht* zijn vaak ook de argumenten der apologeten. Hierop wil ik straks terugkomen, omdat deze aanmerking mij ook toepasselijk schijnt op het werk van den hr. Troost. Mijn' vriend Tiele wil ik nog vragen: of hij niet uit voorliefde voor Johannes wat laag neêrziet op ‘die synoptische traditie’? Of zijne geestige beschouwing van het verhaal (hfdst. IV, vs. 46 vv.) niet even goed op een' fikschen romanschrijver toepasselijk is, die dan ook een ooggetuige zou wezen? Of hij zich als homileet niet moet schamen over het slot van nota 1 op bl. 63? Foei! foei! Een homileet, die de exegese verkracht! Of hij hier en daar wel niet wat onbeduidend is, zoo als bij XIX, vs. 18? Of hij wel altijd bedacht heeft, dat Jezus en zijne tijdgenooten geen grieksch spraken? Maar voor zoo vele vragen heb ik nog ééne lofspraak: daarvoor, dat hij geene moeite heeft ontzien, geen' tijd heeft gespaard, gelijk vooral ook kan blijken uit zijne uiteenzetting van de kwestie over het verhoor bij Annas.

De hr. Laurillard, die nog in zijn voorberigt over tijdsgebrek klaagt, verdient evenzeer den lof, dat hij veel, naauwkeurig en met vrucht onderzocht heeft. Zelfs sta ik verbaasd over den exegetischen apparatus, waarover hij te beschikken had, daar deze voor een jong mensch als hij, waarlijk bijzonder rijk is. Ik wil wel erkennen, dat ik mijne oogen vaak voelde schemeren bij de opeenstapeling van plaatsen, die maar om eene nietigheid bijeenverzameld worden. Mag ik vragen, of hier het *ne quid nimis* niet te pas komt? Ook kunnen niet alle als bewijsplaatsen gelden. Wat moet ik zeggen, als *gij weet alle dingen* van Petrus door eene vergelijking met Joh. II, vs. 24 en 25, voor Johanneïsch verklaard wordt? Laat Tubingen zulk soort van bewijzen gebruiken, maar in de hand onzer apologeten deugen zij niet, daar zij, de authentie verdedigende, de axiopistie ondermijnen. Of schijnt het bij het citeren van zulke bewijsplaatsen niet alsof Johannes in zijne spreekmanier zich zelven gelijk moest blijven, al was het bij het opgeven van 'tgeen Petrus zeide. Onderstel dat Petrus regt tegen zijn' zin gesproken heeft, dan nog moet hij, wil hij zijn voor wie wij hem houden, diens woorden getrouw mededeelen. - Zoo gij ondertusschen, waarde lezer! bewijzen wilt voor de bekwaamheid van den schrijver, dan wijs ik u op de behandeling van II, 21, 22; VII, 39 en XVIII, 9. Ziehier eene proeve:

Joh. VII, 39.

Τοῦτο δέ ειπε περὶ τοῦ πνεὸματος, οὗ ἔμελλον λαμβάνειν οἱ πιστεύοντες εἰς αὐτόν οὔπω γὰρ ἦν πνεῦμα, ὅτι Ἰησοῦς οὐδέπω ἐδοξάσθη.

Consideremus, interpretationis Evangelistae nondum habita ratione, ipsa Jesu verba v. 38: *Ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, καθὼς εἶπεν ἡ γραφή, ποταμοὶ ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ ῥεύσουσιν ὕδατος σῶντος*. Sensus eorum esse videtur: *Qui revera mecum per fidem conjunctus sit, ex ejus tamquam visceribus continuo emanabunt flumina ὕδατος σῶντος: non tantum ὕδωρ in eo erit, sed copios issima ὕδατος affluentia, quae et ipsum hominem salutifera sua vi perfundat, et aliorum corda permeet*[1]. Quaestio igitur est, quid in N.T. formula *ὕδωρ ζῶν* indicare soleat. Cernitur in ea imago *ζωῆς αιωνίου*[2], non vero *πνεύματος ἁγίου*, quod in N.T. passim comparari cum *igne* recte monuit Lückius, provocans ad *Act*. II[3]. Olshausenius quidem ex *Act*. X, 45 et *Tit*. III, 6 probare conatur, his in libris *aquam* etiam *Spiritus Sancti* esse imaginem[4]; equidem vero putaverim, duobus illis locis non *aquam* obversatam esse menti auctorum, sed *oleum*[5]. Nihilominus recte, ut opinor, se habet Johannis annotatio: *Τοῦτο δὲ ειπε περὶ τοῦ πνεύματος*, quorum verborum vim procul dubio nimis quam par est restringunt, qui sic ea accipiunt, ac si Johannes putasset *τὸ ὕδωρ τὸ ζῶν* revera significare *τὸ πνεῦμα*[6]. *Ἡ ζωὴ αἰώνιος* et *τὸ ἅγιον πνεῦμα* inter se conveniunt, ut *effectus* et *causa*, unde sequitur, eum, qui illud enuntiet, hoc quoque spectare posse[7].

Jam transeamus ad cetera quae orationi adjecit Euangelista: *Οὔπω γὰρ ἦν πνεῦμα, ὅτι Ἰησοῦς οὐδέπω ἐδοξάσθη*. Ita quiden Johannes, ut etiam non fugit Erasmum[8], negare non videtur, *fuisse*

1 Nimirum vocabulum *ποταμοί* non solum a connexis *ὕδατος σῶντος* separatum, sed etiam toti Apodosi praepositum est, ut praecipuam orationis vim in eo cerni pateret.
2 Apoc. VII, 17; XXI, 6; XXII, 1, 17. Joh. IV, 10, 14. Ad hune locum Euthymius notavit: *Ἀναβλύζοντος εἰς ζωὴν αἰώνιον, διὰ τὸ παρέχειν ζωὴν αἰώνιον*.
3 Vid. etiam Act. XVIII, 25. Rom. XII, 11. 1 Thess. V, 19.
4 *Bibl. Comm. über sämmtl. Schr. des N.T.* T. II, p. 203. Majori jure fortasse adducitur formula *βαπτίζειν ἐν πνεύματι ἁγίῳ*. Cf. Rutgers v.d Loeff, *Waarheid in liefde*, 1841. Pars II, p. 285. Notandum tamen est' nusquam diserte memorari *ὕδωρ τοῦ πνεύματος*, dum saepius legimus *ὕδωρ τῆς ζωῆς*.
5 Cf. Act. X, 38. 1 Joh. II, 20, 27. 2 Cor. I, 21, 22. Etiam in V.F. hoe exstat, ut Jes. LXI, 1 et fortasse Joël III, 1 sqq., ubi significatur, per effusionem Spiritus hominem fieri רֹאֶה, חֹזֶה, נְבִיא, quapropter hic oleum inaugurationis, potius intelligendum videtur quam aqua. Cf. 1 Reg. XIX, 16. Hoc tamen asseverare non ausim, quum, nisi fallor, de oleo effundendo non usurpetur verbum נָצַק, quod in loco Joëlis allato legitur, sed יָצַק sive נָצַק.
6 Sie Lückius, l.c.T. II, p. 231: Unter dem *ὕδωρ ζῶν* versteht er nicht die *σωὴ αἰώνιος*, sondern das *πνεῦμα ὕγιον*.
7 Cf. Meyer ad h. 1.
8 In *Bibl. Crit.* ad h. 1.

Spiritum (objective), sed Spiritum jam hominibus datum esse[1]. Ex verbis tamen illis *οὔπω γὰρ* cet., uti ex praecedenti *ἔμελλον*, satis apparet, eum ob oculos habuisse certum aliquem eventum, qui Christi, postquam Deus ei gloriam bene meritam impertivisset[2], sectatoribus esset destinatus. Qualis autem hic eventus fuisse censendus est, nisi effusio donorum Spiritus Divini in festo Pentecostes? Quaestio igitur est, spectaveritne illud Jesus, quum diceret *ποταμοὶ* cet. Legimus v. 37: *Ἐάν τις διψα ερχέσθω πρὸς ἐμὲ καὶ πινέτω*, i.e. missa Allegoria: *Si quis excelsioris animi desideriis satisfactum velit, fide me amplectatur*[3], *et vitae aeternae fiet particeps*. Nos sane si Jesum ita dicentem audiremus, mentem ejus plane intelligere potuissemus, etiamsi nihildum de effusione donorum Spiritus Divini in festo Pentecostes notum nobis esset. Quid, quod si illa nunquam evenisset verba Jesu omnem suam vim retinerent? Nec, v. 38, verba: 'Ο *πιστεὸων* cet. eo referri posse, arctissimus docet nexus, quo hic versus cum praecedenti conjunctus est, ut jam elucet e supra disputatis. Res ipsa loquitur, Spiritus Sancti actionem clare pleneque demum prodire potuisse post Jesu abitum hac ex vita. Quamdiu enim cum discipulis versabatur, humilia terrestriaque spirabant, et Magistri praesentia freti ac securi cohibebantur, quominus ipsi sibi constantes animo ad altiora tenderent. Ideo Jesus *τὸν Παράκλητον* i.e. alterum adjutorem, ad illos venturum negavit, nisi ipse prius abiisset[4]. Sed hinc colligere non licet, omnem Spiritus Divini actionem restringendam esse ad tempus, quod abitum Jesu exceperit; imo vero ne hoc faciamus, ipsa Jesu verba obstare videntur. Ceterum haec ita comparata non sunt, ut Johanni affingamus opinionem, se annotatione sua genuinum verborum Jesu reddere sensum; sed annotatio illa hoc modo explicanda videtur: *Sic de re praesenti Jesus verbis usus est, largam donorum Spiritus Sancti effusionem adumbrantibus*[5].

1 Cf. Act. XIX, 2. In Cod. B. legitur *οὔπω γὰρ ἦν πνεῦμα δεδομένον*, cujus simile habent etiam Peschito aliaeque Versiones. Quamquam autem illud *δεδομένον* sine dubio glossa habenda est, rectum tamen sensum praebet Euthymius: *οὔπω ἦν δεδομένον τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ*. Cf. Cl. v. Hengel, *De betrekking van het gevoel*, cet. p. 68, 69.

2 Cf. XII, 16.

3 Cf. Cl. Scholten, De Leer der Herv. Kerk. Ed. 2, T. II, p. 24.

4 Cf. XVI, 7.

5 Recte Lückius l.c.T. II, p. 231, 233: Johannes deutet den Ausspruch nicht nach dem ersten Eindrücke und Verständnisse im Augenblicke der Hörens, sondern wie er ihn im Act des Schreibens auffasste. - Er gab ihnen (den Worten Jesu) eine *epexegetisch* richtige, *exegetisch* aber ungenaue Deutung.

Deze proeve moge volstaan om het gunstige in mijn verslag der disputatio te bewijzen. Ik onthoud mij van alle aanmerking op hetgeen ook in dit gedeelte twijfelachtig is, want waar zou het henen als ik alles wilde aanteekenen wat mij, naar ik meen, gegronde stof tot vragen geeft in deze drie proefschriften?

Den hr. Laurillard zou ik dan b.v. wijzen op zijne mijns achtens ongegronde meening, dat Jezus Judas (VI, 71) διάβολος zou genoemd hebben, alleen *quod ipsum non latebant mala semina in animo ejus abscendita*, niet *quod in eo jam videbat futurum proditorem*. Die naam was op grond van het eerste toch wat al te sterk. Den hr. Troost zou ik willen vragen, of zijne bewering pag. 54 nota 3 niet valsch is? Hij zegt namelijk: als Petrus den voorrang gehad had boven zijne mededisciepelen, zou hij niet met de anderen den wensch der zonen van Zebedeüs ten kwade hebben geduid, van welken wij Mt. XX, vs. 20 vv. lezen! Hoe nu? Zou een kind, dat bij de ouders voorgetrokken werd, niet boos kunnen worden, als zijn minder begunstigde broeder het waagde een voorregt van de ouders te vragen? Doch zoo kom ik als van zelf op een punt, dat elk der drie geldt, minst nog den hr. Laurillard: het *gezochte*, dat er in hunne aan- en opmerkingen is. De hr. Troost neme het intusschen ten goede op, dat ik den lezers van zijn werk geene proeve meer geef, nadat ik hen reeds door mijne inhoudsopgave met zijnen bondigen redeneertrant bekend gemaakt heb, terwijl ik nu nog verzeker, dat de deelen aan het geheel beantwoorden.

Op dat *gezochte* wil ik dan nog de schrijvers der proefschriften opmerkzaam maken. Van ieder slechts ééne proeve.

De hr. Laurillard vraagt pag. 21: waarom Jezus aan Philippus zijne onbevattelijkheid niet verweet, toen hij er nog aan dacht om op natuurlijke wijze de duizenden te voeden? En hij antwoordt: misschien omdat Andreas hem in de rede viel of omdat de uitslag hem weldra beter leeren zou.

De hr. Tiele merkt op, dat een bedrieger zou gezegd hebben, dat hij zelf de engelen gezien had en niet dat dit Maria ten deel viel (pag. 114).

De hr. Troost is vooral veel te ijverig in het *zoeken*, als hij in het karakter des evangelies bewijzen ziet, dat Johannes bijzonder bij den Heer geliefd was. B.v., dat hij de gemoedsaandoeningen des Heeren opmerkt! Weent Jezus dan niet bij Lukas? En is Lukas dan die, dien de Heer liefhad? En wat hij aanwijst van het opmerken der liefde voor Jezus bij anderen - zou het niet met evenveel regt op de overige evangelisten toepasselijk zijn? Waarom (ik vraag het ook den hr. Tiele) niet veel meer gebruik gemaakt van Joh. XIV, vs. 17?

O. 't is niet te verwonderen, dat degenen, die voor de echtheid en geloofwaardigheid der evangelische verhalen inwendige bewijzen op-

sporen, er toe komen om iets te zien waar niets is, maar ik wenschte zoo gaarne dat wij in dezen ons toch niet gelijk stelden met onze aanvallers. Hoe menigmalen zijn de Tubingers op dergelijke gezochte opmerkingen achterhaald: wij moesten ons best doen om eer te weinig dan te veel te geven. Er zijn in de drie proefschriften sterke bewijzen te over voor de waarheid der kerkelijke traditie, dat Johannes de schrijver des vierden evangelics is - wij behoeven tot geene zwakke steungronden onze toevlugt te nemen. Het komt in deze zaak toch niet op *tellen*, maar op *wegen* aan.

Het *gezochte* is zeker de schaduwzijde der inwendige kritiek. Ik wil er haar niet te lastig om vallen, ik schat haar hoog en wensch haar geluk met zoo ijverige beoefenaars als de hh. Tiele, Laurillard en Troost. Maar ik kan toch mijne stem hier niet inhouden om een woord te spreken voor de uitwendige kritiek (niet die van den tekst bedoel ik). De hr. Tiele beroept zich op het gezag van Neander om dat van Tertullianus te verminderen. Ik geef toe, dat wij niet maar *promiscue* de getuigenissen der eerste eeuwen in ons voordeel mogen aanhalen; ik erken, dat wij de dogmatische vooroordeelen der kerkvaders niet mogen bedekken; ik geef den bestrijders der evangeliën menig eitaat ten geschenke, al bouwden ook mijne voorvaderen daarop hun vertrouwen; ik wensch niets liever dan onpartijdige beoordeeling van de *testimonia* der eerste eeuwen. Maar het schijnt mij even verkeerd laag neêr te zien op al wat wij uit deze bron ter versterking onzer overtuiging kunnen putten.

Onderzoekingen gelijk die van den geleerden Stemler in het 6e Deel der ‘Jaarboeken voor Wetenschappelijke theologie’ moesten door meerderen gevolgd worden. Uit- en inwendige kritiek moesten meer hand aan hand gaan. Eenzijdigheid in dezen is altoos verkeerd.

Ik vraag verschooning voor het verkeerde en gebrekkige, dat in deze aankondiging voorkomt. Ik dank de schrijvers der door mij behandelde stukken voor veel, dat ik van hen geleerd heb, en betuig hun, dat ik niet over, van en tegen hen geschreven heb met de gedachte, dat ik het beter zou gemaakt hebben dan zij. Neen, die gedachte was zeer verre van mij! Hun zij tijd, kracht en lust toegebeden, om der godgeleerdheid als wetenschap nog vele uren toe te wijden en mede te werken tot bevestiging van het gezag der schrift, inzonderheid ook tot handhaving van de eereplaats, die Johannes onder de geloovigen bekleedt. O, 't is niet te verwonderen, dat er voor zijn evangelie te vuur en te zwaard gestreden wordt! Is het niet het geestelijk evangelie, waarin de Zoon des menschen, dien de synoptici ons schilderen, ons voor oogen staat in zijne volle waardigheid als de Zoon van God? De diepe blik van dezen evangelist gaat verder dan tot het kindeke in de kribbe, dringt door tot ‘in den beginne’ en wijst ons op ‘het Woord, dat vleesch werd.’ Hij schetst

met levendige trekken het beeld des Eenigen in al zijne goddelijke verhevenheid en beminnelijkheid, en deelt meer dan de anderen van zijne diepste gesprekken mede. Johannes - en daarom alleen hebben wij hem lief - heeft ons de afscheidsgesprekken des Meesters bewaard, die wij voor geen goud zouden willen missen. Hij schreef een getuigenis van den Christus vol geest, vol leven, vol innigheid. En dat willen zij ons ontrooven?!.... Neen! zij mogen het niet hebben; zoo lang het te verdedigen is, mogten wij alle krachten en schatten der geleerdheid vereenigen om het ons te behouden tot steun in het leven, tot troost in het sterven!

Akkrum, Februarij 1854.
A. LOOSJES.

***De verhouding van den Landbouw tot den bodem en de bevolking, de toestand van de landbouwende klasse in Nederland en de verbeteringen daarin mogelijk en wenschelijk, onderzocht, door U.G. Schilthuis, Jz. Lid der Gedeputeerde Staten en van de Kamer van Koophandel en Fabrijken, Commissaris der Landhuishoudkundige school te Groningen. Door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem met de* Gouden Medaille *bekroond, in den jare* 1852. *Te Haarlem bij de Erven Loosjes*, 1853, *ƒ* 2.40.**

Het bovenstaande werk strekt ter beantwoording van de prijsvraag:

‘In welke verhouding staat de uitgebreidheid van den Vaderlandschen Landbouw vooreerst tot den beschikbaren bodem, en vervolgens tot de bevolking van Nederland? 2°. Hoedanig is, in de verschillende gedeelten van Nederland, de toestand van de landbouwende klasse, bijzonder wat betreft de op overeenkomsten en gebruiken bestaande betrekking tusschen pachters en grondeigenaars? 3°. Welke verbeteringen zouden er, zonder het inroepen van eenig protectie-stelsel, wenschelijk en mogelijk zijn, met dat gevolg, dat de middelen van bestaan werden uitgebreid, en alzoo het nationale vermogen vergroot?’

De belangrijkheid dezer drie vragen deed ons, aan wie de beoor-

deeling der beantwoording thans door de Redactie van *de Gids* is opgedragen, deze reeds dadelijk bij het verschijnen met gretigheid ter hand nemen en met aandacht doorlezen. De eerste indruk, wij moeten het bekennen, was voordeeliger dan die, ná een tweede gezet onderzoek, ten gevolge der bovengemelde moeijelijke hoewel vereerende opdragt, overblijft. Verre van ons echter de gedachte dat, bij het uiten van dit oordeel, wij alleen het werk van den schrijver op het oog hebben. Nagaande wat door dezen in een kort tijdsbestek is te zamengebragt, hoe weinig dienstigs voor zijn oogmerk hij in openbaar gemaakte stukken voorbereid vond, hoe juist en geleidelijk door hem in het algemeen de beantwoording is opgevat, dan wijten wij de later geringere ingenomenheid minder den werkzamen en kundigen man, dan wel der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, welke te veel in eens gevraagd heeft. Zij had, naar ons bescheiden oordeel, der wetenschap eene grootere dienst bewezen, door elk der drie onderdeelen van de vraag als eene afzonderlijke prijsvraag uit te schrijven, ten einde omtrent onderwerpen, welke geheel uit elkander loopen, meer stellige, volledige en oorspronkelijke antwoorden van verschillende specialiteiten te kunnen ontvangen.

De eerste vraag is immers slechts door statistische becijferingen te beantwoorden, de tweede vordert eenen diepen regtskundigen en staathuishoudkundigen blik en de derde opent een ruim veld voor staat- en landhuishoudkundige bespiegelingen. Is het niet te veel, een voldoend antwoord van een en denzelfden persoon te verwachten? Zal niet, wanneer één der onderdeelen vrucht van eigen studie is, dit ten nadeele van het onderwerp zijn verkort, om, voor de beide overige onderdeelen, met werk van minder gehalte tot een geheel vereenigd, eene volledige beantwoording te kunnen vormen?

Door splitsing had de Maatschappij hare eischen hooger kunnen spannen, en had de beantwoorder van elke vraag zijne taak met zelfvoldoening ten einde kunnen brengen en een goed geheel leveren.

De schrijver zegt zelf in zijn voorberigt, tot het op zich nemen der beantwoording gekomen te zijn door de overtuiging, dat het behoefte was geworden, om te weten in welke verhouding de uitgebreidheid van den Nederlandsche Landbouw staat tot den bodem en de bevolking, vooral wat betreft de productie tot de behoefte. Hem trok dus de eerste vraag aan en de beantwoording der beide overige vragen draagt dan ook blijken aan een op zich zelf staand geheel te zijn toegevoegd om aan de geheele prijsvraag te voldoen.

Dat de Maatschappij in haar programma het verlangen uitdrukte dat de schrijvers hunne antwoorden zouden bekorten, door alles daarvan af te laten wat niet volstrekt tot de hoofdzaak die zij vraagt behoort, is ons een bewijs dat zij wel het veel omvattende

der prijsvraag gevoelde, echter niet in aanmerking nam, dat de zakelijke redactie der uitkomsten van onderzoek op een pas ontgonnen veld, de voor het eerst te zamengebragte bouwstoffen, ten nadeele der wetenschap, doet verkorten en onduidelijk of minder naauwkeurig maakt.

Wanneer wij bij het einde dezer algemeene beschouwing gaarne den schrijver de in het slot van zijn voorberigt aangehaalde woorden van den Zweedschen koning toeroepen: ‘Ga voort den landman door de hulpmiddelen van kennis en wetenschap verder te ondersteunen,’ dan voelen wij ons gedrongen met bescheidenheid aan de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen den wensch uit te drukken, bij verdere prijsvragen van dien aard het onderwerp meer te beperken. Daardoor alleen kunnen de door haar uitgelokte antwoorden dat stellige en volledige verkrijgen, hetwelk vereischt wordt om nut aan te brengen en de belangstellenden in den landbouw voor te lichten.

Wij gaan thans tot eene meer zakelijke behandeling van den inhoud over.

De inleiding had door den schrijver ten nutte kunnen worden gemaakt, om den lezer op het standpunt te brengen, door hem gekozen ter beantwoording van de vraag, en had dan aan den naam beantwoord. Thans is zij eene voorafspraak, in welke het verband tusschen de onderwerpen te wenschen overlaat en waarvan een gedeelte aan het einde der verhandeling eene betere plaats had gevonden.

In de *eerste* der drie *afdeelingen*, welke den schrijver door de prijsvraag aangewezen zijn, behandelt hij in 52 bladzijden en 8 tabellen de eerstgestelde vraag: ‘*In welke verhouding staat de uitgebreidheid aan den Vaderlandschen Landbouw vooreerst tot den beschikbaren bodem en vervolgens tot de bevolking van Nederland*.’

Dit gedeelte, hetwelk, zoo als wij reeds aanmerkten, de aanleiding tot het opvatten der taak gaf, draagt blijken de uitkomsten van een onderzoek te bevatten, dat met voorliefde ondernomen, trots alle moeijclijkheden met inspanning is voortgezet. Hoe onvolmaakt het later ook kan voorkomen, is dit gedeelte, in omvang het kleinste der drie, het belangrijkste van het werk en verzekert er, als eersteling in zijne soort, blijvende waarde aan.

De wetenschap der maatschappelijke daadzaken in getallen uitgedrukt, of korter de *Statistiek*, wordt door de toepassing, die de schrijver hier onderneemt, populair gemaakt, Het nut dezer wetenschap, zoo dikwerf miskend of schoorvoetend en onverschillig in hare onderzoeking geschraagd, komt hier te praktisch uit, om ons niet langer dan bij de twee volgende afdeelingen bij deze stil te doen staan.

Immers een bekroond werk, dat door dit gedeelte tot vele aanhalingen aanleiding zal geven, dient in *de Gids*, volgens hare bestem-

ming, meer naauwkeurig ten dezen onderzocht, meer omstandiger besproken te worden.

'La statistique est le budjet des choses et sans budjet point de salut,' zeide te regt de groote Napoleon; zal echter een budjet of begrooting waarde hebben, dan moeten alle posten duidelijk omschreven en begrensd, alle getallen-opgaven wel gezift en getoetst zijn; daarna cerst is uit de kennis van het verkregen geheel te beoordeelen, of een benaderend beeld van den toestand en de ontwikkeling van het behandelde maatschappelijke feit is voortgebragt. Korter, de numerieke uitdrukking der uitkomsten van de staatkundige arithmetica moet de proef kunnen bestaan.

Van dit beginsel uitgaande, bepalen wij ons het eerst bij de bijlage *A*, voerende tot opschrift: *Opgave van de uitgestrektheid des Rijks naar de uitkomsten van het kadaster in* 1832, *en de verandering die daarin tot* 1848 *door ontginning, droogmakerij en inpoldering plaats had. In Nederlandsche bunders*. Wij laten daar, of geen meer authentiek gegeven tot het zamenstellen van dezen grondslag der beschouwingen over de grootte en verdeeling des Rijks ware te verkrijgen geweest, dan door de overname uit een vertaald leerboek der aardrijkskunde van 1834; wij moeten slechts te kennen geven dat ons eenig wantrouwen wordt ingeboezemd, wanneer wij in het Statistisch Jaarboekje, uitgegeven door het Departement van Binnenlandsche Zaken, 1^{e} Jaargang (1851) bladz. 14, het hertogdom Limburg 7303 bunders grooter dan hier, daarentegen Noord-Brabant en Zeeland zonder verschil vinden opgegeven. Juist is de uitgestrektheid dezer drie provinciën door het grenstractaat van 8 Augustus 1843 eenigzins gewijzigd.

Twee meer belangrijke opmerkingen wenschen wij omtrent deze bijlage, welke den schrijver tot grondslag dient, mede te deelen.

De eerste is dat hier, zoowel als in het Statistisch Jaarboekje, van de uitgestrektheid naar de uitkomsten van het Kadaster gesproken wordt. Door het Kadaster heeft men deze uitgestrektheid nimmer trachten te bepalen, wel de bepaling gemakkelijk gemaakt voor het vervolg. Het Kadaster had slechts ten doel eene evenredige grondbelasting mogelijk te maken. Onbelastbare gronden, hetzij die (Art. 575 Burgerlijk Wetboek) aan niemand, aan den staat of aan bijzondere personen of vereenigingen toebehoorden, was men dus niet verpligt op te meten. Ongelukkig genoeg is men er niet op bedacht geweest om gelijktijdig aan de kadastrale werkzaamheden eene eenvormige, algemeen wetenschappelijke rigting te geven. Door het Kadaster is bij voorbeeld wel de uitgestrektheid van vele onbelastbare eigendommen bepaald, echter slechts massaal en voor zoo verre dezelve binnen de grenzen der gemeente besloten lagen, ten cinde de berekening der inhoudsgrootte van de perceelen aan die der geheele gemeente te

kunnen toetsen. Dit was voor het beoogde doel voldoende. Blijkens de verordeningen op het kadaster zijn in den regel niet opgemeten uitgestrektheden grooter dan 400 bunders en aan geene grondbelasting onderworpen, zoo als meren, riviermondingen en alles wat door den vloed der zee overstroomd wordt. Wanneer dus de schrijver van uitgestrektheid des Rijks naar de uitkomsten des kadasters spreekt, dan is hij nog minder juist dan in het Statistisch Jaarboekje en andere meer officiëele gegevens het geval is, waar van de kadrastrale uitgestrektheid der onderscheidene provincien van het Rijk wordt gewag gemaakt. Meer juist kon men de kadastrale uitgestrektheid der onderscheidene gemeenten hebben opgegeven.

Zoo is uit de openbaar gewordene en ook door den schrijver aangehaalde kadastrale uitkomsten van Noord-Holland te zien, dat het Haarlemmermeer tot in 1832 niet is opgemeten, daarentegen, als onbelastbaar, wel bij de gemeente Texel 4272-, bij Vlieland 3527- en bij Terschelling 5646 bunders. In die van Gelderland vindt men aan de gemeenten langs de Waal het oppervlak dezer breede rivier als onbelastbaar toegevoegd. Nu behoort, naar onze wijze van beschouwen, het, overigens thans reeds drooggemaakte, Haarlemmermeer, alle andere meren, de Zeeuwsche Stroomen, ja de geheele Zuiderzee, voor het oogmerk dat ons hier bezig houdt, met meer regt onder de uitgestrektheid van het Rijk opgenomen te worden, dan de woeste droogten om de eilanden in de Noordzee en de niet verder te beperken rivieren in het binnenland.

Op de wijze, die thans gevolgd is, brengt men ons in rekening, het gedeelte der onbelastbare gronden, dat grootendeels nooit in kultuur is te brengen en het minst ten voordeele der bevolking is aan te wenden, daarentegen is niet onder de uitgestrektheid des Rijks opgenomen al datgene, hetwelk de natuur den nijveren Nederlander ter dadelijke aanvaarding aanbiedt en, gelijk het overige, onbelastbaar algemeen eigendom of eigendom van den Staat is.

Nu is door den schrijver in zijne opvatting niet nagegaan wat in de kadastrale opmeting is begrepen en wat niet. Hij schijnt ook geene aanleiding gevonden te hebben om te onderzoeken, hoeveel van het opgemetene onbelastbare als blijvend aan den Landbouw onttrokken moet worden beschouwd. Een gevolg van een en ander is, dat wanneer later door hem op de opgaven in de besprokene bijlage wordt voortgebouwd, hij de geheele uitgestrektheid des Rijks op het cijfer van 3,256,731 bunders bijbehoudt en de belastbare onbebouwde landen ter grootte van 897,442 bunders vermeerdert met een derde der 130,845 bunders belastbare en onbelastbare waters, onder welke hij het Haarlemmermeer begrijpt en welk derde hij reeds dooggemaakt of voor droogmaking geschikt aanneemt, om op deze wijze tot eene begrooting der te ontginnen, droog te maken of in te polderen

gronden te komen. Deze waters nu zijn volgens de bekende kadastrale uitkomsten van Noord- en Zuid-Holland, voor die provinciën alleen reeds aan belastbare vaarten, kanalen, visscherijen en wateringen 38463 bunders, van welke, naar ons inzien, de schrijver geen regt had tot 1848, 5385 bunders als drooggemaakt of ingepolderd af te trekken en slechts 33,078 in rekening te brengen. Van de onbelastbare eigendommen in deze beide provinciën, tot welke splitsing ons de gegevens ontbreken, heeft de schrijver, door het totaal van 36879 bunders op 27,200 in 1848 terug te brengen, in Noord-Holland slechts 663 bunders aan onbelastbare waters overgehouden. Wij achten dit voldoende om aan te toonen dat er verwarring bestaat, welke invloed op alle verdere afleidingen moet uitoefenen. Hiermede van dit onderwerp afstappende, zeggen wij met eenig vertrouwen, ons Rijk heeft eene grootere nitgestrektheid dan 3,256,731 bunders, meer dan 820,000 bunders te ontginnen, droog te maken of in te polderen en vooral, het Haarlemmermeer nog mede gerekend, meer oppervlak aan water dan 130,845 bunders of een vijfentwintigste van het geheel.

De tweede opmerking betreffende de bijlage *A* is in minder woorden uit te drukken. Blijkens het hoofd zijn daarin de veranderingen opgenomen, die tot 1848 plaats hadden. In de 11de kolom echter vindt men, ingevolge het opschrift, slechts de ontgonnen, drooggemaakte en ingedijkte gronden van 1840 tot 1848. Nu is óf het hoofd, óf dit laatste opschrift onjuist, en in het eerste geval, dat door den schrijver op bl. 14 is aangenomen, mist men aldaar met ons gewis ongaarne eenige aanwijzing, hoe het getal van 37211 bunders is verkregen, hetwelk van 1832 tot 1840 aan den Nederlandschen Landbouw wordt toegevoegd. De bijvoeging dat de hoeveelheid in die jaren niet zoo belangrijk dan in de volgende was, doet immers eene benadering veronderstellen?

Niet onopgemerkt mogen wij laten dat de schrijver, op bl. 14 de in 1832 tot den landbouw gebezigde gronden volgens de in de bijlage *A* medegedeelde uitkomsten van het kadaster te zamen nemende, met geen enkel woord gewag maakt, dat dit kadaster alle scheidingsen afwateringssloten, omwallingen, ompootingen, uit- en overwegen, enz. onder de grootte der perceelen rekent, en met het oog op zijn doel, namelijk de grondbelasting, ook niet tot den landbouw gebezigde gronden onder deze opneemt. In ons land mag het niet onnoodig geacht worden hierop, vooral wat het eerste betreft, de aandacht te vestigen.

Wij stippen in het voorbijgaan aan, dat, door eene vergissing bij de overbrenging der cijfers, de uitkomst hier 2,103,595 in plaats van 2,103,415 bunders moet zijn. Wij verlaten dit onderwerp echter met meer belangrijke aanmerkingen op hetgeen de schrijver doet

volgen. Hier wordt door hem in de eerste plaats over het hoofd gezien, dat in de bijlage *A* reeds van de uitgestrektheid der onbebouwde gronden 51,469 bunders, als van 1840 tot 1848 in kultuur gebragt, is afgetrokken en komt dit bedrag nog eens onder de 120,000 bunders voor, waarmede de uitgestrektheid der opgegevene onbebouwde gronden wordt verminderd. Maar in de tweede plaats die 120,000 van 1832 tot 1852, volgens den schrijver, in kultuur gebragte bunders worden nu verder door hem uit het oog verloren en reeds op de volgende bladzijde wordt dit door des schrijvers opgave bevestigd, dat wij als vrij zeker kunnen aannemen, thans (dus juist zoo als in 1832) 2,103,415 tot den landbouw te bezigen.

Reeds door het medegedeelde hopen wij duidelijk aangetoond te hebben, hoe, na een gezet onderzoek der eerste afdeeling, ons oordeel minder gunstig worden kon. Hulde doende aan de moeite door den schrijver aan zijn onderwerp besteed en aan de belangrijkheid van eenige der geleverde gegevens, moeten wij als ons gevoelen uiten: de schrijver heeft slechts ter beantwoording der vraag: ‘In welke verhouding staat de vaderlandsche Landbouw tot den beschikbaren bodem?’ eene schets geleverd, welker uitkomsten voor als nog geene wetenschappelijke waarde hebben.

Zeer oordeelkundig achten wij des schrijvers splitsen der beantwoording van het tweede onderdeel der eerste vraag: *In welke verhouding staat de uitgebreidheid van den Vaderlandschen Landbouw tot de bevolking van Nederland?* in twee deelen.

In het eerste wordt door eenige staten aangetoond, hoedanig de verhouding van den Nederlandschen landbouw tot het *getal* der bevolking is. Deze staten zijn voor het beoogde doel voldoende, en de door ons opgemerkte verschillen met andere opgaven oefenen geenen belangrijken invloed op de uitkomsten uit. Slechts geeft op bl. 20 de berekende verhouding der thans tot den landbouw gebezigde gronden met het getal bewoners van ons land in 1796, toen grenzen en uitgebreidheid van kultuur aanmerkelijk verschilden, een al te onjuist beeld om ter vergelijking met de jaren 1830 en 1849 te kunnen strekken. Natuurlijk worden bovendien de gevolgtrekkingen op bl. 21 en 22, door het vroeger door ons aangemerkte, voor herziening vatbaar.

In het tweede deel der beantwoording van het laatste onderdeel der eerste vraag tracht de schrijver slechts eenig licht te verspreiden over de vraag: ‘*in welke verhouding* de productie *van den Vaderlandschen Landbouw* staat *tot* de behoefte *der bevolking van Nederland?*’ ten einde hiermede het slot der eerste afdeeling te leveren.

Het is de vrucht van eenen moeitevollen arbeid, welke hier met bescheidenheid, als proeve, aan den in den toestand van Nederland belangstellenden lezer wordt aangeboden, en wie zou den schrijver niet

dank weten voor een eerste poging, om dit onderwerp, waaromtrent tot nog toe de gevoclens en opgaven zoo ver uiteenliepen, eenigzins stelselmatig toe te lichten. Men acht zich zelfs verpligt aan de maatschappij, die door het uitschrijven der prijsvraag tot het bekend worden dezer poging aanleiding gaf.

Voor dit gedeelte vindt de schrijver in de statistiek van den handel en de scheepvaart van het Koningrijk der Nederlanden, welke van af het jaar 1846 verkrijgbaar is gesteld, eene bron, die alleen hem kon in staat stellen zijne taak met eenig goed gevolg te ondernemen.

Vroeger onbekende opgaven omtrent het handelsverkeer worden door deze statistiek bekend gemaakt en het valt slechts te betreuren, dat in de eerste jaren dezelve de blijken moet dragen, hoe vroeger wel aan de belangen der schatkist, echter niet aan eene wetenschappelijke rigting der te verkrijgen uitkomsten werd gedacht. Hierdoor is b.v., zoo als door den schrijver op bl. 24 wordt aangemerkt, de in- en uitvoer van jenever niet afzonderlijk, maar onder gedistilleerd opgegeven en kan de in- en uitvoer van dit belangrijk Vaderlandsch product niet nader worden nagegaan.

De schrijver begint met ons uit deze handelsstatistiek uitgewerkte staten mede te deelen omtrent den in- en uitvoer van den Vaderlandschen Landbouw over de jaren 1846 tot 1850, zoowel wat waarde als hoeveelheid aangaat, en wel in gemiddelden over de eerste jaren, daarentegen over de jaren 1849 en 1850 afzonderlijk, waardoor het gemakkelijk overzigt niet bevorderd wordt. Hij splitst de producten telkens in twee afzonderlijke staten, in de eene de hoofdproducten opnemende, in de andere de artikelen van minder belang en die welke reeds eenige bewerking hebben ondergaan. De in- en uitvoer van het hout, aanvankelijk weggelaten, wordt door den schrijver in eenen afzonderlijken staat vermeld, hetgeen al wederom het overzigt bemoeijelijkt.

Wij hebben tegen deze staten, vooral echter tegen de wijze op welke ze door den schrijver gebruikt worden, bedenkingen, welke wij zullen mededeelen.

Gewis, hierin zijn wij het met den schrijver eens, is de beste, welligt eenig mogelijke weg om tot de bepaling der verhouding van productie en consumptie in een land te komen, de door hem ingeslagene. De hoeveelheid van elk artikel bij het begin van een tijdperk voorhanden, de meerdere in- of uitvoer gedurende dat tijdperk, de hoeveelheid bij het einde aanwezig, moeten gezamenlijk tot een juist beeld der verhouding van voortbrenging en behoefte brengen. Slechts is van vele artikelen, die tot de behoeften van een volk behooren, het aanwezige te moeijelijk te bepalen en zijn niet alle behoeften bij den in- en uitvoer zoo volledig vermeld, dat men de volstrekte juistheid kan bereiken.

De zwarigheid bestaat echter in het oordeelkundig kiezen der producten uit de handelsstatistiek, wanneer men het algemeene standpunt verlaat en zich tot éénen tak van nijverheid, zoo als hier den landbouw, bepaalt. Veel gemakkelijker is het een enkel artikel op zich zelf na te gaan, maar ook dan nog moet bij dit onderzoek geen der overige artikelen, van welken oorsprong ook, worden uit het oog verloren, die op hetzelve betrekking hebben, of het kunnen vervangen. Zoo mag b.v. behoefte aan brandhout niet buiten verband met die aan turf en steenkolen worden beschouwd, of bij het nagaan van vleeschverbruik, dat van visch worden over het hoofd gezien. En nog is het hier bedoelde onderzoek in de meeste gevallen zeer moeijelijk wegens eene andere omstandigheid. Nieuwe ontdekkingen op het veld der nijverheid brengen telkens vroeger niet gekende vermengingen en verwisselingen van grondstoffen te weeg en deze worden veelal zoo lang mogelijk geheim gehouden, zonder te gewagen van dikwerf ten dezen op groote schaal gepleegd bedrog.

Door nu alleen de producten van den Nederlandschen grond, of beter hetgeen van deze aan in- en uitvoer deel neemt, te zamen te nemen en hieruit de verhouding van de productie van onzen landbouw tot de behoefte der bevolking te bepalen, neemt de schrijver als standvastig aan, de wijze waarop aan de behoefte wordt voldaan van Nederlandsche producten, die niet door den landbouw geleverd worden en van landbouwproducten, welke Nederland niet voortbrengt. Juist de aanvoer dezer laatsten is wisselvalliger dan de inlandsche productie, en de hoeveelheid der eerste oefent invloed uit op hetgeen, waarin de landbouw moet voorzien. De behoeften, aan welke de Nederlandsche landbouw niet voldoen kan, dan door meerdere productie van andere, die deze kunnen vervangen, mogen dus evenmin buiten rekening gelaten worden, dan diegene, welke die landbouw geheel of ten deele levert. Eerst dan heeft de gevondene verhouding wetenschappelijke waarde.

Thans ontstaat door de opvatting des schrijvers eene zonderlinge zamenstelling. Suiker en siroop worden weggelaten, omdat de aardappelen-ziekte voor het oogenblik de eenige inlandsche grondstof heeft weggenomen. Rijst, koffij en andere koloniale producten komen in het geheel niet in aanmerking, ofschoon van het eerste product alleen thans gemiddeld jaarlijks 5 millioenen guldens waarde meer in- dan uitgevoerd wordt. Een aanmerkelijk meerdere uitvoer van vlas (niet van manufacturen uit deze grondstof) wordt vermeld, zonder opgave van het dubbele bedrag van het jaarlijks ingevoerd wordende goedkooper ruw en bewerkt katoen. De in- en uitvoer van boomvruchten, het klinkt vreemd, kan de schrijver niet opgeven, omdat (bladz. 43) deze in de handelsstatistiek vermeld staan onder versche en gedroogde vruchten, waartoe ook vijgen be-

hooren (hetgeen trouwens eene vergissing is, daar vijgen in het tarief afzonderlijk worden vermeld). Juist aan het ooft hadden wij gewenscht eene bijzondere aandacht geschonken te zien, daar bij eenen tegenwoordig aanzienlijken uitvoer naar England, dit product nog belangrijker als volksvoeding is te achten.

Bovendien worden door den schrijver onbeteekenende producten opgenomen, andere zoo als mest, beenderen en knoken, beenzwart, kaarsen, lijm en stearine, welke wij niet wagen met den schrijver van onbeduidende waarde te noemen, weggelaten.

Ook zijn door hem niet opgenomen alle artikelen, bij welke de waarde van de ruwe grondstof, ofschoon aan den vaderlandschen landbouw ontleend, slechts een gering gedeelte van de geheele waarde uitmaakt, zonder hierbij in elk geval op het totaal bedrag der waarde van de gebezigde grondstof te letten, en is tegelijk de lijn van afscheiding, ten dezen opzigte, tamelijk willekeurig getrokken.

Door een en ander wordt de blijvende indruk der eijfers merkelijk benadeeld, welke de schrijver ons op bladz. 45 als waarde van het meer uit- dan ingevoerde aan landbouw-producten mededeelt, namelijk over de jaren 1846-1848 gemiddeld ƒ 9,228,572, over 1849 ƒ 16,834,947, en over 1850 ƒ 18,512,208.

Wij stellen hiertegen over, dat gemiddeld over 1846-1850, volgens dezelfde bron waaruit de schrijver geput heeft, de algemeene invoer den uitvoer met ƒ 54,180,330 of omtrent ⅕ van den invoer overtrof, en dat cijfer in 1851 tot ƒ 61,248,418 klom, ook ongeveer ⅕ der invoerwaarde. Reeds hierdoor springt de eenzijdigheid van des schrijvers voorstelling in het oog. Overigens zochten wij slechts aan te toonen, dat van de handelsstatistiek, als geheel beschouwd, door den schrijver niet dat gebruik is gemaakt, hetgeen ter juiste beantwoording van de vraag kon leiden: ‘*In welke verhouding staat de productie van den vaderlandschen landbouw tot de behoefte der bevolking?*’ Het meest hechten wij ten dezen aan de stelling: de behoefte van de bevolking vordert producten, welke de Nederlandsche landbouw niet voortbrengt, echter door andere vervangen kan; de producten, welke deze landbouw voortbrengt, mogen dus niet buiten verband met die van elders verstrekt, welke inlandsche vervangen, in rekening worden gebragt, om over het al of niet voldoende der landbouwproductie te oordeelen.

Na het bovenstaande is het ons aangenaam te kunnen zeggen, dat omtrent de productie en het verbruik der inlandsche hoofdvoedingsmiddelen, elk op zich zelf en afzonderlijk beschouwd, uit de den schrijver dienste staande gegevens, vooral wat den akkerbouw betreft, weinig meer te trekken en een oordeelkundiger overzigt te geven was, dan ons wordt aangeboden.

Wij laten daar, of het afzonderlijk behandelen van de veeteelt wel

juist overeenkomstig de bepaling is, op bladz. 7 van den landbouw gegeven, en of de schrijver dus wel op bladz. 45 mogt zeggen: ‘Hiermede de vergelijking van de verhouding der uitgebreidheid van den vaderlandschen landbouw tot de consumptie voor de bevolking ten einde gebragt hebbende, zullen wij nu overgaan tot de beschouwing van de veeteelt.’

Meer hechten wij ook hier aan de opmerking, dat de schrijver iets te veel aan het verlangen heeft toegegeven, om de productie van onzen landbouw, ten opzigte der behoefte van de bevolking, voordeelig te doen uitkomen en ook thans het verband, waarin het verbruik tot dat in andere of van elders ingevoerde artikelen staat, meestal heeft uit het oog verloren. Geheel in den geest van den schrijver ware immers geweest, om b.v. bij het te kort in de productie van rogge, op de naar elders in groote hoeveelheid uitgevoerde haver en paardenboonen te wijzen, welke beide betere voedingsstof dan de aardappelen bevatten. Voor de haver had het voorbeeld van Schotland aangehaald kunnen worden, en het voedend vermogen der boonen in het algemeen, had op meer afdoende wetenschappelijke gronden kunnen aangetoond worden, dan zulks later op bladz. 44 en 45 geschiedt.

Wij bekennen dat hier en bij zoovele andere ter spraak gebragte onderwerpen, de beoordeelaar op een veel gemakkelijker standpunt is dan de schrijver, welke het eerst waagde een vraagstuk op te vatten, tot welks oplossing de gegevens aanvankelijk schaarsch, van dag tot dag menigvuldiger en juister worden. In het korte tijdsbestek, sedert de schrijver zijnen arbeid ten einde bragt, zagen reeds vele toepassingen van vroeger onbekende statistieke opgaven het licht en de eisch wordt onwillekeurig hooger gespannen, wanneer men deze leest en met de reeds verkregene uitkomsten in andere landen niet onbekend is. Zoo bevat de statistiek in den handel en de scheepvaart des Rijks over 1852 vele wetenswaardige bijzonderheden over de accijnsen, onder anderen eenen staat over het verbruik van tarwe en rogge, van het jaar 1834 tot en met 1852, per hoofd der bevolking naar de veraccijnsingen. In dezen vindt men het bewijs voor hetgeen de schrijver omtrent den invloed der aardappelenziekte veronderstelt. Maar ook zou door dezen staat de redenering van den schrijver over het verbruik van tarwe en rogge gewijzigd en gewis volledіger geworden zijn. Men ziet b.v. uit dezen staat, dat het verbruik van rogge en tarwe tezamengevoegd, tamelijk gelijk blijft, dat der tarwe afzonderlijk echter vermindert, terwijl het verbruik der rogge in dezelfde mate toeneemt.

Ook is men door deze opgaven thans in staat gesteld, de productie van tarwe en rogge, in verhouding tot de consumptie, in elk der provinciën afzonderlijk te beoordeelen en krijgt men een overzigt over het groot verschil der voedingswijze in elk derzelve.

Ditzelfde wordt, bij de meerdere tegenwoordige bekendheid met de hoegrootheid van den veestapel, door de opgaven van eenen anderen staat voor de productie van slagtvee, in verhouding tot het vleeschverbruik, volgens den geheven accijns verkregen. Deze verhouding, in de provinciën afzonderlijk beschouwd, leidt ook tot beoordeeling van den invloed van het vischverbruik en doet dit verbruik, in ons land zeer aanmerkelijk, niet over het hoofd zien.

De statistieke gegevens, door de heffing der accijnsen verkregen, wij mogen ook hier ter plaatse er wel op drukken, maken echter in geenen deele de nadeelen goed aan derzelver heffing verbonden, al bestonden deze slechts in het beletten van het invoeren dier werktuigen, door welke de landbouwer, zijne boonen of granen brekende of malende, derzelver voedend vermogen voor het vee kan vermeerderen. Zelfs onbelast graan, zoo als de schrijver teregt later op bladz. 138 aanhaalt, wordt thans ongemalen gevoederd, om het transport naar den molen en het maalloon uit te winnen, en op deze wijze meer dan noodig aan veevoeder verbruikt.

Neemt de schrijver, - en gewis niet te hoog, op bladz. 32 en 34, bij het bij amodiatie heffen der belasting op het gemaal, 1/10 meer verbruik van tarwe en 1/20 meer van rogge aan, dan ware ook later meer bepaaldelijk aan te halen geweest, hoeveel lasten ongeveer door de afschaffing dezer accijnsbelasting, op welke zoo veelvuldig wordt aangedrongen, meer van beide graansoorten ter voeding zal worden gebruikt. Al springt op deze wijze minder in het oog, dat onze landbouw in eene voldoende graanproductie spoedig zal kunnen voorzien, dan wordt het ten minste duidelijk, dat door die afschaffing de voedingswijze zal verbeteren.

Het doet ons ook leed, in twijfel te moeten trekken, of op verre na bij ons wel 1/20 der rogge op rijen wordt geteeld. Ons zijn tot nog toe in vele provinciën te weinig landbouwers, vooral op de zandof gewone roggelanden bekend, die hierin voorgaan, om zelfs dit betrekkelijk klein gedeelte, niettegenstaande het meer algemeene gebruik in de Groninger veenkoloniën, met den schrijver te mogen aannemen.

Van den veestapel ontbreken nog aan den schrijver de later bekend geworden gegevens, om eenen staat te kunnen leveren, welke de groote waarde leert schatten, aan levende have in ons land aanwezig. Wij betreuren dit voor zijn werk te meer, daar een overzigt over de productie van den inlandschen graanbouw door hem gegeven zijnde, minder volledigheid aan de belangrijkere binnenlandsche productie van vee, boter en kaas ten deel valt. Voor deze, voor de producten van de veeteelt, bepaalt de schrijver zich alleen tot het nagaan van den meerderen in- of uitvoer, en maakt zelfs geen gebruik van de reeds bekende gegevens omtrent hoeveelheid en waarde, welke de veraccijn-

sing van het slagtvee hem aan de hand gaf, noch treedt in eene nadere beschouwing der uitgestrektheid van de hooi- en weilanden, tot de veeteelt gebezigd.

Juist voor den uitvoer van vee naar Engeland, zoo merkt teregt de schrijver op, en wij voegen er bij, ook voor groenten en vruchten, verzekert de meerdere nabijheid ons een blijvend voordeel boven de mededingende natiën. Wij worden dus aangespoord, ons meer bepaald op de vermeerdering van den veestapel, op de uitbreiding van den tuinbouw, toe te leggen.

Eenigzins valt ons daardoor op, dat, nadat de aardappelenziekte reeds in deze afdeeling bij de granen zoo dikwerf ter sprake is gekomen, bij de veeteelt geen woord van het gevaar der longziekte voor den veestapel wordt gerept.

Gaarne hadden wij ook aangewezen gezien, hoe voordeelig de uitbreiding van onzen veestapel voorziet in de klimmende behoefte aan vroeger, zoo vaak verwaarloosde mestspeciën, zoodat de veeteelt, die ons volgens des schrijvers berekening thans jaarlijks eenen meerderen uit- dan invoer van negentien en een half millioen gulden waarde, waaronder meer bepaald veertien millioen aan boter en kaas, oplevert, tegelijk de hand reikt aan den akkerbouw, om in het te kort aan granen te voorzien.

Met deze aanduidingen verlaten wij de eerste afdeeling van des schrijvers werk. Hij duide ons ten goede, dat de belangrijkheid van het onderwerp ons zoo lang bij hetzelve ophield, ons tot zoovele aanmerkingen bragt en ten slotte ons niet in het vertrouwen doet deelen, door hem in de laatste regelen uitgedrukt. Volgaarne stemmen wij echter toe, dat het doel, hetwelk de schrijver zich bladz. 22 stelde, namelijk eenig meerder licht over het onderwerp te verspreiden, door hem, op eene nuttige wijze voor velen, is bereikt.

In de *tweede afdeeling* gaat de schrijver tot de beantwoording van het gedeelte der prijsvraag over: '*Hoedanig is, in de verschillende gedeelten van Nederland, de toestand van de landbouwende klasse, bijzonder wat betreft de op overeenkomsten en gebruiken bestaande betrekking tusschen pachters en grondeigenaars?*'

De schrijver vat deze vraag geheel verschillend met den duidelijken inhoud op, geeft ons eerst van bladz. 53 tot 107 eene omschrijving van bestaande overeenkomsten en usantiën tusschen landgebruikers en bezitters, en daarna van bladz. 107 tot 115, eene schets van den toestand der landbouwende klasse, zoowel wat hare materiëele welvaart als maatschappelijk leven betreft, stipt echter slechts op enkele plaatsen den invloed der, uit overeenkomsten en gebruiken bestaande betrekking tusschen deze klasse en die der grondeigenaren aan, welke het hoofdonderwerp der vraag vormt. Wij moeten er vrede mede hebben, daar ook de Maatschappij der Wetenschappen er vrede

mede gehad heeft, maar kunnen echter niet nalaten te verklaren, dat ons reeds eene eerste teleurstelling te beurt viel, toen wij zagen, hoe luttel weinig wij over den invloed der genoemde betrekking mogten vernemen.

Telkens zien wij in landbouwkundige tijdschriften, ook dezer dagen nog, op de ten deze bestaande leemte opmerkzaam gemaakt; en blijven vragen over de pachtstelsels aan de orde van den dag, zoo is dit gewis het doorslaande bewijs, dat de schrijver in gebreke is gebleven, te leveren wat verlangd wordt.

En nu de behandeling van het onderwerp, zoo als het door den schrijver opgevat is. Wij moeten herhalen wat ons reeds vroeger uit de pen vloeide. De schrijver voelde zich aangetrokken door het eerste gedeelte der prijsvraag, en vooral de beantwoording van dit tweede gedeelte draagt de blijken, dat het noodgedrongen is afgewerkt, om tot eene beantwoording van de geheele prijsvraag te komen.

De door den schrijver geleverde omschrijving der overeenkomsten en gebruiken, hoewel, volledíger dan gevraagd wordt, ook de gemeenschappen, tienden, erfpachten en vooral uitvoerig de beklemmingen bevattende, en ofschoon ons met vele belangrijke bijzonderheden bekend makende, vormt zoo weinig een stelselmatig geheel, leidt zoo weinig tot eene bepaalde uitkomst, dat eene herhaalde lezing, het doet ons leed dit te moeten neêrschrijven, slechts eenen verwarden indruk kan en moet nalaten. Wij ontvangen bouwstoffen, veelal niet voldoende, uitvoerig medegedeeld en naauwkeurig genoeg aangeduid, om van plaatselijk nut te kunnen zijn, of om aan nieuwe overeenkomsten tot voorbeeld te strekken, en deze bouwstoffen zijn nog te weinig bewerkt en niet stelselmatig genoeg geordend, om op dezelve door te bouwen, ten einde des schrijvers beantwoording te kunnen aanvullen volgens onze opvatting der prijsvraag.

Bij de omschrijving van het tiendregt stieten wij op eene onjuiste opgave, welke ons nuttig voorkomt hier ter plaatse in het bijzonder aan te halen. Bladz. 57 zegt de schrijver, dat bij de invoering van het kadaster de korting van ⅕ van de opbrengst der tienden bepaald is, om ook den tiendheffer tot de vermeerderde belasting te doen bijdragen. De zaak heeft zich eenigzins anders toegedragen: Bij keizerlijk decreet van 21 October 1811 wordt bepaald: ‘Les propriétaires de fonds assujettis aux payement des dîmes sont autorisés à retenir sur les dites dîmes un cinquiême, pour répresenter la contribution foncière, acquittée par ces propriétaires pour le fonds frappé de redevance.’ Dit decreet werd bevestigd bij Besluit van den Souvereinen Vorst van 23 December 1813 (*Staatsblad* 16). Lang daarna, zoo als bekend is, had de wijziging der grondbelasting, volgens de uitkomsten van het kadaster plaats, en bragt deze slechts eene andere verdeeling, geene algemeene verhooging teweeg.

Verder zullen wij ons niet langer bij deze afdeeling ophouden. Wij vreezen, te veel van het geduld der lezers van *de Gids* te vorderen, door mededeeling der aanteekeningen, welke wij, om ons oordeel te vestigen, al lezende maakten, - wij vreezen nog meer den werkzamen schrijver, die in een kort tijdsbestek zooveel reeds wist zamen te brengen, door deze aanteekeningen te sterk de zwarigheden te doen inzien, welke, al ware ook zijne vlijt ons gegeven, bij gebrek aan meer volledige algemeene gegevens, ons voor het tegenwoordige van elke poging ter geheele beantwoording van dit onderdeel der vraag zou hebben teruggehouden, en ons hadden bepaald tot het leveren eener schets van hetgeen gevorderd wordt, vergezeld van een uitgewerkt meer algemeen toepasselijk voorbeeld over eenen ons onbekenden landstreek, dan ons hier, als het ware onwillekeurig, van de in vele opzigten in eenen exceptionelen toestand verkeerende provincie Groningen gegeven wordt.

Ons oordeel over de beantwoording van het laatste onderdeel der prijsvraag, in eene *derde* afdeeling door den schrijver in 70 bladzijden gegeven, is voordeeliger. Wij vinden hier wel geene nieuwe denkbeelden of eene meer wetenschappelijke ontwikkeling van bekende, echter een welgeordend overzigt van alle voorstellen, welke van verschillende zijden, op vergaderingen, in dagbladen en in tijdschriften, door deskundigen ter sprake zijn gebragt en ter beantwoording der gestelde vraag kunnen dienen:

‘*Welke verbeteringen zouden er, zonder het inroepen van eenig protectie-stelsel wenschelijk en mogelijk zijn, met dat gevolg, dat de middelen van bestaan worden uitgebreid, en alzoo het nationale vermogen vergroot?*’

De schrijver behandelt deze verbeteringen in volgorde, naarmate zij kunnen uitgaan van:

1°. Het algemeen en bijzonder bestuur.

2°. De maatschappijen, genootschappen en vereenigingen.

3°. De grootere landeigenaars, vooral dáár, waar gebruikers huurders zijn en

4°. De landbouwers zelven,

hierbij niet de onderlinge zamenwerking uit het oog verliezende.

Wij laten enkele aanmerkingen in dezelfde orde volgen.

Wanneer wij den schrijver toestemmen, dat het doen verzamelen en publiek maken eener statistiek van den landbouw van de regering moet uitgaan, en met hem als bewezen aannemen, dat ten dezen nog weinig bruikbaars bij de regering bestaat, dan hadden wij gaarne opgenoemd gevonden, welke hoofdonderwerpen de opgaven tot een volledige statistiek van den landbouw moeten bevatten. Op eene uitgebreide schaal is zoodanige statistiek in Frankrijk en België voorhanden, en een goed voorbeeld ware eene dienst geweest, bewezen

aan hen, die zich gaarne gereed maken de regering behulpzaam te zijn.

Dat aan de vrije ruiling van landerijen bij gelijke waarde, zulke groote kosten verbonden zijn, dat deze gelijk staan met die van eenen verkoop, zoude men uit het, op bladz. 137, onder litt. w. vermelde, in verband met de nadere ontwikkeling op bladz. 140, kunnen opmaken. Wij vermeenen dus te moeten aanhalen, dat het registratie-regt bij ruiling slechts de helft van dat bij verkoop dedraagt en hierdoor de kosten met 2,76 ten honderd verminderd worden. Gaarne hadden wij terzelfde plaatse op het verminderen der kosten van geldige schriftelijke pachtovereenkomsten aangedrongen gezien. Door gebruik van ongezegeld papier worden deze kosten thans veelal ontdoken en tot mondelinge verhuringen teruggebragt. De toestand der pachters wordt hierdoor minder zeker en wordt veelal bij regtsvorderingen de eigenaar in het voordeel gesteld.

Zoo als het doel der landbouw-koloniën op bladz. 144 en 145 door den schrijver als wenschelijk wordt geschetst, beantwoorden de bestaande der Maatschappij van Weldadigheid niet geheel aan zijn verlangen. Wij beschouwen deze als de eenige in ons land aanwezige, om landontginning regtstreeks te bevorderen. De landbouwkolonie Nederlandsch-Mettray bij Zutphen, geheel een opvoedingsgesticht voor verwaarloosde kinderen, in eene vruchtbare landstreek en uit den aard der zaak op eene veel kleinere schaal dan genoemde koloniën, heeft meer bepaald alleen de door den schrijver teregt gevraagde rigting ten doel, om jongelieden tot den landbouw op te leiden, trekt echter deze tot nog toe meer uit de stedelingen dan uit de landbewoners. Wij gelooven, dat hierin moeijelijk verandering zal zijn te brengen en dat deze ook niet wenschelijk is. De steden leveren oneindig minder hulpbronnen op, om verwaarloosde kinderen teregt te brengen dan het land, en de verwaarloozing in de steden kweekt eene soort van menschen aan, dat aldaar gevaarlijker is voor de zedelijkheid en de maatschappelijke orde dan buiten, waar minder verleiding aanwezig is. De stichting te Montfoort, door den schrijver verder opgenoemd, is nog minder dan Nederlandsch Mettray onder de eigenlijke landbouwkoloniën op te nemen. De landbouwkoloniën, in de nabijheid van Hoenderloo, en die opgerigt van wege Z.M. den Koning te Apeldoorn, van welke de schrijver ook nog gewag maakt, bestaan gewis slechts in project, daar wij, dezen zomer die streken bezoekende, niets van zoodanige inrigtingen vernamen. Geheel Hoenderloo nadert eenigzins aan het denkbeeld eener kolonie in de gewone opvatting van het woord; ook eenige verwaarloosde kinderen zijn er bij landbouwers in de kost besteed. Dit is echter alles. Te Apeldoorn zagen wij eene koninklijke school, op welke men tracht aan het lager onderwijs eene algemeen practische rigting te geven,

en tot dat einde eene verzameling van landbouw- en andere werktuigen gebruikt. Van eene kolonie vernamen wij niets.

Op bladz. 171 en volgende het verbeteren van den grond behandelende, maakt de schrijver het ons moeijelijk hem te volgen, door het gebruiken van plaatselijke benamingen en maten, elders niet bekend of eene andere beteekenis hebbende. Men verstaat b.v. elders vrij algemeen onder grondwoelen het losmaken van den ondergrond, en gebruikt daartoe den grondwoeler of ondergrondsploeg; de schrijver bedoelt echter onder grondwoelen het uitgraven van den ondergrond, ter verbetering der bovenlagen. Deze wijze van verbetering is overigens vrij algemeen in gebruik en vordert slechts omzigtigheid in de toepassing. Bevat de ondergrond klei, zoo als in des schrijvers voorbeelden, vermengd met phosphorzure en andere kalkzouten, dan is dezelve op zand- en humusrijke of veengronden een der beste bemestingsmiddelen; zand daarentegen wordt met voordeel op kleigronden bovengebragt en is, met dezelfde vermenging, aldaar even voordeelig. Onder plaatselijke benamingen, welke gebruik ons minder geschikt voorkomt, noemen wij bladz. 172, *knik, rooddoor* en *derg*., op bladz. 177, *batten* en *wringen*.

De schrijver eindigt zijn werk met eenen terugblik op zijnen arbeid en de uitkomsten, die deze oplevert. Hij vestigt de aandacht op den vooruitgang van den landbouw, die hij ons telkens deed blijken en die bemoedigende vooruitzigten voor de toekomst opent. Hij wijst, die het mogten betwijfelen, op daadzaken, door hem medegedeeld, laat zich hier echter op bladz. 185 te ver door zijn onderwerp medeslepen, door uit eenen, volgens zijne opgaven driedubbelen invoer van hout, sedert de scheiding van België, dus bij verlies van timmerhout voortbrengende gewesten, en eene groote uitbreiding van onzen scheepsbouw in de laatste jaren, tot meer dan evenredige aanbouw en verbetering van huizen en verdere gebouwen te besluiten, en daarin eene bevestiging van toenemenden bloei van den landbouw te vinden. Wij vragen den schrijver, of onder den gemiddelden houtinvoer van 1824 tot 1827, in het vereenigd koningrijk ad ƒ 3,117,392, even gelijk in die van 1850 in het tegenwoordige koningrijk ad ƒ 8,834,860, ook verf-, brand- en fijn werkhout enz. begrepen waren; of toenmaals de uitvoerwaarde wel zoo als in 1850 ƒ, 1,622,451 bedroeg, en bovendien bekennen wij, te onbekend met de houtproductie in België en met de behoefte van den scheepsbouw hier te lande te zijn, om zonder nadere inlichting dezen bewijsgrond aan te nemen.

Ten slotte wagen wij het, den schrijver te verzekeren, dat gewis aan zijnen wensch zal worden voldaan, om, langs den weg, door zijnen veelomvattenden arbeid geopend, de belangstelling in den landbouw te zien vermeerderen. Juist de onderwerpen, door hem

behandeld, trekken dadelijk de aandacht van velen, die tot nog toe vreemd op het landbouwkundig terrein en toch begeerig zijn, zich nader op hetzelve te doen inlichten. Dit gaf ons eene aanleiding te meer, om, na met inspanning en zoo naauwgezet het ons gegeven was, den inhoud te hebben onderzocht, onbewimpeld onze bedenkingen mede te deelen omtrent de hoofdpunten, in welke wij met den schrijver verschillen en, naarmate het onderwerp zulks medebragt, deze tot in bijzonderheden te verduidelijken. Wij hielden als minder belangrijk terug aanmerkingen van ondergeschikten aard, vooral die, welker onderwerp van vroeger door ons geopperde bedenkingen afhankelijk konden geacht worden.

Ook wij mogen, zoo als de schrijver, zeggen: aan belangstelling heeft het ons niet ontbroken. Hij zie in de wijze, waarop wij onze taak volbragt hebben, vooral geene zucht om te berispen, dit is onze ernstige wensch. Wij gaven reeds bij den aanvang te kennen, de Heer Schildhuis ondernam de beantwoording eener prijsvraag, te veelomvattend om door hem alleen reeds dadelijk tot een voltooid geheel gebragt te worden. Hij ondernam eene beantwoording, waartoe aan de meesten, ook ons zelven, de moed zou ontbroken hebben, en zijnen arbeid viel de bekrooning der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen ten deel. Deze meende dus, bij het ten tweedenmale ingekomen éénig antwoord, hare eischen niet hooger te mogen stellen, en zij schonk ons daardoor het werk, dat ons thans bezig hield. Het kan alleen door krachtsinspanning van meerderen, en wel, naar ons oordeel, in zijne drie onderdeelen elk afzonderlijk behandeld, tot datgene gebragt worden, in welks gemis de Maatschappij door hare prijsvraag trachtte te voorzien. Wij hebben, aan het verzoek der Redactie van *de Gids* voldoende, onzerzijds eene bijdrage tot den voorbereidenden arbeid willen leveren, en bieden deze met bescheidenheid den belangstellenden lezer aan.

***Bijdragen tot de kennis en den bloei der Nederlandsche Gymnasiën voor* 1852. *Uitgegeven door het Genootschap van Leeraren aan de Nederlandsche Gymnasiën. Amsterdam, Johannes Müller*. 1853.**

Het tijdschrift, door de leeraren aan de Nederlandsche Gymnasiën uitgegeven, heeft naar inhoud en vorm veelvuldige wijzigingen ondergaan. De Latijnsche en Hollandsche afdeelingen zijn vroeger vereenigd geweest, later afzonderlijk onder een anderen titel uitgegeven; in 1852 verscheen een bundel Hollandsche bijdragen, niet door Latijnsche vergezeld. Het zou echter te wenschen zijn, dat de uitgave der Latijnsche afdeeling niet gestaakt werd. De laatste afdeelingen waren niet zóó, dat een spoedig overlijden wenschelijk kan geacht worden. Het heeft toch eenig gemak en genoegen als den philologen binnenslands eene gelegenheid wordt aangeboden om de vruchten hunner studien te kunnen uitgeven, en wanneer zij zich daartoe niet tot eene vreemde redactie behoeven te wenden. Maar het gering aantal bladzijden, in deze aflevering der bijdragen bevat, wekt verwondering, vooral als men den titel en den inhoud vergelijkt. Moge het al waar zijn, dat de vele en veelsoortige bezigheden, den onderwijzers opgelegd, hen verhinderen zich zóó aan een gedeelte hunner wetenschap toe te wijden, dat zij stof vergaderen ter mededeeling; mogen zij daarvoor eene verontschuldiging vinden ook in de moeijelijkheid van het bekomen der noodzakelijkste boekwerken; hebben zij welligt in het stilzwijgen der Hoogleeraren, die in zooveel gunstiger omstandigheden geplaatst zijn, een wal, waarachter zij zich kunnen verschansen; dit alles treedt op den achtergrond, waar het den practischen werkkring geldt; en men verwondert zich dat de vele onderwijzers zoo weinig mededeelden in deze bijdragen tot de kennis en den bloei der Ned. Gymnasiën. Men zou geneigd zijn tot het besluit te komen dat die kennis bijna volledig, die bloei voor geene meerdere ontwikkeling vatbaar was. De aflevering toch, waarvan wij thans verslag geven, bevat hoofdzakelijk aankondigingen van Hoogduitsche werken, die tot het onderwijs in eenige betrekking staan. Dr. Burger beveelt de opvoedkunde van Schleiermacher aan; eenige deeltjes van de verzameling Gr. en Lat. schrijvers, door Haupt en Sauppe uitgegeven, worden door Dr. Francken en Noordewier beoordeeld. Dr. Francken kondigt de aanspraak, door Prof. Cobet in 1852 uitgesproken, aan, en Dr. Burger het X^{de} boek van Quintil.,

uitgegeven door Bonnet, waarbij eenige wenken gevoegd worden omtrent het gebruik daarvan. Dezelfde vermeldt insgelijks de door hem zelven uitgegevene Rudimenta der Hebr. taal. Op dit alles volgen Nekrologiën; eindelijk berigten; ten laatste statisticke opgaven. De kroon op het geheele bundeltje zetten de adressen aan de Hooge Regering opgezonden.

Men zal mij niet euvel duiden als ik van beoordeelingen niet weder eene beoordeeling schrijf; maar ik kan niet nalaten aan de schrijvers de vraag te doen, *cui bono?* Deze werken eenvoudig aan te bevelen aan uwe ambtgenooten of hunne aandacht er op te vestigen, is misschien wel eene overtollige dienstvaardigheid. Gij moet wel zeer afgesloten wonen, als zulke werkjes niet onder uwe oogen komen; gij moet vrij onverschillig zijn om er geene kennis van te nemen. En toch het blijkt reeds op de eerste inzage, dat deze recensiën niet werden geschreven met het doel om eene doorwrochte kritiek te leveren, of het regt verstand der beoordeelde stukken te bevorderen. Wij zouden die stukken missen kunnen. Het zijn bijdragen tot - bladvulling.

Veel ongunstiger nog is ons oordeel over de necrologiën. Die, welke de Heer Hekmeijer van den bekenden Hamelberg heeft opgesteld, laat zich met belangstelling lezen; men kan er zich den werkzamen man uit voorstellen, die in den hem aangewezen kring uitstekend arbeidde, wien men buitengewonen ijver, bijzondere bekwaamheden niet ontzeggen kan, - maar de beide andere overschrijden de grenzen van het flaauwe en onbeduidende zoo ontzettend ver, dat het een treurigen indruk maakt iets dergelijks te lezen. Schrijver dezes voelde eene koude rilling bij de gedachte, dat hij na zijn dood nog op zulk eene wijze zou worden overgoten met laauw water. Iemand kan zijne betrekking voorbeeldig hebben waargenomen, zeer nuttig geweest zijn in zijn' kring, als echtgenoot en vader voor de zijnen onvergetelijk blijven, en toch zal misschien zijne levensschets geene bladzijde vullen kunnen. Wat heeft er iemand aan te lezen, waar en wanneer N.N. geboren is, wanneer hij de school en de Academie ging bezoeken? Wat beduiden ‘lust en geschiktheid voor studie,’ ‘uitmuntende aanleg,’ ‘met zorg bewerkte dissertatie,’ ‘achting van weldenkenden,’ ‘liefde zijner leerlingen’ - op het papier? Wat raakt het ons wanneer en hoe dikwerf X. trouwde, hoeveel kinderen hij heeft gehad, nagelaten of verloren? Eilieve, zult gij Y's verlies vuriger beweenen, nu gij hier lezen kunt, dat hij veel en gaarne te huis zat, en ‘de aangename taak vervulde, van zich geheel aan de opvoeding zijner kinderen te wijden’? Wordt zijn gemis levendiger door het algemeen gevoeld, nu men hier vermeld vindt, dat hij de plaats van Secretaris van het Departement - der Maatschappij tot N.v. 't Alg. of van onderling of van een anderen kring, waar onder sigaar of pijp en wijn wordt beraadslaagd - heeft ledig gelaten? Behoeven titels van lang vergeten boekjes te worden opgehaald, die reeds bij hunne ge-

boorte den stempel droegen van eenen vroegen dood? Neen, de achting, aan een' braven afgestorvene verschuldigd, vordert dat men van hem spreekt alleen in den kring zijner vrienden en betrekkingen; tenzij hij iemand geweest zij, van wien eene uitvoeriger levensbeschrijving kan verlangd en gevraagd worden. Werken als het vita Ruhnkenii, het leven van Heyne, Passow van Johnson en de autobiographie van Jacobs en Gibbon rekenen wij tot eene lectuur, even aangenaam als nuttig; zij verheffen ons boven den kring onzer dagelijksche en alledaagsche kennissen, leiden ons in een leven in, dat van het onze vrij wat verschilt, en laten ons dikwerf een diepen blik slaan in het menschelijke hart. Maar zulke werken aan te halen bij de vermelding dezer doodsberigten ware heiligschennis. Men kan naauwelijks den argwaan onderdrukken, dat zij geschreven zijn als eene persiflage van zulke levensschetsen; als eene navolging van de levensbeschrijving van Hein Knap in Onderzoek en Phantasie.

De berigten en de opgave van den staat der Latijnsche Scholen en Gymnasiën op 1 Nov. 1852 vindt hier eene geschikte plaats. Deze kunnen niet gemist worden. Waarom juist 1 Nov. gekozen?

In dit nommer wordt door Dr. Francken voortgezet een berigt aangaande het classieke onderwijs in België, in een vorig nommer aangevangen. Hier wordt hoofdzakelijk gehandeld over het ‘Conseil de perfectionnement’ en het ‘Concours général.’ Natuurlijk behooren deze stukken juist tot den kring van dit werk. Een beoordeelend verslag van de wetgeving op het onderwijs en de inrigtingen in andere landen kan niet anders dan nuttig voor ons wezen; het moet zelfs noodzakelijk zijn, tenzij men wil beweren, dat wij aan de spits der beschaving staan, en dat geen volk ons evenaart in ontwikkeling. Vreemd moge dit gevoelen schijnen, ja zelfs ongerijmd, maar, vrees ik, het schuilt toch bij velen op den grond huns harten en weêrhoudt ons dikwerf om ons voordeel te doen met datgene, wat elders beter is. Bij genoemd Concours wordt aan de hoogste classen der Athenaea (welke met onze grootere Gymnasiën vele overeenkomst hebben) een onderwerp ter behandeling voorgesteld, hetwelk later beoordeeld en bekroond wordt. In 1852 was opgegeven: ‘Oratio Q. Fabii ad populum Romanum, quum suam ci cunctationem exprobraret tribunus plebis M. Metellus,’ a.u. 535, a.l. 217. Dr. F. heeft zeer goed gewezen op het nut, dat deze opgave kan hebben, maar ook de zwarigheden zeer juist aangeduid, die er onafscheidelijk aan verbonden zijn. Deze laatste schenen ons zoo gewigtig, dat wij deze opstellen van het Coucours zouden uitsluiten. Immers bewijzen zulke opstellen veel, als zij goed uitvallen, en door iemand geschreven werden, die daarop niet was *gedresseerd*. Dit laatste echter is noodzakelijk, wanneer men in het vervolg moet concurreren, en dus zal het gevolg daarvan ongetwijfeld zijn, dat men aan dergelijke stijloefeningen veel tijd toewijdt, en dat het streven

der jongelingen minder zal zijn, om vele grondige kundigheden te verwerven, dan te schitteren met het weinige dat zij weten. Nu is het zeker eene uitmuntende gave voor een' winkelier, om zijn goed zoo uit te stallen, dat de voorbijgangers tot koopen worden gedwongen en dat zijn nieuwe, fraaije, niet al te rijk gestoffeerde winkel dien van zijn' buurman, waar men een' voorraad van het beste en keurigste aantreft, ver achter zich laat; maar ik twijfel, of het wel eene wenschelijke rigting is, die daarmede aan het onderwijs wordt gegeven. De schooltijd is de eigenaardige tijd om kennis en wetenschap te vergaderen, zoo veel en zoo grondig maar immer mogelijk is. Het volgende practische leven geeft beter gelegenheid om zich te oefenen, hoe men de verworven kundigheden heeft te gebruiken, dan wel om zich die kundigheden te verwerven, die school of akademie geeft. - Het geheele Concours heeft dat voordeel, dat het een band geeft tusschen de verschillende inrigtingen, en den ijver der jongelingen opwekt; dit nadeel, dat het publiek verleid wordt om verkeerd te oordeelen, dat het den jongeling ligtelijk te groote gedachten van zich zelven geeft; misschien ook eene te groote productiviteit in de hand werkt; eindelijk, dat, dewijl geene inrigting de minste wil zijn, er vreemde praktijken zullen worden aangewend en stellig van de leerlingen te veel zal gevergd worden. Het moge moeijelijk zijn de juiste maat aan te geven (vgl. bl. 7, aant.), maar in dat ingespannen werken gedurende de jongelingsjaren ligt een groot bezwaar; het geeft in 't vervolg geen resultaat. Men zie het aan de kweekelingen van gevierde kostscholen, ook van de Militaire Academie. Langdurige inspanning vordert langdurige ontspanning.

Verder heeft de schr. op nog andere bezwaren gewezen, en deze zijn van dat gewigt, dat deze instelling, uit Frankrijk naar België overgeplant, wel nimmer ten onzent zal worden ingevoerd. Wij schrijven hier eenige woorden af, die ons schijnen eene treffende waarheid te behelzen, bl. 15: ‘Het onderwijs in het algemeen mag niet stationnair worden, omdat de veranderingen in de maatschappij en in de wetenschap niet alleen eene vermeerdering van vakken van onderwijs, maar ook eene gewijzigde methode in de bestaande kunnen vereischen, zelfs inrigtingen, die vroeger doeltreffend waren, nutteloos maken.’ Deze woorden strekken tot eene lofspraak op het ‘Conseil de perfectionnement,’ waarover de schrijver vervolgens nog eenige juiste opmerkingen maakt.

Al is men nu niet onvoorwaardelijk ingenomen met deze Fransch-Belgische inrigting; - dit valt echter in 't oog, dat de regering de zaak als gewigtig beschouwt en er zich aan gelegen laat zijn. Dit is reeds iets. Het vestigt het vertrouwen van het algemeen, het wekt de onderwijzers op, als zij zien, dat hun ijver wordt gewaardeerd, hunne nalatigheid wordt opgemerkt en gestraft. Men noeme mij een land in Europa, waar het onderwijs zoo geheel berust op individueele po-

gingen, zoozeer verwaarloosd is door de regering, als ten onzent. De zaak is te bekend om er breedvoeriger over te handelen. Maar is dit reeds treurig, nog veel treuriger, dat elke wijziging, in den laatsten tijd gemaakt, elk besluit, dat werd genomen, juist bewees, dat de regering geen begrip had van hetgeen gevorderd werd, geen wil om het bestaande te verbeteren, maar zich verbeeldde iets te zullen doen, wat zij bleek niet te kunnen. De verschillende besluiten over het staatsexamen en al wat daarmede in verband staat, zijn daar, om het ieder in 't oog te doen vallen. Welligt komt het daaruit voort, dat onze regering te veel zelve wil doen, te weinig deskundigen raadpleegt, of zich in de keus der laatsten vergist. Die het diepst buigen en het fraaiste praten zijn niet altijd de meest bekwame menschen. - Een ambtenaar te 's Hage kan, bij den besten wil en de meeste bekwaamheden, geene school organiseren; hij moge de hoofdpunten aangeven, het doel, dat men bereiken wil, de rigting, die hij wil gevolgd zien; maar hij moet aan iemand, die het onderwijs en de leerlingen kent, inlichting vragen of liever aan zulk een' de inrigting der school overlaten. Dat is de eenvondigste, de gemakkelijkste weg, de weg, die het zekerst tot het doel leidt. Maar juist daarom ware het wenschelijk, dat deze bijdragen meerdere stukken als het onderhavige behelsden, opgaven, hoe het elders met de zaak gesteld is; mededeelingen, hoe deze en gene inrigting hier te lande georganiseerd is; er is stof genoeg, als de een en ander nu en dan opgeeft, wat hem in zijnen werkkring merkwaardigs voorkomt en menige nutte wenk ware opgevangen en niet verloren gegaan. De reden, waarom dit niet gedaan wordt, is wel deze, vermoed ik, ‘omdat,’ zoo als Dr. Burger, bl. 1 opgeeft, ‘literatoren met verachting op paedagogische schriften nederzien en het voor nutteloos houden, die te lezen. Zij gaan uit van de onderstelling dat een ieder, die het vak grondig verstaat, ook in staat is, het anderen te onderwijzen.’ B. wijst het verkeerde daarvan aan, en wij onderschrijven zijne woorden gaarne; maar wij gaan zelfs nog een' stap verder, en beweren, dat de literatoren als paedagogen op lageren trap staan dan die onderwijzers, die tot het lager en middelbaar onderwijs behooren. De oorzaken zijn vele. - Welk een verschil reeds tusschen beider opleiding! De laatste wordt van zijne eerste jaren af aan praktisch gevormd, bezoekt verscheidene inrigtingen, onderwijs is bij hem veelal hoofdzaak, eigene studie daaraan ondergeschikt; hij leeft in en voor de knapen, zijner zorg toevertrouwd. De philoloog komt op 25 jarigen leeftijd van de Academie; ziet uit de hoogte neder op de maatschappij, waartoe hij moet afdalen; blijft zich zoo veel hij kan toewijden aan zijn geliefd studievak, zijne lesuren zijn hem het middel om zijne zucht tot de wetenschap te voldoen; met jongelieden om te gaan, dat heeft hij nooit geleerd, methode kan hij onmogelijk bezitten; gelukkig, wanneer hij aan eene uitgebreide inrigting geplaatst wordt, waar hem de ervaring van ou-

deren leiden kan; of hij is genoodzaakt rond te tasten en te beproeven, en zal eerst na vele pogingen eene manier gevonden hebben, die hij verder veilig kan volgen; die pogingen nu waren wel nuttig voor hem zelven, maar eigenlijk voor de leerlingen meer of min schadelijk. En deze zijn nog niet de eenige oorzaken van zulk een aanmerkelijk verschil. Denkt u nog beider betrekking, hoe de een afhankelijk is, en daardoor gedwongen wordt bij zijn pligt te blijven, de ander zelfstandig werkt, dus ook soms beter, maar ook dikwerf veel minder goed zijne taak kan vervullen, en gij zult het, geloof ik, niet zoo geheel onwaarschijnlijk vinden dat wij beweren, dat de philologen hooger staan in wetenschappelijke ontwikkeling maar lager in de kunst van onderwijzen. De schade daarvan is echter niet zoo groot als men zich zou kunnen voorstellen. Het getal leerlingen is minder, hun leeftijd is meer gevorderd en daardoor geschikter om zelf te werken. Wordt het u minder gemakkelijk voorgesteld, gij zult, zoo gij het wilt, toch kunnen begrijpen, als gij maar meerdere moeite wilt aanwenden. Hebt gij lust in studie, zelfs een slecht leeraar zal u doen vorderen; daarvan zijn voorbeelden genoeg, hoewel het vreemd klinkt. De minder vatbare zijn het, die daaronder lijden.

Een ander punt, dat wij gaarne in deze Bijdragen behandeld zagen, omdat het ons voorkomt van het hoogste belang te zijn, en daarom vestigen wij de aandacht der docenten er op, is de vraag: In welke vakken moet er op de Gymnasiën onderwijs gegeven worden ter voorbereiding voor de Academie, en welke hoogte wenscht men daarin bereikt te zien? Het kan aan geen twijfel onderhevig zijn, of eenige wijziging wordt daarin vereischt. Eene eeuw geleden leerde men op de Latijnsche school Latijn, en dat zeer grondig, maar weinig meer. Het Grieksch was een braak veld. Van bijvakken, een weinig Geschiedenis en Mythologie, vrij uitvoerig ook in het belang van de behandeling der Latijnsche dichters, die zeer veel bestudeerd werden. - Later kwam daar de wiskunde bij; het Grieksch werd tot eene vroeger ongekende hoogte opgevoerd; en verder Algemeene Geschiedenis, Mythologie, Grieksche en Latijnsche Antiquiteiten en Hist. Litter. en oude en nieuwe Geographie. Maar hierbij bleef die vooruitgang nog niet stil staan; integendeel, dit een en ander werd niet voldoende geacht voor den aanstaanden geleerde. De latere tijd voegde nog daarbij: voortgezette beoefening van Vaderl. Gesch. en Letterkunde, van de Nederl., Fransche, Hoogd. en Engelsche taal. - Wanneer gij deze lijst leest, dan moet een glimlach u op de lippen komen. Ware het *de omnibus aliquid* niet een zoo afgereden paardje, gij zoudt het nog eens van stal halen. Het heeft er iets van, alsof men het menschelijke brein beschouwde als een randsel, waarin met voortgezette oefening de soldaat viermaal zooveel pakt, als de hoeveelheid is, die het vult. Die in deze pak-theorie onbedreven is, roept

vol verbazing uit: wat bevat zoo klein een bundel een ganschen schat! Het is waar, het komt er uit, maar *hoe* kwam het er in?

Met betuiging van mijnen diepen eerbied voor deze pak-theorie, en met het geloof aan eene zekere elasticiteit van het menschelijke verstand nog daarenboven, behoud ik voor mij de overtuiging, dat zelfs aan die elasticiteit eindelijk een einde komt, zoowel als aan de handigheid van het pakken, en dat men in de mindere stof zal moeten vinden, wat men winnen wil in aantal stukken. - En dat daarin wezenlijk gevaar ligt, valt bij eenig nadenken in het oog. Want geheel dit onderwijs moet niet enkel dienen om eenige kundigheden te verwerven, maar bovendien om het verstand aan studie te gewennen, om het voor dieper studie en grondige wetenschap vatbaar te maken.

De Grieksche en Latijnsche taal en geschiedenis, met de fabelkunde, de Antiquiteiten en Historia Literaria vormen een geheel; een geheel, dat niet volkomen is, wanneer een dezer onderdeelen daarvan wordt afgenomen. - Maar de nieuwe talen en letterkunde staan darmede in geen noodzakelijk verband, al hebben zij nog enkele punten van overeenkomst; met een enkel woord laat zich niet ontwikkelen al het voor en tegen dat de gelijktijdige beoefening van nieuwe en oude letteren heeft; zooveel valt echter in het oog, dat het lezen van eene tragoedie van Göthe of Schiller het gemoed ontvankelijker maken kan voor de schoonheden van Sophocles, en dat de studie van de meest uitstekende Engelsche schrijvers, die veelal zelve innig vertrouwd waren met de ouden, eener classieke vorming niet hinderlijk zal zijn.

Geheel op zich zelve echter, geheel vreemd aan elke philologische studie, staat de Wiskunde. Deze behoort niet tot de classieke vorming, en staat vooral voor de meesten in geene betrekking met hun volgend leven. Er bestaat zelfs reden om te vermoeden, dat de goede beoefening van talen en wiskunde strijdig is, en dat zij op elkander nadeelig werken, zoo als men weet dat sommige planten op den akker in elkanders nabijheid niet gedijen. Een bewijs daarvoor vind ik in den gewonen en bepaalden afkeer, dien letterkundigen van mathesis hebben; terwijl het evenzeer in het oog valt, dat mathematici weinig of geen denkbeeld van literatuur hebben. - Dit verschijnsel is in het oog loopend en algemeen bekend, en het laat zich niet wel anders verklaren. Bovendien is het geen bewijs van minachting voor een vak, wanneer men het ongepast vindt het *voor een gedeelte* bij het onderwijs te voegen, wanneer men het waardig acht op zich zelf een vak van studie uit te maken. Waren er ten onzent *reaal*-scholen, daar zouden wij der wiskunde den eersten rang inruimen, overtuigd als wij zijn van het hooge belang, dat eene meer algemeene en diepere kennis hebben moet voor de bijzondere personen en voor geheel de maatschappij. Maar als een bijvoegsel van de latijnsche scholen achten wij het overbodig; en wij rekenen het meer dan bespottelijk, dat gij eene wetenschap moet beoefenen, met de stilzwijgende voorwaarde:

niet al te veel; slechts zoo veel, dat gij met meerder of minder gunstig gevolg uw examen kunt doen, en uwe mathematische kundigheden zoo spoedig mogelijk vergeet. - In hoeverre evenwel deze studie ook bij de beoefening der oude talen behoort aangehouden te worden, is een punt, dat kan noch mag beslist worden door Hoogleeraren in de Wiskunde. Hun oordeel is, ik zeg niet, niet onpartijdig, maar zeker niet onbevangen genoeg; zij zouden immers regters zijn in hunne eigene zaak. Integendeel, mannen van wetenschappelijke vorming, van verschillende vakken, die reeds eenigen tijd werkzaam zijn geweest in den kring der maatschappij, zijn de personen, die bij eenig nadenken kunnen komen tot een besluit, welk van de vakken, waarin zij zijn onderwezen, hun later het meest te stade is gekomen.

Maar wil men deze vakken, alle, hoe vreemdsoortig zij ook zijn, behouden bij het onderwijs op de latijnsche scholen en gymnasiën, dan zal het noodig wezen, dat men het met elkander eens zij, welke de vereischte vorderingen zijn, die in elk moeten gemaakt worden. Blijft het, zoo als het nu is, aan de bijzondere inzigten van ieder onderwijzer overgelaten, dan zal er, vrees ik, eene verscheidenheid ontstaan, die alle overeenstemming meer en meer onmogelijk maakt. Want geen enkele band wordt er meer gevonden, die de verschillende inrigtingen verbindt. Eene wet, wier kracht door besluiten en tegenbesluiten is verzwakt, is nog het eenige, dat tot rigtsnoer kan verstrekken. Maar verder geen inspecteur, geen gezag van den staat, geen verband tusschen de Hoogescholen en Gymnasiën, maar wel groot verschil tusschen deze onderling; wie dit nagaat, hem zal het niet vreemd vallen, dat wij vurig hopen, dat deze bijdragen rijker oogst mogen opleveren, en dat wij er op wezen, hoe zij naar onze meening belangrijker bijdragen tot den bloei dezer bevatten konden. Wij zien alzoo verlangend uit naar een tweeden bundel, die nog wel altijd door vele anderen zal kunnen gevolgd worden, eer de wet op het onderwijs is aangeboden, besproken en aangenomen. Want dat schijnt eene zaak te zijn, met ontzettende zwarigheden verbonden. Hoe vreemd! De Duitsche staten hebben alle een zeer goed georganiseerd onderwijs; voor hen was dat mogelijk; maar *hier* iets dergelijks te ondernemen, dat schijnt boven alle krachten der regering te gaan.

10 Jan. 1854.

***Dr. D.G.M. Schreber, Hoofddirecteur van het Orthopaedisch Instituut te Leipzig, Over nadeelige ligchaamshoudingen en kwade gewoonten der kinderen. Uit het Hoogduitsch vertaald. Te Utrecht, bij W.F. Dannenfelser*, 1853.**

Welk een voorregt, welk een geluk het zij, regt van lijf en leden, *wel*geschapen te zijn, beseft *hij* het best, om niet te zeggen hij *alleen*, die eene of andere mismaaktheid omdraagt. Ligchaamsgebreken toch ontrooven niet alleen het uiterlijk schoon, oefenen niet alleen een vijandigen invloed uit op gezondheid en levensduur, neen, veelal ook op den inwendigen mensch, op het karakter en op het levensgeluk. Moet men niet bijna meer dan mensch wezen, om zijn gemoed vrij te houden van verbittering, wanneer men weet het voorwerp te zijn, hier van ligtvaardigen spot, dáár van krenkend medelijden? Wanneer men - wat zoo menigmaal gebeurt - de loopbaan, waartoe men anders lust en geschiktheid zou voelen, voor zich gesloten ziet, omdat men met een ligchaamsgebrek behebt is? Welverdiende eere dus aan allen, die ons leeren hoe men misvormingen op wetenschappelijke gronden doeltreffend bestrijdt of - weldadiger nog - door tijdige zorg voorkomt!

Ligchaamsgebreken zijn of aangeboren, of ontstaan tijdens het leven, meestal gedurende de kindschheid. In dit laatste geval zijn zij veeltijds het gevolg van nadeelige ligchaamshoudingen, waarop in den beginne geen acht gegeven werd, en welke, tot gewoonte wordende, van lieverlede duurzame wanstaltigheid te weeg brengen. Al die schadelijke ligchaamshoudingen aan te wijzen en te doen kennen, voorts de middelen op te geven, om te verhoeden, dat er blijvende misvorming uit voortvloeije, ziedaar wat Dr. Schreber zich in dit geschrift tot taak heeft gesteld. Aan het hoofd eener Orthopaedische inrigting geplaatst, door andere geschriften over Orthopaedie en Gymnastiek gunstig bekend, was Schreber juist de man om dit onderwerp grondig te bewerken; een onderwerp, dat natuurlijkerwijze de opmerkzaamheid der geneesheeren vaak tot zich trok, maar - zoo verre mij althans bekend is - nog niet met zoo veel zaakkennis, aan zoo veel duidelijkheid en beknoptheid gepaard, was behandeld.

De natuurlijke gang der ontwikkeling is in dit werkje tot leiddraad gekozen. Reeds in de allereerste levensmaanden leggen verkeerde ligchaamshoudingen menigmaal den grond tot levenslange wanstaltigheid.

Daarom onderrigt S., op welke wijze men het teêre wicht moet aanvatten, dragen, kleeden of liever ten deele *on*gekleed moet laten, daar hij in plaats van de gewone sluitende bovenkleertjes een zacht en ruim overkleed aanprijst, dat men dan eerst weglaat, als de kleine kracht genoeg krijgt om op moeders arm te kunnen *zitten*. Met nadruk waarschuwt S. tegen de kwade gewoonte om zeer jonge kinderen altijd op *denzelfden arm* te dragen, en zelfs al gebruikt de draagster bij afwisseling beide armen, keurt hij het veelvuldig dragen bepaald af. Liever ziet hij kinderwagentjes, alsmede goed ingerigte kinderstoeltjes bezigen, en beveelt - met het volste regt - den zuigeling dagelijks op den vloer van het vertrek vrij neêr te leggen, opdat hij zijne ledematen door beweging versterke en tijdig tot zijne dienst krijge.

Eene tweede bron van misvorming is de voorbarige moeite, welke men zich geeft om de kinderen in het loopen te onderwijzen. Alle daartoe gebruikelijke kunstmiddelen zijn volgens S. verwerpelijk, omdat zij alle in meerdere mate de borst drukken.

Dat de houding gedurende den slaap een belangrijken invloed op de ligchaamsontwikkeling moet uitoefenen, zal niet bevreemden, wanneer men bedenkt, welk eene *legio* van uren de mensch - het kind vooral - slapende doorbrengt. ‘De ligging op den rug,’ zegt onze schrijver, ‘is de eenige, welke aan al de eischen der gezondheid voldoet. De geheele zwaarte des ligchaams rust dan op eene vlakte met eene vaste beenige onderlaag, waarbij geen der inwendige organen eenige drukking ondergaat en die geenerlei verbuiging naar ééne zijde ten gevolge heeft. De ligging op den rug alleen gedoogt een vrij ademhalen aan beide zijden, daar hier de beide borsthelften gelijke ruimte voor eene evenmatige ademhaling hebben. Het hoofd ruste op een laag, wigvormig kussen. Een te hoog kussen bemoeijelijkt de ademhaling, door eene te sterke buiging van de hals.’ Men legge derhalve 't kind, wanneer het slapen zal, op den rug en legge het - zoo noodig - des nachts eens of tweemaal om.

Met betrekking tot de zittende houding herinnert S. zeer juist, dat men *jonge* kinderen nooit langer achtereen in die houding moet laten verblijven, dan zij door *vrij* en *regtop te zitten* toonen daartoe *kracht genoeg* te hebben. Zoodra zij een steun beginnen te zoeken, is het tijd de zittende houding met de volmaakt rustende - de liggende namelijk - te verwisselen.

Let ook op de wijze van *staan*. Vele kleinen nemen de verkeerde gewoonte aan van op éénen voet te staan, terwijl de andere ter naauwernood den grond raakt, zoodat het geheele bovenlijf eene scheeve rigting krijgt. ‘Het zwaartepunt,’ zegt S., ‘valt dan niet in de middellijn des ligchaams; de geheele zwaarte komt te rusten op dien éénen voet en op ééne zijde der heupbeenderen. De heup wordt uit haar horizontaal evenwigt verplaatst, en aan die zijde, waarop

de zwaarte van het geheele ligchaam rust, naar boven gedrongen, terwijl de andere heup daalt. Eene zijwaartskromming der ruggegraat is daarvan het noodwendig gevolg met ongelijke ontwikkeling der beide ligchaamshelften.'

Bij het gaan geve men acht op de plaatsing der voeten. Deze behooren met elkaar een hoek te vormen van 45°. Slechte plaatsing der voeten geeft bij kinderen ligt aanleiding tot misvorming der gewrichten en beenderen van den voet, enz. Bovendien veroorzaakt zij eene ingezakte en onvaste houding van het geheele bovenlijf en sleept menig nadeel van ondergeschikt belang na zich. Tegen het binnenwaarts plaatsen der voeten - ingeval dit nog niet meer is dan eene kwade gewoonte - prijst Schreber onder andere middelen dikke lederen strooken aan, welke aan den binnenrand der schoenen van de hiel af tot waar de bal des grooten teens begint in dier voege geplaatst worden, dat het binnenwaarts keeren van den voet onaangenaam voor het gevoel gemaakt wordt, of - des noods - een beugeltje met riem en gesp om het voetje buitenwaarts te trekken. Tegen eene te zeer binnenwaartsche rigting van den kindervoet - welke afwijking niet zoo menigvuldig voorkomt - wordt een beugeltje van een ander maaksel voorgeslagen.

Allezins juist is de opmerking, dat zelfs de eigenaardige wijze, waarop jongere kinderen de trappen op- en afgaan, iets kan bijdragen tot onregelmatige ligchaamsontwikkeling. Nog te kort van beenen zijnde, om telkens eene trede over te stappen, gewennen zij zich om altijd hetzelfde been vooruit te brengen en het ander achteraan te slepen. 'Het is duidelijk, dat de spieren van het vooruitstappende been eene veel sterkere werking verrigten en dat door de sterkere drukking tegen het heupgewricht van onderen naar boven bij elke trede, de heupbeenderen aan deze zijde meer omhoog geschoven worden en tevens dat, bij de teerheid en rekbaarheid van het kinderlijk ligchaam, hierin eene - althans medewerkende - oorzaak van scheefheid te zoeken is.'

Doch de meest algemeene oorzaak van scheeven groei is gelegen in *verwaarloozing van den linkerarm en der linkerhand*. In stede van de kinderen te vermanen beide armen en handen zonder onderscheid of bij afwisseling te gebruiken, leert men ze, zich bij voorkeur van de regterhand te bedienen; daardoor wordt de regterligchaamshelft sterker ontwikkeld dan de linker; de spieren, welke dan den linkerarm bewegen, blijven daarentegen dun en krachteloos, zoodat de regterschouder hooger komt en de ruggegraat eene zijdelingsche kromming aanneemt; dit laatste *kan* niet zonder invloed blijven op den algemeenen gezondheidstoestand. Van twintig gevallen, waarin kromming der ruggegraat plaats vindt, is zij negentien malen naar de regterzijde uitgezet, en is de linkerborsthelft in meerdere of mindere mate te zamengedrukt, waardoor het *ademhalingsproces* noodwendig bena-

deeld moet worden. Derhalve gewenne men de kinderen om niet alleen bij hunne spelen beurtelings beide handen te gebruiken, maar geve zelfs op dit punt acht, zoo vaak zij iets, dat voor hen betrekkelijk zwaar is, te tillen of te dragen hebben. Dubbele opmerkzaamheid is noodig, bijaldien ééne zijde des ligchaams, één arm of één been, door beschadiging of ziekte, gedurende eenigen tijd werkeloos moet blijven.

Het tweede gedeelte van Dr. Schrebers geschrift handelt over het tweede gedeelte der kindschheid, d.i. over het tijdvak van het 6e of 7e levensjaar tot het 15e of daaromtrent. Dan vooral acht hij naauwgezette waakzaamheid onmisbaar, eensdeels omdat het schoolgaan aan eigenaardige schadelijke invloeden blootstelt, anderdeels omdat het ligchaam zich gedurende dit tijdperk en bovenal op het einde daarvan, soms buitengemeen snel ontwikkelt en het gevaar van vergroeijing alzoo toeneemt.

Men blijve ook nu acht geven op de houding gedurende den slaap. Heeft men in de eerste levensjaren niet kunnen verhoeden, dat eene of andere *schadelijke* wijze van liggen in den slaap tot gewoonte werd, zoo is het thans hoog tijd geworden tot een afdoenden maatregel over te gaan. S. bedient zich daartoe van een riempje, dat los om iederen schouder gegespt wordt en aan het ledekant of op den kant der matras bevestigd is en voorts van een heupgordel, mede op de matras vastgehecht. Zoo wordt het slapende kind wel is waar *gedwongen* op den rug te blijven liggen, maar die dwang is niet zeer hinderlijk en bereikt het doel volkomen.

Bij de *staande houding* bespeurt men nu vaak voorwaartsbuiging van schouders en hoofd, waarmeê altijd eene in het oog loopende achterwaartsche kromming van het bovendeel van den rug gepaard gaat. Vaak is dit niet meer dan een aanwendsel, maar dikwijls ook een gevolg van snellen wasdom in de lengte, waarbij het beengestel in zijne ontwikkeling de ontwikkeling der spieren vooruitloopt en deze laatsten bij gevolg te zwak zijn om de betrekkelijk te zware beendermassa behoorlijk te besturen. Geregelde oefeningen tot versterking der spieren van hals en rug kunnen dat kwaad verhelpen. Stelten loopen, hangen met beide handen aan een dwarshout, wijders uitgestrekt liggen *op*, of juister gezegd, *tusschen* twee stoelen, zoodat alleenlijk het achterhoofd en de hielen ondersteund worden, ziedaar wat door den schrijver wordt aanbevolen. Bijaldien de kwade gewoonte van hoofd en schouders voorwaarts te buigen reeds zoo diep ingeworteld ware, dat zij aan deze en dergelijke oefeningen weerstand biedt, prijst Dr. Schreber een schouderband aan, die, aan weerszijde eene metalen veer bevattende, de schouders achterwaarts trekt. Tegen het gestadig voorwaarts buigen des hoofds, bedient hij zich van een

stropdasje, dat aan de vóór-bovenzijde met uitstekende borstels bezet is. Bij terzijdebuiging van het hoofd worden de uitstekende borstels ter zijde in het stropdasje geplaatst. (Door eene strook bordpapier van vereischte gedaante en hoogte in de das te bevestigen, kan men op eenvoudiger wijs hetzelfde doel bereiken).

Geene ligchaamshouding geeft gedurende dat tijdvak menigvuldiger aanleiding tot kwade gewoonten en bijgevolg ook tot onregelmatigen groei, dan de *zittende*. De afwijkingen, welke daarbij of afzonderlijk, of te zamen voorkomen, en door den schrijver worden nagegaan, zijn:

1°. *Scheef zitten*, waarbij de eene schouder lager komt dan de andere;

2°. *Leunen* met de borst tegen de tafel;

3°. Zitten met sterk gebogen bovenlijf en hoofd.

Na eene naauwkeurige, voor de meeste lezers gewis zeer nuttige beschrijving, *hoe* het kind eigenlijk behoort te zitten, opdat zijn groei er niet door lijde, wijst S. te regt op de vrij algemeene fout, dat men kinderen laat arbeiden op stoelen en aan tafels, die voor de grootte van een volwassen mensch, niet van een kind, berekend zijn. *Staande* aan een lessenaar te werken wordt afgekeurd, omdat de geheele zwaarte van het ligchaam alsdan bijna altijd op éénen voet komt te rusten.

Daar het voor kinderen, terwijl hunne oplettendheid voor het onderwerp hunner studie gevorderd wordt, men mag wel zeggen onmolijk is, bovendien nog op hunne houding acht te geven, heeft de Heer Schreber een *mechanisch middel ter herinnering* uitgedacht, 't geen hij *Regthouder* noemt en waarvan hij afbeeldingen heeft ingelascht. De regthouder bestaat uit eene vertikale, knievormig gebogene ijzeren staaf, aan wier boveneinde eene kortere horizontale staaf is aangebragt, welke laatste gelijk komende met de sleutelbeenderen, deze drukt als het kind eene voorwaarts gebogene houding wil aannemen. Door middel eener schroef, aan de schrijftafel bevestigd zijnde, wordt het werktuig met eene tweede schroef op de vercischte hoogte gebragt. De Heer Smit, Orthopaedisch Instrumentmaker alhier, heeft op mijn verzoek een dergelijken regthouder vervaardigd. Onderscheidene mijner vrienden en ik zelf hebben dit werktuig beproefd, en bevonden, dat het voor gezeggelijke kinderen waarde bezit en aanbeveling verdient, maar dat het onwillige jongens of meisjes niet verhindert, om, terwijl zij schrijven of teekenen, het ligchaam in nadeelige bogten te wringen. Zoo vaak een herinneringsmiddel niet voldoet en men genoodzaakt is tot een dwangmiddel zijne toevlugt te nemen, geve men de voorkeur aan eene rugplaat, die met een paar riemen over de schouders vastgemaakt, en waaraan een onbewegelijk *collier* bevestigd is. Dit laatste werktuig moet dan niet onafgebroken gedragen worden, maar korter of langer achtereen, naarmate het kind zich gehoorzamer of weerspanniger betoont, zoodat het als eene straf

zou kunnen gebezigd worden voor knapen en meisjes, die Schreber's Regthouder niet verkiezen te gebruiken, zoo als hij gebruikt moet worden. Ook heeft men zich weleens met goed gevolg bediend van een paar evenwijdige latten, welke van den rug des stoels horizontaal onder de armen van het kind regtdoor voorwaarts loopen.

Kan men alzoo met grond tegen Schreber's regthouder aanvoeren, dat hij niet in *alle* gevallen aan zijn doel beantwoordt, zoo zal men toch moeten toestemmen, dat hij voor gezeggelijke kinderen voldoende is en alsdan het voordeel aanbiedt van slechts een *herinnerings*middel, geen *dwang*middel te zijn. Bij kortzigtigheid bewijst hij inderdaad uitstekende dienst. Immers, ‘waar kortzigtigheid bestaat moet als beginsel aangenomen worden, het voorwerp juist zoo veel digter bij de oogen te brengen als noodig is om het goed te kunnen onderscheiden, maar niet omgekeerd het oog nader bij het voorwerp te brengen. Dit geschiedt het best door een los houten lessenaartje, dat naar verkiezing hooger of lager kan gesteld worden. Indien men er tevens op let, dat zich het voorwerp altijd op de *uiterste* grens van duidelijke onderscheiding bevindt, en dat men het lessenaartje naar gelang der welligt intredende beterschap van het oog, gedurig vlakker stelt, dan bestaat er ook meestal, voornamelijk bij kinderen, hoop, dat door deze trapswijze oefening het oog langzamerhand zijne normale gezigtswijdte zal bekomen.’

Daar de zittende houding wel is waar eene rustende is, maar toch eene zekere inspanning der rug- en nekspieren vordert, mag zij niet al te lang achtereen van kinderen gevergd worden, uit vrees dat zij het hoofd voorwaarts buigen, den rug laten inzakken of scheef gaan zitten. Daarom moet men kinderen beneden de 10 jaren nooit langer dan twee uren en boven de 10 jaren nooit langer dan 3 uren achtereen zittende bezighouden. Ieder deskundige zal dezen regel beamen, maar 't is zeer te vreezen dat de schoolhouders dien zullen blijven overtreden, zoo lang het onverstand van zoo vele ouders de grootst mogelijke massa kundigheden voor hunne telgen zal willen inkoopen tegen den geringst mogelijken prijs en vooral binnen den kortst mogelijken tijd. Dr. Schreber verdient onverdeelde toejuiching wanneer hij er op aandringt kinderen, die in fabrieken arbeiden, op de helft van iederen werktijd minstens een half uur rust te gunnen, en zoo zij zittend werkzaam zijn, te zorgen, dat de stoelen of banken rugleuningen hebben.

In gevalle *de wijze van gaan - de gang*, bij den aanvang van dit tweede tijdvak der kindschheid, iets te wenschen mogt laten (b.v. onjuiste plaatsing der voeten, slepende gang, enz.) wil S. opzettelijke oefeningen doen plaats hebben, liefst tweemaal daags, namelijk terstond vóór het middag- en avondeten. Nuttig is het dat de leerling gedurende die lessen de handen laag achter den rug in elkaar geslagen houde of een stok dwars door de holte der ellebogen drage. Doch

waarom diergelijke oefeningen alleen dan aan te bevelen, als de gang bij den aanvang van het laatste tijdperk der kindschheid iets gebrekkigs behouden heeft? *Bewaar*- en *voorbereidingsscholen* leveren, onzes inziens, juist de geschikte en tijdige gelegenheid om *alle* kinderen, behalve in andere gemakkelijke ligchaamsoefeningen, zoo ook in 't *marscheren* te bekwamen.

Schreber's onderzoek in hoeverre de spelen en vermaken oorzaak kunnen worden van misvorming, of omgekeerd - met oordeel gekozen - de ligchamelijke ontwikkeling kunnen bevorderen, is van grooter aanbelang dan menigeen vermoedt. Immers een goed deel van den tijd des kinds mag, ja *moet*, ook in dit tijdvak, gewijd worden aan spel en vermaak; want spelen is bedrijvig zijn uit inwendige aandrift, spelen is vrije krachtsontwikkeling, waarbij de aard, aanleg en gaven van het kind zich openbaren; spelen is inspanning, die niet overspant en uitspanning, die geene ledigheid is. Zal een spel *physisch* nuttig wezen, zoo behoort het gepaard te gaan met oefening der spieren en moet de beide zijden des ligchaams even sterk inspannen. Uit dien hoofde hebben spelen, waarbij slechts één arm gebruikt wordt, op den duur eene nadeelige uitwerking. Het *hinken* wordt door Schreber, wegens te sterke schudding van hersenen en ruggemerg, bepaald verboden, tenzij het op zeer zachten grond gebeure. Grooten lof geeft hij aan het *schaatsenrijden*, doch al ware deze oefening zoo heilzaam als hij meent, zou het nut, dat zij aanbrengt, ten slotte toch gering blijven, omdat er zoo zelden gelegenheid toe is. Met meer regt, onzes inziens, wordt het *stelten loopen* geprezen. Dit toch kan niet slechts ten allen tijde geschieden, maar het versterkt ook den romp en de armen, en brengt bijna alle spieren in verhoogde werking. Dit laatste kan ook gezegd worden van het *zwemmen*, een vermaak dat hier te lande gedurende vier maanden kan genoten worden, dat - gelijk de ondervinding overtuigend leert - de gezondheid versterkt en veel bijdraagt om eene evenmatige, rijzige en toch kloeke ligchaamsgestalte te verschaffen. Geen wonder ook. Terwijl de rustige zwemmer door diepe inademingen zijne longen verruimt, en met armen en handen roeijende bewegingen volvoert, is hij tevens genoodzaakt de spieren van al de overige ligchaamsdeelen fiksch te werk te stellen en blijft hij niettemin, door de eigenaardigheid der middenstof, waarin hij zich beweegt, tegen overmatige uitwaseming beveiligd.

Na 't geen wij tot dus verre van Dr. Schreber's zienswijze leerden kennen, zal het niet verwonderen, dat hij in de *Gymnastiek* niet alleen een hechten steun ziet voor de physische opvoeding, maar in de tweede plaats ook een krachtig middel om verkeerde ligchaamshoudingen, eer zij eene onverwinnelijke gewoonte worden tegen te werken en blijvende misvorming te voorkomen. Wat het eerste betreft bedenke men dat het kind in onze dagen, zal het zich eenmaal *intellectueel* tot de hoogte zijner eeuw kunnen verheffen, wel wat anders te doen heeft

dan zooveel tijd aan het nemen van beweging te besteden als voorspoedige ligchaamsontwikkeling eigenlijk vorderen zou; daarom moeten *Systematische* oefeningen thans aanvullen wat men - uit nood - aan de eischen des jeugdigen ligchaams te kort doet en *Systematische oefeningen*, volgens den schrijver drie of vier malen 's weeks - liever *dagelijks ten minste eenmaal* gehouden, - bevorderen de ontwikkeling der ligchaamskrachten even zoo goed en welligt beter, dan wanneer men dagelijks onderscheidene uren toestaat om *zonder plan of methode beweging te nemen*. Ten einde te doen zien wat de Gymnastiek alzoo vermag om scheeve of ongelijkmatige ligchaamshoudingen te verbeteren, verwijst de Heer S. op een afzonderlijk daartoe door hem geschreven boek: *Kinesiatrik oder die Gymnastische Heilmethode*, Leipzig 1852, en bepaalt zich hier tot den *trivialen* wenk, dat men zich bij de Gymnastische oefeningen wel wachte, om niet de regterzijde, die bijna altijd van nature reeds eenig overwigt heeft, nog sterker te ontwikkelen en daardoor eene reeds bestaande ongelijkheid der ligchaamschelften nog meer in 't oog loopend te maken. Het zoude, naar onze bescheidene meening, wenschelijk geweest zijn om juist in een populair geschreven werkje als dit, de nuttigheid van bepaalde gymnastische oefeningen tegen bepaalde *beginnende* vergroeijingen betoogd en als met den vinger aangewezen te zien. Wat het publiek zoo nu en dan in Couranten en Tijdschriften over de gymnastiek *als geneesmiddel* te lezen krijgt, klinkt veelal zoo overdreven, dat het geschikt is om - ten onregte - *alle* vertrouwen in dit opzigt weg te nemen. Wie zich juistere begrippen omtrent deze zaak vormen wil, leze de welgeschrevene en bezadigde artikels van Dr. H. van Cappelle, voorkomende in 'Nederl Weekblad voor Geneeskundigen,' IIIe Jaargang, bl. 411 en 421 en getiteld de *Kinesitherapie*.

Waar de Heer Schreber over bewegingen en houdingen bij den arbeid, als oorzaak van vergroeijing, handelt, wijdt hij te regt bijzondere opmerkzaamheid aan vrouwelijken handenarbeid.

De zorg voor het ligchaam wordt bij de opvoeding van het vrouwelijke kind doorgaans nog meer op den achtergrond geschoven dan bij die van het mannelijke, en nogtans is zij *dáár nog meer onmisbaar dan hier*. De ligchaamsbouw van het meisje is fijner en teerder dan die van den knaap; er is dus minder toe noodig om den groei onregelmatig te maken, en voorts - de meisjes, die thans met de pop spelen, zijn de moeders van het volgende geslacht. Nu is er voor het welzijn des menschdoms aan gezonde bloeijende moeders, *minstens ruim zoo veel gelegen* als aan krachtvolle vaders. Of zal het kind meestal wel den zedelijken en geestelijken aanleg - zoo als algemeen erkend wordt - van de moeder overnemen en niet den ligchamelijken? Het zou ongerijmd zijn dat te beweren. - Men kweeke derhalve (wat voorzeker als slechts de vaste wil en het regt begrip der aan te wenden middelen algemeen worden, niet boven mensche-

lijk vermogen gaat), men kweeke gezonde, ook ligchamelijk krachtige moeders, en van lieverlede, van geslacht tot geslacht, zullen ook de mannen vaster van gezondheid en kloeker van ligchaamsbouw worden. In hare onvolprezene ‘Education Progressive’ herinnert Mevrouw Necker de Saussure naar waarheid, dat de opvoeding moet voorbereiden voor twee achtereenvolgende levens, voor een bestaan hier namaals en voor een leven hier op aarde. Maar de hedendaagsche opvoeding der vrouw doet, onzes inziens, veel te weinig om haar voor te bereiden *voor hare bestemming hier op aarde*. In dit leven heeft het meisje als vrouw en moeder eene hoogst belangrijke, moeitevolle roeping, eene roeping, waartoe, behalve de eigenaardige deugden der sekse, een welontwikkeld ligchaam en goede gezondheid ten eenemale onmisbaar zijn. Van dit standpunt achten wij gymnastisch onderwijs, zelfs badinrigtingen, enz. voor het vrouwelijke kind *nog noodiger* dan voor het mannelijke. Van dit standpunt prijzen wij Dr. Schreber, wanneer hij aantoont, hoe in de vrouwelijke handwerken, waaraan op de meisjesscholen onder gestadig zitten zoo vele uren besteed worden, vaak eene - althans medewerkende oorzaak is gelegen van onregelmatigen groei, van hooge schouders of scheefheid en bij gevolg ook van ondermijnde gezondheid.

Niet ten onregte herinnert S., dat het dragen van lasten voor kinderen schadelijk is, wanneer de last slechts aan ééne zijde gedragen wordt, b.v. zoo als dikwijls in de burgerhuishoudingen geschiedt, wanneer een grooter kind een kleiner op den arm draagt. Zelfs kan het dragen van zware schooltassen voor de jongens ten slotte nadeelig worden, als zij de tas altijd over denzelfden schouder dragen. Ook behoort men op te letten, dat de meisjes bij het *naaijen* regtop zitten; het gebruik van een langen draad is daarbij, om ligt te gissen redenen, nooit goed te keuren. *Het borduren op een raam* is voor meisjes, die den vollen wasdom nog niet bereikt hebben, niet raadzaam, en het *strijken* mag alleen worden toegestaan onder voorwaarde, dat de linkerhand even vaak daartoe gebruikt worde als de regter. Bij voorkomende gelegenheden *hoog te reiken* doet aan meisjes geen kwaad. De *forte piano* te bespelen is voor de ligchamelijke ontwikkeling bevorderlijk, omdat beide armen en handen daarbij gelijkelijk geoefend worden. Daarentegen wordt het behandelen van *strijkinstrumenten* voor de jongens ongunstig beoordeeld, en het blazen op fluit, klarinet, hoorn en dergelijke, met naar onze meening overdrevene voorzigtigheid als gevaarlijk verboden. Dat veelvuldig en vooral zittend werken voor den schilder-ezel op het nog onvolgroeid ligchaam een nadeeligen invloed kan uitoefenen, zal wel niemand betwisten.

Het hoofdstuk over den invloed der kleeding op de ligchaamshouding en op het ontstaan van wanstaltigheden is een der meest belangrijke van dit werkje. Grooten lust zouden wij hebben om ook hieruit menige bijzonderheid mede te deelen, maar willen aan hen,

die zich het boekje aanschaffen, het genoegen niet ontnemen een aantal uitmuntende praktische wenken in een klein bestek bijeen te vinden. Uitgaande van het beginsel, dat geen kleedingstuk eenig ligchaamsdeel mag knellen, of deszelfs vrije beweging verhinderen, vooral niet tijdens den groei, wijst de schrijver aan, hoe vaak de kinderkleeding over de borst of in de armsgaten te naauw is en zet de nadeelen daarvan uiteen. Ten bewijze, hoe hij ook op schijnbare kleinigheden scherpzinnig acht geeft, strekke de volgende opmerking: wanneer de jurken der meisjes zoo laag uitgesneden zijn, dat de bovenzoom telkens van den schouder afglijdt, veroorzaakt het onaangename gevoel, daaruit ontstaande, een gestadig optrekken van dien schouder, en kan op den duur scheefheid te weeg brengen. Het dragen van een keurslijf verwerpt Dr. Schreber voor jonge meisjes met het volste regt geheel. Voor volwassene vrouwen mag het corset alleenlijk dienen om, zoo veel noodig mogt zijn, te ondersteunen, wat, behalve in den eersten bloei des levens, ongaarne allen steun mist, en ook dan moet *aan al de ribben eene volmaakt vrije ruimte gelaten worden voor de ademhalingsbewegingen*. Dat de artsen sedert eeuwen vruchteloos krijg voeren tegen het dragen van naauwe corsetten, schrijft Schreber daaraan toe, dat zij eene verkeerde *taktiek* gebruikten. In plaats van te bewijzen, dat het *ongezond* is zich boven de heupen in te snoeren, hadden zij zijns inziens klaar als de dag moeten aantoonen, hoe *leelijk* en *belagchelijk* het is. ‘Op alle mogelijke wijzen,’ zegt hij, ‘moet de openbare meening opgewekt worden, dat te verschijnen met zoodanige onnatuurlijke *taille* een bewijs is van gemaaktheid en behaagzucht.’ Volgaarne onderschrijven wij de woorden van Schreber, ‘dat het scheef groeijen niet, zoo als velen zich beelden, door het gewone keurslijf *belet*, maar juist BEVORDERD wordt.’ Wat wijders den wensch van S. betreft, dat de kinderkleeding in het algemeen geheel onafhankelijk gemaakt worde van de grillen der mode, die wensch moet geacht worden niet enkel in het belang van de gezondheid, neen, ook in het belang van de schoonheid van het kind te zijn gedaan. De bevalligheid, de eigenaardige *gratie* der kindschheid komt oneindig beter uit in een ruim, breed geplooid gemakkelijk zittend, derhalve *hygieinisch* kleed, dan in de stijve, knellende pakjes en jurkjes, die aan het kind zijne eigenlijke schoonheid, dat is zijne losheid, zijne vrolijke bewegelijkheid, zijn lief *sans-gène* ontrooven.

Opdat deze aankondiging het werkje zelf niet schier evenare in uitgebreidheid, gaan wij de lezenswaardige opmerkingen over het schoeisel der kinderen met stilzwijgen voorbij, maar schrijven de woorden af, waarmede Dr. Schreber eindigt. ‘De ondervinding,’ zegt hij, ‘leert, dat de meeste ligchaamsgebreken eene blijvende ontwikkeling verkrijgen, ja somtijds zelfs tot eene geheele misvorming overgaan, doordien de eerste sporen en beginsels daarvan, die somtijds moeijc-

lijk waar te nemen zijn, of in 't geheel niet ontdekt of te weinig geacht worden. Want, zoo als in 't algemeen, is het voornamelijk in dit geval, eene veel ligtere taak een mogelijk en dreigend kwaad te verhoeden, dan een aanwezig en meer ontwikkeld te genezen. Willen de ouders of hunne plaatsvervangers de hierop betrekking hebbende dure verpligting, die op hen rust, zoo veel mogelijk nakomen, dan is het bovenal noodig op de ligchamelijke ontwikkeling der kinderen een waakzamer oog te houden, dan gewoonlijk geschiedt; het ligchaam, inzonderheid bij zwakkelijke, zeer snel groeijende kinderen, of die tot nadeelige houdingen en gewoonten overhellen, gedurende het geheele tijdperk van hunnen groci van tijd tot tijd aan een naauwkeurig geneeskundig onderzoek te onderwerpen, om uit het resultaat daarvan op te maken, of er bijzondere maatregelen dienen genomen te worden, en zoo ja, welke de meest gepaste zijn? Het meest van belang is het vroegtijdig ontdekken van krommingen der ruggegraat. Slechts op deze wijze is het mogelijk, wanneer het vereischt wordt, *tijdig* gepaste maatregelen te nemen en zich voor te laat berouw te beveiligen. Slechts op die wijze kunnen zoowel ongegronde als overdrevene vrees der ouders weggenomen, als ook de nadeelen van te groote zorgeloosheid verhoed worden.'

De ongenoemde vertaler verdient er dank voor, dat hij dit zoo beknopt en toch zoo degelijk geschrift voor vele zijner landgenooten toegankelijk gemaakt heeft. Daarom willen wij over enkele onnaauwkeurigheden in de overzetting en over sommige meer Hoogdan Nederduitsche uitdrukkingen en woordvoegingen den staf niet breken. Eene enkele aanmerking nogtans vinde hier hare plaats, omdat zij een nuttig gebruik geldt, dat ten onzent niet in zwang is. Het Hoogduitsche *Wickelbett* beteekent niet, gelijk de vertaling (bl. 2) opgeeft, een *donsen bedje*, maar eene soort van overkleed of dekentje, waarin men den jonggeborene gewikkeld houdt. In het bovendeel van dit overkleed is een klein kussen aangebragt, om eenigen steun te verleenen aan het hoofdje. Het benedendeel wordt met banden over de beenen van het kind luchtig toegestrikt, terwijl de armpjes geheel vrij blijven. Dit kleedingstuk knelt niet, belemmert de willekeurige bewegingen slechts weinig, geeft warmte en steun, en zou met voordeel de naauwe bovenkleertjes vervangen, die eene van de vele noodelooze kwellingen zijn, waarmede men hier te lande nog altijd de kinderen, bij hunne intrede in het leven, verwelkomt.

G.A.N.A.

Mr. J. van Kuyk, Hoe mogen de belastingen zijn? Amsterdam, Gebhard en C^{o}. 1854.

Hoewel in den laatsten tijd de questie der accijnsen in tijdschriften en brochures veelzijdig en grondig is onderzocht, en dit onderwerp thans meer dan ooit aan de orde van den dag mag genoemd worden, schijnt het geschil nog verre van beslecht te zijn en heeft de wetenschap nog niet gezegevierd over de vooroordeelen van hen, die het noodig achten deze soort van belasting in ons Vaderland te handhaven en te behouden, en hare verderfelijkheid nog niet willen inzien.

Zoo is onlangs eene brochure uitgekomen van den door vroegere werken reeds gunstig bekenden Mr. J. van Kuyk, onder den titel aan het hoofd dezer beschouwing vermeld, waarin de schrijver, zonder evenwel het accijnsstelsel zoo als het nu bestaat en toegepast wordt volkomen goed te keuren, het op verschillende gronden, gewijzigd wil behouden hebben en een soort van transactie voor de gemeenten voorstaat en voorstclt, waardoor het stelsel zoude blijven bestaan, maar alleen eenige nadeelen en grieven, die er thans aan verbonden zijn, weggenomen zouden worden.

Afkeerig als we ten allen tijde, en vooral in eene zaak als deze, van zulk een geest van transactie zijn, hebben wij het niet ondienstig geoordeeld deze brochure eenigzins naauwkeurig na te gaan, en naar aanleiding er van eenige opmerkingen omtrent de questie zelve mede te deelen.

In eene zaak van zoo algemeen belang en waarover de gemeentebesturen der meeste steden in ons Vaderland eene beslissing zullen moeten uitbrengen, is het van het uiterste gewigt, dat men wel wete wat men wil en moet doen, dat men zich niet door volksvooroordeelen of door verkeerde voorstellingen late leiden en gemakshalve tot transactie vervalle of alles in den ouden toestand late, maar dat men die veranderingen tot stand brenge, welke de wetenschap ons aanprijst als goed en nuttig voor de algemeene welvaart; men wringe de lessen der wetenschap niet naar de bestaande vooroordeelen, maar trachte omgekeerd de laatste uit te roeijen door het in praktijk brengen der eerste.

Van deze denkbeelden was ook de wetgever vervuld bij het vaststellen der gemeentwet, waarin duidelijk de geest zigtbaar is om de lessen der staathuishoudkunde toe te passen, en van oude verkeerde beginselen af te wijken.

Men wilde niet langer hetgeen de wetenschap aangaande de belastingen leert tot doode letter maken, volgens het zonderlinge gevoelen van hen, die hare lessen theoretisch goedkeuren, maar in de uitvoering onmogelijk en ondienstig achten (alsof niet het grootste bewijs voor de waarheid eener theorie daarin ligt, dat zij, practisch toegepast, juist wordt bevonden); men heeft zooveel mogelijk voorgeschreven, welke regels gevolgd moesten worden bij het heffen der belastingen, zooveel mogelijk de gemeentebesturen aangespoord, om het verderfelijke accijnsstelsel te laten varen, dat door de wetenschap veroordeeld was.

Jammer maar dat aan die besturen nog zooveel ruimte wordt overgelaten, en men niet gebiedend heeft voorgeschreven om binnen eene zekere tijdruimte het stelsel geheel te verlaten, want alsdan zouden zij geene andere keuze hebben gehad, en zich niet hebben kunnen beroepen op volksantipathiën en op enkele geschriften tot verdediging der accijnsen; men zoude in een woord verpligt zijn geweest de proef te nemen of de staathuishoudkunde ten dezen opzigte dwaalt of gelijk heeft.

In het eerste geval zoude niets gemakkelijker zijn geweest, dan na verloop van den proeftijd weder tot het accijnsstelsel terug te keeren; in het tweede had men eenen stap voorwaarts gedaan en geleerd om in het vervolg ook in andere zaken de wetenschap boven het vooroordeel te stellen.

In den tegenwoordigen toestand echter vreezen wij, dat de bedoeling der gemeentewet ten dezen opzigte door de meeste groote gemeenten, waar nog accijnsen bestaan, geheel over het hoofd zal gezien worden en de pogingen tot verandering maar al te dikwijls vruchteloos zullen blijven, zoo als de ondervinding, zoowel elders als ook hier ter stede, reeds geleerd heeft.

Hiertoe vreezen wij dat de genoemde brochure van Mr. J. van Kuyk, helaas! zal medewerken.

De voorname grief, die hij tegen het accijnsstelsel in het algemeen aanvoert, bestaat in de groote perceptiekosten, die er aan verbonden zijn; de overige bekende grieven tracht hij uit den weg te ruimen, zoodat hij, na op pag. 13 een voorstel aan de hand te hebben gedaan[1] tot vermindering dier kosten voor de gemeenten, en daar-

1 Ook te vinden in Mr. J.L. de Bruyn Kops, over indirecte belasting, enz. Leyden en Amsterdam, 1851. Het plan neemt wel de nadeelen der percep-tiekosten weg, maar de nadeelige invloed der accijnsen blijft er overigens geheel mede bestaan: het wordt dan ook door dezen schrijver afgekeurd.

door dit nadeel grootendeels weggenomen te hebben, in den loop van zijn betoog aantoont, dat de accijnsen in ons land, mits gematigd geheven, allezins billijk en regtvaardig zijn en met onze nationaliteit overeenkomen.

Inderdaad, wanneer de grondslagen, waarop de schrijver de belastingen laat berusten, waar zijn, dan is hij volkomen in zijn betoog geslaagd en de accijnsen moeten dan werkelijk eene billijke en regtvaardige belasting genoemd worden. - Wij gelooven dit echter niet!

Over de beide eerste en den vierden grondslag willen en behoeven wij niet te spreken; zij bevatten eene waarheid, die door ieder erkend wordt en zijn het fondament, waarop alle belastingen moeten gebaseerd zijn; alleen bij den 3den en 5den, als uitsluitend bestemd ter verdediging en billijking van het accijnsstelsel, willen wij eenige oogenblikken stilstaan en ons daarop eenige aanmerkingen veroorloven.

De stelling des schrijvers, dat ieder evenredig meer in de belaslingen moet betalen, naarmate hij meer van zijn inkomen geniet, is uiterst geschikt om de accijnsen te verdedigen, maar is mijns inziens onwaar en wordt ook door den schrijver niet bewezen, maar alleen als eene waarheid aangenomen, waarop hij verder voortredeneert.

De stelling des schrijvers is: hoe meer men verteert, des te meer moet men in de belasting betalen, omdat men naar die mate ook meer geniet van de voordeelen die het land of de gemeente door die belastingen verschaft. - Wonderlijke stelling voorwaar, en volkomen in strijd met hetgeen hij zelf op blz. 1 opgeeft onder de voordeelen, die men in ruil voor de belastingen geniet; - alsof al deze en nog zoo vele andere geene zaken van algemeen belang en nut waren, alsof de armste inwoner van land of gemeente niet evenzeer direct of indirect voordeel had van hetgeen ten algemeenen nutte door het land of de gemeente wordt daargesteld!

Wat de schrijver op pag. 21 tot verdediging van zijne stelling bijbrengt, bewijst naar ons inzien niets, daar hij met voorbijgaan van alle de voordeelen, op blz. 1 genoemd, alléén de genietingen van spijs en drank, groote woning, enz., opgeeft; over de zaken, die in de directe belasting vallen, spreken wij niet; maar hoeveel hij, die rijk is en veel verteert, ook als indirecte belasting betale, altijd zal hij in evenredigheid toch minder betalen dan de behoeftige of de burger- en ambachtsman, en zal (om bij het voorbeeld des schrijvers te blijven) de rijke, die op kamers woont en weinig verteert, bijna geheel van belasting zijn ontheven, hetgeen zeker eene ongelijke en hoogst onbillijke wijze van heffing mag genoemd worden. - Of zou

het niet billijker en overeenkomstig het gezond verstand zijn, dat men, in verhouding tot hetgeen men bezit, moest bijdragen tot de sommen, die in het algemeen belang moeten opgebragt worden; zou er, indien de eerste levensbehoeften niet belast waren, niet meer gelegenheid voor de mindere klassen bestaan tot besparingen, die nu ongemerkt als belasting wegvloeijen? De schrijver heeft zijne stelling willen verdedigen met de wederlegging van twee ‘groote bedenkingen’ pag. 22 sqq., maar is er mijns inziens niet in geslaagd.

Hij heeft vergeten, dat er eene menigte bedrijven zijn, die het huwelijk noodzakelijk vorderen; dat men voor overbevolking nog niet bevreesd behoeft te zijn, zoolang er nog zoowel hier als elders onbewoonde en onbehouwde streken zijn; zoolang handel en scheepvaart bloeijende blijven en daardoor goed werkvolk gezocht is; zoolang onze fabrieken goede rekening maken en hare uitbreiding en vermeerdering mogelijk is[1)].

Men behoeft dus nog niet bevreesd te zijn voor de gevolgen der huwelijken, en een privilegie toe te kennen aan de ongehuwden boven de gehuwden, die bovendien reeds meer zorgen en lasten hebben.

Dit zijn dan ook geene bedenkingen, die opwegen tegen de waarheid, dat groote huisgezinnen met weinig verdiensten in verhouding meer door den accijns gedrukt worden dan vermogende; hierbij komt nog, dat voor eerstgenoemden alle gelegenheid wordt afgesneden tot besparing, welke ook door den schr. teregt op blz. 25 als wenschelijk wordt beschouwd.

De tweede bedenking komt, mij ook voor niet geheel wederlegd te zijn.

Vooreerst toch is de vermogende, die weinig verteert, niet ongelukkig; hij kan integendeel het geluk van zijn leven zoeken en vinden in lectuur, in muzijk en vele andere stille huiselijke genoegens, in studie of ook in het verzamelen van schatten alléén, en toch deelt hij bijna voor niet in al deze voordeelen, die de minvermogende en vermogende (die tevens veel verteert) hem verschaffen, door het betalen der belastingen; hij, die het dus het best missen kan, geniet al de maatschappelijke voordeelen zonder er iets toe bij te dragen. Is dit billijk, is dit regtvaardig?

Dat hij, zoo als de schrijver zegt, door besparing veel nut sticht, is zeker zeer waar; maar zou die besparing zooveel minder zijn, indien hij van zijn inkomen jaarlijks eene vaste som als belasting be-

1) Het is bekend, dat er op het oogenblik gebrek bestaat aan matrozen voor de koopvaardijvloot en aan geschikte scheepstimmerlieden, en dat er onder de tegenwoordige scheepvaartwetten voor ons nieuwe debouchés geopend zijn, welke de uitbreiding en vermeerdering van onze nijverheid en handel in de hand werken.

taalde? Zoo hij, die b.v. ƒ 10,000 inkomen heeft, en er maar ƒ 2000 van verteert, eene som van ƒ 200 betaalde (terwijl hij nu slechts een zeer geringe som als belasting betaalt), zoude dit op zijne besparingen zooveel invloed hebben; zoude dit verschil in evenredigheid staan tot de besparingen, die de minvermogende zou kunnen maken bij afschaffing van de accijnsen? heeft de vermogende, die weinig verteert, bij dezelfde voordeelen, nu niet een groot voorregt boven de minvermogende huishoudens? Hieruit volgt, dunkt ons, duidelijk, dat de stelling, dat ieder meer in de belastingen moet betalen naarmate hij meer van zijn vermogen geniet, onbillijk en onwaar is; dat men dus niet moet vragen: wie geniet het meest van zijn inkomen, maar wie kan met de minste opofferingen een grooter gedeelte van zijn inkomen missen tot bijdrage in de belastingen, tot verschaffing van de voordeelen van algemeen nut aan de maatschappij: hoe drukken de belastingen het billijkst en het regtvaardigst?

Wat nu den 5den grondslag betreft, zoo geven wij ook gaarne toe, dat, als men zich naar volksantipathiën schikken moest, er veel te zeggen valt voor het behoud der accijnsen.

Gelukkig echter heeft de ondervinding juist het tegendeel geleerd.

Hoeveel tegenstand en volks-antipathiën heeft de invoering der machines en de toepassing der stoomkracht op de nijverheid niet moeten overwinnen, en toch was het eene weldaad aan de maatschappij bewezen; hoeveel nuttige uitvindingen en instellingen zijn er niet gedaan en tot stand gebragt, die vruchteloos zouden zijn gebleven, zoo men zich aan het onbeschaafde en bevooroordeelde volk had gestoord, maar waarvan men later het nut en voordeel heeft ondervonden, omdat men niet aan zijnen tegenstand heeft toegegeven en met kracht de nieuwe goede zaak heeft doorgezet en uitgevoerd. Is het niet beter langzamerhand de onkundige massa van het goede te overtuigen, haar te onderwijzen en in haar eigen belang de vooroordeelen te vernietigen en daarvoor de lessen der wetenschap in de plaats te geven? zou het niet beter zijn op alle volksscholen de eerste beginselen der economie populair te doen onderwijzen en daardoor het nieuwe geslacht de gewone dwalingen te doen inzien, dan het te laten volharden in zijne onwetenheid, en veranderingen tegen te houden, alleen omdat onze vaderen er tegen zijn geweest, die door vooroordeelen verblind, hun belang niet hebben ingezien?

Ik zal niet behoeven te herhalen, dat alleen van onderwijs en beschaving van het volk vooruitgang en welvaart te wachten is; reeds dikwijls is het gezegd en zoo wij hopen is het thans tot overtuiging geworden.

Wat bewijst dan ook hetgeen wij op blz. 37 der brochure lezen?

Dat men in de 16de en 17de eeuw de accijnsen goedkeurde, zal toch wel niets afdoen; men leze b.v. Blanqui, ‘Histoire de l'Écono-

mie politique en Europe,' of welk ander boek over de geschiedenis der economie men wil, om de verkeerde begrippen te leeren kennen, die men toen van deze wetenschap had; gelukkig is men thans van de meeste dwaalbegrippen van dien tijd teruggekomen. En wat bewijst ook het voorbeeld daar bijgebragt? immers niets; alleen dat onze voorvaderen der 18de eeuw tegen hoofdelijken omslag waren, maar niet omdat het eene onbillijke belasting is, maar alleen omdat ze er niet aan gewoon waren, omdat ze er een vooroordeel tegen hadden, omdat ze er het nut niet van inzagen. Het is dus pligt (en hiertoe vermogen de gemeentebesturen veel) het volk in de gelegenheid te stellen, de lessen der economie te hooren, en hierdoor tegen zijne vooroordeelen te strijden, in plaats van zich er naar te voegen en belangrijke en nuttige veranderingen tegen te gaan.

Zoo deze twee voorname redenen tot behoud der accijnsen dus naar mijn inzien vervallen of niet bestaan, dan is het duidelijk, dat er geene noodzakelijkheid is, om een stelsel van belasting langer vol te houden, dat de schrijver zelf verderfelijk noemt (blz. 12).

De overige grieven tegen het accijnsstclsel, alle overbekend, die de schrijver tracht te weêrleggen, en de voordeelen, die hij tracht te verdedigen, zal ik niet opzettelijk behoeven na te gaan, daar ik hierdoor zou vervallen in herhalingen van hetgeen elders reeds meesterlijk is gezegd en met name door Mr. J.L. de Bruyn Kops, in zijn werkje over Indirecte Belastingen. Het behoud der accijnsen wordt dus door geen' enkelen grond geregtvaardigd en blijft volgens de meening der meesten een noodzakelijk kwaad (?), omdat men het stelsel, zoo als men zegt, niet door een beter kan vervangen.

Het eenige middel om bij afschaffing der accijns in de gemeenteuitgaven te voorzien (om ons alleen hierbij te bepalen[1)], is, ze te vervangen door directe belastingen, en wel voornamelijk door hoofdelijken omslag, waarin ieder naar zijn vermogen bijdraagt. Over het doeltreffende dezer belasting zal ik niet verder behoeven uit te weiden; uit het vroeger gezegde blijkt dit reeds; de voordeelen in alle opzigten hieraan verbonden, zijn ook reeds in het aangehaalde werkje van Mr. de Bruyn Kops, breedvoerig aangetoond en ook in vele andere geschriften betoogd.

Er blijft ons slechts overig een enkel woord over de inning te spreken; wij stellen ons daartoe de vraag: Hoe zal men zich bij de heffing het best kunnen waarborgen tegen onbillijkheid en tegen ontduiking?

1) Hetgeen hier volgt is evenzeer van toepassing bij het heffen der landsbelasting, wij zouden al de bestaande directe belastingen willen behouden hebben, doch gemakshalve spreken wij liever alleen van de gemeenten.

Er staan daartoe twee wegen open: raming van ieders bezittingen óf eigene aangifte.

Het is waar, ook bij deze belasting, hoe men ze int, zal gesmokkeld kunnen worden; niet een ieder zal als eerlijk man handelen, maar dat is een nadeel, dat zij met de accijnsbelasting gemeen heeft, en het smokkelen zal naar ons inzien bij deze heffing minder plaats vinden, dan bij het accijnsstelsel; wij zullen dit later aantoonen.

Geen der beide aangegeven wegen zouden wij afzonderlijk willen inslaan; maar het komt ons voor, dat men de beste uitkomst zal verkrijgen door eene verbinding van beide.

Men zoude b.v. 1°. van ieder ingezeten boven de 8 jaar een hoofdgeld kunnen vorderen van ƒ 2 à ƒ 3; altoos met uitzondering van hen, die zoo goed als zeker voor nonvaleurs te houden zijn. 2°. Een bepaald aantal p.C^ten^. kunnen heffen van de hoofdsom, waarvoor ieder op de kohieren van de rijks-personele belasting van het loopend dienstjaar voorkomt en 3°. kunnen bepalen, dat iedereen aangifte zal doen van zijn jaarlijksch inkomen (onder vrijstelling van hen, die ƒ 200 of minder inkomen hebben) om elk in evenredigheid tot dat inkomen in het nog ontbrekende te doen voorzien[1].

Voor hen, die weigeren mogten aangifte te doen, zoude men moeten bepalen dat een raming plaats had door een daartoe beëedigde commissie, door het stedelijk bestuur te benoemen.

Om zooveel mogelijk zekerheid te hebben omtrent de eerlijkheid der opgaven, die men des gevorderd bij eede zou moeten bevestigen, zal het noodig zijn verscheidene commissiën te vormen uit de verschillende standen der maatschappij, en de inwoners der gemeente in verschillende klassen te verdeelen, met bepaling, dat elkeen aangifte moet doen bij de commissie tot zijnen stand behoorende, terwijl verder aan ieder het regt van reclame moet worden gewaarborgd, wanneer hij vermeent bij eene te hooge klasse te zijn gevoegd.

De reden, die ons de instelling van verschillende commissiën wenschelijk doet voorkomen, is, dat menschen uit denzelfden stand elkander het best kunnen beoordeelen, het best met elkanders levenswijze en vermogen bekend zijn en daardoor het best kunnen nagaan of de aangifte naar waarheid gedaan wordt.

Wij gelooven, dat bij deze wijze van aangifte weinig kans van ontduiking zal bestaan, daar het in den aard der meeste menschen ligt voor meervermogend te willen doorgaan dan ze werkelijk zijn, deels uit praalzucht en ijdelheid, deels ter wille van hun crediet.

Het spreckt van zelven, dat aan de commissiën geheimhouding

1 Men vergelijke hiermede het voorstel tot invoering van een nieuw belastingstelsel te Leyden door A. Harteveld. Leyden, 1852.

moet opgelegd worden. Er behoeft geene vrees te bestaan, dat men weigeren zal deel uit te maken van eene dergelijke commissie, daar het hatelijke karakter er op de voorgestelde wijze geheel aan ontnomen wordt.

Het is klaarblijkelijk, dat wij hier slechts algemeene gedachten over deze belangrijke zaken hebben willen mededeelen, waaraan nog vele détails ontbreken, waarin wij hier niet treden kunnen. Zij doen niets af tot de algemeene grondtrekken hier opgegeven, welke door de afzonderlijke gemeentebesturen bij reglement moeten uitgewerkt worden.

Deze gecombineerde wijze van heffing zal, dunkt ons, den minsten tegenstand ontmoeten. Hiermede meenen wij dan ook genoeg tot aanbeveling er van gezegd te hebben.

Wij hebben geene eigenlijke recensie van de genoemde brochure willen schrijven; - om het belang der zaak, om het algemeen belang alléén, hebben wij gemeend deze opmerkingen te moeten openbaar maken. Mogt de schrijver ons kunnen bewijzen, dat wij in onze meening dwalen, gaarne zullen wij ons laten overtuigen, en er ons zelfs des te meer over verheugen, omdat wij alsdan zouden inzien, dat de voorgestelde verandering onnoodig en verderfelijk is, en wij ons tegenwoordig op den goeden weg bevinden tot bevordering van algemeene welvaart.

Ten slotte nog ééne aanmerking!

Wij hebben op blz. 6 en 20 gemerkt, dat de schrijver het gevoelen aankleeft van hen, die de waarde der zaken in haar wezenlijk of denkbeeldig nut zoeken, welk gevoelen, naar wij meenen, J.B. Say het eerst heeft doen ontstaan en verdedigd. Wij kunnen ons ter wederlegging hiervan bepalen tot eene verwijzing naar Fr. Bastiat, Harmonies Économiques, in het hoofdstuk over ‘de waarde,’ die naar ons inzien de ware definitie van *waarde* geeft en grondig bewijst.

Leyden, 22 Februarij 1854.

Mr. A. SCHMIDT.

***Geschiedkundige herinneringen aangaande de voormalige vestingen Steenwijk, Kuinre en Blokzijl, bijeenverzameld door S.F. Klijnsma, Luitenant-Kolonel Ingenieur, enz. Meppel, H.J. Gelderman*. 1853.**

Indien er één toestand gelukkig en benijdenswaardig mag genoemd worden, het is die van een man, die na lange jaren van zijn leven in staats- of krijgszaken te hebben doorgebragt en daarin met alle kracht en vermogen het goede te hebben voorgestaan, eindelijk tot eene eervolle rust komt, en op het stille land, te midden van een liefhebbend gezin, in gezondheid en tevredenheid, den ouderdom met langzame schreden ziet naderen. Hoe heerlijk is de schildering van zulk een toestand in Vondel's Palamedes; al is het dan ook, dat de natuurtooneelen, in die bekende lierzang geschetst, zeer weinig Grieksch hebben, en eer te huis behooren in het Holland der 17de eeuw, dan in het Hellas uit de dagen van het beleg van Troje! Hoe menigeen heeft er niet het lot benijd van dien gelukkigen landbewoner:

> ‘Die in een liefelycke streeck
> By 't ruischen van een klare beeck,
> Zijn lanthuis sticht en ackerwooning;’

en hoe velen riepen er niet, de zorgen en beslommeringen herdenkende, aan het dragen van een ambtsgewaad verbonden:

> ‘Maar och wat is 't een lastigh pack!’

Hij, die zonder wereldsche kommer of zorg zijne laatste levensjaren kan doorbrengen in den schoot der natuur, en die zonder zelfverwijt en met voldoening kan terugzien op een langen afgelegden levensloop, gekenmerkt door het voorstaan van deugd en waarheid, - hij is een gelukkig mensch.

Die gedachten werden bij ons opgewekt door het lezen van bovengenoemd werk, omdat wij gelooven dat de geachte schrijver daarvan een dier gelukkigen van deze wereld is. Het toeval bragt ons

onder het gastvrije dak van onzen vroegeren wapenbroeder, in het aangename Wolvega, een van die dorpen, welke het voorregt hebben landelijk te zijn en niet boersch; en daar vernamen wij van hem, dat hij, nuttige werkzaamheden verbindende met het genot dier rust, die hem na zijne verdienstelijke militaire loopbaan, zoo te regt toekomt, zich bezig hield met geschied- en krijgskundige nasporingen betreffende eenige Overijsselsche steden, die vroeger vestingen waren. De vrucht dier nasporingen is het bovenvermelde werk. Onze vriendschap met den geachten schrijver belet ons in den lof van dat werk uit te weiden, evenzeer als het aan eene strenge kritiek te onderwerpen. Wat wij er van zeggen zullen, is dus minder eene *beoordeeling* dan eene *aankondiging*.

De Heer Klijnsma deelt in dit werk de vroegere geschiedenis mede van de drie voormalige vestingen: Steenwijk, Kuinre en Blokzijl; maar wat over de twee laatste plaatsen gezegd wordt, is van weinig beteekenis, zoodat de geschiedenis van Steenwijk de hoofdinhoud van het werk uitmaakt.

Die geschiedenis is niet onbelangrijk, want Steenwijk heeft eene gewigtige rol in onze Vaderlandsche geschiedenis gespeeld, en de oorlog met al zijne verschrikkelijkheden is niet vreemd gebleven aan hen, die in vroeger eeuwen Steenwijk bewoonden.

In het begin der zestiende eeuw stond die stad herhaaldelijk bloot aan de aanvallen der aanhangers van den Hertog van Gelder, tijdens de heldhaftige maar wanhopige worsteling van dien vorst tegen de steeds wassende magt van het Bourgondische huis; en in 1523 maakten de woeste benden van dien Hertog zich, door verrassing, meester van Steenwijk en gaven die stad, nagenoeg geheel, aan de vlammen prijs.

Weêr opgebouwd, verduurde Steenwijk in 1580-1581 dat vermaarde beleg, dat te regt zulk eene belangrijke plaats in onze geschiedrollen beslaat. De Heer Klijnsma heeft dat beleg uitvoerig en als deskundige beschreven; vooral zijn bij die beschrijving belangrijk de handelingen van Johan van der Corput, de held aan wien de roemrijke verdediging van Steenwijk tegen de legermagt van Rennenberg is te danken, en die door zijn voorbeeld alweêr bewijst, hoe het uitoefenen van gezag, het besturen en gebieden, veel meer afhangt van het karakter dan van den rang, of de waardigheid die men bekleedt. Want Corput, wien alleen de eer der verdediging van Steenwijk toekomt, was volstrekt niet belast met het opperbevel over die vesting; maar toch oefende hij met de daad dat opperbevel uit door den invloed, dien zijne groote bekwaamheid hem verschafte, zijne dapperheid en zijne stoute geestkracht, die hem eene oproerige menigte in toom wist te doen houden en die zich soms zelfs waagde aan het spelen van den rol van profeet.

Bl. 67-68. ‘Den 4den Februarij ving men 's morgens op de markt, met de hand, drie veldhoenders. Corput verklaarde den versaagden dit vreemd verschijnsel als de vinger Gods. “God is drievuldig!” riep hij uit; “eens zond hij den versaagden Israëliten dergelijke spijs in de woestijn, dit is een teeken dat hij ook onze stad zal spijzen; maar nog drie weken zal het duren, tot straf voor het geringe vertrouwen, door de burgerij in Gods bijstand gesteld, en van derzelver kleinmoedigheid.” Deze vertraging scheen iedereen zeer lang, vooral den burgers, van welke sommigen hem zijne ongunstige voorspelling wel eenigzins ten kwade duidden. Velen toch verkeerden in het denkbeeld, dat hij meer kon dan een gewoon mensch en hielden hem verdacht van geheime kunstenarijen, waardoor hij aan de bondgenooten alles kon laten weten wat hij wilde, en welligt het ontzet reeds geruimen tijd vertraagd had. In deze meening werd men naderhand niet weinig versterkt, toen zijne voorzegging zoo juist tot vervulling kwam. Bij anderen integendeel deed deze onbeschroomde profetie den moed herleven; want de behoefte aan levensmiddelen was op verre na niet zoo dringend, als men ze wel had willen doen voorkomen.....’

Bij dergelijke voorspellingen doet zich onwillekeurig de vraag voor: geloofden de mannen, welke zich aan die voorspellingen waagden, werkelijk aan de waarheid daarvan? of bezigden zij die enkel als middel om eene onrustige of versaagde menigte in bedwang te houden of moed in te boezemen? hebben zij anderen of zich zelve misleid?

Soms zijn zulke voorspellingen niets anders, dan de vrucht van een dieper en beter inzigt in de toekomst, dat uit teekenen, door het algemeen niet bespeurd of niet opgemerkt, die toekomst doct voorzien. Toen Columbus aan zijne togtgenooten voorspelde, dat binnen drie dagen uit den schoot der zeëen eene nieuwe wereld voor hunne blikken zoude opdagen, was die voorspelling op waarnemingen gegrond, die hare vervulling waarschijnlijk maakten. Even zoo kon de nabijheid der staatsche legermagt onder Norrits het voor Corput waarschijnlijk maken, dat het ontzet van Steenwijk aanstaande was; dat het echter nog drie weken tijds zoude aanhouden, eer dit ontzet plaats had, dit was iets wat men niet konde voorzien. Noemde Corput dat tijdvak van drie weken slechts, om, ten minsten gedurende dien tijd, de burgerij van Steenwijk in bedwang te houden en tot het voortzetten der verdediging aan te sporen? Was dus die profetie, met welk een goed doel dan ook gedaan, eigenlijk niets anders dan een bedrog? - Die vraag bevestigend te beantwoorden, is moeijelijk; en veeleer moet men aannemen, dat Corput en anderen, die zich aan dergelijke profetiën waagden, dit te goeder trouw deden, en zelve geloofden aan de waarheid van wat zij zeiden. In groote,

uitstekende mannen kan men beter zelfmisleiding aannemen dan bedrog. - Evenwel komen er in de geschiedenis karakters voor, die daaromtrent in twijfel laten, en het is moeijelijk, onder anderen bij Cromwell, duidelijk de grens aan te wijzen, waar de enthusiastische geestdrijver eindigt, en de doorslepen staatsman, de bedriegelijke volksleider begint.

Maar alleen met eene gelukte voorspelling is het niet mogelijk lang de gemoederen der menschen te beheerschen en hen te leiden op den weg, dien men verkiest; daartoe behoort meer; daartoe behooren groote uitstekende hoedanigheden; daartoe behoort eene heldenziel. Dit had Corput; de dapperste en volhardendste in den strijd, was hij tevens de schranderste en bekwaamste in het uitvinden dier hulpmiddelen, die de krachten des verdedigers konden verhoogen, het geweld van den aanval verzwakken. De uitvinding van eene soort van *telegraaf*, zeker iets onbeteekenends in vergelijking van wat in onze dagen de wetenschap heeft daargesteld, maar voor die vroegere tijden iets belangrijks, en de uitvinding van holle kogels, door middel waarvan briefwisseling werd gevoerd met de troepen van Norrits, getuigen van de schranderheid van Corput. Toen Rennenberg, om Steenwijk te doen bezwijken, een tot dien tijd bij ons onbekend aanvalsmiddel bezigde, het beschieten van de stad met gloeijende kogels, en daardoor verwoesting en schrik in haar verspreidde, was het Corput, die door zijne verstandige maatregelen de uitwerking van dit aanvalsmiddel te keer ging, zoodat het alleen de eerstemaal, toen er nog geene voorzorgen genomen waren tegen eene handeling, die men niet had voorzien, Steenwijk benadeelde, maar later geheel onschadelijk bleef; en toen wankelmoedigheid en onwil een gedeelte der bevolking tot muiterij deden overslaan en haar met onstuimig geweld op eene overgave deden aandringen, was het Corput, die door mannentaal en door forsche daden de oproerige menigte bedwong, de kwalijkgezinden tot hun pligt deed terugkeeren, en de zwakken en vreesachtigen met nieuwen moed bezielde. Daaraan, aan de tentoonspreiding van die groote hoedanigheden, moet men het overwigt toeschrijven, dat Corput op de verdedigers van Steenwijk uitoefende, en dat hem tot hun hoofd, tot hun bevelhebber maakte; hij was geboren om te gebieden; hij deed hier wat Napoleon voor Toulon deed, toen de latere keizer - nog jong, onbekend en in eene ondergeschikte betrekking - toch door zijne geestkracht en bekwaamheid het krijgsgezag in handen kreeg en de belegering dier stad bestuurde.

Dikwijls is men gewoon zich die vroegere tijden voor te stellen, als tijden van buitengewone heldenmoed en heldengrootheid, geheel onvermengd met menschelijke zwakheid. Bij die schitterende verdediging van Steenwijk, is men geneigd, om zich *alles* als schitterend

voor te stellen; die Corput, wiens zwaard, daar, het leger van den verrader Rennenberg tegenhield, moet zeker zijn bijgestaan door eene heldenschaar, zoo als die, aan wier hoofd Leonidas streed; door eene burgerij, in moed en zelfopoffering niet onderdoende voor Leyden's burgerij van 1574; de naam van dien Corput moet, na die verdediging, door geheel Nederland hebben weêrgalmd, en roem en eer en rijkdom de welverdiende belooning zijn geweest voor de groote daden door hem volbragt!.... Zoo is men al ligt geneigd om te gelooven, wanneer men de geschiedenis slechts in groote trekken kent; maar wanneer men de feiten der geschiedenis meer naauwkeurig, meer in bijzonderheden nagaat, dan blijkt het, hoe ongegrond, hoe hersenschimmig die schitterende voorstellingen zijn. Het werk van den Heer Klijnsma bevestigt die algemeene opmerking ook alweer ten opzigte van het beleg van Steenwijk: ‘onervarenheid, afgunst en bloôhartigheid van sommige zijner krijgsmakkers en van de ingezetenen,’ zoo leest men op bl. 75, legden Corput de grootste hinderpalen in den weg; zelfs van de zijde zijner soldaten had hij meermalen onwil en openlijke tegenkanting te bestrijden; de hoofden der stedelijke regering hadden niets van den heldenmoed van Leyden's burgervader, verwaarloosden de zorg voor het onderhoud der bezetting, en peinsden op niets anders, dan om een einde aan de belegering hunner stad te maken, al was het door eene schandelijke overgave; het gebrek aan levensmiddelen, waarop men zich grondde om op die overgave aan te dringen, bestond alleen doordien vele inwoners uit baatzucht en verraad die levensmiddelen achterhielden; en toen, in weêrwil van al die bezwaren en tegenkantingen, Corput toch er in geslaagd was om Steenwijk te behouden, was het alsof hij niets had gedaan: noch belooning, noch eerbewijs, noch rangsverhooging ontving hij, en het duurde zelfs een geruimen tijd eer men de achterstallige soldij voor zijne dapperen betaalde. Griekenland en Rome beloonden hunne helden en groote mannen met de schitterendste eereblijken; bij ons hadden zij geene andere belooning, dan het bewustzijn van hunnen pligt te hebben gedaan en het welzijn te hebben behartigd van een Vaderland, waaraan zij door de vurigste liefde waren verbonden.

De kennis van die onvolkomenheden en gebreken van het voorgeslacht is nuttig voor onze tijdgenooten, om hen met meer juistheid te doen oordeelen over wat wij thans nog vermogen. Menig vurig, vaderlandlievend gemoed, waarin de heldenzin van een Corput woont, wordt soms ontmoedigd door het gebrek aan geestkracht, dat hij meent op te merken bij die hem omringen, door hunne weinige belangstelling in wat groot is en verheven; ‘in die vroege tijden,’ zegt hij, ‘was het gemakkelijk een held te zijn: men werd door helden ondersteund, men werd aangevuurd door de algemeene geestdrift,

men kon met onfeilbare zekerheid op de lauwerkransen van den roem rekenen.' Dwaling! In die vroegere tijden was het niet beter gesteld dan in onze dagen; neen, in sommige opzigten veel minder goed; want daarvan hebben wij de vaste overtuiging, dat heldenfeiten, zoo als de door Corput verrigte, thans de Nederlandsche natie niet koel zouden laten, maar algemeene deelneming en bewondering opwekken. Niet bij allen bestaat thans de wil om goed en bloed voor het Vaderland op te offeren; maar was dat beter in die dagen, toen onze handelaars zelve den vijand van wapenen voorzagen en die schaamtelooze woorden gebruikten, 'dat zij, om winst te behalen, zelfs door de Hel zouden varen, al moesten dan ook de zeilen branden!' Neen, dat is geen kenmerk van *onzen* tijd, van *ons* land; maar dàt is een kenmerk van bijna alle tijden, van bijna alle landen, dat de groote meerderheid lang doof blijft voor de stem van eer en pligt, en alleen gehoor geeft aan kleinmoedige flaauwheid en schandelijk eigenbelang, tot dat de taal en het voorbeeld van een groot en uitstekend man allen dwingt om die ondeugden af te leggen, en eene zwakke natie in eene natie van dapperen doet verkeeren.

Steenwijk, zoo manmoedig en gelukkig verdedigd tegen de aanhangers van Rennenberg, viel kort daarna (16-17 November 1582) door eene nachtelijke verrassing in handen der Spanjaarden; een gedeelte van de gracht, dat waadbaar was, bragt den vijand binnen de muren der stad. Men wil dat Verdugo, de Spaansche aanvoerder in het Groningsche, die waadbare plaats had leeren kennen door de list van een jong meisje, dat, schijnbaar toevallig, zijne strooijen hoed in de gracht liet vallen en daardoor, bij het uit het water halen, de geringe diepte van die gracht had ontwaard. Tien jaren later, in 1592, werd Steenwijk, na eene dappere en goede verdediging (8 Mei-24 Junij) door Prins Maurits ingenomen. Na dien tijd was die stad niet meer het tooneel van bijzondere krijgsverrigtingen, een mislukten aanslag der Spanjaarden om haar te verrassen (1597) uitgezonderd.

Uitvoerig beschrijft de Heer Klijnsma nog eene andere, meer sombere gebeurtenis, waarvan Steenwijk het tooneel is geweest: de terdoodbrenging van H.C. Fledderus, of, beter gezegd, de geregtelijke moord in 1749, aan dien burger van Steenwijk gepleegd.

In 1749, naauwelijks eene eeuw geleden, onder het bestuur van Willem IV, een der beste onzer stadhouders, kon zulk een gruwel plaats hebben. Goddank, dat wij thans leven in een tijd, waarin zoo iets niet meer mogelijk is. Bewondering, hooge bewondering koesteren wij voor de groote daden van ons voorgeslacht, voor onze volksdeugden, tijdens het bestaan der republiek; maar het maakt ons niet blind voor wat er toen verkeerds en slecht was; het doet

ons niet over het hoofd zien, dat de achttiende eeuw, voor die Republiek, een tijdvak van ontaarding en verval is geweest; het doet ons niet minder gruwen voor de tirannij dier stedelijke regeringen, de tirannij van die schaamtelooze aristokraten, op wie Niebuhr's bekende woorden, ten aanzien van de bestrijders der Gracchen, zoo ten volle van toepassing zijn.

Nog is, bij ons burgerlijk en eenvoudig volk, het uitoefenen van zulk eene dwingelandij, het plegen van zulke wreedheden, oneindig stuitender geweest dan bij andere volken; wanneer wij van de dwingelandij lezen, waaronder Venetië zuchtte; wanneer wij zien, hoe in Frankrijk, onder Richelieu's bestuur, de hoofden der hoogst geplaatste mannen door de gerigtsbijl vielen; wanneer wij Engeland, tijdens den kamp tusschen *roode* en *witte roos* en tijdens de invoering der hervorming, zoodanig gekenmerkt zien door wreedheid, dat, volgens de uitdrukking van een schrijver, ‘de beul de geschiktste persoon zou zijn om de geschiedenis van dat land in die tijdperken te schrijven;’ dan treft ons dit alles nog minder; want wij weten, dat die gruwelen te weeg zijn gebragt door groote hartstogten; dat groote belangen, groote uitkomsten daaraan verbonden zijn. Het behoud eener magtige republiek, de invoering eener nieuwe staatkundige orde, het bezit van eenen troon, de zege eener godsdienst, hingen van het plegen van die onmenschlijke daden af; niet dat zij daardoor geregtvaardigd of verontschuldigd worden, - schande over hem, die zoo iets zoude willen beweren! - maar toch de wereldbelangen, die daarmede in het spel waren, omgeven die gruwelen als het ware met een geschiedkundigen luister, met een waas van poëzij, dat ze minder afzigtelijk maakt.

Maar hier, bij dien moord van Fledderus, wat zien wij hier? - een verschil over het beroepen van een predikant; twist over het daarstellen eener schutterij in Steenwijk, over het behouden of teruggeven van eene *trom;* een onbeduidend nachtelijk rumoer, dat in onzen tijd hoogstens tot eene zaak voor het vredegeregt zoude leiden; en dat alles eindigt met een doodvonnis, met de ter doodbrenging van een onschuldige! Er is iets ijzingwekkends in het verhaal dier gebeurtenis, en men siddert, als men bedenkt, hoe de vrijheid, het leven en de eer van een burger toen afhingen van de luim van kleine dwingelanden, die ongestraft hun gezag konden misbruiken, om aan persoonlijke haat en wraakzucht of andere schandelijke driften te voldoen, en wier juk te ondragelijker was, naarmate het meer van nabij drukte.

Van welke vreeselijke gebeurtenissen, van welke sombere drama's zijn, in die vroegere dagen, de steden onzes Vaderlands het tooneel geweest! Hoe dikwijls heeft daar de misdaad zich van het gezag der wetten bediend, om ongehinderd hare snoode bedoelingen te be-

reiken; hoe menigmaal heeft het burgemeesterlijk gewaad, de regterlijke tabberd, daar, de ondeugd bedekt, en haar ten mantel gediend om hare boosheid te verbergen; hoe vaak is daar het regt met voeten vertrapt, en heeft de onschuld, handenwringend van wanhoop, in kerker of op schavot, vruchteloos naar redding uitgezien, en alleen aan God haar leed kunnen klagen!

‘Il entend les soupirs de l'humble qu'on outrage,’

heeft Racine van het Opperwezen gezegd. Waarlijk, dat zijn geduchte woorden, wanneer men zich gruwelen herinnert, zoo als den aan Fledderus gepleegden moord; en zou het dan zoo ongeoorloofd zijn, in de volksrampen, die Nederland met het einde der achttiende eeuw troffen, eene vergelding en bestraffing te zien van de zonden en ongeregtigheden van een vroeger geslacht?

Leeuwarden, 23 Feb. 1854.
W.J. KNOOP.

***Tuin-Almanak, of [?] de nieuwe, opregte Hollandsche Hovenier; aanwijzende wat men 's maandelijks in moes- en bloemtuin, boomgaard, boomkweekerij, oranjerie en broeijerij te verrigten hebbe. Met nieuwe opmerkingen om alles vroeg en veel te hebben, door J. Niedeken, voorheen Tuinman op het Loo. Zevende, verbeterde en vermeerderde druk, door Th.F. Uilkens, Predikant te Wehe en Zuurdijk. Gouda, G.B. van Goor*, 1853. 216 blz. kl. 8°.**

Een groote, veelbelovende titel!..... Maar de inhoud? Zoo als die van honderde boekjes, die reeds over hetzelfde onderwerp het licht zagen; daarom wel niet af te keuren, doch ook niet voorziende in eenige behoefte. Met andere woorden: indien de zevende druk van dien Almanak [?] niet verschenen ware, konden onze bloem- en boomkweekers toch gerust naar denzelfden slender, dien men in zoovele andere tuinbouw-boekjes vindt opgegeven, hunne koesterlingen besproeijen, stekken, zaaijen, enz., en - nu hij wel verschenen is, behoeven zij dien slender niet in 't minste te veranderen.

Zoo als de Heer Uilkens in een kort [*Voor*]*berigt* vermeldt, was de eerste voorwaarde, waarop de geachte uitgever ZEd. verzocht, het werkje van Niedeken te willen herzien en met het noodzakelijkste te vermeerderen: ‘Alles zoo beknopt mogelijk!’ Och! had de geachte uitgever er nog maar bijgevoegd: ‘en alles zoo correct mogelijk!’ Dan waren welligt zoovele Latijnsche en Hollandsche plantennamen, op bladz. 95-173 voorkomende, niet zoo deerlijk misvormd, als nu het geval is. Bladz. 97-108 zijn in dit opzigt al bijzonder ongelukkig, daar hierop bovendien iedere species-naam met eene hoofdletter wordt geschreven, terwijl dit daarentegen op de volgende bladzijden als bij uitzondering en dan nog wel daar, waar het niet te pas komt, geschied is. - Ik ben echter gaarne geneigd om aan te nemen, dat de Heer Uilkens door veelvuldige bezigheden zal zijn belet geweest, behoorlijk toezigt op de correctie te houden; te meer, daar uit de vroeger door dien Heer uitgegevene werken en zijne nog kortelings aangewende pogingen ter verbetering en uitbreiding van den tuinbouw hier te lande, voldoende bewezen is, dat ZEd. kunde en ijver genoeg bezit, om met vrucht voor zijn lievelingsvak te ar-

beiden. En daarom achten wij hem ook onbevooroordeeld genoeg, om met ons in te stemmen, dat het lezend publiek wel het regt heeft, in den *zevenden* druk van een werk beter gerevideerde bladzijden te vinden, dan het hierin aangeboden wordt.

Niet bekend met de vroeger uitgaven, ben ik ook niet in staat, na te gaan, in welke opzigten deze druk van de vorige verschilt. Welligt heeft hij zoo vele verbeteringen ondergaan, dat deze tegen het gemis aan naauwkeurigheid, waarover zoo even gesproken is, ruimschoots opwegen.

Het geheel, voorafgegaan door eene inhoudsopgave, is in XIII gedeelten gesplitst. Het 1ste (bl. 1-5) handelt over ‘den grond’; het 2de (bl. 5-15), aanvangende met de woorden: ‘*Naardien de planten uit zuurstof, koolstof, waterstof en somtijds ook uit stikstof bestaan*’, enz., over ‘den mest en de bemesting’. De mest uit het dierenrijk o.a. wordt in twee groepen verdeeld: *a*) pisachtige zelfstandigheden, waartoe *duivendrek, hoenderdrek, menschen- en dierenpis*, enz. gebragt worden, en *b*) stevige uitwerpselen. Onder de zachte en vloeibare deelen van het dierlijk ligchaam vindt men opgesomd: *vleesch, bloed, afval van darmen, vuil uit de zinkputten van slagthuizen en - visschen*. Tot den mest voortkomende uit de manufacturen wordt gerekend: *afval van gelooide vellen, zeepsop en schuim van suikerrafinaderijen*. Tot mest uit harde of kalkachtige diersoorten behooren natuurlijk *schelpen*, maar ook *beenderenmeel* en *beenderenzwart*. Het 3de gedeelte (bl. 15-19) handelt over ‘het bewerken van den grond’; het 4de (bl. 19-20) over ‘het zaaijen en planten’; het 5de (bl. 21-23) over ‘het inoogsten en bewaren’; het 6de (bl. 24-55) over ‘de gewassen in den grooten bouw’, waarbij wij gaarne, zooveel mogelijk, de Latijnsche namen hadden gevoegd gezien. Bij de behandeling van ‘den aardappel’ wordt herinnerd, ‘*dat Hufeland zegt, dat men nog geen voorbeeld heeft, dat aardappelen een mensch ongemak hebben toegebragt*’[1]. Het 7de gedeelte (bl. 56-86) handelt over ‘de vruchtboomen’, waarin men tevens eenige wenken betrekkelijk *de ziekten en ongemakken der vruchtboomen* vindt, en het 8ste (bl. 86-94) over ‘de boschboomen’ (ook beiden zonder opgave der Latijnsche namen). Het 9de gedeelte (bl. 95-124) handelt over ‘heestergewassen’, waarin men tweemalen (bl. 100 en 112) *Laurus Benzoin* vermeld vindt, en het 10de (bl. 124-174) over ‘bloemen’, waarin ook tweemalen (bl. 151 en 167) *Calceolaria arachnoidea* besproken wordt. Een voornaam gemis in deze twee belangrijke ge-

1 In de noot op blz. 41 had ook nog sprake kunnen zijn van het in Rusland door Prof. Bollman zoo zeer geprezene en reeds elders deugdelijk bevonden middel tegen de aardappelziekte, bestaande in de voorafgaande drooging der poters.

deelten is de juiste Hollandsche vertaling der Latijnsche plantennamen, daar wij er zoowel gewone volksbenamingen, als alleen in wetenschappelijke werken gebruikelijke, en ook geheel verkeerde onder aantreffen. Doch deze gedeelten zijn juist op die ongelukkige bladzijden gedrukt, waarover reeds vroeger gesproken is, en derhalve - zand daarover! In het 11de gedeelte (bl. 174-176) wordt over ‘het stekken’ gehandeld; in het 12de (bl. 177-207) over ‘moesgroenten’ (alweder zonder Latijnsche namen en daarom niet altijd regt begrijpelijk); in het 13de eindelijk (bl. 207-216) over ‘het vernielen van schadelijke insekten,’ waarin men o.a. ook middelen vindt vermeld tegen *de mollen, muizen, spreeuwen en musschen*. - Een groote, uitslaande tabel, waarin eene opgave voorkomt van hetgeen men maandelijks in den moestuin te verrigten heeft, besluit het geheel.

En de totaal-indruk? Wel! daarover is reeds een woord in het begin gezegd, en die zal ook wijders naar gelang van de individualiteit der koopers en lezers verschillen. - Slechts nog ééne vraag: Is zulk een ‘Tuin-Almanak’, volgens den titel, synoniem met of althans representant van ‘een nieuwen, opregten Hollandschen Hovenier’? Hierop hoop ik over eenigen tijd terug te komen in enkele *Beschouwingen over plantenleven, plantenkunde en plantenstudie*, zoo de geachte Redactie van ‘de Gids’ ter opname daarvan een plaatsje zal willen inruimen.

Amsterdam, 13 Maart 1854.
Dr. D.J. COSTER.

Indiana.

***Indiana. Verzameling van stukken van onderscheiden aard, over landen, volken, oudheden en geschiedenis van den Indischen Archipel. Door J.F.G. Brumund, predikant te Soerabaja*. 1° *stuk. Amsterdam, P.N. van Kampen*, 1853. 2e *stuk, ibid.*, 1854.**
***Beigten omtrent de evangelisatie van Java, medegedeeld door J.F.G. Brumund, predikant te Soerabaja. Uitgegeven door H.A.G. Brumund, predikant te Amsterdam. Amsterdam, J. van der Hey en Zoon*, 1854.**

Wij zouden ondankbaar worden, indien wij nog langer toefden met den Heer Brumund onze erkentelijkheid te betuigen voor de aangename oogenblikken, die hij ons door zijne ‘Indiana’ verschaft heeft. Veel is er in de laatste jaren, vooral sedert 1848, over Indië geschreven; mar wij aarzelen geen oogenblik te verklaren, dat er onder die talrijke schriften naauwelijks twee of drie zijn, die, wat de geschiktheid betreft om door aangenamen vorm, bij degelijkheid van inhoud, de kennis van Indië onder het beschaafde publiek te helpen verspreiden, nevens de ‘Indiana’ mogen genoemd worden. De schrijver bezit in hooge mate het talent om zijn stijl en voordragt overeenkomstig de groote verscheidenheid der behandelde onderwerpen te plooijen; hij kan somtijds geestig, humoristisch, zelfs dartel zijn, en verliest toch nimmer den ernst en de waardigheid uit het oog, die aan den evangeliedienaar passen. Zijne gave van beschrijven is even gelukkig als zijne manier van verhalen. En zonder een stroeve en

sombere zedeprediker te zijn, weet hij toch steeds het hart te verwarmen, het godsdienstig gevoel aan te kweeken, en ons Nederlanders met ernst op onze dure verpligtingen jegens de arme, verwaarloosde volken van den Indischen Archipel te wijzen. Wij meenen inzonderheid op het uitnemende van den vorm in een groot deel dezer schetsen te moeten wijzen, omdat dit voor de ‘Indiana’ zulk eene bijzondere aanbeveling is. Dat men hier bij afwisseling belangrijke historische tafereelen, uitnemend geslaagde zedeschetsen in den vorm van novellen, bevallige natuurbeschrijvingen, voortreffelijke bijdragen tot bevordering der belangstelling in de zaak des Christendoms op Java, en grondige antiquarische onderzoekingen die toch, o wonder! vrij van dorheid zijn, aantreft, is misschen meer dan de titel zal doen vermoeden. De ‘Indiana,’ wij moeten het herhalen, zijn een boek, niet voor de weinigen alleen, die de geschiedenis, de land- en volkenkunde van onze Indische bezittingen tot het voorwerp van wetenschappelijk onderzoek maken, - ofschoon ook zij deze verzameling niet onvoldaan zullen uit de hand leggen, - zij zijn een boek voor het geheele beschaafde Nederlandsche publiek. Mogt het doordringen in de huizen en harten van duizenden, die het thans nog met de woorden: ‘niet voor mij’ hebben ter zijde gelegd! Gaarne wenschten wij door deze aankondiging iets bij te dragen, om de meer algemeene waardering dezer zoo verdienstelijke bijdragen tot de kennis onzer Oost-Indische bezittingen te bevorderen, te meer daar wij ons overtuigd houden, dat zij bij algemeene bekendheid een allergezegendsten invloed kunnen oefenen, om de natie aangaande hare verpligtingen ten aanzien van Indië in te lichten, en de nevelen van het vooroordeel op te klaren, 'twelk velen verhindert te zien, dat Indië de Christelijke beschaving behoeft, daarop regt heeft, die van ons eischen mag, en dat eene verstandige voldoening aan dien eisch zelfs onze stoffelijke belangen meer in de hand werken dan daaraan schade toebrengen zal.

Wij beweren niet dat stijl en vorm van den Schrijver modellen van volkomenheid zijn. Hij is niet zelden incorrect in zijne uitdrukking, en velen, die niet het tiende gedeelte van zijn gevoel, zijn luim, zijne verbeelding, zijne historische en antiquarische kennis bezitten, zouden welligt in staat zijn, een aantal foutieve constructiën en onnaauwkeurigheden van dictie in zijne schetsen aan te wijzen. Wij voor ons echter hebben

de *grata* (soms echter niet meer *grata*) *negligentia* van den schrijver meer lief dan hunne pedanterie, en zullen dan ook zorg dragen, dat wij de beschuldiging der laatste niet op ons laden, door *ubi plura nitent* op de *paucae maculae* te wijzen. Liever geven wij onze lezers eene proeve van het talent van onzen schrijver, door uit een der uitstekendste stukken uit deze bundels, de ‘Herinneringen van Batoe Gadjah,’ bijna op goed geluk af eene enkele passage uit te kippen, onder opmerking dat het ons niet mogelijk is, aan dit schoone stuk volkomen regt te doen, zonder het geheel over te schrijven, en dat elke bloem uit dezen geurigen ruiker geplukt en afzonderlijk ter genieting aangeboden, juist omdat zij uit het geheel, waarin zij ter regte plaats was ingevoegd, gerukt is, den verhoogden gloed mist, haar door de tegenstelling der kleuren geleend, en van het harmonisch effect des ganschen ruikers geen denkbeeld kan geven.

Hoe aandoenlijk zijn de volgende regelen, waarmede de schrijver zijn berigt aangaande de huisselijke rampen besluit, die voor zijn geschokt gestel de rust op Batoe Gadjah, het bekende buitenverblijf van de Gouverneurs der Molukken, noodzakelijk maakten:

‘De avond viel. De zon trok hare laatste stralen van het Sojasch gebergte terug. Toen wandelde ik naar Batoe-Gadjah. Mijne zon was ook ten avond gedaald. Zij moest nog dieper zinken. Mijn kindje, mijn eenig kind, het arme, moederlooze wicht, werd ook spoedig krank, zeer krank. Het schreide zoo bitterlijk, het schreide om moederliefde en moederborst; wij moesten de klagten hooren en konden niet helpen. Eens hield het op met schreijen, zweeg, sliep in. Mijn moerid zeide met tranen in de oogen: “Mijn Heer, een booze geest is in een kwaden wind tot het kindje gekomen.” - “Neen,” zeide ik, “het kind is zoo moede, het rust een weinig.” Maar toen de geneesheer kwam en zeide: “Het zal een lange rust zijn, tot morgen, overmorgen, nog langer,” en toen een oogenblik later een zwarte Amboinees kwam, en de maat van het lijkje nam, toen moest ik het wel gelooven. Voor de laatste maal kuste ik de koude lipjes en zeide: “Goeden nacht, mijn kind,” nog eens ligtte ik het deksel op, toen schroefde ik het kistje digt, bragt het weg en borg het in zijn graf.’

Doch misschien had ik deze proeve niet moeten kiezen, omdat zij niets bijdraagt tot de kennis van hetgeen er voor

den lezer uit de ‘Indiana’ te leeren valt. Ik heb ze alleen bijgebragt als een bewijs, hoe natuurlijk en ongezocht zich des Schrijvers stijl en dictie naar de eigenaardigheden van elk onderwerp plooijen, - en daarom hier nog enkele regelen uit zijne beschrijving der koortsen, die den ganschen tijd van zijn verblijf op Amboina verbitterden.

Ik kende nog geen koorts toen ik op Ambon kwam. Maar daar heb ik er kennis meê gemaakt. Naauwelijks was ik veertien dagen aan wal, of zij overviel mij, en verliet mij niet eer ik Ambon verliet. Zij had mij reeds tweemaal bekropen voor ik het wist, zoo weinig kende ik haar, zoo onwillig was ik om hare voorteekenen op te merken. Ik werd des nachts wakker met een gloeijend hoofd, mijn gansche ligchaam brandde. ‘Wat is het hier benaauwd en warm,’ dacht ik en ging naar buiten in den tuin op en neder wandelen. Daar bekoelde ik een weinig en ging weder te bed. Onder eene sterke uitwaseming sliep ik in. ‘Neen,’ zeide ik dan des morgens, ‘dat was geene koorts, ik wil ook geene koorts hebben!’ Maar de derde nacht, goede Hemel! dien vergeet ik nooit. Ik woelde, maalde, wierp mij om en om, wilde weêr naar buiten, maar de koorts wierp mij magteloos terug. Het was of ik in een vuur van vlammen lag. Een breede balk werd mij op de borst gelegd en het weeshuis daarop gezet. De weeskinderen dansten dat het nuis er van daverde; vader en moeder, op eene tafel gezeten, haalden als woedend den strijkstok over de viool, en de regenten en regentessen zaten er om, en schaterden en gilden het uit van pleizier. Toen des morgens de doctor kwam, keek hij mij bedenkelijk aan en zeide: ‘Gij hebt van nacht een zware koorts gehad.’ - ‘Was dat de koorts, doctor?’ zeide ik en dacht: ‘nu, dan is de koorts wel erg!’ Of hij het mij aanzag, maar hij knikte mij met een bemoedigend lachje toe en zeide: ‘houd maar goeden moed, en ik zal u gaauw wat kinine-poeders voorschrijven; die neemt ge straks in als ze af is, en die zullen haar wel voor goed de deur wijzen.’

Merkten wij hier talent van beschrijven op, er is fijne humor en echte godsdienstzin, vrij van naargeestig piëtisme, in de volgende regelen:

‘Wij willen ons in het paviljoen een weinig van de wandeling verpoozen, daar op het bordes gezeten, waar ik zoo dikwijls zat en zag en mijmerde, vooral wanneer de avond

viel en de zon met hare laatste tinten over het grasperk en de bloemen heenstreek, de kruinen der rijke mangga's en de tjamara's met hunne struizige takken deed blinken. Wat was Batoe Gadjah dan schoon, en de natuur, hoe zacht en vol liefde viel zij dan den avond, den nacht in de armen! Dat gevoelde ik vooral zondags, wanneer ik uit de Maleische middagkerk te huis kwam. De Amboinezen kleeden zich meestal zwart, vooral in de kerk. Daar ziet ge zelfs geen wit stipje. Hoe somber! ja, dat dacht en zeide ik dikwerf. Men heeft hun, geloof ik, wijs gemaakt, dat het vroom is en Gode gevallig, een lang gezigt in de kerk te zetten, en pik in het zwart daar te komen. Als of de lieve Vader in den hemel ons niet van ieder blad en bloem toeriep: Kleedt u met blijde kleuren, mijne kinderen! en bidt mij aan met een verheugd hart. De menschen vallen zoo dikwerf in uitersten. Daar was eens een vader, die met zijne kinderen iederen morgen en avond den maaltijd met een walsje of eene galoppade sloot. Zoo vrolijk moest men danken en bidden, zeide hij. Zij vallen wel in het tegenovergesteld uiterste, die meenen dat men slechts met een benaauwd gezigt en dood in 't zwart Gode kan behagen.'

De Schrijver bemoeit zich regtstreeks weinig met politiek. Hij is geen bestrijder van het koloniale stelsel, dan voor zoo ver het de evangelisatie, de Christelijke beschaving van Java in den weg treedt. Nogtans spiegelen zich de gevolgen der maatregelen van het Gouvernement duidelijk genoeg af in zijne levendige beschrijvingen, om daaraan somtijds al de kracht, ofschoon dan ook niet de bedoeling, eener satyre te geven. Zie hier hoe hij den invloed der 'gesloten haven' op de comforts van Amboina schildert. Wij moeten echter, om niet onbillijk te zijn, doen opmerken, dat, sedert dit geschreven werd, de stoombootdienst van den Heer Cores de Vries, en de zwakke poging in het vorige jaar gedaan bij eene door de Tweede Kamer aangenomen wet, die de openstelling der Moluksche havens met de instandhouding van het specerij-monopolie vereenigt, waarschijnlijk wel eenige verbetering zullen hebben aangebragt. Houden wij dit in het oog, wanneer wij den Schrijver dus hooren spreken.

'Maar kom, laat ons nu op het bordes plaats nemen. Daar heb ik zoo dikwerf ontbeten. Wij willen het nog eens doen. Een versche haring, zeer gezond in Indië, vooral op de nuchtere maag. Jammer slechts, dat ik ze u hier niet

kan aanbieden. Haring smaakt op Ambon zoo lekker, als zijne ananas op eene haringbuis zou smaken. Tweemaal deed ik er een klein vaatje op. Wat zou ik mij tracteren! Nu, wij zullen maar zwijgen over hetgeen zij mij voor haring hadden verkocht: sedert deed ik geen vaatje meer open op Ambon. Eene snede raauwen ham kan ik u ook niet bieden. Raauw moge hij wel uit het land der hammen gaan, maar meer dan gestoofd komt hij in het land der kruidnagelen, zoo lang moet hij reizen tusschen de boekweitdoppen, in de toko's van Java en aan boord logeren. Zelfs geen boterham heb ik voor u; het meel heeft gewoonlijk al een luchtje voor het de baai binnen is. Ik dacht dikwijls, wanneer ik weêr hoorde: daar worden eenige vaten bedorven meel, versch uit zee aangebragt, op publieke vendutie verkocht: het schijnt wel tot de oude privilegiën van Ambòn te behooren, dat het meel daar steeds muf en duf moet worden aangebragt. Of dat misschien zoo behoort in eene gesloten haven, weet ik niet, maar wel dat het meel duf was, en dat vonden wij zeer naar. Ja, wij leefden op Ambon wel van den afval, afhankelijk als wij waren van de genade der kustvaarders en van de slechte, ook dure koopwaren, welke zij aanbragten. Daar zaten wij soms vier, vijf maanden, en al tuurden wij ook nog zoo ver de baai uit, de zee in, geen schip daagde aan den horizon. Kwam er eindelijk een, wat beweging, wat vreugde, om - eenige oude couranten, verjaarde brieven, graauw van de reis, dat heerlijke meel, dien ham en haring en welke heerlijkheden niet meer, waarvoor men elders zeker den neus had opgetrokken, hetgeen ik trouwens op Ambon ook deed. Eens zeide een klein man tot een grooten man: waarlijk, daarom en om meer nog mogt men wel door eene stoombootdienst de Molukko's met Java verbinden. - “Jelui zou wel allemaal stoombooten willen hebben. Laten ze daar nagelen en noten plukken, hun pligt doen en zwijgen. Die Molukko's kosten al geld genoeg. De stoombooten zijn voor.... voor....” Hier bleef hij steken. Dat spijt mij wel, want nu weet ik niet, voor wie de stoombooten zijn. Maar had hij niet veel van den rijken man, die den armen Lazarus, toen deze maar om de kruimpjes vroeg, van zijne tafel dreef?’

Doch ik mag niet meer uit de ‘Herinneringen van Batoe Gadjah’ aanhalen, al zou ik nog gaarne eene keuze doen uit de historische anekdoten, waarmede zij besloten worden.

Ten aanzien van den vorm schijnt mij dit stuk in de gansche verzameling de kroon te spannen; maar de gegeven proeven zullen hoop ik voldoende zijn, om de ‘Indiana’ in dit opzigt tot krachtige aanbeveling te verstrekken, en de overtuiging te doen ontstaan, dat deze verzameling evenzeer geschikt is om den goeden smaak te streelen, als om den dorst naar wetenschap te bevredigen. Het wordt tijd, dat wij wat meer opzettelijk gaan overwegen, welke bijdragen tot de regte kennis van Indië en zijne belangen ons hier worden geleverd.

‘De Herinneringen van Batoe Gadjah’ zijn niet het eenige stuk, dat ons in de Molukko's, waar de Schrijver te Amboina zijn vroegere standplaats vond, verplaatst. Op de geschiedenis dier zoo rijk gezegende en toch zoo ongelukkige eilanden heeft grootendeels betrekking een ander zijner opstellen, dat wij in het tweede stuk, onder den titel: ‘het bekeeringswerk der Portugezen in den Indischen Archipel’, ontmoeten. De Schrijver levert bij voorkeur bijdragen tot de kerkelijke geschiedenis, de kerkelijke toestanden van Indië. Dit is juist wat men van hem, als Evangeliedienaar, vooral verwachten moest; het meest op dit terrein heeft hij regt en roeping tot spreken. Wie, die het eenigzins kent, twijfelt er aan of het onderwerp belangrijk is? Men beweert dat de belangstelling in Indië in de laatste jaren zeer is toegenomen. 't Is waar dat verbazend veel over Indië geschreven, en betrekkelijk verbazend weinig over Indië gelezen wordt; dat eenige weinige schrijvers zich ongeloofelijk veel moeite hebben gegeven om de kennis van Indië te verbreiden, en toch bij de massa des volks, zelfs bij beschaafden en geletterden, nog steeds dezelfde onkunde wordt aangetroffen. Men mag zeggen, dat de kerkelijke geschiedenis in de laatste jaren ten onzent een geliefkoosd, een bij voorkeur beoefend studievak is; dat men zich vooral beijverd heeft de lange verwaarloozing onzer vaderlandsche kerkgeschiedenis door verdubbelden ijver goed te maken. Welk een aantal van verdienstelijke monographiën en meer omvattende werken op dat gebied hebben ons niet in de laatste jaren de Hoogleeraren Rooijaards, Kist, Moll, Hofstede de Groot, de predikanten Diest Lorgion, van Berkum, Schotel, Glasius en anderen geleverd! Hoe werd niet beurtelings het beeld van een Brugman, een Merula, een Camphuizen, een Paschier de Fijne, een Balthazar Becker, een

Labadie, eene Anna Maria Schuurman geteekend, niet slechts voor den man van het vak, maar voor het gansche beschaafde, Christelijke publiek! Maar wijs mij, zoo gij kunt, onder de lange reeks dezer schriften, een enkel aan de lotgevallen der kerk in Indië, aan een onzer apostelen in den Indischen Archipel gewijd? Zelfs in akademische proefschriften zal men te vergeefs naar eenige bijdrage tot de kerkgeschiedenis van Indië zoeken. Honderd maal heb ik studenten, die om de stof voor eene dissertatie verlegen waren, op dit veld gewezen; maar nimmer heb ik de belangstelling gevonden, die aan mijne wenschen te gemoet kwam, steeds hetzelfde bezwaar van gebrek aan genoegzame bekendheid met Indië mij hooren voorwerpen. ‘Het leven van Franciscus Xaverius,’ door den Heer van Kuffeler (Leiden, 1842), is, voor zooveel mij bekend is, de eenige Nederlandsche monographie uit later tijd, die eene bijdrage tot de kennis van het Christendom in Indië levert, en zij betreft nog een Portugeschen, geen Nederlandschen Evangelie-bode. Wie heeft er immer aan gedacht, de verdiensten van een Baldeus, een Valentijn, een Leydekker en zoo vele anderen opzettelijk in het licht te stellen? of de geschiedenis onzer evangelie-verkondiging op Formosa, in de Molukko's, op Ceylon te schetsen? Omtrent onze kerken en scholen op het laatstgenoemde eiland is veel door Engelsche schrijvers aan het licht gebragt; maar het heeft ten onzent naauwelijks opmerking gevonden.

Wij verwachten van den Heer Brumund, dat hij zal voortgaan deze gaping in onze literatuur zooveel mogelijk aan te vullen, gelijk hij daarmede reeds op zoo loffelijke wijze in onderscheidene opstellen der ‘Indiana’ een aanvang heeft gemaakt. Natuurlijk moest daarbij zijne aandacht ook vallen op het ‘Bekeeringswerk der Portugezen in den Indischen Archipel,’ die onze ijverige voorgangers geweest zijn in de poging om die gewesten, al was het dan ook op hoogst gebrekkige wijze, te evangeliseren. Jammer dat den Heer Brumund voor zijne schets van den arbeid der Portugesche zendelingen geene milder vloeijende bronnen hebben ter dienste gestaan! De weinige bekendheid der Portugesche taal, de moeijelijkheid om zich de werken der oude Portugesche reizigers en geschiedschrijvers in Nederland, en meer nog in Indië, te verschaffen, zijn oorzaak dat voor alles wat de geschiedenis der Portugezen in den Archipel betreft, doorgaans alleen uit Valentijn of uit de mededeelingen van

Engelsche schrijvers geput wordt. Wie eene algemeene geschiedenis van den Indischen Archipel zou willen schrijven, zou de kennis der Portugesche taal niet mogen missen, het gebruik der Portugesche bronnen niet mogen verwaarloozen, al moet men toegeven dat op het echt historisch gehalte van hetgeen ons de Portugesche schrijvers aangaande Indië en de verrigtingen hunner landgenooten aldaar melden, veel, zeer veel is af te dingen. Hoe onbeduidend schijnen de verrigtingen onzer vaderen in Indië, in vergelijking der wonderen van dapperheid, door de Portugezen gewrocht! maar ook hoe fletsch is het koloriet, waarmede onze oudste reisbeschrijvers de magt en heerlijkheid der vorsten van Indië teekenen, in vergelijking der gloeijende verwen, waarvan zich de Portugezen bedienen! Intusschen, zoo dit bewijst dat de Portugesche bronnen met een kritischen blik moeten geraadpleegd worden, het bewijst geenszins dat zij zonder schade kunnen worden veronachtzaamd.

De Heer Brumund heeft zich voor zijne schets van ‘het bekeeringswerk der Portugezen’ schier uitsluitend van Valentijns uittreksels uit de Portugesche schrijvers en van het werk van den Heer van Kuffeler over Xaverius bediend. Zeldzaam zijn door hem de vertalingen en excerpten van Portugesche reizigers in verschillende verzamelingen geraadpleegd. Zijn verhaal is wat de Molukken betreft, waarover Valentijn zoo uitvoerig is, vrij volledig; maar daarentegen wat de andere eilanden aangaat, dikwijls zeer gebrekkig. Zoo spreekt hij, bl. 70, over het bekeeringswerk der Portugezen op Borneo, maar bepaalt zich tot het afschrijven van een zeer kort en onnaauwkeurig berigt aangaande eene poging tot bekeering der Dajaks van Banjer-massin bij Valentijn. Hij had draromtrent naauwkeuriger berigten kunnen vinden in een uittreksel van Gemelli Careri's ‘Giro del mondo,’ opgenomen in de ‘Historische beschrijving der reizen,’ Deel XIX, bl. 200-206, als ook bij den Heer Sal. Muller in de afdeeling ‘Land- en Volkenkunde’ van de ‘Verhandelingen over de Natuurlijke Geschiedenis der Nederlandsche Overzeesche bezittingen,’ bl. 328-330. Het blijkt uit dit berigt, dat in 1688 Portugesche afgevaardigden te Banjer-massin kwamen, in wier gevolg zich een Siciliaansche Theatijner monnik, Antonio Ventimiglia genaamd, bevond, die, met de Dajaks der binnenlanden in aanraking gekomen, besloot zijn leven aan hunne bekeering te wijden.

Ofschoon de zending der Portugezen mislukt was, keerde Pater Ventimiglia het volgende jaar terug, en voer, zonder Banjer-massin aan te doen, regtstreeks de groote rivier op, zette zich onder de Dajaks of Bejadjoe's neder, en had, ten bewijze dat de snelheid zijner bekeeringen voor die van Xaverius niet behoefde onder te doen, na zes maanden reeds 1800 zielen gedoopt. Hij verzocht nu aan den Koning van Portugal, dat hem eenige zendelingen uit Europa mogten worden toegevoegd, doch reeds in 1591 vernam men te Goa, dat Pater Ventimiglia gestorven was, terwijl de gemeente spoedig weder geheel verliep en verwilderde. Valentijn schijnt zijn onnaauwkeurig berigt uit de Roy's Reize, bl. 127, 128, geput te hebben. De ‘Calyongh Cajamp’ van deze schrijvers zal wel, gelijk de Heer Muller, bl. 330, gist, de bekende rivier Kali Kahajan zijn.

Een ander historisch opstel van den Schrijver verplaatst ons in veel later tijdvak, in geheel andere deelen des Archipels, en bij geheel andere, minder vreedzame verrigtingen. Ik bedoel het uitgebreide artikel in het eerste stuk, hetwelk den niet zeer bevalligen titel draagt: ‘de expedities van de stoombooten Hekla en Samarang in 1851 tegen de zeeroovers, benevens eenige bijzonderheden omtrent de overwinning door de Nederlandsche Marine in 1848, en nu onlangs, in 1851, door de Spanjaarden op den Sultan van Solok behaald.’ De Heer Brumund begint dit lezenswaardig stuk met eene algemeene beschouwing der zeerooverij in den Archipel. Hij merkt teregt op dat de zeerooverij daar veel ouder is dan het monopolie der Oost-indische Compagnie, en dus dit monopolie geenszins, gelijk het somtijds wordt voorgesteld, als de eenige oorzaak van den zeeroof te beschouwen is. Wij zijn het geheel met hem eens, wanneer hij zegt: ‘zeeroof en slavernij zijn de nachtelijke kinderen van den nog barbaarschen toestand der volken.’ Over den invloed dien de invoering van den Islam op de zeerooverij oefende, hadden wij iets meer verlangd. De Schrijver heeft over het hoofd gezien, dat bij de Mohammedaansche vorsten de zeerooverij jegens Christenen en Heidenen zich knoopte aan het algemeene voorschrift van aanhoudenden strijd tegen de ongeloovigen, door den Koran, althans naar de gewone opvatting, gepredikt. Ook in het Westen ontaardde, bij het verval van het rijk der Khalifen, de heilige krijg in roof- en strooptog-

ten, die nog tot op onze dagen door de Barbarijsche roofstaten werden voortgezet[1].

Wij zullen niet stilstaan bij hetgeen de Schrijver vervolgens over de levenswijze en schuilplaatsen der zeeroovers, vooral over die van den Soeloe-archipel, mededeelt, maar mogen onze bevreemding over de volgende regelen, die wij op bl. 77 lezen, niet ontveinzen: ‘Vroeger en later hebben onze oorlogschepen en stoombooten in den Indischen Archipel menige schoone zege op de zeeroovers bevochten. Maken wij hier van haar geene verdiende melding, het is omdat ons omtrent haar de noodige bescheiden ontbreken. Daarom bepalen wij ons alleen tot die der Hekla en Samarang, onder de luitenants ter zee Hinlopen en Wigehers, in den loop des verledenen jaars (1851), zoo roemvol behaald, omdat wij in de gelegenheid waren omtrent haar verscheidene bijzonderheden te vernemen. Hij zoude eene schoone taak volvoeren, die een uitvoerig verhaal konde leveren van de vele belangrijke en roemvolle expedities der Nederlandsche Marine tegen de vorsten en zeeroovers van den Indischen Archipel, sedert de herstelling van ons gezag in deze gewesten tot de tegenwoordige dagen ondernomen.’ Wij moeten naar deze gezegden onderstellen, dat de Heer Brumund onbekend is gebleven met den verdienstelijken arbeid van den Heer Cornets de Groot, in den ‘Moniteur des Indes’ voor 1846-47 en 1847-48 medegedeeld onder den titel: ‘Notices historiques sur les pirateries commises dans l'Archipel Indien-Oriental et sur les mesures prises pour les réprimer par le Gouvernement Neérlandais dans les trente dernières années.’ Dit uit officiële bescheiden getrokken stuk, hetwelk ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld, en waaruit reeds door Temminck, St. John en anderen rijkelijk geput is, voldoet althans geheel aan de behoeften van een overzigt; en wij hadden wel gewenscht, dat de Heer Brumund zijn opstel aan het werk van den Heer Cornets de Groot hadde aangesloten, door een overzigt van alle pogingen tot onderdrukking der zeerooverij na 1846 te leveren, al hadde hij zich daartoe, behalve van de bijzondere bescheiden, die hij zich betreffende sommige expeditiën heeft weten te verschaffen, alleen van de regeringsverslagen en de mededeelingen in de Javasche Courant bediend. Wij voor

1 Vgl. over dit punt Raffles, History of Java, I. p. 259 (2d edit.).

ons zouden voor 't overige onze wenschen nog verder uitstrekken, dan de Heer Brumund. Eene algemeene geschiedenis der zeerooverij in Indië, die zich niet bepaalde tot de laatste jaren, maar ook vroegere tijdvakken omvatte, en, nevens de verrigtingen der Nederlanders tot hare onderdrukking, ook die van andere natiën in het licht stelde, zou, wel is waar, een werk van veel grooter moeijelijkheid, maar ook van meer algemeene belangrijkheid en aangenamer verscheidenheid van inhoud zijn. De rijke Engelsche literatuur over Borneo uit de laatste jaren zou daarvoor menige bijdrage kunnen leveren.

Mogt inderdaad eenmaal zulk een historieschrijver der zeerooverij opstaan, hij zal den Heer Brumund grooten dank schuldig wezen voor zijne uitvoerige berigten aangaande de expedities van de stoombooten Hekla en Samarang, toegelicht door eene schetskaart van de onderneming tegen de Z.W. kust van het eiland Kangean, en eene kaart van een gedeelte der Noordkust van Flores. Hij zal zulke gedetailleerde mededeelingen, als hier gegeven zijn, zoo noodzakelijk om den aard van den strijd tegen de zeeroovers met juistheid te leeren kennen, te meer op prijs moeten stellen, naarmate het waarschijnlijker is, dat wij vooreerst geene andere van dien aard te wachten hebben, en wij ons met de schrale berigten der Couranten zullen moeten vergenoegen. Immers dit zal wel de vrucht moeten zijn van het *beruchte* besluit van den minister van koloniën van 13 Jan. 1854? Wij houden ons overtuigd, dat de Heer Brumund zijn verhaal van de togten der Hekla en Samarang niet zou hebben kunnen schrijven, zoo hem geene ‘inzage, afschrift of uittreksel’ ware verleend van stukken, die ongetwijfeld moeten geacht worden tot de archieven van het Gouvernement te behooren. Daartoe is voortaan, en zoo lang tot de constitutionele beginselen meerdere kracht erlangen tot beperking der willekeur van het autocratisch gezag over de koloniën, weinig kans meer, tenzij de Heer Brumund een diploma van *bevoegdheid* erlange, waarop wij voor hem weinig hoop hebben.

Het laatste gedeelte van het belangrijk artikel, dat wij hier bespreken, is gewijd aan de Nederlandsche expeditie tegen de Soeloe-eilanden in 1848, in 1851 door eene meer afdoende der Spanjaarden gevolgd. Over eerstgemelde velt de Heer Brumund, reeds bl. 80 en 81, het volgend oordeel:

‘Men herinnert zich, hoe den 23sten April 1848 twee Nederlandsche oorlogsbodems, de brikken de Koerier en de Haai, onder den kapitein van Braam Hoekgeest, de hoofdplaats van Solok beschoten, gedeeltelijk in de asch legden. Toen zwoer de trotsche Sultan woedend zich te zullen wreken; hij zou het zelfs hebben laten weten. Dan hebben die van Bawean wel vreeselijk de overwinning, op Solok behaald, moeten boeten! Maar waarom heeft de Indische regering, na de eerste expeditie, welke slechts het werk aanving, niet spoedig eene tweede uitgezonden om het te volbrengen? Dat wilde en zeide ze immers ook, als zij, in haar officieel verslag van die overwinning, ze slechts “de voorbode van eene grootere” noemde. Men zegt, de Spanjaarden bemoeiden zich sedert met de zaak en wilden dat de Sultan van Solok hun bondgenoot was, onder hunne bescherming stond; men zegt, de Engelschen hebben sedert met hem contracten gesloten, oefenen daardoor een zeker protectoraat over Solok uit en binden ons de handen; men zegt, de Indische marine had tot heden nog geen genoegzaam aantal schepen beschikbaar voor een afdoende expeditie; men zegt.... Doch liever van het zekere gesproken. Die eerste expeditie heeft, omdat zij niet door eene tweede is achtervolgd, hoe glorievol ook voor onze strijders, slechts de verbittering der Solokkers verhoogd, hen nog gevaarlijker voor den Indischen zeehandel, voor zoovele vreedzame landbouwers en stille visschers der eilanden doen worden. Getuigen het maar al te treurig Bawean, Sapoedie en nog meerdere eilanden!’

Soortgelijke aanmerkingen over de jongste gebeurtenissen in den Soeloe-Archipel worden bl. 144, 145, herhaald; ook dáár spreekt de Schrijver over het onvoldoende der expeditie van 1848, en betreurt het dat de beloofde grootere achterwege bleef, terwijl hij ook dáár omtrent de oorzaken daarvan in het onzekere blijft. Over dit laatste punt is sedert eenig meerder licht opgegaan. De Heer Rochussen leert ons in zijne ‘Toelichting en verdediging van eenige daden van mijn bestuur in Indië,’ bl. 63, 64, dat na de expeditie van 1848 de Gouverneur-Generaal der Philippijnsche eilanden bij de Nederlandsch-Indische regering een vertoog inleverde, ten doel hebbende om de regten, die Spanje op de Soeloe-eilanden beweert te bezitten, ongeschonden te handhaven, en dat de Indische regering zich

onder die omstandigheden niet geregtigd achtte, zonder de goedkeuring van het Opperbestuur in Nederland, tot eene tweede expeditie over te gaan. Ten gevolge der correspondentie met het moederland werd de onderneming vertraagd, en een nader meer bepaald protest van het koloniaal bestuur te Manilla leidde tot het besluit om ze geheel op te geven. Wij willen niet beoordeelen, of wij in dit geval voor de aanspraken van Spanje niet al te veel ontzag betoonden; Sir James Brooke althans liet zich door den naijver der Spanjaarden niet terughouden, om vriendschappelijke betrekkingen met den Sultan van Soeloe aan te knoopen, en zelfs in 1849 een handelsverdrag met hem te sluiten (zie Keppell, ‘a visit to the Indian Archipelago bij H.M. Ship Maeander,’ I, p. 58, 149), ofschoon de vrucht daarvan door de krachtige maatregelen, in 1850 en 1851 door Spanje tegen den Sultan van Soeloe genomen, tot zijn niet geringe spijt verloren ging. Is nu al door de Spaansche expeditie van 1851 Soeloe voor zijne zeerooverijen geducht gestraft en zijn overmoed, zoo wij vertrouwen, voor langen tijd gefnuikt, het kan ons niet onverschillig zijn, met het oog op het ontzag voor onze wapenen in Indië, dat dit door eene Spaansche in stede van eene Nederlandsche expeditie verrigt is, nadat drie jaren te voren eene in alle opzigten onvoldoende demonstratie van onze zijde zonder eenig resultaat, behalve het opwekken van meerdere verbittering, gebleven was. Wij zouden zelfs zeer aarzelen, die expeditie van 1848 met den Heer Brumund een roemrijk wapenfeit, eene overwinning te noemen, daar uit zijn eigen verhaal blijkt, dat onze verrigtingen zich tot het in brand steken van huizen en vaartuigen op vier verschillende plaatsen en de bevrijding van 26 slaven bepaalden. Zulk eene overwinning is, dunkt ons, uit een politiek oogpunt een nederlaag. Wij erkennen dat van een paar brikken niet meer te wachten was; maar het ware beter geweest in het geheel geene, dan zulk eene expeditie te zenden. Ook hier is de aanmerking van een bekwaam ambtenaar (den Heer van Lijnden, in ‘Tijdschr. v.N.I.’ 1853, I, bl. 175) van toepassing: ‘Altijd *kleine* expeditiën en wat *vertoon* van magt! Beter ééne *voldoende* expeditie en de *uitoefening* van magt!’ Die kleine, onvoldoende expeditiën hebben ons reeds zooveel bloed en schatten gekost, en toch zien wij nog steeds, b.v. tegenover de Chinezen van Borneo's Westkust, dezelfde politiek volgen!

In het eerste stuk der ‘Indiana’ komt een opstel voor getiteld: ‘de Maleische Christenen hebben geenen Bijbel.’ Bij het bestaan van verschillende Bijbel-uitgaven en gedeeltelijk zelfs verschillende Bijbel-vertalingen in het Maleisch luidt dit zeer wonderspreukig. Zonder twijfel is die titel met opzet zoo gekozen om opmerkzaamheid te wekken; de Heer Brumund bepaalt dan ook zijne meening nader aldus: ‘Wanneer ik zeg, de Maleische Christenen, dan bedoel ik Christenen, zoowel van gemengden, als van zuiver inlandschen bloede, die alleen Maleisch spreken; en voeg ik er bij: zij hebben geenen Bijbel, dan is mijne meening, zij kunnen hunnen inlandschen Bijbel niet verstaan.’ Dit laatste nu geldt onbetwistbaar van den eenigen volledigen Maleischen Bijbel, die tot dusverre bestaat, en het eerst in 1731 tot 1733 gedrukt, later onderscheidene malen, deels met Maleische, deels met Arabische karakters, herdrukt werd[1], en is te zijnen aanzien reeds zoo lang door alle bevoegde beoordeelaars erkend, dat de Heer Brumund met het oog op dezen alleen wel niet had kunnen schrijven: ‘ik verwonder mij evenzeer, dat daarover niet reeds vroeger door anderen is geschreven, als ik mij zelven verwijt, er zoo lang van te hebben gezwegen.’ Immers de gedeeltelijke Bijbel-vertalingen in een minder geleerd, meer verstaanbaar Maleisch, die in de laatste jaren van tijd tot tijd zijn in het licht verschenen, vooral het Soerabajasche Nieuwe Testament, nog ten vorigen jare op kosten van het Nederlandsch Bijbelgenootschap herdrukt, hebben juist aan de erkentenis van de groote gebreken der oude vertaling, uit het oogpunt der algemeene verstaanbaarheid, haar aanzijn te danken? Maar de Heer Brumund - en wij kunnen niet ontveinzen, dat het ons pijnlijk heeft aangedaan - is van oordeel, dat ook deze verschillende proeven, dat bepaaldelijk het Soerabajasche Nieuwe Testament, aan de behoefte der Maleische Christenen om een Bijbel in hunne eigene taal te bezitten niet voldoen. ‘In het Soerabajasche Nieuwe Testament is men,’ zegt hij, bl. 175, ‘de eerste vertaling slechts gevolgd, voor moeijelijke constructiën meer eenvoudige, en voor ongewone en vreemde woorden meer gewone en bekende in de plaats stellende. Het doel van verduidelijking is echter niet, althans zeer ge-

1 De geschiedenis dezer Bijbel-vertaling werd reeds door mij uitvoerig besproken in den Jaarg. 1847 van dit Tijdschrift, Boekbeoordeelingen, bl. 10-18.

brekkig bereikt. Immers, mogen hier en daar ook enkelen gevonden worden, welke dat latere Maleisch althans gedeeltelijk verstaan; zij, uitzonderingen, zullen toch wel niets bewijzen voor de groote menigte. Deze bezit in die uitgave, ja, wel een minder hoog Maleischen Bijbel, dan den eersten, maar daarom nog geenszins een verstaanbaren. Nog altijd vindt zij er eene taal in terug, die de hare niet is. Menigte van woorden toch komen er in voor, hun geheel onbekend, ook constructiën bij hen niet gebruikelijk, terwijl zij de meer gemeenzame woorden, welke zij niet dan zamengetrokken en ontdaan van voor- of achtervoegsels bezigen, of geheel niet, of zeer moeijelijk herkennen in de omslagtige vormen, waarmeê de vertalers ze, door overmaat van taalkundige naauwkeurigheid, hebben toegerust.'

Wat ons hier gezegd wordt is zeker een zeer bedroevend verschijnsel, te meer bedroevend daar het middel tot herstel, door den Heer Brumund als het *eenige* afdoende voorgesteld, ons toeschijnt aan onoverkomelijke bezwaren onderhevig te zijn. 'Wil men,' zegt hij, 'den Maleischen Christenen den Bijbel in handen geven, om dien te kunnen lezen en verstaan, dan moet men niet ten deele, gelijk in de Soerabajasche overzetting is geschied, maar geheel tot hunne taal afdalen. Die taal, de eenige welke zij verstaan, eenmaal de hunne, zal ook wel altijd de hunne blijven.'

Oppervlakkig schijnt niets eenvoudiger; bij eenig nadenken zal men echter spoedig de zwarigheden inzien. Zij hebben zich ook aan den Heer Brumund voorgedaan, en zijn in de volgende woorden door hem opgesomd. 'Men kan zeggen, dat Maleisch des dagelijkschen levens wordt te verschillend gesproken, om daarin algemeen verstaanbaar te schrijven; het is ook eene te lage, te dagelijksche, bovendien ook eene te beperkte taal, als geheel alleen ingerigt naar de behoeften des dagelijkschen en stoffelijken levens, voor onderwerpen van afgetrokken of godsdienstigen aard.'

Wij hebben hier tijd noch ruimte voor de toetsing van hetgeen de Schrijver bijbrengt om deze zwarigheden uit den weg te ruimen. Wij bevelen de overweging aan de commissie van het Nederlandsch Zendelinggenootschap aan, die juist thans bepaald met het onderzoek naar de mogelijkheid eener meer voldoende Maleische Bijbelvertaling belast is. Wij voor ons kunnen niet zeggen, dat wij er door bevre-

digd zijn. Wij willen geene partij trekken voor het Soerabajasche Nieuwe Testament, dat, bij veel goeds, zeker ook zijne gebreken heeft; maar het komt ons voor, dat de eisch van den Heer Brumund te ver gaat. Hij wil dat de Maleische Bijbelvertaling geven zal, wat tot dusverre geene enkele Bijbelvertaling heeft kunnen geven, een Bijbel geheel verstaanbaar ook voor den onbeschaafdsten, die geene andere taal kent dan de spreektaal, zoo als hij die hoort in zijne onmiddellijke omgeving. Men beproeve het eens aan zulke geheel onopgevoede Zeeuwen of Friezen, Gelderschen of Overijsselaren, of zelfs Kattenburgers en Jordaan-bewoners, eenige Nederduitsche Bijbelvertaling, hetzij de Staten-vertaling, hetzij die van Hamelsveld of van der Palm in handen te geven, en het zal, gelooven wij, al zeer spoedig blijken, dat zij er even weinig van verstaan als de Maleische Christen van zijn Maleischen Bijbel. Zij zullen in de schrijftaal van geene enkele Bijbelvertaling de bijzondere woorden en uitdrukkingen, de verminkingen, zamentrekkingen, verbasteringen, hunner dagelijksche spreektaal terugvinden, en indien zij niet door een goed onderwijs tot de kennis van de Nederduitsche schijftaal zijn opgeleid, zal de Bijbel voor hen een onverstaanbaar boek zijn. Daarbij verlieze men toch niet uit het oog, dat sommige deelen des Bijbels niet zoo gemakkelijk algemeen verstaanbaar te vertalen zijn, en zelfs den meest geoefenden exegeet nog zwarigheden blijven opleveren; dat eene Bijbelvertaling in zulk eene arme taal als het allerlaagste Maleisch de wenschelijke trouw aan den grondtekst niet zou kunnen bewaren, en in eene paraphrase ontaarden zou, die ongetwijfeld zeer verschillend zou uitvallen, naar het verschillend dogmatisch standpunt van den vertaler; dat in onze eigene Bijbelvertaling zeer vele constructiën en wendingen zijn, oorspronkelijk even vreemd aan onze taal, als vele uitdrukkingen des Maleischen Bijbels voor de Maleische Christenen zijn, en die slechts daarom ons niet meer als zoodanig treffen, dewijl de Bijbelvertaling zelve zulk een verbazenden invloed op onze taal heeft geoefend en haar allengs tot zich heeft opgeheven. Maar de grootste zwarigheid blijft nog te vermelden. Wij erkennen dat de Bijbelvertaling zoo verstaanbaar mogelijk moet zijn, maar verstaanbaar voor *alle* Maleijers. Wij gelooven dat de bestaande vertalingen nog altijd kunnen gezuiverd worden van vele onduidelijkheden, veel wat niet

in waarheid Maleisch is. Maar zoo niet een middenterm gevonden kan worden, een Bijbel die, zonder juist in de taal der bazars geschreven te zijn, echter vrij is van vreemde woorden en idiotismen, en door een goed onderwijs voor alle Maleijers kan worden verstaanbaar gemaakt, dan zal men genoodzaakt zijn, zoovele Maleische Bijbels uit te geven, als er plaatsen zijn waar Maleisch wordt gesproken. Er bestaat niet enkel verschil tusschen het Maleisch van Java, Celebes en de Molukko's, waarvan alleen de Heer Brumund gewaagt, maar ook het Maleisch van Sumatra, van Borneo, van het Maleisch Schiereiland, van zoovele andere eilanden en eilandengroepen heeft zijne eigenaardigheden; en dit niet alleen, maar men zal in de verschillende Maleisch-sprekende gemeenten van hetzelfde eiland telkens weder een anderen Bijbel behoeven, en door afzonderlijke en gewijzigde Bijbel-uitgaven in de behoeften van Batavia, Samarang, Soerabaja, Pasoeroean enz. moeten voorzien.

Al de overige opstellen in de ‘Indiana,’ niet de minst uitgebreide en belangrijke, hebben uitsluitend tot Java betrekking. Wij kunnen ze tot vier klassen brengen: oudheidkundige onderzoekingen, reisherinneringen, zedeschetsen in den vorm van novellen, stukken betrekkelijk de evangelisatie van Java.

Tot de eerste klasse behoort, behalve een lezenswaardig ‘iets over steenen voorwerpen van verschillend gebruik uit den Hindoe-tijd, op Java gevonden,’ vooral een uitgebreid opstel over ‘de Hindoe-oudheden op Java,’ hetwelk in het eerste stuk is aangevangen, in het tweede voortgezet, en in de volgende stukken der ‘Indiana,’ die wij met verlangen te gemoet zien, zal vervolgd worden. De Schrijver begint zijn onderzoek met eene zeer naauwkeurige en volledige opgave van alles wat tot dusverre over de zoo merkwaardige Hindoe-oudheden op Java geschreven is, en geeft daardoor het bewijs dat hij geheel op de hoogte der tot dusverre verkregen resultaten is. Wij hebben hierbij alleen op te merken, dat hij, op bl. 21 de woorden schrijvende: ‘Intusschen zitten wij nog altijd in de platen van Raffles en Crawfurd of op hunne ongelukkige kopijen te kijken,’ nog niet bekend was, en welligt niet kon zijn, met een werk, dat zoo het volvoerd wordt, gelijk het is aangevangen, der Vaderlandsche kunst tot groote eer zal verstrekken. Wij bedoe-

len het schoone werk: ‘Javasche Oudheden, opgedragen aan Z.K.H. Prins Hendrik der Nederlanden,’ waarvan de eerste aflevering, uit vier platen en twee bladen tekst in plano bestaande, reeds in het begin van 1852, bij den Heer Mieling, te 's Hage, werd in het licht gegeven. Wij hopen, dat het niet aan gebrek aan deelneming is toe te schrijven, dat na ruim twee jaren deze eerste aflevering nog door geene tweede gevolgd is. Zoo groote onverschilligheid omtrent een werk, dat met de schoonste buitenlandsche voortbrengselen der lithographie kan wedijveren, en zonder twijfel zeer verre alles overtreft wat tot dusver van Java in plaatwerk gezien werd, zou, om niet meer te zeggen, der natie niet tot eer verstrekken.

Vervolgens gaat de Schrijver tot eene beredeneerde beschrijving der oudheden zelve over, zoo wel van die welke hij door eigen aanschouwing kent en gedeeltelijk zelf het eerst heeft opgespoord, als van die welker kennis hij alleen aan de beschrijving zijner voorgangers dankt. Het tot nu toe geleverde is door zeven wel uitgevoerde steendrukplaten, deels tempels, deels beelden en bas-reliefs voorstellende, toegelicht. Wij zeggen den Schrijver regt hartelijk dank voor deze eerste proeve van volledige beschrijving der Javasche Hindoe-oudheden, een zoo lang betreurd desideratum in onze literatuur. Wij zullen er thans niet over uitweiden, maar stellen ons voor, zoo God ons het leven spaart, een overzigt van deze rijke verhandeling te geven, wanneer zij eenmaal geheel zal voltooid zijn. Moge het den Heer Brumund daartoe niet aan lust en krachten ontbreken! Voor het tegenwoordige bepaal ik mij tot het afschrijven der volgende woorden, waarin de Schrijver zoo naar waarheid de moeijelijkheden schetst, die aan de systematische beschrijving en verklaring der Hindoe-oudheden verbonden zijn.

‘Waren de meesten van hen, aan welke wij de kennis der Hindoe-ruïnen van Java moeten danken, gelijk niet anders kon, slechts reizigers, die ons meer vlugtige en haastig geschrevene aanteekeningen, dan eene naauwkeurige en doordachte beschrijving van dezelve gaven; bij anderen wederom, door langer verblijf in de gelegenheid die te geven, zoeken wij de laatste toch ook te vergeefs. Ambtsbezigheden, de meening: wie zal zich na een Raffles en Crawfurd aan de beschrijving der ruïnen van Java wagen? andere omstandigheden, waren daarvan de oorzaak. Wij zeiden

reeds, het is moeijelijk, ja onmogelijk voor een reiziger, de vele wijd en zijd over Java verspreide oudheden te gaan zien en beschrijven. Dat zal alleen hij kunnen, die, daartoe bepaaldelijk geroepen, met de noodige wetenschappelijke kennis uitgerust, eenige jaren van onderzoek en vergelijking aan haar zal kunnen wijden. Hoe vaak voerden zijne natuurkundige studiën Junghuhn door de binnenlanden van Java! toch moest hij nog menigen tempel op zijde laten liggen, kon hij op anderen slechts een vlugtigen blik werpen, of moest hij zich met de mededeelingen van anderen vergenoegen, zouden zijne bepaalde studiën daaronder niet lijden. Raffles behoefde, om zijne meer volledige bijdragen dan die van anderen te kunnen leveren, nevens de zijne' [zijne eigene studiën?] ook die van Mackenzie, Baker en Horsfield. En van Hoëvell en Friedrich kunnen ons daarom alleen hunne zoo rijke beeldengallerij binnenleiden, omdat zij voor hare beschrijving zich te midden der zalen van het Bataviaasch Genootschap mogten bewegen.

'Wie kan, wie mag dat "heerlijke thema" uitvoeren, om alle ruïnen van Java, naar eigene bevinding, voldoende en karakteristiek te beschrijven, en daarbij de vele noodzakelijke afbeeldingen en fac-similes te leveren? Voor een oogenblik aangenomen, dat de man werd gevonden, die, door de regering geroepen en geholpen, er na eenige jaren van onderzoek en vergelijking in slaagde, om de oudheden uit eigene aanschouwing te beschrijven, om die' [welke?] 'vergezeld van de noodige afbeeldingen en fac-similes te leveren; die tweede eisch, om het geheel met heldere historische navorschingen en inlichtingen omtrent bouworde, bestemming, godsdienstig karakter. oorsprong en verval der monumenten te begeleiden, is wel een nog veel moeijelijker te vervullen eisch. Hetgeen Crawfurd, von Humboldt, en nog anderen na hen, hieromtrent hebben geleerd, is daar, om er ons nog meer van te overtuigen. Zoo ruim een veld als die monumenten een ieder openen voor gissing en veronderstelling, zoo beperkt een veld bieden zij tevens aan voor bepaalde en zekere resultaten. Men zou bouwkundige moeten zijn, daarbij ganschelijk vertrouwd met de kennis der land- taal- en volkenkunde van Oud-Java, in verband met die van Oud-Indië, om tot zulke resultaten te kunnen komen. Maar ziet, daar keert een geleerde, met al die kennis toegerust, langs de wegen der vroegere eeuwen naar

zijne ruïnen terug. Hoe is hij vol hoop en verwachting, eindelijk aan het licht te zullen brengen, wat te lang reeds de nacht heeft verborgen. Slechts om zich weldra te leurgesteld, bedrogen te zien in zijne verwachting. Naauwelijks was hij die eeuwen' [ruïnen?] 'binnengetreden, of de toorts der geschiedenis ontviel aan zijne hand, en hij stond daar in stikdonkeren nacht; zijn dwalende voet stiet op de afgevallen steenen der nedergestorte beelden dier ruïnen, maar hij herkende ze niet. Het was alsof de nacht, met zijn leed begaan, hem hier en daar een licht wilde ontsteken. Blijde trad hij er op aan, doch om zich weldra te overtuigen, dat hij een dwallicht volgde, dat reeds zoo menigen reiziger zoo ver van zijn pad had gevoerd. Soms, ja, schoof de nacht zijn zwart nevelen-gordijn ter zijde, maar om eene onzekere schemering voor zijnen voet te laten vallen, om hem slechts, nog meer dan de donkere nacht zelf, het gemis aan genoegzaam licht te doen gevoelen.'

Tot de Reisherinneringen behooren twee kleinere opstellen in het eerste stuk: 'Bezoek in den vervallen dalem van Dipo Negoro te Tegal Redjo,' en 'de vorstelijke graven van Imo-Giri,' beide met vele belangrijke historische aanteekeningen doorvlochten, en een uitgebreider reisverhaal in het tweede stuk, 'naar Trawas en omstreken' getiteld, en in negen hoofdstukken gesplitst. Dit uitgebreide opstel, rijk in antiquarische bijzonderheden, maar met natuurtafereelen, zedeschetsen en historische anecdoten afgewisseld, zal met genoegen gelezen worden, ook door hen die bekend zijn met hetgeen de Heer van Hoëvell over Trawas en zijne omstreken in het XIX^{de} en XX^{ste} hoofdstuk zijner 'Reis over Java, Madura en Bali' geschreven heeft. Met de beschrijving der ruïnen van Djedong, die de Heer van Hoëvell eerst op zijne terugreis van Bali bezocht en dus eerst in zijn derde deel schetsen zal, is thans, door de nog altijd vertraagde uitgave van dit deel, de Heer Brumund hem voorgeweest. Wij kunnen te dezer plaatse, in het belang van het publiek, van den uitgever en van den schrijver zelven, den wensch niet onderdrukken, dat de Heer van Hoëvell toch spoedig tijd en lust moge vinden om zijn belangrijk reisverhaal te voltooijen. Reeds nu ligt de verschijning van het tweede deel ruim drie jaren achter ons.

Wij vonden in het reisverhaal 'naar Trawas en omstreken' op bl. 178 eene opmerking, die ons getroffen

heeft. ‘Ongetwijfeld,’ zegt de Schrijver, ‘wat de Babad (Javaansche geschiedboeken) en andere verhalen ons van het oude Modjo-pahit melden, is verdichting, vinding van lateren tijd; de geschiedenis is verloren. Het moet langer bestaan, - meer vorsten moeten daar geregeerd hebben, dan zij opgeven. En als van een Babel moet de omvang der hoofdstad geweest zijn, met hare tallooze bevolking, met hare vele omringende plaatsen in het Modjo-kertosche. Niet alleen de steenen roepen het ons toe, ook nog vele andere omstandigheden. Wanneer wij naar Modjo-pahit gaan, gelijk thans naar Trawas, komen wij daarop terug.’ Wij zien hieruit dat de Schrijver voornemens is, in een volgend stuk der ‘Indiana’ ook de ruïnen van Modjo-pahit, tot dusverre het best in het X^{de} hoofdstuk der Reis van den Heer van Hoëvell beschreven, met zijne lezers te bezoeken. Wij hopen dat hij dan niet in gebreke zal blijven de gronden te ontwikkelen, waarop hij een langer bestaan aan Modjo-pahit toekent, dan de overlevering van Java daarvoor aanneemt. Wij moeten die gronden kunnen toetsen, aleer wij een oordeel durven vellen. Intusschen verdient het opmerking, dat de bekende Maleische kronijk *Sedjara Melajoe* reeds omstreeks 1220 en 1250 van het rijk van Modjo-pahit spreekt, dat volgens de Javaansche geschiedenis eerst omstreeks 1380 gesticht werd, - een verschil dat de Heer Hageman, in zijne ‘Algemeene Geschiedenis van Java’ (in Indisch Archief, Jaarg. I, Dl. II, bl. 53 v.) uit verwarring van het rijk van Modjo-pahit met het vroegere van Djenggolo door den Maleischen schrijver meent te moeten affeiden.

Ik zeide reeds boven, dat de Schrijver zich regtstreeks niet veel met politiek inlaat, ofschoon in zijne schetsen en verhalen de gebreken van ons koloniaal stelsel dikwijls duidelijk genoeg doorschemeren. Wij zullen daarvan straks nog een voorbeeld bijbrengen, en meenen in het geheel den Heer Brumund geenszins onder de onbepaalde bewonderaars onzer Indische huishouding te mogen tellen. Wij waren daarom verwonderd over den volgenden onbillijken uitval, dien wij op bl. 181 ontmoetten. ‘Ik mag gaarne eene dessa aan mijnen weg binnenloopen..... Daar toch vooral moeten wij binnengaan om den Javaan te leeren kennen. Hadden velen wat meer in de dessa's rondgeloopen en gekeken, dan zouden zij zekerlijk hunne overdreven theoriën van Euro-

pesche kolonisatie op Java, van vrijheid, regtsbedeeling en staathuishoudkunde, goed en noodig voor beschaafde volken, niet maar zoo onvoorwaardelijk ook aan de Javanen willen opdringen.' Zulke woorden, uitgesproken door een man als de Heer Brumund, stijven het vooroordeel en kunnen daardoor veel kwaad doen. Zij zijn klaarblijkelijk zonder nadenken nedergeschreven, zoo als reeds de grove onnaauwkeurigheid der uitdrukking bewijst. Immers er staat o.a., dat overdreven theoriën van vrijheid, van regtsbedeeling en van staathuishoudkunde, ja zelfs van Europesche kolonisatie op Java, goed en noodig zijn voor beschaafde volken? Maar wat overdreven is, is nimmer goed en noodig, noch voor den beschaafde, noch voor den onbeschaafde. Doch het schijnt, dat naar des Schrijvers bedoeling de woorden 'goed en noodig voor beschaafde volken,' enkel op 'staathuishoudkunde' slaan moeten. Hij acht dus in allen gevalle de staathuishoudkunde op Java van geen toepassing. Hiertegen moeten wij ten stelligste protesteren. De schrijver schijnt in de dwaling te verkeeren, dat de staathuishoudkunde zich slechts bezig houdt met een zekeren toestand der maatschappij, dien zij als normaal beschouwt, en dat dus ook daarvoor alleen hare lessen passen. Dit is hetzelfde als wanneer men beweren wilde, dat de zedekunde zich alleen bezig houdt met den mensch zoo als hij wezen moet, en dat dus hare leeringen niet gelden voor hem, die die volkomenheid niet bereikt heeft. Voor het overige wil de schrijver, zoo wij hem wel begrijpen, zeggen, dat de naauwkeurige studie van den Javaan in de dessa's leert, dat Europesche kolonisatie op Java schadelijk zou zijn, en dat de Javaan voor eene zekere soort van vrijheid, die hem sommigen willen schenken, en voor een zekere wijze van regtsbedeeling, die sommigen voor de bestaande in de plaats willen stellen, niet rijp is. Hierop het volgende. Of Europesche kolonisatie op grooter schaal, de vraag der uitvoerbaarheid daargelaten, een goeden of slechten invloed op den Javaan zou oefenen, is een punt, waarvan weinigen zullen inzien (en ook wij behooren niet tot die bevoorregten), hoe het door de studie van het Javaansch karakter in de dessa's alleen kan worden uitgemaakt. Men zou daartoe tevens moeten weten op wat wijze, met wat soort van menschen men koloniseren wil. Het woord 'vrijheid' is te algemeen; zoo ver wij weten heeft

men twee soorten van vrijheid van geheel verschillenden aard voor Java gevraagd: vrijheid van drukpers, vrijheid van den arbeid. Maar die de eerste vroegen, en eigenlijk slechts bedoelden dat de preventieve en aan geene andere regelen dan hare eigene willekeur gebondene censuur, door wettelijke en enkel repressieve voorschriften zou vervangen worden, vroegen die gematigde drukpersvrijheid niet voor de Javanen, die zij zeer wel wisten dat vooreerst niets te drukken hebben en niets drukken zullen, maar voor de Europeanen in Indië. Wij gelooven dus, dat de Schrijver op de vrijheid van den arbeid het oog had. En hier kan het inderdaad schijnen, dat, wanneer men in de dessa's de traagheid en lusteloosheid van den inlander waarneemt, men geregtigd is tot de conclusie, dat de Javaan uit vrije beweging niet arbeiden zal en dus tot den arbeid moet gedwongen worden. En toch is niets ongegronder dan deze schijnbaar zoo juiste redenering. De jongste tijd heeft herhaaldelijk gewigtige feiten aan het licht gebragt, waaruit ten duidelijkste blijkt, dat de Javaan slechts het uitzigt op billijke winst behoeft, om vlijtig uit eigen beweging te arbeiden, en dat alleen de gedwongen en niet of niet genoegzaam vergolden arbeid, waaronder hij eeuwen gezucht heeft, hem traag en moedeloos heeft gemaakt. Één enkel feit ontleenen wij aan het regeringsverslag van 1849. De bezwaren met het oproepen van koelies verbonden, noopten in dat jaar den ingenieur, met de havenwerken te Soerabaja belast, te beproeven, zich zonder verpligte arbeiders te redden. Het regeringsverslag drukt zich over de uitkomsten aldus uit:

‘Dit had een voor het bestuur en de bevolking zeer gewigtig gevolg. Terwijl namelijk de verpligte koelies uit andere gewesten te Soerabaja 20 duiten daags en reisgeld heen en weder genoten, gelukte het hem, het benoodigde getal koelies voor de havenwerken te werven uit vrijwilligers, tegen een dagloon van 30 duiten, en die vrijwillige koelies arbeidden *met zoo veel meer lust*, dat men, hen bij taak latende werken, 65 pCt. besparing vond tegenover het bezigen van *verpligte* koelies.’

Sedert werd in het algemeen het beginsel aangenomen, om te trachten den verpligten arbeid bij 's lands werken zooveel mogelijk door eene vrijwillige opkomst van arbeiders te doen vervangen, en het regeringsverslag over 1850

zegt, ‘dat het jaar 1850 ruimschoots bijdroeg om het heilzame van den maatregel door de gunstigste uitkomsten aan te toonen.’

Dit, wat de vrijheid van den arbeid betreft. Het kan bewijzen dat niet alle eischen tot hervorming, die eene oppervlakkige beschouwing als overdreven doet aanmerken, van goeden grond zijn ontbloot. De Heer Brumund spreekt ook nog van regtsbedeeling. Op welken voorslag tot hervorming hij daarbij het oog heeft, kunnen wij niet nagaan.

In hetzelfde opstel, ‘naar Trawas en omstreken,’ schrijft de Heer Brumund, bl. 261: ‘Soms lazen wij wel eens hoe eenige stad of landstreek binnen een kort verloop van jaren aanmerkelijk in bevolking en welvaart waren toegenomen. Waarom lazen wij dit nimmer van Modjo-kerto?’ De Schrijver was dan vergeten, wat de Heer van Hoëvell, in zijn Reis, Deel I, bl. 172, over deze plaats heeft geschreven: ‘Modjo-kerto,’ zegt hij, ‘de hoofdplaats van het regentschap van dien naam, is eene rijk bevolkte negerie, vooral welvarend en levendig door de vele daartoe behoorende suiker-fabrijken..... De inlandsche bevolking is er, wat haren zedelijken, geestelijken en godsdienstigen toestand betreft, gelijk bijna overal elders op Java, en wat hare stoffelijke belangen aangaat, door de suiker- en rijstkultuur in de laatste jaren veel gelukkiger: een bewijs, dat hier het kultuurstelsel op betere grondslagen rust en eene naauwkeuriger statistische kennis tot leidraad heeft, dan in vele andere streken van het eiland.’ Men vergelijke hiermede wat de Heer van Hoëvell, Dl. II, bl. 115, tot lof van den in 1848 overleden resident van Soerabaja, Pietermaat, aanmerkt. Voor 't overige kan, wat de Heer van Hoëvell over Modjo-kerto zegt, tevens tot antwoord dienen op hetgeen de Heer Brumund, bl. 262, uitroept: ‘Waarlijk, indien wij op zoo éénige, alles overtreffende resultaten van het kultuurstelsel mogen wijzen, dan begrijpen wij hen niet, die toch in weêrwil daarvan blijven beweren: het kultuurstelsel ontvolkt, verarmt Java!’ Wij zeggen: qui bene distinguit, bene docet. Niemand heeft ooit beweerd, dat de residentiën Soerabaja en Pasoeroean door het kultuurstelsel ontvolkt zijn. De Heer van Hoëvell, zeker niet van partijdigheid ten voordeele van het kultuurstelsel te beschuldigen, prijst, Dl. II, bl. 147 volgg., ten hoogste het beleid, waar-

mede het in Pasoeroean werd in werking gebragt, en de schoone uitkomsten, die het ook dáár opleverde. Maar wat voegt hij er aan toe? ‘Het zal wel overbodig zijn in bijzonderheden aan te toonen, hoe al deze omstandigheden medewerken, om de bevolking in Pasoeroean welvaart en voorspoed te bezorgen onder een stelsel, dat elders zooveel rampen en onheilen over haar gebragt heeft. Ik zeg niet *overal* elders, want behalve den Oosthoek zijn er nog andere residenties, waar het, ofschoon in minderen graad, eer weldadig dan nadeelig gewerkt heeft. En toch heerscht *overal* hetzelfde gebrek in de uitvoering; toch mist men overal eene naauwkeurige statistiek der bevolking en eene grondige kennis van de velden, die tot de verschillende dessa's behooren; toch geschiedt overal de aanslag der landrente zonder een vasten maatstaf, en slechts bij raden en gissen, op goed geluk af; toch is nergens in de verdeeling der heerendiensten, die der bevolking worden opgelegd, orde en regel, omdat men niet weet, hoeveel handen daarvoor gebruikt kunnen worden; toch zijn de landbouwers overal aan de knevelarijen van hunne hoofden blootgesteld, omdat de bezoldiging van dezen veel te gering is. Maar naar mate al dit kwaad in minderen graad gevonden wordt, zijn ook de verschijnselen minder bedroevend; en dewijl Pasoeroean, ofschoon nog verre van de volmaaktheid, in dit opzigt boven andere residentiën uitmunt, ziet gij hier eene bevolking, die voorspoed en welvaart geniet.’

De Zedeschetsen in den vorm van novellen, in de ‘Indiana’ opgenomen, zijn drie in getal, en getiteld: Garsia de Rongging, ‘de dochter van den Bekel,’ ‘de Chinesche muil.’ Wat de bezorger der uitgave van de ‘Indiana’ in Nederland, de Amsterdamsche predikant Brumund, broeder des Schrijvers, in de voorrede van het eerste stuk over het eerstgemelde verhaal zegt: ‘dat het ons een aanschouwelijk en trouw beeld van het leven der Javanen voor oogen roept, een diepen blik in hunne maatschappelijke en geestelijke ellende doet slaan, en alzoo eene bijdrage levert, belangrijk voor iedereen, die met eenige kennis van zaken de waarde beoordeelen wil van zoovele stukjes over Java en den Javaan, waarmede wij in onze dagen als overstroomd worden,’ dit zelfde is ook geheel op de beide andere toepasselijk. Deze verhalen, zeker vrij wat getrouwer beeld van het leven der Javanen, dan de schilderingen van hen, die

woorden schijnen te kort te komen, om hunnen gelukstaat te teekenen, laten bij den lezer eenen pijnlijken indruk achter, maar die dan ook den wensch opwekt of verlevendigt, om de ongelukkige Javanen door den hervormenden invloed des Christendoms van hunne geestelijke ellende, en tevens van het knellende juk hunner ongerijmde adat (gewoonten), die hun meer dan de Koran tot wet strekken en eene onverbiddelijke tyrannie over hen oefenen, te verlossen. Men weet hoe ons koloniaal stelsel voor een deel op de adat der Javanen berust, en dat ook dit een der voornaamste gronden is, waarop dit stelsel door velen bestreden wordt. Maar in dit opzigt althans zullen zij den Heer Brumund niet in de gelederen hunner tegenstanders vinden. Men herinnert zich, hoe onder andere door de Heeren Baud en Pahud voor het erfelijk gezag der hoofden, als den hoeksteen van ons gezag op Java, gestreden wordt. Zouden geene argumenten daartegen te putten zijn uit de volgende karakterschets, die wij Stuk II, bl. 126, aantreffen?

‘Als zoon van een Wedono, had ook Drono de opvoeding genoten, welke de zonen van Javaansche hoofden als vermoedelijke opvolgers van hunne vaders in hun ambt ontvangen. Een Djoeroetoelies, schrijver, van zijn vader had hem geleerd zijne taal en de Maleische te lezen en te schrijven, om officiële brieven, rapporten en staten, de dienst betreffende, zamen te stellen; een priester had hem onderwijs gegeven in het lezen van den niet verstaanbaren Arabischen Koran, in de waarneming van eenige uiterlijkheden zijner godsdienst en - daarmede was zijne opvoeding voltooid. Neen, ik vergis mij, men had zich verder beijverd om zijn karakter, van nature reeds zoo boos, nog boozer te doen worden. Van jongs af aan, had men zijne luimen en hartstogten gevleid en gediend. Zonder eenige zedelijke, godsdienstige vorming, was hij slechts ouder geworden, om ook met iederen dag boozer te worden. Men had hem de nederige dessabewoners steeds doen beschouwen als zijns vaders en zijne slaven; men had hem gezegd, dat zijn wil, als zoon van een Wedono, steeds moest geschieden, dat allen, die zijnen vader gehoorzaamden, slechts bestonden om zijne luimen te dienen, om voor hem in het stof te kruipen.’

Wij zijn met onze beschouwing genaderd tot de vierde rubriek, die der stukken betrekkelijk de Evangelisatie van

Java. In hun geheel behooren hiertoe slechts het schoone stuk, getiteld: ‘thans moeten wij den Javanen het Nieuwe Testament in handen geven,’ en het niet minder voortreffelijke ‘de “waarschuwende stem uit de binnenlanden van Java” tegen de evangelisatie in Indië, aan waarheid en werkelijkheid getoetst.’ Maar niet slechts in deze beide opstellen handhaaft de Schrijver de goede zaak der evangelieverkondiging op Java, vooral door verspreiding des Bijbels, tegen onverschilligen en bestrijders. Dezelfde gedachte, de roeping van Nederland om Nederlandsch-Indië tot Christus te brengen, beheerscht de geheele ‘Indiana’ en heeft op alle daarin voorkomende stukken in meerdere of mindere mate haren stempel gedrukt. Zij is de eenheid te midden der verscheidenheid, die de schoonheid van deze verzameling, als één geheel beschouwd, uitmaakt. Zelfs waar men haar het minst zou verwachten, treedt zij te voorschijn, en toch zóó dat zij steeds op hare plaats is. Men leze b.v. het slot van ‘de expedities tegen de zeeroovers,’ of de volgende treffende gedachte, in de reis naar Trawas, bl. 171:

‘De Javanen zijn nog natuurmenschen, zonder eenige ontwikkeling, zonder eenig zelfbewustzijn. Zij liggen nog in diepen geestesslaap verzonken. De driften en hartstogten des oogenbliks, en die vaak vreesselijk, beroeren hen slechts. Zijn die uitgeraasd, dan zinken zij in hun doffen geestesslaap terug. Het is reeds meer dan twee eeuwen, dat wij hen lieten slapen. Mij dunkt, waarlijk lang genoeg. Neen, roepen anderen, nog niet. Het is nog te vroeg, te vroeg!

Waarom nog te vroeg? Zij, die zoo roepen, slapen zelven nog. Zij hebben het wel gelezen, wat daar geschreven staat: Ontwaak gij die slaapt, en sta op en laat Christus over u lichten! Maar zij weten, even weinig als de Javaan, wat dat beteekent. Zij slapen in één en hetzelfde bed met den Javaan, al ligt deze ook op een matje, waar het ruwe stroodak op nederziet, al rusten zij ook op dons, achter gordijnen van kostbaar lijnwaad en zijde.’

Maar behalve de vele bladzijden in de ‘Indiana’ aan dit onderwerp gewijd, gaf de Heer Brumund omstreeks denzelfden tijd ook nog een afzonderlijk werkje, onder den titel van ‘berigten omtrent de Evangelisatie op Java’ in het licht, dat gevoegelijk ook in de ‘Indiana’ had kunnen worden opgenomen, als het ware een aanhangsel daarop vormt, en slechts daarom afzonderlijk schijnt uitgegeven,

omdat het geacht kon worden, nog voor een grooteren kring van lezers geschikt te zijn. De Christen-gemeenten onder de Javanen, sedert eenige weinige jaren in de residentie Soerabaja en de aanpalende gewesten en nu laatstelijk ook in Samarang gesticht, hebben in Nederland niet weinig opmerkzaamheid getrokken, en den ijver voor de evangelisatie van Java in hooge mate opgewekt. De bestrijders van de Christelijke beschaving der inlanders in onze overzeesche bezittingen hebben geene moeite gespaard, om de Javaansche Christenen in een ongunstig daglicht te stellen, de waarde hunner Christelijke belijdenis en haren invloed op hun leven te verkleinen, de noodlottige gevolgen die hun waan van Christenen te zijn, en dus met de Europeanen gelijk te staan, op Nederlands materiële belangen zou oefenen, breed uit te meten, en hunne voorspellingen geloof te doen vinden, dat, zoo men op dien weg voortging, het welhaast met het gezag van Nederland in Indië zou gedaan zijn. Deze lasteringen en ongerijmde redeneringen kunnen niet beter wederlegd worden, dan door de schetsen hier geleverd van het stil en ingetogen leven dezer Christen-Javanen, hunne nederigheid, hunne gehoorzaamheid aan de over hen gestelde magten, hunne arbeidzaamheid en getrouwe pligtsvervulling. Zeker is niet de toestand aller gemeenten even gunstig, maar over het geheel zal de indruk van deze tafereelen zijn, dat de Javanen, die het Christendom hebben aangenomen, zich van hunne Mohammedaansche landgenooten zeer voordeelig onderscheiden, en het door handel en wandel bewijzen, dat onder een volk, hetwelk in de duisternis zat, een groot licht is opgegaan. De ‘Berigten omtrent de Evangelisatie van Java’ worden geopend door een hoogst belangrijke voorrede van des Schrijvers broeder, die ook de uitgave van dit bundeltje bezorgd heeft, en zijn verder gesplitst in 12 hoofdstukken, die grootendeels even zoo vele afzonderlijke gemeenten behandelen. Zie hier de titels: I. Waroe Djajeng, II. Modjo-warno, III. Ngoro, IV. Sidokari, V. Soerabaja, VI. Wioen, VII. Modjo-warno [tweede bezoek], Modjo-wangie, Modjo-rotto, VIII. Maron, IX. Soemboer-gajan, X. Samarang, XI. Samarang, vervolg, XII. Verschillende berigten. De vier eerste dezer stukjes werden reeds in 1852 in het ‘Maandschrift voor den Beschaafden Stand tot bevordering van Bijbelkennis en Christelijk leven’ opgenomen. Wij verblijden ons ze hier ander-

maal aan te treffen, zoodat wij in dit bundeltje alles volledig bijeen vinden, wat tot de kennis der nieuwe Christen-gemeenten op Java vereischt wordt. Wij houden ons overtuigd dat het vele en belangstellende lezers vinden zal, in allen gevalle dat het daarop, zoo wel als de ‘Indiana,’ de grootste aanspraak heeft. Mogen des Schrijvers pogingen onder Gods zegen overvloedige vruchten dragen! Moge ook deze aankondiging strekken, om ze algemeener te doen kennen, meer te doen waarderen en haren zegenrijken invloed te bevorderen!

P.J. VETH.

De Aprilbeweging.

III.

Nú zou het bedreigde Protestantisme worden gered. Nú zou Rome's overmoed worden gefnuikt en de eer des vaderlands worden gewroken. Nú zouden de bisschoppen worden geweerd. Het ministerie, dat aan de Protestantsche beweging zijn oorsprong dankte, zou het land ook in Protestantschen zin besturen. Zijn houding zou in overeenstemming wezen met zijn roeping. 't Is waar, op-zichzelf waren de namen der nieuwe ministers weinig-geschikt om dat vertrouwen te regtvaardigen. De rigting van den heer van Reenen kende niemand; - men wist alleen, dat hij als burgemeester van Amsterdam zijn ontslag zou hebben genomen, wanneer de vorige minister van Binnenlandsche Zaken aan het bewind was gebleven. De heeren Lightenvelt en Donker Curtius hadden in 1848 een zeer werkzaam aandeel genomen aan de vrijzinnige grondwetsherziening; - ze hadden in het zesde hoofdstuk de veranderingen helpen tot stand brengen, waardoor de kerkelijke vrijheid ook der Roomschkatholieken in zoo hooge mate was uitgebreid, en waartegen een deel der Protestanten zich toen met zooveel nadruk verzet had. De heer van Doorn - die, daags vóór zijne optreding als minister, in de Tweede Kamer nog verklaarde dat hij ‘geenszins om andere oogmerken of bedoelingen in de hand te werken’ de kerkregeling der Roomsch-katholieken had ter sprake gebragt - had alleen over den vorm zijn misnoegen te kennen gegeven, over den vorm waarin de nieuwe organisatie aan het Gouvernement was voorgelegd. En de heer van Hall - die helaas! niet in Toskane of in Zweden leeft, daar hij zoo gaarne als martelaar voor de godsdienstvrijheid

zou willen lijden - had het nog-onlangs met ronde woorden uitgesproken: ‘Ieder kerkgenootschap heeft het regt om *zich zelf* te organiseren[1].’ Dit alles was voor degenen, die uit gemoedelijken godsdienstijver de adressen hadden onderteekend, niet zeer geruststellend van aard. Maar men bouwde zijn hoop op de magt der omstandigheden. Men meende dat het tijdstip en de oorzaak hunner optreding de nieuwe ministers vanzelf in een bepaalde rigting zou voortstuwen. Men verwachtte, dat de mannen, die - naar men zeide - door 's Konings vertrouwen geroepen waren ‘om den Ultramontanen in Nederland geen voedsel te geven[2],’ dat vertrouwen en de hoop der ‘Nederlandsche natie’ niet zouden teleurstellen. Men begreep dat de optreding van een nieuw ministerie in de gegeven omstandigheden niets meer kon zijn dan het begin van het einde, - dat de verandering van personen met verandering van beginselen diende gepaard te gaan. En men meende te goeder trouw, dat zulks gebeuren zou. Men meende te goeder trouw, in het bezit te zijn gekomen van een uitsluitend-Protestantsch ministerie.

Voor dat alles koesterden de liberalen en Roomsch-katholieken niet veel vrees. Dat het ministerie aan zijn eigenlijke roeping ontrouw zou worden; - dat het niet, uit misplaatsten maar toch altijd prijzenswaardigen, ijver voor het Protestantisme de kerkregeling der Roomsch-katholieken beletten zou, dáárvan hielden zij zich verzekerd. Reeds in den eersten oogenblik werd het gezegd: ‘De godsdienstige quaestie was slechts een voorwendsel. Men zal, als 't geschieden kan, de agitatie tot bedaren trachten te brengen; *de zaak zal blijven zoo als zij was onder Thorbecke*[3].’ Maar de liberalen en Roomsch-katholieken vreesden voor een geheel-ander gevaar. Meer en meer begon er, sints eenige dagen, van herziening, ja van terzijdestelling der grondwet gemompeld te worden. In verband met dat gerucht vreesden ze voor reactie op *staatkundig* gebied. Ze wisten dat de stoutmoedigheid van den man, die de ziel van het nieuwe ministerie was, voor niets ter wereld terugdeinsde. Daar kwam iets anders bij; - kennelijk had Fransche invloed de aftreding der ministers helpen voorbereiden. Het werd door de

1 De heer van Hall (Handd., dl. I, p. 236).
2 Circulaire der vereeniging *Koning en Vaderland* (Maand. kronijk, V, p. 638).
3 De Grondwet, n° 1.

onderteekenaars der adressen niet geloofd; - men begreep niet, welk belang Frankrijk zou kunnen hebben bij den val van het Nederlandsche ministerie. Men zag voorbij, hoe Frankrijks alleenheerscher in Sardinie, in Spanje, in Belgie de vrijzinnige regeringsbeginselen reeds sints-lang poogde te ondermijnen, en hoe de val dierzelfde regeringsbeginselen - of, des noods, het uitbreken van een godsdienstoorlog - in Nederland welligt aan de bereiking zijner bedoelingen bevorderlijk kon zijn. Men zag voorbij, dat het bezigen van den overmoedigen toon, die in de pauselijke allocutie was aangeslagen, en die spanning en onrust na zich *moest* slepen, niet in onwetendheid zijn grond kon hebben, en niet zonder doel kon zijn geschied. Men wilde nog niets weten van ‘officieuse bemoeijingen,’ die dan toch zóó belangrijk schijnen geweest te zijn, dat de gezant daarvoor nuonlangs het kommandeurskruis der orde van den h. Gregorius werd waardig-gekeurd. Maar niet-allen waren zoo kortzigtig; - sommigen werden door de feiten, die men zag gebeuren, tot nadenken, gebragt. De Fransche gezant had den val van het ministerie Thorbecke reeds *des morgens* naar Parijs geseind, terwijl den ministers-zelven de zaak eerst *des avonds* ter oore kwam. En - men vroeg het zich-zelf niet zonder reden - ‘indien Fransche invloed niet in 't spel is geweest, waarom is de Fransche Gezant de eenige onder zijne ambtgenooten, die de burgerlijke beleefdheid jegens de afgetreden ministers niet in acht heeft genomen? Waarom is het de Fransche gezant, die door het geven van een diplomatiek gastmaal het eerste huldebetoon geeft aan hunne opvolgers? Waarom is de Fransche Gezant de eenige die zich, zoo als algemeen bekend is, met zooveel lof en zelftevredenheid over den tegenwoordigen stand van zaken in Nederland uitlaat?[1]’ In verband met dit een en ander begon men de vrees te koesteren, dat welligt uitwissching van het jaar 1848 uit onze geschiedenis werd beoogd, - dat de terugkeer werd voorbereid van de gelukkige dagen, toen de belastingen productief werden gemaakt en de dagbladpers werd vervolgd en het bestaan eener openbare meening in 's lands hoogste vergaderzaal door de Regering ontkend. De plotselinge sluiting van het zittingjaar der Kamers, daags na de optreding van het nieuwe bewind, deed die vrees nog toene-

1 Een vliegend blaadje (bij C. Menzel Jr.), III, p. 6.

men. Men begon den toestand zóó gevaarvol te achten, dat men tot de oprigting van een nieuw dagblad overging, aan de verdediging der constitutionele beginselen, aan de handhaving onzer grondwettige regten en vrijheden toegewijd.

Die toestand van spanning en onzekerheid bleef vijf dagen lang voortduren. Eerst op den 26sten April scheen het ministerie tot bewustheid van zijn stelling te zijn gekomen en zich een gedragslijn voor de toekomst te hebben afgebakend. De sluiting van de zitting der Staten-Generaal - die blijkbaar geschied was om tijd te winnen, en om zich te kunnen beraden over de rol die men spelen wilde - werd op dien dag achtervolgd door de ontbinding der Tweede Kamer. Gelijktijdig, en onmiskenbaar met het oog op de aanstaande verkiezingen, ging men over tot openbaarmaking van de stukken, die door het vorig Gouvernement over de Roomsch-katholieke kerkregeling met den pauselijken Stoel waren gewisseld, - en tot uitvaardiging van een programma, waarin door het nieuw-opgetreden Bewind een geloofsbelijdenis voor het oog der natie werd afgelegd.

Het is noodig, dat we op deze eerste handelingen van het ministerie, dat was opgetreden om de eer der Nederlandsche natie te handhaven, van meer nabij het oog vestigen. Het is noodig, dat we leeren inzien, of van hetgeen opzich-zelf allezins geoorloofd en gepast is te noemen, in de gegeven omstandigheden een met de wetten der welvoegelijkheid overeenkomstig gebruik werd gemaakt. Het is noodig, dat we ons-zelven overtuigen, of voldaan werd aan hetgeen èn het afgetreden bestuur, èn, bovenal, de natie regt had te vorderen.

Het programma van 26 April verdient in de eerste plaats onze aandacht. Op-zich zelf ligt daarin voorzeker niets afkeurenswaardigs. Gelijk het ministerie op *zijn* standpunt met regt overging tot ontbinding der Tweede Kamer, die aan het gevallen Bewind nog-pas zulk een sterksprekend bewijs van vertrouwen had gegeven, zoo handelde het ook verstandig, ja pligtmatig, door de kiezers met de beginselen bekend te maken, volgens welke van nú af geregeerd zou worden. Het handelde in het belang van de rust des lands, door openlijk de verklaring af te leggen: ‘Er is niemand onzer, die er aan denkt om in de Grondwet eenige wijziging voor te dragen; en het zal ons streven zijn om

hare eerlijke uitvoering te verzekeren[1].' Het handelde in zijn eigen belang, door aan de bekommerde Protestanten 'billijke bevrediging' en een uitlegging van het zesde hoofdstuk der grondwet in hun zin en geest toe te zeggen. We willen niet vragen, inhoever men aan die beloften is trouw gebleven. We willen niet vragen, inhoever dat programma meer 'een electorale krijgsmachine[2]' dan een openlegging van beginselen verdiende te heeten. We willen daden en toezeggingen niet aan elkaêr toetsen. Maar *dit* vragen we toch, of het met de wetten der betamelijkheid overeenkomt, dat een nieuw-optredend bewind zijn kracht zoekt in 'een kritische lijst van fouten' die het in de wetten van zijn voorgangers meent te vinden? We weten het wel, die 'kritische lijst' heeft in het belang der opstellers doeltreffend gewerkt. Maar we meenen, dat een Regering haar doeleinden niet met *ieder* middel mag nastreven. We meenen, dat het de taak eener Regering is, om wijzigingen voor te dragen in wetten die ze verkeerd acht; - maar niet om door aanmerkingen, die beter in een kritisch tijdschrift dan in een staatkundig programma voegden, den eerbied voor bestaande wetten te verzwakken. - *Dit* vragen we toch, of het met de wetten der betamelijkheid overeenkomt, dat een nieuw-optredend bewind zijn kracht zoekt in verdachtmaking zijner voorgangers van majesteitschennis? We weten wel, dat die beweerde schenning van de regten der kroon door een hartstogtelijke menigte gretig geloofd is. We weten wel, dat men zich-zelf door dat stelsel van zijdelingsche verdachtmaking in een oogenblik van spanning een tal van bondgenooten heeft bezorgd. Maar toch meenen we, dat het beneden de waardigheid eener Regering is, onbewezen beschuldigingen uit te brengen, waartegen den beschuldigden geen zelfverdediging mogelijk is, dan ten koste van het constitutioneel beginsel. Tòch meenen we dat het beneden de waardigheid eener Regering is, juist op dit punt tegen haar voorgangers de achterdocht eener natie op te wekken, die zoo ligt geneigd is om in de *raadslieden* niets anders dan bloote *dienaren* der Kroon te zien. - *Dit* vragen we eindelijk, of het met de wetten der betamelijkheid overeenkomt, dat een nieuw-optredend bewind zijn kracht zoekt in

1 Ministerieel Programma (Handd., dl. I, p. 306).
2 De heer Groen (Bijblad 1853-54, p. 160).

vernedering van den persoon des Konings tot het hoofd eener staatkundige partij? We meenden altijd, dat de worsteling der partijen kon en moest plaats hebben, zonder dat de Koning er persoonlijk in gemengd werd. We meenden altijd, dat het een zonderling waken voor de eer des Konings is, zijne goedkeuring uit te lokken of af te vergen van een programma, dat niets anders behelst dan uitvallen tegen de mannen, die meer dan drie jaren lang onder en met den Koning het roer van staat in handen hadden. We meenden altijd, dat het een zonderling waken voor de eer des Konings is, den ontslagen minister en het Hoofd van den staat als de hoofden van twee partijen op gelijke lijn te stellen, die bij een naderende verkiezing om de zegepraal zullen worstelen.

En zie! onder dat programma van het nieuwe ministerie vond men de handteekening ook van drie leden van het vorig Kabinet. Als een bewijs, hoe weinig er reeds van den eersten oogenblik af aan beperking van de kerkelijke vrijheid der Roomsch-katholieken, en dus aan wegneming der Protestantsche grieven, gedacht werd, diene de zinsnede uit het koninklijk besluit van 23 April, waarbij ze in hun betrekkingen werden bevestigd, en dat gelijktijdig werd publiekgemaakt. Eenstemmig hadden de leden van het afgetreden ministerie hun ontslag gevraagd, omdat ze meenden dat naar het oordeel des Konings aan de kerkelijke vrijheid der Roomsch-katholieken haar onbelemmerde loop niet moest worden gelaten; - nú werd aan drie hunner hun verzoek geweigerd, omdat ‘de voor hen bestaan hebbende aanleiding tot voormeld verzoek is opgeheven[1].’ En inzoover dat werkelijk het geval was, zou men het kunnen billijken, dat zij zich die weigering lieten welgevallen; - dat ze in het belang van vaderland en Koning, althans wanneer geen verloochening van overtuiging en beginselen van hen werd gevorderd, zich aan de leiding van 's Lands zaken in dien moeijelijken oogenblik niet onttrokken. Maar zonder voorbeeld of wedergade was het, dat ze hun handteekening plaatsten onder een staatsstuk, dat de meest-stellige en scherpste veroordeeling behelsde van de gedragslijn, door hun vroegere ambtgenooten in vereeniging met hen-zelven gevolgd. Zonder voorbeeld of wedergade was het, dat ze die vroegere

1 Handd., dl. I. p. 306.

ambtgenooten ten eenenmale verloochenden, om zich in een ‘tegenovergestelde rigting’ te werpen. We weten het wel, ‘de Regering acht hen te dien aanzien alleen verantwoordelijk aan den Koning en hun geweten[1]’; - daartoe schijnt zich, onder de tegenovergestelde rigting, de verantwoordelijkheid der ministers te bepalen. We weten ook wel, hoe ter hunner verontschuldiging wordt aangevoerd, dat ze in het ministerie Thorbecke niets anders waren dan specialiteiten; - dat ze voor de *politieke* rigting van dat ministerie niet in het minst verantwoordelijk kunnen gesteld worden. Maar wat bewijst het? Gesteld, het ware zoo; - gesteld, de heeren Pahud, Enslie en Forstner van Dambenoy hadden van regeringsbeginselen zóó weinig begrip, dat ze tusschen de meest-tegenovergestelde rigtingen geen verschil zagen, of liever dat ze heden uit ‘overtuiging’ konden veroordeelen, wat ze gisteren uit ‘overtuiging’ hadden goed-genoemd, ja gedeeltelijk zelf gedaan; - zou het iets anders bewijzen dan dat zulke mannen, hoe eerlijk en gemoedelijk ook, niet geschikt waren om de Regering van hun vaderland te helpen leiden, daar ze uit ‘overtuiging’ zich tot bruikbare werktuigen zouden leenen aan iedere bovendrijvende partij?

Inmiddels begonnen de zaken voor het nieuw-opgetreden Bewind goed te staan. Bij de natie werd door de bevestiging der drie ministers in hun betrekkingen het vermoeden opgewekt, dat er in den vorigen Raad van ministers een minderheid was geweest, die omtrent het kerkelijke vraagstuk met de meerderheid niet eenstemmig dacht, maar, nu deze laatste eenmaal haar meeningen had weten door te drijven, zich in de ure des gevaars aan de verantwoordelijkheid niet had willen onttrekken; - en dat die minderheid zich nú, na rijp beraad en op aandrang van Hoogerhand, had aangesloten aan de mannen die het land in Protestantschen zin besturen zouden. Daarbij, een programma in hetwelk niet onduidelijk werd te kennen gegeven, dat men niet vergeten zou ‘de Protestantsche eigenaardigheid der Natie[2];’ - ja, waarvan zelfs het orgaan der anti-revolutionairen verklaarde: ‘de hoofdtrekken komen overeen met hetgeen, sedert drie jaren, door de *anti-revolutionaire* tegenover de *Thorbeckiaansche* partij begeerd en betoogd werd[3].’

1 De minister van Justitie (Handd., dl. II, bl. p. 451).

2 De Ned., n°. 874.

3 De Ned., N°. 889.

Het een en ander maakte op de gemoederen van bekommerde Protestanten reeds een ongemeen-gunstigen indruk.

Maar 't was vooral de openbaarmaking der briefwisseling, over de Roomsch-katholieke kerkregeling met den pauselijken Stoel gevoerd, waardoor het ministerie de Protestanten voor zich wist te winnen en zijn voorgangers in een zeer ongunstig daglicht te stellen. We hebben hierboven reeds gezien, hoe het tot dien maatregel gelijktijdig met de uitvaardiging van zijn programma overging. Het tijdstip was dus buiten eenigen twijfel goed-gekozen. En ook de daad zelve was volkomen-onberispelijk. Die openbaarmaking werd door de natie begeerd; - ze meende regt te hebben om in staat te worden gesteld tot het vormen van een eigen oordeel over de gedragslijn, door haar Regering tegenover het Roomsch-katholieke kerkgenootschap gevolgd. Inzóóver deed het nieuwe Bewind niets anders dan voldoen aan dat billijk verlangen. We mogen daarbij niet vergeten, hoe de heer van Hall reeds tijdens de eerste interpellatie zijn wensch had te kennen gegeven, dat geschieden mogt wat nú door hemzelven volbragt werd, en waartoe zijn voorganger toen uit diplomatische kieschheid geen vrijheid meende te hebben. Maar nú was dan ook volledige openbaarmaking pligt. Nú mogt de nadering der verkiezingen op den aard en omvang dier openbaarmaking geen invloed uitoefenen. Nú moesten de handelingen van het afgetreden bestuur in heel hun omvang worden blootgelegd. En de vraag doet zich op: inhoever heeft een ministerie, dat zich ‘de zuiverheid’ zijner bedoelingen ‘bewust’ was[1], aan deze zijn verpligting, aan den pligt der loijauteit, voldaan?

Dat het ministerie Thorbecke bij de openbaarmaking van die stukken door zijn opvolgers is gespaard, zal wel niemand beweren. Zelfs een confidentieel schrijven van den heer van Zuijlen aan onzen gezant te Rome werd niet - een schrijven, ja aan de Tweede Kamer meêgedeeld, maar kennelijk niet geschikt, en waarlijk ook niet bestemd, om te midden der heerschende spanning te worden publiek-gemaakt; - een schrijven dat, op-zichzelf volkomen onberispelijk, te midden van het woeden der hartstogten de verbittering tegen den persoon des ministers nog moest doen toenemen. We willen echter aannemen, dat men de openbaarmaking ook

1 Ministerieel programma (Handd., dl. I, p. 306).

van dien confidentieelen brief in het belang der zaak noodig en pligtmatig heeft geacht; - dat men van den goeden stelregel is uitgegaan: geen sparen van personen komt te pas, waar 't het belang en de waardigheid van den Staat geldt. Maar waarom heeft men dan toch van de voordragt, den 6^{den} April door de ministers aan den Koning gedaan om de adressen ter zijde te leggen, alleen *de conclusie* meêgedeeld? Was het niet, in het belang eener juiste waardeering van die voordragt, wenschelijk en noodig geweest, dat ook *de gronden* waarop die conclusie rustte, waren publiek-gemaakt? Was dáár in de Staatscourant geen plaats meer voor? En waarom werden achtergehouden de kabinetsbrieven van 22 November 1850 en 16 October 1852, waaruit blijken kon dat heel de onderhandeling met toestemming des Konings was gevoerd en ten einde gebragt? Wist men dan niet, welke lasterlijke geruchten juist omtrent *dit* punt waren in omloop gebragt? En waarom liet men achterwege twee brieven van onzen gezant, de antwoorden van onzen minister van Buitenlandsche Zaken, en het advies, door het ministerie van Roomsch-katholieke eeredienst omtrent één dier beide brieven gegeven? Was het voor de natie soms van geen belang, zich te kunnen overtuigen, dat door het afgetreden bestuur niets was verzuimd om den kwetsenden vorm der kerkregeling voor te komen? En we behoeven niet eens zooveel vragen te doen. Ze laten zich allen zamentrekken in één enkele stelling: er zijn stukken achtergehouden, op wier openbaarmaking èn de natie èn het afgetreden bestuur regt had; - de natie, inzoover die stukken dienen konden om de toedragt der zaak volledíger te doen kennen, - het afgetreden bestuur, inzoover ze noodig waren om zijn handelingen juister en regtvaardiger te leeren beoordeelen. Dat feit is niet te ontkennen. En ook-dàt is niet te ontkennen, dat juist-die stukken zijn achtergehouden, waarop later de afgetreden ministers zich ter zelfverdediging hebben beroepen; - juist-die stukken, wier onmiddellijke openbaarmaking aan vele lasterlijke geruchten een einde gemaakt en aan onberispelijke mannen veel onverdiende smaad bespaard zou hebben. Zoo iets kan niet zonder doel zijn geschied. De mannen, die zelfs confidentieele brieven publiek-maakten, moeten hun redenen gehad hebben om - niet b.v. het briefje van v. Sonsbeeck, maar - juist al *die* stukken zorgvuldig verborgen te houden; - terwijl toch ook-*die* stuk-

ken met het kerkelijke vraagstuk in zeer naauw verband stonden. En geen andere reden is denkbaar dan de nadering der verkiezingen. Men wilde de verbittering, die bij een deel der natie tegen het ministerie Thorbecke was opgewekt, des noods wel versterken, maar vooral niet helpen wegnemen. En men wilde het gerucht niet logenstraffen, dat de herstelling der Roomsch-katholieke hierarchie *tegen 's Konings wil* zou geschied zijn; - de adressanten moesten niet-terstond leeren inzien, dat aan wering der bisschoppen niet gedacht kon worden, en dat dus het eigenlijk doel hunner adressen niet zou worden bereikt. Zóó alleen laat de zaak zich verklaren. En als zoodanig heeft de uitgave dier bloemlezing dan ook beantwoord aan de verwachting der uitgevers. Maar ze is geschied ten koste der loijauteit. Ze is gepaard gegaan met vertreding van de eeuwige wet der regtvaardigheid. In de geschiedenis van Nederland moet nú het ongehoorde feit worden opgeteekend, dat Nederlandsche ministers hun voorgangers onder de verdenking van pligtverzuim en kwade trouw noodeloos hebben gelaten, ja met opzet gebragt, - dat ze aan de natie stukken hebben onthouden, ja van hun bestaan niet gerept, zonder wier kennisneming geen juist en billijk oordeel over de handelingen dier mannen mogelijk was, - alleen om aan zich-zelf een tijdelijke, maar onregtmatige zegepraal op hun tegenstanders te verzekeren.

Inmiddels werd, gelijk we reeds zeiden, het beoogde doel bereikt. Na die gedeeltelijke openbaarmaking der briefwisseling met Rome steeg de verbittering der Protestanten tegen het afgetreden ministerie ten top. Er ging een kreet in den lande op, dat men aan Rome verraden was; - dat de ministers, zich over hun verraad schamende, sommige stukken voor de volksvertegenwoordiging hadden verborgen gehouden; - dat ze tot den laatsten oogenblik toe het Protestantisme in het aangezigt hadden geslagen.

'Men was aan Rome verraden.' Dat werd, meende men, zonneklaar bewezen, door een briefje, hetwelk van Sonsbeeck indertijd aan onzen gezant had geschreven. In dat briefje meende men een zijdelingsche aanmaning aan den pauselijken Stoel te zien, om toch 'zonder uitstel' tot de kerkregeling der Roomsch-katholieken over te gaan. Men meende daarin het bewijs te zien, 'dat de maatregel waartegen Rome, naar het scheen, bezwaar had, genomen was *op aandrang van het vorige*

Gouvernement[1].' Men merkte niet, dat die woordjes 'zonder uitstel' - gelijk trouwens heel het schrijven - op niets anders betrekking hadden, dan op de wenschelijkheid eener spoedige ontvangst van een mededeeling, die in 's Hage werd te gemoet gezien; - van de mededeeling namelijk, of men te Rome met de afschaffing van het concordaat genoegen nam. Men merkte niet, hoe de minister niets anders schreef, dan dat het tijdstip gunstig was 'om een besluit te nemen, niet tot dadelijke invoering eener nieuwe orde, maar of men het Episcopaat wil(de) zonder concordaat[2].' Men vergat, dat de minister tot zulk een schrijven volkomen-geregtigd was, nu eenmaal door Rome het initiatief was genomen. Men was verontwaardigd over de stelling dat de bisschoppelijke kerkregeling der Roomsch-katholieken volgens de meening der Regering in 'het wezenlijk belang van den Staat' zou zijn; - een stelling die toch, wanneer ze *algemeener* werd gemaakt, - wanneer met behoud van hetzelfde gronddenkbeeld werd gezegd dat vrijlating van kerkregeling naar den zin der onderscheidene kerkgenootschappen in 'het wezenlijk belang van den Staat' is, niemand aanstoot zou geven. De hartstogt was zóó hoog geklommen, dat zelfs een goede en gepaste raad met den naam van landverraad werd bestempeld. Van Sonsbeek had namelijk, met het oog op de aanstaande herstelling der hierarchie, onzen gezant reeds een wenk gegeven: 'hoe eenvoudiger en binnen hoe naauwer grenzen beperkt de wijze van itvoering' (van het episkopaat) 'is, hoe meer het doel zonder zwarigheden bereikt zal worden[3].' Men zag daarin een verraderlijke aanwijzing van den weg, die moest worden ingeslagen om de bisschoppen heimelijk in Nederland binnen te brengen; - men vergat, dat de wenk gerigt was tot menschen die van *een wettig regt* gebruik wilden maken, en als zoodanig een zeer gepaste aanmaning behelsde om, in het belang eener rustige uitoefening van dat wettig regt en dus ook van de rust des lands, met de meestmogelijke omzigtigheid en gematigdheid te werk te gaan.

'De ministers hadden, uit schaamte over hun verraderlijke handelwijze, sommige stukken voor de volksvertegenwoordiging verborgen gehouden.' Dat bleek, meende men,

1 De Ned., n°. 876.
2 De heer Thorbecke (Handd, dl. II, p. 487).
3 De heer van Sonsbceck (idem, dl. I, p. 159).

uit de openbaarmaking der stukken zonneklaar. Las men niet boven een vijftal die veelbeteekenende woorden: aan de Staten Generaal NIET medegedeeld? Las men die niet, ook boven het opspraakwekkend briefje van van Sonsbeek? Men verloor geheel uit het oog, dat de afgevaardigde uit Utrecht indertijd niets anders gevraagd had, dan overlegging der nota's of stukken die over de intrekking van het concordaat met Rome gewisseld waren; - en dat het 'billet[1]' van den minister aan onzen gezant het karakter van zulk een nota in geenen deele bezat. Even zoo werd voorbijgezien, dat later een afgevaardigde uit de hoofdstad[2] inzage alleen van *die* stukken had gevraagd, 'die betrekking hebben tot de vertoogen, waarop bij deze motie' (de bekende motie van orde) 'gedoeld wordt,' en dat ook-toèn aan dat verzoek in den ruimsten zin was voldaan; - dat niets anders was achtergehouden, dan wat niet gevraagd was.

'De ministers hadden tot den laatsten oogenblik toe het Protestantisme in het aangezigt geslagen.' Vooral de minister van Buitenl. Zaken had dat gedaan. Hij had het gewaagd, in een confidentieel schrijven den Protestantschen godsdienstijver als een uitvloeisel van 'prikkelbare gevoeligheid' voor te stellen, en Utrecht te brandmerken als 'een stad, bekend door de onverdraagzaamheid van haar inwoners.' Hij had het durven betreuren, dat de kerkregeling der Roomsch-katholieken niet 'geregeld en rustig' was tot stand gekomen. Men achtte het ondenkbaar, dat een Nederlandsch minister het regt der Roomsch-katholieken op een bisschoppelijk kerkbestuur zou kunnen erkennen en een rustige uitoefening van dat regt wenschelijk achten, zonder zijn heiligste verpligtingen met voeten te treden. Men achtte het ondenkbaar, dat een Nederlandsch minister in een vertrouwelijk schrijven den aard en oorsprong der beweging in onverbloemde taal zou kunnen blootleggen, zonder het Protestantisme te verloochenen. Men achtte het ondenkbaar, dat een Nederlandsch minister een stad, die meer dan eenige andere zich van allen vooruitgang op staatkundig en op kerkelijk gebied afkeerig betoont, met haar waren naam zou kunnen bestempelen, zonder verraad te plegen jegens zijn vaderland.

1 De Ned., n° 876.

2 De heer Godefroi (Handel., dl. I, p. 297).

In zúlk een stemming verkeerde het groote meerendeel der Protestanten bij het naderen der verkiezingen. De leden van het afgetreden ministerie en al hun vrienden en aanhangers werden deels als bondgenooten, deels als werktuigen van Rome beschouwd, die in het belang van het Protestantisme uit de Kamer moesten geweerd worden. De liberalen verlieten voor een deel hunne vanen, en verbroederden zich met de mannen der reactie. De vrijzinnigen op kerkelijk terrein achtten 'zamenwerking[1]' met hun bitterste vijanden mogelijk en wenschelijk; - men zag ze ijveren voor de verkiezing van anti-revolutionairen. Vergeefs poogden de bladen en geschriften der constitutionele partij hen tot juister inzigten te brengen. Vergeefs voorspelden ze hun wat men van de mannen, die zich van het bewind hadden meester gemaakt, had te wachten, en wezen ze hen in verband daarmeê op het feit dat de wetten van het ministerie Thorbecke, die nú door de nieuwe ministers strijdig met den geest der grondwet werden genoemd, met medehulp en ondersteuning van die mannen-zelve waren tot stand gebragt. Vergeefs toonden ze hun aan, dat de Roomschkatholieke kerkregeling zelve volgens de grondwet niet had *kunnen* gekeerd worden; - dat echter het gevallen ministerie niets onbeproefd had gelaten om het kiezen van een kwetsenden *vorm* te voorkomen, en over de verijdeling van die pogingen zijn billijk misnoegen door terugroeping van onzen gezant had kenbaar gemaakt. Vergeefs waarschuwden ze hen, dat ze misleid werden; - dat anderen het deel van den leeuw zouden nemen; - dat het einde van alles zou zijn: magtsversterking der antirevolutionaire partij en - erkenning der bisschoppen. Men wilde niet hooren. In zijn godsdienstig gevoel gekwetst, liet men alleen door zijn godsdienstig gevoel zich leiden. Aan reactionairen en antirevolutionairen wilde men zich gaarne op genade of ongenade overgeven, zoo maar de constitutionelen - die men als de vrienden-bijuitnemendheid der Roomsch-katholieke Kerk beschouwde - werden geweerd. Om de staatkundige begrippen van de personen die op den voorgrond werden gebragt, bekommerde men zich weinig of niet, zoo men maar kans zag, er bekende voorstanders van het ministerie Thorbecke door te verdringen. Men verkeerde in den waan, dat ieder voorstander

1 'De Morgenster' bekent het (n° 87).

van Thorbecke een *vriend* en ieder tegenstander van Thorbecke een *vijand* van Rome was. Zóó kwamen de antipapisten - want het zijn *zij*, die we in het bovenstaande op het oog hadden - zóó kwamen de antipapisten er toe om aan de reactionairen en antirevolutionairen, beiden op-zichzelf kleine en weinig-vermogende partijen, in goed vertrouwen hun ondersteuning te schenken.

Geen middel werd nu onbeproefd gelaten om aan dit drievoudig verbond de zegepraal te verzekeren. In het brandpunt der beweging werd onder de zinspreuk *Koning en Vaderland* een antirevolutionair-conservatief-antipapistische vereeniging opgerigt, die alom in den lande haar vertakkingen of hulp-vereenigingen zocht te vestigen, 'om de verkiezingen in Protestantschen zin te leiden[1].' Hoewel in het wezen der zaak uit naauw een tiental personen bestaande, wist ze door het uitvaardigen van manifesten zich een groot aanzien te geven. In die manifesten riep ze 'het Nederlandsche volk' op ten strijde tegen de Roomsch-katholieken, 'de vijanden van het geloof onzer vaderen, die de hartelijkste vrienden van Oranje en van Nederland niet zijn.' Een '*ware* vertegenwoordiging,' een Tweede Kamer 'waardoor *het goede, dat in het volk leeft*, inderdaad vertegenwoordigd' werd, kon alleen uit háár kandidaten worden gevormd; - trouwens, alleen háár kandidaten zouden 'in Oranje hunnen steun vinden' en verdienden den naam van 'Nederlanders.' Zonder omwegen kwam ze er voor uit, dat deze verkiezing een *godsdienstig* karakter moest hebben; - geen ander moest worden gekozen dan die als *volks*vertegenwoordiger 'het Protestantisme' - natuurlijk *tegenover* de Roomsch-katholieke Kerk - 'ernstig wil voorstaan.' - Het orgaan der antirevolutionairen (dat nu de ondersteuning ook van vele 'revolutionairen' begon te genieten) herinnerde zijn lezers dag aan dag de vermetelheid waarmeê, in de Tweede Kamer, de Grondwettige Souvereiniteit van het Huis van Oranje ontkend en bespot werd[2]. Het bewees hun zonneklaar, dat het ministerie Thorbecke zich schuldig had gemaakt aan 'terzijdestelling van den grondwettigen invloed der Kroon[3].' Het legde hun, met het

1 Zie heel het manifest in de 'Maand. kronijk,' I, p. 637-39.

2 Ned., n°. 884.

3 Ned., n^{o}, 872.

oog op de naderende verkiezingen, de vraag voor: ‘Is tegenover *anti-nationale* theoriën, ook in 1853 het *Oranje boven!* aan de orde van den dag?[1]’ Maar vooral de predikanten spreidden een ongeloofelijken ijver ten toon. De ‘herderlijke brief,’ dien de synodale commissie der Hervormde Kerk aan de onderscheidene gemeenten had rondgezonden om ‘den godsdienstigen en kerkelijken ijver, zooveel noodig, te bekrachtigen, te bezadigen en te heiligen,’ om den storm der hartstogten te bezweren, om de erkentenis op te wekken of te verlevendigen: ‘de inwendige regeling van andere kerken behoort voor het minst van onze zijde niet betwist noch belemmerd te worden,’ werd halfgelezen ter zijde gelegd, en aan de gemeenteleden niet meêgedeeld. Daarentegen was men ijverig werkzaam om de lezing der constitutionele dagbladen, die - naar het heette - allen aan Rome verkocht waren, tegen te gaan; - en ijverig werkzaam om de verkiezingen, zoo veel men kon, te leiden. Van een hoogst-belangrijken invloed maakte men een zeer ongepast misbruik. Dat ook de geestelijke zich met staatszaken inlaat, kan hem door niemand euvel worden afgenomen; - ook hij is burger van den staat, en als zoodanig verpligt om voor de belangen van dien staat te helpen waken. Maar twee dingen moeten hem hoogst-omzigtig maken. Hij mag nooit vergeten, dat zijn stelling hem een eigenaardigen invloed verzekert, waarvan hij niet in heel haar omvang gebruik kan maken, of de werking van het wereldlijk gezag wordt *feitelijk* verlamd en de suprematie van de Kerk over den Staat is gevestigd. En bovenal mag hij nooit vergeten, dat het zijn roeping als geestelijke is, de menschen tot God te brengen, en dat hij zich onvermijdelijk den toegang tot het hart van een deel zijner gemeenteleden afsluit, wanneer hij bij den strijd der partijen op staatkundig gebied zich te veel op den voorgrond stelt. Beide die dingen evenwel werden nu door de meeste predikanten ten eenenmale uit het oog verloren. Was het ook onbewijsbaar, het zou niettemin als *een overbekende zaak* en als *onloochenbaar feit* door den tijdgenoot aan de nakomelingschap mogen overgebragt worden, dat invloed van kerkelijke personen de verkiezingen van Mei 1853 heeft pogen te beheerschen. Maar de juistheid der bewering kan door

1 Ned., n°. 873.

twee, bij uitnemendheid treffende voorbeelden worden gestaafd. Groningsche predikanten hebben het zelf aan het licht gebragt[1], dat een week vóór de verkiezing de predikanten uit heel die provincie zijn bijeengekomen, en dat men toen over de personen, die op den voorgrond dienden gebragt te worden, met elkander beraadslaagd heeft. En de Middelburgsche predikanten hebben zich niet ontzien om een manifest uit te vaardigen, met hun namen onderteekend, ten einde ‘in staatkundige twisten’ - het zijn hun eigen woorden[2] - ‘hunnen invloed, *als herders en leeraars*, in het belang van Koning en Vaderland aan te wenden.’ Die beide feiten spreken sterker dan alle redeneringen.

Ten overvloede had men ook nog onbekende, maar niet minder-ijverige bondgenooten, die uit bescheidenheid of om andere geldige redenen hun namen niet weten wilden. In Deventer was Thorbecke op den voorgrond gebragt; - en vóór de herstemming kwam er een gerucht in omloop, dat de intendant van 's Konings paleis uit Apeldoorn was gekomen om het hoofd van het plaatselijk bestuur te waarschuwen, dat het garnizoen zou worden weggenomen - wanneer die candidatuur mogt zegevieren. De Bredasche kiezers, die eveneens op Thorbecke het oog hadden gevestigd, werden door een gerucht van even-raadselachtigen oorsprong aan de mogelijkheid van verplaatsing der militaire Akademie indachtig gemaakt. Terwijl in 's Hage voor van Zuijlen gewerkt werd, zag men eensklaps in een blad dat geacht werd onder de leiding van een der bewindslieden te staan, een advertentie opgenomen, die op straffe van verlegging der residentie het stemmen voor van Zuijlen verbood. Weinige dagen nadat Thorbecke te Breda en te Maastricht was gekozen, vóór den aanvang der negentien herstemmingen, vond de Koning goed, te bedanken als beschermheer der maatschappijen van landbouw, in die beide steden gevestigd; - ook dáaraan knoopte het gerucht een eigenaardige beteekenis vast. En de organen der Regering bewaarden het diepste stilzwijgen; - zeker uit buitengewone kieschheid, omdat ze zelfs zijdelings geen invloed op de verkiezingen wilden uitoefenen. Het gevolg was, dat die ge-

1 Groningsche courant van 17 Mei 1853.

2 Zie ‘De Grondwet’ n°. 17, waar het manifest in zijn geheel wordt meégedeeld.

ruchten op vele kiezers een diepen indruk maakten. Want men zocht nú temeer hun oorsprong te 's Hage.

De uitslag der verkiezingen was, voor den oogenblik althans, zeer bevredigend; - de constitutionele partij leed een gevoelige nederlaag. Vele van haar bekwaamste en bezadigdste leden, van der Linden, Heemskerk, Metman, de Fremerij, van Nierop en anderen, werden niet herkozen. Thorbecke moest in alle overwegend-Protestantsche kiesdistricten het onderspit delven. Van Zuijlen werd uit de Kamer geweerd; - liever dan hem of Dullert, koos men een man, die welhaast bij het nieuwe Bewind op erkenning en bezoldiging der bisschoppen openlijk zou aandringen. Daarentegen won de anti-revolutionaire partij een tal van bondgenooten; - en de man der reactie bij uitnemendheid genoot de eer, gelijkelijk door de drie grootste steden van Nederland zich tot afgevaardigde te zien gekozen. De kiezers, gedachtig aan de bisschoppen, beijverden zich, mannen te kiezen, die het ministerie tegen Rome zouden helpen waken en, op hùn beurt gedachtig aan de adressen, de bisschoppen of minstens hun erkenning helpen keeren. Ze lieten niet na, aan het ministerie de middelen te verschaffen, om zijn stelsel van ‘billijke bevrediging’ volledig te ontwikkelen.

Reeds - of eerst? - daags na den afloop der verkiezingen werd de natie in de gelegenheid gesteld om uit een eerste proeve te leeren kennen, van wèlken aard dat nieuwe bevredigings-stelsel wezen zou. Men zal zich herinneren, dat de vorige minister van Buitenlandsche Zaken onzen gezant uit Rome had teruggeroepen, om van de hooge gevoeligheid der Nederlandsche regering over den onbetamelijken vorm der kerkregeling een sterk sprekend en openlijk blijk te geven. Algemeen had die maatregel op de Protestanten een gunstigen indruk gemaakt. Nú, daags *na* de verkiezingen, bleek het dat het Aprilministerie onmiddellijk op dien maatregel was teruggekomen. Nú, daags *na* de verkiezingen, bleek het, dat den gezant bevel was gegeven om in Rome te blijven; - dat er onderhandelingen met den pauselijken Stoel zouden worden (of waren) aangeknoopt; - dat ze zouden gevoerd worden *in Rome;* - en dat onze Regering er den eersten stap toe gedaan had. Nú, daags *na* de verkiezingen, bleek het, dat het nieuwe bevredigings-stelsel bevrediging, in de eerste plaats ook van Rome, ten doel

had, ten einde zoodoende bij wijze van minnelijke schikking tot het geven van een ‘billijke bevrediging’ aan de bekommerde Protestanten te worden in staat gesteld. Het was een eerste maar treffend blijk, hoevéél men bij den val van het ministerie Thorbecke voor de zaak van het Protestantisme had gewonnen. Het was een eerste maar treffend blijk, dat men in waarheid een ‘tegenovergestelde rigting’ was ingeslagen. Het was een passende voorbereiding van de dingen die komen zouden.

Te midden der heerschende spanning naderde de 14de Junij, de dag waarop de buitengewone zitting der Staten-Generaal zou worden geopend en het stelsel van ‘billijke bevrediging,’ naar men vertrouwde, in heel zijn omvang blootgelegd. Onbeschrijfelijk-groot was de belangstelling, waarmeê door heel het land de troonrede te gemoet werd gezien; - en niet het minst door de duizenden, die wegneming hunner grieven sedert bijna twee maanden vruchteloos te gemoet zagen. De bisschoppen waren gewijd, en hadden ongestraft hun eed tot verdelging der ketters gezworen; - de Nederlandsche gezant bleef maar-steeds in dat Rome, dat Nederlands eer vermetel had aangerand; - zou de beloofde ‘bevrediging’ dan nooit komen? Zou men werkelijk niets anders zijn geweest dan werktuig en slagtoffer eener politieke factie? Zou de tergende taal der vrijzinnige en ultramontaansche couranten: ‘de bisschoppen komen tòch’ door de uitkomst worden bevestigd? - Zoo begonnen ze, niet zonder reden, te mompelen.

De troonrede kwam. En wàt bragt ze?

Vele opmerkelijke stellingen. In die troonrede opperde het Aprilministerie de, voor bekommerde adressanten niet zeer bevredigende, meening dat ‘de wonde,’ door Rome aan het nationaal gevoel der Nederlanders geslagen, wel ‘onwillekeurig’ zou zijn toegebragt. In die troonrede maakte het aan de natie bekend, dat de toestand eigenlijk nog moest ‘*geboren worden*,’ waarin door den Staat aan alle kerkgenootschappen een gelijke bescherming kon worden verleend; - maar dat het dien wenschelijken toestand, welks bestaan men zich dus sints 1815 ten onregte scheen te hebben ingebeeld, door *zijn* waakzame zorg in het leven zou roepen. In die troonrede sprak het de, voor het koninklijk praerogatief weinig-vereerende, overtuiging uit, dat het zesde hoofdstuk der grondwet aan de Regering verpligtingen oplegt, ‘bij

welker volbrenging het gezag der wet niet kan worden gemist.' Maar bovenal sprak het in die troonrede van 'de hoog gestegene bekommering' die 'opgeheven,' en van 'de onmiskenbare spanning' die 'bedaard' moest worden ..... door wering of niet-erkenning der bisschoppen? Neen, door *een wet*. Het stelsel van 'billijke bevrediging' zou welhaast der natie in al zijn luister tegenblinken in '*eene billijke en onpartijdige wet*.'

De wensch van *de Fakkel* zou dus worden vervuld. *De Fakkel* had het reeds zeven weken vroeger doen opmerken: 'Weet gij, waaraan de meest dringende behoefte bestaat? Aan een wet die de betrekking van de kerkgenootschappen tot den Staat regelt[1]'; - nú zou aan die 'dringende behoefte' worden voldaan. Die dagen van 'onmiskenbare spanning,' waarin de twee groote afdeelingen der Christenkerk als vijandige legermagten tegen elkaêr overstonden, zouden worden gebezigd om een 'billijke en onpartijdige' wet tot stand te brengen, die 'het verzoeningsteeken tusschen de partijen[2]' zou worden, en de eendragt onder 'de zonen van hetzelfde vaderland' weêr herstellen. Bekommerde adressanten mogten zich nu gaan verblijden in het vooruitzigt, dat de lang-gewenschte 'bevrediging' met zorg werd voorbereid en welhaast zou komen; - constitutionelen en Roomsch-katholieken mogten zich nu gaan geruststellen, in de overtuiging dat het nieuwe bevredigings-stelsel van geen andere dan wettelijke middelen zich bedienen zou; - de steen der wijzen was gevonden, het staatsgezag zou 'billijke bevrediging' van overdreven, ongrondwettige eischen met 'eerbiediging van de regten der Roomsch-katholieken' weten te verbinden, zonder aan de eene of aan de andere zijde haar doel te missen.

We zullen op den aard en de doelmatigheid van het gekozen middel later, gelijk van zelf spreekt, het oog moeten vestigen. Maar reeds-aanstonds doet zich een vraag van beslissend gewigt op, een vraag die hier ter plaatse dient onderzocht en beantwoord te worden; - de vraag namelijk, inhoever de betrekking tusschen de kerkgenootschappen en den Staat door een afzonderlijke, exceptionele wet mag worden geregeld; - inhoever de grondwet gewild en be-

1 De Fakkel n°. 17.

2 Een prophetie van den heer Wintgens (Handd., dl. II, p. 174).

doeld heeft, dat die regeling niet zou uitmaken een onderdeel van de algemeene wet op het regt van vereeniging en vergadering, maar het onderwerp eener bijzondere wet; - en inhoever dus in het algemeen wetten, gelijk er nu tot opheffing der hoog-gestegen bekommering in de troonrede een werd toegezegd, grondwettig kunnen genoemd worden.

Wanneer we nu opmerken hoe de grondwet aan de kerkgenootschappen als vereenigingen tot Godsvereering een afzonderlijk hoofdstuk heeft toegewijd[1], dan zouden we bij een oppervlakkige beschouwing daaruit al-ligt de gevolgtrekking afleiden, dat ze dus ook kennelijk ten opzigte van de kerkgenootschappen een *meer-bijzondere* bescherming, een *meer-bijzonder* toezigt wil. En toch zou de gevolgtrekking onjuist zijn. Wáárom is bij gelegenheid van de grondwetsherziening in 1848 dat *afzonderlijk* hoofdstuk aan de kerkgenootschappen toegewijd? Om geene andere reden dan omdat het in de oude grondwet stond, terwijl artikel 10 er in 1848 voor het eerst in is opgenomen. En het is een bekend feit, dat men in 1848 zelfs de opvolging of rangorde der artikelen onveranderd heeft gelaten, voorzoover wijziging niet volstrekt-onvermijdelijk was. Men heeft in 1848 het afzonderlijke hoofdstuk, dat in de grondwet aanwezig was, behouden, niet om daardoor de kerkgenootschappen, voorzoover ze vereenigingen tot Godsvereering zijn, uit te sluiten van de algemeene wet op het regt van vereeniging en vergadering; - maar eenvoudig omdat men, zelfs in den vorm der herziene grondwet, zoo min mogelijk de wet der historische continuiteit wilde breken. Trouwens, had men met het behouden van dat afzonderlijk hoofdstuk een ander doel gehad; - had men daarmeê willen te kennen geven, dat de betrekking der kerkgenootschappen tot den Staat ook bij een afzonderlijke wet behoorde geregeld te worden, - vanwáár dan, dat in heel het hoofdstuk met geen enkel woord van zulk een bijzondere wet wordt gerept? Wanneer we bedenken, dat vóór 1848 alles willekeurig geregeld werd door Koninklijke besluiten; - dat het in 1848 mede een hoofddoel der grondwetsherziening is geweest, het gebied der Koninklijke besluiten binnen enger grenzen te beperken en de taak van den wetgever meer in bijzonderheden aan te wijzen; - dat men alle onderwerpen van

1 De heer Godefroi (Handd., dl. II, p. 279 en 280).

eenig aanbelang, waarvan men regeling *door de wet* verlangde, stelselmatig heeft aangewezen; - dan moet het onze billijke bevreemding wekken, dat men juist omtrent een onderwerp, zoo hoogst-belangrijk als de betrekking der kerkgenootschappen tot den Staat, òf opzettelijk, òf bij ongeluk een uitzondering zou hebben gemaakt. Het een zoowel als het ander is, in den volsten zin des woords, ondenkbaar. De eenig-mogelijke verklaring is deze: dat de grondwetgever de kiem eener wettelijke regeling ook van de kerkgenootschappelijke vrijheid heeft neêrgelegd in artikel 10.

Ook aan de geschiedenis der grondwetsherziening zou een treffend bewijs te ontleenen zijn, dat de grondwetgever iedere exceptionele regeling van de betrekking tusschen de kerkgenootschappen en den Staat heeft willen uitsluiten. In den loop der beraadslagingen over het zesde hoofdstuk werd door den heer Uijtwerf Sterling voorgesteld, om het tegenwoordige artikel 170 te vervangen door een nieuw artikel van den volgenden inhoud: ‘De betrekking tusschen den Staat en de verschillende kerkgenootschappen wordt bij eene afzonderlijke wet op eenparigen voet geregeld.’ Onderscheiden leden deelden dat gevoelen. En niettemin nam de Tweede Kamer, *maar met uitzondering juist van die leden*, het hoofdstuk, gelijk het door de Regering was voorgesteld, onveranderd aan. Heeft ze daardoor niet uitdrukkelijk iedere nadere, exceptionele regeling van het onderwerp uitgesloten?

Maar welligt wordt die bewijsgrond, aan de geschiedenis der wet ontleend, door sommigen niet-ontvankelijk verklaard, omdat men alleen moet ‘vragen wat er staat.’ Ik wil over het ongerijmde van die meening niet met hen twisten; - ik wil hun niet door voorbeelden bewijzen, dat het raadplegen van de geschiedenis eener wet dikwerf onmisbaar is, wil men de eigenaardige kracht en beteekenis der woorden leeren verstaan, en den wetgever niet het tegendeel in den mond leggen van hetgeen hij bedoeld heeft. Ik wijs hen op iets anders. ‘De artt. 167 en 170 treden op het gebied der gewone wet. Zoo nu evenwel de Grondwet dergelijke punten niet aan de wet heeft gelaten, maar zelve willen regelen, zij toont dan op geene bijzondere wetten ten aanzien der godsdienstoefening of der kerkgenootschappen, tot beveiliging van de openbare orde en rust, bedacht

te zijn[1].' Ik meen dat dit argument, meer nog dan een der beide voorgaanden, onwederlegbaar is. Ik meen, dat de ongrondwettigheid eener exceptionele regeling van het Staatstoezigt op de kerkgenootschappen er, bij uitnemendheid treffend, door bewezen wordt.

Maar het Aprilministerie bekommerde zich daarom niet. In zijn stelsel van 'billijke bevrediging,' kwam nu eenmaal zulk een wet te pas. Naauw waren dan ook veertien dagen na haar toezegging verloopen, of reeds werd ze bij de Tweede Kamer ingediend. Den 1sten Julij werd de natie in staat gesteld, die vrucht van 'rijp beraad en naauwkeurig onderzoek[2],' dat van staatkundige wijsheid en voorbeeldelooze onpartijdigheid, dat onwaardeerbaar middel om 'hoog gestegene bekommering op te heffen' en 'onmiskenbare spanning te bedaren' te leeren bewonderen.

Aan de toomelooze vrijheid der kerkgenootschappen zou nu een einde worden gemaakt. Hun werd nog wel 'volkomene vrijheid *gelaten*, zich met betrekking tot alles, wat hunne godsdienst en de uitoefening daarvan in hunnen eigenen boezem betreft, te organiseren' (art. 1); - maar door tweederlei bijvoeging werd die 'volkomene vrijheid' weêr volkomen vernietigd; - het kerkgenootschap zou verpligt zijn, 'onmiddelijk' van heel de organisatie den Koning 'volledig kennis te geven' en 's Konings 'goedkeuring te vragen op zoodanige bepalingen, waarvan de uitvoering niet zonder medewerking van het Staatsgezag kan plaats hebben.' Ze kregen 'volkomene vrijheid' - het is niet ten onregte opgemerkt - om te doen wat *wat een ander zou goedvinden*. Geen zetel of standplaats van een bedienaar der openbare godsdienst zou meer mogen opgerigt of gewijzigd worden, dan na voorafgaande goedkeuring van het Staatsgezag (art. 5). Geen gebouw tot uitoefening der openbare godsdienst zou men meer mogen stichten, wanneer de Regering het 'in het belang der openbare orde en rust' onraadzaam keurde (art. 8). Geen vreemdeling zou meer een predikbeurt mogen vervullen, zonder vergunning van het hoog Gezag (art. 3). Ja, geen kerkelijk ambtsgewaad zou langer op de openbare straat mogen gedragen worden (art. 7); - en in gemeenten, waar kerken van meer dan één kerkgenoot-

1 Da heer Thorbecke (Handd., II, p. 493).
2 Memorie van toelichting (idem, p. 4).

schap zijn,' zou geen klokgelui de geloovigen meer in het bedehuis mogen bijeenroepen, dan met 'toestemming van 's Konings Commissaris in de provincie' (art. 9).

't Is waar, in dien bitteren beker waren voor bekommerde adressanten eenige zoete troostdroppels gemengd. Vooreerst was het op-zichzelf reeds een groote voldoening, den gehaten vijand in kluisters te zien slaan; - geen enkel antipapist rekende die overwinning ten koste van zijn eigen vrijheid te duur gekocht. Maar bovendien, van Roomsche bisschoppen zou nu in het vervolg een eed van trouw aan den Koning en aan de staatswetten kunnen gevorderd worden (art. 2); - geen bisschops- of aartsbisschops-titel zou tegenover het wereldlijk gezag of tegenover andere kerkgenootschappen 'eenige aanspraak, rang of voorregt' geven (art 4); - geen predikant van Ossendrecht en geen bisschop van 's Hertogenbosch zou door het staatsgezag als eigenaar van zulk een plaats mogen beschouwd worden (art. 5); - en bovenal, de Koning zou 'in het belang der openbare orde en rust' terug kunnen komen op 'de al of niet geschiktheid dier zetels of standplaatsen' (van bedienaren der openbare godsdienst, of van vergaderingen, kerkgenootschappen vertegenwoordigende), 'welke zonder Onze goedkeuring na den 3^{den} November 1848 mogten zijn opgerigt, aangewezen of veranderd' (art. 6, tweede lid). Er werd dus blijkbaar bij de Regering aan 'billijke bevrediging' van regtmatige grieven gedacht.

Maar tegelijk werd op een voorbeeldige wijze voor 'eerbiediging van de regten der Roomsch-katholieken' gezorgd. Inweêrwil van de adressen zouden er bisschoppen mogen komen, en inweêrwil van de adressen werd er tot de oprigting van een aartsbisdom *van* Utrecht wettelijk vrijheid verleend. En overigens was ieder woord, dat aanstoot zou kunnen geven, zorgvuldig vermeden. Geen enkele zinspeling op den oorsprong der wet. Geen enkele maal, hetzij in de wet zelve hetzij in de memorie van toelichting, het woord 'bisschop' of 'aartsbisschop.' Nergens een spoor, hoe naauw-merkbaar ook, van goedkeuring der Aprilbeweging. De aanleiding, zelfs tot de keuze van het tijdstip in het tweede lid van artikel 6, werd ontveinsd; - het onderzoek naar de al- of niet-geschiktheid der zetels of standplaatsen van de bedienaren der godsdienst, die zonder 's Konings goedkeuring mogten zijn opgerigt, mogt 'niet hoo-

ger dan tot de afkondiging der gewijzigde Grondwet opklimmen,' niet omdat de herstelling der bisschoppelijke hierarchie *na* 3 November 1848 was geschied, maar eenvoudig '*opdat de staat van onzekerheid niet te ver worde uitgebreid*[1].' De toeleg was zóó verwonderlijk-kunstig dat niemand, die nooit van de Aprilbeweging had hooren spreken, aan de wet het karakter eener gelegenheidswet zou hebben toegekend. Dezulken zouden er niets anders in gezien hebben, dan wat het Aprilministerie van de Nederlandsche Roomsch-katholijken verlangde, - het noodzakelijk middel om tot afschaffing te geraken eener zekere wet van Franschen oorsprong, wier verbindende kracht vroeger uit het oog was verloren, en die met 'het beginsel van vrije godsdienst-belijdenis, door de Grondwet gevestigd[2],' niet te rijmen was.

Maar de Nederlandsche Roomsch-katholieken waren nu eenmaal met de Aprilbeweging van zeer nabij bekend, en daardoor miste de berekening van het ministerie ten eenenmale haar doel. De vijandige strekking der wet, bepaaldelijk en uitsluitend tegen hun kerkgenootschap, ontging hun niet. En bovendien, ze zagen zeer goed, dat heel de kerkelijke vrijheid hier op het spel was gezet; - die kerkelijke vrijheid waarvoor *zij*, minder geneigd dan het Hervormde kerkgenootschap om op het staatsgezag te leunen, zoo lang en zoo ijverig hadden gestreden. De natuurlijke gevolgen bleven niet uit. De gemoederen kwamen in beweging. De bekommering werd algemeen. Weldra stroomden uit alle oorden des lands adressen naar de Staten-Generaal, om op de verwerping van het aangeboden wetsontwerp aan te dringen. De 'onmiskenbare spanning' bleek niet 'bedaard' te zijn, maar alleen verplaatst. Het petitionnement werd, vergelijkenderwijs, onder de Roomsch-katholieken nu even algemeen, als het drie maanden vroeger onder de Protestanten was geweest. En nu moge het waar zijn, dat de geestelijkheid daarop, door woord en voorbeeld, invloed heeft uitgeoefend. Zelf zijn we overtuigd, dat die algemeene en onverdeelde ijver, dat helder en levendig bewustzijn van de regten der Kerk, voor een deel ook dááraan hun oorsprong zijn verschuldigd geweest. Maar tòch mogen we niet vergeten, dat een andere, veel-magtiger, drijfveêr heeft medegewerkt. Reeds drie maanden lang hadden de Roomsch-

1 Memorie van toelichting (idem, p. 9).
2 Idem (idem, p. 7).

katholieken aan smaad, hoon en verguizing van allerlei aard blootgestaan; - geen scheldnaam, die tot brandmerking van hun geloof en hun gpersonen ongeschikt was gekeurd; - en degenen, die dat deden, waren niet maar-enkelen, doch bijna heel de Protestantsche bevolking van Nederland. Nu is het wel waar, door de Roomsch-katholieken was het alles rustig en lijdzaam verdragen; - maar mogen we daarom aannemen, dat het geen diepe sporen had achtergelaten in menig gemoed? Immers neen. En nu kwam ook de Regering des lands zich in de beweging werpen; - nu kwam *zij* de maat volmeten door het aanbieden van een wetsontwerp, welks vijandige strekking tegen de Roomsch-katholieke Kerk ze vruchteloos poogde te verbloemen en juist-daardoor nog sterker deed uitkomen; - het is maar al te begrijpelijk, dat de lang-bedwongen verbittering nú losbarstte, - dat nu ieder vrijwillig en gaarne het zijne deed om althans de aanneming eener wet te helpen verhoeden, wier oorsprong en strekking beiden den Roomsch-katholiek met wrevel moesten vervullen. Maar al ware het ook anders, al *had* de geestelijkheid haar oppermagtigen invloed op de leeken noodig gehad om het petitionnement aan te wakkeren, nooit mag vergeten worden dat het hier een petitionnement van geheel-anderen aard gold dan in April. Toèn gold het een verzet tegen de kerkelijke vrijheid van *andersdenkenden*; - nú gold het de verdediging der *eigene* kerkelijke vrijheid tegen dreigende aanranding. Toèn was het doel, den steun der wereldlijke magt in te roepen tegen een handeling van een ander kerkgenootschap, die geheel binnen eigen kerkelijken kring bepaald bleef; - nú gold het de verdediging van zijn eigen kerkelijk bestaan tegen dat overmagtig en ongeoorloofd bondgenootschap. Nu de Staat ter wille van een ander kerkgenootschap de Kerk in haar geestelijke levensverrigtingen dreigde te beperken, en wat de Kerk in háár belang noodig mogt oordeelen binnen haar eigen kring, zoodat het oog of oor van andersdenkenden er niet door gekwetst werd, geheel of gedeeltelijk dreigde te beletten, nú mogt en moest de geestelijkheid zich aan de spits stellen om, zoo mogelijk, te voorkomen, dat op het eigenaardig levensgebied der Kerk zulk een verregaande en voor haar allerverderfelijkste inbreuk werd gemaakt. Overigens was het petitionnement-zelf een volkomen-onberispelijke, door de grondwet geoorloofde daad, gelijk het petitionnement der Protestanten in April dat op-

zich zelf, buiten verband met zijn aard en strekking beschouwd, voorzeker eveneens moet genoemd worden. En was dit laatste door de Roomsch-katholieke dagbladen, die nú het eenparig petitionnement der Roomsch-katholieken als een treffend blijk van geloofsijver en geloofsleven luide prezen, met den naam van 'straatrumoer' bestempeld, daarmeê was geen afkeuring van het petitionnement-zelf bedoeld, maar alleen van de wijze waarop het in vele plaatsen was aangewakkerd en tot stand gebragt. De Roomsch-katholieken mogten dat dan ook beweren, daar het petitionneren bij hen veel-stiller en rustiger is voortgegaan. Geen afkondigingen in de kerkgebouwen, geen vlugschriften of aanplakbilletten tot opwinding der menigte, geen openlijk vertoon tijdens het teekenen der adressen; - niets van dat alles. Maar gesteld ook, het ware anders geweest, - gesteld, ze hadden nú gedaan, wat ze drie maanden vroeger in anderen hadden veroordeeld, had het orgaan der antipapisten regt om daarover op hevigen toon uit te varen? Had het regt, om uit het petitionnement der Roomsch-katholieken de gevolgtrekking af te leiden: 'De Roomschen gedragen zich als vijanden van het vaderland en den Koning. Die hen voorthelpt en begunstigt ook nu nog, die maakt zich schuldig aan.... *verraad*[1]'? De Roomsch-katholieken deden immers niets anders, dan het voorbeeld navolgen, hun in April gegeven; - was het een niet evenzeer regt als het ander? Of moest, volgens het orgaan der antipapisten, zelfs het regt van petitie geacht worden, niet aan *Roomsch-katholieken* door de grondwet te zijn toegekend? Het schijnt wel. Dat blad vond zelfs vrijheid om tot verkleining der beteekenis van het petitionnement der Roomsch-katholieken middelen te bezigen, waarvan zich indertijd de dagbladen zijner tegenpartij tegenover het petitionnement der Protestanten bediend hadden, en wier gebruik het toen met alle regt streng veroordeeld had. De volstrekt-logenachtige bewering, dat er in April geld zou zijn uitgedeeld om onderteekenaars op de adressen te winnen - een bewering, uit onkunde of hartstogtelijkheid zelfs in de Tweede Kamer herhaald[2] - had indertijd de billijke verontwaardiging van het volksblad opgewekt. En zie! nu aarzelde het niet tot

1 De Fakkel (1853), n°. 30.
2 De heer Storm (Handd enz., dl. II, p. 334).

een volmaakt-gelijksoortig middel tegenover het petitionnement zijner tegenpartij de toevlugt te nemen en te zeggen: ‘om het spel te volmaken, kon ieder zijne handteekening op onderscheidene adressen te gelijk zetten, en werden de dooden en zij, die niet schrijven kunnen, zelfs niet vergeten[1].’ Maar door iederen onpartijdige zal die bewering als logenachtig worden gebrandmerkt. Het petitionnement der Roomsch-katholieken heeft zulk een reusachtigen omvang gekregen, niet door het aanwenden van zulke lage kunstgrepen, maar enkel en alleen doordien het aangeboden wetsontwerp een bekommering en spanning onder hen had veroorzaakt, die volstrekt-algemeen was.

Dat de werking door terugwerking van de zijde der Protestanten achtervolgd zou worden, was ligt te voorzien. Ze bleef ook niet lang uit. Met uitzondering van de weinigen die zich stilhielden of het petitionnement der Roomsch-katholieken ondersteunden, wendde men zich nu met zijn verzoekschriften tot de Tweede Kamer om aan te dringen op de aanneming, hetzij met of zonder wijzigingen, van het ontwerp dat zoo heftig bestreden werd, - om aan te dringen op de aanneming, inweêrwil het ook voor de Hervormde Kerk een valstrik kon worden. Waar de gemeenteledenzelf niet in de zaak werden gemengd, daar handelde althans de predikant of de kerkeraad in hun naam. Nergens bleef men achter, nadat Utrecht op nieuw een loffelijk voorbeeld van onverzwakten ijver had gegeven. Men begon meer en meer tot het inzigt te komen, dat de Aprilbeweging geen andere vruchten zou afwerpen dan het aanhangige wetsontwerp; - en niet ten onregte begreep men, dat het zaak was, het bereikbare niet prijs te geven uit verlangen naar het onbereikbare. Had men vroeger wering der bisschoppen verlangd en, in ieder geval, althans hun erkenning door 's lands hooge Regering een ondenkbare zaak geacht, niet ten onregte begreep men dat nu ook het mindere met rustige onderworpenheid behoorde te worden aangenomen, woû men niet *alles* verliezen wat met zooveel moeite gewonnen was. Vandáár dat de antipapisten en kerkelijk-liberalen in hun bladen het ontwerp, waarmeê eigenlijk niemand vrede had en dat om verschillende redenen door heel de verdere dagbladpers werd bestreden, met lofzangen begroet-

1 De Fakkel (1853) n°. 34.

ten. Uit vrees voor erger, ondersteunden ze een ministerie, dat zijn afkomst stelselmatig bleek te verloochenen, en namen ze den schijn aan alsof ze werkelijk overtuigd waren, dat men van dat ministerie voor de zaak van het Protestantisme nog iets goeds mogt verwachten.

Het was eene zelfverloochening, waartoe voorzeker groote zelfbeheersching werd gevorderd. Want nog-onlangs, nog daags vóór de aanbieding van het wetsontwerp dat althans in enkele trekken zijn oorsprong en strekking verried, was men op zulk een zware proef gesteld. Men had door zijn adressen het ministerie Thorbecke ten val gebragt, omdat men vreesde dat het de bisschoppen niet keeren en de eer van het vaderland tegen Rome's aanvallen niet verdedigen zou. Maar dat ministerie had ten minste onzen gezant nog uit Rome teruggeroepen. Reeds had men, om des vredes wille en altijd in de hoop op ‘billijke bevrediging,’ gezwegen toen de nieuw-opgetreden bewindslieden op die handeling van hun voorgangers waren teruggekomen, den gezant bevolen hadden om in Rome te blijven, en nieuwe onderhandelingen met den pauselijken Stoel hadden aangeknoopt. Maar nú had men die eerste daad door een tweede van veel-bedenkelijker aard zien achtervolgen. De Staatscourant van 30 Junij had namelijk het verrassend berigt gebragt, dat de minister van Roomsch-katholieke eeredienst ‘met eene bijzondere missie’ naar Rome vertrokken was. Bijna op denzelfden oogenblik waarop hier een wetsontwerp werd ingediend om het toezigt op de kerkgenootschappen eigenmagtig en zelfstandig van staatswege te regelen, had men een van 's Konings ministers zien henenzenden naar het hoofd van een der kerkgenootschappen welke aan die wet zouden moeten gehoorzamen, - zien henenzenden, in strijd met het Protestantsch-constitutioneel beginsel, als afgezant van den Staat aan de Kerk, - zien henenzenden, in strijd met veler billijke verwachting, als bemiddelaar van de beleedigde partij aan den beleediger. Voorwaar, het moet moeite gekost hebben, bij het hooren van dat feit den gloed der verontwaardiging te bedwingen, en geduldig den wreeden spot te verdragen der tegenpartij, die telkens-weêr vroeg of de zending van den heer Lightenvelt nu een deel was van de ‘billijke bevrediging,’ waarop men drie lange maanden had gehoopt. Het orgaan der antipapisten, anders zoo heftig van toon en zoo stout in zijn eischen, moet noode zich

de verklaring hebben laten afpersen: ‘Wij hebben het aanknoopen van nieuwe onderhandelingen door het ministerie van Hall..... als *onstaatkundig* afgekeurd. Hebben wij daardoor wantrouwen tegen dat ministerie willen verwekken? Dat was niet ons doel.[1]’ Het moet een pijnlijk iets zijn geweest, te zien en te weten dat men misleid werd, en tòch genoodzaakt te wezen om den schijn van het tegendeel aan te nemen. Maar het gevaar van het oogenblik drong tot zwijgen, en - men liet de zending van den heer Lightenvelt voor hetgeen ze was.

En de Roomsch-katholieken? Maakte die zending, die onder de Protestanten zooveel naauw-bedwongen verbittering wekte, op hèn welligt een gunstiger indruk?

Het tegendeel is waar. Wat ze op-zichzelf niet ongaarne gezien zouden hebben, - wat ze op-zichzelf als een blijk zouden beschouwd hebben dat er werkelijk nog altijd aan ‘eerbiediging’ van hun regten gedacht werd, dat diende nú alleen om hun wantrouwen tegen het ministerie nog hooger te doen stijgen en hun bekommering nog te doen toenemen. De keuze van het tijdstip en heel de toedragt der zaak maakte, dat ze in die zending niets anders konden zien dan een ‘mystificatie[2].’ Daags-na het vertrek van den eenigen man die in den ministerraad en bij de volksvertegenwoordiging de belangen van hun kerkgenootschap met kennis van zaken kon verdedigen, zagen ze een wetsontwerp indienen, dat kennelijk een vijandige strekking juist tegen hùn kerkgenootschap had en welks aanneming de zending naar Rome geheel doelloos moest maken. En te midden der heerschende spanning, gelijktijdig met de indiening van zúlk een wetsontwerp, zagen ze nu het departement van Roomsch-katholieke eeredienst opgedragen aan een Protestant, en wel aan den man die de voorname ontwerper der gehate gelegenheidswet was. Te verwonderen is het niet, dat ze door die beide dingen zich gegriefd voelden, dat ze er miskenning van hun regten in zagen. En bevreemden kan het niemand, dat over beide die punten weldra - den 27sten Julij - door een Roomsch-katholiek lid der Tweede Kamer[3] vragen gerigt werden aan het ministerie.

1 De Fakkel, n°. 31.
2 De Tijd (Noord-Holl. Courant) van 1 Julij.
3 De heer Dommer van Poldersveldt.

Over de reden, waarom het ministerie van Roomsch-katholieke eeredienst tijdelijk aan een Protestant was opgedragen, verspreidde de interpellatie weinig licht. De volksvertegenwoordiging vernam uit den mond van den tijdelijken minister, dat *de Regering* daarvoor geen reden had; - dat dit een daad van *den Koning* was, en dat wel niemand het wagen zou, Hèm van deze handeling rekenschap af te eischen. Men had den moed niet, de juistheid van het vermoeden te erkennen, dat er werkelijk pogingen waren gedaan om ‘personen te vinden, genegen om de verantwoordelijkheid van de aanhangige wetsvoordragt op zich te nemen,’ maar dat men niet had gevonden ‘een enkel Katholijk in Nederland, die genegen was om de bedoelde voordragt, zoo als zij daar ligt, te verdedigen[1].’ Men verzweeg wat tot zelfregtvaardiging kon dienen, waarschijnlijk omdat men in den dwazen waan verkeerde, zoodoende te kunnen verbergen wat voor ieder middagklaar was: de volstrekte algemeenheid der spanning onder de Roomsch-katholieken, de volstrekte algemeenheid van hun verbittering tegen het aangeboden wetsontwerp.

Over Lightenvelts zending naar Rome verspreidde de interpellatie een zeer verrassend licht. Maar omtrent dit punt zijn later nog zulke hoogst-merkwaardige dingen bekend geworden; - en die zending beslaat in het stelsel van ‘billijke bevrediging, met eerbiediging van de regten der Roomsch-katholieken,’ zulk een hoogst-belangrijke plaats, - haar geschiedenis levert zulk een treffende bijdrage tot kenmerking van de mannen, die tot handhaving der Protestantsche belangen waren opgetreden, - dat we het een aan het ander behooren vast te knoopen en zóó tot een aaneengeschakeld geheel te verbinden. We doen zulks reeds hier ter plaatse, omdat een juiste waardeering van hetgeen de interpellatie omtrent deze zaak aan het licht heeft gebragt, anders onmogelijk is. We wenschen twee punten te behandelen; - Lightenvelt's gevoelen over het aanhangige wetsontwerp, in verband vooral met zijne afwezigheid uit het vaderland; - en het doel zijner zending, voorzoover daaromtrent vroeger en later het een en ander is bekend geworden.

1 De heer Dommer (Handd. enz., dl. I, p. 461). De juistheid van dat vermoeden is later volkomen bewezen door de inlichtingen, die de heer Lightenvelt op 7 September in de Eerste Kamer heeft opgegeven.

Algemeen werd beweerd, dat de minister van Roomsch-katholieke eeredienst van den eersten oogenblik af een tegenstander van de wet was geweest, en dat zijn vertrek naar Rome daags-vóór hare indiening daarmeê in verband stond; - behelsde dat gerucht waarheid? Het is te begrijpen, dat de Roomsch-katholieken er prijs op stelden, dat te weten. Het is te begrijpen, dat ze weten wilden, of die minister verwijderd was, omdat zijn stilzwijgen tijdens de discussies over de wet haar welsprekendste bestrijding zou wezen. De vraag werd dan ook in den loop der interpellatie opgeworpen. En het antwoord? Geen der ministers, ook de heer Lightenvelt niet, had iets gedaan, 'in strijd met de welbegrepen beginselen van ministeriële homegeneïteit[1]'; - ziedaar de niet zeer 'welbegrepen' inlichting, waarmeê men zich voorloopig vergenoegen moest. Inmiddels kwam de wet in openbare beraadslaging, en de minister die gerekend moest worden de eigenaardige verdediger van de belangen der Roomsch-katholieken in den ministerraad te zijn, bleef maar-steeds afwezig. Met verdubbelden aandrang werd nu de vroegere vraag herhaald. Tweederlei antwoord volgde, beiden ontwijkend van aard, en het een met het ander in lijnregte tegenspraak. De Regering begon, met te verklaren dat zij de klagten der Roomsch-katholieken over de afwezigheid van den heer Lightenvelt 'niet begreep,' 'daar die minister niet zijnde vertrokken, vóórdat het onderzoek in den Raad afgeloopen en de wet vastgesteld was, de Katholijke belangen in het ministerie verdedigd zijn[2].' En wàt liet ze daar, als in één adem, op volgen? Dat het 'moeijelijk' zou zijn, het gevoelen van den afwezigen minister over de wet aan de Tweede Kamer te doen kennen, 'want het wetsontwerp, zoo als het thans aan uwe beraadslaging is onderworpen, luidt in zóóvele opzigten geheel anders dan het vroegere, dat waarlijk die minister daarover geene opinie kan geuit hebben[3].' Het ministerie scheen niet te bemerken, hoe in deze laatste woorden de onvrijwillige bekentenis lag opgesloten, dat 'de Katholijke belangen' dan toch eigenlijk *niet* in den ministerraad waren verdedigd, vóór de wet was vastgesteld die thans aanhangig was. Inmiddels liepen de algemeene beraadslagingen ten

1 De heer van Hall (Handd. dl. I, p. 469).
2 Idem (idem, dl. II, p. 345).
3 Idem (idem, p. 346).

einde; - de heer Lightenvelt had, volgens het officiële dagblad van Rome, die stad reeds meer dan een week geleden verlaten; - een lid der Kamer[1] stelde nu voor, om althans de beraadslaging over de bijzondere artikelen uit te stellen, daar de terugkomst van den minister niet ver meer verwijderd kon zijn, en de blaam van partijdigheid tegen de Roomsch-katholieken op de Tweede Kamer niet rusten moest. En de Regering? Over het vermoedelijke tijdstip van die terugkomst bewaarde zij het diepste stilzwijgen; - maar om toch goed te doen uitkomen dat er in geen geval op den minister moest gewacht worden, nam ze tot de zeer verrassende stelling haar toevlugt: ‘hier bij dit wetsontwerp is niemand meer vreemd aan de zaak....., dan de Ministers der beide Eerediensten[2].’ Omtrent dàt punt scheen dan ook tusschen den heer Lightenvelt en zijn ambtgenooten volkomen homogeneïteit te bestaan. Althans, hij kwam niet terug voordat de behandeling van het wetsontwerp in de Tweede Kamer was ten einde gebragt.

Maar nú ging over vele dingen, voor ieder die zien wilde, een licht op. Het bleek, dat het der Regering niet zoo ‘moeijelijk’ moest zijn geweest als zij gemeend of althans gezegd had, het gevoelen van den afwezigen minister over de gewijzigde wetsvoordragt te kennen; - want de heer Lightenvelt kwam het nu openlijk in de Eerste Kamer verklaren: ‘ik zal er rond voor uit komen, dat ik mij *tegen* het beginsel verklaard heb, om het toezigt over kerkgenoot-schappen te regelen bij wet, en dat ik ook deze wet in vele harer deelen tot het laatste toe bestreden heb[3].’ Daardoor bleek meteen, hoe juist de vroegere verzekering der Regering was geweest, dat ‘de welbegrepene beginselen van ministeriële homogeneïteit’ ongeschonden waren bewaard. Want er was blijkbaar niets anders gebeurd, dan dat de minderheid in den ministerraad zich aan de meerderheid had onderworpen; - iets wat bij een vraagstuk van zoo ondergeschikt belang den minister van Roomsch.katholieke eeredienst, wien immers heel de zaak ‘vreemd’ moest blijven, voorzeker vrijstond. Bovenal bleek nu, dat er omtrent de opregtheid der Regering geen de minste twijfel meer kon overblijven.

1 De heer Blaupot ten Cate.
2 De heer Donker Curtius (Handd., dl. II, p. 537).
3 Bijblad van 7 September 1853 (Handd., dl. III, p. 224 volgg.).

Het tweede punt, dat tijdens zijne interpellatie door den afgevaardigde uit Nijmegen werd ter sprake gebragt, was de aard en het doel van Lightenvelts zending naar Rome. Tot groote verbazing van iedereen verklaarde de Regering, dat ‘de hoofdzaak’ *deze* was: ‘dat de Paus geen verkeerden indruk zou erlangen omtrent het wetsontwerp, dat ‘aan deze vergadering is voorgedragen[1].’ Het stelsel van ‘billijke bevrediging’ bleek meer en meer in een ‘tegenovergestelde rigting’ te worden toegepast; - de vrees voor ‘onaangename aanraking’ begon een zonderlingen invloed uit te oefenen. Het begon er veel van te krijgen, of 't *de Paus* was, die bevredigd moest worden. En nu heeft later de zoogenaamde zelfregtvaardiging van den heer Lightenvelt wel aan het licht gebragt, dat eigenlijk *geen* ‘hoofdzaak’ is geweest, wat door de Regering als de hoofdzaak was voorgesteld. Maar wèlk dan het hoofddoel zijner zending was geweest, behoorde niet tot de ‘openingen,’ die hij raadzaam oordeelde; - ‘voorzigtigheid verbood den Heer van Hall van die andere instructiën te reppen, ik zal die ook niet bekend maken[2].’ Om de regtmatige grieven der Nederlandsche Regering over de handelingen van den pauselijken Stoel kenbaar te maken, hebben ze wel niet gediend; - die ergerlijke lofrede op ‘de zucht tot toenadering’ en op ‘de verdraagzaamheid van beide Souvereinen’ had anders kwalijk in den mond van den heer Lightenvelt gevoegd. Hadden ze wijziging van den aard of omvang der kerkregeling ten doel gehad, dan zou de zending als mislukt moeten beschouwd worden; - want die wijzigingen hebben zich bepaald tot datgene wat door de wet op de kerkgenootschappen van de goedkeuring der Regering afhankelijk was gemaakt. Maar het waarschijnlijkst is wel, dat het hoofddoel der zending geweest is, den heer Lightenvelt te verwijderen ten einde het oprijzen van onverhoopte moeijelijkheden tijdens de discussies over de wet te voorkomen, en dat het niet-minder belangrijk nevendoel was, den Paus tot verzoenlijkheid te stemmen, hem te verzekeren dat de ingediende wet noodig was tot mystificatie der bekommerde volksmenigte maar zonder eenig gevaar voor Rome's Kerk, ten einde zoodoende den pauselijken Stoel te bewegen om zich

1 De heer van Hall (Handd., dl. I, p. 465).
2 Bijblad van 7 Sept. 1853.

naar hare bepalingen te schikken. De belangen van het Protestantisme hebben zeer zeker weinig bij die zending gewonnen; - wanneer we opmerken, hoe ook de heer Lightenvelt onlangs met het ordekruis van den H. Gregorius werd versierd, mogen we veilig aannemen dat de ‘bevrediging,’ door zijne bemiddeling tot stand gebragt, den pauselijken Stoel naar den zin is geweest. Inhoever de zending in overeenstemming is geweest met hetgeen de eer en waardigheid van den Nederlandschen staat vorderden; - veel meer nog, inhoever ze in overeenstemming is geweest met hetgeen het Aprilministerie, gedachtig aan zijn oorsprong, betaamd had, - laten we ter beslissing aan anderen over.

Maar had welligt het stelsel van ‘billijke bevrediging’ reeds-vroeger zijn kracht tegenover Rome geopenbaard? Had het soms de grieven der Protestanten reeds-vroeger ter harto genomen? Had het daarvoor welligt reeds-vroeger, door tusschenkomst van onzen gewonen gezant, voldoening gevraagd en gekregen, zoodat de zending van Lightenvelt, als voorzigtigheids-maatregel om nu het oprijzen van nieuw misverstand bij de indiening der wet op de kerkgenootschappen te voorkomen, minder onvergeeflijk mag genoemd worden?

Zoo vraagt misschien de een of ander. De inhoud der nota's, die door middel van onzen gezant met den pauselijken Stoel zijn gewisseld, en tot wier openbaarmaking onze Regering reeds den 13^{den} Julij - vóór den aanvang van het onderzoek der wet in de afdeelingen der Tweede Kamer - op aandrang van een der leden[1] is overgegaan, moge op die vraag het antwoord geven.

't Is het Nederlandsche Gouvernement - we zeiden het vroeger reeds, maar we herhalen het hier, want het moet bij de beoordeeling dezer briefwisseling met Rome op den voorgrond staan - 't is het Nederlandsche Gouvernement, door hetwelk den 10^{den} Mei de eerste poging wordt gedaan om de bestaande verwijdering te doen ophouden. Het rekent zich verpligt, ‘ernstig en duidelijker op de ontvangene mededeelingen terug te komen;’ - waarom? Uit hoofde, o ja! van ‘het gewigt van het onderwerp,’ alsmede uit hoofde van den ‘indruk,’ dien Rome's maatregelen in Nederland hebben gemaakt; - maar een voorname drijfveêr is toch ook ‘de levendige wensch van het Nederlandsche Gouverne-

1 De heer Gevers van Endegeest.

ment, om iedere aanleiding tot verschil tusschen de beide Hoven te voorkomen[1].' Ziedaar het standpunt, waarop men *veertien dagen na de uitvaardiging van zijn programma* zich plaatst; - men haast zich, aan den pauselijken Stoel de verzekering te geven dat de Nederlandsche staat, die zoo gevoelig beleedigd en door de schuld der Roomsche Kurie in groote moeijelijkheden gewikkeld is, daarvoor voldoening?... o neen! vergiffenis, vraagt, en al het mogelijke zal doen om verdere aanleiding tot misverstand te voorkomen; - men haast zich aan den pauselijken Stoel de, na de ontstane verwikkelingen niet overbodige, verzekering te geven, dat het Nederlandsche Gouvernement niets liever en levendiger wenscht, dan in vrede en eendragt met hem te leven. Het Gouvernement zegt en herhaalt dat met nadruk. En nu verliest het de grieven der tweemaal-honderdduizend wel niet geheel uit het oog. Het schenkt hun inzóóver een deel van de 'billijke bevrediging' die was toegezegd, dat het protesteert tegen het kwetsende in toon en inhoud der allocutie. Doch het draagt in de andere hand water; - het protesteert, maar 'met al den eerbied, welke het aan den H. Vader toedraagt[2];' - het protesteert, maar spreekt tegelijk zijne overtuiging uit, dat 'zonder eenigen twijfel tegen de bedoeling van Zijne Heiligheid[3]' sommige uitdrukkingen, in de allocutie gebezigd, zulk een pijnlijken indruk op 'het Nederlandsche volk' hebben gemaakt; - het protesteert, maar 'niet alleen om de eer van zijn land te waarborgen, doch ook om den H. Vader in staat te stellen, dien indruk weg te nemen, door deze en gene zinsnede der allocutie op te helderen, welke misschien kwalijk begrepen was[4].' En wanneer het later bekennen moet, dat het 'geene volkomen voldoende ophelderingen heeft gevonden in het antwoord, van wege Z.H. ontvangen[5],' dan verklaart het 'zich te onthouden, in eene nieuwe discussie hieromtrent te treden,' ten einde niet 'de heeling van de ongelukkigerwijs, en zeker strijdig met de bedoelingen des H. Vaders, geslagen wonde moeijelijk te maken,' en zich te zullen bepalen tot 'hernieuwing van zijn protest.'

1 Nota van 10 Mei 1853 (Handd., dl. I, p. 405).
2 Idem (idem, p. 403).
3 Nota van 10 Mei (Handd., dl. I, p. 405).
4 Nota van 27 Junij (idem, p. 439).
5 Idem.

Ook het gemis van voorafgaande mededeelingen laat het nieuw-opgetreden Gouvernement rusten. Het verklaart, niet te zullen ‘herhalen[1]’ wat daaromtrent in van Zuijlens schrijven van 7 April was opgemerkt. En wanneer dan de pauselijke Stoel de bevreemdende verzekering geeft dat hij in het bezit is van ‘stellige bescheiden, waaruit blijkt, dat die mededeeling inderdaad is gedaan[2],’ bepaalt het Nederlandsche Gouvernement zich tot de opmerking dat het ‘geenerlei kennis draagt’ van die stukken en zich dus moet ‘houden aan de inlichtingen, door de vorige Ministers gegeven[3];’ - en het voegt er de uitdrukkelijke verzekering bij, dat het op die zaak ‘niet terugkomen’ zal. Het punt waar het eigenlijk op aankwam, waar de eer van den Nederlandschen Staat en nú ook van Nederlandsche staatslieden meê gemoeid was, waar de spanning en tweedragt in den lande hun oorsprong voor een groot deel aan dankten, verklaart het Gouvernement te zullen laten voor hetgeen het is.

Het Gouvernement gaat verder. Het deelt zijne meening omtrent het vraagstuk der kerkregeling aan den pauselijken Stoel mede, ‘eeniglijk en alleen om een nieuw bewijs te geven van de achting, die het voor Zijne Heiligheid heeft[4].’ Het legt omtrent den oorsprong en de strekking der wet, wier aanstaande indiening het den pauselijken Stoel aankondigt, de voor Nederlandsche adressanten zeer verontrustende verklaring af, dat het ‘volstrekt noodig’ is ‘dat, alvorens gevolg worde gegeven aan de regeling van een kerkgenootschap, *het vrijgevige beginsel der Grondwet door eene nieuwe wet*, die de thans-bestaanden afschaft, *in* algemeene en eenparige *toepassing worde gebragt*[5].’ Ja, het heeft voor de betuiging van den pauselijken Stoel, dat hij ‘de onafhankelijkheid der Gouvernementen erkent en eerbiedigt[6],’ de lofspraak over, dat die uitdrukkelijke verklaring ‘zoo zeer met het bestendig gedrag van Zijne Heiligheid strookt, dat ze bijkans overbodig ware te achten[7].’ Het vergeet ten

1 Nota van 10 Mei (Handd., dl. I, p. 403).
2 Nota van den pauselijken Stoel, d.d. 1 Junij (Handd., dl. I, p. 429).
3 Nota van 27 Junij (Handd., dl. 1, p. 441 en 443).
4 ‘Pour donner, et uniquement par ce motif, une nouvelle preuve des égards qu'il a pour sa Sainteté’ (Handd., dl. I, p. 444).
5 Nota van 27 Junij (Idem, p. 445).
6 Nota van den paus. Stoel (Handd., dl. I, p. 435).
7 Nota van 27 Junij (idem, p. 445).

eenenmale, ‘dat onze Regering, met het oog op de verwikkelingen, waarin wij door de daden van den Paus gebragt zijn, juist geene reden had om, te midden van de onderhandelingen, die daarvan het gevolg zijn, op de bescheidenheid en gematigdheid van den Paus eene lofrede te houden[1].’

Wij vragen het na dit alles, is het oordeel te hard, dat het orgaan der antirevolutionaire partij over die stukken uitsprak? Is het oordeel te hard, ‘dat de regten der protestanten, wier handhaving het hier in de eerste plaats heet te gelden, door den *vorm* dezer stukken *ten minste* evenzeer werden prijsgegeven, als zij door den inhoud werden voorgestaan?[2]’

Of nu echter die regten ‘door den inhoud’ werkelijk werden voorgestaan; - en zoo ja, inhoever en door welke middelen, ziedaar een zaak, die ons nog altijd te onderzoeken overblijft.

Twee punten maken het onderwerp der briefwisseling uit, de bisschoppelijke eed en de regeling der bisschoppelijke zetels. Daarover wordt niet ‘onderhandeld;’ - dat zou niet voegen. Er heeft niets anders plaats dan een wisseling van denkbeelden over de beide punten, ten einde zoo mogelijk tot een minnelijke schikking te komen; - met andere woorden, er heeft niets anders plaats - het Gouvernement heeft het uitdrukkelijk verklaard! - dan een ‘diplomatieke aanraking.’ Laat ons zien, welke vruchten die diplomatieke aanraking heeft afgeworpen.

Dat aan de wenschen - of, zoo als sommigen het noemen, aan de ‘regten’ - der Protestanten gedeeltelijk is voldaan, valt niet te ontkennen. In de keuze der bisschopszetels is wijziging tot stand gebragt; - de aartsbisschop van Utrecht resideert nu te Haren en de bisschop van Haarlem te Sassenheim. Maar dat is geschied ingevolge een artikel van de wet op de kerkgenootschappen; - een ‘diplomatieke aanraking’ met Rome was daarvoor niet noodig, en heeft er - althans voorzoover ze *schriftelijk* is geschied - niet eens toe geleid. En nu is het wel waar, dat heel de wettigheid der kerkregeling ontkend is, - dat men geweigerd heeft, ze ‘als een volbragt en voldongen feit te beschouwen, omdat al hetgeen tot dusverre hieromtrent heeft plaats gehad, slechts

1 De Ned. van 25 Julij.
2 Idem.

eenerzijds is geschied[1];' - en inzóóver bedoelde welligt het orgaan der antirevolutionaire partij, dat 'de regten der Protestanten' door den inhoud der nota's werden 'voorgestaan.' We willen daartegen niet doen opmerken, dat ook-*dit* punt geen 'diplomatieke aanraking' noodig maakte, daar het eveneens bij de wet werd geregeld. Maar we vragen: met wèlke middelen heeft men die zoogenaamde 'regten' der Protestanten verdedigd? Op wèlke gronden heeft men de erkenning van het feit der kerkregeling geweigerd? Men begint, met zich tegenover den pauselijken Stoel te beroepen op een artikel der grondwet waarvan men den zin ten eenenmale verwringt. Men geeft namelijk een wenk, dat de aangekondigde kerkregeling welligt zal moeten belet worden, daar de grondwet den Koning den pligt oplegt, te waken dat de uitoefening van geen godsdienst hoegenaamd[2] de orde of de openbare rust verstore[3]; - en dat, terwijl in het artikel waarop men zinspeelt (art. 167) alleen van de '*godsdienstoefening*,' dat wil zeggen: van de bijeenkomst der belijders eener godsdienst op een bepaalde plaats tot gemeenschappelijke godsvereering, wordt gesproken. In zijn tweede nota gaat men zich beroepen op een uitdrukking, in een der nota's van het vorig ministerie gebezigd, dat namelijk 'de Koning geneigd is, aan zijne Katholieke onderdanen al toe te staan, wat zij zouden kunnen vorderen;' - en men legt een bijzonderen nadruk op die woorden '*toe te staan*,' alsof men meent dat het woord '*vorderen*' door niemand zou worden gelezen. Doch - gelijk te begrijpen is - met die beide bewijsgronden toch eigenlijk zelf niet voldaan, besluit men eindelijk om den knoop maar door te hakken, en ontzegt alle verbindende kracht aan de nota's, door het vorig ministerie met Rome gewisseld. 'Het blijven loutere nota's, alleen strekkende om het gevoelen te doen kennen van het Ministerie waarvan zij zijn uitgegaan[4].' Men vergeet, in zijn ijver om de regten der Protestanten voor te staan, zich-zelf af te vragen, of een concordaat, als een overeenkomst met het hoofd van een kerkgenootschap, wel gelijk kan gesteld worden met een internationaal verdrag -

1 Nota van 27 Junij (Handd., dl. I, p. 447).
2 'L'exercice d'aucun culte religieux.'
3 Nota van 10 Mei (Handd., dl. I, p. 407).
4 Nota van 27 Junij (idem, p. 443).

of niet veeleer de afschaffing van een concordaat door eenvoudige nota-wisseling kan worden tot stand gebragt; - of men niet zich-zelf op een geheel-verkeerd en onhoudbaar standpunt plaatst, wanneer men allocuties beschouwt als stukken ‘welke *eene Regering* betreffende *een vreemden Staat* openbaar maakt;[1]’ - of de nota's niet met voorkennis en goedkeuring des Konings waren gewisseld, met andere woorden: of het ministerie geacht mogt worden, in deze zaak iets anders geweest te zijn dan het orgaan des Konings; - en eindelijk, of in ieder geval de goede trouw toeliet van een wederzijdsche overeenkomst het eene gedeelte - de verleende vrijheid tot eigenmagtige kerkregeling - te vernietigen, en tezelfder tijd het andere gedeelte - de opheffing van het concordaat - wettelijk te bestendigen. Men bekommert zich, bij het streven naar zijn doel, weinig om verkregen regten.

En nu de bisschoppelijke eed? We zullen niet ontkennen, dat het Aprilministerie daarover vele nota's met den pauselijken internuntius heeft gewisseld, en ook niet dat het den pauselijken Stoel heeft weten te bewegen om uit dien eed de zinsnede weg te nemen, die bij zooveel duizenden hooggaande bekommering had verwekt, en er daarentegen een betuiging van trouw aan den Koning in te voegen. We zullen niet ontkennen, dat het Aprilministerie in *dit* opzigt althans aan zijn roeping is trouw gebleven. Maar we meenen, dat de beteekenis van dit feit door drie opmerkingen zeer verzwakt kan worden. Het is later bekend geworden, dat de afgetreden minister van Hervormde eeredienst daags na zijne aftreding over ditzelfde onderwerp een zamenkomst met den internuntius zou gehad hebben, en hoogst-waarschijnlijk zou dus die ‘billijke bevrediging’ ook *zonder* omkeering der regerings-beginselen zijn verschaft. Daarbij, de zaak zou in dat geval *mondeling* zijn afgehandeld, ze zou niet eerst op den 30sten Julij haar beslag hebben gekregen; - en zóó ware verhoed wat nú gebeurde, dat namelijk de tegenwoordige bisschoppen den kanonieken eed reeds volgens het oude, onrustwekkende formulier hadden gedaan, en dat een bekommerd adressant zich vergenoegen moest met hun verklaring dat die eed nòch met de trouw, aan den Koning, nòch met de gehoorzaamheid, aan

1 Nota van 27 Junij (Handd., dl. I, p. 441).

de staatswetten verschuldigd, in strijd was. Eindelijk, de pauselijke Stoel heeft verklaard dat hij toch reeds besloten had, voor de bisschoppen van onderscheiden staten dergelijke wijzigingen in den kanonieken eed te brengen[1]. Om al deze redenen meenen we, dat aan de wijziging van den bisschoppelijken een *door tusschenkomst juist van het Aprilministerie* geen overdreven-groote waarde mag gehecht worden. En de ‘diplomatieke aanraking’ met Rome beslaat dus, ook wanneer men haar alleen naar hare *vruchten* wilde beoordeelen, geen bijzonder-schitterende bladzijde in de geschiedenis van het stelsel van ‘billijke bevrediging.’

Maar de Protestanten waren, gelijk we reeds hebben doen opmerken, tegenover hun ministerie zeer lankmoedig; - de bladen der kerkelijk-liberalen, de bladen der mannen aan wie de Aprilbeweging haar oorsprong en omvang dankte, bewaarden over heel die ‘diplomatieke aanraking’ een diep stilzwijgen. En waagden ze het al een enkele maal, er een oordeel over uit te spreken, het was zacht en verschoonend. Inweêrwil van zoovéél, wat men van de tegenwoordige bewindslieden niet verwacht had; - inweêrwil dat er met Rome onderhandeld of althans overlegd werd, - inweêrwil dat de toelating der bisschoppen en hun erkenning door 's lands hooge regering wettelijk werd voorbereid, bleef men zijn ministerie sparen. Het gevaar van het oogenblik drong daartoe. Teregt begreep men, dat de wet op de kerkgenootschappen mettertijd in goede handen nog een magtig wapen tegen de kerkelijke vrijheid der Roomschkatholieken zou kunnen worden; - en het lot van dat wetsontwerp werd meer en meer twijfelachtig. De verhouding der partijen in de Tweede Kamer was van *dien* aard, dat de antirevolutionaire leden het beslissend gewigt in de schaal zouden werpen. En het begon den schijn te krijgen alsof die mannen, met wie men in April tegen de bisschoppen zoo broederlijk had gepetionneerd en voor wie men in Mei zoo gaarne zijn stem en invloed had veil gehad, nú overhelden om het bondgenootschap te verbreken. De wet die door de kerkelijk-liberale bladen nog ‘onvoldoende’ was gekeurd omdat de staat zich daarin de opleiding der geestelijken en meer dergelijke punten niet als *zijn* regt had voorbehouden, maar waarmeê ze - gedachtig aan een wel-

1 Nota van den kardinaal Antonnelli (Handd., dl. I, p. 437).

bekende fabel - zich wijselijk vereenigd hadden, die wet werd nu door het orgaan der antirevolutionaire partij ‘in verscheidene bepalingen, *gelijk ze daar ligt*, onaannemelijk[1]’ genoemd. En ‘of ze *door wijzigingen aannemelijk kan worden gemaakt*, is twijfelachtig;’ - trouwens, het zou dan in ieder geval ‘eene wet van tegenovergestelden zin’ moeten worden. Ook het voorloopig verslag, door de Tweede Kamer omtrent het wetsontwerp uitgebragt, voorspelde aan bekommerde adressanten weinig goeds. Het oordeel over de wet, als geheel beschouwd, was ‘meestal niet gunstig[2]’ geweest; - men was tot de slotsom gekomen, dat ze ‘in meer dan één opzigt eene gevaarlijke strekking voor de vrijheid en zelfstandigheid der kerkgenootschappen had[3].’ Er was blijkbaar niet aan gedacht, dat de wet dienen moest tot beteugeling der Roomsch-katholieke Kerk; - dat ze, in Protestantschen zin toegepast, daartoe uitstekend-geschikt was; - en dat de kerkelijk-liberale partij in de Hervormde Kerk zich dien *band* van het staatsgezag gaarne laat welgevallen, wanneer er de *steun* van het staatsgezag, b.v. tegen de afgescheidenen of Roomsch-katholieken, door verworven wordt. Men scheen, zoo al niet tot verwerping, dan toch minstens tot verzwakking der wet geneigd. De Regering bevond zich dus in een allermoeijelijksten toestand; - ze had te worstelen, niet alleen met het verzet der Roomschkatholieken, maar ook met den tegenstand van de Tweede Kamer, en vooral van de antirevolutionaire partij. In dien stand van zaken begreep de kerkelijk-liberale partij, dat het zaak was, alle grieven te verzwijgen en ‘de Regering in de goede rigting te steunen[4].’ Daarom vroeg *zij*, tegenover de adressen der antirevolutionairen - die alleen in het algemeen aan *een* wet, als ‘het nationaal protest van April in wettelijken vorm,[8]’ hun zegel hechtten - *ongewijzigde* aanneming van het wetsontwerp, althans wanneer de wijzigingen mogten strekken om de kracht der wet te verzwakken.

Reeds zes dagen na de openbaarmaking van het verslag der Tweede Kamer bleek het, dat de Regering weinig-gezind was om in ‘de goede rigting’ voort te gaan. Bij de memorie van beantwoording, die ze den 2^{den} Augustus aan

1 De Ned., n° 937.
2 Handd., dl. II, p. 31.
3 Idem, p. 32.
4 De Morgenster, n° 943.
8 De Ned., n° 943.

de Tweede Kamer deed toekomen, was een nota van wijzigingen gevoegd, waaruit dat duidelijk bleek. We willen er niet eens van spreken, dat nu aan den Koning de bevoegdheid ontnomen was om sommige geestelijken een eed van trouw aan Zijn persoon en van gehoorzaamheid aan de staatswetten af te vragen; - want het artikel was weggevallen, omdat de Regering had ‘opgemerkt, dat men het voorschrift niet anders toepasselijk oordeelde dan op hen, welke zich onder eede aan den Pauselijken Stoel verbinden[1];’ en in dezen laatsten eed was nu een bevredigende wijziging gebragt. Welligt kon dus het ‘onzedelijk[2]’ voorschrift, waarop men in de hitte der beweging met zooveel heftigheid had aangedrongen, ook naar de meening der antipapisten nu worden gemist; - te meer daar de wet hare vijandige strekking tegen de Roomsch-katholieke Kerk toch bleef behouden. Maar 't waren de overige wijzigingen die, om hun aard en oorsprong beiden, groote bekommering wekten bij de kerkelijk-liberale partij. Met schrik zag men, dat de Regering in de hoofdpunten had toegegeven aan de eischen der antirevolutionaire partij, - dat ze aan een kleine maar heerschzuchtige factie, wier bedoelingen op het gebied der Kerk men nog-altijd heimelijk bleef mistrouwen, ter verzwakking van een heilzaam ontwerp de hand had geleend. Het bleek nu een feit te zijn, dat de antirevolutionaire partij een overwegenden invloed op het Bewind uitoefende, en dat ze daarvan ter wille van haar ‘zelfstandigheid der Kerk’ en haar ‘regt der gezindheid’ tegenover het uitgedrukt verlangen van de groote meerderheid der Protestanten gebruik maakte. In het gewijzigde ontwerp was nu aan de kerkgenootschappen geen vrijheid tot eigen organisatie meer ‘*gelaten*’; - uitdrukkelijk werd verklaard, dat ze die vrijheid ‘*hebben*’ (art. 1). Daarbij, de mededeeling der organisatie aan het staatsgezag zou nu alleen ‘vóór *of bij* het in werking brengen’ behoeven te geschieden; - nú zou dus de staat niet langer heel de organisatie kunnen tegenhouden, eenvoudig door aan een of andere bepaling, ‘welke de medewerking van het staatsgezag vereischt’, zijn goedkeuring

1 Handd., dl. II, p. 55.
2 Handd., dl. II, p. 39. - Oordeel van ‘de groote meerderheid’ der Tweede Kamer.

te weigeren. De beslissing over de al- of niet-geschiktheid van de zetels der hoofden of besturen van kerkgenootschappen zou nú alleen *na met hen gehouden overleg* kunnen geschieden (art. 5). De oprigting of inrighting van kerkgebouwen, ook door Roomschen, werd nú aan de voorafgaande goedkeuring van het staatsgezag onttrokken, mits men maar zorgde dat men op een afstand van minstens ‘tweehonderd ellen van eene bestaande kerk’ bleef (art. 7). En het oprigten of wijzigen van standplaatsen voor bedienaren der openbare godsdienst - een zaak, die het oorspronkelijk ontwerp (art. 5) zoo wijselijk ‘in het belang der openbare orde en rust’ aan het goedvinden van het staatsgezag onderworpen had - werd nú geheel overgelaten aan de willekeur der Kerk. Met één woord: heel het stelsel der wet, inzoover ze tegen *alle* kerkgenootschappen was gerigt, was omgekeerd. Alleen om het ‘te verduidelijken,’ - alleen omdat ze had ‘opgemerkt dat men soms aan hare woorden een verkeerden zin’ - het orgaan der antirevolutionairen had het wel vermoed! - ‘heeft gehecht, en haar bedoelingen heeft toegeschreven, welke bij haar zelfs niet waren opgekomen[1],’ had de Regering ieder hoofdpunt van het oude ontwerp prijsgegeven, en het gebied der kerkelijke vrijheid naar het oordeel van bekommerde adressanten haast-weêr evenver ùitgebreid als zij het vroeger had ingekrompen.

Zóó kwam nu de wet den 12^{den} Augustus in openbare beraadslaging. De Roomsch-katholieke leden der Kamer hadden, in verband met de voortdurend-verwachte terugkomst van den heer Lightenvelt en ten einde het gewijzigde ontwerp nog nader te kunnen bespreken, een uitstel van nog vier dagen gevraagd; - maar het was hun geweigerd. Nu eenmaal het orgaan der antirevolutionaire partij de verklaring had afgelegd: ‘het komt ons voor dat de gewigtigste bezwaren uit den weg geruimd zijn;’ - nu dus de aanneming van het ontwerp zoo goed als zeker was geworden, scheen de behandeling niet genoeg te kunnen worden verhaast. Ten overvloede liet de Regering het in den loop der discussies niet ontbreken aan krachtige drangredenen om een, altijd nog mogelijke, verwerping te helpen verhoeden. Had men reeds eenige weken vroeger, in een dag-

1 Hand., dl. II, p. 55.

blad dat geacht werd haar officieus orgaan te zijn, de veelbeteekenende vraag zien opwerpen: ‘Werd het wetsontwerp afgestemd, en bleef de opgewekte bezorgdheid bestaan, wie durft voorspellen of de beginselen van reaktie, die zich in geheel Europa vertoonen, niet ook bij ons zullen doordringen, en zal het dan zoo onwaarschijnlijk zijn, dat Nederland op het voorbeeld van eenige protestantsche en van bijna alle katholieke landen, aan de godsdienst van de meerderheid der bevolking voorregten verleent, waarbij de kerkgenootschappen der minderheid alleen als getolereerd voorkomen?[1]’ nú hoorde men den tijdelijken minister van Roomsch-katholieke eeredienst de verzekering geven dat aan de Roomschkatholieke geestelijken ‘het hun *wettig toekomend* inkomen’ niet zou worden uitbetaald en ‘dat de in aanbouw zijnde kerken van den *toegezegden* onderstand verstoken zouden blijven,’ zoo lang de wet niet was aangenomen[2]. Haar onverwijlde aanneming was wenschelijk, ja onvermijdelijk, in het belang van het kerkgenootschap-zelf, tegen hetwelk zij gerigt was. De minister van justitie drong dit nog nader aan. ‘Ik voor mij zelven moet verklaren van deze plaats’ - liet hij zich waarschuwend hooren - ‘dat, indien het tegenwoordig ontwerp wierd verworpen, ik meenen zou verpligt te zijn de wet van Germinal toe te passen[3].’

Wij dienen, terwijl we de eerste drangredenen in hun volle waarde laten, bij dit laatste punt meer-opzettelijk stil te staan. We dienen te onderzoeken, inhoever aan die wet van Germinal verbindende kracht mogt worden toegekend; - met andere woorden: inhoever er van toepasselijkheid dier wet sprake kon zijn. Dat is noodig. Niet zoozeer omdat het Aprilministerie haar als een Medusa-hoofd aan de constitutionele en Roomsch-katholieke leden der Tweede Kamer heeft voorgehouden; - dàt feit zou welligt te verklaren zijn uit de oude spreuk dat men, den *vrede* verlangende, wijs doet zich schijnbaar ten *oorlog* toe te rusten. Maar het is noodig, omdat het Aprilministerie op de vermeende geldigheid van die wet zich beroepen heeft ter regtvaardiging van zijn twee voornaamste handelingen. De verbindtenis, door het vorig Gouvernement met Rome aangegaan, zou nietig-verklaard zijn

1 Amsterdamsche Courant van 22 Julij.
2 Handd., dl. II, p. 351 en 352.
3 Idem, p. 360.

omdat ze in strijd was met die wet van Germinal. En de wet tot regeling van het toezigt op de kerk genootschappen zou zijn voorgesteld: ‘omdat de organieke bepalingen der wet van Germinal niet passen op het beginsel van vrije godsdienst-belijdenis, door de Grondwet gevestigd[1];’ met andere woorden: opdat door de afschaffing van die wet meer vrijheid aan de kerkgenootschappen zou worden verzekerd. Kon het nu bewezen worden dat er van verbindende kracht der wet van Germinal geen sprake kon zijn, het zou een leerrijke bijdrage tot beoordeeling dier beide handelingen wezen; - men zou zien inhoever het Aprilministerie, door tot ieders verrassing die wet uit het stof der vergetelheid op te delven, van een loffelijke zucht tot handhaving der wetten blijk heeft gegeven, maar tegelijk, door onmiddellijk een minder-drukkende wet tot regeling van het onderwerp voor te stellen, voor betamelijke uitbreiding der kerkelijke vrijheid in de bres is gesprongen.

We willen beproeven het te doen. Vooraf herinneren we, dat de wet van 18 Germinal jaar X (8 April 1802) uit drie deelen bestond; - uit het concordaat, in 1801 tusschen den pauselijken stoel en het Fransche Gouvernement gesloten, - uit organieke bepalingen, tot uitvoering van het concordaat dienende, - en uit organieke bepalingen betreffende de Protestantsche eerediensten. Drie punten zullen we nu verder uiteenzetten; - vooreerst, hoe reeds de geschiedenis van het concordaat overtuigend bewijst dat de wet hier te lande nooit ingevoerd kan geweest zijn; - ten tweede, hoe in ieder geval de wet in het grootste gedeelte van het Rijk nooit verbindende kracht heeft gehad, en hoe ze in de twee provincies, waarin ze dat wèl had, reeds lang weêr was afgeschaft; - en eindelijk hoe heel het stelsel der wet in strijd is met het stelsel onzer grondwet.

In de eerste plaats bewijst de geschiedenis van het concordaat reeds overtuigend, dat de wet van Germinal hier nooit ingevoerd kan geweest zijn. Wat was het eerste en voornaamste doel van die wet? De verheffing van het concordaat, in 1801 gesloten, tot staatswet. De organieke bepalingen hadden alleen in betrekking tot het eerste gedeelte der wet zin en beteekenis, ze dienden - gelijk we reeds zeiden - alleen tot uitvoering van het concordaat. Beweerde dus het Aprilministerie dat aan *de wet* hier te lande verbindende kracht moest worden toe-

1 Woorden uit de memorie van toelichting (Idem, p. 7).

gekend, dan moest het haar vanzelf en met noodzakelijkheid ook toekennen aan het wezenlijk en meest-belangrijk deel der wet, aan *het concordaat*. En het bewijs is ligt te leveren, dat het concordaat van 1801 toch moeijelijk tot in Augustus 1853 Nederlandsche staatswet kan geweest zijn. We behoeven daartoe voorzeker op slechts-twee bepalingen te wijzen, op de bepaling namelijk, waarin het Gouvernement de Roomsch-katholieke godsdienst erkent als de godsdienst van de groote meerderheid der burgers van den Staat, en op de bepaling waarin het aan de aartsbisschoppen een jaarlijksch inkomen van vijftienduizend en aan de bisschoppen een van tienduizend francs verzekert. Het concordaat was dan ook gesloten, lang-vóór Noord-Nederland bij Frankrijk was ingelijfd. En nu heeft men wel beweerd dat door Napoleons decreet van 22 Junij 1810, hetwelk de wet van Germinal ook in Nederland regtsgeldig heeft gemaakt, vanzelf sints dat tijdstip het concordaat - al ware het dan ook niet toegepast - hier is ingevoerd. Maar die bewering is onjuist. Het decreet van Napoleon was met betrekking tot het concordaat nietig; - want het was gemaakt zonder voorkennis of goedvinden van den Paus, en een concordaat is geen tractaat, geen internationaal verdrag, dat verbindende kracht zou hebben ook voor de deelen die later bij een Rijk worden gevoegd. Door de overeenkomst, in 1827 tusschen Willem I en den pauselijken stoel gesloten, wordt dat ten overvloede bevestigd; - ze bewijst dat de Nederlandsche regering begreep, niet eenzijdig en willekeurig tot de toepassing van het concordaat van 1801 op Noord-Nederland te kunnen overgaan, maar vooraf met het Hoofd der Roomsch-katholieke Kerk in overleg te moeten treden, - met andere woorden, dat Napoleons decreet ook door haar met betrekking tot het concordaat als nietig is beschouwd. En nu heeft men wel gezegd: ‘Bij die overeenkomst wordt het wettig bestaan van de wet van 18 Germinal jaar X erkend, want zij wordt niet in de noordelijke provinciën ingevoerd, maar op dezelve slechts toegepast[1];’ - doch in meer dan één opzigt is die stelling valsch. Vooreerst leidt ze uit het woord ‘*toegepast*’ een geheel-onjuiste gevolgtrekking af, inzoover ze daarin een erkenning van het wettig bestaan der wet

1 Handd., dl. II, p. 7.

vindt uitgesproken. Integendeel, die overeenkomst om in het noordelijk gedeelte van het Rijk nu te gaan *toepassen* wat in het zuidelijk gedeelte reeds-lang was *ingevoerd*, bewijst dat het in dat noordelijk gedeelte nog *geen* 'wettig bestaan' had; - want anders ware de overeenkomst noodeloos geweest. Maar bovendien, de overeenkomst loopt volstrekt-niet over de wet van Germinal, doch alleen over het concordaat van 1801; - erkenning van 'het wettig bestaan' dier wet is dus door haar zeer zeker niet geschied. Men heeft dan ook ten langen laatste, al zijn vroegere beweringen wêersprekend, zich bepaald tot de bewering dat de wet door het concordaat van 1827 in de noordelijke provinciën zou zijn '*ingevoerd*[1].' En die bewering is althans inzóóver juist, als er de bekentenis in ligt opgesloten dat de organieke bepalingen, de bepalingen die *tot uitvoering van het concordaat* dienden, in Noord-Nederland geen 'wettig bestaan' konden hebben *vóór het concordaat*. Maar het *positieve* gedeelte der bewering kan redelijkerwijs niet worden aangenomen. De organieke artikelen, die zulk een belangrijk onderdeel der wet uitmaken, waren het werk van Napoleon, en de pauselijke Stoel had er indertijd nadrukkelijk tegen geprotesteerd; - nooit zou derhalve deze laatste in 1827 een overeenkomst hebben gesloten, wanneer het te voorzien ware geweest dat daardoor die artikelen in Noord-Nederland verbindende kracht zouden krijgen. De wet zou dus in geen geval *door* het concordaat hier zijn ingevoerd, maar alleen *in tijnregten strijd met den geest dier overeenkomst*. Doch heel die invoering is niets meer dan een bloote onderstelling. En al ware het anders, - al ware ze ook een feit, dan was tòch-nog de wet die *door* het concordaat heet te zijn ingevoerd, *met* het concordaat weêr vervallen. In 1853 had dus van haar geldigheid in geen geval sprake meer kunnen zijn.

Maar - en dit is het tweede punt, waarop we de aandacht vestigen - in ieder geval heeft de wet in het grootste gedeelte van dit Rijk nooit verbindende kracht gehad, en *wáár* en *inzoover* ze die ooit mogt bezeten hebben, had ze haar reeds-lang weêr verloren. In het bekende decreet van 18 October 1810, dat niet ten onregte 'de burgerlijke grondwet der nieuw-ingelijfde departementen[2]'

1 De heer van Hall (idem, p. 356).
2 De heer Meeussen (idem, p. 105).

genoemd is, kwam de bepaling voor: ‘de thans-bestaande organisatie der Katholieke en der Protestantsche geestelijkheid wordt gehandhaafd’ (art. 206). Het bestaande werd dus bestendigd. En nu is het wel waar, dat Napoleon door zijn decreet van 6 Januarij 1811, tegelijk met eenige honderden andere wetten, ook de wet van Germinal hier heeft ingevoerd. Maar die invoering geschiedde ‘behoudens de bijzondere wijzigingen die door Ons zijn of zullen worden aangebragt voor diezelfde departementen.’ En daardoor is de bepaling van het vroegere decreet in stand gehouden, de bestaande kerkelijke organisatie in het eigenlijke Noord-Nederland gehandhaafd. De wet van Germinal moest dus wel krachteloos blijven; - want de organieke bepalingen konden alleen uit het concordaat leven en kracht ontvangen. Door het Fransche Gouvernement is het dan ook altijd zóó begrepen. We moeten echter erkennen dat het nog niets anders bewijst, dan dat in het *eigenlijk-gezegde* Noord-Nederland de wet geen kracht heeft gehad. En men herinnert met zekeren ophef, dat dan toch in *een gedeelte* van het tegenwoordige Nederland, in Limburg en Staatsvlaanderen, de wet onbetwistbaar is uitgevoerd. Dat is dan ook zoo. Die beide provincies waren, op den oogenblik toen het concordaat gesloten werd, deelen van Frankrijk, en bij gevolg werd de wet van 8 April 1802 ook-dáár ingevoerd. Maar men vergeet dat ze vanzelf haar kracht weêr verloren heeft, toen die streken in 1813 en 1814 ophielden, deelen van Frankrijk te zijn[1]. En gesteld dat ware niet het geval geweest, dan zon ze haar toch onbetwistbaar verloren hebben toen Limburg en Staatsvlaanderen aan de werking van het concordaat zijn onttrokken en onder de hollandsche missie gebragt. En 't was in 1853 de vraag niet of ze in die twee provincies ‘*heeft* bestaan[2]’ - dàt werd nooit door iemand ontkend - maar of ze er *nog* bestond. Dit laatste deed ze, gelijk we hebben aangetoond, niet. En het zij ons geoorloofd, ten overvloede nog te herinneren aan het oordeel, door de commissie tot onderzoek der wetten van Franschen oorsprong indertijd uitgesproken; - een oordeel, dubbel-belangrijk omdat het de vrucht was van een zuiver-regtskundig onder-

1 De Heer Thorbecke (idem, p. 483).
2 Gelijk de heer van Hall zich onvoorzigtig heeft laten ontvallen (idem, p. 501).

zoek, waar geen partijbelang bij in het spel kwam. Zij verklaart in haar rapport, dat de wet ‘in de beide provinciën, waar zij ooit eenige kracht bezeten heeft, voor Limburg en den linkeroever van de Wester-Schelde voorloopig uitdrukkelijk moet worden gehandhaafd of hersteld.’ Het is bekend, dat het *niet* geschied is. De gevolgtrekking ligt voor de hand.

Maar zoo al niet van heel de wet, dan meent men toch van een paar artikelen de verbindbaarheid te kunnen bewijzen; - van art. 1 en van art. 45. Met welk regt? Laat ons zien. Over de vraag, of artikel 1 vóór 1848 verbindende kracht heeft gehad, willen we niet eens twisten. Het was gerigt tegen de bevelschriften en breve's, uitgevaardigd door een buitenlandsche geestelijke magt. Gesteld dus het was hier te lande ooit van kracht geweest, het zou dan toch sints 1848 door artikel 170 der herziene grondwet stilzwijgend zijn afgeschaft, en het beroep, in 1853 op dat afgeschafte artikel gedaan om de voortdurende geldigheid der wet te bewijzen, mist bij gevolg even goed allen redelijken grond. Maar artikel 45? Heeft althans-dàt artikel, na 1848, verbindende kracht behouden? Men heeft het beweerd, en daarvoor een bewijs ontleend aan artikel 167 der grondwet. In dat artikel wordt namelijk vrijheid tot godsdienstoefening buiten de kerkgebouwen verleend voorzoover ‘de bestaande wetten en reglementen’ dat toelaten; - en met die ‘wetten’ *kan*, zegt men, geen andere wet dan die van Germinal zijn bedoeld - ook al stond het niet uitdrukkelijk vermeld in een toelichtende nota, tijdens de grondwetsherziening door de Regering overgelegd - want zij is de éénige die (in haar 45ste artikel) over het onderwerp handelt. Wij antwoorden: de auteur dier nota heeft zich vergist. De grondwetgever verwijst naar de ‘*bestaande*’ wetten en reglementen; - en het is middagklaar, dat dit artikel der wet van Germinal reeds in en vóór 1848 daaronder niet kon worden gerangschikt. Want wàt verbiedt het? Het houden van openbare processies in de *steden*, en nog-maar alleen in *die* steden ‘waar kerkgebouwen zijn, aan verschillende eerediensten toegewijd.’ Maar in Limburg en Staatsvlaanderen is het artikel bijna-onmiddellijk in zijn werking verlamd door een circulaire van 30 Germinal jaar XI, volgens welke het artikel alleen-dáár toepasselijk mag geacht worden, waar een Protestantsche bevolking van minstens-zesduizend

zielen woont. En tot op den huidigen dag wordt er, niet het artikel der wet, maar de circulaire gehandhaafd. Voor de eigenlijk-gezegde noordelijke provinciën daarentegen geldt een Koninklijk besluit van 23 April 1822, in welks aanhef niet de minste melding van het artikel der wet wordt gemaakt, en met dat artikel in lijnregten strijd. Immers, het beperkt de vrijheid, door de wet aan het *platteland* gelaten, tot die gemeenten waar altijd, ‘zonder interrupties,’ openbare processies hadden plaats gehad. We voegen hier ten overvloede nog iets bij; - wanneer het kon worden aangetoond dat het stelsel der wet in strijd is met het stelsel onzer grondwet, dan mag niet vergeten worden ‘dat, zoo al eenig artikel door de politie mogt zijn in acht genomen, daarom nog niet de geheele wet, waarin het voorkomt, hier te lande verbindt, strijdig met de grondwet[1].’ In dàt geval zou zelfs die onderstelde geldigheid van artikel 45 nog niets bewijzen voor de geldigheid van *heel de wet*.

En het stelsel der wet van Germinal *is* werkelijk in strijd met het stelsel onzer grondwet; - we zullen dat nu in de derde plaats nog met een enkel woord aantoonen. Te dien einde behoeven we maar te wijzen op één enkele bepaling; - op de bepaling namelijk, waarin de Eerste consul een examen instelt, door een bisschop en twee priesters, die hijzelf daartoe benoemt, van de aanstaande bisschoppen af te nemen over hun leer (‘sur leur doctrine’), en van welks uitslag een omstandig rapport moet worden gedaan aan den staatsraad, die belast is met het bestuur der eeredienſten. In die ééne bepaling spreekt heel het stelsel der wet zich uit; - het stelsel van regeling der Kerk door het staatsgezag, voorzeker het stelsel onzer grondwet niet, maar integendeel daardoor ten eenenmale uitgesloten. En nu is het wel waar, dat een wet kan bestaan en blijven bestaan, die in strijd met de grondwet is. Maar wanneer? Alleen-dan wanneer de grondwet uitdrukkelijk zegt, dat het onderwerp door een *nieuwe* wet moet geregeld worden, gelijk dat b.v. met het onderwijs en het armbestuur het geval is. Waar ze dat niet doet, is een wet wier stelsel tegen het hare vijandig overstaat, door haar invoering van zelf en onmiddellijk afgeschaft. Bovendien, we hebben in dit bijzonder geval een nog-sterker bewijs, dat de grondwet van 1815 aan de wet van Ger-

1 De heer Thorbecke (Handd., dl. II, p. 483).

minal haar verbindende kracht in Noord-Nederland - zoo ze die ooit mogt bezeten hebben - voor-altijd ontnomen heeft. Haar tweede additioneel artikel heeft alleen de '*in werking zijnde*' wetten in stand gehouden. En wanneer we nu opmerken, hoe de Regering in 1814 en 1815 een menigte punten, waaromtrent in die wet was voorzien, heeft geregeld geheel buiten haar om of tegen haar in, en wel zonder haar ooit te noemen, dan zullen we moeten erkennen, dat de wet van Germinal in 1815 moeijelijk onder de '*in werking zijnde*' wetten kon worden gerangschikt.

De slotsom van al het voorgaande laat zich nu in deze weinige woorden zamenvatten: het Aprilministerie heeft zich ten onregte tot regtvaardiging zijner handelingen op de wet van Germinal beroepen; - dat beroep moet als ongegrond worden afgewezen. We waren verpligt dit zoo uitvoerig in het licht te stellen, omdat daardoor aan de wet op de kerkgenootschappen en haar terugwerkende kracht een van haar hechtste steunsels wordt ontnomen; - omdat het daardoor blijkt dat de kerkregeling der Roomsch-katholieken *niet* in strijd is geweest met een bestaande staatswet; - dat derhalve het Aprilministerie strafbaar heeft gemaakt wat vóór de invoering der strafwet was geschied, en als onwettig vernietigd wat volkomen had vrijgestaan. Het behoeft dan ook naauwelijks gezegd te worden dat het punt, tijdens de beraadslagingen in de Tweede Kamer, door onderscheiden leden werd aangedrongen[1]. En - het verdient opmerking - buiten het ministerie heeft slechts één enkele[2] de voortdurende geldigheid der wet als een ontwijfelbaar iets durven volhouden.

Maar de beslissende strijd werd eigenlijk gevoerd op een ander terrein. Die strijd liep over de vraag, inhoever het stelsel van 'billijke bevrediging' grondwettig mogt genoemd worden, - inhoever de aanhangige wetsvoordragt in overeenstemming was met den geest en de letter der grondwet. Het Aprilministerie ging in zijn bevredigings-ontwerp van het beginsel uit, dat de Staat het regt heeft om in het belang van orde en rust door maatregelen van praeventieven aard op de regeling en inrigting der kerkgenootschappen invloed uit te oefenen; - nu was de groote vraag, of dat beginsel grondwettig

1 Vooral door de heeren Meeussen, Strens en Thorbecke.
2 De heer van der Brugghen.

is, of de grondwet het nemen van zulke maatregelen aan den Staat veroorlooft. Door de antirevolutionairen en ministeriëlen werd ze toestemmend, door de constitutionelen en Roomschkatholieken ontkennend beantwoord. Zeven dagen lang - gedurende heel den loop der algemeene beraadslagingen - was zij de spil waar heel de discussie om draaide, het onderwerp waar alle redevoeringen over handelden. Trouwens, het was een hoogst-belangrijke vraag, de vraag, of het Aprilministerie zich ter wille van bekommerde adressanten aan miskenning van het goed regt der Roomsch-katholieken, aan verkorting der kerkelijke vrijheid door de grondwet gewaarborgd, had schuldig gemaakt. Het was een vraag, van wier beantwoording bij de beoordeeling, zoowel van de adressen tegen de bisschoppen als van de vrucht dier adressen (de wet op de kerkgenootschappen), alles afhing.

Dááraan gedachtig, willen we nu een poging wagen om de vraag kort, juist en helder te beantwoorden. We willen beproeven om het beginsel, dat aan de wet op de kerkgenootschappen ten grondslag ligt, aan de grondwet te toetsen.

Vooraf dienen we een bedenking te weêrleggen, die welligt bij sommigen reeds is opgerezen; - de bedenking namelijk, dat heel het onderscheid tusschen praeventieve en repressieve maatregelen denkbeeldig is. Althans, ze is gemaakt in de Tweede Kamer. Uit de stelling dat, niet de wet van God, maar het belang der maatschappij en van haar leden de grondslag en het *regt* van het menschelijk strafregt is, - ‘dat eene daad strafbaar is omdat zij door den wetgever bevonden is nadeelig te zijn voor den staat,’ heeft men de gevolgtrekking afgeleid, dat dus ‘iedere wet, waarbij eene daad, als nadeelig voor de algemeene rust en veiligheid van den Staat, wordt *gereprimeerd* met eene straf, praeventief is, omdat zij door die straf *prevenieert* het nadeel, dat door die daad aan de rust van den Staat wordt toegebragt[1].’ Dat de straf, waarmeê b.v. de roover en moordenaar door den Staat wordt getroffen, onmagtig is om het nadeel te *voorkomen*, hetwelk zijn moorden aan de rust van den Staat en aan sommige van zijn leden heeft toegebragt, zag men voorbij. Men merkte niet dat men met woorden speelde. De juistheid van het beginsel, dat het strafregt geen anderen grond en

1 De heer van der Brugghen (Handd., dl. II, p. 283 en 284).

geen ander regt heeft, dan het belang der maatschappij en van haar leden, wordt ook door ons gaarne erkend. Dàt belang - maar goed-begrepen, zoodat b.v. geen onloochenbare en onvervreemdbare regten van een minderheid, ja van één individu, aan het onstuimig geschreeuw eener getalsmeerderheid ‘in het belang der openbare orde en rust’ stelselmatig worden ten offer gebragt - erkennen ook-wij als het eenig-ware beginsel eener menschelijke strafwetgeving. Maar valt, wanneer men dat beginsel aanneemt, het onderscheid tusschen praeventieve en repressieve strafbepalingen weg? We meenen van neen. Welk is het onderscheid tusschen die beiden? Het onderscheid is *dit*: dat iedere *praeventieve* strafbepaling een daad strafbaar maakt, niet - dat spreekt wel van zelf - ‘vóórdat zij gepleegd is,’ en ook niet altijd terwijl ze ‘op zich zelve niet strafbaar is,’ maar in het algemeen omdat ze is gepleegd *zonder goedvinden van den Staat, niet volgens de regels die de Staat heeft voorgeteekend;* - dat daarentegen een *repressieve* strafbepaling de vrijheid tot eigenmagtig handelen aan het individu of aan het zedelijk ligchaam laat, en de handeling alleen-dàn straft wanneer ze feitelijk inbreuk heeft gemaakt op de regten van anderen of van het geheel. En nu kan immers zeer goed de grondwetgever - die de hoogste strafwetgever in den Staat is - van oordeel zijn geweest dat, juist in het belang der maatschappij en van haar leden, een bepaalde reeks van handelingen *door de grondwet* volkomen-vrijgelaten en dus alleen-*repressief* gestraft moest worden; - juist omdat beperking der vrijheid nog-nadeeliger voor den Staat zou werken, en uit dien hoofde den gewonen wetgever de mogelijkheid moest benomen worden, het eerste beginsel eener goede strafwetgeving te schenden. Het blijft dus wel degelijk de vraag, of hij niet, ook aan de kerkgenootschappen, die volkomene vrijheid heeft gegeven; - met andere woorden: of een strafwet die schijnbaar ‘in het belang der maatschappij en van haar leden’ is, niet in het *wezenlijk* belang van beiden door den hoogsten strafwetgever is uitgesloten.

Soms heeft men een zeer eenvoudig middel gebezigd, om tot een bevestigende beantwoording van die vraag te geraken; - om te bewijzen, dat praeventief staatstoezigt op de kerkgenootschappen door de grondwet verboden is. Zij erkent namelijk (in art. 164) het regt van het individu om zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid te be-

lijden, en ze waarborgt (in art. 165) aan de kerkgenootschappen gelijke bescherming. Nu heeft men tusschen die beide artikelen een naauw verband gezocht, zoodat de volkomen vrijheid die aan het individu wordt verzekerd, ook op het kerkgenootschap van toepassing zou zijn. Maar ten onregte. Waar in twee opvolgende artikelen over twee geheel-verschillende onderwerpen wordt gehandeld - gelijk onmiskenbaar *hier* het geval is - daar mag niet willekeurig, wat in de wet alleen omtrent het ééne onderwerp wordt gezegd, door den uitlegger ook op het andere worden overgebragt. Anderen hebben dan ook een anderen weg ingeslagen. Ze hebben uit den zin van het woord '*belijden*' de volkomen vrijheid der kerkgenootschappen bij gevolgtrekking afgeleid, omdat in het tegenovergesteld geval, wanneer het individu niet in gemeenschap met anderen de voorschriften en plegtigheden zijner godsdienst mag waarnemen, van *volkomen* vrijheid van belijdenis geen sprake zou kunnen zijn. Maar ook-die bewijsvoering, hoe scherpzinnig ook, kan niet worden toegelaten. '*Ieder* belijdt;' - de grondwetgever heeft hier blijkbaar alleen aan de *individuele* belijdenis gedacht, aan de vrijheid van het individu om *die* godsdienstige overtuiging, of overtuiging omtrent de godsdienst, te koesteren en, hetzij bij monde of in geschrifte, naar buiten te openbaren, die hij-zelf voor de ware houdt. Maar, vraagt men welligt, heeft de grondwetgever dan aan de kerkgenootschappen *geen* volkomen vrijheid verzekerd? Buiten eenigen twijfel; - maar in twee andere artikelen. Vóór 1848 kon alle 'openbare oefening van godsdienst,' en dus heel het bestaan van een kerkgenootschap, worden 'belemmerd,' wanneer er 'de openbare orde of veiligheid' door 'zoude kunnen' gestoord worden (art. 191); - de herziene grondwet laat (in art. 167) alle openbare godsdienstoefening binnen de kerkgebouwen vrij. 'De gedachte, dat toelating van een kerkgenootschap en van zijne inrigting aan bepaalde regels onderworpen was, werd geheel uit de grondwet verwijderd[1].' En door een geheel-nieuw artikel (170) is de bevoegdheid der kerkgenootschappen tot zelfregeling, zonder voorkennis of inmenging van het staatsgezag, met ronde woorden erkend; - de tusschenkomst der Regering bij de afkondiging van kerkelijke voorschriften wordt door dat artikel uitdrukkelijk buitengesloten. Som-

1 De heer Thorbecke (Handd., dl. II, p. 489).

migen beweren wel, dat het artikel alleen afschaffing van het placet ten doel zou hebben; - maar de woorden zijn van geheel-algemeenen aard, het artikel spreekt van de hoofden der '*onderscheidene*' kerkgenootschappen. Anderen zeggen wel, dat hier alleen van de *afkondiging*, en niet van de *uitvoering* van kerkelijke voorschriften sprake is; - maar wanneer het eerste het laatste niet in zich sloot, dan zou de verleende vrijheid een ongerijmdheid zijn, een bittere spotternij, en ze zou geen andere strekking hebben dan om in bepaalde gevallen spanning en misnoegen in den boezem van een kerkgenootschap nog te doen toenemen. Nog-an-deren, eindelijk, willen beide die punten wel toegeven, doch komen met een bedenking van anderen aard voor den dag. Ze zeggen dat 'kerkelijke voorschriften' dezulken zijn die tot het gebied van *de godsdienst* behooren, en dat de Staat-alleen beslist wat al of niet tot dat gebied behoort. Maar tegen die bedenking gelden twee opmerkingen. Vooreerst, die leer leidt in haar algemeenheid vanzelf en met logische noodzakelijkheid tot het stelsel van regeling der Kerk door den Staat, een stelsel met dat onzer grondwet in lijnregten strijd. En ten tweede, het gebied der kerkelijke voorschriften is *in de grondwet* reeds omschreven. Gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat, ziedaar de pligt, aan de kerkgenootschappen (in art. 169) opgelegd; - vanzelf is dus de afkondiging en uitvoering straffeloos van *alle* kerkelijke voorschriften die binnen den kring der staatswetten blijven, terwijl de Staat tegen ieder ander voorschrift door straf zijn regt handhaaft. Nu beweert men wel dat de Koning aan zijn grondwettige verpligting, om te waken dat de kerkgenootschappen binnen de palen der staatswetten blijven, niet zou kunnen voldoen wanneer hij buiten magte was om door praeventieve maatregelen op hun regeling en inrigting invloed uit te oefenen. Maar men miskent dan ten eenenmale de strekking van het artikel, die geene andere is dan deze: aan te duiden, dat de kerkgenootschappen door hun volkomen vrijheid op het gebied der Kerk niet ontheven zijn van de gemeenregtelijke gehoorzaamheid aan de algemeen-geldende staatswetten; - dat het kerkgenootschap, voorzoover het als burgerlijke vereeniging op het gebied van den Staat treedt, onderworpen is aan de algemeene regels die omtrent zulke vereenigingen door dezen laatste zijn gesteld. Dáárvoor moet de Koning waken; - en inzóóver kan ongetwijfeld aan

het kerkgenootschap de verpligting worden opgelegd, om van zijne organisatie dàtgene wat het met iedere andere burgerlijke vereeniging gemeen heeft, de inrigting en het bestuur namelijk, vóór of bij de invoering aan het staatsgezag meê te deelen, ten einde dit laatste onmiddellijk kunne tegengaan en straffen wat blijken mogt in strijd te zijn met de algemeene staatswetten en met de algemeene regelen, aan alle zedelijke ligchamen zonder onderscheid gesteld. Maar ook inzóóver alleen. De bevoegdheid der kerkgenootschappen tot zelfregeling wordt dus door dit artikel niet opgeheven; - en het maken van exceptionele wetten tegen de kerkgenootschappen, voorzoover ze *vereenigingen tot godsvereering* zijn, door het artikel niet geoorloofd. Evenzoo is de '*bescherming*,' die (in art. 165) aan de kerkgenootschappen wordt toegezegd, geene andere dan die de Staat evenzeer aan elk ander zedelijk ligchaam, dat een goed doel heeft, verschuldigd is; - bescherming, niet b.v. van *de leer* tegenover minder-geloovige leden der Kerk, maar alleen van het kerkgenootschap voorzoover het burgerlijke vereeniging is; - een bescherming dus, die verleend moet worden wanneer het kerkgenootschap blijft binnen den kring der algemeene regelen, die op burgerlijk terrein aan alle vereenigingen gesteld zijn. Van een *bijzondere* bescherming is in het artikel volstrekt geen sprake; - de nadruk ligt op het woord *gelijke*. Alleen om de mogelijkheid van terugkeer eener heerschende Kerk voor altijd uit te sluiten, en om geen andere reden, werd de bepaling in onze grondwet opgenomen. Trouwens, in de staatsregeling van 1798, die de zoogenaamde scheiding van Kerk en Staat in heel haar omvang tot stand poogde te brengen, kwam, met een kleine wijziging, diezelfde bepaling reeds voor. In dit zoomin als in eenig ander artikel van het zesde hoofdstuk heeft de grondwetgever de kiem van een praeventief staatstoezigt op de kerkgenootschappen neêrgelegd. Ook uit de geschiedenis der grondwetsherziening is het overtuigend te zien. Had de staatscommissie in haar ontwerp de stelling opgenomen: 'De kerkgemeenten hebben de vrije keus harer leeraren[1],' de Regering nam dat voorschrift in het hare niet over, omdat 'een aanzienlijk kerkgenootschap in ons Vaderland geene bevoegdheid bezit, om leeraars te beroepen; omdat in de Roomsch-Katholijke Kerk

1 Handd., dl. I, p. 2.

daaromtrent op eene geheel andere wijze wordt voorzien[1].' Zelfs den schijn wilde zij vermijden, alsof het staatsgezag bevoegd was om zich te mengen in een zaak die geacht werd uitsluitend tot het gebied der Kerk te behooren. En waarom drong ze op de afschaffing van het regt van placet met zooveel nadruk aan? 'Omdat een preventieve maatregel, al is het bij exceptie, in de Grondwet opgenomen, nadeelig is voor den regts-toestand der maatschappij', en 'strijdig met het aangenomen stelsel' zou wezen[2]. En dat 'aangenomen stelsel' was geen ander dan het *repressieve;* - reeds uit het verband van de rede blijkt het middagklaar. Verlangt men echter een nog-duidelijker, een officieel en onweêrsprekelijk bewijs? Men sla dan de memorie van toelichting open, die bij het zesde hoofdstuk der grondwet was gevoegd en indertijd door een invloedrijk lid van het Aprilministerie is opgesteld. 't Is waar, het Aprilministerie heeft dat beroep niet-ontvankelijk verklaard. Maar al *mogt* het regt gehad hebben tot de bewering, 'dat de memoriën van toelichting.... zeer zeldzaam later ter interpretatie kunnen worden ingeroepen[3],' omdat een wetsontwerp, vóór het tot wet wordt verheven, meestal groote veranderingen ondergaat; - al *ware* dus zulk een beroep in den regel niet-ontvankelijk - en, met het oog op de laatste tijden, zou het welligt kunnen beweerd worden - dan had nòg het Aprilministerie geen regt om zijn stelling op dit bijzonder geval van toepassing te maken en te zeggen: 'Bepaaldelijk geldt dit omtrent de herziening van het Hoofdstuk van de Godsdienst, na de indiening belangrijk gewijzigd.' Want, op één enkel punt na, is heel het zesde hoofdstuk door de Staten-Generaal onveranderd aangenomen gelijk het door de Regering was voorgesteld. En wat betrof dat ééne punt? Het inlassen van een *repressieve* straf bepaling in art. 164, die door de Regering eerst overbodig werd gekeurd, maar waarmeê ze zich later - omdat de verandering niet in strijd was met 'het aangenomen stelsel' - vereenigde. Het 'zeer zeldzaam' geval, waarin een beroep op memories van toelichting geoorloofd is, heeft *hier* dus wel degelijk plaats. En wèlke is nu de beteekenis, die in de memorie tot toelichting van het zesde hoofdstuk aan dat voorschrift der

1 De heer van Heemstra, minister van Herv. Eeredienst (idem, p. 32).
2 Idem (idem, p. 17).
3 Memorie van Beantwoording (idem, dl. II, p. 56).

grondwet wordt gehecht, in hetwelk volgens de vrienden en bondgenooten van het Aprilministerie ‘geheel het praeventief systema ligt[1],’ - aan 's Konings grondwettige verpligting, om te waken dat de kerkgenootschappen gehoorzaam blijven aan de staatswetten? Men leze: ‘Het waken der Regering, dat allen blijven binnen de palen der wet, bestaat in het beteugelen van hen, die buiten deze palen gaan, niet in het vlechten van banden, opdat zij dezelve niet zouden kunnen overschrijden[2].’ En nu heeft later de opsteller[3] - wiens daden meer en meer de waarheid van zijn woord bevestigen, dat hij nog nooit ‘een beginsel’ verloochende - wel beweerd, dat die uitspraak alleen op het placet doelt. Maar vergeefs. De stelling is volstrekt-algemeen van aard, gelijk uit de woorden-zelve overtuigend blijkt. Zij bevat niets meer of minder dan de openlijke en nadrukkelijke verklaring, dat men zelfs in art. 169 der grondwet geen kiem of spoor van het praeventieve stelsel moet zoeken.

De grondwet heeft derhalve - het bleek ons uit haar geest en letter beiden - het nemen van praeventieve maatregelen tegen de kerkgenootschappen-als-zoodanig aan den Staat zeer stellig verboden. Zij heeft hen daarom, gelijk we reeds deden opmerken, niet buiten het bereik der wet geplaatst. Ze zou dat gedaan hebben, wanneer ze het stelsel der antirevolutionairen in de Hervormde en in de Roomsch-katholieke Kerk had gehuldigd; - wanneer ze Kerk en Staat tegenover elkander had geplaatst als twee magten, volkomen-onafhankelijk van elkaêr, en tusschen wie - wanneer het de regeling gold van onderwerpen op gemengd terrein, van onderwerpen die in beider kring ingrijpen - onderhandelingen moesten gevoerd worden ‘*comme de puissance à puissance*[4].’ Want wie zou volgens dat stelsel moeten beslissen wat al of niet tot dat gemengd terrein behoorde? En wie zou scheidsregter moeten zijn, wanneer geen der beide ‘zelfstandige en onafhankelijke magten’ haar vermeend regt wilde prijsgeven? De Staat natuurlijk niet; - dat zou onvereenigbaar zijn met de zelfstandigheid der Kerk en heel het stelsel in duigen doen spatten. De Kerk dan? *Feitelijk* zeer zeker, gelijk de

1 Verslag der Tweede Kamer (idem, p. 18).
2 Handd., dl. I, p. 7.
3 De heer Donker Curtius.
4 De Tijd, N.H. Courant, n°. 2045.

gebeurtenissen in Baden, waar de Roomsch-katholieke geestelijkheid het stelsel in praktijk poogt te brengen, door een sterksprekend voorbeeld ons leeren. *Feitelijk* zou door dat stelsel de suprematie van de Kerk over den Staat zijn gevestigd. Maar onze grondwet heeft, vooral ook door artikel 169, den weg daartoe afgesneden en de souvereiniteit van den Staat gehandhaafd. Ze zou echter uit overdreven voorzigtigheid op de tegenovergestelde klip zijn verzeild, - ze zou het bestaan der kerkgenootschappen aan de willekeur van den Staat hebben prijs-gegeven, wanneer ze aan dezen laatste de bevoegdheid niet ontzegd had om, 'in het belang van orde en rust,' een praeventief toezigt op de kerkgenootschappen-als-zoodanig uit te oefenen. Ze zou dan de kerkgenootschappen tot den Staat hebben geplaatst in de betrekking van 'kinderen des huizes[1]' tot den vader, die het vaderlijk gezag in alles naar de oogen moeten zien, wier meerdere of mindere vrijheid en ontwikkeling dikwerf afhangt van de luimen eens grilligen en veranderlijken vaders. Ze zou den Staat het regt hebben toegekend om, des-verkiezende, te vorderen dat het kerkgenootschap in heel zijn omvang - leer en inrigting beiden - zich regele naar *zijn* goedvinden. Ze zou feitelijk het kerkgenootschap tot orgaan van den Staat hebben vernederd. Gedachtig aan het scherp verschil, in wezen en doel beiden, tusschen den Staat en de Kerk, wist ze dat te voorkomen, en de zelfstandigheid der Kerk te eerbiedigen zonder echter het oppergezag van den Staat prijs te geven. Vraagt men, waardoor? Door het beginsel te huldigen, dat de kerkgenootschappen gewone burgerlijke vereenigingen, particuliere genootschappen *in* den Staat zijn. Uit kracht van dat beginsel mag de Staat natuurlijk algemeene regels stellen, waaraan alle burgerlijke vereenigingen - en *als zoodanig* ook de kerkgenootschappen - onderworpen zijn; - mag hij b.v. aan de kerkgenootschappen de verpligting opleggen om *bij*, ja *vóór* het in-werking-treden hun organisatie aan hem meê te deelen. Maar tegelijk wijst dat beginsel de natuurlijke en noodzakelijke grens aan, welke door die beschikkingen niet overschreden mag worden. Ze mogen de bevoegdheid tot zelfregeling zonder inmenging of voorkennis van het staatsgezag niet ontnemen, die aan het kerkgenootschap als particuliere

1 Bedenkt wat gij doet, p. 8.

vereeniging toekomt. En ze mogen alleen-datgene treffen - gelijk zoo scherpzinnig en juist is opgemerkt - ‘hetgeen een kerkgenootschap met andere burgerlijke vereenigingen gemeen heeft. Het godsdienstig karakter van het kerkgenootschap valt daar buiten[1].’ De grondwet heeft derhalve naauwkeurig aangewezen, *inhoever* de kerkgenootschappen binnen het bereik der wet vallen, - maar tegelijk heeft ze iedere aanleiding tot bevoorregting van het eene boven het ander of tot onbillijke verdrukking van allen zorgvuldig buitengesloten. Door het Aprilministerie is dat ten eenenmale uit het oog verloren. Ook al wilden we toegeven dat een exceptionele regeling van het onderwerp geoorloofd was, dan-nòg zou een wet tot regeling van het staatstoezigt op de kerkgenootschappen niets anders mogen doen, dan *gemeenregtelijke* bepalingen op deze laatsten van toepassing maken. En de wet, door het Aprilministerie voorgesteld, is - ook gelijk ze na een tal van wijzigingen is aangenomen - veel-verder gegaan. Ze heeft het grondwettig beginsel van eerbiediging der kerkgenootschappen als geheel-particuliere vereenigingen geschonden, en in eenige van haar artikelen hun godsdienstig karakter door praeventieve maatregelen aangerand. Zij opent geleidelijk en met noodzakelijkheid den weg tot verbreking der gelijkheid van bescherming, die door de grondwet aan *alle* kerkgenootschappen verzekerd is; - want ze lokt (door art. 1) een of ander kerkgenootschap, dat meer dan de overigen gezind is om op het staatsgezag te leunen en dat in de gunst eener tijdelijke Regering zich verheugen mag, uit om ijverig de medewerking van het staatsgezag in te roepen, bij iedere bepaling die het gelieft vast te stellen. Een medewerking, die uit haar aard en in het belang van allen beperkt moest blijven tot de gevallen waarin ze door de algemeene wettelijke regelen geëischt wordt, kan nú in het belang van één enkel kerkgenootschap willekeurig worden uitgebreid. Zij snijdt (door art. 2) aan de Kerk den weg af, om vreemdelingen tot het bekleeden eener kerkelijke bediening te roepen, wanneer en voorzoover ze dat in haar belang noodig mogt oordeelen; - de beslissing over die zuiverkerkelijke zaak is nu overgebragt bij het staatsgezag. Ja, ze stelt (door art. 5) de hoofden van een kerkgenootschap buiten de mogelijkheid, om hun zetel te vestigen waar de

1 De heer Thorbecke (Handd., dl. I, p. 491).

bloei van hun kerkgenootschap dat in hún oog vordert; - de Staat kan nu bepalen dat in sommige plaatsen een kerkgenootschap, ook al blijft het geheel binnen zijn eigen kring, niet werken mag. En op welken grond verleent ze die dubbele bevoegdheid aan het staatsgezag? ‘In het belang der openbare orde en rust.’ Zij aarzelt niet, den verderfelijken stelregel openlijk te huldigen, dat een Regering voor niets anders te waken heeft dan voor het behoud van orde en rust, - dat een Regering verpligt is om de regten der minderheid daaraan ten offer te brengen, wanneer een onstuimige meerderheid het op dreigenden toon vordert. Zelf wijst ze aan onverdraagzamen den weg, dien ze maar hebben in te slaan om het staatsgezag tot beteugeling der kerkelijke vrijheid van andersdenkenden te noodzaken. Zelf lokt ze tot plaatselijke of algemeene volksbewegingen uit. Reeds uit *dien* hoofde verdient ze strenge afkeuring. Want zij maakt, dat stelselmatig de onschuldige getroffen wordt in plaats van den schuldige. Wanneer een kerkgenootschap goedvindt, op een bepaalde plaats een leeraar aan te stellen, en het kiest daartoe bij voorkeur een vreemdeling, maar die leeraar of geestelijke beperkt zijn werkzaamheid tot den kring van zijn geloofsgenooten en van degenen die verder zijne toespraak mogten begeeren, en hij voert alleen over *beginselen* strijd, zonder *personen* in hun burgerlijk of huiselijk leven aan te tasten; - of wanneer een kerkgenootschap goedvindt, op een bepaalde plaats den zetel van een zijner hoofden te vestigen, maar deze laatste geniet alleen binnen den kring der Kerk de eer die hem als hoofd van het kerkgenootschap door de leden wordt toegedragen, terwijl hij in het maatschappelijk leven, tegenover het staatsgezag en op de publieke straat zich van andere geestelijken door niets onderscheidt; - wanneer er dus niet het minste gebeurt, wat het oog of oor van andersdenkenden billijkerwijze zou kunnen kwetsen; - dan wil de grondwet, dat er aan belemmering der kerkelijke vrijheid niet gedacht worde. Ze toont dat duidelijk (in art. 167), door *binnen* de kerkgebouwen de uitoefening der verschillende eeredienſten alom vrij te laten, en alleen *buiten* de kerkgebouwen het vieren van godsdienstige plegtigheden te verbieden. Ze toont daardoor, het beginsel te huldigen, dat van beperking der kerkelijke vrijheid geen sprake mag zijn, dan inzoover andersdenkenden regt hebben om te vorderen, dat ze niet genood-

zaakt zullen worden, soms dingen te zien of te hooren, die hun godsdienstig gevoel beleedigen zouden. De wet op de kerkgenootschappen daarentegen, die tot ‘billijke bevrediging’ door het Aprilministerie werd voorgesteld, kent *in beginsel* geen regten van eenig kerkgenootschap, tot wier eerbiediging en bescherming het staatsgezag verpligt zou zijn, wanneer door onverdraagzame andersdenkenden tegen hun uitoefening een, voor orde en rust bedenkelijke, aanval werd gerigt. Ja, in de twee bepalingen waarop wij de aandacht vestigden, brengt ze reeds-*feitelijk* de kerkelijke vrijheid aan de onrust ten offer. Vandaar dan ook, dat ze met den naam van onzedelijk en ongrondwettig moet gekenmerkt worden. Maar bovendien, die bepalingen behelzen *praeventieve* maatregelen, en wel praeventieve maatregelen tegen de kerkgenootschappen *als zoodanig* gerigt. We hebben gezien, hoe het nemen van zulke maatregelen door de grondwet aan den Staat zeer stellig verboden is. En de wet is derhalve in haar hoofdbepalingen met de grondwet in lijnregten strijd.

De bestrijders van het ontwerp in de Staten-Generaal bragten, gelijk we reeds vermeld hebben, vooral-dit punt op den voorgrond. Soms met eenige overdrijving, maar dikwerf ook met klem en nadruk, toonden zij de ongrondwettigheid der wet aan. Met niet minder nadruk wezen ze op iets anders, dat het Aprilministerie en zijn vrienden, met uitzondering alleen van de antirevolutionairen, vruchteloos poogden te ontveinzen; - op het feit namelijk, dat de wet ‘eene gelegenheidswet[1]’ was, tegen één enkel kerkgenootschap gerigt. Ze herinnerden, welk een verbittering de wet reeds om haar afkomst of oorsprong onder de Roomsch-katholieken had verwekt, en hoe haar inhoud - zelfs nadat hij door amendementen zoo aanmerkelijk verbeterd was - hun wrevel over miskenning van hun regten, over onbillijke en ongrondwettige vijandigheid van het staatsgezag ontwijfelbaar zou versterken en bestendigen. Ze toonden aan, dat de aanneming der wet noodlottig voor het vaderland zou werken, omdat zij aan de Protestanten geen ‘billijke bevrediging’ zou verschaffen gelijk ze zich die vroeger hadden voorgesteld, en omdat ze door de Roomschkatholieken toch-altijd als een hatelijke krenking van verkre-

1 De Ned., n°. 943.

gen regten zou beschouwd worden. Ze waarschuwden, dat haar aanneming alleen zou dienen om de spooksels van tweedragt en godsdiensthaat hier wettelijk te naturaliseren. Maar het was alles vruchteloos. Het Aprilministerie zag, met behulp van dreigende verzekeringen, zich door een ‘aaneengesloten getal stemmen’ de overwinning verzekerd. Degenen die de wet veel te zwak en onbeteekenend keurden, - degenen die haar indiening beschouwden als een inbreuk op het Koninklijk praerogatief, - degenen die tegen haar terugwerkende kracht luide hun stem verhieven, - degenen wier verdraagzame geest van het denkbeeld eener gelegenheidswet gruwde, - allen vereenigden ze zich ten-langen-laatste, en bragten zóó de bijna-vergeten leer van tegen-*spreken* en voor-*stemmen* weêr in toepassing. Wanneer het ministerie een wet noodig rekende, dan wilde men daarin wel berusten; - die treffelijke drijfveêr bragt een en veertig leden der Tweede en twee en twintig leden der Eerste Kamer tot het besluit, om aan de wet het zegel hunner goedkeuring maar te hechten. Het middel, door het Aprilministerie tot ‘billijke bevrediging met eerbiediging van de regten der Roomsch-Katholijken’ aangeboden, werd met een betrekkelijk-groote meerderheid aangenomen en tot wet verheven.

De aanneming had echter in de Tweede Kamer geen plaats, voordat nog twee belangrijke punten waren gewijzigd. Het ontwerp verbood (in art. 8), gelijk men zich herinneren zal, het klokkenluiden tot bijeenroepen der geloovigen ‘in gemeenten waar kerken van meer dan één kerkgenootschap zijn,’ wanneer niet vooraf de toestemming van 's Konings commissaris in de provincie gevraagd en verkregen was. In den loop der beraadslagingen over het artikel werd nu een amendement voorgesteld en aangenomen, volgens hetwelk de vrijheid tot klokkenluiden, ook in zúlke gemeenten, in den regel zou blijven voortbestaan, 'en alleen bij uitzondering zou kunnen opgeheven worden. Met het voorschrift-zelf hebben we, zoomin in zijn gewijzigden als in zijn oorspronkelijken vorm, vrede. We zijn overtuigd - en de geschiedenis der laatste maanden heeft het bewezen[1] - dat het alleen strekken zal om twist en tweedragt uit te lokken en te vermeerderen; - en we meenen dat, wanneer reeds het

1 De verwikkelingen in de gemeente Kockengen zijn algemeen-bekend.

onschuldige klokgelui aanstoot geeft, weldra ook het gemeenschappelijk gezang in de kerkgebouwen zal moeten verboden worden, omdat een andersdenkende voorbijganger of buurman zich er over gelieft te ergeren. Maar dit neemt niet weg, dat het amendement toch betrekkelijkerwijs een verbetering moet genoemd worden, inzoover het, in strijd met het stelsel van het oorspronkelijk artikel, van de *vrijheid* regel en van verbod *uitzondering* maakte. Meent men echter dat uit dien hoofde de Regering het amendement bestreden heeft, dan vergist men zich. Ze was wel van oordeel: 'het is gemakkelijker verzoeken af te slaan, dan tusschenbeide te komen.' Maar de minister van justitie liet op die verklaring onmiddellijk volgen: 'Begrijpt de Kamer het anders, ik zal er mij niet tegen verzetten[1].' Het Aprilministerie wilde de vruchten van zijn 'rijp beraad en naauwkeurig onderzoek' volstrekt-niet aan de Tweede Kamer opdringen. Nog-duidelijker en treffender bleek dat tijdens de beraadslagingen over het andere amendement. De Regering had namelijk (in art. 2) voorgesteld, dat zonder toestemming des Konings geen vreemdeling de openbare godsdienst zou mogen bedienen. Ze had daarvoor een krachtige drangreden opgegeven; - 'vreemdelingen, hier gewoonlijk zonder betrekkingen, zonder belang en zeker zonder vaderlandsch gevoel, kunnen niet zonder gevaar toegelaten worden, om openbaar van een bijna onschendbaar standpunt het woord te voeren[2].' Die drangreden was door ieder bekommerd adressant beaamd. Dit voorschrift zou een dam opwerpen tegen de Roomsche missies; - aan de paters Redemptoristen zou nu het verder-rondreizen kunnen belet worden. Men zou nu in de mogelijkheid geraken om den voortgang van Rome's kerk, althans-gedeeltelijk, te stuiten. Men zou, althans-gedeeltelijk, toch 'billijke bevrediging' van regtmatige grieven erlangen. Reeds bij voorraad verheugde men zich. Daar wordt in de Tweede Kamer, te midden der beraadslagingen, het denkbeeld geopperd om het stelsel van het artikel geheel om te keeren, - om alleen het bekleeden eener *vaste* kerkelijke bediening van 's Konings goedkeuring afhankelijk te maken en de vrijheid tot *prediking* ook aan den vreemdeling te laten. Een amen-

1 Handd., dl. III, p. 176.
2 Memorie van toelichting (Handd., dl. II, p. 8).

dement, dat die strekking heeft, wordt door een lid der antirevolutionaire partij voorgesteld. En wat doet nu het Aprilministerie? Het ‘stelt zich geen partij tusschen de verschillende redactiën,’ wanneer de Tweede Kamer maar ‘gerust is dat de orde kan worden bewaard[1].’ Meêdoogenloos ontneemt het aan bekommerde antipapisten de laatste begoocheling, die omtrent den Protestantschen zin van hun ministerie hun nog was overgebleven. Lijdzaam gedoogt het de aanneming van een amendement, door hetwelk ‘de hoofdgedachte van het ontwerp, weêrstand tegen het Ultramontanisme[2],’ meer en meer onkenbaar wordt gemaakt. Gewillig en gaarne doet het, om het veege leven nog een poos te rekken, deze nieuwe concessie aan de antirevolutionaire partij.

Wèl droeg derhalve het bondgenootschap met die partij voor de antipapisten wrange vruchten. Vergeefs hadden deze laatsten zich gevleid, dat ze nú-althans de wet, nadat ze door de Regering in zoo vele en hoogst-belangrijke punten gewijzigd was, verder in haar geheel zou laten. Vergeefs hadden ze zich verheugd over de verklaring van haar erkend orgaan, dat ‘de gewigtigste bezwaren’ nú uit den weg geruimd waren. Het bleek, dat er ‘na de wegneming dezer *gewigtigste* bezwaren nog *zeer gewigtige*[3]’ waren overgebleven, en dat de partij stelselmatig bleef voortgaan om, met welwillende medewerking van het Aprilministerie, aan de wet al het bedenkelijke en gevaarlijke, maar tegelijk al haar kracht, te ontnemen. We willen thans niet onderzoeken, inhoever ze uit dien hoofde aanspraak mag maken op den dank van constitutionelen en Roomsch-katholieken. Al heeft ze het Aprilministerie van menige ergerlijke inbreuk op de grondwettige vrijheid der Kerk teruggehouden, we zouden daarom de vraag, of ze het gedaan heeft uit eerbied voor de regten van andersdenkenden, nog niet toestemmend durven beantwoorden. Maar we moeten doen opmerken, hoe die voortdurende bestrijding en stelselmatige ontzenuwing der wet, in verband vooral met de eindelijke aanneming, overtuigend bewijst dat de partij alleen met politieke nevenbedoelingen zich in de Aprilbeweging had gemengd, - dat

1 Handd., dl. III, p. 74 en 83.

2 De Ned., n°. 955.

3 N°. 958.

het haar, van den beginne af tot den einde toe, te doen was, niet om breideling der kerkelijke vrijheid, niet om bevrediging van be kommerde Protestanten, maar enkel en alleen om de zegepraal van haar politiek stelsel. Vraagt men bewijzen? Haar orgaen levert ze in ruimen overvloed. Van den eersten oogenblik keurde het de indiening der wet af. Een wet zou de partij, ‘in de tegenwoordige omstandigheden minder dan ooit hebben verlangd[1];’ - ze achtte haar voordragt ‘een politieke feil, een maatregel die verbittert en teleurstelt[2].’ Dat de Koning buiten magte was om langs eenen anderen weg ‘billijke bevrediging’ aan de tweemaal honderdduizend te verschaffen, althans wanneer de Roomschkatholieke kerkregeling binnen de palen der staatswetten bleef; - dat, zelfs al ware hij daartoe bij magte geweest, een Koninklijk besluit onder de Roomsch-katholieken vooral niet-minder verbittering zou hebben opgewekt; - en dat ‘overleg’ met den pauselijken Stoel de huldiging zou geweest zijn van een stelsel van kerkelijke vrijheid, veel-verder gaande dan het stelsel der afgetreden bewindslieden, deerde haar niet. Beperking der kerkelijke vrijheid lag trouwens niet in haar weg. Het groote doel was de val der liberale politiek geweest; - en vandáár dat ze met zulke leede oogen de indiening der wet zag. Want die wet, aan welke men ten overvloede nog een tegenwerkende kracht moest geven, regtvaardigde nu volkomen de wettigheid der Roomsch-katholieke kerkregeling en de lijdelijkheid van het ministerie Thorbecke. Zou de partij haar dan welligt afstemmen? Men mogt het verwachten. Temeer, omdat ze verklaard had, de voordragt niet te zullen ondersteunen vóór zij de overtuiging had dat de aanneming ‘voor de *ware belangen* van het Vaderland wenschelijk[3]’ was; - en, kort-vóór de openbare beraadslaging bleef zij de wet nog-steeds een maatregel achten ‘die verbittert en teleurstelt.’ Dat ze haar niettemin aannam, hebben we gezien. En waarom? Om niet den schijn van ‘afkeuring van den nationalen weêrstand tegen het ultramontanisme[4]’ op zich te laden? Zij heeft het beweerd. En we willen nu eens aannemen, dat het haar vrijstond, aan die drangreden ‘de ware belangen van het vaderland’

1 De Ned., n°. 937.

2 N°. 973.

3 N°. 937.

4 Nommer van 2 Sept.

ten offer te brengen. Maar heeft ze dan-nog zich-zelf geregtvaardigd? Men herinnere zich haar, zeer juiste, opmerking: ‘de wet loopt gevaar, of, door nietsbeduidendheid, eene *mystificatie*, of wanneer zij iets te beduiden heeft.... ook den Protestanten ten *valstrik* te zijn[1]. En wat heeft nu juist diezelfde partij gedaan, vóór ze tot de aanneming der wet zich liet overreden? Haar “bijkans onbeduidend[2]” gemaakt; - bewerkt dat zij, “wat de praktische gevolgen betreft, geene andere beteekenis meer heeft dan dat de Aartsbisschop van Utrecht zal resideren te 's Hertogenbosch[3];” haar vervormd tot het nationaal protest van April in wettelijken vorm[4];’ - met eén woord: haar verlaagd tot een ‘mystificatie.’ Want de bewering, dat ze het *niet* is, ‘wanneer ze in verband met de omstandigheden beschouwd wordt[5],’ verdient bijna geen weêrlegging. Niet-dáárom hadden de tweemaal honderdduizend in April gepetitionneerd, niet-dáárom hadden ze een ministerie ten val gebragt, niet dáárom hadden ze ook-antirevolutionairen naar de nieuwe Tweede Kamer afgevaardigd, opdat in wettelijken vorm ‘het nationaal protest’ zou worden herhaald, maar opdat het *protest* door *daden* zou worden achtervolgd, opdat de eenzijdige kerkregeling der Roomsch-katholieken gekeerd en de kerkelijke vrijheid voor de toekomst gebreideld zou worden. De antirevolutionaire partij mogt veinzen, dat niet te weten; - ook-zij wist het van den eersten oogenblik af dat ze zich in de Aprilbeweging had geworpen. Met volkomen bewustheid maakte ze zich schuldig aan misleiding, aan mystificatie van degenen die, door haar houding in April gerustgesteld, als trouwe bondgenooten haar tijdens de verkiezingen hadden ter zijde gestaan. Zoo mogelijk, geen *verwerping* der wet, omdat het onstaatkundig zou zijn, een ministerie te verbitteren of welligt ten val te brengen, dat gedurig blijken gaf van zijn zucht tot toenadering en waarvan in de toekomst dus nog veel goeds te wachten was; - liefst *aanneming*, wanneer de wet vooraf door minnelijke schikking ‘onschadelijk kon worden gemaakt[6]’ of - gelijk men het in gewoon hollandsch zou noemen - ontzenuwd, want zóó zou de vrede met

1 De Ned., n°. 937.
2 N°. 974.
3 Idem.
4 N°. 943.
5 N°. 973.
6 N°. 974.

het ministerie worden bewaard en tegelijk het antirevolutionair begrip van zelfstandigheid der Kerk worden gehandhaafd. Ziedaar het stelsel, waar de partij van uitging, en waar ze blijkbaar heel haar gedragslijn naar inrichtte. Om haar vroegere bondgenooten bekommerde ze zich in het minst niet, gelijk ook *na* de eindelijke aanneming der ontzenuwde wet uit twee treffende proeven nog gebleken is. Nadat ze zelf der Regering het wapen in handen had gegeven om de komst van een aartsbisschop te Utrecht te beletten, durfde ze toèn de vraag opperen, of deze laatste toch eigenlijk van dat wapen wel gebruik kon maken, 'zonder althans den schijn van kwade trouw op zich te laden[1].' Ja, ze ging nog verder en verklaarde, *intrekking* der wet, na goedkeuring ook door de Eerste Kamer, niet 'ondenkbaar[2]' te achten. Ze wilde duidelijk doen uitkomen 'hoe weinig waarde door ons aan de wet *als wet* gehecht wordt[3].' Met edele onbeschroomdheid durfde ze nu, in het aanezigt van haar vroegere bondgenooten, smalen op de nietigheid eener wet die door haar eigen tusschenkomst zoo nietig geworden was.

Zóó bevestigde de uitkomst wat door de constitutionelen en Roomsch-katholieken van den beginne af was voorspeld. De eenige vrucht, die de antipapisten van de Aprilbeweging plukten, was het pijnlijk bewustzijn dat ze misleid waren. Ze kregen, ja, hun lang-gewenschte wet; - maar zóó gewijzigd dat hun hoofdorgaan haar 'niet veel meer dan een sinterklaas, dan een boeman, dan een drooge sloot, dan een papieren muur' achtte, - ja haar zelfs 'bedenkelijk' noemde, 'daar zij de deur, de achterdeur openzet voor de Roomsche bisschoppen als voor van staatswege erkende, geëerde en geëerbiedigde prelaten[4].' Voorzoover die wet geacht kon worden, in sommige van haar bepalingen een wantrouwige strekking tegen het Roomsch-katholieke kerkgenootschap te hebben, verklaarde het Aprilministerie uitdrukkelijk, dat die bepalingen alleen moesten dienen 'om verkeerde opvattingen bij het volk te voorkomen[5].' Welhaast zag men aan

1 Nommer van 2 Sept.
2 N°. 979.
3 N°. 983.
4 De Fakkel, n°. 35.
5 Handd., dl. II, p. 348.

den bisschop van Haarlem en aan den aartsbisschop van Utrecht vergunning geven om vrachtvrij over de belangen van hun kerkgenootschap te corresponderen[1]. En terwijl het Aprilministerie - in den waan, naar het schijnt, ‘dat de strijd van April een strijd tegen den *naam* Bisschop ware geweest[2]’ - voor het uitspreken van dat woord zich nog-steeds zorgvuldig bleef wachten, vond men als bezoldiging voor de nieuwe ‘kerkvoogden’ op de staatsbegrooting van 1854 behoorlijk een som uitgetrokken. Het doel waarnaar men zoo ijverig gestreefd had, bleef onbereikt; - de bisschoppen werden niet geweerd, maar integendeel van staatswege erkend en bezoldigd. Zelfs het voeren der titels aartsbisschop *van* Utrecht en bisschop *van* Haarlem werd niet belet. De ‘billijke bevrediging,’ in wier vooruitzigt men zich zoo hartelijk verheugd had, strekte zich niet verder dan tot die beide steden uit, en bepaalde zich tot het verbod om daar een bisschopszetel te vestigen. Het Aprilministerie bleek, bij en na zijne optreding, door ‘geene godsdienstige meening’ geleid te zijn[3]. De leden van dat ministerie toonden, dat ze behoorden tot *dien* ‘stand der maatschappij,’ bij wien ‘het gekwetst gevoel zich slechts in woorden oplost[4].’ Het antipapisme, dat zoo gretig de hand had uitgestrekt om de godin zijner keuze te omarmen, ontdekte met smartelijke verbazing dat het niets omvat-hield dan een ijle wolk. Het leerde door droevige ervaring dat het, wanende aan de bereiking van zijn eigen doeleinden te arbeiden, alleen de oogmerken van anderen had gediend. Door zijn tijdelijke bondgenooten verloochend en aan zich-zelf overgelaten, moest het nu de vestiging en erkenning der bisschoppelijke hierarchie, door de tusschenkomst van die mannen-zelve op wier Protestantschen zin het gebouwd had, magteloos aanzien. Voor zijn ongrondwettig verzet werd het door het verraad van zijn eigen vrienden allergevoeligst gestraft.

Ook de oud-bisschoppelijke Klerezie zag haar wenschen met geen gelukkige uitkomst bekroond. Met levendigheid had ze tegen de kerkregeling der Roomsch-katholieken zich

1 Amst. courant van 27 Sept.
2 De Morgenster, n°. 75.
3 De heer van Hall (Handd., dl. II, p. 348).
4 De heer Donker Curtius (idem, dl. III, p. 131).

aangekant, omdat ze daarin een schenning van haar wettige regten meende te zien. Bij den pauselijken Stoel had ze er tegen geprotesteerd; - en den Koning had ze gesmeekt, ‘een *veto* uit te spreken tegen de invoering der door Rome vastgestelde nieuwe hierarchie[1].’ En de uitkomst? De Roomsch-katholieke bisschoppen zag ze door de Nederlandsche Regering erkennen. En Rome gaf weldra op haar protest een veelbeteekenend antwoord, door haar nieuw-benoemden bisschop van Deventer in den ban te doen. Trouwens, de Klerezie had zich van den beginne af op een verkeerd standpunt geplaatst en onhoudbare eischen gedaan. We wenschen niets af te dingen op de achtbaarheid van een kerkgenootschap, dat zich altijd door verdraagzaamheid en eerbied voor de gestelde magten heeft gekenmerkt; - al is dat kerkgenootschap, doordien het op de handhaving zijner zelfstandigheid prijs stelt, in Rome's oog een ‘monster’ en een ‘pest.’ Maar de vraag is, of de Klerezie regt had om in naam *der Roomsch-katholieken* te spreken, om te beweren dat zij ‘het oude bisschoppelijke bestuur *onder de Katholijken* in Nederland tegen de aanmatigingen van Rome handhaaft[2].’ De vraag is, of ze over schenning van haar regten mogt klagen, - of de pauselijke Stoel zich een handeling binnen den kring van *haar* kerkgenootschap had veroorloofd. Zij meende van ja, en dàt was haar fout. De Nederlandsche Roomschkatholieken wilden sints-lang van een zelfstandige Landskerk niet meer weten; - sints-lang hadden ze den pauselijken Stoel het regt toegekend om onvoorwaardelijk over hun belangen te beschikken, en aan de uitbanning van de bisschoppen en verdere aanhangers der Klerezie uit den schoot der Kerk hun zegel gehecht. Daardoor hadden deze laatsten vanzelf opgehouden, binnen den kring der Roomsch-katholieke Kerk te staan. En Rome schond hun regten niet, toen het een bisschoppelijk bestuur instelde, niet over de leden der Klerezie - want dáármeê had het alle gemeenschap reeds-lang afgesneden - maar eenvoudig over dezulken die door de Kerk geacht werden tot de Kerk te behooren. De Klerezie handelde onbillijk, door dit niet

1 Adres der Oud-bisschoppelijke Klerezy (bij J.A. van Woestenberg), p. 3.
2 Idem, p. 2.

te erkennen. Ze handelde onbillijk, door niet in te zien dat een Kerk zich niet tegen wil en dank leden behoeft te laten opdringen, die niet langer met haar gevoelens overeenstemmen; - en dat de kerkregeling der Roomsch-katholieken geen ‘eigenmagtige vernietiging van een bestaand kerkgenootschap[1]’ was, om de eenvoudige reden dat het kerkgenootschap der Klerezie in die regeling niet was begrepen. Het staatsgezag zou zich in zuiver-kerkelijke geschillen hebben gemengd, wanneer het aan den onredelijken eisch der Klerezie gehoor had gegeven, en haar eigen bisschoppen officieel erkend, maar tegelijkertijd de erkenning der nieuw-benoemde bisschoppen in Rome's Kerk geweigerd. Het staatsgezag kon billijkerwijze niets anders doen, dan het gedaan heeft; - het verbod opheffen dat omstreeks het jaar 1826 - waarschijnlijk door Capaccini's invloed - was uitgevaardigd, en haar hoofden - bij het tractement, dat hun in dienzelfden tijd was toegekend - nú ook de vrijheid geven om hun titels: aartsbisschop *van* Utrecht, bisschop *van* Haarlem en bisschop *van* Deventer openlijk en officieel te voeren. Onmiddellijk na de aanneming der wet op de kerkgenootschappen is dat, op verzoek der Klerezie, geschied, en een vrijheid, die deze sints 1848 *feitelijk* bezat, *vormelijk* erkend. Het verzoek om die titels ‘officieel te erkennen’ is ingewilligd, en daarmeê aan hetgeen ‘een onmisbaar vereischte voor het bestaan der Klerezy[2]’ werd gerekend, voldaan. Maar het regt van het Roomsch-katholieke kerkgenootschap om aan zijn hoofden diezelfde titels toe te kennen is, tegenover den uitdrukkelijken eisch der Klerezie, gehandhaafd.

Wat zouden bekommerde adressanten toch bij de Aprilbeweging hebben gewonnen, behalve een - Aprilministerie?

Inmiddels zijn we aan den rand van een afgrond gebragt. De hartstogten blijven voortwoeden. De klove tusschen

1 Adres der Oud-bisschoppelijke Klerezy, p. 4 en 5.
2 Idem, p. 5.

Roomsch en onroomsch gaapt wijder dan ooit te voren. Het vuur van den godsdiensthaat blijft met onbedwongen heftigheid opvlammen. De zonen van hetzelfde vaderland gaan voort, zich in twee vijandelijke legerkampen af te scheiden. Uit de woorden die gesproken, uit de bladen die geschreven, uit de handelingen die gepleegd worden, - uit alles is het te zien. De Roomsch-katholieken herdenken nog-steeds met bitterheid aan den hoon die over hun Kerk en over hun personen is uitgestort; - aan de benadeeling die men ter wille van hun godsdienst hun stelselmatig heeft doen ondervinden, - aan de hatelijke gelegenheidswet waarmeê - in schijn althans - het staatsgezag aan het onstuimig verzet tegen hun wettig kerkbestuur de kroon kwam opzetten. En de Protestanten? Men behoeft hun dag- en weekbladen maar in te zien, om tot de overtuiging te komen dat de halve maatregelen, door het Aprilministerie ter hunner bevrediging genomen, niets anders hebben uitgewerkt, dan dat hun wrevel en misnoegen nog hooger-geklommen is. Hun taal wordt dagelijks stouter, hun houding dagelijks dreigender. Ze eischen het lang-onthouden loon van hunnen arbeid. Ze eischen dat de volkswaan - helaas! *niet* van den dag - waarvoor eenmaal het hoogste staatsgezag eerbiedig zich boog, nu door de Regering ook in haar daden zal worden geëerbiedigd.

Wat zal het einde zijn? We bevinden ons op een hellend vlak. Zal het staatsgezag, dat zich ter kwader ure vernederde tot werktuig eener kerkelijke beweging, bij magte zijn om naar willekeur die beweging in haar vaart te stuiten? Of gaan we - met of zonder verandering van personen - een ultra-protestantsch ministerie, en dientengevolge op politiek terrein volledige reactie in antipapistischen zin te gemoet? Ik vrees. Kerkelijke onverdraagzaamheid is met één enkele concessie niet tevreden; - haar eischen worden steeds-stouter, wanneer men haar eenmaal voet heeft gegeven. De dwazen, die in vermetel zelfvertrouwen meenden haar te kunnen bezweren, als ze voor hun oogmerken had uitgediend! Ze zijn gelijk aan den famulus van den toovenaar, die in het bezit van het verboden boek kwam en een geest opriep. Gehoorzaam deed de geest, wat de famulus hem beval; - hij haalde water met een emmer in iedere hand. Maar éénmaal begonnen, verkoos hij

niet meer op te houden. Wanhopig schreeuwt de famulus, slaat naar hem, houwt hem in tweeën..... Zie! *twee* waterdragende geesten zijn aan het werk, en het huis zal door een zondvloed worden weggespoeld[1].

1 Ontleend aan Th. Carlyle, de Fransche Omwenteling, dl. III, p. 133.

Mozaïk.

Twee ‘Pieten-Bogcheljoen’ kwamen voorbij het nieuwe standbeeld van den geliefden Koning Willem II. ‘Dat moet den Koning vreemd wezen,’ zeî de eene, ‘dat hij, die bij zijn leven altoos te paard gezeten heeft, na zijn dood zoo lang op de been moet blijven.’ - ‘Ja maar, ik heb hooren zeggen,’ antwoordde zijn makker, ‘dat Prins Willem I uit het Noord-Einde, die *niet* gewoon was te paard te zitten, den Koning zijn klepper van tijd tot tijd leenen zal.’

T.

Wie de wijze wil leeren kennen, waarop de staatsman van zijn vermoeijenden arbeid poost, en de volksvertegenwoordiger, afgemat in den strijd voor 's volks belangen, den strijd tégen de Staatsloterij en vóor de gaarkeukens der Nederlandsche diplomaten, de bezwijmde krachten wederom ververscht, hij schaffe zich aan: Tafereelen uit de Vaderlandsche Geschiedenis, tot nut van groot en klein, uitgegeven door Mr. J. van Lennep en Compagnie, bij M.H. Binger en Zn. te Amsterdam.

Tot in zijn ruste, tot bij zijn dutten denkt de dichter-staatsman-volksvertegenwoordiger nog aan zijne hooge roeping in de Nederlandsche Maatschappij. Als een staaltje hoe hij thans daaraan weder beantwoord heeft door de Vaderlandsche Geschiedenis (zie zijn voorberigt) genietbaar te maken voor oud en jong - neem gerust de extremen van deze beiden: héel oud en héel jong - keizen wij zijn bijschrift bij een teekening: Oranje neemt afscheid van Egmond, 1567.

> Nou, Egmond, aju dàn, ik poets'em subiet
> En alle je praatjes weêrhouden mij niet.
> Een ieder zijn meug, 'k heb nou zwak voor me knikkert
> En 'k hoop dat jij de jouwe houdt, dikkert.

en Graaf Floris I vermoord:

> Floris de eerste ligt hier te droomen
> Terwijl wordt hem het leven benomen;
> Zoo kan men gezond naar bed toe gaan
> Om 's morgens dood weêr op te staan.

Onze bewondering voor den dichter-staatsman-volksvertegenwoordiger was in de laatste maanden immer klimmende geweest; zij stijgt echter ten top, indien het gerucht, dat men ons toefluistert, waarheid behelst en bovengemelde triniteit, wegens de menigvuldige andere maar slechts gewone bezigheden, die een goed deel der haar beschoren ruste in beslag namen, wel gedwongen was bovenstaande bijschriften gedurende de discussies zijner medevertegenwoordigers te vervaardigen.

Dat gerucht is voor ons zekerheid geworden, sedert wij de door den dichter-staatsman-volksvertegenwoordiger in de 2de Kamer gehouden redevoeringen aandachtig herlazen, en wij zulk eene schoone harmonie bespeurden tusschen het gehalte van deze en dat van bovenvermelde bijschriften.

Gelukkig, driewerf gelukkig Steenwijk, dat door zulk een vertegenwoordiger verheerlijkt wordt.

X.

Er is dikwijls gevraagd wat de waarde gaf aan een kunstproduct, en bij de beschouwing van het drama vooral, is die vraag herhaald geworden. Allen, die zich evenwel met de beantwoording daarvan onledig hielden, zullen met genoegen vernemen, dat zij te vergeefs naar den steen der wijzen gezocht hebben, en dat men onlangs de zaak met een paar woorden, en zeer juist, heeft uitgemaakt. Men leest toch in de Amsterdamsche Courant van 5 April, bij de aankondiging van Scribe's drama *le Puff* het volgende: ‘Wij vestigen de aandacht op deze voorstelling, die, *zijnde* tevens van het twaalftal door de Koninklijke Commissie voor het Nationaal Tooneel opgegeven, *daarvan nog eene bijzondere waarde ontleent*.’ Wij willen niet op den Hooftiaanschen stijl dezer regelen wijzen, of vragen, wie de auteur dezer woorden en wie leden der Commissie zijn, doch alleen den onbekenden schrijver hartelijk dankzeggen, dat hij der wetenschap van het Schoone zulk eene uitstekende dienst bewezen heeft. Wanneer toch later gevraagd mogt worden: ‘Wat een drama bijzondere waarde gaf?’ wij wijzen op de Courant van 5 April en antwoorden met vertrouwen: ‘dat het een van de twaalf stukken is, die de Commissie voor het tooneel opgeeft.’ Hoe gemakkelijk! Hoe gemakkelijk bovenal voor de leden der Commissie zelve! Is er gebrek, ontbreken de bouwstoffen tot herstel, men verhanselt, vertaalt, schrijft wat men wil, de keuze der Commissie drukt het zegel op het werk en promoveert door die keuze het prulwerk (stel dat eenig lid in later tijd een prulwerk zou *kunnen* maken) tot een *chef d'oeuvre!* Heil den auteuren, wier werk de eer eener opvoering te beurte viel, want wij hebben nu de proef op de som gehad, en leeren in het vervolg de formule begrijpen:

de *politieke tinnegieter* + de keuze der Commissie = een stuk van bijzondere waarde.

R.

Wij juichen de benoeming van Dr. B. ter Haar tot professor aan Utrechts hoogeschool zeer toe. Niet weinig heeft daartoe de officieuse tijding bijgedragen, dat Dr. B. ter Haar als zijne eerste proeve op het *Wetenschappelijk* gebied der Kerkgeschiedenis, de werken van zijn voorganger, den voortreffelijken Royaards, wiens stijl wel iets te wenschen overliet, op nieuw, en alsdan in zijne cigene kleurrijke vormen, zal doen verschijnen; hetwelk een werk moet zijn, Dr. B. ter Haar ten volle waardig.

Verder verneemt men, dat de nieuwe professor, die daarvan reeds vroeger ja zelfs uitsluitend, zijn werk schijnt gemaakt te hebben, vooral geroepen zal zijn om de Kerkgeschiedenis te *populariseren*, en wij derhalve weldra te wachten hebben: '*Eene geschiedenis in tafereelen van de Aprilbeweging*.'

X.

De konijnenteelt in Nederland groeit tot reusachtige proportiën aan. - Engeland en België voorzien ons in ruime mate van die vertegenwoordigers van het konijnengeslacht, welke de meeste vatbaarheid bezitten om zich te vermenigvuldigen en de eiwitachtige voedingsmiddelen in ons vaderland te vermeerderen. - Wèl zal bij den een of ander de gedachte oprijzen, dat men beter had gedaan vroeger geene premien te betalen voor de uitroeijing eener diersoort, welke bestemd is in onze dagen zulk eene belangrijke en voortdurend *belangwekkende* rol te spelen; maar zulke posteriorische klaagzangen moeten als ijdel worden gesmoord.

Er is echter een ander bezwaar, in verband tot de kwestie van de *Voeding der Nederlanders!* - Konijnen zijn, volgens het eenmaal aangenomen begrip, vleeschachtige zelfstandigheden, en nu rijst de moeijelijke vraag, hoe men, zonder de konijnen en de magen der Nederlanders onregt te doen en in overeenstemming met de steeds verbeterende en vooruitgaande leer der *proteïne*, het eten dezer diersoort zal kunnen toestaan, onder eerbiediging van de eischen der wetenschap.

Indien wij wel onderrigt zijn, zal er eene verzoeningswet worden voorgedragen, waarin de konijnen worden verklaard te zijn identisch met *stokvisch*, uithoofde van de nabijheid der duinen van de zee, en de droogheid en taaiheid van beider bestanddeelen. - Hierdoor zal eene verbroedering kunnen worden tot stand gebragt tusschen de eiwitleer van het jaar 1854 en de konijnen - waarvan de theorie niet aan gestadige wisseling onderhevig is - van hetzelfde jaar en van de daarop volgende.

K.

Biliographisch album.

Belasting, in beginsel en loepassing. Naar het Hoogduitsch bewerkt, door J[a]. van Eik. Amsterdam, Frederik Muller. 1853.

De Heer J[a]. van Eik geeft in het voorberigt reden van de bewerking en uitgave van dit geschrift. Hij acht het een feit (ofschoon hij het niet goedkeurt), ‘dat in den tegenwoordigen tijd niet de eigenlijk gezegde staatkunde den gang der zaken bij de beschaafde natiën bestemt, maar veeleer de beantwoording en toepassing der Sociale en Economische vraagstukken.’ Hij vindt eene algemeene overeenstemming bij alle partijen, dat de zedelijke ontwikkeling eens volks de hoofdzaak moet zijn. ‘Doch (zegt hij) daaraan ondergeschikt doch onafscheidelijk verbonden, behoort de waardeering en behartiging der stoffelijke belangen;’ het is niet alleen pligt van den staatsman, maar ook van vele anderen in onze dagen, hiermede bekend te zijn; en ‘op het uitgestrekte veld der staathuishoudkunde zal wel geen gedeelte mocijelijker zijn in de beoordeeling, dan de belastingen, en behoort de verkrijging van een deugdelijk stelsel, tot het streven van elke regering.’ Dan voert de schrijver aan, dat over de grondslagen van een goed belastingstelsel zoowel in als buiten Nederland nog veel strijd gevoerd wordt, en besluit aldus: ‘Het geschrift dat ik aan het publiek aanbied, heeft, naar mijn bescheiden oordeel, veel dat belangstelling en behartiging verdient, ofschoon er stellingen in voorkomen waarmede velen zich niet zullen vereenigen en die ik, na onderzoek, ook geenszins zou wenschen te verdedigen, hetgeen mij evenwel niet heeft teruggehouden,

het werk door den druk bekend te maken, daar het niet dan nuttig zijn kan, wanneer eene, zij het ook scherpe kritiek, over den inhoud dezer bladen ga en er langs dien weg toenemend licht worde verspreid over een onderwerp dat ieder ingezeten van Nederland, de weinig vermogende zoowel als de rijke, van nabij en als het ware dagelijks aanraakt. - Hoewel niet persoonlijk, leerde ik van elders den schrijver kennen als een man die aan theoretische kennis van het onderwerp eene nagenoeg vijf en twintigjarige praktische ondervinding in het vak van belastingen paarde. De doorgaande strekking van het werk is gekant tegen de veldwinnende beginselen van Socialisme en Communisme, en het was deze kenmerkende eigenschap van het geschrift, die mij na de lezing, aanspoorde tot de bearbeiding voor de Nederlandsche drukpers.'

'Amsterdam November 1852.'

Er ligt over deze laatste zinsneden iets nevelachtigs, men zou haast kunnen zeggen, iets van dat dubbelzinnige, dat het eigenaardig kenmerk is van den anti-revolutionnairen stijl. Wat het eigenlijke motief der uitgave is, blijkt er niet uit. De Heer van Eik moet aan *deze* beschouwingen over belastingen de voorkeur hebben gegeven boven vele andere, ook van de eerste meesters der staathuishoudkunde, die overvloedig voorhanden zijn; anders toch zou hij niet juist *dit* geschrift ter bewerking gekozen hebben. Maar hij waarschuwt ons, dat er stellingen in voorkomen waarmede velen zich niet zullen vereenigen en die hij ook, *na onderzoek*, niet zou wenschen te verdedigen. Welke nu deze stellingen zijn, laat hij in 't midden, en noch hier, noch elders in 't geheele boekje wijst hij op éénig punt den oorspronkelijken auteur te regt. Ieder lezer kan dus elke stelling, die hém niet bevalt, beschouwen als eene zoodanige, die de Heer v. Eik niet zou wenschen te verdedigen. Dat is zeker wel aangenaam; maar het werk is bestemd tot voorlichting, en de lezer, die in gemoede naar waarheid zoekt, kan met zulk eene gemakkelijkheid weinig gediend zijn. - Doch als wij nu wederom verder lezen, schijnt de Heer van Eik juist deze dwalingen te hebben laten staan, 'opdat eene, zij het ook scherpe kritiek, over deze bladen ga.'.... Dat is niet zeer hupsch jegens den oorspoonkelijken steller: maar bovendien is het een zonderlinge vrijbrief voor de openbaarmaking van de grofste dwalingen. Immers even zoowel had dan de Heer van Eik een communistisch of socialistisch geschrift kunnen bewerken, om aan de, zij het ook scherpe, kritiek gelegenheid te geven 'tot verspreiding van toenemend licht.' Aan het slot echter schijnen wij het voorname motief tot de uitgave te vinden, namelijk 'dat de doorgaande strekking van het werk is gekant tegen de veldwinnende beginselen van Communisme en Socialisme.' Het klinkt vreemd dit te hooren

aanvoeren in November 1852 en in Nederland. Men zou althans met eenige bevreemding kunnen vragen, of dan het communisme enz. bij ons zoo zeer in de laatste jaren veld gewonnen heeft? Maar ook dan nog blijft de vraag over, of niet ieder geschrift van iederen Economist uit den vreemde even goed, zoo niet beter, had kunnen dienen als tegengif tegen die dwalingen?

Er is nog eene andere duisterheid in deze voorrede. Wie is de oorspronkelijke schrijver? vraagt men; waarom wordt hij niet genoemd? De Heer v. Eik schijnt hem bijzonder goed, ofschoon niet persoonlijk, te kennen, maar reden te hebben, om hem bij het publiek onbekend te laten. Allerlei gissingen zijn op dat stilzwijgen gebouwd. Is het misschien een naam, waar men niet meê voor den dag kan komen? Heeft de Heer v. Eik toevallig het Hoogduitsche handschrift ontvangen om het te bearbeiden en aan het publiek aan te bieden? Wij hebben zelfs hooren beweren, dat de Heer v. Eik uit bescheidenheid eene soort van vroom bedrog zou hebben gepleegd, en zijne eigene overdenkingen in den vorm van omwerking van een Duitsch geschrift zou hebben laten drukken! Al deze gissingen vallen echter in duigen als men weet, dat in 1850 te Frankfort a.M. bij Heinrich Ludwig Brönner is uitgekomen een boek, getiteld: 'UEBER BESTEUERUNG, IHRE GRUNDSAETZE UND IHRE AUSFUERUNG, *von* HEINRICH LUDWIG BIERSACK,' en dat het geschrift van den Heer van Eik eene vrij getrouwe vertaling van dit boek is. Men zou ze *zeer* getrouw kunnen noemen, indien niet de vertaler hier en daar zinsneden betrekkelijk zuiver Duitsche toestanden of feiten, in het oorspronkelijk voorkomende, had weggelaten[1], of ook, door eenvoudig het woord *Duitsch, Duitschland* uit te laten, gegeneraliseerd had wat door Biersack als specialiteit was vermeld[2]. Somtijds is ook eene noot of eene opheldering achterwege gebleven. Voorts bevat het oorspronkelijke werk, behalve de vijf vertaalde afdeelingen, nog eene zesde: 'Einige Worte über das Besteuerungswesen in einem Bundesstaate. In besonderer Beziehung auf Deutschland.' Eindelijk zijn er nog als Bijlagen achter-aangehangen twee vroegere opstellen van Biersack (mede, en te regt, onvertaald gebleven). Een daarvan is reeds van 1835. Of nu hierop, en op de verklaring van Biersack zelven in zijne voorrede, dat hij jaren lang in de praktijk van het belastingwezen werkzaam is geweest, do verzekering van den Heer van Eik berust, 'dat hij den schrijver van elders leerde kennen als een man, die aan theoretische kennis van het onderwerp eene vijfentwintigjarige praktische ondervinding in het vak van belastingen paarde,' durven wij niet beslissen.

1 B.v. § 7, 11.
2 B.v. § 171, v.v.

Maar het blijft altijd een raadsel, waartoe die geheimzinnige omschrijving van den persoon des auteurs heeft moeten dienen, als de vertaler volstaan kon met eenvoudig den man en zijn werk te noemen.

Van het boekje zelf valt weinig te zeggen. Het verdient noch grooten lof, noch scherpe kritiek. Het zal onze kennis van het belastingwezen niet veel verder brengen. Het geeft geene nieuwe gezigtspunten; het openbaart geene nieuwe beginselen. Wanneer wij nog niets over dit onderwerp in onze taal hadden, kon het misschien eenig nut doen. Maar juist dit onderwerp is ten onzent zoowel lang vóór, als vooral sedert 1848, veelzijdig behandeld. Na de geschriften van Hogendorp, Gogel, Elink Sterk, v. Voorthuysen, de Bruyn Kops (om niet meerderen te noemen), konden wij de voorlichting van dezen Duitscher wel missen.

Daar komt nog iets bij. De Heer v. Eik schrijft op den titel: ‘naar het Hoogduitsch bewerkt.’ Men heeft eenig regt daaruit te verwachten eene omwerking in overeenstemming met onze behoeften en onze toestanden. Men zou zich echter zeer bedrogen vinden in die verwachting. Schier iedere paragraaf laat ons omdolen op een terrein, dat ons vreemd is. Enkele voorbeelden mogen voldoende zijn. In § 21 wordt uitvoerig gesproken van de lusten en lasten van den *beetwortel-suikerfabrikant*. In § 190 wordt aangewezen, hoe gevoegelijkst de accijns van de *beet-suiker* geheven kan worden; maar over de *rietsuiker* geen woord! In § 118 lezen wij: ‘Meubelen tot nut of vermaak dienende. Deze roerende goederen kunnen *onmogelijk* juist berekend en in de belasting aangeslagen worden. Eene wet, waarbij zulke roerende goederen belast *werden, zou* aanleiding geven tot groote verwikkelingen in het belastingstelsel...’ Den Nederlander, die toch jaar op jaar zijn personeel (grondslag *mobilair*) betaalt, moet het bij het lezen van deze woorden min of meer voor de oogen schemeren. In § 178 en 179 wordt de groote kwestie van den accijns op *geslagt* en *gemaal* in achttien regels afgedaan, alsof ze ons zoo min als den Duitscher van nabij raakte. Van de belasting op de *brandstoffen* komt geen woord voor; daarentegen wel van die op den *tabak*. Niet het minst zonderling is voor ons eene uitvoerige discussie in § 171, 172 en 173 (wij wezen er boven reeds op), of de civiele lijsten der vorsten, de apanages der leden van regerende huizen, en die der ‘mediatisirten Fürsten und Grafen’ (het is in onze taal niet uit te drukken) aan belasting onderhevig zijn. De geheele redenering is onverstaanbaar, als men ze niet met het oorspronkelijke er naast leest; en ze wordt nog te duisterder, omdat de vertaler in algemeene termen spreekt, waar de auteur bepaald het oog had op locale toestanden. - Hier en daar echter heeft er inderdaad *bewerking* plaats gehad. Ook daarvan geven wij, om te eindigen, ééne proeve, uit

het slot der laatste § (§ 196), handelende over gemeentelijke belastingen en vooral over gemeente-accijnsen. Wij lezen hier bij

Biersack.
van Eik.

‘Diese Arten von Gemeindesteuern haben mancherlei gegen sich. Dahin gehört namentlich, dass sie dem freien Verkehr Fesseln anlegen. Indessen ist dieses bei den gegenwärtig herrschenden Ansichten nicht zu ändern. Die Communal-Octroi's werden so lange fortbestehen müssen, als die Gemeinden ihre Beibehaltung wünschen und in denselben nicht die Meinung Boden gewinnt, dass es zweckmässig und praktisch ausführbar sei, die Summen, welche die Communal-Octroi's abwerfen, im Wege der directen Besteuerung aufzubringen.’

‘Tegen deze gemeenteaccijnsen kan veel worden in het midden gebragt, want zij belemmeren het vrije verkeer, doch zullen zoo lang dienen in stand te blijven als de gemeenten dit wenschen, en de meening geen veld wint, dat het doelmatig en in de praktijk uitvoerbaar is, om de sommen, die gevonden worden uit de heffing van gemeente-accijnsen, bij wijze van regtstreeksche belastingen bijeen te brengen.’

Het is niet moeijelijk, op te merken, hoe de oorspronkelijke gedachte onder de vertolking nog al gewijzigd is.

S.V.

***Heldendaden der Nederlanders ter zee, van de vroegste tijden tot op heden, naar aanleiding van de Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen, door Mr. J.C. de Jonge ontworpen, op steen geteekend en met een opheldernden titel voorzien, door P.J. Schotel. Opgedragen aan Z.M. den Koning. Aflevering* 1-11, *in gr. folio. Amsterdam, Frans Buffa en Zonen*. 1845.**

Wanneer men de werkplaats van den Heer P.J. Schotel te Kampen bezoekt, is men een oogenblik in twijfel, of men zich in den atelier van een kunstenaar of in de studeerkamer van een geleerde bevindt.

> ‘Hier ziet men boecken to den zolder opgetast
> En verw-const aan den wand en printen in de kast.
> Van ondhoên bovendat de bancken syn beladen...’

Men is in beide. De Heer Schotel is even uitmuntend geschieden oudheidkundige als zeeschilder. Als zeeschilder is zijn roem inen buiten Nederland gevestigd; als beoefenaar der geschiedenis, der schoone kunsten, heeft hij zich bekend gemaakt door vele met evenveel smaak als kennis geschreven artikelen, in de laatste, geheel omgewerkte en vermeerderde uitgaaf van het bekende werk van G. Nieuwenhuis, terwijl het werk, welks titel wij aan het hoofd van dit opstel plaatsten, van zijne buitengewone ervarenheid in de vaderlandsche geschied- en oudheidkunde getuigt.

Wij zouden ons een gansch verkeerd denkbeeld van den arbeid des Heeren Schotel vormen, indien wij meenden, dat hij zijne tafereelen alleen naar het werk van den Heer de Jonge geschetst en naar diens voorstellingen de heldendaden onzer vaderen aanschouwelijk gemaakt heeft. Het is zoo, hij heeft dat werk gebruikt en dikwijls gevolgd, doch behield steeds zijne oorspronkelijkheid. Zijne tafereelen zijn de resultaten van eigen studie. Vóór hij de teekenpen in de hand nam, zette hij zich neder om alle vroegere

en latere, zoo in- als uitheemsche werken, die over de zeeoorlogen handelen, te lezen, te vergelijken en te toetsen aan de grondige kennis, die hij van de geschiedenis van het zeewezen bezit, en toen hij bij dezen verwarring of scheeve voorstellingen der gebeurtenissen, bij genen onkunde of partijdigheid, bij de meesten diepe onwetendheid van de veranderingen en verbeteringen, die in den loop der eeuwen in den bouw, tuigage en de manoeuvres der schepen hadden plaats gegrepen, ontdekte, en de naauwkeurige beschouwing der gelijktijdige of latere voortbrengsels van penseel, teekenpen en graveernaald hem van het gebrekkige van hunne voorstelling overtuigden, sloeg hij zelf handen aan het werk, trad in mondgesprek en briefwisseling met ervaren oudheidkundigen en zeelieden, verzamelde, copiëerde en bestudeerde op nieuw oude plaatwerken, miniaturen, tapijten, zegels, munten, en ontwierp, door dezen voorgelicht, toen min of meer uitvoerige tafereelen der zeeslagen, zoo als de oirkonden van dien tijd en eigen onderzoek hem leerden, dat ze werkelijk moesten plaats gehad hebben; tafereelen, waarvan waarheid en duidelijkheid met frischheid en levendigheid om den prijs kampen, die evenzeer warme vaderlandsliefde als strenge regtvaardigheid en onpartijdigheid verraden.

Naar die schetsen vervaardigde hij teekeningen, die steeds de treffendste of beslissendste oogenblikken van den zeestrijd voorstellen, welke die waarheid, eenheid en verscheidenheid vereenigen, waardoor hij zich ook als schilder onderscheidt boven zoo vele kunstgenooten, die hun talent aan den wansmaak dezer eeuw ten offer brengen en waarover de tijd zal oordeelen; die door juistheid van teckening en naauwkeurigheid in de détails, welke aan mannen van het zeevak het maken van aanmerkingen onmogelijk maakt, gekenmerkt worden.

Ofschoon van plan *al* de merkwaardige zeegevechten, waarin onze vaderen eer en voordeel behaalden, te beschrijven, volgt Schotel echter geene chronologische orde. Hij neemt ze onverschillig uit alle tijdvakken der geschiedenis, om zooveel mogelijk den lezer en beschouwer door verscheidenheid te boeijen. Elke aflevering bevat drie losse platen met de beschrijving (ongepagineerd, gelijk het beroemde werk *Le moyen age et la renaissance*) er nevens, die later, wanneer het geheele werk voltooid is, door den bezitter in chronologische orde kunnen gerangschikt worden.

De eerste plaat stelt voor *De scheepstrijd op de Goude*, 11 *Augustus* 1304. Schotel volgde, zoowel in zijne beschrijving als teekening, het verhaal van den vermoedelijken ooggetuige Guillaume Guiart (*Branche des royaux lignages, Paris*, 1828) en van onzen chronijkschrijver Melis Stoke, die het beide in de hoofdzaak eens zijn, doch in bijzonderheden verschillen. Van Wagenaar en andere geschiedschrijvers kon hij geen gebruik maken, daar hunne berigten verward en weinige zijn; van Arend, wiens berigten uitvoeriger zijn,

meende hij nu en dan te moeten verschillen. Aan miniaturen, zegels en tapijten van dien tijd ontleende hij zijne modellen van schepen en bewijst door de teekening er van, dat zij ook ankers achteruit voerden, en alzoo de mogelijkheid, dat aanéén gebonden vaartuigen op de Zeeuwsche stroomen tegen elkander konden aandrijven, hetgeen men tot nu toe onmogelijk achtte, wijl men meende, dat beide tegelijk door den snellen stroom zouden weggevoerd worden.

Ook de wapens en kleeding der edelen en krijgsknechten en alle bijgebragte sieraden, zijn aan gedenkstukken van dien tijd ontleend.

De tweede plaat vertegenwoordigt: *de slag tegen Bossu op de Zuiderzee*, 11 *October* 1573. De voorstelling van dien strijd is even levendig als naauwkeurig. 'Hevig' (dus wordt hij door Schotel geschetst) 'is de aanval bij de entering.' Jan Haring maakt er gebruik van, klimt stout bij den grooten mast op, verjaagt den vijand uit de mars, stijgt hooger en haalt de admiraalsvlag naar beneden. Bossu, beide soldaats- en hoofdmanspligt betrachtende, staat in volle wapenrusting, het rondas aan den arm, het zwaard in de vuist bij den mast en moedigt de zijnen ten strijde aan. Van alle kanten aangevallen en beschoten, door steenen, vuur en ongebluschte kalk uit de marsen geworpen, benaauwd, moet hij met zijn volk het bovendek verlaten. Nu verdedigt hij zich tusschen- en benedendeks. Van achter eene tegen geweervuur bestande verschansing, maken zij van elke gelegenheid gebruik om den vijand afbreuk te doen. Wie de stoutheid heeft zich bloot te geven, vindt den dood. Geen opening, of er steekt een roer uit, dat wis is van zijn schot. Desniettegenstaande dringen de West-Vriezen meer en meer aan, hun aantal neemt toe, hoe velen er ook sneuvelen. Waterschepen en karveelen zeilen af en aan, om de vaderlandslievende burgers van Hoorn, Enkhuizen, Wijdenes, Schellinkhout, die zich vrijwillig aanboden, aan te voeren en de dooden en gekwetsten terug te brengen. Maar het schip is, zóó verdedigd, onneembaar. Het gevecht duurt den ganschen nacht, en den volgenden morgen vindt men Bossu in denzelfden toestand; alléén is het getal zijner strijders aanmerkelijk verminderd en zijn de overblijvende uitgeput van vermoeidheid. Na acht en twintig uren strijdens nog geen uitkomst ziende, besloot hij zich zonder voorwaarde over te geven. Doch de soldaten verzetten zich daartegen; er moet lijfsgenade en uitwisseling en eene grafelijke gevangenis voor hunnen aanvoerder bedongen worden, anders steken zij liever de lont in het kruid. De Spaansche hoplieden Corquera en Lopez vreezen den overwinnaar zelfs zóór, dat zij de bekrachtiging van het verdrag door Sonoy en de Staten van Noord-Holland eischen. De admiraal Dirksz besluit wijselijk het bloedvergieten te staken en de gestelde voorwaarden aan te nemen. Zóó eindigde een gevecht, dat zich evenzeer door den volhardenden moed der aanvallers, als door de uitstekende verdediging van den ridderlijken Bossu kenmerkte.

Hetgeen Schotel nopens den strijd op de *Goude* en op de *Zuiderzee* meldt, is hoofdzakelijk het resultaat van eigen onderzoek. Zulks is ook het geval met het verhaal van het *Zeegevecht voor Sluis*, 26 *Mei* 1603 (plaat 3), waarbij hij o.a. gebruik maakte van den *Brief van B. van Vlooswyck*, op dien dag aan *Gecommitteerde Raden van Holland en Westvriesland* geschreven, en nog in het stedelijk archief te Medemblik aanwezig; met dat van de *Overwinning van Jacob van Heemskerk voor Gibraltar*, 25 *April* 1607 (plaat 4), - van de *Verovering der Spaansche Zilvervloot*, 10 *Sept.* 1628 (plaat 5), - van de *Zeegevechten voor Duinkerken*, 18 *Febr.* 1639 (plaat 6), - van *Maarten Harpertsz. Tromp, tegen de Spaansche Vloot*, 18 *Sept.* 1639 (plaat 7), - van het *Verslaan der Spaansche Vloot op de reede van Duins*, 21 *Oct.* 1639 (plaat 8). Van sommige dezer zeegevechten meldt de Heer de Jonge weinig of niets en van andere geeft hij zeer oppervlakkige, nu en dan verwarde of onnaauwkeurige berigten. Eerst na den Munsterschen vrede wordt zijn werk belangrijker, wijl hem meerdere en authentieke bronnen ter dienste stonden. Van dien tijd af maakt Schotel dan ook vlijtiger gebruik van den arbeid van zijn beroemden voorganger; doch ook dan volgt hij hem niet slaafsch. Vaak meent hij in de opvatting en voorstelling der zeeslagen van hem te moeten verschillen, is zijne plaatsing der schepen geheel anders, werpt hij een nieuw of helderder licht over de oorzaken van overwinning of nederlaag, doet hij de verdiensten van sommigen meer uitkomen, verdedigt hij anderen en geeft ook aan de vijanden den lof en de eer, die hun toekomt. Men leze slechts de *Zeeslagen tusschen de Nederlanders en Engelschen*, van 26 *Aug.* 1652 (plaat 9), - *bij de Cingels*, 10 *Dec.* 1652 (plaat 10), - *bij Portlandt*, 28 *Febr.* 1653 (plaat 11), - van 1 *Maart* 1653 (plaat 12), - *bij Livorno*, 14 *Maart* 1653 (plaat 13), - *bij Nieuwpoort*, 12 *en* 13 *Junij* 1653 (plaat 14), - *van den* 10 *Aug.* 1653 (plaat 15). - *bij Solebay*, 7 *Junij* 1672 (plaat 16), - *op de bank van Schooneveld*, 7 *Junij* 1673 (plaat 17), - het *Gevecht tusschen de Nederlandsche en Fransche vloten in de baai van het eiland Tabago*, 3 Maart 1677 (plaat 18) en anderen. Doch het is niet slechts de geschiedschrijver, dien hij in zijne voorstelling der zeegewesten teregt wijst, maar ook den schilder en teekenaar. Zoo is de *Onderneming op de rivier van Rochester*, 22 *en* 23 *Junij* 1667 (plaat 18), geheel anders door hem geschetst, dan op de beroemde plaat van Langendijk, die, geheel tegen de historische waarheid, een sloepen-gevecht heeft gegeven. Men ziet uit Schotel's teekening, hoe gemakkelijk de Hollanders de Royal-Charles - door hem aan de beroemde gravure van Willem van de Velde, uit de rijke verzameling van wijlen den Heer Schouten ontleend, - namen, eene voorstelling, die geheel van die van Langendijk verschilt. De meest belangrijke of beslissende episoden uit de zeegevechten zijn steeds door Schotel op steen gebragt. Men vergelijke inzonderheid den strijd op de

Goude en de *Zuiderzee*, de overwinning van van Heemskerk, de tafereelen uit de *Engelsche oorlogen*, het *gevecht tusschen twee Nederlandsche en twee Engelsche fregatten*, 30 *Mei* 1781 (waarvan S. de manoeuvre van Oosthuis meer doet uitkomen) (plaat 20); het *verslaan der Spaansche Vloot op de reede van Duins*, 21 *Oct.* 1639 (plaat 21), - het *Zeegevecht tusschen eenige Nederlandsche en Fransche oorlogschepen*, 22 *Mei* 1703 (plaat 22), - en vooral de *Zeeslag op de Doggersbank*, 3 *Aug.* 1701 (plaat 23). De plaat stelt het oogenblik voor, dat de fokkera van den *Buffalo* wordt neêrgeschoten, waardoor het schip zoo weêrloos werd, dat de admiraal Parker het gevecht besloot te staken en na zeil gemaakt te hebben, het genoemde schip aan lij voorbij liep en, door de achter hem in linie liggende schepen gevolgd, tusschen de *Batavier* en de *Admiraal Generaal* trachtte door te kloppen en alzoo met een stouten slag het geledene nadeel te herstellen. Men ziet de gansche *Nederlandsche* linie langs, aan welker hoofd van Kinsbergen oploeft, om het doorbreken van de *Fortitude* te beletten; achter de *Admiraal-Generaal* ligt de *Batavier*, vervolgens de *Admiraal de Ruyter*, de *Piet Hein* en de *Holland*. Het aan de linkerhand drijvende schip is de uit de linie geslagene *Erfprins*, in het verschiet ziet men de insgelijks uit de linie geslagene *Berwick* en de *Dolphijn*, die hunne positie trachten te hernemen, terwijl door de hevige kanonnade van de meeste schepen, hetzij de toppen der schepen, hetzij de marszeilen der *Engelsche* linie slechts te zien zijn.

Tot de meest gelukkige tafereelen behoort de *Zeeslag bij Kijkduin*, 21 *Aug.* 1673 (plaat 24). Bij de beschouwing van dit kunststuk gevoelt men de waarheid der woorden van Brandt: ‘Het was een slag, waarin zich de schrikkelijkheid van den oorlog ter zee aan alle kanten vertoonde. De kogels, bouten, schroot en splinters vlogen van alle zijden met ijselijk gekraak en geknars van al wat getroffen wierd. De zee werd met lichamen, door geen eene soort van dood omgekoomen, bezaait. Zommige moesten door 't vuur, anderen in 't water sterven, 't gekrijt en 't gejammer der stervenden vervulden verscheiden scheepen, en hij moest een hart van steen of harder dan metaal hebben, die 't vergieten van zooveel Christen-bloed met drooge oogen kon aanschouwen.’

Minder bekend is de volgende bijzonderheid, aan een later schrijven ontleend: ‘De duinen, in welker nabijheid dat bloed vergoten werd, waren bezet met eene menigte dorpbewoners en vreemdelingen, zoo uit dien omtrek als uit Amsterdam zaâm gevloeid, om ooggetuigen van den strijd te zijn. Eenige bewoners der Amstel-stad, onder welken Nicolaas van der Hagen, oom van den predikant van dien naam, ontdekten Salomon van Til (toen predikant te Huisduinen) onder de schaar, en in denzelfden oogenblik, dat zij hem zagen, riepen zij het zaâmgepakte volk toe: “*Ziedaar een dienaar van den*

Allerhoogste; verzoeken wij hem, dat hij, op dezen plegtigen stond, de goddelijke barmhartigheid en bijstand inroepe." Terstond stroomden een menigte toeschouwers naar het bedehuis, terwijl anderen in het zand op de knieën vielen. Van Til beklom het gestoelte en bad zóó roerend, dat hij later getuigde, nimmer zóó in het openbaar gebeden te hebben, en allen diep getroffen door zijne krachtige en treffende taal, het Heiligdom verlieten.' - Een tafereel waardig, om door Schotel's penseel aan de vergetelheid ontrukt te worden!

Een der merkwaardigste en oorspronkelijkste voorstellingen is echter het *Beschieten der stad Algiers, door een vereenigd Nederlandsch en Engelsch eskader*, 27 *Aug.* 1816 (plaat 25).

Toen zich den 27sten Aug. 1850 (den jaardag dezer merkwaardige gebeurtenis) de overgeblevene officieren van het *état-major*, op voorstel van den Schout-bij-Nacht N.A. de Vries, te Amsterdam vereenigden, om haar plegtig te gedenken, werd onze zeeschilder de vergadering binnengeleid, las dien grijzen helden zijn historisch verhaal van het wapenfeit voor en onderwierp de door hem er van vervaardigde teekening, die de positie der schepen, op het oogenblik dat alles in de moelje in brand staat, voorstelt, en die van het standpunt genomen is, van waar men het beste het Nederlandsch eskader kon onderscheiden, aan hun oordeel. Hij mogt de goedkeuring van *allen* inoogsten en allen onderteekenden een getuigschrift, dat *en* de beschrijving *en* de teekening geheel overeenkomstig de waarheid zijn. Dit getuigschrift en de daaronder geplaatste handteekeningen zijn op steen gebragt en aan het werk toegevoegd. Schotel, die verder als gast het jubilé bleef bijwonen, heeft er eene uitvoerige beschrijving van in het licht gegeven[1].

Wij achten het werk van den Heer Schotel te belangrijk, dan dat wij er de opmerkzaamheid van ons Vaderlandsch publiek niet op zouden vestigen, als op een gedenkboek van onzen nationalen roem, dat den Nederlander met een edelen trots vervult op den grond zijner geboorte en op voorvaderen, die zoo dapper voor de onafhankelijkheid van het Vaderland *hebben gestreden*; - maar tevens als een vereerende proeve onzer vorderingen in de teeken- steen- en boekdrukkunst.

1 Luter zal van de volgende Tafereelen in dit tijdschrift verslag worden gegeven.

Reeds is het in België, Frankrijk en Engeland bekend en zal welhaast, daar het op verlangen van den Keizer van Rusland in het fransch wordt overgebragt, door geheel de beschaafde wereld bekend worden, en nog eenmaal zal deze van den roem van het oude Nederland worden vervuld.

Dank zij den Heer Schotel, die zijne krachten en tijd aan de bevordering van den roem van het Vaderland wijdde! Dank den Heer Buffa en Zoon, die zich zoo zware opofferingen getroosten om een werk van zulk een omvang, maar ook van zulk een belang, aan het licht te brengen! Mogt het volgende tafereel ten bewijze strekken van hetgeen wij nopens de hooge waarde er van in het midden bragten, en velen opwekken het zich aan te schaffen, opdat het niet langer meer in den vreemde dan in ons Vaderland bekend zij.

Zeeslag tusschen de Nederlandsche en Engelsche vloot den 10^{den} *Augustus* 1653.

De tegenspoed in de vorige zeegevechten was oorzaak, dat de Algemeene Staten eindelijk tot krachtiger maatregelen ter versterking van de vloot besloten, en ten einde tevens aan de klagten en de mismoedigheid, die zoowel onder de bevelhebbers als onder het scheepsvolk heerschten, te gemoet te komen. De naar Vlissingen gezonden afgevaardigden deden al wat mogelijk was, om de geleden schade spoedig te doen herstellen; de admiraliteiten en de directenren werden aangemaand, om voor de uitrusting en tevens voor de victalieschepen, wier gemis men ondervonden had, te zorgen; de Oostindische Compagnie gelast, om hare gereedliggende schepen te doen ontladen en ze ten oorlog in te rigten. Behalve dat men met Denemarken een verbond sloot tegen den gemeenschappelijken vijand, werden onderhandelingen aangeknoopt, om eenige hunner zware schepen tegen ligtere te verruilen; bevelen uitgevaardigd om het geschut te vermeerderen en zijn kaliber te verzwaren; het handgeld en de soldij van het scheepsvolk verhoogd om bekwamer volk te krijgen, en tevens eene verhoogde toelage vastgesteld voor de in den strijd zwaar gewonden. Grooter belooningen werden uitgeloofd voor het vermeesteren en verbranden van schepen, voor het afhalen der vijandelijke admiraalsvlaggen; daarentegen met straf bedreigd die de vlag zonder bevel zouden verlaten. Een ieder beijverde zich om die bevelen na te komen. Men kocht twee, voor het Genuesche gemeenschest te Amsterdam gebouwde, schepen van 52 en 46 stukken, en zette den aanbouw der dertig op stapel staande voort, dat echter door geldgebrek traag genoeg in zijn werk ging. Ook bijzondere bijzondere personen gaven blijken van ware vaderlandsliefde, door zich als vrijwilligers aan boord te begeven, of daarbij nog matrozen op hunne kosten uit te rusten; zelfs de predikant Robert Junius bood

zich aan, en kreeg verlof om zich naar 's lands vloot te begeven en daar in het belang van het vaderland en der godsdienst werkzaam te zijn. Ook was het hoog noodig dat er met kracht gewerkt wierd, daar zich in den lande een algemeene ontevredenheid, en niet, zoo als op de vloot, lijdelijk, maar hier en daar zelfs door plundering openbaarde; ook gaf men niet onduidelijk de schuld aan de Algemeene Staten en wenschte weder een' Prins van Oranje tot Kapitein-Generaal. De Staten gingen bij dit alles voorzigtig te werk, verboden de oproerigheid en het kwalijkspreken van 's lands overheid bij een plakkaat, en spoorden de predikanten aan om den volke tot gehoorzaamheid op te wekken; maar de ijver, waarmede de reeds genoemde maatregelen werden uitgevoerd, was zeker het doelmatigste middel om de rust te herstellen. Reeds den 6^{den} Augustus liep Tromp met 32 schepen en eenige branders in zee, ten einde zich met de 27 schepen en 4 branders, die onder het bevel van den vice-admiraal Witte Corneliszoon de With voor Texel lagen, te vereenigen en den vijand van de kust te verdrijven, die, met een vloot van 120 schepen, haar nog altijd verontrustte en bezet hield. Hoewel der Staten vloot nog steeds veel zwakker dan de vijandelijke was, had Tromp, niettegenstaande hij een voorgevoel van zijn naderend einde had, niet geaarzeld er mede in zee te steken, om den vijand met Gods hulp aan te tasten. Noordwaarts sturende, zoowel om hem op te zoeken, als om de With gelegenheid te geven zich bij hem te voegen, zeilde hij langs de kust en ontdekte de Engelsche vloot in den morgen van den 8sten. Daar de wind naar het westnoordwesten liep, had deze de loef; de groote admiraal oordeelde het raadzaam den strijd vooreerst te ontwijken en stuurde zuidwaarts, zoo om den vijand van de kust te lokken, als om de With meerdere ruimte te hunner vereeniging te verschaffen. 's Middags moest hij echter van plan veranderen, daar de beter bezeilde vijandelijke schepen eenige achterblijvers trachtten af te snijden; waarom hij halvemaanswijze geschaard naar hen afhield en voorts slechts verdedigenderwijze te werk ging. Wel poogden de Engelschen door zijne slagorde heen te breken, maar het gelukte hun niet; ook was dit gevecht, dat tot na zonsondergang voortduurde, slechts eene schermutseling, waarbij niet veel geleden werd. Beide de vloten dreven nu met de eb in elkanders nabijheid voort. Naauwelijks had de voortvarende de With aan het gebulder des geschuts bemerkt, dat Tromp in de nabijheid was, of hij maakte zich gereed om zee te kiezen, zelfs met achterlating van eenige der zwaarste schepen, die niet gereed waren. Niettegenstaande den niet zeer gunstigen wind, den duisteren nacht, het gemis van tonnen, het afraden der loodsen, zet de onversaagde man zijn plan stoutmoedig door. In het grootste bezwaar, het gemis der tonnen, voorziet hij door een veertigtal loodsbooten met lantaarns te doen vooruitzeilen en ze in twee rijen in het Spanjaards-gat te

scharen, waarop hij met 24 schepen en 4 branders het gat uit laveert, gelukkig in zee geraakt en den koers met ruw weder en hevigen wind naar het zuiden zet; eene daad, waardig in het geheugen der nakomelingschap bewaard te worden, en voldoende om zijne nagedachtenis te eeren, zoo hij zich dit niet door vele andere groote daden waardig had gemaakt. Den ganschen dag van den 9^{den} woei het een stijve koelte uit het noordwesten, en hoewel Tromp cerst beproefde om den vijand afbreuk te doen, achtte hij het verder raadzaam de With af te wachten en in de nabijheid te blijven van de Engelschen, die oordeelden dat het te hard woei, om zoo digt bij de kust den strijd aan te gaan. Zij deden zelfs, schoon zij de loef hadden, geene poging om de With af te snijden, die zich tegen vijf ure des avonds met Tromp vereenigde. Nu deze zijn doel bereikt had, zette hij het, daar ook het weêr bedaarde, dadelijk op den vijand aan, die, den strijd ontwijkende, den ganschen nacht door de Nederlanders gevolgd werd. Met het aanbreken van den dag, werd aan beide zijden alles tot den strijd gereedgemaakt, die ten half zeven ure een' aanvang nam. De Nederlandsche vloot was in vijf smaldeelen verdeeld, waarvan de kommandeur de Ruyter de voorhoede, de luitenant-admiraal Tromp en de vice-admiraal Jan Evertsen den middeltogt, de vice-admiraal de With en de schout-bij-nacht Pieter Floriszoon de achterhoede aanvoerden. De Engelsche vloot stond onder bevel van den admiraal van de roode vlag George Monk, die den vice-admiraal Penn en den schout-bij-nacht Lawson, van de blaauwe vlag, onder zich had, welke laatste de voor-, Penn de achterhoede en Monk den middeltogt aanvoerden. Reeds van den beginne af liet het zich aanzien, dat deze strijd beslissend zou zijn: voor de Nederlanders, die in de nabijheid der kust, in het gezigt der torens van den zetel der regering, niet alleen de vorige smet hadden uit te wisschen, maar op wie het vaderland vertrouwde, dat zij de havens voor de bronader van den Staat zouden vrijmaken: voor de Engelschen, die het gewonnen meesterschap ter zee moesten trachten te behouden en die daarom bevel gekregen hadden geen kwartier te geven, en de beschadigde schepen gedurende den slag niet naar de Engelsche havens te slepen, even als de kapiteinen der zich in de vloot bevindende gewapende koopvaarders bevel ontvingen, om elk op een ander schip over te gaan, ten einde hen van de verantwoordelijkheid jegens hunne lastgevers te bevrijden. De Nederlanders sloegen terstond door den vijand heen. Het was of er eene vreesselijke donderbui losbarstte. De stranden weêrgalmden van de slagen, en werden in damp en rook gehuld, alsof ze geene getuigen mogten zijn van al het ijsselijke van zulk eene ontmoeting. Naauwelijks door den vijand heengeslagen, voerde Tromp zijne eskaders weder tegen hen aan, en stoof zelf zóó vooruit in de digtste drommen, dat hij zich als een oogenblik verlaten zag. Daardoor niet

vervaard, riep hij: ‘Ik moet voorgaan waar iets te doen is; niemand neemt mij 't werk af, Bestevaer moet de spits afbijten’ en met een' verrekijker gewapend, om den toestand der vloot te bespieden, liep hij af en aan, voor en achter, overal waar het noodig was om zijn volk aan te moedigen of zijne bevelen te geven. Een vijandelijke schout-bij-nacht, door eenige schepen gevolgd, schoof langs hem heen; het regende kogels en schroot, en uit het derde schip werd de noodlottige musketkogel geschoten, die den beroemden zeevoogd, terwijl hij den trap van de hut afsteeg, door het hart schoot. Dadelijk werd de geliefde admiraal op kussens in de hut nedergelegd, en hem alle hulp verleend; maar geen hulp baatte meer, en naauwelijks kon hij nog uitroepen: ‘Ik heb gedaan, houdt goeden moed; o Heer! wees mij en dit arme volk genadig!’ Nu lag de Brederode eenigen tijd weêrloos, tot het gros der vloot tot hem doorgedrongen was, die, volgens afspraak, op het uitsteken der bloedvlag wachtte, om zoo gelijk mogelijk den vijand aan boord te leggen en te enteren; doch in plaats daarvan zagen zij weldra eene roode vlag[1] van den vlaggestok van de kampanje waaijen, waarop een schot volgde, die de vlagofficieren aan boord van het admiraalschip riep. Die in de nabijheid waren, kwamen met hunne sloepen aan boord en zagen hunnen geliefden vriend en aanvoerder dood nederliggen. Tot weeklagen en treuren was tijd noch plaats; men beval den kapitein van het schip, Egbert Meeuszoon Cortenaer, de vlag te blijven voeren, om geen verslagenheid onder de vloot te brengen, en ieder roeide naar zijnen bodem terug, met het verlangen om den dierbare op den vijand te wreken. De eskaders worden weder tegen hem aangevoerd; nog viermaal zeilen de slagorden elkander voorbij, en storten eindelijk op elkander in; doch van nu aan is er geen orde meer: men slaat door en door elkander, vecht als getergde leeuwen, man tegen man, schip tegen schip; maar men mist een opperhoofd, die alles leidt en bestuurt. Wonderen van dapperheid worden verrigt, de branders braaf aangevoerd; die van den kommandeur Waterdrinker hecht zich aan het schip van kapitein Edvin vast; twee schepen, waaronder een schout-bij-nacht, komen te hulp, doch in elkander verward rakende, verbranden zij allen. Een Engelsch fregat springt in de lucht; de schepen van Cornelis Evertsen den ouden en Gerbrand Schatter zinken met eenige andere; de *Triumph* wordt door twee branders aan boord geklampt, die op dit vice-admiraalschip de zeilen en het want doen vlam vatten; van schrik bevangen springen de schepelingen bij menigte over boord; anderen, onder welke de kapitein Peace, worden door den damp versmoord; maar een der branders gaat traag aan, wordt losgemaakt

1 Volgens N. Witsen, Scheepsbouw en Bestier, Fol. Amst., Deel II, pag. 363, wordt dit als sein voor het beleggen van den krijsraad bepaald.

en drijft weg. Den moed hervattende, gelukt het den overgebleven' manschappen den brand te blusschen, waarna de Triumph magteloos heendrijft, na door kapitein Bitter, gedurende die angstvolle oogenblikken, met alle magt beschoten en gehavend te zijn. Dit tooneel is aan den linkerkant der plaat aangewezen; ter regterzijde ziet men het zinkende schip van Cornelis Evertsen, die met zijn volk door de Engelschen geborgen wordt; terwijl men in het midden van het tooneel het schier mastelooze schip van de Ruyter ziet, dat kapitein Klaas Aldertz uit het gevecht en naar de Maas sleept; verderop woedt de slag hevig en de dikke rook belet, meer dan de toppen der masten te zien. De St. Andrew, door Pieter Floriszoon aangetast, brandt tot op het hol af; het schip van kapitein Veertien ondergaat hetzelfde lot. Met zooveel verbittering vocht men nimmer; zooveel schepen werden nimmer van weêrszijde vernield! er waren er die elkander beschoten tot zij in de diepte wegzonken; zoo deden Hoyen Cocx en Nicolaas Sangher, Banckert en Taylor! Johan de Haas weet het vuur in de brandende Roosekrans te blusschen, zich van den vijand te verlossen en het wrak te Goeree, en Marreveld de reddelooze Zeelandia behouden binnen Texel te brengen, zoo als Swart, na door de overmagtige aanvallers heengeslagen te zijn, masteloos voor Katwijk ten anker komt. Ook Jan Evertsen moet als weerloos weggesleept worden, en daar hij, zoowel als de Ruyter, het gevecht verliet en niet op een' anderen bodem overging, zoo als sedert in alle zeeslagen gebeurde, kwam er een groot gemis aan opperhoofden in de Nederlandsche vloot. De With, die met Floriszoon en Joan Gideonsz de Wilde met de achterhoede te veel aan lij, eerst 's namiddags aan den slag konden deelnemen, kwamen bijtijds om in de heerschende verwarring eenige orde te brengen. Daar de wind naar het zuidwesten geloopen was, dreven beide vloten langzaam naar Texel; en daar vele schepen wegens groote schade uit het gevecht liepen of gesleept werden, maakten eenige bloodaards daar gebruik van om insgelijks door te gaan. De With eerst laat van den dood van Tromp onderrigt en de vlag van zijn' opvolger Jan Evertsen niet ziende, neemt nu het opperbevel op zich, verzamelt de zijnen, tracht, door op de wijkenden te vuren, hen weder, hoewel te vergeefs, tot hunnen pligt te brengen, weert met eenige dapperen, die de Brederode als in hun midden besloten hielden, den aandringenden vijand af en wijkt langzaam naar Texel. Tot middernacht vervolgden hen de Engelschen, die eindelijk uit vrees voor het naderen der kust afweken en hunne deerlijk gehavende vloot naar hunne havens terugvoerden. Beide partijen roemden op de overwinning, beiden hadden er wel regt op; wel waren de Nederlanders door omstandigheden genoodzaakt geworden de wijk te nemen, maar de Engelschen toch gedwongen, de Nederlandsche kust vrij te laten. Aan hunne opperhoofden werden te regt belooningen gegeven, en Crom-

well handelde regtvaardig en edel, toen hij op den 25sten Augustus, den voor eene plegtige dankzegging bepaalden dag, op het groote feest, dat hij den overwinnaars bereidde, de gouden keten van zijn' hals nam, die Monk omhing en hem verzocht die gedurende het feestmaal te blijven dragen. Wat de Nederlanders gevoelden, laat zich niet beschrijven; van Katwijk tot aan Texel was het bulderen des geschuts gehoord; duizenden hadden het gevecht aanschouwd; schrik en ontzetting zich aan bewondering gepaard voor de helden, die dit alles voor het Vaderland leden, en toen het lijk van den grooten admiraal, van de Helder langs het strand naar 's Hage, in eene koets, en van daar te water naar Delft vervoerd werd, was alles in rouw gedompeld. Al mogt men zich verheugen, dat het verlies aan onze zijde niet veel grooter dan dat des vijands geweest was, zich verheugen, dat de havens bevrijd waren, de vreugde was niet onvermengd. Te regt huldigde men de uitvaart van Bestevaer, door 400 man der garde van de Staten van Holland, met de trompen der musketten naar de aarde gekeerd, door slepende vaandels, door trommen met rouwlaken bekleed te laten voorafgaan! Hulde bragt men den held, door de Admiraliteit, in eene zinnebeeldige voorstelling van trompetters omgeven, er bij te laten vertegenwoordigen, en de admiraalsvlag, die hij zoo dikwerf ter bevrijding van den Staat voerde, den kleinen standaard, 't gesneden wapenschild, de ijzeren handschoenen, den gepluimden helm, de ridderlijke sporen en den degen er op te doen volgen, het rouwpaard daarachter te leiden! Maar wie kon zijne tranen bedwingen, toen het geëerbiedigde lijk, met wapenen behangen en met een lang zwart kleed bedekt, waarvan de einden door zeekapiteinen vastgehouden en gedragen werden, voorbijtoog, vooral, toen men, na de Heeren der Admiraliteit, zijne drie zonen, zijne zwagers en naaste bloedverwanten in diepen rouw gedompeld zag volgen! En nog was de stoet niet geëindigd: de leden der Staten-Generaal, van den Raad van State, de Staten van Holland, de Hooge Raad, het Hof en de Rekenkamer van Holland bragten de laatste hulde aan den held, en wie weet hoe menigen hunner het hart zal geklopt hebben over het onregt, dat zij dikwerf den grooten man aandeden! De magistraten, de predikanten, de kerkeraad en eene menigte burgers besloten den trein, en het lijk, door vier vendels gewapende burgers in de Oude Kerk te Delft ontvangen, werd er onder een drievoudig salvo ter aarde besteld. Tien duizend gulden werden door de Staten bestemd, om eene prachtige tombe op te rigten, diens bouw den voortreffelijken Jakob van Kampen toevertrouwd, en nog staart het nageslacht er met eerbied op voor den held, met bewondering voor den maker. Maar hij behoefde het niet, om zich onsterfelijk te maken; welk Nederlander kent den naam van Tromp niet, weet niet, dat zijn grafschrift waarheid behelst! Ja, hij was de liefde der burgers, de schrik der vijanden, het

bederf der zeeroovers, de handhaver van den handel, die zijn Vaderland in vijftig zeeslagen verdedigde, en den 10den Augustus, 1653, in den ouderdom van 56 jaren er voor sneuvelde! Men weet het, dat zijn lof van alle kanten bezongen werd, men niet vergat, dat hij de magt der Spanjaarden op de reede van Duins den zwaarsten slag toebragt; hij, in magt meestal minder, in dapperheid, beleid en moed altijd meerder dan zijne vijanden, en toch staat er voor zulk een' Vaderlander nog geen standbeeld opgerigt! Niet alleen in zijn Vaderland, ook in Engeland vereert men nog in Tromp den held, den zeeman boven allen, die het eerst groote vloten leerde besturen, en het doet den vaderlander goed, die zijne beeldtenis in het hospitaal te Greenwich te midden der Engelsche zeehelden ziet prijken, hem steeds den *great van* Tromp hoort noemen. Gelukkig was het uitgeputte Nederland door zijnen dood niet verslagen; men behield moed; de Staten zonden veertig der in het gevecht minst beschadigde schepen, reeds den 10den September, onder het bevel van den vice-admiraal de With naar zee, om de koopvaarders uit Noorwegen en de Oostzee naar het Vaderland te geleiden. De 400 door hem binnengebragte koopvaarders schonken weder verademing en gelukkig werd reeds den 15den April, 1654, de vrede te Westminster gesloten.[1]

1 Zie Mr. J.C. de Jonge, Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen, Deel II, 1ste Stuk, bl. 175-193.

Onder de menschen; beelden uit het leven, door N. Donker, met eene plaat, geteekend door Ch. Rochussen. Te Amsterdam, bij J.H. Gebhard & Co.

Bij den overvloed aan voortbrengselen uit den vreemde, bij de vertaaldrift en de uitgeverswoede, om een kunstwerk van den nabuur, zoodra het slechts verkrijgbaar is gesteld, in min of meer Neêrduitschen vorm te hullen, en daarvoor, onder belofte eener advertentie, eene brallende maar niets beteekenende, eene wijdluftige maar toch holle en gedachtelooze loftuiting aan de Nederlandsche joernalistiek te ontlokken, die ook ten dien opzichte den verkregen naam van niets-beduidendheid niet verloochent, is het op zich zelf reeds een merkwaardig verschijnsel, een gewrocht aan te treffen, voor hetwelk de uitgever de gewone wijze van aanprijzing overbodig gerekend heeft. Hoe veel merkwaardiger echter nu het een oorspronkelijk voortbrengsel geldt! Bij eene aandachtige lezing van het werk des Heeren Donker, achten wij het zelfs een plicht, om het te onderscheiden van de voorbijgaande voortbrengselen der bellettrie, en aan te wijzen, weshalven wij het een langer leven toezeggen, dan zoo velen zomerinsekten, wien eenige uren gonzens en fladderens wordt gegund.

Het is echter geen meesterstuk, bij welks samenstelling gevoel en verbeelding in harmonie met het ontwikkeld verstand scheppend samenwerkten en waarbij de devinatorische gave van het genie het mogelijke gebrek aan ondervinding, aan eigen aanschouwing heeft aangevuld; alles duidt veeleer het werk van het pas beginnend talent aan, eene poging van den geest, die zich bewust wordt, maar nog niet de vrije beschikking heeft over al de krachten, die er in hem sluimeren. Het ‘voorberigt’ bewijst reeds onze stelling; het voorbericht, waarin de schrijver zijne begrippen aangaande kunstoefening en wel bepaaldelijk ten aanzien van het door hem gekozen genre heeft nedergelegd. Wij kunnen niet anders dan zijne openhartigheid prijzen, al lokt zij ook de bestrijding der kritiek uit; wij hebben niets anders dan loftuiting veil voor de eerlijkheid eens auteurs, die zich zelven verplicht rekent bij de aanbieding zijns gewrochts, den tijdgenoot rekenschap te geven van het standpunt door hem gekozen, van het beginsel door hem vertegenwoordigd, hoe onhoudbaar het eerste, hoe valsch en ondoordacht soms het laatste ook blijken moge. Het duidt toch een streven aan om zich zelven te leeren begrijpen, - de eerste voorwaarde voor iederen kunstenaar om door anderen begrepen te worden -

en het geeft een waarborg, dat de kunstoefening nimmer tot een spel der verbeelding zal worden verlaagd, maar gevoed door studie, eene werkzaamheid des geestes zal blijven, waardig den ernstigen man, wien het belichamen zijner ideën behoefte is.

'Hoewel' dus vangt de Heer Donker aan 'velen onzer auteurs bij voorkeur den blik schijnen te vestigen op de beerenhuid, den Romeinschen mantel, de ridderlans of het Spaansche kleed, hoe sommigen zelfs den haarzak en het schoonheidsmoesje verkiezen boven den paletot onzer dagen, ik voor mij zie in die gemeenschappelijke kleeding onzer mannen, hetzelfde uitgedrukt wat onze eeuw kenmerkt: praktischen zin.'

Toegestemd voor een oogenblik dat de paletot gemakkelijker dracht zij dan de beerenhuid, hoewel het dragen der laatste toch wel van even zoo veel praktischen zin getuigen zal, - dan nog loochenen wij de schijnbare gevolgtrekking. Wij zullen het den auteur ten goede houden, dat zijne voorstelling onlogisch is: 'hoewel velen de beerenhuid verkiezen boven de paletot, ik zie in die kleeding, enz.' doch moeten ons tegen de uitspraak aankanten, als of ieder die beweert dat de Romeinsche mantel beter drapeert, het Spaansche kleed met den korten mantel en de gedofte hozen bevalliger kleedt en schooner lijnen biedt dan de wijde schier vormloze paletot, een onpraktischen zin zou verraden. Bovendien wordt de beschouwing des auteurs niet duidelijker door de zinsnede welke op de medegedeelde volgt en als in geen verband met deze schijnt. 'Zeer te regt heeft een schrijver aangemerkt, dat de groote mannen zeldzamer zijn naar mate de groote resultaten menigvuldiger worden. *Time is money*, zie hier de karakteristieke spreuk onzer dagen, die tevens aanduidt, waaraan voornamelijk waarde wordt gehecht: tijd en geld, als de groote middelen ter opbouwing niet alleen der stoffelijke, maar ook der zedelijke belangen, die steeds naauwer aan elkander verbonden en uit elkander geboren moeten worden.' Als of die beiden: tijd en geld, het laatste genomen in den zin van welvaart, gevolg van de inspanning aller krachten van volken en individuën, niet altoos groote middelen ter opbouwing zijn geweest, als of de geschiedenis der menschheid dit niet boven ieder harer hoofdstukken heeft nedergeschreven. 'De mensch is bovenal *voortbrenger* geworden,' zoo vervolgt de auteur, 'en die zucht tot voortbrengen heeft hem van het tooneel des oorlogs afgewend, daardoor zijn de wetenschappen uit hare schuilhoeken te voorschijn getreden, een ieder heeft zich voor een deel daarvan meester gemaakt, en er wordt, terwijl *men voor zich zelven* werkt, te zamen gearbeid aan één groot gebouw: *de algemeene welvaart*. Wie, die denkt aan de bestemming van den mensch als beeld des Scheppers, zal het betwijfelen, dat men zoo doende aan zijne hooge roeping beantwoordt?'

Zoo veel woorden, zoo vele - niet geheel onjuiste - maar toch weinig

afdoende begrippen in verband tot 's schrijvers grondidee. ‘De mensch is bovenal voortbrenger geworden!’ Als of hij het niet altoos geweest is, hoewel het der staathuishoudkunde bewaard bleef dien titel voor hem uit te denken. ‘De zucht tot voortbrengen heeft hem van het tooneel des oorlogs afgevoerd.’ - Het boek der geschiedenis blijve bij die stoutmoedige uitspraak gesloten! - ‘*daardoor* zijn de *wetenschappen* uit hare schuilhoeken te voorschijn getreden’ - waren de 16^{e} en 17^{e} Eeuw met haar onbeslisbare veten en kampvechten, was het begin der 19^{e} Eeuw met hare bloedige veldslagen, zoo misdeeld, of school de wetenschap in die dagen weg in kluis en cel? Zou het mogelijk zijn dat energie - de bloei der wetenschap zoo als elke andere uiting van den menschelijken geest hangt van haar af - op het eene gebied, met verslapping op een ander bij den mensch gepaard kan gaan? ‘En er wordt’ onze auteur spreekt weêr, ‘terwijl men voor zich zelven werkt, te zamen gearbeid aan één groot gebouw: de algemeene welvaart.’

Deze uitspraak is voor geen bestrijding vatbaar, zij is eene nooit betwiste waarheid, eene algemeene, eene voor het gister, heden en morgen, maar bewijst daarom voor den auteur niets.

Indien we ons verder den tijd konden gunnen om het vervolg van het voorbericht te ontleden, we zouden dezelfde verwarring van begrippen, dezelfde wankelende beschouwingen moeten in het licht stellen en tevens daardoor doen opmerken dat het den auteur nog niet gegeven is uit het konkrete het abstrakte af te leiden en het standpunt te vinden van hetwelk het leven zijner eeuw hem als eenheid verschijut. Bij eene samenvatting van 's schrijvers redeneeringen komen we tot het vermoeden, dat hij de hoogere waarde van een beschouwing des tegenwoordigen tijds boven die des verledens heeft willen betoogen en in het licht stellen, hoe de kunst beter aan hare roeping kan voldoen, beter praktiesch en alzoo meer geëigend aan onze eeuw kan werken, door zich tot de reproduktie van het heden te bepalen; terwijl hij daarbij aantoonen wilde welke wijziging de kunstvormen door eene zoodanige richting zouden moeten ondergaan.

Den auteur van zijne dwaling op literair terrein te overtuigen, hem het weinig verband te doen inzien tusschen zijne beschouwing en de toepassing daarvan op de kunst, ware, naar het ons dunkt, niet moeielijk. De grondvorm der menschheid is in alle eeuwen dezelfde; waar de dichterlijke verbeelding den werkelijken mensch, uit welken tijd ook, te voorschijn roept, daar werkt zij voor het heden, terwijl de wetten des dagelijkschen levens niet zóo streng, niet zóo zeer naar de letter kunnen worden opgevat om hetgeen het gemak of de nuchtere natuur in de werkelijkheid als vereischte heeft doen kennen, als zoodanig in de waereld der ideën te doen huldigen. De paletot gunne het lichaam eene vrije beweging, lucht tevens en warmte, de kunstenaar zal niet zelden den Romeinschen mantel of het Spaansche kleed verkiezen voor de door hem geschapen figuur. Arme kunst,

zoo gij gewrongen werdt in het kleed, door den tijdgenoot, met zijn systeem van nuttigheid, uitgedacht!

De beschouwingen des auteurs winnen in helderheid zoodra zij zijn eigen werk gelden, en dienen moeten om op te geven wat hij daarmede heeft gewild. ‘Besef van het gewigt van den tijd waarin wij leven, heeft hem er toe gebragt, deze verhalen te schrijven.’ Wij gelooven, dat deze zinsnede der ironie van een boosaardig recencent - altoos ondersteld dat een zoodanige bestaat - niet weinig voedsel zou kunnen aanbrengen.

Zou ze ons toch geen recht geven tot de onderstelling als ware er een diepe greep gedaan in ons maatschappelijk bestaan, als ware het leven om ons heen, met al zijn reine en onreine beginselen, in al zijne schakeeringen ons voor oogen gesteld?

De schrijver heeft er wijselijk zelfs niet naar gestreefd en ‘slechts een schets willen geven van hetgeen wij om ons zien;’ en wel in het eerste verhaal ons voor willen stellen ‘hoe nuttig en weldadig de man, die zich *in* en niet *buiten* de wereld plaatsen wil en kan, werkt op al wat hem omgeeft;’ in het tweede hoe vele illusies moeten vernield worden, hoe vele stormen over ons hoofd moeten gaan, hoe zeer men strijden moet om zelfstandig mensch te *worden*.

Dit is klaar geformuleerd. Wij hebben slechts te onderzoeken of de schrijver zijner eigene stelling getrouw is geweest.

Het eerste verhaal draagt ten opschrift: *op het dorp*. De makelaar van Willigen verlaat zijne zaken, daar de nieuwerwetsche manier van werken, de konkurrentie, de onderkruiping enz. hem nict aanstaan, en besluit, na de leiding der handelszaken zijn zoon Eduard te hebben toevertrouwd, met zijne eenige dochter naar buiten te gaan, en zich op het dorp Groenenwal, waar een oude kennis predikant is, te vestigen.

Dat Groenenwal is hem vroeger door den Eerwaarden Bondt als een Eden van rust en vrede geschilderd, maar de illuzie wordt niet weinig gestoord.

Wij maken kennis met de kleine dorpswaereld en zien overal de hevigste twisten, uit de nietigste oorzaken ontstaan. Wij zien den predikant in oorlog met den dokter, later weder met den Burgemeester, terwijl het vuurtjen niet weinig wordt aangestookt door den ontvanger en schoolmeester. Door de gedurige aanraking en de weinige gedachtenwisseling, die er tusschen de dorpsbewoners kan zijn, wordt de twist gevoed, tot hij, voor het minst wat eenige der hoofdpersonen betreft, op gelijke wijze als hij ontstond, weder geslecht wordt.

Beter dan eenige analyse zal de mededeeling van een hoofdstuk over den toestand van het dorp en over de toongevers doen oordeelen. Wij kiezen daarvoor het derde hoofdstuk: *Op een kopje thee*.

‘‘t Is zondagavond. Mijnheer van Willigen heeft Eduard overgekregen, en menschen gevraagd. Burgemeester Schoonevelden met zijn vrouw en twee dochters, dokter Warenveld met zijn dochter, en ein-

delijk den ontvanger van Spaan. Kaatje neemt de *honneurs* waar. Dat de burgemeester een buik heeft, spreekt van zelf, 't hoort bij het ambt; dat zijn vrouw gezet is en de dochters tamelijk leelijk zijn, behoort evenmin tot de zeldzaamheden. Hij is deftig, zeer deftig. Van de vrouwen kan men dit minder zeggen, ja ze schijnen zich vrij wat meer op hun gemak te gevoelen dan de steedsche gastvrouw.

We zijn tamelijk verwonderd in dokter Warenvelds oog niet dan goedhartigheid te lezen. Zijne bolle wangen en dikke lippen mogen even als zijne korte, vierkante bewegingen eene zekere ruwheid verraden, we kunnen haast niet gelooven, dat die man zóo onverdragelijk zou zijn, evenmin als we kunnen aannemen dat zijn dochtertje Mina een voorbeeld van domheid (beiden was gezegd) zou wezen. Moeder natuur houdt zóo veel van waarheid, dat ze dikwijls met dien naam wordt aangesproken; en dus kan een geestig, helder blaauw oog, een fijn puntig wipneusje, een schalk glimlachje met twee allerliefste kuiltjes in de wangen, onmogelijk de tolken zijn van - weinig of niets. Ook spreekt ze heel aardig, en - wat er niet in zit kan er niet uitkomen. We houden het wel voor mogelijk, dat het lieve kind niet veel van katechiseren houdt - en vooral dat dominé's uitspraak over haar vrij hard is uitgevallen.

De ontvanger van Spaan is een lange, magere, vrij knappe man, nog geen dertig jaren oud en met Eduard de eenige, die sigaren rooken. De gouwenaars zijn hier nog in de smaak, als de tolken van de oude, goedronde Hollandsche zeden!... Die goedrondheid vooral zullen wij heden leeren bewonderen.

"'t Was een zeer schoone preek," sprak de burgemeester, en hij klopte zijn pijp uit, "fraaijer dan ik in langen tijd gehoord heb. De predikant heeft zijn best gedaan. Wat zegt u daarvan, mijnheer van Willigen? U komt nu uit de stad, maar ons plaatsje kan wedijveren, niet waar? Het orgaan van den man moge hem minder geschiktheid geven voor groote bedehvizen, zijn taal mag niet overvloeijen van bloemrijkheid, de verdeelingen zijn altijd bevattelijk voor het algemeen, en de geest van de leerrede was vooral heden morgen van echt Christelijke gehalte. Als doortrokken van den geest des Christendoms, heeft hij den tekst uit Genesis behandeld."

"Ik kan niet vinden, burgemeester, dat het allemaal klinkklare Christelijkheid was," viel de dokter vrij ruw uit. "Of vind je het Christelijk om te vertellen, dat als je niet zamen overweg kunt, het maar zaak is om uit mekaâr te gaan; maar ik weet best waar hem de schoen weêr wringt."

"Jongen, jongen, mijnheer Warenveld," zei van Willigen, "denk toch niet altijd het kwaadste."

"Maar heb je het dan ook niet gemerkt? Nota bene: Abraham en Loth kunnen het niet zamen vinden - de een gaat ter linker en de andere ter regterzijde, en nu haalt mijnheer de dominé er de

mooije conclusie uit, dat als iemand je niet lijkt, je mekaâr maar ontwijken moet."

"Nu is dat niet zoo?" hernam Schoonevelden.

"Of dat zoo niet is? Wel het is of de man op den preêkstoel me zelfs wil vertellen, dat hij niet van me weten wil," hernam de dokter.

"Dacht ik het niet? Altijd dien weg," sprak van Willigen.

"Ja altijd, omdat hij ook altijd stof geeft."

"Nu, dat heb ik er niet in kunnen zien," zei de burgemeester met deftigheid.

Moeder en beide dochters: Eduard, Kaatje, allen vereenigden zich met een: "ik ook niet!"

"Och, wat praat je toch, burgemeester, omdat hij nu dominé heet, wil je altijd partij voor hem trekken."

"Maar, me lieve vrind, laat je toch een weinig gezeggen door een man van ondervinding, die...." begon de burgemeester.

"Wat, man van ondervinding, als je een man van ondervinding waart, zou je me niet altijd dien dominé voor de voeten werpen, en vooral niet aan mijn ooren komen zeuren over een preek, die mij alles behalve gesticht heeft, en die hij van mij nog eens op zijn brood kan krijgen."

"Maar, goede dokter," zei van Willigen, "de man heeft waarachtig niet op jou gedoeld - ik geloof eigenlijk als je me de waarheid vraagt, op een heel anderen."

"Op wien dan?" zeî des burgemeesters vrouw.

"Kun je dat niet raden?"

"Neen," zei de dokter, "maar ik hou me ook niet op met raadseltjes."

"Och kom, burgemeester, jij weet het wel, ten minste als *ik* goed uit mijn oogen heb gekeken," vroeg van Willigen.

"O, nu begrijp ik - maar die vind ik opmerkelijk - van Willigen, hoe kun je dat denken? Je meent zeker dat het op mij zag," zegt de burgervader.

"Och, dat wil ik niet zeggen."

"Op mij, omdat ik een questie heb met van der Plas, een gierigaard die zijn schutting niet wil laten maken. Maar dat is immers onmogelijk."

"Waarom onmogelijk?"

"Ja," zei van Spaan, die zelden vrede stichtte: "Ik moet erkennen, schoon ik het zelf niet gemerkt heb, dat er wel wat van aan kan zijn."

"Maar ik heb dien zedepreker niet noodig; want ik ben zoo ver gegaan met in te willigen, als een man van mijn stand tegenover een van der Plas kan doen. Och! maar de dominé heeft immers Abraham en Loth voorgesteld als twee menschen van gelijken rang, en daar heeft

hij nog al op gedrnkt - neen dat hoef ik me niet aan te trekken. - Mijn waarde koopman, ik geloof dat je nog beter thuis bent in de taxatie van koloniale waren, dan in de uitlegging van preeken."

"Nu, dan heb ik het verkeerd gezien."

"Neen," riep de dokter bij uitstek fijn, "jullie weten der allemaal geen zier van; zijn eenige doel was om mij te krenken, maar de duivel haal me, 't zal hem berouwen," en hij maakte een beweging, die al de kopjes op tafel deed rinkelen.

"Wel," zei Eduard tegen Mina Warenveld, want *hij* luisterde naar de praatjes der oude heeren minder, en vergenoegde zich met de meisjes, "wel jufvrouw Mientje, komt u nooit in de stad logeren?"

"Ja wel, mijnheer Eduard."

"En wat zeg je daarvan?"

Van Spaan onderhield zich intusschen met Eduard, en vertelde hem, natuurlijk in vertrouwen, dat hij een pestilenten hekel aan den bnrgemeester had; dat de dominé een taalbederver was en de dokter goed was om de menschen te repatrieren. Van den schoolmeester kon hij niets anders zeggen, dan dat hij een gek of een ezel was; voorts was er geen een aardige meid in het dorp, en kon men den notaris voor zijn part ophangen.

Het brandde Eduard op de lippen om te vragen, wat voor heerlijk compliment hij voor den gastheer bestemd had; maar dacht hij, "man, je bent me te gek," 't bleek toch duidelijk, dat de dwaas zich bij den bewoner der groote stad fameus wilde introduceren, door vreeselijk op zijn plaatsje te schimpen.

Verder werd er nog veel meer gepraat, tamelijk gegeten, veel gedronken, tot dat het burgerklokje sloeg, waarop ieder naar huis of naar bed ging.'

Men heeft nu reeds met al de personen van het drama kennis gemaakt en de intrige wordt aangesponnen. Zeer gelukkig heeft de auteur haar ontwikkeld, door aan te wijzen hoe de verwijdering van den waarlijk godvruchtigen, doch wel wat bibliolatrischen en onpraktischen predikant, en edeldenkenden maar ruwen, ja soms cynischen dokter slechts door vergissing, ja door gebrek aan kennis van elkanders charakter wordt veroorzaakt. Beider verzoening heeft aan het sterfbed van den burgemeester plaats, waar de dokter den predikant eeren, deze genen achten leert.

In het belang van 's schrijvers grondidee had echter die verzoening door den makelaar van Willigen moeten zijn uitgelokt. Deze bemoeit zich wel met de twisten, poogt ze bij te leggen, maar faalt daarin telkenmale, en tot ons leedwezen moeten we erkennen, dat hij ook niet altijd de meest geschikte middelen aanwendt. Zoo bijv. merken wij in het hierboven medegedeelde hoofdstuk op, waar er gehandeld wordt over de door dominé Bondt gehouden preek, dat van Wil-

ligen den dokter, die haar als op hem gedoeld, beschouwt en afkeurt, wel te vreden stelt door het tegendeel te betoogen, maar daarbij zóo ver gaat van haar toepasselijk te achten op een ander persoon, die mede in den gezelschapskring aanwezig is: de burgemeester Schoonevelden, waardoor hij in stede van één beleedigde te bevredigen, er twee kwetst en aanhitst. De geheele figuur van van Willigen komt ons niet wel geslaagd voor. De auteur wil hem doen optreden als vredestichter in het dorp, en dit door zijne hoogere ontwikkeling als mensch, en wenscht daarbij tevens de idee, in de korte spreuk aan het hoofd van zijn boek neergelegd, te belichamen. Van Willigen staat boven die eenvoudige dorpbewoners, omdat hij een stedeling is, die de gelegenheid om menschen te leeren kennen, in de meest verscheiden vormen, niet ongebruikt heeft laten voorbijgaan. Hij verlaat echter de stad omdat daar een nieuw geslacht is verrezen, welks wijze van handelen met de door hem steeds gevolgde afwijkt. De man wist dus niet met zijn tijd mede te gaan, en stond niet hoog genoeg om met den tijdgeest gelijken tred te houden. Zou hij geschikt zijn voor de rol die de auteur hem heeft toebedeeld? Waar is het, dat de auteur dit charakter konsequent heeft ontwikkeld, maar juist daardoor springt het te duidelijker in het oog, dat hij niet is, wat de auteur hem volgens zijn oorspronkelijk plan had willen doen zijn.

Hoe hij zich gedraagt tegenover de twistenden, hebben wij reeds boven met een enkel voorbeeld aangeduid. Zijne onbevoegdheid echter om als vredestichter op te treden, wordt het klaarst bewezen waar hij het geneesmiddel, dat de auteur wel zoo goed is als probaat te doen voorkomen, toepast. Ter voorkoming van verdere twisten wordt door toedoen van van Willigen een Departement van het Nut van 't Algemeen opgericht, en zie, de kwaadsprekendheid verstomt, de eensgezindheid genaakt, die haren vasten zetel in het dorpjen opslaat, nu de vredestichter-president van het Departement tevens burgemeester wordt. ‘Alles ging nu goed,’ zoo besluit de auteur, ‘en Groenewal bloeide zelfs meer dan ooit - geen wonder, want men had een man gevonden, die een practischen blik paarde aan een edel gemoed.’ Aan het laatste willen wij gelooven; het bestaan van het eerste is niet bewezen, en al ware dit ook, wij twijfelen er aan of beide vereenigd nog wel bij machte zouden zijn, vrede en eensgezindheid te scheppen in een waereld, waar onverstand en laaghartigheid, waar gebrek aan kruising van ideën, aan beschaving des geestes den vrede en de ruste verstoorden.

Hoe klaar zich de Heer Donker bij de samenstelling van dit verhaal ook bewust zij geweest, hoe duidelijk zijn streven ook blijke naar de verzinnelijking van zijn grondidee, toch moeten wij verklaren, dat het hem niet gelukt is deze volkomen in het leven te roepen.

Hij heeft ons een reeks gegeven van allerliefste détails, détails die soms de meesterhand verraden, maar ons het geheel niet schonk dat ons was toegezegd.

De hoofdpersoon boezemt weinig belang in, en van dezen hangt toch alles af, vooral in dit verhaal, waar de nevenfiguren meestal schetsachtig zijn behandeld, dikwerf met uitnemenden takt worden voorgesteld, om enkele hoedanigheden bloot te geven, maar niet scherp genoeg van omtrek voor oogen worden gesteld, om, hoe veelvuldig zij ook verschijnen, ons te veroorloven uit de vluchtig waargenomen trekken een volkomen wezen samen te stellen.

In het tweede verhaal, getiteld: *In de stad*, wilde de auteur aantoonen ‘hoe veel illusiën moeten vernield worden, hoe vele stormen over ons hoofd moeten gaan, hoe zeer men strijden moet om zelfstandig mensch te worden.’ Er is niet alleen verband tusschen de ideën, welke in beide verhalen ten grondslag liggen, maar ook tusschen de figuren welke in beide optreden. Wij zien den praktiesch gevormden mensch, den ontwikkelden, zelfstandig geworden man, hoedanig éen de auteur in den ouden Heer van Willigen op het dorp heeft willen voorstellen, in diens zoon Eduard, die vele trekken van overeenkomst met genen vertoont, maar ongelijk meer aan 's schrijvers ideaal voldoet en met veel vaster hand is geteekend. Wel zien wij in hem meer verstand dan gemoed, ja zelfs in die mate, dat wij, van het eerste overtuigd, somwijlen met verlangen naar het oogenblik uitzagen waarin ook het laatste te voorschijn zou treden. Het bewijst op zich zelf reeds voor het charakter als men het begrijpt, als men de ontwikkeling er van volgt, en het lief krijgt of eert.

Het laatste heeft bij deze figuur meer dan het eerste plaats. Wij roemen de rede van Eduard, diens kennis, diens praktischen blik, doch het is of de proza des werkelijken levens met haren kouden adem over dien man heenglijdt. Men is geneigd uit te roepen:

> Souffrez que je l'admire mais ne l'imite pas.

Het is echter een van de schoonste kreaties des jeugdigen schrijvers; een kreatie die zijn talent eere aandoet. Wij begrijpen, dat hij wellicht om den wille der tegenstelling dit charakter geen meerdere zachtheid heeft wenschen te schenken; de hoofdpersoon des verhaals toch, de jeugdige Bondt, de zoon van den predikant die in het eerste verhaal verschijnt, en voor wien Eduard als Mentor optreedt, is geheel een tegenvoeter van dezen, en paart een rein ontvankelijk, misschien te licht bewogen gemoed aan een weinig opgehelderd verstand. Het laatste moet worden ontwikkeld, het eerste getoomd en onderworpen aan de rede, wil de jeugdige Bondt wezenlijk zelfstandig mensch, burger, nuttig burger onzer maatschappij worden; en wie zou een beter leidsman kunnen zijn dan de wel wat koude maar verlichte Eduard? Beide beelden zijn krachtig ontworpen. Hoewel onze aanmerking ten opzichte van Eduards charakter van volle kracht blijft, doen wij toch hulde aan de greep.

Ons bestek gedoogt geene analyze van de rijke handeling, die hare levendigheid ontleent aan het aanschouwelijke der voorstellingen en de menigvuldigheid der incidenten.

Slechts zij het ons vergund den loop der handeling in verband tot de grondidee aan te duiden.

De jonge Bondt, altoos opgevoed op zijn eenzaam dorpjen, komt, naauw ontwikkeld tot knaap, hoewel in een leeftijd die anderen tot jongelingen maakt, in de stad. De auteur gaf hier wel eenigzins toe aan eene natuurlijke zucht tot overdrijving. Hij maakt den knaap wel wat te veel kind, ten einde de ontwikkelingbane te ruimer te doen zijn, - de jonge Bondt had zelfs nog nooit een spoorwagen gezien! Een oogenblik te voren echter doet ons de auteur in het harte van den knaap en dat zijns aanstaanden Mentors lezen. Het zijn slechts eenige regels, maar beider charakters worden daarbij scherp geteekend.

Zij werden met rijtuigen naar het station gebracht en reden eenige graanvelden voorbij. ‘Vertel mij nu eens, Boudwijn,’ zeide van Willigen, ‘ge zijt toch een man van het land, wat is dat nu voor goed?’ en hij wees op een veld haver.

‘Boud kleurde en zweeg; hij wist het niet.

“Hoe, weet je *dat* niet!” riep van Willigen.

De jonge voelde dat hij de bestraffing verdiende, en toch, hij had veel in de natuur opgemerkt, kon uren achter elkander het heerlijke daarin gadeslaan, geene schoonheid ontging hem, maar om onderzoek te doen hoe dit schoone te noemen, waartoe het gebruikt werd, daaraan had hij nooit gedacht.

Wat zijn hart aandeed, wat voldoening aan zijn gevoel gaf, dit was het wat hem bezielen kon. Op den koopman echter, zoo geheel verschillend in zijne beschouwingen, die niets eigenlijk schoon kon vinden, als hij de nuttigheid er van niet tevens inzag, moest juist dit gebrek een sterken invloed hebben, en bedenkelijk schudde hij meermalen het hoofd, als hij bedacht, dat hij daar iemand mede naar de stad nam, die van zijne vroegste jeugd op het land geweest was en nog niet haver van koolzaad onderscheiden kon.’

De makelaar van Willigen zocht voor zijn beschermeling spoedig een kantoor. Boud werd geplaatst bij van Meenen, een koopman zoo als er .... velen zijn. De chef was een bekwaam man in zijn vak, een blinde in de sfeeren daarbuiten, een egoïst in alle. Met een zekere voorliefde zijn de koopman en zijne bedienden, is het geheele kantoorleven geschilderd; misschien wel met te groote uitvoerigheid, daar de personen op zich zelven weinig belang inboezemen en hunne plaats in het verhaal alleen verdienen voor zoo verre zij tot Bondt in betrekking staan en op diens ontwikkeling inwerken.

Spoedig brengt de auteur den knaap in het gewoel der stadswaereld en laat hij hem, die aanvankelijk de gunsteling was van den

patroon, aan een *diner*, door dezen gegeven, deelnemen. Daar de meest belangrijke personen in het verhaal aldaar aanzitten en zich in de levendige hier en daar zelfs dramatische dialoog uiten, zullen wij dit incident mededeelen. Het zal de beste kritiek zijn, daar het de auteur even als in het straks medegedeelde fragment in zijn sterkte en zijn zwakheid het best kenteekent:

'De uitnoodiging was dingsdags gedaan, en ontnam het arme slagtoffer alle genoegen, gedurende de geheele week; hij werd er nog stiller dan gewoonlijk van!

De Heer van Meenen, die een rijke vrouw getrouwd had - de kwade wereld meende om het geld, daar ze noch mooi, noch lief was, - woonde, zoo als men weet, in een prachtig huis, gelegen in de bogt van de Heerengracht; zijne tafel was voorzien met de heerlijkste spijzen, de geurigste wijnen. Hij zag dikwijls gezelschap, te zamen gesteld uit de allervreemdste bestanddeelen, en geen wonder, want van Meenen was van zeer burgerlijke afkomst, terwijl zijne familie niet geheel en al uit zulke buigbare wereldburgers bestond als hij zelf was. Buitendien was hij met vele menschen in relatie, die er zeer *petit bourgeois* uitzagen - maar wier vriendschap, door het groote vermogen dat ze bezaten, hem veel waard was. Dit alles nam niet weg, dat van Meenen zelf zeer gaarne met lieden van stand en geboorte omging, en, daar hij eene goede tafel had, gelukte dit hem nog al tamelijk.

Mevrouw van Meenen was veel ouder dan haar êga, wat zij door coquetterie wilde verbergen - doch natuurlijk zonder gevolg. Zij was niet uit de *haute volée*, maar toch van eene zeer fatsoenlijke famille, en sprak altijd met een geknepen mond en op eene temende wijze, hetgeen niet verhinderde, dat zij al temende onaangename, maar nooit onbeleefde, zetten uitdeelde.

Op den zondag, dat Bondt aldaar gevraagd was, kwam er een *klein* comité van een twaalftal personen, hetgeen niet weg nam dat er zooveel zilver uitgestald werd, als Boudewijn nooit ergens anders dan in de Kalverstraat had gezien.

Mevrouw van Meenen zat in het midden der tafel. Naast haar een vrij dikke heer met een gouden bril op de neus, blaauwen rok en wit vest, met koperen knoopen en een dikken gouden ketting uit het horologiezakje. Hij scheen vele jaren in de Oost te hebben doorgebragt, was zeer levendig, maar geneerde zich niet, peuterde van tijd tot tijd, ten aanzien van iedereen, zijn vrij zwarte tanden uit, terwijl zijn copieus eten alleen door zijn drinken werd overtroffen. Men noemde hem Spilman.

Daar naast, gaande naar het hooger end, zat eene jonge schoone vrouw, die, vrij geestig, alles er maar uitflapte wat haar voor den mond kwam. Niets ontbrak deze dame dan een fatsoenlijke toon - wij beweren daarmede niet dat haar weinig ontbrak. Zij was de zus-

ter van van Meenen, en was met eene gegoede grossier in kruidenierswaren, van Molkwerum genaamd, getrouwd, welke, thans op reis, en alzoo niet tegenwoordig was.

Zoo voortgaande komen wij aan een lang, mager, deftig heer, die weinig spreekt, weinig eet, weinig drinkt, omdat hij te veel te doen heeft met ééne enkele zaak: zijne houding te bewaren. Zijne stem is bijna fluisterend, en zijne beleefdheden zijn ontelbaar - hij is een advokaat, die, zoo als men zegt, gaarne eene belangrijke post zoude bekleeden, hetgeen hem misschien gemakkelijk zal vallen, daar hij tot eene rijke, aristocratische famille behoort, en, welligt dáarom, de reputatie heeft van knap te zijn. Zijn naam is van Wervelen van Donk.

Naast hem zit de moeder van den gastheer, de weduwe van Meenen, eene goede, eenvoudige vrouw, die geene pretensie maakt, wel eens tegen de *bon ton* zondigt, maar om haren ouderdom en haar juist oordeel door weinigen hard wordt gevallen.

Aan het hooger end daarnaast, vindt men een deftig, vrij gezet man, van nog geen vijftig jaren oud. De kleur is blozend, de hand rust dikwijls in het armsgat van het vest; een welwillend, medelijdend lachje plooit den mond als hij spreekt; de rok is versierd met twee lintjes. De dikke rotting met gouden knop, die in den hoek der zaal prijkt, is de zijne: hij praat veel van de “Poëzij van Homerus.” Hij is doctor in de letteren, en men zegt dat hij op het punt staat van hoogleeraar te worden. Ook wil men weten dat hij een goed vers maakt. Één ding is zeker, dat hij in dezen kring het middelpunt is waar alles zich om beweegt, want niemand praat zóóveel als hij. Men moet hem regt laten wedervaren, hij praat aardig, geestig, met gevoel zelf. Toch vermeenen wij dat hij zijn onderwerp slechts half meester is, want hij spreekt meestentijds over zich zelven. Zijn beroemde naam is Wilgenhout.

Naast hem zit Mevrouw Spilman, de echtgenoot van den man uit de O.I. Opgeschikt met diamanten en paarlen, niet minder met gloeijende satijnen kleuren, komt het bruine van haar gelaat wel wat sterk uit. Ofschoon een blaauwtje, behoort zij niet tot de leelijkste van die soort. Voorts is ze zeer levendig in het discours, en dwingt de hoorders vaak een glimlach af door het wonderlijke gebroken Hollandsch dat ze spreekt.

Verder naar onderen gaande vinden wij onzen gastheer; en aan diens regterzijde eene allerliefste jeugdige weduwe, Mevrouw Halm. Als van Meenen zelf de plaatsen geschikt heeft, dan zou men moeten erkennen, dat hij toch gevoel voor vrouwelijk schoon heeft, maar laat ons niet te hard spreken, want de gastvrouw kijkt reeds van tijd tot tijd met vrij wat jaloezij naar dien kant, en de booze wereld zegt, dat van Meenen heel dikwijls naast de weduwe Halm zit, enz.

Aan de andere, dat is niet aan de hart-zijde van het lieve weêuwtje zit, en het komt wel wat vreemd uit, al denkt men niet gaarne kwaad, *geen* cavalier. Het gebeurt trouwens meer dat er eene enkele dame meer is dan er heeren zijn! Daar zit jufvrouw van Wervelen van Donk, zuster van den Heer, dien wij al eene plaats hebben gegeven. Veel zullen wij er niet van zeggen: een boonenstaak die al veertig jaren gestaan heeft.

Nu volgt onze vriend Boudewijn Bondt en daarnaast, sluitende den kring, Carolina, het eenig dochtertje van gastheer en gastvrouw, oud dertien jaren.

Bondt was dus heerlijk ingerekend tusschen een kind van dertien en een standbeeld (schoon niet van klassieken vorm) van veertig jaren.

De soep was nog niet genuttigd en reeds had Wilgenhout een paar anekdotes verhaald, uit zijne *Carrière* geput. De eene was eene ontmoeting, die hij gehad had ten tijde zijner promotie. Hij had een lastigen professor, bij wien hij kort geleden, zoo als men dan als student al eens meê doet, eene soort van ketelmuzijk had gemaakt - om welke reden was hem op het oogenblik niet goed meer voor den geest. Hij was er echter in meêgesleept geweest, maar niet een van de opérateurs - enfin - dat deed minder ter zake, maar de professor was het dan ter oore gekomen, dat hij ook meê had gedaan met die vreemdsoortige melodiën op de vleugelen der zefyrs tot hem te doen voeren. Welligt had daarom die professor, die anders veel te hoog stond, om zich dergelijke studentenstreken aan te trekken' (hier vertoonde zich een malicieus glimlachje) 'hem strikvragen voorgelegd. Het kon hem echter niet gelukken den examinandus te vangen, hetgeen natuurlijk meer geluk dan wijsheid was, tot dat hij hem op eens verzocht had al de Pausen die geregeerd hadden in Rome (ik zeg in Rome - anders zou het getal onnoemelijk zijn,' liet hij er op volgen, niet begrijpende welke schrikkelijke satyre hij op zich zelven uitsprak) op te noemen; toevallig kende hij zoo wat de twaalf eersten en noemde die vlot op, en had zich toen gered met aan den professor te vragen of hij zoo goed zou willen zijn om den dertienden te noemen, want dat hij dan weêr voort zou kunnen gaan. 'Waarom nu die professor besloot mij dat plezier niet te doen, heeren, moet ik u bekennen niet te kunnen oplossen!'

'Een algemeen gelach volgde daarop, en onder elkander zeide men: het is toch een geleerd man, hè!'

'De andere anekdote, betrekking hebbende op eene ontmoeting met den koning na het ontvangen van zijne eerste decoratie, geleek te veel op deze om haar te vertellen.

Bondt keek tegen den kolossus van geleerdheid op met het diepste ontzag en de grootste verwondering.

Het was moeijelijk voor Wilgenhout te verduren, dat Spilman,

die, bijgestaan door zijne levendige vrouw, heel aardig van den Oost kon vertellen, ook voor eenigen tijd het woord kreeg. Met natuurlijkheid, en dus, zonder het zelf te weten, op eigenaardige, schoone wijze verhaalde hij alle bijzonderheden van een tijgerjagt, waarbij hij tegenwoordig was geweest. Toen hij geëindigd had riep zijne vrouw uit: “O, ik dat nooit vergeten zal, tijgers niet gevaarlijk, hij late de Indianen maar vechten, maar de vermoeienis, hij half dood thuis komme, en ikke bijna geen man benne.” Zoo als men weet, verwarren de Indische vrouwen altijd de hulpwerkwoorden: zijn en hebben; ze meende dat ze bijna weduwe was geworden.

Het gezelschap lachte regt hartelijk.

“Zoo zie je wat voor een vrouw ik van Indië meêgebragt heb, meneeren - die zelf erkent, dat...”

“O, men wel mij begrijp zal,” riep zij daar tusschen door zonder de minste verlegenheid.

Boudewijn was al weder vol bewondering, zoowel voor Spilman, die zooveel in de wereld gezien en tegen een tijger had durven vechten, als voor diens vrouw, die zoo vlug zonder verlegenheid durfde antwoorden - en dat nog wel eene bruine vrouw, waarvan hij toch altijd eene idee had gehad, alsof die wezens naauwelijks tot het menschengeslacht behoorden.

“Mevrouw,” sprak de gastvrouw, en ze rigtte zich tot het weêuwtje, “mag ik vragen, kan men u gezien hebben in Natura? Ik meen gisteren avond - als ik het wel heb in gezelschap met Notaris van 't Zand. 't Zal ongeveer 's avonds te half acht geweest zijn - misschien acht ure, de avonden worden al lang tegenwoordig, niet waar?”

“Ja mevrouw, ik ben gisteren daar geweest; en in het vrij groote gezelschap dat ik daar gevonden heb, zag ik ook den notaris. Ik was er eigenlijk met mijn zwager van Holmen.”

“Lief tegenwoordig in Artis, niet waar?”

“Ja, toch zou het er plezieriger zijn als men zich er vrijer bewegen kon,” antwoordde Mevrouw Halm, altijd nog een weinig gepiqueerd door de onaangename tirade van de gastvrouw. Deze echter gaf niet gaauw kamp en antwoordde:

Welnu, de wandelingen aan de overzij zijn uitgebreid genoeg geworden. Mij dunkt, dat men moeijelijk vrijer wandelen kan dan daar.’

‘“Artis heeft bij mij alle reputatie verloren,” hernam Wilgenhout, “sinds het wetenschappelijke niet meer op den voorgrond staat. Dat heet een zoölogische tuin, wat doet men er? Men gaat de muzijk te hooren, fraaije muzijk, toegestaan, men kijkt naar de lieve dames, heele lieve dames, alweêr toegegeven; (algemeen gelach) ik neem het niet kwalijk, op zich zelf beschouwd dat men liever naar de dames kijkt dan naar de dieren, ik zelf ga aan dat envel mank, maar *après*

tout, noem het dan geen zoölogischen tuin; ik geloof niet dat er een Buffon of Cuvier door die zoogenaamde wetenschappelijke inrigting zal gevormd worden."

Dit alles was voor onzen Boud abracadabra, want hij wist nog niet wat Artis was.

Spilman, de eenige, die den dokter nog wel eens dorst tegenspreken, en juist een kwartier lang zijn tanden en kiezen had leeg gemaakt, repliceerde hier op:

Nu ja, dat ik ook niet, waarde dokter, maar ik geloof wel dat het goed is, een algemeen begrip te hebben van hetgeen men elders ziet. Bij voorbeeld, dat zoovelen, die niet op Java geweest zijn, een land waar men dan toch hier zooveel belang bij heeft, zich een denkbeeld kunnen vormen van de voorwerpen, die men daar vindt. Als ik bij voorbeeld vertel van tijgerjagten en je hebt eens van je leven een tijger gezien, dan is het onwedersprekelijk dat je meer belang in zoo'n verhaal stelt, dan dat je die beesten volstrekt niet kent. Wil je wel gelooven, mijne heeren, dat ik alleen om de rariteit, hier mijn vrouw van Java heb meêgebragt?'

'Om dezen niet ragfijnen zet werd tamelijk gelagehen.

"Zoo" riep Mevrouw Molkwerum, "maar daar valt toch op te zeggen, dat die rariteit meer belangstelling wekken zal dan al die tijgers en panters, overal, zelfs in Artis: en daarom houd ik het bij den docter."

"Ik voor mij," fluisterde van Wervelen van Donk, "moet nog om eene andere reden getuigen dat ik het met den heer Wilgenhout tamelijk eens ben. Het is namelijk, omdat niets tot verkeerder gevolgen leidt dan halfstudie, halve wetenschap, waartoe genootschappen als het onderhavige welligt aanleiding zouden kunnen geven. Hoe meer men met wezenlijk geleerde mannen omgaat, hoe meer dit in het oog springt."

Hier keek hij Wilgenhout veel beteekenend aan, die toevallig juist de hand in zijn vestje stak.

"Met uw verlof," hernam de gastheer, "volmaakt zoude ik het met u eens zijn, wanneer die leden van Artis zich wezenlijk verbeelden eenige wetenschap te bezitten, maar ziedaar, ik ben lid van dat genootschap en heb mij er nooit op verhoovaardigd, iets van de dierkunde te verstaan, zoo als ik ook moet erkennen, nimmer zóo iets bij eenig lid van Artis te hebben aangetroffen; en het mag wel juist die muzijk en dat gezellig verkeer zijn, die allen mogelijken schijn van geleerdheid wegnemen, terwijl men er dan toch onwillekeurig eenige algemeene kennis, die voor allen goed is, opdoet."

"Mogelijk," hervatte de fluisteraar, met een ongeloovig glimlachje, maar te beleefd om verder te repliceren.

De oude Mevrouw van Meenen liet hem echter niet los.

"Ge hebt nog iets op uw hart, Mijnheer Donk."

Hij fluisterde zoo zacht, dat niemand het hooren kon dan de bejaarde dame.

Een oogenblik van stilte volgde.

Stilte is voor een gastheer altijd het ergste wat hem overkomen kan, daarom sprak van Meenen onzen Boud aan, die met Jufvrouw van Wervelen van Donk en Carolina de automaten aan tafel waren geweest.

“Zeg eens, mijn jonge vriend, weet je al wat Artis is?”

“Neen, Mijnheer.”

Iedereen aan tafel was verwonderd, met iemand aan te zitten, die niet eens wist wat Artis was; en Boud werd voor een oogenblik interessant, namelijk even als Mevrouw Spilman: als rariteit.

“Nu, ik zal je eens meê nemen, hoor, je bent toch nog beneden de jaren.”

“Als je blieft, mijnheer!” en er kwam wezenlijk vuur in zijne oogen.

“Lieve, help me maar eens onthouden!” zeide de gastheer tot zijn vrouw.

Daar werd nog veel gesproken, maar wij zijn al uitvoerig genoeg geweest. De Lezer zij zoo vriendelijk deze personen wel te onthouden, daar verscheidene zeer zeker nog wel eens meer op het tapijt zullen komen.

Boud ging met een zoo vreeselijk gevoel van nietigheid heen, hij zag zoo hoog op tegen zijn' patroon, die zooveel zilver, tegen dien Spilman, die zooveel gezien had, tegen dien Wilgenhout vooral, die zoo geleerd was, tegen die Mevrouw Spilman, die zóó veel diamanten had, dat hij blijd was, toen hij des avonds stilletjes in zijn schulp kruipen kon. Niet minder tevreden was hij, dat *hij* niet had behoeven te praten, want hij zou stellig gestotterd hebben.’

Men ziet dat den auteur geen gebrek aan aanschouwelijkheid kan worden verweten, dat zijne dialoog levendig, de voorstelling der natuur getrouw is, maar niet overal even kiesch in hare vormen mag heeten.

Als een man van zijn tijd, leert de auteur zijn jongsken spoedig kennis maken met de Rederijkers, tegenwoordig een wezendlijke kracht in onze maatschappij, en die even als de Vrijmetselaars bezig zijn, om de opvoeding des menschelijken geslachts te voltooien. Hij wijst verder aan, hoe Bondt de gunst zijns patroons verliest en langzamerhand de nieuwe waereld om hem heen leert begrijpen, daarin niet weinig geholpen door de liefde, die er in het jeugdig hart ontstaat. Het geldt de dochter van den rijken Oost-Indiër Spilman, - Theodora, een volleerde kokette, die met den jongeling speelt. Er is de opmerking gemaakt, dat dit incident Copperfield van Dickens herinnert, te meer daar een Agnes, eene der heerlijkste scheppingen des laatsten, ook hier niet ontbreekt. Agnes is in dit verhaal toch Louize, de dochter des makelaars van Willigen, Bouds vriendinne van

het eerste oogenblik af, die hem als goeden engel op zijde staat, en hem het eerst van allen begrijpt, of liever, met fijn vrouwelijk instinkt, den zielenadel des onontwikkelden voorgevoelt. Zij staat als wezen verre boven Bondt, reden genoeg, dat deze haar niet begreep. De noodzakelijke plaatsing dezer figuren doet schâ aan den totaal-indruk. Louize toch plaatst den hoofdpersoon in de schaduw en is daarbij met uitnemende zorge geschetst, hetgeen we van den jongeling niet altijd kunnen getuigen. Louize bemint Bondt; hij weet het zelf niet, maar wordt er van bewust, toen deze haar, zijne vertrouwelinge, zijne liefde voor Theodora Spilman openbaren komt.

Het is een lief geschetst tooneel, dat den auteur eere doet; een tooneel vol leven, tintelend van waarheid. Jammer slechts, dat de zwakheid, waarmeê Theodora in de volgende hoofdstukken is geschetst, het vorige in de schaduw plaatst. Het is reeds raadselachtig, dat een charakter als Theodora een oogenblik geboeid wordt door Bondt, anders dan als rariteit in hare waereld; maar niet gewettigd, niet verklaard is het, dat zij, die hem eerst het jawoord geeft, later op reis terstond weder een ander minnaar opdoet, die evenmin voor haar geschikt schijnt als den jongen Bondt. Het is de ernstige man, haar veel vooruit in leeftijd, dien zij uitkiest en spoedig tot echtgenoot neemt. Theodora's ontrouw, die zijne schoonste verwachtingen vernietigt, en de woordbreuk van zijn patroon, die daarop volgt, geven Bondt een schok. Wij gelooven, dat, hoe geweldig wij ons dien schok ook denken, hij nog niet ten volle de omkeering in 's jongelings boezem verklaart. Een onderwerp te behandelen als de Hr. Donker zich hier heeft uitgelegen, eischt veel studie van het menschelijk hart, veel kennis van het leven. Het is niet de rijkdom der feiten, niet de verwikkeling der intrige, die zijne handeling uitmaken, maar het schier onmerkbaar tot zelfsbewustzijn brengen eener menschelijke ziele, zich ontwikkelende onder den invloed van het leven om hem heen.

Het kind moet man worden: het is één keten die beiden verbindt, maar hoevele schalmen telt deze! Ons is het, alsof het negatieve in des auteurs verhaal beter dan het positieve is gelukt, even als in het eerste verhaal, waar de twist, de verdeeldheid van het dorp goed wordt geschetst, maar het ontstaan van den vrede en de eensgezindheid met een zekere matheid is behandeld. Ook hier is naar onze meening het niet-man-zijn van Bondt uitnemend in het licht gesteld, het man-worden echter minder goed. Niet al de *phases*, die de ziele moet doorgaan, worden met de vereischte duidelijkheid aangeduid. Wij toeven te lang in de eerste, en juist daar hadden wij met de meeste snelheid kunnen voortgaan, en ijlen met te grooten spoed voort waar wij den jongeling man moeten zien worden en de ontwikkeling trager, de verandering fijner van schakeering had behooren te zijn.

De Heer Donker heeft begrepen wat wij bedoelen, heeft gevoeld dat hij gevaar liep het door hem te ontwikkelen charakter te lang

dezelfde te zullen doen blijven, en daarom een geweldigen schok noodzakelijk gerekend om zich voor monotonie te behoeden. De uitkomst, die het bij hem te weeg brengt, is zeer natuurlijk en waar. Ja, de tegenspoed ontwikkelt, de ophooping van rampen schijnt eerst wel de krachten te doen bezwijken, maar verstaalt later de zenuwen onzes lichaams, en roept de organen van den geest tot hooger werkzaamheid op. Zoo ging het ook hier. Bedrogen door haar, die hij lief had, en door zijn patroon, twijfelt Bondt aan alles om hem heen en geeft hij gehoor aan de verleidende stemme zijns broeders Karel, die hem het zinnelijk genot als het hoogste doel des levens voorstelt. Deze figuur, hoe vluchtig ook geschetst, is uitmuntend geteekend. Karel is het slachtoffer geworden van de onverstandige liefde zijns vaders, die hem, den oudsten zoon, tot predikant had bestemd. Naar 's jongelings neigingen werd niet gevraagd, en deze waren toch den dwang te sterk. De jongeling vloekte de waereld, die hij binnentreden moest, en zocht vergoeding voor de uren daar tegen zijn wil doorgebracht, in het grofste zingenot. Hij had zich zelven leeren vergeten, en dat als het hoogste geluk leeren beschouwen; hij vermoedde dat het zijn broeder als hem was gegaan.

Met eene stoutheid, die schier vermetelheid wordt, schetst ons de auteur den kring welken Boudewijn door zijn broeder wordt ingeleid. Het is in het gezelschap van eenige fransche actrices. De daar gesproken taal zal geen *parisien* voor de zijne erkennen. Het geneesmiddel door Karel aangeprezen, blijkt echter niet te baten, integendeel de ziekte te verergeren. Rampzaliger dan ooit komt de neêrgebogen Boudewijn te huis. Daar wacht hem een brief, die hem ijlings naar Groenewal roept: zijn vader zieltoogt en is reeds gestorven toen hij aankwam. Een vreeselijke zickte volgde, waarna een nieuw leven voor den afgestreden jongeling aanvangt. De krisis had plaats gehad; Bondt had kunnen verloren gaan, hij is behouden. Dergelijke fijnheden van konceptie verrassen den beschouwer en doen hem den auteur hoogschatten.

In den kamp, waaruit hij overwonnen terugkeerde, is hij echter gekwetst geworden; zijn energie is te loor gegaan, zijn wilskracht verdwenen, hij kan niet meer aan zich zelven gelooven. De auteur wil, naar wij vermeenen, bewijzen, dat hij door zich zelven alleen niet zou zijn op te heffen, dat hij van buiten een weldadigen invloed moet ondervinden.

Deze verschijnt ook in Louize, het meisje dat hij veronachtzaamd heeft voor Theodore en voor wie hij thands is gerijpt.

Dat hij de eerste lief begint te krijgen, begrijpen wij ten volle, hoewel de roerselen niet bepaald zijn aangeduid; dat hij echter zijne liefde openbaart, zoo als hij het doet, begrijpen wij niet. Dat *détail* is niet met de vereischte fijnheid behandeld, de aanleiding en de uitwerking niet behoorlijk uiteengezet. De gelijkheid van toestand verlokt tot eene vergelijking met Dickens Copperfield, en zonder onrecht-

vaardig te worden, meenen wij den auteur eene misgreep te moeten verwijten. Hij, die elders zoo uitstekend zijne gave van voorstelling had doen blijken, had zich vrij kunnen en moeten houden van oppervlakkigheid en banaliteit, juist bij de schildering van het hoofdmoment zijns verhaals. Met Bondts verklaring toch aan Louize en het jawoord van deze, is de handeling opgelost, heeft de jongeling het doel van zijn leven bereikt en vervolgt hij zijne reize als nuttig burger der maatschappij.

De lyrische ontboezeming, door den auteur aan het slot zijns verhaals gevoegd, had kunnen gemist worden, daar het den totaal-indruk niet verhoogt.

Wij hebben de handeling van verre gevolgd, en in het kort alleen de hoofdmomenten aangestipt. Slechts eenige figuren, en daaronder wel de voornaamste, hebben wij te. loops in oogenschouw genomen, en wij aarzelen niet den auteur onze hulde toe te brengen voor de kreatie van Eduard van Willigen en Louize. Wat ons mishaagde in den vaak te zwakken en hier en daar te flets geteekenden Boudewijn, hebben wij reeds aangeduid. Onder de nevenfiguren zijn er enkele, die als met één trek krachtig zijn geteekend, andere, die naauw herkenbaar en door hunne onbestemheid de handeling, die zij niet schragen, bezwaren. Het grondidee van den schrijver schemert door elk *détail* heen, en geeft leven en beweging en eenheid aan het geheel. Wat wij reeds in het voorbericht opmerkten, geldt ook weder hier: de auteur is nog vreemdeling in de waereld der ideën; het konkrete is hem nabij, het abstrakte niet. Eene gedachte onder beelden voor te stellen gelukt hem veeltijds, haar in eigene beschouwing neêr te leggen, slechts zelden. Men vergelijke het 17de hoofdstuk, waar Bondt een wetenschappelijk literairen kring wordt ingeleid, en de auteur eenige gewichtige questies te berde doet brengen. Aan dat onderhoud faalt diepte, faalt konsequentie; de dialoog wordt slepend; het leven wijkt. Hoe geheel anders is de auteur in het 15de hoofdstuk: *op een bal*, waar de voorstelling aanschouwelijk, de dialoog levendig en dramatisch, puntig en gekleurd is.

Het getuigt van den praktischen blik des auteurs, maar in zekere mate tegen zijn bewustzijn als wezen, tegen zijn studie. Ja deze, vooral deze wordt dikwerf gemist, zoowel in de konceptie als in de uitwerking. De verdeeling zijner effekten laat vaak iets te wenschen over en de ernstige toewijding van den denkenden geest aan de eens gekozen stoffe niet ten allen tijde bespeurd. Elke kunstschepping eischt moeielijken arbeid, schoon zij er geenerlei blijk van mag dragen. Een harer eerste eigenschappen moet klaarheid zijn, doch eene, waaraan zich volledigheid en diepte paart. Het mag nog betwijfeld worden of de beide laatste eigenschappen zich bij onzen auteur, die ontegenzeggelijk de eerste bezit, wel aangetroffen wordt.

Er is eene groote gemakkelijkheid in zijn wijze van arbeiden te

bespeuren; zij kan echter zijne grootste vijandinne worden. Wij meenen bij dezen zijn eersteling, ons tot eene waarschuwing daartegen te kunnen bepalen.

Over het algemeen vat Donker niet altijd het wezendlijke der voor te stellen zaak, maar begraaft hij het dikwerf onder eene menigte nietige *détails*. Niet alles wat waar is, is schoon; niet alles in het werkelijk leven neigt zich ter aanschouwing in eene kunstschepping. Nog moeten wij hem waarschuwen tegen een klip waarop hij zou kunnen stranden. Hij veroordeelt gewis, en te recht, de algemeene zucht tot fantazeeren, tot vervorming van het werkelijk leven, tot schetsing van beelden zonder vleesch en bloed, hij wil het vermijden, maar dreigt tot een ander uiterste te naderen, hij dreigt te daguerreotypeeren en de werkelijkheid in hare platheid weder te geven.

Op welke wijze hij het leven om zich heen als kunstenaarnaar ons gevoclen dient te beschouwen, kunnen wij hem niet beter aanduiden, dan door de volgende woorden eens auteurs: *A picture of real life should be like a clear brook, which in its course, gives back every object mirrored in its waters, in purity and truth; through whose crystal stream we can see the bottom and all that rests upon it. All that can be granted to the painter or the author, in the representation of his fancies is, that he may play the part of the sun's rays, which, without changing the individuality of an object, gives tot all its colouring a more brilliant glow, makes the points of light sparkle like diamonds, and with its clear brilliancy enlightens the sandy bottom of the brook itself*.

Wij hebben gemeend den auteur geene zijner fouten te mogen kwijtschelden, omdat hem het vermogen is geschonken, ze te vermijden. We hadden het echter kunnen doen omdat zij meerendeels worden opgewogen door gelukkige grepen, ja schoonheden van den eersten rang. Welke fouten men ook der konceptie, der uitwerking moge verwijten, welke aanmerking ook eene beschouwing van 's auteurs stijl zoude uitlokken, het kan niet geloochend worden, dat het gewrocht des Heeren Donker in zich zelf eene aantrekkingskracht bezit, dat de eerste regelen reeds tot verder lezen nooden. Waaraan anders is dit dank te weten dan aan het waas van oorspronkelijkheid, dat over de geheele schepping ligt heen gespreid, over de frischheid, ja zelfs de naïveteit der *détails*, die voor hunne natuurlijkheid pleiten? De Heer Donker heeft eene literaire toekomst, indien hij slechts een streng beoordeelaar jegens zich zelven blijft, en wij twijfelen niet of ons publiek, hetwelk wij zijn eersteling met het meeste vertrouwen aanbevelen, zal ons oordeel bekrachtigen.

De Donau-vorstendommen.
(Wallachije en Moldavië.)

***Journal of a Residence in the Danubian Principalities in the Autumn and Winter of* 1853, *by Patrick o'Brien. London, Richard Bentley*, 1854**[1].

***Die Türkei in der Gegenwart, Zukunft und Vergangenheit, oder ausführliche geographisch-ethnographisch-statistisch-historische Darstellung des Türkischen Reiches, etc. etc., von Dr. F.H. Ungewitter. Erlangen, Verlag von J.J. Palm und Ernst Enke*, 1854**[2]
***The History of Modern Grecce from its Conquest bg the Romans to the Present Time, by Sir James Emerson Tennent. Vol. II. London, Henry Colburn*, 1845.**
***Légendes Démocratiques du Nord, par J. Michelet. Paris, Garnier Frères*, 1854.**
***Esquisses Moldo-Valaques. Revue de Paris. Janvier* 1854.**

Onder de volken, wier geschiedenis nog geschreven moet worden en wier verleden ten volle waardig is aan de ver-

1 Van dit werk is sedert eene vertaling verschenen onder den titel van *De Donau-Vorstendommen in het najaar van* 1853, *beschreven door een ooggetuige, benevens brieven van het Tooneel des Oorlogs.* Amsterdam, Gebr. Kraay.
2 Ook hiervan ziet eene Hollandsche uitgave het licht bij H.C.A. Campagne te Tiel, onder den titel van: *Turkije geschetst in zijnen tegenwoordigen, verledenen en toekomstigen toestand, enz. enz., door Dr. F.H. Ungewitter.*

getelheid te worden ontrukt, behooren de inwoners van het oude koningrijk Dacië, de Roumanische stammen, aan de oevers van den Donau gevestigd. Vreemd voorzeker mag de weinige belangstelling worden genoemd, die het Westelijk Europa schijnt te koesteren voor een grond, die getuige is geweest van wereldhistorische gebeurtenissen, welke den gewigtigsten invloed hebben uitgeoefend op de ontwikkeling der beschaving en verlichting, en die welligt bestemd is om in onze dagen op nieuw het tooneel te worden van een strijd, waarvan de uitslag door geheel ons werelddeel met spanning wordt te gemoet gezien.

Terwijl de geschiedenis met angstvallige naauwgezetheid de minst beteekenende voorvallen van de eene natie opteekent, schijnt zij van het bestaan der andere ten eenenmale onbewust, of - erger nog! - acht zij zich geregtigd, dat bestaan als een onbelangrijk feit, met vlugtige vingerduiding of onverschillige aanstipping voorbij te gaan. En zoo die miskenning alleen de volkeren trof, die geen roemrijk verleden hebben aan te wijzen, of geene kiemen voor de toekomst in zich bevatten; die sedert hunne wording steeds een kwijnend leven hebben voortgesleept, waarvan de waarneming als onbeloonend mogt worden beschouwd, men zoude welligt vrede kunnen hebben met de grilligheid der historie. Doch waar het een volk geldt, dat niet alleen op oudheid en oorspronkelijkheid mag bogen, maar tevens aanspraak mag maken op onze belangstelling en sympathie door zijn edelen en vriendelijken aard, door de schoone rol, die het gedurende zijn onafhankelijk volksbestaan heeft gespeeld en door de waardige houding, welke het onder vreemde heerschappij heeft weten te bewaren; daar voorzeker moet het der geschiedenis tot verwijt worden gemaakt, dat zij de ginds en her verspreide bouwstoffen niet tot een geheel heeft vereenigd. De glorie van 't verleden kan door den lijdelijken toestand van het heden niet worden uitgewischt, en een volk behoudt regt op ons meêgevoel, zoolang het zijne individualiteit weet te handhaven en nog op eene zelfstandige toekomst durft hopen.

Gedeeltelijk moge die weinige belangstelling haren grond vinden - gelijk Michelet meent - in de gedurige en elkander snel opvolgende wisselingen, waaraan de Donauvorstendommen hebben bloot gestaan; gedeeltelijk moge de aandacht zijn vermoeid door de onophoudelijke overheersching

van magtige naburen, welke het nationale element naar den achtergrond deed wijken; maar er door geregtvaardigd wordt zij niet.

Zoo de gebeurtenissen der laatste dagen dan ook geacht kunnen worden voor de Vorstendommen ééne goede zijde te bezitten, zij zoude deze zijn, dat de opmerkzaamheid zich op hen heeft gevestigd, en de Russische bezetting van hun grondgebied de vraag heeft doen ontstaan, in welk een land en onder welke stammen de Moscoviet zijne tenten heeft uitgespannen.

De geschriften, wier titel we aan 't hoofd van dit opstel hebben geplaatst en welke alle - met uitzondering van het werk van Emerson Tennent - van dit jaar of het einde van het vorige dagteekenen, zijn dan ook hoofdzakelijk hunne uitgave aan den nieuwen strijd verpligt, dien het Westen heeft gemeend voor het behoud van Europa's evenwigt en het stelsel van de integriteit der staten tegen den Colossus van het Noorden te moeten wagen.

Zij kunnen een leiddraad vormen voor de beoefening van de geschiedenis der Roumanische volken en zijn niet onbelangrijke bijdragen tot de waardering van hun karakter en hunne zeden en tot de kennis van den grond, dien zij bewonen. Vooral tot het laatste kan het werk van Dr. Ungewitter, dat aan de gròotste uitvoerigheid een geordend plan en juistheid paart, de behulpzame hand bieden, hoezeer dan ook zijne politieke beschouwingen - om zijnen bekenden tegenzin tegen Groot-Brittanje en tegen de constitutionele beginselen - niet dan met de uiterste omzigtigheid en behoedzaamheid moeten worden gelezen.

De Donau-Vorstendommen - Wallachije en Moldavië - vormden met Zevenbergen of Transylvanië en de Banaat van Temesvar het oude koningrijk Dacië. Zij werden oorspronkelijk bevolkt door Sarmatische stammen, die zich reeds tijdens de eerste Romeinsche keizers door hun krijgshaftig karakter geducht wisten te maken en meermalen de Romeinsche legioenen versloegen en zelfs Dominitianus dwongen hun een jaarlijkschen cijns te betalen.

Doch eindelijk maakte Trajanus, na een bloedigen oorlog van

vijf jaren, aan hun rijk een einde. Hij trok den Donau over bij Tourno-Severin, waar hij door Apollodorus van Damascus de beroemde brug deed leggen, welke zijn naam voert en waarvan de overblijfselen nog thans, bij laag getij, zigtbaar zijn, en veranderde het koningrijk Dacië in een wingewest van Rome. Dertig duizend kolonisten werden door hem gezonden om de nieuwe provincie te bevolken en, aan huis en haard gehecht, vormden hunne nakomelingen de kiem der latere bevolking en drukten aan het land dien romeinschen stempel in, die nog thans in de taal en zeden der Wallachijers en Moldaviërs zigtbaar is. Terwijl de verschillende stammen van Barbaren, welke achtereenvolgend als een stortvloed het land overstelpten, weinige sporen van hun tijdelijk verblijf hebben achtergelaten, bleef de kolonie van Trajanus, schoon bijna voortdurend onder vreemde heerschappij, het ware inheemsche element. Nog bij voorkeur noemt de bevolking der Vorstendommen zich dan ook Roumuyi of Roumanen en tracht de herinnering aan hare roemrijke afkomst levendig te houden door hare gehechtheid aan voorvaderlijke kleeding en vooral door het zuiver bewaren harer eigene taal.

Zoo vormde zij een krachtig bolwerk tegen het indringend barbaarsche element en werd een grenspost, die goede diensten bewees aan de zaak der beschaving; - al bleek zij ook onmagtig om de elkander voortstuwende nomadische stammen te weêrstaan, zij hield zich zelve echter vrij van hunnen geest en kweekte zorgvuldig de verlichting aan, welke het voorgeslacht haar als een kostbaar erfgoed had toevertrouwd.

Niet lang mogt de Romeinsche kolonie zich in een vredig bestaan verheugen onder het beheer harer prefecten; - Aurelianus stond haar, bij den verzwakten en ontwrichten toestand van het keizerrijk, in het jaar 264 aan de Gothen af, die gedurende eene eeuw hunnen nieuwen staat wisten te handhaven, doch eindelijk door de overmagt der Hunnen werden verdreven. Onder de heerschappij der Gothen werd het Christendom in Wallachije ingevoerd, omstreeks het einde der vierde eeuw[1]. Na den dood van hunnen moedigen aanvoerder Alarik, zagen ook de Hunnen

1 Ten onregte wordt de invoering van het Christendom door sommige schrijvers aan de Bulgaren toegekend, welke zich eerst omstreeks het midden der zevende eeuw in het tegenwoordig gebied van den Donan vestigden.

zich verpligt het veld te ruimen voor de Gepiden, welke op hunne beurt, na eene even kortstondige vestiging, door de Longobarden werden opgevolgd, wier Koning Albuinus in het jaar 550 van het land bezit nam. Maar ook deze waren niet bestemd, er blijvend hunne tenten op te slaan. - Eene nieuwe horde drong op de vruchtbare streek aan en slaagde er in de laatste heerschers te verdrijven; het waren de Avaren, die echter weldra in het lot van hunne voorgangers deelden. Slaven en Bulgaren eischten hun aandeel in den grond en het noorder stroomgebied van den Donau werd hun eene gemakkelijke en welkome prooi. Terwijl de stammen, die hun in de landverhuizing waren voorgegaan, noode den tijd hadden tot rustige vestiging, schijnen zij in dit opzigt gelukkiger geweest te zijn en heeft het Slavisch element blijvende sporen in de Vorstendommen nagelaten en zich met het Romeinsche vermengd. Maar nog was de rij der wisselingen verre van gesloten. In de elfde eeuw rukten frissche Aziatische stammen, Scythen en Tartaren - Petschenegen en Kumanen - op Wallachije aan. Ditmaal was de oorspronkelijke bevolking, door Bulgaren en Slaven versterkt, echter minder lijdelijk. Zij onttrok zich aan de heerschappij der nieuwe meesters en zocht eene wijkplaats over het Karpathische gebergte, in de landen, die aan den noordergrens der Donaustreken paalden. Verschillende koloniën werden door hen in Hongarije en Zevenbergen gesticht, waar zij, verwijderd van het tooneel der beweging, zich ongestoord aan landbouw en veeteelt konden wijden. Onder deze koloniën bekleedden die van Fagaras en Maramoroch eene eerste plaats. Maar schoon ze in het vreemde land eene rust en welvaart genoten, welke zij op den voorvaderlijken grond schaars hadden gekend, toch bleven de uitgewekenen met smachtend verlangen uitzien naar de ure, waarop ze weêr in hun erfdeel zouden worden hersteld. - En die ure sloeg. De rustelooze stammen, die het land hadden bezet, verlieten het voor nieuwe gewesten, nadat zij den grond hadden uitgemergeld en have en goed der inwoners geplunderd. Toen keerden de volkplanters terug onder het beleid van twee hoofden, Rhaddo Negro en Bogdan, waarvan de eerste met de kolonisten van Fagaras zich in Wallachije, en de laatste met de uitgewekenen van Maramoroch zich in Moldavië weder vestigde. Naar Bogdan ontving Moldavië den naam van Bogdania, zoo als

het ook thans nog door zijne inwoners wordt genoemd. - De beide aanvoerders namen den titel van Waiwode aan en stelden aanvankelijk hun gebied onder de bescherming der Hongaarsche Koningen, waarvan zij zich vasallen verklaarden. Deze suprematie duurde echter slechts korten tijd en reeds in het begin der veertiende eeuw werd de volkomene onafhankelijkheid der Donaustaten erkend en hun grondgebied vergroot door de toevoeging van Crajova, dat door zijnen Ban aan Wallachije werd afgestaan.

Zoo men de geschiedenis gelooven mag, wisten de Roumanische stammen gedurende de anderhalve eeuw van hun zefstandig en ongestoord volksbestaan eenen trap van ontwikkeling en welvaart te bereiken, welke onze bewondering verdient. Geboren landbouwers, nijver en arbeidzaam van aard, hergaven zij aan den dankbaren bodem zijne vroegere vruchtbaarheid en trokken rijke rente van de vlijt en de zorg aan graanveld en veestapel besteed. Deze tijd van rust en voorspoed was echter bestemd slechts een tusschen-tijdvak te vormen en de herhaalde bloedige oorlogen tegen de Barbaren te scheiden van den niet minder hardnekkigen en langdurigen krijg tegen den Islamiet. In 1391 werd de eerste strijd tegen den nieuwen vijand door de Wallachijers, onder den Waiwode Mirza, beproefd, doch door Sultan Bajazet verslagen, zagen zij zich genoodzaakt eene schatting van 3000 piasters aan de Turken te betalen.

Het zoude ons te ver voeren, wanneer wij de geschiedenis van den ongelijken kamp wilden volgen, voortdurend door het moedige kroost der Romeinsche kolonisten tegen de Turken gestreden - iedere poging om zich aan den invloed der laatste te onttrekken bleek vruchteloos en werd door meerdere afhankelijkheid van den vijand gevolgd, tot eindelijk Sultan Mahomet II den Waiwode Dracula onttroonde en zijnen broeder Wladus aanstelde tot Pacha van Wallachije. De overeenkomst, bij die gelegenheid gesloten, erkende de souvereiniteit der Porte, hoezeer zij dan ook in vele andere opzigten voor de overwonnenen gunstig mogt worden genoemd, en hunne regten, instellingen en vrijheden eerbiedigde. De onderwerping van Wallachije geschiedde in het jaar 1460; - Moldavië bood nog langer een wanhopigen wederstand, doch zag zich in 1528 mede verpligt voor de wapenen van Soliman I te buigen, die bij het tractaat van Buda den, vrede

sloot op bijna dezelfde voorwaarden, welke aan de Wallachijers waren toegestaan.

Het verhaal der volgende jaren is opgevuld met de steeds stoutere eischen der Turken, die herhaaldelijk inbreuk maakten op de bepalingen der overeenkomsten en meer en meer vasten voet in de Donaulanden trachtten te verkrijgen. Achtereenvolgend vestigden zij zich te Tourno, Giurgevo en Ibraïla, waarin zij zware bezettingen legden, ten einde den Donau te kunnen beheerschen. Maar nog meer welligt dan door deze omstandigheid, werden de Wallachijers en Moldaviërs verbitterd door de wijze, waarop hunne Waiwoden werden gekozen, en de schandelijke omkoopingen, welke daarbij plaats hadden. Aan dien toestand besloot Michael de Moedige, Waiwode van Wallachije, een einde te maken. Hij verbond zich in 1593 met Aäron van Moldavië en Sigismund van Transylvanië en trok tegen de Janitsaren van den verwijfden en wreeden Amurad III op, waarop hij eene volkomene zegepraal behaalde, welke hij voltooide door de inneming van Giurgevo en de verdrijving van al de Turksche bezettingen aan den noorder Donauoever. - Amurad's opvolger, Mahomet III, sloot eindelijk omstreeks het jaar 1598 den vrede, waarbij hij afstand deed van al zijne eischen en regten. Naauwelijks evenwel was de gemeenschappelijke vijand overwonnen en de onafhankelijkheid der drie strijdvoerende landen verzekerd, of een andere en welligt nog gevaarlijker vijand voor de rust der Donaustaten vertoonde zich in den onderlingen naijver en het verraad hunner hoofden. Sigismund van Zevenbergen trok, onder een nietig voorwendsel, Moldavië binnen, en zette Aäron af. Zijne schandelijke handelwijze vond echter spoedig haar loon. Reeds het volgend jaar was hij genoodzaakt het veld voor de Polen te ruimen, die Moldavië bezetten, doch in 1602 op nieuw aan de Turken overgaven.

Gelijk de lotgevallen der beide staten steeds naauw aan elkander waren verbonden, zoo trof ook Wallachije hetzelfde verraad, dat voor altoos aan het zelfstandig bestaan van Moldavië een einde had gemaakt. Na Sigismund's dood, werd de Waiwode Michaël door Keizer Rudolf met Zevenbergen begiftigd, doch zijne nieuwe onderdanen weigerden zich aan den hun opgedrongen heer te onderwerpen. Michaël riep den bijstand van den Keizer in, die een leger te zijner hulpe zond, onder het bevel van den generaal Basta. De opstandelingen

werden verslagen en Michaël was op het punt in het rustige bezit van zijn vorstendom te geraken, toen een hevig geschil tusschen hem en den oostenrijkschen bevelhebber oprees, waarvan het einde was, dat de Waiwode op last van Basta in het jaar 1602 werd vermoord.

Met deze donkere bladzijde werd de heerschappij der Turken ingewijd, die gelijktijdig van Moldavië bezit namen en Wallachije binnendrongen. - De oude tractaten werden vernieuwd, de suprematie der Porte erkend, en de benoeming der Waiwodes van de omkooping der Groot-Vizirs afhankelijk gemaakt.

Zoo zagen de Roumanische stammen zich genoodzaakt, na een eeuwenlangen strijd tegen Barbarisme en Islamisme, waarin zij een heldenmoed en volharding ten toon spreidden, welke aan de grootsche daden van onzen tachtigjarigen oorlog herinneren, schatpligtig te worden van de Osmanli's, die nieuwe schrik van het Westersch Europa, wier binnendringen zij vergeefs hadden trachten te beletten. - Het kan onze opmerkzaamheid niet ontgaan, hoe zoowel in dezen laatsten strijd, als in dien tegen het Barbaarsche element, de bewoners van het Donaugebied aan hunne eigene krachten werden overgelaten, als ware Europa onbewust dat het hier niet alleen het bezit eener uitgestrektheid gronds, maar een hooger belang, dat der beschaving gold; als zag het niet in, dat in den uitslag van den kamp het *zijn of niet te zijn* van het Westen besloten lag. - De wrange vruchten van dien geest van lijdelijkheid bleven niet achter. - De val van het Romeinsche Rijk door de Barbaren; de verovering van Constantinopel en de belegering van Weenen door de Turken leveren er de bewijzen van.

Getuigt het tijdvak van den strijd gunstig voor den moed der Roumanische stammen; de houding, die zij onder Turksche heerschappij wisten te bewaren, hunne trouw aan het christendom en aan de beschaving, welke zij zoo lang, schoon vruchteloos hadden verdedigd, pleiten niet minder welsprekend voor hun edel en zedelijk karakter.

De toestand der Vorstendommen onderging tot het begin der achttiende eeuw geene wezentlijke verandering. - De eene Waiwode volgde den andere en gedurig werd de som verhoogd, welke de Vizirs voor de aanstelling eischten. - Geen wonder, dat bij de opofferingen, welke de Bojaren zich moesten getroosten om het ambt te verkrijgen, hunne

regering gekenmerkt was door verregaande knevelarij en uitputting der bevolking. - Was dus de bepaling, waarbij het regt tot benoeming van den Waiwode aan de vertegenwoordigers der Vorstendommen zelven werd toegekend, tot doode letter geworden, toch waagde de Porte het niet eenen vreemdeling tot die waardigheid te verheffen, en bleef hare keuze tot de Bojaren des lands beperken. - Maar ook dit laatste regt, hoe onbeduidend en schijnbaar dan ook, zou hun weldra ontnomen worden, en de regering der Bojaren ondergaan in die der Phanarioten.

Wij zullen, om u dezen nieuwen overgang in vlugtige trekken te schetsen, eenige jaren moeten teruggaan.

Bij de verovering van Constantinopel door Sultan Mahomet II, werd aan sommige Grieksche familiën, welke - zoo men meent - aan den overwinnaar gewigtige diensten bewezen hadden, het regt toegekend voortdurend hun verblijf te vestigen in dat gedeelte der stad, hetwelk den naam droeg van de *Phanar*. - Deze wijk bleef sedert de woonplaats, niet alleen van de rijkste en aanzienlijkste grieken, maar tevens van hunnen Patriarch, en hare bewoners werden onder den naam van Phanarioten aangeduid.

Door hun geloof van iedere bediening en waardigheid uitgesloten, vergenoegden zij zich met het drijven van den handel, welken zij spoedig geheel in hun bezit hadden en die hen in staat stelde belangrijke kapitalen te vergaderen, waardoor zij, bij de omkoopbaarheid der Turksche staatsdienaren, eenen gewigtigen, schoon middellijken invloed op de regering wisten te verkrijgen.

De geprikkelde grieksche eerzucht kon echter daarmede niet volstaan; zij zocht en vond een middel om een meer werkzaam aandeel te nemen in het bestuur des lands; de post van drogman of tolk moest daartoe worden dienstbaar gemaakt. - Men weet, dat het den Muselman verboden is vreemde talen te leeren, en hij dus, bij het verkeer met andere volken, steeds een tolk behoeft. - Deze betrekking, welke tot nu toe door Joden, Armeniërs en Renegaten was waargenomen en waaraan geene onderscheiding of rang was verbonden, werd door den Griek Panayotaki, geboortig van het eiland Scios, in het jaar 1690 gretig aangenomen. - Teregt zag de sluwe en eerzuchtige man het hooge gewigt van dit ambt in; - de diensten, door hem op Candia bewezen, verwierven hem den titel van

Divan Terziman of tolk der Porte en de gunst des Sultans, die aan de betrekking verschillende eervolle onderscheidingen en hooge inkomsten verbond. - Zijn landgenoot, Alexander Maurocordato, volgde hem op, en sedert dien tijd bleef het ambt van drogman onder de Phanarioten, en werden de Joden en Armeniërs plegtig daarvan uitgesloten[1)].

De eerste en moeijelijkste schrede was door den Griek gedaan; wat hem tot nu toe *doel* geweest was, moest thans een *middel* tot hoogere waardigheid worden. - Het Waiwoodschap der Donauvorstendommen werd in het begin der achttiende eeuw voor hen opengesteld, en Nicolaas, de zoon van Alexander Maurocordato, werd door de gunst des Groot-Vizirs tot het bestuur van Moldavië geroepen, hetwelk hij in 1716 voor dat van Wallachije verwisselde. De verraderlijke handelwijze van den Bojaarschen Waiwode Constantijn Brancorano Bessaraba, welke zich met Czar Peter tegen zijnen souverein verbond en met het schavot voor zijne ontrouw boette, opende het veld voor het bestuur der Phanarioten[2].

Het zoude onbeloonend zijn en verre ons bestek overschrijden, wanneer we de regering der verschillende grieksche Hospodars in de beide Donauvorstendommen met u wilden nagaan. - Wij kunnen volstaan met de vermelding, dat hun bestuur voor de bevolking eene bron bleef van voortdurende afpersing en dwingelandij en hare vrijheden van lieverlede werden vernietigd. - De verhouding tusschen de Groot-Vizirs en de Hospodars; de gedurige wisseling der laatste, de onzekerheid, waarin zij steeds verkeerden, en de kostbare hofhouding en nasleep van verwanten, gunstelingen en vrienden, waarmede iedere regering vergezeld ging, kwamen het volk op ongehoorde sommen te staan, en belemmerden elke verbetering, ontwikkeling en welvaart. Slechts bedacht om in den kortst mogelijken tijd de meeste schatten bijeen te garen, lieten de Phanarioten zich weinig gelegen liggen aan de bevordering van de belangen hunner onderdanen, en zoo ze al soms iets goeds hebben gewild, de gelegenheid werd hun niet gegund tot uitvoering hun-

1) Men leze de zeer uitvoerige beschrijving van Emerson Tennent, II, bl. 1

2 De titel van *Hospodar*, afgeleid van het slavonische *Gospodar* ‘een heer,’ werd omstreeks 1714 het eerst aan de Waiwoden gegeven.

ner plannen. - Bij dien jammerlijken toestand voegden zich nog andere bezoekingen, en wat de schraapzucht der hoofden nog spaarde, dat werd aan het ongelukkige volk ontroofd door - russische inkwartiering!

De Donauvorstendommen schenen bestemd om voortdurend het tooneel van den oorlog te blijven, gelijk zij dit tijdens de groote landverhuizingen waren geweest. - Wij hebben reeds met een enkel woord gewag gemaakt van het aandeel, dat zij genomen hadden in den strijd der Turken tegen Gzar Peter den Groote en de Czarin Catharina, voor wie de vlakten van Moldavië één oogenblik dreigden verderfelijk te worden. - De onophoudelijke oorlogen, sedert 1710 tusschen de Porte en Rusland en Oostenrijk gevoerd, gaven het land aan ellende en verwoesting ten prooi. - De eene brandschatting volgde de andere, en noode was de eene vijand vertrokken, of de andere bezette de lediggevallen plaats. - Men kan dan ook zonder overdrijving zeggen, dat van de geschiedenis der Vorstendommen in het algemeen weinig anders bekend is, dan hunne bezetting door vreemde troepen. - Slechts bij zulk eene gebeurtenis vestigde zich de aandacht van Europa op hen, maar niet uit belangstelling in het lot der inwoners, of uit meêgevoel voor hun lijden, maar alleen om den voortgang van den strijd te volgen, die op hun grond werd gestreden.

Nadat de Porte met afwisselend geluk tegen Oostenrijk en Venetië was te velde getrokken, zag zij zich door de overwinningen van Prins Eugenius van Savoye verpligt, bij het tractaat van Passarowitz in 1718, Belgrado, Temesvar en een gedeelte van Servië en Wallachije aan Duitschland af te staan. - Gedurende meer dan twintig jaren bleef Wallachije door de Oostenrijksche troepen bezet, tot het bij den vrede van Belgrado, welke den 1sten September 1739 werd gesloten, aan zijne vroegere meesters teruggegeven werd. - Minder gelukkig eindigde de strijd, sedert 1736 met Rusland gevoerd; de vrede werd door de Porte met belangrijke opofferingen gekocht. - Eene kortstondige verademing volgde voor het geteisterde en verzwakte rijk der Osmanli's, waarin zij hunne krachten in zoo verre herstelden, dat zij op nieuw in 1768 den kamp met den Colossus van het Noorden beproefden. - Eene bezetting der Vorstendommen was, als altoos, de eerste daad des vijands; zij duurde ditmaal tot de sluiting van het gewigtige tractaat van Kutschuk Kai-

nardji op den 17^{den} Julij 1774. - Bij deze overeenkomst - welke later bij den vrede van Bucharest den 28sten Mei 1812 werd bevestigd - werden aan Rusland de vorderingen bewilligd, waarop het - schoon ten onregte - meent zijne bevoegdheid tot inmenging in de binnenlandsche aangelegenheden van het Turksche Rijk en tot meer wereldlijke dan geestelijke bescherming der grieksche onderdanen van de Porte te mogen gronden. Wij behoeven echter niet te herhalen, dat Rusland in deze meening geheel alleen staat, en de zin en uitlegging, die het goedvindt aan de bepalingen der beide tractaten te geven, ten eenenmale door het Westen worden ontkend. - Wij kunnen evenwel dit punt, als niet in onmiddellijken zamenhang met ons onderwerp, laten rusten.

Nog scheen Turkije niet genoeg den ijzeren arm van den Moscoviet te hebben ondervonden. - De gevaarlijke uitbreiding, welke Catharina II jaarlijks aan haar rijk gaf, deed de Porte besluiten haar in 1787 wederom den oorlog te verklaren; en wederom trok de zwerm der kozakkenhorden Moldavië en Wallachije binnen en rigtte er gedurende drie jaren, door de Oostenrijksche troepen geholpen, een tooneel van plundering en vernieling aan, waarvan slechts de vroegere en latere bezetting dier landen de wedergade bieden.

Van 1806 tot 1812 zagen zij zich op nieuw door Rusland bezet, en bij den oorlog van 1828 ondergingen zij hetzelfde lot. - De uitslag van dien laatsten strijd is genoegzaam bekend. - Bij den vrede van Adrianopel in 1829 moest de Porte zich aan de hardste en vernederendste voorwaarden onderwerpen, welke evenwel slechts het voorspel waren van de overmoedige eischen, sedert herhaaldelijk door het hof van St. Petersburg gesteld, welke, zoo de Porte er in hadde bewilligd, feitelijk een einde zouden hebben gemaakt aan haar zelfstandig bestaan.

Reeds door de tractaten van Kainardji, Jassy en Bucharest waren de Vorstendommen onder het middellijk beschermheerschap van Rusland geraakt, waarvan zij de liefelijke vruchten in ruime mate smaakten. - Toen nu de Hospodar Alexander Souzo - die Karadza was opgevolgd - den 20sten Junij 1821 te Bucharest overleed, brak zoowel in Moldavië als in Wallachije een opstand los, die door een Russisch officier Theodorus Wladimirko werd geleid, doch door de Turken in het volgend jaar werd bedwongen.

Kallimachi, die in naam na Souzo met het hospodarschap werd bekleed, was de laatste der Phanarioten, welke deze betrekking vervulde. - Met hem eindigde het bestuur der Grieken, welke sedert van alle waardigheden in turksche staatsdienst werden uitgesloten. - De Vorstendommen ontvingen van toen aan weder een inlandsch hoofd, gekozen uit hunne Bojaren. - Gregorius Ghika opende de rij in Wallachije, en Johannes Stourdza in Moldavië, en hunne regering duurde tot de bezetting door Rusland in 1828, waarvan wij vroeger gewaagden.

Wij zullen, na deze korte historische herinnering, waarbij wij Emerson Tennent hoofdzakelijk hebben gevolgd, een blik werpen op den tegenwoordigen toestand der Vorstendommen en hunne verhouding tot de Porte, zoo als die bij het Adrianopelsche tractaat van 14 September 1829 werden geregeld.

Ofschoon de oppermagt der Porte daarbij wordt erkend en haar eene jaarlijksche schatting van 2 millioen piasters (ƒ 250,000) wordt verzekerd, zijn evenwel Moldavië en Wallachije in hun bestuur, hunne wetgeving en administratie geheel van haar gescheiden en genieten daarin eene volkomene zelfstandigheid. - Zij hebben hunne eigene constitutie en volksvertegenwoordiging, welke uit eene vergadering der Bojaren bestaat; een afzonderlijk leger en zelfs eene nationale vlag. - Het regt van de vrije vaart op den Donau en van de visscherij, de bevoegdheid tot het bouwen van vestingen en aanleggen van havens is hun toegekend, en hunne Hospodars worden voor het leven en uit hunne landgenooten gekozen. - In 1849 werd deze bepaling, op verlangen van Rusland, gewijzigd in een Hospodarschap van zeven jaren. - Al de vestingen aan den linker-Donauoever zijn door de Turken ontruimd, en hun is voor altijd het regt ontzegd eenige bezetting of versterkt punt in de Vorstendommen te houden. - Door deze bepalingen zijn dus de Vorstendommen feitelijk tot bijna onafhankelijke staten verheven, en blijkt het voldoende, dat al 't geen van de Turksche dwingelandij en knevelarij wordt verhaald, tot het rijk der mythen behoort, door gedienstige Russophilen uitgevonden. - Wij willen hiermede niet gezegd hebben, dat de onderdanen der Porte, die de grieksche godsdienst belijden, volstrekt geene billijke grieven kunnen koesteren; maar wij loochenen dat die bezwaren eenige betrekking hebben tot

de Donauvorstendommen. - De onjuistheid der bewering zal nog te meer in het oog springen, wanneer men zich herinnert, dat bij het bovengenoemde tractaat het *verblijf in Wallachije en Moldavië aan de Turken geheel is ontzegd* en den Turkschen kooplieden slechts vergund is voor korten tijd het land te doorreizen tot het verrigten hunner handelszaken.

Na de invoering dezer nieuwe regeling, werd Aleco Ghika tot Hospodar van Wallachije en Michael Stourdza van Moldavië benoemd. - Een kort tijdvak van rust volgde op hunne aanvaarding van het bestuur, maar het volk zelf had bij de verandering weinig gewonnen. De kanker, die aan de welvaart dezer landen knaagde, bestond niet in de meerdere of mindere afhankelijkheid van Turkije, maar in hunne eigene maatschappelijke instellingen, in de magt der Bojaren, de eenige bezitters van den grond. - Voor hen moet de boer het land bebouwen, voor hen heerendiensten verrigten van verschillenden aard, welke hem noode den tijd laten voor zijn eigenen kleinen akker te zorgen. En als de Bojaar bevredigd is, klopt de schatkist aan en eischt weder haar aandeel van de schamele inkomsten, en zoo de landman, in spijt der afpersingen van adel en regering, door onvermoeide vlijt nog iets heeft weten over te leggen, zijn graanschuur te vullen of eenig vee aan te koopen, dan komt als laatste bezoeking de vreemde krijgsman op de punt van de bajonet zijne zuur vergaarde schatten wegvoeren.

Al zouden we niet gaarne den geheelen inhoud van Michelet's *Principautés Danubiennes* onderschrijven, welke blijkbaar onder den verschen indruk der gebeurtenissen van 1848 zijn ter neder gesteld, en al kunnen we geen vrede hebben met den hooggesnaarden toon, dien de fransche geschiedschrijver in zijne opgewondenheid en verontwaardiging heeft aangeslagen, zoo mogen we ons toch het genoegen der volgende aanhaling niet ontzeggen, waarvan de waarheid door niemand betwijfeld zal worden, die weet op *welke wijze* het mogelijk is dat de Russische soldaat in oorlogstijd zoo weinig aan onderhoud kost.

‘De *sprinkhanen* zijn nedergestreken op de vlakten van Moldavië en Wallachije. - Onder dezen naam duiden de Romanen het Russische leger aan; een leger van hongerigen bedelaars. - Waar het doortrekt, blijft niets over. -

De wreede speculatie der hoofden met de voeding der soldaten zou alleen voldoende zijn om deze tot plunderaars en dieven te maken. Een leger van honderdduizend man steelt ten minste voor driemaal honderdduizend. Vaste benden schijnen uitsluitend voor den roof georganiseerd te zijn; de Kozak, die eertijds een moedig, een dichterlijk roover was in de steppen van de Ukraine, is onder de Russen een hongerig tolbeambte, policiedienaar en smokkelaar geworden. Op zijn leelijk, klein paard, dat het met zijnen meester volkomen eens schijnt te zijn; de lange beenen bijna over den grond slepende, kunt gij hem overal ontmoeten, met zijn grooten buidel achter zich gebonden, bezig om met de lans de kudde van den armen boer te vervolgen, of zijne voorraadschuur te plunderen.

Hetgeen de Tartaren uit barbaarsch instinkt deden, dat doet Rusland uit een welberekend Machiavelisme. Iedere twintig jaar overstroomt het de Vorstendommen en drijft ze tot wanhoop, ten einde hun de opoffering hunner nationaliteit op het laatst wenschelijk te maken. Het is daarbij eene heerlijke gelegenheid om het leger te herstellen en te voeden. Zijne skeletten komen in dit beloofde land om hunne beenderen met vleesch te bekleeden.'

De beschrijving moge overdreven zijn, maar het feit is waar. De Vorstendommen hebben dit, helaas! op nieuw in 1849-1850 en nu weder sedert den zomer van 1853 ondervonden.

Zoodanig dan bleef de treurige toestand der bevolking ook na den Adrianopelschen vrede; onder den druk van belastingen, heerendiensten en vreemde bezetting, was zelfs al de vruchtbaarheid van den bodem en de rustelooze vlijt der landbouwers niet bij magte, het land op te heffen uit den staat van armoede en verval, waarin het eenmaal was geraakt.

Geduldig en zachtmoedig droeg het volk zijn lot; maar het was er verre af, dat het blind zoude zijn voor zijn ongeluk en voor de oorzaken, die het te weeg bragten. Menige stem verhief zich tegen de bestaande misbruiken; menig warm vaderlander vestigde de opmerkzaamheid der regering op de middelen, welke moesten worden aangewend tot verbetering van den toestand der landbouwende bevolking; maar te vergeefs. Men vereenigde zich daarop en ontwierp een plan van wijziging van den verpligten arbeid

en van verdeeling der vrije gronden van den staat, in de hope, dat de wenschen eener vergadering meer zouden vermogen dan de stem van enkelen. Bijna het geheele land sloot zich aan die beweging aan, maar wederom bleef de regering doof voor de klagten van het volk.

Het jaar 1848 was aangebroken; de Fransche omwenteling scheen voor alle onderdrukte nationaliteiten eene schoone toekomst te beloven en de oogenblik scheen gekomen, waarop iedere anomalische verbinding zou ophouden en elke taal haar eigen onafhankelijk gebied zou verkrijgen. In Duitschland algeheele omkeering en streven naar eenheid; in Hongarije, Sleeswijk-Holstein en Lombardije een strijd voor zelfstandig bestaan! Ook de Donau-vorstendommen konden niet vreemd blijven aan de algemeene beweging; de herinnering aan hun roemrijken afkomst, het bewustzijn van levenskracht en nationaliteit rees sterker dan ooit bij hen op, en dringender werden de wenschen van het volk aan de regering kenbaar gemaakt. Men wilde niets meer dan afschaffing van misbruiken, die de welvaart des lands beletten; men hief geene wilde kreten om onbeperkte vrijheid aan; eene vreedzame wijziging en verbetering, geene geweldige omkeering was het doel en: *de vrije grond aan den landman!* de leuze.

Maar in plaats van gehoor te geven aan dien wensch, deed de regering de hoofden der beweging heimelijk gevangen nemen. Onder deze bevond zich de dichter Rosetti. Deze even onvoorzigtige als willekeurige handeling verbitterde het volk; de gevangenis te Bucharest werd den 23sten Junij 1848 bestormd en Rosetti en zijne vrienden in vrijheid gesteld. Niet tevreden met haren triomf, drong de woedende menigte op het paleis van den Hospodar aan, die voorzeker het slagtoffer zou geworden zijn van den door hem opgewekten storm, indien Rosetti hem niet had gered. Wij kunnen niet beter doen, dan weder aan Michelet het woord te geven, die de Wallachijsche beweging met levendige kleuren schildert:

‘Een man, geheel ontsteld, houdt hem (Rosetti) op de straat staande; het is de schoonbroeder van den Vorst. “Redt den Hospodar!” zegt hij, “zijn leven is in gevaar.” Rosetti ijlt naar het paleis, waar hij den prins in een der achtervertrekken vindt, bevende en bleek en gereed om alles toe te staan, wat men van hem verlangt. Hij teekent

de acte, waarbij de vrijheden van het volk en het vrije grondbezit worden erkend, en kiest de mannen der beweging tot zijne ministers. Maar op de eene vrees volgt de andere. De Russische consul wijst hem op de legers van den Czar, die zijn grondgebied zullen bezetten; hij wil vlugten; hij abdiqueert: “De deuren zijn geopend,”’ zegt ‘Rosetti, “ik zal u redden.” Dienzelfden dag geleidde Rosetti hem in een rijtuig, te midden eener woedende menigte, buiten de stad, en des avonds liet hij veilig den minister des Vorsten vertrekken, die nog meer gehaat was dan zijn meester. Maar ditmaal geraakte het volk buiten zich zelven: “Wie heeft hem gered?” klonk het van alle kanten. “Verraad!” schreeuwde men. - Rosetti verscheen op het balcon van het paleis, en zeide kalm: “Wie hem gered heeft? ..... Ik!” - Er was een oogenblik stilte. - Daarop brak het volk eensklaps in daverende toejuichingen uit; - het was erkentelijk dat het in zijn aanvoerder zijne wezentlijke gedachte had weêrgevonden: eene vredige wijziging van de orde van zaken.’

Deze eenvoudige en aandoenlijke episode uit de Wallachijsche omwenteling schildert juister het karakter van het volk, dan eene lange beschrijving het zou kunnen doen.

Zoo we het verhaal van Michelet ontdoen van de romantische kleur, die het lot van Rosetti en zijne vrouw er over spreidt, dan blijft ons als historisch feit over, dat het nieuwe bewind zich slechts gedurende drie weken te Bucharest kon staande houden. Overal door vijanden omsingeld, zonder eenige bevriende mogendheid, die zich hunner aantrok, bedreigd door de aangekondigde komst van Russische, Turksche en Oostenrijksche legers, welke, zoo 't heette, de rust en orde zouden herstellen, vormde zich in de hoofdstad zelve eene reactionnaire partij, welke liever al de verkregene voordeelen wilde opofferen, dan zich blootstellen aan de wraak der naderende soldaten. Het voorloopig bewind besloot Bucharest te verlaten en zich in de gebergten terug te trekken; maar het volk, moediger dan zijne regering, greep de wapenen op en maakte een einde aan de vijandige coalitie. Nu werd het nieuwe gezag teruggeroepen en de jeugdige staat begon zich te organiseren met eene eenstemmigheid, een beleid en eene geestkracht, welke welsprekend getuigden hoe de omwenteling wortel geschoten had in het hart der bevolking. Weldra vormde

zich in de vlakten bij Bucharest een magtig leger van honderd vijftig duizend Wallachijers, welke besloten waren hunne verworvene vrijheid tot het laatst te verdedigen.

Het kon niet anders, of Rusland moest met leede oogen de beweging aanzien, welke eene nieuwe uiting scheen van denzelfden gevaarlijken geest, die zich in Hongarije openbaarde en dreigde tot Polen over te slaan. Op zijn raad, trok een geducht Turksch leger de Donau-Vorstendommen binnen, vergezeld van den Russischen Generaal Duhamel, die, met naauwkeurige voorschriften van zijn hof voorzien, den veldheer der Porte als vriendelijke raadsman ter zijde stond.

In eene weidsche proclamatie werd de vriendschappelijke bedoeling der Turken verkondigd; zij kwamen als bondgenooten en vrienden; zij zouden mede den nieuwen toestand helpen regelen en bestendigen en verlangden slechts de wegruiming van enkele bezwaren. Rosetti en zijne medebestuurders werden in het Turksche kamp genoodigd tot een onderhoud met den Pacha; bij hunne aankomst werden zij gevangen genomen, en terwijl het Wallachijsche leger onbezorgd den afloop der minnelijke onderhandelingen afwachtte, rukten de Muzelmannen eensklaps de hoofdstad binnen, maakten zich meester van de vestingwerken en van de wapenen, en rigtten een tooneel van moord en plundering aan, hetwelk wij niet zullen wagen te beschrijven.

Inmiddels had Rusland ook in een ander opzigt niet stil gezeten, en door zijn goud of zijne wraak de regeringsleden, die in Bucharest waren gebleven, voor zijne zaak weten te winnen. De overgave der stad werd geteekend en den troepen gelast de wapens neder te leggen. De wanhopige tegenstand van enkele corpsen was weldra overwonnen, en toen de Turk aan de omwenteling een einde had gemaakt en de leden van het bestuur gevankelijk naar Bosnië werden gevoerd, trok een Russisch leger de noordergrenzen over en vereenigde zich met zijne vrienden en bondgenooten, de Muselmannen! En er liggen naauwelijks zes jaren tusschen toen en thans!

Zoo eindigde de Wallachijsche beweging, welke zich gunstig onderscheidde, zoowel door het zuivere doel, dat zij beoogde - de bevordering van de stoffelijke welvaart des lands - als door de bezadigdheid en kunde der mannen, die aan haar hoofd stonden.

Door hen, die welligt belang stellen in het lot van Ro-

setti en zijne mede-gevangenen, zal het verhaal, dat Michelet van hunnen togt, hunne vlugt en behoudene aankomst in Frankrijk geeft, en van het aandeel, dat Rosetti's moedige vrouw daarin heeft gehad, met welgevallen gelezen worden. Wij verwijzen hen daartoe naar bl. 303-320 van het aangehaalde werk.

Den 16den Junij 1849 werd Dimitri Barbo Stirbey tot Hospodar van Wallachije, en Gregorius Ghika van Moldavië benoemd en de vroegere orde van zaken hersteld. Tot in 1850 evenwel bleef het land door vreemde troepen bezet. Dat zulks sedert het vorige jaar weder het geval is, weet ieder, die den loop der tegenwoordige gebeurtenissen slechts van verre heeft gevolgd.

De Donau-Vorstendommen, welke te zamen eene uitgestrektheid bezitten van ruim twee duizend vierkante mijlen en eene bevolking van 4 millioen zielen, behooren tot de vruchtbaarste landen van Europa. Hunne uitgebreide vlakten, welke hoofdzakelijk aan den graanbouw worden dienstbaar gemaakt, doch ook gedeeltelijk tot weiden voor hunne talrijke kudden van hoornvee en schapen strekken, worden ten zuiden door den breeden Donau bespoeld en zijn door talrijke kleinere rivieren doorsneden. Een gematigd klimaat en de beschutting der noordelijke gebergten, gevoegd bij den rijkdom aan stroomen, maken het land geschikt tot voortbrenging der meest verschillende natuurproducten. De tarwe, rogge en garst, waarvan jaarlijks belangrijke hoeveelheden langs de monden van den Donau worden uitgevoerd, zijn wereldbekend.

Ook vlas en hennep worden in sommige districten met gunstig gevolg verbouwd, en de Moldavische en Wallachijsche wijnen kunnen met die van Hongarije wedijveren en leveren jaarlijks meer dan 1½ millioen emmers, terwijl ook aan de kweeking van tuinvruchten in de laatste jaren eene groote uitbreiding is gegeven. Men zal zich een denkbeeld kunnen vormen van den rijkdom van den grond, wanneer men weet, dat slechts een derde gedeelte van het land bebouwd is en de akkerbouw nog steeds op eenen lagen trap van ontwikkeling staat. Zoo al de vruchtbare vlakten ontgonnen en de verbeteringen ingevoerd werden, welke sedert jaren in het Westelijk Europa zijn toegepast, en zoo het stelsel van on-

derdrukking en verpligte diensten werd afgeschaft, zouden Moldavië en Wallachije een der voorraadschuren van ons werelddeel kunnen worden

Maar het is vooral de veefokkerij, waarmede de bevolking zich bezig houdt en waaraan zij eene groote uitbreiding heeft gegeven. De Roumaan is geboren herder, hij leeft bij zijne kudden. Zijne millioenen schapen leveren kostbare wol, zijne vlugge en sterke paarden zijn overal gezocht; zijne ontelbare kudden van hoornvee voorzien de uitgebreide slagterijen en vleeschzouterijen, welke door he*t* geheele land zijn verspreid, en zijne geitenstallen leveren hem melk en dienen hem voor de kaasbereiding. Overal ontmoet men bijenkorven, wier honig en was onder de voortreffelijkste worden gerangschikt, terwijl het pluimgedierte in overvloed voorhanden is.

Wij zouden deze schets van de natuurlijke rijkdommen van het land kunnen vermeerderen, wanneer wij u met evenveel uitvoerigheid opmerkzaam wilden maken op de bewoners van den vloed. Genoeg zij het aan te stippen, dat de visscherij in den Donau en de kleinere stroomen een belangrijken tak van nijverheid vormt, en men zelfs in den laatsten tijd gedroogde visch - met eene kostbare hoeveelheid proteïne er in - naar het buitenland heeft verzonden. De kaviar behoort mede tot de uitvoerproducten.

Wij mogen evenwel niet met stilzwijgen de voortbrengselen van het mineraalrijk voorbijgaan, welke, zoo ze behoorlijk werden ontgonnen, nieuwe en hoogst belangrijke bronnen van welvaart zouden kunnen worden.

Dat zulks echter, helaas! bij de bestaande omstandigheden nog lang tot de vrome wenschen zal blijven behooren, wier verwezenlijking slechts door eene andere inrigting van het bestuur en van den maatschappelijken toestand der bevolking kan worden verkregen, behoeft wel geen betoog. - In de eerste plaats verdient het zout genoemd te worden, waarvan jaarlijks belangrijke hoeveelheden worden ingezameld, en dat een der hoofdbronnen van inkomsten voor de regering uitmaakt. Deze zoutgroeven worden voornamelijk bij Rimnik in Wallachije en bij Okna in Moldavië gevonden. - Buitendien bezit Wallachije koper-, ijzer- en goudmijnen, en zoo men meent, zelfs kwikzilver, terwijl het goudzand in de rivieren zoo overvloedig voorhanden is, dat de Zigeuners - op de getuigenis van Ungewitter - daarmede hunne belastingen betalen. - Wij zouden evenwel

aanmerken, dat dit feit voor den rijkdom aan goudzand weinig bewijst, daar de Zigeuners waarschijnlijk zich aan de betaling der belasting weinig zullen laten gelegen liggen. Gewigtiger komt ons dan ook het bestaan der koper- en ijzermijnen, en der steenkolenlagen bij den Donau voor. - De laatste worden, zoo 't schijnt, door de rivierstoombooten steeds gebruikt en zouden de kosten eener betere exploitatie ruimschoots beloonen. - Voor de rust der reeds genoeg geteisterde Vorstendommen willen wij hopen, dat zich bij al deze rijkdommen niet nog die van edele metalen moge voegen, wier ontdekking maar al te dikwijls meer tot ongeluk dan tot voordeel heeft gestrekt.

In welken staat van armoede en verval de bevolking verkeert, niettegenstaande al deze weelde der natuur, moge ons een ooggetuige leeren. - De Heer Patrick o'Brien zegt: ‘Zelden worden deze landen door de reizigers bezocht; zij liggen buiten de gewone route. - De wegen zijn er altijd slecht en gedurende zeven maanden van het jaar nagenoeg onbruikbaar. - Maar juist deze onbekendheid is voor de vorstendommen noodlottig. - De bewoners dezer streken kunnen ongestraft worden vervolgd en verdrukt.’ - En op eene andere plaats:

‘De woningen der kleine boeren in Wallachije gelijken bijzonder op die van de lieden uit denzelfden stand in Ierland. - De hutten der arbeiders zijn uit klei of half gebakken steen gebouwd en met riet gedekt; die der boeren zijn evenzoo, maar op grooter schaal.’

De vergelijking met Ierland getuigt voldoende voor de armoede der bewoners, en zoo we er nog aan twijfelen mogten, de eenparigheid, waarmede Ungewitter en Michelet - twee namen, die over de zamenvoeging blozen! - het oordeel van den Engelschman onderschrijven, zou voldoende zijn om allen twijfel op te heffen.

Minder eenstemmig is, uit den aard der zaak, hunne beschouwing van de oorzaken, welke dien toestand hebben teweeg gebragt en bestendigen. - Terwijl de Duitsche antirevolutionair zijne voorliefde tot Rusland drijft tot miskenning van het Roumanisch karakter toe, en aan de bevolking zelve en aan hare Turksche meesters de schuld geeft, vervalt de Fransche geschiedschrijver welligt in een ander uiterste en schrijft al de ellende der vorstendommen aan den Moscoviet toe. - Wij gelooven, dat Patrick o'Brien in

dezen der waarheid het meest nabij komt, waar hij, met betrekking tot de ontdekte mijnen in het Karpatisch gebergte, de reden opgeeft, waarom deze nog nimmer zijn ontgonnen. Wij veroorlooven ons nog eene aanhaling: ‘Men moet de Wallachijers echter geen blaam opleggen voor dezen stand van zaken, die een deel is van de betreurenswaardige gevolgen der verkeerde wijze, waarop het land wordt bestuurd. - Van een Hospodar, die gekozen is voor den tijd van zeven jaren[1] en zich genoodzaakt ziet, na verloop van dien tijd te vlugten, nadat hij zijne aanstelling van de Porte heeft gekocht voor twee jaren van zijn inkomen, en de ondersteuning van Rusland door de opoffering van elke werkelijke magt als regerend vorst, kan men niet verwachten en eischen, dat hij veel doen zal voor het ontwikkelen der welvaartbronnen van zijn land. - Men is gewoon, om met minachting van de Wallachijers te spreken, met hunne instellingen te spotten en hen voor te stellen als verzonken in onzedelijkheid en domheid. - Weinige zaken zijn beter berekend om de eerzuchtige begeerten, die men aan Rusland toeschrijft, te begunstigen, dan het verspreiden eener dergelijke meening. Als het gelukt, Europa te doen gelooven dat deze Vorstendommen barbaarsche streken zijn, bewoond door een slag van losbandige halfwilden, zoo zal het onregtvaardige, dat er in ligt om hen te overheerschen, worden over het hoofd gezien, om den wille van het goede, dat daaruit kan voortvloeijen voor de zaak van beschaving en zedelijkheid.’

Mogen deze woorden van den Engelschen reiziger behartiging vinden!

Het is er echter verre van verwijderd, dat het karakter der bevolking van de Donauvorstendommen aan de schildering der Russen zoude beantwoorden. - De Roumanische stammen kenmerken zich zoowel door eene groote mate van vlijt en volharding, als door eerlijkheid, zachtmoedigheid en matigheid, terwijl onder de hoogere standen - de Bojaren of Groot-Bojaren, - een graad van beschaving en verlichting heerscht, welke zeker niet bij dien van eenig ander land achterstaat. - Zij bezitten eene groote vatbaarheid voor het aanleeren van vreemde talen, een helder oordeel en eene

1 Dit is op verlangen van Rusland in 1849 geschied, gelijk wij hierboven zeiden. - De maatregel zal echter - zoo 't heet - slechts tijdelijk zijn en de Hospodar later weder voor het leven gekozen worden.

weelderigheid van verbeelding, welke aan hunne italiaansche afkomst herinnert. - Ofschoon de poëzie en de wetenschappen over het algemeen nog op eenen lagen trap van ontwikkeling staan, moet dit evenwel niet aan hunnen aanleg, maar aan den gedurigen oorlogstoestand geweten worden, waarin zij hebben verkeerd. - De Roumaan is dichter, natuurdichter bij uitnemendheid; zijn zangerige taal, vol van liefelijke en streelende diminutiva, leent zich tot de uiting van iedere zachte gewaarwording en tot de schildering van ieder bevallig tooneel en iedere arcadische groep. Zijn leven zelf, in de grasrijke vlakten en op de groene bergen, omringd van zijne kudden, is eene werkelijke idylle, schoon, helaas! maar al te dikwijls afgebroken door den krijgszang van vreemde soldaten.

Bij deze eigenschappen voegt hij eene andere, welke te meer gewaardeerd moet worden bij den staat van armoede, waarin hij verkeert; - wij bedoelen reinheid. - Hoe schamel de leemen hut er uit moge zien, de muren en de haard zijn steeds zindelijk gewit, en de woning zelve in drie vertrekken afgedeeld, waarvan een tot keuken en de twee overige tot slaapkamers dienen. - ‘In alle’ - zegt o'Brien - ‘is eenig streven naar versiering op te merken, en rondom deuren en vensters vindt men dikwijls eene wijnrank of andere klimplant aangebragt. - De plek, waarop een dorp gebouwd is, wordt gewoonlijk mede met boomen omringd, en zoo er geen stroomend water is, zijn er meestal vijf of zes wellen of putten gegraven. - Over het algemeen hebben de dorpen een schilderachtig en welvarend (?) voorkomen.’

Men ziet het, dat de Roumanische boer zijne ellende nog door reinheid en eenvoudige versiering voor het oog bevallig weet te maken, en met verwondering hooren we dan ook D^{r}. Ungewitter spreken van ‘Mangel an Schönheitssinn,’ waarvoor hij het bewijs vindt in het gemis aan tuinen om de hofsteden en aan schaduwrijke lanen, om het eene dorp met het andere te verbinden. - Het verwijt is evenwel onbillijk; want het is bekend, dat in de vlakten weinig boomen groeijen, en daarbij zou het aanleggen der alleën toch wel niet door den boer verrigt kunnen worden, maar de taak der besturen zijn; terwijl het gemis aan tuinen wel als het noodzakelijke gevolg zal moeten worden aangezien van de karigheid, waarmede hem de grond wordt toegemeten, zoodat het zelfs reeds een sterk bewijs is voor den schoonheidszin

van het volk, dat het inwendige zijner woningen den stempel draagt van zorgelijk en zindelijk onderhoud en de onmiddelijke omtrek der dorpen met boomen beplant is. - Maar D^{r}. Ungewitter had voorzeker de Moldo-Wallachijers reeds te veel geprezen, ofschoon hij zich haast. - 't zij te zijner eere gezegd - elke goede hoedanigheid, welke hij opnoemt, te verminderen doorer de reden van te zoeken in een minder gunstig beginsel. - Men oordeele uit de beschrijving, die hij ons op blz. 176-177 van zijn werk geeft, welke wij te liever aanhalen, daar hij boven alle verdenking staat van Roumanische partijdigheid:

'Wat de Moldo-Wallachijers betreft, zoo bestaat er een aanmerkelijk onderscheid tusschen hen, welke aangeduid worden onder den algemeenen naam van Bojaren - den adel - en de geringere volksklassen. - De meeste Bojaren hebben hunne opvoeding in Frankrijk, Duitschland of Zwitserland genoten en zich zoodanig de Europeesche zeden en gewoonten eigen gemaakt, dat men bij hen weinig sporen meer vindt van het eigenaardig volkskarakter. De franschman, die bij hen genoodigd wordt, gelooft dat hij in een *salon* te Parijs verplaatst is. Daarom geeft slechts de eigentlijke volksklasse een juist beeld terug van de eigenaardigheid der Roumanen. - De natuur heeft het ligchaam der Roumanen over het algemeen goed begiftigd: men ziet meestal krachtige, stevige en gedrongene figuren, hoewel slechts van middelbare lengte; maar er zijn ook vele flink uitgegroeide personen onder, meest met zwart haar, gezonde kleur en donkere vurige oogen. - De vrouwen - deze vinden bij den Doctor meer genade, daar zij met de politiek niets te maken hebben - onderscheiden zich door schoone schouders en eene welgevormde buste; die uit de beschaafdere standen zijn zeer levendig en bezitten eene natuurlijke aanvalligheid. - De Moldo-Wallachijers bezitten voldoenden aanleg, om zich te ontwikkelen en te beschaven en zijn zeer bereid om zich moeite te geven, als hun goede wil is opgewekt. - Tegelijkertijd zijn zij over het algemeen zeer goedhartig en vriendelijk, *wel niet door hun karakter, maar toch uit gebrek aan drift*. Daarbij zijn zij uiterst matig in hunne genietingen, en men kent er bijna geene dronkenschap. Diefstallen komen zelden voor, *waartoe wel is waar de omstandigheid veel bijdraagt, dat het volk, dat nog op eenen lagen trap van ontwikkeling staat, niet rele behoeften heeft, en deze, bij de dungezaaide*

bevolking, gemakkelijk bevredigen kan. - Duëllen en zelfmoord zijn uiterst zeldzaam, en inbreuk eveneens. - Eene groote deugd is hunne zindelijkheid, welke men zelfs in de armste hut aantreft.'

Wij mogen hier bijvoegen, dat de doodstraf sedert jaren in Wallachije is afgeschaft.

Een geheel ander beeld van hunnen schoonheidszin hangt ons Michelet op. - Hij beschrijft hen als een volk, dat gevoel heeft voor kleur, voor muziek en poëzie; dat in zijne primitieve vormen eene bevalligheid ten toon spreidt, welke aan Italië doet denken; dat eene natuurlijke welsprekendheid bezit, en waarbij men geen onderscheid opmerkt tusschen landman en geletterde. - De woningen, de kerken, het huisraad, hunne akkergereedschappen, hunne zadels, de kist, die de vrouw ten huwelijk brengt, de smaakvolle tunica, door haar zelve geweven; alles wordt door den landman met eenvoudige geschilderde versieringen opgeluisterd. - Hunne romeinsche dansen, hunne spelen, aan de oudheid ontleend, hunne herderszangen zijn zoovele bewijzen voor het bestaan van dien zin, welken D^{r}. Ungewitter hun weigert.

Dat de gastvrijheid bij een volk van zulk een zachtmoedigen en - vergunt ons de uitdrukking - van zulk een antieken aard, in haren ruimsten omvang wordt geoefend, kan ons niet bevreemden. - In vele districten bestaat nog thans de gewoonte, aan de groote wegen kruiken met bronwater neder te zetten, ten einde den moeden reiziger te laven. - In iedere hut is hij een welkome gast; de versche room, de *mumaliga* - maïsmeel - en de vruchten, als kostbare lekkernij op de markt gekocht, worden hem voorgezet, nadat hij de handen in de *apa n'inceputa* - het onbevlekte water - heeft gewasschen. - Hunne kleederdragt toont mede hun zuidelijken oorsprong. - Over de lange hoozen dragen zij laarzen, en over het wijde hemd, dat met een gordel om het middel is bevestigd, wordt het bonte vest zonder mouwen geworpen, terwijl een mantel, van schapenvacht of bruine stoffe met verschillende gekleurde lappen en versieringen bedekt, van de schouders afhangt. Een muts van schaapsvacht bedekt hun hoofd. - De kleeding der vrouwen onderscheidt zich vooral door een gestreepten wollen doek, welken zij om de heupen en om de schouders slaan, en waarover zij 's winters eenen dikken mantel

dragen, meestal met bont gevoerd en van armen voorzien. De ongehuwde vlechten hun haar; de gehuwde bedekken het met een doek. - Vreemd, maar niet onbevallig is hare gewoonte om, even als de mannen, laarzen te dragen; deze zijn echter van boven omzoomd met een witten doek, versierd met arabesken en kleurig lint. - De dorpsgeestelijken zijn bijna gekleed als de leeken; alleen dragen zij, in plaats van de muts van schapenvacht, een hoofddeksel van vilt, zonder rand, doch hoog opgaande. - In tegenstelling van de landbouwers, laten zij hunnen baard groeijen. - De toestand der landelijke geestelijkheid is niet veel beter dan die van het volk; zij krijgen van den Bojaar een stuk gronds te hunner beschikking en moeten overigens hun inkomen zoeken in de belooning, die zij voor hun officie van de boeren kunnen krijgen.

De grieksche godsdienst is in de beide Vorstendommen de heerschende en wordt ook door vele Zigeuners - waarvan een groot aantal aanwezig is - beleden; de overige Zigeuners zijn heidenen. Buitendien vindt men er Joden, Armeniërs en Serviërs. Te Bucharest bestaat eene luthersche gemeente, en eene anglicaansche kerk bij den Engelschen Consul.

Wij hebben u in het bovenstaande een tafereel trachten te geven van de physionomie van het land en de zeden en gewoonten der lagere volksklassen, welke - gelijk Dr. Ungewitter teregt aanmerkt - de dragers zijn der Roumanische nationaliteit. - De Groot-Bojaar heeft van zijn volkskarakter weinig of niets behouden, en spreekt even vloeijend Duitsch of Fransch als de taal zijner vaderen. - Even zoo weinig als hij op den echten Moldo-Wallachijer in voorkomen, in vormen en manieren gelijkt, even zoo zeer is zijn toestand van dien zijner vasallen onderscheiden.

Al mogen we voor dit gebrek aan nationaliteit eene verontschuldiging vinden in de treurige en lijdelijke rol, welke zijn geboortegrond steeds heeft gespeeld, in het gemis aan alles, wat zijne eerzucht zoude kunnen opwekken, zijne belangstelling levendig houden of zijn levensgenot streelen; zoo kunnen wij evenwel niet ontkennen, dat juist in dien geest van laauwheid een der oorzaken gelegen is van het verval des lands. - Indien de hooge adel, bezitter en eigenmagtig beschikker van den grond, zich één voelde met den bodem, die hem jaarlijks zijne belangrijke inkomsten verschaft; met het volk, dat in het zweet zijns aanschijns voor zijnen mees-

ter werkt en den akker zijne schatten ontwockert; dan voorzeker zou hij zich uit welbegrepen eigenbelang toeleggen op de verbetering van het lot zijner onderhoorigen, op de invoering dier kostbare uitvindingen, waardoor de oogsten konden worden verdubbeld, en op de ontginning dier breede streken, wier ongerepte vruchtbaarheid nieuwe bronnen van welvaart en werkzaamheid kon openen. - Maar ook hier stuiten wij weder op Rusland's herhaalde invallen, welke alle moed en lust tot ontwikkeling benemen, daar zij toch de meerdere opbrengst van den grond zouden inzwelgen[1].

De adel heeft, niettegenstaande dit alles, zeer belangrijke inkomsten; sommigen zelfs tweemaal honderd duizend gulden en meer; in de paleizen der Bojaren, wier prachtige zuilenrijen en breede granietmassa's bitterlijk afsteken tegen de hutten der landbouwers, heerschen eene weelde en overvloed, welke eener adellijke huizinge van Belgravia of St. Germain ter eere zouden strekken. We willen u een blik doen werpen op de beide hoofdsteden, waarin de rijkdom des lands als 't ware vereenigd is.

Bucharest - de hoofdstad van Wallachije - dat in eene ruime vlakte aan de oevers van de rivier Dumbowitza gelegen is, bezit eene bevolking van 100,000 zielen. Het beslaat eene oppervlakte, bijna zoo groot als die van Parijs, daar de straten en pleinen zeer breed zijn en de voorname woonhuizen door uitgestrekte tuinen zijn omringd, welke aan de stad een zeer bevallig en levendig voorkomen geven. Er zijn ongeveer drie honderd kerken, wier koepels en torens, even als die der overige publieke gebouwen, met tin of lood zijn gedekt. De huizen hebben meestal slechts twee verdiepingen; de nieuwere zijn *en fresco* geschilderd, en van geschilderde of vergulde balcons voorzien, die door *persiennes* worden beschut. Het paleis van den Hospodar onderscheidt zich uiterlijk niet van de overige gebouwen; het staat in de hoofdstraat, heeft van voren een groot plein en is van een schoonen tuin omgeven. De Vorst heeft echter, bij het binnenrukken der Russen, de stad verlaten en zich in

1 Er bestaan in de Vorstendommen factors of pachters - meestal Gricken -, welke de opbrengst der goederen van den Bojaar voor eene vaste som pachten, doch daarentegen van hem het regt verkrijgen om naar goedvinden met de boeren te leven. Tot welk een stelsel van uitzuiging en verdrukking deze handelwijze leidt, behoeven wij wel niet in 't breede aan te toonen; de factors persen der arme bevolking bijna het dubbele van de som af, welke zij aan den Bojaar hebben betaald.

een klooster in de nabijheid begeven, waaruit hij evenwel spoedig verpligt was te vertrekken.

Getrouw aan zijn naam - welke *stad van genoegen* beteekent - bezit Bucharest, behalve eenen schouwburg, welke acht honderd menschen kan bevatten, en inwendig geheel met rood fluweel bekleed en even smaakvol als doeltreffend ingerigt is, verschillende plaatsen van uitspanning, waaronder vooral de publieke wandelplaats, welke een half uur lang is en aan den publieken tuin paalt, verdient genoemd te worden. Men vindt daarin een triomfboog ter eere van Keizer Nicolaas, en daar tegenover het paleis van den laatsten Hospodar, dat echter onvoltooid is gebleven. Buitendien zijn Banissa, Cherestren en Florcaska zoovele lustoorden in de nabijheid der stad, waar de bevolking zich gedurende de zomeravonden kan verpoozen.

Zoo men de beschrijving leest van de prachtige rijtuigen der Bojaren, welke de wandelplaats bezoeken, en het talrijke gevolg, dat hen vergezelt; van de inrigting hunner huishouding, de weelde hunner vertrekken, en den omvang hunner kasteelen, van de diners, bals en concerten, welke elkander onophoudelijk opvolgen, zal men zich een denkbeeld kunnen vormen van den rijkdom van het land, dat, in weêrwil van zoo vele hinderpalen, nog zulke belangrijke schatten kan afwerpen.

Ofschoon Jassy, de hoofdstad van Moldavië, zich niet in omvang en rijkdom met Bucharest kan meten, zoo behoort zij mede tot den rang der eerste steden. Zij telt eene bevolking van 70,000 inwoners, waarbij het handeldrijvend element in veel grooter verhouding is vertegenwoordigd dan in Bucharest. Dit geeft aan de stad eene aangename drukte. De adel heeft hier des winters zijn zetel en volgt de zeden van zijne Wallachijsche standgenooten, schoon met iets minder uiterlijke praal. De paleizen zijn groot en beslaan met hunne parken eene uitgestrekte plaats. Vele Bojaren brengen echter het saizoen der feesten te Bucharest door, dat als het vereenigingspunt der Vorstendommen wordt beschouwd.

Zoo dus de Bojaar in zeer vele opzigten van den landbouwer verschilt, hij deelt met dezen in ééne eigenschap, waarin hij hem zelfs overtreft. Wij bedoelen: ligtzinnigheid. Al hebben wij regt laten wedervaren aan al 't goede, dat in het Roumanische volkskarakter ligt, wij zijn niet zoo partijdig, dat wij de gebreken niet zouden willen erkennen en

aanstippen, welke er de schaduwijde van uitmaken. Wij zouden zeker niet gaarne het oordeel van Ungewitter, op bl. 16 van zijn werk, beämen; een oordeel, dat hij, blijkens onze vroegere aanhaling, op bl. 176, volkomen weêrspreekt; wij zouden niet gaarne getuigen: '*Sie machen einen verderbten Volkshaufen aus, der sich durch grossen Hang zur Trägheit, Wollust und durch Unempfindlichkeit auszeichnet;*' maar wij gelooven ons aan de zijde van Michelet te mogen scharen, die van hen getuigt: 'Leurs moeurs sont très-faciles et trop peut-être. Cela est vrai, du moins des villes, spécialement des capitales, mélange d'étrangers corrompus.'

Ook hierin blijkt van hunne Italiaansche verwantschap, en het zoude zeker onze bevreemding opwekken, indien zij wel al de Romeinsche deugden, maar geene der Romeinsche ondeugden hadden overgenomen. Die ligtzinnigheid van zeden heeft hen echter niet belet om eeuwen lang met moed en volharding te strijden tegen een overmagtigen vijand, heeft hunne liefde tot den arbeid niet uitgedoofd, hunne betere eigenschappen niet verstikt, en mag, naar ons inzien, ook bij ons niet de belangstelling doen verminderen, welke hun lot verdient.

Wij zullen, aan de hand van onzen ooggetuige, nagaan, welk dat lot sedert het vorige jaar is geweest, en hoedanig Rusland's Protectoraat over de Vorstendommen heeft gewerkt.

Sedert het tractaat van Adrianopel, waarbij aan Moldo-Wallachije het zoogenaamde 'Réglement organique' werd geschonken, berust de keuze der Hospodars eigentlijk in de handen van den Czar. Voor den schijn geschiedt die keuze wel is waar door het volk, maar zij moet door Rusland en de Porte worden bekrachtigd. De laatste plagt zich vóór de jongste gebeurtenissen steeds naar de uitspraak van de eerste te schikken. Het noodzakelijk gevolg is, dat het aandeel van het volk in deze verkiezing eene loutere fictie wordt, daar slechts zij tot Hospodars kunnen worden gekozen, die aan het hof van St. Petersburg welgevallig zijn. Maar men ging verder. Na de verraderlijke wijze, waarop men de beweging van 1848 had gedempt, werden Ghika en Stirbey eigenmagtig door Rusland en Turkije benoemd voor den tijd van zeven jaren, en dus de staatsregeling van 1829 formeel geschonden. Doch niet alleen de benoeming van den Hospodar hangt schier enkel van Rusland af, maar tot de vervulling van alle betrekkingen en ambten, de gering-

ste post niet uitgezonderd, wijst het de geschikte creaturen aan, terwijl de finantiën van de Vorstendommen onder het toezigt en beheer der Russische Consuls-generaal zijn gesteld en aan de quarantaine een Rus is geplaatst. Die weet, van welken aard de quarantaine-instelling is, en hoe zij het groote policiebureau in de oostersche landen vormt, zal inzien, hoe veelbeteekend deze aanmatiging van Rusland mag genoemd worden.

De Hospodars verkeeren dus voortdurend in den onaangenamen toestand van tusschen Scylla en Charybdis door te moeten zeilen; geven zij een oogenblik aan de wenschen der Porte gehoor, dan beroept Rusland zich op de zelfstandigheid van Moldo-Wallachije en op zijn beschermheerschap om tusschen beide te treden; - ontkennen zij ten eenenmale de bevelen van Constantinopel, dan bedreigt de Vizir met afzetting. Het is opmerkelijk, dat de Czar slechts dan zijn protectoraat laat gelden, wanneer hij zijnen invloed vermeerderen, en den Turkschen afbreuk doen kan; maar onmiddellijk dat protectoraat vergeet, wanneer hij in een strijd met Turkije is gewikkeld. Alsdan is de eerste *vijandelijke* daad de bezetting der Vorstendommen als Turksch grondgebied.

Wat zij doen mogen, nooit ontkomen de Donaustaten aan het kruisvuur; - altoos dragen zij de eerste en duurste lasten van den oorlog, en wordt hun bodem het mildst met het bloed hunner beide beschermers - of vijanden - gedrenkt. Ziet hier de beschrijving, welke Patrick o'Brien van den tegenwoordigen toestand geeft:

‘In den tegenwoordigen stand van zaken zijn zij, op het geringste voorwendsel, blootgesteld aan eenen inval der Russische armee, en later worden zij gedwongen de kosten dier bezetting te betalen, en deze vreemde troepen voor een groot deel te voeden, terwijl zij in hun land huishouden. - Zonder zelfs een schijn van regt zijn de Moldo-Wallachijers thans weder de eerste slagtoffers van den tegenwoordigen strijd tusschen Rusland en de Porte; hun handel is de bodem ingeslagen; de nijverheid des lands is geknakt; de boer wordt van het beploegen zijns velds afgeroepen om de bagage van een vreemd leger te vervoeren; zijn huis wordt bewoond en zijn voedsel verbruikt door soldaten van eene vreemde natie. - De pachters kunnen hunne heeren niet betalen, want de voortbrengsels van hun land liggen in de havens van den Donau in

de open lucht te verrotten, bij gebrek aan middelen van vervoer. - De fourage en andere levensmiddelen, die op de markten te Bucharest en de andere steden der Donau-Vorstendommen aankomen, worden tegen een vasten prijs door het Russische commissariaat verkocht; een prijs, die gesteld werd in het overvloedige zomersaizoen en minder dan de helft beloopt van hetgeen deze producten thans behoorden op te brengen. - Het is duidelijk, dat, zoo deze stand van zaken blijft volhouden, de Vorstendommen, niettegenstaande de tallooze bronnen van welvaart, waarmede zij door de natuur zijn begiftigd, tot armoede zullen moeten vervallen.'

Onmiddellijk na den overtogt der Russen over de Pruth, in Julij van het vorige jaar, ontving de Hospodar van Wallachije, Prins Stirbey, last om de krijgswet af te kondigen en zijne schatting aan Turkije op te zeggen. - Nadat de ongelukkige vorst aan de bevelen zijner Noordsche meesters had voldaan, werd hij door hen beloond met - verbanning. Te Giurgevo afgewezen, zag hij zich genoodzaakt naar Bucharest terug te keeren, waar hem aan de poorten door de Russische policie werd verboden de stad binnen te treden. Hij moest langs een omweg Zevenbergen trachten te bereiken, en kwam eindelijk te Weenen aan. - Met den Hospodar van Moldavië ging het niet beter; ook hij moest vertrekken, en het bestuur van beide landen is nu feitelijk in de handen der Russen, die overal de strengste policiemaatregelen hebben ingevoerd en de Vorstendommen in staat van oorlog verklaard. - Wij mogen u de aanspraak van den Russischen generaal, Prins Gortschakoff, aan de leden van het Wallachijsch ministerie niet onthouden, welke ons door O'Brien wordt medegedeeld. Wij geven haar weder in de taal, waarin de Prins goedvond haar uit te spreken:

'Messieurs! vous êtes restés chargés de l'administration du pays, mais *ma* position vous place naturellement sous ma direction. Je vous recommande l'armée impériale. Je n'ai pas à me plaindre de la manière, dont les soldats sont traités, mais j'appelle sur eux toute votre sollicitude. - Il faut qu'ils ne manquent de rien et que vous alliez au-devant de leurs besoins.

Vous êtes sous un gouvernement militaire; - tâchez de vous conduire de manière à ne pas en subir les rigueurs. - Défendez sévèrement à vos employés de s'occuper de politique. Quiconque entretiendra correspondance avec la Tur-

quie, *sera pendu debout dans les vingt quatre heures*. Je dis cela pour tout le monde; depuis le Grand Bano jusqu'au plus petit Percabale. - Je sais, qu'il y a parmi vous des Boyards, qui ont écrit pour devenir Prince et Postelnic, mais sachez qu'on sera pendu avant d'être Hospodar ou Postelnic.'

Ziedaar Russische bescherming!

Het tafereel dat wij, op het gezag der door ons genoemde schrijvers, van de Donau-Vorstendommen hebben opgehangen, en waarvan de juistheid door de dagelijks van die streken ontvangen berigten wordt bevestigd, mag in allen deele treurig worden genoemd; te treuriger, naarmate zij door hunne ligging en natuurlijken rijkdom en door het arbeidzaam karakter hunner bevolking, eene schoone plaats zouden kunnen innemen in de rij der Europesche staten, zoo hun de instellingen werden geschonken, zonder welke geene ontwikkeling mogelijk is.

Bij eene volkomene onafhankelijkheid, en bij de vereeniging der beide landen onder éénen scepter, zouden zij een bolwerk kunnen vormen tegen Russische overheersching, en Turksch fatalisme en met beter gevolg, dan het hun tot nu toe gegund was te doen, de Westersche beschaving en verlichting kunnen vertegenwoordigen, aankweeken en uitbreiden. - Hunne vruchtbare vlakten zouden, behoorlijk ontgonnen en territoriaal verdeeld, in het onderhoud van ruim vijftien millioenen kunnen voorzien, terwijl de dungezaaide bevolking thans naauwelijks vier millioen bedraagt; het handelsverkeer langs den Donau, door den uitvoer der granen, wol en wijnen gevoed, zou eene reusachtige vermeerdering kunnen ondergaan, en de industrie, waarvoor de grondstoffen in weelderigen overvloed voorhanden zijn, zou uit den doodslaap ontwaken, waarin zij thans ligt verzonken. - De kostbare schatten, die nog in den schoot van berg en vloed begraven liggen, zouden door de nijvere hand der bevolking aan het daglicht worden gebragt, en de krachtige, werkzame en bloeijende Donaustaat - één in afkomst, in godsdienst, in taal, zeden en gewoonten - zou een duurzamer en hechter waarborg vormen voor den Europeeschen vrede, dan Weener protocol of St. Petersburger nota.

Maar wij zouden schier vergeten, dat wij niet geroepen waren, om de kaart van Europa te herzien. - Moge uit den strijd, die thans in het Oosten van ons werelddeel wordt gevoerd, een nieuwe morgen dagen voor den Roumanischen stam!

JOH. C. ZIMMERMAN.

Eenige opmerkingen omtrent de Nederlandsche marine.

Algemeen verslag en beantwoording van vraagpunten omtrent het zeewezen van den Staat, door de commissie onder het voorzitterschap van Z.K.H. Prins Hendrik der Nederlanden, daartoe bij beschikking van 14 *Februarij* 1854, *No.* 57, *door den Minister van Marine bijeen geroepen*.

Het heeft in de laatste jaren niet aan vlugschriften over de marine ontbroken, maar zonder de verdiensten van sommige te ontkennen, kan men aan slechts een enkel blijvende waarde toekennen. Vele bevatten personaliteiten, andere handelen over bijzonderheden, waarop gegronde aanmerkingen zijn gemaakt, wenschelijke verbeteringen zijn aangewezen, maar waarin, hoe belangrijk ook voor het corps, de natie slechts weinig belang kan stellen. Die over de sterkte der zeemagt en hare behoeften handelen, gaan veelal mank aan logische ontwikkeling, of zijn op berekeningen en gegevens gegrond, die niet allen vertrouwen verdienen. Het verheugde ons dus het verslag der commissie, hier boven genoemd, in het licht te zien verschijnen. De minister van marine, de Schout bij Nacht Enslie, voldeed aan eenen dikmaals en van verschillende zijden geuiten wensch, om zich door eene commissie van zaakkundigen op eenige voorname vraagpunten, de marine betreffende, te doen voorlichten. Hij had daartoe mannen geroepen, waar-

van de meesten in hooge achting bij de zeemagt staan, voor wie de officiëele bronnen tot de beantwoording van sommige noodzakelijk moesten openstaan; de vragen waren over het algemeen goed gekozen en raakten inderdaad de innigste belangen der marine; en het kon wel niet anders, of zij, die belang in de marine stelden, moesten met gespannen verwachting den arbeid der commissie te gemoet zien.

Had evenwel de minister iets anders gewild, dan een toegeven aan den geest van het corps, iets anders dan eene voorlichting, die hij zeker omtrent de meeste punten - wij hopen het - niet noodig had, had hij in den arbeid der commissie een zedelijken steun willen vinden ter bereiking van de middelen om de marine uit haar diep verval op te heffen, de commissie had anders behooren zamengesteld te zijn, en een paar leden uit den staatsraad, uit de vertegenwoordiging en uit de kamers van koophandel van Amsterdam en Rotterdam, hadden daarin ook zitting behooren te nemen. Bij voorraad rust op eene, die uitsluitend uit officieren bestaat, de verdenking, dat zij in de uitbreiding der zeemagt meer de eerzucht dan het belang van den staat op het oog heeft, en - laat het ons niet verbloemen - de Nederlandsche natie is in vredestijd anti-militair, anti-officiersgezind.

Hetzelfde verslag, door eenige vertegenwoordigers der natie onderteekend, had een gewigt erlangd, dat het nu geheel mist. Konden wij nog twijfelen aan de juistheid van onze inzigten omtrent dit punt, de minister van marine zou dien twijfel hebben weggenomen. - In de overlandmail-editie der N.R. Courant van 23 November 1853, komt het antwoord van den Minister voor op de bedenkingen der 2^{e} kamer op hoofdstuk VIII der begrooting, waarin wij lezen: ‘De commissie, die, ten vorigen jare, verslag uitbragt op eenige haar voorgelegde vragen betrekkelijk marine-aangelegenheden, was geen *staatscommissie*, door welker uitspraak de regering zou kunnen geacht worden gebonden te wezen; het was eene commissie *louter* (s.v.v.) van zee-officieren, bijeengeroepen, om voor het hoofd van het departement van marine op eenige onderwerpen advies uit te brengen, zonder dat evenwel dat hoofd daarom die adviezen onvoorwaardelijk behoeft op te volgen.’ - Zal de arbeid der commissie op die wijze worden begraven? Is het waarlijk niets anders dan het werk van eenige belangheb-

benden, die in vermeerdering der zeemagt verbetering hunner toekomst zien? Men zou bijna gelooven, dat zoodanig het oordeel van den minister is, wanneer wij verder lezen: ‘Met het oog op zijne verantwoordelijkheid en op den algemeenen geldelijken toestand van den staat, zou hij zelf niet vermogen te doen, dat alles, wat hij als zeeofficier welligt met de commissie eenstemmig wenschen zou ter bevordering van de belangen der marine te zien verwezenlijken.’

Meent de Minister inderdaad, dat het verslag der commissie slechts marine-belangen behandelt en geen staatsbelangen, wenscht hij als zeeofficier eene krachtige marine, maar meent hij als Minister, dat eene zwakke, eene onbeduidende voldoende is, zoo kunnen wij vrede met die taal hebben; maar zij is ongepast, indien de Minister met het gevoelen der commissie en van het denkende deel van het corps instemt, dat de marine in diep verval is, de veiligheid van ons bestaan niet waarborgt, niet in staat is onze koloniën of onzen handel te beschermen: want dan komen geene geldelijke beschouwingen in aanmerking, dan roept zijne verantwoordelijkheid hem op, om de natie met den toestand der marine en hare behoeften bekend te maken, en *aan het oordeel der natie*, niet aan *zijn oordeel*, worde het overgelaten, of zij hare veiligheid, het behoud harer eer, de mogelijkheid om haar eigendom te beschermen, voor de gevorderde opoffering koopen wil, dan of zij, met de wetenschap harer zwakheid, dien toestand wil laten voortduren.

Wij voor ons hebben met innig leedgevoel de overtuiging, dat de marine *niet* aan hare verpligtingen kan voldoen. Wij vleijen ons nog, dat de discussiën in de 2^{e} kamer, van het werk der commissie voordeel trekkende, dat in een helder daglicht zullen stellen; maar nu de Minister van marine ook deze gelegenheid, om de natie voor te lichten en haar met het gevaarvolle van haren toestand bekend te maken, wederom voorbij laat gaan, achten wij het burgerpligt op het diep verval onzer zeemagt opmerkzaam te maken en de taak, die zij te vervullen heeft, de belangen, die haar zijn toevertrouwd, te herinneren.

Sedert verscheidene jaren vreemd aan de marine, verwijderd van bronnen, zoo wenschelijk in de behandeling eener zaak als deze, hadden wij gaarne gezien, dat een ander die taak op zich hadde genomen; maar de arbeid der commissie geeft aanleiding tot opmerkingen, waarvan de juist- of on-

juistheid door iederen Nederlander kan worden beoordeeld, en wij zullen ons niet in cijfers verdiepen en daardoor - wij hopen het - de klippen vermijden, welke anders bij gebrek aan kennis van bijzonderheden en officiëele opgaven, niet zijn te vermijden.

Het is te betreuren, dat de brief der commissie aan den Minister van marine, welke het stelsel toelicht, waarnaar zij in de beantwoording der gestelde vragen heeft gearbeid (blz. 7-27), niet afzonderlijk is uitgegeven. Het ware te wenschen, dat die brief in handen van ieder beschaafd Nederlander ware, opdat de natie de overtuiging mogt opdoen, dat het nimmer ontbroken heeft aan hoogklinkende betuigingen van belangstelling in 's lands zeemagt, maar dat die belangstelling zich nergens in heeft geopenbaard, dan in de grootste verwaarloozing en in eene onkunde omtrent haren wezenlijken toestand, zoo als zeker bij een beschaafd Parijzenaar omtrent de fransche marine niet meer wordt aangetroffen; en wij vleijen ons, dat dezelfde pijnlijke gewaarwording, welke wij ondervonden, ofschoon wij van de waarheid sints jaren overtuigd waren, toen wij de verklaring lazen der commissie, aan wier hoofd zich de broeder des Konings bevond, dat Nederland geen marine meer heeft, ieder vaderlandsch hart zou treffen, en de natie, uit hare onverschilligheid opgeschrikt, als één man, het bestuur zou dwingen, om dat woord tot eene onwaarheid te maken. ‘Reeds elders,’ lezen wij, blz. 22, ‘in een publiek betoog van den open toestand van de Helder en het Nieuwediep aan de zeezijde, is het treffende woord gesproken, dat wij *eigenlijk geene marine meer hebben*. Mogt daaraan nu nog iets ontbreken, zoo zal het, gaat men voort op den ingeslagen weg, niet lang meer duren, of dat schokkend woord zal *ten volle* bewaarheid worden.

Het is eene treurige taak, die der commissie, het is eene waarlijk treurige taak, zoodanige harde en bedroevende waarheid te moeten verkondigen; maar zij acht zich daartoe ten duurste verpligt aan den Koning en het Vaderland. - Zij oordeelt het beneden zich, den ellendigen toestand, waartoe de marine geraakt is, te verheelen of te verbloemen; zij acht het tot hare roeping te behooren, de diepe wond te peilen en bloot te leggen, opdat men eenmaal inzie en overtuigd worde van het bedenkelijke en hoogst gevaarlijke van den toestand, waarin men geraakt

is; opdat men nog, voor het geheel te laat is, middelen tot herstel en redding aanwende, van datgeen waarin onze grootste kracht moet gelegen zijn, tot behoud van onze onschatbare bezittingen, tot verzekering onzer onafhankelijkheid en tot het inboezemen van achting en eerbied naar buiten.

Het moet de regering, de natie duidelijk worden, dat het thans niet de vraag is, om door het toeleggen van eenige fondsen de marine uit te breiden, zoo als de toenemende behoeften vorderen, en het elders geschiedt, maar dat de zaken zoo ver gekomen zijn, dat het de vraag is, of men de slooping en de vernietiging der oorlogsmarine zal laten voltooijen, of dat zij eenigermate zal bestaan, gelijk het voegt aan een land als het onze, klein in omvang, maar gelegen aan en beheerschende den mond van magtige stroomen, rijker dan menig aanzienlijk land, voerende een uitgebreiden handel, bezittende een koopvaardijvloot, zoo als nergens anders gevonden wordt, en koloniën, welke schatten afwerpen.

Wanneer men zoo vele belangen voor het in stand houden der Nederlandsche oorlogsmarine opsomt, wanneer men nagaat, hoe die schatten, hoe die middelen voor nog langdurigen voorspoed, zonder haar *onbeschermd* worden gelaten, wanneer men nèrgens een hechten grond ontdekken kan, waarop het vertrouwen op onveranderlijk vreedzaam bezit kan gevest zijn, dan kost het moeite zich te weerhouden van de vraag: of het niet onbedachtzaam, ja roekeloos zoude zijn, aldus te blijven voortgaan? Zoo eenige staat, voorzeker Nederland, moet door de geschiedenis, door zijne eigene geschiedenis wel geleerd hebben, dat onbeschermde rijkdom de hebzucht tot zich lokt.

Men zegge toch niet, dat de marine de dienst heeft verrigt, welke van haar gevorderd werd, dat de zaken gaande zijn gehouden met de toegestane sommen, en dat wij hetzelfde nog verder, op dezelfde wijze zouden kunnen doen. Het is de commissie bekend, dat dit aldus meermalen is voorgedragen, doch het zijn gevaarlijke voorstellen geweest, welke droevige vruchten hebben opgeleverd. Door de bekrompenheid der middelen heeft men, niet van de inkomsten kunnende bestaan, het kapitaal zelve aangesproken en reeds voor een belangrijk deel verteerd, en wat moet nu het noodwendig gevolg zijn, bij het toene-

men der behoeften, welke de uitgaven al meer en meer doen toenemen, wanneer geene krachtige middelen worden aangewend?'

En wie zal zeggen, dat de marine de dienst verrigt heeft, die van haar gevorderd werd, die met de ongeregelde aflossing onzer schepen in Indië bekend is? Wie, die den hulpeloozen toestand onzer maritieme havens kent? Herinnerde de commissie zich het jaar 1849 niet, toen niemand kon voorspellen, wat de dag van morgen zou baren, en toen er geen enkel wezenlijk oorlogschip uitgerust in onze havens lag? Men verhaalde in die dagen, dat de Deensche regering de Nederlandsche met vijandelijkheden bedreigd had, indien het Limburgsche contingent, als gedeelte van het bondsleger, aan den strijd in Sleeswijk-Holstein deelnam. Denemarken had toen eenige welgewapende schepen zeil- en slagvaardig. Wat zou het belet hebben, om met een paar stoom- en andere schepen onze noordergaten in te loopen, onze koopvaardijvloot voor Amsterdam gedeeltelijk te vernietigen, en, na ons onberekenbare schade en onuitwischbare schande aangedaan te hebben, ongedeerd langs denzelfden weg te vertrekken, terwijl de middelen voor een onbepaalden tijd, zoo niet voor altijd ontbraken, om dien hoon te wreken?

Zoo is de toestand onzer zeemagt! En welke zijn de oorzaken van dat diep verval? De commissie heeft er vier genoemd:

1°. den staatkundigen toestand van het Vaderland gedurende het tijdvak;

2°. de opheffing der koloniale marine en hare inlijving bij de Nederlandsche;

3°. de finantiëele regelingen en wettelijke bepalingen, en

4°. de toenemende verlaging van het voor de zeemagt beschikbare gedeelte der begrooting, in tegenstelling der hoogere eischen en meerdere behoeften van het tijdvak.

Bij de eerste oorzaak zouden wij vragen: van welk tijdvak? Van 1816-30 was het niet ongunstig, en van 30-40 zou een intelligent marine-bestuur van treurig verspilde millioenen wel een deel tot uitbreiding onzer zeemagt hebben kunnen redden. Het heeft ons bevreemd de 2e oorzaak door de commissie te hooren opnoemen. Niet omdat wij niet volkomen in haar gevoelen in dit opzigt deelen, maar omdat wij niet begrijpen, waarom, onder de middelen tot

herstel, dan ook niet in de eerste plaats op de vernieuwing eener koloniale zeemagt is gewezen. De 3e oorzaak beschouwen wij als denkbeeldig, en eene 5e oorzaak hadden wij gaarne genoemd gezien, namelijk deze: *dat de marine niet meer is nationaal; dat zij in Nederland en in Indië bij het leger verre ten achter staat*, en *dat de natie in de diepste onkunde verkeert omtrent de pligten, die op haar rusten, en de belangen, die haar zijn toevertrouwd*.

Dit een en ander willen wij met een enkel woord toelichten.

In 1852 schreef een mijner vrienden eenige lezenswaardige regels over het wenschelijke van het herstel der koloniale marine, in een der nommers van den ‘Indiër’ opgenomen. Na aangetoond te hebben, hoe het belang van den Indischen en van den Nederlandschen zeeofficier door de herstelling zou bevorderd worden en hoezeer de billijkheid haar eischt, toont hij aan, dat het belang van 's lands dienst haar gebiedend maakt.

‘De Nederlandsche zeeofficier,’ zoo vervolgt hij, ‘blijft met zijne gedachten en met zijne belangen in Nederland. Zijn verblijf in de koloniën beschouwt hij te tijdelijk om zich zelven te vormen, zooals voor een goed dienaar in de koloniën wenschelijk is. Indien hij voor koloniale dienst uitsluitend bestemd ware, zou hij zich met de inlandsche aangelegenheden, met de taal van den Archipel, zoo gemeenzaam maken, dat hij niet bij elke commissie, hoe gering ook, door tolken moest worden bijgestaan. De ijver der Nederlandsche zeemagt en hare diensten in de koloniën zijn inderdaad groot: bij eene koloniale behoeft dat niet minder te zijn; maar bovendien zouden de officieren de Residenten en Gouverneurs begrijpen, terwijl de Nederlandsche zeeofficier het nut van een aanbevolen togt niet altoos even gelukkig vatten kan, en op de stations der buitenposten geeft dat wel eens ongelegenheid. Er bestaat dikwijls een zekere onwil van de zijde der stations-kommandanten, jegens de diensten door Residenten in de buitenbezittingen gevorderd. De Nederlandsche zeeofficier is op de buitenstations niet aan het hoofd van het civiel bestuur ondergeschikt, maar moet met dezen in overleg handelen. Nu zou die verhouding bij eene koloniale zeemagt ook bestaan, maar men zou den invloed van den Indischen ambtenaar bij het hoofdbestuur te zeer vreezen,

om niet alles in het werk te stellen, om zich actief te toonen; thans is die invloed voor den Nederlandschen zeeofficier van geene uitwerking hoegenaamd.

Verkeerd zou men oordeelen, indien men meende, dat er over den dienstijver der zeeofficieren in het algemeen geklaagd mag worden; in tegendeel, de meeste zijn te begeerig om nuttig te zijn, om niet alle regtmatige verlangens der Residenten na te leven; maar de tegenwoordige verhouding geeft aan minder ijverige ruimte om eene aanbevolene reis uit te stellen of niet te doen.

Een Gouverneur kreeg eens op zijne vraag, hoe veel tijd men aan het aanslaan der zeilen besteedde, ten antwoord: *zeven dagen*, ofschoon het in even veel kwartieruren geschieden kan.

De verhouding van den bevelhebber der zeemagt ten opzigte van het hoofdbestuur in de koloniën, leidt ook tot zekere nadeelige jaloerschheid. Hij is aan den Minister in den Haag, niet aan den Gouverneur-Generaal verantwoording schuldig, en al worden regtmatige bezwaren tegen gevorderde diensten door hem aangevoerd, dan nog bestaat er gevaar, dat zij juist door die verhouding worden mistrouwd. Nu moge, dank zij de bezadigdheid der Kommandanten en Gouverneurs, deze verhouding nog weinig moeijelijkheden veroorzaakt hebben(?), gevaar blijft er voor bestaan, en zoo er niet tot de oprigting eener koloniale zeemagt besloten wordt, zal het noodig zijn, dat de verhouding juist worde geregeld, opdat in moeijelijke oogenblikken men wete waar de verantwoordelijkheid van zekere handelingen berust.

Eene koloniale zeemagt, die uit stoomschepen moet bestaan, kan meer dienst doen, vooral met het oog op transport van troepen, en zuiniger ingerigt zijn, door de verhouding van het getal Europeesche en inlandsche matrozen om te keeren. De inlandsche matrozen zijn zeer bruikbaar te maken en de zeemagt kan evenzeer als onze krijgsmagt voor het grooter deel uit inlanders bestaan. Nu worden de inlandsche matrozen slechts als roeijers en voor het vuilste werk aan boord gebruikt.

Eindelijk de roeping van den Nederlandschen zeeofficier is voornamelijk om den vaderlandschen grond in geval van aanval te verdedigen. In de koloniën worden zijne

gedachten daarop niet gevestigd, en hoe grooten dunk en welke achting wij van en voor den ijver en de bekwaamheden der Nederlandsche zeeofficieren in het algemeen ook koesteren, kunnen wij de opmerking niet terughouden, dat het grooter deel zelfs onbewust is, op welke wijze hunne krachten bij een verdedigings-oorlog in Nederland moeten worden aangewend. Het is trouwens hun niet te wijten, dat zij bijna alle locale kennis van onze rivieren en stroomen missen, want zij brengen hunnen diensttijd in vreemde gewesten door'[1].

De steller van bovenstaande regels heeft, o.i., genoeg gezegd, om de hernieuwing eener koloniale zeemagt, voor hem die overtuigd wil worden, tot eene wenschelijke zaak te maken, en tevens in algemeene trekken met juistheid de twee groote verpligtingen aangewezen, welke op de marine rusten en waarvan de vervulling gescheiden *moet* blijven: 1°. de verdediging van den vaderlandschen grond; 2°. die van onze koloniën: en het is eene dwaasheid te gelooven, dat, in Nederlands toestand, beiden door eene en dezelfde zeemagt kunnen worden vervuld, zelfs wanneer zij eene uitgebreidheid had, die wij onbereikbaar achten. Het gezond verstand zegt ons, dat onze koloniën niet bedreigd kunnen worden, zonder dat het Vaderland zich gelijktijdig in gevaar bevindt; en hoe dierbaar ons onze bezittingen ook zijn, ik wenschte wel te weten, hoe groot de overvloed van schepen zou moeten zijn, eer men in Nederland in die omstandigheid zou kunnen besluiten, om er eenige onze havens te doen verlaten, ten einde de kolonie te ondersteunen, en welken vijand men zich kan voorstellen, die onze vloot eenen rustigen togt naar Indië zou veroorloven. Op dit oogenblik, nu er althans geen dreigend gevaar voor Nederland bestaat, heeft de Oostersche kwestie de geregelde aflossing der Nederlandsche schepen in Oost-Indië doen ophouden. Men heeft goedgevonden een smaldeeltje naar de Middeldellandsche Zee[2] te zenden, en die flaauwe, onbeduidende

1 Welligt is dit uittreksel niet letterlijk. De schrijver deelde het ons in eenen brief mede, en het blad, waarin het opgenomen werd, hebben wij niet onder de oogen gehad.

2 Wat dat smaldeel daar doet? Een enkel schip, wij zouden het begrijpen; het kon dáár zijn, om, zoo noodig, Nederlandsche onderdanen op te nemen, maar een smaldeel te klein om geen naar figuur te maken, nu er zulke strijdmagt door Engeland en Frankrijk ontwikkeld wordt, en toch groot genoeg, om door eene kleine onvoorzigtigheid in zaken gemengd te worden, waarmede wij niets te maken hebben! In tijden van gevaar is de post onzer marine aangewezen, - in onze zeegaten en op onze stroomen en in onze koloniën. Op zee doen wij niet meer meê.
[De inzender kon de Mailberigten van December nog niet ontvangen hebben; hij zou anders reeds gezien hebben dat de minister mede van gevoelen is, dat het zenden van een eskader geen staatkundig karakter moet hebben.
Redactie.]

ontwikkeling van kracht heeft den geregelden loop der dienst gestremd, en het gevaar bestaat, dat schepen, die, bij tijds afgelost, in het Vaderland met betrekkelijk weinig kosten zouden zijn hersteld, de terugreis niet meer zullen kunnen aanvaarden, althans niet, dan na belangrijke voorziening in Indië, om over zee te kunnen komen, welke dan in Nederland gewoonlijk vóór de weder in dienststelling nog eens wordt herhaald. Wie zal dan op versterking onzer zeemagt in Indië rekenen, wanneer Nederland zelf wordt bedreigd? De zeemagt in Indië behoort dus aldaar, even als het leger, onafhankelijk van den toestand van het Moederland te zijn, en de middelen moeten voorhanden wezen, om haar in tijd van oorlog die uitgebreidheid te geven, die de veiligheid onzer bezittingen vordert.

De twee hoofdverpligtingen, welke wij der marine opgelegd hebben, doen de mogelijkheid zien, de vraag op te lossen, welke sterkte onze beide zeemagten moeten hebben, en tevens gevoelen, dat die sterkte onze middelen niet *kan* te boven gaan, tenzij men een ander stelsel toegedaan is, dat aldus luidt: Wij hebben onze marine verwaarloosd, zóó zeer, dat zij onmogelijk aan hare verpligtingen kan voldoen, maar indien wij haar in orde gehouden hadden, zouden wij jaarlijks een viertal millioenen meer hebben moeten uitgeven, en hebben dus sedert 1815 de niet onaanzienlijke som van bijna 150 millioen bespaard; het kan nog wel een veertigtal jaren zoo gaan, waartoe zullen wij dan anders handelen? Het stelsel vindt mogelijk verdedigers, maar het zou dan consequent zijn gehandeld, als men minstens ook de uitgaven voor de armee in Nederland met de helft verminderd, en op dezelfde gronden de millioenen bespaard had, die aan vestingwerken op Java besteed zijn; maar wie dat stelsel niet is toegedaan, die met mij gelooft, dat de geldkist haar slot, de woning hare deuren en vensters waard is, die kan niet twijfelen of wij de

middelen moeten bezitten om onze eigendommen te beschermen.

Een weinig nadenken zal ook ieder overtuigen, dat voor het aangewezen doel de vereischte sterkte niet aan kolossale vloten doet denken. Het tegenwoordig Nederlandsch budget zou, o.i., voldoende zijn, om onze zeemagt krachtdadig tot de verdediging van het Vaderland tegen iederen aanval, van welke zijde ook, te doen medewerken, en welke gewigtige rol zij daarin te vervullen heeft, kan de burger, en helaas! ook nog de meeste zeeofficieren, uit de onvergetelijke geschriften van ‘een oud soldaat’ leeren. Die zeemagt moet geheel naar het verdedigings-systeem van het Vaderland worden ingerigt, en zal dus een tal van kleine vaartuigen bevatten, maar toch ook nog genoeg groote schepen, om in tijd van vrede aan de talrijke nevenverpligtingen eener zeemagt van een handeldrijvend volk te voldoen.

In de kolonie zal het budget voor de marine niet lager dan in Nederland kunnen zijn, maar ook daarvoor zal men eene zeemagt kunnen hebben, die de kolonie inderdaad beschermt. Het is zoo ver in Nederland gekomen, dat men die cijfers hoog zal vinden, terwijl aan de armee dáár en in Indië veel meer dan het dubbele wordt besteed, en zoo er voor den zaakkundige geen twijfel kan bestaan omtrent de gewigtige rol, welke de marine in de verdediging van het Vaderland moet vervullen, zelfs den oppervlakkigste valt het in het oog, dat eene verdediging onzer O.I. Bezittingen, eene verzameling van eilanden, zonder zeemagt onmogelijk is[1]. Men heeft twintig millioen en meer besteed om op Java sterkten te bouwen, maar indien men de helft daarvan aan het herstel der marine in Indië hadde gegeven, zouden wij in het bezit van eene magt zijn, welke die sterkten tamelijk overtollig maakte. Het verdedigingsstelsel op Java is grootendeels een stelsel van den Graaf van den Bosch, die zich op Java bevond *zonder marine*,

1 Wij spreken niet van onze W.I. Bezittingen, omdat de geringe zeemagt, welke dáár gevorderd wordt voor de gewone dienst, gemakkelijk door de Nederlandsche voltallig kan gehouden worden. Onze W.I. eilanden zijn de onkosten eener ernstige verdediging niet waard, behalve Curaçao, dat zelf zeer sterk is, en onze bezittingen op den vasten wal zijn niet genaakbaar dan door schepen, welke moeijelijk te bevarene en gemakkelijk door batterijen verdedigbare rivieren moeten opzeilen.

terwijl Nederland niet bij magte was versterking te zenden en de gemeenschap met het Moederland was afgesneden, en er dus op bedacht moest zijn om Java zonder zeemagt met eigene middelen te verdedigen; maar hoe de opvolgers van den grooten man op dit stelsel bleven voortbouwen, aan geen marine schenen te denken, en de inconsequentie niet zagen of niet wilden zien van te gelooven, dat men wel millioenen kan vinden tot de schepping van sterkten, maar niet tot de schepping eener zeemagt, is raadselachtig en alleen te verklaren, door de weinige bekwaamheid, welke men het corps zeeofficieren scheen toe te kennen, waardoor het, welk aanzien enkele personen ook mogten bezitten, in zijn geheel noch in 's lands vertegenwoordiging, noch bij het bestuur in Nederland of in Indië, eenigen invloed op den gang der zaken uitoefende. Zelfs toen men eindelijk het stelsel op Java eenigzins wijzigde, en ook de officieren der armee aan geen verdediging van Java meer geloofden zonder zeemagt, toen nog bouwde men eene, zoo het heet, maritieme positie onder Onrust, waar onze koopvaardijvloot, in tijden van gevaar, zou moeten terugtrekken, en waarbij aan de voorhanden zeemagt de schitterende rol wordt aangewezen, om zich met de koopvaarders achter de batterijen te verschuilen.

Het ligt geheel buiten ons bestek, om hier aan te toonen, hoe weinig veiligheid de torens van Onrust en der andere eilanden aan onze schepen tegenover een stouten vijand zouden verschaffen; maar wij mogen niet onopgemerkt laten, dat het wenschelijker ware geweest, om voor het geld, aan die torens besteed, schepen te laten bouwen, die zich zelven en de koopvaarders konden beschermen, en het is meer dan tijd, dat de overtuiging gevestigd worde, dat, al bouwde men nog voor honderd millioen aan sterkten op Java, men zonder marine eene landing niet kan beletten op een eiland, dat langs de geheele noordkust genaakbaar is, en dat, waar men de inlandsche hoofden door goud of beloften spoedig afvallig zal kunnen maken, die sterkten niet zullen verhoeden, dat Java in bezit worde genomen.

Maar even moeijelijk als het zou zijn, om een vijand, die eenmaal vasten voet op Java had, te verdrijven, even moeijelijk, ja veel moeijelijker zal het zijn voor den vijand, om aan wal te komen, indien wij eene zeemagt bezitten,

die de nadering kan betwisten; en daartoe wordt geene kolossale, maar eene zich snel bewegende en goed geoefende vloot vereischt, zoo als wij voor het opgegeven budget mogelijk achten. Die eenigzins bekend is, welk een tal van transportschepen voor eene ernstige expeditie tegen Java zou worden vereischt, moet gevoelen, hoe kwetsbaar zulk eene scheepsmagt is, hoe ligt daarin door een dapperen aanvaller verwarring te brengen is; en, gelukt het niet tot afhouden te dwingen, ligt wordt een gedeelte der noodigste behoeften bij eene landing afgesneden of onbruikbaar gemaakt, en wordt de vijand zoo lang opgehouden, dat men op het bedreigde punt eene legermagt kan verzamelen, en het behoeft niet gezegd te worden, dat, in zulk een geval, eene landing bijna onmogelijk wordt.

Niet minder ligt het buiten ons bestek, om in het breede aan te toonen, dat eene expeditie tegen Java, regtstreeks bijna onuitvoerbaar, zeer uitvoerbaar wordt, nadat eenmaal de buitenbezittingen in handen van den vijand zijn, en dat al de versterkingen op Java NIET, maar een goed geordende marine WEL, die inbezitneming kan voorkomen.

Wanneer men zich eene scheepsmagt denkt, in staat om de taak te vervullen, welke wij haar in Indië willen opleggen, zou menig berekenaar tot een lager cijfer komen, dan wij opgegeven hebben; want het schijnt de gewoonte geworden te zijn, om, bij de berekening der onkosten van de zeemagt in Indië, de oprigting en het onderhoud der noodige werven en magazijnen buiten rekening te laten, en echter behoeft het geen betoog, dat, zal de marine in Indië in orde gehouden worden, beiden voorhanden moeten zijn.

Op dit oogenblik is de toestand der marine-établissementen in Indië nog zoodanig, dat, al kon Nederland eene voldoende scheepsmagt in tijd van oorlog derwaarts zenden, zij weldra buiten gevecht zou zijn, ook zonder toedoen van den vijand. Een merkwaardig voorval dezer dagen kan daarvoor het onomstootelijk bewijs leveren. Het fregat *Prins Hendrik*, onder bevel van den kapitein ter zee Stavenisse de Braauw, viel in Soerabaja binnen, om, zoo men meende, eenige kleine reparatiën te ondergaan. Ofschoon een gunstig tij was afgewacht, werd de kiel twee voet door den modder gesleept. Men mag dus bij zware schepen nog niet op Soerabaja, als te allen tijde bruikbaar, rekenen. Bij

het onderzoek van het schip bleek echter, dat de masten vervuurd waren, en het schip geen dienst meer kon doen voor zij uitgenomen en nagezien waren, en ziet, nu is te Soerabaja geen bok hoog genoeg om de masten te ligten, en zoo die, welke voor het ligten der stoomketels gebruikt wordt, het al ware, zou de onvoldoende diepte, tot welke het dok van het marine-établissement tot dus verre door baggering is gebragt, de nadering van het fregat tot onder den bok beletten. - Men is alzoo verpligt de masten te ligten met behulp van bokken aan boord opgerigt, en hoezeer het werk daardoor wordt vertraagd, zal ieder, die eenigzins met een schip bekend is, kunnen begrijpen. Dat het fregat alzoo weken langer buiten dienst is dan behoorde, valt in het oog.

Het spreekt van zelf, dat zoo vlugtige schets als wij hier geleverd hebben van de taak, die de marine in Indië te vervullen heeft, en de middelen, welke, o.i., voor haar voortdurend bestaan noodzakelijk zijn, geen afdoend bewijs met zich voert, geen overtuiging kan ten gevolge hebben; maar wij zullen ons gelukkig achten, zoo wij bij het denkend deel der natie angstigen twijfel hebben doen ontstaan, of het bestuur de marine in den toestand houdt, waarin zij voor het behoud en de veiligheid van het Vaderland en der kolonie moet zijn; zoo de vertegenwoordiging indenkt, dat nog nooit een Minister haar den waren toestand der zeemagt heeft blootgelegd, nog nooit aangetoond heeft, hoe geheel ongeschikt zij is om aan hare verpligtingen te voldoen; en zoo zij, uit het verledene lessen voor de toekomst puttende, niet langer op die mededeelingen blijft wachten, maar eene enquête instelt, waardoor zij eene wetenschap zal opdoen, die zij nu geheel mist, en die voor ons voortdurend volksbestaan zoo noodzakelijk is.

Wij hebben de 3^{e} oorzaak denkbeeldig genoemd, en het valt in het oog, dat het er niets toe doet, of het loodswezen op het budget van marine, of er andere posten, niet tot de marine behoorende, op voorkomen of niet, of de Minister onkosten heeft voor den verkoop van afbraak en mot of niet, of het binnenvallen van een schip in December of in Januarij eene vermeerdering van uitgaven voor het eene dienstjaar of voor het andere ten gevolge heeft. - De Minister verdedigt geen som - hij verdedigt een budget van inkomsten en uitgaven. Veroorzaakt de verkoop van afbraak enz. onkosten, hij brengt daarvoor eene som op zijne

begrooting, hij berekent de behoeften der marine en de behoeften van zaken, niet tot de marine behoorende, maar die niettemin bij de begrooting van zijn departement worden behandeld. Kan het onverwacht binnenvallen van een of meer schepen eene verhooging van 50 tot 100 duizend gulden ten gevolge hebben, hij brengt 50 of 100 duizend gulden voor dat onvoorziene geval op, onder belofte er geen gebruik van te maken als het niet plaats heeft, en onze vertegenwoordiging is niet dwaas genoeg om een Minister, dien zij vertrouwen schenkt, zijne wel verdedigde en billijke begrooting te weigeren; maar al ware zij het, de Minister is er niet voor, om met zijne roeping te transigeren. Hij is geroepen, het is zijn dure pligt, om de behoeften van het departement, aan welks hoofd hij zich bevindt, aan de vertegenwoordiging kenbaar te maken, zoo als hij meent, dat de veiligheid van den Staat, de eer van het volk het vordert, en aan de natie, niet aan den Minister, staat het te beoordeelen, of zij zich de daarvoor gevorderde opofferingen wil getroosten. Wil zij het niet, dan is de Minister verpligt de gevolgen daarvan ronduit, zonder terughouding, te zeggen, en zoo hij voor die gevolgen niet mede verantwoordelijk wil zijn voor de geschiedenis - zoo trede hij af.

Wij hebben eene vijfde oorzaak genoemd. Wij willen niet ontkennen, dat er nog eene soort van sympathie voor de marine bij de natie bestaat, dat, wanneer men den Nederlander vraagt, of hij belangstelling in de zeemagt heeft, zijn antwoord bevestigend zal zijn: - er zijn te veel roemrijke herinneringen aan haar verleden verbonden, dan dat zij geheel vergeten zouden worden; maar wanneer betuigingen van deelneming zich nimmer door daden bevestigen, hechten wij daar weinig waarde aan. Nationaal noemen wij eene marine als de Engelsche, waar het denkend deel der natie met de sterkte harer zeemagt, met hare behoeften, met hare verpligtingen bekend is, waar iedere opoffering voor haar met blijdschap wordt gedragen, waar het bestuur de wenschen der natie tot uitbreiding en versterking eer moet tegenstreven dan opwekken, waar de vertegenwoordiging nimmer ophoudt het bewind waakzaamheid en zorg voor dezen tak van bestuur te prediken.

Niet nationaal noemen wij de zeemagt, wanneer het volk haar zwijgend ziet sloopen, of met die slooping onbekend is, wanneer de aanzienlijkste handelaren onbekend zijn met hare

sterkte, geen denkbeeld hebben van de verpligtingen, die zij kan en moet vervullen. Niet nationaal noemen wij haar, als het jaren lang mogelijk bleef, dat de Nederlandsche zeemagt in de Indiën werd gebezigd tot diensten, welke haar vernederen en bederven, dikwijls naar het goedvinden van ondergeschikte koloniale ambtenaren. Niet nationaal noemen wij haar, wanneer de vertegenwoordiging, die zich in beweging zou stellen, alsof het land in gevaar verkeerde, wanneer er een kantongeregt zou worden opgeheven of twee kleine naast elkander gelegene gemeenten tot ééne vereenigd zouden worden, gedurende jaren lijdelijk toeziet of niet zien wil, dat een geheel maritiem établissement op haren wensch *heet* opgeheven te zijn en inderdaad onveranderd blijft bestaan. Niet nationaal noemen wij haar, wanneer een tafereel van den toestand onzer zeemagt, zoo als door de commissie gegeven is, geen kreet van verontwaardiging door de natie doet uiten. Niet nationaal noemen wij haar, als wij ondervinden, dat de natie stilzwijgend aanziet, dat de opvoeding van toekomstige zee-officieren tot eene bijzaak van de militaire akademie wordt gemaakt, dat de natie blind is voor het verschijnsel, dat, terwijl er vroeger nooit minder dan zestig aspiranten waren voor twintig plaatsen op het Koninklijk instituut voor de marine, thans twee examens in een jaar moeten gehouden worden, om de opengevallene plaatsen aan te vullen, en dat men de wegens onbekwaamheid afgekeurde aspiranten eenige weken later nogmaals de gelegenheid moet geven om examen te doen, - dat de Minister het besluit heeft moeten nemen, dat de kadets eenmaal voor de marine opgenomen niet tot een ander wapen mogen overgaan. Helaas! Nog maar weinige jaren geleden - waren zulke besluiten althans niet noodig!

Zullen wij de oorzaken van dit alles opsporen? Alles? Het zou ons te ver voeren; maar, treurig als de taak is, geheel verzwijgen mogen wij ze niet.

Schitterend hadden wij den ouden roem in de wateren van *Doggersbank* opgehouden, maar wel is 't waar,

> ‘Dit was de laatste straal van Neêrlands ouden luister,’

en nu volgt er een tijdperk in de geschiedenis van het zeewezen, dat het Nederlandsche hart met verontwaardiging en smart vervult. De schandelijke overgaaf van de vloot in de

Saldanha-baai, die in den Vlieter, de houding van sommige scheepsbevelhebbers in den slag bij Kamperduin, deden het vertrouwen op, het geloof aan de zeemagt te gronde gaan; de burgerlijke tweespalt, welke ons Vaderland verscheurde, deed de Oranje-gezinde zee-officieren, en daaronder de bekwaamste, de dienst verlaten, en na onze inlijving in het Keizerrijk werden de weinige Hollanders, die in de zeemagt dienst namen, tot zeelieden gevormd op de reede van Texel en op de stroomen van de Schelde. Na onze herstelling werd uit vreemdsoortige elementen een corps zee-officieren zamengesteld. Aan wetenschappelijke opleiding werd niet meer gedacht; de klagten en vermaningen van den Luitenant-Admiraal Schrijver, de lessen van van Kinsbergen, waren lang vergeten of werden niet gehoord. Jongelieden, ter naauwernood de kinderschoenen ontwassen, hunne moedertaal gewoonlijk niet kunnende schrijven, kwamen als buitengewone Adelborsten aan boord, en hunne opvoeding werd toevertrouwd aan stuurlieden, even ruw van vormen, als onkundig in de wetenschap. Wat daarvan het gevolg moest zijn, bleef niet achterwege. Slechts enkelen, met den vinger aan te wijzen, ontwikkelden zich, trots de nadeelige omstandigheden, tot waardige hoofdofficieren, maar het is nog weinige jaren geleden, dat een oud zee-officier, wegens zijne spreekwijze, de schrik van een beschaafd oor was; en terwijl alles rondom de marine zich ontwikkelde, terwijl eindelijk ook aan eene betere opvoeding der zee-officieren werd gedacht, waren de meeste hoofd- en vlag-officieren weldra genoodzaakt, om in hunne officiëele briefwisseling en rapporten de hulp van een ondergeschikte in te roepen, zoodat een goed gesteld stuk, eene belangrijke voordragt, een wel uitgewerkt plan, aan dezen werd toegeschreven, en juist daardoor het gewigt verloor, dat het anders zou gehad hebben. Was het wonder dat dezulken, vooral in hunnen geïsoleerden toestand, bij hun weinig verkeer in de maatschappij, vreemd bleven aan den gang der zaken, hunne roeping niet begrepen en met de waarachtige belangen en verpligtingen der marine zelven onbekend waren?

In geheel andere omstandigheden verkeerde het leger. Bijna dadelijk sloeg men de hand aan het werk, om de aanstaande officieren eene uitmuntende opvoeding te geven; officieren, op de kadettenscholen van het Keizerrijk en in de legers van Napoleon gevormd, namen plaats in de gelede-

ren. In den regerenden koning, in zijnen heldhaftigen zoon, uit den aard reeds meer voor het leger dan voor de marine gestemd, en sedert door onvergetelijke dagen aan dat leger verbonden, vond de landmagt krachtdadige beschermers en bevorderaars van alles wat haar nuttig kon zijn, en er werd een leger gevormd, dat in zijne bijzondere wapens tot de uitstekendste van Europa wordt gerekend. De landofficier, bovendien in de maatschappij blijvende verkeeren, knoopte in hoogen rang betrekkingen aan onder de invloedrijksten in den lande, waaraan de hooggeplaatste zee-officier vreemd bleef.

Terwijl in den Haag aan het ministerie van oorlog in de bureau's van den staf, van de genie en artillerie de bekwaamste officieren werkzaam waren, vond men aan het departement van marine geen enkel zeeofficier, dan den chef en soms zelfs dezen niet, en werden op de directiën der werven afgeleefde en gepensioneerde officieren gebruikt, in plaats van die betrekkingen door de bekwaamste en kundigste officieren te doen vervullen, en dus doende een aantal van officieren in het Vaderland te houden, die den gang der zaken konden nagaan, de belangen en pligten der marine konden bestuderen, en als de natuurlijke verdedigers en verkondigers daarvan konden optreden.

Aanvankelijk stelde de natie weinig belang en in het leger en in de marine. Het geloof aan ons eigenmagtig bestaan was uitgedoofd. Er was een tijd, dat onder jongelieden, die de geschiedenis der fransche overheersching niet hadden geleerd of waren vergeten, de gedachte van eene provincie van Frankrijk te worden niet deed huiveren. Maar in de jaren van 1830-35, die treurige bladen in onze jongste geschiedenis, leerde de natie toch nog meer op het welgeoefend leger, door duizenden en duizenden van moedige schutters en vrijwilligers gesterkt, vertrouwen, dan op de verwaarloosde marine; en toen door geschriften als die van van Lennep en Mevrouw Bosboom-Toussaint het nationaal gevoel werd opgewekt en het geloof aan ons zelfstandig bestaan door stemmen als die van ‘den oud-soldaat,’ den majoor Knoop en anderen, waarvoor hun eeuwige dank worde toegebragt, weder herleefde, nam het leger de veroverde en niet meer betwiste *préséance* over de zeemagt in.

In Indië was het niet anders gesteld. De Nederlandsche zeeofficier werd er als vreemdeling beschouwd, die niet tot de

huishouding der kolonie behoorde, en werd als zoodanig behandeld. Het is waar, aanvankelijk was er eene koloniale marine, maar of alles tot den achteruitgang van de zeemagt moest medewerken, alsof men het er stelselmatig op toelegde, om haren invloed te vernietigen, men voedde dat corps veelal met wat in de Nederlandsche marine of in de handelsvloot niet meer bruikbaar werd geacht, en op eenige loffelijke uitzonderingen na, konden de leden van dat corps op geringe achting aanspraak maken. Het was niet vreemd, den kommandant van een koloniaal oorlogs-vaartuig met zijne bijzit aan boord den Archipel te zien rondvaren en de rol van handelaar en smokkelaar te zien vervullen, en zoo werd langzamerhand een toestand geboren, waarvan de vernietiging der koloniale marine een gevolg was.

Het leger intusschen, aanvankelijk wel uit vele vreemdelingen zamengesteld, maar allengs door de bekwaamsten uit de gelederen, die in de compagnie-scholen goed onderrigt ontvingen en op wier zedelijk gedrag naauwkeurig gelet werd, en weldra door wetenschappelijk opgeleide jongelingen uit het moederland gevoed, gevormd in nimmer eindigenden krijg, waar moed, zelfverloochening, verachting van gevaren van allerlei aard, de onmisbare vereischten van iederen soldaat zijn, en in blijken waarvan de geschiedenis van het Nederlandsch-Indische leger zoo rijk is als eenige militaire geschiedenis ter wereld; - het leger nam weldra eene eerste plaats in de koloniale huishouding in. De officieren, betamelijk beloond, konden na twintig jaar dienst, bij voortdurende ziekelijkheid of bij verwonding, dank zij de voortreffelijke administratieve bepalingen, zich met een goed pensioen terugtrekken, en dit, gepaard met de vele slagtoffers, die de oorlog en het klimaat vorderden, deden het personeel van het cadre van officieren gedurig afwisselen. Mannen in de kracht van het leven bekleedden de aanzienlijkste betrekkingen, en zoo ontstond in het Indisch leger eene veerkracht, eene werkzaamheid, zoo als mogelijk in geen anderen tak van het Nederlandsch staatsbestuur wordt teruggevonden.

Was het wonder, dat de zeeofficier, vreemdeling in Indië, vreemd aan Indische belangen, zonder betrekkingen onder hen die de kolonie bestuurden, achteruit werd gesteld en stiefmoederlijk behandeld onder chefs, die dikwijls met het koloniaal bestuur in onmin waren; chefs, die zich aan de eene

zijde dikwijls gekrenkt gevoelden en het wezenlijk waren, wier voorstellen tot nut van het zeewezen met onbegrijpelijken onwil bejegend werden, maar die aan de andere zijde door kleingeestige jaloezie en laffe pralerij op hunne onafhankelijkheid van het Indisch bestuur, in ruime mate, dien onwil uitlokten; chefs, die zich gedurende een verblijf van drie jaren niet met Indië en zijne belangen konden vereenzelvigen, en waaronder die in het ambt vooral het middel schenen te zien, om met eene goede beurs naar Nederland terug te keeren? - Zoo achteruitgesteld, dat, toen nu voor omstreeks twee jaren een raad van defensie werd zamengesteld, om het verdedigingsstelsel onzer kolonie te maken, van de tien leden zeven officieren der armee waren en de drie zeeofficieren *buitengewone* leden werden, om slechts als technici te worden gehoord, terwijl de kommandant der zeemagt met het stelsel onbekend gelaten werd.

Arme zeemagt! zoo ver is het dan gekomen, dat zij in de verdediging van den Archipel zelfs geene stem meer heeft!

De wetenschappelijke opleiding, die men eindelijk, eerst te Delft, later beter en algemeener aan het instituut voor de marine, aan aanstaande zeeofficieren gaf, bleef niet zonder invloed zelfs op de oudere officieren. Maar werd de zeemagt oorspronkelijk door het personeel gedrukt, weldra drukte de toestand der zeemagt op het personeel. De eerste élèves van Delft en Medemblik wekten eene jaloezie bij hoogere officieren op, die zich uitte in eene smadelijke bejegening, waarvan geen sterveling zich een denkbeeld kan maken, welke die zaken niet van nabij gezien en gekend heeft; en menig jong mensch verwaarloosde de heerlijke opleiding, die hij genoten had, in den waan gebragt, dat beschaving van geest zijne vorming als zeeofficier in den weg stond. Langzamerhand wijzigde zich dat; maar de wettelijke bepalingen omtrent den diensttijd en de belooning der zeeofficieren zijn zoodanig, dat niemand zich aan de dienst onttrekken kan, zonder tot betrekkelijke armoede te vervallen; en zoo bleef bruik- en onbruikbaar in het cadre doorloopen en bleef men in ondergeschikten rang zijne beste levensjaren zonder invloed doorbrengen. Door de opheffing der koloniale marine werd de Nederlandsche zeeofficier inderdaad koloniaal dienaar, zonder in eenig opzigt in de voordeelen der koloniale dienst te deelen. Ter naauwernood zette hij, na een vijfjarig verblijf in Indië, den voet aan den va-

derlandschen wal, of hij kon zich gereed maken naar O. of W. Indië te vertrekken, waar hij zijn tijdgenooten in hooge betrekkingen terugvond, terwijl hij meestal op kleine, dikwijls op ellendige vaartuigen zijne moeijelijke en afmattende dienst moest verrigten, waar velen *twaalf*, allen minstens *acht* van de vier en twintig uren, de wacht op dek hadden.

Was het wonder, dat zij in het afmattend klimaat van Indië, dikwijls maanden achtereen van alle correspondentie verstoken, zich minder met den gang der zaken bemoeiden, dan men anders regt had van hen te hopen; dat zij, voor korten tijd in het Vaderland terugkeerende, liever eenigen tijd huiselijk geluk smaakten, dan zich aan de moeijelijke en onaangename taak te wijden, om over hun wapen te schrijven; was het wonder, dat zij die eene uitkomst zagen, en daaronder de bekwaamsten, het moeitevolle, onbeloonde leven vaarwel zeiden?

Wij hebben eene ruwe hand op de wonden gelegd, waaraan de marine bloedt. Menigeen, die onze gevoelens volkomen deelt, wenscht welligt niet zóó den sluijer weggerukt te zien; maar wij meenden, dat het meer dan tijd was, om alle nevenbedenkingen ter zijde te stellen en onverbloemd de waarheid te doen hooren.

Het kan ons doel niet zijn, de commissie in de beantwoording der haar voorgestelde vragen op den voet te volgen. Sommige dier vragen zijn voor de natie van geen belang, van hoeveel gewigt zij voor de marine mogen zijn. Zij hebben betrekking op de huishouding, eene specialiteit, waarover natuurlijk het oordeel aan de marine moet verblijven. Zij hadden sedert lang in de tijdschriften der marine moeten behandeld zijn, even als zulks met dergelijke vragen betrekkelijk het leger sints jaren het geval is in den *militairen* Spectator, en wij betreuren het gebrek aan publieken en aan militairen geest, hetwelk die tijdschriften tot niets anders dan tot depôts van vraagstukken uit de stuurmanskunst, reisverhalen en hydrographische mededeelingen heeft gemaakt, hoeveel verschoonlijks wij er in vinden bij den geisoleerden toestand, waarin de meeste officieren zich in de koloniën bevinden, en den weinigen rusttijd, die hun in het Vaderland gegund wordt.

Slechts eene vlugtige aanmerking zullen wij ons hier of daar veroorloven.

Andere achten wij van dien aard, dat de commissie, o.i., niet bij magte was ze betamelijk te beantwoorden, en wij zullen ons natuurlijk moeten beperken dit in algemeene trekken aan te toonen; maar eene enkele grijpt zoo zeer in de toekomst, dat zij eene ernstige overweging dubbel waard is.

Tot de tweede soort behooren de drie eerste vragen. Tot welke sterkte behoort de Nederlandsche zeemagt in oorlogstijd te kunnen gebragt worden? welke is de sterkte der zeemagt, benoodigd tot de binnenlandsche verdediging? welke zeemagt wordt er in onze koloniën vereischt: *a*. in gewone tijden, *b*. in oorlogstijd?

De beantwoording dezer vragen vordert eene opzettelijke en langdurige studie, die de commissie, en wij gelooven haar door deze bewering niet te kort te doen, niet kon bezitten: - eene studie, die door de zeemagt alleen niet gemaakt *kan* worden, maar die zoowel in Nederland als in Indië, gezamenlijk met de landmagt moet geschieden; en wij hopen vurig, dat in beide gewesten een raad van defensie worde zamengesteld uit een gelijk getal land- en zee-officieren, welke deze belangrijke vraagstukken ernstig onderzoeken. De commissie heeft hare onmagt gevoeld; erkent, dat onderzoek nog noodzakelijk is, en beroept zich op rapporten van anderen. Hebben wij dus vrede met het oppervlakkige en onvolledige der memorie van toelichting bij de beantwoording gegeven, wij hebben het niet met het standpunt, waarop zich de commissie daarbij geplaatst heeft. Ook zij heeft zich weder ten onregte het oordeel toegeëigend over wat de natie voor hare zeemagt kan of niet kan geven. Het is waar, de commissie had hare eischn tot in het bespottelijke kunnen uitbreiden, budgetten en vloten, als in de dagen van de de Ruyters en Trompen, op het papier kunnen scheppen, en zeker zou zij hare roeping dan niet hebben begrepen; - maar wanneer haar gevraagd wordt, wat er tot verdediging van het Vaderland noodig is, dan mag zij geen gedeelte daarvan opgeven, omdat onze marine te zwak is het te verdedigen; want haar wordt gevraagd *hoe* sterk zij zijn moet, en op welke gronden de commissie besluit, dat het volk, dat millioenen over had om het nationaal krediet op te houden, dat weldra millioenen zal geven om het Indisch munt-

wezen te herstellen[1], niet eenige millioenen over zou hebben, om in korten tijd onze zeemagt voor de verdediging van het Vaderland en de bezittingen in staat van tegenweer te brengen; en waarom de commissie stilzwijgend aanneemt, dat het budget der landmagt zoo veel hooger kan zijn dan dat der zeemagt, is in zeeofficieren vrij onbegrijpelijk. Er was een tijd in Nederland, dat de verhouding dier begrootingen geheel anders was, en het land voer er niet minder wel bij. Nog minder begrijpen wij in de memorie van toelichting op de derde vraag redeneringen als deze:

'De commissie is van het beginsel uitgegaan, dat men zich aldaar (in O.I.) immer als in staat van oorlog moet beschouwen, zoowel tegenover de inlandsche bevolking *als ten opzigte van een Europeschen vijand*.

De gesteldheid onzer bezittingen bepaalt overigens de behoefte.

Om die te verdedigen met redelijke kans op goed gevelg tegen de aanvallen van overmagtige Europesche vijanden, *daarvoor kunnen wij geene toereikende* zeemagt in O.I. vereenigen'; en § 3: 'Maar de zeemagt zal een niet onbelangrijk aandeel kunnen nemen aan de verdediging van die kostbare bezittingen van den staat, wanneer Engeland, de mogendheid waarvan wij aldaar het meest te vreezen hebben enz., eene expeditie naar Java mogt afzenden.'

Den stijl daarlatende, dien wij van den bekwamen en letterkundigen secretaris, zoo hier als elders wel beter gewenscht en verwacht hadden, ofschoon wij de moeijelijkheid begrijpen van dergelijke stukken, waarin ieder lid der commissie gaarne zijne eigene denkbeelden terugvindt, valt het bezwaarlijk zich in Oost-Indië in vollen vredestijd voortdurend met een Europeschen vijand in oorlog te wanen, en komt ons iedere zinsnede voor in letterlijke tegenspraak met hare voorgaande te zijn; maar bovenal onbegrijpelijk is ons die verklaring van onmagt. Is de marine toch niet in staat, ook na de uitbreiding, die de commissie haar geven wil, om aan hare verpligting te voldoen, laat ze dan in 's hemels naam zoo als zij is.

De commissie rekent verder 'in oorlogstijd op de verster-

1 Een maatregel, die door iederen weldenkende luide moet worden toegejuicht, maar waartoe de gevorderde opoffering toch wat al te groot is, indien het voortdurend bezit der kolonie zoo weinig gewaarborgd is.

king der zeemagt in O.I. door, bij de schepen ter aflossing uitgezonden, die, welke in gewone tijden huiswaarts zouden moeten keeren, aldaar terug te houden.' Dat men in oorlogstijden geen geïsoleerd schip naar huis zal zenden om een wisse prooi van den vijand te worden, behoeft niet gezegd te worden, en hoe wij over het uitzenden ter aflossing denken, zullen wij niet herhalen.

Wij loopen niet hoog met den arbeid der commissie in de beantwoording dezer vragen, waarvan wij de groote moeijelijkheid echter gaarne erkennen. Die der vragen, welke betrekking hebben op de huishouding der marine, getuigen dat de commissie daar geheel op haar terrein was en die vrager reeds vroeger meermalen een onderwerp van overdenking geweest waren. Zij is rijk in opvolgingswaardige wenken; de stukken over het corps mariniers, verbetering van den onderofficiers- en matrozenstand en dergelijke, zullen door de meeste zeeofficieren toegejuicht worden; maar toch moet het bevreemding baren, dat bij de behandeling daarvan geen van de leden der commissie aandrong op de herziening van het wetboek voor krijgslieden te water, - een wetboek, dat een schandvlek is voor onze natie, dat om stijl en vorm, om slecht gekozene en uitheemsche woorden, als foutief-opstel ter verbetering aan leerlingen eener lagere school kan gegeven worden, - waarvan het eene artikel in strijd is met het andere, - waarvan vele, als aandruischende tegen onze burgerlijke wetgeving, onuitvoerbaar zijn en waarin de straffen uit de middeleeuwen herkomstig zijn; een wetboek, waarin de militaire misdaad op dezelfde wijze als de zedelijke wordt gestraft en waarvan wij nimmer de artikelen op het halfdek van een oorlogschip hebben hooren voorlezen, zonder dat wij den blos der schaamte op het aangezigt voelden[1].

Met leedwezen lazen wij in de beantwoording der vraag: 'op welke wijze men de vloot het best zal kunnen bemannen?' eene zinsnede als deze:

'Een officier van kleeding en een officier voor de instructie voor langeren bepaalden tijd op de wachtschepen te plaatsen, zoude veel gebrekkigs hierin (in het onderwijs en in de verzorging der kleeding) voorkomen. *Bij voorkeur zoude men daarvoor kunnen gebruiken officieren, die*

1 Zie o.a. Aanteekeningen op de wetboeken voor het krijgsvolk te water, in Tijdschrift voor het Zeewezen, door Pilaar en Obreen, 9e Deel, bl. 299 en v.

door in dienst verkregene zwakkere gezondheid voor het oogenblik eenige rust behoeven, om voor de dienst behouden te blijven'.

Ware het alleen zonderling, om plaatsen als het Nieuwediep en Vlissingen als herstellingsoord voor ziekelijke officieren aan te wijzen, wij zouden er van zwijgen; maar den ongelukkigen geest, welke die regels in de pen gaf, beschouwen wij als een kanker voor onze marine. Wij hebben de werven, tot zelfs het Instituut voor de marine, het toevlugtsoord gezien van wat voor de actieve dienst niet bruikbaar werd geacht, en behalve dat het gezond verstand het zegt, dat het voorbeeld van de landmagt moet gevolgd worden, die bij de depôts voor de instructie de meest actieve en best aangeteekende officieren gebruikt, valt het wenschelijke voor de zeemagt in het oog, om verscheidene bekwame officieren binnen'slands te hebben, niet op non-activiteit, waar zij vergeten, dat zij tot de marine behooren, maar in dienst, waar hunne belangstelling in alles, wat het zeewezen betreft, wordt opgewekt. Talrijke état-majors op de wachtschepen, die men wel beter en nuttiger kan bezighouden, dan met het halfdek op en neêr te loopen en de honneurs van den valreep waar te nemen, zouden in die behoefte voorzien.

Met gespannen verwachting zagen wij de beantwoording te gemoet der vraag: '*welke en hoedanig is de geschiktste opleiding der Adelborsten;*' want wij zijn het geheel met het lid der commissie, den Heer Berghuis, eens, 'wat ook het materieel zij, tot welken trap van volkomenheid ook gebragt en hoe goed ook de vloot te zamengesteld moge wezen, wanneer het personeel gebrekkig is zullen alle kosten nutteloos gemaakt, alle pogingen om tot aan dat materieëel geëvenredigde uitkomsten te geraken, te vergeefs zijn aangewend.'

De commissie was in de beantwoording dier vraag verdeeld; twee der leden voegden hunne bedenkingen in bijzondere memoriën daarbij, en het zou dwaas zijn een beslissend oordeel te willen vellen in eene zaak, waaromtrent de gevoelens zoo uiteenloopen; maar eenige opmerkingen mogen wij echter niet terughouden.

Te regt merkt de commissie aan, dat de proeve van opvoeding aan boord niet goed genomen is. 'De mannen, aan welke gewoonlijk de belangrijke post van onderwijzer werd opgedragen, waren zelven niet met die kennis toe-

gerust, welke er voor een onderwijs van dat gewigt vereischt wordt, en van eenen stand in de maatschappij, die niet dat ontzag aan den leerling inboezemde, hetwelk hij op jeugdigen leeftijd zoo zeer behoeft,' enz.

Geheel toegestemd; maar dit toch straalt in het antwoord der commissie en dat der afzonderlijke leden door, dat men aanneemt, dat eene eerste opvoeding aan boord betere *zeelieden* vormt.

Nu zullen wij ons eenige vragen veroorloven.

Is het een bewijs van zeemanschap, als de bevelhebber van een schip op reis van Nederland naar Batavia, zonder storm of ongelukken, te *Padang* land haalt? Is het zeemanschap, als een ander, die toevallig door de ziekte van zijn' eersten officier zelf kommandeerde, bij het inloopen van de haven van Curaçao, toen de loods waarschuwde van bij te steken, het bevel gaf van 'kluiverschoot aanhalen,' dat gelukkig door den adelborst, die op den bak stond, vertaald werd door 'kluiver neêrhalen'? Is het zeemanschap, wanneer op een kleine brik, door storm in de Noordzee beloopen, de bevelhebber door een jong officier, die voor het eerst eene wacht kommandeerde, liet halzen, terwijl hij zelf in kooi bleef, omdat hij zeeziek was? Is het zeemanschap, wanneer een ander met een Nederlandsche oorlogsbrik, met het heerlijkste weder van de wereld, met alle zeilen vast, behalve het groot-marszeil op den rand, en den kluiver bij, de reede van Havanna oploopt? Is het zeemanschap, als op eenige mijlen afstands van den wal, de kommandant eene sloep naar Menado zendt, om aan den resident inlichting omtrent de reede te vragen, waarvan de kaart aan boord is, terwijl de officier der sloep bevel heeft om des avonds, ook dan wanneer het schip niet in zigt is, weêr in zee te steken? Is het zeemanschap, als men met een schip, waarop oude luitenants der 1^{e} klasse wacht doen, met gereefde marszeilen zeilt, terwijl koopvaardijschepen met bramzeilen meêliggende voorbijzeilen? Is het..... maar wij willen geene meerdere vragen doen, die slechts voor de marine verstaanbaar zijn. Zij allen hebben betrekking op chefs, die hunne eerste opvoeding aan boord hebben ontvangen. De meeste zeeofficieren zullen wel in staat zijn het ontbrekende in die vragen aan te vullen, en wanneer ze beantwoord zijn, zoo als ieder zeeman ze beantwoorden moet, dan zullen wij daar niet het gevolg uit trekken, dat er uit

hen, die hunne eerste opvoeding aan boord ontvingen, in het geheel geene zeelieden gevormd zijn, maar wel *dit*, dat zij het op verre na niet *allen* werden, en wij zouden den man wel willen ontmoeten, die het tegendeel durfde beweren.

De commissie erkent dat van hen, die aan den wal hunne eerste opvoeding genoten hebben, velen bekwame *zeelieden* geworden zijn. Het zou moeijelijk zijn anders te spreken tegenover zoo velen, die zich als zoodanig uitstekend hebben doen kennen, en wij spreken hier alleen over zeemanschap, terwijl wij hunne overige kwaliteiten als officieren, die bij sommigen inderdaad groot mogen genoemd worden, buiten rekening laten.

Alzoo zal men het daarover eens moeten zijn, dat er én aan boord én aan het Instituut jongelingen zijn gevormd, die later goede zeelieden zijn geworden, en anderen, die als zoodanig mislukt zijn. Dat is juist zoo als in alle andere standen van de maatschappij. Er worden aan de Akademiën (en daar genieten de jongelieden nog wel allen hetzelfde onderwijs) bekwame regtsgeleerden gevormd, en anderen, die nooit iets van het regt begrijpen; uitmuntende geneesheeren en anderen, voor wier behandeling de hemel u en ons goedgunstig moge bewaren.

De vraag zou overblijven, van welke jongelieden, die aan boord of aan het Instituut begonnen zijn, in evenredigheid *meer* zeelieden gekomen zijn. Die vraag is echter voor eene publieke beantwoording niet vatbaar; maar te oordeelen naar wat wij er van gezien hebben, zijn wij geen oogenblik beducht, dat een onpartijdig onderzoek niet tot een vonnis ten voordeele van het Instituut zou leiden.

Het zou onbillijk zijn om de overige kwaliteiten als zeeofficieren met elkander in vergelijking te brengen. De commissie heeft het gezegd en wij hebben toegestemd, dat het onderwijs aan boord slecht was, ja eigenlijk dien naam niet verdiende; maar heeft men eenmaal toegestemd, dat het Instituut evenzeer goede zeelieden heeft geleverd als het wachtschip, dan zal het wel geen betoog behoeven, dat een gebouw aan den wal oneindig meer geschikt is voor studie en oefeningen van verschillenden aard, dan een schip.

De commissie toont in menig opzigt, dat zij het Instituut van marine niet heeft gekend, en geen wonder! Niet een der leden, bedriegen wij ons niet, heeft het immer een be-

bezoek waardig gekeurd. De beschuldiging, dat de theoretische studiën te hoog werden opgevoerd, is onjuist, hoe gaarne wij erkennen, dat de practische werden verwaarloosd - er werd meer tijd aan het dansen, dan aan de instructie aan boord der *Urania* gegeven - en nog onjuister, als de commissie schijnt te kennen te geven, dat dit vooral in de laatste jaren het geval was. Toen werden de studiën verwaarloosd. Wij hebben adelborsten van het Instituut zien komen, die een' platten regthoekigen driehoek niet konden oplossen; wij herinneren ons in een dagblad te hebben gelezen, dat zelfs eenige maanden in het jaar des avonds in de leerzalen geen licht werd aangestoken, omdat men anders vreesde, dat de adelborsten *te veel* zouden studeren, en men ze op die wijze verpligtte om bij goed weder op het plein op en neêr te loopen en bij slecht weder zich.... op de banken en tafels uit te strekken, - en wij hebben ons vergewist, dat het berigt de waarheid bevatte. Indien het dan waar is, wat de commissie zegt, dat in de laatste jaren de jongelingen zeer onbruikbaar aan boord kwamen, zoo wijte men het niet aan opdrijving van theoretische studiën, maar wel aan verwaarloozing van studie in het algemeen, iets dat, behalve dat het gebrekkige kennis en oppervlakkigheid ten gevolge heeft, een nadeeligen invloed op de vorming van het karakter moet hebben, waaruit de onbruikbaarheid zich beter zou laten verklaren.

Wij laten de schildering van het kunstmatig gereed maken der aspiranten voor het examen om op het Instituut te komen, op de voorbereidingsscholen, vooral wat de wiskunde betreft, voor rekening der commissie; maar indien zij meent, dat professor Heynsbergen ‘eene van buitengeleerde les, die vergeten zou worden, nadat zij gediend had,’ niet kon onderscheiden van gezonde begrippen en goede beoefening, dan heeft zij de eer niet, dien man te kennen, en het is weder gebrek aan kennis van de zamenstelling en van de werking van het Instituut, wanneer de commissie zegt: ‘dat alles op zijde werd gezet om der theorie-wille, en zelfs zeeofficieren, die voor de practicale opvoeding er geplaatst waren, de aanstekende theoretische vooringenomenheid niet ontgingen, terwijl langzamerhand de praktijk meer werd over het hoofd gezien.’

Wij kunnen dit niet bewijzen, zonder in bijzonderheden te treden, die hier ongepast zouden zijn; maar over één

man mogen wij spreken, en wij mogen althans zijne nagedachtenis voor het verwijt bewaren, alsof hij medegewerkt zou hebben om aan het Instituut eene verkeerde rigting te geven. Neen, het was niet aan een man als Pilaar te wijten, dat er niet genoeg aan het technische van het vak werd gedaan; dat de hulpmiddelen daartoe in menig opzigt zoo bekrompen waren, dat de tijd daaraan gegeven niet beter was verdeeld. Helaas! het bewijs daarvan heeft hij voor de wereld niet mogen geven. Toen de scherpzinnige en menschkundige admiraal van den Bosch, ofschoon persoonlijk hem ongenegen, hem riep, waar hij jaren vroeger had behooren te staan, nam de dood hem weg.

Men zal gevoelen, dat wij het oordeel der commissie, ‘dat niet het Instituut zich ongeschikt bewezen heeft, maar wel, dat men het Instituut ongeschikt gebruikt of liever misbruikt heeft,’ gaarne onderschrijven, niet echter door opvoering van theoretisch onderwijs, maar door verwaarloozing van theoretisch en practisch beide.

De vrees voor het eerste wordt later op nieuw uitgedrukt: ‘er is geene behoefte aan die hoogere kennis,’ zegt de commissie, ‘wel aan vele andere kundigheden.’ Het ware wenschelijk, dat de commissie hare inzigten omtrent dit punt duidelijker hadde uiteengezet en verklaard, wat zij onder die hoogere theoretische kennis verstond. Wij geven gaarne toe, en erkennen het als een gebrek, dat zoowel aan het Instituut als aan de Militaire Akademie de natuurlijke aanleg der jongelieden zoo weinig in aanmerking genomen wordt; dat er geen onderscheid wordt gemaakt tusschen hetgeen als een volstrekt vereischte voor den aanstaanden zeeofficier, en hetgeen als eene hoogstwenschelijke bijkundigheid moet worden aangemerkt; in één woord, dat het onderwijs voor een gedeelte niet meer akademiesch is isgerigt; maar men dwaalt, zoo men meent, dat het onderwijs *in het algemeen* te hoog was opgevoerd.

De commissie, of wie er over oordeelen wil, zal wel toestemmen, dat men bij een strijd van drie personen om eene plaats (en dit was de gewone verhouding bij de examens voor het Instituut) aannemen mag, dat de geestvermogens der op het Instituut geplaatsten, in het algemeen, boven het middelmatige mogen geacht worden geweest te zijn; en wanneer men nu in het oog houdt, dat er, in de beste dagen van het Instituut, zeer bekwame officieren zijn

gevormd, hoogst bruikbare menschen, die zich op meer dan eene wijze hebben onderscheiden, maar, dat er niet *een* zich tot eene specialiteit van naam heeft ontwikkeld, niet *een* in de wetenschap eene aanzienlijke plaats heeft ingenomen, dan zij men voorzigtig te spoedig aan te hooge opvoering van het onderwijs te gelooven[1].

De Heer Berghuis heeft in eene welgeschrevene memorie zijne bijzondere vooringenomenheid met de opvoeding aan boord toegelicht. Hij treedt daartoe in een geschiedkundig overzigt der Engelsche en Fransche zeemagten, waarop wij ons echter eenige aanmerkingen zullen veroorloven. De klinkende zin, dat de Fransche zeehelden der 17^{e} eeuw niet op een Instituut gevormd werden, bewijst o.i. niets, en als men daaruit het gevolg wil trekken, dat een Instituut niet noodig is, zou men door eene lofspraak op de groote hydrographische bekwaamheden onzer voorvaders, die met den graadstok werkten, op dezelfde logiesche gronden tot het besluit kunnen komen, dat onze zeelieden sextant en tijdmeters wel over boord kunnen werpen. - Wij zijn op het oogenblik niet in staat den Heer B. tegen te spreken, dat in het laatst der voorgaande eeuw de weinig zeemanschappelijke en te hoog opgevoerde theoretische opvoeding der Fransche zeeofficieren een oorzaak van verval hunner zeemagt werd; maar wij hebben het nergens gelezen.

De groote oorzaak evenwel, die algemeen erkend is[2], wordt door den Heer B. verzwegen: de *revolutie*, die, even als in ons land, de discipline deed verloren gaan en de bekwaamste officieren de zeedienst deed verlaten, wier betrekkingen uit gezagvoerders van koopvaar-

1 In zeker opzigt zouden wij wel kunnen toestemmen, dat het onderwijs te hoog werd opgevoerd. Wij hebben bijv. wel eens gehoord, dat men over oude Fransche litteratuur sprak, zonder dat men overtuigd was, dat de leerlingen zuiver Fransch konden schrijven, en dergelijke voorbeelden zou men mogelijk meer kunnen aanhalen, ook in andere vakken. Wij meenen echter reden te hebben om te mogen aannemen, dat men meer de bepalingen omtrent het onderwijs in het reglement op het oog heeft, dan de uitvoering. Nu wordt de docent, die zich zelf op eene aanzienlijke hoogte bevindt, gemakkelijk verleid zich in het speculatieve te begeven, maar daartegen kan geen reglement waken. Het moet aan het beleid van het bestuur van dergelijke inrigtingen aanbevolen maar overgelaten worden, daartegen te waken. Men zie toe aan welke handen men dat bestuur toevertrouwe.

2 Zie o.a. Thiers, Le consulat et l'empire, L. XXII, pag. 40 en 52.

dijschepen werden aangevuld, waaronder men goede *zeelieden*, dappere strijders, maar geen zeeofficieren vond. Overigens heeft Frankrijk zich nog niet van eene wetenschappelijke opleiding der zeeofficieren laten afschrikken, maar er krachtdadig tot in onzen tijd de hand aan gehouden; en met hoeveel vrucht, kunnen *les annales maritimes et coloniales* en hunne werken over zeetaktiek (waarover, hetzij in het voorbijgaan gezegd, geen enkel werkje in het Hollandsch bestaat, dat op de hoogte des tijds is) en vele andere getuigen, terwijl de Heer B. wel zal willen toestemmen, dat de Fransche marine tegenwoordig alles goeds van zich laat verwachten.

Wij geven toe, dat de Engelsche zeeofficieren aan boord worden opgevoed, en dat de Engelsche marine uitmuntend is. Men zij echter voorzigtig in het maken van vergelijkingen. Engeland telt bijna zooveel officieren als wij matrozen in onze zeemagt, en een zeer groot deel daarvan kan beneden het middelmatige zijn, vooral bij de wijze van bevordering in Engeland, zonder het corps, in zijn geheel genomen, te benadeelen. Men vindt in Polen goede landbouwers en er wordt verbazend veel graan geteeld. Er bestaat echter bijna geen wetenschappelijke opleiding voor den landbouwer; maar daaruit heeft Engeland niet het gevolg getrokken, dat de beste landbouwers achter den ploeg gevormd worden. Integendeel, er is bijna geen graafschap in Engeland, waar geen landbouwkundige school gevonden wordt, en daaraan dankt het uitkomsten, welke die van alle andere landen overtreffen.

Bovendien wordt de wetenschappelijke opleiding der Engelsche zeeofficieren niet uit het oog verloren, en de middellen daartoe zijn ruimer, dan in eene kleine zeemagt gevonden kunnen worden. Men telt in de Engelsche zeemagt 92 chaplains, 40 naval-instructors en 400 masters, die allen aan het onderwijs der adelborsten (waarbij zelfs de beoefening van het latijn somtijds is opgenomen) deelnemen.

Voegt men hierbij de omstandigheid, dat de Engelsche zeeofficier dikwijls geruimen tijd achtereen in zijn Vaderland is, waar hij in de hoofd- en voorname zeeplaatsen de voortreffelijkste inrigtingen van hooger onderwijs in alle vakken voor zich geopend vindt, dan kan het geen verwondering baren, dat onder een zeer groot aantal zich velen tot hoogst wetenschappelijke menschen ontwikkelen.

Wij zouden het voor onze kleine zeemagt zeer gewaagd vinden, het voorbeeld der Engelschen na te volgen.

De grootste bedenking, die de Heer B. dan ook tegen het Instituut heeft, is, dat ‘de adelborsten te oud aan boord komen; zij zijn reeds te veel geformeerd, te consistent misschien geworden, om zich in de min zachte, onoogelijke(?), maar onmisbare banden van de scheepsdienst te voegen; zij geraken er niet meer pas in, en beginnende met er zich ongemakkelijk in te voelen, volgen al spoedig al de zaken, die, van de fransche zeemagt sprekende, zijn opgeteld: minachting voor en afkeer van de duizende kleinigheden, waarvan de groote zaak eens oorlogsschips te zamen hangt, teleurstelling en ontevredenheid, streven naar iets onbestemds, indiscipline, walging. Het schip en de dienst worden als bijzaken beschouwd, de studie verwaarloosd en - afschuwelijke leer, maar die thans door enkelen gepredikt wordt, - elk chef als *een natuurlijke vijand* aangezien.’ De schoone uitzonderingen, die ook de Heer B. aangetroffen heeft, zouden onder elke omstandigheid zich tot het goede hebben ontwikkeld, maar de opgenoemde uitkomsten zijn de algemeene.

Indien wij in die schilderij eene trouwe afbeelding der natuur vonden, wij zouden ophouden verdedigers van het Instituut te zijn. Dat doen wij echter niet. De Heer B. zal ons wel willen gelooven, dat, als wij nog in dienst waren, wij niet tot de zeer jeugdige officieren zouden behooren, en dat wij nog wel herinnering hebben van de schepen der oude school; en wij voor ons beweren, dat, in het algemeen, de geest der officieren op de vloot niet minder disciplinair, niet meer ontevreden is dan vroeger, en dat sommige tooneelen, als daarop zijn voorgevallen, gelukkig op de tegenwoordige schepen, waarvan de wimpel waait, niet meer plaats hebben. - Wij zullen ons onthouden daarvan het bewijs te leveren. - Dat er nog veel ontevredenheid bestaat, zullen wij niet ontkennen; maar de oorzaak daarvan zouden wij niet zoeken in de scheepsdienst, maar wel in den gedrukten toestand onzer zeemagt; in het voortdurend verblijf van den zeeofficier in de koloniën; in de onaangename behandeling, die hij daar ondervindt, zoodat hem bijv. behoorlijk logies geweigerd wordt, als hij zijn schip, dat in timmering ligt, moet verlaten; dat hij als pakgoed op een transportschip naar Indië wordt gezonden,

terwijl geen officier der landmagt derwaarts vertrekt, voor wiens goede huisvesting aan boord niet gezorgd wordt; in de dienst van slavenjager, hem in de West-Indiën opgelegd, waar het gebeurd is, dat aan zeeofficieren de premie is aangeboden voor het opbrengen van weggeloopene slaven, en in vele andere oorzaken, op sommige waarvan wij boven reeds hebben gewezen. - De laatste zinsnede, dat de jongere officieren in hunnen chef een natuurlijken vijand zien, zullen vele geachte hoofdofficieren niet mede onderschrijven, en wij hopen voor de eer van den Heer B, dat hij het zelf niet ondervonden heeft. Er zijn weinig betrekkingen in de maatschappij, waarin het menschelijk hart op eene zwaardere proeve wordt gesteld, dan het langdurig bevelhebberschap in eene kleine marine, waarbij de schepen meestal geïsoleerde diensten verrigten. - De bevelhebber, met eene uitgebreide, en het kan niet duidelijk genoeg gezegd worden, met eene onmisbare magt bekleed, staat veelal maanden, soms jaren op zich zelven, altijd over minderen, zelden tegenover gelijken, nog zeldzamer tegenover meerderen; en bij hen, die zich zelven niet dagelijks onderzoeken, zich hunne eigene tekortkomingen als mensch en als officier niet onophoudelijk voor oogen houden, bij hen, die de opwellingen van drift en humeur, veelal door de gedwongene levenswijze prikkelbaar gemaakt, niet bedwingen, maar daaraan toegeven, ontwikkelt zich een zelfzucht en willekeur, onder wier looden druk menig jong mensch zijne geestkracht en de achting voor zich zelven zal verliezen. Dat zulke bevelhebbers, indien ze ook bij onze zeemagt gevonden worden, door hunne ondergeschikten als hun vijand worden aangezien, is niet bevreemdend.

De commissie heeft met een enkel woord hare geheele en diepgevoelde afkeuring over de verbinding van het Instituut der Marine met de Militaire Akademie uitgedrukt. Zij schijnt dit bijna als axioma behandeld te hebben, en ofschoon het als zoodanig door ieder' zeeman zal worden beschouwd, gelooven wij, dat de commissie geen overtollig werk zou gedaan hebben, als zij de zaak uitvoeriger behandeld had.

Wij erkennen echter het moeijelijke daarvan. Niemand zal den invloed van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ontkennen, en toch zou het moeijelijk zijn, dien invloed van week tot week, van jaar tot jaar aan te wijzen. Zoo is het

met bijna iederen zedelijken invloed gelegen, en een dergelijke werkt er in de verbinding van de Militaire Akademie en het Instituut der Marine. Teregt merkt de commissie op, dat de eerste indrukken de blijvendste zijn in het jeugdig gemoed, en dat die te Breda niet gunstig voor de marine kunnen zijn; maar er is meer. Men miskent de menschelijke natuur, wanneer men niet inzien wil, dat de marine te Breda zich in een ondergeschikten toestand bevindt, een zedelijken druk ondergaat. Waar een drietal officieren der marine zich tegenover een twintigtal der landmagt bevinden, waar het hooge gezag, waar de geheele politie aan officieren der armee is toevertrouwd, zouden de eersten wel eminent boven allen moeten zijn, indien zij dien invloed op den gang der zaken konden uitoefenen, welken het belang van hun wapen vordert, en het is zonderling te gelooven, bij het besef, dat soms zeeofficieren de juiste rigting in het onderwijs niet hebben bewaard, dat een zeemansopvoeding aan de Militaire Akademie zal worden gegeven. De commissie was bij magte zich te overtuigen, of de lessen in de geschiedenis en aardrijkskunde gescheiden zijn, en indien onze berigten juist zijn, dat dit niet het geval is, dadelijk een bewijs te geven, dat het onderwijs niet zoo is als het behoort. Zij had de dwaling in het licht kunnen stellen van hen, die zeggen te gelooven, dat de vereeniging ter verbroedering van beide wapens zou leiden. Het tegendeel *moet* plaats hebben. De ongelijkheid in maatschappelijke positie bij het verlaten der Akademie, het verschil in jaren der kadets en der adelborsten, is in den leeftijd, waarin beiden zich bevinden, zeer groot, zoodat er eene suprematie door eerstgenoemden wordt uitgeoefend, die, wel verre van vriendschap en verbroedering aan te kweeken, eene verwijdering daarstelt, die zich ver over de grenzen der Akademie zal uitstrekken.

Het verschijnsel, waarop wij vroeger wezen, dat de vereeniging zelfs den lust voor de marine in de Nederlandsche jeugd schijnt uitgedoofd te hebben, mogt niet worden over het hoofd gezien. Dit alles en nog veel meer had o.i. de commissie in een helder daglicht moeten stellen.

Ten slotte wordt als het gevoelen van al de leden de wenschelijkheid uitgedrukt, om aan boord, onder den naam van vrijwilligers, jonge knapen toe te laten, die aldaar onderwijs zouden ontvangen, en die, na afgelegd examen, tot

den rang van adelborst 2e klasse zouden kunnen worden bevorderd. Wij kunnen ons met dat denkbeeld wel vereenigen, ja zouden het zelfs verder uitstrekken en wenschen, dat wie zich aan boord door zedelijk gedrag onderscheidde en door eigene oefening of met de hulp van een weldenkend officier zich bekwaamde voor den rang van adelborst 1e klasse, tot het examen, en, bij gunstigen uitslag, tot dien rang werd toegelaten. De enkele, welke de moeijelijkheden overwon aan zoodanige ontwikkeling van zich zelven aan boord van een schip verbonden, zou die onderscheiding wel waard zijn, en het besef van de mogelijkheid om zich uit de laagste rangen tot dien van officier te verheffen, verhoogt het gevoel van eigenwaarde van den oorlogsmatroos.

Minder duidelijk is het, hoe de commissie de wederinvoering van de zoogenaamde *kapiteins-zoontjes* voorstaat. Behalve den weinig vereerenden vorm, waaronder men op die wijze den bevelhebbers een voordeltje gunde, zijn de kapiteins-zoontjes op alle schepen eene groote bron van onaangenaamheden en indiscipline geweest, en de opvoeding der meesten heeft niet tot de gelukkige behoord. Zij gingen *à priori* zedelijk gedrukt onder de verdenking van den kommandant tot spion en verklikker te dienen, en wie dien zedelijken druk wilde opheffen, verviel gewoonlijk tot het uiterste van zich aan alle vaderlijke tucht te onttrekken. - Wij hopen vurig, dat er geene kapiteins-zoontjes zullen worden toegelaten; wij gaan verder, en hopen de bepaling nog te zien, dat geen bevelhebber met zijn zoon op hetzelfde schip mag dienen.

Hier willen wij eindigen. De arbeid der commissie levert nog ruime stof tot opmerkingen, maar grootendeels over onderwerpen voor de marine, niet voor het algemeen, belangrijk, en wij leggen de pen neder. Bij het besef, dat wij in den aanvang velen zullen hebben gekrenkt, en daaronder die wij innige hoogachting en warme vriendschap toedragen, van wie wij zoo gaarne de getuigenis zouden afleggen, welke zij aan het Vaderland hebben verdiend, gevoelen wij al het ondankbare van de taak, waaraan wij gewerkt hebben; maar wie onpartijdig is zal erkennen, dat wij de waarheid hebben betracht, welke schitterende uitzonderingen op den regel ook zouden zijn aan te wijzen.

M., 24 Januarij 1854.

De middeleeuwsche gedichten over Willem van Oranje.

***Guillaume d'Orange. Chansons de geste des XI$_e$ et XII$_e$ siècles, publiées pour la première fois et dédiées à sa Majesté Guillaume III, roi des Pays-bas, prince d'Orange etc., par M.W.J.A. Jonckbloet, professeur à la faculté des lettres de l'université de Groningue*. 1er *et* 2e *tome. La Haye, Martinus Nyhoff*. 1854.**

I.

Wanneer een Franschman, eene eeuw geleden, eene reis door Europa deed, hetgeen zelden geschiedde, of wanneer, zoo als dikwijls het geval was, de vrees van door een achterdochtig, ligt geraakt en vreesachtig bestuur vervolgd te worden, hem zijn vaderland deed verlaten, dan vond hij in den vreemde, onder den hoogeren stand ten minste, de zeden, de gebruiken, de taal van zijn vaderland terug. De Duitsche hoven, wat waren zij anders dan Versailles in het klein? Welk eene moeite deed men er om de Duitsche plompheid, en tevens de Duitsche braafheid, te vervangen door de beschaafde vormen en het verfijnde zedebederf van het Fransche hof! Een magtig koning stelde er zijne eer in, zijne moedertaal te vergeten en geheel en al Franschman te worden; meer werd zijne ijdelheid gestreeld wanneer men hem Voltaires leerling en vriend heette, dan

wanneer men hem roemde als de grootste veldheer van zijn tijd. Even als in alle lusthoven de boomen in regte lijnen geschikt en behoorlijk geschoren, de vijvers in regte lijnen gegraven waren, zoodat Le Nôtre er zijne volkomene goedkeuring aan had kunnen schenken, zoo was ook de letterkunde in ieder land vervormd en verwrongen naar de onverbiddelijke regels, door Boileau gesteld. Geen tooneelstuk, of het moest zich plooijen naar de drie eenheden, het Schibboleth van dien tijd. En de overheersching van den Franschen smaak deed zich niet alleen in die landen gevoelen, welke nog geen tooneel hadden, of wier tooneel vroegtijdig door verkeerd begrepen classicisme bedorven was; neen, zelfs Spanje vergat of verguisde zijn Lope de Vega, zijn Calderon, om alleen Fransche modellen te huldigen en na te volgen; zelfs het fiere Engeland miskende zijne groote meesters uit de dagen van Elisabeth, en sloeg heiligschendende handen aan zijn Fletcher, aan zijn Shakspeare, om hunne meesterstukken zamen te persen in het ijzeren dwangbuis der Fransche vormen. En niet datgene volgde men na, wat werkelijk navolging verdiende; de dichter trachtte niet aan la Fontaine de kunst van vertellen af te zien; hij bestudeerde Molière niet, om van hem karakterteekening en fijne scherts te leeren; integendeel, het blijspel, dat juist had kunnen winnen, niet door slaafsche navolging, maar door grondige studie van den grooten Franschen blijspeldichter, behield nog de meeste onafhankelijkheid, terwijl daarentegen het treurspel, dat daardoor niet dan verliezen kon, geheel op de Fransche leest werd geschoeid.

Op den duur kon zulk eene conventioneele literatuur niet behagen; de zin voor het natuurlijke herleefde, krachtig opgewekt door het besef van nationaliteit, en met het militaire despotisme van den Franschen Keizer werd ook, zoo meende men, de overheersching van Frankrijk op het gebied der beschaving afgeschud.

Zoo meende men. De uitkomst heeft geleerd, dat men zich vergiste. Frankrijk zelf begreep dat het veel moest opgeven van zijne oude beginselen, wanneer het aan het hoofd der beschaving van het vaste land wilde blijven, en heerschzuchtig als het is, aarzelde het niet een offer te brengen, ten einde zooveel mogelijk van zijn invloed te behouden. Europa wilde niet langer hooren van Boileau,

van de eenheden, van de stijve regels, en waar werd nu dat alles met meer bitterheid aangevallen en geestiger bespot dan in Frankrijk zelf? En ziet, juist toen Europa op het punt was zich in de school te begeven bij de Engelsche meesters, werd het overstroomd door een vloed van producten uit Frankrijk, die zich voor navolgingen van Shakspeare uitgaven, en die daarenboven dit vooruit hadden, dat zij beantwoordden aan den geest der eeuw. De kunstgreep gelukte; tegen één die Shakspeare had gelezen, vond men er honderd die Victor Hugo hadden verslonden, en Frankrijk, ofschoon het veel van zijn invloed verloren had, had daarvan toch ook veel behouden. Zeker, er was verzet tegen den grilligen dwingeland; telkens deden zijne menigvuldige tegenstanders een beroep op gezond verstand, op smaak, op nationaal eergevoel; telkens verhief de kritiek hare stem, wanneer wangeboorte op wangeboorte ons uit Frankrijk werd toegezonden; onvermoeid bestreed zij de verderfelijke strekking der eindelooze romans van een Sue, die den phlegmatieken vreemdeling in eene koortsachtige opgewondenheid bragten; telkens werd de geesel der satire gezwaaid, wanneer men 's lands gebruiken verloochende ter wille van den Parijzenaar. En toch, watheeft het gebaat? Parijs schrijft aan Europa geregeld voor hoe het zich kleeden moet; kom in het theater te Madrid, te Amsterdam, waar gij wilt, en gij ziet hoe de Fransche vaudevilles gretig worden aangehoord en toegejuicht; gij hoort hoe geestig men ze vindt, zelfs nadat al de fijne echt Fransche zetten onder de logge handen van den vertaler verdwenen zijn; - roept Parijs ‘vrijheid!’ dan wordt die kreet met geestdrift herhaald van Palermo af tot Kopenhagen toe; behaagt het haar, zich te buigen voor den wil van een enkelen, men doet het haar na; de taal, die zij spreekt, is en blijft de taal der diplomatie en der hoogere kringen; zij wordt al meer en meer, en naarmate het Latijn langzaam wegkwijnt, de taal der geleerden der kleinere staten, die lezers zoeken ook buiten de enge grenzen van hun vaderland.

Die overheerschende invloed van Frankrijk dagteekent niet van den tijd van Lodewijk XIV: zij klimt op tot in de Middeleeuwen; zij bestond reeds op het oogenblik dat de Germaansche talen genoeg waren beschaafd om geschreven te worden. Misschien zelfs is toen de invloed der Fransche letterkunde grooter geweest dan zij het ooit in lateren tijd

werd; de uitstekendste dichters van Duitschland en Vlaanderen vertaalden toen als om strijd de Fransche ridderromans; de Minnesinger volgden vrij slaafs de troubadours na; aan het Engelsche hof was het Fransch de eenige bekende taal; de troubadours van Italië en Aragon zongen meestal in de taal van Zuid-Frankrijk. En terwijl de Fransche voortbrengselen overal gretig werden gelezen en met ijver vertaald, bleef daarentegen Frankrijk zelf onverschillig voor die zijner naburen. Frankrijk gaf, maar was te trotsch om te ontvangen. Natuurlijk, want het was, als altijd, overtuigd en doordrongen van zijne meerderheid, en de oude dichter zong reeds:

> Quand Dieu élut soixante et dix royaumes,
> Tout le meilleur tourna en douce France.

Frankrijk nam, wel is waar, den sagenkring van Arthur en de ronde tafel van de Kelten over en plooide dien met groote vrijheid naar zijn smaak; maar nooit heeft het er aan gedacht, den Germaanschen cyclus, waartoe de Nibelungen behooren, op zijn bodem te verplanten. Waarom zou het zich bekommerd hebben om de letterkunde der Duitschers, der Barbaren?

Een noodzakelijk gevolg van dien overwegenden invloed, dien Frankrijk reeds in de Middeleeuwen bezat, is, dat diegeen, die de letterkunde van dien tijd, voor zooverre zij namelijk niet op echt Germaansche overleveringen steunt, wil leeren kennen, in de eerste plaats zijne aandacht op de Fransche gedichten moet vestigen. Men zou verkeerd handelen, wanneer men de romans over Karel den Groote en over Arthur alleen in de Duitsche of Vlaamsche vertalingen bestudeerde. Eene vertaling toch, hoe goed ook, blijft meestal beneden het origineel; maar daarenboven wemelen de berijmde vertalingen der Middeleeuwen niet zelden van grove onnaauwkeurigheden. Wanneer, bij voorbeeld, de beroemde Wolfram von Eschenbach in zijn Fransch origineel het werkwoord ‘aloer’ vindt, dan maakt hij geene zwarigheid dit door ‘aloëboom’ te vertalen, en ‘de koning der oudheid’ (li rois d'antiquité) wordt bij hem ‘de koning Antikotê’. Een ander - en ditmaal is het een Vlaming - vindt een zeeboezem vermeld, die ‘l'enfer’ heet, en vertaalt dat: ‘enen watre, die Fire hiet’; vindt hij het Fran-

sche woord ‘s'ante’ (zijne tante), dan vertaalt hij het met ‘Vrouwe Sante.’ En wat nog erger is dan die grove fouten, het is dat de vertaler zich meestal zeer groote vrijheden veroorlooft en naar goedvinden weglaat, bijvoegt of verplaatst. Meestal zijn die veranderingen geene verbeteringen, en gesteld al, dat zij het uit een aesthetisch oogpunt werkelijk zijn, dan blijven die vertalingen toch voor dengeen die niet alleen kunstgenot zoekt, maar ook het ontstaan en de geschiedenis der Middeleeuwsche sagen wil nagaan, veel minder bruikbare documenten dan de oorspronkelijke stukken.

Het is dus niet te verwonderen dat de ijverige en talentvolle geleerde, die het eerst onze eigene ridderpoëzij met een hooger doel heeft beoefend dan om verouderde woorden op te visschen, sinds lang zijne bijzondere aandacht op de Fransche Karel- en Arthur-romans heeft gevestigd. Te regt heeft hij begrepen dat zij de wel is waar niet geheel onvervalschte, maar dan toch de minst troebele bronnen zijn, waaruit men vooral de Karel-romans moet leeren kennen, en dat de navolgingen in andere talen slechts van ondergeschikt belang zijn. Met de Fransche geleerden wedijverend, gaat hij thans rusteloos voort met de uitgaaf en verklaring der trouvères, en dank zijner echt Hollandsche grondige studie, moeten de Fransche mediévisten zelve erkennen dat zijne teksten in naauwkeurigheid en zuiverheid gerust de vergelijking kunnen doorstaan met de beste, die zij zelve hebben geleverd. Door zijne uitgaaf van den Willem van Oranje heeft hij op nieuw aanspraak op onze dankbaarheid, en daarop heeft ook het tegenwoordig hoofd van het huis van Oranje regt, door wiens vorstelijke ondersteuning de uitgaaf mogelijk is geworden.

Vijf Chansons de geste ontvangen wij, te zamen 16013 verzen, en Prof. Jonckbloet belooft daarenboven een derde deel, dat nog twee andere gedichten van dezen sagenkring en een Glossarium zal bevatten. De uitgaaf van de teksten getuigt op nieuw van zijne naauwkeurige taalkennis. Slechts op zeer weinige plaatsen zouden wij bedenkingen hebben; bij voorbeeld tegen de interpunctie in ‘Li Charrois de Nymes,’ vs. 438, waar Prof. Jonckbloet geeft:

> Dist Bertrans: ‘Sire, ne dites pas que bers.
> Vo droit segnor ne devez menacier.’

Welken zin geeft dat, met een punt achter ‘bers’? Lees daarentegen: ‘Sire, ne dites pas, que, bers, Vo droit seignor’ enz., dan is de zin duidelijk; Bertrand zegt dan: ‘Heer, zeg dat niet, daar gij, als edelman, uwen regtmatigen heer niet bedreigen moet.’

In ‘Li Covenans Vivien,’ vs. 1304:

> Tant vet li enfes et les plains et les prez,

zal voor het eerste ‘et’ wel ‘en’ moeten staan.

De regels in ‘Li Charrois de Nymes,’ vs. 121:

> Quant por viande somes au roi remés,
> Dont puet-il dire que il a tot trové.

geven geen zin. In plaats van ‘tot’ lees ik ‘tor’ (= tort; zoo schrijft Benoît) en zet achter ‘trové’ een vraagteeken. Leest men zoo, dan verkrijgt men een goeden zin, dien ik later in mijne vertaling dezer plaats geven zal.

Het ware ook te wenschen geweest, dat de uitgever enkele stoplappen, van afschrijvers of latere bewerkers afkomstig, had doen verdwijnen, als ‘Li Coronemens Looys,’ vs. 50:

> Li rois ses pères li ot le jor doné.

t Is te hopen; maar dit dwaze vers kan onmogelijk van een dichter afkomstig zijn, die weinige regels vroeger de heerlijke verzen schreef, die beginnen met:

> Rois qui de France porte corone d'or
> Preudoms doit estre et vaillans de son cors.

Verder ware het ook niet overbodig geweest, zoo de uitgever, bij twijfelachtige plaatsen, meer handschriften gebruikt had dan hij gedaan heeft. Te Parijs zijn er vijf, die al de vijf stukken bevatten, welke hij heeft uitgegeven, en hij heeft voor drie zijner stukken slechts twee handschriften gebruikt. Soms waren die voor een goeden tekst, naar het mij voorkomt, niet toereikend, en vooral niet als het een of ander in een of meer HSS. ontbreekt. Zoo heeft Prof. Jonckbloet, bij voorbeeld, het begin van den ‘Char-

rois de Nymes', dat in de twee andere HSS., die hij gebruikte, ontbreekt, uit een enkel HS. uitgegeven. Maar nu verklare dan ook wie kan vs. 65-67.

> Moult t'ai servi par nuit de tastoner,
> De vèves fames, d'enfanz deshériter;
> Mès par mes armes t'ai servi etc.

Er schijnt eene lacune te zijn van een of meer verzen achter 'servi' in vs. 65; maar de uitgever had daarop wel opmerkzaam mogen maken, want nu zou de lezer al ligt denken, dat er zin in die woorden moet schuilen, en nog beter had hij gedaan, wanneer hij hier andere HSS. had vergeleken. Ook vs. 63 komt mij, niet op zich zelf, maar omdat het dáár staat, vreemd voor; als men evenwel die woorden niet door Lodewijk laat zeggen, zoo als de uitgever doet, maar door Willem, dan geven zij ten minste zin.

Wij zullen ons echter niet langer bij de tekstkritiek ophouden, maar haasten ons de rijke stof, die in de teksten en in Prof. Jonckbloets Inleiding voor ons ligt, nader te onderzoeken.

II.

Ofschoon, zoo als wij zeiden, de Fransche ridderromans de oude sagen en liederen zuiverder hebben bewaard dan de vertalingen hebben gedaan, zoo is het er evenwel verre van af, dat daarin de oude volksliederen onvervalscht zouden zijn bewaard gebleven. Die oude volksliederen waren ongetwijfeld kort, niet veel langer welligt dan eene Spaansche romance; zij bezongen een enkel feit, dat meestal, altijd misschien, historisch was, maar dat natuurlijk door overlevering of fantasie gewijzigd werd en eene nieuwe kleur aannam. Daar het nu zeer dikwijls gebeurde dat dezelfde persoon de held was van verschillende liederen, zoo begon men in de XI^{de} eeuw, mogelijk reeds vroeger, die op zich zelve staande stukken tot een geheel te vereenigen. Zoo ontstonden de levensbeschrijvingen in verzen. Nu waren er daarenboven liederen op verschillende ridders, die niets met elkander gemeen hadden, dan dat zij denzelfden voornaam droegen. Ook die gedichten werden tot een ge-

heel gebragt, en zoo smolten er sagenkringen in een, die oorspronkelijk aan elkander vreemd waren.

De jongleurs, die eene dergelijke aaneenvoeging op zich namen, waagden zich aan eene zeer moeijelijke taak. Om eenheid te geven aan zulke ongelijksoortige bestanddeelen, was een dichter van uitstekend genie noodig; een dichter, die de gave van alles met één blik te omvatten in de hoogste mate bezat; die het talent had, de karakterteekening der personen van het begin tot het eind vol te houden; die de tegenstrijdigheden in de bouwstoffen, die hij voor zich had, kon doen verdwijnen, den overgang van het eene lied tot het andere geleidelijk kon maken. Kortom, daartoe werd een dichter vereischt, die juist al die eigenschappen bezat, die de eenvoudige jongleurs misten. Bewonderenswaardig in het behandelen der détails, onovertroffen in den levendigen, dramatischen dialoog, schieten zij te kort wanneer zij een geheel van langen adem willen leveren, en het behoeft naauwelijks gezegd te worden, dat een genie van dien aard in de Middeleeuwen niet te vinden is. En al was zulk een dichter er geweest, dan valt het nog te betwijfelen, of hij inderdaad een werk zou hebben geleverd, dat aanspraak op de onsterfelijkheid kon maken; want met al zijne talenten, zou hij toch niets anders hebben geleverd dan een werk van een zeer betwistbaar, van een tweeslagtig genre: eene levensbeschrijving in verzen, - geen heldendicht. Maar de eenvoudige jongleurs hadden slechts een zeer flaauw denkbeeld van de moeijelijkheid of van de onvruchtbaarheid hunner taak; als zij maar den smaak der baronnen en edelvrouwen streelden, als zij hun het eentoonige leven in de kasteelen wisten te veraangenamen door de bevallige of treffende verhalen uit den ouden tijd, dan waren zij verder onbekommerd over eischen, die toen niemand stelde en die zelfs weinigen zouden hebben begrepen. In hunne onschuld, strandden zij nu eens op de eene klip, dan weder op de andere; deden zij hun best, in de aaneengevoegde sagen eenheid te brengen, dan wisten zij geen ander middel om daartoe te geraken, dan het karakteristieke in de handelende personen te doen verdwijnen; hunne helden missen dan individualiteit en worden stijve, onbehagelijke poppen, waaraan het eenige merkwaardige dit is, dat zij ontzettend groote zwaarden in de hand hebben, waarmede zij aan duizende vijanden, naar den wil des dich-

ters, het hoofd afslaan. Behouden de jongleurs daarentegen het kenmerkende van iedere sage, van ieder oud lied, dan is natuurlijk hun held op de eene bladzijde een ander persoon dan op de andere.

Men mag dus met regt die zamenvoeging van verschillende liederen tot een geheel, een ongelukkig denkbeeld noemen; zonder onbillijk te zijn omtrent de jongleurs der XI^{de} en XII^{de} eeuw, mag men de pogingen, die zij daartoe aanwendden, als mislukt beschouwen, en om het met ronde woorden te zeggen: die jongleurs hebben de oude liederen en sagen door hunne onhandige overwerkingen bedorven. Nu is het de taak der kritiek, die oude korte liederen op te delven uit de eindeloos lange riddergedichten; eene taak die soms moeijelijk, maar soms ook gemakkelijk is. Het laatste is het geval, wanneer de overwerker niet veel meer heeft gedaan dan de oude liederen achter elkander te plaatsen, en dit is niet zelden gebeurd. Schoon is die taak der kritiek: zij geeft aan het bedorvene de vroegere reinheid terug. De kunstwaarde der riddergedichten, zoo als zij voor ons liggen, is zeer betwistbaar; te vergeefs tracht men daaraan eene soort van populariteit terug te geven; ons kunstgevoel komt op tegen die levensbeschrijvingen in poëzij, die geschiedenissen van verscheidene geslachten in honderd twintig duizend verzen. Scheidt men daarentegen de stukken, waaruit zij zijn zamengevoegd, van elkander af, dan verkrijgt men menigmaal zeer schoone gedichten van kleineren omvang, die ongetwijfeld even veel populariteit zouden kunnen verkrijgen als de Engelsche balladen en de Spaansche romances bezitten.

Hoe gemakkelijk eene dergelijke afscheiding soms zijn zoude, bewijst het eerste der door Prof. Jonckbloet uitgegevene stukken, ‘Lodewijks krooning.’ Het bestaat, zoo als men duidelijk ziet, uit vier verhalen, die van zeer verschillenden oorsprong zijn en verschillende helden bezingen, die geene andere overeenkomst met elkander hadden dan dat zij allen Willem heetten. De overwerker heeft wel getracht die stukken tot een geheel te brengen, maar het is hem ten eenenmale mislukt. Als geheel beschouwd, is dan ook ‘Lodewijks krooning’ een vreemd voortbrengsel, een gedicht zonder eenheid van handeling; daarentegen behooren de vier verhalen, ieder op zich zelf beschouwd, onder de beste die er ooit geschreven zijn. Zou nu de uitgever,

die de ongelijksoortigheid der deelen zeer wel heeft gevoeld en die zelf zegt: ‘Cette chanson est formée de quatre parties distinctes,’ niet wel hebben gedaan, wanneer hij die vier verhalen als afzonderlijke liederen had doen drukken, en de overgangen, die de jongleur er in gebragt heeft, in noten had geplaatst? Ik weet wel dat diegenen, die willen dat men met bijgeloovigen eerbied de Middeleeuwsche Handschriften uitgeve zoo als zij voor ons liggen, des noods met al de fouten der afschrijvers er bij, zulk een plan hoogst vermetel zullen noemen; maar tot dezulken behoort onze wakkere mediévist geenszins. Ook hij is, even als ik, overtuigd, dat de riddergedichten zijn zamengesteld uit oudere en kleinere liederen, die de overwerkers in den regel weinig of niet hebben veranderd, en waarom zou hij die theorie niet in praktijk brengen, vooral wanneer de overwerker de oude liederen zoo weinig heeft veranderd als in ‘Lodewijks krooning’ het geval is?

Gelukkig evenwel heeft Prof. Jonckbloet den lezer in staat gesteld, zelf de ongelijksoortige deelen van elkander af te scheiden, daar hij in eene uitvoerige Inleiding, die bijna het geheele tweede deel beslaat - het overige wordt door de varianten ingenomen - den historischen oorsprong van iedere sage heeft nagegaan. Deze scherpzinnige en doorwrochte, maar misschien wat al te kernachtige verhandeling, is eene onwaardeerbare bijdrage tot de sagenstudie; zij toont op de overtuigendste wijze, hoe weinig door de dichters is verzonnen, en hoe daarentegen hunne verhalen bijna altijd een historischen grondslag hebben; zij bewijst hoe eene menigte helden, die den naam van Willem droegen of een anderen naam des noods, tot één persoon zijn vereenigd geworden, die ten slotte, in de allerjongste verhalen en stellig niet voor de tweede helft der XII^{de} eeuw, den naam van Willem van Oranje ontving, naar den eersten graaf van Oranje, die omtrent het midden dier eeuw leefde, en die met de oudere en schoonere stukken niets te maken heeft. De Willem daarentegen, die het eerst bezongen is en die de hoofdpersoon is gebleven, leefde bijna vier eeuwen vroeger, onder Karel den Groote, die hem tot graaf of hertog van Toulouse of Aquitanië - de kroniekschrijvers geven hem nu eens dezen dan weder genen titel - had aangesteld. Wij weten uit de geschiedenis, dat deze Willem, dien Karel grootere achting toedroeg dan ie-

mand anders, zich door zijn moed onderscheidde toen de Saracenen van Spanje in 793 een inval deden in Zuid-Frankrijk. Karel voerde op dat oogenblik oorlog aan de oevers van den Donau en zijn zoon Lodewijk (de Vrome), de koning van Aquitanië, was in Italië met de beste troepen van Zuid-Frankrijk, dat dus nagenoeg weerloos was. Willem evenwel riep de graven en heeren van het land te wapen en trok de Saracenen te gemoet, die de voorsteden van Narbonne reeds hadden verbrand en op Carcassonne aanrukten. Op de oevers van den Orbieux, tusschen de beide zoo even genoemde steden, had de slag plaats, die met de ontzettende nederlaag der Franken eindigde. Bijna door al zijne wapenbroeders verlaten, hield Willem evenwel stand en deed wonderen van dapperheid, totdat ook hij genoodzaakt werd te wijken. Verder geeft de geschiedenis vooral aan hertog Willem van Toulouse de eer der inneming van Barcelona in 801; eene gebeurtenis, waarbij wij ons hier evenwel niet mogen ophouden, daar zij geen onderwerp der sage geworden is. Eindelijk weten wij nog, dat Willem in 806 monnik werd in het klooster Gellone, en dat hij daar in den reuk van heiligheid gestorven is, in het jaar 812. Het verblijf van Willem in het klooster en de slag aan den Orbieux, zijn de twee onderwerpen, die de sage en de volksliederen behandelen.

Het schijnt bij den eersten opslag zonderling, dat de volkspoëzij eene vreeselijke nederlaag tot onderwerp kiest, terwijl het veeleer met haren aard overeenkomt eene schitterende overwinning te bezingen. Het verschijnsel is inderdaad opmerkelijk; het doet zien welk een diepen indruk de nederlaag aan den Orbieux op de bevolking van het Zuiden had gemaakt. Reeds eenmaal, een en zestig jaren vroeger, was hun land door de Muzelmannen overstroomd; nu was het leger geslagen, en met radeloozen angst voorzagen zij eene tweede overweldiging door de woeste volgelingen van den valschen Profeet, de ruwe Africaansche en Aziatische horden. In onze chansons is dat gevoel van smart en angst bij den zanger nog even levendig, als het op den dag na de nederlaag moet geweest zijn. En in het voorbijgaan zij hier opgemerkt, dat dergelijke uitingen van het volksgevoel de aandacht van den geschiedschrijver overwaardig zijn, en hem aantoonen, *welke* feiten de gemoederen der tijdgenooten het meest hebben getroffen; in de meestal ziel- en kleur-

looze kronieken der VIII^{ste} en IX^{de} eeuw, kan men dat zelden bespeuren. De overlevering, door de zangers gevolgd, is overigens, wat de hoofdzaak betreft, aan de geschiedenis getrouw gebleven; maar, in tegenspraak met deze, die berigt dat de Saracenen, na hunne overwinning, ongedeerd naar Spanje terugkeerden, deed zij de nederlaag aan den Orbieux volgen door eene schitterende overwinning op de Saracenen behaald; natuurlijk, want op den duur kon men zich niet bevredigen met het verhaal eener nederlaag. Deze moest gewroken worden, en in het verhaal der overwinning, dat de jongleurs geven, herkent men nog vrij duidelijk den slag bij Poitiers, van 732, waardoor Karel Martel en Eudes, hertog van Aquitanië, Frankrijk en de geheele christenheid redden van de Saraceensche heerschappij. Daarenboven knoopen zich aan de verhalen der jongleurs herinneringen vast aan de heldendaden van een anderen Willem, den graaf van Provence, die omtrent 975 eene bende Saracenen verdreef, welke zich in de vesting Fraxinetum, digt bij den golf van Saint-Tropès, had genesteld en bijna eene eeuw lang telkens Provence en Dauphiné had geplunderd. Prof. Jonckbloet meent, dat aan twee der door hem uitgegevene chansons, waarvan de eene de inneming van Nîmes, de andere die van Oranje tot onderwerp heeft, feiten ten grondslag liggen, die door dezen graaf Willem van Provence zouden zijn verrigt. Dit kan evenwel uit historische berigten niet bewezen worden; want de geschiedenis meldt bijna niets over de bevrijding van Provence. Ik wil echter de redenen, die de geachte uitgever bijbrengt, gaarne laten gelden voor zoo ver zij de inneming van Oranje betreffen; het verhaal der inneming van Nîmes behoort daarentegen misschien niet in het Zuiden te huis, en wij zullen daarop later terugkomen.

Gaarne zouden wij den geest van dit gedeelte der sage door eenige uittreksels nader doen kennen, wanneer er niet andere stukken waren, die misschien nog meer op algemeene belangstelling kunnen rekenen.

En daaronder rekenen wij vooreerst het eerste gedeelte van de ‘Moniage’, het verhaal van Willems kloosterleven.

Willem en zijne gemalin, zoo verhaalt de oude zanger, leefden langen tijd gelukkig; hij regeerde in vrede en de Saracenen sidderden als zij zijn naam maar hoorden noe-

men. Maar de gravin sterft. Haar echtgenoot is ontroostbaar, en nadat hij den geheelen dag geweend heeft, zendt God hem 's nachts een Engel, die hem beveelt naar Genua te gaan en daar monnik te worden. Willem gehoorzaamt; hij gaat naar het klooster te Genua, waar de abt hem opneemt, en waar hij boete zal moeten doen, omdat hij zoo veel menschen gedood heeft. Maar de Frankische held is een zonderlinge monnik. ‘Heb ons lief,’ zeide de abt tot hem, ‘dan zullen al onze monniken eerbied voor u hebben.’ - ‘Goed,’ antwoordde Willem daarop, ‘maar zeg hun dat zij mij niet boos maken, want dan zouden zij slechte dagen hebben.’ En weldra begonnen de monniken zich over hem te beklagen. De reusachtige Willem, voor wien de langste monnikspij een halven voet te kort was, at eens zooveel als iemand hunner; hij dronk zooveel wijn, dat hij geen enkelen druppel van een grooten ‘sestier’ overliet, en als hij dronken was, liep hij de monniken na en sloeg ze. Daar hun dit niet beviel en zij daarenboven vreesden dat Willem den geheelen voorraad van 't klooster alleen zou opeten en zij van honger zouden moeten sterven, zoo gingen zij zich bij den abt beklagen, en op het oogenblik zelf dat zij dit deden, kwam de hofmeester op krukken: Willem, aan wien hij wijn had geweigerd, had den armen man zóó geslagen, dat hij niet loopen kon. De abt stelt nu voor zich van Willem te ontslaan; hij zal hem uitzenden om visch te koopen en onderweg zal hij zeker gedood worden door de roovers van den omstreek, die iedereen aantastten; deze zullen hem zijn paard willen ontnemen; Willem zal zich verdedigen; hij wordt dan afgemaakt en de kloosterlingen zullen van hem verlost zijn.

Willem wordt gehaald. ‘Heer abt,’ zegt hij, ‘wat verlangt ge? Ik zie, dat die monniken zeer vertoornd zijn; maar bij den Apostel, tot wien men te Rome bidt, zoo zij mij de minste reden tot misnoegen geven, dan smijt ik ze neêr en geen hunner zal meer lust gevoelen metten te zingen.’ De monniken beefden van angst en de abt antwoordde: ‘Heer Willem! gij zult naar zee gaan, met twee lastdieren, om visch te koopen; gij zult geld mede nemen om dien te betalen, en een jongen om voor de lastdieren te zorgen. Maar ik wil u niet verbergen, dat gij het bosch van Beaucler door moet, waar roovers zijn, die iederen voorbijganger aanranden. Ontnemen zij u uw paard of uw

kleed, dan zult gij niet vechten.' - 'Goede God!' riep Willem uit, 'zoo iets heb ik nooit gehoord! Als de roovers mij aanvallen, dan sla ik ze dood.' - 'Zwijg,' hernam de abt, 'een monnik mag niet vechten.' - 'Maar, heer abt! als zij mij mijn paard willen ontnemen, mijn paard, het beste dat er op de wereld is, dat sneller loopt dan valk of sperwer vliegen kan, dat ik ontnam aan den trotschen Aerofle, wien ik het hoofd afsloeg - als zij mij dat willen ontnemen, wel, heer abt! dan word ik woodend.' - 'Geef het, zonder u boos te maken.' - 'En als zij mij mijne handschoenen ontnemen?' - 'Geef ze al lagchend.' - 'En als zij mij mijne laarzen ontnemen? En moet ik dulden dat zij mij slaan? En als zij mij mijne "braies" ontnemen?' - 'In 't laatste geval moogt gij u verdedigen, maar bedien u dan alleen van vleesch en been.'

Willem kocht nu dadelijk een prachtigen gordel met een kostbaren gesp en maakte dien aan zijne 'braies' vast. De abt gaf hem geld en hij begaf zich met de twee lastdieren en den jongen op weg.

Ongedeerd kwam hij het bosch van Beaucler door, kocht visch, wierp met echt ridderlijken trots het geld aan de visschers toe, zonder zich te verwaardigen een enkel woord tot hen te spreken, en nam toen de terugreis aan.

In het bosch van Beaucler gekomen, vindt hij weder geene roovers. 'Goede vriend!' zegt hij daarop tot den jongen, 'zoudt gij niet iets kunnen zingen? Wees maar niet bang voor de roovers; ik zal u wel verdedigen.' En nu ging de jongen met luider stemme het begin van een lied zingen, waarvan Willem zelf de held is:

'Wilt gij hooren,' zoo zong hij, 'van Heer Thibaut den Saraceen, en van Willem, den markies met den korten neus; hoe hij Oranje innam, de prachtige stad, en Gloriette, het vorstelijk paleis, en hoe hij Guiborc tot echtgenoot nam?'

'Maar waarlijk, heer! ik durf niet meer zingen, want de roovers zullen ons bemerken.' - 'Zing maar gerust door, ik zal u wel verdedigen, als zij komen.' De jongen ging weder zingen en zoo hard, dat het geheele bosch er van klonk. De roovers, vijftien in getal, waren juist bezig geweest met eene abdij; zij hadden daar de monniken vermoord, alles geplunderd en zouden nu aan tafel gaan, toen een hunner zeide: 'Ik hoor daar een jongleur; hoort hoe hij zingt van Willem met den korten neus!' - 'Dat men

hem hier brenge!' riep de kapitein; 'wat hij bij zich heeft behoort ons.' - 'Heer,' sprak daarop een der roovers, 'laat dat plan varen. Men moet geen jongleur mishandelen; ieder braaf man moet ze liefhebben en hun geld, kleederen en een goed maal geven.' Evenwel, zij moeten gehoorzamen; zij stijgen te paard en rennen met woeste kreten op Willem toe. 'Wat wilt gij?' roept de graaf; 'als gij ons mishandelt, dan zult gij er niets bij winnen, want gij zult door den abt en de geheele geestelijkheid in den ban gedaan worden.' - 'Wij geven geen oortje om priester of abt. Gijlieden monniken zijt veel te rijk; gij moest uwe groote bezittingen aan de armen geven, en zelve uw leven verbeteren. Denkt gijlieden maar aan de metten die gij zingen moet, en laat het overige aan ons over. Alles wat gij hebt, tot den laatsten penning toe, moet gij ons geven.'

Eerst werpen zij den jongen op den grond, binden hem handen en voeten en werpen hem in een greppel; daarna grijpen zij Willems paard bij den toom en trekken het nu hier- dan daarheen, terwijl zij intusschen de opmerking maken, dat die monnik verbazend groot is en op eene schrikbarende wijs met zijne oogen rolt. Zij eischen zijne kleederen: hij geeft ze hun zonder een woord te spreken. Vervolgens eischen zij zijn paard, zijne laarzen en zijne handschoenen. 'Gij zult ongetwijfeld aan de galg eindigen, ellendige roovers,' zegt hij; maar hij stijgt van zijn paard af en geeft hun wat zij verlangen. En nu vragen zij ook dat kleedingstuk, dat Willem hun, volgens de uitspraak van den abt, weigeren mogt, en den prachtigen gordel. 'Zeker,' zegt Willem, 'die gordel is meer waard dan al het overige te zamen; gij kunt dien nemen als ge wilt, maar ik geef hem u niet.' De kapitein der roovers, die het goud en de edelgesteenten had zien blinken, knielt neder om den gordel los te maken. Maar nu is 's graven geduld ten einde. Bleek van toorn, werpt hij met zijn ijzeren vuist den kapitein dood aan zijne voeten. Een tweede vuistslag velt een tweeden roover neder; twee andere schudt hij met zoo groote kracht tegen elkander, dat beider hersenpan vermorzeld wordt. Een vuistslag en weder een vuistslag maken den vijfden en zesden af. Den zevenden grijpt hij bij de haren, zwaait hem driemaal in de rondte en sleurt hem tegen een eik, terwijl hij uitroept: 'Als die weder opstaat,

dan zal hij juist geen bijzonderen lust tot zingen gevoelen. Komaan, wie heeft nu nog begeerte naar mijne “braies”? Hij kome ze maar halen, maar hij zal dan ook de sporen mijner vuisten dragen zijn leven lang, en waarschijnlijk geen reiziger meer verontrusten!’ Ondertusschen hebben de roovers zich bijeen geschaard, en zij werpen nu hunne lansen en spietsen tegen den graaf. ‘Goede God!’ roept deze, ‘help mij! De abt heeft eene groote zonde begaan, toen hij mij hierheen zond zonder wapenrok en zwaard, zonder helm en lans. Als ik maar wapenen had, dan zou geen roover ontsnappen, al waren het er vijftig, Maar helaas! ik mag geene andere wapenen gebruiken dan vleesch en been!’ Daar ziet hij een der lastdieren in zijne nabijheid; zonder zich een oogenblik te bedenken, scheurt hij eene dij en een poot van het dier af; dat is nu zijn wapen, en daarmede slaat hij al de nog overige roovers dood. Meester van 't slagveld, gevoelde hij medelijden met het arme lastdier; hij bad, zette dij en poot weder op hunne plaats, en, o wonder! God had zijn gebed verhoord: het lastdier gebruikte zijn vierden poot alsof er niets gebeurd was.

De graaf maakte daarop de touwen van den jongen los en gaf hem bevel het beste paard der roovers te nemen en de overige mede te voeren. Toen vervolgden zij hun weg naar de abdij.

Drie monniken stonden op den uitkijk bij de poort, die zij goed hadden gegrendeld. Zoodra zij Willem zagen aankomen, liepen zij naar den abt, en deze gaf hun bevel, hem niet binnen te laten. Ondertusschen roept de jongen hun toe, de poort te openen en den visch en den buit te nemen, die Willem hun brengt. ‘Blijft waar gij zijt,’ antwoorden de monniken, ‘want gij zijt roovers en wij laten u niet binnen.’ Willems bloed kookt; hij ziet een balk liggen, een balk die zoo zwaar was, dat zelfs vier boeren naauwelijks in staat zouden geweest zijn hem op te ligten. Hij grijpt dien en stormt er mede tegen de poort, die in duizend stukken vliegt en de drie monniken verplettert. De overige vlugten, werpen hunne pijen af om harder te kunnen loopen, en verbergen zich in de cellen. Willem zit hun op de hielen, doet aan diegenen, die hem in handen vallen, zijne vuisten gevoelen, trekt ze bij de haren en geeft den abt een schop, zoodat hij bewusteloos nedervalt. De monniken vlugten naar de kerk en ook de abt, die intus-

schen weder tot zich zelven gekomen was; daar vallen zij Willem te voet en smeeken hem genade. Hij belooft ze niet meer te mishandelen, mits zij hem vergeven dat hij zich driftig heeft gemaakt. ‘Alles, alles is u vergeven,’ antwoordt ijlings de abt; ‘dat men dadelijk de dooden begrave, want spoedig zullen wij weder monniken in overvloed hebben.’

Willem verhaalde hem nu zijn wedervaren. De abt gaf hem, wegens het dooden der roovers, absolutie, en de kloosterlingen gingen den visch eten, terwijl zij zorgden dat Willem zoo veel goeden wijn had als hij maar drinken kon. Gelukkig evenwel werden zij spoedig daarop van hunnen driftigen broeder bevrijd, daar een Engel hem kwam bevelen naar elders te vertrekken.

Ziedaar het verhaal van den jongleur, en merkwaardig is het, dat de berigten, die een tijdgenoot geeft omtrent Willems verblijf in het klooster, er evenmin aanleiding toe gegeven hebben als de latere Latijnsche legende, die omstreeks het jaar 1125 geschreven schijnt. Het is dan ook nagenoeg zeker, dat er met den historischen hertog Willem van Toulouse niets dergelijks is gebeurd; maar eene andere vraag zoude het zijn, of er voor het verhaal volstrekt geen historische grond is. Misschien is er die wel; althans de ondervinding heeft geleerd, en leert nog dagelijks, dat de verhalen der middeleeuwen uiterst zeldzaam alleen uit de verbeelding zijn voortgesproten; veel hielden onze voorouders voor verzonnen, waaraan, zoo als wij thans weten, een historisch feit onmiskenbaar ten grondslag ligt. Maar gesteld ook, dat dit verhaal geheel is verdicht, dan is het toch nog zeer opmerkelijk, dat het geheel en al van kleur en strekking is veranderd. Want het is ontstaan in de kloosters; oorspronkelijk was het eene vrome kloosterlegende; onder de handen der trouvères is het daarentegen eene scherpe hekeling der monniken geworden. Inderdaad, in de kroniek van het klooster Monte-Casino wordt verhaald, dat Carloman, zoon van Karel Martel, monnik werd in dat klooster, waar hij zich met de grootste nederigheid en godsvrucht gedroeg. Als een voorbeeld van zijnen ootmoed verhaalt nu de kroniekschrijver, dat Carloman eens, terwijl hij de kudde weidde, door roovers werd aangevallen. ‘Doet met *mij* wat gij wilt,’ riep hun Carloman toe, ‘maar raakt de schapen niet aan, want die behooren aan 't klooster.’

Hij laat zich inderdaad alles afnemen, maar bedenkt zich, valt op de roovers aan, werpt ze op den grond, ontneemt hun dat ééne kleedingstuk dat graaf Willem verdedigen mogt, en laat hun al het overige. In het klooster teruggekeerd, verhaalt hij zijn wedervaren aan den abt, en deze, ‘die zijne nederigheid op de proef wilde stellen,’ verwijt hem met bittere woorden zijn gedrag, en herinnert hem aan de woorden van 't Evangelie: ‘Indien iemand u op de regterwang slaat, keer hem ook de linker toe, en zoo iemand u uw onderkleed wil ontnemen, laat hem ook den mantel.’ Carloman verklaart daarop zeer ootmoedig, dat hij gezondigd heeft.

Men ziet dat dit verhaal met geen ander doel geschreven is, dan om den ootmoed des ridders, zijne onderwerping aan den kloosterregel, den abt en het evangelie te doen uitkomen. Hetzelfde doel is ook in de kroniek van het klooster Novalesa (in Noord-Italië), die omtrent 1060 geschreven is, duidelijk zigtbaar. Het verhaal dat daar voorkomt, heeft veel overeenkomst met dat van den Trouvère; maar het is minder goed gemotiveerd en de held is daar niet Willem, maar de weinig minder beroemde Walter met den sterken arm, die, even als Carloman, nederig boete doet en omtrent den abt zeer ootmoedig is. Geheel anders heeft onze ondeugende Trouvère de zaak opgevat: hij neemt elke gelegenheid te baat om de levenswijs der monniken aan de kaak te stellen; zelfs door de roovers doet hij hun zedelessen geven; zij zijn zóó valsch, dat zij Willem tot eene Urias-boodschap uitzenden; zij hopen, zij verwachten, dat hij door de roovers zal vermoord worden. Van den ootmoed, dien Carloman, dien Walter aan den dag leggen, is in Willem niets te bespeuren; in plaats van boete te doen, slaat hij monniken en abt bont en blaauw, slaat er eenige dood, en men kan zien dat de verteller daar regt veel schik in heeft, want hij vindt dat er veel te veel monniken op de wereld zijn, en 't kan geen kwaad dat er wat worden doodgeslagen.

Vat men de zaak zóó op, dan vervalt Prof. Jonckbloets kunstige en niet zeer duidelijke redenering omtrent den tijd, waarin dit gedeelte van de ‘Moniage’ ontstaan is. Heb ik hem wel begrepen, dan zoekt hij te bewijzen, dat het Fransche stuk, of althans de inhoud daarvan, ouder is dan 1060, ouder dan de kroniek van Novalesa, en dat het aan den

schrijver dier kroniek tot model heeft gediend; en wel omdat het verhaal van den Trouvère natuurlijker, beter gemotiveerd en meer zamenhangend is dan dat van den kroniekschrijver. Dit bewijst niets, dan dat de maker van 't volkslied beter dichter was dan de monnik die de kloosterlegende schreef, en wij vragen met Prof. Jonckbloet: ‘Comment pourrait-il en être autrement?’ - maar zou men inderdaad in vollen ernst willen beweren, dat het vrije, gewaagde, stoute verhaal, dat de Trouvère geeft, dagteekent uit de eerste helft der XIde eeuw; uit een tijd, toen Gregorius VII de wereld nog niet in rep en roer had gebragt door den handschoen toe te werpen aan den Keizer; toen Europa nog niet in twee vijandige kampen was verdeeld, maar integendeel de geestelijke en wereldlijke magt nog tamelijk vreedzaam met elkander verkeerden; toen de geestdrift voor de godsdienst zoo ligt te ontvlammen was, dat eene halve eeuw later duizenden en honderdduizenden, vooral uit het vaderland der Trouvères, alles verlieten wat hun dierbaar was, huis en hof, gade en kinderen, om naar het graf van den Verlosser te stroomen en het te ontrukken aan de Ongeloovigen; toen koning Robert van Frankrijk niets liever deed dan de door hem zelven opgestelde geestelijke hymnen te zingen met de monniken van Saint-Denis, en toen hij de zoo hartelijk, zoo innig geliefde vrouw verstiet, omdat de Paus het wilde; toen men, ofschoon het gevreesde jaar 1000, waarin de wereld zou vergaan zijn, voorbij was, zich evenwel niet kon voorstellen, dat men gedwaald had in het opvatten der prophetie, elkander angstig afvroeg, of men zich ook vergist had in de berekening der dagen, der maanden, der jaren, en om den toorn des hemels af te wenden, alle kerken in Europa, vooral in Italië en Frankrijk, van den grond af nieuw opbouwde? Wat enkelen reeds toen dachten, wat zij in de taal der geleerden schreven, wat enkele ridders deden, zoo als de woeste Foulques-Nerra van Anjou, doet hier niets ter zake; maar had een volksdichter in de eerste helft der XIde eeuw een lied durven zingen van zulk eene strekking als dit gedeelte van de ‘Moniage,’ hij ware gesteenigd geworden. Verplaatsen wij ons daarentegen in een anderen tijd, anderhalve eeuw later; in den tijd toen in Frankrijk de Heilige Bernard, de gevierde, de aangebedene, zijne krachtige stem had verheven tegen het zedebederf der geestelijkheid, en hij het luide had verkondigd: ‘de gees-

telijkheid mest zich vet ten koste van 't volk; dienaars van Christus heeten zij en zij dienen den Antichrist;' toen men gretig had geluisterd naar de lessen van Abélard, naar de prediking van Arnold van Brescia; toen Barbarossa's ijzeren wil zich gedurende het vierde gedeelte eener eeuw halsstarrig had verzet tegen den Paus; toen de leerstellingen der Albigenzen iederen dag meer veld wonnen in Zuid-Frankrijk, waar een dichter als Peire Cardinal, en zoo vele andere, de geestelijkheid met bitteren spot of heilige verontwaardiging onophoudelijk vervolgden, en waar het: 'Ik was liever Jood dan geestelijke' tot een gewoon spreekwoord geworden was. Tot dien tijd, tot de tweede helft der XIIde eeuw, behoort dit gedeelte van de 'Moniage'. Verwant aan de voortbrengselen van den zoogenaamden monnik van Montaudon, aan den 'Aucassin et Nicolette,' aan vele fabliaux, maar op verre na zoo stout niet als die gedichten, is het een der jongste takken der sage en eene niet onmerkwaardige bijdrage tot de kennis der denkwijze van 't volk op het eind der XIIde eeuw.

III.

Gelukkig de tijd die geen onderwerp der volkssage geworden is! Ontmoet gij een tijdperk, waarvan het volk u niets weet te verhalen, geloof dan vrij, dat het een tijd van rust was, waarin mogelijk buiten 's lands oorlog is gevoerd, maar waarin geen langdurige burgerkrijg het land heeft geteisterd, geene ontzettende misdaden zijn gepleegd, geene onbarmhartige onderdrukking heeft plaats gehad; dat het een tijd was van niet veel roem misschien, maar ook van niet veel schande of leed; een tijd, waarin een ieder zijn eentoonigen weg ging, en heden deed wat hij gisteren had gedaan. Want zoo is het volk: het bezingt de glorie, maar vooral de rampen des vaderlands; hoe zou het stof tot dichten vinden, wanneer de eene dag op den anderen gelijkt, en is het verhevenste dat de kunst heeft geleverd, niet juist de teekening der smart?

En welke tijd der Fransche geschiedenis was dan geschikter om het onderwerp der volkspoëzij te worden dan die der laatste Karolingen, eene dynastie die te diepe wor-

tels in den Franschen bodem had geschoten om gemakkelijk te worden uitgeroeid, en die daar toch niet vast genoeg was geworteld, niet genoeg haren Germaanschen oorsprong had kunnen doen vergeten, en hare betrekkingen tot Duitschland met de veel zorg had onderhouden, dan dat haar voortbestaan mogelijk geweest ware? Men moet afdalen tot de dagen van het Schrikbewind, wil men een even somberen en rampzaligen tijd vinden! De strijd tusschen het monarchale en het aristocratische beginsel was reeds beslist ten voordeele van het laatste; de erfelijkheid der leenen was erkend, maar meer in het afgetrokkene dan in de praktijk, en het leenstelsel, dat aan de nieuw gegrondveste orde van zaken tot grondslag zou strekken, was nog niet genoegzaam ontwikkeld om die mate van orde en rust te schenken, die het geven kon als het tot vollen wasdom zou gekomen zijn; eene orde, die in later tijd oneindig veel te wenschen overliet, maar die dan toch verre de voorkeur verdiende boven de grenzenlooze wanorde, die voor alsnog heerschte, boven dien onophoudelijken burgeroorlog tusschen den koning en de groote leenmannen. Het geliefkoosde denkbeeld van Karel den Groote, het herstel van het Westersche rijk, was nog niet door de Karolingen opgegeven; doof voor de wenschen der provinciën, blind voor de teekenen des tijds, die aankondigden dat de ongelijksoortige bestanddeelen, waaruit Europa was zamengesteld, zich in evenveel afzonderlijke rijken gingen oplossen, strekte de achterkleinzoon van den grooten Karel nog eens de hand uit naar den schepter der wereldheerschappij, en zette de keizerskroon op het hoofd - hare zwaarte verpletterde hem. En terwijl de eene provincie voor, de andere na, zich van Frankrijk afscheidde; terwijl de Karolingen het geheele Zuiden verloren; terwijl zij onafgebroken streden met hunne leenmannen, plunderden de woeste Scandinavische zeeschuimers, jaar in, jaar uit, nu dit, dan dat gewest. Nu eens verbrandden zij Rouaan, dan weder Bordeaux of Orléans; hunne winterkwartieren sloegen zij op Franschen bodem op, belegerden Parijs tot viermalen toe, en te vergeefs bad het radelooze volk: ‘Heere, Heere, red ons van de woede der Noormannen!’ Daar was geene redding; velen stelden zich onder de bescherming der Noormannen en zwoeren het Christendom af. Goud, en weder goud, uit de schatkist aan de hebzuchtige Odindienaars gogeven, gaf eene tijdelijke

verligting, die weldra door nog heviger teistering werd gevolgd; en toch, afkoopen was alles wat de magtelooze koning kon doen, en hij rekende zich nog gelukkig als hij goud geven kon!

Geen wonder dat die tijd van ‘ongehoord lijden’, van ‘vreeselijke rampen,’ zoo als de vaders van het toen gehoudene concilie van Meaux dien noemden, een diepen indruk op het volk heeft gemaakt; geen wonder dat wij zoowel den strijd tegen de Noormannen als de oorlogen der vazallen tegen den koning in onze chansons terugvinden. Wat de togten der zeeroovers betreft, zoo geeft het tweede gedeelte van de ‘Moniage’ een verhaal, waarin men duidelijk het vierde en beroemdste beleg van Parijs door de Noormannen herkent, dat tegen het eind van het jaar 855 begon en tien maanden duurde. De namen zijn, naar den aard der sage, veranderd; Karel de Dikke heet hier Lodewijk de Vrome; maar hoe sprekend gelijkend is het portret geteekend van dien onwaardigen en diep verachten Karel, van den vreemden, den Duitschen koning, die een vreemdeling, Hendrik van Saksen, tot vertrouweling en raadgever had:

‘De koning was te Parijs, zijne residentie, waar hij zich aan ieder onteerend zingenot overgaf. Graaf noch baron, hertog noch prins, ridder noch edelknaap droeg hem de minste achting toe of rekende hem tot iets in staat, zoo gierig was hij, zoo onbekwaam en zoo dom. De edele geslachten had hij verstooten, verdreven van zijn hof en uit zijn land, en vreemden had hij tot zijne vertrouwelingen gemaakt. Slechten raad gaven die hem dagelijks; zijne domeinen hadden zij hem ontnomen en ontroofd. Zijne eigene baronnen hadden hem allen verlaten; op Paschen of Kersmis verscheen niemand hunner om hem zijne dienst te bewijzen, en dat vooral was zijn ongeluk.’

Wanneer overigens de sage den ons reeds bekenden hertog Willem van Toulouse uit zijne kluis naar Parijs doet komen, op verlangen des konings, en hem een tweegevecht doet houden met Ysoré, het opperhoofd der vijanden, wien hij het hoofd afhouwt, dan duidt zij met dien stereotiep geworden naam Willem den een of anderen held aan, die zich gedurende het beleg van Parijs onderscheidde, graaf Eudes misschien of wel een zijner ridders, Odo; de laatste heeft dit met den ouden Willem gemeen, dat hij, even als deze

in de sage, den bijnaam van IJzerarm schijnt gedragen te hebben; althans hij had in vroegeren tijd zijne regterhand in een slag verloren en had daarvoor nu eene ijzeren in de plaats, die hij met de grootste kracht en behendigheid wist te gebruiken.

Waar het den strijd der Edelen tegen den koning geldt, zijn de Fransche zangers, even als de Spaansche, altijd op de hand der vazallen. Natuurlijk, want voor deze zongen zij. Maar er is tusschen den Spaanschen en den Franschen koning dit verschil, dat de eerste in de romances als valsch en tyranniek voorkomt, terwijl daarentegen de laatste, in de chansons de geste, veeleer zwak, onbekwaam, onnoozel en dikwijls nog zeer jong is; de edelman moet hem beschermen, hem de hand boven 't hoofd houden, anders is hij reddeloos verloren. Ofschoon die koning in onze chansons de geste Lodewijk de Vrome heet en ook wel soms aan dien vorst herinnert, zoo hebben evenwel de trouvères verscheidene andere Karolingen op 't oog, vooral Lodewijk d'Outremer. Onbewust hebben zij voortreffelijk gegeneraliseerd, niet een bepaalden koning geteekend, maar *den* koning van Frankrijk, en den geest van dit tijdperk der geschiedenis hebben zij zeer juist opgevat. Eveneens hebben zij niet *een* edelman, maar *den* edelman geteekend; nu eens ontleenen zij een trek aan den eenen held, dan weder aan den anderen; herinneringen aan Willem Longue-Épée, hertog van Normandië, aan graaf Willem van Poitiers, aan anderen, zijn onmiskenbaar; maar de dichter denkt meer aan datgeen wat hij voor het ideaal van den ridder houdt, dan aan een bepaald persoon. Zijn ridder is ruw - de geest van den tijd wilde het - maar bezit, in tegenstelling van den koning, alle ridderlijke deugden. Hunne verhouding tot elkander zal het best uit een paar voorbeelden blijken.

Lodewijk, zoo verhaalt het gedicht dat ‘Lodewijks krooning’ heet, maar waarvan slechts een klein gedeelte over dat onderwerp handelt, Lodewijk zou te Aken tot keizer gekroond worden. De oude keizer zijn vader, vier koningen en eene talrijke schare van bisschoppen, abten en Edelen, waren in de kloosterkerk bijeengekomen en de kroon lag op het altaar. ‘Een aartsbisschop,’ zoo vervolgt de dichter dien wij thans woordelijk volgen, ‘een aartsbisschop beklom den kansel en sprak aldus: ‘Baronnen, hoort mij aan!

Karel, de groote keizer, gevoelt zich oud en buiten staat de zorgen der regering langer te torschen; maar hij heeft een zoon, aan wien hij de kroon geven wil.' Met vreugde hoorden dat de baronnen, en de handen ten hemel heffend riepen zij: 'Wij danken U, hemelsche Vader, omdat geen vreemde vorst over ons regeren zal.'

De keizer riep zijn zoon en sprak: 'Zie, geliefde zoon, daar ligt de kroon op het altaar, en hoor nu op welke voorwaarden ik ze u geven wil: wees rein van wandel, doe niemand onregt, zoek nooit door list of bedrog uw oogmerk te bereiken, ontneem nooit aan een wees het leen waarop hij regt heeft. Belooft gij zoo te handelen, ik zal er God voor danken, en neem dan vrij de kroon! Maar kunt, maar durft gij dat niet beloven, laat dan de kroon waar zij ligt; ik verbied u dan ze aan te raken.

Mijn Lodewijk, zie, daar ligt de kroon; neemt gij ze, dan zijt gij keizer van Rome; wel honderdduizend dapperen kunt gij dan ten strijde voeren, het zwaard in de vuist de golven der Garonne overtrekken, de Heidenen overwinnen en verpletteren, en hun land aan het uwe toevoegen. Wilt gij zoo handelen, dan ben ik verpligt u de kroon te geven; maar wilt gij 't niet, neem ze dan nooit!

Acht gij het mogelijk, mijn zoon, dat gij ooit naar slechten raad zoudt luisteren; voelt gij u niet sterk genoeg om ijdele vermaken, zingenot en zonde te verachten; acht gij u in staat om aan een kind zijn geërfd leen, of het minste, hoe gering ook, aan eene weduwe te ontnemen, dan wil ik niet, bij God! zoon Lodewijk! dat gij deze kroon neemt!'

De jongeling hoorde het; - geen voet verzette hij; - hij stond verstomd; - de kroon durfde hij niet gaan nemen. De dappere ridders, zij weenden om zijnentwille, en de keizer was gram en verstoord. 'Helaas!' riep hij, 'mijne vrouw heeft mij bedrogen; die lafaard is mijn zoon niet! Van mij verwachte hij niets; van hem een koning te maken zou zonde zijn. Wij zullen hem het hoofdhaar doen afknippen; monnik zal hij worden hier te Aken in het klooster; daar kan hij aan de touwen trekken en klokkenluider zijn; men zal hem eene prebende geven en hem buiten staat stellen te regeren.'

Naast den koning zat de fiere en trotsche Ernaud van Orléans. 'Mijn keizer,' sprak hij op vleijenden toon, 'luis-

ter naar mijn raad. De prins is jong[1], hij telt pas vijftien jaren. Ik erken dat de gewoonte zou medebrengen, dat men hem op dien leeftijd ridder sloeg; maar laat het bestuur drie jaren aan mij over; dan zullen wij zien wat er van hem wordt, en toont hij zich dan dapper en een waardig erfgenaam, dan zal ik hem gaarne zijne landen en leenen, grooter dan zij nu zijn, overgeven.' - 'Het zij zoo!' sprak de koning. 'Heb dank, heb dank, Sire!' riepen de bloedverwanten van hertog Ernaud van Orléans.

Hij zou dan koning zijn, toen Willem van de jagt terug kwam. Zijn neef Bertrand liep hem te gemoet. 'Vanwaar komt gij, neef?' vroeg Willem. - 'Helaas, heer, ik kom uit de kloosterkerk, waar ik van groot onregt en groote zonde getuige was. Ernaud wil zijn regtmatigen heer bedriegen, aan Lodewijk wil hij zijn land ontnemen; men heeft besloten dat hij koning van Frankrijk zal zijn.' - 'Dat nooit!' sprak de fiere Willem.

Het zwaard op zijde, trad hij de kloosterkerk binnen, en toen hij zich een weg had gebaand door de talrijke schare, vond hij Ernaud in prachtig gewaad, terwijl zijne ridders achter hem stonden. Lust gevoelde hij hem het hoofd af te slaan, en reeds had hij het zwaard uit de schede getrokken, maar hij bedacht zich en herinnerde zich dat doodslag doodzonde is. Hij steekt dus het zwaard weder in de schede, treedt voorwaarts, legt de linker vuist op Ernauds hoofd, heft de regter op, en doet die nederdalen op zijn hals; - hij vermorselt hem het nekbeen, en dood zinkt Ernaud aan zijne voeten neder. Zielloos lag hij daar. 'Ellendeling!' sprak Willem, 'God straffe u! Waarom wildet gij uwen regtmatigen heer bedriegen? Lief en dierbaar had hij u moeten zijn, zijne landen hadt gij moeten vermeerderen. Ik dacht u een weinigje schrijk aan te jagen, niets meer, en ziet, daar ligt gij dood! Nu, ik zal er niet om treuren!'

Daar zag de graaf de kroon op 't altaar; ijlings neemt hij ze, en plaatst ze den jongeling op 't hoofd. 'Daar hebt gij de kroon, Sire, in den naam van den God des hemels, die u kracht geve om regtvaardig te regeren!' De keizer zag het en hij verheugde zich. 'Heb dank, heer Willem!' sprak hij; 'uw geslacht heeft het mijne verheven!'

1 Ik volg hier de lezing van 't HS. v.

Willem deed nog zeer veel voor Lodewijk; zonder hem had deze later weder den troon verloren, maar slechts met ondankbaarheid beloonde hij zijnen redder, en wij laten hier weder den dichter spreken. Het stuk vormt het begin van de ‘Kar van Nîmes’.

Het was in Mei, de lieve lentemaand, wanneer het jonge loof de boomen versiert, de weiden weder groen zijn, en de vogels schoon en liefelijk zingen. Graaf Willem kwam terug uit het bosch, waar hij langen tijd op de jagt was geweest; twee herten, zoo vet als men ze maar zien kon, had hij geschoten; drie Spaansche muilezels waren met kleiner wild beladen; zijn ahornen boog hing met vier pijlen aan zijne zijde; veertig jonkers, allen zonen van graven of prinsen en eerst onlangs tot ridders geslagen, vergezelden hem en vermaakten zich met de valken; koppels jagthonden volgden. Over den kleinen brug reed de stoet Parijs binnen; hoe bewonderde men den edelen, den fieren graaf!

Hij had bevel gegeven het wild naar zijne woning te brengen, toen Bertrand hem halver weg te gemoet kwam. ‘Vanwaar komt gij, heer neef?’ vroeg Willem. ‘Gij zult het hooren,’ antwoordde Bertrand. ‘Ik kom uit het paleis, waar ik lang geweest ben. Veel heb ik daar gehoord. Onze keizer heeft leenen uitgedeeld aan zijne baronnen; aan dezen gaf hij een landgoed, aan genen een kasteel, aan een ander eene stad, aan een vierden een vlek; maar mij en u, oom, heeft hij vergeten. Wat mij aangaat, ik geef er niet om, ik ben maar een jonker; maar het spijt mij voor u, heer, die zulk een uitstekend ridder zijt, die in 's keizers dienst zoo veel hebt uitgestaan, die 's nachts hebt gewaakt en over dag honger hebt geleden.’

Glimlagchend hoorde Willem hem aan: ‘Spreek daar niet over, neef; ga snel naar uwe woning en doe u een goed maal voortzetten. Ik zal met Lodewijk gaan spreken.’ ‘Zoo als gij beveelt, heer,’ zeide Bertrand, en hij keerde naar zijne woning terug.

Regt door reed de edele en fiere graaf Willem naar het paleis. Onder den olijfboom steeg hij af, klom toen de marmeren trappen op, ging den gang door naar de zaal, en geen baron was er of hij schrikte toen hij den zwaren tred der laarzen van cordoaan hoorde. Zoodra de koning hem zag, stond hij op, ging hem te gemoet en zeide: ‘Ga zitten,

Willem.' - 'Dat niet, Sire, maar een paar woorden wilde ik wel met u spreken.' - 'Zoo als gij wilt.'

'Lodewijk, Sire,' sprak Willem, de dappere, 'met mijn zwaard heb ik u gediend als een moedig man; in menigen veldslag heb ik voor u gestreden, menigen ridder heb ik gedood, en de zonde, die ik door dat te doen beging, kleeft mij aan; want wie zij ook waren, God had hen geschapen; Hij zij hunner zielen indachtig en vergeve mij....' - 'Heer Willem,' sprak Lodewijk, de edele, 'met uw goedvinden, hoor mij even aan. De winter zal voorbijgaan, de zomer zal terugkeeren, en ondertusschen zal er wel een mijner pairs sterven; dan geef ik u al zijn land en zijne weduwe er bij, zoo gij ze hebben wilt.' - Op het hooren dier woorden, kon Willem naauwelijks zijn toorn bedwingen. 'Goede God!' riep hij uit, 'Gij die aan het kruis geleden hebt! Hoe lang moet een arme jonker wachten, terwijl hij aan zijne vrienden niets geven kan en zelf niets heeft! Ik moet zorgen dat mijn strijdros te eten krijge, en ik weet nog niet waar ik den haver van daan moet halen. Wic rijkdom verwacht van een anders dood, heeft heel wat werk om ondertusschen aan den kost te komen; eindelooze valleiën moet hij doorreizen en hemelhooge bergen beklimmen.

'Lodewijk, Sire,' vervolgde Willem, de fiere, 'reeds een jaar geleden had ik u kunnen verlaten, want toen ontving ik een brief van Gaifier, den magtigen koning van Apulië, die mij zijne dochter en de helft van zijn land aanbood. Had ik dat groote land, den koning van Frankrijk zou ik kunnen beoorlogen.'

'Bleek van toorn werd de koning; woorden sprak hij, die hij beter gedaan had niet te spreken; het kwaad vergergerde; de kloof, die hen scheidde, werd al wijder en wijder.

'Heer Willem,' zoo sprak Lodewijk, de koning, 'niemand is er op de wereld, noch Gaifier, noch een ander, die het zoude durven wagen een mijner leenmannen in zijne dienst te nemen, want binnen het jaar zou hij als balling buiten zijn land rondzwerven, gevangen zijn of gedood.'

'Goede God!' riep de graaf, 'in welke slechte handen ben ik gevallen, daar men mij zóó behandelt als ik een billijk verzoek doe! Schande treffe mij, als ik u ooit meer dien!' En zich daarop tot zijn gevolg wendende, sprak hij:

‘Vrienden, gaat dadelijk naar onze woning, doet u daar een goed maal voorzetten en doet de wapenrustingen op de lastdieren laden. Ik ben misnoegd en verlaat het hof. Wanneer wij ons onderhoud van den koning verwachten en hij het ons niet geeft, hoe zou hij dan kunnen zeggen dat wij onregtvaardig omtrent hem zijn als wij hem verlaten?’ - ‘Wij gehoorzamen u dadelijk,’ antwoordden de lieden van 't gevolg.

‘Graaf Willem leunde een weinig op den ahornen boog, dien hij van de jagt had medegebragt; maar onder dat gewigt brak de boog; de stukken vlogen tot aan de zoldering en vielen voor 's konings voeten neder. Toen sprak de graaf tot Lodewijk, dien hij zoo groote diensten had bewezen:

‘Herinnert gij u dan den tijd niet, Lodewijk, Sire, toen de groote Karel u tot koning wilde maken? De kroon lag op het altaar, en gij verzettet geen voet. De Franschen zagen het; zij zagen dat gij tot niets deugdet; geestelijke, abt, priester, kanunnik, dat wilden zij u maken, daartoe alleen deugdet gij. In het klooster van Maria Magdalena wilde graaf Ernaud de kroon op zijn hoofd zetten: met één slag velde ik hem neder op de marmeren zerken, en sedert draagt mij zijn geslacht een onverzoenlijken haat toe. Toen nam ik de kroon, en, ten aanzien van allen, plaatste ik die op uw hoofd. Weinig dacht gij aan die dienst, toen gij uwe leenen verdeeldet en mij vergat.

Lodewijk, Sire, hebt gij dan den trotschen Normandiër vergeten, die u hier aan uw hof kwam uitdagen? “Gij hebt geen regt op Frankrijk,” sprak hij ten aanhoore van allen. In uw geheele rijk, keizer, was er geen enkel baron die ja of neen zeide; maar *ik* dacht aan mijn regtmatigen heer, en met een paal sloeg ik den trouwelooze dood.’

Willem somt al zijne verdere diensten op, en langzamerhand gevoelt Lodewijk berouw over zijne ondankbaarheid. ‘Heer Willem,’ zegt hij, ‘het is zoo: ik heb aan u grootere verpligting dan aan iemand anders. Welnu, ik zal u een schoon geschenk geven. Neem het land dat de dappere graaf Foucon bezeten heeft en waar u drieduizend ridders zullen dienen.’ - ‘Neen, Sire, dat doe ik niet. De edele graaf heeft twee kinderen nagelaten, die zijn land wel zullen kunnen besturen. Geef mij een ander leen, want dat verlang ik niet.’ - ‘Heer Willem, als gij dan dat niet hebben

wilt en het aan de kinderen niet wilt ontnemen, neem dan het land van den markies Bérenger en de weduwe die hij heeft nagelaten.' - 'Hoort, edele ridders,' riep Willem vertoornd uit, 'hoort hoe Lodewijk, mijn heer, dengene beloont, die hem trouw heeft gediend. Toen de Koning aan de Saracenen slag leverde, werd hij van zijn paard afgeworpen, en nooit zou hij er weder op geklommen zijn; maar de markies Bérenger ziet het; hij ziet hoe zijn heer onder den voet zal geraken en verpletterd zal worden; hij snelt aan; het fonkelende zwaard in de hand, maakt hij zich ruimte, stijgt van zijn paard af, plaatst er den koning op, en - terwijl wij den koning zagen vlugten als een laffe hazewind - zagen wij dat de vijanden aan zijn redder het hoofd afsloegen. Helaas! wij kwamen te laat om hem te helpen! En die dappere en edele ridder heeft een jongen erfgenaam nagelaten, die 's vaders naam draagt, en de keizer wil *mij* het leen geven, waarop de zoon zijns redders regt heeft!.... Neen, *dat* leen wil ik niet; hoort het gij allen die hier tegenwoordig zijt: *dat* leen wil ik niet; - en hoort er nog dit bij: Is er in Frankrijk een ridder vermetel genoeg om het leen aan den jongen Bérenger te willen ontnemen, zijn hoofd zal dan ondervinden dat mijn zwaard scherp is! Dat zweer ik bij alles wat heilig is!'

'"Heb dank, heer," riepen de ridders van den jongen Bérenger. Honderd hunner waren daar tegenwoordig, en allen vielen zij hem te voet.'

IV.

Den oorsprong eener sage ontdekt men zelden door gezette studie; meestal wordt men door een gelukkig toeval op het spoor gebragt. Men kan het dus niemand ten kwade duiden of hem gebrek aan ijver, aan lust tot nasporen, te laste leggen, wanneer hij het historische feit, dat tot eene sage aanleiding gegeven heeft en dat dikwijls in een ouden bestovenen foliant verborgen ligt, niet kent; vooral zou een dergelijk verwijt hoogst onbillijk zijn, wanneer men het rigten wilde tot den geleerden uitgever van onzen 'Willem van Oranje', die den historischen grond van een groot aantal sagen uit verschillende bronnen met groote vlijt en met

gelukkigen uitslag heeft opgespoord. Wij bedoelen dan ook volstrekt geen verwijt, wanneer wij als onze meening te kennen geven dat hij een tak der sage, dien wij den Normandischen zullen noemen, over het hoofd heeft gezien, en wanneer wij trachten op dit punt zijn rijken voorraad te vermeerderen. Wij zullen dan te gelijker tijd gelegenheid hebben, ons bezig te houden met een der belangrijkste, maar tevens der moeijelijkste vraagstukken, die de Romaansche poëzij aanbiedt. Zij vertoont namelijk dit vreemde verschijnsel, dat de Karelromans meerendeels de oorlogen tegen de Saracenen van Spanje tot onderwerp hebben, en wij daarvan evenwel weinig bezitten in de taal van dat volk, dat in zulk een onderwerp het meest belang moest stellen, omdat het vijf eeuwen lang met die Saracenen oorlog voerde, eerst verdedigend, toen aanvallend; dat wij ze zelden bezitten in het Provençaalsch en meestal in het Noord-Fransch, de taal van een volk dat, zoo het schijnt, weinig of niets met die oorlogen te maken had en er dus weinig sympathie voor gevoelen moest. Dit zonderlinge verschijnsel heeft aanleiding gegeven tot de stelling, die Fauriel met zijn bekend vernuft heeft ontwikkeld; de stelling, dat de Noord-Fransche chansons de geste uit het Provençaalsch vertaald zouden zijn. Hoe meer men evenwel gevorderd is in de studie der Romaansche poëzij, des te meer is ook de onhoudbaarheid dier stelling gebleken. Daargelaten nog dat Fauriel verscheidene sagen aan Zuid-Frankrijk heeft toegekend die daar niet te huis behooren, zoo zoude het verdwijnen dier oorspronkelijke Provençaalsche chansons moeijelijk of in het geheel niet te verklaren zijn; waarom toch zouden juist die gedichten verloren zijn, terwijl nagenoeg alle andere voortbrengselen der Provençaalsche literatuur zijn bewaard gebleven? Zeer opmerkelijk is daarenboven, dat het thans gebleken is dat enkele chansons de geste, zooals de Fierabras, die wij in beide talen bezitten, zoowel in het Noord-Fransch als in het Provençaalsch, uit de eerste taal in de laatste vertaald zijn, niet omgekeerd, zoo als Fauriel wilde. Maar ofschoon zijne stelling weinige verdedigers meer vindt en men vrij algemeen de chansons de geste als oorspronkelijke Noord-Fransche gedichten beschouwt, zoo blijft evenwel de vraag bestaan, hoe het gekomen is dat de oorlogen tegen de Spaansche Saracenen in Noord-Frankrijk het onderwerp der poëzij zijn geworden. Voor zoo ver ons bekend is, is dit inder-

daad zonderlinge verschijnsel nog niet verklaard. Wij wagen eene nieuwe poging daartoe en zullen trachten te bewijzen dat vooral de Normandiërs de Zuid-Fransche sagen naar Noord-Frankrijk hebben gebragt; wij zullen de reden aangeven waarom juist zij sympathie gevoelden voor die oorlogen tegen de Spaansche Saracenen; trachten aan te toonen dat zij vooral, en waarschijnlijk het eerst onder de Noord-Franschen, dat onderwerp bewerkt hebben, en daarbij gebruik hebben gemaakt van feiten en sagen, die in Normandië inheemsch waren. Onze bewijzen zullen wij meerendeels aan de Chansons over onzen Willem ontleenen; gingen wij te verre daarbuiten, wij zouden de regtmatige grenzen, aan een artikel in een Tijdschrift gesteld, overschrijden, terwijl het daarenboven minder met den aard van een dergelijk opstel strookt, dat het eene stelling tot in hare minste bijzonderheden uitwerke, zoo als dat in een boek zou te pas komen; het kan en moet zich met de omtrekken vergenoegen, de schets geven en niet de uitgewerkte teekening.

De zeeschuimers uit Noorwegen namen, nadat Karel de Eenvoudige hun de provincie had afgestaan, die van hen den naam van Normandië ontving (911), al zeer spoedig de taal, de zeden en de wetten hunner Fransche onderdanen aan; er zijn in de geschiedenis weinige voorbeelden van eene zoo snelle en gemakkelijke zamensmelting van twee volken, en zelden hebben veroveraars zich zoo geleidelijk geplooid naar de gewoonten van het overwonnene volk. Maar de Noormansche karaktertrek bleef evenwel bewaard. Gewend aan afwisseling, aan zwerven, aan avonturen, kon de Normandier zich niet tevreden stellen met het eentoonige leven in zijn nieuw vaderland; zeeroover van natuur en gewoon zich door buit te verrijken, zag hij met minachting neder op hetgeen hij bezat en droomde van schatten, die hij met zijn zwaard zou verkrijgen, van landen, van rijken, die hij veroveren zou en beheerschen; onverschillig voor hitte en koude, voor honger en dorst, voor vermoeijenis en gevaar, verliet hij Normandië en trotseerde alles om zijne droomen te verwezenlijken[1].

1 ‘Est quippe gens -, spe alias plus luerandi, patrios agros vilipendens; quaestus et dominationis avida; - laboris, inediae, algoris, ubi fortuna expedit, patients.’ Gaufredus Malaterra, ‘Hist. Sicula,’ L. I, c. 3, bij Muratori, ‘Script. rerum Italie.’, V, p. 550.

Bekend zijn de togten der Normandiërs naar Zuid-Italië; bekend is het, hoe zij daar eerst graafschappen en hertogdommen verkregen of veroverden, en hoe zij er later een koningrijk stichtten. Maar die Italiaansche togten waren de eenige niet, die zij ondernamen. Met luisterrijken uitslag bekroond, hebben zij andere togten, die naar Spanje, overschaduwd en in vergetelheid doen geraken; maar die togten hebben evenwel plaats gehad, zijn waarschijnlijk menigvuldig geweest, en hoe onvolledig de kronieken ook zijn, die wij over dien tijd bezitten, zoo bevatten zij toch enkele aanduidingen, die genoegzaam zijn om die togten naar Spanje buiten twijfel te stellen.

Zonder er te veel op te drukken, mogen wij evenwel eene gebeurtenis niet met stilzwijgen voorbijgaan, die zoowel in de Normandische als in de Spaansche en Arabische kronieken is opgeteekend.

Toen Richard I, hertog van Normandië, in oorlog was met koning Lotharius van Frankrijk, den zoon en opvolger van Lodewijk d'Outremer, deed hij hulptroepen werven in Scandinavië, en weldra landden de Nooren met eene talrijke vloot in Normandië. Zij verwoestten nu verscheidene gedeelten van Frankrijk te vuur en te zwaard, totdat eindelijk, in 969, de vrede tot stand kwam, nadat het Richard veel moeite gekost had, de toestemming der Nooren tot het sluiten van dien vrede te verkrijgen, daar zij niets minder in den zin hadden dan Frankrijk te veroveren, even als Rollo, Richards grootvader, Normandië veroverd had. Maar wat nu met de Nooren gedaan? Naar Scandinavië terug wilden zij niet, want het waren, zoo als alles aanduidt, fortuinzoekers, die in hun vaderland weinig of niets bezaten. Hertog Richard stelde hun dus voor, het Christendom aan te nemen en in Normandië te blijven, in welk geval hij hun leenen zou geven; diegenen, die dit niet wilden, zou hij naar Spanje doen voeren, waar zij genoeg buit zouden vinden. Dit voorstel werd aangenomen; een gedeelte der Nooren liet zich doopen en ontving leenen; de overigen werden door zeelieden van Coutances naar Spanje gebragt, waar zij achttien steden innamen, plunderden en verbrandden, en de Spanjaarden in een grooten veldslag overwonnen[1].

1 Dado van Saint-Quentin (bij du Chesne, ‘Hist. Normann. Script.’), p. 144 C, 151 D, wien de overige Normandische schrijvers meer of minder getrouw gevolgd zijn.

Hoe het met die Nooren is afgeloopen, weten de Normandische schrijvers niet, en daar hunne verdere lotgevallen niet tot de geschiedenis van Normandië behooren, is het hun onverschillig.

> Car qu'il firent n'où il alèrent
> Ne saveir où ils s'arestèrent
> N'ai à dire, kar n'afiert mie
> Al estoire de Normendie,

zegt Benoît de Sait-Maur[1]. Door een gelijktijdigen Spaanschen kroniekschrijver evenwel weten wij, dat de Nooren (wier koning of aanvoerder hij Gundered noemt), nadat zij geheel Gallicië drie jaren lang geplunderd en tallooze Christenen vermoord of tot slaven gemaakt hadden, eindelijk aangevallen, overwonnen en 'tot op den laatsten man toe' afgemaakt zijn door graaf Gonzalo Sanchez, die ook hunne schepen verbranden deed[2].

Uit eene Spaansch-Arabische kroniek blijkt daarenboven, dat ook de chalief van Córdova eene landing dier Nooren in zijne staten vreesde. Zij berigt dat de chalief in 971 berigt ontving, dat eene Noordsche vloot, 'volgens gewoonte,' op de westkust van Spanje geland was; dat hij daarop aan zijn admiraal bevel gaf, met de Saraceensche vloot uit Almeria naar Sevilië te zeilen en al de schepen bijeen te brengen, ten einde de westkust te dekken[3]. Het schijnt evenwel, dat de Muzelmannen er ditmaal met den schrik afkwamen en dat de Nooren niet verder gingen dan Gallicië.

Voor ons doel moeten wij de aandacht vestigen op twee punten die in deze berigten voorkomen. Vooreerst op de woorden van den Arabischen auteur, die zegt dat de Nooren kwamen 'volgens hunne gewoonte.' Nu hebben de oude heidensche zeeschuimers wel een paar landingen in Spanje gedaan omtrent het midden der IXde eeuw; maar in de tweede helft der Xde hadden de bewoners van Scan-

1 Vs. 24734, uitg. van Fr. Michel.
2 Sampirus, c. 28, in de España sagrada,' XIV, p. 471. Een paar kleinere Spaansche kronieken spreken ook met een enkel woord van dien inval; zie 'Esp. Sagr.', XXIII, p. 312, 383.
3 Ibn-Adhârî, II, p. 257 mijner uitgave. Het berigt is ongetwijfeld aan den gelijktijdigen Arîb ontleend.

dinavië den zeeroof reeds lang laten varen, of dreven dien althans niet meer in 't groot, om zoo te zeggen, en kwamen niet meer naar Spanje. Welk volk bedoelt dan de schrijver der Xde eeuw met zijn ‘volgens hunne gewoonte?’ Zou het zoo geheel onwaarschijnlijk zijn, dat hij niet de Noormannen, maar de Normandiërs op het oog had, en dat de makkers van Rollo en hunne nakomelingen geenszins den zeeroof lieten varen, toen zij zich in Normandië hadden nedergezet, zoo als men gewoonlijk aanneemt? En daarmede brenge men het tweede punt in verband: het berigt der Normandische kronieken dat hertog Richard aan de Nooren zeelieden van Coutances medegaf. Die zeelieden moeten dus Spanje, vooral de kust, hebben gekend; zij moeten er meer geweest zijn. Maar wat gingen zij er dan gewoonlijk doen? Handel drijven? Maar Normandië was toen geen land dat zoo bijzonder veel handel dreef, en het vermoeden ligt voor de hand dat zij ‘gewoonlijk’ Normandiërs overbragten, die de Spaansche kust gingen plunderen en wel de Saraceensche; want het is waarschijnlijk dat zij, zelve Christenen, bij voorkeur de Muzelmannen, de Ongeloovigen, en niet de Christenen van Gallicië aantastten.

Heeft deze meening eenige waarschijnlijkheid, dan zouden de Normandiërs reeds in de X^{de} eeuw in vijandige aanraking met de Saracenen van Spanje gekomen zijn. Dat dit in het begin der volgende het geval was, is zeer zeker; het blijkt uit de merkwaardige kroniek van Ademar, waarvan men vroeger alleen fragmenten kende, totdat eindelijk Waitz, door ze in haar geheel uit te geven, aan de geschiedenis eene belangrijke dienst heeft bewezen.

In 1018, zoo verhaalt Ademar[1], kwamen er Normandiërs, onder aanvoering van Roger, naar Catalonië. Zij traden in dienst van Ermesindis, gravin van Barcelona, die toen het graafschap bestuurde in naam van haren minderjarigen zoon, en beoorloogden den Saraceenschen koning Muset (Modjéhid, den vorst van Denia en der Balearische eilanden, den grootsten zeeroover van zijn tijd, die in 1012 Pisa verwoestte en geruimen tijd meester van Sardinië was). Zoodra Roger eenige Saracenen gevangen had genomen, deed hij, om den vijand schrik aan te jagen, iederen dag een der gevangenen, in het gezigt der overige, in stukken snijden en in ketels koo-

1 Bij Pertz, ‘Monum. Germ.’, VI, p. 140 sq.

ken; vervolgens deed hij een gedeelte van dat vleesch aan de andere gevangenen voorzetten, liet zich het overige in zijne tent brengen, en bragt de gevangenen in den waan dat hij het daar met zijne makkers opat. Zoo had hij met al zijne gevangenen gedaan en slechts één bleef er over; dezen maakte nu Roger de vlugt mogelijk, en bij de Saracenen aangekomen, verhaalde hij hun welke afgrijselijke cannibalen die Normandiërs waren, waarop zij zóó ontsteld werden, dat Muset vrede sloot met gravin Ermesindis en zich tot eene jaarlijksche schatting verbond.

In het voorbijgaan zij opgemerkt dat Roger niet de eerste was, die op dien afschuwelijken inval kwam. Een Arabisch geschiedschrijver van Córdova, die in de X^{de} eeuw schreef en in 977 stierf, verhaalt hetzelfde van Târik, den veroveraar van Spanje[1], en ofschoon het ter eere der menschelijkheid wenschelijk ware dat men beide gevallen als fabel beschouwen kon, zoo vrees ik evenwel, dat zoowel de woeste en wreede Berbersche emier, als een Normandisch opperhoofd der XI^{de} eeuw, volkomen tot zulk eene wreedheid in staat waren.

Ademar verhaalt verder dat Roger met eene dochter van gravin Ermesindis in het huwelijk trad, en dat hij nu andere Saraceensche vorsten in Spanje ging beoorlogen. Eens viel hij, slechts van veertig der zijnen vergezeld, in eene hinderlaag, en werd plotseling door vijfhonderd Saracenen overvallen. Zijn bastaardbroeder sneuvelde, maar Roger on de overigen verdedigden zich met de grootste hardnekkigheid, doodden meer dan honderd vijanden, en keerden naar hunne legerplaats terug, zonder dat de Saracenen hen durfden vervolgen.

Wie was nu die Roger? De Marca[2], die Ademars verhaal kende, is op den ongelukkigen inval gekomen, dat er in plaats van Roger moet gelezen worden Richard; want, zegt hij, er was in 1018 geen hertog Roger in Normandië, en Richard II regeerde daar. Alsof een hertog van Normandië aan dergelijke buitenlandsche avonturen deel nam! Een ander geleerde[3] schijnt grooten lust te gevoelen het geheele verhaal te verwerpen, omdat noch de Spaansche, noch de

1 Ibn-al-Gothija, HS. van Parijs, n°. 706 (1), fol. 47°.
2 'Marca Hispanica,' p. 429.
3 Bofarull, 'Condes de Barcelona,' 1, p. 214.

Arabische geschiedschrijvers van de zaak spreken en hij in geen document eene dochter van Ermesindis heeft vermeld gevonden. Maar men moet bij de behandeling der Middeleeuwsche geschiedenis, waarvoor de bronnen altijd zeer onvolledig zijn, uiterst voorzigtig en spaarzaam wezen met dergelijke argumenten ex silentio, zoo als de door en door geleerde en anders zeer omzigtige Catalaansche archivarius beter dan iemand weet. En nu vind ik in de Normandische kronieken van Ordericus Vitalis en van Willem van Jumiéges eenige weinige regels, die wel is waar de bijzonderheden van Ademars verhaal niet bevestigen - en daarvoor, ofschoon wij met een tijdgenoot te doen hebben, zou ik niet willen instaan; integendeel, het komt mij waarschijnlijk voor dat de overlevering Rogers heldendaden sterk heeft vergroot, - maar die dan toch Rogers verblijf in Spanje buiten twijfel stellen, ons tevens berigten wie die Roger was en de onhoudbaarheid van de Marca's stelling bewijzen. Van een Normandischen edelman sprekende, die de gelofte van armoede gedaan had en nu bestuurder was van eene inrigting tot verpleging van armen en reizigers op de grens van Beijeren en Bohemen, zegt Ordericus[1] in 't voorbijgaan, dat die persoon een bloedverwant was van ‘Roger de Toeni, die de Spanjaard werd bijgenaamd;’ elders[2] noemt hij hem ‘Roger van Spanje.’ Willem van Jumiéges[3] zegt dat Roger de Toeni, banierdrager (d.i. opperveldheer) van Normandië, een magtig en trotsch edelman, in Spanje was geweest, en daar vele heldendaden in den oorlog tegen de Saracenen had verrigt. Daar nu de tijd, waarin die Roger leefde, volkomen overeenkomt met den tijd waarvan Ademar spreekt, zoo kan men gerust aannemen dat het dezelfde is. Hij was uit het geslacht der heeren van Toeni en Conches, dat van Malehuche, oom van Rollo, afstamde en in de Normandische geschiedenis eene niet onbelangrijke rol speelt. Deze Roger de Toeni was het, die, toen hertog Robert-le-Diable, op zijn terugkeer van den pelgrimstogt dien hij naar Jeruzalem gedaan had, te Nicea in Bithynië, in 1035, gestorven was, diens bastaardzoon Willem (de Veroveraar) niet wilde

1 In de verzameling van du Chesne, p. 475 C.
2 P. 686 B.
3 Ibid., p. 268 C.

erkennen, doch spoedig daarna door Roger de Beaumont overwonnen en gedood werd[1].

Nog een anderen togt der Normandiërs naar Spanje kennen wij alleen uit Arabische berigten. In een paar kleine Latijnsche kronieken staat namelijk wel opgeteekend dat de sterke vesting Barbastro (in Aragon), de voormuur van Saragossa, ingenomen werd in 1065, dat is, heroverd werd door de Saracenen; maar zij berigten niet, dat Barbastro in het jaar vorige door de Christenen op de Saracenen veroverd was. Een Cordoaan daarentegen, die toen leefde en de beste geschiedschrijver is dien de Arabieren in Spanje gehad hebben, geeft uitvoerige en pikante berigten over de belegering en inneming van Barbastro in 1064[2]. Het blijkt uit zijn verhaal, dat het verlies dier stad en de afgrijselijke wreedheden die de Christenen er gepleegd hadden, een ontzettend diepen indruk te Córdova maakten. Maar hetgeen voor ons doel van belang is, is dat hij het volk noemt dat de stad veroverde. De Gayangos, die een gedeelte van de bedoelde berigten bij Makkari vond, heeft den eigennaam in de handschriften die hij gebruikte verkeerd geschreven gevonden of dien zelf bedorven, zoo als hij meer doet; hij zoekt er ‘zoon van Ramiro’ in; maar er staat ‘het leger der Alordomâni.’ Wanneer men nu in het oog houdt dat de Noormannen ook in de Latijnsche kronieken van Spanje Nordomani[3], Lodormani[4]. en Lordomani[5] - juist de vorm die hier bij den Arabischen auteur voorkomt - genoemd worden, en dat de naam der Noormannen van 971, waarover ik vroeger sprak, in de toen aangehaalde Arabische kroniek eveneens geschreven wordt, dan zal men mij gereedelijk toegeven dat hier van de Normandiërs sprake is en dat *zij* Barbastro veroverden.

Naar latere Spaansche togten der Normandiërs te zoeken, zou vergeefsche moeite zijn, want twee jaren na de inneming van Barbastro had de verovering van Engeland plaats, en van toen af behoefden de Normandiërs slechts het kanaal over te steken, om rijk en magtig te worden. Maar ongetwijfeld zijn in de eerste helft der XI^{de} eeuw hunne togten naar

1 Willem van Jumiéges, t.a.p., en Order. Vit., p. 468 A.
2 Ibn-Haijaan, bij Ibn-Bassaam, HS. van Gotha, fol. 48 v°. sqq.
3 Sebastiaan, *c.* 26.
4 ‘Esp. sagr.’, XXIII, p. 312.
5 ‘Chron. Albeld’, c. 60.

Spanje menigvuldiger geweest dan de kronieken vermelden. Dat de Normandische schrijvers er zoo weinig van verhalen en dat wij het weinige, dat wij er van weten, bijna alleen weten uit kronieken die buiten Normandië geschreven zijn, laat zich gemakkelijk verklaren. Zij bekommerden zich niet veel om de lotgevallen der avonturiers, die in den vreemde fortuin waren gaan zoeken, en wat zij deden stond niet in regtstreeksch verband met de geschiedenis van Normandië. Hoe weinig zouden wij ook van de Normandiërs in Zuid-Italië weten, wanneer de Italianen hunne veroveringen niet hadden beschreven, en wij die alleen uit de Normandische kronieken kenden! Daarenboven hebben wij voor den tijd, waarin de togten naar Spanje vallen, eigenlijk slechts ééne kroniek, die van Willem van Jumiéges, en die is zeer kort en onvolledig.

Mogen wij dus aannemen dat de Normandiërs meermalen in dienst traden bij de vorsten van Catalonië en Aragon, dan volgt daaruit dat zij groot belang moesten stellen in de oorlogen tegen de Saracenen, en ongetwijfeld vertelden diegenen, die in Normandië terugkwamen, heel wat wonderen van hunne eigene heldendaden en van de magt, de dapperheid, de weelde der Saracenen. Hadden wij over die togten volledige berigten, dan zouden wij waarschijnlijk daaruit menig verhaal in de ridderpoëzij kunnen verklaren, gelijk wij dit doen kunnen uit de Italiaansche togten. Zij hadden nog een ander gevolg. Om naar Spanje te komen moesten de Normandiërs Zuid-Frankrijk door, dat reeds eene literatuur had en waar ongetwijfeld menige sage, menig kort lied in omloop was over Karel den Groote en de helden, die in de gescheidenis of in de overlevering met den grooten Keizer in betrekking stonden. Nu waren de Normandiërs, ofschoon zij hunne Noordsche mythologie en bijna zelfs al de dichterlijke overleveringen hunner Heidensche voorouders vergeten hadden, toch een zeer dichterlijk volk, en men heeft hunne kronieken, die zoo menig volksverhaal, zoo menige dichterlijke overlevering bevatten, slechts door te bladeren om er zich van te overtuigen; 't zijn graanvelden vol korenbloemen en klaprozen. Wat was derhalve natuurlijker dan dat zij, reeds ingenomen met de oorlogen tegen de Spaansche Arabieren, de Zuid-Fransche sagen gretig aanhoorden en in hunne eigene taal bewerkten? En dit is geene onderstelling, geene gissing, het is

een feit. Het beroemdste gedicht van den Karelcyclus, de ‘Chanson de Roland,’ is werkelijk, in den oudsten vorm dien wij er thans van bezitten, door een Normandiër gedicht, door Theroulde; hetzij door dien Theroulde, die leermeester van Willem den Veroveraar was en in 1035 stierf, hetzij, zoo als Génin bewijzen wil, door diens zoon of neef, die eerst monnik was in de abdij van Fécamp, en die, na de verovering van Engeland, als abt van Peterborough gestorven is; maar het is in allen gevalle vóór 1066 gemaakt, vóór den slag van Hastings, bij welke gelegenheid Taillefer het zong. Ook de overleveringen over onzen Willem waren toen reeds in het Normandisch bewerkt of althans in Normandië bekend, wanneer het waar is, zoo als Prof. Jonckbloet wil, dat Gerold, een geestelijke die in dienst was van een der Normandische edelen die deel namen aan de verovering van Engeland, niet alleen aan de baronnen het kloosterleven van Willem volgens de Latijnsche legenden verhaalde - hetgeen onbetwistbaar is - maar ook de heldendaden die hij verrigt had eer hij in het klooster ging. Zeker is het in allen gevalle door het getuigenis van Ordericus Vitalis, dat vóór 1135 de Normandische jongleurs een gedicht over Willem zongen.

Maar niet alleen de Zuid-Fransche sagen bewerkten de Normandiërs; ook overleveringen die hun eigen waren en voorvallen uit hunne eigene geschiedenis bezongen zij. Die liederen smolten langzamerhand met de andere zamen; de Normandische held en de Zuid-Fransche werden één persoon. Zoo is, bij voorbeeld, de Guillaume au cort nés, de Willem met den korten neus, een held die niet in Zuid-Frankrijk, maar in Normandië te huis behoort. Ofschoon hij de ware verklaring niet gevonden heeft, heeft toch Prof. Jonckbloet zelf reeds opgemerkt, dat er voor dien bijnaam ‘au cort nés’ geen Provençaalsch aequivalent bestaat, en dat in het groote Provençaalsche gedicht over den oorlog tegen de Albigenzen, de Noord-Fransche vorm behouden is, ais de dichter zegt:

> Senhors, remembre vos Guilhelme al cort nés,
> Co ab seti d'Aurenca sufrit tan desturbiers.

Wij zullen zien in hoeverre het ons gelukken zal dien Willem an cort nés in de geschiedenis terug te vinden, en

het tweede gedeelte van ‘Lodewijks krooning,’ waarin verhaald wordt hoe Willem aan dien bijnaam kwam, zal ons op het spoor brengen.

Ziehier de hoofdinhoud van dat verhaal. Willem onderneemt met veertig ridders eene bedevaart naar Rome. Toen hij daar aangekomen was, verschenen de Saracenen, die Gaifier, koning van Apulië, met zijne vrouw en dochter reeds gevangen genomen hadden, met eene vloot voor de stad en landden. De Paus verzoekt Willem hem te helpen. De held belooft het en doet de Romeinen wapenen; maar daar de Saracenen de overmagt hebben en de Paus geen menschenlevens wagen wil, zoo wil hij eerst trachten met geld de Saracenen tevreden te stellen, al moet hij hun ook alles geven wat hij heeft. Hij begeeft zich derhalve naar den Saraceenschen vorst; maar deze laat zich niet afkoopen; hij eischt de overgave van Rome. Evenwel hij stelt voor de zaak door een tweegevecht te doen beslissen; wordt zijn kampioen overwonnen, dan zal hij Rome met vrede laten. Dit voorstel wordt door den Paus, die aan Willem denkt, met vreugde aangenomen. De Saraceensche koning geeft zijne beide zonen als gijzelaars aan den Paus en het tweegevecht heeft plaats. De Saraceensche kampioen, Corsolt, een afzigtelijk en reusachtig krijgsman, slaat met zijn zwaard Willem den neus af, en sedert dien tijd droeg deze den bijnaam au cort nés; maar eindelijk doodt hem Willem. Groot was de vreugde van Willlems makkers en der Romeinen, die, aangemoedigd door het voorbeeld van den held, zich nu gereed maken de Saracenen aan te vallen; groot was ook de ontsteltenis der Saracenen, die in allerijl naar hunne schepen gaan. Zoodra Willem dit ziet, spoort hij de Romeinen aan hen te vervolgen, en eer de Saracenen hunne schepen hebben bereikt, worden zij aangevallen. Hun koning wordt door Willem overwonnen, die hem evenwel het leven schenkt, nadat de Saraceen beloofd heeft dat hij koning Gaifier en alle andere Apulische gevangenen in vrijheid zal stellen. Voor zooverre zij aan 's vijands zwaard ontsnapt waren, gaan de overige Saracenen scheep; maar hun koning, die zich ondertusschen had laten doopen, omdat hij gezien had dat Mohammed hem toch niet hielp, doet zich met bloed besmeeren en bij de schepen brengen, roept aan de zijnen toe dat hij zwaar gewond is en dat de Christenen dan alleen zijn leven zullen sparen, wanneer hun de gevangenen wor-

den overgeleverd. De Saracenen doen dit, en nadat koning Gaifier in vrijheid gesteld is, is hij zoo dankbaar omtrent Willem, dat hij hem zijne schoone dochter aanbiedt met de helft van zijn land. Willem neemt dit aanbod aan, en de Paus is reeds op het punt het huwelijk in te zegenen, toen er boodschappers komen uit Frankrijk, die berigten dat Karel gestorven is, dat aan Lodewijk de kroon betwist wordt door den zoon van hertog Richard van Normandië, en die Willem smeeken zijn vorst te hulp te komen. Getrouw aan zijn pligt, ‘gaf hij den afscheidskus aan de schoone princes en zij aan hem, terwijl zij niet ophield met weenen. Zoo scheidden zij, en nooit zagen zij elkander weder.’

Heeft nu dit verhaal een historischen grond? Men vergelijke er mede wat de Italiaan Leo, bisschop van Ostia, omtrent de eerste heldendaad der Normandiërs in Italië verhaalt in zijne kroniek van Monte-Casino[1]. Omtrent het jaar 1001[2], zegt hij, ‘landden veertig Normandiërs, als pelgrims gekleed, want zij kwamen van Jeruzalem terug waarheen zij eene bedevaart hadden gedaan, te Salerno; 't waren lange, schoone en in den wapenhandel uiterst geoefende mannen. Zij vonden Salerno door de Saracenen belegerd, en daar God wilde dat zij zich daarover verontwaardigden, zoo vroegen zij paarden en wapenen aan Guaimar den Oude (den derde), die toen te Salerno regeerde, vielen toen plotseling de Saracenen aan, doodden velen hunner, dreven de overigen op de vlugt en behaalden met Gods hulp eene schitterende overwinning. Door allen werden zij nu in triomf rondgevoerd en door den vorst met geschenken overladen, die hen smeekte bij hem te blijven. Maar zij verzekerden dat zij alleen gestreden hadden uit liefde tot God en het Christelijke geloof, weigerden de geschenken (?) en zeiden dat zij niet blijven konden, maar raadden den vorst aan, anderen in Normandië te doen werven, hetgeen hij met goeden uitslag deed.’

Hetzelfde verhaal komt, eenigzins gewijzigd, bij Orderi-

1 Bij Muratori, IV, p. 362, 363.

2 Zijne woorden zijn; ongeveer zestien jaren voor het zevende jaar dat Atenulf abt van Monte-Casino was, en die tijdsbepaling geeft het jaar 1001, als ik goed heb gerekend. Eene kleine kroniek van Monte-Casino (bij Muratori, V, p. 55) plaatst de gebeurtenis in het jaar 1000.

cus Vitalis[1] voor. De aanvoerder der Normandiërs heet bij hem Drogo - niet de bekende zoon van Tancred de Hauteville, maar *een zekere* Drogo - en hun aantal is van veertig tot honderd gestegen. Ook bij hem komen zij van eene bedevaart naar Jeruzalem terug, maar eerst nadat zij eenige dagen te Salerno bij Prins Guaimar geweest zijn, komt eene vloot, met twintig duizend Saracenen bemand, schatting eischen. Terwijl de prins het geld daartoe laat verzamelen, gaan de Saracenen aan land, en houden, zeer gerust en vrolijk, maaltijd in eene grasrijke vlakte, tusschen de stad en de zee. Ondertusschen hebben de Normandiërs vernomen wat er gaande is en verwijten ‘vriendschappelijk’ aan de Apuliërs hunne lafheid; zij moesten zich liever met de wapenen verdedigen, zeggen zij. Nu wapenen zij zich, en het slot van het verhaal is hetzelfde als bij Leo, alleen met dit verschil, dat Ordericus, die zijne landgenooten beter kende dan de Italiaansche bisschop, hun de geschenken niet laat weigeren, maar hen, ‘met huisraad van goud en zilver en vele andere kostbare zaken beladen,’ naar Normandië laat terugkeeren.

Het zal wel niet noodig zijn veel woorden te verspillen, ten einde te bewijzen dat het verhaal van ons gedicht, waarop wij straks nog even terug zullen komen, niets anders is dan eene vrije, eenigzins opgesmukte bewerking van dit historieele feit. Laat ons liever opmerken dat zelfs de Normandische kleur in ons gedicht bewaard is. Zoo zweert Willem bij Saint-Lô, vs. 951:

> Dex, dist li cuens, qui formastes saint Loth,
> Deffent moi, sire, que ge ne muire encor!

en Saint-Lô - de plaats in Normandië die dien naam draagt kent ieder - is een echt Normandische heilige; Saint-Lô, of de Heilige Laudus, was bisschop van Coutances in de IV^{de} eeuw, en in 't voorbijgaan zij opgemerkt dat die heilige nergens elders in onze chansons wordt genoemd. Welk een echt Normandisch idee is het ook, wanneer Willem het paard van den reusachtigen Corsolt zoo veel mogelijk zoekt te sparen, want, denkt hij, als ik 't krijgen kon, dan zou ik 't heel goed kunnen gebruiken.

1 P. 472.

Mès il espargne quanqu'il puet le destrier,
Quar il se pense: s'il le puet gaaignier,
Bien li porroit encore avoir mestier.

Hoe verheugd is hij als hij 't heeft:

Dex, dit Guillaumes, com vos doi gracier
De cest cheval que j'ai ci gaaignié,
Que ne'l dorroie por l'or de Monpellier!
Hui fu telle heure que moult l'ai covoitié.

Hoe rekent de Saraceensche koning op zijne hebzucht, als hij hem verzoekt zijn leven te sparen en zegt dat Willem er groot profijt bij zal hebben, daar koning Gaifier heel rijk is:

Ber, ne m'oci, quant tu Guillaumes ies,
Mès vif me pren, moult i puez gaaignier.

't Is ‘gaaignier’ voor en na, een alles behalve ridderlijk idee, maar juist, zoo als Augustin Thierry reeds te regt heeft opgemerkt, de karaktertrek van den hebzuchtigen, koel berekenenden, sluwen Normandiër.

Zou nu daarenboven het voorgenomene huwelijk van Willem met de dochter van koning Gaifier geene herinnering zijn aan het huwelijk van verschillende Normandische gelukzoekers met vreemde princessen, aan dat van Roger de Toeni, bij voorbeeld, met de dochter van gravin Ermesindis van Barcelona, aan dat van Robert Guiscard met de dochter van prins Guaimar IV van Salerno, of aan een ander dergelijk?

Wat nu verder nog opmerkelijk is, het is dat het verhaal van den trouvère meer overeenkomt met dat van den Normandiër Ordericus dan met dat van den Italiaan Leo, met welken laatsten evenwel de trouvère het getal van *veertig* ridders gemeen heeft. Van een tweegevecht tusschen een Normandiër en een Saraceenschen krijgsman spreken de historische berigten niet, en de onhandigheid, die de trouvère in het verhaal daarvan toont, doet mij vermoeden dat die romaneske episode zelfs in de overlevering een invoegsel van lateren tijd is. Zoo als de trouvère het voorstelt, zou door dat tweegevecht alles beslist zijn geweest; de Saraceensche koning heeft beloofd dat, als zijn kampioen overwonnen wordt, hij Rome met vrede zal laten, en hij heeft zijne beide zonen als gijzelaars gegeven. Maar de trouvère

schijnt dat later weder te vergeten en keert tot de oude historieele overlevering terug, zoo als die bij Ordericus is opgeteekend.

Maar nu komt de vraag: kan het opperhoofd der Normandiërs, die Salerno van de Saracenen verlosten, een persoon geweest zijn, die Willem heette en den bijnaam ‘au cort nés’ droeg? 't Ware niet onmogelijk; Leo van Ostia noemt geen Normandiër bij name, en het getuigenis van Ordericus, die het opperhoofd der Normandiërs Drogo noemt, is niet van bijzonder groot gewigt, omdat hij eerst bijna anderhalve eeuw na de gebeurtenis schreef, en in de bijzonderheden afwijkt van Leo, die eene halve eeuw vroeger en daarenboven in Zuid-Italië leefde, het tooneel der gebeurtenis en waar men die dus beter kon weten dan in Normandië. Evenwel, ik wil de opgaaf van Ordericus laten gelden, toegeven dat het hoofd der Normandiërs Drogo heette en niet Willem, dat de overlevering dien Drogo verward heeft met Willem au cort nés, en dezen laatsten liever elders zoeken.

Gelukkig maakt het gedicht ons het zoeken gemakkelijk, want het zegt ons waar Willem au cort nés woonde. Toen Willem Lodewijk te Rome had doen kroonen, zoo verhaalt de trouvère, ging de keizer terug naar Parijs, en Willem naar ‘Mosterel sor mer,’ waar hij nu stil en rustig hoopte te wonen[1]. Welke plaats is dit? Dezelfde als die waarvan de naam door den Normandischen kroniekschrijver Benoît de Saint-Maur, Mosterol, Mosteroel en nog op drie andere manieren geschreven wordt, en die in 't Latijn Monasteriolum heet; dus het bekende Montreuil-sur-Mer, in het tegenwoordige departement van Pas-de-Calais. Het graafschap Montreuil (of Ponthieu) was eigenlijk een leen dat aan het huis van Capet toebehoorde; maar toen, omstreeks het jaar 943, Arnulf van Vlaanderen Montreuil aan zijnen toenmaligen graaf Herluin ontrukt had, riep deze vergeefs de hulp van zijnen leenheer, hertog Hugo de Groote, in: hij zocht toen hulp bij den hertog van Normandië, Willem Longue-Épée, die hem nu weder in 't bezit van Montreuil stelde, dat sedert dien tijd als leen van Normandië beschouwd werd[2].

1 ‘Li Coronemens Looys,’ vs. 2639 sqq.

2 Zie de plaatsen aangehaald door Fr. Michel, op Benoît, I, p. 483 sq.

Dus Willem au cort nés woonde te Montreuil, volgens het gedicht, was graaf van Montreuil, en Montreuil was een leen van Normandië. Nu herinnere men zich verder dat de dichter het tooneel der gebeurtenis van Salerno naar Rome heeft verplaatst, dat niet Guaimar van Salerno, maar de Paus, door de Saracenen wordt aangevallen. Kunnen wij nu een Willem van Montreuil vinden, die in dienst van den Paus stond, dan laat het zich verklaren waarom de dichter Rome noemt en niet Salerno, en dan wordt het vrij waarschijnlijk dat die persoon de eigenlijke Willem au cort nés is.

En dien vinden wij inderdaad. Hij wordt door Leo van Ostia[1] genoemd onder de Normandiërs die in Italië streden, en Ordericus Vitalis[2] geeft uitvoeriger berigten over hem, zoowel als over zijn geslacht. Willem van Montreuil was, zoo als daaruit blijkt, ongeveer in denzelfden tijd naar Italië gegaan als de zonen van Tancred de Hauteville; hij trad in Romeinsche dienst, werd opperbevelhebber over de Pauselijke troepen en ‘als banierdrager van den Heiligen Petrus’ bragt hij Campanië tot onderwerping en noodzaakte de bewoners dier provincie tot het katholieke geloof, waarvan zij afgeweken waren, terug te keeren. Van de Pausen, waaronder hij diende, worden Nicolaas II (1058-1061) en Alexander II (1061-1073) bij name genoemd. Dat nu Ordericus den bijnaam van dezen Willem van Montreuil niet vermeldt, verwondere ons niet. Hij spreekt slechts toevallig over hem, terwijl hij eigenlijk over iets geheel anders handelt; maar daarenboven geven de deftige geschiedschrijvers dergelijke bijnamen zelden - hoe vele honderde geschiedenissen van Napoleon, waarin men *niet* vindt dat de soldaten hem ‘le petit caporal’ noemden! - en van onzen monnik van Saint-Évroul kan men volstrekt niet verwachten, dat hij dien bijnaam zou vermeld hebben; want het verlies van den neus, niet alleen ten gevolge van een regterlijk vonnis, maar ook in een gevecht, werd, zoo als Prof. Jonckbloet overtuigend heeft bewezen, voor zeer onteerend gehouden, en nu had Ordericus zeer hooge achting voor Willem van Montreuil, omdat zijn klooster aan hem en zijn geslacht groote verpligtingen had. Dat hij dus dien ontec-

1 P. 434 C.
2 P. 463, 472 D, 473, 483 B.

renden bijnaam niet vermeldde, is niet meer dan natuurlijk.

Men merke nu nog verder op dat ook in ons gedicht Willem voorkomt als leenman van den hertog van Normandië, zoo als de Montreuils inderdaad waren. Als Richard van Normandië zijnen zoon op den troon van Frankrijk wil plaatsen, roept Willem uit: ‘Ik daag u uit, Richard, u en de uwen! In uwen dienst wil ik *niet langer* zijn!’

> Ge te deffi, Richar, toi et ta terre,
> En ton servise ne vueill ore plus estre[1].

Verder heeft een der krijgsmakkers van Willem, in de ‘Kar van Nîmes,’ zijn Normandischen naam behouden; hij heet Gillebert (Gilbert) van Falaise[2]. Dat in andere *branches* van den sagenkring die Gilbert anders heet; dat hij in de flaauwe, gerekte en sentimenteele ‘Inneming van Oranje’ - een gedicht, dat, naar de Heiligen, die de helden aanroepen (Saint-Omer, ‘Saint-Morise, qu'en quiert en Aminois,’ Saint-Riquier), te oordeelen, in Picardië of Artois te huis behoort - een (Fransche) Vlaming wordt genoemd, doet niets ter zake; ik houd mij aan de ‘Kar van Nîmes,’ een gedicht dat oorspronkelijk van de ‘Inneming van Oranje’ onafhankelijk was, en waarin altijd het Normandische Falaise als de geboorte- of verblijfplaats van Gilbert wordt opgegeven.

En zoo komen wij tot de ‘Kar van Nîmes,’ een stuk dat ik ook, wat de hoofdzaak betreft, voor een gedicht van Normandischen oorsprong houd.

Hoe echt Normandisch is reeds de aanspraak van Willem! ‘Willem,’ zegt de dichter, ‘klom op eene tafel, en met luider stemme sprak hij:

‘Hoort mij, Edelen van Frankrijk! Als God mij helpt, dan mag ik mij beroemen dat ik meer land zal hebben dan dertig mijner pairs te zamen. 't Is waar, geen duimbreed is er nog van veroverd; maar toch zeg ik aan de arme jonkers, wier ellendige paarden kreupel zijn, die gescheurde kleederen dragen en gediend hebben zonder dat zij er iets bij wonnen, dat, als zij met mij ten strijde willen gaan, mij landen willen helpen veroveren, en tevens het

1 ‘Li Coron. Looys,’ vs. 1594.
2 Vs. 1018, 1280 enz.

ware geloof willen uitbreiden, ik hun geld geven zal en edele Spaansche paarden, landgoederen, kasteelen, burgten en markgraafschappen.'

Zoo moet de Normandische gelukzoeker gesproken hebben, als hij medgezellen zocht voor een togt naar Spanje of Italië, en de arme jonkers moeten dan hebben uitgeroepen, zoo als zij het doen in ons gedicht: 'Geen uitstel, heer Willem! geen uitstel! Wie onder ons geen paard heeft, gaat te voet met u mede!'

Ook de krijgslist, waaraan dit levendige, flinke en karakteristieke gedicht zijn naam ontleent, is geheel in den Normandischen geest. Onderweg namelijk ontmoeten Willem en de zijnen een boer; de man was te Saint-Gilles zout gaan koopen, dat daar beter koop was dan in zijne woonplaats, en had daarmede eene ton gevuld, die hij nu op zijne kar naar huis bragt. 'Zeg eens, vriend,' vraagt hem Willem, 'zijt gij ooit te Nîmes geweest?' De boer is er wel geweest, geeft ook hoog op van de welvaart, den rijkdom der stad, maar over de Saraceensche bezetting kan hij geen bijzonderheden mededeelen. Daar krijgt Garnier, een der ridders, plotseling een gelukkigen inval. 'Wel, heer Willem,' zegt hij, 'als iemand duizend zulke tonnen had als die daar op de kar ligt, en ze met ridders vulde en ze dan Nîmes binnenbragt, hij zou de stad hebben.' Willem neemt het voorstel aan. Tot groot verdriet der boeren - en daarom geven de ridders natuurlijk niet; 'wie morde, had er naderhand berouw van, want hij verloor zijne oogen of werd opgehangen' - maken Willems makkers zich meester van alle tonnen, karren en ossen, die in den omtrek te vinden zijn. De meeste ridders worden nu in de tonnen gepakt; Willem zelf en eenige anderen kleeden zich als kooplieden en zullen de ossen drijven. Zoo komen zij bij Nîmes, zeggen daar dat de tonnen prachtige stoffen en voortreffelijke wapenen bevatten, die zij verkoopen willen, en worden in de stad binnengelaten. Weldra komen de twee Saraceensche broeders, die over de stad regeerden, op de markt, en vragen Willem van waar hij komt. De graaf geeft zich uit voor een Engelschman van Canterbury - en daar er altijd veel gemeenschap was tusschen Normandië en Engeland, zoo is die trek opmerkelijk, en eveneens dat een der makkers van Willem, Gilemert, een Schot is -; hij heeft eene beste vrouw en zijn huwelijk is met niet minder dan achttien

kinderen gezegend; geheel Europa reist hij door om handel te drijven; nu eens is hij in Frankrijk, dan weder in Lombardije, in Calabrië, in Apulië, in Sicilië, in Duitschland, in Hongarije, in Spanje, in Normandië. Kortom, de dichter laat Willem liegen als - een Normandiër; - hij speelt zijne rol meesterlijk, en moesten wij ons niet bekorten, wij zouden het geheele uitstekend goed geteekende tooneel vertalen. Maar ziet, daar valt de aandacht van den Saraceen op Willems neus en dadelijk vat hij argwaan op; - hij denkt aan graaf Willem; maar de gewaande koopman weet hem spoedig een fabeltje over zijn neus op de mouw te spelden en hem gerust te stellen.

Tot zoover ging dus alles goed; maar ondertusschen wil de hofmeester der Saraceensche vorsten het eten gaan gereed maken, en vindt de deur van 't paleis door de karren versperd. Hij komt op den inval eenige ossen der vreemde kooplieden te braden; een der Saraceensche koningen keurt dat goed, slaat zelf twee ossen dood en geeft bevel dat men ze aan 't spit steke. Dat ziet een der ridders; hij komt heimelijk aan Willem zeggen dat twee ossen van de kar, waarop de ton staat waarin Gilbert van Falaise, de Schot Gilemert en nog een derde zitten, zijn doodgeslagen. Daarover reeds boos, wordt Willem het nog meer nu de Saracenen hem gaan bespotten over zijne boersche kleedij. Eindelijk trekt hem een der koningen bij den baard, en nu is zijn geduld ten einde. ‘Ellendige heidenen!’ roept hij uit; ‘gij hebt mij bespot, mij dorper genoemd, mijne ossen gedood, mij bij den baard getrokken;..... welnu, ik ben geen koopman; ik ben graaf Willem IJzerarm, en die mij bij den baard heeft getrokken zal er duur voor boeten!’ En met één slag slaat hij den vorst dood; - de Saracenen dringen op hem aan; - de graaf blaast driemaal op zijn hoorn; - de ridders, die in de tonnen waren, slaan de bodems daarvan stuk, komen er uit, heffen, het zwaard in de vuist, hun strijdkreet aan, drijven de ongeloovigen op de vlugt en maken zich van Nîmes meester.

Ofschoon nu deze krijgslist veel overeenkomst heeft met andere dergelijke, met het Trojaansche paard, met de list waardoor Coman zich van Marseille wilde meester maken, maar die mislukte (een verhaal dat men bij Justinus vinden kan), met een geval dat in 1017 te Trier gebeurde en dat Prof. Jonckbloet mededeelt, met het turfschip van Breda, enz.,

zoo schijnt er toch in de geschiedenis geen verhaal te zijn opgeteekend, dat in alle bijzonderheden met onze ‘Kar van Nîmes’ volkomen overeenkomt. Te verwonderen zou het evenwel niet zijn, wanneer de Normandiërs, in Italië bij voorbeeld, eene stad of vesting juist op deze wijze hadden vermeesterd; want hunne veroveringen hadden zij meermalen wel zooveel aan sluwheid en krijgslisten als aan hunne dapperheid te danken. Men herinnere zich slechts hoe Hasting zich dood hield en zoo meester van Luna werd; een verhaal dat de Normandische kronieken in al zijne kleuren geven, terwijl Willem de Apuliër verhaalt, hoe Robert Guiscard zich op dezelfde wijs meester maakte van eene vesting in Calabrië. En hetgeen mij nu doet vermoeden dat de ‘Kar van Nîmes’ werkelijk een historieel feit is, en dat de Normandiërs door zulk eene krijgslist eene Italiaansche stad bemagtigden, is de vermelding van den Normandiër Gilbert van Falaise; want Leo van Ostia[1] noemt onder de Normandische Edelen, die naar Italië kwamen, Gilbert, bijgenaamd Buttericus. En wat beteekent dit Buttericus, een bijnaam dien Leo niet verklaart? Zonderling genoeg, beduidt het in het Middeleeuwsche Latijn juist ‘ton’, zoo als men bij du Cange zien kan, en het Oud-Fransche ‘bouteris’ heeft dezelfde beteekenis. Zou het nu zoo gewaagd zijn te veronderstellen dat die Normandiër Gilbert zijn bijnaam daaraan verschuldigd was, dat hij eene stad had ingenomen door eene krijgslist, zoo als die in de ‘Kar van Nîmes’ verhaald wordt? En die gissing wordt versterkt doordien het blijkt dat de inneming van Nîmes een verhaal was, dat wel in Noord-, maar niet in Zuid-Frankrijk bekend was. De inneming van Oranje door Willem wordt door de Zuid-Fransche schrijvers vermeld, door den auteur der Latijnsche legende over Willem van Toulouse, die omstreeks 1125 schreef, door twee of drie troubadours, door den schrijver van het Provençaalsche gedicht over den oorlog tegen de Albigenzen. Dat was dus eene echt Zuid-Fransche overlevering. De inneming van Nîmes daarentegen was aan geen der oudere Zuid-Fransche schrijvers bekend, terwijl *dat* verhaal in Noord-Frankrijk uiterst populair en de ‘Inneming van Oranje’ er integendeel bijna

1 P. 363 B, C.

onbekend was. ‘Allen hebben de inneming van Nîmes bezongen,’ leest men in de latere bewerking van de ‘Inneming van Oranje’, welke door Prof. Jonckbloet is uitgegeven, ‘maar wat die van Oranje betreft, weinigen weten er het regte van’. Natuurlijk, want de eene gebeurtenis was eene inheemsche, eene Normandische overlevering, de andere eene vreemde, eene Zuid-Fransche.

Er zijn ook in andere gedeelten van ons gedicht herinneringen aan de oorlogen der Normandiërs in Italië. Zoo wordt de hoofdstad van den Saraceenschen vorst meermalen ‘Palerne’ genoemd, dat toch wel Palermo zijn zal, de hoofdstad van den Saraceenschen emier van Sicilië, die door Robert Guiscard en Roger werd ingenomen. De omstandigheid dat ‘Barbastro!’ de wapenkreet van een der ridders is[1], doet aan de togten naar Spanje en aan de inneming van Barbastro door de Normandiërs denken. Ook aan de Normandische geschiedenis herinnert menige trek; het verhaal omtrent den vijftienjarigen Guichardet[2] doet aan den jongen Richardet denken, die, onder Richard I, het vijandelijke leger van Thibaut ging verkennen, hetgeen hem gelukte, maar die, toen hij terug wilde keeren, door ridders van 's vijands leger werd aangevallen, waarop hij den eenen aan zijn degen rijgt, den tweeden het hoofd afslaat, aan den derden de regterhand afhouwt, en behouden bij den Normandischen hertog terugkomt, aan wien hij naauwkeurige berigten geeft omtrent de positie en sterkte van den vijand, en door wien hij zeer wordt geprezen[3]; - een feit, dat waarschijnlijk reeds vroeg tot gedichten aanleiding gegeven heeft. En daar wij zoo even Thibaut noemden, zoo maken wij van de gelegenheid gebruik om te vragen, of die er ook aanleiding toe kan gegeven hebben, dat de Saraceensche koning in onze Chansons Thibaut heet; een naam, die zeker allesbehalve Arabisch klinkt en waarover een ieder zich heeft verwonderd. Zoude het ook eene hatelijkheid der Normandische trouvères tegen dien Thibaut I, graaf van Chartres, Tours en Blois, kunnen zijn, wiens naam zoo dikwijls in de Normandische kronieken voorkomt, - de on-

1 ‘La bataille d'Aleschans,’ vs. 5404.
2 ‘Li Covenans Vivien,’ vs. 1155 en volg.
3 Zie Dudo, p. 143 B, en vooral het uitgewerkte verhaal bij Benoit, II, p. 229 en volg.

verzoenlijkste vijand misschien, dien Normandië ooit gehad heeft?

Wij hadden geenszins tot doel het aandeel, dat andere provinciën van Frankrijk aan de Middeleeuwsche poëzij hebben gehad, te verkleinen; alleen dit wilden wij aantoonen, dat ook Normandië regt heeft om in dien roem te deelen; dat de Normandiërs niet alleen de Arthurromans aan Europa hebben geschonken, maar ook gedeeltelijk de Karelromans, en dat in de bewerkingen, die wij daarvan thans bezitten, en die in andere provinciën van Noord-Frankrijk te huis behooren, de sporen der Normandische gedichten nog te herkennen zijn.

R. DOZY.

Bibliographisch album.

Geschiedenis der Bouwkunst bij eenige der merkwaardigste volken van vroegeren en lateren tijd, door P.M. Brutel de la Rivière. Leyden, Directie der Houtgraveerschool, 1854.

Iedere bijdrage tot de geschiedenis der kunst heeft aanspraak op onze belangstelling, omdat zij eene leemte in onze letterkunde helpt aanvullen. Geen gedeelte der wetenschap toch wordt bij ons minder beoefend dan zij; men vergenoegt zich met de namen van enkele koryphaeen van eigen en vreemde kunst, en die gebrekkige kennis - welke er door Immerzeel's *Leven der Schilders* niet op gebeterd is - gaat dan veelal gepaard met een traditioneel kunstkoopersoordeel; en een gebouw, een beeld, een prent, eene schilderij wordt vernietigd of naast de producten van groote meesters geplaatst met eene geijkte terminologie. Men zoekt in eene schilderij naar *iets* van Hobbema, van Both, van Ruysdael of van van Berghem, en naarmate er iets van die ietsen in is, wordt de schilderij voortreffelijker gekeurd. Arme natuur! De toekomst en de maatstaf der kunst worden gezocht in 't verleden of afhankelijk gesteld van vreemde, inzonderheid Fransche kunst, die ons conventioneel kabinetskleuroordeel met een' valsche of weinig bekende verrijkt. Het verleden wordt daardoor niet aanknoopingspunt, maar doel. David, Fontaine en Percier braken even als de revolutie met de traditie, en de restauratie werd in weêrwil van haar zelve in den stroom medegevoerd. Bij ons zoekt men 't doel der kunst in en bij de middeleeuwen te stellen, die voor het positief reformatorisch beginsel - dat ook reeds in haar negatief werkzaam was, en behendig wordt weggegoocheld - slechts eene histori-

sche waarde hebben, en overgangsvormen kunnen leveren, die met het godsdienstig en maatschappelijk bewustzijn in harmonie zijn.

De kunstgeschiedenis is bij ons, wanneer men enkele proeven en nog te beantwoorden prijsvragen uitzondert, een naauw ontgonnen veld. De namen van vele onzer onde schilders[1] worden door onze naburen verbasterd en verknoeid, en ieder, die met ons belang stelt in de geschiedenis onzer vaderlandsche kunst, zal zich dus gewis verheugen, dat een onzer vaderlandsche kunstvrienden, de Hr. Kram, vele dier verminkte of vergeten namen aan onze geschiedenis zal terug schenken.

Dr. Noordewier gaf een lang gewenscht en noodzakelijk handboek voor *Nederduitsche Regtsoudheden;* en de Sectie voor regtsgeleerdheid en staatswetenschappen van het provinciaal Utrechtsch Genootschap omhelsde in 1845 het plan, om eene volledige verzameling van bouwstoffen voor de bewerking van eene geschiedenis van 't regt in ons land aan te leggen, en de aanteekeningen bewijzen, dat wij onze naburen daarin op zijde beginnen te streven.

Wie verzamelt echter of ondersteunt de verzameling van bouwstoffen voor onze kunstgeschiedenis? Waar is een handboek van de geschiedenis onzer kunst? Hadden wij dan voor de 16de eeuw niets oorspronkelijks in onzen bouwtrant, of hebben wij van onze wording af, aan den leiband der Franschen geloopen[2]?

De tijdgenoot laat de overblijfselen van onzen ouden bouwtrant, hetzij oorspronkelijk of nagevolgd, met onverschilligheid vervallen of slechten: deze of gene kunstvriend laat er misschien wel eene teekening van van vervaardigen, enkele stedelijke regeringen laten wel eene copie

1 Benevens musici (vergel. Mr. J.C. de Jonge, Nederland en Venetië), zeker ook houtgraveurs.

2 Het werk van Servaes de Jong, Bijdrage tot de Gesch. der Goth. bouwkunde of spitsbogenstijl, heeft meer een artistisch dan historisch charakter. Of het ‘Handboek voor de Gothische bouwkunst’ van gemelden Heer het licht heeft gezien, weten wij niet. Het werk van Collot d'Escury, ‘Hollands roem in kunsten en wetenschappen,’ blijft steeds eene edele poging om, met gebrekkigen voorbereidenden arbeid, het nationaal gevoel warm te maken en den slapenden kunstzin wakker te schudden. Als proeven over bijzondere deelen der kunst kennen wij Kiesewetter en Fétis, ‘over de verdiensten der Nederlanders omtrent de Toonkunst, enz.,’ het eenige dat ons van de vierde klasse van het Instituut bekend is; en verder bijdragen in de Kunstkronijk, en in de tijdschriften van Dr. Kist en Dr. Wap. In de *nieuwe* Werken van de Holl. Maatschappij komt over de geschiedenis van onze kunst niets voor dan eene lofrede op Rembrandt door Immerzeel, en eene uitmuntende, maar weinig gevolg gehad hebbende prijsverhandeling van den Hr. D.D. Büchler. Voor zooverre wij ons herinneren - bij welk Genootschap is ons ontgaan - zijn er twee te beantwoorden prijsvragen: ‘over den invloed der reformatie op de kunst in ons land’ en ‘eene geschiedenis onzer etskunst.’

maken, maar zij gaan in het kabinet of in het archief, terwijl 't opkomend geslacht met hare meerdere of mindere waarde onbekend blijft en de geschiedenis er geen voordeel van trekt.

Indien wij liefde tot de kunst bezaten, en behoefte gevoelden aan eene geschiedenis onzer kunst, welke toch even belangrijk mag worden geacht als de geschiedenis van onzen handel of van ons vaderland in zeer beperkten zin, wij zouden de gaping aanvullen, die tusschen de vlijtig beoefende geschiedenis van de gedenkteekenen onzer eerste voorouders en onzen tijd ligt[1].

In 1849 schreef Dr. Jonckbloet in een minder vriendschappelijken brief aan Bormans te Luik, geplaatst voor zijn werk over middeleeuwschen Epischen versbouw, dat gemelde Heer. zich te naauwernood een denkbeeld zou kunnen vormen van den gezonken staat, waarin zich toen in Noord-Nederland de middennederlandsche letterkunde bevond: 't zelfde zou van de geschiedenis onzer kunst gezegd kunnen worden.

Te vergeefs zoekt men bij ons naar een handboek van aesthetica. Wij bezitten talrijke verhandelingen over aesthetische onderwerpen, wij bezitten een Hemsterhuis, bij wien de afgematte Göthe voor zijne Italiaansche reis verkwikking vond, maar een *geheel* van kennis ontbreekt ons, tenzij men Riedels theorie der schoone kunsten en wetenschappen, die eene historische waarde bezit, zou willen aanvoeren.

De wetenschap van het schoone en van zijne wijzen van openbaring heeft bij ons weinig belangstelling gevonden. Zeker niet dewijl wij aan die wetenschap zelve niet gelooven, maar welligt doordien het Cartesianisme en Krypto-Spinozisme, dat geen organisme en dus geen schoon erkent, en *die kunstleere Kunstlehre* van 't Kantianisme, dat zonder vrucht voor de kunst bleef, hier te lande het meest zijn beoefend, en verder, doordien die wetenschap, welke bij ons nergens wordt gedoceerd, traditioneel eene wetenschap van spitsvondige distincties is, die het schoone uit abstracte begrippen afleidt en stereotypeert, en gevolgelijk een strop voor den kunstenaar wordt. Bovendien is de meening, welke door vele kunstenaars gekoesterd wordt, dat kunst en wetenschap buiten verband tot elkan-

1 De vertaling van Dr. Rathgebers beredeneerde geschiedenis der Nederl. Schilder-, Houtsnij- en Graveerkunst, 1844, zoo wij wel onderrigt zijn, bezorgd en met aanteekeningen voorzien door J. de Lange, is eene uitmuntende proeve. Behalve door de rijke literatuur en aanteekeningen is 't werk ook daardoor aanbevelingswaardig, dat het den schr. om feiten te doen is, waardoor het materiaal voor eene kunstgeschiedenis bijeen moet komen. Als handboek kan het niet dienen, dewijl het werk te veel in bijzonderheden treedt en de behandelde periode te weinig omvang heeft. In 't algemeen mist het dien gloed, die tot het nationaal gevoel spreckt.

der staan, aan de verspreiding van de leer van het schoone niet bevorderlijk geweest.

Om echter 't schoone te gevoelen en als product van organische zamenwerking te begrijpen, is wetenschap noodzakelijk.

De wetenschap, om het schoone te gevoelen en te begrijpen, is niet eene geïsoleerde wetenschap zonder maatschappelijk belang, want even als het schoone in de kunst, is ook het zedelijk schoon een organisch product, waartoe de geheele mensch gevorderd wordt, evenzoo als voor het schoone in de kunst de zamenwerking van alle noodige elementen wordt vereischt.

Ieder organisme houdt op het in hem zijnde doel volkomen te verwezenlijken, zoodra de zamenwerking der deelen niet plaats grijpt volgens de hun met het organisme gegeven intensie van werking; wordt die zamenwerking, die verhouding gewijzigd, dan zullen de producten wel het doel gedeeltelijk, maar nimmer volkomen verwezenlijken.

Schilder b.v. tien voorwerpen uit de natuur, zoodat zij zijn, wat de ervaring geleerd heeft dat zij zijn moeten, gij hebt waarheid; zijn die voorwerpen van dien aard, dat zij ieder in het bijzonder een organisme van lijnen en kleur zijn, ge hebt waarheid en schoonheid, en toch kunnen die voorwerpen zeldzaam zoo in eene schilderij gebragt worden, dat ze organisch zamenwerken. Stel u nu verschillende handelingen op zedelijk gebied voor, zij kunnen, omdat zij zijn, wat zij in overeenstemming met een gegeven zijn moeten, waar zijn. *Gij zult uwen naaste niet lasteren:* de overeenstemming van uw leven met dit voorschrift, dat op zedelijk gebied evenzoo een geworden is, als de eik, dien gij afteekent, in de natuur, geeft waarheid. *Heb uw' naaste lief* en redt hem met levensgevaar uit het water: gij hebt waarheid en schoonheid. Het schoon is hier als product van organische zamenwerking niet zoo spoedig te begrijpen, als bij den eik: hier moet eerst de naaste in al zijne betrekkingen en daarmede de liefde in zamenwerking gedacht worden, om het zedelijk schoon te begrijpen. Het is niet zoo als bij den eik, een product van zamenwerking in de ruimte, maar in den tijd, en ieder schoon in den tijd daargesteld vordert een ingespannen denken. De muzijk herhaalt hare motieven of onveranderd of gewijzigd en geschakeerd; zij hernieuwt de indrukken en het begrip wordt vergemakkelijkt.

De plastische kunst heeft die zamenwerking niet volkomen kunnen uitdrukken, daarom neemt zij b.v. op historisch gebied enkele betrekkingen en brengt ze met het een of ander beginsel in organische zamenwerking.

Indien ge u nu, om tot het eerste voorbeeld terug te keeren, uwen naaste in alle betrekkingen denkt, zult gij toch te vergeefs trachten om daarmede het *niet lasteren* in zamenwerking te brengen. Plaats

nu eindelijk het redden van zijnen naaste in het leven van een vrek, aan wien door den geredde een legaat is toegelegd, indien deze op een bepaalden leeftijd komt te sterven, dien hij, toen hij in het water viel, nog niet had bereikt, de handeling houdt voor den vrek op zedelijk schoon te zijn, omdat zij 't product van den geheelen mensch niet is.

De vatbaarheid van ons gevoel kan in beide rigtingen ontwikkeld, geleid en voor eenzijdigheid behoed; de opvatting, het begrip kan èn bij den mensch als zedelijk wezen èn als kunstenaar en beschouwer historisch en psychologisch gereinigd worden.

Van die zijde kan de kunst een factor van maatschappelijk geluk worden, die in onze gejaagde maatschappelijke toestanden geen cijfers geeft, die omniddellijk te innen zijn, maar beginnen zou met cijfers te vragen.

Beschouwen wij nu de wetenschap in eene andere, maar naauw verbondene rigting, dan is 't juist het vooroordeel, dat kunst en wetenschap buiten elkander staan, dat op ieder gebied der kunst verderf aanbrengt. De tijd, waarin het schoon met meêr of mindere bewustheid als organisch product werd opgevat, maar de vorm, het kleed, de locale en historische waarheid willekeurig was, mogen wij, zelfs ook in ons land, waar de wetenschap niets voor de kunst doet, als vervlogen beschouwen. In ons land kon de wetenschap geene eischen aan de kunst doen, zij heeft de kunst genegeerd, en den kunstenaar aan zijn lot overgelaten.

Voelde hij zich door een historisch onderwerp geinspireerd, hij kon voor het verleden slechts dragers uit het heden nemen; drie zaken was hij meester: kleur, teekening en den mensch, die voor hem in alle periodes dezelfde bleef; maar wie was er om hem in de wereld binnen te leiden en het tijdvak te veraanschouwelijken, waarin *zijn* mensch moest handelen?

Thans echter moet de nog zoo dikwijls bewandelde weg, om feilen van groote meesters te adelen, of voor proeven van eigenaardige grootheid uit te geven, voor goed verlaten worden, en de kunstenaar zelf moet niet alleen kennis tot voorwaarde zijner kunst stellen, maar hij moet ze ook bij den beschouwer, niet bij den kunstkooper, vorderen.

In weêrwil van hunne gebreken, bezaten die oude meesters op het gebied der Christelijke kunst 't geheim der majesteit, dat de nieuwere door eene theatrale actie en strengheid dikwijls hebben zoeken na te volgen: die hoogere voorwaarde is de warmte des geloofs, want voor hem, die niet gelooft, heeft het onderwerp slechts eene poëtische zijde; de kleur, die met het Christendom als tolk van de fijnste nuances van het gemoed gegeven is, mist die uitdrukking, waardoor die dragers van thans gewijzigde ideeën blijven aantrekken.

Die gewijzigde ideeën bepalen tevens, hoe de geschiedenis der kunst beoefend moet worden, om tot kunstkennis te leiden.

Het geloof, wat ook zijn inhoud was, heeft de kunst op ieder gebied beheerscht; ieder gewrocht der kunst draagt voor het geoefend oog het afdruksel van den geest des tijds; ieder gewrocht is eene met toevalligheden verbonden verwezenlijking eener idee, opgevat als product eener door de geestelijke en stoffelijke buitenwereld gewijzigde werkingsverhouding des geestes; en in ieder kunstproduct, dat aan godsdienst dienstbaar of met haar verbonden was, leven ideeën: duidelijk is dit bovenal in de middeleeuwsche kunst, toen de idee als dogma minder bewegelijk was, en de kunstenaar er zich door liet beheerschen. In de latere kunst is meer een streven om zich van 't dogma los te maken, en welligt zal, even als de voor-reformatorische kunst de reformatie in hare verschijning voorafging, ook de protestantsch Christelijke kunst, in scherpe tegenstelling met de Catholijke kunst, de reiniging van het dogma vergezellen.

Op dat geloof berust de tegenstelling van antieke en moderne kunst. Thorwaldsen drukte die tegenstelling eenvoudig en in zijne mond diepzinnig uit. Bij Kestner te Rome zag hij een antiek athletenhoofd; in gedachten verzonken bleef hij staan, sloeg zich voor het hoofd en zeide: ‘Zoo kunnen wij het niet.’ Kestner voegt hierbij deze opmerking: ‘Die Grösse dieser Aeusserung können nur die Wenigen verstehn, welche die naturerfüllte Höhe und den göttlichen Adel des Styls in der Griechischen Kunst, gleischsam wie den Charakter einer Handschrift innehaben, und da Sie diesen Styl in den Werken selbst Thorwaldsens vermissen durch Nachdenken auf den Punkt gekommen sind, dass dieser Styl uns desswegen unerreichbar ist, weil zu dessen Bedingungen eine durch Jahrhunderte natuureligiös ausgebildete und entwickelte griechisch kunstbegabte Nationalkraft gehört; ebenso unmöglich als uns ein Jupiter, würde dem Phidias ein Christus gelungen können.’ Evenzoo zal het ieder kunstenaar en kunstvriend voor Raphael, voor Rembrandt gaan: beide schilderden onder andere ideeën dan de kunstenaars der negentiende eeuw: een ander geloof doordrong ze. De Italiaansche school verkreeg door 't Christendom een reëelen achtergrond, die met den Christus in den loop der eeuwen gewijzigd wordt. De Christus van Thorwaldsen en van Ary Scheffer is een andere dan die van vorige eeuwen, niet alleen in gewijzigde type, maar ook in zijne verschijning.

Moeijelijker, maar met evenveel zekerheid, laten de heerschende ideeën zich in de bouwkunst nagaan. De behoefte van den Griekschen Italiaansch-Christelijken Cultus inspireerde den bouwmeester, en de kunst zocht op 't gegeven grondvlak naar een' vorm, waarin het geloof zich symbolisch vorzinnelijkte. Is voor 't protestantisme de kansel het brandpunt van den Cultus, is hij zijn hoogste behoefte,

dan zal dat gegeven den bouwmeester moeten leiden, en de form laat zich door dat gegeven gemakkelijk bepalen.

Beide openbaringswijzen én op het gebied der schilderkunst én op dat der bouwkunst, geven twee reeksen van gemodificeerde verzinnelijkte en tevens idente ideeën, die, om in hare openbaring begrepen te worden, historisch moeten nagegaan worden. Hiermede is, reeds voor een bepaald gebied, de noodzakelijkheid van eene geschiedenis der kunst gegeven, die meer omvang heeft, dan eene opsomming van bouworden en gebouwen, van schilderscholen en schilderijen. Behalve dat nu het godsdienstig bewustzijn de opvatting bepaalt, en wij in de voortbrengselen der kunst zien, of de natuur den kunstenaar een grillig spel van krachten is, dan of er eene noodzakelijkheid boven staat, of alles aan die noodzakelijkheid als kille wet of als Schepper van hemel en aarde gehoorzaamt; of God een bloedeischend regter of een regtend vader is, - zijn er nog andere ideeën, die het oog des kunstenaars rigten en soms tegen zijn wil bepalen.

Deze ideeën zijn, als complex, de smaak, die van het aesthetische gevoel, waaraan wij natuurlijk voor ieder' tijd een plaats inruimen, daarin onderscheiden is, dat hij 't charakter van bewustheid mist en conventioneel is. Uit dat gemis aan bewustzijn, dat zich in de lagere standen openbaart als gemis van ontwikkeld gevoel voor harmonie van kleur en lijnen, bij meer ontwikkelden als gebrek aan gevoel voor harmonie van lijnen, volgt, dat de smaak zich bij alle individuen, op welken trap van ontwikkeling zij ook staan, vertoont; terwijl 't aesthetisch gevoel, dat een zich bewuste smaak is, zich bij betrekkelijk weinigen vertoont.

Het genie en ook het groot talent weet zich van de autoriteit dier ideeën los te maken: hij ziet de natuur in hare waarheid, hij ziet haar schoon, voor hem speelt eene muzijk van lijnen, kleur en licht, die aan 't oog of aan de techniek ontsnapte; hij geeft haar bij herhaling terug en zoekt den beschouwer in de door hem ontsluijerde natuur binnen te leiden; - bij dezen moet echter de veelzijdig ontwikkelde vatbaarheid bestaan om met *den kunstenaar* één in gevoel en opvatting te kunnen worden.

Met deze voorwaarde ontstaat de behoefte aan aesthetica, als ervaringswetenschap, die niet abstract buiten de geschiedenis der kunst staat, maar een integrerend deel van haar is. Zij leert hoe ieder volk 't schoone heeft verwezenlijkt. Wat het algemeene in het bijzondere is, kan eerst 't werk der toekomst zijn. De kunstgeschiedenis ontwikkelt de voorwaarden, waaronder de organische zamenwerking plaats had, en noemt en classificeert de dragers van het schoone.

Zijn nu deze beide voorwaarden van *kunstkennis*, waardoor de kunstenaar het vooruitzigt heeft om gewaardeerd te worden, en te-

vens zelf de gelegenheid om zich historisch tot tolk der kunst te formen, waar zijn dan in ons vaderland de prikkels voor den kunstzin onzer natie? Waar bestaat gelegenheid om zich als wetenschappelijk kunstkenner te formen? Nemen wij de kunst in verband tot industrie, dat voor zekere takken welligt belagchelijk kan schijnen, ofschoon een ontwikkelde kunstzin evenmin als de wetenschap het geringe veracht, de gang der beschouwing zou een andere moeten worden; maar waar de wetenschap vergeefs op aanmoediging wacht, daar zal ook de praktijk gebrekkig zijn. Kunst en industrie moeten het haar voorgelegde vraagstuk oplossen, hoe er en aan de behoefte en aan de eischen van het aesthetisch gevoel voldaan kan worden. De navolging van anderen is de eenvoudigste oplossing.

Juist de bouwkunde moge bewijzen, wat smaak is, en hoe weinig gevoel voor symmetrie er bij ons gevonden wordt: men zoekt het imposante in verbroken proportiën; de orden worden dooreen geworpen, als ware schoonheid het werk van het toeval. In en om onze steden wemelt het van die misbaksels van combinerend talent, die daar, waar de natuur in ons vaderland hare schoonste composities van lijnen vertoont, met haar den strijd wagen. Alles wordt met onverschilligheid opgenomen, alleen de voorwaarde dat 't nieuw zij, is de rigtsnoer. Die zucht wordt het graf van de kunst des bouwmeesters. Ook daarin was de oude tijd grooter, men eerbiedigde de kunst, en de autokratie van den wil werd geen wetgever van den kunstenaar. Onze bouwkunst is slechts, wanneer men die gebouwen uitzondert, waar onze bekwame architecten aan geene grillen of beperkende gegevens gebonden waren, eene goedkoope herhaling van formen, die door gebrek aan inwijding in de geschiedenis der kunst, zelfs voor een ontwikkeld gedeelte der natie zijn afgestorven. Even als wij ons vreemdelingen voelen onder een staatsform, die ons opgedrongen en niet historisch met ons geworden is, evenzoo kan hij alleen voor vreemde kunstformen gevoel hebben en haar begrijpen, die in de wereld, waarmede zij ontstaan zijn, zoo al niet heeft leeren leven, ten minste daarin binnen is geleid. Hierin ligt de grond der onverschilligheid voor vreemde formen, die zoo gemakkelijk opgenomen worden.

De woorden van Hallam: ‘dans l'histoire des moeurs des nations le chapitre consacré à l'architecture domestique serait sans contredit, s'il était bien exécuté celui qui ferait le mieux connaître les progrès de la vie sociale,’ zouden, indien zij historisch bewezen konden worden, eene treurige waarheid zijn.

Met gespannen belangstelling namen wij het boek van den Heer Brutel de la Rivière ter hand, dewijl ook aan onze kunst, naast die der jongere volken van Europa, een plaatsje is ingeruimd. Op dien grond beschouwden wij het werk oppervlakkig als doeltreffender dan de ‘Geschiedenis der bouwkunst bij de oude volken,’ door Ramée, Haarlem, 1847, en de ‘Bijdrage tot de geschiedenis van de bouwkunde der middeleeuwen,’ door Timmermans, Utrecht, volgens de voorrede 1838, volgens ingepl. titel 1841, waarin de schrijver voor onze middeleeuwsche kunst *de tegenwoordige staat van Holland* heeft gevolgd.

De inhoudsopgave gaf ons reeds een minder gunstig denkbeeld, en met klimmende teleurstelling hebben wij het werk doorgelezen, niet omdat de resultaten van den schrijver met onze zienswijze niet overeenkwamen, maar dewijl het werk zonder plan is aangelegd, vol misstellingen is, en overal gebrek aan kennis verraadt, en zeker niet, zoo als hij in de voorrede wil, aanspraak op oorspronkelijkheid kan maken. Wij voor ons zouden aan eene gelukte navolging de voorkeur boven zulk eene mislukte oorspronkelijkheid gegeven hebben, inzonderheid dewijl de schrijver slechts de resultaten van de laatste jaren had behoeven te gebruiken, om iets beters te leveren. Bovendien heeft hij geene zwarigheid gemaakt om de ouden, die reeds genoeg vertreden worden, op eene onvergeeflijke wijze te misbruiken, zonder ze te kennen of vergeleken te hebben.

Maar om tot de inhoudsopgave terug te keeren, zij is toevallig. Achtereenvolgend worden behandeld: Nineve, Babylon, Egypte, Grieksche bouwkunst, Romeinsche bouwkunst, Byzantijnsche bouwkunst, de bouwkunst in Syrië en Persië, Oud-Indische bouwkunst, Chinesche bouwstijl, Arabische of Moorsche bouwstijl, vervolgens algemeen overzigt van de Geschiedenis der bouwkunst in Noord-Europa tot aan de vijfde eeuw, Duitsche Staten, Frankrijk, Engeland en Nederland.

De schrijver schijnt in zijne studie tot geen resultaat gekomen te zijn: want, ofschoon hij den toekomstigen bouwkundige aan het einde der inleiding op de noodzakelijkheid wijst, *om de geschiedenis der bouwkunst te kennen, opdat hij moge weten, waar de meesterstukken van vroeger en later tijd gevonden worden, hun onderling verband begrijpe*, en op pag. 35 weêr op dat verband gewezen wordt, komt hij op pag. 53, waar hij van het *Campo Santo* te Pisa op de Phoenicische bouwkunst springt, er voor uit, dat hij *ongevoelig* uit Azië zijne beschouwingen naar Europa heeft overgebragt.

De vier eerste bladzijden bevatten eene inleiding tot de geschiedenis der kunst, die met de inleiding tot de geschiedenis der Neder-

landsche kunst (pag. 150) gedeeltelijk navolging, gedeeltelijk excerpt is van de bekroonde prijsverhandeling: ‘Waarin ligt de reden van de weinige vorderingen der bouwkunst in ons Vaderland, enz.,’ door D.D. Büchler, 1845.

De schrijver begint de inleiding met eene omschrijving, waaruit blijkt, dat behoefte de bouwkunst heeft doen ontstaan: *ofschoon gebouwen* ter beschutting tegen het klimaat *en de omringende dieren, ter vereering der Godheid* en *ter beveiliging tegen vijandelijke overvallen* niet uit dezelfde behoefte opgetrokken werden. *Uit het drieledig doel van het bouwen in den oorsprong beschouwd*, bepaalt hij den omvang van het begrip bouwkunst als *woning, tempel* en *vestingbouw;* hoe nu deze drie tevens *hoofd-* en *onder-*afdeelingen van onze bouwkunst zijn kunnen, begrijpen wij niet. In de wijze van daarstelling dezer eerste voortbrengselen vindt de schrijver geen *menschelijk vernuft*, maar *dierlijk instinct*, en dewijl nu zeker ieder geslacht eene bijna gelijke openbaringswijze van dat instinct heeft, wordt er eene bepaling van de oorspronkelijke verdedigingsmiddelen gegeven, ‘als bestaande in kuilen, op eenigzins verheven plaatsen, terwijl de uitgegraven aarde rond den boord werd geworpen;’ als bewijs van de algemeene geldigheid dier bepaling wordt zij nog eens woordelijk, pag. 18, van de Grieken herhaald. Dat nu de mensch even als de bever instinctmatig eene zekere wijze van daarstelling voor zijne woning kiest, zou denkbaar zijn, maar dat hij, in wien het gevoel van afhankelijkheid van eene hoogere magt wakker is, met dat bewustzijn, hoe duister ook, door instinct gedreven eene zekere wijze van daarstelling der altaren kiest, begrijpen wij niet. Wij voor ons zouden dan liever de wijze van bouwen afhankelijk stellen van locale omstandigheden en behoeften en van het toeval, dat dan, wanneer de voorraad ruwe steenen, die in de natuur voorhanden zijn, is verbruikt, wordt opgeheven: hier is dan welligt voor den schrijver de overgang van dierlijk instinct tot menschelijk vernuft. Bovendien zou het moeijelijk zijn om de opgaande regten van het altaar en de opgaande krommen van het beverhuis uit 't zelfde dierlijk instinct te verklaren.

De schrijver werpt zich verder op Alexandrijnsche wijze, die hij in bespiegelingen schijnt te beminnen, zoo op pag. 152, de vraag op: *Behooren deze hutten nu tot de geschiedenis der bouwkunst?* Hierop wordt voorwaardelijk geantwoord: *gewis, ten minste, indien men de bouwwijze der onderscheidene volken beschouwt in haar verband tot de wereldgeschiedenis*. Wat volgt nu uit de beschouwing van die beide tot elkander: a) *Hierdoor leert men de gewoonten van een volk kennen;* b) *men ziet er uit, op hoedanige wijze* (*bij dat volk?*) *de voortgang in beschaving heeft plaats gehad, en welken trap van beschaving het in een bepaald tijdperk bereikt had;* c) *men wordt daardoor in staat gesteld vergelijkingen te maken tusschen de verschillende volken, den invloed te beoordeelen, die de omstandigheden op hun zijn hebben uitgeoefend*, enz.

- Het plan van den auteur is nu niet, zoo als hij zegt, om de bouwwijze der onderscheidene volken in verband tot de wereldgeschiedenis te behandelen, maar om *de bouworden, den bouwstijl te doen kennen, die bij de verschillende volken in opvolgende tijdvakken de heerschende is geweest*.

Dat plan heeft hij al spoedig laten varen, want 't geheele boek is eene doorloopende overtreding van dezen regel; wat het werk aan inhoud van kunstgeschiedenis mist, wordt voortdurend uit die wereldgeschiedenis aangevuld, en wat inderdaad bevreemdend is, in de noot op pag. 28 zoekt de schrijver zijne afwijking te regtvaardigen, door te zeggen: dat het bijna onmogelijk is, om bij die volken, van welke de bouwkunst oorspronkelijk is (!), de eene zonder de andere (de geschiedenis in 't algemeen) te behandelen.

Verder *kunnen naar aanleiding van den eigenlijken zin van het woord bouwkunst, die door de Grieksche afleiding duidelijk wordt, alleen die stichtingen in aanmerking komen, die uit duurzame bouwstoffen en met wetenschappelijk beleid zijn opgetrokken*. Hoe nu de eigenlijke zin van bouwkunst beter uit de Grieksche dan uit de Nederlandsche benaming blijkt, zien wij niet in. De schrijver schijnt bouwkunst in den eigenlijken zin te bepalen als wetenschap en kunst om stichtingen op te trekken; datzelfde en beter geeft, indien de bepaling aan 't woord ontleend moet worden, ons woord bouwkunst terug.

Om wijders eene wetenschap voor onzen tijd uit een woord, dat eeuwen telt, te bepalen, is een werk, dat veelal een schralen oogst geeft. Zulke begrippen hebben eene eigene geschiedenis, die door etymologie niet over 't hoofd wordt gesprongen. Bovendien is de keuze van het woord *ἀρχιτεκτονία* en de afleiding zelve minder gelukkig voor *den eigenlijken zin van bouwkunst*, dewijl dat woord na het verval der Grieksche bouwkunde is gebruikt. - In den tijd van Demosthenes (vergel. Dem. c. Arist. p. 689 en Olynth. III, 35) was de kunst reeds aan privaatpersonen dienstbaar; *de bouwkunst in den eigenlijken zin* bestond reeds voor de Grieken niet meer, evenmin als zij voor den schrijver bestaat, want ingevolge deze afleiding (*ἀρχι* = hoofd en *τεκτονία* = timmerwerk, waaraan hij echter eene algemeene bepaling toegekend wil hebben) noemt hij eene geschikte bepaling van de bouwkunst; *dat zij leert het daarstellen van gebouwen naar voorafgemaakte plannen*. Met die bepaling is het werk in overeenstemming, want het is eene catalogus van plannen, die met weinig beteekende historische feiten aaneengevoegd zijn. De schrijver heeft deze onvolledige bepaling door eene even weinig gelukkige lofrede aan het einde der inleiding zoeken aan te vullen: ‘De bouwkunst verheft zich in menig opzigt boven de andere Schoone Kunsten: de schilder en beeldhouwkunst beide, geven terug wat de natuur hun aanbiedt: de bouwkunst is oorspronkelijk, een spruit van 't scheppend genie van den mensch, want waar wordt in de

natuur de gelijkenis met onze gebouwen gevonden[1]? Even als de dicht- en toonkunst bezit zij de kracht en rijkdom van uitdrukking, het verhevene (!), die ons, als ware het, in eene wereld van idealen verplaatsen; zij wekt even als gene gevoelens op en brengt uitwerkselen op den geest te weeg, die vroeger onbekend waren; doch zij onderscheidt zich door den blijvenden indruk, dien zij achterlaat; en wat hier niet vergeten mag worden, hoe vruchtbaar de verbeelding ook zij, de bouwkunst *moet* zich bepalen binnen de grenzen, die het nuttige en ware schoon haar aanwijzen, daar zij aan alle hare voortbrengselen de wiskunde ten grondslag stelt.'

Wat de geschiedenis der bouwkunst zelve betreft, willen wij den schrijver in enkele hoofdstukken volgen.

Het eerste hoofdst., aan de Ninevitische, Babylonische en Egyptische bouwkunst gewijd, is hoogst gebrekkig. Op drie bladzijden worden Nineveh en Babylon afgehandeld. De schrijver noemt Herodotus, Diodorus Siculus, Strabo en Curtius; van de onderzoekingen en opgravingen van later' tijd hebben wij niets bespeurd, en bevreemdend is het dat Layard ter loops op pag. 58 in de noot, bij de behandeling van de bouwkunst in Syrië en Persië genoemd wordt. Assur is bij den schrijver een achterkleinzoon van Noach, die Nineve bijna gelijktijdig met Babylon stich. Indien de schrijver bij Gen. X, vs. 11 vers 10 had aangevoerd en vervolgens XI, vs. 2 had vergeleken, zou de voorstelling minder duister zijn. Jona III, vs. 3 heeft hij niet vergeleken, dewijl zijne aanhaling daar met andere woorden staat. In het algemeen geldt van aanhalingen uit oude schrijvers, dat de schrijver nergens de plaatsen aangeeft, en, zoo als bij Jona, ze niet heeft vergeleken. - Hij zegt verder, dat Nineve buiten twijfel eene groote stad was, maar Diodorus en Strabo, die in den omvang van 480 stadiën overeenstemmen, zijn, om zich eene voorstelling van den omtrek te vormen, buiten rekening gebleven. Deze gebrekkige behandeling, die met een paar historische feiten verbonden is, eindigt met het resultaat, dat ter wederzijde van den Tigris eene menigte van steenblokken en van gebakken steenen, onderling door bitumen verbonden, met opschriften bezet, zijn gevonden geworden. Ook dit weinige is niet juist. De bituum-verbinding was bij de Assyriërs niet gebruikelijk en alleen Rich heeft beweerd, dat hij in de uitgravingen

1 Deze beschouwing heeft wel iets van Diderot, ed. Belin, IV, 1, p. 521: 'Il ne s'agit point mon ami, d'examiner le caractère des différens ordres d'architecture .... mais de vous convaincre que, sans architecture, il n'y a ni peinture ni sculpture; et que c'est à l'art., qui n'a point de modèle subsistant sous le ciel, que les deux arts imitateurs de la nature doivent leur origine et leur progrès.' Van het scheppend genie zal de Heer de la Rivière welligt terugkomen na de lezing van Schnaases, Gesch. d. Bild., B. I, p. 48 volgg.

tegenover Mossul zulke verbindingen heeft aangetroffen, Layard heeft er in Assyrië geene bewijzen van gevonden.

Met Babylon, dat in twee bladzijden afgehandeld wordt, loopt het even treurig af. Strabo, die Babylon welligt nooit heeft gezien, en Quintus Curtius, die er zich evenmin op beroemen kon, worden er bij de haren bijgesleept. Het belangrijke verhaal van Herodotus, een ooggetuige (I, 178-193), wordt in *drie regels* afgehandeld. Ook hier zijn de overblijfselen onregelmatige massa's van tigchelsteenen. Op wiens autoriteit de schrijver beweert, dat de tempel van Belus op de *oostelijke zijde* van den Euphraat lag, weten wij niet; Birs-Nimrud toch ligt op de west-zijde; welligt heeft de schrijver bedoeld, dat men aan de *oostelijke zijde* van Birs-Nimrud duidelijk twee verdiepingen ziet van den tempel van Belus. Waar Diodorus zegt, dat de Belustempel hooger was dan de hoogste pyramide, weten wij niet; - waar hij den tempel beschrijft, II, 9, zegt hij alleen, dat hij *καθ᾽ ὑπερβολήν* hoog was; - bij Strabo is hij *πυραμίς τετράγωνος*. Wanneer de schrijver het einde van Cap. 9, Lib. II, bij Diod. gelezen had[1], dan had hij Curtius, V, 1, 26, niet aangehaald, en geene toelichting van C. voor waarheid uitgegeven.

Bij Egypte hebben de ouden uitgediend. Herodotus wordt er slechts eens bijgehaald om te verzekeren dat de grootste pyramide niet ouder dan 900 jaar is. Behalve Herodotus worden voor den ouderdom der pyramide Sir Gardner Wilkinson, den ridder Bunsen, Champollion en Rosellini aangehaald, ofschoon wij van deze autoriteiten in de ontwikkeling verder niets merken. Uit de aanteekening op p. 9, waar de zetel van Menes te Thebe gelegd wordt, zouden wij moeten aannemen, dat de schrijver met de resultaten van Bunsen en Lepsius onbekend is. Had hij Bunsen geraadpleegd, dan zou hij in eene geschiedenis der bouwkunst het resultaat van Perring, den reisgezel van Vasy, dat bij

1 Curtius zocht voor het gegeven bij de geschiedschrijvers van Alexander eene explicatie; hij had zeker gevonden, dat er binnen den omtrek der muren eene menigte bouwland en weiden waren, en hij vond of gaf, en dit laatste blijkt uit het zinbeleid, de uitlegging, dat dit eene voorzorg was, om in de behoefte te kunnen voorzien, wanneer de stad belegerd werd. - Diodorus zegt, na den tempel van Belus beschreven te hebben, dat de tand des tijds die monumenten van vorige grootheid slechtte, en laat er terstond op volgen: ‘En hierbij komt nog, dat in onzen tijd slechts een klein gedeelte der stad bewoond, en het grootste gedeelte van het terrein binnen de muren bebouwd wordt.’ Brengt men nu hiermede in verband wat Herodotus, I, 180, verhaalt, dat de huizen drie en vier verdiepingen hadden, en dat de verdieping bij een woonhuis de oplossing van het vraagstuk is, om van een gegeven ruimte, die niet voor uitbreiding vatbaar is, meer partij te trekken, dan die ruimte per se geeft, dan volgt er uit, dat Babylon ten tijde van Herodotus nog overbevolkt was, dat het getuigenis van Diodorus van verval en ontvolking getuigt, en waar kan zijn, en eindelijk, dat de bewering van Curtius eigen uitbreiding en hier niet op zijne plaats is, om te bewijzen, wat de schr. wil bewijzen. Her. I, 190, is ook in tegenspraak met C.

Bunsen, *Aegyptens Stelle in der Weltgesch.*, III, 239, te vinden is, opgenomen hebben: ‘Bei den grössten Pyramide verhält sich die Höhe zu einer Seite der Grundfläche wie 5: 8 in ganzen ägyptischen Ellen. Beide Masse ergeben, auch bei den beiden anderen Pyramiden, Ellen ohne Brüche, obwohl kein so genaues Verhältniss zwischen Höhe und Basis sich findet. Die grösste Pyramide ist also recht eigentlich die mathematische unter den Pyramiden; wie es die Pyramiden unter den Bauen sind. Ein gerader Durchschnitt giebt ihr folgendes Verhältniss: die Hälfte der Grundlinie verhält sich zur lothrechten Höhe, wie die Seitenlinie zur Grundlinie. Das Verhältniss der zweiten Pyramide zur ersten ist wie 7: 8.’

Bij den Spinx op 200 meters afstand van de tweede pyramide heeft de schrijver Belzoni niet geraadpleegd, want had B. alleen het zand weggeruimd en openingen tusschen de beenen en een gat in de poot ontdekt, dan had dat resultaat best achterwege kunnen blijven, maar Belzoni vond een tempel tusschen de pooten en ook een tweede in de klaauw. Bevreemdend is het, dat de Hr. de la Rivière zoo veel bewondering koestert voor de mechanische kennis der Egyptenaren. Ons dunkt, dat Herodotus, Plinius en Diodorus daartoe geen aanleiding gegeven hebben. Indien de schr. b.v. Herodotus, II, 124, had geraadpleegd, dan zou hij gezien hebben, dat men alleen tot daarstelling van het hellend vlak, om de steenen voor de pyramiden van Cheops aan te voeren, 10 jaar noodig had. - Herod. heeft de gegevens om de helling te berekenen. - Wanneer men nu cap. 125 de beschrijving van de hefboomen tot opvoer der steenen gelezen heeft, dan kan men zich voorstellen, dat de kennis niet zoo groot was, maar daarom groot schijnt, dewijl wij tijd en menschenkracht hebben leeren eerbiedigen en ons aan localiteit gebonden zien, die voor een Egyptisch vorst zonder waarde en niet beperkend waren: eene voorstelling, die te meer waarheid bevat, wanneer wij bedenken dat Egypte het graf was van de individualiteit, zoo als later ook in het kloosterleven is gebleken[1]. Neemt men verder aan, dat men de colommen en architraven ingroef[2], en de helling van het vlak geëvenredigd was aan den op te voeren last, en dat dit hellend vlak voor een obelisk spiraalvormig was, dan zou zich de zaak met toepassing der hefboomen welligt laten verklaren, inzonderheid wanneer men de buitengewone en zeker goed aangebragte menschenkracht, die er bij aangewend werd, in aanmerking neemt; volgens Herod. werkten er 100,000 menschen 30 jaar aan die pyramide. - Bovendien zijn de voorstellingen op gevonden bas-re-

1 Tacitus en Plinius hebben zich deze opoffering in *hun tijd* zoo slecht zonder aequivalent kunnen denken, dat de eerste, Ann. II, 61, zegt: ‘eductae pyramides certamine et opibus regum;’ de laatste, XXXVI, 16: ‘pyramides regum pecuniae otiosa ac stulta ostentatio.’ Het priesterverhaal bij Herod. II, 126, heeft zeker geen bewijzende kracht.

2 Dit ingraven krijgt uit de betrekkelijk geringe hoogte der kolommen eenige waarschijnlijkheid.

liefs niet in het voordeel van de stelling van den schrijver; voor het overige is de geschiedenis van de kunst zelve zoo weinig beteekenend, en zoo oppervlakkig, dat men in ieder handboek van oostersche geschiedenis met meer vrucht ter leering kan gaan. -

De Grieksche bouwkunde wordt in 14 bladzijden afgehandeld, waarvan er twaalf over de kunst vóór Perikles handelen: het groote tijdvak der Grieksche kunst wordt in minder dan twintig regels afgehandeld. De schrijver verdiept zich in een vrij onvruchtbaar onderzoek omtrent de beantwoording der vraag of de houten dan wel de steenen tempels de oorspronkelijke waren. De schrijver beantwoordt het eerste gedeelte bevestigend, en naar de aanteekening te oordeelen, hecht de schrijver eene aesthetische waarde aan dit gevoelen. Wanneer echter de schr. zich met Dahl, ‘Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in der inneren Landschaften Norwegens,’ bekend zal gemaakt hebben, en wijders met Pausanias, VIII, 10, 2, die het bewijs geeft, dat in de oudste tijden de houtbouwkunst vrij ontwikkeld moet geweest zijn, dan hebben de duistere redeneringen op p. 16 veel van hare kracht verloren.

Bij het opsommen der oudste overblijfselen van burgen en bemuurde steden, worden die van Tirynthus (?) en Mycenae genoemd. Herodotus dient alweder om iets aan te voeren, waaraan de oude man nooit gedacht zal hebben; evenzoo wordt op de volgende bladzijde, p. 19, Pausanias (II, 25, 8; IX, 36, 3) aangevoerd, zijn oordeel verkeerd overgebragt en 't belangrijkste, waar het hier op aankwam, weggelaten. In de aanteekening op pag. 33 plaatst de schrijver Pausanias buiten de geschiedenis. Wanneer de auteur het achtste hoofdst. van het boek dat wij zoo even van Pausanias bij den houten tempel van Poseidon Hippios aangehaald hebben, vergelijkt, zal hij bemerken, dat Pausanias al studerende een Grieksch Mysticus geworden was en de oudheid met een gevoel van eerbied en klimmende bewondering beschouwde; - om echter daaruit af te leiden dat er een onderscheid is tusschen de geschiedenis zelve en Pausanias, is verkeerd.

Wijders is de schr. niet zelden met zich zelven in tegenspraak. - Op pag. 23 is er van de tempels in Griekl. en kl. Azië zoo weinig bekend, dat het nutteloos zou zijn er bij stil te staan: op pag. 24 wordt beweerd, dat de tempels in kl. Azië, uit een bouwkundig oogpunt beschouwd, die van het eigenlijk Griekenland verre vooruit waren. Even zoo spreekt hij zich op pag. 25 en 9 ten aanzien der Egyptische en Grieksche kunst tegen.

Wat er verder van de tempels vóór Homerus opgedischt wordt, bewijst, dat de schrijver een vreemdeling in Homerus is. Hij vergelijke eens Lobecks Aglaophamus, p. 256, en K.O. Müller's Archaeologie, 1848, p. 389. Wanneer de schrijver eene voorstelling van een Homerischen tempel, als de woning der Godheid, wil hebben, vergel.

hij Il. 1, 39, en de Lex. op *ἐρέφω, ἐπερέφω, κατηρεφής*, en dat in andere talen met het verb. *ἐρέφω*, woorden, gelijkluidend en gelijk in beteekenis zijn, zij ten bewijze, dat in de wortel van dat w.w. de beteekenis van *wulf* of *dak* ligt. Zoo b.v. in het Nederl. *roef van een schuit*, in 't Eng. *roof*. Vergel. Bilderd., Gesl.lijst d. naamwoorden, in voc., die tevens naar de uitgebreide aanteekening bij Huydec. op Mel. St., I, 552, verwijst. Bovendien zal de schrijver in de misbruikte plaats (Paus. X, V, 5), uit de volksoverlevering, eenige nadere bevestiging hiervan erlangen. Aan het einde van de afdeeling, aan Homerus gewijd, wordt Pausanias weder tot getuige opgeroepen, om te bewijzen, dat de tempel te Delphi, door Hom. vermeld, eene hut was, gedekt met takken en bladeren. Pausanias (X, V, 5) spreekt niet van Homerus; waarom heeft de schrijver bij den Delphischen Apollo b.v. Il. IX, 405 niet eens vergeleken? De Romeinsche bouwkunst wordt even mager behandeld; de tijd van Augustus wordt met eene tirade toegelicht; de schrijver had op zijn minst Ramée, p. 401, eens moeten inzien. Op pag. 35 merken wij voor 't eerst iets van het verband der bouworden: namentlijk de zamenvoeging van het kolommenstelsel met den gewelvenbouw. - Hoe de Romeinen aan den gewelvenbouw gekomen waren, wordt niet aangegeven. Wanneer men eenige niets beteekenende en tevens onnaauwkeurige opgaven uitzondert, dan zijn de Etruscers vergeten. Waar Tuscany, dat wel iets van eene Engelsche stad heeft, gelegen heeft, weten wij niet; bedoelt de schrijver het tegenwoordige Toscanella, dan behoort het tot de serie van Sutri, Norchia, die door hunne graven bekend zijn. Wat de schrijver verder tot aan Appius Claudius verhaalt, is zeker niet onder den indruk van de vorderingen der historische wetenschap geschreven. De gebrekkige beschrijving der Cloacae eindigt in de aanteekening met eene geringschatting van onze werken in die soort; eene opmerking, die de schrijver had kunnen sparen, indien hij het doel der Cloacae in aanmerking genomen had. Bestonden bij ons diezelfde voorwaarden, dezelfde gewrochten zouden daargesteld worden. De schrijver heeft veel eerbied voor het colossale, en dien ten gevolge zijn overal zwaarte en inhoudscijfers op den voorgrond geplaatst.

Na de behandeling van de Romeinsche Bouwkunst, die met Hadrianus sluit, gaat de schrijver uit deze drie gronden tot den Byzantijnschen stijl over: 1) daar hij zich slechts ten doel gesteld heeft de geschiedenis van den bouwstijl der verschillende volken te behandelen; 2) de tijdperken te beschouwen, waarin de bouwkunst hare grootste volkomenheid bereikte, en 3) zoo veel mogelijk *haar* onderling verband op te sporen. Hij zal nu een blik werpen op den bouwstijl, die in 't *costen* begon te ontluiken.

Onder de rubriek van Byzantijnsche kunst wordt alles gebragt wat in Italië en het Oostersche rijk is opgetrokken. De Italiaansche bouw-

kunst sluit met de Campanile Torto; van die kunst merken wij verder niets. Op pag. 108 wordt wel verzekerd, dat de Italiaansche stijl herleefde, maar welke stijl wordt niet gemeld. Op pag. 112, 124, 125 wordt nogmaals van den Italiaanschen stijl gesproken, maar wat hij was hebben wij niet kunnen vinden. Ofschoon wij op pag. 63 een werk over de bouwkunst in Hindostan aangehaald vinden van 1848, blijkt het uit de resultaten over Byzantijnsche en Gothische kunst, dat de schrijver met de wetenschappelijke resultaten van de laatste twaalf jaren onbekend is, dewijl hij Byzantijnsche en Romeinsche kunst voor hetzelfde geeft, en wat het meest bevreemdend is, bij de behandeling van de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst wordt op pag. 154 gezegd, dat het tweede tijdvak der bouwkunst *in Nederland* het Romaansche genoemd wordt; men zou nu in de meening komen, dat Nederland een eigen bouwtrant heeft gehad; hierin zou men evenwel dwalen, want op de laatste bladzijde wordt gezegd: de inlandsche bouwtrant heeft, door alle tijden heen, genoegzaam nimmer een oorspronkelijk karakter gehad.

Wij gevoelen geene opgewektheid om den schrijver op den voet te volgen, en zullen alleen de Byzantijnsche en Gothische bouwkunst vervolgen.

De ontwikkeling van de Byzantijnsche kunst is zonder historischen zamenhang. De schrijver zoekt aan te toonen, dat Constantijn, een geleerd vorst, aan de Christelijke Kerk een duurzamen grondslag bezorgd heeft. Om dit aan te toonen, worden zeker daadzaken op autoriteit aangehaald, want de verordeningen omtrent bezitting, vrijdom van munera publica, was niet zoo als de schrijver het doet voorkomen. Van waar weet de schrijver, dat de kerk vóór het besluit van Constantijn, Cod. Theod. L. 16, 2, 4, vaste goederen had, terwijl het Constantijn verweten werd, dat hij de steden bestal om de kerk te beschenken, ofschoon ook dit doel nog niet bewezen is; ook Euseb. H.E. VII, cap. 13. ed. Schwegler, schijnt niet in het voordeel van den schrijver te zijn, want het tweede tolerantie-edict van Galienus schijnt Euseb. niet in schrift gekend te hebben; bovendien, geldt die notitie van het gebruik of het bezit? Wijders is de aanteekening op pag. 37 overtollig, en begint met eene misstelling. Want de Wet van 321 op den Zondag was eene andere dan hij aanvoert; de bij hem aangevoerde is eene verordening van de 29ste Canon van het Concilium van Laodicea, 363 (?). - Hierop volgt eene zonderlinge opmerking: ‘De Christelijke Godsdienst heeft eene zeer groote dienst aan de kunsten bewezen, en veel toegebragt tot het weder opwekken der natuurlijke begaafdheden der kunstenaars, na een tijdvak van wansmaak, door in de gebouwen, die met een godsdienstig doel worden opgerigt, veel van den ouden bouwstijl te behouden.’

Hierop volgt nog vreemder redenering: ‘De bouwstijl, dien de Christenen aannamen..., ten tijde van Constantijn en zijne opvolgers,

moest noodzakelijk eenige overeenkomst hebben met de basilicae zelve; *want*, de plannen waren afhankelijk van de voorhande zijnde bouwstoffen, en de kolommen, die vroeger tot andere gebouwen behoord hadden, konden alleen worden gebruikt op eene wijze, die eenigzins overeenkwam met hare oorspronkelijke plaats.'

De eerste gedachte is bepaald onhistorisch. Ten tijde van Constantijn was er zulk een gebrek aan kunstenaars, dat men tot de tempels der ouden zijn' toevlugt moest nemen, en ofschoon Constantijn door eene lex de excusatione artificum de artistenwereld zocht op te beuren, zoo was de kunstzin in het volk in die mate uitgedoofd, dat er een centurio nitentium rerum noodig was, om de gedenkstukken van vorige grootheid te beschermen. Voegt men hierbij de overhaasting waarmede Constantijn liet bouwen, waardoor zijne kerken niet lang aan den tijd weerstand konden bieden, en de volks-manie om te bouwen, dan laat het zich verklaren, waarom men tot het bestaande zijn' toevlugt nam. De roeping van het Cristendom was in de 4de eeuw ook historisch eene andere, dan het redden van oude formen; de menschheid had behoefte aan een verjongend zedelijk beginsel, waarvoor het doodend Platonisme week; en eerst in de 6de eeuw breekt er voor de kunst eenig nieuw leven aan; de oude kunstwereld was aan het volksbewustzijn afgestorven. Aan deze eeuw knoopt zich voor het westen het openen van specifiek Christelijke scholen, en in het oosten werd de bouwkundige type aangegeven, die zich later in het oosten met meerdere of mindere modificaties herhaalt.

Wat de tweede redenering betreft, zij is uit de lucht gegrepen, en verwarrend. - Verwarrend omdat de schrijver Italiaansch-Christelijke en Grieksch-Christelijke bouwkunst dooreen haspelt. - Wat later de verwarring nog grooter maakt, is, dat zich tusschen 568 en 774 een Lombardysche bouwstijl ontwikkelt, die echter, volgens den schrijver, - geen nieuwe stijl is. Wijders wordt die stijl gedefinieerd als gelijkheid hebbende met den Romeinschen en met den By zantijnschen stijl, en geconstitueerd als Romeinsch-Byzantijnsche stijl, die, behalve dat hij nog vele andere namen draagt, ook rondbogenstijl genoemd wordt. Als historische bijzonderheid wordt hier bijgevoegd, dat in dien rondbogenstijl van 774 tot 813 vele gebouwen opgetrokken zijn. Wijders is de grond, waarom de basiliekform ter navolging genomen is en die wij boven met de woorden des schrijvers aangevoerd hebben, onbegrijpelijk. Wat op p. 38 volgt, is met andere woorden hetzelfde.

Had de schrijver willen aangeven waarom men aan de basiliek de voorkeur gaf, dan had hij in de eerste plaats de tegenstelling tusschen antiquen en Christelijken Cultus moeten ontwikkelen, vervolgens de tweeledige rigting van het kerkelijk christelijk leven, en daaruit moeten afleiden, dat *alleen* de basiliek aan *die* behoefte kon voldoen welketijdens de twee eerste eeuwen uit den cultus in privaatwoningen ge-

worden was. Bij de ontwikkeling van den schrijver komt men natuurlijk tot de vraag of dan alle heidensche tempels als met een' tooverslag verdwenen waren, en waarom zij aan de behoefte niet voldeden? Verder had het onderscheid tusschen het oostersche en westersche rijk historisch bepaald moeten worden, en naar aanleiding van die bepaling zou de schrijver eene eigenaardige concrete openbaring gevonden hebben, voor het westen een praktisch, voor het oosten een speculatief leven. Aan het praktische leven sluit zich en in oorsprong en in gegeven behoefte voor het Christendom, de basiliek, aan het speculatieve de koepelbouw aan.

Vervolgens had de schrijver beide naar de behoefte van dit Handboek naauwkeurig moeten behandelen, dewijl verschillende elementen van basiliek en koepelbouw gegevens voor volgende eeuwen gebleven zijn. Bij deze behandeling blijft basiliek- en koepelbouw gescheiden, en deze scheiding is, wanneer men eene beperkte tijdruimte uitzondert, historisch. De schrijver heeft echter alles over het hoofd gezien, en de op pag. 38 volgende behandeling van de basiliek is een curiosum. De schrijver vergelijke Bunsen, Beschreibung Roms, III, 2. Genoeg is 't, dat de schrijver op plaat IX een christelijke basiliek voor een heidensche uitgeeft. - Aan Constantijn worden wijders te Rome toegekend de basilieken van St. Jan de Lateran, St. Petrus, St. Laurentius, St. Paulus, St. Aquis en St. Stephanus. Met St. Jan de Lateran bedoelt de schrijver de kerk S. Giovanni in Laterano, die toen den naam droeg van Basilica Constantiana of Lateranensis. Volgens Bunsen behoort de St. Paulus of S. Paolo fuori le mura tot den tijd van Theodosius en Honorius, ofschoon Constantijn welligt ter plaatse, waar gene basiliek stond, eene kleine kerk had laten bouwen. De St. Laurentius of S. Lorenzo fuori le mura behoort volgens Kugler tot het jaar 580. Bunsen stelt, dat in de 6de eeuw het achterste gedeelte er bij gebouwd is. St. Aquis is eene ons onbekende basiliek; bedoelt de schrijver de buiten Rome liggende S. Agnese of S. Agata alla Suburra; beide behooren tot later tijd. Bij deze wordt St. Stephanus of S. Stefano rotondo gevoegd, waarvan voor 450 niets bekend is. De basiliek Sessoriana of Heleniana, thans S. Croce en Gerusalemme, en de basiliek Siceniana, die thans verdwenen is, en zeker Constantijnsch waren, zijn voorbijgezien. Ook de beschrijving van S. Clemente is en in historische data en in architektonische bijzonderheden onnaauwkeurig en onvolledig. Op de bijgevoegde plaat, waarnaar men in den tekst verwezen wordt, is geene enkele aanwijzing te vinden, waartoe men te regt uit de bijgevoegde letters besluiten zou. De beschrijving zelve is onnaauwkeurig, en schijnt aan Bingham(!) ontleend te zijn; wij gevoelen geen lust om ze in bijzonderheden na te gaan, dewijl 't geheele werk er van wemelt. Zoo b.v. terstond op de volgende bladzijde, pag. 42, zijn de historische data voor de Sophia-Kerk onjuist; ditzelfde geldt ook voor 't eerste gedeelte

van het werk, waar de schrijver mythologische en historische feiten dooreen haalt; bij de Gothische architectuur zullen we een paar bladzijden ten bewijze aanhalen.

Ook van de ruimte op plaat X is weinig partij getrokken. Indien men de doorsnede der basiliek had laten zakken, dan had men de afgesloten ruimte van het middelschip in vergroote dimensie kunnen opnemen, terwijl nu een gedeelte zonder toelichting als verdwaald staat. Tevens had de schrijver, dewijl hij voor aankomende bouwkundigen wil schrijven, hieruit aanleiding kunnen nemen om op archaeologie der kunst te wijzen, en dit zou, om slechts op een bepaald gebied te wijzen, te meer noodzakelijk geweest zijn, dewijl de bouwkunst der middeleeuwen in handen der geestelijkheid komt, die als magistri operum het dogma symbolisch invoeren. Hiertoe waren de werken van Guericke, Augusti, Otte en de reuzenarbeid van Piper uitstekende bronnen geweest. Had de schrijver geen catalogus, maar uit overtuiging van bestaande behoefte een nuttig boek willen leveren, dan had hij Schnaase's plan eens moeten raadplegen. Door zulk eene wijze van behandeling wekt men liefde tot de kunst en wetenschappelijk-historischen zin. De schrijver heeft de geschiedenis der bouwkunde in veel te engen zin genomen.

De schrijver behandelt, na St. Clemente, nog een tiental gebouwen meer of minder uitvoerig. Het geheel is verbonden door een reeks van historische feiten, waarvan bij enkele de jaartallen weêr verre van naauwkeurig zijn, en eindigt met het Campo Santo te Pisa, dus met 1283. In het voorbijgaan zij aangemerkt, dat de schrijver zich in het aangeven van den stichtingstijd van S. Marco te Venetië vergist. De kerk werd niet in de negende eeuw, maar tusschen de jaren 976 en 1071 gebouwd. De bouwmeester van de Dom te Pisa was niet Baschetto, maar Buschetto, dat evenwel nog te bewijzen blijft. De bouwmeester van het Battisterio was niet in 1152 Dioti Salvi, maar in 1153 Diotisalvi de Petroni, en de bouwmeesters van de Campanile torto waren niet Wilhelm von Inspruck en Bonnani, maar W.v. Innsbruck en Bonanno. Ofschoon de beschrijving van de drie gebouwen zich wel laat lezen, is de beschrijving verre van naauwkeurig, en de terminologie des schrijvers eigenaardig. Bevreemdend is het, dat de schrijver aan het Latijnsche kruis in tegenstelling van het Grieksche een symbolisch karakter schijnt toe te schrijven, daar men toch als bewezen mag aannemen, dat de overeenkomst met een Latijnsch kruis toevallig was; evenzoo is het moeijelijk aan te nemen, dat alle Italiaansche campanili, die uit het lood waren, ten gevolge van de gebrekkige fondamenten zouden overhellen. Welligt is het meer ijdele navolgingszucht.

Thans zouden wij den schrijver op zijne reizen en zigzag moeten volgen; wij willen ons evenwel bij het westen blijven bepalen. Het kwam ons echter vreemd voor, dat Hebreeuwsche en Persische bouw-

kunst in één hoofdstuk behandeld worden; de schr. schijnt er geen' weg mede geweten te hebben. Als bewijs voor de grootheid van Tyrus wordt Jesaia XXIII, 8, aangehaald. Indien de schrijver een grootsch geschetst tafereel van Phoenicië had willen aanvoeren, waarom dan niet op Ezechiel 26 en 27 gewezen? Wat de beschrijving van den Jeruzalemschen tempel aanbelangt, vergelijke de schrijver Schnaase, Geschichte der bild. K., I, p. 241-286. Ook de aanhaling in de aanteekening is niet goed te keuren: de jeugdige onderzoeklievende bouwkundige zou, door Flavius Josephus naast de boeken der Koningen en Chronyken te lezen, zeker eene vrij zonderlinge voorstelling van den tempel erlangen. De keurige plaatjes bij de geschiedenis der bouwkunst in Perzië hadden een betere beschrijving verdiend en de auteur ontslaat zich op pag. 59 en 60 op eene vrij zonderlinge wijze van zijn taak. De geschiedenis van de Indische bouwkunst is 't best gelukt; wij betreuren 't echter, dat de schr. naast Fergusson, dien wij slechts uit andere werken kennen, ook Lassen niet eens heeft vergeleken; de eigennamen zijn ver van naauwkeurig. De Chinesche kunst hadden wij gaarne voor de Mexicaansche gemist. Wanneer de schrijver van China naar centraal America ware overgestoken en van daar naar Spanje om den moorschen bouwstijl te beschrijven, om dan vervolgens Frankrijk, Duitschland enz. te behandelen, dan bleef die weg wel toevallig, maar hij zou een betere zijn, dan die welken de schrijver nu gevolgd is.

Wij wenden ons nu tot Duitschland, en meer bepaald tot het algemeene overzigt van de geschiedenis der bouwkunst in Noord-Europa, tot aan de vijfde eeuw.

‘De schrijver laat aan de gesch. d. bouwkunst bij de *Germaansche* volken eene korte beschouwing van de merkwaardigste gedenkteekenen der oudheid in *Noord-Europa* voorafgaan. Hij is van oordeel, p. 93, dat Pheniciërs of Cananieten, het gebruik om reusachtige rotsblokken als gedenkteekenen op te rigten, *in het Noorden* ingevoerd hebben, terwijl later de Celten en Druïden, andere schoon overeenkomstige gewrochten, daaraan hebben toegevoegd. Hierna worden vijf soorten van Celtische en Druïdische oudheden opgesomd: 1°. *Peulvan of Menhir*, 2°. *Cromlech*, 3°. *Dolmen*, 4°. *ongedekte gangen*, en 5°. *overdekte gangen*. Hieraan worden toegevoegd de Stone-henge en de Hune-bedden, en het geheel besloten met deze opmerking, dat, wanneer men genoemde overblijfselen vergelijkt bij de woningen der eerste bewoners van noord- en westelijk Europa, dan merkt men niet alleen geen vooruitgang op, maar moet men tot een teruggang in de bouwkunst besluiten!’

De resultaten zijn vreemd, en daarom hebben wij gemeend ze te moeten aanvoeren. De schrijver, die bij den voorhistorischen tijd van Griekenland vrij kwistig met de afbeeldingen geweest is, laat hier den lezer aan zijn lot over. Bovendien is het zonderling, dat deze Kelti-

sche en Druïdische oudheden tot inleiding dienen voor de Germaansche bouwkunst. Zijn nu de Hunebedden in Benthem en Tekkelenburg (Bentheim en Teklenburg?) en Drenthe alle Celtisch, zoodat de Germanen eigentlijk zonder monumenteelen voortijd zijn? Wij begrijpen niet, waarom de schrijver het gebied binnen zulke enge grenzen gesteld heeft. Wanneer de schrijver door Gaasterland en Groningen, waar er twee gevonden zijn, naar het stroomgebied van Weser, Rhijn en Eems en verder voortgegaan was, dan zoude het hem aan sporen van Germaansche oudheid niet ontbroken hebben. Ook het eiland Sylt zou wel eenige bouwstoffen geleverd hebben. Wanneer de schrijver aan het einde van dit vreemdsoortig behandeld hoofdstuk zegt, dat de Romeinsche bouwkunst bij den aanvang van de vierde eeuw in het westen haar toppunt had bereikt, is dit waar, en hij had tevens op de overblijfsels te Trier moeten wijzen. Uit zulke algemeene omtrekken, waarvan zich de schrijver in 't laatste gedeelte van dit hoofdstuk bedient, komt de lezer tot geen kern.

Zoo als wij reeds vroeger gezien hebben, had de schrijver Italiaanschen Grieksch-Christelijke bouwkunst verward; thans, nu wij aan de Duitsche Staten gekomen zijn, is alles Byzantijnsch of Gothisch. Kon men voor Romaansch even goed Byzantijnsch schrijven, dan ware de zaak vrij onverschillig; doch nu het verschil van beide is aangetoond, en zij dus in de hoofdzaak naast elkander bestaan hebben, moet er noodzakelijk verwarring uit volgen, en de lezer zal later vreemd opzien, wanneer hij bij anderen en ook in dit werk van Romaansch hoort spreken.

In dit hoofdstuk heeft de schrijver het weinige systematische, dat in het vorige zigtbaar was, geheel laten varen, men dwaalt door Duitschland van kerk tot kerk rond. De manier van behandeling heeft niets aantrekkelijks; namen, jaartallen en afmetingen verdringen elkander. Van bouwloges, symboliek, quadratuur, enz. is niets te vinden. De lezer wordt de wereld doorgesleurd om geraamten te zien. Wij gevoelen geen lust om den schrijver in 't overige gedeelte van het werk op den voet te volgen, dewijl het wemelt van onnaauwkeurigheden. Wij zullen de eerste bladzijde van dit hoofdstuk als proeve nagaan.

De eerste Christenkerken, zegt de schrijver, zijn voornamentlijk in de steden Keulen, Mainz, Worms, Speyer (Spiers?) en Trier gebouwd, waarbij men Straatsburg zou kunnen voegen, dewijl deze stad tijdens de stichting der kathedraal tot Duitschland behoorde.

Wanneer wij nu voor het begin van het bouwen van de Munster te Straatsburg het jaar 1015, dat de schrijver op pag. 103 opgeeft, aannemen, dan zijn de eerste Christenkerken vrij laat gekomen.

Hierop volgt echter, dat op last van de moeder van Constantijn de eerste kerk, later aan St. Gereon gewijd, te Keulen gebouwd is. Een

onomstootelijk bewijs daarvoor is de Krypta, die volmaakt gelijk is aan de gewelven der oudste Christelijke basilieken te Rome. In de elfde eeuw hebben aan deze kerk groote reparatiën plaats gehad, en de Gothische vensters, die men er in aantreft, zijn gewis later ingezet.

Aangenomen dat de oudste kerk te Keulen door Helena is gebouwd, dan is de Krypta, overdekt met kruisgewelven, en volgens den schrijver volmaakt gelijkende op de gewelven der oudste *Christelijke basilieken* te Rome, nog volstrekt geen onomstootelijk bewijs, dat de Krypta tot de oudste kerk en gevolgelijk tot den Constantijnschen tijd behoort.

Voor zooverre wij weten waren er te Rome twee gebouwen, die aan den Constantijnschen tijd worden toegeschreven, en waarin boven den beganen grond kruisgewelven waren aangebragt: de basilika van Constantijn, en de baden van Diocletianus, die Constantius en Galerius voleind hebben. Wanneer wij verder voor historisch bewezen houden, dat de Lombarden het eerst, welligt ter voorkoming van brand, het tongewelf bij de basiliek aangewend hebben, en men, toen het proefondervindelijk bewezen werd, onvoldoende te zijn, tot de toepassing van het kruisgewelf is overgegaan, dat in het westen bij den Munster te Aken (796-804) in ontwikkelden vorm is aangebragt, hoe weet de schrijver dan, dat reeds in dien tijd van Constantijn het kruisgewelf bij de Krypta in het westen is gebruikt? Wanneer de schrijver andere Kryptae, b.v. uit den Karolingischen tijd, vergelijkt, zoo als de Krypta der S. Michael te Fulda en die der Wipertikerk te Quedlinburg, dan zou 't bevreemdend zijn, dat de bouwtrant van de Krypta op de plaat tot de vierde eeuw zou behooren.

Bovendien is op de Krypta in het westen eerst in de 10^{e} en 11^{e} eeuw een nieuw ontwikkelde wulvenbouw toegepast, toen zij voor den cultus zijn uitgebreid; tot dien tijd behooren ook de groote Kryptae van Canterbury en York, en van S. Zenone te Verona, en waar de uitbreiding zigtbaar is in de kerk van den Dom te Naumburg; waarschijnlijk behoort zij tot die eeuw waarin de schrijver de reparatiën stelt. Indien wij Quast, zur Chronologie der Gebäude Cölns, 1847 volgen, dan is de verdere opgave bij den schrijver verkeerd. In de elfde eeuw behoort een gedeelte van het Choor, de apsis met de ramen: terwijl het schip tusschen 1212-1227 opgetrokken en toen eerst aan St. Gereon is gewijd. Nog meer bevreemdend is het dat de schrijver hier voor het eerst de Krypta en hare beschrijving aanvoert, en juist bij eene kerk, die de overgang van den Romaanschen tot den Gothischen stijl is, te meer dewijl met den Gothischen stijl de Kryptabouw ophield. Bij dat wat de schrijver van de Krypta geeft, had hij wel eene autoriteit moge noemen. Hij verhaalt dat de Kryptae ontstonden door de verhooging, welke aan het koor, waarin de geestelijken zaten, werd gegeven, en waarvoor men vaste grondslagen verlangde, tot welk einde de op zuilen rustende gewelven voorzeker het

meest geschikt waren. (Waren dan de geestelijken in die dagen zoo zwaarlijvig?) Zij werden gebruikt als kapellen, en ook tot het bijzetten der lijken van priesters en voorname personen. De schrijver had in aanmerking moeten nemen, dat de eerste Christenen op *κοιμητήρια*, dormitoria, begroeven, die of op het open veld lagen (areae)[1], of in onderaardsche door de natuur of door de behoefte aan bouwmateriaal geformde holen (*κρύπται*), een naam, waarmede voor de vijfde eeuw ook de arenariae genoemd zijn geworden. Jaarlijks kwam de gemeente, meestal den avond vóór den gedenkdag des martelaars, op het cimeterium of in de Kryptae bijeen, en bereidde zich in de pervigilia voor den volgenden dag voor, om het lijden en werken van den martelaar op plegtige wijze te herdenken.

Deze bijeenkomsten verminderden reeds in de vierde eeuw, toen men zich in die basilicae verzamelde, waarheen de relequiën der martelaren waren overgebragt. De Christelijke basiliek, die naar het voorbeeld van de oude opgetrokken was, had voor de behoefte van den Cultus ook de hoogte van het tribunal overgenomen, en hieronder werden die reliquiën bijgezet, waardoor tevens meer eenheid aan den Cultus werd gegeven. Onder Justianus I werd deze kerkvereering bevorderd, doordien hij vele *μαρτύρια*, memoriae martyrum, op de graven der heiligen liet oprigten. Vroeger reeds waren na Constantijn over de toegangen tot de arenariae, in de vijfde eeuw *κατατύμβια*, bijzondere kerken aangelegd, om in de te enge onderaardsche ruimte te voorzien. Wat het gebruik der kryptae betreft, de schrijver heeft de zaken dooreen geworpen en den tijd verward. De schrijver vergel. Bellermann, Ueber die aeltesten Christl. Begräbnisstätten, enz. Hamburg, 1839. Ook Moll, Gesch. van het kerkel. leven, enz. II, Amst., 1846. Seroux d'Agincourt, Histoire de l'art, etc., uitgave van Quast. Francf. 1840.

Bij de kerk van St. Severin is de schrijver evenmin gelukkig; bovendien heeft de lezer niets aan dat doode jaartal, dat onjuist is, dewijl de hoofdtoren in 1393 uit gebakken steen werd begonnen. De schrijver had veel liever bij St. Severin moeten vermelden, hoe de bouwwijze van die gebakken steen afhankelijk, en Keulen het geschikte uitgangspunt was, om over den Gothischen stijl in baksteen te handelen; daardoor zou de aanmerking aan het einde van 't boek (p. 156), dat men hier te lande spaarzaam van gehouwen steen gebruik maakte, niet zoo uit de lucht vallen; wijders betwijfelen wij de op die bladzijde gemaakte observatie, dat de schoonheid van den Gothischen stijl *grootendeels* op fijne versierselen berust, door wier gemis bij ons de schoonheid verloren ging en alleen de form overbleef: Büchler heeft, l.l., op pag. 42 en 43, die gedachte beter geformuleerd.

1 De heidensche verzen van Horatius, Carm. I, 1, 9, lichten den Christelijken zin van *area* goed toe:
....proprio condidit horreo,
quidquid de Libycis verritur *areis*.

Waarom de Maria in Capitolio de schoonste kerk in Byzantijnschen stijl is, zegt de schrijver niet, evenmin als wat toch eigenlijk Byzantijnsch is: bovendien is de beschrijving onnaauwkeurig.

Na wijders eenige kerken genoemd en meer of minder onnaauwkeurig beschreven te hebben, gaat de auteur tot den Gothischen stijl over.

Wanneer nu de Heer de la R. met eenige beperking meent, dat de uitvinding des Gothischen stijls op *goede gronden* aan *Bernhard van Hildesheim* wordt toegeschreven, dan zou 't inderdaad belangrijk zijn geweest, om die gronden b.v. in eene aanteekening aangegeven te hebben, - te meer, dewijl die gronden zeker niet algemeen bekend zijn. De schrijver vergel. Daniel Ramée, Manuel de l'histoire générale de l'architecture, II, en het kleine werkje van Rudolph Wiegman, Ueber den Ursprung des Spitzbogenstils. Waarom de schrijver bij de kille beschrijving van den dom te Straatsburg voor den lezer Schadaeus, 1617, aanhaalt, begrijpen wij niet. Hij had liever die twee woorden van een van Duitschlands grootste dichters: ‘dat men in de façade het verhevene met het bevallige vereenigd aantreft,’ moeten vervolgen, dan zou 't gevoel een aangenamen, een verlangen barenden indruk gekregen hebben. Indien de schr. Göthe heeft gelezen, inzonderheid dat tijdvak uit zijn leven, waaraan hij die aanhaling heeft ontleend, toen Göthe, met het hoofd vol classieke begrippen, bij de kathedraal van Straatsburg en bij Herder voor Duitsche kunst werd bezield, uit dien tijd, waarin hij in Herder's boekske von Deutscher Art und Kunst over Erwin von Steinbach schreef en waarop hij later zijn Götz von Berlichingen liet volgen, dan zou hij niet slechts het woord façade *genoemd*, maar ze onder den indruk van Göthe bezielend geschreven hebben. Kunst wil gloed, bij den schrijver is ze in lijkgewaad.

Even naarstig als de schrijver bij den dom te Straatsburg was om afmetingen op te geven, die voor den ongeoefenden van niet de minste waarde zijn, dewijl men eerst in de ervaring de zamenwerking der afmetingen moet bestudeerd hebben, om zich uit de bloote opgave van getallen eenige voorstelling van de werking der dimensies te kunnen maken, - even arm is de beschrijving van den Keulschen dom, of liever de beschrijving is vergeten, en heeft plaats gemaakt voor eene reeks van foutive opgaven, die wij ten slotte willen nagaan. De plaat is niet gelukt, en dit was vooruit te zien, dat naar zulk een schaal niets goeds te geven was; om de omtrekken te redden, is aan de schaduw te kort gedaan, waardoor de gravure alle relief mist.

De Heer de la Rivière vindt het niet onwaarschijnlijk, dat Albertus Magnus, een Dominicaan, het plan ontworpen heeft. In later tijd heeft men wel vermoed, zoo gaat hij voort, dat Gerhard van St. Front, een steenhouwer, de bouwmeester zou geweest zijn; maar het zou moeijelijk zijn om geschikte gronden aan te wijzen, waarop deze meening is gebaseerd. De schrijver komt met het sprookje van Albertus een tiental jaren achteraan. Het historisch onderzoek naar den

bouwmeester van den dom heeft geleerd, dat Albertus Magnus en Simon von der Lippe, die Kreuser[1] in 1844 op den voorgrond heeft geplaatst, ten onregte zijn aangevoerd, dewijl in de dertiende eeuw de geestelijkheid niet meer aan het hoofd der te bouwen kerken stond; ook Lohde heeft voor Guilhabauds Denkmäler der Baukunst aangetoond, dat met den spitsbogenstijl de bouwkunst in handen der leken geraakte. Vergel. ook Heideloff, die Bauhütte des Mittelalters in Deutschl. 1844. Bovendien zijn er geene authentische bewijzen, dat Alb. Magn. Baumeister is geweest, ofschoon Boisserée hem als Bauherr wil laten gelden. Simon von der Lippe kunnen wij laten rusten, dewijl de schrijver hem niet heeft genoemd. Wat Boisserée vermoed had, heeft Fahne, van wiens resultaten van 1843 Kreuser geen notitie nam, in de Schreinsbücher gevonden: dat Gerhard von Rile (een dorp beneden Keulen) de tweede bouwmeester was, terwijl Heinrich Sunere of Soynere van Keulen met de grootste waarschijnlijkheid uit die boeken als eerste bouwmeester wordt aangewezen.

Wanneer de schrijver verder aanvoert, dat in de oorkonden (welke?) Gerhard van St. Front als steenhouwer wordt genoemd en daarom bouwmeester zou zijn, wordt de verwarring grooter. De naam van St. Front is ons onbekend; welligt bedoelt de schrijver St. Trond, eene abdij, die, in 660 gesticht, oorspronkelijk Sarcinium of villa nomine Sarcinio heette; eene veronderstelling, die, wanneer zij op andere gronden berustte, dan op den bijnaam, die dikwijls van de tijdelijke verblijfplaats of van kloosters van denzelfden naam afhankelijk was, eenigen schijn van waarheid kon hebben, dewijl St. Trond verscheidene Benedictijner kloosters stichtte, zoo als het Quercetum S. Bartholomoei bij Brugge, en deze als kweekscholen van bouwmeesters bekend waren. Zoo b.v. de Benedictijner kloosters te Rheims, St. Gallen, Trier, Luik en een groot getal andere. Ook B.C. Dumortier in zijne Dissertation sur l'âge de la cathédrale de Tournay spreekt van een Gerhard van S. Trudo, als van Gerhard, den bouwmeester van den Keulschen dom, en betwist den Duitschers de eer, dat hij in hun land geboren was, door hem een Belg te noemen. Wat er nu van zij, de schr. had iets van St. Front moeten aanvoeren, dat te toetsen was.

Men zou op die wijze het geheele boek van bladzijde tot bladzijde na kunnen gaan.

Wat ten slotte onze bouwkunde aanbelangt, is zoo weinig beteekenend en oppervlakkig, dat het der vermelding niet waardig is. De schrijver vergelijke eens Mr. Hendrik van Wijn's Historische en let-

1 Dat Kreuser het altius repetere niet in toepassing brengt, blijkt uit zijn beroep op Hermanni Contr. Chronic. (elfde eeuw), om het aanwezen van Christenkerken vóór Constantijn te bewijzen. Vergel. Moll, 1. 1. II, p. 15, aant. 2, en p. 34.

terkundige avondstonden, 1800; hij zal zien, dat die oude man, al zijn zijne resultaten niet even bruikbaar meer, en al is de vorm voor ons minder behaaglijk, een' beteren weg heeft ingeslagen en de oudste bouwkunst met geen vijf en twintig regels heeft afgescheept.

Ook Timmermans is voor de middeleeuwen nog bruikbaarder; hij stelt den lezer ten minste in de gelegenheid om zich eene kerk te verbeelden, dat bij onzen schrijver onmogelijk is. In ruim vier bladzijden wordt de geschiedenis van onzen kerkbouw afgehandeld. Van België hebben wij niets gemerkt; de schrijver had toch A.G.B. Schaye's Histoire de l'architecture en Belgique, 1852, en Schnaase's Niederländische Briefe, die, behalve te Nijmegen, ook te Rotterdam, 's Gravenhage en Leiden is geweest, en over België handelt, wel eens mogen vergelijken. Benevens België is ook de Italiaansche school van de 16^{e} en volgende eeuwen vergeten.

Bij Hendrik de Keyzer (Keyser?) had de schrijver Wagenaar, Gesch. van Amst., ed. Tirion, II, p. 408, weleens mogen vergelijken; en ook de aanteekening van Büchler, Over de Bouwkunst, enz., p. 62, is veel belangwekkender. Van Post vinden wij niets dan namen. Bij van Campen (Kampen?) worden we naar Wagenaar verwezen, zoo als overal zonder opgave van de plaats; nu noemt Wagenaar, VII, p. 11, *Jacob van Kampen* en *Daniel Stalpert* als ontwerpers, wat zal de lezer nu met Stalpert aanvangen? Op pag. 161 zegt de schrijver, dat het pilastre genre, door van Kampen ingevoerd, weinig navolging heeft gevonden; in eenige woonhuizen worden daarvan voorbeelden aangetroffen. Waarom Büchler, p. 69, ook daarin niet gevolgd, en tevens de beide Vingboons genoemd?

Wijders had de schr. kunnen putten uit Post, Les ouvrages d'architecture, etc., 1715, P. Vingboons, Gronden, afbeeldingen, enz. der voorn. gebouwen binnen Amst. 1715, en Kok's Vaderl. Woord.boek.

Wanneer wij onze bevinding na het lezen van 't werk zamenvatten, dan straalt er gebrek aan bronnenkennis, gemis aan plan van behandeling, en volslagen onbekendheid met de resultaten van historische studie in door. Het geheel is ongeschikt om liefde voor de kunst te wekken bij ons volk, van hetwelk men een zeer nietig denkbeeld moet koesteren, om het zulk werk in handen te geven.

Enkhuizen, 25 Febr.

Dr. D.H. JURRJENS.

***De Wolke van getuigen. Levensschetsen van vrienden en vriendinnen des Heeren, uit vroeger en later tijd. Naar het Hoogduitsch van A. Neander, C. Ullmann, J.P. Lange, F.W. Krummacher, A. Tholuck en anderen, door B.J. Westerbeek van Eerten, Predikant te Varsseveld. Te Rotterdam bij W. Wenk*. 1853.**

't Is mijns inziens eene gelukkige gedachte van Bewerker en Uitgever, om de beeldengalerij der geloofshelden van het Oude Verbond, die de gewijde schrijver van den Brief aan de Hebreën in het bekende elfde hoofdstuk zijnen lezers te aanschouwen geeft, aan te vullen met, of liever, voort te zetten in korte levensschetsen van mannen en vrouwen, die met niet minder regt, dan de eerstgenoemde, eene wolke van *getuigen* mogen heeten. Niet alleen toch aanschouwen wij in hen de heerlijke kracht des geloofs in Christus, maar te zamen geven zij ons ook een levendig beeld van den vollen rijkdom des christelijken geloofslevens. Gij vindt in gemoedsgesteldheid, in aard, in rigting, in leven hier de grootste verscheidenheid; maar overal springt het in het oog, dat het dezelfde Geest is, die in allen werkt, en die aan een iegelijk geeft, hetgeen Hij wil. Wilt gij bewijs van hetgeen de Apostel ons leert, dat de Heer rijk is over allen, die Hem aanroepen; hier ziet gij, dat de bron, waaruit die rijkdom vloeit, nimmer uitgeput kan worden. Vergelijkt gij de geloofshelden en heldinnen, wier geloofsleven u hier in korte, scherp geteekende, maar altijd boeijende trekken geteekend wordt, gij vindt er geene twee, wier geloofsleven eenvormig is, maar altijd de meest verschillende openbaringen van het ééne geloof in het Evangelie, en telkens het sprekende bewijs, dat het Evangelie is eene zaligmakende Godskracht.

De beeldengalerij wordt geopend met eene levensschets van Joannes den Dooper, die als het ware strekt tot overgang van de rij der beelden uit het Oude tot die uit het Nieuwe Testament. Behoort er veel toe, om, waar men niets kan mededeelen, dan wat algemeen bekend is, aan het oude beeld een waas van frischheid en nieuwheid te geven: niemand zeker was voor die taak beter bere-

kend dan de groote Neander, en wij vinden ons in de verwachting, door dezen naam gewekt, niet te leur gesteld. Gij vindt hier meer eene teekening van den persoon, het karakter, het geloofsleven en de prediking des Doopers, dan eene uitgewerkte beschrijving zijner lotgevallen. De drie volgende levensschetsen: Maatheus, Markus, Lukas, zijn uit de vernuftige pen van Dr. J.P. Lange gevloeid, die echter niet altijd de juiste maat weet te houden, en dikwijls daarom geestig gevondene, maar niet altijd ware, invallen als geschiedkundige bijzonderheden opdischt. Nog volgen uit het Nieuwe Testament twee schetsen, door Neander, over de bekeering en het leven en lijden van Paulus en eene door Krummacher van Maria en Martha. De verdere schetsen zijn uit de geschiedenis der Christelijke Kerk ontleend. De eerste maakt ons met Clemens van Rome, denzelfden misschien, van wien Paulus zegt, dat zijn naam geschreven was in het boek des levens, bekend. In de volgende teekent ons A. Monod de volle kracht des geloofs in eenen Photinus, die op de vraag des stadhouders, wie der Christenen God was, moedig antwoordde: ‘Gij zult Hem leeren kennen, als gij u dat waardig betoont;’ van Sanctus, wien de vreeselijkste marteling niet afbragt van zijne eerste belijdenis: ‘Ik ben een Christen;’ en het arme dienstmeisje Blandina, over wier geloofsmoed zelfs de heidenen zich verbaasden. Ook deze schetsen doen den schrijver eer. Krummacher teekent ons in de reine Agnes ‘eene ster van liefelijken glans aan den hemel der Christelijke Kerk.’ In Nonna stelt Ullmann ons ‘de schoone betrekking van het Christendom en de vrouwenwereld’ aanschouwelijk voor oogen: de Christin het vernieuwend en bezielend middenpunt van het huisgezin, waaraan zij door stillen invloed haren geest mededeelt; in haren zoon, den beroemden Gregorius van Nyssa, stelt dezelfde ons het beeld voor van ‘eenen diepen geest, die tot stille zelfbeschouwing en afgetrokken overweging der goddelijke dingen eene besliste zucht had, maar nogtans - 't gaat zelden gepaard! - de volle beteekenis van het werkzame leven gevoelde. - Een meesterlijke schets is die der Waldenzen, door A. Monastier, die ons in het eenvoudige, maar echt christelijke leven van deze zwaar vervolgde valleibewoners een diepen blik doet slaan - Hierop volgt eene levensschets van den beroemden Thomas van Aquino (door Neander), den diepzinnigen vorscher der waarheid, den moedigen kampvechter tegen het ongeloof, die beide de behoefte van godsvrucht en van wetenschap zocht te bevredigen. Hooge belangstelling wekt de levensschets van Johannes van Staupitz, al ware het om geene andere reden, dan omdat hij in de ziel van Luther de kiemen van dat geloofsleven gewekt heeft, waardoor deze de hervormer der Kerk werd. Staupitz behoorde tot de mysticken, en wie van het vooroordeel tegen de mystieken genezen wil worden, wie niet langer wenscht

voort te gaan in de dwaling, alsof mystiek en dweeper hetzelfde ware, hij leze Ullmann's voortreffelijke schets van dezen vriend des Heeren; hij zal gevoelen, dat er onderscheid bestaat tusschen *mystiek* en *mysticisme;* mystiek waren Johannes en Paulus en Petrus (mystiek is het Evangelie zelf); van mysticisme bij hen geen spoor. De levensgeschiedenis van Luther, hoezeer ter plaatse en niet zonder verdienste, bevat wegens al te groote bekendheid misschien minder aantrekkelijks dan die der overigen. Hier kwam de vraag bij ons op, waarom de Eerw. bewerker, voor Nederlandsche lezers schrijvende, een Calvin en Zwingli en vele geloofshelden der Hervormde Kerk met stilzwijgen voorbijgegaan is? Zij hadden toch wel eene eervolle plaats verdiend in de galerij der getuigen! Wij hopen, zoo de bewerker en uitgever zich door het debiet aangemoedigd vinden, om deze ‘Wolke’ door eene tweede te laten volgen, dat zij alsdan hunne aandacht vooral op de *Hervormde*, en in 't bijzonder op de *Nederlandsch* Hervormde kerk zullen vestigen; eene rijke bron gewis! - De verdere geloofshelden - want de aard van dit tijdschrift laat van dit werk uitvoeriger vermelding niet toe - zijn Melanchton, Oecolampadius, Hendrik van Zutphen, Anne du Bourg, Johannes Arndt, Louise Henriëtte (gemalin van den keurvorst Frederik Willem van Brandenburg), Francke, Ziegenbalg, Bengel en Elizabeth Fry, welke laatste deze beeldengalerij waardig besluit, en die met regt mag heeten ‘het ideaal eener vrouw, door het Christendom verheerlijkt.’ Na deze inhoudsopgave achten wij elk woord van aanbeveling overbodig; en brengen, ook in naam van het godsdienstig publiek in Nederland, onzen dank aan vertaler of bewerker en uitgever, die zich beiden van hunne taak lofwaardig hebben gekweten.

S. HOEKSTRA, Bz.

Een tafelboek, door J. Herman de Ridder, Christen-Leeraar. Schoonhoven, S.E. van Nooten, 1853.

> .... zedelijk banket voor kindren nog te zoet, Dat zelfs in 't besjeshuis de magen walgen doet.
> Hieronymus Jamaar.

Een *tafelboek* is een boek, dat men altijd op de schrijftafel heeft liggen, en waarin men de ontmoetingen en ervaringen opteekent, die men op den levensweg heeft. Zulk een boek, waarvan vader Cats reeds sprak, schonk ons de Christen-Leeraar, de Ridder.

In een brief aan Dr. D. Harting, die als voorrede het werk opent, geeft ons de auteur eene litterarische geloofsbelijdenis, en wij achten het noodzakelijk die ter loops na te gaan, voor wij het tafelboek zelf openen en aan die belijdenis toetsen.

Op bl. IV en V lezen wij: ‘Ik heb gegeven wat ik kon, niet wat ik wilde. Mogt het bij de uitkomst blijken dat ik mij vergist had, meenend op deze wijze iets te kunnen doen ter bevordering van echt Christelijk leven, dan treed ik zedig terug, aan meer bevoegden de taak overlatend om ook op bellettristiesch terrein winst te doen voor het koningrijk der hemelen.’ Het doel is dus, bevordering van het Christendom, en om dat doel beter te bevorderen, hangt men de toepassing van een of andere leerrede de frac der salons om, zet haar een *Rodolphe* op, en introduceert haar dus in de wereld, die den gast, *tiré a quatre épingles*, nu gaarne ontvangt, terwijl zij den stijf gekleeden vriend geen blik zou hebben gegund. Ziedaar wat de literatuur voor velen is, het masker, de sierlijke mantel, wiens plooijen vaak de naaktheid der leden bedekken moet. Eervolle roeping voor de kunst! Dat zij het niet begrijpt, onze philantropische negentiende eeuw, dat zij met haar zedekundige verhaaltjes, met hare Christelijke boekjes, én Christendom én kunst benadeelt!

Het kan dan ook geen raadsel zijn wat de auteur van het tafelboek met de *eenheid* bedoelt, waarvan hij op bladz. v der voorrede gewaagt. De grondtoon in zijn werk is: *winste te doen voor het Koningrijk der hemelen;* een loffelijk, heerlijk pogen voorwaar! doch wij zijn geen volgers van de leer, dat het doel *alle* middelen heiligt, en wij gelooven dat op andere, meer geschikte en doeltreffende wijze dat doel kan en zal worden bereikt, dan men huiden ten dage beproeft.

De Heer de Ridder werpt een blik om zich heen, hij wil u de wereld doen zien in een verkleinglas. Hoewel wij de poging stout, ja vermetel noemen en ons het

Ceratis ope Daedalia
Nititur pennis vitreo daturus
Nomina ponto

daarbij in het geheugen kwam, juichten wij evenwel gaarne het plan toe. Wij zouden in de Ridders boek het leven weêrspiegeld zien met al zijn lief en zijn leed; wij zouden menschen ontmoeten, menschen van vleesch en been; wij zouden niet in de lucht zweven, maar op vasten bodem staan, en de practische blik van den schrijver kon ons midden in de maatschappij verplaatsen. Schoone idealen, doch die helaas niet verwezenlijkt werden. Slaat met mij, Lezers, slechts den inhoud van het werk op en gij vindt u reeds bedrogen. De auteur verdeelt ons leven in de volgende onderafdeelingen:

1. Persoonlijk leven.
2. Huisselijk leven.
3. Openlijk leven.
4. Werkdadig leven.
5. Voorbeeldig leven.

Schemert het u niet voor het oog bij zulk eene verdeeling? Wij leven, dat is wij leiden een *vita vitalis*, juist omdat wij *personen* zijn; alles wat wij met bewustzijn, met wil verrigten, doen wij als *personen;* geheel ons leven is dus *persoonlijk* en de eerste afdeeling past evenzeer op allen, want persoonlijk is ook ons huiselijk, ons openlijk leven. Het *werkdadig* en *voorbeeldig* leven, - daargelaten dat het eigenlijk synoniemen zijn, want goede werken zijn het beste voorbeeld - behooren evenzeer in de huiskamer als op het *forum* te huis, zoodat het geheel der verdeeling ons één *groot eiland van verwarring* vertoont, een labyrinth, waaruit geen Ariadne ons redden kan, als wij er ons te ver in gewaagd hebben.

Het zou te veel van het geduld der lezers gevergd zijn om het geheele werk van den Heer de Ridder na te gaan, en zijne levenswijsheid te toetsen aan de eischen der moraal en wijsbegeerte. Ik mag echter niet eindigen, voordat ik van de stukken, in het tafelboek opgenomen, eenige nader heb bekend gemaakt, al treffen het ook die bijdragen, welke, reeds elders gedrukt, welligt voor enkelen geene onbekenden meer zijn.

Staan wij bij het eerste deel, b.v. bij *Persoonlijk leven*, een oogenblik stil. Hoe rijk een onderwerp! Den man die duizenden overheert, hetzij door overmagt van physieke kracht, hetzij door zijne geestesgaven, dien gij als magthebbende zaagt bevelen, gij bespiedt hem een oogenblik in zijne eenzaamheid, hoe de last hem zwaar, te zwaar kan worden, hoe het zweet het gerimpeld voorhoofd bedekt, en hoe hij vaak zwak en klein wordt; de wijsgeer, zwoegend en peinzend als slaaf van de lamp, als zijdeworm van het studeervertrek; de niete-

ling, die voortgesleept wordt in den draaikolk der vermaken, doch ledig van hoofd, en koud van hart, in zijn vertrek der wanhoop en ellende ter prooi is, o! hoe rijk is het onderwerp, dat de auteur zich gekozen had! Werpt nu echter een blik op het boek en gij vindt het persoonlijk leven afgeschetst in twee bijdragen, waarvan de titels luiden: *risum teneatis amici:*

1. Uw vader weet wat gij van noode hebt, en
2. Hoe de Bijbel het sterven afteekent.

Dat maakt dus ons persoonlijk leven uit: 1. de voorzienigheid des Heeren en 2. het sterven!

En toch, hoe absent, hoe onpractisch die verdeeling zij, hoe weinig vruchts de landman van zijn rijken akker gevraagd heeft, toch zoudt gij u nog aangetrokken kunnen gevoelen door het onderwerp. Zien wij hoe de auteur het behandelt.

Na eene opmerking, welke wij den theologant gaarne gewonnen geven, schoon wij er voor ons echter de hooge waarde niet van beseffen, dat het woord voorzienigheid te leerstellig, te abstract is, bewijst de auteur, dat de Vader weet wat wij noodig hebben. Dit bewijs is opgesloten in drie voorbeelden, die allen van bijkans denzelfden inhoud zijn. De auteur waakte bij het ziekbed van dierbare panden; hij was moedeloos, doch zie, daar werden hem boeken gebragt, in die boeken staan stichtelijke toespraken, hij leest en herleest die, en vindt er genoeg troost in, om den slag van het sterven der geliefden, dat kort daarop hem treft, gelaten te dragen. Dat boek had hij noodig, en juist wordt het hem gezonden! Wij gelooven gaarne, dat in een tijd, waarin door nachtwaken en zorgen het zenuwgestel het verstand beheerscht, zulk een stichtelijke lectuur veel goeds kan doen, doch wij vinden het feit zoo weinig sprekend voor een koud wikkend en wegend lezer, dat wij niet weten of er wel immer flaauwer bewijs geleverd zij. Waarom de geschiedenis dan niet opgeslagen? Het jaar 1672 leert Gods vaderlijk bestuur ons in één letter der historie beter kennen, dan wij uit een boekdeel van dergelijke verhaaltjes leeren, die eer in eene leesoefening voor eerstbeginnenden te huis behooren.

Vestig uw oog eens op *het huisselijk leven*. Daarin ontmoet gij twee bijdragen:

1. Het eerste gebedjen, week, niet mannelijk gedacht, en
2. Wellevendheid, d.i. de kunst van wel, d.i. braaf en goed te leven.

Wij twijfelen of dat woord in die beteekenis gebruikt mag worden, doch twijfelen nog meer of de *omnis homo*, dien de auteur ons wil afschilderen, de ware levensphilosooph is. Hij waauwelt van het begin tot het einde. De dialoog is koud, gerekt, prekerig. De groote wijsgeer wandelt b.v. het dorp rond en ontmoet eene eenvoudige huis-

moeder, die haar kind verloren heeft; de philosooph spreekt der ongelukkige moeder aldus aan:

‘Ach, goede moeder, ik zie wel gaarne de aarde als een bruid getooid, maar niet min gaarne, wanneer zij als moeder haren vruchtbaren schoot opent. Maar vindt gij het voorjaar schooner, omdat het in hope, dan het najaar, omdat het in genot doet leven, welnu vergeet dat niet, als gij op dit kerkhof ziet: daar ligt ook iets gezaaid, verblijd u daarop starende, in hope, gij zult de vrucht eens aanschouwen. De lente verheugt u, omdat zij belooft, nu het is hier het land der belofte; vrouwtjen, - zei hij - toen een traan langs uwe wangen biggelde - vrouwtjen, God heeft een eeuwigheid om tranen af te wisschen.’

Zou het u verwonderen, als de treurende boerin haar oogen met haar voorschoot had afgedroogd, en met haar ruwe hand den lastigen ontijdigen preeker gevoelig had aangetoond, dat zij niet gesticht was door zijn sermoen?

Ziedaar een bewijs voor hetgeen wij boven zeiden! De Christelijke bellettrie preekt, preekt altijd, wie er ook spreekt, tegen wien er gesproken wordt, al geeft zij ook een troostgrond aan eene onbeschaafde boerin. Zij preekt en preekt en preekt als stond zij op den kansel.

Gretig zoudt ge, het oog op het doel des schrijvers, *het huisselijk leven* doorloopen hebben, gij hadt er menigen wenk in verwacht over opvoeding en onderwijs. Gij dwaaldet! De *omnis homo* zegt een paar afgezaagde, lang bekende waarheden; en, al door preekende, eindigt het hoofdstuk *wellevendheid*.

Niet alles kunnen wij doorloopen, doch één stuk trekt ons aan; het is getiteld: *op straat*. Niet waar, daar hebt ge de geheele maatschappij, het geheel in eenige individuen getypiseerd, en het is den kunstenaar waardig die typen op het papier te brengen, ze aan één te schakelen, en op die wijze een flaauw afschijnsel te geven van de maatschappij. Zien wij hoe de auteur van het tafelboek zich van die taak gekweten heeft. De straat, waar hij zelf erkent zijne meeste menschenkennis te hebben opgedaan, geeft den menschenkenner gelegenheid te spreken over de kleeding, den gang en de houding, de wijze van groeten, de mode, de zakdoek, de honden, de plannenmakerij, de bedelarij, de dronkenschap, het straatgezang, het volksvermaak. Hoe gaarne had ge den bureaucraat bespied die zich naar zijn bureau, den minister die zich naar zijn audientiezaal, den hoogleeraar die zich naar zijn gehoorzaal, de werkman die zich naar zijn werk begeeft, en dan ook een oog geslagen op den flaneur, op den *chevalier d'industrie*, op den bedelaar. Nu ontvangt ge alleen opmerkingen als deze: die fattig gekleed is, kunt ge voor een man der vormen houden; die te diep buigt bij zijn groeten, is niet hooghartig, enz. enz.

Op straat is ons, in plaats van een spiegel, waarin zich de maatschappij weerkaatsen zou, een rarekiek geworden, een tooverlantaarn, vol schimmen en schaduwen.

Wij wagen het niet verder te gaan, doch wenschen toch nog ééne opmerking te maken. Gelooven wij, dat de auteur van het tafelboek de ziekelijke rigting volgt, die zich in onze letterkunde meer en meer vertoont, hij volgt ook het voorbeeld van velen, om humoristisch te schijnen door het gebruik van éénsluidende woorden, door ver gezochte vergelijkingen, enz. enz. Die schijnbare *nonchalance* en oorspronkelijkheid verraadt de grootste, ik zeg niet kunst, maar kunstmatigheid. Eenige voorbeelden mogen mijne meening verduidelijken:

> Bl. 154, straatwandeling, straatwandeling, gij leert rondzien, inzien, en opzien; leer mij bovenal in eigen hart inzien!
>
> Bl. 141, wij hebben geen geld van noode of oude kleeren, maar zendelingen, die het kwaad der armoede stuiten.
>
> Bl. 171, *Aan Christus in de armen;* voeg er bij *in Christus aan de armen*.
>
> Bl. 202, Claudiaansch naif wil de schrijver zijn met de woorden: In de maand Julij 1849 heb ik voor het eerst van mijn leven Javaansche letters gezien. Wat was ik in mijn schik! enz. Het was een Javaansch Nieuw Testament, ik kan het plekjen waar het lag nog wel uitteekenen!
>
> Bl. 265, lees meer in de harten der Christenen dan in boeken.
>
> Bl. 269, bij vrome Christenen brengt het studeren weinig tot het geloof bij.' Ziet gij dan niet, Christen-leeraar, dat het hier afhangt van de definitie van geloof?

De schrijver eindigt met den wensch, dat zijn boek op het werktafeltje van de dames een plaatsje moge ontvangen. Geen dame, gelooven wij, die er genoegen en smaak in vinden zal, doch mogt er *forte fortuna* eene gevonden worden, die het *Tafelboek* er duldt, zij plaatse het dan toch niet op de *porte livre* in de huiskamer, en, stelt zij prijs op den goeden luim haars echtgenoots, dan zorge zij vooral, dat het niet bij toeval de studeerkamer bereike!

De uitvoering is net, het vignet uitstekend.

M.

***Natuur en Landbouw, in betrekking tot elkander, beschouwd door Carl Sigismund. Ten behoeve van den practischen landman. Uit het Hoogduitsch vertaald door M.J. van Oven. Utrecht, bij W.F. Dannenfelser.* 1853. 200 *blz. klein* 8°.**

De inhoud van een boek dient aan den titel te beantwoorden. Dit vereischte treffen wij hier niet aan.

De schrijver begint met de voordeelen uit een te zetten eener verdeeling van arbeid, welke, wel is waar, vele goede zaken bevat, die der beschouwing overwaardig zijn, doch die hier niet te pas komen.

Langs eenen grooten omweg, waarbij de handel van Duitschland met het buitenland wordt nagegaan, komt de schrijver tot de stelling dat de voortbrengselen van den Duitschen landbouw van 40 tot 100 pCt. kunnen stijgen.

Om hiertoe te geraken, moet de landman iets degelijks geleerd hebben, en daardoor den landbouw doelmatiger uit te oefenen.

Daartoe wordt het oprigten van scholen voor den landbouw aangeraden, doch daarbij aangemerkt, dat het verblijf daarop voor landbouwers te kostbaar is. Ook het schrijven van goede werken over den landbouw is aanbevelingswaardig; doch deze zijn te kostbaar en de boer leest niet.

Beter zoude het zijn om eenige zeer goedkoope boekjes bij honderden te koopen en te verspreiden. Wel denkelijk zijn de hier opgenoemde werkjes, tot dit doel bij voorkeur hier aanbevolen, bij denzelfden uitgever gedrukt, als waar de oorspronkelijke tekst van ‘Natuur en Landbouw’ het licht zag.

Vervolgens worden uit Stöckhardt's ‘Feldpredigten’ eenige bladzijden overgenomen, om bij de landbouwers aan te dringen, dat zij alle mogelijke zaken, die bij hen in de praktijk voorkomen, op papier zouden stellen, en dan deze allen aan Stöckhardt mededeelen, opdat die zoude schiften wat proefhoudend ware.

Na dezen kleinen uitstap, zoo als de schrijver, vrij naïf, aanmerkt, keert hij terug tot zijn onderwerp en zegt, dat de ongunstige omstandigheden, waarin de Duitsche landbouw verkeert, grootendeels te wijten is aan het gebrekkig uitoefenen van den landbouw en meent dat de grondeigenaar daaraan de grootste schuld heeft.

Na 28 bladzijden druks verklaart de schrijver, ‘dat hij zich thans alleen ten taak heeft gesteld den landman met een goed voorbeeld voor te gaan, hem aan te zetten tot eigen proefnemingen, hem bekend en vertrouwd te maken met de nieuwste resultaten dier wetenschappen, welke betrekking hebben op den landbouw, vooral dus met die der natuurkundige.’

Al het vroeger medegedeelde zoude men alzoo als eene inleiding kunnen beschouwen, waarbij, wel is waar, veel rijp en groen wordt dooreen gemengd, doch hetgeen men met een verschoonend oog konde aanzien, zoo slechts het volgende beantwoordde aan de taak, door den schrijver zich voorgesteld.

Doch wat zal men zeggen van de bekrompen denkbeelden des schrijvers, die den landbouwer wil bekend maken met de nieuwere uitkomsten der wetenschap, en alle de nu volgende bladzijden geheel wijdt aan de huishouding van eenige schadelijke en winstaanbrengende insecten! - Is dat Natuur en Landbouw?

Het geheele werk is niet anders dan eene broodschrijverij van een armen Duitscher, die zich den tijd niet gunde om het, hier en daar, gestolene, behoorlijk aan een te schakelen of te bedenken in hoeverre het tot zijn onderwerp eenige betrekking had.

Voor Duitschland bragt de uitgave van dit werk geen voordeel aan. Voor den Nederlandschen boekhandel is het vertalen van zulke prullen onverantwoordelijk en getuigt van de weinige moeite, welke men zich neemt om vooraf met de waarde van een wetenschappelijk werk bekend te worden.

***Wat eene moeder vermag. Naar het Engelsch van Grace Aquilar, door Chonia. Te Amsterdam, bij A. Jager*.**

Er is tegenwoordig schaarschte aan het artikel: *vrouwelijke recensenten*, die bij het groot aantal *vrouwelijke auteurs* wezenlijk noodzakelijk worden. Hebben wij dit reeds meermalen bij het lezen en beoordeelen van vertaalde romans van Engelsche dames ondervonden - niet minder thans, nu wij ons oordeel moeten motiveren over: 'Wat eene moeder vermag' van Grace Aquilar. Het onderwerp brengt het immers meê, dat de vrouw oneindig beter zou kunnen beoordeelen, of de moeder, die hier als model wordt voorgesteld, werkelijk in *alle* opzigten, dat is, ook bij de *minste* kleinigheid, de moeder bij uitnemendheid toont te zijn. Wij vinden in Mevrouw Emmeline Hamilton eene trouwhartige gade, en eene schijnbaar koele doch waarlijk diep, ja fijn gevoelende, steeds verstandige leidsvrouw, niet alleen van eigen, maar ook van aangenomen kinderen. Dat die kinderen uiteenloopende karakters hebben en de moeder in moeijelijke positiën wordt gebragt, begrijpt ieder - deze positiën zijn echter zóó gekozen, dat men aan geene overdrijving denken kan. Alle nadenkende moeders zullen zulke, of althans ervaringen, als Mrs. Hamilton ondervond, kennen. De roman, dien wij voor ons hebben, is dus een Leerboek over de opvoeding, voornamelijk voor vrouwen geschreven.

Evenwel, wanneer het boek wezenlijk nut zal doen, is het een eerste vereischte, dat het boeit, want wie neemt een werk van smaak in handen alleen *om* onderwezen te worden? Mevrouw Aquilar zou echter zelve toegeven, dat haar werk niet voor mannen geschreven is, dat haar plan niet kon zijn, tafereelen vol kracht, leven en afwisseling te geven, maar alleen zulke, waarin fijnheid en zachtheid de hoofdbestanddeelen zijn. *Wij* zouden moeten erkennen, dat het *te* gedetailleerde der voorstellingen niet geheel gemeden kon worden, omdat het juist in de kleinigheden is, dat de moeder zooveel doen kan ter opbouwing van een groot geheel. Zoo een man de vermetelheid had het-

zelfde onderwerp te behandelen, zou hij gewis een gansch anderen weg ingeslagen zijn - hij zou voornamelijk daar, waar de drie knapen Herbert, Percy en Eduard zich van het ouderlijk huis verwijderd vertoonen, langer hebben stilgestaan, niet alleen om verscheidenheid aan het geheele verhaal te geven, maar vooral ook in verband tot het onderwerp. Herbert, de stille, naar ligchaam zwakke, maar naar geest sterke, godsdienstige Herbert, verzoekt verlof het ouderlijk kasteel voor een dag te verlaten, doch meldt niets van zijne plannen. Later bespeurt men, dat hij een knaap, die door zijn vader verwaarloosd en naar wedrennen in slecht gezelschap wordt gevoerd, tot gids heeft gestrekt, en een paar woorden der auteur doen ons gevoelen, dat hij zijn doel heeft bereikt. Hoe gaarne echter hadden wij hem *zien handelen*, - de taak toch die hij zich zelven had opgelegd was zwaar. - De vrolijke, levendige Percy (die evenwel iets scherper, iets geestiger vooral, kon geteekend zijn, 'twelk misschien ten deele aan de vertaling ligt) heeft een partijtje; men is vrolijk, ziet een geestelijke, die er eenigzins *contrefait* uitziet, men bespot hem, en Percy maakt een piquant maar beleedigend puntdicht op hem. Dit wordt ons echter *verteld*. Hoe gaarne waren wij bij het feest tegenwoordig geweest - hadden wij pijnlijk gelagchen om de booze scherts (ofschoon niet zoo boos gemeend) van den levendigen knaap. Wij zouden dergelijke tafereelen geenszins als *hors d'oeuvre* beschouwen, immers alles wat tot het juiste begrip der karakters van de kinderen kon bijbrengen, zou tevens dienen om de wijze van handelen der moeder te doen waarderen, alsmede om te zien welken indruk hare raadgevingen op de kinderen hadden gemaakt. Voor een paar zulke tafereelen hadden wij gaarne eenige moederlijke betoogen gemist, die wel allen zeer oordeelkundig geschreven zijn, doch te dikwijls herhaald worden om op den duur te boeijen. Het lag echter in het plan der auteur, ons de moeder steeds te midden harer kinderen te doen zien en daarvan zoo min mogelijk af te wijken, en als *vrouw* heeft zij waarschijnlijk eene zeer wijze partij gekozen, door zich te bewegen op een veld, waarop zij zich thuis bevond; ja wij gelooven zelfs, dat vele fragmenten, die ons eenigzins gerekt voorkwamen, door vrouwen met genoegen zullen worden gelezen.

Ellen, het nichtje en aangenomen dochtertje van mevrouw Hamilton, is het schoonste beeldje van allen. Wij erkennen volmondig dat de bijna bovennatuurlijke, en toch zoo goed gemotiveerde zelfverloochening van dat teergevoelig, maar zoo wreed miskende kind, ons somtijds de oogen vochtig maakte. Zulk een figuurtje kan alleen door eene vrouw zóó gedacht en uitgewerkt worden. Of nu het strenge gedrag van de verstandige mevrouw Hamilton jegens dit ziekelijke meisje, hoezeer dan ook vele omstandigheden daartoe aanleiding geven, verdedigbaar is, valt te betwijfelen, en verwondering mag het vooral baren, dat eene dienstbode de ware oorzaak van het

schijnbare wangedrag van het kind eer ontdekt dan de zorgvolle tante.

Wat ons meermalen boeide bij romans van Engelsche dames, hebben wij ook hier weder met genoegen opgemerkt, namelijk: de *ernst* waarmede zij de stoffe behandelen. Wij bedoelen daarmede niet zoo zeer een ernstigen *toon*, want juist dáárin hadden wij somtijds meer afwisseling gewenscht, doch een klaar besef van hetgeen men wil, en een streven om dien wil in elke bijzonderheid, het geheele werk door, duidelijk kenbaar te maken. Wij gelooven, dat dit de eenige weg is om iets wezenlijk goeds voor den dag te brengen, en wenschten zoo gaarne dat dit zoo algemeen *hier* werd gevoeld, als in Engeland het geval schijnt te zijn. Maar al te vaak wordt de vorm als hoofdzaak beschouwd, terwijl eigenlijk gezegd *die* vorm alleen goed is, welke aan de gedachte, die ten grondslag ligt, geheel en al is dienstbaar gemaakt. Het is zeker waar, dat somtijds het streng vasthouden aan de hoofdgedachte tot weinig afwisseling leidt, hetgeen ook hier misschien het weinig boeijende van het eerste deel verklaart, doch wanneer men begint te gevoelen, waarom de personen zóó en niet anders gegroepeerd zijn, terwijl aan den natuurlijken gang geen geweld is gedaan, wordt de belangstelling meer en meer opgewekt, en men is bevredigd als men eindelijk bespeurt, dat het doel der auteur werkelijk is bereikt; immers, ofschoon er na de lezing van het tweede deel nog veel te vragen overig blijft, heeft dit toch geene betrekking op de *strekking* des verhaals maar alleen op de handeling die niet wordt opgelost; zoodat wij moeten denken aan een vervolg, dat wij wel gewenscht hadden te gelijk met deze twee deelen ontvangen te hebben. In het tweede deel vindt men buitendien veel meer afwisseling; de tooneelen van het kinderbal, de redding van den heer Hamilton door zijn neef Eduard en de optogt ter eere van den waardigen man, zijn vrij onderhoudend, ofschoon de schrijfster meer talent aan den dag legt bij de schildering van stille huiselijke tooneelen.

Somtijds komt ons de toon der kinderen niet zeer natuurlijk voor. Het is b.v. eenigzins moeijelijk aan te nemen, dat het volgende, een lossen knaap van veertien of vijftien jaren in den mond gelegd, uit het Engelsche leven gegrepen zou zijn:

‘Zusje, dan is het raadzaam om maar zoo weinig wonderbaars mogelijk te zien’ (zijne zuster heeft te kennen gegeven dat *onverklaarbaarheden* en *teleurstellingen* haar altijd onaangenaam zijn - *onverklaarbaarheden* is, vooral in den conversatietoon, een stijf woord, en het is zulk eene ontegensprekelijke waarheid dat *teleurstellingen* onaangenaam *moeten* zijn, dat wij er aan twijfelen of de vertaler hier wel het juiste woord heeft gekozen) ‘en zoo min mogelijk te hopen, en ik wil u twee goede gronden opgeven, waarom ik u dit raad. Vooreerst is verwondering een uitvloeisel van onwetendheid, en heeft twee verschillende uitwerkselen bij uwe sexe en de onze. Bij ons is zij

naauw verwant met de philosophie; want deze zegt men, dat met verwondering begint en met bewondering eindigt, en dat aanbidding de tusschenruimte aanvult.' Gelukkig dat hij dadelijk daarna op geheel andere wijze voortgaat: 'De eenige uitwerking echter' (in den boekenconversatietoon gebruike men het woord '*echter*' toch even zeldzaam als wanneer men wezenlijk spreekt) 'welke zij bij u, zwakkere wezens, heeft, is verhoogde nieuwsgierigheid, waarvan gij natuurlijk voldoenden, zelfs overvloedigen voorraad bezit. Ten tweede, indien gij begint te wachten en het uitstel u bevreemdt, dan spitst gij neus en ooren om te ruiken en te zien, en dan houdt gij niet op met er over te - ik had schier' (waarom niet bijna?) 'gezegd "babbelen" - maar te praten, dan' enz. Neem den stijven boekentoon er af - en gij zult de denkbeelden van het laatste gedeelte goedkeuren voor een plaagzieken vrolijken jongen - en vrij wat ongezochter dan die abstracte redenering over philosophie. Toch beschouwe men deze aanhaling tevens als staving van ons vroeger te kennen gegeven gevoelen, dat de taal, Percy in den mond gelegd, ongelijk puntiger had kunnen zijn.

En die stijve boekentoon dan, kunnen wij er Lady Aquilar in gemoede de schuld van geven, waar de constructies van Chonia krielen van smakeloze tegenwoordige deelwoorden, uitdrukkingen als: *zulks, dezelve* en andere stijfheden. Het zou ons niet moeijelijk vallen eenige bladzijden met voorbeelden te vullen - doch willen ons bij eenige weinige bepalen. Bldz. 57. 'Zij verliet hare zuster op *dezer* verzoek, terwijl *die* zich kleedde.' Bldz. 129. 'Mevrouw Hamilton trachtte ijverig haren kinderen smaak en lust in te boezemen voor de schoonheden der natuur, *wetend* dat wanneer deze eens de harten kan boeijen,' enz. Bldz. 132. 'Ik had een verlangen naar u, zoodat ik - *schier durf ik het niet zeggen*, omdat,' enz. (conversatietoon!). Bldz. 138. 'Ofschoon dit haar..... aangenaam maakte, *als zijnde* zij reeds zoo welgemanierd.' Bldz. 145. 'Men viert haar daar en maakt *er van haar veel werk*' (Conversatietoon). Bldz. 94. 'Die *hetzelve* bijna ten wrak maakte.' Bldz. 823. 'Verstoord op zich zelf wegens zijn gebrek aan doorzigt, als lady Helena *hebbende* aangezien voor eene zoo geheel andere dan zij inderdaad was, en meer dan eens *ontdekkende* dat hare woorden afweken van de waarheid,' enz. Bldz. 157. 'doch dat deze alles voor loutere inbeelding *houdend* en *volhardend*' enz. Bldz. 203. II deel: 'laat hij zich niet onder uw oog *van daan* verwijderen.' - Doch genoeg! Deze aanhalingen zijn meest allen uit het eerste deel genomen, en wij moeten erkennen, dat het tweede deel losser is overgezet. Welligt is het den vertaler als ons gegaan, dat zijne sympathie voor het werk niet eer is opgewekt geworden.

Op de Nederduitsche uitgave valt over het geheel niet te roemen, daar ook de correctie vrij slordig is. Meermalen is de zin volstrekt niet te begrijpen, b.v. op bldz. 128. 'Drie of vier malen in de

week ontvingen hare dochters van haar zelve les in de muziek. *De klok die het teeken gaf dat het kleeduur daar was*. Te vier uur werd het middagmaal gehouden, *als wanneer* (schoone constructie!) men de knapen te huis verwachtte.' De lezer begrijpe nu op welk uur men zich kleedde. Op bldz. 164 wordt het woord *ongelukkig* gebruikt in plaats van *ongeduldig*, waardoor de zin onzin wordt. In het tweede deel worden somtijds de namen *Ellen* (de nicht), *Emmeline* (de dochter) en *Ellis* (de dienstmaagd van mevrouw Hamilton) zoodanig verward, dat men somtijds moeite heeft uit te vinden, wie eigenlijk bedoeld wordt.

En dan de plaat...! Als kunstproduct is ze afschuwelijk, maar hoe geeft ze den toestand weêr, dien ze moet voorstellen? Men zou denken dat die reuzin uit het doolhof, half uitgestrekt op dat canapee*tje*, dat onder zulk een last mathematisch zeker bezwijken *moet*, ten minste de *moeder* voorstelt - o neen! de figuur verbeeldt de zwakke, tengere, jeugdige *Ellen*. Wij bezigden het woord *ernst*. Teekenaar - of neen, tot u het woord niet gerigt, *uitgever*, was het u ernst, toen gij de teekening van dit gedrocht aan zulk een knoeijer toevertrouwdet!?

Onze beoordeeling komt hierop neêr. De schrijfster heeft getoond talent te bezitten - het boek is meer nuttig dan onderhoudend en kan aanbevolen worden voor dames, vooral voor jeugdige meisjes; het ware echter ter bereiking van dat doel raadzaam geweest, dat het werk in bevalliger vorm op Neêrlands grond ware overgebragt.

B.

Séneffe (1674).

Krijgskundige beschouwingen over den oorlog van 1672-1678 *in de Nederlanden. Nieuwe Spectator*, 2de, 3de, 4de *en* 5de *Jaargang. Nijmegen, J.F. Thieme*, 1848-1851.

Wanneer men ooit de waarheid wil bewijzen, dat de wereldsche lotwisselingen verbazend snel kunnen zijn; dat ongehoorde tegenspoed in korten tijd door het geluk kan worden vervangen; en dat ook daarom een volk, evenzeer als een bijzonder mensch, altijd verkeerd doet met, zelfs in de moeijelijkste en gevaarlijkste omstandigheden, aan zijn behoud te wanhopen, - wanneer men ooit noodig heeft die waarheid te bewijzen, dan kan men dit niet beter doen, dan door het Nederland van 1672 te vergelijken met het Nederland van 1674. In minder dan twee jaren tijds, welk eene wisseling, welk een ommekeer! Zie wat ons vaderland in het eene tijdperk is, en maak u dan een begrip van wat het in het andere wordt!

In 1672, de gevaarlijkste toestand, waarin ooit een land kan verkeeren; vier vorsten, die, door haat en heerschzucht gedreven, zich verbinden tot den val der Republiek; hunne snoode pogingen in den beginne door het geluk bekroond; 's lands grensvestingen zonder slag of stoot genomen; de rivieren, onnutte slagboomen geworden, door Frankrijk's legerscharen zonder moeite overschreden; de vijand in het hart der Republiek; geen hulp van buiten; oproer en verraad van binnen; een edel broederpaar door het verblinde volk vermoord; vrees en wanhoop zóó algemeen, dat men,

zelfs op de vernederendste voorwaarden, van den verwinnaar den vrede afsmeekt, - en dien te vergeefs afsmeekt; - in één woord, de toestand van Nederland zóódanig, dat in dien duisteren nacht, die het omgeeft, nergens eene lichtstraal van hoop doorbreekt, en dat het veege land onfeilbaar schijnt te moeten vergaan in dien woedenden storm, die de sterkste handen doet verslappen, de stoutste harten vreesachtig maakt.

En in 1674, - nog geen twee jaren zijn verloopen, en de storm, die verdelging scheen aan te brengen, is voorbijgegaan zonder onheil te stichten; de donkere nacht heeft plaats gemaakt voor den dageraad der hoop, voor den zonneglans van voorspoed en geluk; dat Nederland, dat daar weerloos en moedeloos aan de voeten des vreemden veroveraars lag, het is opgestaan, het heeft zijne krachten ontwikkeld; onbezweken en fier zet het de worsteling met dien veroveraar voort, en doet Frankrijks Koning, op zijne beurt, op de verdediging van zijn grondgebied bedacht zijn. Het is bijna onmogelijk om zich voor te stellen, dat het Nederland van 1674, dat zoo moedig en krachtvol optreedt aan het hoofd der Europesche volkeren, die de heerschzucht van Lodewijk den veertienden bestrijden, hetzelfde land is, dat, geen twee jaren vroeger, ten wissen ondergang schijnt gewijd; - en waaraan hebben wij dit wonder te danken gehad? - Aan de leiding en het voorbeeld door een groot man gegeven; aan de geestdrift en vaderlandsliefde van een geheel volk; bovenal aan den zegen des Allerhoogsten, minder zigtbaar nog in den bijstand der elementen - zoo als de vrome zin onzer vaderen verhaald heeft, - dan in de deugden en groote hoedanigheden, die toen in de harten der Nederlanders ontkiemden. Dat dit verleden ons eene les voor het heden zij: kleinmoedigen en flaauwen, die zoo angstig en bevreesd de toekomst van ons land te gemoet ziet, zie wat uwen vaderen is wedervaren, en leer daardoor op God vertrouwen; hij verlaat alleen hen die zich zelve verlaten, en die zich aan onverstand en vrees overgeven; - maar het volk, dat moedig de wapenen aangordt voor de zaak van regt en vrijheid, en onbezweken den kamp blijft volhouden voor die overdierbare panden, dat volk kan op de bescherming rekenen van een regtvaardig Opperwezen, dat het niet zal laten vergaan, hoe hoog de nood ook moge klimmen. In zulk een vertrouwen - en niet in de overdreven stipte waarneming der uiterlijke godsdienstpligten, niet in het on-

verdraagzaam ijveren voor duistere kerkelijke geschilpunten, - bestaat de ware Christenzin van een volk; die zin moet krachtig zijn, zij moet tot groote daden voeren, en niet tot lijdelijkheid en tot ontzenuwing des geestes.

De dagen van roem en grootheid te herdenken, de herinnering levendig te houden aan een glorievol verleden, dit geeft zelfvertrouwen, kracht en geestdrift aan een volk; dit doet het peinzen op groote daden; dit kweekt helden. Want dat zoude wel eene schandelijke en misdadige handeling zijn, te weten dat men op groote, doorluchtige voorouders kan bogen en toch zelf niets te doen om hen waardig te worden; het voorbeeld van alle deugden en groote hoedanigheden in zijne vaderen te kunnen aanwijzen, en zelf in de nietigste onbeduidendheid verzonken te blijven; in zijne geschiedenis te verwijzen op de wonderen, door verstand, door geestkracht, door heldenmoed te weeg gebragt, en zelf zich te kenmerken door lafheid en onverstand. Rampzalig het volk dat zóó zoude handelen en dat vergeten kan, dat de roem van het voorgeslacht de ondeugd van het nakroost niet bedekt, maar integendeel een heldere fakkel is, welke die ondeugd zoo veel te duidelijker doet uitkomen. Hoe meer het verleden glorievol is geweest, hoe krenkender de schande wordt van het heden.

En zeg niet, dat de tijd van krijgsroem en volksgrootheid voor ons land onherroepelijk is voorbijgegaan, omdat de staatkundige gesteldheid van Europa thans geheel anders is dan in de zeventiende eeuw; beroep u daar niet op, dat onze voorouders in veel gunstiger omstandigheden verkeerden dan wij, en dat daardoor voor hen gemakkelijk viel, wat voor ons onmogelijk is; beweer niet, dat wij thans met geduchter vijanden zullen te kampen hebben, door zwakkere bondgenooten zullen worden ondersteund, en niet die inwendige kracht kunnen bezitten, welke de geestdrift dier vroegere tijden, toen de hervorming Europa van gedaante deed veranderen, bij ons volk ontwikkelde; - zeg dat niet, want dat zijn ijdele uitvlugten, die den toets van het onderzoek niet kunnen doorstaan. De geschiedenis leert het ons, dat onze voorouders met even magtige vijanden hadden te kampen als die welke ons kunnen belagen; dat ook zij weinig konden rekenen op de onzekere hulp van zelfzuchtige bondgenooten; dat ook bij hunne handelingen veel onvolmaakts en gebrekkigs kan ontdekt worden; en, in één woord, dat de toestand, waarin zij verkeerden, niet gunstiger was

dan die waarin wij ons, heden ten dage, bevinden. Valschelijk beroept men zich op de staatkundige gesteldheid van Europa, om onze hedendaagsche onbeduidendheid te verklaren en te verontschuldigen: niet de grootte en magt der volkeren, die ons omgeven, zijn gevaarlijk voor ons, maar wel het gemis aan zelfvertrouwen dat bij ons bestaat; niet Frankrijk, niet Engeland, niet Duitschland, zijn de vijanden die wij het meeste moeten duchten, maar wel eigen zwakheid en onverstand; die alleen moeten wij vreezen, die kunnen ons doen vergaan; de vereende magt onzer vijanden is daartoe niet in staat, wanneer wij maar zijn wat onze voorvaderen twee eeuwen vroeger waren.

Het zij ons vergund iets bij te dragen tot de vermeerdering van het zelfvertrouwen bij ons volk, door in de volgende bladen den krijgsroem van vroegeren tijd te herdenken, en, met eenige wijzigingen, te herhalen wat wij vroeger geschreven hebben in een, aan het algemeen onbekend, krijgskundig tijdschrift. Wij zullen eene schets trachten te geven van een roemrijk gedeelte uit de veldtogten van Willem III tegen Frankrijk gevoerd: de veldtogt van 1674 in de Spaansche Nederlanden, *de veldtogt van Séneffe*, naar het wapenfeit genoemd, dat daarin het schitterendste voorkomt. Wij hopen, dat men de dorheid van het te behandelen onderwerp vergeven zal ter gunste van de hooge waarde, die de kennis daarvan voor het algemeen heeft; wij zullen die schets zoo duidelijk mogelijk maken, en daarbij de krijgskundige bewoordingen en redeneringen alleen bezigen, voor zoover die noodig zijn ter waardering van het meer of minder voortreffelijke der oorlogshandelingen. Wij willen aan het algemeen de volle overtuiging geven, op gronden berustende, dat er niets onverdiends is in dien geschiedkundigen luister, die het Nederland van de zeventiende eeuw omgeeft; dat Willem III toen oorlogsdaden heeft verrigt, die hem eene plaats in de rij der grootste legerhoofden moeten doen verwerven; en dat wij ongelijk hebben, thans zulk een overdreven vrees te voeden voor Frankrijks magt, - wij, die vroeger aan dat rijk het hoofd wisten te bieden, wij, die op meer dan één slagveld de lelievaan der Fransche Koningen voor de banieren der Prinsen van Oranje hebben doen zwichten. Napoleon, toen hij zijn laatsten kampstrijd zoude aanvangen en de nederlaag van Waterloo te gemoet ging, herinnerde aan de vroeger op

de Pruisen behaalde overwinningen en riep zijne soldaten toe: ‘Eux et nous, ne sommes nous plus les mêmes hommes?’ - Wij kunnen tot het Frankrijk van onze dagen even zoo zeggen: zijn gij en wij niet dezelfde volkeren van eertijds? Zijn wij niet dezelfde, die te Séneffe, en in zoo menig anderen strijd, de overwinning onzeker lieten, aan wie zij de zegepalm moest toereiken?

De poging, in den winter van 1672 door Willem III beproefd, om, door eene aanvallende beweging in de Zuidelijke Nederlanden, de Fransche legers te dwingen Holland te ontruimen, was mislukt, hoofdzakelijk door het gemis aan medewerking van de zijde des Keizers. In 1673 hervat, slaagde die onderneming beter en had het gewenschte gevolg: eene vereenigde Hollandsche, Keizerlijke en Spaansche legermagt, door den Stadhouder en door Montecuculi aangevoerd, behaalde belangrijke voordeelen naar de zijde van den beneden-Rijn, bemagtigde de vesting Bonn na een korten wederstand, en dwong daardoor de Fransche legerhoofden Holland te ontruimen, om het dreigende gevaar te voorkomen van geheel afgesneden te worden van Frankrijk en daardoor geheel verloren te gaan. Holland, bevrijd van de tegenwoordigheid der Fransche krijgsbenden, had toen volle vrijheid om krachtdadig den kamp tegen Lodewijk XIV voort te zetten, en op vreemd grondgebied den oorlog over te brengen, die nog jaren zoude woeden. Wél waren er in 1673, onder bemiddeling van Zweden, te Keulen vredesonderhandelingen geopend; maar die voerden tot niets, omdat geen der partijen opregtelijk naar vrede verlangde; en toen Vorst Wilhelm van Furstemberg, een verklaarde aanhanger der Fransche staatkunde, op eene gewelddadige wijze door keizerlijke officieren werd in hechtenis genomen, was dit het sein tot het afbreken dier onderhandelingen, en tot het voortzetten van den oorlog, waaraan verschillende Vorsten van Europa deelnamen.

De Noordsche Mogendheden kan men niet mederekenen onder de oorlogvoerende partijen; noch Rusland, noch Polen, noch Zweden, noch Denemarken zouden, ten minste dadelijk, aan dien krijg deelnemen. Wél sloot Denemar-

ken met de Republiek een verbond, waarbij het aannam eene legermagt op de been te brengen ten behoeve van Holland en door Holland betaald; maar dat verbond werd niet uitgevoerd: Denemarken werd verhinderd zijne legermagt naar het buitenland te zenden, bevreesd als dit koningrijk was voor een aanval van Zweden, dat de Fransche belangen was toegedaan en daarvoor later ook de wapenen opvatte; - in 1674 nam noch het eene noch het andere rijk deel aan de krijgsverrigtingen. Evenmin deden dit Turkije, de Italiaansche vorsten en Zwitserland. Maar Duitschland nam in 1674 een krachtig deel aan den oorlog tegen Lodewijk XIV; zoo krachtig, ten minste, als men het had te verwachten van een in zoo vele verschillende staten verdeeld Rijk, waar het gebrek aan eenheid zoo verlammend werkte op elken buitenlandschen oorlog. De Keizer had verschillende Duitsche vorsten in zijne belangen weten over te halen; zelfs Brandenburg, den pas gesloten vrede met Frankrijk verbrekende, zond, in den zomer van 1674, eene legermagt naar den Rijn. Spanje telde men ook onder de vijanden van Lodewijk XIV; en het was te vergeefs, dat die vorst Portugal trachtte te bewegen om tegen eerstgenoemd rijk de wapenen op te vatten, en daardoor eene afleiding te maken ten behoeve van Frankrijk. Eindelijk, de eerste oorzaak van den oorlog, de Republiek, was de voornaamste kracht der vijanden van Lodewijk XIV, de ziel van dat bondgenootschap dat naar de fnuiking van Frankrijk streefde.

Lodewijk XIV stond, in 1674, geheel zonder bondgenooten. De Britsche Koning had het gevaarlijke spel niet langer kunnen volhouden om, tegen den wil zijns volks, zich met Frankrijk te verbinden tot Holland's ondergang; het huis der gemeenten was hoe langer hoe dringender geworden, en aanklagten van hoog verraad tegen verschillende staatsdienaars, tegen Buckingham, Lauderdale en Arlington, waarschuwden Karel dat het geduld zijner onderdanen ten einde liep; - de Monarch gaf toe, en den 19^{den} Februarij 1674 werd de vrede met de Republiek gesloten. De beide andere bondgenooten des Franschen Konings, de Bisschoppen van Munster en Keulen, alom door de Duitsche legers en door die der Republiek bedreigd, waren evenzeer gedwongen geworden, den 22sten April en den 11^{den} Mei vrede te sluiten. Vóór het sluiten van dien vrede had Rabenhaupt nog met voordeel de wapenen tegen de Munsterschen gevoerd; en

met zijne Friesche en Groningsche regimenten, in het gevecht bij Nordhorn (5 April 1674) en in de bestorming van Niënhuis (7 April 1674), grooten roem verworven.

Alvorens tot het verhaal der krijgsverrigtingen over te gaan, is het noodig de oorlogstoerustingen der beide partijen te vermelden.

Frankrijk, geheel op zich zelf staande en door het gemis der Britsche vloten niet langer verzekerd tegen eene landing op een gedeelte zijner uitgestrekte zeekusten, was daardoor gedwongen tot buitengewone inspanningen, om alle kwetsbare deelen des Rijks tegen de vijandelijke wapenmagt te beschermen. Aan die inspanningen ontbrak het dan ook niet; en Lodewijk XIV toonde aan Europa welke uitgestrekte hulpmiddelen zijn koningrijk opleverde, en hoe eene krachtige eenhoofdige regering daarvan partij kon trekken om zich door dat Europa te doen ontzien en vreezen. Wél waren de lasten zwaar die op het volk drukten, en bragten, door gedurige herhaling, de verarming des Rijks, de ellende der groote meerderheid, de latere rampen en staatkundige omkeeringen van Frankrijk voort; maar wat bekommerde zich het heden om de toekomst; voor het oogenblik bragten die lasten aan den gebieder van Frankrijk schatten op, die hem in staat stelden aan de krijgstoerustingen de grootste uitbreiding te geven. De verschillende corpsen des legers werden niet alleen aangevuld, maar zelfs versterkt; bij een onzer schrijvers (Valkenier) vinden wij, dat elke kompagnie voetvolk met 10 man vermeerderd werd, en zelfs de 30 kompagnieën *fransche garden* ieder met vijftig man. Door die vermeerderde sterkte, zegt die schrijver, wilde Frankrijk eene legermagt te velde brengen, die in alles tweemaal honderd duizend man zoude bedragen; het geheele bedrag der krijgsmagt, door Frankrijk toen onderhouden, stelt hij op driemaal honderd duizend man.

Wij gelooven niet, dat er veel overdrijving in die opgaven is. Men merke slechts op, dat, behalve de krijgsmagt, die nog bezig was met de ontruiming van Holland, Condé een leger in Vlaanderen bijeentrok; Turenne een tweede leger aan den Rijn aanvoerde; de Koning zelf, met een derde leger, de verovering van Franche-Comté wilde ondernemen; in dat gewest zich reeds eene krijgsmagt bevond onder Navailles; eene andere legermagt, in het Roussillonsche, den Spanjaarden het hoofd moest bieden, en nog andere heir-

scharen de kusten moesten beschermen tegen eene gevreesde landing des vijands. Wanneer men dat alles in aanmerking neemt, dan komt men tot de overtuiging, dat het niet te hoog is gesteld, wanneer men het *geheele bedrag* der Fransche legermagt in 1674 op drie honderd duizend man begroot; - het is trouwens bekend, dat die legermagt, in de latere dagen der regering van Lodewijk XIV, nog veel grooter is geweest.

De inspanningen, welke die Vorst zich toen getroostte om den oorlog tegen Holland voort te zetten, hebben zwaar op zijn volk gedrukt en medegewerkt tot de latere staatsrampen van Frankrijk. Verkeerd zou het echter zijn zich voor te stellen, dat die oorlog toen in Frankrijk niet populair was; het tegendeel was waar. De mindere standen, die zwaar gebukt gingen onder den druk der belastingen, mogten over dien oorlog morren; die standen waren toen zonder eenige staatkundige beteekenis en telden, in dat opzigt, bijna even weinig als de lijfeigenen der middeleeuwen. Wat toen eenigen invloed uitoefende, wat toen het eigenlijke volk uitmaakte, - het hof, de adel, de hooge geestelijkheid, de parlementen, de krijgs- en staatsambtenaren - dat alles wat zich om den Franschen Koning bewoog en zich in den zonneschijn zijner gunst koesterde, dat alles was met hart en ziel tot den oorlog tegen Holland genegen; want, naijverig op Frankrijks wapenroem en koningsgezind tot in het gebeente, gevoelde men levendig den hoon die Frankrijk ondervond, toen zijn Koning - de magtigste Monarch der Christenheid - in bedwang werd gehouden door een klein, burgerlijk volk, dat geen Vorst erkende, dat op geen alouden adel konde bogen. Het was een soortgelijk gevoel als dat, wat de trotsche Bourgondische adel en de krijgshaftige ridderschap van Karel den Stoute moeten ondervonden hebben, toen zij in de velden van Granson en van Murten overwonnen werden door eenvoudige koeherders, door arme bergbewoners. De letterkunde van dien tijd spiegelt den geest af, welke het Frankrijk van die dagen bezielde. Zoo vindt men, onder anderen, bij Lafontaine eene fabel - *de Zon en de Kikvorschen* - waarin klaarblijkelijk de zon het beeld voorstelt van den Franschen Koning, en de kikvorschen dat van onze landgenooten - onze landgenooten uit de dagen van De Witt, De Ruyter, Willem III! Natuurlijk, dat men die smade-

lijke vergelijking niet aan den naïven fabeldichter moet verwijten: hij schreef zoo als het algemeen dacht; - maar dit is wel een blijk, hoe algemeen die denkwijze toen in Frankrijk was, daar zij zich kenbaar maakte zelfs bij een man, zóó eenvoudig, zóó weinig vleijer als Lafontaine, die in zijne meesterlijke fabelen dikwijls de scherpste waarheden aan de grooten en magtigen der aarde heeft durven zeggen. Dezelfde denkwijze kan men opmerken bij de andere Fransche schrijvers van dien tijd; nergens bij hen een spoor van afkeuring of ontevredenheid over Lodewijk's oorlogen; op dat oogenblik ten minste waren die oorlogen in den geest der natie; - toch waren zij wederregtelijk, en voor Frankrijk nadeelig en noodlottig. Alweer een bewijs, dat zelfs de goedkeuring, door de openbare meening gegeven, nog niet altijd ten zekeren waarborg strekt voor eene regering, dat zij goed handelt en zich niet op een verderfelijk dwaalspoor bevindt.

De magt, door den Keizer en door de Duitsche Vorsten tegen Frankrijk aangewend, was veel geringer dan die van dit rijk. Het doet hier weinig of niets ter zake, hoeveel troepen door die vorsten *in het geheel* werden onderhouden; genoeg zij het te zeggen, dat de krijgsmagt, die tegen Frankrijk werd aangewend, toen zij hare hoogste sterkte bereikt had, op niet meer dan ongeveer 80,000 man kan worden begroot. Nog moet men daarbij in aanmerking nemen, dat die krijgsmagt, zonder het goud der Republiek, nooit die sterkte zou hebben bereikt. Zij betaalde een gedeelte der kleine 20,000 man, waarmede de Keurvorst van Brandenburg, in het najaar van 1674, aan den Rijn verscheen; zij had met de vorsten van Brunswijk en van Luneburg verdragen gesloten, waarbij deze zich verbonden, op hare kosten 16,000 man op de been te brengen. Zonder die geldelijke ondersteuning waren de Duitsche legers geheel onbeduidend gebleven; en niets bewijst meer den krachtigen invloed, welken de eenheid eener regering uitoefent, dan de vergelijking van de strijdkrachten, in dien tijd te velde gebragt door Frankrijk en door Duitschland; twee landen die, in grootte en bevolking, toch niet veel verschillen.

Was Duitschland, door gebrek aan eenheid, door het gemis van een krachtig, centraal bestuur, een land waarvan de staatkundige invloed volstrekt niet in verhouding stond tot zijne grootte en zijne hulpmiddelen, Spanje was in nog

jammerlijker toestand, omdat het onverstandig despotismus daar reeds lang de volksgeest uitgedoofd en de krachten der Monarchie uitgeput had. Het Spanje van dien tijd is een der vele voorbeelden die de geschiedenis oplevert om te bewijzen, hoe de grootste magtigste volkeren door eene slechte regering geheel te niet kunnen gaan of tot onbeduidendheid en ellende teruggebragt worden. Met een grondgebied, dat in uitgestrektheid verreweg dat van elke andere Europesche mogendheid overtrof; met hulpmiddelen zóó rijk dat zij, goed gebruikt, alom welvaart en bloei konden verspreiden; met eene fiere, ridderlijke natie; met geschiedkundige herinneringen die, meer dan die van ieder ander volk, van krijgsroem, van veroveringen, van heldenfeiten gewaagden en aan de wereldheerschappij deden denken; met alle die bestanddeelen, die een groot en magtig rijk konden vormen, was toch het Spanje van die dagen zóó zwak, zóó onbeduidend, dat het te naauwernood woog in de schaal van het staatkundig evenwigt van Europa. Dat was enkel de doodelijke vrucht van eene slechte, onverstandige regering, die alles liet verflaauwen, alles liet ontaarden; die het gezag in handen gaf van nietige en onwaardige gunstelingen, en den man van karakter en bekwaamheid vergeten en onopgemerkt liet; die de hulpmiddelen van den Staat op de dwaasste en misdadigste wijze verspilde, of ongebruikt liet, of ten prooi gaf van roofzuchtige beambten; die altijd gelden had om de dienaars van het hof en duizenden onnutte betrekkingen te betalen, maar nooit om soldaat en schepeling te onderhouden, of om legers en vloten uit te rusten. Dat alles is een natuurlijk en noodzakelijk gevolg van de lange voortzetting eener onbeperkte, eenhoofdige regering. Voor het oogenblik, wanneer zulk eene regering uitgeoefend wordt door een krachtig, bekwaam man, door een Karel V, kan zij het land groot en sterk maken; - maar het is dwaasheid zich voor te stellen, dat zulke regenten ooit iets anders zijn dan uitzonderingen; de vorstelijke opvoeding is te ongunstig voor de vorming en ontwikkeling van zulke uitstekende karakters; de onbeduidendheid, de ondeugd, stijgen na die groote mannen ten troon; en, door niets weerhouden of beteugeld, daar elke uiting van den volksgeest is onmogelijk gemaakt, ondermijnen zij de welvaart en grootheid eens lands, en doen het eene toekomst van ellende en vernedering te gemoet gaan. Men kan misbruik maken van

de vrijheid, evenals van alles wat goed is; maar dát is toch zeker, dat alleen vrije instellingen, voortdurend, een land bloeijend en magtig kunnen doen blijven; en dat de vrijheid, voor een volk, eene bron is van sterkte, evenzeer als een onvervreemdbaar regt.

Omtrent de krijgstoerustingen van Spanje lezen wij, dat behalve eene legermagt die het in Catalonië vereenigde om daarmede in Roussillon te vallen, Monterey, de Spaansche landvoogd der Nederlanden, de krijgsmagt daar tot eene sterkte bragt, die door onze Schrijvers begroot wordt op 36,000 man voetvolk in 20 regimenten verdeeld, en 11,000 man ruiters, 18 regimenten uitmakende. Van die legermagt kon echter slechts een zeer klein gedeelte te velde komen; het overige was als bezettingen verdeeld in de vestingen der Spaansche Nederlanden; dat wil zeggen, in de steden dier gewesten, daar *elke* stad toen eene vesting was.

Monterey deed al het mogelijke, om zijne legermagt sterker te maken, en de bezettingen der vestingen te vermeerderen. Zoo vindt men vermeld, dat de Spaansche bezettingen van Venlo en Roermonde in die vestingen door eenige keizerlijke troepen werden vervangen, en gebruikt om de steden van Vlaanderen en Braband beter te voorzien; ook bevonden er zich Hollandsche hulptroepen in Brugge en in andere Vlaamsche steden. In de Spaansche Nederlanden moesten allen, die in de laatste vijf en twintig jaren de krijgsdienst hadden verlaten, zich aangeven in de naastbijzijnde stad, of bij de regimenten waarbij zij vroeger gediend hadden; waren zij niet meer geschikt om te velde te dienen, dan vulden zij de bezettingen der vestingen aan. De dorpen moesten een zeker aantal mannen leveren, ieder gewapend met een geweer en kruid en lood voor zes schoten; in het Kamerijksche werden alle mannen van 15 tot 55 jaren tot de krijgsdienst opgeroepen; Henegouwen leverde eene soort van militie, 4000 man in getal, waartoe de weerbaarste mannen moesten worden genomen, en die men van vuurwapenen en van delfgereedschap zoude voorzien; brood ontvingen die manschappen van de Spaansche kroon, maar de gemeenten moesten de soldij betalen. Uit de kolenmijnen nam men veel arbeiders, om daarvan partij te trekken bij de mijnen der vestingen. Deze maatregelen, die men bij de schrijvers over dit tijdvak vindt opgeteekend, bewijzen ten duidelijkste, met hoeveel bekwaamheid Monterey wist

partij te trekken van de verdedigingsmiddelen der Zuidelijke Nederlanden; wanneer het uitgeputte, vervallene Spanje in alle deelen des rijks bestuurders had gehad, met evenveel geestkracht begaafd als de landvoogd der Nederlanden, dan had dit rijk zich mogelijk nog uit zijn niet kunnen opheffen en weêr worden wat het vroeger was.

De Republiek, ontheven van de vrees voor de Engelsche vloten, kon in 1674 hare zeemagt eene mindere sterkte geven, en meer aan de landmagt besteden. Toch wilde zij ook dit jaar eene niet onaanzienlijke vloot in zee brengen; eensdeels om daarmede de Fransche volkplantingen in Amerika aan te vullen; andersdeels om de kusten van Frankrijk met eene landing te bedreigen, en daardoor een gedeelte der krijgsmagt van Lodewijk XIV bezig te houden. Er werd besloten eene vloot uit te rusten van 90 oorlogschepen, wier onderhoud, gedurende zes maanden tijds, op zeven millioen werd begroot. Voor de landmagt verschilde de buitengewone staat van oorlog voor 1674 niet veel van die van het vorige jaar; zij werd vastgesteld op 900 kompagniën voetvolk, 148 kompagniën ruiterij en 25 kompagniën dragonders; die legermagt, welke waarschijnlijk ongeveer 90 à 100,000 man zal hebben uitgemaakt, kostte iedere maand ƒ 1,472,303. Natuurlijk, dat slechts een gedeelte dier krijgsmagt tegen Frankrijk in het veld kon komen: een gedeelte moest achterblijven tot bezetting der vestingen; een ander gedeelte was, onder Rabenhaupt, eerst tegen de Munsterschen werkzaam, later bij de belegering van Grave; Hoorne kwam, met 154 kompagniën, zoo voetvolk als zeesoldaten, als landingstroepen aan boord der vloot; - dit alles maakte, dat de Stadhouder slechts met ongeveer 30,000 man in de Spaansche Nederlanden te velde kon trekken.

In de ‘Nieuwe Mercurius’ (jaar 1673, bl. 254) vindt men opgeteekend, dat er toen beraadslaagd werd over het aanleggen van eene verschanste linie aan de Vecht, van Muiden tot aan de Vaart; Utrecht zou begrepen zijn in die linie, die dus denkelijk in rigting zou hebben overeengekomen met wat nu de Utrechtsche linie wordt genoemd. Anderen waren echter van meening, dat men eene verschanste linie moest aanleggen bij de Eem, welke linie, Amersfoort omvattende, over Woudenberg naar de Lek zoude loopen; die linie zou dus niet geheel dezelfde ge-

weest zijn als de tegenwoordige linie van de Grebbe. Maar noch aan het een, noch aan het ander dier voorstellen werd gevolg gegeven: voor het oogenblik vreesde men voor geen vijandelijken inval, en voor de toekomst zorgde men niet.

De zorg voor zieken en gewonden - dit zoo belangrijk gedeelte van de taak des veldheers, daar zonder die zorg het leger, waarmede hij oorlog moet voeren, weldra te niet zoude gaan - stond in de zeventiende eeuw op een veel lageren trap dan in onze dagen. Men kan dit, onder anderen, opmaken uit een Reglement over dit onderwerp, op het einde van 1673 door de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden uitgegeven, en voorkomende in ‘het ontroerde Nederland’ (2de deel, bl. 780-782). In dat Reglement wordt voorgeschreven, dat er voortaan bij het leger te velde altijd twee doctoren aanwezig moeten zijn, en meer, ‘wanneer het leger groot en in vele posten verdeeld is;’ die doctoren zullen onder hunne bevelen hebben de twee Chirurgijns-generaal van het leger. Bij ieder regiment moet zijn een regiments-chirurgijn; en bovendien bij elke twee kompagniën ten minste één chirurgijn. De chirurgijns-generaal moeten voorzien zijn van de noodige geneesmiddelen, linnen, enz., en bij ieder regiment moet eene veldkist met die voorwerpen voorhanden zijn; vóór de aflevering worden de medicamenten te 's Hage door één of meer beëedigde dokters nagezien. Er wordt een Intendant aangesteld, die van de doctoren en chirurgijns verslag zal ontvangen van het getal der zieken, de korpsen waartoe zij behooren, de plaats waar zij zich bevinden, en van den aard der ziekten; ten minste eenmaal 's daags zal de Intendant van dat alles berigt geven aan den Generaal of bevelvoerenden Officier. Voor den aankoop en uitgave van spijs en drank aan de zieken en gewonden, zal een Hospitaalmeester zorgen; terwijl voor de oppassing een genoegzaam aantal geschikte personen aangenomen zal worden. Bij het leger worden eenige huizen of tenten uitsluitend voor de zieken en gewonden bestemd; evenzoo zal men daarvoor het noodige nachtleger hebben. Zieken of gewonden, wier herstelling een geruimen tijd zal vorderen, moeten zoo spoedig mogelijk naar de gasthuizen van de naastbijzijnde steden en garnizoenen worden verzonden, en daar verpleegd worden voor vier stuivers daags; de noodige ver-

voermiddelen, wagens, karren, schepen of schuiten, moeten tot dat einde altijd bij het leger zijn.

Dit zijn de voornaamste bepalingen in dat Reglement voorkomende, dat als een vooruitgang en verbetering moet worden beschouwd, en aantoont, dat men, ook in die dagen, de zorg voor den zieken of gewonden krijgsman niet verwaarloosde. Over het geheel is dat eene opmerking, die men bij de studie der oorlogen van de zeventiende eeuw kan maken, dat de legers der Republiek toen beter verzorgd en beter betaald waren dan de meeste andere Europesche legers; en dat ook daardoor het zedelijk gehalte van de troepen der Republiek meestal beter was. De som van vier stuivers daags, als verpleeggeld voor zieken of gewonden, die thans als gering voorkomt, was het toen niet, daar het geld toen eene veel grootere waarde had dan in onze dagen, en alle bezoldigingen sedert dien tijd aanmerkelijk zijn toegenomen, - ééne uitgezonderd, die van den soldaat, welke nog altijd onveranderd op *vijf stuivers daags* is gebleven. Reeds Voltaire heeft op dit vreemd verschijnsel verwezen, en honderd jaar na hem is daarin nog geen verandering gekomen.

Uit die opgave van de sterkte en krijgstoerustingen der oorlogvoerende partijen, kan men afleiden, welke handelingen men van die partijen had te wachten, en wat voor elk hunner de beste wijze was om den oorlog te voeren. Let men daarop, dat men aan de eene zijde had den Keizer, ondersteund door de Duitsche Vorsten, door Spanje met de schatten der nieuwe wereld, door de Republiek met hare magtige vloten, en aan de andere zijde Frankrijk alleen, dan zoude men zeggen, dat dit laatste rijk verreweg de zwakste partij moest uitmaken, en dus zich bepalen tot de verdediging. Maar let men er op, hoe weinig wezenlijke kracht én Spanje én de Keizer konden ontwikkelen; welk eene groote uitbreiding daarentegen Lodewijk XIV aan zijne strijdmiddelen had gegeven, en welke groote voordeelen Frankrijk ontleende aan zijne centrale stelling, en aan de eenheid in staats- en krijgshandelingen, scherp afstekende bij de steeds verdeelde en uiteenloopende inzigten der bondgenooten, - dan is het duidelijk, dat die bondgenooten *niet* de sterkste partij waren, en dat Frankrijk's magt, minstens genomen, de hunne wel opwoog.

Toch besloten die bondgenooten den oorlog aanvallende te

voeren; en hun oorlogsplan, in 1674, schijnt in het volgende te hebben bestaan:

Ter zee zoude Holland gebruik maken van zijne overmagt, door met een gedeelte zijner vloot de Fransche Antilles aan te vallen, en het ander gedeelte aan te wenden tot het doen van eene landing in Bretagne of Normandië, waar men verstandhouding had en een opstand tegen Lodewijk XIV meende te doen uitbarsten. Spanje vereenigde in Catalonië eene legermagt, bestemd om de Pyreneën over te trekken en in Roussillon te vallen. In de zuidelijke Nederlanden zou een keizerlijk leger zich vereenigen met de krijgsmagt van Monterey en met die van Willem III; en aan het hoofd dier verbondene magt hoopte de Stadhouder in het noorden van Frankrijk door te dringen, en daar den oorlog over te brengen. Eindelijk zou een ander Duitsch leger den Rijn overgaan, om Frankrijk in zijne oostelijke gewesten aan te vallen.

Dit oorlogsplan kan, over het geheel, goed worden genoemd. Men was toen niet in den tijd der *beslissende* oorlogen; men was toen niet gewoon om in éénen veldtogt een oorlog ten einde te brengen, door dadelijk tot in het hart van 's vijands land door te dringen, of dadelijk 's vijands legermagt op te zoeken en een hoofdslag te leveren; - zulke Napoléontische handelingen waren toen geheel vreemd en, door verschillende oorzaken, ook bijna niet uitvoerbaar. Bovendien was er aan de zijde der bondgenooten geen overmagt, ten minste niet zulk eene, die toeliet op het verkrijgen van zulke groote uitkomsten te rekenen. Alles wat de bondgenooten dus van den veldtogt van 1674 konden verwachten was - niet den oorlog daardoor te eindigen - maar daardoor Frankrijk's magt te verminderen, de hunne te vermeerderen, en daardoor, bij een volgenden veldtogt, gunstiger kansen aan hunne zijde te hebben, of bij het sluiten van den vrede voordeeliger voorwaarden te bedingen.

Om zulk een doel te bereiken waren de genomene beschikkingen niet slecht. Het was goed dat er een Spaansch leger aan de Pyreneën werkzaam was; - natuurlijk kon Spanje niet alle zijne strijdkrachten in de Nederlanden overbrengen; er moest eene krijgsmagt zijn om de noordelijke gewesten van het Schiereiland te beschermen; die krijgsmagt, in Frankrijk doordringende, zou den vijand noodzaken een gedeelte zijner legermagt daartegen over te stellen; en de

veroveringen die het Spaansche leger in Roussillon maakte, konden voordeelig zijn, omdat zij, bij den vrede, mogelijk aan Spanje zouden blijven. Even zoo was de aanwending der Hollandsche zeemagt, in allen deele, doeltreffend; zij moest gebruik maken van hare meerderheid; de verovering van Fransche volkplantingen in Amerika was een groot voordeel, omdat die volkplantingen voortdurend aan Holland konden blijven en ligtelijk Frankrijk's uitbreiding van grondgebied in Europa konde opwegen; - op gelijke wijze als, in den nieuweren tijd, bij Napoleon's veroveringen, Engeland zich daarvoor schadeloos stelde door de buitenlandsche bezittingen der Europesche mogendheden te bemagtigen. De voorgenomene landing in Frankrijk moge al minder kans van welslagen hebben gehad dan men zich voorstelde, toch was zulk eene handeling zeer aan te raden, omdat men daardoor den vijand in onrust bragt en een groot aantal zijner troepen bezig hield: de 9 à 10,000 man Hollandsche landingstroepen, waarvan nog een gedeelte naar Amerika ging, dwongen (volgens Valkenier) Lodewijk XIV ongeveer 30,000 man op de kusten van het Kanaal en in Bretagne te laten; dit was dus, klaarblijkelijk, een voordeel voor de bondgenooten.

Eindelijk, de voornaamste strijdkrachten der bondgenooten waren vereenigd, in de Nederlanden waar zij eene 60 à 70,000 man zouden uitmaken; aan den Rijn waar zij tot bij de 60,000 man moesten klimmen. Op die beide oorlogstooneelen had men ook het meeste van den vijand te vreezen; Duitschland en de Nederlanden moesten tegen dien vijand worden beschermd; en begunstigde het geluk de wapenen der bondgenooten en gingen deze op eene stoute - zeker, voor die tijden, buitengewone - wijze te werk, dan waren die legers daar in de gelegenheid om spoedig tot in het hart van Frankrijk door te dringen en de hoofdstad van dat rijk te bedreigen.

Uit dit alles ziet men dus, dat het plan der krijgsverrigtingen voor 1674 van de zijde der bondgenooten goed was; de uitvoering was het minder.

Lodewijk XIV schijnt zich aan zijne zijde in 1674 tot de verdediging te hebben willen bepalen; maar tot eene krachtige, werkzame verdediging, die in aanval verkeert, zoodra zij daar voordeel in ziet. De vloot - later door het genie van Colbert geschapen, en die weêr te niet ging, minder door de nederlaag van kaap La Hogue, dan door de onbe-

kwaamheid der opvolgers van dien grooten staatsman - bestond in 1674 nog niet; en de Fransche zeemagt, die, met de Britsche vereenigd, de republiek had bestreden, was, alleen, niet in staat om aan de Ruyters vloot het hoofd te bieden. Dit was een groot nadeel voor Frankrijk; niet alleen omdat daardoor zijne handel, zeevaart en volkplantingen zonder bescherming waren, maar ook omdat het ter verdediging zijner kusten eene aanzienlijke magt moest aanwenden, een 30,000 man, die men nu niet aan de landgrenzen had. Ook in Roussillon moest aan het Spaansche leger een Fransch leger worden overgesteld, dat, 20,000 man sterk, onder het bevel van Schomberg kwam. In de Nederlanden zou Condé met groot 40,000 man werkzaam zijn, niet gerekend de legermagt, die bezig was Holland te ontruimen; verdediging schijnt men hier beoogd te hebben, en de aanvallende inzigten van den Franschen monarch gingen hier niet verder dan tot het beleg eener vesting, dat hij zijn veldheer aanbeval. Aan den Rhijn moest Turenne de Duitschers tegenhouden; hij had hiertoe eene legermagt, die aanvankelijk slechts ruim 10,000 man, bij het einde van den veldtogt tot groot 30,000 man klom; eene magt, die door de groote bekwaamheid des veldheers wel geschikt was voor eene werkzame, indrukwekkende verdediging, maar toch, in vergelijking van die der bondgenooten, te gering van sterkte was om aanvallend te handelen.

Verdediging stond dus, aan de Fransche zijde, overal op den voorgrond. Dit was evenwel slechts dan, wanneer de heirmagten der bondgenooten in werking konden komen; maar daar dit met de gewone traagheid ging, wilde de Fransche Koning daarvan partij trekken, door, geheel in het begin van den veldtogt, aanvallend te handelen en de verovering te ondernemen van Franche Comté.

Die verovering van Franche Comté zou voordeelig zijn, omdat dit gewest voortdurend met Frankrijk kon vereenigd blijven. Die verovering was ook uitvoerbaar, omdat zij niets anders vorderde dan de belegering van eenige steden, door de Spanjaarden niet genoegzaam bezet en voorzien. Legers zou men daarbij niet te bestrijden hebben; want de Spaansche krijgsmagt, kon zij al zoo vroeg te velde komen, was op zich zelve te onbeduidend, en de legers van Willem III en de Duitsche legers zouden, op het vroegst, eerst

in Mei in het veld kunnen verschijnen en konden dan nog in bedwang worden gehouden door die van Condé en van Turenne. Het was dus aan de Fransche zijde een zeer goed beraamd ontwerp, om het voorjaar van 1674 te gebruiken voor de verovering van Franche Comté.

Reeds in 1674 was Navailles met 11000 man Fransche troepen Franche Comté binnengerukt, en had, geheel op het einde der maand, het beleg geslagen voor de stad Gray. De slecht bevestigde plaats bood slechts een onbeduidenden tegenstand. Vesoul en Lons le Saulnier volgden dit voorbeeld, en gaven zich op de eerste opeisching aan den Franschen veldheer over. In April trok Lodewijk XIV in persoon, aan het hoofd van een leger van 20 à 30000 man, naar het gewest dat hij wilde veroveren. Besançon, sedert den 25sten April door het Fransche leger berend, werd door den Prins De Vaudemont goed verdedigd tot den 15den Mei; de Citadel gaf zich eerst den 22sten over. Daarna sloeg de Koning het beleg voor Dôle, dat zich tot den 6den Junij verdedigde. De inneming van Salins en eenige kleinere sterkten voltooide nog in de maand Junij de verovering van Franche Comté.

De spoedige inneming van die verschillende vestingen bewijst, dat indien de Fransche Koning, het jaar te voren, zich niet bepaald had tot het enkele beleg van Maastricht, maar de verschillende Spaansche vestingen tusschen Schelde en Maas had aangevallen, hij zich waarschijnlijk daarvan zou hebben meester gemaakt en dan Holland niet had behoeven te ontruimen. De legermagt, die Franche Comté aanviel, was kleiner dan die, welke Maastricht belegerde; en de tijd waarover men in 1673 kon beschikken, veel grooter dan die, welke tot de verovering van genoemd gewest werd besteed.

De Fransche monarch had dus, dank zij zijner werkdadigheid, reeds een gewigtig voordeel op zijne tegenpartij behaald, voordat deze de krijgsverrigtingen begon; en het verhaal dier krijgsverrigtingen zal aantoonen, dat de latere gebeurtenissen niet van dien aard waren om de bondgenooten schadeloos te stellen voor den reeds ondervonden tegenspoed. Alvorens met het verhaal van den veldtogt in de Nederlanden aan te vangen, is het noodzakelijk, om, ter loops, te vermelden wat er, in 1674, voorviel op andere gedeelten van het oorlogstooneel.

Aan de zijde van de Pyreneën waren de krijgsverrigtingen van geen belangrijken aard, of, beter gezegd, zij bleven zonder belangrijke gevolgen, door de weinige voortvarendheid der aanvallende partij, de Spanjaarden. De Hertog de St. Germain, aanvoerder van het Spaansche leger, was in het voorjaar van 1674 uit Catalonië opgerukt, de Pyreneën overgegaan en de Fransche vesting Bellegarde genaderd; die vesting gaf zich over aan de Spanjaarden, in weêrwil van de poging van Schomberg, het Fransche legerhoofd, om haar te ontzetten. Beide legers bleven toen eenige weken geheel werkeloos tegenover elkander liggen. Den 19den Junij had er bij Morillas een veldslag plaats, waarbij het Fransche leger eene nederlaag leed, die het 2 à 3000 man kostte. Indien St. Germain van die overwinning partij had getrokken en verder was doorgedrongen, dan is het waarschijnlijk dat Perpignan en andere plaatsen hem in handen zouden zijn gevallen; maar dit geschiedde niet, en de latere opstand van Messina tegen het Spaansche gezag noodzaakte den Spaanschen Koning een gedeelte zijner legermagt naar Sicilië te zenden, zoodat het daardoor verzwakte leger van de Pyreneën buiten staat werd gesteld iets te ondernemen, en dan ook spoedig naar Catalonië terugkeerde.

De krijgsverrigtingen op zee werden, voor ons, niet door het geluk bekroond. De Ruyter, den 24sten Mei uit Texel gezeild, was met 20 oorlogsvaartuigen en 28 transportschepen den 19den Julij voor het eiland La Martinique gekomen; den volgenden dag had er eene landing en aanval plaats, die in weerwil van de dapperheid der Hollanders, geheel en al mislukte door den krachtdadigen tegenstand der Franschen, welke hier eene sterke magt vereenigd hadden. Eenige werken, nabij de landingsplaats, werden door de infanterie van de kolonels Uyttenhoven, graaf Jan van Hoorne en Steeland vermeesterd, daarbij ondersteund door 1500 matrozen. Maar daar de verdedigingsmiddelen des vijands te sterk waren, en van de Nederlanders reeds twee der bevelhebbers, Uyttenhoven en Steeland, met bij de 600 man buiten gevecht waren gesteld, deed de Ruyter de onderneming opgeven en de troepen weêr inschepen. De

vlootvoogd verliet kort daarop de Antilles en kwam in het begin van October in het vaderland terug.

Tromp was met het andere en grootste gedeelte der vloot naar de Fransche kusten gestevend, en had Bretagne in onrust gebragt. Men zeilde Brest voorbij, en landde den 27 Junij op het eiland Bel-isle, door eene Fransche magt van bij de 3000 man bezet. De generaal graaf van Hoorne, die hier het bevel over de landingstroepen had, ondervond weinig tegenstand en dreef den vijand terug tot naar het sterke kasteel. Eene opeisching dier vesting werd afgeslagen; en daar men oordeelde dat een beleg te veel tijd zoude kosten, werden den 29sten Junij de troepen weder ingescheept.

Men stevende daarop naar het eiland Noirmoutier, aan de kust van Poitou liggende, en van het vaste land alleen gescheiden door eenen zeer smallen en ondiepen zeearm. Den 4den Julij had daar eene landing plaats; en na eenen korten tegenstand, waardoor ruim honderd man der Nederlanders buiten gevecht werd gesteld, nam de Fransche bezetting de wijk naar Poitou, en liet het eiland, met kasteel, batterijen, ruim 30 vuurmonden en eenige schepen, in handen der Nederlanders. Bijna drie weken lang wapperde de Hollandsche vlag van de muren der vijandelijke sterkte; en terwijl de vloot, zich verdeelende, overal vijandelijke schepen vermeesterde, was de geheele landstreek van Brest tot Bayonne in onrust, en trokken op verschillende punten sterke troepenafdeelingen zamen om eene landing der Hollanders te beletten. Den 23 Julij werd Noirmoutier weêr verlaten, nadat men het kasteel had doen springen en de kustbatterijen geslecht. Eenigen tijd werd nu de Fransche kust in vrees gehouden, en na de Middellandsche zee nog te hebben aangedaan, keerde de vloot van Tromp, tegen het einde van 1674, naar Nederland terug.

Het is bekend, dat die onderneming der Hollandsche vloot in verband stond met eene zamenzwering in Frankrijk tegen Lodewijk XIV. Over den eigenlijken aard dier zamenzwering is te weinig bekend, om te kunnen oordeelen wat daarvan was te verwachten. Overal waar eene volstrekte eenhoofdige regering bestaat, is men er altijd op uit om alle handelingen, welke die regering ten nadeele zouden kunnen strekken, met den digtsten sluijer des geheims te bedekken, en het geheele volk voor te stellen als, zoo

niet aan die regering verkleefd, dan ten minste daaraan lijdelijk onderworpen; elke poging tot verzet, tot tegenstand, wordt zooveel mogelijk geheim gehouden; voor het oog der wereld heerscht overal de diepste rust, en alleen het uitbreken van eenen opstand toont, dat er ook woelingen in dien Staat zijn; - zoo zoude men, zonder den Petersburgschen opstand van 1825, misschien niet geweten hebben, dat de heerschappij der *tzaren*, ook onder het Russische volk, hare vijanden had. Evenzoo was het met het Frankrijk van Lodewijk XIV. De geschiedschrijvers van dien tijd, zelfs de latere Voltaire, spreken te naauwernood van die zamenzwering van 1674; zij stellen haar voor als geheel onbeduidend en als het werk van eenige weinige edellieden en fortuinzoekers, die tot dit middel hunne toevlugt namen, deels uit bijzondere vijandschap tegen Louvois, deels om hunne berooide geldmiddelen te herstellen. Een lid van het vorstelijk geslacht der Rohan's, een ander edelman Latruaumont, een schoolmeester van den Ende, Hollander van geboorte, en nog anderen, traden in verbond met de bevelhebbers der Hollandsche vloot, en beloofden het havenstadje Quillebeuf hen in handen te spelen en Normandië in opstand te brengen. De schrijvers van dien tijd zeggen echter, dat die zamenzwering niet den minsten bijval of ondersteuning bij het volk zoude gevonden hebben, dwaselijk beraamd was, en tot niets konde leiden. Hoe dit zij, die zamenzwering werd ontdekt voordat zij tot uitvoering zoude komen; Latruaumont, zich te weer stellende, toen men hem in hechtenis wilde nemen, werd doodgeschoten; Rohan, eenige andere edelen, en van den Ende vonden den dood door beulshanden, de edelen door het zwaard, de schoolmeester aan eene galg; - hij stierf, zeggen de berigtgevers, als een atheïst; - men weet, dat men toen zeer spoedig dien naam gaf aan ieder, die niet tot een bekend kerkgenootschap behoorde. Het was een scheldwoord van dien tijd, dat men dikwijls, bij gebrek van andere argumenten, tegen zijne vijanden gebruikte.

Door het ontdekken dier zamenzwering was de Hollandsche vloot niet in haar doel geslaagd, om sommige Fransche havens te bemagtigen en in Frankrijk een burgeroorlog te doen ontbranden. Niettegenstaande die teleurstelling kan men echter zeggen, dat die onderneming ter zee wél voordeelen heeft opgeleverd, daar zij Lodewijk XIV dwong

zulk eene sterke krijgsmagt tot de verdediging der kusten aan te wenden. Bovendien moet men ook acht geven op den zedelijken indruk, welken de verschijning van Tromp's vloot maakte; de kustlanders van het Kanaal en van de Biscaaische golf werden in vrees gebragt; op die kusten, overal, door de Hollanders, schepen bemagtigd; en de Fransche legermagt in Poitou bijeengetrokken, zag weken lang de vlag der Republiek wapperen op het Fransche eiland Noirmoutier; - dit kon niet anders dan diepen indruk maken op ieder, die zich herinnerde hoe, pas twee jaren geleden, Lodewijk XIV triomfbogen had doen oprigten, om de zoogenaamde *verovering* van Holland te vieren. Die indruk is nog heden ten dage niet geheel uitgewischt; en de dorpeling in Bretagne herdenkt in zijne eenvoudige liederen nog de tijden van het verleden, toen Tromp en de Ruyter hunne geduchte vlag op de zee deden wapperen en Frankrijks zonen ontzag inboezemden voor den Hollandschen naam.

Aan den Rhijn konden de bondgenooten op voordeelen rekenen, omdat zij daar met groote overmagt optraden; want hoezeer de sterkte der beide partijen in den veldtogt van 1674 daar gedurig afwisselde, zoo was toch altijd de meerderheid aan de zijde der Duitschers; in het laatste gedeelte van den veldtogt telde het vereenigde keizerlijke en Brandenburgsche leger een kleine 60,000 man, het Fransche ruim 30,000. Dit aanmerkelijk verschil werd echter opgewogen door de groote bekwaamheid van Turenne, en door de weinige eenheid, die er in de handelingen van de aanvoerders der bondgenooten kan opgemerkt worden.

De verbazende langzaamheid, die er bij de krijgstoerustingen der Duitsche vorsten plaats had, was ook oorzaak dat, gedurende een gedeelte des jaars, de Fransche veldheer bijna eene even sterke magt had als die, welke tegenover hem stond, en daarvan gebruik maakte om, door aanvallende bewegingen, den vijand in ontzag te houden. Na eerst eene zwakke ruiterafdeeling, onder den Hertog van Lotharingen, belet te hebben Franche Comté ter hulp te komen, ging Turenne, den 14den Junij, te Philipsburg, op den regteroever des Rhijns over; te regt oordeelende dat, om den vijand den overtogt van dien stroom te beletten, het de raadzaamste handeling was, zelf dien vijand op den anderen oever op te zoeken.

Den 16den Junij ontmoet de Fransche veldheer, nabij het stadje Sintzheim, eene keizerlijke legermagt, onder den generaal Caprara; de Fransche legermagt telde 9000 man, de keizerlijke 7 à 8000 minder goede troepen; en algemeen oordeelt men, dat Caprara goed zou gedaan hebben, het gevecht te ontwijken en naar de Neckar terug te trekken, om zich daar te vereenigen met de keizerlijke troepen die, onder den generaal Bournonville, naar het tooneel des oorlogs in aantogt waren. Vertrouwende op de voordeelen zijner sterke stelling, meende echter de keizerlijke aanvoerder, den vijand te kunnen afwachten; maar hij onderging eenen nederlaag in dat gevecht bij Sintzheim, en trok toen op Heidelberg terug. Turenne, van zijne zijde, zette de navolging niet voort, maar keerde reeds den 20sten Junij, bij Philipsburg, op den linkeroever des Rhijns terug. Waarom Turenne den regteroever van den Rhijn verliet, is niet regt duidelijk. Na versterkingen ontvangen te hebben, die zijne magt tot 18,000 man deden klimmen, ging de Fransche veldheer, den 3den Julij, nogmaals bij Philipsburg den Rhijn over en rukte naar den Neckar vooruit, om daar het keizerlijke leger op te zoeken; dit leger, waarbij zich Bournonville had gevoegd, telde nog maar 13,000 man. De keizerlijke aanvoerders, hunne minderheid inziende, ontweken den strijd en trokken in noordelijke rigting naar den Main terug. Turenne, de vervolging stakende, ging toen over tot de verwoesting van de Paltz. Was dit eene uitvoering van de bepaalde bevelen des Franschen konings, of was die verwoesting, zoo als Beaurain beweert, alleen het gevolg van den moedwil des Franschen soldaats, tot toorn aangezet door de vijandschap der Paltzsische boeren? - hoe dit zij, de barbaarsche handeling om *twee* steden en *vijf en twintig* dorpen aan de vlammen ten prooi te geven, zal altijd een vlek op den Franschen naam blijven, en een verwijt voor den veldheer, die óf de lijdelijke uitvoerder van onmenschelijke bevelen is geweest, óf geene kracht genoeg heeft bezeten om zijne plunderzieke benden in toom te houden.

Intusschen waren de lang verwachte versterkingen van het Duitsche leger op het punt van aan te komen. De Lunenburgsche en Brunswijksche troepen trokken in het begin van Julij bij Niënburg bijeen; zij bestonden uit 5 regimenten voetvolk, ieder regiment van 10 vaandels (kom-

pagniën) van 120 man, 1 regiment dragonders en 5 regimenten ruiterij; in alles 13000 man. Die magt rukte op, benevens andere Duitsche troepen, om zich bij het leger van Bournonville aan te sluiten; en Turenne werd daardoor genoopt om den 28sten Julij, bij Philipsburg, weer op den linkeroever van den Rhijn terug te keeren, nadat hij, door de verwoesting van den Paltz, het aan den vijand ondoenlijk had gemaakt om dáár te verblijven en dáár den overtogt van den Rhijn te beproeven.

Bournonville's leger trok daarop naar het lagere gedeelte van den Rhijn, en ging, na veel talmens, eindelijk den 29sten en 30 Augustus, in de omstreken van Maintz, dien stroom over. Het rukte toen naar de zijde van Spiers vooruit; maar hoezeer het groot 10,000 man sterker was dan Turenne's leger, waagde het echter niet dien veldheer aan te vallen en slag te leveren; het ging den 20sten September onverrigterzake in de omstreken van Spiers weêr op den regteroever van den Rhijn terug. Zelden heeft de bekwaamheid des veldheers grooter gewigt in de schaal des oorlogs gelegd, dan hier bij dezen veldtogt; Turenne, met mindere magt, altijd stout vooruitrukkende en aanvallende; de Duitsche aanvoerders met meerdere magt altijd aarzelende, soms schroomvallig vooruitrukkende, maar om telkens weêr terug te trekken.

De keizerlijke aanvoerders weten intusschen de regering van Straatsburg - toenmaals eene vrije Rijksstad - over te halen, om hun daar den overtogt van den Rhijn toe te staan; die overtogt heeft den 1sten October plaats, en Bournonville's leger, 36 à 38,000 man sterk, waarvan meer dan de helft ruiterij, bedreigt op nieuw den Elzas; om dat gewest te beschermen, besluit Turenne eenen veldslag te leveren, hoezeer zijn leger slechts 12,000 man voetvolk en 10,000 man ruiterij sterk is. Die veldslag heeft den 4den October plaats bij Entzheim, een paar uur ten zuidwesten van Straatsburg; de Duitschers lijden daarbij de meeste verliezen; maar het is voor Turenne slechts eene halve overwinning, daar hij nog 's avonds het slagveld verlaat en terugtrekt; - eene handeling, door Napoleon afgekeurd, als al te omzigtig.

Kort daarop, den 13den October, kwam ook het Brandenburgsche leger, door den Keurvorst zelven aangevoerd, bij Straatsburg aan; dit leger bestond uit 12,000 man voet-

volk, 6000 ruiters en 47 stukken geschut. Nog andere Duitsche troepen waren toen aangekomen, zoodat de geheele magt daardoor tot 57,000 man klom, namelijk 33,000 man voetvolk en 24,000 man ruiterij; terwijl andere legers meestal bij het begin van eenen veldtogt het sterkste waren, bereikten de Duitsche legers van dien tijd, door verkeerde beschikkingen, dikwijls hunne grootste sterkte op het oogenblik dat de veldtogt zoude eindigen.

Turenne had ook versterkingen gekregen; onder anderen was, van het leger van Condé in de Nederlanden, 10,000 man tot hem opgerukt. Maar in weêrwil daarvan, had hij slechts 20,000 man voetvolk en 13,000 man ruiterij; hij oordeelde dus teregt, dat het onraadzaam was, om tegen die groote overmagt des vijands eenen veldslag te wagen. Na eenige onbeduidende bewegingen, en na zooveel mogelijk Lotharingen en den Elzas verwoest te hebben, ging hij dus, in het laatst van November, naar de Vogesen terug, even alsof hij voornemens was, ten westen van dien bergketen winterkwartieren te betrekken.

De Duitsche legerhoofden, daardoor misleid, meenden dat de veldtogt geëindigd was, begonnen hunne troepen in winterkwartieren te verdeelen, links zich uitstrekkende tot Béfort, in het midden over Colmar naar de Vogesen, regts tot nabij Straatsburg. Die kantonnementen hadden eene zeer groote uitbreiding, en te vergeefs maakte de keurvorst van Brandenburg Bournonville opmerkzaam op het gevaar daarin gelegen; maar denkelijk was die uitbreiding ook eene noodzakelijkheid, door de verwoestingen welke Turenne had aangerigt in de landstreek waar het Duitsche leger was.

De Fransche veldheer, tot elken prijs den vijand willende beletten op den linker Rhijnoever te verblijven, heeft naauwelijks vernomen dat het Duitsche leger in kantonnementen verdeeld is, of hij doet zijne troepen de hunne verlaten, en stelt zich daarmede den 29sten en 30sten November in beweging. De vijand, die aanvankelijk hierin niets anders zag dan eene verschikking der kwartieren, en die later, op verschillende punten door schijnbewegingen van Turenne met aanvallen bedreigd, niet wist wat het eigenlijke voornemen was van den Franschen veldheer, heeft den tijd niet om zijne troepen uit hunne kantonnementen zamen te trekken; plotseling staat de Fransche veldheer met 30,000 man te midden van de door de Duitschers bezette

landstreken; sommige troepengedeelten der keizerlijken, in hunne kwartieren afgesneden en omsingeld door de snel doordringende Fransche ruiterij, gaan geheel verloren en leggen de wapens neder; bij Mühlhausen (29 December 1674) en bij Türkheim (5 Januarij 1675) ontmoet Turenne gedeelten van het Duitsche leger, die zich daar hebben bijeengetrokken, slaat hen, vermeestert Colmar en dwingt den vijand, geslagen en verzwakt, half Januarij weêr achter den Rhijn terug te gaan en op den regteroever van dien stroom zijne winterkwartieren te zoeken.

Zoo eindigde een veldtogt, die alleen voldoende zou zijn, om Turenne aan de grootste legerhoofden gelijk te stellen. Wel mogten zijne tijdgenooten toen van hem zeggen, dat de Fabius getoond had ook een Alexander te kunnen zijn; zijn krijgsgenie beschermde Frankrijk tegen een inval der vreemde legers, en stelde aan die legers geduchter slagboom tegen, dan de breede, snelvlietende stroom, die Frankrijks oostelijke grenzen afsluit.

Dit korte overzigt van de gebeurtenissen op andere oorlogstooneelen was noodig om het verhaal van den veldtogt van 1674 in de Nederlanden begrijpelijk te maken.

Het jaar 1673 was geëindigd met het ontruimen van de Noordelijke Nederlanden door het Fransche leger. Een gedeelte van dat leger, door Luxembourg aangevoerd, was, in de eerste dagen van het jaar 1674, van Maastricht over Charleroi naar Frankrijk getrokken; het andere gedeelte, onder den maarschalk de Bellefonds, was in het voorjaar van 1674 nog in Nijmegen, Arnhem en andere Geldersche steden. Lodewijk XIV zond, den 24sten Maart, last aan dien bevelhebber, om die steden en de vestingen aan den Rhijn te ontruimen, en met die zamengetrokkene Fransche magt tegen den 30sten April bij Maastricht te zijn.

De Bellefonds waagde het, om dien last van zijn vorst niet op te volgen. De Fransche veldheer oordeelde, dat het verkeerd was zooveel vestingen aldus zonder slag of stoot te ontruimen, en daardoor Frankrijk tevens te berooven van het bondgenootschap met den bisschop van Keulen. Hij trof dus, geheel eigenmagtig, eene overeenkomst, waarbij

bepaald werd, dat Arnhem, Nijmegen en het fort St. Andries aan dien vorst zouden worden afgestaan en door de Keulensche troepen bezet.

De Fransche Koning, zeer ontevreden over het gedrag van zijn veldheer, keurde den afstand dier steden en het voornemen om ze met Keulensche troepen bezet te houden, geheel af, en zond bevel, onverwijld voort te gaan met de ontruiming. Dit geschiedde toen, maar daar er intusschen tijd verloren was, kreeg Bellefonds tot voorschrift, in plaats van den 30sten April, den 10den Mei te Maastricht te komen. Nijmegen, Arnhem, Schenkenschans, Emmerik, Rees, Wezel, Rhijnberg en Nuis, werden, geheel op het einde van April en de eerste dagen van Mei, ontruimd. Bellefonds, naar de Roer trekkende, maakte zich in het voorbijgaan, den 10den Mei, stormenderhand meester van het stadje Erkelens, door 3 à 400 Spanjaarden bezet; de Roer bij Linnich overtrekkende, kwam hij den 12den Mei bij Valkenburg, nog geen drie uren van Maastricht; zijn leger telde toen, volgens een onzer schrijvers, omstreeks 20,000 man, Beaurain stelt het op 22,000, Valkenier op 25,000 man voetvolk en 3000 ruiters; beiden begrijpen daaronder eenige Keulensche troepen, die in sommige der Hollandsche steden in bezetting waren geweest. Al het geschut en al de oorlogsbehoeften, in die steden voorhanden, was door de Fransche troepen óf medegevoerd, óf vernield; een goed gedeelte bleef in Grave, waar men ook de gijzelaars bragt, die men medegenomen had tot verzekering van het betalen der opgelegde brandschattingen. Grave kreeg eene bezetting van ruim 4000 man, onder den wakkeren Chamilly; die stad en Maastricht waren de eenige plaatsen, welke Frankrijk van zijne veroveringen op Hollandsch grondgebied behield.

Gelijktijdig met die ontruiming van Holland door Bellefonds, trok aan de noordelijke grenzen van Frankrijk de legermagt bijeen, die, onder Condé, bestemd was om in de Nederlanden oorlog te voeren. Men vindt bij een onzer schrijvers (*Nieuwe Mercurius*), dat die Fransche veldheer, den 6den Mei, met 8 à 10,000 man te Doornik aankwam, en dat weinige dagen later het daar vereenigde leger eene sterkte had van ruim 20,000 man, waaronder 60 vaandelen Zwitsers, ieder van 200 man. Bij dat leger had men 30 stukken geschut, 3 mortieren en 500 munitiewagens

Hoezeer die sterkte van Condé's leger hier tot in bijzonderheden vermeld wordt, en al onze schrijvers in hunne opgaven vrij eenparig daarmede zijn, zijn er toch alle redenen om te gelooven, dat die opgaven geheel onjuist zijn, en de sterkte van het Fransche leger veel hooger moet gesteld worden. Immers men vindt bij Beaurain, die, bij het zamenstellen zijner geschiedenis van den veldtogt van 1674, de brieven en aanteekeningen van Condé zelf heeft kunnen raadplegen, en die dus voor de opgave van de Fransche zijde gezag bezit, dat den 10den Mei het Fransche leger, op den linkeroever der Schelde bij Doornik vereenigd, sterk was 44 bataillons voetvolk, 121 escadrons ruiterij en 10 escadrons dragonders, in alles eene sterkte van 45,000 man. Dit groote verschil tusschen die opgave en die van onze schrijvers ontstaat mogelijk daardoor, dat de laatsten alleen opnoemen de troepen, door Condé uit Frankrijk aangebragt, en niet mederekenen die, welke reeds vroeger aan de noordelijke grenzen stonden of door Luxembourg uit Holland waren medegevoerd.

De eerste handeling, waartoe Condé overging, was de vereeniging te bewerkstelligen met de legermagt van Bellefonds. Alvorens dien marsch van het Fransche leger van Doornik naar de zijde van Maastricht te vermelden, is het noodig eerst met een paar woorden te zeggen, hoedanig de gesteldheid van zaken toenmaals was in de Spaansche Nederlanden, het oorlogstooneel, om daaruit af te leiden, welke zwarigheden zich bij dien marsch konden opdoen.

Stad en vesting waren toen woorden van gelijke beteekenis, en er waren toenmaals geene plaatsen van eenige beduidenis in de zuidelijke Nederlanden, niet voorzien van vestingwerken en bezetting. Ten gevolge van den vroegeren inval van Lodewijk XIV in de zuidelijke Nederlanden en van den vrede van Aken, was Frankrijk in het bezit gebleven van eenige vestingen dier gewesten, zoodat daardoor de sterke punten, door de wederzijdsche partijen bezet, op eene wonderlijke wijze waren dooreengemengeld en verward.

Zoo, met de zeekust beginnende, was Frankrijk daar meester van de vestingen Grevelingen, Duinkerken, Veurne en St. Winoxbergen. Hier sprong dus het Fransche grondgebied in het Spaansche; maar oostelijk daarvan, in de

ruimte tusschen de Iperlee en de Lys, had weêr het omgekeerde plaats; daar hadden de Spanjaarden de vestingen Aire, St. Omer, Cassel en Iperen. Tusschen Lys en Schelde had Frankrijk weêr Arras, Douay, Rijssel, Doornik, Kortrijk en Oudenaarden; Gent, aan de zamenvloeijing der beide rivieren, behoorde den Spanjaarden, even zoo als de andere Vlaamsche en Brabandsche steden, Antwerpen, Mechelen, Leuven, Brussel, enz. De vesting Ath was weer een vooruitspringend punt, in het bezit van Frankrijk; daarentegen waren Mons, St. Guilain, Condé, Valenciennes, Maubeuge en Kamerijk aan Spanje, Binche en Charleroi aan Frankrijk; Spanje had Namen, Charlemont en Givet, terwijl Huy en Dinant, tot Luik behoorende, onzijdig waren, even als de stad van dien naam. Lager aan de Maas had Frankrijk Maastricht, Maaseyck en Grave; terwijl de Spanjaarden, boven Maastricht, de kasteelen van Navagne en van Argenteau en beneden die stad de vestingen Venlo en Roermond hadden.

Gaat men op de kaart de ligging na van de verschillende hier opgenoemde steden, dan ziet men hoe die ligging sommige dier vestingen aan een beleg blootstelde, en hoe die sterkten aan den anderen kant geschikt waren tot het doen van strooptogten, van brandschattingen in 's vijands land, van aanvallen op 's vijands konvooijen, in één woord tot het doen van al die plagerijen, die zulk eene gewigtige rol speelden in de oorlogen dier tijden. De menigte der vestingen was hier weêr een nadeel voor de zwakste partij; de Spanjaarden, met reden beducht, dat de vijand zoude trachten eenige hunner sterke steden te bemagtigen, waren gedwongen die steden voorzien te laten van genoegzame bezettingen, en van daar, dat zij slechts eene onbeduidende magt konden te velde brengen; Condé, daarentegen, liet de Fransche vestingen slechts zwak bezet, voornemens om, wanneer de vijand de belegering van eene dier vestingen ondernam, met het sterke Fransche leger ter hulpe op te rukken en eenen veldslag te leveren; voor de verdediging dier vestingen rekende hij meer op zijn leger dan op de bezettingen.

Die dooreen gemengde ligging van de sterke steden der wederzijdsche partijen had ten gevolge, dat men gewoonlijk bij elken marsch in de nabijheid van eene vijandelijke vesting was, en dus maatregelen van voorzorg moest nemen tegen hare bezetting; aan den anderen kant had men ook

weêr het voordeel van, waar men ook heen trok, meestal in de nabijheid eene eigene vesting te hebben, die als steunpunt konde dienen.

Den 12den Mei begint Condé zijne beweging; hij marcheert over Leuse, Lens, Ville sur Haine, Merlanwelz, Thiméon, Gemblours, Avesnes sur Mehaigne en Freren op Lichtenberg, waar hij den 22sten Mei aankomt en kampeert op den St. Pietersberg, met het front naar de Maas, den linkervleugel nabij Maastricht, den regtervleugel tegenover het kasteel van Navagne. Elf dagen waren dus doorgebragt om den afstand van Doornik tot Maastricht - bij de dertig uren gaans - af te leggen. Het is goed, dien marsch eenigzins in bijzonderheden na te gaan, om inzigt te verkrijgen in de wijze van oorlogvoeren dier tijden.

Na het einde van elken marsch wordt een kamp betrokken; dit is een vaste regel. Zulk een kamp strekt zich, zoo als van zelf spreekt, in eene regte lijn uit; en het moet dikwijls moeite gekost hebben, een terrein te vinden dat dit toeliet, zelfs in dien vroegeren tijd, toen het land veel minder bebouwd was dan in onze dagen. De grootte van het kamp moet in verhouding staan tot de sterkte van het leger, dat zich daar in eene gunstige stelling in slagorde moet kunnen scharen. Geen terreinbeletselen moeten de onderlinge gemeenschap tusschen de verschillende gedeelten van het kamp verbreken; de vleugels moeten aangeleund zijn; de rug verzekerd; het front, zooveel mogelijk, eene beek of een riviertje voor zich hebben. Daaraan wordt zooveel waarde gehecht, dat Beaurain niet nalaat, dag voor dag, bij ieder kamp aan te wijzen, dat aan die verschillende voorwaarden is voldaan, en waar dit niet bij alle het geval is, verontschuldigt hij dit daarmede, dat het toch maar een kamp was, dat slechts in het voorbijgaan werd bezet (*un camp de passage*).

De marschen worden meestal op drie of vier kolonnes gedaan. Om aan te wijzen hoe dit gebeurt, kan de marsch dienen, die den 12den Mei van Doornik op Leuse plaats had.

Het leger van Condé was gekampeerd op den linkeroever van de Schelde, front makende naar die rivier, en met den regtervleugel sluitende aan de vestingwerken van Doornik. De marsch naar Leuse, nog geen drie uren groot, heeft plaats in vier kolonnes, die zooveel mogelijk

op gelijke hoogte blijven en onderling geen grooten afstand hebben; waar die afstand het grootste is, bedraagt die niet meer dan een half uur gaans, op enkele punten slechts eenige honderd ellen; belangrijke terreinbeletselen zijn er niet tusschen de wegen door die kolonnes gevolgd. De beide vleugelkolonnes, de eerste en de vierde, bestaan geheel uit ruiterij; de tweede kolonne, van den regtervleugel af gerekend, bestaat uit het geschut, de levensmiddelen en den wagentrein van het leger, begeleid door eenige detachementen voetvolk, in alles 700 man, die zich tusschen de wagens in eenige pelotons verdeelen, en door twee escadrons ruiterij, die aan het hoofd, en twee andere, die aan den staart der kolonne marcheren. Eindelijk, de derde kolonne bestaat uit de infanterie, die ook een klein gedeelte der bagaadje met zich medevoert.

Wat de veiligheidsmaatregelen op marsch betreft, deze bestonden daarin, dat de regterkolonne eene afdeeling van honderd ruiters afzond in de rigting van Condé en St. Guilain, om de Spaansche bezettingen dier vestingen in het oog te houden; en dat de linkerkolonne evenzoo eene ruiterafdeeling van gelijke sterkte als linkerflankdekking deed marcheren, hoezeer hier minder reden was om voor een vijandelijken aanval te vreezen. Bij andere gelegenheden, toen men meer in de nabijheid van den vijand was, zoo als bij den marsch van den 14den Mei, van Lens op Ville sur Haine, toen men bijna onder het geschut der Spaansche vesting Mons marcheerde, nam men meer voorzorgen; men zond dan op de beide vleugels patrouilles en flankdekkingen (*des partis et des détachements*) uit, en men deed elke kolonne door eene sterke achterhoede volgen. - Evenzoo nam men maatregelen voor de veiligheid der kampen. Maar zoozeer was men toen geneigd om der tegenpartij eene rust te gunnen, waarin men zelf niet gaarne gestoord werd, dat er bijna geen voorbeelden voorkomen, dat een leger gedurende zijn marsch door den vijand wordt aangevallen, en het daarom in Willem III ook niet te verwonderen is, dat hij zich bij Séneffe aan dat gevaar blootstelde.

En toch, wanneer ooit bij den aanval op een marcherend leger voordeel was te behalen, dan was het wel met de wijze, waarop de legers der zeventiende eeuw de marschen uitvoerden. Zulk een leger was wel, even als bij de oorlogsmarschen van onzen tijd, in verschillende kolonnes ver-

deeld; maar, terwijl de nieuwe krijgskunst voorschrijft, om ieder dier kolonnes uit de drie wapens zamen te stellen, ten einde zij dus ieder een klein leger zouden uitmaken, vaardig om eenigen tijd op zich zelf te staan en zelfs tegen overmagt den strijd vol te houden, was, bij de marschen der zeventiende eeuw, elke kolonne dikwijls maar uit één wapen zamengesteld; het voetvolk marcheerde over den eenen weg, de ruiterij over een anderen, het geschut weêr over een derden; natuurlijk dat dus zulk eene kolonne, werd zij plotselings aangevallen, een zeer ongelijken strijd moest voeren. Bestond de kolonne soms uit voetvolk en ruiterij, dan ontbrak toch het geschut, dat altijd een afzonderlijken weg volgde. Op de spoedige komst en ondersteuning van de andere kolonnes viel ook niet te rekenen; want hoezeer de onderlinge afstand dier kolonnes niet groot was, zoo waren die kolonnes daarentegen ook niet zeer beweegbaar; en daar de bagaadje eene der middelste kolonnes uitmaakte, zoo was het daardoor voor de vleugelkolonnes zeer bezwaarlijk om zich te vereenigen. Van de aanwezigheid eener sterke voorhoede, die den marsch des legers verzekert en den eersten aanval des vijands afkeert, vindt men hier geen spoor.

De marsch van elke kolonne op zich zelven was ook in de hoogste mate gebrekkig. Bij een hedendaagschen oorlogsmarsch heeft men dát wapen vooraan, dat het eerst in werking moet komen; ieder korps is op zich zelve; ieder officier marcheert bij de door hem aangevoerde afdeeling; geen onnoodige wagens of voertuigen zijn tusschen de verschillende korpsen gemengd; verschijnt de vijand onverwachts, dan is men spoedig in staat hem het hoofd te bieden. Ieder korps trekt zich in geslotene kolonne zamen en marcheert naar dat gedeelte der stelling, dat aangewezen wordt; dit kan wel eens wat tijd kosten, wanneer, bij lange, vermoeijende marschen, de afstanden tusschen de afdeelingen wat groot zijn geworden, en er eenige wanorde is ontstaan; maar spoedig is dan de orde hersteld, en zijn de afstanden hernomen. Bij een goed geoefend leger van onzen tijd is de overgang van den marschvorm tot den gevechtsvorm niet moeijelijk, en vereischt niet veel tijd.

Dat het bij de legers der zeventiende eeuw geheel anders moet geweest zijn, is gemakkelijk te begrijpen, wanneer men maar opmerkt, *hoe* die legers marcheerden. Bij de

hier vermelde marschen van Condé's leger, had elke kolonne hare tenten en kampgoederen geheel vooraan; een stout partijganger, daarop aanvallende, kon dus die toen zoo noodzakelijke voorwerpen nemen of vernielen, voordat de achterkomende troepen iets konden doen om dit te beletten. Die troepen zelve marcheerden met een volslagen gemis van orde, waarvan men zich moeijelijk een denkbeeld kan maken; de officieren bekommerden zich niet om hunne soldaten, maar gingen met een groot aantal vereenigd, zoo als het hun goed dacht; de soldaten, dit behoeft niet gezegd te worden, volgden dit voorbeeld; aan een bijeen blijven der manschappen van dezelfde pelotons en kompagnieën, aan het afzonderlijk houden dier verschillende afdeelingen, werd niet in het minste gedacht; integendeel, zelfs de regimenten waren dooreengemengd, en dit ging zoover, dat zeventig jaren later, bij den Oostenrijkschen successieoorlog, men bij de Fransche legers het toppunt van orde meende bereikt te hebben, wanneer men bij eenen marsch zorgde, dat ten minste ieder regiment op zich zelf bleef. Meestal maakte bij eenen marsch de geheele kolonne eene verwarde, dooreengemengde, zich ver uitbreidende massa uit, die zich alleen eenigzins ordende bij het naderen van de legerplaats, waar de marsch zoude eindigen, of wanneer om de een of andere reden eene opmarsch moest plaats hebben. Het behoeft geen betoog, dat zulk eene opmarsch, zulk een in slagorde komen, eene handeling was, die met de grootste moeijelijkheden gepaard ging en veel tijd kostte.

Behoeft er nog meer gezegd te worden, om de waarheid te bewijzen van het vroeger beweerde, dat nooit de aanval op een marcherend leger meer gunstige kansen heeft opgeleverd, dan bij de marschen van de legers der zeventiende eeuw? Het is vreemd, dat die aanvallen daar zoo zeldzaam voorkomen; eene kleine afdeeling welberadene troepen, met bekwaamheid aangewend, zou in staat geweest zijn een geheel leger in verwarring te brengen.

Condé had, ten minste, de wijze van marcheren eenigzins verbeterd, door voor te schrijven, dat bij de kolonne, door de voertuigen der artillerie en de bagaadje uitgemaakt, daar waar de breedte van den weg dit toeliet, men met twee of drie voertuigen naast elkander zoude marcheren. Bij latere oorlogen, zegt Beaurain, week men van dit goede

voorschrift weêr af, en liet men nooit meer dan één voertuig in front marcheren, al gaf de weg gelegenheid om er twee of drie naast elkander te hebben. Maar al werd door dit goede voorschrift van den Franschen veldheer de lengte van den wagentrein al eenigzins bekort, toch ging die trein langzaam voort, en dwong daardoor ook de andere kolonnes traag te marcheren.

Wat bij de toenmalige oorlogsmarschen ook veel oponthoud en verlies van tijd te weeg bragt, was de dwaze gewoonte om daaraan te hechten, dat in de kampen ieder korps juist de plaats innam, welke het in de slagorde vast was toegewezen. Het gebeurde soms, dat na het einde van eenen marsch de troepen, die in de slagorde den regtervleugel hadden, aan de linkerzijde aankwamen van het kamp dat men wilde betrekken; en omgekeerd, de troepen van den linkervleugel, aan de regterzijde van het kamp. Dan moesten die beide kolonnes, om de plaats in de slagorde in te nemen, nog de geheele frontlengte van het kamp afleggen, zich omwisselen, zich kruisen; hetgeen, wanneer men in aanmerking neemt dat het kolonnes waren van 10, 15 of 20,000 man, eenige uren tijds deed verliezen. Het ware zeker oneindig beter geweest, zonder op de plaats in de slagorde te letten, iedere kolonne dáár te laten kamperen waar zij aankwam; maar dan had de regtervleugel gestaan waar de linker moest staan, en deze was in de plaats van den regter gekomen, en zulk eene omwisseling zou toen voor ieder ongehoord zijn geweest (*eût revolté tous les esprits*, zegt Beaurain). - Zelfs in onze dagen is men nog niet geheel vrij van die vooroordeelen.

Hoezeer de marschen 's ochtends vroeg begonnen, en de soldaat, uitgeput van vermoeijenis, eerst met het vallen van den avond het nieuwe legerkamp bereikte, werd er evenwel iederen dag slechts eene geringen afstand afgelegd. De volgreeks der dagmarschen zal dit aantoonen. Den 12den Mei gaat men van Doornik op Leuse, den 13den van Leuse op Lens; deze beide marschen zijn ieder van drie uren gaans. Condé wil eerst den 14den rustdag houden bij Lens; maar hij ziet daarvan af, doordien de bij het Fransche leger plaats hebbende desertie het te gevaarlijk maakt, in de nabijheid der vijandelijke vesting Mons te blijven. De marsch wordt dus den 14den voortgezet op Ville sur Haine, eene marsch van twee uren gaans; den 15den op Merlan-

welz; den 16den op Thiméon; ieder van die beide laatste marschen kan men op niet meer dan drie uren gaans stellen. Toen echter hebben die vijf achtereenvolgende marschen (ieder van twee à drie uren gaans!) het leger, en vooral de ruiterij, zoozeer vermoeid, dat men den 17den te Thiméon rustdag moest houden. Men maakt daarvan gebruik om nieuwen voorraad van levensmiddelen te doen aankomen van Charleroi, waar men tot dat einde brood had doen bakken. Den 18den marcheert men op Gemblours, een afstand van 3 uren; den 19den trekt men op Avesnes sur Méhaigne en den 20sten op Freren; beide laatste marschen waren, voor dien tijd, zeer groot, en kunnen ieder op vijf uren gaans gesteld worden. Den 21sten houdt men dan ook weêr rustdag, en den 22sten is de marsch van Freren naar den St. Pietersberg niet meer dan drie uren gaans.

Men ziet dus, welk een onmetelijk verschil er bestaat tusschen den slakkengang der legers van de zeventiende eeuw, en de verbazende snelheid, waarmede Napoleon zijne talrijke legerscharen wist te bewegen.

Maar, wordt soms aangemerkt, wanneer de hedendaagsche legers zich zooveel sneller bewegen, dan geschiedt dit ten koste van de landstreek waar de oorlog wordt gevoerd; die landstreek wordt door zulke marschen geweldig gedrukt en geteisterd; bij de langzame bewegingen van de legers der vroegere eeuwen, voerden die legers met zich mede alles wat zij noodig hadden voor hun onderhoud; de landstreek behoefde het niet op te brengen, zij leed daardoor niet; orde en krijgstucht bleven beter bewaard.

Die bewering is onjuist, en dat voordeel, dat men aan de vroegere, meer langzame wijze van oorlogvoeren wil toeschrijven, is denkbeeldig. 't Is waar, bij de nieuwere oorlogen, waar een leger snelle marschen verrigt, lijdt de landstreek wel eens daardoor; maar dit hangt grootendeels af van de bevelhebbers; daar, waar deze goede maatregelen nemen, kunnen zij het onderhoud hunner troepen verzekeren, zonder dat de krijgstucht verbroken wordt, zonder dat de landzaat wordt gedrukt of mishandeld. Snelle marschen, snelle doortogten, zullen over het algemeen eene landstreek minder uitputten, dan wanneer een leger, zich langzaam bewegende, langen tijd in hetzelfde gewest blijft. De langzaamheid, waarmede Condé's leger zich bewoog, waarborgde bij dat leger in geenen deele het behoud van

orde en krijgstucht; integendeel, men vindt vermeld, dat die krijgsmagt in dit opzigt zeer veel te wenschen overliet. Het gebrek aan krijgstucht was, volgens Beaurain, bovenmate groot en de desertie niet minder; als een bewijs van het eerste haalt hij aan, dat bij den marsch van den 16den, van Merlanwelz naar Thiméon, Fransche soldaten een dorp en de woning eens edelmans geheel uitplunderden en vernielden, in weêrwil van eene veiligheidswacht (*sauvegarde*), door Condé daar geplaatst. Die veldheer deed een der plunderaars ophangen en van het geheele leger eenen dag soldij inhouden, om de schade der geplunderden te vergoeden.

Men vergeve ons die uitweiding, welke noodig was om beter door te dringen in den geest der toenmalige oorlogen en de handelingen der vroegere veldheeren te kunnen begrijpen en met juistheid te beoordeelen. Één feit moet uit het voorgaande duidelijk blijken: de meerderheid van de hedendaagsche krijgskunst op de vroegere; eene meerderheid, die grootendeels ontstaan is uit de veranderde zamenstelling der legers. Wat ook verminderd of verbasterd zij, stellig niet de krijgskunst; wij overtreffen daarin verreweg onze voorgangers, vooral in dat gedeelte der kunst, dat betrekking heeft tot de marschen en bewegingen der legers; de langzaamste en meest ordelooze marsch uit Napoleon's tijd, zou in de dagen van Condé en Turenne geprezen zijn als een meesterstuk van orde en snelheid.

Gedurende den opmarsch van Condé naar Maastricht, had Bellefonds zich bezig gehouden met de belegering der kasteelen van Argenteau en van Navagne; twee kleine sterkten, maar niet zonder belang, daar zij, tusschen Maastricht en Luik gelegen, meester maakten van de vaart op de Maas, tusschen die beide steden; zoo iets was, bij het gebrek aan goede landwegen, in dien tijd van veel hooger belang dan thans. De nabijheid van Maastricht stelde den Franschen veldheer in de gelegenheid, om gemakkelijk belegeringsgeschut voor die sterkten te brengen, en begunstigde daardoor den aanval.

Na een paar dagen rustens te Valkenburg, stelde Bellefonds zich den 15den Mei in beweging, en den volgenden

dag kwam eene afdeeling van zijn leger met twee vierentwintigponders en een mortier voor Argenteau. Dit slot was alleen sterk door zijne ligging op eene steile rots en door de zware muren, die het omgaven; maar de bezetting was zeer zwak, ten minste volgens Valkenier, die haar op slechts 40 man stelt; Beaurain begroot haar echter op bijna 200 man. Op den avond van den 16den werd het geschutvuur des aanvallers tegen Argenteau geopend. Dit vuur werd gedurende den dag van den 17den voortgezet. Des avonds had er eene opeisching plaats, met bedreiging aan den Spaanschen bevelhebber, dat men hem zoude ophangen, wanneer hij eene bestorming der bres durfde afwachten. Die onridderlijke wijze van handelen had evenwel dat gevolg, dat zij de overgave bespoedigde; de Spaansche bevelhebber, verschrikt door de gedane bedreiging, sloot nog dien nacht eene capitulatie, en legde met zijne bezetting de wapens neder.

Toen gold het Navagne, eene regelmatig versterkte vierhoek, volgens Beaurain door 4 à 500 man bezet, terwijl onze schrijvers die sterkte tot op 300 man terugbrengen. Hier had een geregeld beleg plaats, en eene vrij aanmerkelijke artillerie werd tegen de aangevallene sterkte gebezigd; die artillerie bestond uit 10 vierentwintigponders, 3 mortieren en 18 veldstukken. Den 17den Mei wordt Navagne op den regteroever der Maas berend. Den 18den komt Bellefonds met de hoofdmagt zijns legers voor de vesting, verschanst zich om elke poging tot ontzet tegen te gaan, en doet het belegeringsgeschut in batterij komen; den volgenden dag worden de loopgraven geopend en begint een hevig vuur op de vesting. De wederstand der Spanjaarden was zeer goed en werd voortgezet tot den 22sten Mei, toen de komst van Condé op den linkeroever der Maas, tegenover Navagne, hen de overtuiging gaf, dat er aan geen ontzet viel te denken. Zij traden toen in onderhandeling met de Fransche legerhoofden, die tot voorwaarde der overgave stelden, dat de bezetting krijgsgevangen moest blijven; dit werd echter door den Spaanschen bevelhebber standvastig geweigerd, en Condé, niet langer tijd willende verliezen met dit beleg, stond aan de bezetting van Navagne een vrijen uittogt toe naar Leuven, met wapens en krijgseer. - Argenteau en Navagne bleven nog eenigen tijd door de Franschen bezet; maar d'Estrades, de

bevelhebber van Maastricht, deed in Junij de vestingwerken van Argenteau springen, in Julij die van Navagne slechten, en trok de daar aanwezige troepen en krijgsvoorraad tot zich in Maastricht.

Te Eysden, een kwartieruurs beneden Navagne, was reeds den 18den Mei door de Franschen eene schipbrug over de Maas geslagen; den 23sten ging het leger van Bellefonds daarover, en voegde zich, op den linkeroever, bij dat van Condé. De vereenigde krijgsmagt, zegt Beaurain, moest toen 60,000 man zijn, maar telde er inderdaad nog geen 50,000, zoozeer waren beide legers verzwakt, door desertie, door zieken, door achterblijvers. Die vermindering komt verbazend voor. Immers, volgens denzelfden schrijver was Condé's leger bij Doornik, den 10den Mei, 45,000 man sterk, en kwam den 12den Mei Bellefonds met 22,000 man te Valkenburg. Laatstgenoemde veldheer zendt een paar Keulensche regimenten naar Maastricht, maar neemt in plaats daarvan ook weer Zwitsersche en Fransche troepen uit die vesting bij zijn leger; de belegeringen van Argenteau en Navagne veroorzaken geene noemenswaardige verliezen; de daar achtergelatene bezettingen kunnen ook geen groot getal hebben uitgemaakt en zijn mogeijk van de bezetting van Maastricht genomen. Condé heeft bij zijnen opmarsch naar de Maas nergens gevechten behoeven te leveren; men zou dus zeggen, dat door de vereeniging der beide Fransche legers, eene magt moest ontstaan van ten minste 60,000 man, en toch bedraagt die magt er nog geene 50,000. Dat korte tijdvak van 10 tot 22 Mei, dat kleine gedeelte van den veldtogt, waarin eigenlijk niets noemenswaard gebeurd is, heeft dus het Fransche leger reeds meer dan 10,000 man gekost, meer dan het *zesde* gedeelte der geheele sterkte! Men ziet dus, dat bij die kleine, langzame marschen, een leger niet minder verloor aan zieken en achterblijvers, dan bij de krachtvolle oorlogen van onzen tijd. - Evenwel moet daarbij opgemerkt worden, dat gewoonlijk in die tijden de desertie het sterkste was bij het begin van eenen veldtogt; een groot gedeelte der toenmalige soldaten voerde niet vrijwillig de wapenen, maar was door dwang of door misleiding daartoe gebragt en maakte dus gebruik van de eerste gelegenheid, die zich bij het begin van eenen veldtogt aanbood, om de gelederen te verlaten.

Condé, de Maas willende verlaten en nabij Charleroi stel-

ling nemende, verlaat den 25sten Mei met het Fransche leger zijn kamp op den St. Pietersberg en trekt met kleine marschen naar Thiméon, waar hij den 29sten aankomt en een kamp betrekt, ongeveer anderhalf uur ten noorden van Charleroi. Die marschen waren klein, dit blijkt uit de opgaven der afstanden; den 25sten gaat de marsch van Lichtenberg op Freren, 3 uren gaans; den 26sten op Hologne, 3 uren; den 27sten op Neuville sur Méhaigne, 5 uren; den 28sten op Gemblours, 2 uren; den 29sten op Thiméon, 3 uren; in alles *zestien* uren afstands in *vijf* dagen tijds. Toch zegt Beaurain, dat, daar men sedert den 12den Mei bijna onafgebroken had gemarcheerd, de troepen, en vooral de ruiterij, rust noodig hadden; de infanterie, voegt hij er bij, was zeer goed (*était très belle*), maar de ruiterij was in zeer slechten toestand; de marschen van de maand Mei hadden haar bedorven, en in het begin van Junij had het escadron gemiddeld maar een honderd paarden beschikbaar. Daarom besloot Condé eenigen tijd te verblijven in het kamp van Thiméon; zijne troepen konden daar uitrusten; de nabijheid van Charleroi begunstigde den aanvoer van levensmiddelen; en de centrale stelling, die het Fransche leger daar bezette, maakte het gemakkelijk om in alle rigtingen op te rukken, en elke onderneming des vijands tegen te gaan. Tot den 8sten Junij bleef het Fransche leger in het kamp van Thiméon.

Opvallend is het, dat Willem III, die op het einde van 1673 zoo onvermoeid was in zijne pogingen om Luxembourg's aftogt van Maastricht naar Frankrijk te beletten, in het voorjaar van 1674 niets doet om den aftogt van het leger van Bellefonds en de vermeestering van Argenteau en Navagne te verhinderen. Beaurain merkt echter teregt aan, dat men de schuld dier werkeloosheid niet moet wijten aan den Stadhouder, maar wel aan den aard der legermagt door hem aangevoerd. Die legermagt zou bestaan uit Hollandsche, Spaansche en keizerlijke troepen; en wanneer al aan Willem III het opperbevel over die vereenigde magt was opgedragen, dan zal men toch spoedig zien, hoe beperkt dat opperbevel, en hoe moeijelijk het was eenige overeenstemming te brengen in de inzigten der verschillende bevelhebbers.

Maar, zelfs alleen met de Hollandsche legermagt, was de Stadhouder niet in staat, spoedig genoeg te velde te kunnen

komen, om den aftogt van Bellefonds te verhinderen, of Navagne en Argenteau te ontzetten. Eenmaal te velde zijnde, had de Stadhouder eene bijna onbepaalde magt over zijn leger; maar het kostte veel moeite eer men zoo ver was, dat het leger te velde kwam, en de middelen om dit te bewerkstelligen stonden niet geheel in de magt des Stadhouders. Bovendien, de Hollandsche troepen en gedeeltelijk ook de Spaansche, waren tot in de maand Januarij 1674 te velde geweest en hadden dus tijd noodig om uit te rusten en hunne verliezen te herstellen. Vooral de Hollandsche ruiterij had, door het oorlogvoeren in het slechte jaargetijde, veel verloren, en het was dus onmogelijk daarmede vroeg te veld te komen. De verschillende Hollandsche bevelhebbers hadden dan ook maar last om te zorgen, dat tegen den 1sten Mei hunne troepen weêr voltallig waren.

In de eerste dagen van Mei trekt het Hollandsche leger in de omstreken van Bergen op Zoom te zamen. De Stadhouder, den 11den 's Hage verlatende, komt bij het leger, monstert het den 13den, en rukt er toen Braband mede in; den 17den neemt de vorst zijn hoofdkwartier te Duffel, terwijl zijne troepen in kwartieren verdeeld worden tusschen Antwerpen en Leuven. - Wanneer men zich herinnert, dat op dienzelfden dag Bellefonds voor Navagne kwam en Condé te Thiméon nabij Charleroi stond, terwijl vijf dagen later de legers dier beide veldheeren zoo goed als vereenigd waren, dan ziet men, dat het den Stadhouder onmogelijk was die vereeniging te verhinderen of Navagne ter hulp te komen.

Bovendien, toen men den 17den Mei Duffel bereikte, was daar nog niet het geheele Hollandsche leger: een gedeelte van het geschut was nog achtergebleven, en er moesten nog nieuwe manschappen, nieuwe paarden en krijgsbenoodigdheden aankomen. Spoedig echter ontving men dit alles, en het leger moet toen eene sterkte gehad hebben, die vrij algemeen op 30,000 man wordt geschat. De opgaven der verschillende schrijvers daaromtrent zijn nog al niet zeer uiteenloopende: Beaurain begroot die sterkte op 30,000 man; de ‘Nieuwe Mercurius’ op 31,000; Sylvius op 18,000 man voetvolk en 8,000 man ruiterij; Valkenier op 16,000 man voetvolk en 8,000 ruiters. Laatstgenoemde schrijver zegt echter, dat omstreeks half Julij het Hollandsche leger 30,000 man sterk was, bestaande uit 32 regimenten voetvolk, 26 regimenten ruiterij en 2,000 dragonders; eene opgave, vrij wel overeen-

komende met den staat der sterkte en zamenstelling van het Hollandsche leger, die men in de ‘Nieuwe Mercurius’ vindt. Het leger was over het geheel in een zeer goeden toestand; maar de ruiterij beter dan het voetvolk, waarbij veel nieuwe manschappen waren. Naar de gewoonte dier tijden had men eene menigte goederen en ook vrouwen bij het leger; een nasleep, die, zoolang men in Holland was, gemakkelijk kon vervoerd worden, maar die zeer belemmerend moest worden, daar waar die middelen van vervoer ontbraken.

Oranje begaf zich den 18den Mei naar Mechelen, waar hij Monterey, den Spaanschen landvoogd vond; in die zamenkomst werd nog de vraag gesteld, of het raadzaam zou zijn ter hulp van Navagne op te rukken, maar met reden geoordeeld, dat het hiertoe geen tijd meer was, en het Hollandsche leger zich door dat oprukken maar nutteloos zou blootstellen aan een ongelijk gevecht. Want spoedig ontdekte men, dat van de hulp der Spanjaarden niet zeer veel viel te verwachten; al de inspanningen van Monterey hadden niet meer uitgewerkt, dan om bij Brussel en Leuven eene legermagt te vereenigen, door Beaurain op 15,000, door onze schrijvers op slechts 12,000 man begroot; het overige was door het groot getal vestingen weggenomen. Men rekende daarom de kansen te ongelijk om Condé eenen veldslag te leveren, en men besloot dus vooreerst de troepen nog te laten uitrusten in hunne kwartieren. De Stadhouder, na den 22sten Mei Brussel te hebben bezocht en daar met groote eerbewijzingen te zijn ontvangen, keerde daarop naar Duffel terug; hij hield zich toen onledig met de oefening der nieuwe manschappen van zijn leger.

Sylvius vermeldt, dat, bij den opmarsch van het Hollandsche leger, de hertog van Holstein met eene ruiterafdeeling vooruit werd gezonden om berigten van het vijandelijke leger in te winnen, en dat het dien bevelhebber gelukte eene afdeeling Fransche ruiterij te slaan on 160 ruiters gevangen te nemen; andere schrijvers zwijgen echter van dit voordeel.

Het derde leger der bondgenooten, dat in de Nederlanden werkzaam zoude zijn, was het keizerlijke leger, dat het jaar te voren onder Montecuculi tot de vermeestering van Bonn had medegewerkt, en daarna winterkwartieren had betrokken aan den beneden-Rhijn, op de beide oevers van dien stroom. Bournonville had eerst het bevel over die krijgsmagt; in het

laatst van Mei werd hij daarin vervangen door De Souches. De opmarsch van Bellefonds deed de keizerlijke troepen hunne kwartieren verlaten en zich zamentrekken te Lechenich, nagenoeg op gelijken afstand van Keulen en van Bonn; den 18^{den} Mei had hier de vereeniging plaats van het leger, dat volgens onze schrijvers 25,000, volgens Beaurain 27,000 man telde. De ruiterij was, zoo als gewoonlijk de Duitsche ruiterij, zeer goed; ook talrijk: zij telde 15,000 man. Het leger was weêr belemmerd door een overgrooten wagentrein en door volgelingen van allerlei aard; men had daarbij, wat naauwelijks is te gelooven, niet minder dan zes duizend vrouwen. Ordeloosheid, plundering en roof waren de onvermijdelijke gevolgen van zulk eene zamenstelling.

Bournonville, van Lechenich opgerukt, was de Nederlanden genaderd, en had den 22sten stelling genomen tusschen Limburg en Verviers. Het was te laat om Navagne te ontzetten; maar toen de Fransche legermagt de Maas had verlaten en naar de zijde van Charleroi trok, spoorde Willem III den keizerlijken bevelhebber aan, om Navagne en Argenteau te hernemen, of zich in het bezit te stellen der stad Luik; - het was den Stadhouder vooral daarom te doen, om het Duitsche leger op den linkeroever van de Maas te doen komen, en daardoor de vereeniging van die krijgsmagt met de Hollandsche en Spaansche legers te verzekeren. Bournonville, die naar het schijnt tot voorschrift had, zijn leger zoo weinig mogelijk aan nadeelen bloot te stellen, deed hoegenaamd niets; en zijn opvolger, De Souches, gaf bij zijne komst, den 28sten Mei, dadelijk bevel dat het leger naar de Roer zoude terugkeeren. Hier betrok het weer kantonnementen, die grootendeels op den regteroever dier rivier waren, en zich tusschen Duren en Lechenich uitbreidden; er werden afdeelingen vooruitgeschoven, aan de eene zijde naar de Moezel, aan de andere zijde naar de Maas tot nabij Roermonde; hierdoor werd de vijand in het onzekere gelaten aangaande de voornemens van den keizerlijken aanvoerder, - iets, wat te meer gemakkelijk is, wanneer, zooals hier het geval was, die aanvoerder zelf nog niet weet wat hij voornemens is te doen. Het Duitsche leger bleef tot half Junij in die kantonnementen.

Telt men de getalssterkte van de drie legers der bondgenooten te zamen, dan vindt men in de Nederlanden eene legermagt van omstreeks 70,000 man; eene magt, voor

de oorlogen van dien tijd zeer aanzienlijk. Maar men moet daarbij in het oog houden, dat die legers zulk eene sterkte hadden *bij het begin van den veldtogt;* de vermoeijenissen der marschen en de desertie zouden zeer spoedig die sterkte doen verminderen; de legers van Bellefonds en Condé hadden in de twee eerste weken, dat zij te velde waren, meer dan tien duizend man verloren. Een dergelijk verlies stond ook de bondgenooten te wachten, en daarna zou dan hunne overmagt op het Fransche leger zeer onbeduidend zijn, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat de militaire waarde der Fransche troepen over het geheel die van de troepen der bondgenooten overtrof. Toch lijdt het geen twijfel, dat, wanneer de drie legers vereenigd waren geweest en Willem III de vrije beschikking daarover had gehad, de Stadhouder tot eene krachtige aanvallende oorlogvoering zou zijn overgegaan; dat hij dan het vijandelijke leger zou hebben opgezocht, slag geleverd en, overwinnaar, Frankrijk zou zijn binnengedrongen, om daar, in verband met de voorgenomene landing, met de verstandhouding, vroeger vermeld, en met de Duitsche legers, die den Rijn zouden overtrekken, den vijand beslissende slagen toe te brengen en tot een nadeeligen vrede te dwingen.

Maar hoe geheel anders was de toestand van zaken, en hoe verschillend van wat de ongeduldige, vurige geest des Stadhouders dien wenschte! De bondgenooten hadden in de Nederlanden niet één leger, maar drie; en mogt de aanvoerder van het Hollandsche heir naar de spoedige vereeniging dier drie legermagten streven, de beide andere aanvoerders hadden geheel andere inzigten, en waren er op uit om zoo lang mogelijk gescheiden te blijven, ten einde zoo lang mogelijk zelve het opperbevel uit te oefenen. Het kostte de grootste moeite om die zoo noodzakelijke vereeniging tot stand te brengen; onderhandelingen zonder einde, inschikkelijkheden zonder tal, waren daartoe noodig, en een goed gedeelte van den zomer verliep, alvorens men daartoe kwam.

Maar, zelfs na die vereeniging, was het er verre van verwijderd, dat de Stadhouder over het leger der bondgenooten die vrije beschikking had, welke ieder veldheer, wil het goed zijn, over zijn leger moet hebben. Monterey en De Souches waren, als men wil, onderbevelhebbers van Oranje; maar onderbevelhebbers, die men meest ontzien, die men

moest raadplegen, van wie men zwarigheden, tegenwerpingen en - zoo als de uitkomst heeft bewezen - openlijken tegenstand had te wachten; zij stonden aan het hoofd der legermagten van bondgenooten, wier vriendschap men op prijs moest stellen; zij hadden voorschriften van hunne Vorsten; zij beriepen zich gedurig op de verantwoording, hun daardoor opgelegd.

Bovendien, zij, mannen van jaren en van ondervinding, in staats- en krijgszaken grijs geworden, konden zich moeijelijk voorstellen, dat een jonge Vorst, pas den mannelijken leeftijd ingetreden, verstand en bekwaamheid genoeg had, om, alleen, aan het hoofd van zulk een magtig leger te staan, en tegen een zoo geduchten vijand de krijgsverrigtingen te besturen. Er kon een heldengeest zijn in dien jongen Vorst; hij kon bekwaamheid hebben; maar toch ondervinding moest hem ontbreken; hij was jong, hij moest geleid en bestuurd worden; - zóó zullen de Spaansche en Duitsche bevelhebbers over Willem III hebben geoordeeld. Want dat is de vloek, die op het genie rust, dat het tal van jaren noodig heeft, om zich door de middelmatigheid te doen erkennen; zijne stoutste ingevingen vinden geen weerklank, juist omdat zij zoo zeer afwijken van het gewone, van het alledaagsche, van het door de regels vastgestelde; na jaren, ja, dan zal men de juistheid en grootheid dier ingevingen erkennen, maar voor het oogenblik worden zij als halve ongerijmdheden beschouwd, die iedereen zich geregtigd waant te berispen en af te keuren; men beroept zich dan op zijne meerdere jaren, op zijne meerdere ondervinding; - Bonaparte was reeds de veroveraar van Lombardije, toen toch een Augereau - onbeduidend en beperkt als hij was - het nog waagde zich als zijn raadsman op te werpen!

De billijkheid vordert echter te zeggen, dat Willem III veel meer kon rekenen op de medewerking van den Spaanschen aanvoerder, dan op die van den keizerlijken bevelhebber. Verschillende schrijvers hebben gezegd, dat er oneenigheid heeft bestaan tusschen Willem III en Monterey, die met weêrzin den Stadhouder boven zich zag gesteld en hem door het Spaansche hof vereerd zag met den titel van *Hoogheid*. Het kan zeer wel zijn, dat zulke gevoelens bij Monterey bestaan hebben; en het is niet te verwonderen, dat hij, *Grande* van Spanje, landvoogd der Nederlanden, en, wat meer zegt, een man van talent en karakter, die

zijn land groote diensten had bewezen, zich in zijn regtmatigen hoogmoed gekrenkt rekende, door te moeten gehoorzamen aan den afstammeling van een klein Duitsch Vorstenhuis, wiens voorvaderen, nog geen dertig jaren vroeger, door de Spanjaarden beschouwd werden als de hoofden van tegen hunnen Koning opgestane rebellen. Maar dat misnoegen, indien het bij den Spaanschen landvoogd bestaan hebbe, heeft echter geen merkbaren invloed gehad op zijne handelingen als legerhoofd; en indien de Stadhouder van de zijde van Spanje niet die krachtige ondersteuning ondervond, waarop hij rekende, dan moet men dit wijten aan de uitputting van dat rijk, en geenszins aan de maatregelen van den landvoogd der Spaansche Nederlanden, die door zijne bekwaamheid en zijne buitengewone inspanningen zoo veel mogelijk trachtte te herstellen en te verbeteren, wat er gebrekkigs en onvolledigs was in het Spaansche krijgswezen.

Het was van de zijde van het keizerlijke legerhoofd, dat de Stadhouder de meeste tegenwerking zoude ondervinden. De Souches, een Franschman van geboorte, van geringe afkomst, was, jong zijnde, in keizerlijke krijgsdienst getreden, en had zich, door verloop van tijd, van rang tot rang verheven, totdat hij eindelijk veldmaarschalk en Graaf was geworden. Van de laagste sporten der krijgsrangen was De Souches, door langdurige diensten, door krijgsdeugd en dapperheid, tot de hoogste waardigheid opgeklommen; hij bezat het vertrouwen des soldaats, die in den met rijkdom en eeretitels overladen bevelhebber nog altijd zijn gelijke bleef zien, en die hem eerbiedigde en vreesde om zijn ruw, streng en onverbiddelijk karakter. Het was eene soort van Marius, - maar een Marius zonder diens bekwaamheid; een man, die zeer goed, zeer verdienstelijk als onderbevelhebber zou zijn geweest, maar die altijd iemand boven zich had moeten hebben. Hoe dikwijls ontmoet men, zoowel in het verledene als in de dagen waarin wij leven, dergelijke aanvoerders niet; menschen, die door eene langdurige ondervinding zeer goed bekend zijn geworden met al het werktuigelijke van den oorlog; die weten, hoedanig een leger zijne marschen moet doen, zijne stellingen moet innemen, zijne gevechten moet voeren; - maar wier wetenschap zich ook daartoe bepaalt; die niet begrijpen, dat die marschen, stellingen en gevechten niet op zich zelve staan, maar slechts

de *middelen* zijn om het *doel* des oorlogs te bereiken; en die niet weten, hoedanig en wanneer die middelen moeten worden aangewend. Zulke menschen kunnen zeer nuttig zijn, wanneer zij door een bekwaam veldheer worden geleid; maar staan zij op zich zelve, zijn zij zelf veldheer, dan zullen hunne beperkte inzigten, hun gebrek aan oordeel en verstand, aanleiding geven tot maatregelen en handelingen, die soms het verderf zijn van het door hen aangevoerde leger en oneer en schande op hunnen naam als krijgsman werpen.

Ziedaar de legerhoofden der bondgenooten; - want Willem III is te goed bekend om als zoodanig nog bijzonder van hem te gewagen. Die eenigzins uitvoerige vermelding van het legerbestuur bij de bondgenooten was noodig om daardoor duidelijk te maken, welk een groot voordeel Frankrijk ook in dit opzigt aan zijne zijde had. Bij het Fransche leger was Condé de eenige veldheer: Bellefonds was teruggeroepen, en boette in ballingschap het niet gehoorzamen van de bevelen zijns Konings. Condé, verwant aan het koninklijk geslacht, omgeven door den luister van menige overwinning, reeds meer dan dertig jaar legers hebbende aangevoerd, een roem van stoutheid en buitengewone dapperheid bezittende - zoo als eenmaal Pappenheim in den dertigjarigen oorlog, zoo als later Ney bij de oorlogen van Napoleon - had al die voordeelen aan zijne zijde, welke de taak eens veldheers gemakkelijk maken; hij werd weinig of niet belemmerd door de voorschriften zijner regering; hij was geheel vrij in zijne handelingen, kon geheel vrijelijk beschikken over zijn leger; hij boezemde dat leger het grootste vertrouwen, zijnen vijanden ontzag en vrees in. De Fransche veldheer was niet jong meer; maar, was de kracht zijns ligchaams enkele keeren door pijnlijke ziekte gekluisterd, zijn geest was even stout, even ondernemend als ooit; en hij had aan zijne zijde onderbevelhebbers, die dadelijk zijne taak konden overnemen en als legerhoofd optreden. Het zal genoeg zijn, om dit aan te toonen, te zeggen, dat Luxembourg een dier onderbevelhebbers was.

Moeijelijk valt het te zeggen, wat bij dezen veldtogt de voornemens der oorlogvoerende partijen waren; bepaald krijgsplan schijnt er niet te hebben bestaan. Bij de bondgenooten had elk der drie verschillende volkeren verschillende bedoelingen; de Republiek was het vooral te doen

om Grave en Maastricht te hernemen; de Spanjaarden beoogden het herwinnen van de vroeger door Lodewijk XIV op hen gemaakte veroveringen; de keizerlijken streefden er voornamelijk naar, om in de Nederlanden zoo veel Fransche troepen bezig te houden als maar mogelijk was, ten einde daardoor den inval van het Duitsche leger in de gewesten aan den boven-Rijn gemakkelijker te maken. Oranje, wiens staat- en krijgskundige inzigten oneindig hooger en juister waren dan die van elk der drie Staten, hechtte weinig belang aan dit verschil van gevoelen; hij oordeelde te regt, dat, *waar* men ook het algemeene welzijn der bondgenooten bevorderde, *waar* men ook Frankrijk nadeelen toebragt, dit altijd in het voordeel moest zijn van ieder der bondgenooten in het bijzonder. Bij voorkeur was hij gezind om het beleg te ondernemen van eene der vestingen, door Frankrijk vroeger in de Spaansche Nederlanden veroverd; omdat zulk een beleg het spoedigst tot een veldslag kon aanleiding geven en een lateren inval in Frankrijk gemakkelijk maakte. Maar ook tot elke andere handeling wilde de Stadhouder zijne toestemming geven: het was hem vrij onverschillig *wat* er gedaan werd, mits er maar *iets* gedaan werd, mits het maar met kracht en snelheid geschiedde, mits men maar de tijd niet zoo onverantwoordelijk liet verloopen. Daarom drong de Stadhouder er zoo gedurig en met nadruk op aan, dat het Duitsche leger zich bij de Spaansche en Hollandsche krijgsmagt zoude aansluiten. Als eenmaal het leger geheel bijeen was, kon men tot eene belangrijke, beslissende onderneming overgaan; gescheiden, zou men niets gewigtigs kunnen uitvoeren.

Die waarheid, zóó duidelijk, zóó eenvoudig, vond evenwel geen ingang bij den keizerlijken veldheer; en zijne traagheid en onwil stelden het geduld van Willem III op eene zware proef. Eer er iets gedaan werd, moest er weêr beraadslaagd worden. Den 8sten Junij had er eene zamenkomst plaats te Venlo; De Souches was daar in persoon, Waldeck en D'Assentar als vertegenwoordigers van Willem III en van Monterey. Men trachtte, maar te vergeefs, den keizerlijken veldheer over te halen, om met zijn leger op den linkeroever van de Maas over te gaan, en zich bij de Spaansche en Hollandsche legers te voegen; het eenige wat hij beloofde was, dit te zullen doen, wanneer Condé tot een belangrijk beleg overging; dan zouden de drie vereenigde legers tegen

dien Franschen Veldheer oprukken en hem slag leveren, of, zoo dit niet gelukte, zelve Maastricht belegeren. Maar zoo lang Condé niets bijzonders verrigtte, wilde De Souches op den regteroever van de Maas blijven; hij gaf de toezegging, Argenteau en Navagne te zullen hernemen, mogelijk Viset te versterken, zich van Luik te verzekeren, en zich verder uit te breiden naar de Ardennen en naar het hoogere gedeelte der Maas. Zoo doende zou het keizerlijke leger den vijand bedreigen met een inval in Champagne, terwijl intusschen Condé in bedwang zou worden gehouden door de Spaansche en Hollandsche krijgsmagt.

Dat er van zulk een operatieplan niet veel bijzonders viel te verwachten, is vrij duidelijk: onbeduidende vestingen belegeren, zich van eene onzijdige plaats verzekeren, eene kleine stad versterken, op het eene gedeelte van het oorlogstooneel den vijand *bedreigen*, op het andere den vijand *in bedwang houden*, - dat zijn geene handelingen waardoor men een oorlog ten einde brengt, zelfs al voert men alles uit wat in het operatieplan is bepaald; en meesttijds gebeurt ook dat niet. Willem III zag dan ook in, dat er vooreerst in de Zuidelijke Nederlanden niets viel te verrigten; en om den tijd niet geheel ongebruikt voorbij te laten gaan, was hij bedacht op het beleg van Grave. Reeds in de laatste helft van Junij trokken Hollandsche troepen om die vesting zamen.

Eensdeels omdat de tot nu toe bezette landstreek meer uitgeput was, andersdeels om zich meer bij het Spaansche leger aan te sluiten, den vijand meer bezig te houden, en dus de operatiën tegen Grave meer te beschermen, deed de Stadhouder het Hollandsche leger andere kantonnementen betrekken. Den 11^{den} Junij brak dat leger uit de omstreken van Duffel op en plaatste zich, gedeeltelijk te Mechelen en Brussel, maar grootendeels bij Vilvoorden, op den linkeroever der Senne; de ruiterij breidde zich uit naar de zijde van Dendermonde. Op eenige goed gelukte strooptogten na, door de bezettingen der Spaansche vestingen in de noordelijke Fransche gewesten gedaan, werd, op den linkeroever van de Maas, door de bondgenooten niets verrigt.

Wat op den regteroever van dien stroom geschiedde, was ook niet veel bijzonders. De Souches had zich eindelijk in beweging gesteld, den 16^{den} Junij zijne troepen van de Roer doen opbreken en op Eschweiler trekken. Den 17^{den} was

hij tusschen Aken en 's Hertogenrade (Rolduc); den 18^{den} ging de marsch naar het riviertje de Geule, en kwam het leger te Gulpen. Den volgenden dag naderde men de Maas tot nabij Navagne en verkende die sterkte, die door D'Estrades weer goed in staat van verdediging gebragt was en voorzien van eene bezetting van 800 man; - Argenteau was toen reeds geslecht. De keizerlijken oordeelden het ongeraden om zich in te laten met het beleg van Navagne; het voorstel werd geopperd om Viset te versterken en bezet te houden, en daardoor de gemeenschap tusschen Luik en Maastricht te belemmeren. Maar ook van die handeling werd afgezien, en op den namiddag van den 20sten Junij brak het keizerlijke leger op naar Dalem, waar het den 21sten bleef. Den 22sten rukte De Souches op Luik, en sloeg zijn leger neêr in de onmiddelijke nabijheid dier stad; de veldheer werd in die Bisschoppelijke verblijfplaats ontvangen met 4 à 5000 man van zijn leger, en niets was dus gemakkelijker geweest dan zich van die onzijdige stad te verzekeren, daardoor een vast overgangspunt op de Maas te winnen, en zich ongehinderd te vereenigen met de andere legers der bondgenooten. Maar De Souches wilde die vereeniging niet; en na een paar dagen in de omstreken van Luik te zijn gebleven, werd den 24sten de marsch voortgezet, ging men dien dag en den volgenden de Ourthe over, kwam den 26sten nabij Huy en den 27sten te Andenne.

Vraagt men dus: wat deed het keizerlijke leger in die twaalf dagen van 16 tot 28 Junij, in dat tijdvak, toen het heette werkzaam te zijn, dan kan men gerustelijk antwoorden: niets. Het had eenige zeer kleine marschen verrigt, en de landstreek op den regteroever van de Maas een weinig uitgeplunderd, niettegenstaande de strenge bevelen, die De Souches daartegen uitvaardigde. Men wordt getroffen door het grootsche en reusachtige der oorlogsplannen van dien veldheer: Maastricht verontrusten, Navagne aanvallen, Viset versterken, en zoo de vaart op de Maas belemmeren, - welke beslissende handelingen zouden dit zijn! of, om in ernst te spreken, welk eene kinderachtigheid om op zulk eene wijze oorlog te voeren! Nóg kwam geen van die voorgenomene handelingen tot stand, en met het einde van den marsch was men nagenoeg in denzelfden toestand als bij het begin.

Men wordt ongeduldig, wanneer men zulke verrigtingen

moet beschrijven of lezen; men kan zich dus het ongeduld voorstellen, dat den naar daden dorstenden Stadhouder verteerde, toen hij op zulk eene ellendige wijze den kostbaren tijd zag verspillen, en de sterke strijdkrachten der bondgenooten onnut maken. Dadelijk, toen het Duitsche leger de Maas naderde, had Willem III eene afdeeling van 3 à 4000 man, grootendeels ruiterij, tot aan gene zijde van Hasselt doen voortrukken, om., als De Souches iets tegen Maastricht wilde ondernemen, hem daarbij de behulpzame hand te bieden; maar die afdeeling vond geene gelegenheid om werkzaam te zijn en keerde terug, de Spaansche troepen medenemende, die nog te Gelder, Roermonde, Stevenswaart en Venlo in bezetting lagen. Het was maar al te duidelijk, dat op de medewerking der Duitschers weinig of niets te rekenen viel, en dat De Souches geene andere inzigten had dan om, zonder iets te doen, zijn leger te onderhouden ten koste der Nederlandsche gewesten. Het is zeer waarschijnlijk, dat De Souches hierbij de bevelen zijner regering opvolgde, en er is niet de minste reden, om dien veldheer van verstandhouding met Frankrijk te verdenken; maar dit is zeker, dat, indien hij door Lodewijk XIV was betaald geworden, hij niet beter de belangen van dien Vorst had kunnen dienen. Onkunde doet soms evenveel kwaad als verraad.

(*Wordt vervolgd.*)

De zeemagt[1]

Bij het lezen van het verslag der Commissie, welke in 1852 door Z.M. is benoemd om een onderzoek in te stellen naar de marine-aangelegenheden, moet een ieder, wien het belang van het vaderland en in het bijzonder dat van de marine ter harte gaat, eene pijnlijke gewaarwording hebben ondervonden.

De verklaring toch welke in dat verslag wordt afgelegd: dat ‘de oorlogsmarine in de laatste 24 jaren een' aanzienlijken en betreurenswaardigen achteruitgang heeft ondergaan van een derde van het geheel,’ is van dien aard, dat men geneigd wordt zich zelven af te vragen of het niet beter ware terstond tot eene groote inkrimping over te gaan en eenige millioenen te besparen, dan bij het sedert langen tijd gevolgde stelsel te blijven volharden, en jaarlijks 6 à 7 millioenen te besteden, om eindelijk tot dezelfde uitkomst te geraken, namelijk eene gedwongene vermindering der active zeemagt.

Alvorens evenwel tot dit hopeloos besluit te komen, willen wij onderzoeken of er geen middel bestaat om de zeemagt voor verder verval te behoeden en de betrekkelijk aanzienlijke som van 6 à 7 millioen op eene zoodanige wijs aan te wenden, dat dit gedeelte der strijdkrachten van den Staat meer beantwoorde aan de diensten welke de Natie daarvan billijkerwijze kan verwachten.

Het moge gewaagd voorkomen zulk een gewigtig onderwerp te behandelen, wij vleijen ons dat aan ons schrijven geene andere bedoeling zal worden toegedacht dan de zucht om de langzamerhand insluimerende belangstelling in de ma-

1 Dit stuk is reeds vóór twee maanden door ons ontvangen, doch niet vroeger geplaatst kunnen worden. REDACTIE.

rine[1] levendig te houden en eene wisseling van denkbeelden uit te lokken, welke niet anders dan een' gunstigen invloed kan uitoefenen op de zaak welke wij voorstaan. Wij geven hierbij de verzekering, dat in deze onze denkbeelden gedeeld worden door vele zeeofficieren, en dat de overtuiging hiervan niet weinig heeft bijgedragen om ons te doen besluiten ze openbaar te maken.

Indien wij bij voorkeur onzen naam niet hierbij hebben opgegeven, geschiedde dit alleen omdat wij wenschen onpartijdig te worden gelezen en beoordeeld, daar niet zelden de naam van den schrijver invloed heeft uitgeoefend op de meer of min gunstige beoordeeling van zijn werk. Wij hebben hiertoe te eerder durven besluiten, omdat wij de handelingen van het tegenwoordige bestuur van marine evenmin als van de voorgaande Ministers hebben willen afkeuren, maar uitsluitend het stelsel bestrijden dat tot dus verre is gevolgd.

Tijdens de vereeniging met België was het bestuur er reeds op bedacht om, door verhooging van het budget, de marine wederom in een' staat te brengen, geëvenredigd aan het gewigt hetwelk het Koningrijk der Nederlanden in de schaal der Europesche staatkunde kon leggen. De afscheiding van België en de vermindering der staatsschuld evenwel bragten de geldmiddelen van Nederland in een' zoodanigen staat, dat de regering zoowel als de volksvertegenwoordiging herhaalde malen verklaarde, dat ‘hoe wenschelijk het ook ware aan de zeemagt eenige uitbreiding te geven, daartoe voor als nog de middelen ontbreken, en dat voor het zeewezen niet meer kan worden besteed dan ƒ 6,725,000,’ onder welke som is begrepen de koloniale bijdrage van ƒ 1,200,000.

De voorstellen tot verhooging van dit cijfer door de verschillende ministers en in 1852 door de bovengenoemde commissie onder het voorzitterschap van Z.K.H. Prins Hendrik der Nederlanden gedaan, leden op deze verklaring schipbreuk, en hoewel wij de hoop niet opgeven, dat men, zonder daartoe door den oorlog te worden gedrongen, tot andere gedachten zal komen, gelooven wij dat het overbodig is daarop op nieuw aan te dringen. Wij kunnen ook

1 De Nederlander legt zijne belangstelling in de marine aan den dag, door er op aan te dringen dat de matrozen meer zullen bidden en koffij drinken!! Wij zeggen den schrijver daarvoor dank, doch kunnen hem de geruststellende verzekering geven, dat onder de ruwe schors bij den zeeman over het algemeen meer echte godsdienstzin wordt gevonden dan aan den wal.

niet instemmen met het beweren van sommigen, dat niemand de portefeuille kan aannemen zonder de voorwaarde te maken eener aanzienlijke verhooging van het budget van marine. De minister winne eerst het vertrouwen en bewijze dat eene verhooging noodzakelijk is. - Wij twijfelen niet dat zij hem zal worden toegestaan, indien de toestand der schatkist zulks gedoogt.

Indien men ons budget vergelijkt bij dat van twee groote zeemogendheden, en daar tegenover stelt de strijdkrachten welke voor die sommen in zee worden gebragt, komt men tot de overtuiging dat de zoo dikwerf herhaalde beschuldigingen van te kostbare administratie ten hoogste overdreven waren, en dat men zeer onbillijk is geweest in de beoordeeling der staatslieden, welke sedert den Minister Wolterbeek de marinezaken bestuurd hebben en van wie men steeds het onmogelijke heeft gevergd, over het hoofd ziende al het goede hetwelk door de Heeren Rijk en anderen is daargesteld.

In de memorie van den Admiraal Rijk zien wij dat de onkosten per hoofd der in dienst zijnde manschappen bedroegen

in 1842	in Engeland	ƒ 1645
in 1842	in Frankrijk	ƒ 1080
in 1842	in Nederland	ƒ 1060

In 1852 bedragen deze voor 5773 koppen ƒ 1160 per hoofd hetgeen daaruit kan voortvloeijen, dat onder den Admiraal Rijk in 1842 6000 koppen in dienst waren. - Men neemt dus nu reeds eene verminderde activiteit waar, een natuurlijk gevolg der omstandigheden welke wij zullen nagaan; doch niettemin blijft de bovenstaande vergelijking voordeelig spreken voor de activiteit, daar de arbeidsloonen en de kosten van voeding en de soldijen in Frankrijk lager zijn dan bij ons. Men moet zich dus veeleer verwonderen over de groote activiteit welke de Minister, om aan het herhaald uitgedrukt verlangen der kamers te voldoen, van de zeemagt vorderde, en welke alleen mogelijk was, doordien het materiëel op eene verontrustende wijs achteruit ging.

Immers hoe zou dit anders hebben kunnen zijn? Behalve dat Nederland voor de oogenblikkelijke behoefte een te groot aantal werken heeft, welke men moest onderhouden, en dat in het algemeen eene inrigting op eene kleinere schaal altijd meer aan administratie kost, in evenredigheid harer uitgebreidheid, dan die op eene grootere schaal, telt de Nederlandsche zeemagt, behalve de wachtschepen en kanonneerbooten, niet

minder dan 44 schepen in activiteit[1], een aantal, geheel onevenredig aan het getal in dienst zijnde manschappen. Het zal wel geen betoog behoeven dat de kosten van een linieschip met 1000 koppen minder zijn dan die van 2 fregatten elk met 500 of van 10 brikken elk met 100 koppen; dit verschil is nog al aanmerkelijk[2]. Uitgaande nu van de veronderstelling dat de zeemagt, zoo als zij tegenwoordig is zamengesteld, zeer kostbaar is, en dat zij ingevolge de verklaring van de commissie sterk achteruitgaat en eerlang eene gedwongene vermindering zal moeten ondergaan, zoo stellen wij ons voor te onderzoeken:

1°. Of eene zeemagt, waaraan niet meer dan 6 à 7 millioen gulden wordt besteed, in staat kan worden geacht de belangen van Nederland zoowel in Europa als in hare bezittingen te verdedigen.

2°. Welke de doelmatigste zamenstelling is der zeemagt voor de diensten welke men van haar kan vergen.

3°. Welke morele en materiële voordeelen uit eene gewijzigde zamenstelling der zeemagt zullen voortspruiten.

Een zeemagt zoo als die, welke Nederland thans bezit, zal, indien het er op aankomt zich te doen gelden, eene ongelukkige vertooning maken, en niet bestand zijn tegen die eener mogendheid welke met minder kosten grooter schepen uitrust met een gelijk getal manschappen. Het is er bovendien verre af dat onze vloot immer gemeenschappe-

1 Namelijk in 1852 was zij tezamengesteld uit:
4 fregatten
5 korvetten
4 brikken
11 schooner brikken
5 schooners
13 grootere en kleinere stoomschepen.
2 transportschepen.

2 Uit eene officiële opgave der begrooting in geldswaarde bij een aanbouw en uitrusting tot de active dienst der oorlogschepen met tuig, rondhouten en victualie, alles specifiek nagegaan en opgemaakt volgens de magazijnsstaten van den ond. equipm. W. van Ommen in 1837, blijkt dat o.a.:
1 linieschip met 700 koppen kost ƒ 1,045,258.
1 fregat met 350 koppen kost ƒ 497,680.
1 brik met 100 koppen kost ƒ 181,212.

lijk zoude kunnen ageren door de ongelijksoortigheid der schepen, zelfs al konden zij vereenigd worden. Dit schijnt dan ook in het geheel niet in het plan der regering te liggen, want een gering gedeelte der zeemagt is in de W. Indië; een ander in Europa; verreweg het grootere in O.I. in den Archipel verspreid, alwaar het de zee moet bewaken tegen roovers, posten bezetten ingeval van opstand, en zoo men wel wil zeggen, de kolonie moet helpen verdedigen.

De geringe zeemagt in Europa en elders kan men met grond verwachten, dat bij het uitbarsten van een' zeeoorlog in de havens zal worden opgesloten, en de regering zal zich gelukkig achten, wanneer deze schepen niet met de koopvaardijvloot in 's vijands handen vallen. Het eenvoudig overzigt der lijst van schepen, welke elke natie, die op den naam van zeemogendheid aanspraak maakt, kan in zee brengen, zal een ieder daarvan overtuigen.

Men vleije zich niet dat Nederland in die omstandigheden spoedig eenige der te boek staande linieschepen en eenige meerdere fregatten zoude kunnen uitrusten, om buiten de zeegaten den handel krachtdadig te ondersteunen en op onze medewerking door eene andere mogendheid prijs te doen stellen. Nederland zou dit niet kunnen, dan misschien met inspanning van alle krachten en met groote opofferingen wanneer het welligt reeds te laat zoude zijn, zóó uitgeput zijn onze krachten.

Het is treurig het te moeten erkennen, maar zóó ver is het gekomen dat, niettegenstaande de zeemagt jaarlijks bijna 7 millioen aan de natie kost, zij niet in staat zal zijn op het oogenblik, waarin men van haar alles zal verlangen, aan de geringste der verwachtingen te beantwoorden. Zelfs tot het doen eerbiedigen der neutraliteit, in geval van een' zeeoorlog tusschen de groote mogendheden, wordt eene zeemagt vereischt, welke Nederland niet meer kan ontwikkelen, zelfs al wilde men de koloniën geheel van schepen ontblooten. Het is dan ook duidelijk dat de regering geen ander doel heeft met de zeemagt, dan zoo veel mogelijk het beveiligen onzer bezittingen; doch wil zij zelfs eenigermate in staat gesteld worden om Java, die schoonste parel aan de kroon van Nederland, te helpen behouden, dan moet in haren toestand verandering komen.

Het zal wel niet noodig zijn hierover langer uit te weiden. Vrij algemeen schijnt men overtuigd te zijn dat de

kranke in hopeloozen toestand verkeert, daar men de voorgestelde middelen tot herstel niet eens in ernstige overweging heeft genomen.

Wij hebben evenwel de overtuiging dat de patient, hoewel zeer zwak, te veel levenskrachten bezit om aan redding te wanhopen, en gaan nu over tot de beschouwing der reddingsmiddelen welke wij wenschen toe te passen.

Eene magt van ongeveer 6000 Hollandsche zeelieden, op kloeke linieschepen verdeeld, zou voorzeker bij de vloot van eene der grootste mogendheden als eene niet onaanzienlijke versterking worden beschouwd, en, met eene geëvenredigde vermeerdering in oorlogstijd, het koningrijk der Nederlanden den rang van zeemogendheid verzekeren. Wij mogen evenwel Java en den O.I. Archipel niet geheel van zeemagt ontblooten, en indien wij de keus hebben tusschen de verzameling der vloot in Europa of in O.I., aarzelen wij niet ons voor O.I. te verklaren, daar de geschiedenis ons leert dat zelfs eene vloot van 10 linieschepen, niettegenstaande onze vereeniging met Frankrijk, de zeehavens niet heeft kunnen verlaten en dus nutteloos bleef. Bij eene herhaling van dergelijke zeer mogelijke gebeurtenissen zou men het waarschijnlijk betreuren dat die zeemagt niet krachtdadig kon medewerken tot de verdediging onzer rijke koloniën.

Wij gelooven dat het raadzaam zoude zijn de verdediging van het Nederlandsche grondgebied aan het leger, de flotille en niet het minst aan de vaderlandsliefde der ingezetenen over te laten[1], en aan de zeemagt hare eigenaardige bestemming te geven, namelijk de bescherming van den handel en der koloniën, wier verlies aan Nederland een' doodelijken slag zoude toebrengen.

Bedenkt men dat op Java vele vestingwerken zijn aangelegd sedert het jaar 1811; dat het leger in O.I. thans beter is zamengesteld dan toen; dat in 1811, bij de verovering van Java door de Engelschen, volstrekt geene zeemagt ter reede van Batavia was; en dat men daarentegen met een budget van ƒ 6,725,000 over een eskader van 12 fregatten en 15 stoomschepen op de kusten van Java zoude kunnen beschikken (gelijk wij nader zullen aantoonen), ten einde de zoo moeijelijke ontscheping van een leger met geschut te belemmeren, zoo niet te verhinderen, dan komt het ons

1 Men leze hierover ‘Nederland in 1672-73’ van Majoor Knoop.

voor dat het welbegrepen belang van Nederland medebrengt alles in het werk te stellen om daartoe te geraken.

Het zij verre dat wij de zeelieden, bij eene bedreiging van het Nederlandsche grondgebied, niet zouden wenschen te zien medewerken tot het behoud der onafhankelijkheid van het dierbare vaderland. De dienst op de blokschepen en flotillevaartuigen moet natuurlijk door zeelieden worden verrigt. Tot dat einde moet een aanzienlijk getal kanoneerbooten beschikbaar worden gehouden; een voldoend getal zeeofficieren moet steeds hetzij in activiteit of op non-activiteit in Nederland zijn, zoo mede een gedeelte der oorlogsmatrozen, kunnende het ontbrekende personeel uit de koopvaardijvloot door visscherlieden worden aangevuld. - Voor de gemeenschap op de rivieren en het slepen der flotillevaartuigen zijn de particuliere stoomvaartuigen geschikt om tot de verdediging mede te werken.

Het spreekt van zelf dat, in dergelijke hagchelijke oogenblikken, eene buitengewone krachtsontwikkeling wordt vereischt. De zeemagt moet ook zorgen voor blokschepen, welke voornamelijk de toegangen tot Durgerdam en Maassluis afsluiten; hiervoor worden geene lange voorbereidende maatregelen vereischt, zoo als voor de uitrusting van een eskader. De opgelegde schepen kunnen daarvoor, hoewel misschien niet meer geschikt voor de active dienst, worden gebezigd en vorderen geene groote kosten. Ons bestek laat niet toe uit te weiden over de mogelijkheid om door de zeemagt de zeegaten te helpen verdedigen. Vooreerst moet men daartoe eene vrij aanzienlijke magt hebben, die wij niet zouden kunnen ontwikkelen; ten andere wordt dit zeer moeijelijk tegen stoomschepen[1]. Men is van oordeel dat de dienst der zeemagt, bij bedreiging van het Nederlandsche grondgebied, zich tot de opgenoemde verpligtingen moet bepalen; deze verpligtingen rusten even zeer thans op de marine en kunnen niet als een bezwaar worden aangemerkt tegen het voorstel, hetwelk wij ons veroorloven aan het oordeel van onze lezers te onderwerpen.

Nadat wij het plan in algemeene trekken hebben aangegeven, zullen wij trachten het zoo kort en duidelijk mogelijk uiteen te zetten en toe te lichten.

1 Men leze hierover de Positie van den Helder van den Oud-Kapt. Luit. Bruining en de Verh. en Berigten over het Zeewezen van Tindal en Swart, Jaargang 1852, bladz. 722 en 1017.

Wij gelooven dat het groote belang, hetwelk Nederland heeft bij het behoud van Java, niet moet doen terugdeinzen voor de opoffering van belangen van geheel secondairen aard, als die tot welke de West-Ind. koloniën behooren. *Qui trop embrasse mal étreint*.

Wij wenschten het eskadertje van 7 à 8 schepen, hetwelk wij in de W.I. hebben, en dat gedeeltelijk bestemd is om tegen het wegloopen der slaven te waken, in te trekken. In tijd van oorlog zal het korvet met de 2 brikken en eenige zeer kleine schooners weinig tot het behoud der kolonie kunnen bijdragen. Eene geringe vermeerdering der veel minder kostbare landmagt, benevens de beide reeds in aanbouw zijnde civiele stoomvaartuigen, voor de gemeenschap op de rivieren, zouden even zeer en welligt beter in de koloniale dienst voorzien, en voor de veiligheid der Europeanen even zulke goede waarborgen opleveren als de wijd en zijd verspreide zeilvaartuigen.

Curaçao kan men met hare eigen verdediging belasten; er bevindt zich een garnizoen, en Koning Willem I heeft aan den ingang der haven forten laten bouwen welke, indien zij worden gewapend, het binnenloopen onmogelijk maken.

Voor de eilanden St. Martin, St. Eustatius en Saba behoeft men in de W.I. wateren geen eskader te stationneren, daar waarschijnlijk niemand het der moeite waard zal rekenen ze ons te ontnemen.

Wanneer de vertooning der Nederl. vlag in de West-Indiën en in Noord- en Zuid-Amerika nu en dan noodzakelijk wordt geacht, zullen wij later zien dat daartoe kunnen bestemd worden de 3 fregatten en 2 stoomschepen à 150 p.kr., welke jaarlijks, ter aflossing van andere, naar O.I. zeilen, benevens de 3 afgeloste - dus 6 fregatten en 3 of 4 stoomschepen à 150 p.kr., wordende deze schepen daartoe vrij wat doelmatiger geoordeeld dan de kleine vaartuigen welke tot het W.I. station behooren.

Het klinkt vreemd, en evenwel is het maar al te waar, dat, toen Java zoo al niet een lastpost voor Nederland was, dan toch geene baten in de schatkist afwierp, men steeds eene aanzienlijker zeemagt in de O.I. zag dan thans, nu die kolonie zóó onmisbaar is geworden voor het moederland[1]

1 In 1817-18 hadden wij in O.I. behalve de koloniale marine nog zes linieschepen, benevens eenige fregatten; de linieschepen waren wel is waar in zoodanigen slechten staat, dat niet een daarvan in Nederland terugkeerde.

zoodat men bijna zou kunnen zeggen dat die magt afnam in dezelfde rede als het belang, hetwelk wij bij het behoud der kolonie hadden, is toegenomen. - Misschien stelt men zich voor, dat de zeemagt niet onmisbaar is voor de verdediging en het behoud van Java. - Dit zouden wij volkomen toestemmen, indien men de zeemagt in den staat liet waarin zij zich nu bevindt; doch zoo men in de plaats van al die kleine zeilvaartuigen, welke sedert de verschijning van stoomschepen in den Archipel nutteloos zijn geworden, een tiental ten allen tijde bruikbare stoomschepen op de stations heeft, benevens drie te Soerabaija in reparatie of conservaties, waarop de bemanningen der in reparatie komende moeten overgaan, dan zullen deze schepen beter den zeeroof beteugelen dan 25 schooners dit zouden kunnen doen. De eigenlijke zeemagt, bestemd om in O.I. den binnenlandschen zoowel als den buitenlandschen vijand te helpen bestrijden, moet, gelijk wij hierboven zeiden, bestaan uit fregatten der 1ste, 2de en 3de klasse, onder welke laatste categorie wij verstaan de kuilkorvetten als de *Sumatra* en *van Speyk*, doch met eene sterkere bemanning dan deze.

Grootere stoomschepen dan die van 150 paardenkracht worden voor O.I. niet doelmatig geacht. Zij verslinden te veel steenkolen en hebben bij eene te groote dieptreding nog de volgende nadeelen. Vooreerst zijn hunne kosten van aanbouw, uitrusting en onderhoud geheel onevenredig aan de meerdere diensten, welke zij in den Archipel kunnen bewijzen dan de kleinere stoomschepen, welke evenwel een fregat kunnen slepen. Schepen zoo als de *Bromo* en *Merapi* van 220 p.kr., om niet te spreken var. de *Gedeh, Ardjoeno* en *Amsterdam* van 300 p.kr., kosten meer dan een fregat van 44 stukken alvorens zeilklaar te zijn. Hoe voortreffelijk de beide eerstgenoemde schepen op den Oceaan hebben voldaan, is evenwel hunne wapening en hun vermogen om aan het vijandelijk vuur weêrstand te bieden, veel geringer dan die van een fregat, en hunne bemanning niet groot genoeg om bij eene landing van dienst te zijn. Bij het gemis aan brandstof of bij eenig gebrek aan de ketels of werktuigen is een zoodanig uit den aard der zaak niet zoo gemakkelijk te vervangen, als een kleiner stoomschip.

De active zeemagt, welke in 1852 44 grootere en kleinere vaartuigen telde, wenschen wij dus zamen te stellen uit 27 schepen, als:

12 fregatten der 1e, 2e en 3e klasse.
7 stoomschepen van 150 p.kr.
5 ijzeren stoomschepen van 100 p.kr.
2 korvetten 2 kl. wachtschepen in O.I.
1 exercitiebrik in Nederland.

waarvan voortdurend in O.I.:
9 fregatten.
5 stoomschepen van 150 p.kr.
5 ijzeren stoomschepen van 100 p.kr.
2 korveten wachtschepen te Batavia en Sorabaija.

en opgelegd te Soerabaija:
1 stoomschip van 150 p.kr.
2 ijzeren van 100 p.kr.

in Nederland in uitrusting of op reis naar O.I.:
3 fregatten.
2 stoomschepen van 150 p.kr.
1 exercitiebrik op kruistogten.

voor binnenlandsche dienst:
3 fregatten wachtschepen.
1 korvetschip,
10 kanonneerbooten,

alles te zamen met eene bemanning van 5317 Europeanen en 456 Inlanders[1].

1 Volgens de bepaalde bemanningslijsten behooren:

	koppen.	**koppen.**
op 3 fregatten 1e klasse van	500	1500.
op 6 fregatten 2e klasse van	320	1920.
op 3 fregatten 3e klasse van	180	540.
op 7 stoomschepen van 150 p.kr.	75	525.
op 5 ijzeren stoomschepen van 100 p.kr.	50	250.
op 2 korvetten O.I. wachtschepen		50.
Totaal Europeanen		4785.
waarvan in O.I. steeds		3675.

Inlanders:

	koppen.	**koppen.**
op 9 fregatten van	25	225.
op 5 stoomschepen van 150 p.kr.	30	150.
op 5 stoomschepen van 100 p.kr.	20	100.
Totaal Inlanders		475.

In 1852 waren in dienst 5317 Europeanen en 456 Inlanders, zoodat 532 Europeanen zouden overblijven tot bemanning der wachtschepen, de exercitiebrik à 30 koppen, en 10 kanonneerbooten in Nederland, zoo mede tot aflossing der mariniers. Dit getal zou misschien ontoereikende zijn, indien men niet bovendien kon rekenen op een gedeelte der manschappen van de buiten dienst te stellen drie fregatten, waarvan de diensttijd niet zal zijn verstreken; op eenige der gepasporteerden welke spoedig weder dienst nemen en voorts op de doorloopende werving van 5317 koppen, voltallig te houden voor de nieuwe indienststellingen.

Men rekent dat van een eskader van 9 fregatten en 10 stoomschepen in O.I. genoeg manschappen in de hospitalen en om andere redenen op de wachtkorvetten zullen achterblijven om, met de uit de werving komende Javanen, eene kleine ekwipage voor die beide schepen te kunnen vormen, zoodat wij daarvoor niet afzonderlijk hebben gerekend. Wenschelijk ware het evenwel op die beide schepen een vast detachement van 25 mariniers met een officier te plaatsen, daar het in 1853 gebeurde op de reede van Batavia met het Eng. schip Simpson heeft geleerd hoe noodzakelijk het kan zijn, krachtdadig te kunnen handelen.

Bij deze gelegenheid kunnen wij niet nalaten op de noodzakelijkheid te wijzen van eveneens aan boord van alle stoomschepen eenige mariniers in te schepen, zelfs als het niet anders kon zijn, ten koste van het getal matrozen. Het nuttige korps mariniers zou alsdan welligt eenige uitbreiding moeten ondergaan, hetgeen wij zeer wenschelijk zouden achten, doch daar het niet zoo zeer bestemd is om aan wal dan aan boord dienst te doen, misschien, ook zonder uithreiding te ondergaan, meer actief kunnen worden op de vloot, b.v.:

op 3 fregatten 1e klasse van	93 koppen	279 koppen.
op 6 fregatten 2e klasse van	60 koppen	360 koppen.
op 3 fregatten 3e klasse van	36 koppen	108 koppen.
op 2 wachtkorvett. in O, I. van	25 koppen	50 koppen.
op 7 stoomschepen van 150 p.kr.	12 koppen	84 koppen.
op 5 stoomschepen van 100 p.kr.	5 koppen	25 koppen.
op 1 exercitiebrik	5 koppen	5 koppen.
de vermeerdering op		911 koppen.
op 7 stoomschepen van 150 p.kr.	8 koppen	56 koppen.
op 5 stoomschepen van 100 p.kr.	15 koppen	75 koppen.

Men zal misschien de opmerking maken dat het in O.I. aanwezige personeel op het eskader, een vrij groote vermeerdering zoude ondergaan; waaruit ook eene groote vermeerdering van uitgaven zoude voortvloeijen wegens de in O.I. genoten wordende toelagen en verhoogde soldijen. Men zal evenwel zien dat het eindcijfer der op de vloot ingescheepte zeeofficieren lager zijn zal dan thans het geval is, niettegenstaande men nu dikwijls over gebrek aan zeeofficieren aan boord klaagt[1].

Totaal 1042 koppen.

Het korps bestaat uit 1800 koppen, zoodat nog 358 koppen overblijven voor de dienst op de wachtschepen enz. en het vormen van een depôt.

1 Volgens de bemanningslijsten behooren, behalve de adelborsten, op de volgende schepen de etats majors te worden zamengesteld, als:

3 stoomschepen 1e kl.	3	3	6	5	1	3	3	3	3	3	9
6 stoomschepen 2e kl.	6	-	8	1	4	2	6	6	6	6	6	6
3 stoomschepen 3e kl.	-	3	3	2	1	-	3	3	3	3	3
7 houten S 051 rk.p	-	4	3	8	2	-	7	-	-	7	-
5 houten S 001 rk.p	-	-	5	5	1	-	5	-	-	5	-
2 stoomschepen van het eskader	-	2	2		8	-	2	2	2	2	4
1 kleine stoomer	-	1	1		3	-	1	-	-	-	1

uitmakende een totaal van 278 offic. terwijl in 1852 actief waren 340 offic.
Om de nonactiviteit te weten, voege men bij deze zeeofficieren nog 3 Kapt., 3 Kapt. Lt., 36 Lt. 1e kl., 22 Lt. 2e kl. voor de diensten op de wachtschepen, kan. booten en voor Adjudanten, als wanneer men voor de totale activieteit

krijgt	12 Kapt.	16 Kapt. Lt.,	74 Lt. 1e kl.,	127 Lt. 2e kl.

Behalve het financiële heeft de voorgestelde zamenstelling der zeemagt dus nog het voordeel van een grooter getal zeeofficieren beschikbaar te stellen om eventueel op de flotilles te worden geplaatst, en het blijkt tevens dat het korps, wel verre van, gelijk men zoo menigmaal heeft beweerd, te klein te zijn voor onze marine, veeleer op de oude formatie van 180 Lt. 2e kl. zoude kunnen worden teruggebragt; dat tevens het korps officieren van administratie, bestaande uit niet minder dan 80 offic. der 1e, 2e en 3e klasse, benevens 36 klerken, ook voor inkrimping vatbaar is, hetgeen te meer wenschelijk zoude zijn omdat men altijd geneigd is op de kostbaarheid onzer administratie te wijzen, en eindelijk dat men niet meer verpligt zal zijn, de adelborsten tot den rang van Lt. 2e kl. te bevorderen alvorens zij er de geschiktheid toe hebben, waarop wij nader zullen terugkomen.

Van de vermeerdering der kosten in O.I., welke men op eene ton gouds kan stellen[1], moet men aftrekken de vervallende W.-Indische toelagen, en verder kan men bij de voorgestelde organisatie rekenen op bezuiniging van verschillende uitgaven voor de zeemagt in O.I.

Het getal schepen, uitmakende het O.I. eskader, bedroeg in 1852 27 grootendeels kleine vaartuigen, welke gedeeltelijk groote kosten aan reparatie vereischen, doordien zij langen tijd, ja eenigen altoos, in O.I. blijven. Bij eene

de formatie is	20 Kapt.	30 Kapt. Lt.,	100 Lt. 1e kl.,	200 Lt. 2e kl.
zoodat nonactief blijven	8 Kapt.	14 Kapt. Lt.,	26 Lt. 1e kl.,	73 Lt. 2e kl.
terwijl in 1847 nonactief waren	9 Kapt.	8 Kapt. Lt.,	21 Lt. 1e kl.,	20 Lt. 2e kl.

Men neme in aanmerking dat er in 1847 slechts 180 Lt. 2e kl. waren.

1 De O.I. soldijen ad 50 pCt. der soldijen bedroegen volgens het budget voor 1852

voor 2822 koppen	ƒ 209,000	
dus voor 3675 koppen	ƒ 272,180	
vermeerdering	ƒ 63,180	
de toelagen voor officieren, enz. bedroegen in 1852		ƒ 237,150
zullen volgens de voorgestelde organisatie bedragen		ƒ 277,200
vermeerdering		ƒ 40,050
dus totale vermeerdering ongeveer		ƒ 103,230

geregelde aflossing van goede fregatten, zullen deze uitgaven vermoedelijk verminderen en zich hoofdzakelijk bepalen tot de stoomvloot. Schepen, zoo als de schooner-brikken, welke 7 tot 8 jaren in O.I. blijven, kosten onvermijdelijk veel geld en worden gewoonlijk vóór de terugreis aan eene zeer kostbare reparatie onderworpen, om na afloop van de reis òf afgekeurd of geheel vernieuwd te worden. In één woord, het aanbouwen, uitrusten en onderhouden van een betrekkelijk gering getal groote schepen, is minder kostbaar dan hetzelfde voor een groot getal kleine vaartuigen, vooral wanneer de reparatiën niet in O.I., maar in Europa kunnen geschieden.

Hetzelfde geldt voor een getal van 15 stoomschepen van 100 en 150 paardenkracht, bij vergelijking met eene stoomvloot zoo als wij thans bezitten, van 20 stoomschepen van 40 tot 300 p kr.

De aanbesteding van ijzeren schepen en van werktuigen naar hetzelfde model, zal onder veel gunstiger voorwaarden kunnen geschieden, dan wanneer men in velerlei charters moet vervallen. Bij de vorderingen, welke elken dag in de stoomwerktuigkunde worden gemaakt, is het wel is waar moeijelijk zich aan één model te houden, doch wij gelooven dat het voordeel, hetwelk kan worden verkregen, door minstens drie bestellingen te doen naar één plan, zóó groot is dat men moet trachten zooveel mogelijk in dien geest te handelen. - Trouwens schepen als de *Borneo* en *Celebes* voldoen zoozeer, dat men, bij de behoefte aan dergelijke schepen, naar deze gerust een model kan bepalen voor O.I., en van de schooners en brikken afscheid nemende, voor de gewone dienst zich tot deze schepen bepalen. Het pleit is lang beslist tusschen de schooners en stoomschepen; het bestuur schijnt daarvan geheel overtuigd te zijn, want men bouwt geen nieuwe schooner-brikken meer, zonder het hulpstoomvermogen. - De schooner-brikken zijn voorzeker schoone vaartuigen, doch niet één Resident der buitenbezittingen, die niet de voorkeur geeft aan één stoomschip, hoe klein ook, boven 3 schooner-brikken, welke geen waarborg opleveren of hunne reizen zoo veel maanden, weken of dagen zullen duren, ja of zij door stilten en tegenstroomen niet belet zullen worden hunne bestemming te bereiken.

Het komt in gewone gevallen meer te pas, onverwacht met eene kleine magt de onruststokers op het lijf te vallen,

ja zelfs bij hen de bewustheid levendig te houden van zulks te kunnen doen, dan eene groote magt te ontwikkelen.

In buitengewone gevallen, zoo als van algemeenen opstand, zijn schooner- en zelfs groote brikken, wegens hunne geringe bemanning, niet in staat iets van belang uit te rigten, zoodat men al spoedig tot het verrigten van kostbare expeditiën met militairen moet besluiten, wanneer de zeemagt met fregatten de zaak zoude hebben kunnen beslissen.

Tegen de zeeroovers zijn niet dieptredende, maar snelvarende stoomvaartuigen onontbeerlijk, niet zoo zeer om de roovers uit te roeijen, dan wel om hun vrees aan te jagen; zeilschepen kunnen dit niet, daar zij aan deze bijna altijd kunnen ontkomen.

Het aantal zeeroovers in den Archipel is op sommige eilanden bijna zoo groot als de bevolking; menige visschersprааuw wordt, wanneer zij de kans schoon ziet, gevaarlijk voor de naderende handelsprааuw, en zoo menig vaartuig is van eene pas voorzien, hetwelk moest kunnen worden opgebragt.

Men kan de zeeroovers in O.I. in twee klassen verdeelen.

Tot de eene behooren die, welke met daartoe ingerigte vaartuigen, soms in grooten getale bijeen, strooptogten doen langs de kusten.

Tot de andere behooren die, welke zich met den handel of de visscherij bezighouden en slechts van eene goede gelegenheid gebruik maken om te rooven. - Deze laatsten zijn niet minder gevaarlijk dan de eersten, omdat zij moeijelijker te ontdekken zijn. Men mag evenwel vertrouwen dat, wanneer de oorzaken, welke de bewoners van den Archipel tot dit schandelijk bedrijf aanzetten, langzamerhand zullen worden weggenomen door toenemende beschaving en het aanmoedigen van den landbouw en anderen vreedzamen arbeid, men er eenmaal in zal slagen, de zeeroovers, zonder tot het geweldige uiterste eener uitroeijing over te gaan, te doen verdwijnen.

Op Billiton bij voorbeeld heeft men gezien hoe de zeelieden, welke volgens hunne eigen bekentenis nog zeer weinige jaren geleden tot de wreedaardigste zeeroovers hebben behoord, nadat de Europeanen zich op dat eiland hadden gevestigd, hunne oude gewoonten hebben vaarwel gezegd en hunne diensten hebben aangeboden aan de bestuurders der schoone tin-onderneming (*schoon*, al ware

het slechts uit dat oogpunt beschouwd); hoe eenige voortbrengselen van het eiland in het eerste jaar der vestiging op Billiton driemalen in waarde zijn gestegen, terwijl de bevolking op eene ongeloofelijke wijs in welvaart vooruit is gegaan, nadat de knevelarijen der hoofden zijn belet geworden. Men mag alzoo van de meerdere belangstelling, welke door het Gouvernement en de particulieren tegenwoordig aan den dag wordt gelegd in de rijkdommen welke de eilanden van den O.I. Archipel in hunnen boezem verbergen, de gunstigste gevolgen verwachten voor de beschaving van den inlander en dus ook voor het verdwijnen van deze klasse van zeeroovers.

Wat de zeeroovers van beroep aangaat, deze waren sedert jaren gewoon hunne strooptogten van de kusten van Borneo en uit de Noordelijke gedeelten van den Archipel tot op de kusten van Java uit te strekken en de eilanden af te loopen, vooral met het doel om slaven te maken. - Zij kwamen op gezette tijden terug, zoodat hunne wegen veelal konden worden nagegaan. Gelukkig heeft men er, ten gevolge der herhaalde ontmoetingen welke zij met de stoomschepen hebben gehad, sedert eenige jaren weinig meer van vernomen, en mag men zich vleijen dat zij, ook ten gevolge der uitbreiding welke de particuliere stoomvaart in de Molukken heeft ondergaan, zich niet meer veilig achtende in onze bezittingen, aan hunne togten eene andere rigting hebben gegeven, zoodat voortaan de visscherij en kusthandel ongestoord zullen kunnen worden gedreven.

Tot dat einde moet men, het ingeslagen voetspoor volgende, den Archipel ijverig met stoomschepen blijven doorkruisen, en zoo men fregatten beschikbaar heeft, hunne schuilhoeken opsporen, welke trouwens genoeg bekend zijn.

Om in dit belangrijk gedeelte der koloniale dienst naar behooren te kunnen voorzien, achten wij het noodzakelijk dat te Soerabaya minstens drie stoomvaartuigen in reserve of reparatie zijn, een van 150 en twee ijzeren van 100 p.kr. tot aflossing van die, welke eene reparatie van eenigen duur moeten ondergaan; zoodat er steeds tien in de vaart kunnen blijven.

De tegenwoordige stoommagt in O.I. kan de drukke dienst op den duur niet volhouden, en het natuurlijk gevolg daarvan is dat de schepen, bij gebrek aan vervangers, zoo

lang moeten varen totdat de herstellingen bijna onuitvoerbaar, althans zeer kostbaar worden. - De reparatiën worden zoo doende hoe langer zoo menigvuldiger; de schepen liggen somwijlen ten getale van vier, maanden, ja soms een jaar lang, te Soerabaya in timmering met hunne bemanning aan boord, nutteloos voor de dienst, maar niet zonder bezwaar voor de schatkist. In oorlogstijd zal men dan drie stoomschepen meer in dienst kunnen stellen, door er detachementen van het eskader en koopvaardijschepen op te plaatsen; terwijl het een hoofdvereischte is dat in O.I. de noodige stoomketels en andere verwisselstukken voor de werktuigen voorhanden zijn.

Het lijdt geen twijfel dat, wanneer de maritieme werf en de fabriek voor het stoomwezen ten aanzien der zeilschepen de handen ruimer krijgen, deze beide inrigtingen, wier weergade in geheel Azië niet te vinden zijn, in staat zullen wezen om het stoomeskader in een' voldoenden staat te houden, hetgeen tegenwoordig bij lange na niet kan worden gezegd het geval te zijn.

Men zal welligt vragen, waarom wij, behalve de stoomschepen, nog een zoo aanzienlijk getal fregatten in O.I. wenschen te zien, wanneer de eersten met 2 wachtschepen te Batavia en Soerabaya in tijden van rust en vrede de dienst van politie en surveillance op zee kunnen waarnemen, en de gemeenschap met de buitenposten onderhouden, daar het leger toch, wanneer eene magtontwikkeling wordt gevorderd, daartoe wordt gebezigd?

Vooreerst moet men in het oog houden dat men, op zulken grooten afstand van het moederland, ten allen tijde eene magt moet bezitten om aan onverwachte gebeurtenissen in de kolonie, waaraan men steeds is blootgesteld, terstond het hoofd te kunnen bieden.

Het leger is daartoe niet talrijk genoeg. Dit heeft men gezien toen in 1853 de onlusten op Borneo op nieuw zijn uitgebroken en de Chinezen den Commissaris-Generaal, den Heer Prins, op de honendste wijs bejegend hadden, zoodat de uitrusting eener expeditie tot behoud van ons gezag allernoodzakelijkst werd geacht en ook werkelijk een begin van uitvoering heeft gehad. - Het bestuur heeft daarvan evenwel moeten afzien, omdat men tegelijkertijd eene zamenzwering in het Cheribonsche ontdekte en het onraadzaam achtte meer troepen van Java te verwijderen.

Die beleediging bleef dus ongestraft, en het is te vreezen dat de Chinezen daardoor veel stoutmoediger zullen zijn geworden. Indien men toen over zes fregatten had kunnen beschikken, zou men, met veel minder kosten dan gewoonlijk voor eene militaire expeditie worden vereischt, de Chinezen hebben kunnen tuchtigen. De fregatten kunnen, door elkander, 150 koppen ontschepen, alle Europeanen, waaronder 50 zeesoldaten, en dus te zamen 900 manschappen leveren, zonder den gewonen nasleep en niet verzwakt door het verblijf aan boord; welke, in vereeniging met de 400 soldaten op de kust aanwezig, onder het bevel van een' hoofd-officier der armee, eene voldoende magt zouden hebben uitgemaakt tot bereiking van het zoo gewenschte doel, dat men nu reeds sedert 3 jaren, wegens de kosten of uit onmagte, heeft moeten opgeven. Het zal niet noodig zijn hierover langer uit te weiden. De geschiedenis levert te vele bewijzen op van het nut der aanwezigheid eener zeemagt in O.I.

Onze voorvaders hebben dit zoo begrepen, want slaat men het naamboekje op van het jaar 1788 b.v., dan vindt men op blz. 44 onder de stads vroedvrouwen en aansprekers, dat tot de zeemagt der H.H. Zeventienen behoorden 282 zeeofficieren, welke grootendeels in Indië waren, terwijl er bovendien nog een Nederl. hulp-eskader was.

In het jaar 1783 zeilden uit Nederland naar Oost-Indië zes nagelnieuwe schepen van oorlog van 36 tot 60 stukken geschut, onder den kapitein kommandeur van Braam, die met den rang van Raad van Indië werd bekleed[1]. - Men weet, dat dit eskader Malacca ontzette, luisterrijke overwinningen behaalde op de Salangorezen en den Boegineeschen Koning onderwierp.

Dit alles in aanmerking nemende en daarbij het onberekenbaar belang, hetwelk wij bij het behoud onzer koloniën hebben, zal men het niet wraken, indien wij er op aandringen voortdurend eene magt van 9 fregatten in Indië te hebben, behalve de weinige vaartuigen der nog bestaande

1 Wij kunnen ons niet weerhouden hier te doen opmerken dat de Gouv. Gen., bij de komst van den Kommandant van het leger in O.I., onlangs twee rijtuigen, elk met zes paarden bespannen, voor en achter begeleid door een half eskadron huzaren, benevens zijn paleis ter beschikking stelde van den Generaal, terwijl in 1851 de Kommandant van de zeemagt, een ond vlagofficier, in een huurrijtuig naar het logement moest trekken.

civiele marine, waarvan de kruisbooten, met eene betere inrigting en bemanning, als nuttige vaartuigen kunnen worden aangemerkt.

Deze 9 fregatten met de daarbij behoorende stoomschepen zou men b.v. kunnen stationneren als hieronder wordt opgegeven.

In de Molukken:

2 fregatten (1 te Amboina, 1 te Kema), met
2 stoomschepen van 150 p.kr.

Te Makassar:

1 fregat en
1 stoomschip van 150 p.kr.

Beoosten Sumatra:

1 fregat te Riouw.
1 stoomschip van 100 p.kr. benevens 2 civiele schoeners in de wateren van Banka en voor de rivieren van Palembang en Janbi.

Ter westkust van Sumatra:

2 fregatten.
1 stoomschip van 150 p.kr.

Op de kusten van Java:

3 fregatten.
1 stoomschip van 150 p.kr.
2 stoomschip van 100 p.kr.

Ter westkust van Borneo:

1 stoomschip van 100 p.kr.
benevens 1 civiele schooner en kruisbooten.

Ter zuid-oostkust van Borneo:

1 stoomschip van 100 p.kr.
benevens 1 civiele schooner, 2 kruisbooten.

Deze magt in den Archipel verspreid en gereed om overal te ageren, zou aan het bestuur menige kostbare expeditie uitwinnen en zelfs veroorloven om de garnizoenen der buitenposten te verminderen[1].

De fregatten, onder het bereik der hoofden van het bestuur of op bepaalde punten bezig met het verrigten van

1 Lord Bentinck, Gouverneur-Generl. van Britsch-Indië, schreef naar Engeland: ‘For every steamer you send me, I can afford to disband a regiment.’ Zie over dit onderwerp het: ‘Iets over de stoomvaart in N.I.’ van den Luit. ter zee Fabius, in de ‘Verhandelingen en Berigten betrekkelijk het Zeewezen’ van Tindal en Swart. Jaargang 1849. N°. 1.

hydrographische werkzaamheden, worden door de stoomschepen in weinig tijds naar eenig bedreigd punt gesleept, ten einde elken opstand, die anders veelal van ernstigen aard kan worden, in de geboorte te onderdrukken. Men zal er, zoowel als op de stoomschepen, ook militairen op kunnen inschepen en zoo doende, in stede van op hulp van Java te moeten wachten, waarmede maanden zouden verloopen, met het berigt van het uitbreken van onlusten, den Gouverneur-Generaal ook dat der beteugeling kunnen zenden.

Hierdoor zal de rust in de kolonie meer verzekerd worden en het ontzag voor onze wapenen voorzeker niet op eene zoo jammerlijke wijze worden ondermijnd als het geval is geweest ten gevolge der gebeurtenissen op Bali, Sooloo en laatstelijk op Borneo.

Wordt de medewerking der zeelieden uit den aard der omstandigheden of den langen duur der expeditiën minder doelmatig geacht, dan kunnen deze de garnizoenen aan de kusten gelegen bezetten, en daardoor eene grootere militaire magt beschikbaar worden gesteld.

Deze zeemagt kan, des vereischt wordende, nu en dan de vlag vertoonen in de havens op de kusten van Azië en Australië, waar wij ons mogen verheugen onzen handel zich te zien uitbreiden. Het is noodzakelijker dan men soms wel denkt, dat zich daar dikwijls een fregat vertoont, vooral in Australië, waar wij geene konsuls hebben en de koopvaarders geheel van steun zijn verstoken. Bovendien heeft men de drie uit Europa komende en de drie derwaarts vertrekkende fregatten, om de vlag in andere werelddeelen te laten wapperen; zoodat in die behoefte ruim genoeg kan worden voorzien.

De dienst der brievenmaal op Sincapoer kan men, gelijk thans reeds gedeeltelijk geschiedt, aan de particuliere stoomvaartdienst overlaten. Deze verdient ondersteuning in O.I. en zal zulks goedkooper verrigten dan een Gouvernementsschip.

Tegen de afschaffing der nog in de vaart zijnde twee oude transportschepen kan evenmin eenig bezwaar bestaan, daar de behoeften ten dienste der zeemagt in O.I. op eene veel minder kostbare wijs door de talrijke, veelal ongeladene koopvaarders kunnen worden aangevoerd, die daarin mede hun voordeel zouden vinden, terwijl door de uitzending van 3 fregatten en 2 stoomschepen in het jaar, ruimschoots gele-

genheid bestaat om het personeel der stoomvaartuigen te verwisselen en zieken enz. over te voeren.

Daar men tot dusverre, zoover wij weten, geene nieuwe transportschepen op stapel heeft gezet, gelooven wij niet, dat het bestuur van plan is, die dienst voortdurend door eigen schepen te laten verrigten.

Wat het gemis van een exercitie-eskader in Europa betreft, voorwaar een groot gemis voor de oefening van officieren en manschappen, hierin zou men welligt kunnen voorzien door de vereeniging der voor de aflossing bestemde drie fregatten met de exercitie-brik gedurende eenige maanden in den zomer; en mogt dit wegens omstandigheden, welke wij niet kunnen of niet hebben voorzien, moeijelijk uit te voeren zijn, zoo zou men eenmaal in het jaar, in den Oost-mousson, eenige fregatten in de Java-Zee tot een eskader kunnen vereenigen en daarmede het voorgestelde doel bereiken.

De opname van nog onbekende vaarwaters en kusten in den Archipel kan door de gestationneerde fregatten beter geschieden dan door kleine vaartuigen, daar men op die schepen met talrijke état-majors, zoowel als door een grooter getal sloepen, hulpmiddelen heeft, welke van veel belang zijn bij dergelijke werkzaamheden. Dit belangrijk gedeelte van de dienst zal er dus ook bij winnen.

Het ligt geheel buiten ons bestek om in beschouwingen te treden, of Engeland ons al of niet Java voor de tweede maal zoude willen ontweldigen. De mogelijkheid bestaat evenzeer als de waarschijnlijkheid, dat wij die bezitting niet voor de tweede keer zouden terugbekomen, en is eene voldoende reden om ons daarop voor te bereiden.

Evenwel mogen wij ons vleijen, dat de betere zamenstelling van het leger en de menigvuldige vestingwerken, welke sedert eenige jaren op Java zijn aangelegd, eene verovering niet zoo gemakkelijk zullen toelaten als in 1811. Daarenboven, zal Engeland (wij bepalen ons tot Engeland, omdat het gevaar van die zijde algemeen het grootste wordt geacht) op nieuw eene zoo uitgebreide zeemagt over den aardbol verspreiden als ten tijde van Napoleon, toen het, jaren lang wel is waar, meester bleef van de zeeën, doch niet

dan ten koste eener schuldvermeerdering van 11,000 millioenen guldens? Zal het, bij de tegenwoordige zamenstelling der zeemagten van de overige groote mogendheden, eene zóó talrijke vloot kunnen afzonderen als die, welke in 1811 noodig was om eene expeditie tegen Java te begeleiden, bestaande uit 4 linieschepen, 14 fregatten en 7 korvetten, vergezellende 57 transportschepen, waarop ruim 12000 man waren ingescheept? Zal Noord-Amerika, hetwelk het stelsel van koloniseren niet is toegedaan, onverschillig de inbezitname van Java door Engeland aanzien, vooral wanneer wij, in tijd van stremming van onzen handel, de koffij aan de Amerikanen verkoopen? Eindelijk, brengt het belang van Engeland eene verdere uitbreiding zijner overzeesche bezittingen mede? Hieraan schijnt eene magtige partij in Engeland zelf te twijfelen. Een artikel in den Times, in 1853 geplaatst, bij gelegenheid der beraadslaging over de begrooting door den liberalen Minister Gladstone aan de Kamers aangeboden, heeft eenige beteekenis. Het luidt aldus:

‘Wij zijn gelukkig, indien wij dien ten gevolge zullen kunnen doen hetgeen de wet der natuur voorschrijft, namelijk aan onze kinderen eene rijkere, edelere en minder bezwaarde erfenis achterlaten. Terwijl wij alzoo den roem onzer voorvaderen handhaven, vernietigen wij door onze eigene inspanning de sporen van hunne dwaasheid en buitensporigheid, en wij mogen ten laatste de streelende hoop koesteren, dat de dag eindelijk eens zal aanbreken, waarop Engeland even veilig zal zijn tegen buitenlandsche schuldeischers als tegen den vijand.’

Indien de geest in Engeland minder gezind is tot het maken van veroveringen, mogen wij verwachten, dat men te minder geneigd zal zijn daartoe te besluiten, wanneer deze met meer moeijelijkheden zullen gepaard gaan. Het is derhalve noodzakelijk om alle verdedigingsmiddelen, waarover wij in Oost-Indië zouden kunnen beschikken, niet te verwaarloozen.

In 1811 hadden wij volstrekt geene zeemagt in Oost-Indië. Na het sluiten van den vrede van Amiens kwamen tot het jaar 1804 in Oost-Indië:

5 linieschepen en flute gewapend,
5 fregatten,
3 korvetten.

Deze schepen verkeerden alle in een' zeer slechten staat en hadden verminderde ekwipages, zoodat men verpligt was eenige er van af te keuren, andere op te leggen, terwijl het overschietende deel in 1806-1807 door de Engelschen werd vernield. De Engelschen konden dus ongestoord hun talrijk personeel en geschut ontschepen; het gedrag van den Franschen Generaal Jumel wordt zoowel door den Hertog van Saxen-Weimar, als door een ander geschiedschrijver, den Heer Mr. P. Mijer, hevig gegispt; zoodat men wel kan zeggen, dat alles den vijand in de hand werkte, en niettemin had hij acht dagen noodig, alvorens slag te kunnen leveren. - Men mag dus verwachten, dat een eskader van 9 fregatten, welk getal, door het aanhouden der tot terugkeer naar Europa bestemde schepen, tot 12 zoude kunnen worden gebragt, vergezeld van 7 à 8 stoomvaartuigen van 150 p.kr., ter plaatse waar de landing zou geschieden, groote diensten zoude bewijzen en den vijand eene omzigtigheid voorschrijven, waarvan het leger groot nut zoude kunnen trekken.

De kleinere stoomvaartuigen zullen met de particuliere stoomers zich op de kust verspreiden, ten einde troepen-afdeelingen te vervoeren en berigten in te winnen nopens de bewegingen van den vijand.

Indien de zeemagt de landing niet kan beletten, of door overmagt der vijandelijke vloot op eigen veiligheid moet bedacht zijn, moet zij de versterkte positie van Onrust bij de reede van Batavia bezetten. - Deze positie is bestemd om onze kostbare koopvaardijvloot in veiligheid te brengen[1]. Binnen dezelve bevindt zich een maritiem etablissement, met eenen grooten voorraad van steenkolen, en zij is dus wel der moeite waard om zoo lang mogelijk te worden verdedigd.

De versterkte torens op de eilanden, binnen welke de kom is gelegen, waarin zich de koopvaarders moeten begeven, worden in een' geduchten staat van tegenweer gebragt, en de proeven, welke eene commissie in 1852, met de 80 pond. granaatstukken op die torens geplaatst, heeft genomen, bewijzen dat de positie zeer sterk zal zijn. Naar

1 In het jaar 1800 moest men dertig koopvaardijschepen verbranden, wilde men al die schatten niet zonder slag of stoot in 's vijands handen zien overgaan, die echter slechts met 4 fregatten en een brik Batavia kwam insluiten.

het gevoelen van deskundige genie- en artillerie-officieren, welke wij in Oost-Indië raadpleegden, moet daaraan bij de verdediging eene magt van eenige fregatten worden verbonden, in welk geval zij voor onneembaar wordt gehouden. De vijandelijke vloot zal daardoor op de ongezonde reede van Batavia worden opgehouden en hare bemanning weldra den nadeeligen invloed van het klimaat ondervinden, gelijk in November 1800.

Gesteld evenwel, dat de positie van Onrust zich zoude moeten overgeven, dan kunnen de ekwipages der oorlogschepen en al wat zich aan de kapitulatie kan onttrekken, op den nabijzijnden Java-wal, onder het daar gebouwde fort, ontschepen en eene aanzienlijke versterking aan het leger geven om tegen den vijand te land te ageren[1].

Ten einde, alvorens van dit onderwerp af te stappen, ons niet bloot te stellen aan de beschuldiging, alsof wij, bij het nederstellen dezer gedachten, geheel over het hoofd zagen de toepassing der schroef als auxiliair op de zeilschepen en ook op de stoomschepen, door er schroefschooners van te maken, merken wij aan, dat, hoezeer men de algemeene invoering daarvan mag te gemoet zien, dienaangaande nog niets met zekerheid valt te zeggen, en dat de ondervinding ons ten eenenmale ontbreekt om daarop nu reeds een plan te bouwen. Zóóveel evenwel is zeker dat, indien de toepassing der schroef noodzakelijk wordt, waaraan men bijna niet meer kan twijfelen, de zeilschepen daardoor vermogender, maar ook kostbaarder worden dan zij thans zijn, en dat zulks noodzakelijk eene vermindering in het getal schepen zal te weeg brengen, hetwelk men voor een bepaald cijfer van het budget kan in dienst hebben; daarentegen zullen de stoomschepen met schepraderen kunnen worden gemist, behalve de ijzeren stoomschepen, aan welke, wegens hunne geringe dieptreding, voor de riviervaarten in O.I. steeds de voorkeur zal worden gegeven. Dit geldt voor de thans bestaande zeemagt evenzeer als voor de door ons voorgestelde en kan niet als een bezwaar daartegen worden aangemerkt.

1 Het zoude ons te ver leiden en ons bestek laat niet toe om in eene uitvoerige beschouwing te treden over het groot belang en de noodzakelijkheid om in Oost-Indië een sterke zeemagt te houden. Het een en ander is in eene brochure, getiteld: ‘de Zeemagt beschouwd in verband met de Oost-Indische bezittingen van het Rijk,’ in 1847 bij de Erven Doorman te 's Hage uitgegeven, met zooveel klem betoogd, dat wij daarbij niets te voegen hebben.

Men mag integendeel verwachten, dat die inrigting op eene minder kostbare wijze is toe te passen op een zeker getal schepen van het grootere - dan op een dubbel getal van het kleinere charter.

Eindelijk blijft ons nog over te wijzen op den zedelijken invloed, welke de zamenstelling der zeemagt uit fregatten op de vorming van zeeofficieren en manschappen zal uitoefenen.

De adelborsten, welke thans na 3 jaren onderrigt te hebben genoten de militaire academie verlaten, worden, zooveel daartoe de gelegenheid bestaat, geplaatst aan boord der fregatten en korvetten, omdat men de overtuiging heeft, dat zij dáár het best in de gelegenheid zijn de praktische kennis op te doen, zonder welke men geen goed zeeofficier kan worden. Aan boord van die schepen alleen leeren zij de eigenlijke scheepsdienst, zoo uitnemend geschikt om een jeugdig zeeofficier te doordringen van de pligten, welke op hem rusten, en die hem moet voorbereiden om aan zijne ondergeschikten het voorbeeld te geven van de strenge tucht en naauwgezette pligtsbetrachting, welke de dienst op een goed oorlogschip kenmerken. Gelukkig dus diegenen, die het voorregt genieten gedurende een paar jaren op een goed fregat te dienen. Met velen is dit echter het geval niet, daar zij veelal, bij de aankomst van het schip in de kolonie, wegens gebrek aan Luitenants der 2de klasse, op stoomschepen of schoeners worden overgeplaatst om in de bestaande vacatures te voorzien, waardoor het somwijlen gebeurt, dat zij kort na het verlaten der militaire school geroepen worden om de dienst te doen als officier, voor welke betrekking zij de vereischte geschiktheid nog niet kunnen bezitten. De nadeelige gevolgen daarvan zijn duidelijk.

Daarbij komt, dat het groot aantal kleine vaartuigen, wier betrekkelijk talrijke état-majors voltallig moeten worden gehouden voor de hydrographie en andere moeijelijke diensten, de behoefte aan een groot getal luitenants 2de kl. heeft en nog doet gevoelen, niettegenstaande hun aantal reeds van 180 op 200 is gebragt. - De officieren in dien rang genieten bij gevolg na een gemiddeld vierjarig verblijf in Oost-Indië bijna geene non-activiteit en moeten te spoedig weder worden gepaatst, zoodat velen hunner tegenwoordig het grootste gedeelte van hunnen jeugdigen leeftijd in de Tropische gewesten doorbrengen en daarvan

de nadeelige gevolgen ondervinden voor hunne gezondheid. Indien zij daarvoor de belooning konden verwachten, welke vroeger voor ieder zee-officier was, en nu nog voor ieder ambtenaar en officier der armee is weggelegd, namelijk het verkrijgen van regt op pensioen en verhoogd pensioen, na twintig in Oost-Indië doorgebragte dienstjaren, zij zouden zich daarover niet te beklagen hebben. Dit is evenwel het geval niet meer sedert de gebrekkige nieuwe pensioenwet is aangenomen, moetende men 50 jaren oud zijn om regt te hebben verkregen op pensioen in de zeedienst, terwijl menig officier der Indische armee op 38jarigen leeftijd, met den rang van kapitein gepensioneerd, huiswaarts keert.

Het is evenwel genoeg bekend, dat het voor de gezondheid niet onverschillig is, of men in Oost-Indië een ruim en luchtig huis bewoont, dan wel jaren achtereen verblijf moet houden aan boord van een schip, blootgesteld aan zware regens en brandenden zonneschijn en aan de vermoeijenissen aan de dienst eigen, welke zoo menig slagtoffer van het korps eischten. Slaat men het promotieboekje op van 1832, dan ontwaart men, dat van de 76 adelborsten, welke in dat jaar te Medemblik waren, nog slechts 25 in dienst zijn, en dat van de 51 overigen, die voor een gedeelte het korps verlieten, 37 niet meer in leven zijn.

Is het dan te verwonderen, dat de in vergelijking der Oost-Indische ambtenaren in Oost-Indië zoo karig bezoldigde zee-officieren en officieren van gezondheid van elke voorkomende gelegenheid gebruik maken om de dienst te verlaten, en behoeft men nu nog naar de reden te vragen, waarom vele ouders hunne kinderen niet meer naar het examen te Breda zenden, hetwelk reeds zóó moeijelijk is geworden, alsof de jonge zee-officieren kamergeleerden moesten worden. Men heeft ons verzekerd, doch wij vertrouwen, dat hier wel eenige overdrijving in het spel komt, dat verscheidene jongelieden te Breda aan ontstekingen in de hersenen lijden ten gevolge der groote inspanningen, welke van hen worden gevorderd voor de af te leggen examina. Men kan zich voorstellen, welke zeeofficieren daaruit zullen groeijen! Neen, niets is natuurlijker, dan dat men zijne kinderen liever in dienst bij de landmagt laat treden, dan ze bloot te stellen aan de bittere teleurstelling, welke hun wacht, nadat zij eenige jaren op de militaire school te Breda hebben doorgebragt; en dat met jongelieden, die, de school verlatende, terstond met den

rang van officier in de maatschappij optreden. Oneindig verkieslijk zoude het zijn aan de jongelingen de gelegenheid te geven om zich ook op vroegeren leeftijd aan boord te begeven en zich alzoo vroegtijdig aan de opofferingen, eigen aan het zeemansvak, te gewennen, behoudens de bevoegdheid om eenige dezer adelborsten, welke eenen bijzonderen aanleg toonen te bezitten, bij de militaire school te plaatsen, om zich nader te bekwamen in de theoretische wetenschappen, en zoo doende specialiteiten te verkrijgen.

Wij vernemen met genoegen, dat dit werkelijk het plan is van den doortastenden en niet genoeg naar waarde geschatten Minister van Marine.

Het nemen van veelvuldige demissiën door zee-officieren is zoowel voor de schatkist als voor de dienst zeer nadeelig, daar de Minister dien ten gevolge zijns ondanks verpligt is aan Z.M. de bevordering voor te dragen van adelborsten, welke veeltijds slechts twee jaren in dien rang hebben gediend, en, hoe kundig ook in vele opzigten, echter niet de ondervinding hebben opgedaan, die men kan verwachten van een officier, wien men eene wacht moet toevertrouwen.

Het is waarlijk te betreuren, dat jonge lieden, wier beschaafde en wetenschappelijke opvoeding alle waarborgen zouden opleveren om een uitstekend korps officieren te vormen, daaraan zoo weinig zullen beantwoorden door de nadeelige gevolgen aan ons stelsel eigen.

Minstens moeten zij twee jaren op een fregat en daarna twee jaren op een stoomschip dienen, om de dienst te leeren, alvorens zij tot officieren kunnen worden bevorderd; maar vroegtijdig aan boord komende, kan men van hen verwachten, dat zij op 18 of 19jarigen ouderdom daartoe beter geschikt zullen zijn dan vier jaren na het verlaten der militaire academie. - Een zee-officier moet vroeg aan boord komen, vroegtijdig de epauletten verkrijgen, en vóór 40jarigen ouderdom een groot schip kommanderen.

De militaire geest, het esprit de corps, gaat door de versnippering op kleine vaartuigen en de onvermijdelijk gedurige overplaatsingen, welke dien ten gevolge plaats hebben, bij het geheele personeel verloren en levert geene mindere bezorgdheid op voor de toekomst dan de achteruitgang van het materieel, en het is wel der moeite waard om bij eene organisatie der marine daarop het oog te vestigen.

Mogt het ons gelukt zijn onze lezers te hebben overtuigd

van de materiële en morele voordeelen, welke door eene gedeeltelijk andere zamenstelling der zeemagt zouden te verkrijgen zijn, hoe gelukkig zouden wij ons rekenen op die wijze iets te hebben kunnen bijdragen tot opheffing der zoo diep gezonkene marine.

Wij gelooven echter geenszins, dat dit doel op de voorgestelde wijze oogenblikkelijk te bereiken is. Daartoe is tijd noodig, en wij gingen uit van de veronderstelling, dat, volgens de uitspraak der commissie in 1852 gedaan, het onmogelijk is eene zoo groote activiteit bij de zeemagt gaande te houden, zonder dat het materieel meer en meer achteruitgaat.

Om hierin te voorzien, in afwachting, dat tot dat einde meerdere fondsen kunnen worden besteed, zal men genoodzaakt zijn, zoolang althans geene buitengewone omstandigheden de rust verstoren, gedurende eenige jaren het in dienst te houden getal fregatten te beperken tot negen, waarvan zes of zeven in Oost-Indië en drie of twee voor de aflossing bestemd. Men kan dan in de Molukken en ter Westkust van Sumatra slechts een fregat stationneren en op de kusten van Java twee of drie, met de daarbij behoorende stoomschepen, zonder de dienst te belemmeren.

In de veronderstelling, dat men drie fregatten der 2de klasse minder in activiteit stelt, krijgt men de aanzienlijke som van vijf à zesmaal honderd duizend guldens[1] beschikbaar, welke gedurende eenige jaren moesten worden aangewend tot het bouwen van schepen en het aankoopen van materialen. In de jaren 1832 en 1833 besteedde men daarvoor:

ƒ 1,935,673 en ƒ 2,137,000, en in 1852 slechts ƒ 1,120,000, terwijl voor dagloonen werden besteed in

1832	ƒ 1,081,177
1833	ƒ 1,223,441
1852	ƒ 650,000

1 In de memorie van den Heer Rijk leest men (bladz. 628), dat een fregat 2de klasse 's jaarlijks kost ƒ 124,000. Men heeft daarmede waarschijnlijk bedoeld de traktementen, soldijen en de voeding der bemanning, want de kosten aan reparatie en slijtage van romp en tuig bedragen nog nagenoeg de helft dezer som, zoodat de geheele kosten nagenoeg ƒ 190,000 bedragen.

Volgens eene officiële opgave kostte het Engelsche fregat Thetis van 36 st. met 330 koppen per dag.....65 pond sterl.
namelijk aan voeding, enz.....42 pond sterl.
romp en tuig....23 pond sterl.
dus 's jaarlijks ƒ 280,000.

dus te zamen in 1832	ƒ 3,016,850
1833	ƒ 3,360,441
1852	ƒ 1,770,000.

Het is te voorzien dat dit van jaar tot jaar minder zal worden, en wij behoeven niet te zeggen tot welke uitkomst dit zal leiden.

Ongelukkigerwijze is het oogenblik thans niet gunstig om aanzienlijke aankoopen te doen en moet men zich de jaren van algemeenen vrede ten nutte maken, om tegen het tijdstip, waarop eene ontwikkeling van strijdkrachten kan gevorderd worden, zulks zonder al te groote kosten te kunnen bewerkstellingen. Door gebrek aan fondsen is de zeemagt langzamerhand in een betreurenswaardig verval gekomen, en zal men, zoo wij vertrouwen, het ons ten goede houden, indien wij eene poging hebben aangewend om zulks aan te toonen, en daarbij aandringen op de noodzakelijkheid om niet langer van het kapitaal te leven, maar in tijds tot andere maatregelen over te gaan.

25 April 1854.

Nog iets over de toenemende beoefening der staathuishoudkunde in Nederland.

Deze titel zal niet zeer in overeenstemming schijnen met het weinige dat volgt.

Ik koos hem, in de hoop daardoor te eerder een ander onder soortgelijken titel in *De Gids* voor April l.l. opgenomen stuk in sommiger geheugen terug te roepen, daar ik mij gedrongen gevoel op een tweetal in dat stuk voorkomende zinsneden nog even terug te komen.

Op bl. 472 wordt aanmerking gemaakt op de weinige toegankelijkheid van sommige onzer publieke verzamelingen, musea, kabinetten, bibliotheken, enz., dat zoo zeer afsteekt bij sommige plaatsen in het buitenland, waar men bewijst doordrongen te zijn van het begrip, dat zulke publieke, meestal op algemeene kosten aangelegde verzamelingen zoo veel mogelijk ten algemeenen nutte behooren te strekken, door ze voor het publiek zoo toegankelijk en bruikbaar mogelijk te maken.

Dat die aanmerking niet ongegrond is, zullen velen kunnen getuigen, die nu en dan voor hunne studiën en onderzoekingen van die verzamelingen wenschten gebruik te maken. Een tamelijk recent voorbeeld daarvan treft men aan in de belangrijke brochure van Prof. Millies: ‘De Munten der Engelschen in Oost-Indië’ (Amsterd. 1852), die zich, hoewel in uiterst zachte bewoordingen, beklaagt (bl. 77), dat zijne herhaalde pogingen om de, volgens zijne stellige meening, in het Haagsche Penningkabinet aanwe-

zige Indische munten te mogen bezigtigen, steeds vruchteloos bleven[1]. Ben ik wel onderrigt, zoo is Prof. Millies, na de veranderde inrigting sedert aan de directie over dat kabinet gegeven, later in zijn verlangen geslaagd, en misschien mogen wij dien ten gevolge eerlang eene nalezing op zijne belangrijke bijdrage verwachten, waartoe hij ook welligt in de bepalingen der eindelijk aangenomen Indische muntwet aanleiding vindt.

(Is die klagt van Prof. Millies ook niet, minstens voor een gedeelte, op andere publieke penningkabinetten in ons land toepasselijk? Ik meen mij toch niet erg te vergissen door te beweren, dat b.v. de toegankelijkheid tot het Leydsche penningkabinet ongeveer in eene omgekeerde rede staat tot die van de overige in hetzelfde gebouw bewaarde schatten.)

Maar nevens die klagt ten opzigte van sommige instellingen, had ook in billijkheid melding behooren te zijn gemaakt van minstens ééne instelling, waartoe die toegang zoo gemakkelijk is gemaakt als ergens in het buitenland bij eenige publieke inrigting het geval is, zoodat aan de directie daaromtrent in den vreemde ook eene eervolle melding is mogen te beurt vallen.

Ik bedoel het Museum van Oudheden te Leiden.

In den Residentie-almanak voor 1854 (bl. 261) kan men zien, dat dit rijke Museum dagelijks, mits onder geleide van den Custos, des zomers van 's morgens 7 tot 's avonds 7 ure, des winters van 's morgens 8 tot 's middags 5 ure kan worden bezigtigd; dat het gedurende drie dagen in de week van 's morgens 11 tot 's middags 4 ure ter algemeene bezigtiging is opengesteld; dat aan hen, die ter eigen oefening, of voor andere wetenschappelijke oogmerken, herhaaldelijk of gedurende eenigen tijd achtervolgens van de verzameling wenschen gebruik te maken, daartoe de gelegenheid wordt gegeven, enz.

Men ziet, dit is eene toegankelijkheid, zoo ruim als ze slechts schijnt te kunnen worden verlangd. Dit bewijst dat de Directeur, Dr. C. Leemans, aan wien, zoo ik mij niet vergis, die regeling der bezigtigingsuren en van het gebruik

1 In de aankondiging van dat werk in de *Recensent, A.L.M.* v. Mei 1853, nam ik ook de vrijheid op die klagt de aandacht te vestigen.

der in het Museum aanwezige voorwerpen te danken is, juist beseft, dat van zoodanige inrigting, wil zij aan haar doel beantwoorden en nut stichten, het ruimst mogelijk gebruik moet kunnen worden gemaakt.

Maar de Heer Leemans en de Conservator, Dr. L.J.F. Janssen, gaan nog verder en stellen zich op alle mogelijke wijzen ten dienste van hen, die de aan hunne zorgen toevertrouwde verzamelingen met een wetenschappelijk doel komen bezigtigen. Dit werd o.a. openblijk erkend in het ‘Rapport adressé à M. le Directeur-Général des Musées nationaux (en France) sur l'exploration scientifique des principales collections Egyptiennes, etc. par M. Emmanuel de Rongé,’ geplaatst in den Moniteur Universel du 7 et 8 Mars 1851, waar die Heer, thans ‘Conservateur des galéries Egyptiennes au Musée du Louvre,’ sprekende over het wenschelijke van een *studievertrek* voor vreemde geleerden in elk Museum, zegt: ‘Pour explorer convenablement les papyrus, j'ai dû à Leyde et à Turin user et abuser peutêtre de l'extrême complaisance de MM. les conservateurs et directeurs de ces musées, etc. A Berlin, au contraire, j'ai eu le regret de partir sans avoir pû obtenir la vue des papyrus historiques du musée.’ De Heer Leemans, die mijne aandacht op dat getuigenis vestigde, als op een uit zeer velen, die hij zou kunnen bijbrengen omtrent de gemakkelijkheid van bezigtiging van het Museum van Oudheden, voegde daarbij, dat de Heer de Rongé doelt op de gelegenheid hem gegeven om, gedurende de afwezigheid van den Directeur, op het werkvertrek van den Conservator, en later op dat van den Directeur in het Museum, en bij avond in diens daarnaast gelegen woonhuis, zijne studiën voort te zetten.

De Heer Leemans zal mij dit openlijk gebruik maken van zijne inlichtingen wel ten goede gelieven te houden. Ik vertrouw dit te eerder, daar ik hem niet onbekend heb gelaten met mijn voornemen, om op mijn vorig stuk terug te komen, nadat hij mij op de groote gemakkelijkheid van toegang van het Museum van Oudheden had gewezen, en hij de heuschheid had op mijn verzoek mij nog enkele opmerkingen mede te deelen over de straks in 't kort vermelde ‘bepalingen en voorwaarden, waarop het Museum openstaat.’ Aan die opmerkingen ontleen ik nog het volgende:

Aanvragen tot het verkrijgen van tijdelijk doorloopende bewijzen van toegang tot het Museum werden nimmer geweigerd, hoewel niet altijd is voldaan aan de daaraan volgens de bepalingen verbonden voorwaarde ‘van, zonder nadere toestemming, geene voorwerpen van het Museum in druk of plaat uit te geven, en van het werk, waarin de afgeschreven of afgeteekende voorwerpen zullen voorkomen, een exemplaar aan het Museum ten geschenke te doen toekomen.’ De tijdelijke sluiting van het Museum, bij een der bepalingen voorzien, had nog nimmer plaats dan voor eenige uren, bij bezoek van vorstelijke personen, enz. Vreemde geleerden, wier tijd het niet toeliet zich lang genoeg in Leyden op te houden, hadden immer de gelegenheid, ook nadat het Museum gesloten was, hunne studiën in het daaraan grenzend woonhuis van den Directeur voort te zetten. Bij gelegenheid van congressen of vereenigingen, waardoor veel vreemden naar Leyden werden gelokt, stond het Museum dagelijks voor een ieder open, en bij gelegenheid van het te Leyden gehouden Landhuishoudkundig Congres had de Directeur eene afzonderlijke zaal opzettelijk voorzien met de voorwerpen, die in de onderscheidene afdeelingen der verzameling op den landbouw betrekking hebben, aangevuld en toegelicht met platen en teekeningen.

Met volle regt mag de Heer Leemans, op het bovenstaande wijzende, zeggen, dat het Museum van Oudheden, althans met betrekking tot gemakkelijkheid van toegang tot en gebruik van de monumenten, enz., al zeer weinig te wenschen overlaat.

Men zal mij, vertrouw ik, de uitvoerigheid, waarmede ik dit deed uitkomen, wel willen ten goede houden om het ligt te gissen doel: dat het door de Directie van het Museum van Oudheden te Leyden gegeven voorbeeld navolging moge vinden bij die directiën, welke zullen moeten erkennen, dat de toegankelijkheid tot de aan hare zorgen toevertrouwde verzamelingen heel wat bij die van het Museum van Oudheden ten achteren staat.

Het tweede punt, waarop ik wensch terug te komen, betreft de ‘Vereeniging voor Volksvlijt’ te Amsterdam.

Na eene korte herinnering aan het zoo nuttig doel van die ‘Vereeniging,’ had ik het, op bl. 472 van ‘De Gids,’ doen voorkomen, alsof het ‘Polytechnisch Museum’ in de Doelenstraat de inrigting was, waar die ‘Vereeniging’ hare doorloopende tentoonstelling houdt van voorwerpen, welke voor onze Volksvlijt belangrijk zijn.

Dit is onjuist, en gewis had ik behooren te zorgen dergelijke vergissing niet te begaan. Voor een klein gedeelte echter mag ik de schuld werpen op de Directie van dat ‘Polytechnisch Museum.’ Ware de toegang tot dat ‘Museum’ dagelijks open geweest, - juist het punt, welks nut ik in het belang der inrigting zelve in ‘De Gids’ trachtte te betoogen, - zoo zou ik bij een zeer kort bezoek in Amsterdam in de Doelenstraat geen gesloten deur hebben gevonden, en de bezigtiging van het ‘Museum’ zou wel spoedig die overtuiging hebben gegeven, dat men zich hier iets anders dan bij de ‘Vereeniging voor Volksvlijt’ voorstelde.

Mag die schuld ook niet welligt voor een deel worden geweten aan ongenoegzame belangstelling van het amsterdamsch publiek, waardoor mogelijk die directie zich tot nu toe liet weêrhouden die toegankelijkheid zoo veel ruimer te stellen?

Is het ook niet een bewijs, dat dergelijke, inderdaad toch, vooral bij genoegzame uitbreiding en deelneming, hoogst nuttige inrigtingen en die van zoo veel belang kunnen worden voor de plaats waar zij zijn gevestigd, bij elken Amsterdammer nog niet volledig bekend zijn, - dat de redactie van een amsterdamsch tijdschrift zoodanige vergissing onopgemerkt liet voorbijgaan? Men begrijpt ligt, dat dit niet wordt gezegd om een blaam op die redactie te werpen: het zou wat erg zijn haar eigen tijdschrift daartoe te doen dienen: de letterkundigen, welke die redactie uitmaken, behoeven ook zeker niet in de eerste plaats zich met inrigtingen op de nijverheid betrekkelijk volledig bekend te maken: maar het dient slechts als bewijs, dat zoodanige inrigtingen nog verre zijn van zoo algemeen bekend, zoo in het volksleven doorgedrongen te zijn, als zij behoeven tot bereiking van haar doel.

Men ziet: hoewel gul schuld bekennende, wil ik toch gaarne dat anderen mij haar helpen dragen.

Die schuldbekentenis, dat herstellen der gepleegde vergissing, is echter minder het eigenlijk doel, dan wel de aanleiding van dit schrijven; ik wensch van deze gelegenheid gebruik te maken om nogmaals de aandacht op de ‘Vereeniging voor Volksvlijt’ te vestigen, en daardoor te trachten iets bij te dragen om haar nader bekend te maken. Mijns inziens toch verdient zij dit ten volle, uit hoofde van het nuttig doel, dat zij zich voorstelt, den ijver waarmede zij reeds werkzaam was om dat doel te bereiken, en dien zij aanwendt om de opgevatte taak verder naar behooren te vervullen.

Bij het reeds in het April-nummer over die ‘Vereeniging’ gezegde, geloof ik nu niet beter te kunnen doen om haar te karakteriseren, en tevens het onderscheid tusschen haar doel en dat van de directie van het ‘Polytechnisch Museum’ goed te doen uitkomen, dan een uittreksel mede te deelen van een brief daarover, mij op mijn verzoek door een der directeuren geschreven. Het beoogde doel zal die openbaarmaking van dat schrijven wel ten goede doen houden.

‘De ‘Vereeniging voor Volksvlijt,’ welke haar zetel heeft op de Bloemmarkt, n°. 118, heeft niets hoegenaamd gemeen met het ‘Polytechnisch Museum’ in de Doelenstraat. Het doel, dat beide inrigtingen trachten te bereiken, is ook geheel iets anders. Het Museum, thans ten deele met de Handelsschool vereenigd, heeft onderwijs ten doel; de Volksvlijt is een wetenschappelijk Commissiekantoor, dat zich voornamelijk voorgesteld heeft de nijverheid op de hoogte der uitvindingen van den dag te houden, door op alle vragen, welke dienaangaande kunnen worden gedaan, te antwoorden en door alle bestellingen ten aanzien van de nieuwste en van de beste zaken ten uitvoer te brengen. De verzameling van de Doelenstraat is een Museum; die van de Bloemmarkt is eene doorloopende Tentoonstelling, die zich, hopen wij, reusachtig zal uitbreiden.

‘Wilt gij de beste fokkonijnen, - de Volksvlijt bezorgt die; wilt gij de nieuwste rekenmachine, - op de Bloemmarkt is die te zien en te bestellen; wilt gij weten of de

gasleveranciers te ..... u goed gas leveren, - stuur het tot onderzoek naar de Bloemmarkt; wilt ge weten wat met voordeel naar Australië te zenden is, - de Volksvlijt zal zich beijveren u dat te zeggen; verlangt ge een amerikaanschen worstenstopper uit Cincinnati, - de Volksvlijt zal u dien bezorgen, enz. enz.'

Het lidmaatschap van de Vereeniging, dat men verkrijgt door zich daartoe bij de directie of hare in onderscheidene plaatsen gevestigde correspondenten aan te melden, geeft den toegang tot de Bibliotheek, de Tentoonstellingen, Kabinetten en Openbare Vergaderingen, en doet u het door de Vereeniging sedert den aanvang van dit jaar uitgegeven 'Tijdschrift voor Nijverheid, Landbouw, Handel en Scheepvaart' ontvangen.

De inrigting van dat tijdschrift, waarvan het eerste nummer voor ons ligt[1], getuigt weder van de nuttige praktische strekking van de Vereeniging, en doet het doel, dat zij zich voorstelt, goed uitkomen. Men vindt er korte artikels in over de metalen, de teelt van voedergewassen, over de tentoonstelling te New-York, de kenmerken van echtheid en vervalsching van koopwaren, onze handelswetgeving, enz., benevens een groot aantal beknopte, voor handel en nijverheid belangrijke mededeelingen van allerlei aard. Vooral buiten Amsterdam is de Vereeniging nog weinig bekend: het tijdschrift zal krachtig kunnen medewerken om haar meer algemeen bekend te maken, en het aantal leden te doen toenemen.

En dit zal toch wel waarschijnlijk noodig zijn om haar goed aan haar doel te kunnen doen beantwoorden. Reeds heeft de Vereeniging zich zeer verdienstelijk gemaakt door den eersten stoot te geven en krachtig mede te werken tot het in Amsterdam doen houden van de bekende en zoo goed geslaagde Tentoonstelling van bouwmaterialen, welke, met de kort te voren in Felix Meritis door de Roei- en Zeilvereeniging gehouden Tentoonstelling van voorwerpen op den scheepsbouw betrekkelijk, zoo te regt de algemeene belangstelling wekte. Het scheen moeijelijk, in deze eeuw van tentoonstellingen, daarin het initiatief tot iets nieuws te nemen: en toch, dank zij der Vereeniging voor Volksvlijt,

1 Waar blijven toch de volgende, maandelijks toegezegde nummers?

het gelukte de ontwerpers en bestuurders voor dergelijke nog nergens gehouden Tentoonstelling van bouwmaterialen binnen- en buitenslands groote deelneming op te wekken, en aan de industriele wereld de, helaas! sedert lang ongekende vertooning te geven, dat Nederland, dat Amsterdam in dergelijke zaken den toon gaf.

De doorloopende tentoonstellingen der Vereeniging voor Volksvlijt, hare raadgevingen en inlichtingen zijn gewis reeds velen tot voordeel geweest, en het tijdschrift zal haar nut stellig meer algemeen blijkbaar maken. Doch om veel nut te kunnen stichten, vooral hare Verzameling en Bibliotheek zeer te kunnen uitbreiden, zal het noodig zijn over ruime middelen te kunnen beschikken, en daarom zal eene zeer algemeene deelneming wel zeer wenschelijk zijn.

Mogten dus velen door de aanneming van het lidmaatschap een blijk geven van belangstelling in eene inrigting, wier bloei Nederland, en vooral haar zetel Amsterdam, tot voordeel en eere zal kunnen strekken.

Wat zij voor Amsterdam wil, is ook nog onlangs gebleken, toen de dagbladen meldden, dat de directie der Vereeniging Z.M. den Koning bekend had gemaakt met haar voornemen, om te trachten eene maatschappij tot stand te brengen tot oprigting van een gebouw binnen Amsterdam, bestemd voor het houden van de groote tentoonstelling van nijverheid in 1856, en om later tot een blijvend nijverheidspaleis te strekken, - waarop zij 's Konings goedkeuring vroeg. De Koning gaf, eerst schriftelijk en daarna mondeling, tijdens zijn verblijf in Amsterdam, zijne belangstelling in het tot stand komen eener voor Amsterdam zoo gewigtige onderneming te kennen, en verleende er zijne bescherming en goedkeuring aan.

Het is te hopen dat de Amsterdammers dat goede voorbeeld zullen volgen, en dat men er in zal slagen een gebouw te doen verrijzen, Neêrlands eerste handelsstad waardig.

De ontwikkeling, aan dit tweetal punten hier gegeven, zou kunnen worden gegeven aan vele der in het vorig stuk slechts even aangestipte punten. Het hier gezegde

moge volstaan ten bewijze dat, hoezeer wij met schaamte moeten erkennen in zeer vele opzigten bij anderen ten achteren te staan, wij echter op enkele lichtende punten mogen wijzen, op enkele feiten en omstandigheden, waardoor blijkt, dat men minstens in sommige opzigten op de hoogte van zijn tijd is, en dat er eenig nieuw leven ontstaat.

Mogt dit wijzen op dat weinige goede slechts bij enkelen den lust hebben doen ontwaken om tot uitbreiding daarvan ook iets bij te dragen, en mede te werken om Nederland op staathuishoudkundig gebied steeds meer blijken van ontwaakt leven te doen geven, zoo zou ik het in zekeren zin loven, dat de begane fouten aanleiding gaven zoo spoedig voor dit punt weêr de opmerkzaamheid in te roepen.

W.Q.

Mozaïk.

Mr. J. van Lennep gaf eene verantwoording in het licht over de uitgave der beruchte Tafereelen uit de Vaderlandsche Geschiedenis. Hij verklaart daarin niet meer te willen zijn dan de Prins van Oranje in 1831, maar ook niet minder dan de dappere Admiraal Tromp, en tevens, dat er geene zonde bestaat, zoolang niet twee omstandigheden aanwezig zijn: 1°. Dat er bedoeling besta tot beleediging, of in 't algemeen, boos opzet. 2°. Dat zij, die zich geërgerd gevoelen tot die ergernis, billijken grond hebben, of in het algemeen, dat er beleediging bestaat.

Zijne verantwoording is aan eene ontkenning dezer twee punten gewijd. Onzes inziens, had hij haar voor de helft kunnen bekorten en even volledig kunnen zijn, daar, bij geleverd bewijs, dat er geene beleediging bestaat, hetgeen het tweede punt uitmaakt, de ontkenning, dat er bedoeling tot beleediging bestond, wat in het eerste punt begrepen, is vrij overbodig was.

Mr. J. van Lennep toont zich verontwaardigd over den aard van het oordeel, over zijne Tafereelen uitgesproken. Hij vraagt ten slotte, of hij iets ergers gedaan heeft dan de uitgevers van den Charivari of den Punch, dan hij-zelf deed in den Kalender van den Almanak Holland, *waar toen geen sterveling zich aan gestooten heeft*?

Hij heeft recht zich te beklagen over de inconsequentie van zijn publiek, dat den Almanak Holland mooi vindt, dat den verhandelaar zonder stof toejuicht, den vervaardiger van de rijmen onder de plaatjes uit den ‘worstelstrijd met Spanje,’ een boek dat reeds twee drukken beleeft, een groot dichter heet, en niettemin de Tafereelen uit de Vaderlandsche Geschiedenis verwerpt, ja smaadt.

Wij zijn het met Mr. van Lennep volkomen eens, dat hij geenerlei ergernis gegeven heeft, - maar voegen er bij - voor't minst aan hen, die, in het bezit van van Lenneps complete werken, zich nog nooit geërgerd *hadden*.

X.

Welk eene begeestering werd er opgemerkt in de hoofdstad des lands bij de laatste verkiezing van drie leden voor de Volksvertegenwoordiging. In de Kiesvereeniging, waaraan de hoofdstad haar meeste, ja bijkans, uitsluitende vertrouwen geeft; eene vereeniging, die anders juist geen overmaat van le-

ven bezat, heerschte er eene levensvolheid, die verbaasde; heerschte er eene gedachte, die door eenige niet-leden, welke als nieuwsgierigen werden toegelaten, daar met de hoogste bevreemding en als een ongenoodigde gast werd beschouwd. De hoofdstad des rijks bleef in hare keuze aan het vorige jaar gelijk. Toen koos zij drie specialiteiten, die reeds in de vorige eeuw als zoodanig zouden hebben kunnen gelden, en slechts specialiteiten kunnen de hoofdstad, die zelve eene specialiteit in den handel is, vertegenwoordigen. Zij herkoos ze daarom ook, of staat op het punt ze te herkiezen.

Onregtvaardige, nurksche, anti-nationale Piet Bogcheljoen, dien we reeds lang gestorven dachten, maar op den dag der verkiezing voorbij een der stembureaux zagen gaan, het schandelijk liedje neuriënd:

> Amsterdam, o goeje stad,
> 'k Wou dat je meer couragie had.

W.

Er is weder een nieuw tijdschrift verrezen, getiteld: *Lectuur voor de Huiskamer*, en bestemd, blijkens de satyrieke inleiding der Redactie, om de nationale houtsneê te bevorderen, maar eigenlijk om ons volslagen onvermogen in die kunst ten toon te stellen. De poging is wel wat wreed, maar bij het eerste nummer reeds uitermate geslaagd.

Wij treffen er een portret in aan van D^{o} Beets, dat om de oorspronkelijkheid van uitvoering bijzondere vermelding verdient. Lijnen heeft het niet, licht en schaduw evenmin, en toch lijkt het op het gelaat van eenig dierlijk wezen, en dit is reeds veel.

Bij dit portret is een fiksche kritiek gevoegd van Dr. J. van Vloten, die den Eerw. Beets tegenwoordig met zijne liefkozingen achtervolgt en waarin de Doctor bewijst, dat niemand in de Nederlandsche poëzij zooveel op den Hildebrand van het proza gelijkt als Dr. N. Beets; *quod erat demonstrandum*.

Tegenover het portret is op de andere bladzijde de treffende beeldtenis eener heidensche danseres, die, veel te weinig bekend met onze Westersche beschaving, de armen smachtend naar gindsche zijde, waar de Hollandsche dominé zich bevindt, schijnt uit te strekken. *Horrible, most horrible!* maar toch piquant!

Wij bevelen het jeugdige Tijdschrift met aandrang in de hoede van hen, die van echten humor houden.

T.

Bibliographisch album.

Drie antwoorden op eene prijsvraag, uitgeschreven door de Broederschap der Notarissen in Nederland over de wetgeving op de Registratie. Amsterdam, bij J.H. en G. van Heteren, 1853. 385 *blz.* 8°.

Zoolang er belastingen bestaan, zal er over haren druk worden geklaagd. Hoe waar deze stelling moge wezen, zij zal wel nimmer misbruikt mogen worden, om iedere verandering in een belastingstelsel of in eenen bijzonderen grondslag van belasting als doelloos, de mogelijkheid van verbetering al van den aanvang af als ijdel te beschouwen. Zij mag roekelooze en zoogenaamd populaire hervormingen doen wantrouwen, tegen onvoorzigtige beloften, die slechts kunnen strekken om den druk te meer te doen gevoelen, en eene ernstige waarschuwing bevatten - een grondig en onbevooroordeeld onderzoek naar de ware oorzaken van den druk blijft steeds wenschelijk. Daardoor alleen zijn de juiste middelen te vinden tot bereiking van het nimmer uit het oog te verliezen doel: den druk zoo ligt mogelijk te maken.

Het mogt daarom een gelukkig denkbeeld heeten, dat de Broederschap der Notarissen in Nederland in 1850 een prijsvraag deed uitschrijven, welke de aanwijzing van de gebreken in de wetgeving op de registratie en van de middelen tot verbetering ten onderwerp had. Geen wonder dan ook, dat dit denkbeeld de goedkeuring verwierf van den toenmaligen Minister van Financiën, wiens onvermoeid streven om in de onderscheidene aan zijne zorg toevertrouwde takken van bestuur de gewenschte verbeteringen te brengen, ook daarin blijkbaar was.

Bij de uitvoering van haar denkbeeld had de Broederschap evenwel eene gevaarlijke klip te vermijden. Niet door haar standpunt als eene, hoe vreemd ook, door de Regering erkende Vereeniging van door het openbaar gezag aangestelde en krachtens dat gezag handelende ambtenaren, maar door het standpunt van de tot de vereeniging behoorende individu's, wier betrekking tot de bedoelde belasting deze eerder van eene ongunstige dan gunstige zijde pleegt te doen beschouwen. Van dat standpunt uitgaande, moest zij gevaar loopen zich bloot te stellen aan overdrijving van bezwaren of verwarring van 't geen de registratie voor den notaris lastig maakt, met hetgeen voor het algemeen bezwarend is, enz. Zeilde de Broederschap die klip voorbij? De prijsvraag, op haar zelve beschouwd, laat eene toestemmende beantwoording toe.

'De Broederschap der Notarissen,' zoo luidt zij, 'verlangt een wèl geschreven, duidelijk en op ervaring gegrond betoog, houdende *vooreerst* eene aanwijzing en ontwikkeling van de gebreken, verkeerdheden en nadeelige werking der bestaande wetgeving op de registratie hier te lande; *ten tweede* een onderzoek, of het nuttige en goede in dezelve aan te wijzen, niet op andere meer eenvoudige, meer nationale wijze zou kunnen worden behouden of verkregen; en *eindelijk*, zoo de registratie moet worden behouden, welke dan de beginselen en de strekking der wet op dit onderwerp zouden behooren te zijn, om het belang der ingezetenen met dat van de schatkist in wenschelijk verband te brengen.'

De gebreken en verkeerdheden mogen op den voorgrond gesteld zijn, niet ligt zal een bevoegd bèoordeelaar, hoe registratielievend hij wezen moge, het bestaan daarvan ontkennen; bovendien de erkenning van het goede staat er naast: en hoezeer ervaring als een uitdrukkelijk vereischte voor de beantwoording wordt vermeld, het licht der wetenschap wordt daarom niet uitgesloten.

Evenwel heeft die vraag, zoo als zij is gesteld, meer dan een bezwaar.

Vooreerst is het verband tusschen het tweede en derde gedeelte niet zeer duidelijk. Het blijkt daaruit niet voldoende of in het tweede gedeelte naar eene geheel andere belasting wordt gevraagd, zoodat wanneer daarop toestemmend kon worden geantwoord, de beantwoording van het derde gedeelte overbodig werd, of dat men zich tevens de mogelijkheid voorstelde, dat de registratie, vereenvoudigd en genationaliseerd, behouden zou kunnen worden en in dat geval bij de beantwoording van het derde gedeelte slechts eene nadere ontwikkeling van het tweede verlangd werd. In de eerste opvatting had o.i. de tegenstelling van het alternatief duidelijk moeten worden uitgedrukt; in de tweede zou de vraag tot eene meer regelmatige beantwoording hebben geleid, wanneer men bij het tweede

punt slechts van een onderzoek en ontwikkeling van het nuttige en goede hadde gewag gemaakt.

De hier geleverde antwoorden bevestigen deze opmerking. De schrijvers zijn, bij de ontwikkeling van het door *hen* aangeprezen systema, blijkbaar met het tweede lid van het tweede gedeelte der vraag verlegen geweest, en daardoor noodwendig in anders te vermijden herhalingen vervallen.

Een tweede bezwaar van meer gewigt bestaat daarin, dat, hoe de vraag worde opgevat, in allen gevalle andere beginselen, eene andere inrigting en strekking voor de registratie worden verlangd dan de thans bestaande. Dit schijnt verkeerd. Het ware wenschelijk geweest de beantwoording ook in dien zin vrij te laten, in hoeverre, met behoud van de bestaande hoofdbeginselen der wet, in hare gebreken, en hare verkeerde werking in sommige, in hare leemten in andere opzigten, zou kunnen worden voorzien.

'Dans le travail de renovation qui se prépare,' zeiden de kundige schrijvers van den 'Controleur de l'Enregistrement' in den aanvang van het jaar 1852, 'dans la révision qui sera nécessaire des lois que le régime parlementaire nous a données, - on comprendra combien il serait avantageux pour le Trésor public, comme pour les contribuables de revenir à la loi si simple, si juste, si logique du 22 frimaire an 7.' Wanneer men nu door zoovelen der zake kunkigen hoort beweren, dat de wijzigingen, welke die grondwet der registratie hier te lande onderging, haar eer hebben *mis*vormd dan *her*vormd; wanneer men bedenkt, hoeveel grond daarvoor met opzigt tot de Wet van 16 Junij 1832 (Staatsblad n°. 29) al dadelijk kan bestaan, door de omstandigheden waaronder en de wijze waarop die wet tot stand kwam, dan voorzeker zal men het wenschelijke met ons erkennen, dat de vraag het onderzoek hadde vrijgelaten, in hoeverre het ook in ons land geraden kan zijn tot die grondwet terug te keeren en in hoeverre hare wijziging, tot bevordering van het noodzakelijk verband met de thans vigerende burgerlijke wetgeving en tot tegemoetkoming in werkelijk bestaande gebreken, met behoud overigens van hare beginselen, 'het belang der ingezetenen met dat der schatkist in wenschelijk verband zou kunnen brengen.' Een onderzoek ook uit dit oogpunt beveelt zich nog bovendien aan, omdat, zoo het inderdaad tot eene gunstige uitkomst leidde, welligt eene zoodanige wijziging van het bestaande der Regering het aannemelijkst zou kunnen schijnen, daar toch zij wel in de eerste plaats behoort te bedenken, dat nieuwe wetten nergens meer aanleiding tot bezwaren geven dan in zake van Belastingen. En ook de Broederschap stelde zich toch voor, om het daartoe voldoend geoordeeld antwoord der Regering en der Vertegenwoordiging aan te bieden.

Zoo als de vraag ligt, opent zij wel een veel ruimer veld van be-

schouwing, doch bevat ook des te meer vereischten voor eene goede beantwoording. Zal deze grondig en onbevooroordeeld zijn, dan zoude zij o.a. moeten berusten op eene historische ontwikkeling der registratie, zoowel in Frankrijk als hier te lande, vóór en na de invoering der fransche wetgeving. De kennis toch van den oorsprong en ontwikkeling der wetten, kan een helder licht verspreiden over hare voortdurende noodzakelijkheid; zij openbaart het doel, dat men zich voorstelde te bereiken, en is uitnemend geschikt, om bij een onderzoek naar gebreken, hunne oorzaken te doen opsporen. Zoo zal zij dikwijls het schijnbare daarvan doen inzien of aantoonen, hoe reeds eene andere regeling met min gunstigen uitslag werd beproefd, en daardoor klippen aanwijzen, op welke men gevaar liep weder te stooten.

Eene grondige en onbevooroordeelde beantwoording moet voorts berusten op eene beschouwing der belasting uit het oogpunt der staathuishoudkunde en der finantiele wetenschap; in hoeverre beantwoorden hare grondslagen in 't algemeen aan de beginselen dier wetenschappen, in hoeverre deed de wijze, waarop zij door de wet in toepassing werden gebragt, daarvan afwijken?

De belasting der registratie, hoezeer het hoofdonderwerp van onderzoek, mag daarbij niet op zich zelve worden beschouwd; om hare voor- en nadeelen in het licht te stellen, dient zij niet alleen met de verwante belastingen, als zegel, hypotheek en successieregten, maar ook met het geheele overige belastingstelsel in verband beschouwd te worden, vooral ook wanneer men ‘de belangen der Schatkist’ niet uit het oog wil verliezen.

Eindelijk dient de wet zelve een onderwerp van onderzoek uit te maken: welke zijn de gebreken en waaruit ontstaan zij? uit de hoofdbeginselen der wet of uit beginselen, welke aan de regeling harer onderdeelen ten grondslag liggen, of wel, vloeijen zij uit bijzondere bepalingen, of uit hare redactie voort? Het allerminst mag voorzeker de werking van de registratie-wet in verband met de burgerlijke wetgeving vergeten worden.

Het ligt voorts in den aard der zaak, dat de jurisprudentie betreffende de bestaande wetgeving niet alleen geraadpleegd, de administratieve decisiën nagegaan, maar ook, voor zoover zij de werking der wet bepaalden, onderzocht en beoordeeld behooren te worden. Men noeme dit een doolhof: voor ieder, die maar eenige studie aan de registratie gewijd heeft, zal de weg daarin niet moeijelijk te vinden zijn.

Heeft men op deze wijze het gebrekkige en het goede leeren kennen, ik geloof dat men dan, maar ook niet eer, tot het opbouwen van een nieuw, of nog liever, verbeterd systema, als de prijsvraag op zich zelve scheen te bedoelen, zal kunnen overgaan.

Niemand voorzeker, hoezeer gereedelijk het moeijelijke en veelomvattende van het gevraagde onderzoek erkennende, zal de belangrijkheid betwisten eener vraag, die daartoe zou kunnen leiden. Toch schijnt het de bedoeling der Broederschap niet geweest te zijn. Door de mededeeling der overwegingen, welke haar tot het uitschrijven der vraag aanleiding gaven, doet zij daarvan tevens eene strekking kennen, die een grondig en onbevooroordeeld onderzoek als het door mij bedoelde uitsluit, en bewees zij de gevaarlijke klip niet te hebben kunnen vermijden, waarop het individuële standpunt harer leden haar schijnt te plaatsen.

'In de algemeene vergadering van de Broederschap der Notarissen in Nederland,' zoo heft de Broederschap in haar programma aan, werd in overweging genomen:

'Dat de wet van 22 Frimaire an VII op de Registratie, vooral zoo als zij gewijzigd, veranderd en uitgelegd is bij eene ontelbare menigte van wetten, decreten, besluiten, arresten en decisiën, door de meest bevoegde beoordeelaars, zoowel staatslieden, ambtenaren als burgers, wordt geacht in strijd te zijn met oud-vaderlandsche beginselen en zeden, dat zij thans een doolhof mag genoemd worden, die niet toestaat eene genoegzame wetskennis bij de belastingschuldigen te veronderstellen. De vergadering geloofde dat die wet in strijd is met de betamelijke geheimhouding van de bijzondere belangen der burgers en vooral met die van den handel en der nijverheid; dat zij eindelijk, als belasting hoofdzakelijk op woorden, onvermijdelijk aanspoort tot de poging om hare bepalingen te ontwijken en krachteloos te maken. Zij wenscht daarom met alle weldenkenden, dat dit deel onzer wetgeving zoodra mogelijk worde herzien, doch was tevens doordrongen van het besef van de groote moeijelijkheden, aan deze taak des Wetgevers verbonden.'

En als ware het gekozen standpunt nog niet duidelijk genoeg in het licht gesteld, voegt zij er bij:

'De vergadering meende dat eene Vereeniging van Notarissen, daargesteld om door alle gepaste middelen het belang en de eer van het Notaris-ambt (op welk ambt de Registratie zoo grooten invloed heeft) te bevorderen, het mag achten op haren weg te liggen, dat zij medewerke om de vervulling van dien wensch te helpen voorbereiden.'

Reeds op haar zelve beschouwd, ontsiert die overweging het programma. In haren toon zoekt men te vergeefs die waardigheid en bezadigdheid, welke eigenaardig behooren tot de overwegingen van eene vergadering, die doordrongen is van het gewigt van het door haar in behandeling genomen onderwerp; - in de bewoordingen mist men die juistheid en netheid van uitdrukking, welke bij uitnemendheid worden vereischt, om overeenkomstig het doel der mede-

deeling, kort en duidelijk de aanleiding tot en de strekking van de vraag aan te wijzen.

En wat nu haar verband met de prijsvraag betreft, ik geloof dat de mededeeling alleen voldoende is om het straks aangewezen gebrek te regtvaardigen. Niet alleen toch worden de vermeende gebreken aangewezen, ten einde het in het eerste gedeelte der vraag bedoelde onderzoek ook voornamelijk op eenige bepaalde punten te rigten, zij worden zelfs als bewezen aangenomen en als door het meest onwraakbare gezag boven allen twijfel gesteld, zoodat een vertoog over die onderwerpen aan eene bepaalde conclusie *a priori* is gebonden en slechts kan strekken om de gronden op te sporen en bijeen te verzamelen, welke ter bevestiging daarvan kunnen worden aangevoerd, geenszins om te onderzoeken of zij inderdaad bestaan, of soms eenzijdig worden voorgesteld, of wel door andere uitkomsten opgewogen.

Zoo sluit dan de prijsvraag een om zoo te zeggen meer positief en eenvoudig onderzoek uit en ontneemt de medegedeelde overweging alle aanleiding om een antwoord te verwachten, dat door een onbevooroordeelden en grondigen, doch veelomvattenden arbeid hoogst belangrijke uitkomsten zou kunnen opleveren. Terwijl alzoo een antwoord op die vraag aan al hare vereischten zou kunnen voldoen, zonder nog in onze oogen eene voldoende behandeling van het onderwerp in 't algemeen te leveren, laat het zich denken dat dit *a fortiori* het geval niet is met verhandelingen, welke zelfs door de commissie van beoordeelaars de bekrooning niet werden waardig gekeurd. Ik moet hier evenwel bijvoegen, dat het uit de voorrede, welke de commissie van redactie, met de uitgave der drie best gekeurde stukken belast, aan hunne mededeeling doet voorafgaan, niet blijkt, welke in het bijzonder de reden der niet-bekrooning geweest zij. Men verneemt daaruit niet, of het betoog niet bevatte wat de prijsvraag verlangde, of wel dat het naar bewerking, inhoud en stijl niet waardig was aan 's lands Regering en de wetgevende vergadering te worden aangeboden; beide punten, waaromtrent beoordeelaars verzocht werden uitspraak te doen; terwijl - hetgeen natuurlijker is, - daarin evenmin wordt vermeld, of soms de gebreken van het antwoord al dan niet uit de gebreken der vraag voortsproten.

In die voorrede leest men slechts dat geen des *zes* ingekomen stukken de meerderheid of *vier* stemmen ter bekrooning heeft erlangd; dat *drie* door de minderheid de bekrooning zijn waardig gekeurd; - dat deze *drie* antwoorden met toestemming der schrijvers zijn gedrukt, dat het eerst geplaatste stuk de meeste stemmen ter bekrooning heeft gehad en dat men het tweede daarop heeft laten volgen, wijl beide schrijvers in vele opzigten overeenstemmen bij de voorgenomene veranderingen. Voorts wordt ten aanzien der derde verhandeling in 't bijzonder opgemerkt, dat het een stuk is: ‘rijk in het

aanvoeren van bewijzen over de verkeerde werking en toepassing der tegenwoordige wetgeving, en dat, ofschoon niet vrij van compilatie van hetgeen ook elders voorkomt, als verzameling van adversaria van het hier en daar verspreide en ter zake dienende eene bijzondere verdienste heeft.'

De eerste verhandeling heeft tot schrijver den Heer W. de Gelder, Inspecteur der Registratie en Domeinen, de tweede den Heer Bruno Tideman, Notaris te Amsterdam, de derde den Heer J.W.H. Eversen, Adjunct-Commies der eerste klasse ter provinciale griffie van Zuid-Holland.

Naar aanleiding der tusschen de beide eerste stukken in de aangehaalde voorrede bedoelde verwantschap, stel ik mij voor deze te zamen en vergelijkenderwijs aan eene nadere beschouwing te onderwerpen.

Eenige algemeene aanmerkingen, waarin ook het derde stuk deelt, mogen daaraan voorafgaan.

De wijze van bewerking laat in alles veel te wenschen over. Eene goede methode ontbreekt. Men mist eene logische verdeeling van het behandelde onderwerp in zijne onderdeelen en ook daardoor eene duidelijke en geleidelijke ontwikkeling, vooral zoo noodig om tegenstrijdigheden te vermijden en gedurige herhalingen te voorkomen.

Het minst treft voorzeker deze aanmerking de tweede verhandeling, waarvan de schrijver, door eene bijzondere beknoptheid in acht te nemen en zich meerendeels tot algemeenheden te bepalen, niet veel meer dan de door de vraag zelve aangewezen algemeene verdeeling scheen te behoeven.

De Heer de Gelder, die, o.i. te regt, heeft gemeend, dat zoowel de gebreken als het nuttige en goede in de aan te nemen beginselen meer in bijzonderheden moesten worden aangewezen, behandelt in ieder hoofdstuk de *formaliteit* der registratie en de *belasting* afzonderlijk, terwijl hij ten aanzien van de laatste de onderscheidene punten, als: de liquidatie, het tarief, enz., naar de bijzondere titels der wet van frimaire, behandelt in afzonderlijke §§. Zoo ver ging hij den goeden weg, doch nu worden in iedere §, na enkele algemeene opmerkingen, de artikelen der wet achtereenvolgens aan de kritiek des schrijvers onderworpen, en elks gebreken, hetzij die de meer algemeene grondslagen van het geheele onderwerp der §, hetzij het bijzonder beginsel van het artikel, hetzij redactie, hetzij eindelijk toepassing bij regterlijke, zoowel als administratieve beslissingen betreffen, *ὕςτερον πρότερον* dooreengemengd. Minder duidelijkheid, veelvuldige herhaling zijn dikwijls de noodwendige gevolgen.

Veel erger ziet evenwel de verhandeling van den Heer Eversen er in dit opzigt uit. Dat lijvige stuk, hetwelk niet minder dan 256 bladzijden beslaat, is in niet meer dan drie afdeelingen verdeeld,

waarvan, naar luid der betrekkelijke opschriften, de eerste de verkeerdheden en gebreken, de tweede het nuttige en goede der registratie zou aanwijzen en tevens de vraag zou beantwoorden, of dit op eenvoudiger en nationaler wijze kon verkregen worden, terwijl eindelijk het derde *de jure constituendo* zou handelen. - De eenige orde hebben wij in de eerste afdeeling gevonden, daarin bestaande, dat men, na 30 bladzijden ongeveer over de belasting en de wet in 't algemeen, over bijzondere punten, over enkele artikelen zelfs, gelezen te hebben, de artikelen der wet van Frimaire achtereenvolgens gecommentarieerd vindt, en over meer dan een verhandelingen, die, behalve dat zij vele niet ter zake dienende punten ten onderwerp hebben, zoowel gebreken als noodige verbeteringen te gelijk aanwijzen. Ditzelfde is het geval met de beide volgende afdeelingen, ofschoon daarin niet eens de orde der wet meer gevolgd wordt. De schrijver schijnt zelf met de ordening der stoffe verlegen geweest te zijn, zoodat hij aan 't slot der tweede afdeeling ‘voor het overige.... naar de *voorgaande* en *volgende* afdeeling verwijst.’ Dat het daarbij aan herhalingen niet ontbreekt, spreekt van zelf. Geheele verhandelingen kan men in elk der drie afdeelingen op nieuw lezen. Ik moet evenwel opmerken, dat zij niet geheel de aandacht des schrijvers zelven ontsnapt zijn. Ten aanzien van de eerste afdeeling toch merkt hij op (bladz. 224 in de noot), dat ‘de herhalingen het onafscheidbaar gevolg zijn van de behandeling van elk wetsartikel op zich zelf’ en ‘eene verwijzing naar hetgeen bij andere artikelen werd aangehaald, niet dan lastig zou kunnen zijn.’ De schrijver schijnt er echter niet aan gedacht te hebben, dat die wijze van behandeling van elk wetsartikel op zich zelf hem nergens was voorgeschreven.

Het lag in den aard der zaak, dat de staathuishoudkunde en de leer der finantiën bij de schrijvers niet bijzonder in aanmerking zouden komen. Doch bij de behandeling van het *jus constituendum* scheen toch het verband van de registratie, zoo niet met het geheele belastingstelsel, dan toch met de verwante belastingen niet uitgesloten behoeven te worden. Wat evenwel daartoe betrekking heeft is weinig. De Heer de Gelder zegt o.a. zelfs uitdrukkelijk, in de voorrede zijner verhandeling, niet te ontkennen, dat hij door de afschaffing der formaliteit voor te stellen, den fiscus het beste middel van contrôle op de aangiften voor de successie ontneemt, en vergoêlijkt dit eenvoudig met te zeggen, dat hij die wijze van contrôle altijd verkeerd heeft gevonden.

Ik heb nog ééne algemeene opmerking betreffende het raadplegen der geschiedenis. Waar *a priori* de noodwendige uitkomsten van het onderzoek zijn vastgesteld, ligt het in den aard der zaak, dat de geschiedkundige behandeling in gewigt verliest. Dat de schrijvers derhalve niet instemmen met haar belang, zoo als ik straks daarvan melding

maakte, is niet onnatuurlijk. Opmerkelijk is evenwel hun onderling verschil van gevoelen, zoowel over de noodzakelijkheid van de hulp der geschiedenis, als van de mate waarin die hulp noodig zou zijn.

De Heer Eversen gaat de geschiedenis nagenoeg met stilzwijgen voorbij. De beide andere schrijvers maken er op verschillende wijze melding van. Zoo vangt de Heer Tideman zijn betoog aan met de opmerking, dat het een nuttelooze arbeid zou zijn, de geschiedenis van het regt van registratie hier te ontwikkelen, als zoude deze taak reeds door vele schrijvers, vooral in Frankrijk zijn volbragt, en laat daarop volgen: ‘Wat ons Vaderland betreft, de vreemdeling was reeds volwassen, toen hij, door de keizerlijke decreten van 8 November 1810 en 19 April 1811 met den lsten Maart 1811, op ons grondgebied zijn verblijf vestigde, zijne vreemde eischen deed hooren, zijn alles doordringend oog in onze familie-papieren, koopmansboeken en balanzen, eigendoms-overgangen en uiterste wilsbeschikkingen begon te slaan.’

Ik laat de juistheid dier redenering daar. De geschiedenis behoeft daarom evenwel, in het oog des schrijvers, niet geheel verwaarloosd te worden. ‘Het nasporen van het lot dezer belasting sedert zij bij ons werd ingevoerd’ acht hij ‘onmisbaar’ en wijdt daarom het *eerste* gedeelte van zijn betoog aan dat ‘geschiedkundig onderzoek.’ Die nasporing en dat onderzoek verandert echter al dadelijk in het opschrift van het eerste gedeelte in een ‘kort geschiedkundig overzigt’ en geeft tot resultaat eene chronologische lijst van de sedert 1813 uitgevaardigde wetten en van enkele besluiten (bl. 91-96).

De Heer de Gelder houdt zich juist met de geschiedenis der registratie hier te lande na 1813 niet op; en bepaalt zich bij de vermelding der wetten van 1824 en 1832. Hij geeft echter (bl. 7-9), al is het dan een ‘vlugtig geschiedkundig overzigt’ van de registratie in Frankrijk (grootendeels uit de inleiding van Championnière's traité), doch alleen met het doel om de aanleiding aan te wijzen tot de door hem gevolgde afzonderlijke behandeling van de *formaliteit* en de *belasting*, terwijl hij ten slotte eenvoudig verwijst naar het straks vermelde *traité*, en naar het ‘Tijdschrift voor de Registratie,’ uitgegeven bij Noman, zonder zelfs het verschil tusschen de daarin verkondigde meeningen, ten aanzien van de geschiedenis der registratie, te doen opmerken.

Ik ga thans over tot de nadere beschouwingen van de verhandelingen, en wel in de eerste plaats van die der HH. de Gelder en Tideman. Is in beiden de overwegende invloed van het door de Broederschap aangenomen standpunt duidelijk, het meest komt die uit in het werk van haren *Secretaris;* het ware anders voorzeker eene omstandigheid van eenig gewigt, een Inspecteur der registratie met een Notaris op dit terrein denzelfden weg te zien bewandelen,

vooral met betrekking tot het in de prijsvraag bedoelde wenschelijke verband tusschen het belang der ingezetenen en dat der schatkist.

Na het ‘geschiedkundig overzigt’ geeft de Heer T. eene aanwijzing der gebreken, verkeerdheden, enz. (bl. 96 tot 109). In een volgend gedeelte geeft hij een betoog, dat het nuttige en goede op eene meer eenvoudige en nationale wijze kan worden behouden (bl. 109 tot 112); daarop neemt hij de vraag over het al of niet behouden der registratie in overweging (bl. 112-114), terwijl hij eindelijk zijne denkbeelden over het *jus constituendum* ontwikkelt (bl. 114-126).

In de aanwijzing der gebreken is voorzeker de invloed van de overweging, die tot de prijsvraag aanleiding gaf, het duidelijkst. Kortheid kan eene goede eigenschap zijn; hier is zij van dien aard, dat de S. zijne behandeling slechts voldoende kon achten in de overtuiging dat de uitkomst reeds *a priori* bij de vragers vaststond. Oppervlakkigheid en eenzijdigheid zijn er het noodzakelijk gevolg van. Men vindt vooreerst een textueele afdruk van de in Gogel's ‘Correspondentiën’ openbaar gemaakte Philippica tegen de Registratie, waaraan ook de steller van het programma der prijsvraag blijkbaar heeft gedacht. Daarop volgt een citaat uit het *traité* van Championniere en Rigaud, waar deze schrijvers hun ten deele ook ongunstig oordeel in eene korte sententie hebben zamengevat.

De waarheid dezer uitspraken wordt nu niet verder onderzocht, maar kortweg als ontwijfelbaar aangenomen. Gogel mag ‘als bevoegd beoordeelaar niet worden gewraakt,’ omdat hij door ieder ‘als een geacht staatsburger, staatsambtenaar en staatshuishoudkundige wordt erkend.’ Intusschen sluit geene dier hoedanigheden eerstgemelde bevoegdheid noodwendig in zich; 't is bovendien voor ieder onbevooroordeelde duidelijk, dat Gogel zonder genoegzame kennis van de Registratie meer *ab irato* dat oordeel neêrschreef. Championnière onthield zich in zijn werk, op eene geringe uitzondering na, van de kritiek der wet. Ook diens oordeel, hoezeer niet zonder gewigt, staat daar zonder eenige ontwikkeling. Voor den Heer T. zijn beide citaten voldoende om er eenige korte stellingen uit te trekken en deze met eenige voorbeelden op te helderen. Dit is al het bewijs wat voor de beweerde gebreken en verkeerdheden geleverd wordt.

Opmerkelijk is het daarbij, hoe de Heer T., zich met de oordeelvelling van *beide* door hem aangehaalde schrijvers geheel vereenigende, ook aan Championnière de stellingen ontleent, dat het registratieregt den overgang van onroerende goederen en het openlijk veilen van roerend goed en koopmanschappen belemmert, terwijl die S. op de pas uitgeschreven plaats uitdrukkelijk het tegendeel beweert: ‘le premier est celui qui se perçoit a raison de la transmission des biens; celui là nous parait juste; c'est le prix des avantages de la

proprieté; il est facile a percevoir du moins en ce qui concerne les immenbles.'

Het betoog van den Heer d.G. onderscheidt zich in zooverre gunstig van dat des Heeren T., dat het ten minste de gebreken in de artikelen der wet zelve aanwijst, daaruit afleidt of ze er mede staaft. De meerdere onafhankelijkheid van de overweging der prijsvraag, welke men daaruit zou afleiden, is echter slechts schijnbaar. Bij nader inzien blijkt, dat ook hij, na de overtuiging in het programma uitgesproken, een betoog in bijzonderheden overbodig acht. Het betoog zelf staat dan ook op een zoo weinig onafhankelijk standpunt, dat niet alleen de daarin aangenomene gebreken steeds op den voorgrond worden gesteld, maar ook hetgeen in het bijzonder ten bewijze daarvan wordt aangevoerd, naar dien geest meermalen wordt overdreven of eenzijdig voorgedragen. Dat ook de goede argumenten daaronder lijden, behoeft geen betoog.

Het zou mij te ver leiden, wanneer ik iedere stelling of bewering met de daarvoor aangevoerde bewijzen ter toetse wilde brengen. Ik bepaal mij daarom tot enkele, ten einde door voorbeelden te staven de oppervlakkigheid en eenzijdigheid, welke ik bij beide schrijvers aantrof en welke zich ook in het weinig afdoende, soms onvoldoende der aangevoerde argumenten openbaart. Ik neem eerst de laatste stelling van den Heer T., volgens welke de Registratie in strijd is met eene gewenschte geheimhouding, omdat ook daarop in het programma wordt gewezen en de Heer d.G. daarin de grootste 'grief tegen de formaliteit' vindt (bl. 70). De Heer d.G., de orde der vraag volgende, wijst eerst kortelijk aan, waarin het gebrek bestaat. 'Het is te zeer bekend,' zegt hij, dat door het volbrengen der formaliteit de ontvanger en zijne klerken, door het nazien der hoofdambtenaren, ook deze, geheel met den inhoud der akten bekend geraken, nog jaar en dag daarna, die inhoud kan worden nagezien, en alzoo aan zoovelen bekend wordt, dat men dezelve moeijelijk een geheim meer kan noemen (bl. 11 n°. 3). De Heer T., de bron van het gebrek als bekend veronderstellende, vestigt dadelijk de aandacht op zijne werking, en geeft o.a. als voorbeelden op (bl. 109): de vele onderhandsche kontrakten van vennootschap; terwijl ook de Heer d.G. er op wijst, hoe 'de praktijk tallooze voorbeelden oplevert, dat men bij akten van vennootschap de fondsen geheim hield, waarmede men handel zou drijven, alleen om het geheim te bewaren van het beschikbaar kapitaal' (bl. 19). Zoo wordt dan aan de Registratie de schending van geheimen verweten, zonder dat aan art. 23 en volgende van het Wetb. van Koophandel schijnt gedacht, waarbij toch de openbaarmaking der akten van vennootschap wordt bevolen en niet alleen aan de ambtenaren der Registratie, maar aan elk en een iegelijk de bevoegdheid wordt gegeven, om ze na

jaar en dag na te zien niet alleen, maar zelfs afschriften daarvan te nemen. - Volgens den Heer T. is verder de vrees voor openbaarmaking door de Registratie oorzaak van de beleeningen op onderhandsche koop- en verkoopbriefjes. Kan echter de notaris in de hoofdstad dit in ernst ten laste der Registratie brengen, of zoude niet veeleer voor deze handelingen uit haren aard aan den onderhandschen vorm de voorkeur worden gegeven? vervalt niet dáár waar snelheid en eenvoudigheid van handelen verlangd worden, waar de goede trouw op den voorgrond staat, een groot deel van de behoefte aan de tusschenkomst van een notaris? Doch wat meer zegt - hoe kan de registratie in deze de beschuldiging treffen van geheimen te schenden, daar de hier bedoelde akten bij eene uitdrukkelijke wetsbepaling (art. 24, wet van 11 Februarij 1816, Staatsblad N°. 14) van de formaliteit zijn vrijgesteld! - Ook het ‘niet erkennen van natuurlijke kinderen’ ontstaat - volgens den Heer T. - alleen ‘uit vrees, dat door het opmaken van akten, welke geregistreerd zouden moeten worden om van waarde te zijn, eene meerdere of mindere bekendheid dier daden niet kan vermeden worden.’ Tot het bewijs van het weinig doordachte van die bewering zal eene eenvoudige verwijzing naar art. 38 van het Burg. Wetb. wel meer dan voldoende zijn.

En wat blijft er van het gezag der ervaring, waarop de prijsvraag hare beantwoording wenscht gevestigd te zien, wanneer de Heer d.G. ten aanzien van dien grootsten grief tegen de Registratie verklaart: ‘ja, ter eere van het personeel der Registratie mag gezegd worden, dat er geen voorbeeld (althans voor zooverre ons bekend is) kan worden aangewezen, dat de hun toevertrouwde geheimen door hen zijn geschonden?’ En wanneer hij dan tot wegneming dezer grieven in het derde gedeelte van zijn betoog (bl. 71) een maatregel voorstelt, volgens welken alleen de hoofdambtenaren de notariele akten zullen zien, als zoude men van deze toch wel niet mogen veronderstellen, dat zij hun pligt van geheimhouding zullen schenden, terwijl hij zich verpligt gevoelt (hoezeer in de noot) er bij te voegen, dat hij dit ook niet zoo gemakkelijk van de ontvangers, zelfs niet van hunne klerken veronderstelt, dan is het niet alleen duidelijk, hoe zwaar die groote grieve bij hem weegt, en waarom hij daaraan zoo bijzonder hecht, maar ook hoe moeijelijk de positie van den S. was, om èn de Broederschap gelijk te geven èn zich zelven èn het korps ambtenaren, waartoe hij behoort, niet in een ongunstig daglicht te plaatsen. De lezer beantwoorde zelf de vraag, of zoodanig onderzoek grondig en onbevooroordeeld, of het bewijs der stellingen voldoende geleverd zij.

Ik vestig nog de aandacht op twee stellingen, welke, hoezeer niet in de eerste plaats onder de gebreken genoemd, echter vooral met

het oog op de in beide verhandelingen voorgestelde verbeteringen gezegd kunnen worden op den voorgrond te staan. De eerste is: de Registratie noopt tot ontduikingen en onduidelijke redactie der akten, waarmede in dadelijk verband staat, hare qualificatie als belasting op woorden. De tweede is: zij vermeerdert de onderhandsche akten en werkt de zaakwaarnemerij in de hand. - Beide onderwerpen zijn ook vooral met het oog op het standpunt der Broederschap niet zonder belang.

De Heer T. acht het laatste bezwaar zoo groot, dat ‘zelfs de Notarissen soms gedwongen zijn het opmaken van onderhandsche akten aan te raden.’ Men moet zeker Notaris zijn om de bewijskracht van dit argument naar waarde te schatten; en hoe wordt het gestaafd? door de opmerking, dat op onderhandsche inventarissen slechts één vast regt verschuldigd is, terwijl op de notariele akten een regt voor iedere vacatie wordt gevorderd. De onbillijkheid is niet te ontkennen. Doch gesteld de bepaling werd in de wet gevonden, zoo als zij hier wordt voorgesteld, dan zou daaruit alleen nog volstrekt niet volgen, dat het een aan de Registratie zelve of aan de Wet van Frimaire inhaerent beginsel ware, de notariële akten zwaarder te belasten dan de onderhandsche, of dat de wetgever ‘de onderhandsche akten als regel, de openbare als uitzondering zou willen.’ Bovendien, art. 68, § II, onderwerpt aan het vast regt ‘les inventaires de meubles,’ enz., er bijvoegende: ‘il est du au droit pour chaque vacation;’ waaruit duidelijk blijkt, dat de wetgever aan onderhandsche inventarissen niet heeft gedacht.

Een beter argument, en waaruit inderdaad volgt dat de belastingwet zwaarder drukt op de notariële, dan op de onderhandsche akten, bestaat daarin, dat de eerste in ieder geval en terstond de belasting betalen, terwijl de onderhandsche daarvan zijn vrijgesteld, wanneer partijen het verlangen. Doch men bedenke de gewigtige voorregten aan de notariële akten verbonden. Zekere dagteekening, echtheid der handteekening, identiteit der personen en eindelijk de executoriale kracht aan deze akten toegekend. Dit alles geeft den Hr. T. aanleiding om te beweren, dat de wetgever het gebruik maken van notariële akten moet bevorderen; maar zou men van den anderen kant ook niet kunnen zeggen, dat juist al deze voorregten der authentieke akten de dadelijke betaling der belasting regtvaardigen, daar toch de onderhandsche akten meerendeels geene zekere dagteekening kunnen verkrijgen, noch daarvan in regten gebruik kan worden gemaakt, zonder voorafgaande oplegging der belasting? De Heer d.G. schijnt de Registratie niet alleen de schuld te willen geven van de bevordering der onderhandsche akten en der zaakwaarnemerij. Hij wijst nog, echter weder in de noot, op de aanmoediging daartoe in de burgerlijke wet, waarop de schrijvers inderdaad bij hunne ver-

oordeeling der onderhandsche akten wel wat meer hadden mogen letten, en voorts op de zoogenaamde *handboeken* als oorzaak en gevolg tevens der zaakwaarnemerij. Hoezeer ons dit verwijt tegen de handboeken van den Heer d.G. eenigzins bevreemdt, schijnt die grief echter algemeen. Althans de Heer Eversen is van hetzelfde gevoelen, en verwijst bepaaldelijk naar een te Groningen in het licht verschenen werk, getiteld: ‘De leer der overeenkomsten en verbindtenissen in praktijk gebragt, enz.’ als ‘een voorbeeld van den geest waarin de ambtenaren van het bestuur der Registratie werkzaam zijn en van hetgeen wordt aangewend om de notariële praktijk te ondermijnen.’ Maar, om tot het bewijs van het aangevoerd bezwaar terug te keeren, hoe wordt op reeds gemaakte tegenbedenkingen gelet? De Heer d.G. vestigt de aandacht (echter al weder in de noot) op eene elders gemaakte opmerking, dat, wanneer partijen alleen om de registratie te vermijden geene notariële akte willen verlijden, zij daarom niet aan zaakwaarnemers hunne belangen behoeven toe te vertrouwen, daar het toch aan iederen notaris vrijstaat onderhandsche akten te stellen, en laat daarop volgen: ‘wij antwoorden op deze opmerking, dat zij geheel niet opgaat, omdat geen notaris zoo dwaas zal zijn, zich tot een fabriekant van onderhandsche akten te verlagen, en niemand van hem eene dusdanige akte vorderen mag.’ Ik durf zonder verdere toelichting ook hier gerustelijk vragen, of ik te veel van de oppervlakkigheid en eenzijdigheid der bewijsvoering gezegd heb.

Het eerste der straks bedoelde bezwaren, de bevordering van ontduiking en onduidelijkheid van redactie, is vooral daarom van belang, omdat het in naauw verband staat met de steeds herhaalde qualificatie van belasting op woorden, welke door Gogel uitgesproken, ook in het programma der prijsvraag uitdrukkelijk wordt vermeld. Ten gevolge daarvan komt het dan ook in de antwoorden herhaaldelijk voor, waardoor wederom de Broederschap er op nieuw van overtuigd is. Immers ook de commissie van redactie geeft in de voorrede van het voorliggend werk haar verlangen te kennen, dat de Registratie ontdaan worde van datgene, ‘wat in hare toepassing den geest van sophisterij heeft gebragt, waardoor zij in eene belasting op woorden is ontaard.’

De Heer T. zegt, tot bewijs van het gemeld bezwaar, dat men om registratie-regt te vermijden, eene kwitantie geeft in algemeene bewoordingen, zonder uitdrukking van som, dat men in een kontrakt van vennootschap niet vermeldt het salaris door den Directeur te genieten en de huur voor het gebruik van het kantoor te betalen. Aangenomen nu dat in alle deze gevallen, door het weglaten der bedoelde bepalingen, minder belasting verschuldigd is, en er derhalve om de belasting te vermijden, eene onvolledige akte wordt gemaakt,

dan is voorzeker de wil om geene of zoo min mogelijk belasting te betalen, en in dien zin eerst de belasting zelve daarvan de oorzaak; doch wat bewijst dit tegen eene belasting, die gelegd is op de overeenkomsten voor zoo verre zij in akten zijn geconstateerd? Zou men verlangen dat ter bevordering van gelijkheid ook datgene werd belast wat de akte niet bevat? Zoude niet uit de aangehaalde voorbeelden veeleer de billijkheid der belasting zijn af te leiden, dat zij n.l. zwaarder is naarmate de regten van partijen beter · zijn verzekerd? Men zou zelfs het argument kunnen omkeeren en beweren, dat eene belasting, welker ontduiking of liever vermijding zoo nadeelig op de belangen van partijen terugwerkt, zich aanbeveelt door het krachtig middel dat zij zelve tot hare handhaving oplevert. Evenzoo is het met de onduidelijke redactie gelegen. Om de belasting of de wet van een en ander een verwijt te maken, moet men aantoonen, dat haar grondslag verkeerd is; redeneringen als de hier gevoerde berusten op eene loutere *petitio principii*. Zoo leidt dan ook de Heer d.G. dit bezwaar wel daaruit af, dat de belasting voor sommige overeenkomsten veelal te hoog is opgevoerd (bl. 22); doch het mag vreemd schijnen, aan dit bezwaar zooveel gewigt te hechten, wanneer men op eene andere plaats van oordeel is, dat de hoegrootheid der belasting geen onderwerp van onderzoek kan uitmaken, omdat deze geheel aan de tijdelijke behoeften der schatkist moet worden overgelaten (blz. 63). De qualificatie van belasting op woorden leidt de Heer d.G. nog daaruit af, dat het tarief akten *bij namen* belast. Nu zijn die namen natuurlijk qualificatiën der overeenkomsten, en is het toch ieder bekend, dat partijen niet alleen door het bezigen van een zekeren naam de qualificatie hunner overeenkomst kunnen bepalen. Het verband dat de Schrijver tusschen beide omstandigheden ziet, is alzoo niet duidelijk. Reeds hier gevoelt men zich geneigd te vragen, hoe het tarief van eene belasting op de overeenkomsten zou moeten zijn, wanneer het die overeenkomsten niet met name mag aanduiden. Het *jus constituendum* zal ons de oplossing dezer vraag nader doen beschouwen. Alleen in die gevallen kan de belasting uit haren aard van een *woord* afhangen, wanneer de gemaakte stipulatiën aan de overeenkomst geen uitsluitend karakter geven en men zich daardoor aan de door partijen gebezigde benaming houden moet. Het is echter bekend, dat dit slechts met sommige contracten het geval is. In de toepassing kan voorts art. 11 der wet van frimaire tot eene heffing op woorden aanleiding geven, doch het blijft de vraag, of ook het in dat artikel gehuldigd beginsel dit *per se* ten gevolge moet hebben.

Ten aanzien van het *jus constituendum*, waarop ik thans de aandacht ga vestigen, bestaat de overeenstemming van beide schrijvers in de hoofdzakelijke strekking hunner voordragten: de notariële akten te

ontheffen van tegenwoordige bezwaren, gedeeltelijk ook door de onderhandsche daaraan te onderwerpen.

Het wordt vooral bij den Heer T. allengs duidelijk, hoe de onderhandsche akten hem hinderen en de wetgeving daartegen en tegen de zaakwaarnemerij als onafscheidelijk daarmede verbonden hulp moet verschaffen. De registratie moet niet alleen dien toestand verbeteren; zij moet in het eerste gelid strijden om de zaakwaarnemerij te vernietigen. ‘En *boven alles*,’ zegt de S. (bl. 113), ‘moet de Registratie niet *meer* verlangen te weten, dan zij noodig heeft te weten’ (n.l. wat de notarieele akten aangaat), ‘en niet de onderhandsche aktenmakerij bevorderen, maar die bestrijden en onderdrukken. Zij alleen kan de zaakwaarnemerij den bodem inslaan.’ De Registratie moet als belasting worden behouden, ‘omdat zij wel het best in staat zal zijn, de zoo verderfelijke zaakwaarnemerij en knoeijerij met onderhandsche akten te fnuiken’ (bl. 114). En op welke wijze zal de registratie die roeping vervullen, zoowel ‘in het belang der burgers, (waaronder natuurlijk de notarissen ook behooren) als in dat der schatkist?’ De notaris zal op zijn dagregister de akten, misschien iets breeder dan thans, inschrijven en in eene afzonderlijke kolom het verschuldigde regt (dat hij alzoo zelf bepaalt) aanwijzen, waarvoor de ontvanger eenvoudig quiteert. Niet vóór dat de akten één jaar oud zijn, zal een hoofdambtenaar (van welke een klein getal achtereenvolgens het geheele rijk doorgaan) het dagregister met het protokol komen vergelijken en den notaris met boete straffen voor verzwegen of te weinig opgegeven regten. Dit laatste schijnt den S. echter wat gestreng te zijn voorgekomen. Op bl. 125 stelt hij daarom o.a. als restrictie voor, dat de notaris niet beboetbaar zou moeten zijn, als hij het meerder verschuldigde dadelijk bijbetaalt. Ten aanzien der onderhandsche akten worden daarentegen op bl. 115 en 116 de volgende beginselen voorgesteld: ‘De onderhandsche akten moeten (als thans) geheel of bij omschrijving, op het origineel geregistreerd worden, en wel boven het *Regt* geeischt worden voor akten, die men *geheel* geregistreerd *wenschte*, een salaris of schrijfloon voor den ontger, naarmate van de uitgebreidheid van het stuk; en voor de stukken, die men slechts bij *korte omschrijving* geregistreerd *wenschte* te hebben, een klein *vast* salaris per stuk.’ En voorts: ‘Deze Registratie van onderhandsche akten moest het *dubbel* beloopen, zoodra de formaliteit gevorderd werd na *acht dagen:* het *driedubbel* langer dan *drie maanden* na de dagteekening of het bewijsbaar bestaan der akte of van het stuk, en het *vierdubbel* na *een jaar* tijds. Het verliezen van bewijskracht, na een jaar ongeregistreerd te zijn gebleven, zou nog meer uitwerken.’ Dit laatste middel is dan ook het eenige, wat de S. aan de hand geeft, waar hij betoogt, hoe het nuttige en goede, in de wet op de Registratie gelegen, op andere meer cenvoudige, meer na-

tionale (?) wijze zou kunnen behouden worden (bl. 110). De strekking is duidelijk. De registratie mag de meest mogelijke belemmering in het maken van overeenkomsten veroorzaken, behalve ten aanzien der notariële akten. Het behouden der registratie wordt (bl. 112) noodzakelijk geacht, ‘zoolang de maatschappij nog niet is gestegen tot eene hoogte van zedelijkheid, waarop de goede trouw als regel zou mogen worden gehouden, en de voorbeelden van het verdraaijen der waarheid, wanneer deze in strijd met ons eigenbelang geraakt, zeldzame uitzonderingen zijn geworden.’ In dien zin staan de notarissen natuurlijk boven de maatschappij. Deze zullen zorgen, dat alles betaald wordt, wat den lande toekomt, als zij 't bedrag zelven maar mogen bepalen, als de ontvanger hun maar niet tegenspreekt en men hun vrijlaat, om, als zij zich mogten vergissen, met die vergissing niets te risqueren, door na verloop van minstens een jaar, op aanmaning van een hoofdambtenaar, het te min betaalde te mogen bijpassen. Wat het lot zal zijn van hen, die dan nog hunne akten niet bij notarissen verlijden, is duidelijk genoeg. Naar ons oordeel meer dan voldoende om op grond alleen van deze beginselen het geheele systeem te verwerpen. - Nog één punt moet ik daarvan vermelden. Zoo ingewikkeld als het tarief thans is, zou 't voor den notaris, niettegenstaande diens ‘van overheidswege erkende regtskennis’ onmogelijk zijn, zelf zijne akten te belasten. Men veronderstelt alzoo een vereenvoudigd tarief. Die vereenvoudiging zal, blijkens de voorgestelde proeve, daarin bestaan, dat sommige evenredige regten worden afgeschaft en dat in de plaats van de vaste regten van 25 en 50 centimes, van 1 en 2 enz. franken, zal worden geheven ¼ regt, ½ regt, 1, 2 regten enz., tot 100 regten toe, terwijl dan b.v. een regt zou beteekenen ƒ 1.-. ‘Zoo zou men,’ zegt de S., ‘de volgende vaste regten kunnen bepalen: ¼ regt voor ieder stuk vee en ieder jaar bij overeenkomsten van veepacht, ½ regt op ieder honderd gulden huur over het eerste en tweede jaar en op iedere tweehonderd gulden over verdere jaren, in huurcontracten, enz.’ Ik vermeld deze proeve in 't bijzonder, omdat men uit de tweede post althans schijnt te moeten opmaken, dat de eenvoudige benaming van *regt* alleen reeds het gevolg heeft dat evenredige regten in vaste veranderen. De bepaaldelijk aldus genoemde evenredige regten (waaronder evenwel in de eerste plaats genoemd worden de akten, inhoudende aanneming om iets te doen, welke aan *één regt* zijn onderworpen) worden berekend, naar het in de overeenkomst uitgedrukt geldelijk bedrag, of naar de door partijen in gemoede opgegeven klasse van gegoedheid, waartoe zij wenschen te behooren, zoo als in huwelijks-contracten en contracten van plaatsvervanging bij de nat. militie; die laatste berekening zeker ter nationaler gedachtenisse aan de ordonnantie van 1805. - Een ieder die wil, kan alzoo gelooven, dat de registratie

op die wijze geregeld, immers wijl haar behoud door 't voortdurend gebrek aan goede trouw noodzakelijk is, alleen ten gevolge van de door den Heer T. voorgestelde wijzigingen, alle denkbeeld aan kwade trouw zal doen verdwijnen. - De geheimhouding eindelijk - want ook op de ontwikkeling van het daaraan bestaande gebrek hebben wij gewezen - zal worden bevorderd door de aanneming van het volgende beginsel: ‘De hoofdambtenaren, met de vergelijking belast, moesten dezelfde belofte van geheimhouding doen als de notarissen. Alle administratieve correspondentie en regtspleging over het registratieregt van burgerlijke akten, zou, voor zooveel dit zonder nadeel voor het regt of het goed begrip der zaak kon plaats hebben, anonym, of met enkele letters, in plaats van namen, moeten gevoerd worden’ (bl. 116, n°. 8).

Het systema van den Heer d.G., dat, in de hoofdzaak, eene gelijke strekking heeft als dat van den Heer T., wordt eenigzins ingewikkelder, omdat het, behalve de registratie en gedeeltelijk in hare plaats, nog eene zegelbelasting invoert. Het komt in het kort hierop neder. Voor de authentieke akten (de S. schijnt te meenen notarieele) wordt de formaliteit, voor zoover de burgerlijke wet die akten niet aan openbaarmaking onderwerpt, afgeschaft. Zij worden dan alleen nagezien door een hoofdambtenaar. Judicieële akten worden niet aan de formaliteit onderworpen, dan wanneer zij eigendomsovergang ten gevolge kunnen hebben of ten titel van eenige overeenkomst strekken. Waar nu de formaliteit is afgeschaft, alsmede voor de onderhandsche akten komt een zoogenaamd ‘eenvoudig zegelregt’ in de plaats, in 't bijzonder ook om de onderhandsche akten dadelijk bij de geboorte aan de belasting te onderwerpen. Eindelijk, voor zoover laatstbedoelde akten eigendomsovergang van onroerende goederen ten onderwerp hebben, en voor zoover zij noch kwijting, schuldbekentenis, overdragt derzelve, vereffening van schuld, noch overdragt van roerende goederen bevatten, kunnen zij op een en dezelfde zegelsoort worden gesteld, mits bij het volbrengen der formaliteit, zoo daartoe termen bestaan, meerderheid van regten betalende (bladz. 78). Ik geef opzettelijk de voorstelling des Schr. zelven terug om de duidelijkheid niet te kort te doen, voor 't overige naar het werk verwijzende, met opmerking evenwel, dat de S. op bl. 82 te kennen geeft, dat hij gaarne, indien het geoorloofd geweest ware, zijn plan in den vorm eener wet had ingekleed, ‘waardoor het misschien aan stelselmatigheid en duidelijkheid zou gewonnen hebben.’ - Alzoo ook hier de notarissen aan de tegenspraak van den ontvanger onttrokken. Slechts een hoofdambtenaar komt hun protocol en de genoegzaamheid der gebruikte zegels verifieëren. Ook hier bepaalt de notaris grootendeels zelf de belasting, doch die bevoegdheid wordt ook aan particulieren gegeven. Voor den notaris

zal het geen bezwaar opleveren, zegt de S., ‘daar het doel en de strekking van het tegenwoordig voorstel is, alle chicanes, heffingen op woorden en wat dies meer zij, die de tegenwoordige wetgeving bezwaren, te vermijden niet alleen, maar op eenmaal te doen verdwijnen.’ En mogt niettegenstaande dat alles de notaris dwalen of de wet trachten te ontduiken, ‘het zal voor hem,’ naar het oordeel des Heeren d.G., ‘eene voldoende straf zijn, als hij later het te weinig betaalde zal moeten bijpassen’ (bl. 79). Ter nadere aanbeveling had de S. er kunnen bijvoegen, dat het zelfs wel eens voordeelig zou kunnen zijn, om zich aan de toepassing dier straf bloot te stellen, en dat er alzoo geen treffender overeenstemming tusschen de belangen der schatkist en die der ingezetenen kan worden bereikt, dan waardoor de eerste de voldoening heeft der straf en de laatsten in de toepassing daarvan een kans op voordeel hebben. In de moeijelijkheid, welke de zelf-belasting voor partikulieren zou opleveren, wordt voorzien door de hun toegekende bevoegdheid om, behalve voor die akten, welke de minste moeijelijkheden plegen op te leveren, dezelfde zegelsoort te bezigen. De S. heeft dit dan ook niet voldoende geacht en voegt er een middel bij, om hen de wet te leeren. Terwijl toch de notaris, die genoegzame kennis heeft om niet te dwalen, in 't geval van dwaling of ontduiking, naar 't schijnt uit hoofde van zijn beter weten, alleen met bijbetaling wordt gestraft zonder eenige boete, worden de partikulieren wegens te min gebezigd zegel voor onderhandsche akten met boeten bedreigd. Dit neemt evenwel niet weg, dat de Heer d.G. zich verdedigt tegen den waan, ‘dat hij zou meenen, dat door wettelijke bepalingen het maken van onderhandsche akten behoort te worden bemoeijelijkt; dit zij verre,’ zegt hij, ‘partijen moeten vrij blijven in hunne handelingen’ (bl. 50). Het is bovendien nog opmerkelijk, hoe de Heer d.G. daar, waar hij het behoud der formaliteit voorstelt, deze ‘in het belang acht van de goede regeling der belasting’ (bl. 69), terwijl hij ten aanzien van de voorgestelde afschaffing der formaliteit haar ‘een noodeloos bezwaar voor de schatkist noemt’ (bl. 70).

Gelijk wij zagen, hoe de Heer T. de bevordering der notarieele en de belemmering der onderhandsche akten aan een vereenvoudigd tarief verbindt, zoo blijkt ook reeds uit de boven aangehaalde woorden van den Heer d.G., omtrent de opheffing der chicanes, enz., dat ook hij daarop bedacht was. Zoo zegt hij dan, bladz. 42: ‘Wij hebben steeds gemeend, dat het *tarief* ook voor de wetgeving op de registratie behoorde te zijn een eenvoudige prijscourant, die aanwees wat eene dagvaarding, volmagt, boedelbeschrijving, obligatie, verkoop, enz., aan regt moest kosten. Wij hebben steeds geloofd, dat men voor eene juiste toepassing van het tarief niets meer mogt vorderen, dan dat men het tarief maar behoefde op te slaan om in

eens klaar te wezen met zijnc rekening, indien men eerst zoover gevorderd was om te weten, welke soort van overeenkomst men voor zich heeft. Dit is echter in casu niet in allen deele het geval; het tarief bevat leeringen en beschouwingen, die eene nadere betrachting behoeven; het tarief kan niet alleen uit een geldelijk oogpunt worden beschouwd.' Zeer duidelijk is het nu wel niet, waarin die leeringen en beschouwingen bestaan; de S. wijst ze ook niet in bijzonderheden aan. Het geheele beweren wordt evenwel nader daarmede geformuleerd, dat het starief bij de aanwijzing der vaste regten akten bij *namen* belast, doch ook daarin vindt men geene voldoende opheldering. Nog eens herhaalt de S. in § 4 van het laatste hoofdstuk, over het *jus constituendum*, het opschrift voerende, *van het tarief*, zijn onverzettelijk beginsel, dat 'het tarief in casu (?) een eenvoudige prijscourant behoort te zijn.' Van de wijze hoe? verneemt men niets dan een ontwerp-tarief, waarvan de aanhef al dadelijk weinig bevredigt: 'Aan een vast regt van 50 cent wenschen wij onderworpen te zien alle akten, die de wet niet *bij namen* aan een hooger regt onderwerpt;' terwijl het voorts onderscheidene bepalingen bevat, waarin niet dan akten *bij namen* worden opgenoemd. Men vergenoege zich, tot het regt verstand van het eigenlijk stelsel, met de volgende opheldering in eene noot: 'Men noeme het niet inconsequent, dat wij hier akten bij namen noemen, na vroeger daartegen geijverd te hebben; hadden wij een concept-wet geleverd, wij zouden die namen wel vermeden hebben; hier moeten wij ze *duidelijkheidshalve* opnoemen' (bl. 24). Zonder deze aanteekening had het plan veel van eene mystificatie. Nu is 't althans in zoover opgehelderd, dat de verandering, die de duidelijkheid zou bevorderen, duidelijkheidshalve niet kan worden medegedeeld. Niet alleen zouden wij gaarne kennis gemaakt hebben met een duidelijk en eenvoudig tarief van regten op overeenkomsten, zonder deze bij namen te noemen; het ware tevens belangrijk geweest alzoo het middel te zien aangewezen, waardoor de groote moeijelijkheid der registratie, om namelijk te bepalen welke de aard is der overeenkomst in de acte vervat, zou worden opgelost. Doch ook dit heeft men van des S. plan niet te verwachten. 'Men zegge niet' (bl. 85): 'de oude quaestiën, of deze of gene uitdrukking kwijting of schulderkentenis te weeg brengt, zullen nog eens worden opgewarmd, en men zal weder op woorden gaan heffen; dit is *onmogelijk*, als men aan de eene zijde zijne akten stelt, zonder toeleg om regten te besparen, aan de andere zijde zorgt, dat de ambtenaren kennis genoeg bezitten om den aard, de kracht en de werking der overeenkomsten te beoordeelen. Doet men dit niet, dan verklaren wij, in navolging van *alle* (welke?) schrijvers over dit punt, dat er geene belasting op overeenkomsten, zonder onoverkomelijke bezwaren denkbaar is.' Geen duidelijker bewijs voorzeker,

dat de aanneming van zijn systeem ons niet veel verder zal brengen; immers zal de schrijver wel niet beweren, dat zijne invoering alleen het gevolg zou hebben, dat geene akten met de zucht om regten te besparen zullen worden gesteld, en de ambtenaren dadelijk voldoende kennis zullen verkrijgen. En toch was het doel van des S. voorstel, om alle chicanes, heffingen op woorden, enz., op eenmaal te doen verdwijnen!

De S. heeft evenwel in die opmerking op een belangrijk bezwaar van den grondslag der belasting gewezen. Men zegge niet met het programma, dat ‘de doolhof der arresten, deçisiën en besluiten niet zou toestaan om een genoegzame wetskennis bij de belastingschuldigen te veronderstellen.’ Vooreerst, welke wet wordt gekend of is geschikt om gekend te worden door de belastingschuldigen zelve? Deze zullen wel in de meeste gevallen raad en voorlichting van anderen behoeven, en dan heeft zeker de registratie dit voor, dat het belastbaar object zelf den belastingschuldige, bij de minste daaraan verbonden moeijelijkheden, met der zake kundigen in aanraking brengt. Het bezwaar is, dat zelfs voor dezen de toepassing moeijelijk blijft. In vele gevallen toch vereischt zij eene grondige kennis niet slechts van de belastingwet, maar vooral ook van de burgerlijke wetten, waarop zij steunt, terwijl de toepassing der laatste in moeijelijkheid vermeerdert, door de dikwijls niet gemakkelijke en meermalen alleen met het oog op de belasting noodzakelijke appreciatie van de in de akten vervatte stipulatiën. En zonder nu de mogelijkheid van vele en belangrijke verbeteringen te ontkennen, welke de bestaande belastingwet zou kunnen ondergaan, noch die van de opheffing van vele moeijelijkheden, waartoe hare toepassing aanleiding geeft, kan het hoofdbezwaar niet worden verminderd dan door eene naauwkeurige kennis der belastingwet, gepaard aan eene grondige beoefening van het burgerlijk regt bij diegenen, aan wie de toepassing der registratie is opgedragen, of die tot de behartiging van de belangen der partijen, waar zij met de registratie in aanraking komen, geroepen zijn. Bij de laatsten vooral - ofschoon ik de notarissen ten dezen niet in de eerste plaats zou noemen - is dit veel minder het geval dan wenschelijk en mogelijk ware. De studie der belastingwetten in het algemeen moge voor regtsgeleerden weinig aantrekkelijks hebben - het ‘onbekend maakt onbemind’ is hier ook toepasselijk - en de registratie door Troplong ‘la plus noble ou pour mieux dire la seule noble de toutes les lois fiscales’ genoemd, verdient die verwaarlozing het minst. Zij levert bovendien een ruim veld op tot de verkrijging van eene meer juiste kennis van het burgerlijk regt door de bevordering der gelijktijdige beoefening en onderlinge toetsing van wetenschap en praktijk.

Ik heb de verhandelingen der Heeren d.G. en T. tot dusver niet

in de bijzonderheden nagegaan. Die van den Heer T. geeft daartoe weinig aanleiding. Men vindt daarin wel vele redeneringen uit bijzonderheden geput en bijzonderheden gegeneraliseerd; doch omtrent de wetgeving zelve wordt eigenlijk niet in bijzonderheden getreden. Door de gevolgde behandeling der bijzondere artikelen geeft de Hr. d.G. te dien aanzien meer. Alles hier na te gaan is niet wel mogelijk. Het algemeene gebrek van oppervlakkigheid is ook hier openbaar. De S. toont evenwel, en dit is het voorname van zijn arbeid, dat hij, gelijk te verwachten is, de bezwaren bij ondervinding kent; hij toont daardoor dikwijls de juiste aan, maar eene grondige ontwikkeling ontbreekt en evenzeer eene goed doordachte voordragt tot verbetering. - Zoo bijv. de bezwaren uit artikel 11 der wet van frimaire ontstaan. De bepaling dat een afzonderlijk regt verschuldigd is op ‘les dispositions independantes et ne derivant pas nécessairement les unes des autres,’ is zeker eene van de moeijelijkste, zoo niet de moeijelijkste, in de toepassing. Zij geeft tot de moeijelijkste quaestiën van appreciatie aanleiding, en hare toepassing kan, gelijk ik reeds opmerkte, inderdaad grond geven tot het verwijt van belasting op woorden en tot hetgeen men fiscaliteit pleegt te noemen. In zooverre ben ik het met den Heer d.G. eens, ofschoon ik de wijze, waarop hij die bezwaren formuleert, geheel voor zijne rekening laat. Hij begint in zijne aanteekening op dit artikel met ‘de oorsprong daarvan uit de motieven en strekking der wet en het daaromtrent bij de discussiën gezegde aan te toonen’ (bl. 25), en volgt daarbij hoofdzakelijk de elders meermalen door hem aangehaalde redevoering, door Jousselin bij de beraadslagingen over de wet van frimaire gehouden. Deze historische ontwikkeling draagt evenwel alle blijken, dat hij de vroegere bepalingen op dit punt zelve niet heeft ingezien; hij had anders voorzeker haren inhoud duidelijker vermeld, en zeker althans niet met het oog op de woorden: ‘dispositions indépendantes et ne dérivant pas nécessairement les unes des autres,’ aan den wetgever van frimaire verweten, dat deze, ‘de voorschriften zijner voorgangers willende verbeteren, zijn voorschrift in zulke duistere bewoordingen kleedde,’ daar toch diezelfde woorden evenzeer in art. 7 der wet van 5-19 December 1790 gevonden worden. Het ware hier vooral de plaats geweest kortelijk zamen te vatten, tot welke verschillende uitleggingen en toepassing het artikel aanleiding gaf, om daarin het verlangde bewijs te vinden. De werken van Championnière en Rigaud en Dalloz's ‘Nouveau Repertoire,’ zouden den schrijver dit gemakkelijk gemaakt hebben. Maar bovenal zoude hij ook, naar aanleiding van het daar gezegde, eene betere verandering hebben kunnen voorstellen. Want daargelaten zijn laatste toevlugt om het geheele artikel weg te laten, is 't moeijelijk te denken, dat het bezwaar zou opgeheven worden door

te bepalen: ‘voor elke, *geheel op zich zelf staande* in eene akte vervatte *hoofdovereenkomst*, zal een afzonderlijk regt geheven worden’ (bl. 74). De S. moge dan vertrouwend veronderstellen ‘dat de toepassing zoo moeijelijk niet zal zijn, daar toch van elken notaris of hoofdambtenaar wel zal mogen verwacht worden, dat hij die gemakkelijk zal onderscheiden;’ doch ieder ander dan de steller zou ligt vragen, of *geheel op zich zelve staande* dan zooveel gemakkelijker te verstaan is dan ‘independante et en dérivant pas nécessairement,’ en of ‘disposition’ tot minder moeijelijkheden zou aanleiding geven dan ‘hoofdovereenkomst.’

Een tweede voorbeeld ontleen ik aan de aanmerking omtrent de berekening der waarde van de onroerende goederen, naar den in het contract uitgedrukten prijs of door waardering. Dit laatste middel, het is niet te ontkennen, kan dikwijls odieus zijn. De Heer d.G. keurt het dan ook af, en geeft met veel ophef eene verbetering aan de hand, n.l. door het kadaster tot grondslag aan te nemen. Hij is met dit stelsel bijzonder ingenomen, ofschoon hij ‘eerlijk genoeg is te bekennen, dat het denkbeeld niet origineel is, maar aan Championnière en Rigaud ontleend’ (bl. 69). De Heer Eversen schijnt het zelf gevonden te hebben. De Hr. d.G. erkent evenwel, dat de tegenwoordige toestand van het kadaster, werd het tot grondslag aangenomen, tot groote onbillijkheden aanleiding zou geven. Het ware alzoo, vooral wanneer men, gelijk de S., weet, hoe dikwijls dit punt reeds bij de vertegenwoordiging is ter sprake gebragt en de Regering steeds heeft verklaard tot de herziening van het kadaster niet te kunnen overgaan, zeer wenschelijk dat de Heer d.G. hadde aangewezen, hoe zijn denkbeeld zou kunnen worden verwezenlijkt. In de plaats daarvan leest men: ‘Aan te wijzen hoe een en ander te verkrijgen zij, ligt niet op onzen weg’ (bl. 66).

Eindelijk, en hiermede sluit ik mijne beschouwing van deze verhandeling, keurt de S. de heffing der belasting op de contracten van eigendomsovergang onder de tegenwoordige burgerlijke wetgeving af. Hij wil dat regt op den overgang zelven, en dus bij de overschrijving geheven hebben. Dit denkbeeld heeft zeker den schijn voor zich. Het wordt dan ook in alle drie verhandelingen voorgedragen. Doch zelfs het aannemelijke toegegeven, moest toch de S. van eene verhandeling als de onderwerpelijke weten, dat geenszins de nieuwe burgerlijke wetgeving die verandering noodzakelijk maakt; dat deze geene disharmonie met de wet van frimaire heeft doen ontstaan. Nergens kon voorzeker de verwaarloozing der geschiedenis duidelijker uitkomen. Ook is het bij zoodanige quaestie niet genoeg te weten, wat de *jurisprudentie* tot 1848 daaromtrent opleverde; men had ook moeten onderzoeken wat sedert dien tijd was voorgevallen en daarbij ook opzettelijke verhandelingen over dat onderwerp moeten raadple-

gen. De belangrijke conclusie van Mr. F.F. Karseboom, medegedeeld in het Regtsgeleerd Bijblad XII, bl. 594, maakte die taak zeker zeer gemakkelijk.

Mij blijft nog de verhandeling van den Heer Eversen ter beschouwing over. Zij zal mij evenwel niet lang bezig houden, vooral niet naarmate het stuk zelf uitgebreid is. Kon de regel: ‘la forme emporte le fond’ op eene verhandeling toegepast worden, hetgeen ik reeds omtrent den vorm dezer verhandeling aanmerkte, ware genoeg om over den inhoud te zwijgen. Behalve echter de geringe verhouding tusschen de quantiteit van 256 bladzijden en de qualiteit, is er eene andere reden. Het is deze, dat de S. naar zijne eigene woorden onbevoegd is om in dezen te oordeelen. Ik geloof niet, dat, wanneer ik wijze op het naauw verband tusschen de registratie en de burgerlijke wetten, daarvoor nog het gezag van regtsgeleerden als Championnière en Rigaud en zoovele anderen noodig te hebben. Wat zij daarvan zeggen is overigens allezins de lezing waard. Weinigen voorzeker zullen het ontkennen, dat de kennis der registratie-wet, veel meer nog hare toepassing, zonder kennis en liefst *grondige* kennis van het burgerlijk regt onmogelijk is. De Heer E. is evenwel van een ander gevoelen. Volgens hem ‘staat het privaat-regt en de belastingwet elk op zich zelve, en is dit zoo waar, dat men zelfs een zeer goed ambtenaar der registratie kan zijn, zonder regtskennis te bezitten’ (bl. 162). Heeft soms de S. het noodig geacht deze stelling voorop te zetten om eigen bevoegdheid buiten twijfel te stellen, in ons oog is juist in dat oordeel zijne onbevoegdheid in het licht gesteld, en dit te meer; wijl het onhoudbare der stelling door zijne verhandeling zelve bewezen wordt.

Of is het niet een uitvloeisel van gebrek aan kennis, zoo der burgerlijke als der belasting-wet, wanneer men den S. hoort beweren, dat verkoop van vast goed tegen lijfrente in de laatstgenoemde wet niet is getarifeerd? daar toch noch verkoop van vast goed, noch vestiging van lijfrente daarin wordt gemist en het een eerste beginsel is dat een contract slechts eene eenige qualificatie heeft, welke van de voornaamste stipulatie afhankelijk is? (bl. 189.) Is ook dat zelfde gebrek niet openbaar in de bewering, dat de onderscheiding van onroerende en roerende zaken, zoo als die in de burgerlijke wet voorkomt, voor de registratratie niet past en deze wet eene eigene onderscheiding te dien aanzien zou moeten vaststellen? - Het mutatieregt moet niet meer op 't contract, maar op den overgang zelven geheven worden, ‘naardien zonder de overschrijving geene overboeking meer bij het kadaster plaats heeft, en zonder levering geen daad van *eigendom* of *bezit*, maar wel van beheer denkbaar is’ (!). - Dat voorts de wet van 22 frimaire VII, ten opzigte van de berekening der *waarde* van eigendom, vruchtgebruik en vruchtgenot van roerende en onroerende

goederen allezins verouderd is en niet in overeenstemming met de wetenschap (?), noch met de beginselen, waarvan in ons vaderland behoort te worden uitgegaan, ter berekening van de kapitaal waarde(!), wordt N.B.! bevestigd door het verschil van gevoelen omtrent de berekening van het regt bij overdragt van eeuwigdurend erfpachtregt, naar de wet van 16 Junij 1832 (bl. 192). - Men zie voorts hetgeen de S.o.a. van voorwaardelijke overeenkomsten en van garantie mobilière zegt ter nadere overtuiging van de juistheid zijner regtskennis. - En gelijk het niet ongewoon is eigen gebrek aan grondige kennis eener zaak op het gebrekkige van de zaak, die men beoordeelt, te zien terugwerpen, zoo mag het ook geen verwondering baren, dat de wet van frimaire, welke wij nog straks door de zeker meer vertrouwen verdienende redactie van den controleur, juist, logisch en eenvoudig hoorden noemen, in de schatting des Heeren E., ‘wankelbaar, wantrouwig, rekbaar en onzeker’ heet (bl. 151). - Alles afdoende is hier evenwel des S. voorstel, waarop hij meermalen terugkomt, om n.l. de beslissing der geschillen over de belastingwet van de regterlijke magt bij Gedeputeerde Staten over te brengen. Het betoog (?) van de mogelijkheid daarvan wordt geleverd door de opmerking ‘dat in dat grondwettig collegie mannen worden aangetroffen, die bevoegd kunnen worden geacht om den aard eener overeenkomst te beoordeelen’ (bl. 219). Vooral echter rekent de S. op ‘het Lid, hetwelk in de gevallen waarin eene beslissing volstrekt wordt gevorderd, indien de stemmen staken, in de vergadering van Gedeputeerde Staten wordt geroepen’ (bl. 383). Hij komt de aanmerking te gemoet, dat de uitspraak op deze wijze zou vallen in handen van klerken, door op te merken, dat men daarbij zou toonen weinig kennis te bezitten van de grondwettige instelling van Gedeputeerde Staten, ‘maar al komen de zaken in handen van ambtenaren,’ voegt de S. er bij, ‘dan weet een iegelijk, dat zulks ook het geval is bij de algemeene besturen, waarvan het Hoofd minder de zaken zelve kan behandelen, dan een collegie, verdeeld in Commissiën of afdeelingen, om te rapporteren, alvorens ter vergadering uitspraak wordt gedaan, weshalve de beslissing meer vertrouwen zal inboezemen, dan van eenige Inspecteuren der registratie, werkzaam bij het Ministerie van Financiën, wier onzijdigheid betwijfeld kan worden’ (bl. 220). De S. schijnt echter hier reeds vergeten te hebben, dat hij niet de beslissing der administratie (la Régie), maar die der Regtbanken bij Gedeputeerde Staten wilde overbrengen. - Dit wat des S. incompetentie aangaat.

Het standpunt, waaruit hij de vraag behandelt, is geheel het notariële. Van hetgeen de S. als verbetering voorstelt, noem ik dan ook slechts de verpligte registratie der onderhandsche akten. Ik vind overigens het bewijs van dat standpunt niet in de niet altijd even

gematigde uitvallen tegen het Bestuur der registratie hier te lande, dat ‘als het meest fiscalair (?) Bestuur in zijn eigen boezem wroette’ en voor hetwelk de S. eene bijzondere minachting schijnt te hebben; ik ga die exclamatiën voorbij, om te wijzen op de groote, soms aan medelijden grenzende belangstelling in den ongelukkigen toestand van het notariaat en de soms in verontwaardiging overgaande jammerklagten over het verschrikkelijk lijden, dat het van de registratie te verduren heeft. Zoo is volgens den Heer E. de notariële praktijk in een kwijnenden toestand, ten gevolge van het wenschelijke eener herziening der registratiewet (bl. 135); de notariële akten worden zoo slecht behandeld, dat ‘de woorden: *notariële akte* den ingezetenen even onaangenaam in de ooren klinken, als het woord *registratie;* terwijl daarentegen de woorden *onderhandsch bewijsje* welluidender en liefelijker zijn dan *alle weltige vormen tot de voltooijing der akten benoodigd*’ (bl. 146). - Het ‘privilegie’ der onderhandsche akten, ten gevolge van de niet verpligte registratie, wordt natuurlijk breed uitgemeten (bl. 226). Ja, zelfs wordt van de registratie gevorderd, dat zij, door ‘eene beteugelende belasting ten aanzien der trekgelden’ daar te stellen, ‘een zedelijk nut zal uitoefenen op de handelingen, wier uitwerkselen schadelijk zouden kunnen zijn voor de huisgezinnen, omdat de begeerlijkheid wordt opgewekt door een verleidelijk lokaas en dikwijls door het rondschenken van wijn, bier of sterken drank; hoedanige gewoonten dáár, waar zij nog bestaan, weinig strooken met de waardigheid van het notarisambt’ (bl. 193.) - Eindelijk moet, door het verbod aan ieder zonder onderscheid, behalve aan de notarissen, om openbare verkoopingen van onroerende goederen te houden, en de onbevoegdverklaring van griffiers en deurwaarders, tot het houden van openbare verkoopingen van roerende goederen, eene leemte in de wetgeving worden aangevuld, waardoor ‘althans iets zoude verrigt worden tot lotsverbetering van den notaris ten platten lande’ (bl. 342).

Ik moet bekennen, dat de lezing van deze verhandeling mij zeer te leur gesteld heeft in de verwachting, welke de in de voorrede van de commissie van redactie medegedeelde uitspraak der beoordeelaars bij mij, en ik geloof niet zonder reden, had opgewekt. Ik had daaruit afgeleid, of soms de Heer Eversen de vraag minder met het doel om een nieuw systeem te ontwikkelen, had beantwoord, dan wel om in meer beperkten zin, zoo als ik dit hierboven (bl. 513) bedoelde, de wenschelijke verbeteringen in de wet zelve aan te wijzen. Na hetgeen ik daarover schreef, behoef ik naauwelijks te zeggen, dat ik met het in de voorrede medegedeelde oordeel geenszins instem. Ik vond toch den daar vermelden rijkdom van bewijzen voor de verkeerde werking en toepassing der tegenwoordige wetgeving niet, ten ware met rijkdom alleen de quantiteit wierd bedoeld, onverschillig

welke de gehalte der aangevoerde bewijzen zij. Evenmin kan ik de ‘bijzondere verdienste’ als adversaria erkennen. Al moge de S. zelf betuigen, dat zijne aanteekeningen de vrucht zijn eener gezette overweging en ervaring, gedurende het tijdvak van het vierde eener eeuw (bl. 164 en 201); al getuigt hij van die ervaring in tegenstelling van de ondervinding (‘welke bij de enkele aanschouwing blijft stilstaan en òf in het geheel niet, óf verkeerd over eene zaak doet oordeelen’ bl. 200) dat ‘zij tracht het verschijnsel of de oorzaak in hare eerste bronnen op te sporen, den juisten grond van het ontstaan der gebreken weet aan te wijzen, en het waargenomene, door het oordeel gezuiverd en door de rede beslist, op daartoe betrekkelijke onderwerpen toepasselijk maakt’ (bl. 200); al schijnt hij zich alzoo eener niet te verwerpen mate van kennis bewust - ik mogt, tot mijn leedwezen, den S. in die illusiën niet toegeven, daar zijne verhandeling althans overal de blijken draagt van het zeer beperkte standpunt, waaruit hij de registratie-wet heeft moeten leeren kennen en waaruit hij die beoordeelt en beschouwt.

In het programma der Prijsvraag wordt vermeld, dat de beoordeelaren verzocht zullen worden in de tweede plaats uitspraak te doen of het betoog, wat bewerking, inhoud en stijl betreft, waardig zou zijn aan 's lands Regering en de Wetgevende Vergadering te worden aangeboden, enz. Het blijkt niet, dat omtrent dit punt eenige uitspraak gevallen is. De gissing schijnt niet gewaagd, dat de negatieve beantwoording van het eerste punt van beoordeeling, of n.l. het betoog werkelijk bevat wat in de prijsvraag werd verlangd, eene bepaalde uitspraak over het tweede overbodig maakte. Op het weinig bevredigende der bewerking van alle drie verhandelingen heb ik reeds vroeger gewezen. Het komt mij voor, dat ook taal en stijl in het oog van menig beoordeelaar te wenschen zouden kunnen overlaten. De beide eerste verhandelingen onderscheiden zich zeker in dit opzigt gunstig boven de derde, ofschoon ook daarin wat minder παϑος voor een onderwerp als het hier behandelde niet zoude geschaad hebben, en de S. der tweede verhandeling wat te veel effect in dikwijls vrij gedwongen overdragtelijke spreekwijzen of uitdrukkingen zoekt. Uit de derde verhandeling haal ik eenige voorbeelden aan om de beoordeeling van taal en stijl gemakkelijker te maken. Behalve uitdrukkingen als: *fisculair* Bestuur, verdient opmerking de zinsnede op bl. 240, waar het ‘meer dan verouderd en middeleeuwsch, ja *cannibaalsch*’ genoemd wordt, dat de Regter bewijzen ter zijde moet leggen, omdat zij niet geregistreerd zijn, en die op bl. 294: ‘de fiscus staat dus niet gelijk met een straatroover, die u op den openbaren weg, met het pistool op de borst, uwe beurs afperst,’ en de voortzetting van die treffende vergelijking op bl. 297. Voorts de tegenstelling op bl. 252: ‘Is het niet eene bijtende scherts,’ enz.; doch niet minder die

op bl. 272: ‘thans bestaat het in het oogloopend onderscheid, dat een Lid van den Hoogen Raad minder betaalt dan een nachtwaker, die in weêr en wind, en niet in een vochtig en togtig verblijf, zijne functiën uitoefent.’ Bij al hetwelk men nog kan voegen declamatiën tegen de ontdekkingen van verzwegen eigendomsovergangen, als op bl. 187 over de arme verveeners! het arme land! en het arme brein! - Ik achtte deze vermelding niet overbodig, omdat zij ook nieuwe bewijzen bevatten voor de kracht der bewijsvoering, en besluit met de aanhaling eener periode, waarin de verhevene gedachte geene woorden schijnt te hebben kunnen vinden om het eigenlijk denkbeeld uit te drukken. ‘Behalve dat ook ingezetenen,’ leest men bl. 134, ‘de fransche taal niet magtig zijn, verdient het opmerking dat de wetgever van 1798 wel voor de toekomst, doch alleen voor het dadelijk aanwezige, nimmer de toekomst voor de toekomst voorzag.’

Hiermede ben ik aan het einde mijner taak gekomen. Aangenaam was zij niet. Het doet mij leed te moeten betuigen, dat de antwoorden op eene prijsvraag, die op haar zelve beschouwd zoo vruchtbaar in uitkomsten had kunnen zijn, zoo weinig hebben bijgedragen om de herziening van een zoo belangrijk gedeelte onzer fiscale wetgeving eene schrede verder te brengen.

's Hage, Maart 1854.
VAN BONEVAL FAURE.

***De Wet op de Bieren in de Nederlandsche Brouwerijen, door B.M. Perk, Lid van de Kamer van Koophandel en Bierbrouwer te 's Gravenhage. 's Gravenhage, Gebroeders Belinfante*, 1854.**

De discussiën in de Tweede Kamer der Staten-Generaal over het bekende voorstel der Negen Leden tot afschaffing van den accijns op het geslagt, en de veranderingen, die weldra in vele gemeentelijke belastingstelsels zullen moeten gebragt worden door de nieuwe gemeentewet, hebben in den laatsten tijd de algemeene aandacht op het vraagstuk der accijnsen gevestigd. Maar hoe veelzijdig het onderwerp ook door de voor- en tegenstanders behandeld is, de verschillende gevoelens zijn daardoor nog geenszins tot elkander gebragt. Onder de staathuishoudkundigen, die ons Land gelukkig in steeds grooter getal kan opnoemen, zijn er velen, die evenzeer het behoud der accijnsen aanprijzen, als anderen er zich tegen verklaren. Beiden beroepen zich op de lessen derzelfde wetenschap, beiden trachten hunne beweringen te staven door aanhalingen van dezelfde economische autoriteiten. De bovengenoemde discussiën hebben zich, helaas! te zeer gekenmerkt door onzalige partijschap, dan dat ze zoo veel licht aan de zaak hebben gijgezet als men met grond er van had mogen verwachten, terwijl de gemeentelijke Besturen zich meer hebben bezig gehouden met het moeijelijke om de opbrengst te ontberen, dan wel met de vraag naar de voor- of nadeelen der accijnsen zelve.

Moeijelijk is het nu natuurlijk voor het groote publiek, dat buiten het economisch, administratief of industrieel terrein staande, toch belang stelt in het vraagstuk, om, bij het verschil van gevoelen zoo veler theoristen, tot een juist oordeel over de zaak te komen, en het zal voorzeker niemand bevreemden, dat velen zich nu meer beginnen te rigten naar de uitspraken der mannen van de praktijk, wier dagelijksch bedrijf hen in voortdurende aanraking brengt met het accijnsstelsel, en die genoeg helderheid van inzigten en eerlijkheid bezitten om niet uit eigen belang af te keuren wat voor het algemeen belang vereischt wordt. Weinigen echter van hen hebben tot nu toe hunne stem doen hooren, en het is daarom, dat wij ons te meer verheugen in de uitgave der brochure over ‘De Wet op de Bieren in de Nederlandsche Brouwerijen,’ door den Heer B.M. Perk, te 's Gravenhage, die, zelf brouwer zijnde, voorzeker volkomen bevoegd is om een oor-

deel uit te spreken over de werking der accijnsen, voor zooverre die zijn bedrijf betreft. En dat geen baatzuchtig doel des schrijvers pen bestuurd heeft, maar alleen de wensch om het belang zijner industrie te bevorderen, zien wij ten duidelijkste, wanneer hij, met verwerping van beschermende regten, zijn verlangen in deze woorden zamenvat: ‘Vrijheid, onbepaalde vrijheid in mijne fabrijk, geene belemmering in de ontwikkeling mijner industrie en concurrentie met allen.’

De brochure is met helderheid en kennis van zaken geschreven. Na den oorsprong der wet, thans op dit middel vigerende, te hebben nagegaan en door aanhalingen van Hogendorp's woorden te hebben aangetoond, dat gedurende onze vereeniging met België, de belangen der brouwerijen in de Noordelijke Provinciën aan die der Zuidelijke zijn opgeofferd, ontwikkelt de schrijver achtereenvolgens zijne bezwaren tegen de verschillende hoofdartikelen en hij doet dit op eene zoo bevattelijke wijze, dat zelfs hij, die niet met de fabrijkaadje bekend is, de moeijelijkheden duidelijk inziet, die de fabrijkant door de voorschriften der wet ondervindt. Zijne hoofdgrieve bestaat echter daarin, dat de wet, door het bepalen van de geheele inrigting eener brouwerij en het voorschrijven van de wijze waarop, en van den tijd waarin de bewerking geschieden moet, alle vrijheid van werken aan den fabrijkant ontneemt en hem dus in de onmogelijkheid stelt die veranderingen en verbeteringen aan te brengen, die hij in het belang van zijn fabrijkaat wenschelijk oordeelt. Wordt de wet niet veranderd met iedere verbetering, die in dezen tak van nijverheid wordt uitgevonden, hetgeen natuurlijk eene onmogelijkheid zou zijn, dan wordt de fabrijkant genoodzaakt, op de oude en minder goede wijze voort te gaan, een nadeel, dat niet nader behoeft aangewezen te worden. Genomene proeven hebben den schrijver het bewijs geleverd, dat hier te lande hetzelfde voortreffelijke bier kan gebrouwen worden, waarop Beijeren roem draagt, maar onder de bestaande wet zou dit fabrijkaat een zoo hoog cijfer van accijns vorderen, dat aan geene mededinging met het Buitenland te denken zou zijn. En het verbruik van het Beijersche bier neemt hier te lande aanmerkelijk toe! Immers zien wij uit de voortreffelijke statistiek, die wij aan de ijverige pogingen van het Ministerie van Financiën te danken hebben, dat de algemeene invoer bedragen heeft in

1846	ƒ 8,555.
1847	ƒ 10,282.
1848	ƒ 10,654.
1849	ƒ 16,352.
1850	ƒ 21,870.
1851	ƒ 20,026.
1852	ƒ 27,555.

Was de Nederlandsche fabrijkant geheel vrij in zijne wijze van

bewerking geweest, zoo zou in deze vermeerdering van gebruik zoo al niet geheel, dan toch grootendeels door hem voorzien zijn, terwijl nu de accijnswet als eene premie van bescherming ten voordeele van den buitenlander werkt. Wel levert Nederland reeds uitmuntend bier, daar, volgens des schrijvers opgave, het Hollandsche gebottelde bier het Engelsche in onze Oost-Indische bezittingen geheel verdrongen heeft; maar wanneer men de cijfers van den uitvoer (die van het gebruik hier te lande ontbreken ons) nagaat, dan ziet men, dat, terwijl de invoer in de 7 jaren van 1846-1852 bijna 3½ maal verdubbeld is, de uitvoer in hetzelfde tijdvak nog niet éénmaal is verdubbeld, zoodat de vermeerdering weder ten voordeele van den buitenlander is geweest. De algemeene uitvoer toch heeft bedragen, blijkens bovengenoemde statistiek, in

1846	ƒ 39,136	en de doorvoer	ƒ 1,753.
1847	ƒ 42,685		ƒ 1,447.
1848	ƒ 40,691		ƒ 1,419.
1849	ƒ 48,141		ƒ 5,104.
1850	ƒ 60,234		ƒ 7,657.
1851	ƒ 61,475		ƒ 4,734.
1852	ƒ 75,253		ƒ 3,739.

Wel overtreft het cijfer van den uitvoer nog verre dat van den invoer, maar men houde hierbij in het oog, dat dit minder is toe te schrijven aan de vraag naar Hollandsch bier in het Buitenland, dan wel daaraan, dat vele reeders gewoonlijk met hunne schepen zoo veel bier naar de Oost-Indiën verzenden, als hen in staat stelt om restitutie van den accijns te erlangen, waartoe alleen de behoefte gedurende de reis niet voldoende is, terwijl zij dan op Java verkoopen, wat zij overhouden. Die uitvoer is derhalve eenigermate gedwongen, wat nooit voordeelig voor den handel zijn kan; gelukkig echter dekt gewoonlijk de verkoopsprijs den inkoop, zonder evenwel, gemiddeld gerekend, winst te geven. Bij de gedurige klagten van den handel, dat Holland geene uitvoerartikelen oplevert, zou het dus van te meer waarde zijn, dat het bier hier te lande in zoo verschillende als voortreffelijke hoedanigheid gebrouwen kon worden als in Engeland en Duitschland, om, even als daar, een aanzienlijke tak van uitvoerhandel te worden. De bestaande wet verhindert dit evenwel en benadeelt derhalve niet alleen den fabrijkant, den handelaar en den reeder, maar ook de vele andere bedrijven, als glasblazerijen, kuiperijen, kistenmakerijen en zoo velen meer, die daardoor nieuwe bronnen van bestaan zouden openen.

Na het opsommenvan deze bezwaren zal het voorzeker niemand verwonderen, dat de schrijver tot de slotsom komt, dat alleen eene geheele opheffing der bestaande wet die voordeelen aan de nijverheid verschaffen kan, welke andere Landen er zoo ruimschoots van

inoogsten. Mogten echter de drie tonnen gouds, die de Staat van den accijns op de bieren en azijnen jaarlijks trekt, niet kunnen gemist worden, dan stelt hij voor, den accijns te vervangen door eene belasting op de gemouten en ongemouten granen, die hetzelfde bedrag zou opleveren. Zonder in een oordeel te treden over het al of niet wenschelijke dier vervanging, waartegen voorzeker vrij wat bezwaren voor den handel en de administratie zouden in te brengen zijn, gelooven wij evenwel genoegzaam te hebben aangetoond, dat de tegenwoordige toestand dringend eene verandering vereischt.

Wij mogen deze brochure eene nieuwe bijdrage heeten tot de kennis der werking van ons accijnsstelsel, en hoe ook de gevoelens daarover verdeeld mogen zijn, allen zullen zich ongetwijfeld verheugen, dat bij de vele theoretische beschouwingen, die wij reeds bezitten, nu ook de praktijk hare stem doet hooren. Maar bovenal moet dit geschrift eene welkome hulpe zijn voor hen, die met ons het bestaande stelsel afkeuren en het langzamerhand wenschen vervangen te zien door een stelsel van directe belastingen. Men moge dezen wensch vrij eene hersenschim noemen, toch wanhopen wij niet, dat de oogen weldra zullen opengaan voor de nadeelen van eene belasting, die den arbeid in zijne vrije werking en ontwikkeling belemmert, ja uitdooft. Engeland toont ons de voordeelen van den vrijen arbeid. Ware ook dáár de fabrijkaadje van vele producten aan vaste wetten gebonden geweest, nooit zouden die verbeteringen in de industrie gebragt zijn, die dat Land juist tot zoo hoogen trap van volkomenheid in alles wat de nijverheid betreft, gebragt hebben, en nooit zou het dien verbazenden uitvoerhandel verkregen hebben, die gedurig door de inlandsche fabrijken met nieuwe en betere voortbrengselen gevoed wordt.

Hoe men ook de bestaande heffing trachte te verdedigen: onzes inziens strijden de accijnsen tegen elke gezonde uitlegging der staathuishoudkunde. Waaruit toch moet in de behoeften van den Staat voorzien worden? Voorzeker niet alleen uit het bestaande kapitaal, want dat zou spoedig verbruikt zijn, maar voornamelijk, ja zoo mogelijk geheel, uit de vruchten die dat kapitaal afwerpt. Er moet dus voortbrenging zijn, opdat het kapitaal niet door vertering vermindere, maar door arbeid vermeerdere en alzoo de magt tot opbrengen bij de inwoners toeneme. Wanneer nu de arbeid zich niet anders ontwikkelen kan dan door eene vrije en onbelemmerde werking, en welk prakticus zal dit ontkennen? dan moet de Staat, reeds als middel van zelfbehoud, al die hinderpalen uit den weg ruimen, die de ontwikkeling der nijverheid belemmeren. Begint men van de redenering uit te gaan, dat het geld opgebragt moet worden, en legt men dan eene belasting op dezen of genen tak van nijverheid, om zich de opbrengst te verzekeren, zonder vooraf na te gaan, of de industrie er onder lijdt, dan handelt men als de boer die het hoen slagt, om het gouden ei te bekomen. Men stopt eene bron van inkomsten, en wan-

neer alzoo de opbrengst afneemt, moet weldra een andere bloeijende nijverheidstak belast worden, om spoedig hetzelfde lot te ondergaan. Hogendorp, dien wij juist aanhalen, omdat de voorstanders van het accijnsstelsel zich gedurig op hem beroepen, zegt over de accijnsen: ‘Men denkt zekerder te gaan met de belasting op de fabrijkaadje en schijnt te vergeten, dat men daarmede den nationalen rijkdom vermindert. Men diende wel uit te cijferen, wat meer nadeel aan het land toebrengt, eenige vermindering van inkomsten of van den nationalen rijkdom. Deze laatste is de bron van 's lands inkomsten en behoort het eerste hoofdstuk van de wetenschap der finantiën te zijn. De meeste finantiërs beginnen met het tweede hoofdstuk: zij rekenen uit, hoe men het meeste uit de bestaande welvaart kan halen. De goede landman is niet degene, die de koe het beste melkt, maar die haar in staat stelt de meeste melk te leveren.’

De accijnsbelasting nu drukt onvermijdelijk op de fabrijkaadje en is daardoor zoo veel nadeeliger dan de andere indirecte belastingen, als de regten bij den in-, uit- of doorvoer geheven, zegel, registratieregten en andere. De accijns bemoeijelijkt, ja stremt vaak den arbeid. En terwijl de duizenden, die elke groote tak van nijverheid onderhoudt, bij eenen bloeijenden staat der industrie, het hunne bijdragen tot de algemeene behoeften van den Staat, zoo komen zij, wanneer men hun de gelegenheid tot arbeiden ontneemt, ten laste van het Rijk of van de ingezetenen.

Gaan wij ten slotte kortelings de hoofdargumenten van de voorstanders der accijnsen na. Zij beweren vooreerst, dat men hier te lande aan deze belasting te zeer gewoon is, dan dat eene verandering wenschelijk zou zijn. Heerlijke theorie van stilstand! Waarom dan langer staathuishoudkunde en statistiek bestudeerd, wanneer het bestaande voor geene verbetering vatbaar gerekend wordt en de steen der wijzen in het belastingstelsel gevonden is? Zou dan de natie zich niet spoedig en gaarne ontwennen aan eene belasting die, bij een juist onderzoek, blijkt nadeelig voor de algemeene welvaart te zijn? Ten tweede, betaalt een ieder niet meer dan hij zelf verkiest. Men vergeet hierbij niets meer en niets minder, dan dat juist de eerste levensbehoeften accijnspligtig zijn, zoodat een ieder dus genóódzaakt is zijn aandeel bij te dragen. Maar gesteld eens, het ware mogelijk zich het gebruik der met accijns belaste artikelen te ontzeggen, zou dan de Staat niet onmiddellijk genoodzaakt zijn de alsdan gebruikt wordende artikelen te belasten, ten einde aan de schatkist de noodige middelen te verschaffen? Ten derde, dat de accijns ongemerkt betaald wordt, daar hij in den prijs begrepen is. Voorzeker een groot voordeel, wanneer, behalve het cijfer van den accijns, de verbruiker niet nog daarenboven de prijsverhooging moest betalen, die de minder goede fabrijkaadje door de formaliteiten enz., onvermijdelijk veroorzaakt. Het verbruikte

wordt duurder, de magt tot koopen door minder arbeid kleiner en het nadeel derhalve dubbel. En ten vierde, dat de vreemdelingen de accijns mede betalen, vooral een argument voor de gemeentelijke accijnsen. Zonder nog aan te merken, dat daarentegen de ingezetenen, die den zomer buiten het Rijk of de Gemeente doorbrengen, hun aandeel niet voldoen, vindt men deze bewering het beste wederlegd in het uitmuntende werkje van onzen verdienstelijken de Bruijn Kops: ‘Over indirecte belastingen,’ waar hij door cijfers aantoont, dat dit zoo hoog geroemde voordeel voor de grootste Gemeente van ons Land, Amsterdam, de somma van 0,4 percent in het jaar bedraagt!

Wij erkennen gaarne de groote bezwaren, die aan elke invoering eener nieuwe belasting verbonden zijn, en het nadeel, dat in de verhooging van directe belastingen gelegen is, door de groote som die op eenmaal voldaan moet worden, maar wij gelooven, dat deze moeijelijkheid zou kunnen verminderd, zoo niet vermeden worden. Daarenboven zou eene geheele vrijmaking van den arbeid vele nieuwe bronnen van bestaan zoo rijkelijk doen vloeijen, dat reeds de bestaande belastingen een aanzienlijk hooger cijfer zouden opbrengen. Men wijze toch niet als voorbeeld van de onmogelijkheid om directe belastingen met vrucht te verhoogen, gelijk onlangs in den Raad eener Gemeente geschied is, op de moeijelijkheden, waarop men daar ter stede met een' hoofdelijken omslag in 1831 en 1832 is gestuit, want men vergeet, dat die omslag niet, zoo als wij verlangen, met afschaffing van andere belastingen gepaard ging, maar geheven werd boven en behalve het gewone cijfer dat men opbragt, terwijl daarenboven ons Vaderland toen in een' kostbaren oorlog gewikkeld was, zoodat alle middelen van bestaan kwijnden. Evenmin zij men bevreesd, daardoor de rijken uit het Land of de Gemeente te verdrijven. Wie toch bevordert meer de algemeene welvaart, hij die zijne inkomsten werkeloos verteert en dus eenvoudig in zijne behoeften voorziet, door ze te ruilen tegen zijne renten, of hij die door rusteloozen arbeid telken dage nieuwe waarden schept, het nationaal vermogen vermeerdert en aan vele monden brood geeft? Voorzeker de laatste. Welnu, men ontlaste hem dan en erkenne dat, wanneer die rijken door hunne kapitalen handel, nijverheid of scheepvaart ondersteunen, zij daardoor mede tot de ondernemers van nijverheid behooren, en, door het deelen in de grootere winsten, den druk der vermeerderde lasten geenszins zullen gevoelen, en tevens, dat toenemende welvaart geene verhooging van lasten zal noodig maken. Algemeen toch weet men, dat tweemaal twee in belastingen niet juist vier is. En eindelijk wane men niet, dat eene verbeterde en gemakkelijker heffing het kwaad zal verhelpen. Waar de wet gebiedt, daar moet de ambtenaar fiscaal zijn, zal het middel de verlangde uitkomst leveren. Vooral klage men niet over de fiscaliteit der ambtenaren hier te lande, wanneer men hen met die van het Buitenland vergelijkt en het ingewikkelde van ons belastingstelsel na-

gaat. De Heer Perk brengt in zijne brochure alle hulde toe aan de welwillendheid, die hij steeds van de ambtenaren ondervonden heeft, en ook wij, zelf in den handel zijnde, hebben te vaak gelegenheid gehad om de handelwijze der ambtenaren in het Buitenland te ondervinden, dan dat wij een enkel oogenblik zouden aarzelen verreweg de voorkeur te geven aan de Hollandsche ambtenaren boven de buitenlandsche.

Wij danken den Heer Perk, dat hij door zijne brochure de belemmeringen, die het stelsel van accijnsen den nationalen arbeid in den weg legt, op nieuw ter sprake gebragt en aangetoond heeft, en hopen, dat vele ondernemers van nijverheid, die onder deze belasting gedrukt gaan, zijn voorbeeld zullen volgen. Zoo moge meer en meer de overtuiging veld winnen, dat het bestaande stelsel nadeelig is voor de algemeene welvaart, en moge er eene verbetering gebragt worden in eene zaak van zoo groot belang voor den bloei van ons Vaderland.

Amsterdam, 23 Mei 1854.
P.N. MULLER.

Vertalen uit het Engelsch.

De Heer G. Kuyper, Hz., is een kundig officier en was een teregt geacht leeraar aan de Koninklijke Militaire Akademie (hij is immers niet meer aan die instelling verbonden?); gestreng kritikus, voert hij, dit getuigen zoo vele nummers van de ‘Recensent, Algemeen Letterlievend Maandschrift’ (zie b.v. het nummer van April l.l.,), als beoordeelaar vooral van militaire en geschiedkundige werken, een scherpe pen, en zijne kunde geeft hem daartoe welligt de bevoegdheid. Ieder beoordeelaar moet het: ‘judex damnatur dum nocens absolvitur,’ voor oogen houden, hoewel m.i. het ‘fortiter in re, suaviter in verbis,’ daarbij toch niet behoeft te worden vergeten.

Maar is de Hr. K. genoeg doorgedrongen in de kennis der Engelsche taal, om daaruit goed te kunnen vertalen, laat staan om als beoordeelaar van eens anders vertaling op te treden? Het volgende zal misschien tot bewijs kunnen strekken der stelling, dat men van een man van het wetenschappelijk standpunt van den Hr. K. meer mogt eischen. De herinnering aan een in mijn oog enormen ‘blunder’, door den Hr. K. voor een paar jaren in de vertaling van een gedeelte van Macaulay's heerlijke ‘History of England’ begaan, - de kennisneming van een stukje in de ‘Letterbode’ van 1853, N°. 47, waarin een paar enorme ‘blunders’ waren aangewezen in eenige regels van de door K. als ‘hoogst loffelijk’ geprezen vertaling van die geschiedenis (en die ik, niettegenstaande die enkele feilen, op K's en anderer getuigenis, en uithoofde van hetgeen mij overigens van den verdienstelijken vertaler bekend is, zeer gaarne voor hoogst loffelijk blijf houden), deed mij de moeite nemen om het laatst door K. uit Macaulay in den ‘Recensent’ vertaalde stuk, het leven van Lord Clive, na te gaan, en hier en daar eene aanteekening te maken, waar de vertaling mij minder duidelijk of juist toescheen, of niet overeenkomstig met hetgeen ik mij meende te herinneren in het Engelsch te hebben gelezen, en deze zinsneden dan met het oorspronkelijke te vergelijken. Nu wil ik mij zelven niet als beoordeelaar van K's vertaling opwerpen; daartoe zou heel wat meer taalkennis behooren, dan ik beken te bezitten; ik wensch slechts,

door te wijzen op de vertaling van enkele zinsneden, die mijne aandacht troffen, het publiek en den Hr. K. zelven in de gelegenheid te stellen om te oordeelen of de vertaling juist was.

In de 'Recensent' van Oct. 1853, bl. 451, wordt 'noble family' vertaald door 'eervolle familie;' zou 'edel geslacht' niet beter zijn? Wat zijn 'bezigheden van zittenden aard?' (Rec., Nov., 515). Is het 'honorable english gentleman' goed vertaald door het eenvoudige 'eerlijke man?' (bl. 523); het 'expediency' door 'gepastheid' (bl. 534); het 'anomaly' door 'onregelmatigheid' en 'nuisance' door 'schadelijke werking' (Rec., Dec. bl. 882)? Drukt het 'tienvoudige inzet' het 'ten fold odds' genoegzaam uit (bl. 582)? Op bl. 593 leest men: 'De Bewindhebbers, wist hij, dat elke verhooging van jaargelden geneigd waren goed te keuren, mits ze niet uit hunne schatkist gevonden werd.' Dit scheen mij toe in strijd met den verderen loop dezer geschiedenis, in wederspraak met hetgeen weinige regels later volgt; het engelsch luidt dan ook: 'The Directors, he knew, were *not* disposed to sanction any increase of the salaries out of their own treasury.' Maakt dat niet een merkbaar verschil? Daar wordt ook het 'exposed him to much misrepresentation' vertaald door: 'als aan zware gisping zou zijn blootgesteld', en het: 'he appropriated to the support of the service,' door: 'hij eigende zich ter betere bezolding (bezoldiging?) van de dienst, het zoutmonopolie toe.' Maakt ook dit geen merkbaar verschil? Op bl. 601 vinden wij: 'thrusty man,' vertaald door 'ware huisvaders' 'the maccaroni black-balled them,' door 'de ploerten wierpen hen uit,' en 'chairmen' door 'palankijndragers;' maar wat het ergste is: 'carry the county' door 'het graafschap op te zetten.' Het laatste herinnerde ons bijna, men vergeve ons de vergelijking, aan Boudewijn's vertalingen, beruchter gedachtenis. Wij dachten dat de Engelschen der vorige eeuw draagkoetsen gebruikten (zoo als men er nog enkele in de stad Bath kan zien), maar dat zelfs de nabobs de palankijns in Bengalen lieten. Wij dachten dat het 'carry the county' niet juist beteekende het 'opzetten van het graafschap,' hoewel er om dat 'carry' dikwijls nog al veel werd 'upset' en er nog al veel 'opzetten' bij werd aangewend; maar dat het eene in Engeland gebruikelijke uitdrukking was, niet dan bij omschrijving te vertalen, om aan te duiden: het verkrijgen van zitting in het Parlement als vertegenwoordiger voor het graafschap. De Hr. K. zal wel in de gelegenheid zijn, zoo geen dictionnaire hem genoegzaam kan inlichten, den een of anderen Engelschman te vragen, of onze uitlegging niet de juiste is. Bulwer's 'My Novel' en Warren's 'Ten-Thousand a year' zouden het hem o.a. ook kunnen vertellen. Zoo hij het ons niet ten kwade duidt, dat we hem, behalve naar romans, ook naar jaar- of zakboekjes verwijzen, om de juiste beteekenis van 'parliamentary terms' te leeren kennen, zouden we ons ver-

meten hem te verzoeken b.v. Dod's nuttig ‘Parliamentary Companion’ in te zien, en daarin het Part II: ‘Explanation of Parliamentary Terms and Proceedings’ te bestuderen. We durven betwijfelen, of hij dan nog, behalve het ‘carry’ door ‘opzetten,’ de woorden: ‘When it was moved that lord Clive had abused his powers, and set an evil example to the servants of the public, the previous question was put and carried,’ zou vertalen door: ‘Toen men aan de beraadslagingen onderwierp of *Lord* Clive (waarom het lord en sir altijd cursijf gedrukt?) enz., werd wel het eerste gedeelte in omvraag gebragt en doorgevoerd’ (bl. 613). Hij zou zien dat het ‘put (or move) the previous question’ een der middelen was om een voorstel te doen vallen, en het onderwerpen aan de vergadering van de vraag, of een bepaald voorstel wel aan de stemming zal worden onderworpen. Hij zal dan welligt willen bekennen, dat hij Macaulay juist het tegendeel heeft laten zeggen van hetgeen hij wezenlijk zeî; dat het aan de beraadslagingen onderworpen voorstel *niet* in stemming werd gebragt, ten gevolge van het voorstellen en aannemen (put and carry) der ‘previous question’, en dat het niet aannemen der ‘motion’ bovendien ook reeds bleek uit het drie regels vroeger gezegde: ‘Hier bleef het Huis staan.’ Wat zou dit, na het vermelden van de tegen Clive uitgesproken blaam, beteekenen, zoo dadelijk daarop werd gezegd, dat nog een voorstel, zoodanige blaam behelzende, minstens gedeeltelijk, werd aangenomen.

We meenen het hierbij te kunnen laten, na toch nog even gevraagd te hebben, of op bl. 612 ‘open onderwerpen,’ zoo het eenige beteekenis heeft, aan één Nederlander zegt, wat de uitdrukking ‘open questions’ aan elken Engelschman duidelijk zegt, en of het niet beter ware geweest eene kleine omschrijving te gebruiken en te spreken b.v. van een onderwerp van vrije discussie, waaromtrent een minister als parlementslid eene andere meening mogt voorstaan dan zijne ambtgenooten, of iets dergelijks?

We durven gerust èn aan het publiek, èn aan den Hr. K. zelven de beantwoording der vraag overlaten, of we niet eenig regt hadden van een zoo kundig, zoo wetenschappelijk man, van een zoo gestreng kritikus, eene vertaling met minder..... mogen we het feilen noemen? - te verwachten. Of zal de Hr. K. ons kunnen aantoonen, dat wij dwaalden en hij wezenlijk goed vertaalde?..... We zullen het moeten zien om het te gelooven. Overtuigt hij ons, het peccavimus zal niet uitblijven, en wij zullen voor den meester den hoed afnemen.

Verwaardigt de Hr. K. dit stukje met eenige opmerkzaamheid, dan zal hij misschien ook wel willen uitleggen, waarom hij zulke vreemde of minder gebruikelijke woorden en uitdrukkingen bezigt, als: ‘krocht’ voor ‘place’, pragchende opschriften’ voor ‘vaunting

inscriptions' (bl. 426); 'bestak' voor 'bribed' (bl. 478); 'toe te reeden' voor 'to fit out' (bl. 544); 'gangvaardig' voor 'could go' en 'begeerigheid' voor 'eagerness' (bl. 585); 'verweeldering' voor 'luxury' en 'ontwricht' voor 'disorganised' (bl. 588); 'tegensporreling' voor 'opposition' (bl. 590); 'deden de bekoring verzwinden' voor: 'dissolved the charm' (bl. 616), enz. Mogelijk zal de Hr. K., wiens taalkennis we eerbiedigen, antwoorden en bewijzen, dat dit alle zeer goede nederduitsche uitdrukkingen zijn, en dat het bij de 'grenzenlooze verwarring', welke in onze taal heerscht, juist zijn streven is aan zulke echte oud-hollandsche uitdrukkingen het verloren burgerregt te hergeven. Taalkundig goed zijn ze mogelijk; maar dat 'krocht' en dat 'pragchen' b.v., klinkt toch ongetwijfeld al zeer leelijk en hard. En doet of deed de Hr. K., leeraar aan eene Rijksinstelling, wel goed, zijne van de gewone zoozeer verschillende schrijfwijze steeds te gebruiken? Taalstudie is te Breda natuurlijk geen hoofdzaak. Slechts zeer weinigen zullen in staat zijn geweest in den korten tijd, dat zij van de lessen van den Hr. K. gebruik konden maken, zich diens taalregels volkomen eigen te maken. Zullen zij niet veel eerder later taalfouten maken en in de war raken, nu zij een weinig van het zoozeer van het vroeger geleerde afwijkende hebben gezien of gehoord, dan indien zij in die oude leeringen, die, hoe gebrekkig zij dan nu ook door velen moge worden geacht, toch nog de meest algemeen gevolgde en de quasiofficiele is, verder waren onderwezen?

Men gelieve ons wel te begrijpen: We betwisten in de verste verte aan den Hr. K. het regt niet om als taalkenner eene op wetenschappelijke gronden rustende, van de gewoonlijk gevolgde afwijkende schrijfwijze te bezigen. We opperen slechts de bedenking, of het wel wenschelijk, of doelmatig, of gepast is, dat juist hij, wiens schriften natuurlijk veel door de kadets te Breda worden gelezen, zulks doet. *It is a question not of right, but one of expediency*.

Maar we zouden door dat spreken over de schrijfwijze van den Hr. K. bijna vergeten melding te maken van den 'most enormous irish blunder' die aan zijne pen is ontglipt, en die we al zoo menigmalen wenschten te doen opmerken, telkens wanneer we eene van den Hr. K's., gewoonlijk niet malsche recensiën lazen, en hem het: zie op u zelven! wilden toeroepen. 'Zijt ge zelf daarin welligt eens doorgehaald?' zoo vraagt misschien een lezer. Och neen, lieve lezer! noch ik noch een der mijnen. Ik heb geene de minste reden om persoonlijk eenigen wrok, van welken aard ook, tegen den Hr. K. te koesteren. Het was alleen zekere schrijfjeukte, maar vooral zucht om mijne kennis in de Engelsche taal te vermeerderen, door daaromtrent aan een zoo groot geleerde eenige vragen voor te leggen, betreffende mij vreemd toeschijnende vertalingen en uitdrukkin-

gen, die mij de pen deden opvatten. De menigte recensiën van soms uiterst vreemde (om een zeer zacht woord te gebruiken) vertalingen en vreemde schrijfwijzen, telkens in onze tijdschriften voorkomende (zie b.v. in ‘de Gids,’ van Maart j.l., Dr. Mehler's recensie van van Eelden's curieuse zoogezegde vertaling van Goethe's Egmond, en in de ‘Recensent’ van Dec. l.l., in de beoordeeling van Mevr. Bosboom-Toussain't Media-Noche) deden ook ons de pen opnemen. De Hr. K. zal het ons gewis niet ten kwade duiden, dat we ons bij voorkeur wendden tot dien vertaler, dien we onder al die vertalers op het hoogste wetenschappelijke standpunt achten te staan, aan wien we, gedachtig aan het: *talent oblige*, de hoogste cischen meenen te mogen doen, en van wien dus mag worden gewacht, dat hij het best in staat zal zijn, zulks geraden en niet beneden zich achtende, redenen van zijne zaak te geven.

Zie hier den blunder, dien we bedoelen. In het Algemeen Letterlievend Maandschrift van Febr. 1850, K.'s vertaling van Macaulay's heerlijke karakterschets van Willem III inziende, werden we op bl. 86, waar de inhoud van Willem's briefwisseling wordt vermeld, getroffen door de uitdrukking: ‘Zijn wensch naar eene bedaarde, rustige vrouw tot gemalin.’ We meenden ons uit het Engelsch eene geheel andere uitdrukking te herinneren; we meenden, dat volgens de geschiedenis de briefwisseling tusschen W. en B. eerst begonnen, minstens van belang geworden was, nadat W. koning van Engeland geworden en dus al meer dan tien jaren gehuwd was, en natuurlijk dagteekende van een tijd, dat de vrienden van tijd tot tijd door de zee waren gescheiden, en de een in Engeland, de ander hier was. En wat vonden we ook in Macaulay (Tauchnitz. ed. III, bl. 10): ‘his wish to procure an easy pad nag for his wife,’ hetgeen, zoo we er iets van verstaan, niets anders kan beteekeuen dan: ‘zijn wensch om een mak zacht paardje voor zijn vrouw te vinden.’ Vindt ge'm niet rijk? vindt ge'm niet curieus? vindt ge'm niet om om te vallen van lagchen?! De knappe taalkundige K. vertaalt ‘pad nag’ door ‘rustige vrouw’; de knappe geschiedkundige K. laat Willem III schrijven, dat hij naar eene gemalin omziet, wanneer hij al minstens tien jaren getrouwd is. Hij vergat zoowel zijn woordenboek als de geschiedenis te raadplegen.

‘Zal niet menigeen bij 't lezen van zoodanige vertaling meesmuilen, of 't ook wel van lagchen uitschateren,’ zoo als de Heer Kuyper deed, toen hij onlangs in de Recensent v. April l.l. (bl. 223) een in zijn oogen slecht geschreven werk scherp recenseerde?

Men begrijpt ligtelijk, dat hetgeen hier meer bepaald tegen den Heer Kuyper is aangevoerd, niet bedoeld is hem persoonlijk als een bij uitstek..... hoe zullen wij zeggen? - als een vertaler, die soms al bij uitstek vreemd vertaalt, - te doen kennen. De be-

oordeelingen van buitengewoon, soms belagchelijk slechte vertalingen, waarmede telkens onze tijdschriften zijn opgevuld, toonen genoegzaam, dat onder die allen die van den Hr. K. ongetwijfeld den eersten rang in deugdelijkheid bekleeden - en dat ons lezend publiek toch tamelijk grif veel middelmatigs en minder dan dat - leest. Anders zou men immers niet zooveel vertalingen van zulk slecht gehalte telkens zien verschijnen?

Maar we namen de vrijheid op de vertalingen van den Hr. K. te wijzen, omdat we van een man van zijn hoog wetenschappelijk standpunt, van een man, die de pen der kritiek met zulke magistrale gestrengheid voert, grooter eischen meenen te mogen doen, dan van eenig ander; ook omdat, zoo zijne vertalingen onder de allerbeste behooren te worden gerangschikt, gelijk zij dit zeer teregt worden, men kan gissen wat de gewone slechte vertalingen ons opdisschen.

Over andere vertalingen willen we nu niet meer bepaald spreken. Maar vóór we eindigen, hebben we nog een klein verzoek aan onze dagbladschrijvers. Zouden die Heeren, die ons dagelijks berigten uit Engelsche dagbladen mededeelen, of wel van elkander de daaruit ontleende berigten getrouw overnemen, daarbij niet een weinig meer oplettend kunnen zijn op zoo vele eigenaardigheden van de engelsche taal en spreekwijze, vooral waar het den, telkens door hen ter spraak gebragten loop der parlementaire discussiën betreft, en soms een weinig meer hun woordenboek raadplegen? De straks genoemde ‘Parliamentary Companion’ van Ch.D. Dod, jaarlijks te Londen bij Whittaker en C^{o}. uitkomende, zou hun daarbij, geloof ik, goede diensten kunnen bewijzen, en hun o.a. een tamelijk helder denkbeeld kunnen geven van den geheelen loop van de behandeling eener zaak in het Parlement, en ons voor de soms bespottelijke vertaling van parlementaire uitdrukkingen kunnen vrijwaren. Zij zouden er in zien, dat ‘division’ niet door ‘verdeeling’ moet worden vertaald, dat ‘moving the previous question’ en ‘that a bill be read this day six months’ een manier is om de behandeling van een voorstel onbepaald te verdagen of in 't geheel niet te doen plaats hebben, zonder zich over de zaak *au fond* uit te laten, enz., enz. Het moge vreemd schijnen, dat aan dagbladschrijvers, van wie men wel 't eerst zou mogen veronderstellen, dat zij de beteekenis van dergelijke uitdrukkingen wisten, wordt verweten, dat zij niet genoegzaam bekend zijn met zulke aan elk eenigzins getrouw beoefenaar der engelsche taal bekende eigenaardigheden. De inzage onzer dagbladen is genoeg ter regtvaardiging van zoodanig verwijt, en wilde men zich de moeite geven eenigzins oplettend die dagbladen na te gaan, zoo zou men spoedig een heele lijst met allervreemdste vertalingen kunnen krijgen.

Eén voorbeeld ten bewijze, hoe getrouw die Heeren elkander na-

schrijven, en hoe gedachteloos de door den een begane feil tot die van allen wordt gemaakt. Een ieder, die maar eens in Londen is geweest, of wat over het verkeer in die wereldstad las, weet dat *the Strand* een der drukste en meest bezochte straten van die stad is. Men kan zich Londen even weinig zonder Regentstreet of Strand voorstellen, als Amsterdam zonder Kalverstraat. Behalve dat weten zeer velen, die in de laatste twee jaren iets over de engelsche electrische telegrafen lazen - en een goed dagbladschrijver immers verzuimde dat niet? - dat the Electric Telegraph Company, behalve haar hoofdbureau in Lothbury (niet eene andere stad in Gr. Brittannië, maar eene wijk of straat in the City.... of London namelijk, bij the Bank. Begrepen?) een hoofdstation heeft opgerigt in the Strand. Nu werd l.l. jaar het berigt medegedeeld, dat die Maatschappij ten gerieve der scheepvaart boven haar in de nabijheid der rivier gelegen bureau in the Strand, een tijdbal had opgerigt, die, op zeer ingenieuse wijze, door een electrischen draad met den tijdbal te Greenwich was in verbinding gebragt en juist met dezen op den middag viel, zoodat allen, die zich daarnaar rigtten, volkomen overtuigd konden zijn, den juisten tijd van Greenwich te hebben. Nu kan ik niet stellig meer zeggen of de woorden: *in the river* of *on the Thames* in 't engelsch berigt voorkwamen; wel, dat voor ieder, die maar eenigzins anders las dan de vertaler deed, er geen twijfel kon bestaan of er werd gesproken van het bureau der E.T.C. in de straat the Strand, en van de in de daar achter stroomende rivier gelegen schepen. En toch gaat de vertaler spreken van een op *het strand*, op de zeekust opgerigt bureau! Alsof de E.T.C. zoo maar ergens op het strand, ten gerieve waarschijnlijk van den een of anderen strandbewoner of van enkele wandelaars, een telegraafbureau zou hebben opgerigt, en dit met een tijdbal voorzien, ten behoeve van een enkel voorbijzeilend schip! Mag nu zulke vertaling niet dwaas en gedachteloos worden genoemd? En wat moet men wel denken van courantiers, die allen, gelijk geschiedde, zoodanig berigt van den vertaler overnamen, zonder dat er een op de gedachte kwam, dat hij *nonsens* schreef!

Vooral ten opzigte der titels en benamingen schijnen de courantiers niet te kunnen nalaten telkens te zondigen, dat zij toch zoo gemakkelijk zouden kunnen vermijden, door slechts eenvoudig over te nemen wat zij in het engelsch lezen. Telkens ziet men b.v. Lord Russell, Sir Peel, Sir Seymour. Dat deugt niet, mijne Heeren! Geen Engelschman zal anders schrijven dan Lord John Russell, Sir Robert Peel. Soms, waar het zulke zeer bekende personen betreft, zal men lezen of hooren: Lord John of Sir Robert, en daarmede zijn ze reeds genoeg aangeduid, maar nimmer den titel alleen met den familienaam, en wel om deze reden: De zoons van hertogen, markgraven en graven voeren meest den titel van lord, maar, zoo als het heet, by courtesy, beleefdheidshalve; de oudste zoon voert gewoonlijk den tweeden titel

des vaders, en dan zonder zijn voornaam te bezigen; de jongere zoons voeren het lord voor hun voor- en familienaam, niet voor den laatsten alleen, daar het dan een titel zou beteekenen. Zoo voeren de oudste zoons der hertogen van Bedford en van Portland, de hoofden der geslachten Russell en Bentinck, als zoodanig de titels van Marquess of Tavistock en Marquess of Tichfield; doch zij voeren die hooge titels alleen bij courtesy, not in their own right, hebben ook geen zitting in het Hoogerhuis (hoewel het aan de kroon vrijstaat hun, zoowel als ieder ander verdienstelijk britsch burger, daarin zitting te verleenen); doch zitten onder dien titel meestal in het Lagerhuis; de jongere zoons dier pairs heeten Lord John (of N.) Russell, Lord George (of N.) Bentinck.

Men kan wel Lord in his own right en pair zijn, zoo als b.v. met Lord Palmerston het geval is, en dus zijn naam of een anderen met regt als titel voeren, zonder bijvoeging van den voornaam, en zonder daarom in het Hoogerhuis zitting te hebben, wanneer men schotsch of iersch pair is, daar deze niet, zoo als in Engeland, allen *per se* in het Hoogerhuis zitten, maar daarin slechts bij vertegenwoordiging zitting hebben. De overigen kunnen dus, zoo als met Lord Palmerston het geval is, in het Lagerhuis zitten, niettegenstaande zij Lords in their own right en pair zijn. Het Sir, wanneer het, zoo als bij Sir Rob. Peel, den titel of het praedikaat van Baronet of Knight uitdrukt, moet altijd met den voornaam worden gebruikt. In de conversatie met ieder fatsoenlijk man gebruikt men het Sir, even als ons Mijnheer, doch het mag nimmer den familienaam onmiddelijk voorafgaan: dan bezigt men het Mister, b.v. Mr. Disraeli; tot een Knight of Baronet sprekende, zegt men Sir John of Sir Robert.

Maar dit weten die courantiers immers even goed als ik, en zij vinden het waarschijnlijk nog al tamelijk verwaand, dat hun zulke aanmerkingen worden gemaakt. Zullen zij dit ook niet vinden, wanneer zij ten slotte nogmaals worden verwezen naar Dod's Parliamentary Companion, waarin zij, des verlangende, al die teregtwijzingen en vele andere ook, zullen kunnen vinden?

Maakt u toch niet al te boos, Heeren! want ik durf mij beroepen op allen die, wat engelsch kennende, uwe couranten lezen, of ik geen gelijk heb.

Laat mij niet met regt zeggen: Vous vous fâchez: donc vous avez tort.

***Tuinboekje voor iedereen, of beknopte aanwijzing wat er elke maand in den Moes- en Bloemtuin, Boomgaard en Oranjerie te doen valt. Naar de* 25ste *Engelsche uitgave en daarnaar bewerkte Hoogduitsche, door R.C. Affourtit, Bloemist te Utrecht. Utrecht, bij N. de Zwaan*, 1853. 134 *bladz. kl.* 8o.**

Dit werkje geeft meer dan op den titel vermeld staat. Het is in de volgende hoofdstukken verdeeld:

1. de Moestuin.
2. de Vruchttuin en Boomkweekerij.
3. de Bloemtuin.
4. de Engelsche tuin.
5. de Oranjerie en koude kas.
6. de Kamertuin en Trekkas.

De werkzaamheden voor al deze onderafdeelingen van den tuinbouw worden voor iedere maand afzonderlijk opgegeven.

Waarom de vertaling niet liever naar de oorspronkelijke uitgave geschiedde, maar naar eene Duitsche plaats had, is niet te begrijpen. Welligt deed men dit, om van de aanmerkingen, door den Duitschen vertaler er bijgevoegd, gebruik te maken. In dat geval echter ware het beter geweest, om bij den Engelschen tekst de Duitsche aanmerkingen te vergelijken.

De vrije vertaling is voor het overige vrij wel uitgevallen, en zeker wordt hier aan den beoefenaar van het tuinieren een beter boekje in de hand gegeven, dan tot heden in onze taal bestond.

Het eene hoofdstuk echter is beter dan het andere, een natuurlijk gevolg van de meerdere of mindere kennis, die de vertaler van de onderscheidene vakken bezit. Bloemist zijnde, is het natuurlijk, dat hij de Hoofdstukken 3, 5 en 6 met meer kennis van zaken behandeld heeft, dan de overigen. Daar is meer weggelaten, dat, met het oog op ons land, als ongeschikt, of bijgevoegd, dat als noodig konde aangemerkt worden.

Ook blijkt het duidelijk, dat de Engelsche schrijver niet in al de vakken, die hier behandeld worden, zijn onderwerp evenzeer meester

was, terwijl wij, in sommige gedeelten, onze overzeesche buren vooruit zijn, en zij van ons nog heel wat lesjes kunnen ontvangen. De teelt b.v. van vroege groenten in en om Aarlanderveen, die der moeskruiden van het Westland en de moestuinen in de nabijheid der steden Utrecht, Leyden, enz., kunnen daarvoor als bewijsgronden aangehaald worden. Menige goede praktische handelwijze is dus hier niet opgenomen. Onder anderen wordt in het Hoofdstuk: de Moestuin, aangeraden om alle veertien dagen of drie weken erwten te leggen, ten einde voortdurend daarvan voorzien te zijn. Intusschen is dit juist eene wijze om nu eens te veel er van te hebben, dan weder daarvan ontbloot te zijn. Vraag aan een bekwamen warmoezier wat men doen moet om steeds in den pluk van erwten te blijven, zoo zal hij antwoorden: ‘leg telkens weder erwten, wanneer de laatst gepootte zich boven den grond vertoonen.’

Ook worden handelwijzen vermeld, die voor ons land niet geschikt zijn. Het uitplanten van de zaaddragers, b.v. van kool, rapen, wortelgewassen, enz., wordt aangeraden in Februarij tegen eene schutting te plaatsen. Bij deze handelwijze loopt men veel gevaar deze zaaddragers door koude te verliezen. Beter is het die wat later uit te poten, en dan behoeft men geene zoo kostbare plekjes daartoe uit te kiezen.

Sommige handelwijzen zijn overtollig. Zoo b.v. wordt aangeraden om in het najaar de mierikswortels en de pastinaken met vetten mest te overdekken, nadat men vooraf, in den kelder, voor den aanstaanden wintervoorraad wat heeft afgezonderd.

Het zijn hier slechts enkele voorbeelden, die wij aanhaalden; doch het werkje met aandacht lezende, zal men deze en dergelijke minder doelmatige wijzen van handelen nog al eens aantreffen.

De werkzaamheden voor den vruchttuin en boomkweekerij, die het 2de Hoofdstuk uitmaken, zijn vrij goed uiteengezet. Het is echter door een liefhebber geschreven, en mitsdien worden er handelwijzen in aangeraden, welke minder doelmatig zijn. Vanhier bijv. dat er wordt aanbevolen om mispels te zaaijen, terwijl deze veel beter in hare soorten op doorns overgebragt kunnen worden. Hetzelfde geldt ook van de hazelnooten, waarvan de soorten op de gewone wilde dienen geënt te worden.

Het Hoofdstuk, dat over den bloemtuin handelt, is zeer goed en kan voor de liefhebbers tot eenen goeden leiddraad verstrekken. Daarentegen is het vierde Hoofdstuk hoogst onvolledig, en zeer ondoelmatig behandeld. Al wat maandelijks hier te doen staat, is in slechts vijf bladzijden afgehandeld, en nog behoort veel, van hetgeen hier voorkomt, in het hoofdstuk bij de Boomkweekerij opgenomen te zijn.

Wat de sieraad van een Engelschen tuin uitmaakt, is vooral het plaatsen

van heesters, om daarmede op effect te werken, en daarvan wordt met geen woord melding gemaakt, noch ook van het snoeijen der heesters en heestergewassen. De wijze aan te geven hoe zulks moet geschieden was hier op hare plaats, opdat de smakelooze en wanstaltige vormen der gewassen, in onze Engelsche tuinen voorkomende, verbeterd of weggenomen mogten worden. In een woord, aan dit Hoofdstuk ontbreekt alles.

De beide overige Hoofdstukken zijn doelmatig, en de raadgevingen, hier gegeven, kunnen den liefhebbers in het kweeken van fijne gewassen veel nut aanbrengen.

Over het algemeen is ons oordeel over dit werkje alzoo vrij guntig. De gebreken, daarin voorkomende, kunnen bij eene volgende uitgave verholpen worden, waartoe wij hopen dat een goede aftrek spoedig zal aanleiding geven.

***Lettervruchten van Hollandschen en Vreemden Bodem. Eerste jaargang, Aflev.* 1-5. *Zierikzee, P.D.J. Quanjer*. 1854.**
***Album van Buitenlandsche Lettervruchten. Eerste jaargang. Aflev.* 1-4. *Middelburg, de Gebroeders Abrahams*, 1854.**

't Schijnt wel, dat de provincie Zeeland haar contingent wil leveren tot de reeds al te breede rij van onze tijdschriften. - Bij de overtuiging, die wij koesteren, dat hun gehalte en de resultaten, die zij opleveren, zouden winnen zoo hun aantal verminderd werd, kon het niet anders, of wij moesten de verschijning der twee werken, aan het hoofd dezes vermeld, met leedwezen begroeten. - Immers zij treden op als nieuwe concurrenten, om 't kwijnend leven van vele reeds bestaande nog verder te ondermijnen en hun een gedeelte van het karige voedsel te ontnemen, dat onze letterkunde in staat is aan de periodieke pers te reiken.

In een land zoo klein als het onze zouden een vier- of vijftal bellettristische tijdschriften, gedeeltelijk aan oorspronkelijke opstellen, gedeeltelijk aan vertalingen gewijd, voldoende zijn; en bij zulk een beperkt aantal zouden zij, naar alle waarschijnlijkheid, kunnen bloeijen en zich in degelijkheid en omvang kunnen ontwikkelen. - Door voordeelige resultaten aangespoord, zouden de uitgevers zich voorzeker niet door eenige moeite of kosten laten afschrikken, om hun werk te doen beantwoorden aan de eischen der kunst en het te handhaven in de eenmaal verworvene gunstige meening van het publiek; zij zouden door goede honoraria voor werkelijk goede bijdragen het gehalte van den inhoud trachten te verhoogen, en wij zouden het voorregt hebben te zien dat onze tijdschriften gelijken tred hielden met die van het buitenland en met de vorderingen des tijds. - Het aantal onzer letterkundigen - onzer dichters en novellisten - is waarlijk niet zoo groot, dat zij in de maandelijks terugkeerende behoeften van een dertigtal periodieke werken kunnen voorzien, althans zoo ze er prijs op stellen, dat hunne bijdragen hunnen naam tot eere zullen strekken. - We hebben hierbij nog niet eens het oog op de vele, welke uitsluitend aan de eene of andere wetenschap of aan de schoone kunsten zijn gewijd, of een algemeen wetenschap-

pelijk of een kritisch karakter dragen. - Maar was er behoefte, dat zich naast het Leeskabinet, het Leesmuseum, Europa, Nederland, Gelderland, de Tijd, de Huisvriend en zoo vele andere meer, die ons slechts bij name en uit de verte bekend zijn, nog een *Album van Buitenlandsche Lettervruchten* en een *Lettervruchten van Hollandschen en Vreemden Bodem* verhieven? - De vraag zal zeker ontkennend beantwoord worden door elk, die in versnippering van krachten, verzwakking; in concentratie, sterkte ziet.

Deze algemeene beschouwing - welke wij gaarne willen opgeven, zoo wij van hare onjuistheid overtuigd worden - laat echter de waarde zelve der twee nieuwe tijdschriffen in het midden. - Al roepen wij hun geen hartelijk welkom toe, omdat hunne *verschijning* ons geene gewenschte was, wij hebben daarmede over *hen zelven* nog niet het vonnis uitgesproken.

Wij brengen hier integendeel gaarne hulde aan de Uitgevers van het ‘Album van Buitenlandsche Lettervruchten,’ voor den keurigen, en eenvoudig-netten vorm, waarin het gegoten is. - Zoowel omslag als papier en druk getuigen gunstig voor hunnen smaak en toonen dat zij, van hunne zijde, alles willen aanwenden om aan den jonggeborene een gunstig onthaal te verzekeren. - Het *Album* kan daarin veilig wedijveren met de beste tijdschriften in ons land.

Op de keerzijde van den omslag heeft de Redactie, in eene soort van prospectus, het doel vermeld, dat zij bij de uitgave op het oog heeft. - Dat doel bestaat daarin: ‘de uitgezochte voortbrengselen der buitenlandsche pers op het gebied der letterkunde aan hare landgenooten meer algemeen te doen kennen.’ - Maar zoo we ons niet bedriegen, gaan ook het Leeskabinet, het Leesmuseum, Europa en het andere nieuwe tijdschrift, dat wij moeten aankondigen, van hetzelfde doel uit. - Het eenige onderscheid zou dus daarin bestaan, dat het *Album* meer exclusief is, en geene oorspronkelijke opstellen plaatst. - De Redactie ontkent evenwel, dat dit het eenige verschil zoude zijn en het is niet meer dan billijk, dat wij haar het woord geven voor eene verklaring: ‘Zij bezit de overtuiging, dat nog vele meesterstukken bij ons nagenoeg onbekend blijven, vooral die, welke eene hoogere strekking hebben en niet zoozeer behooren tot de gewone romanliteratuur. - De meeste onzer tijdschriften toch bewegen zich bijna uitsluitend op het gebied der Romantiek. - De Redactie van het *Album* zal zich, juist in tegenstelling daarvan, meer bepaald ten doel stellen bijdragen, tot de land- en volkenkunde behoorende, reisbeschrijvingen, schetsen uit het volksleven, tafereelen uit het leven van beroemde mannen, plaatsbeschrijvingen en dergelijke mede te deelen, hoewel het genre van verhalen en novellen niet zal worden uitgesloten.’

Wij vragen 't der Redactie zelve in gemoede, of zij niet gelooft, dat elk der boven aangehaalde oudere tijdschriften zulk een rekkelijk

programma met volle gerustheid en volkomen goede trouw zou kunnen onderteekenen? - Het zal dan ook aan de verschillende redacties dier tijdschriften vrij verrassend en naïf in de ooren klinken, wanneer zij vernemen, dat ‘het *Album* zich alzoo niet tot mededinger van eenig bestaand tijdschrift zal opwerpen, maar zooveel mogelijk een oorspronkelijk karakter aannemen.’

Maar het ‘oorspronkelijk karakter’ daarlatende, zullen wij nagaan, in hoeverre het *Album* aan het positieve en negatieve van zijne banier getrouw blijft.

Vreemd genoeg opent de eerste aflevering met eene luimige vertelling van Ferdinand Stolle en bevat buitendien een verhaal, getiteld: ‘Gouden Bruiloft’ van Théodore Fontane, beide behoorende tot het ‘niet uitgesloten genre der novellen.’ - De meerdere of mindere waarde dezer vertellingen hebben wij niet te beoordeelen; maar wij mogen niet ontkennen, dat het ons verwonderde een tijdschrift, dat op degelijkheid en wetenschappelijkheid eenige aanspraak maakt, juist op deze wijze te zien inleiden. - Het deed ons daarom genoegen, in de volgende afleveringen spaarzamer het genre der novellen vertegenwoordigd te zien. - Wél ontmoeten wij daarin nog een historisch-romantisch verhaal van Fontane, getiteld: ‘James Monmouth’ en eene vertelling, ‘Waarom mijn oom een oude Vrijer was,’ maar het meerendeel der stukken is van anderen aart. - Onder de belangrijkste op het gebied van land- en volkenkunde, rangschikken wij de Schetsen uit het Leven in Londen; de Ontvolking der Hooglanden van Schotland en de Ontdekkingen in de Noordpoolstreek; behalve deze bevat het *Album* nog eenige historische artikelen, welke zeker met belangstelling zullen worden ontvangen; wij bedoelen: de Volksregering te Athene; de Staatkunde van Lodewijk XIV; de Noord-Amerikaansche expeditie naar Japan en een Blik op de Buitenlandsche Staatkunde van Engeland. - Hieraan sluiten zich drie welgeschrevene biographiën, die van Joseph Haydn, den Kardinaal Mezzofanti en den Amerikaanschen schilder Thomas Cole, welke laatste voor hen, die *The Art-Journal* kennen, geen vreemdeling is. - Zoo wij bij deze opsomming nog de beschrijving voegen van de Londensche Munt; van een Bezoek in een paar fabrieken van Manchester en van de Giraffenjagt in Kordofan, dan meenen wij alle regt te hebben laten wedervaren aan den belangrijksten inhoud der vier afleveringen, welke vóór ons liggen.

Wij kunnen in geene beschouwing treden van elk dezer stukken, maar leggen gaarne de getuigenis af, dat de Redactie gelukkiger is geslaagd in de verwezenlijking van het positieve gedeelte van haar prospectus, dan in de keuze harer bellettristische opstellen.

Zoo wij haar een raad mogten geven, wij zouden haar dringend aanbevelen de novellen geheel buiten te sluiten, en zich te bepalen tot historie, biographie, land- en volkenkunde. - Het *Album* zal

daardoor welligt eenige zijner lezers verliezen, maar daarentegen vele andere winnen; het zal iets degelijks en meer zelfstandigs kunnen worden en dus eenigzins meer dat karakter van oorspronkelijkheid naderen, dat met de uitgave schijnt beoogd te zijn. - En waarlijk, het dus afgebakende veld is ruim en vruchtbaar genoeg voor een tijdschrift, dat jaarlijks 50 à 60 vel druks wil leveren; wij zouden bijna meenen nog te ruim.

Zoo we met de Redactie hebben moeten verschillen in hare meening, dat zij geene mededingster zoude zijn der oudere tijdschriften, wij stemmen daarentegen volkomen met haar in, wanneer zij zich de moeijelijkheid en het gewigt eener goede keuze uit de buitenlandsche schatten, die haar dagelijks toestroomen, niet ontveinst. - Teregt hangt van die keuze, naar hare meening, het welslagen der onderneming af. Wij stellen ons voor, dat zij het beste en belangrijkste heeft uit te lezen uit de *Edinburgh* en *Quarterly Review; Blackwood's Edinburgh Magazine; the Athenaeum; the Art-Journal; the Economist; Putnam's Monthly Magazine; American litterary Magazine; American quarterly Review; New-York Review; New-England Magazine; das Ausland; Morgenblatt für gebildete Leser; Europa; Leipziger Repertorium; Journal des Savants; Revue des Deux Mondes; Bibliothèque universelle de Genève; Journal des Économistes* en de verschillende historische Archieven; uit de geschriften van den dag, zoo in Duitschland, Engeland en Frankrijk als in Amerika, uit de hoofdartikelen van engelsche en amerikaansche dagbladen, om niet van werken als de Chamber's Papers for the People; Household Words en Familienblätter en Musea, van de Revue de Paris en dergelijke te gewagen, waarbij wij nog de geïllustreerde weekbladen der oude en nieuwe wereld zouden kunnen voegen.

Kiest zij van de vijf landen slechts een paar der beste tijdschriften en neemt zij daarbij kennis van de brochures, welke onder haar domein vallen, dan gelooven wij inderdaad, dat de overvloed en belangrijkheid van stoffen haar de schifting nog dikwijls moeijelijk genoeg maken zullen. Welligt zou ze zich de taak eenigzins kunnen vergemakkelijken door steeds aan stukken, die in de actualiteit vallen en dus de verdienste van het *à-propos* hebben, de voorkeur te geven. - Ten slotte zouden wij het wenschelijk achten, dat bij ieder artikel de naam des schrijvers en van de bron, waaruit het geput is, werd vermeld.

De ruimte, die wij aan deze aankondiging hebben gegeven, moge der Redactie een bewijs zijn, dat wij hare pogingen zelven waarderen, al gevoelden wij aan het *Album* geene behoefte. - Wij wenschen, dat zij er in moge slagen om een degelijk en belangrijk tijdschrift te vestigen en zullen 't in dat geval niet betreuren, wanneer de dood van eenige andere, minder goede, er mede vergezeld gaat.

Wij kunnen hetzelfde niet getuigen van de *Lettervruchten van Hol-*

landschen en Vreemden Bodem, die ons in een vrij onbehagelijken en versleten vorm worden aangeboden. - Wij zouden ons evenwel door den graauwen omslag en den minder netten druk niet laten afschrikken, daar wij boven vormen, inhoud verkiezen en gaarne het woord van den Perzischen wijsgeer herhalen: dat de beste wijn in aarden kruiken wordt bewaard; maar ofschoon wij den aarden kruik hebben gevonden, het vocht bleek bij de proeving niet van de zoodanige, welke men *best* pleegt te noemen. - Integendeel, zoo we de bladwijzers doorloopen, ontmoeten wij niets, dat zich eenigzins door zijne belangrijkheid of schoonheid aanbeveelt.

Behalve de vertaalde stukken: Broek in Waterland; Twee Vrieńden en Één Rok; de St. Pieter- en Paulusdag te Rome; Uit het Leven van een Brievenbesteller; de Parelbank, enz., bevatten de *Lettervruchten* verschillende opstellen in proza en poëzie van eenige meer of minder bekende schrijvers, grootendeels onder pseudoniemen verscholen, waarvan het geheim ons onbekend en geëerbiedigd is.

Onder de verhalen, welke ons nog het meest hebben aangetrokken, behooren ‘de Woekeraar,’ door A.G. Bruinses, dat levendig en natuurlijk verteld is, en ‘Eene Schets uit het Leven van een Militair,’ door P.J. van de Noordaa. - Onder de minste, zouden wij rekenen ‘Maria,’ door Eberhard, dat onbegrijpelijk van gezwollenheid is, en het zeer onnatuurlijk verhaal ‘de Vrucht eener Liefde,’ door J. Bohl, J. Gzn., waarin ons Karel V en Philips II worden voorgesteld op eene wijze, welke zeker noch op schoonheid, noch op waarheid aanspraak kan maken. - De poëzie is vertegenwoordigd door twee gedichten van Erica ‘Harras, de onverschrokken Springer,’ naar Körner, en ‘In de Lente;’ - door J.K. de Regt's ‘Courantenjongen’ en ‘Veere;’ ‘de Trouw en Moed der Blonde’ van J. Bohl, J. Gzn. en een vers van Prudens van Duyse, ‘Huwlijksliefde’ getiteld.

In de ‘Courantenjongen’ vinden wij eene navolging van van Zeggelen, welke ons doet betreuren, dat hij het genre in de mode heeft gebragt van ‘opeenstapeling van qualificatieven.’ - Erica's verzen zijn vlug berijmd; maar de gedachte in zijne ‘Lente’ neêrgelegd, is verre van nieuw, evenmin in opvatting als in bewerking. - ‘De Blonde’ is eene zwakke ballade, waarvan de stoffe is ontleend aan het tijdvak van den frankischen koning Clovis.

En hiermede gelooven wij alles te hebben gezegd, wat er over de *Lettervruchten* te zeggen valt, of zoo we er nog iets aan moesten toevoegen, het zoude zeker niets gunstigs zijn. Indien dit nieuwe tijdschrift zich niet boven zijne tegenwoordige middelmatigheid verheft, dan ware 't wenschelijker geweest, dat het nooit het licht hadde aanschouwd.

JOH. C.Z.

***Nieuwe Schetsen en Verhalen van Mrs. Harriet Beecher Stowe, schrijfster van de Negerhut en de Meibloem; voorafgegaan door een levensberigt der beroemde Schrijfster. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1854.**

Onder dezen titel ontvangen wij een bundel kleine opstellen van de schrijfster van *Uncle Tom's Cabin*, een boek, dat, niettegenstaande zijne gebreken, meer sympathie voor de emancipatie der slaven heeft opgewekt, dan de honderde betoogen en traktaten, meer of minder geleerd, wijsgeerig en philantrophisch, welke over deze kwestie het licht hebben gezien.

Zou dit resultaat niet daaraan toe te schrijven zijn, dat Mevr. Stowe teregt de snaar van het *gevoel* heeft aangeslagen, in plaats van zich op het *verstand* te beroepen?

In het werk, dat wij aankondigen, leeren wij de schrijfster op nieuw kennen als eene lieve en godsdienstige vrouw, die aan een warm hart, een open blik paart voor maatschappelijke en huiselijke toestanden. Zoo we er bijvoegen, dat deze *Schetsen en Verhalen* den stempel dragen van door eene vrouw te zijn geschreven, het geldt in ons oog voor eene verdienste te meer. - Wij weten, dat men haar den naam van kunstenares heeft ontzegd, en voorzeker, we zouden niet gaarne den handschoen voor haar groote werk oprapen, in zoo verre we ons daardoor zouden verpligten om haar te verdedigen tegen het verwijt van miskenning van de regelen der techniek. Maar in die regelen ligt toch niet de geheele kunst.

Hare dramatische opvatting der toestanden, hare levendige schildering van hartstogten en gewaarwordingen en hare gemakkelijke dialoog zijn zoovele eigenschappen, welke haar aanspraak geven op het dragen van den betwisten titel. - Wij gelooven ten bewijze te kunnen volstaan met eene herinnering aan het tooneel van den Senator Bird en zijne vrouw met de vervolgde Eliza in de *Negerhut*, en met eene aanbeveling van *het Nieuwjaarsgeschenk*, het laatste van deze *Nieuwe Schetsen en Verhalen*, waarin wij worden binnengeleid in eenen gelukkigen familiekring en getuigen zijn van een tooneel van liefde om het ziekbed van de kleine Ally, die, na de gevaarvolle crisis te zijn doorgeworsteld, op den eersten dag des jaars hare oogjes weder ten nieuwen leven opent. - Met hoeveel gevoel schildert Mevr. Stowe ons den angst der ouders, der broêrtjes en zusjes, en hoe aandoenlijk is het verhaal hunner dankbaarheid, toen hun de lieveling hergeven werd!

Dezelfde warmte straalt ons toe uit hare *Twee Altaren*, waarvan we vooral het eerste - dat der Vrijheid - gelukkig van opvatting en

bewerking mogen noemen; het tweede - dat der Slavernij - is eene welsprekende en bezielde pleitrede voor de vrijverklaring, gelijk wij van haar mogten verwachten. - En ziedaar eene andere eigenschap van Mevr. Stowe, welke den opgang van haar werk verklaart: zij is *welsprekend*, en hare welsprekendheid heeft dat karakter van vurige geestdrift en innige verontwaardiging, hetwelk 't meest op het gemoed indruk maakt.

Het is niet vreemd dat zij, getrouw aan hetgeen zij als eene heilige roeping beschouwt, ook in dezen bundel weder meer dan één verhaal dienstbaar maakt aan de bevordering van haar doel. Behalve *de Twee Altaren*, zijn *de Droom van een Vrijman* en de geschiedenis *Hoe Oom* SAM *zijne Vrijheid kreeg*, de dragers derzelfde idee. - Schoon wij kort willen zijn, mogen wij toch niet nalaten de behartigenswaardige les mede te deelen, die de Schr. ons in 't laatste geeft: ‘De grootste dwaling, die in een geschil begaan wordt, is deze: dat men steeds gereed is om personen, in plaats van beginselen aan te tasten. Het slavenstelsel als stelsel bevat misschien meer kwaad en onregt dan eenig ander, en toch kunnen zij, die daaronder leven, gelijk wij zien, helderdenkend, edelmoedig en voor rede vatbaar wezen. Indien het *stelsel* alleen wordt aangetast, zullen zulke gemoederen de eerste zijn om er het kwaad van in te zien en zich daartegen te keeren; maar indien men, om het stelsel ten val te brengen, personen aantast, zullen eigenliefde, trotschheid, ijdelheid en honderd andere drijveeren meer, terstond voor het behoud er van de wapenen opnemen.’

Onder de minst gelukkige opstellen in den bundel behooren *de Ongetrouwe Rentmeester*, eene paraphrase van het bybelverhaal; *Vrouw, zie uwen Zoon!; de Twee Bijbels* en *Kersmis, of de goede Fee*, waarvan de gedachte even bekend, als de veraanschouwelijking zwak is. - Zij mogen gerangschikt worden onder de *morale en action*, waaraan de letterkunde schier te rijk is.

Maar daarentegen zal men zich zeker aangetrokken voelen door het beeld van den goeden John, in: *Het is zaliger te geven dan te ontvangen;* een beeld, dat als omtrek, met de liefste figuur van Dickens, b.v. met zijn John Jarndyce kan wedijveren. Dit verhaal is even als *Mijne ondervinding van het Buitenleven* en *Kinderen* zoo naïf en humoristisch geschreven, bevat zooveel frischheid en gevoel, dat wij het gerust onder de beste kunstproducten der Schr. mogen rekenen.

Wij bevelen dus dit werk van harte aan; aan den goeden inhoud heeft de Vertaler door eene juiste en zuivere overzetting alle regt gedaan, terwijl het levensberigt der Schr. zeker met belangstelling zal worden gelezen door allen, die met ons haar talent waarderen. - Een lief titelvignet, waartoe ‘Oom *Sam*’ de stoffe heeft geleverd, is aan het net uitgevoerde boekje toegevoegd.

JOH. C.Z.

***Voorlezing over het Bijwerk van Geleerden en Ongeleerden, gehouden den* 17*den November* 1852 *in het Departement Kampen der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, door H.A. Benit. Kampen, bij K. van Hulst*. 1852.**

Zeer ongaarne kwijten wij ons van de ons opgelegde taak, om deze Verhandeling aan te kondigen. Wij betreuren het, dat de Heer Benit, helaas! weder ‘op veler verzoek’ en ‘van zeer vele kanten aangezocht’ het gesproken woord heeft doen drukken, en dus een werk aan de algemeene beoordeeling heeft prijs gegeven, waarvan hij zelf getuigt dat het ‘in haast is opgesteld.’

Wij zullen hier geene philippica houden tegen verhandelingen; het is mogelijk, dat zij op kleine plaatsen eenig nut of genoegen stichten; maar wij mogen niet ontkennen, dat ons, even als de titel *Bywerk*, de geheele inhoud dezer rede onbegrijpelijk en duister is. - Had de Schrijver er de lief hebberijmanie, het verbeuzelen van den kostbaren tijd aan dilettantisme en bijzaken, mede op het oog gehad en had hij daartegen willen waarschuwen, wij zouden hem voor de les dank kunnen weten. - Maar daar is zulk eene schromelijke verwarring en vermenging in het boekje, dat wij geneigd zijn te gelooven, dat hij alles, wat maar eenigzins tot aanvulling der verhandeling kon dienen, er bij heeft gesleept. - Dan eens wordt iemand, die zich uitsluitend aan eene of andere wetenschap wijdt; dan weder hij, die in zijn vak de noodige bekwaamheden mist, en eindelijk de man, die zijne pligten voor het liefhebberen verzuimt, een *bijwerker* genoemd. - Zoo we nu nog er bijvoegen dat èn *oude jonge jufvrouwen*, èn *visitemakers*, èn *juristen*, die van 't regt eene kostwinning maken, tot dezelfde categorie worden gebragt, dan vragen we u in gemoede af, of 't ook u niet groen en geel voor de oogen wordt, en of ge u maar zelfs in de verste verte een denkbeeld kunt maken van hetgeen de Heer Benit bedoelde?

Wij vreezen dat de aanhaling van Messchert's ‘Dichter en Prozamensch,’ waarmede de rede besloten wordt, evenmin als haar geheele inhoud den lezer of hoorder heeft doen gevoelen wat het eigenlijke doel der voorlezing is geweest, tenzij men het moet zoeken in de schildering van het ideaal van ‘een dichterlijk prozamensch.’

De toon en vorm der verhandeling moge men uit den aanhef beoordeelen:

‘Een profeet zegt: 's menschen hart is een arglistig ding, en het zegel wordt daarop gedrukt door de getuigenis van het N. Verbond: “Uit het hart komen voort alle kwade gedachten!” Ik zeg: een mensch is een zonderling wezen, en onzer aller woorden, handel en wandel drukken daarop den stempel der waarheid.

Daar gaat er een: - Spreek hem niet aan! - De man is te bezig. - Hij heeft zeer belangrijke zaken te doen. - Hij gaat al wat waarlijk belangrijk is voorbij, want hem is dat alles klein en beuzelachtig. - Hij is de man van het idée fixe, - de man, die zijn uil een' valk meent en die zijn lievelingsplan het ware acht tot bevordering van een hersenschimmig geluk der volken.’

Ex uno disce omnes. - De aanhaling is voldoende om een denkbeeld te geven van den stijl, die aan dezelfde gebreken mank gaat als de gedachte. Zij doet tevens zien, dat de verhandeling humoristisch moet heeten. - Indien de humor daarin zou moeten bestaan, dat men:

> Alles durch einander
> ‘Wie Mäusedreck und Koriander’

werpt, dan beware ons de goede smaak voor deze eigenschap.

L.B.

De kunst in Nederland

L'art et l'archéologie en Hollande, par Alberdingk Thijm.

Onder bovenstaanden titel is onlangs eene verhandeling van den heer Alberdingk Thijm in de *Annales archéologiques* van den Heer Didron ainé te Parijs in het licht gegeven. Ofschoon die verhandeling, zoover wij weten, niet afzonderlijk in den handel is gekomen, maar de schrijver slechts een aantal exemplaren, die voor hem beschikbaar waren gesteld, aan belangstellende kunstvrienden ten geschenke heeft toegezonden, rekenen wij evenwel een kort verslag omtrent en eene enkele aanmerking over zijn werk niet onnoodig. Er is zeer veel in, dat de aandacht zijner landgenooten, evenzeer als eene algemeene behartiging, overwaardig is; en daarom mogen deze regelen medewerken om het door den schrijver behandelde onderwerp meer tot algemeene kennis te brengen. Sedert 1844 verschijnen in Parijs, onder de redactie van den bekenden beoefenaar der Christelijke kunstgeschiedenis, den Heer Didron, de *Annales archéologiques*, die, in den beginne meer tot Frankrijk zelf beperkt, van lieverlede ook bijdragen hebben geleverd tot de kennis en de waardering van den toestand der Christelijke kunst, vooral die der middeleeuwen, en van de beoefening harer geschiedenis in Engeland, België, Pruissen, Oostenrijk en Nederland. Met den wensch, om zijne mededeelingen ook over andere landen in ons werelddeel uit te breiden, heeft de Heer Didron zich met bevoegde buitenlandsche kunstkenners en beoordeelaars in betrekking

gesteld, en voor Nederland gaarne gebruik gemaakt van het overzigt, hem door den heer A.Th. geleverd, wien hij onder den titel van: ‘un critique vigoureux, un archéologue savant, un écrivain éloquent, un philosophe catholique de la famille de M. le Comte de Montalembert,’ bij zijne lezers inleidt.

Wat wij zeggen omtrent aard en strekking van de *Annales archéologiques*, zal kunnen dienen om eene dwaling te weren, die anders al ligt door het gebruik van het woord *archéologie*, door A.Th. aan het hoofd zijner verhandeling geplaatst, zou kunnen ontstaan. Gelijk men in de laatste jaren in het dagelijksch leven aan het woord *antiquiteiten* eene geheel andere beteekenis heeft verbonden, dan die de wetenschap er aan had toegekend, zoo wordt ook hier van de archaeologie weggedacht, wat haar eigenlijk bij uitsluiting dien naam deed erlangen, en beperkt zij zich, zoo niet uitsluitend, dan toch vooral, tot de voortbrengselen van de kunst, de zeden en gebruiken der middeleeuwen, die niet meer binnen de grenzen liggen van haar gebied. Deze zonderlinge beperking, of laat ik liever zeggen, dit misbruik van den kunstterm, heeft, zoo als natuurlijk is, den Heer A.Th. zelven dikwerf in moeijelijkheden moeten brengen, waar hij zijn betoog in verband bragt tot onderwerpen, die werkelijk tot het gebied der archaeologie behooren[1].

Tegenover deze inkrimping van beteekenis, staat de uitbreiding aan den naam *Hollande* gegeven, die hier, meer overeenkomstig met de Pauselijke, dan met de bij ons aangenomen geographie, het geheele tegenwoordige Nederland aanduidt; zoodat A.Th. in zijne *Art et archéologie en Hollande* ons eene verhandeling levert over *de middeleeuwsche en latere kunst in Nederland*, en onder dezen laatsten titel zeker zijne lezers meer naauwkeurig met hetgeen zij in zijn opstel wachten mogen, bekend zoude gemaakt hebben, en zich zelven meer gelijk zou gebleven zijn. Nu toch volgt hij op onderscheidene plaatsen den thans vastgestelden naam en brengt de katholieken op Schokland tot eene parochie ‘des *Pays-Bas*’; elders wederom spreekt hij van ‘l'Institut

1 Zoo klinkt bij vb. de naam van ‘Cabinet *d'antiquités*’, aan het Museum van Oudheden te Leyden gegeven, zonderling tegenover de door A.Th. aan ‘*archéologie*’ toegekende beteekenis.

royal *Neêrlandais*,' 'apathie *Neêrlandaise*' en 'architecture *Neêrlandaise*,' en dan weder stelt hij *la Hollande*, als Nederland, tegenover *les Pays-Bas*, als Nederland en België te zamen aanduidende. Mij dunkt dit is bijzonder geschikt om de buitenlandsche lezers in de war te brengen.

Wij willen den inhoud van zijn werk zoo beknopt mogelijk mededeelen.

Ons vaderland bezit, niettegenstaande al de binnenlandsche onlusten en omwentelingen, waaraan het zoo dikwerf blootstond, een aantal belangrijke overblijfsels van de kunst der vroegere eeuwen, maar die door geleerden en kunstkenners achteloos worden voorbijgegaan. Men rekent genoeg te doen, wanneer men op de jaarlijks terugkeerende tentoonstellingen een groot aantal schilderstukken in bonte vermenging bij elkander brengt; de kunstenaar (d.i. de schilder, want van bouw- en beeldhouwkunst is al sedert lang geen sprake meer) acht het als het grootste voorregt voor zijn kunststuk, wanneer het voor eene bijzondere verzameling wordt aangekocht, waar het slechts zeldzaam en voor korte oogenblikken aan de bewondering van kunstlievende bezoekers wordt prijs gegeven. Men zondert de kunst geheel af van het dagelijksche leven, en in plaats van haar in het midden van zijn gezin, in zijn werkvertrek of in de kerk te vereeren, begraaft men haar in de schuilhoeken van eene galerij. Die toestand is voor een groot gedeelte een gevolg van het protestantsche beginsel, dat het ligchaam van de ziel, de stof van den geest, den vorm van de gedachte heeft willen scheiden, en het eene beeldendienst, eene heiligschennis noemde, wanneer men de hooge waarheden van het Evangelie in schoone, voor het oog bevallige vormen inkleedde. Zoo werd de kunst uit de tempels gebannen, verloor zij haar godsdienstig beginsel, en werd zij uitsluitend de dienares der weelde, werden hare scheppingen als loutere curiositeiten beschouwd. Beeldhouwen schilderkunst verbraken den band, die haar met de bouwkunst tot één doel had doen zamenwerken, en wanneer, zoo als dit tot op het einde der 18de eeuw het geval was, de woningen inwendig door des beeldhouwers beitel of het penseel van den schilder versierd werden, dan werden zij, die zich tot zulk een werk verleenden, als kunstenaars van den tweeden rang beschouwd.

Ons land wemelt van allerlei verzamelingen, vooral van schilderijen, maar, met hoogst zeldzame uitzonderingen, allen zonder orde, zonder eenheid, alles door elkander en zonder eenige kennis van de geschiedenis der kunst bijeengebragt. Onze (openlijke) Museums van schilderijen en oudheden (*antiquités*, welke worden hier bedoeld? ook het Rijksmuseum van oudheden te Leyden? dan zou de heer A.Th. voorzigtig hebben gehandeld, wanneer hij zich eerst een weinig met die inrigting had bekend gemaakt) gaan mank aan hetzelfde euvel, dat zoowel de verzameling van wijlen koning Willem II als de Rijksverzamelingen van Amsterdam en 's Hage aankleeft. Hoe gering de belangstelling is, die men aan de overblijfsels van onze vroegere beeldhouwkunst schenkt, bleek, toen in het Westland een grafmonument in Romaausch-Byzantijnschen stijl door den heer Hermans van 's Hertogenbosch ontdekt was en deze aan het Museum van oudheden te Leyden (de heer A.Th. gebruikt het woord *antiquités* hier nu weder in de meer wetenschappelijke beteekenis) aangeraden had, om voor dat gedenkteeken zorg te dragen, men het dáár niet eenmaal de vrachtkosten waardig achtte. Elders in Vriesland dienden oude doopvonten als kalkbakken, of werden er koeijen uit gevoederd. Jaarlijks vielen of vallen oude belangrijke gebouwen onder sloopers handen; in Utrecht in 1826 de kapel van St. Thomas, in 1844 de Mariekerk in dezelfde stad; te Nijmegen laat men de Karolingische kapel op het Valkenhof door het tegen de muren opklimmende groen bederven; in Zutphen heeft men in de Walburgs-kerk de muurschilderingen in 1820 met eene witsellaag bedekt en in 1840 diezelfde bewerking nog eens herhaald; de abtdij van Egmond is met alles wat zij nog bevatte een bouwval geworden; te Breda heeft men, zeven jaren geleden, eene kerk afgebroken, omdat de onkosten van hare herstelling te bezwarend schenen; en werden hier of daar al eens pogingen aangewend om oude merkwaardige gebouwen te herstellen, dan geschiedde dit zonder kennis of gevoel, zoo als bij vb. met den toren van de Utrechtsche domkerk, waar men eene soort van modern Gothischen stijl te hulp riep, liever dan de modellen van de bouwmeesters der 13de eeuw te volgen. De tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsche Instituut had vroeger de slooping van de kasteelen van Muiden en Loevestein verhoed, en de heer

A.Th. meende dus den invloed van dat geleerde ligchaam te moeten inroepen, om nog meer algemeen en met krachtiger middelen aan de kwaal wederstand te bieden. Hij rigtte zich tot dat doel in Augustus 1848 met een voorstel aan het Instituut, dat de zaak aan het onderzoek eener opzettelijk uit de beide betrokken klassen, de tweede en de vierde, onderwierp, en na eene beraadslaging van een geheel jaar, zijne bemoeijing in deze weigerde. In de Staatscourant van 19 September 1849 gaf de vierde klasse rekenschap van haar besluit, om zich te verdedigen tegen de beschuldigingen, die het van de zijde des voorstellers in het tijdschrift *de Spektator* had uitgelokt, en trachtte zij de verpligting, om voor zulke belangen te waken, af te schuiven op de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst. Doch, behalve dat die vereeniging het gezag miste, waarmede de koninklijke instelling hare pogingen kan schragen, stelde zij te weinig belang in het hoogere, het geestelijke beginsel der kunst, om voor de taak geschikt te kunnen zijn. Zij gaf daarvan een bewijs, toen zij zonder eenige afkeuring in haar tijdschrift de veroordeeling van den ojief- of zoogenaamden Gothischen bouwtrant, op eene drieste en onverantwoordelijke wijze door de Fransche Akademie in 1848 uitgesproken, overnam en daardoor de meening huldigde, als ware die trant voor onze tegenwoordige tijden ongeschikt. De heer A.Th. heeft tegen die uitspraak eene krachtige stem doen hooren in *de Spektator*, VIII (nieuwe reeks, T. II), 1848, in een artikel, dat ook in de *Miroir des Arts* (3de Année, n°. 4) in de Fransche taal bekend is gemaakt.

Slaat men het oog op de burgerlijke bouwkunst en onzen huizenbouw, die natuurlijk onder den invloed staat van de beschikbare middelen, maar vooral ook van onze gewoonten en zeden, dan moeten wij tot onze schande erkennen, hoe onze woningen van de 16de en 17de eeuw het karakter uitdrukken van de tijden, waartoe zij behooren, terwijl wansmaak en stelselloosheid onze tegenwoordige woningen ontsieren, de fraaije schilderachtige gevels van de 16de en 17de eeuwen afgebroken, of op eene wanstaltige manier vernieuwd worden, en geene pogingen in het werk worden gesteld, om hunne vormen door goede, naauwkeurige teekeningen voor het nageslacht te bewaren. De poort van de hoofdstad des Rijks, door den beroemden H. de

Keyser gebouwd, moest plaats maken voor eenen Korinthischen triomfboog; de beurs, een kunststuk van denzelfden bouwmeester, werd gesloopt en vervangen door eenen zoogenaamden Dorisch-Ionischen tempel; het stadhuis, een meesterstuk van Jacob van Campen, werd van binnen en van buiten verknoeid om er een slecht paleis van te maken; een houten gevel van de kleine woning, waarin J. van den Vondel jaren lang gewoond had, werd in 1840 verkocht en gesloopt. Op het Trippenhuis, waar het Rijks Museum van schilderijen en platen bewaard wordt, en het Koninklijk Instituut zijnen zetel had, stonden twee schoorsteenen in den vorm van mortieren, doelende op de kanongieterij der gebroeders Trip; een dier schoorsteenen werd bouwvallig, en toen de Minister geene gelden beschikbaar stelde om hem te herstellen, besloot het Instituut beide die kenschetsende deelen van het gebouw te doen afbreken. Te Delft breekt men de Waterslootsche poort, een der voornaamste sieraden der stad, af, om eenige ruimte te winnen voor toegang tot den spoorweg. Te 's Hage wordt de wapenzaal van Graaf Willem II, Roomsch Koning, ontheiligd door den toestel voor de Staatsloterij. Te Zutphen zal men eenen ouden toren (den blanken toren) met kruid laten springen, om de steenen tot ander gebruik aan te wenden; zoo als men een jaar te voren te Amsterdam op het punt is geweest eenen toren, belangrijk om de aan hem verbonden herinnering van een der vier Heemskinderen, aan vernietiging prijs te geven. Te Tiel, Valburg, Hoorn, Zalt-Bommel, Utrecht en Leyden komen door het wegvallen der witsellagen de oude muurschilderingen aan het licht, en men haast zich die zeldzame bijdragen tot de geschiedenis onzer kunst op nieuw met het kalkkleed te bedekken, of, waar men zoo ver niet gaat, worden zij achter gordijnen of houten deuren voor het oog verborgen.

Heeft A.Th. tot dusverre, in de 22 eerste bladzijden zijner verhandeling, zijne beschuldigingen tegen zijne landgenooten voor ‘de regtbank van Europa’ ingebragt, hij deelt in 3 volgende bladzijden nog eenige bijzonderheden mede en wijst op omstandigheden van eenen meer troostenden aard.

De Maatschappij tot bevordering der bouwkunst doet eenigermate iets goeds door hare prijsvragen en de uitgave ha-

rer *Bouwkundige Bijdragen;* de Heer Tetar van Elven, leeraar van de Koninklijke Akademie van beeldende kunsten, doet het mogelijke om de kunst van het oude heidensch-klassieke stelsel te bevrijden, is doordrongen van de schoonheden der Christelijke stijlen, en heeft de Nederlandsche bouwkunst tot een voorwerp zijner opzettelijke studie gemaakt; eenige op zich zelven staande oudheidkundigen en kunstenaars geven blijken van hunne kennis en hunnen ijver; de provinciale almanakken, en eenige tijdschriften, of door geleerde genootschappen uitgegeven werken pogen de aandacht van het publiek op belangrijke vaderlandsche werken te vestigen. Onze jongere letterkundigen hebben zich in eene levendige deelneming kunnen verheugen, toen zij de voortbrengselen van onze middeleeuwsche letterkunde in druk bekend maakten. Onze dichters en romanschrijvers kiezen hunne onderwerpen ook uit de tijdperken vóór 1500, maar bij dit al blijft de plastische kunst onder haar droevig noodlot gebukt. Tegenzin tegen het katholicisme heeft over de studie der middeleeuwen den staf gebroken; wie geen Jesuiet wil heeten, moet zich met de tijden van den heiligen Lodewijk en Rudolf van Habsburg niet bezig houden. Een protestantsch schrijver van invloed en naam ziet in den ojiefstijl een voorspel van de Hervorming en wijdt zijnen tijd aan het oprakelen van ware, of verdichte schandelijkheden, die hij in de geschiedenis van de kerk der middeleeuwen meent te vinden. Gelukkig dat een geleerd katholiek zijne stem tegen zulke leeringen en meeningen verheft. Gelukkig dat de katholieken, vereenigd met de gematigde vrijzinnigen (of vrijheidlievenden om met onzen Minister van Justitie te spreken), op het gebied van letteren en kunst den weg van vooruitgang betreden, dat onder de katholieke geestelijken in Nederland de ware beginsels der christelijke archaeologie zich algemeen beginnen te verbreiden. De herstelling der bisschoppelijke hiërarchie zal ook daarvoor hare nuttige werking niet missen; de bisschoppen zullen de studie dier wetenschap aanmoedigen; ook de kerkmuziek zal eenen beteren tijd te gemoet gaan; reeds heeft een geestelijke te 's Gravenhage, de heer Janssen, leerlingen voor den echten Gregoriaanschen zang aangeworven; in Amsterdam hebben de Paters Ligorianen de zaak der Gothische bouwkunst onder hunne bescherming genomen, en zullen in hunne nieuwe kerk in priesterlijke kleederen, volgens het oude model, hunne

dienst doen. En de heer A.Th. tracht zelf met hulp van zijnen broeder door het verzamelen en uitgeven van oude geestelijke en andere liederen met hunne melodieën, eenigermate naar onze tijden gewijzigd, gedeeltelijk te voldoen aan eene verpligting, die onze beste toonzetters, allen katholieken, als hunne roeping hadden moeten beschouwen, maar tot nog toe bleven verzuimen.

Wij zouden gaarne hier en daar enkele deelen van het met warmte en gevoel, evenzeer als met veel kennis en smaak geschreven betoog van den heer A.Th. woordelijk hebben overgenomen; de lezer zou dan met ons erkennen, dat slechts eene innige overtuiging van de waarheid zijner zaak en meeningen, daargelaten of die overtuiging op juiste gronden rust, hem zóó kon doen spreken, zijne gedachten in zulke vloeijende en wegslepende vormen doen uitdrukken. Doch al ware het niet dat wij vreesden ons overzigt te zeer uit te breiden, wij zouden schier verlegen staan bij het doen eener keuze, en willen liever voor het geheel doen gelden wat anders welligt slechts op de aangehaalde gedeelten zou worden toegepast. Maar ook in een ander opzigt aarzelen wij niet, een ieder, die het wèl meent met de kunst en hare beoefening in ons vaderland, de lezing aan te bevelen; men moge daarbij menige harde waarheid vernemen, maar worden die waarheden erkend, en de oogen geopend voor zoo veel, dat onze warmste belangstelling verdient, en toch zoo achteloos werd voorbijgegaan, dan zal men niet vergeefs gelezen, de schrijver niet vruchteloos gesproken hebben. Het is dikwerf pijnlijk wanneer de wond gepeild wordt, maar het onderzoek leidt tot de kennis van de beste middelen tot heeling, en genezing wordt eerst mogelijk wanneer men tot de bewustheid komt zijner ziekte.

Erkennen wij zoo de nuttige vruchten, die de verhandeling van A.Th. op eene betere rigting van onzen volkssmaak, op eene verbeterde waardering en beoefening der kunst zou kunnen aanbrengen, dan kunnen wij de vraag niet onderdrukken: waarom sprak de schrijver niet liever tot zijne landgenooten in zijne moedertaal, dan tot vreemden en in een

vreemde taal, die, ja, wel vrij algemeen in ons vaderland, maar toch ook door velen niet of niet genoegzaam wordt verstaan; in een werk dat in ons land slechts een zeer beperkt aantal lezers vindt; over een onderwerp welks behandeling den buitenlanders niet zooveel nuttigs aanbrengt, hun zooveel belangstelling niet kan inboezemen; en met het bijna zekere vooruitzigt van, zonder eenige kans op verbetering van de gebreken die hij hier veroordeelt, hun bestaan algemeen wereldkundig te maken; den kranke tegen zich in te nemen, en daardoor den nuttigen invloed, het gezag te verliezen, waarmede hij op bescheiden en voorzigtige wijze tot de genezing der kwaal had kunnen bijdragen?

'Il faut laver son linge sale en famille,' naar ik meen een gezegde van Napoleon, had ook hier in het oog gehouden moeten worden, waar de Fransche waschinrigting ons linnen niet reinigen kan, maar de schoonmaak door ons zelven en in ons eigen gezin moet geschieden. Het baatte niet, of niet genoeg, dat de schrijver een aantal afzonderlijk afgedrukte exemplaren aan zijne vrienden en bekenden deed toekomen; beoordeel ik anderen naar mij zelven, die ook aan zijne vriendschappelijke gezindheid een exemplaar dank weet, dan handelt hij als de spreker, die zijne getrouw aanwezige toehoorders berispt, omdat velen minder getrouw wegbleven. Zij die met hem, al is het dan ook niet in alle opzigten op dezelfde wijze, om gelijke oorzaken en even sterk over den kunstzin van en de kunstrigting in ons volk den staf breken, hebben zijne aansporing, zijne bestraffing niet zoo zeer noodig; en mogt hij al in enkele gevallen tot den regten man spreken, den werkelijk schuldigen aantreffen, dan vrees ik dat zijne rede eerder ergernis, geene schaamte die tot verbetering voert, zal te weeg brengen. Hier en daar komt men tot het vermoeden dat de schrijver zelf eenigen twijfel voelt opkomen of hij niet te ver gaat, of hij betamelijk handelt met in den vreemde op zulk eene wijze over zijn vaderland te spreken. 'God moge het mij vergeven,' roept hij uit. 'dat ik de geheele waarheid zeg, en mij ondersteunen, wanneer ik mij den moed voel ontzinken tegenover zoo vele ellendigheden,' en elders: 'het stuit mij tegen de borst van mijne landgenooten zooveel kwaad te zeggen, maar ik gevoel dat de zaak der waarheid heiliger regten kan doen gelden dan de vooroordeelen van een volk,' terwijl hij er terstond, als een bewijs van zijne overwinning in dien strijd

van wenschen en pligten, op laat volgen, dat hij ‘nog twee voorbeelden van Nederlandsche apathie zal bijbrengen.’ En waarlijk er behoorde eene groote mate van zelfvertrouwen toe; de schrijver moet wel zeker overtuigd zijn geweest van het hooge standpunt dat hij als aesthetisch beoefenaar en kenner der kunst heeft ingenomen, wanneer hij, tot beeld kiezende de platte natuur tusschen Assen en Meppel, reeds aanstonds aan het begin van zijn betoog verklaart, dat ‘ons land, uit het oogpunt van den archaeoloog en den waren kunstvriend beschouwd, wanstaltig[1] en ledig is’ en later verzekert, dat men ‘over het algemeen gesproken in ons land geen begrip heeft van de bouwkunst, als eene schoone kunst, en evenmin van schilder- en beeldhouwkunst, die hare waardige bondgenooten zijn.’ Dat men ‘in eerstgemelde niets ziet dan het technische gedeelte, in beide laatsten slechts eene vaardigheid in het vervaardigen van zeldzame voorwerpen (*fabriquer des objets curieux*).’ Het is te betreuren, dat wijlen het Koninklijk Nederlandsche Instituut weigerde om zich het lot der vaderlandsche gebouwen en gedenkteekenen op de door A.Th. voorgestelde wijze aan te trekken, en dit wel, nadat het geleerde ligchaam vroeger uit eigene beweging de blijken gegeven had dat het daartoe den wil en de magt bezat. Wie zal niet toestemmen, dat zulk eene onverschilligheid bij iederen vriend der kunst, bij iederen Nederlander, wien de geschiedenis zijner voorvaderen dierbaar is, een diep leedwezen te weeg brengen, den zoo levendig voor zijne zaak ingenomen voorsteller van het plan met verontwaardiging vervullen moest jegens eene Instelling, die, naar zijne meening, zoo weinig hare roeping begreep, en zijn dringend verzoek om helpende tusschenkomst op zulk eene wijze van de hand wees! Maar verdiende de Maatschappij tot bevordering der bouwkunst, wier afdeelingen door het geheele land verspreid zijn, en die schier overal hare leden telt, de blaam dat zij ‘geene enkele groote beweging op den weg van vooruitgang in de kunst van goed bouwen in het leven geroepen en geen enkel werk uitgegeven heeft, geschikt om de liefde der vaderlandsche kunst in het gemoed der bouwkunstenaars te doen ontwaken;’ terwijl haar alleen de lof niet wordt onthouden van althans ‘iets

1 *Informe et vide;* zou hier ook *uniforme* gelezen en *eentoonig* verstaan moeten worden?

goeds te weeg te brengen, omdat zij door hare prijsvragen aankomende bouwkunstenaars aanmoedigt en hare *Bouwkundige bijdragen* uitgeeft, die niet geheel van alle belang ontbloot zijn (*qui ne sont pas sans intérêt*)?' Wij zullen straks op die beschuldigingen zoowel tegen het Instituut, als tegen de zoo even genoemde Maatschappij terugkomen; maar vragen nu nog, of men het voorzigtig kan heeten, dat de schrijver, zich niet slechts bepalende tot eene getrouwe mededeeling van feiten, om daardoor de juistheid zijner beoordeelingen en beschuldiging te betogen, zonder eenig bewijs, of wat als zoodanig gelden mag, hier aan sommige mannen in ons land met kwistige hand zijne loftuitingen en vereerende bijnamen uitdeelt, om dáár weder op anderen, wier zienswijze tegenover de zijne staat, zijne afkeuring des te strenger te doen drukken, hun zelfs de kennis van het a.b.c. in het vak, waarin zij werkten, te ontzeggen? Is het genoeg van eenen onzer bouwkundigen, aan wien een belangrijk deel van het onderwijs der aankomende kunstenaars is opgedragen, te verzekeren, dat hij 'doordrongen is van de schoonheid van den Christelijken stijl, dat hij, tot groot nut van zijne leerlingen, van de Nederlandsche bouwkunst een onderwerp zijner gezette en geregelde studie heeft gemaakt'? Kan als bewijs van de juistheid dier lofspraak de verzekering gelden, dat de zoon des verdienstelijken kunstenaars door onderscheidene bouwkunstige ontwerpen van zijne goede rigting blijken heeft gegeven? En wordt op zulk eene wijze geen onregt gedaan aan vele andere mannen, die; al moge het den schrijver niet zoo van nabij bekend zijn geworden, denzelfden weg betreden, of door de gebouwen, die naar hunne ontwerpen en onder hun opzigt werden opgetrokken, de openlijke blijken gaven, dat ook zij in het gebied der kunst een hoog standpunt hebben ingenomen, dat ook in hun gemoed het aesthetisch element niet bleef slapen? Is het genoeg, bij den wensch, dat van regeringswege bij de Koninklijke Akademie van beeldende kunsten te Amsterdam een leerstoel voor de schoonheidsleer en de geschiedenis der kunst gevestigd moge worden, éénen enkelen persoon met naam te noemen, als welligt den eenigen geschikten om den omvang dier belangrijke taak te begrijpen? Zou het zoo maar enkel op het gezag van den schrijver aangenomen kunnen worden, dat een door hem bedoeld en uitsluitend door katholieken bewerkt tijdschrift 'een van

onze aanmerkelijkste godsdienstige en wetenschappelijke tijdschriften' mag heeten? tenzij wij welligt hier aan het bezittelijke voornaamwoord eene meer uitsluitende en beperkte beteekenis moeten toekennen. Wij zouden de laatsten zijn om de verdiensten van het bedoelde werk te willen verkleinen; wij willen het gaarne de eerste eereplaats zien innemen aan het hoofd van alles wat door de pers onzer katholieke broeders in het licht wordt gegeven, en er eenen hoogeren rang aan toekennen, dan aan menig protestantsch tijdschrift, al moge het ook door eenzijdige beschouwingen in de oogen van velen dikwerf meer van godsdienstige overtuiging dan van onbevangen wetenschap getuigen; maar, zoo als onze schrijver er over spreekt, en in verband tot andere plaatsen in zijn betoog, komt hij bij ons onder het vermoeden van zijnen geloofsgenooten hier iets te hebben willen zeggen, wat hun aangenaam was, of niet genoegzaam kennis genomen te hebben (was dit ook wel mogelijk?) van alles wat de periodieke pers op godsdienstig en wetenschappelijk gebied in ons vaderland reeds geleverd heeft, of nog levert. Wat wij zoo even vermoedden, wordt althans niet tegengesproken door de bewering, die A.Th. eene bladzijde verder als ter loops uit, dat 'onze beste toondichters alle katholieken zijn.' Ik gevoel mij niet geroepen of niet in staat om naar de geloofsbelijdenis van onze vaderlandsche geleerden of kunstenaars onderzoek te doen, en heb het nimmer in mijn hoofd gekregen om met zulk een doel de statistiek te raadplegen; maar mag ik oordeelen naar het weinige, dat mij in dit opzigt toevallig ter kennis kwam, en werd het niet een weinig kleingeestig, vreesde ik niet onder den schijn van bekrompenheid te komen, wanneer ook ik mannen van wetenschap of kunst naar hunne godsdienstige gezindheid wilde indeelen, ik zou tegen de uitsluitende verzekering van den schrijver in verzet komen, en hem vragen, of hij bij voorbeeld onzen van Eyken, David Koning, Dijkhuyzen, Bastiaans en anderen onder de reeks onzer beste toonzetters of toondichters geene plaats waardig keurt? Waarlijk, indien al deze vragen en bedenkingen bij mij opkomen, dan weet ik niet, of de schrijver, ook al bezit hij de vereischte bekwaamheden voor de groote taak, die hij zich afteekende, zich op een genoegzaam onbevangen standpunt wist te plaatsen, om, volgens zijne eigene verklaring, 'in grove trekken den

toestand der kunsten en der archaeologie in Holland, en het algemeene karakter te schetsen van hen, die er zich mede bezighouden, of die er zich mede bezig moesten houden, maar zich niet verwaardigen om het te doen;' dan twijfel ik of partij hem niet moet wraken, wanneer hij bij de regtbank van Europa openlijk als aanklager 'optreedt, wegens feiten, waarvoor hij' (naar zijne verzekering) 'tien jaren lang te vergeefs bij het gezond verstand zijner landgenooten regt heeft gezocht.' Zou hij welligt zijne aanklagte verkeerd hebben ingerigt? Was hem de beste weg bekend? en zoo ja, bewandelde hij dan ook dien weg, om bij den regter, voor wien de zaak behandeld moest worden, gehoor te vinden? Ik kan uit eigene ondervinding de bewijzen bijbrengen, dat onze landgenooten in het algemeen, en ook onze kunstenaars en kunstvrienden in het bijzonder, niet zoo afkeerig zijn, om belangstellende wenken en raadgevingen op te nemen en te waarderen, al werken zij niet allen aan den openbaren weg, al worden hunne pogingen niet aan ieder bekend; hun streven en dat van zoo vele andere medearbeiders tot het goede doel mist daarom zijne werking niet. Waar men eene ingewortelde kwaal wil wegnemen, eene lang gevestigde, door verjaring als geijkte denkwijze heeft te bestrijden, daar moet men veel van den tijd hopen, en liever zoo ongemerkt mogelijk, zonder dat de lijder het gewaar wordt, of het vooroordeel zich te ruw aangevallen waant, het geneesmiddel trachten aan te brengen.

Het is vooral de Hervorming, die het door den schrijver op hare rekening krijgt, dat bouw- en beeldhouwkunst in Nederland tot zulk een diep verval gekomen zijn, de smaak der inwoners zoo bedorven is geraakt; 'een redelooze tegenzin tegen de middeleeuwen,' die sedert dien tijd de gemoederen bemeesterde, heeft dien droevigen toestand te weeg gebragt. Elders heet het, dat 'in onze dagen de onder het volk tegen de katholieken opgewekte hartstogten hunnen banvloek uitgesproken hebben over de studie der middeleeuwen in alle hare rigtingen.' Op de eerste beschuldiging, die tot op eene zekere hoogte niet zoo geheel en al ongegrond kan genoemd worden, komen wij nog met een enkel woord terug; maar dat de ongelukkige Aprilgeschiedenis van het laatst verloopen jaar, en wat haar voorbereidde of volgde (hierop toch kan de schrijver alleen doelen), eenigen blijkbaren invloed geoefend heeft

of reeds kon oefenen op de studie van of de liefde voor de middeleeuwsche beeldende kunst, of dat ook de in de laatste jaren wederom opgewekte belangstelling in de voortbrengselen onzer middeleeuwsche letterkunde daardoor eenig merkbaar nadeel heeft ondergaan, - de heer A.Th. zou er de bewijzen van moeten bijbrengen. Tot zoo lang moet ik ook deze zijne uitspraak bij de vele overige in zijne verhandeling plaatsen, die hij in het vuur zijner redenering aan zijne pen liet ontvloeijen, zonder eerst bedaard te overwegen, of zij op behoorlijke gronden berustten, of zij werkelijk in de ervaring hare bevestiging vonden. Zoover ik in de gelegenheid was, hetzij in mijnen onmiddellijken omtrek, hetzij elders, dienaangaande eenige ondervinding op te doen, is mij niets ter kennis gekomen, waardoor zijne meening eenige bevestiging kan erlangen. De onlangs te Amsterdam gehouden tentoonstelling van voorwerpen van vaderlandsche nijverheid en kunst vooral der middeleeuwen, kan ten bewijze strekken, dat in ieder geval de kunstenaars in de hoofdstad des Rijks, en de boven alle verwachting talrijke bezoekers, die zich om de voorwerpen als verdrongen, nog niet, in dit opzigt althans, onder den dwang en het vooroordeel der zoogenaamde ‘antikatholieke hartstogten’ gebukt gingen, dat de kunstvoortbrengselen uit de middeleeuwen en de onmiddellijk daarop volgende tijden, ook onder het thans levende geslacht, op algemeene belangstelling mogen rekenen. En bedenken wij, hoe in de laatste jaren de invloed van de studie der middeleeuwsche kunst op meubelen en huisraad, op wat in de woningen onzer meer vermogende landgenooten tot gemak of versiering dient, zich onmiskenbaar vertoont, en zoowel op den smaak onzer meer beschaafde standen, als op dien van onze ambachtslieden hare nuttige werking niet deed achterblijven; hoe niet enkel de vrij algemeene neiging om wat de mode voorschrijft, gehoorzaam na te volgen, maar bij velen een streven op den voorgrond staat, om, zoo veel het mogelijk is, de onderscheidene voorwerpen voor hun huiselijk gebruik tot elkander in overeenstemming te brengen, en een of meer hunner vertrekken als het ware eene bijdrage te doen leveren tot de geschiedenis der vroegere vaderlandsche kunst; dan vraag ik, of het billijk is, enkel het oog te vestigen op het verval, waarin onze bouwkunst, helaas maar al te lang, gelegen heeft, en geheel en al voor-

bij te zien, hoe andere takken der beeldende kunst menigen schoonen bloesem toonen en vele rijpe vruchten beloven.

De kerkhervorming, de onlusten, die haar voorafgingen en vergezelden, de verkeerde of al te ver getrokken toepassing van het voorschrift: ‘God te aanbidden in geest en in waarheid,’ - waardoor de kunst uit bedehuis en kerkgebouw verbannen, hare hulp tot versiering dier tempels niet meer gevorderd, in zeker opzigt het godsdienstige beginsel, die magtigste hefboom, dat onontbeerlijke vereischte voor haren bloei, haar ontnomen werd, hebben ontegenzeggelijk op den toestand van bouw-, beeldhouw- en schilderkunst, maar vooral op den eersten der drie groote kunsttakken, eenen nadeeligen invloed te weeg gebragt; en de blinde woede, waarmede men, als ware het in heiligen kruistogt, tegen beelden en beeldhouwwerk optrok, en de pronkstukken van vroegeren tijd, die in den loop der eeuwen ongeschonden bewaard gebleven waren, vernielde, de heiligdommen van hunne schoonste sieraden beroofde, heeft maar al te veel doen verloren gaan, dat wij thans ook met groote opofferingen nog zouden wenschen te bezitten. Wanneer echter in de eerste tijden van wederzijdsche verbittering, bij den hevigen strijd, aan de eene zijde om den vrijen geest van de knellende banden, waarin men hem te lang geboeid had gehouden, te ontslaan, en van de andere zijde om het gezag te behouden, dat men, als van hooger hand ontvangen, in volle regt waande te moeten blijven handhaven, wanneer in die tijden gruwelen werden bedreven, verwoestingen aangerigt, die ieder weldenkende betreuren moet, wier vermelding de bladzijden onzer vaderlandsche geschiedenis ontsiert, - dan wijte men die gebeurtenissen niet aan de Hervorming, aan het ‘protestantsche beginsel.’ Ware dit laatste werkelijk het geval, moest men in dat beginsel, niet in zijne verkeerde toepassing, de oorzaak zoeken van die vijandige gezindheid jegens de kunst op het gebied van de godsdienst, dan ware het onverklaarbaar, hoe mannen als bij voorbeeld Thorwaldsen, en hoe zoo velen onder onze schilders, op wier namen ons vaderland roem draagt, dan vooral wanneer zij hunne onderwerpen uit de geschiedenissen van het Evangelie kozen, en ons het beeld van den Heer te aanschouwen gaven, het meest als ware kunstenaars zich deden kennen, zich door de scheppingen van hun penseel of beitel eenen onvergankelijken naam verwierven. Zouden wij de

oorzaak van den tegenzin tegen kunstvoorstellingen in kerken, en gedeeltelijk ook van de ruwe wijze, waarop die tegenzin zich in de eerste tijden der kerkhervorming openbaarde, niet voor een groot gedeelte moeten zoeken in het verregaande misbruik, door de kerk van lieverlede al meer en meer van de kunst gemaakt? Wij weten, het is de leer dier kerk niet, dat men het beeld, - zij wil, dat men slechts aan Hem, die er door wordt voorgesteld, zijne hulde betoonen zal; maar die voorstelling der ‘hooge waarheden van het Evangelie in tastbare vormen,’ die afbeelding van het goddelijke in menschelijke gedaanten, zij moesten maar al te zeer er toe leiden, om bij de groote menigte, bij de min beschaafde leeken, - en hoe weinigen, buiten de geestelijkheid, mogten in de middeleeuwen op beschaving en verlichting aanspraak maken! - die waarheden, dat goddelijke op den achtergrond te doen wijken, en de zigtbare vormen als de hoofdzaak, de beelden als voorwerpen van hulde en aanbidding te doen beschouwen; eene dwaling, een misbruik, dat nog gevoed werd, wanneer aan de voortbrengselen der kunst eene wonderdoende kracht toegeschreven, en die opvatting door het gezag der kerk werd geijkt. Of overigens de stijve, onbevallige voorstellingen, onder den invloed eener weinig ontwikkelde of reeds bedorven kunst ontstaan en bij overlevering gevolgd, waarvan ons in katholieke landen nog zoo vele voorbeelden geleverd worden, eene gunstige werking op kunstzin en smaak oefenen konden of kunnen, mag met regt betwijfeld worden; en de gewoonte, die ook thans wederom in ons vaderland in zwang komt, om zulke beelden met kostbare kleedingstukken en versierselen uit te dossen, zij moge eenigzins toedragen om enkele ondergeschikte kunsttakken aan te moedigen, die echter in de behoeften aan kleeding en sieraden bij onze bemiddelde standen reeds eene voldoende aanmoediging ondervinden; maar ik zou den beeldhouwer of schilder mij wel eens willen aangewezen zien, bij wien het gezigt van zulke archaïstische, met wereldsche pracht en ongeschiedkundige versierselen opgetooide beelden eene enkele schoone gedachte heeft doen geboren worden, hem verheven indrukken deed ontvangen, die zich naderhand in de voortbrengselen van zijne kunst openbaarden. Ook de muurschilderingen, die vóór de Hervorming in de meeste, zoo al niet in alle kerkgebouwen in meerdere of

mindere mate aanwezig waren, mogen, met oordeel aangebragt, dikwerf de goede werking van het geheel verhoogd hebben, of als bouwkunstige versiering op de gewelven en ribben onmisbaar geweest zijn; maar voor zoover ik mij eenig oordeel durf aan te matigen naar onderscheidene proeven, die mij er van onder de oogen zijn gekomen, hadden de schilders in die tijden juist geen bijzonder hoog standpunt ingenomen. De voortbrengselen van hun penseel leveren de eenige en onmisbare bijdragen tot de geschiedenis der kunst hier te lande voordat het schilderen met olieverwen de vroegere manier verdrong; het is in meer dan een opzigt van belang, dat men wete op welke wijze de kunstenaar zich van de gebeurtenissen, die hij afbeeldde, eene voorstelling maakte, en na te gaan, hoe thans nog gevolgde typen al of niet gewijzigd tot ons zijn gekomen; ook voor de kennis van zeden, gebruiken en gewoonten van vroegere tijden kunnen wij er menige opheldering, menigen nuttigen wenk uit opzamelen; maar die er hier te lande meesterstukken van opvatting en technische behandeling in zou willen zoeken, ik vrees hij zou zich bitter teleurgesteld vinden, dat verlangen althans beter bevredigd zien in de kunststukken, waarmede onze meesters uit de 17de en 18de eeuw de woningen onzer aanzienlijke en vermogende landgenooten versierd hebben, en waaronder er waren, die niet alleen onder hunne tijdgenooten op eenen eersten rang schitterden, maar wier voortbrengselen ook nu nog in menig opzigt tot modellen kunnen dienen. Wat onze schrijver gedeeltelijk als eene oorzaak van het verval der kunst hier te lande aanmerkt, zal welligt door velen en met meer regt als eene oorzaak van de ontwikkeling en volmaking onzer schilderschool beschouwd moeten worden. Zoo lang de schilderkunst bij bouw- en beeldhouwkunst slechts eene ondergeschikte rol speelde, ontbrak haar de gelegenheid tot eene zelfstandige ontwikkeling; zij was de wel nuttige, maar toch altijd gehoorzame dienares, die eerst, toen zij geheel en al hare vrijheid bekomen had, hare breede vleugelen onbelemmerd uit kon slaan en eene hoogte opsnellen, die zij anders nimmer had kunnen bereiken. Werd daardoor de keuze harer onderwerpen eene minder beperkte dan vroeger, en vond zij die onderwerpen niet meer zoo uitsluitend binnen den kring der gewijde geschiedenis of der kerkelijke overleveringen,

het godsdienstige beginsel ging daarom niet verloren, de bewijzen zijn talrijk genoeg voorhanden; zij werd tevens in de gelegenheid gesteld zich in alle rigtingen te bewegen, te volgen wat met den bijzonderen aanleg harer beoefenaars het meeste strookte, en hen eerste meesters deed wordenin een bepaald, maar vrij gekozen vak, die bij minder vrije keuze zich boven den rang van handwerkslieden nimmer zouden verheven hebben. En neemt men nu den aard van vele dier zoogenaamde heilige en door de godsdienst goedgekeurde kunstvoorstellingen der middeleeuwen in aanmerking, dan zal er toch wel niemand zijn, die voor onze tijden haar niet ook in katholieke kerken min voegzaam zal achten. Met betrekking tot beeldhouwwerk wijs ik op de gedrochtelijke, dikwerf zeer onkiesche voorstellingen van ondeugden en zonden; op de tafereelen, waarin de heilige handelingen der katholieke eeredienst door in priesterkleederen uitgedoste dieren verrigt worden; en waar men het verlies van menig schilderstuk op de wanden des tempels betreurt, vraag ik, of het nu nog stichting wekken, aan de gedachten eene verhevene rigting geven zou, wanneer men bij vb. het oog moest laten rusten op eene voorstelling van het laatste oordeel, waar de voroordeelden door duivels op handwagens naar den vlammenden en gapenden muil van den draak der helle worden gereden; ik herinner mij zulk een stuk nog, dat, in het meest zigtbare gedeelte boven den triomf- of koorboog in de kerk mijner geboorteplaats aangebragt, mijne aandacht meer, ofschoon niet op de nuttigste wijze, tot zich trok en bezig hield, dan met het doel, waarmede men mij mede ter kerk nam, bestaanbaar was. Waarlijk, de conventionele wijze, waarop de waarheden en lessen der gewijde boeken, of de gebeurtenissen, uit andere door de kerk erkende bronnen geput, werden afgebeeld, kon op den duur niet geschikt blijven, om aan latere geslachten juiste voorstellingen te geven, verhevene gedachten op te wekken, eenen gekuischten smaak, eenen echten kunstzin te doen ontstaan. De Fransche Akademie ging te ver, en het door haar over de middeleeuwsche bouwkunst gevelde vonnis vond te regt in Frankrijk zelf, even als hier te lande bij onzen schrijver, krachtige wederspraak, strenge gisping, toen zij niet wilde, dat men thans nog voor gebouwen en gedenkteekens den spitsbogenstijl zoude volgen, en het was mij leed dat de Maatschappij tot bevordering der bouwkunst

die uitspraak in haar Tijdschrift overnam, zonder die te wijzigen of er hare stem tegen te verheffen; maar wij zouden evenzeer te ver gaan, wanneer wij met A.Th. alles wat de middeleeuwen opleverden voor uitnemend, voor het toppunt van wat roemrijk, schoon en edel was, wilden aanzien, en al ons streven er heen wilden rigten, om ons tot den gelukkigen toestand dier tijden terug te voeren. Wat der menschheid op het standpunt van ontwikkeling, dat zij zes eeuwen geleden had ingenomen, nuttig of voor haar geschikt was, of laat ik liever zeggen, de waarheden, waarvoor zij rijp geoordeeld kon worden, en de vormen, waarin men haar die waarheden tot het verstand bragt, konden niet voldoen, tenzij zij gelijken tred bleven houden met de dan eens meer, dan weder minder, maar toch steeds voortgaande ontwikkeling van den geest en met de zich uitbreidende, ook onder de mindere klassen der maatschappij toenemende beschaving. De zoogenaamde Mysteriën, of dramatische voorstellingen van de heilige geschiedenis, vooral van het lijden van Christus, mogen ‘meer dan thans de treffendste drama's op de toeschouwers gewerkt hebben’ (kunnen wij ons van die werking een waar denkbeeld maken, en nu nog haren aard zoo juist beoordeelen?), maar dat het mogelijk zou zijn, thans nog, immers in ons vaderland, van diergelijke vertooningen eenigen nuttigen invloed, eenig genot te erlangen; of zij, even als in de laatste jaren de wederom meer veld winnende vertooningen van gewijde gebeurtenissen op kermissen als anderszins, niet veel meer kwaads dan goeds, niet veel meer ontstichting dan stichting te weeg zouden brengen, de Heer A.Th. moge het zelf beslissen. Ook voor godsdienstige gebouwen, vooral van de katholieken, houden wij met A.Th. den spitsbogenstijl voor uitnemend geschikt, en dat hij ook voor protestantsche kerkgebouwen met goed gevolg kan gebezigd worden, daarvan levert reeds hier en daar ons vaderland de bewijzen, en kan men zich vooral in Engeland overtuigen. Of evenwel de vereischten en eischen van dien stijl niet verreweg de middelen, die ons thans levend geslacht beschikbaar heeft, te boven gaan; of wij hem op onze burgerlijke gebouwen, onze woningen in de steden en onze lusthuizen op het land kunnen toepassen, gelijk dit bij onze overburen het geval is, en zoo al, of dan die toepassing algemeen zou kunnen worden, daar wij uitsluitend baksteenen tot bouwstoffen moeten bezigen; of wij daarom niet van zel-

ven verpligt zijn naar eene andere, meer eenvoudige, min kostbare, binnen ons bereik liggende bouwwijze om te zien; of gebrek aan beschikbare ruimte ons niet dwingt in onze overbevolkte koopsteden in de hoogte te zoeken, wat ons in oppervlakte geweigerd wordt; of ook de zoogenaamde trapgevels der 16de en 17de eeuw op die, buiten alle evenredigheid smalle en hoog opgetrokken gebouwen nog zouden voegen, tenzij men er toe mogt kunnen komen, om, zonder inbreuk op de vrijheid van elk gezin, eenige huizen uiterlijk tot één geheel te vereeniigen, en met éénen gevel te voorzien; of daar, waar de bouwmeester niet door onoverkomelijke beletselen in zijne ontwerpen belemmerd wordt, waar ruimte, bouwstoffen en geldelijke middelen hem genoegzaam beschikbaar zijn, de klagten over onze burgerlijke bouwkunst nog zoo gegrond en billijk genoemd kunnen worden; of niet in onze buitenverblijven ook uit de vorige eeuw, maar vooral sedert de laatste jaren, en in de woningen die wij in de nabijheid onzer steden (men denke bij vb. aan Arnhem, utrecht en Nijmegen) schier dagelijks zien verrijzen, blijken kan, dat wij bij onze naburen niet behoeven achter te staan, dat de volkssmaak niet zoo geheel en al bedorven is; wij durven de beslissing op alle deze punten met gerustheid van iederen onpartijdigen beoordeelaar inwachten. En komen wij nu nog eens terug op de vrij duidelijke beschuldiging tegen het protestantsche beginsel, als oorzaak van het verval der kunst en vooral van de bouwkunst in ons vaderland, dan verwondert het mij, dat de heer Alberdingk Thijm niet schijnt bedacht te hebben, dat de gebouwen, door onze katholieke landgenooten, en zeker toch wel niet onder den invloed van het protestantsche beginsel, gesticht, juist niet van een hooger kunstgevoel, eenen meer zuiveren smaak getuigen. De voorbeelden zijn niet ver te zoeken, zij worden schier zonder uitzondering, in elke parochie geleverd, waar de oude, achter of in woonhuizen verholen bedehuizen door nieuwe kerken vervangen zijn; en zeker vindt de stelling van onzen schrijver geen bewijs in eenen hoogeren kunstzin, waarvan onze meer uitsluitend katholieke provinciën de blijken zouden moeten toonen. Waar ik de gelegenheid had buitenslands ondervinding op te doen, heb ik evenmin aanleiding ontdekt om mij tot zijne meening te laten bekeeren. Ik zou veeleer het protestantsche Engeland oproepen, om tegen hem te getuigen, en van de

andere zijde hem wel eens willen afvragen, hoe hij oordeelt over den bouwstijl, door de paters Jesuiten, wier zuiver katholiek beginsel hij wel niet betwijfelt, bij den bouw hunner kerken en kloosters zoo algemeen gevolgd, dat men aan den vorm en de versiersels hunner gebouwen hunne hand zonder dwaling herkennen kan, hunne bouwmeesters in geen geval onder de volgers van de school der, volgens A.Th. uitsluitend of bij voorkeur katholieken, middeleeuwschen spitsbogenstijl rangschikken zal. Komen wij van onze zijde in verzet tegen de uitspraak, waarbij de Hervorming en het protestantisme als der kunst vijandig worden verklaard, dan volgt ook, dat wij evenmin er in kunnen berusten, dat wij het onwaar moeten noemen, wanneer A.Th. aan ‘de regtbank van Europa’ verkondigt, dat ‘een onberedeneerde tegenzin tegen de middeleeuwen in ons vaderland blijft bestaan; dat eerst in 1798 met de geheele vrijmaking der katholieken nieuwer denkwijzen, minder bekrompen gezigtspunten onder een deel’ (natuurlijk wordt hier de protestantsche bevolking bedoeld) ‘van het Hollandsche volk ontstaan, door of sedert de vereeniging met België bevestigd zijn geworden.’ Alle redelijke en natuurlijke uitbreiding van vrijheid, zoowel in het staatkundige als in het godsdienstige, moet beschaving, verlichting en, zoo als van zelf spreekt, de overwinning over bekrompenheid, eenzijdigheid, vooroordeelen en wat verder op het gebied van duisternis en willekeur welig tiert, bevorderen; maar wat een gevolg was van die bevrijding der volken uit de banden, die op het einde der voorgaande eeuw geslaakt zijn, en waaraan ook het katholicisme in ons vaderland zijne terugverkregen regten te danken heeft gehad, zal toch wel door niemand, zoo als A.Th. dit schijnt te willen, geheel of gedeeltelijk aan het katholicisme zelf kunnen worden toegeschreven; wij zouden dan in uitsluitend katholieke landen wetenschappen en kunsten meer dan elders moeten zien bloeijen, de beschaving algemeen, en dus ook bij de mindere volksklassen eenen hoogeren trap zien bereiken, dáár minder bekrompen gezigtspunten moeten aantreffen, dáár de menschen gelukkiger en beter kunnen noemen, dan in de landen waar door een deel van of ook door de geheele bevolking de hervormde godsdienst beleden wordt. En wilde men mij dan wijzen op den zetel van het katholicisme als de kweekschool der beeldende kunsten, althans van beeldhouw- en schilderkunst (zoo ik mij

niet zeer vergis, laat de tegenwoordige Romeinsche kerkelijke bouwkunst nog wel wat te wenschen overig), dan verzoek ik niet uit het oog te verliezen, dat eerst sedert de herleving van de studie der klassieke oudheid, sedert dat de bodem de kunstschatten teruggaf, die hij uit de beste tijden der oude Grieksche en Romeinsche beschaving voor de latere geslachten in zijnen schoot bewaard had, Rome de bron aanbood, uit wier frissche wateren de kunst met een nieuw leven, met jeugdige krachten werd begiftigd; Rome het brandpunt geworden is, dat de beoefenaars der kunst uit alle deelen van Europa tot zich trok en bij elkander vereenigde, om met het vuur van hun genie, dáár ontstoken, hunne landgenooten te verwarmen; om hunne beschaving en kennis, dáár door wrijving van denkbeelden opgewekt, aangekweekt of vermeerderd en volmaakt, over hunnen geboortegrond te verspreiden. Het katholicisme kwam bij dit alles niet in aanmerking, dan voor zoover bestellingen voor kerken of geestelijke gestichten het niet deden ontbreken aan de krachtige aanmoediging, die ook het uitzigt op stoffelijk voordeel aanbiedt.

Ik nam de vrijheid eenige bedenkingen in te brengen tegen de algemeene oorzaak, waaraan A.Th. den volgens hem zoo beklagenswaardigen toestand der Vaderlandsche kunst en van de kennis der middeleeuwen toeschrijft; men vergunne mij nog enkele aanmerkingen op sommige der feiten en bewijzen, waarmede hij zijne beschuldigingen nader meent te staven, en op de, in mijne oogen althans, verregaande partijdigheid en onvolledigheid, waarmede hij feiten opgezameld en omstandigheden vermeld heeft.

Zijne oordeelvelling over de nieuwe Amsterdamsche beurs, wil ik tot op zekere hoogte onderschrijven, en zelfs de ontschuldiging niet bijbrengen, die welligt eenigzins in de allerongelukkigste plaatsing van het, daar waar het zich nu bevindt, als wegzinkende gebouw, gezocht zou kunnen worden. Maar klaagt hij er over, dat men het oude beursgebouw heeft afgebroken, dan bewijze hij eerst, dat er mogelijkheid bestond om het langer te behouden, dat, nu men het niet voor zijne vroegere bestemming onontbeerlijk kon achten, er eene andere aan te geven was, die de opofferingen, voor zijne behoorlijke in stand blijving vereischt, kon

wettigen. Ook ik zou met hem gewenscht hebben, dat men vóór de slooping eene naauwkeurige bouwkunstige teekening van het gebouw, even als van elk ander, dat als proeve of voorbeeld van eenen vroegeren kunststijl strekken kan, vervaardigd had; maar in het onderhavige geval zeker niet om hetgeen door Joseph Gwilt (volgens de overzetting van A. Th., tot lof der Oude beurs) gezegd wordt: ‘dat zij gedurende langen tijd als model voor al de andere gegolden heeft.’ Eene zaak wordt niet voortreffelijk alleen omdat zij een andere tot voorbeeld diende; werd echter in het onderhavige geval aan het gebouw te regt die eer toegekend, dan zullen juist die vele nabootsingen ons het gemis van de bedoelde teekening minder doen gevoelen. Dat het geveltje der woning, waarin onze Joost van Vondel een aantal jaren zijn verblijf heeft gehouden, en die in 1840 openlijk verkocht werd, voor de in eene bloeijende handelstad het zwaarst wegende behoeften wijken moest, is te betreuren; maar was het niet onmisbaar als eene bijdrage tot den bouwtrant der vroegere eeuwen, dan behoefde het als een gedenkteeken aan den grooten dichter niet bewaard te blijven. Waar wilde het heen, althans in onze steden, wanneer men de huizen, waarin onze verdienstelijke landgenooten in vroegeren tijd gewoond hebben, ongerept in hunnen oorspronkelijken staat moest onderhouden? Ik twijfel zeer, of men buitenslands onder gelijke omstandigheden anders zou gehandeld hebben, en antwoord, zoo men mij hier welligt wil bijbrengen, wat met het huis van den grooten Engelschen bard te Stratford geschied is, dat men in eene kleine onaanzienlijke plaats niet onder denzelfden dwang ligt, waardoor men in eene bloeijende, volkrijke handelstad gebonden wordt; dat het huis van Shakspeare, als zijnde het familieverblijf, en de woning, waarin hij het levenslicht aanschouwde, nog vrij wat hoogere aanspraken op bewaring kon doen gelden, en eindelijk dat het te bezien zou zijn, of men het lot dier woning wel zeer ter harte zou genomen hebben, indien niet eenige onderneemzuchtige Amerikanen het plan gevormd hadden, om bij de openlijke veiling het pand te koopen, af te breken en in Amerika wederom in zijnen vroegeren staat op te bouwen. Is het te verwonderen, dat hier vooral het nationaal gevoel bij de Engelschen een alles overwinnende hefboom werd?

Of de poort, die te Amsterdam door de nieuwe Willemspoort

vervangen is, en als eene der goede scheppingen van den beroemden bouwmeester Hendrick de Keyser door A.Th. geroemd wordt, werkelijk als een pronkstuk van kunst behouden had moeten worden, en of het meer levendige verkeer aan dien ingang tot de hoofdstad des rijks en de behoefte aan grootere ruimte voor rijtuigen van allerlei vorm en omvang, vooral sedert het nieuwe middel van vervoer, telkens zulke talrijke menigten aldaar aanbrengt, zich niet volstrekt tegen het langer behoud van het oude gebouw verzetten of zouden verzet hebben, kan ik, daar ik de voormalige poort nimmer heb gezien, niet beoordeelen; maar het komt mij toch niet onwaarschijnlijk voor, wanneer ik de overige stadspoorten van dien tijd mij voor den geest stel. Om echter de nieuwe Willemspoort ‘eenen der leelijksten triomfbogen van den Korinthischen stijl voor eene Christelijke of half-Christelijke stad van de XIX^{de} eeuw’ te mogen noemen, moesten althans eenige gronden aangevoerd zijn. Een triomfboog is het gebouw in geen geval.

Uit de wijze, waarop A.Th. zijne afkeuring uitspreekt, zou men moeten vermoeden, dat hij over het algemeen zich tegen de toepassing van den klassieken stijl op hedendaagsche gebouwen verklaart, en den goeden invloed ontkent, dien de kennis en de beoefening van de gebouwen en gedenkteekenen der Grieken en Romeinen op den toestand der kunst en de vorming der kunstenaars aan deze zijde der Alpen sedert de regering van Frans I te weeg heeft gebragt en nog bewerkt. Wilde men de poorten onzer steden in stijl doen overeenstemmen (voor Amsterdam zou dit naar de meening van A.Th. in eenen Christelijken of half-Christelijken stijl moeten geschieden), dan diende men eerst een middel te vinden, om de bijzondere woningen onveranderlijk naar hetzelfde voorbeeld te blijven optrekken en te hernieuwen; of men zou telkens, bij den veranderden stijl van huizenbouw, ook de openbare gebouwen van lieverlede door andere in gewijzigde vormen moeten vervangen. Geeft eene stadpoort in den Korinthischen stijl voor eene onzer tegenwoordige steden ergernis, dan kan ook een poort van de 16de of 17de eeuw geene regten doen gelden. Wat ik buitenslands zag, leerde mij, dat juist de vereeniging van gebouwen uit verschillende tijden en van onderscheiden stijlen eene aangename werking te weeg brengt, daar zij met de eentoonigheid breekt, die het noodzakelijk gevolg

wordt van het overal uitsluitend toepassen van denzelfden bouwtrant. Onder de nieuwere steden kan Mannheim ons van dit laatste eene proef leveren.

Wat A.Th. van het tot paleis ingerigte stadhuis van Amsterdam zegt, moge gelden voor het inwendige van dat gebouw, uitwendig kan men het toch niet zoo bedorven en ‘een zeer leelijk paleis’ noemen; de veranderingen, van buiten aangebragt, zijn niet van eenen aard om aan den indruk, dien het geheel verwekt, eenig aanmerkelijk nadeel toe te brengen.

Onze schrijver heeft nog eene groote grief, en valt het Instituut, waaraan hij zelfs de rust van het graf niet schijnt te willen laten, aan om het afbreken van de in den vorm van mortieren opgetrokken schoorsteenen op het gebouw, waarin de geleerde Inrigting haren zetel had.

Hoe A.Th. de schoorsteenen zoo onder zijn bescherming heeft kunnen nemen, moge een ander gissen. Ik heb altijd gemeend en ook immer gehoord, dat zij tot die deelen van het gebouw behooren, die het geheel het meest ontsieren, en die men dus niet genoeg bedekken, onzigtbaar maken kan, zeker niet opzigtelijk versieren moet. Maar aan schoorsteenen den vorm te geven van voorwerpen, die op die plaats en die rigting onmogelijk zijn, volstrekt geene dienst doen, geen nuttig doel hebben kunnen, men zal mij moeten toestemmen dat dit wat te ver gaat. Dat de gebroeders Trip, die het huis deden bouwen, de versiersels van den gevel ontleenden aan den tak van nijverheid, waaruit zij hunne inkomsten trokken (zij hadden een kanongieterij), zal niemand wraken; met smaak aangebragt, konden zij in steen uitgehouwen, tusschen of met bloemfestoens of arabesken eene aangename uitwerking te weeg brengen, en tevens als beeldspraak dienen om den stand, het bedrijf des bewoners uit te drukken. De vooral in onze kleinere steden in haren oorspronkelijken toestand nog bewaard gebleven gebouwen leveren de bewijzen, met hoeveel oordeel en smaak onze landgenooten uit vroegere eeuwen in dit opzigt wisten te handelen[1]. Maar hoe A.Th. die schoor-

1 Somtijds konden onze goede voorvaderen het, misschien onwillekeurig, wel eens wat erg maken. In Leyden ziet men in de Groensteeg, op den top van den gevel eener woning, staande op den hoek van een blok huizen, een beeld, waaronder het opschrift: ‘Lot trect uit Sodom.’ Eene beeldspraak, die de buren moeijelijk als eene lofspraak van den bouwheer op hunne beurt beschouwd zullen hebben.

steenkanonnen of kanonschoorsteenen kan goedkeuren, en eenen klaagzang aanheffen over hunne verdwijning, al mogten zij ook op zich zelven beschouwd als beeldhouwwerk hunne waarde hebben, is mij geheel en al onbegrijpelijk. Wanneer de Heeren Trip als tweede giganten den hemel hadden willen bestormen, of gemeend hadden zich tegen eenen aanval van een luchtballoneskader te moeten verdedigen, dan hadden hunne mortieren zulk een feit kunnen vereeuwigen en waren zij misschien te verdedigen geweest. Stel u eens voor, waarde lezer, dat voortaan al onze woningen, op het door A.Th. zoo geprezen voorbeeld van het Trippenhuis, in den vorm harer schoorsteenen den stand of het bedrijf harer stichters of bewoners uitdrukten, en beslis zelf in hoever uw schoonheidsgevoel daarbij aangenaam aangedaan worden, de bouwkunst aan hare edele en dichterlijke bestemming zou schijnen te voldoen! Die schoorsteenen, zij gaan onzen schrijver zoo na aan het hart, dat hij de ontbinding van het Instituut (eene gebeurtenis, die naar mijne overtuiging, *om de wijze waarop zij is geschied*, het vorige Ministerie juist niet tot eer strekt) alleen reeds daardoor gewettigd acht, haar bij de ‘regtbank van Europa’ als eene verdiende straf voordraagt voor het wetenschappelijke ligchaam, welks leden, toen de Minister het geld weigerde, niet uit eigen middelen de mortieren op hun dak deden herstellen. Hoe jammer, dat de leden zoo verblind waren en zich van de wapenen beroofden, waarmede zij zich tegen de belegering, waarvoor zij thans bezweken zijn, hadden kunnen verdedigen; den vijand, toen hij den storm waagde, hadden kunnen afslaan! Gaan wij te ver, wanneer wij hierbij uitroepen: ‘Risum teneatis amici?’ Eene andere beschuldiging kan ik meer bijzonder als tegen mij, in mijne betrekking gerigt, beschouwen. Het heet, dat een uitstekend geleerde uit 's Hertogenbosch in eene weide in het Westland eenen grafsteen van Romaansch-Byzantijnschen stijl gevonden, en aan het Museum van Oudheden te Leyden te vergeefs voorgesteld had om zorg te dragen voor dit belangrijk gedenkteeken, maar dat men bij die Inrigting het de kosten van het vervoer niet waardig keurde. Het Museum, of liever ik zelf als aan het hoofd dier Inrigting gesteld, kan gerust de uitspraak van de ‘regtbank van Europa’ op die aanklagt afwachten; in de eerste plaats dewijl ik stellig verklaar, dat mij nimmer zulk een

voorstel gedaan, de zaak mij niet anders dan door de bewering van A.Th. bekend geworden, en dus zulk een voorstel niet aan het Museum gedaan is. In de tweede plaats, zoo men nog verdere verklaring noodig mogt achten, dat, al ware mij de grafsteen ten geschenke en vrachtvrij aangeboden, ik hem toch voor de verzameling van oudheden niet zou hebben kunnen aannemen; en dat wel, omdat hij in zulk eene verzameling, zoo als wij die begrijpen, en zij ook overal buitenslands begrepen wordt, niet te huis behoort. Juist omdat men niet zou vervallen in het gebrek, dat A.Th. aan onze Museums van kunst, met name aan die te Amsterdam en te 's Gravenhage, zoowel als aan de verzameling van wijlen Koning Willem II, verwijt, en dat hij met de uitdrukking: ‘le pêle-mêle’ kenschetst, was het noodig dat men zich grenzen stelde, waarbij men dan ook alleen in de mogelijkheid kwam om inbreuk op het gebied van andere verzamelingen te voorkomen. Het Museum van Oudheden is de bewaarplaats alleen van de overblijfselen van kunst en beschaving, afkomstig van volken die van het tooneel der wereld afgetreden zijn, of eene nieuwe beschaving hebben aangenomen. Daarom vindt men er bijv. de steenen en bronzen voorwerpen afkomstig van Java, toen de bevolking van dat eiland nog onder de Hindoebeschaving leefde, omdat deze laatste dáár geheel en al voor den Islam heeft plaats gemaakt, maar zouden en zullen de gelijksoortige voorwerpen van Bali afkomstig geweigerd moeten worden, zoolang aldaar het Hindoeïsme voortduurt. Op zulk eene wijze alleen kan men bepalen wat tot oudheid - wat tot land- en volkenkunde behoort. Een Museum, uitsluitend aan de geschiedenis der kunst gewijd, zou die grenzen overschrijden, en door de middeleeuwen heen tot op onzen tijd alle kunstvoortbrengsels verzamelen kunnen.

Deze bepaling neemt echter niet weg, dat ook latere gedenkteekens onzer vaderlandsche bouw-, beeldhouw- en schilderkunst, zooveel mogelijk en waar de gelegenheid zich aanbiedt, der belangstelling niet onwaardig worden geacht, en dat de opmerkzaamheid van bevoegde beambten en inrigtingen menigwerf en met goed gevolg, door den conservator bij het Museum, evenzeer als door mij-zelven, op vaderlandsche gedenkteekenen, die gevaar liepen of onbekend waren, gevestigd is geworden, al geschiedde dit ook niet altijd openlijk of door prediking van de daken, en al meenden wij dat

de aanwijzing of aanbeveling niet regelregt van ons behoefde uit te gaan, maar zeer goed door tusschenkomende personen hare bestemming bereiken, hare goede werking doen kon. Acht men het overigens noodig bewijzen aan te voeren, dat de belangstelling en waardering van de kunstvoortbrengsels der vroegere eeuwen niet zoo volstrekt en overal ontbreken, dan mag ik mij onder anderen beroepen op eenen voor de geschiedenis van Arnhem belangrijken gedenksteen met opschrift, die, in 's Gravenhage teruggevonden, door de welwillendheid des eigenaars aan het gewestelijke Archief van Gelderland is overgemaakt en daar eene waardige plaats heeft verkregen; op een allermerkwaardigst middeleeuwsch grafteeken in de kerk te IJsselstein, niet zonder vrucht aan de belangstellende zorgen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen aanbevolen; op de zoogenaamde doopvont van Radboud, die gevaar liep van naar eene bijzondere verzameling overgebragt te worden, maar ten gevolge van tijdige tusschenkomst te Hoogwoud bij het kerkgebouw bewaard is gebleven; op de teekeningen, die van de muurschilderingen in de oude, thans afgebroken en herbouwde kerk te Gorinchem voor den dag gekomen waren, en die, op 's Rijks kosten vervaardigd, thans in de koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage aanwezig zijn; op de herstelling van het groote raam boven den westelijken ingang tot de groote of voormalige St. Maartenskerk te Zalt-Boemel, geheel in den stijl van het oorspronkelijke, dat welligt sedert meer dan eene eeuw van alle versiering beroofd en door een raam van regt opgaande stijlen en met geheel verkeerde lichten vervangen was; op de doopvont in dezelfde kerk, die eenmaal behoorlijk gereinigd en in hare kunstwaarde gekend (men had haar welligt een paar eeuwen lang als kalkbalk gebruikt), door het kerkbestuur tegen verdere schade behoed en in de doopkapel behoorlijk afgesloten wordt gehouden; op de muurschilderingen, die in diezelfde kerk met groote moeite door onderscheidene kunstvrienden, waaronder eenen van de predikanten der gemeente, van de bedekkende witsel-lagen bevrijd, en voor zoover haar toestand het gedoogde, bewaard gebleven zijn, zonder dat men er aan gedacht heeft om haar, zoo als A.Th. verzekert, ‘met gordijnen of houten blinden voor het gezigt der beeldenvreezerste verbergen;’ op de afteekeningen van eene der belangrijkste dier schilderingen door

eenen liefhebber met veel zorg vervaardigd, en aan de kon. Bibliotheek te 's Gravenhage ten geschenke gegeven; op den zendbrief, van het Ministerie van Hervormde eeredienst uitgegaan, en in der tijd in de nieuwsbladen (ik meen ook in de Staats-Courant) medegedeeld, waarbij de kerkelijke commissiën gewaarschuwd werden tegen het overwitten van bouw- of beeldhouwwerken, versiersels en muurschilderingen, waar die voor den dag mogten komen. Ik zou kunnen bijbrengen hoe het gewestelijke bestuur in Gelderland (misschien ook wel in andere gewesten van ons Rijk) alle gemeentebesturen heeft aangeschreven, om plaatselijke commissiën te benoemen, die waken zouden voor het behoud van en verslag opmaken over alle voorwerpen, die voor de geschiedenis en oudheid in hare woonplaats van belang zijn. Ik zou kunnen vermelden, hoe de Hooglandsche of St. Pancras kerk te Leyden, die sedert hare stichting in het koor en de twee kruisarmen of dwarsbeuken zonder gewelf was gebleven, met een gewelf voorzien is geworden in de laatste jaren, dat, hoewel in hout, geheel in den stijl der kerk is zamengesteld; en ik zou met lof mogen gewagen van het onlangs op voorstel van Burgemeester en Wethouders genomen Raadsbesluit, waarbij bepaald is, dat de poort tot de Doelen, thans de kazerne voor de Artillerie, versierd met eene niet onverdienstelijke groep, voorstellende St. Joris met den draak, niet afgebroken en door een nieuwerwetsch hekwerk vervangen, maar, met opoffering van eene niet onaanzienlijke som, in haren oorspronkelijken staat hersteld, en als een belangrijk gedenkteeken van vaderlandsche kunst behouden zou worden.

Alle omstandigheden, waarvan vele A.Th. bekend hadden moeten, andere hem althans bekend hadden kunnen zijn, en die nu tegen hem optreden als zoovele getuigen van het onvolledige der door hem bijeenverzamelde feiten, van het onjuiste zijner beschuldigingen. Had de hoogleeraar Kist zich bij het ontdekken der muurschildering in de St. Pieterskerk te Leyden niet zoo dadelijk en ijverig voor haar behoud in de bres gesteld, ik geloof niet dat de witkwast haar zoude gespaard hebben, en het door hem met zijnen ambtgenoot, wijlen den hoogleeraar Royaards te Utrecht, uitgegeven ‘Kerkelijke Archief’ is daar, om te doen zien, van hoevele muurschilderingen elders op verschillende plaatsen, en meestal door predikanten ontdekt, wij de kennis, de

naauwkeurige beschrijving, waar het mogelijk was ook het behoud, aan zijne belangstelling te danken hebben. Heeft de hoogleeraar een hard, naar mij ook voorkomt jegens de katholieken onbillijk oordeel over de middeleeuwsche kunst uitgesproken, toch mogen de diensten niet ontkend of miskend worden, die door hem, en wel aan de zaak die A.Th. zoozeer ter harte gaat, het opsporen, bekend maken en bewaren van de voortbrengselen onzer vaderlandsche kerkelijke kunst uit vroegere tijden, bewezen zijn.

Ik noemde zoo even twee doopvonten, die door tusschenkomst van belangstellende kunstvrienden (voor A.Th. voeg ik er bij, dat zij protestanten zijn) bewaard zijn gebleven; ik kan er bij noemen eene doopvont, welligt eene der oudst overgeblevenen in ons vaderland, afkomstig van Stavoren, en die door de bemoeijing van wijlen den Hoogleeraar Reuvens in de verzameling op het Mauritshuis te 's Gravenhage geplaatst is; ik wijs nog op eene andere, die in de protestantsche kerk te Noordwijk-binnen met alle zorg bewaard wordt, en op eene koperen vont met sierlijk beeldwerk voorzien, die, als eene der voornaamste kunststukken in de protestantsche hoofdkerk te Zutphen, den vreemdeling wordt aangewezen. Mij dunkt, deze voorbeelden van belangstelling, en hoevelen zullen er nog te vinden zijn, die mij onbekend bleven, kunnen vrij in rekening gebragt worden tegen de doopvonten, die de heer Eyck van Zuylichem in Vriesland als kalkbakken, of die een ander elders als voor koeijen gebruikt zag. Als tegenhanger tegen deze laatste feiten vermeldt A. Th., met eenen uitroep van bewondering, dat ‘de armste katholieke parochie in Nederland, op Schokland, in de kerk de doopvonten geplaatst heeft, die door de inwoners in de Zuiderzee opgevischt waren.’ Hoe evenwel daaruit een bewijs voor den kunstzin (natuurlijk hier van de katholieken) kan bijgebragt worden, zie ik niet in, daar de schrijver er zelf onmiddelijk bij betreurt ‘dat men het oude beeldwerk van het gewijde vat vernieuwd en alle sporen van Christelijk werk heeft doen verdwijnen.’

Wordt hier door A.Th. de kunstzin zijner Schoklandsche geloofsgenooten zoo op den voorgrond gesteld, waarom vergeet hij, waar hij, en te regt, met welgevallen spreekt over de St. Janskerk te 's Hertogenbosch, het schoonste en kostbaarste pronkstuk van den spitsbogenstijl in ons Vaderland, en van het voornemen gewaagt, om dat

gebouw te herstellen; - waarom vergeet hij (hij kon dit even goed weten als het mij bekend is) zijne afkeuring te uiten over de wanstaltige wijze, waarop men in de laatste jaren de oude schilderingen in het gewelf overgeschilderd of vernieuwd heeft; en waarom onder zijne beschuldigingen voor ‘de regtbank van Europa’ niet opgeteekend, hoe men de uitstekende en afgebroken bouwkunstige versiersels aan het zuiderportaal en aan een groot gedeelte van den zuidelijken kruisarm rond bijgehouwen, het geheel naderhand met eene dikke laag van geel pleisterwerk bedekt heeft? Of vreesde hij welligt dat dit feit te veel zoude getuigen tegen zijne stelling, dat gebrek aan kunstzin een noodzakelijk gevolg van het protestantisme is? dat tegenzin en minachting van de middeleeuwsche kunstgewrochten teweeggebragt en gevoed worden door de tegen katholieken opgewekte hartstogten?

Aan de Maatschappij tot bevordering der bouwkunst wordt verweten, dat ‘zij niets in het licht gegeven heeft, waardoor in het gemoed onzer bouwkunstenaars de liefde voor onze nationale kunst kon worden opgewekt’ en elders beklaagt hij zich, dat hij er niet in geslaagd is, ‘om onze liefhebbers tot de uitgaaf van de meest kenschetsende proeven onzer oudere bouwkunst te doen besluiten. Maar hoe is het mogelijk, dat hij de *Bouwkundige bijdragen*, uitgegeven door dezelfde Maatschappij, en dan nog wel als niet onbelangrijk’ vermeldt, zonder er aan te denken, of liever zonder opzettelijk te wijzen op zooveel, wat juist in diezelfde Bijdragen door de Maatschappij is geschied, om belangstelling en liefde voor de vaderlandsche kunst uit vroegere eeuwen te doen ontstaan of levendig te houden? Ik wil hier niet eens spreken van kleinere berigten, die nu en dan omtrent die gebouwen medegedeeld, of verslagen die, zoo als bijv. dat over het onderzoek naar den toestand van kerk en toren te Dordrecht, bekend zijn gemaakt. Maar de schrijver moet het weten, dat de met zooveel regt door hem en door den Heer Didron geprezen monographie van den te vroeg aan het Vaderland en de kunst ontrukten Oltmans, over de Karolingische kapel op het Valkhof te Nijmegen, het eerst met de daarbij behoorende platen in de afleveringen der *Bouwkundige bijdragen* (III^{de} en IV^{de} Jaarg.) in Nederlandschen tekst, in het licht verschenen, en hoogstwaarschijnlijk daardoor de afzonderlijke uitgaaf met Franschen tekst, waarbij de platen nu niet opzettelijk

gegraveerd behoefden te worden, mogelijk geworden, althans krachtig bevorderd is. De schrijver mogt niet verzwijgen dat (in den 6den Jaarg. Pl. 9), diezelfde Bijdragen ons, in zeer fraaijen kleurdruk, eene juiste afbeelding, met korten geschiedkundigen tekst toegelicht, leveren van het zoogenaamde *Huis met de hoofden*, uit het begin der 17de eeuw; (in den VIIden Jaarg., 2de St.) *eene teekening* met bouwkundige détails van de kanselarij te Leeuwarden, uit het laatst der 16e eeuw; en (dezelfde Jaarg., 5e St., Pl. XVI) als eene zeer welkome bijdrage tot de geschiedenis van onzen vroegeren huizenbouw, de teekening eener woning in de Brugstraat te Maastricht, uit de eerste helft dier 16e eeuw, beide stukken wederom met geschiedkundig toelichtenden tekst voorzien. Hij had moeten denken aan de *Proeve eener bouwkundige terminologie, uitgegeven door de Maatschappij*, en wel in de eerste plaats van de *middeleeuwsche bouwkunst*, reeds in 1850 in het licht gegeven; en bij den stelligen toon, waarop hij zijne uitspraken geeft, is het hem niet te vergeven, dat hij onbekend bleef met het voornemen der Maatschappij, reeds in den aanvang van dit jaar bekend gemaakt, om eerlang eene eerste aflevering van een afzonderlijk werk, bevattende eene nieuwe reeks *afbeeldingen van oude bestaande gebouwen*, wier opneming in de *Bouwkundige Bijdragen* om de kosten aan bezwaar onderhevig was, uit te geven. Die eerste aflevering geeft in drie platen in kleurdruk de *vleeschhal te Haarlem;* in volgende afleveringen zullen *het Stadhuis te Gouda* en dat *van Middelburg* hunne beurt krijgen; en, wat eenigzins de droefheid van A.Th. over het afbreken der Waterslootsche poort te Delft lenigen zal, ik mag eenig uitzigt openen op de mogelijkheid, dat ook eene zeer goede afbeelding van dat belangrijke gebouw voor de nuttige onderneming der Maatschappij beschikbaar kan gesteld worden. Dat die teekening bestaat, mogen de vrienden der vaderlandsche kunst aan mijnen hooggeschatten leermeester Reuvens dank weten, die, ofschoon hij door zijnen zich steeds meer en meer uitbreidenden werkkring verhinderd werd, dit voornemen ten uitvoer te brengen, toch tot het einde van zijn werkzaam leven de bouwstoffen bleef verzamelen voor *de geschiedenis der vaderlandsche bouwkunst*, welker bewerking hij zich sedert de aanvaarding van zijne betrekking tot buitengewoon hoogleeraar, in 1818, had voorgesteld. Wat Reuvens in

dit opzigt ook zoude geleverd hebben, A.Th. had het kunnen weten uit des hoogleeraars gedrukte redevoering *Over het verband der Archeologie met de hedendaagsche kunsten*, reeds in 1827 in het Latijn, en in eene Nederlandsche vertaling door van der Chijs in het licht gegeven. Uit die belangrijke redevoering zullen zij, die zoo uitsluitend met de middeleeuwsche kunst en beschaving ingenomen zijn, nog vrij wat kunnen leeren wat hunne behartiging verdient; lessen, wenken en gevoelens van eenen man als Reuvens, die zich, bij veel omvattende kennis, op zulk een onbevooroordeeld standpunt wist te plaatsen, missen ook nu nog hunne nuttige uitwerking niet. Zij hadden onzen schrijver welligt van de, laat ik het onbewimpeld noemen, vermetele wijze, waarop hij beschuldigt, oordeelt en veroordeelt, eenigzins kunnen doen terugkomen; nu is het eene nieuwe grief jegens hem, dat hij die verhandeling niet gekend, zoo onoplettend zijne bouwstoffen verzameld heeft, ook voor de letterkundige geschiedenis van het onderwerp, met welks behandeling hij in den vreemde optrad.

Het is welligt, na alles wat hier voorafging, niet noodig eene algemeene oordeelvelling over de verhandeling van den heer A. Th., in beknopte woorden zaamgevat, uit te spreken. Die zich de moeite heeft willen getroosten ons overzigt en de daarbij gevoegde aanmerkingen geheel te lezen, zal wel hebben gezien, dat wij in vele opzigten met de klagten van A.Th. instemmen, met hem het betreuren, dat bouw- en beeldhouwkunst, maar vooral de bouwkunst, zoo langen tijd in ons vaderland in eenen achterlijken toestand verkeerd heeft, in dat opzigt de smaak en kunstzin onzer landgenooten zoo weinig ontwikkeld zijn, zoo lang sluimerend hebben gelegen; dat aan de geschiedenis der kunst in ons vaderland nog zoo weinig is gearbeid, en de bouwstoffen, daarvoor nog aanwezig, van lieverlede verdwijnen; dat voor de algemeene, wetenschappelijke opleiding van onze bouwkundigen nog vrij wat, zoo niet alles, te wenschen overig blijft, en een leerstoel voor de schoonheidsleer, evenzeer als voor de kunstgeschiedenis, in dit opzigt eene belangrijke hulp zou aanbrengen; dat wij den ijver waarderen moeten, waarmede onze schrijver zijne pogingen sedert jaren heeft aangewend, om, wat hem verkeerd en ge-

brekkelijk scheen, te verbeteren. Maar van den anderen kant valt het niet te ontveinzen, dat hij zich aan verregaande overdrijving en eenzijdigheid schuldig maakt, dat hij zich niet op een onbevooroordeeld wetenschappelijk, maar al te zeer op een uitsluitend katholiek standpunt plaatst, wat goed en schoon en edel en nuttig is, alleen of hoofdzakelijk aan katholieken en het katholicisme, wat hij afkeurt, aan de kerkhervorming en in het algemeen aan het protestantism een de protestanten toeschrijft; dat hij, welligt ondoordacht (ik wil dit gaarne hopen) zijne grieven over zijne landgenooten bij vreemden bekend heeft gemaakt, als beschuldiger der Nederlandsche natie buitenslands opgetreden is en daardoor een slecht bewijs van zijne elders zoo dikwerf verkondigde vaderlandsliefde gegeven heeft, en evenmin van zijn juist oordeel in de keuze van een middel tegen de kwaal, dat wel verbittering, geene verbetering te weeg zal brengen, vooral ook om de wijze waarop het bereid is en toegediend wordt; terwijl het zeer den schijn heeft, en toch dit kan hij niet bedoeld hebben, alsof hij deze gelegenheid vooral aangegrepen heeft, om openlijk te verkondigen, wat hijzelf al voor de kunst in Nederland gestreden, welke pogingen hij voor haar te werk gesteld, welke teleurstellingen hij ondervonden heeft. Die schijn van uitsluitende ingenomenheid met eigene meening, van eene al te stevige overtuiging van eigene wetenschap, wordt nog sterker, bij den stelligen toon, waarop dikwerf en zonder eenig bewijs, of zonder mogelijkheid van bewijs, over zaken, maar vooral ook over geleerde inrigtingen en over personen oordeel geveld, hier de eerekroon uitgereikt, dáár de afkeur uitgesproken wordt. Dat A.Th. niet weet wat de protestantsche godsdienst is, dat hij zich van den geest, die haar bezielt, en dus ook van haren invloed eene geheel verkeerde voorstelling maakt, is hem, den ijverigen, ik zou haast zeggen dweependen katholiek, niet ten kwade te duiden; maar hij moest bedenken, dat ook vooral op dit terrein hij zich de bevoegdheid, om te oordeelen en stellige uitspraken te doen, niet kan aanmatigen. Ik meen eenig regt te hebben, om mij in dat opzigt over hem, vooral ook naar aanleiding van zijn besproken geschrift, te beklagen, daar hij, evenmin als iemand mijner vrienden of bekenden, mij van vooroordeel of ingenomenheid jegeus mijne katholieke medechristenen beschuldigen kan; daar hij weet, hoe velen er zijn onder zijne geloofs-

genooten, wier vriendschap ik mij een eer en voorregt reken, en daar hij erkennen moet, dat waar een katholiek, om zijne godsdienstige overtuiging bij anderen achtergesteld werd, ik steeds gereed was, om tot zijne verdediging op te treden. Ik wil zelfs bekennen, op het gevaar af van vroeger of later tegen wil en dank mij door hem met Bilderdijk onder de krypto-katholieken gerangschikt te zien, dat ook door mij de eenmaal noodzakelijk geworden, geweldige scheiding in de Christelijke kerk betreurd wordt, dat ook ik wenschte, dat veel goeds, bij de katholieke kerk bewaard gebleven, in de eerste tijden van spanning en tegenzin niet zoo door de Hervormers verworpen en afgekeurd, of dat het later althans wederom overgenomen ware; dat ik, waar ik behoefte gevoelde om mij in een katholiek deel van ons land of onder katholieken in den vreemde met medechristenen in gemeenschappelijke godsdienstoefening te vereenigen, voor die behoefte in eene katholieke kerk en bij sommige gedeelten van de dienst dikwerf voldoening heb ondervonden, terwijl het mij niet moeijelijk was, mij van de uiterlijkheden, die mij anders zouden gehinderd hebben, geheel en al los te maken. Ik zie overigens niet in, waarom wij, toch wel met hetzelfde doel hier op aarde geplaatst, niet elk het gedeelte van den ons toevertrouwden of aangewezen akker zouden kunnen bebouwen, zonder elk oogenblik de wijze van arbeiden en de werktuigen, die onze buren en medearbeiders gebruiken, te beoordeelen en af te keuren; of waartoe het noodig is, dat wij scheidsmuren tusschen elkander optrekken, en die daar buiten zijn met achterdocht en wantrouwen behandelen; dat wij niet eensgezind en in liefde als kinderen uit hetzelfde huis, wier opvoeding en werkkring uiteenloopen, maar die toch hetzelfde doel willen bereiken, met elkander omgaan, ons in het goede dat wij opmerken verblijden, over het kwade bedroeven zouden, zonder te vragen of wij het bij de onzen, dan wel bij onze buren bespeuren. Zoo wij van weerszijden wat meer er ons op toelegden om ons eigen veld schoon te houden, van onkruid te zuiveren, en het aan onze buren overlieten om in dit opzigt voor henzelven te zorgen, ik geloof de goede zaak en wij zelven zouden er voordeel mede doen, en er bestond eenig uitzigt, dat de ergerlijke hatelijkheden, waarmede kerkelijke tijdschriften en dagbladen, ook wetenschappelijke werken, aan beide partijen zich onteeren, van lieverlede tot zwijgen gebragt zou-

den worden, eene meer echt evangelisch Christelijke gezindheid allen eenmaal vereenigen en versieren zou. Moge A. Th., wien ik gaarne hier openlijk van mijne vriendschappelijke genegenheid en achting de verzekering herhaal, die ik hem op zijn ijverig en onvermoeid streven voor de wetenschap en de kunst, om zijn openlijk en onbewimpeld uitkomen voor zijne overtuiging, vroeger menigwerf gegeven heb, zich toch bij al zijn handelen en streven, dat doel, het bevorderen van de eensgezindheid en liefde voor oogen stellen, en de oude spreuk in gedachte houden, waarmede Reuvens zijne hierboven genoemde verhandeling besloot:

- peragit tranquilla potestas
Quod violenta nequit;

hij zou op den duur meer vruchten op zijn werk, meer voldoening voor zich zelven inoogsten, meer de vriend van alle zijne landgenooten kunnen worden, en daarbij buitenlandsche eerbewijzingen of loftuitingen gemakkelijk kunnen ontberen.

Leyden, Museum van Oudheden,
Junij 1854.
C. LEEMANS.

Nadat wij ons opstel reeds aan de Redactie hadden opgezonden, kwamen ons een paar bijzonderheden onder de aandacht, die den heer A.Th. welligt niet bekend zijn, en aanleiding kunnen geven om over zijne landgenooten een meer toegevend oordeel te vellen. Te Vaucluse liet de Maire voor eenige jaren eenen toren, belangrijk zoowel om zijnen bouwstijl, als om de geschiedkundige herinneringen aan hem verbonden, met eene kalklaag overdekken; de witselmanie heerscht dus ook nog in andere landen. Korten tijd geleden werd de laatste toren van het kasteel, door Pepyn den kleinen in 743 bij Herstal gebouwd, afgebroken. En hoe men te Parijs met het herstellen van de hoofdkerk, dat pronkjuweel der middeleeuwsche bouwkunst, omspringt, zal de heer A.Th. kunnen zien in de *Revue archéologique*, X^{de} Jaarg., blz. 700.

C.L.

Séneffe
(1674).

Krijgskundige beschouwingen over den oorlog van 1672-1678 *in de Nederlanden. Nieuwe Spectator*, 2de, 3de, 4de *en* 5de *Jaargang. Nijmegen, J.F. Thieme*, 1848-1851.
(*Vervolg en Slot van bladz*. 50.)

Aan de Fransche zijde werd de maand Junij gekenmerkt door even geringe werkdadigheid als aan de zijde der bondgenooten; maar, wat bij deze slecht was, was bij gene goed; want voor Condé, die zwakker was dan zijne tegenpartij, en den oorlog verdedigend moest voeren, was elke dag, die werkeloos voorbij ging, een wezenlijk voordeel. De Fransche Koning had zijn veldheer doen aanschrijven, om, indien het doenlijk was, eene der vestingen van de Spaansche Nederlanden te belegeren; wijselijk besloot echter Condé, niet over te gaan tot zulk een beleg, dat ligtelijk de vereeniging van de legermagten der bondgenooten kon te weeg brengen en den Franschen veldheer wikkelen in een veldslag, die zoo veel mogelijk vermeden moest worden; want toch, de overmagt der bondgenooten maakte eene nederlaag van het Fransche leger mogelijk, en zulk eene nederlaag kon bij de verschijning van de Duitsche legers aan den Rijn en bij de bedreiging der kusten door eene Hollandsche vloot, voor Frankrijk noodlottige gevolgen hebben. Daarom besloot Condé zich uitsluitend tot de verdediging te bepalen, en door zijne stellingen en bewegingen den vijand wel in bedwang te houden en beducht te maken voor een beleg,

maar dat beleg *niet* te ondernemen, ten einde altijd de vrije beschikking over zijn leger te blijven behouden.

Tot den 8sten Junij was het Fransche leger in het kamp te Thiméon, nabij Charleroi, gebleven; toen brak het op, om Mons meer nabij te komen, en den Spanjaarden onrust in te boezemen voor hunne vestingen in Henegouwen. Den 8sten komt het leger te Haine S. Pierre en Haine S. Paul; het blijft daar twee dagen en marcheert den 11den op Ville sur Haine, een klein uur ten noordoosten van Mons. Hier blijft Condé tot in het laatst der maand Junij, zijne levensmiddelen en krijgsbehoeften, gedeeltelijk uit Charleroi, gedeeltelijk uit Ath trekkende; de aanvoer daarvan werd gedurig belemmerd door de strooptogten der partijgangers uit de nabijzijnde Spaansche vestingen, en er hadden herhaalde gevechten om konvooijen plaats. Het begeleiden en verdedigen van konvooijen was, bij de krijgskunst van die eeuw, eene zaak van het hoogste belang, veel meer dan in de oorlogen van onzen tijd.

Oranje en Monterey, den keizerlijken veldheer gedurig aansporende om zich met hunne legers te vereenigen, deden hem besluiten, nogmaals eene zamenkomst voor te stellen; die zamenkomst had den 2den Julij, in de abtdij van Heylisem, nabij Thienen, plaats; de Stadhouder en de Spaansche Landvoogd namen ditmaal in persoon daaraan deel. Feesten en maaltijden waren toen onafscheidelijk van alle staatsof krijgsvergaderingen; en zij ontbraken ook hier niet bij die zamenkomst van de legerhoofden der bondgenooten. ‘Men dronk,’ zegt Beaurain, ‘alle mogelijke gezondheden: die van den Keizer, van den Koning en de Koningin van Spanje, van den Prins van Oranje, van Monterey, van de Souches, enz.;’ maar de beker maakte De Souches niets rekkelijker, de wijn was niet in staat de minste vonk van genie in hem op te wekken. Op alle vertogen van de Hollandsche en Spaansche legerhoofden, - die met kracht aanwezen, dat men alleen door zich te vereenigen, hopen kon voordeel op Frankrijk te bepalen, en dat het onverantwoordelijk was, geen gebruik te maken van de sterke legermagten die men in de Nederlanden had - antwoordde De Souches, eerst met ijdele uitvlugten, met zwarigheden over het opperbevel, met klagten over het gebrek aan geld en aan leeftogt; en toen het ijdele dier uitvlugten overtuigend was aangetoond, verklaarde hij ronduit, dat hij niet op den lin-

keroever van de Maas wilde overgaan, maar in Frankrijk, in Champagne, doordringen. Vergeefs was het, dat Willem III hem voorstelde, om, indien hij al het *geheele* keizerlijke leger niet over de Maas wilde laten trekken, dan ten minste *een gedeelte* van dat leger bij de Hollandsche en Spaansche krijgsmagt te voegen; De Souches bleef weigeren, en stelde van zijn kant voor, dat, terwijl de hoofdmagt der Hollanders en Spanjaarden Condé bleef in het oog houden, een ander gedeelte van het leger van Willem III zich bij de keizerlijken zou voegen en deel nemen aan den inval in Champagne; - met reden weigerde de Stadhouder toe te treden tot zulk eene handeling, die geen betere benaming dan die van dwaas en ongerijmd zoude verdiend hebben. Sommige onderbevelhebbers van De Souches poogden hun veldheer over te halen, om gehoor te geven aan de verstandige voorstellen van het Hollandsche legerhoofd; maar te vergeefs. Alles wat men op den Duitschen Generaal konde verkrijgen, was de toezegging, dat hij zich nog een dag of acht zoude bedenken, en intusschen zijne legermagt uitbreiden naar de zijde van Namen en Dinant. Zoo bleef die krijgsraad zonder eenige gevolgen. Oude Homerus! wat hadt gij toch groot gelijk, toen gij zeidet: ‘'t veelhoofdige gezag is schaad'lijk.’

Het keizerlijke leger brak den 5den Julij uit het kamp van Andenne op, rukte in de rigting van Dinant, en bleef eenige dagen in de nabijheid van die stad, tot het onzijdige Luikerland behoorende. Den 11den stelde zich het leger weer in beweging, trok de Maas hooger op, en was den 13den in de nabijheid van Givet. De Souches deed het gerucht verspreiden, dat hij, steeds zuidwaarts voortrukkende, Champagne wilde binnentrekken; hij bepaalde den dag waarop hij in Sédan zijn middagmaal wilde nemen, en door de toezegging van de plundering van het Fransche grondgebied streelde hij zijne troepen, die trouwens reeds in de Nederlanden zich in het plunderen oefenden. Maar van die grootspraak werd niets bewaarheid; en het keizerlijke leger bepaalde er zich toe, om den 17den Julij weer op Dinant terug te gaan, en zich den 18den van die kleine vesting te verzekeren en daar eene bezetting van 1800 man te plaatsen. Dit was eene schending der onzijdigheid, eene handeling die evenwel niet als eene erge misdaad kon worden beschouwd en in den oorlog niet zeldzaam is; maar wanneer men toch de onzij-

digheid wilde schenden, waarom dit dan niet gedaan toen er meer voordeel in was gelegen? waarom Luik niet bemagtigd? - dat was van oneindig meer belang dan het bezetten van het kleine Dinant.

Gedurende dien marsch op den regteroever van de Maas, ging het Duitsche leger, ten opzigte van zijne voeding, op eene andere wijze te werk dan men toen gewoon was: er hadden geene regelmatige uitdeelingen plaats, maar men behielp zich dikwijls met de hulpmiddelen die de landstreek opleverde. Er werd wél brood gebakken te Namen en Givet, Spaansche vestingen; ook granen en meel van Luik aangevoerd; maar dit was niet in genoegzame hoeveelheid, en herhaaldelijk moesten de troepen zelve hun onderhoud zoeken. De paarden werden gevoed met het te velde staande voeder; voor de menschen maaide men het rijpe graan, droogde dit, maalde het door middel van handmolens, waarvan men er een paar honderd uit Luik had medegenomen, en bakte daarvan, op de plaats zelve, eene soort van koeken of brooden.

Beaurain maakt hierbij de aanmerking, dat, hoezeer zulk eene wijze van voeding voor een leger veel minder goed is dan de regelmatige uitdeeling uit magazijnen, zij evenwel somtijds hare voordeelen kan hebben, en een leger dus gewend moest worden, om *somtijds* op die wijze zijne voeding te zoeken. Men had dus toen (Beaurain schreef in de helft van de achttiende eeuw) reeds eenig denkbeeld van de groote voordeelen die uit het verlaten van het *magazijnstelsel* konden voortvloeijen; voordeelen, waaraan de Fransche legers, in de eerste jaren der omwentelingsoorlogen, grootendeels hunne overwinningen hebben te danken gehad.

Aan de Fransche zijde had men intusschen eenige maatregelen genomen, om den gevreesden inval in Champagne tegen te gaan. Condé kreeg last, de Sambre meer nabij te komen en tusschen die rivier en de Maas eene troepenafdeeling onder Luxembourg af te zenden, om het keizerlijke leger in het oog te houden. Een ander bevelhebber, Rochefort, moest, na de verovering van Franche Comté, met eene troepenmagt oprukken om de grenzen van Lotharingen en Champagne te bezetten; die magt van Rochefort zou bestaan uit eenige bataillons voetvolk, die in Franche Comté werkzaam waren, de garderuiterij (*la maison du Roi*) en eenige regimenten die Turenne zoude afzenden; Rochefort moest, naar gelang van de bewegingen der Duitschers,

in Lotharingen blijven, naar het leger van Turenne oprukken, of wel zich mét Luxembourg bij Condé aansluiten. Charleroi was voorzien van eene sterke bezetting, door een onzer schrijvers (*nieuwe Mercurius*) begroot op 2000 man voetvolk en 1200 ruiters, door Montal aangevoerd.

Condé was tot den 28 Junij in zijn kamp van Ville sur Haine gebleven, en den 29sten opgerukt in noordwestelijke rigting, om tusschen Mons en Ath, nabij het dorp Brugelette, zijn leger neder te slaan; hier bleef hij weer een paar weken stand houden, niet dadelijk gehoor gevende aan de aanmaningen van zijn vorst, om De Souches te beletten in Frankrijk te vallen. Condé begreep zeer goed, dat die inval weinig was te vreezen, en hij wilde zijn leger niet ééne noodelooze beweging laten verrigten; ‘hij had,’ zegt Beaurain, ‘die stoute gerustheid, grooten veldheeren eigen, die hunne troepen niet vermoeijen door nuttelooze marschen, en die, hunne bewegingen met juistheid regelende, altijd zeker zijn, tijdig de verdediging aan den aanval te kunnen overstellen.’ Den 13den Julij stelde hij zich in beweging, maar rukte niet verder voort dan tot Estinnes, nabij Binche; hier rekende hij digt genoeg te zijn bij Charleroi, om een beleg van die vesting te kunnen verhinderen. De sterkte der stelling, waarin hij zijn leger plaatste, liet den Franschen veldheer ook toe om zijne magt te verminderen, door het afzenden van eene legerafdeeling naar de landstreek tusschen Sambre en Maas. Luxembourg werd met ongeveer 8 à 9000 man derwaarts gezonden, kwam den 15den Julij daarmede te Philippeville, en deed vergeefsche pogingen om het bezetten van Dinant door de keizerlijken te verhinderen. De magt van Rochefort trok eerst in den loop van de maand Julij in Lotharingen bijeen; in de eerste dagen bestond zij alleen maar uit ruiterij en uit de bezettingen der steden aan het hoogere gedeelte der Maas; later, versterkt, moeten Rochefort en Luxembourg aan het hoofd van ongeveer 20,000 man hebben gestaan; De Souches had toen, volgens Beaurain, ruim 25,000 man; - maar, mogt die kleine getalmeerderheid een inval in de noordelijke gewesten van Frankrijk doen vreezen, spoedig verdween die vrees, daar de keizerlijke veldheer nu weêr een ander besluit nam.

Oranje en Monterey waren, na de mislukte onderhandelingen bij Thienen, De Souches gedurig weer aan geweest,

om toch zijn leger bij hunne legers te voegen; maar te vergeefs; hij beloofde alleen, dat, wanneer men zijn leger met 7 à 8000 man Hollandsche en Spaansche troepen wilde versterken, hij het beleg zou slaan voor Mézières, of voor eene der andere vestingen aan het hoogere gedeelte der Maas. Willem III bewilligde in dit voorstel; niet dat hij het als goed beschouwde, maar hij oordeelde het nóg beter dát te ondernemen, dan niets te doen. Maar, toen het nu tot eene uitvoering zou komen, trad de keizerlijke veldheer weêr terug, en kwam met een ander voorstel voor den dag, daarin bestaande, dat Willem III in persoon met ongeveer 15,000 man zich bij het keizerlijke leger zoude aansluiten, het bevel over die vereenigde magt op zich nemen, en dan het beleg slaan voor eene der noordoostelijke vestingen van Frankrijk. Ook daarin stemde de Stadhouder toe, niettegenstaande het gewaagde dier handeling, het gevaar, waaraan hij door het aftrekken met een zoo sterk gedeelte zijner magt de Spaansche Nederlanden blootstelde, en de onzekerheid van voortdurend te kunnen rekenen op de vrije beschikking over het Duitsche leger. Het Hollandsche legerhoofd oordeelde, dat dit de eenige wijze was, waarop men partij kon trekken van het keizerlijke leger; en dat, wanneer hij eenmaal bij dat leger was, hij het door zijne werkdadigheid en geestkracht wel zou kunnen leiden naar zijne inzigten; evenwel was hij tegen het beleg van Mézières, en wilde liever Rocroy en Philippeville, en nog liever Charleroi, aanvallen; - eene zijdelingsche wijze, om het leger van De Souches toch bij de andere legers te doen aansluiten.

Men kwam nu overeen, dat, om die vereeniging van de legerafdeeling van Willem III met de keizerlijke krijgsmagt te begunstigen, de Hollandsche en Spaansche legers de Maas zouden naderen; De Souches van zijne zijde op Namen zou trekken, en dan eene ruiterafdeeling van 3000 paarden op den anderen oever van de Maas zou overgaan, om daardoor den marsch van het legerkorps des Stadhouders te beschermen.

Den 16den Julij begint het voetvolk van het Hollandsche leger zich in beweging te stellen, breekt op uit de omstreken van Vilvoorden en rukt op Leuven, waar het zich plaatst bij het klooster van Beerthem - of van Bethlehem, zoo als de naam bij onze schrijvers voorkomt, - een half uur ten

westen van Leuven; de ruiterij is, den 17den, daar ook; het geschut wordt te Willebroek ingescheept, en zoo over de Dijle nagevoerd. Den 18den trekt het leger des Stadhouders de Dijle over, en slaat zijn kamp op tusschen Leuven en de *abdij van het park*, ten zuidoosten van die stad. De Spaansche troepen, wier werkdadigheid al niet veel grooter was dan die der keizerlijken, kwamen eerst den 19den, door D'Assentar aangevoerd, op den linkeroever der Dijle, bij het klooster van Bethlehem. De zoon van De Souches kwam toen bij de bondgenooten, om nogmaals de voorgenomene vereeniging nader te bepalen; en hij beloofde dat, in plaats van 3000 ruiters, het keizerlijke leger er 5000 zoude afzenden om die vereeniging te verzekeren; zelfs zou hij trachten zijn vader over te halen, om nóg grootere magt, als het kon het geheele leger, op den linkeroever van de Maas te doen overgaan; - den 22sten zou De Souches te Namen zijn, en de Stadhouder daarnaar zijne bewegingen regelen.

Den 22sten brak dan ook de Hollandsche en Spaansche ruiterij op van de omstreken van Leuven, en rukte naar de Geete, tusschen Thienen en Guldenaken (Jodoigne); den 23sten volgde Willem III met het overige des legers; den 24sten werd de marsch voortgezet tot op de vlakte van Mierdorp, tusschen de beide Geete's en de Méhaigne. Hier had de vereeniging plaats met de keizerlijke ruiterij. De Souches, eerst eene achterwaartsche beweging op Cineij makende, was den 22sten op Namen getrokken, had den 23sten daar 6000 ruiters de Maas doen overgaan en naar de Méhaigne doen trekken, en was den volgenden dag met nog 2000 ruiters gevolgd; zoodat hij zich, den 24sten, met 8000 man uitmuntende ruiterij bij de Spaansche en Hollandsche legers aansloot.

Condé, onderrigt van den marsch der keizerlijken op Namen en vermoedende dat het hun voornemen was de Maas over te trekken, besloot Charleroi meer nabij te komen, de legerafdeeling van Luxembourg meer tot zich te trekken, en Rochefort te belasten met het bezetten der landstreek tusschen Sambre en Maas. Den 23sten breekt Condé zijn kamp bij Binche op en rukt naar de Piéton, eene kleine rivier die zich nabij Charleroi in de Sambre werpt; hij bezet hier eene sterke stelling, voor die tijden bijna onaanvalbaar. Luxembourg heeft, den 23sten 's ochtends, te Philip-

peville het bevel gekregen, om zich weêr bij de hoofdmagt te voegen; hij marcheert nog dien dag op Marchienne au pont, gaat den 24sten de Sambre over en neemt stelling bij Fontaine l'évêque; zoodat hij zoo goed als vereenigd is met Condé, wiens regtervleugel hij beschermt. Rochefort, den 25sten van Sédan opgebroken, is den 26sten te Philippeville; de Maison du Roi blijft daar niet, maar rukt naar het hoofdleger van Condé.

Of nu die bewegingen des Franschen veldheers Oranje en Monterey werkelijk deden gelooven, dat de vijand voornemens was hen te gemoet te rukken en aan te vallen, is onzeker; maar zij hielden zich ten minste, alsof zij dit geloofden; en zij drongen daarom nogmaals aan bij De Souches op eene geheele vereeniging, hem ten breedste de gevaren uitmetende, onvermijdelijk verbonden aan eene splitsing der strijdkrachten, tegenover een ondernemenden vijand die de zijne vereenigd hield. Na veel sprekens, beraadslagens en tegenstrevens, zwichtte De Souches en gaf zijne toestemming tot den overgang van het geheele keizerlijke leger op den linker Maas-oever. Maar, den volgenden dag in zijn kamp teruggekeerd, veranderde de keizerlijke veldheer weer van voornemen, en kwam terug op zijne vroegere voorstellen tot een inval in Lotharingen en Champagne. Oranje en Monterey, het behaalde voordeel niet meer willende verliezen, kwamen nogmaals terug met de reeds gebezigde drangredenen, en deden De Souches, met hoeveel weerzin dan ook, eindelijk aan zijn leger het bevel geven tot den overtogt over de Maas. Die overtogt had met groote langzaamheid plaats en duurde de drie dagen van den 25sten, 26sten en 27sten Julij; eerst den 28sten Julij geschiedde aan de Méhaigne de vereeniging van de drie legers der bondgenooten.

Om het zoo ver te brengen, had Oranje mogelijk evenveel bekwaamheid moeten aanwenden als noodig was om eene schitterende overwinning te behalen, en stellig veel meer geduld; en toch, eer het zoo ver was, was reeds het beste gedeelte van den zomer verloopen, zoodat er slechts een klein gedeelte van het jaar overbleef om iets tegen den vijand te ondernemen. Die ongelukkige toestand moet men nooit uit het oog verliezen, wanneer men de strategische handelingen van Willem III wil beoordeelen; hij is niet vrij in die handelingen; hij is het genie, worstelende tegen traagheid,

kleingeestigheid en onkunde, die aan de diepst doordachte, best berekende ontwerpen niets anders overstellen dan een onwil en eene werkeloosheid, welke soms het onuitputtelijkste geduld wanhopend moeten maken.

Beaurain stelt de sterkte der verbondene legers, na hunne vereeniging, in het geheel op 65 à 70,000 man, bestaande uit 30,000 man Hollandsche troepen, 12,000 Spanjaarden en 25,000 Duitschers. Wij gelooven dat die sterkte te hoog is gesteld, en dat zij op niet meer dan 60,000 man kan worden geschat. De opgaven van Beaurain zijn, denkelijk, niet onnaauwkeurig ten aanzien der Hollandsche en Spaansche troepen, waarvan de sterkte, door onze schrijvers, nagenoeg evenzoo wordt vermeld; maar het Duitsche leger kan geene 25,000 man hebben geteld. Dat leger toch telde bij het begin van den veldtogt, volgens de hoogste opgave, 27,000 man; op den regteroever van de Maas bleef, nabij Ciney, onder den Prins van Baden, eene afdeeling achter van ongeveer 6000 man, die later, in Augustus, naar den Rijn trok en zich bij Bournonville aansloot; Dinant was door 1800 man bezet; het Duitsche leger was, volgens de opgave van Beaurain zelven, aanmerkelijk verzwakt door menigvuldige desertiën; - de magt, waarmede De Souches zich bij Willem III aansloot, moet dus stellig beneden de 20,000 man zijn geweest, en dus de geheele sterkte der bondgenooten niet meer dan 60,000 hebben bedragen.

De drie legers waren nu vereenigd; maar toch bleef tusschen die heirmagten altijd eene scherpe afscheiding bestaan, en op eenheid van handeling viel niet veel te rekenen; er was nog dezelfde verdeeldheid en oneensgezindheid onder de bevelhebbers, en dus dezelfde wankeling in hunne handelingen. De Souches was misnoegd op Willem III en op Monterey, omdat zij hem, tegen zijn zin, half door misleiding, hadden doen besluiten tot eene vereeniging, die hij niet had gewild en die hij, bij de eerste gelegenheid de beste, weêr wilde doen ophouden. Dat misnoegen was bekend en deelde zich mede aan de officieren, aan de soldaten; zoodat er bij de keizerlijke troepen eene bijna vijandige gezindheid bestond jegens de andere troepen der bondgenooten. Dit was te meer te betreuren, omdat de troepen van De Souches toen gerekend werden de meeste militaire waarde te bezitten: de Spaansche regimenten, niet voltallig en gebrekkig uitgerust, stonden op een la-

geren trap, en het Hollandsche leger, nog onder den indruk der tegenspoeden van 1672, had dien nog niet kunnen uitwisschen, en nog geene overtuigende blijken kunnen geven van de uitstekende dapperheid, die het sinds betoonde.

Bij onze schrijvers vindt men van het Hollandsche leger eene soort van slagorde, die het niet onbelangrijk is mede te deelen.

Dat leger bestond uit eene regter- en uit eene linkervleugel, ieder uit twee brigaden ruiterij en twee brigaden voetvolk zamengesteld. De regtervleugel stond onder het bevel van den ouden Graaf Maurits van Nassau, den vroegeren landvoogd van Brazilië; de linkervleugel onder Waldeck, die later, in den veldslag van Fleurus, het Hollandsche leger aanvoerde. Elke brigade ruiterij telde 5 of 6, elke brigade voetvolk 8 of 9 regimenten; bovendien had men nog, niet ingedeeld, de lijfgarde onder Ouwerkerk - het latere legerhoofd uit den Spaanschen Successieoorlog, - en het regiment garde-ruiterij onder Bentinck, den vriend des Stadhouders, den Patroclus van dien Achilles.

De ruiterij van den regtervleugel stond onder het bevel van den Graaf van Nassau. In de *eerste linie* had men, behalve de lijfgarde van Ouwerkerk en Bentinck's regiment, de eerste ruiterij brigade onder Ginkel, den lateren veroveraar van Ierland; die brigade was zamengesteld uit de 6 regimenten van den Graaf van Nassau, Ginkel, Langerak, Obdam - op wiens naam de strijd bij Eekeren later eene vlek heeft geworpen, maar die vóór dien tijd een dapper en goed krijgsman is geweest, - de Prins van Koerland, en Flodorp. De *tweede linie* van de ruiterij stond onder den Commissaris-generaal De Mompouillan en werd uitgemaakt door de tweede brigade onder het bevel van den Heer Van der Leck en zamengesteld uit de vijf regimenten van Mompouillan, Van der Leck, 's Gravenmoer, Hoorenberg en Kroonenburg. De Infanterie van den regtervleugel werd aangevoerd door den generaal Aylva, den dapperen Frieschen edelman, die in 1672 zijn gewest tegen de Munsterschen had verdedigd; hij had onder zich Fariaux, die in Maastricht het bevel voerde toen die vesting in 1673 voor de Fransche wapenmagt bezweek. In de *eerste linie* stond de eerste brigade, onder Solms, bestaande uit de 9 regimenten van de garde, van Vorst Maurits, Styrum, Solms, Vilaumaire, van

den jongen Prins Maurits, Stokheim, Berkevelt en Turck. In de *tweede linie* had men de tweede brigade, onder Wee, en bestaande uit de 8 regimenten van Aylva, Fariaux, Wee, Thouars, Amema, Schwarzemberg, Mornout en Cassiopyn.

Van den linkervleugel werd de ruiterij aangevoerd door den generaal Steenhuyse. De *eerste linie* werd uitgemaakt door de derde brigade onder Weybnum, en was zamengesteld uit de 6 regimenten van Waldeck, Steenhuyse, Weybnum, Sander van Welle, Eppe en Brederode. In de *tweede linie* stond de vierde brigade, onder Wittgenstein, tellende de 5 regimenten van Prins Hendrik Casimir van Friesland, Wittgenstein, Prins Frits van Nassau, Kingma en Schellaert. Bij de Infanterie stond in de *eerste linie* de derde brigade onder Heeswijk, bevattende de 9 regimenten van Waldeck, Heeswijk, Sedlenitzky, Mario, Brantswart, Burmania, de Prins van Holstein, Palm - den held van Woerden en Naarden - en Polants. In de *tweede linie* stond de vierde brigade infanterie, onder Erpach, bestaande uit de 8 regimenten van Erpach, Eybergen - den verrasser van Coevorden - Gockinga, Leendorp, Veersse, Laverne en Cornaal.

Van de dragonders wordt niet afzonderlijk gesproken; zij zijn, denkelijk, onder het voetvolk of onder de ruiterij begrepen; men weet dat de dragonders in die dagen tot de beide wapens behoorden en zelfs meer te voet dan te paard streden. Thans is dit, bij de meeste Europesche legers, het omgekeerde.

Den 28sten Julij aan de Méhaigne, bij Perwijs, vereenigd, bleef het leger der bondgenooten daar nog drie dagen werkeloos; denkelijk om de gewigtige vragen te bespreken van het opperbevel en van de orde waarin de verschillende legers zouden marcheren. Den 1sten Augustus begint de marsch in westelijke rigting; dien dag komt men te Couroy; den 2den te Ottignies aan de Dijle; den 3den gaat men die rivier over en bereikt Génappe; den 4den slaat men een kamp op nabij Nivelles. Groot waren die marschen niet, gemiddeld maar ruim twee uren daags; en de bewegingen der bondgenooten dragen geheel en al het kenmerk van de onzekerheid, die er in de inzigten der aanvoerders is. Sommige dier aanvoerders, vooral Willem III, wilden met geheel het vereenigde leger Condé opzoeken in zijne stelling achter de Piéton; andere, waaronder de Souches, oordeelden zulk eene handeling te gevaarlijk, en wil-

den daarom tusschen het Fransche leger en Vlaanderen voortrukken, en het beleg slaan voor eene der vijandelijke vestingen.

Er waren redenen *voor*, en redenen *tegen* dien aanval op Condé's stelling.

Aan den eenen kant was het eene stellige waarheid, dat, wilde men eene belangrijke uitkomst verkrijgen, wilde men aan den krijg eene beslissende wending geven, het leveren van een veldslag noodzakelijk was. Dit had Willem III zeer juist ingezien; en men kan het ook bij meer andere veldtogten van dien Vorst opmerken, hoe zeer hij naar het leveren van een veldslag streeft, en weinig hecht aan het belegeren en innemen van eene enkele vesting, eene handeling, waarin de legerhoofden van dien tijd soms het eenige doel des oorlogs zagen. Eene overwinning op het Fransche leger kon de bondgenooten in Frankrijk doen doordringen, kon beslissende voordeelen doen behalen; en de verhouding van de sterkte der beide partijen - 60,000 man van de bondgenooten tegen 45 à 50,000 man van Condé - mogt eenigzins op die overwinning doen rekenen.

Maar, kon eene overwinning, door de bondgenooten behaald, den oorlog in Frankrijk doen overbrengen, eene nederlaag kon ook de Spaansche Nederlanden in groot gevaar doen verkeeren; het eene woog het andere op. Zoo even is gezegd, dat de overmagt der bondgenooten hen, bij een veldslag, *eenigzins* op de overwinning mogt doen rekenen; maar, door andere omstandigheden, werd die overwinning weêr minder waarschijnlijk. De troepen der bondgenooten waren troepen van verschillende natiën en, reeds daarom alleen, minder goed dan die van het Fransche leger. De aanvoering werd, aan de zijde der bondgenooten, ook minder goed geacht dan aan de Fransche zijde; - spreekt iemand dit tegen en beweert hij, dat, als veldheer, Willem III niet beneden Condé moet gesteld worden, dan kan men daarop antwoorden: dat de latere beoordeelaar, dat de nakomelingschap, zeer goed en met grond, zulk een gevoelen kan aankleven, maar dat de tijdgenooten, in 1674, niet zoo oordeelden; voor hen was Willem III een jong veldheer, in wien de kiem van groote hoedanigheden scheen te leggen, maar die nog niet in het minste kon worden vergeleken met den ouden beproefden Condé, die reeds voor meer dan dertig jaren als zegevierend legerhoofd was opgetreden

en zich, door strijd op strijd en overwinning op overwinning, beroemd en geducht had gemaakt. Het is dus den opperhoofden der bondgenooten volstrekt niet ten kwade te duiden, dat zij, de beide veldheeren vergelijkende, daarin eene minderheid aan hunne zijde zagen, die eene overwinning op het Fransche leger minder waarschijnlijk maakte.

Wat, eindelijk, de onzekerheid van zulk eene overwinning vermeerderde, was de sterkte der stelling waarin zich het Fransche legerhoofd had geplaatst.

Die stelling bevond zich in de nabijheid van de rivier de Piéton. Die kleine stroom, zijn oorsprong nemende op een kwartier uurs westelijk van Fontaine l'évêque, loopt over eene lengte van omstreeks anderhalf uur gaans in de rigting van het zuiden naar het noorden, wendt zich dan om naar het oosten en, na een klein uur in die rigting te hebben gestroomd, buigt hij zich weer naar het zuiden om, in eene rigting nagenoeg evenwijdig aan de aanvankelijk gevolgde; alleen in het laatste gedeelte van haren loop wendt de beek zich meer naar de zijde van Charleroi en stort zich in de nabijheid van die stad in de Sambre. Tusschen die twee evenwijdige gedeelten van de Piéton bevond zich het legerkamp van Condé, met de rugzijde onmiddelijk geleund aan het meest westelijk gedeelte der beek, en front makende naar het oostelijk gedeelte, waarvan het kamp ongeveer drie kwartier uurs verwijderd was. Drie kwartier uurs was ook nagenoeg de frontlengte van het kamp, dat links leunde aan het gehucht Chaufour, regts aan het bosch van Lamarche.

Van de zijde van de Méhaigne komende, was dit kamp moeijelijk aan te vallen, want het leger der bondgenooten moest dan de Piéton overtrekken, op geen uur afstands van den vijand, en die overtogt zou bezwaarlijk zijn, omdat de beek daar zeer moerassig was; bovendien, was men de beek over, dan had men bij een veldslag altijd het nadeel van een moeijelijk terrein in den rug des legers te hebben. De grond tusschen het oostelijk gedeelte van de Piéton en het Fransche legerkamp was ook alles behalve gunstig voor den aanvaller; zij was bedekt en doorsneden, en men had daar bosschen en kleine beeken, het dorp Trasignies met het kasteel van dien naam, het dorp Forsies en het kasteel La Marche; zulk een slagveld was dus zeer voordeelig voor de verdediging, en maakte vooral de sterke

en overmagtige ruiterij der bondgenooten schier onnut. De linkervleugel van de Fransche stelling werd goed beschermd door de kleine beek van Trasignies, die zich nabij Chaufour in de Piéton werpt; de regtervleugel was sterk door het bosch en het kasteel van La Marche, en door verschansingen, die Condé had laten opwerpen, van het bosch tot waar de beek van Trasignies begint. Eene omtrekking van den regtervleugel werd bovendien verhinderd door de legerafdeeling van Luxembourg, die de ruimte afsloot tusschen de regterzijde van het kamp van Condé en de Sambre. Eindelijk, wanneer men de stelling der Franschen aan de achterzijde wilde naderen, van den kant van Séneffe, dan ontmoette men hier het westelijk gedeelte der Piéton, die de rugzijde van het kamp beschermde en in wier onmiddellijke nabijheid Condé eene verschanste linie had doen opwerpen; aan die zijde kon men, om den aanvallenden vijand te wederstaan, ook gebruik maken van de dorpen en kasteelen van Piéton en Arloimont, en van het dorp Gouy. De nabijheid van Charleroi verzekerde altijd den aanvoer van levensmiddelen naar het Fransche legerkamp.

Zulk eene stelling zou, zelfs bij de nieuwere oorlogen, als sterk worden beschouwd; in een tijd, toen de legers zoo veel minder beweegbaar waren, zoo veel minder artillerie - en artillerie van zoo veel minder waarde - met zich medevoerden, en daardoor zoo veel minder geschikt waren voor den aanval, - in zulk een tijd moest eene stelling als de hier beschrevene, als buitengewoon sterk, als bijna onaanvalbaar worden gerekend; en het is derhalve in De Souches niet af te keuren, dat hij niet wilde overgaan tot den aanval.

Het voorstel tot dien aanval, door Willem III gedaan, werd in een krijgsraad van de legerhoofden der bondgenooten verworpen, en daarentegen het vrij onbepaalde besluit genomen, om ‘tusschen het Fransche leger en de vestingen van Vlaanderen voort te rukken.’ Daardoor zoude men Condé's gemeenschap met Frankrijk bedreigen, en hem op die wijze dwingen zonder slag of stoot zijne stelling te verlaten; dan waren de Fransche grenzen blootgesteld aan een' inval, en van de achterliggende Vlaamsche vestingen kon men uitkiezen, welke men wilde belegeren. Het voorstel vond zoo veel bijval, juist omdat het zoo onbepaald,

zoo weinig beslissend was, omdat men zich daarbij zoo weinig verbond, zich zoo weinig aan gevaar blootstelde; want het is geene nieuwe, maar toch eene ware aanmerking, die Beaurain hier maakt: dat men, bij de krijgsraden van bondgenooten, meest altijd de voorkeur geeft aan die handeling, welke men de *voorzigtigste* noemt, maar die stellig zeker de *langzaamste* en *minst beslissende* is.

Toch, hoezeer dat besluit genomen was, om Condé niet aan te vallen, besloot men dien veldheer te gemoet te rukken en zijne stelling te naderen, om zich meer te overtuigen van de groote sterkte dier stelling. Men moet dat besluit eenigzins aanmerken als eene soort van inschikkelijkheid van de andere legerhoofden der bondgenooten ten opzigte van Willem III: vastelijk voornemens niet te voldoen aan den wensch van dien Vorst, om Condé aan te vallen, wilden zij evenwel, door de Fransche stelling te naderen, den schijn aannemen, alsof zij niet ongezind waren tot dien aanval, maar daarvan alleen afzagen om de groote sterkte van 's vijands stelling.

Den 9den Augustus breekt het leger der bondgenooten zijn kamp bij Nivelles op, en stelt zich in beweging; het marcheert uit de regterflank, gaat de kleine rivier de Senne over, en plaatst zich in een kamp aan de overzijde, de regtervleugel nabij het dorp Famille-a-Roeulx, de linkervleugel bij Arquennes; voorwaarts van den regtervleugel had men het dorp Séneffe, met de bosschen en beeken daar aanwezig. Men was daar slechts een uur verwijderd van het Fransche kamp.

Den 10den Augustus bleef men in die stelling. Maar de verkenningen, die men van de vijandelijke stelling deed, gaven de overtuiging dat die stelling te sterk was, en deden van elken aanval afzien. Maar nu deed zich de vraag voor: wat men dan wilde doen? - De voorzigtigsten stelden de belegering van Ath voor; de stoutsten merkten daartegen aan, dat de belegering van die vesting tijd zou doen verliezen, omdat Ath goed bezet en goed voorzien was, en dat, wanneer men die vesting al had ingenomen, men nog maar een onbeduidend voordeel zou hebben behaald, dat Frankrijk niet in het minste in gevaar zou brengen; zij sloegen daarom voor, om den marsch naar de Fransche grenzen voort te zetten, den oorlog in Frankrijk zelf over te brengen, dáár de eene of andere groote vesting te belegeren,

of tot de Somme of Oise door te dringen; zulk eene handeling was veel meer beslissend, en niet gevaarlijk, omdat men in de Spaansche vesting Kamerijk een steunpunt had, waaruit men toevoer konde trekken.

Het stoutste gevoelen behield, ditmaal, de overhand; en er werd besloten, den 11den op marsch te gaan naar Binche, en van daar verder Frankrijk binnen te rukken.

Bij dien marsch zou men zich, geruimen tijd, op korten afstand van het vijandelijke leger bewegen, dat men daarbij op zijne linkerflank zoude hebben; sommige aanvoerders der bondgenooten, onder anderen de Spaansche generaal D'Assentar, oordeelden die beweging te gevaarlijk; maar de meerderheid - vooral De Souches - ontkende dat gevaar, wees de weinige waarschijnlijkheid aan, dat Condé zoude aanvallen, en toonde aan, dat, indien men al een flankmarsch op korten afstand van den vijand ging verrigten, men toch tusschen het marcherende leger en den vijand een moeijelijk terrein had met beeken en bosschen, door middel waarvan men een vijandelijken aanval genoegzaam konde afweren. Dit gevoelen behield de overhand, en in den vroegen ochtend van den 11den Augustus ving de marsch aan.

Men volgde daarbij drie verschillende wegen: de meest linksche, die het digtste bij den vijand was, diende voor de ruiterij; de middelste voor het voetvolk; de meest regtsche voor geschut en bagaadje. De drie verschillende legermagten der bondgenooten marcheerden ieder op zich zelve: vooraan De Souches met de keizerlijken; in het midden de Hollandsche krijgsmagt; achteraan de Spanjaarden. Om den marsch te dekken, werd bij Séneffe eene achterhoede geplaatst, bestaande uit 4000 ruiters en 7 à 800 dragonders, uit de drie verschillende legermagten getrokken en vereenigd onder het bevel van den Prins De Vaudemont.

Wanneer men op de kaart dien marsch nagaat, dan ziet men, dat, hoezeer het een flankmarsch was op korten afstand van den vijand, die marsch evenwel op zich zelve geen gevaar opleverde, en de beschikkingen, daarbij genomen, zeer goed waren: het moeijelijke terrein, de beeken en bosschen, die men gedurende den marsch op de linkerflank had, maakten eenen aanval aan die zijde weinig waarschijnlijk; en de sterke afdeeling ruiterij van De Vaudemont moest den rug van het leger dekken, wanneer Condé aan die zijde wilde aanvallen; die ruiterij zou den

vijand lang genoeg kunnen ophouden, om aan het leger den tijd te geven van terug te keeren, en zich tegen den vijand te wenden. - Dat zoude ook waar zijn, wanneer de marsch goed werd uitgevoerd; maar de toenmalige troepen waren hierin niet zeer geoefend; het bedekte, moeijelijke terrein, waardoor men trok, begunstigde bovendien den marsch niet; en, wat het voornaamste was, de weinige eenheid, die er tusschen de verschillende deelen van der bondgenooten legermagt bestond, had moeten doen inzien, dat men op de wederkeerige ondersteuning van die deelen niet te veel moest rekenen, en dat, al *kon* het hoofd des legers tijdig genoeg tot ondersteuning der aangevallene achterhoede komen, dit daarom nog geen bewijs was, dat het dit *zou* doen.

Condé, een aanval des vijands verwachtende, nam de grootste waakzaamheid in acht, en was, den 11den, met het krieken van den dageraad, te paard om de bewegingen van dien vijand gade te slaan. Weldra krijgt hij berigt van den marsch der bondgenooten, en ziet spoedig hunne kolonnen in de rigting van Famille-a-Roeulx en Seneffe voortrukken. Dadelijk besluit de Fransche veldheer den vijand bij zijnen marsch aan te vallen, zich op de achterhoede te Séneffe te werpen, en deze te slaan voordat het marcherende leger haar ter hulp kan komen; de groote uitbreiding van de vijandelijke kolonnes, de moeijelijkheid der wegen, die zij volgen, en de snelheid en onstuimigheid, waarmede zijne eigene troepen weten te handelen, dit alles doet Condé op eene overwinning rekenen.

Besluiten, bevelen en uitvoeren volgden bij dien veldheer zich op den voet; en oogenblikkelijk zijn de beschikkingen tot den voorgenomen aanval genomen. Reeds den dag te voren waren twee regimenten voetvolk en eene brigade ruiterij te Gouy, bij eene waadbare plaats van de Piéton, gesteld, om de bondgenooten tegen te houden, wanneer deze daar den overtogt der beek wilden beproeven; die troepen doet Condé de beek doortrekken, en zich plaatsen tusschen de Piéton en de beek van Séneffe, bedekt achter eene hoogte, waarop de Franschen een voor-

uitgeschoven post hebben. Het regiment van Navarre en andere infanterie, met verscheidene regimenten ruiterij en dragonders, volgen die beweging, gaan bij het dorp Montago - nabij Gouy - de Piéton door, en plaatsen zich, ook bedekt, achter de hoogte op den regtervleugel der reeds daar staande troepen; de infanterie heeft zes stukken geschut bij zich. Het geheele Fransche leger ontvangt bevel om op te breken en naar Gouy te trekken, ten einde, als het noodig is, de troepen te ondersteunen, die den aanval zullen beginnen; de afdeeling van Luxembourg volgt de beweging, en die aanvoerder voegt zich in persoon bij Condé. Eene afdeeling van 400 ruiters, onder S. Clar, is afgezonden om het hoofd van de kolonnes der bondgenooten te verontrusten, dáár met een ernstigen aanval te bedreigen, en zoo doende te verhinderen, dat de aangevallen achterhoede ter hulp wordt gekomen.

De Vaudemont had zich met zijne ruiterij geplaatst op eene kleine vlakte, achterwaarts van Séneffe, en, even als dat dorp, gelegen op den linkeroever van de beek, die daar in noordelijke rigting stroomt en zich verder in dé Senne werpt. Die ruiterij had haren regtervleugel geleund aan moerassigen grond, waardoor eene tak van de beek van Séneffe stroomde; de linkervleugel leunde aan een bosch westelijk van Séneffe. De geringe ruimte had hier gedwongen om de ruiterij op *drie* liniën te stellen; 6 escadrons waren geplaatst geheel aan het uiteinde van het bosch, om den weg te dekken, die door het geschut en de bagaadje werden gevolgd; de dragonders hielden Séneffe bezet, en hadden posten vooruitgeschoven op de hoogte op den regteroever der beek, waar ook de voorste Fransche posten stonden. Door die dragonders onderrigt van de dreigende beweging der vijandelijke troepen, zond Vaudemont daarvan berigt aan den Stadhouder, dezen een paar bataillons voetvolk als versterking vragende. De Stadhouder gelastte onverwijld aan den jongen Graaf Maurits van Nassau, om met zijn regiment en dat zijns vaders, vereenigd drie bataillons uitmakende, naar Séneffe terug te keeren: die Hollandsche infanterie werd in een klein bosch geplaatst, voorwaarts van het dorp, op den regteroever der beek. De Stadhouder was in persoon ijlings naar de achterhoede gesneld, en kwam daar aan nog voor de komst der drie bataillons.

Het was toen tien ure 's ochtends geworden; de marsch der bondgenooten had reeds eenige uren geduurd, en Condé oordeelde, dat de kolonnes des vijands reeds ver genoeg verwijderd waren, om de achterhoede niet spoedig te kunnen ondersteunen, en dat de opmarsch van het Fransche leger al genoegzaam gevorderd was, om den aanval te kunnen beginnen. Hij gelast aan De Rannes om met een regiment dragonders, ondersteund door eene brigade ruiterij, vooruit te gaan, en de vijandelijke dragonders en infanterie te verdrijven, die nog voorwaarts van Séneffe staan. De Rannes wordt op den voet gevolgd door Montal en Moussy, aan het hoofd van 3 regimenten voetvolk en 6 stukken geschut.

De hoofden der bondgenooten, den marsch van hun leger reeds ver genoeg gevorderd ziende, besloten de achterhoede die beweging te laten volgen; zij zonden daarom aan het voetvolk en de dragonders, die nog voorwaarts van Séneffe op den regteroever der beek stonden, bevel om op den linkeroever terug te gaan. Die troepen voegden zich toen bij de dragonders, die reeds in Séneffe waren, ten einde mét deze het dorp en de brug, die zich daar over de beek bevond, te verdedigen. Volgens de Fransche opgaven werden de huizen, de kerk en het kasteel van Séneffe door de Hollandsche infanterie bezet; dit moet dan echter zeer in haast zijn geschied, en veel maatregelen ter verdediging zijn er zeker niet genomen, daar de aanval oogenblikkelijk volgde.

De ruiterij van Condé ondervond dus, bij den opmarsch naar Séneffe, weinig of geen tegenstand; en indien daarbij nog een gevecht heeft plaats gehad met eenige van de dragonders der bondgenooten, dan moet dat gevecht echter geheel onbeduidend zijn geweest. Maar nu gold het Séneffe, en de strijd om dat dorp was van ernstiger aard.

Condé bestemde de dragonders en de infanterie van Montal om Séneffe te bestormen. De zes stukken geschut zouden door hun vuur dien storm voorbereiden; die Fransche artillerie werd zoodanig geplaatst bij de beek, beneden liet dorp, dat zij de achter Séneffe staande ruiterij der bondgenooten tevens in de flank beschoot. De Fransche ruiterij werd verdeeld; een gedeelte, onder Fourilles, moest eene omtrekkende beweging op vrij grooten kring verrigten, naar de zijde van het dorp Renisart, en ter hoogte van

dat dorp, op een klein half uur beneden Séneffe, de beek overtrekken en daarna zich tegen den linkervleugel der bondgenooten wenden; het andere gedeelte van de Fransche ruiterij zou ook beneden Séneffe den overtogt van de beek verrigten, maar op zeer korten afstand van het dorp; Condé voerde in persoon die ruiterafdeeling aan, en zijn zoon Enghien met Luxembourg en Navailles waren bij hem.

Séneffe, met groote onstuimigheid door Montal aangevallen, wordt vermeesterd; met weinig verlies voor de aanvallers, zegt Beaurain; na eene ‘goede resistentie,’ zegt Willem III, in zijn verslag aan de Staten; - en men kan den Stadhouder gelooven, wanneer hij zijne soldaten prijst, want hij is ook onpartijdig genoeg om hen te laken, daar, waar zij zich slecht gedragen. Het oude Fransche voetvolk moet hier met groote dapperheid gestreden hebben, aangevuurd als het was door het voorbeeld van den koenen Montal, die bij dezen strijd zwaar gewond werd. Het Hollandsche voetvolk, uit het dorp verdreven, herzamelde zich onder de bescherming der ruiterij; maar toen deze, kort daarop, geslagen werd, schijnt ook het voetvolk nog groote verliezen te hebben ondervonden, en de drie bataillons, die daar gestreden hadden, zoo goed als uiteen te zijn geslagen. De aanvoerder, de jonge Graaf Maurits, viel in 's vijands handen.

Gelijktijdig met dien aanval was Condé begonnen de beek over te trekken met zijne ruiterij; *hoe* die overtogt plaats had, over bruggen of door waadbare gedeelten, wordt niet gezegd; het laatste is het waarschijnlijkste, omdat het eene geheel onbeduidende beek was. Om den overtogt van de beek te verhinderen, gingen enkele escadrons der bondgenooten vooruit, maar werden door de Fransche escadrons teruggeslagen. Willem III zegt in zijn verslag, dat de ruiterij der bondgenooten op de vijandelijke wilde aanvallen, maar daarin verhinderd werd door de moeijelijkheid van het terrein; - men zou er uit kunnen besluiten, dat die ruiterij slecht geplaatst was.

De Fransche ruiterij, de beek overgetrokken, schaart zich in slagorde, de regtervleugel geleund aan het bosch, waarbij van de bondgenooten de linkervleugel staat; en de linkervleugel geleund aan Séneffe, dat toen reeds vermeesterd is. Terwijl nu het Fransche voetvolk uit het dorp deboucheert en van achter de heggen zijn vuur opent op de ruiterij der

bondgenooten, gaat Condé tot den aanval over; zich aan het hoofd stellende van de Maison du Roi, houdt hij daarmede links aan, en valt op den regtervleugel van de ruiterij der bondgenooten aan. Twee Hollandsche escadrons en een Spaansch gaan den Franschen veldheer te gemoet, maar worden overhoop geworpen en geslagen; verschillende bevelhebbers van naam, Holstein, Langerak, Ginkel en Solms, worden daarbij gekwetst en gevangen genomen. De neêrlaag van die eerste escadrons maakt den ontmoedigendsten indruk op de overige; vier andere escadrons, die men tegen den vijand wil aanvoeren, maken regtsomkeert; de geheele voorste linie vlugt, de beide andere liniën met zich medeslepende. Vergeefs is het, dat Willem III en Vaudemont zich, met den degen in de vuist, te midden der vlugtelingen werpen, en hen door woorden en bedreigingen willen tegenhouden; de blinde vrees heeft alle pligtbesef verbannen, en in overijling en verwarring verlaat de ruiterij der bondgenooten het slagveld.

Zulk eene gebeurtenis is niet zeldzaam in de krijgsgeschiedenis; en zij leert, dat zelfs de beste ruiterij hare oogenblikken van zwakheid kan hebben. Van Frederik's ruiters, die bij Molwitz hun Koning in hunne wilde vlugt medesleepten, tot aan Napoleon's ruiterij, die bij Arcis-suraube onder het oog des Keizers het slagveld zonder strijd verliet, zijn de voorbeelden menigvuldig, die bewijzen, hoe gemakkelijk de eene of andere omstandigheid plotselings zulk een diepen indruk op dit wapen kan maken, dat het daardoor allen moed verliest, en zonder gevecht teruggaat; bij de ruiterij is alles op eene grootere schaal, zoowel haar vooruitrukken als haar wijken. De overijlde vlugt van de ruiterij der bondgenooten is bovendien door verschillende omstandigheden te verklaren; het onverwachte van 's vijands aanval, de uitstekende dapperheid der Fransche ruiterij, de indruk door Condé's heldennaam gemaakt, de verliezen door het geschutvuur des vijands geleden, - dit alles had ontmoediging veroorzaakt; en die ontmoediging werd algemeen, toen de eerste escadrons geslagen werden; de voorste linie ging geheel terug; en de gebrekkige wijze, waarop Vaudemont die ruiterij op kleine ruimte opeengehoopt had, maakte het bijna onvermijdelijk, dat de beide achterste liniën in de nederlaag der voorste moesten deelen. De vlugt dier ruiterij is dus zoo vreemd niet, - hoezeer men haar

altijd moet veroordeelen; wél zeggen onze schrijvers, dat de Spaansche en de keizerlijke ruiterij het eerst het slagveld verlieten, en de Hollandsche eerst later; maar die bewering is mogelijk niets anders dan eene poging om den volkstrots te vleijen; en al was zij waar, dan zou dit nog maar bewijzen, dat de Hollandsche ruiterij eerst later was gevlugt; het zou nog volstrekt niet bewijzen, dat zij haren pligt had gedaan.

Fourilles, de beek overgegaan ter hoogte van Renisart, viel daarna aan op de zes escadrons, geheel op den linkervleugel der bondgenooten aan het uiteinde van het bosch geplaatst, den weg dekkende door de bagaadje gevolgd. Die escadrons, geheel afgescheiden van de hoofdmagt der ruiterij, waren ontmoedigd door de nederlaag dier hoofdmagt, en vreesden, bij langer standhouden, door den uit Séneffe deboucherenden vijand te worden afgesneden. Toen Fourilles zich dus vertoonde, gingen die escadrons der bondgenooten in allerijl terug, den weg inslaande door de bagaadje gevolgd. De Fransche bevelhebber hield zich niet op met het nazetten van den vijand, maar sloot zich weer bij Condé aan.

Die veldheer had nu reeds een schitterend voordeel behaald, en de achterhoede der bondgenooten grootendeels vernield. Maar dit voordeel was voor Condé niet genoegzaam, en spoorde hem, integendeel, slechts aan tot nieuwe ondernemingen. Terwijl hij, aanvankelijk, misschien geen ander voornemen had, dan om, door een aanval in den rug, den marsch der bondgenooten te verontrusten en de achterste troepen des vijands verliezen toe te brengen, vatte hij nu het besluit op, om zijn voordeel te vervolgen en 's vijands leger eene geheele nederlaag toe te brengen. Zóó was Condé, dat, wanneer hij eenmaal in een strijd gewikkeld was, bedaardheid en overleg hem verlieten en hij alleen luisterde naar de ingevingen eener onstuimige dapperheid, die soms groote overwinningen doet behalen, maar ook meermalen nederlagen te weeg brengt; de jaren hadden hem niet kalm gemaakt, en zelfs op het einde van zijne veldheersloopbaan had hij nog al het vuur en al de onberadenheid eens jongelings. Hij doet de reeds aanwezige troepen ten zuiden van Séneffe voortrukken, en het overige van het Fransche leger krijgt bevel, bij Gouy, de Piéton over te gaan en met spoed naar het slagveld te trekken.

Oranje van zijne zijde, niet ontmoedigd door een eersten tegenspoed, heeft zijne vlugtende troepen herzameld, en dadelijk de meest beleidvolle maatregelen genomen om in eene goede stelling 's vijands latere aanvallen af te wachten. Die stelling neemt hij te S. Nicolas-aux-bois, een half uur gaans ten zuiden van Séneffe. S. Nicolas-aux-bois was toen een klein gehucht, alleen bestaande uit eene priory en eenige huizen daartoe behoorende; maar, omringd met boomgaarden en heggen, was het zeer gunstig voor de verdediging. Voorwaarts, ten noorden van het gehucht, naar de zijde van Séneffe, bevond zich eene kleine vlakte, geschikt ter plaatsing van eene afdeeling ruiterij; de toegangen tot die vlakte, van den kant van Seneffe, werden moeijelijk gemaakt door de aanwezigheid van heggen en boomgaarden, die men links, of westelijk, daarvan had; bijgevolg, die bedekte grond met infanterie bezettende, kon men reeds voorwaarts van S. Nicolas den vijand afwachten in eene stelling, die gunstig was, en moeijelijk om te trekken, omdat zij regts leunde aan de beek van Séneffe en links aan het doorsneden terrein.

Met veel bekwaamheid had Willem III dadelijk partij getrokken van de voordeelen, welke die stelling opleverde. De eerste Hollandsche magt, die hij tot zijne beschikking vond, was de infanterie-brigade van Wee, waarvan evenwel een paar bataillons afwezig waren tot dekking der bagaadje. Die Hollandsche infanterie werd dadelijk geplaatst in en nabij het gehucht S. Nicolas; de regimenten van Aylva en Schwarzemberg, benevens een bataillon van dat van Thouars, kregen bevel, de heggen en boomgaarden voorwaarts van S. Nicolas naar de zijde van Séneffe te bezetten. Op de vlakte ten noorden van S. Nicolas stond Spaansche ruiterij, onder Villa Hermosa en D'Assentar; de van Séneffe gevlugte ruiters verzamelden zich daarbij, terwijl, wat er van de infanterie was overgebleven, zich bij de brigade Wee aansloot. De Hollandsche brigaden Heeswijk, Erpach en Solms, benevens de ruiterij, hadden reeds bevel ontvangen om terug te keeren, en naderden toen het dorp Fay, een klein kwartier uurs ten zuiden van S. Nicolas; als bevelhebber der brigade Solms, waarvan reeds eenige bataillons bij Séneffe hadden gestreden, wordt, na het gevangennemen van Solms, Vilaumaire genoemd. De Souches was met de keizerlijke krijgsmagt reeds aan de Haine gekomen, een paar uur ten zuiden van Séneffe, toen hij het eerste berigt kreeg van

den bij dat dorp gevoerden strijd; het duurde geruimen tijd, eer dat de keizerlijke bevelhebber voldeed aan de uitnoodiging des Stadhouders om terug te keeren tot ondersteuning van het aangevallen gedeelte des legers. Van de Spaansche infanterie vindt men nergens bijzonder gewag gemaakt; wanneer men opmerkt, dat de geheele Spaansche krijgsmagt slechts ongeveer 12,000 man telde, dat mogelijk de helft daarvan uit ruiterij en dragonders bestond, en dat er ook infanterie bij de bagaadje zal aanwezig geweest zijn, dan is het duidelijk, dat op de plaats van het gevecht het Spaansche voetvolk maar eene onbeduidende sterkte zal gehad hebben.

De ruiterij van Condé had die der bondgenooten vervolgd tot aan de heggen en boomgaarden ten noorden van S. Nicolas, toen halt gehouden, en zich in slagorde geschaard op een musketschot's afstand van die heggen; hier bleef zij de van Séneffe komende infanterie en dragonders afwachten. Toen deze waren aangekomen, verdeelde zich de ruiterij op de beide vleugels; de infanterie plaatste zich in het midden, en de zes stukken geschut, op den regtervleugel gesteld, begonnen dadelijk hun vuur te openen op de stelling des vijands. Toen dit vuur een korten tijd had aangehouden, deed Condé het voetvolk en de dragonders tot den aanval op de heggen vooruitrukken; dezelfde dapperheid als bij Séneffe werd hier door de aanvallers betoond, maar zij ondervonden nog krachtiger wederstand, daar Willem III in persoon zijne soldaten tot pligtsbetrachting aanspoorde.

Het gevecht om de heggen bleef aanvankelijk onbeslist; maar Condé, ongeduldig over dit oponthoud, gelast nu aan de ruiterij, om over de wegen te midden dier heggen door te dringen, en zóó het Hollandsche voetvolk in den rug aan te vallen. De Maison du Roi is weer daar om die gevaarlijke taak te ondernemen; Fourilles stelt zich aan het hoofd van twee escadrons dier uitstekende ruiterschaar; Condé en Enghien volgen met een derde escadron; en, in weerwil van het moeijelijke der wegen en in weerwil van het geweervuur der Hollanders, dringt de Fransche ruiterij door, werpt eenige vijandelijke escadrons terug, waarmede de vijand het deboucheren wil beletten, en stort zich nu op de Hollandsche infanterie die in verwarring wordt gebragt. Het Fransche voetvolk en de dragonders, nu minder tegenstand ondervindende, bemagtigen de boomgaarden en heggen, en maken daardoor, op hunne beurt, voor het overige der Fransche

ruiterij het vooruitrukken gemakkelijk. Die ruiterij dringt door op de vlakte tusschen de heggen en S. Nicolas, en schaart zich daar in slagorde tegenover die der bondgenooten; er heeft ten tweeden male een ruitergevecht plaats, ten tweeden male ten nadeele der bondgenooten, die reeds eenigzins in verwarring zijn gebragt door de nederlaag der regimenten van Aylva, Schwarzemberg en Thouars, en van de eerste escadrons, die de Maison du Roi wilden tegenhouden. De Hollandsche en Spaansche ruiterij wordt overhoop geworpen, en neemt de wijk achter S. Nicolas; dit gehucht, sterk met infanterie bezet, houdt de zegevierende Fransche ruiterij tegen, en achter dit steunpunt herzamelt zich weer eene sterke linie van der bondgenooten ruiterij.

Condé beveelt nu ook het gehucht S. Nicolas aan te vallen; maar een zijner onderbevelhebbers, Fourilles, waagt het, hem onder het oog te brengen, dat de vijand daar eene sterke stelling heeft, die mogelijk niet, of niet dan ten koste van groote verliezen, kan bemagtigd worden, vooral daar die vijand zoo krachtigen wederstand biedt. Driftig antwoordt hem de veldheer: ‘dat hij geen raad vraagt, maar gehoorzaamheid, en dat hij hem reeds sedert lang kent voor iemand, die sterker is in het redeneren dan in het strijden.’ Het krenkende van die taal wordt algemeen, en met reden, in Condé veroordeeld; aan den anderen kant is het echter ook moeijelijk te begrijpen, hoe, op een slagveld, een onderbevelhebber tegenwerpingen maakt, wanneer hem het bevel tot aanvallen wordt gegeven; wanneer hij het bevel ontving *niet* aan te vallen, dan zouden mogelijk die tegenwerpingen van pas kunnen zijn; bij het bevel van aan te vallen, nooit.

Fourilles stelt zich aan het hoofd van een gedeelte der infanterie, en doet daarmede een krachtigen aanval op 's vijands stelling; maar de wederstand, dien hij daar ontmoet, is te groot; zijn aanval wordt afgeslagen, en hij zelf, met groote dapperheid zijne soldaten aanvoerende, wordt door een musketkogel getroffen, die een einde aan zijn leven maakt. Condé verneemt den dood van dien dapperen, en wil dien door eene overwinning wreken; hij moet hier den vijand verdrijven, doen wat hij Fourilles beval, of door een roemrijk sneuvelen zijne onregtvaardigheid ten aanzien van dien aanvoerder uitwisschen. Hij stelt zich aan het

hoofd van voetvolk en dragonders, en stormt daarmede op de abdij van S. Nicolas; dapperen wederstand ontmoet hij daar; maar wat is in staat den geduchten Franschen veldheer tegen te houden, die, doldriftig, als het ware beeld van den oorlogsgod, zich in de digte drommen der vijanden stort, en door zijn voorbeeld de dapperheid der zijnen ten hoogsten top doet stijgen! De Hollandsche troepen zijn niet lang bestand tegen dien geduchten schok; zij worden uit de abdij van S. Nicolas geworpen, en, wat aan het staal der Fransche keurbenden ontkomt, teruggedreven op de ruiterij achter de abdij staande.

Condé's voetvolk en dragonders plaatsen zich nu in de huizen, heggen en boomgaarden; onder bescherming daarvan rukt de Fransche ruiterij op verschillende punten voort, en schaart zich in slagorde aan de zuidzijde van S. Nicolas. Hier ontmoet men de ruiterij der bondgenooten, en er heeft, ten derden male, een ruiterijgevecht plaats; de bijzonderheden van dien strijd, verward zoo als meestal een kavalleriegevecht, kunnen hier niet worden vermeld; maar zoo veel schijnt daaruit te blijken, dat ook hier de dapperheid der Hollandsche en Spaansche escadrons niet gelijk stond met die des vijands. Aan uitstekende en moedige bevelhebbers ontbrak het den bondgenooten echter niet: Willem III en Hendrik Casimir, de jonge Stadhouder van Friesland, waren overal in het heetste van den strijd; Waldeck, zijne escadrons tegen den vijand aanvoerende, werd gewond en ontkwam met moeite de krijgsgevangenschap; Villa Hermosa ging zijne ruiterij moedig voor; en vooral onderscheidde zich de Spanjaard D'Assentar, die, dapper strijdende, zeven malen werd gewond en, in 's vijands handen gevallen, kort daarop den heldengeest gaf. Maar al die dapperheid der aanvoerders kon de overwinning niet aan de zijde van de ruiterij der bondgenooten brengen; die ruiterij was nog te veel onder den indruk der twee vroegere nederlagen; zij werd eindelijk overhoop geworpen en vlugtende op het dorp Fay teruggedreven.

Na de vermeestering van S. Nicolas-aux-bois gelukte het ook aan het Fransche leger om de bagaadje van de bondgenooten te bereiken; Luxembourg wierp zich daarop, verdreef de bedekking, nam en plunderde of verbrandde een aantal wagens, terwijl de overigen in alle rigtingen

verspreid werden. Dit nadeel trof alleen de Spaansche en Hollandsche troepen, daar De Souches de bagaadje der keizerlijken reeds tijdig had doen teruggaan.

Het was toen twee uur na den middag geworden. De strijd had bijna vier uren geduurd, en was onmiskenbaar in het voordeel van het Fransche leger geweest; tot drie maal toe, bij Séneffe, voorwaarts van S. Nicolas, en eindelijk te S. Nicolas, had het de bondgenooten uit hunne stellingen verdreven; en, hoezeer het ook aanmerkelijke verliezen had geleden door den steeds krachtiger wordenden tegenstand des vijands, zoo had die vijand echter *grooter* verliezen ondergaan; en een aantal gevangenen, genomen vaandels en vermeesterde bagaadje, zouden Condé het volste regt gegeven hebben om zich de overwinning toe te schrijven, wanneer hij toen den strijd had geëindigd. Maar zulk eene voorzigtige handeling streed geheel en al met het karakter des Franschen veldheers, voor wien de behaalde voordeelen slechts ten spoorslag dienden tot nieuwe ondernemingen; hij wilde alles doen wat mogelijk was, de nederlaag des vijands voltooijen, en, door één slag, de uitkomst van den veldtogt, mogelijk van den geheelen oorlog, beslissen. Zijne nog achter zijnde troepen met spoed doende oprukken, maakte hij zich gereed om den vijand nogmaals aan te vallen, en hem geen tijd te laten tot het nemen van eene nieuwe verdedigende stelling. Dit vermetel voortrukken van den Franschen veldheer - dat, wanneer hij een minder goed leger tegenover zich had gehad, ligtelijk eene luisterrijke overwinning had kunnen te weeg brengen - had hier een' nadeeligen strijd ten gevolge, bijna met eene nederlaag gelijk staande; omdat men te doen had met dappere troepen, en met een legerhoofd, dat met uitstekend beleid van die dapperheid wist gebruik te maken.

Oranje, - niet in het minste ter neêr geslagen door de ondervondene nadeelen, en, integendeel, in stoute geestkracht toenemende, naarmate zijn vijand zich geduchter betoonde - had, dadelijk na het verlies van S. Nicolas-auxbois, bij Fay eene nieuwe stelling genomen, die zeer sterk was.

Fay was een groot dorp, met nog al uiteenliggende huizen, maar die verbonden werden door hopvelden met sterke heggen omgeven, zoodat ieder van die velden af-

zonderlijk kon verdedigd worden; in den omtrek van het dorp had men soortgelijke met heggen omgeven velden. Eene kerk en een kasteel te Fay waren zeer gunstig voor de verdediging. Het dorp zelf was, ten opzigte van het overige der stelling, een vooruitspringend punt; als een *bastion* ten opzigte der *courtines*, om die dikwijls gebezigde vergelijking hier eens te gebruiken. De regterzijde van de stelling breidde zich uit ten noorden van Le Hestre, een gehucht, een klein kwartier uurs ten zuidoosten van Fay. Die regterzijde werd uitgemaakt door boomgaarden met heggen omgeven; voorwaarts en naar de regterzijde had men een moeras; - die hindernissen sloten den toegang niet geheel af, en er waren enkele opene gedeelten waar de ruiterij door kon dringen; maar dit moest dan toch altijd geschieden onder het vuur van de infanterie, die in de heggen en boomgaarden geplaatst werd. Geheel op het uiteinde van den regtervleugel had men houtgewas en moeras, waaruit eene der zijtakken van de beek van Séneffe voortkomt. - De linkerzijde der stelling werd uitgemaakt door eene *ravijn* of kleine dalkloof, achter het dorp Fay beginnende, en waardoor eene kleine, geheel onbeduidende beek stroomde; die dalkloof strekte zich uit bijna tot aan het groote bosch van Roeulx, dat een kwartier uurs ten westen van Fay begon. Achter Fay, of ten zuiden, had men eene uitgestrekte opene vlakte, zeer geschikt voor de ruiterij, en langzaam rijzende, zoodat zij het voorliggende terrein beheerschte.

Hier nu nam Willem III stelling, met de infanteriebrigaden Heeswijk, Erpach en Solms, van welke laatste echter reeds eenige bataillons bij Séneffe in gevecht waren geweest; met de ruiterij, en met de keizerlijke krijgsmagt, die, van de Haine terugkeerende, omstreeks één uur 's middags Fay bereikte. Van de Spaansche troepen wordt geene andere melding gemaakt, dan dat eenige Spaansche infanterie, onder De Grana, aan de verdediging van Fay deel nam; - denkelijk dat het grootste gedeelte der Spaansche krijgsmagt door de vroegere gevechten reeds alle strijdvaardigheid had verloren. De artillerie schijnt toen ook voor een gedeelte te zijn aangekomen, en werd dadelijk geplaatst bij de wegen en toegangen van Fay, en tot verdediging van de dalkloof aangewend; de infanterie werd, in sterke menigte, geplaatst in Fay, achter de heg-

gen en in de boomgaarden, en bij de dalkloof van den linkervleugel; zelfs werd de oostelijke rand van het bosch van Roeulx met infanterie bezet. Op de opene vlakte achter Fay werden sterke reserves geplaatst, voornamelijk bestaande uit de ruiterij, waarbij zich ook de reeds geslagene had aangesloten. Alle opgaven stemmen daarin overeen, dat die stelling bij Fay met veel beleid was gekozen, en eene zeer groote sterkte moet gehad hebben. De keizerlijke troepen maakten hoofdzakelijk den linkervleugel uit, hoezeer enkele bataillons daarvan ook in Fay moeten geweest zijn; de Hollanders hielden dit dorp bezet en het regtergedeelte der stelling.

Condé deed, zoo veel mogelijk, den marsch verhaasten van zijne regimenten, die over Gouy en Séneffe, achtervolgens, op het slagveld kwamen. Met de reeds aanwezige korpsen wilde de Fransche veldheer, in persoon, het dorp Fay aanvallen; Luxembourg moest den linkervleugel der bondgenooten, de dalkloof, aantasten, en daartoe gedeeltelijk de troepen aanwenden, die de bagaadje van de bondgenooten hadden genomen; Navailles zou den aanval doen op 's vijands regtervleugel. De aard van het terrein bragt mede, dat die aanvallen hoofdzakelijk alleen door infanterie konden geschieden; en dat de ruiterij, achterwaarts geplaatst, moest afwachten totdat sommige heggen en boomgaarden vermeesterd waren om, daar tusschen door, op de vlakte achter Fay door te dringen. Eene omtrekking van de vijandelijke stelling was niet uitvoerbaar; en de frontaanvallen konden ook weinig worden voorbereid door geschutvuur, omdat een goed gedeelte van de Fransche artillerie nog achter was, en de bondgenooten, wat dit wapen betreft, de overmagt hadden. Maar Condé rekende op de dapperheid zijner soldaten, en op de ontmoediging, die drie achtereenvolgende rampspoedige gevechten bij den vijand zouden te weeg gebragt hebben.

Nu vangt een strijd aan, die den geheelen dag voortduurt, en zelfs bij het schijnsel der maan, tot ver in den avond wordt voortgezet; een strijd, waarbij de beide partijen eene dapperheid betoonen, aan verbittering grenzende, en waarbij de roem evenzeer het deel moet zijn van hem, die aanviel, als van hem, die verdedigde; van hem, die verwonnen werd, als van hem, die zegevierend bleef stand houden. Fay wordt op drie verschillende punten aangevallen: links door de re-

gimenten van Enghien, Condé, Conti en Auvergne; in front door het regiment des Konings, dat van Royal des vaisseaux, van Navarre, en dat van de Koningin; regts door de Fransche en Zwitsersche garden, en door de Zwitsersche regimenten van Stoupa, Erlach, Pfeiffer en Salis. Natuurlijk, dat die regimenten niet gelijktijdig aanvielen, maar achtervolgens zich aflossende bij dien hevigen en langdurigen strijd; zelfs waren sommige dier korpsen, bij het begin van den strijd, nog niet op het slagveld; enkele werden, later, ook aangewend tegen de overige deelen van de stelling der bondgenooten.

Condé en zijn zoon Enghien voerden die troepen in persoon tegen den vijand aan, en wierpen die regimenten met onstuimigheid den Hollanders te gemoet, die hen met geschut en geweervuur ontvingen, en eindelijk met de blanke wapens te keer gingen. Oranje, overal tegenwoordig waar gestreden werd, was overal de ziel der verdediging; en zijne soldaten, met geestdrift vervuld door het voorbeeld van hun veldheer, streden met evenveel koenheid als die oude beproefde Fransche regimenten, die omstraald waren door den roem van twintig overwinningen. Hoe hevig de aanval ook werd verrigt, telkens werd die afgeslagen; eenige der buitenste heggen en boomgaarden mogen door Condé's troepen zijn bemagtigd, het eigenlijke dorp bleef voortdurend in het bezit van de Hollandsche en keizerlijke bataillons; op den regteraanval gelukte het eenmaal aan de Fransche regimenten, om in het dorp door te dringen en drie stukken geschut te veroveren; maar Willem III, dadelijk met eene reserve oprukkende, wierp den vijand weer terug en hernam de verlorene stukken. Toen, 's avonds, de strijd hier eindigde, waren de Hollanders, onverdeeld, in het bezit van Fay; en Condé's troepen waren, van aanvallers, verdedigers geworden.

Tegen de linkerzijde van de stelling der bondgenooten was Luxembourg's aanval even weinig door het geluk bekroond geworden. De troepen van dien bevelhebber waren, door de plundering van de bagaadje der bondgenooten, eenigzins in wanorde geraakt, en het kostte eenigen tijd alvorens men ze kon vereenigen tot den aanval; ‘alors,’ zegt Beaurain, ‘la discipline des troupes françaises n'était pas égale à leur bravoure.’ Luxembourg valt den oostelijken rand aan van het bosch van Roeulx; maar de daar geplaatste infanterie der bondgenooten slaat dien aanval af; - toch schaart

de Fransche bevelhebber zich in slagorde tusschen Fay en dien boschrand, door eenige infanterie en dragonders de verdedigers van den boschrand in bedwang houdende. Het overige doet hij voortrukken tot den aanval op de dalkloof; en Condé ondersteunt dien aanval met een gedeelte der troepen die tegen Fay bestemd zijn.

Het is duidelijk dat de vermeestering van de dalkloof van het hoogste belang was voor de fransche troepen; want wanneer dit verrigt was, kon hunne ruiterij in werking komen, aan de andere zijde van de dalkloof de ruiterij der bondgenooten aanvallen, Fay aan de achterzijde aantasten, en op die wijze den tegenstand van dat dorp doen ophouden en de daar geplaatste troepen verloren doen gaan. Oranje, het hooge belang van die dalkloof inziende, had haar dan ook sterk bezet met voetvolk en geschut; terwijl keizerlijke ruiterij, onder Chavagnac, als ondersteuning daarvan was geplaatst.

De dalkloof, over het geheel diep en steil, was evenwel op enkele punten voor de ruiterij door te trekken, vooral bij het begin, nabij Fay. Bij eene der aanvallen die door Condé's troepen hier met de gewone dapperheid gedaan werden, gelukte het hun, in de nabijheid van Fay, de dalkloof door te trekken, de keizerlijken terug te werpen, en geschut te vermeesteren; eenige Fransche escadrons drongen toen door op de vlakte aan de zuidzijde der dalkloof; maar Willem III, den vijand geen tijd gevende om zich uit te breiden, deed die escadrons oogenblikkelijk aanvallen door de ruiterij van Chavagnac. De Fransche ruiterij werd overhoop geworpen, en vlugtte achter de dalkloof; het Fransche voetvolk, dat daar was doorgedrongen, werd weer teruggedreven; het verloren geschut hernomen. De keizerlijke ruiterij ging nu, op hare beurt, aanvallend te werk ten noorden van het *ravijn*, maar werd teruggeworpen door die van Condé.

Condé wilde, omstreeks 5 uur 's middags, twee bataillons van de gardes Suisses den aanval op de dalkloof doen hervatten; maar die bataillons, die reeds bij Fay in gevecht waren geweest, hadden daar zoo veel geleden, dat zij weinig of geen strijdvaardigheid meer hadden; dit deed den Franschen veldheer van zijn voornemen afzien, en hij vergenoegde zich die infanterie in slagorde te laten ten noorden van de dalkloof. Daar was die infanterie evenals de ruiterij gedurende eenige uren tijds blootgesteld aan het ge-

schutvuur dat Chavagnac daarop rigtte uit *zes* stukken, - uit *vier*, zegt het verslag van Willem III -, achter de dalkloof geplaatst; die stukken moeten op zeer korten afstand van de Fransche troepen hebben gestaan, daar, volgens de opgaven van Chavagnac, de beide partijen zelfs in woordenwisseling kwamen. Chavagnac, - die, vroeger, tijdens de onlusten der Fronde, onder de banieren van Condé had gestreden, en daardoor mogelijk wel eenige ingenomenheid heeft voor de Fransche troepen - prijst de bewonderenswaardige standvastigheid, waarmede die troepen het vuur zijner artillerie doorstonden; bij elken kogel, die de Fransche escadrons trof, ‘hoorde ik nooit iets anders;’ zegt hij, ‘dan: het is niets, kinderen, sluit op; - en oogenblikkelijk werd het rot weer aangevuld, dat door den kogel was weggenomen. Ik riep hun toe, dat het wèl iets was; - men antwoordde mij: dat men, 's avonds, zijne beurt zou hebben; - en ik antwoordde hun, dat zij dit maar moesten nemen in afwachting. Men oordeele daaruit, of wij nabij elkander waren!’

Dat standhouden van de Fransche ruiterij onder het geschutvuur, dat van achter de dalkloof op haar werd gerigt, was noodzakelijk om Condé's regtervleugel, bij zijne aanvallen op Fay, tegen de ondernemingen der bondgenooten te dekken. Willem III deed hier, naar de zijde van het bosch van Roeulx, eene aanvallende beweging verrigten. Eene sterke afdeeling ruiterij en voetvolk trok, van achter de linkervleugel der bondgenooten, door het bosch van Roeulx heen, om den vijand in de regterflank te vallen; de oostelijke rand van dat bosch, die in het bezit der bondgenooten was gebleven, scheen het deboucheren van die omtrekkende afdeeling te zullen begunstigen. Tegenover dien boschrand had Luxembourg achtergelaten, de brigade voetvolk van Picardie met eenige escadrons dragonders; toen hij die omtrekkende beweging der bondgenooten ontwaarde, begaf Luxembourg zich in persoon, met de brigade gens d'armes, naar dien uitersten regtervleugel. De Fransche bevelhebber, zijne troepen bij den boschrand en bij een open gedeelte van het bosch plaatsende, hield daarmede de bondgenooten in bedwang en belette hen uit het bosch te deboucheren. Luxembourg, zich hier sterk genoeg achtende, zond zelfs een eskadron der gendarmerie terug naar de zijde van de dalkloof.

Op den linkervleugel der Franschen had Navailles, met

evenveel dapperheid, maar met even weinig goed gevolg, den strijd gevoerd. De herhaalde aanvallen van zijne infanterie op de heggen en boomgaarden, door de Hollanders bezet, werden alle afgeslagen; en de Hollandsche ruiterij, van tijd tot tijd aanvallende bewegingen verrigtende door de opene gedeelten van het terrein, wikkelde zich met de ruiterij van Condé in gevechten, die dan eens voordeelig, dan eens nadeelig, maar voor geen der beide partijen beslissende waren.

Alleen tegen 7 ure 's avonds scheen de krijgskans eenigzins ten voordeele van Navailles over te slaan. Twee bataillons van Willem III waren geplaatst op eene alleenliggende weide, met eene sterke heg omgeven; achterwaarts werden zij ondersteund door 12 escadrons ruiterij. Navailles rukte tegen dit gedeelte der stelling vooruit, met voetvolk en ruiterij; het voetvolk, aangevoerd door De Moussy, bestond uit het regiment Royal des vaisseaux en gedeelten van andere regimenten; bij de ruiterij wordt de vermaarde Maison du Roi genoemd.

Terwijl nu het Fransche voetvolk zich bedekt opstelt, in de nabijheid der weide, gaat de ruiterij vooruit om die hegstelling in den rug aan te vallen. Vijf Hollandsche escadrons gaan die ruiterij te gemoet, maar worden geslagen, voornamelijk door de uitwerking van het vuur der Fransche infanterie. De zeven andere Hollandsche escadrons rukken nu op en werpen op hunne beurt de ruiterij van Navailles overhoop; maar deze krijgt versterking, valt op nieuw aan, en na een hevig en langdurig gevecht in de onmiddelijke nabijheid van de heggen, door de Hollandsche infanterie bezet, wordt de ruiterij des stadhouders geslagen en overhoop geworpen. De infanterie van De Moussy is de zegevierende ruiterij van nabij gevolgd; zij stort zich nu dadelijk, met onstuimigheid, op de heggen, dringt daar in door en verslaat de twee Hollandsche bataillons, waarvan het grootste gedeelte wordt gedood of gevangen genomen.

Dit voordeel had, misschien, den toestand der bondgenooten bedenkelijk kunnen maken, wanneer niet dadelijk krachtige maatregelen genomen waren, om het doordringen des vijands tegen te gaan. Willem III en de grijze Graaf Maurits van Nassau snellen oogenblikkelijk met ruiterij naar den regtervleugel, herzamelen de geslagene escadrons en vallen op Navailles aan, die intusschen ook versterkt is door nieuwe

troepen. Er heeft een strijd plaats, die lang onbeslist blijft, maar waarbij het eindelijk aan de Hollanders gelukt, hunne tegenpartij terug te werpen. De dapperheid van een aantal bevelhebbers had het grootste deel aan die zege; en onder die aanvoerders deden zich vooral opmerken de jonge Stadhouder zelf en de zes en zeventigjarige Graaf Maurits, die, als een andere Blucher, niettegenstaande zijn' ouderdom en de zware ziekte waarvan hij nog niet geheel hersteld was, zich hier door heldenmoed onderscheidde, ‘sonder,’ zoo luiden de woorden in het berigt van Willem III, ‘sonder voor de jongste lieden te wijken.’

De uren waren intusschen voorbijgegaan, de dag neigde ten ondergang, en de toenemende duisternis scheen een einde aan den strijd te zullen maken. Op eenige regimenten van Luxembourg na, waren alle korpsen van het Fransche leger op het slagveld aangekomen, en hadden op het een of ander gedeelte van de stelling der bondgenooten gestreden, en daar hunne rijen zien dunnen door het staal en vuur des vijands. De aanvaller, uitgeput van vermoeijenis, verzwakt door de geduchte verliezen, die hij leed, was ten laatste bijna van alle strijdvaardigheid beroofd; op het einde van den dag was het schier alleen Condé, die nog den strijd wilde voortzetten. Die veldheer zag eindelijk in, dat hij zijne onvermoeide drift niet aan allen konde mededeelen, en dat, hoe dapper en uitmuntend zijne soldaten ook waren, er toch perken waren voor hunne inspanningen. Langzamerhand deed hij dan ook den strijd afbreken: de ruiterij ging het eerst iets achterwaarts; maar het voetvolk bleef, in het maanlicht, nog tot 10 of 11 uur het geweervuur voortzetten tegen de bedekt staande infanterie des Stadhouders, en nog een aantal Fransche soldaten vonden den dood in die laatste oogenblikken van den slag. Condé, voornemens den volgenden dag den strijd te hervatten, deed zijne troepen op het slagveld blijven, en met de wapenen in de hand uitrusten te midden der stervenden en gewonden; hij zelf, zich in een mantel wikkelende, wierp zich achter eene heg neder, ongeduldig hakende naar het morgenrood, dat voor hem het teeken moest zijn tot een nieuwen strijd, tot eene nieuwe overwinning.

Ook de bondgenooten waren in hunne stellingen gebleven; en beide legers rustten daar nu, onbewegelijk en stil,

toen eensklaps, tegen middernacht, zich een sterk geweervuur deed hooren, veroorzaakt denkelijk door het voorbarig schieten van een schildwacht, of door eene andere toevallige omstandigheid. Een aantal manschappen werd aan weêrszijden daardoor gedood, en bij het Fransche leger ontstond daardoor eene groote verwarring. De ruiterij, die zich wat achterwaarts gelegerd had, geraakte geheel uit een, en er verliep eenigen tijd eer men haar kon herzamelen. Die verwarring, en de berigten welke inkwamen aangaande de groote verliezen, die het Fransche leger had geleden, deden Condé eindelijk besluiten, af te zien van zijn eerste voornemen, en geen nieuwen strijd aan te vangen, die ligtelijk op den geheelen ondergang van het Fransche leger konde uitloopen en den vijand den weg banen naar Frankrijk. Hij gaf bevel tot den terugtogt; - en die terugtogt moet wèl eene noodzakelijkheid zijn geweest, dat *zulk* een bevel van *zulk* een veldheer kwam. De ruiterij begon het eerst af te trekken; het voetvolk volgde haar, bij het einde van den nacht, en de dag brak reeds aan, toen de laatste troepen der achterhoede het slagveld verlieten. Des ochtends tusschen 8 en 9 uur was het Fransche leger weêr in het kamp bij de Piéton.

Die terugtogt, aanvankelijk door de bondgenooten niet bemerkt, werd ook later door hen niet bemoeijelijkt; want ook zij waren aanmerkelijk verzwakt door den bloedigen strijd. Oranje was voor het voortzetten van dien strijd gezind; maar andere bevelhebbers, vooral De Souches, waren daar sterk tegen, en hun gevoelen behield de overhand; twee uren nadat het Fransche leger het slagveld had verlaten, begonnen ook de bondgenooten hunnen terugtogt. Die terugtogt geschiedde eerst op Haine St. Pierre en Haine St. Paul, waar men halt hield, eenige uren liet uitrusten, en door een drievoudig salvo de bij Séneffe behaalde zege vierde. De gewonden en overblijfselen der bagaadje waren intusschen naar Mons gezonden; het leger trok toen ook daarheen, en sloeg, op den avond van den 12den Augustus, een kamp nabij die vesting op.

Even als bijna bij elken veldslag, zijn de opgaven omtrent de verliezen der beide partijen in dien slag van Séneffe uiteenloopende en strijdig. Beaurain beweert dat het Fransche leger ten minste 7 à 8000 man aan dooden en gewonden verloor, maar de bondgenooten 10 à 12,000 man, daaronder

echter gerekend de gewonden, die zich onder de 3500 gevangenen bevonden, welke Condé naar zijn legerkamp medevoerde; aan de Fransche zijde moet het aantal gevangenen minder groot zijn geweest. Natuurlijk, dat volgens onze schrijvers de verliezen van het Fransche leger grooter, die van de bondgenooten kleiner zijn geweest. Men kan als het waarschijnlijkste aannemen, dat elk der beide legers nagenoeg hetzelfde verlies heeft ondervonden; maar dat, door den aard zelve van het gevecht, het Fransche leger meer aan dooden en gewonden, de bondgenooten meer aan gevangenen moeten hebben geleden.

Bij de bondgenooten was het de Hollandsche krijgsmagt, die het voornaamste deel aan den strijd had genomen, en het grootste verlies ondervonden; daarna volgde de Spaansche legermagt; terwijl de keizerlijke troepen het minste hadden verloren. Aan weêrszijden waren bevelhebbers van naam gesneuveld of gewond. Onder de eersten noemt men, bij de Franschen, Fourilles; onder de tweeden, Luxembourg, Montal, Rochefort, Feuquières en Enghien, de zoon van Condé. Bij de bondgenooten waren d'Assentar, Wee en Palm, de dappere aanvoerder van de zeesoldaten, gesneuveld, en Waldeck, Erpach, Solms, Aylva, Ginkel, Ouwerkerk en een aantal andere bevelhebbers, gewond. Geschut hadden de Franschen slechts weinig vermeesterd; volgens hunne eigene opgaven slechts 2 kanonnen en 2 mortieren; maar zij beroemen zich op de verovering van 107 vaandels en op het nemen of vernielen van een paar duizend wagens. Er is mogelijk overdrijving in die opgaven; zoo zeggen de berigten van onze zijde, dat de wagentrein slechts uiteengeraakte en later weêr grootendeels bij het leger terugkwam, zoodat slechts een vijftigtal wagens door den vijand werden genomen. Dit laatste schijnt echter niet juist; integendeel, uit verschillende omstandigheden moet men opmaken, dat een groot gedeelte der bagaadje van de Hollandsche en Spaansche legers hier bij Séneffe verloren ging; en dat de noodzakelijkheid, om dat verlorene te herstellen, eene voorname oorzaak is geweest van de werkeloosheid der bondgenooten na den slag bij Séneffe.

Die slag bij Séneffe is een van de belangrijkste veldslagen van de zeventiende eeuw geweest, en maakt vooral in onze krijgsgeschiedenis eene roemrijke gebeurtenis uit. Het is dus goed, de handelingen der beide partijen bij dien slag eenigzins nader in overzigt te nemen, en te onderzoeken, in hoever die handelingen lof of blaam verdienen, voorbeelden ter navolging of ter vermijding zijn.

De eerste vraag, die zich hier voordoet, is: wie was overwinnaar in dien strijd bij Séneffe? Men weet, dat beide partijen zich de eer der overwinning hebben toegeschreven; beide met evenveel, of met even weinig regt.

Wij gelooven dat men, om hier billijk jegens de beide legers te zijn, den slag in twee gedeelten moet splitsen, of aan moet nemen, dat er op den 11den Augustus 1674 *twee* veldslagen hebben plaats gehad: eerst een bij Séneffe en bij St. Nicolas-aux-bois, later een bij Fay. In den eersten veldslag is, ontegenzeggelijk, de overwinning aan de zijde van Condé gebleven; want telkens heeft hij daar de bondgenooten uit hunne stellingen verdreven, hen uiteengeslagen, hen groote verliezen toegebragt; en wanneer de Fransche veldheer zich tot dien eersten veldslag had bepaald, dan zou niemand kunnen ontkennen, dat hij overwinnaar was gebleven; - evenzoo als niemand te Marengo aan de Oostenrijkers de eer der overwinning zoude hebben kunnen betwisten, wanneer zij dien slag hadden afgebroken vóór de komst der divisiën van Désaix. Maar even zeker als bij dien tweeden en lateren strijd op het slagveld van Marengo, Napoleon overwinnaar is gebleven, even zeker is bij het tweede gedeelte van den strijd te Séneffe. bij wat men de slag van Fay zou kunnen noemen, alleen aan Willem III de overwinning toe te schrijven; want die Stadhouder bleef onverdeeld meester van de door hem bezette stellingen; alle aanvallen werden afgeslagen met groot verlies voor den aanvaller, en het verzwakte Fransche leger gaf den strijd op en ruimde het slagveld aan de bondgenooten in. Indien dit den bondgenooten niet het regt geeft om zich de eer der overwinning toe te schrijven, dan weten wij niet wat de kenteekenen eener overwinning zijn.

Den 11den Augustus 1674 behaalde dus elke partij eene overwinning, en elke partij leed eene nederlaag. Men kan gerustelijk aannemen, dat het voordeel het nadeel opwoog,

en dat de strijd van Séneffe, roemrijk voor beide partijen, voor geene beslissend was. Wil men aanmerken, dat het einde van den strijd dan toch in het voordeel van de bondgenooten was, en zij meester van het slagveld bleven, - dan antwoorden wij: dat dit toch eigenlijk weinig of niets beduidde, daar het Fransche leger bij zijnen terugtogt niet in het minste werd vervolgd, en de bondgenooten kort daarop ook wegtrokken. Aan de Fransche zijde deden de gevangenen en de veroverde vaandels aanvankelijk aan eene groote overwinning gelooven; Lodewijk XIV en zijne staatsdienaars vleiden zich met de hoop, dat door den slag van Séneffe de bondgenooten buiten staat waren gesteld, in dezen veldtogt iets anders te ondernemen, en dat dus een gedeelte der troepen van Condé uit de Nederlanden kon worden weggenomen, om Turenne aan den Rijn te versterken. Het kostte Condé moeite om die dwaling te doen ophouden en de Fransche regering aan te toonen, dat hij, wel verre van troepen te kunnen missen, integendeel dringend versterking noodig had; dat hij zeer groote verliezen had geleden en de vijand nog altijd overmagtig bleef; dat verschillende korpsen van het Fransche leger geheel ontbonden waren, en al de andere eene aanmerkelijke versterking aan manschappen en paarden behoefden. - Wij halen die bijzonderheden niet uit *onze* schrijvers, maar uit Beaurain, die er bijvoegt: ‘peu s'en fallût qu'on ne regrettât secrètement les succès dont on se glorifiait.’

Wij gelooven dus, dat men de vraag: Wie was overwinnaar in de slag bij Séneffe? - dus kan beantwoorden: niemand; het was een veldslag, waarbij, beurtelings, de eene en de andere partij overwon, en beide gelijke verliezen leden; het was een onbesliste veldslag.

Op Condé's handelingen kan men aanmerken, dat zij zich onderscheiden door dat stoute, dat rustelooze, dat beslissende, dat ter overwinning geleidt, dat den grooten veldheer kenmerkt, die dadelijk de kans bespeurt om zijne tegenpartij eene nederlaag toe te brengen, en zonder een oogenblik te verliezen, van die kans gebruik maakt. Condé's handelingen bij het eerste gedeelte van den slag van Séneffe, zijn altijd het voorwerp geweest van eene onverdeelde bewondering, en verdienen die ten volle; - maar even eenparig is het afkeurend oordeel over dat hardneknig voortzetten en volhouden van den strijd, waardoor de

Fransche veldheer alle vruchten der eerst behaalde overwinning weêr geheel verloor.

Is dat afkeurend oordeel gegrond? Heeft men daarbij, zoo als zoo dikwijls gebeurt, mogelijk niets anders geraadpleegd dan de uitkomst? - Het is moeijelijk die vragen voldoende te beantwoorden; maar, als vast en zeker kan men aannemen, dat, wanneer die uitkomst *anders* ware geweest, wanneer Willem III ook bij zijne stelling uit Fay was geslagen en het leger der bondgenooten daardoor grootendeels was te niet gegaan, het den Franschen veldheer niet ontbroken zou hebben aan uitbundige lofredenaars over dat voortzetten en volhouden van den strijd, dat nu zoo gelaakt wordt. Gemakkelijk valt het te begrijpen, hoe een veldheer als Condé, aan het hoofd van troepen zoo dapper en uitmuntend als de door hem aangevoerde, na de groote voordeelen, die hij reeds op den vijand had behaald, er toe gebragt werd om dien zoo verzwakten vijand weder aan te vallen en daardoor mogelijk geheel te vernielen, daardoor mogelijk den oorlog ten einde te brengen. Die grootsche, beslissende uitkomst was mogelijk, was niet onwaarschijnlijk; al de bekwaamheid en geestkracht van Willem III, al de dapperheid zijner soldaten, waren noodig om die uitkomst te verhinderen; plaats tegenover Condé een minder uitstekend veldheer, een minder goed leger, en de slag van Séneffe zal Lodewijk XIV in staat stellen om Europa wetten voor te schrijven. Let men op die mogelijke uitkomsten, dan zal men dat voortzetten van den strijd in Condé zoo niet afkeuren.

Dat Condé, om het vijandelijke leger gedurende zijnen marsch aan te vallen, een omweg maakte over Gouy en Séneffe, en van daar verder op Fay; dat hij den kortsten, regtsten weg niet volgde, die van het dorp Piéton naar Fay geleidt, dit lag eensdeels aan den aard van het terrein tusschen de Piéton en Fay, anderdeels aan het doel, dat Condé met dien aanval beoogde. Het terrein tusschen de beide genoemde dorpen was geheel ongeschikt voor den marsch van een leger, geheel ongunstig voor den aanval; het doorsnedene bedekte terrein, de bosschen daar aanwezig, en de moerassige oevers van de beek van Séneffe, zouden daar de verdediging uitermate begunstigd en het voor de bondgenooten gemakkelijk gemaakt hebben, dáár den vijand tegen te houden. Condé beoogde dan ook volstrekt geen

aanval op de linkerflank der bondgenooten, die hij - met reden - goed verzekerd oordeelde door die terreinbeletselen; hij beoogde, aanvankelijk, niet anders dan een aanval op 's vijands achterhoede, bij Séneffe; en alleen door den loop van het gevecht werd hij er toe gebragt, om vandaar tot St. Nicolas-aux-bois, en vandaar tot Fay voort te rukken; maar het voornemen om een flankaanval te doen, heeft bij Condé niet bestaan.

Dit brengt ons van zelve, om over de handelingen van Willem III te spreken, en allereerst dat dwaalbegrip te bestrijden, alsof de Stadhouder, door een gevaarlijken en onbedachten flankmarsch, zich te Séneffe aan eene geheele nederlaag zou hebben blootgesteld.

Het is een vooroordeel, om aan eenen flankmarsch zulk een gevaar toe te schrijven, en met veel waarheid zegt Beaurain daarvan: ‘qu'importe dans quel sens une armée marche, pourvu qu'elle puisse se former assez à temps pour combattre, en tout ou en partie, selon les forces qui peuvent l'attaquer, et le terrain où elle doit se défendre?’

Bij eenen flankmarsch kan men even spoedig, of spoediger, zich in slagorde stellen dan bij eenen frontmarsch of terugtogtsmarsch; alles hangt af van de wijze waarop de flankmarsch wordt verrigt. Zeker, wanneer men in onze dagen, op korten afstand en in het gezigt des vijands, eenen flankmarsch wilde doen, zoo als Frederik II dit te Praag en te Kollin, en Soubise te Roszbach deed, dan zou men gevaar loopen eene geheele nederlaag te ondergaan; want *zulke* flankmarschen zijn, ten minste bij de hedendaagsche krijgskunst, als slecht te beschouwen. Maar doet men eenen flankmarsch op dezelfde goede wijze als het legerkorps van Masséna dit deed op den tweeden dag van den slag van Wagram, dan zal men daardoor even weinig nadeel lijden, als de Fransche maarschalk dáár leed. De flankmarsch, op zich zelven, is niet gevaarlijk; het is alleen de *slecht uitgevoerde* flankmarsch, die gevaarlijk is; en dit heeft zij gemeen met iederen anderen marsch.

Een flankmarsch, waardoor men zich verwijdert van het eigen land, van de eigen magazijnsplaatsen, kan soms het nadeel opleveren, dat men daardoor de gemeenschap van het leger, met dat land of met die magazijnsplaatsen in gevaar stelt; maar dit is eigenlijk meer een *strategisch* gevaar. Het *taktische* gevaar, dat een flankmarsch, volgens

het gewone gevoelen, kenmerkt, is, dat het leger gedurende dien marsch gemakkelijk in de flank kan worden aangevallen, doorgebroken en geheel geslagen. Wij ontkennen dat gevaar bij elken goed uitgevoerden flankmarsch; en hier, bij dien flankmarsch te Séneffe, bestond dat gevaar zóó weinig, dat de aanval van Condé niet heeft plaats gehad op de linkerflank van het marcherende leger der bondgenooten, maar alleen op hunne achterhoede; een aanval, die even zoo had kunnen gedaan worden, wanneer de bondgenooten, in plaats van een flankmarsch, een terugtogtsmarsch hadden verrigt. De linkerflank des legers, die gedurende den marsch naar den vijand was gekeerd, was genoegzaam beveiligd door de hindernissen van het terrein; gevaar bestond dus dáár niet; en wij halen weêr het oordeel van Beaurain aan over dien flankmarsch der bondgenooten: ‘cette marche n'était en elle même ni imprudente, ni même três hardie; et si elle devint perilleuse, ce ne fût que par la manière dont on l'exécuta.’

De voordeelen, door Condé in het begin van dien slag van Séneffe behaald, moeten dus volstrekt niet geweten worden aan een roekeloozen of zelfs maar onvoorzigtigen marsch, door Willem III uitgevoerd: in dien marsch was geene roekeloosheid, zelfs geene onvoorzigtigheid. Maar waaraan moeten die voordeelen dan worden toegeschreven? - Wij gelooven aan de zamenwerking van verschillende oorzaken.

Vooreerst was Condé zeer in het voordeel, alleen reeds door de omstandigheid, dat hij een marcherend leger aanviel. Bij de behandeling van de oorlogsmarschen in de 17de eeuw is aangetoond, hoeveel de regeling en uitvoering van die marschen te wenschen overlieten; en hoe gemakkelijk het toenmaals moest vallen een leger, gedurende zijnen marsch, gevoelige nadeelen toe te brengen. Dit was, in het algemeen, bij *alle* marschen van dien tijd waar, en zal het dus ook wel geweest zijn bij den marsch hier, door den Stadhouder, uitgevoerd. De marschen geschiedden toen met te weinig orde, en de troepen waren te weinig beweegbaar, te veel gebonden aan lastige vormen en slagorden, dan dat men er op rekenen kon, dat, wanneer gedurende een marsch een gedeelte werd aangevallen, de overige deelen spoedig of tijdig ter hulp zouden komen. Te verwonderen is het, dat zulke aanvallen als Condé bij Séneffe

deed, niet herhaaldelijk voorkomen in de oorlogen van dien tijd; want van die aanvallen was *altijd* voordeel te verwachten.

Eene tweede oorzaak van de door Condé behaalde voordeelen vindt men in de wijze waarop de marsch verrigt werd door een gedeelte van het leger der bondgenooten. Verschillende verhalen wijten de schuld van de nederlaag, aanvankelijk door de bondgenooten geleden, aan het keizerlijke leger en aan zijn veldheer. De Souches, zeggen zij, ging te spoedig met zijn leger op marsch, verrigtte dien marsch met te veel overhaasting, kwam te traag opdagen tot hulp van de Hollanders en Spanjaarden, en liet dezen daardoor lang, alleen, den strijd volhouden tegen het Fransche leger. Verschillende beschuldigingen worden tegen den keizerlijken veldheer ingebragt: het niet gehoorzamen aan bevelen van Willem III; het uitsluitend zorgen voor het behoud van *zijne* troepen, en vooral van *zijne* bagaadje, zonder op het ondersteunen van zijne bondgenooten te denken; het terugzenden, tot dekking van die bagaadje, van drie regimenten, die echter door een der onderbevelhebbers, in weêrwil van dien last, naar het slagveld werden gevoerd; het niet gehoor geven aan het voorstel van den generaal Sporck, om met ruiterij het verlaten kamp van Condé aan te vallen; - ziedaar beschuldigingen, die, wanneer zij gegrond zijn, het bewijs opleveren van de weinige medewerking, welke Willem III hier bij Séneffe van de keizerlijke krijgsmagt ondervond. Evenwel moet men voorzigtig zijn met het aannemen van die beschuldigingen; zij hebben mogelijk voor een gedeelte haar aanzijn te danken aan de vroegere en latere handelingen van De Souches, en aan de vijandschap tegen hem bestaande, niet alleen bij de Hollandsche en Spaansche krijgsmagt, maar ook bij zijne eigene onderbevelhebbers, waarvan eene (Sporck) zich soms uitliet ‘dat hij niet in het Paradijs zoude willen zijn, wanneer hij wist dat De Souches daar ook was.’ Zeer goed kan dus, bij die beschuldigingen, partijdige voorstelling, overdrijving, bestaan hebben; maar een grond van waarheid was er toch aan; het keizerlijke leger verrigtte den marsch *te spoedig*, en kwam *te langzaam* terug; want reeds om 10 uren 's ochtends, op het oogenblik dat de achterhoede bij Séneffe werd aangevallen, had het keizerlijke leger den marsch geëindigd en stond aan de Haine, en het was reeds 1 uur

in den namiddag toen dat leger weêr te Fay kwam, hoezeer de afstand van dat dorp tot de Haine niet meer dan 1 uur gaans is.

Eene derde oorzaak is te zoeken in de wijze waarop het gevecht bij Séneffe werd gevoerd; in de zwakheid, dáár en te St. Nicolas-aux-bois, door sommige gedeelten van de legermagt der bondgenooten betoond, en in de buitengewone dapperheid van Condé's soldaten.

Uit de bijzonderheden, die omtrent den strijd bij het dorp Séneffe vermeld worden, moet men opmaken dat De Vaudemont daar zijne ruiterij op eene ondoelmatige wijze heeft geplaatst en in gevecht gebragt; zij is de beek nabij genoeg, om verliezen te lijden door het Fransche artillerievuur; zij is evenwel te ver van de beek, om den overgang aan Condé's ruiterij te betwisten; ten minste, zij betwist dien niet, zij laat die ruiterij ongehinderd overtrekken; zij wil daarna aanvallen, maar het terrein belet of bemoeijelijkt dit; en daar men op zoo kleine ruimte geplaatst was (in het verslag van Willem III komt voor, dat de troepen ‘bij gebrek aan plaatse, zeer benaauwt waren, en bynaar d'eene op d'andere stonden’) worden, door de nederlaag der eerste linie, ook de twee daar achter staande liniën geslagen en op de vlugt gedreven. Dit alles bewijst, dat die ruiterij, bij Séneffe, met niet veel beleid is in gevecht gebragt.

Voeg hierbij den heldenmoed van Condé's regimenten, en de zwakheid, aanvankelijk door sommige gedeelten van de ruiterij der bondgenooten betoond, en dan zal het duidelijk zijn, waaraan de overwinningen moeten worden toegeschreven, die de Fransche veldheer in het eerste gedeelte van den strijd behaalde. En wanneer wij van zwakheid van een gedeelte der ruiterij van Willem III spreken, dan nemen wij daardoor niets weg van den roem, dien de soldaten van den Stadhouder zich over het geheel, door hunne onbezweken dapperheid, in dien slag verworven hebben; die roem kan door niemand betwist of betwijfeld worden; de onverschrokken legerscharen van Condé vonden hier vijanden hunner waardig, en leerden hier de kracht kennen van die geduchte Hollandsche infanterie, die later, op zoo veel slagvelden, zich door den sterksten vijand deed ontzien, en wier waarde zelfs door een Fransch militair schrijver van dien tijd (Folard) wordt erkend.

Maar de roem, dien men aan de dapperheid is verschul-

digd, wordt niet verhoogd door het verzwijgen of bewimpelen der zwakheid of lafhartigheid; ook die moet in het daglicht worden gesteld; ook die moet de berisping der geschiedenis niet ontgaan; want juist daardoor wordt de lof, dien zij aan de krijgsdeugd toezwaait, van zooveel te grooter waarde. Bovendien, het beste leger heeft zijne oogenblikken van zwakheid, de dapperste krijgsmagt telt lafaards in hare rijen; die zwakheid, te Séneffe ook door Hollandsche ruiterij betoond, bewijst dus niets ten nadeele, uitgewischt als zij werd door latere uitstekende wapenfeiten; - en dat er vlugtelingen waren bij Willem de derde's leger, dat de Stadhouder zelfs een dier lafaards - een majoor der garde, Erik Dieurklouw - het hoofd voor de voeten deed leggen, dit vermindert in niets de glorie, die zich de verdedigers van Fay door hunne onsterfelijke dapperheid hebben verworven.

Ziedaar wat de oorzaken waren, waaraan Condé zijne overwinningen had te danken; die oorzaken getuigen niet *tegen* het beleid des Stadhouders. Maar wat ten hoogste *voor* zijn beleid getuigt, is de wijze waarop hij die overwinningen van Condé weet te stuiten en in nederlagen te verkeeren; is de keus van de stellingen, waarin hij zijne troepen weet te plaatsen. Uit alle opgaven blijkt, dat die stellingen, door Willem III bij St. Nicolas-aux-bois en bij Fay genomen, eene groote sterkte hadden, en dat daarbij op eene uitmuntende wijze partij werd getrokken van de voordeelen, die het terrein opleverde; dat daarbij het bezetten en verdedigen van dorpen, boomgaarden, heggen en ravijnen plaats heeft op eene wijze, zoo als men het in onze eeuw niet beter zoude doen, zoo als men dit te vergeefs zal zoeken bij de meeste veldslagen van den zevenjarigen oorlog. Wanneer de veldheer der bondgenooten over ruimte van tijd had te beschikken gehad, om die stellingen uit te kiezen en te bezetten, dan nog zou men het beleid moeten bewonderen, waarmede dit is verrigt; maar hoeveel hooger moet die bewondering klimmen, wanneer men opmerkt, dat er weinig tijd was om die stellingen uit te kiezen en te bezetten; dat dit op het oogenblik gedaan moest worden; dat, op het oogenblik en te midden van de verwarring door den woedenden aanval des vijands veroorzaakt, de bevelen daartoe moesten worden gegeven. Gewis, de veldheer, die in zulk een toestand zich vrij weet te houden van misslagen,

die met helderen blik dadelijk weet uit te kiezen, welk slagveld het gunstigste is voor zijn leger, en spoedig, bepaald en kort, dát weet voor te schrijven wat noodig is om den vijand te wederstaan, - hij is geen gewoon veldheer; hij verdient met den lauwerkrans van het genie te worden bekroond.

Nog moet men daarbij aanmerken, dat, om het verdienstelijke van het uitkiezen dier uitmuntende stellingen naar waarde te schatten, men wel in het oog moet houden, dat Willem III niet dezelfde hulpmiddelen tot zijne beschikking had, die een hedendaagsche veldheer zoude hebben. Een hedendaagsch veldheer, in den toestand geplaatst, waarin de Stadhouder te Séneffe verkeerde, zou bij het uitkiezen en bezetten eener stelling met veel minder bezwaren te kampen hebben, dan Willem III in 1674: het terrein zou hem niet vreemd zijn, al was het voor de eerste maal dat zijn leger daar verscheen, want meestal heeft men heden ten dage uitvoerige kaarten van het oorlogstooneel, die in staat stellen om dadelijk eene goede stelling voor een leger uit te kiezen; en hij wordt ondersteund door eene generale staf, die, de veldheerskunst tot zijne hoofdstudie gemaakt hebbende, de bekwaamheid, heeft om de bevelen en voorschriften van het legerhoofd dadelijk te begrijpen, in bijzonderheden uit te voeren en des noods te verbeteren en aan te vullen. In de zeventiende eeuw, toen men die hulpmiddelen niet kende, was de toestand des veldheers veel bezwaarlijker; en ook dit verhoogt het uitstekende van Oranje's beleid in dien slag van Séneffe.

Wij zouden te kort doen aan den roem van den grooten Stadhouder, wanneer wij zwegen van de persoonlijke dapperheid, door hem in dien strijd bij Séneffe betoond. En niemand zegge, dat dit eene krijgsdeugd is, alleen in den soldaat noodzakelijk, maar in den veldheer iets overtolligs, zoo niet schadelijk. Dit is slechts in het algemeen waar; het is, in het algemeen, goed, dat de veldheer zich niet mengt in het slaggewoel, om door die onthouding van den strijd zooveel te beter den veldslag te kunnen leiden en besturen; - maar wel degelijk komen er ook gevallen voor, waarin het voor den veldheer pligt is, zich aan het hoofd der strijdenden te stellen, en door zich in persoon in het midden des gevaars te storten, den moed en de geestdrift zijner soldaten ten hoogsten top te doen klimmen. Zóó deed

Napoleon te Arcole, zóó deed de Aartshertog Karel te Essling, zóó deed de Oranjevorst te Quatre-Bras; zóó deden én Alexander, én Cezar, én Gustaaf Adolf, en alles wat in ouderen of nieuweren tijd op veldheersroem kan bogen. De held is daarom nog geen veldheer; maar de veldheer, die waarlijk dien naam verdient, moet een held zijn.

Willem III was een held, op het slagveld van Séneffe, even als op al die menigvuldige slagvelden, waar de oorlogskans hem heeft gebragt. Dat zwakke, ziekelijke ligchaam des Stadhouders scheen te midden van strijd en doodsgevaar eene ongekende sterkte en veêrkracht te verkrijgen; en dat onbeweegbare, onverschillige van zijn voorkomen maakte dan plaats voor het vuur van de hoogste geestdrift. Er is maar ééne stem over de ontembare dapperheid, door den Oranjevorst in dien strijd van Séneffe ontwikkeld; dapperheid, die vermetel zou moeten genoemd worden, ware zij niet noodzakelijk om den moed op te wekken van zijne soldaten, verrast en in verwarring gebragt door Condé's onverwachten aanval en door hunne eerste nederlagen. Alle verhalen stellen Oranje voor, onverschrokken zich in het midden van het strijdgewoel werpende, overal daar heen rennende, waar zijne tegenwoordigheid werd vereischt, door woord en daad zijne troepen tot heldenmoed opwekkende, en ieder oogenblik zijn leven en zijne vrijheid in het hoogste gevaar stellende. ‘Ik schrikke nog,’ zegt een ooggetuige, bij Sylvius, ‘als ik denke in wat perijkel hem Zijne Hoogheyt gestelt heeft; het is een teeken dat hem God almachtig sonderling bewaart; want alle die omtrent hem geweest zijn, zijn doot of gequetst geweest, behalve de jonge Prins van Friesland, die, hoe jong hij is, nooit en heeft geweken van de zijde van Zijne Hoogheyt, en noch een of twee anderen op het hoogste.’ De Souches zeide, dat Willem III te Séneffe ‘het beleid van een oud veldheer, de dapperheid van een Cezar en de onverschrokkenheid van een Marius had doen blijken.’ Condé verhief den lof van zijn tegenstander en zeide dat deze ‘zich als een beproefd veldheer had gedragen, behalve daarin, dat hij zijn persoon te veel had blootgesteld;’ - een vreemd verwijt in den mond van een Condé, die zelf als de dapperste soldaat had meêgestreden, en onderwien drie paarden gedood waren. Beaurain eindelijk zegt: ‘Mais le Prince d'Orange est celui dont la valeur, à la fois active, intrépide et froide, mérite surtout

d'être transmise à la postérité. Dans les derniers combats, et principalement dans celui de Fay, il fut presque toujours au fort du danger; il eut plusieurs chevaux tués sous lui; son capitaine des gardes D'Ouwerkerk, fut grièvement blessé à la tête, en voulant le garantir d'un coup de pistolet. Cet officier fut pris par les français, et se sauva ensuite de leurs mains dans le tumulte du combat. Le jeune prince de Frise, agé de vingt ans, ne quitta pas le prince d'Orange; le Stadhouder en avait alors vingt-quatre: à cet age, avec peu d'experience, n'ayant point encore vu de grande bataille, il ne fut point étonné de l'idée de résister au Prince de Condé, déja victorieux.'

In de jaarboeken van onzen wapenroem, in het verhaal van de grootsche feiten der Nassausche helden, moet de slag bij Séneffe eene uitstekende plaats beslaan en naast Nieuwpoort prijken; Willem III is een waardige telg van Maurits geweest, en heeft den veldheersroem zijns voorzaats geëvenaard. Ten allen tijde moet de herinnering aan dien slag bij Séneffe onzen regtmatigen volkstrots opwekken, bij de herdenking van wat wij vroeger waren, toen wij, kleine Republiek, met Europa's magtigsten Koning in het strijdperk durfden treden, en onze Stadhouders, in een' bloedigen roemvollen kamp, Frankrijks grootste veldheeren den palm der overwinning kondèn betwisten. Séneffe is een dag van glorie en grootheid geweest, die geen Hollandsch hart koel en onbewogen kan laten.

Men kent het cynische gezegde van Condé, toen men hem de grootte van het verlies zijns legers berigtte: 'bon; une nuit de Paris réparera cette perte.' Die woorden, denkelijk los en onbedacht weg gesproken, hebben den Franschen aanvoerder evenwel veel kwaad gedaan, omdat zij meestal worden voorgesteld als de beredeneerde, onbeschaamde hardvochtigheid van iemand, die, om zijn doel te bereiken, op tal van menschenlevens volstrekt niet let. Dit is eene opmerking, die men bij de studie der geschiedenis kan maken, dat wreede daden soms nog meer vergeten en vergeven worden dan wreede woorden; men zal nog eer aan een Alva het ter dood brengen van zooveel duizenden vergeven, dan aan Vargas de ligtzinnige, honende wijze, waarop hij die doodvonnissen verdedigde; en Barnave, eene van de minst berispelijke karakters der eerste Fransche omwente-

ling, staat evenwel met eene zwarte kool geteekend, omdat hij eenmaal, bij het vernemen van door het volk gepleegde moorden, die noodlottige woorden bezigde: ‘le sang qui coule, est-il donc si pur?’

De slag bij Séneffe maakte een stilstand in de krijgsverrigtingen noodzakelijk, daar beide partijen behoefte hadden aan het herstellen der geledene verliezen. Aan de zijde der bondgenooten werden de Spaansche regimenten, die het meeste geleden hadden, in bezetting gelegd in de vestingen van Henegouwen, en de troepen, die daar waren, bij het leger aangetrokken; evenzoo wilde men doen met eene afdeeling van 4000 man Spaansche ruiterij, die onder D'Aguerto zich bij Leuze bevond, en de Franschen in onrust hield over hunne nabijzijnde vestingen. De Fransche maarschalk D'Humières, die te Rijssel was geweest, wierp zich, op bevel van Louvois, met eene kleine afdeeling binnen Ath, om die vesting te beschermen, welke men meende dat door den vijand bedreigd was. Het leger der bondgenooten trok den 18den Augustus op Quiévrain, tusschen Mons en Valenciennes; hier vereenigde zich D'Aguerto daarmede. De bondgenooten waren nu Frankrijk meer genaderd, en Willem III drong ten sterkste daarop aan, om weêr aanvallend te handelen; evenwel moest hiermede worden gewacht, totdat de verlorene bagaadje, ten minste gedeeltelijk, weêr door andere was vervangen. Met kracht werd in de Brabandsche steden gearbeid aan het bijeenbrengen van eenen wagentrein; tot vervanging van de verlorene krijgskas werd eene som van ƒ 500,000 uit Holland toegezonden; van daar kwam ook versterking aan manschappen, paarden en krijgsvoorraad.

Condé, die reeds een geruimen tijd aan de Piéton doorgebragt en de levensmiddelen der omliggende landstreek opgeteerd had, besloot zijn kamp te verlaten en tevens de bondgenooten meer nabij te blijven. Den 22sten Augustus brak hij op van de Piéton naar Ham sur heure, op den regteroever der Sambre; den volgenden dag ging hij op Bussières, tusschen Thuin en Solre-sur-Sambre. Hier bleef hij de bewegingen des vijands afwachten. Condé's leger was

tot op 35,000 man verminderd; dat van Willem III zou, volgens Beaurain, door de tot zich getrokkene versterkingen, weer 55,000 man bedragen hebben. Het gevaar van eenen inval in Frankrijk bleef dus even dreigend, en daarom weigerde Condé, en met reden, om toe te stemmen in de door Louvois verlangde afzending van een gedeelte zijns legers naar den Rhijn. Het was toen, dat Lodewijk XIV bevel gaf, dat op alle plaatsen, die geen honderd uur van de grenzen waren verwijderd, de helft der edellieden gewapend moest opkomen en tot bezetting der vestingen dienen; - een van de laatste voorbeelden van het oproepen van de zoogenaamde *ban* en *arrière-ban*.

Het kwam evenwel niet tot een inval in Frankrijk. Willem de derde's aansporingen vonden geen ingang bij de andere bevelhebbers; hetzij dat zij het leger te veel verzwakt rekenden door de bij Séneffe ondervondene verliezen, hetzij dat zij het jaargetijde te ver gevorderd oordeelden om nog iets te kunnen ondernemen in Frankrijk. Eene belegering werd nu voorgeslagen, en op aandrang van Monterey, de keus gegeven aan het beleg van Ath; alle beschikkingen daartoe waren reeds genomen, en den 7den September zou eene afdeeling van 5000 man ruiterij de berenning van die vesting verrigten, toen vóór dien tijd De Souches weêr met bedenkingen tegen die onderneming opkwam, en eindelijk ronduit weigerde, om tot dat beleg mede te werken.

Er was nu niet de minste twijfel meer over, of de keizerlijke veldheer wilde in de Nederlanden niets verrigten, maar den tijd nutteloos doen verloopen. Om evenwel nog een glimp te geven aan zijn gedrag, en die schandelijke werkeloosheid eenigzins te verbergen, stelde De Souches voor, om in stede van Ath, Oudenaarden te belegeren, denkelijk hopende, dat dit voorstel tegenstreving zou ontmoeten bij de andere bevelhebbers, en er dus niets zou worden gedaan. Maar Oranje, ongeduldig om toch iets te verrigten, stemde dadelijk toe in het voorstel van den keizerlijken aanvoerder, en het beleg van Oudenaarden werd bepaald. Er was anders weinig of geen reden om het beleg van die vesting te kiezen boven het beleg van Ath; want beide plaatsen waren nagenoeg even sterk, even goed voorzien en konden evenzeer versterking krijgen van D'Humières, die toen met eene troepenafdeeling te Doornik was geplaatst; Oudenaarden had zelfs dàt voordeel boven Ath,

dat het aan de noord- en zuidzijde door onderwaterzettingen beschermd kon worden.

Den 12den September brak het leger der bondgenooten van Quiévrain op, ging de Haine over en kwam te Blaton, tusschen Leuze en de vesting Condé; den 13den kwam men nabij Ath; den 14den tot op slechts drie uren afstands van Oudenaarden; 's nachts werd die vesting door eene afdeeling ruiterij berend, en den 15den was het geheele leger voor de stad. Er werden bruggen over de Schelde geslagen; de keizerlijken bleven op den regteroever der rivier, tusschen het dorp Ettikhoven en de abdij van Ename; de Hollanders en Spanjaarden gingen op den linkeroever over; de eersten plaatsten zich naar de zijde van het dorp Asperen, de laatsten tusschen de abdij van Peteghem en het kasteel van Moreghem. Een detachement van de bondgenooten was op Harlebeeke gezonden, om te doen gelooven dat men Kortrijk wilde aanvallen.

Condé - niet wetende welke plaats de bondgenooten wilden aanvallen, maar het meeste vreezende voor Ath, Oudenaarden en Kortrijk - had eene afdeeling ruiterij en dragonders, onder De Rannes, naar eerstgenoemde vesting gezonden, met last daar te blijven, wanneer het bleek, dat de bondgenooten Ath wilden belegeren, maar anders zich te begeven naar die plaats, welke door den vijand bedreigd werd. De omstreken van Ath werden door de Franschen zooveel mogelijk verwoest, leeftogt en fouraadje opgehaald, en de stadjes Lessines, Chièvres en andere nabijzijnde plaatsen in brand gestoken. Het Fransche dagblad van dien tijd ‘La Gazette de France,’ zegt dat die brandstichtingen op bevel van Condé plaats hadden; Beaurain trekt dit in twijfel, en oordeelt, dat het verbranden dier plaatsen denkelijk aan het toeval of aan den moedwil des soldaats moet worden toegeschreven, maar dat het niet te gelooven is, dat Condé ooit zulk een wreed bevel heeft gegeven. - Wanneer men zich herinnert wat Luxembourg in Holland deed, en Turenne in de Paltz, dan komt zulk eene handeling van Condé minder ongeloofelijk voor.

De Rannes, opmerkende dat het niet op Ath gemunt was, maar wel op Oudenaarden, verliet eerstgenoemde vesting en wierp zich in tijds, met een gedeelte zijner ruiterij, binnen Oudenaarden; Vauban vergezelde hem; en die beide bevelhebbers schijnen voornamelijk met de taak der verdedi-

ging belast te zijn geweest, dewijl de opperbevelhebber De Rochepère, vroeger een dapper officier, toen door zijne hooge jaren minder geschikt was voor die taak. De bezetting van Oudenaarden bedroeg toen 2500 man, genoegzaam voorzien van levensmiddelen en krijgsbehoeften. De vesting was niet bijzonder versterkt, de werken waren niet van muurwerk voorzien, en eene hoogte op den regteroever van de Schelde beheerschte die werken van nabij; - maar de onderwaterzettingen maakten een goed gedeelte der vesting onaanvalbaar, en gaven daardoor gelegenheid om het overige krachtdadiger te verdedigen; de tegenwoordigheid van Vauban - Frankrijk's beroemde vestingbouwkundige - en de gegronde hoop, die men koesterde, van spoedig Condé ter hulp te zien opdagen, moesten aanmerkelijk bijdragen om het krachtdadige dier verdediging te verhoogen.

Dadelijk bij de insluiting der vesting, den 15den September, deed De Rochepère met 700 man een uitval, die echter met verlies werd teruggeslagen. De bondgenooten gingen toen onverwijld over tot het daarstellen van eene circumvallatie-linie, waartoe een aantal arbeiders bijeengebragt waren; er wordt vermeld, dat die arbeid door de keizerlijken weer met de meeste traagheid werd verrigt, hoezeer zij het grootste getal werkers tot hunne beschikking hadden. Eerst den 17den, 's avonds, werden de loopgraven geopend; op den linkeroever van de Schelde werden twee nadernissen gemaakt, door de Hollanders over den weg naar Gent, door de Spanjaarden regts daarvan nabij de onderwaterzetting; de Fransche ingenieurs, die na het opbreken van het beleg de aanvalswerken zagen, zwaaijen een hoogen lof toe aan de door de Hollanders gemaakte loopgraven. De aanval op den regteroever door de keizerlijken was zeer onregelmatig, en bestond hoofdzakelijk in het opwerpen en in werking brengen van eenige batterijen. Er moeten, op elken oever der Schelde, drie batterijen zijn geweest, in alles bewapend met 50 stukken zwaar geschut, behalve nog de mortieren; die artillerie was, te water, van Gent gekomen.

Volgens sommige opgaven werden de batterijen der belegeraars den 16den en 17den September opgeworpen, en begonnen zij dadelijk haar vuur; volgens andere opgaven, was dit eerst twee dagen later. Dit vuur, met hevigheid aangevangen, kon niet voldoende worden beantwoord, door

de minder sterke artillerie der belegerden; en de aanvalswerken werden met zooveel nadruk voortgezet, dat reeds den 19den de Stadhouder eene bestorming deed verrigten van een gedeelte van den bedekten weg; die storm werd echter afgeslagen. In den nacht van den 19den op den 20sten September waren de loopgraven op een honderd pas afstands van de palissadering van den bedekten weg gekomen; er werd toen bepaald, den volgenden nacht een algemeenen aanval op dien bedekten weg te verrigten. - Maar de komst van Condé verhinderde de uitvoering van dit voornemen.

Op het eerste berigt dat de bondgenooten van Quiévrain waren opgebroken, had de Fransche veldheer zich ook in beweging gesteld, om den vijand meer nabij te komen en beter gade te slaan. Den 14den September trok het Fransche leger van Bussière op Feignies, aan gene zijde der Sambre, voorbij Maubeuge; den 15den ging de marsch op Bavay, den 16den op Quiévrain. Condé had toen de zekerheid, dat de bondgenooten voornemens waren Oudenaarden te belegeren, en de Fransche veldheer besloot een veldslag te wagen, om die vesting ter hulp te komen. Vereenigd met eene afdeeling van 7 à 8000 man, door D'Humières uit verschillende vestingen van het noorden van Frankrijk bijeengebragt, zou Condé eene legermagt van ruim 40,000 man hebben; de vijand mogt iets sterker zijn; toch oordeelde Condé, dat het zaak was slag te leveren, daar de betere zamenstelling van het Fransche leger hem meer kansen op de overwinning gaf, en vooral, omdat het ongehinderd toelaten, dat Oudenaarden werd ingenomen, een bewijs zou zijn, dat Séneffe voor het Fransche legerhoofd eene nederlaag was geweest. De eer der wapenen vorderde hier gebiedend, Oudenaarden ter hulp te komen, en de later ontvangene bevelen van het Fransche hof stemden dan ook overeen met die inzigten van Condé.

Het Fransche leger brak van Quiévrain op, ging de Haine over, en kwam den 17den te Peruwelz, twee à drie uur ten noordwesten van de vesting Condé. De marsch, herhaaldelijk in de nabijheid van vijandelijke vestingen plaats hebbende, werd evenwel daardoor weinig bemoeijelijkt, omdat de bezettingen dier vestingen daartoe te zwak waren. Den 18den ging de marsch op Doornik; den 19den trok men daar de Schelde over, en kwam te Espierre; dien dag

had de vereeniging met D'Humières plaats. Te Espierre was men nog een uur of vijf van Oudenaarden verwijderd.

Den 20sten September rukte het Fransche leger naar die vesting op; en daar Condé dien dag een veldslag verwachtte, waren er bij dien marsch meer dan gewone veiligheidsmaatregelen genomen. Het leger was daarbij in drie kolonnes verdeeld: de regterkolonne, onder Navailles, volgde den weg van Doornik op Oudenaarden, langs den linkeroever der Schelde; de middelste kolonne, onder Luxembourg, liet het dorp St. Genois ter linkerhand liggen en marcheerde op Tighem; de linkerkolonne, door D'Humières aangevoerd, liet St. Genois regts liggen en marcheerde op Otteghem. Die kolonnes bestonden uit ruiterij en voetvolk; en aan het hoofd van elke kolonne had men 4 stukken geschut (vierponders), en wagens met munitie en gereedschappen, benevens de noodige pionniers. Bij elke kolonne had men eene vrij sterke voorhoede, uit ruiterij en dragonders bestaande. De wegen, door die drie kolonnes gevolgd, waren nagenoeg evenwijdig; de afstand tusschen de beide uiterste wegen bedroeg, gemiddeld, een uur gaans; aanmerkelijke terreinhindernissen had men daar niet tusschen beide. De kolonnes hadden last om halt te houden, nagenoeg halfweg Oudenaarden, de regterkolonne te Warmaerden, de middelste te Tighem, de linker te Otteghem; dáár zouden zij nadere bevelen ontvangen.

De bondgenooten hadden zich voor Oudenaarden met eene verschanste linie omgeven; maar volgens alle opgaven, moet die linie, in haast opgeworpen, slechts eene geringe sterkte hebben gehad; bovendien was hare uitgestrektheid zeer groot, omstreeks drie uren gaans; en de Schelde, welke haar doorsneed, maakte de gemeenschap tusschen de verschillende deelen moeijelijk; te meer, omdat men alleen beneden Oudenaarden bruggen over die rivier had, en dit bovenwaarts belet werd door de onderwaterzetting, die zich uitstrekte tot aan de abdij van Peteghem, op bijna een uur gaans van de stad. Het omliggende terrein had, op den linkeroever der Schelde, hoogten, welke zeer nabij de liniën der bondgenooten waren en die beheerschten; ook daardoor had de verdediging van die zwakke verschansingen weinig gunstige kansen. Buiten de liniën hadden de bondgenooten de abtdij van Peteghem met eene kleine afdeeling bezet, die zich daar, zoo goed mogelijk, ter verdediging had ingerigt.

Toen de tijding van den opmarsch van Condé inkwam, oordeelde Willem III het dan ook ongeraden, om binnen de liniën den aanval van het Fransche leger af te wachten; hij stelde daarom aan de andere bevelhebbers voor, om oogenblikkelijk den vijand te gemoet te trekken, en hem gedurende den marsch aan te vallen; of wel, wanneer men die handeling te stout oordeelde, ten minsten stelling te nemen op de hoogten buiten de liniën, en dáár den aanval van Condé af te wachten. Maar ook hier ondervond de Stadhouder weêr de gewone tegenwerking van De Souches, zijn kwade genius gedurende dezen geheelen veldtogt. De keizerlijke aanvoerder had weêr honderd bedenkingen, zwarigheden en tegenwerpingen, zoodat de dag van den 20sten September verliep, zonder dat er aan het een of het ander van de voorstellen des Stadhouders eenig gevolg werd gegeven. Wèl ging het keizerlijke leger den 20sten op den linkeroever der Schelde over; maar dat De Souches stellig voornemens was aan geen veldslag tegen Condé deel te nemen, blijkt ten duidelijkste daaruit, dat, toen gedurende den nacht de bondgenooten hunne bagaadje naar Gent deden gaan, de keizerlijke aanvoerder ook het grootste gedeelte van zijn geschut en van zijne munitie derwaarts deed vertrekken.

Condé, die bij het vooruitrukken zich bij de voorhoede ophield, ontdekte tot zijne groote blijdschap, dat de hoogten nabij Oudenaarden onbezet waren gebleven. De Fransche veldheer kon die hoogten niet dadelijk in bezit nemen, omdat hij nog maar weinig troepen bij zich had, en het dus te vreezen was, dat de overmagt des vijands hem spoedig weêr van die hoogten zou verdrijven. Hij bleef dus in de nabijheid, bedekt, standhouden, bevel zendende aan de verschillende kolonnes om den marsch voort te zetten. Langzaamheid was toen echter onafscheidelijk van elken marsch; en hoezeer het Fransche leger zich met het krieken van den dag in beweging had gesteld, zoo was het toch avond toen het hoofd der kolonne te Elseghem aankwam, een klein kwartier uurs ten westen van de abdij van Peteghem; men had toen 4 uren afstands afgelegd.

Condé, om den vijand in den waan te brengen, dat de aanval ook op den regteroever van de Schelde zoude plaats hebben, deed bovenwaarts van de onderwaterzetting eene brug slaan, en tegen den avond de abdij van Peteghem

aanvallen. Die aanval, voorbereid door geschutvuur, werd uitgevoerd door de dragonders en door andere troepen. De bondgenooten verdedigden zich tot aan den nacht, en ontruimden toen dien post; hierbij verzuimden zij om eenige vaartuigen te vernielen, die zich bij de abdij bevonden. Condé maakte dadelijk gebruik daarvan, om over de onderwaterzetting een zijner officieren binnen Oudenaarden te doen komen; deze berigtte daar de nabijheid des Franschen veldheers, en zijn voornemen om den vijand aan te vallen, en bragt tevens het bevel over, om, door het openen der sluizen in de stad, de bruggen der bondgenooten over het lagere gedeelte der rivier te vernielen. Dit geschiedde, maar bleef zonder de verlangde uitwerking, hoezeer men zware boomstammen de rivier deed afdrijven; van de drie bruggen der bondgenooten ondervond slechts ééne eenige schade, die echter spoedig hersteld werd, zoodat de overgang van het keizerlijke leger op den linkeroever ongehinderd kon voortgaan.

Na de vermeestering van de abdij van Peteghem, leunde Condé zijn regtervleugel daaraan; zijne slagorde volgde de rigting der hoogten tot aan het dorp Hoeike, waaraan de linkervleugel leunde; een goed gedeelte van de verschansingen der bondgenooten, op den linkeroever der Schelde, werd dus omgeven door die slagorde der Franschen. Het leger van Condé bragt hier - iets geheel ongewoons - den nacht in een bivouac door, en wachtte daar den ochtenstond af, die het teeken moest geven tot den aanval op de vijandelijke liniën.

Te laat zag men bij de bondgenooten in, dat men den tijd nutteloos had verspild met raadplegen, en dat het gunstige oogenblik om slag te leveren en het beleg voort te zetten, vervolgen was: Condé's leger kon niet meer worden aangevallen gedurende den opmarsch; de hoogten bij de liniën waren door den vijand bezet; den aanval afwachten binnen die liniën was onraadzaam; er bleef dus niets anders over dan het beleg op te breken, de liniën te verlaten, en meer noordwaarts eene betere stelling uit te kiezen. Nóg vereischte die terugtrekkende beweging, in het gezigt van een sterken en werkzamen vijand, eene groote mate van beleid, wilde men zich daarbij niet blootstellen aan eene nederlaag.

In den vroegen ochtend van den 21sten September wordt

die terugtogt ondernomen; met veel bekwaamheid uitgevoerd en door een zwaren nevel begunstigd, geschiedt hij zonder eenig verlies. Het keizerlijke leger neemt hierbij de taak eener achterhoede waar; het plaatst zich nabij den vijand, het bedreigt de linkerflank en rug van Condé's leger en belet dit daardoor de Hollandsche en Spaansche troepen te vervolgen, die over en nabij den weg van Gent terugtrekken ‘in eene tamelijke wanorde,’ zegt Beaurain. Tegen den middag, toen de nevel optrekt, staat het leger der bondgenooten in slagorde achter een beekje, dat langs het dorp Asperen loopt, een paar uur ten noorden van Oudenaarden. Condé volgde den vijand derwaarts, en nam stelling aan deze zijde van de beek, tegenover de bondgenooten. De beide legers stonden zoo in elkanders nabijheid, gedurende den geheelen dag van den 22sten; alles bepaalde zich tot een wederzijdsch kanonvuur. Oranje, die eenen veldslag wilde, vond daarin de bepaaldste tegenspraak bij De Souches, en was genoodzaakt toe te geven; op den middag van den 22sten had de terugtogt op Gent plaats, die door Condé niet in het minst bemoeijelijkt werd.

Zoo eindigde die onderneming op Oudenaarden geheel in het nadeel der bondgenooten, geheel in het voordeel van Condé, die door zijn stout vooruitrukken tot hulp dier vesting het bewijs gaf, dat hij bij Séneffe niet was geslagen. Moet men evenwel, uit dat mislukken dier onderneming, met Feuquières besluiten, dat het beleg van Oudenaarden bij den Stadhouder vermetelheid en gemis aan ondervinding aanduidt? - verre van daar; zulk een oordeel is, gelooven wij, geheel onregtvaardig. Het was de Stadhouder niet, die dat beleg van Oudenaarden had voorgestaan; hij had alleen zijne toestemming daaraan gegeven, omdat men niets anders wilde doen, en omdat hij, en te regt, niet werkeloos wilde blijven. Die werkeloosheid toch zou de opgeblazen berigten der Franschen over hunne zege bij Séneffe eenen schijn van waarheid hebben bijgezet, terwijl daarentegen de vermeestering van Oudenaarden, zelfs de enkele poging daartoe, Europa het bewijs zoude geven, hoe weinig Condé regt had om zich overwinnaar te noemen in den strijd bij Séneffe. En die inneming van Oudenaarden was, in geenen deele, onmogelijk of onwaarschijnlijk; wanneer aan Oranje's voorstel was gehoor gegeven om Condé's leger gedurende den opmarsch aan te vallen, of om op de hoogten nabij de liniën

stelling te nemen, dan was het zeer goed mogelijk geweest om het vijandelijke leger terug te slaan, en daarna de vesting te doen vallen. Dat dit *niet* gebeurd is, waaraan is dat te wijten? - niet aan den Stadhouder, maar aan de tegenwerking, de ongehoorzaamheid, men mag bijna zeggen, het verraad van De Souches.

Het is uit de geschiedenis bekend, welk een hevige en regtmatige toorn Oranje bezielde over dat onwaardig gedrag van De Souches, en hoe hij met moeite weerhouden werd om over te gaan tot daden van geweld tegen dien aanvoerder. De Stadhouder, de Staten-Generaal en de Spaansche landvoogd der Nederlanden bragten hunne klagten in bij den Keizer over de handelingen van diens veldheer; die klagten hadden niets anders ten gevolge dan de terugroeping van De Souches en zijne vervanging door Sporck; hierbij bepaalde het zich, en er had geene verdere afkeuring plaats over verrigtingen, die denkelijk door de keizerlijke staatsdienaars zoo waren voorgeschreven. - Die terugroeping van De Souches had echter eerst later plaats; en Oranje, onwillig om langer met dien aanvoerder zamen werkzaam te zijn, verliet, na eenige onderhandelingen met Monterey, den 6den October het kamp te Afflighem nabij Aalst, om naar Holland terug te keeren. De Stadhouder wilde in persoon de belegering van Grave voortzetten; reeds vroeger waren 3000 man voetvolk en 3000 ruiters uit het Hollandsche leger derwaarts gezonden.

De krijgsverrigtingen in de Zuidelijke Nederlanden kunnen hiermede gezegd worden op te houden; er hebben daarna slechts onbeduidende bewegingen plaats. De bondgenooten waren den 26sten September op den regteroever der Schelde overgegaan, den 3den October bij Aalst de Dender overgetrokken, en hadden zich, zoo als men reeds gezien heeft, in een kamp bij Afflighem geplaatst. Condé's leger had den 27sten September Oudenaarden verlaten, en stond den 2den October nabij Ath; vandaar trok het den 12den naar Doornik, ging den 13den de Schelde over, en verdeelde zich toen in winterkwartieren. Reeds vroeger waren 50 eskadrons en 10 of 12 bataillons naar den Elzas gezonden, om Turenne te versterken. Aan de Hollandsche zijde waren ook reeds eenige regimenten, de bagaadje en het zware geschut naar Holland teruggezonden. De Spanjaarden verdeelden zich evenzoo van lieverlede in hunne steden, en met

het einde van October was de geheele magt der bondgenooten uiteen. De keizerlijke krijgsmagt, alles plunderende en verwoestende, alsof zij in het land van den ergsten vijand was, keerde naar den regteroever van de Maas terug; zij maakte zich daar meester van Huy en hernam Dinant, waaruit de Luikenaars vroeger de keizerlijke bezetting hadden verdreven. Sporck deed toen zijn leger winterkwartieren betrekken in Bergsland, Gulik en op Keulensch grondgebied. Eene Hollandsche troepenafdeeling van 3 à 4000 man, onder Fariaux, was op Keulensch grondgebied voortgerukt, om eenige geldelijke vorderingen tegen den Keurvorst, kracht bij te zetten; er bestond ook kortstondig een voornemen, om door die afdeeling van Fariaux, in verband met het keizerlijke leger en met de Spaansche troepen, die in het Luxemburgsche kantonneerden, Trier te doen belegeren; van dat beleg kwam echter niets, en Fariaux keerde naar de Maas terug.

Zóó eindigde een veldtogt, die, bij eendragt aan de zijde der bondgenooten, Frankrijk gevoelige nadeelen had kunnen toebrengen, maar die thans aan ons Vaderland geen ander voordeel verschafte, dan het vermeesteren van het sterke Grave, door Chamilly lang met onvolprezen bekwaamheid en dapperheid verdedigd, maar eindelijk bezwijkend voor de krachtige wijze, waarop Willem III den aanval bestuurde. Dit was de eenige verovering, die de wapenen der Republiek in 1673 maakten, en Frankrijk's gloriezon bleef, dat jaar, nog met ongetaanden luister schijnen,

En toch, hoezeer voorspoed en zege toen onze wapenen niet hebben bekroond, zijn de wapenfeiten van 1674 in de Nederlanden allezins vermelding waardig; want de roem - het hoogste wat een volk op prijs moet stellen - is toen ons deel geweest. Dat de kamp tegen Frankrijk, toen, over het geheel genomen, meer nadeelig dan voordeelig is geweest, daaraan waren wij geen schuld; dit lag aan oorzaken buiten ons; dit is te wijten geweest aan de groote krachtsontwikkeling, waartoe Frankrijk toen overging, aan de eenheid van die Monarchie, aan de verstandige wijze, waarop de regeerders den oorlog hebben geleid, aan de

uitmuntendheid der Fransche legers, aan het genie van twee legerhoofden, zoo uitstekend als de geschiedenis die maar zelden oplevert; het is te wijten geweest aan het volslagen gemis aan eenheid bij de bondgenooten, aan de beperkte en bekrompene inzigten van sommige dier bondgenooten, aan de krachteloosheid van het uitgeputte Spanje, aan de traagheid der keizerlijken en Brandenburgers, aan het weinige beleid der Duitsche legerhoofden, die aan den Boven-Rhijn oorloogden, aan De Souches wederspannigheid, schier aan verraad grenzende. Men kan gerust aannemen, dat in 1674, aan de zijde der bondgenooten, alleen de Republiek den oorlog met nadruk en beleid voerde; dat, onder de legerhoofden der bondgenooten, alleen Willem III den naam van goed veldheer verdiende.

Op *die* omstandigheden moet men letten, om met juistheid over de verrigtingen der beide partijen te oordeelen. Men moet niet zeggen: in 1674 hebben de vereenigde magt van den Keizer, van Duitschland, van Spanje en van de Republiek, het enkele Frankrijk niet kunnen overwinnen, en derhalve is al de eer van den oorlog dat jaar aan de zijde van onzen geduchten vijand geweest; - dit zou eene onjuiste voorstelling, een onwaar besluit zijn. Maar men moet zeggen: in 1674 werden wij flaauw en slecht ondersteund door Spanje, door den Keizer, door de Duitsche Vorsten, die óf te krachteloos, óf te onwillig waren, óf op te onverstandige wijze toegaven aan persoonlijke inzigten van bijzonder belang, en daaraan het algemeene welzijn opofferden; bijna de geheele last van den oorlog drukte toen op de Republiek; toch hebben wij toen dien zwaren last goed getorscht; toch hebben wij toen den kamp goed volgehouden, de magtigste monarchie van Europa met goed gevolg het hoofd geboden, en in een bloedigen, grootschen strijd tegen Frankrijk's beproefde keurbenden, tegen Frankrijk's stoutsten veldheer, de zege twijfelachtig gemaakt. Dat zijn verrigtingen, die wij met waarheid in onze geschiedboeken kunnen opteekenen; dat zijn tijden waarop wij, met reden, hoogmoedig mogen zijn; dat zijn voorbeelden, die wij, ten allen tijde, ons ter navolging mogen voorstellen.

En ons die voorbeelden voor te spiegelen, dat is noodig om ons volk indachtig te maken op de luisterrijke hoogte waarop het voormaals stond, en waartoe het nogmaals zich kan verheffen. O zeker, de bloei en grootheid van een

volk gaan voorbij, zoo als alles op deze aarde; en het woud, dat telken jare zijn bladerendos verliest, is een treffend beeld van de onbestendigheid en veranderlijkheid van de wereldsche zaken. Dat is eene waarheid, die niet valt te loochenen; - maar onheil over hem, die zich achter die waarheid verschuilt, om daarmede zijne ongevoeligheid ten aanzien van het lot des Vaderlands te verontschuldigen; onheil over hem, die daardoor meent het regt te hebben, om lijdelijk en werkeloos te blijven, waar het de belangen, de eer en de grootheid van dat Vaderland geldt. De Oosterling, in zijn blind fatalismus, kruist de armen, en doet niets om een noodlot te ontgaan, dat hij onvermijdelijk acht; maar wij, moeten wij niet anders handelen? moeten wij niet de krachten en vermogens, die de Schepper ons gegeven heeft, op de meest verstandige wijze gebruiken, tot bereiking van het goede, tot afwering van het kwade? Moeten wij niet begrijpen, dat een volk zijne vernedering en zijnen ondergang, meestal aan eigen schuld, aan eigen zwakheid en ondeugd heeft te wijten? Moeten wij niet inzien, dat vooral voor ons, Nederlanders, de toewijding aan de zaak des Vaderlands een heilige pligt is; dat wij het regt niet hebben, verzuimen wij dien pligt, om met vertrouwen onze beden te wenden tot het Opperwezen; en dat, met waarheid, de Vlissingsche volksdichter eenmaal heeft gezegd:

> ‘Zou hij een Christen zijn, die 't Vaderland niet mint!’

Daarom, landgenooten! is het ons een dure pligt, niet toe te geven aan de stem van zwakheid en ontmoediging, of aan de schandelijke ingevingen van het eigenbelang, dat alleen doet peinzen op het bijzonder welzijn en koud blijft voor wat het welzijn van het geheele Vaderland betreft; het is ons een dure pligt, met hart en ziel ons aan de zaak van dat Vaderland te wijden, geene opoffering daarvoor te ontzien, en, gedachtig aan wat het verleden ons leert, moedig en hoopvol de toekomst te gemoet te gaan. Die toekomst..... niemand is vermetel genoeg haar te voorspellen, en te zeggen, of zij in haren donkeren schoot voor ons ramp of zegen besluit; maar dát zal altijd eene verstandige handeling zijn voor ons volk, bij het onweêr dat zich dreigend boven Europa zamenpakt, niet zorgeloos te

blijven, maar bedacht te zijn op naderende dagen van gevaar en oorlog, en zich aan te gorden tot eene niet onwaarschijnlijke worsteling voor onze vrijheid en ons volksbestaan. De tijden der zeventiende eeuw, toen Frankrijk's dwingeland naar onze onderwerping streefde, kunnen wij nogmaals beleven; nogmaals kunnen de velden van Vlaanderen en Braband weêrgalmen van het wapengedruisch der legers, die tot Holland's verovering oprukken; nogmaals kunnen wij, als in de dagen van Séneffe, bijna zonder hulp van bondgenooten, tegenover een vijand staan, die ons in krachten verre overtreft; - laat dan de herinnering aan den roem van Séneffe ons met dapperheid en geestdrift vervullen, en wij, onzen grooten voorvaderen niet onwaardig, als mannen den strijd voeren voor de regten en vrijheid van Nederland.

Leeuwarden, 12 Mei 1854.

W.J. KNOOP.

Epistolae ex ponto.

I.

Waarde vriend!

Het staat mij nog levendig voor den geest, hoe menigmaal wij te Leiden, te midden van al de genietingen, die de akademische lucht voor geest en hart oplevert, diep medelijden gevoelden, of ook wel eens den spot dreven met hen, die, *in ultima Thule*, verstoken van hetgeen ons van alle kanten toestroomde, door briefwisseling in dat gemis trachtten te voorzien. Was het onregt en wreed, dat wij op de brieven, die wij van die ongelukkigen ontvingen, traag en laat antwoordden; dat wij hun, die het letterkundig nieuws van den dag door onze tusschenkomst wilden te weten komen, in de dartelheid der jeugd gaarne zouden geraden hebben, zich de wijze, waarop Jean Pauls onovertroffen *Schulmeisterlein Maria Wuz* op de hoogte der wetenschap bleef, tot voorbeeld te nemen, en ons buiten het spel te laten - de straf daarvoor is niet lang uitgebleven; mij althans heeft zij al heel ras getroffen, en was ik weleer karig in mijne mededeelingen aan anderen, ik moet thans zelf, van de *alma mater* verwijderd, mij van de kruimeltjes voeden, die van den disch des rijken afvallen. Het is dan ook met opregte dankbaarheid, dat ik uwe brieven ontvang, lees en herlees. Gij ontziet moeite noch tijd, om mij door naauwkeurige berigten de smart, die ik bij mijn vertrek niet kon ontveinzen, minder hevig te doen gevoelen. En ik kan zoo weinig doen, om u mijne dankbaarheid met der daad te betoonen. Wat toch kan ik u van hier mededeelen, dat uwe belangstelling zou kunnen gaande maken? Mijne brieven, dat gevoel ik, moeten iets anders bevatten, dan stadsnieuws, wanneer zij voor de uwen eenig equivalent zullen

opleveren; en ik geloof inderdaad, dat ik er iets op gevonden heb. Hetgeen mij hinderde, is namelijk door uwe mededeelingen slechts ten deele uit den weg geruimd. Ik hoor nu wel hetgeen er in de letterkundige wereld omgaat, maar mij ontbreekt de gelegenheid, om mijne eigene bevindingen over boeken en menschen (het zal u niet hinderen, dat ik niet menschen en boeken zeg) aan anderen mede te deelen, om mijn oordeel aan dat van anderen te toetsen, om, wanneer ik dwaal, mij door vriendschappelijke teregtwijzing van het dwaalspoor te laten afbrengen. Vergun mij derhalve, dat ik met u praat, even alsof wij weêr eens bij elkander waren, op mijne kleine, vriendelijke kamer, waar wij zoo menigmaal tot diep in den nacht gezeten en *über alles Mögliche und noch Einiges andere* geredeneerd hebben. Doe dan ook ten opzigte van stijl en streng logische opvolging en ontwikkeling van gedachten aan mijne brieven geene al te strenge eischen. Ik kies dien vorm immers niet, om, zoo als thans mode is, de belangrijkste wetenschappelijke onderwerpen als het ware *en négligé* te behandelen; ik schrijf enkel vriendschappelijke brieven, en behoef voor u geen toilet te maken; gij neemt met mijne ontboezemingen genoegen, zoo als ze uit hart en hoofd in de pen stroomen - '*und wenn es sich schickt, und wenn es uns glückt, so sind es Gedanken*.'

Vermoeid van vele en slechts gedeeltelijk aangename bezigheden, zocht ik onlangs in mijne bibliotheek naar een boek, dat mij voor een paar uren eene aangename ontspanning zou kunnen verschaffen. Een der laatste jaargangen van 'De Gids' kwam mij in handen, en daarin bladerende bleef ik toevallig bij een artikel stilstaan, waarin van eenige der almanakken verslag gegeven wordt, die jaarlijks tegen het naderen van den kerstijd den Nederlander de geruststellende verzekering geven, dat er in zijn gezegend land overvloed van poëten is. Onwillekeurig trok eene oordeelvelling over de bijdrage, die ten Kate tot een dier almanakken (vindt gij het niet vreemd, dat men in allen dezelfde namen ontmoet? het is hier al weêr het *manus manum*) geleverd had, mijne aandacht. Er wordt namelijk van hem gezegd, dat hij in naïveteit door geen Hollandsch dichter overtroffen werd. Dat woord naïf nu gaf mij aanleiding en rijke stof tot nadenken. Zonder dat begrip naïf met al de naauwkeurigheid te willen ontleden, waartoe Schillers bekende en beroemde verhandeling mij in staat zou stellen,

behoef ik u slechts met een enkel woord aan de menigvuldige wijzigingen te herinneren, voor welke de beteekenis, die wij met dat woord verbinden, vatbaar is. Wanneer een kind, b.v. bij het dessert een stuk suikergebak, tegen welks aantrekkingskracht zijn zwakke wil niet bestand is, wegkaapt, dan noemt de vader, die zich in de vrijmoedigheid van zijn zoontje verheugt, dat naïf, en gij noch ik zouden onbeleefd genoeg zijn, om hem tegen te spreken. Wanneer een bevallig meisje zich in eene vreemde taal slecht en onjuist en gebrekkig uitdrukt, dan brengen hare witte tanden en haar vriendelijk lagchen de knorrige aanmerkingen van een onheusch purist dadelijk tot zwijgen, en wij noemen lieftallige naïveteit, wat eigenlijk een' geheel anderen naam verdiende. Wij noemen naïf, wanneer - ik heb u het geval, dat ik zelf heb mogen bijwonen, reeds vroeger verhaald - een welopgevoed, maar in de etymologie niet zeer bedreven jongeling, die in een' kring van dames een kourantartikel voorleest, bij het woord *kakographie* stuit, en stamelt en bloost. En zoo zou ik u nog menig voorbeeld van gezegden of handelingen kunnen opsommen, die wij allen naïf noemen, maar allen weder op eene andere wijze. Laat ik mij echter deze reis liever tot eene andere soort van naïveteiten bepalen, tot naïveteiten namelijk, die ik op mijne wandelingen over de velden en door de tuinen der letterkunde zoo hier en daar geplukt heb. Welligt geeft mij dat aanleiding, om met u over een paar kapitale naïveteiten wat meer breedvoerig te praten, te kapitaal bijna, dan dat hare eigenlijke en ware qualifikatie achter dat kritisch euphemisme zou kunnen verscholen blijven. En waarlijk, wanneer ik mijn herbarium van naïveteiten monster, dan vind ik daarin al heel fraaije en zeldzame exemplaren. Mr. H.J. Koenen, die, als curator van het Athenaeum Illustre te Amsterdam, natuurlijk een juist en treffend oordeel bezit over al de wetenschappen, welke aan die instelling onderwezen worden, laat zich in zijne lijkrede op D.J. van Lennep (pag. 33) over philologie en philologen aldus uit: ‘Doch niet altoos konden deze beroemde mannen, hoe groot hunne verdiensten ook overigens (?) waren, den blaam van eene dorre kamergeleerdheid ontgaan. En deze wel eens eenigzins verdiende berisping, zij is mijns inziens hieraan toe te schrijven, dat de eene, de minnelijke helft van het menschelijk geslacht (de vrouwen), die door haar

fijn gevoel van welvoegelijkheid en welstandigheid zoo veel tot de ware beschaving bijdragen, door de publieke meening, mogelijk uit vooroordeel, maar toch uit een zeer algemeen vooroordeel, en in hetwelk zij zelve veelal deelen, van de beoefening der oude letteren zijn uitgesloten.' Zie daar dan, literatoren, de panacée gevonden, ziedaar het redmiddel, dat u tegen hetgeen men u van alle kanten aanwrijft, verdedigen, en die aanklagers aanstonds zal doen zwijgen. Laat de dames Latijn leeren, en leert gij, om niet onregtvaardig te zijn, breijen en borduren. *L'un vaut bien l'autre*. Onwillekeurig herinnerde ik mij, toen ik die naïve phrase van Mr. Koenen las, hetgeen ik bij Luwig Börne in diens *Tagebuch aus Paris* gevonden had. Hij beschrijft de uithangborden op de straten van Parijs, onder anderen een, waarop een onderwijzer in de talen zich in de welwillendheid zijner stadgenooten tracht aan te bevelen. Behalve hem zelven, een oud man met grijze haren, waren op dat fijn geschilderd uithangbord te zien een huzarenofficier en een allerliefst jong meisje, aan eene tafel zittende, die met boeken beladen was. Die onderwijzer had dus reeds vóór Mr. Koenen het arcanum gevonden, om de taalstudie minder dor en vervelend te maken. Maar zoo gaat het, wanneer de groote mannen zich op vreemd terrein wagen, wanneer zij buiten hun vak tredende met dezelfde stelligheid oordeelen en beslissen, die hun alleen past, zoolang zij binnen de grenzen hunner eigene wetenschap blijven. Niemand, die bekend is met de uitkomsten op een veld der wetenschap verkregen, dat zoo langen tijd braak heeft gelegen; niemand, die - al is het dan ook slechts uit de verte - de onderzoekingen volgt van die mannen, die zich met noeste vlijt en bewonderingwaardige volharding op de beoefening der Nederlandsche taal- en letterkunde toeleggen, kan ernstig blijven, wanneer hij in de laatste brochure van Prof. Mulder (de voeding in Nederland), die ook buitendien niet vrij is van naïveteiten, leest, hetgeen daar op pag. 31 staat: 'Over konijnen echter, die weleer door onze voorouders met zooveel graagte gegeten werden, hier uitvoerig te handelen, zou ongepast zijn.' De legende van de *Kaninefaten*, die men *à tort et à travers* in *konijnenvangers* wil herscheppen, heeft Prof. Mulder tot die patriotische ontboezeming verleid. De naïveteit van een Hollandsch dichter heeft in de vertaling van een gedicht van Heine een nieuwen naam

de reeks der Saksische koningen, die in Engeland regeerden, binnengesmokkeld, den koning *Bankert*, een naam, wiens etymologie den taalgeleerden stellig nog al moeite zal baren. Gij zult hot met mij eens zijn, wanneer ik die geheele vertaling van Heine's overheerlijk gedicht, *das Schlachtfeld bei Hastings*, eene mislukte, wanneer ik het geheele gedicht een dier gedichten noem, die niet te vertalen zijn. Het is een vreemd verschijnsel met die niet te vertalen gedichten, maar het is toch zoo. Ik heb eens in een gezelschap van Franschen door Franschen Fransche gedichten hooren reciteren. Men applaudisseerde op plaatsen, die mij die onderscheiding niet schenen waardig te zijn, en bij andere, die ik voor veel voortreffelijker houd, bleef men koel en onverschillig. Er zijn stellig in de poëzij van ieder volk geheimen, die voor den vreemdeling steeds geheimen zullen blijven, schoonheden in de uitdrukking en voorstelling der gedachten, en geheel onafhankelijk van de uitgedrukte gedachte zelve. Een schrijver, wiens fijne opmerkingen over de meest verschillende onderwerpen ik meer dan eens heb bewonderd, Pückler-Muskau, noemt dit de muzijk der taal, die even als de muzijk zelve, zonder de tusschenkomst van het verstand, tot ons gemoed, tot onze ziel spreekt. Welligt is dat de reden, waarom sommige dichters, zoo als Goethe, Byron, en stellig ook Heine, absoluut onvertaalbaar zijn. Gij weet, dat ik aan Tollens in de reeks der Nederlandsche dichters eene der eerste plaatsen toeken; maar zijne vertalingen van Goethe's en Schiller's liederen en balladen zijn in geenen deele onberispelijk, ja soms plat en slecht. Wie zou b.v. Goethe's heerlijk lied ‘*Meine Ruh ist hin*’ herkennen in het gerekte, rhetorische, zelfs niet overal Goethes gedachte volkomen juist teruggevende gedicht, dat Tollens eene vertaling daarvan noemt. Die liederen van Goethe zijn als de bladeren der mimosa, zij kunnen niet de minste onzachte aanraking velen. Beproef het, of gij in dat lied uit Faust, geheel afgezien van de maat, ook slechts één woord zoudt kunnen veranderen, bijvoegen of weglaten, zonder aan de eigenaardige schoonheid van het geheel een' gevoeligen slag toe te brengen, ja die geheel te vernietigen. Een afschrikkend voorbeeld van de noodlottige gevolgen eener poging, om te vertalen, hetgeen niet vertaald kan worden, hebben wij - ik geloof in den Muzenalmanak van voorleden jaar - gezien. Een jeugdig dichter heeft Jean Pauls

Neujahrsnacht eines Unglücklichen vrij, zoo als hij het noemt, in het Hollandsch vertaald. Maar rampzaliger produkt heb ik nooit gezien. Die man heeft eigenaardige denkbeelden omtrent de vrijheid bij het vertalen gehad. Hetgeen Jean Paul in korte, krachtige taal voorstelt, en toch versierd met de heerlijke beelden, die zijne rijke phantasie bijna al te weelderig voortbragt, is walgelijk lang uitgerekt, en zoo kwam mij die vertaling voor als een schilderij, waartoe de schets door eene meesterhand ontworpen, maar door een knoeijer zonder smaak en talent met kleuren beklad is. - Zoo is het ook met Heine's gedichten gesteld. Hij heeft zelf in zijne *Dieux en exil* zijn gedicht *Ritter Tannhäuser* in het Fransch vertaald. Maar vergelijk die vertaling bij het Duitsche gedicht, en gij zult daarin een nieuw bewijs voor mijne bewering vinden. Gij zoudt te regt ongeduldig worden, wanneer ik de vertaling van Heines bovengenoemde romance door P. de Genestet (ik heb ze in een der eerste nommers van ‘De Gids’ van 1852 gelezen) hier van het begin tot het einde wilde doorloopen en bij het oorspronkelijke vergelijken. Maar wanneer men Heine vertaalt, dan dient men te weten, wat in het vierde kouplet van genoemde romance het woord Bankert beteekent:

Gefallen ist der bessre Mann
Es siegte der BANKERT, *der schlechte*,
Gewappnete Diebe vertheilen das Land
Und machen den Freiling zum Knechte.

Tegen de poëtische fiktie van den vertaler althans, die daarvan een *nomen proprium* maakt, komen de geschiedenis en de Duitsche taal als om strijd op. Ik kan hierbij alleen nog vergelijken, hetgeen ik in de vertaling van een Duitsch boek, dat die vertaling naauwelijks waard was, *Paris und London* van Ludwig Kalisch, gevonden heb. Daar staat, pag. 295, de volgende phrase: ‘Toen kort daarop de Pauluskerk gesloten werd, en de Duitsche grondregten te gronde gingen; toen dit alles en nog meer geschiedde, toen werd de hertog van Brunswijk als door den bliksem getroffen, en hij riep: “Die ezels, waarom hebben zij mij geen keizer gemaakt? Heb ik niet zooveel talent te regeren, als de koning van Pruissen? Was niet een Welf reeds Duitsche keizer, toen de *Tollenaars* nog minder dan niets waren?”’ Ik herinner mij op het oogenblik niet, wie die vertaling gewrocht heeft.

Het doet er trouwens ook niet veel toe. Maar dat hij *Zollern* door *Tollenaars* vertaalde, verschaft ons wel eenig licht omtrent het eigenaardig '*Gedankenleben*' van een dergelijk vertaler.

Ik ben in gemoede overtuigd, dat de referent in 'De Gids', die ten Kate naïf noemde, niet om de kapitale naïveteit gedacht heeft, aan welke die vers- en verzenkundige man zich schuldig gemaakt heeft, door (hetgeen hem onlangs op treffende wijze onder het oog is gebragt) *zijne* gedichten te noemen, hetgeen grootendeels gedichten van Leopold Schefer waren. Het is wel goed, dat er eens opzettelijk aan een van die Heeren, die met al te dartele hand in de literatuur van andere volken rondtasten, wordt duidelijk gemaakt, dat dit toch eigenlijk eene ongeoorloofde wijze van handelen is. En toch, hoe menig een van onze op sneê vergulde *Sonntagnachmittagspoeten* zou geheel naakt en kaal voor den dag komen, wanneer men hem eens van de Engelsche of Duitsche plunje ontdeed, in welke hij zijne magere leden gestoken heeft. Het is niet sints gisteren, dat hier op die wijze tegen het gebod gezondigd wordt: *a Jove principium*. Zelfs Bilderdijk heeft zich daaraan wel eens - misschien onwillekeurig - schuldig gemaakt, en Prof. Opzoomer heeft dit op eene wijze, die niet kiescher kon zijn, aangetoond door eenvoudig het Duitsch en het Hollandsch onder elkaâr te plaatsen, in eene aanmerking op pag. 131 van zijn boek over het wezen der deugd. Van van Lennep is het bekend, dat hij '*mit seiner freien Hand in manches Dichters Buch gegriffen*' heeft. Hij deed dit reeds in de dagen der Braga, en hij is er sedert niet op gebeterd. Zoo dikwijls als ik dien dichter te regt hoor berispen, gevoel ik mij onaangenaam aangedaan, want zijne werken hebben mij uren en dagen van waar genot verschaft. Hoe jammer, dat die man, die zooveel gelezen heeft, Bentleys dissertatie over de brieven van Phalaris, die nog wel door een zijner voorouders meesterlijk in 't Latijn is overgebragt, niet, of althans niet naauwkeurig, heeft bestudeerd. Hoeveel nut had hij kunnen trekken uit Bentleys gouden spreuk: '*No man was ever written out of reputation but by him self.*' En wanneer zij, die men de besten noemt der Hollandsche dichters, zoo *cavalièrement* over het regt van poëtischen eigendom denken, is het te verwonderen, dat de sterren van tweede en derde grootte, die aan onzen dichterlijken hemel pogen te schitteren, niet alleen *la propriété* als *vol*, maar ook, hetgeen

zij zich door *vol* hebben toegeëigend, als hunne *propriété* beschouwen? Is het te verwonderen, dat de *laureati*, die aan den almanak voor Hollandsche Blijgeestigen (het is NB. eene soort van blijgeestigheid, waarvan Göthe zegt: *man muss sich kitzeln, wenn man es lustig finden soll*) hunne jaarlijksche schatting brengen, van hunne buren stelen, wanneer een dichter, als Helvetius van den Bergh, het niet beneden zich acht, een gedicht van Langbein (*das Hemd des Glücklichen*) te vertalen, en in plaats van ruiterlijk er voor uit te komen, dat hij vertaald heeft, die vertaling voor een gedicht wil doen doorgaan, dat hij zelf heeft gewrocht en gevonden? Het is niet voldoende, om te zeggen: ‘een oud verhaal,’ of iets dergelijks. *Suum cuique*, op het gebied der letterkunde evenzeer als in het dagelijksch leven. Men proviandeert zich bij voorkeur gaarne uit Duitsche schrijvers, omdat men zoo ongestraft meent te kunnen zondigen. En zoo waart gij dan, hoor ik u zeggen, langzamerhand op uw geliefkoosd onderwerp gekomen, en ik zie u reeds glimlagchen in de verwachting, op nieuw eene Philippica over gebrekkige beoefening der Hoogduitsche taal en gebrekkige kennis der Hoogduitsche letterkunde te zullen hooren. Maar gij vergist u. Die zaak is van te veel belang, om haar als panergon op het slot van een brief te behandelen, die u evenwel reeds dubbel port zal kosten. Maar *aufgeschoben ist nicht aufgehoben*. Eene breedvoerige ontboezeming juist over dit onderwerp hangt u boven het hoofd, en zal uit mijn volgenden brief op u nedervallen. Wapen u dus met geduld; gij zijt vooruit gewaarschuwd. Vale!

T.T.

- 1 -

Bibliographisch album.

De Economist. *Tijdschrift voor alle standen, tot bevordering der volkswelvaart door verspreiding van eenvoudige beginselen van Staathuishoudkunde. Door Mr. J.L. de Bruyn Kops. Tweede Jaargang*. 1853, *Amsterdam, J.H. Gebhard en Comp*.

Ik kan, bij de beschouwing van dit tweede deel van *de Economist*, mij houden aan hetgeen ik over het eerste gezegd heb (Gids, 1853, I, blz. 505). Ik heb daar getracht het bijzonder oogmerk van dit Tijdschrift, zoo juist op den titel aangewezen, uit den inhoud zelven duidelijk te maken. Het is ‘bevordering van volkswelvaart door verspreiding van eenvoudige beginselen van staathuishoudkunde.’ Aan dit zijn plan is de redacteur in dit tweede deel niet minder getrouw gebleven dan in het eerste. Het is of hij met zijne degelijke, praktische artikelen telke maand protest aanteekent tegen de eigenaardige zienswijze eener partij, die zich bij voorkeur in afgetrokkene beginselen vermeit, maar niettemin de staathuishoudkunde veroordeelt als ‘de ijdele speculatie eener valschelijk dusgenoemde wetenschap’[1].

De Economist begeeft zich zeer zelden in bespiegelingen over ingewikkelde of nog onbesliste wetenschappelijke vraagstukken. Zij zouden zoo min in zijn bestek als voor zijn publiek passen. Maar hij maakt zooveel te meer opmerkzaam op de verkregene resultaten, en houdt vooral zijnen lezers de lessen voor, die deze zoo uitnemend op ervaring en waarneming voortbouwende wetenschap tot welzijn der maatschappij geeft. Het terrein, waarop hij zich daarbij beweegt, is ruim, maar vooral de Economist mag en moet de spreuk: ‘Al wat den mensch raakt, gaat mij aan,’ als voor zich geschreven beschouwen.

En zoo ontmoeten wij hier dan ook bij éénheid van doel eene groote verscheidenheid van onderwerpen. Nu eens wijst de schrijver ons op de ontwikkeling van den landbouw en de vruchtbare cultuur

1 Zie o.a. *de Nederlander*, n°. 906.

van nuttige gewassen (*Meekrap*, blz. 1; *Tooverij der* 19de *eeuw*, blz. 14; *Schoppenaas*, blz. 52; *Utrechtsche fabriek van landbouwwerktuigen*, blz. 111; *Berigten voor landbouwers*, blz. 243; *Maïs*, bl. 259, 322); dan geeft hij wenken in 't belang van fabriekwezen en handel (*Noord-Amerika*, blz. 83, 99; *Handelsverkeer in Australië*, 279; *Costarica*, blz. 306, 334, 361; *Nederlands Handel en Scheepvaart*, blz. 72; *Tabak*, blz. 163; *Gom-elastiek*, blz. 203; *IJzer*, blz. 325). Maar vooral houdt hij zich en ons bezig met die groote vraag, die eerst in lateren tijd in den kring der staathuishoudkunde getrokken is, en haar verheven heeft tot de wetenschap der maatschappij; de vraag namelijk van de geleidelijke natuurlijke verbetering in den algemeenen toestand des volks, door gepaste armenzorg, door zorg voor den algemeenen gezondheidstoestand (een onderwerp, bij ons nog ergerlijk verwaarloosd), door zorg voor opvoeding en onderwijs. Ik wil al de artikelen hiertoe betrekkelijk, niet opsommen; inzonderheid zijn aan te bevelen: *Openbare gezondheidsregeling*, blz. 131; *Gymnastiek*, blz. 203; *Philanthropie*, blz. 218; *een klein begin te Amsterdam*, blz. 229; *Fabriek en School*, blz. 291; *over Arbeidsloonen*, blz. 371. Ook aan de kwestiën van den dag blijft *de Economist* niet vreemd. Verleden jaar was het de buitengewone goudproductie, waarop hij zijne lezers herhaaldelijk opmerkzaam maakte. Nu vinden wij eene menigte van belangrijke artikelen over de duurte der levensmiddelen, ook in verband met ons belastingstelsel, en over de behoefte aan krachtiger voedsel onder ons volk.

Ik veroorloofde mij bij de aankondiging van het eerste deel van *de Economist* twee vragen aan den redacteur. De eerste was: Waarom zooveel over Engeland, waarom niet meer over Nederland? Deze vraag kan nu niet meer gedaan worden. *De Economist* brengt nu het meest Nederlandsche toestanden, Nederlandsche belangen op den voorgrond. De andere was: Waarom beproeft gij niet, uw tijdschrift nog meer praktisch nut bij te zetten, door nog van naderbij het model te volgen, dat u bij uwe onderneming voor den geest stond, en uwen *Economist* voor ons te maken wat *the Economist* voor Engeland is?

Deze vraag zou ik nu wederom willen voorleggen. Maar ik vrees bijna, dat het hier minder aan goeden wil bij den redacteur hapert, dan aan de mogelijkheid om bezwaren, die hem daarbij in den weg gelegd worden, over te komen. Hier blijft dus niet over, dan geduld te hebben.

S.V.

***Rudimenta, of Vormleer der Arabische taal. Ten dienste van het voorbereidend onderwijs op de middelbare scholen. Door J.J. de Gelder. Leyden, bij E.J. Brill*. 1854. 59 blz. 8°.**

Het doel van dit boekje is, blijkens het voorberigt, de eerste beginselen der Arabische taal op de openbare scholen van middelbaar onderwijs, even als de Hebreeuwsche spraakleer, in te prenten. De schrijver heeft zich grootendeels aan de grammatica Arabica van Roorda gehouden, en wil zijn boekje als eene inleiding tot die grammatica beschouwd hebben.

Wij willen eerst een overzigt van het boekje geven, en er vervolgens ons oordeel over zeggen.

Hoofdst. I heeft tot opschrift OVER LETTERS EN LEESTEEKENS. Het bevat eerst eene lijst der Arabische letters, waarbij tevens de uitspraak wordt opgegeven. Daarna volgen de noodzakelijkste aanmerkingen over de klinkers en leesteekens, en eindelijk iets over de cijfers.

Hoofd. II heet VOORNAAMWOORDEN. Hier worden, met afwijking van de volgorde der grammatica van Roorda, al de voornaamwoorden achtereenvolgens behandeld.

In Hoofdst. III, getiteld WERKWOORDEN, worden eerst de vormen der werkwoorden volgens Roorda opgegeven, vervolgens geeft de Schrijver een lijstje der vóór- en achtervoegsels, en daarop de noodige paradigmata. Hij heeft hier eenige voorbeelden ter vervoeging aan toegevoegd. Daarna komt iets over de beteekenis der wijzen, waarna hij de van zelfstandige naamwoorden afgeleide werkwoorden kortelijk behandelt, en eindelijk paradigmata geeft van de voornaamste onvolkomene werkwoorden.

In Hoofdst. IV behandelt hij onder het opschrift: NAAMWOORDEN, 1. de woordgronding. 2. het spraakkundig getal, waarachter een lijstje der voornaamste pluralia fracta. 3. de naamvallen, waarbij paradigmata van declinatie gevoegd zijn. 4. het taalkundig geslacht. 5. de telwoorden.

In Hoofdst. V worden de PARTIKELS behandeld, en wel 1. de scheidbare, 2. de onscheidbare.

Hierop volgen LEESOEFENINGEN, namelijk tien Arabische fabelen, getrokken uit de fabelen van Lokman, uitgegeven door Rödiger, waarin, en te regt, geen ongepunkteerde woorden voorkomen.

Eindelijk wordt alles besloten door een WOORDENLIJSTJE in Etymologische volgorde.

Dit overzigt kan den lezer dezer aankondiging doen zien, wat hij hier te wachten heeft.

Ons oordeel over het boek is grootendeels gunstig, want het schijnt ons als handleiding voor eerstbeginnenden zeer bruikbaar, al is het ook niet waarschijnlijk, dat het op gymnasiën of instituten bijzonder veel zal gebruikt worden. Het is ongetwijfeld voor iemand, die het ver in het Oostersch wil brengen, allezins wenschelijk reeds vroeg met het Arabisch te beginnen; maar het aantal jongelieden, die dit willen, is altijd zeer gering, en het komt ons zeer bedenkelijk voor, bij de groote menigte zaken, die moeten geleerd worden, het Arabisch op een gymnasium verpligtend te maken. Ook Ref. heeft het Arabisch wel aan toekomstige theologanten onderwezen en doet dit ook nog tegenwoordig, maar is altijd huiverig geweest om het iemand op te dringen of zelfs veel aan te preeken, uit vrees van, door te veel te willen doen, alles te bederven. Ook in het onderwijs geldt dikwijls de uitspraak van Hesiodus, dat de helft meer is dan het geheel. Wanneer echter een bijzonder vlug en leergierig discipel begeert reeds op de voorbereidende school iets aan het Arabisch te doen, dan is, gelijk gezegd is, dit boekje zeer bruikbaar. Alleen meent Ref. aan hen, die het gebruiken willen, eenige aanmerkingen te moeten meêdeelen, die hij onder het doorloopen gemaakt heeft.

Op blz. 2 is verzuimd op te geven, dat de *ghain* eene wijziging der *ain* en geen geheel verschillende letter is.

Op blz. 4, § 4 staat: ‘de *Aleph* heeft dan den klank van de Fransche *ê* of Duitsche *ae*. De *Ia* den klank *i*, en de *Vau* den klank *oe*.’ Dit is onjuist. Vooreerst hebben die letters dan eigenlijk evenmin klank als de *h* in het Duitsche woord *nehmen*, maar zijn leesmoeders, meer niet; ten andere heeft de klinker, wier verlenging door de *Aleph* wordt aangewezen, dikwijls den klank van een lange *a*, gelijk de schrijver zelf praktisch in § 6 en § 10 heeft erkend.

Op blz. 5, § 5, aanm. wordt naar ons inzien de reden, waarom de *Aleph* achter *oe* en *au* staat, verkeerd opgegeven. Is zij eigenlijk wel iets meer dan een streepje om de woorden van elkander te schei-

den? Of moeten wij hier de woorden van den Schr. per transpositionem aldus emenderen: ‘Bij de lange vocaal *oe* en de Diphthong *an* wordt nog een ו geschreven achter de וֹ; waar de verbuiging, enz.’ Zie Roorda, § 12.

Op blz. 6, § 9 staat: niet אֲנַחְנוּ - maar אֲנִי. Deze woorden zijn verkeerd gedrukt. Het moet zijn: niet אֲנִי - maar אֲנַחְנוּ

Ibid. Aanm. 1 zegt de Schrijver: ‘dan wordt er één overgeslagen,’ te weten één *lam*, wanneer er achter het lidwoord nog één zou komen te staan. Dit is niet geheel juist, want de tésjdid wijst immers aan, dat hier zamentrekking plaats heeft?

Op blz. 7, § 10 handelt de Schrijver, even als op ontelbaar vele andere plaatsen, b.v. op blz. 13, 20 en 21 enz., verkeerd, door, al moest de *Aleph* een *Véçla* hebben, er een *Hamza* op te zetten. Waarom niet, gelijk Roorda zulks doet, de *Hamza* weggelaten en alleen de vokaal geplaatst?

Op blz. 8 staat de vokaal op het onscheidbare voornaamwoord van den eersten persoon verkeerd. Dit kan echter door het verschuiven der typen gebeurd zijn, waarvan ieder, die Semitisch met punten laat drukken, verdriet genoeg heeft.

Op blz. 16 staan in de lijstjes der voor- en achtervoegsels in de conjugatie, op de plaats der stamletters, drie sterretjes. Dit is eene kleinigheid. Ref. heeft echter in zijne Hebreeuwsche Rudimenta een streepje verkozen, om de leerlingen niet te doen meenen, dat die vóór- en achtervoegsels slechts voor de drieletterige werkwoorden bruikbaar waren.

Op blz. 21 en 22 staan voor de verschillende vormen verschillende werkwoorden, ter vervoeging opgegeven. Dit is onpraktisch, want een beginner kan er door in den waan komen, dat die verschillende vormen voor verschillende werkwoorden bestemd zijn, hetgeen toch niet het geval is, al kan men geenszins van alle werkwoorden in alle vormen voorbeelden uit de schrijvers aanhalen.

Op blz. 23, § 40, spreekt de Schr. van onvolkomene werkwoorden, wier middelste letter verdubbeld is. Dit is onjuist. Het zijn werkwoorden, wier tweede en derde letter identisch zijn, en dus dikwijls zamenvallen. De uitdrukking van den Schr. doet aan den tweeden vorm der volkomene werkwoorden denken.

Op blz. 35, § 58 wordt als vorm van het diminutivum opgegeven מַמְלִיכָה. Dit moet zijn מַמְלִיכָה.

Bij de opgaven der naamvallen op blz. 39 mis ik de opgave van den status constructus, die thans in § 69 verondersteld wordt en eerst in § 73 als een hinkend paard achteraankomt.

Op blz. 46 (1) staat *djamina*. Dit moet zijn *djamí'a*.

Op blz. 50, regel 3 v.o. staat كَنِيسِة. Dit is eene drukfout voor كَنِيسِ.

Deze aanmerkingen heb ik gemeend te moeten maken. Zij zijn echter niet van dien aard, dat men daarom het boekje zou moeten verwerpen. Mogt iemand het willen gebruiken, dan kan hij de opgegevene fouten met de pen verbeteren.

D. BURGER, JR.

Marie et Caroline, conte pour la jeunesse Hollandaise, par un Hollandais. La Haye, J. Andriessen, Jr.

Dit kleine boekje (12°. 61 bl.) vordert een enkel woord, om er de aandacht op te vestigen. Het zou anders ligt, ook omdat de schrijver zijn naam niet noemt, onopgemerkt blijven onder de vele kinderboekjes, en dat zou toch jammer zijn. De schrijver heeft ten doel, gelijk hij in het zeer bescheiden avant propos zegt, dezen of genen ‘compatriote dont la plume est mieux exercée que la sienne’ op te wekken, ‘d'ecrire en françois un ouvrage à l'usage de notre jeunesse, *tout portant le cachet de nos moeurs, de nos usages, de nos institutions, de notre histoire, de notre sol, en un mot le cachet hollandais*.’ Want, zegt hij zeer naar waarheid: ‘on trouve en français de magnifiques ouvrages pour la jeunesse; mais précisement parce qu'ils sont si bons et à cause de cela, ils portent pour la plupart necessairement le cachet *francais*, étant ecrits dans le but que les jeunes lecteurs aiment à premier lieu la France. C'est juste. Mais nous hollandais, nous desirons aussi que nos enfants chérissent avant tout la Hollande. C'est encore juste.’

Om dit doel boezemt mij het werkje belangstelling in. En in een goeden geest geschreven, trekt het door eene beminnelijke eenvoudigheid aan. Onbedorven meisjes tusschen 12 en 16 jaar zal het zeker boeijen. Aan velen moge het door hunne ouders of opvoedsters in handen gegeven worden, en de schrijver, die veel talent betoont te bezitten voor zulke verhalen, moge er door opgewekt worden, om niet te wachten, of deze of gene compatriote het goede voorbeeld, dat hij gaf, zal volgen, maar zelf de hand aan 't werk te slaan, om onze literatuur verder met zulke kinderboekjes te verrijken.

Rott., 1 Junij 1854.
JOANNES TIDEMAN.

1. *Swanneblummen. Jierboekje for* 1854. *Utjown fon da 'Selscip foar Frysce Tael in Scriftenkinnisse' to Liowerd, bij D. Meindersma, Wz.* 1854.

2. *Iduna. Fríske Rím end Űnrîm. Samla fon Harmen Sîtstra. Utjown fon da Selskip for fríske tael end skriftekennisse. Niúgende Boek. Printa to Liowerd, bij D. Meindersma, Wz.* 1853.
3. *Inleiding tot de Friesche Spraakkunst; door H.S. Sijtstra. Uitgegeven door het Gezelschap voor Friesche Taal- en Letterkunde. Te Leeuwarden, bij D. Meindersma, Wz.* 1854.

Deze drie stukken zijn vruchten van de werkzaamheid van het Gezelschap voor Friesche Taal- en Letterkunde, hetwelk zich tot doel heeft gesteld, om de oude Friesche Taal, welke nog in den mond van den Frieschen landbewoner voortleeft, in stand te houden; met de schrijftaal, zoo als die in de oudste overgeblevene stukken voorkomt, bekend te maken, en de regelen op te geven, naar welke men die taal *thans* behoort te schrijven, en alzoo het gebrekkige, hetwelk er sedert meer dan drie eeuwen was ingeslopen, te herstellen, en de oude, op het eigenaartige dier taal gegronde, schrijfwijze wederom in te voeren; om hierdoor de grondtrekken van het Friesch karakter te bewaren, zijne schrijftaal in haren ouder luister te herstellen, en tevens aan te toonen, dat die taal, voor de tegenwoordige taalonderzoekers, vooral *Nederlandsche*, van het grootste belang is, om daarmede bekend te zijn; omdat zij vroeger aan hunne zeekusten gesproken werd, en vele harer woorden alsnog in het Nederlandsch voorhanden zijn, die alleen uit de oude Friesche taal kunnen worden opgehelderd.

Het is dan ook dien ten gevolge, dat men in n°. 1 en 2 eene verschillende spelling van die taal aantreft. N°. 1, ofschoon in de vroegere Jaargangen meer, heeft nog vele woorden in den gebrekkigen vorm behouden en dient om den eersten overgang te maken; terwijl n°. 2 meer naar de oorspronkelijke schrijfwijze overgaat, en slechts weinige van die woordvormen heeft overgehouden, en n°. 3, in zooverre men daaruit kan opmaken, want het is slechts eene Inleiding

tot eene Spraakkunst, ten doel heeft de juiste spelling aan te geven en de regelen der taal te bepalen.

De inhoud van n°. 1, '*Swanneblummen*,' is onderhoudend, doch de constructie van sommige zinsneden te Hollandsch, zoodat men tusschen beiden zoude moeten gelooven, dat het thema uit de eene of andere taal ontleend is. Het is o.i. te wenschen, dat men meerdere onderwerpen uit de vroegere geschiedenis en van den tegenwoordigen tijd nam, in welke trekken van het karakter en huiselijk leven der Friezen vermeld werden. Wij troffen hier en daar hollandsche woorden aan in een Friesch kleed gestoken. Zoo vonden wij op bl. 4, r. 2 v.o., *deugd*, voor *duged*, bij verkorting: *dug'd*. Bl. 5, r. 7, *skiedboek* voor *skiednis;* r. 17, *draecht* voor *beerth*. Bl. 14, r. 1, *binaudheid* voor *angstme*, en bl. 11, r. 7, het woord *forgien*, dat wij niet in die beteekenis kennen, voor *úrgien* overgegaan.

Bl. 87 vinden wij iets nieuws, te weten: de taal, welke op het westelijk gedeelte van het eiland Terschelling gesproken wordt. In het oostelijk gedeelte is wel dezelfde taal, maar zuiverder, en zij heeft een ander dialekt, terwijl in het middelste gedeelte van dit eiland, 'het Midland,' alleen Hollandsch gesproken wordt. Dit stukje is met warmte en belangstelling in dit eiland opgesteld, en geeft ons eene kleine schets van den toestand van hetzelve.

Hieruit ziet men, dat ook daar Hollandsch in de taal is ingeslopen, en in eenige woorden een ander dialekt heeft, zoo als: *borgje* voor *bergje; stoet* voor *stûwt*, stuift; *frongskip* voor *friondskip*. - Wij gelooven, dat, bl. 87, r. 6 v.o., eene comma achter *wol* moet staan, en r. 5 v.o. een punctum achter *read*, en bl. 88, r. 7, achter *fier* een punctum, omdat met het daarop volgend *fon* eene nieuwe zinsnede begint.

N°. 2. '*Iduna*,' heeft veel verscheidenheid en omtrent dit geldt hetzelfde, wat wij omtrent n°. 1 reeds hebben opgemerkt. Op bl. IV, r. 3, trof ons het woord '*allemannisk*' voor Hoogduitsch. Wij wilden wel eens van den schrijver weten, op grond waarvan hij dit woord gebezigd heeft; wij hebben wel eens van Allemannisch gelezen, doch die benaming nimmer aan het tegenwoordig Hoogduitsch, in welke taal wij meenen, dat Hebel geschreven heeft, zien geven.

Op bl. 1 vinden wij '*Boekstòiupsiugginge*'. Uit hetgeen volgt moeten wij opmaken, dat dit *letteruitspraak* zal moeten beteekenen. Wij zouden dan liever *Boekstavering* gezet hebben. Wij kennen wel een *boekstoia*, of: *boekstoien*, Boekstaveren, letters uitspreken, spellen, maar geen *boekstoi* voor letter, wel *boekstaef*, zoo als de schrijver, bl. 2, reg. 5, dit in het meervoud gebezigd heeft. *Upsiugginge* komt ons voor het Holl. opzeggen, in les opzeggen, in een Friesch kleed gestoken te zijn. - *Upsiugge* en *siugge*, voor opzeggen en zeggen, is ons vreemd. Of beteekent *upsiugginge* zuivering? Dan is het m.o. wat *unsiuch*.

Bl. 3, reg. 16, vindt men '*skula*', schuilde. Wij kennen wel *schoelen*, schuilen, *ik skoel*, ik schuil, *ik skoele* (voor: *skoelde*), ik schuilde. Dit heeft de schrijver wellicht misleid om den vorm *skula* op te nemen. Wij zullen straks over de tijden der werkwoorden nader spreken.

Bl. 159 vindt men iets over het betrekkelijk voornaamwoord *ther, the*. Wij houden het er voor, dat dit voornaamwoord in het mannelijk *the* (*thi*), in het vrouwelijk *ther* en in het onzijdig geslacht *thet* heeft. Wij verzoeken den schrijver de oude stukken nog eens met aandacht na te lezen; dit is beter dan Rask, Buss en Hettema, die in de Friesche Spraakleer in dit punt alle gedwaald hebben, blindelings te volgen. Het spijt ons te moeten zeggen, dat de aanhalingen van den Frieschen tekst aldaar niet juist zijn, en eene daarvan verkeerd vertaald. *Thi frêthu* voor *thi fretho; Wûndungon* voor *Wndungon* (de w is de dubbel-oe) en tweemaal *olle* voor *alle*, zoo als bij Richthofen gedrukt staat. *Thet hi thes erves las se, the to tha godeshuse hach*. R. 128 (niet 118), 21, heeft men vertaald: 'dat hy fon th' erf ōf se, det oanna th' gòdshūs hearth,' dat hij van het erf (erfenis) af is, dat aan het godshuis behoort; hetwelk geen goeden zin geeft. Dit *the* heeft hij tot *erves* betrekkelijk beschouwd en is het tot *hi* (dat hij niet opgemerkt heeft, dat eigenlijk *thi* is), *thethi* voor *thet thi*. R. bl. 123, r. 23, vindt men *theti* voor *thet thi*, zoo ook bl. 124, r. 9, dat de. Men moet vertalen: dat die erveloos of van de erfenis los is (zijn regt op eene erfenis verloren heeft), welke tot het godshuis (den geestelijken stand) behoort. De schrijver schijnt niet geweten te hebben, dat dit vroeger in Friesland het geval was.

N°. 3. *Inleiding tot de Friesche Spraakkunst*. In dit stuk, het voorwerk van eene, door den schrijver te gevene, Friesche Spraakkunst, worden de redenen opgegeven, welke hem bewogen hebben eene zoodanige Spraakkunst in het licht te geven. Hij beschouwt de nu nog gesproken wordende Friesche taal voor eene en dezelfde taal met die van het zoogenoemde *Asegaboek*, het *Emsiger Landregt* en andere stukken der oudheid. Dat het alzoo mogelijk is eene algemeene, echt Friesche schrijftaal in te voeren, dat de taal een uitvloeisel van het innerlijk gevoel van een volk is, en dat de eigenaardige schildering dier taal met dat gevoel in het naauwste verband staat. Dat men, om het volle bezit eener taal te hebben, én spraak én schrift, beide, magtig moet zijn. Dat er dus, om dit doel te bereiken, eene goede spraakkunst moet bestaan, kort, maar volledig en duidelijk de taal en hare regelen behandelende, en een volgens hare regelen bewerkt woordenboek, om, te zamen, een geheel uit te maken. Dat hieraan behoefte bestaat, omdat het vroegere hiertoe betrekkelijk gegevene onvolledig is. Hij heeft bij de zamenstelling op de voortgaande taalbeschaving gelet, en noemt beschaving datgene, wat de taal molliger en

vloeijender maakt en wat haar te beter over de lippen des sprekers doet rollen, doch alleen dan, wanneer het niet ten koste van hare kortheid of duidelijkheid geschiedt, hare woordbuigingen daardoor niet onderdrukt, hare klankrijkheid en voltoonigheid benadeeld, noch hare vormen besnoeid worden. Met die inzigten bezield, heeft hij zijne spraakkunst te zamengesteld. Hij gevoelt wel, dat hij niet iets volledigs zal kunnen geven, en dat zij, bij meerdere studie en onderzoek der taal, voor volmaking vatbaar zal zijn.

Wij kunnen ons in dezen met de gevoelens, ziens- en denkwijze van den schrijver zeer wel vereenigen, en het was ons een waar genoegen te vernemen, dat de schrijver moed, geduld en lust genoeg gevoelde, om dien zoo moeijelijken arbeid op zich te nemen. Wij hopen evenwel, dat het hem niet aan krachten zal ontbreken, dusdanig werk, als hij ons belooft, te leveren.

Hij verlieze niet uit het oog, dat die spraakkunst voor ongeletterden en niet voor geletterden moet dienen. Zij moet dus slechts de onontbeerlijkste Hoofdregelen bevatten en niet tot in de kleinste bijzonderheden gaan, zoo als b.v. de Deutsche Grammatik van Grimm. Dit zoude een afschrik voor de beoefening geven, en den lust om te lezen benemen. Wanneer men evenwel eenmaal vruchten van dien voorarbeid ziet, dan eerst zal het noodig zijn eene meer beredeneerde spraakkunst te geven. De schrijver zal dan tijd over hebben, om de fijne verdeelingen van de zelfstandige en werkwoorden in klassen, door de Duitschers gemaakt, nader te bestuderen, om zich te overtuigen of dat alles wel zoo juist is, als het ons wordt voorgedragen.

Het is ons voorgekomen, dat er in de werkwoorden dier taal, ten aanzien van hare vormen, slechts drie wijzen zijn: de onbepaalde, de aantoonende, en de gebiedende. Dat de eerste eenen onbepaalden, tegenwoordigen en verleden tijdvorm heeft; de tweede eenen tegenwoordigen en verledenen en de derde alleen eenen tegenwoordigen, zoodat zij in dat opzicht van de Latijnsche en andere niet Germaansche talen verschilt, welke vormen bezitten om den toekomenden en andere tijden aan te duiden. Wij willen hier slechts een voorbeeld aanhalen.

Onbepaalde wijs.

onbep. tijd, *makia*, maken; tegenw. tijd, *makiande*, makende; verl. tijd, *makad* (*emakad*), gemaakt.

Aantoonende wijs.

tegenw. tijd, *ik makia*, ik maak; verl. tijd, *ik makade*, ik maakte.

Gebiedende wijs.

tegenw. tijd, *makie*, maak.

Men zoude, onzes inziens, dus kunnen volstaan met alleen die tijdvormen op te geven, en de andere aanduidingen van tijd, welke men gewoon is daarbij te voegen, achterwege te laten, want de werkwoorden ZIJN, WEZEN, ZULLEN, enz. hebben in hunne beteekenis de eigenaartigheid om het tegenwoordige, verledene en het toekomende uit te drukken, en zijn onafhankelijk van de andere werkwoorden. Die dus de beteekenis dier werkwoorden kent, zal, zonder die opgave, die tijdsaanduidingen, zonder er op te letten, aangeven en duidelijk zijn.

Wij meenen hun, die lust gevoelen, om zich met de beoefening der *Friesche taal* onledig te houden, die werkjes gerustelijk te kunnen aanbevelen, en vertrouwen, dat zij daaruit veel nut voor dat doel zullen kunnen trekken; en wenschen, dat het *Gezelschap voor Friesche Taal- en Letterkunde* op den eenmaal ingeslagen weg met onvermoeide vlijt zal voortwerken.

AARON.

***Geschiedenis van den Nederlandschen Handel, door E.W. de Rooy*. 1*ste gedeelte. Amsterdam, L.F.J. Hassels*. 1854.**

Toen wij ons tot de beoordeeling van dit werkje zetten, waren wij eenigermate onder den indruk eener min gunstige recensie, die wij er kort te voren in zeker maandwerk, waarvan ons de naam ontschoten is, over gelezen hadden en het verheugt ons daarom te meer dat wij nu, na eigen onderzoek, een meer gunstig oordeel over den arbeid van den Heer de Rooy meenen te kunnen uitspreken. Het begin, wij erkennen het, stemt den lezer niet ten voordeele van den schrijver, want behalve de wonderlijke redenering over den oorspronkelijken aanleg van den mensch, waarvan wij evenmin de juistheid toestemmen, als wij het nut dier gansche beschouwing daar ter plaatse inzien, zouden wij het geheele korte overzigt van de handelsgeschiedenis, dat tot inleiding dient, wel wenschen òf weggelaten, òf grondiger behandeld te zien. Ook met de wijze van behandeling kunnen wij ons minder vereenigen. De schrijver heeft te veel in een te kort bestek willen geven; daardoor is zijn werk meer eene kronijk, dan wel eene eigenlijke geschiedenis van den Nederlandschen handel geworden. Het is veelal eene dorre opsomming van verschillende feiten, waarbij men dikwijls alle beschouwing en waardering, van de belangrijkste gebeurtenissen zelfs, mist, en wáár ze voorkomen, verraadt de schrijver menigmaal, bij al zijne economistische bekwaamheden, een gebrek aan praktische kennis, die toch bij de beoordeeling van zaken op het handelsgebied zoo noodig is. Die kronijkachtige behandeling maakt het werkje dan ook minder tot een onderhoudend leesboek, hetgeen juist in het belang der zaak zoo wenschelijk zou geweest zijn. Bij eene meer breedvoerige behandeling, had dit ook zeer goed kunnen veranderd worden, te meer daar de stijl vloeijend, en het geheel aangenaam geschreven is.

Maar in weerwil van al deze bezwaren, bezit het boekje in ons oog groote verdiensten, door de getrouwe vermelding der verschillende gebeurtenissen, en de naauwkeurige opgave van alles, wat zoowel op het gebied van handel, als van nijverheid, in vorige tijden hier te lande merkwaardigs is voorgevallen. Zonder op enkele bijzonderheden te wijzen, waartoe wij ruime stof zouden vinden, maar waardoor deze aankondiging te breedvoerig zou worden, willen wij enkel het zeer belangrijk overzigt noemen over het weleer zoo magtig Hanzeverbond, de vermelding der verschillende gewestelijke, gemeentelijke tollen, voorregten, vrijdommen, die menig schrijver maar al te dikwerf achterwege laat, door ze, hoewel ten onregte, als van weinig belang voor den lezer te beschouwen. De Heer de Rooy toont eene groote bekendheid te bezitten met de geschiedenis van ons Vaderland, en menig geschiedschrijver te hebben geraadpleegd, om de verschillende gebeurtenissen zoo getrouw weder te geven, en wel in zoo juiste, geleidelijke volgorde, als hij op eene uitnemende wijze gedaan heeft. Voor de velen hier te lande, die nog vreemdelingen zijn op het gebied van de Nederlandsche Handelsgeschiedenis, is dit boekje eene zeer geschikte aanleiding om, in korte trekken, met de hoofdpunten daarvan bekend te worden; het vervult vooral in dit opzigt eene gaping, die maar al te lang heeft bestaan. De vier lijvige boekdeelen van Luzac, ‘Hollands Rijkdom,’ zijn weinig uitlokkend voor hem, die nog nooit iets over dat onderwerp gelezen heeft, maar juist tot leiddraad, en tot inleiding daartoe, kan het werk van den Heer de Rooy groote diensten bewijzen. Met grooter nut en meer genoegen zullen de zoo juiste en scherpzinnige beschouwingen, redeneringen en gevolgtrekkingen van dien grooten schrijver bij de lezers ontvangen worden, wanneer een kort, maar volledig overzigt daartoe bij hen den grond gelegd heeft.

Tot hiertoe is slechts het eerste gedeelte van dit werkje in het licht verschenen, dat niet verder loopt, dan tot aan het einde der 15de eeuw; het tweede stukje zal dus openen met de beide voor handel en scheepvaart zoo hoogst gewigtige gebeurtenissen, de ontdekking van Amerika en van den directen zeeweg naar de Oost-Indiën. De schrijver zal daardoor meer gelegenheid vinden, om, bij rijker en aangenamer stof, af te wijken van eene eenvoudige opsomming der feiten, en door het geven van eigene beschouwingen en waardering der verschillende gebeurtenissen, de lecture boeijender te maken. Wij willen dan ook bij de beoordeeling van dit eerste gedeelte gaarne de moeijelijkheden in aanmerking nemen, die de behandeling van het eerste tijdperk onzer Handelsgeschiedenis eigenaardig met zich brengt, terwijl wij dit boekje als eene nieuwe

bijdrage tot de hier te lande gelukkig weder ontluikende handels-litteratuur welkom heeten, en het zeer aanbevelen aan allen, die in handel en nijverheid belang stellen.

De uitvoering, druk, enz., zijn zeer goed; jammer alleen, dat de naam van den uitgever weinig vertrouwen inboezemt. Namen toch, die op de titels van libellen staan, ontsieren de titels van wetenschappelijke geschriften.

Positieve staatsleer.

Staatsregtelijk Onderzoek van Mr. C.W. Opzoomer. Amsterdam, Gebhard & Comp. 1854.

De staatswetenschap onzer dagen heeft zich langen tijd in twee tegenstrijdige en beide even eenzijdige rigtingen bewogen. De eene, die zich de wijsgeerige noemde, ging van den individuelen mensch uit en stelde voor 't overige alle werkelijkheid ter zijde, om uit het zuiver wijsgeerig denken de begrippen van volk, van maatschappij en van staat te voorschijn te brengen. De andere, uit den strijd tegen gene geboren, hield onvoorwaardelijk aan al het bestaande vast en erkende niets als waarheid wat zij niet door onmiddellijke ervaring als reeds aanwezig in de werkelijkheid had aangetroffen. Zij matigde zich, in tegenstelling van de aprioristische rigting, den naam van historische aan. Gene was de ontkenning van alle geschiedenis, deze de ontkenning van alle wijsbegeerte. De eerste dweepte met eene geheel denkbeeldige en dikwijls volstrekt onmogelijke toekomst; de laatste kende niets anders dan het tegenwoordige en het voorleden; en terwijl de eene aan volken en staten leefregelen voorschreef die ze niet volgen konden, was de andere niet bij magte eenen regel te stellen voor het handelen of zelfs eenen maatstaf aan te wijzen voor het oordeel. De wetenschap is thans van beider eenzijdigheid overtuigd en begint den gulden middenweg te volgen, die tusschen beide rigtingen inligt. Beide heb-

ben haar nut gehad: de zoogenaamd wijsgeerige heeft vele bestaande vooroordeelen gebroken, de zoogenaamd historische heeft tot correctief van de overdrijving en van de dwalingen der aprioristische gediend. En zoo blijven beide nog steeds van nut, wanneer de eene namelijk steeds de andere blijft aanvullen, en wanneer de eene steeds de dwalingen blijft bestrijden tot welke de andere vervalt. Beide behooren, hoe tegenstrijdig ze in hare uiterste consequentiën ook zijn mogen, 't zaam vereenigd te worden: eene wijsgeerige staatsleer mag niet onhistorisch zijn en eene historische niet onwijsgeerig. De staatsleer moet uitgaan van de werkelijkheid, maar mag niet blijven stilstaan bij het voorledene of tegenwoordig bestaande; miskent zij de werkelijkheid dan redeneert zij zonder grond; vergenoegt zij zich met de bloote opmerking van wat zij in het bestaande waarneemt, dan redeneert zij in het geheel niet en komt tot geenerlei resultaat voor het tegenwoordige en voor het toekomende. Volken, staten, maatschappijen zijn geen bloote denkbegrippen, vormen zonder inhoud, uitingen of verschijningen van zekere ideën; maar werkelijkheden, dingen die zijn, en die, schoon in aard en wezen alle dezelfde, aan de ervaring evenwel zich in allerlei gedaanten en onder de meest verschillende vormen vertoonen, gelijk ze onder allerhande lotwisselingen zich ontwikkeld hebben in den loop der wereldgeschiedenis. De aprioristische wijsbegeerte houdt deze werkelijkheid van den staat niet in het oog, de historische school let bij de beschouwing der verschillende staten niet op de eenheid van hun wezen, en begrijpt hunne gelijke, schoon op verschillende wijzen en in verschillende tijdperken voortschrijdende ontwikkeling niet. De staatsleer, welke eene wijsgeerige en eene historische tevens wil zijn, vangt aan met te stellen: *er zijn* staten; en gaat vervolgens voort met te vragen: *wat* zijn staten? en wat moeten de staten in het algemeen en onze tegenwoordige staten in het bijzonder *worden?*

Deze is de gang dien wij in de wetenschappelijke rigting der laatste tijden meenen op te merken[1]. Verstandiger

1 Mogt deze of gene onzer lezers ons vragen, waarom wij de zoogenaamd anti-revolutionaire school hier geheel met stilzwijgen voorbijgaan, wij antwoorden: omdat wij haar onmogelijk als eene rigting der wetenschap kunnen beschouwen; hare leer is anders niet dan eene in wetenschappelijke vormen ingekleede geloofsbelijdenis eener secte; en komt als wijsgeerig stelsel niet in aanmerking, omdat zij niet van eenen wetenschappelijken, 't zij wijsgeerigen, 't zij historischen grond, maar van eene geheel en al subjectieve geloofsovertuiging uitgaat.

dan de wetenschap bleef gemeenlijk het leven. Voor dergelijke uitersten als wij in de geschiedenis van gene aantroffen, bleef het staatsleven meestal bewaard. De onweêrstaanbare magt der werkelijkheid verhinderde ten allen tijde hare geheele miskenning; de vrije denkkracht der menschen en de natuurlijke ontwikkeling, welke, 't zij ten goede, 't zij ten kwade, in alle dingen plaats vindt, maakte volslagen stilstand onmogelijk. De Fransche republiek der vorige eeuw nam onderscheidene proeven met de zuiver idealistische theoriën der wijsgeeren; wat daarin met de werkelijkheid, met de zedelijke en verstandelijke natuur des menschen, met de betrekkingen, in welke de menschen tot elkander staan, en met de toestanden in welke zij geplaatst zijn, overeenstemde (want zelfs de denkers meenden het niet altijd eerlijk met hun protest tegen de magt der werkelijkheid), dat schoot wortel in het volksleven, en verkreeg een zoo stellig en zoo onaantastbaar bestaan, dat latere regeringen, die het trachtten te vernietigen, aan die onverstandige poging niets minder dan haren val te danken hebben gehad, even als het tegenwoordige keizerrijk door de schending der verkregene regten, waaraan het zich schuldig maakt, sinds lang reeds tot den ondergang schijnt gedoemd. Wat daarentegen in diezelfde theoriën, wier volledige toepassing men verlangde, met de natuur van den mensch en het wezen van den werkelijken staat in strijd verkeerde, dat bleef een ijdel woord, eene ledige formule in eene wel *geschreven*, maar nooit volkomen in werking gebragte grondwet. Gelijkheid voor de wet, vrijheid van gedachtenwisseling, mederegering en wetgeving door eene vrij verkozen vertegenwoordiging, deze en vele andere nieuw verworven voorregten bleven; in Frankrijk lang te regeren zonder ze te eerbiedigen, is voortdurend gebleken eene onmogelijkheid te zijn, en zoude tegenwoordig alleen dan mogelijk zijn geworden, wanneer het waar was wat sommige vermoeden, dat de Fransche natie op de baan harer ontwikkeling voor goed begint terug te keeren en langzaam maar zeker haren val te gemoet gaat. Volkomen gelijkheid daarente-

gen, die de republiek mede naar de regelen harer wijsbegeerte verlangde, werd niet alleen nimmer verkregen, maar naauwelijks werd hare verwezenlijking zelfs beproefd; en de latere pogingen door het bestuur van het tweede gemeenebest in 't werk gesteld, om de zoo hevig begeerde organisatie van den arbeid tot stand te brengen, waren zoo zwak en zoo onbeduidend, dat men gegronde reden had om te vragen, of de verordende maatregelen niet meer dienden om het volk voor een oogenblik tevreden te stellen, dan om werkelijk eene inrigting ten algemeenen nutte in 't leven te roepen. Spoedig begreep men dan ook, dat elke poging, hoe goed ook gemeend, vruchteloos moest zijn om ideën te verwezenlijken waaraan alle grond in de werkelijkheid ontbrak; en het leven was ook hier weder, toen het op handelen aankwam, wijzer dan de leer. Volkomen hetzelfde is in Duitschland met de theorie van het historisch regt geschied. Dáár hebben de regeringen zich voortdurend beijverd om zooveel mogelijk alle volksontwikkeling tegen te gaan, en nog houden de meeste vorsten van Duitschland hunne onderdanen onder eene voogdijschap, welke beschaafde en verlichte natiën onwaardig is, en waarover de wetenschap dan ook vóór lang reeds en met reden den staf heeft gebroken. Niettemin, hoe groot ook hunne inspanning zijn moge om hunne volken in dien staat van stilstand te houden en hun allen vooruitgang te beletten, hoe wanhopig ze zich ook vastklemmen aan het bestaande, het is hun volstrekt ondoenlijk geheel en al bij hunnen tijd achter te blijven, en de volksgeest drijft hen voort ook daarheen, werwaarts zij herhaaldelijk verklaren nimmer te willen gaan. Van een oogenblik van afmatting moge nu hier of daar het despotisme gebruik maken om uit vroegere vernedering zich weder op te rigten, zoo lang een reeds beschaafd volk niet afgeleefd noch het keerpunt zijner geschiedenis genaderd is, zoo lang is de overheersching in onzen tijd een voorbijgaand verschijnsel, dat voor de magt der natuurlijke volksontwikkeling wijkt, - hier sneller, daar langzamer, hier door plotselingen ommekeer, daar door geleidelijken overgang, maar allerwege te eeniger tijd en op eene of andere wijze. Ook de eenzijdig historische school derhalve, de rigting, die aan al het bestaande onvoorwaardelijk vasthoudt, blijkt in het leven eene valsche leer te prediken. Gelukkig het volk, dat noch aan de eene

noch aan de andere dezer leeringen het oor leent, maar alleen luistert naar de lessen van die wetenschap, die in overeenstemming verkeert met het leven! Het spaart zich menige zelfbegoocheling en velerlei noodlottige misleiding.

Weinige volken hebben dit regt begrepen, maar onder die weinigen, die genoeg bezadigdheid en gezonden zin bezaten om het te verstaan, behoort zonder twijfel het onze. Eenmaal, het is waar, eenmaal lieten wij ons medeslepen door de algemeene geestvervoering die de staatkundige dweepers ook ten onzent in het eind der vorige eeuw hadden opgewekt, en ook wij meenden voor een oogenblik het onwezenlijke, het rein ideale in 't leven te kunnen roepen; maar te wrang zijn de vruchten geweest, die we van onze dwaling plukten, dan dat we nogmaals in gevaren van gelijken aard ons gewaagd zouden hebben, en te gezond was ook ons oordeel en te helder onze zin dan dat we ons lang met hersenschimmen konden bezig houden. Maar tevens was onze geest toch ook wakker genoeg, om gebruik te maken van de gelegenheid, die ter verwerving van lang gewenschte voorregten ons in den laatsten tijd werd aangeboden, - voorregten, die we eischen mogten en die we ook verkregen hebben, omdat ze werkelijk tot onzen ontwikkelingstoestand behoorden, en omdat ze door den waren volkswil, niet door eene snel voorbijgaande en ligt veranderlijke volksluim werden verlangd. Sinds zijn onze nieuwe staatsinstellingen één geworden met ons volksleven, gelijk ze bij hare wording daaruit zijn voortgesproten, en zoolang zij het blijven, zullen ze veilig zijn tegen elke aanranding van kwaadwilligen en steeds vatbaarder worden voor hoogere ontwikkeling. Wetenschap en staatskunst hebben in dat alles eene schoone rol gespeeld. De staatskunst handelde overeenkomstig de voorschriften der wetenschap; zij kon het, omdat de wetenschap in overeenstemming was met het leven, en uitgaande van de werkelijkheid, noch met eene geheel denkbeeldige staatsorde dweepte, noch ook al het bestaande goedkeurde omdat het nu eenmaal bestond, maar uit het wezen van den werkelijken staat wist af te leiden wat hij worden moest, en voor den tegenwoordigen staat de hervormingen aan te wijzen, die hem heden voegden en die hij heden noodig had. Wat het volksbewustzijn nog weifelend wilde en duister vermoedde, dat sprak de wetenschap

uit, en de staatskunst handelde gelijk beide 't haar hadden voorgeschreven.

Blijkt het ons derhalve dat de staatswetenschap alleen dan waar is en ons van nut kan zijn, wanneer zij uitgaat van de werkelijkheid, en wanneer hare uitkomsten in harmonie zijn met het leven, dan zal het ons wel niet moeijelijk vallen te beslissen, welke voor het heden en voor de toekomst de taak is, die zij te volbrengen heeft. Zij zal niet mogen aanvangen met een afgetrokken, ledig begrip, noch met den staat zoo als hij op dit oogenblik zich vertoont, maar zij zal hebben uit te gaan van het wezen van den staat, afgescheiden van zijne toevallige vormen en voorbijgaande verschijningen; zij zal moeten bepalen wat de staat in alle tijden en onder alle omstandigheden is; zij zal moeten aanwijzen, welk doel hij te bereiken, welke bestemming hij te vervullen heeft. Zal ze ook verklaren wat de staat moet zijn? Zal ze een ideaal ontwerpen van den goeden staat? Zij zal het reeds hebben gedaan wanneer zij het doel van den staat heeft aangewezen, en zij zal ons daarmede een maatstaf hebben geleverd voor ons oordeel en eenen regel voor onze handelingen. Maar eene geheel andere vraag is het, of en op welke wijze de staatswetenschap de middelen heeft op te geven, door welke het staatsdoel bereikt en de bestemming van den staat vervuld kan worden. Hier verlaat zij het gebied van het wijsgeerig staatsregt en treedt over op dat der geschiedenis; hier is haar geheele onderzoek, hier zijn al hare redeneringen en al hare besluiten gebonden aan plaats en aan tijd. Zal de wetenschap beslissen *hoe* het staatsdoel te bereiken is, dan heeft zij zich telkens tot één volk en tot éénen staat of ten minste tot die volken te bepalen, die in denzelfden tijd en onder gelijke omstandigheden leven, en wier ontwikkeling eene gelijke hoogte heeft bereikt; zij zal te onderzoeken hebben hoe die staten, waarop zij het oog vestigt, geworden zijn en hoe zij op het oogenblik zijn; zij heeft te letten op den volksaard, op de toestanden in welke de volken verkeeren; op de plaats waar zij wonen, op den tijd in welken zij leven, op hunne lotgevallen, op hunne geheele geschiedenis; en eerst dan, wanneer dit alles haar bekend is, zal het haar mogelijk zijn die volken den weg te wijzen, dien zij in hun staatsleven te volgen hebben, en dien staten de middelen voor te schrijven, door welke zij

worden kunnen wat zij overeenkomstig het begrip van den goeden staat worden moeten. De staatswetenschap is hier eene theorie der staatskunst; wilde men beide streng onderscheiden, men zou kunnen zeggen, dat de staatswetenschap in engeren zin het wezen verklaart en het doel bepaalt van den staat, terwijl de leer der staatskunst de middelen aanwijst, door welke dat doel bereikt kan worden. Beide behooren elkander te eerbiedigen en als 't ware te ontzien: de eerste trede nimmer op het gebied der laatste; de wetenschap (in den bedoelden zin) wage het nimmer denkbeeldige staatsregelingen voor alle volken en landen te ontwerpen; maar de toegepaste staatsleer waardere ook de voorschriften der wetenschap, en nimmer veroorlove de staatskunst zich handelingen, die tot een ander doel dan tot datgene mogten leiden, dat de wetenschap als het doel van den staat heeft aangewezen. Zoo onderscheiden blijven beide niettemin, blijven wijsgeerige staatswetenschap en politieke theorie onafscheidelijk met elkander verbonden en in gedurige zamenwerking met elkander: de eerste is onvruchtbaar zonder de laatste, en deze onmogelijk zonder gene. In landen waar beide niet langer vijandig tegen elkander overstaan, waar beide integendeel meer en meer met elkander beginnen overeen te stemmen, waar de wetenschap alzoo, gelijk wij het boven uitdrukten, het meest in harmonie met het leven verkeert, daar zal de staat het naast aan de bereiking van zijn doel zijn gekomen, en het best beantwoorden aan het begrip van den goeden staat. Mogen wij nu boven vele andere natiën ons beroemen zoodanig een land te bewonen, dan zal het wel niet twijfelachtig kunnen zijn of we hebben voort te gaan op den weg dien we zijn ingeslagen, en dien we tot heden in de beoefening van de staatswetenschap en in onze staatkunde gevolgd hebben. Op dien weg ons voort te leiden, ons meer en meer te overtuigen, dat wij, dien weg volgende, regt handelen, en tevens ook die feilen ons aan te wijzen, die we in ons staatsleven nog te verbeteren, en die dwalingen, voor welke we voortaan ons te wachten hebben, is tegenwoordig de roeping der wijsgeerige staatswetenschap en der praktische staatsleer. De wetenschap vange op nieuw het onderzoek aan naar het wezen, naar het doel van den staat, en ze zal ons bevestigen in de overtuiging, dat wij het wel hebben begrepen; de theorie der staatskunst ga voort met ons de middelen aan

te wijzen, die wij ter bereiking van dat doel in het werk moeten stellen, en wij zullen meer en meer en beter welligt nog dan te voren leeren inzien, dat wij de juiste hebben gekozen, schoon we nog verre mogen zijn van ze op de regte wijze te hebben toegepast.

Aan deze eischen nu schijnt ons de positieve slaatsleer ten volle te beantwoorden, welke de Heer Opzoomer in zijn jongste geschrift, over het algemeen-wijsgeerige en over het Nederlandsche staatsregt, ontwikkeld heeft; en het is ons eene aangename taak den verdienstelijken Hoogleeraar openlijk onze hulde te mogen brengen voor de dienst, welke hij door de uitgave van zijn ‘Staatsregtelijk Onderzoek’ aan ons vaderland bewezen heeft. Is het straks gezegde omtrent de pligten en de roeping der wetenschap waar, dan kan het niet anders dan van het hoogste belang zijn, wanneer mannen, die in hunne betrekking en door hunne verdiensten grooten invloed uitoefenen op de meening van anderen, ons op de voorschreven regte wijze in het onderzoek voorgaan; en wie het met zoo gelukkigen uitslag als de Hoogleeraar Opzoomer instelt, zal zich niet alleen de toejuiching verzekeren van de beoefenaren der wetenschap, maar tevens geene geringe aanspraak zich verwerven op de erkentelijkheid zijner medeburgers in wier overtuiging hij het menigmaal zoo ten onregte aangevallen beginsel onzer tegenwoordige staatsorde meer nog dan te voren zal hebben bevestigd. Wij hopen in de volgende bladzijden de meening eenigzins nader te regtvaardigen, welke wij omtrent het bedoelde werk hebben opgevat; wij gelooven echter den arbeid, dien de geachte schrijver ondernomen heeft, niet te zullen bevorderen door ons blind te houden voor sommige onvolkomenheden, die wij in de ontwikkeling van zijn stelsel hier en daar meenen te hebben opgemerkt, maar veeleer tot dien arbeid het onze, hoe gering dan ook, te kunnen bijdragen, door zoodanige bedenkingen aan het oordeel onzer lezers en aan dat van den schrijver zelven te onderwerpen, als wij meenen tegen sommige zijner beschouwingen in 't midden te moeten brengen.

Wanneer wij onze aandacht vestigen op de methode, welke de Heer Opzoomer bij de behandeling van zijn onderwerp gevolgd heeft, dan blijkt ons, dat hij met verwerping van de zuiver aprioristische rigting, in al zijne

beschouwingen van de werkelijkheid uitgaat. Er is, zegt hij, een staat; ter verklaring van zijn wezen is het onnoodig te onderzoeken hoe hij ontstaan is; genoeg toch zoo wij den staat en den mensch in den staat onmiddellijk kunnen waarnemen: op die waarneming en op geen anderen grondslag rust ons oordeel over den staat. Wel is waar, eene zaak wordt beter begrepen wanneer men hare oorzaak kent, maar wanneer het onmogelijk is, die oorzaak te kennen, omdat zij niet onder het bereik onzer ervaring valt, dan is het beter de oorzaak ter zijde te laten en de zaak zelve te onderzoeken, dan het voortbrengsel van onze verbeelding voor het vruchteloos gezochte feit in de plaats te stellen. Zoo is het met den staat: zijnen eersten oorsprong, dus gaat de schrijver voort, kennen wij niet, omdat de geschiedenis zoover niet in het voorleden reikt; stellen wij ons nu den een of anderen oorsprong van den staat voor, en bouwen wij daarop eene theorie van den staat, dan verwarren wij ons oordeel over hetgeen wij kunnen kennen met eene willekeurige voorstelling van iets dat wij te kennen niet bij magte zijn. Maar evenmin als de S. de aprioristische theoriën huldigt, evenmin vergenoegt hij zich ook met eene bloot historische beschouwing van dezen of genen staat. Hij ontwerpt integendeel een stelsel van algemeen wijsgeerig staatsregt, onderzoekt het wezen en bepaalt het doel van den staat, en gaat eerst dan, wanneer hij de algemeene vragen der staatswetenschap beantwoord heeft, tot de beschouwing van onzen tegenwoordigen staat over. Ook bepaalt hij zich hier evenmin tot het bloot feitelijk verklaren van onze hedendaagsche staatsorde, maar hij beschouwt ze voortdurend met eenen terugblik op zijne algemeene leer, en beoordeelt voorts onze tegenwoordige instellingen naar de historische, feitelijke toestanden, in welke wij verkeeren. Het oordeel van den S. over onze staatsinrigting is gunstig, omdat hij deze in overeenstemming vindt met zijne algemeene leer, en de eene komt met de andere juist daarom zoo goed overeen, omdat beide in harmonie zijn met het werkelijke leven. Met reden geeft o.i. de S. aan zijne theorie den naam van *positieve* leer; alleen die leer toch, welke hij verkondigt, is eene positieve, in tegenstelling van de beide andere, waarover wij boven gesproken hebben: de aprioristische theorie is niet positief, daar zij juist aanvangt met het positieve, de wer-

kelijkheid ter zijde te stellen; de historische is niet positief, omdat zij bij de verschijnselen staan blijft zonder tot het wezen der dingen door te dringen[1]; de theorie, welke tusschen deze beide uiterste rigtingen in ligt, is daarom positief, omdat zij met het positieve, de werkelijkheid aanvangt, het wezen der dingen onderzoekt en de toevallige verschijnselen naar dat wezen beoordeelt. Wat nu volgens den S. het wezen zij van den staat, wat de staat en wat het doel van den staat zij, dit zullen wij nader bij de beschouwing van het stelsel zelf kunnen nagaan; hier was het ons alleen te doen om den lezer op de wijze van behandeling opmerkzaam te maken, welke de S. voor zijne wijsgeerige staatsleer gekozen heeft.

Ééne vraag intusschen kunnen wij, eer we verder gaan, ons niet onthouden hier te stellen: wat bedoelt de S. wanneer hij (bladz. 9 en v.) beweert, dat de wijsgeerige staatswetenschap geen stellige, blijvende, onveranderlijke waarheid ontsluijert, en dat zij niet anders moet willen zijn dan kritiek van het bestaande, terwijl de maatstaf waaraan zij het meet, het ideaal dat ze zich voorstelt, aan de kennis van het bestaande zelf ontsproten, er niet ver boven verheven kan zijn? Het komt ons voor dat deze bewering eenigzins met de eigen rigting des schrijvers in strijd verkeert. Dat de wetenschap den ijdelen waan moet laten varen, alsof zij eene staatsinrigting ontvouwen kon voor alle eeuwen en alle volken geldig, lijdt geen twijfel; en inderdaad zij heeft dien waan ook reeds laten varen; maar iets anders is het toch ook te stellen, dat de wetenschap in 't geheel geene blijvende onveranderlijke waarheid ontsluijeren kan, dat zij niet in staat zoude zijn eenige, sommige algemeene waarheden te vinden, die voor alle volken en in alle eeuwen evenzeer waar konden blijven. De S. bewijst dan ook het tegendeel, door in de eerste afdeeling

1 Of de anti-revolutionaire leer eene positieve mag heeten? Zij beweert natuurlijk het te zijn, maar zal men eene theorie positief kunnen noemen, die uit het onbekende het bekende tracht te verklaren, door het begrip van den staat uit een zeker begrip van God op te maken, van wien we niets kennen dat ons tot het trekken van wetenschappelijke resultaten eenig regt geeft? (Verg. ‘Staatsr. Onderz.,’ bladz. 55 en v.) Die leer is ten minste al zeer onwetenschappelijk. en dat zij positief valsch is, schijnt ons tegenwoordig vrij wel uitgemaakt.

van zijn werk een wijsgeerig onderzoek in te stellen naar het wezen van den staat. Of zijn nu de resultaten tot welke dat onderzoek hem leidt, geene blijvende, stellige algemeen geldende waarheden? Maar dan begrijpen wij niet, wat het positieve zijner theorie zou zijn. Of bedoelt de S. eenvoudig dat de wijsbegeerte niet *de* waarheid, d.i. de volkomene, volledige waarheid ontsluijert? Zeker, dit laatste zullen wij niet tegenspreken, maar al heeft de wetenschap niet alles gevonden, zij kan daarom toch wel iets hebben gevonden, en dat iets kan van blijvende waarde voor alle tijden en volken zijn. Is dit echter het geval, dan is de wetenschap ook meer dan eene kritiek van het bestaande, en het ideaal dat zij zich voorstelt, hoe onbepaald en algemeen het ook zijn moge. kan dan ook niet alleen, maar moet, zal het een ideaal zijn, ver boven het bestaande verheven zijn; juist omdat het niet, gelijk de S. zegt, aan de kennis van het *bestaande*, maar gelijk hij, om niet zelf zijn volgend wijsgeerig onderzoek reeds van te voren te veroordeelen, had dienen te zeggen, aan de kennis der *werkelijkheid*, d.i. van het werkelijke leven in den staat, gelijk wij het ten allen tijde, schoon onder verschillende vormen waarnemen, ontsproten is. Intusschen vermoeden wij, dat de bedoeling van den S. eene andere is, dan die, welke men uit zijne straks aangehaalde woorden zou kunnen opmaken. Hij ontwikkelt eene theorie van wijsgeerig staatsregt, bepaalt wat zijn moet, en toetst daaraan het bestaande; nu is het toch wel niet te veronderstellen, dat hij zooveel minachting voor zijne eigene denkbeelden zou koesteren, dat hij niet dan eene zeer geringe, althans snel voorbijgaande waarde hun zou toekennen. Het geheele werk zou op die wijze het karakter van een vlugschrift verkrijgen, dat voor het oogenblik welligt eenig nut doet, maar weldra, als het zijne werking gehad heeft, terzijde gelegd en vergeten wordt. Ware dit de bedoeling van den S., wij zouden ons verpligt achten, hem zoo stellig mogelijk tegen te spreken: wij wenschen zijn boek een blijvend bestaan en langdurige gelding toe, en wij hopen dat de waarheden, die wij er in aantreffen, nimmer onwaar zullen worden voor het nageslacht. Dan, indien het ons geoorloofd mogt zijn eene kantteekening op de aangehaalde bladzijden te maken, dan zouden wij meenen het gevoelen des schrijvers gedeeltelijk door zijne eigene woorden, en deels door

eene omschrijving aldus te kunnen verklaren: De wetenschap moet nimmer zich inbeelden reeds eene volmaakte wetenschap te zijn, en geen stelsel van wijsbegeerte kan ooit een volledig, geene staatstheorie eene reeds volkomene zijn. Het weten zelf is geschiedenis, een voortdurend worden, en de verst gevorderde denker blijft onder den invloed van zijnen tijd en van zijn volk. Vinden wij sommige waarheden, volgende geslachten zullen nieuwe waarheden vinden, die wij nog niet kennen. Maar hebben wij eenmaal eene waarheid gevonden, dan blijft deze ook waarheid voor alle volgende eeuwen en volken. Weten wij heden, b.v., wat vroegere tijden niet wisten, dat alle burgers gelijke aanspraak hebben op bescherming door den staat, dan is dit ook waar voor alle volgende eeuwen en volken, zoolang er staten en burgers zullen zijn. Ware dit niet het geval, de aanspraak op gelijke bescherming steunde op geenen grond hoegenaamd, en niemand zou het regt hebben die bescherming van den staat te eischen. De wetenschap moge dus nog zeer onvolledig zijn, wat zij eenmaal als waarheid weet, dat is eene blijvende en stellige waarheid, ook voor de wetenschap der komende tijden; en zij moge dwalen wanneer zij óf de werkelijkheid uit het oog verliest, óf ze niet begrijpt, maar zij dwaalt niet wanneer hare resultaten het onmiddellijk gevolg van eene juiste waarneming der werkelijkheid zijn. En in de steeds voortgaande verbetering dier waarneming ligt de geheele voortgang, de eigenlijke ontwikkeling der wetenschap. - Even als met de hier behandelde vraag, of de wetenschap blijvende, algemeen geldende waarheden kan vinden en gevonden heeft, is het ook met de hiermede onmiddellijk in verband staande, of de wetenschap zich een ideaal kan en mag voorstellen dat hoog boven het bestaande verheven is. Wij zouden meenen, dat zij het behoort te doen, schoon we zoo min als de S. eenig ander dan een zeer algemeen en onbepaald ideaal van den staat van de wijsgeerige wetenschap verlangen. Maar een zoodanig schijnt toch ook de S. te willen. Immers hij wil dat de wetenschap bepale wat de staat behoort te zijn, zonder dat zij gehouden is daarbij van het toevallig nu bestaande uit te gaan. Zij bepaalt in het algemeen wat de goede staat moet zijn; of de tegenwoordige meer of min op den idealen gelijke doet tot het vormen van het ideaal zelf niets af. De S. stelt (bladz. 33) dat de staat het belang

van allen, het algemeen belang zooveel mogelijk bevorderen moet; derhalve is, volgens hem, het ideaal van den staat een staat, die het algemeen belang zooveel mogelijk bevordert. Nu zal het toch wel eene uitgemaakte zaak zijn, dat er geen staat ter wereld is, die het algemeen belang zooveel bevordert als hem mogelijk zou zijn, en niemand zal het dus betwijfelen of de tegenwoordige staten zijn nog zeer ver beneden het ideaal van den goeden staat. Indien nu dit ideaal niet ver boven het bestaande verheven mogt zijn, dan zou het ook onwaar zijn dat de staat zooveel mogelijk het algemeen belang bevorderen moet. De oorzaak der duisterheid, die wij hier in des S. redeneringen opmerkten, schijnt ons daarin gelegen, dat hij, gelijk we reeds gezegd hebben, in zijne inleiding het *bestaande* niet van de *werkelijkheid*, de *vormen* niet van het *wezen* der zaak onderscheidt, terwijl hij toch bij de verdere ontwikkeling zijner staatsleer geenszins uitgaat van het op dit oogenblik bestaande, van de tegenwoordige vormen en verschijnselen van den staat, maar van zijn *wezen*, zoo als het *werkelijk* is, en zoo als het altijd geweest is en blijven zal. Eerst na dit gevonden te hebben, onderzoekt hij of het tegenwoordig *bestaande*, of de tegenwoordige vormen en verschijningen van den staat aan het wezen van den staat, aan het begrip van den goeden staat beantwoorden. De S. moge dus het tegendeel beweren, het blijft niettemin waar, dat hij zich een ideaal (schoon teregt een zeer algemeen ideaal) van den staat voorstelt, iets dat de eenzijdig historische school verzuimde en dat de aprioristische rigting overdreef. En dat ideaal is dan ook boven het bestaande ver verheven, gelijk alle voorstelling van het volmaakte ver boven het onvolmaakte verheven is.

Wij gaan thans over tot de beschouwing van den eigenlijken inhoud van het stelsel, en wel bepaaldelijk tot die van het eerste of Algemeene Deel, waarin de Heer Opzoomer het *begrip*, het *doel* en den *regtsgrond* van den staat, den aard van het *gezag* in den staat, en het regt van *verzet* tegen het gezag in den staat behandelt.

De vraag: wat is de staat? beantwoordt de schrijver na vooraf het begrip van volk en dat van maatschappij bepaald te hebben. En te regt voorzeker; want niet dan na deze begrippen te hebben gevonden, komt men tot iets wezenlijks, iets positiefs in het begrip van den staat: men

kan zich geen werkelijken staat denken, zonder vooraf zich een volk te hebben gedacht dat in den staat of onder de staatsorde leeft, terwijl men, den staat als eene maatschappij beschouwend, het begrip van maatschappij ook noodwendig aan het staatsbegrip moet laten voorafgaan. Intusschen zouden wij het nog betwijfelen of de kennis van het wezen van een volk en van eene maatschappij reeds voldoende zij om het wezen van den staat te verklaren. Een volk, zegt de S., is een aantal individuën, die in zeden en karakter, in godsdienst en denkwijze meer met elkander overeenkomen dan andere individuën; en eene maatschappij heet eene vereeniging van individuën, die met vereenigde krachten naar één doel streven, en daartoe zekere regten verkregen en zekere pligten op zich genomen hebben. Oorspronkelijk vallen de begrippen van volk en maatschappij zamen, naderhand verliezen de volken vele eigenschappen die hen van elkander onderscheidden, en onder een volk ontstaat een aantal maatschappijen, vaak met een zeer verschillend en niet zelden vijandig doel. Aan ééne maatschappij evenwel blijven allen voortdurend deelnemen, en deze maatschappij is de staat. Nu zeggen sommigen, dus gaat de S. voort, dat de staat de maatschappij van het regt is: die bepaling is juist, doch onvolledig omdat zij te ruim is en te veel omvat; alle maatschappijen toch zijn regtsmaatschappijen. Juister alzoo: de staat is de maatschappij van het *volksregt*, d.i. van die regten en verpligtingen die zich niet slechts tot sommige, maar tot alle leden des volks uitstrekken. De Hoogleeraar houde het ons ten goede wanneer wij, schoon om eene tegengestelde reden, hetzelfde zeggen van zijne definitie wat hij van de andere gezegd heeft: zijne bepaling van den staat schijnt ons juist, en juister ook dan gene, maar toch ook evenzeer onvolledig; niet omdat zij te ruim is en te veel omvat, maar integendeel omdat zij, naar onze meening en ook volgens het stelsel van den schrijver zelven, te eng is en te weinig in zich sluit. De staat is eene maatschappij, eene vereeniging van al de individuën van een volk die met vereende krachten naar één doel streven. Maar welk is nu dat doel? Het is de handhaving van aller regten, d.i. van het volksregt. Maar is dit het eenige doel van den staat? De S. stelt zelf (bladz. 27) deze vraag, en beantwoordt haar (bladz. 28) ontkennend. Het gebied der staatsmagt, zegt hij, is veel te eng door die theorie omschreven, die de

handhaving der regtszekerheid tot het eenige staatsdoel maakt. Wij zullen straks nader zien dat deze bewering op goede gronden rust; genoeg voor het oogenblik dat de schrijver zelf nog een ander doel dan de handhaving van regten aan den staat toekent. Daaruit toch volgt ontegenzeggelijk dat de staat nog iets anders is dan de maatschappij van het volksregt; en hieruit blijkt wederom dat, gelijk wij opmerkten, de begrippen van volk en maatschappij alleen onvoldoende zijn om ons tot het begrip te brengen van den staat, en dat men, het wezen van den staat willende kennen, vooraf dient te bepalen wat het doel is van den staat. Meent de S. zijne definitie niettemin te kunnen verdedigen door zijne bewering op bladz. 26, dat de middelen van welke de staat gebruik maakt om zijn doel te bereiken, geene andere zijn kunnen dan het toekennen van regten en het opleggen van verpligtingen, wij zouden tegen deze stelling hetzelfde bezwaar hebben dat wij tegen de bepaling van den staat aanvoerden; nl. dat zij te beperkt is. Wanneer de staat, om een voorbeeld te noemen, een deel van de zorg voor de volksontwikkeling op zich neemt door openbare scholen op te rigten, gelijk bij ons, en naar des schrijvers meening (bladz. 163 en v.) te regt geschiedt, dan doet de staat toch meer dan regten geven en verpligtingen opleggen. Wanneer de directeur van eenen schouwburg eene voorstelling laat geven dan verleent hij daardoor aan ieder het regt om tegen betaling van zeker geld die voorstelling bij te wonen, en legt tevens aan ieder die ze bijwoont de verpligting op om haar niet te storen, maar hij doet toch ook nog meer dan dat: hij stelt het publiek in de gelegenheid om zich te vermaken, en soms ook om zijne kennis te vermeerderen en zijnen smaak te beschaven. Evenzoo geeft de staat door de oprigting van scholen wel het regt aan een ieder dien hij daartoe bevoegd verklaart, om het onderwijs te genieten, en wel legt hij ieder die het genieten wil de verpligting op om de wetten en reglementen van het onderwijs te gehoorzamen, maar hij doet toch ook, even als de tooneeldirecteur, meer dan regten geven en verpligtingen opleggen: hij stelt de bewoners van het land in de gelegenheid onderwijs te ontvangen, hij geeft hun een middel om zich te beschaven, hij draagt mede zorg voor hunne ontwikkeling, hij rigt schoolgebouwen op, hij stelt onderwijzers aan, enz. Met één woord: het verleenen van regten en het op-

leggen van verpligtingen is wel een deel van de staatswerkzaamheid, maar niet alles; het is in het bedoelde geval niets anders dan de *vorm;* het onderrigt verschaffen is de *inhoud* dier werkzaamheid; en nu toont toch de Heer Opzoomer in zijn geheele werk te veel afkeer van eene bloot formele staatstheorie, dan dat hij hier er zich mede zou kunnen vergenoegen. Niettemin is zijne geheele bepaling: ‘de staat is de maatschappij van het volksregt,’ niets anders dan het bloot *formele* begrip van den staat; op zich zelf een juist begrip, maar ongenoegzaam om het wezen van den staat uit te drukken en derhalve als eene definitie te gelden welke op volledigheid aanspraak zou kunnen maken: immers, de *inhoud* van het staatsbegrip is daarmede nog geenszins gegeven. Acht hij 't misschien beter in den aanvang bij den blooten vorm te blijven staan, om later eerst, door onderzoek naar het doel van den staat, tot de kennis van het wezen van den staat te geraken, en op deze wijze den eigenlijken inhoud van het staatsbegrip te vinden, wij willen gaarne in deze meening van den schrijver berusten; dan, is dit werkelijk zijn gevoelen, het zou ons in dat geval toch aangenaam zijn geweest, dit hier of daar op eene of andere wijze aangeduid te zien, daar wij ons thans met eene gissing moeten behelpen om het staatsbegrip van den Hoogleeraar met zijne staatsleer zelve in overeenstemming te brengen. - Vraagt men ons nu ten slotte, en we mogen deze vraag voorzien, welke dan wel de definitie zoude zijn die wij voor de bepaling door hem gegeven in de plaats wenschten te stellen, wij erkennen volmondig daarop het antwoord schuldig te moeten blijven. Wij betwijfelen het zelfs of men ooit eene volkomen goede definitie van den staat zal kunnen geven. Men kan wel de eigenschappen, de werkzaamheid, het doel, de gevolgen en de werkingen van den staat opgeven, maar het komt ons moeijelijk niet alleen, maar zelfs ondoenlijk voor dat alles in ééne korte, doore, gedrongen en toch alomvattende formule zaam te vatten; en wij gelooven veeleer, dat men, om het wezen van den staat te bepalen, vooraf een geheel stelsel van staatsleer moet ontwerpen, om eerst dan, wanneer men het doel, den regtsgrond, de werkzaamheid en de werkingen van den staat gevonden heeft, te verklaren: al die resultaten van het onderzoek te zamen genomen, en in onderling verband beschouwd, maken den inhoud uit van onze kennis omtrent het wezen van den staat.

Dat het *doel* van den staat, naar het gevoelen des schrijvers, niet tot de handhaving der regtszekerheid beperkt mag worden, zagen wij boven. Gaan wij thans na, wat volgens zijne meening het eigenlijk voorwerp van de staatszorg behoort te zijn. Hij begint met drie verschillende theoriën tegen elkander over te stellen en van alle de verkeerdheid en de slechte gevolgen aan te toonen (bladz. 28-33). Vooreerst hebben wij de zoo even genoemde theorie van den regtsstaat. Zij is waar op zich zelve: datgene waarvoor de staat vóór alles te zorgen heeft is de bescherming van persoon en goed der burgers. Maar door het staatsdoel tot die bescherming te beperken geraakt zij in strijd met alle ervaring, met de geheele geschiedenis: geen enkele staat die zoo naauwe grenzen zich ooit heeft laten welgevallen. En natuurlijk: er behoort tot den mensch meer dan vrijheid; er zijn goederen die van niet minder waarde voor hem zijn; waarom zou de staat nu alleen de mogelijkheid om over mijn persoon en goed te beschikken in zijne bescherming nemen? en waarom kan het niet in het doel eener vereeniging liggen het werk der individuën op haar te doen overgaan, wanneer het door haar beter dan door de individuën kan worden uitgevoerd? (bladz. 28 en 29). - Eene tweede theorie acht den staat geroepen de geheele ontwikkeling van den mensch tot stand te brengen, en de zorg voor haar zoo veelzijdig mogelijk op zich te nemen. Deze theorie leidt tot de verderfelijkste resultaten en de meest noodlottige gevolgen, wanneer zij den staat weet te bewegen zich in alles te mengen wat de ontwikkeling der individuën aangaat: veelal toch zullen èn volksontwikheling èn stoffelijke welvaart daardoor belemmerd, zelden zullen ze er door bevorderd worden; en het belang der individuën zal menigmaal aan een denkbeeldig belang van den staat of van de menschheid worden opgeofferd (bladz. 29 en 30) - Nog heeft men beproefd beide tegengestelde theoriën met elkander te verzoenen en den regtsstaat met den voogdijstaat te vereenigen. Maar de leer welke die verzoening door het stelsel van onbeperkte ondersteuning poogt te bewerken, en den staat in last geeft al de uiterlijke voorwaarden der menschelijke ontwikkeling te bezorgen, blijft wel vrij van de beperktheid en eenzijdigheid der strenge regtstheorie, en poogt beter dan de leer der staatsvoogdij voor het ware belang der individuën te waken; maar het gelukt haar niet beter dan

de beide andere datgene te vinden wat hier gezocht wordt: den vasten grens tusschen de werkzaamheid van den staat en die der burgers, de stellige regelen welke de staat in al zijne handelingen en bemoeijingen te volgen heeft (bladz. 30-33). - Tegenover, of wil men, boven deze drie theoriën nu stelt de schrijver zijne positieve staatsleer, welke ze alle in zich vereenigt. Zij is de eenige die tot een stellig resultaat en tot een vasten regel komt, en toch niet in de eenzijdigheid der beide eerstgenoemde theoriën vervalt. Zij is zeer algemeen; velen zelfs zal ze welligt te algemeen voorkomen; dan, het ligt in den aard der zaak en de ervaring leert en de geschiedenis der wetenschap bevestigt het, niet dan eene zeer algemeene staatsleer zal eene leer voor alle volken en staten kunnen zijn. Gelijk de zedeleer nooit een anderen regel voor alle handelen geven kan dan het zeer algemeene: handel zoo dat het heil uwer medemenschen er door bevorderd wordt, terwijl zijn niet in staat is in het algemeen te bepalen wat het heil der menschen in elk geval en onder alle omstandigheden het meest bevorderen zal, zoo is het ook met de staatsleer. Haar voorschrift kan voor alle staten geen ander zijn dan het even algemeene: handel zoo dat het belang der burgers in het gemeen er door bevorderd wordt. Welke instellingen, welke beperking der individuele vrijheid nu daartoe noodig zullen zijn, dit zal geheel afhangen van de omstandigheden (bladz. 33 en v.). Wanneer alzoo de vraag wordt gesteld: waartoe dient de staat? Wat is het doel van den staat? dan zal de positieve theorie, uitgaande van de waarheid dat het doel van elke instelling de bevordering is van het belang van allen voor wie zij is ingesteld, en verder in aanmerking nemende dat de staat eene instelling voor alle individuën van een volk is, tot het besluit komen, dat het doel van den staat de bevordering van het algemeen belang, van het belang van allen moet zijn. Het algemeen belang nu vordert vóór alles handhaving van het regt, regtszekerheid, bescherming van persoon en goed van allen; alleen de staat kan die bescherming aan allen verleenen; de handhaving van het volksregt kan alleen aan den staat worden opgedragen. Maar het algemeen belang eischt dikwijls meer van den staat dan handhaving van de regtszekerheid; het eischt ook zorg van den staat voor de stoffelijke welvaart en voor de zedelijke ontwikkeling van het volk, wanneer daarvoor zonder de bemoeijing van den

staat niet of niet dan slecht gezorgd zou worden. Maar ook alleen in dit geval treedt de staat zelfhandelend op; alleen in dit geval is de staat voogdijstaat; wanneer de eigen krachten der burgers toereikende zijn om hunne welvaart en hunne ontwikkeling naar behooren te bevorderen, dan bepaalt zich de werkzaamheid van den staat tot het zooveel mogelijk opheffen van de beletselen welke de vrije werkzaamheid der burgers in den weg mogten staan. - Hierop komt, zoo wij 't wel begrijpen, de bedoeling des schrijvers hoofdzakelijk neer. Hebben wij hierin regt, dan is zijne theorie een sterk wapen tegen de verderfelijke leer van het onvoorwaardelijk ‘laissez faire’; maar van den anderen kant is zij ook de niet minder krachtige handhaving van het groote beginsel van onzen tijd: het beginsel van de vrije werkzaamheid, en wel bepaaldelijk van de vrije zamenwerking der burgers. Meer en meer beginnen wij tegenwoordig in te zien dat de meeste hedendaagsche staten niet alleen van boven af, maar ook van onder op hervormd moeten worden, en dat die hervorming niet dan door verwezenlijking van het beginsel der vrije associatie mogelijk is. En telkens stelt ons de ervaring in de gelegenheid ons te overtuigen, en in die overtuiging bevestigt ons thans weder de positieve staatsleer, dat niet die landen het gelukkigst zijn waar de regering alles voor het volk doet, maar die waar het volk alles zelf doet onder toezigt en leiding, waar het noodig is, van zijne regering. Deze waarheid als hoofdbeginsel der staatswetenschap in hare volle waarde erkend te hebben, schijnt ons een der eerste verdiensten van het stelsel dat het voorwerp onzer tegenwoordige beschouwing is.

Het volgend hoofdstuk van het ‘Onderzoek’ dat den *regtsgrond* van den staat behandelt, schijnt ons mede, even als het voorgaande, niet genoeg ter aandachtige lezing te kunnen worden aanbevolen. De schrijver treedt polemisch op tegen alle aprioristische zoowel als tegen alle eenzijdig historische theoriën over den regtsgrond van den staat. Hij bestrijdt de theorie der behoefte, die van den natuurstaat, de lang algemeen verbreide leer van het maatschappelijk verdrag, de leer der overmagt, die van het vaderlijk gezag, van het grondbezit, en eindelijk de tegenwoordig door enkelen nog verdedigde theorie van het goddelijk regt. Niet ligt vindt men in zoo weinige bladzijden eene zoo volledige geschiedenis en zoo juiste kritiek van de velerlei stelsels die

ter verklaring van den regtsgrond van den staat door de wijsgeeren van vroeger en later tijd ontworpen zijn. - De positieve theorie, in welke, gelijk de schrijver aantoont, eigenlijk alle of althans de meeste der genoemde stelsels zich oplossen, kent geen anderen regtsgrond van den staat dan de overtuiging bij allen van zijne onmisbaarheid. De staat heeft niet daarom het regt onderwerping van de individuën te eischen, omdat hij uit de behoeften der menschen ontstaan is, of omdat de menschen met elkander zijn overeengekomen een staat te vormen, of nog dagelijks eene overeenkomst sluiten tot behoud van den staat; evenmin omdat de sterkere regt zou hebben den zwakkere aan zich te onderwerpen, of omdat de staat eene uitbreiding der familie zou zijn, of ook omdat het staatsgezag op den eigendom des bodems rust; noch eindelijk omdat de staat eene goddelijke instelling is; maar eenvoudig omdat alle burgers overtuigd zijn, of zoo ze het niet werkelijk allen zijn, dan toch allen overtuigd moeten zijn, dat het bestaan van den staat volstrekt onmisbaar is. ‘De mensch, zegt de schrijver (bladz. 43), is een redelijk wezen; krachtens zijne vrijheid is hij bevoegd, verpligt zelfs, om bij alles wat bestaat de vraag te doen, of het zijne ontwikkeling kan bevorderen, en alleen in dat geval kan het van hem geëischt en verwacht worden, dat hij het zal waarderen en in stand houden. Er is niets wat de onkreukbaarheid der staatsorde kan handhaven en waarborgen dan alleen het vaste bewustzijn der burgers, dat zij in hun eigenbelang noodzakelijk is. Alleen de overtuiging, dat zonder aaneensluiting, zonder maatschappij het menschelijk geslacht niet in ontwikkeling zou toenemen, maar, bestendig achteruitgaande, in zelfvernietiging zou eindigen, en tevens dat alle aaneensluiting, alle maatschappij waar geen regten en verpligtingen worden gehandhaafd, onmogelijk is, zal in staat zijn de omverwerping der staatsorde te verhinderen.’ En zoo is het dan ook waar, wat men zoo dikwijls maar steeds te vergeefs heeft trachten te bestrijden, dat de staat gegrond is op den wil des menschen. Men verwarre den wil slechts niet met de willekeur, en men houde in het oog dat hier de onveranderlijke wil van den mensch, de wil die voortdurend bij allen dezelfde moet zijn, en die één is met het geheele wezen van den mensch, niet de veranderlijke, onzekere, toevallige wil, waarvan de aprioristische theorie zoo geheel ten onregte uitgaat, bedoeld wordt. Hoe de staat

ontstaan is beslist de wetenschap niet, maar dat hij zijn ontstaan en zijn voortbestaan beide aan 's menschen meer of min bewuste overtuiging van zijne onmisbaarheid, aan 's menschen wil om in den staat te leven te danken heeft, stelt zij met regt buiten twijfel.

De verhouding van de godsdienst tot den staat, - dat laatstelijk zooveel betwiste punt, - waarvan de S. als ter loops bij zijne bestrijding van de leer van het goddelijk regt spreekt (bladz. 50-60), zullen wij nader bij de beschouwing der elfde en twaalfde paragraaf kunnen behandelen. Hier wenschen wij niet bij des schrijvers redeneringen over dit gewigtige vraagstuk stil te staan, daar wij 't ongaarne slechts in 't voorbijgaan zouden willen bespreken en wij door eene meer uitvoerige beschouwing, gevoegd bij hetgeen ons over de beide laatste hoofdstukken van het algemeene deel nog te zeggen valt, eene te groote uitgebreidheid aan dit artikel zouden geven. Ook meenen wij de bedoelingen van den S. beter te zullen verstaan, wanneer wij de hier aangehaalde bladzijden met de gezegde paragrafen vergelijken, en daartoe ontbreekt het ons hier ten eenenmale aan den noodigen tijd. Wij merken hier alleen op, dat de bewijsgronden ons onwederlegbaar schijnen welke de S. tegen hen aanvoert die aan kerkelijke dogmatiek invloed op de staatswetenschap toekennen, en op de meest onwetenschappelijke wijze hunne bijzondere geloofsvoertuiging met de wetenschap van het staatsregt verwarren; maar tevens ook, dat het eerste deel van het staatsregtelijk onderzoek, door het godsdienstig element in het staatsleven geheel ter zijde te laten, den schijn draagt alsof het aan dat element geenerlei waarde toekende, terwijl ons daarentegen uit het bijzondere deel en ook uit enkele gezegden in het algemeene blijkt, dat de S. aan de godsdienst geenszins invloed op het staatsleven ontzegt, en omgekeerd den staat geenszins onverschillig omtrent de godsdienst wenscht te zien. Het gevolg daarvan is dat òf de stellingen die wij in het tweede deel over de zorg van den staat voor de godsdienstige opleiding der individuën aantreffen, allen wijsgeerigen grond missen, òf dat de wijsgeerige gronden op welke die stellingen rusten daar niet op hunne plaats staan. Zou de S. door het godsdienstbeginsel geheel uit zijne algemeene staatsleer verbannen te hebben zich niet een weinig overdreven bevreesd hebben betoond, om der wetenschap hare zelfstandigheid en hare

algemeenheid te ontrooven wanneer hij het waagde ook het godsdienstig element in zijn wijsgeerig stelsel op te nemen?

Bij de beschouwing van het *gezag* in den staat, dat ons wederom eenigzins eng door den schrijver als de magt schijnt gedefinieerd, die de regten en verpligtingen handhaaft, komt nogmaals en thans meer bepaald de vraag voor die wij boven reeds in 't algemeen beantwoord zagen, de vraag nl. welke de beste staatsinrigting zij. ‘In 't algemeen, oordeelt de Heer Opzoomer (bladz. 62), kan men zeggen, dat die staatsinrigting de beste is die de verschillende regeringsmagten binnen de juiste grenzen beperkt en de meest voldoende waarborgen geeft dat iedere regeringsmagt binnen hare grenzen zal gehouden worden en tevens binnen die grenzen ongestoord en krachtig zal kunnen handelen.’ Men zou ook in den zin der positieve theorie kunnen zeggen, dat die staatsinrigting de beste is, die de staatsmagten het best in staat stelt het algemeen belang te bevorderen, en tevens haar het best verhindert het algemeen belang te benadeelen. ‘Maar, vervolgt de S., men heeft daarmede alles nog onbepaald gelaten. Bepaaldheid is dan alleen verkrijgbaar, wanneer op den tijd en het volk, waarin men leeft, op de omstandigheden, waaronder men zich bevindt, gelet wordt, zoodat telkens de bepaalde vraag wordt gedaan: wat is hier en wat is tegenwoordig de beste staatsinrigting?’ Die staatsreregeling is dan de beste voor een volk die het meest voor den trap van ontwikkeling dien het bereikt heeft, voegt. De vormen der staatsinrigting zijn voor een volk geenszins onverschillig; integendeel leert ons juist de geschiedenis hoe verderfelijk voor een volk eene staatsinrigting kan zijn die met zijne ontwikkeling geen gelijken tred houdt, en van hoe hoog belang de wijziging der staatsorde naarmate het volk in ontwikkeling is vooruitgegaan. En nu ontstaat noodwendig de vraag: welke dan voor de meest ontwikkelde volken van den tegenwoordigen tijd, tot welke ook het onze behoort, de meest geschikte staatsinrigting zij. De geschiedenis der tegenwoordige staten nagaande, komt de S. tot het besluit dat het parlementaire stelsel, zooals het o.a. in Engeland is toegepast, voor alle andere beschaafde natiën en bepaaldelijk ook voor ons vaderland het verkieselijkste is, ja het eenige wat ons heden ten dage voegt. Van het monarchaal beginsel zoo als Stahl het wil, toont hij treffend de dwaasheid en de noodlottige gevolgen aan, en verdedigt daarop

het parlementaire stelsel tegen de aanvallen welke het van sommige kanten nog heeft door te staan. - Het monarchaal beginsel is niet bestaanbaar met het behoud der volksvertegenwoordiging: òf deze verliest alle beteekenis en men heeft despotisme, terwijl de monarchie zich zelve op die wijze den ondergang voorbereidt, òf het monarchaal beginsel gaat van zelf in het parlementaire over. De geschiedenis der laatste tijden, vooral in Frankrijk en Engeland, bewijst het. De oude monarchie met nieuwe volksvertegenwoordiging is een onding; en zonder volksvertegenwoordiging zal wel niemand een staat als de onze wenschen bestuurd te zien. - Het parlementair beginsel daarentegen is een historisch beginsel geworden: de ontwikkeling der volken eischt het; volkssouvereiniteit in dien zin dat ‘alle leidende beginselen der regering alleen bij het volk, in zijne overtuiging van hetgeen de staat noodig heeft, worden gevonden,’ is niet alleen de leus van onzen tijd, maar het geheele wezen, het eigenaardig karakter van ons tegenwoordig staatsleven. En gelukkig dat het dit is en dat wij de geschiktheid bezitten om onder eene staatsinrigting te leven die het parlementair beginsel tot grondslag heeft. Want zeker die staatsinrigting komt tegenwoordig wel het naast aan het ideaal dat men zich van de goede staatsorde heeft voor te stellen: zij geeft alle magten in den staat de beste gelegenheid om het algemeen belang bevorderlijk te zijn, zonder haar daarom veel gelegenheid te laten het te benadeelen. Zij beperkt alle regeringsmagten binnen de juiste grenzen, zij levert de meeste waarborgen op dat iedere magt binnen die grenzen zal gehouden worden en tevens dat zij binnen die grenzen ongestoord en krachtig zal kunnen handelen. In dat vrij en zelfstandig werken en toch ook tevens zamenwerken der verschillende regeringsmagten, in die voortdurende overeenstemming, daardoor verkregen, doordien de leidende beginselen der regering bij het volk zelf zijn, doordien niet geregeerd wordt volgens de willekeur van één dikwerf het volk vijandig individu, ligt het zelden nog genoeg gewaardeerde voordeel van het parlementaire stelsel. En alleen daar, waar werkelijke vertegenwoordiging van het volk, ten gevolge van een vrij en ruim kiesstelsel bestaat, alleen daar zal ook de regering krachtig kunnen handelen in het algemeen belang doordien zij, in den zin van het volk regerend, ook door het volk in hare handelingen ondersteund wordt. Zoodanig

een kiesstelsel in 't leven geroepen en daardoor de mogelijkheid eener ware volksvertegenwoordiging ons gewaarborgd te hebben, is een der hoofdverdiensten van onze grondwetherziening in 1848. Zij heeft het parlementair beginsel tot heerschend beginsel in ons vaderland verheven. - Met reden komt de Heer Opzoomer tegen de meening van sommige tegenstanders der parlementaire regering op, dat de koning, omdat hij geen eigen wil tegenover zijn volk mag hebben, niets anders dan een nietige kegeljongen zou zijn. ‘Het parlementaire beginsel is noch knellend noch vernederend voor den goeden vorst; het komt overeen met hetgeen hij zelf wenscht, te regeren in den volksgeest. Alleen voor den slechten vorst die wenschen zou in eigen belang of in dat van gunstelingen te regeren is het een drukkende band, en noode slechts geeft hij toe; zijn ministerie wordt hem voortdurend opgedrongen. Maar voor het land kan het niet anders dan goed zijn dat een slecht vorst tot niets worde gemaakt, en voor hem zelf is het reeds veel, dat er niet erger met hem gehandeld wordt.’ - Regeren in den volksgeest, zeggen sommigen, heet gehoorzamen aan elke volksluim. Met kracht verheft de schrijver zijne stem tegen eene zoodanige verwarring van de meest tegengestelde begrippen. ‘De staatsmagt speelbal te zien eener opgeruide volksdrift wie zou het wenschen? Haar te zien handelen in overeenstemming met het volkskarakter zal wel aller begeerte zijn.’ De wijsheid eener regering ligt in het juist onderscheiden van volkswaan, volksgrillen, toevallige voorbijgaande meening en volksgeest, volkswil, volkskarakter. - Eindelijk voert men soms nog tegen het parlementaire stelsel de dwaze veronderstelling aan, dat een volk zóó in twee bijkans gelijke helften verdeeld zou kunnen zijn, dat de eene door eene geringe meerderheid in de kamers de andere zou kunnen overheerschen indien men het parlementair beginsel streng toepaste. De S. wijst de ongerijmdheid der veronderstelling aan, maar bovendien, zegt hij, al ware zij mogelijk, dan nog ware overheersching van eene groote minderheid door eene kleine meerderheid nog ondenkbaar: ‘van heerschappij *kan* slechts dan sprake zijn wanneer de eene partij zoo groot is, dat men hare overtuiging voor het volkskarakter kan aanzien.’ - Eéne beschuldiging, tegen het parlementaire stelsel ingebragt, noemt de S. niet. Men beweert nl. dat dit stelsel op een anti-sociaal beginsel steunt, en dat het

op wederkeerig wantrouwen en mechanisch evenwigt der staatsmagten berust. Wel is waar, het geheele stelsel van regeren in den volksgeest mag eene voldoende wederlegging van die beschuldiging heeten, daar er van wederkeerig wantrouwen geen sprake kan zijn waar de regering met den volksgeest overeenstemt, terwijl het ook bovendien hoogst onjuist mag genoemd worden het parlementaire beginsel voor te werpen dat het de volksvertegenwoordiging als eene vijandige magt *tegenover* de regering plaatst; en de aanval is alzoo veeleer tegen het monarchaal beginsel zoo als het door Stahl en de zijnen verdedigd wordt, van kracht, daar juist dit, gelijk de S. ook aantoont, tot gedurige botsing tusschen de staatsmagten leidt, en men juist hier naar een onmogelijk evenwigt van die magten zoekt; - evenwel, de beschuldiging wordt nog dikwijls ook tegen het parlementaire stelsel gerigt; en, wat meer is, zelfs door de verdedigers van het monarchaal beginsel aan hunne wederpartij voorgeworpen; en het is daarom dat het ons eenigzins bevreemdde, dat verwijt in het geheel niet door den S. besproken te zien, te meer omdat het een argument te over tegen het nieuwere monarchale systeem had kunnen opleveren.

Over het laatste hoofdstuk van het algemeene deel, dat het *regt van verzet* tegen het staatsgezag tot onderwerp heeft, mogen wij kort zijn. Dit vraagstuk is zoo dikwijls en menigmaal zoo goed behandeld, dat het den S. moeilijk moest zijn er iets nieuws over te zeggen; en hoewel dit de waarde van zijne beschouwing over dit onderwerp geenszins vermindert, eene beschouwing die wij integendeel om hare juistheid en helderheid ten dringendste aan allen die het in dezen met zich zelven nog oneens mogten zijn, ter lezing wenschen aan te bevelen, het ontheft ons toch van de verpligting om lang bij de behandeling dezer kwestie stil te staan. Niet zonder reden zegt de S. dat het bijkans onbegrijpelijk is hoe men het regt van feitelijk verzet ooit heeft kunnen betwijfelen; en zeker er is zelden grootere ongerijmdheid uitgedacht dan de leer der onvoorwaardelijke gehoorzaamheid. De natuur is dan ook, de S. toont het door vele historische voorbeelden overtuigend aan, altijd sterker geweest dan de leer; en de theorie is, gelijk Macaulay zegt, gelukkig nooit iets anders geweest dan eene theorie: het regt dat de theorie niet verleent, heeft men altijd, naar Ranke's juiste opmerking, genomen door de daad. Intusschen,

voegt de S. er bij, een eigenlijk regt van opstand zou er dan niet zijn wanneer men onder regt alleen die bevoegdheid wilde verstaan die door de wet gewaarborgd wordt; de opstand ligt buiten de wet en kan alleen dan geregtvaardigd worden als de wet ontoereikend is om een van de zijde des regeerders allen bedreigend kwaad te voorkomen of om een einde te maken aan eene onwettige en ondragelijke verdrukking. Maar in dit geval is de opstand ook geregtvaardigd voor een volk, even als de zelfverdediging (die ook buiten de wet ligt) het altijd is voor den enkelen mensch, wanneer de wet hem niet beschermt. Er zijn gevallen waarin feitelijk verzet zelfs pligt wordt, zooals b.v. tijdens de dwingelandij van Filips II in ons vaderland[1], en ten tijde van Jacobus II in Engeland. De gronden waarop dit alles door den S. wordt aangedrongen zijn algemeen bekend, en wij achten het dan ook overbodig ze hier te herhalen. Echter zijn ze, gelijk wij reeds gezegd hebben, zoo duidelijk en op zoo overtuigende wijze uiteengezet dat wij het geschrift van den Heer Opzoomer onregt zouden doen, indien wij niet erkenden dat het werkelijk juist door die uiteenzetting een nieuw licht over deze veelbesproken vraag heeft verspreid. Vooral ook achten wij het van belang dat hij, het regt van verzet krachtig verdedigend, toch ook ter zelfder tijd tegen de valsche leer van de bij het volk gebleven magtvolkomenheid opkomt, eene leer die sommigen ter regtvaardiging van het feitelijk verzet hebben uitgevonden, maar die de zaak oneindig meer verward dan opgehelderd heeft, en gelijk de S. ook nog ten overvloede aantoont, tot de meest verderfelijke gevolgtrekkingen leidt. -

Wij breken hier onze beschouwing af, om later, indien onze lezers geneigd zijn ons nog verder te volgen op onzen weg, het tweede deel van het Staatsregtelijk Onderzoek met hen te bespreken. Mogelijk ook dat wij de voortzetting van onzen arbeid zullen opschorten tot dat het Bijzondere Deel zal zijn afgewerkt, ten einde dan beter de verschillende

1 Te regt o.i., 't zij ter loops hier opgemerkt, beschouwt de schrijver den opstand tegen Filips niet als eene zuiver godsdienstige maar wel degelijk en wel voornamelijk als eene staatkundige beweging. Men begint gelukkig meer en meer in te zien, dat de hardnekkige verdediging van het tegengesteld gevoelen niet veel anders is dan eene uitvlugt van de anti-revolutionairen, wier leer der onvoorwaardelijke gehoorzaamheid met hun ijver voor het protestantisme in gedurigen strijd verkeert.

onderwerpen die er reeds in behandeld zijn en die er nog in behandeld moeten worden, in hunnen onderlingen zamenhang te kunnen beoordeelen.

Wij hopen in het tot dusver geleverde overzigt de meening van den geachten schrijver zoo trouw mogelijk te hebben weergegeven; hebben wij echter hier of daar hem minder juist verstaan, elke gegronde teregtwijzing zal ons aangenaam zijn. En mogten wij door onvermijdelijke bekorting aan sommige zijner redeneringen eenige schade hebben toegebragt, wij weten geen beter middel om deze te vergoeden dan onze lezers uit te noodigen het verdienstelijk geschrift, waarvan wij hun hier het geraamte aanboden, zelf aandachtig door te lezen, en de lessen van staatswijsheid, die zij er in zullen aantreffen, wel ter harte te nemen. Mogt onze beschouwing het hare hebben bijgebragt om hen daartoe te bewegen, het voorname doel, waarmede zij geschreven is, ware bereikt.

v. L.B.

Epistolae ex Ponto.

II.
Waarde vriend!

Wat toch kan de reden zijn, waarde vriend, dat ik, die anders zoo traag ben in het schrijven van brieven, eene soort van inwendige aandrift gevoel, om met u te korresponderen? Is het de tot noodzakelijkheid geworden gewoonte, om, al is het dan ook slechts in de gedachten, bij u te zijn, of is het, omdat ik mij tegenover u vrij gevoel, en mij onbewimpeld over alles mag uitlaten, wat mij ter harte gaat, zonder te moeten vreezen, dat mijne bedoelingen zullen miskend, of dat de onbevangenheid van mijn oordeel zal in twijfel getrokken worden. Het is niet voldoende te mogen denken, wat men wil; het is even noodzakelijk, dat men die gedachte uiten, dat men zich door mededeeling daarvan ontslaan kan. Verbeeld u eens, wat moest er met de hersenen van een mensch gebeuren, die onophoudelijk door zulk een *wildes Heer* van gedachten achtervolgd werd, die hij niet aan den man kon brengen? Stellig hebt gij wel eens iets dergelijks ondervonden, wanneer eene melodie, die u bijzonder getroffen had, niet van u wilde wijken, wanneer gij ontwakende u dezelfde toonen neuriënde betraptet, waarmede gij den vorigen avond het rijk der droomen waart binnengeleid. Zou het niet zijn, om krankzinnig te worden, wanneer wij door eene of andere gedachte op die wijze geplaagd en gejaagd werden? Had ik Andersens gave, om aan het levenlooze den bezielenden adem in te blazen, ik zou er een sprookje van kunnen maken, van dien man, die met uitpuilende, starende oogen, met strakke, verwrongen gelaatstrekken, en woest en verward over de schouders hangende haren in koortsachtige drift zwoegt en hijgt en rent, om de gedachten, die hem vervolgen, te ontvlugten. En welke schoone taak voor de

verhitte phantasie van een' Hoffmann, om de gedaanten dier kwellende gedachten te schilderen en in het fijn uit te werken. Hoe gelukkig, hoor ik u zeggen, dat de goedige natuur er voor gezorgd heeft, dat gij van uwe idees geen overlast hebt. Nu ja, *concedo;* maar toch gevoel ik op dit oogenblik iets dergelijks. Het is naauwelijks veertien dagen geleden, dat ik u eene enorme epistel schreef, en ik heb al weer zooveel stof tot schrijven, dat ik inderdaad *embarras de richesses* gevoel. Maar ik heb mij zelf de handen gebonden, door mij in mijn' vorigen brief voor een bepaald onderwerp als redenaar in te schrijven, en mijne eigene belofte dien ik toch wel gestand te doen. Ik zal dus moeten afwachten, wat er van komt. Naloopen zullen mij die nieuwe onderwerpen niet; en als zij wegloopen, dan is er niet veel aan verbeurd.

Ik ga er dus opzettelijk voor zitten, om met u over Hoogduitsche taal en letterkunde ten opzigte van hare beoefening in Nederland te praten. Menigmaal hebt gij mij uitgelagchen over mijne Germaansche sympathiën, zoo als gij dat plagt te noemen; maar nimmer heeft mij dit kunnen nopen, om mijne voorliefde voor de Duitsche taal en literatuur te verbergen, om mijne klagten over de miskenning en veronachtzaming, waaraan zij nog steeds blootgesteld blijft, minder luid te uiten, nimmer is door uwe plagerijen mijn ijver, om de redenen van dit verschijnsel na te gaan, bekoeld, nimmer mijn lust verminderd, om de regten der Duitsche taal- en letterkunde *pro virili parte* te handhaven en te doen eerbiedigen en erkennen.

Volkomen ben ik het met u eene, dat dilettantisme in de politiek even gevaarlijk en verwerpelijk is, als in iedere andere wetenschap, en al hebben wij ook wel eens *entre la poire et le fromage* waarschijnlijk vrij onrijpe staatkundige paradoxen gedebiteerd, *politisches Räsonniren* was ons steeds onaangenaam en hatelijk, niet uit gebrek aan belangstelling, maar uit vrees, wanneer wij ons in dergelijke gesprekken mengden, een even bespottelijk figuur te maken, als de koffijhuis- en societeiten-O'Connels, die zich voor doorknede diplomaten houden, wanneer zij verdunde hoofdartikels uit de kouranten van hunne kleur ten beste geven. Wie het hardst schreeuwt, is de grootste man; *pulmo est, qui politicum facit*, en dewijl ik op mijne longen niet al te zeer mag bogen, ligt het ten eenenmale buiten mijne be-

doeling, om, op staatkundig terrein tredende, de treurige en onvoldoende wijze, op welke Hoogduitsch in Nederland onderwezen, geleerd en gekend wordt, af te leiden van den wrok en de verbittering, welke bij vele Nederlanders tegen hunne stamverwante buren zou bestaan. Het is mij niet onbekend, dat velen iets dergelijks niet voor ongerijmd houden, maar ik wil hen eenvoudig vragen, of het uit eene bijzonder groote sympathie der Nederlanders voor Frankrijk en de Franschen moet verklaard worden, dat men de Fransche taal en letterkunde over 't algemeen zoo goed kent. Ik heb met u de verbroederingsplannen, bij gelegenheid van het Nederlandsch-Nederrijnsche zangersfeest te berde gebragt, enkel als een voortbrengsel van muzijkaal enthusiasme beschouwd, en ingestemd, toen gij met uwen alles behalve fraaijen *Fistelbass* Heine's woorden:

> Das hat mit ihrem Singen
> Die Loreley gethan,

hebt opgedreund, maar over 't algemeen wil het geloof aan dien haat en die wangunst der Nederlanders jegens de Duitschers bij mij er niet in. Al kon de gedachte, dat vreemdelingen zich in het land hunner voorouders, die toch ook geene autochthonen waren, genesteld, en een gedeelte van hun erf en eigendom in bezit hebben genomen, hun hart voor een oogenblik van die kolonisten vervreemden, dan zou het immers, om hen tot inkeer te brengen, slechts noodig zijn, juist aan die voorouders te appelleren, die er roem op droegen, dat vreemdelingen bij hen steeds op bescherming en hartelijke ontvangst konden rekenen. Dat stelsel van bescherming, dat voorzeker niet op staatkundige berekening gegrond was, maar wiens oorsprong in het hart en het karakter van den Nederlander moet gezocht worden, heeft aan het land - dat zal niemand ontkennen - onberekenbaar nut aangebragt, en de Nederlander der negentiende eeuw is eerlijk en onbevooroordeeld genoeg, om te erkennen, dat de in zijn land gevestigde Duitschers tot den bloei van handel en nijverheid het hunne bijdragen, en dat ook aan den bloei van kunsten en wetenschappen door hen geenszins schade berokkend is. Die haat bestaat, dat is mijne innige overtuiging, slechts in de verbeelding van hen, die òf met overdreven eischen optreden, òf niets gedaan hebben, om de liefde en het vertrouwen hunner nieuwe landgenooten

en medeburgers te winnen. Hoe onjuist overigens de gedachte is, dat een staat door daarin (en wel niet als korporatie) gevestigde vreemdelingen zou kunnen worden geëxploiteerd, dat behoeft in een land, waar de ijverige beoefenaars der staathuishoudkunde niet moede worden, vooroordeelen te bekampen en uit te roeijen, naauwelijks eenig betoog. En dan die fijne redenering: De Hollanders haten de Duitschers, die in Nederland wonen, en daarom hebben zij ook een' afkeer van de Duitsche taal en literatuur. De Wandsbecker Bote wist dat beter:

> Der echte Deutsche Mann kan keinen Franzen leiden,
> Doch seine Weine trinkt er gern.

Er moet dus een andere reden bestaan, die ons dat feit verklaarbaar maakt. Want dat het feit juist is, zult gij niet ontkennen, en de gelegenheid zal mij niet ontbreken, om de juistheid mijner bewering te doen blijken. Men zou op de gedachte kunnen komen, dat, dewijl die staatkundige tegenzin tegen Duitsche taal en literatuur blijkt een hersenschim te zijn, en het toch zeker is, dat die taal, in vergelijking bij Engelsch en Fransch, zoo weinig beminnaars en beoefenaars vindt, zij de moeite der beoefening welligt niet waard is. Herinnert gij u dien pathetischen professor, die op zijne collegia met een stentorstem den staf brak over de grootste Duitsche geleerden, die met eene stelligheid en evidentie, waartegen - en wat kan men meer verlangen? - geen zijner hoorders ook slechts het minste wist in te brengen, bewees, dat al de hypothesen en kombinatiën van die heeren geen steek hielden, wanneer hij ze door de loupe zijner scherpzinnigheid beschouwde. De Duitschers noemen zoo iets niet oneigenaardig *eine Faust im Sack machen*. Die man afficheerde verachting jegens Duitsche geleerdheid, omdat het voor hem, die met zoo goedkoopen roem gediend is, een veel gemakkelijker weg tot vermaardheid is, anderen in de stilte te verketteren, dan zich met eigen arbeid en eigen vindingen aan het licht der openbaarheid te wagen. Er zijn meer van die letterkundige sluipmoordenaars, en sommigen hunner zijn onbeschaamd genoeg, om hunne slagtoffers, die er gelukkig niet aan sterven, met wapenen, die zij van hen gestolen hebben, naar het leven te staan. Zij halen hunne bewijzen tegen de beweringen van één Duitsch geleerde uit het boek van een' tweeden, en zeggen dan met

een zegepralend gelaat: ‘wat zijn die Duitschers toch prullen!’ Gij zult niet vergen, dat ik u de namen dier marodeurs noem; genoeg, er zijn er zoo; zoek ze nu zelf! Een tweede soort is van eenigzins anderen aard. Zij schelden wel niet op hunne Duitsche vakgenooten, maar zij eigenen zich hunne resultaten toe, misschien omdat zij in de vreemdsoortige vergissing verkeeren, van een of ander stelsel, eene of andere hypothese zelf te hebben geschapen, wanneer zij die begrepen hebben. Vooral de Engelschen zijn sterk op dat punt. Het is een bekende kunstgreep van schrijvers, die gaarne geleerdheid ten toon stellen, om, wanneer zij uit een boek 30 citaten ontleend hebben, dat boek zelf als 31ste bij hun roof te voegen. Het is een gewoon jagerskunstje, maar men behoeft juist geen Nimrod te zijn, om zich door hen niet te laten foppen. De Engelschen nu, die gewoon zijn, alles op groote schaal te doen, hebben die *tour d'adresse* op iets anders toegepast en overgebragt. Zij deelen b.v. in een prachtig gedrukt en van prachtige gravures voorzien boek pathologisch-anatomische observaties of andere uitkomsten van mikroskopisch onderzoek mede, die niet de vruchten van eigen studie, maar op goed geloof uit Duitsche werken overgenomen zijn. Op het einde van het boek of van het hoofdstuk vindt gij dan eene phrase, als de volgende: ‘*This account of the change of the hair is confirmed by the much more minute description of Kölliker, mikrosk. Anat.* II, p. 141. Ik heb dat gelezen in eene heel kleine noot achter een heel groot hoofdstuk in de *Lectures of Surgical Pathology* van James Paget, I, p. 11, en nog onlangs heeft Professor Virchow tegen dergelijke knevelarijen op krachtige wijze protest[1] aangeteekend in een

1 In eene aanteekening, die Virchow hier bijvoegt, staat het volgende:
In der Berliner National-Zeitung vom 31 Januar 1854 finde ich unter der Londoner Correspondenz einen vortrefflichen Bericht meines Freundes Bucher über eine uuter dem Vorsitze des Ritters Bunsen zu London abgehaltenen *Alphabetical Conference*. Darin kommt folgende für den vorliegenden Zweck höchst charakteristische Stelle vor:
‘Die Versammlung war darüber einig, dass die Arbeit auf eine physiologische Grundlage, d.h. auf eine Untersuchung der Sprachwerkzeuge basirt werden müsse. Der anwesende Prof. Owen theilte seine Untersuchungen darüber mit. Er “stimmte durchaus mit den Forschungen von Joh. Müller überein.” Diese Redensart frappirte mich. Es ist die gewöhnliche, wenn ein Engländer sich die Arbeit und das Verdienst eines Deutschen aneignet. Ich kenne sie namentlich aus der juristischen Literatur. Mr. So und So schreibt die Resultate vieljähriger Studien eines Deutschen Juristen ab, und sagt am Ende: “Es gereicht mir zur grossen Befriedigung, ganz mit dem gelehrten So und So übereinzustimmen.” In der Englischen Literatur gehen die Forschungen denn unter dem Titel: Forschungen von Mr. So und So, und allmälig geht der Name des Deutschen ganz verloren. Das grössere Publikum kennt ein ähnliches Beispiel in der Verbesserung, d.h. Verstümmelung und Verballhornisirung des Flügelschen Wörterbuches.’

Sendschreiben in zijn Archiv, VI, 3, p. 432. Zulke gevallen doen mij steeds eene scene uit mijn Duitsch akademieleven herdenken, die aardig genoeg is, om ze u mede te deelen. Een student had in een *Lesekränzchen* vertaalde verzen van Calderon voorgelezen, die hij voor eigen fabrikaat uitgaf. Ongelukkig trof het, dat een der aanwezigen in de vertaling Calderon herkende, en dit den plagiarius onder het oog bragt. Deze trachtte zich volstrekt niet te verontschuldigen, en antwoordde, zonder van zijn stuk te geraken, met onbetaalbare koelbloedigheid: "*Ja, ja, der Schein ist gegen mich, denn Calderon ist der Aeltere von uns beiden*." Gij ziet, *Iliacos muros peccatur intra et extra*, maar men is toch bij ons tegen de Duitsche literatuur in meer dan een opzigt onregtvaardig. Wanneer men de Duitschers op wetenschappelijk gebied ideologen, en op het gebied der literatuur dweepers genoemd heeft, dan meent men klaar te zijn. Waaraan is het toch toe te schrijven, dat velen, die de geheele Fransche letterkunde, de oudere zoowel als de nieuwe *littérature de sang et de boue*, zoo als zij door Marmier te regt genoemd wordt, kennen en bewonderen en citeren, van de Duitsche met eene soort van minachting spreken, en meenen niet te kunnen vatten, hoe men haar durft vergelijken bij de letterkundige schatten van het volk, dat - de Franschen zeggen het immers zelve - *marche à la tête de la civilisation Européenne*. Zal ik u met twee woorden antwoord geven op die vraag? Dat komt, omdat verreweg de meesten de Duitsche literatuur niet kennen, omdat zij als complexus der Duitsche literatuur een paar schrijvers beschouwen, wier roem traditioneel geworden is, en door wier traditionele bewondering zij aan hunne verpligting jegens den Duitschen Helikon gelooven meer dan voldaan te hebben. Rabener, Claudius, Gellert, de heroën uit den pruiken- en staartentijd, worden bewonderd, maar eigenlijk toch ook inderdaad meer bewonderd dan gelezen. Klopstocks - onder ons gezegd - vervelende Messiade beschouwen velen nog als het puikje en pronkjuweel der Duitsche poëzy. Ik gun hun dat genoegen van

harte, ja ik meen zelfs uit het karakter van onze natie de voorliefde voor schrijvers van de kleur van Claudius, Klopstock en Hölty vrij voldoende te kunnen verklaren, even goed als ik begrijp, dat Heine lievelingsdichter van een bepaald gedeelte onzer maatschappij kon worden. Maar de letterkunde van latere dagteekening heeft ook hare regten. Wel is waar weet ieder Nederlander, dat Schiller een groot dichter geweest is, en dat is toch al heel veel in vergelijking bij hetgeen ik onlangs in een Fransch boek gelezen heb, waar men hem tot een struikroover gepromoveerd heeft. “Quand Mademoiselle de Bourjoining,” - lees ik daar, revint en France, chargée des cadeaux de ses amants, elle eût le malheur de rencontrer le fameux brigand allemand Schiller, qui la devalisa et lui prit 60,000 francs.’ Zoo erg is het Goddank hier niet; men kent, waardeert en bemint de werken van Schiller, al heeft men zijn' naam niet behoorlijk leeren uitspreken, maar na hem is voor de meesten *die Welt mit Brettern zugenagelt*. Is het aantal niet betrekkelijk zeer gering van hen, die Goethe kennen, en hoe weinigen zijn nog daaronder, wier bewondering voor den grooten dichter geheel ongeveinsd, en het gevolg van eigenlijk doordringen tot de schatten is, die in zijne werken opgehoopt zijn, maar niet *à prendre* voor iedereen. En zou Gervinus dan gelijk hebben met te beweren, dat met Goethe de heerlijkheid der Duitsche litteratuur is ten grave gedaald; zou dan geen van al de later geboren dichters aanspraak kunnen maken, om anders gekend te zijn, dan uit de vertaling van twee of drie zijner gedichten, waaraan hier of daar in een almanak of een tijdschrift een verloren hoekje ingeruimd wordt? Gij zult een zoodanig vonnis niet willen uitspreken, en veeleer toestemmen, dat de meeste der moderne Duitsche dichters en schrijvers bij verstek veroordeeld worden. Uit Heine's *Romantische Schule* kent men de namen van Tieck, Uhland, Schlegel, v. Arnim, Brentano enz., maar kent men - Uhland misschien uitgezonderd - ook hunne werken? Heeft men de moeite genomen, om b.v. Tieck aandachtig te bestuderen? Stellig niet! Had men den dichter gevolgd, wanneer hij in zijne gedichten het geheimzinnig leven en werken der natuur gadeslaat, of de geheimen bespiedt en openbaart, die binnen 's menschen hart besloten liggen; kende men de dartelheid en den rijkdom der phantasie, die Sprookjes als *die schöne*

Melusina of *Prinz Zerbino* heeft doen geboren worden; kende men de fijne en toch zoo gemoedelijke ironie, waarmede hij in zijne novellen over de menschen oordeelt, over de wereld en over hetgeen in de wereld omgaat - men had niet zoo koel kunnen blijven, men zou in mijne bewondering van een zoo veelzijdig en vruchtbaar genie met geestdrift moeten deelen.

Terwijl ik anderen koelheid verwijt, ben ik zelf warm geworden, en mijne pen vliegt ozo snel over het papier, dat ik haar naauwelijks kan beteugelen. Om van mijne drift te bekoelen, zal ik u de rest mijner beschouwingen niet mededeelen, alvorens uwe - ironische? - opmerkingen over mijne diatribe te hebben ontvangen. Mogt gij genegen zijn, om mijne beschuldigingen voor overdreven te houden en mij, met het oog op een paar onlangs verschenen boeken, bij den man te vergelijken, die, hoewel het reeds lang opgehouden had met regenen, altijd nog zijne parapluie openhield, schort dan uw oordeel liever nog een poosje op. Ik zal over die boeken nader met u spreken, en zal u daaruit *ob oculos* demonstreren, dat het nog steeds regent. Vale!

T.T.

- I. -

III.
Amice!

Zoo is dus geschied, wat ik voorspeld had; gij kunt het met mijne beschouwingen maar volstrekt niet eens worden. Gij wilt niet ontkennen, dat er mogelijk veel waars in is, maar gij zegt niet te begrijpen, waarom ik mij die zaken zoo geweldig aantrek. *In die Ecke, Besen, seid's gewesen*, roept gij mij toe, en toont daardoor ten minste in Goethe's balladen beter t'huis te zijn, dan de verdienstelijke en schrandere schrijver der Aprilbeweging, dien het overigens stellig niet ontgaan is, hoe zeer zich in Carlyle's boeken de invloed der Duitsche literatuur, aan wier ijverige beoefening hij een gedeelte van zijn roem te danken heeft, doet gevoelen. In onzen tijd kan men volgens u zijn kritischen bezem tot iets anders gebruiken, dan tot eene literarisch-aesthetische schoonmakerij. Ziedaar, zegt gij, de vruchten van uw verblijf in

Duitschland. Dáár hebben 's volks wijze voogden er voor gezorgd, dat men niet te veel over andere meer ernstige onderwerpen denkt. Laat dat dweepen, aesthetiseren en kritiseren aan onze buren over, voor wie het belangrijker gebeurtenis is, wanneer een drama, dan wanneer een ministerie fiasco maakt, en die er op gedresseerd zijn, om veeleer voor eene of andere actrice, dan voor eene of andere staatkundige rigting partij te trekken. Wij zijn vrije burgers van een vrijen staat, en kunnen onzen tijd aan vrij wat beter en nuttiger dingen besteden, dan aan die letterkundige beuzelarijen. Wel, wel, burger! wat een vreeselijk ‘vormärzliches’ tafereel hangt gij daar van den toestand van Duitschland op. Om u zelf de gelegenheid te verschaffen, om over uwe plotselinge Catonische gestrengheid een juist oordeel te vellen, wil ik u slechts het gesprek doen herdenken, dat ons den avond voor mijn vertrek tot laat in den nacht heeft bezig gehouden. Wij spraken over de literatuur van den dag en over hetgeen Laurens Koster in den tegenwoordigen tijd in en buiten ons vaderland zoo al op het geweten heeft. Het waren vreemde troepen, die wij op deze wijze de revue lieten passeren. De trein werd geopend door een roman voor aankomende juristen en zaakwaarnemers, in welken hun gelegenheid aangeboden werd, om het geheele burgerlijk wetboek ‘op eene aangename wijze’ te repeteren. Wij herinnerden ons bij die gelegenheid het plan, dat eens te Berlijn door moedwillige studenten geopperd, en voor een gedeelte ook ten uitvoer gebragt werd, om de Instituten ten gerieve der akademische jeugd op muzijk te brengen. Op den zaakwaarnemer volgde Amsterdams vermaard unevellenpoeët Jan Schenkman met nieuwe verzen, die door het Handelsblad, dat sedert eenigen tijd een' voordeeligen handel met laurierbladen drijft, met warmte aan zijne lezers aanbevolen werden. Ik zie nog de plaats, waar gij op uw behangsel bij wijze van trophee de verzen van Schenkman met eene berijmde aankondiging van Polkabitter en een paar kermisliedjes tot eene groep bijeengespeld hadt, ruimte vrij latende voor het loflied op de Revalenta Arabica en de Hollowayias, die wij volgens u binnen kort van denzelfden vernuftigen dichter te wachten hadden. Ons gesprek nam allengs eene meer ernstige wending. Ik deelde u een paar opmerkingen mede over boeken, die ik in den laatsten tijd gelezen had. Een

polyglott uit Overijssel had Verganis Italiaansche grammatica vertaald en met een paar aanteekeningen uit andere leerboeken gelardeerd. Hij noemde dat eene nieuwe Italiaansche spraakkunst. Morgen, zeidet gij, schrijft hij een Zweedsche, overmorgen een Spaansche, en wanneer hij slechts Latijn genoeg kent, om Endlicher te vertalen, dan hebben wij binnen kort welligt eene Chinesche grammatica van hem te wachten, en een gedeelte van uwe voorspelling is inderdaad reeds vervuld. Maar dat was volgens u nog maar eene kleinigheid. Kent gij dan niet, gingt gij voort, den ludimagister, die eene zomervakantie aan een uitstapje naar Amerika besteedt, en van daar teruggekeerd, een boek over opvoeding en onderwijs op de westelijke hemispheer schrijft? Het is de pure handhabiliteit, en volstrekt geene tooverij, zoo als Bamberg zegt. En wat zegt gij van dien geleerden medicus, wiens specialiteit de narcotica zijn? Nadat de uitwerking zijner middelen bij het Nederlandsche publiek genoegzaam gebleken is, neemt hij thans proeven op Duitsche patienten. *Ingrata patria, ne ossa quidem mea habebis*, duwt hij zijnen landgenooten toe; maar ik vrees, dat aan die beentjes van vergiftigde hondjes voor de Duitschers ook al zoo heel veel niet zal te kluiven vallen. Tieck heeft gelijk: '*Wenn man nicht gräbt, wozu hat denn der Mensch seine Hände, als zum Schreiben*.' Zoo dacht ook stellig die Groningsche professor, die drie nommers van den *ci-devant* Konst- en Letterbode met het bewijs vulde, dat Hemsterhuys, Ruhnkenius en Wyttenbach, Plato, Xenophon en Demosthenes niet alleen gelezen, maar ook met innig genoegen en bij uitstek gaarne gelezen en bestudeerd hebben, en Z.H.G. zou stellig nog al vreemd opkijken, wanneer iemand hem in gemoede verzekerde, dat zijn aanval veel overeenkomst met Don Quixote's strijd tegen de windmolens had. En toch is het zoo. Hij vuurt met tachtigponders tegen eene vlieg, die, wanneer men de zaak naauwkeurig beschouwt, eigenlijk niet eens existeert, maar blijkt eene *mouche volante* te zijn, slechts subjektief voor het oog van den professor waarneembaar. Zoo gingt gij voort met een aantal boeken te hekelen, die onlangs de pers hadden verlaten, en met den oorlog te verklaren aan het publiek, welks toegevendheid dat boekenmaken begunstigde en aanmoedigde. Het is naauwelijks twee jaren geleden, peroreerdet gij, om de wispelturigheid en wuftheid onzer lezers te

karakteriseren, dat geheel ons werelddeel met tranen in de oogen en van aandoening rillende naar de klagten van den zwarten katechiseermeester, wiens naam is Uncle Tom, en naar de predikatiën van het witte wonderkind luisterde, welks onnatuurlijke taal stroomen van tranen uit ontelbare schoone oogen gepompt heeft. Algemeene bewondering; het boek is een teeken des tijds, de schrijfster verdient ten minste eene plaats in het Pantheon. De zwarte slaaf deed witte slaven geboren worden; op zijn graf groeijen meibloemen, die de boekverkoopers plukken, en drukken, en die wij - slikken. De tijd van de Uncle Toms-woede is voorbij; alleen in de kermistenten brult de zwarte martelaar nog voort, tot verbazing en schrik van de provincialen; ook de Uncle Toms-galop zwijgt. Zoo gaat het: *aujour-d'hui on les admire, demain on les chansonnera, après demain on n'y pensera plus*. Is dat *n'y penser plus* niet een vonnis, over het boek uitgesproken? Zoo eindigdet gij uwe apostrophe, en toen ik u gelijk gaf, dacht gij stellig niet, dat ik mij ooit van dat gesprek zou bedienen, om u van inconsequentie en onregtvaardigheid te betichten. Hoor dan nu mijne aanklagt! Gij kendet toch al die boeken, waarover gij den staf braakt; gij hebt u niet kunnen onttrekken aan de algemeene woede; gij hebt Uncle Tom even goed gelezen, als al die door u veroordeeld werden, omdat zij hetzelfde hadden gedaan. En waarom hebt gij het gelezen? Zeg niet, omdat het betamelijk is, volgens den raad van Mephistopheles te worden *scientes bonum et malum;* gij hebt het alleen gedaan, omdat het mode was, omdat gij u zoudt geschaamd hebben te moeten zeggen, dat gij het niet gelezen hadt. Gij offert dus zonder gewetensbezwaar op het altaar der mode, gij houdt de Choleraliteratuur, de No-Poperyliteratuur, de tafeldansliteratuur, de voedingsliteratuur bij; gij leest boekjes, waarin bewezen wordt dat de aarde stil staat, dat de aarde de pit is van eene vrucht, dat de aarde is als de dooijer van een ei, en de menschen en dieren en planten op de oppervlakte der aarde gelijk zijn aan de ‘Zellen auf der Oberfläche der Dotterkugel.’ - Gij leest ten minste tien kouranten per dag, en durft mij met bedekte woorden te kennen geven, dat mijne brieven u vervelen, omdat daarin over dingen gehandeld wordt, die uwe belangstelling onwaardig zijn. Wel wel, *Heinrich! mir graut vor Dir!* Toen wij nog studenten waren, ontbrak het u niet aan

tijd, om oog en hart ook nog voor andere dingen open te te houden, als voor Pandekten en burgerlijk wetboek, en uw ijver voor Duitsche literatuur ging zoo ver, dat gij in de kollegiekamer meer dan eens het *varietas delectat* in toepassing bragt, door in Heine of Gutzkow of Lenau te lezen, terwijl uw *antecessor* bezig was, u de leer van de kontrak ten en obligaties, die gij, helaas! liever praktisch bestudeerdet, uiteen te zetten. Maar naauwelijks prijkt het magische Mr. voor uwen naam, of gij wilt ook reeds helpen den staat regeren, of gij ziet met titanische verachting neder op alles, wat geen praktisch nut heeft, of gij wordt onregtvaardig en deftig genoeg, om mij het onschuldig genoegen te misgunnen, om over onderwerpen, die mij nog steeds belang inboezemen, met u te praten. Lees, wat de oude Arndt, *pro populo Germanico* zegt, en schaam u dan, dat gij ook al marcheert '*mit dem Geschwindschritte der Zeit, die jetzt ganz andere Stiefeln an hat, als jene fabelhaft geglaubten Siebenmeilenstíefeln, welche jetzt zu Pantoffeln für Greise verschlissen sind*.' Maar welligt hebt gij mijn' brief op een ongunstig oogenblik, op een oogenblik van teleurstelling geopend, kort nadat de Staatskourant u zwart op wit de treurige tijding mededeelde, dat gij te vergeefs naar eene burgermeestersplaats gesolliciteerd hadt.

In allen gevalle kunt gij niet vergen, dat ik thans daar zal voortgaan, waar ik op het slot van mijne vorige epistel was blijven stilstaan. Het is mogelijk, dat ik in mijn' volgenden brief het onderwerp weêr opvat. Intusschen leg ik u als boete voor uwe beleediging der Duitsche literatuur op, om Mauvillons Duitsche vertaling van Heemskerks togt naar Gibraltar van begin tot einde *uno tenore* door te lezen, '*ohne dabei einzuschlafen*.' Vaarwel.

T.T.

- I. -

Op het meer van Como.

Natura con Arte
Fè tutto per te;
Ma un genio maligno
Deturpa ed oscura
Quanto Arte o Natura
Propizia ti diè! -
G. ROSSETTI.

Het is zeker voor een zenuwachtig mensch iets zeer onaangenaams, bij het uittreden eener diligence of het afstappen van een boot den woesten aanval dier hongerige horden door te moeten staan, welke, tuk op koffers en hoedendoozen, hem te lijf willen met eene beleefdheid, welke niet geheel van opdringendheid is vrij te pleiten, en die verrassend zou kunnen worden genoemd, indien zij belangeloozer ware.

Maar de onaangenaamheid van dien toestand is niet in de verste verte te vergelijken met de wanhopige belegering, die een vreemdeling heeft te verduren, welke met zijne vrouw de *Albergo dell'Angelo* te Como bedaard uitstapt en ongelukkig zijne blikken wendt naar de kleine havenkom en de gondels, die er roeireê in liggen te wiegelen. Hij wordt letterlijk van alle kanten ingesloten, bestookt en benard; hij wordt getrokken en rondgedraaid als in een Noordschen maalstroom; hij wordt om zijn middel gevat, schier omhelsd - en door wie dan nog, geregte goôn! - en gedrukt; hij voelt zijn hoed waggelen en zijn knieën knikken; hij ziet de elasticiteit van zijne reiskleêren op den hardsten proef gesteld; hij ondervindt eene gewaarwording van stikking en strekt eindelijk wanhopig zijn vinger op de gis uit, en tot zijne uitkomst, neemt de man, die er door aangewezen wordt, hem in zijne

hoede, verwijdert de anderen en sleurt hem in triomf weg naar zijne boot.

De vreemdeling staat een oogenblik stil, haalt diep adem, droogt het zweet, dat als eene ontdooide lawine hem neêrstroomt langs voorhoofd en wang, en wenkt zijne vrouw.

Waarlijk, indien Schiller niet aan den waanzin der menschen de eerste plaats had ingeruimd onder de verschrikkelijkste der verschrikkingen, en indien ik er niet tegen opzag met hem in meening te verschillen, ik zou den voorrang toekennen aan de overdrevene dienstvaardigheid der Comosche barcaroli en gondolieri, zoo als ik daarmede kennis heb gemaakt.

Het was vroeg in den morgen van een heerlijken Augustusdag; de heldere stemmen der klokken van San Fedele en San Abondio hadden het zesde uur verkondigd. De straten der stad en vooral de haven, die hier tevens de Corso of wandelplaats vormt, vertoonden reeds hunne gewone bedrijvigheid, maar de bergen en het meer waren nog in kalme rust verzonken. Wèl baadden de groene kruinen der hoogten zich in den glans van den ochtendzon, waarvan het rood reeds in den gouden was overgegaan, maar de landhuizen aan de oevers van den stroom of tegen de ruige bergwanden, en de donkerblaauwe waterspiegel zelve sluimerden nog in rustige stilte, luchtig overdekt door de laatste wasemige morgendauw.

Wij zett'en ons neder op de roode kussens van de gondel, en deden het witte tentzeil openslaan, om een vrijen blik aan beide zijden te kunnen werpen. De barcaroli namen de lange roeispanen, stonden op en deden den eersten schep in het water. Wij verlieten de kleine kom, en bevonden ons op het Meer.

Het bleek van achteren, dat de vinger, dien ik op de gis had uitgestoken, bij intuïtie op een goeden gondelier teregt was gekomen, die mij wel is waar franken voor zwanziger, en dus een vierde te veel liet betalen en hoogst gebrekkige noties had omtrent den duur van een uur, daar ik geregeld 60 minuten korter voer, dan hij mij berekende; maar die overigens zijn gezelschap best waard was. Buitendien waren deze kleine menschelijke zwakheden, uit een Italiaansch oogpunt bekeken, zoo gering, dat ik mij verwonderde, dat hij zich niet aan grootere schuldig maakte. Hij was een goede zestiger met lang zilvergrijs haar en eene flaauw-gebogene

gestalte, die in zijn jeugd zeker op het feest der Madonna, of eenig ander kerkelijk feest, met goede oogen werd aangezien door de schoonen zijner geboortestad, indien ik mag afgaan op den nog helderen blik van die donkere bruine oogen, en de fijne snede van neus en mond en kin; indien ik mij vooral de figuur denk in al de kracht van den mannelijken leeftijd, hoog en regt en breedgeschouderd, en uit de levendigheid van zijn gesprek in den avond zijns levens mag besluiten tot de vlugge welsprekendheid, de warmte en gloed, die zijne woorden moeten hebben gekenmerkt in den opgang zijner dagen. Hij heette Giacomo, en zijn wereld was het Meer; hij was er op geboren, hij had er zijne opvoeding op ontvangen, zijn brood er van getrokken, zijn lief en leed er op doorleefd. Hij had de Franschen gezien, en het hart had hem warm geslagen, toen de driekleur zich ontrolde en er een onafhankelijk koningrijk Italië door een Italiaan, Napoleon Bonaparte, werd opgerigt. Hij wist zelf wel niet, waarom hij zich daarover zoo had verheugd, want eigenlijk had hij er niets dan nadeel van ondervonden, daar er toen weinig Engelschen en Duitschers voor hun plezier op het meer kwamen; maar verheugd had hij zich, al was 't ook alleen maar, omdat hij geene witrokken meer zag, die onaangenaam op hem schenen te werken. Later had hij ze echter weêrom zien komen, en - zeide hij -:

‘Ik dacht, dat ik er nu heelemaal aan gewend was, want ik was ook zoo jong en zoo driftig niet meer; maar waarachtig! daar hoor ik in 48, dat zij in Frankrijk den koning hadden weggejaagd, omdat die geen republiek zou en woû hebben, en dat ze in Milaan ook aan het vechten waren gegaan, en dat ze de *Tedeschi* de stad hadden uitgezet, en dat daar alles nu weêr italiaansch was, en de koning van Sardinië - ik meen den doode, God zegene hem! - ons zou komen helpen, als wij maar wilden. En, *per Bacco!* daar kwam mijn oude hekel weêr boven, en ik zei tegen de maats: “We moeten naar Milaan gaan, om ze te helpen; het Meer zullen ze ons toch niet afnemen, en daar kunnen ze ons gebruiken;” maar de maats zeiden: “de oude Giacomo is mal; wat heeft hij er meê te maken? Laat ze vechten en laten wij op het Meer blijven, dat's veel verstandiger!” - En dat waren de jongelui, *Signore!* die mij dat antwoordden; de jongelui van twintig en dertig jaar! Nu, ik kan het ze ook niet kwalijk nemen, want zij had-

den nooit iets anders gezien dan de witrokken; zij wisten niets van Napoleon en van de Franschen en van het koningrijk. En - eigentlijk hadden ze ook gelijk, want binnen het jaar was alles weer uit, en de heeren, die meêgedaan hadden, kwamen er slecht af. Daar heb je dien armen markies Raimondi, die de mooiste en grootste villa van het meer had, die is nu doodarm en van zijn huis is een kaserne gemaakt. Dat zouden ze met mij ook gedaan hebben, als ik een huis gehad had. Maar daar is de villa zelve; wil zijne excellentie er ook even aanleggen?'

In Italië is iedereen Excellentie en Monsignore.

Daar lag de villa vóór ons, aan het einde van den Borgo di Vico[1], een der voorsteden van Como. Het was een groot, witgepleisterd gebouw, door zuilen gesteund en door een heerlijk park omgeven, waarachter de heuvelen zich uitstrekten tot ver in het Zwitsersche kanton Tessin of Ticino. Zij heette vroeger de villa Odescalchi, welken naam zij verwisselde voor dien van haren lateren eigenaar, den ongelukkigen markies Raimondi. Hare tegenwoordige bestemming ontneemt haar voor den reiziger alle aanlokkelijkheid, en nadat ik de kaserne had aangestaard met een weemoed, dien het verleden regtvaardigde, gaf ik het teeken tot het voortzetten van onzen togt[2].

Het Meer was levendiger geworden; verscheidene gondels en grootere vaartuigen doorkliefden zijn helder kristal en ook de oevers vertoonden de sporen van ontwaking.

Wij roeiden de villa Cana en het gehucht Cernobio voorbij en waren in weinige slagen aan de beroemde villa d'Este genaderd, welke niet ten onregte het Caprea van dit meer wordt genoemd. - Of zij het eenige is?

In den kleinen inham - want iedere villa heeft eene soort van haven en een schuitenhuis, wanneer ge 't woord voor Italië niet al te leelijk vindt - stapten wij op den vasten

1 In den Borgo di Vico, in het huis, genaamd *la -Gallia*, thans toebehoorende aan de familie Tossani, bevond zich het museüm en de gallerij van Paolo Giovio, bisschop van Nocera, die zich als schrijver meer beruchtheid dan roem heeft verworven, en als een omkoopbare hoveling, even wellustig als laaghartig, staat aangeteekend. Valéry, *Voyages historiques et littéraires en Italie*.

2 Op de plek waar deze villa staat, vermoedt men dat het *Suburbanum* van den nederigen vriend van Plinius, Caninius Rufus, is geweest. Dit is althans het gevoelen van Benedetto Giovio, een der eerste geschiedschrijvers der stad, en broeder van Paolo Giovio. - Valéry.

grond, terwijl een heer met zware grijze moustaches, die er hoogst eerbiedwaardig uitzag, ofschoon die eerbiedwaardigheid meer een duitsch dan een zuidelijk karakter had, ons aan het ijzeren hek opwachtte, dat door de tuinmansvrouw werd geopend. Ik stond op het punt eene diepe buiging te maken, in de gedachte, dat ik den baron Ciani, den tegenwoordigen eigenaar der villa, naar wien zij ook verdoopt is, vóór mij had, toen de heer zelf voor mij ter aarde neeg, uit zijn luchtig morgengewaad een bos sleutels voor den dag haalde, en ons vriendelijk uitnoodigde hem de eer te bewijzen om hem te volgen. Ik omhulde mij dus nog te goeder ure met den mantel mijner waardigheid.

De heer wandelde voor ons uit, onverwrikbaar deftig en kalm, zoo zelfs, dat hij het geheel aan ons overliet om ons te oriënteren en op te merken, wat wij belangrijks vonden. Een laan van laurierboomen overschaduwde ons; de geurige bloesem der oranje- en citroenboomen woei ons te gemoet; de frissche adem van een nabijzijnden waterval verkwikte ons; de bonte kleurenpracht der omringende bloemparketten verrukte ons oog en de smaakvolle vormen van het grootsche landhuis wekten onze bewondering op. Ik kon niet nalaten mijn zwijgenden cicerone te vertellen, hoe heerlijk ik alles vond; maar op iederen uitroep van welbehagen antwoordde hij:

‘Tutt' è molto bello, signore!’

Welk een misproduct in die schoone natuur is die vervelende snorbaard! dacht ik; maar ik had ongelijk, want hoe ongelukkig zou hij niet geweest zijn, indien hij voortdurend in denzelfden staat van opgetogenheid had verkeerd als ieder vreemdeling, die voor 't eerst met de schoonheden van het meer kennis maakt.

Wij wandelden een terras op, en bevonden ons bij een grotwerk van gekleurde steenen en schulpen, en opgeluisterd door najaden en dryaden en Neptunus en Eolus dat, hoe kunstig ook, in geene harmonie stond met het omringende landschap.

Over het algemeen is de aanleg en de verdeeling der tuinen en parken bij de villa's verre van te beantwoorden aan de eischen, welke men met regt er aan zou mogen doen. Overal vertoont zich het knutselwerk der fransche hovenierskunst van de vorige eeuw in stijve, geschorene lanen of heggen, in terrassen, die met regelmatige étages opgaan, in

grot- en waterwerken en angstvallig uitgeknipte bloembedden. Schier nergens de bevallige, losse en natuurlijke aanleg der engelsche parken met hunne bosschen en boschjes, hunne breede grastapijten, hier en daar bestrooid met een bloemfestoen, hunne statige boomen, die naar hartelust opgroeijen en hunne slingerende lanen en voetpaden, die in zulk eene overeenstemming zouden wezen met het weelderig plantenleven en het poëtische karakter dezer natuur.

Op weinige uitzonderingen na, hebben de villa's in dit opzigt mijne verwachting zeer teleurgesteld, en geef ik verre de voorkeur aan onze Hollandsche landhuizen om Haarlem en Arnhem. De grotwerken aan het Meer zijn in Noordholland op eene grootere schaal en vooral beter onderhouden weêr te vinden.

De trappen van het hooge terras waren opgeklommen; een wijder uitzigt ontplooide zich. Aan onze voeten lag het Meer, met zijn achtergrond van groene bergen, met tallooze villa's en dorpen bestrooid, wier witte kerktorens kantig uitstaken tegen het geboomte; ter regte zijde sloot Como het landschap in, en hield de grijze Baradello de wacht. En ter slinke?

Ter slinke zagen de hooge gekanteelde muren eener vesting op ons neêr; dreigend hingen de bastions over; moordend grimden de geschutpoorten van de bomvrije kasemat ons aan, terwijl binnen de sterke omheining hier en ginds een zware toren versmadend en tartend naar beneden keek. Wij zijn in Spanje; wij zijn overgeplaatst in het schiereiland, waar Engelschen en Franschen in den bloedigsten en hardnekkigsten kamp tegen elkander overstaan, waar iedere schrede den dood brengt door kogel, dolk of vergif, waar Wellesley zijne lauweren plukte en de erfgenaam van Oranje de lessen der krijgskunst ontving. Wij bevinden ons onder de muren van Tarragona, door Sir John Murray in Junij 1813 belegerd, doch door Suchet ontzet, in wiens leger een Italiaansch generaal, de graaf Pino diende, die weldra van de beslommeringen van den krijg ging uitrusten op zijne bekoorlijke villa aan het Meer van Como.

Daar herriep de grijze krijgsman zich de gevaren van zijn onstuimig leven, de overwinningen, die hij mede had bevochten, de vermoeijenissen en ontberingen, die hij had verduurd; daar liet hij als herinnering aan Tarragona, tegen de wanden van den heuvel, de vestingwerken dier stad op

verkleinde schaal aanleggen en in het frissche ochtend- en in het koele avonduur verliet hij dan zijne woning, begeleid door zijn trouwen dienaar, Bartolomeo Bergami, de medgezel zijner gevaren, en begaf zich op het terras, en herinnerde zich ieder punt, door hem beschoten, iedere bastion, door hem genomen, ieder huis, door hem onderzocht. Dan herleefde hij in zijn verleden, en drukte zijn dienaar de hand en zij deelden elkander voor de honderdste maal iedere kleine bijzonderheid mede, en verheugden zich voor de honderdste maal in den heerlijken trek, dien zij den Brit hadden gespeeld.

Helaas! niet lang zou de generaal zijn genoegelijk otium genieten te midden van de krijgshaftige herinneringen, waarmede hij zich op de villa d'Este omringd had.

Het is twee jaar verder. Graaf Pino is uit de rij der levenden verdwenen; de villa is in andere handen overgegaan. Hoe veranderd is hare gedaante! Een nieuwe vleugel is aan het gebouw gevoegd; de vertrekken zijn alle smaakvol geschilderd en gedecoreerd, al de strenge ernst van den vorigen bezitter is verdwenen; eene kleine schouwburg is opgerigt, waarin concerten en liefhebberijvoorstellingen worden gegeven; een der zalen is tot balzaal, een andere tot bibliotheek herschapen; een breede rijweg verbindt de villa aan de stad, thans onder den naam van de Strada Regina bekend; het terrein is geheel veranderd en aanmerkelijk uitgebreid; geheimzinnige lanen zijn aangelegd, berceaux van citroenboomen ronden zich om de paden; breede treurwilgen versieren de oevers van den vijver. Alleen de vestingwerken van Tarragona en Bartolomeo Bergami zijn gebleven. Zou hij thans de meester dezer schoone bezitting zijn?

Wij zouden 't bijna vermoeden, daar slechts ter liefde van hem die herinneringen aan den Spaanschen veldtogt kunnen zijn gespaard geworden.

Daar binnen ruischt de muziek in de schitterend verlichte zalen; de luidruchtige vrolijkheid der rijende paren mengt zich met het geluid der snaren; maar hier is het donker en stil; hier dringt geen blik door het digte boschje van azalia's en bigonia's; hier speurt geen oog de geheimenissen van het digtbegroeide, geurige priëel; hier hoort men niets dan het zuchten van het westewindtje, dat de bloesems en bloemen in slaap kust, dan het murmelen van 't kristallen nat, door de weemoedige cypressen overschaauwd en zachtkens beroerd.

Maar neen, wij vergissen ons. Dat is iets anders, dan het fluisteren der verliefde avondkoelte; - zoo wij naderden? Wie zou 't ons beletten; wie vermoedt onze nabijheid te dezer ure en plaats?

‘Carissima mia!’ klinkt een stem, ‘komt ge reeds zoo vroeg uit het geruisch van de feestzaal tot mij? Hoe kan ik u genoeg danken!’ en hij omvatte haar middel en drukte een kus op haar wangen.

‘Hoe kon ik langer blijven, als ik wist, dat gij mij wachttet, *love!*' - antwoordde zij, die wij voor eene engelsche zouden houden, indien het accent, waarmeê zij het laatste woord uitsprak ons niet eene duitsche deed vermoeden.

‘Maar waarlijk, Carolina!’ hernam hij, ‘gij waagt te veel; het is onmogelijk, dat uwe gangen niet worden opgemerkt. Waarlijk, de toestand is onhoudbaar voor uwe eer, zoo lang...’

‘Zoo lang?’

‘Ik niet het regt heb, meer in uwe onmiddellijke nabijheid en vertrouwen te staan.’

‘En wie zou u dat regt ontzeggen, wanneer ik 't u vergun?’ klonk het ongeduldig, terwijl het voetje stampte.

‘Mijne verhouding tot u!’

‘Ik zal haar veranderen; ik zal u eene hoogere betrekking geven en u tot mijnen kamerheer benoemen; ik zal den koning van Sardinië en van Napels voor u om een titel vragen; ik zal alles doen, wat gij wilt..... want ik heb reeds alles gedaan! - Zijt gij tevreden?’

‘Gij zijt een engel, eene Madonna voor mij, Carolina! Wat kan ik doen om al uwe goedheid te vergelden?’

‘Mij lief hebben met al het vuur van een Italiaan!’ antwoordde zij lagchende, en toch deden de woorden ons geen genoegen; daar was eene overgave in, die der vrouw slecht stond.

Het paar verwijderde zich. Bij het licht der maan zagen wij de beide gedaanten. Hij was een rijzig, forsch gebouwd man, met krullend bruin haar en zwaren baard, met fiksch geteekende trekken, een romeinschen neus en een goed besneden voorhoofd. Maar bedriegen wij ons niet?

Wij meenen hem te herkennen..... geen twijfel meer; het is de vroegere dienaar van Generaal Pino, Bartolomeo Bergami, die daar eene vrouw aan den arm leidt, die, ofschoon niet jong meer en niet regelmatig schoon, evenwel eene levendigheid bezit, welke aan haar gelaat iets bevalligs geeft. Zij is in een smaakvol balcostuum gekleed, en alles duidt

de vrouw van aanzien en beschaving aan, al ontsnapt haar ook soms eene beweging of een woord, welke ons doen vermoeden dat die beschaving slechts eene uiterlijke is.

Wij zien ze langs een omweg den donkeren vleugel van het huis bereiken; wij hooren eene deur met behoedzaamheid openen.....

Carolina van Brunswijk, princes van Wallis, had de villa d'Este van de gravin Pino gekocht.

Wederom wiegelde onze boot op het meer, dat thans in zijne levendige stoffage een onbeschrijfelijk schilderachtig schouwspel opleverde. Tallooze gondels voeren af en aan, gevuld met touristen, die de villa's wilden bezoeken als wij, of met vrolijke gezelschappen van de omringende plaatsen, die ter spelevaart gingen; - slanke en rijkversierde booten van de eigenaars der villa's met hunne net uitgedoste roeijers, en hunne bevallig gedrapeerde tenten bewogen zich tusschen het plebs der huurvaartuigen; enkele engelsche wherries en gieken kruisten met hunne uitheemsche vormen om ons heen, terwijl de statige stoomboot - de piroscafo - met hare breede raderen het heldere vocht onguur aanraakte en met haar dikken rook de frissche landhuizen en boomen besmette.

‘Ziet mijnheer dien obelisk daar?’ vroeg Giacomo, ‘dien obelisk, digt bij de villa Artaria, de buitenplaats van den rijken Milaneeschen kunsthandelaar en boekverkooper?’

‘Jawel!’ zei ik, de vingerduiding volgende; ‘hij is klein en leelijk.’

‘'t Is ook maar voor een beest!’ hernam Giacomo, ‘en daar maken ze zulke groote obelisken niet voor, als voor een generaal.’

De aanmerking was juist.

‘Maar voor welk beest maakt men hier gedenkteekens, Giacomo?’ zei ik, ‘in mijn vaderland maakt men alleen pompen zonder armen voor uitvinders van boekdrukkunsten of andere talenten.’

‘Voor een hond, Mijnheer!’ antwoordde Giacomo, ‘voor een hond, die zijn meester en diens kinderen uit het meer heeft gehaald, en toen hij de laatste aan wal had gebragt, zoo moe was, dat hij stierf. 't Is een eenvoudige naald, die zijn meester op zijn graf heeft laten zetten, en er staat op: “Aan den getrouwen hond.” Dagelijks leggen de kinderen

er een versche ruiker op en zeggen dan: “slaap gerust, beste Bruno! en bid voor ons.”’

Ik wuifde met de hand en zei ook: ‘rust zacht, goede Bruno, die zonder medaille van een drenkelinggenootschap, drie menschenlevens hebt gered: slaap gerust, en moogt gij onder de menschen vele navolgers vinden!’

De nadering van de stoomboot veroorzaakte eene wiegeling van het bootje. Giacomo zag lagchend om naar een ontsteld gelaat:

‘Wees gerust, Signora! er is geen gevaar,’ zeide hij, ‘er gebeuren nooit ongelukken op het Meer.’

De geruststellende verzekering bleek niet overbodig, want de wiegeling was tot eene bedenkelijke schommeling aangegroeid, toen wij in het zog van het vuurschip waren geraakt, en het water plaste ons om de ooren.

‘De meeste villa's van het Meer,’ vroeg ik, toen de panische schrik voorbij was, ‘behooren wel aan de aristocratie van Milaan, niet waar?’

‘Vroeger ja, Mijnheer! maar nu zijn er vele aan engelschen en andere vreemdelingen overgegaan, en ook zoo aan rijke menschen, die knap waren en hun fortuin hebben gemaakt. Dáár is de villa van den Heer Artaria, die ik u gewezen heb, en verder op is die van Mevrouw Taglioni, die zoo mooi danste toen ze jong was, en daar een boel geld meê verdiend heeft, en in dien inham is het buiten van een russischen prins - Knoetoffsky of Siberoffsky of zoo iets - die de dochter van Mevrouw Taglioni heeft getrouwd en de villa van zijne schoonmoeder present heeft gekregen. Er waait een russische vlag op. En niet ver daar van daan is een kleine villa van eene engelsche zangeres, en daar vlak naast die heerlijke villa van Mevrouw Pasta, die er vier aan het Meer heeft. - U kent zeker Mevrouw Pasta? Ze zingt nog wel eens zoo, voor haar plezier, alleen of met de engelsche dame en dan blijft iedere gondel op het meer stil liggen om naar haar te luisteren. De maarschalk Radetzky gaat altoos bij haar dineren, als hij te Como komt. Maar 't is ook eene stem, Mijnheer! zoo vindt men ze tegenwoordig niet meer!’

Un million dans le gosier! dacht ik.

‘Nu, behalve al die villa's, zijn er nog vele die aan Engelsche familles verhuurd worden of toebehooren, en ook is er eene, die eene duitsche prinses in eigendom heeft; de

mooije villa Sommariva, of Carlotta, zoo als zij nu genoemd wordt. En dan woont daarboven - hij wees naar den kant van Blevio - eene vreemde dame, die mijnheer zeker wel kennen zal, want zij is eene hollandsche; maar ik geloof, dat zij onaangenaamheden heeft gehad met hare famille.'

'En hoe heet die hollandsche dame?' vroeg ik.

'De gravin Bocarmea,' antwoordde hij.

'Hoor eens, Giacomo!' hernam ik, 'wilt gij mij een plezier doen? Noem dan nooit meer die dame eene hollandsche; zij is eene belgische; en als gij dat woord niet onthouden kunt, zeg dan, dat zij eene duitsche offransche is.'

Giacomo beloofde 't mij.

Het Meer had zich langzamerhand verbreed; wij waren op de hoogte van Torno genaderd en lieten onze gondel aanleggen aan de villa Tanzi, die thans door den graaf Ludovico Taverna bewoond wordt en bijgevolg is verdoopt. In den smaakvol aangelegden tuin - wanneer men weder de stijve grotwerken wil uitzonderen - bewonderden wij vooral de magnolia grandiflores, wier schoone, groote witte bloem de geurigste citroenlucht verspreidt, en de niet minder heerlijke bigonia's, welke alle in de open lucht een wasdom bereiken, dien een noordelijke broeikast zou benijden. Een hooge laan van laurieren voerde ons naar een boschje, in welks lommer wij eenige oogenblikken uitrustten, alvorens naar het naburige stadje Torno den steven te wenden.

Torno was het einde onzer gondelvaart. Onder het geleide van Giacomo gingen wij door de steile straten van het kleine plaatsje en beklommen de hoogte, die zich op den landpunt verheft, aan welks eene zijde Torno, en aan welks voet de beroemde villa Pliniana ligt[1].

Welk een verrukkelijk uitzigt bood ons de hoogte aan!

Daar lag het bekoorlijke meer van Como, het schoonste en schilderachtigste en dichterlijkste der italiaansche meeren, vóór ons, omzoomd door zijnen bergenkring; in tal-

1 Op het voorbeeld van alle reizigers, acht ook ik het van mijn pligt te herinneren, dat de villa Pliniana niet dien naam draagt omdat zij eene der villa's van Plinius is geweest, maar alleen om den opmerkelijken fontein, welke er zich in bevindt, en waarbij het verschijnsel van eb en vloed zich vertoont. Deze bron werd door Plinius den oude ontdekt en door den jonge beschreven; de eerste geeft echter op, dat de eb en vloed zich ieder uur, de laatste, dat zij zich drie keer 's daags vertoonen. De beschrijving van Plinius den jonge is in een steen op den muur van den hof te lezen.

looze kronkelingen, hier een donkeren inham vormende, ginds door een puntig voorgebergte in den weg getreden, rolden zijne heldere blaauwe golven voort, waarin zich al de levendigheid zijner oevers met hunne wit- en geelgepleisterde landhuizen en bevallige tuinen, met hunne hier en ginds verstrooide gehuchten, in volle klaarheid weêrspiegelt. Aan onze linkerzijde sloot Como met zijne twee voorsteden het af, en den rijzenden oever tegenover ons volgend, rustte ons oog op eene aaneenschakeling van tooneelen, even vriendelijk van uitdrukking als pittoresk van vormen, van Moltrasio en de villa Passalacqua tot aan Brienno, Argegno en Colonno, waar eene nieuwe kromming den verderen loop aan ons oog onttrok; terwijl aan onze zijde de kust zich uitstrekte voorbij Nesso tot la Cavagnola.

Het Meer van Como - het Lacus Larius, of Maximus - omsluit als 't ware alle natuurschoonheden in zijnen kring. Het huwt aan de schaars geëvenaarde doorzigtigheid van zijn kristal en de lagchende beminnelijkheid van heuvelen, wier wanden door de weelderigste en meest verscheidene vegetatie worden gedekt; eene vegetatie, die de pijn en de denne, zoo wel als de laurier, de myrte en de olijf, en den citroen- en oranjeboom, - gescheiden door eik en beuk en plataan - in zich opneemt, al den somberen ernst van een Alpisch landschap met zijne besneeuwde en onvruchtbare kruinen en zijn donkergraauwe granietwanden. Terwijl de noordspits ons aan Zwitserland herinnert en steenmassa's vertoont, die meer dan 8000 voet hoog loodregt opstijgen uit den vloed, dragen de beide armen, waarin het zich bij Bellagio deelt, en waarvan de eene zich uitstrekt tot Como, en de andere bij Lecco de wateren der Adda gaat ontvangen, een volkomen zuidelijk, en op sommige plekken zelfs een geheel tropisch karakter. - Zoo bereikt bij Varenna, waar de hooge rotswanden der noorderlucht het doordringen beletten, de plantenwereld eene ontwikkeling en wasdom, welke met den weelderigsten groei van Syrië kunnen wedijveren.

De onbeschrijfelijk schoone kleurschakering van het verschillend geboomte, zoo als het toen door de volle middagzon werd beschenen, waartusschen de lichte tint der huizen en het graauwgeel der rotsen bevallig afstaken, de levendige waterspiegel, en daarboven het azuur van den italiaanschen hemel, door geen wolkje gesmet, dat alles vormde een tafereel, waarop we met opgetogen bewondering

staarden en dat een diepen indruk achterliet in ons gemoed.

Ieder landschap heeft, naar mijn inzien, zijn bijzonderen stempel. - Neemt de Hartz of de Alpen; vervullen ze u niet met dien heiligen eerbied, dien plegtigen ernst, die tot verhevene gedachten, soms tot mysticisme stemt? - Neemt den Rhijn; - voelt ge niet dat u een welbehagen toewuift, eene frischheid en levenslust, die tot jovialiteit uitnoodigen? - Denkt u de prairiën en steppen; - gelooft ge niet met mij, dat ze u ter neder zouden drukken, en eene somberheid doen geboren worden, die alligt in hopeloosheid kon ontaarden? - En worden niet uit onze vlakten, onze vruchtbare maar eentoonige weiden, de goedrondheid en eenvoudigheid, het ‘zonder arg of list’ en - houdt mij de opmerking ten goede, daar zij *en famille* blijft - tevens de ietwat dommelige slendriaan en het Jan-Salieisme van ons zelven verklaard?

Zoo ook het Meer van Plinius; maar zijn karakter is van gemengden aard; het vertoont schijnbaar onvereenigbare hoedanigheden. - Het zou tot reinheid en godsvrucht stemmen, indien het gemoed niet werd afgetrokken door den dartelen levenslust der oevers; het zou tot ligtzinnigheid en weelderigheid en zoet niets-doen verleiden, indien de blik der Alpenwereld niet de zuidelijke weekheid versterkte en verfrischte en de gedachten aan ijdele genietingen en verstrooijngen louterend opvoerde tot hoogere lucht. - Ik geloof, dat ik daarom juist op den heuvel van Torno's landspits op een goed punt stond; niet te hoog en niet te laag, maar in dat aangename *juste-milieu*, dat mij als Nederlander zoo dierbaar is, en naarmate mijne jaren klimmen, steeds dierbaarder worden zal.

Maar 't wordt tijd, zoo we onze reize willen voleinden, van den bergrug te dalen en onze schreden te rigten naar de villa Pliniana, een der beroemdste van het Meer, zoowel om haar natuurverschijnsel en hare historische herinneringen, als om hare onbeschrijfelijk romantische ligging aan eenen donkeren en wildbegroeiden inham, vlak aan den waterspiegel en aan den voet van eene rotsspleet, waaruit een breede waterval te voorschijn bruischt, die als vloeibaar diamant tusschen het hooge geboomte glinstert, en van het Meer gezien eenen verrassenden aanblik oplevert. - De villa zelve is een groot, vierkant gebouw, waarvan de muren uit het water schijnen op te stijgen, en welke eene waardige ver-

blijfplaats bood voor die moedige en edele vrouw, de prinses Belgiojoso, wier naam steeds met eerbied zal worden genoemd door elk, wien de zaak van Italië ter harte gaat. Het gebouw werd opgetrokken door Anguissola, een der vier aanvoerders van de edelen te Piacenza, die den tiran Pietro Ludovico Farnèse, zoon van den paus Paulus III, doorstieten[1].

Dergelijke wraakoefeningen heeft de geschiedenis der italiaansche republieken in overvloed aan te wijzen, en de herinnering aan den stichter der villa Pliniana is helaas! niet de eenige aan het Meer van Como, die huivering of leedwezen opwekt. - Het is de *genio maligno* der middeleeuwen en der eerst daarop volgende; welke de *genio maligno* der latere is, heeft men welligt uit Giacomo's gesprekken kunnen opmerken.

De weinige ruimte, welke de villa omgeeft, en die nog grootendeels door kunstmatige terrassen en bruggen wordt gevormd, is met laurieren en kastanjes begroeid, onder wier loof de geheimzinnige bron nog dagelijks hare wisselingen van eb en vloed blijft ondervinden. - Wij kunnen deze dichterlijke plek niet verlaten, zonder Plinius den oude dank te hebben gezegd, dat hij door de opmerking van zijn natuurverschijnsel, aan latere geslachten een drangreden heeft geschonken om niet een der liefelijkste en meest schilderachtige punten van zijn welbemind Meer onachtzaam voorbij te gaan. - Ter belooning zal ook ik daarom niet nalaten, te gelegener plaatse, al die historische herinneringen omtrent hem in eene noot op te nemen, zoo als ik ze, in hare classiciteit, heb gevonden in Valéry, Frommel, mijn Murray en Baedeker en *tutti quanti*. Ik twijfel niet, of de man zal er gevoelig aan zijn.

Wij bleven in de gondel dobberen, in afwachting der stoomboot, die ons op haren terugtogt moest opnemen, en waarvan de rook reeds zigtbaar werd. Bij Torno hield zij hare vaart in, om reizigers te ontvangen, welke met al de behendigheid, den Rhijnschippers waard, door de barcaroli veilig op den ladder van de boot werden geholpen.

Het gezelschap, dat wij aan boord troffen, was talrijk; zoowel de voorplecht als het achterdek waren met bonte groepen gevuld, en vertoonde eene nadering tot die ineensmelting der standen, waarvan het ideaal wordt bereikt door

1 Valéry, Voyages historiques et littéraires on Italië.

de spoorwegen in de groote republiek van het Westen, de magtige Vereenigde Staten. - Vele engelsche families, tijdelijke bewoners van het Meer, of doortrekkend als wij, mengden zich met het italiaansche gezelschap, ofschoon zij natuurlijk zorgden de beste en gemakkelijkste plaatsen in te nemen. - Onder de laatste werden ons eenige der eigenaars van de grootste villa's aangewezen, doch daar men geene andere bijzonderheid van hen wist dan dat zij landbezitters waren, trokken ze onze aandacht minder dan de bevolking van de tweede kajuit, wier bevallige, kleurige kleeding voor ons de aanlokkelijkheid der nieuwheid bezat. - En waarlijk, het nationale italiaansche kostuum, en vooral dat der vrouwen, is der opmerking van den vreemdeling niet onwaard, zoowel om den gemakkelijken wijden en lossen vorm, als om de natuurlijk-smaakvolle wijze, waarop het wordt gedragen en gedrapeerd. Men kan zich zeker niets schilderachtiger voorstellen dan het kapsel der Comosche schoonen; de glad naar achteren gestreken vlechten worden zamengevat door een aantal zilveren spelden, die als eené halve boog rondloopen en van onderen schijnen te rusten op een breede, platte naald van hetzelfde metaal, waarvan de uiteinden als knoppen zijn afgerond, en over het hoofd is een zwarte kanten sluijer geworpen, die soms van de schouders nederdaalt, maar ook soms, niet zonder *coquetterie*, naar voren wordt gestrikt en dus eene doorzigtige lijst vormt om het gelaat, dat het gemis van *teint* ruimschoots vergoedt door zuiverheid van omtrek en levendigheid van uitdrukking. Onder de vrouwen, die zich op de voorplecht bevonden, werd mijn oog getrokken door eene groep meisjes, die ik bij den eersten aanblik voor geestelijke zusters zou hebben gehouden, indien de luidruchtige wijze, waarop zij zich in het gesprek harer minder stemmig gekleede gezellinnen mengden, en de hartelijke lach, waarmeê zij iedere scherts ontvingen, mij niet te wereldsch hadden toegeschenen.

‘Mijnheer!’ wendde ik mij tot een der bijstanders, ‘deze jonge vrouwen zijn toch niet voor het klooster bestemd?’

‘Volstrekt niet; - het komt mij zelfs voor, dat zij hare bestemming in geheel iets anders zoeken,’ antwoordde hij, ‘het zijn meisjes van Domaso en Gravedona, verder op aan het Meer.’

‘Dragen al de vrouwen daar dan bruine wollen kapucynerhabyten?’

‘Ja, Mijnheer! alle. - Zij zijn er toe verpligt door eene oude gelofte, welke hare moeders, *à propos* van het een of ander, hebben afgelegd, en welke zij stipt vervullen. - Men noemt ze dan ook *frate*. - Gij ziet, dat ze overigens niets van de *frate* hebben dan het kleed; want er zijn gezigtjes bij om te stelen.’

‘Indien stelen geene zonde ware,’ zeide ik, boog en keerde mij om.

Ik weet niet, waarom ik eerst aan de stoomboot, hare beweging en hare stoffage niet kon gewennen en hartelijk naar de gondel van Giacomo terug verlangde; 't moet zijn, omdat zij mij niet in overeenstemming schenen met de omgeving. - Een meer, en vooral een italiaansch meer, is niet geschikt om zoo onmeêdoogend door die altoos wentelende raderen te worden geteisterd; - men moet er kalm en gecadanseerd op wiegelen, langzaam voortgestuwd door een paar fiksche barcaroli en - zoo mogelijk - door barcaroli, die barcarola's zingen, en dan moet men zich in zijne volle lengte kunnen uitstrekken op twee banken, en men moet dun gekleed zijn en geen boek bij zich hebben, en men moet voorzien zijn van één enkele, heele zware Manilla cigaar; maar dan is de gewaarwording van zalig soezen ook zoo onbeschrijfelijk heerlijk, dat de geleerdste verhandeling er niet bij halen kan. - Hoe is het mogelijk - ik vraag 't u - dat de schoone natuur al die dichterlijke gedachten, al die beelden der fantazie zou kunnen opwekken, waartoe zij anders zoo ruimschoots in staat is, wanneer men zich in eene beperkte ruimte opgesloten voelt tusschen eene vreemdsoortige menschenmassa; hoe zou men zich kunnen voorstellen dat najaden en meerminnen en al de schoone dochteren van Thetis, met hare groene kransen van wier en kroos, om eene stoomboot zouden dartelen? Aan een eenzaam, mijmerend spelevarer mogen ze zich temet vertoonen, maar nooit aan honderd passagiers van de eerste en tweede klasse te gelijk. - Me dunkt zelfs, 't zou tegen hare kieschheid getuigen.

We zijn Palanzo, door zijn Monte Palanzone bewaakt, voorbijgestevend; de waterspiegel verbreedt zich, nu we Coreno naderen; de kruinen der bergen rijzen hooger en hooger. - De Monte Bisbino - de weêrprofeet - ligt reeds achter ons; daar verheft de San Bernardo zich ter linke, ginds de San Primo en de Piano zich ter regte zijde, en gluurt het

romantische Nesso[1] uit zijnen schuilhoek, met zijnen dubbelen waterval, wier bruischende witte wateren den oever van het meer doen koken. - Zoo uw oog zoo verre reikt, kunt ge tusschen de groene bergspleet den ingang ontdekken van het Val l'Assina, maar zoo ge de poging vruchteloos acht, wendt u dan naar den tegenovergestelden oever, en tracht bij Argegno door te dringen in de half verborgene schoonheden van het beroemde Val l'Intelvi, of nog beter, volgt slechts met uw blik den voorgrond der bergen ter wederzij; ge zult er stoffe genoeg tot bewondering en opmerking vinden, en vooral thans, nu, bij de kronkeling van het meer, het ver vooruitstekende voorgebergte zich voor ons vertoont, dat eene der treffendste villa's, de Balbianello draagt, wier colonnade en talrijke beelden magische schijne op te rijzen uit het midden van den vloed. - In de kleine baai, die de landtong omsluit, ligt het eilandje Comacina met een eenvoudig, witgepleisterd kerkje; het heette vroeger San Giovanni en heeft onder dien naam in de oorlogen der noorditaliaansche republieken eene gewigtige rol gespeeld; waar nu het huis des vredes met zijn spitsen toren ten hooge wijst, verhieven vroeger dreigende vestingwerken hunne gekanteelde muren en werd roekeloos de vrijheid der steden verspeeld. - Nu wij 't voorgebergte voorbij zijn, verruimt zich de watervlakte nog meer; wij treden in den lusthof van Lombardije, in la Tremezzina, eene aaneenschakeling van weelderige villa's en lagchende tuinen, door ruigbegroeide bergen omzoomd, en wij zeggen bij Lenno met zijne tempelruïnen voor 't oogenblik aan de geschiedenis vaarwel, om ons onverdeeld over te geven aan het genot dier altoos frissche en rijke natuur, wier geschiedenis slechts vier regelmatig opvolgende tijdperken kent.

Het getinktink van de bel deed ons opstaan, om gereed

1 Deze naam, even als die van Lenno, Corenno, Lecco, Colonia, Pare, herinneren aan de grieksche koloniën, welke door Pompejus en Cornelius Scipio en later door Julius Cesar hier werden overgebragt. - Zij bestonden voornamelijk uit Pelasgiërs, inboorlingen van Arcadië, welke aan de verschillende plaatsen van het meer de namen hunner vaderlandsche steden gaven, zoo als Lemnos, Naxos, Leucadië, Colonna, Corinthe en Paros. - Door hen, die voor alles een classischen oorsprong zoeken, worden in het Comosche dialect nog de sporen gevonden van de grieksche moedertaal; ik voor mij vind het slechts onaangenaam lispelend, met eene kleine toenadering tot het fransch.

te zijn voor het schuitje, dat ons van de boot kwam afhalen en in weinige minuten te Cadenabbia aan wal zette.

Cadenabbia of Bellagio is zeker voor den reiziger het meest geschikte punt om zijne tente op te slaan; hij bevindt zich daar in een centrum, van waar hij zijne verschillende togten met het meeste gemak en in den kortsten tijd kan ondernemen, en hij zal er niet zoo ligt de gelegenheid verzuimen om ook dien anderen tak van het meer, welke naar Lecco voert, te bezoeken, die, schoon minder door vreemden gekend, in schoonheid weinig onderdoet voor dien van Como zelven; - hij zal dus niet in de fout vervallen, die ook ik op het voorbeeld van vele anderen beging.

Eene laan van platanen, wier lommer eene ware lafenis was op een italiaanschen zomerdag - want, wat men er van zeggen moge, 't is in Italië in Augustus overdreven warm - voerde ons naar een buitenverblijf, dat even als de villa d'Este door eene vreemde vorstin werd bewoond en ook thans nog de eigendom is eener uitheemsche princes. - Het behoorde aan Prinses Marianne der Nederlanden en droeg den naam van villa Sommariva; thans is het in het bezit van hare dochter, de prinses Charlotte van Pruissen, naar welke het villa Carlotta heet. - Ik schelde aan het ijzeren hek aan; een duitsche tuinman deed mij open en wij stegen de trappen van het hooge terras op, waarvan de ruimte met woeker was besteed tot den aanleg van plantsoenen van laurier-en myrteboomen, cypressen en bloemhout en *berceauw* van citroenen oranjeboomen, wier gouden vruchten ons verleidelijk aanstaarden. Het land van *Mignón* rees voor ons op!

> Kennst Du das Land, wo die Citronen blühn
> Im dunklen Laub die Goldorangen glühn,
> Ein sanfter Wind vom blauen Himmel weht
> Die Myrte still, und hoch der Lorbeer steht?
> - - - - - - - - 'Dahin! Dahin!'

De villa is een smaakvol gebouw, dat den titel van paleis zou mogen dragen, niet alleen omdat zij vorstinnen heeft geherbergd, maar omdat zij door weelde en ruimte - eene andere en niet minder groote weelde - het denkbeeld van een paleis wettigt. En toch is, zoowel bij de villa Sommariva als bij de overige vorstelijke buitenverblijven, die het Meer heeft aan te wijzen, de natuur hare schoonste pracht.

De benedenzalen, welke men ons vergunde te zien, bevatten de heerlijke reliefs van Thorwaldsen: den triomftogt van Alexander; de Mars en Venus van Marchesi en de Amor en Psyche van Canova. - De beelden schenen ons voor de plaats meer geschikt dan het meesterwerk van den noordschen beeldhouwer. - Waar alles wat ons omringt slechts liefelijke rust en wellustig droomen predikt, daar verstoort de voorstelling van den mannelijken krijg de eenheid der gedachte. - Ik geloof wel, dat men met evenveel regt aan de andere zijde zou kunnen zeggen, dat Amor en Psyche overtollig zijn, en zonder zinnelijke voorstelling toch door de zinnen niet vergeten zouden worden, maar in ieder geval bestaat er overeenstemming tusschen hun karakter en hunne omgeving, indien men beweren kan, dat Amor en Psyche ooit karakter gehad hebben. Hoe armzalig staken bij de schoone en zuivere vormen van Canova's en Marchesi's scheppingen - mijn vriend en medearbeider vergeve mij 't woord - de vele schilderijen af van half en kwarttalenten, die de wanden der drie vertrekken heetten te versieren en welke niet waardig waren in gezelschap te zijn met Leonardo da Vinci en Appinai, waarvan wij een paar stukken onder de breede verzameling ontmoetten.

De villa Sommariva heeft, zoo ver mij bekend is, geene historische herinneringen, welke der opteekening waard zijn, en dit is, dunkt mij, het benijdenswaardigste lot voor eene villa, omdat men dan niet in verzoeking komt om hare tegenwoordige schoonheden voorbij te gaan in het mijmeren over het verledene.

Het was omstreeks drie uur, toen wij, na allerslechtsten wijn gedronken en maar zeer *discretamente bene* ontbeten te hebben, ons in een bootje lieten overzetten naar Bellagio, welks heerlijke ligging aan het uiteinde van de landstreek, die de beide takken van het meer scheidt, reeds voldoende zou zijn het bezoek van den vreemdeling uit te lokken, indien het niet daarbij de aantrekkelijkheid voegde van twee villa's, die teregt onder de schoonste en beroemdste worden geteld, de villa Melzi en de villa Serbeloni of la Capuana.

De eerste, waarheen we thans onze schreden wenden, ligt aan den vlakken oever van het Meer, en dankt daaraan eene grootere uitgebreidheid gronds, dan waarop de meeste andere mogen bogen, wier terrein zich doorgaans tot eene smalle strook tegen de helling der bergen bepaalt. Maar ook

in andere opzigten verdient zij den voorrang; geene is zoo sierlijk aangelegd en zoo smaakvol verdeeld, geene zoo ordelijk onderhouden, zoo frisch en lommerrijk als zij; geene kan zulk eene bloemenpracht, zoo vele schoone en zeldzame gewassen in den weelderigsten bloei aanwijzen als zij; geene vereenigt zoo zeer de kostbare eigenschappen van onze groote landgoederen - statige lanen, malsche grastapijten, schakering van bloembedden en het karakter van naauwlettende verzorging - met de natuurlijke voordeelen van zuidelijke luchtstreek en bekoorlijke ligging. De villa Melzi is een kleinood, waarvan de waarde door den eigenaar ten volle wordt erkend; eene bevallige schoone, die door haren gelukkigen bezitter wordt gevierd en gehuldigd, wier tooi het voorwerp is zijner aanhoudende oplettendheid en voor wie geene kosten te groot, geene moeiten te zwaar worden geacht. Is het vreemd, dat zij uitmunt boven hare zusteren, dat zij meer frischheid en levensvolheid ten toon spreidt, er lachender en vriendelijker uitziet dan zij?

Zonder iets te kort te doen aan zijne verdienste, geloof ik echter dat de eigenaar van deze plaats zedelijk verpligt is, om haar zóó te kweeken als hij doet, gedeeltelijk voor de historie, gedeeltelijk voor de touristen, die er gewijden klassischen of ongewijden revolutionairen grond zoeken, en dan ook nog voor zich zelven en zijn gezin.

Voor de historie, omdat zij gedenkteekenen bevat van den roemruchtigen Scipio en den dichter Dante, omdat zij overblijfselen kan aanwijzen, wier latiniteit boven allen twijfel is verheven, omdat zij - mij dunkt, 't is hier de plaats om Plinius de beloofde beleefdheid te bewijzen - eene der villa's van Plinius den Oude heeft gedragen en door hem in zijne brieven is beschreven[1]; en voor zich zelven, omdat zij de eigendom is geweest van den Hertog Melzi d'Erile, die

1 Namelijk de Comoedia, eene der talrijke woningen, die Plinius aan het meer bezat, en welke dien naam van hem ontving om *haar lage schoeisel* - hare ligging in de vlakte - en om hare lachende omgeving. - Eene andere heette Tragoedia; zij lag op de hoogte van Lenno, tegen de helling der donkere rotsen. - Het geheele Meer van Como is overigens vervuld van herinneringen aan den grooten natuurkundige, en wordt ook soms naar hem het Meer van Plinius genoemd. Deze herinneringen behooren zeker tot de aangenaamste, en zijn zeker liefelijker en schooner dan die, welke aan de villa d'Este of aan menige andere plek, b.v. San Giovanni, Musso en de Baradello, zijn verbonden.

in de dagen der revolutie door Napoleon met het vicepresidentschap der Italiaansche Republiek werd bekleed en later tot Hertog van Lodi benoemd, wiens zoon de tegenwoordige bezitter is.

Onmiddellijk bij den ingang staat eene kapel aan Dante gewijd, waarvoor een schoon kunstgewrocht van den beeldhouwer Comelli prijkt: de dichter aan de hand van Beatrice geleid; een weinig verder herinnert een eenvoudig teeken in zijn inschrift aan den voortreffelijken Scipio, wiens dagen ook de talrijke urnen en vazen en verdere reliquiën terugroepen; maar meer dan de meesterlijke marmergroep en het aandenken aan Scipio, trok mij de rijkdom der bloemen aan. Men kan zich geen denkbeeld vormen van de schitterende kleurenpracht, de volkomene ontwikkeling en den balsemenden geur dezer liefelijkst uitgedoste kinderen der natuur; hier de kostbare magnolia met hare smetloos witte bloem, ginds de camelia in al hare schakeringen, waarover breede bigonia's hare geurige kruinen uitstrekken, of lispelende cypressen het hoofd laten hangen; verder de ruigharige cactus die hare fantastische en hoekige vormen dooreenslingeren en met hare heerlijke bloemen als 't ware het symbool vertoonen van eene schoone ziel, die in een ruw omkleedsel huisvest, van Socratische wijsheid in Cratischen vorm. De roode bloesems der granaten, de witte der oranjeboomen - in maagdelijke ongereptheid - de gele trossen der seringen en de schitterende kleuren der geraniums, azalia's en blaauwe hortenzia's, waartusschen de verpleegde havelooze kinderen der heide hunne fijne takken en nog fijnere bloemen opsteken, vormen tusschen de verscheidene tinten van het loof een aanblik, die onbeschrijfelijk liefelijk en bevallig is.

Getuigt de aanleg der plantsoenen voor den goeden smaak en de onbekrompenheid van den Hertog Melzi, zijne woning zelve spreekt er niet minder luide voor. Wat men er van zeggen moge, eene aristocratische pracht - niet altoos de pracht der aristocratie - bezit eene verhevene en reine schoonheid, want zij ontleent hare kostbaarste eigenschappen aan de kunst, zij is vrij van den opsmuk en de tentoonstelling van burgerlijke weelde, en in alles ‘*elle sent son gentilhomme d'une lieue*.’ Het is onmogelijk het paleis Melzi binnen te treden, zonder getroffen te worden door den stempel van hooge fatsoenlijkheid, welke het in al zijne ver-

sieringen draagt. Marmeren parketten, wier gemengde kleuren arabesken en bloemfestoenen vormen, plafonds door de uitstekendste italiaansche meesters geschilderd, marmeren groepen en beeldhouwwerk door den fijnsten beitel bewerkt, zijden draperiën, die der Milanesche nijverheid tot eer verstrekken, vazen, die aan historische, aesthetische waarde huwen, prachtige bronzen, die niet kwalijk voegen bij de wit marmeren omlijsting, meubelen, wier degelijkheid, innerlijke kostbaarheid en kunstschoon hunne uiterlijke pracht overtreffen; de verdeeling der zalen, wier rijkgetooide wanden de meesterstukken der verschillende italiaansche schilderscholen dragen, zeldzame voorwerpen uit het rijk der natuur, uit planten- en dierenwereld en uit den schoot der bergen vergaard; het *comfort*, dat ons van alle kanten toewuift en de vele herinneringen aan Napoleon, wiens beeld en buste we meer dan eenmaal in verschillende vormen ontmoeten, en aan den veel bewogen tijd, dien de Hertog van Lodi doorleefde, zietdaar zoovele schoonheden, waarop de villa Melzi zich verheffen mag.

Een beleefde tuinman - hoe kon deze plaats een onbeleefden hebben? - leidde ons rond en maakte ons met welgevallen op de bewijzen van den goeden smaak zijns meesters opmerkzaam; - hij scheen niet alleen zijne bloemen en gewassen lief te hebben, maar tevens zin voor de cijns, die de beeldende kunst aan de villa had gebragt.

‘En nu, Mijnheer! zal ik u verzoeken de famillekapel aan het einde van de groote platanenlaan te gaan zien,’ zeide hij, toen wij ons wilden verwijderen. ‘Als Mijnheer van beeldhouwwerk houdt, moet hij dat vooral niet verzuimen.’

Eene engelsche famille, die tegelijk met ons de villa bezocht, en meer dan eens in weinig vleijende uitroepen was vervallen bij den aanblik der vele Napoleoniden, vroeg, alvorens den tuinman verder te volgen, of er in de kapel ook weêr Napoleons te zien waren.

‘Te zien niet, Mijnheer!’ antwoordde hij, ‘maar hij is hier overal tegenwoordig. U begrijpt, de famille van den Hertog heeft veel verpligting aan hem.’

Maar half gerustgesteld, ging het kroost van Albion met ons mede, maar 't zij te hunner eere gezegd, dat zij volkokomen in onze bewondering deelden, toen de kleine kapel voor ons werd ontsloten en de sarcophaag van wit mar-

mer voor ons stond, die het overschot van den vriend van Napoleon bevat.

Boven de sarcophaag, die eenvoudig gehouwen is, vertoonde zich eene groep van allegorische figuren, waarvan de trekken schenen te leven. Ik wist niet, wat meer te bewonderen, de uitdrukking van het gelaat of de drapering, die de vormen zuiver aangaf en ze bedekte, zonder ze te verbergen. Tropheën, uit denzelfden kostbaren steen gebeiteld, omgaven het mausoleüm, dat schier de helft van het heiligdom innam en door een hoog halflicht werd beschenen. Een klein, eenvoudig altaar, eenige *pries-dieu*, en een paar banken vormden de geheele verdere stoffage der kapel.

Toen de engelsche famille vertrokken was, wenkte de tuinman ons, en terwijl hij eene groote magnolia afsneed, en haar ons aanbood, zeide hij:

'Ziedaar een bloem, die u nog vele dagen aan de villa Melzi herinneren zal.'

De bloem doorgeurde tien dagen lang onze kamer, maar de herinnering aan Melzi is niet met haar verdwenen.

Wij haalden de Engelschen weder in, die met ons de Serbeloni zouden bezoeken, en wezen hun het geschenk van den tuinman. Een ligte trek van spijt was op het gelaat der dames niet te miskennen.

'Ons heeft hij vergeten,' zeide eene der meisjes, 'maar papa had ook zulk eene haast om weg te komen.'

'En was niet beleefd voor Napoleon,' waagde ik glimlagchend aan te merken.

'Maar mijn hemel, wat heeft die Bonaparte met den tuinman te maken?' zei de oude heer.

'Die Bonaparte was de vriend van zijn meester, en misschien heeft de man zwak voor de famille, welke hij dient.'

'Kom, kom, Mijnheer!' zei de Engelschman, 'gij zijt toch te verstandig voor dergelijke poëtische grillen.'

'Veroorloof mij,' antwoordde ik, 'hoogst onverstandig te zijn en..... mij met de overtollige bagage uwer dames te belasten.'

De beleefdheid gaf goede rente, want wij dankten er een aangenaam onderhoud bij de bestijging van de steile en zonnige hoogten van la Capuana aan.

Door dorre wijngaarden slingerde het smalle voetpad naar boven; nergens schaduw en nergens een idee van koelte;

het was om wanhopig te worden en aan den ouden vriend uit de Camera te denken ‘hoe lang of iets is, en hoe warm of iets is.’ Wij gingen al de stadiën van een Purgatorio door, en hadden ruimschoots gelegenheid alle onze slechte hoedanigheden te zien wegsmelten door de stralen dier stoovende en roosterende zon, wier invloed zich soms wat al te gevoelig openbaart. De Beatrice, die ons leidde - ofschoon niet aan de hand - was de tuinmansdochter, die even als wij al de kwalen van den moeijelijken togt doorstond, zonder in de vergoeding te deelen, die ons aan het einde wachtte.

Het terrein van de villa Serbeloni is wild en woest, de hooge distelen mengen er zich met de oorspronkelijke bloemperken; slechts hier en daar rustte ons oog op een zorgelijk onderhouden plantsoen, dat als eene verkwikkende oäsis uit deze woestenij opdoomde. Reusachtige cactus en scherpgetande aloë's, en hooge spichtige palmen groeiden in de vrije lucht, en daar het voor hen warm *genoeg* was, was het natuurlijk voor onze goede Engelschen en ons *te* warm. Waarlijk, indien de Serbeloni schoon is, zij dankt die schoonheid enkel aan de goedgeefschheid der natuur, ondankbaar door den eigenaar van dezen grond verwaarloosd. De Hertog Serbeloni is ook generaal of veldmaarschalk in Oostenrijksche dienst en brengt bijna het geheele jaar te Weenen door; - geen wonder, dat hij weinig sympathie gevoelt voor het erfgoed zijner italiaansche voorzaten, en zijne bezitting dus een beschamend contrast levert met de kinderlijke liefde, waarmede de Hertog Melzi de zijne vepleegt.

Ik keek om naar mijn dikken Engelschman. Hij was letterlijk ontoonbaar geworden, en in de gezwollene wangen hadden zich al de deelen van zijn gelaat opgelost; zijn blos was akelig gezond, niettegenstaande de groote parapluïe, die hij opgezet had. Ik kon niet nalaten, om er hem mijn compliment over te maken:

‘Mijnheer!’ zei ik, ‘gij geeft mij eene gratis-voorstelling van Hagar in de woestijn, de sekse en Ismaël daargelaten.’

‘Gij hebt in principe gelijk,’ antwoordde hij met eene goedhartigheid, waarop ik niet had mogen rekenen, ‘maar in den vorm heeft uwe verbeelding te sterk gewerkt. Indien gij eens voor Ismaël speeldet?’

‘Ik speel voor publiek, Mijnheer! en ben met mijn rol volkomen tevreden.’

‘*Es giebt Augenblicke im menschlichen Leben*’ zegt Schiller in zijn Don Carlos; zoo zijn er ook oogenblikken in het menschelijke leven van een tourist, oogenblikken, waarin hij zich nameloos afgemat, oogenblikken, waarin hij zich onbeschrifelijk zalig gevoelt. De laatste braken voor ons aan

‘Io ritornai dalla santissima onda
Rifatto si, come piante novelle
Rinnovellate di novella fronda,
Puro e disposto a salire alle stelle.

Nel ciel, che più della sua luce prende
Fu' io .....’

Die zalige gewaarwording doorstroomde ons, toen wij de vuurproef hadden doorgestaan en ons opgenomen zagen in de koele grootten, welke de kruin van Bellagio's voorgebergte aanbiedt. Hoe genoten wij hare frischheid en het zachte ruischen van het omringende geboomte, hoe dubbel welkom was ons de ruste na de lange ontbering!

Wij begaven ons in de gangen, in den rots uitgehouwen, en de heerlijkste vista's van het Meer onthulden zich voor onzen blik. Vóór ons lag de noordelijke tak welke tot Colico reikt, met hare hooge rotsgevaarten en haar Alpischen achtergrond, die de eerste heldendaden van Drusus aanschouwde en getuige was van den moed van Rohan en Macdonald en van dien grootsten veldheer onzer eeuw, Napoleon Bonaparte! Er was een statige ernst over dit tooneel verspreid, welke slechts weinig werd getemperd door den breeden, helderen waterspiegel, en eene treffende tegenstelling vormde met het levendige, lagchende landschap, dat zich aan onze regterzijde naar Como uitbreidde. Links volgde ons oog het Meer van Lecco, miskende schoone, doch daarom niet minder bekoorlijk. Zijne eenzaamheid spreidt er zelfs een dichterlijk waas van mysterie over heen, dat zijne aanvalligheid nog verhoogt, en dat de opgesmuktere tooi van het Meer van Como mist.

De villa Serbeloni is zeker het schoonste punt van het Meer, al is zij tevens in eenen staat van verval, welke treurig afsteekt bij den rijkdom der natuur. Geene andere kan op zulke vergezigten bogen als zij, en geene andere kan zich met haar meten in tropischen plantengroei; zij, verte-

genwoordigt het Ierland van Opper-Italië; gelijke oorzaak werkte gelijke gevolgen. - Daar de Hertog Serbeloni geene kinderen heeft, wensch ik der villa toe, dat zij na zijn dood in handen gerake van een italiaanschen Italiaan.

Het kan evenmin in uwen wensch als in mijne bedoeling liggen, om al de villa's te bezoeken, die de oevers tusschen Varenna en Colico, en tusschen Cadenabbia en Domaso versieren; *ce serait un plaisir, infiniment trop longtems prolongé*. Men kan te veel van eene goede zaak hebben, en daar is niets zoo onaangenaam als om het aangename te overdrijven. Dit zien wij maandelijks aan den *Tijdspiegel*, op wiens voorbeeld ik mij evenwel genoopt vind, om eene vogelvlugtbeschouwing van den noorderarm van het Meer aan mijne beschrijving toe te voegen, eene soort van *rapid diorama* - gelijk Dickens 't noemt - waartoe ons de stoomboot de gelegenheid zal verschaffen.

Ziet, daar bruischt het aan onze regte! Witte vlokken dwarrelen door de lucht, en daarboven en daartusschen welft zich een regenboog. Hoe speelt het zinkend licht door de droppelen van de *Fiume latte* - den melkvloed - die van eene hoogte van duizend voet van de donkergraauwe rotsen stort, wier ingewanden zich voor de hand des menschen hebben geopend, die er zich den weg door heeft gebaand voor den beroemden pas van den Stelvio. - Wij zijn te Varenna, het warmste punt van het Meer, waarmede gij, na de bestijging van de Capuana, wel niet verlangen zult kennis te maken. Liever rigt zich uw blik naar het tegenoverliggende kleine Loveno, dat zich op de hoogte bij Menaggio verheft en op de villa Mylius mag bogen. Zoo de stoomboot ons rust gunde, we zouden den kunstlievenden eigenaar gaarne onze hulde brengen, maar zij stoomt voort en voort. Reeds rijzen de bouwvallen van de middeleeuwsche veste van Rezzonico voor ons oog, waarboven de Sasso Rancio zijne steile kruin omhoog beurt; reeds daagt de zwaarmoedige Monte Legnone, die reus van het Meer, bij Dervio voor onzen blik. Loodregt schijnt hij neêr te dalen in het water, dat met ontzag zijn voet kust, al toont het zijn ongeduld over den hinderpaal in de branding, waarmeê het den oever slaat. En nu, zoo ge wilt, een blik in het verledene, dat voor ons opdoomt bij den naam van het vlek Musso, waaraan we dezen oogenblik zijn genaderd!

Daar rijzen de treurige overblijfselen der sterke veste, welke Antonio Trivulzio, de moedige burger van Milaan, die na den dood van den Hertog Filipe Maria Visconti de republiek voor een korten tijd herstelde, in de vijftiende eeuw deed bouwen en welke, in de rotsen uitgehouwen, voor onneembaar gold.

Zij werd op eene harde proef gesteld en stond die glansrijk door.

Reeds was de jongste dag voor de vrijheid der italiaansche steden aangebroken; onderlinge verdeeldheid en naijver, het overwigt van enkele familiën, de eerzucht der burgers, die tot bereiking hunner persoonlijke oogmerken voor geen verraad of sluipmoord terugdeinsden, hadden haar rijp gemaakt voor de afhankelijkheid. Ontwricht en geteisterd, vertoonden zij welligt nog de schim der vroegere zelfstandigheid, maar de vrijheid zelve was reeds van den italiaanschen bodem gevlugt. Een nieuwe gruwelijke moord was in de geschiedrollen opgeteekend. Hector Visconti was gevallen door de hand van Pozzino en van Giovanni Jacopo de Medicis, beruchte condottierihoofden in dienst van Francesco Sforza. De hinderpaal voor de eerzucht des laatsten was weggeruimd en thans moesten ook de sporen der misdaad worden weggewischt en de werktuigen vernietigd, die den meester hadden gediend. Pozzino was plotseling gestorven, doch Medicis bleef schijnbaar in de goede gunsten van Sforza. Eene zending, die hem opgedragen werd, deed hem de poorten van Milaan verlaten; hij spoorde zijn ros in de rigting van het Meer van Como. Eenzaam zette hij de reize voort over bergen en door dalen; reeds lag de stad Como achter hem, reeds vertoonden zich de hoogere rotsgevaarten, die den noorderarm van het Meer insluiten. Wat doet hem angstig omzien in het donkere bosch? - Zou hij vervolgd worden door de eene of andere vrijbuitende bende? Maar neen, het land is thans veilig en rustig; geen geluid doet zich hooren, dan het getrappel van de hoeven van zijn ros. En toch is de koene krijger verschrikt, toch fronst hij somber de wenkbraauwen, toch ligt er iets gejaagds en onrustigs over zijne hokeige trekken verspreid, toch spoort hij den viervoet, of hij te langzaam ging voor zijn ongeduld. - Waarom is het zoo huiverig donker in het woud; waarom schijnt de echo der bergen eene stem, het gekreuk der bladeren eene tong te hebben; waarom zweeft

eene spookgestalte voor hem uit en komt nader en nader en neemt reusachtige proportiën aan? -

‘Jezus Maria!’ gilt hij uit, ‘Hector Visconti!’

De eene benaauwde droom volgt, de eene verschijning verdringt de andere; Hector Visconti heeft plaats gemaakt voor Pozzino; het slagtoffer voor den beul. De haren van den ruiter rijzen te berge; hij ziet bloedige wonden aan de schim van zijn medegenoot; zou ook Pozzino vermoord zijn, Pozzino, die plotseling heette gestorven te wezen? Eene lichtstraal schiet door zijn brein!

‘De verrader!’ roept hij uit, ‘ziedaar het loon voor trouwe dienst! Sforza, Sforza! is dit het lot, dat gij hebt weggelegd voor hen, die u tot magt en aanzien hebben gevoerd? Neen, bij den Hemel! mij zult gij in dat lot niet doen deelen. Indien..... maar neen; geene lafheid voegt een' Medicis, en zoo de vlugt mij ook al 't leven redde, mijn vijand zou slechts triomferen in mijne vrijwillige ballingschap. Hem vermoorden.....!’

De opgestoken stormwind giert door het woud; in wilde dwarreling bruist en kookt de waterval; rollend gromt de donder, door de rotsen honderdvoudig weerkaatst, en flikkerend flitst het blaauwe licht tusschen de takken, om de duisternis bij zijn verdwijnen slechts tastbaarder te maken.

De Medicis drukt zich den breedgeranden hoed in de oogen en wikkelt zich in den bruinen merinossen mantel, die weinig bestand blijkt tegen den knetterenden regen. Daar raakt zijn hand den gordel aan, dien het kamizool omsluit; hij voelt den lastbrief en een bang vermoeden rijst bij hem op. Zoo hem een strik gespreid ware, zoo de zending, die hem opgedragen werd, slechts zijn eigen verderf tot oogmerk had? Geene aarzeling meer! hij ontvouwt het geschrift voor den slotvoogd van Musso bestemd.

‘Ha!’ barst hij uit, terwijl een woeste lach om zijne lippen speelt, ‘voorwaar, dat is de koenheid wat verre gedreven, om het slagtoffer zelf den dolk te doen reiken die hem doorstooten moet! Neen, bij mijn Patroon! het staal zal zich keeren tegen hem, die het wette, en de strik zal hem verwarren, die haar spreidde.’

Het was vroeg in den morgen, toen Giovanni Jacopo de Medicis voor de poorten der veste verscheen, die zich onmiddellijk voor den gezant van Sforza openden. Hij reikte

den lastbrief aan den bevelhebber over, die zich na de lezing eerbiedig voor hem boog.

‘Wat beveelt uwe Excellentie?’ klonk het.

‘Hoe sterk is de bezetting?’

‘Vijfhonderd koppen, Excellentie!’

‘Zijn de wapenen in goeden staat, en de manschappen wel afgerigt?’

‘De wapenen zijn volkomen in orde, en de krijgers met den besten geest bezield.’

‘De vesting is hecht en sterk, niet waar?’

‘Onneembaar, Excellentie.’

‘En goed geproviandeerd?’

‘Van alles ruim voorzien voor een half jaar lang.’

‘Hoofdman!’ zeî de Medicis, ‘neem mijn paard en ga met vijf uwer beste soldaten uit, om leeftogt te vergaêren voor nog een half jaar. - Bij het vallen van den avond wacht ik u terug met de volbeladene karren.’

‘Ik ben gekomen,’ vervolgde hij, zich tot de bezetting wendende, ‘om het bevel dezer sterkte op mij te nemen. - Een langdurig beleg wacht ons, en aan het einde de overwinning en den buit; - wie uwer zonder moed is, trekke met den hoofdman mede, die dezen avond het kasteel verlaat, nadat hij ons eerst van verderen leeftogt zal hebben voorzien.’

‘Leve de Medicis!’ galmden de woeste krijgers, ‘met hem de victorie of den dood!’

Des avonds stonden de zwaargeladene karren voor de poorten, en werden de zakken met graan en het vee en het hooi in het kasteel gebragt.

‘En nu,’ riep de Medicis, ‘trek naar Milaan, heer hoofdman! en breng uwen meester Francesco Sforza dezen brief uit mijnen naam.’

Wie zal de verbazing en woede van Sforza beschrijven, toen hij den brief ontving, en hem openende, zijn eigen schrift herkende! Hij was in de zelfgespreide strik gevangen; - het bevelschrift, dat aan den bevelhebber van Musso gelastte, de Medicis te *doen verdwijnen*, was door den sluwen bode verwisseld voor een, waarin hem werd aangezegd, het beheer der vesting aan den brenger van den brief over te dragen.

Onmiddellijk trok het leger van Milaan tegen Musso op en bestookte het te land en te water; maar te vergeefs. -

Iedere aanval werd afgeslagen en dagelijks begon de moed der belegeraars te zinken. - Met eene schier wanhopige vermetelheid, waagde Medicis soms zelfs met een deel zijner krijgers de burgt te verlaten en rigtte een vreeselijk bloedbad aan onder de benden van Sforza. Eindelijk, door gebrek en vermoeijenis uitgeput, staakten de gedunde gelede ren de belegering en trokken naar Milaan terug om door nieuwe strijders te worden vervangen.

Toen was het oogenblik van handelen gekomen. Burgt op burgt en stad op stad werden door den koenen Medicis veroverd, en weldra erkende het geheele Meer, van Como en Lecco tot aan Colico, zijne heerschappij, en zagen de Valtellina en Graauwbunderland zich verpligt voor zijnen ijzeren arm te buigen. Te vergeefs bood Sforza herhaalde malen een eervollen vrede aan; steeds stemde zijn vijand zijne eischen hooger en eindelijk zag hij zich genoodzaakt zich aan de voorwaarden te onderwerpen, die de Medicis hem stelde.

De Medicis eischte en verkreeg de som van 35,000 sequinen, de souvereiniteit van Lecco en het bezit van Meleguano, eene sterke vesting tusschen Lodi en Milaan. - Toen trok hij uit het kasteel van Musso, waaruit hij maanden lang den schrik had verspreid over geheel het omliggende land en verzoende zich met den vroegeren meester, die zijn leven had belaagd. -

Hoe jammer - ik zeg het Valéry na - dat zulk een man zulk een schurk was!

Maar we zijn niet verre meer van het einde van onzen togt.

‘Welk een heerlijk gebouw!’ riep ik uit, toen wij te Gravedona genaderd waren, en het marmeren paleis der Hertogen d'Alvitto zich voor ons vertoonde, helder weêrkaatst in den blaauwen vloed.

‘Dat heeft aan wijlen den Hertog d'Alvitto behoord,’ zeî mijn Engelschman, zoo geleerd mogelijk. - Hij had zeker Murray eens vlugtig nagezien.

‘*Les gens que vous tuez, Monsieur! se portent à merveille*,’ kwam een Franschman tusschen beiden, met al de impertinentie zijner natie, ‘de Hertog leeft nog en is volgens de jongste bulletins naar omstandigheden redelijk welvarende.’

‘*Never mind!*’ antwoordde mijn vriend, ‘ik bedoelde zijn vader, den ouden Hertog, waar hij 't van geërfd heeft.’

Ik was blij, dat mijn goede dikke vriend de hatelijkheid zoo superlatief-snedig beantwoord had en drukte hem met aandoening de hand.

De avond begon reeds te vallen, toen wij de terugreize van Colico naar Como aanvaardden. - Het blaauw was graauw geworden, en de bergen zetten hunne slaapmutsen op, en waren knorrig, dat er nog zoo veel gedruisch werd gemaakt aan hun voet. - Talrijke gondels bewogen zich nog op de rimpellooze oppervlakte; een gulle en verkwikkelijke lach woei uit menige tot ons; een liefelijk en smeltend gezang ruischte ons van verschillende zijden te gemoet. - Een italiaansche nacht! Een tijd van weelde en droomerijen, eene stonde van genot en poëzie! Warme luchten en zacht fluisterend koeltje, dommelig landschap en levendige stoffage; tallooze dwaallichten op den vloed en aan de oevers, het blaauwe maanlicht, kringelend en slingerend spelend in het water; dartele scherts en verliefde mijmering; volle levenslust en eene bescheidene, stilzwijgende, geheimzinnige omgeving; wie, die er koel bij blijven ozu, wie, die zich niet aangetrokken zou voelen door al die zaligheid!

> '..... In de huizen luitgeschal,
> Zoete liedren in de bootjens, jubeltoonen overal.'

Hoe gaarne hadden we ons in eene gondel, te midden van al die feestvreugde van een italiaanschen nacht op het Meer begeven, maar helaas! de woelige stoomboot naderde al vast hare bestemming. - Reeds begonnen de omtrekken van het Meer zich te verliezen, reeds vertoonden zich de lichten der stad, waarboven zich het koepeldak harer kathedraal verhief en waarachter de graauwe en grimmige toren de Baradello donker van den bergtop naar beneden keek; de Baradello, binnen welks muren de volkstribuun, of liever de oppermagtige beheerscher van Milaan, Napoleon della Torre, negentien maanden lang in een ijzeren kooi verzuchtte, tot hij zich in wanhoop den schedel tegen de traliën zijner enge gevangenis te splinter stiet; de Baradello, die den val van het geslacht der Torriani aanschouwde, die gedurende meer dan eene eeuw het omringende land hadden geregeerd, en die getuige was van de opkomst der magtige familie Visconti; de Baradello, die gedurende meer dan eene eeuw de vlakten van Lombardije bedwong en vruchteloos keer op keer door de burgers van Milaan werd bestorm d.

Met welk eene somberheid blikt het overblijfsel der barbaarsche middeneeuwen op den levendigen Corso en de luidruchtige groepen neder, in wier kring we ons thans bevinden! - De inwoners van Como brengen het grootste en aangenaamste gedeelte van hun leven op de straat door; - hier stappen ze in breede rijen, kleurig en luchtig uitgedost, de lanen van acacias en platanen af, waar ze zich 't wachtwoord voor den avond hebben gegeven en zich hunne jeugd, hunne schoonheid en hun rijkdom vereenigt, om er de frissche koelte te genieten, die er hun van het water toewuift; - ginds verzamelen ze zich op de stoelen en banken voor de *caffés* en genieten hunne sorbetti, hun aqua frambosi, hunne graniti of hun bira de Chiavenna, terwijl ze zich overgeven aan de weelde van een cigarrito en aan het schouwspel van een marionettentheater en zich vergasten aan de banale kwinkslagen hunner poppenhelden. - Verder op dringt zich eene groep om een orgel, dat aan de betoovering der muziek nog de aantrekkelijkheid van een beweegbaar panorama paart. - Virtuosi van meer of minderen aanleg doen de straten weêrgalmen van hunne quartetten voor viool en fluit en flageolet en tambourin, of van de koren van oudere en nieuwere opera's. - Alle vensters zijn geopend, alle persiennes opgehaald, ieder balcon bevolkt en iedere arcade met wandelaars, marskramers en barcaroli gevuld.

De havenkom daarentegen is stil; iedere gondel heeft zich ter ruste begeven en zelfs de piroscafo heeft haar dagwerk volbragt.

Zoo we eens aan de Italianen overlieten, om verder inbreuk te maken op den nacht, en onze vertrekken gingen opzoeken in de *Albergo dell' Angelo*, welke ons zeker eene verkwikkelijke rust heeft bereid, zoo de insekten en de virtuosi althans niet hare vriendelijke voornemens dwarsboomen.

Laat ons op de vermoeidheid onzer leden vertrouwen, en een schietgebed doen tegen moskieten en muziek! En nu - *Buona notte!*

Z.

Anti-revolutionaire redeneringen.

Mr. Is. da Costa blijft altijd een groot dichter, en de schoone kunstgewrochten welke wij van zijne hand ontvingen worden in niets verminderd in waarde door wat hij heden ook zeggen of schrijven moog'; maar redeneren schijnt over 't geheel zijne zaak niet te zijn.

Wij vonden aanleiding tot het uitspreken van deze meening in eenige stellingen van den brief welken Mr. da Costa dezer dagen aan Mr. Groen van Prinsterer bij diens aftreding als volksvertegenwoordiger schreef en aan het Nederlandsch publiek ter lezing gaf[1].

Wij vinden in dien Brief o.a. het volgende (bladz. 5):

'Men heeft de beslissing over het al of niet praktisch-deugdelijke uwer staatkunde laten afhangen van eene uit den aart der zaak even moeilijk te voren als juist te beoordeelen zamenvatting in een speculatief staatsrechtelijk *stelsel*.'

Wanneer ik derhalve eene staatkunde, die nog nooit in toepassing is gebragt en nog niets anders is dan eene theorie, wil beoordeelen, dan mag ik dit mijn oordeel niet laten afhangen van mijn oordeel over het speculatief staatsregtelijk stelsel waarop die staatkunde, die theorie berust. En waarom niet? Omdat het stelsel even moeilijk te voren als juist te beoordeelen is. Verbeeld u nu een speculatief staatsregtelijk stelsel, dat te voren niet te beoordeelen is, en evenmin juist-beoordeeld kan worden! Wat is dat voor een stelsel? Maar, aangenomen eens dat iets dat niet te voren en niet juist beoordeeld kan worden een stelsel zou kunnen zijn, hoe zouden wij het dan toch wel moeten beoordeelen? Door er de proef van te nemen, meent Mr. da Costa (zie den Brief bladz. 40 en v.). Juist zoo! Eerst een stelsel waarvan men niets begrijpt, omdat men het onmogelijk te voren en juist beoordeelen kan, toepassen en dan zien wat er van wordt. Eene vrij revolutionaire proefneming voorwaar! Ons komt het nog al gevaarlijk voor cene staatkunde toe te passen waarvan men den grondslag niet kan beoordeelen. Het mogt ons eens gaan als den uitvinder van het buskruid, van wien verhaald wordt, dat hij met een molensteen waarop hij was gaan zitten, nadat hij er eene mijn onder gegraven had, in de lucht vloog, toen hij 't kruid in brand stak. Had hij de kracht van het kruid maar beter gekend en vooraf onderzocht

1 Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer, enz. Haarlem, A.C. Kruseman, 1854.

wat het was waarop hij zitten ging! Maar Mr. da Costa zou daartegen kunnen zeggen, dat hij het praktisch-deugdelijke van het kruid niet te voren en niet juist beoordeelen kon, en dat het daarom juist zoo verstandig was dat hij er op ging zitten en het in brand stak.

Een eind verder lezen wij op dezelfde bladzijde:

'Maar wij meenen dan toch ook, dat van het al of niet bestaan, het al of niet bevredigend formuleeren van een wetenschappelijk stelsel, niet behoeft, niet behoort afhankelijk te worden gemaakt de deugdelijkheid der beginsels op en in zich zelve.'

Zeker niet van het niet bestaan, maar wel degelijk van het al bestaan, en wel bepaald van het hoe-bestaan. Als een bestaand wetenschappelijk stelsel valsch is, dan, zouden we toch meenen, moet daaruit volgen, dat de beginsels van dat stelsel ook valsch zijn. Mr. da Costa schijnt het echter zoo ver in het denken gebragt te hebben, dat hij zich een valsch stelsel kan denken waarvan de beginselen juist zijn. Of wil hij zeggen dat een beginsel wel juist kan zijn ofschoon hij die het verdedigen wil het verkeerd voorstelt? Maar hoe zal het ons dan mogelijk zijn de beginsels der anti-revolutionairen te kennen als zij ons altijd verkeerd worden voorgesteld? Moeten wij dan maar gelooven dat ze juist zijn omdat Mr. Groen van Prinsterer het zegt, ook al stelt hij ze ons altijd verkeerd voor, ook al is het hem ondoenlijk ze in een goed stelsel zaam te vatten? Neem er de proef van, zegt Mr. da Costa herhaalde malen in zijn Brief. Nemen wij de proef met beginselen die ons nooit regt duidelijk zijn geworden!

Op de volgende bladzijde eindelijk staat:

'Toch meen ik, dat zich, ook nog vóór dat de *wetenschap* op het gebied van Staatsrecht een eindvonnis (dat misschien nog al tijd zal vorderen!) gegeven hebbe, aan gezond verstand en geweten, bij al wie slechts voor het eenvoudig getuigenis van Openbaring en Geschiedenis een open oor en hart heeft, zich genoegzaam zal kunnen rechtvaardigen dat zoo veelzins miskende *geheel* van beginselen, hetwelk door de dusgenaamde anti-revolutionairen in ons vaderland, sedert zoo vele jaren reeds, als het eenig behoudend zout van ons maatschappelijk en nationaal bestaan beleden en verdedigd werd.'

We hebben hier alzoo de volgende wijze van procederen: De anti-revolutionaire beginselen worden gedaagd voor de regtbank der wetenschap. Eerst zal de wetenschap beslissen of ze juist zijn, eer men ze in het werkelijke leven toepast. Het eindvonnis blijft echter wat lang uit; of liever, Mr. da Costa wil niet erkennen dat het al lang ten nadeele van de anti-revolutionaire beginselen *is* uitgesproken, en beweert nu dat het nog niet is uitgesproken. Laat ons dit voor een oogenblik toegeven, en zien wij wat er verder gebeurt. Het eindvonnis der wetenschap blijft Mr. da Costa dan wat te lang uit; ja hij vreest dat het nooit komen zal (en natuurlijk; want ofschoon het er is zal hij altijd blijven ontkennen dat het er is). Nu wendt hij zich tot eene andere regtbank, om te zien of die vlugger met haar oordeel, of wel den anti-revolutionairen beginselen gunstiger zal zijn. Hij beroept zich op het gezond verstand en op het geweten van al wie open oor en hart heeft voor het eenvoudig getuigenis van Openbaring en Geschiedenis. Het gezond verstand nu en het geweten, besluit de Heer da Costa, regtvaardigen de anti-revolutionaire beginselen, achten ze uitmuntend, zien daarin het cenig behoudend zout van ons maatschappelijk en nationaal bestaan, en onmiddellijk gaat men daarop over tot hunne praktische toepassing, ofschoon de wetenschap, die de zaak eerst beslissen zou, er nog volstrekt niet over beslist heeft, en zoo ze al een oordeel vernemen liet, steeds een afkeurend oordeel (dat nu natuurlijk niet deugt) er over heeft uitgesproken. Nu doet zich echter (nog afgezien van de wonderlijke manier van procederen) de vraag op: wie beslist of het

verstand en het geweten, die de anti-revolutionaire beginselen zoo hoogen lof toezwaaijen, een *gezond* verstand en het *regte* geweten zijn, of het oor, dat naar het eenvoudig getuigenis der Openbaring en der Geschiedenis luisterde, het regte, het ware, het echte getuigenis van Openbaring en Geschiedenis hoorde, en of datgene wat het open oor en het hart voor het getuigenis der Openbaring en der Geschiedenis hielden, niet misschien de bijzondere subjectieve opvatting van dezen of geen, b.v. van Mr. da Costa of van Mr. Groen van Prinsterer was? We zouden meenen dat alleen de *wetenschap* dit beslissen kon. De Heer da Costa begrijpt echter dat dit niet noodig is. *Zijn* verstand en *zijn* geweten zeggen hem dat de anti-revolutionaire beginselen waar en juist zijn, en beide hebben gelijk, omdat zijn oor open is en hij een hart heeft voor het eenvoudig getuigenis van Openbaring en Geschiedenis. Zegt *uw* verstand en *uw* geweten u nu dat de anti-revolutionaire beginselen valsch zijn en niet dengen, dan is dat alleen daaraan toe te schrijven dat gij geen gezond verstand, geen regt geweten en geen oor en hart voor het getuigenis van Openbaring en Geschiedenis hebt, 't geen wel altijd het geval zal zijn als gij u vermeet iets anders te meenen en te gelooven dan de Heeren da Costa en Groen van Prinsterer.

Wanneer we nu nog den aangehaalden volzin met de beide vorige vergelijken, dan zien wij Mr. da Costa op eene allerzonderlingste wijze twee dingen onderscheiden en tegen elkander overstellen, die naar ons eenvoudig verstand, zoo ze al niet volmaakt hetzelfde zijn, toch zooveel overeenkomst met elkander hebben dat het voor ons volkomen onbevattelijk is hoe men aan het een de eigenschap van goed te zijn kan toekennen, terwijl men die aan het andere onthoudt, - een *wetenschappelijk stelsel*, namelijk, en een *geheel van beginselen*. Het wetenschappelijke *stelsel* van de anti-revolutionairen, lezen we eerst, is mogelijk onjuist; het is zoo moeilijk te beoordeelen dat men niet met stelligheid kan beslissen of het een goed dan wel of het een valsch stelsel zij; echter, vernemen we hier, echter is het *geheel* der anti-revolutionaire beginselen toch een goed geheel. Alzoo: een wetenschappelijk stelsel waarvan het nog niet beslist is of het waar is of valsch, een stelsel dat men niet kan beoordeelen is stellig, zonder eenigen den minsten twijfel, een goed geheel van beginselen. Daaruit volgt dan dat een geheel van beginselen iets gansch anders is dan een stelsel; of wel: dat iets mogelijk valsch en toch zonder den minsten twijfel juist is.

Blijft ons na dit alles nog lust over om met dat schoon en voortreffelijk geheel van beginselen, die zich niet in een stelsel laten zamenvatten, kennis te maken, dan hebben we de uiteenzetting slechts te lezen welke Mr. da Costa op bladz. 6 en 7 van zijnen Brief, van die beginselen geeft, en waarbij hij ons verklaart, dat overeenkomstig die beginselen de staat eene instelling is van God; dat het geschreven woord van God zijne sanctie daaraan heeft gegeven; dat wij dien ten gevolge aan de magt die in de maatschappij orde houdt, om den wille dier orde en der conscientie, gehoorzaamheid verschuldigd zijn; maar dat ‘God, van wien alle macht en gezag der Overheden is, geëerbiedigd moet worden in Zijne aanstelling niet alleen, maar ook in Zijne afzetting van Vorsten en dynastiën, en dat alzoo het geval denkbaar is, dat eene bestaande regering van Gods wege plaats make voor eene andere, b.v. in Israel het huis van Saul vervangen worde door dat van David, in Nederland of Groot-Brittanje de tirannij en schennis van Goddelijke en menschelijke wetten door eenen Filips of Jacobus den Tweede de optreding rechtvaardigen eener nieuwe dynastie als die van het huis van Oranje!’[1]. ‘Het

1 Wij wisten niet dat het huis van Oostenrijk in Nederland vervangen was door het huis van Oranje. Wij meenden altijd dat Willem I Stadhouder was gebleven, en dat na hem Leicester was gekomen. Dit in 't voorbijgaan.

spreekt van zelve, laat de Heer da Costa hier onmiddellijk op volgen, - het spreekt van zelve, dat de toepassing van *dit* beginsel niet anders mag plaats hebben dan door middel van dat zuiver gebruik van ons menschelijk redevermogen, dat in de vreeze en onder leiding *van* God, en onder dure verantwoordelijkheid *aan* God, ook in andere gevallen geroepen en bevoegd is uitspraak te doen'[1].

Waarlijk, het geheel der anti-revolutionaire beginselen is een schoon, een voortreffelijk geheel! De staatsmaatschappij met hare magten is van God; aan de magt in den staat zijn wij gehoorzaamheid schuldig; gehoorzamen wij niet dan bezondigen wij ons tegen God en Zijn gebod; maar zoodra ons redevermogen ons zegt dat de koning een tiran is, jagen wij den koning weg en zorgen dat zijne regering plaats make van Gods wege voor eene andere! Mazzini en alle echte revolutionairen moeten dunkt ons den anti-revolutionairen da Costa de hand reiken als zij dit lezen. Maar hoe kan nu Mr. da Costa zoo ijveren tegen den geest der eeuw, wien het juist om een zuiver gebruik van het menschelijk redevermogen te doen is? Zelfs schijnt hij ons nog een weinig verder dan de tijdgeest te gaan, die koningen nog volstrekt niet onmiddellijk wil zien weggejaagd, zoodra slechts het redevermogen van dezen of genen beweert dat zij goddelijke en menschelijke wetten schenden, en hen voor tirannen uitmaakt. Zeker, de zaak is hier zeer gemakkelijk geworden, en de anti-revolutionaire beginselen komen ons nu volstrekt niet hinderlijk, niet knellend en niet absolutistisch, schoon wel een weinig casuistisch voor. Alle magt, heet het, is men gehoorzaamheid schuldig, want zoo wil het het woord Gods; maar als het redevermogen niet langer met de bestaande magt te vrede is, dan schuift het eenvoudig het woord Gods ter zijde, geeft de bestaande regering een schop, stelt er schiclijk eene andere voor in de plaats, en - verklaart dan, geloovig en in de vreeze Gods wandelend redevermogen als het is, dat het dat alles van Gods wege en geheel overeenkomstig Gods Woord gedaan heeft. Dat is nu dat behoudende zout van ons maatschappelijk en nationaal bestaan! - Of zou Mr. da Costa misschien bedoelen dat de opstand tegen den wettigen vorst wel geregtvaardigd is wanneer zijn (da Costa's) redevermogen dien opstand regtvaardig acht, maar niet wanneer eens anders redevermogen er even zoo over denkt? Dat zou dan heeten: als ik een koning een tiran noem dan is hij het ook en dan moogt ge hem gerust wegjagen, maar als gij hem een tiran noemt en ik niet, dan is hij het ook niet en dan moogt ge hem niet wegjagen. Of welk redevermogen wordt hier nu gemeend? Het is een redevermogen, zegt de Heer da Costa, 'dat in de vreeze en onder de leiding van God en onder dure verantwoordelijkheid aan God,' in dit en in andere gevallen geroepen en bevoegd is uitspraak te doen. Maar wie beslist dan wiens redevermogen alleen het ware, het echte en onder de leiding van God is? Mr. da Costa? Of de Bijbel misschien? Maar wie beslist dan ten laatste toch weder wiens opvatting van den Bijbel de ware is? De *wetenschap* niet, want daarvan wil de Heer da Costa nu eenmaal niet meer weten, maar - natuurlijk Mr. da Costa zelf. Hoe men 't ook wende altijd komt het hier op neer: wat Mr. Groen van Prinsterer en Mr. da Costa zeggen dat is waar, en wat wij zeg-

1 De *Nederlander*, zien wij, haalt juist deze redenering en de voorgaande aan. Het verwondert ons eenigzins, dat hij daarmede zoo ingenomen is. Mogelijk heeft hij in de haast of in opgewondenheid over 'vriend' da Costa's brief niet gemerkt dat beide redeneringen kant noch wal raken.

gen dat is niet waar. Waarom? dat behoeft gij niet te vragen, en als gij 't vraagt wordt het u toch niet gezegd. In het volle vertrouwen dat de anti-revolutionairen gelijk hebben, moeten wij hen nu maar eens op onze staatkunde eene proef laten nemen met hun schoon en consequent geheel van beginselen.

Hadden we onregt toen we meenden dat Mr. Is. da Costa wonderlijk redeneerde? Wij gelooven ten minste uit het bovenstaande deze conclusie te mogen trekken, dat Mr. da Costa zeer wel in een oogenblik van geestvervoering, als hij bijwijlen door heldere en schoone ideën geinspireerd wordt, een goed en een schoon gedicht kan maken, maar dat een man die zoo redeneert als hij in zijnen Brief aan Mr. Groen van Prinsterer, niet in staat en niet bevoegd is om een oordeel, 't zij gunstig, 't zij ongunstig, over een staatsman uit te spreken, veelmin om op hoogen toon te beslissen wat der Nederlandsche staatkunde heden ten dage voegt of niet voegt.

Bibliographisch album.

Gesprekken over het protestantisme en katholicisme, door Dr. Daniël Schenkel. Uit het Hoogduitsch door Alb. van Toorenenbergen, Pred. te Polsbroek, c.a. In twee deelen. Te Rotterdam bij van der Meer en Verbruggen. Prijs f 3.80.

Onze tijd heeft dringend behoefte, om meer en meer ontdekt te worden aan zich zelven. Menigmaal hoort men onze eeuw kenschetzen als *eene eeuw van spanning in het godsdienstige en staatkundige*, waarin tegenover elkander staande rigtingen den hardnekkigen kamp op leven en dood voeren, en elkander het regt van bestaan betwisten. *Rigtingen*, zeg ik; maar van sommige, die zich zoo noemen, moest ik liever *theoriën* zeggen; eene theorie, waarvoor men kampt, of waarvan men heil verwacht, is nog geene rigting; dit laatste woord doet ons denken aan een standpunt, waarop men *werkelijk* staat, en dat alzoo het standpunt is der eigene geestelijke ontwikkeling, terwijl heden niet weinigen *zich op een standpunt plaatsen*, omdat zij zulks als het beste middel beschouwen, om hunne *theoriën* te verwerkelijken. Maar vandaar dan ook het bijkans onmogelijke, om van vele der zoogenaamde *rigtingen* eene duidelijke en bepaalde omschrijving te geven; en een grondbeginsel aan te wijzen, waaruit zich alles laat afleiden, wat zulk eene rigting als het hare in woorden of daden beschouwt, *hoc opus, hic labor!* Vandaar ook, dat niet weinigen zich inbeelden dan reeds op een bepaald standpunt te staan, wanneer zij openlijk dezen of genen partijnaam als hunne leus hebben beleden, terwijl zij inderdaad evenmin zich zelve van hun eigen standpunt duidelijke rekenschap kunnen geven, als zij bij magte zijn, om de verhouding te bepalen, waarin zij beweren zich tegenover de andere rigtingen te hebben geplaatst. Mij komt menigmaal de

satire van Mephistopheles met den Schüler in Goethe's ‘Faust’ voor den geest, wanneer ik menigeen als ijveraar zie optreden voor eene partij, waarvan hij behalve den naam, ja, misschien ook nog eenige magtspreuken kent, eenige staande formulen, maar welker consequentiën hem alles behalve helder zijn:

Mephistopheles.

Am besten ist's auch hier, wenn ihr nur *Einen* hört,
Und auf des Meisters Worte schwört.
Im Ganzen - haltet euch an *Worte!*
Dan geht ihr durch die sichre Pforte
Zum Tempel der Gewissheit ein.

Schüler.

Doch ein *Begriff* muss bei dem Worte seyn.

Mephistopheles.

Schon gut! Nur muss man sich nicht allzu ängstlich quälen;
Den eben wo Begriffe *fehlen*,
Da stellt ein *Wort* zur rechten Zeit sich ein.

Ach, ach! wat zou voorzeker menig kampioen voor hetgeen hij zijne godsdienstige of staatkundige rigting noemt, met de handen in het haar zitten, werd er eens eene wet uitgevaardigd en streng gehandhaafd, dat niemand meer eenig woord mogt bezigen, waarvan hem de regte beteekenis niet helder ware; of indien, als bij de onderaardsche Potuanen, volgens de geloofwaardige berigten van Nicolaus Climius in zijnen ‘Iter Subterraneum,’ de doodstraf bepaald was tegen allen, die eenig voorstel deden tot heil van Kerk of Staat, zonder dat zij regt gevoelden of begrepen, wat zij eigenlijk voorstelden, veelmin de consequentiën hunner voorstellen, zich tot volle helderheid hadden gebragt. Of maak ik mij misschien zelf eene *illusie*, wanneer ik onzen tijd in meer dan een opzigt *een tijd van* ILLUSIËN noem, zonder daarmede te kennen te willen geven, dat er ooit een tijd geweest zou zijn, waarin de illusie niet eene groote magt was? Men maakt zich zelven een afgod, en buigt er zich dan voor neêr; men spreekt van den geest des tijds, den geest van vooruitgang, den geest van liberalisme, protestantisme; men spreekt, men handelt, men ijvert in den naam van dien geest; maar, natuurlijk *mutatis mutandis*, ook hier geldt het woord: ‘Was man den Geist der Zeiten nennt, das ist der Herren eigener Geist.’

Heeft men nu in onzen tijd groote behoefte, om zich tot klaarheid te

brengen, wat men IS, en wat men WIL, maar vooral ook, om te ontwaken tot de erkentenis van het *grondgebrek* onzer eeuw, groote belangstelling voorzeker verdient dan de arbeid van mannen als een Schenkel, die, gelijk vroeger in zijne 'Religiösen Zeitkämpfe,' zoo ook nu weder, behalve in menig ander geschrift, in het werk, hetwelk wij aankondigen, eene uitvoerige bijdrage levert, niet alleen om dat onklare en schwankende van de godsdienstige rigtingen (men neme het hier met het woord *godsdienstige* niet al te naauw; ik bedoel rigtingen, die tot het godsdienstig, theologisch of kerkelijk gebied behooren, of althans zich tot dat gebied in betrekking stellen; overigens erken ik gaarne, dat sommige alles behalve *godsdienstig* zijn) van onzen tijd helder in het licht te plaatsen, en regt te doen gevoelen, welke eigenlijk de ware spil is, om welke zich de geheele godsdienststrijd beweegt; maar nog veel meer, om onze eeuw tot bewustheid te brengen, waaraan het haar zelve ontbreekt. Meesterlijk doet hij zulks tegenover de aanmatigingen van het Jezuïtisme en Orthodoxisme in deze GESPREKKEN, waarin de sprekende personen representanten dier verschillende godsdienstige rigtingen (vooral echter in Duitschland) zijn. 't Is toch eene onloochenbare waarheid, dat het onze eeuw te veel aan *geloof* ontbreekt, dat wij in dit opzigt terug moeten tot het geloof der *hervormers;* daarvan alleen is heil te wachten, niet - jammerlijke verwaaring! - van de geloofs-*begrippen* en *theoriën* der hervormers, niet van hunne dogmatiek, maar van hun *echt evangelisch geloof;* van hunne 'overtuigingsvolle, vrije, zelfverloochenende overgave, met ligchaam, ziel en geest aan Christus.' Wie zou niet van harte gaarne onderschrijven, wat Dr. Schenkel in zijn: 'Wat is waarheid? Prot. beschouwingen en wenschen, N°. 46,' uitspreekt: 'Hadden die Godgeleerden, die zich thans boven anderen op hunne regtgeloovigheid beroemen, werkelijk het regte *geloof*, dan zouden zij niet meenen, ons geslacht, hetwelk zoo groote behoefte aan den Geest van boven heeft, te kunnen redden, door een onbepaald terugkeeren tot de *letter* van vroegere tijden. Onder alle dweepers zijn de *letterdweepers* over het algemeen de gevaarlijksten; want, terwijl het fanatisme bij anderen uit het *hart* ontspringt, komt het bij dezen uit het *hoofd* voort. Het is te vreezen, dat dit fanatisme van theologische stijfhoofden onzen tijd ook van de laatste geloofsvonken zal berooven, welke Gods genade ons nog had laten behouden.'

Het boek van Schenkel geeft meer, dan de titel ons zou doen verwachten; Schenkel stelt niet alleen *protestantisme* en *katholicisme* tegenover elkander, maar doet ons ook de beteekenis van beider strijd kennen *in verband met alle de verschillende godsdienstige rigtingen van onzen tijd*, waardoor hij tegelijk en dikwijls voortreffelijk het ware protestantisme onderscheidt van alles, wat daarvan geheel of ten deele slechts een *karikatuur* is. 'Indien deze gesprekken,' zegt hij, 'den

strijd dezer dagen duidelijk en aan alle zijden mogten aan het licht brengen, en tevens aantoonen hoe uit het verwarde *heden* eene schoonere *toekomst* zich opent, dan ware het doel des schrijvers gelukt.' - 'De godsdienstige verschilpunten hebben weder aller gemoed op eene wijze vervuld, als welligt sints den dertigjarigen oorlog het geval niet is geweest. Verwaaring van sprake paart zich aan eene onloochenbare hartstogtelijkheid.' Moesten wij ééne vraag doen, het zou wel deze zijn, of Schenkel in deze GESPREKKEN wel genoeg op den voorgrond geplaatst heeft, hoe juist die *hartstogtelijkheid*, onder den schijn van geloofsijver, inderdaad *klein*geloof verraadt? Wat toch is alle *fanatisme* anders dan *klein*geloof? De fanaticus handelt, alsof van zijn ijver de zaak van God afhing, alsof hij eene bijzondere roeping had, om voor God den strijd op leven en dood te voeren, alsof alzoo de goede zaak der waarheid Gods buiten zijnen ijver wankelende stond; met fanatisme zijn in waarheid alle rigtingen besmet, zoodra zij *hartstogtelijken ijver* stellen *in plaats van den ijver des geloofs en der liefde*. Het kleingeloof alleen vermeet zich te roepen, dat de kerk van Christus in gevaar is, en onder deze leuze wekt het de onwetenden tot hartstogtelijken strijd. Het ware geloof ziet op den levenden Heer, die als Koning der gemeente regeert, en uit het worstelend licht en duister te zijner ure eenen nieuwen dag zal doen aanlichten. Daarom is het ware geloof *verdraagzaam*, maar verdraagzaam als een Paulus, die, waar hij tegen Israëls eigene geregtigheid ijvert, voor God getuigt, dat de onbekeerlijkheid van Israël hem eene groote droefheid en zijn hart eene aanhoudende smart is, en dat de toegenegenheid zijns harten, en zijn gebed tot God voor Israël tot hunne behoudenis is. Gelukkig is die geest des geloofs en der heilige liefde ook nu nog niet geweken uit 's Heeren gemeente; maar hij wordt te minder gemerkt, naarmate hij uit zijnen aard zich minder op den voorgrond zoekt te stellen. Eene treffende proeve: Aan eene eenvoudige, maar vrome vrouw, die overigens op een streng orthodox standpunt stond, werd voor kort met veel ophef en hartstogt medegedeeld, dat in de alleraanzienlijkste gemeente van ons land een leeraar was beroepen, die (N.B.!) Christus uit de kerk wilde wegredeneren. In plaats echter van 'dien ketterschen mensch' scherp te veroordeelen, gaf zij eenvoudig ten antwoord: 'Dan moeten wij voor dien man bidden, dat God hem bekeere; maar wat den Heere betreft, omtrent dien verontrust ik mij niet; hij heeft zich al zoo vele eeuwen gehandhaafd, en is al zoo dikwijls bestreden; maar het heeft hem niet geschaad, omdat hij de Heer is.' Dat *geloof.* hoe eenvoudig uitgesproken, is het, wat wij behoeven, en dat hoog, oneindig hoog boven alle sektenamen staat, en waardoor, Gode zij dank! onder orthodoxen en liberalen, onder alle genootschappen der kerk, gewis veel meerderen nog één zijn in den Geest, dan men oppervlakkig wel vermoeden zou; dat geloof, het is

zeker uit God. Zulk een geloof nu wil Schenkel ook, immers wanneer wij aan menigte van betuigingen waarde hechten. Ik voeg er dit laatste bij, omdat wij somtijds wel in twijfel zouden kunnen komen, of wij wel met denzelfden Schenkel te doen hebben, wanneer hij zich omtrent zijn *confessioneel kerkelijk standpunt* verklaart. Zou mogelijk de anders zoo helder en diepdenkende geleerde zich ook hier illusiën maken? ik *vraag* het alleen, omdat ik schroom, zulk een oordeel over iemand uit te spreken, wien ik eenen eersten rang onder de protestantsche theologen niet ontzeggen kan; en toch, ik kan mij de combinatie van zulke vreemdsoortige, en voor mijne overtuiging elkander opheffende elementen moeijelijk anders dan als illusie verklaren. Ja, ik ben menigmaal in denzelfden twijfel omtrent vele anderen, die met hem in Duitschland en ons Vaderland coryphaeën der theologische wetenschap zijn. Wie lost mij dit raadsel op? *Erit mihi magnus Apollo!* Ik denk namelijk aan zulk eene oplossing, waarin niet eene magt van schoonklinkende woorden de plaats van heldere begrippen inneemt.

De verdienstelijke Vertaler, die zich ook elders als een bezadigd, maar toch ijverig kampioen vóór het protestantisme tegen Rome heeft doen kennen, en menige *bijdrage tot ons protest tegen Rome* heeft geleverd, waarvoor Referent hem zijnen dank betuigt, laat een hoogstbelangrijk *Voorwoord* aan deze vertaling voorafgaan. In den aangenamen vorm van den dialoog, beschrijft hij den strijd van Schenkel met Dr. Alban Stolz, waardoor hij ons op het regte standpunt plaatst, om Schenkel's bedoelingen met zijne ‘Gesprekken’ terstond te begrijpen. Rijkdom van zaken in weinige woorden, maar toch ook voor eenvoudige lezers volkomene duidelijkheid, zietdaar wat wij vrijmoedig tot lof van dit *Voorwoord* mogen zeggen, waarbij wij alleen den Eerw. Schrijver zouden willen vragen, of de levendigheid en duidelijkheid nog niet zouden hebben gewonnen, wanneer hij, meer in den geest van den *dialoog*, de partijen had laten *zamenspreken*, dan ze nu dikwijls bij al de kortheid toch vrij uitvoerige *verhandelingen* in den mond te leggen?

De personen, die Schenkel in dit boek zamenspreken laat, zijn de volgende: eene Gravin, eene protestante, maar die aanvankelijk in het protestantisme geenen vrede vindt, omdat zij het niet kent, of liever omdat het haar van de zijde der roomschen voorgesteld is als de groote oorzaak van al die verkeerde rigtingen, die zich in onzen tijd openbaren, van ongeloof, rationalisme, revolutie; eene vrouw, bij wie een zeker gemoedsleven ontwaakt is, maar die op het punt staat van zich te laten medeslepen door die illusiën, waardoor een Jezuit haar het katholicisme heeft weten smakelijk te maken. Arnold, representant van de ongeloovig liberalo rigting van onzen tijd, een echte lichtvriend, geboren in de roomsche kerk, maar een geestverwant van die ongodsdienstige rigting, waaraan het duitsch-katho-

licisme beide zijnen oorsprong, maar ook zijne volstrekte onbeduidendheid dankt, echter iemand, wien het om waarheid te doen is. Bonifacius, een geslepen Jezuit, die meesterlijk de zaak zijner kerk bepleit, maar met dat al toch de zwakheid van het Ultramontanisme door zijne kunstgrepen verraadt. Petrus, een Lutheraan, die niet alleen op een confessioneel luthersch standpunt staat, maar die ook ‘bepaald confessionele terugkeering van de kerk tot de geloofsbelijdenissen der vaderen verlangt, en eene krachtdadig werkzame waakzaamheid van het kerkelijke bestuur tegen de aanhangers van eene hoogmoedig wetenschappelijke school, welke naar zijne meening met onbeschaamde hand de grondslagen der hervorming ondermijnt,’ een getrouw en in scherpe trekken geteekend beeld van die rigting, waaraan in de nederl. hervormde Kerk die der ‘*anti-revolutionairen*,’ (der ‘*vrienden*’) verwant is, een lutheraan van den ouden stempel, die zich op Luther beroept, na zich een Luther van eigen maaksel te hebben geschapen; want wordt hij met Luthers eigen woorden in het naauw gebragt, het heet dan: ‘met zulke uitdrukkingen van Luther moet men het toch zoo naauw niet nemen. Luther had een al te vurig temperament. Wij houden ons niet aan dien Luther, die in den drang van het oogenblik soms te ver gaat, maar aan dien Luther, die zich matigt, en de Hervormden bestrijdt, den waren Luther.’ Voortreffelijk laat Schenkel dezen door Johannes, den representant van het echt evangelisch geloof, zoo als Schenkel dit voorstelt, antwoorden: ‘De Jezuïten zouden zich niet beter kunnen redden. Het is waar. Gij houdt u niet aan den ganschen Luther, aan Luther, zoo als hij, vol geest en kracht, in zijn aardsch ligchaam leefde, dacht, werkte, schreef. Gij hebt u een eigen Luther *gemaakt*, geen *man*, wien het gansche volk met liefde en geestdrift kan zijn toegedaan, maar een godgeleerd mannetje, zoo als gij juist noodig hebt, om hen, die van den echten Luther niets weten, tot de overtuiging te brengen, dat Luther zoo ongeveer gelijk geweest is aan een nieuwluthersch Professor, en zóó moesten dan de echte Lutheranen van de negentiende eeuw allen zijn!’ - Johannes, gelijk ik zeide, een echt evangelisch christen, wien men liefkrijgt, ook al is men het in de opvatting van sommige leerstukken niet geheel met hem eens; dat Schenkel dezen voorstelt als den representant van zijne eigene rigting, springt overal in het oog. Meesterlijk houdt Schenkel deze karakters vol, wat ook *uit het oogpunt der fictie* niet bijzonder moeijelijk was, omdat hij hier niet - als in den roman - met fijn genuanceerde en dikwijls verwonderlijk gecompliceerde, maar met sterk sprekende en gedecideerde karakters te doen had, en hij ze uit den aard der zaak alleen laat zamenspreken over die onderwerpen, waarin hunne karakters sterk moesten uitkomen. In *veertien* gesprekken behandelt hij de gewigtigste vragen van onzen tijd, zoo als wij het van eenen man als Schenkel verwachten, aangenaam en

boeijend, en tegelijk menigmaal overtuigend, zoodat dit book voor menigeen ten waren zegen kan worden, die anders gevaar liep, om in de strikken van het katholicisme of van het katholiserend-orthodoxisme zich te verwarren.

Het eerste gesprek is tusschen Arnold en de Gravin. Deze laatste ontwikkelt hare meening, dat er voor de volken geen heil is, tenzij de Staat zich der *godsdienst* in de armen wierpe, welk laatste in haren mond eigenlijk zooveel beteekent als der *kerk* of der *geestelijkheid*. Arnold daarentegen beschouwt de kerk of de godsdienst - beide zijn hem nog één - als een werktuig in de hand der regering, om het volk te bedwingen. De Gravin toont hem aan, dat zijne beschouwing der godsdienst voortkomt uit ongeloof aan eene openbaring, en ontwikkelt nu voortreffelijk, dat de zekerheid eener openbaring berust op het geweten, het feit der schepping en den bijbel. Immers het geweten is niet te verklaren zonder eenen heiligen persoonlijken God, die daarin zijnen eeuwigen wil als Wetgever en Regter openbaart. De bedenking, dat het geweten tot onze zedelijke *natuur* behoort, heeft geene kracht, want die natuur zelve heeft een oorsprong, en het is veel redelijker om onzen zedelijken of persoonlijken geest uit een persoonlijken, dan uit een onpersoonlijken Geest te doen voortkomen. De mindere kan wel door den meerdere geschapen zijn, niet omgekeerd. Ook de andere bedenking, dat een persoonlijke God een begrensd wezen zou zijn tegenover de schepping, valt weg, omdat God zelf zich de grenzen gesteld heeft, en ze elk oogenblik opheffen kan. Heeft die God zich geopenbaard, zijn goddelijk leven aan de wereld medegedeeld, en weten wij zulks uit het woord Gods, uit den *bijbel* (tegen deze appositie: *woord Gods - bijbel*, zouden wij eene en andere bedenking hebben; niet de *bijbel* is het woord Gods, gelijk Schenkel wil, maar hij is de openbarings-*oorkonde*. Ook in zijne *Prot. besch.* spreekt Schenkel dit onware denkbeeld uit); op Arnolds vraag: ‘Wie zegt u, dat de bijbel Gods woord is?’ antwoordt de Gravin: ‘De bijbel zelf;’ en beroept zich nu op de goddelijke Voorzienigheid, onder wier bestuur hij ontstaan is (een zwakke grond! of anders: de koran?) en op de getuigenis des H. Geestes, die van hem uitgaat. Het antwoord van den eersten, dat de schrift haar gezag van de kerk ontleent, brengt nu de Gravin tot het uitspreken harer ingenomenheid met de roomsche kerk, wier krachtig organisme, zamenhang van leerstellingen en gelijkvormigheid van instellingen, in een woord, wier bestaan als kerk met hare bisschoppen en geestelijken zij eerbiedig bewondert. Echter behoort zij tot die edelen, wien het om waarheid en gemoedsvrede te doen is, en die besluit, zoo zij dat in hare kerk niet kan vinden, tot de roomsche over te gaan.

Het tweede gesprek tusschen Bonifacius, den geslepen Jezuit, en de Gravin, is hoogst interessant. De Gravin leest in den bijbel, de

Jezuit vangt zijn gesprek aan met haar daarover te prijzen, en dit de beste bezigheid te noemen; waarop hij haar ontvouwt, waarom de roomsche kerk aan de meesten harer leeken het lezen des bijbels verbiedt, nml., omdat de leeken dit heilrijke geneesmiddel op eene verkeerde wijze gebruiken, waardoor de medicijn tot vergif wordt; hij wijst daartoe op de vreeselijke schriftverdraaijingen onder de protestanten, op de tallooze sekten, die haar ontstaan aan verkeerde schriftverklaring hebben te wijten - zekerlijk eene der ergste leugens van het Ultramontanisme, daar de verschillende sekten bijkans allen eenen *psychologischen* oorsprong hebben, en zij den bijbel slechts hebben gebruikt als eene wapenkamer, waar zij verdedigingswapenen hebben gezocht: de bijbel wordt door zeer velen toch vooral gelezen met het plan om er te zoeken, wat men eens besloten heeft er te vinden, en men rust niet, vóór men het verlangde meent te hebben gevonden; de spreuk: '*elke ketter heeft zijn letter*,' moge, helaas! waar zijn, zij getuigt, hoe weinig ernst zich velen hebben gemaakt van hetgeen zij den grondslag hunner belijdenis noemen, dat de bijbel nml. is de eenige regel van geloof en leven; noemde zelfs een Luther den Brief van Jakobus niet een strooijen brief, omdat zijn inhoud niet met zijne denkbeelden omtrent de regtvaardiging door het geloof scheen overeen te komen? En was Kalvyns oordeel over den brief der Hebreën niet ongunstig, omdat daar gesproken wordt van dezulken, die afvallig worden, nadat zij eens verlicht geweest zijn, en de hemelsche gave gesmaakt hebben en des Heiligen Geestes deelachtig geworden zijn? - Vooral echter wijst de Jezuit op de vervalsching des bijbels door Luther. Zijn hard oordeel over dezen geloofsheld ergert de Gravin, waarop de Jezuit verklaart, dat zij dan eerst tot regte beschouwing van Luther en van de geheele wereld zal komen, wanneer zij door hare terugkeering in DE Kerk *wedergeboren* zijn zal. Die wedergeboorte namelijk bestaat hierin, dat de geloovige slechts *denkt, gelooft, leeft*, zoo als de Kerk hem *voor*denkt, *voor*gelooft en *voor*leeft. De Gravin, gewoon als protestante aan het woord wedergeboorte eene geheel andere beteekenis te hechten, en haar te beschouwen als eene geheime, en onverklaarbare, door God gewerkte omkeering van het gansche zieleleven, oppert daartegen hare bezwaren, die de Jezuit zoekt te weêrleggen door de stoute bewering, dat alleen de katholieke Kerk eene *kerk* is; immers er kan maar ééne kerk zijn, gelijk Christus maar één ligchaam heeft; na een belangrijk gesprek over de zigtbare en onzigtbare kerk, waarin eigenlijk de redeneringen der Gravin veel klemmender zijn dan die des Jezuits (eene fout in den dialoog, maar eene bijkans onvermijdelijke!) spreekt deze laatste de gewone magtspreuk der Ultramontanen uit, dat de roomsche Kerk weldra weder de wereld beheerschen zal, waartoe hij wijst op de grootsche (!) instelling harer zendingen onder de protestanten, op de tijdsomstandigheden, daar de roomsche Kerk

alleen de woelingen der volken stillen en ze tot de orde terugbrengen kan, en op de protestantsche godgeleerden, die - 't verdient ter harte genomen te worden, omdat er waarheid in de leugen gemengd is - die zich oneindig liever met eene grieksche lezing in het N. Testament afmartelen, dan te letten op de groote verschijnselen van het openbare leven en op de allergewigtigste bewegingen in de kerk van Christus. Ik geloof echter, dat deze grond - en wie zou er zich niet over verblijden? - onze katholieke tegenpartij vooral in den laatsten tijd meer en meer onder de voeten wegzinkt.

Het derde gesprek tusschen Arnold, den liberalen katholiek, en Petrus, den orthodoxist-lutheraan, is hoogst lezenswaardig voor elken orthodoxist, die meent in Schenkel zijn geestverwant te mogen zien. Daarin wordt vooral de geestverwantschap van orthodoxisme en roomsch-katholicisme in het helderste licht geplaatst, en het onprotestantsche der leer- en letterdienst overtuigend bewezen. Als Schenkel Petrus laat zeggen - en dit zijn beweren spitsvondig, meer dan scherpzinnig noemt: ‘Ik beweer niet, dat de inhoud van de leer, in de geloofsbelijdenissen nedergelegd, onfeilbaar is, *omdat* de mannen onfeilbaar waren, die deze schriften vervaardigden. Maar ik zeide slechts, dat zij onfeilbaar zijn, omdat het zuivere woord van God er in gevonden wordt, omdat zij niet anders zijn, dan een onbezoedeld afdruksel van dit woord,’ en later: ‘Ik blijf aan mijne oud-luthersche vrienden getrouw..... zoolang wij dag- en weekbladen tot onze hulp hebben, hebben wij geen nood, waarde Arnold!’ terwijl hij Arnold antwoorden laat: ‘En dan zegt men nog, dat uwe partij geen vleesch tot zijnen arm stelt?!’ dan wenschte ik wel, dat ‘de Nederlander’ dit gesprek eens las en herlas, om zich..... misschien later met dezelfde vrijmoedigheid op Schenkel's gezag - gezag wil men toch - te beroepen! Doch neen, ‘Nederlander!’ wij vallen u niet hard, waar wij later denzelfden Schenkel hooren verklaren: ‘Eene kerk zonder geloofsbelijdenis is voor mij een schip zonder anker.’ (Prot. Besch. en Wensch., bl. 29), of wanneer hij den tegenzin dier godgeleerden, die anders den schijn van christelijkheid aannemen, tegen de belijdenissen, daaruit verklaart, dat in de oogen dier godgeleerden de belijdenissen met den bijbel *overeenstemmen*, en dus uit *vrees* voor den bijbel, omdat zij van den bijbel slechts zooveel willen behouden, als hun juist naar den smaak is. Als dat - althans toegepast op de godgeleerden van ons Vaderland, en aan dezulken zal het toch ook in Schenkels Vaderland wel niet geheel ontbreken! - niet is of *blindheid* of *laster*, dan zouden wij niet meer weten, wanneer van blindheid of laster te spreken. Wij denken alleen aan blindheid, en zien hier een gevolg van hetgeen wij voor *illusie* in den anders zoo helderen Schenkel houden, tot men ons van het tegendeel overtuige en het raadsel oplosse.

Het vierde gesprek tusschen Arnold en Johannes, den represen-

tant der echt evangelische rigting volgens den Schrijver, handelt over het grondverschil van het protestantisme en katholicisme op psychologisch-godsdienstig gebied. Immers men dwaalt, wanneer men als zoodanig opgeeft de regtvaardiging door het geloof en die door de werken der gehoorzaamheid aan de kerk; moge dit leerstuk met regt het materieel beginsel der protestantsche geloofsleer heeten, als het ware de stam, waaruit de overige leerstukken gesproten zijn als zoovele takken, die stam zelf rust op eenen niet dogmatischen maar zuiver psychologischen wortel, namelijk op dezen, dat het protestantisme ontwaakt is tot het regte inzigt van het zondebederf en van de ware beteekenis der zonde, terwijl het katholicisme - altijd na Augustinus, den heilige der roomsche, in waarheid den patroon der protestantsche kerk, den geestverwant van Luther - eigenlijk de zonde zoo niet opzettelijk vergoêlijkt, toch niet in hare regte beteekenis zich tot bewustheid brengt. En inderdaad *au fond* is niet de exegese - 't ware ook wel onmogelijk! - maar het geweten, het ontwaakte zondebewustzijn, de wortel van het protestantisme, en het protestantisme verliest inderdaad naar die zelfde mate meer zijn protestantsch karakter, als het deze zijne herkomst en zijnen oorsprong verloochent. 't Ware een belangrijk onderzoek, om bij elk der dogma's van het protestantsche leerbegrip dit protestantsch karakter tegenover het roomsch karakter helder in het licht te plaatsen, men zou dan het hemelsbreed onderscheid van katholicisme en protestantisme zien ook in die dogmen, waarin beide afdeelingen der christelijke kerk schijnen overeen te stemmen; men zou dan bovenal opmerken, hoe elke rationalistische opvatting, van welk dogma ook, zich juist daarin als eene onprotestantsche doet kennen, dat zij de protestantsche opvatting van het dogma van haren oorspronkelijken wortel los zoekt te rukken, en haar verband met het geweten of voorbijziet, of het verwatert; ja, hoe eigenlijk het loochenen van de zonde in haar waar karakter als doemwaardigen afval van God, zoo van den individu, als van het menschdom als geslacht (bewust of onbewust), de heillooze gronddwaling van het rationalisme is. Men zou, nog meer, kunnen opmerken, dat elke waterloot, schijnbaar gewassen op den protestantschen stam, of aan een zijner takken, inderdaad daarom vooral waterloot geworden is, die nimmer vruchten, niets dan bladeren, schoon dezen ook in weelderigen overvloed, draagt, omdat men het protestantisme zocht te bouwen op een anderen grondslag, dan den eenigen, dien des gewetens. Wat is mysticisme anders dan mystiek, waaraan de grondslag des gewetens ontbreekt? Onderscheidt zich niet juist daardoor het piëtisme van de echt protestantsche vroomheid? Wat is orthodoxisme anders dan eene orthodoxie, niet uit het innigst leven der ziel, neen, langs eenen geheel anderen weg dan dien des gewetens tot stand gekomen? Orthodoxisme toch is die rigting, die de orthodoxie; mysticisme die rigting, die de heilige

mystiek des christendoms (waardoor het christendom geen letterdienst is, maar het innigst en zaligst leven der ziel in heilige, schoon den natuurlijken mensch onverklaarbare, verborgene, persoonlijke gemeenschap met den Vader en den Zoon door den Heiligen Geest, en in den Vader en den Zoon in gemeenschap met de gemeente der geloovigen); piëtisme die rigting, die de christelijke vroomheid - het resultaat van het geloof in den weleer verlegen, maar nu door Christus verlosten zondaar - wil grijpen als een roofgoed, maar bij wien juist daarom de orthodoxie, de mystiek, de piëteit niet tot waarachtig zieleleven, rijk in de ware vruchten der heiligmaking, worden kan.

De rijkdom der zaken, in dit gesprek met benijdenswaardige klaarheid ontwikkeld, en bij die klaarheid met een diepte, waaraan het menig wetenschappelijk werk over den aard en beteekenis der zonde (bij al de wijsgeerige duisterheid, in behandeling van dit onderwerp bij onze hoogduitsche broeders zoo geliefd) te veel ontbreekt, maakt het mij onmogelijk de redenering in haar geheel mede te deelen. Schenkel waardig, is de voorstelling van den mensch in zijnen oorspronkelijken toestand, vooral tegenover de rationalistische beschouwing van 's menschen zedelijk leven als een natuurproces. ‘Natuur, wijsgeerte en godgeleerdheid verklaren zich tegen de oude voorstelling van den staat der regtheid, als eene volstrekte heiligheid.’ - ‘Daartoe was eene zedelijke beslissing onmisbaar.’ - ‘Wat de mensch volgens zijne bestemming was door God, dat moest hij met zedelijke vrijheid ook door zich zelven steeds weêr willen worden.’ - ‘De mensch toch is niet slechts *natuur*, hij is vooral *verstand, geest, wil*.’ - Hoe echter Schenkel, immers is de vertaling hier volkomen juist! den oorspronkelijken mensch te gelijk geestelijk en zedelijk RIJP kan noemen, verklaar ik niet te verstaan. Ik stel mij 's menschen oorspronkelijken toestand op deze wijze voor: De eerste mensch is niet met geregtigheid of heiligheid geschapen, omdat - en hierin heb ik Schenkel aan mijne zijde - omdat geregtigheid en heiligheid eene zelfstandige zedelijke werkzaamheid onderstellen, en voor 't minst eene bewuste beslissing en keuze. Evenmin echter kan er in den oorspronkelijken mensch iets - hoe gering ook - gebrekkigs of verkeerds geweest zijn; ja, zoo er in de oorspronkelijke menschelijke natuur zelfs ook maar de kleinste kiem, een verborgen en bijkans onverklaarbaar beginsel van zonde geweest ware, dan zou men moeten eindigen met den vlekkeloos heiligen Schepper daarvan de oorzaak te noemen, en ik weet niet, hoe men dan nog van vlekkelooze heiligheid in God zou kunnen spreken, indien men namelijk in den diepsten grond niet van een *dualistisch* beginsel uitgaat, en stof en geest, en God en natuur - zij het met meerdere of mindere bewustheid - als anthithesen beschouwt; maar zulk eene beschouwing, ik heb er geenen anderen naam, dan dien van godslastering voor. Zelfs mag

men zich den oorspronkelijken mensch niet voorstellen als *onschuldig* en niets meer of niets minder, wanneer men namelijk daarmede bedoelt, dat hij, bij de eerste bewustheid van goed en kwaad, of weifelend of volstrekt onbeslist zou zijn geweest. Zulk eene onbeslistheid bij bewustheid, wat is zij anders dan zonde? hoe anders alzoo, tenzij uit eene voorafgaande zondigheid in 's menschen natuur te verklaren? Te zeggen: de mensch is zóó door God geschapen, dat het hem niet alleen mogelijk was, zoowel het goede als het kwade te kiezen, maar ook aanvankelijk stond de waarschijnlijkheid van de ééne en andere keuze gelijk; dat is in zachteren vorm te loochenen, dat God den mensch goed geschapen heeft, dat is in den grond *dualisme*. Zoo meen ik dan den oorspronkelijken zedelijken toestand van de eerste menschen, waarvan ik gaarne beken, dat ik mij geen volkomen duidelijk denkbeeld kan vormen, niet beter te kunnen noemen, dan een staat van volkomene *gezondheid;* maar eene volkomene gezondheid als die van het kind, hetwelk nog zeer vele jaren van ontwikkeling en wasdom doorloopen moet, eer het de volle kracht van den volwassene bereikt heeft. Een volkomen gezond kind echter heeft niet de kleinste kiem van ziekte of gebrek in zich, maar het voldoet aan alle eischen, om zich tot een volkomen man te kunnen ontwikkelen, indien er namelijk niets tusschen beide treedt, hetwelk zijne gezondheid - maar dan ook zijne volkomene ontwikkeling - *gewelddadig* verstoort. De *mogelijkheid* van zulk eene storing bestaat, juist omdat het kind nog *kind* is, en zich nog *ontwikkelen moet;* daar is echter in een volkomen gezond kind niet het geringste, wat ons aan zulk eene storing doet denken; ja, ziende op den toestand des kinds, is elke storing iets volstrekt *abnormaals*. Zoo in het zedelijke de oorspronkelijke mensch. *Aard* - voor zoover deze woorden hier van toepassing kunnen zijn - *aanleg, temperament* waren in Adam volkomen goed. Bij *normale* ontwikkeling zou de eerste mensch begonnen zijn met meer of min lijdelijke overgave aan dezen volkomen goeden aard; vóór hij zich klaar des onderscheids van het goede en kwade bewust was geworden, had hij een natuurlijk welgevallen in het goede, maar hij was nog slechts, indien ik het zoo mag noemen, *instinctmatig* goed; het goede was in hem *natuur* ja, maar nog niet zijn *eigendom*, door bewuste en besliste bepaling des wils. Van *instinctmatig goed* moest Adam *goed worden door zijne vrijheid*. En hoe? Reeds spoedig, en eigenlijk van den beginne, is ook de lijdelijke overgave aan den instinctmatig volkomen goeden aard niet zonder *zedelijke* beteekenis. Zij is niet in dien zin *natuur*, louter natuur, als b.v. de werking van die organen, die met onzen wil in geen verband staan, het kloppen van het hart, de spijsverteringsorganen, enz., enz. Neen, het is reeds eene *persoonlijke* daad, zich te *laten* leiden, zich *over te geven* aan den oorspronkelijken aard zijner natuur; men doct het wel niet door een bepaald besluit van den wil, maar

toch *willende*. Meer en meer verkrijgt het zedelijk leven een positief zedelijk karakter, en wel in dezelfde mate, als men zich rekenschap geeft, *wat* men, en waarom men *zóó* en *niet anders* wil en handelt. Zulk handelen nu, volgens wilsbesluiten, waarvan men zich het: *Wat?* en het: *Waarom?* helder bewust is, wordt een handelen uit zedelijke BEGINSELEN. Dat is echter nog de hoogste zedelijke ontwikkeling niet. Die goede beginselen moesten in Adam weder in den vollen zin des woords één worden met zijne persoonlijkheid zelve; zij moesten hem weder worden tot *natuur*. En dat zouden zij gewis geworden zijn. Alle handelen uit *beginsel* oefent eenen blijvenden invloed op den zedelijken toestand van den mensch, omdat die beginselen zich van lieverlede met geheel zijn gemoedsbestaan vereenzelvigen, totdat eindelijk, door langdurige gewoonten, de aandrift zijner zedelijke natuur zelve hem tot zulke daden en stemmingen brengt, waartoe hij eerst bepaalde wilsbesluiten behoefde. Deze zedelijke toestand nu, die het resultaat is van de geheele reeks van vrije en zelfstandige wilsbepalingen gedurende 's menschen zedelijke ontwikkelings-tijdperk, noemen wij het volmaakt zedelijke KARAKTER. Zietdaar dan Adams ontwikkeling volgens Gods plan: zijne oorspronkelijk volkomen goede natuur, wat het zedelijk gebied betreft, moest door hem zelven in vrijheid ontwikkeld en als verwerkt worden tot een gewrocht van hem zelven, moest door hem verheven worden tot volkomen goed zedelijk karakter.

Deze beschouwing van den oorspronkelijken mensch staat als de ware protestantsche tegenover die der roomsche kerk, volgens den ‘Catechismus Romanus,’ die de zonde vergoêlijkt, aan haar eigenlijk het karakter van afval der menschelijke natuur van God, en verderf van 's menschen oorspronkelijken toestand, in één woord, die aan de zonde hare diepe zedelijke beteekenis ontneemt, door eerst wel te leeren: ‘Wat de ziel betreft, God heeft haar naar zijn beeld en zijne gelijkenis geschapen, en haar eenen vrijen wil gegeven; alle bewegingen des gemoeds en alle begeerten heeft hij zoo geordend, dat zij altijd gehoorzaamden aan het gezag der rede;’ maar terstond aan deze leer allen zedelijken ernst te ontnemen door er - loutere onzin! - bij te voegen: ‘Toen heeft God aan de menschelijke ziel de wonderbare gave der oorspronkelijke geregtigheid *toegevoegd*.’ Is toch die oorspronkelijke geregtigheid een *toevoegssl*, dan kan er van natuurlijk bederf der zonde geene sprake zijn, omdat haar verlies slechts het verlies van een *toevoegsel* is! Maar had de oorspr. mensch dat *toevoegsel* noodig, dan is de consequentie, die tot *dualisme* voert, onvermijdelijk. Werkelijk belijdt Bellarminus, een gevierd Theoloog der roomsche Kerk, zulks, wanneer hij in dezer voege zijne kerkleer voorstelt: ‘De goddelijke Voorzienigheid heeft, om een geneesmiddel te geven voor de ziekte of de zwakheid (*languor*, matheid) der menschelijke natuur, uit den toestand der *stof* geboren, aan den

mensch toegevoegd een uitnemend geschenk, namelijk de oorspronkelijke geregtigheid, waardoor als door een gouden toom het lagere deel des menschen gemakkelijk aan het hoogere, het hoogere aan God in onderwerping gehouden werd.'

Van *erfzonde* - waaromtrent in dit gesprek menige ware en treffende wenk - kan er alzoo *alleen in de protestantsche kerk* waarlijk sprake zijn. Haar bestaan is een *feit* der ervaring, even onloochenbaar als het feit, dat de mensch een *geweten* heeft. Maar Schenkel gaat te ver, wanneer hij beweert, dat de mensch *met eene schuld beladen* in de wereld komt; 't is verwarring van denkbeelden, om *den zondigen toestand des menschdoms als geslacht*, waaraan elk mensch deel heeft door zijne geboorte, terstond voor te stellen als eene *schuld van den individu*. De mensch wordt nog even onschuldig geboren, als Adam geschapen is; want schuld onderstelt *bewustheid;* maar Adam was gezond, wij zijn krank naar den geest; dat verderf echter, waarin de mensch geboren wordt, wordt eerst tot *schuld*, zoodra hij als zedelijk wezen optreedt, en alzoo door zijnen verkeerden aard zich laat leiden. Het woord *schuld*, onderstellende bewustheid van het kwade, is daarom minder goed te keuren, omdat het noodzakelijk voert tot de leer der *toerekening* van de zondige daden der ouders aan de kinderen, wat Schenkel geenszins wil, daar hij alleen denkt aan den *zondigen toestand*, waarin de mensch geboren wordt. Het feit van dien zondigen toestand constateert hij onwederlegbaar. Alleen heb ik één bewijs daarvoor in dit voortreffelijk gesprek ongaarne gemist; het is dit: Is werkelijk de zonde voor de menschelijke natuur volgens het protestantisme iets volstrekt *abnormaals*, zoodat door de zonde de harmonie dier natuur *gewelddadig* verbroken wordt, dan volgt daaruit, dat de overgang uit den zondeloozen tot den zondigen toestand (de eerste zonde) wel de grootste epoque moet zijn in het zedelijke leven van den zondaar; een epoque, welker smartelijke herinnering hem levenslang bijblijven moet. Zegt nu onze ervaring, dat er in het zedelijke leven van ons zelve zulk eene epoque niet gevonden wordt, zoodat niemand onzer zich zijne eerste zonde zelfs herinneren kan, dan vloeit daaruit voort, dat wij individueel werkelijk *zulk eene eerste zonde* (als overgang namelijk van den zondeloozen tot den zondetoestand) niet hebben gedaan, of in andere woorden, dat onze eerste zonde juist daarom zich bij ons in de herinnering volstrekt verliest, omdat zij slechts was eene openbaring van den zondigen toestand onzer natuur. In dezen zin nu zouden wij kunnen zeggen, dat de mensch als *zondaar* geboren wordt, al is de uitdrukking niet gelukkig, en evenmin als Schenkel, 'kan ik de denkbeelden van dweepende menschenvrienden over de onschuldige engelenreinheid van het kind toestemmen.'

Ik kan van dit gesprek niet afstappen, zonder nog ééne opmerking. Wordt mijne aankondiging van Schenkels werk daardoor ook

al eenigzins uitvoeriger, de Redactie van ‘de Gids,’ en mijne geëerde lezers mogen mij zulks om het hooge gewigt der zake, en om Schenkels met regt gevierden naam ten goede houden. Wij hebben met een enkel woord aangewezen, hoe de protestantsche opvatting der christelijke leer haren diepsten grond heeft in het *geweten;* wanneer echter Schenkel aan ‘onze beste godgeleerden’ verwijt, dat zij te veel deze waarheid vergeten hebben, en de stelling uitspreekt, ‘dat de godsdienst zijnen diepsten grond heeft in het *geweten*, EN NIET IN HET VERSTAND, NIET IN HET GEVOEL, NIET IN DEN WIL,’ dan geloof ik dat hij aan eene tegenovergestelde eenzijdigheid zich schuldig maakt: 't is onwaar, wat Schenkel beweert in zijne ‘Prot. Besch.,’ N°. 6: ‘hoe ernstiger de mensch van geweten is, te inniger is zijn hart met God vereenigd,’ wanneer men deze stelling zóó, zonder iets meer, uitspreekt, en nog meer onwaar, wanneer hij hier *geweten* en *gevoel* tegenover elkander plaatst. Waarheid is mijns bedunkens dit: De godsdienst heeft zijnen diepsten grond evenmin *uitsluitend* in het gevoel, als *uitsluitend* in den wil, of *uitsluitend* in het verstand, maar in dat alles te zamen, wat den mensch tot *mensch* maakt, alzoo zoowel in verstand, als in gevoel en in wil, namelijk in de geheele menschelijke natuur, die als geest uit God en Gods geslacht is, en tot God en het goddelijke gerigt. Is nu echter door de zonde niet *deze* of *gene zijde* der specifiek menschelijke natuur, maar *die natuur zelve* afgevallen van God, is het gevoel verstompt, is het verstand verduisterd, is de wil zwak en der zinnelijkheid onderworpen geworden, is het IK, waartoe deze drie vermogens allen behooren, *geheel* in opstand tegen God, dan natuurlijk is de eerste voorwaarde, onder welke ware godsdienst voor den zondaar mogelijk is, deze, dat hij in zijnen geheelen afval van God ontdekt worde aan zich zelven; hierin nu moet de *ernst des gewetens* zich openbaren. Langs den weg des gewetens alzoo komen wij wel tot zedelijke zelfbewustheid, maar deze bewustheid zelve is nog geene godsdienst, omdat godsdienst altijd is eene werkelijke betrekking van God en de menschelijke ziel; de hoogste ernst des gewetens zonder iets meer, kan ons slechts brengen tot den uitroep van Paulus: ‘Ik ellendig mensch!’ maar godsdienst is *zaligheid*, en schoon nu het ellendegevoel noodzakelijk bij den zondaar die zaligheid voorafgaan moet, zoo heeft echter die zaligheid geenszins in die *ellende* haren DIEPSTEN GROND. Dezen heeft zij alleen in dien oorspronkelijken toestand onzer natuur, die de ellende der scheiding van God voorafgegaan is, of wilt gij, in de ook bij den zondaar overgeblevene bewustheid van deze zijne oorspronkelijke betrekking tot God. Heeft godsdienst haren diepsten grond in het *geweten*, wat zullen wij dan zeggen van Jezus Christus, wiens betrekking tot God, *ook als mensch*, wel DE VOLMAAKTE GODSDIENST mag heeten? Bestond zij bij Jezus niet in een volmaakt KENNEN van den Vader, in een heilig WELBEHAGEN in al wat des

Vaders was, en in een WILLEN van hetgeen de Vader wilde, of in één woord, in de VOLSTE LEVENSGEMEENSCHAP met den Vader? Het geweten spreekt toch in den vorm van: '*Gij moet!*' 't is, wil men, de openbaring Gods in ons als *Wetgever* en *Regter;* en waar ziet gij, dat in het godsdienstig leven van Jezus dit op den voorgrond treedt? Of denkt men bij het *geweten* aan alles, wat tot 's menschen *godsdienstige bewustheid* behoort, dan zeker heeft Schenkel ten volle regt, maar dan is de tegenstelling van *geweten* aan de ééne, *gevoel verstand* en *wil* aan de andere zijde volstrekt onverklaarbaar. Maar wat is er ook van deze geheele tegenstelling? Zij is weinig meer dan woordenspel. Stellen wij ons slechts de werking des gewetens voor, zooals dit den zondaar ontdekt aan zich zelven. Moge het geweten de grondopenbaring van Gods *Wet* zijn in ons hart, de stem des gewetens verkrijgt eerst hare ware kracht, wanneer wij diep onze afhankelijkheid gevoelen van dien heiligen God, tegen welken wij zondigen; zij maakt ons eerst dan ellendig, wanneer het verlangen naar de regte betrekking tot God in ons ontwaakt, en wij ons onzer eigene magteloosheid, om de zonde weg te doen, bewust worden; en deze bewustheid, hoe zou zij zonder *verstandelijke kennis* van God mogelijk zijn? Schenkel 'betreurt het, dat de nieuwere protestantsche theologie de godsdient bijna uitsluitend uit het *gevoel*, en niet uit het *geweten* afleidt;' maar heeft hij treurensreden? ik betwijfel het zeer! Wat toch is naar het evangelie de hoogste *godsdienst?* Spreekt Jezus haar niet uit in het hoogepriesterlijke gebed, Johann. XVII? Is zij niet het *één zijn in den Vader en den Zoon*, of gelijk Johannes haar elders uitspreekt, de *gemeenschap met den Vader en den Zoon?* Maar de basis van alle gemeenschapsleven is het gevoel; ik denk hier niet aan eenswillend- of eensgezindheid op zich zelve, maar aan beider basis, namelijk aan *persoonlijke* gemeenschap; zekerlijk voert een *onbestemd* en *zwevend* gevoel hier tot groote dwaling; maar loochent dan de nieuwere theologie, dat dit gevoel zich door de regte *kennis* van God moet laten besturen? dat het verder één moet zijn met den *heiligen ernst des gewetens*, waardoor het ons bewust is, dat wij in Christus persoonlijke gemeenschap hebben niet alleen met eenen *Vader*, maar met eenen *vlekkeloos heiligen* Vader? loochent de nieuwere theologie, dat zulk eene *uniomystica* niet tot stand komen kan, tenzij de mensch door het geweten in zijne zonde is ontdekt aan zich zelven, tenzij hij die zonde in hare volle grootte kent en erkent als schuldigstellend kwaad, tenzij hij alzoo de smart des gewetens bij de bewustheid van den heiligen God aan zich zelven ervaart? Ik heb van dat '*loochenen*' vruchteloos naar bewijzen gezocht, en kan dus in Schenkels klaagtoon niet deelen. - Doch ik moet met de aankondiging van Schenkels werk voortgaan en kan, na het gezegde, nu korter zijn.

In het vijfde gesprek tusschen de Gravin en Johannes, waarin zich

later Arnold mengt, is veel waars en voortreffelijks gezegd, en vooral het begin is eene meesterlijke beschrijving van de listen, die het Jezuitisme bezigt, om aanzienlijke mannen en vrouwen voor de roomsche kerk te winnen. Een paar voorbeelden. Bl. 115 zegt de Gravin: ‘Ontstel nu niet, wanneer ik u verklaar, dat ik telkens, wanneer ik eene mis bijwoonde, liefelijke aandoeningen in mijn hart gevoelde. Of het de stille majesteit van het geheimzinnige, het eerwaardige van de ceremoniën, dan of het iets was, dat ik niet beschrijven kan, - maar telkens, wanneer ik de schel der wezensverandering hoorde aankondigen, dan had ik wel willen nederknielen, en de wonderbaar onbegrijpelijke tegenwoordigheid van het goddelijke willen aanbidden;’ en eenige bladzijden verder zegt Johannes van den weg der jezuïtische politiek, om aanzienlijke protestanten tot proselyten te maken: ‘Men begint niet met het naakte, scherpe leerstelsel, hetwelk men voor den regterstoel van het ontwikkeld verstand niet meer durft verdedigen. Men begoochelt de zinnen, verstrikt het vrome gevoel, en hangt het hedendaagsche aesthetische kunstgewaad om het middeleeuwsche leergebouw des pausdoms. Nog spaart men aanvankelijk de protestantsche herinneringen, welke zich tegen de onbijbelsche en onredelijke voorstellingen in de mis aankanten. En eerst dan, wanneer het hart zoo omsponnen is, dat het zich uit het rag niet meer kan uitwerken, - dan zuigt de venijnige spin al het protestantsche bloed er uit, dan volgt de consequentie van zelve, dan worden bijbel en rede over boord geworpen.’ - Voortreffelijk stelt Schenkel de dwalingen van de *mis* in het licht, en bevestigt het woord des heidelbergschen Catechismus, dat hard klinkt, maar nog niet wederlegd is: ‘Ende alsoo en is de Misse in den grond anders niet, dan een verloocheninge der eeniger offerhande ende lijdens Jesu Christi, ende een vervloeckte afgoderye.’ Wanneer Schenkel echter verder als grondslag des evangelischen geloofs de leerstukken ontwikkelt der menschwording Gods en alzoo der eeuwige godheid des Zoons, en der voldoening aan Gods strafeischende geregtigheid door den Godmensch, wanneer hij stellingen uitspreekt als deze: ‘De *oneindige* God zou ons met den gloed van zijnen toorn verteren, de *menschwording* Gods redt ons met het zachte vuur zijner genade,’ dan moet ik bekennen, dat ook Schenkel omtrent het verband beide der *godheid* van Christus en des doods van den menschgeworden *Godszoon* met onze verlossing zoo weinig nieuws, en zoo weinig duidelijks en overtuigends gesproken heeft, dat hij mij toeschijnt, hier voor zich zelven geene helderheid te hebben. Met *magtspreuken* zijn wij niet geholpen. Ik heb mij de moeite gegeven Schenkels hoofdwerk: ‘Das Wesen des Protestantismus aus den Quellen des Reformations-zeitalters,’ hierbij accuraat te raadplegen, maar bevonden, dat ook hier magtspreuken de plaats van logische redeneringen vervangen. 'Of wat anders zijn het dan fraai klinkende woorden, waarvan ik al-

thans beken de beteekenis niet te doorzien, wanneer Schenkel zegt: ‘Terwijl God deelneemt aan de menschelijke natuur, erlangt de mensch deel aan de goddelijke genade?’ Dit verklaart nog geenszins het verband tusschen genadebetoon en menschwording van hem, die in den beginne was, en bij God, en schoon ook de Godheid niet, toch God was, in zoover God hem gegeven had het leven te hebben in zich zelven, in zoover hij *uit God* der goddelijke natuur deelachtig was. Of als Schenkel zegt: ‘omdat de zonde heerschende kracht in de menschheid was geworden, moest God deze kracht in haar weder verbreken en vernietigen: *dit was alleen daardoor mogelijk*, dat God de geheele kracht der zonde in den persoon van den Godmensch geheel op zich heeft doen losbarsten, om haar aldus persoonlijk te verbreken. De Godmensch heeft de volheid des lijdens en de smart des doods in de plaats van diegenen op zich genomen, die om hunne zonden lijden en dood verdiend hadden;’ dan vat ik de betoogkracht van het: *alleen daardoor mogelijk* niet, en hoor nergens in de schrift van zulk een *losbarsten*, enz. spreken. Hier vind ik voor 't minst alle *aprioristische* redeneringen of bewijsvoeringen hoogst misplaatst; wil men de *godheid* van Christus en de *schulduitdelgende kracht zijns doods* bewijzen, men zoeke die bewijzen alleen in de uitspraken der schrift, zoo als b.v. Dr. Doedes zulks zoekt te doen in zijne drie bekende Brieven; in hoever hij hierin geslaagd is, laat ik in het midden, maar stellig is zijne *methode* de eenige ware. Aprioristische bewijsvoeringen omtrent zaken, die eigenlijk buiten het menschelijke denken liggen, als de *godheid van eenen mensch*, om welke te gelooven men zijn verstand gevangen moet geven, hebben allen een en hetzelfde gebrek, dat zij namelijk daar, waar juist het klemmende der bewijsvoering aan het licht zou moeten komen - *de cardo rei* - zich met eenen *ontzaggelijken sprong* behelpen, en echter dien sprong achter het masker van schoone woorden zoeken te verbergen. Vraagt men nu, hoe dan de vraag, *wie de Christus is*, te beantwoorden, ik belijde volgaarne, dat het boven mijne kracht is, van den persoon van Christus eene scherp afgeronde bepaling te geven; is hij naar mijne overtuiging God zelf niet, en toch meer dan mensch, engel, hemelling, is hij niet geschapen, maar geworden, was de volheid der Godheid in hem, terwijl hij nogtans den Vader meerder dan zich zelven noemt..... neen, ik heb geenen adaequaten naam voor de natuur van een wezen, dat ik mij niet eens voorstellen kan, en moet mij zonder meer met dien van *Zoon van God* vergenoegen; maar ik zie ook geenszins in, dat zulke naauwkeurige definities noodzakelijk zouden zijn, om op Jezus Christus ons vertrouwen te stellen, als op den eenigen naam, door welken wij zalig worden. En wat de noodzakelijkheid van Jezus' dood voor onze verzoening met God betreft, nergens leert de schrift, dat de dood van Jezus *voor God* noodzakelijk was, omdat God anders de zonden niet zou kunnen vergeven

van wege zijne heiligheid, maar wel, dat het offer, in Jezus' dood gebragt, noodzakelijk was voor ons, omdat wij, vijanden Gods zijnde, anders die volle begenadiging niet konden ontvangen, of ons der goddelijke genade toeëigenen. Mij schijnt het al vrij menschelijk van God gesproken, wanneer men spreekt van een conflict van Gods geregtigheid en zijne genade; ook zie ik niet in, hoe een zedelijke toestand in den mensch veranderd, hij wedergeboren worden kan, tenzij alleen door *zedelijken invloed*, of door eene zedelijke werking op zijn gemoed; nu zie ik wel in, dat er, om den mensch tot volle bewustheid van de ellende en strafwaardigheid der zonde te brengen, om hem Gods eeuwigen en heiligen afkeer van alle ongeregtigheid diep te doen gevoelen, om hem te gelijk de volle zekerheid te geven van eene genade, die ongeloofelijk moest schijnen, dat er, zeg ik, daartoe niets minder noodig was, dan de overgave tot den dood van den veelgeliefden Zoon, en dat het geloof in dit wonder der genade bij den mensch het beginsel der wedergeboorte uit den Heiligen Geest moet worden; maar dit alles heeft met het leerstuk der *voldoening aan Gods strafeischende geregtigheid* weinig gemeen.

Het zesde gesprek tusschen de Gravin, Johannes en Arnold, waarbij zich later Bonifacius voegt, handelt vooral over het formele beginsel van het protestantisme en katholicisme, over *bijbel* en *kerk*. Het gesprek begint met belangrijke wenken over het geloof in evangelische beteekenis. Schenkel stelt als dwaling in het licht, dat dit evangelisch geloof zou zijn, wanneer men alles voor waar houdt, wat in den bijbel en in den Catechismus staat. Het evangelisch geloof is zaligmakend, en zoo de Hervormers te regt de schrift ‘als den eenig zekeren en onbedriegelijken regel voor de door God geopenbaarde waarheid der zaligheid’ hebben erkend, ‘wij vinden bij de Hervormers geen spoor van een zaligmakend geloof *aan de schrift*.’ ‘Men gelooft in iets, wanneer men zijn hoogste vertrouwen op iets stelt, wanneer men zijne eeuwige zaligheid op iets bouwt. En - het zijn gulden woorden - het zou niet slechts eene dwaling, maar zelfs eene zonde zijn, om te zeggen of te meenen, dat de *schrift* ons kan verlossen en zaligmaken.’

In het tijdschrift ‘Waarheid en Liefde,’ is Schenkel hard gevallen om eene uitdrukking in zijne ‘Prot. Wenschen en Besch.’ gebezigd: *De bijbel is Gods woord*. Met regt; naar de bedoeling van Schenkel is dit echter ten volle waar, en de beoordeelaar in het genoemde tijdschrift zal het hem zeker niet tegenspreken, wanneer hij hem hoort verklaren, wat hij daarmede eigenlijk meent. Jammer echter, dat Schenkel zulke uitdrukkingen bezigt, die ligt *buiten verband* door anderen overgenomen worden, om triumferend te kunnen uitroepen: ‘Schenkel is ook één van de onzen!’ 't Is in Schenkel niet goed te keuren, want 't is bij hem een klank; hij bezigt althans deze phrase in geheel andere, dan de eeuwenlang gewone beteekenis,

en ook hij weet het wel, *verba valent usu*. Wat bedoelt Schenkel toch? ‘Ik zie het woord van God geenszins in elke op zich zelf staande plaats, welke ik willekeurig zonder eenig verband uit den bijbel ligt, en naar mijne inzigten uitleg.’ Hij keurt het af, den bijbel ‘in al zijne deelen, overeenkomstig zijne historisch-menschelijke zamenstelling, in elke plaats, elk woord, elke letter als het voortbrengsel van eene bovennatuurlijke, almagtige, goddelijk scheppende kracht’ te beschouwen. Hij noemt den bijbel ‘niet de goddelijke openbaring zelve, maar slechts de onder de leiding Gods en de inwerking van zijnen Geest in den vorm der schrift nedergelegde voorstelling der goddelijke openbaring, niet het hemelsche oorspronkelijke beeld, maar de tijdelijke afbeelding van de openbaring.’ - ‘Deze waarheid,’ zegt hij, ‘moet ons behoedzaam maken voor alle afgoderij met de letter der schrift.’ - Niet anders in zijne Prot. Besch.; zegt hij in deze, N°. 28, dat onder alle daadzaken in de wereldgeschiedenis geene zoo vast staat als deze, dat de bijbel Gods woord is, hij maakt mijns bedunkens misverstand onmogelijk, wanneer hij N°. 30 laat volgen, dat het woord van God niet uit op zich zelf staande spreuken der heilige schrift bestaat, maar in de zamenvatting van Wet en Evangelie. De inspiratieleer der *kerkelijke* orthodoxie noemt hij de verdichting van een mechanisch wonderproces, die de organische levensvolheid der schrift slechts benadeelt. Hij erkent, dat de schrift als letterkundig voortbrengsel ook een *menschelijk* karakter heeft, en daarom zeer wel menschelijke dwalingen kan behelzen. ‘Maar er kunnen,’ zegt hij, ‘geene feilen in den bijbel zijn, welke de voor den mensch noodzakelijke waarheid der zaligheid verminken of vervalschen.’

In het verdere van dit gesprek handelt hij over de aanmatiging der roomsche Kerk, als magt over geloof en geweten, terwijl in het volgende de stelling, dat de revolutie alleen door het katholicisme bedwongen kan worden - eene onverdragelijke leugen, duizendmaal door de Ultramontanen zonder eenig bewijs herhaald! - niet alleen volkomen wederlegd, maar ook aangetoond wordt, dat eene doortastende reactie van het Jezuïtisme noodzakelijk naar omwenteling en burgeroorlog moet leiden. - En hiermede nemen wij afscheid van het eerste deel.

De drie eerste gesprekken van het tweede deel handelen over de betrekking, die er moet zijn tusschen staat en kerk, een TIJDVRAAG voorzeker, zoo er eenige andere is. 't Is het doel van Schenkel, om in het licht te stellen, hoe het katholicisme, of liever Jezuïtisme, het liberalisme van onzen tijd, en het evangelisch protestantisme zich deze betrekking voorstellen, en langs welke wegen zij meenen, deze betrekking tot stand te moeten brengen. Referent erkent dankbaar, dat de geleerde Schrijver over dit onderwerp in menig opzigt veel licht verspreid heeft, en dat hij onwederlegbaar heeft bewezen, hoe, zoowel

de leer van het Jezuïtisme, als die van het *vulgaire liberalisme* onhoudbaar is, niet alleen uit een staatkundig, maar ook uit een christelijk oogpunt; maar wat wil nu het evangelisch protestantisme naar Schenkels voorstelling? 't Is ligt te zeggen: *den christelijken staat;* maar het is eene schwierige Aufgabe, om nu uit dat woord: *christetelijke staat*, met praecisie en bepaaldheid te ontwikkelen, in welke betrekking kerk en staat tot elkander behooren te staan; het brengt ons niet verder, of wij al met schoon klinkende woorden schermen, wanneer wij ons niet tot volkomene helderheid hebben gebragt, wat wij dan toch eigenlijk willen, of hoe onze ideën in toepassing kunnen en moeten gebragt worden. Er wordt in onzen tijd over *kerk* en *staat* zooveel gesproken en zooveel geschreven, waarbij men vragen moet, vooreerst: welke is de ware beteekenis der woorden, die gebruikt worden? en dan nog veel meer: welke is de *arrière pensée*, die er hier en elders nog mede bedekt wordt, omdat men, hetgeen men eigenlijk wil, voor als nog ontijdig oordeelt om in zijne ware beteekenis uitgesproken te worden. 't Is geen geheim meer, dat woorden de *dubbele* strekking hebben, namelijk om uit te spreken en te *openbaren*, maar ook om te *verbergen*, wat men *denkt;* en bij de bewuste en onbewuste - bij het laatste woord denke men aan de legioenen van napraters! - spraakverwarring nopens de hoogste belangen van staat en kerk en beider betrekking tot elkander is het meer dan ooit waar, wat vader Bilderdijk reeds satirisch zeide:

> Gewoonlijk meent een mensch, wanneer hij woorden vindt:
> ‘Daar schuilen vast gedachten onder.’

maar ook meer dan ooit behartigenswaardig zijne vermaning:

> Gij daarom, wat gij leest of hoort,
> Hou ieder woord slechts voor een woord.

Nu is het er ver van daan, dat wij dit op Schenkels redeneringen, namelijk zonder voorbehoud, zouden willen toepassen; integendeel erkennen wij, dat wij zelden iets gelezen hebben, wat in de wederlegging van het oppervlakkige meerdere helderheid en klaarheid heeft; maar het woord *meerdere* drukt ook alles uit, wat wij er van durven zeggen, waar wij, helaas! niet van *volle* klaarheid mogen spreken. Echter zijn wij hem toch dank genoeg schuldig, daar hij ons zekerlijk van sommige of vele nog vrij algemeen heerschende dwaalbegrippen en eenzijdige voorstellingen verlost, en die in hare naaktheid ten toon stelt; deze lof nu komt naar ons oordeel den Schrijver dezer Gesprekken toe; reden genoeg, waarom wij dit boek in aller handen zouden wenschen.

In het eerste gesprek ontwikkelt de Jezuït Bonifacius zijne denk-

beelden, en zoekt met gewone jezuïtische list den vulgair-liberalen Arnold in den waan te brengen, dat de belangen der liberale partij en die der Jezuïten in dit opzigt volkomen dezelfde zijn, omdat zij beiden de zaak der vrijheid voorstaan. Listig begint de Jezuït zijne Kerk de *kerk der vrijheid* te noemen, en tracht ongemerkt in zijn gesprek deze uitdrukking zóó te wenden, dat zij wordt de *vrijheid der kerk*. Zijn list mislukt hem, omdat Arnold zijne kunstgreep bemerkt. De slotsom dezer redenering is, dat het Jezuïtisme wil vrijheid en zelfstandigheid zijner Kerk *tegenover* den staat, die het bereiken wil, door volksopvoeding en volksonderwijs te bemagtigen, en die natuurlijk daarop neêrkomt, dat de Kerk - ook als inrigting, als *imperium* - aan den staat geëmancipeerd moet worden, om alzoo den Staat aan de Kerk te manciperen. Het vulgair-liberalisme wil volstrekte *scheiding* van Kerk en Staat, maar bedoelt daarmede ook volstrekte scheiding van *godsdienst* (*grenzelooze spraakverwarring*, kan men thans menigmaal uitroepen; maar wanneer zal de grenzelooze spraakverwarring *hier* eindigen?) en staat, en wil de staatsinrigting en huishouding bouwen op de beginselen der *zedelijkheid*, zonder zich zelven klaar te maken, wat zedelijkheid is, afgezien van godsdienst en meer bepaald van christendom. Zedelijkheid afgezien van christendom? Wie denkt niet aan de anekdote van de *Schildburgers*, die in den Raad besloten de fondamenten en het onderste gedeelte van den stadstoren publiek te verkoopen als afbraak, onder conditie, dat de kooper verpligt zou zijn, de spits, die nog zeer goed was, te laten staan?

Vóór ik van dit gesprek scheide, ééne vraag aan den Vertaler, of hij de bedoeling van Bonifacius, bl. 15, niet geheel verkeerd begrepen heeft? Bonifacius noemt de dagbladen der vulgaire-liberalen vooral geschikt, om *wankelende protestantsche gemoederen* nog meer in verwarring te brengen. ‘Waar,’ zegt hij, ‘het eigenlijke standpunt eens in verwarring gebragt is, waar men half evangelisch, half katholiek denkt, daar blijft de volkomen zegepraal der roomsche Kerk niet lang uit. Eigenlijk weet ik niet regt, waarom zulke menschen niet in de kerk terugkeeren. GEZAG, GEZAG! is hunne leus.’ Hierbij voegt de Vertaler de volgende Aanteekening: ‘En dat alles onder eene leus: *vrijheid*. De klank der volkssouvereiniteit wordt dan ook openbaar in den dwang van de stembus, ter verkiezing van keizer of partijmannen, en in het gezag van het: “wacht op mijne daden.”’ De Eerwaarde Vertaler denkt dus bij *die wankelende protestantsche gemoederen*, dit *half evangelisch, half katholiek denken*, aan de zoogenaamd *liberale* protestanten, die hun protestantsch beginsel verloochenen en met de katholieken heulen, daar het: ‘wacht, enz.’ op het vorige ministerie doelt. Schenkel bedoelt echter eenig en alleen de *antipoden* van deze laatsten, de zoogenaamd confessionele protestanten, liever de orthodoxisten, op wie dus - 't is niet onaardig! -

de scherpe inval des Vertalers terugvalt, gelijk blijkt uit het dadelijk volgende antwoord van Arnold: ‘Ook ik weet niet regt, waarom die mannen zich niet aan uw gezag onderwerpen; het moet wel de kracht der gewoonte zijn, welke hen nog een tijdlang aan hunne overgeleverde kerkelijke inrigtingen bindt...’

In de beide volgende gesprekken ontwikkelt Schenkel de betrekking van staat en kerk, zoo als zij naar zijn gevoelen moet zijn, tegenover de vrijheid der kerk, *ten opzigte van* den staat, die het Jezuïtisme, en tegenover de volstrekte *scheiding* van kerk en staat, die het vulgaire liberalisme wil. Wat de leuze van dit laatste: ‘*Vrijheid!*’ betreft, de Schrijver toont met bondige redenering aan, dat er geene ware vrijheid is zonder de ware christelijke beschaving, dat er geene ware vrijheid zonder grenzen is, dat constitutie en wet hare natuurlijke grenzen niet zijn, omdat toch de constitutie slecht en de wetten verderfelijk kunnen wezen, dat ware vrijheid is ‘zulk eene inrigting van den staat, die aan iederen staatsburger het vermogen schenkt, om zooveel goeds en zoo weinig kwaads, als mogelijk is, te doen.’ Dat zulk eene staatsinrigting alleen op christelijk gebied mogelijk is, en dat het koningrijk Gods ook hier de zuurdeesem moet zijn, die den meelklomp doet gisten, totdat hij geheel gezuurd is, is boven alle bedenking; en wie zou nog aanspraak maken op den naam van christen, en tegelijk in dezen zin loochenen, dat de staat een *christelijke* staat moet zijn, zal hij aan het ideaal van staat immer beantwoorden? Wil dezulke zich overtuigen, dat hij zich *illusiën* maakt, hij leze deze beide gesprekken! Ook ik aarzel niet als mijne overtuiging uit te spreken, dat de staat door den geest des christendoms moet wedergeboren worden; ik geloof dit van elken individu, en acht het de roeping der christelijke godsdienst, om het geheele leven van elken mensch in al zijne rigtingen en betrekkingen, niet alleen zoo als hij op zich zelven staat, maar ook als lid des huisgezins, en als burger van maatschappij en staat, te veranderen, te vernieuwen, te heiligen. ‘De staat als staat heeft geene godsdienst,’ verschilt weinig, en bij dieper nadenken niets, van de stelling: ‘De staat als staat is gewetenloos.’ De slotsom van des Schrijvers redenering tegenover het vulgaire liberalisme, wie zou haar niet beamen? - ‘Wanneer alle, wanneer slechts een groot deel der staatsburgers in den christelijken geest opgevoed en met hem bezield waren - dan zouden de onopregtheid, de leugen, de huichelarij ook het staatsleven niet meer kunnen verpesten, de verkwisting zou de krachten van den staat niet meer kunnen ontzenuwen, de vleijerij zou de troonen niet meer kunnen ondermijnen, het egoïsme zou de staatkunde niet meer verachtelijk maken, en de overmoed zou den vrede der wereld niet meer zoo ligtvaardig en gewelddadig verstoren. Dan zou zelfs eene slechte regering de werktuigen niet meer vinden, die haar konden dienen. Dan liet het volk zich niet meer voortstuwen

en verblinden door de volksverleiders, en dan zou het zich door zijne kalme zedelijke houding dat vertrouwen en dien eerbied verwerven, op welke de vrijheid als op onschokbare pilaren is gebouwd.' Men noeme deze schildering geene utopie, evenmin als die van Jesaja, waar hij spreekt van '*den wolf, die met het lam verkeeren zal*,' enz., eene utopie is; of men zou elk ideaal eene utopie moeten noemen; het heeft zeker dit met eene utopie gemeen, dat wij de volle verwezenlijking daarvan in deze onvolmaakte wereld wel niet zullen bereiken, maar het ideaal heeft toch daarom reeds eene hooge beteekenis en bewijst reeds daarin zijne waarheid, dat er niets goeds tot stand kan komen, wanneer het ideaal ons niet voor den geest zweeft, en wij niet naar het ideaal gerigt zijn. Maar teregt spreekt Schenkel hier van *alle*, of *vele* staatsburgers, en denkt dus eerst en vooral aan den heiligenden invloed, dien de godsdienst op den *individu* oefenen moet, om langs dezen weg eenen openbaren christelijken geest te voorschijn te roepen, die van zelf heiligend moet werken op den staat ook als *inrigting;* 't ware zeer te wenschen, dat alle staatsmannen echte *christenen* waren, en van goddelooze staatsdienaars - d.i. van dezulken, die of geene godsdienst hebben of voor het godsdienstige tamelijk onverschillig zijn - is voor den staat geen heil te wachten.

Maar ik zie niet in, hoe voortreffelijk nu al deze redeneringen des Schrijvers zijn mogen, dat zij ons één haarbreed verder brengen in de praecise bepaling der betrekking van kerk en staat volgens de beginselen van het protestantismus. 't Is alsof de Schrijver telkens, wanneer hij uitdrukkingen bezigt, die ons zulk een bepaling en de ontwikkeling daarvan doen verwachten, zijn onderwerp weder vergeet, en tot de *locus communis* van den invloed, dien de godsdienst op den staat oefenen moet, overgaat. Onze verwachting werd gespannen, toen wij op Arnolds meening: 'het komt in al deze gevallen niet zoozeer op de omschrijving van het leerstelsel, als wel op de hoogere idee aan, welke er in verborgen is;' Johannes hoorden antwoorden: 'Gij schijnt *idee* en *vorm* al zeer juist van elkander te willen scheiden. Zoo jammeren onze lichtvrienden voortdurend over *vormen* en *formulieren*, en beroepen zich bepaald op hunnen *geest* en op de *idee*. Maar de geest moet een ligchaam hebben, de idee moet kunnen worden uitgesproken. Wij weten wel, dat de handdruk, de kus, de omhelzing, de liefde zelve niet zijn, maar eene liefde, welke geen handdruk hebben, welke zich niet openbaren zou, en als een denkbeeldig gevoel in de luchtledige ruimte zweeft, is toch ook bij u de *liefde* niet?' Onze gespannen verwachting klom, toen wij de stellingen hoorden uitspreken, dat een volk, hetwelk de draden zijner historische ontwikkeling verbreekt, ook zijnen levensdraad verbreekt, en zelf zijn doodvonnis onderschrijft, en dat de staat de kerken op den bodem van hare belijdenis handhaven moet, gelijk reeds vroeger deze andere, dat de staat geplaatst moet worden op den bodem van

het christelijk geloof en leerstelsel - leerstelsel? vragen wij, wat bedoelt de schrijver daarmede? Dat de staat doordrongen moet zijn van christelijke beginselen, omdat het Christendom b.v. aan de woorden, *regt, billijkheid, vrijheid, gezag*, enz., enz., eene hoogere beteekenis en wijding geeft, laten wij volgaarne gelden; maar leerstelsel? 'Mijn koningrijk is niet van deze wereld,' zeide de groote Stichter des Christendoms, die zelf in zijne leer nooit staat- of staathuishoudkundige aangelegenheden aanroerde, maar waar hij daartoe aangezocht werd, ze afwees met een: 'Geef den keizer wat des keizers is en Gode wat Gods is,' of met een: 'Mensch! wie heeft mij tot regter over u aangesteld?' Ook Schenkel beantwoordt deze vraag niet, en wijdt na het uitspreken dezer stellingen er niet verder over uit. Wel zegt hij (in het volgende gesprek) dat hij de historisch wel gegronde betrekking van de evangelische kerk met den staat verdedigt, maar *wat* is het nu, dat hij verdedigt? Wat zegt het namelijk in de toepassing - want wij hebben concrete begrippen noodig en zijn met abstracties niet gered - wanneer wij verder lezen: 'Uit het ideale karakter der evangelische kerk (dat zij geregtigheid, vrede en blijdschap in den Heiligen Geest is) volgt, dat zij in hare uitwendige verschijning ook door de magt moet vertegenwoordigd worden, welke door God geroepen is, om alle rigtingen des openbaren levens te regelen en te omvatten.' Er is in het geheel der voorstelling iets zwevends en donkers. Het meest volledig vat Schenkel zijne denkbeelden zamen, bl. 76, waar hij Johannes, op het verwijt van Bonifacius: 'Dan leeft de kerk niet van de genade Gods, maar van die des staats!' onder anderen antwoorden laat: 'Het inwendige, geestelijke gebied der evangelische kerk is van de uitwendige inwerkingen van den staat onafhankelijk, en wanneer hij zich aanmatigde, om de oorspronkelijke bron des godsdienstigen levens in de kerk te willen zijn, dan zou de kerk even zoo krachtig hiertegen moeten protesteren, als zij haar protest heeft ingebragt tegen de poging, om de gewetens aan de beslissing der meerderheid op Rijksdagen te onderwerpen. Integendeel is de kerk volgens haar hemelsch en eeuwig wezen eene levensbron voor *den staat*. De waarheid, welke de kerk leert, is ook waar voor den staat.... Maar even als de staat *de geestelijke magt* der kerk erkennen, en in alle rigtingen het christelijke levensbeginsel opnemen moet, evenzoo moet ook de kerk *de wereldlijke magt* van den staat erkennen, en zich verheugen over de bescherming, welke de heilgoederen en zegeningen des christelijken levens van hem te wachten heeft.' Wij vragen hier telkens, wat Schenkel met *de kerk* bedoelt? Hij zal antwoorden: *de evangelische kerk*, maar dit brengt ons niet verder; passen wij dezen regel toe op ons Vaderland, dan zouden wij op de vraag: *welke?* moeten antwoorden: '*Volgens de draden der historische ontwikkeling, de gereformeerde Kerk;*' maar voert ons dit niet van zelf terug tot eene

staatskerk - een onding -? Of hij zal zeggen: *de kerk volgens haar hemelsch en eeuwig wezen*. Maar welke afdeeling representeert deze kerk? Zal de staat hier als regter optreden? Want de staat en kerk kunnen slechts in betrekking tot elkander staan, door middel van hen, die staat en kerk vertegenwoordigen, en eene betrekking van de staat tot de kerk, niet in hare *zigtbare* verschijning, maar in haar *eeuwig* wezen, laat zich OF niet denken, OF komt weder neêr op het algemeene denkbeeld van een staat, welks inrigting en bestuur staan onder den invloed van den geest, en uitgaan van de beginselen des Christendoms, maar even als alles wat is, wetenschap, kunst, onder dien invloed staat. Maar dit algemeene bedoelt de Schrijver toch niet alleen, getuige wat wij boven aanhaalden van zijne denkbeelden over het onafscheidelijke van idee en vorm of formulier. Ook het vroeger aangehaalde werk van Schenkel: 'Das Wesen des Prot.,' verspreidt geen licht, wanneer hij daar zegt: 'die Idee des christlichen Staates, d.h. einer in Gemässheit des Wortes Gottes und des Geistes Christi regierenden Obrigkeit, ist mit dem Wesen des Protestantismus aufs engste verwachsen, und es heisst dieses Wesen selbst antasten, wenn diese Idee preisgegeben, und an deren Stelle die Fiktion des modernen "religionslosen" Staates gesetzt werden will.' In dezen zin zijn wij overtuigd, dat de staat een christelijke staat moet zijn, en *godsdienst* hebben moet; maar niet, om dit of dat '*leerstelsel*', en daarvan spreekt Schenkel vroeger toch, als leerstelsel des staats te belijden of te handhaven. Onzes inziens maakt Schenkel de kerk te veel tot vasal van den staat, wanneer hij in het aangehaalde werk zegt: 'Die Kirche hat *drei* Organe;.... die *Gemeinde*, die *Geistlichkeit*, und die christliche *Obrigkeit* sollen wechselsweise den kirchlichen Organismus darstellen und vollenden helfen.... Die eigentliche Ausführung und Vollziehung kirchlicher Gesetze, Einrichtungen und Neugestaltungen muss in die Hände der *christlichen Obrigkeit* oder *kirchlicher Räthe* (Consistoriën) gelegt werden, die im Auftrage der höchsten landesherrlichen Autorität nicht nur den guten Willen, sondern auch die nöthige Kraft besitzen, um den Beschlossenen und Festgestellten Geltung und Anerkennung nach Aussen hin zu verschaffen.' Want de uitdrukkelijke bepaling dat de overheid eene *christelijke* moet zijn, beteekent weinig, indien het althans niet beteekent, dat de overheidspersonen van eene bepaalde kerkelijke confessie moeten zijn, wat reeds is de terugkeer tot de *staatskerk*, die wij althans in Nederland niet terugwenschen. Ik zie het gevaar niet in van eene geheele *scheiding* van de verschillende kerken en den Staat, met dien verstande echter, dat de kerk onder het toezigt des staats blijve, *ne quid detrimenti capiat respublica*. De invloed der kerk op den staat blijve daarentegen, wat hij behoort te zijn, een zedelijke en niets dan een zedelijke invloed. Als zoodanig reeds kan en zal die groot zijn, wanneer de kerk waarlijk het

ligchaam van Christus, haar geest de Heilige Geest is. Of is de algemeene geest, die nu de slavernij als menschonteerend en goddeloos brandmerkt, niet een geest, door het Christendom gewekt? En zal die geest niet, zoo hij levend blijft, eindelijk ook den staat aan zich dienstbaar maken, en zooveel uitwerken, dat hetgeen de geest der christelijke kerk algemeen als onchristelijk veroordeeld heeft, ook eindelijk van staatswege verboden wordt? Zal de staat niet van zelf gedrongen worden, om volksontwikkeling en beschaving te bevordederen, wanneer de algemeene geest, door het Christendom gewekt, beider bevordering met voortdurenden aandrang eischt? En zulks niet alleen indien, wat iets toevalligs is, de personen, die aan het hoofd van den staat staan, zelve christelijk gezind zijn, maar omdat de openbare geest, waar hij voor het waarachtig goede spreekt, op den duur onwederstaanbaar is in zijnen nimmer rustenden aandrang. Er is mijns inziens evenmin heil in eene *staatskerk* als in eenen *theocratischen* (weldra hierarchischen) *staat*. De staat moet zelfstandig zijn, de kerk niet minder; de staat in het wereldsche, de kerk in het geestelijke; voor zoover echter de kerk eene *uiterlijke* inrigting is, kan en mag zij niet worden, in betrekking tot den staat, een *imperium in imperio*, maar staat zij evenzeer, en geheel en al in denzelfden zin, als elke andere inrigting of vereeniging, onder die magt, die de eenige oppermagt in het wereldsche moet zijn; eene magt echter, die - 't geldt evenzoo van alle andere vereenigingen - geenen positieven invloed mag oefenen op de organisatie der kerk, maar alleen toezien moet, dat zij in hare organisatie geene elementen opneme, waardoor zij meer of min een *imperium in imperio* wordt. Maar nu ook moet de staat als haar beschermer en de handhaver harer regten optreden, namelijk *tegenover* andere vereenigingen; maar de staat is onbevoegd, om, als Schenkel wil, ‘de kerken op den bodem van hare *belijdenissen* te handhaven;’ alleen op den bodem harer *kerkelijke* verordeningen, harer uitwendige organisations-instellingen kan en mag de staat zulks, en heeft de kerk regt, om den krachtigen arm des staats in te roepen. Willen b.v. kerkeraad en gemeente in eene gereformeerde gemeente iemand tot leeraar aanstellen, die volgens de kerkelijke reglementen geene bevoegdheid heeft, om aangesteld te worden, dan mag het kerkelijk bestuur den staatsarm te hulp roepen, om zulk eene *onwettige* daad te beletten; maar de staat, als *staat*, heeft geene bevoegdheid om over *orthodoxie* en *heterodoxie* te oordeelen, mag zich zelfs met vraagstukken, onderwerpen van zuiver theologischen aard betreffende, niet inlaten, en kan ook niet bepalen, bij voorkomende quaestiën, of een leeraar zuiver gereformeerd, remonstrant, doopsgezind is, of niet, vooral niet wanneer het vraagstukken van dubieusen aard betreft. Hier moet de kerk zelve, gerepresenteerd door hare kerkelijke besturen, of waar die niet zijn, de gemeente, vrijgelaten worden in hare besluiten en

oordeelen, en in geval van vermeende verongelijking van ééne der beide betrokkene partijen, zou niet de oppermagtige staat als zoodanig, maar de regterlijke magt het laatste ressort zijn, gelijk bij elke andere vereeniging in den staat, waar een of ander der betrokkene personen zich door de vereeniging verongelijkt acht.

Maar is dan, om ons Vaderland tot voorbeeld te nemen, de betrekking van den staat tot alle afdeelingen der christelijke kerk geheel dezelfde? Is dat niet alle historische herinneringen ignoreren, daar toch Nederlands opkomst en bloei met het protestantisme als ineengewassen is? Is Nederland niet een protestantsche staat, in weêrwil van zijne vele katholieke burgers, die het tegendeel beweren? Ik spreek Schenkel niet tegen, wanneer hij Nederland onder de staten rangschikt, aan welke God opgedragen heeft, om het licht des Evangelies niet onder de korenmaat, maar op den kandelaar te plaatsen, al betwijfel ik zeer of deze en gene uitdrukking zelve wel gelukkig gekozen is; dat toch, dunkt mij, is niet de dadelijke roeping van den staat, als staat, maar van de kerk zelve, of van hen, die geacht kunnen worden het werk der Apostelen voort te zetten, tot wie immers dit woord door Jezus gesproken is: Matth. V:15. In een koningrijk, dat niet van deze wereld is, mag het apostelambt niet opgedragen worden aan of toegeëigend worden door de staatsmagt. Nogtans heeft ook Nederland, hetwelk niet als *gemengde*, maar als *evangelische* Staat geworden is, wat het is, zijne historische herinneringen, waardoor het naauw aan het protestantisme verbonden is. Die historische herinneringen moeten Nederland, ook als staat, *heilig* zijn. Zij bepalen echter de betrekking van staat en kerk, als *uiterlijke inrigting* of *vereeniging*, niet. Evenzeer als Nederland aan het Protestantisme veel te danken heeft, evenzeer roept de geschiedenis aan Nederland toe, hoe alle uiterlijke en wettelijke bevoorregting van eenige kerkelijke vereeniging niet dan tot groote schade was voor het welzijn van den staat. De organen der kerk zijn ook *menschen*, en aan menschen is de zucht tot heerschen bijkans ingeschapen; alle bevoorregting voert tot *aanmatiging*, en het is bijkans onvermijdelijk, dat in eene kerk, die zich zelve als eene bevoorregte, en meer of min als staatskerk gevoelt, zich hierarchische beginselen zullen ontwikkelen. Gelijk alle caesareopapisme met het wezen der protestantsche kerk, zoo is alle hierarchie met het wezen van den staat in tegenspraak. De staat echter is niet onverschillig tegenover de verschillende confessiën; de staat moet zijn eigen belang kennen en behartigen, maar daarom ook alles bevorderen, wat hij voor zijn welzijn dienstig oordeelt; de ervaring zelve is leermeesteres; de staat wete en erkenne, wat hij voor zijnen bloei, de ontwikkeling en het stoffelijk en zedelijk welzijn zijner burgers van elk der godsdienstige vereenigingen, die intusschen als vereenigingen allen in gelijke betrekking tot hem staan, te hopen, te wachten, of te vreezen heeft. 't Is pligt van den staat,

een scherp en wakend oog te houden op elke vereeniging, waarvan hij grond heeft te denken, dat hare geheime bedoelingen met de belangen van den staat onvereenigbaar zijn, maar evenzeer pligt, om die andere vereenigingen krachtig te bevorderen, waarvan hij bij ervaring weet, dat zij bronnen van zegen en geluk voor de staatsburgers zijn, en steunpilaren voor het staatsgebouw zelf. Al blijft nu de grondwettige verhouding van den staat tot de verschillende kerken dezelfde, zoolang namelijk al die kerken zich houden binnen hare door den staat gestelde grenzen, toch vloeit daaruit voort, dat de nederlandsche staat in het nederlandsche protestantisme zijnen natuurlijken bondgenoot ziet, wat het nimmer in het katholicisme zal kunnen zien, zoolang de geestelijkheid dier kerk geen ander vaderland erkent, dan wat aan gene zijde der bergen ligt; toch moet de staat, ook waar hij met argusoogen waakt, de grondwettige regten van het katholicisme met evenveel ijver, onpartijdigheid en trouw in bescherming nemen als die van het protestantisme, al heeft de staat reden, ja al wordt hij door de geschiedenis zijner eigene wording gedwongen, om aan het eerste zijn volkomen vertrouwen te schenken, het laatste te wantrouwen, omdat het katholisme zou moeten ophouden *roomsch*-katholisme te zijn, indien het zijn streven opgaf, om wereldheerschappij te worden. Elke protestantsche regering moet op zijne hoede zijn tegen het katholicisme, zoolang Rome de Bul: *Unam Sanctam*, door Bonifacius VIII uitgevaardigd, niet herroepen, en door die herroeping eenen zelfmoord gepleegd heeft[1]; zij moet het te meer, zoo-

1 Voor wie deze Bul niet kennen, het volgende: De sluwe en trotsche Bonifacius VIII (een katholiek schrijver noemt hem: *fastuosus' et arrogans et omnium contemtivus;* de dichter Dante ziet in een visioen reeds de voor hem bestemde plaats in de hel!), die de aardsche oppermagt der pausen ten top wilde voeren, kwam door zijne hiërarchische aanmatingen in fellen strijd met Frankrijks koning Filips de Schoone, waarin hij het onderspit delfde, omdat Filips magtigen steun vond in den nationalen geest zijner onderdanen, waarop hij zich beriep. In magtelooze woede vaardigde de Paus, vooral tegen Filips, de genoemde Bul uit, waarin onder anderen dit voorkomt: ‘Het Evangelie leert, dat er in de magt van den opvolger van Petrus twee zwaarden zijn, een geestelijk en een tijdelijk. Want toen de Apostelen zeiden: *Ziet hier twee zwaarden*, namelijk in de Kerk, antwoordde de Heer niet, dat het te veel, maar dat het genoeg was. Beide zwaarden zijn alzoo in de magt der Kerk, het geestelijke en het stoffelijke; maar het laatste moet ten dienste van, het eerste door de Kerk gebruikt worden; het eerste in de hand der Priesters, het andere in die der koningen en krijgslieden, maar naar het welgevallen der Priesters. Het ééne zwaard behoort echter onder het andere, de wereldsche magt aan de geestelijke onderworpen te zijn; dat volgt uit 's Apostels woord: *Er is geen magt dan van God, en die er zijn, zijn door God verordend*..... Derhalve, indien de aardsche magt verkeerd handelt, zal zij geoordeeld worden door de geestelijke magt; eene lagere geestelijke magt door eene hoogere; de hoogste zal alleen door God, niet door eenen mensch kunnen geoordeeld worden, getuige het Apostolische woord: *De geestelijke mensch oordeelt alles, zelf wordt hij echter door niemand geoordeeld*. Al wie dus deze door God gestelde magt wederstaat, wederstaat Gods ordening, of hij moet zich inbeelden, als de Manicheër, dat er twee beginselen zijn. - Verder verklaren, zeggen, bepalen en sproken wij uit, dat het volstrekt noodzakelijk is tot de zaligheid voor alle menschelijk schepsel, om onderworpen te zijn aan den roomschen Paus.’ Deze Bul strekke tevens als eene proeve van pauselijke exegese!

lang het katholicisme gemeene zaak maakt met, ja zijne kracht zoekt in het Jezuitisme. Want of 't zijn onprotestantsche of 't zijn onwetende en geblinddoekte protestanten, die beweren, dat er over de woelingen der Jezuïten meer gesproken wordt, dan *waar* is, dat de Jezuïten der negentiende eeuw niet meer zijn, wat zij waren vóór de opheffing der orde door Clemens XIV; wij vragen slechts met Schenkel: ‘Heeft de orde *nu* de grondstellingen herroepen, aan welke zij haren oorsprong verschuldigd is, en aan welker onwrikbare handhaving de stichtingsbul van Paulus III haar dagelijks herinnert? Heeft zij het opgegeven, den kruistogt tegen de ketters te prediken en hunne terugbrenging tot de kerk, zoo al niet hunne uitroeijing van den aardbodem tot haar doel te maken? Is zij waarlijk eene andere geworden? Berouwen haar hare afdwalingen? Leeft de oude ketterhaat niet meer in de borst harer leden? Is iets van de liefde van hem, naar wiens naam zij zich noemt, in haren boezem ontwaakt, waarom geeft zij dan niet hieromtrent eene openbare, duidelijke, voor misverstand onvatbare verklaring aan alle vorsten en natiën, waarom brengt zij de geschokte gemoederen dan niet tot rust, waarom licht zij de dwalende volken dan niet in?’ - ‘DE ORDE,’ 't zijn woorden, die geen protestant ooit moest vergeten of van kleine beteekenis achten, ‘DE ORDE KAN HARE GRONDSTELLINGEN NIET OPGEVEN; DAN ZOU ZIJ DE WERELDLIJKE ROEPING DER KERK ZELVE OPGEVEN.’ - Doch wij moeten verder gaan in ons verslag.

Het vierde gesprek, tusschen Petrus en de Gravin, is, wat het onderwerp betreft, namelijk de luthersche avondmaalskwestie voor *nederlandsche* lezers, misschien het minst belangrijke, maar is toch meer dan lezenswaard, omdat Schenkel in wijze van redenering, scherpheid, onovertuigbaarheid meesterlijk den type niet van den *orthodoxe* - dat zij verre! - maar van den *orthodoxist* teekent; men eindige toch, den eersten onregt te doen, door op hem toe te passen, wat alleen van den laatsten geldt!

Het vijfde gesprek, tusschen de Gravin en Johannes, grijpt diep in het organisch leven van de protestantsche kerk in, en bevat vooral voor hen, die het leeraarsambt bekleeden, rijke en behartigingswaardige wenken, al is veel van hetgeen Schenkel zegt, veel meer op Duitschland, dan op ons Vaderland van toepassing. Schenkel zoekt hier vooral in het licht te stellen, wat een evangeliedienaar voor

zijne gemeente zijn moet, en wat echt evangelische prediking is, terwijl hij daardoor van zelf komt tot de belangrijke kwestie, wat er aan de vorming der evangeliedienaars op de Universiteiten ontbreekt, en langs welken weg dit verkeerde te herstellen. Bij al het voortreffelijke, dat wij hier vinden, rees er echter menige bedenking bij ons op, en hier en daar scheen de geleerde Schrijver mij toe niet geheel van eenzijdigheid vrij te pleiten te zijn. Ik noem één voorbeeld, niet omdat het het sterkste is - ik zou anders kiezen wat hij hij over de Universiteiten zegt - maar omdat het dadelijk in het gemeenteleven ingrijpt. Schenkel ijvert tegen het denkbeeld, dat de evangeliedienaar vooral als *leeraar* optreedt. 'De godsdienst (men neme dit woord hier in dien zin, waarin wij spreken van openbare, huiselijke *godsdienst*, niet *religion*, maar *culte*, Gottesdienst) is volgens zijn diepste wezen geene onderwijzing, maar eene belijdenis tot dien God, die in de godsdienst tot ons spreekt..... een wederzijdsch geven en nemen, waarbij de mensch vooreerst de gave Gods geloovig aanneemt, en dan het offer van hart en lippen dankbaar en ootmoedig aan zijnen Schepper en Verlosser *teruggeeft*..... De godsdienst is voorwaar niet maar eene zamenkomst van menschen, die zich christenen noemen, in een gebouw, hetwelk toren, klokken, preekstoel en orgel heeft, om zich daar iets te laten voorprediken, en elkander voor te bidden en zingend toe te spreken. Het is een spreken Gods met de christelijke gemeente en een spreken der christelijke gemeente met haren God.' Schenkel beschouwt als een der roomsche elementen van onzen tijdgeest het gevoelen, 'dat de *aanbidding* de hoofdzaak in de godsdienst is, en dat het vele preêken daarom af te keuren is, omdat het niet eigenlijk godsdienstig, omdat de prediking geene *aanbidding* is.' - 'De roomsch-katholieke godsdienst,' zegt hij, is bijna uitsluitend aanbidding; daar doet de mensch, d.i. de priester, alles. Ook het offer der mis is in den grond der zaak aanbidding, d.i. het gebed tot God, dat hij het door hem opgedragen offer van Christus moge aannemen. Geheel anders is het met de evangelische godsdienst. Hier is niet de *mensch*, maar *God* de hoofdpersoon. De godsdienstige hoofdzaak is hier niet, wat de mensch aan God, maar wat God aan den mensch schenkt en mededeelt. De onveranderlijke eeuwige inhoud van de evangelische godsdienst ligt in het *Woord*, dat uit den mond Gods komt, in de *Sacramenten*, welke God door Jezus Christus heeft ingesteld, en niet in het menschelijke *gebed*, hetwelk welligt Gode niet welgevallig, en met menschelijke zonde en onreinheid bezoedeld zijn kan. Hoeveel schoons en waars! Men stelle tegenover zulk eene door Gods Geest bezielde rede, waarin de individualiteit van den prediker op den achtergrond treedt, doordrongen als hij is van het gevoel, dat hij tot de gemeente spreekt als het levende orgaan van Gods woord - men stelle tegenover zulk een

profeteren in den nieuw-testamentelijken zin, de uitgewerkte en uitgerekte predikatiën van de vorige eeuw, waar den prediker eene rijke taalkennis vooral daarom zoo nut was, opdat het hem niet zou ontbreken aan den noodigen voorraad van differente alphabeth's voor zijne deelen, en onderdeelen, en nog eens onderdeelen, eerste, tweede, derde, vierde magt. - Maar toch, waar wij Schenkel tegenover de prediking van Gods woord de aanbidding eene zaak van ondergeschikt belang hooren noemen, waar wij hem uitdrukkelijk hooren beweren, dat de eigenlijk gezegde bijbeluitlegging en de ontwikkeling der christelijke leer, hoe goed en nuttig voor nevengodsdienstoefeningen, des zondags of in de week, in de openbare godsdienstoefeningen niet te huis behooren, daar kwam ons de treffende beeldspraak des Apostels voor den geest: ‘Indien de voet zeide: Dewijl ik de hand niet ben, zoo ben ik van het ligchaam niet; is hij daarom niet van het ligchaam?’ enz. 1 Kor. XII:15. - Neen, wij verlangen die dorre schriftverklaringen niet terug, die meer bestonden in een langdradig letterziften, dan in een doordringen tot den levenden Geest, die uit het Woord tot de gemeente moet spreken; evenmin sympathiseren wij met dien predikvorm, die het syllogistisch betoog der waarheid, in eenigen tekst uitgesproken, tot de hoofdzaak der prediking maakt, en dikwijls zich met ongeloofelijke moeite aftobt, om van alle kanten voor de gemeente waarheden te bewijzen, waaraan niemand in de gemeente misschien twijfelt. Ook wij gelooven, dat de evangelieprediker vooral des Apostels vermaning behartigen moet: ‘IJvert om de geestelijke gaven, doch het meest, dat gij moogt profeteren.’ Niet de dorre bewijsvoering met syllogisme op syllogisme, maar de profetie, die ‘den menschen stichting en vermaning en vertroosting spreekt,’ is magtig zelfs den ongeloovige te overtuigen, de verborgene dingen zijns harten hem zelven te openbaren, zoodat hij, vallende op zijn aangezigt, God aanbidt. Ook aan onze prediking wordt misschien nog niet geheel ten onregte het verwijt gedaan, dat wij dikwijls meer *over* eenen tekst prediken, dan het woord van God zelf tot de gemeente laten spreken; met dit laatste bedoel ik natuurlijk niet, dat de prediker schriftuurplaats op schriftuurplaats stapele; dat maakt de prediking niet evangeliesch, zelfs niet schriftuurlijk; neen, het woord van God moet leven in des predikers ziel, zijne rede niet zijn eene herhaling van hetgeen hij uit den bijbel zich herinnert, maar eene levendige verkondiging der waarheid Gods, die zijn eigendom geworden is; hij moet beantwoorden aan hetgeen Jezus zegt van den waren schriftgeleerde, die in het koningrijk der hemelen onderwezen is, en dien de Heer vergelijkt met eenen heer des huizes, die uit zijnen schat nieuwe en oude dingen voortbrengt. Maar hoe zich dat alles denken laat zonder heldere en bondige schriftuitlegging, en zonder duidelijke ontwikkeling der waarheid zelve, verklaar ik niet

te verstaan. Wie deze dingen van de godsdienstoefening buiten willen sluiten, schijnen mij toe aan haar haar protestantsch karakter te willen ontnemen; de protestantsche evangeliedienaar staat voor de gemeente, om haar uit Gods woord te stichten; maar alle ware stichting sluit opheldering des verstands in zich, en daarom moet de Evangelieverkondiger overeenkomstig zijne roeping in de godsdienstoefening ook als *leeraar* optreden. - Veel minder nog schijnt te billijken, wat Schenkel over de verhouding van prediking en aanbidding in de openbare godsdienst zegt. Noemt hij de prediking als 't ware eene handeling Gods, waarom niet evenzeer het gebed? Of openbaart zich ook in het gebed niet de Geest van dienzelfden God, die door het Woord spreekt? Is niet het gebed juist die handeling, waarin de gemeente met haren God spreekt, waarin vooral de leeraar bewustheid als in klanken brengt, dat zij alles van haren God wil ontvangen? Wat eindelijk, dat het protestantisme de vergaderplaatsen der gemeente tot gemeenschappelijke godsdienstoefening bij voorkeur *bedehuizen* noemt? Volgt het daarin de apostolische gemeenten niet na? Men vergel. Hand. XVI:13, 16.

Het zesde gesprek, waarin Schenkel de oud-luthersche denkbeelden over de goddelijke waardigheid en het gezag van het geestelijke ambt volkomen wederlegt, en tegelijk de ware beteekenis van het ambt in een helder licht plaatst, is op zich zelf hoogst belangrijk, heeft echter minder dadelijke toepassing op de nederlandsche protestantsche kerk, tenzij alleen om de nederlandsche hervormde kerk te bevestigen in de bij haar geldige beschouwing - onzes inziens de ware - dat de geestelijken niet anders zijn dan *dienaren* des Woords. Dat in dit gesprek, even als in het vierde, menig argument voor en tegen de ‘Union’ getoetst wordt, zal ik wel naauwelijks behoeven te zeggen, evenmin als dat Schenkel de zaak der Unie in bescherming neemt, en haar zegevierend verdedigt.

Het laatste gesprek eindelijk handelt over de toekomst van elken mensch na zijnen dood, de toekomst van de christelijke kerk hier op aarde en de wederkomst des Heeren, die den laatsten vijand overwinnen zal. Wat de eerste betreft, hij leert de mogelijkheid der bekeering van ongeloovig gebleven zielen ook na den dood, maar toch zóó, dat deze zich eigenlijk slechts in eene *verlenging* van den proeftijd oplost, en dat er eens een tijdstip van eeuwige scheiding zal komen, wanneer ‘de Schepper aan het einde met zijne schepselen rekening zal houden, en dezen loop der aardsche dingen beslissend zal sluiten.’ En wat de toekomst van de katholieke kerk, betreft, ‘levendig is de schrijver overtuigd, dat er allengs uit deze kerk *eene evangelisch gezinde kerk* zal ontspruiten, en dat zich een nieuwe vorm van het evangelische Christendom met den tijd uit het katholieke zal ontwikkelen, in welken alles uit het Katholicisme zal behouden blijven, wat niet met het Evangelie strijdt.’

Eindelijk. ‘gelooft hij aan eene werkelijke persoonlijke wederkomst des Heeren op aarde, en bouwt dit geloof op den grond, dat zoo de Heer opgestaan is en leeft, hij dan ook *ergens* leven moet, en zoo hij *ergens* leeft, hij dan ook niet eeuwig van zijne gemeente gescheiden zal willen blijven.’ Dit *gescheiden blijven* vat ik niet, daar de Heer immers niet van zijne gemeente gescheiden, maar met en in haar is.

Hier eindige mijn verslag, dat uitvoeriger geworden is, dan aanvankelijk mijne bedoeling was; het strekke Uitgever en Vertaler ten bewijze van de belangstelling, waarmede ik dit werk gelezen heb; na zoo uitvoerige beschouwing acht ik elke andere aanbeveling overbodig; het verschillend theologisch standpunt van den geleerden Schrijver en van Ref., was van menige bedenking de oorzaak; maar juist dit zal misschien voor niet weinigen te grootere aanbeveling zijn. Zeker is het, dat het ook van eenen rijken geest getuigt, en dat het, wat de polemiek tegen het Jezuïtisme betreft, misschien een onovertroffen meesterstuk mag heeten. Druk en uitvoering verdienen lof.

Rotterdam.
S. HOEKSTRA, Bz.

***Die Tertiär-Flora auf der Insel Java, nach den Entdeckungen des Herrn Fr. Junghuhn beschrieben und erörtert im ikren Verhältnisse zur gesammt-Flora der Tertiär-periode. Von Heinrich Robert Göppert. Mit vierzehn farbig gedruckten Tafeln. Herausgegeben auf Veranlassung und mit Unterstützung des Ministerium's der Kolonien. 's Gravenhage. Verlag von C.W. Mieling*. 1854. 170 blz. 4to.**

Onder de vele belangrijke ontdekkingen, welke op het gebied der Geologie door den Heer Junghuhn op zijne reizen door Java gedaan werden, behoort ook het opsporen van fossiele gewassen, of de overblijfselen van een plantenwereld, welke diegene, waarmede thans het eiland prijkt, voorafgegaan is. Deze overblijfsels zijn afkomstig uit het geologisch tijdperk, hetwelk men het tertiaire noemt, en bevestigen ten zeerste de uit de geologische nasporingen van den Heer Junghuhn reeds afgeleide gevolgtrekking, dat de bodem van Java grootendeels tertiair is, met andere woorden, dat hij gedurende dat tijdvak van de geschiedenis der aarde ontstaan is.

De in de botanische Paleontologie wel ervaren Hoogleeraar Göppert te Breslau, heeft deze voorwerpen met zorg bestudeerd, beschreven en afgebeeld en levert ons hier de eerste Tertiair-Flora van een tropisch gewest, zoodat uit dat oogpunt deze arbeid niet enkel van plaatselijk belang is, maar ook tot de geschiedenis der aarde in het algemeen, eene belangrijke bijdrage oplevert. Uit dien hoofde bepaalt deze Verhandeling zich dan ook niet bij de beschrijving der Javasche fossiele planten, maar verbindt daaraan eene vergelijking met de overige tot dusver uit de gematigde luchtstreken bekend geworden tertiaire Flora's, alsmede een met veel vlijt bewerkt overzigt over alle uit dat tijdvak bekend geworden gewassen.

Het geheele werk is in vier afdeelingen verdeeld.

A. *Art des Vorkommens der fossilen Reste*, waaronder vermeld worden: afdrukken van bladen, verkiezelde boomstammen, kolen, wier beddingen op Java, volgens het grootere werk van Junghuhn, vermeld worden.

B. *Systematische Uebersicht der beschriebenen fossilen Pflanzen*, - in het geheel 39 soorten, welke tot plantenfamiliën behooren, die in het tegenwoordig tijdvak nog op Java vertegenwoordigd worden.

C. *Resultate mit besonderer Beziehung auf die Verhältnisse der Tertiär-Flora überhaupt*.

De bij het werk gevoegde afbeeldingen, in kleurendruk, op de steendrukkerij van den Heer Mieling vervaardigd, verdienen allen lof en dragen de kenmerken van de meest getrouwe navolging der natuur.

***Catalog der geologischen Sammlung von Java. Oder Verzeichniss der Felsarten gesammelt zur Erläuterung des geologischen Baues dieser Insel, niedergelegt und geordnet im Reichs-Museum für Naturgeschichte zu Leiden. Von Fr. Junghuhn. 's Gravenhage, bei C.W. Mieling*. iv en 136 bladz. gr. 8°.**

1369 nummers worden hier vermeld: N°. 1-296. Rotssoorten der vulkanische bergen en van hunne lavastroomen, opgeteld in de volgorde der vulkanen, zoo als die in Junghuhn's Java voorkomt; - N°. 297-346 fossiele kolen en fossiele harsen, uit het tertiairgebergte van Java; - N°. 347-366, fossiele planten (in het straks vermelde werk van Göppert beschreven); - N°. 367-1369, rotssoorten van het tertiair-gebergte, alsmede eruptie- en metamorphische gesteenten, die daarin voorkomen. - De fossiele dieren vormen eene afzonderlijke verzameling, die in het grootere werk met L.P. N°. 1-508 geteekend is. Dr. Herklots heeft de bewerking daarvan op zich genomen, en er is reeds eene aflevering van verschenen.

M.

***Plantae Junghuhnianae. Enumeratio Plantarum quas in insulis Java et Sumatra detexit Fr. Junghuhn. Fasc. III. Lugduni Batavorum, apud A.W. Sijthoff*. 1854.**

Het verschijnen van deze aflevering is een verblijdend teeken, dat het bovenstaande werk, over wiens tragen voortgang we vroeger ons leedwezen betuigden, schijnt te zullen worden voortgezet. - Ind eze aflevering vindt men:

de *Lycopodineën*, bewerkt door Prof. A. Spring, te Luik, met de dagteeking 1850. Van de 29 soorten zijn 6 nieuw;
de *Malvaceën*, door F.A.W. Miquel, met de dagteekening Maart 1853; - 31 soorten, 4 nieuw;
de *Byttneriaceën*, door denzelfden (Jan. 1853), 9 soorten, 2 nieuw;
de *Guttiferen*, door denzelfden; 7 soorten, 4 nieuw;
bijvoegsels tot de vroeger reeds uitgegeven *Artocarpeën* en *Piperaceën*, 4 van de eerste, 8 van de laatsten, met 3 nieuwe soorten;
de *Sterculiaceën*, door denzelfden, vier soorten;
de *Tiliaceën*, door denzelfden, 14 soorten, waaronder 1 nieuw;
de *Polygoneën*, door A.J. de Bruyn, 17 soorten, waarvan 10 nieuw;
de *Loofmossen*, afdeeling der *acrocarpische*, door de Heeren F. Dozy en J.H. Molkenboer, wier uitstekende bryologische studie der Indische Flora met roem in de wetenschap bekend staat. - Ook de soorten van Junghuhn's verzameling zijn hier met de meeste zorg bewerkt. Onder de 72 vermelde soorten komen 18 tot dusver onbekende voor;
de *Grassen*, door den Heer L.H. Buse bewerkt; over het geheel 130 soorten, waarvan 36 als nieuw beschreven worden, met uitzondering van eenige twijfelachtige *Bambuseën*.

M.

***Prof. M.J. Schleiden's Populaire voorlezingen over de plant en haar leven. Naar de derde hoogduitsche uitgave bewerkt en voorzien van aanteekeningen, door Dr. D.J. Coster. Met figuren en gekleurde platen. Amsterdam, bij M.H. Binger en Zonen*. 1854. 8°. x en 504 bladz.**

Onder de werken over plantenkennis, in populairen vorm geschreven, hebben de voorlezingen van Schleiden alras een gunstig onthaal gevonden. Des schrijvers verdienstelijke naam, - die in eere blijft, hoezeer vele van zijne ontdekkingen tegenover scherper onderzoek niet bleven staan, - zijn veelal pikante schrijftrant, de veelzijdige opvatting van het onderwerp, hebben ongetwijfeld tot dit gunstig onthaal veel bijgedragen. Het sierlijke kleed der duitsche uitgave heeft gewis ook het vriendelijk onthaal bevorderd, hetwelk aan de bevallige dochter van den Jenaschen Hoogleeraar binnen en buiten Duitschland ten deel is gevallen. - Al moge het in het afgetrokkene waar zijn, dat zij, die bekwaam zijn om Schleiden's voorlezingen te verstaan, dit boek ook in het oorspronkelijk zullen kunnen lezen, keuren wij daarom geenzins de hierboven vermelde vertaling af. Dit toch blijft altoos waar, dat nu zeer velen het boek zullen lezen en er nuttige kennis uit zullen putten, die er anders niet eens den naam van hadden leeren kennen. Daarom zeggen wij volgaarne aan den Heer Coster dank voor deze nieuwe poging om der wetenschap nuttig te zijn, en doen daarbij hulde aan de wijze waarop hij zich van zijne taak gekweten heeft. De oorspronkelijke tekst is in eenen vloeijenden stijl overgebragt, en met achter het werk gevoegde aanteekeningen hier en daar opgehelderd. Voor de uitwendige bevalligheid heeft de Heer Binger - naar gewoonte - op eene uitstekende wijze - gezorgd. - Moge het boek in veler handen komen!

M.

***Abhandlungen civilistischen und handelsrechtlichen Inhalts, von Dr. A.C. Holtius, ord. Professor der Rechte zu Utrecht Uebersetzt von Dr. S. Sutro. Utrecht, Kemink en Zoon*. 1852.**

Met blijde vooringenomenheid ontvangt men het hier aangekondigde werk. Zoo slaat dan Duitschland, dat later dan andere volkeren het Romeinsche regt beoefende om spoedig alle voorbij te streven, eindelijk acht op de vruchten der tegenwoordige Hollandsche studie! Men vleit zich reeds, men spiegelt het zich voor, dat, uitgelokt door de belangrijkheid van den arbeid van een der Coryphaeën der Nederlandsche wetenschap, nu toegankelijk gemaakt voor iederen Duitschen jurist, vertaling op vertaling volgt; dat onze regtsbeoefenaars niet langer onbemerkt een kleinen hoek van den akker der wetenschap voor zich alleen bebouwen, maar deelnemen in de algemeene ontginning van dat vruchtbare veld.

Helaas! bij naauwkeuriger beschouwing begint de begoocheling te verdwijnen. Het is geen Duitsche onderneming, geen belangstelling van den vreemdeling. Een Hollandsche regtsgeleerde ondernam de taak, den arbeid van den landgenoot voor Duitschland te vertolken.

En toch, die taak was schoon, en eene gelukkig geslaagde poging hadde heerlijke resultaten kunnen opleveren. Immers voor de wetenschap zelve zal het nuttig zijn, indien hetgeen wij voor haar praesteren niet binnen den engen omtrek van ons land beperkt blijft, maar gemeen goed wordt voor al hare beoefenaars; onzen regtsgeleerden zal het een streelende genoegdoening geven, als hun werk ook buitenaf naar waarde geschat wordt, en tevens zal het hun een spoorslag zijn, om met ijver en naauwgezetheid in hunne studie te volharden: maar bovenal zal het ons goed zijn, om het gebrekkige van onzen arbeid in te zien, zoo het licht der Duitsche critiek er over schijnt. Wij kennen elkander zoo in onzen kleinen kring; wij kwetsen elkander zoo ongaarne; liever elkander over en weer bewonderd en voor geleerd verklaard! Daarenboven wie onder ons kan haast met regt den wetenschappelijken arbeid van den medebeoefenaar der regtsgeleerdheid beoordeelen; daar de niet talrijke, die haar om de wetenschap zelve en niet met het oog op de praktijk beoefenen, zich

bijna allen op eenen bijzonderen tak van haren onuitputtelijken rijkdom toeleggen[1].

Mijn volle sympathie hadden een vertaler, die de waardigste en daarvoor meest geschikte voortbrengselen onzer juristen voor den vreemdeling toegankelijk maakte, opdat daardoor zoowel hunne verdiensten buiten 's lands mogten worden gewaardeerd, als het eenzijdige, dat hem, die op zich zelf blijft werken, zoo ligt aankleeft, door de wrijving met uitstekende vernuften weggenomen. Een dergelijke verzameling zou, geloof ik, in Duitschland met belangstelling ontvangen worden. Door zijne tijdschriften over buitenlandsche regtsgeleerdheid toont het er prijs op te stellen vreemde wetenschap in het algemeen te kennen; hoeveel te meer dan die van ons vaderland, welks regt, historisch verschillend ontwikkeld, dezelfde bron heeft, en dat daarenboven den naam voert: ‘eine groose Zahl von gründlich wissenschaftlich gebildeten, mit den Röm. Rechte und den Gesetzgebungen vertrauten Rechtsgelehrten,’ te bezitten[2].

Neemt men met de hoop iets dergelijks aan te treffen het aangekondigde werk in handen, men zal zich geheel teleurgesteld vinden. Het is eene vrij bonte verzameling van acht verschillende verhandelingen van Prof. Holtius, die gedurende een tijdvak van 25 jaren in verschillende wetenschappelijke schriften zijn medegedeeld, en deels Romeinsch, deels Handelsregt betreffen. Ziethier den inhoud met het jaartal der uitgave:

I. Ueber die Lehre der naturalis obligatio im römischen Rechte. 1844.
II. Ueber die Bedeutung des uti legassit in den Zwölf Tafeln. 1828.
III. Ueber das Interdictum de vi armata. 1833.
IV. Ueber die wahre Definition des furtum in römischen Rechte. 1834.
V. Ueber das Beneficium competentiae. 1826.
VI. Ueber den Besitzerwerb durch das Connossement. 1841.
VII. Das Wechselrecht im vierzehnten Jahrliundert, nach den Consilien des Baldus. 1840.
VIII. Ueber die Tabula Amalfitana. 1851.

Met welk doel, waarom heeft de geachte vertaler deze verhandelingen verzameld en in het Duitsch vertolkt? Een voorrede, waarin men

1 Tot een voorbeeld, hoe studiën, een opzettelijk onderzoek waardig, al ware het alleen om de grondigheid der bearbeiding en de nieuwheid der resultaten, door gebrek aan zamentreffing in hetzelfde deel der wetenschap onopgemerkt voorbijgaan, wijze ik op de stukjes van Mr. J. Kappeyne van de Coppello in de Themis, bepaaldelijk naar de studie over *juris quasi possessio* (naar de begrippen van het classische Romeinsche regt) en die over het regt van aanwas bij vruchtgebruik *ex jure civili*.

2 Mittermayer, Kritisch Zeitsch. XXIV, 265.

wel eens van het doel der uitgave rekenschap pleegt te geven, is er niet. Ik twijfel, of men zich de vraag wel heeft gesteld.

Het verzamelen van verspreide geschriften van een schrijver is, meen ik, te billijken, indien zij onderling zamenhangende een wetenschappelijk geheel vormen, of indien men de persoonlijkheid van den uitgever wil doen voortleven. Dankbare leerlingen, liefhebbende vrienden, hoogachtende medebeoefenaars der wetenschap zullen gaarne al de lettervruchten van den leermeester, den vriend, den leidsman verzamelen, om zijne hulpe waar hij die eens bood niet te missen, en in zijne schriften den ganschen persoon bij zich te hebben. Een algemeener belang is er, indien de schrijver een zoo gewigtige plaats bekleedt in de wetenschap, dat het onderzoek naar zijne historische ontwikkeling ook voor haar van waarde is.

Van een dezer redenen kan voor deze verzameling in het Duitsch geen sprake zijn. Prof. Holtius is voor de Duitschers een vreemdeling, wiens schriften zij niet om den persoon, maar om den inhoud willen leeren kennen; die inhoud heeft geene eenheid, en gedeeltelijk van vroegeren tijd, is zij bij de tegenwoordige wetenschap ten achter. Een overzigt van de wetenschappelijke vorming van Prof. Holtius, van den omvang en loop zijner studie kan ze nog minder geven, daar ze niet alleen niet al de vruchten van zijn arbeid omvat, maar ook ze door elkander plaatsend den tijdorde en historischen voortgang miskent. Daarenboven het is het oogenblik nog niet. Prof. Holtius leeft en werkt voor de regtsgeleerdheid. Eer zijne wetenschappelijke persoonlijkheid een onderwerp van studie worde, mogen wij ter bate onzer wetenschap en ter eere van ons vaderland nog vele resultaten van zijne uitstekende kennis verwachten, van zijn geblekene werkzaamheid te gemoet zien.

Voor de verzameling was in Duitschland geen gunstig onthaal te wachten. De meeste verhandelingen, zegt een Duitsch recensent[1], over Romeinsch regt zijn of verouderd en door nieuweren arbeid van hare waarde beroofd, of aan het Duitsch publiek reeds geheel bekend. - Waartoe dan deze nieuwe mededeeling?

Mogt de geachte vertaler, door voortgezetten arbeid met de Duitsche taal meer en meer vertrouwd en geoefend er zich vloeijend in uit te drukken, uit de studiën onzer juristen eens eene keure vertolken, waarop wij trotsch konden zijn, en die door de Duitschers met achting wierde beschouwd!

Hoorn, Aug. 1854.
Mr. J.G.A. FABER.

1 Dernburg, Krit. Zeitsch., I, 298.

***Lotgevallen van Eugenius Stillfried. Uit het Hoogduitsch van F.W. Hackländer. Drie deelen. Utrecht, D. Post Uiterweer*. 1853.**

De lijst der nietsbeteekende verhalen is weder met drie vrij lijvige deelen vergroot, door de uitgave van Eugenius Stillfried. Wij betreuren het daarom dat deze vreemdelinge bij ons is genaturaliseerd. Het is waar, haar toilet is keurig; in den aanvang doet zij zich alleraangenaamst voor; doch bij nadere kennismaking merken wij, dat hare geheele waarde in eene joligheid van hart, in eene aangename wijze van uitdrukking, hier en daar in geestige invallen bestaat, die echter alle gehalte verliezen zoodra het ernstig oog van den menschenkenner op haar gevestigd is. Wij twijfelen daarom niet of men zal aan de theetafel haar gaarne eene plaatse inruimen en menigeen zal een verloren uur door haar gekort vinden; maar evenzeer gelooven wij, dat zij zeker niet naast hare gezusters, de novellen van een Bulwer, Dickens en anderen, eene blijvende plaats zal ontvangen in de bibliotheken, om daar als vriendin des huizes te verblijven.

Laten wij de vergelijking daar. De grieven van het werk, waarvan ons de lezing was opgelegd, kunnen tot de volgende worden teruggebragt:

De intrigue is afgesleten en daardoor ver van boeijend. Eene trotsche adelijke dame, die meer sympathie gevoelde voor den huisvriend Werner dan voor haar gemaal, ziet den laatsten verkwijnen en sterven. De huisvriend is kennelijk daar de oorzaak van. De eenige zoon, die uit dien echt gesproten was, ontvangt een paket papieren van zijn stervenden vader, en ziet met leede oogen de verhouding tusschen zijne moeder en den moordenaar zijns vaders. Hij verwijdert zich van het ouderlijke huis. Later ontdekt hij dat hij eene zuster heeft, de vrucht der ongeoorloofde liefde zijner moeder: hij staat die zuster bij, drijft de verbindtenis met den man harer keuze door, en huwt zelf met een meisje uit de heffe des volks. De boosheid wordt gestraft en de deugd triumpheert. Herinnert u dit een en ander niet aan het zedekundig tooneelspel der vorige eeuw, en laast ge, op oneindige wijze gevariëerd, niet ontelbare verhalen, behandelende hetzelfde thema?

De feiten, die vermeld worden, zijn dikwijls hoogst onwaarschijnlijk. Zoo vermeld ik de liefde van Stillfried voor Katharina, die door niets is gemotiveerd. De schoonheid van dat meisje uit de heffe des volks was niet genoeg, om gedurende een geruimen tijd, zelfs na eene langdurige scheiding, den hartstogt te kweeken, welke in het hart van Eugenius ontstaat. De liefdeshistorie van Clementine is ten eenenmale een onmogelijk feit. Het is zoo, Clementine is geen grootsche figuur, doch de auteur heeft haar in zijn verhaal tot een karikatuur verlaagd. Het is zeer onwaarschijnlijk, dat de jonge Stillfried het paket, hem door zijn stervenden vader ter hand gesteld, zoo langen tijd ongeopend en ongelezen laat, enz.

Eene derde grieve is deze, dat de vele episodes, die de roman bevat, volstrekt in geen verband staan tot het geheel. Ligt de tooneelen met Clementine Strebeling uit het verhaal; sla de historie van de zonen van de weduwe Schoppelman over, - een copij uit de Mystères de Paris; laat het familietafereel van den majoor Brander ongelezen; schrap drie vierde van hetgeen van Lymsudia verhaald wordt uit het boek, en gij zult nog niets missen van het verhaal. De auteur bezwaarde daardoor het gebouw. - Het is door al die onhoodige toevoegselen topzwaar geworden en ingestort door zijne eigene zwaarte.

De karakters zelve zijn óf weinig beteekenend, óf te weinig uitgewerkt om belang in te boezemen. De hoofdpersoon is de *souffre douleur*, die altijd passief blijft, niets doet dan zich vervelen, en alleen bestaat om anderen gelegenheid te geven te handelen. Op het laatst alleen doet hij een daad, doch die daad, als de ontknooping van het geheel, verschijnt ons laauw en flaauw. Wij gevoelen voor Eugenius dus niet de minste sympathie; hij is en blijft ons iemand, op wiens zerk wij met Huygens zouden willen zetten: '*dat hij een mensch, een hoveling, een niet met al is geweest*,' en daar wij voor hem geen medegevoel kunnen hebben, boezemen ook alle pogingen, die voor zijn geluk of ongeluk worden beproefd, ons natuurlijk evenmin belang in. - De raadsheer Sidel is een onbegrijpelijk wezen; hij is te wetenschappelijk om klaplooper te zijn en in al de buitensporigheden van Eugenius te deelen; hij doet te weinig om diens Mentor te zijn. - Joseph is de schurk van professie, een afgesleten figuur. Vrouw Schoppelman zouden wij gaarne in haren groenkelder hebben hooren praten, al was het ook met hare zusters collega's; doch zij staat te weinig met de andere figuren in verband om haar telkens te ontmoeten, en drie vierde van het verhaal aan haar gewijd te zien. Mevrouw Stillfried is de representante van den ouden kouden adel, en Werner de waarlijk al te bekende figuur van den schurk in het groot, even als Joseph die in het klein is.

En toch, ook het goede wil ik niet verzwijgen. De schrijver verstaat de kunst van verhalen, en eenige details van zijn werk zijn

voortreffelijk en aanschouwelijk voorgesteld. Wij noemen als voorbeelden het tooneel, als Eugenius het ouderlijk huis weder na jaren afzijns betreedt; de gesprekken in de keuken van het groote gebouw; het onderhoud van vrouw Schoppelman met de groenventsters en anderen. Wij betreuren daarom te meer dat de auteur zulk eene slechte conceptie heeft geleverd, dat hij zich zoo weinig om eenheid bekommerd, onwaarschijnlijkheden op onwaarschijnlijkheden gestapeld en weinig beteekenende karakters als dragers zijner handeling heeft gekozen.

De vertaling?.... Het is niet vreemd dat men germanismen vindt bij Hollandsche auteurs; zou het niet te verwonderen zijn, als men er geene vond in een boek uit het Hoogduitsch vertaald? Ik kan noch mag uw geduld afpijnen met vele; doch enkele voorbeelden ben ik u schuldig, al ware het alleen om deze drooge aankondiging eenigzins vrolijk te besluiten. Zoo beveel ik aan alle verzamelaars van Nederlandsche woordenboeken zeer aan: *schoppen-, harten-, ruitenkoning; merkwaardig schoon* voor *bijzonder schoon; opgevallen* voor *in het ooggevallen; justitie-commissaris; slag* voor *beroerte*, enz., terwijl ik ten slotte, ter liefde van alle musicale ooren, de lezers aanraad alle coupletjes, die in het werk voorkomen, over te slaan, daar de dichter dier regels zeker aan den vertaler zouden toevoegen, wat in een puntdicht Ovidius in den mond wordt gelegd, sprekende tot zijn vertaler Valentijn:

Dit boek was in 't latijn
Het mijn,
Maar 't is, barbaarsch vertaald, het uwe, o, Valentijn!

M.

Een leefregel voor de Kerk in onzen tijd.

Handboek tot de kennis van de Heilige Schrijften des Ouden en Nieuwen Verbonds, door J.J. Prins, Theol. Doct. en Predikant te Rotterdam. In twee Deelen. Rotterdam bij van der Meer & Verbruggen. 1851 *en* 1852.

Men stemt het tegenwoordig algemeen toe: de Christelijke Kerk is krank. Men zou er kunnen bijvoegen, dat zij sedert de dagen der Apostelen welligt nooit volmaakt gezond is geweest, en dat de eisch van een volkomen welstand ten haren aanzien hier beneden misschien tot de *pia vota*, de onbereikbare hersenschimmen behoort, - genoeg, wij houden ons bij hetgeen voor 't oogenblik door allen wordt erkend, dat de Christelijke Kerk aan krankte, en wel aan eene zeer verontrustende krankte lijdt. Men behoeft, trouwens, om tot zulk een besluit te komen, slechts op de symptomata te letten, welke haar toestand ons geeft waar te nemen. Eene algemeene kwijning of onregelmatige uiting der levensverrigtingen; gebrek aan eenheid en zamenwerking tusschen de onderling organisch verbonden, van elkander afhankelijke en in elkander grijpende ligchaamsdeelen; koortsachtige opgewondenheid, van spanning in al de ledematen vergezeld en door uitputting gevolgd; bittere wansmaak,

zich in afkeer van deze en gene soort van spijzen openbarende; gedrukte gemoedsgesteldheid, lusteloosheid, onrust, doodsangst, wantrouwen, prikkelbaarheid en korzeligheid, - ziedaar de voornaamste ziekteverschijnselen, welker verklaring de diagnose onzer dagen zich tot taak ziet gesteld. Het is intusschen juist hier, dat de grootste moeijelijkheid schuilt. Wat is de *oorzaak* der algemeen erkende kwaal? Die vraag wordt door de verschillende geneesheeren op zeer uiteenloopende wijze beantwoord. De een meent haar gevonden te hebben in de aanmatigingen der rede, als vijandin des geloofs; een ander in de gehechtheid van sommigen aan verouderde vormen en geloofs*begrippen;* een derde in de materiële rigting van onzen tijd, en de daaruit voortspruitende onverschilligheid van velen voor hetgeen alleen hunne geestelijke belangen geldt; een vierde in de losmaking der banden, waardoor de Kerk voormaals met den wereldlijken Staat vereenigd was; een vijfde juist in het tegenovergestelde, den partijdigen steun namelijk, dien de Staat nog altoos aan deze of gene rigting verleent; een zesde in de omstandigheid, dat de Kerk, in plaats van zich op haren gemeenschappelijken grondslag tot eene zigtbare eenheid te verbinden, nog immer voortgaat in verschillende genootschappen zich te verdeelen; terwijl daarentegen weder een zevende, achtste en wie weet hoe velen nog meer! hetzij in dien geest van verbroedering - *nivellering* zeggen zij - een voornamen steen des aanstoots zien, of wel van oordeel zijn, dat het bestaande kwaad uit nog andere bronnen moet worden afgeleid. Dat de gevolgen eener zoo verschillende beschouwingswijze voor de lijderes niet de gelukkigste zijn, laat zich gemakkelijk begrijpen. Daar toch bijna ieder zich geregtigd, ja geroepen acht, haar met zijne geneeskundige kennis te hulp te komen, zoo ziet zij zich niet alleen van alle zijden met raadgevingen als bestormd, maar ook aan eene reeks van proefnemingen onderworpen, die, zonder iets wezenlijks tot genezing te hebben aangebragt, haar gestel in den regel slechts nog meer ondermijnd en verzwakt hebben. De een dringt haar eene dosis leerstukken op, welker verborgen zin zij niet verstaat, en over welker onverteerbaarheid zij zich te regt of ten onregte beklaagt. De ander wil al dien ballast eener oude en verouderde school over boord hebben geworpen, en schrijft der kranke niets dan eenige zuiverende conserven en extracten

voor. Hier predikt men haar eene puriteinsche onthouding van al wat den smaak bekoort of de zinnen op eenigerlei wijze streelt. Ginds werpt men haar toe, dat zij reeds veel te ver in dat droeve spoor is voortgegaan, en dat zij, om haren uit- en inwendigen bloei te zien wederkeeren, beginnen moet, met zich meer naar de eischen van zinnelijke wezens in te rigten. Ook aan dezulken ontbreekt het niet, die haar, in hunnen ijver, van deze of gene zijde knellende verbanden trachten aan te leggen, terwijl weêr anderen, in de meening dat hier geene breuke bestaat, die geheeld behoeft te worden, en dat vrije beweging tot hare eerste levensbehoeften behoort, met onzachte hand, die verbanden afrukken, zonder zich daarbij veel te bekommeren om de pijn en smart, die der zwakke en uitgeputte worden toegebragt. Maar, zoo als wij reeds te kennen gaven, de uitkomst is daar om te bewijzen, dat al die adviesen en al die zoo verschillende experimenten onvermogend zijn geweest, de verlangde genezing aan te brengen, en daarentegen in velerlei opzigt hebben meêgewerkt om de kwaal nog te verergeren. Het kan ons dan ook, dit bedenkende, niet bevreemden, dat men het gebrekkige en onvoldoende of schadelijke der tot hiertoe veelal gevolgde methoden meer en meer is beginnen in te zien, en dat men zóó allengs meer overtuigd is geworden van de noodzakelijkheid om tot eene geheel andere geneeswijze de toevlugt te nemen. Tot welke? Tot dezelfde, waarvan men zich ook bij ligchamelijke krankten pleegt te bedienen, als de kunst ten einde raad is, hare hulpmiddelen geheel zijn uitgeput. Dan keert men doorgaans, door den nood gedrongen, tot den rationeelsten en eenvoudigsten weg terug, - een weg, dien men van den aanvang af niet had moeten verlaten, en die, schoon dikwerf te laat ingeslagen, toch nog vaak tot verrassende einden leidt. Men schrijft den lijder namelijk niets anders voor dan: een gezond diëet te volgen, en het overige aan de natuur over te laten. Welnu, juist zulk eene geneeswijze is het, die, als ik wel zie, thans bij vernieuwing door vele ernstig denkende mannen voor de Kerk wordt aanbevolen. Moede van eindelooze proefnemingen zonder het verlangde resultaat, komt men dagelijks meer tot de bewustheid, dat men moet ophouden, dit of dat, door menschelijke kunst gevonden middel aan de Kerk op te dringen, maar dat men er zich toe moet bepalen, haar behulpzaam te zijn in het vol-

gen van een gezonden leefregel, en het verdere overlaten aan de kracht der waarheid, die, zoolang zij den geest van Christus niet geheel verloren heeft en alzoo onherstelbaar moet geacht worden, voortgaat in haar te wonen en werkzaam te zijn. Ook omtrent hetgeen men onder zulk een gezonden leefregel te verstaan hebbe, heerscht hoe langer hoe minder verschil tusschen degenen, die de hier aangeduide meening zijn toegedaan. Der Kerk behoort, volgens hen, geen ander voorschrift gegeven te worden, dan dat zij zich zooveel mogelijk plaatse op bijbelsch terrein. Het behoort langs dezen weg meer en meer waarheid te worden, wat het nu nog in geenen deele is, dat de H. Schrift haar uitsluitend tot *norma fidei* verstrekt. Het behoort langs dienzelfden weg steeds duidelijker te blijken, dat het woord Gods, gelijk het in die Schrift is nedergelegd, de spijze is, waarmede zij zich dagelijks voedt, dàt de bron, waaraan zij zich gedurig en eeniglijk laaft. Treffend juist werd deze meening, die ook geheel de mijne is, nog onlangs door mijn hooggeschatten ambtsbroeder Gorter in de Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie uitgesproken: ‘Aan geen ding,’ zoo lezen wij daar, in een opstel, waarin, met de hem eigene diepte van beschouwing, over het gezag van de Schriften des N. Verbonds gehandeld wordt, ‘aan geen ding heeft onze tijd meer behoefte, dan aan het goed gebruik des Bijbels.’ - De Bijbel kan alleen de rampen van onzen tijd genezen, wanneer hij slechts hooger gewaardeerd, beter gebruikt wordt[1]. Inderdaad, het is, zoo als hier, met het oog vooral op de twisten en verdeeldheden onzer dagen, gezegd wordt, - indien de Kerk waarlijk onder ons zal bloeijen, zij neme dan vóór alles een bijbelsch standpunt in, en toone hare waardschatting der H. Schrift door het goede gebruik, dat zij van deze maakt. Geen Protestant, trouwens, die voor het R. Katholieke Kerkgenootschap niet daarvan alleen heil verwacht. Wat echter voor deze afdeeling van 's Heilands gemeente geldt, dat is ook op elke andere van toepassing, en het is, mijns inziens, alleen of hoofdzakelijk aan het veelzins gebrekkige dier toepassing te wijten, dat zich ook in den boezem der verschillende Protestantsche kerkgemeenten nog zoo menig verschijnsel opdoet, waardoor wij ons op eene

1 Dl. XII, bl. 372 v.

gestoorde ontwikkeling, eene onderdrukking van levenskracht zien gewezen.

Het kan mijn doel bij deze gelegenheid niet zijn, in eene uitvoerige beschouwing te treden van hetgeen men onder eene behoorlijke waardering en een goed gebruik des Bijbels heeft te verstaan, noch ook om in bijzonderheden aan te toonen, dat het ook op Protestantsch gebied daaraan nog maar al te zeer ontbreekt. Het zij mij echter vergund, als in het voorbijgaan, een drietal opmerkingen te maken tot toelichting der door ons behandelde zaak. En wel *vooreerst:* zal het blijken, dat de H. Schrift op hare juiste waarde geschat wordt, het gezag, dat aan haar, als eenigen regel van geloof en wandel, wordt toegekend, behoort dan ook geene fictie te zijn, maar werkelijk in geheel zijnen omvang gehuldigd te worden. Dat tegen dezen stelregel, hoezeer algemeen aangenomen, nog altoos, zoowel ter regter- als ter linkerzijde, gezondigd wordt, valt bij eenig nadenken spoedig in het oog. De autoriteitsgeloovige, die zich van zekere dogmatische en exegetische traditie niet weet los te maken, stelt deze inderdaad boven de H. Schrift, niet minder dan men van den tegenovergestelden kant het gezag dier Schrift miskent, door den inhoud van zijn geloof eerst aan de uitspraak van de rede te onderwerpen. Al ware dus beider methode niet verwerpelijk om de valsche praemissen en grondstellingen, waarvan zij tracht uit te gaan, zij moest nogtans worden opgegeven als lijnregt strijdig met hetgeen wij de eerste voorwaarde van een gezonden leefregel voor de Kerk hebben genoemd. Het baat zelfs niet, of men al zijne, hetzij overgeleverde of langs wijsgeerigen weg gevonden, theoremata, soms *per millesimam consequentiam*, uit de Schrift weet af te leiden. Want al moge men zóó den schijn hebben gered, men kan toch de beschuldiging niet ontgaan, dat men op die wijze het gezag des Bijbels inderdaad tot eene bloote fictie heeft verlaagd. Neen, de Bijbel en de Bijbel alleen! Niet de Bijbel gebruikt als middel tot verdediging van zekere vooraf opgevatte meeningen en stellingen, maar integendeel naar zijn geloovig onderzochten inhoud, als eenig en genoegzaam rigtsnoer, den inhoud onzer eigene godsdienstige overtuiging bepaald! Van zijne duidelijk verstaanbare uitspraken afhankelijk gemaakt, wat wij als Christenen te gelooven en te doen hebben!

Dan eerst kan van ons gezegd worden, dat het normatief gezag der Schrift door ons gehuldigd wordt, en dat wij haar waarlijk zóó waarderen en gebruiken, als met de erkenning van dat gezag overeenkomstig is!

Maar - ziedaar eene *tweede* opmerking - de Bijbel dan ook *in zijn geheel!* Men twist nog gedurig over de vraag, of men den Bijbel als zoodanig *Gods Woord* moet noemen, of spreken van Gods Woord als *in den Bijbel vervat*. Dwaze onderscheiding, van geen het minste belang voor wie zich door het gezag der Schrift niet gebonden achten, en die daarentegen, overal waar men op Bijbelsch standpunt staat, op woordenstrijd moet uitloopen! Wat echter geen woordenstrijd is, is de vraag naar het gebruik, dat wij van de verschillende gedeelten des Bijbels in hunne betrekking tot elkander behooren te maken. Het valt toch niet te ontkennen, dat men velen zich in dit opzigt aan eene zeer schadelijke eenzijdigheid ziet schuldig maken. De Schrift is ongetwijfeld rijk aan hetgeen men godsdienstige antinomiën zou kunnen noemen. Zij spreidt niet alleen niet altoos licht over het heilig donker, dat een aantal zaken aan ons oog onttrekt, maar wij ontmoeten binnen haren kring ook vaak eene veelzijdigheid van voorstelling, die zich voor ons menschelijk kenvermogen bezwaarlijk, zoo al niet onmogelijk, tot eene gewenschte eenheid laat herleiden. Zóó - om een enkel sterk sprekend voorbeeld bepaaldelijk op te noemen - hetgeen zij ons leert omtrent de goddelijke voorbeschikking en 's menschen redelijke vrijheid in de besturing van zijnen wil. Ditzelfde geldt echter van onderscheidene andere, hoogst gewigtige leerstukken, waarvoor zij, indien al geene deugdelijke bewijsgronden - wat van ieders subjektieve beschouwing afhangt - dan toch onbetwistbaar meerdere aanknoopingspunten behelst, ja die zonder dat wel geene verdedigers zouden gevonden hebben. Wat pleegt nu het geval te zijn? Men bouwt eenzijdig voort op het ééne gedeelte der schriftuurlijke voorstelling, terwijl men zonder omzien den staf breekt over hen, die, even eenzijdig welligt, den tegenovergestelden weg bewandelen. Maar zulk eene handelwijze verdient slechts afkeuring. Aan het normatief gezag des Bijbels wordt te kort gedaan, wanneer men zóó een deel van zijnen inhoud buiten aanmerking laat, of mogelijk zelfs verwringt, om tot eene, wel gewenschte maar niet altoos bereikbare *analogia fidei*

te geraken. Zelfs de billijkheid schrijft hier eene andere gedragslijn voor. Meent iemand zich op eene bepaalde soort van bijbelplaatsen tot bewijs voor zijne meening te mogen beroepen, en alle andere daarnaar te verklaren, - hij gunne dan aan ieder hetzelfde regt. Gij zijt bijv. een voorstander van de leer der wezenseenheid van den Zoon met den Vader. Ik neem voor een oogenblik aan, dat de uitspraken der Schrift, tot verdediging van dat dogma door u aangevoerd, werkelijk de daaraan toegekende bewijskracht bezitten. Maar wees dan voor 't minst van uwe zijde onbevooroordeeld en onpartijdig genoeg, om het goed regt ook derzulken te erkennen, die zich op eene reeks van even geldige uitspraken beroepen ten bewijze, dat er, in zoodanigen zin als gij bedoelt, geene eenheid tusschen den Zoon en den Vader bestaat! Spreek geen doemvonnis uit over eene leer, die althans even duidelijk als de uwe in den Bijbel op den voorgrond treedt! Maak, in 's hemels naam, van de aanneming of verwerping van uw gevoelen geen schibboleth ter bepaling, wie op den Christennaam al dan niet aanspraak heeft! Belijd veeleer in ootmoed de beperktheid uwer wetenschap, en vereenig u met allen, die op bijbelsch standpunt staan, in de geloovige erkentenis van hetgeen de Schrift zelve verklaart: niemand kent den Zoon dan de Vader, noch den Vader dan de Zoon, en wien het de Zoon wil openbaren!

Eene *derde* en *laatste* opmerking, die ik bij deze gelegenheid wensch te maken, bestaat hierin, dat de Schrift door allen, die belijden haar als grondslag huns geloofs te waarderen en te eerbiedigen, goed behoord gekend en vlijtig beoefend te worden. Die opmerking is eigenlijk tweeledig. Zij betreft namelijk deels den *kring* van Bijbellezers, deels het *gebruik*, dat deze van den Bijbel maken. De Bijbel moet - ziedaar in 't algemeen hare strekking - voor de leden van 's Heeren gemeente nog iets meer en iets anders zijn dan een *stichtelijk* boek. Zij behooren dien ook te beschouwen als de eenige, voor allen toegankelijke, voor allen geopende bron van kennis in geloofszaken. Met andere woorden: waar het op aankomt, is datgene, wat men onder eene goede, degelijke *Bijbelkennis* pleegt te verstaan. Die Bijbelkennis mag niet het uitsluitend deel van de mannen der wetenschap zijn. Ook bij de leeken behoort zij, tot op zekere hoogte althans, niet vruchteloos te worden ge-

zocht. En, of ik bedrieg mij, of dit laatste heeft nog maar al te veelvuldig plaats. Het zijn betrekkelijk weinigen, die in den geest der H. Schrift iets dieper zijn doorgedrongen. De meesten daarentegen zijn in dit opzigt gedwongen, op anderer kompas te zeilen, omdat het hun aan een zelfstandig inzigt in den zin der Schriften ontbreekt, of omdat zij zich, wegens eene gebrekkige kennis van den zamenhang en de onderlinge betrekking zijner deelen, in den Bijbel, als leeren handboek, niet genoegzaam te huis gevoelen. Er heeft ten dezen, in vergelijking met vroegere tijden, zelfs eer achter- dan vooruitgang plaats gehad. Wij staan tegenwoordig met reden verbaasd over de gezonde en rijke schriftkennis, in de dagen der Reformatie, en nog lang daarna, door eenvoudige leden ten toon gespreid. Die verbazing behoort echter op te houden. Want, zoo de Bijbel waarlijk de plaats onder ons zal innemen, waarop hij in de Protestantsche kerk aanspraak heeft, dan behoort de gansche gemeente van lieverlede, en zoo innig mogelijk, met zijnen inhoud vertrouwd te worden. Dan behoort het hoe langer hoe minder te kunnen gezegd worden, dat de groote meerderheid zich in geloof en wandel rigt naar eene leer, haar door menschen overgeleverd; maar het moet, integendeel, meer en meer waarheid blijken te zijn, dat ieder zijne overtuiging onmiddellijk uit de Schrift heeft geput, en dat hij alzoo met deze werkelijk staat op den grond, dien de Apostelen en Profeten, als tolken van Gods Woord, hebben gelegd.

De bovenstaande vlugtige opmerkingen maken op nieuwheid geenerlei aanspraak. Zij hebben trouwens, gelijk wij zeiden, geen ander doel, dan eenige nadere toelichting te geven omtrent hetgeen wij onder een gezonden leefregel der Kerk te verstaan hebben. Op welk een grond wij zulk een leefregel *gezond* hebben genoemd, zal thans wel geene verdere opheldering vereischen. In abstracto wordt het gewis door allen toegestemd, dat de Kerk geen gezonder diëet kan volgen, dan wanneer zij uitsluitend leeft bij Gods Woord, gelijk dit, haar tot spijze en lafenis, in de Schrift is nedergelegd. Eene andere vraag is het echter, of zulk een leefregel, hoe aanbevelingswaardig in den gezonden staat, ook in dagen van krankte als de tegenwoordige, door haar gevolgd kan worden, en of zich werkelijk daarvan iets goeds voor haar laat beloven. Terwijl ik mij voorstel, dat velen met

mij niet zullen aarzelen, daarop een toestemmend antwoord te geven, verwacht ik tevens niet zonder reden, dat dit van onderscheiden andere zijden tegenspraak zal ontmoeten. Men behoeft zich, om het gegronde dier verwachting in te zien, slechts helder voor den geest te brengen, tot welk eene gedragslijn de door ons bedoelde geneeswijze verpligt, en hoe onvereenigbaar deze met veler kerkelijk standpunt is. Om toch, zoo mogelijk, iets goeds te kunnen uitwerken, behoort de beschreven leefregel zuiver, zonder bijvoeging van andere regelen, gevolgd te worden. Derhalve, om ons gevoelen in de kortste bewoordingen uit te drukken: geene formulieren met verbindend gezag, hetzij naast of boven den Bijbel, ten regel van geloof en prediking gesteld; geene andere overeenstemming in leerbegrip tot voorwaarde eener kerkgemeenschap gemaakt, dan die het onbetwistbare gezag des *ganschen* Bijbels voor zich heeft; maar daarentegen aan het onderzoek des Bijbels den vrijen loop gelaten, de voordragt van het Christelijk leerbegrip aan geene andere regelen onderworpen, dan die door Christelijke wijsheid en naauwgezetheid van gemoed worden voorgeschreven, en voorts, in plaats van elk ander middel van bedwang of controle, aan de verlichte en ontwikkelde bijbelkennis der gemeente zelve de bewaring van de zuiverheid, d.i. schriftmatigheid der leer, die haar verkondigd wordt, opgedragen.

Ziedaar,zoo hoor ik, dunkt mij, met het oog op dit programma, iemand zeggen, - ziedaar het liberalisme in vollen gang! Alle deuren en sluizen voor het aandringend ongeloof opengezet! Eilieve, waarom? Wordt dan ook door het ongeloof het verbindend gezag des Bijbels, en wel des *ganschen* Bijbels erkend? Wordt het niet veelmeer gedwongen te wijken overal, waar dat gezag zuiver en naar waarheid wordt toegepast? Maar, zegt gij, het liberalisme zal zich van de verkregen vrijheid bedienen, om, onder den schijn van schriftmatigheid, allerlei dwalingen in de kerk in te voeren. Welnu, bestrijdt deze dan uit al uwe magt, op bijbelsch terrein, en tracht langs dien weg te verhoeden, wat gij met al de magt van formulieren en geloofsbanden niet hebt kunnen voorkomen, noch immer voorkomen zult. Verlaat u ook met eenig vertrouwen op de kracht der waarheid, die gij meent aan uwe zijde te hebben, en die uit elken strijd op bijbelsch terrein wel meer

gezuiverd en gelouterd kan te voorschijn treden, doch wier schijnsel daardoor ook slechts te klaarder en glansrijker zal geworden zijn. Maar - gaat gij voort mij te gemoet te voeren - wat is eene kerk of een kerkgenootschap zonder belijdenis? Gaan er niet dagelijks meer stemmen op, die beweren, dat kerk of kerkgenootschap onmogelijk zonder belijdenis kan zijn? ... Wat mij betreft, ik ben er verre van, het gewigt dier bedenking te miskennen. Ik kom er zelfs voor uit, dat ook ik aan de vitaliteit van een kerk of kerkgenootschap niet geloof, waaraan zulk eene belijdenis ontbreekt. Maar is het dan tot het doel, dat men hiermede beoogt, niet volkomen voldoende, wanneer men, zich aan het door ons vooropgestelde beginsel houdende, verklaart, van ganscher harte te gelooven en aan te nemen, al wat een gemoedelijk, naauwgezet onderzoek der uitspraken van Jezus en zijne Apostelen ons als de duidelijke leer der H. Schrift doet kennen? Loopt men zelfs, verder gaande, geen groot gevaar, zijn Christelijk standpunt te verzaken, door ook aan datgene, als aan al het overige, verbindend gezag toe te kennen, wat slechts een hoogst onzekeren, twijfelachtigen grondslag heeft in de Schrift? ... Maar, zegt gij, om met elkander tot dezelfde kerkgemeenschap te kunnen behooren, dient men 't onderling toch in de opvatting der hoofdzaken eens te zijn. Eene kerkgemeenschap, die, bij gebreke hiervan, tegen zich zelf verdeeld is, kan niet bestaan. En daar nu elk de Schrift op zijne wijze verklaart, zoo is het onvermijdelijk noodig eene bepaling van den zin te geven, waarin men met elkander zamenstemt. - Ik zou hierop reeds dadelijk kunnen antwoorden, dat het nog altoos niet is uitgemaakt, wat men onder *hoofdzaken* op dit gebied hebbe te verstaan, en dat men daartoe dikwijls al zeer veel gebragt ziet, wat als zoodanig noch door Jezus, noch door zijne Apostelen is aangeduid. Doch zonder hiervan verder partij te trekken, wil ik tegen de gebezigde redenering slechts dit alternatief overstellen. De uitspraken der Schrift, waarover het verschil loopt, zijn volkomen duidelijk, - en in dat geval kan alleen de ware, gezonde opvatting op den duur zegevieren; *of* die uitspraken zijn, hetzij op zich zelf of in verband met andere beschouwd, voor meer dan ééne uitlegging vatbaar, - en in dat geval doet gij ongetwijfeld zeer verkeerd, door niet alleen voor ééne bepaalde

opvatting partij te kiezen, maar deze ook binnen de enge grenzen eener dogmatische formule te besluiten, en dien altoos gebrekkigen vorm voor alle volgende tijden verbindend te maken. Gij kiest, in deze uwe eenzijdigheid, alligt tegen een gedeelte der Schrift zelve partij; gij ignoreert, miskent althans de bezwaren, die tegen uwe schriftverklaring uit den Bijbel zelven worden aangevoerd; gij loochent het ware - zij 't ook daarvan slechts een klein residuum - dat buiten uwe formule gebleven is. En het gevolg daarvan? Dit kan wel geen ander zijn, dan dat anderen zich van dat residuum meester maken, en, voor zoover zij zich tot de verdediging daarvan bepalen, hun goed regt aan hunne zijde hebben. Actie wekt reactie. Als gij, tot staving uwer leer omtrent Triniteit, Satisfactie, Praedestinatie, of welk ander dogma ook, de bewijskracht van plaatsen niet in aanmerking neemt, die met onmiskenbaren nadruk tegen uw gevoelen pleiten, - gij hebt er u dan ook over te beklagen noch te verwonderen, dat velen weigeren, zich aan uwe geloofs- en leerregels te onderwerpen. Ja, wij kunnen, met het oog hierop, zelfs nog verder gaan en beweren, dat, hoe paradox dit ook schijne, het liberalisme inderdaad een magtigen bondgenoot heeft in het door u voorgestaan formuliergezag. De oppositie zou van dien kant ongetwijfeld veel minder heftig zijn, dan nu het geval is, wanneer der liberale partij *vooreerst* geene leer met verbindend gezag werd opgedrongen - iets dat op zich zelf reeds prikkelt tot verzet; wanneer haar *ten anderen* omtrent leerstukken, die niet zonder reden tot de dubia, of incerta zelfs, gerekend kunnen worden, meerdere ruimte gelaten werd, en er zóó geene aanleiding voor haar bestond, om met de wapenen der Schrift zelve een dogma te bestrijden, dat de Kerk, als uitdrukking van de leer des Bijbels, tot het hare heeft gemaakt.

Maar - zoo herneemt gij nog éénmaal - al ware 't ook, wat wij voor een oogenblik willen aannemen, dat de hier ontwikkelde denkbeelden op goedkeuring aanspraak hadden, het zou toch als hoogst gevaarlijk, zoo niet onmogelijk, moeten beschouwd worden, de Kerk aan de door u verlangde proefneming te onderwerpen. Het zij zoo. Men verlieze hierbij echter niet uit het oog, dat de toestand der Kerk ook zonder dat hoogst zorgelijk en gevaarlijk is. Voorts bedenke men, dat ook het daarstellen van verbin-

dende geloof- en leerregels eene proefneming is geweest, en wel eene, die, blijkens de uitkomst, niet geheel aan haar doel heeft beantwoord, - die de tegenwoordige krisis althans niet heeft kunnen verhoeden, ja haar onmiskenbaar heeft verhaast. Eindelijk zij nog opgemerkt, dat hier ook van geene bloote *proefneming* sprake is, daar wij den aangeprezen leefregel reeds werkelijk, en sints lang, door sommige, hoezeer dan ook kleinere genootschappen zien toegepast, en het resultaat, door deze verkregen, dus ter beoordeeling voor ons ligt. Doch hoe dit zij, het is niet van mijne competentie, iets anders dan den wensch uit te spreken, dat orthodoxen en liberalen in ons Vaderland zich in het vrije onderzoek der Schrift mogen kunnen vereenigen. Zoo zij er slechts toe konden besluiten, voor eenige jaren een wapenstilstand met elkander aan te gaan, en inmiddels, in plaats van elkander wederkeerig te verketteren, elk voor zich zijn theologisch leerbegrip aan eene revisie te onderwerpen, waarbij alleen de inhoud der Schrift, en deze geheel, tot leiddraad en regel genomen wierd! Reeds van zulk eene tijdelijke schorsing van den met zooveel bitterheid gevoerden strijd, zou ik der Kerk niet weinig goeds durven voorspellen. De rust, haar daardoor vergund, zou ongetwijfeld weldadig op geheel haren toestand terugwerken. De nevelen van partijgeest, die over haar liggen uitgespreid, zouden, als de kruiddamp van het slagveld, gelegenheid hebben om op te trekken. In deze reine atmosfeer des Bijbels overgeplaatst, en zich vrijelijk in iedere rigting kunnende bewegen, zou zij zich als tot een nieuw leven herboren vinden. En, mij dunkt, zij zou het genot van dien toestand niet lang behoeven gesmaakt te hebben, om hare vroegere twisten en verdeeldheden geheel te vergeten, en hare leden zich voortaan, op den grondslag van het reformatorisch schriftbeginsel, elkander de hand te zien reiken als broeders van hetzelfde huis, deelgenooten - in weerwil eener even natuurlijke en noodwendige, als nuttige verscheidenheid van rigting - van hetzelfde, allen even dierbare geloof in den Zoon, dien God uit liefde tot de wereld heeft overgegeven, opdat een iegelijk, die in dien Zoon gelooft, niet verderve maar het eeuwige leven hebbe!

Het zal, na hetgeen tot hiertoe door mij geschreven werd, wel niet opzettelijk behoeven gezegd te worden, dat ik geene de minste sympathie gevoel voor hetgeen nog dagelijks onder ons gedaan wordt om het vuur van den dogmatischen partijtwist te onderhouden of aan te wakkeren. Ik keur het nog minder af, dan ik het uit den grond van mijn hart betreur, omdat ik er geen heil voor de Kerk van verwacht. Ik maak in dit opzigt tusschen orthodoxen en liberalen geen onderscheid. Ja, opdat men niet meene, dat ik de eersten - met wien ik mij uit den aard der zaak meer bepaaldelijk moest bezig houden - voor het bestaande kwaad uitsluitend aansprakelijk stel, zoo neem ik deze gelegenheid waar om te verklaren, dat er ook in de handelwijze der liberale partij niet weinig is, dat mij hindert en bedroeft, - dat zij zich met name door sommige harer woordvoerders niet zelden eene zeer laakbare overdrijving ten laste heeft laten komen, en door miskenning van het regt der andersdenkenden, zoowel als door den toon van aanmatigend gezag, waarop zij hare oordeelen dikwerf uitsprak, in geene geringe mate er toe heeft bijgedragen om de bestaande spanning te vermeerderen. Doch naarmate het leedwezen grooter is, waarmede ik aan dit een en ander denk, begroet ik ook met hartelijker blijdschap elke poging, die wordt aangewend, om de Kerk in het, mijns inziens, alleen regte spoor terug te leiden, of haar in het houden daarvan behulpzaam te zijn. Ik heb uit dit oogpunt slechts woorden van onverdeelden lof en dank voor de Synode, wegens haar besluit, om, in weerwil der daartegen ingebragte bedenkingen, den voorgenomen arbeid eener nieuwe Bijbelvertaling door te zetten. Zij heeft hierdoor, mijns inziens, getoond, hare roeping te verstaan, en, met de onder haar bereik geplaatste middelen, in eene der meest dringende behoeften van onzen tijd te willen voorzien. Indien het toch niet ontkend kan worden, - wat ik voor mij althans aan geenen twijfel onderhevig acht, - dat de Kerk in haar eigen belang zooveel mogelijk tot een zuiver bijbelsch standpunt behoort terug te keeren, het wordt dan ook door Christelijke wijsheid voorgeschreven, elken belemmerenden hinderpaal, die zich tegen zulk een stroom verheft, naar vermogen uit den weg te ruimen. En moet als zulk een hinderpaal in de eerste plaats beschouwd worden het gemis eener goede,

bruikbare overzetting van de Schrift, eener overzetting derhalve in de taal van onzen tijd, op welker juistheid en getrouwheid men zich genoegzaam kan verlaten, waarvan men althans overtuigd mag zijn, dat zij, wat het wetenschappelijk gedeelte harer bewerking betreft, bij de nieuwere ontdekkingen en onderzoekingen niet ten achteren is, - dan meen ik reeds op dezen grond geregtigd te zijn, om, zonder aan de betrekkelijke waarde en verdiensten der Staten-Vertaling in het allerminst te kort te willen doen, de Synode te prijzen wegens het initiatief, door haar genomen in eene zaak, welker nut en noodzakelijkheid sinds lang waren erkend. Bovendien komt het mij voor, dat wij nog in een ander, meer zijdelingsch doch niet minder belangrijk opzigt aan den thans opgevatten arbeid eene heilzame strekking voor de Kerk mogen toekennen. Het laat zich toch met reden verwachten, dat daardoor een nieuwe en krachtige stoot aan het exegetisch onderzoek in ons Vaderland gegeven zal worden. Het even eindeloos als vruchteloos dogmatiseren zal op deze wijze met nadruk worden tegengegaan. De verschillende partijen zullen, met verschillende bedoelingen, bewogen, ja genoopt worden, zich met eene opzettelijke nasporing van den zin der schriftwoorden onledig te houden. Men zal zóó meer en meer gewoon worden, elkander op bijbelsch terrein te ontmoeten, en eenmaal daarop overgebragt, zal - wat God geve! - de strijd, welks duur zich zonder dat niet laat berekenen, welligt nog een vreedzamen afloop kunnen hebben, ten minste eene wending nemen, die voor het bestaan en den bloei der Kerk minder dreigend is.

Mij dunkt, wij behoeven het aangevoerde slechts in het oog te houden, om tot het inzigt te komen, dat de Synode zich inderdaad zeer verdienstelijk heeft gemaakt, door zich aan het werk eener nieuwe Bijbelvertaling met ernst te laten gelegen zijn. Zij heeft daarmede een hoogst gewigtigen stap gedaan, om de Kerk, zoo mogelijk, tot een beteren leefregel terug te brengen. Zij heeft zich in geheel deze zaak door dezelfde Christelijke wijsheid laten besturen, die haar verbood, der kranke, zoo als velen van hun *medisch* standpunt wenschten, nieuwe verbanden aan te leggen, of door het toedienen van geloofs- en leerregels nogmaals eene geneeswijze te beproeven, die door eene langdurige ondervinding reeds geoordeeld is. Ziet zij zich dan nogtans, in

weerwil harer lofwaardige bedoelingen, van verschillende zijden aan bitse beschuldigingen blootgesteld, - welnu zij getrooste zich dit en vervolge zonder omzien haren weg. Zij mag hierbij gedachtig zijn aan hetgeen den Apostelen eenmaal wedervoer, en aan het woord, dat zij, daarop ziende, tot hunne vervolgers rigtten: ‘alzoo wij heden regterlijk onderzocht worden over de weldaad, aan een krank mensch geschied, waardoor hij gezond is geworden.’ Ook de Synode, immers, heeft hier met eene kranke te doen. Ook zij mag zich zelve de getuigenis geven, dat zij der lijderes eene waarachtige weldaad heeft willen bewijzen. Haar gedrag heeft derhalve op goedkeuring en erkentenis aanspraak, al valt haar ook ondank en miskenning ten deel. Zij haar nog eens de voldoening bereid, dat het door haar aangegrepen middel, aan het beoogde doel beantwoordende, tot de herstelling der kranke krachtig blijke te hebben medegewerkt, en de juistheid harer inzigten, de deugdelijkheid der door haar gevolgde geneeswijze alzoo door de uitkomst zelve in het licht worden gesteld[1]!

1 Bij deze gelegenheid nog een enkel woord over den tegenstand, dien het synodale plan tot het doen vervaardigen eener nieuwe Bijbelvertaling van ginds en elders ondervonden heeft. Wij kunnen de bedenkingen en tegenwerpingen, ter bestrijding van dat plan gebezigd, en hetzij in adressen of particuliere geschriften nedergelegd, tot drie klassen brengen. De *eerste* is ontleend aan de vrees voor het kerkelijk gezag, waarmede, zóó althans vermoedde men, de nieuwe Bijbelvertaling zou worden ingevoerd; de *tweede* aan de gevaarlijke strekking en de ontijdigheid van den synodalen maatregel; de *laatste*, eindelijk, aan wantrouwen in het personeel der commissie, met de uitvoering daarvan belast. Tegen de eerste vind ik redelijkerwijze niets in te brengen, dan alleen, dat men zich, blijkens de stellige verklaring, sedert door de Synode zelve afgelegd, geheel noodeloos heeft verontrust. Dit laatste neemt intusschen niet weg, dat zij, die beducht waren, dat de Synode er werkelijk eenmaal toe zou overgaan om den Staten-Bijbel kerkelijk af te schaffen, en door de nieuwe overzetting te vervangen, wél hebben gedaan en van een onbetwistbaar regt gebruik hebben gemaakt, door, met verwijzing naar de bedenkelijke gevolgen, die zich hiervan lieten voorzien, hun vermoeden openlijk uit te spreken. Al laat zich toch met den meest mogelijken grond verzekeren, dat noch de Synode, noch de Synodale Commissie, noch de Commissie van Bijbelvertalers, ooit iets anders heeft bedoeld, dan de vervaardiging eener overzetting, die, zonder op kerkelijk gezag de allerminste aanspraak te maken, zich alleen door hare eigene deugdelijkheid bij de gemeente aanbeval, - het heeft toch ongetwijfeld zijne goede zijde, dat eene opzettelijke verklaring, als de boven bedoelde, uitgelokt, en, ten gevolge daarvan, ook gegeven is. De zaak is daardoor eens voor altoos uitgemaakt, en, evenmin als de Synode in vervolg van tijd op hare verklaring kan terugkomen, evenmin kan ook de tegenpartij den geopperden twijfel omtrent de bedoelingen van het hoogste Kerkbestuur nog langer als middel tot intimidatie der gemoederen bezigen. - Wat de *tweede* soort van bedenkingen betreft, wij behoeven haar wezenlijk gehalte geenszins te miskennen, om ons nogtans verblijd te kunnen toonen over het besluit der Synode, om zich van de volvoering van haar plan daardoor niet te laten terughouden. Het is zoo, in dagen van spanning en opgewondenheid, als die *wij* beleven, mag wel met dubbele zorgvuldigheid alles vermeden worden, wat strekken kan, om den vrede der Kerk nog meer te verstoren. Maar moet dit dan het noodzakelijk gevolg der geprojecteerde Bijbelvertaling zijn? Is dan de Statenoverzetting niet juist het eerste verzoeningspunt tusschen Remonstranten en Contra-Remonstranten geweest? Mag men, op hierboven aangevoerde gronden, niet met eenig regt hopen, dat de strijd der partijen, na eenmaal op bijbelsch terrein overgebragt te zijn, een goedaardiger karakter zal aannemen? Hangt hier voorts niet veel, zeer veel af van de voorzigtigheid, waarmede het plan eener nieuwe vertaling wordt beraamd en ten uitvoer gelegd? Kan zulk eene vertaling wel met grond gezegd worden, het twistvuur in de gemeente aan te blazen, wanneer zij er zich zuiver toe bepaalt, *vertaling* te zijn, en zich, met eene in mijn oog schier overdreven naauwgezetheid, van alles onthoudt, wat hetzij tot woord- of zaak*verklaring* dienen zou? - Wat eindelijk de beschuldiging van *ontijdigheid* betreft, ik behoef ter naauwernood iets tot wederlegging daarvan aan te voeren, daar zij inderdaad zich zelve wederlegt. Is eene Bijbelvertaling op de aangeduide gronden thans als ontijdig te beschouwen, dan was zij zulks ook in de dagen der Dordtsche Vaderen, dan zal zij zulks tot het laatst toe blijven. Slechts dit zij nog opgemerkt, dat, in mijne schatting, steeds het tijdstip voor eene nieuwe bijbelvertaling zal gekomen zijn, wanneer zich de behoefte daaraan jaren lang even levendig, en van even vele verschillende zijden, als nu het geval is, zal hebben doen gevoelen; dat men die behoefte noch nu, noch

Welke regten de Synode zich intusschen op onze erkentelijkheid verworven hebbe, en hoeveel sympathie wij voor den besproken maatregel mogen gevoelen, - zij staat in dit

immer onbevredigd mag laten, alleen omdat een zeker aantal, dat zijne regten bovendien in niets ziet aangerand, verklaart, met het oude voldaan te zijn, - en dat, ten slotte, wel niets van hetgeen ik boven omtrent het wenschelijke van een beteren leefregel voor de Kerk geschreven heb, op eenige overweging aanspraak mag maken, indien daaruit niet zóó veel volgt, dat eene Bijbelvertaling juist nu als *zeer tijdig* moet worden aangemerkt. - Nog blijft mij over een kort antwoord te geven op de bedenkingen, uit wantrouwen ten aanzien van het personeel der Commissie voor de Bijbelvertaling voortgesproten. Het is hier voorzeker, dat de partijgeest zich van zijne ongunstigste zijde vertoont. Met verzaking van het gebod der broederlijke liefde, die, zoo als Paulus het uitdrukt, niet *ligtvaardig* is, niet *ongeschikt* handelt, *geen kwaad denkt*, ontzien vele door dien geest verblinden zich niet, de blaam van kwade trouw, bedrog en oneerlijkheid op hen te werpen, aan wie de moeijelijke arbeid der Bijbeloverzetting is opgedragen. Reeds durven zij openlijk van dat werk, als van eene op handen zijnde Bijbel*vervalsching* gewagen! Reeds nu schromen zij niet, enkele plaatsen der Schrift als met den vinger aan te wijzen, waarop dat vervalschingsproces zal worden toegepast! Wat zullen wij tot deze dingen zeggen? Hun, die zoo liefdeloos, zoo onbescheiden en onbetamelijk handelen, de les voorhouden: ‘wat gij niet wilt, dat u geschiede, doet dat ook aan anderen niet’? Maar zij willen immers zelve niet gerekend worden die te kennen? Zoo zij dan ook slechts wat beter bedachten, wat het zegt, anderen in hetgeen zij teederst hebben, hun geweten, hun eergevoel te kwetsen! Zoo de gemeente zich, in elk geval, slechts niet liet verleiden, om aan de beleedigende insinuatiën dier ongeroepen beschuldigers het oor te leenen! Mij dunkt, zij kan in dit opzigt zonder zorg wezen. Het moge waar zijn, wat ik voor mij geenszins poog te ontkennen, dat de vertalers zich niet ‘voraussetzunglos’ aan den arbeid begeven - waar is trouwens ook buiten hunnen kring de man, die dat van zich zou durven beweren? - maar zij zijn zich voor 't minst bewust, dat zij rekenschap van dien arbeid zullen te geven hebben; rekenschap aan hen, die met de herziening van hun werk belast zijn; rekenschap aan het nog veel scherper ziend publiek, waaronder er zich bevinden, die naar de gelegenheid schijnen te hunkeren, om hen op iets te kunnen betrappen, dat naar vervalsching zweemt; rekenschap bovenal aan Hem, die in de harten leest, den Heer, in wiens dienst zij staan, die ook de verborgene dingen eenmaal aan het licht zal brengen! Of is zelfs zulk eene verklaring nog niet genoeg? Waarlijk, het moet met den partijhaat dan wel ver, zeer ver gekomen zijn!

opzigt, tot onze blijdschap, niet alleen. Wij mogen toch ook op nog andere, gelijktijdige verschijnselen wijzen, die van de behoefte om tot een zuiver bijbelsch standpunt terug te keeren, niet alleen eene even sterk sprekende getuigenis schijnen af te leggen, maar die ook de blijkbare strekking hebben om langs verschillenden weg aan die behoefte te gemoet te komen. Reeds dadelijk rust mijn oog op den arbeid van mijn waardigen vriend G. Vissering. Het zal aan vele lezers van dit Tijdschrift niet onbekend zijn gebleven, dat wij van de hand diens ijverigen en bekwamen godgeleerden, binnen zeer korten tijd, eene zelfstandige overzetting van de schriften des N. Testaments, naar de nieuwste kritische uitgave van den Griekschen tekst - de 2de van Tischendorf -, te verwachten hebben. Thans reeds mag ik een zestien-tal bladen daarvan afgedrukt voor mij zien liggen. Is eenmaal het met gemoedelijke naauwgezetheid, en niet zonder takt volbragte werk geheel openbaar gemaakt, dan laat zich ook dáárvan voor het onderzoek des Bijbels veel goeds voorspellen. Eene nieuwe Bijbelvertaling, van welke zijde ook afkomstig, indien zij zich maar door zekere voortreffelijkheid aanbeveelt, kan niet anders dan belangstelling wekken. Die van den Hr. Vissering ontvangende, zullen velen ongetwijfeld tot vergelijken en toetsen

worden aangespoord. Wie nog minder op de hoogte mogt zijn, om de nuttigheid en noodzakelijkheid eener nieuwe overzetting te kunnen beoordeelen, zal zich door deze een maatstaf zien gegeven, waarnaar hij de vorderingen der kritische en grammatische wetenschap althans eenigzins kan afmeten. De overtuiging zal alzoo meer en meer gevestigd worden, dat men, alvorens dogmata op dogmata te bouwen, wél doet, met de akten zelve nog eens te herzien, en den oorspronkelijken zin der schriftwoorden, gelijk die hier en daar thans zooveel duidelijker aan het licht treedt, vooraf nog eens in overweging te nemen. Kortom, het laat zich ook van dezen arbeid hopen, dat hij, onder hoogeren zegen, zal medewerken, om aan den geest der gemeente eene andere, betere rigting te geven, en dezen van het onvruchtbaar dogmatiseren aftrekkende, op dat gebied over te brengen, waar eene lang gewenschte verbroedering der partijen alleen nog mogelijk is.

Als een belangrijk hulpmiddel tot het onderzoek des Bijbels zij hier voorts gewaagd van het, ook in dit Tijdschrift met hoogen lof aangekondigde, Bijbelsch Woordenboek voor het Christelijk gezin, uitgegeven door de Amsterdamsche Hoogleeraren W. Moll, P.J. Veth en F.J. Domela Nieuwenhuis, en waaraan, zoo als bekend is, door onderscheidene Nederlandsche geleerden wordt medegewerkt. Zal de Bijbel met vrucht gelezen en gebruikt kunnen worden, een hulpmiddel, als het hier genoemde, kan dan ook noode worden ontbeerd. En verheugen wij ons over elk verschijnsel, dat van de verlevendigde erkentenis der behoefte getuigt om dat gebruik zooveel mogelijk te bevorderen, wij zijn dan ook slechts getrouw aan ons beginsel, wanneer wij een geschrift, zoo verdienstelijk, ook in andere opzigten, als het Bijbelsch Woordenboek, met lof en toejuiching begroeten.

Dezelfde reden echter, die ons hier tot prijzen noopt, bestaat ook ten aanzien van nog een ander geschrift, waarop ik de aandacht mijner lezers bij deze gelegenheid nog wat meer bepaaldelijk wensch te vestigen. Ik bedoel het boek, welks verschijning voornamelijk aanleiding tot het schrijven van dit opstel gegeven heeft, en aan het hoofd daarvan vermeld wordt onder den titel van: *Handboek tot de kennis van de H. Schrijften des O. en N. Verbonds*. Met het daar-

even genoemde Bijbelsch Woordenboek aan de bereiking van een zelfde doel gewijd, de bevordering namelijk eener gezonde kennis en grondige beoefening der H. Schrift bij de gemeente, behandelt het slechts een betrekkelijk klein gedeelte van het uitgestrekt gebied, waarop de arbeid der Amsterdamsche Hoogleeraren zich beweegt, doch heeft het daardoor het voordeel, dat gedeelte als een afzonderlijk geheel en in al zijnen omvang tot voorwerp eens gezetten onderzoeks te kunnen maken. Bovendien munt de stof, welke het zich ter bewerking gekozen heeft, door hooge belangrijkheid uit. Zich van alles, wat in meer eigentlijken zin tot woord- en zaakverklaring betrekking heeft, onthoudende, stelt het zich tot taak, de vraag te beantwoorden: Wat *zijn* de schriften des Bijbels, hetzij als verzameling, hetzij elk op zich zelf beschouwd? Wat laat zich omtrent de *personen* der schrijvers, den *tijd* en de *plaats* van de vervaardiging der boeken bepalen? Op welke gronden steunt de geloofwaardigheid, die wij daaraan toekennen, en waarin is zoowel het onderscheidend kenmerkende, als het gewigt van elks bijzonderen inhoud voornamelijk gelegen? Het veld, waarop wij ons aldus veplaatst zien, is dat der populaire Inleidingswetenschap, en wie is er, die niet reeds dadelijk erkent, hoeveel er ook den gewonen Bijbellezer aan gelegen zij, dat hij zich daarop genoegzaam te huis gevoele? Inderdaad, het is de onkunde, die hieromtrent nog al te zeer heerscht, waaraan de hoofdoorzaak van het gemis van dieper, grondiger bijbelstudie bij velen moet worden toegeschreven. Zij zijn den vreemdeling gelijk, die, op het uiterlijk voorkomen van een gebouw zijne aandacht hebbende laten vallen, zich met den aldus verkregen, oppervlakkigen indruk moet vergenoegen, omdat het hem ontzegd is, het gebouw zelf binnen te treden, en zich aangaande den aanleg en den omvang daarvan een juist, zelfstandig oordeel te verschaffen; of wel den vreemdeling, wien tot zulk een gebouw wel de toegang verleend is, doch die zich nu verder aan zich zelven ziet overgelaten, en, dwalende door de donkere gangen en in elkander loopende vertrekken, de opschriften, welke hij hier en ginds ontmoet, niet wetende te ontcijferen, het gemis van eenen gids aldra zóó smartelijk gevoelt, dat hij schroomt zich in dit labyrinth nog verder te wagen. Hunne hieruit voortvloei-

jende onbekendheid met de ware gesteldheid van hetgeen hun op hun beperkt standpunt noodwendig een doolhof moet toeschijnen, is te meer te betreuren, daar zij zich van de zijde eener ongeloovige kritiek wel eens hebben laten verluiden, dat het gebouw er van binnen niet zoo geheel uitziet, als men langen tijd heeft gemeend; dat men zich daar geenszins overal genoegzaam veilig kan achten, ja, dat het, trots allen uiterlijken schijn van hechtheid, zijne zeer wrakke en wankele gedeelten heeft. En welk nu is het middel, voor zulk een toestand aangewezen? Zullen wij den oningewijde een calmans toedienen? hem zeggen: bekommer u niet te zeer over de interiora van het gebouw, - laat dat over aan de mannen van het vak, - gebruik gij uwen Bijbel maar eenvoudig als een stichtelijk boek, en, terwijl gij laat rusten wat gij niet verstaat, geene onbescheiden vragen of bedenkingen oppert, houd gij u maar getrouw aan hetgeen de letter der schrift u leert, of u als de ware geest en bedoeling der Schrift door meer bevoegden wordt aangewezen? Maar dat middel is niet eens een calmans, - het is een slaapdrank! Of, zoo het niet doet inslapen, het werkt dan juist in tegenovergestelden zin, en prikkelt en verhoogt slechts de weetgierigheid. Neen, wanneer eenmaal de behoefte aan meerder licht zich heeft doen gevoelen, dan behoort daarin ook op eene gepaste wijze voorzien te worden. Die behoefte zelf strekt tot bewijs, dat de oogen door het gebruik sterker zijn geworden, en dien ten gevolge ook meer licht kunnen verdragen. Men onthoude hun dit dan niet, noch trachte, door afsluiting van elke straal, die van buiten komt, ze als 't ware te dwingen om minder te zien, dan met hunne vatbaarheid strookt, maar men zoeke ze slechts voor het nadeelige schijnsel van een valsch licht te bewaren. Dit is dan ook, blijkens de voorrede, geheel het gevoelen van den schrijver van het Handboek, dat ter aankondiging voor mij ligt. Dat Handboek is, volgens zijne eigene verklaring, ten dienste van hen bestemd, die zich meer dan oppervlakkig wenschen bekend te maken met de schriften des O. en N. Verbonds. Hij meende, en te regt, dat er aan zulk een gids of leiddraad in onze dagen behoefte bestond. Maar dan ook aan een gids of leiddraad, die iets verder brengt, dan langs of om het gebouw, en die den onderzoeker niet be-

geeft, waar deze zijne hulp het meest wenscht te genieten. Daarom ook vond de auteur zich in gemoede verpligt, om - gelijk hij zich uitdrukt - met inachtneming der noodige bedachtzaamheid, bij zijn arbeid gebruik te maken van de resultaten der wetenschap, op haar tegenwoordig standpunt, d.i. in plaats van het platgetreden spoor der traditionele Bijbelbeschouwing te bewandelen, en, *ut fieri solet*, de daaraan verbonden moeijelijkheden stoutweg te ignoreren, het licht van later wetenschappelijk onderzoek over den waren aard der bijbelsche schriften te doen schijnen, de kritische zwarigheden, die daardoor aan den dag komen, en die zich nu eenmaal niet meer *laten* ignoreren, vrijmoedig te bespreken, maar terzelfder tijd zijne lezers ook bekend te maken met de middelen, door datzelfde onderzoek aan de hand gedaan, ten einde die zwarigheden te boven te komen, zonder dat het geloof daardoor schade lijdt. Zóó handelende, had hij slechts het voetspoor te drukken, waarop hem niet alleen een Hagenbach bijv. in zijn: *Leitfaden zum christlichen Religionsunterrichte*, nog onlangs is voorgegaan, maar ook de man, wiens arbeid door hem aan den zijnen ten grondslag werd gelegd, Schumann namelijk, die in zijne: *Praktische Einleitung in die Bücher des Alten und Neuen Testamentes* een soortgelijken weg bewandeld heeft. En hoe nu is hij daarin geslaagd? Alvorens eenig antwoord op die vraag te geven, merken wij op, dat wij hier een *oorspronkelijk* werk vóór ons hebben, althans zulk eene omwerking van Schumann's geschrift over hetzelfde onderwerp, dat het met volle regt daarvoor gelden kan. Dr. Prins achtte zelf zich geregtigd en verpligt, op deze omstandigheid te wijzen, maar nam daarmede tegelijker tijd, en naar zijne eigene verklaring, de geheele verantwoordelijkheid op zich van hetgeen bij deze gelegenheid door hem geleverd werd. Trouwens, het gevoel dier verantwoordelijkheid behoeft hem, na de uitgave van zijnen arbeid, niet zwaar meer te drukken. Wat mij althans betreft, ik leg gaarne de getuigenis af, dat hij zich door de moeite en de vlijt, aan zijn Handboek besteed, aanspraak verworven heeft op de erkentelijkheid van zoo velen, als met mij van oordeel zijn, dat een goed en ijverig gebruik des Bijbels in onzen tijd niet te zeer kan worden aangeprezen. Om dit gunstig oordeel te staven, zouden wij zijn werk eigenlijk

in geregelde volgorde dienen te doorloopen, en telkens in bijzonderheden aan te toonen, hoe zeer het strekt, om eene gezonde bijbelkennis, aan de vatbaarheid der door hem bedoelde lezers geëvenredigd, op eene aangename wijze te bevorderen. Daartoe zouden wij echter alligt veel te uitvoerig worden, en wij bepalen ons daarom eenvoudig tot eenige wenken, die, naar ik meen, voldoende zullen zijn, om ons met des schrijvers methode, uitkomsten en wijze van voordragt, zoo veel noodig, bekend te maken.

Wat dan *vooreerst* de hier gevolgde methode betreft, deze bestaat hierin, dat de schrijver, telkens van het algemeene tot het meer bijzondere afdalende, en den kring zijner beschouwing aldus gedurig naauwer trekkende, eerst handelt over hetgeen tot den Bijbel als zoodanig, d.i. als verzameling van gewijde schriften betrekking heeft (de namen, die hij draagt, zijn oorsprong als één geheel of als Kanon, de talen, waarin hij geschreven is, de overzettingen, die er van hem bestaan, het kerkelijk gebruik van hem gemaakt, met de daaruit voortgevloeide indeeling in vss. en Hfdstt., de geheel éénige waarde eindelijk, welke hij, voor den Protestantschen Christen inzonderheid, aan zijnen buitengewonen inhoud en oorsprong ontleent). Daarna bespreekt hij, bij wijze van Inleiding tot het volgende, het O.V. in zijn geheel, als verzameling van boeken, die, in onderscheiding der Apokryfe, met den naam van Kanonieke bestempeld zijn, en maakt ons met de verschillende volgorden bekend, waarnaar zij in vroegeren en lateren tijd werden gerangschikt. Na hierover kortelijk het noodige gezegd te hebben, komt hij tot de boeken zelve, die het O.T. als verzameling bevat, en wel in de eerste plaats tot de zoogenaamde *geschiedkundige* boeken, waardoor hem aanleiding gegeven wordt, om vooraf het een en ander omtrent de Hebreeuwsche geschiedschrijvers in het algemeen mede te deelen. Daarop tot den Pentateuch genaderd, beschouwt hij dezen weder eerst in zijn geheel, terwijl hij vervolgens de voornaamste bijzonderheden, waardoor elk der vijf Mozaïsche geschriften zich kenmerkend onderscheidt, afzonderlijk ter sprake brengt, en deze afdeeling met een blik op Mozes en zijne wetgeving besluit. Een soortgelijke gang wordt ook in de behandeling der overige boeken waargenomen. De *dichtkundige* worden door een woord over de Hebreeuwsche poëzij in

het algemeen, de *profetische* door eene beschouwing van het profetisme onder Israël ingeleid. Daarna wordt ieder boek in het bijzonder in overweging genomen, zijn inhoud kortelijk vermeld, de vraag naar zijnen oorsprong, den leeftijd zijns vervaardigers, kortom naar al hetgeen tot de kritiek der bronnen behoort, zoo veel doenlijk opgelost, terwijl dan verder nog een blik geworpen wordt op hetgeen elk boek bijzonder merkwaardigs heeft, of tot een goed verstand daarvan uit de geschiedenis van het Israëlitische volk geput kan worden. Een Aanhangsel is eindelijk aan de beschrijving, kenschetsing en waardering der zoogenaamde Apokryfe boeken, alsmede aan een kort verhaal van de lotgevallen der Joden gedurende de drie laatste eeuwen vóór Christus toegewijd. - Het tweede Deel, dat de Schriften des N.V.'s omvat, is, wat methode betreft, van het eerste niet onderscheiden. Het vangt aan met eene Inleiding, waarin, na eene vergelijking tusschen het O. en het N. Verbond, omtrent het verschil tusschen Kanonieke en Apokryfe boeken, de echtheid en ongeschondenheid, het aantal, de rangschikking en soorten der eerstgenoemde, een en ander in het algemeen wordt medegedeeld. Daarop tot de historische boeken overgaande, bespreekt de schrijver weder eerst de Evangeliën gezamentlijk, hunne onderlinge verwantschap en geloofwaardigheid, en handelt vervolgens over elk der vier afzonderlijk, in dezer voege, dat hij met den *persoon* der schrijvers begint, zich daarop met het onderzoek naar den inhoud, de innerlijke gesteldheid en oorspronkelijke bestemming hunner geschriften bezig houdt, en met eene aanwijzing der voornaamste, daarin voorkomende of daarop betrekking hebbende bijzonderheden besluit. Ook de behandeling der overige gedeelten des N.V.'s is op eene gelijksoortige wijze ingerigt. Om echter niet te lang te worden, zullen wij den auteur hier niet verder volgen, maar ons bepalen tot de mededeeling, dat tusschen de beschouwing der geschiedkundige boeken en der brieven een tweetal § § is ingelascht, waarin de geschiedenis der Joden ten tijde van Jezus en zijne Apostelen kortelijk verhaald en het een en ander omtrent de toenmalige sekten onder de Joden wordt aangevoerd, terwijl de schrijver in een Besluit zijne denkbeelden omtrent de hooge waarde des Bijbels nog nader ontwikkeld heeft.

Het bovenstaande zal genoegzaam zijn, om ons te doen zien, dat het plan, door Dr. Prins bij de bewerking van zijn Handboek gevolgd, zich én door een *geleidelijken gang*, én door een onmiskenbaar streven naar *volledigheid* zeer gunstig aanbeveelt. Geen minderen lof voelen we ons ten anderen verpligt aan dezen arbeid toe te zwaaijen, wanneer wij letten op de *uitkomsten*, die daarin zijn nedergelegd. 't Is waar, die lof zou dubbelzinnig of onverdiend kunnen schijnen bij de bedenking, dat men die uitkomsten immers niet in zijne magt heeft, indien men zich ten minste aan geene miskenning van de regten der waarheid wenscht schuldig te maken. Dan, zoo merken wij hiertegen op, die bedenking heeft alleen zeker gewigt, waar het geschriften geldt van uitsluitend *wetenschappelijken* aard. Bij Handboeken echter, als het voor ons liggende, mag het wel degelijk de vraag zijn, of zij voor den bedoelden kring van lezers gepast en aanbevelingswaardig kunnen gerekend worden. Het zou toch zeer wel kunnen wezen, dat een dergelijk werk, ofschoon van ernstigen waarheidszin getuigende, meer geschikt werd bevonden, om het geloof van oningewijden te schokken, dan om het te versterken. In zulk een geval zou ik den auteur niet hard willen bestraffen, - want hij handelde naar pligt en overtuiging; maar over de uitgave van zijn' arbeid zou ik mij toch niet, of slechts matig kunnen verheugen. Dat ik dit thans in volle ruimte kan, is omdat Dr. Prins, terwijl hij insgelijks zijne gemoedelijke overtuiging volgde, een werk heeft kunnen leveren, dat, wat *uitkomsten* en *slotsommen* betreft, voor het tegenwoordig standpunt en de behoeften der gemeente juist berekend is. Die uitkomsten toch, die slotsommen van het door hem ingestelde onderzoek, bevelen zich aan door eene tweeledige eigenschap. Zij zijn namelijk meerendeels *behoudend*, en getuigen toch ter zelfder tijd van eenen *geest van onafhankelijkheid*, die de zwarigheden, waarop hij stuit, zoo min zoekt te ontwijken, als hij dáár, waar deze zich niet laten oplossen, schroomt de onmogelijkheid hiervan te erkennen en toe te stemmen. Zoo handhaaft hij b.v. de echtheid van den Peutateuch *in het algemeen*, doch met aanwijzing tevens van hetgeen het wetenschappelijk onderzoek der nieuwere tijden omtrent de oorspronkelijke bestanddeelen, de latere bearbeiding dier aloude geschriften heeft geleerd. De vervaardiging van het

boek Jozua wordt, op gronden van waarschijnlijkheid, in den tijd der Babylonische ballingschap door hem geplaatst. Het boek Job behoort, volgens hem, tot den bloeitijd der Hebreeuwsche letterkunde, en is dus noch, zoo als sommigen meenen, het alleroudste der bijbelsche geschriften, noch, wat anderen beweren, uit de tijden na de Babyl. ballingschap afkomstig. Tegen de echtheid van de *Prediker* heeft de schrijver zoovele bezwaren en bedenkingen, dat hij zich den oorsprong van dit boek niet anders weet te verklaren, dan door er het werk in te zien van een lateren Jood, die de pen opvatte, om de twijfelmoedige zielsstemming, waarin Salomo op het einde des levens schijnt verkeerd te hebben, af te malen. Het *Hooglied* is eene vrucht der *erotische* poëzij, en bestaat als zoodanig niet, gelijk enkelen willen, uit één groot, zamenhangend dichtstuk, maar uit een aantal van idyllen of liefdezangen. Het boek Jesaja eindelijk - want meer kunnen wij niet noemen - is slechts voor een gedeelte afkomstig van den man, wiens naam het draagt. Hfdst. XL-LXVI is, zoo als op grond van herhaalde onderzoekingen in onze dagen vrij algemeen wordt aangenomen, zeer stellig het werk van een lateren Profeet, terwijl er ook onder de voorafgaande Hfdstt. enkele worden aangetroffen, omtrent welker oorsprong men meer of min in het onzekere verkeert. Wat de schriften des N.T.'s aangaat, de authentie van deze allen wordt in het voor ons liggende Handboek verdedigd, uitgenomen alleen die van den Brief aan de Hebreën - welks vervaardiging met de meeste gronden van waarschijnlijkheid aan Apollos wordt toegeschreven, - en die van den 2^{den} Brief van Petrus, welks echtheid onzen schrijver aan te groote zwarigheden onderhevig schijnt, dan dat men zich op het Apostolisch gezag van zijnen inhoud zou kunnen beroepen. Ten aanzien der overige schriften merken wij voorts nog aan, dat het Evangelie van Mattheus, volgens Dr. Prins, in zijnen kanonischen vorm van den Apostel Mattheus afkomstig, en dus oorspronkelijk in het Grieksch geschreven is; dat de Brief aan de Efeziërs door Paulus werd opgesteld, doch, ofschoon zich dienaangaande verder niets met zekerheid laat bepalen, eene andere bestemming gehad moet hebben dan in het opschrift wordt vermeld; dat de eerste onder de Algemeene brieven aan Jakobus, *den broeder des Heeren*, als

schrijver moet worden toegekend, en dat - om van niet meer te gewagen - het vraagstuk betreffende den inhoud en de echtheid der Openbaring in soortgelijken zin door den vervaardiger van het Handboek wordt opgelost, als dit niet lang geleden door den Hoogleeraar Niermeijer in zijne bekroonde Prijsverhandeling over dat onderwerp is gedaan.

Na deze beknopte mededeeling van eenige der meest in het oog vallende resultaten, welke Dr. Prins langs den weg van wetenschappelijk onderzoek verkregen heeft, wordt het gewis niet van mij verwacht, dat ik over de innerlijke waarde, hetzij daarvan, hetzij van andere gedeelten van zijnen arbeid eene eigenlijke discussie met mijn geleerden ambtsbroeder zal aanknoopen. Mijn eenig doel is op dit oogenblik, den geest, die bij zijn onderzoek heeft voorgezeten, iets nader te doen kennen, en op deze wijze de lofspraak te motiveren, die ik aan zijn werk gegeven heb. Maar blijkt ons hieruit, dat hij, op het door hem ingenomen standpunt, het wezenlijk belang der gemeente met de eischen eener opregte waarheidsliefde heeft weten te vereenigen, de voortreffelijkheid, welke zijn Handboek daaraan verschuldigd is, wordt ten slotte door de *voordragt*, d.i. de stijl en de toon, waarin het vervat is, niet weinig verhoogd. Het zij mij vergund, zonder hierover in het breede uit te weiden, een drietal eigenschappen op te noemen, waardoor het Handboek zich van deze zijde, mijns achtens, zeer voordeelig onderscheidt. Tot de eerste vereischten van een geschrift als het zijne, behoort voorzeker *klaarheid en bevattlijkheid*. Dr. Prins heeft, zoover wij kunnen zien, in den regel aan dien eisch voldaan, zonder, wat zoo ligt gebeurt, op de nabijgelegen klip der oppervlakkigheid te verzeilen. Een andere klip, waarop hij, bij de vervaardiging van zulk een geschrift gemakkelijk had kunnen stranden, is hij even gelukkig ontgaan: ik bedoel die der dorheid en eenzelvigheid. Ofschoon door een bepaalden vorm zeer naauw gebonden, en genoodzaakt, om bij elk der verschillende Bijbelboeken gedeeltelijk weêr dezelfde zaken te behandelen, heeft hij toch van het begin tot het einde iets *boeijends*, iets *afwisselends* aan zijne voordragt weten te geven, waardoor de aandacht gaande wordt gehouden, terwijl daartoe ook gewis niet weinig wordt medegewerkt door de wel eenvoudige en onopgesmukte, maar tegelijk toch sierlijke, zeer gekuischte taal, waarin hij tot zijne

lezers spreekt. Eene laatste, zeer prijzenswaardige eigenschap noem ik des schrijvers *bezadigdheid* in de voorstelling der verschillende gevoelens, waarop hij te wijzen heeft. Hij doet meer dan de bestaande geschilpunten vlugtig aanroeren; doch hij onthoudt zich bij de behandeling daarvan zorgvuldig van eene partijdige hartstogtelijkheid, waardoor wel de geest zijner lezers in deze of gene rigting opgewonden, gefanatiseerd had kunnen worden, doch waardoor ook alle wezenlijke vrucht van zijnen arbeid verloren gegaan zou zijn. Hij heeft daardoor slechts te meer getoond, dat het hem om de zaak der waarheid, niet om het belang eener partij was te doen, en dat het hem waarlijk ernst is geweest met de zucht, om door een bedachtzaam onderzoek dier waarheid de gemeente te doen opwassen in haar allerheiligst geloof.

Het gezegde, hoop ik, zal genoegzaam zijn, om de gronden te doen kennen, waarop ik gemeend heb, mij over de verschijning van het hier aangekondigde Handboek dankbaar te mogen verheugen. Mag ik het echter bij deze lofprijzing laten? Ik vreeze, neen! Hoe ongaarne ik van den toon der goedkeuring in dien der berisping overga, ik vrees, dat dit wel van mij geëischt zal worden, al ware het alleen ten bewijze, dat ik met den voor mij liggenden arbeid meer dan oppervlakkig kennis heb gemaakt. Welaan, het zij dan om aan dien eisch te gemoet te komen, dat ik van nu af nog voor enkele oogenblikken den censors-plak in handen neem, en, in de hoop, dat dit mij de noodige bescheidenheid niet uit het oog zal doen verliezen, den schrijver eenige teregtwijzingen mededeel, die hij, in zijne mij bekende goedwilligheid, wel van mij zal willen aannemen - voor hetgene zij zijn.

Eene *eerste* aanmerking, die ik op zijnen arbeid meen te moeten maken, is het volstrekte gemis van literatuur. Hij heeft met zijn schrijven de bevordering van gezonde bijbelkennis bij wél onderwezene gemeenteleden, kweekelingen der zendingszaak, aankomende godgeleerden, enz. bedoeld; en zijn geschrift is op zich zelf uitnemend voor dat doel geschikt. Waar echter de lust tot onderzoek der H. Schrift eenmaal is ontwaakt, daar wenscht men ook, door voortgezette zelfoefening, nog dieper door te dringen, en in de aldus ontstane behoefte, die op bevre-

diging toch ook wel aanspraak heeft, voorziet het Handboek niet. De weetgierige lezer ziet zich door Dr. Prins tot geen enkelen schrijver verwezen, die hem verder ten gids kan zijn. Dat die aanwijzing geheel zonder opzet achterwege zou gelaten zijn, kunnen wij naauwelijks vermoeden. Wat mag er echter de reden van zijn geweest? De onmogelijkheid der zaak? Maar het beroep daarop kan toch wel niet geheel worden toegelaten. Immers, al is de literatuur, die hier in aanmerking zou kunnen komen, betrekkelijk gering te noemen, geheel ontbreekt zij toch niet. Laten zich, naast een werk als bijv. dat van Van der Palm over Salomo's Spreuken, slechts weinige noemen, waarin het een of ander Bijbelboek in zijn geheel behandeld wordt, er zijn er toch, die met vrucht konden worden aangehaald, om over deze of gene bijzonderheid nog nader licht te verspreiden. Ook naar losse opstellen, hier of ginds geplaatst, had somwijlen tot dat doel kunnen verwezen worden. Zelfs een Tijdschrift als ‘de Gids’ had daartoe zijne bijdragen kunnen leveren, ten bewijze waarvan ik mij slechts heb te beroepen op een stuk, als bijv. dat van den Hoogl. Veth, in den laatstvorigen Jaargang geplaatst, en waarin ons omtrent de Toonkunst der Hebreën zoo vele behartigingswaardige wenken worden medegedeeld. Liever derhalve dan aan de onmogelijkheid der zaak, denk ik aan de ongetwijfeld groote, zeer groote moeijelijkheid, die met de vervaardiging eener literatuur voor een Handboek als het voor ons liggende verbonden is. Indien de schrijver het echter omtrent de wenschelijkheid en nuttigheid daarvan met mij eens mogt kunnen zijn, dan vlei ik mij, dat hij zich, bij eene vernieuwde uitgave, zal beijveren, het genoemde bezwaar althans eenigermate te boven te komen, en langs dien weg de bruikbaarheid van zijn geschrift nog aanmerkelijk te verhoogen.

Wat *ten andere* de inrigting en het plan van het Handboek betreft, ik vind ook nu niets af te dingen op den lof, dien ik daaraan straks in het algemeen heb toegezwaaid. Slechts ten aanzien van de rangschikking der verschillende onderdeelen is mij eene enkele maal eene bedenking voorgekomen, die ik, hoezeer zij mij zelven niet bijzonder gewigtig schijnt, toch niet wil terughouden.

Zij raakt de plaatsing van § 112, waarin de geschiedenis der Joden ten tijde van Jezus en zijne Apostelen behandeld wordt. Ik heb tegen die plaatsing eenig bezwaar, niet zoo zeer omdat de draad van des schrijvers beschouwing daardoor wordt afgebroken, - het voordeel eener behagelijke afwisseling immers weegt daartegen ruimschoots op; maar omdat zij mij én op zich zelf minder juist voorkomt, én min of meer strijdig met de geregelde orde, anders overal in het Handboek in acht genomen. De aanhef der § luidt: ‘De kennis van de geschiedenis der Joden ten tijde van Jezus en zijne Apostelen is tot regt verstand van de geschiedkundige boeken des N. Verbonds onmisbaar.’ Welnu, indien dit zoo is, - en wie zou 't in twijfel trekken? - waarom dan ook het overzigt dier geschiedenis niet aan de beschouwing der Evangeliën en Handelingen vooraf laten gaan? Waarom niet, even als het 1ste Deel met een resumé van de lotgevallen der Joden gedurende de drie laatste eeuwen vóór Christus gesloten werd, zoo het 2de met de voor het N.T. bepaaldelijk noodige historische herinneringen geopend, en beide Deelen aldus aan elkander geschakeld? Door die herinneringen bij wijze van Aanhangsel of Excursus te behandelen, verzaakt de schrijver trouwens den regel, waaraan hij zelf zich elders, en te regt, gebonden heeft. Zóó - om eene vergelijking te maken - lezen wij in den aanhef van § 115: ‘Tot regt verstand der Paulinische brieven - moeten wij den Apostel Paulus zelven leeren kennen, *allereerst* in zijne lotgevallen en werkzaamheid.’ Hij laat dus hier de geschiedenis van Paulus aan de beschouwing zijner schriften voorafgaan, hetgeen ongetwijfeld slechts kan worden goedgekeurd. Maar waarom dan ook niet de geschiedenis van 's Heilands tijd en de Apostolische periode behandeld, alvorens tot de bespreking der historische boeken des N.T.'s over te gaan? Welke reden bestond er, om alleen in dit geval van eenen anders met naauwgezetheid gehouden en met goed gevolg bewandelden weg af te wijken?

De hier gemaakte objectie, hoogstens slechts tegen eene kleine onregelmatigheid gerigt, thans verder daarlatende, kom ik tot eenige andere bedenkingen, die, omdat zij tot den *inhoud* zelven van het Handboek betrekking hebben, welligt ook eenige meerdere belangstelling zullen inboezemen.

Ik vang aan met te herinneren, dat onder de deugden van den voor ons liggenden arbeid ook een loffelijk streven naar *volledigheid* mag worden genoemd. Van die lofspraak zij ook thans niets teruggenomen, doch slechts op grond der erkentenis van de vele en overgroote moeijelijkheden, die met zulk een streven verbonden zijn. Er is eene volledigheid, die, daar zij voor de enge vormen van een Handboek als het door ons besprokene niet berekend is, alligt in haar tegendeel overslaat, en alzoo werkelijk tot onvolledigheid wordt. Ook onze schrijver heeft hiervan nu en dan het bewijs geleverd. Door de, op zich zelf prijselijke zucht geleid, om den inhoud der verschillende bijbelboeken niet alleen naauwkeurig te ontleden, maar ook over de daarin voorkomende merkwaardigste bijzonderheden licht te verspreiden, heeft hij somtijds meer willen doen, dan hem door zijne beperkte ruimte werd toegelaten, en het gevolg daarvan is, dat de al te beknopte voorstelling, verdediging, of verklaring van sommige feiten ons onbevredigd laat. Van de vele vraagstukken, door mij in margine gezet, noem ik ten voorbeelde slechts die, welke ik onder het lezen plaatste bij hetgeen wij in het 1ste Dl. gezegd vinden omtrent den val onzer stamouders, Jacobs worsteling met een Engel, de rook- en wolkkolom die voor het leger der Israëlieten uitging, - en bij hetgeen wij in het 2de Dl. vinden aangemerkt omtrent de ster der Magi en het berigt, dat Mattheus ons geeft aangaande zekere omstandigheden, die den dood van Jezus vergezelden of daartoe in betrekking stonden. - Er is ten andere een streven naar volledigheid, dat, hetzij uit den aard der zaak, hetzij ten gevolge van niet overwonnen bezwaren, een bloot *streven* blijft, zonder het daaraan gestelde doel ooit geheel te bereiken. Terwijl wij onzen schrijver nu eens met groote naauwkeurigheid de in eenig bijbelboek voorkomende bijzonderheden hooren bespreken, - verg. bijv. hetgeen hij bl. 52 volg. omtrent de melaatschheid en de wetten daaromtrent zegt, - bepaalt hij er zich een andermaal toe, die slechts vlugtig aan te voeren of op te noemen, zonder dat zich voor dit verschil eene voldoende reden laat vinden. De behandeling der historische boeken van het N.T. komt mij voor, in dit gelijk in andere opzigten, het minst gelukkig geslaagd te zijn. Een enkelen keer zien wij ook eene bijzonderheid, die toch met

reden belangrijk mag heeten, geheel voorbijgegaan. Zoo heeft het mij bijv. verwonderd, bij de ontleding en beschouwing van den 2den Brief aan de Corinthiërs, met geen enkel woord van het *hemelsch gezigte* gewaagd te vinden, dat den Apostel Paulus naar 2 Kor. XII, vs. 1, enz. is te beurt gevallen. Dat het den schrijver voorts, ofschoon in verreweg de meeste gevallen, toch niet altoos gelukt is, de eischen der populariteit met die eener grondige historische kritiek genoegzaam overeen te brengen, is eene bedenking. die mij vooral door eenen blik op zijne behandeling der Synoptici en der Handd., - gedeeltelijk ook op die der Pastoraalbrieven in de pen wordt gegeven, ofschoon ik verre wensch te zijn van de moeite te miskennen, aan de handhaving van de echtheid der laatstgenoemde schriften door hem besteed.

Met dit een en ander voor ons, hoe beknopt en onvolledig de aanwijzing zelve daarvan zij, mogen wij dan ook voorzeker wel met eenig regt beweren, dat het door ons beschouwde Handboek nog niet in allen deele beantwoordt aan de hooge eischen, die van de hier bedoelde zijde aan zulk een geschrift gedaan kunnen worden. Ware 't mij alleen om berispen te doen, het zou mij thans zoo moeijelijk niet vallen, met behulp mijner aanteekeningen, nog enkele andere, hetzij dan meer of min belangrijke bedenkingen tegen sommige gedeelten van des schrijvers arbeid op te werpen. Zelf echter wensch ik niets liever, dan mij daarvan te onthouden, en de ongaarne opgevatte censorsroede neder te leggen[1]. Moge het bovenstaande slechts ten bewijze strekken, dat ik mij in mijne lofspraak door geen partijdig vooroordeel heb laten besturen, maar alleen door den indruk, dien eene meer dan oppervlakkige kennismaking met den arbeid onzes schrijvers onwillekeurig bij mij heeft achtergelaten. Het is in de overtuiging, langs dien weg verkregen, dat ik ten slotte niet aarzel, dien arbeid, in weerwil van zijne kleine onvolkomenheden, nogmaals dringend ten gebruike aan te bevelen. Tot hoe ruimeren kring een geschrift als dit

1 Mag ik er Dr. Prins, in het belang eener volgende uitgave van zijn werk, wel opmerkzaam op maken, dat Dl. I, bl. 285, reg. 1 v.b., *Haman* staat in plaats van *Mordechai*, - alsmede, dat Dl. II, bl. 131, reg. 9 v.o., het pron. *hij* op Festus terugslaat, en dus in *deze*, of *de Apostel*, of iets dergelijks, dient veranderd te worden?

den weg mag vinden, des te beter voor de Kerk, welker bloei het tracht te bevorderen. Het zal niet alleen, onder hoogeren zegen, een krachtig middel kunnen zijn tot bestrijding van vele schadelijke dwalingen en verderfelijke wanbegrippen, maar zijne verspreiding zelve zal ook het verblijdend bewijs opleveren, dat de Kerk, het vruchteloos strijden moede, allengs tot den eenigen leefregel tracht terug te keeren, die haar herstel kan aanbrengen, - het onderzoek der schriften, die van Hem getuigen, wiens geest alleen hare krankte genezen kan.

D. HARTING.

Eene geschiedenis der filozofie.

De Wijsbegeerte voorgesteld in hare ontwikkeling. Eene geschiedenis der filozofie, door Dr. A.J. Vitringa. Eerste Deel, eerste aflevering, 118 *bl. Arnhem, D.A. Thieme*. 1854.

Een geschiedenis der wijsbegeerte te schrijven is een stoute onderneming. En toch zijn er in Duitschland weinigen, die voor haar terugdeinzen. Men weet zich de taak te verligten. Met drie of vier van de reeds bestaande handboeken voor zich, wie zou het dan moeijelijk kunnen vinden, de wereld met een nieuw te verrijken? Vooral wanneer de lezing van enkele bronnen hier en daar tot een geheel andere meening heeft gebragt, schijnt alle zwarigheid overwonnen.

Voor hem evenwel, die een anderen weg wil volgen, en van oordeel is, dat van zulk een boekenmakerij de wetenschap zeer weinig voordeel kan trekken, is, ik herhaal het, het schrijven van een geschiedenis der wijsbegeerte een stoute onderneming. Er is, om wel te slagen, veel meer noodig dan de kennis van hetgeen men de bronnen noemt, dat is de schriften der wijsgeeren. Zoo kan men ten hoogste komen tot hetgeen Dr. Vitringa zelf volstrekt onvoldoende rekent, een opgave van wijsgeerige stelsels. Op de gave der verbinding van die stelsels komt het aan, zal ieder toestemmen. Maar die gave ontstaat in niemand van zelf. De bekwaamste metselaar is niet in staat twee stee-

nen aan elkander te hechten, wanneer hij geen middel van vereeniging bezit. Evenzoo kan de beste denker geen twee stelsels verbinden, wanneer het hem aan de kennis van nog iets anders buiten die stelsels ontbreekt, waardoor hij ze tot elkaar zou kunnen brengen. Er is vooral drieërlei, waarvan de kennis niet kan gemist worden. Ik wil het den lezers van dit tijdschrift duidelijk maken.

De wijsbegeerte staat met alles, waarop de menschelijke geest zijn onderzoek rigt, in het naauwste verband. Ten allen tijde heeft zich de wijsgeer in het middelpunt der wetenschappen geplaatst, hetzij, gelijk ik met blijdschap zie dat thans meer en meer gedaan wordt, om uit die allen op te nemen en haar eerst daarna het opgenomene verbonden en verwerkt terug te geven, hetzij, zoo als vroeger meestal de gewoonte was, om ze allen te beheerschen. Over alles spreekt hij zijn oordeel uit, over de godsdienst en het regt, over den mensch en den staat, over de natuur en de kunst. Hij verklaart, wat men van God en Zijne betrekking tot de wereld denken moet, met wat doel God die wereld heeft geschapen en welke plaats het booze in zijn voorzienig bestuur inneemt. Hij beantwoordt de vraag, of de mensch behalve het ligchaam nog een geest bezit, of die geest vrij en onsterfelijk is, en waarin de grond ligt zijner zedelijke verpligting. Hij ontvouwt het doel en de wetten der kunst, en trekt de grenzen, die de verschillende kunsten van elkaâr scheiden. Hij wijst den grondslag aan van het regt, en van hem verlangt men te hooren, of er eigendom moet zijn en langs welke wegen men het verkrijgen kan, of slavernij en doodstraf geoorloofd zijn, en waaraan de maatschappij hare bevoegdheid ontleent om te bepalen, wat misdaad is, en om den misdadiger te straffen. Hij schetst het doel van den staat, zijn betrekking tot al de inrigtingen van het zedelijk leven, en de middelen, die het meest geschikt zijn, om zijn doel te bereiken. Ook voor de natuur sluit hij de oogen niet, en laat hij al onderzoekingen van minder belang, zooals hij ze noemt, aan anderen over, hij behoudt voor zich zelf het regt om te beslissen, waarin het wezen der natuur bestaat en of zij voor de menschelijke kennis toegankelijk is; zelfs heeft men hem de vraag hooren doen, of er in het geheel wel een natuur kan worden aangenomen.

Zoo is de wijsgeer met alle wetenschappen verbonden.

Kan het anders, of van den toestand, waarin zij verkeeren, moet voor een goed gedeelte ook het karakter van zijn eigen leer afhankelijk zijn? Wel beweert hij dikwijls, dat hij uit een geheel andere bron zijne kennis put dan die voor de beoefenaars der overige wetenschappen vloeit. Terwijl al hun weten door waarneming, door ervaring tot stand komt, zal daarentegen zijn weten alleen door het denken worden verkregen. De natuurkundige gaat uit van de waarneming der stof, de regts-, staats- en zedeleeraar van de waarneming van den mensch en de maatschappij, de godgeleerde van de waarneming der goddelijke openbaringen. Maar de wijsgeer, ofschoon hij over dezelfde onderwerpen spreekt, die zij behandelen, zal niet waarnemen, maar denken. Ware dit zoo, de toestand van de wetenschappen der waarneming zou op de wetenschap van het denken geen invloed uitoefenen. Maar men is in onzen tijd reeds ver genoeg gevorderd, om in te zien, dat het niet zoo is. Één enkel feit zelfs is voldoende, om tot dat inzigt te brengen. De wijsbegeerte der 19de eeuw is een andere dan die der 17de. Waarom? Omdat de wetenschap der 19de eeuw een andere is dan de wetenschap der 17de. De natuurfilozofie van onze dagen wijkt ver af van die der Grieken. Waarom? Omdat de natuurkennis van onze dagen met die der Grieken niet meer te vergelijken is. De wijsgeeren denken anders over de groote vragen van het regt en van den staat dan in vroegere eeuwen. Waarom? Omdat de regtsstudie en de politiek belangrijke vorderingen heeft gemaakt. Waren de wijsgeeren geheel aan hun denken overgelaten, had de waarneming geen vat op hen, er is niet de minste reden, waarom eenig wijsgeer van onzen tijd hooger zou staan dan Plato, wiens denkkracht zoo uitnemend ontwikkeld was. De tegenwoordige wijsgeeren en die van vorige eeuwen, zij woonden allen in het middelpunt der wetenschappen; het verschil, dat er tusschen hen bestaat, is alleen daaraan toe te schrijven, dat die wetenschappen zelf, in wier midden zij wonen, geheel veranderd zijn. De wijsgeer moge alles uit begrippen afleiden, de aard van die begrippen zelf, de inhoud dien hij er in legt en dien hij er later weder met veel inspanning uit ontwikkelt, zelfs de wijze waarop hij die ontwikkeling uitvoert, het zal alles afhangen van de hoogte, waartoe de ervaringswetenschappen geklommen zijn en van het aandeel, dat hij zelf aan haar vooruitgang genomen heeft.

Weinig toch zal haar bloei hem baten, wanneer hij er geen kennis van draagt. In den tijd van Jakob Böhme was er reeds genoeg van de natuur bekend, om de ongerijmdheid zijner natuurfilozofie in het oog te doen vallen, maar het was alleen aan anderen bekend, niet aan Jakob Böhme zelf.

Men ziet ligt, wat uit het behandelde voortvloeit. Die een wijsgeerig stelsel naauwkeurig wil kennen en beoordeelen, die moet niet alleen met den inhoud daarvan bekend zijn, maar ook met den toestand der natuurkunde, der regtsen staatswetenschap, der kunst en der letteren, der godgeleerdheid en zedeleer, in den tijd waarin dat stelsel gevormd is. En die een geschiedenis der wijsbegeerte wil leveren, die moet in staat zijn een geschiedenis der wetenschap te schrijven.

Doch hiermede is de zaak nog niet afgedaan. Er wordt van den geschiedschrijver der filozofie nog veel meer gevorderd. Wijsgeerige stellingen vormen zich onder den invloed niet alleen der ervaringswetenschappen, maar ook van geheel het maatschappelijk leven. Of waarom anders is de Fransche en Engelsche wijsbegeerte zoo verschillend van de Duitsche, en kon Spinoza wel de groote wijsgeer voor Duitschland worden, maar niet voor andere rijken, zelfs niet voor Nederland? Men zal hierbij aan den verschillenden volksaard denken; maar dat woord is zonder beteekenis, als men dien volksaard niet in zijn bestanddeelen ontleedt; en wie zal den invloed der politische, der maatschappelijke ontwikkeling miskennen? Ik heb dikwijls de Fransche omwenteling der 18de eeuw als een gevolg zien voorstellen van de wijsbegeerte dier eeuw, maar ik geloof, dat men in zeker opzigt de bewering mag omkeeren. De filozofie der revolutie is het uitvloeisel geweest der diep gevoelde behoefte aan revolutie. Er is veel waarheid in het gezegde van Claudius, dat de mensch niet wil zoo als hij denkt, maar denkt zoo als hij wil. Men bevond zich in een ondragelijken toestand; de staat van Frankrijk was krank tot in het gebeente toe. Men gevoelde het, dat een buitengewoon krachtig geneesmiddel gevorderd werd. Maar de bestaande inrigting maakte het toedienen van dat middel onmogelijk. Die inrigting moest dus gesloopt worden; er moest een radikale hervorming, een omwenteling plaats hebben. En nu verhief zich de wijsbegeerte, en begon te vragen, wat regt het bestaande had om te blijven bestaan,

en bewees de bevoegdheid tot een omwenteling, toen hare onvermijdelijkheid reeds algemeen gevoeld en in het streven van den tijd was opgenomen. Ik heb elders in het voorbeeld van Plato en Augustinus, van Machiavelli en Hobbes aangetoond, hoe de bespiegeling overal de kleur van haren tijd draagt. De meeningen, zegt Ranke, wisselen met de politische toestanden, die men bereiken kan of wil. Waar de standen naar de oppermagt streven, daar beroepen zij reeds in de 14de eeuw zich op het beginsel, dat de vorsten alleen krachtens de toestemming, het goedvinden der volken op den troon zitten; waar hun pogen onderdrukt wordt, daar wordt de leer van het natuurlijk onderscheid der standen en van het goddelijk regt der vorsten verkondigd. Zoo ziet men voortdurend de wijsbegeerte optreden óf om het bestaande te verdedigen, óf om een algemeen verlangen naar verandering te regtvaardigen, en zelfs in het laatste geval vinden wij haar toch nog in het bestaande geworteld. De bespiegeling onzer anti-revolutionairen is ondernemend genoeg, en toch zullen zij in ons land zoo ver niet gaan, als hun geloofsgenooten in andere landen het wagen. Geen wonder. Zij leven in een constitutioneelen staat, niet in een geheel of bijna geheel absolute monarchie. En even als het in het politische is, zoo is het ook in het godsdienstige. De wijsgeer, die in het Christendom leeft, zal door zijn schijnbaar bandeloos denken tot andere meeningen over God komen dan de Heidensche wijsgeer; en de in schijn volkomen vrije bespiegeling van den Protestant zal hem tot andere uitkomsten brengen dan waartoe de Katholieke denker geraakt. In één woord, de zedelijke, godsdienstige, maatschappelijke en politische toestand van eenigen tijd is van beslissenden invloed op de wijsbegeerte van dien tijd.

Voor den geschiedschrijver der wijsbegeerte worden hierdoor de zwarigheden verdubbeld. Niet alleen de geschiedenis der wetenschap moet hij zich eigen hebben gemaakt, maar ook de geschiedenis der beschaving, der ontwikkeling van ons geslacht.

Eindelijk staat van iederen wijsgeer zijn stelsel onder den invloed van zijn eigen leven, van zijn opvoeding, de omstandigheden waarin hij zich bevindt, den kring van menschen waarin hij leeft en de indrukken, die hij er ontvangt. Hegel schijnt te meenen, dat de lotgevallen van den wijsgeer afhankelijk zijn van het karakter zijner leeringen. Van-

daar zijn ongerijmde beweering, dat Spinoza aan de tering moest sterven, omdat in zijn stelsel alles door het oneindige verteerd wordt. Ook hier mag ik, schoon niet met toepassing op dit bijzondere geval van Spinoza, het algemeene beginsel omkeeren, en het oordeel uitspreken, dat de leeringen van een wijsgeer voor een gedeelte afhankelijk zijn van zijne lotgevallen. Er is wel nimmer een wijsgeerige zedeleer gepredikt, schijnbaar zoo vrij en zelfstandig als die van Helvetius en Mandeville, en toch, Schlosser heeft het met regt opgemerkt, drukken zij slechts in wetenschappelijken vorm datgene uit, wat in de wereld, die zij hebben waargenomen, in de zoogenaamde groote, hooge of fijne wereld algemeen in woord en daad als beginsel is erkend, de heerschappij van het eigenbelang. Zal het voor den aard der Schleiermacher'sche wijsbegeerte onverschillig worden gerekend, dat hij door de broedergemeente is opgevoed? en wordt menig halfslagtig stelsel niet uit de vervolging verklaard, die een ruiterlijk verkondigde en trouw uitgewerkte leer haar prediker op den hals had gehaald?

Zoo moet dus de geschiedschrijver der wijsbegeerte aan zijne kennis van de geschiedenis der wetenschap en der beschaving nog de kennis paren van het leven der wijsgeeren, wier stelsels hij ontvouwt. Een dorre optelling hunner lotgevallen, zoo als zij in oudere handboeken meestal gegeven wordt, moge zeer onvruchtbaar zijn, maar een menschkundige ontwikkeling dier lotgevallen kan ter verklaring der denkbeelden bijzonder dienstbaar worden gemaakt.

Ik geloof niet, dat Dr. Vitringa aan al deze zwarigheden heeft gedacht. De behandeling althans van zijn onderwerp draagt er niet de minste sporen van, dat hij de noodzakelijkheid heeft ingezien, om de geschiedenis der wijsbegeerte op die wijze te bewerken. Hoe groot of klein hij zich de taak heeft voorgesteld, is mij onbekend. In ieder geval bekent hij zelf, dat hem zeer veel ontbreekt. Hij verklaart, ‘nog niet toegerust te zijn met de veelomvattende kennis, die 't aan een verder gevorderden leeftijd, geheel toegewijd aan ernstige studies, zoo veel gemakkelijker maakt om een juist oordeel over moeijelijke punten te vellen, en rezultaten van een veeljarig onderzoek aan te bieden.’ Hij is dan ook ‘geplaatst in een werkkring, die schaars eenige uren tot eigen studie en oefening overlaat.’ Het komt mij voor, dat hij, die in zoo ongunstige omstandigheden verkeert,

grooten lof verdient, wanneer hij zijn weinige vrije uren zoo vlijtig gebruikt, maar tevens, dat hij ze én voor zich zelf én voor anderen nuttiger kon gebruiken, als hij ze aan iets anders wijdde, dan aan het schrijven eener geschiedenis der wijsbegeerte. Zulk een geschiedenis toch *moet* 'de rezultaten van een veeljarig onderzoek' en van 'ernstige studies' bevatten, of zij mist alle waarde.

Misschien was Dr. Vitringa van oordeel, dat hij de onderneming daarom ligter kon wagen, omdat hij niet voor de geleerden wilde schrijven, maar 'voor het beschaafde publiek.' In dat geval ben ik van een lijnregt tegenovergesteld gevoelen. Het schrijven voor den beschaafden man is in mijne oogen oneindig moeijelijker dan het schrijven voor den geleerde. Men zou het reeds daaruit kunnen opmaken, dat er van de honderd boeken, die op de planken van den man van wetenschap te regt komen, en er een eervolle plaats innemen, naauwelijks één is, dat zich populariteit verwerft. Grondig, zoo als het den schrijver over wetenschap betaamt, en tevens populair te zijn, houd ik voor het toppunt der kunst. Ik wil mijne meening, waarom ik het voor zoo buitengewoon moeijelijk aanzie, verantwoorden. Ik kan het nergens beter door doen, dan wanneer ik het geheim der populariteit ontsluit.

De vereischten, waaraan men, om als schrijver populair te zijn, moet voldoen, schijnen mij twee in getal. De eerste voorwaarde bestaat in levendigheid en frischheid van voorstelling, op levendigheid en helderheid van kennis gegrond. De populaire geschiedschrijver moet den tijd, dien hij ons wil ophelderen, zoo beschrijven, dat de personen en gebeurtenissen, die hij beschrijft, voor ons leven, waartoe hij dàn alleen in staat is, wanneer ze voor hem zelf hebben geleefd. Hij moet schrijven uit hetgeen hij weet, niet uit hetgeen hij opzoekt en naslaat. In het boek voor den geleerde mag de invoeging zigtbaar zijn van hetgeen uit adversariën is opgenomen, in het populaire geschrift moet alles uit de volheid der kennis van den schrijver als één geheel voortvloeijen. De tweede voorwaarde bestaat in een juisten blik, om het onderscheid te zien tusschen datgene waarop het aankomt en dat wat van minder belang is. Voor den geleerde is iedere mededeeling van gewigt, die iets nieuws aan den dag brengt; voor den beschaafden man is zeer veel onverschillig. Niet al de bijzonderheden van eenig tijdvak wekken

zijn belangstelling, maar alleen die, welke karakteristiek zijn; niet om alles wat eenig wijsgeerig stelsel bevat bekommert hij zich, maar alleen om datgene wat het kenmerkt, om die groote en breede trekken, waardoor het in zijn volle eigenaardigheid en waarde voor hem staat. Die deze twee vereischten bezit zal, geloof ik, populair schrijven, maar hoe weinigen bezitten ze! Alles wat men opspoort en navorscht mede te deelen is niet moeijelijk, maar er datgene uit te kiezen wat voor ieder een blijvende waarde heeft, dat is een zware taak. Uit allerlei schriften eenige den beschaafden man nog onbekende zaken mede te deelen, dat valt binnen veler bereik, maar eerst volledig de zaak in zich zelf op te nemen, en haar dan duidelijk weder te geven, daarvoor is niet iedereen berekend.

Ik heb niet eens gesproken van de noodzakelijkheid, om alleen van de algemeene volkstaal zich te bedienen. Niet alsof ik die noodzakelijkheid in twijfel trek. Integendeel, die tot den beschaafden man wil spreken moet in de taal van den beschaafden man zich uitdrukken. Van alle duistere en zeldzaam gebruikte woorden, van alle vreemde zamenvoegingen, van alle veranderingen der gewone beteekenis van woorden, moet hij zich onthouden. Maar ik heb hiervan alleen daarom gezwegen, omdat ik geloof dat hij, in wien de twee vereischten, waarvan ik sprak, niet gemist worden, zich van zelf in de volkstaal, die toch ook zijn eigen taal is, zal uitdrukken.

Dr. Vitringa vorderde van zich zelf, als populair schrijver, ‘het leveren van proefhoudende rezultaten.’ Maar is het dan niet oneindig moeijelijker, proefhoudende rezultaten te leveren, dan snel voorbijgaande en niet proefhoudende? Moest de eisch, dien hij zelf deed, hem niet overtuigen van het gewigt der taak, die hij op de schouders had genomen?

En wat bewoog hem, om dien zwaren arbeid te beginnen? Hij meende, dat Nederland behoefte had aan een oorspronkelijke geschiedenis der wijsbegeerte, en wilde een ‘leemte onzer nationale literatuur aanvullen.’ En zeker, wie zou er geen prijs op stellen, als wij een oorspronkelijk Hollandsch werk mogten bezitten, dat in den geest, dien ik aanwees, bewerkt was, en den beschaafden man de geschiedenis der wijsbegeerte als een uitvloeisel ontvouwde van de algemeene ontwikkeling der menschheid? Maar gevoelde men zich

niet in staat, zulk een werk te leveren, ware het dan niet beter geweest een Duitsch geschrift te vertalen, of te wachten, totdat men over meer vrije uren kon beschikken? Zoo dringend toch is de behoefte van ons volk aan een geschiedenis der wijsbegeerte niet, dat ieder uitstel doodelijk zou mogen heeten.

Ik heb nog alleen aangewezen, wat in een geschiedenis der wijsbegeerte gevorderd wordt, en dat Dr. Vitringa volgens hetgeen hij zelf erkent de middelen niet bezit, en ook niet bezitten kan, om aan die vordering te voldoen. Tot een nadere beschouwing van zijn geschrift wil ik thans overgaan.

Ik begin met de opmerking, dat het van populariteit zeer ver verwijderd is. De beschaafde man overtreft mijne stoutste verwachtingen, als hij dit boek kan verstaan, als hij in staat is, de algemeene opmerkingen en de beschrijving der Grieksche filozofie vóór Aristoteles te volgen. Indien ik mij niet geheel en al in hem bedrieg, zal hij van het meeste, wat hem hier wordt aangeboden, niets kunnen begrijpen. Of zal hij het vatten, wanneer hem b.v. van de Ionische wijsgeeren wordt verhaald, dat hun ‘rigting, door het kinderlijk natuurlijke van haar beschouwingswijze, meer dan de Eleatische, naderde tot het inzien van 't begrip, dat ook natuurlijk eenvoudig is’? of wanneer hem wordt medegedeeld, dat ‘de stof inderdaad datgene is, waaraan zich de op zich zelf onzinnelijke eigenschappen van den vorm voor de zinnelijke waarneming openbaren’? Zal het hem niet duizelen, wanneer hij leest: ‘zoo is dan in 't systeem van Demokritus de overgang van 't naar vermogen zijn tot het zijn in werkelijkheid niets anders, dan het aanhoudende verbinden en scheiden van de atomen door eene beweegkracht, die in de gegevens van het atomen stelsel (ledige ruimte en zwaarte) ligt’? Waarlijk, ik geloof, dat hij door zulke zinnen, en zoo is bijna het geheele boek, niet heen zal kunnen komen. Ik geloof zelfs, dat hij het bij het doorbladeren van het boek zal laten, en, als hij de titels der hoofdstukken gelezen heeft: ‘de wijsbegeerte van het begrip’, ‘het begrip gezocht in de eenheid van het al, abstrakt beschouwd als 't oneindige zijn of wezen’, ‘het begrip opgevat als eenheid van een zich zelve bewegende of veranderende stof’, enz. verzadigd zal zijn, en twijfelen, niet of hij zelf wel een beschaafd man is, maar

of dit boek wel voor den beschaafden man geschreven is.

Dr. Vitringa spreekt het eerst over den oorsprong der wijsbegeerte. Hij vindt dien in de natuur van den mensch. Naast ons dierlijk leven is er, zegt hij, nog een hooger of geestelijk leven in ons. Hoe meer dit ontwikkeld is, des te meer gevoelen wij, dat de stof en haar leven ons aan boeijen legt, die wij te vergeefs zoeken te verbreken. Van daar een aanhoudende onrust, maar tegelijk een streven naar herstelling van rust. Die herstelling kan alleen plaats hebben ‘door het gewelddadig gescheiden wezen van den mensch tot eenheid terug te brengen.’ Er moet ‘een punt van vereeniging tusschen geest en stof’ worden gezocht, en in dat zoeken bestaat de wijsbegeerte.

Er is in die korte ontwikkeling zeer veel onjuistheid. Onjuist is het, dat, hoe meer het geestelijk leven in ons ontwaakt is, wij des te meer gevoelen, dat de stof, het ligchaam, ons boeit en knelt, en wij daarom hare kluisters trachten te verbreken. Zulk een gevoel is geen kenmerk van een gezond en krachtig, maar van een ziekelijk leven des geestes. Onze geest heeft volstrekt geen reden om zoo te ijveren tegen de stof. Wordt hij er soms door belemmerd, hij wordt er nog veel meer door geholpen. Om slechts één enkel punt te noemen: waardoor heeft onze geest zijn kennis, die weder voor al zijn handelen onmisbaar is? Door de zinnen, dus door de stof. En wat neemt hij door die zinnen waar? De stof, die buiten ons is. De oogen, zegt Paracelsus, dat zijn de regte professoren; en Galilei getuigt: de filozofie staat geschreven in het boek der natuur, dat voor onze oogen ligt. Hindert de stof ons somtijds in ons streven, de geesten onzer medemenschen hinderen ons nog veel meer. Zullen wij die ook willen verbreken? Zoolang er iets is buiten ons zelf, zal dat iets, wat het ook zij, ons somtijds hinderen, gelijk het weêrkeerig door ons gehinderd wordt. Het zou onverstandig zijn, zich daaraan te ergeren, even als het volgens Dr. Vitringa zelf onverstandig zou zijn, als zich de grijsaard ongelukkig voelde, omdat zijn ligchaamskrachten afnemen, daar toch die afname natuurlijk is en met zijn bestemming overeenkomt. Of is dit zoogenaamd gekluisterd zijn door de stof onnatuurlijk en met onze bestemming in strijd? Onjuist is het verder, dat, wanneer er zulk een strijd tusschen geest

en stof bestond, de wijsbegeerte dien strijd zou kunnen eindigen. Als ik mij werkelijk door mijn ligchaam zoo ondragelijk gekneld voelde, dan zou dat pijnlijk gevoel eerst kunnen ophouden, wanneer het ligchaam ophield mij te knellen, dat is, wanneer ik er van bevrijd was. Maar wat hulp zal ik van de wijsbegeerte wachten? Zij zal mij leeren, dat er ‘een punt van vereeniging tusschen geest en stof’ bestaat. Het zij zoo, maar dat zal mijn gevoel van gekneld te zijn niet wegnemen. Ik gevoel, altijd in dezelfde onderstelling, maar al te wel, dat er een vereeniging is van geest en stof, en zij is het juist, waarover ik mij beklaag. Onjuist is het eindelijk, dat de wijsbegeerte ontstaan is, om den strijd tusschen geest en stof te doen eindigen; zij is, men denke slechts aan Griekenland, ontstaan om die groote vragen te beantwoorden: Van waar is die wereld, die ik rondom mij zie? Waartoe besta ik zelf? Wat is het doel der dingen? Waarom is er ongeluk en misdaad op aarde? vragen, die men helaas! uit het tijdperk der volksgodsdiensten medenam, toen men, de geheele natuur met persoonlijke wezens bevolkende, ze zeer gemakkelijk kon oplossen, maar waarop men vruchteloos naar het antwoord zocht, toen men, en hiermede ving de wijsbegeerte aan, de verschijnselen niet langer uit de werking van persoonlijke wezens, maar uit die van onpersoonlijke natuurkrachten wilde verklaren.

Er komen in de weinige bladzijden, die aan dit eerste onderzoek gewijd zijn, allerlei zonderlinge redeneringen voor, waarop ik de aandacht moet vestigen, om Dr. Vitringa's betoogtrant te doen kennen. Ik stuit reeds op bl. 1. De beschaafde man, voor wien hij schrijft, verstaat door beweging nooit iets anders dan plaatsverandering. Dr. Vitringa keurt dit af, en verzekert hem, dat hij geen helder bewustzijn heeft van het uitgebreide begrip, dat aan het woord *beweging* kan en moet worden gehecht. Beweging, leert hij hem, is alle verandering. En waarom die verandering in het spraakgebruik, die de beschaafde lezer spoedig weder vergeten zal? Omdat verandering is een *overgang* van den eenen toestand tot den anderen, en *overgang* natuurlijk ondenkbaar is zonder *beweging*. Kan men een treffender voorbeeld geven van het ijdele woordenspel der bespiegeling, waartegen ik reeds meermalen heb gewaarschuwd? Door woorden gelooft men achter zaken te komen!

Bl. 4 vind ik een niet minder treffend voorbeeld van een

andere kwade gewoonte der bespiegeling. Waar zij een groote reeks van verschijnselen, die met elkaâr verbonden zijn, voor zich heeft, daar kiest zij er eenige die het meest onder het oog vallen uit, vat die zamen onder den een of anderen naam, en waar zij nu die uitverkorene verschijnselen en dus de gelegenheid, om denzelfden naam te gebruiken, terugvindt, daar bekommert zij er zich niet om, of er ook in de overige verschijnselen overeenkomst bestaat. Zoo doet de medische bespiegelaar, en van daar, waar hij denzelfden ziektenaam kan toepassen, ook dezelfde behandeling, hoe groot ook het verschil van oorzaak en verloop der ziekte moge zijn. Zoo doet de politische bespiegelaar, en van daar zijn modelconstitutie, waarin hij alle volken zou willen schroeven. Zoo doet ook Dr. Vitringa. Wie zal ontkennen, dat tot geluk en tevredenheid een regelmatige ontwikkeling behoort? Welnu, zegt hij, ‘wij merken bij elk wezen’ [dit is wat stout gesproken; of heeft men het b.v. bij de zon opgemerkt?] ‘een ontstaan, eene opkomst, een tijd van hoogsten bloei, den tijd waarin 't andere wezens van zijne soort voorbrengt’ [b.v. de zon!], ‘een tijd van afneming, en een einde van zijn bestaan op.’ Dat is de regelmatige outwikkeling, en degeen, bij wien men deze aantreft, die heeft niets meer te wenschen, die is gelukkig en tevreden. Ieder dus, die op zijn tijd geboren wordt, dan langzaam opgroeit, dan een poos blijft staan, vervolgens afneemt, en eindelijk op zijn tijd aftreedt van het wereldtooneel, die is gelukkig en tevreden! Bij den wilde, zegt dan ook Dr. Vitringa, ‘komt het niet op om zich ongelukkig te gevoelen,’ en ook de niet wilde kan volgens hem alleen daardoor ongelukkig zijn, dat zijn geestelijk streven niet bevredigd wordt. Ziekte en gebrek, dergelijke kleinigheden, die alleen met de knellende en hinderende stof in verband staan, komen niet in aanmerking. Alsof zich onder de vijf woorden: ontstaan, opkomst, bloei, afnemen en sterven, al de verschijnselen lieten zamenvatten, die er voor den mensch noodig zijn, zal men hem met regt gelukkig mogen noemen, en zal hij zelf tevreden kunnen zijn!

Bl. 5 wil Dr. Vitringa bewijzen, dat de mensch naar waarheid zoekt, en hij bewijst het alweder door een woordenspel. Even als het ligchaam naar bevrediging, naar voldoening aan zijne behoefte streeft, zoo doet het, zegt hij, ook de geest. De geest zoekt dus ‘datgene, wat in zijn oog het voor-

treffelijkst is, wat hij meent niet schijnbaar, maar wezenlijk, dat is *waar* te zijn.' Alsof ik niet geheel met dezelfde woorden kon bewijzen, dat ook het ligchaam naar waarheid streeft! Maar Dr. Vitringa heeft er zijn doel mede bereikt. Hij kan nu, als van een wijsgeerig bewezen zaak, er van uitgaan, dat 'het voortreffelijkste doel, hetwelk de mensch met zijn geestelijk leven bereiken kan, de waarheid is.'

Bl. 7 en 8 bevat een woord over de Indische godsdienst en wijsbegeerte, dat ook door de inmenging van Spinozistische termen niet zeer populair is. Maar het had Dr. Vitringa zelf kunnen leeren, hoe valsch zijne voorstelling is van den oorsprong der wijsbegeerte. De Indiërs, zegt hij, erkennen 'in de geweldige natuurkrachten een oneindig, onbegrijpelijk wezen, dat het al in zich bevat en alles doordringt', en waarin ook hun geest, 'na jaren lang in verschillende ligchamen rondgezworven te hebben, terugkeert en zijn persoonlijkheid verliest'. Wat zamenhang nu is er tusschen die erkenning, en tusschen een verzoening van geest en stof, een verzoening 'van de hoogere eischen onzer geestelijke natuur met de aanhoudende wisselingen van het ons omringende en in ons wonende dierlijk en plantenleven'? Het is waar, 'dat groote wezen is het al, en dus de geheele stof en geest zelf', en zoo heeft men de woorden *stof* en *geest* behouden, maar wat is er geworden van 'de hoogere eischen onzer geestelijke natuur', hetgeen toch oorspronkelijk door het woord *geest* bedoeld is? Men ziet, de zaak loopt op nieuw in een woordenspel uit.

Datzelfde woordenspel, het altijd terugkeerende kenmerk van de bespiegeling, vertoont ons bl. 13. De schoonheidszin der Grieken wordt geprezen, en er wordt gezegd, dat men in de enkele voorwerpen der natuur geen typen van volmaakte schoonheid vindt, maar dat, 'wil men zoo'n type van schoonheid in de eene of andere soort van wezens hebben, de geest de gebreken, die hij aan elk dier wezens ziet, moet wegdenken, en daarentegen 't geen hij ziet, dat in elk dier wezens schoon is, zamen nemen, en zoo uit die verspreide trekken van schoonheid zich een nieuw beeld *scheppen*.' Dat ideaal is 'onze voorstelling van de dingen, zoo als ze wezen moesten, maar elk voor zich niet zijn; 't is de natuur, onderworpen aan onze voorstelling. Dat is derhalve reeds een vereeniging van de stof, van de enkele voorwerpen, met den geest, dat is met onze gedach-

ten er over.' Het spel is gelukkig volbragt; de woorden 'vereeniging van geest en stof' zijn verkregen, maar waar is 'de verzoening van de hoogere eischen van het geestelijk leven met het ons omringende en in ons wonende dierlijk en plantenleven?' Waarlijk, als wijsbegeerte vereeniging is van geest en stof, en de vereeniging zoo ligt tot stand komt, dan is de ruwste wilde een wijsgeer. Immers als hij naar een boom ziet, om er een vrucht af te halen, is er vereeniging van geest en stof. De boom is de stof, en er zoo naar te zien, dat men hem opmerkt en van al het andere onderscheidt, dat kan zonder den geest niet geschieden. Men heeft hier dus stof en geest vereenigd; men heeft wijsbegeerte!

Ik loop inderdaad groot gevaar, om in een fout te vervallen, waarvoor ik zelf gewaarschuwd heb. Om populair te zijn, en dit is bij alles wat ik schrijf mijn streven, moet men, zeide ik, niet alles zeggen, maar alleen het noodige, het karakteristieke. Men men vergunne mij dan ook met de beschouwing van nog twee zeer kenmerkende plaatsen te volstaan.

De eerste is een zeer verward betoog, dat de eene wijsgeer niet met minachting op den ander moet nederzien, daar zij, hoe verschillend ook in stelsel, elkander aanvullen. Men vindt het bl. 41. 'Het *schijnt*,' zegt Dr. Vitringa, 'den *oppervlakkigen* beschouwer vaak toe, alsof gelijktijdige wijsgeeren met elkaâr in strijd waren. Ja, ze staan lijnregt tegen elkander over', [dan is het toch iets meer dan *schijn*] maar juist die *schijnbare* tegenspraak [het is nu weêr *schijn* geworden] is het krachtige middel om te zorgen, dat de rijke inhoud der wijsbegeerte niet eenzijdig ontwikkeld worde. - Wij vergeleken vroeger de wijsbegeerte bij een prachtigen tempel, tot welks opbouw elk geslacht het zijne toebrengt. En zoo is het: de bouw van dien tempel kan voor eenigen tijd stilstaan, maar 't geen er reeds aan gebouwd is vergaat niet, want [gij zult verwachten: het is in boeken opgeteekend, die in een genoegzaam aantal exemplaren verspreid zijn, of iets dergelijks; maar neen; er komt iets anders; er komt: want] 'het was alles het streven naar waarheid.' Krachtig bewijs voorwaar, maar hetgeen volgt is nog veel erger. 'Die tempel is groot genoeg om toe te laten, dat meer dan een bouwmeester zijn handen aan de verschillende deelen slaat; maar daardoor breekt de een niet af, wat de ander opbouwt, want' [hij werkt aan een

ander gedeelte, en het reeds gebouwde is te stevig om te worden afgebroken? neen, er staat: want] ‘het is het heiligdom, voor welks opbouwing de menschelijke geest zijn kostbaarste offers brengt tot verheerlijking van den Allerhoogste, die wil aangebeden zijn in geest en in waarheid, in wiens oog het liefelijkste gebed is het bidden om waarheid. Dat gebed is niet ijdel, maar wordt verhoord. En een leven in dat bidden om waarheid doorgebragt is het leven van den wijsgeer. Daarom is hij geen wijsgeer, die’ [zijn leven niet in het bidden om waarheid doorbrengt? neen; er staat: die] met minachting op het streven van zijn ‘voorganger naar waarheid nederziet; hij zou gelijk zijn aan de honden, die door hun moeder gebaard en gezoogd, haar later, als ze die zorg niet meer noodig hebben, niet meer herkennen, en zelve, met jeugdige en grootere ligchaamskrachten begaafd, haar onbarmhartig bijten en mishandelen.’

De tweede plaats is op de laatste bladzijde. Zij bewijst, dat Dr. Vitringa de gaaf bezit, om zelfs het duidelijkste en eenvoudigste onduidelijk en verward te maken. Omtrent Sokrates is het gezegde bekend, dat hij de wijsbegeerte uit den hemel op aarde in de woningen der menschen bragt. De zin daarvan is ligt te verklaren. Sokrates wilde, dat de wijsgeer zich niet meer met de sterren en de natuur zou bezig houden, zoo als zijn voorgangers gedaan hadden, maar met de belangen der menschen. De natuurkennis, meende hij, hadden de goden zich zelf voorbehouden. Dr. Vitringa zocht er iets anders achter; hij verklaart het: ‘Sokrates bragt de wijsbegeerte uit den hemel, dat is uit het abstrakte, op aarde in de woningen der menschen, hij maakte haar konkreet door de aandacht der menschen te bepalen tot zich zelve en de werkelijke wereld.’ Hoe is het mogelijk, uit den hemel het abstrakte te maken?

Ik zal het hierbij laten. Het ontbreekt mij aan lust, om alles ter sprake te brengen, en, wat meer is, de lezer weet thans genoeg. Het doet mij leed om de vlijt, die er aan besteed is, maar ik kan dit geschrift niemand aanbevelen.

Nog ééne opmerking. Boeken, als het hier beoordeelde, kunnen niet alleen geen nut stichten, maar ze doen zelfs onberekenbaar veel kwaad. Zij schrikken ieder, die zijn tijd en zijn gezond verstand lief heeft, van de wijsbegeerte af. Wat toch zou men aan zulk een onduidelijke, den geest niets verder brengende, in enkel woorden rondtastende wetenschap hebben?

De wijsbegeerte, als men er dat onder te verstaan heeft, verdient niemands achting. Zij raakt dan ook gelukkig meer en meer haar gezag kwijt. Haar aanzien, schreef Stahl voor weinige maanden, is dieper gezonken dan ooit in de geschiedenis der beschaafde volken het geval was. Naauwelijks leeft haar aandenken nog voort. Men vindt bijna nergens meer gewag gemaakt, zelfs niet van de beroemdste wijsgeeren, noch in de litteratuur van den dag, noch in het gezellig verkeer, noch in de werken der wetenschap, noch in de groote verhandelingen van staat en kerk. Geen wonder. Het is een welverdiend oordeel, dat die wijsbegeerte, die het leven der natuur en der menschheid in de kluisters harer vormen dreigde te wringen, getroffen heeft. Maar zij is gelukkig *de* wijsbegeerte niet. Er is nog een andere filozofie, die niet uit begrippen en woorden, maar uit feiten redeneert, waargenomen in de natuur en in het menschelijk leven. Er is een wijsbegeerte van ervaring in plaats van bespiegeling. Zij stelt zich verantwoordelijk voor de regtbank der verschillende wetenschappen, in plaats van die voor de hare op te roepen. Een verbinding van de uitkomsten dier wetenschappen, dat is het wat zij zoekt, geen afleiding uit het godsbegrip of uit eenig ander begrip, om van den troon dier begrippen met dwazen hoogmoed over natuur en regt en staat hare uitspraken te doen. Zoo wortelt zij in de dingen der wereld, die de beschaafde man dagelijks rondom zich aanschouwt, en juist daarom is zij voor hem toegankelijk. Ook wordt hare taal door hem verstaan, want zij is de taal die hij zelf spreekt. Van de wijsbegeerte der bespiegeling geldt het woord van Voltaire: o metaphysica! we zijn nog zoo ver als in de dagen der eerste Druïden. Maar de wijsbegeerte der ervaring gaat van jaar tot jaar vooruit, omdat zij op natuur- en regts- en staatkunde gebouwd is, en aan haar vooruitgang en ontwikkeling bestendig deel neemt. Van de wijsbegeerte der bespiegeling had Adam Smith regt, toen hij deze bepaling gaf: een wijsgeer is een man, wiens werk het is, geen enkele zaak te verrigten, maar over alle zaken te redeneren. De wijsbegeerte der ervaring daarentegen voedt op voor het leven, want, ik herhaal het, hare leus is: door kennis tot daden!

Utrecht, 31 Aug. 1854.

OPZOOMER.

De symboliek van den schedel,

Naar aanleiding van
Carus, Symbolik der menschlichen Gestalt. Ein Handbuch zur Menschenkenntniss.

Wanneer men aandachtig de natuur in hare voortbrengselen gadeslaat, dan ontwaart men alras, dat er een naauw verband bestaat tusschen den vorm en bouw dier natuurvoortbrengselen en de eigenschappen door welke zij zich kenmerken. De beoefenaar der plantenkunde weet aan den vorm der gewassen hunne meest kenschetsende eigenschappen te onderkennen en hen daarnaar in verschillende klassen, groepen en familiën te rangschikken. Deze familiën bevatten weder soorten, die, als het ware, naar één zelfde type zijn gevormd en in groeiwijze en levenseigenschappen, zelfs in scheikundige bestanddeelen, de grootst mogelijke overeenkomst hebben. De vorm dier gewassen is voor den botanicus het symbool van hunne eigenschappen. Evenzoo is het met de dierwereld gelegen; ook hier is de vorm en bouw der verschillende diersoorten voor den dierkundige het zigtbare afdruksel van het karakter en de leefwijze van het eindelooze aantal dieren, die onzen aardbol bewonen. Het is bekend, dat Cuvier, wanneer hij slechts een klein gedeelte van het geraamte van een of ander dier uit de voorwereld bezat, daaruit, door analogie geleid, met zekerheid een besluit wist op te maken omtrent den geheelen vorm en leefwijze van deze diersoort, en dat vele zijner uitspraken later door opgravingen van geheele geraamten zijn bevestigd. Dit verband tusschen vorm en eigenschappen is niet slechts van toepassing op de klassen en soorten van planten en dieren; het

bestaat evenzeer bij de individus. De Arabier weet aan de uiterlijke kenteekenen van het paard, reeds bij eene vlugtige beschouwing, een oordeel te vellen over kracht, vlugheid en andere eigenschappen van het edel ros dat hem als makker op zijne togeten door de woestijn vergezelt, en zal zich, door dagelijksche ondervinding geleerd, niet ligt daarin bedriegen. Zou nu hetzelfde niet evenzeer gelden voor het meest volmaakte schepsel op aarde, voor den mensch? Raadpleegt men de volksstem, zoo als die in de dagelijksche spreekwijze zich openbaart, dan ziet men in uitdrukkingen, als: ‘een gunstig uiterlijk,’ ‘een verdacht voorkomen,’ enz., dat de meening algemeen wordt gehuldigd, dat ook bij den mensch hetzelfde verband tusschen vorm en eigenschappen niet wordt gemist.

Sommige menschen bezitten eene buitengewone gave om, zooals men zegt, op het gelaat te lezen; deze gave bezat onder anderen Napoleon I in hooge mate, zoodat zijn scherpe blik steeds die personen wist uit te kiezen, die hij voor zijne bedoelingen naar hun uiterlijk het meest geschikt oordeelde. Nog bedrevener hierin was Lavater, die van de physiognomiek eene bijzondere studie maakte en veel wetenswaardigs daaromtrent bijeenverzameld heeft. Bij dezen evenwel was die kennis meer onbewust, zooals zij ook bij ieder mensch in meerdere of mindere mate bestaat; hij miste genoegzame kennis van den bouw des ligchaams en van de beteekenis van de deelen, waaruit onze bewerktuiging bestaat, om zijne leer op vaste grondslagen te doen rusten, zoodat zijn werk over de physiognomiek louter berust op hetgeen zijn gevoel, door ondervinding en opmerking gesteund, hem in de pen gaf.

Reeds in de 16de eeuw schreef Joh. Baptista Porta een werk de humana physiognomia, dat voor den tijd, waarin hij leefde, bij de toen nog gebrekkige kennis van ontleed- en natuurkunde van den mensch, een meesterstuk van wijsgeerige beschouwing van den bouw des menschelijken ligchaams mag genoemd worden.

De schedel in zijne verschillende en zeer uiteenloopende vormen werd door Gall aan een naauwkeurig onderzoek onderworpen, die echter, niettegenstaande zijne veelomvattende kennis en groote scherpzinnigheid, in zijne phrenologie en zijne organenleer tot de dolzinnigste uitspraken werd verleid door de overdrevene verwachtingen die hij van zijne ontdekkingen koesterde. Onder de leeken vond hij vele aanhangers,

die het voor eene zeer gemakkelijke en nuttige zaak hielden om door het betasten der hoofden van hunne dienstboden te ontdekken, of zij het orgaan van dieverij wel misten en het orgaan van getrouwheid bezaten. Maar juist deze overdrijving is de oorzaak geweest dat van lieverlede de phrenologie in minachting is geraakt, niet alleen bij de mannen der wetenschap, maar dat ook weldra de leeken de theoriën van Gall als onhoudbaar geheel verlieten. Deze reactie heeft langen tijd de aandacht geheel van deze wetenschap afgetrokken en eerst sedert weinige jaren is het toen gestaakte werk weder opgevat, doch op eene andere en zeker betere wijze. Het is vooral Carus, die, geleid door de ontwikkelingsgeschiedenis van het menschelijk ligchaam en van dat der dieren, niet alleen den schedel, of de gelaatstrekken, maar het geheele zamenstel van het menschelijke ligchaam tot het voorwerp zijner onderzoekingen heeft gemaakt en met wijsgeerige scherpzinnigheid daaruit de verrassendste gevolgtrekkingen heeft afgeleid. Door zijn in het vorige jaar te Leipzig verschenen Symbolik der menschlichen Gestalt, heeft hij kostbare bouwstoffen geleverd voor de anthropologische wetenschap, eene wetenschap, te lang verwaarloosd, doch sedert kort, in Nederland vooral door den Hoogleeraar Pruys van der Hoeven, meer beoefend en aangeprezen. Naar aanleiding van Carus' geschrift stellen wij ons voor eenige punten mede te deelen van de wetenschap die door hem symboliek van den menschelijken ligchaamsvorm wordt genoemd, overtuigd, dat de bekendheid met zijnen arbeid voor den beschaafden lezer wenschelijk te achten is.

De overtuiging, dat er in de uitwendige gedaante van den mensch een veelbeduidend symbool gelegen is, moet als eene zeer verspreide meening worden beschouwd; zelfs de wilde natuurmensch oordeelt reeds half onbewust naar dit symbool over de inwendige eigenschappen van hem, met wien hij in aanraking komt; maar het is geheel iets anders zulk eene overtuiging, zulk een duister gevoel van de beteekenis van den menschelijken ligchaamsvorm en bouw te bezitten, of het vermogen deelachtig te zijn om de geheimzinnige beteekenis van de ligchaamsgestalte in bijzonderheden te verklaren en dit symbool ook met bewustzijn te ontcijferen. Het is eene wetenschap, die moet uitgaan van hetgeen ontwikkelingsgeschiedenis, morphologie en physiologie over de beteekenis van elk bijzonder orgaan des menschen in staat is te bepa-

len; zij moet vergelijken en meten, welke zijde van de organisatie meer, welke minder op den voorgrond treedt, en zal daaruit gevolgtrekkingen afleiden, die, terwijl zij aan een ieder duidelijk zijn aan te toonen, wel is waar minder het genoegen van het raden, maar daarentegen de bevrediging der overtuiging verschaffen. Daarbij is evenwel een zekere aangeboren tact onmisbaar, waardoor de symboliek gedeeltelijk eene *kunst* wordt, die met de *wetenschap* hand aan hand moet gaan, om datgene, wat niet door tellen, wegen en meten kan worden nagevorscht, door het gevoel te vatten en in zich op te nemen. De symboliek der menschelijke gestalte is dus eene *wetenschap* in zooverre zij de grondbeginselen kennen leert, volgens welke de ontelbare individualiteiten, die wij in het leven ontmoeten, met betrekking tot hunne psychische eigenschappen beoordeeld moeten worden, en zij is eene *kunst*, in zoo verre zij deze grondbeginselen in elk bijzonder geval weet toe te passen en, uit het voor oogen staande ligchamelijke, een besluit trekt tot het verborgen psychische. Daarbij moet de aandacht niet op één ligchaamsdeel alleen, maar op alle te zamen, in hunnen vorm, houding en bewegingen worden gevestigd.

Men wachte zich intusschen wel, om te veel van deze wetenschap te vorderen; hetgeen zij zich voorstelt, is in korte woorden dit: ‘uit den ligchaamsvorm van een individu met de meest mogelijke zekerheid het bijzondere te bepalen van zijne constitutie, zijn temperament en zijn psychischen aanleg.’ Niet met hetgeen de mensch geworden is, maar met hetgeen, waartoe de aanleg bij hem bestaat, houdt zich de symboliek bezig. Bij hare beoefening moet een behoorlijk onderscheid gemaakt worden tusschen hetgeen wezenlijk en blijvend is en dat, wat toevallig en slechts tijdelijk is. Wanneer bij voorbeeld door ziekte eene verandering in den vorm is ontstaan, moet deze veranderde gedaante wel onderscheiden worden van de vormen die aan het ligchaam, dat onderzocht wordt, eigen en daarvan onafscheidelijk zijn.

Het is voornamelijk op drie wijzen, dat de symboliek werkzaam is: door zoo naauwkeurig mogelijk de van nature bestaande uitwendige gedaante, voor zooverre zij weeg- en meetbaar is, te bepalen; Carus noemt dit *organoscopie;* door den uiterlijken vorm en de teekening van de geheele oppervlakte des ligchaams naar haar bijzonder karakter zoo getrouw mogelijk te schilderen, de *physiognomiek;* door die

teekenen, die door eene bepaalde levenswijze en door bijzondere psychische eigenschappen in het ligchaam als ingegrift zijn, met juistheid te verklaren, *pathognomiek*.

Bij de toepassing der symboliek (wij behouden gemakshalve dit door Carus gebezigde woord) moet men zich niet laten verleiden om aan één op zich zelf staand teeken te veel waarde te hechten, maar steeds uit meerdere teekenen een geheel opmaken en daaruit gevolgtrekkingen afleiden omtrent constitutie, temperament en psychischen aanleg van het individu, waaraan zich die teekenen vertoonen; even als de geneesheer tot zeer onjuiste besluiten zoude geraken, zoo hij alleen uit den toestand van de tong of uit den polsslag of uit audere geïsoleerde teekenen den aard der ziekte wilde bepalen, en hij zich geen helder beeld van de bestaande verwarring in het organisme kan vormen, zonder op alle teekenen en omstandigheden acht te geven. Het blijkt hieruit, dat de symboliek eene naauwgezette studie vereischt, en, behalve kennis en opleiding, een zekere tact onmisbaar is om alle verschijnselen naar behooren te waarderen.

Tot beter begrip van het volgende zal het noodig zijn kortelijk te vermelden, wat Carus onder de woorden: *constitutie, temperament en psychische aanleg* verstaat en welke verdeeling door hem is aangenomen.

Constitutie noemt hij het eigenaardige van eene menschelijke individualiteit, door de verschillende verhouding van zijn inwendig organisch leven te weeg gebragt, en natuurlijkerwijze moeten de grootere groepen van onze organen, die men met een wetenschappelijken naam organische systemen noemt, den grondslag der verdeeling uitmaken, die wij hier in de hoofdtrekken teruggeven.

Naarmate de zenuwen, zintuigen of spieren een overwigt over de andere organen bezitten, verdeelt Carus de constituties in *cerebrale* of *psychische, zintuigelijke* of *gevoelige* en *athletische*. Naarmate zij op den achtergrond treden in *phlegmatische, apatische* en *asthenische*. Door het op den voorgrond treden der vegetative levensverrigtingen, als spijsvertering, bloedsomloop, ademhaling of galafscheiding, ontstaan de *boeotische, plethorische, pneumatische* en *cholerische* constituties. Zijn deze verrigtingen weinig ontwikkeld, dan ontstaan de *atrophische, chlorotische, phthisische* en *lymphatische* constituties.

De bepaling van de benaming *temperament* is moeijelijk te geven. Carus zegt er van dat het begrip van dit woord

even als bij de constitutie de bijzondere verhouding aanduidt van de afzonderlijke lagere organische levensverrigtingen tot de hoogere des zielelevens, maar zich daardoor onderscheidt, dat, als bij het begrip van constitutie de klemtoon der bepaling en onderscheiding op het organische element valt, hij bij het temperament op het psychische gelegd wordt. Elders noemt hij constitutie het onbewuste leven, psychische aanleg het bewuste leven en temperament datgene, waarin het bewuste en onbewuste zich overal vereenigd openbaren.

Hij verdeelt de temperamenten in *cholerische* en *phlegmatische* (motorische temperamenten); *sanguinische* en *melancholische* (gevoelstemperamenten); en *psychische* en *elementaire* (temperamenten des erkennens). Het begrip van constitutie en temperament ware onzes inziens juister uitgedrukt door constitutie die eigenaardigheid des ligchaams te noemen, die zich in de vaste deelen uitdrukt, en temperament het onderscheid, dat door de verschillende vochtmenging ontstaat (solidair- en humoraalpathologie).

De *psychische aanleg* eindelijk des menschen, die zich in drie rigtingen openbaart, in erkennen, gevoelen en begeeren, kan verdeeld worden volgens zijne intensiteit en naarmate het verstand, het gevoel of de wil den boventoon geven.

Volgens de intensiteit moeten de vier volgende verdeelingen worden onderscheiden. 's Menschen geest kan zijn: 1°. magtig en groot in alles en in bijzonderheden; dit noemt men *genie;* 2°. magtig en groot slechts in enkele zaken, in het andere niet boven het gewone; dit noemt men *talent;* 3°. gebrekkig en zwak in alles en in bijzonderheden, hetgeen den *idioot* maakt; 4°. gebrekkig en zwak in enkele zaken, in het andere niet beneden het gewone, zoo als het gros der menschen, de *elementaire mensch*.

De andere verdeeling, naarmate verstand, gevoel of wil den boventoon geven, wordt weder nader bepaald door de voorwerpen, waarop deze geestesuitingen zich meer bepaaldelijk rigten, wier opsomming wij kortheidshalve hier weglaten.

Verschillende dezer temperamenten, constituties en psychische eigenaardigheden kunnen met elkander vereenigd voorkomen en vormen daardoor die eindelooze verscheidenheid onder de menschen, waardoor nimmer twee geheel op elkander gelijkende individu's gevonden worden. Dat hierin echter zekere eenheid en harmonie heerscht, behoeft

naauwelijks gezegd te worden. Zoo, bij voorbeeld, zal met de apathische constitutie nimmer een sanguinisch temperament vereenigd voorkomen, en zal een genie nimmer een asthenisch temperament bezitten.

De teekenen waardoor de constitutie zich openbaart zijn vooral aan den tronk en de ledematen te vinden, terwijl de temperamenten zich meer in de trekken van het aangezigt en de psychische aanleg in den bouw des schedels aan het geoefend oog vertoonen.

Wanneer men het menschelijk ligchaam en zijne deelen door meting met dat van anderen, of de deelen onderling wil vergelijken, behoort men eerst in het ligchaam zelf een maatstaf gevonden te hebben, waarnaar men zich bij elke meting rigten kan. Even als een groot gebouw eene grondmaat heeft, waarnaar al zijne deelen zijn geregeld, even als elke zuil zijn maatstaf heeft, waarnaar dikte en hoogte, kapiteel en voetstuk worden bepaald, zoo gevoelde men sedert lang, dat ook de menschelijke gestalte zulk eene maat moet bevatten, en deze maat laat zich bij eene aandachtige overweging van de eerste ontwikkeling van het menschelijke ligchaam gemakkelijk vinden. Het eerste deel toch, dat zich in de menschelijke vrucht aan den natuuronderzoeker voordoet, is de ruggegraat en deze is als het ware de grondslag waarop de verdere ontwikkeling rusten zal. Carus deelt de ruggegraat in drie gelijke deelen en heeft daarin eene maat of modulus gevonden waarnaar de overige lichaamsdeelen kunnen worden afgemeten. Deze maat wordt in 24 gelijke deelen of minuten gesplitst en elk van deze weder in 3 gelijke deelen of seconden. Elk individu bevat derhalve zijn eigen maat, waaraan alle afmetingen in een volmaakt welgevormd ligchaam geëvenredigd moeten zijn. De gemiddelde lengte van deze maat bedraagt 18 centimeters.

Als men zich rekenschap wil geven van de schoonheid des menschelijken ligchaams boven dat van alle andere aardbewoners, dan is het niet genoeg te zeggen dat de mensch in verhouding tot het overige ligchaam de grootste hersenen bezit, dat hij een opgerigten stand heeft, of dat hij het eenige wezen is, van wiens vier ledematen twee als voeten tot plaatsbeweging en twee als handen tot zintuigsorganen ontwikkeld zijn. Wil men het voornaamste, wat den mensch boven alle andere wezens op aarde voortreffelijk maakt, kortelijk te zamen vatten, dan kan men zich aldus uitdrukken:

‘er is geen ander levend wezen op aarde, waarin in die mate de hoogere zintuigen, het hersen- en zenuwleven, zoo zeer heerschen over alles wat tot het organische leven behoort.’ Deze waarheid openbaart zich reeds in den bouw van het geraamte als den grondslag van het geheele ligchaam; eene vergelijking van de ruggegraat van den mensch met die van de verschillende klassen der gewervelde dieren is reeds voldoende om dit ten opzigte van dat gedeelte van het geraamte, dat een belangrijk deel des zenuwstelsels omsluit, aan te toonen. In de visschen en in de kruipende dieren maakt de ruggegraat eene regte lijn uit en is zij zamengesteld uit kraakbeenige wervels, wier aantal onbepaald en in de onderscheiden soorten zeer verschillend is. In de vogels behoudt wel het ruggedeelte de regtlijnige rigting, maar verheft zich de hals met het hoofd vrij in de hoogte; het aantal halswervelen is hier nog onbepaald en verschillend naarmate de hals langer of korter is. De zoogdieren vertoonen eene hoogere ontwikkeling in de ruggegraat, zoowel door den meer uitgewerkten vorm van de wervelen, als door het aantal der halswervelen, dat, op weinige uitzonderingen na, even als bij den mensch, zeven bedraagt. Bij den mensch eindelijk is de ruggegraat door den sierlijk gebogen vorm en door de harmonische verdeeling der wervelen als het meest volmaakt te beschouwen, en zoo blijkt het reeds uit den bouw van een klein gedeelte des ligchaams, dat de mensch het volmaaktste schepsel op aarde en de beheerscher van alle andere aardbewoners is.

Ons bestek veroorlooft niet Carus in al zijne beschouwingen over de beteekenis van de verschillende wijzigingen in gewigt, kleur, vorm en zamenstelling des menschelijken ligchaams te volgen. Een enkel voorbeeld zij voldoende. Waar hij spreekt over den omvang en het gewigt des ligchaams, zegt hij, dat binnen zekere grenzen eene vermeerdering van de massa en het gewigt des ligchaams een meer mannelijk karakter en dus een krachtiger uitgewerkte, meer athletische, cerebrale of slagaderlijke constitutie, een cholerisch temperament en sterker geest-energie aanduidt, terwijl vermindering van de massa en het gewigt reeds op zich zelf meer een vrouwelijk karakter doet ontstaan, en het individu den aanleg zal geven tot eene gevoelige en aderlijke constitutie, een sanguinisch temperament en eene ge-

voelige zielsgesteldheid. Zulk een teeder gebouwd man wordt reeds in het dagelijksch leven als een man van weinig gehalte aangeduid, terwijl de vir gravissimus of amplissimus (wij denken hier aan onzen burgemeestersbuik en den aldermansbuik der Engelschen) den gewigtigen man, die zich weet te doen gelden, aanduidt. Daarentegen is de reusachtige, kolossale vrouw, als te mannelijk van ligchaamsbouw, een onnatuurlijk verschijnsel; maar ook zij, die al te gering in massa zich voordoet, is niet voor groote zielseigenschappen gevormd; zij behoudt iets kinderlijks, en is, in den mond van het volk, te ligt.

Van het bijzondere gedeelte der symboliek verdient vooral het hoofdstuk, dat over den schedel handelt, eenigzins uitvoeriger medegedeeld te worden, daar de schedel, als bewaarplaats van de hersenen, door zijnen vorm de meest gewigtige teekenen oplevert, waaruit de psychische aanleg door den geoefenden natuuronderzoeker met de grootst mogelijke zekerheid kan worden opgemaakt. Dit onderwerp is door Carus dan ook met groote naauwkeurigheid behandeld, en daarbij met eene eenvoudigheid van voorstelling, die den lezer dringt de meeste zijner uitspraken voor waar te erkennen.

Wanneer men de ontwikkelingsgeschiedenis der hersenen nagaat, dan ziet men, dat zij aanvankelijk uit drie afzonderlijke deelen bestaan, waarvan elk, zoo als later blijken zal, eene bepaalde symbolische beteekenis heeft. Deze drie deelen zijn van dunne kraakbeenige platen omgeven, waarin gemakkelijk de drie wervelbogen des schedels, voorhoofdsbeen, wandbeenderen en achterhoofdsbeen kunnen herkend worden. Terwijl zij eerst nagenoeg van gelijke grootte zijn, begint zich het voorste gedeelte, dat de halfronden der groote hersenen vormt, meer dan de andere te ontwikkelen, zoodat het weldra de beide achterste deelen geheel bedekt, en zelfs genoodzaakt wordt zich ineen te vouwen en in tallooze kronkelingen, die onder den naam van hersenkronkels bekend zijn, te zamen te rollen. Grootere ontwikkeling van het voorhoofd onderstelt krachtiger ontwikkeling van de groote halfronden, even als grooter ontwikkeling van het middelste gedeelte des schedels en van het achterhoofd, krachtiger ontwikkeling van de daaraan beantwoordende hersengedeelten aanduidt.

Vraagt men nu naar de psychische beteekenis van deze

drie afdeelingen der hersenen, dan verkrijgt men de volgende resultaten, geput uit de vergelijking met de hersenen der dieren, uit de proeven op levende dieren genomen door opzettelijke vernietiging van sommige deelen der hersenen, en eindelijk uit de waarneming van bepaalde hersenverwondingen of hersenziekten bij den mensch. De *halfronden der groote hersenen* moeten beschouwd worden als de organen van het verstandelijk vermogen, van den intellectus. Hoe hooger men toch in de reeks der dieren opklimt, des te meer ziet men de groote halfronden in omvang toenemen, tegelijk met vermeerdering van de geestvermogens, totdat hun omvang in den mensch het hoogste toppunt heeft bereikt. Bovendien heeft de ondervinding geleerd, dat zij bij menschen, die door een buitengewoon verstand uitblinken, steeds eene bijzondere grootte bereiken. Verwondingen der groote hersenen of hunne drukking door bloed, water, enz., vernietigen de intellectuele vermogens geheel of ten deele. De *middelste hersenafdeeling* is de zetel van hetgeen wij het gemoed noemen. Er is een tijd in de ontwikkeling der vrucht, waarin dit gedeelte de beide andere in grootte overtreft, zoodat het juist dan het middenpunt van het zenuwleven vormt, als het onbewuste nog den boventoon heeft. Uit dit gedeelte ontwikkelen zich de zenuwen, die voor het gezigtsorgaan bestemd zijn, het orgaan, waarin zich voornamelijk de slaap aankondigt, en dat in sommige omstandigheden, bij snel ronddraaijen des ligchaams b.v., zoo ligt tot duizeling aanleiding geeft. Reeds hieruit kan men opmaken, dat het middelste hersengedeelte, zoo als Carus zich metaphorisch uitdrukt, het brandpunt is van die duistere en onbewuste gewaarwordingen des gevoels, dat eerst in zijne afstraling op het bewuste leven datgene wordt, wat wij met den naam gemoed bedoelen. Als een nader bewijs kan men aanvoeren, dat in het vrouwelijk geslacht, dat zich zoo zeer door fijn gevoel en door de eigenschappen van het gemoed kenmerkt, juist dit gedeelte der hersenen en de daaraan beantwoordende schedelafdeeling het meest ontwikkeld is. De *achterste afdeeling of de kleine hersenen met het verlengde merg* eindelijk moet als de zetel van de beweging en van den wil beschouwd worden. In de vrucht zeer klein, ontwikkelt het zich van lieverlede meer tot aan den vollen wasdom van den mensch, zoodat hieruit reeds blijkt dat het in verband staat met het hoogere bewuste ziele-

leven. Vernietiging der kleine hersenen bij dieren stoort het bewustzijn niet, maar neemt het vermogen tot besturing der bewegingen geheel weg. Uit dit gedeelte der hersenen neemt de gehoorzenuw haren oorsprong, de zenuw van een zintuig bestemd voor de waarneming van de fijnste beweging die men zich kan voorstellen. De vergelijking van den mannelijken schedel met dien der vrouw doet zien, dat het achterhoofd in den regel meer is ontwikkeld bij den man, bij wien de wil en de begeerte zooveel sterker zijn dan bij het zwakkere geslacht. Vatten wij dus hetgeen deze algemeene beschouwingen ons leeren te zamen, dan blijkt het dat de teekenen door den algemeenen bouw des schedels in beide geslachten aangewezen datgene bevestigen, wat de ondervinding leert, dat zich namelijk de vrouw door het gevoel, de man door verstand, wilskracht en begeerte het meest kenmerkt.

Het is bekend, dat de meeste der beroemdste physiologen omtrent dit punt van Carus verschillen en in het minst niet willen hooren van eenige localisatie der geestvermogens; begrijpen wij Carus wel, dan gelooven wij dat eene strenge localisatie ook in hem geen verdediger vindt, en dat hij slechts het verschil in algemeenen oorspronkelijk typischen aanleg des ligchaams in verband tracht te brengen met een daaraan beantwoordend verschil in psychischen aanleg.

In het organoscopisch gedeelte van zijne beschouwingen omtrent den schedel geeft Carus de verschillende afmetingen op van de deelen waaruit de schedel is zamengesteld. Eerst heeft hij een bepaalde norm gezocht waarnaar de menigvuldige afwijkingen moeten beoordeeld worden. Door de onderlinge vergelijking van een groot aantal schedels heeft hij deze norm gevonden; hij bezigde daartoe de bovenvermelde maat of modulus, namelijk ⅓ gedeelte van de ruggegraat, en voor de kleinere afmetingen 1/24 gedeelte van deze maat die hij modulminuten of kortheidshalve M′ noemt en 1/72 gedeelte, modulsecunde of M″[1].

1 De lengte des schedels bedraagt 1 M, en de grootste horizontale omvang 3 M. De hoogte met de bovenkaak medegerekend 1 M, zonder deze 18 M′. De lengte van het voorhoofdsbeen, van den neuswortel tot het midden van den bovensten rand van de kroonnaad 16 M′, de lengte van den middelsten schedelwervelboog of de wandbeenderen, van het midden der kroonnaad langs de pijlnaad tot aan de punt van de lambdanaad 16 M′, en de lengte van het achterhoofdsbeen van de punt van de lambdanaad tot aan de basis van het tepelvormig uitsteeksel 12 M′. Daar deze maten slechts op het skelet kunnen worden genomen, heeft Carus eene wijziging voorgeslagen, die, hoewel zij de afmeting iets grooter maakt, dezelfde verhouding oplevert. Hij neemt namelijk de uitwendige opening van het oor als punt van uitgang en meet vandaar, naar het meest uitstekende punt van het voorhoofd, 18 M′, naar het hoogste gedeelte van het schedelgewelf 18 M′, en naar de punt van de lambdanaad 14 M′. De breedte van het voorhoofd bedraagt 15 M′, van de middelste schedelafdeeling 21 M′, en van het achterhoofd 14 M′. Nog twee maten zijn er, wier kennis van belang is, namelijk de onderlinge afstand van de beide hoogere zintuigsorganen, van het gezigt en het gehoor. De breedte des schedels, waar hij regts en links de gehoororganen insluit, d.i. van de buitenste oppervlakte van het schubbig gedeelte van het eene slaapbeen tot dat van de andere zijde, bedraagt 19 M′, en de breedte van den bovenbuitenrand van de beenige oogkas, ter plaatse waar het jukbeensuitsteeksel van het voorhoofdsbeen zich met het jukbeen vereenigt, van de eene naar de andere zijde, bedraagt 14 M′. Wanneer men den schedel, van zijne bekleedselen ontdaan, voor zich heeft, dan kost deze meting natuurlijk geene moeite, vooral wanneer de lengte van de ruggegraat van het individu bekend is, terwijl men, wanneer deze niet bekend is, zich des noods met de meest normale maat, 18 centimeters, behelpen kan. Bij de meting op een levend mensch of een pleisterafgietsel moet men voor de dikte der huidbekleedselen altijd iets aftrekken; deze bedraagt gewoonlijk 1‴, en er moet dus voor elke maat 2‴ worden afgetrokken. Tot de meting gebruikt men een gewonen diktepasser.

Het onderzoek naar deze maten is eigenlijk hetgeen men cranioscopie noemt. Men zoekt daardoor zich eene zoo naauwkeurig mogelijke kennis te verschaffen van de ruimteverhouding, zoowel van den schedel in zijn geheel, als van de drie groote schedelafdeelingen in het bijzonder, ten einde daaruit een besluit te trekken, vooreerst tot welk een graad van ruimteontwikkeling het orgaan van het zieleleven, de hersenen gekomen is, en ten tweede in welke verhouding de drie oorspronkelijke hersenafdeelingen, de groote halfronden, de vierdubbele ligchamen en de kleine hersenen, als de oorspronkelijke vertegenwoordigers van de drie groote rigtingen van het psychische leven, erkennen, gevoelen en willen, tot elkander staan.

De schedel kan in de eerste plaats in zijn geheel in grootte afwijken van de normale maat. Indien deze afwijking zeer aanmerkelijk is, dan duidt dit in elk geval eene groote vermindering van geestvermogens, zelfs idiotisme aan, daar in beide gevallen de hersenen van den gezonden toestand afwijken, hetzij dan, dat deze toestand aangeboren of later ontstaan is. Bij de beoordeeling van een geringer verschil in omvang moet men de betrekkelijke grootte van de drie schedelafdeelingen tot elkander niet uit het oog verliezen, dewijl

de beteekenis van den grooteren of kleineren schedel aanmerkelijk gewijzigd wordt, naarmate voor-, midden- of achterhoofd hiervan de oorzaak zijn.

Wanneer men een schedel ziet, die in zijn geheel groot te noemen is en waarbij zich deze vergrooting vooral aan het voorhoofd openbaart, dan kan men daaruit veilig tot een gunstig oordeel besluiten over de verstandelijke vermogens van het individu wien deze schedel toebehoort, vooral wanneer zijn vorm door fijnheid van omtrekken uitblinkt. Als voorbeeld van zulk een schedelvorm kunnen die van A. von Humboldt, Cuvier, Kant en Lessing dienen. Dergelijke geniën in de wetenschap plegen zich zoowel door hoogte als breedte van het voorhoofd te onderscheiden. Volgens Carus ligt in de breedte van deze schedelafdeeling eene bijzondere symbolische beteekenis; zij berust namelijk op eene grootere ontwikkeling der beide groote halfronden ieder op zich zelve, die daardoor in sterker tegenstelling tot elkander staan en meer van elkander zijn afgescheiden; aan deze analysis van den vorm beantwoordt gewoonlijk rijkdom en analysis van intellectuele werkdadigheid en wij vinden niet slechts dat in dergelijke hoofden eene groote menigte van voorstellingen zich ophoopen kan, maar ook dat een zeker scheiden en uit elkander houden van voorstellingen en begrippen, die noodwendig vereischt worden voor een wijsgeerig oordeel en wetenschappelijke scherpzinnigheid, meermalen voorkomt bij zulke individu's, bij wie zich in het onbewuste vormingsleven eene dergelijke analytische rigting in de uit elkander wijkende hersenzelfstandigheid openbaart. Het tegenovergestelde geldt van hen wier voorhoofd, bij eene normale breedte, zich door eene buitengewone hoogte kenmerkt, en daardoor eene grootere concentratie der hersenen aanduidt. Dit geconcentreerd zijn vertoont zich in het psychische door de magt, waarmede zoo iemand in staat is een zelfden en slechts dezen gedachtenloop te vervolgen. Het voorhoofd van Napoleon, van 5″ 8‴ Parijsche duimen hoogte, bij slechts 4″ 6‴ breedte, behoort hier als een merkwaardig voorbeeld genoemd te worden. Een schedel, die over het geheel groot te noemen is en waarvan het voorhoofd niet ten minste 5″ hoog is, geeft nimmer een goed voorteeken voor de verstandsontwikkeling van zijn' eigenaar[1].

1 De grondmaat, die wij boven zeiden, dat 18 centimeters bedraagt, is, in Parijsche duimen herleid, 6″ 8‴ lang.

Wanneer, bij meerdere grootte van den schedel, vooral de middelste afdeeling in verhouding tot de beide andere sterker uitkomt, dan zal men in den regel vinden, dat zulk een persoon door de eigenschappen van het gemoed uitmunt. Bij menschen begiftigd met een warm gevoel, wier neiging hen tot kunst en godsdienst voert, die behoefte hebben aan liefde, zal men bijna altijd eene bijzondere ontwikkeling van het middenhoofd waarnemen. Ook hier staan hoogte en breedte tegen elkander over; waar de hoogteafmeting vergroot is, zal alle warmte des gevoels zich op één punt rigten en ligt dweeperij ontstaan; waar de breedte aanmerkelijk is, zal het gevoel zich met al zijne kracht op het werkelijke leven rigten en niet ligt tot dweepen met eenzelfde denkbeeld ontaarden. Van de door Carus gegeven voorbeelden noemen wij Schiller, wiens middelste schedelafdeeling 5″ 10‴ breed en 5″ 4‴ hoog was. Dat bij groote ontwikkeling van de voorste schedelafdeeling ook de middelste zeer krachtig kan zijn, waardoor groot verstand met warm gevoel zich paart, toont de schedel van Kant aan, bij wien het voorhoofd 5″ 4‴ hoog en 4″ 11‴ breed, en het middenbhoofd 5″ 8‴ hoog en 5″ 10‴ breed was. Bij de beroemde zangeres, Mad. Sontag-Rossi (onlangs in Mexico overleden), vond Carus de middelste schedelafdeeling 5″ 2‴ hoog en 5″ 5‴ breed, eene maat, die voor een vrouwenschedel, welke in den regel kleiner zijn dan de mannenschedels, aanmerkelijk kan genoemd worden. In het algemeen mag men aannemen, dat in een over het geheel grooten schedel het middenhoofd ten minste 5 hoog en breed moet zijn, bij gebreke waarvan het oordeel over het gemoedsleven ongunstig moet uitvallen.

Meerdere grootte van het achterhoofd, als een gevolg van krachtiger ontwikkelde kleine hersenen, pleit meer voor materieele kracht. Even als in de beide andere schedelafdeelingen moet men tusschen de hoogte en de breedte onderscheiden; grootere hoogte duidt op concentratie en vastheid van wil, terwijl ontwikkeling in de breedte meer de van buitenaf opgewekte wilskracht, hetgeen wij begeerte noemen, te kennen geeft. Wanneer een groot voorhoofd tegelijk met een groot achterhoofd voorkomt, wordt de vorm des schedels lang uitgerekt; deze vorm komt dikwijls bij de Engelsche natie voor, die zich door een praktischen geest en helder verstand, maar door weinig ontwikkeld gevoels-

leven kenmerkt. Ruwe, van groote spierkracht voorziene personen plegen een klein voorhoofd en een groot achterhoofd te bezitten.

Een schedel, waarvan de omvang geen drie M bedraagt, behoort onder de kleine schedels geteld te worden, hetgeen van eene ongunstige beteekenis is voor den psychischen aanleg, indien althans de geringe grootte niet wordt vergoed door bijzondere fijnheid van den omtrek des schedels. In de Grieksche antieken zijn de schedels gewoonlijk te klein gemaakt, doch dit geschiedde met het doel om het geheele beeld grooter te doen schijnen; het blijkt echter hieruit, dat de Grieken niet ten volle met de hooge beteekenis van den schedel bekend waren. Nog meer dan bij de grootere schedels is hier de betrekkelijke verhouding van de drie schedelafdeelingen van belang bij de oordeelvelling omtrent het psychische leven, daar de geringe grootte op zich zelve van minder gunstige beteekenis zijnde, slechts door eene gunstige verhouding van de verschillende deelen onderling kan verbeterd worden. Hoewel het genie niet ligt in een te kleinen schedel zal huisvesten, is het niet ongewoon groote talenten met een klein hoofd gepaard te zien gaan. Daarbij zal echter in den regel die geest-energie gemist worden, die slechts aan grootere schedels toebehoort, en hiermede in overeenstemming is de geringere grootte van den schedel der vrouw in vergelijking met dien van den man.

Uit het voorafgaande laat zich reeds *a priori* opmaken, dat ook in kleine schedels eene grootere ontwikkeling van het voorhoofd van gunstige beteekenis moet zijn. Eene grootere en fijnere ontwikkeling van de voorste schedelafdeeling is zelfs van betere beteekenis voor den psychischen aanleg, dan een groote schedel, waarin het voorhoofd betrekkelijk kleiner is. Het is derhalve geenszins ongewoon, zoo bij mannen als bij vrouwen een uitstekenden aanleg, zelfs bij een betrekkelijk kleinen schedel te ontwaren. Een van de merkwaardigste voorbeelden hiervan geeft de schedel van Rafaël, die zonder twijfel onder de kleinere moet gerekend worden, daar de geheele lengtediameter van het hoofd slechts 6½″ en de hoogte, zonder onderkaak, slechts 6″ bedraagt. In dezen schedel heerscht echter eene groote evenredigheid: de breedte van het voorhoofd bedraagt 4″ 4‴, van het middenhoofd 5″ 1‴, van het achterhoofd 4″ 2‴; de

hoogte wordt niet opgegeven. Een dusdanige schedelvorm zoude ten eenenmale ongeschikt zijn voor wetenschappelijken arbeid, maar is zeer goed overeen te brengen met het hersenleven van een in volmaakte schoonheid van vorm zich openbarenden Rafaël. Onder de voorbeelden van kleinere schedelvormen bij beroemde mannen noemt Carus nog den Pruissischen Koning Frederik II en Karel XII van Zweden. De hoogte van den schedel des eersten bedroeg slechts 5½″, maar de hoogte van het voorhoofd bereikte 5″ en de breedte 4″ 8‴.

Wat nu die kleine schedels betreft, waaraan juist het voorhoofd minder dan de beide andere afdeelingen ontwikkeld is, van deze valt niet veel goeds te zeggen; de meeste bekrompen zielen, die van elken windvlaag des levens bewogen en of door overmatige en tegenstrijdige opwellingen des gevoels worden medegesleept, of tot begeerten van verschillenden aard worden verlokt, juist wijl een hooger verstandelijk licht hun ontbreekt, behooren hiertoe. Van hen geldt eigenlijk het ‘malum est error’ van Spinoza; want het kwade dat zij doen, is werkelijk dwaling, ja kan dit in zulk een graad zijn, dat zelfs de strenge hand der geregtigheid zich dikwijls moet terugtrekken en meer de dwaling dan het kwaad moet in aanmerking nemen. Een groot deel van de ellende van onze maatschappij gaat van de bezitters van deze schedels uit, en hij, die de gave van opmerking bezit, en in de gelegenheid is om uit de hoogere, zoowel als uit de lagere standen, vele hoofden te beschouwen, kan hier stof genoeg tot treurige gedachten vinden. Natuurlijk zal daar, waar reeds op zich zelf de schedelbouw kleiner is, dus bij vrouwen en bij de negerstammen, zulk eene verhouding nog duidelijker te voorschijn treden en niet nalaten van ongunstige beteekenis te zijn, ofschoon men zelfs deze soort van vormen zeer verkeerd zoude verstaan, zoo men ze volstrekt als uitnoodigingen tot eene of andere misdaad wilde beschouwen, daar het zich gemakkelijk laat begrijpen, dat, wanneer personen van zulke schedels voorzien, gedwongen zijn in een' kring te leven, die hen aan geene of weinige verzoekingen blootstelt, zij zeer goed in staat zijn hunnen levensweg in stilte, zonder bijzondere afwijkingen ten einde te brengen.

Als voorbeeld van een klein hoofd van ongunstige beteekenis geeft Carus de afbeelding van eene vrouw die haren

man door vergift om het leven bragt; in den kleinen schedel is het voorhoofd weinig ontwikkeld, het middenhoofd weinig in de breedte, meer in de hoogte, terwijl het achterhoofd in grootte een gewoon mannenachterhoofd overtreft, en vooral in de breedte buitengewoon ontwikkeld is. Wanneer men uit deze verhouding den psychischen aanleg daarin voorhanden wilde opmaken, zou men zich aldus moeten uitdrukken: ‘verstandelijk vermogen zoowel in synthetische als analytische rigting zeer beperkt, het gemoed eveneens gering, vooral in zijne hoogere rigting, daarentegen in zijne neiging tot bepaalde werkelijkheden sterker, eindelijk de wilskracht over het geheel magtiger, maar het sterkst in de rigting van ruwere driften.’ Komt zulk een persoon in verzoeking zoo zal zij ligtelijk vallen en haar val zal diep zijn. Gevangenissen zijn met dergelijke schedels opgevuld. En zoo zal ieder, die onder menschen rondziet en metingen van verschillende schedels neemt, ruimschoots gelegenheid hebben, zich te overtuigen 1°. dat ook bij eene over het geheel kleine schedelvorming, wanneer eene bijzondere voltooijing van het voorhoofd niet ontbreekt, een zeer buitengewone psychische aanleg en bijzondere talenten kunnen gevonden worden; maar, dat 2°. een kleine schedelvorm, waarin het accent op eene andere afdeeling dan het voorhoofd valt, terwijl dit zeer weinig ontwikkeld is, steeds aan personen behoort, waaruit wel eene zorgvuldige opvoeding en gunstige omstandigheden nog eenigermate nuttige leden der maatschappij kunnen vormen, maar die nooit uit zich zelf iets bijzonders ondernemen zullen, en, bij veronachtzaming van buiten, of tot zeer nietige, of zelfs tot misdadige menschen zich vormen zullen.

Behalve de teekenen, die uit de verschillende afmetingen van het hoofd zijn af te leiden, ligt er ook een diepere zin in het verschil dat de teekening van de omtrekken en de oppervlakte van den schedel vertoont, in de *physiognomiek* des schedels. Deze kan verdeeld worden in de physiognomiek van den geheelen schedelbouw en in die van de oppervlakte.

Tot de eigenaardige vormen, die zich nog door meting laten bepalen, behoort de buitengewoon hooge, torensgewijs gebouwde, de zeer lange, zeer breede, de vierhoekige, alsmede de afgerond driehoekige schedel; tot de vormen daarentegen, die niet goed in maten kunnen worden uitgedrukt,

behoort de asymmetrische, de verbogene of verdrukte schedel. Bij den eersten oogopslag zoude men meenen, dat de invloed van al deze vormen op den psychischen aanleg van veel belang moet zijn, en toch leert de ondervinding het tegendeel. Hetzelfde geldt van die vormen, die door mechanisch geweld in de vroegere kindschheid ontstaan zijn, bij voorbeeld bij die Americaansche volksstammen, die de gewoonte hebben, hunne kinderen met geweld het voor- of achterhoofd plat te drukken. Alleen datgene in den mensch is van eene symbolische beteekenis, wat bij hem is aangeboren; hetgeen van buiten af op hem inwerkt, kan hem in zijne ontwikkeling tegenhouden of beperken, maar niets in hem doen ontstaan, niets in hem scheppen. Van nog minder beteekenis zijn die vormen waarin zich de schedel slechts aan eene zijde verbogen of verdraaid voordoet, zonder dat de omvang in zijn geheel veranderd wordt. Even als bij ruggegraatsverkrommingen het ruggemerg zich naar de kromming weet te buigen, zonder stoornis in de innervatie, zoo kunnen ook de hersenen zeer wel van ligging veranderen en eenigzins verschoven worden zonder dat dit eenigen invloed heeft op de verstandelijke en andere vermogens van den geest. Alleen dan, wanneer de vormverandering zoo groot is dat daardoor noodwendig eene verandering in de structuur der hersenen moet plaats grijpen, is de invloed op den geest niet te miskennen, bij voorbeeld bij die wilde volksstammen, welke het voorhoofd van hunne kinderen zoodanig indrukken, dat de groote halfronden daardoor in hunne ontwikkeling worden belemmerd. Eenige asymmetrie is evenmin van invloed op den psychischen aanleg en kan slechts door geheele misvorming van eene ongunstige beteekenis worden. Men moet zich dus door de waarneming van alle hier genoemde afwijkingen niet laten verleiden, om daaruit dadelijk ongewone eigenschappen van den geest af te leiden, maar des te meer zijne aandacht vestigen op de teekenen die de oppervlakte des schedels vertoont, die uitvoeriger door Carus worden behandeld.

Wanneer men de gesteldheid van de eene of andere oppervlakte beschouwt, dan is het duidelijk, dat het of een effen, glad vlak is, eene ledige vlakte, of dat er zich verhevenheden en uithollingen op bevinden, hetgeen men eene golvende vlakte noemt. Eene volmaakt gladde vlakte wekt de voorstelling op van iets doods, anorganisch en komt in levende

voorwerpen nimmer voor, daar alle organische, levende ligchamen op eene oneindig verschillende wijze golvingen vertoonen, die voor het eigenaardig leven van het voorwerp eene bepaalde symbolische beteekenis bezitten. Meer nog dan door het gezigt, kan men door de betasting de beduidenis van dit verschil in oppervlakte voelen. Men betaste slechts de schedels van verschillende diersoorten en van den mensch; bij de eerste voelt men scherpe kanten, ruwe oppervlakten of groote, minder golvende vlakten, terwijl bij den mensch slechts ligte welvingen, afgeronde hoeken worden gevonden en deze laatste nog meer aan het achterhoofd, dan aan het voor- of middenhoofd. Vergelijkt men intusschen vele menschelijke schedels met elkander, dan zal men ook hier een aanmerkelijk verschil vinden. Om dit duidelijk te maken geeft Carus de afbeelding van den schedel van een inboorling van Amboina en dien van Schiller, waar dit verschil bij den eersten aanblik in het oog springt, beter dan door de beste beschrijving geschieden kan.

Bij de beschouwing van de oneindige verscheidenheid in de teekening der schedeloppervlakte rijst als van zelf de vraag op: ‘waardoor worden al die afzonderlijke golvingen te weeg gebragt? Zijn zij in den vorm der hersenen reeds aanwezig, en zijn de oneffenheden van den schedel daarvan als het ware de afdruksels?’ Het antwoord op deze laatste vraag moet ontkennend zijn: wanneer men de hersenen vergelijkt met de uitwendige schedeloppervlakte, dan blijkt het duidelijk, dat de laatste geheel onafhankelijk is van den vorm der hersenen, zoodat men zich verwonderen moet, dat Gall tot eene zoo grove dwaling vervallen is, daar hij de oneffenheden des schedels als beantwoordend aan de verschillende hersenkronkels beschouwde. Eenige van deze uitsteeksels en zwellingen zijn als de gevolgen te beschouwen van de werking der spieren die het hoofd, de oogen, den mond of de ooren in beweging brengen, maar voor enkele gedeelten des schedels, vooral van het middenhoofd en het bovenste gedeelte van het achterhoofd kan deze verklaring onmogelijk geldig zijn. Dat zij echter niet zonder eene symbolische beteekenis zijn, laat zich met regt vermoeden. Hij die met onbevangen blik in de natuur rondziet, ontwaart overal op de uitwendige oppervlakte der voorwerpen de aanduiding van hetgeen dieper zit. Zelfs in de anorganische voorwerpen komen hiervan merkwaardige voorbeelden voor, b.v. in de

zoogenaamde ijsbeelden. Wanneer stilstaand water bevriest, teekenen zich de voorwerpen, die op den bodem liggen, op de oppervlakte van het ijs af; er bestaan zelfs voorbeelden, dat daardoor lijken zijn ontdekt, aan wier terugvinden men reeds wanhoopte, en die men door de duidelijke afteekening op de oppervlakte van het ijs ontdekte en werkelijk uit de diepte ophaalde. Wil men uit de plantenwereld een voorbeeld, men beschouwe slechts vele zaden, waar zich op het gladde buitenste bekleedsel in eene bepaalde kleur de ligging van de kiem afteekent, of de kelkblaadjes waarop dikwijls de afbeelding gevonden wordt van de daaronder liggende bloembladen en meeldraden. Ook het dierenrijk levert bewijzen van het gezegde; wij noemen slechts de donkere strepen over den rug die het ruggemerg als het ware afteekenen. Eene dergelijke overeenstemming moet men ook aannemen tusschen de uitwendige schedeloppervlakte en den inwendigen bouw der hersenen, zonder daarom de hersenkronkels als het model te beschouwen, waarnaar zich de verhevenheden en uithollingen van den schedel vormen.

Steeds moet men in het oog houden, dat de symboliek van de drie groote schedelafdeelingen van het *meeste* belang is, en dat de psychische beteekenis van de verhevenheden van het voorhoofd betrekking hebben op modificaties van het verstandelijk vermogen, die van het middenhoofd meer op die van het gemoedsleven, en eindelijk die van het achterhoofd op die van den wil en van de begeerte.

De verhevenheden en uithollingen op de schedeloppervlakte zijn het product van voortgaande ontwikkeling; van daar dat zij op den schedel van jonge kinderen niet gevonden worden en hieruit is ligtelijk af te leiden, dat wanneer zij op den schedel van volwassenen geheel ontbreken, dit op een slechts zwak ontwikkelden geest duidt. Van daar dat eene geheel gladde en ledige schedeloppervlakte den indruk geeft van onbeduidendheid.

Het voorhoofd is van alle drie de schedelafdeelingen van de meeste golvingen voorzien; dit is ook aan Gall niet ontgaan, daar hij van de 27 zoogenaamde organen, die hij optelt, alleen op het voorhoofd 15 heeft gesteld. Zonder ons met Galls organenleer, die reeds lang, als op een valschen grondslag gebouwd, verworpen is, verder in te laten, volgt nu de beschouwing van de symbolische beteekenis van de verhevenheden, die zich op de oppervlakte van het voor-

hoofd vertoonen. Behalve het zoogenaamde ledige voorhoofd, dat zich effen en glad voordoet, moeten de verhevenheden, naarmate zij op 4 verschillende gedeelten van het voorhoofd worden gevonden, afzonderlijk worden beschouwd. De welving van het voorhoofdsbeen kan zich 1°. meer naar het midden concentreren, 2°. kan zij zich meer zijdelings uitbreiden, 3°. dringt zij zich om de oogen te zamen, 4°. om de gehoororganen, naar den uitersten rand van het voorhoofd.

Een glad en ledig voorhoofd, vooral wanneer het smal naar boven toeloopt, is steeds van eene ongunstige beteekenis voor den geest; behoudt het echter daarbij den ronden, kinderlijken vorm, dan is dit iets gunstiger te noemen, daar dit gemeenlijk met iets kinderlijks in het geheele zijn van zulk een individu gepaard gaat. Carus heeft in zijne verzameling drie schedels van moordenaars met zulk een voorhoofd, echter zonder het kinderlijke in den vorm; bij deze was een onbeduidend iets voldoende om hen tot de meest gruwzame daden te vervoeren. Niet alleen echter bij misdadigers komt deze vorm voor; men ziet hem dikwijls in het dagelijksch leven bij onbeduidende individu's, die zeer bruikbare leden der maatschappij zijn en blijven, zoolang hun gelukkig gesternte hen voor gevaarlijke verzoekingen bewaart. De partijganger Schill, een dapper soldaat, maar zonder de minste groote zielseigenschappen, bezat zulk een voorhoofd.

De langs de middellijn van het voorhoofd (in de rigting van het profiel) ontwikkelde verhevenheden brengen bij eene overigens goed gevormde voorste schedelafdeeling eene uitdrukking van intellectuele kracht te weeg. Personen die zich door scherpzinnigheid en een goed geheugen kenmerken, vertoonen zulk eene grootere welving van het voorhoofdsprofiel. Om het onderscheid van uitdrukking van verschillende schedels, naarmate het voorhoofd meer of minder gewelfd zich voordoet, te doen zien, geeft Carus de over elkander geteekende profielafbeelding van de schedels van Talleyrand, van Schiller, van een Groenlander en van een idioot, waardoor men in een oogopslag het verschil bemerkt, dat de welving van het voorhoofdsbeen in de middellijn, bij personen van verschillende geestcultuur te weeg brengt. Het voorhoofdsprofiel van kinderen is gewoonlijk zeer schoon gewelfd, maar zonder eenige golving. Deze kinderlijke type vindt men meestal terug in personen, die eene meer kin-

derlijke geaardheid bezitten en zich door zachtheid en goedheid kenmerken; van daar dat het echt vrouwelijk profiel dezen vorm pleegt aan te nemen. Merkwaardig is het, dat dit zelfs op dieren toepasselijk is; men vergelijke slechts de goedige, speelsche geaardheid van jonge honden en apen en hun sterk gewelfd, rond voorhoofd, met het gewoonlijk meer boosaardig karakter van dezelfde dieren als zij volwassen zijn, wanneer ook hun voorhoofd platter is.

De zijdelingsche verhevenheden op het voorhoofd, de tubera frontalia, versterken de uitdrukking van het analytische, zoowel in het organische als in het psychische leven en toonen in den regel een scherp oordeel aan. Men vindt ze meer op mannen- dan op vrouwenschedels. Kant, Schiller, Goethe en Voltaire, wier voorhoofd door Carus wordt afgebeeld, geven hiervan leerzame voorbeelden.

De verhevenheden, die de oogen van boven omgeven, hebben voorts eene karakteristieke beteekenis. Men werpe slechts een blik op verschillende dierschedels. Dieren waarin het oog bijna niet ontwikkeld is, bezitten naauwelijks eene oogkas en bij hen is het oogkasgedeelte van het voorhoofd bijna nul, zooals bij de mol. De vogels daarentegen, vooral de roofvogels, die zich door een zeer scherp gezigt onderscheiden, hebben sterk vooruitspringende oogkasranden, die dikwijls van eene kraakbeenige voortzetting voorzien zijn. Als een bewijs van het onjuiste van Gall's organenleer kan hier aangevoerd worden dat te dezer plaatse, waar zich de zoogenaamde voorhoofdsboezems bevinden, de hersenen zich naar binnen ombuigen, terwijl de schedel zich naar buiten welft. De golvingen boven de oogen toonen eene meerdere ontwikkeling van den gezigtszin aan. De stammen van den Caucasus, die zich door groote gezigtsscherpte kenmerken, bezitten dezen vorm in hooge mate, en evenzoo wordt zulk eene welving boven de oogen bij uitstekende schilders in den regel opgemerkt. Tusschen gezigt en gehoor bestaat eene zekere tegenstelling; volgens Carus is het oog bestemd om den mensch in de buitenwereld en het oor om de buitenwereld in den mensch te leiden; hoewel deze onderscheiding wel wat gezocht is en beide organen bestemd zijn om de indrukken uit de buitenwereld tot de hersenen te brengen, kan deze tegenstelling tusschen gezigt en gehoor niet ontkend worden. Groote scherpte van gezigt geeft aan het gelaat eene geheel verschillende uitdrukking, als door grootere

scherpte van het gehoor wordt te weeg gebragt. Het is niet onbelangrijk om de gelaatsuitdrukking na te gaan van iemand, die, scherp op eenig voorwerp turende, plotseling door eenig geluid opschrikt en aandachtig toeluistert; de gefronsde wenkbraauwen worden glad, de oogstreek wordt vlakker, en de oogen worden meer naar voren gebragt en staren, zonder bepaald naar iets te zien, in de ruimte. Men zal tevens begrijpen dat voor menschen met gewelfde wenkbraauwbogen, bij wie het oog dieper schijnt te liggen, de zigtbare wereld meer ontsloten is, terwijl voor hen, wier oogen à fleur de tête liggen, de wereld der spraak en van het geluid meer toegankelijk is.

Eindelijk kunnen er nog verhevenheden voorkomen aan den slaapbeensrand van het voorhoofdsbeen, in de rigting der beide ooren. Er bestaat namelijk, als men verschillende hoofden met elkander vergelijkt, afgezien van de meerdere of mindere breedte van het voorhoofdsbeen, een groot onder scheid daarin, of de vlakte, welke naar den slaapkuil zich ombuigt en door eene min of meer vooruitspringende lijn, die de aanhechting van de slaapspier aanduidt, half in voorhoofdsvlakte, half in slaapbeensvlakte wordt verdeeld, zich glad en effen, of door grootere of kleinere zwellingen verheven voordoet. Personen, die door een hooger ontwikkelden gehoorzin uitmunten, dus groote toonkunstenaars bezitten deze zwellingen in den regel zeer sterk, zoo als door afbeeldingen van de schedels van Liszt, Mendelssohn en Beethoven ten duidelijkste wordt aangetoond. De daardoor te weeg gebragte gelaatsuitdrukking wordt nog versterkt wanneer daarbij de oogen meer naar voren geplaatst zijn.

De middelste schedelafdeeling is, wat hare physiognomiek betreft, de minst belangrijke, daar zij slechts weinig verhevenheden vertoont. Anatomisch is dit daardoor te verklaren, dat dit gedeelte des schedels niet meer in regelregte verhouding staat tot die hersenafdeeling, waartoe het oorspronkelijk behoort; want terwijl het voorhoofd slechts met de hersenmassa der groote halfronden is opgevuld, legt zich in het middenhoofd de voortzetting dezer halfronden over de middelste hersenafdeeling heen, en wordt alzoo deze laatste door de eerste verborgen.

Wanneer de middellinie van dit gedeelte des schedels, dus de pijlnaad, zich meer verheven voordoet, dan beteekent dit niets anders dan eene sterker ontwikkeling van het gevoelsleven, en

als bewijs van meerdere concentratie beteekent het neiging tot poëzie, terwijl bij hen, bij wie dit gedeelte weinig gewelfd of plat is, gemeenlijk eene koude prozaïsche natuur gevonden wordt.

Bij het beoordeelen van de zijdelingsche verhevenheden van de wandbeenderen, moet men niet uit het oog verliezen, dat deze zich digt bij de ooren bevinden. Gall heeft reeds opgemerkt, dat personen met een breed middenhoofd en sterke zijdelingsche verhevenheden der wandbeenderen, zeer voorzigtig en vreesachtig zijn, hetgeen ook Carus door de ondervinding bevestigd vond. Nu is het gehoororgaan, om zoo te spreken, het orgaan der vrees; de dieren, die met een scherp gehoor zijn toegerust, zijn steeds vreesachtig, even als zij, die het scherpst zien, het moedigst zijn. Even als nu daar, waar het *verstand* zich in de rigting van het gehoor meer ontwikkelt, de fijnere muziekzin ontstaat, zoo bewerkt eene gelijke rigting van het *gemoedsleven*, bij mindere energie, angst en vreesachtigheid.

Wat eindelijk de physiognomiek van het achterhoofd betreft, zoo worden hier weder meerdere verhevenheden dan aan het middenhoofd waargenomen. Het achterhoofd laat eene natuurlijke verdeeling in eene bovenste en onderste vlakte toe. De laatste wordt bepaald door de welving van de achtervlakte der kleine hersenen, de eerste door de achterste afdeeling van de groote halfronden, die slechts bij den mensch de kleine hersenen geheel bedekken. Gebrekkige ontwikkeling dus van de achterste kwab der groote hersenen zal een plat achterhoofd te weeg brengen en daarin een bewijs van toenadering tot de dieren en geringere intellectuele volkomenheid geven. In dit bedekt zijn van de middelste en achterste hersenafdeelingen door de groote halfronden ligt een diepe zin verborgen; even als in het organisme de hersenmassa van het verstand die van het gemoed en van den wil beheerscht, even zoo behooren in het zieleleven het gevoel en de wil door het licht des verstands te worden bestraald.

Grootere welving van de bovenste vlakte van het achterhoofd duidt op grootere kracht van den zich bewusten wil, terwijl die van de onderste vlakte op grootere kracht van de meer dierlijke organische begeerten en driften duidt. Meerdere ruwheid of fijnheid van de oppervlakte van het achterhoofd brengen hier groote verscheidenheid te weeg;

waar men sterke en ruw vooruitspringende kanten aan het achterhoofd opmerkt, daar kan men veilig eene eigenzinnige, brutale wilskracht voorspellen, terwijl eene weeke, fijne afronding van hetzelve, wanneer het daarbij klein van omvang is, een zwakken wil, wanneer het daarentegen krachtig ontwikkeld is, eene bedaarde energie van verstandelijk willen voorspelt.

En hiermede hebben wij het hoofdstuk, waarin Carus zijne denkbeelden omtrent het verband tusschen de afmetingen en den vorm des schedels en den psychischen aanleg ontvouwt, in de hoofdzaken medegedeeld, een hoofdstuk, waarin, naar ons bescheiden oordeel, een schat van behartigingswaardige opmerkingen opgesloten ligt. Niet minder belangrijke waarnemingen geeft hij zijnen lezers ten beste bij de behandeling van de overige ligchaamsdeelen, waarbij wij echter niet mogen stilstaan. De meer uitvoerige uiteenzetting van de symbolische beteekenis van den schedelvorm zij voldoende om een denkbeeld te geven van de wijze, waarop de symboliek door Carus behandeld is, en om bij den lezer het verlangen op te wekken, zijn' arbeid in zijn geheel te bestuderen.

Dagelijks vindt men gelegenheid om des schrijvers resultaten aan de ondervinding te toetsen, en, gelijk men zegt, de proef op de som te maken. Eene dergelijke oefening kan echter aanvankelijk slechts worden toegepast op personen, met wier leven en karakter men in bijzonderheden bekend is; meermalen zal men, bij de noodige omzigtigheid, en door op de som van alle teekenen acht te geven, de uitspraken van Carus op de treffendste wijze bevestigd vinden. Het organoscopisch onderzoek is echter zelden mogelijk op levende voorwerpen en vereischt te veel tijd en oefening om door anderen, dan die van de symboliek eene bepaalde studie maken, te worden in het werk gesteld. Maar ook zonder dat vindt men rondom zich leerzame voorbeelden genoeg, waardoor men zijne anthropologische kennis vermeerderen kan. Beschouwen wij bij voorbeeld de beeldtenis van onzen overleden Koning Willem II, dan vinden wij daarin volkomen bevestigd, hetgeen Carus van de beteekenis der drie groote schedelafdeelingen zegt. Het bekende koninklijke borstbeeld op onze muntstukken is daartoe voldoende. Bij de beschouwing van dit borstbeeld valt het dadelijk in het oog, dat de schedel onder de grootere be-

hoort; voorts zien wij het voorhoofdsprofiel goed ontwikkeld en sierlijk van teekening, terwijl de welving boven het oog zich duidelijk vertoont; de middelste schedelafdeeling is zeer sterk gewelfd, terwijl het achterhoofd betrekkelijk kleiner, maar fijn gevormd zich voordoet. De meerdere grootte van den schedel, gepaard met fijnheid van teekening, zagen wij, dat onder de teekenen van een gunstigen psychischen aanleg behoort en eene uitdrukking van edele zielsvermogens geeft; grootere welving van het voorhoofdsprofiel is een bewijs van intellectueele kracht en een goed geheugen; een sterk gewelfd middenhoofd duidt op een overwigt van het gemoedsleven, goedhartigheid en kunstzin, terwijl een betrekkelijk kleiner achterhoofd met mindere wilskracht pleegt gepaard te gaan. Zien wij thans, of deze karakterteekening zich in het leven van Willem II heeft bevestigd. - De bijnaam van ‘de ridderlijke Vorst,’ die hem zoo dikwijls is gegeven, bewijst, dat hij die edele vermogens bezat, die zich in eene fijne teekening van de schedeloppervlakte afspiegelen. Van een helder oordeel en een goed geheugen heeft de Koning zoowel in het openbare als in het bijzondere leven menigvuldige blijken gegeven, terwijl de scherpe blik, waarmede hij op het slagveld de bewegingen des vijands dadelijk doorzag en doorgrondde, voor de waarheid pleiten van hetgeen door Carus omtrent de beteekenis van de verhevenheden boven de oogen is aangevoerd. Dat goedhartigheid en menschlievendheid mede tot de meest kenmerkende eigenschappen van den Vorst behooren, wordt door elke bladzijde van zijne levensgeschiedenis bewezen; deze karaktertrekken verloochenden zich zelfs niet in oogenblikken van eigen levensgevaar, toen hij bij de bestorming van Ciudad Rodrigo de eerste was om den gekwetsten Majoor George Napier te helpen en met zijn sjerp den verbrijzelden arm op te binden. De kunstzin van Willem II blijkt onder anderen uit de wereldberoemde collectie schilderijen, door hem verzameld, waardoor hij een bewijs heeft geleverd van een' zuiveren smaak in de beoordeeling van kunstvoortbrengselen. Wat eindelijk het laatste punt betreft, zoo kan aan Willem II geene wilskracht ontzegd worden, maar daar, waar de wil in strijd kwam met het gemoed, was de eerste gewoonlijk het zwakst en behield de goedhartigheid de overhand, hetgeen zich uit het betrekkelijk, niet absoluut, kleiner achterhoofd zeer goed laat verklaren. Deze oppervlakkige studie

zoude zeker meer in bijzonderheden uitgewerkt kunnen worden, hetgeen evenwel zonder bekendheid met de juiste afmetingen van het hoofd niet geschieden kan. Het bovenstaande zij als eene proeve van toepassing der symboliek voldoende[1].

Voor het tegenwoordige achten wij echter de symboliek nog niet rijp voor toepassing in het maatschappelijk leven; eerst zullen talrijke waarnemingen de verhouding tusschen ligchaamsvorm en psychische eigenschappen met meerdere zekerheid moeten leeren bepalen, dan tot dusverre door de beoefenaars dier wetenschap heeft kunnen geschieden. Waarneming blijft vooreerst de taak van hem die lust en gelegenheid heeft dit veld te bearbeiden; de toepassing blijve voor lateren tijd bewaard; die dit niet begrijpt en met zekere overijling, zoo als voorheen de phrenologisten, zich haast om de vruchten te plukken van zijnen arbeid, zal zich in zijne verwachting bedrogen vinden en benadeelen hetgeen hij voorstaat. Hierin meenen wij ook Carus niet geheel te mogen vrijspreken, die soms al te positief gevolgen trekt uit nog niet voldoende bewezen praemissen, en hierin een gevaarlijk voorbeeld geeft, te meer daar de verleiding toch reeds groot is om zijne waarnemingen in het dagelijksch leven over te brengen en uit den ligchaamsvorm van hen die wij ontmoeten te voorspellen, door welke zielseigenschappen zij zich zullen kenmerken.

Er worden altijd menschen gevonden, die eene wetenschap alleen waarderen, naar het meerdere of mindere praktische nut, dat zij aanbrengt, of, zoo als Randal Leslie, in den bekenden roman My Novel van Bulwer, slechts naar *kennis* streven, die *magt* geeft. Dezulken zullen zeker de vraag opperen: ‘welk nut brengt de symboliek aan?’ Er blijft ons dus nog over aan te toonen, dat ook deze kennis magt geven kan.

Waarschuwden wij tegen eene overijlde toepassing der symboliek, zoo moet men dit niet opvatten alsof deze studie

1 Wij kozen dit voorbeeld, omdat 's Konings beeldtenis door ieder in den zak wordt gedragen en tevens bij den lezer genoegzame bekendheid met de levensgeschiedenis van den Vorst kan ondersteld worden, vooral sedert de uitgave van Het leven van Willem den Tweede, Koning der Nederlanden en Groothertog van Luxemburg, beschreven door Johannes Bosscha, Hoogleeraar te Amsterdam (met negen plans en kaarten). Te Amsterdam, bij C.M. van Gogh. 1852.

voor het tegenwoordige volstrekt geen nut aanbrengt. Elke studie, die den mensch tot onderwerp heeft, is op zich zelve reeds belangwekkend te noemen en zal vooral den arts aan het ziekbed dikwijls goede diensten doen, daar alles wat zijne kennis van den mensch vermeerdert en hem een' dieperen blik doet slaan in het verband tusschen het ligchamelijke en psychische, hem in vele gevallen een leiddraad in handen kan geven, waarnaar de behandeling behoort te worden ingerigt. Behalve voor hem is ook voor den opvoeder elke vermeerdering van anthropologische kennis wenschelijk; bekendheid met de constitutie en den aanleg van het kind, aan zijne zorgen toevertrouwd, stelt hem eerst in staat de opvoeding naar de behoeften van zijne kinderen of kweekelingen te wijzigen en bij de keuze van een beroep met de eigenschappen van ligchaam en geest te rade te gaan, die zich bij den aanstaanden staatsburger in de knop vertoonen. Bij een voorzigtig gebruik kan hier de symboliek reeds veel nut stichten en bij elke schrede, die deze wetenschap vordert, zal hare toepassing in uitgebreidheid toenemen.

Reeds nu zullen de beeldende kunsten door hare toepassing veel kunnen winnen. De portretschilder, de historieschilder, de beeldhouwer zullen hunne kunstwerken voorzeker eene hoogere uitdrukking van waarheid kunnen geven, indien zij op de betrekking tusschen stof en geest naauwlettend acht geven.

In het maatschappelijk leven eindelijk is deze wetenschap van de meest algemeene toepassing, maar ook hier moet men er met de grootste omzigtigheid mede omgaan. Ieder mensch ontwikkelt zich slechts door menschen, werkt en lijdt indedaad slechts door menschen, heeft voor het ten uitvoer brengen van zijne gedachten menschen noodig, en wordt voortdurend in zijn leven vooral door menschen geholpen of belemmerd. Natuurlijk schijnen zij hem in dit opzigt eenerzijds voor het grootste gedeelte werktuigen toe, waarvan hij zich bedienen moet, om het een of ander doel te bereiken, of een of ander werk tot stand te brengen, en van den anderen kant gevoelt hij zich ook weder zelf gedrongen, de bedoelingen van anderen te bevorderen, of zich daartegen te verzetten, en niets daarvan kan hij volkomen bereiken of volvoeren, wanneer hij een juist overzigt mist van de eigenaardigheden van diegenen waarop hij werken

moet, of die op hem invloed uitoefenen. Voorzeker is de aanwending eener wetenschappelijke symboliek niet zoo gemakkelijk als de sedert Gall eenigen tijd in zwang geweest zijnde phrenologie, maar men zal zich daarentegen niet zoo ligt als bij deze aan onaangename vergissingen zien blootgesteld.

Volgens eene bekende mythe werd Zeus door Momus berispt, dat hij vergeten had op de borst der menschen een venstertje te plaatsen, opdat men hen in het hart zou kunnen zien; deze aanmerking verliest veel van haar gewigt, wanneer een grondig beoefenaar der symboliek in staat is, ook zonder dat venstertje, zich een duidelijk beeld te vormen van hen, met wie hij in aanraking komt. Eene gestadige en langdurige oefening doet in hem ten laatste hetzelfde ontstaan, wat in een geneesheer als praktische blik zoo hoog geroemd wordt, zoodat ten laatste eene vlugtige beschouwing van den ligchaamsvorm hem een duidelijk beeld zal kunnen geven van de daaraan beantwoordende eigenschappen van den geest.

Hiermede meenen wij genoeg gezegd te hebben ter bereiking van het doel, dat wij ons bij het stellen dezer regelen voorstelden, om namelijk ook bij anderen den lust te doen ontstaan, om zich nader met den arbeid van Carus bekend te maken, die, al is zij thans nog niet rijp voor eene volledige toepassing, toch hoogst waarschijnlijk in lateren tijd tot eene betere kennis zal leiden van het meest raadselachtige wezen dezer aarde - den mensch.

Augustus 1854.

Dr. H. VAN CAPPELLE.

Bibliographisch album.

De Munten der voormalige Heeren en Steden van Gelderland, van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend; door P.O. van der Chijs, Hoogleeraar-Directeur van het Munt- en Penningkabinet der Leidsche Hoogeschool. Uitgegeven door Teijler's Tweede Genootschap te Haarlem, bij de Erven F. Bohn. 1853 (*in kwarto*, 302 *bladzijden, XXIII platen; Prijs f* 5.50).

Reeds voor eenige maanden hadden wij het derde gedeelte van de Nederlandsche middeleeuwsche Muntgeschiedenis van den heer van der Chijs ontvangen, doch werden door verschillende beletselen verhinderd om daarvan eene meer tijdige aankondiging te leveren.

In belangrijkheid van inhoud behoeft het in geen opzigt te wijken voor de vroeger uitgegevene deelen; de daarin afgebeelde en beschrevene munten toch zijn bijna alle onuitgegevene stukken.

De beschrijving der munten wordt voorafgegaan door een Voorberigt, waarin de schrijver in de eerste plaats rekenschap geeft van den titel, die niet overeenstemt met de verdeeling van het werk en daarom minder juist schijnt, en vervolgens hulde brengt aan de welwillenheid der vaderlandsche en vreemde geschied- en muntkundigen, bij de bearbeiding van dit deel ruimschoots door hem ondervonden en met diepen weemoed zijne hem in het vorige jaar ontvallene gade herdenkt, die hem bij de zamenstelling zijner Muntgeschiedenis, zoo door het afschrijven der Verhandeling vóór de bekrooning als door het afteekenen van munten, gewigtige diensten bewezen heeft.

Op het voorberigt volgt de Beschrijving der munten, waarvan wij, even als in onze verslagen van het eerste en tweede gedeelte, de verschillende afdeelingen afzonderlijk willen beschouwen, aanvangende met het eerste onderdeel van de Munten der Steden van Gelderland, bevattende de

Munten van Nijmegen.

De tijd der stichting van Nijmegen, de oudste stad van Gelderland, is onbekend; voorheen was het algemeen aangenomen dat het in sommige der Codices van Tacitus vermelde Oppidum Batavorum

geene andere dan die stad zijn konde, doch dit is onzeker, daar de Codex Farnesianus, op de bedoelde plaats van Tacitus, oppida Batavorum heeft; op de kaart van Peutinger en in het Itinerarium van Antoninus wordt Nijmegen reeds Noviomagum genoemd.

Hoe dit zij, de overblijfselen der Romeinen aldaar aanwezig en opgedolven doen met regt vooronderstellen dat het van Romeinschen oorsprong is. Later behoorde het aan de Frankische koningen en Duitsche keizers en was onder Karel den Grooten, die er het Valkhof stichtte, dikwijls hofplaats. Na in de elfde eeuw tot eene vrije keizerlijke stad verheven te zijn, werd het in 1248, ten gevolge van het in pandschap geven door Willem, Roomsch koning en graaf van Holland, aan Otto II, graaf van Gelre, onder het beheer der Geldersche graven gebragt, met beding echter dat het altijd eene rijksstad blijven en onder de bescherming des keizers staan zou. In 1384 onder de regering van keizer Wenceslaus werd Nijmegen wederom in zijne oude voorregten hersteld; de graven en hertogen van Gelderland hebben dan ook bij het aanvaarden der regering de belofte gedaan die privilegien te zullen eerbiedigen.

De Munten van Nijmegen worden in drie soorten verdeeld; tot de eerste behooren de keizerlijke, welke door den heer van der Chijs in de Afdeeling *Munten der Frankische en Duitsch Nederlandsche vorsten* zullen worden medegedeeld; de tweede bevat de munten, die onder de Geldersche graven en hertogen te Nijmegen zijn geslagen; zij zijn afgebeeld en beschreven in het werk van den Heer van der Chijs, getiteld *de Munten der voormalige graven en hertogen van Gelderland, Haarlem* 1852; - de stedelijke munten van Nijmegen maken de derde soort uit; wij vinden die beschreven en afgebeeld in het werk waarmede wij ons thans bezig houden.

Het tijdstip, waarop de stad Nijmegen het muntregt verkregen heeft, is niet bekend; welligt dat zij het vóór 1567 slechts op eigen gezag en dus onwettig uitoefende; hoe dit zij in 1561 en 1563 werden, ten gevolge van de in 1559 vastgestelde muntverordeningen, voor het Kamergeregt van Spiers, tegen Nijmegen vervolgingen ingesteld en werd deze stad de verpligting opgelegd, om voor het Hof van Spiers te bewijzen, dat zij het muntregt wettiglijk had uitgeoefend. Hoewel de geleverde bewijzen niet zeer overtuigende zijn, werden zij toch, overeenkomstig aan een advijs der regtsgeleerde faculteit van Leuven, als voldoende aangenomen en dien ten gevolge de schorsing van de uitoefening van het muntregt, die sedert 1563 bevolen was, in 1567 door Maximiliaan II opgeheven. In die opheffing nu ligt stilzwijgend de erkenning van het muntregt opgesloten; Nijmegen werd dan ook daardoor als muntlid van de Westfaalsche en Nederrijnsche kreitsen aangenomen[1].

1 Zie verder hieromtrent de belangrijke mededeelingen van den Hoog-Edelgestrengen Heer P.C.G. Guijot, in Nijhoffs Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde. D. IV. Blz. 294. en D. VII. blz. 114.

Hoe lang Nijmegen in overeenstemming met de Westfaalsche en Nederrijnsche kreitsen gemunt heeft is niet met zekerheid uitgemaakt; de laatste munt die daarvan bewijs levert is van 1577[1].

De stedelijke munten van Nijmegen komen voor op Pl. I, II, III, IV, V, VI en XXIII, ten getale van drie en zestig, namelijk zeven gouden, vijf en twintig zilveren, zeven en twintig biljoenen en vier koperen.

De gouden munten zijn twee Goudguldens Pl. I. n°s. 1 en 2, twee halve Goudguldens of Knapkoeken van zeer slechte gehalte Pl. I. n°s. 3 en 4, de dubbele gouden Dukaat Pl. I. n°. 5; al deze munten hebben op de eene zijde Sint Stephanus, den schutsheilige der stad in eene staande houding en op de keerzijde het stedelijke wapen. Waarom de schrijver den dubbelen Dukaat met den geknielden Stephanus, voorkomende in de *Monnoijes en or du cabinet de Vienne*, niet heeft doen afbeelden, begrijpen wij niet, daar hij van die munt als daarin voorkomende melding maakt. De beide overige gouden geldstukken Pl. I. n°. 6 en Pl. XXIII. n°. 1 zijn Dukaten, de eene met het borstbeeld van keizer Karel V (slechts in omtrek afgebeeld als niet meer in originali aanwezig); de schrijver zegt dat deze munt waarschijnlijk vóór 1558 geslagen is, daar in dat jaar Ferdinand I zijn' broeder Karel V in de regering van het Duitsche rijk opvolgde. Dit is onjuist; Ferdinand I, sedert 1531 Roomsch koning, werd in 1556 als Duitsch keizer gekroond; de bedoelde Dukaat is, naar onze meening, vóór of uiterlijk in dat jaar geslagen. De andere heeft het borstbeeld van Ferdinand I en het jaartal (15)58 en is overgenomen uit de *Monnoijes en or du cabinet de Vienne;* de afteekening had dus in omtrek moeten zijn.

De oudste der munten van Nijmegen zijn van zeer slecht zilver; Pl. I. n°. 7 heeft het jaargetal 1263, buiten twijfel eene fout van den stempelsnijder, welligt voor 1463; de schrijver noemt dit muntje Muter; daarop volgt waarschijnlijk in ouderdom Pl. XXIII. n°. 2, mede eene zilveren munt van zeer lage gehalte en naar het oordeel des schrijvers Oord of Stuiver genaamd; vervolgens de biljoenen munten voortkomende Pl. I. n°. 8, welker naam onbekend is, n°s. 9, 10, 12, en 13 en Pl. XXIII. n°s. 4, 7 en 8, zijnde halve stuivers, de oudste heeft het jaargetal 1484, Pl. I. n°. 11 een stuiver van 1489, Pl. I. n°. 14, Muter genaamd en Pl. XXIII. n°. 6, een vierde Groot met den heiligen Stephanus; - Pl. XXIII. n°. 3 een koperen geldstuk, misschien ouder dan eenige der vermelde biljoenen, zeer belangrijk om den daarop voorkomenden naam van den muntmeester Peter Venboet. In het jaar 1474 werd deze Peter Venboet of Venboit,

1 Zie het Tweede Bijvoegsel tot het Muntboek van P. Verkade, Pl. 223. n°. 3.

aangesteld tot stempelsnijder aan de hertogelijk Geldersche munt van Karel den Stouten te Nijmegen. Pl. II. n°s. 15 en 16 de Snaphaan en de halve Snaphaan, n°. 17 en Pl. XXIII. n°. 5 de dubbele Stuivers, alle ten tijde van hertog Karel van Egmond geslagen en van betere gehalte; Pl. II. n°s. 18 en 19 en Pl. XXIII. n°. 9 Koperen holmunten, aldus genaamd omdat zij slechts aan eene zijde gestempeld zijn; Pl. II. n°s. 20, 21 en 22 kleine munten van koper biljoen, welker naam is verloren gegaan; n°s. 23 en 24 de oudste daalders met den heiligen Stephanus staande; Pl. III. n°s. 25, 26, 27 en 28 mede Sint Stephanusdaalders, doch met den geknielden heilige en n°. 29 de halve Sint Stephanusdaalder; Pl. III. n°. 30 de Daalder met het borstbeeld van Karel V; van deze muntsoort worden in den tekst twaalf varianten vermeld; Pl. IV. n°s. 31 en 32 de halve Daalders met hetzelfde Keizerlijke borstbeeld, waarvan zes verschillende stempels worden opgegeven; n°s. 33, 34, 35, 36, 37 en 38 verschillende slagen van den nieuwen Daalder van Nijmegen, volgens het opschrift gemunt naar de gehalte van den Philipsdaalder; deze stukken dragen in de verkortingen verschillende opschriften; een derzelve heeft op de voorzijde *Der Stadt Nimegen Munt in de jaer* 1563 en op de keerzijde *Na Ko. Phs. Penings G. Gehalt. Dal. V. XXX. stv.* De schrijver vult deze zeer eenvoudige legende aan, doch weet geen weg met de *G.* tusschen *Penings* en *Gehalt;* - wij gelooven te moeten lezen Munt van de stad Nijmegen, in het jaar 1563 gemunt of geslagen naar den Penning van koning Philips, op de gehalte van den Daalder van dertig stuivers; wij vinden vrijheid om de woorden *op de* voor *Gehalt* bij te voegen, daar tusschen *Gehalt* en *Dal* de woorden *van den* moeten worden aangevuld; - deze Daalders zijn zeer merkwaardig om hunne Nederduitsche opschriften. Pl. V. n°s. 40, 41 en 42 door wijlen den Heer Verkade in zijn Muntboek opgenomen[1] en aldaar Arendschelling genoemd, zijn volgens den Heer van der Chijs vóór 1568 gemunt; - Pl. V. n°s. 39, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50 en 51 en Pl. VI. n°s. 52 en 53 geslagen nadat Nijmegen lid van de Westfaalsche en Nederrijnsche kreitsen geworden was; n°. 39 is een Rijksdaalder van 1568; die munt komt ook voor met 1569 en 1570; van n°s. 43 en 44 worden de namen door den schrijver niet vermeld; n°. 43 houden wij voor een' Schelling; n°s. 45, 46 en 47 zijn Mariengrosschen, die hunnen naam ontleenen aan de beeldtenis der heilige Maagd, die op de voorzijde dezer geldstukken gevonden wordt; n°s. 48, 49, 50 en 51 zijn kleine zilveren munten zonder jaargetal, volgens den Heer Verkade halve Stuivers; n°s. 52 en 53 zijn Koperbiljoenen muntjes, zeer slecht afgestempeld en daardoor bijna onleesbaar; - wij bezitten een diergelijk, waarop wij, naast het wapen, de letters *Impe* meenen te bespeuren.

1 P. Verkade, Muntboek. Pl. 207 n°. 3.

Munten van Roermond.

Vóór 1224 was Roermond een vlek van geringe beteekenis; het bestond in een jagtslot der Geldersche graven, Pot genaamd en enkele daaromgelegene woningen. Zijne opkomst heeft het te danken aan Gerard III, graaf van Gelre, die na gemeld jaar, met zijn gevolg, aldaar den jagttijd kwam doorbrengen, waardoor het aantal der huizen zoo zeer toenam dat zijn zoon Otto II het in 1231 met muren omringen deed. In 1282 verleende keizer Rudolph I aan Reinoud I, graaf van Gelre, het regt om te Arnhem munt te slaan en des verkiezende de Munt naar Roermond te verplaatsen. Sedert is dan ook door zijn' opvolger Reinoud II en vele der Geldersche hertogen te Roermond gemunt.

De grafelijk en hertogelijk Geldersche munten dezer stad zijn behandeld in het vooraangehaalde werk van den Heer van der Chijs; de stedelijk Roermondsche munten moeten thans door ons beschouwd worden. Hertog Aarnoud van Egmond gaf op den 24 November 1472 aan de stad Roermond het Privilegie om klein geld te slaan; hij schonk haar dit voorregt omdat hij niet in staat was eene som gelds te voldoen, die hij van haar geleend had. Of men terstond van het Muntregt heeft gebruik gemaakt blijkt niet; de schrijver gelooft dat de munt, gedurende de regering van hertog Aarnoud gestempeld, vroeg of laat wel wedergevonden zal worden.

De oudste biljoenen geldstukken, die tot ons zijn gekomen, zijn ten tijde van hertog Karel van Egmond gemunt; sedert heeft Roermond van tijd tot tijd munt geslagen; de jongste koperen muntjes zijn onder de regering van Karel II, koning van Spanje (1665-1700), gestempeld[1].

Op Pl. VI. en VII. vinden wij elf biljoenen munten van deze stad afgebeeld. Pl. VI. n°s. 1, 2 en 3 houden wij om de daarop voorkomende spreuk van hertog Karel van Egmond voor tijdgenooten van dien hertog; de Heer van der Chijs gelooft dat zij van latere dagteekening zijn; n°. 1 is waarschijnlijk een halve Stuiver, n°. 2 een Stuiver of Braspenning en n°. 3 de helft of het derde gedeelte van den Stuiver; n°. 4 is onder de regering van keizer Karel V geslagen en heeft, in de plaats der spreuk van Karel van Egmond, den naam en de waardigheid des keizers; ook deze had waarschijnlijk de waarde van een' halven Stuiver; de Heer Piot deelt in zijne aangehaalde bijdrage een' afwijkenden stempel van deze munt mede. De overige Roermondsche munten zijn ten tijde van Filips II vervaardigd; zij voeren alle den

1 Zie over de stedelijke munten van Roermond de belangrijke bijdragen van den Heer Ch. Piot in de Revue de la Numismatique Belge, t. IV. p. 402 en t. VI. p. 75.

naam des konings met vermelding van zijnen hertogelijk-Gelderschen titel; n°s. 5 en 6 zijn Stuivers; n°s. 7 en 8 en Pl. VII. n°. 2 onderdeelen van den Stuiver, welligt Oordstuivers en Pl. VI. n°. 9 en Pl. VII. n°. 1 Peerdekens.

Munten van Zutphen.

Zutphen is eene zeer oude stad, waarvan de tijd der stichting tot hier toe niet is opgespoord. Het eerst vinden wij het vermeld onder den naam Zutfeno, gelegen in het graafschap Hamelande. In 1095 wordt het reeds *oppidum* genoemd. Ook de bisschoppen van Utrecht Willem in 1059 en Burchard in 1105 maken er in privilegiebrieven gewag van. In den brief van Burchard komt onder andere voor de vernieuwing van de voorregten der Zutphensche kerk, die door hoogen ouderdom bijna onleesbaar waren geworden. De bisschoppen van Utrecht beschouwden van ouds Zutphen als leenroerig aan hunnen zetel. Dirk van Are, bisschop van Utrecht, vermeesterde het in 1202, terwijl Otto I, graaf van Gelre, in Braband gevangen gehouden werd. In 1475 werd de stad Zutphen met het geheele graafschap door keizer Frederik III in pandschap gegeven aan Hendrik, bisschop van Munster. In 1498 beproefde keizer Maximilaan om het aan zich te trekken, doch vergeefs; de pogingen, die zijn zoon Filips de Schoone in 1505 tot hetzelfde doel aanwendde, slaagden niet beter. Willem IV, graaf van 's Heerenberg, bemagtigde het in 1570 voor de Staten, doch twee jaren daarna viel het weder in handen van de Spanjaarden, die het vreeselijk teisterden.

Even onzeker als de tijd van de stichting der stad is de oorsprong van haar Muntregt. De overlevering zegt dat het Muntregt van Zutphen ouder is dan dat van Nijmegen. Hoe dit zijn moge, vóór 1481 vindt men de uitoefening van dat regt niet vermeld. Wij gelooven met den Heer van der Chijs dat Zutphen, even als Nijmegen, zich het Muntregt aanvankelijk heeft aangematigd en later, door een beroep op de verjaring, zich daarin gehandhaafd heeft.

De Zutphensche munten, die ons hier worden medegedeeld, zijn slechts vier in getal, alle biljoen; zij zijn te vinden op Pl. VI en VII. De grootste derzelve, Pl. VI. n°. 1, werd reeds vroeger uitgegeven als eene hertogelijk-Geldersche munt, geslagen tijdens de minderjarigheid van hertog Karel van Egmond[1]. Wij houden ze met den schrijver voor eene stedelijke munt van Zutphen. Op Pl. VII. zien wij de halve Albus, even als de gemelde, met het jaargetal 1480, beide zijn dus een jaar ouder dan de oudste oorkonde, die van de Zutphensche Munt

1 De Munten der voormalige Graven en Hertogen van Gelderland. Haarlem. 1852. Pl. XIII. n°. 1.

gewag maakt. Pl. VI. n°. 2 had waarschijnlijk de waarde van drie Plakken, n°. 3 die van een' halven Plak; beide zijn zonder jaargetal.

Munten van Arnhem.

Volgens van Spaen is Arnhem het Arenacum, waarvan Tacitus spreekt[1]. Dit is echter onzeker; het eerst vinden wij die stad in de achtste eeuw vermeld; ook komt Arnhem met verscheidene dorpen voor in een' openen brief van het jaar 996, waarin het door keizer Otto III voor de helft aan het klooster te Elten geschonken wordt. Keizer Lotharius heeft dien brief in 1133 bevestigd.

In 1233 werd Arnhem door Otto II, graaf van Gelre, met muren omringd, in 1322 werden die door Reinoud I vernieuwd. Vóór de ommuring, waarbij aan Arnhem ook stedelijke regten werden gegeven, was het waarschijnlijk slechts een dorp of eene curtis. In 1372 werd het tweemaal door de partij der Heeckerens en eens door die der Bronckhorsten ingenomen. In 1443 werd het, door zijne toetreding tot het Hanzee-verbond, eene voorname koopstad.

Willem van Egmond, broeder van den onttroonden hertog Aarnoud, vermeesterde het in 1467 en verdedigde het tegen zijn' neef Adolf van Gelder, die het gedurende korten tijd vruchteloos belegerde. Karel de Stoute bemagtigde het in 1473, deed de stad eene brandschatting van 90000 Rijnsche Goudguldens betalen en bragt het stedelijke archief van daar naar het slot te Vilvoorden.

In 1492 was Arnhem eene der eerste steden, die zich aan de zijde van hertog Karel van Egmond schaarden. Filips de Schoone overwon het in 1505 na een' hardnekkigen wederstand, doch Karel van Egmond nam het in 1514 weder bij verrassing in en hield aldaar tot aan zijn' dood zijn hoofdverblijf. Daarna bleef het onder Willem, hertog van Gulik en Kleef, totdat het, door den val van dien vorst, met geheel Gelderland het gebied van Karel V vergrootte.

Filips II verhief het in 1559 tot de vergaderplaats der koninklijke Rekenkamer. Later ging het tot de staatsche partij over en het viel den Spanjaarden, die de naburige vestingen Zutphen en Deventer bemagtigd hadden, niettegenstaande alle hunne pogingen, niet weder in handen.

Van verscheidene graven en hertogen van Gelre zijn ons munten te Arnhem geslagen overgebleven. Wanneer die stad echter het Muntregt verkregen heeft is niet uitgemaakt. De munthuizen aldaar in 1383 en waarschijnlijk reeds vroeger gevestigd, waren buiten twijfel hertogelijke. Wij gelooven dat Arnhem vóór 1461 het Muntregt niet heeft

1 W.A. van Spaen, Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland, D. III. blz. 56.

bezeten en ook niet heeft uitgeoefend. Omtrent dien tijd gaf hertog Aarnoud van Egmond aan de St. Eusebius kerk het voorregt om kleine munt te slaan. Dit Muntregt, eene vergoeding voor de groote kosten, die tot het bouwen van die kerk waren gemaakt, is dus eerder kerkelijk dan stedelijk. In 1478 vernieuwde Maria van Bourgondië en in 1491 Maximiliaan van Oostenrijk het voorregt door hertog Aarnoud aan de hoofdkerk te Arnhem geschonken. Muntarchieven van deze stad van latere dagteekening zijn den Heer van der Chijs niet voorgekomen. Negen biljoenen en een koperen muntje van Arnhem zijn op Pl. VII. afgebeeld. N°. 1 is, volgens eene gissing des schrijvers, een Moerken ten tijde van hertog Aarnoud gestempeld; n°. 2, welligt eenige jaren jonger, heeft de beeldtenis van den heiligen Eusebius; n°. 5, waarschijnlijk een Moerken of onderdeel van die muntsoort, houden wij voor ouder dan n°. 2; dit geldstukje mist echter, even als de volgende, den naam van den heilige der kerk; op n°. 3, ten tijde van Maria van Bourgondië of na haren dood onder Maximiliaan van Oostenrijk geslagen, wordt van de vernieuwde vergunning aan de kerk melding gemaakt; - n°s. 4 en 6 brengen wij met den schrijver tot de regering van Karel van Egmond; het als supplement medegedeelde muntje is naar ons oordeel ten tijde van Karel V geslagen; n°. 7 is van 1564, n°. 8 van 1568 en n°. 9 heeft den naam van Filips II en de vermelding van de waarde van een' stuiver.

Munten van Zaltbommel.

Bommel wordt als eene villa het eerst in 850 genoemd. In 998 gaf keizer Otto III het regtsgebied van Bommel met de tol, de munt en gruit, op verzoek van Ausfridus, bisschop van Utrecht, aan de kerk van Utrecht in eigendom. Keizer Hendrik II bevestigde die schenking in het jaar 1013. Hoe Zalt-Bommel onder het beheer der graven van Gelre geraakte, is onbekend; waarschijnlijk deed graaf Otto II het met muren omringen; hij schijnt het echter toen geene stedelijke regten gegeven te hebben, daar graaf Reinoud I het in 1316 tot den rang van stad verheven heeft. Hertog Eduard nam in 1363 Zalt-Bommel in, dat toen in het bezit was van Wenceslaus en Johanna, hertogen van Braband. In 1366 werd het beurtelings door de Heeckerens en Bronckhorsten veroverd. De graaf van Blois bemagtigde het in 1372 en deed de burgerij eene schatting van 6000 Rijnsche guldens opbrengen, omdat zij geweigerd had hem als hertog van Gelre te erkennen. In 1481 verdreven de Bommelaars het krijgsvolk van keizer Maximiliaan, die de stad bij verrassing had doen innemen. Gedurende den oorlog tusschen de afstammelingen van Karel den Stouten en Karel van Egmond om het bezit van Gelderland, werd Bommel meermalen geteisterd; in 1505 werd het onder andere te vergeefs door Filips den Schoonen belegerd; het gaf zich echter in dat jaar,

op verzoek van hertog Karel, vrijwillig aan Filips over. In 1511 nam Dirk van Haaften Bommel in door middel van een schip, met rijs geladen, waaronder hij krijgsvolk van Karel van Egmond verborgen had.

Na de inneming in 1572 door Dirk van Haaften, kleinzoon van den zoo even genoemden, schaarde Bommel zich aan de zijde van prins Willem I. In 1574 werd het vergeefs door Requesens belegerd. Hoewel er geen schriftelijk bewijs aanwezig is dat Zalt-Bommel het Muntregt bezeten heeft, gelooven wij met den Heer van der Chijs dat de drie op Pl. VII. door hem medegedeelde munten van stedelijken of kerkelijken oorsprong zijn. Dat op de hertogelijke en grafelijke munten, tijdgenooten van de Zalt-Bommelsche, de naam der plaats, waar zij geslagen zijn, nooit voorkomt, is naar onze meening eene omstandigheid, welke aan deze attributie veel waarschijnlijkheid geeft. De munten dezer stad zijn alle biljoenen, n°s. 1 en 2 zijn onder de regering van Maria, Filips den Schoonen of Karel van Egmond, n°. 3 onder dezen laatste, Willem den Rijken of Karel V geslagen. De Schrijver brengt n°. 3 tot de regering van Karel van Egmond; - de dubbele arend, daarop afgebeeld, doet ons gelooven dat zij onder Karel V en dus na 1543 gestempeld is. De munten van Zalt-Bommel zijn zeer schaarsch; slechts eene hertogelijke is er van die stad tot ons gekomen, zij is van hertog Reinoud III.

Munten der Heeren of Dynasten.

Voor de beschrijving dezer munten geeft de Heer van der Chijs eene korte inleiding, aan van Spaen ontleend, handelende over de vrije of edele Geldersche Heeren, die in hun gebied met gelijk gezag bekleed waren als de graven van Gelre. Wij zien daaruit dat de eerste oorzaak van de vermindering hunner magt in de verheffing van Reinoud II tot hertog van Gelderland ligt, terwijl zij bij den aanvang van den tachtigjarigen oorlog hunne onafhankelijkheid bijna geheel verloren.

De heerlijke munten op Gelderschen bodem gestempeld, althans voor zoo verre zij tot ons zijn gekomen, behooren aan de heeren van Anholt, Batenburg, 's Heerenberg, Buren, Hulhuizen, Kranenburg en Borculo.

Anholt.

De geschiedkundige bijzonderheden de heerlijkheid Anholt en hare dynasten betreffende zijn niet overvloedig. Zij lag in of nabij het graafschap Zutphen.

De heeren van Anholt hielden, naar onze meening te regt, vol dat zij van Gelderland onafhankelijk waren; de hertogen van Gelderland waren echter een tegenovergesteld gevoelen toegedaan. Na

de verovering van de heerlijkheid Anholt door Karel van Egmond op Heer Jan van Bronckhorst, beleende die hertog daarmede in 1537 Heer Diederik van Bronckhorst.

De munten van Anholt ons op Pl. VIII, IX en XXIII medegedeeld zijn elf in getal. De eerste is een zilveren Botdrager van Steven Heer van Zuijlen en Anholt, die in de laatste helft der 14^{e} eeuw leefde; welligt is hij degene, van wien wij bij Slichtenhorst vinden, dat hij, als van de partij der Bronckhorsten, in 1372 deelnam aan het sluiten van een' wapenstilstand met de Heeckerens. Anholt werd door Herburge van Zuijlen ten huwelijk aangebragt aan Herman van Ghemen; hunne erfdochter Margaretha huwde met Gijsbert van Bronckhorst, Heer van Batenburg. Van dezen Gijsbert, die raad was van hertog Reinoud IV en in 1432 stierf, zijn ons zes te Anholt geslagene munten overgebleven. N°. 1 werd Tuin genaamd; zij is eene navolging der munt van Willem VI, Graaf van Holland en Henegouwen (1404-1417) of van zijne dochter Jacoba, die in 1436 overleed; - ook bestaan er Tuinen van Jan IV, hertog van Braband 1414-1427), gestempeld te Maastricht en Valenciennes. De overige vijf munten van dezen Heer, even als de Tuin, van zeer slechte gehalte, zijn nabootsingen van het toen in omloop zijnde Geldersche, Brabandsche en Kleefsche geld.

Zeer belangrijk voor de geschiedenis van het strafregt in de middeleeuwen is de mededeeling van het, door den Heer Cost Jordens, in den Overijselschen almanak van 1840, geleverde stukje over een' nog te Deventer aanwezigen koperen ketel, die onder andere gediend heeft om daarin een' Batenburgschen muntmeester, die valsch geld vervaardigd had, door kokend water of olie te smoren.

In navolging van van Spaen, zegt de schrijver: ‘Diederik van Bronckhorst, Heer van Anholt en Batenburg, dat hij 1432 van zijnen zwager Willem, Bastaard van Gelre koopt’[1]. Wij moeten erkennen dat die woorden ons niet regt duidelijk zijn; wij weten niet of zij aanduiden, dat Anholt of Batenburg, of wel beide, door koop aan Heer Diederik overgingen, en het schijnt ons, hoe zij ook verklaard moeten worden, vreemd toe dat de heerlijkheden Anholt en Batenburg, die door erfopvolging op Heer Diederik moesten overgaan, bij koop door hem zouden zijn verkregen. Wij vinden dat Jan van Berlair, Heer van Helmond (waarschijnlijk als lasthebber van zijn' halven broeder Gijsbert van Bronckhorst) in 1412 de heerlijkheid Batenburg aan den hertog van Braband verpandde, doch van geen eigendomsovergang wordt gesproken.

Van dezen Diederik, die gehuwd was met Catharina Gronsfeld, vrouw van Gronsfeld en Rijmberg, en in 1451 te Nijmegen stierf, zijn

1 W.A. van Spaen, Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland, D. 1, blz. 311.

ons twee koperen munten voor Anholt overgebleven, afgebeeld Pl. VIII en XXIII. Diederik werd opgevolgd door zijn' zoon Gijsbert, die gehuwd was met Agnes, dochter van Hendrik van Wisch. Hij overleed omstreeks het jaar 1473. Hij herschiep het door zijn' vader te Holtmeer gestichte klooster voor penitente juffers in een monnikenklooster en ondersteunde hertog Aarnoud met geld. Slechts een Anholtsch koperen muntje van dezen heer is tot ons gekomen, wij vinden het op Pl. VIII.

Na den dood van Gijsbert gingen Anholt en Batenburg over op zijn' zoon Jacob, de laatste der heeren van Anholt uit het huis van Bronckhorst. Heer Jacob was, even als de meeste andere vrije heeren, verscheidene malen getuige bij acten en tractaten tusschen naburige vorsten. In 1482 werd hij voor den keizerlijken regter te Rotwijl ter verantwoording opgeroepen, om het plegen van eene, thans onbekende, zware misdaad. In 1500 geraakte hij in twist met hertog Karel van Egmond, schaarde zich vervolgens aan de zijde van den hertog van Kleef en werd in 1503 door de Gelderschen uit Batenburg verjaagd en gevangen genomen. Zijne vrijheid kostte hem de heerlijkheid Anholt en 1500 guldens. Door Filips den Schoonen werd hij in 1505 tot stadhouder van Gelderland aangesteld. Na den vrede te Utrecht in 1513, trad hij weder in het rustige bezit van Batenburg. Hij was gehuwd met Agnes, gravin van Benthem, en overleed in 1516.

Een zeer slecht bewaard biljoenen geldstukje, te Anholt gestempeld, van dezen heer, vinden wij op Pl. IX.

Batenburg.

De oudste munt der heeren van Batenburg, die ons wordt medegedeeld, is van heer Gijsbert, die in 1356 stierf; zij is van vrij goed zilver, afgebeeld op Pl. VIII en van gelijke type als de munten onder de regering van Reinoud III, hertog van Gelderland (1343-1371), te Emmerik, Roermond en Zalt-Bommel geslagen. Het voornaamste, ons van heer Gijsbert bekend, is dat hij bisschop Jan van Arkel ontzette en met hulp van den hertog van Gelre en den graaf van Holland Goor afbrandde; - hij was gehuwd met Katharina van Leefdaal, dochter van Rogier van Leefdaal, heer van Oorschot en Beeck, en Agnes, gravin van Kleef.

Van Diederik van Bronckhorst, tweede zoon van heer Gijsbert, is ons mede slechts eene munt overgebleven; zij is een biljoenen dubbele Groot, voorkomende op Pl. VIII en gelijk aan de dubbele Grooten der Hollandsche graven Willem V en Aalbrecht van Beijeren. Heer Diederik was de partij van hertog Willem tegen vrouw Mechteld en Jan van Blois toegedaan; zijne echtgenoot was Elisabeth, dochter van Johan van Utenhoven en Vilvoorden; hij overleed in 1408.

Een naamloos biljoenen muntje, te Batenburg geslagen (Pl. VIII), wordt met groote waarschijnlijkheid aan heer Gijsbert, wiens dood in 1432 voorviel, toegekend; als heer van Anholt deelden wij hierboven eenige bijzonderheden van hem mede.

De vijf biljoenen en eene koperen munt (Pl. VIII en IX) van heer Diederik, overleden in 1451, kunnen volgens den schrijver niet vóór 1432 geslagen zijn, daar hij in dat jaar de heerlijkheid Batenburg van zijnen zwager Willem, bastaard van Gulik, kocht; bij de vermelding van dezen Diederik, als heer van Anholt, deelden wij een en ander van hem mede en gaven wij onze bevreemding over dien koop te kennen. De biljoenen munten zijn Kromstaarten, navolgingen van de munten van Jan zonder vrees, graaf van Vlaanderen (1404-1419), Filips van S^{t}. Pol, hertog van Braband (1427-1430), Filips den Goeden, als graaf van Vlaanderen (1419-1467), geslagen vóór 1430, en Jacoba en Filips den Goeden, voor Holland (1428-1436). Aan de verkorting *Hes* op de Batenburgsche Kromstaarten, naar de meening van den schrijver voor *Heres*, kunnen wij geene betere aanvulling geven; - op de Kromstaarten van Jacoba en Filips den Goeden leest men ook *Hes* voor *Heres;* welligt heeft heer Diederik die munt te slaafs nagevolgd. Het koperen muntje is te zeer afgesleten om met zekerheid aan dezen of genen heer te worden toegekend; volgens de type kan het door heer Diederik geslagen zijn.

De schrijver zegt, dat hij twee munten aan Gijsbert, zoon van heer Jacob van Bronckhorst, toeschrijft; wij vinden slechts een' naamloozen Goudgulden (Pl. IX) van hem medegedeeld. Die munt, niet meer in het oorspronkelijke voorhanden, komt reeds voor in den Beeldenaar van 1526; zij kan dus door heer Gijsbert geslagen zijn; de daarvoor door den heer van der Chijs aangevoerde bewijzen zijn echter van weinig waarde. Heer Gijsbert overleed in 1525, ongehuwd en kinderloos. Na zijn' dood trok hertog Karel van Egmond met geweld en zonder eenig regt de heerlijkheid Batenburg aan zich.

Op Pl. IX volgt een Goudgulden, even als de voorgaande naar een' Beeldenaar afgeteekend, welke door den schrijver aan Herman van Bronckhorst, heer van Batenburg, wordt toegekend; het wapen van de heerlijkheid Stein, dat met die van Batenburg, Bronckhorst en Anholt op die munt voorkomt, geeft aan die attributie veel waarde. Herman kocht in 1534 de heerlijkheid Batenburg van hertog Karel van Egmond; in 1537 was hij raad van dien vorst; als echtgenoot had hij Petronella van Praet van Moerkerken, die hem, voor zooverre bekend is, zeven kinderen schonk; hij stierf in 1556.

Zijn zoon Willem van Bronckhorst, heer van Batenburg en Stein, volgde hem op. Daar hij de staatsche partij was toegedaan, werden zijne bezittingen, op bevel van het Hof van Braband, in beslag genomen. Hij had twee vrouwen; zijne eerste was Johanna, dochter

van Joost van St. Omer; zijne tweede Erica, dochter van Dirk, graaf van Manderscheid; zijn eerste huwelijk was kinderloos; bij Erica van Manderscheid had hij twee zonen. Hij sneuvelde in 1573 bij het beleg van Haarlem door de Spanjaarden. Zijne broeders Karel, Derck en Gijsbert behoorden tot de verbondene edelen, die in 1567 aan de landvoogdes Margaretha van Parma het smeekschrift aanboden; - Karel werd in 1580 te Keulen vermoord; Derck en Gijsbert verloren in 1568, op last van Alva, door beulshanden het leven.

Zeer rijk is de regering van Willem in verschillende soorten van munten; het groot voordeel, dat hij in het contrefeijten van vreemde geldspeciën vond, doet ons over die verscheidenheid niet verwonderd zijn. Op Pl. IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV en XXIII vinden wij zeventien gouden, dertig zilveren en tien biljoenen munten van dezen heer. Negentien daarvan zijn naar afbeeldingen geteekend, de overige naar de in verschillende verzamelingen verspreide oorspronkelijke stukken. Pl. IX. n°. 1 is de dubbele Dukaat; n°. 2 de Knapkoek, beide navolgingen van Nijmeegsche munten; n°. 3 wordt in de Beeldenaars Dubeloen genoemd en is waarschijnlijk het namaaksel eener Italiaansche munt; n°s. 4 en 5 moesten voor Portugesche Kroonen doorgaan en hebben dan ook de type van die muntsoort; n°s. 6 en 7 worden in de Ordonnantie van 1578 met den naam van Croonen met die slangen, gecontrefeijt te Batenborch, bestempeld en biljoen verklaard, welke eer de meeste heerlijke munten van dien tijd ten deel viel; n°s. 8, 9, 10, 11, 12 en 13 zijn waarschijnlijk Dukaten, nabootsingen van Hongaarsche. Sommige der Dukaten dragen de beeldtenis en den naam van Keizer Ferdinand en zijn dus in of na 1557 geslagen; - n°. 13 heeft het jaargetal 1561; n°s. 14, 15, 16 en 17 zijn Angelotten naar de Engelsche munten van dien naam vervaardigd. N°. 14 is zonder jaargetal; n°s. 15, 16 en 17 zijn van de jaren 1561 en 1562.

De zilveren munten van Willem zijn Daalders en halve Daalders. De Daalder en halve Daalder, Pl. X. n°s. 18 en 19, worden aldaar, bij vergissing, als gouden stukken opgegeven; zij zijn van gelijke type als de halve Daalder en de beide Daalders Pl. XI. n°s. 20, 21 en 22; de laatste heeft het jaargetal 1557; op al deze geldstukken en ook op den Daalder n°. 23, komt, met den naam en de titels van heer Willem, die van keizer Karel V voor. De Daalders n°s. 23, 24 en 25 en de halve Daalder n°. 26 hebben op de voorzijde het borstbeeld van Willem en als keerzijde den Rijksadelaar; n°s. 24, 25 en 26 zijn van het jaar 1559 en dragen op de keerzijde als omschrift den naam van keizer Ferdinand. Op Pl. XII vinden wij vijf Daalders n°s. 27, 29, 31, 33 en 34 en drie halve Daalders n°s. 28, 30 en 32 met den heiligen Victor; op de n°s. 29, 33 en 34 wordt de waarde van dertig stuivers, op n°. 30 die van vijftien stuivers vermeld; n°s. 32, 33 en 34 zijn naar afbeeldingen gevolgd. Al de

S^{t}. Victordaalders zijn zonder jaargetal en missen, even als de nog te vermelden munten van heer Willem, zijn' naam en titels. Pl. XIII en gedeeltelijk XIV zijn gevuld met de Daalders en halve Daalders met den Leeuw; n°s. 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44 en 45 zijn Leeuwendaalders, n°. 36 is een halve Leeuwendaalder; al deze munten zijn naamloos voor zoo veel heer Willem betreft, doch n°s. 35 en 36 hebben den naam van keizer Ferdinand; onjuist zegt de schrijver, dat deze beide geldstukken na 1558 moeten gestempeld zijn, daar Ferdinand in dat jaar den keizerlijken zetel beklom; zoo als wij boven opmerkten, besteeg hij dien in 1556. Wij zouden dus kunnen aannemen, dat zij in of na dat jaar geslagen zijn, wanneer de Daalder, op Pl. XI. n°. 22, met den naam van Karel V en 1557, ons niet deed zien, dat heer Willem van Batenburg niet zeer juist wist wien hij als leenheer had. De oudste ons bekende heerlijke en stedelijke munten, geslagen onder het Muntregt van keizer Ferdinand, zijn van 1557; - wij noemen hier alleen den Daalder van Margaretha van Brederode, abdis van Thorn[1].

Eenige der Leeuwendaalders zijn zonder jaargetal, de meeste van 1564 en n°. 45 van 1565; op vijf derzelve wordt de vermelding der waarde van dertig stuivers gevonden; n°s. 35 en 37 zijn aan muntboeken ontleend. Pl. XIV. n°s. 46 en 47 zijn Daalders met het borstbeeld van den heiligen Luderus; zij hebben geen jaargetal en ook de namen niet van den heer en vorst, die hen heeft doen slaan en onder wiens Muntregt zij gestempeld zijn.

De biljoenen munten van dezen heer komen voor op Pl. XIV. n°s. 48, 49 en 50, Pl. XV. n°s. 51 tot en met 56 en Pl. XXIII. n°. 2. N°s. 48, 49 en 50, gevolgd naar het Duitsche Muntboek van Berg, worden in dat werk Zwölffers (stukken van twaalf kreutzers) genoemd; n^{ot}. 51 en 52 zijn Mariengrosschen; n°. 53 en Pl. XXIII. n°. 2 zijn naslagen van den Carlijn of Carlino onder de regering van Paus Paulus III te Bologna vervaardigd. De Duitsche Muntboeken noemen die geldstukken drie Batzen van Bronckhorst; - n°s. 54 en 55 zijn waarschijnlijk Drickreutzerstukken; n°. 56 is eene tot hiertoe niet wedergevondene Batenburgsche Holmunt, volgens den schrijver een Kreutzer.

De Serie der Batenburgsche munten wordt op Pl. XIV besloten door vijf gouden en twee zilveren munten onder de regering van heer Herman Diederik geslagen. Deze volgde zijn' vader Willem in 1573 op, werd met zijne heerlijkheid in 1603 onder Sauvegarde van het Land genomen en overleed ongehuwd te Thorn in 1612. Van zijn goud geld zijn n°s. 1 en 2 waarschijnlijk Kroonen, daar n°. 2 in het Thresoor van 1580 nieuwe gecontrefeijte Croone van Batenborch wordt genoemd, n°s. 3, 4 en 5 Dukaten, nabootsingen van de Hon-

1 Madai, Volständig Thalercabinet, etc., n°. 3467.

gaarsche; n°. 5 is van 1577 en behoorde dus, volgens het Programma, niet in dit werk te huis; de schrijver nam dezen Dukaat op, omdat de heer Verkade hem in zijn Muntboek niet mededeelt; wij bejammeren het, dat de heer van der Chijs niet al de hem bekende heerlijke munten, die na 1576 gestempeld zijn en aan Verkade ontbreken, heeft opgenomen; wij hadden dan een geheel, zoo volledig mogelijk; de scherpe afscheiding toch, die er tusschen sommige onzer Nederlandsche munten, vóór en ná 1576 geslagen, bestaat, is bij de heerlijke niet aanwezig. N°s. 6 en 7 zijn Daalders met het borstbeeld van Herman Diederik. N°s. 1, 2, 6 en 7 hebben op de voorzijde zijnen naam, de overige zijn naamloos. Met uitzondering van n°. 5 van 1577, zijn de munten van dezen heer zonder jaargetal. N°s. 3 en 7 zijn naar afbeeldingen geteekend.

Munten der heeren, later graven, van 's Heerenberg.

De geschiedenis der heeren en graven van 's Heerenberg is laatstelijk behandeld door M^{r}. R.W. Tadama[1]; aan dien geschiedkundige heeft de heer van der Chijs de historische bijzonderheden ontleend, welke hij als inleiding tot de beschrijving der 's Heerenbergsche munten mededeelt.

Aan Frederik II, heer van den Berg, die in 1318 getuige was van Jonkheer Reinoud van Gelre en in 1331 stierf, stelt de schrijver voor den Tournooischen Groot Pl. XXIII. n°. 1 toe te kennen; behalve den naam *Wridericus* wordt op dat stuk niets gevonden, dat aan die attributie waarschijnlijkheid geeft, wij houden haar daarom voor zeer onzeker.

Met veel grond schrijft de heer van der Chijs den naamloozen Sterlingschen Denier Pl. XVI aan Adam III, heer van den Berg, toe. Adam III overleed kinderloos in 1354; Gendringen is vermoedelijk de Muntplaats van dit geldstukje.

De tweede Sterlingsche Denier Pl. XVI is door Margaretha van Weerdenberg, weduwe van Adam III, als vrouw van 's Heerenberg, geslagen; zij stierf in 1369. De geschiedenis meldt niet dat Margaretha geregeerd heeft, dit muntje bewijst het voldoende.

Na den dood van Margaretha of misschien vroeger beklom Willem I, broeder van Adam, den 's Heerenbergschen heerlijken zetel; hij was gehuwd met Sophia van Bijland, die de heerlijkheden Bijland, Millingen en Pannerden aan zijn gebied toevoegde; in 1379 gaf hij aan 's Heerenberg stadsregten en privilegiën; zijn dood viel voor in 1387. Drie munten van dezen heer vinden wij op Pl. XVI; n°. 1 is een Toursche Groot, n°s. 2 en 3 zijn Sterlingsche Deniers.

1 Is. An. Nijhoff, Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, D.V. blz. 1.

Frederik III, zoon van Willem I, werd bij het leven van zijn' vader met Pannerden, Bijland en Awilakersweerd beschonken, na diens dood was hij tot zijn overlijden, in 1416, heer van 's Heerenberg; in 1394 komt hij voor als raad van Willem, hertog van Gelderland en Gulik; hij was gehuwd met Katharina van Buren, bij welke hij slechts eene dochter had, Sophia genaamd, die in den echt trad met Otto van der Leck, jongsten zoon van Johan van Polanen, heer van der Leck en Breda; - zij stierf in 1412; dus niet met haar, zoo als de schrijver zegt, maar met haren vader, die haar overleefde, stierf het oude Huis van den Berg uit.

Op Pl. XVI en XXIII zijn zes biljoenen munten van heer Frederik III afgebeeld; n°s. 1 en 2 zijn Grooten, n°. 3 en Pl. XXIII halve Grooten, n°. 4 een vierde Groot en n°. 5 het achtste gedeelte van den Groot; - hoewel de munt op Pl. XXIII als zilver wordt opgegeven, meenen wij haar voor biljoen te mogen houden. De meeste dezer muntstukken zijn navolgingen van het Geldersche geld onder de regering van hertog Willem I gestempeld.

Willem II die, om zijne uitgestrekte bezittingen, de Rijke werd bijgenaamd, was de eenige zoon van Sophia, dochter van Frederik III; Willem werd geboren in 1404 en stond tot in 1418 onder de voogdij van zijn' vader Otto van der Leck; of hij daarna, op veertienjarigen leeftijd, dadelijk zelf regeerde, vinden wij niet opgeteekend; hertog Aarnoud van Egmond begunstigde hem in 1432 met de Voogdij van Elten en in 1433 met den Markttol op St. Vitusmarkt; van Jan van Arkel, heer van Heukelom, bekwam hij in 1434 de heerlijkheid Millingen; in 1444 ontving hij van hertog Adolf van Kleef het kerspel Beek in pandschap; in 1453 vermeerderde hij zijne goederen met Ulft, in 1456 met de heerlijkheid Didam; zijne echtgenoot was Mechteld, dochter van Everwijn, graaf van Benthem; hij overleed in 1465.

Tot dus verre kennen wij van hem twaalf biljoenen en koperen munten, voorkomende op Pl. XVI, XVII en XXIII; n°. 1 is een vierde Groot, om hare overeenkomst met de munten van zijn' grootvader, door den schrijver te regt als de oudste beschouwd; n°. 2 had den naam van dubbele Groot; zij is eene slaafsche nabootsing van de dubbele Grooten van hertog Willem I van Gelderland; n°s. 3 en 4, mede dubbele Grooten, werden, om den daarop afgebeelden klimmenden leeuw met gekromden staart, in de wandeling Kromstaarten genaamd; ook deze muntsoort is eene navolging en wel van de munten der hertogen van Braband en graven van Vlaanderen; - n°. 5 is koper en te Hedel in den Bommelerwaard geslagen; n°. 6 is een vierde Groot; n°s. 7, 8, 9, 10 en 11 zijn welligt Oorden, de twee eerste mede uit het Hedelsche Munthuis afkomstig; van het stukje Pl. XXIII kennen wij de benaming niet.

Oswald I was de opvolger van zijn' vader Willem II; hij werd geboren in 1442 en door hertog Aarnoud van Egmond ten doop ge-

houden; hij werd met Millingen, Bijland en Loel beleend en had in 1474 met den Deken en het Kapittel te Emmerik eene procedure over de Erfpacht te Pannerden; door keizer Frederik III werd hij in 1486 tot Rijksgraaf verheven; in hetzelfde jaar kocht hij de halve Hoogheid Wisch en de heerlijkheid Homoet van heer Hendrik tot Homoet en Wisch; hij viel in ongenade bij hertog Aarnoud omdat hij zijn' schoonvader Vincent, graaf van Meurs, tijdens de gevangenschap van Adolf van Gelder, tot stadhouder van Gelderland had helpen verheffen; in 1489 verbond hij zich om David van Bourgondië, bisschop van Utrecht, tegen de kinderen van den heer van Wisch bij te staan; - zijne vrouw was Elisabeth, gravin van Meurs; hij stierf in 1506.

Van dezen heer, die tot de grafelijke waardijgheid opklom, zijn geene munten tot ons gekomen, aan haar vroeger bestaan valt bijna niet te twijfelen.

Willem III, graaf van den Berg, regeerde na den dood van zijn' vader Oswald I; hij werd geboren in 1468 en ontving in 1507 van den hertog van Kleef uitstel om zijne leenen te verheffen; hij hield de Bourgondische zijde tegen Karel van Egmond en overleed te Bommel in 1511; zijne gade was Anna van Egmond, vrouw van Herpen, Boxmeer, Stevensweert en Spalbeek, erfdochter van Willem van Egmond, heer van Herpen. Na den dood van haren gemaal sloot Anna een verdrag met hertog Karel van Egmond, tegen wien Willem had oorlog gevoerd. Slechts eene zilveren munt van dezen graaf vinden wij op Pl. XVII; zij werd Snaphaan genaamd en overtreft al de oudere 's Heerenbergsche munten in grootte. De Snaphanen van Karel van Egmond hebben zeker tot model voor de 's Heerenbergsche gediend.

Oswald II, geboren in 1508, was bij het overlijden van zijn' vader Willem III nog minderjarig; - in 1525 werd hij met de Geldersche en Kleefsche leenen beleend; hij kocht den Nijenborg en andere goederen in de Betuwe; voor Gelderland onderteekende hij in 1544 de concordaten met Kleef, ook compareerde hij als bannerheer op de Geldersche landdagen; hij was voortdurend in hevigen twist met Joachim, heer van Wisch; als gemalin had hij Elisabeth, dochter van Zeno van Dorth, weduwe van Johan van der Horst, erfmaarschalk van Keulen; hij stierf te Zutphen in 1546.

Twee varianten van den Daalder, tot hiertoe beide uniek, zijn al wat ons van het geld van dezen graaf overbleef; wij vinden ze op Pl. XVII, op de voorzijde hebben zij het borstbeeld van Oswald, op de keerzijde zijn zeer zamengesteld wapenschild; - de bijzonderheden over deze Daalders door den schrijver aan het manuscript-opstel van den ijverigen muntverzamelaar Otto Keer te Amsterdam ontleend, zijn zeer belangrijk.

Willem IV, de laatste graaf van 's Heerenberg, wiens munten in

dit werk zijn opgenomen, werd in 1538 geboren; de hertog van Kleef beleende hem in 1566 met Millingen en Bijland; als lid van het verbond der edelen, teekende hij in 1567 het Smeekschrift aan de landvoogdes Margaretha van Parma; in 1582 werd hij door de Landschap verkozen als stadhouder van Gelderland en door den Aartshertog Matthias in die waardigheid bevestigd; twee jaren daarna werd hij van verraad beschuldigd en gevangen genomen, na zijn ontslag uit de gevangenis ging hij tot de Spaansche partij over; hij was gehuwd met Maria, dochter van Willem, graaf van Nassau en zuster van Willem den Zwijger, en overleed in 1586[1].

Door den schrijver worden alleen behandeld de vóór 1576 geslagene munten van Willem IV; al de geldstukken zonder jaartal, die de heer van der Chijs van dezen graaf heeft opgespoord, waarvan eenige in het Muntboek van Verkade voorkomen, vinden wij hier afgebeeld en wij gelooven te regt; het is toch waarschijnlijk dat zij van oudere dagteekening zijn dan die met jaargetallen.

Op Pl. XVII, XVIII, XIX, XX, XXI en XXII zien wij zes gouden, zes en twintig zilveren en negen biljoenen munten, gedurende zijne regering gestempeld.

De gouden, allen zonder jaargetal, zijn twee Angelotten, Pl. XVII. n°s. 1 en 2, de Goudgulden n°. 3 en drie Dukaten, Pl. XVIII. n^{os}: 4, 5 en 6; de Dukaat n°. 4 is te Dieren geslagen. De zilveren, mede zonder jaargetal, zijn zeven Daalders, Pl. XVIII. n°s. 7, 8, 9 en 12 en Pl. XIX. n°s. 14, 15 en 16 en drie halve Daalders, Pl. XVIII. n°s. 10 en 11 en Pl. XIX. n°. 13, allen met het borstbeeld van Willem IV op de voorzijde; op twee dezer Daalders vindt men de waarde van dertig stuivers, op een' die van vier en twintig stuivers en op een' der halve Daalders, die van twaalf stuivers vermeld; de overige zilveren zijn twaalf Sint Oswald Daalders, Pl. XIX. n°s. 17, 18 en 19, Pl. XX. n°s. 21, 22, 23, 24, 25 en 26 en Pl. XXI, n°s. 27, 28 en 29 en twee Halven van die muntsoort, Pl. XIX. n°. 20 en Pl. XXI. n°. 30, de Sint Pancras Daalder met dien Heilige te voeten uit, Pl. XXI. n°. 31 en de Daalder, ter waarde van vier en twintig stuivers met graaf Willem te paard; - de Daalders met de heilige Oswald en Pancras zijn op de waarde van dertig stuivers, de Halve op die van vijftien stuivers geslagen. De biljoenen munt, Pl. XXI. n°. 33, had, volgens Berg's Münzbuch, eene waarde van een Groschen en acht Pfenningen; Pl. XXII. n°. 34 is een Mariengrosch van het jaar 1558; Pl. XXII. n°s. 35 en 36 zijn Peerdekens, n°. 35 te Stevensweert gestempeld; Pl. XXII. n°s. 37, 38, 39, 40 en 41 geslagen in navolging van de Duitsche Zes Kreutzerstukken; n°. 41 heeft het jaargetal 1557.

Het op eenige der munten van Willem IV voorkomende Heelde

1 Zie over Willem IV, graaf van 's Heerenberg, Mr. R.W. Tadama, Willem, Graaf van den Berg en zijne tijdgenooten, Zutphen 1846.

kan, dunkt ons, geene andere plaats aanduiden dan Hedel in den Boemelerwaard; dat in de charters die plaats nooit Heelde genoemd wordt, bewijst niet veel, daar de oude muntgraveurs niet zeer geleerd waren; wij zouden verscheidene staaltjes van hunne onwetendheid kunnen aanvoeren.

Om de slechte gehalte, viel aan de munten van dezen graaf (meest alle namaaksels van munten van andere landen) met andere heerlijke munten dier dagen, de onderscheiding te beurt om verboden te worden; - het slaan van valsch geld was in de zestiende eeuw een ambacht, dat door de souvereinen van minderen rang nog al in het groot werd uitgeoefend. Thans zien wij die muntstukken, bij hunne vervaardiging zelfs niet tegen de nominale waarde aangenomen, om zoo te zeggen à poids d'or betalen. Sic tempora mutantur!

Buren.

Het graafschap, vroeger de heerlijkheid Buren, bevatte de stad Buren, zes dorpen en eenige gehuchten. Oudtijds behoorde het land van Buren tot de heerlijkheid Teisterbant.

Daar wij de genealogie der heeren van Buren, door van Spaen bewerkt, doch helaas niet uitgegeven, niet tot onze beschikking hebben, vermelden wij, genoodzaakt om uit minder zuivere bronnen te putten, alleen dat de eerste heer van Buren, dien wij in 1125 vermeld vinden, Allard genaamd was en door zijn huwelijk met eene dochter van Rudolf, heer van Beuzighem, die heerlijkheid met Buren vereenigde.

De biljoenen munt van Frederik III, heer van den Berg, Pl. XXII, is te Buren gestempeld, doch wij vinden daarop niet, dat hij haar als graaf van Buren slaan deed; behoort zij dus niet onder de 's Heerenbergsche munten gerangschikt te worden? Als gemaal van Catharina van Buren, die in 1410 stierf, deed Frederik III aldaar munten; hij overleed in 1416.

Hulhuizen.

Hulhuizen, beneden Pannerden aan den Waaldijk gelegen, was voorheen eene heerlijkheid in de Over-Betuwe. Weinig belangrijk zijn de berigten, die van de heeren van Hulhuizen tot ons zijn gekomen.

Heer Loef van Hulhuizen, ridder, wordt vermeld van 1336 tot 1352; zijn zoon Diederik was, in 1359 en 1360, een dergenen, die den Landvrede of het Verbond tusschen de heeren, ridders, knapen en steden der landen van Gelre en Kleef bezegelden; kort daarna is het geslacht uitgestorven en de heerlijkheid tot het gebied van den hertog van Kleef overgegaan; hertog Jan van Kleef gaf in 1363 de heerlijkheid in pandschap aan heer Johan van Bellinkhoven, ridder; aan de-

zen eigent de schrijver de eenige bekende munt der heeren van Hulhuizen toe; zij is van rood koper en afgebeeld op Pl. XXII. De verklaring der letters op de tegenzijde: *Herx* × *ens*, door Herespick komt ons aannemelijk voor. In 1415 werd de heerlijkheid Hulhuizen in pandschap gegeven aan Arnt van Hessen, ridder, wiens nakomelingen daarvan in het bezit bleven, totdat Agnes van Hessen haar bragt aan haren echtgenoot Adolph, bastaard van hertog Adolph van Kleef; haar zoon Arend voerde den geslachtsnaam zijner moeder en verpandde in 1527 aan hertog Karel van Egmond voor 1100 goudguldens de heerlijkheid, waarover hij tot Drost werd aangesteld; de weduwe en erfgenamen losten haar weder voor 550 goudguldens. - Later, tot zelfs in 1668 en 1669, twistten Kleef en Gelderland over de territoriale Hoogheid van Hulhuizen.

Kranenburg.

De heerlijkheid Kranenburg was gelegen in de landstreek, genaamd de Duffel, welke gedeeltelijk door de graven van Kleef, gedeeltelijk door die van Gelre bezeten werd. Het grootere deel van de Duffel of Duffelt behoorde echter aan de graven van Gelre, die er een' richter of amptman aanstelden.

De beide zilveren dubbele Grooten, Pl. XXII. n°s. 1 en 2, door den schrijver aan Dirk van Hornes, heer van Perweys en Duffel, toegekend, zijn voldoende bewijzen, dat er te Kranenburg gemunt is; eene bijzonderheid, die uit geene charters blijkt; n°. 1 is naamloos en heeft aan beide zijden tot opschrift *Moneta Craneborensis;* n°. 2 draagt op de voorzijde den naam *Theodricus*. Dirk van Hornes was gehuwd met Katharina Berthout, vrouw van Duffel en Gheel; door haar was hem dus de heerlijkheid Cranenborg aangekomen; hij bezegelde in 1359 mede den reeds vermelden Landvrede, was voogd over Jan van Cuyck en overleed in 1380.

Borculo.

De oorsprong der heeren van Borculo is geheel onzeker; hunne heerlijkheid lag tusschen Lochem en Groenlo. In 1190 wordt Henrik, heer van Borculo, vermeld; in de dertiende eeuw waren Henrik en zijn broeder Reinald heeren van Borculo; een derde Henrik komt met zijne gemalin Beatrix van 1324 tot 1337 voor.

Slechts een sterlingsche Dénier, Pl. XXIII, is ons van het munthuis te Borculo overgebleven; hij is geslagen door heer Gijsbert van Bronckhorst, heer van Borculo, die in 1368 knaap was; in 1371 was hij raad van hertog Reinoud III; in 1379 bezegelde hij mede het verdrag tusschen graaf Jan van Blois en zijne gemalin Mechteld, hertogin van Gelre, ter eenre, en Willem en Maria, hertog en hertogin van

Gulik, nevens hunnen zoon Willem, hertog van Gelre, ter andere zijde. Het laatst wordt heer Gijsbert vermeld in 1399. In 1402 komt Frederik als heer van Borculo voor.

De Borculosche munt is eene slaafsche navolging der Déniers van Jan III, hertog van Braband (1312-1355).

In eene bijlage vinden wij belangrijke bijzonderheden over de heerlijkheid Stein, die bij huwelijk aan de heeren van de Merwede was aangekomen en later aan de heeren van Batenburg behoorde; wij hopen in de Afdeeling van de Brabandsche heerlijke munten die van Stein aan te treffen en gaan daarom thans die heerlijkheid met stilzwijgen voorbij.

De bijvoegsels en nalezingen, welke dertien bladzijden beslaan, bevatten de beschrijving van eenige munten, die wij te harer plaats vermeldden, en enkele verbeteringen en aanvullingen.

Een volledig register geeft den gebruiker van dit werk veel gemak.

De behandeling van dit derde gedeelte is meer naar onzen smaak dan die der beide voorgaande; wij vinden hier meer geschiedkundige bijzonderheden omtrent de personen, wier munten beschreven worden; de rangschikking der stedelijke munten had echter meer gemotiveerd kunnen zijn. De uitvoering der platen laat niets te wenschen over, dank zij den heeren van der Chijs, Meijer en Hooiberg. De opgaaf van de zeldzaamheid der munten is over het geheel wat hoog; de staat van kindschheid, waarin die tak der middeleeuwsche Muntkunde verkeert, is eene voldoende verontschuldiging voor alle gemaakte feilen. De prijs van dit deel, even als het eerste en tweede gedeelte afzonderlijk in den handel, is door Teijlers's Tweede Genootschap buitengewoon laag gesteld; de verspreiding van onze nationale Muntgeschiedenis buiten 's lands wordt zeer daardoor bevorderd.

Wij nemen afscheid van dit werk in de hoop van spoedig een Vierde deel te ontvangen en eenmaal den kundigen schrijver geluk te mogen wenschen met de voltooijing van een' arbeid, die zijn naam, naast die van van Mieris en van Loon, eene hem niet te betwisten plaats zal doen innemen.

Dordrecht, December 1853.

J.W. VAN DER NOORDAA.

***F.J. Domela Nieuwenhuis, Geschiedenis der Evangeliesch Luthersche Gemeente te 's Gravenhage. Amsterdam, J.H. Gebhard en Comp.* 1854. 8°. *ƒ* 1. -.**

Al werd de Uitgave der ‘Bijdragen tot de Geschiedenis der Evangeliesch Luthersche Kerk in de Nederlanden’ gestaakt, zoo ging evenwel de Hoogleeraar Domela Nieuwenhuis getrouw voort met het verzamelen en openbaar maken van bouwstoffen voor de Geschiededenis. Zoo deelde hij, onder anderen, in de ‘Godgeleerde Bijdragen’ van 1851, ‘de Eerste Kerkelijke Ordonnantie voor de Luthersche Gemeente van Amsterdam,’ van den jare 1597, en ‘Bepalingen voor de Predikanten’ dier gemeente, van 1588 en 1602, mede. In het volgende jaar gaf hij afzonderlijk uit: ‘De leer van het H. Avondmaal in de Nederlandsch Luthersche Kerk’ en ‘Geschiedkundig overzigt van de vroegere zorg der Nederlandsch Luthersche Kerk voor de opleiding tot het Herder- en Leeraarsambt.’ En nu weder ontvangen we van zijne hand de boven aangewezene ‘Geschiedenis der 's Gravenhaagsche Gemeente.’

Lief als we, bij te gelijk veel ruimeren zin, de Evangeliesch Luthersche Kerk in het algemeen, en de Haagsche Gemeente in het bijzonder hebben, hebben we het boekske met blijdschap begroet, en bij ons zelven den Kerkeraad gedankt, die den Hoogleeraar de inzage van zijn archief vergunde; maar ons tevens verwonderd over de kleine naamlijst van inteekenaren, die bovendien alleen over de plaats zelve gaat, en waarop we menigen naam misten, dien we daar alligt dachten te ontmoeten. Had de Gemeente misschien hare geschiedenis liever uit de handen van een' harer eigene leeraren ontvangen? Of vermoedde zij, dat de slotsom niet veel zijn zou? Of vreesde zij voor de openbaarmaking van treurige bijzonderheden, waarvan de overlevering nog wel bij sommigen in leven is? Wij willen liefst gelooven, dat de oorzaak alleen gelegen hebbe in zekeren weêrzin van alle inteekening, en ons voorstellen, dat zij, nu het boekje is afgedrukt, ruim gebruik zal maken van de gelegenheid om het zich aan te schaffen.

De schrijver levert ons eene geschiedenis van de alreeds gevestigde Gemeente. We moeten dit wel in het oog houden, om niet onregtvaardig te worden. Hoe gaarne hadden we ons anders door hem verplaatst gezien in veel vroegeren tijd, toen graaf Hendrik van Nassau de geestelijken van 's Gravenhage vermaande om te prediken als Luther; toen Wouter, de Luthersche Monnik, zich te Delft eene gemeente vergaderde, en zoowel te 's Hage als ter reeds genoemde

stede in wereldlijk gewaad begon te prediken, en de Haagsche Rector, Willem de Volder, eenen Lutherschen geest voorstond! Hoe gaarne hadden we, nu met het geschiedblad in de hand, het bezoek herhaald, dat we, ruim 20 jaren geleden, aan de Gevangenpoort bragten, om in gedachten met Jan de Bakker in het geyool af te dalen, of ons met De Volder, Gerard Vormer, Willem van Utrecht, den Karmeliter Bernardus, en anderen, op de Ridderkamer voor het enge tralievenster te verdringen, ten einde Hollands eersten martelaar voor de Hervorming den vuurdood te zien sterven, en daaruit moed en kracht tot den strijd des geloofs te ontleenen! Hoe gaarne hadden we ons op Plaats en Vijverberg onder het volk gemengd, om den indruk van zijn sterven op veler gemoederen gade te slaan; of ons een paar jaren later ter zelfde plaatse begeven, om het gemompel te hooren, dat er bij den brandstapel van Hollands eerste martelares, Wendelmoed Klaasdochter, opging! Hoe gaarne hadden we, des noods met overstapping van het geheele duistere middenvak der XVIde eeuw, de Amsterdamsche Afgevaardigden in 1591 vergezeld, om de Haagsche broederen te bezoeken; of ons eenige weinige jaren later vervoegd bij den grijzen Cornelis Wolfaerts van der Laer, den trouwen bewaarder van Woerden's vrijheid, toen hij, uit de Bodegraafsche gemeente verwezen, en levende van een klein genadegeld van de zijde der Staten van Holland, zijne laatste dagen wel ambteloos te 's Hage doorbragt, maar de weinige burgers, die Luther's beginselen nog waren blijven voorstaan, en de nieuw aangekomenen van elders, soms rondom zich vereenigde, en in zijnen zoon, den advokaat Wolfert Cornelisz, den geest voedde, die noodig was om met Nicolaas van Damme en anderen, de kleine kudde tot eene gemeente te verheffen! Maar de Hoogleeraar heeft zich streng gehouden op het tijdsgebied, door de Kerkeraads-Notulen voor hem geopend. We mogen dus ook niet van hem vragen wat daar buiten ligt. En we zijn hem zelfs dank schuldig, dat hij, ter inleiding van de geschiedenis der Gemeente, ons nog eerst eenen algemeenen blik vergunt op den staat der geheele Luthersche Kerk hier te lande, in den aanvang der XVIIde eeuw.

't Zou moeijelijk zijn, van het beknopt verhaal, dat de schrijver levert, eene schets te geven. Zij zou toch niets anders worden dan een geraamte, dat weinig strekken zou tot aanbeveling, gelijk het boekje nogtans ten volle verdient. Zij zou ook alligt weder vallen in het kronijkmatige, dat de schrijver zoo gelukkig heeft vermeden, niettegenstaande het geheel en al lag in de hem ter lezing verstrekte Notulenboeken. Het ietwat korte, dat wij niettemin ontmoeten, ligt ten deele in des schrijvers aphoristischen stijl, ten deele in zijn loffelijk plan om kort te zijn, en alleen de feiten, die hij vermeld vond, weder te geven. Er ligt daarin niets hinderlijks. En zelfs zijn die feiten gewoonlijk zóó aan elkander geschakeld, dat de lezing geregeld

en gemakkelijk wordt voortgezet. Wij vinden bovendien eenige niet ongepaste rustpunten. De 1ste afdeeling loopt van de opkomst der gemeente tot hare scheiding van de Fraterniteit (beter gezegd: tot de oprigting der Christ-Broederlijke Unie) in 1698; de 2de afdeeling van daar tot den bouw der tegenwoordige kerk in 1761; de 3de van dien bouw tot de instelling van het tegenwoordig Synodaal bestuur in 1819. Aan het slot dezer afdeeling vinden wij nog enkele bijzonderheden uit de latere jaren; terwijl een toevoegsel van Bijlagen en Aanteekeningen het geschrift besluit.

Of wij alles met evenveel genoegen hebben gelezen, is eene vraag, die wij ongaarne toestemmend zouden beantwoorden. Belangrijk is de geschiedenis van elke gemeente in den strijd harer wording, in de kracht harer ontwikkeling, in de schoonheid van haren bloei. Ook die van de Luthersche gemeente te 's Hage. Toch gelooven we, dat velen haar anders zouden hebben gewenscht. 't Is pijnlijk te zien, hoe er onder hare eerste leeraren waren, die van haar gescheiden zijn, zonder goed gerucht van zich achter te laten, en hoe er onder de lateren zijn geweest, die door hoogmoed en twistgierigheid aan den uitwendigen en geestelijken wasdom der gemeente schade hebben gedaan. 't Is grievend, te bespeuren, dat de laatste soms ontrouwe voorstanders heeft geteld; of zelve nu eens in eenen staat van spanning heeft verkeerd, en dan weder eene schromelijke laauwheid heeft aan den dag gelegd. 't Is ons niet onverschillig, dat we haren vroegeren luister weder zien ondergaan in den loop der staatkundige gebeurtenissen, en hare geldmiddelen tot een verval gebragt, waarin zij alleen door den troost der liefdè is beveiligd, en waarvan zij alleen door den tijd weder is opgebeurd. Maar daartegenover staat ook weder veel goeds en schoons, dat ons aangenaam bezig houdt. Met genoegen maken wij kennis met voedsterheeren als Hertog Johan Ernst van Saxen Weimar, aan wiens voorspraak bij Staten en Stadhouder de gemeente hare vrijheid van openbare godsdienst is verschuldigd (1620); met de gezanten van vreemde Hoven, die door hunne tegenwoordigheid in sommige Kerkeraadsvergaderingen veel kwaads gekeerd, veel goeds tot stand gebragt hebben; en met leeraren als Hibbaeus Magnus, den insteller van een regelmatig kerkbestuur; met Johannes Colerus, den handhaver van de eer van Spinoza; met den doorgeleerden en onbaatzuchtigen Franz Georg Christoph Rütz, en anderen, die met eere de gemeente gediend hebben. Met blijdschap zien wij het geloof der gemeente zich toonen in hare volhardende pogingen, om, na telkens de eene onaanzienlijke vergaderplaats met de andere te hebben moeten verwisselen, een blijvend en doelmatig kerkgebouw te verkrijgen, en dat vervolgens te vergrooten, en eindelijk door het tegenwoordige bedehuis te zien vervangen, waarin de bouwmeester zijne bekwaamheid nog meer verborgen dan wel openlijk heeft uitgedrukt. Niet minder opmerkelijk toont die ge-

meente haren goeden zin in wat zij bijdraagt tot eene waardige Doopen Avondmaalsbediening, in al wat zij over heeft tot opluistering van hare vergaderplaats. En inzonderheid treft ons die lange reeks van legaten en geschenken aan kerk of armen, of weeshuis, die, aanvangende met die van Dr. Sael (1628) en Ursula Labée (1636), aan den voet eener menigte bladzijden telkens weder wordt opgevat en voortgezet. Waarlijk, er is aanleiding genoeg, om het kwaad, waarop wij nu en dan stuiten, met den mantel der liefde te bedekken.

Het geschiedverhaal gaat in eene menigte van bijzonderheden in, en heeft daardoor zeker meest belang voor de plaatselijke gemeente. Maar er liggen toch allerwegen trekken in verspreid, die eene meer algemeene belangstelling waardig zijn, en met wier korte of meer uitvoerige vermelding de schrijver de beoefenaren der Vaderlandsche Kerkgeschiedenis aan zich heeft verpligt. Wij willen ze niet uitligten, maar noodigen veeleer tot de lezing, waarbij zij van zelve in de oogen zullen vallen. Tot staving maken wij slechts opmerkzaam op hetgeen wij lezen omtrent de Fraterniteit, de Unie, de Commissie tot regeling van de belangen der Luthersche Kerk in het Koningrijk Holland, de instelling van het tegenwoordig Synodaal Bestuur, in één woord het Algemeen Kerkbestuur onder de Lutherschen van den aanvang tot op onzen tijd; en evenzoo op hetgeen wij vermeld vinden van de allengs toenemende vrijheden, voorregten en regten, door de Gemeente verkregen, en het gebruik, dat daarvan soms werd gemaakt, om ook iets goeds voor de Gereformeerden in sommige streken van Duitschland te bewerken. En behartigenswaardige lessen liggen in het medegedeelde omtrent het houden en keeren van afzonderlijke godsdienstige vergaderingen in de verschillende tijden van Van der Linden, Heinrici en Minder, waardoor gemeenten in gemeenten dreigden te ontstaan; omtrent den strijd over vrije en formuliergebeden; omtrent den invloed van al of niet waardige leeraren op het lot der gemeente, en dergelijke. Kortom, ook de hier door den Hoogleeraar geleverde geschiedenis van den voortijd is eene leerschool voor het tegenwoordige en voor de toekomst.

Slechts zeldzaam hadden we op het geschrevene eene aanmerking of bedenking te maken, en meestal werden we dan nog in de bijgevoegde ‘Aanteekeningen’ teregt gewezen. Het volgende alleen bleef ons over, en deelen we dus mede.

Op bladz. 7 misten wij bij Andreas Peterse ten toenaam Van der Linden.

Op bladz. 11 wordt de Amsterdamsche leeraar Glaserus verkeerdelijk Hermanus genoemd. Hij heette Arnoldus.

Op bl. 24 komt het woord *Liefdefonds* ons verdacht voor. In allen gevalle hadden we, tot voorkoming van misverstand, liever gelezen: *het fonds der Fraterniteit*. Het laatstgenoemde immers is opgelost; het *Liefdefonds* is van later dagen en zuiver Amsterdamschen oor-

sprong, al schudt het zijne vruchten ook voor menige kleinere buitengemeente af.
Op bl. 25 schijnt het, dat het voorlezen van Kerkelijke Ordonnantie en Protokol in de Kerkeraadsvergaderingen ontstaan zijn uit gebrek aan werk. Zou 't niet veeleer geweest zijn om de kennis van kerkelijke wetten en besluiten te onderhouden? Uit dien hoofde althans geschiedde het ook elders.
Op bl. 27 achten wij de uitdrukking *uitgeslotene* gemeenten te algemeen en te onzeker. Immers sommige dier gemeenten waren, sommige hadden zich zelve van de Fraterniteit uitgesloten, of liever, aan haar onttrokken.
Op bl. 29 ware het gezegde: ‘en behalve de eerste maal heeft zij de afgevaardigden niet meer ontvangen,’ beter weggebleven, vermits de vergaderingen der Unie, gelijk daarna wordt opgemerkt, telkens op eene andere plaats werden gehouden. En lang vóór de beurt weder aan 's Gravenhage zou zijn gekomen, had de gemeente zich uit de Unie losgemaakt (bl. 31), en was zelfs de geheele Unie ingesluimerd.
Op dezelfde bladz. v.o. leze men, uithoofde van het aangeteekende op bladz. 97, voor *de documenten*, liever *die documenten*.

Bij 't ontmoeten van Casparus van der Heide, op blz. 54, herinnerden we ons de anekdote, die 's mans zucht voor het predikambt kenschetst, en die we vóór vele jaren uit den mond van eene zijner leerlingen hebben vernomen, aan wier ouderlijke woning Van der Heide als huisvriend verkeerde. Toen hij in zijne jeugd den wensch te kennen gaf om voor predikant te studeren, wees zijn vader, die geheel andere plannen in het hoofd had, hem af, met te zeggen: loop, jongen! waar denk je aan? leer eerst den Bijbel van buiten! En Casparus, wel wetende, dat tegen vader niet veel te redeneren viel, droop stil af, en sprak niet meer over zijn verlangen. Eerst een paar jaren later waagde hij het weder zijnen wensch te herhalen. Hij had den Bijbel onder den arm. 't Gezigt daarran herinnerde den vader het vroeger gezegde, dat dan nu ook herhaald werd, maar dat tevens alle kracht van weerstand verloor, toen de knaap het Boek aan zijnen vader overreikte, met het verzoek om hem te overhooren. Daartoe had de laatste minder moed, dan de eerste tot het van buiten leeren had gehad. En Casparus verkreeg wat hij wenschte.

Wij eindigen onze aankondiging met dank aan den Hoogleeraar, en met den hartelijken wensch, dat hij leven en lust behoude om verder voort te arbeiden aan hetgeen hem zal kunnen en moeten dienen om ons eenmaal eene ‘Geschiedenis van de Evangeliesch Luthersche Kerk in de Nederlanden’ te leveren.

Legenden der Muselmannen over Bijbelsche personen. Volgens Arabische bronnen zamengesteld door Dr. G. Weil, uit het Hoogduitsch vertaald door M. Keyzer. Schiedam, H.A.M. Roelants. 1853.

De lezers van ‘de Gids’ kennen Weils ‘Biblische Legenden der Muselmänner’, uit eenige proeven van vertaling door ref. medegedeeld in den jaargang 1847. Deze proeven gaven aanleiding dat ref. door den vertaler werd aangezocht, om zijn werkje van eene voorrede te voorzien. Uit deze voorrede zij het hem vergund hier het volgende te herhalen:

‘De belangstelling, die ik vroeger reeds in dezen arbeid van den Heer Weil betoonde, zal het ongetwijfeld zeer verklaarbaar maken, dat ik ook het voornemen van den Heer Roelants toejuichte, om eene vertaling van dit geschrift in het licht te geven, en mij niet ongeneigd betoonde, om het met een paar woorden bij het publiek in te leiden, toen ik mij door het gezigt eener proeve overtuigd had, dat de vertaling, door den Heer Keyzer geleverd, inderdaad aanprijzing verdiende. De aanteekeningen, door Weil bij het oorspronkelijke gevoegd, en doorgaans eene vergelijking van de medegedeelde legenden met de Joodsche Midrasjîn behelzende, zijn, ofschoon voor geleerden, die de bronnen van de leer des Islams wenschen na te sporen, niet onbelangrijk, teregt door hem achterwege gelaten in een werkje voor het groote publiek bestemd, en vervangen door eenige aanteekeningen, die den lezer, welke in het Mohammedaansche Oosten nog vreemdeling is, van veel dienst kunnen wezen, om dit boekske beter te verstaan. Ik aarzel derhalve niet, deze vertaling aan mijne landgenooten aan te bevelen, en twijfel niet of zij zullen door het doorbladeren van dit boekske zoowel de som hunner nuttige kennis kunnen vermeerderen als zich eenige oogenblikken van aangenaam onderhoud verschaffen.’

Het is mijn voornemen niet thans op deze aanbeveling terug te komen of in het geheel over de vertaling van den Heer Keyzer verder uit te weiden. Maar ik wensch van de gelegenheid, mij door de aankondiging van dit werkje in ‘de Gids’ aangeboden, gebruik te maken, om een bijvoegsel tot de Legenden der Muzelmannen betreffende bijbelsche personen te leveren, oorspronkelijk mede van de

hand des Heeren Weil afkomstig. Aan eene mededeeling van den Heer M. Roest Mzoon, te St. Oedenrode, dank ik de kennis van een stuk van dien schrijver, geplaatst in de ‘Jahrbücher des Nützlichen und Unterhaltenden für Israëliten,’ van H. Klein te Stuttgart, jaarg. 1851, bl. 96-98, en getiteld ‘Udseir (Esra), nach muselmännischer Legende.’ Dit stuk is door den Heer Weil in het genoemde tijdschrift geplaatst, als proeve eener tweede verzameling van Legenden der Muzelmannen, welker spoedige uitgave daarbij beloofd werd, maar, zooveel mij bekend is, tot dusverre niet heeft plaats gehad.

Eer ik de vertaling van dit stuk laat volgen, wil ik hier de reeds in de boven aangehaalde voorrede gemaakte opmerking herhalen, dat het werkje van Weil de legenden der Moslemen, aangaande de Profeten des Ouden en Nieuwen Verbonds niet geheel volledig bevat, en niet slechts de geschiedenis van Eijoeb (Job) daarin met stilzwijgen is voorbijgegaan, wat welligt uit de zwarigheden, die zij ten opzigte der tijdsorde aanbiedt, te verklaren ware, maar ook de niet onbelangrijke overleveringen omtrent Ezra, dien de Moslemen Ozeir noemen, geheel zijn overgeslagen, waardoor tusschen Salomo en Johannes den Dooper eene veel grootere gaping gebleven is, dan noodig ware geweest. Ik vermoed, dat de Heer Weil, toen hij zijne ‘Biblische Legenden’ in het licht gaf, niet in het bezit is geweest van genoegzaam uitvoerige détails, de overleveringen aangaande Job en Ezra betreffende, om aan het verhaal daarvan de vereischte levendigheid van handeling en koloriet te kunnen schenken, en liever deze beide legenden geheel heeft achterwege gelaten, dan daarvan een dor geraamte te leveren. De legende van Job heb ik zelf vroeger, naar Beidhawi en andere verklaarders van den Koran, in ‘de Gids’ medegedeeld, en daaruit in de Voorrede der vertaling van den Heer Keyzer herhaald. Dat de Heer Weil zelf later de legende aangaande Ezra, uit echt Mohammedaansche bronnen geput, had medegedeeld, zal den Heer Keyzer wel, even als mij, onbekend zijn geweest, en dit is te meer te betreuren, daar hij anders voorzeker de gelegenheid niet ongebruikt zou hebben laten voorbijgaan, om zijne vertaling door de aanvulling eener belangrijke gaping vollediger te maken dan het oorspronkelijk. Wat evenwel de tweede verzameling van legenden der Moslemen, die wij, zoo het schijnt, nog van den Heer Weil mogen verwachten, in het algemeen betreft, zal ik mij nog eene opmerking veroorloven. Het is bijna onmogelijk, indien zij althans de eerste eenigermate in omvang zal evenaren, dat ook deze alleen uit legenden Bijbelsche personen betreffende zal bestaan. Het is mij niet bekend dat eenige andere van aanbelang, die tot deze kategorie behooren, buiten de legenden van Job en Ezra zijn overgeslagen, en ik veronderstel daarom dat de Heer Weil in zijn tweeden bundel ook andere meer of min gelijksoortige sagen, zoo als die betref-

fende Dzoe'l-Karnein, de zeven slapers van Epheze (beide in ‘de Gids’ van 1847 door mij medegedeeld), den ondergang van Abraha, en andere dergelijke zal willen opnemen.

Ik zal thans deze beknopte aankondiging met de vertaling der boven bedoelde legende aangaande Ezra of Ozeir besluiten. Ofschoon zij in het door den Heer Keyzer vertaalde werkje niet voorkomt, kan zij tevens als eene proeve strekken van den geest en het karakter der verhalen, die daarin gelezen worden.

‘Na den dood van den Profeet Jesaja zond God Ozeir tot de Israëlieten[1]. Ook hij werd versmaad en door Koning Jakim in een kerker geworpen[2]. Toen trok, op Gods bevel, Bachtnasser (Nebukadnezar) ten tweedenmale naar Syrië, en toen hij te Damaskus gekomen was, liet hij Koning Jakim opeischen, om zich te onderwerpen en schatting te betalen. Jakim, die zich te zwak gevoelde om aan het magtig leger van Bachtnasser wederstand te bieden, stemde in alles toe wat diens gezant van hem vorderde; toen hij zich echter verwijderd had, morden de Joden over deze toegevendheid en plaatsten een ander op den troon, die dadelijk aan Bachtnasser den oorlog verklaarde. Deze trok daarop met een leger van 300,000 man naar Jeruzalem, bestormde de stad na eene korte belegering, liet alle weerbare mannen nedersabelen, en klonk de vrouwen en kinderen in slavenketenen. Vervolgens liet hij de gevangenissen openen en gaf aan de onregtvaardig daarin opgeslotenen, onder welke ook Ozeir was, de vrijheid weder. De stad werd daarna geplunderd en in een puinhoop verkeerd; doch van Salomo's tempel bleven de muren staan, terwijl men zich met de afwerping van het dak tevreden stelde.

Nadat Bachtnasser zich weder van Jeruzalem verwijderd had, begaven zij, die de stad vóór het beleg hadden verlaten, zich tot Ozeir; zij erkenden hem als een gezant Gods, en baden hem Gods genade en ontferming voor hen af te smeeken. Ozeir bewilligde in hun verlangen, en God openbaarde hem daarop deze woorden: “Wanneer de geredde Israëlieten opregte boete doen en alle wereldsche ijdelheid afleggen willen, dan mogen zij hier blijven, en zal Ik hunne zonden hun vergeven.” Toen Ozeir hun dit bekend maakte, zeiden zij: “Hoe kunnen wij in deze stad blijven, die nog slechts een puinhoop is, waarin zelfs de garst opschiet.” Zij besloten nu weldra naar Egypte uit te wijken, waar hun ook een goede ontvangst ten deel viel. Doch Bachtnasser eischte spoedig hunne uitlevering, en toen de Koning van Egypte die weigerde, vielen de legerscharen

1 Uit dezen aanhef mag men misschien opmaken, dat de legende van Ozeir in de tweede verzameling van den Heer Weil door bijzonderheden aangaande Jesaja zal worden voorafgegaan.

2 Blijkbaar zijn Jeremia en Ezra in deze legende tot één persoon versmolten.

van Bachtnasser ook in zijn gebied. De Israëlieten, die nu andermaal berouw hadden, dat zij naar den Profeet Ozeir niet hadden gehoord, werden deels omgebragt, deels genoodzaakt naar Arabië te vlugten. Hier zetteden zich sommigen te Jathrib (Medina) neder, terwijl anderen te Kheibar, Fadak, Wadi'l-kora en elders nieuwe volkplantingen stichtten, die tot den tijd van den Profeet Mohammed in wezen bleven[1].

Ozeir, die, ten gevolge der hem geworden openbaring, te Jeruzalem was achtergebleven, reed alleen op een ezel omstreeks eene mijl ver de stad rond. Weldra kreeg hij honger, en daar hij nergens brood kon bekomen, wijl ook de gansche omtrek in eene woestenij was verkeerd, ging hij een tuin binnen, en plukte er eenige druiven en vijgen in een schotel, dien hij onder een vijgenboom vond staan. Hiervan at hij een deel en perste eenige andere uit om zijnen dorst te lesschen, terwijl hij het overschot met groene bladeren toedekte. Inmiddels had hij den ezel in zijne nabijheid vastgebonden en met gras gevoederd. Toen hij zijn maaltijd geëindigd had, sloeg hij den blik op de ruïnen van Jeruzalem, terwijl hij met in den Koran[2] opgeteekende woorden uitriep: “Zou God wel immer deze doode stad in het leven terugroepen.” Weldra overmeesterde hem de slaap, en God beval den engel Azaël zijne ziel te nemen, en ze hem eerst na honderd jaren weder te geven, gelijk het boek Gods zegt: “En God liet hem voor een tijd van honderd jaren sterven”[3]. Ook den ezel werd het leven genomen, zoodat hij zich weldra tot stof en beenderen ontbond.

In deze honderd jaren keerde Jeruzalem tot vroegeren bloei terug, dewijl Keizer Gustasp (volgens anderen Kiroes, die van eene Jodin afstamde) aan de Israëlieten, die Bachtnasser gevankelijk had weggevoerd, verlof had gegeven om hunne stad en den tempel te herbouwen. Als Ozeir, die honderd jaren te voren omstreeks negen ure des morgens was ingeslapen, thans op den middag ontwaakte, meende hij slechts weinige uren geslapen te hebben. Maar hoe groot was zijne verbazing, toen hij het weder opgebouwde Jeruzalem vóór zich zag en den ganschen omtrek op nieuw wemelend van leven vond. Hij wilde zijnen ezel losmaken, maar vond slechts stof en beenderen, ofschoon de vijgen en druiven nog in goeden staat op, den schotel lagen en ook de most zijn zoeten smaak had behouden. Hij stond in diep nadenken verzonken, toen zich plot-

1 Ten tijde van Mohammed beleden vele Arabische stammen de Joodsche godsdienst; de gewone overlevering aangaande den oorsprong dezer Joodsche Arabieren is met het bovenstaande geheel in overeenstemming. Mohammed zocht deze Joden aanvankelijk voor zich te winnen; later werden zij zijne bitterste vijanden, die bij te vuur en te zwaard poogde te verdelgen.

2 Sura II, vs, 221.

3 T.a.p.

seling een wind verhief, die de vermolmde overblijfselen van den ezel weder aaneenvoegde. Om het gebeente vormden zich weder spieren, aderen en zenuwen, die zich ten laatste weder met huid en haren overdekten. Toen Ozeir dit zag viel hij neder en riep: “nu zie ik dat God almagtig is.” Vervolgens maakte hij zich op, besteeg zijnen ezel en reed naar de stad, waar hij zijnen zoon nog terugvond, ofschoon die, tijdens Koning Jakim den vader in den kerker wierp, reeds twintig jaren oud was. Deze verkondigde thans aan de Israëlieten zijns vaders terugkomst en vermaande hen, dat zij in hem gelooven zouden. De hoofden des volks eischten echter nog een wonder als waarborg zijner goddelijke zending, waarop God Ozeir de gansche wet, gelijk zij aan Mozes was geopenbaard, in het geheugen prentte. Hierop zeide hun Ozeir: “wanneer het u nog niet genoeg is, dat ik uit een honderdjarigen slaap onveranderd weder ben opgestaan, zoo weet, dat ik de gansche wet, die gij allen vergeten hebt, u woord voor woord weder kan voorzeggen. Graaft slechts den grond onder den tempel van Salomo op, dan zult gij daar het exemplaar der wet vinden, door de hand van den Profeet Jesaja geschreven. Brengt dit herwaarts, om u van de waarheid mijner woorden te overtuigen; want ik zal inmiddels uit het geheugen een ander exemplaar voor u schrijven.” De hoofden des volks vonden inderdaad het door Jesaja geschreven exemplaar terug, en toen het met het door Ozeir geschrevene vergeleken werd, kon men er zelfs geene enkele variant in ontdekken. Toen zeiden zij: “Waarlijk, Ozeir is een zoon Gods,” gelijk ook in den Koran geschreven staat: “De Joden zeggen Ozeir is een zoon Gods, en de Christenen zeggen de Messias is Gods zoon”[1].

P.J. VETH.

1 Sura IX, vs. 30.

***Handboek tot de kennis en genezing van de ziekten der honden, bewerkt naar het Hoogduitsch van den Hoogleeraar Hertwig, door W.J.E. Hekmeijer, rijksveearts, 1ste klasse. Utrecht, J.G. Broese*. 1854.**

Voor de degelijkheid van dit werkje is de naam van den beroemden Veterinair-arts Hertwig op zich zelf reeds genoegzame waarborg in het oog van ieder, die weet wat door hem op het gebied der veeartsenijkunde geleverd is. Voor den Hollander vindt die waarborg nog versterking daarin, dat de vertaling door den verdienstelijken veearts Hekmeijer bewerkt, en met eene inleiding enz. voorzien is. Wij zouden dan ook kunnen volstaan met de woorden van den vertaler aan te halen, die in zijne voorrede schrijft: ‘het paart eenvoudigheid en duidelijkheid aan een bondigen stijl en eene zaakrijkheid, die men elders te vergeefs zoekt.’ Wij zouden er bij kunnen voegen, dat het ongetwijfeld het beste en volledigste genoemd kan worden van al wat tot dusverre over de ziekten der honden in het licht gegeven werd, en dat het daarom niet slechts aan alle geoefende veeartsen en studerenden, maar ook aan alle geneeskundigen verdient aanbevolen te worden. Aan alle *geneeskundigen*, zeggen wij met opzet, en handelen daarmede in strijd met den bepaald uitgesproken wensch van den vertaler, die het werk, door toevoeging van een register der ziekteverschijnselen, tot eene bruikbare handleiding heeft willen maken voor *elken liefhebber van honden*. En die zijn vele en bij voorkeur leeken.

Maar voor dezulken is het oorspronkelijke werk niet geschreven. Door de bijvoeging van het bovengenoemde register heeft de Heer Hekmeijer den leeken eene soort van ezelsbrug geleverd, niet ongelijk aan een homoiopatisch orgaan, waarin alle ziekteverschijnselen, als zoo zele afzonderlijke ziektetoestanden, opgesomd staan, die door dit of dat bepaald en daarnaast opgegeven geneesmiddel kunnen bestreden en verbeterd worden.

Het kan niet missen of hierdoor wordt der ruwste Empirie in de hand gewerkt. Hierdoor ontstaat eene kwakzalverij, die, steunende op hare halve kennis, de kunde en ervaring van den veearts overbodig acht, die derhalve niet anders dan de maatschappelijke waarde en

achting van den veearts moet ondermijnen, van den veearts, die toch reeds over geringschatting van zijnen stand en van zijne kunst klaagt. Het is eene kwakzalverij, die, om het nadeel, dat daaruit voor de zieke honden geboren wordt, evenzeer de strengste afkeuring verdient, als de kwakzalverij en halve kennis in de geneeskunde der menschen. Welken lof wij derhalve aan het werkje zelf, en aan de vertaling moeten toekennen, zoo moeten wij toch voor het misbruik waarschuwen, waartoe het door den Heer Hekmeijer bijgevoegde register zoo ligtelijk zou kunnen uitlokken, en moeten veeleer wenschen, dat alleen deskundigen zich in deze aanwinst voor de honden-artsenijkunde mogen verheugen, terwijl het voor de andere hondenlief hebbers een gesloten boek moge blijven.

S.

***Groen en Rijp, door Thrasybulus. Haarlem, bij A.C. Kruseman*. 1854.**

Het voorberigt meldt ons, waarom dit boek zulk een titel geschonken is. Gij moogt na de lezing er van vrede hebben met het rijpe, dat er beloofd wordt, en met de beteekenis, die de schrijver, zonderling genoeg, aan het woord hecht; het geven van het ‘groen’ wordt er echter niet door gewettigd. De schrijver noemt dat groen zelf: ‘studentengrollen’, en voorzag, dat niet ieder het nut van dergelijk geschenk zoude inzien. ‘Zijn de groote menschengrollen dan zoo veel stichtelijker?’ vraagt de auteur, als meende hij reeds zeker te zijn van zijn geding, daar niemand er bevestigend op zoude kunnen antwoorden en ieder toch de hand naar dergelijke ‘zoetigheden’ uitsteekt.

Wij begrijpen de bewijsvoering niet. Grollen verwacht men nergens dan op de straten; in beschaafden kring worden ze geweerd.

De voorstelling der studentenwereld behoeft echter juist niet zulk een smakeloos, ruw, grof iets te zijn, als men onder het woord ‘grol’ gewoon is af te beelden. Die wereld bevat grootsche elementen en heeft eigenaardige vormen, die tot nabootsing ligtelijk verleiden; zij is scherp begrensd en schijnt gemakkelijk te kunnen worden nageschetst. Hoe moeijelijk het echter is, bewijst het menigvuldig mislukken der dikwerf herhaalde poging. Al heeft men te midden dier wereld verkeerd, dan nog mag de blik wel scherp zijn, de smaak gekuischt en het oordeel aestetisch, daar men anders gevaar loopt eenige vormen te geven zonder wezen of in doellooze ruwheid het eigenaardige van een studentenleven te zien. Wij vermeenen, dat de auteur op beide klippen is gestrand.

De duivelstreé is het eerste verhaal uit de studentenwereld. Het bevat weinig meer dan een kwâjongensgrap en een mate van *spirit*, als wij den *commis-voyageurs* gaarne toekennen. Toch zou het zelfs de eigenaardigheid van dat genus evenmin aanduiden, als het hier dat der studenten doet, want de aardigheid is banaal-laf.

Familie over is het tweede verhaal. Het is de voorstelling van het rampzalig lot eens students, die voor een dag zich opoffert om met zijne familie een aloë te gaan bezien, en, door het vooruitzigt van eenige vervelende uren te zullen doorbrengen, half waanzinnig wordt van angst en wanhoop. Er is ontegenzeggelijk meer geest in dit verhaal dan in het vorige,

maar de overdrijving en de gerektheid schaadt. Bovendien wordt de kunstvoorstelling dikwerf daguerreotype en wordt er weêrgegeven wat de goede smaak had willen missen, zonder dat daarom der volledigheid afbreuk ware gedaan. *Een dispuut op reis, Voogdlust*, en *De levenswijsheid van N. Kip, den oppasser*, besluiten de afdeeling: uit de studentenwereld. Zij hebben, met uitzondering van *de levenswijsheid van Nathaniël Kip*, welk verhaal beter gezelschap verdiend had, in gehalte weinig op het eerste vooruit. Vooral het *dispuut op reis*. We kunnen begrijpen, hoe men zoodanig verhaal voor een Studentenalmanak zamenstelt, ja zelfs hoe de redactie van zulk een jaarboekje het nog beleefd opneemt, maar moeijelijk, hoe de schrijver zelf, die toch niet meer in de studentenwereld verkeeren zal en laat gissen, dat er reeds ettelijke jaren sinds de voltooijing van zijn 'groenen' arbeid verloopen zullen zijn, een dergelijk onbekookt, geesteloos, gerekt stuk laat herdrukken. Een staaltje ten bewijze, en men zal begrijpen, dat der kritiek hier alle moed ontzinkt, om hare uitspraak in het breede met redenen te omkleeden.

Eenige studenten zijn te Emmerik op eene danspartij. Een van hen wordt door een bewoner dier stad toegeduwd:

'Mijnheer, gij zijt geen fatsoenlijk man.'

'Mij dunkt, mijnheer, uw gezigt staat er nog al naar om te weten wat een fatsoenlijk man is,' antwoordde de onvoorzigtige student.

'Wat hebt gij op mijn gezigt aan te merken?'

'Wel man, ge ziet er uit als een morel!'

'Wat moet dat beteekenen, mijnheer, een morel?' brulde de getergde leeuw; en van kwaadaardigheid had er eene gisting plaats in het amarant dat zijn gelaat overtoog: *de elementen* scheidden zich af, en terwijl het onderste gedeelte van het gezigt bijna kleurloos werd, stak het bovenste met een scherpen kant daar donker paars tegen af.....

'Ik vraag excuus, mijnheer, ik heb mij vergist. Gij ziet er volstrekt niet uit als een morel. Hoegenaamd niet.'

'Hoe dan, mijnheer?'

'Als een glaasje rood met veel suiker, mijnheer, enz. enz.' Het dispuut wordt nog eenige oogenblikken op denzelfden toon voortgezet en eindigt met eene verzoening, waarna men slapen gaat en het verhaal besloten wordt, terwijl de auteur als leering aan het slot nog toevoegt: 'Zietdaar hoe een dispuut deed, toen het op reis was en een kermisbal had bijgewoond.' Men zou haast wenschen, voor de eer van het genus, dat de reizenden - zoo men nog eenig belang in hen stelt - niet weêr uit den zoeten slaap mogten ontwaakt zijn.

De auteur heeft alzoo geen bewijs geleverd van kritiek te bezitten, toen hij al deze opstellen herdrukken liet, wel toen hij ze in zijn voorberigt den weinig vleijenden naam van grollen schonk.

Toch poogt hij de opneming er van nog te verdedigen, en daar

het hier een dikwerf gewaagd beweren, eene vaak vooropgestelde meening geldt, is het noodig zijne gronden te onderzoeken. ‘Gesteld,’ zoo zegt hij, ‘de deftige menschen hadden eens gelijk en mijn “Uit de studentenwereld” ware ongepast: zou de tweede Afdeeling dan niet genade kunnen verwerven voor de eerste? Het groene is daar tot eenige rijpheid gekomen. Met meer menschenvrees en minder opregtheid zou ik u alleen het rijpere hebben kunnen voorzetten, doch waar bleef dan mijn drama? Ik noodig u tot eene vertooning van twee bedrijven. Zou ik nu niet oneerlijk handelen, zoo ik het eerste bedrijf wegliet en alleen het tweede vertoonde?’

Als het hier werkelijk de vertooning van een drama geldt, dan moet het er een zijn, waarin de onbekende schrijver, die nog wel het vizier van zijn helm heeft gesloten, de hoofdpersoon is, want hij alleen brengt verband tusschen de beide bedrijven. Maar wie stelt belang in zulk eene persoonlijkheid; wie vordert, dat zij zich doe kennen in hare verschillende phases van ontwikkeling, die dan nog niet eens volledig worden aangeduid, daar de wijde ruimte, die er ligt tusschen het stameren, leeren spreken of schrijven des auteurs en diens eerste uitgave, niet in het *cadre* dezer twee bedrijven kon worden opgenomen?

Wij hebben regt te eischen, dat de schrijver ons iets geve wat den toets van rede en smaak kan doorstaan; dat hij ons zijne rijpheid toone; hoe hij daartoe is gekomen, aan hoe vele storingen zijne ontwikkeling onderworpen is geweest, blijve een geheim tusschen hem en zijne studeerkamer of zijne vrienden.

Eene zienswijze, zoo als de auteur hier heeft ontwikkeld, heeft onze letterkunde reeds met te veel ballast bezwaard. Zij verklaart, maar zij wettigt in geenen deele, het opdelven van zoo menig nagelaten dichtstuk, zij het ook van mannen, die tot de historie der literatuur behooren, zij het ook van Bilderdijk of Loots, en die, hoe ook met graagte door onze, om bijdragen smachtende, naar bijdragen grijpende redacteurs van jaarboekjes opgenomen, meest het bewijs moeten leveren, dat èn Bilderdijk èn Loots ook slechte en middelmatige verzen hebben kunnen maken. Van beiden, maar vooral van den eerste, hoe groot genie wij hem ook schatten, ware het zelfs te wenschen geweest, dat zij bij hun leven zich er minder van bewust hadden gevoeld tot de historie hunner letterkunde te behooren, en het alzoo minder als een plicht hadden beschouwd hunne ontwikkeling in al hare storingen of hunne rijpheid in al hare hier en daar óverrijpte te doen kennen.

Door het geven van hetgeen nog groen is, heeft de auteur zich de verpligting opgelegd te bidden: och, of het rijpe dan dat groene moge doen vergeten! Van welke hoedanigheid is echter datgeen, wat hij als rijp opdischt?

De groote menschen, luidt de titel zijner tweede afdeeling, die, vreemd genoeg, tegenover de eerste staat, welke, zoo als wij weten, den naam draagt van: *uit de studentenwereld*. Wij ontvangen verschillende opstellen, als: *Over het lezen, Over den populairen redenaar, Over de oppervlakkigheid, De menschenvrees, Geen trekpot*, en een verhaal, of - de auteur dweept nog al met het woord - eene kleine dramatische schets: *Een dag pleizier hebben*.

Wij vinden ons ongemeen verrast in het eerste opstel hier en daar gedachten ontwikkeld te vinden, die oorspronkelijk en frisch worden geformuleerd, hoewel ze in weinig verband staan met de hoofdgedachte, die in het geheel doorstraalt.

Na eene inleiding, waar de sprankels van geest en valsch vernuft dooreengemengd ons tegenflikkeren, en de schrijver zich telkens op zijpaden, welke een terugkeer noodzakelijk maken, verliest, komt hij wel wat hijgend en vermoeid op het eigenlijk terrein: het lezen in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. 's Schrijvers gedachten worden in den vorm eener dialoog, die hij met een vriend houdt, medegedeeld.

De vriend, wiens opgeklaard verstand wij huldigen, houdt het lezen voor een zeer moeijelijk werk, moeijelijker dan het onderwijs voor een professor. Wij laten hier den vriend zelven spreken; hij doet het in eene taal, wier keurigheid en kernigheid wij gaarne erkennen, ofschoon wij gelooven, dat het oordeelend verstand den gedachtenloop vóor de uitgave nog wel eens had mogen nagaan. ‘De Professor ontleedt, bewijst en doet gevoelen, latende de toepassing aan zijne studenten over. Maar gij moet niet anders doen dan toepassen van het begin tot het eind. Gij moet wat er in uw geest is omgegaan handtastelijk weten terug te geven. Gij moet aanschouwelijk, gij moet kinderlijk, niet kinderachtig zijn. De kinderachtigheid (?) is de wieg der wetenschap, haar eerste *blik*, haar eerste *kreet*, haar eerste *schrede* (?). De kinderlijkheid (?) is het toppunt der kennis, *haar* (?) hoogste bloei, haar kiem, haar lierzang, haar triomf. En zoo gij dien triomf niet bij u zelf behaald hebt, zoo uw weten, hoe gering of uitgebreid om 't even, niet tot den staat der volkomen rijpheid is ontwikkeld en in den tastbaarsten vorm te voorschijn treden kan, wat doet ge dan te verschijnen om een gehoor, dat gij met een langdradige lezing wel in slaap sussen, met een smakelooze wel misleiden, met een vervelende wel vertoornen, met een valsch vernuftige wel bederven, met een geleerde wel overbluffen, maar zonder eene populair-wetenschappelijke niet wezenlijk vormen kunt.’

Gij zult het met het geheel der redenering vrij wel eens zijn en verlangen naar het antwoord van den vriend, die op weg is naar den katheder.

Verwachtet ge een flaauw antwoord, dan wordt uwe verwachting nog overtroffen. Ik moet populair-wetenschappelijk zijn, zegt ge, zoo is de geest van het antwoord op de warme ontboezeming; maar ik bezit

de daarvoor gevorderde gaven niet en toch zal ik lezen, en doe ik het zoo goed als ik kan, dan heeft niemant mij te berispen. Men ziet, dat der gulden middelmatigheid wederom een vrijbrief wordt uitgereikt. Een vreemd incident sluit overigens den zonderlingen gedachtenloop. De woordenwisseling wordt door een - niet kinderlijken - maar kinderachtigen sprong afgebroken. Het gezond verstand des eenen wordt het zwijgen opgelegd, en het is of hij, er aan wanhopend om eenig degelijk gesprek met zijn vriend te kunnen houden, slechts naar een alledaagsch onderwerp zoekt om de nog overige oogenblikken te korten. Hij waagt de opmerking: ‘Gij zult als redenaar in het komieke vallen en ge zijt dominé;’ waarop de ander zeer snedig ten antwoord geeft: ‘zoo weinig de profetenmantel den profeet maakt, zoo weinig steekt de ware ernst in de schoolschheid van den vorm.’ De dominé behoeft dus niet alleen te preken over dood en hel, hij mag ook gaan lezen over leven en genieten, en Thrasybulus heeft gelijk. Het geheele opstel, in den dramatischen vorm gegoten, heeft ook een dramatisch eind. De aanstaande redenaar van het Nut wordt in de wachtkamer van het station gelaten; het fluitje wordt gehoord en hij vertrekt weldra naar de plaats zijner bestemming.

Als de achtergebleven vriend hem nagestaard en in zich zelven had gefluisterd: ‘Gij zijt toch een warhoofd; het gaat in uw brein toe even als bij een vuurwerk, waar het Bengaalsche licht en het Noorderlicht en alle soorten van lichten zich paren aan het geknap en geknal, het geknetter en geschetter der zonnen, der pijlen en zevenklappers, en daarom zult ge een oogenblik opgang maken als lezer;’ indien de vriend dit had gefluisterd, we hadden hem de hand gedrukt en gelispeld: Gij hebt gelijk.

Het tweede opstel staat in te onmiddellijk verband met het eerste, om het mede niet eenigzins van nabij te beschouwen. Het is: *Over den populairen redenaar*. Wat is zoodanig een redenaar? De schrijver vangt aan met een onderzoek naar de beteekenis van populariteit, en stelt eerst behoorlijk in het licht wat zij *niet* is, eer hij overgaat tot de beantwoording van de vraag, wat zij wél is, en daarop geeft hij in weinige woorden een, naar ons inzien, voldoend antwoord, indien slechts de vraag eenigzins anders worde gesteld en luide: Welke gave doet de populariteit verkrijgen? ‘De gaaf om het afgetrokkene voor te stellen in den dramatischen vorm des dagelijkschen levens.’ Wat het qualificatief: ‘dramatisch of dagelijkschen,’ hierbij te maken heeft, verklaren wij echter niet te begrijpen. De vorm des levens *is* dramatisch. Overigens doen wij hulde aan de juistheid van het hier ontwikkeld begrip, ja, erkennen wij cene puntigheid en diepte in het betoog, welke ons nader tot den schrijver doet treden. Ongelukkig verlaat hij weêr spoedig den goeden weg, om het kreupelbosch door te hollen, waar hij in braam en distel verwart. Wat zijn nu de eigenschappen van den populairen redenaar? vraagt hij,

na zijne verklaring der populariteit, of liever na zijne opgave van het middel waardoor zij verkregen wordt.

‘Hij moet.... een *denker* en een *mensch* zijn.’ Nog wel eerst een denker en dan een mensch! Ik vermoed, dat het den lezers van onze aankondiging gaat even als het ons gegaan is bij de lezing van 's auteurs opstel. Wij wantrouwden ons gezigtsorgaan. De populaire redenaar moet een mensch zijn! Verrassende conclusiën na zulke wijdloopige praemissen! Waarlijk, de schrijver heeft veel goed te maken jegens den populairen redenaar, daar hij diens mensch-zijn niet onder de axioma's rangschikte, maar nog meende te moeten bewijzen. Het eenigste wat hem misschien nog verontschuldigen kan is, dat hij zichzelven onder de cathegorie van populairen redenaar brengt.

Wij volgen nog een oogenblik des schrijvers redenering. 1°. ‘De populaire redenaar is een denker; hij is DUS *oorspronkelijk*.’ Aanbiddelijke logica! Thrasybulus is een schrijver, hij is dus een genie! 2°. ‘De populaire redenaar is een denker; hij voegt *dus* bij de gave der oorspronkelijkheid die der degelijkheid.’ 3°. ‘De populaire redenaar is een denker; hij vereenigt *dus* met de gave der oorspronkelijkheid en der degelijkheid die der verscheidenheid,’ en eindelijk 4°. ‘De populaire redenaar is een denker, *maar* hij is ook een mensch, en put daarom uit zijne menschelijkheid de vormen zijner rede.’ ‘*Zijn stijl* is menschelijk’ en daarom is bij hem ‘de bouw der perioden op het *hooren*, niet op het *lezen* ingerigt.’ Het lezen is volgens den auteur alzoo minder menschelijk dan het hooren! Het brein gloeit, het hoofd duizelt bij zulke chaotische gedachten.

De populaire redenaar is een denker, derhalve is hij oorspronkelijk, degelijk en verscheiden; hij is een mensch, en derhalve is zijn stijl ook menschelijk! Ziedaar het thema, bij welks behandeling en ontwikkeling een zekere afdeeling van de Maatschappij van het Nut tot het Algemeen op een zekeren avond zich zeker verkneukeld heeft van genot.

Niemand, en de Redactie van dit Tijdschrift gewis het allerminst, zal ons vergen om al de volgende redevoeringen even als deze naauwkeurig na te gaan. Wij zullen ze slechts even aanstippen. Thrasybulus spreekt over de oppervlakkigheid. Na de bij hem gewone gerekte voorafspraak, waarin hij aanduidt, waarover hij had kunnen spreken, komt hij tot zijn onderwerp en spreekt hij prophetisch de volgende waarheid uit: ‘De oppervlakkigheid is de kwaal van het oppervlakkig oordeelen.’ Met zulke definitiën komt men ver. Wij vragen b.v.: wat is zonde? Eene vraag, wier beantwoording altijd veel moeite heeft gekost. Thrasybulus maakt het echter kort en zal ons te gemoet voeren: ‘De zonde is de kwaal van zondig te zijn.’

‘Waar spruit de oppervlakkigheid uit voort?’ vraagt de auteur verder, en hij antwoordt: ‘uit veelweterij.’

Later hooren wij echter, dat gebrek aan zelfkennis eigenlijk de ware oorzaak is. - Wij eindigen ten slotte met te gelooven, dat het den auteur zelven verre van helder is. Eene curiositeit evenwel rest ons nog te vermelden. De bron van de oppervlakkigheid is veelweterij of wel gebrek aan zelfkennis, en het gevolg dezer kwaal is, de auteur meldt het ten slotte: vooroordeel en kwaadsprekendheid!!

In de voorlezing: *De menschenvrees*, treedt het streven des auteurs om eene humoristische levensbeschouwing te geven, het duidelijkst op den voorgrond. Humor, het is een dikwerf gebezigd woord, het is vaak het bonte kleed, waarin de wijsheid zich hult, om meer der wereld gelijkvormig en daarom meer door haar verstaan te worden; of waarin de middelmatigheid zich verschuilt, om een oogenblik de blikken tot zich te trekken. Bij Thrasybulus is de humor het laatste, schoon we niet beweren willen, dat hem alle qualiteiten ontbreken, om hem van de middelmatigheid te doen onderscheiden.

Vooral in de opstellen, welke wij nu nog aan te stippen hebben, merken wij fragmenten op, die getuigen, dat er hier en daar rijpe plekken zijn aan de vrucht. Vooral in 's auteurs opmerkingen uit het leven toont zijn oordeel zich dikwerf juist; in zijne eigene beschouwingen, in de ontwikkeling zijner gedachten faalt hij daarentegen veelvuldig. Zie het weder bewezen in zijn: menschenvrees. Zijne opmerking, dat er zoo veel menschelijke verkeerdheden zijn, die, van nabij beschouwd, alleen blijken te bestaan in misbruik en valsche toepassing van oorspronkelijk goede zaken, is degelijk en juist; zijne *would be* humoristische ontwikkeling van het denkbeeld: menschenvrees, weder nevelig, zoo niet ten eenenmale duister en verward. De verkoudheid lijkt op de menschenvrees, zegt hij. ‘Besmettelijkheid van het weer, vatbaarheid van gestel, onachtzaamheid in de kleeding veroorzaakt de eerste; ge hebt slechts van weer zamenleven, van kleeding nadenken, van gestel gemoed te maken, om aanstonds te bevroeden hoe de menschenvrees in de wereld komt.’

Men passe den raad des auteurs toe en zie wat er wordt van het denkbeeld: menschenvrees.

In zijne laatste voorlezing: *De mensch geen trekpot*, is de verwarring van begrippen zoo mogelijk nog erger dan in eenige der andere. Wij vallen den auteur niet hard over de keuze van zijn spreekwoord. Wij kennen hem toch als een aartsliefhebber van het houden van voorlezingen, en voor het grootste deel van het hoorend publiek moeten de onderwerpen zoo veel mogelijk gekozen worden uit den kring van het gemeene leven. De tegenstellingen, die hij aan zijn spreekwoord ontleent, zijn echter zoo niet ongerijmd, dan toch in zich zelven onlogisch. Men oordeele:

1°. ‘Een trekpot is een voorwerp waar niets uitkomt, wanneer men er niets in doet. De mensch daarentegen bezit in zich zelven het vermogen om voort te brengen.’ Verstaan wij den auteur goed,

dan wil hij beweren, dat de mensch, zelfs zonder rapport met de buitenwereld, zonder het voedsel, dat hij door opvoeding en onderwijs verkrijgt, toch zou kunnen voortbrengen. De doove zou geen stomme zijn?

2°. ‘Hoe ruimer men een trekpot voorziet van thee en kokend water, en hoe meer men er uit schenken kan, hoe liever men ze heeft. Van den mensch daarentegen is de hoofdzaak niet *hoeveel*, maar *wat* hij voortbrengt.’ De tegenstelling hinkt. Vangen wij echter op wat de auteur bedoelt, dan betuigen wij, dat het met de trekpot even zoo toegaat. Hoe meer men uit de eerste schenken, hoe meer men van den laatsten oogsten kan, des te beter.

3°. ‘Het natuurlijk lot van een trekpot is, dat de thee slapper wordt, naarmate men er meer van drinkt. De mensch *daarentegen*, indien hij zich natuurlijk, dat wil zeggen overeenkomstig zijn aanleg, ontwikkelt, neemt dagelijks in rijkdom en levenskracht toe.’ Dus hoe langer de mensch leeft, des te meer levenskracht bezit hij. Dus wordt de natuurlijke ontwikkeling des menschen tegenover het afdrinken der thee gesteld! Wij begrijpen wel dat de auteur vordert het eerste lid der tegenstelling letterlijk, het tweede zoogenaamd figuurlijk of geestelijk op te vatten, maar de vergelijking van het geheel ongelijkslachtige wordt er te duidelijker door. En nu, wat is de gevolgtrekking? ‘De mensch is een zelfstandig, een geestelijk en een onsterfelijk wezen.’

We zouden het verrassende der consequentie toejuichen, indien de opgewekte lachlust ons daartoe de gelegenheid liet.

Onze arbeid wordt ten slotte echter minder ondankbaar. Wij moesten tot dusverre door een bajert heenwroeten, waarin de ongelijksoortigste elementen dooreenwarrelden; wij moesten worstelen tegen wanbegrip, valsch vernuft en onzin, gehuld in dikwerf zeer behagelijke vormen, zoodat het schiften van wezen en schijn soms niet weinig bemoeijelijkt werd. Wij hebben thans evenwel den schrijver niet langer bij zijne onbekookte redeneringen te volgen; wij hebben thans slechts te beschouwen, wat hij zelf in het leven heeft waargenomen. Hij geeft ons eene voorstelling uit de werkelijkheid in den vorm des levens, alzoo dramatisch. *Een dag pleizier hebben* luidt het opschrift, en indien wij het vergelijken met de verhalen, die hij uit de studentenwereld gegeven heeft, dan moeten wij erkennen, dat het groene hier is gerijpt.

De aanleg, in de eerste opstellen, en vooral in *Kip de Oppasser*, hier en daar te bespeuren, heeft zich ontwikkeld; de ruwheid, ginder opgemerkt, is verfijnd, zonder iets in scherpte te verliezen; de joligheid is vrolijkheid geworden, met verlies van de jongensachtige lafheid, die gene kenmerkte; daarbij is de voorstelling levendig, en heeft zij zelfs op vele plaatsen gloed en geest.

Wij ontkennen het geenszins, dat alleen het laatste verhaal ons den lust gaf om Thrasybulus' werk aan te kondigen en tevens den moed,

om zonder eenige vergoêlijking zijne aberraties als teekenaar van het studentenleven of als Nutsvoorlezer in het licht te stellen.

Een dag pleizier hebben wijst hem tevens den weg aan, dien hij, bij voortgaande beoefening der literatuur, te volgen heeft. Eene idee in al hare deelen te beschouwen en in al hare consequenties door te voeren, ligt buiten zijn bereik; eene idee plastisch voor te stellen, onder beelden te brengen, gelukt hem voorzeker beter; in de wereld der gedachten blijkt hij tot dusverre niet te huis, in het leven om zich heen toont hij het te kunnen worden.

Wij behoeven hem niet aan te sporen Jean Paul, Sterne of Hildebrand te bestuderen. Hij deed het reeds; vooral de beide laatsten, wien hij ook nader staat dan den diepzinnigen Duitscher. Wij wenschen hem toe, dat hij bij de beschouwing zijner modellen zich zelven echter niet verlieze, en niet meer verlange, dan dat de zonne, die beiden deed rijpen, ook over hem lichten moge. Naar eene gelijke ontwikkeling te streven zou alle ontwikkeling beletten. De onderscheiden vrucht vordert ook onderscheiden stoving en broeijing. Voor als nog schijnt ons zijn scherts meer uit redenering dan uit de opwelling zijns binnensten verkregen, schijnt zij meer áan dan ín hem, schijnt zij meer om den wille zijner lezers te bestaan, dan uit eigen zin en behoefte; daardoor is ze zoo dikwerf gewrongen en valsch vernuftig.

Heeft Thrasybulus zich in zijne logica, in de keuze zijner onderwerpen, in zijne voorstellingen willen onderscheiden, niet minder poogde hij het in zijne taalvormen. Gaarne zouden wij van hem eene voorlezing, mits in eenige Nutsvergadering, willen hooren over het gebruik der Y en IJ. De laatste is bij hem een verstootelinge, zelfs daar, waar rede en gebruik haar bijstand dringend vorderen.

Den uitgever komt als gewoonlijk lof toe voor het product zijner pers. Het vignet is goed geslaagd; jammer slechts, dat de teekenaar zulke uitersten meende te moeten geven, en tegenover den student, die zich zoo thuis bevindt in de weelde die hem omringt, een ouden kloosterbroeder heeft gesteld, wiens streng gelaat en ingevallen wang wel ernst, maar ook matheid duidt.

Klassiek, letterkundig Panthéon, uitgegeven door H.A.M. Roelants te Schiedam.

Wij vestigen de aandacht van ons beschaafd publiek op deze uitgave, welke reeds zoo lang gekoesterde wenschen vervult en in fraaijen vorm de meest degelijke voortbrengselen onzer letterkunde tot geringen prijs verkrijgbaar stelt. Onder de verschenen afleveringen, welke ieder afzonderlijk verkrijgbaar zijn, bevinden zich van *Bilderdijk: de Voet in 't graf, Avondschemering, Krekelzangen* en *de Ziekte der Geleerden;* van *Stijl: de Opkomst en bloei der Vereenigde Nederlanden*, en verder *al de Werken van Jakob Cats, Gedichten van Hooft en Poot, nevens Vondels Hekeldichten en van der Palms Gedenkschrift*. Den uitgever komt hooge lof toe voor zijn streven om dergelijke gewrochten voor ieder toegankelijk te maken, en de edelste krachten onzer letterkunde als uit den doodsluimer op te wekken.

Wij houden er ons van overtuigd, dat de tijdgenoot, bij kennismaking met hetgeen de Heer Roelants gegeven heeft, hem de krachtige ondersteuning niet zal onthouden, die hij voorzeker bij eene dergelijke uitgave dringend behoeft.

Over werkloonen en volksvoeding.

***Over de omstandigheden, die den prijs der werkloonen en den toestand der arbeidende klassen bepalen. Door J.R. M^{c}. Culloch, Esq. Uit het Engelsch vertaald en met eenige aantelkeningen voorzien, door W. Sloet tot Westerholt. Te Zwolle bij W.E.J. Tjeenk Willink*, 1853. 179 *blz.* 8°. *f* 1.80.**

Het oorspronkelijke werk van M^{c}. Culloch heeft, blijkens zijne voorrede voor de tweede Editie (van Februarij 1854) ten oogmerk, de werklieden zelven omtrent hunne ware belangen voor te lichten. ‘Wij durven hopen,’ zegt daar de auteur, ‘dat diegenen onder hen, die dit boekje mogten lezen, er geen berouw van zullen hebben. Geschreven met een opregt verlangen om tot hun welvaren mede te werken, vleit het geen van hunne vooroordeelen, noch verzwijgt of bemantelt het eenige omstandigheid die strijdig met hunne zienswijze geacht kan worden. Niemand heeft meer belang bij eene eerlijke en trouwe voorstelling der waarheid omtrent hunnen toestand, dan de werklieden zelven.’ Dit oogmerk des schrijvers wordt ook bevorderd door den geringen prijs, althans van dezen tweeden druk (1 shilling; d.i. 60 cts.), van het oorspronkelijke werk.

De klasse der werklieden moet echter in Engeland op hooger standpunt van ontwikkeling zijn, dan zij in den regel bij ons gekomen is, zal zij dàt nut uit het werkje trekken, dat de auteur er mede beoogt. Immers, hoezeer wij ook hier weder de bij uitstek praktische rigting erken-

nen, die al de werken van M^{c}. Culloch onderscheidt, is het werkje nog te veel in den vorm van wetenschappelijk betoog gegoten, om voor dagelijksche verstanden bevattelijk of aanlokkelijk te zijn; en het komt ons meer geschikt voor, om geraadpleegd te worden door hen, die door stand en betrekking invloed kunnen uitoefenen op den toestand der talrijkste klassen der bevolking, dan om voor dezen zelve een huis- en handboek te zijn. Dit schijnt ook de uitgever der vertaling begrepen te hebben, die ze immers in deftig octavo formaat, met groote letter en ruimte van wit papier, voor den prijs van ƒ 1.80 het Nederlandsche publiek heeft aangeboden.

En voor velen, ook voor hen, die, in de hoogste kringen van de maatschappelijke hierarchie geplaatst, zoo overwegenden invloed kunnen hebben op het welzijn des volks, kan het inderdaad een nuttig en leerzaam boekje zijn. Daarom verheugen wij ons over deze vertaling, die, wel is waar, niet noodig is, om het den meesten van dezen toegankelijk te maken, maar misschien wel strekken kan om hunne aandacht op het onderwerp gaande te maken. Uit de Aanteekeningen, door den vertaler achter het werk gevoegd, blijkt, hoe warm ook hem het hart klopt voor de zaak, die hij voorstelt en voorstaat; en wij wenschen hem van harte de schoonste voldoening toe, die een schrijver begeeren kan: deze, dat men gebruik make van zijnen arbeid.

Misschien kan hiertoe eene aanwijzing van een of ander hoofdpunt uit het vertoog van M^{c}. Culloch iets bijdragen. Tot regte waardering daarvan moge echter een kort overzigt van het geheel voorafgaan. Reeds de titel zelf wijst aan, dat hier wel voornamelijk sprake is van de *werkloonen*, maar dat er toch ook meer in het algemeen over den *toestand der arbeidende klassen* gehandeld wordt. M^{c}. Culloch deelt zijn onderwerp in een elftal hoofdstukken in. De drie eerste zijn gewijd aan het onderzoek naar de regelen, die in elken maatschappelijken toestand den stand der loonen bepalen. De eerste hoofd- en grondregel is, dat overal het loon voor gewonen handenarbeid beheerscht wordt door de verhouding tusschen de bevolking en het beschikbare kapitaal; naarmate het laatste overvloediger is tegenover de eerste, zullen de loonen hooger standpunt bereiken; naarmate de eerste sneller toeneemt dan het andere aanwast, zal het loon noodzakelijk dalen. - Deze waarheid wordt

door den schrijver herhaaldelijk en met klem betoogd: ‘Door geene middelen hoegenaamd,’ zegt hij (blz. 7), ‘kan men de werkloonen verhoogen dan alleen door de vermeerdering van het kapitaal, in vergelijking van de bevolking, te bespoedigen, of door de vermeerdering der bevolking, in vergelijking van het kapitaal, te vertragen. En elk plan tot verhooging der werkloonen, dat niet op dit beginsel gegrond is, of dat niet in het eind eene vermeerdering van de verhouding van het kapitaal tot de bevolking ten doel heeft, moet ijdel en vruchteloos zijn.’ En blz. 21. ‘Het blijkt dus, dat de verhouding, waarin de vooruitgang in kapitaal staat tot den vooruitgang in bevolking, de spil is, waarop de welvaart en het welzijn van de groote massa der maatschappij altijd moet draaijen. Vermeerdert de verhouding van het kapitaal tot de bevolking, zoo zal er beter in de behoeften der bevolking voorzien zijn; blijft zij dezelfde, zoo zal de toestand der bevolking geene verandering ondergaan; en vermindert zij, zoo zal die toestand verergeren.’ Maar al te zeer achten velen nog, niettegenstaande Malthus het overtuigend bestreden heeft, vermeerdering der bevolking op zich zelve voor een vast bewijs van vermeerdering van welvaart. ‘Het is (blz. 21) na de minste overdenking duidelijk, dat de armoede de bron is van het meerendeel der kwalen, welke de menschheid doen lijden; en het kan aan geenen redelijken twijfel onderhevig zijn, of eene te snelle vermeerdering der bevolking is, doordien zij een' overtolligen toevoer van arbeid, eene buitensporige mededinging naar werk, en lage werkloonen te weeg brengt, de krachtigst werkende oorzaak van armoede.’ Treffend wordt dit (blz. 26) aangetoond met het voorbeeld van Ierland. Niemand betwijfelt het, of het kapitaal is er gedurende de laatste vijftig of honderd jaren aanmerkelijk vermeerderd, ofschoon het, als wij den langzamen aanwas der steden en fabrijken, het gering aantal openbare werken, en de schaarsche op het land in Ierland ten uitvoer gebragte verbeteringen gedurende dat tijdperk vergelijken met den betrekkelijk snellen aanwas der steden en fabrijken en de verbazende menigte van allerlei verbeteringen in Groot-Brittannië, duidelijk is, dat de vermeerdering van kapitaal in dit koningrijk, in dien tusschentijd, minstens vier of vijf malen grooter moet geweest zijn dan in

Ierland. Doch de vermeerdering van bevolking in beide landen stond, vóór 1840, bijna in eene omgekeerde rede tot de vermeerdering van hun kapitaal of hunne middelen om arbeid te onderhouden en te bezigen. Zoo blijkt het, dat de bevolking van Groot-Britaannië, welke in 1740 ongeveer 7,000,000 zielen bedroeg, in 1840 tot meer dan 18,000,000 was gestegen, zijnde eene vermeerdering, in dat tijdsverloop, van iets meer dan 255 ten honderd; terwijl daarentegen de bevolking van Ierland, welke in 1740 2,000,000 bedroeg, in 1840 toegenomen was tot boven de 8,000,000, zijnde eene vermeerdering van niet minder dan 400 ten honderd, of van 145 ten honderd meer dan in Brittannië, niettegenstaande de ongemeen grootere vermeerdering van kapitaal in latstgenoemd land!' Maar men hebbe ook slechts dem gewonen toestand van den Ierschen arbeider met dien van den Engelschen te vergelijken, om de gevolgen van dit verschil te leeren kennen. - Doch wij mogen over dit onderwerp niet verder uitweiden. - De tweede groote regel, die M^{c}. Culloch stelt, is, dat de laagste grens van het loon - de natuurlijke of noodzakelijke prijs van den arbeid - bepaald wordt door de gewone behoeften des arbeiders met zijn gezin. Hebben deze door volkszeden en gebruiken een hoog peil bereikt, dan zullen ook de loonen regelmatig hoog zijn; maar waar het volk zich aan een karig, armelijk bestaan gewend heeft, daar zinkt het gewone loon ook tot eenen evenredig agen stand. - Hierop volgt nu in het vierde Hoofdstuk een allerbelangrijkst betoog van het nadeel van den laatstvermelden toestand, en over de voordeelen van hooge loonen en een evenredig hoogen graad van maatschappelijke behoeften bij den arbeidsman. En vooral op dit punt wenschen wij straks terug te komen. - In het vijfde en zesde Hoofdstuk wordt gesproken over het verschil in de loonen voor verschillende bedrijven, en over dat van stukwerk in verhouding tot vaste dag- of weekloonen. - Het zevende handelt over eene kwestie, die in Engeland meermalen aan de orde van den dag, maar ons tot nog toe vreemd is, t.w. over de *combinations* of zamenspanningen van arbeiders om - meestal door staking van het werk - verhooging van loon af te dwingen. - In de vier laatste Hoofdstukken eindelijk worden eenige andere oorzaken nagegaan, die, nevens den stand der loonen, op de welvaart der talrijkste klassen in de maatschappij invloed uitoefenen:

de vrije ruilingen; de belastingen; de vereenigingen tot onderling hulpbetoon; de spaarbanken; de armenbedeeling; de volksopvoeding. Hier is vooral, in het achtste Hoofdstuk, de vraag omtrent de regelmatige vervulling van de behoeften des volks met zorg uitgewerkt: trouwens het onderwerp staat in naauw verband met dat van Hoofdstuk 4, waarop wij zoo even wezen en waarop wij nu nog meer bijzonder de aandacht willen vestigen.

Immers hier ligt vooral de praktische zijde van het geheele groote vraagstuk der volkswelvaart. En zijn vele nuttige zaken, die men, ook met de beste inzigten en met den ijverigsten wil, niet dan zeer langzaam kan tot stand brengen. Verbetering der verhouding tusschen bevolking en kapitaal, regeling en zuivering der armenbedeeling, veredeling der zeden bij de lagere klassen door opvoeding, dat alles werkt slechts op tijd; maar de verhooging van het peil van den materieelen welstand der arbeidslieden kan meer regtstreeks de vrucht zijn van eene verstandige politiek; ja, men mag beweren dat zij vooraf dient te gaan, zullen al die andere middelen tot verbetering met goed gevolg worden aangewend. Bovendien is dit een vraagstuk, dat ook ons, meer dan menig ander volk, van nabij aangaat; en het kan den opmerkzamen lezer niet ontgaan, dat vele aanmerkingen des schrijvers in dit gedeelte van zijn werk ook volkomen op ons land toepasselijk zijn.

M^{c}. Culloch opent zijn derde Hoofdstuk met deze woorden (blz. 33): ‘Men heeft in het vorige Hoofdstuk gezien, dat de marktprijs der werkloonen in elk land en in elk gegeven tijdperk afhangt van de grootte van dat gedeelte van deszelfs kapitaal, hetwelk tot het betalen van loon geschikt is, vergeleken met het aantal zijner arbeiders. En men heeft tevens gezien, dat in geval de arbeidende bevolking sneller toeneemt dan het kapitaal, de prijs der werkloonen onvermijdelijk vermindert. Er zijn echter, hoe moeijelijk het ook zij om ze duidelijk te omschrijven, grenzen, welke eene daling der werkloonen niet vermag te overschrijden. De kosten aan het voortbrengen van arbeid verbonden, moeten, even als die der voortbrenging van andere artikelen, door de koopers betaald worden. Het geslacht der arbeiders zou geheel uitgestorven geraken, als zij geene voldoende hoeveelheid voedsel en andere tot hun onderhoud en dat hunner gezinnen benoo-

digde artikelen bekwamen. Dit is het laagste bedrag, waartoe de prijs der werkloonen op den duur kan verminderd blijven, en men heeft het om die reden den *natuurlijken* of *noodzakelijken* prijs der werkloonen genoemd. De markt of koers der werkloonen kan tot op dat peil afdalen, maar het is onmogelijk, dat die daling kan blijven aanhouden beneden hetzelve. Het vermogen van den arbeider om zich zelven te onderhouden en om nieuwe arbeiders op te kweeken is niet, zoo als bereids aangetoond is, afhankelijk van het geld, dat hij als loon ontvangt, maar van de hoeveelheid voedsel en andere tot zijn onderhoud benoodigde artikelen, waartegen dat geld verruild wordt. De natuurlijke of noodzakelijke prijs der werkloonen moet derhalve bepaald worden door de kosten van het voedsel, de kleederen, enz., welke het onderhoud der arbeiders uitmaken.'

De regel is dus: de som van het loon dat een arbeidsman over een gegeven tijdperk ontvangt, moet minstens gelijk staan, en staat in den regel gelijk met de gezamentlijke waarde van al de voorwerpen die hij met zijn gezin tot dagelijksch onderhoud over hetzelfde tijdperk noodig heeft. Waarin bestaat nu dit noodzakelijke onderhoud? Het kan naarmate van plaatsen, tijden, zeden en gewoonten zeer ongelijk zijn, en Ad. Smith heeft reeds, met zijne gewone scherpzinnigheid, op dit verschil gewezen, en tevens den aard van het loon allergelukkigst omschreven (verg. blz. 40): 'het bestaat niet alleen in die waren welke onontbeerlijk zijn voor des arbeiders volstrekt levensonderhoud, maar in al datgene, waarvan achtenswaardige lieden (creditable people) zelfs van den geringsten stand, volgens landsgebruik niet zonder onwelvoegelijkheid kunnen ontbloot zijn.' Zoo heeft de bewoner der keerkringslanden veel geringer behoeften te vervullen dan die van noordelijker gewesten, en zal daarom ook zijn loon geregeld veel lager zijn dan dat van dezen; maar een gelijk onderscheid valt er ook op te merken tusschen de noodzakelijke loonen van den boerenknecht in de arme, achterlijke Sologne, en die van den daggelder in Kent of Sussex, die aan zijn deel van 't Engelsche *comfort* gewoon geraakt is. Beide ontvangen niet meer dan ieder in zijnen kring bepaald noodig heeft; maar hoeveel meer ontvangt de een dan de ander, en hoeveel gunstiger is de toestand des

eenen boven die des anderen. Nu zal men misschien beweren, dat het onderscheid voor de maatschappij zelve onverschillig is, en dat het slechts hierin bestaat, dat de Britsche arbeider voor zijne diensten ruimer vergoeding geniet dan de Fransche, zoodat de laatste eigenlijk nog meer voortbrengt, omdat hij onder de voortbrenging zelf minder verteert. Dit zou echter eene groote dwaling zijn, waartegen ook reeds Ad. Smith gewaarschuwd heeft, als hij zegt (verg. blz. 56): ‘Gelijk eene milde belooning van den arbeid de voortplanting van het volk aanmoedigt, zoo vermeerdert zij ook zijne nijverheid. De arbeidsloonen zijn de aanmoediging der nijverheid, die, even als iedere andere menschelijke hoedanigheid, toeneemt naar mate van de aanmoediging, welke zij ontvangt. Een overvloedig levensonderhoud vermeerdert de ligchamelijke krachten des arbeiders, terwijl de genoegelijke hoop van zijnen toestand te verbeteren, en zijne dagen welligt in rust en overvloed te eindigen, hem aanspoort om die krachten zooveel mogelijk in te spannen. Daar waar aloo de werkloonen hoog zijn, zullen wij de werklieden arbeidzamer, ijveriger en vaardiger bevinden, dan daar waar zij laag zijn; in Engeland, b.v., zal dit meer het geval zijn dan in Schotland; in de nabijheid van groote steden meer, dan in afgelegene plaatsen ten platten lande.’ En het zij ons vergund, de volgende schoone woorden van M^{c}. Culloch er bij te voegen (blz. 47): ‘Het gevoelen, dat een lage prijs der werkloonen voordeelig is, is dikwerf verdedigd geworden; maar wij hebben de vaste overtuiging, dat niets meer van allen grond ontbloot is. Is de toestand der arbeiders bedrukt, dan kan de voorspoed der andere klassen op geenen hechten grondslag rusten. Zij maken altijd de groote massa van iedere maatschappij uit, en overal, waar hunne werkloonen laag zijn, moeten zij zich uit nood met een grof en schraal rantsoen behelpen. Menschen, die zich in dergelijke omstandigheden bevinden, missen allen genoegzamen aandrang om vlijtig te zijn, en in stede van werkzaamheid en ondernemingsgeest, heeft men traagheid, onkunde en zorgeloosheid. De voorbeelden van lieden, of geheele menigten van lieden, die het rustig aanzien, dat hunne werkloonen verminderd worden, of die tevreden zijn als zij slechts het bloot noodige bekomen, moesten nimmer ter algemeene navolging aan-

gewezen worden. Integendeel, alles behoorde gedaan te worden om zulk eene gevoelloosheid voor schandelijk te doen houden. De beste belangen der maatschappij eischen, dat de prijs der werkloonen zoo hoog mogelijk zij; dat een smaak voor genoegelijkheden en genietingen in eene ruime mate verspreid en zoo mogelijk in het nationaal karakter ingegrift zij. Een lage prijs der werkloonen verhindert, door het voor meerdere inspanningen onmogelijk te maken om eenige aanmerkelijke vermeerdering van genoegelijkheden en genietingen te bekomen, krachtdadig zulke inspanningen, en hij is, van alle andere, de magtigste oorzaak van die luiheid en gevoelloosheid, die zich vergenoegt met hetgeen blootelijk het dierlijk bestaan kan verlengen.' - Trouwens, de ervaring heeft bij ons maar al te zeer de juistheid dezer opmerkingen bevestigd. Algemeen is de klagt dat onze arbeiders, vooral onze ambachtslieden, traag en slecht werken, en het meest verneemt men deze klagten in die steden, waar door eene of andere omstandigheid (want er zijn vele, die hierop invloed uitoefenen) het gemiddeld peil der loonen kwalijk in verhouding staat tot de behoefte, die vervuld moet worden. Wij hebben er in den laatsten tijd nog getuigen van kunnen zijn, hoe bij de werken aan onzen Rijnspoorweg en aan de Duinwaterleiding de Engelsche paarden niet méér door flinkheid en kracht uitstaken boven onze paarden, dan de Engelsche arbeiders boven onze arbeiders. In waarheid, van menschen zoowel als van dieren geldt de spreuk van Maître Jacques in Molières *Avare*, die van zijne paarden zegt: 'Il leur vaudrait bien mieux, les pauvres animaux, de travailler beaucoup et de manger de même.' En het wetenschappelijke betoog dezer waarheid kunt ge vinden op iedere bladzijde der boekjes van den Hoogleeraar G.J. Mulder van 1847, *De voeding van Nederland in verband met den volksgeest*, en *De voeding van den Neger in Suriname*.

Nu doet zich hier nog weder eene andere dwaling op, waarover met een enkel woord dient te worden gesproken. Welnu, zegt men, en het is in den laatsten tijd bij ons veel gezegd, laten dan de werkbazen de dagloonen verhoogen en 10 of 20 cents meer geven. Die zoo spreken, vergeten, dat de marktprijs van den arbeid zoo min willekeurig bepaald, verhoogd of verlaagd, kan worden, als de marktprijs van iedere andere koopwaar. Voor hen zouden wij

hier nog eens weder al wat hierboven over den eersten hoofdregel gezegd is, moeten overschrijven. Wij willen hun slechts herinneren, dat het loon niet zoozeer bestaat in zekere somme gelds, maar in de hoeveelheid goederen, die voor die somme gelds te verkrijgen is; dat de waarde van zulke hoeveelheid van deze goederen, als de werkman voor zijn bestaan noodig heeft, den *noodzakelijken* prijs van zijnen arbeid bepaalt; en dat de *marktprijs* in den regel altijd de neiging heeft om zich aan dezen noodzakelijken prijs gelijk te stellen. Worden deze voorwerpen van levensonderhoud duurzaam en geleidelijk duurder, dan zullen ook onmisbaar de werkloonen, in geld uitgedrukt, van zelve en tegen den wil der werkbazen hooger worden; maar even zoo zullen zij van zelve hooger worden, wanneer de werklieden zich gewennen aan eenen beteren toestand, die den kring hunner behoeften, en daarmede de hoeveelheid goederen, die zij noodig hebben uitbreidt.

Is nu een lage stand der loonen en, daarmede zamenhangend, een karig levensonderhoud schadelijk voor het arbeidsvermogen van den werkman, en daarmede voor den volksrijkdom, niet minder nadeelig is die gesteldheid voor de zedelijke ontwikkeling der volksmenigte, niet minder bevorderlijk ook voor volksarmoede (pauperisme). Dit zijn de twee hoofdpunten van M^{c}. Cullochs betoog in het vierde Hoofdstuk. Het is een waar woord, wat hij zegt (blz. 60): ‘De armoede wordt, even als de ondeugd, nooit zoo weinig gevreesd als door hen, die reeds in hare netten verward zijn. Het is eene gemeenzame opmerking, dat hoe lager wij op den trap der maatschappij afdalen, hoe meer wij naderen tot de gewone verblijfplaatsen der ondeugd, armoede en ellende - hoe meer zorgeloosheid wij zien heerschen. Maar, hoezeer ook deze omstandigheid van veel grooter gewigt zij, merkt men niet zoo dikwijls op, dat juist die zorgeloosheid te gelijk de krachtigst werkende oorzaak en het meest gewone gevolg is van de ellende, die men zoozeer en teregt betreurt. De deugd der onthouding wordt gewoonlijk het minste beoefend door hen, die daaraan de dringendste behoefte hebben. Eene onwetende en verarmde bevolking grijpt even als de redelooze dieren gretig naar dadelijke genietingen. En niet voordat er iets voorvalt, dat haren toestand kan verbeteren, hetzij door regtstreeks de vraag naar arbeid te vermeerderen, hetzij

door haar te doen ontwaken tot een besef van de dwaasheid en schandelijkheid van haar gedrag, begint zij voorwaarts te zien op de gevolgen harer handelingen.' Misschien zullen diegenen onzer lezers, die weleens hunne belangstelling aan armenzorg gewijd hebben, uit eigen ervaring de juistheid dezer opmerking kunnen staven. Is het hun niet meermalen voorgekomen, dat hunne vermaningen tot overleg en spaarzaamheid beantwoord werden met een ruw: 'altijd kromliggen! neen, wij willen ten minste geniten als wij kunnen!'.....? - Doch vooral behartigenswaardig is, wat de Schrijver zegt over het verband tusschen een lagen stand der loonen en de volksarmoede. Het is reeds op zich zelf duidelijk, dat gering loon voor den dagelijkschen arbeid en velerlei ontbering hand in hand gaan; ja, men kan beide termen gelijkbeteekenend noemen. En wat is ontbering anders, dan armoede? Maar er openbaren zich daarbij nog twee verschijnselen, waarop hier vooral moet gewezen worden. Het eerste is, dat de bevolking, eenmaal gewend aan een karig en gebrekkig bestaan, daarbij voortleeft en zich onbezorgd daarin voortplant. 'Een volk b.v. (blz. 46) dat gewoon geweest is hoofdzakelijk van tarwe te leven, kan ten gevolge eener schaarschte van dat graan, of van de daling in den prijs der werkloonen, genoodzaakt zijn zich met haver of zelfs met aardappelen te behelpen, en in geval het van lieverlede met een van beide tevreden wordt, zal de standaard der werkloonen bij hetzelve aanhoudend dalen; en, in stede van, gelijk voorheen, voornamelijk door den prijs van tarwe bepaald te worden, zal hij voortaan hoofdzakelijk bepaald worden door den prijs van haver of aardappelen. Deze verlaging van de gevoelens der arbeidende klasse ten aanzien van de wijze waarop zij behoort te leven, is welligt de ernstigste van de rampen die haar kunnen te beurt vallen. "Als de Engelsche arbeiders, zegt de Heer Laing, in plaats van tarwebrood en vleesch voor hun behoorlijk onderhoud noodig te achten, tevreden waren met pekelharing en aardappelen, zou de vermeerdering van armoede onder hen evenredig zijn aan de verminderde waarde van hun voedsel en aan de gemakkelijkheid om het te bekomen. De man die er nu slecht aan toe meent te zijn als hij niet het fijnste brood heeft, zou zich geregtigd achten om te trouwen als hij maar voor zich zelven en zijn gezin de noodige

aardappelen kon verdienen. Onze armenbevolking zou aldus met eene vreesselijke snelheid toenemen.” Dat eene bevolking eenmaal tevreden worde met eene mindere soort van voedsel en eene minder genoegelijke levenswijze, en zij kan voor eenen geruimen tijd alle beterschap vaarwel zeggen.’ Het rampzalige Ierland, waar de bevolking op den aardappel vegeteert, is daar, om de waarheid dezer woorden te bevestigen. - Het andere verschijnsel, waarop wij zoo even doelden, is misschien niet minder kwaad. Het is dit, dat, waar eene gebrekkige voeding en in verband hiermede een lage stand der loonen regel geworden is, elke crisis de massa der armen grootelijks vermeerdert. Ook hier kan wederom Ierland ten voorbeeld aangevoerd worden (blz. 48). ‘Ierland levert een treffend voorbeeld op van de rampspoedige gevolgen, welke uit den bedrukten toestand der arbeidende klassen voortspruiten. De natuurlijke of noodzakelijke prijs der werkloonen wordt dáár door den laagsten standaard bepaald. Geen smaak voor geriefelijkheden of artikelen van weelde bezittende, zijn de Iersche boeren tevreden als zij plaggenhutten voor woningen, lompen voor kleeding en aardappelen voor voedsel hebben. Daar echter de aardappel met minder kosten aangekweekt wordt dan eenige andere tot hiertoe in Europa verbouwde soort van voedsel, en daar de werkloonen in landen, waar hij nagenoeg het eenige levensonderhoud der arbeiders uitmaakt, hoofdzakelijk door zijnen prijs bepaald worden, zoo is het duidelijk, dat zij, die daarvan afhangen, tot een staat van schier onherstelbare ellende moeten gebragt worden zoo dikwijls er gebrek aan ontstaat. Is de standaard der werkloonen hoog - maken b.v. tarwe en rundvleesch het hoofdvoedsel van den arbeider, en porter en bier zijn voornaamsten drank uit, - dan kan hij besnoeijing lijden. Zoo iemand heeft ruimte om te dalen. In een tijd van schaarschte kan hij zijne toevlugt nemen tot beterkoop voedsel, tot gerst, haver, rijst, mais en aardappels. Maar hij, die zich gewoonlijk [..] bestendig voedt met de goedkoopste voedingsmiddelen, heeft niets, waartoe hij in tijd van gebrek zijne toevlugt kan nemen. Gij kunt wel van een Engelschman afnemen, maar het is onmogelijk, van eenen Ier af te nemen. Deze is reeds zóó laag gezonken, dat hij niet lager dalen kan. Hij bevindt zich op den ondersten rand van zijn bestaan. Zijne

werkloonen, die door den prijs der aardappelen bepaald worden, kunnen hem geen tarwe of gerst of haver verschaffen. Zoo dikwijls derhalve de aardappelen mislukken, is het zoo goed als onmogelijk dat hij den hongerdood ontkomt.' En het is, als of de Schrijver deze beschouwing niet genoeg naar zijnen zin aan de aandacht zijner lezers kan opdringen. Herhaaldelijk komt hij er op terug; telkens en telkens weder beklaagt hij het volk, dat zich aan het aardappel-diëet gewend heeft[1].

Wij merkten boven aan, dat menig woord des auteurs, voor zijne landgenooten uitgesproken, ook voor ons volk toepasselijk was. Het zal nu wel niet meer noodig zijn, met den vinger aan te wijzen, wat wij daar bedoelden. Ons volk staat zeker in maatschappelijken welstand op veel hooger peil dan het Iersche, maar evenzeer veel lager dan in den regel het Engelsche. De zin voor huiselijk welbehagen heerscht over 't algemeen bij onze lagere klassen, zoowel in de steden als ten platten lande; en die zin eischt voldoening; die voldoening is behoefte, die behoefte heeft invloed op den noodzakelijken prijs der loonen bij ons. Maar wat de *volksvoeding* betreft, kunnen wij niet een even gunstig verschijnsel aanwijzen. Hier is ons peil - althans in de steden - bijkans even laag als dat des Ierschen volks. Eene reeks van zamenwerkende omstandigheden heeft den aardappel tot hoofdbestanddeel der voeding bij ons gemaakt; en zelfs de ziekte dezer vrucht heeft het kwaad, naar het schijnt, eer verergerd dan gestuit; immers zij heeft ten gevolge gehad, dat er een steeds grooter aantal bunders met deze vrucht beteeld wordt. Zelfs de kleine burgerman ziet zelden meer vleesch op den disch komen. De geringe man kookt des middags veelal niet dan aardappelen, en spaart een overschot van de middagtafel om tot avondmaal en tot ontbijt voor den volgenden ochtend te dienen.

Gij kunt van den Engelschman afnemen, zegt M^{c}. Culloch: kunt gij ook van den Nederlander afnemen? Het antwoord moet dikwijls ontkennend zijn. Dat is een bedenkelijk verschijnsel, te bedenkelijker naarmate het bestendiger dreigt te worden. Ook den Vertaler is het dus voorgekomen, en hij geeft daaromtrent in zijne eerste en uitvoerigste Aanteekening (bl. 151-166) vele lezenswaardige wenken, die hij met deze slotsom besluit (bl. 166):

1 Verg. blz. 50, 51. 125.

‘In één woord, wij gelooven, dat dit onderwerp eene ernstige overweging overwaardig is; wij gelooven, dat bij een zeer groot gedeelte ook van onzen arbeidersstand de gezonde vleeschspijzen door het oneindig minder krachtige aardappelvoedsel verdrongen zijn en verdrongen worden; dat de werkloonen daardoor reeds niet weinig verlaagd zijn en nog steeds meer verlaagd worden; dat de physische toestand, de ligchamelijke welvaart van den arbeider daardoor reeds zeer geleden heeft en nog steeds ondermijnd wordt; dat velerlei ziekte en armoede hiermede in naauw verband staan; dat reeds nu, zelfs bij een gedeeltelijke mislukking van den aardappeloogst, de daaruit voortvloeijende ellende en jammer niet zouden te overzien zijn: - dat het alzoo, in één woord, in alle opzigten meer dan onraadzaam is, om op dien weg te blijven voortgaan.’ -

‘Deze beschouwingen’ - wij laten nog eens M^{c}. Culloch spreken (blz. 63) - ‘toonen voldoende aan, dat het, zoowel met het oog op hare eigene veiligheid, in het belang, als, met het oog op het geluk harer onderdanen, de pligt van alle regeringen is, om al, wat in haar vermogen is, te doen tot verbetering van den toestand der arbeidende klassen, door die wijze en vrijgevige maatregelen te nemen, welke het gunstigste kunnen zijn voor de vermeerdering van kapitaal, en het meeste kunnen medewerken om den smaak der arbeiders en den standaard der werkloonen te verhoogen.’ Ook dezen wenk kunnen *wij* ons ten nutte maken. Aan beschikbaar kapitaal tot verlevendiging der nijverheid ontbreekt het ons minder dan aan de geschiktheid en lust om het op deze wijze aan te leggen. Nogtans moet het erkend worden, dat alle takken van volksbedrijf bij ons in de laatste jaren zich in levendigheid en bloei hebben mogen verheugen; en daarmede heeft onmisbaar eene meerdere vraag naar arbeid in verband gestaan, die op hare beurt wederom goeden invloed moet gehad hebben op den stand der loonen. Dus, van deze zijde is geen bezwaar. Bovendien mag men welligt met grond vragen, hoe *hier* de regering anders dan zeer van verre en zijdelings hare kracht zou kunnen aanwenden. Maar van meer belang is misschien voor ons het tweede deel van des Schrijvers stelling. Ondanks den gebleken vooruitgang der nijverheid is er in den toestand der arbeidslieden over het

algemeen geene merkbare verbetering gekomen. Ligt dit daarin, dat het aanbod van handen nog sterker is toegenomen dan de vraag? Wij gelooven het niet: de vermeerdering der bevolking is in de laatste jaren niet zoo aanzienlijk geweest, en in tegendeel hebben wij veel meer klagten vernomen, dat bij de scheepvaart, den scheepsbouw, en bij eenige takken van ambachtsnijverheid gebrek aan volk was. Hieruit ontspruit dan een sterk vermoeden dat de gezonken toestand, waarin een deel der bevolking bij ons verkeert, werkelijk hieraan te wijten is, dat het zich aan dezen toestand gewend heeft en geene behoefte gevoelt aan verheffing daaruit. En als naaste oorzaak van de bestendiging van deze gesteldheid van zaken moet zonder twijfel genoemd worden de schaarschte en duurte sinds jaren van de levensmiddelen van betere hoedanigheid. Het begrip heeft zich nu eenmaal vastgeworteld, dat deze voor den gemeenen man niet bereikbaar zijn, dat hij zich, om het zoo uit te drukken, met aardappelen, als zijne spijze, *moet* voeden; en zoo is die bedroevende staat van lijdelijkheid geboren dien wij boven met de woorden van M^{c}. Culloch schilderen. Komt er dan ook tijdelijk eene verhooging van loon, dan wordt dit veeleer verbrast en verdronken dan aan beter voedsel besteed; vruchteloos zult gij den zoodanigen betoogen dat een stukje vleesch en eene snee brood voor 't zelfde geld beter voeding verschaffen dan een buikvol aardappelen. Zij blijven bij *hunne* aardappelen.

Is nu hiertegen iets te doen ‘door wijze en vrijgevige maatregelen te nemen?’ Men heeft het sinds eenige jaren in Engeland, waar de aardappelhonger evenzoo bedenkelijken voortgang maakte, beproefd, en naar het schijnt met goed gevolg. M^{c}. Culloch althans getuigt o.a. (blz. 121): ‘Het brood, dat heden ten dage in arme gezinnen gebruikt wordt, is veel beter, en althans in de steden is het verbruik van slagersvleesch door de arbeiders grootelijks toegenomen.’ Accijnsen op brood en vleesch heeft men daar nooit gekend; en de hooge inkomende regten, of zelfs het verbod van invoer (van vee b.v.), die daarvoor vroeger meer of min in de plaats traden, zijn afgeschaft. Evenzoo zijn allengs afgeschaft of tot onbeduidend bedrag vermeerderd alle belastingen, die op voorwerpen van eerste levensbehoefte drukten, op zout, op zeep, op kaarsen, op boter en kaas, op suiker, op koffij en thee. Men heeft, zoover

dit in de hand des wetgevers lag, deze voorwerpen gemakkelijk verkrijgbaar willen stellen; men heeft van hunnen prijs het bedrag der belasting afgenomen, en men heeft, wat nog meer zegt, door vrijen handel en vrije voorbrenging te vergunnen, eene vrije, ruime, overvloedige markt er voor geopend.

De meening begint hier te lande veld te winnen, dat er door ons iets in denzelfden geest gedaan moet worden. Algemeen is zij echter nog niet doorgedrongen. Er zijn er nog, die, onzen staat met Engeland vergelijkende, beweren, dat de toestand bij ons toch niet zoo ongunstig zijn kan, omdat ten slotte dáár de consumtieve belastingen nog grooter deel uitmaken van het totaal der staatsinkomsten, dan hier. Zij vergeten echter, dat dáár die consumtieve belastingen meerendeels drukken op artikelen van weelde en fijner genot; hier op voorwerpen van algemeen verbruik. Er zijn anderen, die deze consumtieve belastingen op eerste levensmiddelen blijven verdedigen op grond, dat ons volk er sinds onheugelijke tijden aan gewoon is, dat zij, zoo te zeggen, *nationaal* zijn. Maar zoo er iets waars is in de voorgaande beschouwingen, dan zou men dit argument juist tegen de verdedigers van ons tegenwoordig belastingstelsel kunnen keeren. Of zou het te gewaagd zijn, te beweren, dat juist daardoor ook ons volk zich vroeger en meer dan het Engelsche er aan gewend heeft om zich met minder deugdelijk, maar onbelast voedsel te behelpen? - Doch wij willen ons niet verder op dit terrein begeven. Het is trouwens ook onnoodig; immers, bij Regering en Volksvertegenwoordiging is in de laatste maanden eene zeer opmerkelijke eenstemmigheid gebleken, dat het, nu onze geldmiddelen het toelaten, nuttig en noodig is, den minderen man door verzachting van belastingen te gemoet te komen. Er bestaat slechts verschil over de mate tot hoever, en over de wijze waarop. De eerste dezer beide vragen ligt in eenen anderen kring van beschouwingen; zij hangt zamen met andere vragen die ons hier vreemd moeten blijven, b.v.: hoeveel kan de schatkist missen?, of: zou het raadzaam zijn de bestaande belastingen door andere te vervangen? Op de tweede veroorlooven wij ten slotte eene enkele opmerking. Wij laten voor het tegenwoordige in het midden, welke accijns zich het dringendst ter afschaffing aanbiedt, gemaal, geslagt, brandstoffen? ofschoon wij onze tot nog niet geschokte over-

tuiging geenszins willen verbergen, dat die op het geslagt, onder de tegenwoordige omstandigheden, dubbel schadelijk werkt, omdat hij is eene premie op den uitvoer, of, wil men liever, eene bevoordeeling van den vreemden kooper boven den inlandschen op onze eigene markt. Maar dit vooral wenschten wij op te merken. Wat men doe, men doe het niet ten halve; men doe het zoo, dat de gansche vrucht van den maatregel te verkrijgen is. Er schijnt al te uitsluitend gelet te worden op het geldelijk bedrag der afgeschafte of verminderde belasting; al te weinig op de opheffing van haren middellijken druk. Ter verklaring mijner meening moet ik wijzen op de twee voorstellen tot vermindering van belasting, die in den laatsten tijd aanhangig gemaakt zijn. Men heeft den voorstellers van de afschaffing van den accijns op het geslagt tegengeworpen: gij zult uw doel niet bereiken; gij zult slechts den slagers in de beurs brengen, wat nu de schatkist geniet! Was de opmerking juist? Het zij voor een oogenblik toegegeven. Maar dan kan men nu met veel meer regt den Minister van Financiën tegenwerpen: gij zult den verbruiker van brood geen baat brengen; gij zult slechts de 23 opcenten op het gemaal, die nu de schatkist geniet, in de geldlade van molenaars of bakkers brengen! - De beste vrucht van de afschaffing eener belasting (de ervaring heeft het in Engeland en elders overtuigend aangetoond) is de opening der vrije markt, de losmaking van de banden die door de belasting om de productie geslingerd waren. Of wij al dan niet ƒ 2, of ƒ 2.46 van 100 pond tarwe aan de schatkist betalen, maakt op den prijs van ons brood zeker wel iets uit, vooral wanneer men de veelal buitensporige gemeente-opcenten er bij in rekening brengt. Maar het maakt oneindig meer uit, of de belastingwet ons al dan niet vergunt, onze voedingsmiddelen vrij, ruim, onbelemmerd, hoe en van waar wij willen, ons aan te schaffen; of zij den fabrikant al dan niet vrij laat, te malen en te builen, te mengen en te ziften al naar hem het voordeeligst voorkomt; die operatiën te vereenigen in ééne groote fabriek en daardoor tijd, kapitaal, arbeidsloonen te besparen; de hoedanigheden van zijn fabrikaat af te passen naar de eischen der behoefte en de vraag der consumtie; of zij den handel al dan niet vergunt, eene concurrentie met den binnenlandschen bewerker te openen en het meel van alle soorten aan te voe

ren van alle plaatsen, van waar 't het goedkoopst aangeboden wordt. Daar ligt het kwaad van iedere accijnswet, dat zij met hare vormen en voorschriften de verbetering der bewerking tegengaat, de productiviteit van den arbeid, d.i. de deugdelijkheid en goedkoopheid van het product bekrimpt. Wanneer te Parijs het tarwebrood beter van hoedanigheid en in den regel half zoo duur is als te Amsterdam, dan is dit niet te verklaren uit de som der belasting, zelfs met hare opcenten (ongeveer 6 centen per Ned. ℔), die te Amsterdam betaald wordt; maar het is te verklaren uit de vrije nijverheid van den Franschen producent tegenover de gebondene van den Nederlandschen. Trouwens, deze beschouwing is niet nieuw; zij is door de regering zelve erkend; en uit deze erkenning zijn voortgekomen onderscheidene loffelijke pogingen - waaronder nog eene in den loop van dit jaar - om de banden van de wettelijke voorschriften iets losser te maken; maar ook hier heeft men zich moeten bepalen tot halve maatregelen, die weinig of geene vrucht zullen dragen. Op dezen grond moet onbetwistbaar de voorkeur gegeven worden aan eenen maatregel, die ten doel heeft eenen accijns en daarmede eene *accijnswet* geheel in te trekken, gelijk het voorstel, nu een jaar geleden door negen Leden der Tweede Kamer gedaan, beoogde, dat bovendien nog dit voordeel had, dat het ook de halfheid van de opheffing van den accijns op het varkens- en schapenvleesch aanvulde. Maar het plan des Ministers van Financiën, om de 23 rijksopcenten van het gemaal af te nemen, zal, vreezen wij, geen ander geldelijk resultaat opleveren dan een zuiver verlies voor de schatkist van ca. ƒ 800,000 zonder eenig voordeel voor den verbruiker; en het zal slechts den voorstanders der accijnsen op de levensmiddelen in de hand werken, die over eenigen tijd met volle regt zullen zeggen: ‘Ziet gij, dat die vermindering van accijnsen toch niets baat? Het brood is niets goedkooper geworden!’

S.V.

Beschouwingen over plantenleven, plantenkunde en plantenstudie.

I.
Plantenleven.

> Fateri ignorantiam primus ad veritatem gressus.
> BACO.

Het moet voor ouders eene onaangename positie zijn, wanneer zij op eenigerlei vraag, hun door hunne nog jeugdige kinderen voorgesteld, niet antwoorden kunnen. De reden hiervan is niet zelden, dat zij het op de gedane vraag passende antwoord niet weten. Er zijn ouders, die in zoodanig geval de eene of andere kunstgreep bezigen, om voor hunne vraag- en plaagzieke kleinen hunne onwetendheid te verbergen. Immers zij achten het gevaarlijk voor hun zedelijk overwigt, om het eenvoudige ‘ik weet het niet’ uit te spreken. Zij houden zich overtuigd, dat het openbaren van die waarheid aan hunne kinderen hen zelven in décline kan brengen; en al ware dit slechts voor één' oogenblik, achten zij het toch geraden, alles te beproeven, om dit te vermijden. Want men wil het kind zijne illusie van het alvermogen, dat het bij vader en moeder veronderstelt, niet doen verliezen. Te regt neemt men aan, dat op jeugdigen leeftijd zijne rede nog te weinig ontwikkeld is, om het standpunt te begrijpen, dat het tegenover zijne ouders behoort in te nemen. Die illusie wil men het daarom niet

benemen, omdat men haar als den grondslag beschouwt van een onbeperkt vertrouwen, van een' onbegrensden eerbied, van het noodzakelijke gevoel van minderheid bij het kind tegenover zijne ouders. Eerst later, wanneer bij het kind het besef ontwaakt van het vele goede, dat het zijnen ouders verpligt is, wordt van lieverlede die reine kinderlijke liefde geboren, waaruit een vertrouwen, een eerbied en een gevoel van minderheid voortspruiten, welke zich op eene gansch andere wijze openbaren, dan toen dit alles nog op eene illusie steunde. En omdat die liefde èn ouders èn kinderen gelukkig maakt, tracht men dat, wat haar vooraf moet gaan, niet opzettelijk den bodem in te slaan. De tijd, zegt men, waarop het kind zijne dwaling zal inzien, komt toch van zelf; waarom het dus eene overtuiging opdringen, waarvoor zijne rede en verstandelijke vermogens nog onvatbaar zijn? Om dus dat gevaarlijke ‘ik weet het niet’ te verzwijgen, legt men b.v. wel eens den kleinen vrager met eene waarschuwende stem het stilzwijgen op. Bevreesd kruipt hij weg, niet begrijpende, welk kwaad hij kan verrigt hebben, door iets te vragen, wat hij niet wist; maar in stille berusting onderwerpt hij zich aan de zwaarste straf, die men een kind opleggen kan, - aan het hem bevolen stilzwijgen. Of men tracht de aandacht van den jongen snapper van het door hem gevraagde af te leiden, door haar plotseling op iets anders te vestigen en den schijn aan te nemen, als hadde men de vraag volstrekt niet gehoord. En bij hem, die zich op zulk eene wijze liet verschalken, is - voor dezen oogenblik althans - alle weetgierigheid verdoofd. Ook zijn er wel, die het kind een zeer geleerd en hoogdravend antwoord geven, waarvan zij zelven den zin niet begrijpen, doch hetwelk voldoende is, om bij het kind alle verdere lust tot vragen te benemen. Eindelijk wordt de jeugdige vraagal ook wel afgescheept met de woorden: ‘Ge zijt nu nog te jong om dat te begrijpen; dat zult ge later wel eens hooren,’ enz. Wèl hem echter, die na zulk een antwoord niet weder door een aantal andere vragen op nieuw in verlegenheid wordt gebragt. Want, die kleinen!..... o! ze kunnen zoo lastig zijn!

In deze ieder bekende feiten kan men eenige aanleiding vinden, om de verhouding tusschen natuurkundigen en leeken te toetsen. De eersten toch blijven uit den aard van hunnen werkkring aan de laatsten in kennis steeds ver vooruit. De weetgierige leek raadpleegt nu dikwijls den natuurkundige, wanneer hij omtrent hem voorkomende natuurverschijnselen eenige opheldering verlangt. Wat echter meer zegt, hij verwacht steeds op zijne vragen een afdoend en duidelijk verklarend antwoord. Niet alle natuurkundigen hebben evenwel den toegang tot hun gebied voor den leek even vrijgevig opengesteld; velen trachtten dien zelfs onmogelijk te maken. En dit laatste is zeer te betreuren; immers de roeping van den natuurkundige onder de woelende menschenmassa is niet alleen op zich zelf schoon en edel, maar zij kan tevens tot heil en nut strekken van den nietnatuurkundige. De natuurkunde kan, bij een goed gebruik, zeer invloedrijk en tot eene voorname vraagbaak voor twijfelenden en onwetenden verheven worden. In de natuur zelve is niets hypothetisch, niets dogmatisch; alles is feitelijk, alles is waar. De natuur kan tot gids en wegwijzer strekken dáár, waar duisternis of schemering het oog benevelt. Nevens hen, wier bemoeijing het is, aan gewijde oorkonden de middelen tot 's menschen veredeling en beschaving te ontleenen, is hem, die het boek der natuur openslaat en het daarin door des Scheppers hand geschrevene aan anderen mededeelt, een eerste rang in de rij der aardbewoners toegewezen. - En toch gevoelt de natuurkundige zich zelven zoo zwak, zoo nietig, zoo *mensch* in Gods groote schepping. Want hij erkent, dat *hij* het Heelal niet overzien, maar slechts enkele onderdeelen daarvan bevatten kan; dat er grenzen zijn, die *hij* met *zijne* gedachten, *zijne* rede, *zijn* verstand niet overschrijden kan; dat ter begrip van het *Heelal* meer dan menschelijke vermogens vereischt worden. Hij weet het, dat er een tal verborgenheden bestaat, welke *hij* niet ontsluijeren, dat er duizende en duizende raadsels zijn, die *hij* niet oplossen kan. Vanwaar ontleent hij die overtuiging, ‘dat al zijn weten slechts stukwerk is?’ Zij is de vrucht van ervaring; zij is het resultaat der door hem en zijne voorgangers zoo vaak aangewende pogingen, om de hieroglyphen in het boek der natuur te ontcijferen. Want met iedere ontdekking rezen

tallooze vragen op, tot wier beantwoording de gegevens nog ontbraken. Hoe gelukkig mag de mensch zich intusschen rekenen, dat hij, alléén onder alle andere schepselen, met de vermogens toegerust is, om, zoo niet alles, dan toch zóóveel van het hem omringende te kunnen onderzoeken, scheiden, vereenigen, veranderen en beheeren, dat hij daardoor in vele behoeften kan voorzien. Wat er reeds in dit opzigt door natuurkundigen verrigt is, kan niemands aandacht meer ontsnappen; wij zijn dagelijks, ieder oogenblik in de gelegenheid, dit op te merken. Met voldoening kunnen zij wijzen op hetgeen het onderzoek der natuur reeds aan het licht heeft gebragt. Worden hun dus door leeken vragen voorgesteld, waarop zij niet antwoorden kunnen, omdat zij het juiste antwoord inderdaad niet weten, dan behoeven zij niet, even als ouders bij hunne kinderen, te aarzelen, om het ‘ik weet het niet’ uit te spreken, en allerlei kunstgrepen te bezigen, om dit te vermijden. Met de bekentenis zijner onwetendheid bekent de onvermoeide natuurvorscher niet alléén, dat hij de beperktheid van zijn menschelijk weten levendig gevoelt, maar het ‘ik weet het niet,’ door hem uitgesproken, wenscht hij tevens beschouwd te zien als de uitdrukking van zijnen wil, om dieper door te dringen. Al moge het hem niet altijd gelukken tot de ontdekking der gewenschte opheldering te geraken, toch weet hij, dat elk stelselmatig, beredeneerd en onafgebroken onderzoek op natuurkundig gebied niet zonder vrucht wordt in het werk gesteld. Hoe langer de natuurstudie een voorwerp van 's menschen bemoeijingen zal blijven, hoe ruimer de kennis der natuur verspreid zal worden, des te meer zal men wel aan den eenen kant leeren inzien, dat er nog veel, zeer veel te weten overblijft, des te algemeener zal men echter ook aan den anderen kant den veelbeteekenenden invloed der natuurkunde op den juisten prijs leeren schatten.

In vroegere dagen, toen zich slechts weinigen met natuurstudie onledig hielden en toen de kennis der natuur nog geene belangrijke vorderingen gemaakt had, waren er slechts enkelen, die met ruimeren blik het uitgestrekte veld der natuurkunde overzagen en zich de onmetelijkheid daarvan konden voorstellen. Tevens begrepen zij, dat niet één kortstondig menschenleven, maar elkander opvolgende

geslachten, waarvan velen zich in onvermoeiden ijver met natuurstudie moesten onledig houden, in staat zouden zijn, enkele lichtpunten te ontdekken in het voor 's menschen oog zoo geheimzinnige duister, waarin het geheel gehuld is. In hunne geschriften schroomden zij ook niet hun onvermogen te bekennen, om alles te doorzien, te begrijpen of te verklaren. Van de schijnbaar eenvoudige waarnemingen, vindingen en feiten, door hen opgeteekend, konden er vele door hun nageslacht zoo gecombineerd worden, dat daaruit de meest verrassende en hoogst gewigtige resultaten zijn voortgevloeid.

Hoe verschillend van dezen waren zoovele anderen, in wier nagelatene werken wij de bewijzen vinden, dat zij zich niet onthielden, om van natuurverschijnselen, die voor hen zelven nog raadselachtig waren, verklaringen te geven. Zij verloren hierbij die ernstige verpligting van den natuuronderzoeker geheel uit het oog, om alleen dát als waarheid te verkondigen, wat zich door herhaalde ervaring als zoodanig heeft doen kennen. Bovendien trachtten zij zich niet zelden door eene vreemde taal, door hoogdravende woorden, ja zelfs door eene eigenaardige kleeding, enz. tot een standpunt te verheffen, hetwelk voor den leek mystiek en ontoegankelijk moest zijn. Op die wijze wilden zij eerbied voor den ‘geleerden stand’ inboezemen, doch versperden daardoor gelijktijdig den weg tot leering aan ieder, die zich niet met eene oppervlakkige beschouwing van het hem omringende vergenoegen kon. Door zich aldus van den leek verwijderd te houden, is intusschen zoowel aan de ontwikkeling der natuurkunde zelve als aan 's menschen belangen in 't algemeen veel nadeel toegebragt. Door anderen ongekunsteld bekend te maken met dat, wat men van de natuur wist en niet wist, waren welligt meerderen uitgelokt zich aan de bestudering daarvan te wijden, waren welligt de uitkomsten der waarnemingen, navorschingen en ontdekkingen talrijker en grootscher geweest, ware de wetenschap zelve meer in waarde en invloed gerezen, ware eindelijk het menschdom in handelingen en denkbeelden minder vervreemd geraakt van dien rein zedelijken zin, welke voor eene welgeordende en beschaafde maatschappij eene eerste behoefte is. Immers, het kan niet genoeg herhaald worden: de natuurkunde brengt den mensch niet alleen stoffelijke voordeelen aan, maar de

waardering der door haar aan het licht gebragte waarheden kan hem ook op geestelijk gebied van nut zijn, kan hem veredelen, kan hem de rigting aanwijzen, die hij tot eigen en anderer welzijn in den hem toebedeelden levenstijd te volgen heeft.

Het is daarom een verblijdend verschijnsel, dat er in onzen tijd zoo veelzijdige pogingen worden aangewend, om de in alle takken der natuurkunde gewonnene uitkomsten ook voor leeken verstaanbaar voor te dragen. Duitschland is hierin de toongever; de overige landen en ook het onze zijn ijverige volgers van dat voorbeeld. Mogen zij, die zich niet uitsluitend aan natuurstudie wijden, ze niet ongelezen ter zijde leggen die talrijke opstellen en boekwerken, waarin in eene voor hen gemakkelijk te bevatten taal dat grootsche raderwerk wordt ontvouwd, waarvan zij zelven ook een deel uitmaken. Zij kunnen er veel, zeer veel uit putten ter verbetering hunner materiële belangen, ter loutering, veredeling en verheffing hunnes geestes. Laten zij veeleer, zoo het in hun vermogen is, de uitbreiding der natuurkennis bevorderen en haar voor de jeugd, ook ten onzent, niet minder dan elders, als een belangrijk vereischte beschouwen tot de vorming van degelijke, praktische mannen. Het spreekt van zelf, dat onder al die populaire geschriften zulke bij voorkeur der lezing waardig zijn, waarin de schrijver, getrouw aan de waarheid, naast de opsomming van dat, wat als stellig bewezen aangenomen is, geene gezochte verklaring geeft van nog onzekere en twijfelachtige bijzonderheden, en niet vreest, het ‘ik weet het niet’ uit te spreken. Misschien ware er evenwel nog het een of ander aan te voeren ter verdediging, dat men in populaire natuurkundige werken niet te zeer het gebrekkige van 's menschen kennis omtrent verschillende punten moet doen uitkomen. Er zijn er b.v., die welligt vreezen, den leek daardoor te ontmoedigen, en die daarentegen vermeenen, zijne belangstelling voornamelijk te kunnen opwekken en levendig houden, door hem alles zooveel mogelijk als stellig bewezen voor te dragen. Intusschen blijft zoodanige handelwijze, wat men ook ten haren voordeele wil doen pleiten, van een wetenschappelijk standpunt beschouwd, laakbaar, wijl toch daardoor wordt te kort gedaan aan de waardigheid der wetenschap, die juist daarom zoo luisterrijk is, omdat zij op waarheid berust.

Doch zij, die in werken en geschriften, wier bestemming het is, alleen in de wetenschappelijke wereld te worden ter hand genomen, gelezen en bestudeerd, hunne onwetendheid door allerlei middelen trachten te verbloemen, - zij kunnen niets ter hunner verdediging in 't midden brengen, zij verdienen zelfs de strengste afkeuring. Men treft niet zelden zoodanige werken en geschriften - voornamelijk leerboeken - aan, waarin natuurverschijnselen, wier aard en beteekenis hoogst onzeker en twijfelachtig zijn, schijnbaar zoo positief ontvouwd en verklaard worden, dat men wanen zou, dat de schrijver het inderdaad *weet*, zoo als hij het *zegt*. Zoodanige quasi- verklaring kan door eene geniale inkleeding dikwijls furore maken, en de oogen der menigte worden een poos lang door het kunstlicht verblind. Doch langzamerhand, wanneer zij weder door geleidelijken en zachten overgang voor het heldere daglicht gevoelig worden, vermindert de algemeene bewondering en toejuiching en men betreurt het zelfs, aan eene begoocheling zooveel waarde te hebben gehecht. Het is dikwijls moeijelijk te beoordeelen, of in zoodanig geval het ‘ik weet het niet’ opzettelijk verzwegen is, dan wel of de schrijver ter goeder trouw gedwaald heeft. Meerendeels kan men het laatste aannemen; hoe vreemd is 't echter, dat men zoo betrekkelijk zelden door hen, die in zulk eene dwaling verkeerden, in lateren tijd het vroeger gezegde hoort intrekken, wanneer hun de onjuistheid hunner denkbeelden en beweringen door anderen overtuigend bewezen is. Maar neen! die kortzigtigen!..... zij *meenen* er in de wetenschappelijke wereld meer ‘eer’ mede te kunnen behalen, door steeds op nieuw dezelfde onwaarheid te verkondigen.

Wij gelooven reden te hebben, om aan te nemen, dat hetgeen tot hiertoe in 't algemeen van natuurkundigen gezegd is, in 't bijzonder op plantkundigen toepasselijk mag geacht worden. Zoo eenige tak van wetenschap nog eene langdurige en veelzijdige beoefening vereischt, om in aantal van bekende en begrepene feiten met andere takken, b.v. met de scheikunde, te kunnen wedijveren, dan is het de plantenkunde. In een volgend deel dezer beschouwingen komt dit nader

ter sprake. Thans zij het voldoende op te merken, dat men (behoudens enkele gunstige uitzonderingen) vooral in dat gedeelte der plantenkunde, hetwelk men *physiologie* of *levensleer* pleegt te noemen, als 't ware huiverig scheen, zijne onwetendheid te bekennen. Wat toch anders te denken van mannen, wier namen overigens roemrijk in de wetenschap prijken, die zooveel woorden hebben verspild tot verklaring van verschijnselen, waartoe zij zelven zeer goed wisten of althans konden weten, dat hun de noodige data ontbraken? Deze rigting straalt in planten-physiologische geschriften van allerlei aard, doch voornamelijk in de leerboeken ten duidelijkste door, en vooral vinden wij haar door Duitschers en Franschen gevolgd. Eerst in den jongsten tijd wordt in enkele leerboeken de dogmatische behandeling der plantenphysiologie van lieverlede zeldzamer; de veeltijds gezochte verklaringen blijven meer en meer achterwege en, meer getrouw aan de waarheid, wordt de studerende, zonder eenige achterhoudendheid, met den gebrekkigen staat der plantenphysiologie bekend gemaakt. Steeds meer en meer is men er op bedacht, in stede van teleologische beschouwingen, gewrongene definitiën en fantastische analogiën met de levensverschijnselen van dieren, - waarmede men vele oudere leerboeken opgevuld vindt, - op de desiderata te wijzen, van wier vervulling de beantwoording of oplossing van een aantal vraagstukken afhangt. Door den laatsten weg in te slaan, zal men ook bij den weetgierigen leerling de zucht tot eigen onderzoek sterker aanwakkeren, dan wanneer men hem alles als reeds afgedaan en beslist voorstelt.

Als één onder duizend voorbeelden ter staving van het hier beweerde, en tevens ten betooge, dat de door plantkundigen gebezigde kunstgrepen, om het ‘ik weet het niet’ te verzwijgen, eenige overeenkomst bezitten met die, waarvan ouders zich bij hunne kinderen plegen te bedienen, noem ik alléén het woord: *plantenleven*. Ieder, die geen vreemdeling is in de geschiedenis der plantenkunde, weet het, hoe verschillend daarover in opvolgende tijden gephilosopheerd is. Hem is het niet onbekend, dat van de talrijke definitiën en verklaringen, die men van dat plantenleven heeft gegeven, vele den schijn hebben, als waren zij opzettelijk zoo onverstaanbaar mogelijk voorgedragen, terwijl zich daarentegen andere door hare schijnbare eenvoudigheid bij den op-

pervlakkigen denker aanbevelen, die in één enkel tooverwoord den sleutel van het geheim meent gevonden te hebben. Wilt ge een bewijs? Dan ontleen ik het aan twee bekende werken, waaraan nog iets van den ouden zuurdeesem kleeft, en die bij ons in handen zijn van velen, die ex officio de elementen der plantenkunde bestuderen moeten: In het eene leest ge: dat het levensproces der planten is ‘eene uit inwendige oorzaken voortvloeijende, regelmatige opeenvolging van afwisselende toestanden, die van een zeker punt van uitgang langs bepaalde middentrappen voortgaande, met den dood eindigen.’ - In het andere, dat leven is ‘de werking der kracht (levenskracht), welke aan de georganiseerde stof toebehoort.’ Maar stel nu daartegenover wat ge b.v. bij Rossmässler[1] aantreft: ‘Ik beloofde u,’ zegt hij, ‘eenige nadere opheldering te zullen geven aangaande het plantenleven. Doch kan men wel opheldering van iets geven, waarvan men verklaren moet, dat het voor ons zelven nog een raadsel is? Gij zult welligt op deze vraag met een verwonderd glimlachje antwoorden, en toch moet ik verzekeren, dat ik mij in die omstandigheid bevind. Ik heb mij vermeten, u eenige verklaring omtrent het plantenleven te geven, en moet, helaas! bekennen, dat ik niet weet, wat leven in 't algemeen, wat plantenleven in 't bijzonder is. Intusschen kan ik, zonder mij aan eene onvolledigheid in mijne proeve schuldig te maken, toch niet nalaten hier kortelijk de vraag te behandelen, wat wel leven is? In het algemeen moet ik wel daarop antwoorden: dat weten wij niet. Wij kennen van het leven niet meer dan de gevolgen en voortbrengselen zijner werking. Het eigenlijke wezen van het leven kennen wij echter niet en zullen wij ook nooit leeren kennen; welligt reeds daarom niet, omdat wij, terwijl we ons eene volkomen heldere voorstelling, eene objectieve kennis van het leven verschaffen willen, onder den invloed van dat leven staan,’ enz. En het boekje, waarin ge dat leest, is n.b. geen leerboek voor studerenden, maar bevat alleen voorlezingen, welke door Rossmässler te Aschersleben, Halberstadt, Maagdenburg, Leipzig, Frankfort a/M., Mainz, Ludwigsburg,

1 ‘Mikroskopische Blicke in der innern Bau und das Leben der Gewächse.’ Leipzig, 1852, bl. 65.

Stuttgart en Wiesbaden gehouden zijn, ‘waarbij hij voor mannen en vrouwen sprak, wier hart en geest moeder natuur waren toegedaan en die hem daarom gaarne en met toegevendheid het oor leenden.’ De reden, door den schrijver aangevoerd, waarom wij het eigenlijke wezen [?] van het leven nooit zullen leeren kennen, liefst voor *zijne* rekening latende, bestaat er echter geen bezwaar, om met hem in te stemmen, wanneer hij op de vraag: ‘Wat is leven?’ het voor velen welligt zoo weinig bevredigende: ‘ik weet het niet’ antwoordt. Zonder nota te willen nemen van het verwijt, dat de een of ander den eerlijken schrijver zou kunnen voorwerpen, als ware het de zucht, om zich van eene moeijelijkheid te ontslaan, welke hem tot zulk een antwoord verlokte, maar ons houdende aan de boven geschetste beteekenis van het ‘ik weet het niet,’ in den mond van den onvermoeiden natuurvorscher, gelooven wij ook te mogen beweren, dat een *verklarend* antwoord op de vraag: ‘Wat is plantenleven?’ voorshands onmogelijk is. Trachten we dit nader toe te lichten.

Dat planten leven, zegt ieder, gelooft ieder, schier zou ik zeggen: gevoelt ieder. Wat maakt dan dien indruk op ons, dat we dat zeggen, gelooven en gevoelen? Het is eene reeks van verschijnselen, zoo als: het te voorschijn treden van bladen, bloemen, knoppen, takken, vruchten, zaden, enz. In den regel combineert de leek al die verschijnselen en noemt ze gezamenlijk ‘plantenleven.’ Diezelfde opvatting vindt men ook bij plantkundigen terug; zij vatten echter onder dat woord nog meer te zamen dan de leek; zij rekenen er ook, behalve deze ieder in het oog loopende verschijnselen, andere bij, tot wier waarneming reeds meerdere geoefendheid en tot wier ontdekking eigen onderzoek gevorderd wordt, zoo als b.v. de opname en beweging van vloeistoffen, het intreden en ontsnappen van gazen en dampen, de groei en vormverandering der elementaire deelen in de plant, enz. Er bestaat geene reden, om het gebruik van het woord ‘plantenleven’ in dien zin af te keuren. Doch vergete men niet, dat daarmede nog geene de minste verklaring van het plantenleven gegeven wordt. Als zoodanig vindt men wel in enkele werken zulk eene omschrijving van het planten-

leven, doch eigenlijk wordt daardoor niets meer geleverd dan de opsomming der elementen van een collectief begrip. Omtrent de oorzaken, waarom en waardoor zich in planten zulk eene reeks van verschijnselen opdoet, laat die omschrijving ons geheel in het duister.

Evenmin is het eene verklaring, wanneer men, gelijk niet zelden geschiedt, van het plantenleven zegt, dat het bestaat in twee processen: voeding en voortplanting. Kan men zich intusschen eene voortplanting zonder voeding voorstellen?[1].

Zoo is het, waarlijk! ook geene verklaring, wanneer men, in stede van het woord ‘leven,’ een ander, zoo als: stofomzetting, vormontwikkeling, stofbeweging, enz. bezigt. Geen daarvan is bovendien zeer geschikt, om de grens tusschen leven en dood aan te wijzen.

Niet meer licht wordt er door hen ontstoken, die het plantenleven meenen te verklaren, door vergelijking van de verschijnselen, die men bij levende planten en dieren opmerkt. Wij zeggen, ‘meenen;’ want het is toch niet, gelijk men het wel eens wil doen schijnen, eene verklaring, wanneer men al de verschillen opnoemt, waardoor zich de verschijnselen bij levende planten van die bij levende dieren onderscheiden. Om dit zoo eenvoudig mogelijk te doen, kiest men wel eens uit de groote groep van verschijnselen eene of eenige weinige uit en zegt b.v.: ‘Het plantenleven onderscheidt zich van het dierenleven, doordien bij het eerste geen gevoel en willekeurige beweging behoort, zoo als bij het laatste.’ Of zij, die zich en anderen met zulk eene pseudo-verklaring in slaap wiegen, het weten en bewijzen kunnen, dat *alle* levende dieren - groote en kleine, met het bloote oog al en niet zigtbare - gevoel en *wille*keurige beweging bezitten, is wel niet te gelooven[2].

Dagelijks hooren wij van levende voorwerpen spreken, als van iets, waar het leven in is, en van doode, waar het uit is.

1 De nu overledene Link, die nooit veel angstvalligheid betoonde, wanneer er van verklaringen sprake was, en sommige anderen met hem namen bovendien nog de vitale spanning of tonus aan.

2 Verg. F.T. Kützing, ‘Grundzüge der philosophischen Botanik.’ Leipzig 1851, I, p. 27 en R.H. Lotze, ‘Allg. Physiologie des körperlichen Lebens.’ Leipzig, 1851, p. 496.

Dat de leek zich met zoodanige uitdrukking behelpt en tevreden stelt, zal niemand vreemd schijnen; dat echter in geschriften van viri docti eene zoodanige of soortgelijke term voorkomt, is verrassender, vooral wanneer zij onder het masker eener verklaring optreedt. Zoo kunt ge b.v. letterlijk lezen: ‘dat het leven de geheimzinnige of onbekende oorzaak is der verschijnselen, die men bij levende planten waarneemt.’ Sommigen voegen voorzigtiglijk daarbij: ‘van die verschijnselen namelijk, die niet van physische of chemische oorzaken afhankelijk zijn;’ anderen echter laten er die periode ook wel af. Als ik zoo iets aantref, dan wensch ik wel den schrijver persoonlijk te kunnen vragen: Indien die oorzaak dan zoo geheimzinnig en onbekend is, hoe hebt gij haar dan ontdekt? Of van waar weet ge 't, dat er verschijnselen zijn, tot het plantenleven behoorende, die niet van physische of chemische oorzaken afhankelijk zijn? Omdat gij ze langs dien weg niet verklaren kunt? Maar dat was vroeger met zoovele verschijnselen het geval, die nu onmiskenbaar, ook door u, als daarvan afhankelijk worden beschouwd! Waarom kan of mag dat niet met alle andere het geval zijn, al is het ons dan nog niet gegeven, dit overal even duidelijk te kunnen aanwijzen? Of degradeert gij er de plant soms mede, wanneer gij hare levensverschijnselen alléén van chemische en physische oorzaken afhankelijk stelt? Zijn deze u te alledaagsch, te nietig of te onedel, om in het plantenleven eene rol te spelen? En bovendien, welk positief bewijs kunt ge mij aanvoeren voor het bestaan van een leven als oorzaak? enz., enz.

Er waren er ook, die zich en anderen uit de verlegenheid trachtten te redden en eene afdoende verklaring meenden te geven, wanneer er gevraagd werd: ‘Wat is plantenleven?’ door te antwoorden: dat is de werking, de uiting, het gevolg van den invloed, enz. van.....? van de in alle levende wezens voorhandene levenskracht of levenskracht*en*, of dynamische, of organische, of vitale krachten, enz. Met al die woorden, vooral echter met het woord ‘levenskracht,’ is men ook wonderlijk rondgesprongen. Het was de Deus ex machina van alle verklaringlievende plantkundigen. Wat er maar ongewoon, onbegrijpelijk, onverklaarbaar voorkwam, dat wierd op rekening dier levenskracht geschoven. Daar waren er en daar zijn er nog, die u haarfijn uitcijfe-

ren, uit welke en hoevele kleine krachtjes die groote levenskracht bestaat: de nisus formativus, de organische incitabiliteit, irritabiliteit, contractiliteit, enz. Enkelen hebben haar tot beheerscheres der chemische en physische krachten verheven. Anderen hebben haar tot mededingster daarvan gemaakt, en zoodra zij in den strijd gevallen is, d.i. wanneer de chemische en physische krachten, na haar van lieverlede overwonnen te hebben, alléén op de kampplaats overblijven, dan is de arme plant de dupe daarvan, - zij is *dood!* Wat geschiedt er met de levenskracht in plantendeelen, zoo als knoppen, zaden, enz., die een poos lang geen teeken van leven geven, hoewel zij later, onder gunstige omstandigheden, voortgroeijen? Laat men haar daaruit tijdelijk verhuizen? ‘O neen!’ zeggen zij, die *weten*, dat er eene levenskracht is, ‘zij slaapt!’ En wie schudt haar dan wakker? vraagt ge misschien. ‘De weder herlevende *Natuur!*’ is het vlugge antwoord van den verklaaral. - Ik acht het noodig, den oningewijden lezer de verzekering te geven, dat ik hier niets overdrijf en dat ik eene trouwe schets geef ‘naar het leven.’ Menig boek en menig opstel, bestemd ter leering van anderen, bevat zulk een ijdel woordenspel. Was het wel zoo geheel te onpas, toen ik in den aanhef dezes beweerde, dat door vele natuurkundigen de toegang tot hun gebied voor den leek werd onmogelijk gemaakt? Is het schier niet even als ouders, die hun uiterste best doen, om voor hun vragend kind toch maar vooral het ‘ik weet het niet’ te verzwijgen, en die naar allerlei kunstgrepen uitzien, om voor dat kind niet onwetend te schijnen? Maar het kind zal op lateren leeftijd deze handeling zijner ouders weten te waarderen; het zal er hen daarom niet te minder om liefhebben en vereeren. Doch hem, die na eerst, gelijk zoo velen, in diepe onkunde verkeerd te hebben omtrent dat, wat om en aan hem is, tot helderder inzigten geraakt, zal het hem niet deren, wanneer hij bemerkt, dat zij, wien waarheid het heiligst moest zijn, dat natuurkundigen zich van hulpmiddelen bedienen, om hun gemis aan kennis te bemantelen, of dat zij te goeder trouw zoodanig op een dwaalspoor kunnen geraken, dat zij, zonder het zelven te willen, onwaarheden en onbewezene onderstellingen als *wetenschap* aan anderen verkondigen?

Vatten wij het woord *plantenleven* in de bovengemelde beteekenis op, d.i. overeenkomstig den in het gewone spraakgebruik daaraan gehechten zin, als uitdrukkende eene reeks van verschijnselen, zoo als: stoffen van buiten af opnemen en weder afstaan, groeijen, bloeijen, vermenigvuldigen, enz., en trachten wij dieper door te dringen tot de naaste oorzaken dezer verschijnselen, dan raadplegen wij de ervaring, en waar deze nog ontbreekt, trachten wij, zoo mogelijk, door logische redenering in dat gemis te voorzien. De ervaring nu, steunende op vele waarnemingen en opzettelijk in 't werk gestelde onderzoekingen, leert het voor verreweg de meeste dier verschijnselen als zeker, dat zij tot stand komen ten gevolge van de chemische en physische eigenschappen der tot de plant behoorende zelfstandigheden, alsmede door den invloed der chemische en physische eigenschappen van stoffen, die daarop van buiten af inwerken[1]. Tusschen deze in hunnen aard bekende verschijnselen en de overige in dat opzigt nog onbekende bestaat er een voldoend verband, om langs den weg van inductie en ook met voorzigtig toegepaste analogie te mogen besluiten, dat ook de laatste van chemische en physische eigenschappen der in de plant voorhandene of daarop inwerkende stoffen zullen afhankelijk zijn.

Aan een begrip van plantenleven, zonder de verschijnselen zelve daarbij in aanmerking te nemen, kan niet gedacht worden[2].

Ter vermijding van alle noodelooze uitvoerigheid in de bestrijding van de door velen verkondigde denkbeelden omtrent plantenleven, schrijf ik hier eenige bladzijden af uit een werk van John Barclay[3], en wensch, dat de daarin vervatte beschouwingen inzonderheid op het plantenleven cum grano salis mogten toegepast worden. Onder den titel:

1 Ter loops zij hier aangeteekend, dat de zoo gewone splitsing in chemische en physische eigenschappen der stof meer eene kunstmatige dan wel eene na - tuurlijke is. Beide hangen naauw te zamen.

2 Zie C.W. Opzoomer, 'De weg der wetenschap,' Leiden en Amsterdam, 1851, bl. 65.

3 'An inquiry into the opinions, ancient and modern, concerning life and organisation.' Edinburgh, 1822, p. 22-26.

‘Of organism as the cause of vital phenomena,’ leest men aldaar het volgende: ‘The observations, reasonings and habits, which have led to this opinion, are not only natural, say those who support it, but the conclusion is next to unavoidable. For to what, they say, to what do we owe the difference of sounds proceeding from the flute, the violin and the harp, but to differences of structure? To what do we owe the difference of functions in the animal system, the difference, for instance of seeing, hearing, tasting and smelling, but to differences of structure in these organs by which they are displayed? We can most readily excuse children, when they see a watch, for asking what kind of animal is in it; we can also excuse the untutored savage, in a state of nearly similar ignorance, when he ascribes unusual events to supernatural and invisible powers; and not only excuse but compassionate the vulgar and the superstitious, when they ascribe whatever is beyond their limited comprehension to the arts of the devil, the power of witchcraft, or the influence of good or of evil spirits. Such errors spring up, and must naturally spring up, in minds unacquainted with the powers of mechanism, the laws of nature, and the singular effects of chemical affinities. But what apology can be made for those who have any pretentions even to the rudiments of art or science? In our own time, when we daily observe natural causes, by skilful combination, producing effects more wonderful than any that past ages ever could have witnessed; when we see automatons, some like insects, moving from one place to another; some like birds, clapping their wings, whistling their notes, and turning their eyes, as it were, to the different objects around them; some in the form and attitudes of men, walking, dancing, or tumbling on ropes; some drawing, writing and singing; some playing tunes on a harpsichord, and some conducting a game at chess; we feel, for the moment, a kind of astonishment. And seeing former expectations exceeded, and the arts and sciences still in a state of progressive improvement, we no longer dream of magic and witchcraft, and invisible beings, to account for the various phenomena of nature; we blush to think of our former ignorance, and, prudently cautious, resolve to prescribe no more limits to mechanical powers, or to che-

mical affinities; we say within ourselves, why might not a superior intelligence construct animal and vegetable systems on like principles, so as to exhibit all the various phenomena of life? Nay, on looking round, do we not observe that these phenomena are actually produced in this very way?

An egg, when recent, does not exhibit, and could never have exhibited, any thing analogous to these phenomena. The eye cannot trace in it any thing more than an organized structure; and yet, in that state, regulate the temperature so as to prevent the derangement of its parts, and it will continue not only for weeks, but for months and years, a collection of mere organized matter. Yet, after these years, apply the degree or quantity of heat that the parent communicates when she is hatching, imitate her instincts, turn it at times, and continue the heat with occasional interruptions, and the embryo within will begin to grow, to move and to live, and, at last, will exhibit all the instincts, appetites and passions belonging to the species that first gave it birth. Suppose that this is a species of swallow, or one of that kind that may be reduced to the torpid state; suppose again that, upon the approach of the cold season, the temperature of this bird, artificially hatched, becomes low, its digestion languid, and that all its functions shall in succession be gradually suspended; it must again, as it was in the egg, be reduced to a more organized structure; and yet this structure, as well as the egg, will, upon the return of warmth and of plenty, begin not only to move and to live, but to seek for a mate, to propagate its kind, and display all the instincts, and passions, and the restless vivacity peculiar to its tribe.

In this case do not the several phenomena of life proceed entirely from organism and heat? If, besides these, there be any other cause, of which of the senses, it may fairly be asked, is it an object? Who is the man that has seen it, or heard it? Who has ever touched it, tasted it, or smelled it? We need only look around to be fully convinced that, besides these two, any other cause is merely imaginary. Do we not observe most of our insects and plants gradually sinking into motionless torpor as the sun is retiring in the season of autumn? And ob-

serve we not, again, these insects and plants in full animation as he returns with exhilarating rays in the season of spring? And, while we see this with our own eyes, do we not hear from voyagers and travellers that, between the tropics, where he constantly dispenses so liberal a portion of his animating influence, the insects live, and the plants are adorned with blossoms and fruits, and with verdant foliage all the year round? If this hypothesis can sufficiently account for the vital phenomena, what kind of unnatural perverseness can possibly induce us to grope in dark and hidden corners in search of invisible imaginary beings, to perform what is naturally, obviously, and demonstrably performed without them? Can the thirst be natural, or the judgement sound, that prompt a man to plunge to the bottom and suck up the mud, rejecting the pure and salubrious stream that flows on the surface? After seeing so clearly what we have seen, we remain content with the obvious causes, and shall leave enthusiasts to hunt after mysteries, or indulge in fanciful whims and hypotheses, as being perhaps more congenial to their taste than facts and observations.

Should it be asked what is the cause, or what are the causes of those processes of organization which produce the organism that produces life, the answer is natural, obvious and easy: it is a number of the particles of matter of certain kinds, in certain proportions, and in certain temperatures, combining together by their chemical affinities. And though it must be owned that we have not yet been able to discover the kinds, the proportions, the temperatures and affinities that may be requisite in this or that cause to produce an organism either animal or vegetable, yet we must be persuaded that chemical affinities, with the necessary auxiliaries, are fully adequate to accomplish such an object.'

Door de aanhaling dezer regelen verklaren wij tevens gaarne het voorbeeld dier meesters in de wetenschap, zoo als Schleiden, von Mohl, Schacht, enz. te willen volgen, die de wederkeerige inwerking der tot de plant behoorende en daarmede in aanraking komende stoffen als de naaste

oorzaak beschouwen der verschijnselen, die men gezamenlijk ‘plantenleven’ noemen kan[1].

Na ons dus hiermede eenige rekenschap te hebben gegeven van de naaste oorzaak der bij levende planten waarneembare verschijnselen, is echter de verwijderde oorzaak daarvan niet opgehelderd, en bekennen wij het antwoord te moeten schuldig blijven op de vraag: ‘welk noodzakelijk verband bestaat er tusschen den bouw der planten en de hierin voorkomende verschijnselen?’ Om de beteekenis dier vraag te doen begrijpen, is het slechts noodig aan enkele bijzonderheden van het plantenleven te herinneren. Als bekend veronderstellen wij hierbij, dat de grondslag van het maaksel der plant, schier zou ik zeggen: dat de eerste steen van het plantengebouw een vliezig blaasje is, dat men cel noemt. Terwijl betrekkelijk slechts zeer weinige planten uit ééne zoodanige cel bestaan, ziet men alle overige uit meerdere daar-

1 Te regt stellen zij, dat zoowel aan ledere plantencel op zich zelf, als aan al de tot een plantendeel of eene gansche plant behoorende cellen in verband met elkander, bijzondere levensverschijnselen eigen zijn. - Te dezer gelegenheid wage ik het tevens - ofschoon bewust, mij daardoor welligt de poene van verkettering en excommunicatie te kunnen berokkenen - de verklaring af te leggen, dat ik ten hoogste ingenomen ben met alles, wat reeds door den onvermoeiden Schacht in de wetenschap verrigt is; en dat wel in weêrwil van de tegen hem en Schleiden gerigte persifflages in het jongste jaarboekje van zeker genootschap; ook in weêrwil van de in de brieven van Walpers aan Berthold Seeman voorkomende beleedigingen jegens Schacht en miskenning zijner groote verdiensten (verg. o.a. ‘Bonplandia,’ 1 August, 1854, N°. 15). Aan den anderen kant ontken ik ook echter niet, dat het mij ten zeerste verwonderde in Schacht's overigens zoo voortreffelijk werk: ‘Die Pflanzenzelle,’ Berlin, 1852, p. 422, de volgende beschouwing aan te treffen: ‘Das Leben der Pflanzenzelle besteht in einem Zusammenwirken vieler uns zum Theil noch unbekannter Kräfte, welche sich gegenseitig das Gleichgewicht halten; sobald das Leben aufhört, hat auch das Zusammenwirken der Kräfte aufgehört; die Stoffe, aus denen die Pflanze und ihre Zellen bestehen, fallen dem chemischen Process anheim. Faülniss ist das erste Zeichen des Todes. - Das Leben der Pflanzen beruht auf dem normalen Zusammenwirken vieler unter sich verschiedener (ungleichwerthiger), sowol lebendiger als todter Zellen; der Tod der Pflanze, oder eines Pflanzentheiles ist Folge einer Störung dieses normalen Zusammenwirkens.’ In zijn overigens in alle opzigten zoo prijzenswaardig werk ‘der Baum,’ Berlin, 1853, vinden wij p. 9 dezelfde beschouwing terug. Niets is gemakkelijker dan door terstond voor de hand liggende, dagelijks waarneembare verschijnselen het onhoudbare dier opvatting aan te toonen.

van zamengesteld. Daar hebt ge reeds een onoplosbaar geheim! Waardoor blijft de eene plant zoo beperkt, waardoor is de andere zoo weelderig in hare ontwikkeling? Wat ontbreekt er bij de eerste, dat bij de laatste wèl bestaat? Men redt zich wel uit de verlegenheid door iets te mompelen van ‘specifiek verschil’; doch is hiermede het verschijnsel verklaard? - Ga voort en merk dat verschil in vorm op, die van lieverlede aan de onderscheidene cellen eigen wordt, welke tot verschillende of tot gelijksoortige planten of plantendeelen, ja zelfs tot een en hetzelfde plantendeel behooren. Ziet ge wel die ronde cellen in hoekige en langwerpige veranderd? Geef acht, hoe dáár eene gansche rij cellen tot ééne doorloopende buis ineengesmolten is; hoe elders de wanden der cellen geheel verdikt zijn; hoe ginds weder door ongelijkmatige verdikking allerlei teekeningen in den wand zigtbaar worden: spiralen, stippels, strepen, enz. Merkt ge 't wel op, dat er hier in een groepje cellen oliedroppels, elders groene korrels, ergens anders weder zetmeelligchaampjes, kristallen, enz. worden afgezet? Ziet ge wel, dat zich in die gangen, die er tusschen cellen openblijven, allerlei gekleurde sappen ophoopen, die bij de eene plant zoo vergiftig en bij de andere geheel onschadelijk kunnen zijn? Let op, hoe daar plotseling aan den top dier eene celgroep een stilstand in den groei ontstaat; alleen van onderen worden nog nieuwe gevormd: - er is een blad geboren. En elders weder ontwaart ge het tegendeel: die celgroep dáár groeit alleen aan haren top: - ge hebt eene nieuwe as zien ontstaan. En dan die duizenderlei vormen van bladen en assen! En die verandering in bloemorganen; en dat ontstaan van den aanleg voor eene nieuwe plant in enkele bloembladen; en dat uitgroeijen van dien eersten aanleg tot eene volmaakte kiem in andere bloemdeelen; en die verspreiding der kiemen, van de eene plant in het water, van de andere in de aarde; en die bestendige rigting van het worteltje der jonge plant naar beneden; en die omzetting der uit den bodem opgenomene stoffen in de eene plant zoo, in de andere weder anders; en die gazuitwisseling in de bladen; en die verschillende geuren van de bloemen; en dat saprijke van deze, dat drooge van gene vruchten; en dat steenharde van die zaden, dat melige van die andere, enz., enz. In welk verband staan al die levensverschijnselen tot den bouw der

planten? Waardoor is dan toch de eene eel zoo verschillend van de andere? Waardoor uiten zich de in dat deel bestaande chemische en physische werkingen zoo geheel anders dan in het daarnaast gelegene? Ziedaar o.a. wat er nog van dat plantenleven verborgen is! Ziedaar o.a. waarom we geen verklarend antwoord kunnen geven op de vraag: ‘Wat is plantenleven?’ Onze oogen zien het wel, maar ons menschelijk verstand begrijpt het niet. Zoo schiet het ook, behalve in de verklaring van dat plantenleven, in het begrip van zoovele andere natuurverschijnselen te kort!

En toch erkennen we 't met dankbaarheid, dat door scherpzinnige denkers eene oplossing beproefd is; - niet, omdat ons daardoor de schellen van de oogen zijn gevallen, maar wijl wij, die ons zoo gaarne op ons weten verheffen, daardoor hebben leeren vermoeden, wat wij *niet weten!*

Amsterdam, 6 Oct. 1854.

Dr. D.J. COSTER.

De wet tot regeling van het armbestuur.

***De Wet tot regeling van het Armbestuur in hare wording, algemeene strekking en bijzondere toepassing, toegelicht uit de officiëele bescheiden. Als handleiding voor Gemeente- en Armbesturen bewerkt, en met een Alphabetisch Register voorzien, door F.J. Kock. Deventer, D.J. Wilterdink*. 1854. kl. 8°. 133 blz.**

Staatsregt en al wat de staatswetenschap betreft was vóór eenige jaren in Nederland eene soort van liefhebberij-studie, die zelden verder kwam dan de kamer van enkele geleerden. Toen een uitstekend geleerde zijne ‘Aanteekeningen op de Grondwet’ uitgaf, kon niet geheel ten onregte een schrijver in dit Tijdschrift opmerken, dat de Nederlandsche Grondwet was *ontdekt*. Ja zelfs op meer praktisch - wij schreven bijna Hollandsch - gebied, dat der staathuishoudkunde en statistiek, heeft het Tijdschrift door den Heer Sloet tot Oldhuis uitgegeven, eenige vertalingen uitgezonderd, geruimen tijd alleen gestaan; slechts vijf jaren geleden begroetten wij het eerste oorspronkelijke Handboek voor Staathuishoudkunde, door een' Nederlander gedacht en geschreven.

Het kan ons niet verwonderen, zoo én regering én publieke opinie, de eerste in hare daden, de andere in hare uitingen - ook in haar stilzwijgen - de gevolgen van deze onwetendheid of minachting openbaarden. De weg door van Hogendorp en Kemper aangewezen, bleef langen tijd schaarsch bewandeld. Aan ontwikkeling der staatsinstellingen werd

niet gedacht, of het moest zijn, om de denkbeelden daarvoor als ‘holle theoriën’ voor te stellen en te brandmerken. En toch, wij leefden nu eenmaal in een konstitutionelen Staat, al hoorden sommigen - of velen? - dien naam liever niet, terwijl zij van de zaak zelve zoo weinig mogelijk zagen; zou het dan toch niet beter geweest zijn in elk opzigt, opregt konstitutioneel te regeren? Voorzeker, zoo men algemeen slechts beter geweten had, wat daartoe zoo al vereischt werd. Aan voorbeelden van elders ontbrak het wel niet, doch de omstandigheden leidden er niet zeer toe, om die populair te maken in Nederland. Na 1830, immers in de eerste jaren, was Frankrijk meer eene waarschuwing dan een ideaal; Engeland wel steeds het type voor konstitutioneel gezinden, doch een type dat onnavolgbaar blijft. Ik geloof niet, dat vóór 1840 vele Noord-Nederlanders de Belgische staatsinstellingen tot een bijzonder onderwerp van studie hebben *durven* nemen. Wie weet, indien die moed meer algemeen ware geweest, welk een' uitslag de Grondwetsherziening van 1840 zou gehad hebben!

Maar nu - onbekend maakt onbemind - noch Regering, noch natie hechtten bijzonder veel aan al hetgeen, waarover elders gestreden was en werd. Ja, men juichte wel eens - en er was, helaas, te dikwerf gelegenheid voor, - als hier de constitutionele vormen bij een half barbaarsch volk werden geparodiëerd; ginds onder den leus van konstitutie, roof, plundering of vernielingszucht voor den dag kwam, wanneer in Frankrijk het ééne Ministerie op het andere volgde, alsof iedere maand er een nieuw behoefde, wanneer weinig werd uitgerigt, maar vele schulden gemaakt; - men kon nog geene vergelijking maken met het budget van Napoleon III.

Inmiddels ontbrak het niet aan regeling en bestuur van de zijde der hooge regering. Koninklijke besluiten, ministeriële dispositiën tot aanvulling, uitleg, dien sommigen wel eens wijziging achtten, van wetten, een kalm voortgaan op den weg van vaderlijke bescherming en wakend toezigt, een rustig stilzwijgen bij de natie.

Op geen gebied had de inmenging der Landsregering zulk eene uitdooving van eigen zelfstandigheid te weeg gebragt, als op dat der Protestantsche Kerkgenootschappen. Vroeger gewoon geweest zich één te voelen met den Staat, had de magtigste afdeeling - de Nederduitsche Hervormde

Kerk, zich niet ongaarne, na 1813, wederom onder de vlengelen van het staatsgebied geschaard. Na de aansluiting van België werd dit verlangen, uit vrees voor Roomsche overheersching, nog sterker en in 1830 was de sympathie der Protestantsche Kerk voor de Regering te sterk geworden, dan dat scheuring tusschen beiden denkbaar ware. Over beider regt was weinig sprake; wie toch bemoeide zich met of droeg kennis van Kerkregt? Ook hier zou men welligt kunnen beweren dat eene *ontdekking* plaats had door den man, die onlangs aan het vaderland ontvallen, der Utrechtsche Hoogeschool tot roem verstrekte.

Hier dus was een breed terrein voor de Regering om te besturen en te beschikken. Kerkgoederen, geloofspunten, armbesturen, dat alles werd geregeld, zoo niet door, dan toch onder onmiddelijk toezigt der Regering. Kleinere Kerkgenootschappen volgden den stroom. Ook konden allen vragen: waarom toch een verzet? alles werd immers op het welzijn der Kerk aangelegd? Was niet b.v. eene regeling van het armbestuur bij de burgerlijke wet eene uitkomst voor oneindige geschillen tusschen kerkelijke armbesturen? De wet van 1818 was nu eenmaal geschreven, en als de Regering die op kerkelijk gebied van toepassing verklaarde, toen kon hier of daar de twijfel rijzen, of zoo iets in het doel des wetgevers had gelegen, de vraag of die toepasselijkheid regtens was, kwam niet te berde, werd ten minste gesmoord.

Er kwam eene schudding; de tijd van onbepaald zwijgen en stilzitten was voorbij. Het bleek, dat de natie groote offers zou moeten brengen, wilde zij hare finantiën herstellen, dat koninklijke besluiten wel veel vermogten, doch ons toch niet van een dringend bankroet konden redden; men begon dieper te zien, en meer te denken. De weinigen, die vroeger hadden gesproken van konstitutionele waarborgen en mederegering der natie, van nieuw leven en onafhankelijkheid, vonden nu gretig gehoor, meer dan wel eens verdiend was; men begon te spreken van regt en grondwet en te spotten met wat men vroeger heilig waande. De mannen der wetenschap kregen den boventoon; staatsregt liep gevaar eene modestudie te worden; men geraakte bekend met wat elders geschreven was, het tijdperk der kritiek werd geopend en hare toepassing op de handelingen der Regering was niet bijzonder geschikt om deze in eere

te houden. Nu werd weldra de beoefening van staatsregt dienstbaar gemaakt aan oppositie tegen het Bestuur; eene lange worsteling ontstond, onverwacht in 1848 afgebroken - zullen wij zeggen geëindigd?

De vooruitgang, of liever de ontwikkeling der begrippen van staatsregt, in de jaren der Regering van Willem II, is inderdaad groot geweest. Men moge de juistheid betwijfelen van veel, dat toen geleerd en verkondigd is, het feit zelf is onloochenbaar. Doch wat daarbij vooral op den voorgrond treedt, het is het ontwakend bewustzijn van regt en pligt, de zucht naar onafhankelijkheid in kerk- en staatsbestuur. Men vergelijke eens wat van de zijde der Kerk tegen de voorgedragen wet tot regeling van het Armbestuur in 1845 is gedaan, met hetgeen wij bij de voordragt van 1851 en 1853 hebben zien gebeuren. Ginds eene enkele protesterende stem, niettegenstaande de krachtige afkeuring van den wakkeren voorganger in de studie van kerkregt, hier een algemeene kreet van verontwaardiging, niet, zooals sommigen het gaarne doen voorkomen, uit nevenbedoelingen ontstaan, maar geboren uit een bewustzijn van eigen regt, een besef van eigen kracht. Partijdigheid alleen kan de opregtheid van het algemeen petitionnement miskennen.

Het is gegaan zoo als meer geschiedt, wanneer eensklaps een nieuw leven, een nieuw bestaan ons geopend wordt.

Jeugdige leerlingen in het staatsregt, hebben velen twee dwalingen niet ontweken: de eerste het *jurare in verba magistri*, het onverbiddelijk vasthouden aan eenmaal aangenomen, soms oppervlakkig gekende stelregelen, omdat deze of gene leeraar ze aldus had aangeprezen; de tweede, het onbepaald vertrouwen in de heilzaamheid en het alvermogen van een opregt konstitutioneel bewind, dat daarom in alles leiden, in alles beheeren moest. Door de eerste dwaling liep men gevaar de eischen van geschiedenis, ervaring en volkskarakter te miskennen en te onderdrukken, de tweede zou de vernietiging kunnen medebrengen van hetgeen, waarvoor men nu jaren lang gestreden had, vrijheid bij zamenwerking, onafhankelijkheid en eigen bestuur, hetzij in de kerk, hetzij in gewest of stad. Dat ieder oordeele in hoeverre de in de laatst verloopen jaren aangenomen of aangeboden wetten het merkteeken dier dwalingen dragen. Soms is wel eene waarschuwende stem gehoord, doch was die

noodig? was de klagt niet minstens overdreven? Velen meenden zóó, en als die vermaning van eene zijde kwam, die minder populair was, doch waar toch de beoefening van staatsregt, zij het ook soms eenzijdig, van vele jaren her dagteekende, dan kon men ze immers gerust in den wind slaan.

Één onderwerp was er, dat na 1848 weldra veler tong en pen in beweging bragt, - het Armwezen. De omkeering in bijna alle staten had voor een oogenblik den sluijer opgeligt, die den toestand der lagere klasse in Europa aan het oog bedekt had en, helaas! voor velen nog bedekt. Eene siddering was ons door de leden gegaan van afschrik en angst, - ook van medelijden en schaamte? Elk, die eene plaats innam of zou innemen onder de beoefenaars der staatswetenschap, werd als 't ware geroepen zijn antwoord te leveren op de vraag die, bij het beschouwen van dien toestand, allen op de lippen zweefde. Hoe dit antwoord luidde - wij spreken slechts van Nederland - kan op zoovele bladzijden van brochures en verhandelingen gelezen worden. Vrij dikwijls aldus: de Staat, de Regering alleen kan en moet hier genezing aanbrengen door afdoende maatregelen, door eenparig en krachtig bestuur; daarhenen wijzen de voorbeelden elders gegeven; waar het algemeen belang spreekt, waar het eene algemeene zaak geldt, kan slechts eene algemeene Regering handelen. Doch vele anderen hadden bij de beoefening der staatswetenschappen een' anderen weg ingeslagen; zij liepen geen gevaar in de dwaling te vervallen, straks door ons aangewezen; geen wonder, zoo zij ook tot eene andere toepassing kwamen. Bij hen moest het regt van den staat bij de armenzorg op andere gronden rusten, dan dien van het algemeen belang; zij twijfelden zelfs aan de gevolgtrekkingen uit vreemde voorbeelden geput, zij wezen op volkskarakter en gewoonten ter bestrijding van het nieuwe systeem. De voordragt eener wet op het Armbestuur, in 1851 aangeboden, vond dus een reeds bewerkt terrein, waar twee partijen scherp tegen elkander over stonden.

Zoo reeds daarom de poging tot regeling dezer zaak moeijelijk heeten kon, hoe zou het zijn, zoo die strijd van de studeerkamer in het dagelijksch leven, van het geleerde vertoog in de redeneringen van het gewoné gezond verstand der burgerij werd overgebragt? En zoo geschiedde het.

Wat hooger geschreven was en gesproken, in en na 1848, had ook lager vruchten gedragen. Men had spoedig begrepen, wat het beteekende, zelfbeheer in Kerk en Staat, ook waar men nog weinig daarvan had gezien; men was nu eenmaal staatburger, men koos vertegenwoordigers in staat en stad; zou men niet langer bekwaam geoordeeld worden vrij en zonder toezigt van vreemden, armverzorger te zijn? Of nu de roep, die tegen het wetsontwerp van 1851 opging, gebillijkt is door zijn' inhoud, of de afkeuring altijd op goede gronden rustte, mogen anderen beslissen; de ondersteuning door sommigen verleend, dit zij alleen gezegd, scheen wel eens minder gelukkig, minstens onhandig. Doch het ontwerp is nu op zijde geschoven; het blijve slechts als eene karakteristieke bijdrage, waaruit latere geschiedschrijvers eenigzins den aard der regering van 1849-1853 kunnen beoordeelen.

Zal het een gelukkige dwang zijn geweest, die een' volgenden Minister er toe bragt, reeds in 1853 een nieuw wetsontwerp tot regeling van het Armbestuur aan te bieden? Het antwoord zal verschillen, ook naarmate men de nieuwe wet goed- of afkeurt. Dat zij bij de behandeling te veel uit één oogpunt is beschouwd, kan moeijelijk weêrsproken worden. Het bleek ons wederom bij het inzien van het boekje, welks titel wij boven dit opstel afschreven, en dat de wet uit de beraadslagingen heet op te helderen. Of inderdaad het kerkelijk Armbestuur bij deze wet wordt vrijgelaten, dan wel als aan de Staatsmagt onderworpen behandeld, ziet daar het hoofdthema, en als nu later armverzorgers of gemeentebesturen, bij de toepassing der wet, op moeijelijkheden stuiten, dan zal een nalezen der zoogenaamde ‘gewisselde stukken’ meestal weing licht geven.

Nu eenmaal de wet kracht heeft erlangd, zijn al de twisten over hare doelmatigheid ijdel geworden en eene aanwijzing van hare gebreken minstens voorbarig. Dat de Kerk, tuk op hare regten, zich er mede bezwaard zou gevoelen, wij gelooven het niet. Indien daarover klagten rijzen, dat elke Diakonie opgaven doen moet aan de Regering, dat zij des gevraagd moet opgeven of een arme bij haar bedeeling geniet, dan verliest men uit het oog, dat in elken staat de vrijheid en onafbankelijkheid hare grenzen hebben en dat eenig ligchaam, zich met eene zaak van algemeen belang belastende, daardoor reeds met de algemeene regering

in aanraking komt. Wij willen vooral art. 12 der wet niet in bescherming nemen, omdat het ons voorkomt, dat de zaak zou te vinden zijn zonder dergelijke strafbepaling, maar wij gelooven echter, dat de Kerk, uit het oogpunt van haar goed regt, zich verheugen kan over hetgeen zij bij deze wet verkregen heeft[1].

De stoute verwachting, die voor weinige jaren van eene regeling van het Armbestuur werd gekoesterd, is langzamerhand verdwenen. Het denkbeeld, dat de wet een afdoend geneesmiddel tegen pauperisme zijn zou, weleer een' zoete droom van niet weinigen, bestaat niet langer, heeft zelfs plaats gemaakt voor een scepticisme, als ware eene wet op dit gebied een artikel van weelde. Met kalmte, men zou bijna zeggen met onverschilligheid, is de nieuwe regeling ontvangen. Wij hebben eensklaps vernomen, dat de nieuwe wetgeving met 1 September zou worden ingevoerd en waren het niet de circulaires van Minister en Gedeputeerde Staten, men zou niet vermoeden, dat een nieuw leven is begonnen voor de armenzorg, d.i. voor de wijze waarop eenige ingezetenen zich beijveren, opdat niet een zesde gedeelte der bevolking, een vijf à zesmaal honderd duizend zielen, van gebrek of honger omkomen. Enkelen meenen, dat die zaak nog al belangwekkend is.

Of zou de nieuwe wet alleen eenige wijzigingen moeten aanbrengen in den ouden sleur der Armbesturen? Zou zij alleen geschreven zijn om het domicilie van onderstand te regelen? om de Regering in staat te stellen jaarlijksche verslagen aan de Staten-Generaal te leveren, meer volledig dan tot nog toe geschiedde? Inderdaad, zoo ware al de moeite aan de invoering eener nieuwe wetgeving verbonden, zoo niet nutteloos, ten minste overbodig geweest. Neen, nu de kerkelijke armbesturen als het ware mondig zijn verklaard, nu de Regering heeft verklaard, dat zij het liefst elke burgerlijke armenzorg langzamerhand in de kerk zag terugkeeren, nu is het tijdstip dáár, om te

1 Men kan de meest billijke aanspraak op eerbiediging van regt door overdrijving bespottelijk maken. Een adres van den Kerkeraad te Utrecht had o.a. groot bezwaar tegen art. 20, luidende: ‘De ondersteuning der armen wordt, behoudens de verdere bepalingen dezer afdeeling, *overgelaten* aan de kerkelijke en bijzondere instellingen van weldadigheid.’ Dit was, zeide men, der Kerk den dwang aandoen om voor hare armen te zorgen! Alsof art. 21 niet volgde.

toonen, wat zelfstandigheid vermag; nu is er nieuwe kracht, ontwikkeling en opgehelderd pligtbesef van noode bij elken armverzorger en bij elk gemeentebestuur.

Daartoe dient echter een regt begrip der nieuwe wetgeving vooraf te gaan, zoowel van hare bepalingen, als van den geest, waarin de geheele wet geschreven en vastgesteld is, en daar de wetgever zelf de beste uitlegger zijner wetten is, zoo moet eene toelichting der wet uit ‘de officiële bescheiden’ een welkom werk zijn voor allen, die met het armbestuur in aanraking komen.

Of nu de Heer F.J. Kock, die eene Handleiding wilde geven ‘voor Gemeente- en Armbesturen,’ inderdaad aan zijne gelofte geheel gestand deed, komt mij voor eenigzins twijfelachtig te zijn, ofschoon het geleverde verre van onbruikbaar is. De geschiedenis der wet is in het boekske kort maar duidelijk uiteengezet; de tegenover elkaar staande partijen duidelijk geteekend en bij de behandeling der artt. is van het verhandelde in de memoriën, verslagen en discussiën druk gebruik gemaakt. Doch tot goed begrip van ieder wetsartikel schijnt meer noodig, dan eene aanlialing van hetgeen de Regering ter toelichting meldde, of de Staten-Generaal ter opheldering vroegen, terwijl dan nog sommige punten hierbij stilzwijgend worden voorbijgegaan. De wet zelve geeft reeds nu en zal bij hare dagelijksche toepassing, - hoe kan het anders - tot velerlei quaestiën aanleiding geven, die noch voorzien zijn, noch door de Regering opgelost. Indien de schr. zich verder had gewaagd dan het mededeelen der officiële bescheiden, en de *Aanmerkingen* van zijne hand meer had uitgebreid, hij zou spoedig op twijfelachtige punten hebben gestooten. Zoo is al aanstonds de verdeeling der armbesturen in artikel 2, niettegenstaande de toelichting der Regering, voor vele gemeentebesturen onduidelijk geworden. Er zijn niet weinige armbesturen, die zoowel het karakter van gemengd, als tevens dat van kerkelijk gesubsidiëerd bestuur in zich vereenigen, of die daarentegen bijna het wezen van een gewoon burgerlijk armbestuur bezitten. Had de schr. niet ook velen eene dienst gedaan, door bij dit artikel iets meer te melden omtrent de Limburgsche *bureauw de bienfaisance*, die onzes inziens met de oeconomie der wet in strijd zijn?

Zoo zijn de woorden *inrigting* en *bestuur* in de eerste alinea van art. 7 vrij duister, en worden inderdaad niet

duidelijker na de toelichting door den Schrijver uit de woorden van den Minister ontleend. Hetzelfde geldt van het woord *wijzigingen* in de 3e alinea van dat artikel, terwijl nog de laatste zinsnede der bepaling een aantal vragen doet verrijzen, als omtrent de kracht van burgerlijke handelingen door het gestrafte zedelijk ligchaam gedeeltelijk uitgevoerd vóór den aanvang der straf, de kracht der verbindtenissen door derden met het zedelijk ligchaam gesloten, over de wijze waarop de straf en door wie zij uitgesproken zal worden en hoe de veroordeeling eene terugwerkende kracht zal bekomen tot op het oogenblik dat de termijn tot mededeeling was verstreken? De bepaling van art. 13, waardoor het Gemeente-bestuur de inzameling van gelden enz. ten behoeve van instellingen van weldadigheid kan *stuiten*, had ook wel eenige verduidelijking noodig gehad, vooral daar het wel eens zou kunnen geschieden, dat daarvan een ander gebruik gemaakt werd, dan de wetgever bedoelde, terwijl een beroep op den Koning het geleden onregt, of de geleden schade, slechts gedeeltelijk zal kunnen vergoeden.

Zou verder de meening des Ministers omtrent de voortdurende kracht der wet van 14 Januarij 1814, St. bl. no. 4, niet voor wederlegging vatbaar zijn, voor zooverre namelijk Kerkelijke Armbesturen betreft? De schrijver schijnt in het antwoord der Regering te berusten, dat ook dezer dagen door gedeputeerde staten van Zuid-Holland is overgenomen, doch als de wet kerkelijke armbesturen geheel vrij laat in alles wat geldbelegging enz. betreft, wat beteekent dan de last aan die instellingen bij de bedoelde wet van 1814 gegeven, om certificaten nationale schuld te converteren in inschrijvingen op het grootboek? Heeft dit gebod niet kracht verloren, daar de wetgever op het kerkelijk terrein geen gebieder meer is? De moeijelijkheid der toepassing van art. 17, waarop in het verslag der 2e Kamer werd gewezen, is reeds gebleken, nu Gedeputeerde Staten van Noord-Holland[1] eene niet zeer gelukkige poging hebben gewaagd om de hier bedoelde classificatie tot stand te brengen. De schr. vergenoegt zich ook hier de vraag der Kamer en het korte antwoord der Regering

1 Zie Gemeentestem 20 Oct. 1854, no. 157. Gedeputeerde Staten van Friesland en Zuid-Holland hebben elk wederom een ander systeem hier aangenomen.

mede te deelen. Art. 30 kan voor de gemeente-besturen een bron van moeijelijkheden worden en ook hier had de schrijver, die eene handleiding schreef, verder kunnen gaan dan de enkele vragen door de wetgevende Kamers gedaan. Hetzelfde geldt van art. 36, waarbij ook de vraag te pas komt, in hoeverre dat art. van toepassing is op het vijfde Hoofdstuk der wet, de bedelaars betreffende, waar toch de algemeene regels van het domicilie van onderstand toepasselijk zijn, en dus ook, zoo men meenen mag, de overgangsbepaling in art. 36 vervat, waartegen echter kan aangevoerd worden, dat de 4^{e} afdeeling van het 2^{e} Hoofdstuk, waarin dit artikel voorkomt, tot opschrift voert: *overgangsbepalingen betrekkelijk tot de twee vorige afdeelingen*, en dat de kosten van verpleging van bedelaars streng genomen geen *onderstand aan armen* is, waarvan art. 36 alleen gewaagt. De bepalingen omtrent het domicilie van onderstand en die welke de restitutie van verstrekten onderstand betreffen, hoe duidelijk ook in vergelijking met den chaos, dien men wetgeving noemde vóór dezen, mogen nog wel eens hier en daar toegelicht en besproken worden.

Het is mijn voornemen niet eene aanteekening op de wet tot regeling van het Armbestuur te schrijven, maar ik meen reeds aangetoond te hebben, dat het door den Heer Kock geleverde niet van dien aard is, dat een uitvoerige commentaar voortaan overbodig zijn zou. Evenwel kan men van hem, die zoo kort na het tot stand brengen eener wet, deze reeds met ophelderingen verrijkt, geen volledig werk verlangen, en inderdaad zijn wij den schrijver dank verschuldigd voor hetgeen hij gaf en de duidelijke wijze waarop hij veel ten minste trachtte te interpreteren. Welligt mogen wij eene tweede editie van deze *Handleiding* te gemoet zien van dezelfde hand, waarin de schr. het ontbrekende aanvult en vele punten behandelt, die ongetwijfeld bij de toepassing der wet spoedig ter sprake zullen komen[1].

‘Een nieuw leven,’ schreven wij, ‘is voor de armenzorg in Nederland aangebroken.’ Vooreerst op het gebied der

1 Dit was reeds geschreven toen mij de Aanteekeningen op dezelfde Wet van de hand van Mr. W de Sitter, (Groningen bij Roelfsema) ter hand kwamen, een werk, dat veel volledíger schijnt te zijn, dan het hier aangekondigde.

wetgeving. Want nu de Kerkelijke Armbesturen als het ware aan zich zelve zijn overgelaten, terwijl een nieuwe regel de plaatselijke Armbesturen beheerscht, rijst de vraag, welke band de eersten binden zal, welke *norma agendi* zij volgen zullen? Zij, die het strenge toezigt van den Staat op kerkelijke armbesturen afkeurden, bedoelden daarmede niet, dat er geen band hoegenaamd zijn zou, noch eenig toezigt van hooger op lager bestuur, maar alleenlijk dat de staat niet treden kon op een hem vreemd gebied.

Het schijnt niet meer dan natuurlijk, dat elk kerkelijk armbestuur voor zijne administratie verantwoordelijk zij aan eenig hooger kerkelijk gezag; dat elk kerkgenootschap, kon het zijn alle kerkgenootschappen te zamen, vaste beginselen bij de armenverpleging volgen. Tot hier toe echter ontbreekt zeer veel aan deze eenheid. Bij de kleinere Protestantsche genootschappen is een algemeene regel voor Diakonie-administratiën, voor zoo ver ons bekend is, niet ingevoerd. De Remonstrantsche Broederschap en, zoo wij gelooven, ook de Doopsgezinde gemeenten erkennen in den regel geene eigenlijk gezegde Diakoniën. Bij de Israëliten zijn de armverzorgers in iedere gemeente geheel zelfstandig; alleen voor kleinere gemeenten is eenig toezigt op het armbestuur ingesteld. Ook de Roomsche kerk bezit tot heden geen centraal gezag, geene eenheid van regels voor administratie, bedeeling en verantwoording van hare armbesturen. In de Memorie van toelichting bij het VIIe Hoofdstuk der Staatsbegrooting over 1855 zegt de Minister, dat eene regeling dezer zaak met het oog op de nieuwe Armwet wordt voorbereid en door de kerkvoogden der R. Cath. Kerk weldra aan de kennisneming der regering zal onderworpen worden. Reeds is de administratie der kerkgoederen op vasten voet gebragt, en als men naar de regelen daarbij gesteld de te verwachten bepalingen voor het bestuur der armverzorging mag afmeten, dan bestaat er gegronde hoop, dat hier een ferm georganiseerd geheel zal tot stand komen.

De Ned. Hervormde kerk is het eenige genootschap dat in het Algemeen Reglement op de Diakonie-administratie, in het vorige jaar ingevoerd, een vasten regel voor de armbesturen heeft. Het kon niet anders, of de invoering daarvan onder het gebied der vroegere wetgeving moest tot conflicten aanleiding geven. De Diakoniën hebben daardoor

dit reglement dikwijls als niet voor hen geschreven aangemerkt, en het staat te duchten, vooral nu reeds eene herziening op handen schijnt, dat slechts ten halve de voorschriften dezer kerkelijke wet zullen worden nageleefd. Dit zou ook daarom te betreuren zijn, dewijl dit Reglement zeer heilzame en doelmatige bepalingen bevat, zoowel omtrent het toezigt van kerkeraad en klassikale besturen op de Diakoniën als omtrent de bedeeling en de armenzorg zelve. Doch zal dit toezigt iets beteekenen, dan moet het ook van de zijde der kerkelijke besturen met ferme hand worden uitgeoefend en dan vrees ik, dat dit alles onder de *pia vota* zal behooren, als niet eene geheel nieuwe organisatie in het kerkbestuur zelf voorafgaat, waarbij vooral minder predikanten en meer leeken daarin zitting nemen en alles één geheel uitmaakt, dat, goed georganiseerd, meer onderzoekt dan b.v. nu bij de zoogenaamde schriftelijke kerkvisitatie enz. geschiedt. Zou er wel één klassikaal bestuur zijn, dat durft verklaren dat iedere Diakonie onder zijn resoort de bepalingen van het Diakonie-Reglement stipt opvolgt, of daarvan niet afwijkt, dan met zijne toestemming? en toch zonder deze is elke afwijking onwettig. Maar ook, welke *contrainte* heeft de Kerk tegen ongehoorzame Diakoniën? Zij kon en moest bestaan. Men heeft het eerst aan het reglement, en later aan de wet op het Armbestuur verweten, dat zij onderling verschillen op het punt van domicilie van onderstand. Naar ons inzien is elke bepaling, dat geene bedeeling wordt verstrekt aan hem die korteren of langeren tijd in eene gemeente heeft vertoefd, als alleen voor rekening der vroegere woonplaats, in strijd met het beginsel der kerkelijke armzorg, en zoo de herziening van het reglement moet dienen, om de artt. 17 en 19 met de wet van 28 Junij 1854 in overeenstemming te brengen en ook hier een domicilie van onderstand elders dan het vaste verblijf aan te wijzen, dan behouden wij veel liever wat wij nu bezitten, al heeft het leemten en gebreken[1].

De kerkelijke gemeente verzorgt geene stad- maar geloofsgenooten; zij zorgt voor meer dan voor het stoffelijk

1 De toegezegde herziening van het Diakonie-Reglement is reeds in ontwerp verschenen, nadat dit geschreven was. Of elke wijziging eene verbetering bevat? - ik meen het te mogen betwijfelen.

welzijn; zij moet geen *bureau de bienfaisance* zijn, dat voor anderen zaken waarneemt; zij behoort niet met andere gemeenten te twisten en te procederen over betaalde gelden; wat zij voor de armen ontvangt, geeft zij uit; komt zij te kort om hare arme leden te helpen, de rijkere gemeenteleden zullen moeten aanvullen, of anders zullen de armen zooveel minder ontvangen. Het aannemen van het werkelijk verblijf als domicilie van onderstand is hoogst eenvoudig, in het belang der armen, snijdt alle geschillen af en trekt eene zeer gepaste grenslijn tusschen burgerlijk en kerkelijk armbestuur.

Men ducht uit de bepaling van het Diakonie-Reglement een groot bezwaar voor de vermogende en groote gemeenten en dus een prikkel te meer voor plattelandbewoners, om in steden zamen te stroomen. Ik deel niet in die vrees. Werkelijk armen verhuizen niet zoo ligt, of het moeten eenloopende bedelaars of vagebonden zijn, maar die zullen toch steeds blijven heen- en wedertrekken, en in grootere plaatsen loopen zij meer gevaar om als bedelaars te worden opgevat. Ook zal eene Diakonie, die hare roeping begrijpt, dezulken, die meestal valide zijn, niet ligt bedeelen. Voor het overige hebben de behoeftigen meestal op het platte land een beter bestaan dan in de steden, omdat de huishuur goedkooper, de boeren mededeelzamer zijn en omdat voor kinderen en vrouwen ligt meer te verdienen valt, dan elders. Ook van het eene dorp tot het andere, op hoop van hooger bedeeling, zal de verhuizing niet spoedig plaats grijpen; welk arm huisgezin heeft toch in zijne woonplaats niet een of meer vermogende lieden, die zich zijner aantrekken; deze laat men niet ligt varen, en elders onbekend, zal men ook van de zijde der Diakonie niet op die bescherming kunnen hopen, die de geboorteplaats aanbiedt. De verhuizing naar de steden geschiedt bijna uitsluitend door werklieden, die, door de uitvoering van groote werken uitgelokt, zich daarhenen begeven, en als dit buitengewone werk is afgeloopen, in de hun vreemde plaats vruchteloos naar arbeid omzien. Doch bij het aanleggen of verbeteren van kanalen en wegen, deelen de plattelands-gemeenten vooral niet minder in dit bezwaar en dan verhuizen diezelfde lieden wederom van de stad naar het land. Wanneer nu de hulp wordt ingeroepen voor weezen of weduwen door zulke arbeiders nagelaten, of zoo

die personen zelve invalide zijn geworden, en de Diakonie helpen moet, dan zullen de leden eener gemeente, die de voordeelen heeft genoten of zal genieten aan het verbeteren harer wegen verbonden, of die door het oprigten van vele nieuwe gebouwen een blijk van welvaart en voorspoed heeft gegeven, toch wel gemakkelijker een aantal armen verzorgen, dan op de plaats geschieden kan, die hare valide arbeiders zag wegtrekken uit gebrek aan werk, uit gemis van voorspoed.

Vooral schijnt die vrees voor verhuizing der armen overdreven, indien de Diakonie verstandig bedeelt. Zoo tot nog toe vreemden de Diakonale kassen in meer vermogende gemeenten zijn komen aanspreken, het is vooral, omdat zoo dikwijls onberaden is bedeeld, vooral als men toch voor rekening van anderen bedeelde. De zoogenaamde winterbedeeling, meestal aan ambachtslieden en valide personen verstrekt, kan niet te zeer worden ingekort. Juist daardoor blijven vele vreemde werklieden traag in het opzoeken van arbeid; de eerste winter is doorgesukkeld en als nu de zomer aankomt, dan zoekt men wederom naar zulk *los* werk, dat goed betaald, met den winter eindigt, dien men dan doorluijert, steunende op de hulp der Diakonie. Ik houd mij overtuigd dat de toevloed van vreemde behoeftigen, zoo die tot heden toe op sommige plaatsen bestaat, juist daar zal opgemerkt worden, waar men het ruimst in de winterbedeeling te werk gaat en daarin allerlei personen, die waarlijk niet arm moesten zijn, opneemt. En als die verpleging dan nog geschiedde voor rekening van andere armbesturen, dan werd er zoo dikwijls - waarom het verbloemd? - weinig nagespoord of de bedeelde inderdaad werkeloos was, of hij ook soms eenige bron van bestaan had erlangd, nadat hem bedeeling was toegelegd. Reeds die feut alleen, en welk armbestuur zal er zich geheel van vrijspreken? zou tot afkeuring van een meerjarig domicilie van onderstand moeten brengen. Voor de vreesachtigen, die de Diakonale kassen in de rijke gemeenten reeds zien bedreigd door zwermen van vreemde bedelaars, heb ik nog eene geruststelling uit cijfers ontleend. De gemeente 's Gravenhage behoort ongetwijfeld tot de meest vermogende van het Vaderland, wat hare ingezetenen en kerkgenootschappen betreft. Jaarlijks worden ontzaggelijke sommen voor de armen besteed. Het Gemeentebestuur ver-

pleegt er alle armen, die niet als lidmaten tot de Protestantsche Kerkgenootschappen behooren; zij verzorgt daarenboven volgens vroegere overeenkomsten alle Hervormde armen, ook lidmaten, die volgens de wet van 1818 hun domicilie van onderstand elders hebben dan te 's Gravenhage, en allen die door geen Kerkgenootschap als tot zijne leden behoorende worden erkend. Men kan dus gerustelijk aannemen, dat het Gemeentebestuur juist dat nomadische gedeelte der armen verpleegt, dat gewoon is van de eene plaats tot de andere te dwalen zonder vaste bestemming. Daarbij bedenke men, dat in de laatste tien jaren onophoudelijk groote werken, door het bouwen van een aantal groote en kleine huizen, zijn uitgevoerd, en dat 's Gravenhage van alle zijden omringd is door dorpen en steden, die zelve behoeftig, voorzeker minder voor hunne armen doen kunnen dan de rijke residentie, waar vooral het Gemeentebestuur in zijne bedeeling én ruim én weinig gestreng te werk gaat. Welnu, in 1852 waren aldaar 62 namen op de lijst der bedeelden, die onder de bovengenoemde categorie van vreemden behoorden. Doch van dit getal moeten dan nog afgetrokken worden sommige bedeelden die tot andere Kerkgenootschappen behoorden, doch over wier verpleging geschil met andere Armbesturen was ontstaan, en een niet gering aantal niet-ledematen van eenig Kerkgenootschap die elders hun domicilie van onderstand hadden. Zoo zou dan b.v. de Hervormde Diakonie te 's Gravenhage, op een getal van ruim 1000 bedeelden, bij toepassing van het Diakonie-Reglement hoogstens een 40 bedeelden meer te verplegen gehad hebben, van welke dan nog zeker eenigen, als inderdaad niet behoorende tot dezulken die bedeeling behoeven, zouden geschrapt worden. Ziet daar dan nu, welke verhuizing er heeft plaats gehad naar eene aanzienlijke stad, niet slechts van armen, die uitgelokt konden worden door eene in den regel vrij hooge bedeeling, maar ook van arbeiders, die bij hunne komst nog zonder ondersteuning, binnen vier jaren na hunne verhuizing, de armenkas kwamen aanspreken.

Nu de burgerlijke wet de zaak der burgerlijke armzorg op vasten voet heeft gebragt, kan de kerk van hare zijde niet stil blijven zitten. Ook voor de Hervormde Kerk is het Reglement op de Diakonie-Administratie niet geheel voldoende. In hare handelingen, in het hooger of lager

bedeelen en verzorgen van armen, kan men veel, zoo niet alles aan iedere Diakonie overlaten, maar minder algemeen moet de vrijheid zijn in de administratie en verantwoordelijkheid. Vooral in kleinere gemeenten is het toezigt van den Kerkeraad niet altijd voldoende waarborg en in elk geval te veel regter in eigen zaak; ook voor mogelijke geschillen tusschen twee kerkelijke Armbesturen dient wel een Arbiterschap te bestaan, opdat niet de burgerlijke regter hier beslisse; ja, het denkbeeld verdient welligt overweging, of niet hetzij ééne algemeene, hetzij eene provinciale hoofdcommissie zou dienen te worden benoemd, belast met alles wat het toezigt en de leiding der Diakoniebesturen van een Kerkgenootschap betreft. Deze commissie zou een deel van het Hoofd- of Provinciaalbestuur der kerk uitmaken en op dezelfde wijze als dit benoemd worden.

Doch tot rigtige organisatie dezer zoo belangrijke zaak ontbreekt nog in vele gemeenten een hoofd-vereischte, de onafhankelijkheid der Diakoniën van het burgerlijk bestuur. Ik heb hier eene anomalie op het oog, die naar mijn inzien in de nieuwe Armwet voorkomt, en het is mij een raadsel, dat noch de meest overdreven voorstanders van de kerkelijke Armzorg, noch de voorstanders der strekking van het Wetsontwerp, daarop zelfs met een enkel woord de aandacht hebben gevestigd.

Wat toch zijn de zoogenaamde gemengde Armbesturen, in welker regeling of bestuur door de burgerlijke overheid en van wege eene kerkelijke gemeente gezamenlijk wordt voorzien (art. 2)? Ik geloof ze een onding te mogen noemen, als men alleen den algemeenen aard van kerkelijke en burgerlijke armzorg nagaat, maar ze zijn eene anomalie in den geest der Armwet. De Regering, die verklaarde, dat zij voortaan zooveel mogelijk de armzorg aan kerkelijke en particuliere liefdadigheid wilde overlaten, die op dit gebied aan den staat alleen de pligt oplegde om te zorgen, waar de zorg van anderen te kort schoot, en die bovenal de vrijheid der Diakoniën verlangde te handhaven, kon, zonder met zich zelve in tweestrijd te komen, de ‘instellingen van gemengden aard’ niet regelen en bevestigen. Ja, zij ging nog verder, en alsof de zaak aan geene bedenking onderhevig ware, spreekt art. 5 van ‘de oprigting van nieuwe instellingen van dien aard.’

Een van beiden toch: de Kerk moet zooveel mogelijk

hare armen verzorgen, of wel de staat neemt die taak op zich; in ieder geval is eene vermenging van beider gezag strijdig met het beginsel. De praktijk heeft reeds voor lang het verkeerde aangetoond van dergelijke combinatiën, doch als die te rijmen was met de oeconomie der vroegere Armwetgeving, hoe zal nu dergelijk armbestuur tegenover de kerk staan? hoe zullen Diakenen, zoo die een deel van het gemengd bestuur uitmaken, tegenover de Kerk verantwoordelijk zijn? hoe zal het beginsel van kerkelijke armzorg, verstandige, Christelijke bescherming, maar gepaard met kerkelijke tucht en bestraffing, gepaard gaan met het beginsel van burgerlijk armbestuur, politiezorg, bedeeling van bedelaars en vagebonden?

Nu de burgerlijke wet dit alles liet bestaan, ja geheel voor de toekomst regelde, mag de vraag wel overwogen worden, of niet de Kerk het initiatief hier behoort te nemen en b.v. bepalen zal, dat binnen 10 of meer jaren dergelijke gemengde Armbesturen behooren opgeheven te zijn. Tot heden schijnt zulk een besluit niet te verwachten; in de Hervormde Kerk zijn zelfs dezer dagen Diakoniën bezig hare zelfstandigheid aan het burgerlijk gezag op te offeren. Zullen de hoogere kerkbesturen zulk eene opheffing van Diakoniën voetstoots goedkeuren? Hoe zal het zijn, zoo bij den nieuwen toestand, waarin vele Diakoniën door de wet van 28 Junij ll. geraken, hier en daar armverzorgers zich door de moeijelijkheden van het oogenblik laten verleiden, om de hulp der burgerlijke besturen in te roepen en deze, door eene niet ongewone heersch- of bemoeizucht gedreven, den moeijelijken last der armzorg bereid zijn over te nemen en een zoogenaamd gemengd armbestuur daar te stellen?

Indien op het gebied van wetgeving nog veel te doen is, veel aan te vullen, nog veel meer is te wachten en te verlangen van de handelingen der armverzorgers zelve. Indien de uitvaardiging der nieuwe wet hierin het begin werd van een nieuw leven, inderdaad dan zou die wet de stoutste verwachtingen harer verdedigers verre kunnen overtreffen.

De onafhankelijkheid der kerkelijke armbesturen, het vertrouwen in de zorg der kerk gesteld, zullen ongetwijfeld goede vruchten dragen. Doch om eene verstandige armzorg daar te stellen, behoort meer dan ijver en goede wil. Het is reeds dikwijls gezegd, maar het kan niet genoeg herhaald worden, de onbedachte bedeeling aan elk, die vraagt, is het bederf der geringe standen en eene der grootste oorzaken van toenemend pauperisme. Het valt niet ligt, dien dwaalweg eensklaps te verlaten, maar met een vasten wil en billijke gestrengheid vermag men veel. Indien de inkomsten van een armbestuur verminderen, indien de vroegere subsidie ingekort wordt, dan pleegt men wel eens het verlies over al de bedeelden om te slaan, en het wordt dan als het ware een wedstrijd om met het minste geld de meeste armen te ondersteunen. Zulk eene zuinigheid is allerverderfelijkst. Men helpe hen, die inderdaad hulpeloos zijn, krachtig en ruim, zoodat herstel mogelijk blijve, maar daarentegen weigere men elke hulp aan hen, die, indien zij ernstig willen, zich zelve redden. Ik weet, zoozeer als iemand, dat zulk stelsel ligter geschreven dan uitgevoerd wordt, maar ik heb toch ook de overtuiging dat die uitvoering mogelijk is. Dat ieder armverzorger er slechts de proef van neme.

Geen onderwerp is bij de behandeling der nieuwe armwet zoo breedvoerig besproken, als dat der subsidiën. De Regering verlangde het verleenen van subsidiën aan kerkelijke armbesturen zooveel mogelijk te beperken. De ondervinding zal moeten leeren of de voorschriften daartoe gegeven eenig goed gevolg zullen hebben. Hoe dit zij, de algemeene opinie is hoe langer zoo meer tegen het subsidiestelsel ingenomen, dat, tot zulk eene schrikbarende hoogte in de laatste jaren opgevoerd, voor vele gemeenten doodelijk was geworden. In het belang der armzorg schijnt de trapswijze vermindering dier ondersteuning hoogst wenschelijk. Ja zelfs waar dit mogelijk ware, zou eene spoedige opruiming van subsidie de voorkeur verdienen. Alleen dán zal het armbestuur verpligt zijn met kracht een nieuw stelsel van verpleging aan te nemen, alleen dán zal de kerkelijke gemeente tot ruimere gaven genoopt worden, terwijl bij eenige inkrimping van subsidie, die telkens terugkeert, de weg vroeger aangewezen dikwijls zal bewandeld worde, om namelijk het geleden verlies in de inkomsten

over alle bedeelden om te slaan, terwijl de vermogende gemeenteleden spoedig meenen zullen, dat Diakenen wel met het toegestane kunnen rondkomen. Hoe of de gemeenteraden, volgens het voorschrift der wet, hun oordeel zullen vestigen over de vraag, of de gemeenteleden van een kerkgenootschap *op billijke wijze* hebben bijgedragen tot ondersteuning hunner arme geloofsgenooten, is nog onbekend, doch ongetwijfeld heeft het subsidiestelsel de beurzen en harten van niet weinigen gesloten, en zal ook geen ruimere gift te wachten zijn, zoo lang dezelfde weg bewandeld blijft.

Voor eenige jaren kon men den goeden armverzorger teekenen, als den man die met opregt Christelijke liefde zoovelen uit de hem toevertrouwde fondsen aan eenig geld hielp als maar immer mogelijk was. Men eischt nu meer, al heeft men somtijds niet veel meer verkregen. Het Diakenschap dient nog wel eens om den burgerman eenig *relief* te geven, zelfs wel om hen als winkelier *klandisie* te bezorgen. Gelukkig, dat een onpartijdig oordeel reeds hierin verbetering zal erkennen, en dat er grond bestaat om ook hierin veel verandering te hopen, hoe meer de zaak der armzorg beter begrepen wordt, hoe meer in alle standen de belangen der armen behartigd worden. Hetgeen men in vele plaatsen ziet gebeuren, waar welbedachte maatregelen door Armbesturen worden genomen, nuttige instellingen in het leven geroepen, waar Diakoniën met andere vereenigingen te zamen werken, niet slechts om armoede te lenigen, doch vooral om die te voorkomen, is een bemoedigend teeken, dat het vertrouwen op doelmatige werking der kerkelijke armbesturen niet beschaamd zal worden. Onderlinge bespreking van gezamentlijke belangen, mededeeling van wat zulks waardig schijnt, oprigting waar dit mogelijk is, of vereeniging met zoogenaamde Oud-Diaken-gezelschappen, dit alles kan inderdaad het nieuwe leven opwekken, dat men zoo gaarne voor de armzorg te gemoet ziet.

De aaneensluiting van kleinere Armbesturen onderling kan ook vooral strekken om op gezamenlijke kosten op te rigten, wat voor ieder afzonderlijk te zwaar wegen zou. Ten platten Lande b.v., nog meer dan in de steden, wordt de zieke arbeider zonder behoorlijke verzorging overgelaten. Het gevolg is dikwijls armoede door voortdurende ziekelijkheid veroorzaakt. Zouden niet eenige Armbesturen van

dorpen zich onderling kunnen verstaan, om op gezamenlijke kosten een gasthuis op kleine schaal in te rigten, en zouden zelfs de gemeentebesturen daartoe niet het initiatief kunnen nemen? Zou ook dezelfde combinatie niet met goed gevolg kunnen tot stand komen tot oprigting van weeshuizen, die boven dergelijke inrigtingen in de steden veel vooruit zouden hebben, omdat zij de kweekelingen zonder vele kosten tot geschikte landbouwers zouden kunnen opvoeden?

Indien men in Nederland van weeshuizen gewaagt, dan roert men eene teere snaar aan in veler gemoed. Toch geloof ik, dat die voorvaderlijke liefde voor deze schoone instellingen niet altijd even verstandig is te werk gegaan. De opvoeding in onze weeshuizen is inderdaad meestal een honderd jaren ten achter. De directie is veelal toevertrouwd aan *vader* en *moeder*, die, zoo zij brave, eerlijke lui blijken, al spoedig voor die moeijelijke betrekking geschikt worden geacht. De Roomsche Kerk heeft hier door hare jeugdige priesters en geestelijke zusters boven de Protestantsche Kerk veel vooruit. De weeshuizen, goed ingerigt, kunnen de kweekschool zijn, waaruit nuttige burgers voor den Staat, knappe ambachtslui en fiksche huismoeders te voorschijn komen. Hoevelen zijn er thans, die na weinige jaren de armkas wederom komen aanspreken! De kosten, voor het aanleeren van een ambacht besteed, zouden op den duur ongetwijfeld renten opleveren, en aan goed opgeleide handwerkslieden heeft ons land nog steeds behoefte. Zou ook, bij de overbevolking der steden, voor sommigen eene opvoeding op het platte land niet wenschelijk zijn? en is de zeevaart niet eene goede bestemming voor anderen, die strenge discipline behoeven? Doch wat vooral van belang schijnt, en ik geloof niet, dat tot nog toe van die zaak veel werk is gemaakt, men moest een soort van patronaat uitoefenen over ontslagen kinderen uit de weeshuizen. Knapen en meisjes, die op hun 18de of 20ste jaar de wijde wereld worden ingezonden, dikwijls zonder iemand bij wien zij hulp en raad kunnen vinden, vorderen dikwerf nog toezigt, en dit zou zich kunnen uitstrekken over geheel het volgend leven, zoodat er steeds een band bleef bestaan tusschen vroegere pleegouders en kinderen.

De armwet heeft eene bepaling, die, ofschoon voor kerkelijke armbesturen niet geschreven, evenwel door deze wel

mag nagevolgd worden, dat namelijk de ondersteuning van armen zoo min mogelijk plaats hebbe in geld, maar bij voorkeur in eetwaren, brandstoffen, kleeding en liggingstukken en woning. Het nut dezer bepaling springt in het oog; de arme behoeft bijna geen geld als voor de in dit artikel opgenoemde zaken; het armbestuur, dat geen winst beoogt en al die behoeften in het groot inslaat, kan voor dezelfde som veel meer en betere hoedanigheid verkrijgen, dan de arme: deze is dus voor dezelfde som gelds beter geholpen; ook wat de woning betreft, als deze door het Armbestuur wordt verschaft, zal zij mindere uitgave vorderen dan wanneer de spekulant in arbeiderswoningen die verhuurt. De arme heeft daarbij dikwijls zulke zonderlinge denkbeelden omtrent geldswaarde, dat men beter doet hem niet veel munt in de hand te geven, om niet eens te gewagen van snoeplust en dronkenschap.

Dronkenschap, - ziedaar de groote kweekster van armoede. Dat werd nog onlangs erkend op het belangrijk Congres voor het Armwezen, te Groningen gehouden, en daarvan moeten alle armbesturen doordrongen zijn. Gaarne sluiten wij ons dan ook aan bij de *Aanmerking*, voorkomende op pag. 44 van het door ons aangekondigde boekske, waar de Schr. onthouding van sterken drank aanprijst als voorwaarde bij bedeeling. De sterken-drank-quaestie is, vooral in Engeland, eene nieuwe phase ingetreden. Met die zoo dikwijls bewonderingswaardige halstarrigheid der Engelsche natie eigen, hebben de vijanden van den sterken drank eerst in Schotland en nu in Engeland eene wet weten door te drijven, waarbij alle herbergen des Zondags, des avonds ten tien ure gesloten en slechts enkele uren op den dag geopend mogen zijn. En men is hiermede nog niet tevreden. De Amerikaansche verbodswetten tegen den verkoop van sterken drank worden nu krachtig als een voorbeeld voor Engeland aangeprezen; petitiën met duizende onderteekeningen, vooral van huismoeders, dringen aan op zulke afdoende maatregelen. Vroeger of later zal deze zaak wederom besproken worden en met Engelsche energie doorgedreven.

Eene eerste poging op dit gebied is in ons Vaderland mislukt, toen in de Staten-Vergadering van Noord-Holland, bij de behandeling der Gemeentewet, eenige leden voorstelden, om in die wet eene bepaling op te nemen, waarbij het Gemeentebestuur het aantal tapperijen zou kunnen beperken.

Vooral op het platte land zou zulk eene beperking nuttig kunnen werken, zoo die langzaam werd toegepast, zoodat b.v. in de eerste jaren alleen elke aanvraag tot het oprigten van nieuwe tapperijen werd geweigerd, en later, bij het veranderen van eigenaar, ook bestaande zouden kunnen worden gesloten. Thans ziet men langs de wegen overal nieuwe tapperijen verrijzen, gevaarlijk vooral voor hen, die, nog niet aan den drank verslaafd, niet gaarne in stad of dorp zouden gezien worden, een kroeg binnentredende.

Het beste middel echter tegen tapperijen, is de oprigting van lees- en verzamelplaatsen, waar de ambachtsman, zoowel des zondags als gedurende de week, zonder jenever, zich kan verpoozen en buitendien zijnen tijd nuttig doorbrengen. Zoo heeft men het ook in Engeland begrepen, waar elke stad, door de regering des lands met groote geldelijke ondersteuning geholpen, hare leesinrigting heeft, waar in fiksche zalen de werkman dagbladen en boeken lezen kan en waar bijna elken avond voorlezingen gehouden worden in eenig vak van wetenschap. De volksvoorlezingen zijn bij ons nog in hare geboorte en de leeszalen voor ambachtslieden worden, zoo niet overal, zeker in meest alle plaatsen vruchteloos gezocht. De leesbibliotheken b.v. van het Nut van 't Algemeen, waar men om de acht of veertien dagen boeken *uitleent*, voldoen niet genoegzaam aan de behoefte, om den arbeider van de kroeg terug te houden.

Dikwerf heb ik mij, bij het zien dier rij van arme schoen- en kleermakers, die men in elke stad terugvindt en die gewoonlijk nog valide, met hunne groote huisgezinnen den armbesturen ten laste komen, de vraag voorgesteld, of er dan toch geen middel zou zijn, om dezulken uit hunne armoede op te heffen. Indien van den man een landbouwer te maken is, dan zijn de Koloniën van Weldadigheid hem de beste uitkomst, zoo hij eene vrije hoeve kan verkrijgen. Wat zou het dan goed zijn, zoo onze vermogenden die inrigting, wier voortreffelijkheid, bij alle fouten, zoo weinigen kennen, eens beter ondersteunden, dan nu geschiedt! Hoevelen zouden dan nog op afdoende wijze kunnen geholpen worden! Doch er is tegen dien maatregel nog wel eenig bezwaar; de kinderen van het huisgezin zijn er niet altijd best mede geholpen; de kleine bouwerij en het dikwijls slechte gezelschap geven den knaap geen werks genoeg, of leeren hem luiheid en slechte zeden.

In Engeland heeft men een anderen weg ingeslagen; men zendt daar arme huisgezinnen, op kosten van het kerspel, naar Australië; dan wordt ook voor het opkomend geslacht betere gelegenheid gegeven om vooruit te komen en zich een bestaan te verschaffen. Zulk een' uitweg zie ik voor onze armen nog niet, of de Republiek der Hollandsche boeren moest ons eenmaal dat nut verschaffen. Ware dit mogelijk, ik zou er het Vaderland mede geluk wenschen; want hoe men ook over overbevolking en landverhuizing denke, die huisgezinnen, waar het kind reeds leert bedelen en uit de hand van vermogenden leven, zijn een invretende kanker voor elken Staat; en zoo het geen burgerpligt is, het is een pligt van Christelijke liefde, het opkomend geslacht der armen voor later gebrek te behoeden; hoe zal men dit, zoo die kinderen altijd in denzelfden kring blijven, als ware de armoede hun een levensvereischte?

Op vele plaatsen bestaan vereenigingen tot het bezoeken der armen, hetzij die van de armbesturen uitgaan, hetzij ze geheel op zich zelven werken. Het nut van zulke instellingen is onwedersprekelijk; veel echter hangt van de individualiteit der bezoekers af. Als alles zich bepaalt tot het verleenen *à domicile* van eenige kleine ondersteuning, nu en dan eens aangevuld door een woord van vermaning of opwekking, dan beteekent de zaak luttel. Indien men zoo handelt, dat men armen schept, en ik geloof dat het wel eens geschiedt, dan beteekent de zaak veel, maar dan heeft zij eene treurige beduidenis.

Nu de Kerkelijke Armbesturen meer op hun wezenlijk terrein zich zullen vertoonen, nu moest de onbepaalde hulp hunner gemeente-leden hun ook zijn toegezegd. Zoo zou dan b.v. een armbezoek in zamenwerking met Diakenen moeten geschieden en zich bepalen tot werkelijk bedeelden. Alle giften, door bijzondere personen vaak zoo verderfelijk weggeschonken, zouden daar moeten zamenvloeijen, en zoo men voor zich zelve nog de belangen der armen wilde behartigen, welnu er blijft genoeg te doen over bij hen, die nog niet arm, niet uw geld, maar uwen raad en voorspraak noodig hebben. Zulke hulp wordt maar al te zelden verleend; zij is ook dikwijls moeijelijk, maar ieder heeft dagelijks gelegenheid zich daarin te oefenen. Wat weet de meester gewoonlijk weinig af van de omstandigheden zijner bedienden, alsof die hem niets meer waren dan werktuigen voor

zijn bedrijf? Hoe is de verhouding van elk onzer tot den armeren natuurgenoot die tijdelijk of langer in onze dienst verkeert?

De Roomsche Kerk heeft in hare instellingen, die zich naar den voortreffelijken St. Vincent de Paulo noemen, voor hare Armbesturen een grooten steun gevonden, die eene eenparige werking mogelijk maken. In de Protestantsche Kerk zijn met de zelfstandigheid haar eigen, vele bijzondere instellingen van weldadigheid overal verrezen; velen van dezen kunnen inderdaad niet gemist worden in een land, dat prijs stelt op goede verzorging der talrijke armen. Men zorge slechts, dat de band niet verbroken worde, die allen moet verbinden, en dat geene vijandschap, uit dwaze jaloezij ontstaan, verdeeldheid en verderf brenge. Het is de taak der Kerkelijke Armbesturen zich aan het hoofd te stellen der geheele armzorg. Zij kunnen dat doel bereiken, omdat zij door hun officieel karakter, door de mogelijkheid om telkens inkomsten te erlangen, door hun echt Vaderlandschen en Christelijken oorsprong oneindig meer hulpmiddelen hebben dan eenige bijzondere vereeniging. Doch die eerste plaats is veelal verloren geraakt, waar de Diakonie, door gemeente-subsidie verbasterd, een hulp-bureau der plaatselijke armverpleging is geworden. Het belang der armen, de bestemming der Diakoniën, roepen haar de plaats, die haar toekomt, weder in te nemen. Van de veerkracht harer leden, van een juist begrip harer pligten zal het afhangen, of zij de gelegenheid, die nu geboren is en nimmer welligt terugkomt, zullen aangrijpen of laten voorbijgaan.

De Diakoniën hebben het nu in hare hand, òf wel langzamerhand de burgerlijke armbesturen onnoodig te maken, ten minste grootelijks te beperken, en tevens de armoede in Nederland, onder Gods zegen, te doen verminderen, òf wel den tijd voor te bereiden, waarin bij algemeene verarming slechts één redmiddel zal overblijven, algemeene Staatsarmzorg en uitgebreide armenbelasting.

Steeds blijft er voor den armverzorger zooveel te doen over, steeds zijn er zoovele verbeteringen op dit gebied mogelijk, dat het de grenzen van een artikel in een tijdschrift verre zou overschrijden, slechts even aan te roeren, wat ons hierbij voor de gedachten zweeft. Welk een ge-

bied van beschouwingen opent zich niet, waar men het *onderwijs* noemt, een gebied nog naauwelijks ontgonnen, al gaan vele arme kinderen ter schole. Het woord wijst verder en hooger dan schoolgaan. Wat kan de Armverzorger nog verrigten tot bevordering der physieke - en niet minder der morele gezondheid zijner natuurgenooten.

Dat zij, die door ondervinding kennis hebben opgedaan, die mededeelen. Nu er een Tijdschrift voor het Armwezen bestaat, is elke bijdrage, zij moge nog zoo gering schijnen, zoo die anderen tot leering kan verstrekken, nuttig. Aldus zal men tevens den wensch vervullen van den man, die zoowel door de oprigting van dat periodiek werk, als door zijn spreken en handelen, én in de vertegenwoordiging én in het gewest zijner inwoning, reeds veel nuttigs heeft tot stand gebragt, en die nog onlangs vroeg, dat ieder zou medewerken om aan de nieuwe wet tot regeling van het Armbestuur eene goede toepassing, leven en kracht te geven[1]. Mogten ook deze regelen iets daartoe kunnen bijbrengen!

's Gravenhage, Oct. 1854.

H.J. VAN DER HEIM.

1 Opwekking om de goede werking van de nieuwe wet op het Armbestunr te bevorderen, door S. Blaupot ten Cate, in het Tijdschrift voor het Armwezen, 3e Deel, p. 220 sqq.

Bibliographisch album.

Voorlezingen over de Geschiedenis des Nederlandschen Handels, door Mr. H.J. Koenen. Amsterdam, Johannes Müller. 1853.
Voorlezingen over de Geschiedenis van Scheepsbouw en Zeevaart, door Mr. H.J. Koenen. Amsterdam, M.H. Binger en Zonen. 1854.

De beide bovenstaande werkjes bevatten het achttal Voorlezingen, die de Heer Koenen in de beide laatste wintervergaderingen van de Afdeeling Koophandel der Maatschappij Felix Meritis te Amsterdam, gehouden heeft. Terwijl het door de andere sprekers daarin verhandelde gedeeltelijk is opgenomen in het Verslag, dat aan de Leden is rondgezonden, heeft alleen de Heer Koenen zijne Voordragten door den druk voor een ieder verkrijgbaar gemaakt, zoodat ook zij, die geene Leden van Felix Meritis zijn, in staat gesteld worden, kennis te nemen van het aldaar door hem besprokene.

Hoe gunstig beide werkjes door het publiek opgenomen zijn, bewijzen niet alleen de vele aanprijzende recensiën, die verscheiden tijdschriften er van gegeven hebben, maar ook de gretigheid, waarmede zoo velen ze hebben ter hand genomen, die anders weinig acht slaan op hetgeen de drukpers over Handel en Scheepvaart oplevert. Dit maakt de ons opgedragen taak, om ze in dit Tijdschrift te beoordeelen, eenigzins moeijelijk. Met genoegen gehoord bij het uitspreken, met graagte ontvangen bij de uitgave en aanbevolen door de recensenten - waarlijk, na zoo algemeen gunstig een oordeel, zal het wel aan partijdigheid of aanmatiging toegeschreven worden, wanneer men dan nog waagt met eenige aanmerkingen voor den dag te komen. Onder die vele oordeelvellingen en recensiën hebben wij er echter nog geene gehoord of gelezen, die zich niet bepaalden tot eenige weinige woorden van hooge lofspraak over een' man, die, zonder dadelijk belang te hebben bij Handel of Scheepvaart, toch zijn' kostbaren tijd en zijne groote bekwaamheden beschikbaar stelt, om de kennis zijner landgenooten te vermeerderen. Wie zal dat oordeel wraken? Gaarne

stemmen wij daarmede in, echter onder voorbehoud, dat men daarom bij eene beoordeeling niet het werk zelf geheel onaangeroerd late en dus eene persoonlijke kwestie er van make, ja zelfs zoo verre ga, om een gemotiveerd min gunstig oordeel af te keuren, omdat het een te verblijdend verschijnsel is, iemand van de rigting van den Heer Koenen als voorstander van vrijheid van handel te zien optreden, dan dan dat men daarvoor niet gaarne over het onvolledige van diens arbeid zou heenstappen.

Zulk eene eenzijdige wijze van handelen rekenen wij zoowel voor den Heer Koenen als voor het Nederlandsche publiek weinig vereerend, en onmogelijk kunnen wij zelfs voor een oogenblik onderstellen, dat de schrijver met eene zoo partijdige beschouwing zou gediend zijn. Hij zelf, de naam van den Heer Koenen staat ons daarvoor borg, zal de eerste zijn, om daarover den staf te breken, en hij zal een even onpartijdig oordeel verlangen over de vruchten van zijne pen, als over het werk van andere verdienstelijke landgenooten zoo vrij geveld wordt. Wij zullen dan ook met vrijmoedigheid en bescheidenheid onze aanmerkingen mededeelen, en hopen geen oogenblik uit het oog te verliezen, dat het hier de beoordeeling geldt van den arbeid van een' man, die alleen door de zucht om mede te werken tot het welzijn zijner medeburgers gedreven wordt, om een hem praktisch onbekend terrein te betreden, schoon het hem juist daardoor aan zoo vele eigenaardige moeijelijkheden blootstelt.

Dit brengt ons als van zelf tot de vraag, of ook de niet-handelsman volkomen in staat en bevoegd is tot het schrijven eener Geschiedenis van den Handel? Wij voor ons twijfelen er aan. Rekent men eene eenvoudige opsomming der feiten voldoende, dan, ja dan kan voorzeker ieder geschiedkundige die taak met gerustheid aanvaarden, maar oordeelt men met ons, dat men de oorzaken en gevolgen dier feiten moet kunnen opsporen, nagaan en in hunne werking beoordeelen en zich als het ware geheel te huis gevoelen in het onderwerp dat men behandelt, dan aarzelen wij niet de vraag ontkennend te beantwoorden. Zonder praktische kennis moet, onzes inziens, een dergelijke arbeid onvermijdelijk stooten op de klip van onvolledigheid en te veel compilatie blijven. Het is met de behandeling van handelsonderwerpen als met de kennis eener vreemde taal. Hoe grondig men ook alle taal-regelen kenne, ja kunne opklimmen tot de wording en den oorsprong der woorden, men bezit daarom nog geenszins de gaaf om zijne gedachten in die taal weder te geven, en gedurig voelt men zich belemmerd door het zoeken naar die kleine en schijnbaar onbeduidende woorden, die juist het verband tusschen het een en ander woord uitmaken. Zelfs de beste taalkundige zal slechts eene onvolledige kennis eener taal bezitten, wanneer hij die niet door de praktijk in het land zelf, geleerd heeft. Evenzoo kan alleen de praktijk bij handelsonderwerpen den sleutel geven tot vele anders moeijelijk

te begrijpen feiten, en wel dikwijls juist door het op den voorgrond brengen en verklaren van schijnbaar onbeduidende onderdeelen, die de zaak duister maken en die den praktikus even spoedig in het oog springen, als ze voor den theorist onmogelijk te ontdekken zijn.

Maar wie is dan de bevoegde schrijver eener handelsgeschiedenis? Natuurlijk alleen hij, die bij historische kennis praktische voegt, en omdat de vereeniging dezer beide, in ons oog onmisbare vereischten, zoo schaars wordt aangetroffen, gelooven wij daarin de oorzaak te vinden van het anders vreemde verschijnsel, dat zelfs in onzen, aan geschriften over alle mogelijke onderwerpen zoo kwistigen tijd, nog geene eigenlijk goede en volledige Geschiedenis van den Handel verschenen is. Wat Engeland en Frankrijk op dit gebied geleverd hebben, is zoo eenzijdig, dat het voor ons land van weinig waarde is, en zelfs de uitmuntende ‘Geschichte des Welthandels’ van den bekenden H. Scherer, waarvan nog maar het tweede deel verschenen is, kan niet van groote oppervlakkigheid over hetgeen den handel van Noord-Nederland betreft, vrij gesproken worden. Toch stellen wij dat werk zoo hoog, omdat de schrijver toont zoowel goed geschiedkundige, als ervaren praktikus te zijn. Wij gelooven dan ook niet, dat eene volledige en goede Geschiedenis van den Nederlandschen Handel het licht zal zien, eer wij de vruchten plukken van de met loffelijken ijver hier te lande op enkele plaatsen aangevangene verbeterde wijze van opleiding van den handelaar, waaraan zoo groote en dringende behoefte bestaat. Maar wanneer daardoor kooplieden zullen gevormd zijn, die bij de praktijk tevens de theorie van der jeugd af hebben geleerd, dan zullen wij niet langer vergeefs behoeven uit te zien naar eene praktisch bewerkte Geschiedenis van dien tak van bestaan, waaraan ons Vaderland bijna alles verschuldigd is.

De Heer Koenen erkent met ons het bezwaar van zijn gemis van praktische kennis, en verklaart dan ook reeds in zijne eerste Voorlezing, dat hij gaarne zijne plaats zou inruimen aan mannen als een Hogendorp en een Willem de Clercq, die de praktijk en de wetenschap in zich vereenigden, want, zegt hij: ‘alleen zoodanige mannen of huns gelijken acht ik geheel bevoegd om recht vruchtbaar tot u te spreken.’ Daarom verwonderde het ons echter, het gezegde van den oppervlakkigen, en trouwens ook anders weinig gunstig bekenden Boswel voor de Handelsvoordragten als motto gekozen te zien, waarin deze, daargelaten nog den groven economischen blunder, dien de Heer Koenen niet weggelaten heeft, juist het tegenovergestelde beweert en ‘praktische kennis geheel overbodig rekent, voor hem die over handel schrijft.’ Wij stellen daartegenover wat Scherer in de Voorrede van zijn reeds genoemd werk zegt: ‘Gerade bei einer Aufgabe wie der vorliegenden, vermag die Wissenschaft am wenigsten sich allein zu genügen, und empirische Kenntnisse werden nöthiger sein für den kommerciëllen als politischen Geschichtsschreiber.’

Eer wij tot de Voordragten zelve overgaan, moeten wij nog de vraag beantwoorden, of wij ze als Verhandelingen moeten beschouwen, eeniglijk geschreven om het zoo loffelijk doel der Bestuurders van Felix Meritis te ondersteunen, dan wel als een werk van grooter beteekenis. Beide bedoelingen te vereenigen gaat moeijelijk, wanneer men alleen bedenkt, dat weinige maanden ten hoogste voldoende zijn om Verhandelingen over dit onderwerp te schrijven, terwijl jaren studie worden gevorderd, wanneer het eene bepaalde Geschiedenis geldt. In geen der beide werkjes vinden wij daarop een bepaald antwoord. Immers, volgens de titels zou men denken aan eene bepaalde Geschiedenis, volgens de Voorrede van de Handelsvoordragten, aan eene onkele proeve, en volgens het begin der vierde Voorlezing, aan de behandeling van eenige bepaalde tafereelen uit die Geschiedenis. Zal het echter een volledig, schoon dan verkort, geschiedverhaal zijn, dan zoeken wij te vergeefs naar onderscheidene belangrijke feiten, die eene eerste plaats verdienen; is het enkel eene proeve, een leiddraad, hoe die Geschiedenis zou moeten behandeld worden: waarom dan de tijdorde niet naauwkeurig gevolgd, het aloude handelsverkeer weggelaten, van de nijverheid geen woord gerept en het stelsel van lasten geheel niet aangeroerd; of zijn het eindelijk alleen tafereelen: waarom dan eene zoo ruime plaats toegewezen aan de overbekende historie der Oost- en West-Indische Kompagniën, die zooveel beter had kunnen vervuld worden?

Wij meenen dan ook juist te handelen, wanneer wij beide werkjes beschouwen als eene reeks van losse Verhandelingen over den Handel en de Scheepvaart, waarin de schrijver de tijdorde alleen gevolgd heeft, voor zoovere het elk onderdeel aangaat, en waarin hij veel heeft opgenomen wat hem merkwaardigs voorkwam en wat hij tevens geschikt oordeelde, om het op den tegenwoordigen tijd toe te passen. En als zoodanig moeten wij hem regtmatigen lof doen toekomen, zoowel voor den beknopten als aangenamen vorm, waarin hij zijn onderwerp heeft gegoten. Zeer behartigingswaardig zijn vele wenken, die hij daarin geeft, en wèl ware het te wenschen, dat vele vermaningen ingang vonden, omdat ze den bloei van Handel en Scheepvaart meer en meer zouden bevorderen en een einde maken aan eene rigting, die teregt door den schrijver eenzijdig genoemd wordt.

Wanneer wij de Voorlezingen over de Handelsgeschiedenis voor ons nemen, dan is de eerste bedenking die bij ons oprijst, dat eene zekere eenzijdigheid ze kenmerkt. Immers is het bijna uitsluitend de Handel van Amsterdam, die behandeld wordt, en vinden wij zoowel het vroeger door zijn stapelregt zoo magtige Dordrecht, het door zijnen Franschen handel eens zoo rijke Middelburg en het door zijn druk verkeer met Engeland nog zoo bloeijende Rotterdam, weinig meer dan ter loops aangeroerd. Maar voornamelijk kenmerkt zich het eerste werkje door het gemis van alle beschrijving van de eigenlijke me-

chaniek van den Handel en van de wijze waarop het geheele verkeer was ingerigt. Op welke wijze werd de Handel gedreven? Was het meest eigen, dan wel commissie- of veel doorvoerhandel? Welke landen waren de grootste koopers voor bepaalde alhier aangevoerde goederen, en in welke landen kochten de Hollandsche kooplieden de artikelen, die zij voor hun' uitvoer noodig hadden en die de inlandsche nijverheid niet opleverde? Hoe waren het credietstelsel, de banken en de wisselhandel ingerigt? eene belangrijke vraag, omdat uit hare beantwoording eenigzins het kapitaal blijken zou, dat vereischt werd en hoe groot en veelvuldig de omzet was. Geschiedde de Handel met het Buitenland meest door filiaalhuizen of door supercarga's, of wel eenvoudig door correspondenten? Hoe waren de kamers van assurantie ingerigt? En vooral: was de geest der Regering voor vrijheid van Handel, zoo als dikwijls beweerd wordt, en waren dus de bevoorregte handelsligchamen uitzonderingen? Drukten de convooi-, licent-, veil- en lastgelden zóó zwaar op het verkeer, dat dit er onder verminderde, en belett'en de hooge lasten op de eerste levensbehoeften de inlandsche nijverheid door hooge loonen, om de mededinging met het Buitenland vol te houden?

Ziedaar zoovele vragen, die ligtelijk vermeerderd konden worden, en wier beantwoording, naar ons inzien, door eene Geschiedenis van den Handel geschieden moet, zoo deze volledig zijn zal en waarlijk aan eene erkende behoefte zal voldoen. Bij de Voorlezingen over de Scheepvaart is deze leemte minder merkbaar, en even als de Heer Koenen dankbaar de hulp van practici erkent bij de behandeling dier stoffe, hadden wij wel gewenscht, dat ook bij het schrijven der Handelsvoordragten een praktisch koopman hem ter zijde gestaan had, om eene volledigheid aan het werk bij te zetten, die het zoozeer in waarde zou hebben doen rijzen.

Beginnen wij nu met de aandacht onzer lezers te vestigen op een allerbelangrijkst vertoog over de physieke en de geographische ligging van ons Vaderland, dat de eerste Voorlezing over de Handelsgeschiedenis uitmaakt. Na de voordeelen te hebben opgesomd, waarin wij ons nog mogen verheugen, doet de schrijver scherp de gevaren uitkomen, die ons bedreigen door ‘de bedriegelijke gunsten der stroomen,’ zoo wij niet door onvermoeiden ijver en voortdurende werkzaamheid zorgen te behouden, wat wij nog bezitten. Amsterdam wordt bepaald gewezen op de mededinging, waarmede het zooveel gunstiger gelegen Antwerpen en de Helder het bedreigen, zoo het niet zorgt de gemeenschap met de Noordzee te verbeteren. Wij voor ons hechten evenwel minder aan de mededinging dier beide plaatsen. Immers brengen de kapitalen en de ondernemingsgeest vrij wat meer tot den bloei eener koopstad toe, dan gunstige ligging, en Antwerpens kleine eigenhandel toont ten duidelijkste, dat zijne kooplieden de Hollandsche aan ondernemingsgeest geenszins voorbij streven. Maar een groot be-

zwaar dat uit Amsterdams ligging voortspruit, zijn de hooge kosten die het N.H. Kanaal aan de schepen veroorzaakt en de moeijelijkheid die de stad er door ondervindt in de uitbreiding harer stoomvaart, die toch in den tegenwoordigen tijd bepaald onmisbaar mag genoemd worden. Moge deze waarschuwing de groote zaak der doorgraving van Holland op 't smalst bevorderen en er meer ijver aan doen bijzetten, dan tot nu toe helaas! het geval geweest is. Eindelooze commissiën en tallooze opsommingen der voor- en nadeelen brengen de zaak geen' stap verder, die onzes achtens vrij wat meer voortgang zou gehad hebben, wanneer de handelstand zelf naauwkeurige opnemingen had laten doen en, bij gunstig rapport, een volledig plan opgemaakt had en daarop eenvoudig de concessic der Regering had gevraagd.

Eenigermate verwonderd heeft ons de bewering van den schrijver (pag. 19), dat de welvaart zich in onze dagen van de groote steden naar het platte land verplaatst. Wij erkennen de toenemende belangstelling, die ook bij de stedelingen in den landbouw ontwaakt is en de grooter hoeveelheid producten, die een beter stelsel van arbeid aan onzen bodem ontlokt, sedert Engeland de poorten zijner schijnbaar nimmer verzadigde markt voor ons heeft opengezet; maar wij hebben nog nergens de bewijzen gezien, dat deze vermeerdering der welvaart eene verplaatsing, of ten koste van die der steden geweest is. Hebben al enkele vermogende inwoners van steden eenig kapitaal in den landbouw overgebragt, wij twijfelen zeer, of dat kapitaal vroeger zóó belegd was, dat het iets tot de welvaart van de plaats hunner inwoning toebragt, terwijl daartegen het platte land ongetwijfeld de welvaart onzer zeehavens ongemeen heeft doen toenemen, door de vermeerderde Scheepvaart, die tot het vervoer der grootere hoeveelheden uitgevoerde landbouwproducten noodig geworden is. Ook ligt de statistick vóór ons om te bewijzen, dat bij de toenemende welvaart van het platte land, de steden niet zijn achtergebleven, en Rotterdam en Harlingen voornamelijk worden, en zeer teregt, door den schrijver als voorbeelden van grooten bloei genoemd. En wat het contrast aangaat, dat de bloeijende landbouw met de kwijnende visscherij vertoont, wij gelooven dat niet beter te kunnen ophelderen, dan door de vraag, die Prof. S. Vissering aan het slot van zijn allerbelangrijkst stukje over ‘Onzen uitvoer van Meekrap’ (‘Staatkundig Jaarboekje’ 1854) doet: ‘Wij gelooven, dat we hier het pleit tusschen reglementaire staatszorg en vrijen arbeid in het voordeel van den laatsten beslist mogen achten. Zou er niet kans zijn, dat over eenige jaren de officiële statistick ons gelijke uitkomsten over de vrijheid onzer visscherijen (de laatste tak onzer nijverheid, die nog “in het belang van den ouden roem” gereglementeerd is) aanbood?’

Evenmin kunnen wij in de zoo dikwerf geuite en ook door den schrijver voorgestane meening deelen (bl. 33), dat het ondernemen van groote openbare werken door Engelsche kapitalisten hier te lande

‘een gebrek aan veerkracht bij den landzaat’ zou bewijzen, noch tocgeven, dat de lage rente-standaard in Engeland daarvan de oorzaak is. Men moet ten eerste in het oog houden, dat de meeste dier werken van een' specialen aard zijn, waarvoor Engeland, door zijn uitgebreid machiue- en fabrijkwezen en groote werktuigkundige bekwaamheden, oneindig meer geschiktheid bezit dan Holland, maar ten andere ook het bewijs leveren, dat die werken geldelijke winsten hebben opgeleverd. Dat laatste bewijs zou, met zeer weinig uitzonderingen, naar ons inzien, moeijclijk te leveren zijn, en brengt de onderneming geene geldelijke winsten, maar enkel algemeen nut en voordeel op, dan geniet Holland het voordeel van die kapitalen, zonder er Engeland eenige vergoeding aan rente voor te betalen. Het is daarenboven eene besparing van het vlottend kapitaal van ons land, dat anders in dergelijke werken vast belegd zou worden en dat vaak aan handel, nijverheid of andere winstgevende bronnen van vertier zou moeten onttrokken worden. Ook gelooven wij niet, dat de lagere rente der Engelsche effecten de oorzaak van dat verschijnsel is. Gemiddeld, ja bijna altijd, is de rentestand van het vlottend kapitaal lager in Holland dan in Engeland, waar altijd meer gelegenheid is tot dadelijke en zekere plaatsing en tot hooger rente dan de effecten geven, dan hier te lande, zoodat het geen uitweg tot plaatsing in het Buitenland behoeft te zoeken. Maar terwijl in Holland de effectenhandel zich bijna uitsluitend bepaalt tot de schuldvorderingen van Staten, wordt in Engeland evenveel, zoo niet nog meer handel gedreven in aandeelen van nijverheidsondernemingen. Even als in andere fondsen, heerscht daar in die aandeelen eene groote mate van spel, en heeft dus in Engeland ieder ingenieur, die werk zoekt, oneindig meer gemak om de noodige kapitalen voor eene nieuwe onderneming bij een te krijgen, dan hier te lande. Men herinnere zich alleen het zoo beruchte spel in de spoorweg-actiën, en vrage eens aan de groote agioteurs in die nijverheidsfondsen, welke ondernemingen en hoevele, dividenden geven; en uit het antwoord zal het blijken, dat alleen het beursspel de kansen van winst moet opleveren.

Ware het echter niet wenschelijk, dat in Nederland meer kapitaal ter beschikking der nijverheid gesteld wierd? Voorzeker, maar dan ook voornamelijk ten behoeve der particuliere fabrijksnijverheid, die wat kapitaalvoordeel aangaat, meer aanprijzing verdient en meer winsten afwerpt, dan de groote openbare werken. Zijn de sommen, hier te lande voor ontginningen besteed, gemiddeld nuttig en voordeelig belegd? Moge eene bekwamer pen dan de onze deze zaak eens grondig behandelen; ze is wel een gezet onderzoek waardig.

De tweede Voorlezing bevat een beknopt overzigt van onzen Handel op de Oostzee en op de Levant, groote bronnen van rijkdom voor ons Vaderland, eer de Oost-Indische Kompagnic zulke bijna ongeloofelijke winsten afwierp. Waarlijk, onverklaarbaar is hier het

niet behandelen van onzen vroeger zoo rijken Handel met Spanje, die in belangrijkheid den Levantschen verre overtroffen heeft, van ons druk verkeer met Portugal, van onze betrekkingen met Frankrijk en den tarieven-oorlog met dat land gevoerd, en zelfs van onze gestadige verbindtenis met Engeland. Komt niet hier weder de eenzijdigc behandeling uit van 't geen bepaald den Amsterdamschen Handel aangaat? Immers het is aan den Handel met de Oostzee, zegt de schrijver (bl. 43), ‘dat onze stad (Amsterdam) vooral hare opkomst en grootheid heeft te danken gehad,’ terwijl daarentegen het verkeer met Spanje en de andere genoemde landen groote voordeelen heeft afgeworpen voor alle havens en alle fabrijksteden van ons geheele Vaderland.

Juist dit hoofdstuk hadden wij het meest belangrijk verwacht, omdat de Handel die daarin, volgens den weidschen aanhef, zou behandeld worden, niet ontstaan is door monopoliën van bevoorregte Handelsligchamen, maar door eigen kracht, kennis en ondernemingsgeest, en zoo ooit, daaruit voornamelijk gebleken is, hoe zeer onze Voorvaderen in grootere geschiktheid voor den Handel andere natiën overtroffen. Deze Voorlezing doet ons dan ook hoofdzakelijk het geheele werk beschouwen als Verhandelingen over, geenszins als eene Geschiedenis van den Nederlandschen Handel. Eene enkele aanmerking nog. Bij de behandeling van den Oostzeehandel zegt de schrijver (bl. 54), dat de Hollanders, in de zaak van den Zondschen tol, de vrijheden van andere natiën tegen Deensche willekeur hebben verdedigd. Wij gelooven, dat aan onze natie hier een lof wordt toegezwaaid, dien ze niet verdiend heeft, en dat wij alleen dàn andere volkeren voor onregt van vreemden hebben gevrijwaard, wanneer wij zelven de wapenen tot verdediging van onze eigene regten moesten opvatten, schoon dan ook de afgedwongen voordeelen, buiten ons toedoen, tot anderen werden uitgestrekt. De beschuldiging, dat wij de eersten geweest zijn, die, door eene formele aanneming tot betaling van den Zondschen tol, het nog nooit op zuiver juridieke gronden bewezen regt tot heffing erkend hebben, kunnen wij moeijelijk van ons afweren. Voor onze eigene vrijheid hebben wij voorzeker roemrijk gestreden, maar hebben wij die ook van andere natiën trachten te bevorderen? Wij twijfelen er aan. Zulke bewijzen van liberaliteit hebben wij nergens in onze Geschiedenis ontmoet. In de welvaart van anderen ook de onze te zien, is eene leer, eerst in deze eeuw ontstaan en helaas! zelfs nu nog niet algemeen aangenomen.

Op bl. 68 roemt de schrijver onzen uitvoer van geraffineerde suiker naar de Middellandsche Zee als zeer belangrijk, maar zonder de hoofdzaak te vermelden, dat alleen een beschermend stelsel van premie van uitvoer ons daartoe in staat stelt. En wat het geringe van onzen invoerhandel van de Levant hier te lande aangaat, zoo zal die voortdurend klein moeten blijven. Juist in dezen Handel vooral blijkt, wat op het geheele afnemen van onzen Handel, bij dien van de 17de eeuw vergeleken, van

toepassing is, en dat wij meer op den voorgrond hadden wenschen gesteld te zien, dat wij toen die handelsgrootheid konden verkrijgen, omdat andere natiën nog niet tot het bewustzijn van eigen kracht en van de groote voordeelen, die Handel en Scheepvaart afwerpen, gekomen waren. Sedert is die overtuiging bij haar ontwaakt, en moeten nu onvermijdelijk die natiën ons voorbij streven, die door grooter verbruikkracht meer producten van andere kunnen koopen, en door grootere voortbrenging weder meer aan andere kunnen verkoopen. Een naauwer aansluiting aan het Tolverbond met zijne uitgestrekte markten, groote behoeften en groote voortbrenging, kan onzen handel nog veel verlevendigen en ruime stoffe opleveren voor onze vrachtvaart, maar nimmer kunnen wij weder tot die hoogte geraken, waarop wij vroeger stonden.

Engeland heeft voor eigen verbruik dringend behoefte aan de granen, die het Oosten voor Europa in zoo kwistigen overvloed opbrengt, terwijl het daartegen de tallooze producten zijner uitgestrekte fabrijkmatige nijverheid geeft, die eene grage markt in de Levant vinden. Een waarlijk, bijna ongeloofelijk tal van ladingen granen worden dan ook zeilende op de Engelsche markten door het Oosten verkocht, en geen land, dat niet dezelfde ruime gelegenheid tot gereeden afzet daarvoor vermag aan te bieden, kan de mededinging in den Levantschen handel daartegen volhouden. Die aanzienlijke tak van Handel is bijna geheel in handen van Grieksche huizen, die hunne filialen zoowel in alle havens en fabrijksteden van Groot-Brittanje, als aan de Middellandsche Zee en tevens in de geheele Levant hebben, en die daardoor dien uitgebreiden wisselhandel kunnen drijven, die hun de verbazende kapitalen verschaft, welke tot het drijven van dien kolossalen handel noodig zijn. De Heer Mongredien te Londen heeft over dien geheel nieuwen tak van handel een allerbelangrijkst vertoog in het licht gegeven, waaruit de onmogelijkheid van mededinging voldingend blijkt.

Overigens zijn de mededeelingen, in deze Voorlezing gegeven, van veel belang, en het voorbeeld van Triëst is zeer juist gekozen, als een beeld van hetgeen kennis en lust voor Handel nog in onze dagen vermogen. Met oneindig meer genoegen en nut zal dan ook deze Voordragt gelezen worden dan de derde, die - wij komen noode tot de bekentenis - weinig anders bevat dan de meest bekende feiten uit de Geschiedenis der Oost- en West-Indische Kompagniën. Zoo de schrijver volgens dit hoofdstuk niet weder toont gedacht te hebben aan het leveren eener bepaalde Geschiedenis, dan hadden wij deze ruimte gaarne door een ander tafereel vervangen gezien, waartoe het bank- en wisselwezen eene uiterst geschikte stoffe konden geleverd hebben, te meer, daar wij die nu geheel moeten missen. Opmerkelijk alleen is de mededeeling (bl. 112), dat Amsterdam in die dagen vrijheid van verkeer verlangde met Brazilië, en dus tegen het monopolie der West-Indische Kompagnie optrad! Vreemd is het echter, over den oorlog

van 1664 tot 1667 en den vrede van Breda te lezen (bl. 106): ‘de rampzalige oorlog met Engeland, door een onvoordeeligen vrede gevolgd.’? Wanneer dit van den eersten Engelschen oorlog, 1652-1654, en den vrede van Londen gezegd werd, wij zouden het moeten toestemmen; maar van den oorlog, die onze vloot het eeuwigheugend wapenfeit zag bedrijven, dat de Hollandsche zeemagt het fiere Engeland op eigen bodem bij Chattam tuchtigde, waarlijk, dit verwondert ons in hooge mate.

De vierde Voorlezing is als het ware eene toepassing op het geheel en heeft ten doel voornamelijk de vraag te behandelen, waardoor Engeland ons in latere jaren zoozeer is voorbij gestreefd, en wat ons in de toekomst te doen staat? twee punten van zóó overwegend belang en van zóó grooten omvang, dat wij het den schrijver naauw euvel kunnen duiden, dat de beantwoording daarvan op eenige weinige bladzijden, ons verre van bevredigd heeft. Wie deze beide vragen waarlijk goed beantwoordt, hij zou de geheele natie duurzaam aan zich verpligten en blijken geven van eene ervaring op het handelsgebied, die bewonderenswaardig zou mogen genoemd worden. De schrijver is in die beantwoording dan ook niet gelukkig geslaagd, en wij zullen ons vergenoegen hierbij alleen te wijzen op eenige zeer behartigingswaardige wenken, die wij in deze Voorlezing aantreffen, en wel voornamelijk op hetgeen (bl. 38) gezegd wordt over den hier te lande steeds toenemenden effectenhandel: ‘immers een *spelend* volk is geen *handelend* volk.’ Moge dat woord ingang vinden, en mogen eens vele kapitalen terug vloeijen tot den reëelen handel, die niet den een ontneemt, wat de ander verkrijgt, maar de welvaart en het voordeel van allen bevordert!

Een enkel woord over de klagt (bl. 140) geuit, dat de handel met Curaçao zoo zeer verminderd is, bij hetgeen hij eens in de vorige eeuw was. De schrijver vergeet hierbij te vermelden, dat die handel toenmaals weinig anders was, dan smokkelhandel; en waarlijk, even als het eens door zijne kaapvaart zóó rijke Veere, dat in 1651 nog 195 schepen zijne haven binnen liepen, nu wel de straf schijnt te dragen voor dat vroeger bedrijf, evenzoo schijnt Curaçao nu te boeten voor zijn vorigen sluikhandel. Immers alle pogingen, die wel degelijk na 1828 genomen zijn, om door Hollandsche kapitalen en door het vestigen van Hollandsche huizen aldaar, den handel met het Moederland te verlevendigen, zijn voortdurend afgestuit op den aard der bevolking, die zich moeijelijk met een' geregelden en soliden handel schijnt te kunnen vereenigen. En wat de aangevoerde levendigheid van den algemeenen handel in Nederland in 1847 betreft, hierbij wordt te veel uit het oog verloren, dat die bijna uitsluitend het gevolg eener Europesche ramp was, terwijl het bezoeken door onze bodems van vreemde havens zou moeten bewezen worden het gevolg te zijn van Nederlandsche ondernemingen, zoo het onzer natie tot eere zal worden toegerekend. Wanneer men be-

wijzen van ontwaakten handelslust zoeken wil, dan sla men liever het oog op de jaren na 1850, die de vrijmaking onzer vlag van eeuwenknellende banden aanschouwden.

De Voorlezingen over de Geschiedenis van [den?] Scheepsbouw en [de?] Zeevaart behoeven wij minder breedvoerig te behandelen, zoowel omdat uit den aard der zaak de praktijk daarbij meer van de theorie en de zuivere geschiedkundige opgave gescheiden kan worden, als omdat de hand van practici bij de bewerking doorschemert. Daarenboven begroeten wij dit werk te gaarne als een eersteling op dit gebied, dan dat wij ons niet verpligt zouden rekenen minder groote eischen aan den schrijver te doen, dan wanneer hij een sints lang ontgonnen en reeds zoo dikwijls bearbeid terrein bewandelt. Bepaalde zeevaartkundigen kunnen in dit werk eene voorbereiding vinden voor een arbeid, die te lang aan onze literatuur heeft ontbroken, en wij hopen, dat deze proeve onze zoo uitmuntend gevormde bevelhebbers der Marine zal uitlokken, op den nu gelegden grond voort te bouwen en eene volledige Geschiedenis te leveren van de Nederlandsche Zeevaart en den Scheepsbouw, waartoe zij zoo uitnemend geschikt en zoo volkomen bevoegd zijn.

In de eerste Voorlezing vindt men een beknopt overzigt van de Zeevaart bij de Ouden, waarin vele belangrijke bijzonderheden, op aangename wijze, medegedeeld worden. Jammer, dat omtrent vele punten zoo groote onzekerheid bij de geschiedkundigen blijft bestaan.

De tweede Voorlezing behandelt de Zeevaart van Italië, Spanje, Portugal en het Noorden, waarin teregt aan het eens zoo scheeprijk Venetië eene eereplaats wordt toegewezen. Dit en het vorige hoofdstuk hadden wij zoo gaarne vervangen gezien door mededeelingen aangaande het begin der Scheepvaart van ons Vaderland, gedurende den tijd der Romeinen, en het aandeel dat de Noormannen, Saksers en Friezen gehad hebben aan de grondlegging van de Zeevaart en den Scheepsbouw hier te lande. Noode toch missen wij dit ook in de derde Voordragt, die aan de Hollandsche Scheepvaart en Scheepsbouw gewijd is. Als toepassing, en vooral tot eene kritiek van de daarin medegedeelde cijfers, leze men het uitmuntend stukje van den Hr. A. Elink Sterk, Jr., over ‘Neêrlands scheepvaart en scheepsbouw in den ouden tijd’ (Staatkundig Jaarboekje 1854). Die kritiek is noodig, en wel voornamelijk, opdat men niet in dezelfde fout vervalle van de Engelsche statistici (onwetend?) om meerdere in- en uitklaringen van denzelfden bodem voor zooveel grooter tonnenmaat op te geven. Bij de enquète der Scheepvaartwetten toch bleek het in Engeland, dat door eene geregelde stoomvaart één schìp het cijfer van tonnen voor eene haven dikwerf vertwintig- en verdertigvoudde, hetgeen dan ook de Liverpoolsche scheepvaart tot zulk een ongeloofelijk cijfer doet opklimmen.

De laatste Voordragt eindelijk behandelt die gebeurtenissen, welke in onzen tijd zulk een beslissenden invloed op de Scheepvaart gehad

hebben, de toepassing der stoomkracht, de ontdekking der goudmijnen in Californië en Australië, en de opheffing der Engelsche Scheepvaartwetten. Het is met deze Voordragt als met die der laatste in de Handelsgeschiedenis. De ter behandeling voorgestelde punten kunnen zeer goed tot eene toepassing worden gekozen, maar ze zijn van te grooten omvang en van te hoog belang; ze vorderen te veel studie en ervaring, dan dat ze vlugtig op een dertigtal bladzijden kunnen worden afgedaan, die geheel in den meer lossen, ja nu en dan zelfs dichterlijken toon geschreven zijn, die uitnemend voor Verhandelingen, maar niet voor eene grondige behandeling van dergelijke onderwerpen geschikt is. Onvermijdelijk moest zulk eene behandeling oppervlakkig blijven, en de geheele Voordragt bepaalt zich dan ook tot weinig anders dan tot eenige vlugtige opmerkingen, die, ja, juist zijn, maar geenszins de vraag beantwoorden, die de schrijver zich gesteld heeft.

Intusschen kunnen wij dit viertal Voorlezingen met gerustheid aan allen ter lezing aanbevelen, die belang stellen in den hier te lande zoo inheemschen tak van nijverheid, als de Scheepvaart ten allen tijde geweest is. De groote historische bekwaamheden van den schrijver en zijne ijverige nasporingen, voornamelijk op het Hollandsche gebied, ontdekt men op iedere bladzijde, en wij hopen zeer, dat er weldra iemand uit onze Marine zal opstaan, om op den nu gelegden grond voort te bouwen, opdat licht verspreid worde over de nog zoo duistere geschiedenis van hetgeen al op dit terrein merkwaardigs aan te wijzen is.

Wij hebben, bij de beoordeeling van beide werkjes, de grenzen overschreden, die wij daarvoor in onze gedachten hadden afgebakend. Den lezer zij daarvoor verschooning gevraagd. Wij hebben onze ingenomenheid met den inhoud doen blijken, zonder de oogen te sluiten voor de onvolledigheid, die aan een werk van zoo moeijelijken aard en grooten omvang onvermijdelijk verbonden was, wanneer men het in zoo beknopten vorm wilde gieten. Liever hadden wij dan ook van den schrijver enkele tafereelen uit beide Geschiedenissen ontvangen, maar van degelijken inhoud en met raadpleging van de zoo talrijk voorhandene bronnen, dan een verslag van zoo veel, waar de ruimte volledigheid verbood. Ze zouden voorzeker meer nut verspreid hebben, dan een vlugtig overzigt van zoo groot een geheel, hetwelk den kenner niet voldoet, terwijl het den vreemdeling verwart. De hoedanigheid heeft hier voor de hoeveelheid moeten wijken.

Voor het doel, waartoe de Voorlezingen gediend hebben, rekenen wij, dat de Heer Koenen zich uitmuntend van zijne taak gekweten heeft, en wij zouden de eersten geweest zijn om hem allen lof daarover te doen toekomen, zoo het ons vergund ware geweest ze hem te hooren uitspreken. Maar nu beide werkjes in het licht verschenen, en dus aan de algemeene beoordeeling zijn overgegeven ‘als

proeve eener nog altoos ontbrekende geschiedenis des Nederlandschen handels,' een arbeid, 'waartoe echter weinigen genegenheid betoonen,' zoo als wij in de Voorrede van het eerste boekje lezen, nu hebben wij gemeend met vrijmoedigheid onze aanmerkingen te mogen uiten, en na te gaan, of ze aan de eischen beantwoorden, die men aan zulk eene Geschiedenis doen mag. En wij hebben daarenboven, door het aanwijzen van het veelomvattende van zulk eene taak en door het opsommen van hetgeen wij hierin onvolledigs meenen te hebben gevonden, zoeken te verklaren, wáárom zoo velen huiverig zijn zich aan dien arbeid te wagen. Lange jaren van studie en ondervinding worden daartoe vereischt.

Ons tot eene korte lofspraak te bepalen, waar het den arbeid geldt van een' man als de Heer Koenen en de plaatsing der beoordeeling in een Tijdschrift als 'de Gids,' rekenden wij eene verkorting van beider waarde.

***Algemeene Geschiedenis, van de vroegste tijden tot op de tegenwoordige dagen. Een Leer- en Leesboek, ten behoeve van Onderwijzers en ten gebruike op Gymnasiën en Instituten ingerigt; door T. Knuivers, Onderwijzer te Enkhuizen. Eerste deel. Oude Geschiedenis tot op Augustus' alleenheerschappij. Met eene kaart. Te Groningen, bij J. Oomkens, J. Zoon*. 1853. Bl. XII en 540 en XI. gr. 8°.**

Het is waarlijk met geene opgewondenheid, dat wij de pen opvatten, om een verslag uit te brengen omtrent het hier aangekondigde, ons door de redactie van dit tijdschrift toegezonden boekdeel, waarvan reeds de titel billijk mag worden gegispt. Wie toch zal zich kunnen verklaren, wat hier dat *Leer- en Leesboek* eigenlijk beteekenen moet, of zich een duidelijk denkbeeld kunnen geven van de strekking dier woorden *ten behoeve en ten gebruike?* - Het is een Handboek! roept welligt de schrijver ons toe, er op verwijzende, hoe zulks mede in de Voorrede meer dan eens te lezen staat; maar zoo doende krijgen wij slechts eene derde benaming er bij, zonder dat die de zaak veel vooruithelpt. Wat een *leerboek* is, verstaat iedereen; want zoo is er niemand, of hij begrijpt, wanneer hij een leerboek ziet, b.v. voor de algebra, dat eerstbeginnenden in den regel die daaruit kunnen *leeren*. Een *leesboek* is in de dagelijksche opvatting meer onbepaald. Immers, even als het boek, waaruit de soldaten hunne *theorie* leeren, een *theorieboek* heet, zoo leert men de kinderen ook lezen uit een *leesboek*, en van daar dan ook eene reeks van kleinere werkjes met het opschrift *spel- en leesboek*. Maar nu vindt men wederom deze laatste benaming mede van toepassing op eene menigte schriften van allerlei aard, blijkbaar niet meer dienende om het *lezen* te leeren; doch alleen voor lectuur, d.i. voor lezing ter opwekking of uitspanning en juist niet voor opzettelijke studie ingerigt. Het woord schijnt alsdan eene soort van gemoedelijke aanbeveling mede te brengen bij al degenen voor wie het boek meer bepaald geschreven is, om toch druk en vlijtig daarin te lezen; - of het echter in dien zin niet voegzaam gemist kon worden, en men niet even goed, ja zelfs niet beter nog zou schrijven, b.v.: ‘N.N. voor jongelingen’ in plaats van gelijk meestal, ‘een leesboek voor jongelingen,’

laten wij daar. Wat daarvan ook zij, een *leer-* en *leesboek* komt naar de eenige redelijke verklaring, welke men van die woorden geven kan, hierop neêr: dat hetzelfde werk geschreven zou zijn voor opzettelijke studie, en wederom juist niét voor opzettelijke studie. *Tirezvous de la* - of beweer nu, dat deze ongerijmde verbinding eene periphrases heeten mag voor 'Handboek.'

De zwarigheden om met het aangehaalde *ten behoeve van* en *ten gebruike op*, enz., klaar te komen, zijn niet minder. De Schrijver zal toch niet gemeend hebben, dat een boek, hetwelk op gymnasiën en instituten, wel te verstaan door de leerlingen, moest gebruikt worden, tevens nog wel in de behoeften der onderwijzers zelven op de lagere scholen kon voorzien? Eenen anderen zin weten wij intusschen hieraan niet te geven. Doch waartoe meer? Blijkbaar moest deze geheele aanwijzing slechts dienen, om een zoo groot mogelijk aantal koopers uit te lokken; ofschoon wij juist eer zouden gelooven, dat die door het onbestemde der in ieder geval onhandig opgemaakte etiquette wel eens konden worden afgeschrikt.

En zoo die titel dan al eens mogt worden voorbijgezien, dan bevat gewis de Voorrede, voor wie haar slechts vlugtig doorloopt, bitter weinig aantrekkelijks. Zij begint aldus: 'De gunstige resultaten der beoefening van eenig wetenschappelijk vak, staan met zijne methode in een zeer naauw verband.' - Daar zal niemand tegen hebben. - 'Van hier' (wij schrijven deze regelen over, gelijk ze onmiddelijk op elkander volgen) 'dat de bearbeiding dier methode naar verschillende inzigten steeds zeer bevorderlijk is geweest aan de ontwikkeling der wetenschap zelve.' - Mits die verschillende inzigten, zal men gereedelijk opmerken, den toets eener billijke kritiek kunnen doorstaan; want met de schrale vergoeding in dezen, die straks wordt aangeboden, zal zich wel niemand tevreden stellen. - 'Vooral was het in de *handboeken* der onderscheidene vakken, dat steeds op de methode werd gelet, aangezien van haar eene vruchtbare beoefening afhangt der kundigheden, welke men door de studie dier handboeken zich tracht eigen te maken. Begeeft zich alzoo een ander (*nieuw?*) bearbeider op het veld der wetenschap, wie zal deswege den staf over hem breken, al ware het dat zijne nasporingen zelfs geen ander voordeel dan van een' louter negativen aard ten gevolge hadden.' - Wat beteekent wederom, om slechts daarbij te blijven, dat *voordeel van louter negatieven aard?* Immers niet, dat ieder handboek, zelfs het slechtste, altijd nog dienstig heeten mag, dewijl men in het laatste geval zelfs er nog uit leeren kan, hoe het *niet* behoort te zijn, waarmede men dan uit het negatieve maar tot den positieven, d.i. den goeden wetenschappelijken weg moet zien te geraken, ongeveer even als bij Salzmann met zijn geschrijf over de beste manier om kinderen te bederven? De gansche redenering komt alsdan eenvoudig hierop neêr: in een handboek is meer dan in eenig

ander de methode van belang; het slechtste kan altijd nog eenig voordeel opleveren (wij zagen dan hoe?) ‘met alle bescheidenheid’ (met deze zelfde woorden gaat de Schrijver weêr voort) ‘vragen we *alzoo* ook voor ons handboek eene plaats -,’ enz.

Wij voor ons vermeenden echter, en nog, dat de drijfveren wel wat sterker mogten wezen, om alweêr een nieuw geschiedkundig handboek in de wereld te zenden, en dat er tot het vervaardigen daarvan iets meer vereischt wordt dan het gehalteloos zamenflansen van allerlei stukken en brokken uit de verschillendste schrijvers en zelfs weêr uit andere handboeken genomen. Zoodanig werk moet integendeel als 't ware de quintessens leveren van veelomvattende studiën; daarvan een zorgvuldig bewerkt uittreksel zijn, welks moeite van vervaardiging ongeveer in eene omgekeerde verhouding staat tot zijne uitgebreidheid. Niebuhr zeî eens, als hij op zijne openbare lessen over den tweeden Punischen oorlog ging spreken: dat het hem in ieder opzigt speet, zich te moeten bekorten; waarbij hij eene eigenaardige uitdrukking aanhaalde van Lord Chesterfield, die zich bij eene zekere gelegenheid verontschuldigde met te zeggen: ‘ik bid u om verschooning voor mijne wijdloopigheid, maar ik heb den tijd niet gehad om kort te wezen.’ Alle verkortingen vereischen tijd, merkte hij te regt aan, en zoo moest het hem zelfs, volgens zijne eigene natuurlijke verklaring, gemakkelijker vallen, eer dagen achtereen over een zoo rijk onderwerp te spreken, dan in een enkel uur de slotsom te trekken van hetgeen daaruit, naar zijne gemoedelijke overtuiging, tot een duidelijk en doelmatig overzigt voor zijne hoorders gevorderd werd.

Heeft de Schrijver nu den juisten maatstaf van hetgeen voor leerlingen als het meest wetenswaardige uit de geschiedenis diende bijeengebragt te worden in den regel op het oog gehouden? Ons antwoord hierop gaven wij trouwens reeds duidelijk te kennen, want zijne compilatie (anders toch mag zijn werk niet heeten) kan dan ook, vooreerst van die zijde beschouwd, geenszins gelukkig heeten. Als een enkel voorbeeld in dit opzigt, laten wij hier de regelen volgen, welke men bij hem in de behandeling over Aegypte, over die *πανουργία θαυμαστὴ* onder Rhampsinite aantreft, te vinden op bl. 114: ‘Van een ander vorst, Rhampsinite, verhaalt Herodotus, dat hij door zijn bouwmeester een steenen gebouw deed aanleggen, om daarin zijne schatten te bewaren. De bouwmeester echter, die daarin een' kunstigen steen metselde, dien men kon wegnemen, openbaarde (liefst *kort* of iets dergelijks daarbij,) vóór zijn' dood dit geheim aan zijne beide zonen, welke nu tot verbazing van den vorst de schatkamer bestalen, totdat ten laatste één der broeders in de strikken verward geraakte, die de Koning in het geheim tusschen de vaten had doen leggen, waarin de schatten waren verborgen.’ En daarmede is het hier uit. Wij vragen eenvoudig: voor wie moet een dergelijk gebrekkig uittreksel dienen? want ofschoon

de Schrijver nog in de Voorrede zegt: ‘Bij nadere inzage zal het den goedgunstigen lezer blijken, dat we in ons handboek voor den aanvankelijken beoefenaar der geschiedenis niet te diep gaan, terwijl het misschien voor den rijperen en meer ingewijden niet zonder gehalte zal zijn’ - zoo zal men toch niet durven beweren, dat zoodanige verminkte opname voor den aanvankelijken beoefenaar of voor den rijperen en meer ingewijden de minste waarde bezit? Integendeel. Zoo als het verhaal er nu staat, kan het niet anders dienen, dan om de lezers van al die categoriën een wonderlijk denkbeeld omtrent het gewigt der geschiedenis van het oude Aegypte en van de waarde van Herodotus er bij, te geven, of wel om hen - de meer ingewijden dan - de schouders te doen ophalen. Hoe juist en eigenaardig las anders Becker, uit wien de Schrijver deze historie zeker geput heeft, haar in zijn meesterlijk werk, na in korte bewoordingen vooraf te hebben gezegd: ‘Von dem Vorgänger des Cheops, dem Rhampsinit, hat Herodot eine Volkssage aufbehalten, die wir hier einschalten wollen, da sie einen Blick in die Sitten der Zeit tuhn lässt.’ Men behoeft deze woorden slechts aandachtig te lezen, om terstond te begrijpen, hoe dit gansche verhaal eigenlijk in geen handboek behoefde opgenomen te worden, en dat in ieder geval geene verkorting daarvan mogelijk was. Oneindig beter handelde dan ook Pütz in het zijne met slechts aan te stippen: ‘het verhaal van den diefstal in zijne schatkamer,’ en zich in minder dan twee regels van dien Rhampsinites af te maken, met de bloote aanwijzing daarbij van de plaats, waar men bij Herodotus deze bijzonderheden vinden kan. Eene bewerking als die van Pütz mag ook eerst, wat den vorm betreft, een geschikt handboek heeten, voor gymnasiën althans. Hiermede willen wij trouwens niet gezegd hebben, dat wij ten opzigte van den inhoud daarvan *casu quo* spaarzamer zouden zijn met onzen lof; doch voor 't oogenblik mogen wij hierbij niet langer verwijlen. Alleen houden de geleerde vertalers van Pütz het ons in het voorbijgaan ten goede, dat het te wenschen is, bij eene vernieuwde uitgaaf van hun arbeid, welke wij gaarne zouden zien verschijnen, dat zij, bij enkele kleine verbeteringen, vooral wat meer eenheid brengen in hunne schrijfwijze van eigennamen, en dan toch voor goed blijven afzien, gelijk bereids in het 3de stuk geschied is, van dat letterlijk (ofschoon nog niet eens altijd, want *ε* en *η, o* en *ω*, b.v., 't blijft beiden *e* en *o*) natrekken, zou 't mogen heeten, van Grieksche en andere namen in de daarmede overeenkomstige Hollandsche karakters. Zoo moge men, om slechts iets te noemen, *Alexandros* willen schrijven voor dengenen, die zou willen of moeten weten, hoe die naam eigenlijk in het Grieksch luidt; voor den gymnasiast is zulks ten minste niet noodig, en in één woord, zoo als die naam daar nu staat, wanneer het al Duitsch mogt heeten, in 't Hollandsch is hij Alexander en niet anders. - Wij be-

grijpen niet regt, waarom men bij al die Grieksche namen zich eens vooral maar niet aan de Romeinsche schrijfwijze houdt. Zoo ging men onder anderen heen, om voor Cleon, wien iedereen aldus kent, Kleo te willen invoeren. Met het oog op de formatie van Xenophon en Plato, uit *ων-ωντος* en *ων-ωνος* (*ονος*), laat zich die spelling zonder *n*, voor alle eigennamen, die in 't Grieksch den laatsten uitgang hebben, oppervlakkig verdedigen; doch *Kleo* is in ieder geval weêr een Grieksche *vrouwen*naam, en verder zou men dan Agamemnon, Phocion, Helicon en honderd namen meer, moeten verdoopen in Agamemno, Phocio, Helico, wanneer men geloofde bovenstaande als algemeenen regel te mogen vaststellen voor *o* en *on* aan het einde. Wie daartoe lust gevoelt ga zijn gang; wij twijfelen echter of zulks vele navolgers zal vinden, en voor onze taal hopen wij het zelfs niet, dewijl wij nu toch eenmaal die gelatiniseerde Grieksche namen reeds eeuwen achtereen gebruikt hebben, en al die noodelooze veranderingen hoogstens aanleiding konden geven tot verwarring, zonder eenig nut. Er is evenwel meer. Als men dan eenmaal de Romeinen zelven wil gaan verbeteren (want iets anders wordt het eigenlijk niet), is het dan wel consequent, indien men insgelijks die door hen in dit opzigt zoo verwaarloosde eenheid niet zoekt door te voeren, bij alle formatiën b.v. van *ει*, en alzoo nog schrijft Dar*i*us, Iphigen*i*a, Herakl*e*a, Aen*e*as, in plaats van overal of de *i* of de *e* te bezigen? Of moet soms dat *ει* dan zelfs in zijn geheel zoo blijven, omdat wij toch ook weêr gebruiken Pos*ei*don? Men schrijve alsdan: Dareios, Aineias, alsmede *Kelitos;* maar men zegge er dan toch vooral bij voor den lezer, die juist geen Grieksch geleerd heeft, dat die doodgestoken vriend van Alexander zoo heette, dewijl hij er anders waarschijnlijk geen *Clitus* uit halen zou. En nog. Zou men, van een dergelijk systeem uitgaande, niet weêr verder dienen om te kijken (altijd om consequent te blijven), bijnamen als van Darius zelfs, en tallooze anderen meer, of volgens de oorspronkelijke taal, waaruit wederom de Grieken al die Oosterlingen, Aegyptenaren, enz. Icerden kennen, de regelmatige spelvorm wel was in acht genomen? Waar moet het op die wijze heen? Terwijl men, zoo als wij reeds zeiden, met zich maar aan de Romeinen te houden, noch met al die verbeteringen en spitsvondigheden te maken heeft, voor den ongeletterden meer tot last en verwarring dan van wezenlijke waarde en voor den beoefenaar der oude talen toch geheel en al overbodig, noch tegen de gewoonte en uitspraak onzer eigene moedertaal zondigt. Tenzij men toch ook soms verkiezen mogt voor Cats (om nog even die C aan te stippen) Kats te schrijven, kon men anders mede veilig Cleon, Pericles, enz. behouden, in plaats van Perikles en Kleon - en in geen geval Kleo - *à cause toujours*. Maar onsystematisch blijft het alweêr in elk opzigt op Perikles te laten volgen: Cyzicus, Nicias, Callicratidas, enz., enz.

Keeren wij intusschen meer bepaald tot onze eigenlijke beschouwing terug. Wij prezen daar onwillekeurig Pütz aan als een geschikt handboek *voor gymnasiën*, omdat het zich in de eerste plaats door zijnen vorm aanbeveelt. Al de citaten uit de oude schrijvers, aan den voet der bladzijden, zijn allernuttigst, 't behoeft geen verder betoog, zoowel voor docenten als leerlingen aldaar. Heeft er al eens eene vergissing plaats, is hier of daar soms eene onnaauwkeurigheid binnengeslopen, de docent althans wordt in de meeste gevallen als van zelfs er toe gebragt, die gebreken voor zijne lessen te verbeteren. Zoo doende wordt tevens heilzaam medegewerkt, om toekomstige studenten meer eigen en te huis te doen worden in de regte kennis van al wat het oude Athene en Rome betreft, hetgeen voor hén natuurlijk een meer bijzonder vereischte is, dan wel voor alle anderestanden in de maatschappij, waarbij het Grieksch en Latijn zoo geene *conditio sine qua non* is. Het eene werkt dus hier het andere in de hand. De middeleeuwen, en vooral de nieuwe geschiedenis, kunnen uit den aard der zaak in grootere en kleinere handboeken genoegzaam voor alle leerlingen zonder onderscheid, onverschillig namelijk of die later al dan niet zullen studeren, gelijk het doorgaans heet, geschreven worden. Dengenen, die in 't vervolg meer van dat alles weten wil, behoeft het nimmer aan goede werken te ontbreken, om de onvolledige kennis, waarmede hij van dien kant mogt zijn toegerust, bij den eenen natuurlijk onvolledigere dan bij den ander, behoorlijk aan te vullen. De weg hierin wijst zich voor den weetgierigen als van zelven aan. Doch voor gymnasiasten worde, om aangewezene redenen, de oude geschiedenis ten minste liefst afzonderlijk bewerkt in den trant van Pütz. Met in eene en dezelfde handleiding in de behoefte én van gymnasiën, én van instituten, én van onderwijzers in het algemeen te willen voorzien, kan men, hoe ook beschouwd, toch nergens toe geraken, dan van den eenen kant te veel, of van den anderen weêr te weinig te geven: *qui trop embrasse mal estreint*. En dit laatste zou nog altijd het onvermijdelijk lot van den Heer K. moeten geworden zijn, zelfs bijaldien hij de doorslaande bewijzen hier niet gegeven had van eigenlijk op volstrekt géenerlei wijze berekend te wezen voor eene taak, als welke hij ondernam. Wij hopen dit straks aan te toonen, na nog vooraf een paar algemeene opmerkingen gemaakt te hebben.

Wij haalden dan Pütz aan en wel, naar wij zeiden, onwillekeurig; want ons voornemen was ook geenszins de reeks onzer bekende geschiedkundige handboeken hier op te nemen, ten einde de vraag verder te beantwoorden: of er eigenlijk wel behoefte bestond aan één meer? Zelfs bij den grootsten rijkdom in dit opzigt, zouden wij daarin alleén nog geene voldoende reden vinden, om een nieuw werk over 't zelfde onderwerp onvriendelijk te begroeten. Integendeel; vermits altijd het slechts bruikbaar mogt wezen. Niemand zou toch

ook de dwaze stelling durven verdedigen, dat, gesteld al eens wij bezaten honderd goede grammatica's over onze taal, nommer honderd en een, indien dat alweêr op eene iets andere wijze, maar toch overigens fiksch bewerkt was, juist tot nadeel van de wetenschap zou moeten strekken. Het meer of minder wenschelijke van dusdanige bij herhaling vernieuwde verschijningen, kan alleen een punt van bezwaar worden voor den uitgever; waarmede echter het publiek en veel minder nog de kritiek iets te maken heeft. Maar evenmin, gesteld alweer wij bezaten honderd handboeken over de geschiedenis, doch allen, ongelukkig genoeg, even slecht, zou zulks de minste toegevendheid mogen bevorderen, om alweer een nieuw, maar alweer een gebrekkig met opene armen te ontvangen. En daarom willen wij verder, ten einde onze zoo even beloofde bewijsstukken te leveren, geene vergelijkingen maken tusschen het werk van den Hr. K. en dat van A. of B., om daarnaar zijne waarde af te wegen; maar eenvoudig nagaan, of het geheel op zich zelf en alleen uit een wetenschappelijk oogpunt beschouwd, verdient aangeprezen of verworpen te worden.

Reeds merkten wij op, hoe wij ons geenszins konden tevreden stellen met het magere resultaat, dat iedere methode, al ware die dan ook slechts van louter negatieven aard, hare voordeelen kon opleveren. Het mogt zijn, dat wij den schrijver op dat punt niet goed begrepen hebben, gelijk er trouwens zoo vele uitdrukkingen bij hem voorkomen, welke wij niet regt konden vatten; wat daarvan ook zij, wij willen van nu af voor ons doel eerst in zoo kort mogelijke trekken het plan van zijn handboek openleggen, om vervolgens eenige voorbeelden voor den dag te brengen, niet alleen van hoogst onnaauwkeurige bewerking, maar zelfs van zoo grove onkunde helaas, dat ieder, die billijk oordeelt, vertrouwen wij, gereedelijk zal toestemmen, dat het eigenlijk schande voor de pers mag heeten, wanneer men ten dienste van het onderwijs, iets dergelijks waagt in het licht te zenden. Het kan ons eenig geschrijf kosten, maar in 's hemels naam.

Het boekdeel dan, hetwelk wij hier beschouwen, begint met Adam en Eva en eindigt met Augustus. De schrijver heeft de ethnographische methode gevolgd; doch, ‘ten einde de afzonderlijke voorstelling der volken voor den zamenhang der feiten niet hinderlijk te doen zijn, aan het handboek een synchronistisch overzigt toegevoegd, als ook eene wel uitgewerkte kaart’ (alles volgens zijne eigene woorden) ‘ter veraanschouwelijking van het terrein, waarop de volken zich bewogen.’ Bij de behandeling der oude geschiedenis, is de ethnographische methode in den regel zeker de beste; maar daarom is het nog hetzelfde niet, hoe zij wordt aangewend. In de middeleeuwen, en meer nog in de nieuwe geschiedenis, staan de verschillende volkeren meer in direct verband tot elkander, en zoo wordt

het daar, wil men een juist inzigt verwerven in den toestand van Europa, tijdens de kruistogten, den dertigjarigen oorlog of welk ander belangrijk tijdperk ook, eene dringende behoefte, om de gesteldheid van die landen althans, welke gelijktijdig deel namen aan de hoofdgebeurtenissen hunner eeuw, zooveel mogelijk bij en naast elkander te overzien. Bij elke andere behandeling ten dien opzigte, kan men nimmer een helder overzigt leveren, tenzij men tien- en meermalen in herhaling vervalle van hetgeen elders reeds is gezegd. Hierbij komt het echter bovenal er op aan, om de geschiedenis van het eene volk geschikt af te breken, alvorens weêr tot die van een ander over te gaan, dewijl slecht gekozene keerpunten, en vooral te groote verbrokkeling in dezen, eigenlijk meer inspant, ja vermoeit, dan wel duidelijkheid bezorgt. Schlossers *Geschichte für das Deutsche Volk* levert er een bewijs van op, en staat van dien kant ontegenzeggelijk achter bij Becker. Om dezelfde reden trouwens, waarom de volken, die eene gemeenschappelijke rol speelden, of binnen engeren of wijderen kring om hetzelfde punt draaiden, dat destijds de spil uitmaakte waarom een werelddeel zich bewoog, zoo geschikt mogelijk zamengevat moeten worden, dient men omgekeerd die staten, welke buiten aanraking met elkander bleven, en op zich zelven een meer gesloten geheel opleverden, afzonderlijk te behandelen. Of Dido en Sardanapalus al gelijktijdig leefden, even als Homerus en Salomo; of de Grieken al met de Perzen vochten, terwijl de Romeinen krijg voerden binnen Italië, al die personen en gebeurtenissen hadden in hun tijd voor de geschiedenis niets met elkander gemeen, en het zou dus slechts tot onduidelijkheid en verwarring voeren, wanneer men de respectieve landen, waartoe zij behoorden, naast en door elkander ging beschouwen. Men kan toch van de geschiedenis der Assyriërs weten en begrijpen wat daarvan in het algemeen te weten en te begrijpen valt, zonder die zelfde mate van kennis nog verkregen te hebben ten opzigte der Karthagers, en zoo omgekeerd. Daarom behandele men deze volken ná elkander. Iets anders wordt het natuurlijk bij een Lodewijk XIV, Willem III, Jacobus II, en wie men nog verlangt hierbij op te noemen; dewijl de toenmalige staat van zaken van Europa te eenenmale niet gekend kán worden, zonder eene afzonderlijke en tevens globale beschouwing der staten, waarover elk regeerde. Hieruit volgt van zelfs de regel, welke ook steeds door alle goede geschiedschrijvers gevolgd is, namelijk, om de oude geschiedenis ethnographisch, de middeleeuwen ethnographisch en synchronistisch, de nieuwe synchronistisch te behandelen. De geringe afwijkingen, op dezen algemeenen regel tusschen beiden in de oude en nieuwe geschiedenis noodwendig te maken, alsmede de grenzen, waar binnen de volkeren en staten der middeleeuwen, nu eens ethnographisch dan weer synchronistisch dienen beschouwd te worden, wijzen zich voor den oordeelkundigen navorscher gereedelijk aan.

Bij dit alles blijkt het echter even duidelijk, dat de volken der oude geschiedenis daarom niet maar los door elkander mogen gegrepen worden, maar in eene wetenschappelijke orde moeten optreden, en van die zijde beveelt zich het vroeger meer algemeen begin met het Mozaïsche scheppingsverhaal, waarop dan onmiddelijk de geschiedenis der Israëlieten volgt, niet voldingend genoeg aan. De Israëlieten dienen eerst voor den dag te komen ná de Aegyptenaren, die voor de geschiedenis veel ouder zijn; en daar deze wederom gewis een groot deel hunner beschaving ontleend hadden van de reeds in de verste tijden naar het Westen karavaan-handeldrijvende Indiërs, en van deze laatsten bovendien de vroegste sporen van volkseigendommelijkheid gevonden worden, zoo vangt ook met hen de geschiedenis als van zelve aan in het midden van Azië, de bakermat van het menschdom.

Gaan wij inmiddels liever, in plaats van hier nagenoeg dezelfde orde te ontwikkelen, welke Becker zoo regt geleidelijk heeft gevolgd, die van den Schrijver na. Met een enkel woord willen wij gaarne erkennen, dat er juist wel meer methoden dan die van Becker met goeden grond kunnen verdedigd worden, en dat zoo ook een begin, als onder anderen in het handboek van Bosscha, met een kort overzigt van den tijd vóor den Zondvloed, waarop dan terstond Assyrië, Babylon, enz., optreden, geenszins dadelijke afkeuring verdient; alleen kunnen wij minder onze goedkeuring hechten aan eene geheel geographische indeeling, gelijk ook daar geschiedt, namelijk om eerst voor de geschiedenis gansch Azië te willen doorloopen, vervolgens Afrika, eindelijk Europa; dewijl het toch voor een grondig overzigt der vroegste gebeurtenissen in de eerste plaats er op aankomt, om de volkeren te leeren kennen naar dié orde, waarin zij zich achtereenvolgens op het tooneel der wereld bewogen, en niet naar die, welke later eene andere wetenschap, de aardrijkskunde, om weer voor háar geldige redenen, aan hunnen bodem voorschreef. In ieder geval mag men het oude Aegypte veilig onder Azië brengen; godsdienst, kastenindeeling, alles wijst het onmiddelijkst verband aan. - De Schrijver intusschen houdt zich noch aan eene verdeeling in tijdvakken, noch aan eenige andere, en dat altijd in een leerboek. Na eene korte inleiding begint zijn werk alzoo met de schepping der eerste menschen, enz., waaraan vervolgens, tegen de door de gewijde schrift zelve voorgeschrevene orde, waar Babylon en Assyrië toch altijd de oudste rijken zijn, de geschiedenis der Israëlieten terstond wordt vastgeknoopt, om in een adem door te springen tot op de verwoesting van Jeruzalem onder Titus. Vervolgens komt Aegypte aan de beurt, dat mede in onevenredige omtrekken achtereen wordt behandeld tot op Augustus. Dan de Indiërs en Chinezen, Babylonië, Assyrië en Medië; waarna men nog eerst Phoenicië en Karthago krijgt alvorens de Perzen te zien volgen. Met den besten wil is

het ons niet mogelijk geweest de minste reden te bespeuren voor deze vreemdsoortige aaneenschakeling, of liever, ontwrichting; want wat is onder anderen toch meer onlogisch, dan om tusschen de als het ware één geheel vormende Meden en Perzen in, nog eerst weer ruim vijftig bladzijden over andere volken te moeten lezen? En niet alleen, dat wij nog vooraf de Karthagers moeten leeren kennen, maar bij dezen worden tevens nog de Punische oorlogen in hunnen ganschen omvang verhaald; zoodat wij straks bij de Romeinen, die, gelijk aangewezen is, en wel met Griekenland, dit deel sluiten, de geschiedenis van dien krijg, den belangrijksten van het oude Rome, ja welligt van de geheele oude wereld, om de gewigtige staatkundige en maatschappelijke gevolgen, welke hij niet slechts voor den overwinnaar, maar voor zoovele eeuwen achtereen te weeg bragt, met een *conferatur* zien afgemaakt! - Insgelijks zien wij bij de Grieken hunne oorlogen met de Perzen genoegzaam tot nul gebragt, dewijl het meer omstandig verhaal daarvan reeds bij laatstgenoemden was opgenomen. Wat het zwaarste is, zegt het spreekwoord, moet ook het zwaarste wegen, en zoo blijft het ook minstens eene ongerijmdheid, om de geschiedenis der Grieken en Romeinen, die in iedere algemeene oude historie altijd de hoofdrol vervullen, geheel buiten noodzakelijkheid te verminken, door de vermelding van juist die lotgevallen, welke midden in het volle leven dier volken grijpen, op hare eigene natuurlijke plaats, tot innig nadeel van den zamenhang, achterwege te laten. Reeds het gezond verstand komt tegen zoodanige regeling op, die misschien tot die negatieve methode mag behooren, maar in dat geval gewis weinig aanhangers zal vinden.

Er is wijders wel eens geijverd tegen al die afzonderlijke beschouwingen in geschiedkundige werken over de staatsregeling, beschaving, letterkunde, enz., van eenig volk; even alsof, gelijk Thierry te regt aanmerkt, dat alles eene tweede geschiedenis behoorde uit te maken, welke in geen dadelijk verband behoefde te staan met al het overige wat te vermelden was. Wij willen het punt hier niet meer dan aanroeren, hoe altijd in een handboek, hetwelk toch zoo ligt een aphoristisch uiterlijk verkrijgt, en met het oog op zijne strekking dien vorm ook wel hebben mag, de meeste zaken van dien aard (voor zooverre daar al noodig) geschikt op elke bladzijde aan den voet of den kant kunnen opgenomen worden, zoo men al vermeenen mogt, dat anders het verband te veel verbroken werd van hetgeen rest, de zoogenaamde *histoire bataille*, gelijk ze niet oneigenaardig genoemd is; in ieder geval vrage de Schrijver zich af: of het wel weer rationeel mag heeten, om over de letterkunde en wijsbegeerte zelfs van eenig volk een afzonderlijk overzigt te willen geven, niet nadat men dan nog dat volk eerst van zijne historische zijde beschouwd heeft, maar voor men den naam daarvan schier heeft ontmoet? - Dit laatste geschiedt wederom bij hem, zeker op

nieuw als een uitvloeisel van die negatieve methode; maar welk verschil van meening overigens ook omtrent deze zienswijze bestaan moge, hiervan zijn wij nogtans volkomen zeker, dat niemand den Schrijver de minste bevoegdheid zal toekennen, om òf voor, òf na, òf tusschen zijn overig geschrijf beschouwingen te leveren, als welke wij hier bedoelen, wanneer hij de enkele staaltjes slechts doorloopen heeft, welke wij hier willen laten volgen: *lectorem delectando pariterque monendo*. De Schrijver, in 't voorbijgaan, haalt ook wel cens een regel Latijn in zijn boek aan, en waarom zouden wij dat dan insgelijks niet mogen doen; alhoewel wij ook te dien opzigte zijne verklaring in de Voorrede (bl. VII) niet zonder protest kunnen aanvaarden: ‘Bij de bewerking van dit lees- en leerboek hebben wij steeds die bronnen geraadpleegd, welke op de tegenwoordige hoogte der wetenschap staan, en alzoo meer (?) vertrouwen mogen inboezemen.’ Men oordeele zelf hierover uit de beloofde voorbeelden.

Alzoo staat op bl. 425 in ronde woorden te lezen, dat onder het bestuur van Antiochus Epiphanes *de Grieksche letterkunde haren hoogsten bloei bereikte*. Vroeger, bij de afzonderlijke behandeling van dit onderwerp, las men onder anderen (bl. 311): ‘Gelijk Hesiodus het eerst het leerdicht *beschaafde*, zoo deed zulks Aesopus ten aanzien van de fabel,’ - waarbij dan nog in eene noot ter verklaring: ‘Het bestaan van dezen Phyrygischen wijsgeer en Griekschen fabeldichter is zelf eene fabel.’ enz. - De laatst aangehaalde woorden uit den tekst worden inmiddels terstond nog door deze gevolgd: ‘De kalme epische poëzij werd eerlang door de meer krachtige lyrische vervangen. In dezen vorm der dichtkunst zong onder anderen Tyrtaeus,’ enz. Doch genoeg vooreerst hiervan, om tevens nog eene enkele plaats aan te halen ten bewijze, dat hetgeen de Schrijver ons tusschen beiden mede over de staatsregeling der Grieken opdischt, waardiglijk wedijvert met zijne naauwkeurige literarische kennis. Van bl. 303 schrijven we alzoo weer zeer accuraat over (men mogt zonder deze duidelijke verklaring er eens aan twijfelen): ‘Drie dezer (negen Atheensche) Archonten bezaten den voorrang boven de overige. De eerste Archon (Eponymus) was voorzitter, onderteekende alle staatsstukken en verleende zijn naam aan het jaar. De tweede (*Baselius* of Koning) had het opzigt over de aangelegenheden der Godsdienst. De derde (*Polymarete*) was met *de* veldheerswaardigheid bekleed. De zes overige Archonten heetten *Theomotheten*, daar zij de wetten verklaarden en de *grondwet* moesten in stand houden.’ - De predikers van het *droit divin* zullen gewis mal staan te kijken, indien zij hier vernemen, dat er reeds eeuwen voor onze jaartelling, naast de gewone wetten, *grondwetten* bestonden, hetgeen toch ook hunne historische argumenten erbarmelijk ontzenuwt. Het ware inmiddels kinderachtig bij zulke verrassende ontdekkingen nog op spelling of andere kleinigheden te letten. Maar de schrijver

ontdekt op dit terrein wel meer, wat buiten hem gewis niemand gissen zou. B.v. als hij op bl. 325 lecrt: ‘De zuster van Zeus, Demeter, komt voor als de Godin van den landbouw, de Godin der wetgeving, der beschaving en *der benedenwereld*. Zijne andere zuster werd voor de oorzaak der huiselijke orde en tucht gehouden; ofschoon zij niets dan eene personificatie van den huishaard was. Later werd zij ook *de bron van het staatsregt*,’ enz. Die bron schijnt Vesta te wezen, ofschoon haar naam hieromtrent niet genoemd wordt. Voor meerdere zekerheid willen wij het een jurist vragen. - Ruim 40 bladz. verder (367) vindt men van denzelfden aard: ‘Thebae werd bestuurd door een' Archon, door het volk zelf gekozen, en door een' Polemarchus, die het regt bezat om een' burger, van een belangrijk vergrijp beschuldigd, terstond in hechtenis te nemen.’ - Begrijpen wij het wel, dan kwam die betrekking van Polemarchus alzoo vrij naauw overeen met die bij ons van maréchaussée of diender. - Doch ook wat hier nog dadelijk volgt, verdient meer bekend te worden: ‘De instellingen van den Thebaaschen wetgever, den Bakchiade Philolaus, hebben eeuwen lang hare kracht behouden. De Boeötiërs, hoezeer algemeen om hunne domheid en trage onverschilligheid bekend, konden zich nogtans op groote mannen verhoovaardigen. Het grijze Thebae zag een' Bacchus en Hercules geboren worden; hier aanschouwden helden, als de onsterfelijke Pelopidas en Epaminondas, het eerste levenslicht.’ De Schrijver heeft hier klaarblijkelijk met al die groote mannen en helden zijn zegsman wat door elkander gehaspeld. Het slot van dit alles is: ‘De verheven zanger Pindarus zag alleen zijne woning verschoond toen Alexander van Macedonië diens vaderstad aan de verwoesting prijs gaf.’ Dat Pindarus zulks *zag*, wist zeker weêr niemand. Wel ingezien mogt het boek toch een *leerboek* heeten; oud en jong kan hier wat opdoen. Want zoo mag ook mede de vorige bladz. regt leerzaam genoemd worden: ‘Doris' aloude geschiedenis is onzeker en raadselachtig. Het land schonk zijn naam aan den Griekschen tongval en aan eene der vijf zuilenorden in de bouwkunde, die met het karakter der Toskaansche veel overeenkomst heeft.’ - Zonder verlies van den zin, had dit alles voegzaam in een enkel woord kunnen uitgedrukt worden - en zulks had meer kunnen geschieden - waardoor het geheel merkelijk bekort ware geweest; namelijk indien men hier eenvoudig las: *abracadabra*. - Verder. ‘De Doriërs worden ons als oorlogzuchtig en vernuftig, doch ook als dubbelhartig en verwaand afgeschilderd.’ - Wij vreezen slechts dat, zoo de lezer mede de volgende bonte redenering niet regt vatten kan, het eenige wat hem bij alles zal doorschemeren, hierop zal neerkomen: dat het bij den Schrijver er soms wel wat half Dorisch kan uitzien. Men oordeele. Bl. 319: ‘Was al wat we tot dusverre in Griekenlands staatkundige gesteldheid waarnamen, nieuw’ -

(ja wel *nieuw!* daar zal niemand iets tegen zeggen), ‘even oorspronkelijk is ook dat, wat wij van zijne godsdienst weten. Niet was Griekenland oorspronkelijk in zijne ideeën (*sic*), maar het was oorspronkelijk in de uitwerking daarvan. De loot kwam van vreemden bodem, maar het was op Griekschen grond, waar de loot zich ontwikkelde tot prachtigen en weelderigen wasdom. Het was eene dwaling, als men vroeger in de Grieksche godsdienstmeeningen eene wereld op zich zelve zag. Thans, nu men meer met de *Orient* is bekend geworden - (hoe ongedwongen, hoe los!) - ontdekt men daar de grondidéen (*sic*) door Griekenland opgenomen, maar ook door Griekenland verwerkelijkt met eene frischheid, met een' gloed, met eene kracht der phantasie, dat we ons aangetrokken voelen om dit stelsel nader te onderzoeken.’ - Wij willen slechts eenen enkelen greep in die godsdienstmeeningen doen, om te doen zien, hoe ook van dien kant de Schrijver beslagen op 't ijs komt. Vooraf zij nog even opgemerkt, dat wij al dadelijk in eene noot verwezen worden naar ‘den Aristoteles dezer eeuw’, d.i. naar Hegel, en wel naar diens ‘Vorlesungen über die Philosophie der Religion’ - ‘In dit werk’ - dus spreekt de Schr. - ‘bepaalt de groote wijsgeer op eene scherpzinnige en juiste wijze de Godsdiensten der oudheid, welke begrippen, *met het oog op hetgeen wij van die godsdiensten vroeger gezegd hebben*, wel waardig zijn om gekend te worden.’ Welk eene eer voor Hegel, - 't verdient de aandacht, - wien niet iedereen bij ons maar zoo aanpakt en beoordeelt (men ga ook eens na hoeveel studie 't wel kosten moet, alleen om dat woordje *juiste* te kunnen schrijven!), ja, wien de meesten in den regel misschien al even min begrijpen, als wij voor ons althans gemoedelijk verklaren, de beteekenis weer niet duidelijk te verstaan van dat: *met het oog*, enz. Zulks kan toch niet bedoelen, dat Hegel wel waardig is om gelezen te worden, mits men dan vooraf des Schr. handboek gebruikt hebbe, ten einde vervolgens na te gaan, hoe goed die begrippen van den grooten philosoof daarmede overeenkomen? In dit geval evenwel zou men eer verwacht hebben, om de eenvoudige reden, dewijl dat boek van Hegel toch altijd veel ouder is, dat de schrijver aldus had gesproken: ‘met het oog op hetgeen Hegel in zijne “Phil. d. Reg.” gezegd heeft, zijn ónze begrippen, dat heet dan - is ons handboek, wel waardig om gekend te worden.’ - Gaan wij hierop intusschen overeenkomstig ons voornemen maar weer verder. Na dan op diezelfde bladz., waarop wij verkeeren, nog gezegd te hebben: dat de Grieken geene eigenlijke godsdienstboeken bezaten, maar dat de bronnen, waaruit zij putten - *wat* putten? - voornamelijk de werken waren van groote dichters, vooral de Theogonie van Hesiodus en ‘de Iliade en Odyssae’ van Homerus, vervolgt de Schr. aldus: ‘Deze werken, welker inhoud in den Griekschen geest voortleefden, die door geheel Griekenland in heerlijke

zangen langs zijne vereeuwigde bergen golfde,' (de geest of de inhoud?) 'werden gaandewege de wetboeken der godsdienst.' Die wetboeken leggen we inmiddels liefst bedaard neer bij die Atheensche grondwet en die bron van het staatsregt. Voor men het blad behoeft om te slaan, leest men nog: 'Aan de einden der aarde' (lees liever: aan het westeinde der aarde), 'was het Elysium; dat waren aangename groene velden.... Dit Elysium was het oord, waar de gezaligden vertoefden, die door eene bijzondere gunst der goden bevrijd waren om neêr te dalen in het schimmenrijk. In den Oceaan waren de lagchende eilanden der gelukkigen, waar de helden zich na hunnen dood ophielden.' Dus waren dan die eilanden waarvan Hesiodus gewaagt, en het Elysium van Homerus, waarvan het niet duidelijk is, of hij er ook een eiland meê bedoelde, twee afzonderlijke zaken? Dan is ten minste de helft van die quaestie gelukkig aan een kant, en zouden wij alleen nog maar eene eenigzins meer naauwkeurige categorie van beider respectieve bewoners willen aangewezen hebben.

Bij meer kleinigheden, zooals: dat Proserpina dezelfde zou wezen als Diana (bl. 209), willen wij ons niet ophouden; doch alleen nog een oogenblik bij hetgeen men omtrent de Nimfen vindt opgeteekend. Men kan daaruit opmerken, hoe de Schr. steeds rijp en groen door elkander weet te halen, met zoo weinig oordeel zelfs, dat niet eens dezelfde spelling althans voor denzelfden naam op het oog wordt gehouden. 'In de zeeën en rivieren,' lezen we dan weer op bl. 326, 'dartelden de Nimfen en veraangenaamden het leven der stervelingen.' - Men zou haast eer verwacht hebben: van de visschen. - 'Ja, deze Nimfen,' dus gaat hij voort, 'woonden *zelfs* op bergen en in bosschen, in de weiden en de boomen.' - Dat *zelfs* staat daar wel eenigzins wonderlijk; vooral zoo men hierbij slechts vergelijkt de trouwens eerst op bl. 349 in eene noot voorkomende verklaring (uit Stoll afgeschreven): 'de Nymfen' (d.i. meisjes) waren 'godinnen van een lageren rang, die bij Homerus in een' ruimeren en engeren zin voorkomen. De Nymphen in een' engeren zin waren dochters van Zeus en werden in vier soorten onderscheiden, t.w. berg-, bron-, weide- en boschnymphen.' Eindelijk leest men nog weer (bl. 437): 'Watergoden' (bij de Romeinen) 'waren de brongod (Fontus) en de godinnen der bronnen, Nymphen of Lymphen genoemd, waarvan de oude Nymph, Egeria, Romes tweede Koning, Numa Pompilius, wijze raadgevingen omtrent de vereering der goden mededeelde.' - Weet de Schr. wel wat hij praat met zijne oude Nymph of Lymph? Of vroeger, als hij nog laat volgèn: 'zelfs steden en landen werden persoonlijk als zulke Nimfen voorgesteld (Stedemaagden).' - - Ziehier wat hij van de Grieksche Heldendienst zegt, op de reeds aangehaalde 326ste bladz.: 'Tot die helden behoorden vooral Dionysos, de uitvinder van den wijn-

bouw, ook de God der dronkenschap en gezellige beschaving.' - Welk ongezocht verband! Verder. 'Zijne vereering vond vooral plaats door Bacchusfeesten, waar de Bacchanten zich soms aan de schromelijkste buitensporigheden overgaven.' Met dien warwinkel over Dionysus en zijne dienst bij de Grieken, moet de leerling zich tevreden stellen. Wijders wordt hier nog Hercules genoemd, 'die het land zuiverde van monsters en *ongedierte*,' bevevens Castor en Pollux; daarop Esculapius, en na dezen, ten slotte, - de Spartaan Lycurgus. Op deze laatste verrassing was de lezer voorzeker niet voorbereid. Men zou bijna kunnen gissen, hoe die daartusschen verzeild is, wanneer men bedenkt dat een Thracisch *Koning* van dien naam in de mythe van Dionysus voorkomt; doch wie weet of de Schr. er niet op staat, dat de Spartaansche wetgever mede onder zijne uitverkorenen van dat aloude Grieksche heldentijdvak geteld worde, en in dat geval *transeat cum ceteris!*

Als eene meer duidelijke proeve, hoe de Schr. weer andere handboeken gebruikt, en op de sierlijkste wijze daaruit het zijne heeft bijeengelapt, diene de volgende plaats bij hem, waar naast wij de Mythologie van Stoll leggen, volgens de vertaling van Dr. E. Mehler.

Bl. 330. 'Aan den naam van Prometheus verbindt zich het denkbeeld van 's menschen toenemende boosheid en de daaruit voortvloeijende rampen.'	Stoll. Bl. 22. 'Met de voorstelling van de wijze op welke de toestand van het menschengeslacht verachterde (de zondenval) en hoe langer hoe ongelukkiger en ellendiger werd, staat de mythe van Prometheus.... in een naauw verband.
'Zeus vertoornd op Prometheus, die bij het offeren de beenderen van een' stier in een vel wikkelde, ontneemt uit wraak aan de menschen het vuur. *Dan* Prometheus bestijgt den zonnenwagen, ontsteekt *den* fakkel en schenkt aan de menschen het vuur terug. De vader der goden, nog meer in toorn ontstoken, zendt de schoone doch verleidelijke jonkvrouw Pandora; zij opent *hare doos*, waarin alle onheilen waren opgesloten. Nadat het deksel weder gesloten was, bleef de hoop op den bodem over. Tot straf wordt Prometheus door Zeus aan eene rots gekluisterd	Prometheus, die Zeus bedriegen en tevens zijne alwetendheid op eene proef stellen wilde, wikkelde het vleesch en de ingewanden van een door hem geslagten stier in de huid, op welke hij de maag, het slechtste stuk legde, terwijl hij de beenderen tot een tweeden hoop bijeenverzamelde en dezen met vet bedekte. Zeus zou nu tusschen beiden kiezen. Hoewel de oneerlijke bedoelingen van Prometheus erkennende, koos Zeus toch het slechtste gedeelte, de beenderen; maar hij ontroofde aan de menschen, om zich op hen te wreken, het vuur. Doch Promethcus

- een *adelaar* knaagt aan zijne lever, die des nachts gestadig weder aangroeit. Eerst na dertig jaren lijden velt Heracles (Hercules) het roofdier en Prometheus wordt op Zeus' begeerte van zijn lijden bevrijd, opdat zijn zoon door deze daad nog meer verheerlijkt zoude worden.

bragt heimelijk een sprank vuur in een uitgeholden vliertak op de aarde. Hierover nog meer vertoornd, besloot Zeus Prometheus en tevens het menschdom te straffen. Hij beval Hephaistos eene schoone vrouw te vormen, die vervolgens door Athene met de menigvuldigste bekoorlijkheden versierd werd, en zond die op aarde. Door haar kwamen rampen en ellende over het menschengeslacht. Prometheus zelf werd aan eene kolom vastgeketend, waar een gier zijne lever, die steeds weder aangroeide, verscheurde. Eindelijk doodde Herakles den gier en bevrijdde Prometheus volgens den wil van Zeus; want Zeus wilde dat de roem van Herakles door deze daad nog grooter zou worden....'

Aldus ontstond door eene vrouw de grootste ramp op aarde, even als zulks in *de oorkonde van het joodsche volk* wordt vermeld. Dit grootste onheil was de dood; want voortaan zouden de menschelijke geslachten elkander opvolgenen weder van de aarde verdwijnen.'

'Zeus zond Pandora op aarde, de vrouw, die voor het geslacht der menschen de oorsprong van het grootste kwaad werd; met de voortplanting van hun geslacht hield voor hen de mogelijkheid van een onsterfelijk aardsch leven op; de geslachten ontstaan en vergaan; de dood dus is het grootste kwaad door haar over de aarde uitgestort. Dergelijke denkbeelden vinden wij ook in de oude oorkonden van het joodsche volk uitgedrukt.'

Uit de lands- en plaatsbeschrijving van Griekenland, willen wij slechts een paar korte voorbeelden aanhalen, om het veelzijdig talent waarmede dit handboek bewerkt is toch zooveel mogelijk te doen uitkomen. Op bl. 291 staat dan onder anderen weer: 'Vooral was Elis belangrijk als het land der standbeelden. Behalve 230 standbeelden van overwinnaars, prijkten er 23 Jupiterbeelden, welk getal later tot 3000 opklom. - De vraag kon zijn: Wie zou er hier het meest hebben ingehakt; de Griek of de Schrijver? - Verder leest men nog over hetzelfde land, dat te Olympia een

Prytaneum stond, waar mannen van groote verdiensten op 's lands kosten werden onderhouden.' - Het is jammer, dat de Grieken zelven dit niet meer schijnen geweten te hebben. - Eenige regels lager: 'Laconië, niet grooter dan onze provincie Utrecht, zou eens honderd steden hebben bevat.' - Klaarblijkelijk ontbreekt hier de opgave van de hoogte tot waarop, naar het vermoeden van den Schrijver, deze honderd steden boven elkander in de lucht waren gebouwd. Die vergelijking met Utrecht levert minder zwarigheden op. De leerling behoeft slechts eene eenigzins uitvoerige kaart van Europa te nemen, en dan ongeveer een vierde van den Peloponnesus of van Morea met het bloote oog op ons land te leggen. - Bl. 342. 'De geschiedenis van Troje verliest zich in den nacht der tijden. *Volgens de Sage* werden de bewoners der Trojaansche gewesten *Teucres* genoemd, naar Teucrus, den oudsten zoon en stichter van Trojen.' - Van wien was hij intusschen de oudste zoon? Van Troje?

Hetgeen hier in vrij breede omtrekken over dien ganschen Trojaanschen oorlog wordt medegedeeld, is eigenaardig genoeg om in zijn geheel afgeschreven te worden. Wij mogen het echter niet al te lang maken, en daarom slechts dit daaruit (bl. 345): 'Het is bekend, dat de vindingrijke geest des dichters Troje's val *toeschrijven* aan een houten paard met krijgslieden opgevuld, dat door de misleide inwoners binnen hunne stad zoude gesleept zijn. Deze allegorie is misschien niets anders dan eene toespeling op het verraad van twee aanzienlijke Trojanen, die den Grieken hunne vaderstad in handen speelden.' - Men weet waarlijk soms niet, wien de Schrijver heeft trachten na te volgen: Creuzer of Blumauer. - Vervolgens komen nog opmerkingen van meer algemeenen aard: hoe weldra de Gricken der monarchie ontwassen waren; hoe de tyrannie doorgaans den overgang vormde tot democratie of regering des volks; en onmiddelijk hierna: 'die wel eens tot Ochlocratie oversloeg, dat is tot zulken regeringsvorm, waarin 't hoogste gezag bij 't gemeen (ochlos) berust. Zoo deed ook de groote regeerder der volken Troje's val medewerken ten goede en naar zijn verheven opvoedingsplan de menschheid voorwaarts schrijden op de baan der ontwikkeling en des vooruitgangs.' - Wij houden het er voor, dat de S. het zoo erg niet meent als deze woorden konden opgevat worden, en dat mag men ook gerust aannemen uit het enkel epitheton reeds, hetwelk hij op bl. 28 bezigt: 'Jakob, na zijne verzoenende ontmoeting met zijn' broeder Esau, een geheel ander mensch geworden, en *van wege* zijn *vorstelijk* gedrag met een' worstelenden Engel, ook Israël (de vorst Gods) geheeten, had twaalf zonen, die even als hun vader het herdersbedrijf uitoefenden. Jozef, zijn lieveling uit dit twaalftal' (want het geheel is te liefelijk voorgesteld, om er nog niet deze regels bij te voegen) 'heeft zich door zijn' uitmuntenden aanleg en edele hoedanigheden een' roem verworven, die

de eeuwen zal verduren,' - Dezelfde bezielende gedachte breckt mede door op bl. 289: 'De Parnassus, de Helicon, de Olympus zijn eenige dier toppen, welker namen zullen genoemd worden zoolang er eene geschiedenis zijn zal,' en nog weer op bl. 372, waar gesproken wordt van Hella's (*sic*) slagvelden, waar de Grieken eenen 'roem inoogsten, die vermeld zal worden zoolang de wereldgeschiedenis zal zijn.' - Hoe gelukkig toch, dat het nimmer aan geschiedenissen schijnt te zullen ontbreken!

Wij keuren het inmiddels ten hoogste af, om even op dien val van Troje terug te komen, dat dergelijke algemeenheden vooral in eenig werk als dit gebragt worden, dewijl zij zoo ligt kunnen worden aangewend, om onder godsdienstigen schijn, daar waar het eigenlijk slechts op geschiedkundige gronden aankomt, bedektelijk eene zekere denkwijze of rigting door te drijven of te bestrijden, met bij voorkeur bij dit of dat feit, of bij dezen of genen persoon, de directe tusschenkomst eener beloonende of straffende Voorzienigheid zegevierend te willen doen uitkomen. Men bedenke, om slechts iets te noemen, hoe men aldus wel eens partij heeft getrokken van die krankzinnigheid van onzen vijfden graaf Willem. Dat de Regeerder van alles de menschheid naar een volmaakt opvoedingsplan doet voortschrijden, is de gelukkige overtuiging die de Christen in zijn hart ronddraagt; doch hij formulere die daarom eer boven elke geschiedkundige bladzijde, dan dat hij ze juist afzonderlijk uitspreke bij den ondergang van eenig volk, of bij elke andere gebeurtenis ook, alleen omdat daaruit gevolgen voortvloeiden, welke naar zijne subjectieve inzigten de beste waren. Wij willen trouwens niet langer bij dit punt stilstaan, noch daarmede de op bl. 35 uitgedrukte dwaasheid in verband beschouwen: 'de Goddelijke Wijsheid, *zich schikkende naar de denkbeelden van zijn uitverkoren volk*, beval aan Mozes het oprigten eener draagbare tent of tabernakel,' enz.; evenmin als wij den zin dezer woorden willen ontleden (bl. 51): 'David, *die bij zijne veelvuldige gebreken nogtans een man naar Gods harte was*, ontsliep in vrede,' enz. - Voor den Schr. willen wij liever eene gereede verontschuldiging aanvoeren, de eenige die wij voor hem weten, en die hij dus, hoe ongaarne ook van den eenen kant daarmede gediend, niet weigeren mag aan te nemen, namelijk dat hij niet overal goed schijnt te beseffen, wat hij wel zegt, gelijk bereids al werd aangetoond. Moet deze uitspraak soms nog met meer voorbeelden worden gestaafd, welnu, wij halen daarvoor slechts een paar plaatsen bij elkander, waar over zelfmoord gesproken wordt. Van bl. 312: '*Als een sprekend bewijs zijner vaderlandsliefde* (van Isocrates) dient, dat de negentigjarige grijsaard, na den ongelukkigen slag bij Chaeronea, door een' vrijwilligen hongerdood zijn einde verhaaste.' - Van bl. 531: 'Juba, benevens eenige andere aanvoerders, bragt zich zelven om het leven. Ook Cato volgde dit voorbeeld. Even als alle Stoicijnsche *vernuften* der oudheid, be-

schouwde hij in zijn' toestand den zelfmoord roemrijker dan het leven, dat nu voor hem alle aantrekkelijkheid had verloren. Des nachts las hij bedaard in Plato's Phaedon, over de onsterfelijkheid der ziel, en doorboorde zich toen met zijn zwaard. Alzoo stierf te Utica deze *groote heiden, vervreemd* echter van dien hoogeren troost, welke den opregten Christen sterkt en verheft in de ure der beproeving.' - Welk eene redenering! En dan weer leest men op bl. 538: 'Twintig dagen later waagt Brutus in angstige verwachting een tweeden strijd; het geweld zegeviert over de vrijheid, en de groote Brutus, hulde doende aan de inzigten der oudheid, beneemt zich zelven het leven.' Men vergelijke verder hierbij, hetgeen men mede nog aantreft op de hier eerst aangehaalde blz. '*Dan* Griekenlands vorschende wijzen bereikten het doel niet, waarnaar zij streefden; want de menschelijke geest heeft zijne grenzen en kan het oneindige niet vatten, en hun geloof aan de onsterfelijkheid had geen vasten grondslag. Nogtans moet de wijsbegeerte als eene der voortreffelijkste wetenschappen aangemerkt worden; zoodat (vreemde conclusie altijd) de stichters der Grieksche scholen in 't geheel als de *wijsste* en *voortreffelijkste* onder de stervelingen gelden.' - Hierna vrage men zich nu eenvoudig af: welke meening staat bij dit alles eigenlijk op den voorgrond, afkeuring of aanprijzing? - Van gelijken aard is ongeveer het volgende. Bl. 360: 'Ondanks deze stemming der gemoederen, zoude nogtans de zetel der Pisistratiden *veelligt* onbedreigd zijn gebleven, indien Hipparchus' onnatuurlijke liefde voor den buitengewoon schoonen Harmodius hem niet tot geweldadige stappen had *laten vervoeren*.' - En weinige regels slechts lager heet het: 'de *waardige* en kunstminnende Hipparchus bezwijkt onder den doodsteek,' alles in denzelfden adem door. - Zoo vindt men b.v. nog op bl. 53: 'Salomo stichtte de beide steden Baälbek en Thadmor, *waarschijnlijk* het latere Palmyra' en vervolgens weer op bl. 423: 'In eene *woestijn-oase* stichtte Salomo Thadmor, *in lateren tijd het beroemde Palmyra*, thans Tadmus.' - Op bl. 469 staat: 'Door aanhoudende oorlogen met de naburige volken, breidde Romulus zijne magt gestadig uit, en voedde door die zegepralen den krijgshaftige geest eener natie, wier kracht *op het zwaard rustte*. -' en tien regels verder: 'Na eene onstuimige tusschenregering, besteeg de wijze en vreedzame Numa Pompilius, een Sabijn, den troon. Onder zijn bestuur rustte Rome op zijn zwaard.' - Arme inteekenaren!!

Inmiddels willen wij zelven hier wat uitrusten, in plaats van achtereen al de curiositeiten af te schrijven, die wij onder het lezen aan den rand der bladz. in zoo ruime mate hebben aangestipt, dat het gezigt van al die schrappen en teekens, bloot bij het doorbladeren, ons de pen uit de hand doet zinken. Het gansche boek wemelt bovendien van slordig geschrevene namen, als: Ephira, Eurytioniden

(voor Eurypontiden), Lapiten en Centauriërs, Augeas, Corcijra, Tracyllus, Dionisius, Lycimachus, Lacus (de vader van Oedipus), Tursci, Hortentius Ortalus, de Tetialen, Clodio, Tarento, Theocrites, Persaeeus, Agamemno, Aulus, Bythinië, Metellius, ‘de Optikers, die de oskische, (opskische) taal spraken,’ enz., enz., enz. - Het aardigste wordt het nog, wanneer wij bij de Romeinen, (en zelfs de Chinezen worden op die wijze behandeld) weer allerlei opmerkingen van den S. krijgen over hunne voornaamste auteurs, doorspekt met teregtwijzingen over hun stijl, gebrek aan kritische kennis en zoo meer. Ook in het inwendige van het staatsbestuur treedt hij nog meermalen, gelijk wij dat bij de Grieken zagen; op eene manier trouwens, waarbij men meestal zich geneigd voelt hem toe te roepen:

Und wollt ihr recht ins Innre gehen,
Habt ihr davon, ihr müsst es grad' gestehen,
So viel als von Herrn Schwerdtleins Tod gewusst!

Tantum adhuc.

***Bijdragen tot de kennis en den bloei der Nederlandsche Gymnasiën voor* 1853. *Uitgegeven door het Genootschap van Leeraren aan de Nederlandsche Gymnasiën. Utrecht, Kemink en Zoon*. 1854.**

Toen het Genootschap van leeraren aan de Nederlandsche Gymnasiën besloten had, dat het tijdschrift, door hen uitgegeven, in dier voege zou gesplitst worden, dat het Hollandsche gedeelte daarvan onder den titel van Bijdragen enz. enz. elk jaar, het Latijnsche daarentegen niet op bepaalden tijd, maar *quoties materies collecta edendo fasciculo sufficeret* zou uitkomen, waren er stellig slechts weinigen, die met dat besluit niet ingenomen waren. De redenen toch, welke voor dien maatregel pleitten, waren afdoende en tevens hoogst duidelijk en eenvoudig, en thans, daar de eerste bundel der nieuwe Miscellanea philologa werkelijk het licht heeft gezien, is het vermoeden, dat die splitsing welligt het gevolg van andere, geheime oorzaken zou geweest zijn, ongerijmd en onbestaanbaar. De titel van het tijdschrift, toen de Hollandsche en Latijnsche bijdragen nog gecombineerd waren, luidde Miscellanea Philologa et Paedagogica. De eersten zijn er thans van afgescheiden, en de overgebleven Miscellanea Paedagogia zijn in Bijdragen tot de kennis en den bloei der Nederlandsche Gymnasiën herschapen. Zonder te blijven stilstaan bij de beantwoording der vraag, of de inhoud van het boek in elk opzigt aan zijn' titel beantwoordt, meen ik der redactie van het volgende deel wel de opmerkingen en bedenkingen op nieuw ter behartiging te mogen aanbevelen, die door den schranderen beoordeclaar der Bijdragen van 1852 in dit tijdschrift zijn medegedeeld. Te vitten op hetgeen door het Genootschap, ook door de uitgave van dit tijdschrift, verrigt wordt, en dat te willen toetsen aan het ideaal van eene dergelijke vereeniging, zou niet slechts ongepast, het zou zelfs ondankbaar wezen tegenover de pogingen, door dat Genootschap aangewend, om in het onderwijs verbeteringen, en wat boven alles noodzakelijk is, eenheid te brengen. Het onlangs genomen besluit, om behalve de groote, jaarlijksche, ook sectie-vergaderingen te houden, zal tot de bereiking van dit doel krachtig kunnen medewerken. Misschien zullen de pogingen van het Genootschap nog langen tijd zonder gewenschte uitkomst blijven. Maar bij de menigvuldige hinderpalen, die aan eene radikale hervorming van het Gymnasiaal onderwijs in den weg staan, is iedere werkelijke inspanning, om daartoe naar vermogen mede te werken, verre weg te verkiezen boven de handelwijze van hen, die,

hoe ontevreden ook met den tegenwoordigen staat van zaken, zwijgen - *et, ut Aspendis citharista, omnia intus canunt*.

De rij der opstellen, die in de Bijdragen van 1853 eene plaats hebben gevonden, wordt geopend door eene verhandeling van Dr. Nassau: '*D'oude Geographie op de Gymnasiën, in verband beschouwd tot den aanwas der wetenschappen, 't onderwijs in de geschiedenis en tot d'algemeene kennis der Oudheid, tevens als vorming tot grondige studie*,' geschreven in den eigenaardigen, niet onbevalligen stijl van dien Nestor der Nederlandsche Paedagogie (p. 1-16). In de Inleiding toont hij aan, met welke reuzenschreden de wetenschap is vooruit gegaan, en hoe zeer daardoor de omvang van ons weten heeft toegenomen, zoo zeer, dat het noodzakelijk geworden is, ook in den kring der vorming en voorbereiding meer vakken op te nemen, dan weleer het geval was. Het is echter te vreezen, dat die uitzetting van het weten in de breedte zal geschieden ten koste der diepte van dat weten. Daarom moet bij het onderwijs gelet worden op de bestemming van den leerling; die vakken, die voor hem betrekkelijk het belangrijkst zijn, moeten met bijzondere zorg en op uitgebreider schaal dan de overige beoefend worden. Dat zou welligt hoogst wenschelijk zijn; maar is het ook uitvoerbaar, vooral is het uitvoerbaar bij den tegenwoordigen toestand van het onderwijs? Is het mogelijk, dat niet slechts b.v. leerlingen voor de militaire Akademie en leerlingen voor de Akademie *κατ᾽ ἐξοχήν* op dezelfde inrigting een naar hunne verschillende bestemming gewijzigd onderwijs ontvangen, maar dat zelfs bij het toedeelen der portiën Latijn of Mathesis een verschil gemaakt worde tusschen den toekomstigen literator en den toekomstigen medicus? De heer Nassau gevoelt die zwarigheid stellig even goed en beter dan ik; maar op welke wijze hij die uit den weg wil ruimen, is mij uit zijn opstel niet duidelijk gebleken. Alle wetenschappen, zegt hij vervolgens, staan tot elkander in naauwe betrekking. Des onderwijzers taak is het, dat verband aan te toonen; hoe meer hij dit doet, hoe meer hij den leerling in de mogelijkheid stelt, rijk te worden in kennis. Wie zou die bewering niet gaarne tot de zijne willen maken, wie zou het den Schr. willen tegenspreken, wanneer hij verder zegt, dat dergelijke kwestiën, de inwendige regeling van het onderwijs betreffende, de aandacht van onderwijzers en allen, wien het onderwijs ter harte gaat, overwaardig zijn, meer nog dan de vragen, die gewoonlijk het onderwerp van redeneringen en gesprekken over het onderwijs zijn? Na deze Inleiding deelt de Schr. zijne denkbeelden omtrent het onderwijs der oude Aardrijkskunde mede. Die denkbeelden zijn niet nieuw. Zoo zegt C. Ritter in zijne verhandeling: *Ueber das histor. Element in der geograph. Wissensch*. het volgende: 'Die geographische Wissenschaft kann des historischen Elementes nicht entbehren, wenn sie eine wirkliche Lehre der irdischen Raumverhältnisse sein will, und nicht ein abstraktes Machwerk, ein Compendium, durch welches zwar der Rahmen und das

Fachwerk zur Durchsicht in die weite Landschaft gegeben sind, aber nicht die Raumerfüllung selbst in ihrer innern und äussern Gesetzmässigkeit.' De studie der O. Aardr. op zich zelve zou dor en droog zijn; men moet haar deswege verbinden, in de eerste plaats met het onderwijs in de oude Geschiedenis; in de tweede plaats met de verklaring der klassieke schrijvers. Tot aanvulling van hetgeen bij het onderwijs in de gesch. niet kan worden vermeld, en tevens om den leerling een algemeen overzigt over de O. Aardr. te verschaffen, moet er ook afzonderlijk onderwijs in dat vak gegeven worden. Omtrent dit punt wenschte ik wel, dat de Schr. zijne wijze van zien wat nader had ontwikkeld. Hij spreekt van duizende bijzonderheden uit de Aardrijkskunde, die bij het aaneengeschakeld verhaal der O. Gesch. niet in aanmerking kunnen komen. Is het dan noodig, dat de leerling die duizende bijzonderheden wete? Wat is er van wezenlijk belang, dat niet in het aardrijkskundig overzigt, dat de geschiedenis van elk werelddeel, elk land, volgens des Schr. eigene overtuiging moet voorafgaan, zou kunnen worden opgenomen, terwijl de lezing der schrijvers ruimschoots de gelegenheid aanbiedt, om omtrent bijzonderheden uit te wijden, die in dat algemeen overzigt geene plaats konden vinden. F.A. Wolf, stellig nog grooter paedagoog dan philoloog, ontwikkelt in zijne *Vorlesungen über die Encyclopädie der Alterthumswissenschaft* (*herausgeg. v. Gürtler*) I, bl. 356, zijne denkbeelden omtrent het onderwijs in de oude Geographie. In de meeste punten stemt zijn oordeel met dat van den heer Nassau overeen. Echter houdt hij afzonderlijk onderwijs voor overbodig. Eene algemeene geographische inleiding moge het onderwijs in de Oude Gesch. voorafgaan; een geregelde cursus is onnoodig. Van veel nut is het echter, om enkele uren het onderwijs in de nieuwe Aardrijkskunde met dat in de oude te verbinden. Als een voortreffelijk middel tot bevordering van grondige kennis der O. Aardr. waag ik nog aan te bevelen, dat men bij de behandeling der geschiedenis van eenig land, de leerlingen de kaart van dat land schetsen, en dan telkens, wanneer in de geschiedenis van eenige merkwaardige plaats gewag gemaakt wordt, die op de kaart late invullen. De heer Nassau spreekt vervolgens van een Handboek der O. Aardr., ingerigt overeenkomstig de door hem voorgestelde regeling van het onderwijs in dat vak. Het moest vooral bevatten algemeene overzigten, hoofd- en onderverdeelingen; vervolgens moest daarin vermeden worden de eentoonigheid, die de meeste aardrijkskundige leerboeken ontsiert; eindelijk was het wenschelijk, dat de bronnen werden opgegeven, ten einde den leerling aanleiding te geven tot grondige studie en eigen arbeid. Tot op het laatste punt ben ik het met den geeerden Schr. vrij wel eens, hoewel ik geloof, dat hij met mij de moeijelijkheid zal gevoelen, om aan de door hem gedane eischen te voldoen, om grondigheid, stelselmatigheid en volledigheid te paren aan sierlijkheid, verscheidenheid en afwisseling. Over het al- of niet doelmatige van het opgeven der bronnen waag ik niet te beslissen.

Vooreerst zal juist bij dit onderwerp de keus der citaten zeer moeijelijk zijn, en niet minder netelig acht ik het te bepalen, wat door citaten zal moeten gestaafd worden, en wat niet. En bovendien zal de heer Nassau, die in dit opzigt welligt meer ondervinding heeft, dan eenig ander onderwijzer, mij toestemmen, dat stellig slechts weinige leerlingen van die citaten het gewenschte gebruik zouden maken. Deze zwarigheden, gevoegd bij die de Schr. zelf oppert, zullen het vervaardigen evenzeer als het doeltreffend gebruik van een dergelijk handboek wel steeds zeer blijven bemoeijelijken. Voor de nieuwe Aardrijkskunde is iets dergelijks beproefd door Dr. C. Vogel, in zijn' *Handbuch zur Belebung geographischer Wissenschaft*. (1 deel: *Naturbilder*. 2 deel: *Geschichtsbilder*). De uitgebreidheid van dit verslag moge den Schr. ten bewijze strekken, met hoeveel belangstelling zijne Verhandeling door mij is bestudeerd geworden. - Bl. 16-27 volgt van den heer A.J. Brugsma een beredeneerd verslag *over de Schooluitgaven van Fransche, Engelsche en Hoogduitsche Auteurs* De heer B. gaat uit van de stelling, dat het niet verkieslijk is, den leerlingen enkel teksten in handen te geven; hij meent, dat uitgaven met aanteekeningen, waarin zij omtrent grammatikale en andere moeijelijkheden uitsluitsel kunnen vinden, verreweg de voorkeur verdienen. Maar zou die stelling wel zoo boven alle bedenking verheven zijn, als de heer B. schijnt te gelooven? Mij schijnen de voordeelen van dergelijke uitgaven door den nadeeligen invloed, dien zij op de leerlingen kunnen uitoefenen, ten minste opgewogen te worden. Door het gebruik daarvan ontneemt men den leerling de gelegenheid, om zijne eigene scherpzinnigheid op het oplossen dier zwarigheden te oefenen, en bewerkt men daarenboven, dat hij de voordragt van zijn' onderwijzer met minder oplettendheid volgt, dewijl hij overtuigd is, toch niet meer te zullen hooren, dan hetgeen hij ook in zijne aanteekeningen kan vinden. Heeft hij daarentegen zijn best gedaan, om eene moeijelijke plaats te vatten, zonder dat hij daarin geslaagd is, dan zal hij met des te meer aandacht naar den leeraar luisteren, die hem de zwarigheid oplost. De uitgaven van Haupt en Sauppe zijn dan ook nog verre van algemeen ingevoerd te zijn. Uit het opstel in N°. 11 van het *Zeitschrift f. Alterthumsto*. van dit jaar: *Ein Wort über Schulausgaben der alten Classiker*, kan de Heer B. zien, hoe zeer zelfs de vrees niet volkomen ongegrond is, dat door het gebruik juist dier uitgaven aan het onderwijs eene geheel verkeerde rigting gegeven worde. Overeenkomstig zijne overtuiging wenscht de heer B. dergelijke uitgaven niet slechts voor de oude schrijvers, maar ook voor de moderne klassieken, en somt ten gerieve van zijne ambtgenooten zulke *Schulausgaben* van Fransche, Engelsche en Hoogduitsche schrijvers of gedeelten van schrijvers op, voor zoo verre die hem zijn bekend geworden, telkens zijn oordeel over die uitgaven daarbij voegende. Zijne lijst is echter op verre na niet volledig. Zoo zijn alleen in 1852 de volgende uitgaven ver-

schenen, die wij in zijne opgave misten: Dr. J. Fölsing, *School-edition of Shakespeare's plays*, 2 vols (Julius Cesar. The Tempest. 2 King Richard II. Merchant of Venice). - *Sheridan, the rivals*, herausgeg. von Louis Simon. - *Florian, fables*, herausgeg. v. Dr. F. Hauthal; *Numa Pompilius* v. Ed. Hoche. - *Mignet, historie de Marie Stuart*, par A. Brie. - *Scribe, le verre d'eau*, par J. Louis. - *Scribe et C. Delavigne, le diplomate*, herausgeg. von Dr. J. Heldmann. - *Sheridan, the rivals*, herausgeg. von R. Miller. Ook op hetgeen de heer B. aanhaalt en beoordeelt, heb ik enkele op- en aanmerkingen. Hij noemt p. 18 eenige werken van E. Géruzez, die hij met aandrang aan zijne ambtgenooten aanbeveelt. Het verwondert mij, dat hij zwijgt van het hoofdwerk van Géruzez, in 1852 verschenen, *histoire de la litérature française du moyen âge aux temps modernes*, een boek geschreven met bewonderenswaardigen smaak, veelzijdige kennis, maar, voor de oudere tijden althans en in vergelijking bij de werken van Gervinus en Jonckbloet, met eene oppervlakkigheid, die door den schitterenden stijl slechts ten deele bedekt en verborgen wordt. - Van Fransche Chrestomathien mag ik wel, naast en boven de door den heer B. opgenoemde, het voortreffelijke boek van Ideler en Nolte, dat op de meeste Duitsche Gymnasien ingevoerd is, met gerustheid aanbevelen. Hetgeen op pag. 24 gezegd wordt: ‘Intusschen verpligtten Gervinus en Sievers alle vrienden van Shakespeare ten hoogste, door de uitgave van beschouwingen van de werken dezes dichters, zoodat daardoor weder een stap voorwaarts werd gedaan,’ komt mij voor toch wat al te sober te zijn uitgedrukt. Het reuzenwerk van Gervinus had wel wat warmere aanbeveling, wat ruimeren lof verdiend. Bij de opgave der hulpmiddelen tot de studie van Shakespeare mis ik het *Shakespeare-Lexicon* van Nic. Delius, dien Opzoomer, in zijne scherpzinnige *aanteekeningen op Shakespeares treurspel Macbeth* ‘onder de Duitsche uitleggers en critici van Shakespeare den eersten rang toekent.’ Van Duitsche klassieken bestaan er, voor zoo verre de heer B. weet, geene schooluitgaven met aanteekeningen; inderdaad een slecht teeken voor de oorspronkelijkheid en zelfstandigheid van de studie der moderne philologie in Nederland. Ook van de uitgaven van Fransche en Engelsche schrijvers, die de heer B. opsomt, zijn slechts zeer weinigen op Hollandschen bodem geteeld; voor het Hoogduitsch is niets gedaan. Het gaat mij ter harte, telkens wanneer ik zien moet, hoe stiefmoederlijk de studie der Hoogduitsche taal in Nederland behandeld wordt. Onlangs heb ik met een bepaald doel een aantal Duitsche Grammatica's van verschillende schrijvers doorgebladerd. Maar waar uit zulke boeken onderwezen wordt, daar is het onmogelijk Duitsch te leeren. De een had een boekje geschreven *für den Schulgebrauch und für Selbstübung*. Voor dat woord verdiende de man *selbst übergelegt zu werden*. De ander schrijft eene Duitsche voorrede voor zijne Grammatica, vol bespottelijke taalfouten. Een derde voegt als appendix bij zijn boek

vertalingen van Hollandsche gedichten, onder anderen van: ‘Wien Neêrlandsch bloed,’ die geen Duitscher kan lezen, zonder tranen te storten van lagchen. Eene vierde Grammatica, naar eene Hoogduitsche bewerkt, is voor den Hollandschen leerling ten eenen male ongeschikt. Wanneer zal er toch een einde aan die *barbaries* komen? Maar welligt zal mijn wensch weldra vervuld worden, wanneer de heer Brill zijne belofte spoedig gestand doet. *Dii meliora!* De moderne philologie, wanneer ik mij van dat woord mag bedienen, staat in ons land, op enkele hoogst loffelijke uitzonderingen na, nog op een' ontzettend lagen trap. Terwijl ik dit schrijf, ligt voor mij het eerste nommer van een nieuw tijdschrift, welks zonderlinge titel aldus luidt: *Hedendaagsche en hoogere beoefening der Fr., Eng. en Hoogd. talen, ten dienste van Instituteurs, enz. enz. Driemaandelijksch tijdschrift. Tiel, Wed. D.R. van Wermeskerken*, 1854. Men vindt daarin onder anderen voor iedere der drie talen vragen ter beantwoording; voor het Fransch b.v.: Bestaat er ook onderscheid tusschen *beaucoup d'amis* en *plusieurs amis?* Hoe vertaalt men in het Fransch het woord *roef?* Welk onderscheid is er tusschen *tant* en *autant*? Als dat niet hoogere beoefening der moderne talen is, dan weet ik het niet. Pag. 35 staat een ingezonden stuk van zekeren heer van der Veen, waarin de volgende phrase voorkomt: ‘N'est ce pas un pléonasme ou une périssologie: *On les unit ensemble* (on sait, que pléonasme, grec *pleionasein*, surabonder, est la figure, par laquelle on emploie des mots, qui sont inutiles pour le sens, mais qui peuvent donner à la phrase plus de force ou de grâce).’ O, gij hooger beoefenaar der moderne talen, *si tacuisses, philosophus mansisses*. Onder de stukken over Engelsche taalkunde prijkt er één met den zonderlingen titel: Over de *grondige beteekenis* van het werkwoord *to get*. Er staan onder de vragen over duistere punten der Engelsche Grammatica b.v. de volgende: Waarom is het woord *ship* vrouwelijk? In welke gevallen kan men de betrekkelijke voornaamwoorden weglaten? De redactie had eigenlijk als prijs voor de juiste beantwoording dier vragen een' peperkoek of een' brief spelden moeten uitloven. Nu volgt het Hoogduitsch. Vooreerst regels over de uitspraak, waaruit men b.v. leert, dat *welcher* moet uitgesproken worden als *wel-chejer, gefallen* als *ge-je-fallen* ‘doch even als bij de *ch* in de keel zamengetrokken,’ en meer fraais van hetzelfde gehalte. Maar het kurieuste stuk der geheele verzameling is buiten kijf een opstel: *Over het onderscheid tusschen het Hoogd. en het Laagd*. (*in het hertogdom Brunswijk*) uit het Duitsch van E. Schmelzkopff vertaald. Als proef van dien tongval geeft de Duitsche schrijver een gedicht: ‘De Freujahrsdag,’ in daktylische hexameters. De Nederduitsche vertaler geeft ook daarvan, ik gebruik zijne eigene woorden (pag. 73), ‘eene *vrije vertaling, doch* tevens zoo veel mogelijk *naar de letter* van het oorspronkelijke, *echter* pogende te bewijzen, dat ook *ons* de hexameters niet vreemd zijn.’ Professor in de Logica kan onze maat, zoo

als men ziet, bezwaarlijk worden, maar ook den leerstoel der Metrica zou ik hem niet dan ongaarne toevertrouwen. Zie hier eene proeve van Nederlandsche hexameters, gewrocht door een' in blakend dichtvuur ontstoken ondermeester, die echter even als de vleermuis van zijn' door Beets met meesterhand geschetsten collega, slechts vladdert, en het ook wel nooit tot vliegen zal brengen. Ik zal zijne verzen, althans voor zoo verre dat mogelijk is, te gelijk scanderen:

't Is heel/ iets an/dérs als/ dat een/ *weerspanni/gé* musch.

Haalt de paar/dén uit den/ stal en/ zijn' zoon/ helpt ze/ toomen (Spondiacus).

Het wa/gen ge/rammel ge/ mist; de win/tér was ook/ zoo streng.

En in/ huis staat de/ wakkere/ vrouw en/ botert en/ botert.

Die het doch/tértje met/ vreugd uit/ modder en/ moéras ge/haald heeft.

Doortje en/ Riek als om/ strijd om de/ eerste gras/hálmen te/ krijgen.

Laat het speeltuig rusten, gij Borkuloosch, Hengeloosch, of Boxmeersch poëet! *Ne sutor ultra crepidam!* Ten slotte nog eene enkele der ter beantwoording voorgestelde vragen: Welk onderscheid is er tusschen *hangen* en *hängen, saugen* en *säugen* enz. Maar de heerlijkste vraag is stellig de eerste: *Waarom* regeert het werkwoord *fragen* den 4^{den} naamval, *daar men toch* aan iemand *vraagt? Original, fahr hin in Deiner Pracht*, roep ik u met Goethe toe, gij drieste vrager! - En nu vergelijke men dergelijk beunhazenwerk bij den inhoud van Herrigs *Archiv*, en men zal zien, wat er voor ons op dit veld nog te doen rest. Er zijn 18 maanden verloopen tusschen de aankondiging en het verschijnen van het eerste nummer van bovenvermeld tijdschrift; ik - en stellig velen met mij - gun der redactie van ganscher harte evenveel tijd voor de uitgave van het tweede.

Maar het wordt meer dan tijd, dat ik tot de Bijdragen terugkeer. Er volgen tot op bl. 114 beoordeelingen van paedagogische geschriften. Uit den aard der zaak volgt, dat ik geene recensie van recensiën zal schrijven. Ik zou dus kunnen volstaan met te zeggen, dat men bl. 27-32 eene beoordeeling vindt van T. Roorda's boek *over de deelen der rede en de rede-ontleding*, door Dr. D. Burger, die het bestuderen daarvan aan alle literatoren aanbeveelt; dat bl. 33-56 Dr. Heckers bewerking van Alschefski's Latijnsche Spraakleer door Dr. D. Terpstra, aan een naauwkeurig onderzoek wordt onderworpen, waarvan de slotsom is, dat de Grammatica van Alschefski hem niet zoo voortreffelijk toeschijnt, dat hij daarvoor die van Madvig zou

laten varen; dat bl. 57-88 Dr. C.M. Francken een hoogst belangrijk, grondig en geleerd verslag geeft van de Grieksche Grammatica's van Georg Curtius en Lud. Ahrens; dat bl. 89-99 - maar hier stuit ik. Want eenigzins anders wordt mijne taak tegenover eene recensie van Dr. Ottema, de door mij zelven en Dr. J. van Gigch bewerkte leerboeken der Geschiedenis van Pütz (en een paar andere handboeken der Gesch. van Dr. Wynne en Dr. Hecker) betreffende. Reeds vroeger had Dr. Ottema in het Algemeen Letterlievend Maandschrift, dat hij tot drievoet voor zijne recenserende orakeltaal schijnt te hebben verkozen, van de verschillende stukken van het handboek der O.G. van Pütz verslag gegeven, en wij hielden het toen voor onnoodig, van die recensien verdere notitie te nemen. Zij waren vrij onbeduidend, en het publiek, waarvoor dat Tijdschrift bestemd is, leest ze en denkt er verder niet meer aan. Eenigzins anders wordt de zaak, wanneer Dr. O. in een tijdschrift, dat enkel voor mannen van het vak geschreven wordt, zijn kritisch zwaard met dezelfde onberadenheid hanteert, die zijne recensiën in genoemd tijdschrift kenmerkt. Men is slechts al te zeer geneigd, om een oordeel, dat in een dergelijk tijdschrift gepubliceerd wordt, te beschouwen als het resultaat van ernstig en zorgvuldig onderzoek, en menigeen, dien het aan tijd of lust ontbreekt, om zelf te onderzoeken, komt er van lieverlede toe, om, op die beoordeeling afgaande, een boek voor goed of slecht, voor nuttig of schadelijk te houden. Ik gevoel mij dus verpligt - want Dr. O. heeft zijn' aanval tegen mij alleen gerigt, en mijne medewerkers buiten spel gelaten - het oordeel, dat de Rec. velt, wat nader te onderzoeken. Het is eene zaak van eigenaardige moeijelijkheid, eene antikritiek te schrijven, en ik geloof bijna, dat ik bezwaarlijk daartoe zou hebben kunnen besluiten, als de gelegenheid zich niet als ware het van zelve had aangeboden, doordien mij door de Redactie van de Gids de Bijdragen ter beoordeeling werden toegezonden. Wat toch moet men doen tegenover eene recensie? Zegt een Rec., niet te begrijpen, waardoor het door hem beoordeelde boek boven andere gelijksoortige uitmunt, dan kan de Schr. kwalijk zeggen, om die en die reden verdient mijn boek de voorkeur boven alle anderen, waarin hetzelfde onderwerp wordt behandeld. Zegt de Rec., dat in 's Schr. boek deze of gene beweringen gevonden worden, dat het met een bepaald doel of in een' bepaalden geest geschreven is, dan kan de Schr., wanneer hij zich van niets dergelijks bewust is, op zijne beurt zeggen, dat het geschrijf van den Rec. bezijden de waarheid is. Dat te bewijzen is echter moeijelijk. Want in de meeste gevallen zou hij, om dat bewijs te leveren, zijn boek gedeeltelijk moeten doen overdrukken. De zaak wint bij dergelijke twisten zelden; meestal gaat het daarmede, als met eene bokspartij; het publiek staat er bij, en lacht, onverschillig of de een dan wel de andere der vechtenden slaag krijgt. Als Dr. O. zegt, vóór het verschijnen van de Schets

der Gesch. d. Middeleeuwen niet te hebben begrepen, waardoor Pütz de voorkeur verdient boven de *oorspronkelijk* werken van Dorn-Seiffen, Bosscha, Engelen (de vergelijking met Riedels met een geheel ander doel geschreven werk is ongepast), dan kan ik hem niet helpen; ik kan hem alleen wijzen op de Voorrede van het eerste Deel der O.G., waar ik dit met de meeste bescheidenheid heb trachten aan te toonen. Ik weet wel, dat bij de beoordeeling van boeken het bewijs *e consensu gentium* niet afdoende is; maar er is toch groote praesumptie, dat een boek zich boven het middelmatige verheft, wanneer het binnen 15 jaren zeven drukken beleeft, en behalve in het Hollandsch, ook nog in het Fransch, Engelsch, Zweedsch, Deensch en Hongaarsch vertaald is. Maar Dr. O. is nu eens van oordeel, dat de bedoelde leerboeken zich noch door inhoud, noch door methode boven het niveau der gewone schoolboeken verheffen. Met de meeste stelligheid kan ik hem daarentegen verzekeren, dat zijne gissing naar de reden, waarom Pütz door mij zou vertaald zijn, ten eenen male onjuist is. Hij meent namelijk uit de Schets van de Gesch. d.M. te moeten opmaken, dat Pütz geschreven heeft ten dienste voor Roomsch-Katholieke Gymnasiën, en dat dit voor mij ook de aanleiding was geweest, om het te vertalen (ook de Oude Geschiedenis heb ik natuurlijk om die reden vertaald). En waarom gelooft hij dat? Omdat niet op de Roomschen en de Roomsche eeredienst wordt gescholden; omdat geen gewag wordt gemaakt van de ontucht, die hier en daar in de kloosters heerschte; omdat gezwegen wordt van die pausen, die door niets anders uitmuntten, dan door zedeloosheid; omdat de handelingen der pausen, van welke gewaagd wordt, volgens zijn oordeel op de gunstigste wijze worden voorgesteld: omdat het hem ergert, dat b.v. aan Benedictus van Nursia of Bernard van Clairveaux het onschuldige epitheton ‘de heilige’ wordt toegekend. Tegenover en ondanks die vreeselijke beschuldigingen geef ik Dr. O. de verzekering, dat de boeken van Pütz niet slechts niet voor Roomsche scholen geschreven, maar in Pruissen bij ministeriëel rescript ook aan de Protestantsche Gymnasien ten gebruike zijn aanbevolen. Op een Pruissisch Gymnasium heb ik zelf daaruit geleerd; zij waren mij steeds goed bevallen, en zóó - en niet om de Roomschen te gerieven - is van lieverlede bij mij het plan ontstaan, om ze te vertalen. Het kan, dunkt mij, voor Dr. O. ook nog al geruststellend zijn, dat in Engeland, het vaderland der no-poperykreten, twee geestelijken, B.R. Paul en Th. Herchever Arnold, de een late fellow of Exeter College te Oxford, de ander late fellow of Trinity College te Cambridge, door den Roomschen geest, waarin de boeken zouden geschreven zijn, zoo weinig zijn gehinderd geworden, dat zij ze vertaald en ten gebruike op de Engelsche scholen met warmte aanbevolen hebben. Maar zou die beschuldiging welligt ook slechts een schalksche zet van Dr. O. zijn? In het belang

van Dr. O. zelven wil ik dat liefst niet gelooven. De boeken van Pütz hebben stellig evenzeer hunne gebreken als andere (sommige zijn door D^{r}. D. Burger in de *Vaderl. Letteroefeningen* aangewezen, en nog onlangs las ik, in *Iahn's neue Iahrbücher für Phil. u. Paedag*. XIX, 3, eene beoordeeling der handboeken van Pütz, door Dr. A. Goebel, te Trier, met hoogst belangrijke verbeteringen, waarvan ik bij den tweeden druk van de schets d.O. gesch., die weldra zal verschijnen, hoop partij te trekken). Zoo erken ik de door Dr. O. ten opzigte van de Calixtijnen aangewezen fout volgaarne. Zij was overigens in het Handboek der Gesch. d. Midden. reeds verbeterd, zoo als de heer O., wanneer hij de voorrede daarvan had ingezien, ten opzigte van de Geschiedenis der Nederlanden ook de aardigheid van het hinkende paard voor eene volgende gelegenheid had kunnen op stal houden. Wat hij omtrent de pausen zegt, had hij in allen gevalle door voorbeelden moeten staven. Aangaande de boven opgesomde feiten en beschouwingen, die Dr. O. in de schets gemist heeft, beweer ik, dat die in eene schets van de Gesch. d. Midden. noch in een voor het gebruik op scholen bestemd handboek t'huis behooren. *Wer Hass säet, wird Fluch erndten*. Evenzeer als ik meen, dat boeken af te keuren zijn, als die van Annegarn en Welter, evenzeer moet ik het gebruik ontraden van een' leiddraad, geschreven in een' geest, die aan Dr. O. welgevallig zou zijn. Is dan de wereldgeschiedenis voor Roomschen eene andere dan voor Protestanten? De geschiedschrijver is niet de priester van een' nationalen God; hij dient onpartijdig aan het eene en eeuwige altaar, welks heilig vuur aan de volkeren van alle tongen en van elk geloof licht en warmte geeft. De tijden zijn voorbij, dat er offers werden gebragt op den berg Gerizim. Er zijn twee klippen, waarop hij, die geschiedenis schrijft of onderwijst, kan schipbreuk lijden, partijdigheid van den eenen kant en van den anderen de al te groote vrees, om aanstoot te geven. Ik ben verre van toe te stemmen, dat Pütz tot die laatste fout zou vervallen zijn; maar wanneer mij tusschen die beide dwalingen de keus werd vrijgelaten, dan zou ik niet lang aarzelen, om aan de laatste de voorkeur te geven. - Pag. 99-106 refereert Dr. D. Burger over Tischers uitgave van Cicero's Tusculana. Hij beveelt het boek ten gebruike aan; maar hetgeen mijne aandacht nog meer heeft getrokken, dan de recensie zelve, is de inleiding. Daarin toch breekt Dr. Burger eene lans voor de studie der Philosophie op Gymnasien, die hij wenscht te verbinden met de lezing van enkele philosophische geschriften der Ouden. Tevens waarschuwt hij voor eene al te eenzijdige grammatikale studie. Ik geloof niet, dat iemand Dr. B. zal tegenspreken, dat des onderwijzers pligt is, de geschriften der Ouden niet slechts philologisch (ik gebruik dat woord, omdat Dr. B. het gebruikt heeft; overigens protesteer ik er ten sterkste tegen, dat men aan *Philologie* eene beteekenis geve, die noch door de etymologie noch door de *con-*

suetudo gewettigd wordt. Ik wijs den heer Burger ten bewijze daarvoor op de Verhandeling van K. Lehrs: *De vocabulis φιλόλογος, γραμματικός, κριτικός*, (achter diens uitgave van Herodianus, pag. 379 vlgde) met zijne leerlingen te lezen, maar hen tevens op den inhoud te doen letten, en hun zoo, vooral door de lektuur van schrijvers als Xenophon, Plato en Cicero (waarom niet evenzeer als Homerus, Livius, Isocrates, Tacitus?) aanleiding tot geregeld, of wanneer hij een zwak voor dat woord heeft, philosophisch denken te geven. Hij schijnt dus te onderstellen, dat er zijn, die hierover anders denken, die de oude schrijvers slechts als substraat voor grammatikale opmerkingen, als voorbeeldenboeken tot instamping der grammatikale regels beschouwen. Ik hoop, dat de vrees van Dr. B. moge ongegrond zijn. De strijd tusschen de *Wort-* en *Sachphilologen is* beslist, zoodra men, zoo als Dr. B., toestemt, dat onder de *res*, die uit de Gr. en Rom. oudheid tot ons gekomen zijn, juist de taal de voornaamste plaats bekleedt, en dat zonder grondige kennis der taal de studie der Oudheid niet denkbaar is. Want dat die studie zich alleen bij de grammatikale beoefening der oude talen (*utriusque linguae*, eene uitdrukking, waarover Curtius zich zoo vrolijk maakt) moest bepalen, is, geloof ik, nimmer beweerd geworden, zelfs niet in die tijden, waarop Ruhnkenius in de door Dr. B. aangehaalde plaats van het Elog. Hemsterhusii (pag. 30 en 31) doelt. Het is goed, openhartig over dergelijke kwestiën te spreken. Het kan niet twijfelachtig zijn, wie Dr. B. op het oog heeft, wanneer hij spreekt ‘van eene partij onder de literatoren, die wegens hare grondige studie der grammatica en wat daartoe behoort [maar er is juist zoo veel, wat daartoe behoort] de grootste achting en goedkeurende vermelding verdient, doch die zich niet genoeg voor eene gevaarlijke eenzijdigheid schijnt in acht te nemen.’ Evenmin kan het twijfelachtig zijn, wien Dr. B. als het hoofd dier partij beschouwt. Maar hoe ver die van eene eenzijdig grammatikale behandeling der oude schrijvers bij het onderwijs verwijderd is, blijkt best uit zijne eigene woorden: ‘In verbis probe intelligendis habenda passim erit rerum ratio verbis subiectarum: antiquitas cognoscenda est, historia non nescienda, locorum situs, temporum descriptio negligi non debent, et sic tandem efficiendum, ut Graecorum monumenta non ex longinquo veluti species quasdam obscuras et fugientes intueamur, sed claras et perspicuas rerum formas e propinquo cum iucundissmo suavitatis sensu spectemus et contemplemur.’ Hetgeen Dr. B. met de heuschheid, die hem eigen is, in die inleiding zegt, beaam ik volkomen. Dat hij echter voor noodig gehouden heeft, een ernstig woord van waarschuwing tegen de eenzijdig grammatikale beoefening der oude schrijvers te spreken, meen ik het best te kunnen verklaren, door te veronderstellen, dat hij de eigene studie van den philoloog niet genoegzaam gescheiden heeft van de taak, die op denzelfden

philoloog als onderwijzer rust. - Pag. 106-111 staat eene *Selbstanzeige* van Dr. Francken van de door hem bewerkte *Grieksche Spraakleer van* K.W. Krüger, waarop p. 111-114 nog eene korte aankondiging volgt van *Phädrus*, erklärt von F.E. Raschig, de *fabulae Aesopicae ed. Halm*, en de *Chrestomathia Xenophontea* van Schnitzer.

Omtrent de statistieke opgaven van verschillenden aard (pag. 115 tot 142 nekrologiën, schoolberigten, mutatiën, eindelijk de staat der Latijnsche scholen en Gymnasiën op 1 Nov. 1853) is het onnoodig breedvoerig te refereren. Voor ieder leeraar zijn zij bijna onmisbaar, maar interessant voor het groote publiek zijn ze niet. Alleen wil ik de aandacht nog vestigen op de met even veel warmte als waarheidsliefde geschreven nekrologie van Dr. D.H.P. Abbing. Zoo iemand, dan was Dr. van Stégeren in staat, om Abbings karakter, en zijne verdiensten als philoloog en paedagoog te kennen en naar waarheid te schetsen. Hij was eene reeks van jaren Abbings vriend en ambtgenoot; mij mogt dit slechts voor korten tijd te beurt vallen, maar toch lang genoeg, om zijne opregtheid, ongeveinsde bescheidenheid en grondige kennis te leeren kennen en hoogachten, om mij te regtigen tot de bewering, dat ik nimmer onderwijzer gezien heb, die zoo met hart en ziel aan zijne school verkleefd was en als het ware alleen voor zijne leerlingen leefde.

Pag. 143-152 zijn nog het Koninklijk besluit van 10 Aug. 1853, en de adressen medegedeeld, die ten gevolge van dat besluit aan den Minister van Binnenlandsche Zaken zijn aangeboden geworden.

Ik ben tot het einde mijner taak genaderd, en wil mijn verslag besluiten met den wensch, dat het der Redactie moge gelukken, haar tijdschrift zoo in te rigten, dat het aantal der wezenlijk paedagogische bijdragen (zoo als die van Dr. Nassau) toeneme, de boekbeoordeelingen daarentegen ophouden de eerste en voornaamste plaats te bekleeden. Dien wensch uit ik met zoo veel te meer aandrang en vertrouwen, als ik voor het heilzame en nuttige van dergelijke paedagogische beschouwingen de woorden van een' man kon aanvoeren, wiens gezag op dat veld onbetwist is. In den brief, die voor het eerste deel der Analekten de plaats van voorrede vervangt, zegt Fr. Aug. Wolf het volgende: ‘Da von diesen heiligen Werkstätten (den Gelehrtenschulen) alle gründliche Gelehrsamheit und Bildung ausgeht, so wird man solchen Mitarbeitern, die selbst Schulmänner sind oder früher waren, von Zeit zu Zeit gern einen beurtheilenden Blick in das Innere der Gymnasiën vergönnen, um ihre Erfahrungen den berufenen Leitern höherer Lehranstalten und deren Lehrern vorzulegen, *damit weiterhin so viele ungleiche und willkührliche Anordnungen solchen weichen mögen, die als die zweckmässigsten und durchbildendsten sich empfehlen*.’ En Wolfs tijdschrift was een philologisch tijdschrift, de Bijdragen daarentegen hebben eene zuiver paedagogische strekking.

Brielle, October 1854.

E. MEHLER.

***Het meer Flevum* (*Flevo*) *en het eiland Flevo*. (,) *of:* (*?*) *Blikken in de oudere geschiedenis van Friesland* (,) *met betrekking tot haren* (*zijnen*) *vroegeren en tegenwoordigen Waterstaat* (,) *van* (*door*) *Jr. Mr. Montanus de Haan Hettema. Te Leeuwarden, bij V. Meursinge*, 1854, 8°. *behalve de Inleiding* (*XIII*) 104 *bladz*.**

Toen ik het bovenstaande werkje met zijn veelbelovenden titel van de Redactie van *de Gids* ter beoordeeling of aankondiging ontving, had ik hetzelve reeds gelezen en, wat den hoofdinhoud betreft; de voormalige ligging van het meer en eiland Flevo en de oude loop van den regter Rijnarm, voor eene mislukte proef gehouden, zoo als er meer van dezen en andere Friesche Schrijvers over den vroegeren toestand en de oude geschiedenis van hun gewest bekend zijn. Geroepen om openlijk een zoodanig ongunstig oordeel uit te spreken, was dit geene zeer aangename taak, waaraan ik mij echter geenszins wilde onttrekken. Misschien - dacht ik - heeft de Redactie aan mij juist deze taak opgedragen, omdat zij mij onder degenen, welke over de voornoemde onderwerpen hebben geschreven, in zekeren zin als onzijdig, alzoo voor geschikter beoordeelaar zal hebben beschouwd, dan een of ander van zijne geleerde gewestgenooten, tegen wie dit werkje van Mr. Hettema bijzonder is geschreven, daar ik ook nog al heb getoond met hunne gevoelens omtrent de hier besprokene punten niet in te stemmen. Ik bedoel mijn werk: de *Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands*, Deel I, St. 2. Onze Schrijver schijnt dit werk niet de kennen, haalt althans nergens hetzelve of eenig gevoelen van mij aan; hij bestrijdt alleen die van zijne gewestgenooten, en hij zou dit ook zeker met de mijne gedaan hebben, waren ze hem bekend geweest, omdat die zoowel van de zijne als van de hunne afwijken. Ik wil nu die onbekendheid van den heer Hettema met mijn werk, waarin anders gezegde door hem besprokene punten opzettelijk en breedvoerig zijn behandeld, hem niet kwalijk nemen, en ik zou ook misschien weinig hoop hebben mogen koesteren, hem tot andere gedachten te zullen hebben gebragt, zoo min als ik die hoop thans koestere, maar ik meen toch de vrijheid te mogen nemen, hem het door mij daarover voorgedragene gevoelen in overweging te geven, en tevens, om den lezer op de

hoogte der zaak te brengen, kortelijk dat gevoelen met die van andere, zoowel als het zijne, mede te deelen. Mijn gevoelen komt namelijk hierop neder, dat de *IJssel*, als de bij de Romeinen bekende derde, regter of noordelijke Rijnarm, ten gevolge van zijne verbinding door de *Drususgracht* met den *Midden-Rijn*, na vereeniging met de *Vecht*, het meer en eiland *Flevo* vormde in de naderhand vergroote *Zuiderzee*, en hieruit, als derde, regter of noordelijke Rijnmond, onder den naam van *Flevum*, omstreeks langs het oude *Vlie*, alzoo tusschen Friesland en Noord-Holland door, en verder tusschen de eilanden Vlieland en Terschelling heen in zee uitliep. - Deze kwam en komt mij nog voor de meest natuurlijke en met de berigten der Ouden en latere Schrijvers overeenstemmende voorstelling van den voormaligen loop van dien stroom en van de ligging van genoemd meer en eiland te zijn. Ik heb daarbij vooral trachten te wederleggen het gevoelen van Dr. Ottema (*Vrije Fries*, IV). Deze laat den *IJssel* en de *Vecht*, schoon wel met elkander en den *Rijn* verbonden, elk afzonderlijk haren weg gaan, door de Friesche landen, die later door de Zuiderzee zijn ingenomen, de eerste rivier ten westen van Stavoren langs het tegenwoordige *Marsdiep*, de tweede ten oosten voorbij Stavoren langs het *Vlie*, tusschen gezegde eilanden door in zee. De regter of derde Rijnarm en Rijnmond zou, volgens hem, daarentegen gevormd zijn door de natuurlijke afwatering van dien stroom, den *Midden-Rijn*, langs de *Eem* in de provincie Utrecht onder den naam van *Felve*, zoodat het meer *Flevo* in het zuidelijkste gedeelte der *Zuiderzee*, vervolgens het eiland van dien naam in het tegenwoordige. *Waterland* zou gelegen en hierop die arm door de *Rekere* bij Petten zich in zee zou ontlast hebben[1].

Eekhoff laat den *IJssel*, als voortzetting van den *Rijn*, loopen in het *Fliemeer* en beschouwt dit meer als de oorspronkelijke kom van

1 Betrekkelijk deze door ons ook bestredene uitwatering van den *Rijn* bij *Petten*, zoo als Dr. Ottema en anderen die aannemen, heeft onlangs Mr. L.Ph.C. van den Bergh een brief van het jaar 1443 openbaar gemaakt in de *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis* van Nijhoff, D. IX, waarin uitdrukkelijk van een *Rijndijk* in de duinen te Petten gesproken wordt. De geachte mededeeler laat daar, of dit bewijs genoeg oplevert voor het aloude bestaan van een Rijnmond aldaar; hij bevroedt de bezwaren, die er niettegenstaande deze en andere aanwijzingen daartegen blijven bestaan. Wij twijfelen er ook aan en zien niet in, waarom ook niet andere en kleinere waters den naam van *Rijn* zouden hebben kunnen dragen, te meer daar de oorspronkelijke beteekenis van dat woord wel eene algemeene van een waterloop zal zijn. Zoo schijnt er meer dan een water of beekje in Kennemerland van dien naam geweest te zijn, gelijk men er nog in Friesland vindt (*Aloude Staat*, I, 2, bl. 254, 258); en dit woord zal hier wel evenmin, als in *Rijndijk, grens* beteekenen, gelijk van den Bergh schijnt aan te nemen in den naam van *Rijnsloot*, o.a. in dat gewest ook voorkomende. Niettemin verdient de zaak te regt, zoo als hij wenscht, een nader onderzoek.

de *Zuiderzee*, maar plaatst het noordelijker ten zuiden van Friesland; hij wil dat de *IJssel* hierop zich verdeeld heeft in twee takken, waarvan de een, de eigenlijke *Flevus* of *Fliestroom*, west- en noordwestwaarts voorbij Stavoren stroomde, het eiland *Flevo*, dat hij in het tegenwoordige *Breezand* plaatst, omvatte en daarna tusschen Vlieland en Terschelling zich in zee stortte; de andere tak verdeelde zich weder in drieën, die bij de Lemmer, Takozijl en Mirns in Friesland vielen, en voor een deel terug in het *Flie*, meerendeels in de *Middelzee*, tusschen Wester- en Oostergoo gelegen.

Hettema wil nu - als ik hem wel begrepen heb, want hij is in zijne voorstelling verre van helder - dat de *IJssel*, als derde of regter Rijnarm, aldus geloopen heeft: van Kampen eerst langs de Friesche kust, waar hij de *Vecht* en het *Zwarte water* opnam, tusschen Takozijl en de Kuinder, vervolgens Friesland in, vormende hier in Westergoo het meer *Flevo*, waarvan de aldaar gelegene meeren *Tjeukemeer, Slotermeer, Heegermeer* en de *Fliussen* nog overblijfselen zijn, en verder het eiland *Flevo*, dat uit het toenmalige land van *Westergoo* bestond, zoodat Gaasterland met Stavoren er niet toe behoorde, maar nog wel de eilanden Vlieland en Terschelling; bij Stavoren ontlastte de *IJssel* zich in het *Flie*, zoodat deze stroom gezegd wordt bij die plaats zijn begin te nemen en tusschen Texel en Vlieland door in de Noordzee uit te loopen. Hij houdt voorts de *Vidrus* bij Ptolemaeus voor de later genoemde *Burdena, Burdipe* of *Boerdiep* - eene gissing, waarin wij overeenstemmen - maar verder niet voor de *Boorn*, die door Utingeradeel naar Leeuwarden in de *Burdena* uit- en doorliep, zoodat blijkbaar deze eene voortzetting, doch later verwijd, van gene was. Hij houdt beide voor verschillende waters, omdat het woord *Boorn* bij zamentrekking wel *Bron, Born* of *Boan* wordt, doch niet tot *Bur* of *Boer* kan gebragt worden, en het buitendien niet waarschijnlijk is, dat dat kleine riviertje aan dien uitloop zijn naam zal gegeven hebben. Maar deze zwarigheden vallen weg, als men beide te zamen voor één water houdt, en bedenkt, dat de naam van den uitloop oudtijds ook wel *Borneda* en *Borndiep* geschreven werd en eene zandplaat tusschen Ameland en Schiermonnikoog *Bornrif* - zeker daarvan - heette (*Aloude Staat*, I, 2, blz. 276, 280, en Schotanus, blz. 99, bij Hettema zelven blz. 23 aangehaald). Hij wil voorts ook onder de *Middelzee* niet den anders algemeen daarvoor gehouden verwijden mond van de *Boorn* tusschen Ooster- en Westergoo, maar de *Noordzee* verstaan hebben, die Westergoo zou ingeloopen hebbende door den Fliestroom. Het komt mij voor, dat de Schrijver de oude Friesche kronijken, waarop hij zich beroept, op dat punt niet begrepen of liever misverstaan heeft; en omtrent den loop van den *IJssel* en van zijn vervolg, het *Flie*, ten oosten van Stavoren, spreken zij zich zelven te zeer tegen, om hiernaar dien loop als

aannemelijk te beschouwen, gelijk evenmin den zamenhang van Stavoren en Gaasterland met West-Friesland of Noord-Holland, welken Hettema daaruit afleidt, terwijl hij deze landen vereenigd houdt voor het *Graafschap van Stavoren* in oude Charters vermeld, ja hiervoor aanziet het *Graafschap*, dat, als gelegen in *Amelande* en aan den *IJssel*, in het bekende Charter van 1046 wordt omschreven en anders in het voormalige Geldersche landschap van dien naam of *Hameland* wordt gezocht.

Wij zullen den Schrijver niet verder volgen in zijne schets van den vroegeren Waterstaat van Friesland, die, naar zijn zeggen, zijne meeningen zou bevestigen, maar waarin men niet veel meer vindt dan eene uit het Friesche Charterboek opgemaakte lijst van de werken en verordeningen daaromtrent tot in de 16^{e} eeuw daargesteld; ik wil alleen nog het slot vermelden - het eigenlijke eindresultaat, naar het schijnt, van des Schrijvers onderzoek, met het oog op de wenschelijke verbeteringen in Frieslands Waterstaat. Hij acht het namelijk hiertoe dienstig, dat voor een deel der landen, welke thans door de Dokkumer Nieuwe Zijlen uitwateren, de oude uitwatering hersteld worde langs den ouden weg van de *Vidrus* of het *Boerdiep*, of langs de nu bestaande Hallumervaart en verder in zee. Hij houdt dien waterweg voor den doelmatigsten en tevens den kortsten en minst kostbaren. In hoeverre deze raad aanbevelingswaardig is, moet ik aan de Waterstaatkundigen van Friesland overlaten te beoordeelen.

Ik meen het dan ook bij dit verslag van Hettema's werk te kunnen laten, zonder te treden in eene nadere beoordeeling en wederlegging van zijne hoofdstellingen daarin ontwikkeld: d.i. de loop van den *IJssel* en het *Flie* door Friesland ten oosten van Stavoren en de hiermede in verband staande ligging van het meer en eiland *Flevo;* ik acht zulks te minder noodig, omdat ik mijne gronden tegen dien loop reeds in voormeld werk uitvoerig heb opgegeven. Met verwijzing dus van den lezer, welke in deze geschilpunten belang stelt, tot dat werk, moet ik het verder ook aan deskundigen overlaten te beslissen, welk gevoelen in dezen aannemelijker zij, en wil hier alleen nog daaromtrent dit aanvoeren. Wat Hettema zijne voorgangers en wel voornoemde Friesche Schrijvers over dit onderwerp verwijt, blz. 11: ‘dat alles wat zij op papier hebben gebragt, de vrucht is van boeken- en kamergeleerdheid, en dat zij vergeten hebben den grond, waarvan zij de beschrijving gaven, op te nemen; want anders konden zij zoo niet geschreven hebben,’ kan men hem evenzeer tegenwerpen, niettegenstaande de betuiging, die hij er op laat volgen, dat hij zich met het terrein heeft bekend gemaakt, ter toetsing van het daarover geschrevene. Als hij dit wél gedaan had, dan zou hij den *IJssel* niet tegen de rigting van de afstrooming in door Friesland hebben doen loopen, te weten van

Takozijl noordwaarts, terwijl de wateren zich hierdoor omgekeerd zuidwaarts in de *Zuiderzee* ontlasten en dien afloop wel altijd zullen gehad hebben, gelijk hunne gesteldheid en die van den bodem genoegzaam aanwijzen. Ook Hettema's gevoelen steunt, wel beschouwd, voornamelijk, zoo niet geheel, op de uitspraken van oude kronijken, on wel op de overlevering daarin geboekt, dat men vóór de inbraak der Zuiderzee en de verwijding van het Vlie nog met eene plank van Stavoren naar Enkhuizen kon gaan, even als elders van de kust van Friesland naar de eilanden Terschelling en Ameland. Dat waar zijnde, kon er geene rivier, als de *IJssel* of zijne uitloop uit het meer, dat is het *Vlie*, ten westen van Stavoren geloopen hebben naar zee. Maar diezelfde Kronijkschrijvers laten voorafgaan, dat genoemde plaats gebouwd is *aan het Vlie*, en verstaan er hier blijkbaar geen anderen stroom onder dan die later met dien naam ook bij hen voorkomt, als ten westen langs die plaats stroomende, maar meer verwijd. Zij weerspreken dus zich zelve en men mag die overlevering van het gaan over eene plank van Stavoren naar Enkhuizen veilig houden voor een sprookje, dat de monniken misschien in het Reventer van het St. Odulphusklooster te Stavoren elkander op de mouw gespeld hebben en de Kronijkschrijvers ter goeder trouw hebben overgenomen en geboekt.

Ik heb mij alleen bij den hoofdinhoud van des Schrijvers verhandeling opgehouden. Wilde ik ook op bijzaken letten, die er in voorkomen, ik zoude buitendien nog al eene en andere aanmerking hebben te maken. In de Inleiding wordt vermeld, dat Friesland voortijds een deeltje uitmaakte van het land, dat vroeger door de *Kelten* was bewoond, later door de *Cimbren*, vervolgens door de *Friezen*, en alzoo achtereenvolgens onder den naam van *Celtia, Cimbria* en *Frisia* bekend is geweest. Ik ken intusschen uit de geschiedenis geen ander volk van het tegenwoordige Friesland dan *Friezen*, en welke bewoners het vroeger moge gehad hebben, dit zullen wel geene *Celten* of *Cimbren* geweest zijn, zoo als Hettema zoo beslissend beweert, als nog geen Schrijver vóór hem. Tot een proefje van afleiding of woordverklaring, den grooten J. Grimm, den meester in dat vak, waardig, zou de verklaring, die hij er bijvoegt, van de namen dezer drie volkeren kunnen strekken. Deze zouden namelijk alle drie hetzelfde beteekenen, te weten, dat zij *zeevarende* volkeren waren; *Kelt* is de *kiel* van een schip, *Cimber*, van het latijnsche *Cymba*, eene boot, en *Frisius, Pharesius* enz. een *varende, varensgezel!!* Hettema begint zijn *Voorbericht* met de woorden aan den lezer: ‘Mijne blikken zijn *oud* en op de geschiedenis gegrond; en desniettegenstaande zullen zij als *nieuwigheden* uitgekreten worden.’ Van het eerste en laatste gezegde moge het aangevoerde blijken dragen; *aud* mag zijn blik zijn, als hij Friesland's bewoners tot de hier ongekende *Celten* terugbrengt; *nieuw* mag zijne naamsverklaring van dit

en de beide andere genoemde volken zijn; iets anders is het en waaraan ik zeer twijfel, of een en ander op de geschiedenis gegrond is. Zoo strekt Hettema het oude Friesland langs de kust van Jutland tot Calais uit, zeker aan weerszijden al te ver, en binnenwaarts neemt hij er ook landen in op, die er stellig niet toe behoord hebben, zoo als het oude *Oldenburgsche, Westerwolde, Urk* en *Schokland*. In eene noot (blz. 23) maakt hij al zeer zonderling uit een schrijven van de Abten van Oostergoo aan den Graaf van Holland van 26 April 1297 op, dat dit gewest toenmaals, even als Hunzingoo in de provincie Groningen, door Abten geregeerd werd, en doet dit hem denken, dat Oostergoo ook eenmaal onder het gebied van den Graaf-Bisschop van Munster en toen welligt onder Utrecht gestaan heeft. Dit zou wat zeer nieuws zijn; want ik weet niet, dat men er ergens elders iets van verneemt, dat die Friesche gewesten ooit onder den Bisschop van Munster, als wereldlijk vorst gestaan hebben, even zoo min als onder hunne eigene geestelijken. Was dit en zooveel meer waar, wat Hettema ons tot dus ver in deze en gene zijner geschriften heeft voorgedragen en nog verder plan heeft te doen, dan mogt hij in waarheid beweren wat hij zegt (noot, op bl. 61): ‘dat de Geschiedenis van Friesland, zoo als zij geboekt is, geene de minste waarde heeft.’ Maar waar een werk zulke vruchten draagt, als ik in dit verslag heb aangestipt, meeningen zoo paradox als ergens worden gevonden bij niemand zijner voorgangers, die hij gispt, dan mag er niet alleen twijfel gekoesterd worden aan de regtmatigheid van die uitspraak, maar kan ook het oordeel niet gunstig zijn, al prijzen wij voor het overige des Schrijvers ijver in dezen en zijne verdiensten, bovenal wegens de uitgave van de oude Friesche wetten, door hem bezorgd.

Wat het uiterlijke - taal en voordragt - van het werkje betreft, wilde men daarop zien, dan zou er ook nog al wat aan te merken vallen. De Titel zelfs o.a. zou (blijkens de verbeteringen daarin aangewezen) gevoegelijk tot een voorbeeld van Nederlandsche Kakographie voor een schooljongen kunnen dienen. Maar meer dan genoeg tijd en woorden besteed aan een geschrift en een onderwerp, dat velen ook niet juist zoo belangrijk zullen achten.

September, 1854.

Dr. STRATINGH.

Marieken van Nijmegen, eene Nederlandsche volkslegende uit de 16e *eeuw, met eene inleiding, woordverklaring en aanteekeningen. 's Gravenhage, M. Nijhoff*, 1854. 8o.

Het eigenaardige, nationale bestanddeel in onze letterkunde is het blijspel, de *clute* of klucht. Hoe vreemd dat klinke voor wie zich den deftigen gepruikten Hollander, den *Mijnheer* van de 18e eeuw te binnen brengt, al wie de geschiedenis onzer letterkunde grondig bestudeerd heeft, zal het ons moeten toestemmen. De ridderroman, de sproke, het treurspel, het leerdicht zelf was vertaling of althans navolging, het volkslied en de romance gemeen goed van den geheelen Duitschen volksstam, maar de klucht was ons wettig eigendom, was nationaal erfgoed en tierde daarom nergens weliger dan hier. Sla b.v. Bredero op, kan men iets levendigers, iets meer nationaals bedenken dan zijne kluchten? Zijne tafereelen, men voelt het, zij zijn naar het leven geschilderd; zoo sprak, zoo handelde, zoo leefde het volk te Amsterdam; geheel anders is het met het treurspel, dat heeft bijna nooit een Hollandschen toon gevat, gelijk Shakspeare in Engeland, en het is daarom ook nooit nationaal geworden; het publiek der vorige eeuw gaf dan ook openlijk het vertaalde Fransche treurspel hier burgerregt, en men verloor er niet bij.

Hoe is dan, zal men vragen, dat blijspel, dat zoo populair was, zoo geheel te gronde gegaan? zoo vol levenskracht en levenslust, zoo echt Hollandsch, als het was, hoe is het onbeklaagd weggestorven en spoedig vergeten?

Die vraag is wel te beantwoorden. Vooreerst gebrek aan vrijheid; men mogt niet meer, zoo als in de middeleeuwen, spotten met de geestelijkheid, met de regering, met de openbare instellingen en gebruiken; dat alles was streng verboden. De vrijheid, die zich de rederijkers vroeger tegen den koning en de oude godsdienst veroorloofd hadden en die toen als krachtig hulpmiddel tot bevordering der onaf hankelijkheid en der hervorming toegejuicht was, werd misdadig toen zij dat wapen tegen de nieuw gevestigde regering en de nieuwe leer begonnen te gebruiken. De plakaten tegen de rijmgezelschappen zijn even talrijk na als voor de afschudding van het Spaansche juk, en men moet dan ook erkennen dat men ze niet zonder reden vervolgde en dat zij eene liberale oppositie vormden, die wel iet of wat bedenke-

lijk was voor de kerkleer en de aristocratie, en dus, zoo als onze brave vaderen zeiden: ‘in een land van goede justitie niet kon geleden worden.’ Maar vrijheid was het levenselement van het blijspel en zonder die vrijheid kon het zich niet ontwikkelen.

Maar daar kwam nog iets anders bij. De blijspeldichters der 16^{e} en 17^{e} eeuw waren populair geworden, omdat zij het volk naar het leven schilderden met alle zijne toenmalige gebreken en deugden, zeden en taal, in al zijne ruwheid, maar zoo als het was, en zoo als het publiek zich zelf herkende. Maar in het laatst der 17de en vooral in de 18de eeuw was dat publiek merkelijk in beschaving vooruitgegaan, terwijl de blijspeldichters bijna op dezelfde hoogte waren gebleven en zeden en taal op het tooneel bragten, die alleen nog in de achterbuurten der groote steden gezien en gehoord werden, en die elk, die maar eenig gevoel van schaamte had, vaak een blos op de wang joegen. Die dartelheid van het blijspel was ook in dadelijken strijd met den koelen ernst van het heerschende calvinisme, en sedert dat de Fransche refugiés den smaak voor hunne veel meer beschaafde literatuur in Nederland hadden weten te vestigen, begon men zich meer en meer over het ruwe vaderlandsche tooneel te schamen en nam liever het vreemde over, evenals in Rome de oude kluchten vervielen sedert de Grieksche kunst daar bekend werd. Het nationale blijspel is dus door eigen schuld te gronde gegaan en eene regtvaardige Nemesis heeft de beleedigde zeden gewroken.

Het was met dat al een zwaar verlies, die geheele ondergang van de nationale comedie. Het tooneel is een publiek orgaan niet minder krachtig en levendig dan de periodieke pers, even gevaarlijk als deze, maar, onder het oog van wet en zedelijkheid in behoorlijke perken gehouden, ook even weldadig; dat orgaan ontbreekt thans geheel. Ons tooneel is geene volksstem meer.

Ik zou daarom niet wenschen, dat het oude kluchtspel herleefde; de tijden zijn veranderd en het drama heeft thans eene hoogere roeping dan enkel te doen lagchen en het volksleven op de planken te brengen, maar men moet de oude meesters bestuderen, van hen de kunst leeren natuurlijk te spreken, naar het leven te schilderen en *ridendo dicere verum*. De handeling, de knoop van het stuk is veelal bij hen verwaarloosd, maar de dialoog is voortreffelijk, zelfs bij de lateren en in het tooneelspel, gelijk bij Langendijk. Een geestig letterkundige heeft daarop reeds voor eenige jaren in een der eerste jaargangen van dit tijdschrift de aandacht gevestigd en het met proeven aangetoond. Zulke stalen kan men nog in menigte verzamelen.

Maar de oude comedie is ons geheel vreemd geworden, alleen eenige namen en spreekwijzen zijn daaruit overgebleven als getuigen van vroegere populariteit. Jan Salie b.v. is nog een bekende type, maar wie heeft de klucht van D. Hooft gelezen, waaruit die personaadje ontleend is?

Ziedaar eene lange voorafspraak om een klein werkje aan te kondigen, maar het was om de aandacht te vestigen op eene nieuwe mijn die, naar wij hopen, eerlang in onze letterkunde ontgonnen zal worden en die veel goud belooft. Zoo wij toch wel onderrigt zijn, houdt de uitgever van dit drama zich sedert eenigen tijd bezig met de bearbeiding van het oude blijspel en wij hopen dat hij eerlang daarvan proeven zal geven, die het belangrijke dier studie zullen aantoonen en met der daad bewijzen wat wij boven desaangaande opmerkten, en dat niet enkel ten aanzien van het kluchtspel, maar ook van het meer ernstige drama, dat, hoewel minder gekweekt, toch producten als Langendijks *Spiegel der vaderlandsche kooplieden* heeft opgeleverd.

De Marieken van Nijmegen behoort tot geene dezer beide klassen, maar heeft er dit mede gemeen, dat het de zeden van zijnen tijd kunsteloos, maar naar het leven schildert. Het staat hooger dan beiden, niet enkel door de handeling, den wel gelegden knoop van het stuk, maar vooral door de strekking, door de echt Christelijke idee, die ten grondslag ligt: voor opregt berouw, hoe zwaar ook de zonde zij, is altijd bij God genade. Die idee bezielt het geheele stuk, maar zonder dat de dichter daardoor de handeling uit het oog verliest, eene klip waarop de meeste rederijkers verzeilen, die eene of andere stelling willen betoogen en daardoor in plaats van een drama dikwijls niet dan een berijmd dispuut leveren.

Men oordeele zelf. Een dorpspastoor in den omtrek van Nijmegen heeft eene arme weeze, een broeders of zusters kind in zijn huis, dat hij als zijn oogappel bemint. Hij zendt haar naar de stad ter markt met last, zoo haar de avond overvalt, hare moei aldaar om huisvesting aan te spreken. Deze oude isegrim wijst haar honend af en nu bij het naderen van den nacht zwerft zij hopeloos rond, en weet geen raad. De booze, altijd op de loer op eene ziel te verstrikken, maakt van die verlegenheid gebruik en weet haar te belezen zich aan hem toe te vertrouwen. Zij bezwijkt voor zijne list, maar haar naam wil zij niet prijsgeven, de naam van haar, in wie zij al haar vertrouwen stelt, Maria de moeder vol van gratie. Eindelijk laat de verleider haar dan de eerste letter en noemt haar Emmeken. Nu gaat het leven aan, zij leert rethorica en andere kunsten, maar werpt zich overigens geheel in den maalstroom der wereldsche lusten. Toch komt van tijd tot tijd de herinnering aan hare onschuldige jeugd boven, toen zij, zoo als Gretchen in den Faust:

> Aus dem vergriffnen Büchelchen
> Gebete lallte,
> Halb Kinderspiele,
> Halb Gott im Herzen.

Eindelijk overmeestert haar de begeerte om het verblijf harer jeugd en hare vrienden nog eens terug te zien. Met moeite verkrijgt zij van den duivel Monen, dat hij haar naar Nijmegen voert. Juist wordt hier toen zij aankomen een omgang gevierd en daarbij naar ouder gewoonte voor het volk een geestelijk tooneelspel vertoond. Dit breekt haar hart geheel, zij komt tot bekeering, en schoon de duivel, geen ander middel ziende om haar voor zich te behouden, haar den hals wil breken, door Gods genade wordt zij in het leven gespaard, krijgt na diep berouw en zware penitentie eindelijk van den paus aflaat, begeeft zich in het klooster en leeft en sterft er als eene heilige.

Hoe de dichter dat alles schildert, hoe poëtisch hij meermaals onbeduidende omstandigheden opvat, leze men in het stuk zelf; wij geven liever geene proeven, maar naar ons gevoel staat dit drama boven anderen van die soort, die ons uit dien tijd bekend zijn, zoo als de *Homulus*, die echter mede niet onverdienstelijk is, de *Susanna*, etc.

Ik geloof dus dat de Heer van Vloten een nuttig werk gedaan heeft met dit oude drama bekend te maken zonder noodeloozen omhaal van taalkundige aanteekeningen. Onze oudere literatuur is te rijk om meer dan het verdienstelijke uit te geven, iets dat men in den laatsten tijd niet altijd in het oog gehouden heeft. Wat noch aesthetische noch oudheidkundige waarde heeft, blijve gerust ongedrukt; of men er al een paar oude woorden uit opvisschen kan, is geene reden om het publiek met ellendige voortbrengselen lastig te vallen. Maar zoowel uit het oogpunt der kunst als der zedenkennis is het oude tooneel hoogst merkwaardig en daarom vergeve men deze lange aanbevelingsbrief voor een kort boek.

L.PH.C.B.

Eene verbetering.

In een stuk, getiteld ‘Anti-Revolutionaire Redeneringen,’ voorkomende in het September-nommer van ons Tijdschrift, staat, bladz. 336:

Wij vinden in dien Brief o.a. het volgende (bladz. 5):

‘Men heeft de beslissing over het al of niet praktisch-deugdelijke uwer staatkunde laten afhangen van eene uit den aart der zaak even moeilijk te voren als juist te beoordeelen zamenvatting in een speculatief staatsrechtelijk *stelsel*.’

Wanneer ik derhalve eene staatkunde, die nog nooit in toepassing is gebragt en nog niets anders is dan eene theorie, wil beoordeelen, dan mag ik dit mijn oordeel niet laten afhangen van mijn oordeel over het speculatief staatsregtelijk stelsel waarop die staatkunde, die theorie berust. En waarom niet? Omdat het stelsel even moeilijk te voren als juist te beoordeelen is. Verbeeld u nu een speculatief staatsregtelijk stelsel dat te voren niet te beoordeelen is en evenmin juist beoordeeld kan worden! Wat is dat voor een stelsel? Maar, aangenomen eens, dat iets dat niet te voren en niet juist beoordeeld kan worden, een stelsel zou kunnen zijn, hoe zouden wij het dan toch wel moeten beoordeelen? Door er de proef van te nemen, meent Mr. da Costa (zie den Brief, bladz. 40 en v.). Juist zoo! Eerst een stelsel waarvan men niets begrijpt, omdat men het onmogelijk te voren en juist beoordeelen kan, toepassen, en dan zien wat er van wordt. Eene vrij revolutionaire proefneming voorwaar! Ons komt het nog al gevaarlijk voor eene staatkunde toe te passen waarvan men den grondslag niet kan beoordeelen. Het mogt ons eens gaan als den uitvinder van het buskruid, van wien verhaald wordt, dat hij met een molensteen, waarop hij was gaan zitten, nadat hij er eene mijn onder gegraven had, in de lucht vloog, toen hij 't kruid in brand stak. Had hij de kracht van het kruid maar beter gekend en vooraf onderzocht wat het was waarop hij zitten ging! Maar Mr. da Costa zou daartegen kunnen zeggen, dat hij het praktisch-deugdelijke van het kruid niet te voren en niet juist beoordeelen kon, en dat het daarom juist zoo verstandig was, dat hij er op ging zitten en het in brand stak.

De Nederlander heeft onze aandacht gevestigd op een schromelijken misslag in het bovenstaande. Men gelieve nu in de plaats daarvan te lezen:

Wij vinden in dien Brief o.a. het volgende (bladz. 5):

‘Men heeft de beslissing over het al of niet praktisch-deugdelijke uwer

staatkunde laten afhangen van eene uit den aart der zaak even moeilijk te vormen als juist te beoordeelen zamenvatting in een speculatief staatsrechtelijk *stelsel*.'

Wanneer ik derhalve eene staatkunde, die nog nooit in toepassing is gebragt en nog niets anders is dan eene theorie, wil beoordeelen, dan mag ik dit mijn oordeel niet laten afhangen van mijn oordeel over het speculatief staatsregtelijk stelsel waarop die staatkunde, die theorie berust. En waarom niet? Omdat dat stelsel niet bestaat. Immers, de zamenvatting der bedoelde staatkunde in een stelsel is even moeilijk te vormen als juist te beoordeelen. Zij is moeilijk te vormen; zij is dus nog niet gevormd; zij is er niet. En toch worde ik beschuldigd mijn oordeel over gezegde staatkunde van die zamenvatting te hebben laten afhangen. Dat kan ik toch niet gedaan hebben als er in 't geheel geen stelsel is. Ik zie mij alzoo genoodzaakt te besluiten, dat het bedoelde stelsel er wel is, dat het wel is waar moeilijk te vormen is geweest, maar dat het toch wel degelijk is gevormd. Dan, nu verneem ik tevens (en dit brengt mij weder geheel in de war), dat het met zooveel moeite gevormde stelsel ook moeilijk juist beoordeeld kan worden, en dat ik van mijn oordeel over dat stelsel, mijne beslissing over de staatkunde, die het bevat, niet mag laten afhangen. Ik begin dus weder, daar ik geen kans zie mij eene voorstelling te maken van eene moeilijk juist te beoordeelen zamenvatting eener theorie in een stelsel, tot mijne vroegere meening terug te komen, en te gelooven, dat het stelsel er niet is. De staatkunde van den Heer Groen van Prinsterer, die, gelijk gezegd, niets anders dan eene theorie kan zijn, daar ze nooit in praktijk is gebragt, is alzoo eene onstelselmatige, stelsellooze theorie, eene onwetenschappelijke leer, eene stelsellooze staatkunde. Wat hiervan zijn moge, zeker is het, dat ik in geen van beide gevallen de staatkunde des Heeren Groen van Prinsterer zal kunnen beoordeelen: is zij niet zamengevat in een stelsel en kan zij daarin moeilijk zamengevat worden, dan weet ik niet waar ik ze zoeken zal; in de ervaring toch, in het werkelijke leven vind ik ze nergens, en in de wetenschap vind ik ze, hare onstelselmatigheid en onvatbaarheid om gesystematiseerd te worden in aanmerking genomen, ook niet. Is zij daarentegen geenszins ongeschikt om in een stelsel te worden zamengevat, is zij integendeel reeds zamengevat in een stelsel, dan kan ik ze evenmin beoordeelen, daar ik die zamenvatting zelve moeilijk juist beoordeelen kan. De staatkunde van den Heer Groen ontsnapt mij dus in ieder geval. - De Heer da Costa intusschen geeft mij een middel ter beoordeeling dier staatkunde, waaraan ik nog in 't geheel niet gedacht had. Wilt gij het praktisch-deugdelijke der anti-revolutionaire staatkunde beoordeelen, zegt hij, - niets gemakkelijker neem er de proef van. (Verg den Brief, blz. 40 en v.). Juist zoo! Eerst eene theorie, die ik noch praktisch door ervaring, noch theoretisch door wetenschappelijke kritiek beoordeelen kan, toepassen, en dan zien wat er van wordt. Eene vrij revolutionaire proefneming voorwaar! Ons komt het nog al gevaarlijk voor eene staatkundige theorie toe te passen, die telkens, wanneer wij haar willen beoordeelen, aan ons onderzoek ontsnapt. Het mogt ons eens gaan als den uitvinder van het buskruid, van wien verhaald wordt, dat hij met een molensteen, waarop hij was gaan zitten, nadat hij er eene mijn onder gegraven had, in de lucht vloog, toen hij 't kruid in brand stak. Had hij de kracht van het kruid maar beter gekend en vooraf onderzocht wat het was waarop hij zitten ging! Maar Mr. da Costa zou daartegen kunnen zeggen, dat hij het praktisch-deugdelijke van het kruid onmogelijk beoordeelen kon eer hij het beproefd had, en dat het daarom juist zoo verstandig was, dat hij er op ging zitten en het in brand stak.

Voorts voege men nog, blz. 337, blz. 7 v.b. in den tweeden aldaar aangehaalden volzin de woorden ‘in alles’ tusschen de woorden ‘niet’ en ‘bevredigend’ in; al wat dan volgt blijft onveranderd.

Wij twijfelen niet, of de Heer da Costa zal na bovenstaande verbetering zich over niets te beklagen hebben dan - over zijne eigene redeneringen.

De Nederlander zal, hopen we, inzien, dat hij door de teregtwijzing onzer lezing die redeneringen zelve niet veel klaarder gemaakt heeft.

Integendeel komt het ons nu aan gegronden twijfel onderhevig voor, of men, in den eersten der aangehaalde volzinnen *te vormen* in plaats van *te voren* lezende, aan die phrase wel den naam van *vol*zin zou mogen toekennen. Wij voor ons zouden nu meenen ze met een anderen naam te moeten bestempelen. De lezing *te voren* geeft althans eenigen zin; die van *te vormen* in 't geheel geene.

De Nederlander heeft niettemin volkomen regt: wij hebben ons in de lezing van het aangewezen woord vergist; echter - het is ons leed het te moeten zeggen - de Heer da Costa redeneert er niet beter om.

Wat onze wederzijdsche houding tegenover het geeerd publiek betreft, deze staat o.i. tamelijk wel gelijk: *wij* hebben bij de vorige gelegenheid een woord verkeerd gelezen, en de Heer da Costa heeft, 't zij men 't een, 't zij men 't ander leze, verkeerd geredeneerd. Wij hebben dus wederzijds het publiek om verschooning te vragen, gelijk *wij* mits dezen ter gelegenheid van deze onze ‘verbetering’ doen.

Filips II van Spanje.

***Filips II, Antonio Perez en de Arragonezen. Eene Voorlezing van Mr. Hugo Beijerman*.**
***Filips II in Spanje. Redevoering van D. Salustiano de Olozaga; uitgesproken in de openbare vergadering van de Koninklijke Academie van Historie, te Madrid* 9 *Januarij* 1853. *Met aanteekeningen en bewijsstukken, en eene bevestigingsrede van D. Francisco Martinez de la Rosa. Uit het Spaansch vertaald door Mr. P.A.S. van Limburg Brouwer. Amsterdam, Frederik Muller*. 1853.**

‘Wij weten allen vrij naauwkeurig,’ zeide ongeveer tien jaren geleden ProfessorBeijerman in eene lezing voor het thans ontslapen Koninklijk Instituut, ‘wat Filips hier, in onze Nederlanden, gedaan heeft, of liever, heeft laten doen. Het verschillend oordeel over den Vorst betreft vooral zijne bedoelingen. Ging het er ook, zoo spreken sommigen, al gansch niet malsch toe, bedenk, er was geen sympathie van karakter tusschen Spanjaard en Nederlander; de Nederlanden lagen ver van Madrid af; de Koning was een mensch; hij werd of *niet goed* of *te goed*, al even gevaarlijk voor Vorsten, gediend. Met andere woorden: men mag hem de schuld zoo van alles niet geven; ware hij hier te lande in persoon tegenwoordig geweest, denkelijk zou het alles heel anders zijn toegegaan.’

‘Wel, laat ons dan eens zien, hoe het er toe ging, waar Filips tegenwoordig was; hoe hij met zijne zoo geliefkoosde Spanjaarden omsprong, wier prototyp men hem noemt. En om nog meer klem aan de gevolgtrekking te geven, laat ons

eene gebeurtenis kiezen, waar geen sprake van godsdienstijver en ketterverdelging kan zijn. Want men heeft Filips daden immers ook wel willen verklaren uit het beginsel van vroomheid; eene wel kwalijk begrepene, wel bekrompene vroomheid, maar toch, als bron van 's menschen daden, altijd eerbiedwaardig.'

En nu schetst de spreker, op zijne eigenaardige en puntige wijze, in fiksche en krachtige trekken het mishandelen en vervolgen van 's Konings geheimschrijver Antonio Perez, in wiens vlugt naar Arragon hij beweert, dat Filips aanleiding vond tot het vernietigen van de voorregten der Arragonezen. Van gelijk gevoelen waren Mignet en de Castro; de eerste, in zijn 'Antonio Perez et Philippe II,' Paris, 1846, de laatste in zijne 'Historia de los Protestantes Españoles,' Cadiz, 1851.

Met hetzelfde doel, waartoe Prof. Beijerman eene episode uit de geschiedenis van Spanje had medegedeeld, te weten, om de plannen van Filips tot vernietiging van de vrijheid in de Nederlanden in helderder licht te zetten, met dat zelfde doel heeft de Heer Mr. van Limburg Brouwer ons eene nog meer getrouwe dan vloeijende vertaling gegeven van eene redevoering, door den Heer de Olozaga onlangs in de Koninklijke Academie van Historie te Madrid gehouden. Uit die redevoering blijkt, dat Beijerman, Mignet en de Castro, toen zij de geschiedenis van Perez alleen voorstelden als de eerste aanleiding tot het vernielen der vrijheid in Arragon, nog niet eens ongunstig genoeg dacht ten over Filips. Voor Olozaga stonden bronnen open, die voor hen gesloten waren. In een welgeschreven voorberigt zegt de vertaler: 'De Heer Olozaga toont uit echte oorkonden en bescheiden onwedersprekelijk aan, dat het vernietigen der Arragonesche Constitutie eene daad van geweld was, niet, gelijk zij tot heden werd verklaard, als eene wraakoefening over de oproerige handelingen der Arragonezen, maar als reeds jaren te voren door den Koning zelven voorbereid; dat deze zelf de wanordelijkheden, die hem later het regt moesten verschaffen, zijne weêrspannige onderdanen met het verlies hunner vrijheid te straffen, eer had zoeken uit te lokken dan te voorkomen, en dat vorstenvleijers de geschiedenis van Arragon hebben vervlascht, terwijl anderen, aan de waarheid trouwer, op hoog bevel het stilzwijgen over de gebeurtenissen van 1591 werd opgelegd.'

's Konings handelwijze ten opzigte van Arragon, waarbij de godsdienst volstrekt niet in het spel kwam, maakt de beantwoording der vraag niet moeijelijk, of naijver op de regten en vrijheden der Nederlanders, niet ruim zooveel dan ijver voor het Katholijk geloof, het gedrag van Filips tegen de Nederlanden bestuurd heeft? ‘En wanneer wij de aandacht vestigen,’ is de zeer juiste opmerking van den Heer van Limburg Brouwer, ‘op het lot dat Arragon, dat geheel Spanje, na de achtereenvolgende vernietiging van de vrijheden en regten der verschillende rijken onder Filips II en zijne opvolgers trof, een lot in korte maar breede trekken door Martinez de la Rosa ons geschetst, dan mogen wij in gemoede ons afvragen, wat er van ons Nederland geworden zou zijn, zoo wij overwonnenen, niet overwinnaars waren geweest in onze worsteling; wij, die zooveel minder waarborgen voor onze vrijheid bezaten; wij, naauw meer dan de bewoners van een betrekkelijk gering en verafgelegen wingewest der groote monarchie; wij, óf Ketters óf bondgenooten van Ketters bovendien?’

Over Filips, door de vroegere Spaansche geschiedschrijvers, welke hij en zijne opvolgers betaalden, bewierookt en als een toonbeeld van een Vorst beschouwd, wordt thans in Spanje, sinds de in het licht verschijning van lang verborgen gehouden oorkonden, een gestreng en afkeurend oordeel geveld. De Olozaga en Martinez de la Rosa, maar nog meer de Castro, leveren daarvan het bewijs op. ‘De naam van Filips,’ zegt de Castro, was groot in zijn tijd onder de Katholijken, welke hem voor een goed staatkundige hielden. De Protestanten dier dagen echter noemden hem een boosdoener, een Koning, die weinig bekwaamheid bezat, om zijne volken te besturen. De Schrijvers van het einde der jongstverloopene en het begin der tegenwoordige eeuw waren mede van dat gevoelen. Maar daar ook de mode zelfs in de geschiedenis haren schepter wil zwaaijen, zoo heeft het in de laatste jaren niet aan Letterkundigen ontbroken, die, *gezonde rede versmadende en met onwetendheid gewapend, alleen vertrouwende op hunne wijze van denken en op de juistheid hunner inzigten en beweringen*, getracht hebben de nagedachtenis van Filips II te herstellen, die zoo hevig door deze gestrenge beoordeelaars was gegispt geworden, welke der wereld een getrouw afbeeldsel poogden te geven van het leven en de daden van dien Koning, zoo befaamd

in Europa om zijne magt in de zestiende eeuw'[1]. - 'Men kan bezwaarlijk een glimlach onderdrukken bij de dwaasheden, welke door de blinde verdedigers van Filips II worden opgedischt, om hun gevoelen omtrent dien Vorst te onderschragen, uit wien al de onheilen en rampen zijn voortgesproten, welke de magt van de kroon van Kastilië onder zijne opvolgers geknot hebben. De oorlogen in de Nederlanden, door zijne barbaarsche onverdraagzaamheid ontstoken, waren de hoofdoorzaak van den ondergang van Spanje'[2].

Op onderscheidene plaatsen in zijn werk geeft de Castro lucht aan zijne verontwaardiging over Filips II, dien hij, als regent, op ééne lijn stelt met Tiberius, Caligula en Nero[3]. Den dwingeland, welke onder de Ultramontanen en de Ultraorthodoxen in het door hem geteisterde Nederland verdedigers vindt, vergelijkt hij, de Roomsch-Katholijke Spanjaard, als mensch met Nero. Sprekende over het *autoda fe* te Valladolid in 1559, zegt hij: Filips II bevond zich binnen de strafplaats en beval zijne lijfwacht, zoo te voet als te paard, hulp te leenen bij de strafuitvoering van de ongelukkige martelaren voor de vrijheid van geweten, en vernederde haar alzoo tot ellendige haudlangers der beulen, welke door de schandelijke regtbank van het Heilig Officie betaald werden. Dit wreede feit van den Demon van het Zuiden wordt door eenige Schrijvers, geleid door domheid, onwetendheid of blinde achting voor bijgeloovige Kronijkschrijvers, laster genoemd, welken vreemdelingen hebben uitgebraakt, om den Koning met schande te brandmerken. Filips II kan zeer weinig belasterd worden. Bijna alles wat de laster in staat is tot schande van iemand uit te vinden, wordt door de daden van dien Monarch bewaarheid. Zijne tegenwoordigheid bij den ongelukkigen dood der Spaansche Protestanten maakt hem in woestheid gelijk aan den wreeden zoon van de heerschzuchtige Agrippina. Nero beval bij den vreeselijken brand van het trotsche Rome, eenige Christenen gevangen te nemen, als verdacht van medeplig-

1 'Historia de los Protestantes Españoies,' Lib. II, p. 133. Van dit belangrijk werk is bij den Uitgever van dit Tijdschrift onlangs eene vertaling in het licht verschenen.
2 P. 263. Men vergelijke daarbij vooral p. 137, 138, 392, 393.
3 Zie vooral p. 139-148.

tig te zijn aan die verfoeijelijke daad; hij strafte degenen, welke bekenden, dat zij er schuldig aan waren, en veroordeelde tot den kerker allen, die, naar de getuigenis van andere medepligtigen, schuldig schenen. Toen het vuur der ketterij zich door Spanje begon te verspreiden, vulde Filips II de gevangenissen met Protestanten, de gewone straf voor hen, die van het Katholijk geloof waren afgedwaald. Nero verhoogde de martelingen dergenen, welke hij voor schuldig hield, door hen smadelijk in dierenhuiden te laten steken. Filips II kon, na de smarten en kwellingen van Geestelijken en Wereldijken, die van rang en waardigheid beroofd en honend van hunne kleederen ontdaan waren, nog behagen vinden, dat zij in bespottelijke zakken gestoken werden, op welke, als voorstellingen der slavernij, padden en hagedissen geschilderd waren, ten einde den trots der Inquisiteurs te bevredigen, en de domme en dweepzieke menigte met schrik en verbazing te vervullen. Nero liet de Christenen door hongerige honden verscheuren, of hen aan kruisen nagelen, die bij het vallen van den nacht in brand gestoken werden. Filips II liet de Ketters wurgen of aan de palen hechten, binnen welke de brandstof werd aangestoken, opdat zij, na het aflezen der vonnissen op de openbare plaatsen, tegen den avond te meer in het oogvallend mogten branden. Nero bood zijne tuinen aan, om het onmenschelijk martelen der beschuldigden te aanschouwen. Filips II leende even dienstvaardig zijne koninklijke lijfwacht aan de beulen, om hen het hout te helpen in brand steken, welks vlammen de Ketters verslonden. Nero en Filips - de een martelde de Christenen, en de andere liet de Ketters tot asch verbranden, beide onder voorwendsel, dat zij door zulke wreedheden het algemeen welzijn bevorderden. Nero was in het gewaad van een wagenmenner, en te midden van een hoop gepeupel tegenwoordig bij het rampzalig einde der Christenen. Filips II aanschouwde met allen praal en door zijn dommen hofstoet omgeven, den verschrikkelijken dood van de Protestanten, die voor zijne oogen levend gebraden werden. Nero schaamde zich, in zijn keizerlijk gewaad het verschrikkelijk uiteinde der beschuldigden bij te wonen. Filips II achtte het eene eer, bij de strafuitvoering voor te zitten. Nero waagde het niet, zijn woesten aard voor het Romeinsche volk te toonen. Filips II was er trotsch op voor de bevolking van Valladolid en de Grandes

van Spanje. Nero, nog meer huichelend dan wreed in zijne snoodheden, wordt door Tacitus, bij het vermelden van het afgrijselijk straffen der Christenen, verfoeid. Filips II, even woest en wreed, maar die zijne onbeschofte gruweldaden met de grootste huichelarij omkleedde, wordt door oude Schrijvers geprezen, dat hij met zijne lijfwachten de beulen der Inquisitie in het vernietigen der Ketters ondersteunde. Britannicus verdiende niet denzelfden vader als Nero te hebben. Filips II zou een waardig broeder van Nero geweest zijn. Indien de trotsche Agrippina beide gezoogd had, zou Rome nimmer gezien hebben, dat de Keizer, tot schande van het volk en den Raad, het openbare tooneel betrad, of getuige geweest zijn, dat Nero's Keizerlijke adelaars, na zich van uit het Kapitool heerschende over de wereld verspreid te hebben, zich vereenigd hadden, om hem de diadeem van het hoofd te werpen. Neen! Een dolk zou hem in de borst zijn gedreven, en een priester van den tempel van Jupiter zou den purperen mantel van de schouders van Nero genomen en Filips omgehangen hebben'[1]. - 'Beide tirannen geleken elkander in het opofferen hunner vrienden en gunstelingen zoodra zij bespeurden, dat deze niet langer blinde werktuigen wilden zijn van die wispelturigheid en kwaadaardigheid, welke zij gewoon waren redenen van staat te noemen. Nero beroofde Burrus en den stoïcijn Seneca van het leven. Van den top zijner gunst slingerde hij hen in den afgrond des verderfs; een wenk voor degenen, die dwingelanden vleijen en hunne wanbedrijven als verdienstelijke opofferingen voor het algemeen welzijn voordragen. Door ondergeschikte moordenaars en de kracht van scherpe ijzers, bragt Filips II vele van zijne bijzondere vrienden, en onder hen Juan de Escovedo, tot zwijgen. Antonio Perez redde behendig zijn leven door de vlugt, en door de Arragonezen tegen Filips in opstand te brengen. Alleen door de toegenegenheid van Pius V werd Carranza behoed, zijne dagen in de gevangenis te eindigen. De Kardinaal Espinosa verkortte zijn leven, uit vrees voor 's Konings ongenade, tot loon voor zijne bewezene diensten. Nero huiverde in de eerste jaren zijner regering, wanneer hij een doodvonnis moest onderteekenen. Filips II en de barbaarsche Maria van Engeland gaven in het begin hunner regering bevel, de Protestanten te vuur en te zwaard te ver-

1 P. 184-187.

nielen. Nero, toen hij zijn hart voor wreedheid en ondeugd begon te openen, speelde als tooneelist op de schouwburgen en zong in het openbaar, nadat hij den dood van zijne slagtoffers bevolen had. Filips II, een tooneelspeler in het godsdienstige, begaf zich, zoodra hij den dood van diegenen zijner onderdanen had bevolen, welke hij als vijanden beschouwde, naar de hofkapel of naar het koor van het klooster Escurial, om de Psalmen van David of de Klaagliederen van Jeremia te zingen. Nero verdiende wegens zijne ondeugden, na zijn ellendigen dood en ter gedachtenis zijner daden, in beeldtenis op de Bacchanaliën der oude Romeinen te prijken. Filips II behoorde ook in beeldtenis door de Inquisiteurs aangebeden te worden in het midden der *autos-da fe*, onder de regering van zijne opvolgers Filips III, Filips IV en Karel II'[1]. - 'Nero, ondanks al zijne snoodheden, vond een senaat laf en laag genoeg, om hem, vele jaren na zijn dood, te loven en te zegenen en als een voorbeeldig Vorst te vereeren.'

'Dwingelanden weten en gevoelen, dat het onmogelijk is, de herinnering van hunne ondaden uit de bladzijden der geschiedenis te wisschen. Daarom stichten zij prachtige openbare gebouwen, als tegenwigt van den last der verwenschingen, welke de toekomende eeuwen op hunne nagedachtenis werpen. Zij verbeelden zich dwaselijk, dat de eerbied, welken het gezigt van zulke gebouwen voor den stichter pleegt op te wekken, den geest en het oordeel van den onpartijdigen Geschiedschrijver- zal benevelen. Zij begrijpen niet, dat de ondergang van den staat alleen tegen zulke trotsche werken getuigt, en dat de gezonde rede zulke stichtingen beschouwt als gedenkteekenen van de listen en lagen, door welke dwingelanden de wereld misleiden.'

'Zoo stichtte Filips II het klooster van het Escurial, een prachtig gebouw, het wonder der kunst, terwijl de ondergang van Spanje geheel aan zijne verderfelijke staatkunde te wijten is. Zoo bouwde ook Nero een trotsch paleis in Rome, waarvan het moeijelijk is te zeggen, wat de meeste bewondering wekt, het goud en de edelgesteenten waarmede het versierd was, of de tuinen, de vijvers, de lustwaranden, met zooveel geest en stoutheid aangelegd, dat de natuur zelve hier door de kunst werd overtroffen.'

'Filips II, een achterdochtig, veinzend en wreed Monarch,

1 P. 239, 240.

een ongeschikt staatsman, en een domme wetgever, meende zijn rijk voor de rampen van burgertwisten, ter zake van godsdienst ontstaan, te behoeden, door de Protestanten te vuur en te zwaard te vernielen, en den menschelijken geest te kluisteren. Hij wilde de wetgever van zijn rijk worden, maar hij wist geene wetten te maken naar de behoefte van zijn volk. Daarom vormde hij een dwaas zamenstel uit de goede, de middelmatige, de slechte, en zelfs de allerslechtste wetten, welke zijne voorzaten gegeven hadden. De uitkomsten van de *Nueva Recopilacion* waren allerongelukkigst; het geheel was zoo verward, dat het op sommige plaatsen scheen, alsof zekere oude wetten afgeschaft waren, terwijl zij op andere plaatsen als nog in volle kracht beschouwd werden. Er is geen tweede voorbeeld van zulk een gek wetboek. Het strekt tot geene verontschuldiging van Filips te zeggen, dat zijne raadslieden alleen deze compilatie vormden, want hij was zoo ergdenkend, dat hij niemand vertrouwde; alles werd door hem zelven onderzocht en goed- of afgekeurd. - De wetenschappen, de dapperheid, de deugd, de grootheid van ziel, de voorspoed, de ridderlijkheid en het ware gevoel van eer in het eens zoo edel en grootsche Spanje, vielen neder voor de voeten van Filips II'[1].

Zou Nederland het lot van Spanje en nog erger ontgaan zijn, indien Filips er gezegevierd hadde?

Dr. J.P. AREND.

1 P. 423, 424.

Over den oorsprong van het postwezen in Frankrijk.

Bij de versnelde middelen van gemeenschap, welke in de laatste jaren zijn ontstaan, bij het spoorwegnet, dat zich allengskens over geheel Europa uitbreidt, zullen de paardenposterijen weldra in alle landen tot de geschiedenis behooren en hare inrigting en werking, althans in het Westen van ons werelddeel, welligt spoedig minder naauwkeurig worden gekend, en de goede diensten, door haar aan de zaak der beschaving bewezen, niet meer naar eisch worden gewaardeerd. - Zij zijn op het punt als eene instelling te worden beschouwd, welke tot een afgesloten tijdperk behoort, en het mag daarom misschien niet onbelangrijk worden geacht om, juist in deze oogenblikken, eene wijle stil te staan bij haren oorsprong, want, hoewel thans wijkende voor een gewenschten en verblijdenden vooruitgang, verdient zij, naar ons inzien, om het nut, dat zij heeft teweeg gebragt, nogtans onze opmerkzaamheid.

Wij hebben daarom gemeend, aan de redactie van dit tijdschrift eene kleine plaats te mogen verzoeken voor de mededeeling van eenige historische bijzonderheden omtrent den oorsprong van het postwezen in Frankrijk. - Wij hebben ons bij dit land bepaald, omdat ons daarbij, met betreeking tot ons onderwerp, de meeste en beste - of zoo men wil, minst onvolledige - bronnen ten dienste stonden.

Gelijk vele andere nuttige instellingen, dankte Frankrijk aan Karel den Groote ook het eerste denkbeeld van een geregeld middel van gemeenschap. - Hij vaardigde den last uit aan zijne onderdanen, om langs de drie grootste heirbanen, die zijn rijk doorkruisten, de zoogenaamde *courieren*, brieven en bevelschriften regelmatig over te brengen naar

hunne bestemming. - Deze drie wegen leidden naar Duitschland, Spanje en Italië, en bij de groote rol, die de keizer in deze landen speelde, bij de vele oorlogen, die hij er in voerde en de gewigtige belangen, die er hem mede verbonden, moest het voor hem een onderwerp van de eerste zorg zijn, zich te verzekeren, dat zijne bevelen en mededeelingen behoorlijk, geregeld en zoo spoedig mogelijk naar die verschillende streken werden overgebragt.

Wij vinden dan ook daaromtrent bij Julian: 'Taboëtius in Paradox Regum etc' en bij Bergier in zijne 'Histoire des grands Chemins' vermeld: 'Carolus Magnus populorum impensis, tres viatorias stationes in Gallia constituit anno Christi octingentesimo septimo, primam propter Italiam a se devictam, alteram propter Germaniam sub jugam missam, tertiam propter Hispanias.'

Maar niet tevreden met deze beschikkingen voor het vervoer zijner courieren, legde hij tevens aanzienlijke sommen ten koste aan de verbetering der wegen zelven en aan het bouwen van bruggen en aan alles, wat de spoedige gemeenschap bevorderlijk kon zijn. - Het schijnt evenwel dat de opvolgers van den grooten keizer niet hebben voortgebouwd op de grondslagen, door hem met zooveel inspanning en met opoffering van zulké groote schatten gelegd; althans wij vinden na zijnen dood, onder de regering van Lodewijk den Vrome, geen gewag meer gemaakt van een postaal vervoermiddel of van eenige inrigting, welke daarnaar gelijkt. - Tot aan het bestuur van Lodewijk XI vermeldt de geschiedenis niets, wat ons daaraan zou kunnen doen denken, tenzij men welligt het tegendeel zou meenen te mogen opmaken uit eenen giftbrief van Lodewijk VI (bijgenaamd de Dikke) aan de kerk van *St. Martin-des-Champs*, welke, behalve door den koning, nog onderteekend is door een zekeren *Baudouin*, in zijne hoedanigheid van *Grand-Maître des Postes*. - Men vermoedt, dat deze Baudouin dezelfde is als Balduinus Veredarius, waarvan Duchesne[1] gewag maakt. - Naar onze meening, is echter deze gissing vrij vermetel en rust zij op een zeer lossen grond; want het schijnt uit alle stukken van dien tijd te blijken, dat de titel van *Grand-Maître des Postes* een bloote eeretitel was, wel-

1 Duchesne, Histoire de la Maison de Montmorenci, bl. 33. Men vergelijke ook Glossar Cangii in verbo Veredarii.

ligt afkomstig uit de eeuw van Karel den Groote, gelijk b.v. nog in de vorige eeuw in Saksen eene hofbetrekking bestond van ‘Postmeester-Generaal,’ terwijl de persoon, die haar vervulde, niet de minste aanraking had met de posterijen.

Ofschoon dus aan Karel den Groote voorzeker de eere toekomt de eerste proeve te hebben genomen van eene postinrigting, gelijk ze bij de Ouden, en voornamelijk bij de Romeinen, bestond, zoo is Frankrijk eigenlijk aan Lodewijk XI niet alleen de vernieuwing van deze proeven, maar tevens de regeling van vaste poststations als staatsinstellingen verschuldigd, waaruit zich later de openbare postinrigting ontwikkelde, welke gedurende vele eeuwen zulke goede diensten aan het onderling verkeer heeft bewezen.

Het edict, waarbij Lodewijk XI de oprigting beval van de eerste wisselplaatsen voor paarden, op eenen afstand van vier fransche mijlen van elkander verwijderd, langs de groote wegen van Frankrijk, is gedagteekend van den 19^{den} Junij 1464, en zamengesteld uit 21 artikelen, met welker opsomming wij onze lezers niet willen vermoeijen.

Het eenige doel, dat de koning zich daarbij voor oogen stelde, was om aan de couriers en dépêches, die door hem werden verzonden, of welke hij van zijne hooge staatsdienaren in de provinciën ontving, in dien toen zoo woeligen tijd, door goede wisselpaarden eenen snellen overtogt te verzekeren. - Aan eene eigenlijke *Paardenposterij*, of liever aan stations voor paardenposterij, gelijk wij ze hebben gekend, werd intusschen zelfs door Lodewijk XI niet gedacht. - Men behoorde slechts op iedere der aangewezene wisselplaatsen steeds 4 of 5 paarden voor de dienst des konings in gereedheid te houden.

Het jaar, waarin de bepalingen van het edict van 1464 tot uitvoering kwamen, is ons niet bekend, evenmin als de personen, welke met die uitvoering werden belast. - Zelfs de naam van den staatsdienaar, die in deze ordonnantie, § 2 ‘*Conseiller Grand-Maître des Coureurs de France*’ wordt betiteld, en onder wiens toezigt en bevelen de jeugdige instelling hare werking zou beginnen, is ons niet door de geschiedenis bewaard. - Het eenige wat wij weten is, dat de koning zijn verlangen te kennen gaf, dat deze nieuwe betrekking zou opgedragen worden aan ‘een schran-

der, bekwaam en vertrouwd persoon,' die zich steeds in zijne nabijheid moest bevinden. - Op grond van deze laatste woorden, meenen sommigen het er voor te mogen houden, dat deze nieuwe post in den aanvang is gevoegd geworden bij die van opperstalmeester van Frankrijk, welke destijds werd bekleed door *Alain Goyon*, eene zeer gewigtige figuur, die bij den koning in hooge gunst stond, om de vele diensten aan hem als prins bewezen, en die in zijne betrekking in veelvuldige aanraking kwam met de toenmalige postmeesters. - Voor deze gissing bestaat echter evenmin eenig authentisch bewijs als voor het jaar waarin, en de wijze waarop de postinstelling in het algemeen werd ingevoerd; het schijnt zelfs veeleer uit de oorkonden van die dagen op te maken, dat in het jaar 1479 en later de *Contrôleur des Chevaucheurs de l'Ecurie* het hoofdbestuur der posterijen in handen had. - Het was *Robert Paon*, die in dat jaar met deze betrekking was bekleed. - Wat de snelheid betreft, waarmede de couriers destijds hunnen weg aflegden, zoo vinden wij daarvan bij van Hörnigk in zijn tractaat *de Regali Postarum jure*, op bl. 87, het volgende opgeteekend: 'Chauveau Heraut du Roy Louys XII apporta lettres de Milan à son maistre, estant en son chasteau d'Amboise en moins de trois jours.' Naar alle waarschijnlijkheid geschiedde zulks in het jaar 1499, toen Milaan en Genua bijna zonder slag of stoot in handen van Lodewijk vielen. Men ziet daaruit, dat reeds toen de snelheid in het overbrengen van tijdingen zeer toegenomen was, en wij hebben werkelijk alle reden, om ons, bij den minder goeden toestand der wegen, te verwonderen over den spoed, welke bij die gelegenheid door des konings courier werd aan den dag gelegd.

De aanhoudende oplettendheid van Lodewijk XI op alles, wat zoowel binnen als buiten zijn koningrijk voorviel; zijne geheime verstandhoudingen met vreemde staatsdienaren en allerlei huurlingen; de kuiperijen zijner naburen en vooral van den oorlogzuchtigen prins, later Hertog van Bourgondië, Karel den Stoute, en zijne voortdurende weifelingen en besluiteloosheid in het kiezen eener partij, deden het aantal dépêches, couriers en reizen tot een verbazend cijfer aangroeijen.

Bij zijn dood - in het jaar 1488 - bevonden er zich niet minder dan *tweehonderd vier en dertig* couriers of 'che-

vaucheurs,' in het rijk, welke waarschijnlijk meestal in de provinciën waren gestationeerd.

Karel VIII, die minder behoefte aan zulk een aanzienlijk aantal couriers had, bragt het cijfer terug tot 120, doch hij maakte tegelijk van de verschillende stationsondernemers geregelde rijksambtenaren, eene wijziging, welke door zijn opvolger, Lodewijk XII, bij een edict van Februarij 1509 werd bekrachtigd.

Met geringe veranderingen werd deze staat van zaken gedurende meer dan eene eeuw behouden. - Het eenige wat wij, als der vermelding waardig, gedurende dat tijdperk van het postwezen vinden opgeteekend, is de aanleg der zoogenaamde *Relais* in het jaar 1597, welke door geheel Frankrijk werden verspreid en later met de posterijen zelven vereenigd, en de verandering, in 1608, van den titel van '*Général-Controleur des Postes*' en dien van '*Général des Postes*.'

Het is opmerkelijk, dat er overigens tot aan de regering van Lodewijk XIII geene noemenswaardige wijzigingen werden gebragt in het plan, door Lodewijk XI geregeld en uitgevoerd. - Het postwezen bleef uitsluitend bestemd voor de dienst des konings en van den staat; de burgerij, de bijzondere personen waren van al de voordeelen er van ten eenenmale uitgesloten en verstoken. - Volgens het besluit van het jaar 1464, mogten de postmeesters slechts paarden geven aan hen, die in het bezit waren van eene koninklijke pas, gewaarmerkt door den postmeester-generaal, terwijl 't hun op doodstraffe was verboden aan iemand anders - wie 't ook zijn mogt - paarden af te staan, daar de instelling 'alleen ten dienst stond van den koning en het land.' - De instellingsbrief luidde dan ook uitdrukkelijk: 'Maîtres, tenans les chevaux courans pour le service du Roi, et Maîtres-coureurs.' - Deze postmeesters waren verpligt de dépêches van den koning, de gouverneurs, de luitenants-generaal in de provinciën en van de andere hooge ambtenaren, in noodzakelijke en dringende gevallen soms zelven te bezorgen; zij werden daarom in de oude patentbrieven dan ook *Chevaucheurs de l'Ecurie* genoemd. - Dit was ook de eigenlijke titel van de koninklijke couriers, naderband kabinetcouriers genoemd.

Het was eerst onder Lodewijk XIII, dat er eene gewigtige verandering in het postwezen plaats greep; het werd ten

algemeenen nutte opengesteld, en een ieder maakte nu gretig van de posterijen gebruik, om tegen een billijk porto zijne brieven en pakketten er mede te verzenden. - Men stond in den beginne toe, ten einde het gebruik van de post algemeen te maken, dat de brieven van bijzondere personen mogten worden medegegeven aan de couriers, die de dépêches van het hof vervoerden. - Toen nu de *général des Postes*, d'Almeras, zag dat deze maatregel algemeen werd toegejuicht en men zich haastte om daarvan partij te trekken, bragt hij regelmatige rij-couriers in werking, die op vastgestelde dagen van de week uit Parijs vertrokken naar de verschillende hoofdsteden des rijks, en van daar door de postkantoren, die er van lieverlede werden gevestigd, weder naar Parijs teruggezonden werden. - Door deze gewigtige en weldadige verandering verkregen de fransche posterijen eene geheel andere inrigting en bestemming en namen zij het karakter aan van de tegenwoordige postinstelling. - Het spreekt van zelf, dat daardoor de belangen van den staat in verband moesten worden gebragt met die der burgerij, waardoor eene aanmerkelijke uitbreiding der briefposten noodzakelijk werd, zoodat dan ook van lieverlede de gelegenheden tot verzending werden vermeerderd.

Koning Lodewijk XIII schafte nu de meeste van zijne couriers af, en gelastte in art. 361 van zijne ordonnantie van Januarij 1629 aan al zijne gouverneurs, generaals en verdere beambten, om voortaan alle dépêches voor hem en den '*Conseil*' bestemd, ter besparing der kosten, door middel van de gewone brievenpost te verzenden, en daartoe geene buitengewone couriers meer te gebruiken.

Wij mogen evenwel de zoogenaamde bevoorregte *Bodeninrigting* van de Akademie te Parijs niet met stilzwijgen voorbijgaan; - deze merkwaardige instelling werd reeds in het begin der dertiende eeuw door de akademie op hare eigene kosten gesticht en diende voornamelijk voor de verzending der brieven, goederen en gelden van de jongelingen uit alle oorden, welke te Parijs studeerden. - De akademie koos een groot gedeelte van deze boden uit den gegoeden burgerstand der hoofdstad, met het doel dat zij, wanneer de oorlog soms het reizen onmogelijk maakte, of wanneer de gelden voor de jongelieden niet op den bepaalden tijd aankwamen, den studenten met eenig voorschot konden te

hulp komen. - Deze voorname soort van couriers werden de *grands messagers* genaamd; zij bleven tot een vast aantal bepaald en oefenden - gelijk wij reeds zeiden - hunne betrekking slechts ten behoeve der studenten en der scholieren van hun kerspel uit[1]. - De andere, zoogenaamde kleine of gewone boden, waren zij, die enkel de dienst verrigtten tusschen Parijs en de provinciën; zij schijnen vooral door spoed te hebben uitgemunt, en wij vinden hen daarom dikwerf vermeld onder den naam van vliegende boden, ‘nuncii volantes,’ een titel, welke niet geheel van overdrijving is vrij te pleiten. - Deze boden, die geheel op zich zelven stonden en niets gemeens hadden met de koninklijken, bestelden ook de brieven voor personen, die niet tot de akademie behoorden, en de opbrengst daarvan kwam geheel ten voordeele van de hoogeschool. - De oudste oirkonden, welke wij bezitten omtrent het regt der akademie tot deze bodeninrigting, zijn vervat in de brieven van Philips den Schoonen van 27 Februarij 1296, en van Lodewijk X van 2 Julij 1315.

Onder Lodewijk XIV werd in het jaar 1672 de bodeninrigting van de akademie vereenigd met de koninklijke posterijen, ter gelegenheid dat de opbrengst dezer laatste verpacht werd aan Lazarus Patin, die dan ook daarvoor aan die geleerde instelling eene pachtsom moest betalen. - Zijn opvolger, Colombier, trachtte zich echter onder allerlei nietige voorwendsels te onttrekken aan deze, op hem overgegane verpligting. - De geschillen, die daaruit ontstonden, werden evenwel in 1686 door Lodewijk XIV ten voordeele der hoogeschool beslist, en Colombier werd veroordeeld om de vastgestelde som gedurende den pachttijd te betalen, terwijl het na afloop daarvan aan de akademie zoude vrijstaan om hare bodeninrigting, indien zij daartoe kans zag, tot eene hoogere som te verpachten, doch onder de beperkende voorwaarde, dat deze verpachting aan niemand anders kon geschieden dan aan den pachter der koninklijke posterijen. - In het jaar 1698 was deze pacht reeds tot 49,685 livres geklommen, en in 1716 verhoogde de koning haar tot een jaarlijksch bedrag van 60,000 livres. - Men zoude zich evenwel zeer bedriegen, wanneer men meende

1 Nog in het begin dezer eeuw, bestonden er in Parijs personen, die als opvolgers der vroegere boden vele voorregten genoten, dikwijls van voorname familie waren en den titel voerden van *Messagers de l'Université de Paris*.

dat de akademie daarmede tevreden was; hare eischen strekten zich veel verder uit. - In een adres aan den Regent, den Hertog van Orléans, tijdens de minderjarigheid van Lodewijk XV, betoogde zij nadrukkelijk, hoe zeer zij voortdurend in hare, door Lodewijk XIV erkende postvoorregten werd te kort gedaan en eindigde met het verzoek, dat het hem behagen mogt te bepalen, dat de pachter der koninklijke posterijen verpligt zou zijn aan haar eene jaarlijksche pachtsom van niet minder dan 150,000 livres uit te keeren, tenzij het haar vergund werd hare *messageries* afzonderlijk, aan wien zij goedvond, te verpachten. - Als eene bijzondere aanleiding en drangreden tot haar verzoek, voerde zij het kostelooze onderrigt aan, dat de jeugd op al de collegiën der hoogeschool genoot. - Het schijnt, dat de Regent door het ernstige vertoog van het geleerde ligchaam zeer in het naauw werd gebragt, want aan de eene zijde zag hij het noodelooze en onraadzame in van het blijven bestaan eener afzonderlijke verpachting van die uitgebreide bodeninrigting, naast het kostbare postwezen van den staat, en aan de andere zijde wilde hij de akademie niet krenken in hare billijke en veeljarige regten.

Nadat de Hertog van Orléans de voorstellen en vertoogen der akademie met de meeste heuschheid aangehoord, en daarover de meening van den koninklijken raad en van het Parlement ingewonnen had, deed hij Lodewijk XV over deze zaak een decreet uitvaardigen op den 14^{den} April van het jaar 1719. Dit decreet, dat door den koning en den Regent was onderteekend, eindigde met de apodictische formule: ‘Car tel est notre plaisir.’ - Hierbij werd de bodeninrigting der akademie voor altoos opgeheven, doch daarentegen aan haar, als schadeloosstelling, het 28ste gedeelte toegestaan van de opbrengst der algemeene verpachting van de posterijen, welke destijds 3,100,000 francs bedroeg en later tot nog veel aanzienlijker cijfer klom, waarbij de regering evenwel de uitdrukkelijke voorwaarde verbond, dat het kosteloos onderrigt op al de regelmatige collegiën der akademie zou blijven voortduren. ‘Nous ordonnons’ - zoo luidt die beslissing - ‘qu'à commencer du 1er Avril de la présente année, l'instruction de la jeunesse sera faite gratuitement dans les collèges de plein exercise de notre dite fille âinée la dite université, sans que, sous quelque prétexte que ce soit, les régents des dits collèges puissent

exiger aucuns honoraires de leurs écoliers; faute de laquelle instruction gratuite, le dit arrêt et les présentes demeureront nuls, et comme non avenus. - Voulons aussi, que faute le dit fermier des Postes et Messageries de payer à la dite faculté le vingthuitième du prix du dit bail général, elle rentrera dans tous ses droits pour les exercer comme elle auroit dû faire en vertu des arrêts de notre conseil et lettres-patentes susdatés.'

Wij gelooven hiermede onze kleine bijdrage tot de geschiedenis van den oorsprong van het fransche postwezen te kunnen besluiten, welke, zoo we ons vleijen, niet geheel van belang verstoken zal zijn voor hen, die het ontstaan en de trapswijze verbetering onzer maatschappelijke instellingen tot het voorwerp van hun onderzoek hebben gemaakt. - De verschillende behoeften en de voortgaande ontwikkeling der volken spiegelen zich in hunne huishouding af; iedere nieuwe toestand roept nieuwe vormen, nieuwe inrigtingen in het leven, en de geschiedenis dier inrigtingen mag als een onderdeel worden beschouwd van de historie der beschaving. - Mogen deze nasporingen, als zoodanig, hare plaats vinden!

R.
J.

Herinneringen van Bali in 1849.

De tweede zoogenaamde Expeditie, welke in 1848 door het Nederl. Ind. Gouvernement tegen het weerspannig Bali ondernomen werd, had voor de Nederlandsche wapenen geen gelukkig uiteinde. Zij ondergingen een *échec* en de troepen moesten dien ten gevolge, zonder het doel van den togt te hebben bereikt, naar Batavia terugkeeren. De politieke gebeurtenissen, welke in dat jaar bijna geheel Europa beroerden, werden spoedig in Indië bekend, en niet wetende welke gevolgen dit in de koloniën zoude na zich slepen, was het zeer natuurlijk dat het Ind. bestuur geraden vond, de zoo ver van Batavia verwijderde troepen van Bali terug te roepen. Ook om deze reden dus moest onze krijgsmagt het eiland Bali spoediger verlaten, dan wenschelijk ware geweest; want het is niet twijfelachtig, dat zij anders het geledene nadeel op eene schitterende wijze zoude gewroken hebben. Dat dit spoedig vertrek door de Balinezen als het gevolg van de nederlaag, die zij de onzen hadden toegebragt, werd aangemerkt, ligt in de reden. Hun overmoed was dan ook door dit schijnbaar voordeel zoo toegenomen, dat zij zich niet ontzagen, om bij iedere gelegenheid, die zich voordeed, op nieuw strand- en zeeroof te plegen.

Volgens alle begrippen der Oost-Indische staatkunde mogt het Gouvernement niet toelaten, dat die meening wortel schoot, en niet dulden, dat de volkeren, tegen wie de strijd was gevoerd, in den waan bleven verkeeren, dat zij over onze wapenen hadden gezegepraald. Geen Inlander mogt in eene gedachte versterkt worden, die in het vervolg den noodlottigsten invloed op de belangen onzer overzeesche bezittingen zou hebben kunnen uitoefenen. Spoedig werd dan ook door het Indische Bestuur het besluit genomen, om eene derde Expeditie tegen Bali te beproeven, en die op eene zoo-

danige schaal uit te rusten, dat het vertoon daarvan voldoende konde geacht worden, om de Balinezen tot onderwerping te brengen, en hun voor altijd den lust te benemen om zich met de *Compagnie* - de naam die nog op vele plaatsen in den Indischen Archipel aan het Indische Gouvernement gegeven wordt - te meten.

Met kracht en voortvarendheid werd dus, zoowel te Batavia als in de andere zeehavens van Java, gewerkt tot het spoedig gereed maken van alle benoodigdheden tot eene dergelijke onderneming; en in het begin van Maart 1849, met de kentering van den moesson, was men daarmede ten einde; en inderdaad was deze expeditie wel de geduchtste, die immer in Indië was uitgerust geworden. Zij bestond uit een zestiental oorlogsbodems groot en klein; verscheiden koopvaarders waren ingehuurd, om als transportschepen te worden gebruikt; twaalf Indische kruisbooten, benevens eenige laadschouwen, landingsbooten en andere kleine vaartuigen werden aan de vloot toegevoegd, zoodat de gezamenlijke scheepsmagt ruim 50 bodems telde.

De armée bestond uit ruim 5000 man, en werd door een naderhand opgerigt zoogenaamd marine-bataillon van circa 600 koppen, zamengesteld uit de matrozen en mariniers der respective oorlogschepen, versterkt.

Ik kommandeerde toen Z.M. korvet 1ste klasse, *Argo*, en genoot ook de eer om tot deelneming aan de expeditie gedesigneerd te worden.

Het opperbevel en de leiding der expeditie werd opgedragen aan den Generaal-Majoor van het Indische leger, A.V. Michiels, toen Gouverneur en militair kommandant ter Westkust van Sumatra, welke van daar tot het aanvaarden van het opperbevel was opgeroepen. De toenmalige kommandant en inspecteur van Z.M. zeemagt in Oost-Indië, de Vice-Admiraal J.P. Machielsen, hoezeer in militairen rang boven den genoemden Generaal-Majoor verheven, had, in het belang der zaak en naar aanleiding zijner instructiën, het bevel over de scheepsmagt aanvaard; dan hoe loijaal deze handelwijze van den bejaarden vlootvoogd ook was, werden er velen gevonden, die haar aan eene andere, minder lofwaardige drijfveer toeschreven. Maar hoe dit ook zij, ten einde alle botsingen voor te komen, welke uit de aanspraken op het oppergezag zouden kunnen ontspruiten, werd de Generaal Michiels door het Indisch Gouvernement

bekleed met den titel van *Commissaris* voor de Balinesche aangelegenheden, en daardoor alle moeijelijkheden, die nadeelig op de expeditie hadden kunnen werken, uit den weg geruimd.

Behalve de *Argo* bevonden zich ter reede van Batavia ook nog Z.M. fregatten de *Prins van Oranje* en de *Sambre*, die van Nederland waren uitgezonden, om een gedeelte der expeditie uit te maken. De Admiraal scheepte zich in aan boord van eerstgemeld fregat, en den 14^{den} Maart werd zijne vlag daarop geheschen.

De schepen waren voor drie maanden van levensmiddelen voorzien, de ruimen met water gevuld, de ontbrekende ammunitie aangezuiverd, en nadat in den vroegen morgen van den 15^{den} Maart de van Batavia naar Bali bestemde troepen, bestaande uit het 7^{e} en 13^{e} bataillon O.I. infanterie, op de daar aanwezige oorlog-transportschepen waren ingescheept, verlieten de gezamenlijke bodems ten 10 ure in den voormiddag, onder het gebulder van het geschut, Batavia's reede, en stelden wij onzen koers om de Oost naar het eiland onzer bestemming.

Den 25sten Maart ankerden al de schepen, op last van den Admiraal, ter reede van het eiland Giliang, dat met Manoeé, Sapoedé en meer andere eilandjes, een kleinen Archipel vormt, beoosten Madura en tegenover de oostelijkste punt van Java gelegen.

Op een der weinige dagen, dit wij ter reede van dit eiland doorbragten, ging ik met een mijner vrienden aan wal, om eene wandeling te doen, en bragten wij een bezoek aan het hoofd van de kampong (*kapala di kampong*), door wien wij op eene minzame en voorkomende wijze ontvangen werden, en die zijn uiterste best deed om ons, ingevolge den last van den Sultan van Sumanap (aan wien hij ondergeschikt was), zoo goed in zijn vermogen was, te onthalen. Hij trakteerde ons op koffij en koekjes (koeweé), in klapperolie gebakken. Gelukkig hadden ook wij van boord eenige ververschingen medegenomen, die door den kapala di kampong en zijne onderhoorigen geenszins versmaad werden. Eerstgenoemde deed zich aan de witte beschuit en de madera-wijn zoo regt te goed, dat men het hem aan kon zien, hoe heerlijk hij daaraan smulde. Hoezeer zijne godsdienst hem het gebruik van den wijn verbood, deed hij als meer zijner geloofsgenooten, met welke ik op mijne onder-

scheidene togten in den Indischen Archipel in aanraking ben gekomen; ik heb er inderdaad weinigen aangetroffen, die eene overhelling tot de beginselen van het afschaffingsgenootschap verrieden.

Poelo Giliang is een klein laag eiland, van een tamelijk vruchtbaar voorkomen; het heeft, volgens opgave van onzen kapala di kampong, eene bevolking van tusschen de 8 en 9 honderd zielen, die meestal van landbouw en vischvangst leven, doch daarin blijkbaar slechts een sober middel van bestaan vinden. Van eene welvaart althans, die zich in uitwendige teekenen openbaart, was hier niets te bespeuren. Hunne huizen of hutten zijn, even als elders in den Archipel, meest allen van bamboes gebouwd, en zien er van buiten armoedig, en van binnen magtig smerig uit. De menschen zelve, die wij ontmoetten, hadden ook geen welvarend voorkomen, en de vrouwen deden aan den naam van ‘schoone sekse’ weinig eer aan. Ververschingen waren schaarsch en slechts met moeite te verkrijgen; behalve eenige eijeren, komkommers en spaansche peper, schenen er geene voorhanden te zijn; ten minste, daar wij nog al goed betaalden, mogten wij wel rekenen dat zij ons anders zouden zijn aangeboden.

Intusschen smaakten wij ruimschoots het genot van den koelen en heerlijken avondstond, en keerden tevreden over dit uitstapje naar onze bodems terug.

Nadat wij hier nog eenige koebeesten, tot gebruik voor de schepelingen, hadden aan boord genomen, verlieten wij de reede, en lieten den 30sten Maart het anker vallen voor het eiland Bali, ter reede van Boliling, eene kleine sterkte, door onze troepen bezet.

Z.M. fregat de *Rhijn*, eenige transportschepen en andere vaartuigen vereenigden zich hier met de vloot; en zoo was in weinige dagen de geheele scheepsmagt bijeenverzameld en vormde langs de kust van voor Boliling tot aan Sangsit eene uitgestrekte linie.

De Generaal-Opperbevelhebber had zijn verblijf gekozen aan boord van Z.M. stoomschip *Etna*, doch vestigde zijn hoofdkwartier kort na onze aankomst aan den wal in het fortje. Reeds des anderen daags, 's morgens met het aanbreken van den dageraad, toog eene kolonne van ongeveer 800 man infanterie en mariniers op marsch, om de op een half uur afstands gelegen versterkte kampong Singa-Radja

te veroveren; en reeds een paar uren na hun vertrek kregen wij berigt, dat men zich, zonder tegenstand te ontmoeten, daarvan had meester gemaakt, en niet een enkelen inwoner had gevonden. Zij schenen op het naderen der onzen hals over kop de vlugt genomen te hebben, dewijl men in verscheidene huizen de potten met rijst en andere eetwaren nog te vuur vond staan.

De Generaal verplaatste dadelijk het hoofdkwartier derwaarts.

Ik had den Generaal reeds een vriendschappelijk bezoek gebragt, en hij had mij, zoo als gewoonlijk, op de minzaamste wijze ontvangen. De omstandigheid namelijk, dat mijn broeder met eene dochter van den Generaal gehuwd was, gaf aanleiding tot een meer gemeenzaam verkeer, hetwelk van zijne zijde zeer werd aangemoedigd, en mij, zoo als ik openhartig moet bekennen, tot eer en groot genoegen verstrekte. Ik zal over de talenten, het karakter en de dapperheid van mijnen vriend hier niet uitweiden. Beter versneden pennen dan de mijne hebben dit bij herhaling gedaan, en de publieke opinie omtrent zijne buitengewone verdiensten is dermate gevestigd, dat mijn geschrijf daarover als geheel overtollig zou moeten beschouwd worden. Hoewel ik niet veel waarde hecht aan het denkbeeld van bijzondere beschikkingen, komt het mij toch opmerkelijk voor, dat van het oogenblik mijner eerste kennismaking met den Generaal tot aan zijnen dood - een tijdvak van meer dan twee jaren, - wij elkanders omgang schier onafgebroken hebben genoten. Bij mijne aankomst te Batavia, in het begin van 1847, ontmoette ik hem daar voor het eerst; van daar deed hij met mij aan boord van de *Argo* de terugreis naar Padang; gedurende de veertien maanden, dat ik aldaar over het station van Z.M. zeemagt ter Westkust van Sumatra het bevel voerde, was ik, aan wal zijnde, steeds bij hem gehuisvest; en toen ik van daar vertrok, ging de Generaal weder met de *Argo* naar Batavia terug. Eindelijk trokken wij te zamen naar Bali, waar wij dagelijks, wanneer de gelegenheid zich aanbood, ons te zamen bevonden, totdat de dappere veldheer bij den nachtelijken aanval te Kasoemba eene doodelijke wond ontving, en in den avond van den 25sten Mei 1849, als het ware in mijne armen, den laatsten ademtogt uitblies.

Het ligt geenszins in mijne bedoeling om in dit opstel

verslag te doen van alle krijgsverrigtingen, of eene beschrijving te geven van alle gebeurtenissen, die bij de expediie hebben plaats gehad. Trouwens daarover is reeds zooveel geschreven, en beter dan ik dit zoude vermogen, dat het wel als geheel overbodig zal mogen beschouwd worden. Van de *hauts faits* der zeemagt, waarover het meer bijzonder mijne roeping kon geacht worden te spreken, zou ik slechts weinig kunnen melden, dewijl die uit den aard der zaak niet dan eene secondaire rol heeft kunnen vervullen. Vestingen waren er niet te beschieten, Balinesche schepen om te bevechten waren evenmin voorhanden. Ik mag intusschen getuigen dat de diensten, die van ons geëischt werden, met den meesten ijver en goeden wil zijn verrigt, en dat het marine-bataillon, wanneer het aan wal werd geroepen om dienst te doen, bewezen heeft dat Janmaat ook te land zeer goed te gebruiken en, evenmin als op zijn eigenlijk element, voor het gevaar beducht is. Om over hetgeen ik van de verrigtingen der armée gehoord en gezien heb hier uit te weiden, daarvan houdt mij mijn gebrek aan genoegzame kennis der krijgskunde te lande terug. Echter voel ik mij gedrongen hierbij de volmondige en opregte verklaring te voegen, dat, waar onze krijgsmakkers den vijand ontmoetten, zij steeds de bewijzen hebben gegeven, dat de roem van dapperheid, moed en standvastigheid, die ons Oost-Indisch leger wordt toegekend, regtmatig verdiend is. Moge dit eenvoudig woord van opregte hulde aan die dapperen niet ongevallig zijn!

Hoe gering intusschen mijne kennis van de taktiek te lande ook wezen moge, is het echter mijne aandacht niet ontsnapt, dat de dood van den Opperbevelhebber een zeer nadeeligen invloed op de geheele expeditie uitoefende, en door groote misslagen en onverantwoordelijke flaauwheid is gevolgd. Veel wil ik daarvan niet zeggen, dewijl het aan sommigen niet aangenaam zou zijn, en toch niets meer aan de zaak kan veranderen; dit alleen wil ik echter niet zwijgen, dat het einde der expeditie te Klongkong had behooren te wezen, en niet te Kasoemba; en dat dit steeds het plan en de bedoeling van de Generaal Michiels geweest is, blijkt ten duidelijkste daaruit, dat, toen ik hem kort vóór zijn overlijden te drinken aanbood, hij nog met eene gebroken flaauwe stem de woorden uitte: *opmarcheren..... Klongkong*. 't Is niet geschied; - doch keeren wij tot ons verhaal terug.

Ik zeide reeds dat de Opperbevelhebber na het in bezit nemen van Singa-Radja aldaar zijn hoofdkwartier vestigde; hij betrok namelijk den Kraton, of het zoogenaamd paleis van den gevlugten koning, en nam van daar zijne verdere maatregelen.

Inmiddels was de Admiraal, volgens overeenkomst met den Generaal, met het grootste gedeelte der vloot naar Sangsit verzeild, en had daar langs de kust post gevat, dewijl van daar de verdere krijgsoperatiën zouden bepaald worden. - De *Argo* benevens twee oorlogsschooners, twee dito stoomschepen, eenige transportschepen en de kruisbooten, bleven echter voor de reede van Boliling, ter beschikking van den Opperbevelhebber, en ik genoot de eer mij met het tijdelijk bevel over deze afdeeling bekleed te zien.

Meermalen had de Vorst van Boliling en Karang-Assan het verlangen te kennen gegeven, om te onderhandelen, en er was tot dat doel reeds te Boliling een gezantschap aan den Generaal afgezonden, dat echter onverrigter zake weder moest vertrekken, zonder dat de Opperbevelhebber hun wilde te woord staan. Veeleer liet hij aan den Radja weten, dat die, wanneer hij in onderhandeling wilde treden, in persoon zich bij hem moest vervoegen.

Eindelijk had de Radja besloten, om de verlangde bijeenkomst aan den Opperbevelhebber op de door hem gewenschte wijze toe te staan, en was deze bepaald op den 7^{den} April. De Generaal had de goedheid mij daarvan kennis te geven, en mij tevens uit te noodigen, om die onderhandelingen te komen bijwonen; gretig nam ik dit aanbod aan, want eene voor mij zoo geheel vreemde zaak wekte niet weinig mijne belangstelling op. Ik ging dus des morgens van den 7^{den} met het krieken van den dag naar wal, vergezeld van mijn jongsten zoon, die als klerk bij de administratie met mij zijn eersten zeetogt deed. Wij gebruikten een ligt ontbijt in het fort bij den kapitein-kommandant, den heer Mes, wien ik, daar ik den vorigen avond reeds met hem had afgesproken, dat hij mede van de partij zoude zijn, geheel gereed en gekleed vond. Dadelijk na het spoedig afgeloopen dejeuné aanvaardden wij den togt.

Wij hadden gaarne dat toertje te paard willen doen, doch daar er geene viervoeters voorhanden waren, schoot er niets over dan het op onze beenen te ondernemen, wat bij een afstand van slechts een groot half uur gaans, en het heerlijk schoon weder, dat wij genoten, wel geen ernstig be-

zwaar kon opleveren, en in den koelen morgenstond der gezondheid meer voordan nadeelig zijn moest.

Daar de brug, die over het kleine riviertje lag, 't welk wij over moesten trekken, kort te voren door een *banjar* (bergstroom) was weggespoeld, werden wij door eenige inlanders daarover heengedragen, en hadden nu eerst, om het zoo uit te drukken, voet aan wal.

Na eene korte maar aangename wandeling, door eene heerlijke landstreek, onder de schaduw van hoog opgaande boomen, zoo als men die slechts in de tropische gewesten aantreft, stieten wij spoedig op de eerste voorposten van ons leger, die aan het uiteinde of, wil men, het begin van den breeden weg of van de hoofdstraat, die naar de ingenomen kampong leidde, geposteerd waren, en weinige oogenblikken daarna bevonden wij ons in den kraton, die den Generaal met zijnen staf tot hoofdkwartier en bivouac strekte. De Generaal zeide mij, dat de Vorst de bijeenkomst bepaald had tegen 2 ure in den namiddag; er schoot mij dus nog tijd genoeg over, om de zoogenaamde hoofdplaats van het rijk Boliling te gaan bezigtigen, en te gelijker tijd een bezoek af te leggen bij eenige mijner krijgsmakkers van de landmagt, met wie ik sedert eenigen tijd kennis gemaakt had.

Singa-Radja is eene vrij uitgebreide kampong, omtrent een uur van de zee verwijderd, in eene bekoorlijke en vruchtbare landstreek gelegen. Men zou zich echter zeer bedriegen, indien men verwachtte, hier of in andere dergelijke plaatsen in den Archipel oostersche pracht of weelde aan te treffen. De begrippen, die velen daaromtrent uit lectuur of mondelinge verhalen hebben opgedaan, strooken geenszins met hetgeen de aanschouwing der naakte werkelijkheid leert.

De huizen of hutten der inwoners zijn van klei en slijk opgetrokken, en met een dak van *atap* (de bladeren van een soort van palmboom) gedekt. Rondom elke van deze woningen is een muur, van dezelfde bouwstoffen gemaakt, waardoor eene menigte van steegjes of liever gangen gevormd worden, zoo vuil en slijkerig, dat men er tot over de enkels in den modder zakt. Alleen de zoogenaamde hoofdstraat is breed; zij loopt heuvelachtig op, en aan het begin is de opgang geplaveid, waarschijnlijk om het op- en afrijden van voertuigen gemakkelijk te maken.

Het binnenste der huizen heeft ook niets opmerkenswaardigs, of het moest de daar heerschende onreinheid zijn;

men leeft er op den grond, die slechts weinig bewerking heeft ondergaan. Sieraden of meubelen werden er tijdens ons bezoek niet gevonden; want de inwoners, van de komst der onzen in tijds onderrigt, hadden, toen zij zich verwijderden, al hunne draagbare have naar eene veilige plaats met zich gevoerd. Alleen was hier en daar nog eene slaapstede (*bali-bali*), van bamboes of hout vervaardigd en hoogst eenvoudig van constructie, staan gebleven, dewijl het te bezwaarlijk of de moeite niet waardig was die mede te nemen.

Men moet zich ook geen groot denkbeeld vormen van het paleis van den Vorst, waar de Generaal zijn intrek had genomen. Dit verblijf miste volstrekt al de goede eigenschappen en geriefelijkheden, waaraan wij gewoon zijn bij het woord paleis of vorstelijke woning te denken. Bij de eerste expeditie was het gebouw gedeeltelijk door onze troepen verwoest, ten gevolge waarvan men zelfs zijn eigenlijken vorm niet kon bepalen; evenwel besloeg het nog al een uitgestrekt terrein, en het hoofdgebouw scheen geheel uit rooden baksteen te zijn opgebouwd. Als men de poort of deur van den kraton was binnengetreden, bevond men zich op een vrij groot plein, rondom van huizen of liever hutten omringd. In het midden daarvan was een langwerpige, vierkante, doch uitgedroogde vijver. Met welk doel deze gemaakt was, durf ik niet bepalen, of het moest zijn om te baden.

Het geheele zamenstel was met een muur van klei omgeven, die misschien voldoende kon zijn tot verdediging bij de onderlinge oorlogen der Balinezen, doch tegen onze wapenen volstrekt niet bestand zoude zijn. Hadden zij echter zich kunnen of willen verdedigen, dan konden zij ons voet voor voet den grond betwist hebben. De verhakkingen, zamengesteld uit aarde bamboes dori en hagen van doornachtige planten, die zij in het front en op de zijde van de hoofdstraat hadden opgeworpen, hadden, goed verdedigd, de operatiën vrij lang kunnen vertragen en in hooge mate bemoeijelijken; en menigeen der onzen had, voordat de overwinning behaald was, zeker in het stof gebeten.

Waarschijnlijk had het vertoon van eene zoo geduchte magt, en vooral van zoovele oorlogschepen (*kapal prang*), waarvoor de inlander nog al respect heeft, hen met een panischen schrik vervuld en tot de vlugt aangespoord.

Van mijne wandeling door de kampong keerde ik tame-

lijk vermoeid naar het hoofdkwartier terug, waar een overvloedig ontbijt ons wachtte, waarvan dan ook behoorlijk gebruik werd gemaakt. Alles was nu gereed en iedereen zag met ongeduld de komst van den Vorst te gemoet.

Daar het gebruik op Bali medebrengt, dat geen vorst of hoog geplaatst persoon zonder gevolg op reis gaat of bezoeken aflegt, had men dit den Generaal-Opperbevelhebber doen weten, die daarop het getal der volgelingen, waarmede de Vorsten in het hoofdkwartier mogten komen, bepaald had. Hij moest echter, wilde hij de onderhandeling niet geheel zien mislukken, van die bepaling later afzien, en hun doen weten, dat zij konden komen, met zoo veel gevolg als zij verkozen. Hij had echter behoorlijke maatregelen genomen, om bij een onverhoedschen aanval tot den strijd gereed te zijn. Mogt in mijne poging, om hiervan een denkbeeld te geven, een of andere misslag door mij worden begaan, dan zullen zij, die in de taktiek aan wal beter te huis en meer bedreven zijn dan ik, mij, zoo ik vertrouw, dit gaarne ten goede houden.

Ingevolge de uitgevaardigde bevelen was alles spoedig in beweging; uit alle hoeken en gangen van de kampong zag men infanterie, artillerie, ruiterij, hulptroepen enz., deboucheren, en in weinige oogenblikken stonden 5 à 6 duizend man, langs de linkerzijde van de hoofdstraat, behoorlijk in slagorde geschaard; de woning van den Generaal werd omringd door eene compagnie Europesche en eene compagnie Afrikaansche Infanterie, terwijl zijn persoon omgeven was van wel een houderdtal hoofd- en mindere officieren.

Daar de straat langs den kraton liep, konde de Generaal van uit dit gebouw het kommando geven en alle bewegingen, die gemaakt werden, gadeslaan. Van het begin der hoofdstraat af, tot aan het einde, waar de opgaande grond een aanvang neemt, stond de armée in linie geschaard, met de beide uiteinden of vleugels gedekt door eene bespannen batterij veld-artillerie van vier stukken geschut, gereed om op den eersten wenk haar vuur te openen. Op een heuvel aan het uiteinde der straat stonden nog twee bataillons met gesloten colonnes in bataille geschaard, die eene uitgestrekte linie vormden, en den opmarcherenden vijand dadelijk in het oog moesten vallen; en zeker moesten zij op hem een grooten indruk maken, daar hij niet zien noch gissen kon, wat achter die troepen nog voor zijn oog ver-

borgen was. Tusschen de op zoo indrukwekkende wijze ten toon gespreide magt moest de Vorst met zijn gevolg doortrekken, alvorens hij tot den Generaal kon naderen.

Inmiddels was de Kapitein-Adjudant der infanterie, de Heer Baron van der Cappelle, afgezonden om den Vorst en zijn gevolg binnen het kamp te geleiden. Dezen echter, waarschijnlijk door hunne spionnen van de toebereidselen tot hunne ontvangst onderrigt, schenen weinig lust te gevoelen om zich te haasten.

Na lang wachten verscheen eerst de voorwacht der Balinezen, bestaande uit ongeveer acht honderd man, meest allen gewapend met pieken of lansen van ongeveer 15 à 16 voet lang. Eenigen, die tot het *corps d'élite* schenen te behooren, droegen geweren, nog van ouderwetsch Engelsch model, met open pannen, zonder kruid, als wilden zij daardoor bewijzen, dat zij hoegenaamd geene vijandelijke gezindheden koesterden. Dit corps bestond meest uit jonge menschen, terwijl onder de pikeniers verscheiden oude en afgeleefde werden gevonden, waaruit men meende te kunnen opmaken, dat alle weerbare mannen tot den strijd waren opgeroepen. Achtereenvolgens kwamen meer vijanden opzetten, welke, allen op dezelfde wijze gewapend, regt tegenover onze troepen, op nog geen tien passen afstand, post vatteden. De geheele magt, die aldus bijeen was gekomen, begrootten wij op acht à negen duizend man.

Zoo waren dus een 15 à 16 duizend menschen op een uiterst geringen afstand tegenover elkander geplaatst, gereed om op den minsten wenk elkander te verdelgen; één enkel ongelukkig of moedwillig schot, door de onzen gedaan, ware daartoe voldoende geweest. Gelukkig had men het gevaar voorzien, en maatregelen genomen, om eene dergelijke noodlottige onvoorzigtigheid te voorkomen. Er was order gegeven, dat op dien dag geen sterke drank aan de soldaten mogt worden uitgereikt, en niet een enkele had dit gebod overtreden, hetgeen niet alleen van eene goede discipline getuigt, maar ook zeker wel bewijst, dat de soldaten zelven de belangrijkheid van het oogenblik hadden begrepen. En inderdaad, het was een indrukwekkend schouwspel; en misschien levert de geschiedenis wel naauwelijks een tweede voorbeeld op, dat twee vijandelijke magten, gereed om elkander op het eerste bevel het licht uit te blazen, in zoo lijdelijke en gelaten houding zoo nabij

elkander hebben geschaard gestaan. Niemand was zeker getuige van dat vreemde schouwspel, die daarvan niet eene levendige herinnering heeft medegedragen, die wel nimmer uit zijn geheugen zal verdwijnen.

Maar nog altijd kwamen geene Balinesche Vorsten of Grooten opdagen, ofschoon adjudant op adjudant werden afgezonden, om tijdingen omtrent hunne komst in te winnen. Het was de Balinesche troepen duidelijk aan te zien, dat zij zich, zoo nabij de onze, niet zeer op hun gemak gevoelden, en ieder oogenblik eenen aanval te gemoet zagen. Toen aan de armée, die een geruimen tijd in de brandende zon met het geweer geschouderd had gestaan, bevolen werd het geweer af te zetten en te rusten, zagen wij dat verscheidene Balinezen hunne pieken velden. Spoedig echter bemerkten zij hunne dwaling, lachten zelven om hunnen voorbarigen angst, en herstelden zich weder in hunne gelederen.

Eindelijk ontving men berigt, dat de Vorst in aantogt was, door zijne Rijksgrooten en nog een groot getal gewapende volgelingen vergezeld. Toen de stoet zijne intrede deed, werd, bij het begin der linie, als eerbewijs door al de tamboers een roffel geslagen, terwijl de hoornblazers eene fanfare lieten hooren. Dit geluid deed de in bataille gerangeerde Balinezen, die nu zeker geloofden dat dit een teeken van aanval was, merkbaar ontstellen; een gedeelte hunner verliet zelfs de gelederen en koos het hazenpad. Deze werden kort daarna door een hunner hoofden weder bij het gros van hun leger teruggebragt.

Zoodra de Balinezen hunnen Vorst en zijne grooten in het oog kregen, hurkten allen op den grond neder, hetgeen bij hen als een teeken van het diepste ontzag beschouwd wordt. Intusschen naderde de stoet den kraton. De heer adjudant Baron van der Capelle liep, hand aan hand, tusschen den Vorst en zijnen rijksbestuurder, den Goesti[1] Djilantiek, in, ten bewijze dat hij hen in zijne bescherming had genomen. Deze heer verhaalde mij later, dat het hem veel moeite had gekost, hen te bewegen om in het kamp te komen, en dat hij, alvorens zij daartoe konden besluiten, zijne handen had moeten op de aarde leggen, en bij den hemel bezweren, dat hun geen leed zoude geschieden. Door deze bezwering gerust gesteld, volgden zij eindelijk den kapitein.

1 Goesti is een hooge adellijke of ook wel prinselijke titel.

De stoet werd vooruitgegaan door een twintigtal *Doeblans* of voorvechters, - lieden die zich aan den dood hebben toegewijd. De uiterlijke kenteekenen van hunne hoedanigheid zijn eene geheel witte kleeding en een bos gekleurd geitenof paardenhaar, aan hunne pieken of lansen hangende. De Vorst en meest al de Rijksgrooten waren gekleed in korte roode flanellen baatjes of borstrokken, op ruime schaal met gouden knoopjes versierd. Onder dit baatje droegen zij een wit linnen vest, tot aan den hals digtgemaakt met knoopjes van hetzelfde metaal. Hun eenig wapen was een zoogenaamde kris. Sommige dier krissen waren met goud en ivoor kunstig gewerkt, vele ook met kleine juweelen steentjes ingelegd. Hunne onderkleeding bestond slechts uit een witten gordel (*slendang*), welke tusschen de beenen was doorgehaald, doch naauwelijks voldoende was om die deelen te bedekken, welke men anders het zorgvuldigst verbergt, zoo dat die bij sommigen, zelfs bij de minste beweging die zij deden, duidelijk zigtbaar werden. Dijen en beenen waren naakt, de voeten ongeschoeid. De minderen waren nagenoeg op dezelfde wijze gekleed, doch zagen er vrij armoedig uit.

In den kraton gekomen, werd het gezelschap door den Generaal, omringd van een schitterenden stoet van officieren, in de gallerij (veranda) ontvangen. In het midden daarvan was een klein tafeltje, en daarnaast twee armstoelen geplaatst. Op verzoek van den Generaal nam de Vorst van Karang-Assan plaats op een der stoelen, terwijl de Generaal tegen hem over ging zitten; de beruchte Goesti Djilantiek, de man die eigenlijk het zwaard in de schaal had gelegd, en die de aanstoker scheen te zijn van al den gerezen twist, of althans den grootsten invloed daarop geoefend had, mogt, als lager in rang dan de Radja, niet zitten, maar hurkte aan de zijde van den Vorst neder, hierin gevolgd door al de Rijksgrooten en overige personen, die zich in de nabijheid van den Vorst bevonden. Van onze zijde stonden dus allen behalve de Generaal, en van de andere zijde was niemand gezeten dan de Radja (die daarbij lang niet op zijn gemak was); al de anderen waren in slaafsche onderdanigheid ter neder gebogen.

Als een der hoogsten in rang van de aanwezigen, had ik eene goede plaats bekomen, en stond schier rakelings tegenover de beide hoogste autoriteiten. Ik kon dus alles opmerken, wat er gedaan en gezegd werd; want hoewel ik het

in de Maleische taal, waarin onderhandeld werd, nog niet ver gebragt had, verstond ik echter genoeg daarvan, om het gesprek te volgen. Alles werd, volgens gewoonte, door tolken overgebragt, hoewel de Generaal ervaren genoeg was in de algemeene taal van den Oost-Indischen Archipel, om ook zonder hunne tusschenkomst een gesprek daarin te kunnen houden. De Opperbevelhebber begon het gesprek, met den Vorst te laten vragen, om welke reden zij verlangd hadden hem te spreken. Hoofdzakelijk was het antwoord, dat zij gekomen waren, om van het Nederlandsche Gouvernement genade (*ampon*) af te smeeken, waarop de Generaal hun deed verstaan, dat hun die verleend zoude worden, onder voorwaarden echter, die dat Gouvernement hun zoude voorschrijven. Alvorens de onderhandeling voort te zetten, liet de Generaal, zeker omdat hij hunnen angst bemerkte, hen verzekeren, dat, hoe ook de onderhandeling mogt afloopen, en hetzij vrede of oorlog daarvan het gevolg zoude wezen, zij met al de hunnen ongedeerd het kamp zouden kunnen verlaten. Toen zij hierdoor gerustgesteld waren, ging men voort.

Als voorwaarde werd gesteld, dat de vesting of sterkte Djagar-Aga aan ons overgegeven en door onze troepen bezet zoude worden, en dat in die vesting eene opening of bres zoude gemaakt worden, groot genoeg om haar daardoor met de bezetting in front te kunnen binnentrekken. Voorts werd hun te kennen gegeven, dat het Nederlandsch Gouvernement, hoewel het met regt en billijkheid vergoeding der oorlogskosten van hen konde vorderen, die niet begeerde noch behoefde; dat zij echter gewaarschuwd werden, om voor het vervolg geene aanleiding meer te geven tot eene demonstratie; want dat, zoo als zij gezien hadden, de Compagnie, zoowel te land als ter zee, bij magte was, om hen tot onderwerping te dwingen. De gestelde voorwaarden werden schijnbaar volgaarne door hen aangenomen.

Toen de *bitjara* (gesprek) was afgeloopen, werden aan den Vorst en den Generaal thee en andere ververschingen aangeboden, waarbij ik zeer goed opmerkte, dat de Radja daar niet van gebruikte en zijne thee niet uitdronk vóórdat hij dit den Generaal had zien doen. Waarschijnlijk was de man bevreesd, dat men hem welligt door vergif wilde uit den weg ruimen, en meende hij, dat bij ons het leven van een mensch niet meer gold, dan dit op Bali het geval is. Eindelijk vertrok de geheele stoet weder op dezelfde

wijze en onder hetzelfde geleide als hij gekomen was. De Vorst en zijne Grooten werden onmiddellijk door al hunne krijgslieden gevolgd, zoodat er, weinige oogenblikken daarna, geen Balinees meer te zien was. Ook ik nam den terugtogt naar boord aan, waar ik vermoeid, maar zeer tevreden over hetgeen ik op dien dag gezien en gehoord had, aankwam. Weinige dagen daarna bleek het duidelijk, hoe weinig vertrouwen men kan stellen in het woord en de beloften, door Inlanders gegeven; want in plaats dat, volgens de gesloten overeenkomst, de vesting Djagar-Aga in den staat zoude zijn gebragt voor het binnentrekken der onzen vereischt, kwam de commissie, bestaande uit verscheiden hoofdofficieren, die derwaarts gezonden waren om zich van den staat van zaken te vergewissen, met het berigt terug, dat men niet alleen aan de belofte niet voldaan, maar integendeel de gemelde sterkte in behoorlijken staat van tegenweer gebragt had. Zij moest derhalve door de kracht onzer wapenen veroverd worden, waarbij onze krijgslieden weder vernieuwde blijken van hunnen moed gaven. Menig schitterend wapenfeit werd er bedreven, doch de overwinning moest door het leven van vele onzer dapperen gekocht worden.

De gepens. Kapitein ter zee,

Brielle, 3 November 1854.
C. VAN DER HART.

Een verhaal voor onzen tijd.

I.

***Slechte Tijden* (Hard Times). - *Een verhaal voor onzen Tijd, door Charles Dickens. Uit het Engelsch vertaald door C.M. Mensing. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1854.**

Het vaderland van *poor Yorick* mag bij uitnemendheid het land van den humor worden genoemd. - Wij gelooven de oorzaak daarvan te moeten zoeken in het karakter van het engelsche volk, dat zelfs in deze eeuw van inéénsmelting, of liever van oplossing der nationale eigenaardigheden zijne oorspronkelijkheid heeft weten te bewaren.

Nog steeds steken de zeden en gewoonten, het volksleven en de volksgeest van Engeland scherp af bij die der bewoners van het vasteland, en zelden zal de stempel worden miskend, dien zijn geboortegrond den Brit heeft ingedrukt. Gedeeltelijk moge deze zelfstandigheid een gevolg zijn van den kantigen en hoekigen omtrek van zijn karakter, maar zij moet ook voor een groot deel worden toegeschreven aan zijnen volkstrots. - De Engelschman draagt roem op zijne nationaliteit; hij is gehecht aan zijne kenmerkende eigenschappen, aan zijne erfelijke deugden en gebreken, aan zijne oud-vaderlijke zeden en instellingen, begrippen en vormen, en hoe belagchelijk en verderfelijk ook de overdrijving dezer volksfierheid zijn moge, men zal moeijelijk kunnen ontkennen, dat zonder gevoel van eigenwaarde, zonder aanhankelijkheid aan den nationalen geest en liefde voor inheemsche gewoonten en toestanden geene krachtige natie denkbaar is.

Deze eigenaardigheden van het engelsche karakter, de vele

excentriciteiten, die er zich in vertoonen, de sterke contrasten, welke daaruit noodzakelijk ontstaan, en de vreemde en grillige toestanden, die er uit geboren worden; de historische verhouding tusschen de verschillende klassen zijner maatschappij, tusschen kroon en adel, geestelijkheid en burgerij; de geheele ontwikkeling zijner wetten en privilegiëen, zijner regtsbedeeling, landbezit en inwendig beheer; de verschijnselen, die de reusachtige ontwikkeling van zijn handel en industrie oplevert; de uitersten van weelde en ellende, van hoogheid en laagheid, die het volksleven aanbiedt; dat alles vormt een ruim en vruchtbaar veld voor den humor.

De humor toch vermeidt zich 't liefst in krachtige tegenstellingen en werkt dáár met het gelukkigste gevolg, waar overdrijving ten goede of ten kwade hem de gelegenheid verschaft tot juiste en verrassende waarnemingen en opmerkingen en tot het levendig en getrouw teekenen der natuur. - De concentratie der hoofdmomenten; het vooruitbrengen en scherp aangeven van de figuren en feiten, welke de idee dragen en de verschijnselen verklaren; de goede verdeeling van licht en bruin, en het vermijden van alles, wat de aandacht zou kunnen afleiden en verbrokkelen, of de gedachte zwevend en onbepaald doen worden, behooren voorzeker tot de eerste eischen der kunst, en men zal het gemakkelijkst en meest bevredigend aan deze voorwaarden kunnen beantwoorden, wanneer de natuur zelve te hulp komt en een gedeelte van den arbeid vervult, die den kunstenaar is opgelegd; wanneer zij zich zelve - indien ik 't zoo mag noemen - concentreert en ons bij den eersten aanblik hare hoofdtrekken en kenmerkende lijnen helder voor oogen stelt. En deze taak heeft, naar mijn inzien, de natuur op zich genomen in het engelsche volkskarakter, waarin schaduwen lichtzijde kantig tegen elkander overstaan en bijna geene tusschentinten beide dommelend doen inéénsmelten.

Maar het is niet voldoende, dat er een ruim veld voor den humor openstaat en dat hij onder de gunstigste voorwaarden kan werken; dat veld moet tevens geschikte bouwlieden bezitten en de rijke bodem moet worden beploegd en ontgonnen. De belangrijkheid en eigenaardigheid der karakters en toestanden moeten opmerkers vinden, die ze naar waarheid en verrassend weten weêr te geven. En ook daaraan heeft het Engeland nooit ontbroken, want juist in zijn volkskarakter lag reeds de waarborg, dat de humor welig op zijn

bodem zou tieren. Zijne zucht tot het vreemde en buitengewone, zijne afwijkende en soms overdrevene opvatting der dingen en zijne oorspronkelijkheid, welke alligt tot excentriciteit overgaat, vormen den Engelschman van nature tot humorist.

Ik wil mij niet wagen op een gebied, waarop ik ten eenemale onbevoegd en vreemdeling ben, en zal mij dus geen oordeel aanmatigen, in hoeverre zijne constitutie, de menging zijner vochten, of de dampkring, waarin hij zich beweegt, tot dien humor bijdraagt. - Indien ik mij niet bedrieg, dan behoort tot de eerste eigenschappen van den humor - zoo het niet zijn wezen is - de gave om tegelijkertijd met scherpen blik de ernstige en verhevene en de belagchelijke en prozaïsche zijde der voorwerpen op te merken en in zich op te nemen en door de harmonische en spontane werking van verstand en gevoel hun waren aard niet alleen te begrijpen, maar te grijpen.

Deze eigenschap bezit de Engelschman in de hoogste mate; - hij heeft een scherpen blik, een open oog voor personen en toestanden, en staat hij bij den Duitscher in diepte van redenering en in speculatief vermogen achter, hij overtreft hem daarentegen verre in snelheid en juistheid en - voegen wij 't er bij - in geestigheid van opvatting.

Eene vergelijking tusschen de humoristen der beide landen - hoe zeer zij ons ook moge aanlokken - gaat ons bestek en doel voorbij; zij zoude anders, naar onze overtuiging, de waarheid van hetgeen wij schreven volkomen bevestigen. Wij kunnen evenwel de verzoeking niet weêrstaan om ons ééne enkele opmerking te veroorloven!

Wanneer wij aan den duitschen humor denken, dan wordt hij ons vertegenwoordigd door vier namen: Jean Paul, Ludwig Börne, M.G. Saphir en Heinrich Heine, waarvan de eerste algemeen als den duitschen humorist bij uitnemendheid wordt beschouwd. Zeker is het, dat de auteur van ‘Titan’ en ‘Hesperus, oder 45 Hundposttage’ het duidelijkst het merkteeken van zijn stam draagt; maar indien we ons afvragen op welk zijner veelvuldige geschriften zich zijn titel van humorist grondt, dan verklaren wij in gemoede het antwoord schuldig te moeten blijven. Behoudens den eerbied en de bewondering, die wij voor den genialen schrijver koesteren, komt het ons voor, dat zijne aanspraken op dien titel hoogst betwistbaar zijn. - Jean Paul is diepzinnig denker,

duitsch wijsgeer in den volsten zin des woords, zuiver idealist, geheel doortrokken van de sentimentaliteit en het opgeschroefde gevoel van zijne eeuw en van zijn volk, fantastisch tot de uiterste grens; maar hij mist, naar mijne bescheidene meening, dien helderen en snellen blik voor daagsche toestanden, die natuurlijke en menschelijke opvatting van de beide zijden der voorwerpen, welke den echten humorist kenmerken. Mij dunkt, de verklaring zelve, die hij van den humor geeft, toont reeds genoegzaam aan, dat hij die eigenschap niet bezit, of althans zijne opvatting er van niet van eenzijdigheid en onnaauwkeurigheid is vrij te pleiten, en hoewel ik mij anders niet wensch te scharen onder hen, die den leermeester aansprakelijk stellen voor de fouten en tekortkomingen der discipelen, zoo geloof ik evenwel, dat men zonder onbillijkheid aan Jean Paul het verwijt mag rigten, dat hij zijne trouwe volgelingen op een spoor heeft gebragt, waarop ze te ieder ure in valsch vernuft en pijnlijke gezochtheid verdoold kunnen geraken. Wij gelooven dit als een bewijs te mogen aanvoeren voor de onvolledigheid van zijn stelsel en de onzuiverheid van zijn voorbeeld. De Schrijver der ‘Flegeljahre’ en ‘Blumen- Frucht- und Dornenstucke oder Ehestand, Tod und Hochzeit des Armenadvokaten Siebenkäs’, zou, geloof ik, niet in staat zijn geweest een ‘Vicar of Wakefield’ en nog minder een ‘David Copperfield’ voort te brengen; daartoe ontbrak hem het natuurlijke, eenvoudige gevoel, de goedhartigheid en algemeene menschenliefde, en de frissche naïveteit, welke door geen diepzinnig en wijsgeerig denken kunnen worden verkregen of vergoed. Welligt is ‘die Neujahrnacht eines Unglücklichen’ het meest zuiver-humoristische opstel van zijne pen.

En nu de drie overige, die naar mijn inzien met grooter regt den naam van duitsche humoristen dragen, Börne, Saphir, Heine! - Zonder te vervallen in eene karakterisering, welke den eerste tot satiricus, den tweede tot comicus zou stempelen, wil ik mij bepalen tot eene opmerking, welke mij verrassend genoeg voorkomt om haar in 't midden te durven brengen; zij is deze, dat alle drie, Joden zijn. - De Israëliet toch wordt door den bitteren en grilligen humor van zijne stelling in en verhouding tot de westersche maatschappij, vooral in vroegere dagen, van zelven tot humorist ontwikkeld. - Hij vormt eene soort van heterogeen element, dat zich gedurig stoot aan de overige

bestanddeelen en er zich nimmer in oplost, een schelle schalmeiklank en een tintelend cymbelgeruisch, dat zich kwalijk verdraagt met den statigen orgeltoon; hij is vreemdeling en burger tegelijkertijd en hij weet niet, welke plaatse hem toekomt aan den disch, de plaats van 't kind des huizes of van den onwelkomen gast. - Die voortdurende pijnlijke aanraking met zijne omgeving, de contrasten, waarin hij leeft, of liever het levende contrast, dat hij in zich zelven omdraagt, doet reeds vroeg en welig in den gevoeligen en dichterlijken Israëliet den aanleg rijpen tot eene humoristische wereldbeschouwing; - ja, wij meenen zelfs zóó ver te mogen gaan van te beweren, dat er geen joodsch schrijver van talent bestaat, wiens werken niet door den humor zijn getint[1]. - En wat Heinrich Heine, den dichter van de ‘Reisebilder’ en ‘Atta Troll’ betreft, hij heeft zijne opvoeding en ontwikkeling te Parijs ontvangen, en ofschoon vele zijner ideën van duitschen oorsprong zijn, zoo is hare inkleeding en verwerking den duitschen vormen vreemd. - Gelijk hij zelf bekent, behoort het grootste der beide deelen, waarin hij zich splitst, tot Frankrijk. - De lyrische dichter, vertegenwoordiger, zoo 't heet, van een stervend genre, is duitscher; de zanger ‘*jener modernen Lieder, die keine katholische Harmonie der Gefühle erlügen wollen und vielmehr, jacobinisch unerbittlich, die Gefühle zerschneiden, der Wahrheit wegen*’ is zuiver Parijzenaar. - Maar in deze zelfde verklaring ligt tevens de oplossing van den pijnlijken indruk, dien vooral zijn *Romanzero* bij velen moet te weeg brengen. Die *baroque* en gejaagde overgangen, die bittere bespotting van de heiligste en schoonste gevcelens en dat afdalen tot lager dan de gemeenzame, eenvoudige beschrijving, vinden hunnen grond in de zucht tot ontleding van iedere gedachte en gewaarwording, van iedere handeling en drijfveer, of 't menschelijk leven een cadaver ware, en toonen tevens aan - ik kan die meening, hoe fel en veelvuldig bestreden, maar niet opgeven - dat ook Heinrich Heine eene der eigenschappen mist, zonder welke geen humorist denkbaar is, namelijk een goed en rein hart, dat de menschheid liefheeft. Ik geloof niet, dat ik nu, even als onze geleerde Rijks-archivaris Dr. Bakhuizen van den Brink met den Heer van der

1 Men leze hierover het ‘Vorwort’ van Max Grünbaum, tot de uitgave van Heinrich Heine's ‘Reisebilder,’ bij M.H. Binger en Zoon.

Horst gedaan heeft, den duitschen humor zou kunnen omkeeren, op zijn rug leggen en het ‘rust in vrede!’ over hem uitspreken; - dat was ook geenzins mijne bedoeling of verwachting, en vooral niet mijn wensch; integendeel, ik bid hem een lang en krachtvol leven toe, 't zij hij het reeds begonnen heeft of zich nog in den staat van *embryo* bevindt. - Ik heb in dezen langen tusschenzin niets anders beoogd dan eene nadere ontwikkeling der oorzaken, welke, naar mijne meening, den humor in Engeland zoo welig doen bloeijen, en eene aanwijzing van de voorwaarden, welke de humorist geroepen is te vervullen.

De meest volledige beantwoording aan de eischen, die den humorist zijn gesteld, wordt, geloof ik, gevonden in den man, wiens jongste werk ik boven deze regelen tot opschrift heb geplaatst.

Charles Dickens paart aan eene groote mate van komische kracht, van luim en vernuft, eene harmonie van verstand en gevoel en verbeelding, welke hem in staat stelt om bij den eersten aanblik den aard der dingen in hun geheelen omvang, en het karakter der personen in hun fijnste weefsel en zamenhang te peilen en in zich op te nemen. - Hij bezit die snelle en juiste opmerkingsgave, die hem iedere figuur en iederen toestand doet begrijpen en gevoelen, en hij weet daardoor de objectieve waarneming in subjectieve voorstelling getrouw en levendig weêr te geven, en hij is ten eenenmale vrij van die bitterheid en dat versmadend neêrzien op de maatschappij, welke den duitschen humor maar al te vaak in snijdend sarcasme doen ontaarden. - Charles Dickens wekt niet alleen onze belangstelling en bewondering, maar tevens onze sympathie en onze liefde op, door het warme gevoel, dat uit al zijne geschriften ademt, en door het schoone doel, dat hij zich in al zijne uitgebreidere werken voor oogen heeft gesteld. - Onovertroffen schilder van het volksleven en niet minder van het menschelijk karakter, ontgaat aan zijn helderen blik zelfs niet het geringste détail, de fijnste lijn van iederen toestand, en weet hij door te dringen in de verborgenste schuilhoeken, in het gedichtsel onzer natuur en speurt er iedere onzer ondeugden en zwakheden, onzer ijdelheden en tekortkomingen, onzer verniste kleinheid en laagheid na, maar hij doet het zonder toorn of wrevel, zonder dien hatelijken spot, die eer verbittert dan verbetert; hij doet het met die gulle rondheid en goedhartigheid, welke

bij den eersten aanblik overtuigen van de zuiverheid der bedoeling en van het juiste inzigt van den zedelijken medicijnmeester. Maar hetgeen ons vooral in zijne geschriften zal treffen en aantrekken, is zijn meêgevoel voor de armoede, de droefheid en het ongeluk, zijne innige belangstelling in het lot zijner misdeelde natuurgenooten, de paria's onzer maatschappij. Hij toont zich op iedere bladzijde hun vriend en leidsman en welsprekende voorstander; hij leeft hun leven en hij deelt in al hunne ellende, maar hij wijdt tevens al zijne krachten aan het uitroeijen der misbruiken, waaronder zij gebukt gaan en hij opent hun een blijder verschiet. Hij vervult aldus in de hoogste mate de verpligtingen, welke - volgens de getuigenis van zijn edelen mededinger, den schrijver van *Pendennis* en *Vanity Fair* - den humorist zijn opgelegd.

'De humoristische schrijver,' zegt Thackeray in zijne *English Humourists*, 'heeft ten taak om uwe liefde, uw medelijden, uwe welwillendheid op te wekken en te leiden; u den logen, de verwaandheid; het bedrog en den laster te doen verachten en verfoeijen, en u tot meêgevoel te stemmen voor de zwakken, de armen, de verdrukten en de ongelukkigen - Naar zijn beste vermogen teekent hij iedere menschelijke handeling en hartstogt op, en geeft ze beoordeelend weêr. Hij belast zich, om zoo te zeggen, met het ambt van predikant op de werkdagen. - Daar hij aldus de waarheid het best zal weten te vinden, uit te spreken en te gevoelen, ontzien wij hem, achten hem - en hebben hem somtijds lief.'

Is 't niet, alsof Thackeray, in deze inleiding tot zijne beschouwing van Swift, het beeld van Charles Dickens, trek voor trek, heeft geschetst? Dat hij de beschrijving althans gaarne op hem zou willen toepassen, daarvoor staat ons het oordeel borg, door hem uitgesproken aan het slot zijner voorlezing over Sterne:

'Wanneer ik aan al deze schrijvers van vroegere dagen denk en mij tegelijk een man herinner, die nog in ons midden leeft, dan ben ik dankbaar voor de reine en onschuldige opgeruimdheid, en de schoone en liefelijke bladzijden, die de auteur van *David Copperfield* aan mijne kinderen schenkt.'

Schoone lofspraak voorwaar, die nog grooter waarde verkrijgt in den mond van den man, die gedurende vele jaren

zich vruchteloos baan zocht te breken, terwijl zijn gelukkige mededinger gevierd en gehuldigd werd door duizenden.

Dickens had het gevaarlijke voorregt, reeds bij zijne eerste verschijning de algemeene nieuwsgierigheid en belangstelling op te wekken; maar wel verre van zich te laten verblinden door den wierook, die hem zoo kwistig door de groote menigte werd toegewalmd, bleef hij zich zelven strenge rekenschap geven van de leemten en gebreken van zijnen arbeid en versmaadde de wenken en raadgevingen niet van eene onmeêdoogende doch regtvaardige kritiek. - Hij beschaamde het geleerde hoofdschudden van hen, die aan zijn snellen triomf een even snellen ondergang voorspelden, in den waan, dat de schrijver der *Sketches by 'Boz'* niet in staat zou zijn een degelijker en omvangrijker boek, een meer uitgewerkt en beter aanéengeschakeld verhaal te leveren, dan hij in zijne luchtig omgetrokkene eerstelingen had gegeven; hij deed meer; hij overtrof de verwachtingen zelfs van die meer bevoegde regters, welke, met volle erkenning van zijne talenten en met juiste waardering der kiemen, in den noode ontgonnen akker neêrgelegd, aan Engeland's letterkunde eene rijke winste in zijn persoon durfden beloven. - Hij overtrof die verwachtingen in zóóverre als zelfs zijne meest ijverige bewonderaars verre verwijderd waren zich zulk een zedelijken invloed, zulk een dadelijk maatschappelijk nut van zijne werken voor te spiegelen, als zij later hebben uitgeoefend. - Uit dat oogpunt beschouwd, bekleedt Charles Dickens niet alleen eene eerste plaats onder de engelsche novellisten, maar komt hem den titel toe van een der meest gelukkige hervormers te zijn van Engeland's maatschappelijke instellingen, en zoo zijn vaderland slechts hulde en lof voor zijne zeldzame letterkundige begaafdheden overhad en de gewigtige verbeteringen miskende, die alleen door den invloed zijner geschriften in den volkstoestand hebben plaats gegrepen, het zoude zich, naar mijne meening, aan groote ondankbaarheid schuldig maken. En eigentlijk is de grens, onwillekeurig door mij getrokken, nog te eng, daar Dickens gelijke aanspraken mag doen gelden bij alle beschaafde natiën, welke deel hebben gehad aan de producten van zijn geest; want het is schier onmogelijk, dat zij niet overal heilzame sporen hebben nagelaten, zich openbarend in algemeene menschenliefde, in meerdere belangstelling in het lot der

ongelukkigen en - de veronderstelling komt mij niet te gewaagd voor - in grootere zelfkennis.

In hem is de schoonste en treffendste uiting van het vermogen dier zoogeheeten ‘ligte litteratuur,’ welke in korten tijd meer heeft bijgedragen tot vernietiging van *eerwaardige* misbruiken en tot verbetering van volksgeest en volkstoestand, dan al de parlementacten dezer eeuw, om de eenvoudige reden dat zij, door het trouw en levendig weêrgeven van de natuur, de overtuiging bij de groote menigte wist te vestigen van de gebreken, welke in het maatschappelijke stelsel aanwezig waren. - ‘Mr. Dickens,’ lees ik in een populair tijdschrift van 1851, ‘has been a benefactor to his species; he has smoothed the brow of pain, the face of sorrow and lent a balsam to the bed of death. This is praise sufficient for a life. Yet he has done more. He has enlarged our public sympathies, calling attention to the neglected and to the poor.’

Vergen we te veel van het geduld onzer lezers, voor wie de beroemde Engelsche schrijver voorzeker wel geen vreemdeling is, wanneer we ons bestek uitbreiden tot een vlugtig overzigt van Dickens' letterkundige loopbaan, alvorens we tot de beschouwing van zijn jongste werk overgaan? - Hunne beleefdheid beantwoorde de vraag ontkennend!

Het was in het jaar 1833, dat een jong mensch zich aanmeldde bij den uitgever van de oude ‘Monthly Magazine,’ met een bundel manuscripten in den zak, en hem nederig om eene plaats in zijn tijdschrift verzocht. Zij behelsden schetsen van het londensche volksleven, schilderingen van figuren en feiten, aan de groote wereldstad en hare voorsteden ontleend en door den een en twintigjarige op zijne dagelijksche wandelingen opgemerkt en bijeenverzameld. - Aanvankelijk betoonde de uitgever zich weinig genegen de eerste proeven van een onbekende op te nemen; doch toen hij bemerkte dat de jonge auteur zeer bescheiden was in zijne eischen, en wel verre van op eenig honorarium aanspraak te maken, zelf aanbood de drukkosten voor zijne rekening te nemen, koos hij een of twee der best geslaagde schetsen, en Charles Dickens had het genoegen voor 't eerst eene zijner lettervruchten in 't licht te zien verschijnen. Hij was echter op dat tijdstip reeds geen vreemdeling meer voor de pers, doch zijne werkzaamheden hadden zich tot dusverre tot eene lagere spheer bepaald. - Hij was namelijk

een der snelschrijvers, welke aan het dagblad ‘the Morning Chronicle’ waren verbonden, en was in deze hoedanigheid berigtgever van de debatten in het parlement, eene betrekking, waarin hij zich had weten te doen opmerken door de juistheid zijner verslagen.

Het gunstig onthaal, dat zijne eerstelingen in de ‘Monthly Magazine’ hadden gevonden, bragt bij hem het plan tot rijpheid, om eene reeks schetsen in het licht te geven in het dagblad, waaraan hij werkzaam was. - Deze verschenen achtereenvolgend in de kolommen van de avondeditie van de ‘Morning Chronicle’, onder den titel van ‘Sketches of English Life and Character.’ Zij werden gretig gelezen en wekten de algemeene belangstelling in het nieuw-opgaande letterkundige gesternte op, dat zich zedig onder den pseudoniem ‘Boz’ verborgen hield, doch zich thans niet langer aan de opmerkzaamheid onttrekken kon. Van deze Schetsen verscheen in 1836-1837 eene afzonderlijke uitgave in twee deelen, bij Mr. Macrone, welke door de geestige teekenstift van George Cruickshank geillustreerd werd.

Wij gelooven dat het onbillijk zou zijn, aan deze jeugdige proeven van het nog rondtastende genie dezelfde strenge eischen te rigten, welke men met volle regt aan de latere producten van zijne pen mag doen. - Zij zijn zeker niet van overdrijving en jagt op effect vrij te pleiten en dragen al de sporen van aangelegd te zijn met het uitsluitend doel om op den lachlust der lezers te werken, maar het is onmogelijk om de waarheid van schildering te miskennen, en de geestige opvatting van eigenaardigheden van karakter voorbij te zien, welke er reeds in doorstralen en eene buitengewone gave van opmerking verraden.

Een merkelijke vooruitgang is, vooral in het laatste gedeelte van de ‘Pickwick Club’ zigtbaar; en ofschoon ook dit boek nog niet op den naam van een aaneengeschakeld verhaal aanspraak kan maken, en de karakters niet streng volgehouden, sommige figuren nevelachtig of onwaarschijnlijk zijn, staat het echter ver boven de Schetsen, om de levendigheid der handeling, de fijnere teekening der toestanden en - niet het minst - om de gedachte, welke er in nedergelegd is, of, zoo men liever wil, om het bepaalde doel, dat de auteur er bij voor oogen heeft gehad. - Dat doel - de verbetering der gevangenis voor schuldenaars, ‘Fleetprison’ - werd dan ook volkomen door hem bereikt.

Bij de meer degelijke voldoening, welke hij daarin vond, voegden zich voor hem de geestdriftige bewondering, welke zijn boek opwekte en de ruime kring van lezers onder de lagere standen, die hij er door won, eene aanwinst, welke door den jeugdigen Boz zonder twijfel op hoogen prijs werd gesteld, bij de voorliefde, die hij reeds dadelijk voor de mindere volksklasse gevoelde.

De goedhartige, deftige Pickwick en vooral de meesterlijk geteekende Sam Weller en Weller Senior en de beroemde ‘pretty house-maid’, welke later door den heiligen echt met Sam werd vereenigd, werden al spoedig de lievelingen van het publiek, en men vergat ter wille dezer levendige figuren, wat er onzamenhangends en onwaarschijnlijks mogt schuilen in de economie van het verhaal. Ik geloof niet, dat men reden heeft zich over dezen buitengewonen opgang van een boek, waaraan zoo veel te gispen en aan te vullen viel, te verwonderen; het kon niet anders, of de geestige, natuurlijke en bevallige stijl, de puntige schildering der karakters, het op heeterdaad betrappen van zoo vele eigenaardige volkstoestanden en van zoo vele zijden van het huiselijk en bedrijvig leven, moesten diepen indruk maken op het groote publiek.

Ik mag mij, bij de grenzen, die ik mij-zelven heb meenen te moeten stellen, de weelde van aanhalingen uit Dickens' vroegere geschriften niet veroorloven; het *Verhaal voor dezen Tijd*, moet bij dit opstel de hoofdzaak blijven. Ik zou anders voorzeker de verzoeking niet kunnen weèrstaan enkele der tooneelen tusschen Pickwick en zijn trouwen Sam en tusschen de leden zijner club voor u af te schrijven, en de gordijn voor u op te ligten, waarmede de letterkundige kwakzalverij van de *Eatanswill Gazette*, en de welligt nog verrassender pharmaceutische kwakzalverij van de apothekersfirma *Sawyer, late Nockemorf* voor de wereld worden bedekt; ik zou u een blik doen werpen in de gevangenis voor schuldenaars en u getuige doen zijn bij het verhoor van den armen Mr. Winkle, of u den pleizierrid van Pickwick te paard doen medemaken, of u die figuur doen vergezellen in den tuin van de kostschool. - Den belangstellenden lezer verwijs ik naar het werk zelf, of zoo hem daartoe de tijd ontbreekt, naar de beoordeeling van Dickens' eerste geschriften in den *Edinburgh Review*, van October 1838, terwijl ik nog bij deze gelegenheid te zijnen gerieve aanstip,

dat ik de biographische en chronologische bijzonderheden heb ontleend aan de bronnen, welke ik in onderstaande noot opgeef[1]. Hij zal daarin, wat het persoonlijk leven des Schrijvers betreft, zijne nieuwsgierigheid beter kunnen bevredigen, dan het mij thans mogelijk is te doen.

De mededeeling van den aanhef van het bewuste artikel in het Schotsche tijdschrift moge volstaan om den opgang, dien de 'Pickwick-Club' maakte, te doen kennen.

'Mr. Charles Dickens is the most popular writer of his day. - Since the publication of the poems and novels of Sir Walter Scott, there has been no work, the circulation of which has approached that of the Pickwick Papers. Thirty thousand copies of it are said to have been sold. It has been dramatized by several hands, and played in sundry London theatres. A continuation of it[2] by another writer has been undertaken as a profitable speculation; and no sooner has its genuine successor "Nicholas Nickleby" by the same author, made its appearance in monthly numbers, than it is published on the continent, translated into German.'

De *Nicholas Nickleby*, welke in 1838 verscheen, en waarmede de schrijver op nieuw de hervorming eener maatschappelijke instelling beoogde, waarin hij evenwel, zoo men zegt, niet zoo volkomen geslaagd is als in zijnen aanval op *Fleet prison*, werd weldra even populair als zijn voorganger. De zaak, waartegen hij in dezen roman te velde trok, was het schoolwezen in Yorkshire, door hem verpersoonlijkt in den weêrgaloos geteekenden Squeers, eene figuur, welke niet ligt uit het geheugen zal worden gewischt van hen, die er kennis meê hebben gemaakt. - Het tafereel, dat hij ons ophangt van de behandeling en het onderwijs der kinderen op de Yorkshire kostscholen, van het karakter der meesters, of liever der ondernemers, en van het ongelukkige lot hunner vasallen, is zoo zwart gekleurd, dat men alligt aan overdrijving zou gelooven, indien de Yorkshire kostschoolhouders

1 Lives of the Illustrious - Biographical Magazine - vol. II. London, J. Passmore Edwards, 2 Horse-shoe Court. Ludgate Hill. 1852, in voce.
Men of the Time, or Sketches of living notables. London, David Bogue. Fleetstreet 1853, in voce.

2 Hiermede wordt bedoeld 'Pickwick Abroad, or the Tour in France, by George W.M. Reynolds Esqre. London, Willoughby & Co., 22 Warwick ^{lane}.

niet zelven gezorgd hadden ons van de volkomene waarheid der voorstelling te overtuigen, door de beschrijving elk op zich zelven toe te passen en er een persoonlijk feit van te maken. - We kunnen ons begrijpen, hoe de goedhartige humorist deze onvoorzigtigheid zijner tentoongestelde kinderbeulen genoot! En nog zouden we de behandeling eer te zacht dan te streng kunnen noemen bij de verregaande verwaarloozing en mishandeling der jeugd, die aan hunne zorg was toevertrouwd, en bij al de laagheid en wreedheid, waaraan ze zich schuldig maakten.

Met welgevallen rust ons oog tusschen die donkere groep op den held van het verhaal en op zijne moeder, Mrs. Nickleby, en vermeidt zich met een lach van vergenoegen in de schildering van de broeders Cheeryble, die, wanneer ze ook overdreven mogen zijn, slechts van overdrijving kunnen worden beticht van 't meest liefelijke in den mensch, en ons verademing schenken van den pijnlijken indruk, dien het beeld van Ralph Nickleby - den oom - en van Squeers op ons gemoed teweeg brengen.

Ik zal niet beslissen, in hoeverre het vermoeden juist is, dat Dickens aanvankelijk eene andere ontknooping van het verhaal had beraamd en haar heeft gewijzigd, uit wrevel tegen die dramatische schrijvers, welke den Nickleby reeds tot een tooneelstuk hadden verwerkt, alvorens hij geheel voltooid was en daarbij de vermoedelijke gedachtenloop en ontwikkeling der feiten volgende, er het slot aan hadden toegevoegd, hetgeen ook de oorspronkelijke schrijver zich had voorgesteld. Zeker is het, dat hij aan het einde van zijn roman Nicholas hevig laat uitvaren tegen dergelijken roof van de nog onuitgewerkte gedachte eens schrijvers, en daarmede voor 't vervolg de dramatici wat geduldiger en voorzigtiger stemde.

Wanneer we den *Oliver Twist*, welke Nickleby opvolgde en in maandelijksche afleveringen in ‘Bentley's Miscellany’ verscheen, waarvan onze auteur de redactie had aanvaard, met zijne vroegere werken vergelijken, dan zullen wij getroffen worden door den vooruitgang, die er zich in openbaart, niet alleen wat de inkleeding en vorm en de schildering der toestanden, maar vooral wat de volgehoudene idee, de eenheid van handeling en fijne opvatting en doorvoering der karakters betreft. Dit gelde den kunstenaar, maar de edele drijfveer, die hem het boek ingaf, de heilige veront-

waardiging tegen een ruwe magistraat, de warme belangstelling in het lot van den armen wees, van den jeugdigen misdadiger, aan zich zelven overgelaten, heiden te midden van een christelijk land, volleerd in niets dan de zonde, zonder raadsman of onderwijzer, zonder hulp of troost, ziedaar wat den mensch ten goede komt. - En die waardering werd hem niet onthouden, gelijk blijkt uit de volgende woorden, die ik gaarne tot de mijne maak: ‘In den Oliver Twist schilderde Dickens tooneelen van diepen pathos, en openbaarde zijne innige sympathie voor den arme en den verongelijkte en toonde aan de wereld een letterkundig kampioen, gereed om den strijd te voeren in de goede zaak van waarheid en humaniteit. De pen van *Boz*, gedreven door warme menschenliefde, heeft menige phase der wreedheid en van het onregt ontbloot en bij de menschen van goeden wille de begeerte opgewekt, om het bestaande kwaad en lijden in de maatschappij te verminderen.’

In den Oliver Twist voert de schrijver ons te midden der laagst gezonkene klassen, wier leven en bestaan ons slechts bij geruchte bekend zijn. Hij hangt er ons een even trouw als uitvoerig tafereel van op, verplaatst ons in hunnen toestand en leidt ons rond door die spelonken der ontucht en misdaad, waarvan we huiverend en onwillig het hoofd zouden afwenden, indien er in zijne schilderingen - dank zij zijner reine en vriendelijke persoonlijkheid - niet een geheim verborgen lag, waardoor bij de somberste en afzigtelijkste tooneelen slechts ons medelijden en onze verontwaardiging over de mogelijkheid van dergelijke toestanden, in onze dagen en bij onze verfijnde beschaving, worden opgewekt. - De held van het verhaal is een weeze zonder naam, in een werkhuis geboren en, zoo 't heet, opgevoed, die in de handen van eene bende jeugdige gaauwdieven vervalt en zich genoodzaakt ziet, onwillend en onwetend, de eerste stadiën der misdaad door te loopen. - De figuren van den jood Fagin, leermeester, voogd en heeler dier veelbelovende jeugd, en van zijne meestgevorderde discipelen Bates en ‘the artful Dodger’, zijn met de meeste zorg geteekend; de eerste begrafenis, die Oliver in zijne betrekking bij een aanspreker, moet helpen bezorgen en bijwonen, het tooneel in Fagin's woning en zijne teregtstelling, de lotgevallen van Nancy en de dood van Bill Sykes zijn zoo aanschouwelijk van voorstelling, zóó vol leven en

kleur, dat ze zich diep ingriffen in het gemoed van den lezer.

Maar 't was niet alleen om de aandacht te vestigen op die wereld van verdorvenheid, en om de oorzaken aan te wijzen, welke dien toestand doen geboren worden en voortduren, dat Dickens zijn Oliver Twist in het licht gaf; hij beoogde er tevens eene scherpe afkeuring mede van de ruwe en onhebbelijke handelwijze van sommige magistraatspersonen, en 't moet hem eene nieuwe voldoening zijn geweest, daardoor de aftreding van een der onguurste, Mr. Laing, regter in Clerkenwell, te hebben teweeggebragt.

In dezen roman spreekt de geniale schrijver, nog duidelijker dan in zijne vroegere werken, het dubbele karakter van den humor uit; men leze slechts de tragische en pathetische tooneelen, waarin het aandoenlijke van het onderwerp even helder in het licht treedt, als de prozazijde der alledaagsche incidenten, zonder dat één van beide aan de algemeene harmonie schaadt, om zich hiervan te overtuigen. - Hetzelfde vinden wij terug in de geschiedenis van Nelly en haar grootvader, in die van den kleinen Paul Dombey en de kostschool, van Emily en haar oom Peggotty en Ham, van Uriah Heep en Mr. Wickfield, in het karakter van Richard Carstone en Carolina Jellyby en in vele andere figuren en toestanden, waarvan wij de opsomming overbodig achten.

En overal welk eene volkomenheid van vorm bij rijkdom van gedachten; welk een levendige, geestige stijl, welk eene aanschouwelijkheid in de voorstelling, en welk eene fijnheid en juistheid van blik voor het kenschetsende van iedere persoonlijkheid, voor al die kleine détails van karakterteekening in woorden en daden! Van dáár, dat men zelfs bij het lezen van ongekende toestanden, als bij ingeving de waarheid er van beseft, en gedrongen is bij menige beschrijving te erkennen, hoe men zelf iets dergelijks ondervonden of gedacht heeft of in dien toestand geplaatst zou denken en gevoelen; - van dáár, dat men in zoovele zijner beelden, het origineel al aanstonds meent te herkennen en ze toepast op zich zelven en zijne omgeving. - Indien we ons rekenschap geven van 't geen dien stempel der waarheid en der natuur op zijne werken drukt, dan zullen we 't allereerst de verklaring zoeken in de zeldzame menschenkennis, waarvan iedere bladzijde het bewijs draagt en in die kostbare gave van snelle

opmerking, welke ik niet genoeg aan het waarderend oordeel zijner lezers kan herinneren.

Dickens bezit de eigenschap de scheppingen van zijn geest voor ons tastbaar te doen optreden, ons met hen te doen leven, handelen en gevoelen; hij weet van den beginne niet alleen onze aandacht te boeijen, maar onze belangstelling op te wekken, en hij heeft door zijn meesterschap over den vorm, het voorregt van nooit verkeerd of onvolledig te worden begrepen. De gedachte is helder en bepaald, en men wordt geen oogenblik geslingerd in den indruk, dien de auteur bedoeld heeft te weeg te brengen.

Men heeft hem verweten, dat hij te veel zorg besteedde aan de détails; in zooverre dit verwijt, de overgroote uitvoerigheid der stoffage en omlijsting kon gelden, zou 't voorzeker niet van grond ontbloot zijn, maar wanneer het zich rigt tegen de fijne uitwerking der karakterteekening, mag het onbillijk worden genoemd, want juist in die zoogenaamde kleinigheden, bijzondere gewoonten en spreekwijzen, eigenaardige gedachtenloop en uiting en in de wijze, waarop zich de individu in verschillende omstandigheden van schijnbaar luttel beteekenis openbaart, heeft Dickens teregt begrepen, dat zich de persoonlijkheid het verrassendst uitdrukt.

Bij al deze eigenschappen - wier vermelding mij welligt den naam van blind bewonderaar op den hals zal halen - waag ik 't eindelijk nog eene andere te voegen, waarbij ik niet geheel ontkennen kan, dat de subjectiviteit eene rol speelt. - Dickens is democraat in dien edelen zin van het woord, dat hij overal als voorvechter optreedt van de belangen van het volk, en al zijne krachten en talenten wijdt aan de zedelijke en stoffelijke verbetering der mindere standen, waarop hij onophoudelijk de aandacht en belangstelling der meergegoeden vestigt. - Wie hieruit zou willen afleiden, dat hij tot de progressistische staatkundige rigting behoorde, zou zich evenwel zeer bedriegen; hij is niet alleen geen ultra-liberaal, geen chartist, maar zelfs zijne whigbeginselen zijn niet vrij van een torytint; - alleen op sociaal terrein ‘Mr. Dickens is liberal, *as every man of extensive thought and mind must be;*’ hij erkent in de geheele menschheid - hoog of laag geboren - denzelfden aanleg, dezelfde roeping en bestemming, hij is ten eenenmale vrij van die walgelijke ijdelheid, tegen welke men niet genoeg zou kunnen waken, indien ze niet zoo onnoozel ware en zich zoo ligt door de

kleinste ‘hochet de vanité’ liet vangen. Bij hem geldt de mensch wat hij weegt, en de meerdere of mindere voortreffelijkheid van verstand en gemoed is de eenige maatstaf, dien hij toepast, de eenige wettige maatschappelijke onderscheiding, die hij erkent. - Vreemd aan de onverdragelijke aristocratische hebbelijkheden van een Bulwer, stelt hij er niet als deze zijne hoogste eere in, bij het binnentreden van eene zaal, al aanstonds voor een geboren *gentleman* te worden onderkend. - Hij laat wijselijk aan Sir Edward het hooge voorregt van door rok of voettred te worden opgelet, en vergenoegt zich met de bescheidene taak, de Sir Edwards - ik trek hiervan het talent van den schrijver van *My Novel* af - met de meeste *bonhommie* door millioenen te doen uitlagchen... door ze trouw naar de natuur te schilderen.

Wie zich hiervan overtuigen wil, behoeft slechts een zijner werken aandachtig door te lezen, en sla vooral een blik in zijn *Bleak-house*, waarin zich deze karaktertrek van den engelschen humorist het duidelijkst openbaart, en welke ik meen, dat met regt een democratisch-humoristische roman zou mogen worden genoemd. - Daar is zelden eene geestiger en tegelijk goedhartiger *persiflage* geschreven dan de gesprekken, die hij den adellijken kring op het landgoed van Sir Leicester Dedlock in den mond legt.

Zijne burgerlijke geboorte en opvoeding - zijn vader was klerk bij de administratie van de marine en later snelschrijver voor een der Londensche dagbladen, even als hij - mogen deze rigting bij hem hebben ontwikkeld en bevorderd, maar zij moet toch van jongs aan in zijn karakter zijn ingeweven geweest; want Thomas Moore bij voorbeeld, die ook van nederige afkomst was, had de zuiverste aristocratische denkbeelden in het maatschappelijke en de kinderachtigste ijdelheid, terwijl hij daarentegen in het staatkundige tot de kantigste en ijverigste Whigs behoorde. - Deze ‘democratische’ rigting moet hem dus aangeboren zijn, daar gelijke omstandigheden anders gelijke gevolgen moesten hebben teweeggebragt; want even als de Ierssche dichter, beweegt de Londensche humorist zich te midden van den bloem der aristocratie, en is in de paleizen van het Westend een welkome en gevierde gast, terwijl zijn goede smaak en fijne kunstzin aan zijne vormen en omgeving denzelfden stempel indrukken, welke zoo teregt in de hoogere standen der engelsche maatschappij wordt gewaardeerd.

Deze algemeene beschouwingen omtrent Dickens' persoonlijkheid en de eigenschappen van zijn werk, zouden evenwel niet van eenzijdigheid zijn vrij te pleiten, indien daarbij geene plaatse werd ingeruimd voor de leemten en zwakke punten, welke in zijn talent kunnen worden aangetoond.

Meer gegrond dan het verwijt van over-uitvoerigheid, komt mij de aanmerking voor, dat vele zijner verhalen eene boeijende intrigue missen, eene doorloopende handeling, waarvan de ontwikkeling en ontknooping verrassend en toch waarschijnlijk zijn. - Dit gebrek is vooral in zijne eerste werken zigtbaar, en vertoont zich zeer duidelijk in *Master Humphrey's Clock* en zelfs nog in *Dombey*. - Uit dit oogpunt beschouwd, staan zeker de *Oliver Twist*, de *Martin Chuzzlewit* en vooral *David Copperfield* en *Bleak-house* oneindig hooger; ik geloof zelfs, dat op deze de beschuldiging niet van toepassing is, hoewel ook daarin zeker de hoogst toevallige toevalligheden eene rol blijven spelen, en menige toestand en incident de uiterste grenzen van de mogelijkheid raken. - Zijn jongste geschrift is mede van dit gebrek niet vrij te pleiten, gelijk ik later hoop aan te toonen. Maar er is nog eene andere fout, welke Dickens ten laste kan worden gelegd, namelijk overdrijving. - Vele zijner figuren, vooral die zich op den tweeden grond bewegen, zijn excentrisch en naauwelijks denkbaar; de fantasie overheerscht daarin de natuur en de ideale, poëtische verschijningen, welke zij schept, voegen kwalijk bij de overige tastbare personen, die de schrijver laat optreden; - juist de waarheid en levendigheid en het hooge *relief* dezer laatste, doet de neveligheid der eerste te meer uitkomen. - Maak ik mij echter aan te groote ingenomenheid schuldig, wanneer ik beweer, dat deze nevelbeelden in zijne jongste producten zeldzamer zijn geworden en er ook van die zijde, als van vele andere, een treffende vooruitgang is waar te nemen, gedeeltelijk aan de kritiek, en aan een edelen naijver op Thackeray en Bulwer, en aan wrevel tegen zijne vele mislukte navolgers te danken?

Naar mijne meening althans treft men die wasemige en fantastische figuren in den *David Copperfield* en in *Bleakhouse* bijna niet aan, wanneer men de Rosa Dartle in de eerste en den vader van Esther Summerson in de laatste uitzondert, en zelfs deze zijn, hoe vreemd en buitengewoon ook, bestaanbaar met de natuur en slechts als theatraal gekleurd te veroordeelen. - Maar ik liep werkelijk gevaar

van uw vriendelijk geduld misbruik te maken, indien ik mij niet haastte den afgebroken draad weder op te vatten. De uitvoerigheid, welke ik aan de algemeene karakterizering van zijn talent heb gewijd, moge voor 't minst deze goede zijde hebben, dat zij mij te korter bij het doorloopen zijner verdere werken doe verwijlen!

Redenen van financiëlen aard deden Dickens besluiten de redactie van ‘Bentley's Miscellany’ over te dragen aan Harrison Ainsworth, welke zich reeds lang een ijverig medearbeider had getoond. De vrijere vorm van een tijdschrift, en de gedurige aanraking, waarin hij daardoor met het publiek werd gebragt, waren hem echter tot behoefte geworden; de eigenaardigheid van zijn talent en de wijze van uitgeven, waaraan hij gewoon was, verklaren zulks voldoende. Hij beproefde deze behoefte te vervullen door de uitgave van *Master Humphrey's Clock*, welke bestemd was eene serie van kleine verhalen en schetsen te vormen, door des schrijvers eigene opmerkingen afgewisseld. Van lieverlede zag hij echter de ondoeltreffendheid der poging in en vergenoegde zich met het toepassen van dien algemeenen titel op twee uitgebreidere vertellingen, ‘the old Curiosity Shop’ en ‘Barnaby Rudge.’

Wie herinnert zich niet de aandoenlijke geschiedenis van Nelly, hare liefde tot haren grootvader, hare vroeg gerijpte levenswijsheid en haar dichterlijk gemoed? Wie denkt niet met welgevallen terug aan dat fijngeteekende beeld, liefelijke en lievelings-schepping van Dickens, wiens gaven van verstand en gemoed zich het heerlijkst openbaren in poëtische jong-ontwikkelde en ijl-bewerktuigde kinderfiguren? Voorzeker, daar zullen weinigen zijn, die zonder meêgevoel Nelly's kinderloopbaan hebben gevolgd, al verwierp de rigting van hun geest welligt de idealiteit van het karakter, en daar zullen even weinigen zijn, die geen hulde brengen aan de waarheid, waarmede Quilp en Mr. Swiveller zijn geschilderd.

En niet minder hoog als kunstwerk staat de idioot Barnaby Rudge en zijn raaf *Grip* en het verhaal van het Gordon-oproer. Daar is een pathos en gloed in de voorstelling, die ons, of 't ware, de geschetste tooneelen met eigene oogen doen aanschouwen. In dit verhaal trok Dickens ernstig te velde tegen de openbare teregtstellingen, waarvan hij een verklaarde vijand is, zoo als nog onlangs bleek uit den brief, dien hij aan den uitgever van een der Lon-

densche dagbladen rigtte, na de bijwoning der executie in Horsemongers-lane op 13 November van het jaar 1852. - Voor wie ooit met eenige oplettendheid de honding en stemming der nieuwsgierige volksmenigte bij dergelijke strafoefeningen heeft gaêgeslagen en zich overtuigd heeft, dat de volvoering der geregtigheid bij den grooten hoop als eene kostelooze uitspanning, waarbij men zware emoties kan opdoen, wordt beschouwd, zal de afkeer van den Engelschen schrijver tegen zulke tooneelen geene bevreemding wekken. Waarlijk, het antwoord is twijfelachtig op de vraag, of het nut van het afschrikkende voorbeeld opweegt tegen het zedelijk nadeel, dat uit de koele aanschouwing van eene bloedige strafpleging moet geboren worden; tegen de verstomping en verharding, die er het gevolg van moeten zijn.

In deze zaak was Dickens echter minder gelukkig dan in zijne overige maatschappelijke hervormingen; de openbare teregtstelling blijft nog in Engeland, zoowel als ten onzent en in alle andere landen, waar de doodstraf niet is afgeschaft, bestaan.

In het jaar 1842 begaf Dickens zich naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, ‘een land, waarin hij zooveel millioenen lezers heeft als in Engeland honderdduizenden.’

De ontvangst, die hem daar wachtte, was even luisterrijk als vol geestdrift; hij werd in triomf rondgevoerd door het geheele land, en de bevolking stroomde van alle zijden toe om hunnen lievelingsschrijver te zien en te begroeten; - feesten op feesten werden te zijner eere gegeven en geen geliefd vorst kon door zijne onderdanen met luider gejuich worden ingehaald, dan hij het werd door zijn bewonderend overzeesch auditorium. Maar meende Amerika daarmede het regt te hebben gekocht zijne gebreken door den sluijer der stilzwijgendheid te zien bedekken? Moest de schrijver, op verbeurte zijner aanspraak op den naam van dankbaar mensch, willens oor en oog sluiten voor het kwade, en zijne onpartijdigheid ten eenenmale opofferen? Wie dus de dankbaarheid begrijpen, ik kan in die opvatting niet deelen, en hoezeer ik mij niet verwonder over de afkeuring, die in Amerika is opgegaan, zoo kan ik haar evenwel niet billijk heeten.

In zooverre de *American Notes* met welwillendheid wijzen

op hetgene verbetering behoeft en een oordeel uitspreken over verderfelijke of belagchelijke zeden en gewoonten, kan den schrijver geen verwijt van onheuschheid worden gedaan; slechts daar, waar hij onverschillige onderwerpen met wat te scherpe pen hekelt, of zich in zijne opvatting vergist, hebben de Amerikanen reden tot beklag.

Maar de kitteloorigheid der *Yankees* is groot, en hunne verontwaardiging over het aantasten hunner zwakke zijden, was even hevig als vroeger hunne feestvreugde en geestdrift luidruchtig waren geweest.

Hiermede heb ik evenwel nog niet den lof van het boek uitgesproken, en ik ben daarvan ook verre af. De reisindrukken, die Dickens in zijne *American Notes* in het licht gaf, zijn hier en daar zeer onbelangrijk en oppervlakkig en met uitzondering van eenige beschrijvingen van tooneelen en incidenten, zoo als van de stoomboot op de reize naar St. Louis, van het Pennsylvanische gevangenisstelsel en van het lot der arme leren in de Vereenigde Staten, zijn zij den schrijver onwaard, hoewel zij toch nog hooger staan dan zijne herinneringen van eene Italiaansche reize, later door hem ondernomen, welke hij onder den titel van *Pictures of Italy* uitgaf, en waarin, naar mijne meening, schier geen spoor van zijn talent wordt weêrgevonden.

Een verblijdender gevolg van zijne Amerikaansche reize mogen wij begroeten in den *Martin Chuzzlewit*, waarvan Amerika voor een goed gedeelte het tooneel der handeling uitmaakt. De held van dit verhaal mag onder de bestgeteekende van Dickens' karakters worden gerekend; hij is de verpersoonlijking van het egoïsme, gepaard aan een vasten wil en groote gaven, en de moraal, die er in is gelegd, en het middel, waardoor Martin Chuzzlewit van zijne zelfzucht wordt genezen, geven aan dezen roman alle regt op den naam van een degelijk kunstwerk. Maar meer nog welligt dan de held zelf, zal de figuur van Pecksniff, met zijne omlijsting van Mercy en Charity, zijne twee beminnelijke dochters, blijven voortleven in de herinnering zijner lezers. Daar is zulk eene waarheid en fijnheid in de teekening van het karakter van den huichelaar, dat de naam Pecksniff tot een qualificerend zelfstandig naamwoord voor den schijnvrome is geworden, een roem, waarin hij alleen met Uriah Heep - de vertegenwoordiger van eene andere nuance - en met Molière's Tartuffe deelt. Even natuurlijk

en aanschouwelijk is het welgelijkend bakersportret van Mrs. Sarah Gamp, de beschrijving van Mr. Bailey Junior en van den ronden en degelijken John Westlock, en het beeld van den goedhartigen, vriendelijken en belangloozen Tom Pinch en van zijne beminnelijke zuster Ruth, welke laatste eene gelukkige tegenstelling vormen tegen het karakter van den jongen Martin en tegen de sombere figuur van Jonas Chuzzlewit, den ontaarden en gierigen zoon van een hebzuchtigen vader.

Rijk aan afwisselende tooneelen, doorloopen wij in dit boek bijna alle phasen van het leven en zien wij de meest verscheidene karakters voor ons blootgelegd. We zijn getuigen van de misdaad in de woning van Jonas, van de schijnvroomheid in het huishouden van Pecksniff, van het egoïsme in den kring der Chuzzlewits, van de reinheid en onschuld in Tom en Ruth Pinch en van de bitterste ellende en verlatenheid in de tafereelen van den toestand der arme landverhuizers in Amerika.

In 't laatste openbaren zich de rijke vruchten zijner opmerkingen in de Nieuwe Wereld, en ik betwijfel zeer, of hij zulk een waar beeld van het goede en kwade in die magtige Westersche republiek zou hebben kunnen schetsen, indien zijn blik beneveld ware geweest door den wierook, dien men hem toewalmde en waarvoor men meende zijn gezond oordeel om te koopen.

Na de verschijning van den *Martin Chuzzlewit* opende de onvermoeide schrijver een nieuw veld, dat hij met even grooten ijver, doch welligt met minder goeden uitslag, ontgon. Hem komt in ieder geval de eere toe, in zijn *Christmas Carols* - waarvan er mij vijf bekend zijn - een nieuw *genre* aan de letterkunde van zijn land te hebben toegevoegd. Wij ontmoeten daarin eenige geestverwantschap met Jean Paul's fantazie, doch met natuurlijkere toepassing op het dagelijksche leven. Zij bevatten eene mengeling van waarheid en verdichting, van tastbare figuren en geesten en schimmen, van feit en allegorie, welke niet zonder eigenaardige schoonheid is. De vermelding mag overbodig worden geacht, dat Dickens zich in deze geschriften - kostbare gaven op het huiselijke en gezellige Kersfeest - vooral de bevordering der feestelijke stemming door vrede van binnen en liefde naar buiten voor oogen heeft gesteld. En hoe men ook over den vorm zelven en over de kunstwaarde oordeelen

moge, de verdienste van het beoogde doel te hebben bereikt, kan hem bezwaarlijk ontzegd worden.

Naar mijne bescheidene meening komt onder deze Kersboeken, aan het eerste, de *Chrismas Carol*, en aan het derde, *The Cricket on the Hearth*, den voorrang toe; *The Battle of Life* en *The Haunted Man* zijn zwak van conceptie en missen die levendigheid, welke Dickens' werken zoo eigen is.

De mislukte proefneming, welke de schrijver, na zijn terugkeer uit Italië, waagde, moge slechts in 't voorbijgaan worden aangestipt. Zij bestond in de redactie van een nieuw dagblad: ‘the Daily News,’ waarvan het eerste nommer op den 21sten Januarij van het jaar 1846 verscheen en dat - hoewel in zijn inhoud volkomen beantwoordende aan de hooggespannen verwachtingen - toch gedurende langen tijd te worstelen had tegen de beperktheid zijner abonnés en dus een belangrijk deficit opleverde, hetgeen Dickens deed besluiten zich liever met groote opofferingen van de zaak te ontdoen, dan de wisselvallige kans van een later welslagen af te wachten. Zoo hij tot het laatste den moed en de middelen had gehad, zou hij waarschijnlijk nu ruimschoots voor zijn geduld zijn beloond, want de *Daily News* mag thans onder de meest gelezene en winstgevende der Londensche dagbladen worden gerangschikt.

Ik geloof echter, dat hij verstandig handelde door terug te keeren tot een werkkring, die zijne bestemming bleek te zijn; de letterkunde althans heeft alle redenen zich over zijn besluit te verheugen: want zij dankt er den *Dombey*, den *David Copperfield* en *Bleak-house* aan.

In *Dombey and Son* mist men evenwel die klaarheid en frischheid, waaraan men door zijne overige werken gewoon is geworden. De hoekige en stroeve figuur van Dombey, het raadselachtige karakter zijner trotsche en koude Edith, het afschuwelijke gedrag van Carker ‘den chef’, zijn niet geschikt om een aangenamen indruk te maken en men legt het boek onbevredigd weg, daar men den sleutel niet heeft gevonden, die de handelingen en gewaarwordingen en de daaruit geborene toestanden moet verklaren. De ontvlugting van Edith en de dood van Carker zijn onverwachte of onbegrepene incidenten, en indien niet het aanvallige beeld van Florence en bovenal de onbeschrijfelijk liefelijke en aandoenlijke figuur van den kleinen Paul Dombey - het dichterlijke, overgevoelige en te vroeg ontwikkelde kind -

relief gaven aan de schilderij, zoude, naar mijn inzien, deze roman onder de gewone mogen worden geteld, waaronder onze pers te ieder ure zweet.

Maar de kleine Paul alleen, ‘die aan het strand luistert naar het klotsen der golven en hare taal tracht te verstaan,’ geeft aan het werk het merkteeken der genie. - Ik ken niets schooners en roerenders dan het sterfbed van het kind, en ik geloof, dat er niemand is, die 't zich zonder aandoening zal herinneren. - Maar behalve dit tooneel, zijn er nog vele, waaraan men geene hooge verdiensten kan ontzeggen, zoo als de beschrijving van Carker ‘den Chef’ en zijn ongelukkigen broeder, van den goedhartigen kapitein Cuttle en zijne barsche huishoudster en van den adelijken neef Fenix.

Hoe oneindig hooger dan deze roman staat echter zijn *David Copperfield*, het schoonste, volledigste en meest ontwikkelde zijner werken, waarin hij al zijne rijke gaven als 't ware heeft uitgestort en waaraan hij al zijne talenten heeft dienstbaar gemaakt. - In den *David Copperfield* heeft Dickens, gedreven door een edelen naijver op Thackeray's *Vanity Fair*, en opgewekt door den rijkdom der stoffe, aan de wereld willen toonen, wat hij vermogt; hij heeft, met zorgvuldige vermijding van de fouten, waarin hij pleegde te vervallen en met aanvulling der leemten, welke men in zijnen vroegeren arbeid had aangewezen, een geheel trachten te leveren, waarin zich zijne natuurlijke gaven - geest en vernuft, fijn gevoel en scherpe blik - huwen aan ernstige studie en aan een vast omgetrokken plan. - Volgens de algemeene getuigenis is hij in ieder opzigt daarin geslaagd en is de *David Copperfield* zijn meesterstuk. - Daar is in de laatste jaren geen roman geschreven, die warmere geestdrift en bewondering heeft opgewekt dan deze, en waarvan de personen zoo duidelijk blijven voortleven in het geheugen der lezers. - Met evenveel - zoo niet met grooter - regt als *My Novel*, zou de *David Copperfield* een tafereel kunnen worden genoemd van ‘Varieties of English Life,’ en wat aanschouwelijkheid en natuurlijkheid van beschrijving en juistheid van karakterisering betreft, geloof ik dat geen ander boek er zich mede meten kan.

Daar is er, die in dezen roman eene autobiographie zien, en de lotgevallen van den held van het verhaal op den schrijver toepassen. - Ik geloof, dat daarvoor geen grond be-

staat. - Alleen in zooverre het persoonlijke karakter en de letterkundige loopbaan van Copperfield betreft, is eene toenadering tusschen hem en den auteur geoorloofd; maar 't is hoogst onwaarschijnlijk - omdat het zeer onkiesch zoude zijn - dat Dickens zijne levensgeschiedenis op die wijze en met zulk eene getrouwheid medegedeeld zoude hebben. - Ik meen, dat men gerustelijk al de omstandigheden, lotgevallen en ontmoetingen, zoowel als Dora ‘the child-wife’, tot het domein der fictie kan brengen, althans van het gebied der autobiographie kan verwijderen. - Wat de letterkundige vorming aangaat, zoo geeft Dickens zelf aan zijne lezers het regt om daarin zijne eigene geschiedenis te zien; want het verhaal, dat hij levert van de wijze, waarop David Copperfield zich in het snelschrijven oefent en van zijne eerste schrede op het glibberige schrijverspad, zijn geheel aan zijne persoonlijke ondervinding ontleend. - Maar niemand, die aanspraak maakt op eenig fijn gevoel, zal zijn intiem leven, zijne heiligste, edelste en verborgene aandoeningen en indrukken aan het publiek blootleggen, ten minste zoo lang hij zelf tot het rijk der levenden behoort.

Wij doorloopen in dit boek al de ontwikkelingsperioden van de hoofdfiguur; wij zijn getuigen van zijne eerste kinderjaren, onder het dak eener verweduwte moeder; wij volgen hem, nadat Mr. Murdstone de plaats zijns vaders had ingenomen, naar de kostschool, en deelen in zijne eerste kennismaking met John Steerforth, een jongeling van zinnelijke driften en ontembaren aard. - Wij gevoelen met hem al de liefde en zorg van de trouwe Peggotty, en vergezellen hem naar de boot, die aan haren broeder, haar nichtje ‘little Em'ly’ en ‘Ham’ en ‘Missis Gummidge’ tot woning strekt, en die ons een familietafereel te aanschouwen geeft, waarop het oog met innig welbehagen rust. De liefde van den ouden visscher, wiens goedhartigheid slechts verhoogd wordt door de ruwe omkleeding, voor het aanvallige kind, waarin zich al zijne vreugde en trots, al zijn geluk en teêrheid vereenigen, is boven alle beschrijving aandoenlijk; - wij beseffen het, wat de oude moet lijden, toen hij op eenmaal al zijne zaligheid verloor en hem in Emily's onschuld de kroone zijner grijsheid werd ontroofd, en in angstige spanning volgen wij hem op zijne reize tot opsporing van het verlorene en beklagenswaardige meisje, door Steerforth aan de bevrediging van de luim eens oogenbliks opgeofferd. - En zoo

we den diepen pathos gevoelen van deze smarte en oneer, niet minder zullen we getroffen worden door de fijnheid en waarheid, waarmede de geheele ontwikkeling van den jongen David Copperfield voor ons wordt blootgelegd en door de onnavolgbare opmerkingsgave, die iedere phase en ieder tijdperk van den kinderlijken leeftijd en van de jongelingsjaren in al hunne eigenaardigheid en lokale kleur - indien ik 't zoo mag noemen - weet te vatten en de vorming van gemoed en verstand trap voor trap weet te volgen en weêr te geven. - Het is niet meer de geschiedenis van een kind, die ons wordt verteld; het is het kind zelf, dat met al zijne naïveteit zijn eigen leven en gewaarworden mededeelt en naarmate het zich ontwikkelt, zich volkomener en menschelijker leert uitdrukken. - Naar mijn inzien, zou deze beschrijving van Copperfield's jeugd de triomf van zijn genie zijn, indien niet het geheele boek op gelijken titel mogt bogen.

Het is onmogelijk om niet de waarheid te huldigen, waarmede Copperfield's mannelijke, stijve, doch door-en-door brave en goedhartige tante, Betsey Trotwood, haar lieveling de onnoozele Dick, Agnes Wickfield en hare verhouding tot haren vader en Uriah Heep en hare verborgene liefde voor onzen held worden geteekend, of niet aanstonds getroffen te worden door de natuurlijkheid van het karakter van Littimer, den *voorbeeldigen, respectabelen en fatsoenlijken* knecht van Steerforth, van den *nederigen* Uriah Heep, de verpersoonlijking van de afzigtelijkste en gevaarlijkste soort van kruipende schelmen, van de ligtzinnige en romaneske Micawbers en van den goeden Barkis ‘who is willin!’ de geduldige minnaar en later gelukkige echtgenoot van Copperfield's kindermeid Peggotty. - Met welk een wellust en zaligheid rust het oog op den goedhartigen Thomas Traddles met zijne ‘dearest girl of the world’ en zijne ‘oceans of room,’ schoonste en beminnelijkste type van een warm en belangeloos gemoed, dat slechts op het geluk van anderen bedacht is; op de reine figuur van Agnes, schier te veel engel voor deze aarde, en niet het minst op die aanvalligste en geestigste zijner scheppingen, Dora ‘the child-wife,’ Copperfield's gade ‘the first mistaken impulse of an undisciplined heart!’ - Welk eene kracht van intuitie moet het zijn, die den schrijver in staat stelt zich geheel te verplaatsen in den toestand, in het handelen, denken en gevoelen zelfs van zoovele uit-

eenloopende persoonlijkheden, als in zijne werken te voorschijn treden! Nergens behoeft zijn talent zich met eene beschrijving of omschrijving of met bespiegelingen te behelpen; overal laat het de personen zelven handelen en zich bewegen en tot ons spreken. - We kunnen volstaan met eene herinnering aan de beschrijving van zijn huwelijk met Dora, van hun huishouden en van het sterfbed van de ‘child-wife,’ van Mr. Wickfield's verhouding tot Heep en van het tooneel bij de Micawbers en van Copperfield's liefde voor Agnes, die later de plaats van de onschuldige Dora vervangt, om u al de schoonheid van het boek terug te roepen. Ik geloof, - eigene ondervinding raadplegend - dat de David Copperfield met onverminderde belangstelling herhaalde malen kan worden herlezen, en men bij iedere herlezing nieuwe schoonheden zal ontdekken. - Daar is geene enkele figuur, die ons niet bezig houdt, die ons niet tastbaar verschijnt, geen enkele toestand, waarin we niet met onze geheele ziel deelen. - Ik heb mij het genoegen niet kunnen ontzeggen, na de verschijning van *Bleak-house*, den *David Copperfield* op nieuw ter hand te nemen, of hij ook welligt een overwinnaar had gevonden; naar mijne bescheidene meening, blijft hij ook thans nog het meesterstuk van Dickens, en komt aan *Bleak-house* de tweede rang toe.

In dezen laatsten roman heeft hij een krachtigen aanval gedaan op Chancery-Court, een aanval, bij welks eerste schok reeds de eeuwenoude instelling waggelde en waarvan wij, zoo 't niet reeds geschied is, binnen kort de opruiming der stofferige paperassenbergen mogen te gemoet zien, welke die beruchte Engelsche regtbank in hare spelonken bewaart. De tallooze en eindelooze processen, welke voor dat hof tot schade en ongeluk der strijdvoerende partijen zijn gevoerd, worden ons geschilderd in de zaak van ‘Jarndyce and Jarndyce,’ een familie-erfenis, welke de eigentlijke held van het verhaal, John Jarndyce, wijselijk weigert, doch die door Richard Carstone tot zijne ellende wordt aanvaard. - Op eene wijze, zoo als alleen Dickens het kan, worden wij ingeleid in de donkere geheimenissen van de Chancery en hare vervelende zittingen, en in de gewaarwordingen der teleurgestelde partijen, die grijs worden en ondergaan in afwachting eener beslissing, die steeds achterwege blijft. - Het afschrikkend voorbeeld van een der slagtoffers van het hof, dat aan Richard Carstone in de waanzinnige Miss

Flite wordt gegeven, wordt door den ligtzinnigen jongeling in den wind geslagen, die voor de mogelijkheid van de toewijzing eener belangrijke som, zijn eigen levensgeluk en dat zijner trouwe Ada verwoest. Miss Flite is een dier excentrische, krankzinnige en diep rampzalige wezens, welke Dickens in al zijne verhalen laat optreden en die volkomen voegen bij de eigenaardigheid van zijn talent en zijne levensbeschouwing. Richard Carstone daarentegen is een der best geteekende figuren, welke wij van hem kennen; hij is de type van een besluiteloos en weifelend mensch, zonder eenig karakter of eenige vaste beginselen, die zich door de geringste omstandigheid laat medeslepen, voor de minste verleiding bezwijkt en geheel den ernst des levens miskent. Tot in de fijnste détails dringen wij door in hetgeen er omgaat in zijn gemoed, en de slotsom onzer beschouwing is het innigste medelijden met den beklagenswaardigen jongeling, in wien zoo vele schoone gaven te loor gingen. - Liefelijker dan deze, zijn de beelden van John Jarndyce, Esther Summerson en Ada Clare. In de laatste ontmoeten wij de verloofde en later de ongelukkige echtgenoot van Richard, eene vrouw, die onze sympathie en ons meêgevoel opwekt door haar lijden, en vooral door de wijze, waarop zij het ondergaat en door den moed en de geestkracht, welke zij er bij ten toon spreidt.

Wanneer we de beschrijving lezen, die Dickens ons van het huiselijk leven op *Bleakhouse* geeft, en ons den gezelligen kring denken van Richard, Esther en Ada, verlevendigd en gekleurd door de edele gestalte van den beminnelijken John - hun voogd en vriend, - dan gevoelen we even groote smarte over het onzalige proces, dat bestemd is al dat geluk te verwoesten, alsof we zelven de stoelen hadden aangeschoven om den vrolijk vlammenden haard en geluisterd naar het musiceren der jongelieden.

John Jarndyce is een type, dat in beminnelijkheid voor geen van Dickens' scheppingen behoeft te wijken; - weldoende waar hij kan, maar weldoende bovenal in 't verborgene, met kieschheid en met gave des onderscheids, met een gemoed, overvloeijende van goedheid en liefde en gevoeligheid, maar die ‘zwakheid’ trachtende te verbergen onder een masker van strengheid en onverzettelijkheid, en steeds als eene beleediging iedere zinspeling op zijne weldaden afwerende, ziedaar John Jarndyce de voogd! En daar te-

genover - Esther Summerson, het schoonste vrouwenkarakter, dat ooit door Dickens is geschilderd; Esther Summerson, die aan degelijkheid en een rijk ontwikkeld verstand, en aan vastheid van beginselen en zedelijken moed, al de zachtere vrouwelijke hoedanigheden des harten paart; belangeloos en liefderijk als haar voogd, weldoende als hij, maar die niet door eene uiterlijke vermomming zich harer eigenschappen toont te schamen, omdat ze zich zelve niet bewust is van hare voortreffelijkheid en aanvalligheid, omdat ze al 't goede, dat ze in zich zelve besluit, in anderen meent te vinden, omdat ze als een kostbaar en geheel onverdiend geschenk ieder bewijs van liefde en belangstelling ontvangt; Esther Summerson - de type eener deugdzame, zedige en beminnelijke vrouw! - Hoe ze als troostende engel optreedt in het verblijf der armen en ongelukkigen, in de woning van Ada en Richard, bij de famille Jellyby - waaraan het boek eene zijner levendigste schilderingen ontleent - en bij hare kleine Charley; - hoe ze zich verstandige vriendin toont voor Caddy en dankbare huisverzorgster bij John Jarndyce, welke haar zijne ‘Dame Durden’ noemt!

De meest-afwisselende tooneelen en toestanden worden ons voor oogen gesteld en we doorloopen zoowel de geschiedenis van ‘Poor Joe’ den haveloozen knaap - type van den Londenschen straatjongen zonder kennis van God en zijn gebod of van eenige wetenschap - wiens sterven tot de treffendste beschrijvingen van den roman behoort, als die van de niet minder beklagenswaardige Lady Dedlock, de moeder van Esther, schoon ze 't voor het oog der wereld niet bekennen mag. Lady Dedlock's karakter, koud, onverschillig en geblaseerd, is juist van opvatting en bewerking; men beseft, dat eene vrouw als zij, die blootgesteld is te ieder ure het geheim te zien ontdekt van hare schande, hare gewaarwordingen achter zulk een masker tracht te verbergen. De tooneelen tusschen haar en den sluwen Tulkinghorn, zaakwaarnemer van haren gemaal Sir Leicester Dedlock, zijn uitmuntend beschreven, en niet minder de breede familiekring, die zich op Chesney-Wold - het landgoed der Dedlocks - verzamelt. Ik heb reeds hierboven de dáar gevoerde gesprekken aangehaald als de geestigste *persiflage*, welke ooit op de zwakke zijden, kleine ijdelheden en groote onbeduidendheden der aristocratie geschre-

ven werd. Sir Leicester en vele zijner gasten en zijne nicht Volumnia zijn trouwe typen, en in de eerste is daarbij alle regt gedaan aan de goede eigenschappen des adels; zijn gedrag bij de ontvlugting zijner vrouw is den edelman waard en getuigt van een hoog gevoel van eer en pligt.

Indien men de gesprekken, welke Dickens door de gasten op Chesney-Wold laat voeren, aandachtig leest en daarbij een blik slaat op de warmte en het gevoel, waarmede ons de arme Joe wordt beschreven, dan geloof ik, dat men gereedelijk zal toegeven, dat de *Bleak-house* de democratisch-humoristische roman bij uitnemendheid mag worden genoemd.

Ik kan de verschillende draden niet volgen, welke het levenslot der hoofdpersonen van dezen roman doorvlechten en nog minder stilstaan bij al die tooneelen, waarin Dickens met zoo gunstig gevolg beurtelings op ons gemoed en ons verstand werkt en de edelste snaren van ons hart door de reinste aandoeningen doet trillen. Beschrijvingen, zooals die van het leven van Esther Summerson en John Jarndyce, veredelen en louteren het harte der lezers en werken reinigend en verheffend op hen in. Wie koud en onverschillig kan blijven bij den adel van zulke karakters, mag zich beroemen onvatbaar te zijn voor de meest welsprekende getuigenis der deugd.

Voor we den *Bleak-house* verlaten, moeten we onze lezers - zoo 't noodig is - opmerkzaam maken op de hooge kunstwaarde, die het werk ontleent aan ‘Esther's Narrative,’ waarin zij zelve hare ontmoetingen en gewaarwordingen beschrijft met zulk eene eenvoud en naïveteit, met zooveel zedigheid en onschuld, dat we ons verwonderen hoe zij - des ondanks - in al hare verhevene deugdzaamheid en in al de beminnelijkheid van haar goed en gevoelig hart voor ons kan verschijnen. En toch is dit het geval; - wij aanschouwen haar in al hare waarde, zonder dat zij zelve zich daarvan in 't minste bewust is - Dit resultaat te verkrijgen met schijnbaar zoo ongeschikte middelen; eene bij uitnemendheid zedige en bescheidene vrouw zich zelve te laten teekenen met eene waarheid, dat de lezer meent, haar beeld in de fijnste lijnen voor zijne oogen te zien, ziedaar, wat alleen de hoogst ontwikkelde kunstenaar vermag. - Esther's ‘Narrative’ staat, naar mijn inzien, op gelijken rang van aesthetische schoonheid, als de beschrijving van David Copperfield's kinderjaren.

Naast deze hoofdgroep, die ik, schoon onvolledig, heb trachten weêr te geven, staan vele van die kantig omgetrokkene figuren, van die oorspronkelijke karakters, in wier opmerking en reproductie Dickens steeds zoo gunstig slaagt. Onder deze bekleeden Boythorn, de vriend van John Jarndyce, Mr. Bagnet, de oude soldaat, en zijne ‘old girl’ en George eene voorname plaats, maar komt toch aan Harold Skimpole de voorrang toe. Hij is de type van een gevaarlijk soort van opligters, die onder den schijn van beminnelijke en kinderachtige ligtzinnigheid, van ongeschiktheid voor alle ernstige bezigheden, van eene eigenaardige overgevoeligheid van bewerktuiging, zich geregtigd achten van het geld van anderen te teren en door anderen uit alle mogelijke moeijelijke omstandigheden te worden gered. Met eene bewonderenswaardige fijnheid zijn al de nuances van dit zoogeheeten aetherische en dichterlijke karakter weêrgegeven, en niettegenstaande al zijne bedriegerijen en linksche streken schemert de grond van zijn wezen, tot het laatste toe, slechts half door het masker heen. Niet minder gelukkig is de teekening van Mrs. Jellyby, de ijverige apostel van *Borioboola-Gha*, die uit warme philantropie voor de Afrikanen en Zuid-Zee eilanders, de zorg voor haar huishouden, haar echtgenoot en kinderen vergeet. Dickens is geen vriend van deze soort van philantrophie; bij hem geldt de leuze: ‘Charity begins at home’ en bij hem is die menschenliefde het schoonst, die zich de loutering en verbetering, de welvaart en het geluk van den eigen kring en van de naaste omgeving voorstelt en zich niet verdiept in het najagen van die breede plannen van bekeering en beschaving, welke de verdienste hebben van hunnen ontwerpers een naam, veel lofs en eers te verwerven, maar daarentegen het kleine gebrek bezitten, van óf onuitvoerbaar te zijn, óf niets goeds tot stand te brengen. Hij trekt daartegen te velde in Mrs. Jellyby en in zijne beschrijving van de ‘model’ gevangenen: Uriah Heep en Littimer in den *David Copperfield;* ik meen, dat hij het niet welsprekender en overtuigender had kunnen doen.

Maar wij kunnen dit vlugtige overzigt van Dickens's letterkundigen arbeid niet besluiten, zonder aan de ‘Household Words’ te gedenken; een tijdschrift, dat door hem in 1850 werd opgerigt en nog steeds door hem wordt uitgegeven. - Zoo werd dan zijn geliefkoosd denkbeeld verwe-

zenlijkt om in gedurige aanraking met het publiek te blijven, en het werd verwezenlijkt op eene wijze, welke hem zelven even groote voldoening moet geven als aan zijne lezers, wier aantal tot een verbazend cijfer is aangegroeid. De *Household Words*, met het Shaksperiaansche motto uit Henry V: zfamiliar in their mouths as 'Household Words,' heeft zich tot den rang der eerste populaire tijdschriften van Engeland verheven en telt vele geachte namen, zoo als Mr. Hills, Mr. Horne, Howitt en Sala onder zijne medearbeiders. - Dickens zelf draagt ruimschoots tot zijn pleegkind bij; vele artikelen over misbruiken en gebreken, die hij bij zijne ijverige omzwervingen door de hoofdstad opmerkt, komen er in voor; maar behalve deze, en de kleinere bijdragen tot de kwesties van den dag en tot de letterkundige verschijnselen, leverde de onvermoeide redacteur daarin zijne 'Geschiedenis van Engeland voor kinderen,' welke later afzonderlijk is verschenen en hoogelijk om den schoonen en aanschouwelijken stijl geroemd wordt, benevens het jongste romantische product zijner pen 'Hard Times', welks titel wij boven dit opstel hebben geplaatst, doch met welks beschouwing wij nu maar het genoegen zullen hebben, tot een volgend Nommer van dit tijdschrift te wachten.

Wij kunnen evenwel, aan het einde dezer lange inleiding gekomen, niet nalaten ten behoeve van hen, die welligt meenen mogten, dat we ons eenige verdienste toeschreven van den arbeid, dien wij hebben ondernomen, en die daarom in hunne bezorgdheid, onze mogelijke laatdunkendheid bij anticipatie wenschen te verhoeden, door ons opmerkzaam te maken, dat wij al de feiten en bijzonderheden, die wij mededeelden, aan andere werken hebben ontleend; wij kunnen niet nalaten, ten behoeve dezer beangstigde lezers, de woorden van *Gustave Planche* aan te halen, welke te vinden zijn in de *Revue des Deuw Mondes* van 15 November 1854:

'Je n'invente pas les faits, je les prends chez les écrivains qui les connaissent et les ont consignés. Je ne m'attribue l'honneur d'aucune découverte; je me contente de penser par moi-même, et c'est déjà une tâche assez difficile.'

JOH. C.Z.

(*Wordt vervolgd*.)

Bibliographisch album.

Het Evangelie van Johannes, gebragt in huizen en harten; een Godsdienstig en wetenschappelijk dagboek voor beschaafde Christenen, nagelaten door G.H. van Senden, in leven Theol. Doct., Ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van vele binnen- en buitenl. Genootschappen en Predikant te Zwolle. Uitgegeven door G.H. van Senden, Pred. te Leur. Tweede Deel. Te Zwolle, bij W.E.J. Tjeenk Willink. **1854.**

Had de lezing van het *Eerste Deel* van dezen nagelatenen arbeid des Heeren van Senden, gelijk wij bij onze aankondiging[1] verklaarden, het verlangen naar het vervolg bij ons opgewekt, en durfden wij ons daarvan reeds bij voorraad oogenblikken beloven, niet slechts van wetenschappelijk genot, maar ook van wezenlijke stichting, wij kunnen, na kennismaking met het *Tweede Deel*, getuigen geenszins in onze verwachting te leur gesteld te zijn. Ook hier wordt aan ons beschaafd Godsdienstig publiek eene schoone en edele lektuur aangeboden, en naar den indruk, dien wij daarvan ontvangen hebben, gaat het *Tweede Deel* in gehalte het *Eerste* nog te boven. Telkens bewondert men den schrijver, die bij eenen arbeid, oorspronkelijk slechts voor den kansel bestemd, en in het licht verschijnende, zonder dat hij zelf daaraan de laatste hand leggen kon, zoo wél wist te slagen, en daarin zoo veel schoons vermogt neder te leggen. Oorspronkelijkheid, levendigheid, kleurigheid van voorstelling vereenigen zich bij hem met eene degelijke en wetenschappelijke behandeling zijner stof, somtijds met fijne en treffende blikken, in de onderwerpen die zich aan hem aanbieden geslagen. Men versta ons wél. Wij zijn zoo diep als iemand doordrongen van de bezwaren die aan eene verklaring van het vierde Evangelie verbonden zijn, ja wij

1 Gids, 1853. I. bl. 495.

hebben de vaste overtuiging, dat dit Bijbelboek, meer dan eenig ander, een gebied ontsluit, dat zelfs de grootste denkende geesten nog niet in staat waren geheel te bemagtigen. Wie zoekt, vindt nog altijd in het Johanneische Evangelie iets nieuws. Maar wij bedoelen met de lofspraak, door ons aan het hier aangekondigde werk gegeven, ook geenszins, dat daarmede de rijke bron als het ware is uitgeput; - wij willen alleenlijk zeggen, dat wij hetgeen in deze bladeren ons wordt voorgelegd van uitnemende waarde achten, en den schrijver roemen durven als een' boven velen bekwamen wegwijzer bij de lezing van dit kostbaar gedeelte des Nieuwen Testaments.

Wenscht men, dat wij eene proeve ten bewijs bijbrengen, ons oog valt op de *vijf en dertigste Afdeeling*, bl. 279 v.v., waarin over de *zalving van Jezus door Maria te Bethanië*, volgens Joh. XII:1-8, gehandeld wordt. Dat zich bij zulk een tafereel iets schoons uit eene pen als die van den hooggeachten schrijver laat verwachten, gevoelt elk, die met zijne geschriften, vooral met zijnen kanselarbeid, meer of min van nabij bekend is. Wij gelooven intusschen, dat het hier geleverde de verwachting der meesten wel zal overtreffen. Wij veroorloven ons van dit gedeelte enkele bladzijden, hier en daar verkort, mede te deelen, al is ook eene en andere uitdrukking daarin minder gelukkig, - meenende op deze wijze het verdienstelijke werk beter te zullen aanbevelen, dan door de krachtigste verzekeringen aangaande zijne waarde.

Na eene boeijende schets van de hulde, door Maria aan Jezus gebragt in de uitstorting van den kostbaren balsem, beschrijft van Senden de afkeuring van hare daad door Judas en hare verdediging door Jezus aldus:

‘Terwijl al de aanwezigen met hooge belangstelling de daad van Maria beschouwd hebben, en zij daar nu neêrzitten in het vertrek, hetwelk vervuld werd van de reuk der zalve, - hoort men de diepe eerbiedwekkende stilte eensklaps vervangen door eene taal, die eerst mompelend, doch dan al luider en luider zich, volgens vs. 5, aldus deed kennen: *Waarom is deze zalve niet verkocht voor drie honderd penningen, en den armen gegeven?* - Als wij die aanmerking daar zoo eensklaps hooren, zij moge ons eerst schokken, veel waarheid heeft zij toch in zich. In de daad, er is weinig, hetwelk zoo diep verontwaardigt, als verkwisting. Als gij weet, hoeveel zweetdroppelen er moeten vallen om een sober dagloon te verdienen, - als gij de schamele woningen der behoeftigen zelve bezocht en de hutten der armoede gezien hebt met eigen oogen, waar men reikhalst en schreit om een penninkske broodgeld - en gij stuit dan op overdadige pracht van kleederen, of van huisraad, - op kostbaarheden, of op in kasten begravene schatten, die men zonder doel ophoopt van jaar tot jaar; - en gij hoort dan van maaltijden, niet bereid ten einde de mensch zijn dagelijks brood zal vinden en met den

anderen blij genieten, - maar ten einde te beproeven, hoeveel men wel aan éénen disch, ten nadeele der gezondheid, in onmatigheid verkwisten kan; - als gij daarenboven weet, dat het beginsel van vele feestelijke partijen bijna geen ander is, dan om te toonen hoe rijk men is, en hoe veel men boven anderen in staat is te doen, - dan veracht gij, uit den grond des harten, met mij die ellendige en zondige verspillingen; dan ziet gij met mij de behoeftige menschheid aan de deure; dan hoort gij eene stem, die ook uit de graven spreekt, vragende: “Waarom is dat geld niet aan de armen gegeven?” - Intusschen die taal, hoe nadrukkelijk ook vol waarschuwende waarheid, was toch eene groote misleiding, terwijl zij zich te Bethanië deed hooren in de gemelijke berisping: *Waarom is deze zalve niet verkocht voor drie honderd penningen, en den armen gegeven?* Immers van wien ging zij uit? De Evangelist verhaalt, vs. 4: *zoo zeide dan één van zijne discipelen*, [*namelijk*] *Judas, Simons*(*zoon*), *Iskariot;* terwijl Johannes vol diepe verontwaardiging er bijvoegt: *die hem verraden zoude*. Ziet, dit wekt reeds vermoeden aangaande de eigenlijke drijfveer. Immers wie kan uit eene onreine bronwel eenen reinen stroom verwachten? Maar als wij verder lezen wordt ons eensklaps alles duidelijk. De Evangelist, den sluijer opheffende, zegt, vs. 6: *en dit zeide hij, niet omdat hij bezorgd was voor de armen, maar omdat hij een dief was, en de beurs had, en droeg hetgene gegeven werd*. Ziet daar het masker ten eenemale afgetrokken. Staat gij niet diep verontwaardigd met mij? De man, die in Jezus gezelschap de kleine kas draagt, neemt hier het voorkomen aan voor de armen te spreken! Ach hij heeft de armen zóó lief; hij heeft zóó veel deernis met hun lot! Dat zij daar zijn, naakten, die geen kleed, - hongerigen, die geen brood, - zieken, die geene verzorging hebben, - ziet, dat doet zijne mededoogende ziel diep aan! Niets betreurt hij meer, dan dat de geringe inhoud der beurs niet toelaat meer hulp te bewijzen! Maar die drie honderd denariën, daarmede zou men vele tranen hebben kunnen droogen, vele gewonde harten kunnen verbinden; en ziet, daar vervliegt de waarde van die som in damp en nevel! Één oogenblik van genot voor de zenuwen der reuk, kan dat opwegen in het oordeel van den bezadigde tegen zoodanig wezenlijk hulpbetoon? - Maar, laat die taal ons niet misleiden. Immers die armlievende taal was niet gemeend..... o Judas! is het niet genoeg, dat gij van de penningskens, die u waren toevertrouwd door het heilig gezelschap, hadt ontvreemd en met uwe eigene penningen vermengd? Moet gij nu ook nog het reinste, het heiligste gevoel op de pijnbank leggen en rekken, en met smaad en schande moorden? Gij kruipt laag en diep, maar de edele Maria staat hoog en blank van ziel; zij is gelijk de reine sneeuw, die den top der Alpen dekt - en gij kronkelt in uwe moerassen, om met den vuilen en vergiftigen zwadder haar te bevlekken en te bederven? U is het

te doen, om gelegenheid te vinden ten einde u te verrijken; de laagste eigenbaat zoekt gij te verbergen, onder den Goddelijken schijn der barmhartigheid; maar deze ziel, vol van Goddelijk gevoel, offert op, en openbaart zich in ongeveinsde betooning der heiligste gewaarwording. Wie zal haar, de miskende, die zich zelve niet verdedigen kan, regtvaardigen? Wie het diep en openlijk gekrenkte fijn gevoel der vrouwe tegen die woeste aanranding beschermen? Wie zal het hoogste en heiligste van het menschelijk hart in zijne hoede nemen tegen den kouden berekenaar in cijfers, en den lagen huichelaar, die een dief is in het verborgen? Jezus zal het; Hij alleen kan het; maar bewondert met mij de wijze, waarop Hij het doet. Wij lezen, vs. 7: *Jezus dan zeide: Laat of van haar; zij heeft dit bewaard tegen den dag mijner begrafenis*. Wij hebben hier eene zachte en fijne wending. Doodskosten acht men heilig. Dat de laatste penning zelfs besteed wordt, ten einde de geliefde doode een laatste kleed en houten huis voor de grafstede ontvange, dat wordt geenszins voor verkwisting gehouden, niettegenstaande het een en ander in den grond wordt bedolven. Bij de Joden behoorde balseming tot de noodzakelijke doodskosten; en ziet, onder deze rekent Jezus de opoffering van Maria. Zij heeft, gelijk het bij den Evangelist Markus is, mijn ligchaam willen zalven *ter begrafenis* (Mark. XIV:8). Het ontglippe ons niet, dat Jezus, dit zeggende, eene snaar aanroert, die eensklaps de redenering van het koud verstand deed wijken, die, als met eenen tooverslag, het gevoel moest wekken; die in den nabijzijnden dood eene gebeurtenis voor den geest deed komen, welke aller hart hevig moest schokken. O! wie der aanwezigen, wie der discipelen zou niet alles willen opofferen, om Jezus lijk eene eervolle begrafenis te bereiden? En hier wordt eene vrouw veroordeeld, omdat zij in profetisch voorgevoel, den eerlang Stervende, als bij voorraad gezalfd had! Wie zou dat geld aan de armen willen besteed en Jezus lijk zonder eervolle balseming zoo maar bedolven hebben?’

Waar ons een zóó schoon geheel wordt aangeboden, zet men zich ongaarne om in de bijzonderheden leemten aan te wijzen, waarboven een werk als dit natuurlijk te minder kan verheven zijn, daar de opsteller zelf het niet heeft kunnen polijsten, en de bekwame uitgever zich dit niet dan in zeer geringe mate mogt veroorloven. Om echter zelfs den schijn van partijdigheid te vermijden, willen wij, hetgeen ons voorkomt afkeuring te verdienen, niet achterhouden. Nu en dan stuitten wij op onhollandsche of onjuiste woorden, taalvormen of zegswijzen, als *toover*, bl. 58; *vervankelijk*, bl. 61, 63, 273; *Jezus verwaardigt haar aan te spreken*, bl. 69; *bierg* (voor *borg*), bl. 129, en evenzoo *verbierg*, bl. 332; *versluijerd*, bl. 94; *evenwel* (voor *evenzeer*), bl. 130 en elders; *ook nu was ik verzekerd mijne bede niet ledig zou wederkeeren*, bl. 259; *bemedelijden*, bl. 291; *vervlochten*, bl. 327; *herinnering aan* (in plaats van *van*), bl. 328. Bovendien

zijn uitdrukkingen, als: *Die ure was toen zoo zoo gekomen*, bl. 319 v.; *maaltijden, bereid ten einde de mensch zijn dagelijksch brood zal vinden*, bl. 289; *gelijkvormiger*, bl. 322; *Één enkel vergrijp, ééne toevallige verandering.... zijn toereikende ten einde hij verwijderd worde*, bl. 100; *de kiem, die in eene goede aarde gevallen is*, bl. 92; *voor deze aarde te genieten hebben zij opgehouden*, bl. 245; *de zintuigen van den reuk*, bl. 258, en dergelijke, al waren zij ook te verdedigen, toch minder gekuischt en naauwkeurig, dan voor zulk eenen arbeid voegt. Van meer belang is echter het min juiste in de behandelde bijzonderheden zelve. Van dien aard is, ten minste naar onze bescheidene meening, de voorstelling, dat er op den morgen, toen de overspelige vrouw tot Jezus gebragt werd, '*duizenden in stille Godsdienstige aandacht aan Jezus voeten nederzaten*,' bl. 64; dat de Heer, bij die gelegenheid, met den vinger in de aarde schrijvende, '*zich van zijnen stoet voorover neêrgebogen had*,' bl. 65, en dat de woorden, toen door Hem gesproken: *die van ulieden zonder zonde is* enz., te verklaren zouden zijn: *zonder* deze *zonde*. Voorts is de schrijver niet van overdrijving vrij te pleiten, wanneer hij zegt, dat, toen Jezus te Bethanië met de zusters van Lazarus en hare gasten naar het graf des gestorvenen heenging, '*allen van droef geween de lucht deden weêrgalmen*,' bl. 253, en dat de opwekking van Lazarus iets was, '*wat de hoogste verwachting der zusteren overtrof*,' bl. 260. Het laatste is bovendien in strijd met hetgeen hij zelf twee bladzijden vroeger gezegd had, t.w. dat Jezus' woorden tot Martha: *Heb ik u niet gezegd, dat, zoo gij gelooft, gij de heerlijkheid Gods zien zult?* haar de boodschap uit het over-jordaansche moesten herinneren: *Deze krankheid is niet tot den dood*, enz., en dat deze herinnering '*iets buitengewoons van deze oogenblikken verwachten deed, hetgeen die taal waar zou maken*.' - Te eenemale verwerpelijk, achten wij verder de redeneringen van den schrijver over Joh. XI:48, in de Staten-overzetting luidende: *Indien wij hem alzoo laten (geworden), zullen allen in hem gelooven, en de Romeinen zullen komen, en wegnemen beide onze plaats en ons volk*. 'Een ieder,' lezen wij bl. 270, 'die zich de staatkundige gesteldheid van het Joodsche land in die dagen vertegenwoordigt, zal niet zonder bevreemding stilstaan bij hetgeen hier als grond van bezorgdheid in de beraadslaging des Sanhedrins wordt opgegeven. Het heeft toch geheel het voorkomen als of de Romeinen toen nog niet het Joodsche volk overwonnen, en de plaatse, de heilige stad, bemagtigd hadden. Intusschen was dit reeds jaren te voren in de daad geschied..... Hoe,' vraagt gij, 'zijn dan deze raadsleden bezorgd dat geschieden zou, hetgeen reeds geschied was?' De schrijver verkeerde hier (wij veroorloven ons bij dit punt meer bepaald stil te staan) ontegenzeggelijk in eene dwaling. Het *wegnemen van plaats en volk* was wel degelijk *iets anders*, dan hetgeen er reeds *had* plaats gevonden, *iets anders* dan *de onderwerping van Pales-*

tina aan het gezag der Romeinen, en wij begrijpen naauwelijks, hoe de schrijver veronderstellen kon, dat het laatste werkelijk met het hier gebezigde woord *αἴρειν* kon werden aangeduid. Als daarom de schrijver voortgaat, en zegt: 'Het gebrek ligt in de verkeerde plaatsing van het woord *ons* in de vertaling. Het had niet tot *plaatse en volk*, maar tot *wegnemen* moeten gebragt worden: *Zij zullen ons wegnemen plaatse en volk*,' - mogen wij dit geenszins toestemmen. Zelfs in geval het Grieksch deze vertaling *gedoogde*, zou de uitdrukking nog bij uitstek gezocht zijn, om te kennen te geven, dat 'de Romeinen eene andere wijze van *regering* invoeren en aan het Sanhedrin alle magt ontnemen zouden,' bl. 272. Doch zulk eene vertaling, al werd zij ook reeds vroeger door sommige schriftverklaarders voorgestaan, wordt door eene grammatikale uitlegging beslissend verworpen. *Ἀροῦσιν ἡμῶν καὶ τὸν τόπον καὸ ἔθνος* schrijft Johannes; *ἀροῦσιν ἡμῶν* nu kan in geen geval beteekenen: *Zij zullen ons ontnemen*. Het is volstrekt onwaar, wat men beweerd heeft, dat *αἴρειν* in het N.T. met den *Genitivus van den persoon* verbonden wordt. Geheel te onregte heeft men zich voor het tegendeel beroepen op Luk. VI:29: *ἀπὸ τοῦ αἴροντός σου τὸ ἱμάτιον καὶ τὸν χιτῶνα μὴ κωλύσῃς*, want hier hangt *σου* van *ἱμάτιον* en *χιτῶνα* (en niet van *αἴροντος*) af, eveneens als *ἡμῶν* op onze plaats van de volgende substantiva. Vg. de soortgelijke uitdrukkingen: *ἆρόν σου τὴν κλίνην*, Matth. LX:6 *ἆρον τὺν κράββατόν σου*, Mark. II:9. Men heeft zich almede beroepen op Mark. II:21: *αἴρ∈ι τὸ πλήρωμα αὐτοῦ τὸ καινὸ τοῦ παλαιοῦ;* maar deze lezing is verwerpelijk, dwijl de tekst *αἴρει ἀπ᾽ αὐτοῦ τὸ πλήρωμα, τὸ καινόν κτλ.* moet luiden, waarbij de Gen. *παλαιοῦ* slechts van *καινὸν* kan afhangen. Doch al ware die lezing ook te verdedigen, er zou niet anders uit volgen, dan dat het werkwoord *ἅιρειν* den Genitivus *van datgene, waarvan een gedeelte wordt afgenomen*, achter zich hebben kan, gelijk bijv. met *γεύεσθαι, ἐσθίειν, λαμβάνειν*, enz. het geval is; en ieder gevoelt, dat er, Joh. XI:48, van geheel iets anders sprake zijn zou. Wat van Senden te dezer plaatse vindt, kon, naar het spraakgebruik, niet alleen des N.T., maar ook der Grieksche Classici, slechts met *ἀρνῦσιν ἀφ᾽ ἡμῶν* worden aangeduid. - Uit deze verkeerde opvatting is eene andere voortgevloeid, t.w., dat in het gezegde van Kajafas, XI:50, *het is ons nut*, enz. het woord *ons*, naar de bedoeling van den spreker, alleen van de 'priesters en raadsleden' (bl. 273) zou te verstaan zijn, en de listigheid van Kajafas dáárin zou zijn op te merken, dat hij, in hetgeen hij op die woorden laat volgen: *dat één mensch sterve voor het volk*, 'behendig het *Sanhedrin* met het *volk* zou verwisselen.' Doch dat Kajafas niet zegt *sterve voor* ONS, maar *voor* HET VOLK, is niet omdat hij bij het *ons* aan anderen dan aan *de Joden in het algemeen* dacht, - het is omdat hij met een gepast woord de *Gesammtheit* (sit venia verbo)

tegen het *individu* wilde overstellen. - Doch wij kunnen niet alzoo voortgaan, hoewel het ons anders niet aan stof tot bedenkingen zou ontbreken. Alleen vergunnen wij ons nog de aanmerking, dat wij ook des schrijvers uitweiding over Joh. XII:39 enz., waar de Evangelist de verblinding en verharding van Jezus' tijdgenooten *van God* afleidt (‘HIJ *heeft hunne oogen verblind en hun harte verhard*, enz.), niet zouden durven verdedigen. Johannes leidt haar, wil van Senden, van God af, niet omdat hij haren grond werkelijk in God vond, maar omdat hij bij het nederschrijven dier woorden zich in eenen staat bevond van ontroering, die verwekt was door het verschijnsel, hetwelk stond voor zijne oogen; omdat zijne aandoeningen en gewaarwordingen waren opgevoerd tot eene hoogte, waarop de menschelijke ziel aan sterke, aan overdrevene uitdrukking behoefte heeft’ (bl. 336). Doch wij zien volstrekt geene reden, waarom de Evangelist, zoo hij zich hier bij uitnemendheid krachtig wilde uitdrukken, de oorzaak van de verblinding der menschen aan *God* zou hebben toegekend. Of verscheen die verblinding daardoor in sterker en afschuwelijker licht, dan wanneer zij uit *het menschelijk hart* werd afgeleid? Inderdaad men doet de woorden van den Evangelist met zulk eene uitlegging geweld aan. En bovendien strookt het geheel en al met het Johanneische leerbegrip, in het Goddelijk beramen zelf den grond van zonde en ongeloof te zien. Doch dit nader aan te wijzen, ligt thans niet op onzen weg. Ook is onze aankondiging reeds uitvoerig genoeg geworden. Wij scheiden derhalve van dezen arbeid, dankbaar voor het vele schoone, dat hij ons aanbood, en in het vertrouwen van een volgend Deel met geene mindere ingenomenheid aan de belangstelling der lezers van dit tijdschrift te kunnen aanbevelen.

A. NIERMEYER.

***De Evangeliorum Apocryphorum origine et usu. Scripsit C. Tischendorf, Theol. Doct. et Prof. P. Ord. H. Lips. Disquisitio historica critica, quam praemio aureo dignam censuit Societas Hagana pro defendenda Religione Christiana. Hagae Comitum, apud Heredes Thierry et Mensing*. 1851.**

Ook onder den titel:

Verhandelingen, uitgegeven door het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst, sedert deszelfs vijftigjarig bestaan. Twaalfde Deel. Te 's Gravenhage, enz.

Dat wij een werk, hetwelk reeds in het jaar 1851 in het licht verscheen, en in den aanvang van het daaropvolgende ons ter beoordeeling in dit Tijdschrift werd toegezonden, eerst in het jaar 1854 ter sprake brengen, moet in den eersten opslag bevreemden. Intusschen is het ons niet moeijelijk ons te verdedigen. De schrijver deelde namelijk op bl. 202 van zijn geschrift den lezer mede, dat hij weldra met eene uitgave der gezamelijke Apocryphe schriften des N.T. voor het publiek zou optreden, en al spoedig kwam ons dan ook het eerste gedeelte van dezen arbeid, de *Acta Apostolorum Apocrypha* behelzende, in handen. Dien ten gevolge meenden wij onze aankondiging te moeten uitstellen tot ook de *Evangelia Apocrypha* vóór ons lagen: want dat Tischendorf's uitgave van deze schriften eene belangrijke aanwinst voor hunne regte kennis, beoordeeling en waardering zijn zou, was niet alleen reeds uit zijne bekroonde verhandeling op te maken, maar viel vooral ook bij de geleverde *Acta Apostolorum* ten duidelijkste in het oog. Het duurde nogtans tot in het jaar 1853 eer de *Evangelia* in het licht verschenen. En wat lazen wij nu op de 8ste bladz. der *Prolegomena* van dit werk? Dat Tischendorf van zijne bij het Haagsche Genootschap bekroonde verhandeling zoo spoedig mogelijk eene *nieuwe bearbeiding* wenschte te leveren (‘quem [libellum] ubi primum per otium licuerit accuratius repetere propositum est’)! Wie zal het ons ten kwade duiden, dat wij onze aankondiging nu al weder uitstelden, de hoop voedende, dat de zoo ijverig werkzame en voorbeeldeloos vruchtbare geleerde

zijne belofte spoedig zou verwezenlijken? Zoo zouden wij zelfs meenen ook thans nog bij voortduring billijke aanspraak op diligentverklaring te hebben, want de verwachte nieuwe bearbeiding is nog niet verschenen. Dat wij deze aanspraak echter niet langer doen gelden, is alleen, omdat wij het voornemen hebben opgevat, om later, wanneer de arbeid van Tischendorf, ten aanzien van de Apocryphe literatuur des N.T., geheel voltooid vóór ons ligt, en onze gewone werkzaamheden ons dit veroorloven, de aandacht van het publiek voor eene beschouwing dezer literatuur in haren ganschen omvang in te roepen, en wij de aankondiging der ons toegezondene verhandeling niet zoolang durfden of mogten uitstellen. Dat echter onze tegenwoordige aankondiging slechts kort zijn kan, ligt in den aard der zaak.

De Prijsvraag betreffende de Apocryphe Evangeliën was reeds jaren lang bij bij Haagsche genootschap uitgeschreven, eer daarop een voldoend antwoord ontvangen werd. Eerst luidde die vraag: *Welke gronden zijn er voor de onechtheid der zoogenaamde Apocryphe Evangeliën? Welke is derzelver betrekkelijke waarde? En welk licht kunnen zij verspreiden over de levensgeschiedenis van Jezus?* Men ziet het deze vraag aan, dat zij haren oorsprong verschuldigd is aan den strijd waartoe de aanval van Strauss op het gebied der Evangelische geschiedenis aanleiding gaf. Men wilde de *onechtheid* der Apocryphe Evangeliën bewezen hebben, en zoodoende een dam opwerpen tegen de vermenging van *Kanoniek* en *Apocryf*, waaraan sommige Godgeleerden zich schuldig maakten. Intusschen was de vorm der vraag niet gelukkig. Waarom een bewijs te vragen voor de *onechtheid* der Apocryphe Evangeliën, voor wier *echtheid* zich geene enkele stem verheft? Bovendien waren de beide laatste leden der vraag moeijelijk geheel uit elkander te houden. In 1847 verkreeg zij dan ook eene betere gedaante, en vroeg het genootschap: *Een Historisch-Kritisch onderzoek naar den oorsprong der verschillende Apocryphe Evangeliën; naar de meerdere of mindere waarde, welke zij hebben met betrekking tot elkander en tot de Kanonieke Evangeliën; en naar het licht, hetwelk zij kunnen verspreiden over de levensgeschiedenis van Jezus*. Nogtans ontbrak hier weder iets wat in den eersten vorm gevonden werd, en wat bezwaarlijk kon gemist worden: de *waarde* namelijk der Apocryphe Evangeliën *in het algemeen*, of liever in nog andere opzigten, dan uitdrukkelijk werd vermeld, bijv. voor de *Kerkelijke geschiedenis* of *de geschiedenis der Christelijke leerstellingen*, hetgeen alles onder de vroegere woorden: *Welke is derzelver betrekkelijke waarde?* kon begrepen worden. - Het blijkt hier weder, hoe moeijelijk het is Prijsvragen behoorlijk te formuleren, althans wanneer men de *deelen* en de *inrigting* van het onderzoek, dat men wenscht uit te lokken, bepaald meent te moeten aanduiden. In het algemeen geloof ik dat de wetenschap het best gediend

is met eene beknopte aanduiding van het onderwerp. Men moet den schrijver zoo min mogelijk binden, vooral niet wanneer men zelf het onderzoek dat men vraagt nog niet in bijzonderheden heeft volbragt: iets wat bij de meeste Prijsvragen die uitgeschreven worden wel het geval zijn zal.

In 1847 dong Tischendorf te vergeefs naar den prijs. In zijne verhandeling werd onder anderen '*geschiedkundig onderzoek* te zeer gemist,' een gebrek nogtans, misschien hoofdzakelijk aan de vraag zelve te wijden, die toen nog slechts in den eersten vorm bestond. Doch ook hetgeen zijne verhandeling 'ter beantwoording van het tweede en derde lid der vrage in het midden bragt, was meer schetswijze voorgedragen, dan behoorlijk ontwikkeld.' In 1850 was de schrijver gelukkiger. En niemand, die bevoegd is om over dit onderwerp te oordeelen, zal de uitspraak van het Haagsche Genootschap wraken, dat aan 's mans arbeid het uitgeloofde eermetaal toekende. Wel zou men kunnen vragen, of er nog niet altijd veel in deze verhandeling is, 'wat meer schetswijze voorgedragen, dan behoorlijk ontwikkeld is.' En dit is eene bedenking, die wij voor ons ook op het geleverde *geschiedkundig onderzoek* toepasselijk achten. Men zou den schrijver zoo gaarne dieper en in de onderscheidene stukken, waartoe zijn onderzoek zich moest uitstrekken, zien ingrijpen, opdat de slotsommen waartoe hij komt meer overtuigend wierden geregtvaardigd. Als hij bijv. den *Ebionitischen* oorsprong van het *Protevangelium Jacobi* verdedigt, en zich tegen den *Gnostischen* verklaart, wenscht men dit gevoelen meer in bijzonderheden gestaafd te zien, dan werkelijk geschiedt. Desniettemin valt het niet te ontkennen, dat de schrijver de Godgeleerde wereld door dezen arbeid grootelijks aan zich heeft verpligt. Zeker zou hij zelf de laatste zijn om te beweren, dat hij den arbeid van zijne voorgangers, als Kleuker (*Ueber die Apooryphen des N.T.*), Arens (*de Evangeliorum apocryphorum usu* cet.), Borberg (*Biblioth. der Neu-Test. Apokryphen*), Thilo (*Cod. Apocr. N.T.*) en anderen geheel overbodig heeft gemaakt; maar men zou hem onregt doen, wanneer men niet beaamde, dat hij de Godgeleerde wetenschap ten aanzien der Apocryphe literatuur eene aanmerkelijke schrede vooruit heeft doen gaan. Buiten twijfel geldt dit inzonderheid van zijnen arbeid omtrent den *tekst* der Apocryphen. Hoeveel het altijd hoogst verdienstelijke werk van Thilo in dit opzigt op den *Codex Apocryphus* van Fabricius, om geene andere uitgevers dezer schriften te vermelden, vooruit hebbe, ziet men toch, met de resultaten van Tischendorfs bemoeijingen vóór zich, ligtelijk, dat Thilo's werk nog geenszins eenen tekst aanbiedt, waarmede van de studie der Apocryphen zoodanige vruchten voor de Godgeleerdheid zijn te verwachten, als zij zou kunnen afwerpen. Tischendorf heeft niet alleen van het door zijne voorgangers gebruikte critische apparaat meer partij getrokken, dan vroeger geschied was, maar ook

onderscheidene nieuwe HSS. opgespoord en nieuwe Teksten of Recensiën wereldkundig gemaakt. Wij noemen slechts een nieuwen *Griekschen* en *Latijnschen* tekst van het *Evangelium Thomav*, een nieuwen *Griekschen* van de *Gesta Pilati* (het *eerste* gedeelte van het zoogenoemde *Evangelium Nicodemi*) en een *Latijnschen* van de *Descensus Christi ad inferos* (het *tweede* gedeelte van laatstgenoemd Evangelie); terwijl twee tot nog toe geheel onbekende, tot de Apocryphe Evangeliën-literatuur behoorende, stukken: de *Mors Pilati* en de *Vindicta Salvatoris*, ofschoon slechts in een' *Latijnschen* tekst, door hem voor het eerst aan het licht zijn gebragt. Met niet minder dan *veertig*, vroeger nog niet gebruikte, overblijfselen der oudheid heeft hij hetgeen er reeds aanwezig was kunnen vermeerderen! Wel moet niemand meenen, dat er thans in dit opzigt niets meer te wenschen overblijft. Zóó ver zal het waarschijnlijk wel nooit gebragt worden. De oorspronkelijke teksten toch der Apocryphe Evangeliën zijn op de verregaandste wijze ter prooi geweest aan de willekeur en waanwijsheid der Librarii en nieuwe Bearbeiders. ‘Tot subierunt cajus,’ zegt Tischendorf[1], ‘tot et tales recensiones experta sunt, ut nihil simile acciderit in ullo librorum sacrorum, quos variantium lectionum magna vi obrutos esse constat.’ Zoodat ook de schrijver zelf, na de vermelding van zijnen kritischen arbeid, niet aarzelt te erkennen[2]: ‘His studiis omnibus etsi rem gravem quae intelligentibus viris videtur maiorem in modum promotam esse confidimus, tamen nequaquam ita absolvisse nobis videmur ut iam nostris aut aliorum quorum hanc litterarum partem subtilius nosse intersit desideriis penitus sit satisfactum.’ Bij zijne uitgave der *Acta Apocrypha* drukte hij bovendien zijne hoop uit van later zijne kritische verzameling meer tot één geheel te kunnen vereenigen, en duidde hij den aard van zijnen tegenwoordigen arbeid nog naauwkeuriger aan. ‘Nunc quidem minime id ageam,’ schreef hij[3], ‘ut quicquid actuum apostolorum apocryphorum vel ex antiquis libris manuscriptis vel ex Fabricii altorumque lucubrationibus hauriri posset, in unum colligerem indeque corpus quoddam efficerem: *quod aliquando a me institutum iri spes est:* sed propositum mihi hoc erat ut critica cum cura ederem quos eius generis libellos in collectionibus meis manuscriptis luce inprimis dignos haberem, quos eosdem vel nemo ante me edidisset, vel certe nemo ita ut iam aut revera paterent in litterarum orbe, aut textu praestent diligentia critica constituto.’ Intusschen is er, gelijk wij zeiden, veel gewonnen, en de weg gebaand om tot meer zekere en bepaalde resultaten te komen.

Het ligt thans niet op onzen weg de resultaten, waartoe onze

1 ‘Evangelia Apocrypha,’ etc. Lips. 1853. Prol. p. VIII.
2 L.l., p. XI.
3 P. XI.

schrijver zich geleid zag, van nabij te beschouwen. Vooral dit wenschen wij tot eene latere gelegenheid uit te stellen. Reeds nu heeft Tischendorf het een en ander wat hij in zijne bekroonde Verhandeling had voorgedragen gewijzigd[1], en de ons toegezegde nadere bearbeiding zal nog wel meerdere veranderingen aanbrengen. Het zou dus in elk geval voorbarig zijn, zijne resultaten thans reeds te beoordeelen, of de bedenkingen die daartegen bij ons gerezen zijn te vermelden. Alleenlijk willen wij daarom den lezer nog mededeelen, dat de schrijver zijne verhandeling bewerkt heeft in *twee* deelen, en het *eerste* deel heeft toegewijd aan het onderzoek naar den *oorsprong* der Apocryphe Evangeliën (*de Evangeliorum Apocryphorum origine et caussis*); het *tweede* aan dat van de *waarde* dezer schriften (*de Evangeliorum Apocryphorum usu*). Bij het laatste is hij te regt wat verder gegaan, dan de vraag zelve voorschreef, en heeft hij alles wat er belangrijks voor de Godgeleerde wetenschap uit de studie der Apocryphe Evangeliën valt af te leiden trachten op te zamelen. Wij kunnen reeds voorloopig de lezing van dit gedeelte aanbevelen; want het is meer dan tijd dat deze schriften onder ons wat hooger aangeslagen worden, dan tot dus verre geschied is. Er is een schat in verborgen, ook voor de *uitlegging des N.T.*, eene zaak waarvoor men nog altijd niet genoeg partij trekt van het vele bruikbare wat er buiten het N.T. voorhanden is. - De schrijver besluit zijnen arbeid met een *Appendix Critica*, eenige opgaven behelzende van zijne nasporingen omtrent den tekst - welke men echter na zijnen lateren meer volledigen arbeid, natuurlijk kan ontberen.

Uit de verhandeling zelve bemerkt men niet, dat zij het *antwoord* is op eene *Prijsvraag*. Meer dan dit bevreemdde ons echter het ontbreken zelfs eener opgave der *Vraag* vóór het werk: zoodat men haar uit de vroegere werken van het genootschap moet opsporen. Misschien heeft men bij de *Latijnsche* verhandeling geene *Hollandsche* vraag willen vermelden. Maar waarom haar dan niet overgezet?

A. NIERMEYER.

1 'Ev. Apocr.,' p. XXXII.

Handboek voor het Mohammedaansch Regt, uitgegeven door Mr. S. Keyzer, Doct. in de Letteren en Regten, Leeraar in de Taal- Land- en Volkenkunde van Neérl. Indië aan de Koninklijke Akad. te Delft. 's Gravenhage, Gebroeders Belinfante, 1853.

Onder de onlangs uitgegeven schriften, verdient het bovengenoemde eene bijzondere opmerkzaamheid. Het behandelt een onderwerp, hetwelk elk Nederlander, die belang stelt in de kennis van den toestand van een groot deel der bevolking van Neêrlandsch Indië, en van het bestuur onzer bezittingen aldaar, niet onverschillig kan zijn, en toch, hoe belangrijk ook, tot heden toe te weinig de aandacht onzer Landgenooten in het algemeen tot zich trok. Zeker is dit te wijten aan de moeijelijkheid van het onderzoek dier zaak, en aan het gebrek aan hulpmiddelen, geschikt om daarin eenigermate naar wensch te slagen. Wat namelijk daartoe nog voorhanden was, werd beschouwd als te onvolledig, of te veel verouderd, of was, voor zoover het nieuwere werken aangaat, voor weinigen slechts toegankelijk.

In den aanvang toch der vorige eeuw was die stoffe *ten deele* behandeld door Reland[1], en tegen het eind van dezelve door Muradgen d'Ohsson[2], Ch. Hamilton[3] en anderen uitvoeriger toegelicht. Eerst in de laatste 50 jaren werd de belangstelling voor die studie steeds grooter en levendiger. Toen bepaalden zich vele Europesche Geleerden bij dit onderwerp. In den beginne vooral de *Engelschen;* na de verovering van Algerie inzonderheid de *Franschen*. Zij gaven daartoe uit óf *oorsponkelijke schriften*, óf *vertalingen* en *verhandelingen*, betrekking hebbende op de geschiedenis van het Mohammedaansch Regt[4], die

1 Hadriani Relandi 'de religione Mohammedicâ libri duo.' Ed. altera, Traj. ad Rhen. 1727.

2 'Tableau général de l'Empire Ottoman,' 2 voll., Pàris, 1787.

3 'The Hedaya or Guide; a Commentary on the Mussulman Laws: translated by order of the Governor General and Council of Bengal,' 4 voll., 4°. Lond., 1791.

4 Het laatstgenoemde onderwerp is behandeld in de 'Notice sur la marche et les progrès de la jurisprudence parmi les sectes orthodoxes musulmanes' par Mirza Kazem Beg, Professeur à St. Petersbourg, in het 'Journal Asiatique,' 1850 Févr.-Mars. - Bijdragen tot de *geloofsleer* en *eenige* met *verschillende* deelen van het Moh. Regt zamenbangende punten, geeft het werk door Sörensen uitgegeven: 'Statio quinta et sexta et appendix Libri Mewakif, anetore Adhad-ed-din el-Igî, cum commentario Gorgânii. E. Cod. Dresd. ed. Th. Sörensen,' Lips., 1848. Anderen hielden zich uitsluitend bezig, óf met het *Hanefitisch* Regt, als du Caurroy ('Legislation Musulmane sunnite. Rite Hanefite, in Journ. Asiat.' 1848 Juillet, 1849 Févr., 1850 Nov.-Déc., 1851 Févr.-Mars, Juin, Sept.-Oct.; 1852 Mai-Juin; 1853 Janv. et Nov.-Déc.) - óf met het *Malekitisch* Regt, als Perron ('Précis de jurisprudence musulmane, ou principes de législation musulmane-civile et religieuse selon le rite Malékite par Khalil Ibn-Ishak, traduit de l'Arabe, par M. Perron', 6 voll., Paris, 1848-1853, in 'Exploration scientifique de l'Algerie,' Tom. X-XV) - óf met het *Schiitisch* Regt, als Tornauw's 'Grundzüge des Musulm. Rechtes,' St. Petersb., 1851. Afzonderlijke deelen van het Moh.-Regt werden vervolgens bovendien uitéengezet. Het *Eigendomsregt v.d. grond* in Mohammedaansche landen door Worms, ('Recherches sur la constitution de la propriété territoriale dans les pays musulmans, et subsidiairement en Algerie,' Paris, 1846); - het *regt der vrouw*, en van het *huwelijk* in 'Touh'afat el Arous, ou le Cadeau des Epoux. Trois chapitres sur les femmes et le mariage par le Cheikh Mohammed ben Ahmed el-Tidjani.' Paris et Alg. 1848; - het *Handelsregt*, in 'the Moohummedan Law of Sale; selected from the Digest of the Emperor Aurungzebe, and transl. from the original Arabic with an Introduction and Explanatory Notes. Bij Neil R.E. Baillie, author of the Mooh. Law of Inheritance.' Lond. 1850; - het *Oorlogsregt*. in E.F.C. Rosenmuller 'Analecta Arabica,' I, p. 1-19. Lips., 1825, bevattende een gedeelte van den commentaar van Abū'l-hosain Ahmed Ibn Mohammed Al-qodūrī (gestorven, volgens Hadji Khalifa, I, p. 220, in 438 = 1046, volgens anderen in 428 = 1036), op het werk van Abū Jūsof Jaqūb Ibn Ibrāhīm (gest. 182 = 798), getiteld 'Adabo'l qādhī.' Het *Staatsregt* vervolgens werd door meer dan één Geleerde behandeld. Door M.J. Müller in zijne 'Abhandlung über die oberste Herschergewalt nach dem Moslemischen Staatsrechte' (Abhandlungen der phil.-philog. Classe d.k. bay. Acad. d. Wissensch., 4e. Bd. 3e. Abth. München, 1847); door von Hammer, eerst in zijn stuk, 'des

allen getuigen van den ijver, waarmede ook dit vak van studie heden beoefend wordt. Bij de laatsten geschiedde dit vooral meer met een *weten-*

Osmanischen Reiches Staatsverfassung u. Staatsverwaltung,' Wien, 1815; later in het werk, 'Ueber die Länderverwaltung unter dem Chalifate,' Berl. 1835; door de Sacy, 'Recherches sur la nature et les révolutions du droit de propriété territoriale en Egypte, depuis la conquête de ce pays par les Musulmans, jusqu'à l'expedition des Français' (Mémoires de l'Institut, classe d'hist. et de litterature ancienne, I, p. 1-165; V, p. 1-75; VII, p. 55-124). Over den *aanbouw v.d. grond* en het *water-regt* leverde eene proef A. von Kremer, 'Uebersetz. eines Abschnittes aus Maverdi's Staatsrecht ueb. Anbau des Bodens u. Wasserrecht' (Sitz.-berichten der Wien. Akad., phil.-hist. Kl., 1850, Apr.-Mai, p. 267 en volgg.). Van dien zelfden schrijver gaf later Dr. M. Enger uit Maverdii 'constitutiones politicae,' Bonn, 1853; terwijl Belin schreef *over de goederen in de doode hand* in zijn 'Extrait d'une Mémoire sur l'origine et la constitution des biens de main-morte (waqf) en pays musulmans,' (in 'Journ. Asiat.,' 1853 Nov.-Déc., p. 377-427). Algemeen bekend eindelijk is W. Lane, 'An Account of the Manners and Customs of the modern Egyptians,' Lond., 1836, 2 voll., 8°.; in 1852 in het Hoogd. vertaald door Dr. Jul. Theod. Zenker, 'Sitten u. Gebräuche der heutige Egypter nach der dritten Originalausgabe,' 3 deelen kl. oct.; - en hoogstbelangrijk het nu aangevangen werk van Will. Morley, 'An Analytical Digest of all the reported cases decided in the supreme courts of judicature in India, with illustrative and explanatory notes,' I, Lond., 1852.

schappelijk doel, bij de eerstgenoemden tevens uit *staatkundig* belang, tot bevordering van een verstandig en doelmatig bestuur hunner Mosleemsche onderdanen in hunne overzeesche bezittingen.

Het was daarom een voor Nederland verblijdend teeken, dat ook ons Bewind zich de beoefening van het Mosl. Regt eindelijk begon aan te trekken, en met het oog op de duizende Muzelmannen in onze O.I. bezittingen, tot den maatregel kwam, om ten dienste der toekomende O.I. Ambtenaren, een leerstoel voor het Mosl. Regt te stichten. Die betrekking werd aan Dr. Mr. S. Keyzer toevertrouwd. Zij was inderdaad uiterst moeijelijk, en vorderde een man, gelijk hij, van veelzijdige kennis, een man, die niet alleen ervaren was in de voornaamste talen van den Indischen Archipel, het Javaansch en Maleisch, maar ook in het Arabisch; een Geleerde eindelijk, die bovendien met de noodige regtskennis was toegerust, en geschiktheid bezat om op het hem aangewezen en nog onbetreden gebied zelf zich een weg te banen. Geene hulpmiddelen toch uit den arbeid van anderen, stonden hem hier ten dienst. Hoeveel er namelijk voor het *Hanefitisch* en *Malekitisch* regt in den laatsten tijd verrigt was, het *Schāfeïtische*, dat in onze O.I. Koloniën geldt, werd onaangeroerd gelaten. Hij zag zich dus genoodzaakt, de bronnen voor dit gedeelte der Moh. regtsstudie op te sporen, en zich daaruit de noodige hulpmiddelen voor zijn onderwijs te verschaffen. Aan die pogingen heeft men dit *Handboek* te danken.

Allereerst is dit dus bestemd voor de Studenten der Delftsche Akademie, die tot O.I. Ambtenaren worden opgeleid. In plaats van hun in eens een overzigt te geven van het Moh. Regt, zoo als het in Ned. Indië *gewijzigd* is, meende de Heer Keyzer te regt, dat het noodig was hun vooraf het *oorspronkelijk* Moh. Regt te leeren kennen, om daarna hun te beter denkbeeld te geven van de *veranderingen*, die het allengs in die oorden heeft ondergaan. Om nu ten spoedigste in de behoefte van een *Handboek* te voorzien, vond hij het raadzaam, in den tegenwoordigen staat der wetenschap, uit de werken over het Schāfeïtisch regt, één der beroemdste te kiezen, en dit in onze taal te bewerken. Hij bepaalde zich tot een werk, dat zich inderdaad boven de meeste werken van dien aard onderscheidt, en waarbij hem voor sommige gedeelten hulpmiddelen ten dienste stonden, die hem bij elk ander nu zouden hebben ontbroken. Ik bedoel het geschrift van Abū Ishāq Ibrāhīm Ibn Alī Asch-schairāzī Al-Fairūzabādī, gest. in het 476^{e} jaar der Hedjra, van onze jaartelling 1083[1], een werk door Hadji Khalifa niet vermeld, en getiteld

1 Zie Ibn. Khallik. N°. 5, Abū'l-fed. 'Ann. Musl.,' III, p. 248 et seqq. en Reiske in notis ad. h.l. Deze Al-Fairūzabādī is dus wel te onderscheiden van den beroemden Lexicograaf, den schrijver v.d. Qāmūs, Abū'l-tāher Mohammed Ibn Jaqūb Ibn Moh. Madjdo'd-dīn Al-Fairūzabādī Asch-schirāzī Asch-Schāfeī, geb. 729 = 1328-9, gest. 817 = 1414-15. Zie H.A. Hamaker, 'Spec. Cat.,' p. 177 et seqq. 'Bibl. Crit. Nova,' IV, p. 312 et seqq., Burck., 'Reisen in Arabien,' p. 703.

مختصر في اصول مذهب الشافعيّ, of *Kort begrip van de eerste beginselen der leer van Asch-schāfeï*. Hij bezigde daartoe een HS. der Leydsche Bibliotheek, aangeduid in den Catalogus van 1716, bl. 437 onder N. 669 (907), hetwelk bevat eene bekorte bewerking van het oorspronkelijk geschrift van Abū Abdo'llah Mohammed Ibn-Idrīs Aschschāfeï, geb. te Gaza in het jaar 150 = 767, en gest. in Egypte in 204 = 819; zie Herbelot in v.

Bij de bewerking van dit Handboek is de Heer Keyzer den oorspronkelijken tekst zoo veel mogelijk op den voet gevolgd. Alleen vergunde hij zich hier en daar soms eenige *bekortingen*, vooral dáár waar eene menigte voorbeelden, tot opheldering van het gezegde aangevoerd, eenige weglating scheen toe te laten, b.v. bl. 300 en 408; elders veroorloofde hij zich *omzettingen*, om gelijksoortige zaken in eens af te handelen; zie noot 1, bl. 29.

Waar het in den tekst vermelde ophelderingen behoefde, heeft hij dit in de noten toegelicht, of waar eene meer vrije vertaling vereischt werd, dit eveneens aangeduid met bijvoeging van de letterlijke overbrenging der woorden. Vervolgens heeft hij zorg gedragen bij het vertalen der *kunsttermen*, de Arabische woorden met Europésche letters terug te geven; en, wat voor het gebruik des werks hoogst nuttig is, niet slechts een *index* aan het werk toe te voegen, die in sommige opzigten, vooral in het *géographische*, volledíger had kunnen zijn, maar ook eene *inhoudsopgave* er voor te plaatsen, bevattende de opschriften der hoofdstukken en afdeelingen met toevoeging der woorden van den oorsponkelijken tekst in Arabisch schrift nevens de Nederduitsche vertaling.

Bovendien heeft hij voor de vertaling des werks eene *inleiding* gevoegd, waarin hij handelt 1) *over den oorsprong en de ontwikkeling der Regtsgeleerdheid bij de Muzelmannen, van Mohammed tot het ontstaan der* 4 *hoofdsecten;* 2) over het *ontstaan van de* 4 *voornaamste juridische systemen en der* 4 *hoofdsecten;* 3) over *de stichters der Regtsgeleerde Scholen, de Regtsgeleerden en hunne verschillende regten;* 4) over *de juridische auctoriteit en hare verschillende graden en de overige beoefenaars der Regtsgeleerdheid onder de Muzelmannen*. Voor deze inleiding heeft hij zich, behalve van andere werken, vooral bediend van de boven aangehaalde Verhandeling van Mirza Kasem Beg.

Eene doorloopende beoordeeling van dit belangrijke werk zal nie-

mand ter dezer plaats verwachten, en is ook zonder raadpleging van het HS., vóór de uitgave van den Arabischen tekst, niet op eene voldoende wijs te geven. Mogt de Heer K. spoedig tot de uitgave daarvan besluiten.

Dat de vertaler in het volbrengen zijner moeijelijke taak niet overal even gelukkig slaagde, zal niemand verwonderen, die de bezwaren kent, aan zulk een arbeid, vooral bij gemis der noodige hulpmiddelen, verbonden. Hij zelf zal dit meer dan iemand anders besefd, en zelf reeds veel opgemerkt hebben van hetgeen mij bij eene vlugtige inzage van zijn geschrift toescheen verbetering te behoeven.

Doch voor dat wij eenige opmerkingen mededeelen, die *enkele* plaatsen betreffen, ga een enkel woord vooraf over den *geheelen aanleg* van het werk. Voor velen, vooral voor hen, die het belang der hier behandelde zaken nog niet kennen, en welligt te veel aan een behagelijk uiterlijk hechten, zal het, vrees ik, niet zeer uitlokkend zijn. Onwillekeurig rijst daarbij de vraag, heeft de schrijver door de *vertaling* van een *Arabisch* werk tot grondslag te nemen van zijn Leerboek, wel een geschikten vorm gekozen voor een Handboek van *onzen* tijd? Eischt men daarvoor een gemakkelijk overzigt, geleidelijke behandeling, volledigheid, beknoptheid, en een vorm, die daardoor zoo wel als door het uiterlijk aanzien den lezer ongevoelig aantrekt en boeit, al die eischen zal men in geen Arabischen Commentaar bevredigd vinden, en zoodanig werk, al mag het grootendeels voldaan hebben aan de behoeften der vroeger levende Muzelmannen, en al bevatte het, gelijk dit, in waarheid een schat van wetenswaardige zaken, kan niet beantwoorden aan de vorderingen der hedendaagsche wetenschap in Europa. Dat zulke bezwaren deze vertaling zouden drukken, ontging den Heer K. dan ook niet. In zijn voorberigt beschouwt hij het als een *voorloopig* werk, dat door eene *betere behandeling* zou vervangen worden, ‘als meerdere beoefening van het Moh. regt de kennis daarvan zoover zal hebben doen vorderen, dat het schrijven van een Handboek, dat in elk opzigt aan de eischen der wetenschap voldoet, eene mogelijkheid is geworden.’

Over de wijs, waarop in deze vertaling de *Arabische letters* en *schrift*-teekens zijn overgebragt, willen wij hier niet spreken. Zoo lang daarvoor geen algemeen geldende regel is aangenomen, en door het gebruik gewettigd, zal daarin verschil blijven bestaan. Blijft echter de schrijver met ter zijde stelling der regelen door Prof. Weijers in 1840 voorgesteld, bij zijne nu aangenomene schrijfwijs volharden, dan zouden wij hem toch raden dit over te nemen, dat hij de *lange* vokalen a en i, altijd door ā en ī, en de letters ة en ه, die hij nu gelijkelijk door een *h* wedergeeft, onderscheidde, door de eerste met *h h* en de laatste door *h* aan te duiden. Namen, als *Ommaijaden* (bl. 3, r. 17, en bl. 61 in de noten r. 3 v.o.), voor *Omaijaden*, zijn

schrijffouten. Geenszins de woorden *'t-'thaori* (bl. 5, r. 3 en bl. 6, r. 2) voor 't-thaurī), of andere soortgelijke vreemdklinkende formen. In de uitspraak namelijk van het Arabisch heeft de Heer K. gemeend zich te moeten schikken naar de Javaansche gewoonte, ten gevalle zijner leerlingen, aan welke de uitspraak uit Javaansche en Maleische geschriften reeds bekend was, en die later geene andere, als zij daar geplaatst zijn, zullen vernemen. Ten gevalle van hen en zeker van anderen, die het Arabisch beoefenen, met ter zijde stelling van de talen van den Indischen Archipel, was het niet overtollig de zuiver Arabische uitspraak, waar deze van de Oost-Indische verschilt, *in parenthesi*, daar nevens te vermelden.

Tot billijke beoordeeling der *vertaling* zelve, herinnere men zich dat deze slechts met behulp van één HS. geschreven is. Daarbij moesten zich moeijelijkheden opdoen, die slechts door vergelijking van meerdere HSS., of door eene voortgezette studie te vereffenen zijn. Geen wonder derhalve dat de zin van enkele plaatsen niet juist schijnt te zijn overgebragt, en andere meerdere of mindere verbetering behoeven.

Zoo leze men bl. 152, reg. 3 v.o., voor *een doorloopenden, een niet doorloopenden weg*. - Bl. 153, r. 5, zal het woord حايط (hhāït) wel geene *heining* kunnen beteekenen, daar men hierop (zoo als daar gezegd wordt) geene boomstammen kon leggen. Men versta hier *een besloten erf*. Eigenlijk beteekent het wel eene *afschutting*, maar ook vervolgens eene *afgeschutte plaats*. Van daar wordt de beteekenis van *hortus*, nevens die van *paries* en *septum*, in de Weordenboeken opgegeven. In gelijken zin komt zeker dat zelfde woord voor, bl. 171, r. 13 v.o., waar van een stuk gronds sprake is, waarop men iets tot afschutting plaatst.

Bl. 236, reg. 11 v.o., wordt achter *maula's* een *vraagteeken* gezet. Dit plaatsende, schijnt de vertaler niet gedacht te hebben aan de veelomvattende beteekenis van het woord مولى, waarmede zoowel de *heer* wordt te kennen gegeven, die zijne slaven de vrijheid schenkt, als de *vrijgelatene*, welke deze gunst ontvangt. Over beide beteekenissen sprak reeds Reiske in zijne Annotatio bij Abū'l-feda's *Ann. Musl.* I, p. 18, en onlangs uitvoeriger en juister Prof. Dozy in zijne Introductie voor den *Al-bayān*, bl. 16 en volgg.

Bl. 256, reg. 6 v.o., wordt er gehandeld over eene vrouw, die eene ongeloovige is, en *eene geopenbaarde Godsdienst heeft*. Het woord kitābijat heldert de Heer K. in eene tusschenzin op met de woorden *Christin, Jodin*. En welligt hier teregt. Gewoonlijk toch, zoo als bl. 334 in het midden, en bl. 258, reg. 3, worden de belijders *dier* 2 Godsdiensten tegen den afgodsdienaar (الوثنيّ) en *vuuraanbidder* (المجوسيّ) overgesteld. Evenwel was te dier plaatse eene korte aanwijzing in eene noot niet overtollig geweest tot nadere ophelde-

ring dier zaak. Daar er namelijk op 3 plaatsen van den Qoran (Sūr. II. 59, V. 73 en XXII. 17) van de *Sabeërs* gesproken wordt, als van eene 3e Secte, aan welke ook eene *openbaring* zou zijn te beurt gevallen, worden deze, als *belijders eener geopenbaarde Godsdienst*, niet zelden nevens de Joden en Christenen in éénen adem vermeld. Men bedoelt daarmede *de Mendeërs*, of *Mendaïten*, zoo als zij zich zelve noemen, of de *Johannes-discipelen*, of ook *Johannes-christenen*, onder welken naam zij meer algemeen in Europa bekend zijn, en die hun in de 17e eeuw door Portugesche kooplieden zeer te onregt gegeven is. Zij geven voor ook oude Godsd. Schriften te bezitten, van welke reeds eenige bekend zijn; b.v. het *liber Nazaraeus, liber Adami appellatus*, uitgegeven door Norberg, het *Testamentum Adami*, ook genoemd de *Apocalypsis, en het boek der poenitentie van Adam*, waarover onlangs Renan (‘Journ. Asias.,’ 1853, Nov.-Déc.) belangrijke inlichtingen gaf. Van die Secte wordt ook hier melding gemaakt bl. 355, waar zij voorkomt onder den titel van *aanhangers van de Godsdienst van Ibrahim, Sjith en andere Profeten*, en van de eigenlijke Sabeërs wordt onderscheiden. En inderdaad de namen dier boeken, vooral dat van *Seth* (شيث) zijn ons heden, vooral na Renan's onderzoek, niet meer vreemd. Daaruit (vooral uit bl. 432 en volg., 435, 462 en volg.) ziet men duidelijk, welke voorname rol aan dezen nevens zijn vader *Adam*, in die boeken gegeven wordt, en heldert het zich tevens op, waarom ter plaatse, waar die Secte zich eertijds ophield, en zich nu noch bevindt, *Seths* nagedachtenis zoo bijzonder geëerd, en zijn graf, gelijk uit meer dan ééne plaats van het *Arab. Lexicon Geographicum*, of *Meraçido' l-ittila'* blijkt, in meer dan één oord getoond wordt.

Wie nu Al-Fairūzabādī op de aangehaalde plaats (bl. 355) verstaat, als hij van *Sabeërs* spreekt, is niet moeijelijk te bepalen. Hij bedoelde de *Sabeërs van Harrān*, die getrouw gebleven aan het *Syrischhellenistische paganisme*, sinds het jaar 215, of 830 onzer jaartelling, toen Al-Māmūn hen met den ondergang dreigde, den titel van *Çabeërs van den Qorān* hadden aangenomen.

Tot opheldering van dit belangrijke feit, en tot oplossing der moeijelijkheden, ontstaan uit de verwarring van deze met de *Mendeërs* in de Arabische schriften, mag men eene schoone bijdrage verwachten in het werk van Dr. Jos. Chwolsohn (‘die Ssabier u. der Ssabismus’), volgens de opgave van Prof. Kunik aan de Petersburgsche Akademie van Wetenschappen daaruit reeds medegedeeld in het ‘Bulletin de la cl. Hist.-Philos., T. IX, bl. 226 en volgg., en X, bl. 209 en volgg.

Bl. 360, r. 5 v.o., leze men voor *'l-fārisyjat, 'l-qādesījat*, over welke plaats men vergelijke het boven aangehaalde Lexic. Geogr. II, bl. ٩٣, r. 6, en in het woord القادسية. Als men dit vergelijkt

met hetgeen de Heer K. gelezen heeft, الفارسية, is de vergissing gemakkelijk te verklaren.

Bl. 391, r. 15 v.o., leze men voor *Omar, Amr;* zie bl. 215, r. 6 v.o., en bl. 225, laatste regel, waar men liever voor *Amroe*, als bl. 215 schrijve *Amr*.

In de *Inleiding*, bl. 3, r. 16, heeft de schrijver zeker in plaats van het woord *herstelling, overbrenging* bedoelt. - Doch waartoe langer bij enkele plaatsen stil gestaan, waar iets te verbeteren valt! Veeleer willen wij den Heer K. danken voor de dienst door hem met dit werk in meer dan één opzigt aan de Wetenschap bewezen. Niet alleen toch is het eene belangrijke bijdrage tot de kennis van het *Schāfeitisch regt*, maar ook tot uitbreiding onzer kennis van het *Arab. Spraakgebruik*, waarom de Woordenboeken, die helaas den lezer van Arabisch-juridische werken tot nog toe zoo menigmaal belemmeren, ook uit dezen Commentaar niet weinig kunnen worden aangevuld. En bovendien men mag dit werk eene schoone aanwinst noemen voor de studie van de *geschiedenis* der Muzelmannen, en al die schriften, uit welke deze nader kan worden gekend. De Mosleemsche Oudheid, zoowel in het godsdienstige, burgerlijke als huiselijke leven wordt hier handelende ten tooneele gevoerd, en de Muzelman in al zijne eigendommelijkheid, deugden en ondeugden, naar het leven geschetst.

Wij mogen daarom den Heer Keyzer aansporen om met moed voort te gaan, op de baan, die hij zich gekozen heeft. Moeijelijk moge zijn taak zijn, daar slechts weinigen met hem zich aan het vak der Mohammedaansche regtsgeleerdheid wijden, en te moeijelijker, daar hij in het gedeelte der wetenschap, waarmede hij inzonderheid zich moet bezighouden, zonder voorgangers zich zelve een pad moet bereiden. Die taak kunnen wij hem echter gerust toevertrouwen, overtuigd dat wij steeds belangrijker proeven van zijnen onvermoeiden arbeid zullen ontvangen. De Koninklijke Akademie te Delft, voor welke hij onmisbaar is, zal daarvan niet alleen de vruchten genieten, maar ook de studie der Arabische Letterkunde in ruimeren omvang daarin deelen.

T.W.J. JUIJNBOLL.

***M. Mees, Specimen Jurid. inaug. de assecuratione in salvam navigationem quae dicitur*. (*Proeve over verzekering op behouden varen*.) *Rotterdam, H.A. Kramers*. 1854. x en 98 blz.**

Er zijn er, die aan studerende jongelieden afraden, om zoogenoemde Hollandsche dissertaties te schrijven; en 't argument dat zij daartoe gebruiken, is allezins juist, uit het oogpunt van een aantal doctorandi. ‘Eene Hollandsche *proeve* dient wel *mooi* te wezen, terwijl een ouderwetsche dissertatie goed genoeg is, als zij maar goed Latijn is.’ - Gewoonlijk hecht dan de spreker aan dat *goed Latijn* nog eene zeer ruime beteekenis, zoodat het er al erg zoude uitzien, wanneer men het boekje ‘kwaad Latijn’ zoude noemen.

Juist deze grond tegen de Nederduitsche proeven mag voor den doctorandus, die iets wezenlijks aan 't publiek heeft mede te deelen, een prikkel zijn om den hoogeren eisch van wetenschappelijkheid, dien men aan zijn boekje zal doen, niet te schromen, en de Hollandschlezende mannen van 't vak aan te durven. Zoo heeft ook de Heer Mees er over gedacht, daar hij zijn werk (over een onderwerp dat, ja, modern is, maar toch zeer goed in 't Latijn kon worden behandeld) regtstreeks aan den handel aanbiedt (*Voorrede*, bl. VI) en zoowel door handelaren als regtsgeleerden wenscht beoordeeld te zien.

Ref. kan hem volstrekt geen ongelijk geven, en beschouwt zijne proeve als eene welgelukte monographie over een tot nog toe schaars behandeld contract van zeeassurantie; eene monographie, die goed en diep doordringt in den aard van het onderwerp, het duidelijk uiteenzet en van andere soortgelijke onderscheidt.

De Heer Mees was niet de eerste, die deze stof uitkoos voor een akademisch proefschrift; hij had daarin den Heer J. Siewertsz van Reesema tot voorganger, die in 1840 promoveerde op eene dissertatie *de Assecuratione salvae navigationis;* ook een verdienstelijk stuk, precieus bovendien om de dáárin alleen voorkomende breedvoerige arbitrale uitspraken over twee assurantiën op behouden varen. Er bestaat tusschen de Heeren van Reesema en Mees op enkele punten verschil van gevoelen; de een doet ook eenige bijzonderheden

meer uitkomen dan de ander; zoodat men, om geheel op de hoogte te zijn, hoezeer de proeve van Mees verreweg de volledigste is, beide moet raadplegen.

De Heer Mees besteedt juist de helft van zijn boekje (bl. 1-49) om zijne denkbeelden uit een te zetten over verzekering (ter zee) in 't algemeen, en over de andere clausulen dan die *op behouden varen*, in de polissen voorkomende. Tot juiste bepaling van 't onderwerp was dit misschien noodig; de afstand van het bewijs van interest, de vrijstelling van beschadigdheid, van avarij, van avarij en avarijgros, de verzekering tegen totaal verlies alleen, de verzekering op behouden aankomst, zijn even zoo vele bepalingen, afwijkende van de normale assurantie, zooals zij in de wet wordt op den voorgrond gesteld, zonder echter den aard van 't contract te veranderen; al die clausulen ontledende, hare onderlinge verschillen en overeenkomsten opmerkende, komt men al naderbij tot de grens waar het contract ophoudt eene verzekering te zijn, en eene bloote weddingschap zoude worden. Eindelijk aan die grens genaderd, ontstaat de vraag, op welker beantwoording het dan ook bij dit geschrift eigenlijk aankomt[1], of de

1 Ref. treedt daarom ook niet in eene beoordeeling van des S. uitspraken over sommige punten, die deze als 't ware in 't voorbijgaan behandelt. Alleen voor de redenering op bl. 22 volgg. zij eene uitzondering vergund. Aldaar wordt naauwkeurig onderscheid gemaakt tusschen de clausulen *vrij van beschadigdheid* (art. 646 W.v.K.) en *vrij van avarij*, in dien zin, dat wanneer de eerste is aangegaan, de verzekeraar zou instaan voor het verlies van elk gedeelte van het verzekerde goed, maar bij de tweede bevrijd zou zijn van alle avarij-particulier; maar met bijvoeging dat *vrij van avarij* door 't gebruik als *vrij van beschadigdheid* genomen wordt. De Engelsche jurisprudentie wordt door den S. als gunstig voor deze meening, tegen de Amerikaansche ingeroepen. Bestaat hier niet eene dwaling? 1° *het Engelsche regt*. De clausule *free from* (niet *of*) *average* beteekent, zoowel volgens de Engelsche als Amerikaansche uitspraken, dat de verzekeraar alleen het totaal-verlies, niet de schade aan 't goed overkomen, moet vergoeden, hetzij die schade bestaat in wegspoeling, breking, vernieling van een gedeelte of in 't nat worden of andere deterioratie van 't geheel, mits maar niet de geheele substantie verloren ga. Zie talrijke voorbeelden bij Arnould, *a treatise on the law of marine insurance and average*, p. 855; maar wanneer de verzekering geschiedt op afzonderlijk in de polis aangeduide collis, beschouwt de Engelsche regter het totaalverlies van een of meer dier collis als een afzonderlijk onderwerp van verzekering en veroordeelt den verzekeraar tot vergoeding van dat zoogenoemde *total loss of part;* de Amerik. hoven daarentegen nemen de verzekering van de geheele partij altijd als één geheel aan, al zijn de collis speciaal opgenoemd. Het verschil ligt dus in de uitlegging dezer assurantie als splitsbaar of onsplitsbaar, maar niet daarin, dat de Engelsche regter eene actie tegen den verzekeraar zou geven, bijaldien de avarij bestond in verlies van een gedeelte. 2°. *het Ned. regt*. Het is voor den verzekerde volmaakt hetzelfde of zijn goed zóó beschadigd aankomt, dat het eene vermindering in waarde ondergaat, dan of het in quantiteit verminderd is; in beide gevallen heeft de zeeramp een deel van de bezitting, die hij aan de zee toevertrouwde, weggenomen; er bestaat dus *a priori* geen motief waarom het ééne dezer gevallen andere gevolgen zoude hebben dan 't andere. Kan men dan vooronderstellen dat de wetgever, bij 't regelen van de gevolgen der clausule *vrij van beschadigdheid*, bedoeld heeft onderscheid tusschen die twee gevallen te maken? Men merke daarentegen op, dat het woord *beschadigd* zoowel quantitatief als qualitatief kan worden verstaan, hetwelk niet het geval is met *bedorven*, en dat daarom in art. 646, lid 1, disjunctivé schijnt te zijn gesteld: *bedorven of beschadigd aankomen;* eindelijk dat in art. 646, lid 3, bepaald is, dat avarij-gros niet is uitgesloten door de meergenoemde clausule, waaruit wel mag worden afgeleid, dat de vergoeding van alle avarij-particulier daardoor wèl uitgesloten is. Naar bescheidene meening van Ref. moet dus de stelling worden omgekeerd, en de clausule *vrij van beschadigdheid* worden uitgelegd als synonym met *vrij van avarij*. De questie van *total loss of part* wordt praktikaal het best opgelost door de verdeeling der verzekerde partij in series, even als hij het beding van *vrij van avarij onder zekere percenten* geschiedt. Zie ook Lipman, *Kooph*. bl. 241.

verzekering op behouden varen, zoo als die te Amsterdam en te Rotterdam pleegt te worden aangegaan, die grens overschrijdt, en dus regtens ongeldig is? dan wel, of zij ook door den regter behoort gehandhaafd te worden?

Des S. antwoord op deze vraag komt hierop neder: dat ‘verzekering op behouden varen in vele hoofdpunten strijdt tegen de wet; dat zoo min de gewoonte als de renuntiatie aan de wet haar die onwettigheid kan doen verliezen; en dat de gewone regter de verzekering van schepen op behouden varen, door het nietig verklaren van sommige clausulen, moet wijzigen, en de verzekering van goederen op behouden als geheel onwettig moet nietig verklaren.’ (bl. 67.) Maar vermits bij deze soort van polissen gewoonlijk wordt bedongen, dat geschillen aan scheidslieden als goede mannen zullen worden onderworpen, om in het hoogste ressort te beslissen, zoo zullen dezen, naar billijkheid oordeelende tegen de regelen des regts, de overeenkomst toch handhaven. Volgens den Heer M. behooren zij dit zelfs te doen, en bestaat er in de opdragt van geschillen aan goede mannen een middel om aan elke weddingschap regtsgeldigheid te verzekeren (bl. 77, 79).

Er is in deze redenering, zoo Ref. voorkomt, iets gebrekkigs. Veronderstel dat de quaestieuse assurantie niets dan spel en weddingschap is, wat werkt zij dan uit? dat de verzekerde voor de bedongene som geene actie in regten heeft, maar dat de verzekeraar, die de som vrijwillig heeft uitbetaald, ze niet kan terugvorderen. Art. 1828 B.W. Geschiedt de betaling niet vrijwillig, maar ontstaat er geschil, hetzij over de uitlegging van de overèenkomst, of over de schade, of over de vraag zelve of er gewed is, dan staat het zeker aan partijen vrij de beslissing aan arbiters als goede mannen op te dragen in 't hoog-

ste ressort; en wanneer dezen den verzekeraar in 't ongelijk stellen, moet hij betalen, en zal de regter, zonder den inhoud der arbitrale uitspraak te onderzoeken, het *exequatur* verleenen. Dit heeft dan plaats krachtens de op zich zelf staande verbindtenis door partijen bij compromis aangegaan, om zich aan de arbitrale uitspraak te onderwerpen. Maar geheel iets anders is het te beweren, dat de belofte, om goede mannen te laten beslissen, kracht zoude kunnen geven aan eene polis, die niets dan spel en weddingschap bevatte. De verzekerde die, bij onwil van den verzekeraar, dezen in regten zoude roepen om arbiters te zien benoemen, zoude o.i. wel degelijk kunnen worden afgeweerd met de verwering, dat weddingschap geene actie geeft en dus ook niet de actie tot benoeming van arbiters, en dat, wanneer de hoofdverbindtenis met de wet of de goede zeden strijdt, de accessoire verbindtenis (in dit geval de *clausula compromissoria*) het lot der hoofdverbindtenis volgt en buiten werking moet blijven. In plaats van te drijven op de *clausula compromissoria*, zal de weddingschap, het vitieuse contract, haar met zich doen zinken. - De Heer Mees heeft, zoo 't schijnt, de *clausula compromissoria* verward met het *compromis*, en den verzekeraar op weddingschap in ééns voor de vierschaar van *goede mannen* gebragt, alwaar hem, naar zijne meening, geene kans op ontsnapping zoude overblijven, zonder te bedenken dat hij van den gewonen regter zijne verwering heeft. Maar ook voor die vierschaar van goede mannen zoude men kunnen betwijfelen, of de billijkheid wel altijd medebrengt de overeenkomst strikt naar de letter uit te leggen, wanneer die letter in strijd is met algemeene regtsbeginselen, dan of bovenal de regel op den voorgrond moet staan: *nemo ex alterius damno locupletari debet?* De beste toelichting van die verschillende inzigten op het terrein der billijkheid, vindt men in de Rotterdamsche arbitrale uitspraak en het afwijkend oordeel van één arbiter over eene questie van verzekering op behouden varen, in het *Regtsgel. Bijblad*, 1852, bl. 466, ook bij den Heer Mees aangehaald. 't Schijnt trouwens niet noodig, daarvoor eenige algemeene regelen te stellen. Een oordeel van goede mannen, ongehouden aan de regelen des regts, staat noodwendig zóózeer onder den invloed van geheel subjectieve meeningen, dat het, ook bij volkomene gelijkheid van feiten, kwalijk ooit als praecedent kan worden ingeroepen. Daarbij vooral mag het heeten: *Les arrêts sont bons..... pour ceux qui les obtiennent*.

Wat de hoofdvraag betreft, zou Ref. (met van Reesema, p. 31, 37, 38), ofschoon gaarne erkennende, dat veel voor 't strengere gevoelen kan worden ingebragt, van meening zijn, dat de verzekering *op behouden varen* evenzeer als die *op behouden aankomst* op zich zelf geoorloofd en wettig is, en dat hetgeen in de daarbij gebruikelijke clausulen strijdig met de wet voorkomt, door den regter als niet geschreven moet worden beschouwd, zonder evenwel de nie-

tigheid der hoofdverbindtenis met zich te slepen. *Vitiantur, non vitiant*. De Heer Mees zelf neemt dit aan omtrent schepen, maar niet omtrent goederen. Maar geeft hij voor die onderscheiding eene voldoende reden? - 'Niet *altijd* gaat de lading verloren, wanneer het schip door eenig ongeval vergaat; behalve het niet zeldzame geval van afkeuring, kan het schip door den vijand genomen, en de lading, als aan eene neutrale natie toebehoorende, worden vrijgegeven; het laat zich ook denken, dat bij schipbreuk eene lading nagenoeg geheel geborgen wordt. - Het gevaar dus, dat *de eigenaar van*' (lees: *de belanghebbende bij*) 'het schip loopt, heeft wel veel overeenkomst met, maar is niet geheel gelijk aan dat, hetwelk *den eigenaar der lading*' (lees: *den belanghebbende bij de lading*) 'bedreigt. Wanneer iemand nu den eigenaar der lading verzekert tegen een gevaar, dat de reeder loopt, en deze twee soorten van gevaren zijn niet dezelfde; dan blijkt het, dat de eigenaar der lading verzekerd is tegen een gevaar, dat niet aan hem maar aan een ander schade berokkenen kan. Ook hier vinden wij derhalve de kenmerken eener weddingschap terug' (bl. 57). Deze redenering komt Ref. voor, des S. onderscheiding niet te wettigen. Ook bij verzekering op behouden varen van schepen, kan de verzekeraar volgens de polis verbonden zijn tot betaling van schade, hoezeer het verzekerde voorwerp in zijn geheel blijft bestaan, bijv. ingeval door blokkade of invriezen het behouden arrivement onmogelijk wordt gemaakt. Maar hetzij dit geval zich voordoet bij schepen of bij goederen, moet men niet uit het oog verliezen, dat het verzekerde voorwerp niet is het schip of goed *in abstracto*, maar het schip of goed op de aangewezen bestemmingsplaats, met andere woorden het arrivement van het schip of goed, en dat de verzekerde schade kan lijden door het non-arrivement, al is het goed op iedere andere plaats in de wereld in behoorlijken toestand. Dit voorwerp behoort wel niet onder de in art. 593 W.v.K. enunciative opgesomde, maar komt geheel en al overeen met art. 246 en heeft niets ongeoorloofds. De afstand, dien de verzekeraar op behouden varen pleegt te doen van al wat mogt worden geborgen ingeval van non-arrivement, moet uit hetzelfde beginsel worden verklaard. Evenwel zoude het kunnen gebeuren, dat deze clausule te weeg bragt, dat de verzekerde winst in plaats van schadeloosstelling verkreeg; maar al neemt men aan, dat de clausule alsdan niet zou moeten worden toegepast (art. 253, 254 W.v.K.), dan nog ontneemt de ondeugdelijkheid van dit bijkomende beding de kracht niet aan de hoofdverbindtenis.

't Zelfde valt aan te merken omtrent andere clausulen, bij de verzekering op behouden varen gebruikelijk, zonder zelfs daarbij noodzakelijk te zijn, als: *vrij van ristorno* van wederzijden (thans schrijft men dit noch te Amsterdam noch te Rotterdam meer in de polissen),

en *met renunciatie aan alle artikelen der wet, die deze verzekering zouden mogen contrariëren of verbieden*, eene renunciatie, die niets afdoet tegen de bepalingen van publieke orde door de wet gesteld, en noch de hoofdverbindtenis noch de accessoria regtsgeldig kan maken, zoo zij 't anders niet zijn.

Eindelijk blijft nog de groote steen des aanstoots over, de bepaling namelijk, dat *de polis tot bewijs van interest, waarde of eigendom zal verstrekken*[1]. Deze vooral zoude de verzekering tot eene bloote weddingschap maken. Het is niet te ontkennen, dat zij kan dienen om eene verzekering te sluiten op eene zaak, waarbij de verzekerde hoegenaamd geen belang heeft, en dus indedaad eene weddingschap aan te gaan; want het is eene bloote fictie, dat de polis het bestaan van interest zoude bewijzen; de clausule beteekent even zooveel, als dat: ‘de verzekerde, mits houder van de polis, op zijn woord zal worden geloofd, ten aanzien van het belang, dat hij bij de zaak heeft;’ en nu kan de verzekerde daarvan misbruik maken en een onwaarachtig belang voorwenden. Maar volgt daaruit dat partijen bedoeld hebben te wedden? Niet met zekerheid. Is ook de verzekeraar wel geheel ongewapend tegenover die veronderstelde onware bewering van den verzekerde? Ook dit kan niet worden volgehouden. De verzekerde behoeft wel niet zijn belang te bewijzen, maar hij moet toch *beweren*, belang, en wel een bepaalde soort van belang te hebben; de verzekeraar kan hem over de waarheid van dat beweren den decisoiren eed opdragen, of van zijne zijde bewijs aanbieden en leveren van de onwaarheid der opgave. Dit laatste is niet uitgesloten. Hetgeen op die wijze omtrent het bewijs van 't bestaan van interest zou worden bedongen, kent de wet zelve in art. 274, lid 2, W.v.K., met betrekking tot de waarde van 't interest. In de gewaardeerde polis wordt juist dit gestipuleerd, dat de verzekerde op zijn woord zal worden geloofd ten aanzien der waarde; maar de wet legt het aldus uit, dat de verzekeraar altijd de onwaarheid van de opgegevene waarde mag bewijzen. *Ubi par est ratio, eadem debet esse legis dispositio*. - Het mogelijke bedrog is toch volmaakt hetzelfde en door hetzelfde middel gepleegd, wanneer in eene gewaardeerde polis een interest eene som gelds te hoog wordt gesteld, en de verzekerde zich daardoor verrijkt, als wanneer in eene polis een interest voor gelijke som wordt gefingeerd, en de verzekeraar door omstandigheden buiten staat is, de onwaarachtigheid te bewijzen. Neemt men nu aan, gelijk de Heer Mees teregt doet, dat in handelszaken meer vertrouwen moet worden geschonken, en nietigheden meer

1 In de nieuwste Rotterdamsche polis van 1853 komt deze clausule niet voor; de Heer Mees maakt bl. 91 op die nieuwe polis eenige goede aanmerkingen, maar zegt niet of hij haar voor regtsgeldig houdt.

odieus zijn dan in civiele zaken, zoo schijnt de geldigheid van de clausule wel te verdedigen. Waarmede Ref. evenwel niet wil beweren, dat haar algemeen of zelfs veelvuldig gebruik wenschelijk is. Integendeel, de polis op behouden varen, zelfs zóó als zij nieuwlings gewijzigd is, zet eene deur voor misbruiken open en is niet zoo geschikt om cavillatiën af te snijden, als zij schijnt, omdat de beteekenis der woorde moet worden gewrongen, indien men, bij voorkomende geschillen, in 't oog wil houden, dat bij assurantie altijd schadeloosstelling moet *bedoeld* zijn.

De Engelsche, Amerikaansche en Fransche schrijvers zijn het met den Heer Mees eens omtrent de nietigheid van eene verzekering, waarbij de clausule voorkomt, dat de verzekerde zijn belang niet heeft te bewijzen. Maar hun gezag is voor den Nederlandschen regtsgeleerde in deze niet toepasselijk.

Groot-Britaannië en Amerika hebben een bijzonder statuut tegen wedpolissen (act 19 Geo. II, Cap. 37), hetwelk met zoovele woorden de nietigheid uitspreekt van polissen op Britsche (Amerikaansche) schepen of goederen, waarin de clausule: '*interest or no interest*'[1] of '*without further proof of interest than the policy*', of '*without benefit of salvage to the insurer*,' of van gelijke beteekenis voorkomt. Deze wet is altijd als eene afwijking van 't gemeene regt beschouwd, zóózeer dat zoodanige verzekeringen op vreemde schepen, als niet vallende binnen de termen van 't statuut, door eene vaste jurisprudentie gehandhaafd worden. Zoodanige wet nu bestaat in Nederland niet.

Tusschen Frankrijk en Nederland is het verschil van wetgeving op dit punt minder groot, maar het bestaat toch. Geen van beide hebben eene speciale wet omtrent wedpolissen; de burgerlijke wetgeving van beide omtrent weddingschappen is dezelfde. Alleen merkt men in art. 336 en 339 C. de C., vergeleken met art. 274 en 275 W.v.K. op, dat de Fransche wetgever, bij de gewaardeerde polis, den verzekerde niet uitdrukkelijk van bewijs ontstlaat: de Nederlandsche wel. Niettemin laat de Fransche jurisprudentie de waardering in de polis voor bewijs gelden, behoudens tegenbewijs van den verzekeraar. Alauzet, *des Assurances*, I, n°. 225. - Maar diezelfde jurisprudentie heeft eene goede reden waarom zij de gelijksoortige clausule, 'dat de verzekerde geen interest behoeft te bewijzen,' veroordeelt. Immers de wet, waarnaar zij uitspraak moet doen, kent alleen de waardering van 't goed, althans van 't materiëele voorwerp, niet van het belang des verzekerde als afgezonderd immateriëel object. Art. 334 C. de C, is limitatief ten aanzien der voorwerpen van verzekering, en art. 347 verbiedt

1 Deze zoude ook in Nederland eene weddingschap zijn; de verzekerde *beweet* dan zelfs niet, dat hij belang heeft.

op straffe van nietigheid de verzekering op vracht en winst. Vandaar dat een onbekend, niet in de polis genoemd belang in Frankrijk niet geldig kan worden geassureerd. Alauzet, I, n°. 153, 154. - Nog dient hierbij opgemerkt, dat de clausule, die Emérigon en, op zijn voetspoor alle Fransche schrijvers, veroordeelen, duidelijker op eene weddingschap wijst, dan die wij kennen bij de verzekering op behouden varen. Zij was de oudtijds in de Middellandsche zeehavens gebruikelijke: *fasse ou ne fasse pas, vaglia o non vaglia*, waarbij dan meestal in Italië werd gevoegd: *col patto di non esser tenuto ad altre prove che quella del sinistro e la polizza:* zij veronderstelde dus uitdrukkelijk het geval, dat de verzekerde geen belang had.

Indien deze opvatting de ware is en indedaad de verzekering op behouden varen zich met de Nederlandsche wetgeving verdraagt, maar slechts enkele harer bijkomende bepalingen ongeldig zijn, dan zoude dit een drangreden te meer zijn voor hetgeen de S. op bl. 64 en 65 aan den handelstand aanraadt, om toch hunne bedingen niet, uit oude gewoonte van mistrouwen tegen het Fransche geschreven regt, zooveel mogelijk van de wet te doen afwijken, maar te bedenken dat de Nederlandsche wetgever dat mistrouwen niet verdient, omdat ‘hij in hoofdbeginselen de verzekering heeft opgevat, zoo als die zijn moet, en dat de afwijkingen, die men van deze beginselen zich veroorlooft, tevens afwijkingen zijn van de overal erkende regelen van alle verzekering.’

J. HEEMSKERK Az.

***Aanteekeningen op het botanische, zoölogische en pharmacognostische gedeelte der Pharmacopoea Neerlandica, door C.A.J.A. Oudemans, Med. Dr. Botan. Lector te Rotterdam.* 1ste *Alevering. Met een Atlas van* 2 *morphalogische en* 12 *anatomische platen. Rotterdam, bij Otto Petri.* 1854. 8o. xi en 152 bladz.**

Met ingenomenheid vat ik de pen op om het bovenstaande werk aan te kondigen en daardoor iets tot zijne meerdere verspreiding bij te dragen. De nuttige strekking van het boek, de naam van den verdienstelijken schrijver, de loffelijke typographische uitvoering wekken al dadelijk de belangstelling op; de nadere kennismaking met den inhoud bevestigt den gunstigen dunk en leert ons eenen arbeid kennen van echt wetenschappelijk gehalte, zoo als er uit die afdeeling der wetenschappen zelden onder ons te voorschijn komen. Wie grondige kennis verlangt van de stoffen uit de organische rijken, die in de nieuwe Pharmacopoea voorkomen, vindt haar hier in een eenvoudig en bevallig kleed, en zonder hoogdravende schijngeleerdheid voorgedragen.

Omtrent de inrigting van het werk zegt de S. in de voorrede: ‘In de allereerste plaats zij hier aangemerkt, dat het mij, daar ik zoowel voor mijne leerlingen als voor reeds gevestigde Apothekers wenschte te schrijven, het doelmatigst voorkwam, mij van de Pharmacopoea Neerlandica, als leiddraad, te bedienen, en voor als nog slechts die geneesmiddelen uit beide organische rijken te behandelen, welke daarin werden opgenomen. Meende ik aan den eenen kant het opkomende gelsacht van apothekers daarmede geene ondienst te doen, aan den anderen kant bakende ik mij zelven, reeds van den beginne aan, de uitgestrektheid af van 't veld, waarop ik mij wenschte te bewegen. De volgorde, naar welke de geneesmiddelen in dit werk gerangschikt staan, behouden hebbende, vindt men dus ook hier niet naar hunne “vis medicatrix,” maar naar de verwantschap der familiën, waartoe de planten of dieren, van welke zij afstammen, behooren, te boek gesteld, en tevens, even als Pereira, Bischoff en anderen zulks deden, die familiën, met hare, uit een geneeskundig oogpunt beschouwd, gewigtige geslachten en soorten beschreven, met bijvoeging van den bloeitijd, het vaderland en den duur der laatsten en opgave van eenige plaatsen, waar men hare afbeeldingen vinden kan. Ik vond aanleiding tot deze wijze van bewerking, omdat ik, zoodoende, het onderwijs in de pharmaceutische Botanie met dat in de Pharmacognosie zoude kunnen vereenigen, iets dat mij steeds zoo wenschelijk was voorge-

komen, omdat de geneeskrachtige planten den apotheker, als zoodanig, alleen belang inboezemen om de produkten, welke zij afwerpen en waarin 't werkzame beginsel gezeteld is.' - 'Op die beschrijving volgt dan de uiteenzetting der kenmerken van dat gedeelte of produkt der plant of des diers, 't welk in de geneeskunde gebruikt wordt, en wel allereerst diegenen, welke in de Pharm. Neerlandica worden opgegeven, terwijl daar achter dan mijne eigene aanteekeningen gevonden worden.' - 'Zoo als reeds bij eene oppervlakkige vergelijking blijken kan, heb ik steeds van de latijnsche uitgave der Pharmacopoea gebruik gemaakt, en de daarin voorkomende pharmacognostische beschrijvingen, zoo goed en duidelijk mij zulks mogelijk was, vertaald, en wel omdat die vertaling in de Nederlandsche uitgave zeer veel te wenschen overlaat.' - 'Wat mijne eigene aanteekeningen betreft, deze zijn grootendeels 't resultaat van eigen onderzoek. Wel heb ik andere schrijvers, zoo als Schroff, Guibourt, Martiny, Pereira, Bischoff, enz. geraadpleegd, maar mij nimmer tevreden gesteld met de overneming van 't een en ander, dat ik zelf niet alvorens had nagegaan, indien mij daartoe namelijk de magt niet ontbrak.' - In deze aanteekeningen heb ik mij vooral bevlijtigd, '1^{e} de morphologische waarde der (daarvoor vatbare) geneesmiddelen te bepalen; 2^{e} hunne structuur zoo naauwkeurig mogelijk te beschrijven: 3^{e} de plaatsen op te geven, waar zij worden verkregen of ingezameld, als ook dezulken, waar zij aan de markt gebragt en door onze Nederlandsche droogisten worden ingeslagen; 4^{e} de wijze van inpakking te vermelden, waaronder zij gewoonlijk in den handel gebragt worden; eindelijk 5^{e} de nieuweste en beste opgaven omtrent de gewassen, van welke zij afstammen, hunne scheikundige zamenstelling of andere belangrijke eigenschappen over te nemen.' - 'Het bepalen van de morphologische waarde der uit het Plantenrijk afkomstige geneesmiddelen kwam mij vooral daarom belangrijk voor, omdat deze voor 't grootste gedeelte, hetzij kortheidshalve, hetzij uit oude gewoonte of om verwarring te voorkomen, of wel om eenige andere reden, voortdurend met namen bestempeld worden, welke óf geheel onjuist, óf althans niet in staat zijn, den lezer met den waren aard des geneesmiddels bekend te maken, hetgeen toch voor den bekwamen apotheker een vereischte is.' - 'Zoo treft men nog overal het woord *Radix* of wortel aan, waar een *wortelstok, bol* of *knol* bedoeld worden, of een dezer organen althans een gedeelte der geneesmiddelen uitmaakt (o.a. *Radix Filicis maris, Graminis, Hellebori albi, Colchici, Scillae, Saleb, Zinigiberis, Galangae, Calami*, enz.; of als voorbeeld van de tweede bewering: *Radix Sarsaparillae, Serpentariae, Valerianae, Artemisiae*, enz.; zoo heet de Iersche mos, die tot de *Wieren* behoort, nog immer *Lichen Carthagenicus;* zoo noemt men de mannelijke voortplantings-werktuigen van *Lycopodium Clavatum* nog steeds *Semen Lycopodia;* de kegels van *Juniperus communis* nog immer *Baccae*,

de vruchten van *Cubeba officinalis, Cannabis sotiva, Tanacetum vulgare*, de *Umbellifera*, enz., nog immer *Semina*.' - 'Wat de beschrijving van de structuur der geneesmiddelen betreft, deze keurde ik noodig om de reeds hierboven vermelde redenen, terwijl ik daarbij tevens op het oog had, vooral het opkomende geslacht van apothekers aan te sporen, voortaan ook het microscoop onder hunne benoodigde werktuigen op te nemen, en dit even vlijtig te gebruiken, waar het op 't *kennen* der geneesmiddelen aankomt, als hunne reagentia en chemische apparaten,' enz. - 'Ten einde de beschrijving van de structuur der door mij onderzochte geneesmiddelen uit het Plantenrijk verstaanbaar te maken voor hen, welke met de Planten-Anatomie minder vertrouwd zijn, en, zoo mogelijk, nog meer aanleiding tot het doen van microscopische onderzoekingen te geven, heb ik aan mijn werk een aantal platen toegevoegd, welke op die beschrijvingen onmiddellijk toepasselijk zijn, en allen naar de natuur, en zoo getrouw mogelijk, door mij zelven (die der Sarsaparille uitgezonderd) zijn ontworpen.'

Met opzet heb ik breedvoerig, met des S. eigen woorden, de beginsels doen kennen, welke de S. bij de bewerking heeft gevolgd. - Tot zijne eere kan er nog bijgevoegd worden, dat hij zich niet heeft laten weêrhouden om de fouten, welke in de nieuwe Nederlandsche Pharmacopoe voorkomen, aan het licht te brengen; en daardoor heeft hij een overtuigend bewijs geleverd dat liefde voor waarheid en wetenschap bij hem boven alle andere consideratiën gaan, en dat hij de kunst van het diplomatisch zwijgen op het gebied der wetenschap niet wil navolgen.

Van de Celplanten worden het eerst de Algen en de Lichenen behandeld, de kenmerken der familie, van geslacht en soort volledig medegedeeld en door afbeeldingen opgehelderd.

Van de Vaatplanten behandeld de S. in de eerste plaats de Vaat-Cryptogamen, de familie de Varens, de Lycopodiaceën. - Van de phanerogamische planten met éénen zaadlob: de Gramineën, Melanthaceën, Liliaceën, Irideën, Smilaceën, Orchideën, Zingiberaeën, Aroideën, Palmen. - Van de Dicotyledonn: de Coniferen, Piperaceën, Cupuliferen, Moreën, Cannabineën, Salicineën, Polygoneën, Laurineën, Daphnoideën, Aristolochieën, Valerianeën.

Bij de zorgvuldige kritische behandeling en waarbij de S. niet uit boeken heeft overgeschreven, maar geheel als eigen waarnemer optreedt, moest als van zelve een groot gedeelte der Nederlandsche Pharmacopae aan de natuur, d.i. aan de waarheid, ter toetse gebragt worden. - Op meer dan eene plaats wordt daardoor de slordige bewerking van dit officiele boek in een helder licht gesteld en onderscheidene fouten verbeterd, die in een boek, waarop het zegel der wet gedrukt is, eenen zoo droevigen indruk maken. Zoo vinden wij onder anderen (tot bl. 100 der Nederduitsche uitgave van de Pharmacopae) *fouten in de vertaling* vermeld. - Verder wordt op bl. 7 door de S. de on-

juiste beschrijving van het ijslandsche mos verbeterd en ook van de dwaling dat er *vaten* in dit gewas zouden voorkomen, gewag gemaakt. - Bl. 17 wordt de moederplant van dat Pengawar Jambie, het Cibotium Cumingii (hetwelk aan de schrijvers der Pharmacopoe nog onbekend was) beschreven. - Bij het artikel moederkoorn, heeft de S. de nieuwere nasporingen van Tulasne, over den Sclerotium-toestand van dit gewrocht en de verdere ontwikkeling tot eenen normalen fungus, voorbijgezien. - Omtrent de Radix Colchici wordt het tijdstip der inzameling, volgens de nieuwere waarnemingen, nader bepaald. - In de beschrijving der galnoten, door de Pharmacopoe gegeven, doet de S. eenige onjuistheden kennen: ‘uit de beschrijving in de Ph. Neerl. zou men kunnen opmaken óf dat alle galnoten doorboord zijn, óf dat slechts doorboorde galnoten door de apothekers mogen worden ingeslagen, daar de woorden: “ductu sive canali ab animali insecto excavati,” in de algemeene beschrijving van deze uitwassen zonder eenige verdere bepaling zijn opgenomen. Dat het eerste onjuist is, daarvan kan zich ieder overtuigen; en dat het tweede een niet te verdedigen voorschrift wezen zou, leert de bezigtiging van iedere verzameling galnoten, dewijl men daaronder steeds zeer schoone en groote ondoorboorde, nevens kleine en doorboorde aantreft.’ En verder: ‘Men leest op pag. 70 (der Ph.): “Aleppicae quae dicuntur colore coerulescenti distinctae.” Hieruit zou men meenen te mogen afleiden, dat de Aleppische galnoten nooit anders dan blaauw gekleurd zijn. Dit zou echter eene onjuiste opvatting wezen. De Aleppische galnoten hebben allerhande kleuren (wit, geel, groen, blaauw), een natuurlijk gevolg van den verschillende ouderdom dier uitwassen en den invloed, welken het klimaat en andere uitwendige omstandigheden daarop uitoefenen; maar gewoonlijk worden, reeds in de Levant, de donkergroenen en blaauwen uit de massa uitgezocht, omdat daarnaar in 't buitenland meest gevraagd wordt. Aldus gesorteerd, wordt zij ook naar Nederland gezonden, maar dit laat niet na, dat ook dikwerf ladingen van enkel witte, of ook anders gekleurde galnoten bij ons uit Aleppo aanlanden, aan welke men, om die reden, den naam van Aleppische evenmin als aan de blaauwen weigeren mag.’

Bijzondere zorg heeft de S. besteed aan de vermelding der werkzame bestanddeelen, welke in de geneeskrachtige stoffen door de scheikunigen gevonden werden, en ook daardoor heeft hij menigmaal aangevuld wat men in de Pharm. te vergeefs zoeken zal.

De afbeeldingen, die grootendeels microscopische zijn, door den S. zelf naar de natuur geteekend, verdienen den hoogsten lof en brengen de geheele Pharmacognosie op eenen nieuwen weg, die tot dusver slechts voor enkele stoffen, maar nog geenszins voor het geheel, beproefd was geworden.

F.A.W. MIQUEL.

***Aan den haard. Geschiedenissen uit het dagelijksche leven, Franz Hoffmann naverteld, door J.J.A. Gouverneur. Te Groningen bij de Erven C.M. van Bolhuis Hoitsema*. 1854.**

De auteur wenschte voor het volk eenige waarheden te ontwikkelen, die voor het leven nuttig, ja noodig waren. Om ze ingang te doen vinden, bedacht hij verhaaltjes, die de waarheid, welke de auteur wenschte voort te planten, moesten weêrgeven. Maar de verhaaltjes zijn als kunstproducten daardoor veelal mislukt, en zullen ook niet het gunstig oor vinden, dat de auteur zich voorstelde.

De taal van het volk is in den regel meesterlijk gevat, de dialoog evenwel is niet overal waar. Natuurlijk! De Heer A. of B. is alleen in een of ander verhaal om de eene of andere stelling te verdedigen, en de Heer A. of B. kan en mag dus niet spreken, zoo als hij in het werkelijke leven gesproken zou hebben, maar als de leeraar, die eene gewigtige waarheid verkondigt. Het volk merkt dit zeer goed op, het wil geen preek in een dramatisch product, het wil eene handeling zien, en karakters als dragers daarvan: het is een algemeen gebrek het volk allen smaak te ontzeggen; het kiest soms zeer juist, en het zou zeer te verwonderen zijn, indien het weinig debiet van het aangekondigde boekske de juistheid van die keuze niet bevestigde.

Daarbij is het cadre, dat de auteur zich koos voor zijne handeling, in den regel veel te eng. Wij zien derhalve de gebeurtenisse elkaâr kroniekachtig opvolgen. De karakters, waar ze nog aanwezig zijn, hebben geene gelegenheid om zich te vertoonen. Ze glijden ons als schimmen voorbij, en het verhaal eindigt, niets overlatende den de morele les, die wij al kenden, eer wij het verhaal begonnen te lezen. Wanneer zal men het toch inzien, dat men het volk van alle lectuur vervreemdt, als men altijd wil moraliseren. Het gaat er mede als met het straatgezang; om de walgelijke straatdeunen te verdrijven, geeft men het volk psalmen te zingen of berijmde dogmata! *Lucus a non lucendo!*

Daar de auteur evenwel den volkstoon wel gevat heeft, zijn die stukjes, waarin hij alleen eene waarheid ontwikkelt, der lezing overwaardig, Ik noem als zoodanig het 4de, 7de en 13de stukje uit den bundel;

waar de auteur dramatiseert, is ieder verhaal mislukt. Dit laatste oordeel worde door het volgende nader bij de lezers gemotiveerd.

Het handwerk heeft gouden bodem, dient om te betoogen, dat een handwerk meer opbrengt dan studie en wetenschap, *ergo* is het verkieslijk. Het denkbeeld reeds is onjuist. - *Hagelslag* moest de stelling verdedigen, dat men dikwijls uit ligtzinnigheid iets nalaat, wat men doen moest. - *Ware en valsche courage* wordt in een ander verhaaltje geschilderd, maar beide voorbeelden daarvan gegeven zijn beneden de taak der kritiek. Die voorbeelden behoorden in eene verzameling van luimige verhalen voor kinderen, niet in een werk, dat, krachtens den titel, hoogere eischen moet kunnen doorstaan. Allervreemdst is het, dat men *de fabriekheer* heeft opgenomen in deze verzameling; het is toch een verhaal dat vrij communistisch luidt. Een rijk heer staat aan zijne werklieden een derde in de winst af, en zet de winst voor hen in de spaarbank. Het einde is dat heer en volk beide voordeel hebben. Twee der werklieden contrôleren de administratie, en alle partijen zijn hoogst gelukkig en tevreden. Men mag het betwijfelen of het plan navolging vinden *kan*, ja, vinden *mag;* maar vooral is het vreemd, dat de auteur, wetende dat hij een Utopia schilderde, het volk ontevreden wil maken, door het voorspiegelen van onmogelijk in praktijk te brengen zaken. De vrouw van Florestan is alleen in het verhaal om haar man gelegenheid te geven een *speech* te houden, die hij toch wel niet aan zich zelven rigten kan. Wat het verhaal *de gehangene* beteekent, is een raadsel. Een doctor vindt op de zaal, waar de anatomische praeparaten worden bewaard, het lijk van een gehangene, die niet officieel dood is. Hij redt den gehangene en wordt daardoor later heerlijk beloond. Deed de doctor dan zooveel goeds? Of had hij den delinquent nog eens moeten laten ophangen? Wanneer de docter voor zijne bijzondere deugd beloond wordt, de ondeugd is niet gestraft, want de gehangene is het ontkomen. Wat de klokkenluider in het vertelsel doet, *adhuc sub judice lis est!* - Eenige meerdere verdiensten bezitten de verhalen *de Plundering* en *het Hemd is nader dan de rok*, hoewel het in het laatstgenoemde verhaal onwaarschijnlijk is, dat Heinze, zonder eenig bepaald motief, de clubs uit eigen beweging verlaat, en de politieke tinnengieters ook in den lageren stand, dikwijls veel geestiger geschilderd zijn. *Opoffering* en *Nooit dijt gestolen goed*, zijn daarentegen weder van alle kunstwaarde verstoken. De voorstelling der *Vendetta* is in het eerste stukje flaauw en kleurloos; onwaarschijnlijk is in beide de loop der gebeurtenissen. Vreemd is de moraal in *Spreuken* XXXI:10. Dat eene vrouw, die gelukkig gehuwd is, voor haren braven man en lieve kinderen de aanzoeken van een verleider weêrstand biedt, behoeft nog niet den lof van Salomo op haar toepasselijk te maken. De wijze koning had zeker het oog op hoogere verdiensten voor de vrouw. - *Dien de duivel eens bij één haar heeft, pakt hij spoedig geheel*, levert geene punten van nadere

beschouwing op; alleen vindt ge er eene stoute vergelijking in, zoo stout als welligt nimmer gebezigd is; zij is deze: ‘het haar, waarbij de duivel hem eens gepakt had, werd een onverbrekelijke keten, die hem aan het goede bond.’ *Liefde is geluk*, en wel zóó, zegt het voorlaatste verhaaltje, dat eene vrouw haar man wil redden als hij in doodsgevaar verkeert. De auteur doet geringe eischen aan de liefde en.... aan de kunst.

De laatste vertelling is eene afschuwelijke voorstelling van het gevolg van den vadervloek. Zij is een mengsel van onjuistheden. - Hier toch was de vader een krankzinnige, een tiran, toen hij den vloek uitsprak, en dat behoeft juist de oorzaak niet te zijn van de schandelijke handelwijze van den zoon, wiens misdaad in hebzucht gelegen was. De moraal is dus: ‘de vadervloek maakt hebzuchtig.’

Van den vertaler had men beter Hollandsch mogen verwachten. Eenige staaltjes mogen dit bewijzen. Bl. 43 *schoon. Wacht!* voor ons *Wacht ereis!* bl. 45, *kleermakerske;* bl. 65, *voor huis te zitten* in plaats van *voor het huis te zitten;* bl. 77, *grondbezit* voor *grondbezitting;* bl. 110, *en Toring met name*, voor *Toring genaamd;* bl. 128, *naar gezegd is* voor *zoo als gezegd is;* bl. 160, *als hij tot zijn eigen* VERDOEN *noodig had* voor *behoeften;* bl. 161, *hij had de deerne vroeger noode* MET OOGEN *gezien*. Maar waar dan meê? bl. 167, *schuldtoren* voor *de toren waarin de schuldenaren gezet werden;* waarom niet *gijzeling?* bl. 195, *rouw* voor *berouw;* bl. 213, *zij vroeg zich door van plaats tot plaats* voor *zij trok van plaats tot plaats bedelende voort;* bl. 222, *hun hart sloeg aan hart*. Vermelding verdient ook (het zij den auteur verweten) de zin op bl. 222, waar van een donderslag gesproken wordt, die den rozenknop deed openspringen, welke stil verborgen in het hart van een jongeling en een meisje was ontkiemd. O, lieve taal! hoe mishandelt men u! Waar wordt ge al niet toe gebruikt!

M.

Manik Mâjâ, een Javaansch gedicht; uitgegeven door Dr. J.J. de Hollander, korresponderend Lid van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Overgedrukt uit het 24ste deel der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap.

Stemt eene uitgestrekte wildernis, herschapen in vruchtbaar land, tot dankbaarheid voor hem, die met onverdroten ijver en stalen vlijt die wildernis uitroeide; die uren ver van verschillende kanten het water, voor de besproeijing noodig, in kunstwerken knelde en daarheen leidde; die het doorsneed met kanalen en met opoffering van eigen gemak en voordeel de vruchtbaarheid van den grond in de toekomst verzekerde: niet alle lof mag echter ook aan hem onthouden worden, die een plekje van dien grond uitkoos en het hier en daar zuiverde van onkruid; die het beplantte met een, hoewel niet volstrekt noodzakelijk, gewas; die er een, hoewel smal, pad heen leidde; die het toegankelijk en begaanbaar maakte. - De geschiedenis van Baron Sakendher, een Javaansch verhaal, van vertaling, aanteekeningen en alphabetische woordenlijst voorzien, door A.B. Cohen Stuart, Batavia, Lange en C^{o}., 1850, is zeker een zeer geschikt model, dat ieder uitgever van Javaansche gedichten mag voor oogen houden en navolgen. De tekst, vrij zuiver en in overeenstemming met onze tegenwoordige kennis van de Javaansche taal; een bijna woordelijke, goede vertaling; aanteekeningen, die zoowel den tekst ophelderen als den zin verduidelijken, zonder dat zij ons met overtolligen ballast laden; de woordenlijst, die belangrijke toevoegsels op het woordenboek bevat; ziedaar het werk van den Heer Cohen Stuart. De Heer de Hollander biedt ons een tekst van de *Manik Mâjâ* aan, die met zorg naar handschriften, waaronder minder belangrijke, is uitgegeven. Eene vertaling werd overbodig gerekend, vooral omdat iets dergelijks van den Heer Winter bestaat in het eerste deel van den vijfden jaargang van het tijdschrift van Neerlands Indië. De aanteekeningen, meest kritisch van aard, bevatten in vrij groote mate gewone schrijffouten van Javaansche afschrijvers; moest ieder uitgegeven Javaansch boek van eene lijst van zulke schrijffouten voorzien zijn, het volumen zou nutteloos vergroot worden. Maar hetgeen wij met leedwezen hier missen, omdat het zeker niet het minst belangrijke gedeelte van het werk zou hebben uitgemaakt, is eene alfabetische woordenlijst, verklarende de woorden en uitdrukkingen van de *Manik MÂjÂ*, welke men te vergeefs in het woordenboek zoekt.

***Een bijna vergeten hoofdstuk uit het leven onzer vaderen, opgerakeld ter gelegenheid van het IXde landhuishoudkundig Congres te Assen, en opgedragen aan de Leden van dat Congres, door M.J. Noordewier. Groningen, A.L. Scholtens*. 1854. 55 *blz*. 8°.**

Onder dezen raadselachtigen titel ontvangt men hier eene oudheidkundige verhandeling over de markgenootschappen. Deze merkwaardige inrigting, die van de eerste tijden van het volksbestaan dagteekent, heeft reeds de aandacht van vele onderzoekers der oudheid tot zich getrokken, en ook de schrijver van dit stukje ging die in zijn werk over de Nederlandsche regtsoudheden, op het voetspoor van Grimm, in hare hoofdtrekken na; thans echter wijdt hij daaraan een afzonderlijk hoofdstuk, dat echter niet zoo *vergeten* is als hij meent. Hij droeg dat op aan het landbouwkundig Congres, waar welligt ook de verdeeling der marken ter sprake kon komen en althans deze en gene vreemdeling kon gevonden worden, die wel eens een populair werkje over de Drentsche marken, die in Holland weinig bekend zijn, zou willen lezen.

Ziehier hoe hij zijn onderwerp behandelt. De eerste vraag, die hem gedaan kon worden, was die naar den oorsprong der marken? Zijne inleiding tracht daar het antwoord op te geven. Hij onderstelt daar, zoo ik hem wel begrijp, eene vóór-Germaansche bevolking onzes lands, die reeds de indeeling der marken kende; vervolgens eene verovering des lands door Duitsche stammen, die het gebied onder zich verdeelden, zoodat elk *vrijling* zeker domein verkreeg, dat hij zijne *hofmark* noemde en wanneer hij er zelf niet woonde door eenen *meijer* liet bestieren. Het overwonnen volk bleef op zijne hoeven, maar van hem afhankelijk en cijnspligtig. Hofmarken, zegt hij, waren dus door de verovering ontstaan; marken vond ze reeds in wezen.

Nu komt hij tot den aard der marken zelve. Eerst wordt hier het onverdeeld grondbezit, dan het verdeelde verklaard; tot het eerste behooren weideregt, houtslag, plaggesteken, enz. Hoe dit werd uitgeoefend, door de verschillende markenregten beperkt, de overtreders vervolgd en gestraft, kan men in het eerste hoofdstuk uiteengezet vinden. Het tweede handelt over het verdeeld bezit, de *waren* of hoeven in de mark, die in *volle erven, halve erven*, en wat ik bij den Schrijver hier niet vermeld vind, *katersteden* onderscheiden werden, allen met verschillende regten, ten aanzien van het markbestuur en van het regt op het onverdeeld markbezit.

Een derde hoofdstuk handelt over *overdragt* van eigendom, *onvolkomen eigendom*, enz., en ter loops mede over erfpacht, beklemming en latengoederen, en eindelijk over het zoogenoemde onroerend goed

door bestemming. Het laatste hoofdstuk gaat den aard des landbouws na en diens beperking door de oude herkomen en de belangen der markgenooten, waarbij dan nog zeer vlugtig over de producten van den grond en de werktuigen van landbouw gesproken wordt, waarschijnlijk voor het geval, dat de Leden van het Congres soms met de laatste bladzijde van het boek de lezing wilden beginnen.

Wanneer ik nu mijn oordeel over dit boekje zeggen mag, zoo als de gewoonte is bij aankondigingen, dan erken ik gaarne het met genoegen gelezen en er eene vrij duidelijke schets der marken in aangetroffen te hebben, en ik acht het vooral belangrijk om den hier ten toon gespreiden rijkdom der oude regtstaal; inderdaad, de schrijver mogt wel een exemplaar aan de Commissie voor het Nationale Woordenboek zenden; zij kon hier een rijken oogst doen. Dat de stijl daardoor wel eens wat vreemd, zelfs wat gemaakt is, kan men om de stof wel over het hoofd zien.

Op den inhoud der verhandeling zijn daarentegen eenige bedenkingen bij mij opgekomen, die ik evenzoo wil mededeelen; misschien zal de geachte schrijver eenigen toegeven, anderen kunnen oplossen.

Vooreerst worden nergens bronnen opgegeven; dit is nu wel in een populair werkje geen noodzakelijk vereischte, maar wel wanneer men zaken verhaalt, die nieuw zijn of vreemd klinken. Zoo had ik gaarne geweten waar de schr. A^{o}. 633 berigt gevonden heeft van eene hofmark in ons land, die acht dorpen bevatte (bl. 9), of moet dit van Frankrijk gelden? Van eene andere ten jare 800, die 300 hoeven onder zich had. Ik heb er vergeefs naar gegist.

Eene aanmerking van meer gewigt betreft den oorsprong der marken hier te lande, die de Heer N. aan eene vóór-Germaansche bevolking toeschrijft, maar dat is eene geheel onbewijsbare en onwaarschijnlijke stelling. Men weet uit de oude schrijvers, dat de Bataven bij hunne aankomst het land onbewoond vonden; de Friezen hebben in hun land gewoond zoo ver de geschiedenis reikt, en de sage klimt tot den tijd van Alexander den Groote op. Van vroegere bewoners benoorden den Rijn zijn geene de minste sporen, tenzij men de hunebedden als zoodanig wil aanmerken, wat echter nog in het geheel niet bewezen is; maar al neemt men dat ook aan, dan is er nog geen blijk hoegenaamd, dat die vroegere stammen de markverdeeling kenden, deze komt het eerst bij de Germanen voor.

De schrijver en die het met hem houden, onderstellen dat alleen om den oorsprong der onvrijheid te verklaren; maar die laat zich veel natuurlijker uit eene andere oorzaak afleiden. De Duitsche stammen waren onophoudelijk met elkander in oorlog. De krijgsgevangenen, die zich niet loskochten, bleven in de magt van den overwinnaar en werden zijne slaven, en hoe gelukkiger dus een stam in den oorlog was, des te grooter was het aantal der onvrijen. Het onderscheid tusschen mark en hofmark is derhalve denkbeeldig; waar een hoop volks onder eenen

aanvoerder zekere streek lands bezette, daar ontstond eene mark, en de hof of hoeve van het opperhoofd maakte die tot eene hofmark. Op de heidegronden waren die marken zeer uitgestrekt, op de vruchtbare kleigronden daarentegen veel kleiner van omvang; 't is daarom onwaarschijnlijk dat Friesland slechts zeven marken zou gehad hebben; het tegendeel blijkt nog uit de stukken der 8ste eeuw, b.v. de *Traditiones Fuldenses*, waar o.a. land weggeschonken wordt *in pago Ostrahe* (Oostergo) *in marcha Runwerde*, d.i. Rauwerd. Die zeelanden waren veeleer gouwen, waarvan de marken een onderdeel uitmaakten, en reeds ten tijde der Romeinen, zoo als ik meen te kunnen aantoonen, maar wat ons te ver heen zou voeren. Die verhouding van de mark tot de gouw is door den schr. hier ongelukkig voorbijgezien, hoewel zij den grondslag der maatschappelijke inrigting bij de Germanen uitmaakte.

Wat hier over de regtspleging in markenzaken voorkomt, is alleen de oud-Duitsche gewoonte. Zoo ging het door geheel Germanië, en nog in de vorige eeuw was van die oude vormen veel overig, zelfs in onze steden, want de vorm van procederen heeft minder van het Romeinsche regt geleden, dan het burgerlijke regt zelf, vooral bij de mindere gerigten. Men heeft b.v. het oude werk van Jan Matthijsen, over de Regtspleging, of de Verhandeling van de Rhoer, over het heimaal, ja men behoeft slechts de costumen ten tijde der republiek in te zien, om hiervan overtuigd te worden.

Zeer schraal en oppervlakkig is hetgeen hier over den landbouw des voortijds medegedeeld wordt; mij dunkt het ware beter geweest, dat geheel weg te laten, dan er zoo weinig van te zeggen.

Eindelijk, in de woordverklaring komt mij de schrijver voor ongelukkig te zijn. Dat *graven* door letterverzetting van *gefaren* zou komen, wil er bij mij niet in. *Laar* wordt hier door een onbebouwd stuk lands verklaard; Graff in zijn A.H.D. *Sprachscliatz* vertolkt het daarentegen *mausio*, en ik geloof te regt. De benaming in een charter van 839 (niet 829) *in villa Camminge Hunderi*, wordt hier door Cammingas honderd geduid, honderd in den zin van dorp of gemeente, waarvan ook het Frankische *centenarius* voor schout, maar te onregt. Uit de Traditiones Corbeienses blijkt, dat het eenvoudig een eigennaam was, want daar lezen wij: '*In Camminge in pago Westracha*, cet.' - '*In Hunderi in codem pago Westracha Vader habet bivangum*.' Z. de plaats in haar geheel in mijn Handb. der Middelnederl. geogr., bl. 294.

Ik wenschte dat de Heer Noordewier, die zich zoozeer aan onze regtsoudheden laat gelegen liggen, zich wilde bezig houden met de grenzen der marken, nu het nog even tijd is, in Drenthe op te sporen, en die in kaart te brengen, hetgeen, zoover ik weet, nog niet geschied is. Hij zou, geloof ik, een verdienstelijk werk doen.

L.PH.C.B.

***Leve Vader Bilderdijk! Een kreet van verontwaardiging, na het verhandelde op het vierde Nederlandsch taal en letterkundig congres, gehouden op vrijdag, den* 22sten *September* 1834, *door A. van der Hoop, Jrszoon. Leiden, D. Noothoven van Goor*.**

Misschien wordt hier en daar om ons heen, maar dan toch fluisterend, de meening geuit, dat het vierde Nederlandsche Congres voor de vierde reize heeft bewezen *un article de luxe* te zijn, dat over luttel jaren, als de grillige mode andere vormen heeft gekozen, voor weinigen waarde zal bezitten, behalve voor de lief hebbers van literaire rariteiten en curiositeiten.

Misschien waagt menigeen te beweren, dat dit Congres zich echter van de vorige heeft onderscheiden in dorheid van discussie en armoede van stoffe, hetgeen juist nog geene groote lofspraak voor de vorige congressen inhoudt. Wie zich evenwel in zulke mate nurksch waagt te toonen en verschillen durft van de overgroote meerderheid der congres-bezoekers, terwijl zoo velen hunner nog met rood bekreten oog, - getuige van de verheven en innige aandoeningen door het Congres opgewekt, - verzekering doen van het goede en schoone dáar genoten en gesmaakt, hij zal voorzeker alleen doelen op de poëtasterij van Prof. Visscher, die een lied heeft durven dichten, dat bij de Katten en Batten, wegens de disharmonie en de galimathias der gedachten, misschien luisterende ooren had kunnen vinden, maar bij het Congres, waarheen zoo vele verzenmakers en prosodisten waren opgetrokken, niet dan afkeuring kan hebben ondervonden; hij zal voorzeker alleen doelen op de wisseling van gevoelen over het juist gebruik van het alphabet en meer dergelijke levensquestiën, en er geenszins toe betrekken den allerbelangrijksten strijd op den laatsten dag van het gezellig zamenzijn te Utrecht ontstaan.

Het is ons voornemen niet, ons, al ware het ook zijdelings, in de doornige questie te mengen. Wij vermelden alleen het feit. Mr. I. da Costa beloofde eene dichterlijke bijdrage, en zij, die hem kenden - en wie kent of waardeert den hooggeschatten dichter niet? - waren er reeds op voorbereid iets over Bilderdijk - juist niet iets nieuws, want de stoffe is reeds voor lang uitgeput - te vernemen. De verwach-

ting werd niet te leur gesteld. De verdiensten van Bilderdijk als dichter, staatsman, taalkenner, enz., werden in het breede uitgemeten, en het licht, alsof het door den tijdgenoot onder de koornmate werd verborgen, op een hoogen kandelaar gezet. Een van Bilderdijks vereerders deed daarop het voorstel, om voor den grooten man een standbeeld op te rigten. Het voorstel was van onzen tijd. Koning Willem II staat reeds in brons en het Metalen Kruis dreigt spoedig mede in metaal vereeuwigd te worden. Toch waagde Prof. Vreede tegen het voorstel te velde te trekken, en voor het minst de ontijdigheid er van te betoogen, daar de door Bilderdijk mishandelde historische personen - volgens 's Professors beweren, en welligt volgens dat van meer anderen, was de dichter minder groot historieschrijver geweest - als Oldenbarneveld, de Witt, enz., dan nog eer een standbeeld verdienden. Het Congres besloot ten aanzien dezer zaak over te gaan tot de orde van den dag; het verkoos zeker wijselijk de verwezenlijking van het grootsche plan aan de particuliere energie en begeestering over te laten.

Wij noemen dit besluit wijs en komen daardoor reeds in tegenspraak met den dichter A. van der Hoop Jrszoon, die er een kreet van verontwaardiging over geslaakt heeft.

Den Heer van der Hoop leerden we kennen door de uitgave zijner *daguerreotypen* als een auteur, die in zijne lezers meer de quantiteit dan de qualiteit op prijs stelt, en de eerste zich poogt te verwerven, zij het ook door de vermeerdering der in ons gezegend klein landje reeds zoo rijke water-en-melk-poëzij. In de laatste dagen van zijn dichterleven heeft hij zich echter van eene nieuwe zijde vertoond; hij heeft zich als verdediger opgeworpen der verdrukten, der vernederden; zijne dichterveder is het zwaard geworden der geregtigheid. Zijne eerste moedige daad was het breken van een lans voor een man, wiens naam menigmalen, zij het te regt of te onregt, voorkomt in de *Chronique Scandaleuse* van den dag, en dien niemand verdedigde. Juist dit scheen de dichter te prikkelen, maar hij vergat welligt in zijne opgewondenheid en geestdrift dat een kamp, zoo als hij streed, soms vergeleken is met den beroemden strijd van Don Quixote. Vervolgens gold het de slaven, toen de roman van Mistress Beecher Stowe het negerras in de mode had gebragt en de sympathie nog niet onder was gegaan in de Uncle Tom's galops en de Uncle Tom's drama's en balletten. Thans geldt het de beleedigde schim van Bilderdijk, voor wie hij zijn ‘bliksemstralend’ wapen ontbloot. Geen zijner vroegere strijdtogten heeft bij de kleine profeten onzer dagen meer sympathie opgewekt dan deze, want op dit oogenblik hebben reeds twee dichter-krijgslieden, uit hun metalen trompen, ter eere van den wakkeren hoofdman, een jubeltoon doen hooren. Om een echt dichter in een staat van behoorlijke opgewondenheid gade te slaan, is altijd zeer

belangrijk; de gelegenheid, ons daartoe vergund, willen we dan ook ditmaal niet ongebruikt doen voorbijgaan.

Wij hebben hierboven het gebeurde met Bilderdijks schim in het licht gesteld. Of zij beleedigd is, of zij gewroken dient te worden, betwijfelen wij, maar daarnaar vraagt de echte dichter, vol van het vocht uit de hengstebron, ook niet. Waar hij geen vijand vindt, daar schept hij er zich een; heeft hij geene verbeelding, en kan deze geen windmolen doen vervormen in een heir van vijanden?

De snaren van de dichterlijke lier zijn sterk gespannen. Men leidt het af uit den aanhef:

> ‘Bij God! dat schreit om wraak: De hoon *blijft* (?) ongewroken Aan Hollands Dichtrenvorst op 't schendigst aangedaan.’

Hoe nu? *Blijft* de hoon ongewroken, niettegenstaande de dichter naar zijn ‘bliksemstralend wapen’ grijpt?

> ‘Nog heeft *da Costa niet een lans voor hem gebroken*, Die eens hem 't zoet geheim der Dichtkunst deed verstaan.’

Wij hadden den ‘wraakkreetslaker’ beter op de hoogte gedacht. Da Costa heeft zich meermalen in het strijdperk gewaagd, maar dan met een stalen, niet met een met zilverpapier beplakten bordpapieren, helm en kuras.

> ‘Nog heeft er geen 't gewaagd ter vierschaar hem te dagen,
> Die Hollands taal miskent, miskennend Hollands bard.
> Bij God! mijn dichtren! 'k moet met smart en schaamte vragen:
> *Telt heel de dichterschool dan dichters zonder hart?*
> Ziet, dat is nu 't gevolg, dat gij uw kroon wilt deelen,
> En dat ge op ons gebied ook de *ongewijden* lokt;
> Zóo wordt de taal een bron van lage staatskrakeelen,
> Omdat een dichterstoet laag bij zijn *mindren* hokt;
> Zoo wordt een taalkongres, *tot eer der taal* begonnen,
> Al zegt ook soms 't gerucht: “'t was slechts om eigen eer,”
> Hier de oorzaak dat een reus in 't graf wordt aangeschonnen,
> *Bij God! bij Bilderdijk!* 'k noem u geen dichters meer!’

Wij zijn geneigd in de handen te klappen bij deze goed op het effeet gebouwde Alexandrijnen. Hoe jammer, dat wij ze lezen en niet hooren; in het laatste geval kende onze geestdrift voorzeker geen perken. Thans maken wij niet alleen kennis met den vorm, maar pogen het ook te doen met hetgeen zich daarin verschuilen moet: de gedachten.

Niet een der dichters, zegt de wraakkreetslaker, heeft den aterling nog bestreden, die Hollands taal miskent, omdat hij een Hollandsch dichter miskend heeft. Goed gedacht, niet waar? Indien de meening van staatswege werd aangenomen, dan wordt elke dichter onschendbaar, hetgeen den Heer A. van der Hoop Jrszoon, naar wij gelooven, wel te stade zoude komen.

En deze laauwheid der dichters doet hem vragen: ‘Zijn er dan geen dichters met harten meer?’

Genoeg, genoeg, haasten wij ons van der Hoop te verzekeren; er zijn meer dichters met harten dan met hoofden.

Van der Hoop viert nog verder bot aan zijne verachting jegens de levende dichters. ‘Ge hebt laag bij uw minderen gehokt!’ Bravo! Die linguisten, die historieschrijvers, de beoefenaren der oude literatuur, en die dan ook eenmaal, zij het ook na eeuwen, van der Hoop's wraakkreet zullen ontleden en beschouwen, behooren niet te huis op een letter- en taalkundig kongres! En toch, die minderen, bij wie de eigenlijke dichter, zoo als de Heer van der Hoop er een in zijn eigen persoon doet kennen, ‘laag heeft gehokt,’ hebben zich, zoo als het gerucht wil, toch beter getoond dan de dichters, die geen hart hebben; die zoogenoemde minderen toonden toch een gemoed, ja, een innig, aandoenlijk gemoed te bezitten! Er is op het vierde Congres immers ruim zoo veel geweend als gesproken. Onze wakkere dichter had daar kennis van behooren te nemen; of getuigt dit feit in zijne schatting niets, omdat het in Utrecht is voorgevallen, waar de dampkring een eigenaardig iets heeft, dat weldadig op de traanbuizen werkt?

Laten we nu met van der Hoop eens het gevolg gâslaan van dat hokken bij zijn minderen.

Het is het aanschennen van een reus in zijn graf en daarom - de logische volgorde der gedachte is voortreffelijk - zweert van der Hoop bij God en bij Bilderdijk - het koppelen van God aan Bilderdijk, zou in het koude proza blasphemisch zijn, het is hier in de gloeiende poëzij verheven stoutheid - dat hij niemand meer dichter zal noemen, natuurlijk behalve zich-zelven.

Wij hebben nu de meest gloeijende uitstorting gehad. Het is of het hengstensap, waarvan de dichter zeker een teug genomen heeft eer hij aanving, heeft uitgewerkt. Een tweede is noodig; maar de ergste opgewondenheid bestaat niet meer.

Hij keert na zijne grootsche en trotsche verklaring van geen dichter meer als zoodanig te willen erkennen, omdat er niemand een hart heeft, tot zich zelven in, en toont aan waarom hij voor Bilderdijk het ‘bliksemstralend’ wapen heeft opgenomen:

> Ik leerde aan vaders knie den naam des braven spellen,

De Witt noch Heynsius, hoe ook teregt beroemd,
Als wij met eerbied onze groote namen melden,
Het is als men den naam van groote dichters noemt.
Wij hebben in de kunst één streven en één leuze;
Wij hebben onzen grond, de staat heeft zijn gebied,
En, zij DE VREDE *altijd het doel* (?) *van onze keuze*,
Professor VREEDE, *gij, gij zijt van de onze niet!*

Hadden wij geen gelijk te beweren, dat de stof - en misschien de wraakkreetslaker ook - was uitgeput. De laatste kan zich echter weêr verkwikken door een teug der hem zoo welbekende hengstebron, maar aan de uitputting der laatste valt weinig te doen.

Het boven aangehaalde bevat regels, die de zetter wel zoo beleefd is geweest aan elkaâr te drukken; het is dan ook hun eenigste band.

'Wij willen in de Kunst geen Staatskunst,' zegt de dichter en later nog eens. 'Wij vragen in de Kunst naar Oldenbarnevelden noch de Witten.' Daar schuilt *bon sens* in, maar de tegenpartij antwoordt op hare beurt: Wij vragen in de historie naar geen dichters; naar Bilderdijken noch van der Hoopen Jrszoon. Het staat vrij gelijk.

Is de dichter Bilderdijk op eigen gebied bestookt? vragen wij. 'Wel neen, maar moest van der Hoop dan geen wraakkreet aanheffen?' vroeg dezelfde mond van straks.

Van der Hoop's bestrijder - Prof. Vreede - legge toch bij den gloeijenden poëet nimmer een bezoek af, want volgens den dichter van den wraakkreet heeft hij het gewaagd in de bloemwaranden der poëzij als een slang, en nog wel als eene, 'die het licht der zon vermijdt,' te sluipen, en zulk een slang grijpt de dichter van den wraakkreet met de handen aan en met zulk een slang handelt hij als met een dief, die men ter deure uitsmijt. Een beeld uit het leven! Wat men toch al in verzen, en vooral in goed gebouwde Alexandrijnen, niet kan zeggen!

De arme verslagen tegenpartij wordt nog niet losgelaten. Zij wordt gebrandmerkt:

> En zij de VREDE altijd het doel van onze keuze, Professor VREEDE! gij,
> gij zijt van de onze niet.

Arme Professor, de absolute monarchie in Frankrijk werd vernietigd door *chansons*, gij gaat onder door een woordspeling, fijn vernuftig, zoo als we zelden er een aantroffen; eene woordspeling, wel zoo onsterfelijk als die van zekeren hooggeleerden lijkredenaar op D^{s}. Storm.

Die bij een wil van staal een ziel had even blank (blaauw?)
'k Vond in zijn liedren troost als mij de smart kwam knellen;
Dat ik de taal regeer, aan Bilderdijk de dank!

Bilderdijk wordt hier niet alleen als dichter, maar ook als mensch beschouwd. Wij twijfelen er geen oogenblik aan of van der Hoop kent Bilderdijk in beiderlei gestalten. Hoe nieuw toch en tevens kort karakteriseert hij den mensch, die bij een wil van staal ook een ziel had even blaauw als staal, den dichter, wiens liederen hem troostten bij beproeving en smart. Maar al ware het ook, dat hij den mensch niet te hoog stelde, en den dichter minder juist schetste, het is van der Hoop in zijne geestdrift te vergeven; hij behoort dankbaar te zijn, want aan Bilderdijk dankt hij het, dat hij, van der Hoop, de taal regeert!

Een schoon geschenk van Bilderdijk aan u, Mijnheer van der Hoop!

Dien grooten man betwist men een roem, met smart en strijd verkregen, roept onze dichter-krijgsman verder. Is dat geschied? vragen wij in onze onnoozelheid. Maar moest van der Hoop dan geen wraakkreet aanheffen? roept mij een ander toe. ‘Men betwist Bilderdijk zijn roem, en dat zelfs op een oogenblik - o Goôn! welk een misdaad! - dat Neêrland's vorst de complete werken van Bilderdijk aan het Congres present doet. Dat God er hem - den Koning - voor zegene! roept de dichter, en we twijfelen niet, of deze bede, zeker door duizenden herhaald, zal verhooring vinden.

Naar onze meening moest de stof na deze strophen uitgeput zijn. De grootheid des dichters en de juistheid zijner bestrijders is bezongen. Maar van der Hoop bespaart ons eene verrassende wending. Men hoore:

Het Koninklijk geschenk
Kwam ter bestemming niet; *ik wil dat men het wete!*
Schoon die *bekentenis* ook wrok en wrevel baart;
Wij willen in de kunst geen staatskunst en geen veete
En wie zijn naam onteer', de vrede is aan ons waard (?)
'k Zeg niet dat ik in 't spoor van Bilderdijk zou treden,
Wanneer 't de staatskunst geldt, *maar 'k weet dat ik hem eer*,
Die met een open helm heeft voor zijn zaak gestreden,
En waar 't de Dichtkunst geldt, ken 'k geen partijen meer! -
En als men 't wagen durft om in haar bloemwaranden
Te sluipen, als een slang, *die 't licht der zon vermijdt;*
Ik werp mijn wapens weg en grijp hem met de handen,
En handel hem gelijk m'een dief ter deure uitsmijt.
Wij vragen in de kunst naar Oldenbarnevelden,

En nu volgt eindelijk het einde.

> Welaan, geen ging er heen met ongedekten hoofde,
> Om 't huldeblijk te zien, der Dichtervorst gewijd,
> Gij meent ligt, dat gij van een eerzuil hem beroofde,
> Terwijl gij stichter van uw eigen schandzuil zijt!
> Mijn Vlaamsche broeders, die 'k mijn vrienden durf te heeten,
> 'k Bid, dat de erinring aan die schand uw ziel ontwijk,
> Dat gij zoo laag een feit voor altijd zult vergeten,
> En luide met mij roept: ‘Leev' vader Bilderdijk!’

Mijnheer van der Hoop Jrszoon! word dichter met een hoofd, al moet ge ook daardoor afstand doen van het ingenomen exceptionnele standpunt en u verliezen in de breede rij der poëten zonder hart.

Prospectus en Proeve van eene nieuwe uitgave van François Valentyn's Oud en Nieuw Oost-Indiën, uit te geven door Mr. S. Keyzer. 's Gravenhage, H.C. Susan, C. Hzn. 1854.

Een enkel woord ter inleiding van deze nieuwe belangrijke onderneming van den Haagschen boekhandelaar, den Heer Susan, die zich reeds in de letterkundige wereld een goeden naam heeft verworven door de uitgave van ‘de Geschiedenis van Engeland, sedert de troonsbestijging van Jakobus II, door T.B. Macaulay’ en van ‘de Geschiedenis der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, sedert de ontdekking van Columbus, door Richard Hildreth.’

De Heer Susan toont ons, door het ter perse leggen van eene nieuwe en naar de eischen van onzen tijd ingerigte uitgave van Valentijn's teregt gewaardeerd werk, dat hij zich niet laat afschrikken door den omvang en de vele moeijelijkheden en bezwaren, aan eene taak als deze verbonden, en hij verdient onzen dank voor het ernstige voornemen, dat hij aan den dag legt, om onze letterkunde met degelijke, nuttige en uitgebreide werken te verrijken. - De naam van den man, aan wien hij de bezorging dezer uitgave heeft toevertrouwd, is ons een voldoende waarborg dat het beoogde doel zal worden bereikt; wij houden ons overtuigd dat de Heer S. Keyzer met oordeel zal weten te schiften, en zich wachten zal om *te veel* als ‘beuzelingen’ achterwege te laten. - Wij gelooven, dat men het publiek eene ondienst zou doen, door al te streng de kleine bijzonderheden en schijnbaar onbelangrijke opmerkingen te doen verdwijnen, welke Valentijn in zijne verhalen en beschrijvingen heeft ingelascht, en die daaraan zulk eene eigenaardige lokale kleur en aanschouwelijkheid bijzetten. - Men heeft, naar ons inzien, bij den herdruk van een oud standaardwerk vooral te zorgen, dat daarin niets worde gemist van 't geen de gemoedelijke, onderzoekende lezer gaarne zou hebben aangetroffen, want men zou daardoor alligt menigeen doen besluiten om zich bij voorkeur de oude uitgave aan te schaffen. - Valentijn biedt bovendien in zijne veelvuldige herhalingen en in de gerekte verhaaltrant, die hem eigen is, gelegenheid genoeg aan tot bekorting en inkrimping, zonder dat men een enkel feit, of eene enkele kenschetsende bijzonderheid behoeft op te offeren. - Besnoeijing van den *vorm* zal hier voldoende zijn. Ook zouden, naar onze meening, des schrijvers Uit- en Thuisreizen kunnen vervallen, of althans aanmerkelijk bekort kunnen worden, daar zij thans geen algemeen belang meer bezitten.

Gaarne vereenigen wij ons met het denkbeeld om deze nieuwe uitgave te splitsen in twee gedeelten, waarvan het eene de landen zal bevatten, welke nu nog in ons bezit zijn, en het andere de gewesten, welke thans niet meer tot onze koloniën behooren, zoo als Suratte en de verdere bezittingen op het vasteland, Formosa, enz. - Hierdoor zal het werk zeker in bruikbaarheid winnen, daar men zich slechts datgene zal behoeven aan te schaffen, wat ook thans nog voor ieder Nederlander van gewigt is, en dus de gewone lezer over koloniale zaken niet verpligt zal zijn te betalen voor de uitvoerige beschrijving van het Leven der Groote Mogols, welke voor hem welligt weinig aantrekkelijkheid hebben. Met niet minder genoegen nemen wij acte van de belofte van den Heer Keyzer, om al hetgeen dienen kan om den *tegenwoordigen* toestand van Indiën te leeren kennen, in korte - en zoo wij hopen, soms ook meer uitgebreide - aanteekeningen aan den voet der bladzijden bij te voegen. Door deze aanteekeningen, zoo als wij ze van hem mogen verwachten, zal aan deze nieuwe uitgave van den eerzamen Valentijn werkelijk eene hoogere waarde kunnen worden geschonken. - Zoo de onjuistheden en vergissingen, waaraan hij zich op meer dan eene plaats schuldig maakt, en die gereedelijk in zijnen tijd te verklaren zijn, worden hersteld en verbeterd; zoo de Heer Keyzer aan de beschrijvingen van den toestand en de zeden van het volk, van de onderlinge verhouding tusschen Europeanen en inboorlingen, van de cultuur en de voortbrengselen de veranderingen toevoegt, welke sedert daarin zijn voorgevallen; zoo hij, toegerust met de meerdere en juistere kennis, welke wij vooral in de laatste jaren - dank zij der openbaarheid van de koloniale aangelegenheden - omtrent onze koloniën hebben verkregen, iedere wijziging en vooruitgang naauwkeurig vermeldt, en de gapingen en onvolkomenheden in Valentijn's werk aanvult, dan gelooven wij hem te mogen verzekeren van de erkentelijkheid van allen, die in onze kostbare Indische bezittingen het plegtanker voor onzen staat zien.

Over de financiëele kwestie moeten wij ons van een oordeel onthouden. Wij kunnen slechts wenschen, dat de uitgever reden zal hebben zich over de resultaten zijner onderneming te verheugen. - Alleen mogen we ons niet ontveinzen, dat hij de waarde van de oude uitgave van Valentijn wat hoog aanslaat; wij gelooven dat dit werk op menige verkooping verre beneden ƒ 40 is verkocht. - Wij vreezen evenwel de concurrentie der oude uitgave minder, indien de Heer Keyzer de nieuwe verrijkt in den geest, welken wij 't waagden hierboven aan te geven.

Papier en druk laten niets te wenschen over.

JOH. C. ZIMMERMAN.